De Tijdspiegel. Jaargang 33

bron
De Tijdspiegel. Jaargang 33. D.A. Thieme, Den Haag 1876

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_tij008187601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

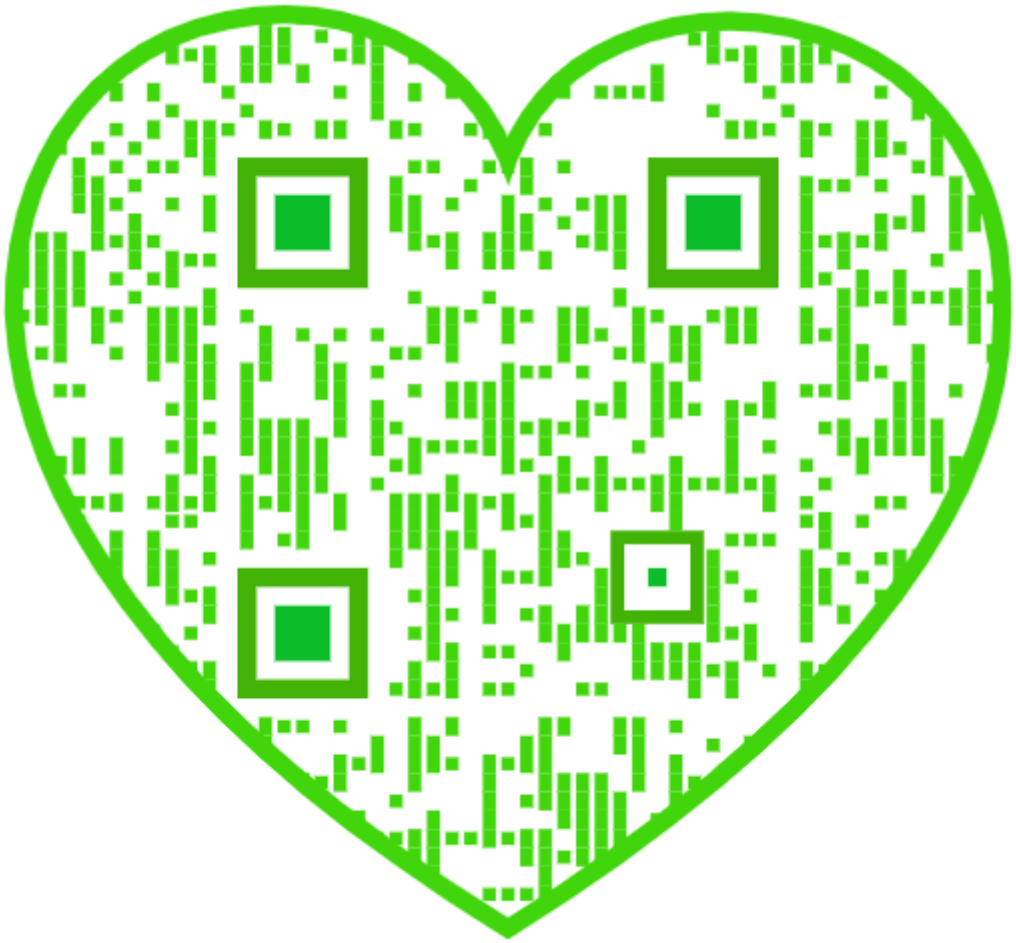

[Eerste deel]

Inhoud.

Godgeleerdheid - Wijsbegeerte - Onderwijs.

	Bl.
Prof. Dr. A. Pierson, Uit de geschiedenis der mystiek	1
J.P. de Keyser, De Arnhemsche Kweekschool van onderwijzeressen	38
M. Leopold, Paedagogisch	47
Zielkunde en Practische Redeneerkunde, door Dittes-Wendel.	
Geschiedenis van de Opvoeding en het Onderwijs, door Dr. F. Dittes, vrij in het Nederlandsch vertaald door J. Versluys.	
Dirk Adriaensz. Valcoogh's Regel der Duytsche Schoolmeesters. Met inleiding door Dr. G.D.J. Schotel.	
Prof. Dr. A. Pierson, Middeleeuwsch ongeloof	229
Bedenkelijke critiek	254
Kritik des philosophischen Pessimismus der neuesten Zeit. Gekrönte Preisschrift von Dr. G.P. Weygoldt, Diakonus und Schulvorstand in Weinheim.	
H.L. Boersma, Kunstindustrieel onderwijs	264, 470
Enseignement des arts du dessin. Rapports des délégués chargés par le gouvernement de l'inspection des Académies des beauxarts et des Ecoles	

de dessin du royaume de Belgique.

H. Was, Poëzie en wijsbegeerte 272

A. Pierson. Eene levensbeschouwing. Twee deelen.

H.E. Stenfert Kroese, Veel kaf, weinig koren 425

Paulus, de apostel van Jezus Christus. Zijn leven en werken, zijne leer en zijne persoonlijkheid. Een historisch onderzoek. Door J.W. Straatman.

Spencer over opvoeding 453

Spencers opvoeding, door Joh. A. Leopold.

Dr. W. Scheffer, Een nieuw boek over het zedelijk leven 601

Ethisch idealisme, door I.J.l.C. de Bussy.

Natuurkunde.

		Bl.
Dr. H. van de Stadt, Een nuttig boekje over kleine zaken		71
G.C.W. Bohnensieg, Hoe men ziet en wat men ziet met den mikroskoop. Een korte handleiding bij het gebruik van dit werktuig.		
Dr. van der Mandele, De natuurgenezing		287
Gids bij bad-, bron- en klimaatkuur, voor geneesheeren, lijdenden en touristen, door J.J. Kerbert, Doctor in de genees-, heel- en verloskunde, lid van het Natuur-, genees- en heelkundig genootschap te Amsterdam, gemeente-geneesheer te Arnhem.		
J.Th. Cattie, Voor school en huisgezin		615
Atlas voor de Plantkunde, inhoudende 81 platen, met verklarenden tekst; vrij bewerkt naar het Hoogduitsch van Dr. Moritz Willkomm, Hoogleeraar in de Plantkunde aan de Universiteit te Dorpat, door Dr. D.J. Coster.		
Penneschetsen uit het Dierenleven door Aglaia von Enderes. Uit het Hoogduitsch door D. Ouwersloot.		
Vrienden en vijanden van den land- en tuinman. Een leesboekje voor de volksschool door G. Blijham. Tweede, verbeterde en vermeerderde druk.		
Nieuwe uitstapjes in het rijk der Natuur. Leesboek voor de volksschool. Met eene aanbeveling van S. Blaupot ten Cate, Inspecteur van het Lager Onderwijs in de Provincie Groningen. Met elf houtsneden. Tweede druk.		
Max van Edijck, Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.		
XVII.	Over het ontstaan en de ontwikkeling van de eerste georganiseerde wezens op onze aarde	51
XVIII.	Over voeding en voedingsmiddelen	291
XIX.	Over vleesch	619

Staatkunde en Geschiedenis.

	Bl.
Mr. H.Ph. de Kanter, Wat hebben wij van de Katheder-socialisten te wachten voor de zedelijke opvoeding van het volk?	75
Kapt. M.C.U. Huber, Frankrijk's volkslegers in 1870-1871	307, 487
Mr. C. Asser, Over 't handelsrecht	317
Handboek voor het Nederlandsch Handelsregt door Mr. G. Diephuis, Hoogleeraar te Groningen.	
Practijk en theorie der rechtswetenschap	535
Redevoering, den 14den October 1875 uitgesproken bij de overdracht van het rectoraat der hoogeschool te Groningen, door Mr. W. Modderman.	
Scheiding van Kerk en Staat	634
Prof. Dr. J.A. Wijnne, Onderzoek naar de rechtmatigheid der aanspraken van Don Carlos op den troon van Spanje	648
Dr. P.L. Muller, Onze voorouders?	663

		Bl.
	Bijdragen tot eene geschiedenis der Bataven door H.D.J. van Schevichaven.	
Noorman, Geschiedenis van den dag.		
	Onze politieke toestand	92
	Binnenlandsche politiek in Duitschland	319
	Kroniek. Januari 1-15	332
	De bemoeiing van den Staat in Sociale zaken	537
	Kroniek. 15 Januari - 15 Februari	546

Letterkunde.

		Bl.
Aart Admiraal, E. Douwes Dekker en D. Post		106
Prof. Dr. P. Hofstede de Groot, Een boom- en bloemgaard, vol geur en kleur		119
	Dicht en Ondicht van J.P. Hasebroek.	
Wandelingen door eigen gaard		138
	Wandelingen door Nederland met pen en potlood door J. Craandijk en P.A. Schipperus.	
A.W. Stellwagen, Bloemen uit eigen en vreemden hof		335
	Eunoë. Verspreide en nieuwe gedichten van J.J.L. ten Kate.	
Een gewichtig vraagstuk - opgelost?		346
	De Begrafenis van den Duivel. Een populair-philosophische Studie over het Kwaad, door Dr. T.M. ten Bergen.	
Goede - ook min gelukkige? - grepen		352
	Mannen van beteekenis in onze dagen. Onder leiding van N.C. Balsem.	
Emancipatie van het vleesch		356

Indische schetsen door J. Groneman, praktizeerend Arts te Jogjåkartå.

Traditie of wijs beleid? 361

Eene bladzijde uit de geschiedenis van het *Athenaeum Illustre* te Amsterdam. - Redevoering, bij den aanvang van den nieuwen cursus op den 1sten October 1875 uitgesproken door den Aftredenden Voorzitter der Orde van Hoogleeraren, Mr. C.M.J. Willeumier.

Mr. R.M. Putman Cramer, Robert Hamerling Romanschrijver 551

Aspasia, ein Künstler- und Liebesroman aus Alt-Hellas, von R. Hamerling.

Aspasia. Roman van Robert Hamerling. Uit het Hoogduitsch vertaald door Dr. J.C. van Deventer.

Een ernstige poging 558

De Sterren Liegen Niet! Drama in vijf bedrijven (Uit Rome Ao. 1539), door Betsy Perk.

Dr. A. de Jager, Nederlandsche letter- en taalkunde 670

1. De Dietsche Warande. Nieuwe Reeks. Nederlandsch Tijdschrift enz. bestuurd door Jos. A. Alberdingk Thijm.
2. Het Schaakspel in Nederland, door Dr. A. v.d. Linde.
3. Keus van Nederlandsche Redevoeringen ten gebruike der gestichten van Middelbaar Onderwijs verzameld door Max. Rooses.
4. Nederlandsche Spraakkunst, door D. de Groot.

Verleden en heden 682

Een togt langs de kusten van de Zuiderzee door Henry Havard. Uit het Fransch door Mej. S.M. Campbell, met een woord vooraf van Dr. Jan ten Brink en een naschrift van Mrd. Cohen Stuart.

Van den meester - een meesterstuk? 688

Schandevrees. Zedeschets door Hendrik Conscience.

Voor het zangonderwijs 691

De jeugdige Zanger. Theoretische en Praktische Handleiding bij het zangonderwijs, inzonderheid op de scholen, door Richard Hol.

	Bl.
Theorie van den Zang. Korte schets ten dienste van het onderwijs in de zangkunde, vooral voor onderwijzerskweekelingen, door H.H. Hartman.	
Vertalingen en herdrukken.	
De laatste van haar geslacht. Naar de derde Hoogduitsche uitgaaf van Louise van François	363
Eene ziel gered. Een roman van Wilhelmina von Hillern-Birch	366
Sabel en Rozenkrans. Een roman van Hans Wachenhusen	368
Nederland en zijne bewoners, door Edmondo de Amicis. Uit het Italiaansch vertaald door D. Lodeesen. Met eene voorrede van Dr. Jan ten Brink	560
De bloem in knop. Naar het Engelsch van Rhoda Broughton door Francisca Gallé	692

Mengelwerk.

	Bl.
Kolonel A.J.A. Gerlach, Djidda	143 399, 573, 715
Cath. F. van Rees, Rachel	162, 370,

563, 695

Prof. Dr. Van der Wijck, Een levensbeeld 180, 383

J.J.L. ten Kate, Drie liederen.

I. Psalmen in den nacht 188

II. Vroeg gestorven 189

III. Bidden en werken 190

W. Mallinckrodt, Twee liederen.

I. Een rijke 192

II. Een arme 192

G. Antheunis, Nieuwe liederen en gedichten 411

Bernard ter Haar, Twee gedichten 754

Mevr. Van Westrheene, Uit den vreemde.

De hoeve achter den dijk 193

Een herinnering aan Zanzibar 758

Suum cuique.

Nieuwe uitgaven.

Een eersteling 217

Uit het Hart. Liederen en Gedichten van G. Antheunis.

Van den Helm, De kloosters in Nederland 223

M[r]. P.M. Tutein Nolthenius sprekende tot alle ouders in Nederland 415

De faculteit der Godgeleerdheid 765

Nieuwe uitgaven.

Poèzie op den Levensweg door Dr. J.P. Heije 766

Eigen Haard 766

Mededeelingen.

Stad Antwerpen.

		Internationale wedstrijd, uitgeschreven ter gelegenheid van de 300ste verjaring der Spaansche Furie	767
		Rubensfeesten van 1877	768
Brievenbus.			
	I.	J - n O - y, Internationale beleefdheid	226

Erratum.

Bl. 142 wordt de prijs van elke aflevering der *Wandelingen door Nederland van Craandijk en Schipperus* opgegeven 80 cents, moet zijn 30 cents.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Uit de geschiedenis der mystiek.

Mystiek klinkt in onze dagen vrij wel als het omgekeerde van praktisch. Toch zou men uit een zeker oogpunt datzelfde woord mystiek kunnen omschrijven als hetgeen eens bij uitnemendheid praktisch was, wanneer men althans praktisch gelijkluidend mag achten met al wat aan eene bepaalde behoefte voldoet. Aangezien nu de behoeften der menschen met de tijden veranderen, kan ook niet hetzelfde ten allen tijde praktisch heeten. Onder het licht dier opmerking durf ik eenige belangstelling vragen voor mijne bladzijde uit de geschiedenis der mystiek, die ik ontleen aan een ten vorigen jare uitgekomen werk van Lic. Wilhelm Preger(*). Zij zal in elk geval den gezichtseinder van menigeen wijder kunnen maken, door hem in gewaarwordingen te verplaatsen, die, al behooren zij niet meer tot onzen tijd, daarom niet minder menschelijke gewaarwordingen zijn. Bekrompenheid van geest. van blik, is een gevaar waaraan wij allen blootstaan, en waaraan wij, naar ik acht, niet dan door de beoefening der geschiedenis kunnen ontkomen, daar vooral zij het is, die ons verhindert hetgeen aan onzen tijd en aan onze beschaving in zekeren zin toevallig eigen is voor het onveranderlijk kenmerk van het menschelijke te houden.

I.

Toen na de groote volksverhuizing de zin voor geesteswerkzaamheid weer ontwaakte, bestond die werkzaamheid niet in zelfstandig voortbrengen, maar in assimilatie van het overgeleverde. Ongeveer vijf eeuwen houdt dit aan tot op de regeering van dien merkwaardigen Paus Gregorius VII of Hildebrand. Het zedebederf der geestelijkheid, mede een gevolg van de onkunde, die in het afgeloopen tijdvak, sedert de onvruchtbare hervormingen van Karel den Groote, altijd klimmende

(*) Geschichte der deutschen Mystik im Mittelalter. Nach den Quellen untersucht und dargestellt. 1er Theil. bis zum Tode Meister Eckhart's, Leipzig, Dörffling und Franke. 1874.

was geweest, werd door hem bestreden in naam van een streng ascetisme, dat men tot op zekere hoogte bewonderen kan, zonder blind te zijn voor de noodlottige gevolgen die het na zich sleepte. Het innerlijk bederf der Kerk week trots al die hervormingspogingen niet. De berichten uit de tweede helft der twaalfde eeuw gewagen van tallooze ketters, met name in de Rijnlanden, ketters welker optreden meest altijd in de kerkelijke verbastering oorzaak of aanleiding vond. Maar ook binnen de grenspalen der Kerk waren reeds voorloopers van Luther, onder anderen die priester Lambertus Beghe (+ 1187), die in Luik tegen den aflaat predikte, en wiens naam door de Beghijnen-vereenigingen, die hij in de Nederlanden stichtte, tot op onzen tijd is blijven voortleven. Deze vrouwen-vereenigingen ademden, zooals men weet, te gelijk een vrijeren, meer evangelischen, en een strenger zedelijken geest dan de gewone kloosters. Aan de Beghijnen en aan de volgelingen van Petrus Waldus beantwoorden op kerkelijk gebied in veel engeren zin de beide groote orden der middeleeuwen, die van den heiligen Franciskus en van den heiligen Dominikus(*). Bij alle verschil, herkent men in deze richtingen één karaktertrek: het onmiskenbaar streven om, met meer of minder oprechte onderwerping aan de Kerk, de bevordering van het heil der zielen te zoeken buiten de gevestigde hiërarchie, dus juist buiten dat middel om, van welks versterking en loutering een Hildebrand het leven der Kerk had verwacht. Hiermede was het beginsel der mystiek gegeven. De betrekking met God middellijk bewerkstelligd door den priester, of onmiddellijk gevonden in de geheimzinnige diepten van het eigen gemoed: het eerste was het beginsel der Kerk, het tweede dat der mystiek, welke uit dien hoofde altijd een meer of minder onkerkelijk, soms zelfs een kettersch karakter moest aannemen. Die oorsprong van de middeleeuwsche mystiek maakt evenwel tevens duidelijk, waarom wij haar vooral op germaanschen bodem te zoeken hebben, waar van ouds het gemoed zijne rechten heeft doen gelden. Men zou namelijk de mystiek kunnen omschrijven als de richting, volgens welke men in eigene, persoonlijke inspiratie de kennis der goddelijke waarheid zoekt, eene inspiratie die, van de kerkelijke genademiddelen vaak onafhankelijk, zich nu eens meer dan eens minder gebonden voelt aan het bijbelwoord.

Het kan niet verwonderen, dat wij deze richting inzonderheid door vrouwen vertegenwoordigd vinden. De eerste, die hier onze aandacht trekt, is Hildegard van Bingen. In 1104 werd zij in de nabijheid dier plaats, in het dorp Boeckelheim, op het ridderkasteel haars vaders geboren, midden in de laatste worstelingen van den ongelukkigen keizer Hendrik IV, die wellicht op datzelfde kasteel door zijn zoon gevangen genomen werd. Acht jaren oud, wordt zij door hare ouders in het naburige klooster Disibodenberg gezonden, waar zij zingen en lezen

(*) Over hunne beteekenis kan men o.a. vergelijken Deel III en IV van mijne *Geschiedenis van het Katholicisme.*

leert, maar bovenal belangstellen in de groote beweging dier dagen. De Stoel van Rome door de aanvallen der revolutionaire Romeinen wankelende op zijne grondslagen, de Kerk door schisma en ketterij in hare eenheid bedreigd, door het wereldsche leven der geestelijken gekompromitteerd, en in het Oosten in het nauw gebracht, het gerucht van deze gebeurtenissen en toestanden werkte reeds vroeg op hare fantasie, die in visioenen, ook in profetische visioenen, zich openbaarde.

Wat zij zelve onder het woord visioen verstond, leert ons haar brief aan Bernard van Clairvaux. Het is niet zoozeer wat zij ziet dan wel het innerlijk licht zelf, een licht dat haar verwonderlijke dingen doet aanschouwen. Dat licht is een vlam die hare ziel verteert. Hare zintuigen hebben aan hetgeen zij dan waarneemt geen aandeel. Toch wordt het bovennatuurlijke haar niet onmiddellijk geopenbaard: woorden uit de Psalmen, uit de Evangeliën, ook wel uit andere werken, ontsluiten haar de bovenzinnelijke wereld. Maar het verkondigen van het aanschouwde is geene daad van hare willekeur. Zij wordt tot spreken gedrongen door de gemoedservaringen, die haar overweldigen. In den aanvang, ja, geruimen tijd biedt zij weerstand, maar het berokkent haar eene ziekte; als zij eindelijk spreekt, is het uitsluitend in tegenwoordigheid van haren biechtvader. Reeds telt zij 43 jaren als zij voor het eerst in het openbaar optreedt met hare profetische visioenen; Bernard predikte toen den kruistocht na den val van Edessa, en zijne prediking had een machtigen indruk op haar te weeg gebracht. Hem ziet zij dan ook in hare visioenen, als een adelaar, die met zijne blikken het zonlicht tart. De verdeeldheid der kristelijke Kerk laat haar niet met rust. Op de tijdsomstandigheden blijft hare aandacht voortdurend gericht. Paus Eugenius III en het koncilie te Trier vergaderd, - Bernard was daar tegenwoordig, - nemen kennis van hare gezichten en moedigen haar aan voort te gaan. De Paus moet zelf haar geschreven hebben, om haar den goddelijken oorsprong van hare openbaringen te bekrachtigen. Meer was zeker niet noodig, om haar gezag over een groot gedeelte van Duitschland te vestigen; een gezag dat zij dan, naar het scheen, vooral gebruikte om door het aankondigen van het naderend einde der wereld de gemoederen tot ernst en bekeering te stemmen. Daartoe doorreisde zij haar vaderland, terwijl zij allerwege in de kloosters misbruiken afschafte, vrede stichtte en tot heiliger leven aanmaande. In haar naam of in haar geest werden met hetzelfde doel brieven gezonden aan kerkelijke en wereldlijke overheden, waaronder thans evenwel niet weinig voorkomt, dat blijkbaar ondergeschoven is(*). Doch ook het ondergeschovene heeft voor hare kenschets beteekenis. Een werk toch wordt haar toe-

(*) Men schijnt niet bemerkt te hebben, hoezeer de fiktie, die haar tot auteur maakte, hare nagedachtenis onteerde. Hoeveel kennis wordt haar toegeschreven van dingen, waarmee men een heilige en elke vrouw liever onbekend weet.

geschreven over de eigenschappen van dieren, planten en mineralen. Zou dit geschied zijn, had men niet de herinnering bewaard aan eene zekere bekendheid van Hildegard met kruiden, waarvan het gebruik, in verband met het geloof in haar persoon, misschien velen tot genezing kan hebben verstrekt?

Na den dood van Jutta van Sponheim, aan wie zij een groot deel van hare godsdienstige opvoeding verschuldigd was, werd Hildegard zelve abdis van Disibodenberg. Hoe beroemder zij werd, hoe meer dochters de adel in haar klooster zond. Het werd te klein. Tegen den wil van den abt wist zij het door te zetten, dat het klooster in 1148 op den Rupertsberg bij Bingen werd overgebracht. Steunende op hare visioenen, was zij sterk tegenover hem. Van daaruit stichtte zij een tweede klooster te Eibingen bij Ruedesheim. Op den Rupertsberg stierf zij den 17^{den} September 1178, in den leeftijd van 74 jaren, tot aan haar einde de vraagbaak van allen, die bij haar troost, raad of ook stoffelijke hulp kwamen zoeken.

Wij wenden ons in de tweede plaats tot eene van hare jongere tijdgenooten, Elisabeth van Schoenau, die in de naburige benediktijnsche abdij van dien naam van 1141 tot 1165 leefde. Al is bij haar de geestvervoering krampachtiger, zenuwachtiger van aard dan bij Hildegard, ook de inhoud harer visioenen lijdt nog niet aan de ziekelijke gevoeligheid van de mystiek van later dagen, maar is streng zedelijk. De heersch- en hebzucht, de hoogmoed, weelde en wellust der priesters worden scherp bestraft. Zelfs de apostolische Stoel ontkomt niet aan den ernst harer vermaningen, en dat slechts een jaar na den moord aan Arnold van Brescia, met medeplichtigheid van den Paus, gepleegd(*). Ook van haar gaan vermanende brieven uit aan bisschoppen en aartsbisschoppen. In den strijd tusschen de wereldlijke en de geestelijke macht durft zij partij kiezen en zich verklaren voor Paus Victor IV, dien Keizer Frederik I tegenover Alexander III had gesteld. Een ernstig katholiek geloof werd toen met Ultramontanisme nog niet vereenzelvigd.

Onder de woorden, die haar broeder Eckbert ons van haar sterfbed heeft medegedeeld, is er een, dat onze aandacht verdient. Elisabeth van Schoenau heeft in het aangezicht des doods verzekerd, dat alle hare mededeelingen steeds zuivere waarheid hadden behelsd, dat zij nooit op eene huichelachtige of bedriegelijke wijze er een woord aan had toegevoegd. Dit plaatst ons toch weer voor hetzelfde zielkundige raadsel, waarvoor de geschiedenis der godsdienstige bewegingen ons zoo dikwijls brengt: de *pia fraus,* en deze noodzakelijk bedreven met eene zekere bewustheid. Wij hoorden reeds, dat Hildegard tegenover den abt de keus van een nieuwe plaats voor haar klooster doordreef met een beroep op hare visioenen, evenals Mahomet altijd eene goddelijke

(*) Zie o.a.m. *G. v.h. Kath.*, Dl. III.

openbaring bij de hand had, juist op het oogenblik, waarop hij haar behoefde om zich tegen billijke beschuldigingen te dekken. Men kan toch moeilijk aannemen, dat Hildegards zelfbegoocheling, waaraan zij in het algemeen laboreeren moest zoodra zij visioenen had, toevallig samenviel met het oogenblik waarop zij den tegenstand van den abt had te overwinnen. Maar treffender nog is het volgende uit het leven van Elisabeth van Schoenau. Haar broeder, de reeds genoemde Eckbert, gaf zich veel moeite voor de verdediging van de katholieke waarheid tegenover de aanvallen der Katharen, die in de omstreken van Keulen grooten aanhang hadden. Tegenover hun manicheïsme en eenzijdig spiritualisme achtte Eckbert eene nieuwe opwekking van de heiligenvereering bij uitstek gewenscht. Toen dus toevallig bij Keulen een oud kerkhof ontdekt was, en eenigen op het denkbeeld kwamen, dat men hier wel eens de beenderen van de elf duizend maagden der bekende legende voor zich kon hebben, zagen abt Gerlach van Deutz en Eckbert terstond in, welk een dienst Elisabeth in dezen aan de heiligenvereering zou kunnen bewijzen. Men ging haar dus vragen of zij niet eens eene openbaring, een gezicht omtrent deze beenderen hebben kon. En waarlijk, Elisabeth kreeg de visioenen, waardoor de fabel van Ursula en de elf duizend maagden zulk een gezag heeft erlangd. Te vergeefs wordt van katholieke zijde de echtheid dier visioenen betwist. Men ziet het: dus weer een *pia fraus.* Elisabeth, de wenschelijkheid van het gezicht erkennende, moet zich opgewonden hebben tot zij zag wat zij verlangde te zien. Het is goed telkens nieuwe voorbeelden bij te brengen tot bevestiging van de wet, volgens welke godsdienstige bewegingen niet zonder vroom bedrog tot stand komen.

Het zien van bovenzinnelijke dingen in geestvervoering, tot hiertoe de gaaf van enkele persoonlijkheden, wordt met het begin der dertiende eeuw in bepaalde streken epidemisch. Het eerst in de Nederlanden, van waaruit het zich verbreidt naar Neder- en Hoogduitschland. Lamprecht van Regensburg, die in de tweede helft dier eeuw zijne 'Dochter van Sion' dichtte, noemt het eene kunst, die onder de vrouwen van zijnen tijd in Braband en Beieren zich vertoonde. Was het een herleving van dat profetisch vermogen, dat de Romeinen reeds in de duitsche vrouwen roemden? Dat ook inzonderheid in de Nederlanden de natuurlijke aanleg van den geest naar de ekstase overhelde, bewijst de omstandigheid, dat gedurende het geheele tijdvak der middeleeuwen de Nederlanden het voornaamste gebied vormden, waarop de mystiek zich te huis gevoelde. Daar ontstonden de vereenigingen der Beghijnen; daar de epidemische geestvervoering. De tijdsomstandigheden verkregen een altijd droeviger aanzien en dreven tot dien afkeer van de wereld, dat gemeenschappelijke en daardoor juist verhoogde leven, waaruit de ekstatische toestanden geboren werden. Langs de lijn, welke, getrokken van Luik naar Calais, de grens vormt tusschen het taalgebied der germaansche Vlamingers en der romeinsche Walen, loopt

de streek waarin deze nieuwe vorm van het godsdienstig leven zich openbaarde.

Toen Fulco, bisschop van Toulouse, door de Albigenzen uit zijn bisdom verdreven, na Frankrijk doorreisd te hebben, in 1212 naar het bisdom Luik kwam, stond hij verbaasd over de menigte van ekstatische vrouwen; maar haar aanblik vervulde hem met vreugde. Uit Egypte was hij gevlucht door de woestijn, naar het land der belofte. De eene vermocht in de ziel van de andere de zonden te lezen, die zij in den biechtstoel verzwegen had. Sommige vrouwen voelden zich zoo uitgeput van verlangen naar haren hemelschen bruidegom, dat zij gedurende vele jaren slechts zelden haar bed konden verlaten. Een enkele bezat de gave der tranen in zulk eene mate, dat een stroom van tranen aan hare oogen ontrolde, zoo dikwerf zij zich in haar hart met God onderhield: de gewoonte van te weenen had onuitwischbare sporen nagelaten op hare wangen. Anderen hadden een smaak als van honig op hare tong, wanneer zij de zoetheid van een geestelijke ontmoeting met den Heiland hadden ervaren. Bij niet weinigen was de dronkenschap des geestes zoo groot, dat zij den ganschen dag onbewegelijk bleven liggen. 'Want de vrede Gods' had aan hare ziel zulk eene onverstoorbare kalmte medegedeeld, dat geen geroep, zelfs geen pijn wanneer zij geprikt werden, ze wekken kon. Laat in al deze berichten veel overdrijving heerschen, zooveel staat vast, dat in de diocese Luik destijds een sterke godsdienstige opwekking heerschte, waarvan wij thans nog enkele vertegenwoordigsters willen schetsen.

In de eerste plaats Maria van Oegnies, in 1177 te Nivelles geboren, zeer vroeg gehuwd, maar weldra levende als niet gehuwd zijnde, en met haren man, die dit goedkeurde, de melaatschen dienende in de nabijheid van hare geboorteplaats. Wegens den roep van heiligheid en ekstase die van haar uitging het doel van tallooze bezoeken, zocht zij ten slotte rust en afzondering bij de Beghijnen van Oegnies bij wie zij in haar zes en dertigste levensjaar overleed. Het was een hoogst overspannen bestaan geweest, het uiterste dat door een menschelijk zenuwstel uitgehouden kon worden: langdurig vasten; nachten achteréen slapen op den steenen vloer van een kerkgebouw; een fysiek medevoelen van al het lichamelijk lijden harer geliefden; in het kort, zulk een verheven zijn boven de gewone menschelijke voorwaarden als ons zeker geloofwaardiger voor zou komen, wanneer de trekken, waarmee het ons wordt geschetst, niet in alle levensberichten der mystieke heiligen zoo sprekend op elkander geleken. Men mist in deze levens zeer het individuëele, zoodat men den indruk ontvangt, dat elke biograaf, - biografen handelen ook in onzen tijd nog niet veel beter, - een zeker traditioneel stel van uitdrukkingen en verhalen kende, dat hij om geen andere reden op zijn held toepaste, dan omdat een voorganger het omtrent een anderen held gebezigd had en de nieuwe heilige toch niet voor een vroegeren heilige mocht onderdoen. Een ieder, die zich

de moeite heeft getroost de *Acta Sanctorum* te bestudeeren zal dezen indruk begrijpelijk vinden. Men is dus tegenover deze levens altijd op zijne hoede, en maar vervuld met dezen eenen wensch, dat het ons zelven met onze negentiende-eeuwsche gave der kritiek had mogen vergund zijn, zulk een bestaan als dat van Maria van Oegnies en anderen waar te nemen.

Tot deze vrouwen rekenen wij ook Christine van St. Trond, van wie verhaald wordt, dat zij reeds voor Gods troon had gestaan en het haar aldaar in de keus was gegeven om òf bij God te blijven, òf in het lichaam terug te keeren, en dan door de verdiensten harer zelfkwellingen arme zielen uit het vagevuur te verlossen. Zonder eenige aarzeling besluit zij tot het laatste; en nu worden ons, gewis met de noodige, officieële overdrijving, eenige van die zelfkwellingen beschreven: zij steekt hare hand in het vuur, stort zich in kokend, blijft dagen lang in ijskoud water; zij hangt zich aan een galg onder het lijk van een roover. Zulke verhalen bewijzen toch èn het onmeedoogend karakter van den God dien de middeleeuwen aanbaden, èn over welke schatten van liefde het menschenhart in de middeleeuwen beschikte: een belangrijke uitzondering in elk geval op den welbekenden regel: zoo de mensch, zoo zijn God. Neen; de mensch is gelukkig dikwerf veel beter dan zijn God, en menige God ware al lang gestorven, had de beminnelijkheid zijner aanbidders hem niet gered.

Bij Margaretha van Yperen (+ 1237) is het de bestrijding van schier ontembaren zinnelijken lust, die haar in de armen drijft van den hemelschen bruidegom en haar eindelijk weerzin doet gevoelen zelfs van de tegenwoordigheid van een knaap. De gemeenschap met Kristus uit en oefent zich in het veelvuldig en aanhoudend gebed. Haar biograaf vergunt ons het een oogenblik te bespieden. Zij had in den laatsten tijd te veel gewaakt en haar biechtvader haar daarom gelast, den langen Kerstnacht, als veel te lang daartoe, niet in het gebed door te brengen. Zij was stellig voornemens te gehoorzamen. De avond is gedaald. Slechts een oogenblik zal zij nederknielen, om een kort gebed uit te spreken. Maar zij verzinkt in hare gemeenschapsoefening, en, toen zij opstond, begon het door het venster reeds te lichten aan den grauwen winterhemel.

Even begeerig naar Kristus is Luitgard van Tongeren (+ 1246), die vijf jaren lang bijna dagelijks de Moeder Gods, de apostelen, de heiligen en de engelen in hare visioenen aanschouwt, maar geen rust vindt voor haar gemoed eer zij dien heilige onder de heiligen gevonden heeft, die onuitsprekelijk veel zoeter is dan allen en allen heilig maakt. Ook haar, evenals den H. Dominicus, valt het te beurt, onder het lied *Veni Creator Spiritus* twee ellen hoog boven de aarde te mogen zweven. Ook van haar gaat geneeskracht uit. Ook in hare visioenen vindt men diezelfde vrijmoedigheid bij het beoordeelen van Pausen weder, die ons bij de mystieken der middeleeuwen, inzonder-

heid bij de vrouwen, zoo dikwerf treft. Innocentius III verschijnt haar na zijn dood. Zij ziet hem in een vreeselijke vlam, en op de vraag: waarom hij aldus gepijnigd wordt, noemt de Paus drie oorzaken die hem eigenlijk hadden moeten doen verdoemen. Dat hij den eeuwigen dood ten slotte nog ontkwam, dankt hij uitsluitend aan de tusschenkomst van de H. jonkvrouw Maria, tot wier eere hij een klooster had laten bouwen. Uit eerbied voor den grooten Paus, wil Luitgards biograaf die drie oorzaken niet meedeelen.

Het godsdienstig *Réveil* waarvan wij spreken, en dat men zich moet voorstellen in den trant van hetgeen wij thans onder den invloed van de Amerikaansche zendelingen Moody en Sankey in Engeland zien gebeuren, greep niet alleen de vrouwen maar ook de kinderen aan, getuige vooral de kinderkruistocht van het jaar 1212. Deze beweging, die zich tot het Nederrijnsche gebied uitstrekte, schijnt van het graafschap Anjou te zijn uitgegaan. Op 30.000 wordt het getal der kinderen geschat, die te Parijs bijeenkwamen om van daaruit den tocht te ondernemen. Men trok eerst naar Marseille. Twee kooplieden dier stad brachten de kinderen aan boord van zeven groote schepen, waarvan twee vergingen en vijf de kust van Egypte bereikten. Hier werden de stumperts door die beide kooplieden als slaven verkocht. Toen men van dit treurig uiteinde vernam, werd aan demonische invloeden geweten wat men eerst toegeschreven had aan de onmiddellijke genadewerking van dien God, die zich uit den mond van kinderen en zuigelingen lof wilde toebereiden.

II.

Een minder praktischen vorm, dan dien wij tot hiertoe leerden kennen, neemt de mystiek in de dertiende eeuw in Thüringen en Saksen aan. Het mystieke leven wordt hier meer om zich zelf beoefend, en wel door vrouwen van den hoogeren adel. Hoe meer in den loop dier eeuw de beschaving der edellieden achteruitging, hoe talrijker de vrouwen waren, die hare toevlucht zochten bij kontemplatie en eenzaamheid.

Gelijk de reizende minnezangers het lied, de sage, van kasteel tot kasteel, van land tot land brachten, zoo waren het de monniken der bedelorden, welke overal de kennis verspreidden van de mystieke en visionnaire toestanden, die zij zelve gezien of waarvan zij vernomen hadden, en welke inlichtingen konden geven omtrent de beste wijze van er toe te geraken. Deze bedelmonniken waren het, die destijds den geest van verloochening der wereld en den zin voor het bovenzinnelijke en mirakuleuze in de vrouwenkloosters opwekten en aankweekten. Op die wijze kunnen wij ons rekenschap geven van het epidemische, waarop wij de aandacht vestigden.

Die richting der eeuw vond eene onvergetelijke uitdrukking in de

bekende Elisabeth van Hongarije, landgravin van Hessen, wier merkwaardig leven men o.a. in mijne Geschiedenis van het Katholicisme (Dl. IV) lezen kan. Er zijn evenwel vrouwen in dat tijdvak, die de zuivere mystiek nog beter vertegenwoordigen; bijv. Mechtild van Maagdeburg (+ 1277). Op haar twaalfde jaar ontvangt zij het eerst den groet van den heiligen Geest; daarna voortdurend; op haar drie en twintigste ontscheurt zij zich aan magen en vrienden, om van toen aan als Beghijne te leven. Zij aanschouwt de schoone menschheid van Jezus, de Drieëenheid (hetgeen later ook aan Loyola te beurt viel), haar engel, maar ook haar duivel. Zij ontvangt echter in het vervolg twee beschermengelen, een Seraf en een Cherub. Wel had zij er twee noodig, want zij had ook niet een maar twee duivels te bekampen: de een zet haar aan om zich wegens hare openbaringen door het volk als een heilige te doen vereeren, de ander, om zich aan heimelijke onkuischheid over te geven. Ten aanzien van dezen laatsten duivel zegt zij van de martelingen van Kristus: 'damit wehrte ich mich!'

Inwendige aandrift noopt haar, de wonderen, die zij aanschouwt, te verkondigen. Maar uit vrees voor de rust harer ziel, durft zij er zich nog niet aan overgeven. En zij roept uit: 'Eia, milder Gott, was hast du an mir gesehen? Du weisst ja, das ich ein arm Mensche bin. Diese Dinge solltest du weisen Leuten geben.' God antwoordt toornig: 'Nun, sage mir, bist du noch mein?' - 'Ja, Herre, das begehre ich zu dir.' - 'Muss ich denn mit dir nicht thun dass ich will?' - 'Ja, Allerherzliebster, viel gerne, sollte ich auch zu nichte werden.' - 'Da sprach unser Herre: du sollst mir in diesen Dingen folgen und getrauen.' Da ging ich Arme bebend in demüthiger Scham zu meinem Beichtiger und sagte ihm diese Rede. Da sprach er, ich sollte es fröhlich vollfahren; Gott, der mich hätte dazu gezogen, werde mich wohl bewahren. Da hiess er mich das, dessen ich mich oft weinend schäme. Denn meine grosse Unwürdigkeit vor meinen Augen offen steht, das ist, dass er einem schnöden Weibe hiess aus Gottes Herzen und Mund dies Buch schreiben.'

Hoe zonderling is toch zulk een zelfbedrog, waardoor alleen de vereeniging van zooveel eenvoudigheid en zooveel aanmatiging mogelijk wordt. De mystiek brengt in het menschelijk karakter een nieuw element, dat ook nieuwe verbindingen van hoedanigheden te voorschijn roept en fijner zielkundige ontleding noodzakelijk maakt.

Wat zij dan uit 'Gods hart en mond' opschrijft, is verlangen naar Jezus; vreugd over de vereeniging met hem; schildering van de pijnen van hel en vagevuur zoowel als van de hemelsche gelukzaligheid der heiligen; boetprediking aan de verwereldlijkte Kerk; troost bij den nood der tijden; beloften van goddelijke hulp door tusschenkomst van de orde der Predikheeren bij het naderend einde der wereld, met de voorzegging waarvan zij veelzins denken doet aan den bekenden abt Joachim(*).

(*) Men verg o.a. mijne *Gesch. v.h. Kath.*, Dl. III.

Dit uit Gods hart en mond opgeschreven boek met zijne hevige bestraffing van eene ontaarde geestelijkheid bracht haar, naar de wereld gesproken, weinig geluk. De geestelijken waren zeer verbitterd. Zij moest vluchten. Het schijnt, dat men haar boek heeft willen verbranden. Toen zij hoorde, dat men haar daarmede dreigde: 'da that ich, wie ich von kind an pflegte: wenn ich betrübt war, so musste ich beten. Eia, Herre, nun bin ich betrübt um deiner Ehre willen, soll ich nun ungetröstet von dir bleiben? Du hast mich dazu verleitet, denn du selbst hiessest mich es schreiben.' Maar God openbaarde zich terstond aan hare treurende ziel; hield het boek in zijne hand en sprak: Lieb meine, betrübe dich nicht zu sehr, die Wahrheit mag niemand verbrennen.'

Het 'Vloeiende Licht der Godheid', zooals Mechtild zelve haar boek op goddelijke aanwijzing gedoopt heeft, is tot nog toe het oudste bekende werk dezer soort in het Duitsch, en vertegenwoordigt een der hoogste ontwikkelingsgraden, die in de middeleeuwen door vrouwelijke beschaving en religie werden bereikt. Vrijheid en helderheid van denkbeelden vereenigen zich hier met teederheid en innigheid van gevoel, naïveteit van opvatting en waren zielenadel. Mechtild's invloed valt zelfs bij meester Eckhart waar te nemen, aan wien wij straks komen.

In hare mededeelingen vindt men zoowel het profetische als het beschouwende element. Met het eerste herinnert zij aan Hildegard en Elisabeth van Schoenau; met het andere aan den later levenden Suso. Ook in Mechthild leeft die profetische geest, die zich in de beide genoemde vrouwen en in Joachim van Floris tegen het bederf der Kerk verhief. Het 'eeuwig Evangelie' had tegen het midden der dertiende eeuw, ten gevolge van den strijd dien het te Parijs uitlokte, allerwege groot opzien verwekt. Franciskanen en Dominikanen beijverden zich in het belang hunner orden de voorzeggingen van het 'eeuwig Evangelie' in ruimer kring te verbreiden. Mechtild vermeldt de bestrijding, die zij deswegens te verduren hadden. Merkwaardig is de wijziging, die zij zelve de voorzeggingen heeft doen ondergaan. Voor een deel zijn zij in den vorm, dien zij er aan heeft geschonken, in de *Divina Commedia* overgegaan.

De tijden waren ernstig. Op de driejarige regeering van Urbanus IV was het even korte bewind van Clemens IV gevolgd. Daarna kwam een tijdvak, van drie jaren, waarin de pauselijke Stoel leeg stond. In 1271 was eindelijk Gregorius X gekozen. Onder zijne voorgangers was de toestand van dien aard geweest, dat alle kristelijk gezinde harten dien met droefheid en weerzin moesten beschouwen. Nadat Mechtild hem in donkere kleuren geschilderd heeft, kondigt zij 'de heilige Kerk' aan, dat God haar vernederen, dat de dag der wraak komen zal, omdat de herders van Jerusalem roovers en wolven zijn geworden. Tevens weet zij, van welke zijde het redmiddel komen moet. Wordt het tot hiertoe gebezigde kleed oud, dan, zegt zij, be-

dekt en verwarmt het niet meer. Met een nieuwen mantel zal God daarom zijne bruid beschermen: dat zijn *de predikers der laatste tijden!* De Paus wordt daarom opgewekt, deze predikers met allen ijver te ondersteunen.

Duidelijker kon het niet uitkomen, hoe ernstig de mystiek het heil der Kerk, buiten de bestaande hiërarchie of priesterkaste om, van den profetischen geest verwachtte.

De geschriften van abt Joachim hadden gesproken van drie bedeelingen, van die des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes. Deze laatste bedeeling moest met het jaar 1260 beginnen, maar vooraf worden gegaan door een diep verval der Kerk. Dan zou God predikers verwekken ter bestrijding der ketterij, ter vereeniging der ware geloovigen, ter voorbereiding van de laatste worsteling met den Antikrist. Aan deze drie groote perioden worden wij herinnerd, als Mechtild van het drieërlei bloed der getuigen spreekt, die sedert het begin der wereld de waarheid vertegenwoordigd hebben: de getuigen van Kristus, van den Vader, van den Geest. Aan abt Joachims predikers van de laatste tijden gaan bij Mechtild vijf boden vooraf, die gezonden worden tot de bedorven Kristenheid. Maar zij stelt zich niet te vreden met deze zending tot de gemeente. Neen, zij neemt zelve de Kristenheid, deze onreine maagd, in hare armen; en al roept God zelf: 'Lass, sie ist dir all zu schwer,' gaat zij er mee voort onder deze betuiging: 'Eia, mein süsser Herre, ich will sie aufheben und vor deine Füsse tragen mit deinen eigenen Armen, mit denen du sie an dem Kreuze trugst.' Zij beschouwt zich dan ook als eene van die boden. De eerste was Elisabeth van Thuringen, de tweede St. Dominikus; St. Franciskus de derde, de vierde Jutta van Sangershausen, en ten slotte komt Mechtilds eigen boek, waarvan het heet: 'Ich sage dir wahrlich, sprach unser Herr, in diesem Buche steht mein Herzblut geschrieben, dass ich in der letzten Zeit von neuem vergiessen will.' Maar het baat niet. Paus en papen gaan den weg der hel. Het is dus noodig, dat de broeders van den jongsten tijd opdagen: leden van de Dominikanerorde in nieuwe gedaante, met wie, gansch anders dan bij Joachim, Duitschlands Keizer in een merkwaardig verbond treedt.

Preger wil deze apokalypse in de *Divina Commedia*, en in Dante's Matelda onze Mechthild wedervinden(*). Haar visioen van de hel is de ruwe bouwstof voor de dichterlijke schildering van den Florentijn.

Levendig doet hij evenwel uitkomen, dat hare voorname beteekenis veel minder in deze apokalyptiek dan in hare mystieke vereeniging met God ligt. Al het geestelijk liefkozen van het Hoogelied komt hier tot zijn recht. Maar ook nog meer dan dit. Verheven schoon is het antwoord, dat zij geeft op de vraag, of zij niet schroomt in de nabijheid van God zich te wagen, en Hem, die een ontoegankelijk licht

(*) Te verg. Ed. Böhmer, *Matelda* in het Jahrbuch der deutschen Dante-gesellschaft III, 101 vlgg.

bewoont, als in het aangezicht te staren. Daar heet het: de visch schroomt niet te verdrinken in het water; de vogel ducht niet uit de lucht te vallen; het goud vreest niet te bederven in het vuur; God heeft aan alle schepselen eene natuur gegeven om te volgen. Hoe zou ik de mijne weerstaan?

Het goddelijke, met andere woorden, is haar element. Maar daaruit blijkt tevens, wat ook uit menige andere plaats van haar boek spreekt, dat de eigenaardigheid van haar godsdienstig leven in het onmiddellijk karakter van hare gemeenschap met God bestaat. Alles in haar, verlangen en worsteling, vrede en zaligheid, niet minder dan de zelfstandige houding die zij tegenover het kerkelijk gezag weet in te nemen, alles vloeit bij haar voort uit dat onmiddellijk ervaren van het goddelijke in eigen gemoed. De meerderheid van hare tijdgenooten kent het goddelijke slechts in zoover het zich vertegenwoordigen laat door leer, eerdienst, kerkgebruik, hiërarchie of heiligentrits. Zij is bijwijlen zelfs onafhankelijk van het geschreven woord Gods, dat de geestelijke mensch niet minder afsterven moet dan alles wat tot de zinnelijke wereld behoort. Zij wil enkel leven van Gods genade. Zij zegt: ‘der guten Werke habe ich leider nicht.’

Hoe meer men de middeleeuwsche mystiek bestudeert, hoe meer het denkbeeld zich aan ons opdringt, zoowel dat Luther met het innigste van zijne persoonlijkheid in haar wortelt als dat hij alleen de hervormer kon worden door de grondstelling der mystiek: het godsdienstig leven een onmiddellijke genadegave, met de erkenning èn van het schriftgezag èn van de noodzakelijkheid eener kerkelijke organisatie te verbinden. Ik zeg niet, dat hij zich daarmede een logisch denker, maar wel dat hij zich daarmede bij uitnemendheid praktisch betoonde. Hij heeft den moed en den takt gehad om hetgeen gedurende meer dan drie eeuwen in reuk van ketterij had gestaan, en toch aan de godsdienstige behoeften van zoovelen beantwoordde, tot een nieuwe orthodoxie te maken. Natuurlijk heeft ook hij daarmede, gelijk het pleegt te gaan, het doel voorbijgestreefd, zoodat later de piëtistische richting weer tegenover de luthersche Kerk de taak moest vervullen, die de mystiek zich tegenover de roomsche Kerk had gesteld.

Evenwel, in dit vastknoopen van het godsdienstig leven aan de Schrift had Luther onder de mystieken zijne voorgangers gehad. Gertrud van Hackeborn, abdis van het klooster Helfta, in de nabijheid van Eisleben, hetzelfde klooster waar Mechtild hare laatste levensjaren doorbracht, dringt bij hare nonnen op ijverig bijbellezen aan. Volgens haar moest het geestelijk leven kwijnen, wanneer de studie der Schrift verwaarloosd werd. Spoedig bloeide daar eene school, die in eene andere Mechtild, ditmaal van Wippra, eene begaafde leermeesteres vond.

Bij nog een derde Mechtild, zuster van de genoemde abdis Gertrud, Mechtild van Hackeborn, vinden wij, zoover ik weet voor het

eerst, een trek, die in de spekulatieve mystiek zich dikwerf vertoont, gelijk ons straks nader blijken zal. Het is die van de vereenzelviging met God of Kristus; wat wij bijna het paroxysme der mystiek zouden kunnen noemen. Het begint met de behoefte aan het geheel vereenigen van eigen wil met Gods wil; gaat over in de bewustheid, dat het innerlijk leven van den godsdienstige eigenlijk een leven van God in zijn binnenste is, en van daaruit is er dan nog slechts eene schrede tot de bewering: Ik ben God of Kristus zelf. Met den wil toch wordt de persoonlijkheid zelve prijs gegeven, en daarmee die bewering verklaarbaar. Als Mechtild van Hackeborn Kristus bidt haar een aandenken te geven, neemt Kristus haar ziel geheel in zich op en vereenigt haar dus met zichzelven, zoodat zij gelooft te zien met Gods oogen, te hooren met Gods mond, te gevoelen met Gods hart. Eckhart's zuster, Katrei van Straatsburg, zal later zeggen met zoovele woorden: 'Freuet euch mit mir, ich bin Gott worden.' Vroomheid of waanzin, al naar het standpunt dat men kiest. Maar in elk geval is zulk een woord welkom te midden van die verbazende eentonigheid en de eeuwig wederkeerende redekunstige figuren der mystieke taal. Ook spreekt het slechts uit, wat vele mystieken wel dachten, maar niet durfden zeggen.

Deze zelfverheffing sluit een zeker gevoel van onwaardigheid niet buiten, althans naar luid van het boek harer Openbaringen, dat in 1291 begonnen werd en ons de traditioneele kristelijke nederigheid in een vorm toont die niet zonder eenige oorspronkelijkheid is. 'Da sie einmal,' leest men daar, volgens Preger bl. 121, 'in der Bitterkeit ihrer Seele alle ihre Jahre überdachte, wie nachlässig sie gelebt und wie viel Gutes sie von Gott umsonst empfangen, und wie sie als eine Gott geweihte Braut dies Vorrecht durch ihre Sünden befleckt habe, da sprach zu ihr der Herr: Wenn dir ein Wunsch gewährt würde, was würdest du lieber wählen: das du alles Gute, das ich dir gegeben, mit Werk und Tugend durch dich selbest erworben hättest oder dass ich dir alles umsonst gegeben hätte? Und sie antwortete: Mein Herr, auch das mindeste Gut, das mir von dir umsonst gewährt wird, ist mir lieber, als wenn ich alles, was die Heiligen verdient haben, auch mit den höchsten Tugenden und Arbeiten verdienen könnte. Und der Herr sprach: sei darum in Ewigkeit gesegnet. Und er setzte hinzu: Wenn du dein Gelübde erneuern willst, so komme zu meinen Füssen und danke für das Kleid der Unschuld, das ich dir umsonst verliehen habe, denn du hast es durch klein Verdienst dir verdient, und bitte das durch meine volkommenste Unschuld, was an dir mangelhaft ist, gebessert werde.'

Alles voorspel, gelijk men ziet, van de evangelische theologie der zestiende eeuw.

Maar het voorspel heeft een betoovering, die het lied later, toen het bijna een dreun werd, noodwendig verloor. Het welt op uit het diepst

van het gemoed en beantwoordt aan gemoedservaringen, die, om zoo te spreken, op de gebrekkige zedelijke begrippen van den tijd veroverd moesten worden. Het is de vrucht van eene innerlijke worsteling. Nergens treedt dit duidelijker aan het licht dan bij de non Gertrud, wel te onderscheiden van de straks genoemde abdis van dien naam. Zij begint met van een algemeene inprenting der monniksvroomheid het heil der Kerk te verwachten en verheft zich eerst langzaam boven de askese. Merkwaardig is inzonderheid hare betrekking tot Maria. Hare mystiek, welke haar tot onmiddellijke gemeenschapsoefening met Kristus aandrijft, doet haar op Maria's feestdag met weerzin luisteren naar een preek, die enkel over Maria's verdiensten handelt en geen woord behelst over de beteekenis van de menschwording van Kristus. Na de leerrede het altaar van Maria voorbijgaande, kan zij er daarom niet, zooals gewoonlijk, hare devotie voor verrichten. Zij is bijna ontstemd op Maria zelve, omdat deze den beminde harer ziel in den weg staat. Toch vreest zij weder, Maria daarmee beleedigd te hebben, en hoort Kristus zeggen: Breng uw groet niet aan mij, maar aan Maria. In der eeuwigheid niet, roept zij uit; en komt eerst tot rust, nadat Jezus haar gezegd heeft: doe het in dien zin, dat gij om mijnentwil het dierbaarste verlaat. Aandoenlijk worstelen met de vooroordeelen van den tijd: Jezus wordt hier om Jezus' wil verloochend. Hoe beminnelijk een sofisme kan zijn!

Hier nemen wij afscheid van de vrouwen onder de mystieken. Het verband tusschen haar zenuwleven en hare geestvervoering zal wel aangenomen mogen worden, al kan men het in bijzonderheden niet nagaan. Ook thans zullen wel pathologische verschijnselen voorkomen, die daarover licht kunnen verspreiden(*).

III.

Van de mystiek als zielstoestand gaan wij over tot de beschouwing van de mystiek als leer, als eene soort van theologische bespiegeling, die zich beide door inhoud en vorm van de scholastieke theologie der middeleeuwen, althans in sommige opzichten, onderscheidt. Kan men de godgeleerde scholastiek, eer zij in het herlevend Nominalisme hare laatste periode intrad, de fransche theologie noemen, in denzelfden zin en met hetzelfde voorbehoud zou men aan de mystiek, nu als leer opgevat, den naam van duitsche theologie kunnen geven.

Zij neemt haar uitgangspunt in de geschriften, die, waarschijnlijk tegen het einde der vierde eeuw, onder den naam van Dionysos den Areopagiet als schrijver, ontstaan zijn, en die eene poging behelzen om het Kristendom met behulp van het Neo-Platonisme als de ware

(*) Preger verzekert (bl. 139): 'In den Aufzeichnungen der jüngeren Mechtild, der Nonne Gertrud und der späteren Margaretha Ebner tritt es an verschiednen Orten deutlich hervor, wie oft die ekstatischen Zustände mit der Menstruation im Zusammenhang standen,'

wijsbegeerte te verkondigen. De grondstellingen nu van het Neo-Platonisme vindt men het best terug bij Plotinus (+ 270), wien dus hier eenige oogenblikken onze aandacht moet geschonken worden.

Bron van al wat bestaat is bij Plotinus de Eenheid, waarin geenerlei onderscheid aangenomen, waaraan geenerlei bewustzijn toegeschreven kan worden. Maar van die Eenheid, men zegt ons natuurlijk niet hoe, straalt een beeld uit, de *Nous* (als Noes uit te spreken), het verstand, het eerste dat bestaat en bewustzijn heeft niet slechts, maar tevens het kort begrip van de ideën van alles wat ooit bestaan zal, en daarom Eenheid en Veelheid te gelijk. De hoogste onder deze ideën van den *Nous* is de idee der ziel, want zij vloeit met dezelfde noodwendigheid uit den *Nous* als deze uit de eenheid voort. Maar uit de idee der ziel ontstaat weer de wereld der lichamen waarin zij woont, zoodat die ziel èn als wereldziel èn als ziel van het individu moet gedacht worden. De stof, waaruit die wereld der lichamen gevormd wordt, mag slechts een schaduw heeten van hetgeen werkelijk is. Het ware, wezenlijke komt tot werkelijkheid in het hoogste denken, in den *Nous*. Op zich zelve zou die stof dan ook niets zijn, zij wordt eerst iets door de ziel die zich in haar laat inkerkeren, want een kerker is die stof, die de bron van het kwaad is in de wereld; en het levensdoel van elken mensch kan daarom geen ander zijn dan om tot de Eenheid terug te keeren en wel door middel van de verloochening van al wat tot de zinnelijk waarneembare wereld behoort, zelfs van eigen denken. Daartoe is in dit leven slechts één middel: de ekstase. Zij brengt onze ziel in onmiddellijke betrekking met de Eenheid, of liever al wat is keert daardoor in de Eenheid terug, en het goddelijk proces is voltooid.

Gelijk thans nieuwere theologen, - een Biedermann bijvoorbeeld, - zich beijveren om den ouden theologischen inhoud der kristelijke dogmatiek weder in het metafysische te vertalen, zoo heeft voor vijftien eeuwen de zoogenaamde Dionysius Areopagita zich de moeite gegeven, om de metafysiek van het Neo-platonisme in het kristelijk theologische over te zetten. De Eenheid wordt bij hem de goddelijke zelfstandigheid; de *Nous* en zijn uitstraling uit de Eenheid wordt iets, dat op de kristelijke drieëenheid gelijkt; de Zoon wordt het kort begrip van de idee der wereld; de zonde het niet-zijn; en de ekstase moet aan de goddelijke zelfstandigheid deel doen verkrijgen, in welke ekstase de hoogste aanschouwing plaats grijpt.

Platonisch of Kristelijk, metafysisch of theologisch, onder beiderlei vorm blijft het stelsel pantheïsme; de wereld is slechts een gedoubleerde godheid; het schepsel niets; God het eenige, dat werkelijk bestaat; en het is louter inkonsekwentie van den zoogenaamden Areopagiet, wanneer hij, ter verklaring van het kwaad en vooral van het schuldig karakter van het kwaad, nog een vrijen wil aanneemt, waardoor de mensch anders had kunnen handelen dan hij handelt.

Ook onder de handen van Johannes Scotus Erigena blijft dit stelsel pantheïstisch, en daarom is het ons hier te doen. Want nu begrijpt men, dat de mystiek, gelijk zij als levensrichting reeds niet aan de kerkelijk-orthodoxen kon behagen, evenzeer als leer licht op de paden der dogmatische ketterij kon geraken, ofschoon deze leer weder tot praktische gevolgen leidde, die van vrij wat bedenkelijker aard waren.

De mystieke leer had evenwel dezelfde oorzaak als het mystieke leven: reaktie tegen het streven, dat zich vooral sedert het optreden van Gregorius openbaarde. Dat streven liet het Kristendom meer en meer opgaan in de gehoorzaamheid aan het uitwendig gezag der Kerk. Houdt men dit vast, zoo kan men de voornaamste karaktertrekken van de mystiek naar hare praktische en naar hare theoretische zijde zonder moeite ontwikkelen. Tegenover dien verren God van het kerkelijk leerstelsel, moest het pantheïsme eene zeldzame aantrekkelijkheid bezitten: het bracht het goddelijk wezen in elk opzicht zooveel nader bij den mensch. Tegenover de kerkelijke beschouwing, voor welke alles wat tot het innerlijke leven van den mensch behoort, om gewekt en bevorderd te worden, het gebruik van uitwendige middelen, zoogenaamde genademiddelen, tot onmisbare voorwaarde heeft, moest de meening weerklank vinden, volgens welke het gebruik der sakramenten geheel overbodig geacht, en, bijvoorbeeld, de geboorte uit geestelijk gezinde ouders met den kristelijken doop volkomen gelijk gesteld werd. Eindelijk, tegenover de wettelijke zedelijkheid, waarmee de Kerk tevreden scheen, en waarbij de mensch uitsluitend beoordeeld werd naar de mate zijner gelijkvormigheid met een uitwendigen maatstaf, kon het zoogenaamde antinomisme niet anders dan veld winnen. Onder antinomisme verstaat men die opvatting van het zedelijk leven, naar welke de mensch geen gebod buiten zich als voor zich geldig erkent en zich zelven alleen beoordeeld wil zien naar het algemeen karakter zijner natuur, welker aandriften hij vrijheid gevoelt onvoorwaardelijk op te volgen. Met allerlei meer of minder belangrijke wijzigingen, waarmede wij hier geene rekening behoeven te houden, werden bij den aanvang der dertiende eeuw deze of sommige dezer denkbeelden vertegenwoordigd in Frankrijk door Amaury van Bène en David van Dinant, in den Elsas door Ortlieb van Straatsburg. Van Amaury weten wij met zekerheid, dat hij deze drie stellingen verdedigde: ‘*Deus est omnia* (God is alles); *Quod quilibet Christianus teneatur credere se esse membrum Christi, nec aliquem posse salvari qui hoc non crederet, non minus quam si non crederet Christum esse natum et passum*, *vel alios fidei articulos, interquos articulus ipse hoc ipsum audacter audebat dicere adnumerandum esse.* (Elk Kristen moet gelooven dat hij een lid is van Kristus, en dat iemand die dit niet gelooft evenmin zalig kan worden als hij die de geboorte en het lijden van Kristus ontkent); *Quod in charitate constitutis nullum*

peccatum imputetur. (Hun, die in de liefde staan, wordt geenerlei zonde toegerekend).

De aanhangers van Ortlieb, die met onzen Amaury van Bène althans het doel gemeen had, willen in den grond der zaak ook het tot God worden van den mensch. Kristus is de geloovige; God wordt Zoon, zoodra Gods woord zich aan eene menschenziel openbaart De Heilige Geest wordt evenmin van dien des geloovigen onderscheiden. Aan den letterlijken zin der Schrift, aan de sakramenten en verordeningen der Kerk hechten zij geene waarde. De doop is geen *opus operatum*. Het zoogenaamde lichaam van Kristus (de hostie) is brood en enkel brood; maar het lichaam van den geloovige, dat is het ware lichaam van Kristus. De Kerk is in hun oog niets minder dan het rijk des Satans, 'het gezang der Kerk, een geschreeuw van de hel, en Rome de ontuchtige vrouw van de Apokalypse.' Zij gelooven evenwel, dat Keizer en Paus zich eens tot hunne sekte zullen bekeeren, en dan allen zullen verdelgd worden, die hun voorbeeld niet zullen hebben gevolgd. Dat zal de oordeelsdag zijn. De eeuwige gelukzaligheid zal eene voortzetting van het leven op aarde wezen, met dezelfde afwisseling van geboorte en dood; slechts hierin zal het verschil bestaan, dat het leven dan een toestand van de hoogste rust zal mogen heeten. In weerwil van al dit spiritualisme, had de sekte eenige zinnebeeldige gebruiken. Zij symboliseerden, bijvoorbeeld, hunne beschouwing van de Drieëenheid door altijd drie personen te gelijk te bidden. Elk stelde daarbij een persoon van de Drieëenheid voor.

Ontbreekt bij de aanhangers van Ortlieb, gelijk Preger aangetoond heeft, het eigenlijke pantheïstische gronddenkbeeld van Amaury van Bène, des te duidelijker komt zijn pantheïsme aan den dag bij de zoogenaamde sekte van den vrijen geest, die Preger juist voor één houdt met de aanhangers van Amaury. Ook zij belijdt, dat alle schepsel eigenlijk God, de ziel eeuwig en van de goddelijke zelfstandigheid is en, evenzeer als bij de vrienden van Amaury, met dien verstande, dat het zinnelijk-waarneembare niet geacht wordt inderdaad te bestaan. Op een schijn-menschheid van Kristus moest dit natuurlijk uitloopen, even goed als op eene verwerping van het kristelijk begrip der zonde, want ook hier is het pantheïsme op zedelijk gebied het strengst volgehouden determinisme, dat ten slotte zijne laatste gevolgtrekking: de ontkenning van elk objektief onderscheid tusschen goed en kwaad, aanvaardt. Ofschoon deze sekte het niet met zoovele woorden uitspreekt, sluit zij zich toch inderdaad bij de reeds vroeger door ons vermelde voorstelling van abt Joachim omtrent de drie groote bedeelingen of wereldperioden aan. Zij meent ook onder de bedeeling van den Geest te leven. De Kerk van Rome heeft met hare theologie en hare werkheiligheid haren tijd gehad. Thans komt het er slechts op aan, voor de ingevingen van den Geest de deuren wijd open te zetten. Al het uiterlijke in den godsdienst moet ophouden. Biecht, gebed, vasten,

het staat alles aan de volmaking der ziel slechts in den weg; biecht wordt zelfs zonde, verzet tegen de Kerk plicht; met de overige sakramenten ook dat van den echt verworpen, en daarmede een vrijbrief toegereikt aan de vleeschelijke begeerlijkheid.

De sekte breidde zich van Parijs uit, oostelijk naar Elsas en Thurgau, noordelijk in de richting van België. Zij telde weldra hare martelaren, slachtoffers der inkwisitie. Vertakkingen vindt men reeds tegen het midden der dertiende eeuw in het gebied van Keulen, kort daarop in Zwaben, waar de sekte in mannen- en vrouwenkloosters doordringt, die deswegens ontbonden moeten worden. Naar het veroordeelingsdekreet van Aartsbisschop Heinrich von Virneburg, noemde het volk onze broeders Begharden, waaruit schijnt te blijken, dat de sekte veel bijval vond onder de vereenigingen die door Lambertus Beghe in het leven waren geroepen, vooral onder de leden die al bedelend rondreisden. Geheel de instelling van Beghe werd daardoor gekompromitteerd, en haar trof dientengevolge zelfs eene veroordeeling van wege Paus Clemens V, die eigenlijk alleen de broeders van den vrijen geest of hoogstens die rondreizende volgelingen van Beghe had moeten treffen.

IV.

Men zou zich evenwel zeer bedriegen, wanneer men de ontwikkeling van een spekulatieve mystieke leer enkel aan de zijde der niet-kerkelijken zocht. De fransche mystieken Bernard van Clairvaux, Hugo en Richard van St. Victor, trekken niet minder onze aandacht, waar het ons om kennismaking te doen is met hetgeen op de duitsch-mystieke theologie invloed heeft uitgeoefend.

Bernard gaat van een zielkundige opmerking uit. Hetgeen, volgens hem, den mensch van het dier onderscheidt, het is de wil. De wil nu zoekt God door middel van de rede, en dit zoeken is de beschouwing, de *consideratio*, gelijk hij haar noemt, die het beste en het edelste in ons is, omdat uit haar kennis van de goddelijke en menschelijke dingen ontstaat, omdat zij orde en verband brengt in hetgeen eerst verwarring schijnt, ons daardoor boven het leed verheft en zoo de moeder wordt van alle deugden.

De rede is dus voor hem het oog waarmee het goddelijke wordt gezien, want dat geestelijke in ons stelt zich in betrekking met het Wezen, dat louter geest, en boven hetwelk er niets is. Niet alsof alleen de rede ons met God in betrekking kon stellen. Er zijn ook ondergeschikte trappen: de meening, die op het konstateeren van eene waarschijnlijkheid; het geloof, dat op de erkenning van een gezag berust. Maar terwijl het geloof eene anticipatie is op eene nog omsluierde waarheid, aanschouwt de rede met zekerheid de geheel ontsluierde waarheid. Men kan die trappen, de eene na de andere, be-

treden; maar de grootste is hij, die door de ekstase plotseling zich tot de hoogten der kontemplatie verheft.

Daarin ligt eene miskenning van de zinnelijke waarneming, als uitgangspunt van alle kennis; eene miskenning, waar op zedelijk gebied de askese aan beantwoordt, waarin dan ook Bernhard boven zijne tijdgenooten heeft uitgemunt en eene zedelijke kracht aan den dag heeft gelegd, die naar de begrippen van zijne eeuw moet worden gewaardeerd(*).

De bron van die verloochening van het zinnelijk-waarneembare is, zoowel op theoretisch als op praktisch gebied, de liefde. In haar wortelt dat onmiddellijk ervaren van het goddelijke of geestelijke, dat de hoogste weelde uitmaakt en waarvan Bernhard soms op eene wijze spreekt, die, buiten verband tot zijne overige gevoelens beoordeeld, aan een pantheïstisch vereenzelvigen van God en mensch zou kunnen doen gelooven, maar waarvan hij zelf erkent, zoowel dat het wegens de zonde ons slechts zelden vergund is, als dat het terstond voor handelen plaats moet maken, wanneer diezelfde liefde het eischt. Met nadruk stelt hij namelijk het werkzame nog boven het beschouwende leven. Naar zijne eigene gelukkige uitdrukking, vergeet hij geen oogenblik, dat Martha de zuster is van Maria.

Met Hugo van St. Victor, die op zijn achttiende jaar in het klooster van dien naam, dicht bij Parijs, trad, komen wij reeds eenigszins op duitschen bodem: hij was van duitsche afkomst, gelijk Preger (bl. 228 vlgg.) schijnt bewezen te hebben. Veel heeft Bernard van hem kunnen overnemen. De beschouwing is ook bij hem de verhevenste vorm der kennis, en deze beschouwing komt tot stand door middel van de liefde. Wordt het hart geheel door haar verteerd, dan ervaart men, dat God alles in alles is; want dan wordt God zoozeer in het hart opgenomen, dat er van het hart zelf niets meer overblijft; er is dan niets meer aanwezig buiten God. De liefde zelve, welke altijd nog eene tweeheid onderstelt, heeft dan opgehouden; er is dan een opgaan, een volkomen rusten in God.

Hugo is het, die in zijn werk over de ‘hemelsche hiërarchie’ van Dionysius aan de hierboven beschrevene leer van den Areopagist eene kerkelijk-orthodoxe wending heeft gegeven. Hij deelt ons daarin mede, dat de mensch een drieledig gezichtsvermogen heeft: het oog des lichaams, de rede, de kontemplatie. Het eerste oog is geopend, het tweede beneveld, het derde geheel gesloten. Met het eerste zien wij wat buiten, met het tweede wat in, met het derde wat in en boven ons is; met andere woorden: de wereld en wat in de wereld, den geest en wat in den geest, God en wat in God is. De rede kan het goddelijke dus niet kennen. Door de kontemplatie komen wij echter

(*) Met een beroep op hetgeen ik in mijne Gesch. v.h. Katholicisme Dl. IV uit de bronnen over St. Bernhard meedeelde, veroorloof ik mij daarom eenigszins protest aan te teekenen tegen de beschouwing van dien heilige voorkomende in een vorig nummer van dit Tijdschrift.

tot de bewustheid van God, maar zonder dat zij ons in staat stelt te zeggen wie God is. Hetgeen waarvan wij ons bewust worden is onuitsprekelijk, want het kan niet gedacht worden.

Hij zou het woord van Faust onderschreven hebben: ‘ich habe keinen Namen dafür; Gefühl ist Alles;’ ofschoon Preger aangetoond heeft, dat Hugo in deze zijne leer omtrent een onmiddellijk door een innerlijk licht gewekt Godsbewustzijn zich niet altijd gelijk blijft. Maar hoe onmiddellijk dit bewustzijn van, en dus deze eenheid met God ook opgevat wordt, het ontaardt bij Hugo nooit in pantheïsme, al moet toegegeven worden, dat hij geene poging aanwendt om wijsgeerig het pantheïstisch Godsbegrip te vermijden. Het onderscheid tusschen God en mensch wordt meer langs godsdienstigen weg gevonden. Licht, zegt hij, wordt, wat licht ontvangt. Wanneer nu Hij licht is, die het licht voortbrengt en evenzeer hij licht is, die het licht ontvangt: zoo is Hij die het voortbrengt en hij die het ontvangt hetzelfde. Maar geen nood! Want hij voegt er bij: de een is van natuur wat de ander is door genade.

Hugo's leerling, Richard, een Schot van geboorte, blijft zoo eerbiedig niet tegenover het onuitsprekelijk goddelijke staan. Hij acht integendeel het goddelijke, dat ook bij hem door aanschouwing verkregen is, zoozeer voor de dogmatische kennisneming vatbaar, dat hij het zelfs ondernomen heeft, uit het door hem aanschouwde Wezen der godheid de noodzakelijkheid van het trinitarisch Godsbegrip af te leiden. Richard van St. Victor heeft het beproefd door middel van eene redeneering, die als eene kuriositeit van geloovige sofistiek wel verdient meegedeeld te worden. Is God, zoo redeneert hij, het hoogste en volkomenste goed, zoo kan bij hem de ware en hoogste liefde niet ontbreken. Hij moet dus een anderen persoon bezitten, dien hij liefhebben kan. Dit kan niet eene geschapene persoonlijkheid zijn, want die zou niet met God op gelijken voet staan; zij zou geen waardig voorwerp zijn voor de hoogste liefde. Die liefde eischt dus een persoon, die zelf God is. Daar nu verder God wat hij wil, altijd wil; daar met andere woorden, zijn wil onveranderlijk is, zoo moet ook het voorwerp van Gods liefde een eeuwige persoonlijkheid zijn. Eindelijk verlangt de hoogste liefde in haar voorwerp de hoogste volkomenheid. Er moet dus in alle opzichten gelijkheid zijn tusschen God en het Wezen dat hij liefheeft. Maar zijn God en dat Wezen aan elkander gelijk, zoo moeten zij ook één zijn, beiden dezelfde zelfstandigheid hebben. Nu moet evenwel de hoogste en volkomenste liefde, zal zij waarlijk aan haar begrip beantwoorden, zelve willen dat nog een ander persoon even zoo sterk bemind worde als zij zelve. Want het is een teeken van groote zwakheid geen deelgenoot te kunnen dulden van de liefde die wij zelven ondervinden. Daarentegen is het een bewijs van zedelijke volkomenheid, wanneer wijzelve naar zulk een deelgenoot verlangen. Bij de twee goddelijke personen, die elkan-

der liefhebben, moet dus, juist krachtens hunne volkomenheid, nog een derde persoon komen, die telkens met een van beiden in de liefde deelt, die hij van den ander ondervindt.

Kritiek is hier volmaakt overbodig. Wel is hier het bewijs geleverd, dat de mystieke richting vooral bij Richard nog in dienst is bij de scholastieke. Het is wel de moeite waard zich door de kontemplatie tot ik weet niet welke bergtoppen te verheffen, om dan aldaar een ellendig scholastiek web te spinnen, waarin men zelf verward geraakt. De redeneering, in den mond van een mystiekus, wederlegt bovendien zichzelve. Is God inderdaad een drieëenig God, dan heeft de mystiekus hem ook als drieëenig God aanschouwd. Maar waarom moet hij dan nog eerst tot de kennis dier drieëenheid komen door middel van de meest onbeholpen redeneering? Of geeft men dit niet toe, en beweert men daarentegen, dat de Drieëenheid Richard geopenbaard en hier slechts, om zoo te spreken *après coup* door hem wijsgeerig gekonstrueerd werd, dan mag op zijn standpunt gevraagd worden: waartoe moest geopenbaard worden, wat door wijsgeerige redeneering te vinden was?

Een soortgelijke bewijsvoering ten voordeele van de triniteit vindt men bij Bonaventura, bij wien wij langer zouden stilstaan, konden wij ook hier niet verwijzen naar mijne *Geschiedenis van het Katholicisme*, waarin ik meen te hebben aangetoond, hoe weinig illusie wij ons mogen maken omtrent die zielsverheffing tot God, waarvan de mystieken zoo hoog opgeven, maar die op vrij onbegrijpelijke redenatiën uitloopt, en uitloopen moest, zoolang men de uitspraken der innerlijke ervaring en die der traditioneele geloofsleer tot elken prijs wilde doen rijmen, dat is: mystiek en scholastiek verbond.

De innigheid, die hun veelszins ontbrak, - want, kort en goed, waartoe is men mystiekus, dan om het gevoel te doen spreken? - treedt sterker op den voorgrond bij een David van Augsburg, die met Berthold van Regensburg den moed had, dat inderdaad barbaarsch latijn der middeleeuwsche geleerden voor die slechts in schijn *barbara lingua*, voor het Duitsch, te verlaten, en zich dus van de moedertaal, die toch alleen de tolk van het gevoel kan zijn, te bedienen voor de mededeeling van gemoedservaring. Bij hen vernemen wij andere tonen; zoo, bijvoorbeeld, wanneer David van Augsburg zijne lezers van hun zedelijk onvermogen overtuigen wil en hen aanmaant: ‘allezeit der Gnadenhand zu warten als das Kind der Mutter und als die Räblein in dem Neste, die den Mund allezeit offen haben gegen den Himmelthau, solange sie noch nicht gefiedert sind, und rufen nach ihrer Speise’; of wanneer hij er aan herinnert, dat ‘so wir das Fenster der Gehügede (innerlijke aanschouwing) versperren und ausfüllen mit irdischer äusserlicher Geschäftigkeit in unnöthiger Weise, der wahre Sonneschein in unser Herz nicht mildiglich und tröstiglich fliessen mag, weil ihm der Flussgang verlegt ist, so dass es weder das Licht der lauteren Erkenntniss

noch die Hitze der göttlichen Liebe darein giessen mag. Daher bleibt es finster aus Unverständigkeit und kalt aus geringer Liebe.' Straks, herinnerend aan hetgeen ook Hugo geleerd had: 'Die Seele ist nach Gott geformet und gebildet, darum mag sie auf keinem andern Dinge ruhen denn auf ihrer eigentlichen Form, darauf sie geprägt ist als ein Insiegel, auf seinen Stempel.' Elders: 'So ist die sichtbare Welt viel kleiner und unwerther denn die geistliche Welt, denn da ist die Weisheit inne, darinnen sich die lauteren Geister erschwingen sollen und erweitern und dann über sich fliegen in die Höhe, die nicht Endes hat, darinnen alle Dinge ihr Ziel haben und beschlossen sind, das ist in Gott selber, aller Dinge Ursache und Anfang und Ende. Da ruhet die Seele inne, denn nun ist sie an dem Ziel, da sie nicht weiter braucht; vor diesem Ziel mag sie nicht ruhen. Zu sichtlichen Dingen weisen uns die leiblichen Sinne; zu unsichtbaren Sachen weiset uns das unterscheidende Verständniss; zu göttlichen Dingen weiset uns der heilige Geist. Weil die Seele über allen Dingen unter Gott ist, so findet sie die Dinge, die unter ihr sind und neben ihr, in sich selber; denn sie ist ein nach Gott geschaffenes Exemplar aller Dinge, wie wohl der Engel in seiner Natur noch eines Theiles lauterer ist, ihr wird aber ersetzet von Gnaden was sie minder hat von Natur; aber die Dinge die über ihr sind, die mag sie nicht von sichselber finden, sondern nur mit Des Hilfe, der allein über ihr ist, unser Herre Gott, aller Dinge Herre.'

In overeenstemming met dit een en ander zoekt David von Augsburg de waarde der vroomheid in de mystieke vereeniging met God, meer in de verheffing van het gevoel dan in eene verrijking der kennis, ofschoon hij erkent, dat de volmaakte vroomheid innerlijk licht voor den vrome met zich brengt. Het is evenwel een ander licht dan dat der geleerden. De geleerden verbergen het eenvoudige achter hoogdravende woorden om voor de ongeletterden voor groote filosofen door te gaan, maar de vromen hebben eene onmiddellijke verzekerdheid van de waarheid, al weten zij er zich niet met woorden of naar den eisch van het verstand rekenschap van te geven. David von Augsburg hecht ook niet veel waarde aan visioenen en openbaringen. Soms acht hij ze gevaarlijk, immers wanneer de gewaande verschijning van Maria of Kristus, van wie men dan kussen schijnt te ontvangen, wellustige gewaarwordingen opwekt, welke toch juist onderdrukt moesten worden door het hoogere deelgenootschap aan den geest van God, dat het visioen heet te verschaffen. Eenigszins skeptisch is ook het standpunt, dat hij inneemt tegenover de vele voorzeggingen waaraan die tijd zoo rijk was. Hij gelooft, dat, zelfs al waren zij echt, men zijn tijd beter zou kunnen besteden. Want beter is het, volgens hem, den geest te richten op hetgeen werkelijk noodig is. Dit is van noode: de zonden uit te delgen, de deugd na te jagen, den gezonden zin der Schrift uit te vorschen, de vroomheid op te wekken door het gebed.

In dezen kring van denkbeelden bewegen zich evenzeer de beide gedichten, getiteld: *de dochter van Sion.* Het eene, het grootere, is, gelijk wij reeds zeiden, van broeder ‘Lamprecht zu Regenspure’, het andere wordt door sommigen aan een monnik van Hailsbronn bij Ansbach toegeschreven. De beide gedichten hebben zooveel innerlijke verwantschap, dat Gervinus het langere slechts voor eene uitwerking van het kortere heeft aangezien, terwijl Wackernagel het kortere eerst later ontstaan acht. Preger is van oordeel, dat de twee gedichten van elkander onafhankelijke bearbeidingen zijn van een latijnsch prozastuk *Filia Sion,* waarvan de hoofdinhoud op het volgende nederkomt:

Een dochter van Sion heeft zich van God afgekeerd en is eene dochter van Babylon geworden. Zij wil beminnen, zendt de kennis uit om een voorwerp te zoeken; deze keert onverrichter zake terug; zij heeft bevonden, dat alles ijdelheid was. De dochter van Sion, diep teleurgesteld, ontvangt het bezoek van de jonkvrouwen Geloof en Hoop, welke later ook de Wijsheid tot haar voeren. Deze prijst haar Hem aan, die schoon is boven al de menschenkinderen, in wiens tegenwoordigheid alleen de liefde binnen kan leiden, daar zijn eigen wezen liefde is. De Liefde wordt nu ontboden, en, als zij de zaal binnentreedt, is er een half uur plechtige stilte, want zij is eene koningin. Wel is zij het; hare macht is onbegrensd. Zij is het, die den koning der eere gedwongen heeft de menschheid aan te nemen; zij heeft met God geworsteld; zij heeft den Zoon geworpen uit het hart des vaders, in den schoot der jonkvrouw, en werpt hem dagelijks uit in de gedaante van het sakramenteele brood. De Wijsheid deelt de dochter van Sion mede, dat zij den koning niet naderen kan alvorens hem een hem waardig gezantschap te gemoet te hebben gezonden. En waarlijk gaan de Liefde en het Gebed, de eerste met pijl en boog gewapend, de andere van een schaal met vocht voorzien. Tranen zijn dat vocht. Beiden varen op. De hemelpoort wordt ontsloten. De jonkvrouw het Gebed treedt binnen, ziet den koning der eere en valt verschrikt in onmacht. De Liefde niet alzoo. Zij neemt haren boog en treft den koning in het hart. Daar vloeien uit dat hart vier druppels: genade, kennis, verlangen, vreugde. De Liefde vangt ze op en stort ze over in het hart van de dochter van Sion. Nu heeft deze wat zij zocht; alle vrees wijkt; zij aanschouwt den beminde harer ziel.

In den gebrekkigen vorm zal men de schoone gedachte niet miskennen.

Zoo streeft de mystiek naar zelfstandigheid. Haar taal is niet die der scholastiek, maar die der dichtkunst. Hoe meer zij zich in beelden beweegt en hoe schooner die beelden zijn, hoe meer zij haar recht van bestaan allen voelbaar maakt.

V.

Wij komen nu, aan de hand van Preger, tot den grooten meester der duitsche mystiek, Eckhart.

Waarschijnlijk werd hij tegen 1260 in Thuringen, en niet gelijk men gemeend heeft te Straatsburg, geboren; reeds als aankomend jongeling schijnt hij te Erfurt in de orde der Dominikanen te zijn getreden. Groot was de betoovering die de orde van St. Franciskus en St. Dominikus destijds uitoefenden, daar zij op niet weinige voorbeelden konden wijzen van zeldzame askese en bezieling, en de Dominikanen bovendien den welverdienden naam hadden van de beste scholen en de eerste theologen in hun midden te bezitten. Opmerkelijk is evenwel het onderscheid, dat zich alras openbaarde tusschen de orde van St. Dominikus, gelijk zij zich op romaanschen, en gelijk zij zich op duitschen bodem vertoonde. Daar ijverde zij inzonderheid voor de instandhouding van Kerk en kerkleer; hier meer voor de bevordering van innerlijk leven; daar leverde zij de beroemdste scholastieken en de ijverigste bestrijders van de ketterij; hier mystieken, die weldra de verdenking van ketterij niet konden ontgaan. Reeds de tweede meester der orde, een Duitscher, Jordanus, schijnt met zijn vriend Heinrich, den eersten prior der Dominikanen te Keulen, de mystieke richting te hebben ingewijd. De praktische mystiek, gelijk zij in de Nederlanden beoefend werd, de hang van den tijd tot het mirakel, kreeg door werken van de Dominikanen als de *Vita fratrum*, en de geschriften van Thomas van Chantimpré, van Gerhard van Fraghete, een machtigen stoot.

Tot deze orde voelde de jonge Eckhart zich dus aangetrokken. Overeenkomstig met hare wetten, moest hij twee jaren in het klooster leven, eer de eigenlijke studiën mochten beginnen. Daarop vingen zij aan met een driejarig *studium logicale*, voor welke wetenschap de duitsche provincie der orde twee of drie scholen bezat. Zij omvatte grammatica, rhetorica en dialectiek, en werd gevolgd door het *studium naturale*, dat twee jaren duurde en zich bezig hield met arithmetiek, mathesis, astronomie en muziek. Na deze vijf jaren van voorbereiding begon de beoefening der theologie, die drie jaren aanhield, waarvan het eerste jaar aan het *studium biblicum*, de beide laatsten aan de dogmatiek werden gewijd. Waarschijnlijk had de provincie Duitschland toen maar éene school voor dogmatiek, en deze te Straatsburg. Voor de meeste geestelijke broeders was daarmede de studietijd afgeloopen; maar zij, die de verwachting deden koesteren, zelve eens goede leermeesters te zullen worden, bezochten de eene of andere hoogeschool der orde. Tot op het jaar 1285 telde zij er vijf Die van St. Jacques te Parijs was de beroemdste. Daarop volgde die van Keulen, waar Dr. Eckhart dan ook heen werd gezonden. Toen hij er aankwam, moet Albertus Magnus reeds eenige jaren overleden zijn geweest.

Hij studeerde er een jaar, nam daarna minstens drie jaren, wij

weten niet in welke stad, het ambt van lector waar, en werd toen prior in hetzelfde klooster van Erfurt, dat hem als jongeling had opgenomen; tevens was hij vikaar van Thuringen, beide tusschen de jaren 1290 en 1300. Dat hem dit dubbele ambt werd opgedragen, bewijst zijn aanleg voor praktische werkzaamheid. Wat hij als vikaar deed, kunnen wij niet meer nagaan, maar een zijner geschriften stelt ons in staat zijn omgang met de kloosterbroeders te beoordeelen. Het behelst de opteekening van tafelgesprekken, die hij gewoon was te houden, en waarin hij hen de ware zedelijkheid van die zedelijkheid leerde onderscheiden, die alleen in de waarneming van uitwendige plichten bestaat. Op de stemming en de richting van het gemoed kwam in zijn oog alles aan. Die stemming bracht mede een geheel opgaan in God met verlies van eigen wil; toch niet zoo, alsof het praktische Kristendom daaronder lijden mocht. Want, zegt hij, 'wäre der Mensch selbst in einer Verzückung, wie dort einmal St. Paulus, und wüste einen siechen Menschen, der eines Süppleins von ihm bedürfte, so erachte ich es weit besser, du liessest aus Minne von der Verzückung und dientest dem Dürftigen in grösserer Minne.'

In dezen tijd schijnt hij tegenover de spekulatieve theologie nog dezelfde bescheidenheid in acht te nemen als tegenover de mystiek. Bij zijn streven naar eigene zedelijke ontwikkeling treedt zijne belangstelling in wetenschappelijken arbeid van tijdgenooten en voorgangers nog op den achtergrond. Zij ontwaakt eerst gedurende zijn driejarig verblijf in Parijs, waar hij de belangwekkendste vertegenwoordigers van de wetenschappelijke beweging dier dagen bijéen vond. Sedert September 1300 vinden wij hem daar als *lector biblicus.* Men moest dat een akademisch jaar lang zijn, eer men bij de Dominikanen te Parijs als *Magister* op kon treden. Men werd dan eerst benoemd tot *bachelier*, in welke hoedanigheid men een jaar voorlezingen had te houden over de *Sententiae* van Petrus Lombardus. Na het begin van het derde jaar volgde de benoeming tot licentiaat en eindelijk tot magister of doktor der theologie. De nieuwe doktor zette zijne voorlezingen nog een jaar voort na het jaar waarin hij gepromoveerd was.

Eckhart's verblijf te Parijs viel juist midden in den hartstochtelijken strijd tusschen den franschen Koning Filips IV en Paus Bonifacius VIII, een strijd die voor den kerkvorst zulk eene noodlottige wending nam. Een aantal pauselijke bezwaren, door den legaat op de aanmatigendste wijze voorgedragen, werd in 1301 door den Koning beantwoord met de gevangenneming van 's Pausen afgezant. De vertoornde Bonifacius riep de fransche geestelijkheid op tot het bijwonen van een concilie te Rome; in de bekende bulle *Unam sanctam* van 18 November 1302 verkondigde hij opnieuw en op hooger toon, dat de wereldlijke macht volstrekt ondergeschikt was aan den Stoel van Petrus. Het een en ander bracht in Frankrijk eene reaktie teweeg, krachtiger dan nog ooit had plaats gegrepen, ten voordeele van het wereldlijk gezag.

Zelfs een belangrijk deel van geestelijkheid en universiteit schaarde zich om den kerkelijk uitgestooten koning.

De bulle van 15 Augustus 1303 ontnam aan de universiteit van Parijs het recht der promotie. Eckhart was toen al magister, en werd teruggeroepen, ofschoon hij nog een jaar voorlezingen had moeten houden. Zal de strijd, waarvan hij getuige was, al was hij voor den afloop reeds weer in Saksen terug, niet emancipeerend op zijn toch reeds mystiek aangelegden geest gewerkt hebben?

Nog in datzelfde jaar werd hij tot prior van de provincie Saksen gekozen; wegens de snelle uitbreiding der Dominikanen, vond men het noodig de bestaande zes provinciën te verdubbelen. Zoo werd dan ook de provincie Duitschland in tweeën gedeeld, een zuidelijke en een noordelijke. Eckhart had de leiding van de noordelijke, Saksen geheeten; zij strekte zich uit van Thuringen tot de Oostzee, van Utrecht tot Dorpat en omvatte 51 mannen- en 9 vrouwenkloosters.

Over de vervulling van zijn ambt hebben wij slechts onsamenhangende berichten. Nu eens schijnt hij op de algemeene vergadering gecensureerd te worden wegens te geringe gestrengheid in het handhaven der tucht, dan zien wij hem van den meester der orde blijken ontvangen van het hoogste vertrouwen. Naar de wet verplicht op het einde van vier jaren af te treden, wordt hij tot tweemalen toe herkozen, in 1307 en in 1311. De laatste maal wordt de keuze evenwel niet bekrachtigd, daar de meester der orde hem naar Parijs zendt, waar hij, gelijk wij ons herinneren, nog een jaar voorlezingen had te houden over de *Sententiae* van Petrus Lombardus. In dezen tijd schijnt hij vooral de werken van den bovenvermelden Dionysius Areopagita bestudeerd te hebben, waarmede zijne eigene geschriften allerwege bekendheid verraden.

Na het verlaten van Parijs was hij langen tijd werkzaam te Straatsburg, gelijk blijkt uit de vele leerredenen daar gehouden en uit zijn werk, dat tot titel voert ‘Schwester Katrei, Meister Eckhart's Tochter von Strassburg’. Waarschijnlijk duurde zijn verblijf aldaar van 1312 tot 1320, en was hij er heengezonden om zijnen talententen bate van de Straatsburgsche *Schola sententiarum* een nieuwen werkkring te openen. Hier bereikt hij als leeraar en prediker het toppunt van zijn geestelijken arbeid, en deelt hij met volle handen de vruchten zijner mystieke bespiegelingen uit aan zijne leerlingen zoowel als aan hen, die om zijn kansel zich verdringen, en aan zulke vruchten, hoe weinig voedzaam wij ze thans ook mogen bevinden, nog altijd behoefte schenen te gevoelen.

Want hij maakte principiëel geen onderscheid tusschen hetgeen hij op den katheder en op den kansel te verkondigen had. De mystieke vereeniging met God werd door hem ook als prediker geroemd in een taal, welke door hare stoutheid veel aanleiding moest geven tot misverstand; in een taal bovendien, welker veronachtzaming van de eischen

van het gezond verstand een voorbeeld is geworden, dat de spekulatieve theologie en wijsbegeerte slechts al te vlijtig hebben nagevolgd. ‘Gott, zoo sprak hij, ist weder Wesen noch Vernunft, noch erkennt er dies und das. Darum ist Gott ledig aller Dinge, und darum ist er alle Dinge.’ ‘Alle Dinge sind gleich in Gott und sind Gott selber.’ ‘Der gerechte Mensch dienet weder Gott noch den Creaturen, denn er ist frei.’

Als hij zoo ook voor het volk sprak, vergat hij zich niet, maar volgde hij eene overtuiging. ‘Soll man, plagt hij te vragen, nicht lehren ungelehrte Leute, so wird nimmer jemand gelehrt. Darum lehret man die Unwissenden, das sie aus Unwissenden Wissende werden Dazu ist der Arzt da, dass er die Siechen gesund macht. Johannes schreibt sein Evangelium allen Gläubigen und auch den Ungläubigen und doch beginnt er mit dem höchsten was ein Mensch von Gott sprechen mag. Ist aber Jemand, der ein solch Wort unrichtig fasset, was kann der Mensch dafür, der das Wort, das richtig ist, richtig lehrt? Sind Johannis Worte und sind des Herrn Worte nicht auch oft unrichtig gefasst worden?’

Men mag evenwel niet vergeten, dat Eckhart in de Rijnstreek een gehoor vond, dat in menig opzicht voorbereid was. De geschiedenis en de toestand dezer landen had het staatkundig en kerkelijk leven aldaar meer dan elders ontwikkeld. Spoedig bloeit er de handel. Welvaart verspreidt zich onder de bevolking, welker zelfbewustzijn dientengevolge verhoogd wordt, hetgeen op zijn beurt aanleiding geeft tot het najagen van politieke zelfstandigheid, van vrijheden en rechten. Steden met een eigen bestuur verrijzen in niet onaanzienlijk aantal. De kamp tusschen Keizer en Paus, vorsten en vorsten noopt telkens tot het vormen van een eigen oordeel, tot het kiezen van een partij, straks tot onderlinge aansluiting om zich tegen Keizer en vorsten te kunnen verdedigen. De leeken veroorloven zich eene meening in kerkelijke en godsdienstige vragen. De vrijere geest, die onder hen heerscht, betoont zich niet slechts in ontkenning en verzet, maar ook in de ontplooiing van produktieve kracht, waaraan het volk nog rijk is. De krachtige natuur van dat volk moge soms tot onrustbarende uitbarstingen komen, maar dikwerf vormt zij ook den achtergrond voor de ontwikkeling van een edel geestelijk leven. Met name ten tijde van Eckhart. Aan de uitmonding gelijk aan de bronnen van den Rijn zien wij burger en boer alles veil hebben voor de vrijheid, die hij als een erfdeel ontvangen, of op den adel veroverd heeft. Diepte van gemoed, een geest van vroomheid en nadenken is verre van verstikt te worden door het gekletter der wapenen of het gedruisch van het opgewekte leven. Nog ziet men het aardsche aan als een middel, dat voor het bereiken van hoogere doeleinden, als zinnebeeld van het geestelijke dienen moet. Een ernstige en kuische schilderkunst begint op te komen naast een zinrijke architektuur die reeds haar bloeitijd heeft bereikt;

getuigen zijn talrijke kerken, van den Munster te Basel tot den Dom van Keulen. In die kathedralen verkondigen de steenen Eckhart's mystiek. Beurtelings wordt de wereld genoten en de wereld verloochend. Reeds wezen wij op Mechtild van Maagdeburg. Hier treedt als een type Eckhart's geestelijke dochter, zuster Katrei van Straatsburg, ons voor oogen, welker trekken zeker voor een deel aan de geschiedenis zijn ontleend. Niet slechts ontbering: smaad en vervolging zijn haar lief. Met dat verlangen trekt zij door alle steden ‘da sie durchächtet werden mag.’ Zoo trekken duizenden als zwervende Begharden of Beghijnen in het kleed der armoede, hun ‘brood om Gods wil’ bedelend rond, die behoefte aan zelfstandigheid verradende welke tegenover het kerkelijk traditionalisme zich in de Rijnstreek allerwege openbaarde.

Wij weten reeds, hoe Paus Clemens V ze met de Broeders van den vrijen geest onder éene veroordeeling begreep. In de maand Augustus van het jaar 1317 vaardigde de bisschop van Straatsburg, Johann van Ochsenstein, een edikt uit, dat eene ernstige vervolging van de kettersche Begharden en Beghijnen deed ontstaan. Zij, die stand hielden, stierven in de vlammen; de berouwvollen droegen voortaan een kruis op hun kleed; anderen vloden naar andere diocesen, om ook daar meestal een gelijk lot te ondergaan.

Meester Eckhart bleef niet geheel buiten schot. In het genoemde edikt klaagt Johann van Ochsenstein er over, dat ook leden van geestelijke orden gevonden worden onder de aanhangers van de ketterij, die hij veroordeelt. Zou dit niet eene toespeling zijn op meester Eckhart? De vergelijking van de uitdrukkingen van het edikt met menige plaats uit Eckhart's ‘zuster Katrei’ laten, volgens Preger, op dit punt geen twijfel toe. En hij vermoedt zelfs, dat Eckhart's verplaatsing als prior naar Frankfort (na 1317) met den stap van den bisschop in verband staat. Had Eckhart zuster Katrei, aan wie men biecht en avondmaal weigerde, niet moed ingesproken met deze stoute woorden, die men eerder op Luther's lippen had verwacht: ‘also lange, als dich das berühret, dass man deine Beichte nicht hören will noch dir Gottes Leichnam geben will, noch dich Jemand herbergen will und alle Menschen dich verschmähen, so wisse, dass du dem rechten Tode fremd bist’

Op zijne nieuwe standplaats verloochende hij zijne geestverwanten niet. In 1320 schrijft de grootmeester der Dominikanerorde Hervens aan de priors van Worms en Mainz, dat hij gewichtige informatiën heeft ontvangen over slimme en suspekte betrekkingen, die Eckhart van Frankfort en Theodorich van St. Martin zouden aangeknoopt hebben, en hij gelast aan die priors de zaak nauwkeurig te onderzoeken. Waar dat onderzoek toe geleid heeft, weten wij niet; maar het volgend jaar neemt de orde een besluit, dat het verbod van allen omgang met ketters inscherpt. Voorts vinden wij Eckhart opnieuw verplaatst, en wel naar

Keulen. Het schijnt dus dat men die betrekkingen wilde losmaken.

Die stad was destijds het brandpunt van de theologische studiën in Duitschland, inzonderheid omdat daar de duitsche hoogeschool was voor de Dominikanen. Albertus Magnus had er geleeraard; Thomas Aquinas had er gestudeerd. Derwaarts werd thans Eckhart beroepen, die hier aan den avond zijns levens nog eens een belangrijken kring van leerlingen om zich schaarde en daardoor zijne mystiek tot de heerschende richting in Duitschland maakte. Hier zagen een Tauler, een Suso met de diepste vereering tot hem op, als tot hun ‘heiligen’, hun ‘goddelijken’ meester. Groot moet de indruk zijner zedelijke persoonlijkheid zijn geweest. Van zichzelven waagde hij te getuigen, dat hij ‘zich alle dagen zevenmaal doopte in het bloed van Kristus.’ God heeft hem de genade verleend, dat alle vleeschelijke begeerlijkheden hem ontnomen zijn. Dit is de maatstaf, naar welken hij de waarde der dingen beoordeelt: of zij hem nader brengen tot God. Nu bidt hij: ‘so lehre mich also zu halten, dass ich dein nimmer ohne sei’; straks juicht hij: ‘das göttliche Licht scheine in allen seinen Werken.’

Maar de aanhankelijkheid, die hij ondervindt, en de vrijheid, waarmee hij zijne beschouwingen onder de menigte brengt, roepen kerkelijk antagonisme te voorschijn, aan welks hoofd de aartsbisschop van Keulen, Heinrich von Virneburg, staat. De hoogere geestelijkheid was altijd naijverig op de zelfstandigheid der monniksorden.

In den aanvang evenwel wordt het onderzoek naar Eckhart's rechtzinnigheid door den Paus opgedragen aan een Dominikaan, geestverwant bovendien, Nikolaus van Straatsburg. Het loopt, gelijk te verwachten was, bevredigend af; maar juist daarom onbevredigend voor den aartsbisschop, die ook nog, naar het schijnt, door de altijd jaloersche Franciskaners werd opgezet. Den franciskaner Albert van Milaan vinden wij althans weldra als inkwisiteur betrokken in het proces, dat de aartsbisschop nu tegen Eckhart aan ving, wiens leer door velen reeds volkomen met die van de Broeders des vrijen geestes vereenzelvigd wordt. En voor dezen was men te Keulen niet malsch. In 1325 o.a. vond een aantal Begharden den dood in de vlammen of in de golven van den Rijn.

De kwestie van het recht der bisschoppelijke inkwisitie was in dezen tijd en vooral in het aanhangig geval tamelijk ingewikkeld. Oorspronkelijk hadden de bisschoppen dat recht bezeten, maar de Pausen hadden het langzamerhand aan zich getrokken en het daarop nagenoeg uitsluitend op de orde der Dominikanen overgedragen. De monniken waren slechts dan niet aan de bisschoppelijke rechtspleging onttrokken, wanneer zij in ketterij vervielen en er in de diocese geen pauselijk inkwisiteur aanwezig was. Maar al liet men de afgetrokkene rechtsvraag eens rusten, ten aanzien van Eckhart moest de nieuwe vraag ontstaan: of het een bisschop geoorloofd was een proces weer op te

nemen, dat reeds beslist was door een inkwisiteur, dien de Paus had benoemd.

De aartsbisschop van Keulen stoorde zich niet aan soortgelijke overwegingen. Een half jaar lang verzamelde hij, ook met behulp van eenige verdachte personen uit het keulsche Dominikanerklooster, bouwstoffen voor zijne aanklacht. Hij liet een lijst maken van de kettersche stellingen, die Eckhart zou onderwezen hebben, en zelfs een onderzoek instellen in het klooster. Den 14^{den} Januari 1327 begon het proces. Nikolaus werd voor de twee bisschoppelijke inkwisiteuren gedaagd. Hij verscheen, maar om tegen 's aartsbisschops vierschaar protest aan te teekenen en van dezen zich te beroepen op den Paus. Ook Eckhart werd gedaagd; verscheen; maar insgelijks om te protesteeren en zich op den Paus te beroepen. Daarbij liet hij het evenwel niet. Den 13^{den} Februari deed hij in tegenwoordigheid van een notaris en twee getuigen eene latijnsche verklaring voorlezen in de Dominikanerkerk te Keulen, eene verklaring die hij zelf voor de gemeente vertaalde en toelichtte, en waarin hij een paar geïnkrimineerde stellingen duidelijker omschreef en voorts in het algemeen zich bereid verklaarde, alles te herroepen, dat met de gezonde leer in strijd zou blijken te zijn.

De aartsbisschop, al nam hij het beroep op den Paus niet aan, ging toch persoonlijk tegenover Eckhart niet verder, maar bracht de zaak voor de curie; daar duurde het, als gewoonlijk, lang eer een beslissing genomen werd. Toen zij eindelijk kwam, was Eckhart niet meer onder de levenden. Hij stierf in het jaar 1327.

Twee jaren later werd de pauselijke bul uitgevaardigd, die 28 stellingen van Eckhart als kettersch of als verdacht van ketterij veroordeelde. Dat zij niet vroeger verscheen, lag daaraan, dat de Paus de Dominikanen niet voor het hoofd wilde stooten op hetzelfde oogenblik waarop hij reeds met de Franciskanen op zoo slechten voet stond. Hij had namelijk, in strijd met de franciskaansche opvijzeling van de volstrekte armoede, de stelling verkondigd, dat Kristus eigendom had bezeten, welke stelling den Franciskanen kettersch scheen. Dat de bul toch eindelijk in 1329 verscheen, lag daaraan, dat de Paus eene verzoening met de Franciskanen noodig had en dus de berisping van Eckhart's stellingen, als een kleine koncessie aan de naijverige orde, niet wel kon versmaden. In de bul werd een handig gebruik gemaakt van de bovenvermelde akte van 13 Februari 1327: door den schijn te doen geboren worden, als had Eckhart van te voren alles uitdrukkelijk herroepen wat de Paus goed zou vinden te veroordeelen, werd de eigenliefde der Dominikanen gespaard. En zoo had de pauselijke kunst van laveeren met een nieuwe schitterende proef de wereld verrijkt.

VI.

Eer wij ons over Eckhart's leer zelven een oordeel vormen, een kort

woord over de geschriften, waaruit de kennis van die leer op authentieke wijs wordt geput.

Een er van hebben wij reeds aangeduid: zijne tafelgesprekken, onder den volgenden titel bewaard: ‘Das sint die rede der unterscheidunge, die der vicarius von Düringen, der prior von Erfort, brüder Eckhart Prediger Ordens mit sollchen kinden hete, din in dirre rede frageten vil Dinges, da sie sazen in collationibus mit einander.’ In de tweede plaats komen uit den Straatsburger gelijk uit vroeger en later tijd(*), preeken en zijne reeds meer genoemde ‘Sekwester Katrei.’ Dan verhandelingen als: ‘von der übervart der gotheit’, en ‘von dem adel der sele’; ‘das buch der göttlichen tröstunge.’ Sommige verhandelingen of fragmenten, die vroeger niet aan Eckhart toegeschreven werden of zelfs onbekend waren, meent Preger op goede gronden aan den grooten meester der mystiek te kunnen restitueeren.

Wij willen die mystiek zelve nu aan het woord laten komen, namelijk zoo als zij in hare theoretische bespiegelingen spreekt, waarin onze belangstelling, - zij heeft het dan ook wel noodig! - verhoogd wordt door de omstandigheid, dat Eckhart de taal der latere duitsche spekulatie, indien al niet geschapen, dan toch gefixeerd heeft. Die terminologie kunnen wij natuurlijk niet overnemen, maar zullen trachten, voor zoover ons eerlijk Hollandsch het toelaat, een denkbeeld te geven van hetgeen Eckhart heeft willen zeggen.

Op het voetspoor van Dionysius neemt ook Eckhart eene ontwikkelingsgeschiedenis aan in het goddelijke wezen. Grond en uitgangspunt van dat wezen is de Vader, persoonlijkheid in den allerhoogsten zin van het woord en daarom oneindige kracht. De betrekking, waarin de Zoon tot hem staat, is die van den straal tot het zonlicht, van den geur tot de bloem, of wil men, van de voorstelling tot den geest welke haar onwillekeurig doet geboren worden. Door dit genereeren van den Zoon wordt de oneindige kracht zich eerst bewust Vader, dat is persoon te zijn; gelijk, wederkeerig, die uitstraling der oneindige kracht, dat beeld des Vaders, zich door het erkennen van deze zijne betrekking bewust wordt Zoon, dat is, evenzeer persoon te zijn. Maar Vader en Zoon zijn zich ook hunner eenheid bewust en deze eenheid is de Heilige Geest.

De lezer begrijpt dit een en ander zeker evenmin als ik; hij bedenke echter dat ik hier enkel verslaggever ben.

Deze drie personen openbaren te zamen, gelijk elk voor zich, het éene goddelijke wezen, de goddelijke natuur. Die natuur is de persoonlijkheid gedacht als vermogen; in Vader, Zoon en Geest komt die potentiëele persoonlijkheid tot werkelijkheid. De eene, ondeelbare god-

(*) Met de alwetendheid, waarop duitsche critici gewoonlijk aanspraak maken, bepaalt Preger, op vaak zeer onvoldoende gegevens, de kronologie van Eckhart's geschriften, bl. 309 vlgg.

delijke natuur zou zonder die personen eene abstraktie blijven; deze personen zouden niet in waarheid goddelijk zijn, wanneer niet elk van hen die goddelijke natuur uitdrukte.

Door haar uit te drukken, vormen de drie personen een afspiegeling, een beeld van de goddelijke natuur. Maar daarmede is tevens de goddelijke oorzakelijkheid gegeven; of liever deze is met die afspiegeling één, en daarom is ook al wat bestaat in kiem, naar zijne mogelijkheid, tegelijk met de drie goddelijke personen aanwezig. Voor het tot stand komen der wereld is uit dien hoofde geene nieuwe scheppingsdaad meer noodig. Dit aktueel worden van het oorspronkelijk slechts potentiëele goddelijke wezen, dat door middel van dat inwendige ontwikkelingsproces geschiedt, waarvan de drieëenheid het resultaat is, dat is de eigenlijke schepping; al het overige volgt van zelf, want in dat potentiëele goddelijke wezen lag alles wat ooit mogelijk zou zijn. Is de Zoon toch het beeld van dat wezen, dan moet hij ook als Zoon de prototype zijn van al wat worden, al wat van potentiëel werkelijk worden zal. Gelijk dat wezen zich door den Zoon van zijn inhoud bewust wordt, zoo wordt het zich evenzeer door den Zoon bewust van al de ideën der dingen, welke die inhoud bevat.

Dit alles, gelijk men ziet, is weinig oorspronkelijk en het zoo dikwerf herhaald platonisch refrein, in kristelijke taal getransponeerd. In duitsche dogmatische werken van onzen tijd, zij mogen komen uit het orthodoxe of uit het liberale kamp, kan men nog dezelfde elucubratiën vinden. Het opmerkelijkste blijft zeker, dat een idioom nauwlijks begint te stamelen en zich niettemin terstond aan de hoogste abstraktiën waagt. Uitdrukkingen als *Wesen*, *Ungetheiltheit*, *unwerdentlich*, *Vergeisten*, *Weisdose Weise*, *ein einfältiges Ein*, *Nicht-Ich* en soortgelijke vindt men reeds bij Eckhart. Bij wege van natuurkeus neemt de wijsheid van den Areopagiet met Eckhart de wijk naar Duitschland, als wist zij dat Frankrijk haar in het westelijk Europa wel populariseeren en aan den man brengen, maar haar bij de ontwikkeling zijner beschaving ongetwijfeld verlaten zou.

Dalen wij nu af van de theologische hoogten, waarop wij ons tot hiertoe bewogen, om Eckhart's leer van den mensch, van zijn werkelijken en zijn idealen toestand in oogenschouw te nemen.

Men mag het hem nauwlijks euvel duiden, dat hij tot die talrijke godgeleerden behoort, die zich inbeelden, dat zij God niet tot de oorzaak van de zonde hebben gemaakt, zoodra zij den mensch met een vrijen wil begiftigd en uit het misbruik van dien vrijen wil het ontstaan van het kwaad afgeleid hebben. Evenzeer vervalt hij in de illusie van zoovelen, die meenen wonderwat te zeggen, wanneer zij het kwaad eene privatie of negatie van het goede noemen, en daarbij vergeten, dat, indien alleen het goede bestand heeft in de werkelijkheid, de negatie van het goede niet anders is dan gemis van alle werkelijkheid, een bepaling, waardoor het ijdel wordt over het kwaad

nog een enkel woord te verliezen, daar men toch moeilijk spreken kan over iets dat in het geheel niet bestaat.

In navolging van de meeste theologen van zijn tijd belijdt Eckhart hetgeen men met een kunstterm gewoon is Creatianisme te noemen. Hij leert mitsdien, dat de ziel niet tegelijk met het lichaam geteeld, maar telkens opzettelijk door God geschapen en met de kiem van een lichaam verbonden wordt, dat evenwel ten gevolge van deze vereeniging eerst een menschelijk lichaam worden zal.

Op het spoor van de krachten der ziel komen wij door de waarneming van de werking dier krachten. Zij zijn van eene hoogere en van een lagere natuur. Tot de eerste soort behooren rede, wil, geheugen; tot de tweede, verstand, hartstochten, de krachten die ons doen bewegen, gevoelen en leven. Deze krachten vloeien uit het wezen der ziel voort als de kleuren uit het licht. Eckhart meent ze van dit wezen te moeten onderscheiden, omdat anders, zoodra een dier krachten tijdelijk ophield te werken, ook de ziel zelve zou moeten ophouden te bestaan. Dat wezen der ziel is een beeld van het goddelijke wezen, in zooverre het een onstoffelijk bestaan heeft en bij de menigvuldigheid der krachten toch in zich zelf eene eenheid vormt. Wel zijn op hare beurt de hoogere krachten der ziel weer een beeld van de drieëenheid, maar daar deze krachten niet onophoudelijk werken, kunnen zij het niet zijn, die ons het doel van alle mystiek: de blijvende vereeniging met God doen bereiken. Dit geschiedt door middel van iets hoogers, dat in het eigen wezen der ziel moet worden gezocht, terwijl dit wezen juist daarom ook als het beeld van de goddelijke natuur door hem wordt opgevat.

Dit beeld, dat het wezen der ziel als een stempel werd ingedrukt, is tevens het licht der ziel, waarbij kennis en zedelijk handelen mogelijk wordt, daar zoowel kennis als zedelijk handelen op het wezenlijke en goddelijke gericht zijn. Het is het licht der ziel, omdat door het zich bewust worden van dit wezen de menschelijke persoonlijkheid ontstaat; eene ontwikkeling, beantwoordende aan die, welke Eckhart ons in God heeft beschreven, en waarvan de erkenning hem, gelijk men bemerkt, aan het gevaar van pantheïst te worden doet ontsnappen. 's Menschen persoonlijkheid toch valt hier niet met het afdruksel van Gods wezen samen, maar ontstaat eerst met de zelfbewustheid, die voor den mensch tot inhoud heeft de overtuiging, dat hij dit afdruksel, met andere woorden, dat hij schepsel en schepsel Gods is.

Tevens vloeit uit het gezegde voort, dat het wezen der menschelijke ziel door de zonde niet kan worden aangedaan. Slechts de krachten, die aan dat wezen ontspringen, kunnen haren invloed ondervinden, en deze nog slechts in zoover als zij gebonden zijn aan onze lichamelijke natuur, wat, volgens Eckhart, met de hoogere krachten der ziel niet het geval is. Door dezen band ontaarden die lagere krachten. Daar de persoonlijkheid nu het produkt is zoowel van het wezen als van de

krachten der ziel, wordt zij van twee gedrongen: door het beeld Gods en door zondige aandriften. Dat zij aan de laatste toegeeft is hare zonde, hare schuld. In deze schuld zijn alle menschen vervallen, en voor haar is een verzoening noodig, terwijl alleen verlossing voor ons de macht der zonde kan breken. Beide erlangen wij door de genade, ons in Kristus betoond.

Terwijl wij het dogmatische in Eckhart's ontwikkeling van dit denkbeeld aan zijne plaats laten, dient er, in verband met ons onderwerp, op gewezen te worden, dat de genade in zijn oog niet bloot een uitwendig gunstbetoon is, maar iets meer en dat meer psychologisch werkt; als onder anderen blijkt uit dezen volzin: 'Gott ziehet den Menschen mit Gütlichkeit, die er so weislich an die Creaturen gelegt hat, wie er den Menschen ziehe in die Erkenntniss des beste Gutes.' Ook de straf der zonde beschouwt hij als een genademiddel. Volgt de ziel die goddelijke aantrekkingskracht niet, 'thut sie minder als sie vermag, zoo wird sie im Leibe dem Thiere gleich, das men zu grösseren Vermögen nöthen muss.'

Evenzeer is voor hem het eigenlijke geloof 'ein gross Zutrauen,' waarvan ervaring van het goddelijke het gevolg is, uit welke ervaring wederliefde voortvloeit. 'Der mit Gott wohl könnte, der soll allerwege ansehen, dass der getreue minnende Gott den Menschen hat gebracht aus einem sündigen Leben in ein gottlich Leben und aus einem seinem Feinde hat gemachet einen seinen Freund, das mehr ist denn ein neues Erdreich machen. Das wäre der grössten Ursachen eine, die den Menschen zumal sollte in Gott setzen, und wäre ein Wunder, wie sehr es den Menschen sollte entzünden in starker, grosser Minne, also dass er des seinen zumal ausginge.'

Maar met dit 'een vriend van God zijn' is de mystiek niet tevreden. Zij wil eene nog innigere vereeniging met het goddelijke wezen. In 'Schwester Katrei' wordt de weg daartoe in zijne onderscheidene stadiën beschreven. De aanvang ligt in de erkenning van de hooge roeping des menschen, en van de zeer geringe mate, waarin wij die roeping vervullen. Voorts heeft men een geestelijken leidsman te kiezen, wien men zijne zonden belijden kan. Op gedurig vernieuwd onderzoek of men zich aan een der zeven hoofdzonden schuldig gemaakt, of men een der tien geboden overtreden, of men de zeven gaven des Heiligen Geestes ontvangen en werken der barmhartigheid verricht heeft; op de poging om boete te doen en zijn leven te veranderen, volgt nu het streven om zich ten allen tijde met God bezig te houden, zich los te maken van alle gedachte aan het schepsel en het hart geheel te laten innemen door de liefde tot God, wiens vergevende genade en heilige afkeer van de zonde het hoofdonderwerp van onze betrachtingen moeten uitmaken. Daaruit zal berouw en geloof voortspruiten.

Zuster Katrei heeft alle deze dingen gedaan, maar nog is zij niet bevredigd. 'Mir genüget nimmer, zegt zij tot haren biechtvader, solange

ich unbesichert bin meiner ewigen Seligkeit.' Deze antwoordt: 'Tochter, du bist des ewigen Lebens sicher.' Maar twijfelend vraagt zij: 'Herre, hast du mich gewiesen zu meinem nächtsten Weg?' Als hij haar verzekerd heeft, dat God tevreden is wanneer de mensch doet wat hij vermag, antwoordt zij: 'Hätte ich gethan, was ich vermag!' En in weerwil van de bedenkingen des biechtvaders, neemt zij nu het besluit, eer en goed, vrienden en aanverwanten, ja elken troost te verlaten, dien zij van een schepsel zou kunnen ondervinden. De biechtvader acht hare kracht daarvoor niet toereikend, en houdt haar de gehoorzaamheid voor, die zij hem schuldig is. Maar 'ihr ist von Herzen leid, dass sie Menschen Rathe so lange gefolgt und dem Rathe des Heiligen Geistes wiederstanden hat.' Ja, met groote stoutheid, voegt zij er aan toe: 'Ich wähnte, dass es alles ein Evangelium wäre, was die Geistlichen reden.' Nu geeft de biechtvader zich gewonnen; toch doet hij haar nog opmerken, hoe er voor het leven, dat zij gekozen heeft, een onmiddellijke opwekking van Gods geest, een bijzondere bijstand noodig is. Maar Zuster Katrei is zich van die opwekking en dien bijstand bewust, en verlaat hem om van nu aan haar voornemen uit te voeren. Dat voornemen houdt in: een leven geworteld in onschokbaar geloof, aan al wat zinnelijk is onttrokken, de ziel vervuld van één beeld, het beeld van God; een leven dat 'zonder een enkel waarom?' alles aanneemt uit zijn hand, het vleesch door allerlei kastijdingen doodt, zoodat, al zou de lust tot zondigen blijven, het vermogen om te zondigen eindelijk niet meer aanwezig is.

Nauwlijks heeft Zuster Katrei eenige schreden gezet op haren nieuwen weg, of zij keert mistroostig terug, want - zij bemerkt, dat zij alle deugden nog heeft aan te leeren. Zij heeft alles achtergelaten, maar zich zelve niet. Dat wil zij nu bereiken door eene dier Beghijnen te worden, over wie de kerkelijke vervolging uitgebroken is, tegen wie de openbare meening zich heeft gekeerd. Haar biechtvader zegt haar, dat zij dan niets behouden mag, uitgenomen water, brood en een kleed. Zij mag zich niet meer herinneren wie haar vader en moeder zijn geweest, en het zich niet aantrekken, dat de Kerk haar verstoot.

Een lange tijd verloopt, waarin Zuster Katrei zich naar dezen raad gedraagt. Zij komt ten slotte weer bij haar biechtvader, en kan hem meedeelen, dat zij onder veel lijden er werkelijk in geslaagd is, zich tot God te verheffen. In Hem te blijven, dat is nu de zaak. De laatste proef, die zij op aanbeveling van den biechtvader heeft te doorstaan, zal deze zijn: den wensch om voor altijd in God te blijven te verloochenen, en gelaten te blijven afwachten wat God gehengt. Als zij daartoe besloten heeft, trekt God haar tot zich, zoodat zij één met God gelooft te zijn; waarbij zij dan die stoute woorden uitroept, die wij reeds vroeger aanhaalden: 'Freuet euch mit mir: ich bin Gott worden.' Hemel en aarde zijn voor haar nu een te beperkte ruimte. Wat zij haren biechtvader thans op zijn verzoek meedeelt, zijn zulke

verwonderlijke en diepe uitspraken, uit de onmiddellijke aanschouwing van de goddelijke waarheid geput, dat hij bekennen moet: 'Wäre ich nicht ein solcher Pfaffe, dass ich selber solches gelesen von gottlicher Kunst, es wäre mir unbegreiflich.'

Eckhart zelf wil voor zijne 'Tochter Katrei' niet onderdoen. In een zijner geschriften leest men het volgende gebed:

'Gib mir, dass ich von deiner Gnade geeinigt werde in deine Natur, wie der Sohn ewiglich eins ist in deiner Natur, und dass die Gnade werde meine Natur. Denn Herre deine Gnade wird Natur und in deiner Gnade werden wir Gott, wie der Vater in seiner Natur Gott ist von Natur.' Ja, gedurende zijn verkeer met zijne geestelijke dochter leert hijzelf de ekstase bij ervaring kennen. Het gebeurde hem, 'dass er von allen seinen äusseren Sinnen kam, so dass man ihn in eine heimliche Zelle tragen musste und er da innen eine lange Weile lag, ehe er wieder in sich selber kam. Ihm war da von Herzen wohl. Er war da gezogen in ein göttlich Beschauen und ihm war gegeben ein wahr Wissen alles dessen, das er von ihrem Munde gehört hatte.' Toch bewaart hij bij dit een en ander een zekere nuchterheid, wanneer men althans bij zooveel onloochenbare overspanning die deugd mag terugvinden in zijne opmerking, dat visionarissen zich bedriegen zoodra zij de in hunne ekstase vernomene woorden voor woorden Gods in eigenlijken zin houden. Aardig vergelijkt hij dit zelfbedrog met dat van hen die een werkelijke vonk meenen te zien, wanneer zij een slag op het oog ontvangen. Tot ontlasting van Eckharts mystiekerij mag men ook nog vermelden, dat de mensch, volgens hem, geroepen is om in werkzaamheid de liefde uit te geven, die hij gedurende de kontemplatie ingeademd heeft.

Zoo kwam het goede hart weer boven; maar ook, wat geen mindere waarde heeft, het gezonde verstand. Tegenover de ekcentriciteiten van de monnikenvroomheid zegt hij onverschrokken: '*Und sonderlich* sollst du fliehen alle Sonderlichkeit, es sei an Kleidern, an Speise, an Worten, wie hohe Worte zu reden oder Sonderlichkeit der Gebärde, daran kein Nutzen liegt.' Hij weet zeer wel, dat een en dezelfde weg niet geschikt is voor allen. 'Findest du, das der nächste Weg für dich nicht ist in viel auswendigen Werken und grosser Arbeit oder im Darben, *woran einfältiglich genommen auch nicht so viel gelegen ist*, so sei darüber ganz beruhigt. *Gott hat das Heil nicht gebunden an eine sonderliche Weise.* Was dir die eine Weise geben mag, das magst du auch in der andern erlangen, falls sie gut und löblich ist und Gott allein meinet...' En elders: 'Denn einem Menschen ist oft viel schwerer alleins zu sein in der Menge denn in der Wüste und ist ihm oft ein kleines Ding schwerer zu lassen denn ein grosses und ein kleines Werk zu üben denn eines, das man für sehr gross hält.' Halen wij eindelijk nog zijn woord aan tegen de relieken: 'Leute, was suchet ihr an dem todten Gebeine? Warum suchet

ihr nicht das lebende Heilthum, das euch mag geben ewiges Leben? Denn der Todte hat weder zu geben noch zu nehmen.'

Zoo moet men er zich door en in de geschiedenis aan gewennen, het nieuwe te zien ontkiemen te midden van het oude, de vrijheid midden in de bekrompenheid, het gezond verstand in een mystieke omgeving, de bloem der toekomst te zien ontluiken op de bouwvallen van het verleden; of, konkreter gesproken: op de lippen van eene 'Schwester Katrei' het woord te vinden, dat 'het niet alles Evangelie is wat de papen vertellen.' Tevens mogen wij doen opmerken, hoe rijk en veelzijdig een verschijnsel het Roomsch-Katholicisme der middeleeuwen is. Het is aan niets menschelijks vreemd gebleven. Allerlei gedachten zijn door die hoofden, allerlei gewaarwordingen zijn door die harten gevaren, welker werkzaamheid en innerlijk leven zulke diepe sporen in den geest der nieuwere tijden hebben achtergelaten. Nu ontwierpen zij het plan van een Godsrijk, in de volle beteekenis van het woord op aarde verwezenlijkt; dan verloochenden zij niet alleen het aardsche buiten zich maar zelfs de schijnbaar zoo onomstootelijke werkelijkheid van eigen stoffelijk of lichamelijk leven, om door middel van de uitzinnigste geestverrukking het godsrijk te vinden in het onbeschrijfelijke en onuitsprekelijke. Nu sprak God hun toe door den mond van hem, die niet minder dan het hoofd was der geheele kerkelijke hiërarchie, dan door den mond van de eene of andere gehallucineerde, die als eene bedelares door de straten zwierf. Hier dreunt de statige dom van het lied, dat aan de diepste vrees voor den Rechter van levenden en dooden de ontzagwekkendste uitdrukking verleent in dat: Dies irae, dies illa! Daar jubelt in de nederige cel de mystiek: Freut euch mit mir; ich bin Gott worden. Wat leven allerwege! Immers wat verscheidenheid, oorspronkelijkheid, hooge moed; wat schakeering van behoeften, van persoonlijkheden, wat zuivere omtrek van karakters!

Hoe zijn in het Katholicisme van onzen tijd die bonte kleuren verschoten, en welke eenvormigheid en eentonigheid heeft er de plaats ingenomen waar weleer harmonie en melodie u boeiden. Waar zijn thans al die krachten, die zich openbaarden in het Katholicisme der middeleeuwen, en in de geschiedenis van dien godsdienstvorm onze hoogste belangstelling altijd, vaak onze sympathie gaande maken? De fierheid der mystiek, de oorspronkelijkheid der bedelorden, de spekulatieve vlucht van meer dan een scholastieken denker, de verheffing van hen die de kathedralen bouwden, het aandoenlijk pathos van het middeleeuwsch kerklied, de stempel der individualiteit dien het geestelijk leven van zoo menigeen vertoonde, waar is dit alles en zooveel meer thans weer te vinden in die streng gedisciplineerde massa, de katholieke Kerk onzer dagen, die, hare werken van liefdadigheid nu niet medegerekend, welke boven onzen lof verheven zijn, slechts éene deugd schijnt hoog te stellen: gehoorzaamheid aan den grooten Lama te

Rome. Het Katholicisme is tot Jesuitisme geworden. Zijn God is in Loyola vleesch geworden, en het is gedoemd zich te schamen over een verleden, welks schitterende bladzijden niet meer verhaald worden dan door ketters of verdachte Katholieken. En met reden! Wat weet het Ultramontanisme aan te vangen met een Mechtild van Maagdeburg en een Katharina van Siena. Hoe zal het zijne kweekelingen er toe bewegen, een Franciskus van Assisi te vergeven, dat hij de overbodigheid der hiërarchie heeft doen vermoeden, of zuster Katrei, dat zij in de weigering van biecht en avondmaal van de zijde der priesters schier een merkteeken zag van hare uitverkiezing? Niet wij Protestanten, niet wij ongeloovigen zijn het die u oordeelen, Kerk, door het Ultramontanisme verbasterd! Wat u oordeelt is dit, dat gij, door een altijd noodlottigen geest van reaktie en door eene afgetrokkene logika medegesleept, al die stemmen van het verleden het zwijgen moet opleggen, om in uwe smakeloos opgesmukte Jesuiten-kerkgebouwen het dom refrein na te prevelen: Groot is de man van het Vatikaan, de onfeilbare Paus van Rome.

Maar laat ons billijk zijn. Dat is de loop der geschiedenis. Instellingen overleven zich, zetten daarna nog lang een kunstmatig bestaan voort, en worden dan juist gevaarlijk. Het veldwinnen der ultramontaansche richting hangt bovendien met het skepticisme van onzen tijd samen. Men is zwak, daarom zoekt men in het gareel te loopen. Men heeft geen geloof meer, daarom behelpt men zich met devotie. En de moed van eigen overtuiging heeft plaats gemaakt voor gedweeheid.

Dit juist geeft uitzicht op betere tijden. Het skepticisme en de karakterloosheid zijn voor Rome hoogst gevaarlijke bondgenooten. Zij moeten Rome eens ontvallen, want deze richting, dit gebrek is niet blijvend in de menschheid. Nadat al de ziektestof der middeleeuwsche theologie en dogmatiek uit onze aderen verdwenen zal zijn; nadat wij de beteekenis en de kracht der nieuwere levensbeschouwing helder zullen hebben ingezien; nadat wij zullen hebben beseft, dat ons hooger leven niet buiten ons ligt maar in de idealen van ons eigen gemoed, zullen wij van nieuws levenslust in ons voelen ontwaken, en wie zal het dan nog uit kunnen houden achter de beslagene vensterruiten van eene Kerk die natuur, kunst, gemoed en verstand stelselmatig vervalscht, in het beste geval ter wille van een denkbeeldigen hemel, in het slimste ten gerieve eener eerzucht, waarvan wij vast gelooven, dat zij het aardrijk niet zal beërven.

Utrecht.

A. PIERSON.

De Arnhemsche kweekschool van onderwijzeressen.

Waar moet het heen met de vrouw, en hoe moet haar onderwijs worden ingericht, om haar te brengen waar zij wezen moet?

Waar het heen moet met de vrouw?

Zij moet zich ten volle ontwikkelen om geheel aan haar bestemming te kunnen beantwoorden.

Aan wie behoort de vrouw?

Aan den man niet en aan haar ouders niet.

Zij behoort aan z i c h -z e l f, antwoordt een edel denker - en aan de m a a t s c h a p p i j, veroorloven wij ons er bij te voegen.

Zij is rnensch, d.i. zij heeft het doel van haar bestaan in zich zelf; zij is een persoonlijkheid, bestemd tot volle ontplooiing van geheel haar aanleg en tot vrij gebruik van al haar vermogens - v r i j, d.i. in overeenstemming met haar eigen natuur.

Maar zij is lid van de maatschappij, van de menschheid; daaraan dankt zij haar leven, haar opvoeding, haar veiligheid. Alleen in de samenleving kan de mensch, ook de vrouw, geheel zijn aanleg ontwikkelen; alleen door zijne schuld aan de maatschappij te betalen, kan hij al zijn vermogens tot rijpheid brengen. Te hooger stijgt de mensch in persoonlijke waarde naarmate hij meer voor anderen leeft - altijd in overeenstemming met zijn natuur.

Ook de vrouw. De vrouw is geen blad wit papier, waarop men schrijven kan wat men wil. Men kan maar niet een man van haar maken door haar mannelijk onderwijs te geven en elken mannelijken werkkring voor haar te ontsluiten.

Der vrouw is haar eigenaardige bestemming aangewezen door de natuur.

De natuur heeft haar tot m o e d e r bestemd.

Naar lichaam en geest, naar verstand en hart is zij voor het m o e d e r s c h a p berekend.

Volledige toestemming vinden wij hier bij de materialisten, die het vraagstuk alleen van de physische zijde beschouwen.

Maar wij zijn geen materialisten en wij zien in het geslachtsleven der vrouw niet haar éénige leven.

Twijfel, tegenspraak ontmoeten wij bij anderen, die ons vragen: of dan als bepaald verloren, als verongelukte exemplaren moeten beschouwd worden al de vrouwen, die den rang van echtgenoot en den eernaam van moeder niet mochten verwerven?

De vrouw is voor het moederschap bestemd; daarmede willen wij niet gezegd hebben: de vrouw is een mensch, wier éénige bestemming is aan haars gelijke het leven te geven.

De vrouw heeft z e d e l i j k e waarde, een zedelijke bestemming.

Maar haar lichamelijke en geestelijke organisatie - en dit hebben wij op het oog - wijst de richting aan, waarin zij zich bewegen moet, een richting die in het moederschap wel haar sterkste, maar niet haar éénige openbaring vindt.

Omdat de vrouw voor het moederschap is bestemd, daarom bezit zij al de vermogens die vereischt worden om leven te geven, leven te bewaken, leven te kweeken. Zij heeft een diep gevoel en een levendig

medegevoel, een tact om te leiden, een kracht om te dragen, een bereidvaardigheid tot zelfverloochening, welke den man vreemd zijn. Voor hem de harde beenderen, de taaie pezen, de stevige spieren, de sterke zenuwen: hij moet werken - zij verwerken; hij moet strijden - zij koesteren. Voor hem de geruchtmakende daad, voor haar de stille werkzaamheid; voor hem het scherpe verstand met zijn onverbiddelijke logica; voor haar het fijn gevoel met zijn juisten tact; voor hem het abstracte, het ideaal; voor haar het concrete, de werkelijkheid; voor hem de grootsche taak; voor haar de tallooze kleine zorgen.

Voor haar de o p v o e d i n g bovenal. De natuur heeft haar tot opvoedster bestemd. De vrouw is g e b o r e n o n d e r w i j z e r e s.

Als ze ook in physieken zin moeder is, voede zij haar eigen kinderen op. Tegen de natuur zondigt de moeder, die de levenstaak, haar bepaald aangewezen, aan anderen overlaat.

Is haar geen moedervreugd gegund, dan scheppe de vrouw zich moedervreugd en moederzegen uit haar zelfverloochenend liefdeleven in en voor anderen.

Door dit leven zich zelf ontwikkelend, worde zij de kweekster van het zedelijk leven bij haar geslacht, bij de maatschappij. Onderwijzeres, opvoedster, zij de vrouw de geestelijke moeder eener nakomelingschap, waarin zij verheerlijkt herleeft.

N e d e r l a n d s c h e vrouw zij ze, kweekster van een krachtig Nederlandsch volksleven .....

Voor het o n d e r w i j s der vrouw zorge de S t a a t. Het is zijn plicht: hij mag niet de helft zijner burgeren verwaarloozen. Het is zijn recht: hij mag niet de ontwikkeling der toekomstige opvoedsters van het nageslacht prijs geven aan de concurrentie eener, vaak onzedelijke, industrie. Het is zijn belang: de toekomst der vrouw is zijn eigen toekomst.

De Staat moet de vrouw onderwijzen door de v r o u w. Wie het aan mannen overlaat miskent de roeping der vrouw om opvoedster, onderwijzeres te zijn; hij bekrachtigt het vonnis, dat de vrouw tot een duurzame onmondigheid veroordeelt en haar als geestelijke zwakkeling brandmerkt. De mannelijke onderwijzer kent zijn vrouwelijke leerlingen niet. Hij denkt niet als zij, hij gevoelt niet als zij; hij weet haar niet te doorgronden. Hoe zal hij een stof bewerken, die hij niet kent? De vrouwelijke kweekeling, die het concrete zoekt, den persoon liefheeft meer dan het abstracte beginsel, loopt daarbij gevaar, onder mannelijke leiding, haar gemoedsrust in te boeten. Maar de vrouw, onderwijzeres, raadt, verstaat, doorgrondt haar vrouwelijke leerlingen; ze denkt met haar, ze gevoelt met haar, ze geniet met haar, ze lijdt met haar. Ze weet den weg tot het vrouwelijk verstand en in het vrouwelijk hart .....

Onderwijzen niet alleen, opvoeden ook, moet de School. Daarom vooral eene vrouw aan het hoofd, en de weg gebaand om straks al de

leervakken met onderwijzeressen te bezetten. Geen tak van onderwijs waarvoor de vrouw (we zeggen niet elke vrouw) niet zou kunnen opgeleid worden. Maar - nog eenmaal - dan moet het vooroordeel verbannen worden, dat de vrouw een zwakhoofd is.

D e g e l i j k zij daarom het onderwijs op de meisjesscholen: geen beuzelen, geen spelen, geen liefhebberen met de wetenschap. Der vrouw moet het leven ernst zijn, en ernstig zij het onderwijs, dat haar voor het leven voorbereidt.

R u i m zij de o m v a n g van haar onderwijs.

Zij leere den m e n s c h kennen en de n a t u u r.

Den mensch op zich zelven en in verband met zijn medemenschen.

Den mensch: zijn l i c h a a m s b o u w en levensfunctiën, wat hem baten en wat hem schaden kan, in zijn jeugd en als volwassene, in zijn gezonden en zijn zieken toestand.

Den menschelijken g e e s t moet de vrouw leeren kennen, met zijn aanleg en vermogens, de menschelijke n e i g i n g e n, de h a r t s t o c h t e n met hun groote gevaren. De geschiedenis van den menschengeest moet zij kunnen volgen, de bloesems en vruchten van dien geest in kunst en literatuur leeren waarderen.

Den mensch in de s a m e n l e v i n g leere zij kennen, den mensch in het huisgezin en in de maatschappij: wat zij in het huisgezin zijn moet en doen kan wete en begrijpe zij. De wetten, die het maatschappelijk leven beheerschen, de geschiedenis en de staatsregeling van haar vaderland, de rijke, schoone taal, die zij van het voorgeslacht erven mocht, ze zij er mee vertrouwd.

De N a t u u r kenne zij in de majesteit van het onmetelijk hemelruim en in de macht van het kleine, in de onbuigzaamheid harer wetten en in de harmonie van haar samenwerking. Kind van de natuur, levende in de natuur, de natuur gebruikende, genietende, wete de vrouw, wat de natuur met haar doet, en wat zij doet met de natuur.

De v o r m van haar onderwijs zij aanschouwelijk, concreet, plastisch, afwisselend.

Het d o e l: volle ontwikkeling van geheel haar aanleg, opdat zij, zelve met bewustheid levende een krachtig leven, op haar beurt verheffend en bezielend werke op de maatschappij.

Haar w a a r h e i d s z i n worde ontwikkeld, opdat ze waar zij in hart en in wandel, in kleeding en spraak, in toon en blik en gebaar, en gewapend tegen de leugen van den roman en het vergif van den vleier.

Haar s c h o o n h e i d s z i n worde gevormd, opdat zij haar handwerk tot kunstwerk verheffe, en, zelve met onsterfelijke poëzie in de ziel, den adem der poëzie doe zweven over het prozaïsche leven.

Haar z e d e l i j k e zin kome tot zijn volle recht, opdat zij de reinheid en de harmonie van haar hart beware, den afgrond van den hartstocht vermijde en bij zich zelve en anderen alle kennis en alle wetenschap

dienstbaar make aan de z e d e l i j k e o n t w i k k e l i n g , de hoogste taak des levens.

En wat de openbare school in Nederland niet geven kan, worde met verdubbelde zorg ter harte genomen buiten de school: de g o d s d i e n s t i g e vorming der vrouw. Bij de meer realistische richting, welke aan de opvoeding der mannelijke jeugd wordt gegeven, heeft de maatschappij dubbel behoefte aan het idealismus, aan de poëzie, aan den g o d s d i e n s t der vrouw .....

Zóó onderwezen, zóó opgevoed, bereide de Nederlandsche vrouw een nieuwe en schoone toekomst aan Nederlands volk.

Zóó schreven we vóór vijf jaren, aandringend, en - dank zij ijverige medewerking, machtigen steun! - niet te vergeefs, op Middelbare Scholen voor meisjes.

Veroorloven we ons thans die woorden te herhalen, het is, omdat wij kunnen wijzen op de practijk, vrucht van de toen ontwikkelde theorie.

Het vijftiende verslag is verschenen van eene instelling, waarop de schrijver van bovenstaande regelen een bescheiden invloed mocht uitoefenen: dat verslag geeft een overzicht van heel de geschiedenis der Arnhemsche Kweekschool van Onderwijzeressen.

Voor Onderwijzers had de wet van 1857 minstens twee Rijks-kweekscholen voorgeschreven: geene voor Onderwijzeressen. Alleen had zij bepaald, dat de opleiding ook van Onderwijzeressen op de lagere scholen zooveel mogelijk van Rijkswege bevorderd zou worden.

De wet was de uitdrukking van den volksgeest, scheen het: inderdaad had men totdusver de opleiding der onderwijzeres overgelaten aan de lagere school. Eenige kostschoolhouderessen hadden zich, nevens haar drieledige taak van onderwijzeres, opvoedster en verzorgster harer leerlingen, nog daarenboven belast met het bijwerk om sommigen van haar ‘voor het examen klaar te maken.’

De wetgever, die dezen toestand bestendigen wilde, was echter niet de getrouwe tolk van den volksgeest.

‘Het volk waakte, sluimerde ook de wetgever.

De Nutsmaatschappij, een der hoofdorganen van het Nederlandsche volk, zou de verwaarloosde taak opnemen’.

In September 1860 werd de eerste Kweekschool van Onderwijzeressen in Nederland, te Arnhem geopend: zij was een kind der Maatschappij *Tot Nut van 't Algemeen*, door wie ze verzorgd werd en gesteund, vijftien jaren lang. In 1875 bereikte ze haar meerderjarigheid: bij Koninklijk besluit van 2 Juni dezes jaars werd de *Vereeniging tot instandhouding der Kweekschool van Onderwijzeressen*, *gevestigd te Arnhem*, als rechtspersoon erkend.

Had de Kweekschool haar vrijverklaring verdiend? Ziehier het antwoord.

Aan 382 kweekelingen gaf ze onderwijs. Daarvan volgen 79 nog hare lessen.
Wat was de i n h o u d van dat onderwijs?
Het verslag wijst op de volgende tabel, vermeldende het

Aantal lesuren voor elk leervak in iedere klasse wekelijks.

LEERVAKKEN.	UREN. I^e Klasse.	IIe Klasse.	IIIe Klasse.	IVe Klasse.	Ve Klasse.	Totaal.	
Nederlandsche taal.							
a. Spraakleer	2	2	2	1	1	8	
b. Lezen en Stijloefening	3	2	1	1	1	8	
c. Letterkunde				1	1	2	18
Opvoeding en Onderwijs							
a. Zielkunde		1				1	
b. Physiologie en Gezondheidsleer				1	1	2	
c. Onderwijs, Methode en Tucht			1	2	2	5	8
Rekenkunde en Cijferkunst	5	4	3	2	3		17
Vormleer	1	1	1	1	1		5
Kennis der natuur.							
a. Natuurlijke geschiedenis	1	1		1	1	4	
b. Natuurkunde			1	1	1	3	7
Aardrijkskunde.							

a. Staatkundige	2	2	2	1	1	8	
b. Wis- en Natuurkundige				1	1	2	10
Geschiedenis.							
a. Vaderlandsche	2	1	1	1	2	7	
b. Algemeene	1	2	2	2	2	9	16
Zangkunde.							
a. Noten- en Accoordenleer				1	1	2	
b. Zangoefening	2	2	2	2	2	10	12
Schrijfkunst	1	1	1	1	1		5
Teekenkunst	2	1	1	1	2(*)		7
Boekhouden			1	1	1		3
Vrouwelijke handwerken	3	3	3	3	3		15
Fransche taal	4	4	4	3	1(†)		16
Hoogduitsche taal	4	3	3	3	1(†)		14
Engelsche taal	1	4	4	3	1(†)		13
Gymnastiek	1	1	1	1	1		5
Dansen	1	1	1	1	1		5
Totaal	36	36	35	36(§)	33		176

(*) Bestemd voor verder gevorderde leerlingen van alle klassen.
(†) Bestemd voor kweekelingen, welke reeds examen in die talen afgelegd hebben.
(†) Bestemd voor kweekelingen, welke reeds examen in die talen afgelegd hebben.
(†) Bestemd voor kweekelingen, welke reeds examen in die talen afgelegd hebben.
(§) Niet al deze lessen worden door alle kweekelingen bijgewoond, daar velen in die klasse reeds examen in één of meer talen hebben afgelegd.

Hoe werd dat onderwijs gegeven?

Met een blik op de wordingsgeschiedenis, geschiedenis van vijftien jaren, antwoordt het Bestuur met volle oprechtheid:

'Inderdaad, moeielijke dagen werden doorleefd. Er waren geen voorgangers. Men wist nog niet recht, wat een Kweekschool van Onderwijzeressen moest zijn; men verkeerde in het onzekere, wat er van de vrouw te vergen is, hoever de vrouw het brengen kan Behoedzaam ging men voort, schrede voor schrede, op den ongebaanden weg. Steeds bleef men trouw aan het beginsel: ontwikkeling, geen overlading; allerminst africhting tot een examen. Steeds hield men het groote doel voor oogen: verheffing van de Nederlandsche vrouw door verbetering van haar onderwijs: verheffing van het Nederlandsche volk door verbeterde opvoeding van de toekomstige moeders der nakomelingschap.'

En met welke v r u c h t?

Geestelijke invloed laat zich tellen, noch meten, noch wegen. In zoover cijfers het antwoord kunnen geven, vermeldt het Verslag het getal behaalde akten:

Als Hoofdonderwijzeres	26.
Als Hulponderwijzeres	135.
Voor de Fransche taal	133.
Voor de Engelsche taal	101.
Voor de Hoogduitsche taal	91.
Voor de Vrouwelijke Handwerken	91.
Voor het Teekenen	5.
Totaal	582.

Wij herhalen: i n z o o v e r c i j f e r s h e t a n t w o o r d k u n n e n g e v e n. In onzen *examenzieken* tijd kan het niet luide genoeg worden uitgesproken, dat de kweekscholen - Nederlandsche bedoelen wij, niet Chineesche - aan de maatschappij wat anders moeten geven dan vrouwen en mannen, voorzien van allerlei, door examen-commissiën uitgereikte 'bevoegdheden'. In de eerste plaats moeten ze ons geven vrouwen en mannen met heldere hoofden en warme harten: hoofden, door degelijke kennis tot *zelf*denken gebracht, - harten, die gloeien van liefde voor de zware, maar dankbare taak der opvoeding. Aankweeken van liefde voor die schoone roeping: dat vooral kunnen de kweekscholen, waar de lessen in Opvoed- en Onderwijskunde in iets anders, iets beters bestaan dan in eene dorre opsomming van paedagogische grondstellingen en regels.

Zóó wordt de taak der kweekschool opgevat te Arnhem door de leidslieden der toekomstige onderwijzeressen; in dien geest wordt het onderwijs geleid door den Directeur M. Leopold.

En zijn de bevoegd verklaarden werkelijk als Onderwijzeressen opgetreden?

Wederom spreken de cijfers:

‘Van de 303 oud-kweekelingen bezochten 18 tweemaal en 2 driemaal onze inrichting; van de overblijvende 281 moesten 94 ons verlaten zonder hare studiën volbracht te hebben: 't zij wegens huiselijke omstandigheden of zwakke gezondheid, 't zij wegens mindere geschiktheid; van de 185 overigen zijn enkelen gehuwd of overleden; wij verloren sommigen uit het oog; maar van 151 weten wij met zekerheid, dat zij zich aan het onderwijs gewijd hebben.’

Eindelijk, d o o r w i e werd het onderwijs aan de Kweekschool gegeven?

Terwijl aanvankelijk geheel het onderwijs, met uitzondering alleen van de vrouwelijke handwerken, in handen van mannen was, telt de Kweekschool thans acht leeraressen tegenover een gelijk aantal onderwijzers: het onderwijs in de rekenkunde, vormleer, Nederlandsche, Hoogduitsche en Engelsche talen is gedeeltelijk, het onderricht in de schrijfkunst, gymnastiek, vrouwelijke handwerken, staatkundige aardrijkskunde, Fransche taal, geschiedenis geheel aan vrouwen - evenals de Directrice, oud-kweekelingen der school - toevertrouwd. Eerst voor eenige maanden werd de leerares in de geschiedenis naar eene Middelbare Meisjesschool geroepen om als opvolgster van een mannelijk docent, geschiedenis en Nederlandsche taal- en letterkunde te onderwijzen. Eene der leeraressen bezit eene akte voor de wiskunde.

Inderdaad, de vrouw toont zich tot onderwijzen bekwaam.

‘De *Staat* moet de vrouw onderwijzen door de vrouw,’ meenden wij in 1870; in 1875 meenen wij het nog. Onbeschroomd spreken wij onze overtuiging uit, dat het de plicht van den Staat is, door kweekscholen van Onderwijzeressen de ontwikkeling der Nederlandsche vrouw te behartigen. Heeft de Staat deze taak nog niet op zich genomen, dankbaar vermelden wij, dat de Nederlandsche regeering in toenemende mate van hare belangstelling doet blijken. In 1863 was een karig rijkssubsidie van *f* 1200 noode toegestaan; in 1875 werd de toelage, toen reeds van *f* 5000, tot *f* 7000 verhoogd.

Van de toenemende uitbreiding der school getuigen de cijfers der uitgaven: in het 1ste volle jaar bedroegen ze *f* 1257, in het laatste *f* 27963,69[5].

Het aantal kweekelingen bedraagt 60 inwonende, in het gebouw der school opgenomen, en onder de hoede der Directrice, verzorgd; daarbij 19 uitwonende, bij hare ouders te Arnhem gehuisvest.

Schrijft de nauwe betrekking, waarin schrijver dezer regelen tot de Arnhemsche Kweekschool mag staan, strenge onthouding voor van al wat zweemt naar kwalijkriekenden lof - een paar opmerkingen kunnen niet ongepast schijnen.

Treffend is het klein aantal behaalde akten als Hoofdonderwijzeres. Onverklaarbaar is het niet. Op haar 18de, 19de jaar verlaten de kweekelingen de school, veelal toegerust met eene akte als hulponderwijzeres, voor twee of drie vreemde talen en de handwerken. Zij begeven zich in het werkelijke leven. En hebben zij daar tot haar 23ste

jaar gearbeid in openbare of bijzondere school, het valt haar vaak zwaar, te bezwarend, tot de Kweekschool terug te keeren om zich voor te bereiden voor het examen van hoofdonderwijzeres. In uitgespaarde uren, met soms gebrekkige hulp, pogen zij zich zelve te redden, en een vrij groot aantal oud-kweekelingen verkreeg den rang van Hoofdonderwijzeres zonder tot de Kweekschool teruggekeerd te zijn.

Niet altijd werden zij dan voor het onderwijs en derhalve voor de maatschappij, wat zij hadden kunnen worden.

De Minister, die bij de vijf rijksbeurzen voor toekomstige hulponderwijzeressen er vijf, van voldoend bedrag, voegde voor aanstaande hoofdonderwijzeressen, zou aan het onderwijs der vrouw een goeden dienst bewijzen.

Eene tweede opmerking geldt de nog onvoldoende practische vorming der kweekelingen. Wel worden de verstgevorderden tijdelijk aan goede scholen verbonden om zich in de practijk te oefenen; maar eene bepaalde Oefenschool ontbreekt, moest nog blijven ontbreken wegens beperkte geldmiddelen. Wij verheugen ons, dat het ernstige voornemen bestaat en thans de kracht niet ontbreekt om in deze behoefte weldra te voorzien.

Voldoet het onderwijs aan de Kweekschool overigens aan de rechtmatige eischen?

Op de vorming van onderwijzeressen is het reeds in de eerste klasse aangelegd; het is ontwikkelend, degelijk, opklimmend. Tot opvoedsters van de Nederlandsche vrouw worden ze gevormd: aan de moedertaal en hare letterkunde wordt ernstige zorg gewijd.

Of de leerstof nog zou kunnen uitgebreid worden, zonder overlading, zonder in diepte te verliezen wat men in breedte won; of stel- en meetkunde, of staathuishoudkunde en kennis van staatsinrichting, of kunstgeschiedenis ook onder de leerstof opgenomen zouden mogen worden, - ziedaar eene vraag, welke eerst na rijpe overweging haar antwoord vinden kan. Zóóveel bleek reeds, dat ook deze wetenschappen niet boven het bereik der vrouw zijn.

Ook nu reeds, dit mag gezegd worden, zelfs door den schrijver dezer regelen, heeft de Arnhemsche Kweekschool ernstig gestreefd naar verbetering van het onderwijs der Nederlandsche vrouw.

En is haar poging niet geheel ijdel geweest, heeft ze zelve reeds tal van degelijk ontwikkelde onderwijzeressen aan School en Huisgezin geleverd; is men elders door haar voorbeeld tot navolging geprikkeld, ze heeft dan jegens het Vaderland een plicht volbracht.

J.P. DE KEYSER.

Paedagogisch.

Zielkunde en Practische Redeneerkunde, door Dittes-Wendel. Groningen, bij J.B. Wolters.
Geschiedenis van de Opvoeding en het Onderwijs, door Dr. F. Dittes, vrij in het Nederlandsch vertaald door J. Versluys. Groningen, bij P. Noordhoff en M. Smit.
Dirck Adriaensz Valcoogh's Regel der Duytsche Schoolmeesters. Met inleiding door Dr. G.D.J. Schotel. 's-Gravenhage, bij Joh. IJkema.

Bij 't lezen van *Dittes*' paedagogische werken komt ons gedurig *Diesterweg* voor den geest. Bij beiden dezelfde klare, onbenevelde blik in het opsporen en waardeeren der feiten, hetzelfde juiste, onbevangen oordeel in het toepassen ervan of het afleiden van algemeene waarheden; bij beiden hetzelfde onverschrokken breken met en opzijzetten van overgeleverde wijsheid, die den toets der gezonde rede niet kan doorstaan, al wordt daarbij dan ook de heiligenmantel van 't feilloos-verklaarde aan flarden gereten; door beiden de eerekroon toegekend niet aan het *gevonden-hebben* maar aan het *zoeken*, het volhardend en ernstig *streven*; beiden eindelijk met al de kracht eener heilige overtuiging altoos en altoos weer op den eenigen grondsteen van alle waarachtige geestelijke vorming wijzende: de *zelf*werkzaamheid des leerlings, - *kennis* toch kan niet *gegeven*, ze moet *verworven* worden. Hoor beiden aangaande 't laatste punt.

Dittes: 'Alles wat een mensch zal leeren, moet hij van gronds af en wel z e l f leeren. Er is geene lijdelijke (passieve) verstandsontwikkeling, maar alleen eene werkdadige (actieve); zij kan niet in ledigheid verkregen, maar moet door z e l f werkzaamheid verworven worden. Want de ziel is noch een met een' sluier omwonden microcosmos, die slechts onthuld behoeft te worden, noch een blad papier, dat zonder bewustzijn en buiten zijn toedoen doode vormen opneemt, - maar een levend en s t r e v e n d wezen..... Het werk van opvoeders en onderwijzers met betrekking tot de verstandelijke ontwikkeling van den jeugdigen mensch bestaat enkel in het verschaffen van middelen en gelegenheden tot vorming, in opwekking, leiding en bespoediging van de werking des verstands. D i e w e r k i n g z e l v e e c h t e r v e r r i c h t h e t k i n d.'.... 'Het meeste en voornaamste moet de leerling *zelf* doen: de opvoeder is niet de s c h e p p e r, maar slechts de v r o e d m e e s t e r van het verstand.' (Dittes-Wendel, Schets der Opvoed- en Onderwijskunde).

Diesterweg: 'Weg met alle lijdelijkheid in leeren en denken! Niet het weten geeft geestkracht, maar het begrijpen; niet de opgegaarde geheugenkraam, maar 't verwerken met het oordeel; niet de opéénstapeling der leerstof, maar de omzetting ervan; niet het beschouwen, maar het zoeken; niet het gelooven, maar het onderzoeken; niet het

opnemen, maar het scheppen; niet het klaargemaakte, maar het klaarmaken; niet het napraten, maar het ontleden; niet het n e m e n , maar het m a k e n .'

Zoowel Dittes als Diesterweg vraagt *denkende* lezers; - de eerste misschien in nog hoogere mate dan de laatste, want Diesterweg wint het van Dittes in aanschouwelijkheid van uitdrukking.

De beide boeken van Dittes, waarvan ik hierboven de titels vermeldde, vormen met nog twee andere werken van denzelfden schrijver eene reeks van leerboeken, die een volledigen cursus bevatten van opvoed- en onderwijskunde, *in den ruimsten zin genomen.* Voor eenige weken verscheen daarom van de hand des schrijvers eene zoogenaamde 'Gesammtausgabe' onder den titel van *Schule der Paedagogik.* Deze '*Schule*' behelst: 1. De Zielkunde. 2. De Practische Redeneerkunde. 3. De Opvoed- en Onderwijskunde. 4. De Methodiek der Volksschool. 5. De Geschiedenis van de Opvoeding en het Onderwijs. In die volgorde wenscht Dittes - en zeker terecht - de verschillende onderdeelen der paedagogische wetenschap behandeld te zien.

'De Psychologie - of algemeener nog de Anthropologie - is,' zegt Diesterweg, 'de g r o n d wetenschap der Paedagogie, zonder welke deze in de lucht zweeft.' Natuurlijk. Wie, die o p v o e d e n wil, (d.i. den weg banen en effen maken, de geschiktste middelen aanwijzen voor eene geleidelijke zielsontwikkeling, in 't kort: het ontwikkelingsproces der menschelijke ziel bespoedigen) heeft zich niet in de e e r s t e plaats bekend te maken met den aard en de eigenschappen der menschelijke ziel en de wijze, waarop zij werkt? Daarom is ook een cursus over opvoedkunde zonder een voorafgaanden inleidenden cursus over zielkunde een ijdel schermen in den wind, want elke regel voor leerstof, voor methode, voor tucht, enz. vindt enkel en alleen zijne verklaring in de wetten van het denken, het gevoelen, het willen.

Na de Zielkunde komt de Redeneerkunde, d.i. de wetenschap, die zich meer bepaaldelijk bezighoudt met de wetten van het *denken* en dus de fakkel is, die vóórlicht bij het eigenlijke onderwijs. Tusschen zielkunde en redeneerkunde bestaat dus dezelfde verhouding als tusschen opvoedingsleer en onderwijskunde, namelijk als die van het geheel tot één zijner deelen, als die van het ruimer tot een enger begrip.

Daarop volgt dan de Opvoed- en Onderwijskunde in engeren zin of algemeene beschouwingen over de vorming van het denkvermogen, het gemoed en den wil, en de regels, daaraan ontleend, die den opvoeder in zijn werk moeten leiden.

Vervolgens geeft de Methodiek voor de Volksschool aan den eigenlijken onderwijzer meer practische wenken aangaande de toepassing der algemeene methodeleer op de verschillende leervakken der lagere school.

En eindelijk komt dan de sluitsteen van 't geheel: de Geschiedenis van de Opvoeding en het Onderwijs. Na al 't voorafgaande rijst natuurlijk de vraag in ons op: Welke phasen heeft de wetenschap van

opvoeding en onderwijs al doorloopen, vóór ze op haar tegenwoordig standpunt kwam, en welke groote denkers en paedagogen hebben het hunne bijgedragen tot eene steeds zuiverder opvatting van het begrip der opvoeding? En op die vraag geeft de geschiedenis der opvoeding het antwoord.

De dus opgesomde paedagogische geschriften van Dittes zijn achtereenvolgens in onze taal overgebracht en wel grootendeels door den heer Wendel, die op de hoogst verdienstelijk bewerkte *Schets der Opvoed- en Onderwijskunde* (1ste druk: 1869; 2de druk: 1874.) de *Zielkunde en Practische Redeneerkunde* (1875) liet volgen en thans nog arbeidt aan de vertaling van de *Methodik der Volksschule*, waarvan onlangs het eerste (algemeene) gedeelte in het licht verscheen, dat wel spoedig door het tweede en laatste gedeelte zal gevolgd worden. (Sneek, van Druten). De heer Versluys bewerkte de *Geschiedenis van de Opvoeding en het Onderwijs* (1874).

't Ligt geenszins in mijn plan, den *inhoud*, de *wetenschappelijke waarde* van de Zielkunde en Practische Redeneerkunde of die der Opvoedingsgeschiedenis hier te bespreken; dat zou - vooral wat het eerste boek betreft - ongetwijfeld boven mijne krachten gaan. Ook dient daarop naar mijne bescheiden meening bij eene beoordeeling van *deze* zielkunde niet in de eerste plaats gelet te worden. Aan eene zielkunde en redeneerkunde voor aankomende onderwijzers en onderwijzeressen dient men vóór alle dingen den eisch te stellen, dat ze uit het groote geheel juist datgene geeft, wat voor den aanstaanden opvoeder van het allergrootste belang is, en verder, dat ze dat belangrijkste langs bevattelijken, aanschouwelijken weg leert, altijd eerst de *feiten*, dan de *waarheden* geeft en niet omgekeerd, kortom: dat ze alle afgetrokken bespiegelingen vermijdt. Beantwoordt het boekje van Dittes-Wendel aan dien eisch? Ik kan niet anders dan *ja* zeggen. En daarom hecht ik groote waarde aan den arbeid van Dittes en laat het gaarne aan een ander over, om met hem of zijnen vertaler strijd te voeren over de beteekenis van een of ander zielkundig verschijnsel of - over de opvatting van een wetenschappelijken term.

De heer Versluys heeft, zooals hij op den titel vermeldt, Dittes' Geschiedenis van de Opvoedingen het Onderwijs *vrij* vertaald. De *vrijheid*, die hij gebruikt, is hem niet door iederen beoordeelaar van zijn werk in dank afgenomen. Er is eene vrijheid, die men zich veroorloven kan, ten aanzien van den *inhoud* van 't boek, dat men overzet, en er is eene vrijheid, die enkel betrekking heeft op den *vorm* of de inkleeding. Of de heer V. van de eerste niet al te ruim gebruikt heeft gemaakt, in aanmerking genomen, dat hij den naam van Dittes op den titel van het boek laat staan? De plaatsen uit zijn werk, ter staving van dat beweren elders aangehaald, wensch ik hier niet te herhalen.

De *Regel der Duytsche schoolmeesters* is - gelijk ook het titelblad vermeldt - eene bijdrage tot de geschiedenis van het schoolwezen in het laatst der 16de en in het begin der 17de eeuw. Ieder, die eenig belang in het onderwijs stelt, zal het boekje stellig met onverdeeld genoegen lezen. 't Is uitgegeven door *Dr. Schotel*, die, behalve de verklaring van eenige verouderde woorden, ook eene korte inleiding geeft, waarin we zoo eenigszins op de hoogte worden gebracht van den tijd, waarin de schoolmeester-rederijker *Dirck Adriaensz. Valcoogh* leefde en zijne denkbeelden aangaande onderwijs en onderwijzers al rijmende voor zijne medeschoolmeesters van die dagen ten beste gaf.

De oorspronkelijke titel, dien ik ter wille van de curiositeit wil overschrijven, luidt als volgt:

Een Nut ende Profytelijck Boecxken, ghenaemt een Regel der Duytsche Schoolmeesters, die proghie-kercken bedienen. Nu eerst uitghegheven, ende ghepractiseert, door Dirck Adriaensz. Valcoogh, Schoolmeester tot Barsigherhorn.

De inhoud is zoo verscheiden, dat ik waarlijk niet weet, wat het beste tot een proefje van 't geheel te geven. Laat ik maar het begin van alles, namelijk de opdracht nemen. Ziehier:

Aen de Schoolmeesters.

Eerweerdighe, Vrome, Schoolmeesters wys,
Neemt dit werck in danck, niet gemaect om prys:
Want ter hooger scholen en heb ic niet geweest,
Een yeder punct en leeringhe, dat ghy hier leest,
Witter neerstigh op mercken als de vroede,
Scruteert het te rechte, en suyght het goede,
Ick hope ghy sulter geen quaet in smaken,
Nochtans is er yet gefaelt, geeft my schult der saken:
Want ick heb myn best ghedaen nae mijn scientie
Dit ist myne, een ander brenge voort beter sementie.
T'is den rechten regel der Schoolmeesteren fijn,
Ist dat ghy nacomet de leeringhe mijn,
Ghy sult comen tot grooter lof end' eeren.
Ick can u op dit pas geen meerder leeren,
Want Gods Gheest niet meer gingh openbaren,
Ick gheef u dit tot een Testament, willet wel bewaren.

M. LEOPOLD.

Arnhem, Dec. 1875.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.
XVII.

Over het ontstaan en de ontwikkeling van de eerste georganiseerde wezens op onze aarde.

Amice!

Toen ik, ruim anderhalf jaar geleden, in een mijner eerste brieven (n°. VI, Over het ontstaan van het zonnestelsel en de aarde) de opmerking maakte, dat ik bij de beschouwingen over de verschillende aardlagen, hare vorming en verandering geen woord gerept had over het ontstaan der organismen op de aarde, koesterde ik het voornemen reeds spoedig daarna een en ander over dat vraagstuk mede te deelen. Door verschillende omstandigheden is dat plan uitgesteld en nog eens uitgesteld, en hoewel niet zelden van uitstellen afstellen komt, is dit toch nu het geval niet. 'Beter laat dan nooit' kan misschien hier van toepassing zijn; in elk geval wil ik thans deze quaestie eens op het tapijt brengen, te meer, omdat in den tegenwoordigen tijd meer nog dan in vroegere dagen deze zaak is 'à l'ordre du jour.'

Gij zult toch begrijpen, dat sinds D a r w i n met zijne geniale ontwikkelings-hypothese op den voorgrond is getreden en hij zich vurige aanhangers heeft verworven, doch niet minder hardnekkige bestrijders zich tegen hem hebben aangegord, de theorie der *spontane generatie* of van het ontstaan van levende organismen uit niet levende stoffen eenigermate van phase is veranderd. Ja, sommige bestrijders hebben de waarlijk niet weinig stoute stelling verdedigd, dat met de spontane generatie de theorie van D a r w i n viel of stond. 't Kan zeker niet ontkend worden, dat de hypothese van D a r w i n den stoot heeft gegeven tot een groot aantal onderzoekingen, die voor de natuurkundige wetenschappen van groot belang zijn; dat die hypothese een leiddraad is om de ontwikkeling van de georganiseerde wereld met meerdere of min-

dere zekerheid te vervolgen, dit kan niet ontkend worden. En zonder ons te verdiepen in de niet zelden zeer gewaagde gevolgtrekkingen van velen zijner volgelingen, die het ‘plus royaliste que le Roi’ dikwijls tot waarheid maken, gelooven wij toch, dat D a r w i n 's theorie op het tegenwoordige standpunt der natuurkundige wetenschappen veel verklaart en met elkander in verband brengt, wat vroeger óf niet begrepen werd óf schijnbaar geheel alleen stond. Nemen wij al met den Engelschen natuuronderzoeker aan, dat de soort niet standvastig is, en daarvoor is zeer veel te zeggen; vallen wij hem ook bij, als hij bewijsgronden aanvoert voor de stelling, dat de dieren en planten in den strijd om het leven organen kunnen veranderen en wijzigen, verbeteren en ontwikkelen, dat zij geërfde eigenschappen in sterkere mate overplanten op hunne nakomelingschap; zijn wij met hem de meening toegedaan, dat in overoude tijden allerlei tusschenvormen hebben geleefd, die in den strijd om het leven zijn ondergegaan en wier overblijfselen in de verschillende aardlagen dikwijls nog zeer volledig bewaard worden, zooals wij later zullen zien; en laten wij ten slotte met hem en zijne volgelingen het geheele dieren- en plantenrijk afstammen van enkele grondvormen, altijd blijven wij staan voor de laatste vraag: ‘hoe ontstonden die één of meer grondvormen waaruit zich volgens Darwin al wat leeft heeft ontwikkeld?’

D a r w i n laat deze vraag geheel en al onopgelost, en breekt daardoor den geleidelijken ontwikkelingsgang in zijne hypothese af. Andere natuuronderzoekers zijn verder gegaan en hebben getracht het ontstaan der eerste organismen te verklaren zonder tot eene scheppende macht hun toevlucht te nemen. Sommige natuurkundigen, en aan het hoofd van dezen staat de Engelsche geleerde S i r W i l l i a m T h o m s o n, redeneeren aldus. Het is door meer dan één, ja door vele voorbeelden bewezen, dat meteoorsteenen verbindingen bevatten van koolstof, waterstof en zuurstof. Dewijl nu dergelijke verbindingen op onze aarde in de natuur nooit anders gevormd worden dan onder den invloed van het organische leven, wordt het waarschijnlijk, dat zij op andere hemelbollen moeielijk zonder de tusschenkomst van het organische leven kunnen gevormd zijn. Dewijl het nu duizenden en honderdduizenden malen gebeurd is, dat dergelijke meteoorsteenen op onze aarde zijn gevallen, en wij gerust mogen aannemen, dat dit ook het geval zal geweest zijn, toen de aarde in hare periode van afkoeling was, mogen wij met eenigen waarschijnlijkheidsgrond aannemen, dat de eerste kiemen van organisch leven op de aarde zijn gebracht door meteoorsteenen. En dat te meer, omdat dikwijls is aangetoond, hoe kiemen van allerlei planten en dieren duizenden jaren het vermogen behouden om zich te ontwikkelen. Ziedaar de theorie. Het komt mij voor, dat door deze zoogenaamde ‘kosmische theorie’ van T h o m s o n het vraagstuk niet wordt opgelost, doch eenvoudig verplaatst! Immers altijd blijft dezelfde vraag: maar hoe ontstond het eerste leven op die planeet of dat hemellichaam waarvan de overblijfselen op onze aarde neervielen? Bo-

vendien, wij nemen als waarschijnlijk aan, dat die verbindingen van koolstof, waterstof en zuurstof op de andere hemellichamen zich moeielijk kunnen vormen zonder organisch leven. Hebben wij, die van den aard en de vorming dier hemellichamen nagenoeg niets zeker weten, het recht eene dergelijke onderstelling te maken? Kan het niet mogelijk zijn, dat zij dáár ontstonden zonder levensproces? Ge ziet, Amice, T h o m s o n 's theorie onder het gunstigste licht beschouwd, verplaatst de moeielijkheid, doch lost het vraagstuk niet op.

Doch er zijn twee andere wegen van onderzoek.

Is het mogelijk, dat organische wezens langs scheikundigen en mechanischen weg ontstaan uit niet-georganiseerde of minerale stoffen? En is het mogelijk, dat organische wezens langs denzelfden weg gevormd worden uit stoffen, die wel niet leven maar toch van levende stoffen afkomstig zijn?

Wij dienen beide vragen wel van elkander te onderscheiden. Wij zullen later zien, dat de eerste de moeielijkheid niet eens geheel oplost, terwijl de tweede, altijd in de onderstelling dat zij bevestigend wordt beantwoord, het vooraf bestaan van organische stoffen aanneemt en dus strikt genomen niets oplost. Daar echter in beide gevallen organismen uit niet levende stoffen hun oorsprong nemen, vatten wij beide gevallen samen onder den naam van *generatio spontanea* of *abiogenesis* of *spontane generatie*(*).

Ontstaan organismen spontaan, d.i. van zelve, uit niet-georganiseerde stoffen, dan noemt H a e c k e l de spontane generatie *autogenie;* ontstaan zij echter in vloeistoffen, die stoffen bevatten, welke van levende wezens afkomstig zijn, dan spreeekt genoemde geleerde van *plasmogenie.* We zullen duidelijkheidshalve beide benamingen gebruiken en vooreerst trachten te onderzoeken wat er is van de plasmogenie.

De leer der plasmogenie, laten we dit voorop stellen, is alles behalve nieuw. De dierkundigen der oudheid namen met hun leermeester A r i s t o t e l e s aan, dat het bederf van het eene de wording was van het andere (Corruptio unius est generatio alterius). Zij zagen duizenden larven en maden te voorschijn komen en zich ontwikkelen uit allerlei krengen; schimmels ontstonden op rottende plantaardige en dierlijke stoffen. Wat lag meer voor de hand dan de meening te koesteren, dat vele organismen van zelve ontstonden uit rottende stoffen? De geheele middeleeuwen door hechtte men aan dergelijke sprookjes, en het kostte den Italiaan F r a n s R e d i (1670), lid van de academie 'del Cimento' te Florence, heel wat moeite, alvorens hij zijne land- en tijdgenooten door eene eenvoudige vliegenkast had bewezen, dat de maden, die in bedorven vleesch ontstaan, te danken zijn aan de eieren van allerlei soort van vliegen. 'Na actie komt reactie' is een bekende stelling en zoo ging het ook nu. Alle natuurkundigen stelden weldra

(*) *Generatio*, ontstaan; *spontanea*, uit zich zelve; *abiogenesis* - *a*, niet; *bios*-leven, *genesis*, ontstaan; dus het ontstaan uit niet-levende wezens.

als axioma ‘omne vivum ex ovo.’ Doch onze Leeuwenhoek, onze Swammerdam en tal van andere natuuronderzoekers ontdekten in water en andere stoffen allerlei soorten van organische wezens. Opnieuw was de spontane generatie aan de orde, en opnieuw werd zij ten vure gedoemd door Spallanzani (1780), die aantoonde dat men geen infusoriën ziet ontstaan, indien men de rottende stof luchtdicht afsluit en een geruimen tijd blootstelt aan kookhitte. Toen ontstond het geheimzinnige begrip van *levenskracht.* Alle eigenaardige veranderingen in eenig organisme waren uitingen van eene geheimzinnige levenskracht, die van alle tot nu toe bekende natuurkrachten verschilde. Door de levenskracht ontstonden de dieren en groeiden zij; bij gebrek aan levenskracht gingen zij te gronde. Wat niet door levenskracht te verklaren was, werd uiteengezet met behulp van Spallanzani's *Panspermistische theorie*, volgens welke de geheele atmosfeer was opgevuld met allerlei onzichtbare kiemen, aan welke een groot aantal lagere dieren hun ontstaan te danken hadden. Door de ontwikkeling van de scheikunde en de leer van de omzetting van krachten heeft echter de levenskracht een geduchten stoot gekregen. De scheikunde leerde in retorten allerlei verbindingen maken welke in het lichaam van menschen, dieren en planten voorkomen; zij bewees, dat voeding niets anders is dan omzetting van sommige scheikundige stoffen in andere meer eenvoudige of meer samengestelde; zij vond de samenstelling van het bloed. Kortom, de kloof tusschen het organische leven en de minerale stoffen werd overbrugd, en zie, op nieuw dook de spontane generatie op. Met recht had men reeds spoedig na Spallanzani's proef, toen men de bestanddeelen van de lucht ontdekt had, de opmerking gemaakt dat er zich geen organische wezens bij die proeven konden ontwikkelen, want dat de zuurstof werd teruggehouden, de zuurstof, een noodzakelijk element om te leven; en dat dus S's. proef niets bewees. Men was nog geen stap verder. In 1836 werd door Schwann en Schultze de zaak opnieuw opgevat. Zij bewezen dat er iets... een ei? een kiem? eene onbekende chemische stof?... in de lucht was, dat in aanraking met rottende stoffen infusoriën deed ontstaan, doch noch tegen hitte noch tegen zwavelzuur bestand was. Achttien jaren later (1854) toonden Schröder en Dusch aan, dat het iets eene vaste stof was, dat er in de lucht vaste deeltjes zweefden, die toegang moesten hebben tot de vloeistof om infusoriën voort te brengen. Daardoor scheen de spontane generatie het pleit verloren te hebben. Doch neen. De Fransche geleerde Pouchet (1858) zag kleine diertjes en schimmels ontstaan in flesschen, die met water en rottend hooi waren gevuld, waarin van te voren door koking elke organische kiem gedood was en waarin de lucht slechts toegang had, na vooraf in geconcentreerd zwavelzuur gewasschen te zijn of na door de poriën van gloeiende stukjes porcelein te zijn heen gestreken. Hij ging zoover van in plaats van gewone lucht een mengsel van

79 deelen stikstof en 21 deelen zuurstof te nemen, ja, hij gebruikte zuivere zuurstof, en altijd zag hij laaggeorganiseerde diertjes zich in de vloeistof ontwikkelen. Milne Edwards maakte echter weldra de opmerking, dat het uitkoken van de vloeistof waarin het hooi was gedompeld niet bewees, dat de kiemen welke in dit hooi konden zitten, gedood waren, daar toch Doyère reeds in 1842 door proefnemingen de meening had gestaafd, dat sommige infusoriën het leven niet verliezen, als zij meerdere uren aan eene hitte van 140°C. worden blootgesteld; dat zij na 28 dagen in eene nagenoeg volkomen luchtledige ruimte te hebben doorgebracht, toch nog kunnen herleven.

Pouchet stelde zijne kolven aan eene temperatuur van 250°C. bloot, toch zag hij altijd nog infusoriën. Hij vond een steun bij Montagazza, die een paar der meest eenvoudige dierlijke organismen, Bacteriën en Vibrio lineata, welke op de grens van het plantenrijk staan, als voor zijne oogen zag ontstaan. Behalve de bekende physioloog Claude Bernard rustte zich een ander natuuronderzoeker ten strijde uit, namelijk de beroemde Louis Pasteur (1860 en 1861), hoogleeraar aan de École Normale van Parijs. De laatste bevestigde niet alleen de onderzoekingen van Schröder en Dusch, maar bewees, dat de vaste stof dezer geleerden, behalve uit een aantal kool- en allerlei stofdeeltjes, voornamelijk uit kiemen van plantjes en diertjes bestond, welke hij liet ontwikkelen in expresselijk daarvoor ingerichte toestellen. En om het bewijs nog meer positief te geven, nam hij eenige glazen ballons en vulde die gedeeltelijk met gedistilleerd water, suiker en eiwitachtige stoffen. De halzen werden boven de gaslamp zeer fijn uitgetrokken en op allerlei manieren gebogen, zóó dat er eene opening bleef die ter nauwernood eenige vierkante millimeters oppervlakte had. Daarna werd de vloeistof in de ballons, met uitzondering van 3 of 4, flink aan het koken gebracht, vervolgens onder zekere voorzorgen langzaam afgekoeld en in een vertrek geplaatst waar geen luchtstroom was. Na 24-48 uren werd de oppervlakte der vloeistoffen in de 3 à 4 ballons, waarvan de inhoud niet was uitgekookt, door allerlei organismen bedekt, terwijl de vloeistof in de andere ballons maanden lang helder en zuiver bleef. Zooals Pasteur opmerkt, gebeurde het laatste, omdat al de verschillende krommingen van den hals des ballons het invallen van organische kiemen beletten.

De zaak scheen dan beslist. In de lucht zweven kiemen rond van vele laaggeorganiseerde dieren *(Monaden, Bacteriën)* en planten, die uit weinig meer bestaan dan uit eiwit of een protoplasma-klompje, en zich onder gunstige omstandigheden in vloeistoffen kunnen ontwikkelen. De Panspermisten hadden de overwinning behaald en de Heterogenisten, zij die het bestaan van kiemen ontkennen en aan spontane generatie geloofden, waren verslagen. Wel hadden nog jaren daarna tusschen Pouchet en Pasteur en hunne aanhangers schermutselingen plaats, doch voor den onbevooroordeelde had Pasteur het pleit

gewonnen, en de zaak der abiogenesis in haar nadeel beslist. Daar komt echter Dr. Child in 1868 met eenige nieuwe proeven voor den dag, welke onder gelijke voorzorgsmaatregelen, als Pasteur had in acht genomen, zijn gedaan en waardoor hij van de 13 malen 8 keeren *Bacteriën* zag ontstaan. Waarom Pasteur bij zijne experimenten ze niet gezien had? Omdat zijn microscopen niet sterk genoeg vergrootten. Een ander Engelsch geneeskundige en physioloog doet in 1872 eene dergelijke reeks proeven en komt tot het besluit, dat organismen zooals *Monaden*, *Bacteriën*, *Vibrio's* en *Leptothrixdraden* op dezelfde wijze ontstaan als kristallen in oververzadigde zoutoplossingen. Dr. Bastian's *Monaden* zijn niets meer dan eenvoudige klompjes eiwit, welke alleen bij de sterkste vergrooting zichtbaar zijn en zich alleen daardoor van niet georganiseerde stof onderscheiden, dat zij zich kunnen voortplanten. Om niet in herhalingen te treden willen wij slechts eene enkele, maar eene voorname proef van Bastian beschrijven, om daaruit zijne wijze van handelen te leeren kennen. Men kookt een zeer geconcentreerd aftreksel van rapen met een stukje kaas, filtreert de zwakzure vloeistof en maakt haar neutraal. Daarna wordt de hals der retorte zeer fijn uitgetrokken en de vloeistof een kwartier lang gekookt; dan smelt men onder voortdurend koken de uitgetrokken punt van den hals toe. Als men nu de retorte een dag of drie op eene temperatuur van 30°C. houdt en dan den inhoud onderzoekt, vindt men altijd bovengenoemde organismen. Zekerheidshalve wijzigde Bastian meermalen zijne experimenten, en stelde zijne kolven dagen achter elkander onder allerlei voorzorgen aan eene temperatuur van 140-150°C. bloot, hij vond steeds *Monaden, Vibrio's* enz. Werden er in sommmige retorten, als hij met andere aftreksels werkte, geene organismen gevonden, dan schreef B. dit toe aan den aard van het aftreksel, dat dan voor de spontane generatie minder geschikt was. Men zou hieruit afleiden, dat, indien al plasmogenie door B. geconstateerd was, ten minste het ontstaan van organismen in vloeistoffen van geheel en al niet-georganiseerden aard hoogst onwaarschijnlijk is. Bastian deed echter ook proefnemingen met phosphorzure, wijnsteenzure en ammoniak- en soda-houdende zouten, dus met *niet-organische* verbindingen, en ook nu ontstonden *Monaden en Bacteriën.* Derhalve niet slechts plasmogenie, maar zelfs autogenie werd door Bastian aangetoond.

Dat de proeven van Bastian, neergelegd in zijne ‘Beginnings of life’ door sommige natuuronderzoekers weldra herhaald werden, behoeft wel geen vermelding. De eerste die het deed was Burdon Sanderson, een bekend physioloog te Londen, en wel met positieve resultaten. Een ander natuurkundige, Hartley, verkreeg met eigenaardige voorzorgsmaatregelen steeds een negatief resultaat. Ook in ons vaderland werden de proefnemingen van B. herhaald en onder allerlei contrôleproeven gewijzigd door den hoogleeraar D. Huizinga te

Groningen. Onze landgenoot heeft met verschillende vloeistoffen, waaronder ook mengsels van anorganische zouten, op de bovenvermelde wijze geëxperimenteerd, telkens er zorg voor dragende, dat de in de lucht aanwezige kiemen in poreuze en gegloeide stoffen werden teruggehouden. Telkens heeft hij de vloeistoffen korteren of langeren tijd aan eene kookhitte blootgesteld, zoodat men er, volgens den grooten kenner der Bacteriën C o h n zeker van kan zijn, dat voorhanden zijnde kiemen in de vloeistof gedood worden. Toch vond H u i z i n g a bij zijne proeven *Bacteriën*, waaruit hij besluit, dat de mogelijkheid der spontane generatie bewezen is.

Is het ook al voorbarig, na het lezen der onderzoekingen van B a s t i a n en H u i z i n g a te meenen, dat de panspermisten of de tegenstanders der spontane generatie verslagen zijn, van de andere zijde kan men niet ontkennen, dat de kracht der louter negatieve resultaten der panspermisten verminderen zal, tot zoolang zij niet den weg hebben aangetoond dien de kiemen hunner theorie hier in het onderhavige geval genomen hebben. Want de proeven zijn door de heterogenisten genomen met al de voorzorgsmaatregelen welke de panspermisten wenschen en voorschrijven. Altijd zagen zij eene vlokkige massa ontstaan in de van de buitenwereld afgeslotene vloeistof; als de vlokkige massa onderzocht werd, bleek zij duizenden *Bacteriën* te bevatten. Men kan derhalve aan H u i z i n g a en B a s t i a n niet tegenwerpen, - wat men indertijd aan M o n t a g a z z a deed, toen hij mededeelde, hoe hij *Bacteriën* en *Vibrio's* zag ontstaan, - dat de *Bacteriën* uit de lucht op het microscoopglaasje zijn gevallen en dat zij deze hebben zien ontwikkelen.

Zonder voor de panspermisten of de heterogenisten in den tegenwoordigen stand van zaken partij te kiezen, gelooven wij toch dat er voor de leer der laatsten veel is te zeggen.

D a r w i n heeft door zijne hypothese voor eene natuurlijke verklaring van het ontstaan van organische wezens den weg opengesteld. Door de laatste proefnemingen is de plasmogenie en voor een deel, de autogenie waarschijnlijker geworden dan zij vroeger was. Noch van de autogenie, noch van de plasmogenie is a priori de onmogelijkheid te bewijzen. De plasmogenie is zeker niet onwaarschijnlijk. Ook de autogenie vindt in B a s t i a n en H u i z i n g a verdedigers. Misschien zal later een tweede of dezelfde P a s t e u r opstaan om te trachten de bewijsgronden van de heterogenisten te ontzenuwen. Ja, nemen wij aan dat dit het geval is, dan blijft de mogelijkheid van de spontane generatie toch bestaan. Van welken kant wij daarom het vraagstuk ook bezien, indien wij eene natuurlijke verklaring willen zoeken van het ontstaan der eerste organismen op de aarde, zijn wij genoodzaakt aan te kloppen bij de laagste organismen en moeten wij trachten dergelijke individu's uit onbewerkte vloeistoffen te doen ontstaan. - De menschelijke geest rust niet bij de bloote uiteenzetting der feiten. Al-

tijd vraagt hij het waarom en het hoe, overal zoekt hij naar den samenhang van de verschillende natuurverschijnselen. En mag de wetenschap nu en dan eens het spoor bijster raken en dan valsche gevolgtrekkingen maken uit slecht waargenomene feiten, weldra zal zij, strevende en zoekende naar de waarheid, zelf weer afbreken wat zij op losse basis had opgebouwd, om opnieuw te zoeken en later te vinden. Aldus heeft elke op feiten steunende hypothese haar recht van bestaan tot zoolang andere feiten de hypothese omverwerpen, tot zoolang men in staat is het tegendeel op overtuigende wijze aan te toonen. Daarom, Amice, houd ik voor mij nog vast aan de spontane generatie. Gij zult mij misschien opmerken: maar hoe is het mogelijk, dat er uit niet-levende stof een organisme ontstaat, dat leeft, d.i. in staat is zijn eigen ik tegenover zijne omgeving staande te houden, den invloed van die omgeving te ondervinden, zich te voeden en voort te planten? - Misschien vraagt Gij mij: maar hoe ontstaat dat leven? Ik zou U ook wel eens eene vraag willen doen en alsdan deze. Ik neem aan, dat Gij geen aanhanger van de abiogenesis zijt en dus vasthoudt aan het feit, dat al wat leeft ontstaan is uit vooraf aanwezige kiemen, dan vraag ik U: hoe kwamen die *levende* kiemen daar? Kunt gij dit aanwezig zijn van levende kiemen langs natuurlijken weg begrijpen? Gij antwoordt: neen? Welnu, dan ben ik nog iets verder, want al kan ik niet ‘het instorten van den adem des levens’ begrijpen, de chemische samenstelling is ten minste voor mij helder, want deze en die elementen welke in de chemische verbinding aanwezig waren vinden wij opnieuw, maar in andere verhouding en op andere wijze samengeklonken in het levende wezen terug. In beide gevallen staan wij echter stil: Gij voor het aanwezig zijn van de kiemen en van het leven, ik voor het aanwezig zijn van de chemische elementen en van het leven. In werkelijkheid staan dus de voor- en tegenstanders van de abiogenesis niet zoover van elkander als het wel schijnt, en nog altijd moeten zij hun toevlucht nemen tot het onbegrijpelijke Iets, dat de Christenen noemen de Scheppende Godheid.

Verkeeren wij derhalve omtrent den oorsprong van het organische leven in een nagenoeg volslagen duister, over de ontwikkeling van het leven op onzen aardbol zijn wij beter ingelicht. Wij hebben daartoe de geschiedenis slechts na te gaan voor zoover zij is opgeteekend in die groote bladen van het Boek der Schepping, welke wij hebben leeren kennen als de aardlagen. Daar zullen wij zien, hoe na de laagste organismen langzamerhand meer volkomen georganiseerde wezens op de aarde voorkwamen. Uit den aard en de samenstelling dier wezens in verband met de kennis der aardlagen zullen wij hun levensloop opsporen: wij zullen wezens, die zich in den strijd om het leven niet

meer konden staande houden, zien verdwijnen, om plaats te maken voor betere en sterkere, en aan het eind van die voortgaande en meer en meer volkomen georganiseerde reeks verschijnt de mensch.

Nemen wij als basis van onze beschouwingen de opeenvolgende aardlagen, die wij vroeger hebben leeren kennen, zóó dat de jongste aardlagen bovenaan staan.

Kainozoïsch tijdvak(*). {	*Quartaire of Post-tertiaire vorming.* {	Alluvium.	Bouwgrond, steigeraarde (puin), veenen, zoetwater- en zeeaanslibbingen, duinen en zeebezinkingen.
Kainozoïsch tijdvak(*). {	*Tertiaire vorming.* {	Diluvium of gletscherperiode.	Zand, grint, keien, mergel, steenblokken en gruishoopen (moraines). Overblijfselen van een zeer groot aantal soorten van schelpdieren, die thans nog levend aanwezig zijn. Holen met beenderen van reusachtige herten en vleeschetende dieren. Voorwereldlijke elefanten als de mammoeth enz.

(*) Kainozoïsch tijdvak (van *kainos*, nieuw en *zoë*, leven). De planten- en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
Mesozoïsch tijdvak (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
Palaïozoïsch tijdvak (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

(*) Kainozoïsch tijdvak (van *kainos*, nieuw en *zoë*, leven). De planten- en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
Mesozoïsch tijdvak (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
Palaïozoïsch tijdvak (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

Kainozoïsch tijdvak[*]. {	*Tertiaire vorming.* {	P l i o c e n i s c h e v o r m i n g[†].	} Zand, zandsteen, kalksteenen, mergels, leem, grint, bruinkool, petroleum, asphalt. Crag van Antwerpen, gipsvorming, Brusselsch zand, Parijsche kalk en Portlandsteen. Vele fossiele overblijfselen van allerlei gewervelde en lagere dieren, alsmede van uitgestorven planten.
Kainozoïsch tijdvak[*]. {	*Tertiaire vorming.* {	M i o c e n i s c h e v o r m i n g.	} Zand, zandsteen, kalksteenen, mergels, leem, grint, bruinkool, petroleum, asphalt. Crag van Antwerpen, gipsvorming, Brusselsch zand, Parijsche kalk en Portlandsteen. Vele fossiele overblijfselen van

(†) P l i o c e n i s c h e v o r m i n g (*pleion*, meerdere en *kainos*, nieuw); *meerdere*, vele schelpdieren zijn in deze laag aanwezig, welke overeenkomen met hedendaags levende (*nieuwe*) dieren.
M i o c e n i s c h e v o r m i n g (*meion*, minder, *kainos*, nieuw). *Minder*, niet vele schelpdieren zijn in deze laag, welke overeenkomen met tegenwoordig levende (*nieuwe*) dieren.
E o c e n i s c h e v o r m i n g (*eos*, morgenrood, *kaïnos*, nieuw). Er beginnen zich enkele schelpdieren te vertoonen, die overeenstemmen met hedendaags levende.

(*) K a i n o z o ï s c h t i j d v a k (van *kainos*, nieuw en *zoë*, leven). De planten- en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
M e s o z o ï s c h t i j d v a k (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
P a l a ï o z o ï s c h t i j d v a k (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

(*) K a i n o z o ï s c h t i j d v a k (van *kainos*, nieuw en *zoë*, leven). De planten- en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
M e s o z o ï s c h t i j d v a k (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
P a l a ï o z o ï s c h t i j d v a k (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

			allerlei gewervelde en lagere dieren, alsmede van uitgestorven planten.
Kainozoïsch tijdvak(*). {	*Tertiaire vorming.* {	E o c e n i s c h e v o r m i n g.	} Zand, zandsteen, kalksteenen, mergels, leem, grint, bruinkool, petroleum, asphalt.
			Crag van Antwerpen, gipsvorming, Brusselsch zand, Parijsche kalk en Portlandsteen. Vele fossiele overblijfselen van allerlei gewervelde en lagere dieren, alsmede van uitgestorven planten.
Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {		K r i j t g r o e p.	Krijt met vuursteenen, met groen zand, zandsteenen, bentheimersteen, mergel, enz. Meestal lage zeedieren en zeeplanten; weekdieren, schaaldieren, visschen en kruipende dieren; denachtige bosschen.
Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {		J u r a - g r o e p.	*Wealdvorming* uit zoetwater ontstaan; leem, mergel, kalk, ijzerhoudende

(*) K a i n o z o ï s c h t i j d v a k (van *kainos*, nieuw en *zoë*, leven). De planten- en dierenwereld komt vrij wel overeen met de tegenwoordige wereld der organismen.
M e s o z o ï s c h t i j d v a k (*mesos*, midden). De overblijfselen van organismen komen gedeeltelijk overeen met die der thans bestaande levende wezens.
P a l a ï o z o ï s c h t i j d v a k (*palaios*, oud). De toen levende organismen kwamen, zooals door fossielen bewezen wordt, zeer weinig overeen met de nu aanwezige dieren en planten.

zandsteen; vreemde paardenstaarten en palmen; lagere dieren van allerlei vormen, buideldieren, zeer groote kruipende dieren en visschen.

Secundaire vorming of Mesozoïsch tijdvak. {	T r i a s g r o e p	*Witte*, *bruine* en *zwarte jura*, uit kalkleem, klei. Fossielen ongeveer als wealdvorming. Zeevorming. *Lias*, leien, kalken, zandsteenen enz. Fossielen als voor. Zeevorming. *Keuper.* Mergelachtige zandsteen met kop [...], zout en gips. *Muschelkalkvorming.* Kalk, gips en zout. *bonte zandsteen.* Verschillend gekleurde zandsteen. Lagere dieren, visschen, kruipende dieren, buideldieren; lagere planten en dennensoorten.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	P e r m s c h e g r o e p .	Is voornamelijk in Rusland aanwezig. Zandsteenen, mergels met koperertsen en andere metaalertsen; verbindingen van koolzure kalk met koolzure magnesia (Zechsteen of Dolomiet). Lagere dieren en planten; palmen. Visschen en sommige soorten van kruipende dieren.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	S t e e n k o o l v o r m i n g .	*Koolvorming.* Kolen vermengd met allerlei gesteenten en veel metalen. Fossielen ongeveer als in de Permsche groep. *Kolenzandsteen* en *kolenkalk.* Zwart marmer. Fossielen ongeveer als in de Permsche groep. *Kolenlei.* Leien innig met kool vermengd, dikwijls met metaaladeren; weelderige flora. Lagere dieren als voor; visschen,

		die veel op kruipende dieren gelijken en kikvorschachtige kruipende dieren.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	Devongroep.	Poddingsteenen, zandsteenen, kwartssteen, porfieren, klinksteenen. Betrekkelijk weinig planten, die niet hooggeorganiseerd zijn. Lagere dieren en planten vrij algemeen. Ware visschen. Kruipende dieren?
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	Silurische groep.	Kalkachtige, leemachtige, zandige steenen met fossielen van allerlei soorten van lagere zeedieren, doch zonder (?) indrukselen van visschen; vele lage zeeplanten.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	Cambrische groep.	Weinig gestratificeerd; granietachtige gesteenten met veel metaaladeren. Zeeplanten van lage organisatie; dergelijke wormen, weekdieren en kreeftachtige dieren alsmede dieren die op de grens staan van het plantenrijk.
Primaire vorming of Palaiozoïsch tijdvak. {	Laurentinische groep.	Kalkachtige en granietachtige gesteenten, gneis, en kwarts; van fossielen heeft men alleen gevonden de laagstgeorganiseerde foraminiferen. (Eozoon canadense).

In vroegere jaren was men altijd gewoon om wanneer men over de opeenvolgende ontwikkeling der dieren sprak stilzwijgend voorop te stellen, dat op onze aarde de planten aan de dieren waren voorafgegaan, - want zeide men, alleen de planten hebben het vermogen de niet-organische stoffen der natuur in organische te veranderen, welke voor de dieren noodzakelijk zijn. En men had reden voor deze onderstelling in de fossielen van de Cambrische groep. Daar had men gevonden zeer laaggeorganiseerde planten, overeenkomende met de laagste dieren, en eveneens weinig georganiseerde, doch ook hooger georganiseerde dieren. Doch in het jaar 1863 ontdekte de beroemde Amerikaansche geoloog Sir William Logan in de gneislagen van de Laurentinische groep in Canada de versteende indrukselen van een dier, dat door den Amerikaanschen microscopist Dawson met den naam van *Eozoön canadense* werd bestempeld, omdat het als het ware eene morgenschemering werpt op het eerste ontstaan der organismen. De fossiele indrukselen zijn door Carpenter bepaald als te zijn van eene reusachtige rhizopode, een van de familiën van die laagstgeorganiseerde dieren, welke Protozoa heeten en uit niets anders dan uit een levend protoplasmaklompje bestaan, zonder eenige structuur hoegenaamd. De *Eozoön canadense* is dus na verwant aan de *Monaden* en *Moneren*, de *Bacteriën* en de *Vibrio's*, en ofschoon men in den beginne het vermoeden geopperd heeft dat *Eozoön canadense* eene kristalfiguur was, schijnt men tegenwoordig algemeen de meening te deelen, dat het werkelijk een organisme is. En dat te meer, omdat na Logan ook Von Hochstetter en Gümbel en anderen dergelijke doch beter bewaarde fossielen hebben ontdekt in terpentijnhoudende kalksteen tusschen kristallijne gesteenten bij Krumman in Boheme, in de Beijersche gebergten en in de Scandinavische gebergten. Het lijdt geen twijfel, dat nader onderzoek van deze nog weinig doorzochte gesteenten ook wel meer dergelijke fossielen zal voor den dag brengen. Dan zullen we ons een meer volkomen denkbeeld kunnen vormen van den toestand, waarin toen de aarde verkeerde. Dit echter weten wij zeker, dat organismen als *Eozoön canadense* alleen in vloeistoffen kunnen leven, en daar *Eozoön* verwant is aan de rhizopoden, die hun verblijf in de zeeën houden, gelooven wij ook met eenige zekerheid te kunnen besluiten, dat toen evenals thans de zeeën bevolkt waren met allerlei slijmachtige en microscopische diertjes. Planten treden eerst op in de volgende periode, toen de cambrische lagen werden afgezet. Toen leefden planten welke eene groote overeenkomst hebben met de eenvoudigste wieren, welke ons thans bekend zijn.

In overvloed vinden wij de indrukselen tusschen gneis- en kalkachtige lagen der Cambrische groep. De verschillende graphietlagen welke tusschen die korrelige kalk voorkomen, waaraan zijn zij anders toe te schrijven dan aan de eeuwenlange opstapeling van algen of zeewie-

ren? De Cambrische vorming bevat overigens allerlei zeedieren van zeer lage organisatie. Slechts in die lagen welke vlak onder de Silurische formatie liggen treedt een meer duidelijk gekenmerkt leven op; daarom is het ook zoo hoogst moeielijk aan te geven: hier eindigt de Cambrische formatie, daar begint de Silurische. Er is eene blijkbare overeenkomst en overgang tusschen beide vormingen. Wanneer we derhalve de bovenste cambrische en de onderste silurische lagen samen beschouwen, dan vinden we altijd nog lage zeedieren. Behalve rhizopoden, die zich aansluiten aan *Eozoön*, vinden wij *Oldhamia's* en *Graptolithen*, zeer eenvoudige mosdiertjes, die in massa's in eene laag voorkomen. Doch ook eenigszins hoogere organismen verschijnen. Wij vinden hunne fossielen als *Trilobiten*, een eigenaardige groep die tot de kreeften behoort en met een geslacht dat tot de weekdieren wordt gebracht niet minder dan 1400 fossiele soorten telt. Om U een denkbeeld te geven, Amice, van den overvloed van de dieren, welke de zeeën der Silurische periode bevolkten, diene, dat de mosdiertjes of bryozoa vertegenwoordigd zijn door 400 soorten, de straaldieren (zooals zeesterren) en poliepen door 500 soorten, zeeslakken door 7-800 soorten en koppootige weekdieren, zooals inktvisschen, door 1200 soorten. De laatst opgenoemden worden voornamelijk in de hoogere Silurische aardlagen gevonden.

De silurische zeeën en hare bodems gewagen derhalve van de laagste vertegenwoordigers van de verschillende groepen der niet gewervelde dieren. En toch is onze kennis van de fossielen dier aardlagen nog alles behalve volledig.

Dewijl de meeste der opgenoemde soorten kalkschelpen afzonderen, behoeft het ons niet te verwonderen, dat zooveel kalklagen tot de Silurische vorming behooren. Evenals tegenwoordig de poliepen op den bodem der zee hare bouwkunst uitoefenen, deden ook toen hare verre voorvaderen; de kalklagen van deze groep zijn als het ware uit hunne lichamen opgebouwd. Nog eene opmerking omtrent de dierenwereld of fauna van de Silurische vorming moge hier hare plaats vinden. Vertoonen ook al de verschillende lagen dier vorming verschillende fauna's, toch verdient het opmerking, dat de dieren welker overblijfselen in de nabijheid van de polen der aarde worden gevonden, veel minder afwijken van die der tropische gewesten, dan tegenwoordig het geval is. Men heeft er uit besloten, dat in die lang vervlogene tijden het klimaat van onze aarde een veel gelijkmatiger is geweest dan tegenwoordig.

In de allerbovenste silurische lagen, onmiddellijk tegen de volgende Devongroep aan, heeft men de weinig talrijke overblijfselen gevonden van visschen, waarvan sommige de allervreemdste vormen hebben en ons nu en dan aan kreeften herinneren. Eene vischsoort die in de Devongroep gevonden wordt, de *Schildkop* (Cephalaspis), wiens kop als met een schild bedekt is, vormt den overgang tot de ware vis-

schen, die nu in zeer talrijke geslachten en soorten voorkomen, want de Devonperiode is de eigenlijke periode der visschen. Ik durf niet met zekerheid het aantal soorten opgeven, maar het beloopt duizenden en duizenden. Evenals bij de vorige formaties zijn nagenoeg alle soorten uitgestorven, althans het is van de meesten niet mogelijk de verwantschap tot levende soorten en geslachten op te geven: hunne namen hebben zij ontvangen naar de meest kenmerkende eigenschap. En die namen zijn vrij barbaarsch; wilt Ge eenige voorbeelden? Dan spreek ik U, behalve van *Cephalaspis*, van *Coccosteus, Pterichtys*, *Asterolepis*, *Haloptychius*, *Diplocanthus* enz. enz. Het schijnt wel, dat de zeeën toen overbevolkt zijn geweest van visschen, en natuuromwentelingen en opheffingen van terreinen aan de orde van den dag zijn geweest; dit ten minste zou men besluiten uit de zoo groote troepen visschen, vischbeenderen en schubben die men meestal bij elkander vindt, en waaruit men de gevolgtrekking zou kunnen maken, dat gansche scholen eensklaps op het drooge zijn geraakt, aldus gestorven zijn en met leem en zandbeddingen, die later versteenden, zijn overdekt. Hoogergeorganiseerde dieren dan visschen heeft men niet met zekerheid kunnen aanwijzen; wel heeft men in sommige zandgesteenten vlak boven de devonische lagen de fossiele voetstappen ontdekt van kruipende dieren, doch de meest bevoegde beoordeelaars schijnen het er over eens te zijn, dat die zandsteenen tot jongere formaties behooren. Fossiele lagere dieren komen echter in de devonische lagen in overvloed voor. De meesten zijn zeer na verwant aan die van de silurische lagen, doch vertoonen velerlei afwijkingen en veranderingen. Die van de Devongroep zijn om zoo te zeggen nieuwe en meer ontwikkelde soorten, waarvan het geslacht in de oudere lagen te vinden is.

Ik zal U niet vermoeien, Amice, met de opsomming van al de lagere dieren, waarvan wij hier overblijfselen vinden: de silurische soorten gaan geleidelijk in de devonische over, doch zijn meer ontwikkeld en vertoonen allerlei overgangen tusschen nu vrij scherp van elkander gescheidene familiën en orden. Zoo zijn er bijv. kreeftachtige dieren in deze groep gevonden, die men geneigd zou zijn in vier verschillende orden te gelijk te brengen!

Was de silurische flora eene zeeflora, in het devonische tijdperk beginnen zich de eerste landplanten te vertoonen: ofschoon onze kennis van de zeeflora in vergelijking met de fauna of dierenwereld eene zeer geringe is, vinden wij toch, van onder naar boven in de devonische lagen zoekende, voortgaande ontwikkeling. Zij is ook nog schaars, die flora, zoodat wij geneigd zijn aan te nemen dat het vasteland nog geene groote oppervlakte besloeg. Hoe meer we echter de volgende aardlagen naderen des te overvloediger wordt de flora. Nu schijnen voortdurende opheffingen een groot aantal eilanden te hebben doen ontstaan, welke boven de zee uitstaken en weldra met een zeer weelderigen plantengroei bedekt waren. Honderdduizenden vormen van reusachtige rietsoorten, palmen,

boomvarens bedekten die groote eilanden. Uitgestrekte bosschen van *Sigillaria's* of *Zegelboomen*, *Stigmaria's*, *Lepidendrons, Hippuriten*, *Lepidostroben*, *Calamiten*, *Bothrodendrons* enz. enz, boomvarens waarvan de gelijken in de meest weelderige bosschen van de tropische gewesten niet meer te vinden zijn, overdekten door hare schaduw allerlei kleinere varensoorten, waarvan de fossielen als *Sphenopteris*, *Pecopteris*, *Cyclopteris*, *Odontopteris* enz. enz. bekend zijn. Onder al deze bedektbloeiende planten of Cryptogamen komt eene enkele plant voor welke bloemen draagt, al zijn deze dan ook van den meest eenvoudigen vorm. In dit tijdvak ontstonden derhalve de zichtbaarbloeiende planten of Phanerogamen, planten die meeldraden en stampers bezitten. Al de bovengenoemde planten vormen nu voor het grootste gedeelte steenkool, eene massa van samengeperste, vastgewordene en verkoolde plantenoverblijfselen, welke door ons ‘de zwarte diamant’ kon geheeten worden, omdat zij kostbaarder is voor de beschaving dan alle edelgesteenten te zamen.

In die koolvelden zijn de fossielen gevonden van sommige insecten, aan kakkerlakken (*Blattina*), snuitkevers (*Curculionides*) en sprinkhanen (*Gryllaeris*) verwant. Doch ook van reusachtige hagedissen zijn geraamten en beenderen ontdekt, die zoo op kikvorschen gelijken, dat we ze zouden kunnen noemen kikvorschachtige kruipende dieren. Zij bezochten de poelen en wateren, moerassen en veenen dier eilanden en zijn bekend als *Archaegosaurus* (de oudste hagedis) *Parabatrachus* (op een kikvorsch gelijkend kruipend dier) *Dendrepeton* (boomhagedis) enz.

De stranden der zoo even beschrevene boschrijke eilanden werden bezocht door op hagedissen gelijkende visschen, die dikwijls tot 10 M. lengte hadden. De diepe zee had overvloed van bewoners. Kolossale roofvisschen en koppootige weekdieren, zooals inktvisschen en nautilussoorten, koralen en poliepen, verder allerlei lelievormige straaldieren of *Encrinieten*, zeesterren, zeeëgels en ontzettend veel schelpdieren bewijzen dat de levende bewoners der zee niet schaars waren. De encrinieten en sommige soorten van week- of schelpdieren (*Productus*) komen in zoodanige hoeveelheid voor, dat men niet zelden de kalklagen die door de gelede strengels der *encriniten* of de schalen der *productus*-soorten gevormd zijn, respectievelijk *encriniten*- en *productenkalk* noemt.

De planten van de Steenkolenperiode schijnen de zeer met koolzuur bezwangerde lucht meer en meer gezuiverd te hebben, zoodat deze voor de inademing der hoogere gewervelde dieren meer geschikt werd. In de Permsche periode komen hagedissen en kikvorschachtige dieren voor die meer de kenmerken dragen van de ware hagedissen en kikvorschen. De overige dieren en de planten sluiten zich aan die der Steenkolenperiode, zoodat wij ze gerust kunnen voorbijgaan, al mogen wij niet onopgemerkt laten, dat ze meer en meer beginnen te gelijken op thans nog voorkomende.

Sluit de Triasgroep, wat betreft hare lagere flora en fanna zich voor een gedeelte aan de Permsche groep aan, toch vinden we nu vele dieren niet meer, die, het zij dan schaars, toch nog in de vroegere aardlagen voorkomen. De zonderling gevormde koralen van de silurische en devonsche lagen, alsmede de encriniten, de productus-soorten, de trilobiten en de met beenplaten voorziene visschen, ze zijn allen uitgestorven. Onder de visschen die vroeger nagenoeg alle ongelijklobbige of heterocerkale staarten hadden, (zooals bijv. tegenwoordig nog de haaien) vinden we meer en meer visschen met gelijklobbige of homocerkale staarten.

Eveneens is het met de flora gesteld.

Meer en meer verschijnen er *Cycadeeën*, *Palmen*, *Zamia's* en *Boomvarens* welke met onze nog tegenwoordige tropische planten overeenkomen. Zonderlinge kruipende dieren bewonen die bosschen. Nu eens zijn het kikvorschachtige krokodillen (*Labyrinthodon*), dan eens krokodillen, die na verwant schijnen aan schildpadden, evenals deze kaken hebben zonder tanden, met uitzondering van twee groote slagtanden in de bovenkaak; daarom ontvingen zij den naam *Dicinodonten.* Bij hunne tochten van de bosschen naar het slijkerige strand laten vele dezer zonderling gevormde dieren de indrukselen hunner *voetstappen* staan, welke zijn bewaard gebleven; sommige dezer voetstappen zijn nauwkeurig te herkennen als die van sommige reptiliën, andere wijzen misschien op reusachtige vogels die aan de struisvogelen verwant, doch misschien ook kenmerken van kruipende dieren bezaten. Aan de leer der voetstappen of de Ichnologie hebben wij behalve vele soorten van kruipende dieren, schildpadden, kikvorschen, duizendpooten, insecten enz. enz. ook de kennis van 5 soorten van buideldieren te danken. Later zijn nog enkele andere fossiele buideldieren gevonden waaronder bijv. ‘het loopende dier der bosschen’, *Dromatherium silvestre.* Voor het eerst treden derhalve hier de warmbloedige zoogdieren op. Vele vormen vinden wij niet, doch genoeg om het feit te constateeren. Zij komen meer voor in de volgende Juraformatie, en moge er al bij sommige natuuronderzoekers twijfel hebben bestaan omtrent de aanwezigheid van buideldieren in de Trias, in de Jura is de aanwezigheid niet te ontkennen. Het waren naar hun gebit te oordeelen, veelal insecten-etende dieren, zooals *Thylacotherium* (het buideldier), *Spalacotherium* (het mol-buideldier) enz., die volgens de gevondene geraamten, aan de nog in Australië levende soorten vermaagschapt zijn.

Doch voornamelijk wonderbare kruipende dieren kenmerken deze periode van het leven op aarde. De zee, het land en de lucht worden door allerlei zonderlinge diervormen bewoond. De *Plesiosaurus* is eene hagedis met langen zwanenhals, met den kop van eene slang en de vinvormige pooten van walvisschen en walrussen. Vledermuisachtige hagedissen (*Pterodactylus*) en vogels met grooten langen staart en vleugels op die eener vleermuis gelijkend (*Archaeopteryx*) bevolken de lucht.

De zee wordt bewoond door den *Ichtyosaurus*, een krokodilachtigen visch, en den *Plesiosaurus*, eene vischachtigen krokodil met verbazend langen hals. In de bosschen leven reusachtige hagedissen, zooals de *Hylaeosaurus* (boschhagedis), de *Megalosaurus* (groote hagedis) en de *Iguanodons.* De laatsten zijn aan de Amerikaansche leguanen verwant. Walvischachtige krokodillen of *Cetiosaurussen* strijden met *Ichtyosaurussen* en krokodillen om de opperheerschappij ter zee.

In de zee leven visschen, welke voornamelijk met gladde glansschubben (ganoïde schubben) en met beenige plaatjes, waarop knobbeltjes of stekels zitten (placoïde schubben) bedekt zijn. Reusachtige inktvisschen en nautilussoorten (*Belemniten* en *Ammoniten*) zijn even algemeen als schelpdieren, kreeften en lagere zeedieren, zooals zeesterren, zeeëgels, koralen, poliepen, sponzen en verwanten.

Hoewel de flora niet zoo overvloedig is als in de Steenkolenperiode is zij toch in het tijdvak der Jura verre van schaarsch. Lagere zeeplanten zijn in overvloed aanwezig; varens, paardenstaarten, wolfsklauwen zijn volstrekt niet zeldzaam. *Dennen*, die in de Triasperiode uiterst weinig voorkwamen, treden nu meer en meer op den voorgrond tegelijk met *Palmen* en *Cycadeeën.* Hier en daar vindt men de overblijfselen van deze flora als harsachtige bruinkool of kimkool of ook wel als steenkool.

Ook tusschen de krijtbeddingen vindt men steenkoollagen, die derhalve aantoonen, dat toen op sommige plaatsen de plantengroei zeer weelderig was. Die lagen bevatten de fossielen van sommige dennenappels en varens. Over het algemeen wijzen echter de fossiele organische overblijfselen op zeedieren, zooals de foraminiferen, sponzen, koralen en zeesterren, zeeëgels, schelpdieren, kreeftachtige dieren, visschen en kruipende dieren. Van al de dieren hebben de eersten, n.l. de *foraminiferen*, welke aan de *Monaden* en *Moneren* verwant zijn, door hunne microscopische schelpen het meest bijgedragen tot de vorming van de krijtlagen. Waren de bovenste lagen van de Juragroep hoofdzakelijk door bezinking uit zoet water ontstaan, de krijtlagen zijn ware zeebezinkingen. Wij behoeven er ons niet over te verwonderen, als de zoetwaterreptiliën niet in deze lagen te vinden zijn en daarentegen wel de overblijfselen worden gevonden van *Ichthyosaurus*, *Plesiosaurus* en anderen. Van al deze fantastische dieren vinden wij geen enkelen vertegenwoordiger meer in de tertiaire periode, want zooals de komische dichter S c h e f f e l in zijn lied ‘der Letzte Ichthyosaurus’ zingt:

> Es starb zu derselbigen Stunde
> Die ganze Saurierei;
> Sie kamen zu tief in die Kreide
> Da war's natürlich vorbei.

Terwijl de verschillende bovenvermelde soorten in de onderscheidene tijdperken, welke wij tot nu doorliepen, zich wijzigden en zich meer en meer naar de veranderde omstandigheden vervormden; terwijl som-

mige soorten verdwenen om niet meer terug te komen, en andere, na zich in de omstandigheden geschikt te hebben, sterker werden in den strijd om het leven; terwijl aldus reeksen van dieren plaats maakten voor andere rijen, was de geheele oppervlakte van de aarde veranderd. Wat in de Primaire vorming eiland was werd vast land of verdween opnieuw onder het niveau der zeeën, wat zee was werd door vulkanische werkingen vast land. Aldus stegen, wat Middel-Europa betreft, de Harz, het Ertsgebergte en de Alpenketen boven het peil der wateren. Beijeren met zijne hooglanden geraakte langzamerhand droog. Frankrijk, het grootste gedeelte van Groot-Brittannië en België, die in de krijtperiode nog onder de zee bedolven waren, rijzen en in het midden van de tertiaire vorming zijn zij droog. Dat met deze veranderingen van de oppervlakte der aarde, eene verandering van de temperatuur van Europa en van de fauna en flora gepaard ging, wie zal het betwijfelen? Vonden wij in de Primaire en Secundaire vormingen achtereenvolgens zeewieren, varens, paardenstaarten, wolfsklauwen, palmen, cycadeën, dennen en aanverwanten, waartusschen zich hier en daar eenige sporen vertoonden van planten met hooggeorganiseerde bloemen, in de Tertiaire periode worden de organische overblijfselen meer en meer gelijk aan de tegenwoordige planten en dieren. Wij vinden bijv. behalve de vroeger opgenoemde geslachten en soorten, planten, die peulvruchten opleveren en boonen voortbrengen, *Waterlelies (Nymphaea's*), *Chara's* leven in zoetwater, waarin velerlei slakken wonen. Landslakken en zeeslakken zijn in overvloed aanwezig, zonder te gewagen van zeesterren, zeeëgels, kreeften en vele soorten van foraminiferen De visschen van het Tertiaire tijdvak zijn volgens A g a s s i z zoo na aan de bestaande soorten verwant, dat het hoogst moeielijk is hunne onderlinge betrekking uiteen te zetten. Niet alleen visschen met ganoïd- en placoïdschubben, maar ook met de andere schubvormen vinden wij hier. Er zijn, om eenigen te noemen, roggen, haaien, zaagvisschen, steuren, baarzen en karpers in overvloed. Vooral de vogels zijn in deze tertiaire vormingen, en wel in de Eocene, Miocene en Pliocene lagen zeer talrijk vertegenwoordigd. Men heeft zich afgevraagd, hoe het mogelijk is, dat, dewijl toch in de vroegere Secundaire vorming de vogels slechts zeer zeldzaam voorkomen, en bijv. alleen in het krijt vogelbeenderen door den beroemden geoloog O w e n zijn beschreven, toch in de Tertiaire vorming verschillende soorten van vogels zijn aan het licht gebracht. Ik geloof niet, dat het moeielijk is daarvan eene verklaring te geven. Immers nog dagelijks kunnen wij de ondervinding opdoen, dat vogelbeenderen veel gemakkelijker tot ontbinding overgaan dan beenderen van zoogdieren, zoodat het niet onwaarschijnlijk kan geacht worden, dat vroeger vogels van allerlei vormen geleefd hebben, wier geraamten en beenderen wij niet vinden, omdat zij spoedig zijn weggerot.

De kruipende dieren zullen wij niet nader bespreken; zij gaan al

minder en minder van de tegenwoordige geslachten verschillen en de tusschenvormen verdwijnen hoe langer hoe meer.

De Tertiaire periode is het eigenlijke gebied der zoogdieren. Zijn in de Jura- en Krijt-periode nog slechts buideldieren aanwezig, de tertiaire lagen bevatten de overblijfselen van allerlei orden.

De zeeën waren bevolkt door allerlei walvischachtige dieren (*Balaena*, *Balaenodon*) of door *Zeuglodons*, dieren die het midden houden tusschen delfijnen en walrussen en waarvan ook in ons land, bij Winterswijk n.l. overblijfselen zijn ontdekt (*Squalodon Grateloupii*), die in Teyler's Museum te Haarlem bewaard worden. Tandlooze dieren, nu nog vertegenwoordigd door de schubdieren en de kurasdieren, vinden we vele en van verbazende grootte, zooals de namen *Megatherium* (het groote wilde dier), *Megalonyx* (de grootklauw) en anderen aanduiden. Curieus zijn in de meeste gevallen een aantal tusschenvormen, waarvan sommige de kenmerken van de elefanten, herkauwende en niet-herkauwende evenhoevigen in zich vereenigen, zooals het *Sivatherium* met een slurf en 4 horens en de op een kameel gelijkende *Merycotherium.* Het *Anoplotherium* en het *Palaeotherium* gelijken op tapirs; aan deze sluiten zich de lama-achtige *Macrauchenia's* van de pampa's van Brazilië. Eenige vormen gelijken op de varkens en klipdassen (*Hyracotherium*), andere staan tusschen het neushorendier en de hippopotamus (*Acerotherium*, *Archaeotherium*) enz.

De herkauwers, die we vinden, verbinden tegenwoordig scherp gescheidene rassen op vele manieren met elkander. Herinnert de *Xiphodon* ons bijv. aan de gazellen, hare verwantschap met de muskusdieren is niet weg te cijferen.

In de Miocene en Pliocene lagen treffen wij eveneens allerzonderlingste vormen, waarvan de meest gevaarlijke wel zal geweest zijn het *Deinotherium* of ‘het verschrikkelijke dier’, aldus genoemd omdat het, 1½ maal grooter dan een elefant, met diens slurf was gewapend en een paar vervaarlijk groote slagtanden had die als bij de walrussen naar beneden uitsteken. Van de eenhoevige dieren zien wij gaandeweg het geslacht *Anchitherium* met één grooten hoef en twee kleine, plaats maken voor het geslacht *Hipparion*, waarvan de bijhoeven door het niet gebruiken nog kleiner zijn geworden, tot eindelijk na allerlei overgangsvormen ons tegenwoordig geslacht *Equus* of paard verschijnt.

Van de roofdieren worden tijgers en hyena's verbonden door *Macairodus*, civetkatten en hyena's door *Thalassictis*, honden en hyena's door *Hyaenodons*, honden en beeren door *Arctocyons* en *Amphicyons.*

Ik zou al te uitvoerig worden, Amice, indien ik nog met U al de vormen wilde nagaan, die uit de orde der insectenetende zoogdieren, der vleermuizen en der apen gevonden zijn. Uit het vorige zult Ge wel besluiten, zooals dan ook werkelijk de waarheid is, dat de meeste gevondene fossielen de kenmerken van minstens twee geslachten of soorten in zich dragen. Toch mag ik niet vergeten, dat in de

Miocene lagen eene elefantsoort voorkomt, die in Pliocene lagen niet meer gevonden is en dus toen reeds van de aarde schijnt verdwenen te zijn: ik bedoel den *Mastodon*, een elefant, wiens kiezen van kegelvormige punten zijn voorzien, terwijl de kronen van de *Mammoethen*, die in denzelfden tijd leefden, en van onze tegenwoordige elefanten vlak zijn.

Daar vele der opgenoemde fossiele diervormen in Europeesche tertiaire lagen zijn gevonden, blijkt het dat Europa in dien tijd met elefanten, neushorendieren, rivierpaarden en hunne overgangsvormen bevolkt was. Wij mogen er uit besluiten, dat toenmaals de temperatuur van Europa eene andere geweest is; en dit volgt ook uit eene nadere beschouwing van de flora. Want de algemeene physionomie van de Eocene-flora van Europa herinnert aan de flora van Australië, gekarakteriseerd door de *Proteaceën* en de *Cupressiaceën.* Hoe meer we in de Eocene-formatie naar boven gaan, des te meer overeenkomst vinden wij met de tegenwoordige flora van Indië. In de Miocene lagen vinden we de afdrukselen van boomstammen en gewassen, waaronder de cypressen eene hoofdrol spelen: mimosen en palmen met waaiervormige bladen vergezellen hen onder meer. De Australische flora is verdwenen: we hebben de plantenwereld van Noord- en Middel-Amerika.

Doch ook deze planten gaan weldra teloor, langzamerhand wijzigt zich de aanblik der landschappen. In de Pliocene lagen vinden wij de planten der landen om de Middellandsche zee.

Tegelijkertijd hebben in de oppervlakte der aarde en vooral van Europa, welk werelddeel wij in dit opzicht het best kennen, allerlei veranderingen en wijzigingen plaats gegrepen. De meeste Europeesche gebergten dagteekenen van de middel-tertiaire periode.

De pas beschouwde veranderingen in den plantengroei wijzen behalve op eene langzame afneming van de temperatuur ook op een scherpere afscheiding der jaargetijden. Het is alsof reeds in de steenkolenperiode deze daling van de temperatuur van Europa is begonnen om zich van toen af tot in de tertiaire periode voort te zetten. Uit de plantenfossielen welke in Engeland bijv. gevonden zijn kan men afleiden, dat die streken toenmaals een gemiddelden warmtegraad bezaten, welke nu ternauwernood door sommige tropische landen overtroffen wordt. In de middel-tertiaire periode bezat geheel Middel-Europa, voor zoover het toen reeds boven de golven uitstak, eene gemiddelde temperatuur van 18°C., en naar men meent mag men voor Spitsbergen in die tijden 5°C. als gemiddelden warmtegraad aannemen.

Na de tertiaire periode, hoewel misschien reeds alles geschikt was om den mensch te herbergen, schijnt de kalme en rustige ontwikkelingsgang van het organische leven plotseling gestoord te zijn geworden door natuurverschijnselen, waarvan wij tot op den huidigen oogenblik noch de vermoedelijke oorzaken kunnen begrijpen, noch de ontzettende woestheid kunnen beseffen. De gletschers in het midden van Europa verkregen een verbazenden omvang en eene uitgestrekte

lengte. Uit Zwitserland voerden machtige ijsstroomen rotsblokken en vervaarlijke gesteenten naar beneden en begroeven in hunnen boezem planten en dieren. Zuid-Duitschland en Noord-Italië werden onder deze gletschers als begraven. Van de gebergten van Midden-Duitschland en Scandinavië schoven bulderende en krakende gletschers van ontzagwekkende uitgestrektheid gesteenten van allerlei grootte naar den bodem der zee, die weldra gevuld was. Nieuwe landen rezen op, wier grond nog uit niets dan zeezand, rotssteenen en rotsblokken bestaat. Aldus ontstonden ons vaderland en bijna geheel Noord-Duitschland.

Wat al levens bij die natuurverschijnselen verloren gingen, is moeielijk te becijferen. De elefanten en hunne stamgenooten, de roofdieren en tandloozen, kortom alle dieren voor welke een zoel en warm klimaat eene levensbehoefte is, zij bezweken onder de gure windvlagen en koude sneeuwjachten van deze periode; hunne beenderen worden door de bruisende bergstroomen weggespoeld en met grint, zand en slib samengerold in onherbergzame beenderenholen, door de stroomen zelf uitgeschuurd, waar zij zich opstapelen en voor den palaeontoloog de archieven zijn geworden waaruit hij de geschiedenis der voorwereld geput heeft.

Leefde de mensch reeds in deze tijdvakken? Was hij getuige van deze groote gletscheroverstroomingen of is hij eerst na deze op de wereld verschenen? Ook daarop zullen ons deze beenderenholen antwoord geven. En zij hebben het gedaan. Op verschillende plaatsen zijn de beenderen gevonden van holenberen, holenhyena's, mammoethen, neushorendieren en andere dieren, te veel om te noemen, die voor het grootste gedeelte overeenstemmen met die van de Pleiocene periode. En tusschen dezen vinden wij de beenderen van menschen. Wanneer is de mensch op de aarde verschenen? Ziedaar de groote vraag. Zag hij reeds de flora en fauna der tertiaire periode, zij het niet in Europa dan in andere werelddeelen? Of kwam hij, toen in Europa de gletscherperiode nagenoeg was afgeloopen, dat werelddeel bewonen, omdat zijne vroegere verblijfplaats langzamerhand door bergen van sneeuw en ijs werd overstroomd?

Maar, Amice, tot hiertoe en niet verder. We zijn aan het einde onzer beschouwingen gekomen, ik wensch voor heden ze niet verder met U voort te zetten. Van de onderste lagen der aarde heb ik U in den geest opgevoerd naar de bovenste. We hebben de dieren- en plantenwereld zien ontstaan, we hebben hare ontwikkeling gadegeslagen. Dieren- en plantensoorten zijn gekomen, zijn gestorven en hare nakomelingen eveneens, maar altijd door was er vooruitgang waar te nemen. Meer en meer werd de aarde geschikt voor hoogeren plantengroei en meer volkomen dierenleven.

Eindelijk verschijnt de mensch. Gebruik makende van zijne physieke krachten en intellectueele macht handhaaft hij zich langzamerhand tegenover de dieren. Hij maakt sommigen aan zich dienstbaar, overmeestert anderen met behulp van ruwe werktuigen. Hij is jager.

In den strijd om het leven ontwikkelt zich geest en verstand; wat de aarde aan planten opbrengt leert hij voor voedsel gebruiken; weldra bewerkt hij het land; van jager wordt hij landbouwer.

De historische mensch volgt op den voorhistorische; de geschiedenis neemt een aanvang en mijn geschrijf... een einde.

Adieu!

Arnhem,
October 1875.
t.t.
MAX VAN EDIJCK.

Een nuttig boekje over kleine zaken.

G.C.W. Bohnensieg, Hoe men ziet en wat men ziet met den mikroskoop. Een korte handleiding bij het gebruik van dit werktuig. Haarlem, A.C. Kruseman.

Voor weinige maanden vierde men te Delft feest. En een eigenaardig feest was het. Niet ter eere van eenen oorlogsheld, waarvan de faam met schetterend klaroen den naam op het bloedig slagveld eenmaal had verkondigd, maar ter gedachtenis aan een eenvoudig burger, wiens liefde voor de natuur en wiens onverdroten ijver eene nieuwe wereld voor het oog der menschheid had geopend. Men vierde feest ter gedachtenis aan Leeuwenhoek's ontdekking der microscopische levende wezens. Van alle zijden waren de beoefenaars der natuurwetenschap naar Delft gestroomd; het buitenland had zijne afgevaardigden gezonden, en toen Prof. Harting in zijne schoone rede de belangrijkheid der ontdekking van Leeuwenhoek in het licht stelde, mocht zijn oog op eene talrijke schare van aanzienlijke mannen rusten, die door de macht van het kleine aangetrokken, zich hadden vereenigd om den man te gedenken, die voor 200 jaren het eerst den weg betrad die tot zoovele groote en belangrijke ontdekkingen heeft geleid en in de toekomst nog leiden zal.

Wel was de ontdekking van Leeuwenhoek belangrijk. Voor het eerst werd door hem een tipje van den sluier opgelicht, die het geheim van den oorsprong des levens dekte, en moge ook thans die sluier nog altijd in dichte plooien over het beeld te Saïs hangen, zonder de ontdekking van het leven, dat in eenen enkelen druppel water zich even heerlijk als in den onmetelijken oceaan kan openbaren, zouden wij zelfs niet kunnen gezegd worden de eerste schrede op den drempel van den tempel des levens te hebben gezet.

Sedert Leeuwenhoek is op dit gebied veel gearbeid. Tal van beroemde namen treft men aan in de reeks der mannen, die zijn gevolgd op het door hem ingeslagen pad, en de rij der ontdekkingen omtrent het leven der microscopische wezens is tot eene zoodanige lengte aangegroeid, dat de geheele toewijding van een menschenleven noodig is, om eene belangrijke bijdrage aan het thans reeds opgespoorde te kunnen toevoegen.

Doch ook in andere richting heeft de microscoop wonderen verricht, door ons bekend te maken met de samenstelling der weefsels, waaruit de organen van plant en dier zijn opgebouwd en daardoor ons in staat te stellen althans eenigermate te oordeelen over de wijze waarop en de middelen waardoor deze organen hunne voor het leven onmisbare functiën vervullen.

Maar is het aantal gering van hen, die diep genoeg zijn doorgedrongen in de wetenschap van het kleine, om door hunne onderzoekingen de perken dier wetenschap ook maar een weinig te kunnen verplaatsen, groot is het getal dergenen, die tot eigene vorming en leering den microscoop kunnen ter hand nemen, en zeker is het, dat niet licht iemand zal worden aangetroffen, die onvoldaan het werktuig zal ter zijde zetten, wanneer hij zich althans de moeite heeft getroost zich datgene eigen te maken, wat hij voor het goed gebruik van den toestel noodzakelijk dient te weten en te kennen.

Handleidingen voor het gebruik van den microscoop bestaan er velen. Vooraan staat het classieke werk van Prof. Harting, waarvan de bewerker van het hierboven aangegeven boekje terecht zegt, dat al wie bij ernstige studie den microscoop behoeft, het niet kan ontberen, maar er ook alles in vindt, wat hij daarbij aan aanwijzingen en verklaringen noodig heeft.

Niet echter ieder, die den microscoop ter hand neemt is het om *ernstige studie* te doen, en voor dezulken is eene kleine handleiding geschikter dan een of meer lijvige boekdeelen, die hen lichtelijk afschrikken, juist, omdat de bestudeering er van meer tijd en inspanning vordert, dan zij daaraan kunnen of willen besteden. - Nu moge men zeggen, dat het waarnemen met den microscoop (en den telescoop) zonder ernstige studie niet veel geeft en slechts tot tijdverdrijf strekken kan, maar men vergete niet dat tijdverdrijven nog niet altoos tijdverbeuzelen behoeft te zijn en dat de mensch, die ‘uit liefhebberij’ de wonderen der natuur in het kleine of in het groote naspeurt of tracht na te speuren, daarom waarlijk niet minder te achten is, maar integendeel de vruchten van zijnen arbeid zich in zijne eigene hoogere ontwikkeling, in zijnen ruimeren blik al spoedig zullen openbaren.

De heer Bohnensieg nu heeft zijn werkje voor hen bestemd, die den microscoop tot vermaak of tijdverdrijf wenschen ter hand te nemen, en het komt mij voor, dat hij daardoor een niet onnuttig werk heeft verricht.

Het boekje begint met eene korte maar voldoende verklaring van de inrichting van den microscoop en eene evenzoo korte maar ook voldoende beschrijving van het gebruik van het werktuig en bevat vervolgens eenige algemeene aanwijzingen omtrent het prepareeren en het bewaren van voorwerpen voor microscopische beschouwing geschikt.

In 19 hoofdstukken worden vervolgens een aantal voorwerpen die voor microscopisch onderzoek door dilettanten bijzonder geschikt zijn, genoemd, gedeeltelijk beschreven en somtijds afgebeeld.

Het schijnt mij toe, dat de schrijver over het geheel zeer gelukkig is geweest in zijne keuze, terwijl hij op eene beknopte, maar duidelijke wijze zijne mededeelingen weet in te kleeden. Als voorbee!d het volgende staaltje (blz. 108, Hoofdstuk XV):

'Wij zien met zekeren hoogmoed op de reuzenwerken door onze tijdgenooten gebouwd; wij wijzen met adellijken trots op den overouden geslachtsboom der menschheid, en op de nog eerbied en bewondering wekkende overblijfsels van grootsche tempels, paleizen en grafmonumenten.....

Hoe klein en gebrekkig schijnen ons deze reuzenwerken toe, als wij ze vergelijken met de eeuwenoude bouwwerken in kalkgesteenten, krijtlagen en andere vormingen, door voor het bloote oog bijna onzichtbare diertjes opgebouwd!

.....Wilt gij zien wat ze kunnen verduren, neem eens een eenvoudig visitekaartje. Het krijt, waarmede het bedekt is, werd tot poeder gebracht, geslibt, met eene slijmerige stof gemengd op het papier gebracht, tusschen twee stalen rollen geplet, en toen zag het bloote oog de oppervlakte van het daarmede bedekte papier zoo glad en effen, dat het licht er regelmatig op wordt teruggekaatst. Bezie nu eens een snippertje van die gladde oppervlakte onder den microscoop. Zijn die fraaie, fijne en bevallige vormen van die schelpjes door de verschillende bewerkingen ook maar in het geringste beschadigd? Zijn niet die hoeken, gaatjes en kantjes van dat eeuwenoude kantwerk nog zoo zuiver en frisch als kwamen ze nu pas uit de handen van den maker?.....' enz.

Nu is het waar, dat de zaak hier wel wat rooskleurig wordt voorgesteld; de lezer verwacht na de bovenstaande regelen niets minder, dan dat een enkele blik door den microscoop hem aanstonds honderden van foraminiferen-schalen zal doen waarnemen, terwijl de ondervinding mij leerde, dat het nog al wat moeite kost er enkele op de beschrevene wijze behoorlijk te zien te krijgen; maar geduld en opmerkzaamheid zijn dan ook trouwens een eerste vereischte voor ieder die met den microscoop iets van beteekenis wil waarnemen.

In theoretisch opzicht staat het werkje niet hoog; het was trouwens de bedoeling van den schrijver - en terecht - volstrekt niet theoretische bespiegelingen te geven; toch laat hij er zich soms toe verleiden en dan blijkt het dat deze niet kunnen geacht worden, zijn 'fort' te zijn.

Zoo b.v. bij de korte mededeeling omtrent de generatio spontanea op blz. 97 en 98, waar de ontdekking der allerlaagste wezens (Bacteriën en andere protoplasma-wezens) wordt geïgnoreerd. Dit doet echter aan het werkje weinig kwaad, daar de schrijver zich terstond van dit terrein terugtrekt met de opmerking, dat deze strijdvraag (die der abiogenesis) buiten zijn bestek ligt.

Het uitwendig voorkomen van het boekje en de zorg aan het afdrukken van tekst en figuren gewijd, zijn zoo goed als wij dat van den uitgever gewoon zijn. Het boekje lokt door dat gunstige voorkomen tot kennismaking uit. Het wordt slechts een weinig ontsierd door de nog al eens foutieve spelling der latijnsche plant-namen (als *Borrago*, *Equisetum hyemale*, *Papaver rhaeos*, *Achillia*, *Helleboris*), die er in voorkomen.

Summa summarum is het boek naar het mij toeschijnt zeer aan te bevelen voor allen, die met den microscoop de wonderen der natuur in het kleine willen leeren kennen en zich in de schoonheid van dat kleine willen verheugen.

Arnhem, October 1875.

D^{r}. H. VAN DE STADT.

Staatkunde en geschiedenis.

Wat hebben wij van de katheder-socialisten te wachten voor de zedelijke opvoeding van het volk?

Nadat ik de eer had gehad op den Protestantendag te Rotterdam bovenstaande vraag in te leiden, werd mij van verschillende zijden instemming betuigd met de door mij ontwikkelde denkbeelden. Ik ontleen daaraan de vrijmoedigheid mijne gedachten op schrift te brengen en ze langs dezen weg het publiek aan te bieden ter beoordeeling. De zaak zelve is van het grootste gewicht vooral voor hen, tot wie ik het mij eene eer reken te behooren, die beslist anti-clericaal, desalniettemin den godsdienst voor den eersten factor in de zedelijke opvoeding des volks houden. En daarom geef ik niet alleen het referaat, handelende over de vraag: wat hebben wij van de katheder-socialisten te wachten? maar voeg er deze andere aan toe: wat hebben wij als leden van de maatschappij tegenover hen en de andere partijen op maatschappelijk gebied te doen? Die vraag, op den Protestantendag, als niet in het gestelde vraagpunt begrepen, buiten de orde, wordt meer en meer eene levensvraag voor de modernen op godsdienstig gebied, voor zoover zij in de maatschappij optreden. Onze eer en onbesproken reputatie eischt meer en meer een ruiterlijk, onbewimpeld antwoord. En waar ik dit volgens mijne overtuiging bij deze wensch te geven, daar doe ik het hoofdzakelijk om de vraag zelve aan de orde te stellen, en in debat te brengen. Meer dan iemand ben ik mij bewust, dat mijn stuk de quaesties, die er bij ter sprake komen, volstrekt niet uitput, en er veel overblijft, dat nadere bespreking verdient. Heeft het echter slechts tot resultaat, dat naar aanleiding er van een ernstig en waardig debat worde geopend, ik zal tevreden zijn.

Wie zijn Katheder-socialisten?

De naam is een scheldnaam. Hij werd met een anderen, dien van zoetwater-socialisten, gegeven door Oppenheim aan eene nieuwe sekte

op staathuishoudkundig gebied, die nu drie jaar geleden zich voor het eerst in een soort congresje te Eisenach bijeentrok, en sedert dien tijd daar jaarlijks vergadert als Verein für Social-politik.

Wat voeren zij in hun schild?

Een edel beginsel brengt hen te zamen. Zij zien met bekommering den nood onzer tijden, de wanverhoudingen in ons maatschappelijk leven, de beroeringen, die zich als logisch gevolg daarvan beginnen te openbaren. Zij zoeken naar den weg, om daarin verbetering te brengen. Zij meenen dien gevonden te hebben door bemiddelend op te treden tusschen de beide uiterste richtingen op staathuishoudkundig gebied. Zij willen een brug leggen tusschen de school van Adam Smith, en de socialisten en communisten.

De leer van Adam Smith is bekend. Het volk, dat bogen kan op de grootst mogelijke productie en vertering, is het rijkst. Ieder individu wordt door zijn eigen belang er toe gedreven hiertoe mee te werken. Laat dus den mensch volkomen vrij in zijne bewegingen, en in zijn eigenbelang zal hij, zooveel zijn krachten hem toelaten, produceeren. De mededinging van zijne mede-natuurgenooten zal hem tevens prikkelen, om hetgeen hij geproduceerd heeft zoo deugdelijk mogelijk te maken en *zoo goedkoop mogelijk* af te zetten. Daarmee zijn zij weder gediend, die het door hem geproduceerde van hem willen afnemen. Uit de volkomen vrije concurrentie dus wordt ten slotte geboren de harmonie van belangen, die de zekere waarborg is voor een volkomen rustigen, welgeordenden maatschappelijken toestand.

Altijd onder deze mits, dat de Staat nu ook in niets die vrije concurrentie store. De Staat zij dus zoo onzijdig mogelijk, en bemoeie zich met niets, dan met de handhaving van het recht, zorge alleen voor de veiligheid onzer personen en goederen. Iedere daad, die hij daar buiten doet, stoort de vrije concurrentie, bevoordeelt dus den eenen individu boven den ander, werpt de zoo gewenschte harmonie der belangen 't onderst boven.

Dat deze school bij haar ontstaan niet alleen tal van aanhangers verwierf, maar ook het oude stelsel van protectie, bevoorrechte standen enz. geheel verdrong, wien zal het verwonderen? Daartegenover kenmerkt het zich door zijne grootere rechtvaardigheid, door de veel grootere erkenning der rechten van den enkelen mensch. Maar de vraag mag toch worden gedaan: is het ideaal, dat Adam Smith zich heeft voorgespiegeld, uitgekomen, is inderdaad geboren die harmonie van belangen, welke hij zich heeft gedroomd?

En dan antwoordt onze tegenwoordige maatschappij met een droevig Neen! Hierin toch treffen de meest tastbare ongelijkheden ons oog. Men ziet aan den eenen kant eene kolossale ophooping van rijkdommen, met de daaraan van zelf verbonden excessen van weelde, aan den anderen kant een ellendig proletariaat, eene groote, overgroote klasse des volks, die het in de wereld niet verder brengen kan, dan de aller-

laagste sporten van de maatschappelijke ladder. Het kapitaal blijft zijn monopolie uitoefenen, en de arbeid kan er met geen mogelijkheid tegen op. En dezen toestand ziet men dagelijks verergeren.

Is het wonder, dat in dezen stand van zaken klachten bij menigte worden gehoord, en dat er geneesmeesters in grooten getale opstaan, om de kwaal te genezen? Is het wonder, dat men dit beproeft met middelen uit de oude apotheek, en recepten voorschrijft, die òf vroeger als palliatief uitmuntende diensten deden, òf dikwijls aanbevolen, echter nooit gebruikt zijn, omdat men hun gevolgen vreesde. Terug naar den ouden toestand, zoo roepen sommigen, en, wat haast onmogelijk scheen, gebeurt, men wil ons inderdaad terugvoeren naar den toestand van vóór '89. Intusschen, om hen die dat willen behoeven wij ons niet veel te bekreunen. Meer te vreezen zijn zij, die op de hoeken der straten met het andere recept komen, dat, dikwijls aanbevolen, Goddank nog nooit is ingegeven. Onbewimpeld komt men weer met de leer der socialisten en communisten als éénig afdoend geneesmiddel aandragen. ‘De gelijkheid der individuen is erkend,’ zoo zegt men, ‘welnu, men make die phrase dan ook volkomen tot eene waarheid. Men heffe dan ook de bestaande ongelijkheid op, en geve aan *allen* eene plaats aan den maaltijd des levens. Zelven kunnen wij die ons niet veroveren. Het alvermogende lichaam, de Staat, verschaffe ons die.’

Het is bekend, hoe de communisten en socialisten, hoewel uitgaande van hetzelfde beginsel, en feitelijk komende tot hetzelfde resultaat, echter in de middelen, waardoor men dit doel bereiken moet, eenigszins verschillen. Waar de eersten door opheffing van eigendom, erfrecht en huisgezin, alle goederen willen brengen in handen van den Staat, die voor de richtige en gelijkmatige verdeeling daarvan zorgt door middel van de communes, waarin de door deze gekozen ambtenaren de hulpmiddelen voor den arbeid gelijkelijk verschaffen, en gelijke verdeeling van de opbrengst waarborgen, daar willen de socialisten den particulieren eigendom overbrengen in handen van vereenigingen, waarin men verplicht is toe te treden. Deze komen onder de leiding van den Staat, die zorgvuldig de concurrentie tusschen deze verhinderen moet. Waar alle nalatenschappen komen ten bate van de vereenigingen waartoe men behoort, daar heeft men als bijzonder eigendom alleen de middelen, vereischt tot bevrediging van individueele behoeften.

Hoe het mogelijk is, dat ik de verkondiging van zulke dwaasheden met ernst als gevaarlijk kan vreezen? De reden ligt voor de hand. Op den ontwikkelden mensch zullen zij geen invloed uitoefenen, hoogstens hem een glimlach ontlokken. Maar aan dezen worden die leerstellingen ook niet gepredikt. Voor de onontwikkelde massa zijn zij bestemd. En dat zij daarop sterk prikkelend werken, bewijst de ervaring van de dagen, die wij beleven. Hoe kan het ook anders? Die menschen zijn arm, ongelukkig, en hun krachtigst streven om zich hooger op

te werken, wordt door de omstandigheden steeds tegengehouden; zij *zijn* arm en *blijven* het. Van staathuishoudkundige wetten hebben zij geen begrip, en hun toestand is allerminst geschikt hun daarvoor veel gevoel in te boezemen; van de noodzakelijkheid der instellingen van huisgezin, particulier eigendom en erfrecht als steunpilaren van iedere welgeordende maatschappij hebben zij geen flauw denkbeeld. Zij staren zich blind op het eind-resultaat dat hun wordt voorgespiegeld, en, zooveel begrijpen zij wel, als dat waarheid wordt, dan zullen zij het beter hebben. 'Verbetering van hun toestand', schitterende toekomst; 'ieder zijn gelijk aandeel in den maaltijd des levens', heerlijk ideaal! Om dat te bereiken moet niets onbeproefd worden gelaten. En daarom zijn zij bereid met hen, die hun die heerlijke toekomst beloven, door dik en dun te gaan, en hangen zij die socialistische predikers aan met eene liefde en een vertrouwen, als de drenkeling zijnen redder. Bedenkt men daarbij, dat deze aldus opgezette bevolking zeer verre de numerieke meerderheid heeft boven de bezittende klassen, dan zal men wel met mij tot de conclusie komen, dat de socialistische woelingen dezer dagen van groote beteekenis zijn; dat wij te doen hebben met een zeer ernstig en dreigend gevaar, dat gezette overweging verdient, en niet met een glimlach of hooghartig schouderophalen kan worden bezworen.

De voorstanders van de leer van Adam Smith staan tegenover deze bezwaren weerloos. Prof. Pekelharing karakteriseerde hen eenmaal zeer juist, door van hen te zeggen: 'Help u zelven, dit is hun leus, ook hun troost'. En voortdurend blijft dan ook hun leer: 'help u zelven'. Maar het is nu eenmaal gebleken, dat dit onmogelijk is! Toch volhouden. In geen geval kome de Staat tusschenbeiden. Dan toch valt hun geheele stelsel in duigen. Trekt de Staat zich het lot der niet bevoorrechte klassen aan, dan mengt hij zich in de vrije concurrentie, dan bevoorrecht hij de ééne klasse der maatschappij boven de andere. De harmonie der belangen wordt daardoor ontegenzeggelijk gebroken.

Maar waar dan heen? Terug naar vóór '89, of in de armen van communisme en socialisme? Ook dat nooit!

Daar treedt de nieuwe secte op, met den palmtak des vredes in de hand. Het zij verre van haar met de in zooveel opzichten juiste leer van Adam Smith te willen breken, en voor haar de leer van den almachtigen Staat, die alle individualiteit doodt, in de plaats te willen stellen. Maar zij trekt toch in twijfel, of van de leer van het 'self help' volkomen neutraliteit van den Staat wel het noodzakelijk corollarium is. Zij is integendeel van oordeel, dat de Staat heeft toe te zien, dat het 'self help' iets anders worde dan eene leus, dan een dogma, dat in de werkelijkheid zijn bestaan niet *kan* vinden. M. a.w. zij wil alle belemmeringen die op 't oogenblik dat 'self help' in den weg staan, en veelal haar ontstaan te danken hebben aan onze ge-

brekkige wetgeving, wegnemen, en aan den Staat opdragen te zorgen, dat die weggenomen blijven.

Een paar voorbeelden. De oude school zegt tot den individu: ‘Gij zijt thans geheel en al vrij in uwe bewegingen, de standen zijn opgeheven, het gildewezen is afgeschaft, ga thans de wereld in en verschaf u een loopbaan.’ Maar is dit zeggen eigenlijk geen bittere spot met den onontwikkelden mensch van onze dagen? Als men ziet hoeveel kennis en wetenschap er noodig is, om ook maar een paar trappen van de maatschappelijke ladder te bestijgen, en hoeveel geld en tijd er gevorderd wordt, om zich die kennis en wetenschap te verschaffen, gaat het daar aan te zeggen tot den onontwikkelde, die geen tijd en geen geld heeft: ga heen in de wereld en concurreer met de machthebbenden in kennis en geld beiden!?

Moet de Staat hem dan nu op staatskosten die kennis en dat geld verschaffen? Natuurlijk neen Maar de Staat heeft wel te zorgen dat allerwege de gelegenheid opensta voor *iedereen* om zich *kennis* te verschaffen. Thans is hem dit onmogelijk. Het lager onderwijs is zelfs op verre na niet overal voldoende te bekomen, en de scholen van middelbaar en hooger onderwijs zijn voor allen, behalve voor de bezittende klassen gesloten. Dat is eene onbillijkheid, waartegen de nieuwe sekte, en met recht, te velde trekt. De Staat moet hier krachtig optreden, veel krachtiger, dan hij totnogtoe ooit heeft gedaan. *Alle* onderwijs moet hij zelf geven, en niet aan de verschillende gemeenteraden overlaten, om dit zoo goed of zoo slecht in te richten, als deze meenen, dat met de belangen van de gemeente-financiën strookt. De scholen voor middelbaar en hooger onderwijs dienen zoo wijd mogelijk te worden opengezet voor *ieder* individu, behoudens het recht van den Staat, om aan het bekleeden van maatschappelijke betrekkingen een onderzoek te verbinden naar de behoorlijke mate van kennis, bekwaamheid en soliditeit, daarvoor door hem vast te stellen. Zoolang dit niet geschied is, maakt de Staat het ‘self help’ onmogelijk, bevoorrecht hij den eenen stand boven den anderen(*).

Met de rechtsbedeeling is het niet veel beter gesteld. Als men te rijk is voor een bewijs van onvermogen en te arm voor een proces, dan heeft men geen keus, maar moet zich eenvoudig ieder onrecht laten welgevallen. Met eene behoorlijke fabriekswetgeving is het ook al even treurig gesteld. Altemaal tastbare ongelijkheden, nog met vele andere te vermeerderen, die groote groepen van individuën verhinderen tot hun recht te komen, en waarbij de Staat dus moet te hulp komen, om ze weg te nemen.

In 't kort komt dus de leer der nieuwe school hierop neer, dat er samenwerking moet bestaan tusschen den individu en den Staat beiden. Dat de werkkring van den laatste zich zal hebben in te krimpen of uit te breiden, naarmate er in den kring zijner burgers minder

(*) Zie Georg Hirth, Volksbildung und Rechtsgleichkeit. Leipzig, 1873.

of meer hinderpalen bestaan, om hen met volle vrijmoedigheid door ‘self help’ tot hun recht te laten komen; waaruit vanzelf volgt, dat de Staat zijn werkzaamheid hebbe te regelen naar de omstandigheden, en zijne competentie niet moet laten binden door doctrinaire bepalingen of leerstelsels, die hem beletten op te treden als de nood aan den man komt.

Ik kon niet anders dan vluchtig de stellingen der Katheder-socialisten doorloopen, maar hoop voldaan te hebben aan twee eischen, die men stellen mag, om zich van hunne leer een helder denkbeeld te vormen, namelijk ‘getrouwheid en duidelijkheid’. Uit deze omtrekken kan men, hoop ik, hun beeld goed onderkennen, zoodat ik thans met vrucht de vraag kan stellen: wat heeft men voor de *zedelijke* opvoeding des volks van hen te verwachten?

Toen ik mij neerzette, om mij voor mijne taak, op den Protestantendag te vervullen, voor te bereiden, schreef ik aan een scherpzinnig beoefenaar der oeconomie politique onzer dagen, en van wien ik dus verwachten mocht, dat hij de nieuwe school van a-z zou kennen, om eenige litteratuur. Zijn antwoord was als zijn persoon, in de hoogste mate welwillend. Hij zond mij litteratuur, waarin veel, zeer veel te genieten was, en als ik mij de luxe veroorloof van een paar maal een buitenlandsch geleerde aan te halen, dan dank ik dit aan zijne bijzondere voorkomendheid. Maar toch trof mij deze zinsnede in zijn begeleidend schrijven: ‘zoover ik weet heeft geen enkel Katheder-socialist zich nog uitgelaten over het onderwerp dat gij behandelen zult’. Was die zinsnede volkomen juist, dan ware de behandeling van het vraagpunt spoedig afgedaan. Dan kon men eenvoudig zeggen: de zedelijke opvoeding van het volk vindt hoegenaamd geen plaats in hun stelsel. Zij hebben alleen op materieële volkswelvaart en verbetering daarvan het oog. Intusschen, het komt mij voor, dat deze conclusie niet volkomen juist is. Het moge vooralsnog waar zijn, dat de Katheder-socialisten nog geen afzonderlijk hoofdstuk in hun leerboeken aan dit onderwerp hebben gewijd, toch is het een onderzoek waard op te sporen, wat zij, die *zedelijke* ontwikkeling van het volk bij de bevordering van volksgeluk bovenaan stellen, van die nieuwe secte te wachten hebben.

In de eerste plaats zal het ons dan weldadig aandoen te zien, hoe het geheele stelsel der Katheder-socialisten doortrokken is van, steunt op het beginsel, door Jezus van de daken gepredikt: alle menschen zijn kinderen van éénen Vader, voor God zijn zij allen gelijk, en het is de wil diens Vaders dat geen dezer kleinen verloren ga. Ware de groote Meester thans nog in ons midden, krachtens zijn zedelijkheidsbeginsel zou Hij protesteeren tegen de bestaande toestanden, tegen de stuitende onrechtvaardigheden en onevenredigheden, waaraan onze maatschappij lijdt. Maar al is dit onomstootelijk waar, toch is daarmee niet beslist, dat de nieuwe sekte nu ook alleen daarom de zede-

lijke opvoeding van het volk voldoende voor hare rekening neemt. Wij hebben toch daarvoor meer te eischen. En om nu te toetsen, of er voor dat meerdere bij hen eene plaats is; om te kunnen constateeren, of hunne plannen ons recht geven te verwachten, dat de zedelijke opvoeding des volks door hen gewaarborgd wordt, en wij dus in ieder opzicht veilig met hen kunnen meegaan, moet ik kortelijk stilstaan bij de drie volgende punten:

1°. Kan er van zedelijke opvoeding des volks sprake zijn, zonder godsdienstige opvoeding?

2°. Zoo neen, welke waarborgen geven ons dan de Katheder-socialisten voor de godsdienstige opvoeding des volks?

3°. Indien van zoodanige waarborgen vooralsnog niet blijkt, bestaat er dan toch geen gegronde hoop, dat zij deze in hun stelsel zullen willen opnemen?

Ad 1m. Men verwachte hier ter plaatse geen uitgewerkt betoog over het noodzakelijk verband tusschen godsdienst en zedelijkheid. Ik geloof dat dit betoog te dikwijls *goed* geleverd is, om het hier te herhalen. Alleen wil ik trachten de ervaring weer te laten spreken, omdat deze, naar het mij voorkomt, meer practische argumenten geeft, dan het meest geleerde betoog.

Namen te noemen is odieus; maar ik vraag of er aan ieder mijner lezers geen krasse voorbeelden bekend zijn van personen, die, tot aller verbazing, verdedigers werden van la morale indépendante, maar die ook spoedig daarna toonden, zich zeer indépendants de la morale te gevoelen?

De godsdienst wordt fel bestookt in onze dagen. Sedert den dag, waarop men den moed heeft gehad het oude stel geloofsartikelen, waaruit nog voor betrekkelijk weinig jaren ‘de godsdienst’ voor verreweg de meesten onzer bestond, aan te tasten, is er heel wat op zij gezet als zout dat smakeloos geworden was, en als den godsdienst, in de ware beteekenis des woords, niet rakende. Men is in dat afbreken steeds verder gegaan, en ik zou het niet durven tegenspreken, als men beweerde, dat men te ver is gegaan. Maar voor zoover dat afbreken is geschied door ernstig denkende menschen, die een open oog hadden voor de behoeften der maatschappij, hebben zij altijd getracht *een* godsdienst te redden. Altijd hebben zij getracht eene bevrediging te zoeken voor die hoogere aspiratiën in den mensch, die het hem alleen mogelijk maken in waarheid zedelijk te zijn. Ook in die omstandigheid meen ik dus een intern bewijs te zien, dat zelfs zij, die meenden haast niets meer te kunnen vasthouden, toch zoozeer overtuigd waren van den innigen band tusschen godsdienst en zedelijkheid, dat zij, gedwongen om los te laten wat zij niet meer houden konden, iets nieuws, van eigen maaksel dikwijls, daarvoor in de plaats zochten te stellen.

Maar het beste bewijs voor mijne stelling levert onze hedendaagsche

maatschappij. Ik moet, dit ontvouwende, ondanks mij zelven komen tot een hard oordeel, een oordeel, dat zich zeker in vele edele persoonlijkheden, die dat stelsel voorstaan, en nog met kracht verdedigen, wordt weersproken. Maar ik vertrouw, dat mij dit oordeel door deze, waaronder hooggeschatte leermeesters, niet euvel zal worden geduid. Geen personen, maar een stelsel bespreek ik. En werpt men mij tegen, dat de feiten waarop ik wijs, geboren zijn uit misbruik, van de leer van Smith gemaakt, dan zal ik het niet tegenspreken, dat zeker een edele figuur als Smith zoo iets niet bedoeld heeft, maar houd vol, dat zijn stelsel tot de feiten, die ik ga opnoemen, de meest gereede aanleiding geeft. Immers het stelsel van Adam Smith heeft met volle kracht gewerkt, en wij zien de vruchten in een verbazende toeneming van productie. 't Is ongemeen druk in onze maatschappij van stoom, telegrafen en spoorwegen, en haast vindt men geen tijd voor een oogenblik van stille afzondering, om over den weg, dien men aflegde of nog af te leggen heeft, na te denken. De prikkel van het eigenbelang heeft wonderen gedaan, en Adam Smith kan, wat dit punt betreft, niet klagen. Maar hoe staat het nu met de zedelijkheid in deze drukke woelige wereld? Adam Smith heeft in zijn stelsel voor godsdienst geen plaats gelaten, wat meer is, zijn stelsel is bepaald anti-religieus. Het steunt op het ‘help u zelven’, eigenbelang is de beste drijfveer om te werken, terwijl de godsdienst u spreekt van ‘liefde tot den naaste’ en ‘zelfopoffering’. De gevolgen van dit groote euvel zijn niet uitgebleven. Is er ooit zoo geklaagd als tegenwoordig over bedrog in de koopwaar, over vervalsching van levensmiddelen, over schaamtelooze praktijken in het kantoor en op de beurs? Wordt er zelfs niet met een lachend gezicht gesproken over ‘koopmansgeweten’ en kan het niet met den meesten smaak worden verteld, hoe ‘handig’ men dezen of dien slag geslagen heeft? Toch zij men billijk en erkenne, dat dit het logisch gevolg moest zijn van het stelsel van Adam Smith, nu de godsdienst daarin niet was opgenomen, om het tegenwicht te vormen tegen de kwade praktijken en de zedeloosheid waartoe het vanzelf moest verleiden. Eigenbelang wordt hebzucht; hebzucht maakt steeds minder kiesch in het gebruiken der middelen om hem te bevredigen; van een man, die voor zich en de zijnen een eerlijk stuk brood wil verdienen, groeit langs dezen gladden weg de dief. Was de godsdienst daar geweest, om terstond te waarschuwen, zoodra men van het geoorloofd op het ongeoorloofd terrein overging; had dien koopman het ‘hebt uw naasten lief’, ‘wat gij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook anderen niet’, in de ooren geklonken, zijne hand zou zich niet hebben uitgestrekt naar eens anders goed. Thans had de immoraliteit vrij spel, en de gevolgen zijn niet uitgebleven. Nog eens, al die verschijnselen, de Amerikaansche spoorweg-crisis en de schandalen, daarvan uitgekomen, incluis, zij moeten komen van eene staathuishoudkunde, die den godsdienst en daarmee

de zedelijkheid aan haar lot overliet, die niet zorgde, dat zij zelve van dezen zuurdeesem doortrokken was.

Waar de feiten zoo duidelijk spreken zijn verdere betoogen, naar het mij voorkomt, overbodig. En het is dan ook merkwaardig te zien, hoe deze afschuwelijke uitwassen en gedrochtelijke verschijnselen velen, die totnogtoe tegenover den godsdienst volkomen indifferent zijn geweest, tot nadenken brengen en tot overweging van de vraag, of zij niet overijld en ondoordacht tot het afschaffen, althans negeeren van allen godsdienst gekomen zijn. Reeds merkte ik op, dat iets dergelijks bij de Katheder-socialisten duidelijk te onderkennen is. In hunne critiek van de leer van Adam Smith brandmerken zij haar als materialistisch, en waar zij zich niet van hun scheldnaam (thans voor hen een eernaam) bedienen, daar noemen zij zich *ethisch*-historisch. Wel een bewijs, dat zij een tegenwicht verlangen, *in hun systeem zelf ingeweven*, tegen de materialistische strekking van de leer, waartegen zij opkomen.

Ad 2^{m}. Dit leidt nu vanzelf tot de behandeling der tweede vraag: aangenomen nu, dat godsdienst en zedelijkheid onafscheidelijk zijn, welke waarborgen geven ons dan de Katheder-socialisten voor de godsdienstige opvoeding des volks?

De nieuwe richting verwacht het geluk der burgers van de richtige samenwerking tusschen individu en Staat. Aan wie van deze beiden wordt nu de zedelijke volksopvoeding opgedragen?

Aan den individu? Behoeft deze vraag wel afzonderlijke bespreking? Indien dit mogelijk ware, behoefde van opvoeding geen sprake te zijn. Opvoeding toch onderstelt twee personen, iemand die opvoedt en die opgevoed wordt. Zij onderstelt onderwijzing van een ander, die dit noodig heeft, en die, ontvangt hij dit onderwijs niet, den verkeerden weg opgaat. Nu zal het toch wel geen betoog behoeven, dat ons volk zedelijke opvoeding noodig heeft. Een der redenen, waarom de Katheder-socialisten optreden, is juist deze, dat de zedelijke achteruitgang zulke geweldige afmetingen aanneemt, dat het hoog tijd wordt hieraan paal en perk te stellen. Welnu, dan moet er ook een macht, een vereeniging zijn, die gaat opvoeden, en is het onzin te wachten, dat die ontzedelijkte massa dit zelf zal doen. Van den individu, die wel een prikkel in zijn eigenbelang, en dus in zich zelf heeft om te produceeren, maar dienzelfden prikkel mist, om moreel te zijn, is in deze niets te wachten. Zien wij wat de andere factor vermag!

De Staat! Het komt mij voor, dat ook deze in dit opzicht geen geschikte macht is. Vergeten wij niet, dat zedelijke en godsdienstige opvoeding hand aan hand moeten gaan, en willen wij dus van den Staat zedelijke opvoeding verwachten, dan moet die ook voor de godsdienstige opvoeding zorgen. En ziedaar terstond de reden, waarom van den Staat in deze niet veel is te wachten. De vraag blijft wel in abstracto, of het niet wenschelijk ware dat het kon, en zelfs ge-

loof ik, dat het er onder zekere vast te stellen voorwaarden heen moet; maar zoolang er zoo groot verschil blijft van godsdienstvormen, en helaas godsdienstvorm en godsdienst zelf zoo deerlijk met elkaar verward blijven, is aan dit desideratum haast niet te denken. Ook hier spreekt de ervaring weer als bewijs. Men kan hetgeen die ervaring ten deze leert uitvoerig en keurig uiteengezet vinden in eene lezing, door professor Meyer gehouden in het Bonner Bildungsverein(*). Daar worden alle pogingen, successievelijk door de verschillende beschaafde natiën beproefd, om den Staat door middel van zijne scholen behoorlijk voor de Religionspflege te laten waken, beschreven, en daaruit blijkt tevens hoe hopeloos al die pogingen geweest zijn. Zelfs in Nederland is men daarin niet geslaagd. Ook hier is men op de ongelukkige verwarring van godsdienst en godsdienstvorm afgestuit. *Kan* de Staat er voor zorgen, dan staat men hier althans op het ware standpunt. Art. 23 onzer onderwijswet beveelt, dat de school zal worden dienstbaar gemaakt aan de opleiding tot alle maatschappelijke en *Christelijke* deugden. Werd dit artikel maar uitgevoerd, dan waren wij grootendeels gered. De *Christelijke* deugden! Jezus' moraal, niets meer en niets minder. Werd de jeugd daarmee van 't begin af aan doortrokken, de zedelijke opvoeding des volks ware voor een deel gewaarborgd. Maar helaas, nu komen de talloozen die godsdienst met godsdienstvorm verwarren, en zeggen: zonder *mijne* dogmatiek en mijne theologische leerstukken er bij, is wat gij den kinderen ingeeft niet alleen geen godsdienst, maar zelfs vergif. En als de Staat dit betwist, dan laat men niet af te roepen: ‘onze conscientie getuigt, dat het zoo is; zoo gij dien conscientiekreet miskent, kiest gij partij voor eene bepaalde sekte, stelt u in godsdienstzaken partij, zijn uwe scholen niets dan sektescholen der modernen!’ En nu de Staat toch volhoudt, wordt de Staatsschool op tal van plaatsen verlaten. De Katholieke en Protestantsch-orthodoxe sektescholen verrijzen als paddestoelen uit den grond. De godsdienstig-zedelijke opvoeding door middel van den Staat blijkt ook hier vooralsnog aan tallooze bezwaren onderhevig.

Mij komt het dan ook niet twijfelachtig voor, of het ‘godsdienstloos’ zal meer en meer het bijvoegelijk naamwoord worden, dat in den ruimsten zin op onze scholen moet worden toegepast. Ik betreur dit, maar de strooming onzer politiek leidt er heen. Wat er op de scholen nog ingevolge de juiste interpretatie van art. 23 door welgezinde onderwijzers geleerd wordt, weet ik niet, maar zooveel is zeker, dat zoodra één openbare naar buiten werkende *daad verricht* wordt, om het onderwijs naar die juiste interpretatie *in te richten*, deze terstond door bijna alle partijen wordt gedesavoueerd. Ten bewijze beroep ik mij op wat het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft ondervonden met het boekje van den heer

(*) J.B. Meyer, Religion und Schule, Tweede Afdeeling. Staatsschule und Religions-pflege. Bonn, 1873.

P.H. Hugenholtz J^{r}. ten behoeve der lagere scholen. Zoo ooit een boekje van de pers kwam, dat het Christendom boven geloofsverdeeldheid ademde (en onder die leus kwam art. 23 in de wet), dan zeker dit voortreffelijk werkje. En toch de Algemeene vergadering verbood de verdere uitgifte. Dat dit besluit door de orthodoxe partij zou zijn bewerkt, is eene onwaarschijnlijkheid of liever eene bepaalde onwaarheid. Het was de huldiging van de stelling, door de radicalen naast de orthodoxie volgehouden, dat de school, waar art. 23 wordt nageleefd een sekteschool der modernen is; het was ook hier de verwarring van godsdienst met godsdienstvorm.

Blijkt dus ook de Staat buiten machte voor de zedelijke volksopvoeding afdoende te zorgen, dan schiet er in het stelsel der Katheder-socialisten niemand of niets meer over, aan wie deze toevertrouwd blijft. Volgt nu hieruit, dat wij, die deze opvoeding willen niet alleen, maar in de allereerste plaats willen als grondslag van alle maatschappelijke opvoeding, dat wij, zeg ik, nu ook maar kortweg met deze nieuwe sekte hebben te breken, en haar streven uit alle macht tegen te werken? Ik zou daarop niet gaarne een bevestigend antwoord geven, en ga terstond zeggen waarom?

Ad 3^{m}. Indien van zoodanige waarborgen vooralsnog niet blijkt, bestaat er dan toch geen gegronde hoop, dat zij deze in hun stelsel zullen willen opnemen?

Uit wat ik zoo even aan het slot der behandeling van het tweede vraagpunt zeide, zal het den lezer reeds duidelijk zijn geworden, dat ik geneigd ben deze laatste vraag toestemmend te beantwoorden. Wanneer ik daartoe kom, dan ontveins ik volstrekt niet, dat er eenige moed toe behoort om tot deze conclusie te komen, want dat er overvloedige stof is tot ongerustheid in de houding, in den regel door het jong liberalisme (was ik wat ouder, ik zou zeggen: het jonge Holland) aangenomen tegenover alles wat kerk en godsdienst raakt. Merkwaardig is het toch, het suprème dédain te zien, waarmee deze onderwerpen door hen worden behandeld, en hoe men u kan aanzien als een wonderlijk product uit de voorwereldlijke scheppingen, wanneer men het in ernst voor deze belangen opneemt. Naar de kerk te gaan, eene kerkelijke betrekking te bekleeden, een pretje te laten loopen, omdat men b.v. eene diakonale vergadering heeft, o summum van dwaasheid en bekrompenheid van geest! En dat er onder de Katheder-socialisten zijn, die er een zeker vermaak in scheppen dit ook eens goed en duidelijk te laten zien en het den volke te verkondigen, ziet, dat kan b.v. het October-nummer van de ‘Vragen des Tijds’ bewijzen(*).

De heer M^{r}. W. Heineken neemt daar professor Opzoomer onder

(*) Ik geloof niet mis te tasten, als ik den heer Heineken ook onder de voorstanders der nieuwe sekte rangschik. Het optreden van het tijdschrift, waarvan hij mede-redacteur is, met zijn twee stukken derheeren Pekelharing en Kerdijk in het allereerste nummer, wettigt mijn vermoeden.

handen. De toon tegen dezen hoogleeraar aangeslagen blijft natuurlijk voor schrijvers rekening. Doch ik wijs op den aanhef van zijn stuk, waarin hij nu eens recht hartelijk zijne diepe minachting voor ons Protestantenbond heeft willen luchten. Lees dat en gij hebt genoeg. 't Is dat nu een man als prof. Opzoomer het onderwerp, dat hij bespreken wil, op den Protestantendag te Leeuwarden behandeld heeft, maar anders zou hij zich wel gewacht hebben zijn lezers met iets dat daar aan de orde was aan boord te komen. Ziet, dat schrijven is typisch voor ons jong Holland; als zij recht 'onder ons' zijn, een schaterlach voor die dwaasheden; weten zij een voorstander of beschermer van deze in hun midden, dan zijn zij genadig genoeg met een voornamen glimlach of een 'sneer' te volstaan.

Genoeg, wie deze dingen ziet, twijfelt of er veel gegronde hoop bestaat om iets van dat zelfde jonge Holland (en daaronder recruteert toch de nieuwe sekte het meest) voor onze plannen te wachten. Maar ik voor mij, ik gevoel mij hierdoor volstrekt niet uit het veld geslagen. Zoo af en toe zie ik toch ook feiten, dikwijls, ik erken het, kleinigheden, maar die toch van veranderde gezindheid blijken geven. Laat ik er een paar noemen.

Ik sta er niet voor in, dat prof. J.B. Meyer, professor in de philosophie te Bonn, wiens boekje ik straks aanhaalde, een volbloed Katheder-socialist is, maar ik geloof toch uit zijn boekje genoegzaam te hebben opgemerkt, dat hij geen verdediger is van de onrechtvaardige harde leer der oude school. En toch is hij een warm voorstander van de Religionspflege. Aan het slot zijner tweede lezing releveert hij de dikwijls geuite meening, dat de quaestie van godsdienst en school alleen de lagere volksschool raakt, maar met de hoogere scholen, voor de meer ontwikkelden, eigenlijk niets te maken heeft(*). Meyer komt daartegen met kracht op: 'Diese Ansicht wird nur getragen von der hochmüthigen Unterscheidung, nach welcher für das Volk eine Religion nothwendig sein soll, deren sich der Gebildete allenfalls entschlagen könne. Der Religionsglaube soll für alle Glieder des Volkes eine gleich wichtige Herzenssache sein, und es ist daher eine für alle Schulen gleich bedeutende Frage, ob die Pflege derselben besser in und durch, oder ausserhalb der Schule gesucht werden kann.'

Bedrieg ik mij niet, dan is 'het Vaderland' de uitstekend geredigeerde dagelijksche tolk van de nieuwe richting, die ik thans bespreek. Als merkwaardig lichtpuntje in deze bewaarde ik steeds haar nummer, nu juist een jaar geleden uitgekomen, dat van 9 November '74. Daarin wordt de voorloopige werking der wet Van Houten besproken, en er op gewezen, dat, nu de kinderarbeid verboden is, de vrouwenarbeid in de fabrieken reusachtige proportiën aanneemt. Terecht ziet

(*) Een leer, die bij ons ook veel ingang vindt. Het gebeurt mij vaak, dat als ik het waag de noodzakelijkheid van den godsdienst te bepleiten, men de meening uit: 'als politiemaatregel, om het volk in orde te houden, kan hij nog goede diensten doen'.

het blad daarin een groot euvel, en na dit te hebben aangewezen zegt het ten slotte: ‘Maar vooral voor de Christenleeraars ligt hier een ruim veld van bewerking. Aan hen ons te toonen, dat zij, die in dezen van de Kerk niets goeds verwachten, verstokte pessimisten zijn’. Ziedaar door ‘het Vaderland’ aan de Christenleeraars eene plaats aangewezen tot bestrijding van een maatschappelijk kwaad. Ziedaar door ‘het Vaderland’ implicite erkend, dat de invloed van den godsdienst alleen dit kwaad op zedelijk gebied kan keeren.

In datzelfde ‘Vaderland’ kwam onlangs een stuk voor van M^{r}. Kerdijk, wiens liefde voor de nieuwe richting wel niet in twijfel zal worden getrokken, om de noodzakelijkheid van openstelling der scholen buiten de schooluren tot het geven van godsdienstonderwijs aan te toonen. En nu kan men zeker hiervan insinueeren (en men is daarmee spoedig gereed als 't een tegenstander geldt), dat dit een politieke manoeuvre is, ik weiger dit aan te nemen, zoolang men mij dit niet bewijst. Tot zoolang blijf ik het nemen voor hetgeen het in mijn oog is: eene erkenning van de noodzakelijkheid der Religionspflege, in den geest als wij hierboven van prof. Meyer afschreven. Niet minder merkwaardig is het warme woord van den heer Borgesius, voorkomende in hetzelfde Octobernummer van de ‘Vragen des Tijds’, dat zoozeer door het boven aangehaalde stuk des heeren Heineken wordt ontsierd. In zijne beschouwing over stoommachines en volkswelvaart, tintelend van hartelijke en warme belangstelling in het lot der arme klassen, neemt hij het bij herhaling voor de zedelijke volksopvoeding op. Hij voelt het diep, hoe het onmogelijk is het volk uit zijn ellendigen toestand op te heffen, indien de moreele ontwikkeling achterwege blijft. Bij hem is zelfs sprake van wat ik hierboven aanwees, dat de zedelijke opvoeding in het staathuishoudkundig stelsel behoorde te zijn *ingeweven.* Want zedelijkheid is voor hem de regulator van het maatschappelijk uurwerk, die het voor afwijkingen behoedt. Alleen, toen ik zijn stuk uit had, kwam weer altijd dezelfde vraag boven: waar is de macht, die in uw stelsel de zedelijke opvoeding voor hare rekening neemt?

Eindelijk, en last not least, men leze en herleze het merkwaardige stuk, waarmee prof. Pekelharing bij ons de Katheder-socialisten heeft geïntroduceerd, voorkomende in het allereerste nummer der ‘Vragen des Tijds’, November 1874. Men vestige zijne bijzondere aandacht op pag. 5, waar van de leer van Adam Smith wordt gezegd: ‘De critiek merkte aan, dat de leer van Adam Smith in de eerste plaats materialistisch was. Te uitsluitend gevestigd op de stoffelijke belangen, verloor zij de hoogere, de zedelijke te zeer uit het oog. Dit was vooral bij de volgelingen, de epigonen het geval. Zij vergaten, *dat de stoffelijke belangen slechts ééne zijde van het volksleven vertegenwoordigen*, DAT ELKE LEER WELKE NIET TEVENS HET ETHISCHE ELEMENT WAARDEERT, LIJDT AAN DE KWAAL DER EENZIJDIGHEID.’ En op pag. 20. ‘De strijd

onzer dagen is hevig - vele teekenen wijzen op gevaar. Het is een strijd, die niet slechts de stoffelijke behoeften geldt, DE HOOGSTE ZEDELIJKE BELANGEN ZIJN IN DIEN KAMP BETROKKEN.' Wie twijfelt er aan, of wij hier ook een moedig kampvechter voor de zedelijke opvoeding des volks te begroeten hebben. Indien het waar is, dat hij hier uit naam der Katheder-socialisten gesproken heeft, en wat ik daar aanhaalde een der kenmerkende punten van hun streven is, lijdt het dan nog twijfel, of wij met deze mannen moeten zoeken tot samenwerking te geraken; staat het dan niet onomstootelijk vast, dat wij, die zedelijke opvoeding van het volk boven alles willen, ons met *deze* mannen tot één kamp zullen hebben te vereenigen?

Intusschen, waar dit zoo is, daar spreekt het vanzelf, dat het eerste punt van overleg moet zijn: hoe denkt gij over het noodzakelijk verband tusschen godsdienstige en zedelijke opvoeding, voor ons de conditio sine qua non van samenwerking?

En dan zal mij ongetwijfeld door velen, die buiten staan, worden toegeroepen: 'juist op dit punt zult gij het nooit eens worden.' Is dit zoo onomstootelijk vaststaande?

Vergeten wij niet, dat er, zoo geen afdoende, dan toch een alleszins begrijpelijke reden kan zijn, waarom de Katheder-socialisten totnogtoe dit terrein niet hebben betreden. Zij hebben vermoedelijk begrepen, dat dit gebied zoo nauw verwant is aan het kerkelijke, dat zij, uit angst voor dit laatste, ook het eerste maar hebben laten rusten. Ik herhaal, die reden is niet afdoende, want al is het volkomen waar, dat de Kerk het er naar gemaakt heeft, om haar edelste en beste zonen van zich te vervreemden, zij, die met haar den godsdienst hebben verworpen, kunnen nooit het verwijt ontgaan, dat zij met het badwater ook het kind hebben weggeworpen, en dat voor een groot deel de ellende, waarin wij gekomen zijn, aan hen te wijten is. Waren zij, in plaats van gemelijk de Kerk den rug toe te keeren, daarin gebleven, om van haar te maken wat zij wezen moet, zij zouden zich thans niet zoozeer over het wassend clericalisme hebben te beklagen. Maar dit is nu eenmaal geschied, en daarop is niet terug te komen. Ook is het niet te eischen, dat zij zullen terugkomen in den schoot der Kerk, zoolang deze het in zooveel opzichten onware lichaam is van thans. Maar wat wij wel mogen eischen is: eene korte, duidelijke verklaring, of zij den godsdienst niet zijn *blijven* houden voor een noodzakelijken factor in de zedelijke volksopvoeding?

Die verklaring kan thans met te meer onbeschroomdheid worden gegeven, nu zij geen de minste vrees behoeven te koesteren van daardoor opnieuw met de zoo gevreesde Kerk in aanraking te komen. Het is openlijk uitgesproken, (en de vereeniging, die dit onbewimpeld uitsprak, neemt op kolossale wijze toe), dat godsdiensten Kerk niet onafscheidelijk aan elkaar verbonden zijn. Het Nederlandsche Protestantenbond zoekt de vereeniging van allen, die, afgescheiden van alle

kerkelijk geloof, vrije ontwikkeling van den waren godsdienst voorstaan. Het richt zijn stormram tegen al die onzalige muren en muurtjes, waarbinnen leerstukken en dogmatische verschillen de menschen opsluiten, en zal niet rusten vóórdat zij, en met hen de verderfelijke godsdiensthaat, gevallen zijn. Het zoekt zijn leden overal, 't zij zij staan in, 't zij zij staan buiten de Kerk, om niets te doen, dan wat Jezus heeft gewild, de maatschappij te doortrekken van den zuurdeesem zijner totnogtoe onovertroffen zedenleer; al wie dus met ons prijs stelt op de ware godsdienstige en zedelijke opvoeding des volks, hij sluite zich bij dat bond aan.

Hoewel nu ons bond reeds in gansch Nederland zijn vertakkingen heeft en zijn ledental reeds bij duizenden wordt geteld, toch is ook dit niet zoo bekend als het behoorde te zijn, vooral niet bij hen, die bij uitnemendheid tot de kerkschuwen behooren. Wellicht schrikt de ongelukkige naam *Protestanten*bond velen van de kennismaking af. Die naam is in zeker opzicht goed, in zooverre alle voorstanders protesteeren tegen alles wat de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven kan belemmeren. Maar de naam is bij uitstek slecht, in zoover die dadelijk weer aan menschen van een specifiek kerkelijk geloof doet denken. Het zij hier van de daken gepredikt, dat ‘nomen non est omen.’ Die vrije ontwikkeling van godsdienstig leven wil, hij behoort er in, tot welk Kerkgenootschap hij behoore, ook al is hij in geen Kerkgenootschap hoegenaamd. Maar dit staat ook bij mij vast, dat, leert men het goed kennen, alle kerkschuwen, die toch den godsdienst liefhebben, tot ons zullen overkomen, en dat ook zij, die, van den godsdienst vervreemd, ziende wat er van eene maatschappij zonder waarachtigen godsdienst wordt, tot hunne oude liefde zullen wederkeeren. Merkwaardig toch is het verschijnsel dat de richting, die men Katheder-socialisme noemt, en de Vereine in Duitschland, Zwitserland, Engeland, Amerika en ook hier, die men Protestanten-Vereine doopt, nagenoeg gelijktijdig zijn opgetreden. Toch is het niet vreemd voor hen, die de geschiedenis raadplegen, en gezien hebben, dat, waren de maatschappelijke kwalen tot eene bedenkelijke hoogte gestegen, ook de macht verrees, die de genezing zou aanbrengen. Is het te veel gezegd, als ik beweer, dat èn het Katheder-socialisme èn de Protestanten-Vereine hun ontstaan te danken hebben aan die diepe ontzedelijking der maatschappij? Staan zij beiden niet op, om hierin afdoende verbetering te brengen? Ik geloof ja. En mijne overtuiging is het dan ook, dat vereenigt men beider beginselen, en tracht men de maatschappij te hervormen volgens hunne plannen, de sociale quaestie *zal* worden opgelost. Echter ook dan alleen. Dan toch verkrijgt men eene staathuishoudkunde, doortrokken van de reinste zedelijke beginselen, die de bestaande onrechtvaardigheden zal wegnemen, en rustige staatsburgers zal kweeken; die de beste waarborgen biedt, dat de ideaal-toestand: ware harmonie van alle belangen, zal worden bereikt. Niets mag dan ook onbeproefd

worden gelaten om te trachten de gewenschte samenwerking tot stand te brengen, want nog eens, dan behoort aan deze de toekomst!

Tot zoover sprak ik op den Protestantendag. Ik kwam tot de conclusie, dat wij recht hadden schoone verwachtingen te koesteren omtrent de Katheder-socialisten, en, heb ik goed verstaan, dan meende ook de referent, die mij onmiddellijk voorafging, de heer P.H. Hugenholtz Jr., dat wij met deze tot zekere hoogte stonden op gemeenschappelijk terrein. Maar, gelijk ik reeds hierboven even herinnerde, het heeft niet ontbroken aan hen, die tot mij zeiden: 'gij schept u illusies; weest verzekerd, als gij het hen op den man af vraagt, dat zij tot niets hoegenaamd zullen te vinden zijn, en bepaald zullen weigeren zich in eenigerlei opzicht met de godsdienstige opvoeding des volks in te laten.' Reeds vroeger was mij dit ook zeer dikwijls gezegd, en het was daarom, dat ik het Hoofdbestuur van het Protestantenbond dit vraagpunt opgaf. Ik dacht bij mij zelf: 'als het waar is, dan moet dit ook blijken, dan moeten zij ook den moed hebben dit te zeggen'. Ik vond dit wenschelijk tot zuivering van hunne, maar bovenal van onze positie.

De vraag is hun dan nu gesteld: wat hebben wij van u te wachten voor de godsdienstige opvoeding van het volk, daar wij van oordeel zijn, dat deze van de zedelijke opvoeding onafscheidelijk is? Ik vertrouw van de loyauteit der mannen van die nieuwe richting, dat zij zullen antwoorden. En waar ik voor mij goeden moed heb, dat dit antwoord bevredigend zal luiden, daar blijft echter de mogelijkheid, dat ik mij inderdaad in deze illusiën schep, en ten slotte een stellig weigerend antwoord bekomen zal worden(*). Mocht dit het geval zijn, dan komt het mij voor, dat wij, modernen op godsdienstig gebied, ook eene besliste keuze hebben te doen.

Wij behooren tot de groote liberale partij. Overal waar het pas geeft, bij gemeentelijke of landsverkiezingen, staan wij vooraan in de gelederen. Zelfs zijn er districten, waar wij zeer bepaald de verkiezingen in handen hebben. 't Is stellig niet ten onrechte indertijd van de verkiezing des heeren Van de Putte gezegd, dat hij zijn zetel aan de moderne predikanten in het district Hoorn te danken heeft. Dat wij zulke mannen steunen, en de vooruitstrevende partij helpen, ligt geheel in onzen aard; en vooral ons sterk anti-clericaal karakter maakt dit

(*) Men heeft dit o.a. almede voorspeld uit wat de heer Kerdijk in het eerste nummer van zijn tijdschrift schreef betreffende den vrijheer Von Oertzen, dien hij op het Eisenacher congres ontmoet had.
Ik erken, dat de heer Kerdijk aan hen, die mij zeggen: dat ik mij illusies schep, eenig recht van spreken geeft. Hij noemt eerst den vrijheer Von Oertzen een man 'die in den godsdienst den eenigen waren grondslag der sociale hervorming ziet', maar doet later uitkomen, dat diezelfde vrijheer behoort tot de 'godsdienstig orthodoxen'. Alsof 'godsdienstig orthodox' en 'godsdienstig' woorden waren van ééne beteekenis! Had ik ongelijk toen ik zeide, dat de verwarring van 'godsdienst' en 'godsdienstvorm' inderdaad ontzettend groot is?

tot zekere hoogte tot eene bepaalde noodzakelijkheid. Maar wanneer nu gaat blijken, dat wij ons op die wijze laten meeslepen in een vaarwater, dat het onze niet zijn kan en zijn mag, dan moet ons dit voorzichtig maken. Wij zouden zoodoende ons eigen streven tegenwerken en, slovende en zwoegende om de godsdienstige opvoeding des volks te redden, eene richting ondersteunen, die van godsdienstige volksopvoeding niet weten wil. Wij geven daardoor bovendien aan de tegenpartij het heft in handen, om ons uit te maken voor huichelaars, speculeerende op den godsdienstzin onzer natie, om ons staande te houden; maar feitelijk en overal geneigd om eene richting op staatkundig gebied te steunen, die de godsdienstige en daarmee de zedelijke volksopvoeding totaal verwaarloost. Ik vraag met den meesten ernst: mag dat? mogen wij ons dit laten aanleunen, mogen wij, alleen uit clericalenvrees, onze eigen beginselen overboord werpen? Ik geloof neen. En daarom komt het mij voor, dat wij als groot smaldeel van de liberale partij veel duidelijker en standvastiger, dan wij dit totnogtoe ooit hebben gedaan, de banier der godsdienstige volksopvoeding moeten omhoog heffen, en instemming met onze beginselen moeten eischen van iederen candidaat, dien wij voor keuzen in onze besturen willen aanbevelen. Ik maak mij niet ongerust voor het verwijt, dat wij op die wijze den godsdienst sleepen in den politieken partijstrijd. De godsdienst zelf blijft onbesproken; maar het beginsel: al dan niet godsdienstige opvoeding, dit wordt alleen in den candidaat *getoetst.* En mocht het al wezen, dat langs dien weg de godsdienst zelfs in het debat kwam, wat nood? Hem kan men toch nooit schaden. Liever zelfs heb ik hem in het felste debat betrokken, dan dat hij, zooals thans, door ons eigen toedoen bedaard wordt doodgedrukt. Doodgedrukt door eene liberale partij die hem doodzwijgt, door eene clericale partij, die hem verstikt in haar tweedracht zaaiende dogma's en kerkelijke leerstukken.

Zaai ik nu hiermee tweedracht onder de liberalen, of werp ik althans langs dezen weg een gevaarlijken twistappel onder hen? In Godsnaam! Men beroert het Nederlandsche volk en zet het met alle macht tegen ons op, omdat wij ongodisten zijn, den godsdienst vermoorden zullen. Wij mogen daartoe niet langer zelf de gerechte aanleiding geven. Wij moeten onze beginselen als dragers van den waarachtigen godsdienst, als voorstanders en verdedigers van dezen hoog houden, overal waar wij kunnen en altijd; dan alleen hebben wij recht den clericalen toe te roepen, dat zij ons belasteren; dan ook zullen wij zien, dat het Nederlandsche volk het Christendom boven geloofsverdeeldheid van ganscher harte is toegedaan, en mogen wij tijdelijk geslagen zijn geworden, onze zegepraal voor de toekomst is verzekerd.

Brielle, 9 November 1875.

M^{r}. H.PH. DE KANTER.

Geschiedenis van den dag.
Onze politieke toestand.

'Wij zijn op weg nog dieper te dalen, van klein nog kleiner te worden', - zoo schreven wij omstreeks een jaar geleden, en in Duitsche bladen werden die woorden aangehaald als karakteristiek voor onzen toestand; ze zijn, helaas, nog niet verouderd; wij zijn een jaar verder, maar de eenige vooruitgang bestaat daarin, dat het onhoudbare van onzen politieken toestand nog duidelijker aan het licht is getreden.

Met zekere spanning opende het parlementaire jaar den 20sten September; immers, de zommerzitting voor de drie nieuwe afgevaardigden en de sporen, waartoe de geachte afgevaardigden door onzen tegenwoordigen premier als gecommandeerd waren, lag nog versch in het geheugen en door verschillende praktijken van Heemskerk was de ergernis der liberalen nog meer aangezet, - als daar zijn: de burgemeesters-circulaire, de beslissing in zaken Kampen en Hedikhuizen, de niet-aansluiting van den Rijnspoor te Rotterdam. Niets was meer geschikt om het smeulend vuur te doen ontvlammen. Daarbij vertelde men zoo algemeen, dat door het tegenwoordige Ministerie de persoonlijke vrienden sterk werden voorgetrokken, dat er wel iets van aan moest zijn.

Eerlijkheid verplicht echter al aanstonds te erkennen, dat ook zonder deze redenen door de liberalen reeds lang het lot was geworpen over den heer Heemskerk; slechts over de wijze of liever den tijd van executie liep het verschil onder de liberalen. Juist met het oog op die executie was Heemskerk indertijd van zekere zijde aanbevolen voor de vorming van een nieuw Ministerie, - hij die tegen verwachting geroepen werd, omdat van zijn stoutheid meer vastheid in de Regeering werd verwacht dan van het optreden van een persoon, die aangewezen was om het door sommigen aangegeven redmiddel te beproeven: de vorming van een middelpartij.

Er waren er onder de liberalen, die meenden dat een betrekkelijk korte tijd genoeg zou zijn om een Ministerie Heemskerk onmogelijk te maken, waarbij de teugels van het bewind dan vanzelf weder in handen der liberalen moesten vallen, die slechts een kleine loutering noodig hadden.

Maar daar waren ook 'anderen' onder de liberalen, die van de komst van 'sommigen' aan het bewind schier evenveel afkeer hadden als van Heemskerk zelf, en daarom de tegenwoordige orde van zaken - een half-conservatief half-liberaal Kabinet - vooreerst wilden laten voortduren en alleen het Ministerie wilden onthoofden om den romp in de liberale richting voort te drijven. De mogelijkheid bestond dat het landsbelang daarmee nog het meest werd gebaat en belangrijke ontwerpen, waarbij de dusgenaamde liberale of conservatieve politiek minder was betrokken, konden worden afgedaan.

Had Heemskerk nu door sommige zijner handelingen en vooral ook door het persoonlijk gunstbetoon de gemoederen niet tegen zich ingenomen, hij zou langen tijd tengevolge van de verdeeldheid der liberalen een vaste positie hebben blijven innemen. Hij heeft het deels aan zich zelf te danken, dat de zucht om hem te verdringen, hem te vervangen zoo spoedig den boventoon kreeg onder de liberalen. Heeft Heemskerk met opzet dus gehandeld, verlangde hij den strijd met de liberalen, en koos hij de punten uit, waardoor hij hen wilde ergeren, of handelde hij door die onhandigheid, die bij kortzichtige, prikkelbare personen niet ongewoon is? 't Laatste is waarschijnlijker dan het eerste. Hoe dit zij, niemand kan 't de liberalen ten kwade duiden dat zij zich ergerden over Heemskerk; zijn handelingen gaven billijke reden tot klacht en men zou kunnen zeggen dat de wensch dat Heemskerk zich evenals vroeger onmogelijk zou maken, spoediger werd vervuld dan dit voor de liberalen zelf wenschelijk was.

Was het denkbeeld bij de meerderheid van de liberalen gerijpt, dat Heemskerk moest worden vervangen, - en wij mogen aannemen, dat dit werkelijk spoedig na den aanvang der zitting het geval was, - dan mocht men den eisch stellen dat een directe aanval op hem behoorlijk werd overwogen. De eerste vraag, die zich natuurlijk moest voordoen, was of er mogelijkheid bestond Heemskerk van zijn ambtgenooten los te maken en hem persoonlijk te treffen zonder dat de andere Ministers tevens hun ontslag aanboden. Het was bekend - en men zou dit oppervlakkig van een man als Heemskerk niet verwachten, - dat de samenwerking tusschen de verschillende Ministers niet groot is, maar de officieele band kon toch anders zijn en alleen het eergevoel de opvatting aan de hand geven, dat het votum tegen den leider of althans den formeerder van het Kabinet het geheele Ministerie moest treffen. Welke bewijzen hadden de liberalen, dat dit niet het geval zou zijn? Ter kennis van het publiek is niets van dien aard gekomen; eer het tegendeel, althans wat de voornaamste personen van het Kabinet betreft.

En niet waar, dat zijn geen zaken die men eens probeert, of zij gaan; want mislukt de proef, dan werpt men niet alleen een smet op zijn eigen partij, maar verzwakt tevens de Regeering, die zoolang zij Regeering is, zoo krachtig mogelijk moet zijn. Handelen met overleg, waar het zulke gewichtige zaken geldt als die van de belangen des lands, een zekere consequentie mag men immers wel in de volksvertegenwoordigers veronderstellen?

Volgden de andere Ministers den premier bij een votum van wantrouwen, dan stond men voor een Kabinets-crisis, die tevens aan de liberale partij den eisch stelde de teugels van het bewind te aanvaarden, die ze kort geleden uit machteloosheid had laten ontglippen. Hebben met het oog daarop samensprekingen plaats gehad tusschen de leden van de liberale partij? is een nieuwe partijformatie, een ze-

ker program, een bepaalde gedragslijn overwogen? Niemand heeft er iets van gehoord, en inderdaad, wanneer men op de parlementaire uitingen van de heeren liberalen let, dan komt men tot de overtuiging dat dit overleg alweder niet heeft plaats gehad. En is in dit geval de vraag ongepast, of de politiek in Nederland zoo stelselloos wordt gedreven, dat zij het best vergeleken wordt met blindemannetje spelen?

Maar wij moeten de zaken niet vooruit loopen; wij constateeren dat bij een zeer groot deel der liberale partij bij den aanvang der zitting het voornemen bestond om den Minister Heemskerk door een votum te treffen en hem uitsluitend. De wijze waarop in de Eerste Kamer de bekende motie werd aangenomen naar aanleiding van de niet-aansluiting van den Rijnspoor te Rotterdam aan het centraal station werkte wellicht mee; men werd misschien naijverig, of meende dat na deze voorbarigheid der oude heeren de jonge zich minder behoefden te geneeren. Nu kent men een persoon of een partij wellicht nog meer aan de middelen, die zij bezigt om haar doel te bereiken, dan aan het doel zelf. En onder de door de liberalen gebezigde middelen om Heemskerk te treffen behoort in de eerste plaats genoemd te worden het Voorloopig verslag op Hoofdstuk I en Hoofdstuk V van de Staatsbegroting voor '75. Met zoo weinig aanleg en zin voor politieke zaken als aan onze natie eigen is, worden zulke stukken alleen bij uitzondering gelezen; de vorm, waarin zij ter kennis van het publiek worden gebracht, hetzij officieel, hetzij op krantenwijs, is dan ook niet geschikt om tot lezing uit te lokken. In dit geval moet men echter zelf oordeelen; die Voorloopige verslagen zijn als 't ware de eerste ernstige kennismaking met de Regeering in het nieuwe parlementaire jaar. Wij zeggen R e g e e r i n g , want ook al bezitten de personen onze sympathie niet, men moet toch nooit vergeten, dat zij, zoolang zij Ministers zijn, de Regeering uitmaken, en het eerste vereischte bij elke Regeering moet zijn, dat zij met zekeren eerbied, of althans met zekere achting wordt bejegend en ook bij parlementaire schermutselingen de goede toon, bijna hadden wij gezegd, het fatsoen niet uit het oog wordt verloren. En nu is ons, de tijden van volslagen revolutie daargelaten, geen stuk bekend, waarin zoozeer met allen eerbied, met den goeden toon, met elk fatsoen wordt gebroken als dit in genoemde verslagen het geval is.

Men oordeele: het Voorloopig verslag van Hoofdstuk V v a n g t a a n met de verklaring, dat ‘in vier der afdeelingen een uitvoerige gedachtenwisseling plaats had over het regeeringsbeleid van het tegenwoordig Kabinet, welk beleid, naar het oordeel van een groot aantal leden, stof gaf tot ernstig bezwaar. De gezindheid der toenadering (?)’, zoo luidt het verder, en wij gebruiken het buitengewone teeken om te wijzen op de onwaarheid der voorstelling, op de tegenstrijdigheid met de werkelijkheid - ‘waarvan de liberale meerderheid blijken had gegeven, was niet door gelijke toenadering van de andere zijde beant-

woord. Integendeel had het bewind, of' - en hier komt de aap uit de mouw - 'het hoofd daarvan, bij meer dan eene gelegenheid, in plaats van verzoeningsgezindheid, animositeit' - 't woord wordt aanbevolen aan de redactie van het groote Nederlandsche woordenboek - 'tegen degenen, die hij als tegenstanders beschouwde, laten doorblinken'. Voorts wordt aan het 'hoofd' verweten 'overhelling tot de staatkunde der kerkelijke partijen; daarom gaf het zich zooveel moeite om zijn eigen inzichten omtrent het lager onderwijs te verbergen; beduchtheid om bij de verkiezingen den steun der kerkelijke partijen te verbeuren was oorzaak van die stilzwijgendheid'. Volgen de zaak van Kampen en Hedikhuizen, gekleed in denzelfden vorm, die niets heeft van den parlementairen toon maar alles van den gewonen opgesmukten krantenstijl, zaken die later bij de openbare discussie in de Kamer tot vervelens toe zijn gekauwd en herkauwd. De Rijnspoorzaak wordt niet vergeten. 'Niet minder treurig was de houding der Regeering in de zaak van de herziening der kiestabel. Ook daarbij vertoonde zich geen spoor van eigen overtuiging, maar wel van het kennelijk streven om zich lijdelijk te voegen en te plooien naar de wenschen der Kamer', terwijl straks aan diezelfde Regeering, animositeit en gebrek aan verzoeningsgezindheid is ten laste gelegd. Het Rijnspoorwegincident wordt uitgemeten tot 'gemis aan constitutioneelen zin'.

De verklaring van den Minister Heemskerk, dat hij en zijn ambtgenoot voor Financiën van den Koning een '*stellig* weigerend antwoord' hadden ontvangen op het verzoek om ontslag, wordt breed afgekeurd en daarbij gevraagd: 'waarom zich niet liever, ook wegens het kiesche der zaak' - 't is stout bij zulk een toon van kieschheid te gewagen - 'van geheel de verklaring onthouden, en dus den schijn vermeden van ijdel vertoon en zelfverheffing'?

Onder de fraaie uitdrukkkingen, die verder ten opzichte van Heemskerk worden gebezigd, noemen wij verder, dat 'hij gedurende geheel zijn staatkundige loopbaan getoond heeft "de politiek" niet buiten de "zaken" te kunnen houden'. Met zekere grootmoedigheid, die veel heeft van mislukt sarcasme, wordt ook gezegd, dat het blijven van deze Regeering, of liever van dezen Minister van Binnenlandsche Zaken, zijn nut kan hebben om het voor allen duidelijk te maken, dat de conservatieven aan de Regeering zijnde, niets anders doen of kunnen doen dan de liberalen. 'De conservatieve richting', zoo wordt gezegd, 'zal als politieke partij, met dit laatste conservatieve Ministerie te gronde gaan'. Eindelijk wordt de nederlaag van de regeeringspartij bij de verkiezingen herdacht en gezegd dat 'het Ministerie dientengevolge mist nagenoeg allen rechtstreekschen en blijvenden steun in de vertegenwoordiging en om die reden de waardigheid van het gouvernement niet naar behooren kan ophouden'.

Het Voorloopig verslag over Hoofdstuk V, Departement van Binnenlandsche Zaken, is geheel op dezelfde leest geschoeid; het vangt eveneens aan met een ongunstig oordeel door zeer vele leden uitgebracht. ‘Daar waren er zelfs, die nu reeds verklaarden het blijk van vertrouwen, dat in het aannemen van de begrooting gelegen is, aan dezen Minister niet meer te kunnen geven’. Meer nog echter dan bij het vorige verslag wordt hier de persoon des Ministers aan de kaak gesteld en op meesterachtigen toon verklaard, dat ‘men zich gevleid had dat de ondervinding van het tijdperk van 1866 tot 1868 voor hem niet zou verloren zijn gegaan; dat hij dus zich zelven tegenover politieke tegenstanders zou weten te bedwingen en met kalmte en waardigheid het gezag handhaven’.

Het is bekend, dat Heemskerk tot heden geweigerd heeft zich uit te laten over zijn plannen betreffende het lager onderwijs, op grond dat eerst het aanhangige wetsontwerp betreffende het hooger onderwijs moet zijn afgedaan. Men kan den Minister redelijkerwijze het recht niet ontzeggen om in de gegeven omstandigheden deze tactiek te volgen, vooral indien elke nadere uitlegging de twistappel moet zijn en de nadere verklaring blijkbaar meer wordt gevraagd om een nieuw wapen tegen den Minister te hebben, dan wel uit drang van overtuiging dat de verandering van de wet op het lager onderwijs zoo dringend noodig is. Ook al erkent men volkomen de wenschelijkheid van die wijziging, zal men toch aan den anderen kant wel willen toegeven, dat ook onder het bestaan van deze wet nog veel voor het lager onderwijs kan worden gedaan; en dat het onderwijs Heemskerk ter harte gaat, heeft hij bij verschillende gelegenheden getoond; en zijn de liberale Ministers steeds zulke toonbeelden van zorg en mildheid geweest ten opzichte van het lager onderwijs? De klachten zouden dan thans minder bitter zijn.

Toch wordt Heemskerk in beide verslagen hierom ‘uitgekleed’, zooals men 't zou kunnen noemen met een banale uitdrukking, die in dit verslag volkomen op haar plaats zou zijn geweest, terwijl van het wetsontwerp betreffende het hooger onderwijs wordt gezegd, dat ‘het na den loop dien de behandeling van dat wetsontwerp genomen heeft, nadat de Minister blijken heeft gegeven daaromtrent nauwelijks aan een enkel beginsel vast te houden, maar integendeel, gelijk bijvoorbeeld met opzicht tot het onderwijs in de godsdienstwetenschap aan onze hoogescholen, van het eene denkbeeld tot het andere over te gaan, - dat het meer en meer twijfelachtig wordt, of het hem gelukken zal die regeling tot stand te brengen’. Eenige regelen verder luidt het: ‘Voegt men daar nu bij, dat ook met opzicht tot andere onderwerpen de Minister van weifelmoedigheid blijken gegeven heeft, dan wordt de twijfel gewettigd, of hij wel de noodige regeerkracht en vastheid van beginselen bezit om met goed gevolg de behandeling van belangrijke wetsontwerpen ten einde te helpen brengen’.

De Minister is een man, die blijkens het gebeurde na de jongste verkiezing te Zutfen, ‘zich in zijn handelingen door den indruk van het oogenblik liet wegsleepen en het Staatsgezag niet goed wist te handhaven’.

De Koninklijke proclamatie van '67 wordt in herinnering gebracht en gezegd dat na de weigering van sommige ambtenaren om zich naar de circulaire van den Minister te gedragen, ‘de Minister zijn circulaire òf onmiddellijk had moeten intrekken, òf moeten toonen, dat hij het daarin uitgedrukt beginsel wist te handhaven’.

Wij staken de opsomming. Laten wij de beoordeeling der feiten daar, - waarop eveneens veel valt af te dingen, - dan draagt reeds de geheele inkleeding van de beide stukken het kenmerk van verbeten woede aan den eenen en bittere kleingeestigheid aan den anderen kant; toon en inkleeding herinneren geheel aan dat krantengeschrijf, dat meer en meer gebruikelijk wordt en zoo demoraliseerend werkt, voorzoover er acht op wordt geslagen. En zelfs als krantartikel zou het er ternauwernood door kunnen en door alle weldenkenden zijn afgekeurd als een geschrijf beneden de waardigheid van een fatsoenlijk man.

En wat moet dan het oordeel zijn, waar men te doen heeft met volksvertegenwoordigers, die staan tegenover de Regeering, staan in officieele betrekking, in openbare stukken, die ter kennis worden gebracht van het publiek? De heer Geertsema heeft in de openbare zitting deze stukken durven verdedigen en gezegd, dat werkelijk op deze wijze in de afdeelingen over de Regeering is gesproken. 't Zal wel zoo zijn, want de president van de commissie van rapporteurs moet het weten, - maar daarmede wordt van de beschuldiging van gemis aan fatsoen niets afgedaan; en indien in de afdeelingen werkelijk zulk een toon wordt aangeslagen, die voor koffiehuispraatjes nauw er door kan, dan kon toch de inkleeding er een meer bescheiden, meer fatsoenlijken vorm aan hebben gegeven.

Over fatsoen valt echter al even weinig te twisten als over smaak; vorm en inhoud daargelaten, zal iedereen toestemmen, dat zulke stukken alleen hun verklaring vinden, wanneer de volksvertegenwoordiging staat tegenover een Minister, wiens vonnis is geveld en die verwijderd m o e t worden. In dat geval moet men echter den eisch stellen, dat de oppositie de kosten heeft berekend, de krachten gemonsterd en er is voorzien in den toestand, die op de overwinning van straks moet volgen. Welnu, hiervan is tot heden niets gebleken; de krachten waren niet gemeten; nadat men sinds kort de teugels van het bewind had moeten overgeven om de reddelooze verdeeldheid en onmacht, wordt met een weergalooze onverbeterlijkheid opnieuw de trompet tot den aanval gestoken, zonder aan partijformatie, aan een partijprogram gedacht te hebben. Waarlijk, de klacht van de heeren dat de volksvertegenwoordiging tegenwoordig met te weinig achting wordt bejegend, is onbillijk; achting, mijn heeren, is geen artikel dat als een belasting bij de wet kan worden geïnd, achting laat zich niet dwin-

gen, als ja door u zelven, door uw achtbaarheid. Vindt ge ze niet, noch hier, noch elders, welnu, zegt tot u zelven: wij maken 't er naar.

Dit oordeel zou men eenzijdig, overdreven kunnen noemen, indien het alleen was gebouwd op de Voorloopige verslagen; deze konden zijn gemaakt op een mistigen dag, die op het humeur van de heeren afgevaardigden ook wel invloed zal uitoefenen; maar - het verdere verloop van den parlementairen strijd draagt hetzelfde karakter van ongeëvenaarde mate van stelsellоosheid.

Soms maakt het debat den indruk dat men gaarne Heemskerk, en desnoods ook het geheele Ministerie wil doen vallen, maar dat men op het oogenblik van den aanval tot het inzicht komt, dat men verkeerd heeft geteld, want A. is ziek, B. kan niet komen, en bij het geringe verschil van links en rechts, moeten alle neuzen meedoen. De misrekening baart agitatie en verwarring; ‘wij zijn gereed’, roept de een; ‘ik acht het vooralsnog niet wenschelijk het Kabinet te zien vertrekken’, meent de ander; ‘de Minister is niet anti-clericaal’, krijscht een derde; ‘ik behoud mijn stem nog voor’, merkt een vierde op, en onder dit wanluidend koor is er een die de slagen moet verduren, en dat is de Minister van Binnenlandsche Zaken, die een bedaarden dag heeft en weet dat al die woorden slechts woorden zijn, want de liberale partij heeft op dit oogenblik de meerderheid niet.

Een der jammerlijkste parlementaire comedies is wel gespeeld bij de beraadslaging over de aansluiting van den Rijnspoorweg te Rotterdam; men zal wel de meerderheid van alle partijen op zijn hand hebben, wanneer men in deze quaestie dus oordeelt, dat indien al 's lands belang niet zóó is benadeeld als dit door de liberale meerderheid is voorgesteld, de Minister van Binnenlandsche Zaken in elk geval onstaatkundig, zooal niet onhandig heeft gedaan door die zaak buiten de Kamer om af te doen, te meer daar de Kamer indirect bij de zaak werd betrokken door de onteigeningswet van de lijn Leiden - Woerden. De pressie, door de alvermogende Rijnspoorwegmaatschappij zelf uitgeoefend om de zaak buiten de Kamer te houden, bewijst reeds dat niet alles in orde is. Stelt men echter de vraag, of de Tweede Kamer na de voorbarigheid van de Eerste - wij hebben waarlijk aan één verpolitiekte Kamer reeds meer dan genoeg - wel deed met de zaak op nieuw en in dien vorm en te dier plaatse ter sprake te brengen, dan luidt het antwoord zeker beslist ontkennend; de onteigeningswet van den spoorweg Leiden - Woerden bood van zelf gelegenheid aan. Nu men uit de zaak een gemis aan constitutioneelen zin distilleerde, bleek de toeleg om een motie van wantrouwen te doen aannemen tegen den Minister van Binnenlandsche Zaken. Dat was zelfs zoo sterk, dat men den Minister van Financiën, den heer Van der Heim, die evenzeer in de zaak betrokken was, ook blijkens het votum van de Eerste Kamer en het daarop gevolgd verzoek om ontslag aan den Koning, trachtte onzijdig te doen verklaren, een poging, die jammerlijk mislukte door

het manlijk woord van den heer Van der Heim dat ‘hij voor alles te fatsoenlijk man was om aan zulk een raad gehoor te geven.’ Maar wij herhalen de straks gegeven opmerking: meende de liberale partij werkelijk dat op de quaestie van de aansluiting van den Rijnspoorweg een motie van wantrouwen m o e s t volgen, waarop een verzoek om ontslag, hetzij van één of twee Ministers, of van het geheele Kabinet niet kon achterblijven, dan diende zij eerst de kosten te berekenen. Kon men het land wagen aan nieuwe minister-crisis, vóór de meerderheid der Kamer van haar machtelooze verdeeldheid is genezen, vóór de liberale partij één program heeft, één hoofd? En ingeval van een bevestigend antwoord, bestond er op het oogenblik van het debat kans dat een motie van wantrouwen werd aangenomen, was de liberale partij daartoe sterk genoeg? Was dit het geval niet, dan was de houding van de liberalen onverantwoordelijk lichtzinnig en onstaatkundig. Heeft men in Kamer te doen met dobbelspel of loterij, dan hebben wij niets gezegd; maar een weinig overleg, een weinig berekening mag men toch wel eischen, en het bleek bij den aanvang der discussie dat van de 42 liberale leden 4 niet tegenwoordig konden zijn, terwijl men wist dat men op den Amsterdamschen afgevaardigde Godefroi niet kon rekenen, - ook Bastert stemde tegen de conclusie der meerderheid; - van de gezamenlijke minsterieelen ten getale van 28 miste men slechts één lid, den heer De Casembroot. Welken indruk moet het onder zulke omstandigheden maken, wanneer men een liberaal volksvertegenwoordiger, de heer Viruly, onder scherpe, meest persoonlijke aanvallen op het hoofd van het Kabinet, hoort verklaren, dat bij de liberale partij wordt gevonden een aaneengesloten meerderheid, die terstond de teugels van de Regeering kan aanvaarden? Voeg hierbij den uitslag der stemming, waarbij de Kamer zich onmachtig verklaarde deze zaak tot een einde te brengen, en na verwerping van alle moties genoodzaakt was de zaak op nieuw te stellen in handen van een commissie, dan wordt men wonderlijk te moede over zulk een verwarring, over zulk een stelselloosheid. Na hetgeen wij reeds van deze Kamer beleefd hebben, meende men 't kon niet erger. De feiten bewijzen het tegenovergestelde.

Enkele oogenblikken zou men meenen dat alles moest meewerken om ten aanschouwe des volks te vertoonen, hoe klein de Kamer kan zijn. Als voorbeeld kan dienen het incident-Kuyper. Dat een veldheer zonder leger veel ledigen tijd heeft en lust zich in de tactiek van andere korpsen te mengen, zal iedereen verklaarbaar achten, maar dat een man, die geen politiek verleden heeft en een politieke loopbaan zoekt door te pas of te onpas toe te geven aan allerlei invallen, en zijn genoegen betuigt dat de strijd nog niet is afgeloopen en van die gelegenheid gebruik maakt om den Minister zoetsappig ingekleede hatelijkheden naar het hoofd te werpen, is minder aangenaam voor anderen en vervelend vooral voor hem, die het mikpunt is van die aanvallen.

Wat kwaads lag er in dat de Minister van Financiën dien ‘geachten afgevaardigde’ gevoelig op zijn plaats zette door de opmerking, dat zulk een discussie voor hem veel aantrekkelijks kon hebben, die niets anders te doen had en alles, zelfs wat hem het dierbaarste was, had opgeofferd om dit bij te wonen, maar dat een Minister des Konings soms wel eens tevreden kan zijn als er een eind komt aan de discussie? Zou het niet verstandiger geweest zijn, wanneer de Kamer eens hartelijk gelachen had om de kijverij, toen de ex-domine zich na de verdiende berisping van den Minister ging aanstellen als martelaar? Belachelijk werd zeker het incident, toen de corypheeën van de liberalen den veldheer in bescherming gingen nemen en de heer De Roo de ‘bres’ er bij haalde en ging spreken van ‘o n s constitutioneel staatsrecht’! Waarlijk, kleiner kan het niet, en indien in onze Kamer meer zulke comedies ten tooneele worden gevoerd, kan zij nog dienst doen als kluchtspel en de belangstelling winnen van een natie, die nu geheel onverschillig schijnt geworden omtrent haar doen en laten.

Toen de algemeene beraadslaging over de begrooting van Binnenlandsche Zaken aan de orde kwam, kon men verwachten, dat de liberale partij het voorzichtiger zou aanleggen; bij de behandeling van de aansluiting van den Rijnspoorweg te Rotterdam was gebleken dat zij haar kracht had overschat; kon men geen meerderheid bijeen brengen om de begrooting van Binnenlandsche Zaken af te stemmen, dan was het wenschelijk dat men in de aanvallen op de Regeering met zekeren tact te werk ging en vooral waardig optrad; een Regeering die men om zekere reden niet vervangen kan, kan men moeielijk bestrijden zonder eigen aangezicht te schenden. Ook was hier en daar in de dagbladen, heel voorzichtig natuurlijk, met een enkel woord afkeurend gesproken van de wijze, waarop men den heer Heemskerk aanviel, die door de aanneming van het spoorwegontwerp een schitterende zegepraal behaalde. Maar neen, de algemeene beraadslaging draagt geheel hetzelfde kenmerk als de vorige discussie, niettegenstaande het spoedig bleek, dat niet al de liberalen aan den aanval wilden meedoen. Gunstig onderscheidde zich hierbij de heer Van Eck. De hoofden van de liberalen echter hadden het er blijkbaar op toegelegd, als ware 't een weddingschap, om hun woede tegen Heemskerk te luchten, als gold het hier niet de bespreking van de belangen des lands, maar het ‘dooddoen’ van een minder populair persoon in een dispuut-college. Alle oude en nieuwe grieven tegen Heemskerk werden ten berde gebracht, soms in would-be geestige zetten, met uitdrukkelijke betuiging dat men zijn stem zou uitbrengen tegen dezen Minister, zonder in hem de Regeering te willen treffen. De ‘travers’-quaestie werd opgehaald met de heele geschiedenis van het Thorbecke-standbeeld, al konden de afgevaardigden weten dat er een bijzondere reden was waarom de Haagsche Gemeenteraad en de Minister van Binnenlandsche zaken zoo en niet anders in deze zaak hadden gehandeld. Zelfs het humeur van den heer Heems-

kerk werd er bij gesleept en er ontbrak slechts nog maar aan dat ook mevrouw Heemskerk op de parlementaire planken werd gebracht om den invloed, dien zij mogelijkerwijze op de politieke aspiraties van haar echtgenoot zou kunnen uitoefenen.

Wie met de fijne schakeeringen van onze liberale - fracties kunnen wij niet zeggen, maar - clubjes bekend is, weet dat men een zekere beteekenis moet toeschrijven aan de woorden van den heer Geertsema. De wonderlijkste tegenstrijdigheid mengt zich in de rede van dezen afgevaardigde dooreen, met persoonlijke aanvallen op den heer Heemskerk. De politiek van het Kabinet concentreert zich in den Minister van Binnenlandsche zaken, maar - alleen de Minister van Binnenlandsche zaken wordt aangevallen, niet de andere leden van het Kabinet. Toch volgt na den aanval de verklaring dat de tijd nog niet gekomen is om dit Ministerie omver te werpen; dit laatste wordt zelfs, en niet onjuist gemotiveerd; ‘het besef van het onhoudbare en schadelijke van de samenwerking van de beide kerkelijke partijen met enkele conservatieven is nog niet genoeg in de natie doorgedrongen; het is ook niet voldoende, - zoo luidt het, en zonder bewijs, - dat de liberalen het thans op de hoofdpunten van de politiek e e n s z i j n en de m a c h t g e v o e l e n om weer te “regeeren”, maar het is ook noodig, dat het bewezen is, dat de natie op die kracht voldoende vertrouwen heeft. De liberalen moet het oog houden op de toekomst en die toekomst voorbereiden, maar daarbij tolérer le present. De liberalen moeten onderling vergeten de kleine en persoonlijke veeten en intusschen tolereeren dit Kabinet, waarvoor geen sympathie bestaat bij de liberale partij.’ De heer Geertsema verklaarde ten slotte zich van zijn kant, - d.i. van de zijde van de ‘sommigen’ van de ‘anderen’ - ‘bereid met den Minister zoolang mogelijk in 's lands belang mee te werken, maar meende dan ook gerechtigd te zijn van den Minister te vorderen, dat hij die onmogelijkheid niet schept en eenigszins aan zijn wenschen te gemoet komt.’

Gelukkig is er in de zaal van onze volksvertegenwoordiging geen beeld der logica; ware dit het geval geweest, het zou de oogen wellicht verdraaid hebben. Een Ministerie, de Regeering ondersteunen, en die Regeering tevens op alle mogelijke wijze aanvallen, haar op de kleingeestigste wijze uitmaken, haar elken moreelen steun tegenover de natie ontnemen; iemand als regeeringspersoon onmogelijk maken en hem toch verzoeken om te blijven; verklaren dat de liberalen 't eens zijn, en hun op het gemoed drukken hun kleine, hun persoonlijke veeten te vergeten?! - van den heer Geertsema kon men dit het allerminst verwachten; hij is zelf Minister geweest, heeft al de nadeelen ondervonden van een oppositie, die feitelijk geen overleg wil en het regeeren onmogelijk maakt.

Het is den lande overbekend, dat de liberale partij het de liberale Ministeries onmogelijk heeft gemaakt om te regeeren, - het is bekend

dat achtereenvolgens al de punten van het liberaal program zijn in behandeling geweest en afgestemd met behulp van de liberalen, waarvan de een den ander niet achter de groene tafel kon dulden; vandaar overal het gevoel van malaise; vandaar dat het volk den spot drijft met zijn vertegenwoordigers en de Tweede Kamer de kibbelkamer noemt of het dispuut-college op het Binnenhof. Die malaise zal wel ophouden, zegt de heer Van Houten, als het algemeen stemrecht maar wordt ingevoerd en de groote vraagstukken in de Kamer aan de orde komen. Maar er zijn groote vraagstukken geweest, maar zij werden afgestemd.

Neen, zegt Kappeyne, 't ligt niet aan het kiesstelsel; de malaise komt van de Regeering, waarvan deze Minister van Binnenlandsche Zaken de ziel is, maar waarvan de gedachte aan niemand is bekend. Die uitlegging van den tekst is zeker stout, maar het laatst verleden van de houding van de liberale partij onder de liberale Regeeringen ligt nog te versch in het geheugen dan dat zulk een kunstgreep opgang zou maken.

Inderdaad, wanneer men de houding van de liberale partij in onze Kamer een weinig meer van nabij beschouwt, dan kan men niet anders getuigen, dan dat zij opnieuw een jammerlijke rol heeft gespeeld; aan haar zeggen en doen ontbreekt waarheid, waardigheid en consequentie; er is in de laatste jaren genoeg voorgevallen om die partij te doen leeren, maar zij blijkt niets geleerd te hebben. Haar onhandigheid is even groot als die van den heer Heemskerk, wanneer hij geagiteerd is. Toen de helft van de Kamer zou aftreden, hebben wij gezegd: kiest andere mannen, neemt liberalen, die in de persoonlijke veeten niet betrokken zijn; 't is de éénige mogelijkheid om een anderen toestand te verkrijgen. De kiezers moesten 't weten, en zij hielden zich of zij 't wisten, en zij herkozen dezelfde mannen alsof er niets ware gebeurd. Wie nu recht van klagen hebbe, de kiezers niet; zij hebben loon naar werken. Maar het volk, niet achter, maar voor de kiezers heeft het recht het leugennet te verscheuren, op den valschen toestand te wijzen en de phrasen van het Binnenhof te ontleden. Een liberale partij, die dus handelt, matigt zich dien naam verkeerd aan; historisch kan zij dien naam dragen, feitelijk is zij anti-liberaal, want zij houdt den vooruitgang tegen.

De gevolgen van de handelwijze van de liberalen konden dan ook in de Kamer zelf niet achterwege blijven; de heer Heijdenryck gaf daarover een critiek even eenvoudig als scherp, toen hij verklaarde deze Regeering te zullen steunen niet uit sympathie, maar uit vrees voor regeeringloosheid, daar het hoogst twijfelachtig was of de liberalen de Regeering konden aanvaarden, ook blijkens de beraadslaging over de begrooting van Binnenlandsche Zaken. Is, zoo vroeg hij, ‘is de heer Geertsema het eens met den heer Van Eck? Is de heer Van Eck het eens met den heer Van Houten? Zou de heer Jonckbloet een Kabinet Geertsema wenschen? Als de liberale partij gereed is, waarom komt zij dan niet met een program voor den dag?’

Den Minister van Binnenlandsche Zaken zal men de eer moeten geven, dat hij tegenover de aanvallen van deze oppositie steeds een waardige houding heeft bewaard, al waren de persoonlijke aanvallen van dien aard, dat iemand zijn geduld er bij kon verliezen. 't Zou hem weinig moeite hebben gekost om de aanvallen te betalen met gelijke munt, waartoe de geschiedenis van de liberale partij ruimschoots aanleiding geeft. Waardig was vooral het laatste woord, waarmee de heer Heemskerk de algemeene beraadslagingen van de begrooting van Binnenlandsche Zaken besloot: ‘Acht de Kamer een crisis noodig, zij spreke het duidelijk uit; maar zoo niet, dan make zij ons het regeeren ook niet opzettelijk moeilijk door voortdurende disputen’.

En het einde van die hatelijke verslagen, van die persoonlijke discussies was, dat de begrooting van Binnenlandsche Zaken werd aangenomen met... 54 tegen 24 stemmen. De overwinning van Heemskerk zou nog grooter geweest zijn, indien hij niet een oogenblik te voren zich op een inderdaad ongelukkige, en voor 't minst onpolitieke wijze had verzet tegen het voorstel van den heer Moens tot oprichting van drie nieuwe kweekscholen. Dit voorstel werd tegen den zin van den Minister aangenomen met 42 tegen 33 stemmen(*).

Verdient de houding van de liberale partij tegenover de Regeering vooral om den vorm scherpe afkeuring, dit is te meer te betreuren, omdat zij nog steeds de meerderheid vormt in onze Kamer, w a n n e e r zij vast eengesloten is. Men zou zich over dien voortdurend achterlijken toestand kunnen troosten, indien er overigens meer klaarheid kwam in den toestand, maar ook ten opzichte van de andere partijen en zaken heeft de openbare beraadslaging ons niets geleerd. Het is soms of onze Kamer geheel geisoleerd is, afgesloten van den grooten stroom zoowel van het politieke als het sociale leven van Europa, en het eigenaardig bestaan daar op het Binnenhof moet worden voortgezet totdat de ontbindende krachten een eind maken aan het leven. Men wijt de onzuiverheid, de dubbelzinnigheid, de onwaarheid van den toestand aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, maar vergeet, dat men met een algemeen ziekteverschijnsel te doen heeft. Men beweert dat er in deze Kamer nog altijd een conservatieve partij bestaat; de

(*) De mindere betrouwbaarheid van den Minister van Binnenlandsche Zaken op het stuk van onderwijs bleek wel 't duidelijkst bij de indirecte ondersteuning van het voorstel Kuyper c.s. tot het uitloven van premiën aan bijzondere onderwijzers voor het africhten van kweekelingen. De bedoeling van dit voorstel is duidelijk: het geldt indirecte ondersteuning van het bijzonder onderwijs. Nu verklaarde de heer Heemskerk zich wel tegen het voorstel, maar alleen uit een financieel oogpunt; wat het beginsel betreft achtte hij het voorstel zonder bezwaar, daar de bedoeling van den wetgever niet kon zijn om het bijzonder onderwijs buiten de wet te sluiten. Wij zouden juist van een tegenovergestelde opinie zijn, *f* 30.000 is zulk een som niet op een begrooting, maar i n b e g i n s e l zouden wij tegen den post zijn, omdat het hier geldt de ondersteuning van c l e r i c a a l onderwijs. Men onderscheide hier wel: niet alle bijzonder onderwijs is clericaal onderwijs; er is bijzonder onderwijs, dat wij gaarne zien steunen; maar de Staat bevordere nooit dat onderwijs, dat strekt om het gezag van den Staat te ondermijnen, dat de volksontwikkeling tegenhoudt door aankweeking van bijgeloof en domheid. Waarom werd dat onderscheid in de Kamer niet ruiterlijk uitgesproken? Is men daar bang het woord clericaal te gebruiken?

eer van die partij is echter alleen opgehouden door den Minister van Binnenlandsche Zaken, die op een ietwat zonderlinge wijze conservatieve en progressistische beginselen wilde vereenigen. Door de liberalen is geen enkel bepaald program, of zelfs een deel daarvan besproken, met uitzondering alleen van den heer Van Houten, die een lans brak voor het algemeen stemrecht, dat men hier voorloopig kan laten rusten. Aan den Minister van Binnenlandsche Zaken werd daarbij de belangrijke verklaring ontlokt, dat hij de vertegenwoordiging der capaciteiten wenschelijk achtte.

Het meest bestaat echter de dubbelzinnigheid bij en tegenover de Ultramontaansche factie; men weet welke denkbeelden deze afgevaardigden, leden der zwarte Internationale zijn toegedaan; de Syllabus is hun eigenlijke grondwet en er is geen enkele reden om te veronderstellen, dat de Nederlandsche afgevaardigden van klein Spanje er anders over zouden denken dan hun geloofsgenooten elders, of het onderscheid zou moeten bestaan in hun meerdere stilzwijgendheid. De heer Van der Hoeven heeft den naam genoemd van K a t h o l i e k e p a r t i j, en men weet overal in Europa, wat men daaronder moet verstaan, maar hij heeft zich gewacht voor een programsontvouwing. Wat nog merkwaardiger was, de heer Heijdenryck negeerde den heer Van der Hoeven als hoofd van de Katholieke partij, maar trad nog minder in een uiteenzetting van beginselen. Wij weten echter wat wij van deze mannen te wachten hebben, die hun wachtwoord van elders ontvangen, en wellicht beschouwen zij hun meedeelingen zelf als overbodig. Die stilzwijgendheid is dan ook geen reden voor regeering of afgevaardigden om het partij-kiezen in de clericale quaestie, die geheel Europa in spanning houdt, uit te stellen. Ten opzichte van den Minister van Binnenlandsche Zaken had men reden zijn verwachting niet hoog te stemmen; met zijn verklaring dat er geen verband bestaat tusschen de Regeering en de Katholieke partij komen wij niet veel verder. Wij moeten echter protest aanteekenen tegen de voorstelling van den Minister, dat hij zich de prinsen van Oranje tot voorbeeld neemt die geen onderscheid maakten tusschen de verschillende gelooven. De prinsen van Oranje lieten de burgers vrij in hun geloof, maar niet de Spaansche factie, en daarmee moet men de Ultramontaansche partij van onzen tijd gelijk stellen; het is hier niet te doen om het geloof, maar om het streven naar heerschappij in den Staat onder den dekmantel van kerkelijke belangen te bevorderen. Daartegen moet de Staat zijn waarborgen nemen. Door de meeste afgevaardigden is echter dit belangrijke punt stilzwijgend voorbijgegaan; ja men trachtte ook hiervan een parlementair spel te maken door de beide soorten van clericalen tegen elkander in het harnas te jagen, - een spel waarbij de antirevolutionaire veldheer zich vangen liet.

Een oogenblik scheen 't of de quaestie ernstig ter sprake zou komen; 't was bij de behandeling van de begrooting van Justitie; de wijze

waarop de heer Kappeyne opkwam voor de wenschelijkheid van een regeling van de erkenning der geestelijke orden, verdient zeker hulde, al strookt deze houding van den afgevaardigde weinig met die van het vorige jaar, toen hij op liberaliseerende wijze de hand toestak aan de Katholieken om als vanouds weder een bondgenootschap aan te gaan. Toch zou men de vraag mogen doen, of bij deze zaak, die vooral nu wij uit Duitschland met geestelijke zusters en broeders worden overstroomd en de Oostelijke rand van ons land als door zwarte sprinkhanen kaal gegeten wordt, niet meer aandrang had kunnen worden gebezigd tegenover de lauwe houding van de Regeering, die niets doet en verklaart niets te kunnen doen. Een deel dier kracht, die gebezigd werd om den Minister van Binnenlandsche Zaken te vervolgen, een deel dier scherpzinnigheid, waar het punten geldt van de zoogenaamde conservatieve politiek, en het debat had een ruimere plaats ingenomen. Maar men mag den heer Kappeyne geen verwijt maken van hetgeen de geheele liberale partij en ook de conservatieve geldt, van namelijk geen oog te hebben voor hetgeen onzen tijd beweegt en drijft.

Maken wij nu de rekening op van het parlementaire werk, dan moeten wij ons verblijden, dat er in weerwil van den treurigen toestand nog zooveel tot stand kwam, dank zij de bekwaamheid en tactiek van den Minister van Binnenlandsche Zaken. De nieuwe staatsspoorwegen voorzien in een lang gevoelde behoefte en wanneer straks de onteigeningswetten van de spoorwegen Leiden - Woerden en Rotterdam - Houten zijn aangenomen, zijn onze middelen van verkeer op een wijze verrijkt, die in grillige tegenstelling staat met de lamheid in onzen politieken toestand. Niemand zal weigeren aan den Minister van Binnenlandsche Zaken hulde te brengen voor zijn voortvarendheid op dit gebied. De aansluiting zoowel te Rotterdam als te Amsterdam, wanneer zij straks is tot stand gekomen, zal een van de goede bladzijden vormen uit de geschiedenis zijner Regeering. En wanneer wij bij den aanvang van een nieuw jaar aan optimistische verwachtingen willen toegeven, schijnt het ons niet onmogelijk, dat nog andere vruchten, o.a. de nieuwe wet op het hooger onderwijs aan den verdeelden boom zullen rijpen. De reorganisatie van de liberale partij lijkt ons nog verre af; en deze zal wel doen eerst zich de lessen van het verledene ten nutte te maken, vóór zij weder aanvallend optreedt en door onberaden ingediende wetsontwerpen in de eerste plaats van haar bekenden oppositiegeest doet blijken. Van weerszijden is overleg noodig en bezadigdheid, wil het volk vóór de kiezers vertrouwen stellen in de wijze, waarop 's lands zaken op het Binnenhof worden behandeld. De Kamer moet begrijpen, dat zij, waarheid en waardigheid met voeten tredend, niets leerend of afleerend, het constitutioneele stelsel zelf in gevaar brengt.

15 December '75.

NOORMAN.

Letterkunde.

E. Douwes Dekker en D. Post, door Aart Admiraal.

Toen de schrijver der *Ideën* den brief van den student D. Post te Leiden had beantwoord, zeî elk dien ik er over sprak: Multatuli heeft Post vermorzeld. Ik zag destijds geen kans die vermorzeling in te zien. Daarna heb ik die briefwisseling ingelegd. Twee en een half jaar. Men kan te vroeg, te snel over iets oordeelen. 't Was een gewichtige zaak waarover de brief van Post had moeten loopen. Multatuli had met al de bitterheid, die hem kenmerkte en waarover niemand zich mag verwonderen, de nieuwere godsdienstrichting hevig aangevallen, de predikanten verguisd. Daarover meende Post hem te moeten schrijven. November 1872 schreef hij een in zijn soort schoonen brief, die in 't voorjaar van 1873 werd beantwoord. 't Is nu wellicht de juiste tijd, deze zaak te bespreken. Post is gevestigd predikant; Multatuli is de poëet laureat van den dag. Post is op den barren weg van hoofd- en hartebrekens om den wil der richting waarvoor hij zeide te willen leven; Multatuli heeft de eerste schreden gezet op den breeden weg der bedwelming en houdt zich bezig met het vergeten van de zeventien jaar. Post zal de kracht zijner richting met zijn leven gaan bewijzen; Multatuli, dien het weerbarstig lot niet heeft kunnen buigen, wien een duivelsch zwijgen op zijn geschrei niet heeft kunnen dooden, loopt gevaar zich te laten bedwelmen - o, zachte dood! - door wierook uit die zelfde vaten van ongerechtigheid die hij meende te hebben stukgeslagen. Wij, jeugd van toen, publiek van heden, vergeten echter de klewangwettende krijgsliederen niet en vragen gerechtigheid. Gerechtigheid voor Saidja, voor Adinde, voor hun ouders, voor hun kinderen; gerechtigheid voor den man die voor dit alles bad en leed, die streed en niet bezweek. Wij vreezen ondanks het sterk

nagerecht van den vierden Havelaar zeer, dat Simson de haren door Delilah zijn afgesneden en afgesneden blijven vóór hij den ganschen dagonstempel heeft naar beneden gerukt. Maar wij, jongeren van toen, mannen van heden, wij zijn nog niet bedwelmd en waken.

Ik stel er prijs op, die woorden vooraf te laten gaan, opdat allen, die zich schuldig hebben gemaakt aan plichtverzuim jegens plichtvergetenen en nog steeds zich schuldig blijven maken aan weigering van openbare genoegdoening aan Max Havelaar en zijn lotgenooten, - duidelijk mogen verstaan, dat het tegenwoordig geslacht de aanklacht overneemt. Ik ben verplicht hierop nadruk te leggen omdat zij, tegen wie de aanklacht is gericht, alle afleidingen aangrijpen, gelijk drenkelingen stroohalmen, om de aanklacht te verdagen; en ik wil door dit opstel niet gerekend zijn tot de medeplichtigen die zulke afleidingen verschaffen. Ik laat die rol over aan Dr. Van Vloten en voorts aan de ‘mooivinders van Vorstenschool,’ van ‘Koffieveilingen.’ Ik vind die Koffieveilingen vreeselijk, ontzettend, moorddadig.

En vreeselijk, ontzettend, moorddadig vind ik de wijze, waarop Multatuli tegen godsdienst, - met name tegen haar nieuwere richting, - is te werk gegaan: de eenige geweldenarij - die niet door D^{r}. van Vloten in zijn bakerboekje tegen Multatuli is gewraakt. - En wie heeft dat zwijgen niet verstaan.....

Wie de geschiedenis van Wouter leest tot waar de slijkmassa, vervat in de *Ideën* N°s 932-943, haar dreigde te versmoren, staat verbaasd over een bron, die op 't eene oogenblik in den vollen zin van 't woord water des levens en 't ander oogenblik enkel modder geeft. Zoodra juffrouw Pieterse was verhuisd ‘naar een fatsoenlijke buurt’ en haar dochter Gerritje Sertrude noemde, schijnt de dichter boos te zijn geworden, 't zij dan over die verhuizing of - over iets anders. Welk een verkwikking was 't ons, - wien toch eenmaal zijn groote aanklacht onvergetelijk in 't bloed is gevaren, om die veilige plaats niet te verlaten dan op de stem der natuur: *hun is recht geschied* - toen hij de bitterheid der ideën afwisselde met deze woorden: Lieve Fancy; wilt gij mij een sprookje voorzeggen? En toen het sprookje kwam, het schoone sprookje van Woutertje en Femke! 't Was hemzelf een verkwikking, want hij bad er om; reden genoeg om ons met hem te verkwikken, wij die toch ook moê waren. Meer om zijnen dan om onzentwil verblijdden we ons. Van waar dan die vreeselijke losbarsting en uitbraking, die Wouter en Femke voor hun leven moest doen vreezen, - die De Geyter en Multatuli onwaardig, noodeloos en tevens vergeefs een groot en goed deel van het Nederlandsche volk moest doen verbleeken gelijk eenmaal Sjaalman was verbleekt onder de slijkspatten

van Droogstoppels gerij? Ik mocht althans zeggen, zoolang die ideën duurden: ‘ik woonde in de buurt van een berg die rookte. Bij 't opstaan 's morgens zag ik dien berg en wat hij uitblies. Een half uur later zag ik hem weer, met zijn rook. Wat later, 't zelfde. Den volgenden dag, 't zelfde. Weken, maanden achtereen, twee jaar lang, iederen dag, ieder uur, ieder oogenblik zag ik hetzelfde. De berg stond er en blies rook’ (Idee 160). Maar als alles in de natuur, alle vreugd, alle lijden, zoo hadden ook deze vulkanische verschijnsels hun geschiedenis. Verbitterd en dus gevoelig op alle punten, stond hem alles in den weg. Alles raakte zijn voelhorens en hij trok ze niet in. 't Is een natuurlijk zwak van ons allen dat wij niet het allereerst naar de edele trekken zoeken in iemand die ons beleedigd heeft. De maatschappij had Multatuli beleedigd; zij had dus slechts gebreken voor hem. Hij, van geboorte een denker, beproefde zijn vijanden 't allereerst op het punt harer denkkracht en waarheidsliefde. Hij wilde haar van haar gebrek daaraan bewust maken en zóó doen gevoelen dat zij 't niet loochenen kon. Dit gelukte hem door zijn groote bekwaamheid in 't denken, door zijn sterke liefde voor de waarheid, door zijn diepen haat tegen zijn vijandin. Het gelukte hem, haar verachtelijk te maken, haar, die hem had miskend. Welk een genoegdoening voor hem! In zijn aard is de mensch wreed. Maar ook de maatschappij - een som van wreede menschen - is wreed. Hij had het ervaren. Daarom tastte hij haar vooral aan in haar verstomping, zooals hij haar godsdienst noemde. In 't eerst deed hij dit als denker, kalm, scherp, logisch. ‘Waar ge een godgeleerde hoort spreken over dogma, wees voorzichtig’ (100). ‘Men meent dat ik opsta tegen *alles.* Dat is de term. Och, als men wist hoeveel dingen ik voor heilig houd!’ (253) ‘Er zijn weinig in de geschiedenis vermelde personen... er zijn er géén, die ik zoo liefheb als Jezus. Och, ik wou hem zoo graag kennen in zijn fouten.’ (266). ‘Waarheid, heeren, waarheid! Dat gij erkent: “onze *coup* is mislukt!” Goed. Maar pas op, de niet-godgeleerden, zooals gijlieden de menschen noemt die geen handwerk maakten van godsdienst, die niet-godgeleerden zijn zeer oplettend geworden. Er zijn er die IDEëN schrijven zonder de minste god of andere geleerdheid. Dat ziet ge’ (371). Ieder leze zijn beschouwing over Meijboom's Evangeliespiegel en Zaalberg's zestien taartjes om zich te overtuigen, dat geen alsem daarin is en dat de denker recht heeft om alzoo te spreken. Wij kunnen van een ander gevoelen zijn - en dat zijn wij - maar wij mogen van deze aanvallen niet zeggen dat zij den denker en ernstigen waarheidszoeker niet passen. 't Moet zelfs erkend worden dat die ontledingen hoogst bekwaam zijn bewerkt en dat er niet veel anders dan verschil van denkwijze tegen kan aangevoerd worden. Hier mag althans geen spraak zijn van rook, veel minder van slijk.

Maar wat geschiedt?

Iemand zegt van Multatuli, in de aanwezigheid van vele Javaannuttigen behalve van hemzelf, den grootsten van allen - dat hij op een onaangename wijze uit de dienst geraakt is. Dit onaangenaam gezegde komt hem ter ooren. Hij is van verbolgenheid zichzelf geen meester. Op twee uiterst gevoelige punten wordt hij andermaal gekrenkt: vooreerst als Havelaar; ten anderen - daar hij den spreker hield voor een modern predikant te Amsterdam - komt die krenking hem van de zijde der moderne richting!

Als gij 't slot leest van Idee 931, - een slot dat schijnbaar geen zin heeft, en gij leest terstond daarop het slot van 932, dan ziet gij wat den vulkaan bezig is te doen koken: 'Havelaar, n.l. *zeî zijn dienst op.*' Sla nu maar over wat hij van 'principes' zegt; dan bewijst ge den schrijver een dienst. Immers dezelfde 'principes' die hem tegen generaal Van Damme deden opstaan, werden in dien opstand niet verslagen, want zij stonden nog in vollen bloei toen Havelaar zijn brief aan den resident schreef waarin hij aandrong op overbrenging van den Regent naar Serang, daar hij volgens zijn 'principes' dien regent niet meer sparen kon. Ik wil niet aannemen dat Multatuli die 'principes', die de kracht en den gloed van zijn geheele optreding uitmaken, heeft laten varen. Hij kent op dit punt zichzelf niet; wij zijn dus zoo welwillend 933-936 over te slaan. Wij komen dan aan dat fraaie Idee 938, dat den krater opent en waar hij den Vlamingen, die geluksvogels door hun niet-weten wat een 'modern dominé' is, dingen vertelt die hen uit dien gelukstaat dreigen te dringen. 'Geloof me, dus raast de krater aldaar, geloof me, beste oprechte liberale Vlaming, men kan de religine der modernen honderdvoud aanlengen met de onschuldigste bestanddeelen, vóór ze in moordkracht hoeft te wijken voor 't Jezuïtisme. Gij, vrienden der menschheid in België (sic) gij voorstanders van vooruitgang (sic, sic) ge beklaagt u over de Katholieken? 't Zijn engelen. Over de Ultramontanen? 't Zijn aartsengelen. Doe me 't genoegen, den eersten priester, dien ge ontmoet, namens mij te omhelzen. En wilt ge daarna leeren uit den grond van uw hart: leve VEUILLOT! te roepen, kom dan in Holland en blijf er een jaar. Daar zullen de modernen u doen inzien dat die man vergelijkenderwijze een kraamkind van onschuld is. Ik laat nu in 't midden of hij ook doorgaande liegt. Het valt me moeilijk dit te gelooven, omdat er uit huichelarij niet zooveel talent - in gewonen zin - zou kunnen geput worden, als hij blijken geeft te bezitten. Modernen hebben een heel ander soort van bekwaamheid die alle talent overbodig maakt. Indien Veuillot liegt, dan blijft het toch waar dat hij tracht konsekwent te zijn of konsekwent te schijnen. De modernen geven zich die moeite niet.'

Zoo raast de krater voort en kookt en spuwt tot we 't geluid eindelijk reutlend hooren wegsterven in die honderd en zeven grafschriften op Thorbecke, wier walm slechts wordt overtroffen door het zieden van den haat.

Ziedaar wat Dr. Post bewoog tot schrijven van zijn brief aan Multatuli. Had Post er op gezwegen, wij zouden allen, die waarachtige vrienden van Havelaar zijn, de bulderideën beschouwd hebben als ongeschreven. Wij zouden ze hebben overgeslagen gelijk zijn Ideën over geen principes. Want mocht het al waar zijn van enkele Ideën dat de schrijver ze soms twintig keer heeft nagezien, omgewerkt, afgeschreven, die groote schrijversdeugd geldt niet voor het hier aangehaald gehuil. Neen, bij Saidjah, bij *de Sainte Vierge*, bij *Omikron*, bij *Hanna*, neen. In ziedenden toorn heeft hij al deze vloeken uitgebraakt. Er zijn sporen in van zinsverbijstering, van waanzin. Ware De Geyter een vriend van nog andere dan de Belgische menschheid geweest, hij zou dit terstond hebben gevoeld en hij zou tot den krater gesmeekt hebben: zwijg en tot de hitte des toorns had hij bekoelende en troostende woorden gesproken. Hij zou, als De Genestet, gevraagd hebben: vloek met Variatie en met Multatuli: zeg niets zonder geest. Wie ontdekt hier afwisseling in 't schelden? Wie vindt hier geest? De afwezigheid van beide bewijst het best dat hier geen norm was. Multatuli was in den toestand van Hamlet: *overthrown.* Ik doe niets af van zijn recht om toornig te zijn; ik wil zelfs overslaan dat hij al deze bombarie uithaalt tegen een modern predikant die niet bestond. De vergissing is reusachtig lachwekkend, maar ik breng ze niet in rekening. Ik vraag alleen: heeft ooit een Multatuli 't recht, geesteloos te zijn? Het recht, De Geyter te verleiden, Ultramontanen om den hals te vallen! De religine der moderne predikanten honderdvoud moorddadig te noemen? Aan deze deels tropische, deels komische vergrijpen maakt hij zich schuldig.

Daarom had ik deze geheele papierbemorsing in de doos willen doen.

Post niet. Hij vereert Multatuli en maakt nochtans melding van 't baldadig getier. Het zij zoo.

Zijn brief is ernstig, krachtig edel. Post acht en bemint Multatuli; daarom meent hij op goede gronden te mogen vragen of dat schelden tegen de modernen ophoudt. ‘Gij moogt wie achter u gaan aanprikkelen door spot, straffen met sarkasme, maar beleedigen moogt gij hen niet.’ ‘Man van groote gaven en ruimen blik, gij zijt (in de kwestie der modernen) eenzijdig; willens en wetens werpt gij een smet op vele brave menschen; gij hebt *hier* de waarheid niet gesproken.’

‘Zeer zeker stellen de modernen moraal niet *tegenover* godsdienst. Zijn ook de moderne leeraars gebonden aan den Bijbel, zij doen niet anders dan gij, Multatuli! Zij kiezen ware en schoone teksten uit het oude boek (al houden zij 't evenmin als gij voor heilig) en houden een preek over die woorden. (Vrije arbeid.) Bindt men hun vóór de strijd begint, de eene hand op den rug, dan blijft hun nog een tweede over om te strijden voor de waarheid. Zóó hoop ik eenmaal zelf te doen.’

De geheele toon van dezen brief is vol gevoel. Een heilige verontwaardiging doet sommige gezegden gloeien. Het hart ligt er in van den jongen, oprechten en gegriefden discipel. Er schreit teleurstelling in. Geen wonder. De bewonderaar van Havelaar en de trouwe volger van Kuenen worden wreed gescheiden. 't Is zelfs de vraag of die bloedige scheiding den warmen Post op enkele oogenblikken niet zoo vlijmend heeft doen schrijven als ooit Multatuli op het toppunt zijner polemieke kracht. Hoe dit zij, Multatuli is kenner op dit punt en hij heeft het schrijven van den jongen Post de eer bewezen die het toekwam. Maar ook heeft hij er van gezegd - naar waarheid, helaas! - dat het de zaak der modernen geen schrede verder brengt en dat - schold Multatuli met recht, hij dat recht nog ongeschonden heeft behouden. Vandaar dan ook, dat Multatuli zijn aanvallen niet behoefde te verdedigen of te wijzigen of in te trekken, want zij bleven ongedeerd. Alleen heeft hij noodig gevonden, eenige drogredenen aan te voeren om te bewijzen dat hij niet gescholden maar gekwalificeerd heeft. (1031).

Post schrijft dan ook inderdaad niet over de zaak, waarvoor hij in zijn eerste ontroering de pen had opgegrepen. Rakelings gaat hij ze voorbij of stapt er in zijn gloeiende drift over heen. Waar hij zeide: ‘Wie achter u aankomen, moogt gij aanprikkelen door spot, straffen met sarkasme, maar gij moogt hen niet beleedigen,’ - daar roerde hij de zaak aan; daar was de plaats geweest om haar krachtig te stellen tegenover het nietswaardig en geesteloos geschreeuw in Idee 938 e.v.v.

‘Wie achter u gaan die moogt gij niet beleedigen.’ Rijke tekst. Ik, zegt Post, en met mij allen die gij moderne leeraars noemt, wij komen achter u aan.

Wie gevoelt niet dat het er hier op aankomt of zijn tegenstander dit aanneemt? Want als dit door hem wordt erkend, dan mag hij ze niet beleedigen; hij mag hen ook niet prikkelen door spot, niet straffen met sarkasme. Hij moet hen aanvoeren en door leer en voorbeeld aanvuren. Hij moet hun - dit heeft Post terecht geëischt - zijn leven vertellen; ‘dan roert hij de rechte snaar aan voor wie achter hem aankomt.’

‘Vertel ons uw leven van Amsterdam - of van de Grieksche kraam op de Westermarkt - tot aan Lebak, zoo had Post hier ongeveer kunnen schrijven. Vertel ons dit gelijk Paulus zijn leven vertelde aan de hem vijandige Joden en Romeinen, en gij zult ons bezielen met heilige hoogachting voor uw persoon en uw zaak; gij zult ons kracht geven om voor waarheid, licht en recht te strijden; want wij zijn u op de hielen. Wij modernen (och, wat doet de leus tot het recht der zaak) wij, modernen, hebben het licht lief als het leven. Wij hebben gezien dat godsdienst en lichtgevaar soms één zijn en daarom streven wij er naar, godsdienstig te zijn en het licht te handhaven. 't Is een

teedere zaak en daarom zijn wij omzichtig. 't Is een zware taak, daarom doen we soms zoo onbeholpen.

Gij, Multatuli, stelt u op een vrij, op een zeer hoog standpunt, zoo hoog en vrij, dat wij - die toch ook niet geluierd hebben - u soms niet verstaan; hoe zou de groote menigte u begrijpen? Welnu, deze menigte naar de maat harer ontwikkeling te helpen vooruitgaan, daarom is 't ons te doen. Dit hebben wij ons ten levenstaak gesteld. Gij ook. Op allerlei wijzen, in allerlei toonaard en met geest hebt ge gezegd, dat ons volk onderwijs ontbreekt en levensgenot. Wat willen wij anders dan in dat gebrek voorzien? Geef eens een voorbeeld dat wij 't volksonderwijs niet behartigen. Indien gij dit niet kunt - ik vertrouw van u dat ge 't anders in uw stemming van 938 zoudt hebben gedaan - ligt dan daarin niet eenigszins een bewijs dat we u op de hielen volgen?

Ga gij maar voort met uw ontdekkingen op 't gebied van 't denken en gevoelen, wij leeren gaarne van u en erkennen, dat we meer hadden moeten denken ons leven lang. Maar al hadden wij dit gedaan, dan nog zouden wij godsdienstig, ja wij zouden godsdienstiger zijn. Wij zouden dan, helderder dan heden, inzien dat de mensch niet zonder godsdienst leven kan. Gij hebt veel gedacht en naar die mate is veel u heilig. In veel vindt gij dus uw godsdienst. Ik dank u voor die belijdenis, hoewel ik er te voren niet aan getwijfeld had. Veel is ook ons heilig, Multatuli! In veel dingen vinden we onze godsdienst. Nu is 't ons dagelijksch werk, dit gevoel ook anderen te geven. Wij willen de menigte leeren beseffen hoe eindeloos veel er heilig is in 't leven: hoe zielveredelend het werken met den geest is. Gij hebt dat altoos voorgestaan in leer en leven - waarom scheldt gij ons? Geloof en steenkool, roept ge herhaaldelijk uit en velen, lachen. Hebt ge inderdaad in 't nadenken dezer lachers wel veel vertrouwen? Ik kan 't niet van u denken, want gij weet te goed, dat er, ook na uw Zaalbergschetaart-ontleding, niets in die woorden ligt dan klank. 't Is alsof wij riepen steenkool en bijgeloof! Maar wij zullen ons aan zooveel flauwheid niet bezondigen. Wij vragen enkel, nu gij weet hoe moeilijk onze taak is tegenover uw lachers en tegenover de huilers van Moody en Sankey, waarom scheldt gij ons?'..:

Zoo schrijvende had Post het gegrond verwijt ontgaan dat hij niet over de zaak schrijft. Hij had dan beter denkbeeld gegeven van 't moeilijk standpunt waarop de moderne leeraar staat, - en daar Multatuli zulk standpunt kent, zou hij, zoo niet alles, veel hebben moeten erkennen van 't aangevoerde en wellicht het onrechtvaardige van zijn woeste pen in 938 e.v.v. hebben ingezien. Als kenner van moeilijke standpunten zou hij dan waardeering hebben over gehad, waar hij nu slechts smaad heeft.

Er ligt bovendien in dat uitvaagsel van ideën nog een grove beleediging tegen Multatuli.

‘Trek naar de woestijn, zeide hij bij de afkondiging zijner Ideën, sla u een kemelhuid om de lenden, omgord u met lederen riem, voed u met sprinkhanen en wilde honig.

Denk, peins, overweeg, twijfel, overweeg nogmaals, en weder, en nog eens, altoos opnieuw.

Span uw gedachten voor de logge vracht van alle onopgeloste vraagstukken, zweep ze voort met de kracht van uw wil, tot raders en zelen kraken.

Keer dan terug uit de woestijn. Volg de inspraak van uw hart dat aandrijft tot meêdeelen en zeg:

> Broeders! ik geloof deze zaak is alzoo.
> Dan zal er afscheiding zijn tusschen wie u hooren.
> Een gedeelte zal roepen: deze mensch is slecht.’

Die uitroep heeft hemzelf getroffen in een sterke maat, maar hij is voortgegaan.

> Want deze man is taai,
> Al schijnt hij zwak van bouw. Het is hem aan te zien
> Dat hij véél droeg - maar kracht heeft meer te dragen.

Steeds luider en krachtiger heeft hij met Columbus gezegd: reisgenooten, ik zeg u, voorwaar daar ginder ligt een nieuwe wereld. Steeds vaster heeft hij ons verhaald wat hij had ontdekt in die wereld van zijn diepe en groote gedachten. Maar een groot deel der reisgenooten riep: ‘die mensch is slecht.’ Zaalberg heeft voor zijn zestien wonderlooze preeken enkel hoon in zijn onmiddellijke nabijheid geoogst; weinig of geen waardeering ondervonden. 't Is waar dat zijn preeken geen nieuwe wereld verkondigden, - zelfs een zeer oude; er mag van gezegd worden: er is geen nieuws onder de zon. Hij heeft als iets buitengewoons behandeld wat vanzelf sprak. Maar dit neemt niet weg dat hij een groot offer heeft gebracht in de lamme godgeleerde zamenleving, waarin hij zich bewoog en waarin niemand een teeken van leven in zijn God kan verdragen. Menige Schmoel heeft hem met slijk geworpen. Nog is er menig modern leeraar die met groote zelfverloochening de zijnen blijft onderwijzen, hen aanspoort tot denken, alle onderwijs tot ontwikkeling van gevoel en gedachten voorstaat. Nog is er menig modern leeraar die, worstelend met de steile apostels der belijdenis en met gebrek vaak aan de noodige levensmiddelen, met Havelaarsvuur strijdt voor wat hij als waarheid erkent. Multatuli doet mee met Jocrisse, Schmoel c.s., en werpt hen met slijk.....

Eerst zeide hij: laat ons beginnen met onze naaste omgeving. Ik ruim op wat onmiddellijk om mij verkeerd is. (400).

‘Want wie op zijn weg een steen vindt die oorzaak wezen kan van

struikeling voor wie na hem komt, kantele hem ter zijde. 't Is niet voldoende den steen om te gaan en alleen zichzelf tegen schade te waren. Daar rust op ieder lid van 't groote reisgezelschap des menschengeslachts een dure verplichting, den kant des wegs dien hij langs ging te merken met weggeruimde hindernissen, opdat die eervolle gedenkteekens van zijn arbeid latere reizigers strekken tot voordeel, hen bewegen tot dankbaarheid en aansporen tot navolging.

Maar er zijn zeer zware steenen. Daartoe gebruiken de mijnwerkers kruit en *dynamiet.*

De groote, logge, schijnbaar onbeweegbare rotsblokken die den weg naar volksgeluk en volmaking versperren, laat men springen door wat geest. Veel is er niet noodig, zooals ge ziet. Maar toch altijd meer dan er wordt gestookt uit uw granen, publiek.

Sints lang beijverde ik mij, hier en daar een steen uit den weg te ruimen. En als 't mij niet gelukt, zal ik zorg dragen dat wie na mij komt, sporen vinde van mijn pogingen.'

Dat is edel van 400. Welnu, daar komen wij; u na. U na tot 938 - wat doet 938? Het doet de volgers schier stikken in onrein werpsel; maakt hun althans verder voortgaan onmogelijk. Ontzet, maar ook diep verontwaardigd vragen zij: waarin misdeden wij? Wonderlijke sporen laat gij na. Als twee droppels water elkaâr, alzoo gelijken deze sporen op de spatten van Batavus' beesten en wielen. Indien nu iemand zeide: o, Havelaar! welk een droogstoppel zijt gij! hij zou er in moeten berusten, want die beleediging doet hij zichzelf aan. Nimmer kan eenig mensch, nooit kan Multatuli's hevigste vijand hem zoo beleedigen als hij daar zichzelf deed. Met vuur en naar waarheid schreef Post: 'moest ik een leven ingaan als het uwe, vol van rechtsweigering en miskenning, uw voorbeeld zou mij steunen. En niet alleen mij, maar velen.' Maar hier worden die velen plotseling teruggeworpen. Zij moeten staan, zoo niet wijken: niet voor den steen, die weggekanteld moet worden, - niet voor rotsen, die niet op de eerste kruit- en dynamietontploffing splijten, - niet voor den bezwijkenden vaandrig, want zij zouden hem opnemen en dragen en met zijn lijk voorwaarts snellen, - neen, zij moeten wijken voor den aanvoerder die daar in levenden lijve hen aanspuwt en krijscht: - Staat, ellendelingen; wijkt schelmen; terug, kanalje! ik ga alleen, gij zijt dood voor mij; zoo dood als steenkool. -

Vergeefs toonen zij hem hun versleten kemelsvel.

Wie 't waarlijk goed meent met zijn denkbeelden, - die hij in de woestijn der opoffering en des onspoeds zich verwierf en waarvoor hij zijn leven zou stellen, - die zoekt er een goede plaatsing voor. Als de verstandige zaaier, die met geen ander doel uitging dan om te

zaaien, kent hij de akkergronden. Een der uitnemendste zaaiers op deze wereld, Jezus van Nazareth, deed in de allereerste plaats het onderscheid van zaaigrond uitkomen. Hij vestigde er terdege de aandacht op, welk zeer klein gedeelte in goede aarde valt, - maar hoe sterk ook zich daar het zaad vermenigvuldigt. Ook gaf hij met een enkel beeld te verstaan, hoe 't zaad soms door de stormen en regenvlagen wordt verstrooid. Dit kan alleen geschieden wanneer de zaaier òf niet let op de ligging van zijn akker en de gesteldheid van het weder òf veel te ver van zijn akker gaat staan, terwijl hij 't zaad uitstrooit. Zulk een zaaier schijnt zijn denkbeelden niet lief te hebben als zijn leven, want hij laat er de winden meê spelen en weet niet of zij op de rots of in 't water zullen neêrkomen.

Uit dit oogpunt is de parallel van Jezus' zaaier van hooge waarde voor alle zaaiers. Multatuli heeft de les ook op prijs gesteld en, gelijk hij zich in veel naar Jezus inrichtte, zoo heeft ook hij geleerd, eerst te zaaien in onzen onmiddellijken omtrek. Zeer juist. Daar kennen wij den grond beter dan veraf. Bovendien is er overal behoefte aan goede denkbeelden, waarom zouden wij ze niet eerst aan onze naaste omgeving schenken? Overal liggen blokken van ergernis, waarom zouden we ze niet 't allereerst wegkantelen op 't naaste pad? Ik mag daarom van den zaaier Multatuli verwachten, dat hij zijn zaaigrond kent. Ik mag dus van hem verwachten, dat hij weet, welke steen 't eerst in den weg ligt en den voortgang van volksgeluk belemmert. Hij moet dan ontdekt hebben dat in 's menschen hart een onwederstaanbare behoefte aan liefde leeft. Dat die behoefte in duizenderlei vormen te voorschijn treedt. Dat één dier vormen godsdienst is. Dit is van 't menschelijk hart een eigenschap, die niet is weg te cijferen. Maar zij is vatbaar voor veredeling. Zij eischt veredeling. Want godsdienst is een liefde-uiting die met de ergste mystiek soms gepaard gaat, omdat het voorwerp der liefde onbekend is. Zelfs de beschaafdste, diepstdenkende, fijngevoelige mensch tast in den blinde in zijn voorstellingen van zijn ideaal, waaraan hij zijn leven dank wil weten. Hoeveel te onzekerder zal dan de onwetende zijn; hoeveel gevaar van verdoling moet hij loopen! In 't gebed des onwetenden heeft Multatuli dat welsprekend aangetoond. Zal nu de zaaier eenmaal willen maaien of zorgen dat er gemaaid worde, dan beschouwt hij dezen grond eerst eens goed. Hij zegt niet met zoovelen: weg met dezen grond; ik duld geen godsdienst. Dit zou dwaas, niet alleen, maar zeer onmenschelijk wezen. De liefde laat zich niet uitwerpen. De vorm waarin zij zich in dit gegeven geval uit, mag grof zijn, wanstaltig, belachelijk, gevaarlijk, - de bron is zuiver menschelijk en blijft. De goede zaaier bewerkt dan ook dien grond, hij tracht de vormen te verbeteren door het beeld meer schoonheid en vastheid te geven; daarna plaatst hij er zijn zaaisel, zijn ideën in. Zaden van kennis en schoonheid zullen de gewenschte veredeling geven. Kennis moet onze voor-

oordeelen wegnemen; schoonheid moet onze verbeelding verheffen en bezielen. Elk menschenvriend en waar hervormer stelt den hoogsten prijs op die kiem van liefde in den mensch omdat zij een belofte is van volmaking. Bij een goede leiding wordt diezelfde kiem de bron van alle schoone kunsten en wetenschappen op aarde. Want onder die goede leiding gevoelt de mensch meer en meer behoefte aan kracht en kunst om de macht te leeren kennen waaruit hij ontstond. Hoe nu zal hij die kennis anders verwerven dan door denken, gevoelen, in liefde leven? Daarom is 't juist die innerlijke drang tot liefde jegens de Almacht die den mensch doet dorsten naar kennis. Den verstandigen opvoeder is niets zoo welkom in een kind als vlijtig streven, al ware 't ook - en dat is 't in den regel - naar een schijnbaar gering doel. Hij ziet er een hart in dat gloeien kan en dat hij eenmaal zal doen ontgloeien voor elk ideaal dat hij hem vóór zal houden. Welnu, die gloed is gelegd in elk menschenhart. Elk wil weten van waar, waarheen, hoe? En elk begint met lief te hebben. Ziedaar 't arbeidsveld des zaaiers: de mensch heeft God lief en hij wil Hem leeren kennen, hij wil leeren denken. ‘Zijn begrip rekken tot de uiterste grens;’ hij wil leeren gevoelen in alle vormen van kunst; hij wil streven naar 't edelste, 't liefelijkste, 't hoogste in de hoop dat hij de kennis van God een schrede verder zal hebben gebracht om Hem met steeds hooger bewustzijn te kunnen danken voor 't leven. Welk zaaier is er die niet van dezen akker zal zeggen: gij zijt goede aarde.

Hij gaat dan ook aan den arbeid. Maar wat ontmoet hij al dadelijk op zijn weg? In 't ernstig en diep besef dat zucht naar kennis het grondkarakter is van deze liefde voor 't hooge, onbekende, en dat kennis het beste middel is om den mensch aan zijn levensdoel nader te brengen, is hij scherp op alles wat die kennis belemmert. De eerste onaangename kennismaking, zijn eerste steen des aanstoots is het streven van sommige lieden om de ingeboren liefde te veranderen in vrees en deze tot hefboom van overheersching aan te wenden. Een vreeselijke steen. De menschenvriend ziet hem aan en hem aanziende is 't alsof hij hem steeds grooter en donkerder tegen den hemel ziet afgeschaduwd. Want om vrees in de harten te kunnen drijven moet het voorwerp dier vrees er vreeselijk uitzien en omdat deze eerste leugen niet zou verraden worden, moet de kennis worden tegengegaan. Welk een sombere rotssteen midden op den weg! Schrik in de harten, - vrees voor - behoefte aan tusschenkomst bij den bullebak, - plechtige bedriegers tusschen hem en de menschen, - verstand en gevoel verstompt, - kennis gesmoord.... scheidsmuur opgeworpen tusschen hemel en aarde. Multatuli, zaagt gij hem niet?...

Ja, gij hebt hem gezien. Splitvezel, Wawelaar, Laps, - o ja! Zelfs kruit hebt ge er op afgeschoten, een zevenklapper en ik erken dat hij raak was (1158). Maar of u de zwartheid van den steen, zijn stekelige, als opzettelijk uitgehakte kanten, het geheele sombere en

leelijke gevaarte wel zoo getroffen heeft als mag geeischt worden in den man, ‘die den eersten den besten steen wil omkantelen dien hij vindt op zijn weg’, - dat betwijfel ik. Het dynamiet van den geest hebt ge aan den voet gelegd, gij hebt het ook doen ontploffen, maar 't heeft zelfs den zwarten bast niet gedeerd. Gij hadt de kracht verdeeld. Om eenige schijnbare struikelblokjes weg te schoppen hebt gij de grooten onaangetast gelaten. Die schijnbare struikelblokjes - dat waren de moderne predikanten. In uw blinde woede zaagt gij niet dat zij u hielpen, naar hun vermogen. Gij zaagt niet dat zij voorstaan willen al wat kennis en kunst bevordert ten einde de menschen te helpen in hun levensdoel. Gij hebt onopgemerkt gelaten dat zij zich blootstellen aan de plechtige bedriegers bovengenoemd en aan de vooroordeelen der onontwikkelde menigte die aan 't plechtig bedrog den hoogsten tol betaalt. Gij hebt hun worsteling niet gezien en dat stempelt u tot een slecht zaaier; tot steenkantelaar tweede klasse. Ik had beter van u verwacht en ik geef mijn hoop niet op.

Er is een klasse van lieden, wier werk in niets anders bestaat dan in volksbedwelming. Zij stoken het vocht uit godsdogma en de werking wint het ver van alkohol. Met kamerzotternijen, zooals Multatuli de verzinsels noemt, voeden zij den dorst naar kennis en met den egiptischen term: bekeert u! spreken zij de menigte van alle zedelijk streven, van alle ontwikkeling hunner zielsvermogens vrij. Het godsdienstig gevoel, dat ik boven beschreef als de bron van al wat schoon en goed is op aarde, omdat het liefde en dorst naar weten heet, hebben zij verminkt tot idiotisme. Van een bundel dichterlijke boeken, wier hooge waarde ver staat boven het bereik zelfs van denkers en dichters en wier studie een bron is van genot voor edele geesten, hebben zij een fetisch gemaakt. Gij ziet er menschen, die lezen noch schrijven kunnen, mee in den schoot, onder den arm, onder hun hoofdkussen. Zij hebben er formulieren van dwaasheid uit getrokken, waarbij de eenvoudigen dronken worden van papieren zaligheid. De razernij gaat zoo ver dat deze schoone wereld, zoo vol heerlijke goederen des geestes, zoo vol schoonheid en kracht, voor de menschen wordt afgesloten en hun gezichteinder beperkt tot een kelderleven, waarin zij galmen tot lof van een fetisch of dooden God en waar de gewelven lachen met hoon jegens natuurgenooten die niet in den kelder zijn....

Heeft een zaaier recht, dat menschonteerend schouwspel niet te zien? Indien hij 't ziet, mag hij er van zwijgen? Multatuli heeft meermalen onze volksvertegenwoordiging beschuldigd van bedorvenheid, maar welken naam te geven aan dat lichaam als daar onverhinderd een lied wordt nagezongen van lieden die elders de volksmenigte openlijk op straat den alkohol der godsdogma's toedienen en haar waanzinnig maken? Iemand die zoo luide en zoo welsprekend heeft aangetoond dat ons volk onderwijs en levensvreugd te weinig heeft, had onmiddellijk den doodelijken alkohol der godgeleerde branderij moeten aanwijzen als de hoofdoorzaak

van het lijden der menigte. Er wordt niet genoeg acht op geslagen dat, na overlijden van de kiem der liefde in 't menschenhart, den mensch niets meer overblijft om waarlijk te leven. Hij is levend dood. Hij is een werktuig in de handen van de meergenoemde branders. Hij leeft niet, hij wordt geleefd. Dit wezen wordt het allereerst afgezonden - niet op Multatuli, niet op Van Vloten, niet op Vosmaer, niet op den hevigsten tegenstander - maar op den modernen predikant. Deze tast den fetisch aan, niet in boeken die de ontzielde massa niet leest, neen, met het woord en van dezelfde plaats vanwaar straks nog de kroes uit de stookplaats rondging. Daar behoort moed toe. (342). Zij zijn de mannen die ick spellen zonder c. Zij zijn derhalve 't onmiddellijk voorwerp van den dronkemanshaat. Daarom verdienen zij waardeering, vooral van dezulken die meenen hooger te staan. Zij willen die kiem der liefde redden van bedwelming, leiden in het licht, doen ontluiken in 't volle menschenleven. Wij mogen van hun menschenliefde 't zelfde zeggen als M. van Fancy (1139):

> ‘Zij spint de vlok tot draad, en weeft den draad
> Tot doek, waarop zij, eindloos voortbordurend,
> Den loop van al wat is te aanschouwen geeft.
> En wie 't verband ontkent, is schuldig blind,
> Ter nauwernood onschuldig wie 't niet kent’.

Wie het recht van bestaan der modernen aantast, ontkent dat verband. En de denker, die de maatschappij op de pijnbank legt om haar denkkracht en waarheidsliefde vivisektiaal te onderzoeken, moet hun arbeid erkennen, het verband toestemmen en daarmede de natuurnoodzakelijkheid der moderne richting.

Ik had gewenscht dat Post dit in zijn brief helder had uiteengezet, dan zouden de slagen in tijds verzwakt zijn. De ware schuldige zou gebleken zijn. De moderne godsdienstrichting heeft er wel is waar niet onder geleden, maar honderden uit het jonge Nederland zijn op een dwaalspoor gebracht. Daar zij meerendeels beter het razen van den vulkaan verstaan dan de zachte stem uit het hart van Multatuli, hebben zij zich van godsdienst ontslagen gerekend, - ze als ballast uitgeworpen. Immers, - verdiende de moderne richting reeds zooveel smaad, hoe armzalig moest het met alle godsdienst zijn gesteld! Hoe sprak 't van zelf, niet waar? dat Post vermorzeld werd, waar al wat heilig is werd vermorzeld! De terugwerking van al dien overmoed kwam natuurlijk den formulieren van dwaasheid ten goede. Daarheen vluchtte alles wat nog welstaanshalve vluchten kon. Liever Turksch, dan modern. Tal van onderwijzers, in hun staat van halfgeleerd, werden Jan Raps. Met het oog vooral op dit verschijnsel is 't zoo noo-

dig dat er met ernst op wordt gewezen - en met meer kracht dan mij gegeven is - dat de ingeschapen liefde die de bron der reine godsdienst is en dus de bron van al wat den mensch tot denken kan verheffen, moet beschermd worden in de allereerste plaats tegen hen die haar tot vrees en domheid maken, - vervolgens tegen de verlichten die, door vele slechte vormen van godsdienst misleid, de bron miskennen. Als sommige menschen van godsdienst hooren, dan zien ze op alsof 't voornemen bestond hen in de koperen armen van een gloeienden moloch te voeren. De tijd zal komen dat zij godsvereering en idiotisme gelijkstellen, indien hun het verband niet wordt geleerd dat er ligt tusschen de hoogste kunsten en wetenschappen en de hoogste liefde. Het is waar dat het woord godsdienst vreeselijk veel kwaad sticht, maar dat kwaad wordt niet weggenomen door in plaats van een God een noodzakelijkheid aan te nemen. Multatuli slaat dit woord voor, maar wij verliezen er bij omdat er zooveel lettergrepen meer in zijn; 't is toevallig in onze taal dat zulk een lang woord slechts vijftien letters bevat; 't had er twintig kunnen zijn. Niets kan sterker, beter, korter uitdrukken wat Multatuli met zijn Noodzakelijkheid op 't oog heeft, dan 't kernachtig woord God. Het kwaad dat vormen, klanken en leugen hebben gesticht, wordt niet weggenomen door andere vormen, klanken, leugen, maar door te wijzen op het verband der dingen. Langs dien weg komen wij tot recht verstand, tot zuivere waardeering van de bronnen die ons leven bezielen. Wij leeren dan elkanders arbeid schatten en hoe ernstiger wij hierin te werk gaan, hoe krachtiger wij opkomen tegen de vijanden van licht, liefde, leven, die de bronnen bederven en de wereld zouden veranderen in een somber dal van schijnleven; maar des te meer ook zullen we ons gehecht gevoelen aan allen die, hoe bescheiden, onze medearbeiders zijn met woord en daad.

Een boom- en bloemgaard, vol geur en kleur.

Dicht en Ondicht van J.P. Hasebroek. Amsterdam W.H. Kirberger, Twee deelen 1874.

De heer Hasebroek schenkt ons in deze twee deelen eene verzameling van allerlei opstellen in proza en poëzie. Naar den inhoud rangschikt hij ze als bijdragen tot *Letterkunde en Kunst*, *Geschiedenis en Vaderland*, *Godsdienst en Kerk*, *Natuur en Menschenleven.* Vele zijn gelegenheidsstukken. Bij allerlei feesten en plechtigheden noodigde men sinds lang den vriendelijken en begaafden redenaar en dichter, een gepast woord te spreken. Veel van 't alsdan gegevene vindt men hier

bijeen. Doch de heer H. voegde daarbij ook vele beschouwingen en uitboezemingen, waarin hij gestalte en vorm had gegeven ‘aan de gedachten, die in zijn geest oprezen, of die de beschouwing der dingen rondom hem in hem opriepen,’ (*Voorbericht* bl. V). Zóó is er bijna geen belang van onzen tijd, dat hier niet wordt besproken of bezongen. Al wat op het gebied der geschiedenis, der schilderkunst, der muziek, vooral op dat der poëzie, der fraaie letteren en van den godsdienst zijn hart treft en zijn geest wekt, wordt door den heer Hasebroek beschouwd en onderzocht, en de slotsom daarvan legt hij hier den lezer voor oogen.

Zegt Claudius, over Lessing handelend, dat een dichter een mensch is, tegen wien hemel en aarde aanslaan, zoodat er vonken uit hem spatten, dan is Hasebroek dichter. Scheppende kracht is het niet zoozeer, die wij in hem opmerken; 't is meer gave van opmerken, opnemen, wedergeven van 't geen hem treft en aandoet. Doch hij geeft niet de platte werkelijkheid weer, zoo als zij is. Hij geeft haar, door eene schoone ziel gereinigd en veredeld. Zijne twee bundels bevatten dus een weerschijn van het beste van onzen tijd naar alle zijden. Maar dit beste wordt idealisch opgevat. De werkelijkheid is niet altijd zoo schoon, als zij in dezen weerschijn zich vertoont. Zelfs is hierin wel eens overdrijving. Nu en dan wordt b.v. eene inrichting of een mensch geprezen, die het niet in deze mate verdiende.

Wat hier vooral van Hasebroek's *Dicht* door mij wordt gezegd, geldt ook ten deele van zijn *Ondicht.* Evenwel is dit laatste minder idealisch en, gelijk van zelf spreekt, meer aan de werkelijkheid geheel getrouw. Voorts is het *Ondicht* doorgaans fraaier, welluidender en duidelijker dan het niet zelden harde en stroeve *Dicht.* Doch aan beide heeft H. vele zorg besteed. Hij toont achting te hebben voor het publiek, door zijne gave zoo afgewerkt en voleindigd te schenken, als hem mogelijk was.

Aldus levert Hasebroek eene kostelijke bijdrage ter kenschetsing van het hoogere leven in het midden der negentiende eeuw in Nederland bij dat deel der natie, 't welk zich niet opsluit binnen zijne grenzen, maar veel in het buitenland reist en, ‘daar niets menschelijks aan zulken vreemd is,’ met rijke vruchten voor smaak, kennis en gevoel in 't vaderland terugkeert. Wil men zien, hoe door een onbevangen, edel, zachtaardig gemoed de tegenwoordige wereld wordt beschouwd, hij wandele in dezen gaard van weelderig en vruchtbaar geboomte en van geurige en kleurrijke bloemen. Mild, vriendelijk, het onsierlijke bedekkend, het schoone op den voorgrond stellend, verzamelde en rangschikte de eigenaar deze boomen en bloemen, welke wij nu kunnen beschouwen, om er ons hart aan op te halen.

Ik ben verzocht, den lezers van *De Tijdspiegel* hierbij een weinig den weg te wijzen, en doe dit gaarne. Bij voorkeur wil ik het schoonste doen uitkomen, en dan veel voorbijgaan, dat op zich zelf ook wel

onze opmerkzaamheid verdient, maar toch bij de uitgebreidheid der wandeling stilzwijgend moet voorbijgegaan worden. Mijn doel is alleen aankondiging van Hasebroek's gave, opdat elk, die haar nog niet kent, zich afvrage, of hij niet wèl zou doen, zich met haar bekend te maken.

Onder de stukken der eerste rubriek, *Letterkunde en Kunst*, trof mij vooral *De Muzen te 's Gravenhage*, een dichterlijke welkomstgroet bij het negende Nederlandsche taal- en letterkundig congres, gehouden te 's Gravenhage in September 1868. In deze schoone begroeting worden de vroegere en latere dichters van 's Gravenhage met enkele penseelstreken geschilderd, en onder hen ook Ten Kate. Van diens *Schepping* wordt met recht gezegd, dat, na al het reeds gezongene, dit een nieuw lied was,

> ..... dat als de Zonne blonk,
> Waarbij zijn vroeger Dicht als sterrenglans verzonk.

Hasebroek gaat voort:

> Ja, wees ons hier gegroet, Ten Kate!
> Op 't feest, dat in dit lieflijk oord
> De stad ons biedt van uw geboort' -
> Dat ze ons in u Haar kroonen late!
>
> Ja, Dichter, zoon en kroon van 's Gravenhage! Een krans
> Geplukt in 't boschplantsoen van uwe stad, sier thans
> Hier 't hoofd des Dichters van de *Schepping!*
> Wij weten, dat die krans voor geen verwelking ducht,
> Daar hij steeds milder groeit en bloeit in de etherlucht,
> Waarin gij leeft en zweeft met altijd hooger vlucht
> En altijd stouter vleugelklepping!

Juister en gevoelvoller, zonder eenige vleierij, kon Ten Kate's meesterwerk wel niet worden geprezen.

Liefelijk en waar is ook het gedachtenislied op de Génestet, *In memoriam*, waarin Hasebroek den dichttrant van de Génestet zelven navolgt.

Hierop vinden wij: *Mevrouw de Stael als Corinne*, *eene letterkundige studie.* In de geheele verzameling is dit opstel buiten twijfel het diepste, eigenaardigste en rijkste, en eene kostelijke bijdrage om de altijd merkwaardige mevrouw de Stael en haar meesterwerk, *Corinne*, *ou l'Italie*, beter te verstaan. Velen zullen met mij Hasebroek er voor dankbaar zijn, en tot deze studie, die niet alleen een grooten rijkdom van zaken bevat, maar ook in den keurigsten stijl is opgesteld zeer dikwijls terugkeeren, om er, als in een echt classiek stuk, een telkens frisch en nieuw genot in te smaken.

Eerst schetst hij ons met meesterlijke trekken mevrouw de Stael

in haar werkelijk leven, als het door de grootste geesten bewonderde kind van Necker, als de ongelukkige echtgenoot van den baron de Stael Holstein, die harer niet waardig was, als de banneling van Napoleon, die hare pen vreesde, als de gevierde reizigster door Europa, vooral door Italië, als eene koningin op het gebied der letteren, wier ijverigste en beroemdste woordvoerders, op haar landgoed te Coppet aan 't meer van Genève, als haar hofstoet om haar zijn vergaderd, als de eindelijk bezwijkende zwerveling, die in het ware vaderland zal aankomen. - Wilt gij eene proeve hooren, hoe Hasebroek ons dit overzicht van haar leven geeft?

'Verheven is zij in het trotseeren en braveeren van dit lijden (der ballingschap). Het is waar, zij vraagt Napoleon cassatie van haar banvonnis; maar zij weigert daarvoor den prijs te betalen, dien hij eischt. Eéne enkele regel van haar hand, één enkel woord van onderwerping aan den heer en meester der wereld ontsluit haar de poort van Parijs.... Zij weigert.

Henri IV zeide: Paris vaut bien une messe. Hier zou het zijn: Paris vaut bien une ligne..... Geen regel, geen woord, geen syllabe, geen letter!

"Schrijf iets over den Koning van Rome!"

Zeg, dat ik het kind eene goede min toewensch.'

'Hier gaat onze heldin Jeanne d'Arc te boven. Deze herriep, althans voor een oogenblik. Mevrouw de Stael heeft die zwakheid nooit gehad. Zij weigert de pen, die de hovelingen haar reiken, en keert hun en met hen het vaderland den rug toe, en vat opnieuw den pelgrimsstaf der zwerfster, dien zij eene halve wereld dóór, tot aan de grenzen van Azië, ronddragen zal.'

Dit gedeelte der letterkundige studie eindigt Hasebroek aldus:

'Haar levensavond roept mij een dichterlijk beeld uit een klein Duitsch lied voor den geest.... Het is een lied op de zee:

> Zij heeft den ganschen dag getobd, al golvend heen en weer;
> Nu wordt zij spiegelglad, de zee, en zinkt in sluimring neer.
> En langs haar vlak ruischt de Avondwind, en zingt haar lied der rust;
> Dat is Gods heilige ademtocht, die zeeën stilt en sust.
> Hij kust den sluimrend' Oceaan op 't voorhoofd, en spreekt zacht:
> Genoeg gezwoegd, mijn rustloos kind! ga slapen, goeden nacht!'

Na deze schets van het werkelijk leven van mevrouw de Stael, voert Hasebroek haar ten tooneele als Corinne, die als kunstenares, als dochter, als toeriste, als burgeres, als vrouw, als christin in den roman, welke haar naam draagt, door haar wordt geschilderd, gelijk mevrouw de Stael zelve ten deele werkelijk was, ten deele streefde te zijn. Corinne is dus mevrouw de Stael in een ander kleed. Neem Corinne haar tooneelgewaad af en zij is mevrouw de Stael. In het boek loopen de draden van geschiedenis en verdichting,

van leven en roman, van werkelijkheid en poëzie dooréén. Het is als bij een weefsel: werkelijkheid de schering, verdichting de inslag; gij kunt ze, wilt gij het geheel niet scheuren, niet van elkander scheiden; ze zijn één.

Zoo helderen ze elkander dan ook op; mevrouw de Stael en haar Corinne. De werkelijke dochter van Necker wordt beter begrepen uit hare schepping, de *Corinne*, en het boek beter uit haar werkelijk leven.

Door deze studie van Hasebroek heb ik beiden beter leeren verstaan. Ik dank er hem hartelijk voor, en denk, dat velen het met mij zullen doen, al is het, dat zij uit de *Notice* over haar van hare zusterlijke vriendin, mevrouw Necker de Saussure, vóór hare gezamenlijke werken geplaatst (T. I, p. 78-88), de hoofdgedachte van Hasebroek's opstel over mevrouw de Stael reeds kenden.

Met eenige goede opmerkingen over ware en valsche emancipatie der vrouw eindigt de schrijver zijn degelijk opstel. Daarin komt ook dit voor: ‘Mevrouw de Stael is eene koningin onder de schrijfsters. Van zulk eene vrouw - zegt Lamartine - heeft de natuur geene twee exemplaren gegeven.’ Zij is eene uitzondering op de soort. Zij vereenigt twee eigenschappen, die anders gescheiden en verdeeld plegen te zijn: zij bezit het hoofd van een man bij het hart van eene vrouw. Men zou haar bij de Maagd van Orleans kunnen vergelijken. Zoo geheel krijgsheld en toch zoo ganschelijk vrouw. En die vergelijking gaat te beter op, omdat ook Corinne, evenals Jeanne d'Arc, strijdt met de banier in de hand, die zij van boven heeft ontvangen. Slechts dit is het verschil: Jeanne d'Arc strijdt voor het aardsche vaderland, voor het Lelierijk van Charles VII, Corinne voert den kamp voor een hooger koningrijk, voor het rijk van het eeuwig Ware, Schoone en Goede, voor het rijk van het Ideaal. Zulk een strijd is altijd schoon en edel; maar hij wordt het dubbel, als hij geleverd wordt door eene vrouw in een tijd, waarin mannen den moed missen, om de Oriflamme omhoog te houden. Dan geldt het woord, dat Napoleon eens van de schoone Koningin Louise van Pruisen gebruikte: Ik heb in dien kring maar éénen Man ontmoet, en dat was - de Koningin.’

Een der gedichten uit deze rubriek, dat veel bijval zal vinden, is dat op Tollens, die volkomen juist wordt gewaardeerd als de meest *Nederlandsche* zanger van *onzen* tijd. Het lied heeft een wel eens onwelluidenden en stroeven vorm, maar is in diep en edel gevoel zulk een type van Hasebroek's dicht, dat ik niet kan nalaten eenige strofen er uit over te nemen.

Tollens gehuldigd.
(*Bij de onthulling van het standbeeld des Dichters, te Rotterdam op* 24 *September* 1860).

Gegroet, gegroet, gij beeld des Mans,
Dien Neerland meer dan vijftig jaren,
Om 't lied, dat ruischte van zijn snaren,

Gelauwerd heeft met krans bij krans!
Dien 't volk, dat hem zijn Dichter prijst,
In tranen pas zijn tol betaalde,
Toen ginds in 't graf de Zanger daalde,
Die - hier in marmer weer herrijst.

Gegroet! Reeds lang met drift verwacht,
Komt ge eindlijk, eindlijk, tot ons weder.
Wierp u de dood in 't stof ter neder,
Wij rukten u uit 's grafkuils nacht.
Want hier, o Bard, uw plaats is hier,
Hier in deez' lucht, waarin uw zangen
Nog als een echo bleven hangen,
Onsterflijk als uw gouden lier!

Hier onder 't volk, dat u altijd
Vereerde en liefhad heel uw leven,
En immer u den roem blijft geven,
Dat gij zijn lievlings-zanger zijt.
Ja, wat het volk gevoelt, bemint,
Herdenken blijft uit vroeger dagen,
Of voor de toekomst God blijft vragen,
Gij spraakt het uit, zijn trouwste kind!

Wel rijst de vreugde nu ten top!
Wij hebben toch ten halve u weder.
Gij ziet weer vriendlijk op ons neder;
Wij zien weer dankbaar tot u op.
Wel zwijgt ge thans, - maar neen, ge spreekt
Wij hooren aan uw steenen lippen
Eene ons bekende stem ontglippen,
Die geestdrift in ons hart ontsteekt.

Gij spreekt, gelijk een vader doet,
Die om zijn spond' zijn kroost vergadert,
Dat zachtkens toetreedt, zwijgend nadert,
En luistrend neerzit aan zijn voet.
Ja, leeraar, nimmer leerens-moê,
Van 't voetstuk, hier door u bestegen,
Maakt gij een spreekplaats, ons ten zegen,
En roept ons weer uw lessen toe.

Wien *Neerlandsch bloed door de aders vloeit*,
Roept ge op, om vaderland en koning
Te omvatten in één trouwbetooning,
Eén liefde, die voor beide gloeit.
Wiens hart voor Deugd en Echtheil slaat,
Wekt ge om de Vaadren na te treden,
En in de oud-vaderlandsche zeden
Zich spruit te toonen van hun zaad!

En daarom komt heel Neerland hier,
O vader Tollens! aan uw voeten,
Om kinderlijk u te begroeten,
En te bekransen met laurier.

En daarom, Vader, zweren wij,
Dat ge om uw kroost u nooit zult schamen.
Wij blijven - wij beloven 't zamen
Het Neerland van uw poëzy!

Zoo 't anders waar', zoo 't volk, ontaard,
Vergat, wat gij ons zocht te leeren:
Zijn Vaadren in zijn daden te eeren,
Rondom zijn God en Vorst geschaard;
Viel 't met zijn Bard zich zelven af;
Gewis, hoe zoudt ge dan begeeren
Van hier naar 't graf terug te keeren....
Maar neen, eer word' de zee ons graf!

Blijf gij slechts, Dichter! als weleer,
Ons volk al zingend onderwijzen,
En 't kroost zal steeds den Vader prijzen....
't Legt die gelofte als feestgaaf neer! -
Help Gij ons naar dit woord te doen,
Heer! laat uw zegen ons besproeien,
En 't Nederland van Tollens bloeien,
Als om zijn beeld dit boschplantsoen!

Zeer merkwaardig is ook, hoewel het korter kon zijn uitgevallen, het opstel, *Mijne herinneringen aan Willem de Clercq,* den uitnemenden letterkundige, dichter, mensch en Christen, die de in onze Noordsche streken schier ongekende gave der improvisatie bezat. Hasebroek verhaalt, hoe de Clercq, bij een bezoek hem gebracht door eenige vrienden, onder wie ook de verhaler was, over het hem door mejuffrouw Toussaint opgegeven onderwerp, *Ulrich von Hutten,* improviseerde. Het voornaamste deel ik er van mede.

'*Ulrich von Hutten* klonk het [uit den mond der vriendin], en op hetzelfde oogenblik had de Clercq, als naar gewoonte, den stoel gegrepen, waar achter hij zich, improviseerende, placht te plaatsen, en, zonder eenige voorbereiding, zonder eenige opneming van het terrein, zonder eenige afspraak met zijne Muze omtrent het plan en den afloop van zijn gedicht - reeds vloeide een stroom van zijne lippen.....

'Met navolging van den bekenden aanhef van Göthe:

Kent gij dien tijd?

verplaatste hij ons in de eeuw der Hervorming, die hij met fiksche trekken schetste, als een tijd niet alleen van strijd tegen de dwaling, maar ook en vooral van openbaring der waarheid, die naar de godzaligheid is. Uit den drom van gestalten, die haren steen tot dat werk bijdroegen, trad welhaast Hutten te voorschijn. In weinige regelen werd zijn welgemeend streven geschetst, uitvoeriger werd dit af- en teruggewezen, als strijdig met den aard en het doel der zaak, waarvoor hij het zwaard ontbloot had. De overbrenging lag bij de hand.

De tegenwoordige staat der Kerk werd geschetst als, in menig opzicht, inwendig herstel en bescherming naar buiten behoevende. De kinderen der waarheid opgewekt om aan dien strijd deel te nemen. Maar niet met vleeschelijke wapenen als Hutten, niet met uiterlijke middelen als hij; niet met kracht of geweld, maar door 's Heeren Geest. - Hier eindigde het lichaam des gedichts, dat, na de inleiding in trochëen, in fiksche, volle, gespierde Alexandrijnen, zonder eenige gaping of hapering, werd voorgedragen. Daarna volgde de slotzang in de lyrische maat. Aankondiging van den immer toenemenden voortgang des strijds; opwekking tot getrouwheid en moed; belofte van zegepraal bij de komst des Verlossers, wien ter eere het hallelujah der lofzegging het gansche schoone lied besloot.

'Ziedaar, zoover ik mij herinneren kan, den inhoud en gang des gedichts. In den aanvang begon ik met een esthetisch en kritisch oor te hooren, om het geheel als kunstgewrocht beter te kunnen beoordeelen. Doch alras sleepte mij de inhoud mede, en deed mij de ongewone gemakkelijkheid en natuurlijkheid der versificatie vergeten, dat ik iets anders dan een vooraf vervaardigd en afgewerkt lied hoorde. Ik legde mij als neder op den stroom zijner poëzy, en liet mij door hem brengen, waar hij wilde, totdat hij zelf, door zijn lied te besluiten, mij weder aan mij zelven hergaf. Niets, dat mij daarna meer trof, dan de natuurlijke eenvoud en kalmte, waarmede hij, onmiddellijk na die luchtvaart, op de terra firma van het dagelijksch leven terugkeerde.'

Met niet weinig genoegen zullen ook velen de dichterlijke uitboezeming lezen, *Aan de Vlaamsche Muze*, bij hare herleving na de vereeniging van Noord en Zuid in 1814, welke Hasebroek voordroeg aan een feestmaal van het taal- en letterkundig congres te Antwerpen in 1873. Daarin wordt herinnerd, dat de Vlaamsche dichtkunst tijdens de vereeniging van België met Nederland 1814-1830 is geboren en opgegroeid. Dit is volkomen waar; want inderdaad is in die vijftien jaar België in elk opzicht na eeuwen langen doodslaap wetenschappelijk en letterkundig ontwaakt, zoodat België's tegenwoordig geestelijk leven eigenlijk eene lofrede is op het Hollandsch bestuur en den Hollandschen geest.

Hasebroek duidt dit laatste meer aan, dan dat hij het uitspreekt, en hij doet dit zoo fijn, dat het niemand kwetsen kan. Ook erkent hij, dat de Vlaamsche Muze later meer zelfstandig is geworden, en nu als schoone jonkvrouw met een aureool om 't hoofd optreedt.

Heerlijk is ook het gedicht, *In het Vondelspark*, waarin de heer H. eene hulde brengt aan den Vorst onzer dichters, hem waardig. Om maar iets te noemen: hij wijst er op, hoe Vondel's beeld het hoofd naar boven heft,

Naar de wolken, naar de heemlen,
Die uw arendsblik zich biên,
Met d'omkransten schedel opwaarts,
en de blikken naar omhoog,
Toeft gij, of de Godsbezieling
u haar adem zenden moog,
En de veder in uw vingren
wacht op 't u te geven woord,
Dat het nakroost, door alle eeuwen,
in uw liedren klinken hoort.
Neen, niet eerst, niet eerst om lauwren,
niet om glorie, niet om eer,
Voert de Dichter, als een schepter,
in zijn vingren de aadlaarsveêr.
Als een bô des Allerhoogsten,
als der Eeuwigheden tolk,
Biedt hij lessen, brengt hij lasten,
van zijn Zender aan zijn volk!
Zóó zien we op uw troon u stralen,
Dichterkoning, Godsheraut!
En 't is ons, of van uw zetel
thans ook 't dichtwoord nederdauwt:
'Nederlanders! Leeuwendalers!
hoort, o hoort uws Dichters stem!
Aemstelzonen! Medeburgers!
Broeders! Kindren! hoort naar hem!
Als uw leeraar, zanger, ziener,
keer ik weder uit mijn graf,
En nog eens daalt van mijn tonge
's hemels boodschap tot u af.
Hoort mij spreken na mijn sterven,
als door 't Woord eens, nu door 't Schrift;
Sta, als hier mijn naam in 't ijzer,
in uw hart mijn zang gegrift!'

Ik ben nog niet verder dan aan 't einde der eerste rubriek en moet mij bij de volgende drie bekorten. De tweede draagt het opschrift: *Geschiedenis en Vaderland.* Uit het vele schoone, ons hier aangeboden, kies ik drie stukken ter kenschetsing.

Twee gedenkteekenen in Nassau is eene schets uit des schrijvers reisboek van 1865, waarin aan Stein en Willem van Oranje hulde wordt gebracht. Wat Stein betreft, is het gedenkteeken, door Hasebroek beschreven, niet zijn standbeeld, 't welk eerst in 1872 bij Nassau werd opgericht, maar de toren, door hem bij zijn huis in Nassau, ter herinnering aan de groote gebeurtenissen van 1813-1815 gebouwd. Stein zelf was een der hoofdpersonen in die jaren; hij was de Minister, die Pruisen na den slag van Jena herschiep, daarom door Napoleon werd verbannen, toen de raadsman van Keizer Alexander werd, en meer dan iemand tot Napoleons geheelen val bijbracht. Kenmerkend voor den edelen man is, wat Hasebroek verhaalt. Nadat Napoleon Stein, als *le*

nommé Stein, in den ban had gedaan, zag hij in, dat dit een misgreep was en zocht hij den verguisden man door vleierij weder te winnen. Hij schreef hem een eigenhandigen brief. Daarin heette het: ‘Het kan een groot man niet tot oneer strekken, tot een ander groot man te zeggen, dat hij zich in hem vergist heeft. In dit geval bevind ik mij ten uwen opzichte. Het beslag op uwe goederen in Nassau zal ik opheffen, en u die met de achterstallige en loopende renten teruggeven, wanneer gij daar rustig verblijven en aan staatkundige aangelegenheden, middellijk noch onmiddellijk, deelnemen wilt.’ Stein bewees de man te zijn, waarvoor Napoleon hem hield, - ook door dien brief onverschillig ter zijde te leggen en geheel onbeantwoord te laten.

Het ander gedenkteeken, waarvan Hasebroek spreekt, is de bekende ruïne van den stamburg der Nassau's, die boven het stadje zich verheft.

Eenige lieve regelen vinden wij voorts hier op onze tegenwoordige Koningin.

Duikt de paarlen uit het diep!
Plondert en doorzoekt de mijnen,
Waar de diamant in sliep!
Schoon zal beider luister schijnen
In een kroon, wier reine praal
't Hoofd der *Koningin* omstraal.

Maar leest gij de paarlen op,
Die uit zoovele oogen dauwen,
Die met dankbren tranendrop
Op de hand der *Moeder* schouwen,
Die ze redde uit zorg en pijn,
Schooner zal die kroone zijn!

Opwekkelijk is ook het verhaal van de feestviering te Alkmaar op 8 October 1873, toen de bevrijding der stad, van de belegering der Spanjaarden vóór drie eeuwen, plechtig werd herdacht. Bij die gelegenheid sprak Hasebroek een gedicht uit op dat Alkmaar, waar de moed van de burgerij, zelfs ook van vrouwen en kinderen, de bestormingen van Spanje's keurbenden heldhaftig telkens afsloeg, en zóó bewerkte, dat de belegeraars moesten aftrekken, en aan de stad de eerenaam werd gegeven van *Alcmaria Victrix, het overwinnende Alkmaar*, en de juichtoon drie eeuwen lang klinkt: *Van Alkmaar de victorie!* Immers zij was de eerste stad, die Spanje dwong eene belegering, als vergeefsch, op te heffen.

Hasebroek zingt van dit Alkmaar en het hier ontstoken vrijheidslicht, onder anderen:

Dat licht, - trots driemaal honderd jaren,
Die Holland sinds voorbijgaan zag,
Trots duizend wolken van bezwaren,
Dat licht schijnt tot op dezen dag!
O Alkmaar! als gij van uw toren
Uw blik laat door de wolken boren,

Die neevlen over Hollands tuin,
Wat ziet ge? Een volk, dat vol van blijheid
Roemt in 't genot der zoetste vrijheid,
Van Dollarts strand tot Egmonds duin.

In de derde afdeeling, *Godsdienst en Kerk*, vinden wij ook nu en dan gouden appelen op zilveren schalen. Zóó iets is reeds het eerste stuk, *Een bijbelfeest in* 1867, eene toespraak bij het jaarlijksch bijbelfeest in October 1867 in de Amsterdamsche afdeeling van het Bijbelgenootschap gehouden Op meesterlijke wijze verplaatst ons hier de redenaar eerst op het Maartveld te Parijs, waar toen de prachtige wereldtentoonstelling van Nijverheid en Kunst werd gehouden. Hij doet het, om tegenover de stofvergoding, zoo licht daaruit ontstaande, den Bijbel, ook op het Maartveld te koop en ten geschenke geboden, te stellen, als het éenige middel, om den geest over de stof te doen zegepralen. Daarna voert ons de redenaar naar Rome, 't welk toen de achttienhonderdste verjaring van Petrus' marteldood, dáár volgens de overlevering ondergaan, met veel luister vierde. Hij doet het, om tegenover de dwaze aanmatiging van den Paus, dat hij van Petrus de heerschappij over de Kerk zou verkregen hebben, èn den Bijbel te stellen, door Luther vertaald, èn de Hervorming vóór zeven halve eeuwen in 1517 begonnen en nog steeds in kracht en uitbreiding toegenomen.

Naar eene derde stad brengt ons Hasebroek, naar Genève, waar in 1867 een vredescongres werd gehouden, doch waar elk kwam, om zijne oorlogsverklaring af te leggen, de een tegen de staande legers, de tweede tegen den Paus, de derde tegen de Kerk, de vierde tegen den godsdienst in 't algemeen. Hij brengt ons naar Genève, om het te doen uitkomen, dat vrede alleen kan verkregen worden door het Evangelie des Bijbels, door de blijde boodschap, bij wier eerste aankondiging Engelen zongen: ‘Vrede op aarde.’

Nadat wij deze drie steden met Hasebroek bezocht hebben, leidt hij ons naar een landelijk oord, naar Vogelenzang bij Haarlem, waar in 1867 het Nederlandsch zendingfeest werd gevierd. In krachtige breede trekken schetst hij, wat de Bijbelverspreiding en de Bijbelvertolking voor de zending en voor de verheffing en veredeling des menschdoms ook bij de diepst gezonken volken uitwerkt. - Eindelijk bepaalt hij zijne hoorders bij de plek, waarop zij zich met hem bevinden, eene kerk van Amsterdam, waar zoovele dooden begraven zijn. De dood is het einde van allen. Wat Parijs ten toon stelle, het bezit ‘geen kruid tegen den dood.’ Toch bestaat het - in 't geen de Bijbel ons leert, die de boom des levens is, ‘welks bladeren zijn tot genezing der volken.’ Bij den Jezus des Bijbels vindt elk nog genezing, redding, behoudenis, zaligheid.

Ook uit deze schets der bezielde toespraak kan men althans dit opmaken, dat Hasebroek de gave der actualiteit bij uitnemendheid bezit.

Hij spreekt uit den tijd, tot den tijd, over den tijd, met het oog op die eeuwigheid, welke wij uit den Bijbel aanvankelijk kennen.

Onder de vele gedichten in deze rubriek behoort ook het volgende, dat door menigeen met instemming zal gelezen worden.

Vinet's zwanenzang, *geschreven te Clarens, weinige dagen vóór zijn dood.*

O Gij, des aardrijks welbehagen,
Der heemlen en der Englen lust,
Die op uw hoofd Gods kroon moogt dragen,
Terwijl de mensch uw voeten kust!
Mijn Heiland, laat uw liefdeblikken
Mijn naar U smachtend hart verkwikken,
En stort uit uwe volheid, Heer,
Uw hemelgave op mij neer!

Wat zochten lang mijn turende oogen
Naar 't Godsgeheim, hun steeds verhuld!
Wat heb ik tastend omgetogen
Naar licht!... Mijn zucht werd niet vervuld.
Wat gaven gingen droef verloren!
Wat zonnen moesten vruchtloos gloren!
Wat smarten, zonder baat geleên!
Wat zegen, die om niet verscheen!...

Maar nu! - Gij, gistren pas zoo donker,
Mijn ziel, wat maakt u nu zoo blijd?
Vanwaar opeens dat lichtgeflonker,
Waarvan gij thans omschenen zijt?
Hoe? alle neevlen opgeheven?
Hoe? alle wolken weggedreven?...
O Goddelijke liefdeglans!
Hoe heerlijk triumfeert ge thans!

Dat wonder, Jezus, gij verrichtte 't,
Gij, rijke Heiland, vol genâ!
Gij, die de gouden ladder stichttet,
Die 'k aan de poort des hemels sla!
Gij, die mij op uw liefdewieken
Omhoog droegt naar Gods morgenkrieken,
Door elke donkre nachtwolk heen,
Die mij vandaar te scheiden scheen!

O Godlijk hart! 'k kom tot u vluchten!
Vergun mij rust in uwen schoot!
Bij u zal ik geen onweer duchten!
Gij zijt mijn leven in den dood!
Genees mijn ziel van hare ellenden!
Wil heel het menschdom heeling zenden!
Toon, dat, hoe zich zijn haat verheft,
Uw liefde in kracht dien overtreft!

Een Alliantiefeest in 1867 heet een opstel over de bijeenkomst der Evangelische Alliantie in 1867 te Amsterdam gehouden. Het bevat, behalve eenige berichten, eene toespraak door den redenaar ter voorbereiding voor die bijeenkomst gehouden. Daarin vinden wij o.a.

'De Alliantie staat voor de poorten van Amsterdam, en klopt bij ons aan.

Welkom! roepen wij, bij uwe aanstaande komst, welkom in Amsterdam. Amsterdam zet hare poorten wijd open..... Zij blijft daarin trouw aan hare geschiedenis. Zij is eene Christelijke, zij is eene Protestantsche, zij is, in goeden zin, eene Katholieke stad. Zij gevoelt betrekking op alle landen, wier bewoners voor een deel ook leden der Evangelische Kerk zijn. Hoeveel blijken heeft zij daarvan niet in den tijd hares levens, vooral in den tijd van haren hoogsten bloei gegeven. Op verschillende reizen, die ik vroeger en later deed, was niets mij liefelijker dan, waar ik ook kwam in onderscheiden landen, overal sporen terug te vinden van de voetstappen, aldaar door Nederland gezet, om er in tijden van vervolging of verdrukking om der godsdienst wille, hulp in nood, wapenen in den krijg, voorspraak in bestanden en verbonden, en vooral ook gaven in armoede en gebrek te brengen. - Broeder uit den vreemde! vanwaar zijt gij? - Zijt gij uit Engeland? - Dan zijt gij hier te huis. Ga met mij en ik breng u op ons stedelijk schildermuseum, waar gij het beeld van onzen Willem III zult vinden, die uw Koning werd, toen hij, met de Nederlandsche naast de Engelsche vlag in top, tot u overkwam, om u de gulden vrijheid te schenken, waarin ge u nog verheugt! - En gij broeder, vanwaar gij? Komt gij uit Frankrijk? - Dan zijt gij hier te huis. Laat mij er u van overtuigen, door u ginds, aan den buitenzoom onzer stad in onze "Jordaan," te brengen, eens "uw Jardin," waar uwe Hugenootsche ballingen een plaats hunner ruste, herberg en huisvesting vonden. - En gij, broeder, vanwaar gij? Uit Zwitserland, uit Genève? - Dan zijt gij hier te huis. Onze geldelijke bijstand hielp u eens in den strijd tegen uwen dwingeland; ook Nederland bracht zijne steenen aan tot de stichting van den vrijstaat, welks bloei en roem nu uwe eere en vreugde is. - En gij, broeder, vanwaar gij? Zijt gij een Waldenser, uit Italië herwaarts gekomen? - Dan zijt gij hier te huis. Kom met mij. Ik zal u een der bedehuizen laten zien, waar, reeds vóór eeuwen, tonnen gouds werden verzameld, die u ter ondersteuning zouden worden toegezonden, waar nog pas een deel der gelden werd bijeengebracht, waaruit uw schoone nieuwe Evangelische kerk te Turijn werd gebouwd. - En gij, broeder, vanwaar gij? - Komt gij van de overzijde der Atlantische Zee, komt gij uit Noord-Amerika, komt gij misschien uit New-York? - Dan zijt gij hier te huis, gij burger van Nieuw-Amsterdam, in dit Oud-Amsterdam, dat uwe moeder en uwe meter is, en dat mede ten herberg strekte aan de pelgrimvaders, die voor een deel van ons

Nederland uittogen om uwen jongen reuzenstaat te gaan stichten!... Zoo zou ik kunnen voortgaan, maar genoeg! genoeg, om het te staven: zoo de Alliantie ditmaal Amsterdam tot een verblijf voor hare internationale samenkomst koos, zij had slechter keuze kunnen doen. Amsterdam had op zulk een bezoek van de Evangelische wereldreizigster een oud, een goed recht.'

Dit geheele opstel over de bijeenkomst der Evangelische Alliantie te Amsterdam laat zich zeer aangenaam lezen, maar is tevens een blijk, dat de heer Hasebroek de zaken soms van eene schoonere zijde beziet, dan zij in werkelijkheid bezitten. Er zijn in 1867 Engelschen, Franschen, Zwitsers, Waldensen, Amerikanen in die vergadering der Alliantie met vreugde toegelaten; - o ja - maar er zijn in 1867 te Amsterdam ook landgenooten, die levenslang getoond hadden den Heer in waarheid lief te hebben, smadelijk als onwaardigen afgewezen.

Natuur en Menschenleven heet de vierde afdeeling van Hasebroek's gave. Zij wordt geopend met *eene schets voor de Hollandsche jongens*, en draagt ten titel *Een jongen uit de Alpen.* Zij heeft niet het puntige, korte, bondige van de meesterlijke schildering der Hollandsche jongens van Hildebrand, maar wordt voorzeker door jongen en ouden met groot genot gelezen.

In deze afdeeling is een der liefste gedichten, waarvan ik het grootste deel overneem, dat:

Aan de lente.

Daar is zij weer, de lieve lente,
In 't groene bruiloftskleed,
Waarmee zij uit de azuren tente
Van 't zoele Zuiden treedt.
Heur maagdelijke wangen blozen,
Gelijk de dageraad,
En voorwaarts zwevend, strooit ze rozen
En lelies, waar ze gaat.
Met zoeten ambergeur doortrokken,
Uit bloem bij bloem gevloeid,
Doorbalsemen haar gouden lokken
Den wind, die met haar stoeit.
En, om den maatklank te bepalen
Van haar gewiekten tred,
Verzelt haar 't lied der nachtegalen,
Waar zij haar schreden zet.

Wat lusthof doet haar komst ontluiken!
Hoe welig bloeit heel de aard!
Waar gij ze in 't sneeuwdons weg zaagt duiken,
Bloost nu een bloemengaard.
De beuk rolt zacht zijn zijden blâren
Uit fulpen hulsels los,
En purpert met hun rood de varen,

Die groenen tusschen 't mos.
De berk, gekleed in 't zilverlaken,
Dat strak zijn stam omvat,
Meldt zich, nog eer gij hem kunt naken,
In 't geuren van zijn blad.
Het groen der eiken draalt te komen:
De koning komt aan 't slot;
Maar haast zal 't leven uit gaan stroomen,
Dat aan hun twijgen bot.

De vogelkers hangt malsche pluimen
Aan d' omgebogen tak,
Zoo blank als vlokken dons, die schuimen,
Op 't rimplend watervlak.
De witte mei, een bruid gelijkend,
Die naast haar bruigom staat,
Blinkt naast de Mei, in 't purper prijkend,
In maagdelijk gewaad.
Zacht als der wolken zilvren regen,
Die 't aardrijk mild besproeit,
Komt uit het groen de gouden regen
In trossen neergevloeid.
En 't beeld, dat ons die regens schenken,
Weerspiegelt ons Gods trouw,
Die met Zijn gunst weer de aard komt drenken,
En bloemen geeft als dauw!

O Lente! Lente! der seizoenen
Gevierde koningin,
Wél treedt gij tusschen bloemfestoenen
Uw rijk der schepping in.
U groeten al de vooglenkoren;
U groet de nachtegaal;
En wij doen mede 't feestlied hooren
In onze stameltaal.
De dichter grijpt op nieuw de luite,
Die aan de wilgen hing,
En maanden lang geen toontjen uitte,
Alsof haar lust verging.
Ja, ieders harte wordt een harpe,
Vertrouwend, dat uw oor
De zwakste hulde niet verwerpe
In 't algemeene koor!

Aangrijpend is *Een klein drama te New-York.* Een zeer geacht man in deze stad, vroeger majoor in het leger der Republiek, W.A. Sigourney, verbond zich in nog jeugdigen leeftijd aan eene jonge, schoone vrouw, miss Filmore geheeten, en maakte met haar na zijn huwelijk eene reis naar Europa. Gedurende hun afwezen vernam de familie des mans ongunstige berichten omtrent het karakter van de jeugdige echtgenoot. En dit, voorwaar! niet zonder grond, gelijk maar al te spoedig zou blijken. Toen beiden in hun vaderland terug-

gekeerd waren, kon niet lang verborgen blijven, dat de groote vloek der negentiende eeuw, de drankduivel, in de jeugdige, schoone gade des majoors een nieuwen naam tot de lijst zijner slachtoffers had toegevoegd. Door hem verzocht en verleid, verliet zij haren man, werd eene zwerfster, en kwam eindelijk te land in een verbeteringsgesticht op *Blackwell's Island.* Toch was de liefde van haren man destijds nog krachtig genoeg, om hem eene proef te doen nemen, of zij niet langs een anderen weg, wellicht, nog mocht kunnen worden gered. Door zijnen invloed werd zij uit het gesticht losgelaten, en keerde in het huis van den haar nog steeds beminnenden echtgenoot weder - ach! om het straks op nieuw in stilte te ontvluchten, en toen....

Niet lang daarna - het was in den winter van 1852 - spraken de dagbladen van eene schoone, jonge vrouw, die men dood onder de sneeuw had gevonden, in eene slecht ter faam staande straat van New-York. De majoor Sigourney, die het bericht las, meende in enkele trekken aanleiding te vinden om te gissen, dat deze ongelukkige zijne vrouw wel kon zijn. Hij deed derhalve onderzoek en, helaas! de gissing bleek maar al te gegrond. Dientengevolge zorgde hij, dat de beminde doode eerbaar ter ruste werd gebracht in ‘die stille stad,’ die uit de hoogte op de woelige haven van New-York neerziet.

Uit zijn ongelukkig huwelijk had de vader één kind. Wat hij voor dit kind gevoelde, innig diep, maar ook wat hij voor hetzelve vreesde, bitter angstig, sprak hij uit in een lied: *Het schoone kind* getiteld.

Wonderschoon Kind aan uw moederliefs knie,
Wie zult ge eens zijn' als ge grooter wordt, wie?
Engel des Satans? Of engel van God?
Engel tot blijdschap? Of duivel ten spot?
Bloemeken, geurend uit kelken van goud?
Gifplant, die doodt, wat haar adem bedauwt?
Nachtegaal, zingend in 't middernachts-uur?
Nachtuil, die krast op een brokklenden muur?
Roemrijk of eerloos, gehaat of bemind?
Wat zult ge eens wezen, mijn wonderschoon Kind?

Wonderschoon Kind! in mijn bloemhof speelt gij
Tusschen de vlinders, en vlinder als zij!
't Blinkend kristal van mijn vijver glanst flauw,
Als 'k dat hij 't licht van uw oogen beschouw.
Nooit droeg een lichaampje, smetteloos blank,
Zuiverder zieltje, aan geen euvelen krank.
Sints gij verscheent, blinkt een kleurige boog
Tusschen de wolken mijns hemels omhoog:
Boog, die Gods hemel met de aarde verbindt,
Boog van Gods liefde, mijn wonderschoon Kind!

Wonderschoon Kind! Als me uw stemmetje streelt,
Is 't voor mijn oor, of een tooverfluit speelt.
Waar 'k u verneem, klinkt een lachend geluid,

Zoet als muziek, boven 't huisrumoer uit!
't Is of een vogeltje, omhoog en omlaag,
Overal zingt, waar ik kom, in een haag.
't Goudblonde haar met een tuiltjen omkranst,
Is 't of uw koon van het morgenrood glanst.
Alom is 't lente, waar gij u bevindt,
Lentebloem, lentezon, wonderschoon Kind!

Wonderschoon Kind! Welk een toekomst u beidt,
Wél ligt daarover een sluier gespreid!
Of ge eens een star wordt, die valt van den trans,
Dervend als walgelijk snuitsel zijn glans?
Of ge eens daar sluipt, in den nacht, langs de straat,
Waar men in 't slijk van den zondedienst gaat,
Moede van 't leven en bang voor den dood,
Vluchtend voor God, - die toch immer u noodt?
God! hoe reeds 't denkbeeld mijn denkkracht verslindt!...
God van genâ! spaar mijn wonderschoon Kind!

Wonderschoon Kind! Moogt ge een cherubje zijn,
Pralend en stralend in engelenschijn!
Vloeiende drop in Gods eeuwigen stroom!
Bloeiende knop aan Gods eeuwigen boom!
Wapprende palm, die het groenende hoofd
Mee buigt in 't koor, dat den Levensvorst looft!
Zalige hoop, die mijn boezem vervult!
Zalig ik, als gij haar waar maken zult!
'k Wacht het van God, die de kinderkens mint,
Die ook u liefheeft, mijn wonderschoon Kind!

Het zal velen gaan als mij, dat zij dit lied voor een der schoonste in de beide deelen houden. Vooral als vertaler is de dichter Hasebroek gelukkig.

Tot nog toe heb ik bijna geene aanmerkingen op deze lettervruchten gemaakt. Ik heb er dan ook maar weinige, maar toch eenige.

De voornaamste is, wat den vorm betreft, dat de versificatie nu en dan zeer stroef is. D. I, bl. 92 leest men:

Bij 't lied, dat 't duizendvoudig leven.

Deze regel is haast niet uit te spreken. Er is driemaal een *t* en vijfmaal een *d* in zeven lettergrepen.

Zoo is het vaak, vooral door opeenstapeling van harde letters. B.v. D. I, bl. 328:

Toen 't uit het slijk, waarin 't verzonk,

D. II, bl. 259:

Is 't hart te vreemd te moe.

D. II, bl. 297:

> Zoekt steunend 't op te houden.

D. II, bl. 161 heeft men twee regels:

> Door 's grooten schutters doodlijk schot.
> Saamsmolt met eens Columbus' faam.

In den eersten regel heeft men vier *s*, vier *t*, en drie *d.* In den tweeden vier *s.* En bovendien zijn de regels stroef.

Nu en dan is ook de klemtoon niet goed en is een lettergreep lang gemaakt, die kort zijn moest.

D. I bl. 149 is 't: ‘opperzangmees*ter*;’ bl. 299: ‘moorddol*ken*;’ bl. 301: ‘gasvlam*men*;’ en: ‘scheeplin*gen.*’ D. II, bl. 333: ‘leera*ren*;’ bl. 344: ‘Het sneeuwklok*je* den winter uit.’

Wat den inhoud aangaat, heb ik nu en dan reeds aangeteekend, dat het mij niet zelden al te rooskleurig is, en sommige personen en zaken wat te optimistisch zijn beschouwd.

Tot zekere hoogte is voor den dichter het idealiseren noodig. Zelfs de portretschilder moet, behalve voor het gelijken van zijn beeld op het oorspronkelijke, ook zorgen, dat dit beeld zoo schoon mogelijk wordt gegeven, zoodat hij den voor hem zittenden mensch op het doek brengt, gelijk hij er uitziet, als hij zijn beau jour heeft. Zelf haalt Hasebroek de woorden van Göthe aan, waarin deze omtrent den dichter vraagt:

> Waardoor verwint hij ieder element?
> Waardoor weet hij de harten te bevelen?

En antwoordt:

> Zeg, neemt hij niet, door de eigen harmonij,
> Een wereld in zich op, geheel een leven,
> Om 't straks, met heel zijn beeldengalerij
> Verhoogd tot idealen, weer te geven?

Doch, hoe weinig men in de schoone kunst aan de platte werkelijkheid hebbe, en hoe noodig dus ook de verheffing van het reële tot het ideale zij: er is hierbij maat te houden en zekere regels zijn niet te overschrijden. Ik zou niet durven zeggen, dat Hasebroek hierin altijd binnen de noodige perken is gebleven. Zelfs is er bij hem één opstel, waarmede als overdrijving ik in 't geheel niet kan instemmen; 't is het allereerste, *De Mensch en de Dichter. Eene letterkundige studie.* Daarin stelt hij den mensch en den dichter in hun onderling verschil voor oogen. Eerst laat hij ons den dichter, dan den mensch zien, en eindelijk onderzoekt hij, hoe hen te onderscheiden.

In het eerste deel geeft hij ons nu in een rijkdom van voorbeelden

uit de oude en nieuwe letterkunde treffende bewijzen, hoe diep beneden den dichter de mensch dikwijls staat. Het is treurig te zien, dat die de deugd predikt, die haar prijst, haar maalt, vaak zoo verre van de deugd af is, en het hem mag worden in den mond gelegd: 'Doet naar mijn woorden, niet naar mijn werken.' In het tweede deel wordt ook met voorbeelden aangetoond, dat de dichter niet dan tijdelijk in de opwinding kan verkeeren, waarin eene hoogere bezieling hem brengt, en hij, als deze ophoudt, alleen mensch is. Elk zal vrede hebben met deze opmerkingen. 'De boog kan niet altijd gespannen zijn.' Maar nu volgt het derde deel, *hoever* het verschil tusschen mensch en dichter mag gaan. Ja, ook hierin is veel goeds, veel waars, vooral veel zachtmoedigs, veel, dat ons Hasebroek doet beminnen, wanneer bij hem, evenals bij Tollens, bij de Clercq, en, dien hij zelf hier aanhaalt, bij Walter Scott, dicht en leven, mond en hart overeenstemmen. Een welsprekend en haast zeide ik, een vaak aandoenlijk pleidooi is deze afdeeling om de dichters niet te hard te vallen, wanneer het blijkt, dat zij als menschen hunne idealen niet evenaren, blijkt, dat zij zelfs, gelijk Da Costa in zijn leven van Bilderdijk, te ver gaan en onwaar worden in de verheerlijking van hunne afgoden.

Ja, ik stem in met Hasebroek's bede voor mevrouw de Stael (D. I, bl. 85): 'De dichter geeft u geene poppen van was; hij geeft u in zijne beelden de menschen, de wereld rondom hem; hij geeft allereerst en allermeest zich zelven. O ik bid u, wees hem daarvoor een weinig dankbaar! Heb hem daarvoor een weinig lief! Dat vraag ik ook voor mijne heldin, mevrouw de Stael-Corinne.' Wie zou deze bede niet gaarne opvolgen? Wie niet mevrouw de Stael dankbaar zijn, dat zij in hare *Corinne* haar binnenste heiligdom ontsluit en ons zóó aangrijpend laat lezen en aanschouwen, wat liefde is in een vrouwenhart, als het wel nooit in eenige taal of eeuw ons nog afgemaaid is.

Maar mag men daarom wezenlijken strijd tusschen den dichter en den mensch, tusschen den dichter en zich zelven willen goedmaken? Maar is er eene andere zedeleer voor geniën, dan voor gewone menschen? De hevige hartstochten, vaak aan groote geesten eigen, moet men, als samenhangende met hunne voortreffelijkheden, zachtmoedig beoordeelen en vaak verschoonen. Maar ook hunne diepgaande, het karakter bedervende gebreken? Worden huichelarij, laster, vleierij en allerlei karakterfouten, waarvoor men bij gewone menschen rilt, verschoonbaar bij genieën?

Bilderdijk's verzen op Napoleon, toen hij de kroon droeg, vol vleierij, toen hij gevallen was, vol smaad; Bilderdijk's wellustige verzen, Bilderdijk's brieven aan zijne eerste vrouw, toen hij, nog niet van haar gescheiden, reeds met zijne tweede in Engeland getrouwd was - blijven, onder meer andere, als onuitwischbare smetten op hem kleven. En in zooverre heeft ook Da Costa schuld, als hij, van dit alles wetende, toch Bilderdijk als mensch, ook met veroordeeling zij-

ner onschuldige eerste vrouw, verre boven 't geen behoorde, prijst en verheerlijkt. - Dr. A. de Jager heeft in *De Tijdspiegel*, na de uitgave van Bilderdijk's brieven aan zijne eerste vrouw, die Da Costa niet heeft willen gebruiken, een m.i. rechtvaardiger vonnis over den mensch Bilderdijk en ook over den mensch Da Costa uitgesproken, dan de heer H. hier laat hooren.

Ik moest dit zeggen, dewijl in onzen op zedelijk gebied lichtzinnigen tijd, geheel tegen Hasebroek's bedoeling in, uit Bilderdijk's en Da Costa's voorbeeld vergoelijkingen van karakterfouten zouden kunnen getrokken worden voor zulken, die de pen uitnemend weten te voeren, zoodat het genie, in stede van hoogere eischen aan den mensch te stellen, de plaats der deugd zoude kunnen innemen. Men weet immers, dat Lamartine de vraag omtrent Napoleon doet, of zijn genie niet in stede van deugd moet gerekend worden!

Ten slotte dank ik den heer Hasebroek voor den ‘boom- en bloemgaard, vol geur en kleur,’ dien hij voor ons heeft opengesteld, opdat wij er in zouden kunnen wandelen en ons verkwikken. Velen zullen het vaak doen.

Groningen, Oct. 1875.

P. HOFSTEDE DE GROOT.

Wandelingen door eigen gaard.

Wandelingen door Nederland met pen en potlood door J. Craandijk, predikant bij de Doopsgezinde gemeente te Rotterdam en P.A. Schipperus, kunstschilder aldaar. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink, 1875.

Het denkbeeld, waaraan dit werk zijn ontstaan te danken heeft, verdient, naar ons oordeel, hoogst gelukkig genoemd te worden. Ja, we gelooven ons niet aan overdrijving schuldig te maken, indien we in het plan van de heeren Craandijk en Schipperus een recht genialen greep bewonderen. Ons geheele vaderland, met pen en potlood in de hand, te doorwandelen, of, ten minste, zooveel mogelijk een bezoek te brengen aan ieder plekje, dat door natuur of kunst, door geschiedenis of volkskarakter, een eigene fysionomie bezit, stadsgezicht en landschap, door woorden en lijnen, voor het oog en de verbeelding van lezer en aanschouwer te doen herleven; oude gebouwen en wegstervende zeden en gebruiken door afbeelding en beschrijving voor de vergetelheid te bewaren; historische toestanden en merkwaardige personen in een nieuw en verrassend licht te plaatsen door overweging van den invloed der dikwijls verwaarloosde factoren van lokale omge-

ving en familierelatiën; plaatselijke in den mond des volks voortlevende overleveringen op te teekenen en dit alles in den vorm van losse schetsen en onderhoudende causeriën - ziedaar, waarde lezer, in korte woorden hoe het aangekondigde werk een monument van *het verdwijnend Nederland* tracht te worden. - Het komt ons voor, dat de oprichting van zulk een monument in vele opzichten de belangstelling en medewerking van het beschaafde Nederlandsche publiek verdient. Het reizen - de heer Craandijk wijst er op in zijne inleiding - het reizen gaat tegenwoordig zoo gemakkelijk. In weinig uren brengt de spoortrein ons naar den Rijn en den Hartz, naar Dresden en Weenen, naar Brussel of Parijs, naar Berlijn of Zwitserland.

Wie tijd heeft en geld, maakt zich op, om daar te verpoozen, en honderden zijn in den vreemde meer te huis, dan in hun eigen vaderland. Daar zijn meer Nederlanders in Zwitserland geweest dan in Drente, en menigeen, die in Parijs perfect den weg weet, is een vreemdeling in Limburg of in Zeeland. Dit alles is nu, wel is waar, een onvermijdelijk gevolg van de verbeterde communicatiemiddelen van onzen tijd. Maar het is toch niet te ontkennen, dat ons goede Nederland het niet verdient, om op die wijze door Nederlanders te worden vergeten en geminacht. Het is rijker in natuurschoon, dan men oppervlakkig wel vermoeden zou. Zijne landschappen mogen over het algemeen niet door grootsche of verhevene indrukken op het eerste gezicht onwederstaanbaar boeien: zij winnen bij nadere kennismaking en willen bij herhaling bezocht en in al hun afwisseling en bevalligheid gekend worden.

Het is rijk in schilderachtige en van den karakteristieken bouwtrant onzer voorouders getuigende stadsgezichten. En bovenal - het is overrijk aan geschiedkundige herinneringen en draagt overal de sporen, dat het door de vlijt en volharding onzer voorouders aan de baren ontweldigd, en door hun onbezweken moed tegen vreemde overheersching verdedigd is.

Daarenboven - onbekend maakt onbemind. Het kan op den duur slechts leiden tot ondermijning van volkszin en nationaliteit, indien vele beschaafde en overigens wel onderwezen Nederlanders onbekend zijn met het schoone en merkwaardige, dat binnen de grenzen van hun eigen land gevonden wordt.

En nationaliteitszin is wel voor een groot deel het product van natuur en geschiedenis, maar, voor een nog grooter deel, moet hij, vooral in onzen nivelleerenden tijd en bij kleinere volken, met opzet gevoed en aangekweekt worden, zal de goddelijke vlam niet worden uitgedoofd.

Doch genoeg om te doen gevoelen, dat het plan van ‘de wandelingen’, wegens tijdigheid en gepastheid, alle aanbeveling verdient.

Maar nu de uitvoering? Ook die verdient in alle opzichten den hoogsten lof.

Er zijn thans twaalf afleveringen van het werk in het licht gekomen, ieder met twee of meer keurig bewerkte, naar de natuur geteekende steendrukplaten van den heer Schipperus. De medegedeelde historische en genealogische bijzonderheden getuigen van groote studie en belezenheid en van raadpleging der nieuwste en beste kritische nasporingen.

Maar, wat het werk vooral tot aanbeveling strekt - het is met warmte en gloed geschreven. De heer Craandijk weet de liefde voor zijn onderwerp, die hem zelf bezielt, onwillekeurig in zijn lezer over te gieten. Hij bezit in hooge mate de benijdenswaardige gave, om boeiend en prettig te kunnen vertellen. Zijn stijl bezit eene zeldzame mate van lenigheid en buigzaamheid en is in staat, als een heldere spiegel, oogenblikkelijk alle beelden en kleuren, met de grootste zuiverheid en scherpte, weer te geven.

Of hij een landschap beschrijft of een gebouw voor de verbeelding doet verrijzen, hij verstaat steeds de kunst, den lezer in de rechte stemming te brengen en - men vergunne ons de geijkte uitdrukking - de *lokale* kleur te treffen. Wij willen onzen lof met een paar voorbeelden staven.

Onze eerste proeve ontleenen wij aan de inleiding der wandeling naar Heilo, de Egmonden en Bergen.

'Vooral in het najaar is Kennemerland schoon!

> Ik ken geen schooner kleuren,
> Dan die van 't Hollandsch bosch,
> In bruinen najaarsdosch.

Maar natuurlijk moet het geluk ons wat dienen!

Bij een grauwen, eentonigen hemel verliest ook het boschrijke landschap veel, al behoudt het nog meer dan de vlakte, waar de kleur doorgaans alles moet doen. Maar treft gij 't als wij, dat de herfstzon over die mengeling van groen en bruin en rood en geel, over al die schakeeringen van lichte en donkere, van fijne en krachtige tinten haar helder en toch zoo plechtig licht in stroomen uitgiet, terwijl er juist genoeg van dien wazigen herfstnevel is, om de kleuren en vormen harmonisch te doen ineen smelten, om alles wat hard is te verzachten, om alles wat scherp is af te ronden, - treft gij het dat de zon nog kracht genoeg heeft, om den dampkring te vervullen met die weldadige warmte, die koestert zonder af te matten, en even gaarne den open landweg als het dichte lommer doet zoeken, - dan bereidt u de tocht door dit heerlijk landschap een onvergetelijk genot. En wordt het u bovendien, als ons, gegeven, hier om te dwalen met een', die hier van der jeugd is opgegroeid, met de verborgen lieflijkheden van dit bekoorlijk oord bekend en met de rijke geschiedenis dezer streken vertrouwd, dan wacht u een dubbele voldoening. Dan komt er leven; het rijke, volle menschenleven der voorgeslachten gaat voor uw oog

voorbij. Dan staan zij weer op uit de dooden, graven en gravinnen van Holland, - fiere edelen van hoogadellijk bloed en vorstelijken rijkdom, - kloeke evangelieboden met de kracht van hun geloof, vorsten der kerk en nederige kloosterbroeders, die in donkere tijden wetenschap bewaarden en godsdienst handhaafden, - stoute poorters en dorpers uit verachten stand zich verheffend, - ruwe gestalten ook van geuzen en soldeniers, de heilige zaak bezoedelend door brandstichting en geweld, - trotsche patriciers uit de dagen, toen de Republiek der vereenigde gewesten praalde op het toppunt van haar grootheid, - legers van landgenooten en vreemden uit den tijd, toen zij haastig neigde ten val, - geharde zeelieden, worstelend met de golven, om haar den buit van haar wemelende bevolking, vaak, om haar den buit van kostbare menschenlevens te ontwringen, - de vergeten priesters van nijverheid en landbouw, met hun stillen, maar gezegenden arbeid, die meren in vruchtbare weiden en woeste geestgronden in weelderige bosschen herschept. - Hier, te midden der heerlijke natuur, ontbreekt de herinnering aan de menschen niet. Hier hebben zij gestreden op allerlei wijze, met woord en gebed, met zwaard en met spade, te land en te zee, tegen allerlei vijanden, tegen heidendom en gewetensdwang, tegen onkunde en ongeloof, tegen aanmatiging van geestelijke en wereldlijke machten, tegen de West-Friezen en tegen de legers van Spanjaarden en Engelschen en Russen, ook tegen broeders, als de hartstochten woedden en de noodlottige verblinding was gekomen.'

Ten bewijze, dat onze auteur evenzeer de kunst verstaat om met enkele trekken den indruk van een schoon en opmerkelijk gebouw weer te geven, kiezen wij het volgende fragment over den Amersfoortschen toren.

'Wendt gij u om, dan ziet gij boven het lage houtgewas en de nederige daken der arbeiderswoningen, als uit een krans van groen, den hoogen, prachtigen toren van Amersfoort zich in al de rankheid en majesteit van zijn Gothische bouworde verheffen. 't Is een der hoogste en schoonste torens van het land, aan dien van den Utrechtschen Dom niet ongelijk, iets lager, maar veel sierlijker. Overal in den omtrek, ver over de heiden, die de spoorwegen doorsnijden, ziet men haar statig ten hemel oprijzen. *Haar* zien wij oprijzen. Zeg niet, dat *toren* mannelijk is! De Amersfoortsche Lieve Vrouwentoren heeft een echt vrouwelijke gratie en het volk spreekt er van als van eene vrouw. *Maria met het kindeken* noemt het hem. En van het punt, waar wij staan, begrijpen wij waarom. Met het traptorentje, dat tegen een der hoeken opklimt, geeft hij werkelijk den indruk van een rijzige vrouw, die de kroon draagt op het hoofd en een kind op den arm. Of de oude bouwmeester 't aldus heeft bedoeld, laat zich natuurlijk niet meer bepalen, - onmogelijk is het niet, bij de rijke symboliek der gothische architectuur. Maar het omwonend landvolk begroette in het statig gevaarte het beeld der Gezegende onder de vrouwen, en

vooral als de schemering de vormen wat omsluierde, als de verre afstand de details in een' nevel omhulde, dan zag hun oog de statige gestalte der gebenedijde Moeder des Heeren met haar goddelijk kind op den arm, die beschermend en zegenend te midden van het uitgestrekte landschap stond en de geloovigen tot dankbare aanbidding en vertrouwelijke vereering noodigde.'

Wij bevelen hiermede het schoone werk van de heeren Craandijk en Schipperus ten zeerste in de aandacht en belangstelling onzer beschaafde landgenooten aan. Het komt ons uiterst geschikt voor, om de liefde voor het vaderland en de kennis van den dierbaren geboortegrond onder het opkomend geslacht te bevorderen. Maar, zal dit schoone doel bereikt worden, dan moet de algemeene geestdrift het plan schragen en steunen. De kosten behoeven niemand af te schrikken en de verschijning in maandelijksche afleveringen maakt den aankoop gemakkelijk. Ook de jeugdige beoefenaars der aardrijkskunde van Nederland op onze hoogere burgerscholen en andere inrichtingen van onderwijs kunnen wij, als prettige en nuttige uitspanningslectuur, met volle vrijmoedigheid, op dit werk wijzen.

De voorwaarden van inteekening luiden als volgt: de *Wandelingen* zullen verschijnen in maandelijksche afleveringen, elke aflevering zal in den regel een of meer lithographische teekeningen bevatten, naar de natuur geschetst; de prijs van elke aflevering is 80 cents en van de platen 15 cents elk; de wandelingen zullen elkander in bonte reeks afwisselen, en twaalf afleveringen zullen te samen een deel vormen met ongeveer een twintigtal platen, dat op zich zelf volledig is, zoodat men met elk jaar de inteekening kan sluiten en niettemin een afgesloten geheel bezit.

Van harte hopen wij, dat deze nationale onderneming door nationale belangstelling en bijval gesteund en aangemoedigd moge worden.

Mengelwerk.

Djidda, door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie.*

I.

‘Djidda?’ - hoor ik vragen - ‘Djidda is immers dat Arabische stadje aan het oosterstrand van de Roode Zee, waarover in der tijd nog al gesproken, misschien wel in enkele couranten geschreven is’? en men heeft eene flauwe herinnering dat, ja, 't kan wel 15 à 20 jaren geleden zijn, de christen-inwoners er door de Arabieren werden vermoord, een moord, later door de Fransche en Engelsche zeemacht bloedig gewroken. Als men daarenboven weet dat er eenige transitohandel gedreven en het dorre verschroeide land slechts zelden door een frissche regenbui verkwikt wordt, de mailboot zoo wat op die hoogte van hare reize het meest van de hitte heeft te lijden, en duizenden bedevaartgangers naar het heilige land van den Islam, bij de Mohammedanen onder den naam van Hidjâz bekend, dáár worden ontscheept, dan vermeent men vrij goed op de hoogte te wezen en vraagt allicht: ‘wat zou er nog veel meer van te vertellen zijn?’ Weinig dacht ik bij het doen van eene dergelijke vraag, dat er zóóveel over te zeggen viel en de mededeelingen omtrent die doodsche stad en dat dorre land de belangstelling in die mate zouden kunnen opwekken, om naar de pen te grijpen en *Djidda* als titel van een opstel ter neer te schrijven. En toch gebeurde het; en nu die titel er staat, noodig ik den lezer van dit tijdschrift uit, zich onder geleide van den heer Hanegraaff, onzen consul te Djidda, bij een wandeling aan te sluiten, ten einde die haven of zoogenaamden voorhof van het

heilige Mekka eens wat meer van nabij te bezien. 't Is eene gelegenheid die zelden voorkomt; 't valt niet gemakkelijk op eene andere wijze met die geheimzinnige oostersche landstreek kennis te maken of eenige onpartijdige inlichtingen omtrent het wetenswaardige er van te verkrijgen, en naar ik vertrouw zal die kennismaking niet onbevredigend zijn.

De literatuur over Djidda is arm. Encyclopedie, conversations-lexicon, aardrijkskundige school- of woordenboeken geven weinig meer dan enkele statistieke opgaven en eene beschrijving even droog en schraal als het land zelf; reizigers en bedevaartgangers haasten zich te zeer het heilige der heiligen te bereiken, om langer dan noodig is in den voorhof te verwijlen. In 't gezelschap van onzen consul daarentegen, die buiten zijne ambtsbezigheden veel opmerkt en het inheemsche element met belangstelling gadeslaat, zal de nieuws- en weetgierigheid niet alleen geprikkeld en voldaan worden, maar zullen sommige landgenooten met zijne aanwijzingen wellicht hun voordeel kunnen doen. In een land toch waar zoo vele akkers braak liggen en aan de ontginnende hand van Christen en westerling blijven overgelaten, is een ruim veld voor ondernemingen van allerlei aard geopend. Het nemen van eenig initiatief kan men van de terughoudendheid, den tragen geest, de verregaande onverschilligheid en het blinde geloof aan een onverbiddelijk noodlot van den oosterling niet verwachten; maar als de stoot gegeven en het hem duidelijk wordt, dat er bij eene industrieele of commercieele onderneming veel te verdienen is, als eigenbelang en hebzucht in het spel komen, dan behalen ze niet zelden de overwinning op de vooroordeelen van 't Arabisch gemoed; 't fanatisme zwijgt, het noodlot heeft gesproken, en de Muzelman ontzegt den kâfir zijne medewerking niet.

Hetzij wij opmerkzaam worden gemaakt op het belang dat Djidda voor Neêrlands scheepvaart en handel kan verkrijgen, of 't verhaal van het bloedig drama, in 1858 binnen hare muren afgespeeld, voor een oogenblik den sluier opheft, over deze geheimnisvolle stad en hare gemengde bevolking uitgespreid, 't een zoowel als 't ander is onze aandacht waard. En, waar het ons vergund wordt een blik te slaan in sommige staatkundige toestanden en verhoudingen, zullen wij tevens menige eigenaardigheid van het Arabische karakter en volksleven leeren kennen. Bij ons rondkijken in eene zoo geheel Mohammedaansche omgeving, het zien aankomen en vertrekken van zoo vele bedevaartgangers, wordt de aandacht te gelijkertijd gevestigd op al wat met die pelgrimstochten in verband staat en doet ons als van zelf het oog wenden naar dat heilige der heiligen, vanwaar wij slechts een of twee dagreizen (ruim 40 Eng. mijlen) zijn verwijderd. Die weg door de woestijn tusschen Djidda en Mekka, kan echter opeen hadjín (snelloopende kameel) in veel korter tijd worden afgelegd.

De beperkte beteekenis van het zoogenaamde Heilige land wordt ver-

kregen, door Djidda en Jembo als grenzen te stellen en eene lijn te trekken van Medina over Tâïf naar Mekka, waardoor een gedeelte van ongeveer 250 Engelsche mijlen lang en 140 breed van het Arabische schiereiland wordt afgesneden.

Al moge de eerste bundel van *Onze tijd in Indië,* door den te vroeg ontslapen Keijzer achtergelaten, een uitmuntende leidsman zijn voor elk die, aan het hoekje van den haard, den hadji op zijne tochten wil vergezellen, al biedt zij den geschiedschrijver vele bronnen aan waarvan ook door mij ruimschoots gebruik is gemaakt, zoo kan men evenwel bij den heer Hanegraaff nog menig minder bekende doch zeer belangrijke bijzonderheid vernemen. Zijne betrekking, waardoor hij zich gemakkelijk in alle kringen beweegt, een steeds voortgezet onderzoek en vooral zijne goede verstandhouding zoowel met de Turksche autoriteiten als met de meest invloedrijke Arabieren, stellen hem in de gelegenheid veel te zien en veel te hooren. De uitvoerige teekening o.a. van Eva's graf en van de kaba benevens eenige ophelderingen, hem onlangs door een Egyptenaar gegeven die ze met gevaar van zijn leven bezocht, zullen ons bovendien een duidelijk overzicht verschaffen van dien geheimzinnigen tempel, waarin geen christenoog ooit ongestraft is doorgedrongen.

Wij beginnen de wandeling met het afleggen van eenige bezoeken. Het eerste, dat juist niet tot de aangenaamste behoort, is aan boord van een pas aangekomen pelgrimschip, waar men de ervaring kan opdoen, dat een fijn reukorgaan wel eens meer last dan genoegen oplevert. Het is de *Djidda* van de Arabische stoomvaartmaatschappij te Singapore, die, eenige uren geleden, met een lading bedevaartgangers het anker op de reede liet vallen.

Reeds voor dat het anker viel was het schip, dat al snorkende en sissende, al dampende en snuivende zich van den overtolligen waterdamp ontlast, door een menigte samboeks (Arabische vaartuigen) omringd, om de menschenlading naar den vasten wal over te brengen. Hoe leelijk dat woord ook klinken moge, het drukt duidelijker dan elk ander de toestand uit, waarin de pelgrims aan boord verkeeren. Zij worden letterlijk als lading beschouwd; hoe meer opeengepakt, hoe minder beweeglijk die lading zij hoe beter. Het lossen zal weldra een aanvang nemen. Zoo lang echter de quarantaine-vlag niet gestreken en de toestemming tot ontscheping door den quarantaine-doctor niet gegeven is, mag niemand het schip verlaten of aan boord komen. Wij zijn bij tijds aan dien Turkschen ambtenaar, Dr. Pasqua, een beleefd Italiaansch geneesheer voorgesteld, om, nadat hij ons het quarantaine-gebouw liet bezichtigen, tegelijk met hem van wal te steken en het levendige schouwspel, dat de reede aanbiedt, op ons gemak te overzien. Nauwelijks is zijne sloep ter zijde van het stoomschip gekomen of ook ons achtriems vaartuig schiet er langs heen, en weldra zijn wij aan

boord. Het eigenaardige schouwspel dat zich dáár voordoet, zou gemakkelijker met de teekenstift te schetsen dan in korte trekken te beschrijven zijn. Meer dan duizend Mekkagangers uit de Engelsch- en Nederlandsch-Indische bezittingen zien wij in verschillende groepen voor ons.

Bij honderden staan zij schouder aan schouder over de verschansing te kijken en staren in de samboeks, die hen naar den wal zullen brengen, waar de landreis een aanvang neemt. Met koude onverschilligheid zien zij neer op de levendige gebaren der schuitenvoerders, die reeds begonnen zijn hunne diensten aan te bieden; zij begrijpen niet wat die menschen eigenlijk verlangen, tot op den oogenblik dat de ruwe werkelijkheid hun de oogen opent.

Welke teekenachtige groepen, welk een bonte mengeling van kleeding, welk een verscheidenheid in gelaatstrekken en houding! Men waant zich in eene andere wereld verplaatst en kan zijne oogen niet genoeg den kost geven. Hier bidt een eerwaardig Muzelman, door zijn godsdienstig gevoel gedreven, zijne tesbîh (bidsnoer of rozekrans) af; dáár staat een ander in diep gepeins verzonken met de oogen naar het heilige Mekka gericht, terwijl Janmaat onder een vroolijk deuntje door al dat volkje heenscharrelt. Iets verder zit een Javaansch gezin om het rijstpotje geschaard, waarnaast een statige Arabier in plechtigen ernst de rookwolkjes van zijn nargileh natuurt en anderen bezig zijn de matten op te rollen en de goederen bijeen te pakken. Ginds hurken eenige pelgrims neder en geven zich onder den indruk van Mekka's voorstad thans reeds aan vrome bespiegelingen en stille verzuchtingen over. 't Is onmogelijk zich te bewegen zonder over iets te struikelen of met het een of ander individu in botsing of aanraking te komen.

Gelukkig als op die aanraking geene onaangename gewaarwordingen volgen, die reikhalzend doen uitzien naar eene verschooning en een bad, waarmedem en hoopt elke jeukende herinnering aan het afgelegde bezoek te verdrijven.

Tal van matjes, potten, pannen en wat niet al, liggen als een knibbelspel door en over elkander; 't is een chaos van verwarring.

Eindelijk heeft de doctor na inzage van de ‘bill of health’ en een nauwkeurig onderzoek de toestemming tot ontschepen gegeven en stelt het schip ‘en libre pratique.’ De quarantaine vlag wordt neergehaald en met een ongeloofelijke vlugheid bevinden de schuitenvoerders zich aan boord. Thans begint een gejoel, een geschreeuw, een getier en gevecht, zoodat hooren en zien vergaat, om de pelgrims in hunne vaartuigen te krijgen. Alles dringt en woelt en slaat en warrelt door elkander; niet langer meester van hun goed, zijn de arme menschen het ternauwernood van hun persoon; door die overweldigende dienstvaardigheid overbluft en letterlijk naar en in de samboeks geduwd, gedrongen of getrokken, berusten zij eindelijk in hun lot, en met een

'In sjâ'llâh' (zooals het God behaagt), meer uit angst dan uit onderwerping op de lippen, geraken zij van boord.

Terwijl deze meer geforceerde dan vrijwillige ontscheping al vechtende met die Djiddasche gondelieren plaats heeft, roeit men ons naar den wal en zien wij de stad voor ons, door sommigen Djidda (waterlooze vlakte), door anderen Djadda (grootmoeder) genoemd. De eerste benaming is geheel op waarheid gegrond, daar bij een regentijd van slechts enkele dagen in 't jaar, het water schaars is en duur; de andere berust op de legende als zou onzer aller moeder dáár begraven zijn. Als wij het graf van Eva bezoeken, zullen wij wel iets naders omtrent die legende vernemen.

Van de reede gezien, biedt de stad tegen een zachte helling aangebouwd, met hare hooge huizen, minarets en moskeën een echt Arabisch schouwspel aan, dat niet van poëzie is ontbloot. Toch zou Goethe bij het blauwe, helder glinsterend water der Roode Zee, bij al den gloed die Djidda beschijnt, Mignon niet doen vragen:

'Kennst du das Land wo die Citronen blühen?'

Want waar die gloed, onder het donker azuur van een Italiaanschen hemel, het oog verrukt en de zinnen streelt, der bloemen geur verhoogt en de citroenen doet rijpen; waar hij ieder voorwerp, zelfs met den zich zoo scherp afteekenenden omtrek, als met een fijne doorschijnende tint omgeeft en den mensch als met een hooger leven bezielt, verbaast en verblindt hij aan Djidda's strand. Dáár werkt die gloed der loodrecht nedervallende en verstikkend heete zonnestralen als een verzengend vuur, als een verterend element dat ter neerdrukt, verdroogt en verschroeit. Niets wat de geest opwekt of verheft. Overal naakte rotsen en afgerolde steenen; geen boom, geen struik of bloem ontmoet het zoekend oog; 't is alles naakt en dor en zandig om ons heen.

Aan het quarantaine gebouw, welks toegangen door ijzeren hekken zijn afgesloten, bedanken wij Dr. Pasqua voor zijn geleide en zien in de verte reeds eenige samboeks opdagen, wier lading weldra in andere niet minder hebzuchtige handen dan die der schuitenvoerders overgaat. Ieder pelgrim is verplicht 10 Turksche piasters(*) te betalen zoo voor het onderhoud der gebouwen als voor dat der beambten. Hiermede neemt de reeks geschenken of fooien (baksjîsj) een aanvang, die tot in het oneindige voortloopt, en waaraan niemand zich onttrekken kan; de baksjîsj doet overal haar invloed gevoelen en speelt in alles een eerste viool.

Eenige sjaichs staan hunne geloofsgenooten aan de hekken af te wachten ten einde hen, tegen behoorlijke schadeloosstelling, in daar-

(*) Een Turksche piaster komt ongeveer overeen met 10 centen.

voor bijzonder ingerichte huizen (wakâlah), van het noodige te voorzien en hen tot mentor te verstrekken. 't Zijn lieden die Maleisch spreken en òf vroeger in Indië gewoond hebben òf als pelgrims in Arabië zijn achtergebleven en de hadjis naar gelang van hun landaard ontvangen. Zoo heeft sjaich Almâs Batawi, die van Batavia, en Mohammed Noer Soerabaja, de uit dat gewest en omstreken aankomenden onder zijn toezicht en geleide.

Eindelijk zal dan de Mekkaganger, na een somtijds zeer vermoeiende zeereis, in dat heilige, dat van Allâh gezegende land, onder de uitverkoren kinderen van den Profeet eenigen tijd doorbrengen. Hij verwacht, zoo al niet de bekende grootmoedige gastvrijheid onder de Arabische tent, die hulp en ondersteuning waarop hij als pelgrim recht meent te hebben en die hij zoozeer behoeft; daarom geeft hij zich den leidsman, die hem van woning en voedsel zal voorzien, onvoorwaardelijk over. Men denke echter niet dat hem iets, zelfs het geringste, *om niet* wordt geschonken.

De groot-sherîef, Abdallâh-Ibn-Aun, door den sultan van Roem (Turkije), tot bestuurder benoemd van al wat in Hidjâz met godsdienstige zaken in verband staat, die door de Bedowijnen blindelings gehoorzaamd wordt en over leven of dood beslist, heeft een groot-sjaich aangesteld over de Maleische pelgrims zoowel uit Nederlandsch-als uit Engelsch-Indië. Bij hunne aankomst zagen wij hoe ze door ondergeschikte sjaichs - die in drie cathegoriën verdeeld zijn - elk naar hun landaard of de plaats hunner inwoning, overgenomen en ingedeeld werden. Deze, aan wier zorgen de bedevaartgangers gedurende hun verblijf te Djidda en de reis door de woestijn zijn toevertrouwd, geven ze bij aankomst te Mekka aan anderen over om hun een gids en voorganger bij de voorgeschreven godsdienstige verrichtingen te zijn. *Die* soort van pelgrimmakelaars of zielverzorgers, à raison van zooveel per dag, strekken hunne bemoeiingen ten voordeele van de goedgeloovige patienten niet alleen uit tot aan, maar tegen betaling der noodige baksjîsj, zelfs tot over het graf. Er wordt op een verregaande wijze van hun onkunde misbruik gemaakt, en toch koesteren de Javanen zulk een diepen eerbied voor sjaichs en motauwifs, hunne verdere geleiders, zij stellen zulk een onbepaald vertrouwen in hunne goede trouw en heiligheid, dat eene schriftelijke verklaring ‘om ook hier namaals de zorg voor hunne zielrust op zich te nemen,’ kinderlijk geloofd, dankbaar ontvangen en ruimschoots betaald wordt. Sommige sjaichs komen na aflevering van hun transport in Djidda terug om eene nieuwe menschenlading te ontvangen; anderen blijven in Mekka achter om ook dáár hunne pupillen in de vele na te komen godsdienstplichten ter zijde te staan, en naar Medina te vergezellen.

Niettegenstaande de knevelarijen en afpersingen waaraan zij bloot staan, zou het, ook al kon zulks geschieden, voor als nog niet geraden wezen de pelgrims aan de baatzuchtige hoede hunner geleiders te ont-

trekken en aan hun eigen lot over te laten. Zij zouden zich onmogelijk, vooral in de woestijn, weten te redden, velen de heilige plaatsen niet bereiken en toch geplunderd worden. Het is een geconstateerd feit dat schier geen hadji de provincie Hidjâz verlaat dan met achterlating van geld en goed; de meesten houden nauwelijks het noodige over om in de kosten van de terugreis te voorzien. De Javaansche pelgrims die geheel tot armoede vervallen en niet kunnen terugkeeren, worden meestal door hunne landgenooten geholpen zoolang zij iets te geven hebben. Hunne diepe ellende begint eerst wanneer er niets dan armen overblijven en, hoewel de aangeboren Arabische gastvrijheid zich niet geheel verloochent, heeft ze echter al spoedig hare grenzen bereikt. Het hart breekt bij den aanblik van al het leed waarvan wij later bij zoo menigen diep rampzaligen pelgrim getuigen zullen zijn. Gelukkig hebben zij in onzen consul een man gevonden, die voor hunne belangen waakt en zijn ze in het vreemde land niet ten eenenmale verlaten.

De noodzakelijkheid en de nuttige werking van het consulaat leert men niet alleen kennen uit het *Rapport betreffende den handel in de Roode Zee* in 1874 door den Minister van Buitenlandsche zaken bekend gemaakt, maar springt als van zelve in het oog wanneer men nagaat dat jaarlijks ongeveer 4000 bedevaartgangers, alléén uit Nederlandsch-Indië, in Djidda aankomen.

Vroeger geheel aan het welgevallen der sjaichs overgelaten, zonder eenige kennis noch van het land, noch van het volk dat zij bezochten, zonder zich op iemand te kunnen beroepen, zijn ze thans in de gelegenheid bij eene Nederlandsche autoriteit hulp en ondersteuning te erlangen. Hoezeer zij die behoeven, ook nà de beperkende maatregelen waaraan de bedevaart in 1859 onderworpen werd, blijkt zoowel uit hunne verhalen als uit de ongunstige verhouding tusschen vertrekkenden en teruggekeerden. Men heeft ze bovendien slechts op hunne pelgrimsreize en vooral bij hun terugkeer uit het heilige land te vergezellen om hun droevig lot te leeren kennen. Wel hebben de instructiën, in 1870 aan de hoofden van gewestelijk bestuur in onze Oost-Indische bezittingen gegeven, hen meer dan vroeger bekend gemaakt met tal van zaken waarvoor zij zich te wachten hebben en draagt de met 1°. Januari 1873 in werking getreden verordening op het vervoer der hadji's goede vruchten, 't neemt echter hun hulpeloozen toestand en de knevelarijen waaraan zij gedurende de bedevaart bloot staan niet weg. 't Neemt niet weg dat van het oogenblik af dat een der sjaichs hem in ontvangst heeft genomen, de Mekkaganger geen meester meer over zich zelf en als 't ware het eigendom geworden is van het makelaarsgild, dat hem gedurende zijn verblijf in Hidjâz geen oogenblik verlaat. Nu moge die voogdijschap, al is het dan ook ten koste van zijn beurs, hare goede zijde hebben, zij is en blijft een noodzakelijk kwaad, dat alleen door een streng nauwlettend toezicht en doeltreffende maatregelen van den consul kan worden getemperd.

Wanneer de pelgrims onder het geleide en op de aanwijzing der sjaichs aan alle wetsbepalingen nopens quarantaine, douane enz. hebben voldaan, worden zij den volgenden dag door hunne geleiders aan het consulaat gebracht, de in Indië verkregen pas tegen een ander - waarop hun naam in de Arabische taal - verwisseld en de nummers ingeschreven. Tevens worden maatregelen genomen om bij terugkeer de noodige zekerheid te erlangen omtrent de identiteit van de hadji's en op welke wijze zij door de sjaichs behandeld zijn.

Men kan intusschen uit het bovenstaande reeds genoegzaam opmaken dat zij, die den pelgrim de bedevaart als een pleiziertocht willen aanrekenen, weinig of niet bekend zijn met al de verdrietelijkheden er aan verbonden. Van 't begin tot aan het einde kampt hij met zooveel ontbering, met zooveel inspanning en geduld tegen gevaren, dat hij bij zijn terugkomst het certificaat waarbij hem het recht op den titel en de voorrechten van hadji wordt verleend, en het genoegen om de Arabische kleederdracht, den groenen tulband en witten djobbah te dragen, duur genoeg heeft gekocht.

'De behandeling' - zoo lezen wij in het jaarlijksch verslag van het consulaat-generaal der Nederlanden te Singapore - 'welke de pelgrims op hunnen weg naar Mekka hier ondervinden, trok ook gedurende 1873 de aandacht.'

'De werkelijke en geveinsde Karies en Secks gingen voort met hunne afpersingen, en de eigenaren der zeil- en stoomschepen waarmede de Mekkagangers naar hunne bestemming werden overgevoerd, waren voor het meerendeel in die kwade praktijken betrokken. Ziek of gezond, levend of stervend, worden de pelgrims ingescheept, meer gelijk vee dan als redelijke wezens.

Het is nagenoeg ondoenlijk hun eenige hulp te verleenen, daar zij slechts zelden den moed hebben zich bij het consulaat te beklagen. Alleen de vereenigde pogingen van het Nederlandsch-Indisch en van het Straits-Settlements gouvernement, zouden aan deze afpersingen, plunderingen en mishandelingen een einde kunnen maken.'

De bedevaart naar Mekka, het Arabische Delphi, in de 5de eeuw na Chr. door de Koraisjieten gebouwd, steunt zoowel op een gebod van den korân als op het voorbeeld door Mohammed den hervormer van het Haniefisme gegeven. De behoefte van ieder rechtgeloovig Muzelman om eenmaal in zijn leven die reis te ondernemen vindt zijn oorsprong in het vers van den koran waar gezegd wordt: dat het eene verplichting is jegens God naar Mekka ter bedevaart te gaan 'voor een ieder die daartoe in staat is.' Volgens deze laatste bepaling zijn zeven vereischten voorgeschreven waaraan ieder pelgrim moet voldoen. De voornaamsten zijn: de attributen der meerderjarigheid voor beide

seksen, vrijheid, bezit van het noodige en de mogelijkheid om de reis bijtijds te volbrengen.

Dit ‘bijtijds’ staat in verband met ceremonieën aan bepaalde dagen der laatste maand van het jaar verbonden en de onthouding (ihrâm), die men in een van de drie laatste maanden(*) des jaars op zich *moet* nemen, op straffe die bedevaart slechts voor een omra of gewone pelgrimstocht worde aangezien. Volgens de traditie zou de Profeet echter verklaard hebben dat ‘een bezoek van de kaba (omra), in de maand Ramadhân, God evenzeer gevallig is als een bedevaart (hadjdj) in de daarvoor bestemde twaalfde maand.’ Ook kunnen pelgrimstocht en bedevaart, als onder de goede werken behoorende, door iemand in naam van een ander worden verricht, wat bij de eene orthodoxe sekte evenwel gemakkelijker gaat dan bij de andere.

En waarlijk, als men bedenkt hoe elke verrichting van het godsdienstig, huiselijk en maatschappelijk leven van den Muzelman door bepaalde voorschriften is geregeld, als men de verplichtingen nagaat, in fardhoe die nagekomen *moeten* worden, in sonna verdienstelijke en in makroeh - wel niet strafbare, doch verboden handelingen - den Mohammedanen opgelegd, dan mogen zij elkander in de vervulling van al die plichten wel te hulp komen.

Het zij hier opgemerkt dat verschillende omstandigheden en politieke beweegredenen, evenals de velerhande wijzen waarop koran en traditieën na het overlijden van den Profeet werden uitgelegd en toegepast, eene menigte sekten deden ontstaan die zich later grootendeels in vier naar de namen harer stichters hebben opgelost. Groote sekten splitsten zich allengs in kleinere en Perzië werd al spoedig het tooneel eener religieuse gisting waar rationalisten, philosophen en vrijdenkers op den voorgrond traden. Thans nog is het gematigde Sjîisme de staatsgodsdienst der Perzen. Aangezien in hun oog, behalve Ali, de chaliefen, Aboe-Bekr, Omar en Othmân zoowel als de Omaijden (de oude Mekkaansche aristocratie), overweldigers zijn en ongerechtigd tot den troon, terwijl zij uitsluitend de afstammelingen van Ali, als neef en echtgenoot van Fâtima, Mohammeds dochter, als de ware opvolgers van den Profeet erkennen, verwerpen zij elke orthodoxe sekte van den Islam. Zij kunnen zich, hoewel ook hunne geloofsbekentenis op den Koran en de Overlevering berust, noch met de liberale denkwijze van een Aboe Hanifa, noch met het grove Godsbegrip van een Ibn Hanbal vereenigen. Er heerscht eene onoverkomelijke klove, een onverzoenlijken haat tusschen de belijders der twee groote sekten, de orthodoxen en de Sjîîeten.

De stichters der vier orthodoxe sekten waren Aboe-Hanîfa (767), de groote imâm, zooals hij genoemd wordt, een Pers van afkomst die in Irâk, het oude Babylonië leefde; Mâlik Ibn Ans (795) de groote

(*) Sjauwâl, Dhoe-'l-kada en Dhoe-'l-hiddja.

leeraar van Medina; as Sjâfîî (820), die, evenals Mohammed tot den stam Koraisj behoorde en Ibn Hanbal (855) die te Bagdad onderwijs gaf.

'Ofschoon zij het over de geloofspunten tamelijk wel eens waren, zoo hebben zich toch hunne volgelingen, die nog heden de namen van Hanafieten, Mâlikieten, Sjâfiîeten en Hanbalieten dragen door een verschillenden geest gekenmerkt(*)''.

De eerstgenoemde sekte is de meest liberale en de heerschende in Turkije en Britsch-Indië. Die der Sjâfîieten - zegt men - komt het meest met den waren geest van den Islam overeen en haar stichter heeft zooveel mogelijk de uiterste grenzen van liberalisme en orthodoxie vermeden; zij is de heerschende in Noord-Afrika en Nederlandsch-Indië. De strenge, onverdraagzame sekte van Hanbal telt de minste aanhangers.

Bovendien onderging de leer van den Profeet menige wijziging, naarmate zij in andere, somtijds ver afgelegen landen waar de Arabische taal meer of minder doordrong, den geloovigen werd gepredikt. Doch aller oog richt zich nog altijd naar Mekka, de hoofdzetel van den eeredienst in Midden-Arabië; de kaba - het gemeenschappelijk heiligdom - blijft het tooverwoord en de bron waaruit elke bedevaartganger nieuwe levenskracht komt putten voor den heiligen godsdienst om ze naar zijn land over te brengen, aan te kweeken en te verspreiden. Hadji's en handelaren zijn de voertuigen van den Islam, en elke Europeesche mogendheid, die een groot aantal Mohammedanen onder hare bevolking telt, zal eene wijze en voorzichtige staatkunde volgen, vooral in tijden van een buitengewonen godsdienstijver, op beiden een wakend oog te houden.

Heeft nu onze pelgrim, volgens de bepaalde voorschriften, zich van een reispas voorzien, zoo begint hij zijne godsdienstplichten, 'als eene schuld aan Allâh te betalen' en als ter voorbereiding van zijn bedevaart met meer nauwgezetheid waar te nemen. Bij de gevaren die hem op de zeereis bedreigen, bij tal van moeilijkheden getuigt het ieder oogenblik herhaalde 'In sjâ'llâh' of 'akbar Allâh' (God is groot), van zijn onderwerping en vertrouwen, en dient het afbidden van de honderd kralen of genitri-pitten zijner tesbîh, die hem aan even zoo vele namen van Allâh herinneren, tot godvruchtigen inkeer, troost en bemoediging. Zijne gebeden moeten hem langzamerhand in die gemoedsstemming van afzondering en heiligen ernst brengen, om de bedevaart als een vroom muzelman en tot waarachtig heil van zijne ziel of dat van andere zielen te volbrengen.

Te Djidda aangekomen, voldoet hij met de uiterste nauwgezetheid aan de geboden van den koran. Vijfmaal in de 24 uren, des morgens tegen 5 uur, op den middag, 's namiddags tegen 4 uur, met zonson-

(*) Zie *Het Islamisme* Door Dr. R. Dozy, hoogleeraar te Leiden. Dit uitstekende werk is onmisbaar voor wie zich op de hoogte willen stellen van Mohammed's leer.

dergang en tegen 8 uur in den avond verricht hij de voorgeschreven ritueele gebeden met alle daartoe behoorende formaliteiten. Met eerbied ziet hij op naar de moskee van waar de adzân of oproeping tot de gebeden door den moëddzin wordt uitgesproken, en voor niets ter wereld zou hij den gebedstijd verzuimen. Aan elk gebed gaat een wassching van handen, voeten en hoofd vooraf, die als een noodzakelijke inleiding voor een heilig gebed wordt beschouwd; maar die wassching zelve is niets dan een reeks gebeden en geijkte formules, waarvan ik een enkel staaltje laat volgen. ‘Ik ga mij reinigen van mijn lichamelijke onreinheden’ - zegt de pelgrim - ‘om mij voor te bereiden tot het gebed, het heilige werk dat mij tot den Allerhoogste zal doen naderen. In naam van den grooten en verheven God! Lof zij aan God, die ons de genade heeft bewezen, om ons muzelman te doen worden. De Islam is waarheid; het ongeloof is leugen’.

Onder het gieten van het water over den nek, wordt uitgeroepen: ‘O mijn God, bescherm mijn nek tegen het vuur; o mijn God, bevrijd mij van ketenen en boeien’! Bij het gebruik van den tandborstel luidt de formule: ‘O mijn God, evenals ik mijn tanden zuiver, wilt gij mij zuiveren van mijn fouten en mijn hulde aannemen. O Heer! dat de zuiverheid van mijn tanden mij de zekerheid geve van de blankheid van mijn gelaat op den grooten dag van het oordeel’. Bij het spoelen van den mond wordt gebeden: ‘O mijn God, wees genadig aan Mohammed en aan zijn familie! O mijn God, laat Uwe genade op mij nederdalen terwijl ik in den koran ga lezen en Uwen lof ga verkondigen’. En zoo gaat hij voort totdat zijn toilet voltooid is.

Neemt men hierbij in aanmerking, dat die reiniging slechts de voorbereiding is tot het gebed, dat hij geen spijs of drank gebruikt, in één woord dat hij niets doet wat niet van een gebed voorafgegaan, vergezeld of met bidden geëindigd wordt, dan zal men den Mekkaganger moeilijk van ongodsdienstigheid of wereldsgezindheid kunnen betichten.

Op Vrijdag, de dag voor gemeenschappelijke godsdienstoefening, als wanneer al de poorten in het middaguur gesloten worden, begeeft hij zich, na een bad genomen en zich in 't wit te hebben gekleed, om 12 uur naar de groote moskee, om zijn middaggebed te verrichten en de preek van den chatîb (prediker) aan te hooren, om daarna al spoedig weder een ander gebed te beginnen. Jammer slechts dat al die uitroepen en vrome ontboezemingen, al die o's en ach's gelijk een stortzee van de lippen vloeiende, het hart even koud laten als waren ze niet uitgesproken. Voor de meesten onzer bedevaartgangers toch zijn het klanken zonder zin of beteekenis, en hoe schoon of verheven die woordenpraal ook schijnen moge, hij begrijpt ze niet, want die gebeden zijn in het Arabisch opgesteld, en van die taal kent hij niet veel meer, dan hier en daar een woord dat in 't Javaansch of Maleisch het burgerrecht heeft verkregen.

Daarom doet dat bidden meer kwaad dan goed; strekking of samenhang worden niet begrepen en alleen enkele woorden en uitdrukkingen, op eene geheel eigenaardige, Indische wijze geïllustreerd. Mogen de Javanen en Maleiers van hunne priesters al eens gehoord hebben van een brug, die uit de hel naar het paradijs zou voeren (waarop in de formule bij het wasschen der voeten wordt gezinspeeld), hier vernemen zij, dat die brug zoo smal is als een haar en scherper dan een scheermes, die door de vromen met de snelheid van den bliksem wordt overgegaan, terwijl de goddeloozen struikelen en in de pijnigingen der helle gestort worden. Wel hadden zij eenig denkbeeld van Allâh's rechtvaardigheid in het beloonen van den vrome en het straffen van den booze, maar hier hooren zij hoe de engel Gabriël een balans in handen houdt met schalen die hemel en aarde kunnen bevatten, waarin de handelingen der menschen - in boeken beschreven - worden neergelegd, en hoe, bij den uitslag van het gerecht op den grooten dag des oordeels, naar gelang het boek zijner handelingen den mensch in de rechter of linkerhand wordt gegeven, ('t formulier onder het wasschen der handen doelt er op), het paradijs of de hel zich voor hem opent.

Is het wonder dat angst en vrees den armen pelgrim om het harte slaan? ‘Hoe zal ik’ - vraagt hij zijn leidsman - ‘die brug ooit kunnen overgaan, of dat zware boek kunnen vasthouden’? En als deze hem dan, ook in het toekomstige leven, zijn bijstand, ondersteuning en voorspraak belooft, zal men zich minder verbazen dat hij daar menige baksjîsj voor over heeft. Te Djidda verkeert hij nog in den gewonen toestand (ihlâl) waarin hem geoorloofd is wat niet uitdrukkelijk door de wet wordt verboden; heeft hij echter 't heilige grondgebied van Mekka betreden en de ihrâm (toestand van onthouding) op zich genomen, dan eerst wordt hij bedevaartganger in de ware beteekenis van het woord, zooals wij hem later zullen leeren kennen.

Voor wij onze afgebroken wandeling te Djidda hervatten, zij het mij vergund zoowel tot opheldering en meerdere duidelijkheid van eenige zaken, als tot een beter overzicht van 't geheel, hier eene enkele opmerking en geschiedkundige herinnering te doen volgen.

Hoewel de Arabieren zich in de 6de eeuw nog nederbogen voor Allâh taâla (de hoogste God) en hunne beste gaven der geniën of Djins ten offer brachten, was bij velen het oude geloof te niet gegaan. Bij sommigen was het door een grof fetichisme verdrongen; anderen omhelsden het Christen- of Jodendom of beleden den godsdienst van Ibrâhîm, door Ismaël hun stamvader en de bouwmeester van de kaba; zij noemden zich Haniefen.

Omstreeks dertig jaren voor het einde dier eeuw werd Mohammed

te Mekka geboren. Zijn vader stierf nog voor de geboorte van zijn zoon, die reeds vroeg ook zijne moeder moest missen en genoodzaakt was als geitenhoeder in zijn onderhoud te voorzien. Op zijn 24ste jaar trad hij bij de rijke weduwe Chadîdja als handelsreiziger in dienst.

Kort daarna bood zij hem hart en hand aan en is hem eene trouwe levensgezellin gebleven. Drie jaren na haren dood nam hij de schoone Ajisja, dochter van zijn vriend Aboe-Bekr tot vrouw 'die zijn bed met een half dozijn gezellinnen deelde', en deed hij zich meer en meer als een wellusteling kennen.

Al spoedig begon hij te mijmeren over godsdienstige onderwerpen, kon zich in vele opzichten met de denkwijze en leerstellingen der Haniefen niet langer vereenigen, gaf zich eindelijk geheel aan zijn droomerijen over en waande zich door Allâh geroepen om diens gezant en de verkondiger van een nieuwe leer te wezen.

De aanstaande Profeet, van een prikkelbaar en hoogst zenuwachtig gestel, ingetrokken en meestal droefgeestig van aard, mocht met recht een ziekelijk man genoemd worden; men zou kunnen zeggen: zoowel naar lichaam als naar geest. Onderhevig aan koortsige paroxysmen of aanvallen van katalepsie, verkeerde hij dikwerf in dien opgewekten, overspannen gemoedstoestand, die meermalen in geestverrukking en zinsverbijstering overgaat. Biddende en vastende, had hij rust noch duur, zijn slaap werd door droomgezichten gestoord, slechts de eenzaamheid gaf eenige kalmte aan zijne geschokte ziel en kon zijn opgewondenheid doen bedaren.

Waar de alleenstaande berg Hirâ, op een uur gaans van Mekka, van kale rotsen en gapende afgronden omringd, zijn spitse kruin verheft, had hij zich in stille afzondering teruggetrokken en dwaalde hij mijmerend rond. Te midden van die woeste natuur trachtte hij de geheimen der onsterfelijkheid en eeuwige vergelding te doorgronden; dáár zocht hij wat op aarde niet te vinden was, dáár vernam hij het 'ikra'(*) van den heiligen geest.

Was het verbeelding, was het waanzin, of had hij werkelijk de stem van den onzichtbaren gehoord? Was hij krankzinnig of tot een goddelijke zending geroepen? Allâh zij dank! daar verschijnt hem de geest opnieuw; de duisternis wijkt, twijfel en moedeloosheid verdwijnen; de toekomst, eene grootsche verhevene toekomst ligt voor hem en..... de berg Hirâ is hem de Djabal al noer, de berg des lichts geworden. Hij gaf zich zelven en zijne aanhangers den naam van Moslim (de aan God zich overgevende), en de dweper, de ziener, aan wien echter eene groote mate van vernuft en intellectueele ontwikkeling niet te ontzeggen is, werd de Profeet van het Oosten.

Ik zal de overlevering niet volgen in hare opgesmukte verhalen van

(*) Zie omtrent de beteekenis van dat woord, *Het Islamisme*, enz.

zijne visioenen en zoogenaamde openbaringen, noch de legende teruggeven van de wonderbare wijze waarop hij èn Jerusalem èn de hemelen bezocht, waar Allâh zelf hem de dagelijks vijfmalen te herhalen gebeden zou hebben bevolen. Genoeg zij het te vermelden dat Mohammed van toen af geloofde (wellicht ter goeder trouw) bestemd te zijn als gezant van God eene hooge roeping te vervullen, welk geloof door de meesten der zijnen werd gedeeld. Van toen af meende hij te spreken en te prediken uit naam en op last van den Allerhoogste, en die overtuiging werd hem een schild tegen smaad en schande. Al zijn vertrouwen was op Allâh gevestigd, zijn geloof stond onwrikbaar vast; hij kon zich omtrent zijne heilige roeping niet bedriegen... en waarlijk, een gewone bedrieger zou geen godsdienst hebben gesticht, thans nog door honderd millioenen menschen beleden. Maar ook hier werd het spreekwoord bewaarheid, dat een profeet weinig geëerd is in zijn eigen land. Zijn leer vond geen bijval; spot en verguizing waren zijn deel. In Tâïf voegden zijne tegenstanders hem toe: ‘als Allâh dan toch een profeet wilde zenden, had hij dan geen beteren kunnen vinden dan gij zijt’? en ook dáár keerde men zich met wrevel van hem af. Velen hadden medelijden met den ziekelijken, waanzinnigen man; sommigen hielden hem voor een waarzegger of goochelaar, anderen voor een bedrieger, en de Mekkaansche aristocratie zag met verachting op hem neer. In zijne vaderstad vooral werd zijn trots diep vernederd, en moest hij menige vervolging verduren. Tien jaren lang trotseerde hij de gevaren die hem dreigden totdat hij eindelijk genoodzaakt was, - wilde hij zijn leven redden - het Mekkaansche grondgebied te ontvluchten.

In 622 werd zijn leer evenals de koran (waarover later) te Medina erkend, waar hij met andere uitgewekenen een toevluchtsoord gevonden had. Dáár verrees de eerste moskee en werden voor het eerst de uren van de vijf dagelijksche gebeden door den moëddzin aangekondigd; dáár verzamelde de kern der geloovigen zich om hem heen, en werd de eeredienst geregeld. De hoon echter, hem door zijne geboortestad aangedaan, kon Mohammed niet vergeten. Twee jaren later zou hij die wreken, toen hij Aboe-Sofjân, het hoofd der Omaijaden, de aanzienlijkste in Mekka en de stamvader der chaliefen van Damascus, die met eene karavaan uit Syrië terugkeerde, te Bedr overviel en het Mekkaansche leger versloeg, dat tot zijne hulp was afgezonden. De hevige strijd met afwisselende kansen tusschen Mekka en Medina gevoerd, eindigde in de eerste dagen van 't jaar 630, toen eerstgemelde stad voor de zegevierende wapenen van den Profeet moest bukken. Zevenmaal ging hij de kaba rond, groette met eerbied den zwarten steen - waarmede wij later kennis zullen maken - en liet de afgoden vernielen. De Islam triumfeerde!

Intusschen maakte de nieuwe leer weinig vorderingen in Arabië; zij miste dan ook nieuwheid, frischheid en oorspronkelijkheid, en toch is

het wellicht aan dat gemis van oorspronkelijkheid te danken, dat zij zich zóó spoedig over een groot deel van 't Oosten heeft verspreid. Arabier, Jood en Christen, ieder vond iets van zijn eigen godsdienst in die leer terug. De Christenen konden zich met verscheidene leerstukken in den Islam vereenigen; de Joden meenden Jehova in Allâh te herkennen; vooral de Perzen vonden veel overeenkomst tusschen hun oude leer en den koran; en..... hoe verleidelijk lachten die zwartoogige meisjes den Oosterling van uit den hemel tegen! Millioenen namen ze aan. Die hoogst prozaïsche, eentonige godsdienst was echter geen leven of beschaving aanbrengend, maar veeleer een geest en gevoel doodend element, en de harem werd de ondergang van het familieleven, de grofste miskenning, de diepste vernedering van het vrouwelijke geslacht.

Noch de liefde zijner moeder, noch de edele hoedanigheden eener Chadîdja, die den valschen profeet als een beschermende engel ter zijde stond, noch de lieftalligheid eener Ajisja die hij werkelijk beminde, konden achting en eerbied voor de vrouw in het hart van den wellusteling opwekken. Bij de invoering van den harem ging het huisgezin verloren. Huwelijks- en huiselijk geluk werden door veelwijverij, echtscheiding en slavernij verdrongen; en alsof het niet genoeg ware de edelste gewaarwordingen van het menschelijk hart in dit leven te verloochenen zoo ontheiligde Mohammed de eeuwigheid door zijne hoeries van het paradijs.

‘Et ce que le Prophète a ramené sur la terre’, - zegt de graaf De Gasparin in *l'Ennemi de la famille*, - ‘les souillures avec les désolations de la polygamie, il l'a introduit dans les deux; desséchant, rabattant, salissant le coeur jusqu'au bout! Ce que Mahomet a dérobé à notre pélerinage: la sainte union, les tendresses, l'idéal, il l'arrache à l'éternité; de telle sorte qu'appauvris, que dépouillés partout, que partout avilis et partout déshérités, l'homme et la femme, étrangers l'un à l'autre, passent de l'objection d'en bas au matérialisme d'en haut, des aridités d'une vie sans famille aux aridités d'un ciel sans amour!

Mettez le Koran vis-à-vis de l'Evangile.

Voyez ce qu'a fait l'homme, voyez ce qu'a fait Dieu’.

‘Dieu a créé une première fois la famille par Adam; Dieu l'a créé une seconde fois par Jésus-Christ.

L'homme a détruit une première fois la famille après Adam; il l'a détruite une seconde fois après Jésus-Christ.

Telle est l'histoire. Rien de plus; rien de moins’.

‘Les hommes ont inventé la polygamie, le divorce, la communauté, le saint célibat.

Inventer la famille, cela n'appartenait qu' à Dieu’.

Hoeveel waarheid ligt er niet in deze woorden opgesloten. Vraag het der Mohammedaansche vrouw wat het huwelijk voor haar beteekent, wat er van den echtelijken, onbreekbaren band, die op wederzijdsche liefde, achting en vertrouwen berust, geworden is; lachende zal zij u antwoorden niet het minste begrip van zulke zaken te hebben. Dat wordt in hare woning niet gevonden. Vraag eene Mohammedaansche moeder naar geene ware moederliefde; haar kroost toch moet den harem verlaten als het aan liefde en moederzorgen het meest behoefte heeft. Wordt in die verpeste lucht het hart niet versteend, elk gevoel van eigenwaarde en zelfstandigheid, elk streven naar kunst, wetenschap en hoogere beschaving verstikt? Vraag haar niet naar de schoone, de heilige roeping en bestemming der vrouw, niet aan de aanzienlijkste zelfs of zij kan lezen en schrijven; het antwoord zou slechts hare diepe onkunde en vernedering bevestigen.

Doch keeren wij tot den Profeet terug.

Na zijn laatste pelgrimstocht in 't begin van 632, voelde hij zijn einde naderen. Op den 8sten Juni verscheen hij voor 't laatst in de moskee en sprak voor de laatste maal tot zijn volk. Met moeite bereikte hij zijne woning, strekte zich op zijn leger uit en liet het matte hoofd tegen Ajisja's schouder rusten. Nog een enkel woord, een enkel kort gebed: ‘Allâh help mij in den doodstrijd. - Gabriël kom dicht bij mij! - Allâh schenk mij vergiffenis en vereenig mij met mijne vrienden daar boven! - Eeuwigheid in het Paradijs’! Toen werd alles stil; - het hoofd werd zwaar op Ajisja's boezem; - de Profeet van Arabië was zacht en kalm ontslapen.

In den beginne durfde en wilde men niet gelooven dat hij voor altijd was heengegaan. De uitverkorene van Allâh kon niet sterven, hij zou weldra tot zijne getrouwen terugkeeren; en 't was niet zonder moeite, de overtuiging van Aboe-Bekr ingang te doen vinden, dat zij hun leeraar en voorganger hier op aarde niet zouden weerzien. Hij werd te Medina begraven.

Na den dood van Mohammed, die gestorven was zonder een zoon na te laten of een opvolger aan te wijzen, werd zijn boezemvriend Aboe-Bekr door de uitgeweken Mekkanen als zijn plaatsvervanger (chalief) gehuldigd, en de hegemonie bleef voor Mekka behouden. Men ging echter een bangen tijd te gemoet; overal afval of gewapend verzet, overal tegenstand en zonder het kalm overleg van een Aboe-Bekr en het stoutmoedig doortasten van een Omar, was het wellicht met Mohammed's leer gedaan geweest; maar de zege verbleef aan hen. Een onder de Arabische stammen uitgebroken opstand tegen den nieuwen godsdienst werd in 't bloed van duizenden gedoofd, Perzië in 635 overwonnen, - en de zegepraal van het Islamisme was voldongen. Toch gingen de meeste Arabieren noode er toe over en lang duurde het

verzet tegen de heerschappij der geloovigen. De strijd in het Oosten met afwisselend geluk gestreden, behoort, evenals de regeering der zich opvolgende chaliefen, zoowel uit de Omaijaden als uit de Abbâsiden (afstammelingen van Abbâs, een oom van Mohammed), tot het gebied der geschiedenis en vallen buiten de grenzen van dit opstel.

Niettegenstaande in het laatst der zevende eeuw de moskee van Medina in een paardenstal herschapen, de heilige kaba tot een puinhoop geworden was en vroeger behaalde voordeelen drievoudig door de anti-Islamitische partij aan de afstammelingen der eerste Muzelmannen bloedig gewroken werden, maakte de leer van den Profeet snelle vorderingen. Zij breidde zich meer en meer uit al waren dan ook vele bekeeringen meer in schijn dan in waarheid, al waren zij minder op zuiver godsdienstige beginselen, dan op eerzucht, eigenbelang en politieke bedoelingen gegrond.

In het begin der zestiende eeuw ging de waardigheid van hoofd der orthodoxe Kerk, zoolang door de Abbâsiden bekleed, bij de verovering van Egypte op den sultan van Turkijë Selim I over, en sedert worden die vorsten, als opvolgers der chaliefen, zelfs door de sjeriefs van Mekka als het hoofd van den Islam beschouwd. Geen van hen heeft echter tot hiertoe de heilige kaba bezocht en den titel van hadji verworven.

Intusschen was het Islamisme in vele opzichten bedorven en verbasterd. Kloosters, heiligen en bedelmonniken verrezen als om strijd, dronkenschap en ontucht zag men overal en het liederlijke gedrag der hadjis in de heilige steden ging somtijds alle perken te buiten. De Profeet werd even als Allâh aangeroepen, de heiligen werden schier als de vroegere afgoden geëerd en gediend, de geboden van den koran vergeten en gierigheid had even als pronkzucht, liefdadigheid en eenvoud vervangen.

'De jongere dochter van het Jodendom' - zegt Dr. Dozy - 'was dus denzelfden weg opgegaan als hare oudere zuster, waarschijnlijk niet zonder haren invloed, en Mohammed zou zijn godsdienst in het nieuwere Islamisme evenmin herkend hebben, als Christus den zijnen in het katholicisme. Tegen het laatste was Luther opgestaan, tegen het eerste verhief zich Abd-al-wahhâb.'

Deze hervormer omtrent 1720 te al-Hanta in de Arabische provincie Nedjd geboren, trachtte de zuivere leer en de oorspronkelijke eenvoudigheid van den Islam te herstellen. Zedelijkheid, liefdadigheid en rechtvaardigheid stelde hij even hoog als het gebed waarbij het gebruik van den rozekrans werd geweerd.

Zoowel de dienst der heiligen, als de weelde in kleeding en het genot van tabak beschouwde hij als strijdig met een ernstig godsdienstig leven. Daar zulke hervormingen echter in het Oosten even moeilijk opgaan als in het Westen, vonden zij dan ook weinig bijval tot dat Mohammed Ibn Saoed van Derâja, zijne dochter tot vrouw en

zijne leer tot voorbeeld nam. Weldra werden deze emier en zijn opvolgers de hervormers van hun land, en de Bedowijnen, de vrije doch ruwe zonen der woestijn omhelsden de nieuwe leer met hare eenvoudige vormen en zachtere zeden. Zij hielden den naam van Wahhâbieten in eere en ‘de woestijn werd veiliger dan de best bewaakte stad.’

Zij verzetten zich niet alleen tegen de afgodische vereering van Mohammed, maar verklaarden dat alle menschen in Gods oogen gelijk zijn. Zij beweerden dat zelfs de deugdzaamste en vroomste geen bemiddelaar bij God zijn kan; dat het dus zondig is, de heiligen aan te roepen en hunne reliquieën te vereeren.

‘Overal waar zij kwamen waren zij derhalve gewoon in de allereerste plaats de kapellen, koepels en versierde graven der heiligen te vernielen; - het was de beeldstorm van het Muzelmansche protestantisme.’ Dit alles ging niet zonder een hevigen tegenstand gepaard. In het laatst der vorige eeuw rukte, op aanstoken van den Sjerief van Mekka een Turksch-Arabisch leger uit Bagdad tegen die al te gestrenge hervormers op, 't geen slechts ten gevolge had dat de Wahhâbieten de kettersche Turken nog meer leerden verachten, terwijl zij hunne eigene kracht en overmacht leerden kennen en waardeeren. Weldra ondernamen zij een strooptocht in het pâsjâlik van Bagdad en maakten zich in 1802 van de provincie Hidjâz meester. Mekka en Medina werden ingenomen, en niettegenstaande hun eerbied voor de kaba, de Turksche winkels rondom het heiligdom benevens de naar hunne meening overtollige versierselen en de praalgraven der zoogenaamde heiligen verwoest. Al verder en verder strekte Saoed (kleinzoon van Mohammed Ibn Saoed) zijne overwinningen uit; reeds was het grootste gedeelte van Arabië aan hem onderworpen, Syrië beefde voor zijne stoutmoedige benden en hij plunderde de dorpen nagenoeg tot voor de poorten van Damascus. Maar eindelijk keerde de kans; in 1812 ep 1813 werden de beide heilige steden, op last van den sultan, door Mohammed-Ali, pâsjâ van Egypte op de Wahhâbieten heroverd en viel geheel Hidjâz den Turken in handen. Het duurde evenwel tot 1818 voor dat het zijn zoon Ibrâhim Pâsjâ gelukte hen geheel uit het veld te slaan en ten onder te brengen. Hun versterkte legerplaats en Derâja werden stormenderhand ingenomen en de dappere Abdallâh, Saoeds zoon en opvolger, niet willende vluchten, gaf zich over, werd naar Constantinopel gevoerd en na vele martelingen onthoofd. Toch is de sekte der Wahhâbieten niet uitgestorven en zouden hunne volgelingen, te midden hunner schier ontoegankelijke woestijnen, zelfs een machtig leger weerstand kunnen bieden.

Al is thans de kracht der Wahhâbieten gebroken, al zijn de vroeger zóó machtige sjeriefs van Mekka Turksche ambtenaren geworden, al is er geen schaduw van hun gezag meer over, de heerschappij van den sultan is in dat gedeelte van zijn uitgestrekt rijk met zijn bonte, on-

gelijksoortige bevolking op geene hechte pijlers gegrondvest. Mekka en Medina zijn en blijven de brandpunten waar duizenden zich om de kaba en verdere heilige plaatsen vereenigen; en wie zal zeggen wat in het Oosten zich achter eene schaduw van vroegere macht en het fanatisme eener streng orthodoxe sekte kan verschuilen? Wie kent en peilt de geheime drijfveeren of de sluimerende krachten van een steeds woelende en werkende dweepzieke partij, de invloed die ze op de Mohammedaansche wereld uitoefent en de weerklank die ze op een gegeven oogenblik ook in sommige gedeelten van Insulinde zou kunnen vinden? Al wil men in het steeds aangroeiend getal hadjis geen direct gevaar zien, zullen niet alleen een doeltreffend toezicht en toenemende waakzaamheid, maar vooral het winnen der bevolking door eene trouwe behartiging van hare zedelijke en stoffelijke belangen, de beste waarborgen blijven tegen de verderfelijke invloeden door een klimmenden geloofsijver in het leven geroepen?

Een Diepo Negoro en een Kjaï Modjo zijn op Java niet vergeten; de oorlog op Sumatra in de bovenlanden van Padang gevoerd, ligt te versch in het geheugen en de hardnekkige nog niet geëindigde strijd tegen het stamland van Atjih heeft te veel reeds gekost, om niet met alle aandacht die groote lessen der geschiedenis gade te slaan en er voordeel mede te doen.

Een enkel woord nog over den koran. In soera of hoofdstukken verdeeld, zijn er de zoogenaamde openbaringen òf tijdens het leven van den Profeet in opgeteekend òf later zonder eenige chronologische orde bijeengevoegd. Al die brokstukken werden grootendeels onder het bestuur van de drie eerste chalifen verzameld.

'Voor de geloovigen' - zegt Dozy - 'is de Koran, als het ongeschapene woord Gods, het volmaaktste boek, zoowel wat den inhoud als wat den vorm betreft, en het ligt in den aard der zaak dat zij zoo oordeelen; maar zonderling is het, dat het Muzelmansche vooroordeel ook op ons veel meer invloed gehad heeft dan men verwacht zou hebben. De rhetorische woordenpraal en de zoo dikwijls zinlooze opeenstapeling van beelden in de Mekkaansche soeras heeft men in allen ernst voor poëzie gehouden en als zoodanig geroemd; den stijl van het geheele boek heeft men beschouwd als een model van zuivere taal.

Het is moeielijk over vragen van smaak te redeneeren; ieder heeft daaromtrent zijne bijzondere meening, waarvan hij zich zelden laat afbrengen; maar moet ik voor de mijne uitkomen, dan ben ik gedwongen te erkennen, dat mij onder de oudere Arabische boeken, die eenigen naam hebben, er geen bekend is, dat zooveel wansmaak vertoont, zoo weinig oorspronkelijk en zoo uitermate langdradig en vervelend is als de Koran.'

Mohammed was geen stijlist; hij schijnt moeilijk gesteld en niet al-

tijd de ware uitdrukking of juiste beteekenis zijner denkbeelden gevonden te hebben.

'Wat men dan ook leest omtrent bekeeringen die door koranstukken zouden bewerkt zijn, behoort voor verreweg het grootste gedeelte op het gebied der vrome legende, niet op dat der geschiedenis. De laatste leert, dat de groote massa den Koran weinig of niet kende en ook volstrekt niet begeerde er kennis mede te maken.'

Niet veel later dan de tweede eeuw na de vlucht, begon men de overleveringen (sonna) bijeen te brengen. Deze en de koran zijn de pijlers van den Islam. Niet alleen worden de leerstelsels van godsdienst, staatsinrichting en recht er in voorgeschreven, maar het maatschappelijk en huiselijk leven tot in de geringste bijzonderheden geregeld.

In hoeverre men aan die overleveringen eenige waarde mag hechten, blijkt uit de getuigenis van Bochâri, die bij de verzameling verklaarde: 'dat van de 600,000, die hij gehoord had, slechts 7275 echt waren.'

Toch zullen zoolang het Islamisme bestaat, de wetten van den koran tot richtsnoer verstrekken zoowel van het geloof als van het gedrag van den Muzelman; en de geloofsbelijdenis: 'Lâ ilâha illa'llâh wa-Mohammed rasoel Allâh', door geheel de Mohammedaansche wereld heen, van aller lippen worden gehoord.

En nu hervatten wij onze voor eenige oogenblikken afgebroken wandeling te Djidda.

(*Wordt vervolgd.*)

Rachel, door Cath. F. van Rees.

I.

Rachel!.... Schallend heeft de faam dezen naam uitgebazuind, die door de echo's weerkaatst, de aandacht van geheel Europa trok. Menschendrommen zijn toegesneld, verdrongen hebben ze zich naar den kunsttempel waar de nieuwe ster was verrezen, en zich verbaasd over haren schitterenden glans.

Groot is de kracht van het genie, overweldigend uitte het zich in Rachel. Geen kunstenaar, die de menschheid meer aan zijne muze

boeide, dan Rachel vermocht door de toovermacht harer verschijning en de tooverkracht van haar orgaan. Nimmer heeft het luchtruim zoo hevig getrild, de wanden zoo dreigend gesidderd, onder de toejuiching eener van geestdrift opgewondene menigte, dan waar Rachel hare muze diende. Voor een enkel woord van hare lippen stortte men goud, voor een enkelen blik uit hare machtige oogen doorvloog men de afstanden, en toch keerde geen enkele teleurgesteld van haar terug. Allen heeft zij aan haar zegekar verbonden, allen medegesleept door haar genie, allen overweldigd door hare kunst!

Kan zulk eene sterven?

De ster is ondergegaan, maar de glans, die er van afstraalde werd opgevangen door den genius der geschiedenis en jubelend wijst deze op de vroeg gestorvene koninginne der Tragedie, - Rachel!

De zon droogt het morsig plaveisel en verguldt de hooge tinnen der wereldstad. Van voetgangers wemelt het op de boulevards, onafgebroken rollen fiacres en équipages de straten langs. Restaurants en cafés vullen zich. Orgeldraaiers en straatmuzikanten in soorten dreunen er hunne valsche muziek. Alles wat wind en regen dagen lang van de straten en wegen verjoeg, praal en armoede, schoonheid en afzichtelijkheid, ernst en scherts, treedt weder in het zonnelicht te voorschijn en krioelt daar harmonisch door elkander in zijne treffende disharmonie.

Voor een der cafés nabij de *Champs Elisées*, zitten twee Parijzenaars in levendig gesprek. De oudste, een man van leeftijd, luistert met blijkbaar ongeduld naar den woordenvloed van zijn overbuurman en schudt nu en dan verdrietig het hoofd. Deze man is M. Andrieux, de dichter van de '*Junius Brutus,*' een tragedie, die eenigen tijd geleden (1830), zeer onverschillig door de Parijzenaars was opgenomen en hen volkomen van de Tragedie had genezen.

De persoon met wien hij redetwist en die zich als stichter eener koninklijke academie voor religieuse muziek een naam heeft gemaakt, is Etienne Choron.

- En dus beweer ik, vervolgt de laatste met een klinkenden handslag op zijn knie, - dat er eerst weder een Talma moet opstaan, om het gulden tijdperk der Tragedie in herinnering te brengen, tot zoolang blijft ze dood en zal men haar te vergeefs trachten op te wekken. Uw Brutus kan het getuigen!

- Ja, ja, dat kan hij! - antwoordt de andere grimmig, - het Drama heeft het tooneel veroverd en de laatste poging, om het weder tot hare classieke grootheid op te voeren, is mislukt.

- Wat is natuurlijker? - herneemt Choron, - het Drama kan bevredigen, omdat het niet boven de kracht gaat van onze tooneelisten. De Hernani door mejuffrouw Mars, de welsprekende Dorval in Marion Delorme, Frédérick Lemaître in Ruy Blas, ziet ge, meer verlangt men

tegenwoordig niet, omdat het tegenwoordige niets anders kan geven en toch juist zooveel aandoening, belangstelling en nieuwsgierigheid wekt, als noodig is om van den avond te genieten. En indien er al zijn, die, even als gij, de helden der oudheid met hunne purperen mantels en stalen harnassen op het tooneel terugwenschen, is 't hun toch onmogelijk die in 't leven terug te roepen en amuseert men zich intusschen met 't geen de tijd oplevert, aan wien mevrouw Volnys hare lauweren dankt.

Ah! daar bedreigt ons weder een nachtegalenzang!

Voorbij, dames, voorbij!

Lachend tast Choron in zijn vestzakje, maar zijn hand blijft steken. Twee armoedig gekleede kinderen van elf en twaaf jaren zijn voor het tafeltje der beide heeren blijven staan en heffen, ondanks Choron's afwijzing, hun lied aan. De welluidende stem der jongste, de gloed in hare donkere oogen, de uitdrukking van haar beweeglijk gezicht en een zeker iets in haar geheele wezen, dat volkomen in tegenstelling is met de lompen waarin haar tenger figuurtje gehuld is, hebben den muziekdirecteur bijzonder getroffen.

- Hoe heet gij, kleine? - vraagt hij zoodra ze haar lied geëindigd hebben.

- Ik heet Rachel, mijnheer!

- Rachel? Dat klinkt te oud-testamentisch; natuurlijk een Jodin?

- Ja, mijnheer, maar ik heet ook Elizabeth.

- Ei, daar zou men Eliza van kunnen maken. Loop maar vooruit en wijs mij uw woning. Ik wil met uwe ouders spreken.

Hij reikt den verbaasden Andrieux de hand tot afscheid en stapt de kinderen achterna.

- Zou hij een prima donna in die lompen zoeken? - vraagt de dichter zich af en staart hem glimlachend na.

Werkelijk meent Choron een muzikaal talent ontdekt te hebben.

Reeds den volgenden dag bezoekt de kleine Rachel, nu Eliza genoemd, zijne klasse, maar als hij na verloop van vier maanden bemerkt, dat haar orgaan beter past voor de declamatie dan voor den zang, draagt hij haar aan de zorg op van Pagnon Saint-Aulaire, die haar voor de Tragedie en de Comedie opleidt.

Met Rachel's opvoeding is het slecht gesteld. Maar zelden ging de kunst zoo grillig te werk, als toen ze haren stempel drukte op het jodenkind uit de laagste volksklasse, de tweede spruit van Esther Haya en Felix den marskramer.

In een ellendige herberg te Munf, een klein dorpje op de Zwitsersche grenzen van het kanton Aargau, had de geboorte plaats van het kind, dat de wereld zou vervullen met haren roem(*). Zij ontving den naam Elizabeth Rachel, en de ouders gaven zich de moeite niet om haar op eenig geboorteregister te laten inschrijven, maar reisden verder met

(*) Volgens Jules Janin 28 Feb. 1821, volgens de Mirecourt 24 Maart 1820.

pak en zak, van dorp tot dorp, van stad tot stad, zonder ooit genoeg te verdienen om hunne armoede te boven te komen. Rachel's kinderjaren waren dus bitter. Niets werd haar geleerd dan bedelen langs de huizen die men voorbijkwam, geen hooger doel haar voorgehouden, dan hare ouders door deze min-vereerende broodwinning zooveel mogelijk te ondersteunen, en dat haar dit niet op de zachtste wijze aan het verstand werd gebracht, laat zich denken. Tien jaren lang sleepte men haar mede door Zwitserland en Duitschland, van de eene kermis en jaarmarkt naar de andere, en altijd even erbarmelijk gevoed als gekleed, altijd gebrek lijdend.

Esther Haya was een van die volhardende onvermoeide naturen, die zich nooit door tegenspoed laten ontmoedigen. Ze overreedde haren man om zich te Lyon te vestigen, waar hun handel mogelijk beter zou gelukken. Dit geschiedde en terwijl nu vrouw Felix zich met het koopen en verkoopen van oude snuisterijen bezig hield, haar man eenige Duitsche lessen gaf, werden Sara en Rachel met hare guitare naar de cafés gezonden, waar ze door onbeschaamd aanhouden, het publiek eenige *sous* afpersten. In 1830 verhuisde dit gezin naar de groote wereldstad, weinig vermoedende welke toekomst het daar wachtte.

Toen Rachel bij Pagnon Saint-Aulaire kwam, kon ze nauwelijks lezen. De oude professor beijverde zich de groote leemten in hare opvoeding aan te vullen en tevens haar talent zooveel mogelijk te ontwikkelen. Dat zij voor de Tragedie geschapen was, werd hem met iederen dag duidelijker. De Hermione, Iphigénie en Maria Stuart werden bestudeerd en de titelrollen boven verwachting wedergegeven; toch voelde Rachel meer neiging voor de heldinnen van Molière. Nog onbewust van hare roeping, zou ze gaarne de Hermione hebben opgeofferd aan de Dorine (Tartufe), de Iphigénie aan de Philaminte (Femmes savantes) en de Marie Stuart aan de Lisette (Folies amoureuses).

Niet zelden geraakte ze hierover in strijd met haren onderwijzer, en wie in 't eind de zegepraal zou behalen, moest de tijd leeren, want niet voordat de ervaring met hare ijzeren roede de weerbarstige Rachel voor hare afdwaling had gekastijd, zou hare ster opgaan.

II.

Niets boezemt den Parijzenaar meer belangstelling in dan zijne theaters. Ze vervullen een groote plaats in zijne gedachten en gesprekken en ontrooven hem gewoonlijk zijne avonden. De voorbijgangers van het Théâtre-Français vergeten dan ook nooit een vluchtigen blik te werpen op het groote theaterbiljet naast de ingangdeuren.

Onder het lezend publiek bevindt zich heden een jong meisje.

Volgt men de richting van haren donkeren, beschroomden blik, dan blijkt het echter dat hare aandacht minder het aanplakbiljet dan het fraaie gebouw geldt.

Lang staat ze daar te peinzen. Ze ziet er te alledaagsch, te onaan-

zienlijk uit om opgemerkt te worden en is zelve te diep in hare droomerijen verzonken, om hare af- en toeloopende omgeving eenige aandacht te schenken. Langzamerhand verven zich hare bleeke wangen met een fraai blosje en richt ze fier het hoofd op. Er moet iets grootsch in haar omgaan, iets zegepralends, dat zich aan hare houding en hare sterk sprekende trekken mededeelt. Nu wijkt ze terug, strekt met een onbeschrijfelijke uitdrukking hare hand naar het gebouw uit, glimlacht trotsch en ijlt voort.

Mijnheer Védel, kassier van het Théâtre-Français, zit in zijn bureau. Het geluid eener aangrijpende diepe vrouwenstem doet hem opzien.

- Is u mijnheer Védel?

De aangesprokene knikt bevestigend en neemt nieuwsgierig zijn jeugdige bezoekster op.

- Ik kom met het verzoek of u mij vanavond eens wilt komen hooren, - vervolgt ze, - ik ben een élève van Saint-Aulaire.

- Zult ge debuteeren in de Salle Molière?

- Ja, mijnheer.

- En waarin zult ge optreden?

- In de Philosophe marié.

- Is dat alles?

- Ik zal beginnen met de rol van Hermione, maar daar deug ik niet voor. Kom dus liever voor het andere stuk.

- Goed; ik zal komen.

De bezoekster gaat heen. Met belangstelling staart Védel haar na.

- In dat bleeke gezichtje steekt iets meer dan alledaagschheid! - mompelt hij. - Welke oogen!... Ik wil haar gaan zien. Wie weet! wie weet!...

Intusschen ijlt de bezoekster de straten door. Voor een café staat ze stil. Een onaanzienlijk man treedt er uit te voorschijn.

- Zal hij je schatten, Rachel? - vraagt hij en stapt met haar voort.

- Mijnheer wil komen, vader.

- Zou 't iets geven? Slappe negotie, kind! zorg en druk, geld, geld! bezorg ons geld!

- Ik zal mijn best doen, vader, maar als er geen engagement op volgt....

- Geen engagement? Heb je niets geleerd? Heb ik vier jaren hoegenaamd geen voordeel van je getrokken voor niets? Dat zou me kwaad bloed zetten, Rachel! ik ben een arm man, een ongelukkig man, en op Rachel, mijn trots, mijn oogappel, had ik gehoopt!

- Vader, ik zeg u dat ik mijn best zal doen! - herhaalt de dochter met een ongeduldige hoofdbeweging.

- 't Zou hard zijn, alweder een mislukte speculatie! - vervolgt vader Felix op denzelfden jammertoon. - 't Lot drukt zwaar op mij, vijf onverzorgde kinderen, Sarah, Rachel, Rébecca, Dinah en Raphaël.

God! God! Hoe breng ik die groot zonder geld. De kleerennegotie geeft geen droog brood, en Rachel, die in vier jaren geen cent heeft ingebracht, nog al geen engagement!...

Terwijl haar vader dus voortjammert, vliegt er een donkere schaduw over het gelaat zijner dochter en knijpt ze de fijne lippen vast op elkander. Nog heeft de arme Rachel niet met hare bittere kinderjaren gebroken!

Zoodra het theateruur slaat, begeeft Védel zich naar de Salle Molière, die Saint-Aulaire gehuurd had voor het début zijner élèves. Reeds heeft men daar een begin gemaakt met de Andromaque.

Welk een indruk de jeugdige Hermione op hem maakt, blijkt uit den spoed, waarmede hij na het tweede bedrijf de zaal verlaat, een fiacre aanroept en zich pijlsnel naar de Rue Richelieu laat rijden, vanwaar hij met Jouslin, den directeur van het Théâtre-Français, terugkeert.

Bij het tweede bedrijf mist Rachel den toehoorder op wiens toejuiching ze hare hope heeft gebouwd. Dat ontzet haar niet weinig, zij maakt er uit op dat Védel haar zijne aandacht niet waardig keurt.

- Let nu eens op dit vijftienjarig jodinnetje! - fluistert Védel den theaterdirecteur toe, als ze bij het begin van het derde bedrijf de Salle Molière binnentreden. Verbaasd staart Jouslin naar het tengere wezen met hare gloeiende oogen en machtige mimiek, wier zielvol spel en heerlijk orgaan de gevoelssnaren reeds in beweging brengen.

- Met zóóveel juistheid en bewonderingswaardige stembuiging, hoorde ik nog nimmer declameeren! - roept hij opgetogen. - Laat ons dat Jodinnetje ons compliment gaan maken.

- Neen, zien we haar eerst in haar soubrettenrol! - zegt Védel.

Zoodra echter de indrukwekkende Hermione van daareven in de Philosophe marié optreedt, verlaat Jouslin ijlings zijne plaats, zoekt Saint-Aulaire achter de coulissen op en roept hem grimmig toe:

- Saint-Aulaire, scheelt het u in 't hoofd?

- Waarom? - vraagt deze lachend.

- Wilt ge dat wonderkind bederven met uwe onbeteekenende rollen?

- Ik kan er niets aan doen, ze wil die spelen; op dat punt is niet met haar te redeneeren.

- Roep dan mevrouw Felix met hare roede te hulp! Die kleine is nog jong genoeg om er mede getuchtigd te worden! - zegt Jouslin, - zal men lijdelijk toezien dat ze haar groot talent verwaarloost? Kom, - voegt hij er lachend bij, - breng dat koppige ding maar eens bij mij, ik zal wel een middel vinden om haar handelbaarder te maken!

Spoedig verschijnt Rachel, en ziet beurtelings haar onderwijzer en Jouslin angstig vragend aan.

- Als ik u toegang tot het conservatoire verschaf, mijn kind! -

dus begint de theaterdirecteur vriendelijk, wilt ge mij dan iets beloven?

- O jawel, mijnheer! - antwoordt de débutante zacht.

- De eerste vraag is of ge gaarne op het conservatoire wilt komen?

- Niets liever dan dat.

- Zoo, nu, dat kan geschieden, mits ge geene andere rollen meer op u neemt, dan die u worden opgedragen. Stemt ge daarin toe?

Rachel zwijgt, ze aarzelt.

- Beloof niets, voordat ge het vaste plan hebt om uwe belofte te houden, kindlief! - herneemt Jouslin, - want zijt ge eenmaal op het conservatoire, dan hebt ge met den minister en mij te maken en die verstaan geen scherts.

- Ik zal u gehoorzamen, - antwoordt Rachel op vasten toon.

- Dan bezorg ik u morgen op het conservatoire, - zegt Jouslin, - en beloof ik mij een gunstig gevolg van onze kennismaking.

Met een vriendelijk hoofdknikje wordt de gelukkige Rachel ontslagen. Dien avond jammert de oude Felix niet. Den volgenden dag wordt Rachel, door Jouslin's bemiddeling in de klasse van Michelot toegelaten. Meer kan Jouslin niet voor haar doen.

Niet lang daarna wordt hij van zijne betrekking ontslagen en Védel in zijne plaats benoemd tot Directeur van het Théâtre-Français. Onaangenaamheden met zijne begunstigers zijn echter oorzaak, dat hij de jeugdige débutante uit de Salle Molière geheel vergeet, en vader Felix, die met iederen dag ongeduldiger uitziet naar de winsten die zij af moet werpen, begint opnieuw te jammeren.

Inmiddels studeert Rachel ijverig voort onder Michelot's leiding. Op een dag vervult ze de rol van Ériphile. Poirson, Directeur van het Théâtre-Gymnase, woont toevallig de voorstelling bij en besluit onmiddellijk deze Ériphile van de Salle Chantereine aan zijn tooneel te verbinden. Sinds eenigen tijd trekken de Vaudevilles van Scribe maar weinig publiek, door Rachel hoopt hij het tekort te dekken, dat hem bedreigt.

Hij ontbiedt haar bij zich.

- Wat wilt ge verdienen, juffrouw? - vraagt hij, als ze met haren vader bij hem binnentreedt.

De jonge kunstenares, die op deze vraag niet voorbereid was, ziet haren vader aan.

- We zijn twee duizend frank waard! - antwoordt Felix haastig.

Poirson glimlacht.

- Ik geef u drie duizend en ieder jaar duizend meer als uwe dochter 't geluk mocht hebben van te réusseeren.

De geldzuchtige Jood, die veeleer verwachtte dat men hem zou afdingen, verwijt zich dat hij niet meer eischte.

- Neemt ge mijn voorstel aan, ja of neen? - vraagt Poirson ongeduldig.

- Gaarne, ik verbind mij dadelijk! - roept Felix.

Het contract wordt opgemaakt en onderteekend, een nieuw drama besteld voor de nieuwe actrice, de pers in beweging gebracht om haren lof te vermelden, en drie weken later (Mei 1837) de eerste voorstelling aangekondigd van de Vendéenne, drama in twee bedrijven van Paul Duport, en het eerste optreden van Rachel Felix.

't Is maar al te waar, dat het publiek geen oordeel kan vellen over het jong talent. Vol nieuwsgierige belangstelling ging het naar het Théâtre-Gymnase, de wieg van Scribe en mevrouw Volnys, schouderophalend keert het er uit terug. Het stuk, niet slechter dan andere drama's, die met genoegen gezien werden, was niet van Scribe, en de rol van Geneviève niet schitterend genoeg om er een groot talent achter te zoeken. Toch keerden twee personen zeer tevreden van de Vendéenne terug.

- Welk een goddelijk orgaan heeft die kleine Felix! - zegt de een, - en welk een uitdrukking kreeg haar gezicht bij hare declamatie:

> Je croyais encor l'invoquer;
> Vers moi soudain elle 's avance,
> Et du doigt semble m'indiquer
> *Une ville inconnue immense....*
> Un seul mot rompit le silence;
> '*Paris!*' et puis elle ajouta,
> Comme en réponse à ma prière:
> '*Vas-y seule, à pied... car c'est là*
> *Que tu pourras sauver ton père!*'

- In die Geneviève schuilt een groote tragedienne, Janin, let maar eens op!

- Ik denk het ook! - antwoordt de ander, - maar wij zullen er Parijs op moeten voorbereiden, voordat ze onnadenkend als altijd, dit talent meedoogenloos in haar slijk verstikt.

Den volgenden dag leest men een vleiende beoordeeling van de Vendéenne in een der couranten, die met een loftuiting op Rachel besluit.

'L'Auteur ne voulait pas seulement faire un drame, il voulait encore produire un enfant nouveau-né dans la Tragédie, une petite fille de quinze ans à peine, nommée Rachel. Cette enfant, grâce au ciel! n'est pas un phénomène; elle ne fera jamais crier au prodige. Mademoiselle Rachel joue avec beaucoup d'âme, de coeur, d'esprit et très peu d'habilité; elle a naturellement le sentiment du drame qu'on lui confie, et pour le comprendre, son intelligence lui suffit. Elle n'a besoin des leçons et des conseils de personne. Nul effort, nulle exagération; point de cris, point de gestes; une grande sobriété dans tous les mouvements de son corps et de son visage; rien qui ressemble à la coquetterie, au contraire, quelque chose de brusque et de hardi, de sauvage même dans le geste, dans la démarche et dans le regard; voilà Rachel. Cette enfant, qui a déjà la conscience de la

vérité dans l'art, s'habille avec une scrupuleuse fidélité de costume, sa voix est rauque et voilée comme la voix d'un enfant, son pied est comme sa main, peu formé encore. Elle n'est pas jolie mais elle plaît; en un mot, il y a un grand avenir dans ce jeune talent, et déjà il y a (pour le présent) beaucoup de larmes, d'intérêt et d'émotion.'

Over deze critiek wordt niet weinig gespot. Men vraagt den recensent of hij een nieuwe ontdekking deed? Of hij mej. Contat, mej. Duchesnois of mevr. Perrin heeft wedergevonden en lacht hem uit. Het publiek laat zich niet tot Rachel bekeeren, en Poirson, die zich gouden bergen van de Vendéenne beloofde, ziet zich weldra genoodzaakt dit drama van het Répertoire te schrappen en der nieuwelinge slechts onbeduidende rollen toe te vertrouwen. Niet gelukkiger loopt haar tweede début als Suzette in de *Mariage de raison* af. In die rol heeft men Léontine bewierookt, en eene vergelijking met deze Parijsche gunstelinge is Rachel niet voordeelig. Ze begint te begrijpen, wat Saint-Aulaire en Jouslin haar voorspelden; niet in het Drama ligt hare kracht, maar in de Tragedie, en het contract verbindt haar aan de Gymnase, waar ze zich dagelijks meer misplaatst en vernederd voelt. Troosteloos keert ze er op een avond van terug, ze voelt zich mat en lusteloos. Een hevige koorts tast haar aan. Haar leven is in gevaar. Een onuitsprekelijke angst bekruipt hare ouders. Zal ze sterven en met haar de hoop op groot gewin? Neen, goddank, ze herleeft, ze zal de goudbron worden, waaruit hare familie zoo gretig verlangt te putten.

Op een winteravond ligt Rachel, omringd van de haren, op de sofa. Buiten loeit de wind onheilspellend, woest beukt hij tegen de vensters, fluitend blaast hij door de reten der deuren. Rachel luistert er naar. Onophoudelijk verandert haar zielvol gelaat van uitdrukking. Daar plotseling doet zij hare omgeving sidderen, want aangrijpend klinkt hare stem:

Une ville inconnue immense
Paris.....
Vas-y seule... à pied... car c'est là
Que tu pourras sauver ton père!

Snikkend drukt ze de handen voor het gezicht. 't Was een pijnlijke, zeer pijnlijke herinnering aan de Vendéenne.

Felix buigt zich naar haar toe.

- Rachel! - fluistert hij met tintelende oogen. - Beloof mij dat ge uwe tranen met rollen gouds zult laten betalen, als uw roem gevestigd is.

De dochter drukt hem zacht de hand. Het verbond is gesloten en het genie zal ontheiligd worden door grenzenlooze hebzucht. Maar nòg is het de kunst die zegepraalt.

Nauwelijks is Rachel hersteld, of ze staat weder voor het Théâtre-Français. Daarheen dringt haar een onwederstaanbare macht. Daar is haar weg, haar toekomst, ze voelt het. Weder klopt ze bij Védel aan, maar hij houdt zijn deur voor haar gesloten, zelfs haar brief laat hij onbeantwoord. Nu smeekt ze Michelot om zijne voorspraak bij Védel; maar deze, die nimmer veel vertrouwen heeft gesteld in haar talent, wijst haar koel af. Half wanhopig komt ze bij Provost, den eersten komiek van het Théâtre-Français, hij neemt haar van 't hoofd tot de voeten op; verklaart, dat ze geen houding heeft voor het tooneel en maar liever bouquetten moet verkoopen op de boulevards. Gekrenkt maar niet ontmoedigd klampt ze eindelijk Samson aan.

- Help mij! - roept ze handenwringend. - Worden wil ik wat ik kan, en iedereen wijst mij af.

Hare sonore stem oefent den gewonen aangrijpenden invloed uit.

- Hemel! Indien ik eens zulk een orgaan had! - roept Samson -

Wonderen zou ik er mede verrichten!

- Deel dan van uw genie aan mijne stem mede! - bidt Rachel, - ook ik voel mijne kracht!

Samson is overwonnen. Hij trekt zich het lot der smeekelinge aan en, oneindig volgzamer dan vroeger bij Saint-Aulaire het geval was, voegt ze zich naar zijn onderricht, laat hare Soubrettenrollen geheel varen, en legt zich uitsluitend toe op de Tragedie. Na verloop van eenige maanden acht men haar bevoegd om in het Théâtre-Français op te treden. Védel biedt haar voor het eerste jaar vier duizend frank. Poirson laat zich gemakkelijk overhalen om zijn contract met haar te vernietigen, en de voorbijgangers van het Théâtre-Français lezen voor het eerst op het groote theaterbiljet naast de ingangdeuren, den naam, die de Racine's en Corneille's uit hun tijdelijke rust zal opwekken en met frissche lauwren kronen!

III.

't Is avond, het weder drukkend.

Tusschen de menigte op de boulevards beweegt zich een persoon(*), die nu en dan stilstaat en met kennelijk welgevallen de beweging om zich heen gadeslaat. Hij schijnt het zeer warm te hebben, want meermalen neemt hij zijn hoed af, haalt zijn zakdoek uit den zak en veegt er zijn klam voorhoofd mede af. De lichten worden aangestoken, de drentelaar haalt zijn horologie voor den dag, knikt tevreden en slaat den weg in naar het Théâtre-Français.

- Ha, Janin! Komt ge zoo bijtijds van het warme Zuiden, om u door de Parijsche zon nog eens over te laten blakeren? - klinkt het achter hem.

Verheugd keert de aangesprokene zich om en strekt de beide handen naar zijn begroeter uit.

(*) 18 Augustus 1838.

- Véron! roept hij, - kon 't beter treffen! Ik kom vanmorgen hier aan, laat mij oogenblikkelijk naar het Bois de Boulogne rijden en vind er....

- Niemand! - valt de andere in, - zijt gij een Parijzenaar en kunt vergeten, dat de uitgevlogene vogels eerst van de badplaatsen terugkeeren, als hier de zon heeft uitgebrand? Welk een hitte! En nu laten we ons nog wat stoven in het Théâtre-Français, niet waar?

- Natuurlijk; ik zou niet rustig slapen, verzuimde ik den eersten avond van mijne aankomst dezen ouden vriend! - antwoordt Janin lachend.

- Hebt ge het theaterbiljet gelezen?

- Neen.

- Wijd er dan eerst een blik aan.

De beide heeren blijven voor den ingang van het gebouw staan.

- De Horaces en... Rachel Felix? Véron, is dat niet de débutante van den vorigen winter in het Théâtre-Gymnase?

- Ja, en die zoo leelijk viel alsof ze beneden critiek was, ofschoon toch onze vleiende beoordeeling geheel anders luidde.

- En....

- Oordeel zelf; 't is negen uur, als we nog een kijkje van haar willen nemen, wordt het tijd.

De recensenten treden het gebouw binnen.

In de zaal vinden ze de meeste plaatsen onbezet, maar het parterre ademloos in de beschouwing verdiept van de jeugdige Rachel. Ook Janin en Véron voelen oogenblikkelijk den diepen indruk dezer buitengewone verschijning, die zonder schoon te zijn, door hare houding, blik en stem, als om strijd schokt, ontroert, verbaast en betoovert.

Reeds heeft zij het parterre overwonnen, het hangt aan haar lippen, het juicht haar toe.

- Dat is de Tragedie! roept Janin opgetogen.

Zijn stem klinkt door tot op het tooneel. Bonzend klopt Rachel het hart. Onstuimig beweegt zich haar boezem. Die stem is van een vereerder van Talma, den grooten Talma, wiens naam nog op aller lippen zweeft. Nu eerst weet ze wat ze waard is, en als ze weder optreedt, is het in 't volle besef harer kracht en stort ze hare gansche ziel uit in haar spel en in haar onvergelijkelijk orgaan.

- Dat is de Tragedie! - herhaalt Janin diep ademhalend. - Bij den grooten Talma heb ik het niet duidelijker gevoeld dan bij deze kinderlijke Rachel.

Zwijgend volgt Véron hem naar buiten.

- We zijn er ver van afgedwaald! - vervolgt Janin, terwijl hij onwillekeurig zijne schreden richt naar den tuin van het Palais-Royal - Frédérick Lemaître heeft Talma doen vergeten, de laatste onzer tragédiennes, mej. Duchesnois, is door de boeiende en welsprekende mevr. Dorval in het niet verzonken; maar deze kleine Rachel heeft beiden weder bij mij in herinnering gebracht, ze zal de oude kunst doen

herleven en zich daardoor een eereplaats veroveren in de geschiedenis der kunst! 't Is een ster, die door haren schitterenden glans het heldere schijnsel van het Drama zal verduisteren.

- Gelooft gij dat werkelijk? - vraagt Véron. - Bedenk eens, hoe gaarne onze tijd zich laat beschijnen door het verblindend licht van een Victor Hugo. Hoeveel genoegen men schept in de phantasie van Alexander Dumas, in de vindingrijkheid van Frédérik Soulié, in de proeven van Alfred de Vigny, in de treffende treurdichten van Casimir Delavigne en in de Vaudevilles van Scribe. Ons tegenwoordig geslacht is moeder en dochter tevens van deze schitterende letterkunde en, mij dunkt, ze zal aan haar moeder- en geboorterecht vasthouden.

- Onmogelijk! antwoordt Janin, - het genie zal haar tot de Tragedie terugbrengen en de oude kunst zal zegevieren boven de hedendaagsche, hoe sierlijk, hoe bevallig, hoe onderhoudend ook. Ik denk dat het recht is, en daarom vaarwel, helden van den dag! - glimlachend neemt hij den hoed af, - uit pieteit voor de classieken en hunne geniale vertolkers zijn we verplicht u af te vallen. Herleve de Tragedie door Rachel!

Janin en Véron drukten elkander de hand en vervolgen ieder hun weg. Twee dagen later leest men in het *Journal des Débat*s een zeer opgewonden critiek over Rachel Felix in de Horaces(*). Deze recensie

(*) ‘Cette fois donc nous possédons enfin la plus étonnante et la plus merveilleuse petite fille que la génération présente ait vue monter sur un théâtre. Cette enfant, c'est mademoiselle Rachel. Il y a tantôt un an elle débutait au Gymnase, et moi, à peu près seul, je disais que c'était un talent sérieux, naturel, profond, un avenir sans bornes; cette fois on ne voulut pas me croire; on me dit que j'exagérais... et moi seul, je ne pus soutenir cette jeune fille sur ce petit théâtre. Quelques jours après son début, l'enfant disparut du Gymnase, et moi seul peut-être j'y pensais, quand tout d'un coup elle a reparu au Théâtre-Français dans les tragédies indestructibles de Corneille, de Racine et de Voltaire. Cette fois, l'enfant est écoutée, encouragée, applaudie, admirée. Elle est entrée enfin dans le seul drame qui fût à la taille de son precoce génie. En effet, quelle chose étrange! Une petite fille ignorante, sans art, sans apprêt, qui tombe au milieu de la vieille tragédie! Elle la ranime, en soufflant vigoureusement sur ses augustes cendres. Elle en fait jaillir la flamme et la vie! Oui, cela est admirable! Et notez bien que cette enfant est petite, assez laide: une poitrine étroite, l'air vulgaire et la parole triviale. Je l'ai rencontrée hier, et elle me dit: - C'est moi que j'étai 't au Gymnase, à quoi j'ai dû répondre: Je le savìons. (Men kan dit gerust aanmerken als een scherts van Janin. De Fransche dagbladschrijvers nemen het zoo nauw niet met de waarheid als ze hun lezers een lach willen afpersen. Rachel toch was reeds op een te goede school geweest om haar patois niet achterwege te laten).
Ne lui demandez pas ce que c'est que Tancrède, Horace, Hermione, etc., elle n'en sait rien. Mais elle a mieux que la science; elle a cette loueur soudaine qu'elle jette autour d'elle. A peine sur le théâtre, elle grandit de dix coudées; elle a la taille des héros d'Homère, sa tête se hausse et sa poitrine s'étend; son oeil s'anime, son pied tient à la terre en souverain; son geste est comme un souvenir de l'âme; sa parole vibre au loin, toute remplie des passions de son coeur. Et elle marche ainsi dans le drame de Corneille sans hésiter, semant autour d'elle l'épouvante et l'effroi! Et elle aborde, active et toutepuissante, la pompe et l'éclat de Voltaire! Heureuse et poétique, elle s'abandonne, corps et âme, à la tendre passion de Racine, et de ces passions, de ces majestés, de ces grandeurs, rien ne l'étonne! Voilà bien la terre et le ciel de cette enfant des miracles! Elle est neé au milieu des domaines de la poésie; elle en sait déjà tous les détours; elle en dévoile tous les mystères. Les comédiens qui jouent avec elle s'étonnent de cette audace; la vieille tragédie espère; le parterre ému et charmé, prête une oreille enchantée et ravie à ce divin langage des beaux vers dont nous sommes privés depuis la mort de Talma; fière et superbe la foule s'abandonne à la toute-puissance de ces grands poètes, l'honneur de la France, l'orgueil de l'esprit humain,’ enz.

maakt veel opgang maar weinig geloovigen. Weder bespot men Janin, weder lacht men hem uit. Hij laat er zich niet door afschrikken, Rachel evenmin. Ze heeft nu een machtigen steun, die voortdurend kolommen over haar vult. Onwillekeurig begint men haar meer opmerkzaamheid te wijden, het Théâtre-Français wordt drukker bezocht. Nog aarzelt men om der kunstenares de waarde toe te kennen, die de pers van haar opgeeft, maar reeds begint men over haar te fluisteren, reeds voegt de eene buurman den ander toe: 'herinnert ge u mej. Duchesnois en de vroeg verlorene mej. Maillard? Die kleine heeft dezelfde oogen!...'

En als nu ook de uitgevlogen vogels, zooals Véron zich uitdrukte, weder naar hunne Parijsche nesten terug vliegen en het Théâtre-Français als hun ouden vriend komen begroeten, wordt het gefluister tot een rumoer en beginnen de ontvangsten aanmerkelijk te stijgen. In October vloeien er 100,000 frank in de theaterkas. Geen wonder dat de belanghebbenden zich verontrusten over de toekomstige eischen van Rachel. 'Zij verrijkt ons om ons later des te beter te kunnen ruïneeren,' heet het en waarlijk, aan de aanmoediging harer familie ontbreekt het der tragédienne niet om dit plan te vormen. In zes maanden tijds is ze in verschillende rollen opgetreden. De Camille (Horaces), de Émilie (Cinna), de Hermione (Andromaque), de Aménaïde (Tancrède), de Ériphile (Iphigénie) en de Monime (Mithridate). Nu laat Védel haar de rol van Roxane instudeeren en met ongeduldig verlangen ziet men dus de opvoering van de Bajazet te gemoet. De dagbladschrijvers oordeelen echter de rol van Roxane niet geschikt voor Rachel en beijveren zich om er tegen te schrijven. Janin vooral, die er zich niet weinig op laat voorstaan, dat hij den roem van Rachel heeft helpen vestigen, verzet er zich met kracht tegen. Maar Rachel is reeds zijn steun ontgroeid en blijft op raad van Védel, in haar voornemen volharden.

Geërgerd zoekt Janin haar op.

- Als gij de Roxane speelt, zal ik u vernietigen! - roept hij dreigend.

- Ik zal over u zegevieren! - antwoordt Rachel glimlachend, - die voldoening ben ik u verschuldigd.

Op den 13^{den} November staat de Bajazet aangekondigd. De tegenpartij verzamelt zich in het parterre, vastbesloten om de halsstarrige kunstenares te doen vallen.

Ze zorgen er voor dat hun ontevreden gemompel tot de eerste rangen doorklinkt.

- Welk een dwaasheid van Védel om haar de Roxane te laten spelen!

- Hij schijnt zijn verstand verloren te hebben. Ze moet er afschuwelijk in zijn!

- Bespottelijk!

- Ik denk, dat ze niet het minste succès zal hebben!

- Succès? Men zal haar siffleeren?

- Denkt ge waarlijk?

- Ik ben er zeker van. Ze *kan* niet bevallen.

Rachel treedt op. Doodelijke stilte en een gesmoord spotachtig lachen ontvangen haar. Ze verbleekt, daarop had ze niet gerekend. Het parterre was haar altijd wel gezind, zou het haar verlaten hebben? Een min vleiend gemompel trekt haar gehoor, ze wordt verlegen, verliest hare zelfbeheersching en speelt slecht. De tegenpartij zegeviert. Rachel heeft niet het minste succès, zelfs beleedigt men haar door een hoonend siffleeren.

- Wat heb ik u voorspeld? - zegt Janin als zij den anderen morgen geheel verslagen bij hem binnentreedt. - Gevallen met uwe Roxane! Uw verdiende loon!

- Gevallen door u! - antwoordt Rachel droevig, - uwe wapenen zijn oneerlijk. Laat uwe huurlingen zwijgen en ik zal beter spelen.

- Hemel, wilt ge dan nòg niet naar goeden raad luisteren? Ik herhaal u dat ge als Roxane altijd beneden nul zult zijn. Stel toch vertrouwen in een man van kennis en ondervinding!

- Ik vertrouw u als ge mij niet tegenwerkt! - herneemt Rachel met haar aantrekkelijken glimlach. - Nu we van opinie verschillen, moet ge grootmoedig zijn tegen uwe beschermelinge en hare beoordeeling alléén aan het publiek overlaten. Wilt ge dat?

- Nooit! - roept Janin, terwijl hij zich ongeduldig van haar afwendt. - Zoolang gij de Roxane speelt, verklaar ik u den oorlog, dat is mijn laatste woord!

Deze barsche onredelijke afwijzing verandert plotseling de vreesachtige, schuchtere smeekelinge in de koninginne van het tooneel. Fier richt ze het hoofd op, trotsch fonkelt haar blik en met een onuitsprekelijke majesteit in hare houding en handbeweging zegt ze op haar diepen, indrukwekkenden toon:

- Mijnheer, ik zal u trotseeren en.... overwinnen!

Verrast staart Janin haar na. Is dat hetzelfde teedere kind van daareven?

- Braaf zoo, Hermione! - mompelt hij met een glimlach. - Machtig groot zijt ge, daarin heb ik mij toch niet vergist! Maar dat uwe koninklijke majesteit reeds boven de critiek zou verheven zijn, daarin, lief kind, zal ik mij toch wel niet bedriegen!

Geen Roxane dus en baat de eerste les niet, dan nog een tweede!

De tweede les ontvangt echter Janin. Bij de wederopvoering van de Bajazet, laat het publiek zich door het gemompel en gelach der tegenpartij niet meer in de war brengen. Rachel, nu op alles voorbereid,

en even vastbesloten om over Janin te zegevieren, als deze om haar nogmaals te vernederen, toont weder het vroegere zelfvertrouwen, de vroegere zekerheid en overrompelt hierdoor het neutrale publiek. De tweede voorstelling is een triomf, naar de derde loopt men storm en de vierde brengt 6000 frank op. De journalisten met Janin aan het hoofd, lijden een gevoelige nederlaag. Rachel wordt met bouquetten overladen en herhaaldelijk teruggeroepen.

In hare opgetogenheid gaat ze met deze bouquetten naar Provost, den comiek, die haar naar de boulevards had verwezen.

- Mijnheer, - zegt ze lachend - zoudt ge mij nu die bouquetten willen afkoopen? Dan behoef ik er niet verder mede rond te loopen, zooals ge mij hebt aangeraden!

- Ondeugd! - roept de geestige Provost, - kom, reik mij de hand. Ik was een valsch profeet, maar ge hebt u grootmoedig op mij gewroken!

IV.

Zoo heeft de zeventienjarige Rachel dan reeds een zelfstandig standpunt bereikt en haar beschermer met zijne eigene wapenen verslagen. Te jong en te gelukkig om aan wraak te denken, houdt ze de hand vriendschappelijk vast, die zoo grillig haar woû tegenhouden, nadat ze zoo ijverig haar had voortgestuwd, en evenals ze de krenkende minachting van Provost met een scherts had beantwoord, schertst ze met Janin over zijn schromelijke vergissing. In weinig dagen wordt de nieuwe tragedienne het voorwerp der algemeene belangstelling.

Overal spreekt men zich over haar, alle dagbladen vloeien over van haren lof, en letterkundigen in getale beginnen zich zeer wijsgeerig in haar talent te verdiepen en door haar een omwenteling in de kunst te voorspellen. Zelfs de beroemde M. Cuvillier-Fleury verlaat voor een oogenblik zijn hooge sfeer en tracht in een feuilleton-artikel een duidelijke verklaring te geven van het wonder Rachel. In de Abbaye-aux-Boix, de verzamelplaats der Parijsche beaux-esprits, waar de aanhangers van het vroegere keizerrijk en de vrienden der restauratie elkander broederlijk de hand drukken, de wereldlijke en kerkelijke macht evenzeer vertegenwoordigd is en mevrouw Récamier als koningin heerscht, wordt dit artikel levendig besproken.

- Dus heeft mijnheer Fleury ons eigenlijk aan 't verstand willen brengen, dat we de betooverende Rachel te hoog schatten? - vraagt mevrouw Duchâtel, een der warmste vereersters der tragedienne.

- Ik vermoed het, mevrouw, - antwoordt Chateaubriand. - Volgens hem is haar succès daarom vooral zoo groot, omdat zij de oude Tragedie weder uit haren doodslaap opwekt.

- Maar is dat niet reeds een groote verdienste?

- Zeer zeker, ook ontkent Fleury dit geenszins, maar alleen dat de buitengewone vereering, waarvan zij plotseling het voorwerp is, min-

der wordt opgewekt door dit talent, dan door de kunst waaraan het gewijd is. En om dit te bewijzen vertelt hij, dat mejuffrouw Contat, toen zij in 1776 débuteerde, de tegenwoordige Rachel in talent ver overtrof.

- Onzin! - bromt een der heeren van het gezelschap. - Mej. Contat heb ik bewonderd, maar Rachel heeft mij betooverd! Ook heeft men volstrekt niet zoo gedweept met die Contat.

- Juist; - vervolgt Chateaubriand - volgens Fleury zijn de tijden sedert 60 jaren aanmerkelijk veranderd, en het feit dat men bij een Contat onverschillig bleef, terwijl men Rachel vergoodt, verklaart hij dus: In 1776 was de classieke Tragedie in vollen bloei en krachtig genoeg in zich zelve om met middelmatige vertolkers te kunnen voldoen. Daarom stelde men aan het werkelijk talent de hoogste eischen, daarom was men zeer streng voor mej. Contat. In 1838 kon men de classieke Tragedie als gestorven beschouwen en alleen geniale acteurs zijn bij machte haar weder spraak en beweging te geven; daarom is men Rachel zoo erkentelijk. Door haar hoopt men te herwinnen wat men verloren heeft.

- Dus is onze ingenomenheid met Rachel eigenlijk meer een protest tegen het moderne Drama en een petitie voor de classieke Tragedie? - vraagt een der heeren.

- Dat juist niet, mijnheer, - met dergelijke geleerde vraagstukken houdt zich het publiek niet op, 't volgt slechts de ingeving van het oogenblik, en daar dit oogenblik der nieuwe tragedienne gunstig is maakt ze fureur.

- Ik moet erkennen dat ik zulke redeneeringen niet begrijp! - zegt mevrouw Récamier lachend, - het publiek, waaronder ik mij bepaald reken, wordt medegesleept door het genie van een jonge kunstenares; wat is natuurlijker dan dat men storm loopt om haar te hooren, en wijl ze ons een onvergelijkelijk genot bezorgt, in het hart sluit? Maar neen, der geleerde wereld is deze uitleg veel te eenvoudig, er moet een andere oorzaak voor gezocht worden, de onderscheiding, die der tragedienne te beurt valt is te groot, te onnatuurlijk, er moet dus afgedongen worden op haar genie, en o dwaasheid! de kunst zelve roept men te hulp om den roem harer gunstelinge te verkleinen. Ze is nog te jong, - zegt de diepdenker of de betweter, beken, mijnheer, dat deze beiden vaak niet van elkander te onderscheiden zijn - hare physieke middelen zijn middelmatig, hare gevoelsuitdrukking beperkt, hare stem hard, haar spel soms onfijn!

Slechts in zeven rollen van het Répertoire is ze opgetreden, waarvan de *Andromaque* algemeen bekend is, terwijl de andere, zooals de *Horaces*, vreeselijk verouderd zijn! Och, och, welke sophismen om onze Rachel zooveel mogelijk te ontluisteren! Maar 't publiek wil er nu eenmaal niet aan gelooven, omdat het *gevoeld* heeft welk een tooverkracht er in dat kind steekt. Dat klinkt zeer ongeleerd, niet waar, mijnheer? Een gevoelstheorie naast eene diepzinnige wetenschappelijke kunstbespiegeling! Ze maakt bij u zeker een klagelijk figuur.

Welnu, laat ons een weddenschap aangaan dat ze er over zal zegevieren, dat het geleerde artikel van M. Fleury hoegenaamd geen invloed zal uitoefenen op de ongeleerde hoofden van het gevoelig publiek, en hij binnen weinige jaren zal ervaren, hoe dit publiek beter oordeel velde over het genie, dan de man der wetenschap met zijne wijsgeerige bespiegeling over de oude Tragedie en het moderne Drama!

- Ik heb slechts herhaald wat Fleury betoogde, mevrouw! - zegt Chateaubriand lachend, - maar wil hem gaarne uwe meening overbrengen. Voor het overige kan ik u betuigen, dat ik uwe vereering voor Rachel deel en geen artikel, van welke kracht ook, mij uit het Théâtre-Français zal verdrijven!

- In dit geval moet ge ons bijstaan, mijnheer, - zegt mevrouw Duchâtel. - Wij hebben het plan opgevat om de jonge kunstenares tot onze kerk te bekeeren.

- Waarlijk?

- Zou zulk een genie niet zuiverder schitteren als het door het licht des Christendoms werd beschenen? - vraagt een der prelaten.

- Mevrouw Récamier heeft daareven te kennen gegeven dat ze het volkomen achtte, - antwoordt Chateaubriand ontwijkend.

- Volkomen wat haar talent betreft, - zegt deze haastig, - maar waar het christelijk element ontbreekt, kan de kunst nooit het ideale standpunt bereiken.

- Ik denk dat vader Felix hier nog al tegen zal hebben! - zegt een spotvogel, - hij heeft, meen ik, een geheel andere opvatting van het ideale in de kunst. Tenzij ge hem dus een goùden Christus aanbiedt, is uw bekeeringswerk, vrees ik, ijdel!

Allen lachen.

- Ik mag dus hoop voeden hier den volgenden keer persoonlijk kennis te maken met dezen rechtgeaarden zone Abrahams? - schertst een ander.

- Met de beroemde tragedienne, die het ongeluk heeft zijne dochter te zijn! - antwoordt mevrouw Récamier. - Ik denk niet dat zij in dezen kring misplaatst zal zijn.

- Zijne Majesteit heeft plan om een voorstelling van de Cinna bij te wonen! - zegt een hoveling.

Dit nieuws verwekt niet weinig opschudding onder de aanwezenden, want de koning heeft in geen drie jaren het Théâtre-Français met een bezoek vereerd. Als het gezelschap uiteen gaat, zijn mevrouw Récamier en mevrouw Duchâtel dan ook vast besloten om Rachel, als blijk van hoogachting, toegang tot dezen eerekring te verschaffen.

Indien nog iets aan Rachel's roem ontbreekt, dan is het de belangstelling des konings. Zijne Majesteit toch geldt voor een kundig beoordeelaar der classieke kunstwerken. Voltaire acht hij, Corneille bewondert hij en Racine roemt hij als den grootsten schrijver. Hij kent het talent van Lekain, van mej. Gaussin, van mej. Desgarcins en

miss O'Neil en zou zich dus kunnen overtuigen of werkelijk Rachel deze tooneelsterren nog aan glans overtreft, zooals men beweert.

Het hart der tragedienne klopt angstig als zij een bespiedenden blik werpt in de eivolle, van licht en toiletten schitterende zaal, waarin men juist 's konings verschijning met luiden jubel begroet. De koning is vergezeld van de koningin, den koning en de koningin van België, prinses Adelaïde, prinses Clementine, den hertog van Nemours en de jonge prinsen. Zoodra dit hooge gezelschap in 's konings loge plaats heeft genomen, begint de voorstelling. Bij Rachel's verschijning op het tooneel heerscht er een diepe stilte en vestigen zich aller blikken als door een tooverslag op het gelaat des konings. Lang toeven ze er echter niet, het spel der tragedienne oefent weldra zijn gewone, onwederstaanbare tooverkracht uit. Men vergeet den koning, de zaal, de toiletten, zichzelf, en is slechts oog en oor voor de machtige kunstenares, de koningin van het tooneel en van het oogenblik. De koning zit onbewegelijk, zijn gelaat teekent bij afwisseling groote verrassing en diepe ontroering; als de Émilie de scène verlaat, is hij de eerste, die luide toejuicht. Rachel heeft de verwachting van haren koninklijken beoordeelaar overtroffen, en het publiek, dat haar reeds op de handen draagt, juicht er in. Even voor het einde der voorstelling verlaat de koning en zijn gevolg de zaal en wordt door Védel en de heeren Monrose en Guiaud, die volgens oud gebruik, de eereflambouwen voor hem uit dragen, naar zijne apartementen begeleid. Oogenblikkelijk ontbiedt hij Rachel. Er is geen grooter verschil denkbaar dan tusschen de machtige kunstenares op het tooneel, wier talent hem straks geheel overmeesterde, en het beschroomde kind, dat weldra voor hem staat. Ook schijnt hij er over verbaasd en ziet zijn kring glimlachend aan. Rachel verneemt van de koninklijke lippen, dat zij de schoone dagen der oude Tragedie weder in het leven roept en Zijne Majesteit, ofschoon overkropt van bezigheden, haar spoedig nogmaals hoopt te komen zien. Dan geleidt Védel haar terug, en wenscht haar van harte geluk met deze eervolle onderscheiding, die de kroon zet op hare populariteit.

- Ei, - antwoordt ze lachend en steekt den vinger tegen hem op, - en toch hebt ge mij zoolang van dit tooneel afgehouden! Ook tegen u, mijnheer, zal mijne geschiedenis getuigen!

Ze profeteerde goed. Maar niet omdat het wufte Parijs (nadat het een jaar geleden haar onverschillig voorbijzag) aan hare voeten lag, niet omdat graven en prinsen naar hare gunst dongen en de eerste persoon des rijks eerbiedig tot haar afdaalde, behoort Rachel der geschiedenis, veeleer omdat ze, ondanks de buitensporigste vergoding, geen enkel oogenblik hare grootsche roeping uit het oog verloor en tot haren dood toe de rechtgeaarde dochter bleef der Tragedie.

De zeven treurspelen, die Rachel in drie maanden tijds achtereenvolgens speelde, brachten de ongeloofelijke som op van 170,122 frank.

Het jaar sloot met de Andromaque. Geheel Parijs jubelde in het jodenkind en verkeerde in een zenuwachtige spanning over haar volgend optreden.

Als een hulde aan de jodin, kondigde men voor het nieuwe jaar de Esther aan(*).

Nu echter is ook het oogenblik voor Felix aangebroken om zich de algemeene opgetogenheid voor zijne dochter ten nutte te maken en een fikschen greep te doen naar de sommen die zij in de theaterkas deed vloeien. Hare 4000 frank honorarium, werden aanvankelijk op het dubbele gebracht, herhaaldelijk vermeerderd en weldra tot 20000 frank gehoogd; de kleine appartementen in de *Passage Véro-Dodat* verlaten en een passender woning gezocht in de *rue-Neuve du-Luxembourg.*

(*Wordt vervolgd.*)

Een levensbeeld.
door Van der Wijck.

I.

Door een toeval kwam op zekeren zondag van het jaar 1772 de adellijke grondbezitter, Vrijheer von Miltitz, met zijn rijtuig voor de kerk van Ramenau aan, toen, tot zijnen spijt, de preek van den gevierden dorpsleeraar reeds geëindigd was. ‘Roep den ganzenjongen,’ zeide men hem, hij zal u de preek van *a* tot *z* weergeven.’ Het kind uit het volk wordt op het heerenhuis ontboden en herhaalt daar, met het talent van een geboren redenaar, de bezielende woorden, die zoo even van den kansel waren gehoord geworden. De edelman trekt zich het lot van den knaap aan; hij wordt naar Meissen, vervolgens naar Schulpforta gezonden en ontvangt eene opleiding tot de academische studiën. Zoo werd een later beroemd man, Johann Gottlieb Fichte, aan den nederigen kring ontrukt, binnen welken geboorte en armoede hem anders wellicht zijn leven lang zouden hebben gebannen gehouden.

Het blijft evenwel nog geruimen tijd een ruwe, steenige weg, waarop wij hem omhoog zien klauteren. De armoede, die aan zijn wieg gezeten was, verlaat hem niet, maar knelt hem gedurende de schoonste

(*) In deze rol kwam Rachel's talent niet tot haar recht, evenmin in de Nicomède; daarom liet ze die rollen oogenblikkelijk varen en behaalde met de Polyeucte, een der chefs d'oeuvre van Corneille, weder den ouden triomf op het publiek.

jaren des levens in hare magere armen. Van zijn 18de tot zijn 26ste jaar heeft hij als student, eerst te Jena, later te Leipzig, met bitter gebrek te worstelen. Zijne beschermers zijn dood; hij moet op eigen wieken drijven, door slecht betaalde privaatlessen in zijn levensonderhoud voorzien. Geld om boeken te koopen heeft hij niet; tijd om voor zijne examens te studeeren evenmin; hij schaamt zich over zijne armoede; zijne onverstandige moeder, wier ideaal het is hem predikant te zien, vat maar niet, dat hij niet klaar komt, en foltert hem met hare verwijten. Den fieren jongeling kost het moeite om ondersteuning te bedelen; toch gaat hij er eindelijk toe over; hij vraagt aan den president van den opperkerkeraad eene kleine som, welke hem in staat zou stellen voor zich zelven te werken en zijne studiën te voltooien. De dringende bede wordt geweigerd. Hij is thans 26 jaar oud, zich zijner kracht ten volle bewust, maar zonder beroep, zonder vast levensdoel, aan nood prijs gegeven, zonder vrienden, geminacht door de wereld, die naar den uiterlijken schijn oordeelt.

Het is onder deze omstandigheden eene uitkomst, dat een logementhouder te Zurich hem tot gouverneur over zijne kinderen gelieft aan te nemen. Maar de paedagogische inzichten van den meester strooken niet met de vooroordeelen der ouders; plichtgevoel verbiedt Fichte toe te geven; hij acht zich geroepen tegenover den herbergier en zijne vrouw den onverbiddelijken censor te spelen; na eene pijnlijke worsteling van anderhalf jaar neemt hij afscheid van deze familie.

Intusschen had hij banden van zeer teederen aard geknoopt. Door Lavater was hij in den huiselijken kring van den koopman Rahn binnengeleid, een weduwnaar, die met een zuster van Klopstock was gehuwd geweest. Onder dit gastvrij dak bracht hij gelukkige uren door; voor het eerst zag hij zijne talenten gewaardeerd; hij verwierf de vriendschap van den begaafden man en won het hart van de dochter, zoodat hij als verloofde van Johanna Maria Rahn in 1790 uit Zurich vertrok.

Nu had hij den grootsten schat gewonnen, dien men op aarde vinden kan, een edel en warm vrouwenhart. De stroeve en door tegenspoed verbitterde jongeling ontdooide onder de zachte aanraking der liefde. Toch bleek het spoedig, dat zijn gelukster nog niet was opgegaan. Door misbruik van vertrouwen werd het vermogen van zijn toekomstigen schoonvader te gronde gericht. Het plan om predikant te worden had Fichte reeds laten varen. Hij begreep, dat de ‘meer dan Spaansche inquisitie,’ welke in Saksen heerschte, de verkondiging van een redelijk Christendom nooit dulden zou. Nu beproefde hij te Leipzig met het schrijven van novelles zijn brood te verdienen, maar te vergeefs, want voor dit genre had hij geen talent; hij wilde een tijdschrift tot beschaving der vrouw oprichten, maar kon geen uitgever vinden. Vol van grootsche plannen had hij Zurich verlaten; alles leed schipbreuk en van zooveel kleurrijke zeepbellen bleef zelfs niet het lichte schuim over, waaruit hij ze had te voorschijn getooverd. Hij was der

vertwijfeling nabij. Toen kwam een student tot hem, die zijn onderricht in de philosophie van Kant wenschte te genieten. Dat werd voor Fichte de eerste aanleiding om haar te bestudeeren. En zoo vond hij, door een gelukkig toeval, het terrein, waarop hij later als koning heerschen en de oogen van de geheele wereld tot zich trekken zou. ‘Met wrevel, zeide hij, wierp ik mij op de Kantiaansche wijsbegeerte, die even hartverheffend als hoofdbrekend bleek te zijn; ik vond daarin eene bezigheid, die hoofd en hart vervulde; mijn onstuimige geest kwam tot bedaren; dat waren de zaligste dagen, die ik ooit doorleefde. Heden niet wetende hoe ik morgen aan brood zou komen, was ik toch een der gelukkigste menschen op dit wijde wereldrond.’ En op dat tijdstip zelf schreef hij aan een zijner vrienden: ‘Ik leef in een nieuwe wereld, sedert ik Kant's *Kritiek der practische rede* gelezen heb. Stellingen, van welke ik geloofde, dat zij onomstootelijk waren, zijn voor mij omgestooten; dingen, van welke ik geloofde, dat zij nooit bewezen konden worden, b.v. het begrip van een absolute vrijheid, de plicht, enz. zijn mij bewezen, en ik ben er des te blijder om. Het is onbegrijpelijk, hoeveel achting voor de menschheid, hoeveel kracht ons dit systeem geeft.’

Zoo vond Fichte in het geweten zijn ankergrond. De hooge zedelijke ernst, welke uit de zoo even geciteerde woorden spreekt, is hem steeds bijgebleven. Maar met dat al miste hij het blinkend slijk, zonder hetwelk men hier op aarde kans loopt te verhongeren. Wederom is hij genoopt als gouverneur zich te verhuren. Hij treedt thans in de dienst van eene Poolsche gravin, die hem ongeveer als lijfeigene behandelt. Hij verstaat de kunst niet onderdanig te buigen, als ‘die gnädige Frau’ commandeert; daarenboven is zijne uitspraak van het Fransch niet zuiver; hij wordt als een lakei weggezonden. Met een kleine som tot schadeloosstelling, die hij ontwringt, door met het gerecht te dreigen, ijlt hij naar Königsberg, vol jeugdig enthousiasme, begeerig Kant te leeren kennen, die toen op de hoogte van zijn roem stond en door vreemdelingen uit alle oorden der wereld werd bezocht. De oude man, spaarzaam met zijn tijd, is bij eene eerste ontmoeting niet bijzonder voorkomend. Fichte begrijpt de sympathie van den grooten grijsaard te moeten verdienen; hij sluit zich op in zijn logement, schrijft, geheel in den geest van Kant, in 4 weken een verhandeling over het begrip van een bovennatuurlijke openbaring en zendt het handschrift aan den meester toe. Thans is het blad gekeerd; Fichte wordt aan Kant's tafel genoodigd; Kant zorgt voor een uitgever; door een toeval wordt de naam des auteurs op het titelblad weggelaten; het boek wordt voor een werk van Kant zelf gehouden; de dwaling wordt hersteld; Fichte is eensklaps een beroemd man geworden.

Zoo lacht de fortuin ook dezen lijder eindelijk toe. Hij is met den eersten denker van zijn tijd verwisseld en de belangstelling in zijn boek blijft onverflauwd, ook nadat de naam van den waren auteur is bekend

geworden. Geen wonder, dat hij zich tot groote dingen geroepen voelt! ‘Mijn gemoed is vol van gloeiende, veelomvattende plannen,’ zoo schrijft hij aan zijn bruid. ‘Mijn trots is het, mijne plaats in de menschheid met daden te betalen, aan mijn bestaan gevolgen vast te knoopen, die voor de wereld der geesten eeuwig zijn; of *ik* het deed, behoeft niemand te weten, wanneer het maar geschiedt.’

Van dien edelen drang bezield, snelt hij op de vleugelen der liefde naar Zwitserland. De financieële toestand van den heer Rahn heeft zich verbeterd, zoodat hij den huwelijksband kan knoopen. Als ambteloos burger leeft hij thans een jaar lang in Zurich's goddelijke natuur, in het huis van zijn vriend en schoonvader, vrij als een vogel in de lucht. Hij peinst over dat diepzinnig stelsel van absoluut idealisme, waarmede hij weldra den wijsgeer van Königsberg overvleugelen zal. Aan zijn liefde, aan zijn hartstocht tot een bespiegelend, tot een naar binnen gekeerd leven kan hij thans voldoening schenken. Maar dit is slechts de ééne zijde van zijn karakter. Hij is niet enkel een contemplatieve natuur, diepzinnig toeschouwer van de dingen dezer wereld, maar vereenigt in zich eigenschappen, die elkander meestal buiten sluiten. Want tevens brandt hij van begeerte, om ‘door zijn gedachte, door zijn woord, den toestand der geesten te hervormen.’ Iedere overtuiging neemt bij hem ‘eene practische gestalte’ aan; het licht, dat hij door streng en ingespannen denken voor zijn verstand ontsteekt, ‘zet vervolgens zijn hart in vlam’ en doet hem woorden vinden, welke gelijk die van een volkstribuun alle gemoederen in beweging brengen. Het is thans het jaar 1793. Met gejubel waren in Duitschland de gebeurtenissen aan gindsche zijde van den Rijn, waren de ideeën van 1789, de ideeën van vrijheid en een redelijk staatsbestuur, begroet geworden. Natuurlijk werd de aankomende generatie het sterkst meegesleept; Duitsche studenten richtten politieke clubs op; zij lazen samen de verslagen van de zittingen der Assemblée nationale, de redeneeringen van de Fransche couranten, zij hielden debatten, optochten, démonstraties. Maar ook onder de ouderen van dagen telde men tallooze claqueurs van het revolutionair drama. De stroom van enthousiasme begint thans te ebben, nu de vreeselijke Robespierre, de man des bloeds, de teugels in handen houdt. De openbare meening wankelt. Om haar voor te lichten schrijft Fichte zijne eerste politieke geschriften ‘*Beiträge zur Berichtigung der Urtheile des Publikums über die französische Revolution*’ en ‘*Zurückforderung der Denkfreiheit von den Fürsten Europa's*, *die sie bisher unterdrückten.*’ Hij ontwikkelt de stelling, dat de adel zich niet te beklagen heeft, wanneer men hem zijne privilegiën, de kerk niet, wanneer men haar hare tijdelijke goederen ontrooft. Wat het eerste betreft, de voorrechten aan de geboorte verbonden wortelen in onkunde, aanmatiging en misbruik; als de burgerklasse inziet, dat de adellijke privilegies haar nadeelig zijn, is het hoog tijd ze af te schaffen. Wat het laatste aangaat, de aard-

sche goederen, door wier bezit de kerk een wereldlijke macht geworden is, zijn haar slechts voorwaardelijk verleend; wie haar iets schenkt, doet dit ten einde hare hemelsche schatten daarvoor in de plaats te krijgen; gelooft hij niet meer, dat dit het geval kan zijn, of gelooven zijne erfgenamen het niet meer, dan is het verdrag, dat met de kerk gesloten werd, opgeheven, want de schenker heeft nu iederen waarborg voor de vervulling der voorwaarde, waaraan hij de schenking had vastgeknoopt, verloren; als dus het vertrouwen op de macht der kerk bezweken is, dan mogen hare schatten als onbeheerd goed genaast worden. Verder dondert hij, geheel in den toon van dien tijd, tegen de tirannen, die den vrijen geest in ketenen willen klinken. ‘Geeft alles weg, o volkeren,’ roept hij uit, ‘maar niet uwe vrijheid van gedachte. Zendt uwe zonen in den wilden strijd en laat ze op leven en dood met menschen worstelen, die hen nooit beleedigden; ontrukt uw laatste stuk broods aan uw hongerig kind en geeft het den hond van 's vorsten gunsteling - geeft alles weg; maar niet dit hemelsch palladium der menschheid, dit onderpand, dat u nog een beter lot wacht, dan te dulden, te lijden en vertrapt te worden, - bewaart dit!’

Ofschoon Fichte zijne politieke geschriften anoniem in de wereld had gezonden, was zijne democratische gezindheid geen geheim. Toch werd hij als professor in de wijsbegeerte naar Jena geroepen. De bloei der academie gaf den doorslag in het land, waar Karl August vorst en Goethe minister was.

Zoo werd dan Fichte collega van Schiller en vele andere beroemde mannen. Maar als professor stelt hij hen allen weldra in de schaduw. Wat ons, Hollanders, die van den dag nacht en van den nacht dag maken, ongeloofelijk schijnt, in het vroege morgenuur, van zes tot zeven, ontvouwt hij zijn stelsel van wijsbegeerte, de *Wissenschaftslehre.* Lijnrecht in strijd met de meening der schare beredeneert hij dan, dat er niets bestaat, behalve het leven des geestes, het leven in de gedachte, en dat al de rest niet waarlijk is, maar slechts schijnt te zijn, een spiegelbeeld van den geest zelf, hetwelk enkel daarom voor werkelijkheid gehouden wordt, omdat de menschen zoo zwak, verstrooid en krachteloos zijn. Deze zinnelijke wereld, welke slechts een schaduw, een schepping des geestes is, heeft nochtans waarde als bouwstof van den plicht, als middel om den mensch vrij en redelijk te doen handelen, om hem aan zijne eeuwige, zedelijke bestemming te doen beantwoorden. Wel mogen de hoorders terdege zijn uitgeslapen om de vlucht van deze stoute, maar vreemde gedachten te kunnen volgen. Behalve zijne verplichte lessen houdt Fichte ook nog openbare, onverplichte voordrachten; en dan biedt deze edele het beste ten geschenke, wat hij geven kan. De grootste gehoorzaal der universiteit kan op die uren de schare niet bevatten; zelfs in den gang staan de hoorders ademloos, hoofd aan hoofd. Hij pleit voor vrije studie, hij

verdedigt de beschaving, het beroep van den geleerde tegen Rousseau, hij toont den invloed der wetenschap op den vooruitgang der menschheid. Men hoore den indruk, dien een tijdgenoot van deze voordrachten ontving. ‘Fichte spreekt niet fraai’, zoo wordt ons bericht, ‘maar zijne woorden hebben gewicht en kracht. Zijne beginselen zijn streng en weinig door humaniteit getemperd. Wordt hij uitgedaagd, dan is hij verschrikkelijk. Zijn geest is onrustig, hij dorst naar de gelegenheid om in de wereld te handelen. Zijne rede bruist als een onweer voorbij, dat zich in enkele slagen van zijn vuur ontlast. Hij beurt de ziel omhoog, hij wil niet enkel goede, maar groote menschen vormen. Zijn oog is straffend, zijn gang fier; hij wil door zijne philosophie den geest der eeuw bestieren; zijne phantasie is niet bloeiend, maar krachtig; zijne beelden zijn niet bekoorlijk, maar stout en verheven. Hij dringt in de diepste diepte van zijn onderwerp, beweegt zich in het rijk der begrippen met een ongedwongenheid, welke verraadt, dat hij in dat onzichtbare land niet enkel woont, maar heerschappij voert’.

Op zijne publieke lessen trachtte Fichte, door de schildering der ware academische vrijheid, het toen verwilderde Duitsche studentenleven te hervormen. Men kent, althans bij name, die streng verboden en daarom geheime vereenigingen, in welke het studeeren niet als beroep, maar het student-zijn als stand gold, als oneindig bevoorrechte stand, bevoegd tot al datgene, wat aan boeren, burgers en edellieden door zeden en wetten verboden was. Hier heerschte eene theorie van eer, welke ieder klein geschil met den degen in de vuist beslechten deed, en die jaar op jaar procentsgewijze meer studentenlevens wegmaaide, dan de bloedigste veldslag soldaten sneuvelen doet. Een uitgelaten leven, vechtpartijen, wilde drinkgelagen, schrammen over het aangezicht, ziedaar de attributen, waaraan men den echten academieburger meende te herkennen. Waagde de overheid het haren wijzen neus in de aangelegenheden der studenten te steken, dan kwamen de goed gewapende *Landsmannschaften* in nadrukkelijk verzet, en liepen ook dan nog de onbeperkte privilegies gevaar, zoo deed zich de bedreiging hooren, dat alle kweekelingen de hoogeschool verlaten zouden. De corporaties hadden over zulk eene tirannieke macht te beschikken, dat ook de bezonnenen, wilden zij niet als het uitvaagsel des menschdoms worden bejegend, veiligheidshalve zich naar de aangenomen begrippen moesten voegen, en zoo liep voor menigeen de hooggevierde studentenvrijheid daarop uit, dat hij als slaaf in een hard diensthuis was verkocht. Vandaar dat Fichte, toen hij in 1811 aan de pas gestichte hoogeschool te Berlijn de rectorale rede hield, tot de Muzenzonen zeggen kon: ‘Ik geef u de geruststellende verzekering, dat broederschappen, die ongebondenheid in haar vaandel voeren, hier nooit geduld zullen worden; in deze groote welvarende stad, waar men de universiteit als voedingsbron niet noodig heeft,

zou de elders vaak gehoorde bedreiging in massa weg te trekken slechts een glimlach op de lippen lokken en zij zou de overheid nooit beletten haar plicht te doen'. Maar voorloopig zijn wij nog in het kleine en door de verteringen der studenten bloeiende Jena, waar het kwaad sedert lang diepen wortel had geschoten en enkel door opheffing der academie scheen te kunnen worden uitgeroeid, gelijk een verpest kleed alleen dan onschadelijk wordt gemaakt, wanneer men het aan de goden des vuurs ten offer brengt. Hier, gelijk elders, werd door de geheime genootschappen eene klasse van menschen naar de universiteit gelokt, die er volstrekt niet aan dachten den omgang der Muzen te zoeken, maar wier éénig doel het was het leven op een uitgelaten wijze te genieten, lieden zonder beginselen, die zich in het studentenalbum lieten inschrijven, omdat zij zich in een geordende maatschappij niet tehuis gevoelden; in de oogen dier woestelingen was een professor een tot hun vermaak door den Staat aangestelde comediant, dien men, zooals in den schouwburg mode is, uitfluiten of op andere nog treffender wijze kastijden mocht, indien hij iets zeggen of doen durfde wat onwelgevallig was. Het was dus een stout bestaan van Fichte, toen hij, wat geen Duitsch professor ooit vóór hem had gewaagd, een kruistocht tegen de studentenorden ondernam. Natuurlijk rekende hij op die jeugdige en licht ontvlambare gemoederen, welke zich door een valschen schijn van vrijheid, door de denkbeelden van een allen omstrengelden vriendschapsband, van volstrekte zelfstandigheid en persoonlijken moed misschien een wijle konden laten bedwelmen, maar wier zin voor het edele en ware toch geopend bleef. Ziehier de woorden, waarmede hij de eerste reeks zijner publieke lessen besloot:

'Gij weet', zoo sprak hij, 'dat ik den stand der geleerden, bij gevolg het academisch onderricht, bijgevolg het academisch leven, als gewichtig voor de wereld en voor het geheele menschengeslacht beschouw. Gij weet, dat ik in het studeerende publiek het beeld van den toekomstigen tijd en het zaad van alle toekomstige eeuwen zie, en ik houd u, mijne heeren, voor een niet onaanzienlijk deel van het thans studeerende publiek... Gij kunt weten, wat ge eens zijn zult; hier is de proeftijd. Beoordeelt zelve, of het verheven type, dat ik u heb geschilderd, aan uwe natuur geheel vreemd of daaraan verwant is. Er is hier sprake niet van verloochening van uwe ware rechten, van uwe ware academische vrijheid; niet van bestrijding van het tegen u saamgezworen wereldrond, maar van bestrijding van eene valsche schaamte, welke in u zelven ligt; niet van verachting van den dood, maar van verachting van een belachelijken waan, van welks ongerijmdheid uw gezond verstand bij het geringste nadenken u overtuigen kan! Indien gij nu geen moed hebt om het kleine te doen, hoe zult ge dan ooit moed bezitten om veel grooter dingen te volbrengen! En zoo laat ik u aan uwe eigene gedachten over, geef u mijne laatste woorden van dezen cursus in de wereld of in den vacantietijd

mede. Ik dank u niet voor den bijval, dien gij mij door uwe talrijke opkomst betoond hebt. Ik wil geen bijval, ik wil niets voor mij zelf. Bij de gewaarwordingen, die mij nu overstroomen, wat ben ik! Maar wanneer ge hier bewogen, ontroerd, tot edele voornemens aangevuurd zijt geworden, zoo dank ik u in naam der menschheid voor die plannen. Gij, die ons verlaat, ik verzoek u niet, u mijner of dezer academie te herinneren; wat zijn *wij!* Maar ik bid u in naam der menschheid uwer voornemens gedachtig te zijn. Gij, die bij ons blijft, die ik weldra zal wederzien, keert terug met gerijpte, met bevestigde voornemens, en zoo vaartwel!'

Fichte's stem was niet die eens roependen in de woestijn geweest. Afgevaardigden der studentenvereenigingen wendden zich tot hem met de verklaring, dat zij bereid waren hunne orden te ontbinden en tot dat doel den eed in zijne handen af te leggen. Jammer dat de professor zich niet gerechtigd achtte dien eed aan te nemen; hij verwees de gezanten naar den prorector, met wien men juist, om zijn officieel karakter, niet te maken wilde hebben; de zaak werd verkeerd geleid; de regeering werd er in gemengd; Fichte had reeds de geestelijkheid, ja zelfs een man als Herder, tegen zich in het harnas gejaagd, door, gelijk Gellert, wel niet op een kerkuur, maar toch des Zondags publieke voordrachten te houden; men betichtte hem, geheel ten onrechte, den openbaren eeredienst te willen ondermijnen; daarenboven had hij zich door zijne afwijkende meeningen, door een paar scherpe critieken, door de oraties, die hem te beurt vielen, talrijke vijanden gemaakt; dezen waren nu laaghartig genoeg den studenten in te blazen, dat Fichte hen verraden wilde; zijne lessen werden gestoord; zijne vrouw werd op straat beleedigd; ten slotte drong men zelfs in den nacht zijn huis binnen; hij werd op erger wijze dan de zwartste booswicht mishandeld; zich en de zijnen zag hij aan allerlei moedwil prijs gegeven; zijn leven was in gevaar; hij moest vluchten, buiten Jena wachten, totdat de gisting zou zijn bedaard. Na verloop van zes maanden, keert hij, schijnbaar als overwonnene, naar Jena terug. Toch was zijn arbeid niet vruchteloos geweest. Uit zijne aanhangers vormde zich het 'genootschap der vrije mannen', een bond, die van geheime vereenigingen niets weten wilde en den eersten stoot tot die hervorming van het Duitsche studentenleven gaf, welke, getuigen de talrijke pleisters en schrammen, die men ook thans nog, door Duitschland reizende, op studentenaangezichten te kijken krijgt, nog wel niet voltooid is, maar toch sedert dat tijdstip onafgebroken voortgezet wordt.

(*Slot volgt.*)

Drie liederen van J.J.L. ten Kate.

I.
Psalmen in den nacht.

‘God mijn Maker, die Psalmen
geeft in den Nacht.’
JOB XXXV:10

Psalmen in den Nacht! -
Heeft Natuur ze niet, als de stemmen zwijgen
Der wanluidende Aard'? - Zilvren starrenpracht,
Murmelende vliet, ritselende twijgen,
Nachtegalenklacht,
Golfmuziek der zee na 't onstuimig hijgen:
Schepping! ja, gij zingt Psalmen in den Nacht.

Psalmen in den Nacht! -
Had uw Ziel ze niet - in die heilge stonde,
Die, na 't daggewoel, u de ruste bracht?
Als ge u-zelv' hervondt, slaaploos op uw sponde
Alles overdacht,
Zong dan in de stilt', die daar zweefde in 't ronde,
Niet uw kloppend hart Psalmen in den Nacht?

Psalmen in den Nacht! -
Psalmen vol van Dank! O, wat lange zegen!
Van der wieg af aan hield Gods Liefde wacht:
Rozen aan uw kruis, Englen op uw wegen,
In uw zwakte kracht,
Uit den leeuwenmuil levende opgestegen!
Waar de Erinnring waakt - Psalmen in den Nacht!

Psalmen in den Nacht! -
Psalmen des Geloofs! Donker is het Heden,
Maar verstomt uw harp, wijl uw hart versmacht?
Hebt gij dan nooit meer dezen strijd gestreden
En - 't gevaar veracht?
Is uw God niet meer Hoorder der Gebeden?
Waar 't Vertrouwen woont - Psalmen in den Nacht!

Psalmen in den Nacht! -
Psalmen uwer Hoop! Beeft gij reeds voor 't Morgen?
't Lot, dat gij vergeefs nù te ontraadslen tracht,
Ja, VER*borgen* is 't, maar ook wèl GE*borgen*
In Gods liefdemacht.
Van Moria's top ruischt het: ‘God zal zorgen!’
Waar men God verwacht - Psalmen in den Nacht!

Psalmen in den Nacht! -
Dàn ook, als de nacht van den Dood zal dalen!
Zie toch, hoe de zon door de wolken lacht!
‘A m e n !’ zegge uw ziel bij die eerste stralen!...
Moede, sluimer zacht!
Als ge in 't Licht ontwaakt, stemt ge in Juich-choralen:
Want gij zongt voor 't láatst Psalmen in den Nacht.

II.
Vroeg gestorven.

Lief sterretje, in het morgenrood
Verdwenen eer de zon mocht dagen!
Kind van mijn kind, gij jongste loot!
Mijn kleine, lieve naamgenoot,
Mocht gij dien naam zoo kort maar dragen?

Neemt God zoo spoedig ons weêr af
Wat wij niet zonder worstlen derven?
Ach, al wat u de waereld gaf,
Was 't kleine wiegje en 't kleine graf:
Gij leefdet enkel om te sterven!

Vroeg hebt gij *lijdens* last getorscht,
Nog éer gij de eerste *vreugd* mocht smaken:
Slechts even laafdet gij uw dorst,
Ter korte reize, aan moeders borst -
Toen sliept gij in om niet te ontwaken!...

Dat kost uwe ouders traan bij traan,
En schoon zij in aanbidding zwegen,
Zij zien u noô naar 't Kerkhof gaan:
Wat God doet (ja) is welgedaan,
Maar o, hoe donker zijn Gods wegen!

Toch - als nu eens die Beste Vrind
Ter *goeder* ure waar' gekomen?
Als Hij 't geschoren lam den wind
Verzacht had', en uw lijdend kind
In 't Zalig Licht had' opgenomen -

Als Hij die oogjens, schuldloos blauw,
Nog nooit door klatergoud bedrogen,
Eens in een Heiliger Landouw
De heerlijkheden toonen woû
Van Zijn aanbidlijk Alvermogen -

Als Hij die voetjens die nog nooit
Bezoedeld zijn door 't slijk der Aarde,
Ginds, waar geen winter vlokken strooit,
Waar de Eeuwge Lente zich ontplooit,
Deed wand'len in de Levensgaarde -

Als Hij dat hartjen, nooit onthutst
Door 's waerelds zonden, 's waerelds zorgen,
Daar Boven, na de korte rust,
Ontwaken deed tot liefde en lust,
In 's Heilands armen wèl geborgen -

Als ge eens dat bleek en kreunend wicht
Mocht zien, door rozenwiek gedragen,
Een juichend Engeltje in Gods licht,
En kussen 't bloeiend aangezicht -
Zeg, Moeder! zoudt ge dan nog klagen?

III.
Bidden en werken.

‘Denkt er om dat de weg tot den Hemel
't best op de kniën gevonden wordt.’

Mrs. COMPTON READE.

‘Op de kniën gaat de weg ten Hemel’?
Is de weg ten Hemel dan geen *strijd?*
Wie mag *kruipen* in het kampgewemel,
Waar de kracht tot *daden* moet gewijd?

Buigen in het stof met vreeze en boete,
Dat zij de *aanvang* voor Gods aangezicht,
Maar daalde in de ziel Gods vredegroete,
Dàn de wankle kniën opgericht!

Dàn *gestaan* om 't op Gods woord te wagen!
't Booze met des geestes zwaard *weêrstaan!*
Dan *geloopen*, om naar 't wit te jagen,
's Levens kroon aan d'eindpaal onzer baan!

Luther zocht den Hemel angstig kruipend
Langs San-Lateraan's Pilatus-trap,
Maar de pijnlijke angst, zijn hart besluipend,
Logenstrafte de ijdle pelgrimschap -

Tot Gods licht hem opging in Zijn klaarheid:
'Wandel in 't geloof, en strijd U vrij!'
En hij, kampioen voor de Eeuwge Waarheid,
Riep: 'Hier sta ik, en God helpe mij!'

Allen die de zegekroon verwonnen,
Nù van alle moeite en strijd verlost,
Zijn, o zeker! knielende begonnen,
Meer voleindden, pal staande op hun post!

Laat ons *bidden* - of wij *niets* vermochten!
Werken - alsof *alles* kon volbracht!
Machtloos waar we 't in *ons*-zelven zochten,
Is ons niets onmooglijk in *Gods* kracht!

Twee liederen van W. Mallinckrodt.

I.
Een rijke.

Schoon blonken uw oogjes van lieflijken gloed;
Zij spraken, beloofden zoo veel,
Wij zaten daar heerlijk, het was ons zoo goed
Op 't rustige plekje aan den kabblenden vloed,
In 't lommer van 't groene priëel.

Die tijd der beloften is jaren voorbij;
Maar staar ik nu nog in uw oog,
Wanneer gij vertrouwlijk u vlijt aan mijn zij,
Dan klopt mij het hart nog zoo vroolijk en blij,
Geen blikje dat loog of bedroog.

Zoo lang reeds geleden! Waar vlogen zij heen,
Die dagen, mijn dierbare vrouw!
Een kinderstoet speelt er nu reeds om ons heen
Maar 't zonnetje nog uit uw oog niet verdween,
Uw liefde bleef krachtig en trouw.

II.
Een arme.

Ach, laat mij nog eens denken
Dat gij mij waarlijk mint!
Dat ware, oprechte liefde
Voor eeuwig ons verbindt.

Ach, laat mij nog eens droomen
Dat ik u dierbaar ben!
En doe het mij vergeten
Dat ik u beter ken.

Mijn harte smacht naar liefde
Noem mij: ‘geliefde mijn’!
En druk mij in uw armen,
Ik wil bedrogen zijn!

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.
De hoeve achter den dijk.

I.
Een kijkje in onze huishouding.

Ik geloof niet dat onze hoeve er ooit vroolijk of uitlokkend heeft uitgezien, doch het somberst van al scheen zij mij toe des winters, tegen het vallen van den avond, als er een koude mist uit de Noordzee opkwam, die de hoeve in nevelen hulde en ons als het ware van de wereld uitsloot. Dan kon de wind zoo akelig huilen en dan ritselde het bladerlooze klimop, dat om het venster onzer woonkamer groeide, tegen de ruiten, alsof het rilde en beefde van angst. Dan boog ik mij, bij het licht van het vuur gezeten, ijveriger dan ooit over mijn werk, om toch vooral niet op te kijken.

Tegen dien tijd van den avond was de stem van mijn tante scherper dan ooit en dan hoorde ik, telkens wanneer de keukendeur openging, verwijt en tegenspraak tusschen haar en ons dienstmeisje wisselen. Of het kwam doordat tante dan moê werd, of dat zij naar de thee begon te verlangen, weet ik niet; maar zij was tegen dien tijd altijd uit haar humeur, en ik keek dan gewoonlijk iedere vijf minuten naar de klok, vol verlangen naar het uur waarop mijn broeder van zijn werk zou komen.

Zoo zat ik op zekeren winteravond weder bij het vuur te wachten, toen ik eensklaps schrikte van een tik tegen de ruiten, en toen ik opkeek, zag ik het gelaat van mijn broeder, bij het licht van den vlammenden haard. Hij hield met een vriendelijken lach iets op om mij te laten zien en in een oogenblik was ik de voordeur uitgeslopen om hem in te laten.

‘Sst, Tom! Loop op uw teenen; tante zou zoo boos zijn als zij u de voordeur hoorde inkomen; de gang is pas geschrobd. Veeg vooral uw voeten!’

Daarop slopen wij zoo stil naar binnen, alsof het inkomen door de voordeur de grootste misdaad was. ‘De achterdeur is voor de booien en ons, en de voordeur voor visite en begrafenissen,’ meende mijn tante.

‘Ik ben naar de stad geweest, Door, en wat denkt ge dat ik meebreng?’ begon Tom, met denzelfden lach, toen wij samen bij het vuur stonden. Hij was een flinke jongen van negentien jaren; hij had krullend, bruin haar, verstandige, blauwe oogen en een blank voorhoofd, doch overigens een door de zon verbrand gezicht. Hij droeg een katoen fluweelen buis en korte broek en lederen slobkousen om zijn beenen.

‘Naar de stad!’ riep ik. ‘O, Tom, hoe durft ge! Ge weet, dat vader gezegd had dat de knollen gerooid en de tarwe uitgezocht moet worden, voor de markt.’

‘Ik heb alles gedaan wat hij gezegd heeft, eer ik voor mijn pleizier uitging,’ antwoordde Tom, en de lach verdween van zijn gelaat. ‘Begint gij nu ook al met aanmerkingen? Die hoor ik genoeg! Ik dacht nog wel dat ik u pleizier zou doen!’

Hij ging zitten en begon, met een teleurgesteld gezicht, het touw van het pakje los te maken.

‘Maar als vader u eens tegengekomen was, Tom! Hij heeft u toch niet gezien?’

‘Neen! Ik heb wel gezorgd dat ik niet in “Het wapen” kwam, waar ik wel wist dat hij den heelen middag zou zitten. Het is wat moois dat een zoon bang moet wezen om zijn vader tegen te komen! De menschen moeten mij wel voor een deugniet houden, als zij zien hoe ik hier behandeld word.’ Tom zweeg een oogenblik en hernam toen, terwijl hij een ruk aan het touwtje gaf: ‘Door, ik denk wel eens dat het zóo niet lang meer duren zal; ik kan het niet langer verdragen, en dikwijls denk ik er over, weg te loopen en soldaat te worden.’

‘Och, Tom, doe dat nooit!’ bad ik, en mijn hart klopte van angst, wijl ik wel wist dat die bedreiging gemeend en niet zonder reden was.

‘Als ge zien wilt wat ik meegebracht heb, kijk dan,’ hernam Tom wrevelig, en zette een vierkant doosje op de tafel voor mij neder.

De uitdrukking van zijn gelaat was geheel anders dan die, waarmede hij op de ruiten had getikt, en ik was geheel ter neergeslagen; want het gebeurde niet dikwijls dat hij over de dwingelandij klaagde waaronder hij gebukt ging.

‘Zijt gij dat voor mij wezen halen, Tom?’ riep ik, toen ik het deksel van het doosje afschoof en een ivoren schaakspel zag.

Tom knikte.

‘Hoe lief van u! Ik heb er zoo naar verlangd! En wilt gij het mij leeren?’

‘Als ge 't leeren moogt,’ antwoordde Tom, bitter; ‘vertrouw daar maar niet te veel op.’

Die twijfel was niet zoo onredelijk als men denken zou. Den vorigen winter had Tom bij een buurman van ons leeren schaken, maar toen hij er over sprak het spel ook bij ons in te voeren, had mijn vader er den gek mee gestoken, en gezegd dat dat rijkeluî's begrippen waren, en mijn tante had er over uitgevaren alsof het zonde was.

‘Wij hebben hier altijd genoeg te doen, zonder die wissewassen,’ had mijn vader gezegd, ‘en dat spelen leidt tot allerlei ondeugd,’ had mijn tante er bij gevoegd.

‘Wij kunnen het in alle geval Donderdags doen,’ zei ik nu; ‘dan komt vader laat thuis, en gaat tante altijd na het thee drinken in de keuken strijken.’

‘Ja, daar heb ik aan gedacht,’ antwoordde Tom. ‘Ik heb zelf een bord gemaakt, en de ruiten geverwd; wij kunnen dus aanstonds beginnen.’

Doch terwijl hij dat zeide, werd ik in de keuken geroepen.

‘Kom, Doortje! Het is bij half zes en er staat nog geen theegoed klaar, en het water kookt den ketel uit! Als gij van van ochtend zes uren af aan het werk geweest waart, zoudt ge ook naar uw thee verlangen; maar oude menschen moeten werken en jongen kunnen leegzitten, schijnt het.’

‘Het is aanstonds klaar, tante; ik dacht niet dat het al zoo laat was,’ zei ik.

‘Dacht! Ik wou dat ge dacht! Wat zou er van de huishouding te recht komen als er niet iemand was die nadacht?’ Zie me dien boel strijkgoed eens aan, dat afmoet, eer ik mijn hoofd op mijn kussen kan leggen!’

‘Wil ik u helpen, na de thee, tante?’ vroeg ik, en het genot dat ik mij van den avond had voorgesteld, verdween al in mijn gedachten.

‘Niet zoolang ik de kracht nog heb om te doen wat ik te doen vind. Ik heb altijd de overhemden van uw vader gestreken en mijn eigen nachtmutsen geplooid; neen Doortje, zoolang ik leef, komt er niemand anders aan de overhemden van uw vader!

Als het God behaagt mij op te roepen, kunt gij voor uw vaders linnen zorgen, en dan hoop ik dat gij het goed zult doen. Ik mag mijn gebreken

hebben, maar als ik je moeder hier namaals zie, zal zij mij nooit verwijten dat ik de huishouding van haar man heb verwaarloosd.'

Ik zag geen reden voor die plechtige ontboezeming, maar tante scheen dien zedelijken steun noodig te hebben om de hitte van het keukenvuur te kunnen verdragen.

Eenige minuten later zat zij bij ons aan de theetafel en, wijl ik geen geheim wilde maken van Tom's gang naar de stad, bracht ik er zoo behendig mogelijk het gesprek op.

'Wat! Naar de stad geweest, zonder er mij iets van te zeggen!' riep tante en zette van schrik haar kopje neer. 'En daar heb ik nu bijna geen stijfsel in huis, geen dozijn kaarsen meer, en ge komt niet eens vragen, of ik boodschappen heb! En weet uw vader dat ge naar de stad geweest zijt, Tom; hebt ge gevraagd of ge mocht?'

'Neen! Ik wil niet langer als een kind behandeld worden. Het is een schande, en dat zegt menigeen! Ik heb nooit een cent op zak en ik kan geen voet verzetten zonder het te vragen!'

Bij die uitbarsting stond tante, die haar ooren niet gelooven kon, van haar stoel op, schudde de broodkruimels van haar schoot in het vuur, en zeide:

'Tom, er komt niets van u terecht, als gij zoo praat. Geen cent op zak! Wat hebt ge dan met die halve kroon uitgevoerd die ik u met Nieuwejaar heb gegeven? En hebt ge niet een halven sovereign van uw vader gekregen om in de spaarbank te leggen? Toen *ik* klein was, kregen uw vader en ik een shilling met de kermis en anderhalven shilling met Nieuwejaar, en daar waren we blij mee!'

'Maar Tom is geen kind meer, tante!' waagde ik te zeggen.

'Geen kind? Dan denkt gij zeker ook al dat ge een mensch zijt en het verwondert u zeker al, dat ik de sleutels niet overgeef, he? Dat komt van al die geleerdheid! Ik heb uw vader genoeg gewaarschuwd: Die kostschool zal haar allerlei malle begrippen in het hoofd brengen en zij zal bang zijn haar handen vuil te maken met het huiswerk! Maar een man wil nooit naar raad hooren!'

Ik had de gramschap van tante van Tom afgeleid, en dat was alles wat ik bedoelde. Ik had weinig gewonnen door een tweejarig verblijf in een kostschool; hoewel tante altijd praatte alsof ik er vol gevaarlijke kennis van daan was gekomen. - Nadat zij mij bevolen had het theegoed op te ruimen en aan mijn naaiwerk te gaan, ging zij aan het strijken.

'Tante praat van geleerdheid; ik wou wel eens weten of zij ook denkt dat ik te veel weet; ik kon nauwelijks mijn eigen naam schrijven, voor dat gij mij verleden winter les hebt gegeven,' zei Tom en kreeg een kleur van schaamte en ergernis; doch ik bracht hem van de zaak af, door hem aan zijn belofte te herinneren van mij het nieuwe spel te leeren. Wij waren ongeveer een half uur bezig geweest, toen Tom eensklaps een stuk neerzette, welks functiën en verantwoordelijkheid hij begonnen was mij te verklaren.

'Ik dacht dat ik het hek hoorde slaan. Luister!'

Wij luisterden; doch hoorden niets dan het huilen van den wind door de boomen.

'Dan heb ik het mij verbeeld,' hernam Tom, en hij zette zijn onderricht voort.

Doch eer wij twee minuten verder waren, hoorden wij zware voetstappen in de keuken, en een welbekende stem beval dat er pijpen en brandewijn binnen gebracht moesten worden.

Wij keken elkander verschrikt aan, als een paar op heeter daad betrapte misdadigers.

‘Laat ons het weg zetten,’ zei ik, en wilde de stukken van het bord schuiven en het bord in de kast bergen.

‘Gekheid; blijf zitten.’ Tom hield mijn hand vast en er kwam een uitdrukking van tartend verzet op zijn gelaat.

II.
Vader en zoon.

De deur ging open en mijn vader stond op den drempel. Er stond iemand achter hem in den gang zijn voeten te vegen.

‘Kom mee, man, je laarzen zijn nu schoon genoeg. Zij zijn niet erger dan de mijnen. Kom mee, zeg ik,’ riep mijn vader den man toe.

De man tot wien mijn vader dat zeide kwam sloffend binnen, streek zijn voorhaar glad en maakte een linksche buiging voor mij.

‘Wat wilt ge hebben, Thurston, bier of sterken drank?’

‘Een glas jenever met water, als 't u blieft, mijnheer Gedge,’ antwoordde Saul Thurston, en ging benauwd op een puntje van een stoel zitten.

‘Krijg de karaffen, Doortje, en... wat hebt ge daar?’ Met die vraag wees mijn vader op het schaakspel. ‘Als ge niets beters te doen hebt dan met die poppen te spelen, meid, moest ge naar de keuken gaan en uw tante aan de wasch helpen, of uw kousen gaan stoppen; die zullen er niet minder om zijn, denk ik. - En leer jij je zuster de avonden te verspillen zooals ge zelf doet?’ voegde mijn vader er bij, tot Tom, die met zijn hand tegen zijn voorhoofd op het schaakbord tuurde.

Dat zeggende, gaf mijn vader Tom een tikje met zijn pijp op den schouder. Tom keek op en zeide:

‘Het is toch beter dat ik dàt doe, dan bij het vuur te zitten slapen, denk ik. Na donker valt hier niets te doen.’

‘Dan zou ik iets te doen zoeken, als ik u was,’ antwoordde mijn vader. ‘Toen ik zoo oud was als gij, had ik nooit tijd waarmee ik geen raad wist. - Wat zegt gij er van, Thurston?’

‘Gij hebt gelijk, mijnheer Gedge; maar de tijden zijn veranderd en de jongelui ook,’ antwoordde Thurston, met een leelijken lach.

Ik had den man dikwijls bij ons aan huis gezien; doch hij was nog nooit in de kamer geweest en ik voorspelde mij niets goeds van zijn tegenwoordigheid dien avond. Indien ik mijn lust gevolgd was, zou ik de kamer zijn uitgegaan, toen hij binnen kwam; doch een zeker iets zeide mij dat mijn bijzijn misschien een bedarenden invloed op de stormachtige elementen hebben kon. Ik bleef dus, nam mijn werk op en ging naast mijn broeder zitten. Tom deed geen moeite om zijn afkeer te verbergen van den gast dien mijn vader had medegebracht. Thurston had een alles behalve goeden naam in de buurt. Toen de man dus om den uitval van mijn vader grinnikte, richtte Tom zijn hoofd op en keek hem scherp aan.

Mijn vader merkte dien blik op en beval zijn zoon de tabaksdoos aan zijn gast te geven. Tom gehoorzaamde onwillig.

‘Geef meneer een lucifer!’

Tom aarzelde, doch ik sprong op om het zelve te doen.

‘Dankje, juffer; ik steek liever mijn pijp aan een kooltje aan;’ dat zeggende, bukte Thurston om zijn pijp bij den haard te houden.

Ik zag aan het gezicht van den man dat hij zeer goed opmerkte wat er tusschen mijn vader en Tom voorviel. Ik bleef aan mijn naaiwerk en lette niet veel op hetgeen er gesproken werd.

De gasten die op de hoeve kwamen, muntten niet uit door beschaving, doch Thurston was de ruwste van allen. Ik zag dat Thom's oogen vuur schoten en dat hij gejaagd adem haalde. Eensklaps viel hij uit:

'Gij vergeet waar gij zijt, Thurston. Het is hier geen herberg; ik verzoek u te bedenken dat mijn zuster hier zit!'

Mijn vader floot eens en zeide: ‘Wat scheelt den jongen nu? - Ga de kamer uit, jongen, als gij niet beleefd kunt zijn.’

Op een anderen tijd zou mijn vader waarschijnlijk geweten hebben, dat de berisping van Tom niet ongegrond was; doch dien avond was hij verhit door sterken drank. Het mocht in dien tijd een geluk heeten, als een pachter op marktdag nuchteren te huis kwam.

Tom bedwong een driftig antwoord, dat hem op de lippen lag; hij zag dat mijn vader dien avond niet vatbaar was voor redeneering.

‘Ik heb grooten lust om u te bevelen Thurston excuus te vragen,’ hernam mijn vader, en nam een raadsheer van het schaakbord om hem als pijpenstopper te gebruiken.

‘Dat hoeft niet, mijnheer,’ zei Thurston, en voegde er met een kwaadaardigen trek om zijn mond bij: ‘Apropos, jongeheer, ge moogt wel voorzichtig zijn, want ik heb gezien dat een van de hoeven van de jonge merrie los was toen gij er van middag op zat; ik zou er zoo niet meê rijden, als ik u was, vooral niet op die straatkeien in de stad!’

De uitwerking dier woorden liet zich niet lang wachten.

‘Wat beduidt dat?’ vroeg mijn vader driftig. ‘Geen leugens, hoort ge!’

‘Ik denk er niet om te liegen,’ antwoordde Tom. ‘Ik ben naar de stad geweest, ja.’

‘En wat hadt ge daar te doen?’ vroeg mijn vader, steeds driftiger, om de bedaardheid van Tom.

‘Een schaakspel te koopen en een paar boeken.’

‘Schaakspel! Boeken!’ riep mijn vader woedend. ‘Wie heeft u verlof gegeven om mijn geld zoo te besteden?’

‘Het was mijn eigen geld.’

‘Uw eigen? Niets is uw eigendom hier in huis! Hoe durft gij zonder mijn permissie de merrie uit den stal te halen en er mee naar de stad rijden? Zoo waar als ik leef, ik heb lust om je een pak slaag te geven.’

Ik zag de neusvleugels van Tom trillen; doch hij zeide niets.

‘Ja, kijk mij maar aan; ik meen wat ik zeg! Laat mij u nog eens attrapeeren en ik zal u de zweep laten voelen.’

‘Vader,’ zei ik, ‘spreek zoo niet; gij vergeet...’

‘Houd uw mond, meid! Wacht totdat ik u vraag.’

Ik had gewoonlijk meer invloed dan ieder ander op mijn vader, doch dien avond was dat antwoord het eenige gevolg van mijn tusschenkomst.

‘En dat zit daar met een air, alsof Thurston niet goed genoeg was om in zijn gezelschap te zijn,’ hernam mijn vader, die, geloof ik, nog meer geërgerd was door de onmiskenbare minachting van Tom voor zijn gast, dan door zijn overtreding.

Had Tom nu tegengesproken, dan zouden er weder de hevigste bedreigingen gevolgd zijn, doch hij zeide niets anders dan: ‘Mij dunkt nu is het genoeg, vader.’

‘Genoeg? Dus zal ik in mijn eigen huis moeten hooren wanneer ik spreken mag en wanneer ik mijn mond moet houden? Een van ons beiden moet de baas zijn hier! Neem die kaars en ga naar je bed, of vraag Thurston excuus voor je verd.... airs!’

‘Excuus vragen?’ riep Tom, met wiens heerschappij over zich zelf het nu eindelijk gedaan was. ‘Wat heb ik gedaan, vader, dat gij mij zoo behandelt? Als het zoo gaat, wil ik hier niet blijven. Ik wil zoo hard werken als een van de knechts; maar ik wil niet als een hond behandeld worden!’

‘Maak dan dat ge weg komt! De deur uit, zeg ik! en ge komt niet terug eer ge u fatsoenlijk weet te gedragen!’

Tom keek den woedenden man aan en, ziende dat zijn vader niet aarzelen zou om hem de deur uit te gooien indien hij bleef, schoof hij mij van zich af, fluisterde: ‘Schrei niet, Door,’ en liep met opgerichten hoofde, doch doodsbleek, de kamer uit.

Ik hoorde de buitendeur toeslaan, zonk op mijn stoel neder en snikte luid.

III.
Een moeilijk besluit.

Ik zat tot na middernacht in mijn slaapkamer na te denken over het vreeselijke tooneel, dat ik had bijgewoond. Zou Tom wezenlijk heengegaan zijn om nooit terug te komen? Of zou hij nog om het huis zwerven of zich, tot het aanbreken van den dag in de schuur of den stal verbergen? Ik kon het denkbeeld niet verdragen, dat hij aan den guren nacht was blootgesteld, terwijl wij warm in bed lagen; ik sloeg een doek over mijn hoofd en sloop naar beneden. Ik schoof zacht den grendel van de achterdeur en trad met kloppend hart naar buiten.

Ik zocht, haastig loopende, het erf door. Er was niemand in den stal, noch in een van de schuren. Tom was dus heengegaan en zou nooit terugkomen. Ik wilde langs den vijver naar huis terugkeeren, toen ik mij verbeeldde dat ik iemand op een stapel hout zag zitten. Het was Tom; hij zat met zijn handen voor zijn gezicht. Ik kwam zacht naar hem toe.

‘Tom,’ fluisterde ik, en legde mijn hand op zijn schouder. ‘Ik kwam u zoeken.’

Hij schrikte en keek mij woest aan. ‘Ga maar heen,’ mompelde hij.

‘Neen, ik kom u halen. Morgen komt alles weer terecht, Tom.’

Hij stiet mijn hand van zijn schouder en antwoordde: ‘Ik zet nooit weer een voet in zijn huis. Hij heeft mij de deur uitgejaagd en ik kom er nooit weer in.’

‘Maar wat... wat...?’ vroeg ik, en de tranen beletten mij te spreken.

‘Wat er van mij worden zal? Ik loop naar den duivel, denk ik. Hij heeft zijn best gedaan om er mij heen te jagen.’

‘Tom,’ zei ik, ‘dat is slecht. Bedenk dat hij toch uw vader is.’

‘Dat zal ik niet licht vergeten. Ga heen, Door; gij kunt niets voor mij doen.’

Ik wist geen raad. ‘Och,’ dacht ik, ‘leefde moeder nog maar, die zou nu met liefde en met gezag kunnen spreken! Tom had zooveel van haar gehouden.’

‘Hebt gij moeders laatste woorden vergeten, Tom?’ ‘Verdraag zijn gebreken, want hij is uw vader, en wees lief voor hem als ik er niet meer zijn zal.’ ‘Dat hebben wij beloofd, Tom, en zij vertrouwde ons.’

Ik voelde dat zijn hand beefde; hij zeide niets, doch ik meende een traan langs zijn wang te zien glijden. Eindelijk keek hij mij aan en zeide:

‘Om moeders wil en om u, zal ik terugkeeren, Door, en het zoolang uithouden als ik kan; maar.....’ Meer zeide hij niet, doch stond op en ging mede.

Het vuur brandde nog in de keuken; ik bracht er Tom bij; hij scheen half bevroren en zijn haar en zijn jas waren nat van de mist. Hij ging zitten en staarde eenige minuten lang in den gloed van het vuur.

‘Door,’ zeide hij eindelijk, ‘ik zal nooit meer iets voor hem voelen.’

Ik drukte hem de hand en vroeg: ‘En voor mij dan?’

‘Ja, Door, *u* zal ik altijd liefhebben.’

IV.
De uitbarsting.

Die onstuimige avond werd gevolgd door een onheilspellende kalmte. Tom

scheen jaren ouder geworden te zijn; hij was stipt in het volbrengen van zijn plicht, misschien omdat hij wist, dat hij geen verwijten wilde verdragen. De eenige oogenblikken van genot had hij, wanneer hij des avonds in zijn kamer lezen kon. Ik had een kleinen voorraad kaarsen voor hem binnengesmokkeld en van mijn spaarpenningen kocht hij boeken op een stalletje in de stad. Hij las gaarne over werktuigkunde, en had heimelijk een hoekje boven den stal in een timmermanswerkplaats veranderd. Ik dacht dikwijls vol weemoed aan zijn treurig leven. Hij bezat een heerlijken aanleg en had niets mogen leeren. Mijn moeder scheen op haar sterfbed begrepen te hebben, dat het van zelf sprak dat mijn vader zijn zoon een behoorlijke opvoeding zou geven. Zij had hem dan ook voor mij alleen de belofte afgevergd, dat hij mij zou laten leeren. Hij was die belofte letterlijk nagekomen, om harentwil; hij zelf kon nauwelijks zijn naam schrijven en de krant ontcijferen. Zijn zoon mocht niet wijzer zijn dan hij!

De lente was gekomen en de zon scheen weer op de heide. Doch de avonden waren nog lang en werden nog bij den haard gesleten. Wij moesten dikwijls het gezelschap van Thurston verduren; want, of het was om ons te plagen, of om te toonen dat hij baas in zijn huis wilde zijn, mijn vader noodigde hem dikwijls in onze huiskamer, hoewel hij zich in vroeger tijd voor hem zou geschaamd hebben.

Zoo zaten wij weder op zekeren avond bij elkander en ik moest de krant voorlezen.

‘Laat eens hooren, Door, wat het schapenvleesch geldt op de Londensche markt,’ beval mijn vader, denkende aan de jaarmarkt in de stad, die den volgenden dag zou beginnen. Nadat ik aan zijn verzoek voldaan had, bleef het gesprek over de schapenteelt loopen.

Kort voor den tijd van het avondeten kwam Tom binnen. Ik had de geheele week gehoopt, dat mijn vader hem zou toestaan met tante en mij naar de kermis te gaan, om de kramen en de spellen te zien. Ik wist dat mijn vader er zelf in de chais dacht heen te gaan om zijn schapen te verkoopen, en dat hij van ons geen last wilde hebben. Doch de avond ging voorbij en er werd niet over de kermis gesproken. Ik wilde er juist over beginnen, toen mijn vader zich tot Tom wendde, zeggende:

‘Hoe eer gij maakt dat ge in bed komt, hoe beter. Gij drijft morgen in de vroegte de schapen naar de stad; zorg dat ge u niet verslaapt. - Verstaat ge!’

‘Ja,’ antwoordde Tom, zonder de minste verwondering of ergernis te kennen te geven.

‘Kan Luttrell niet gaan, vader?’ vroeg ik.

‘Neen; waarom? Is het werk te min voor je broer? Hij zal er niet van bederven als hij doet, wat ik menigmaal gedaan heb. - Ge zorgt dat ge om vier uren op weg zijt. Ik verkies de dieren niet gejaagd te hebben.’

‘'t Is goed,’ antwoordde Tom. ‘Ik heb geld noodig, om de tollen te betalen.’

Mijn vader wierp eenig zilvergeld op de tafel en zeide tegen Tom, dat hij behouden kon wat er te veel was, om in de stad een boterham te kunnen eten en een glas bier te drinken. ‘Een vrijster hebt ge nog niet, om haar een kermis te koopen, en te veel geld op zak deugt niet voor jongeluî.’

Er veranderde geen spier op het gelaat van Tom toen hij het geld opnam; doch toen Thurston spottend zeide: ‘Vertrouw daar niet te veel op, mijnheer Gedge,’ keek Tom hem nijdig aan en zeide: ‘Ik verzoek u mij niet tot het voorwerp van uw grappen te maken,’ en ging de kamer uit.

‘Hij is een lichtgeraakt heer,’ zei Thurston; ‘ik begrijp niet hoe gij het met hem uithoudt,’ en hij bediende zich, ongenoodigd, van een tweede glas grog.

‘Wat denkt gij dat ik voor mijn schapen hebben moet, Thurston?’ vroeg mijn

vader, en zonder op het antwoord te wachten, zeide hij tot mij: ‘Door, maak den zak in orde, ik zal morgen met een hoop geld thuis komen.’

Ik haalde het lederen zakje voor den dag en deed wat er aan te doen was, terwijl mijn vader nog over den prijs der schapen bleef praten.

Den volgenden morgen was Tom vóor het aanbreken van den dag op weg. Ik was opgestaan om hem een kop thee te schenken eer hij heenging, en later heb ik mij menigmalen met genoegen herinnerd hoe vriendelijk hij mij op mijn hoofd klopte, terwijl ik zijn slobkousen dichtknoopte.

‘Troost u, Door,’ zeide hij; ‘misschien gaan we morgen naar de kermis en zoo niet, dan bewaren wij ons geld voor een paar nieuwe boeken.’

Daarop floot hij zijn hond, gaf mij een kus en ging heen.

Het was een lange, vervelende dag voor mij. Wij hadden om zeven uren ontbeten en na het ontbijt ging mijn vader naar de stad. Zijn afscheidswoorden waren: ‘Door, als ik de schapen goed verkoop, breng ik u een mooien, nieuwen doek mee! Gij houdt nog van uw ouden vader, hé?’

Ik gaf een vriendelijk antwoord, hoewel ik liever zelf den doek gekozen had; de smaak van mijn vader viel meest op bonte kleuren en groote patronen.

‘Kom niet te laat thuis, Jozua!’ riep mijn tante. ‘Gij weet dat er altijd met die kermis kwaad volk op den weg is!’

Mijn vader knikte haar toe, riep Luttrell den herder, om het hek voor hem open te maken en reed heen.

‘Kom, sta daar niet met den hond te spelen, Door; wij hebben druk werk. Ik wou de porseleinkast van daag schoonmaken. Juffrouw Quincy zegt, dat zij al aan den kelder en de melkerij bezig is en wij zijn nog niet aan de keuken begonnen. Wij zijn nog nooit zoo achterlijk met schoonmaken geweest.’

Ik streelde dus den hond, zond hem naar zijn hok, ging mede in huis en het omwasschen van het kostbare porselein nam een aanvang. Toen ik, na den eten, van verdere huishoudelijke plichten ontslagen was, ging ik in mijn kamer zitten lezen; doch mijn gedachten waren bij Tom en mijn vader, op de kermis. Ik was onrustig en kon niet lezen en besloot dus, tot tijdverdrijf, mijn kast op te ruimen, bij welke gelegenheid ik het genoegen had mijn fraaie goudstukken te bewonderen, die in een hoekje van mijn lessenaar lagen. Het was mijn kleêgeld; doch ik wist er een aangenamer gebruik voor en, met die gedachte aan de bestemming van mijn geld, ging ik naar beneden.

Het zal vijf uren geweest zijn, toen ik de klink van het hek hoorde en toen ik opkeek om te zien wie er binnen kwam, zag ik tot mijn verwondering Tom haastig naar de voordeur komen. Mijn verwondering veranderde in schrik, zoodra ik zijn gezicht zag. Het was eenen al ingehouden woede, en er liep een bloedige striem over een van zijn wangen. Ik snelde hem te gemoet, zoodat hij mij in den gang tegenkwam. Hij nam mij bij den arm en bracht mij naar de kamer terug.

‘Stil!’ fluisterde Tom; ‘anders komt tante!’

‘Wat is er gebeurd?’ fluisterde ik terug.

‘Wat ik u al dikwijls gezegd heb dat eenmaal gebeuren zou,’ antwoordde Tom, op zonderlingen toon. ‘Hij heeft het eindelijk gedaan; hij heeft mij van daag op de publieke straat geslagen, in tegenwoordigheid van een menigte volk.’

‘Neen, Tom! Het is niet mogelijk...’ Ik was zóo ontsteld dat ik niets meer zeggen kon.

‘Ik zal u alles vertellen; van het begin tot het einde. Val mij niet in de rede, eer ik uitgesproken heb. Hij stond voor “Het Wapen” te praten, toen ik in kwam, met een vetweider uit Leicester, die op de schapen had geboden. Hij en vader konden het in het eerst niet over den prijs eens worden, maar eindelijk

werd de koop gesloten, en wij gingen alle drie de herberg in, om af te rekenen. Toen wij er weer uitkwamen, vroeg de vetweider of ik niet met hen mee ging om in de gewone restauratie te eten: "Volstrekt niet!" antwoordde vader voor mij; "hij gaat hoe eer zoo liever naar huis terug." Ik zeide niets, maar ik geloof dat ik rood werd, want de vreemde man voegde mij lachende toe: "Wel zoo, jonkman, moet ge zoo kort gehouden worden?" Daarop begon vader hem te zeggen dat hij gelijk had, dat ik een trotsche, koppige jongen was, en ik weet niet wat al meer; het was het oude liedje, totdat ik het niet langer kon verdragen en zei dat het zijn eigen schuld was. Daarop begon hij te vloeken en riep dat hij mij een pak slaag zou geven op de publieke straat, als hij er zich niet voor schaamde. Er kwam volk om ons heen staan; de een trok partij voor mij en de ander voor mijn vader, totdat ik eindelijk riep dat hij mij even goed slaan kon, als zoo tegen mij uit te varen, waarop hij mij een slag met zijn zweep in mijn gezicht gaf. Ik dank God dat ik den slag niet terug heb gegeven; want ik was vreeslijk driftig in dat oogenblik. Ik zal tot den dag van mijn dood den spot van dat volk hooren en den slag voelen in mijn gezicht!'

Wat kon ik zeggen. Ik wist geen troost en vroeg eindelijk: 'Waar zijt gij van vader afgegaan?'

In 'Het Wapen.' Thurston was er ook bij en stond het hardst te schreeuwen, dat het schande van mij was. Ik ben woedend weggeloopen en toen ik bij de rivier kwam, ben ik op het punt geweest van er in te springen.'

'Foei, Tom!'

Hij veegde het bloed van zijn wang, zette zijn hoed op en zeide: 'Ik drink geen thee thuis; gij behoeft niet op mij te wachten.'

'Waarom niet?'

'Ik moet nog naar het land om het jonge vee te halen. Het moet morgen verkocht worden. - Wilt gij mij even uw sleutels leenen? Ik heb de mijne verlegd en de uwe passen op mijn kast. Ik moet mij wasschen en schoon linnen aandoen.'

Dat zeggende, wees hij op de bloedvlekken op zijn boordje en zijn overhemd.

Het was natuurlijk, dat hij de sporen van mijns vaders mishandeling wilde doen verdwijnen, en toch was er iets in zijn houding dat mij ongerust maakte. Ik gaf hem evenwel mijn sleutels, welke hij aannam zonder zijn oogen op te slaan.

Ik was diep ter neergeslagen en dacht vol angst aan de gevolgen dier oneenigheid tusschen mijn vader en Tom, totdat ik hem haastig de trap hoorde afkomen. Hij kwam een oogenblik in de kamer, wierp mijn sleutels op tafel en liep weg.

'Tom!' riep ik hem na.

'Wat is er?' vroeg hij, terugkeerende.

'Ik... ik wou een hechtpleister op uw wang leggen,' zei ik, niet wetende welk ander voorwendsel ik gebruiken zou, om een reden te geven waarom ik hem terug riep.

'Ik mag het lijden,' was zijn antwoord. Ik nam de pleister uit mijn werkdoos en, terwijl ik hem hielp, zeide hij: 'Als het spoedig geneest, Door, zal ik het toeschrijven aan uw vriendelijke hulp.'

Een minuut later was hij weg.

V.
Een groote ramp.

Naarmate het later werd in den avond, nam de onbestemde angst die mij bezielde, in hevigheid toe. Mijn vader bleef uit en ook Tom keerde niet terug.

'Ik begrijp niet waar mijnheer Tom blijft' begon de herder, die bij den keu-

kenhaard zijn pijp rookte, toen ik in de keuken kwam. ‘Ik hoop dat er geen ongeluk met de schapen gebeurd is; het is niet goed zulke jonge menschen zoo veel toe te vertrouwen. Ik ben bang dat er een ongeluk gebeurd is.’

Zonder te zeggen dat Tom te huis was geweest, deelde ik in zijn angst al was het niet voor de schapen; ik wilde evenwel niet spreken van den twist die er tusschen mijn vader en Tom gerezen was.

‘Ik heb uw vader nog zóo gewaarschuwd, niet te laat thuis te komen,’ begon tante, toen wij, na de thee, bij elkander zaten. ‘Hij moest nu toch waarlijk wijzer wezen, met al dat geld in zijn zak. Hoor dien hond eens huilen, Door!’

‘Dat doet hij wel meer bij lichte maan, tante,’ antwoordde ik geruststellend.

‘Nu, lichte maan of niet, ik hoor niet gaarne een hond huilen. De nacht toen uw goede, lieve moeder gestorven is, heeft de hond drie kwartier achter elkander gehuild.’

Doch nadat de avond verstreken was, had de bezorgdheid van mijn tante een anderen en voor mij nog verontrustender vorm aangenomen. Toen het tien uren geslagen was en mijn vader en Tom nog niet naar huis waren teruggekeerd, legde zij haar breiwerk neder en zat, met haar handen op haar schoot, zonder een woord te spreken. Het werd elf uren en er kwam niemand. Waar kon Tom toch blijven? En mijn vader! Hij was nog nooit zoo laat te huis gekomen als hij geld bij zich had! Tante's woorden begonnen mij aan een vreeselijke mogelijkheid te doen denken. ‘Als hij eens op weg overvallen was,’ dacht ik, ‘en...’ ik durfde mijn gedachten niet uiten; maar beefde van top tot teen.

De klok sloeg juist twaalf, toen ik mij verbeeldde dat ik, heel in de verte, een schreeuw hoorde. Ik stond op, ging naar het venster en sloeg de gordijnen open. Het geschreeuw werd niet herhaald, doch nu hoorde ik de wielen van een rijtuig. Tante hoorde het insgelijks. Kort daarop kwam het rijtuig zoo woest aanhollen, dat de koetsier, wie hij dan zijn mocht, zijn leven in gevaar stelde. Ik liep den tuin in en daar zag ik in woedende vaart een chais op onze hoeve afkomen. Toen zij naderbij kwam, herkende ik onze chais en het oude, grijze paard, doch tot mijn groote ontsteltenis was de chais ledig!

Mijn eerste gedachte was dat mijn vader beschonken op reis was gegaan, en onder weg uit het rijtuig was gevallen. In een oogenblik was ik met Luttrell en een van onze arbeiders op weg, om mijn vader te zoeken, en wij hadden nog niet lang geloopen, of wij zagen hem op den grond uitgestrekt liggen.

Hij was niet dood. Toen wij hem in huis en te bed gebracht hadden, legde ik mijn hand op zijn hart en voelde het kloppen; doch ik begreep, dat er aan dat kloppen spoedig een einde zou komen, indien wij niet spoedig geneeskundige hulp kregen. Er was een bode naar de stad om een chirurgijn te halen, doch in den tijd dien wij moesten wachten, eer hij komen kon, dachten wij ieder oogenblik, dat mijn vader den laatsten adem zou uitblazen.

‘Doortje,’ zei tante eindelijk, terwijl zij voor het bed zat te schreien, ‘hier heeft een misdaad plaats gehad. Uw vader is bestolen geworden; ik heb zijn zakken nagezien en al zijn geld is weg. Het is het werk van menschen, die wisten dat uw vader geld bij zich had.’

Toen de chirurgijn kwam, bevestigde hij die meening. De wonden welke mijn vader aan zijn hoofd had, waren niet van dien aard dat zij het gevolg konden zijn van zijn val uit het rijtuig. Zij waren hem blijkbaar door een stomp werktuig toegebracht en de ergste slag scheen op zijn achterhoofd gevallen te zijn.

Hoe vreeselijk onze toestand reeds was, toen mijn vader tusschen leven en dood zweefde, het ergste moest nog komen. Tom kwam niet te huis. Ook den volgenden dag niet, dien ik bij het bed mijns vaders doorbracht. Tegen den avond werd ik voor eenige oogenblikken afgelost door mijn tante, en ik ging naar boven, om mij een weinig te verfrisschen.

Zoodra ik mijn kast had open gemaakt, zag ik iets dat mij hevig deed ontstellen, mijn lessenaar was open en het papier, waarin ik mijn goudstukken had bewaard, lag dichtgevouwen vooraan in de lade, doch het goud was verdwenen! De tranen sprongen mij in de oogen en ik riep onwillekeurig overluid uit: 'O, Tom, het op die manier weg te nemen! Ik zou het u graag gegeven hebben!'

Ik weet niet meer hoe ik achtereenvolgens met allerlei akeligheden bekend werd; eenige dagen nadat wij mijn vader bewusteloos op den weg hadden gevonden, hoorde ik dat Tom verdacht werd van den aanslag tegen mijn vader. In het eerst sloeg ik er niet het minste geloof aan, doch iedereen scheen er van overtuigd. Er waren trouwens zoo velen getuigen geweest van den twist, die er dien dag tusschen mijn vader en Tom gerezen was, en ieder die ons kende, wist dat de verstandhouding tusschen vader en zoon slecht was geweest. Als om het vreeselijke gerucht te bevestigen, werd er een zijden zakdoek van Tom, met bloed bevlekt gevonden, dicht bij de plaats waar de misdaad was gepleegd. Ik zal nooit het gezicht van mijn tante vergeten, toen de agent van politie met den zakdoek in huis kwam en haar vroeg of zij hem herkende.

'Ik denk niet op die vraag te antwoorden,' zeide zij. 'Laat iedereen zich met zijn eigen zaken bemoeien; ik heb geen tijd om praatjes te maken, terwijl mijn arme broêr daar ligt en de heele boerderij op mij rust.'

Dat zeggende, keerde zij den agent den rug toe.

Doch het bleef daar niet bij. Toen ik dienzelfden avond bij mijns vaders bed zat, kwam tante met een zenuwachtig gelaat binnen en gaf mij een wenk om bij haar te komen.

'Door, Door, lees eens!' zeide zij buiten adem, en zij duwde mij de provinciale courant in de hand. 'Ik ben zoo ontsteld! Lees toch, kind; lees!'

En met bevende vingers wees zij op een bericht van den volgenden inhoud:

'*De moordaanslag op de heide.* Enkele bijzonderheden, die onlangs aan het licht zijn gekomen, werpen een treurig licht over den moordaanslag op de heide. Men heeft nu alle reden om te vermoeden, dat de misdadige niemand anders geweest is, dan de eigen zoon van het slachtoffer. Het is algemeen bekend, dat vader en zoon in kwade verstandhouding met elkander leefden; en op den dag van den aanslag had er een hevige twist tusschen hen beiden plaats gegrepen. Men gist dat de jonge booswicht zich uit de voeten heeft gemaakt, met het geld dat zijn vader dien dag had ontvangen. Wijl dat geld in bankpapier bestond, is het te hopen dat de nommers der bankbriefjes tot de ontdekking van den misdadiger zullen leiden.'

Ik las de vreeselijke woorden ten einde toe en keek mijn tante geheel verslagen aan.

'Och, Heer, och Heer!' riep de arme vrouw, terwijl zij handen wringende op een stoel zonk. 'Ik ben altijd bang geweest, dat het slecht met den jongen zou afloopen. Och, Door, wat zullen we beginnen! Ik durf nooit mijn oogen weer opslaan!'

'Tante,' riep ik, 'gij houdt Tom toch niet voor schuldig?! Het is een schandelijk verzinsel. Tom zou nooit de hand aan zijn vader slaan! Gij *kunt* het niet gelooven!'

'Och, kind, ik weet niet wat ik gelooven moet. Ik heb u nooit verteld, Door, wat er gebeurd is op den dag toen uw arme vader zoo goed als vermoord is geworden. Ik was dien middag bezig buiten de wasch op te hangen, toen ik iemand ons hekje hoorde uitkomen en hard den weg op loopen. Als ik niet geweten had dat Tom naar de kermis was, zou ik stellig gedacht hebben dat hij het was; een paar minuten later zag ik denzelfden persoon de kweekerij in gaan en een jong esschenboompje afsnijden,

voor een dikken stok, toen liep hij weg en hij is dezen kant niet meer uitgekomen;
want ik heb er op gelet. Ik kon het maar niet uit

mijn hoofd stellen, dat het Tom geweest was, en toen ik in huis terugkwam, ben ik aanstonds naar zijn kamer gegaan, en daar stonden een paar vuile laarzen, en daar lagen de slobkousen, die hij dien dag op de kermis had gedragen; na dien tijd heb ik er altijd over getobd wat hij hier heimelijk was komen doen; maar ik heb er u niets van willen zeggen, Door.'

Ik hoorde haar zwijgend aan, wel wetende dat het inderdaad Tom geweest was, dien zij dien dag had gezien.

VI.
Treurige tijden.

Er gingen maanden voorbij en wij ontvingen geen tijding van mijn broeder. De vreeselijke verdenking die op hem rustte, scheen door zijn plotselinge verdwijning gerechtvaardigd te zijn. Één was er die het geheim had kunnen ophelderen, en dat was mijn vader; doch, helaas, van hem hadden wij geen opheldering te hopen. De slagen, die hem in dien noodlottigen nacht waren toegebracht, hadden zijn hersens gekrenkt; hij was onnoozel geworden. Zijn geheugen was weg en hij verrees uit zijn ziekbed met het verstand van een kind en de trekken van een grijsaard. Hij was meestal stil en gedwee; doch hij herkende zelfs niet de hand die hem verpleegde.

De geheele boerderij berustte nu op tante, met de hulp van Luttrell, den ouden herder, die veertig jaren bij ons gediend had. Tante besloot evenwel de boerderij aan te houden.

'Wat zou er van ons worden, Door, als wij er uit moesten? Uw vader heeft niet veel overgespaard; hij was geen zuinig mensch.' Tante sprak altijd over mijn vader in den verleden tijd, zooals men over een doode spreekt. 'Weet ge wat, Door? Het is het best dat gij aan den landheer schrijft, om hem te zeggen hoe de zaken hier staan. Hij zal bedenken, dat de boerderij al zestig jaren in de familie van uw vader is geweest, en wel wat toegeven, als het met de huur wat achterlijk gaat. Schrijf hem een mooien brief, Door, dat zal ons meer helpen, dan of ik een heelen dag sta te praten.'

Toen dat bezwaar was opgeheven en de landheer ons geduld had beloofd, begon tante zich ijverig op de boerderij toe te leggen; doch hoewel haar dat vrij wel gelukte, bleven er toch oogenblikken, waarin zij bitter leed onder de schande die onzen naam had bevlekt.

'Ik heb duidelijk gezien, dat juffrouw Dickson haar hoofd van middag omkeerde, toen ik haar goeden dag wilde zeggen,' zeide zij, op een zondagavond, toen wij aan de theetafel zaten. 'Zij is altijd vriendelijk genoeg geweest, als zij wat van ons leenen kon, en zij mocht wel de laatste zijn die ons den rug toedraaide!'

De tranen stonden de goede vrouw in de oogen, als zij aan die kleine ergernissen dacht. Ik zelve zou de koelheid onzer buren philosofisch hebben gedragen, indien ik niet gezien had hoe tante er onder leed. Over Tom sprak zij nooit en wilde ook nooit over hem hooren. En ik deed wat zij verlangde; ik zweeg over hem; maar menig nacht heb ik schreiende in bed liggen denken aan mijn armen, verloren broeder, en er waren oogenblikken waarin ik zelve begon te gelooven aan de mogelijkheid, dat hij zich schaamde om zelfs aan mij te kennen te geven waar hij was.

Zoo stonden de zaken en twee jaren gingen er op dezelfde wijze voorbij, toen eindelijk althans een klein gedeelte werd weggenomen van het vreeselijk verdriet, dat mijn leven verbitterde.

Op een zomeravond zat ik met mijn vader onder den appelboom te naaien,

terwijl hij sliep, toen ik voetstappen hoorde naderen en, opkijkende, een vreemdeling het hekje zag openen, die onzeker scheen te zijn of hij naderbij zou komen of niet. Ik stond op en ging naar hem toe en zag terstond aan zijn geheele wezen, dat hij een zeeman was. Hij maakte een eenigszins verlegen buiging en zeide met een aangename stem:

'Ik denk niet dat ik mij vergis; ik heb immers de eer met juffrouw... Doortje Gedge te spreken:'

Ik knikte en hij ging voort: 'Mag ik u een minuut alleen spreken?'

'O, gij komt van mijn broer!' riep ik aanstonds; doch in hetzelfde oogenblik bedwong ik mij en zeide: 'Vergeef mij; maar ik heb een broer die zoo lang weg geweest is en nu dacht ik... nu dacht ik...'

'Gij hebt gelijk, juffrouw Gedge,' zeide hij; 'ik kom van uw broeder. - Zullen wij niet even binnen gaan?' vroeg hij, op mijn vader wijzende, die kalm doorsliep.

Ik ging hem daarop voor, in huis.

'Mijn boodschap is niet lang,' begon de zeeman, zoodra de deur achter ons gesloten was. 'Mijn naam is Mark Fleetwood; ik ben eerste stuurman op een Australisch schip voor landverhuizers. Ik heb al menig jaar gevaren. Gij spraakt van uw broeder, juffrouw Gedge; het is op zijn verzoek dat ik hier kom. Hij is nog in leven en zendt u dit briefje.'

Ik stak mijn bevende hand uit om het briefje aan te nemen. Het was uit Sydney, en maanden geleden geschreven. Het bevatte niets dan deze woorden:

'Ik weet niet of het u nog schelen kan, Doortje, of ik leef dan of ik dood ben; maar ik zend u dit door een vriend, die mij beloofd heeft te onderzoeken of *gij* nog leeft. Het zal toch altijd *iets* zijn, als ik iets hooren mag van de plaats waar ik te huis moest zijn, en van hen die mijn vrienden moesten wezen.

T.G.

En dat was alles. Geen enkel woord dat den angst wegnam, die ons die twee jaren lang had gekweld. Ik frommelde het papier in mijn hand en borst, ondanks het bijzijn van een vreemde, in tranen uit. De teleurstelling was al te groot.

'Wees niet zoo bedroefd, juffrouw; ik wist niet dat dat stukje papier u tranen zou kosten; anders zou ik het de halve wereld rond niet bij mij gedragen hebben, om het u ter hand te stellen. Als er slechte tijding in staat, spijt het mij dat ik de bode zijn moet.'

Er was iets zoo hartelijks in de stem van den vreemdeling, dat ik mijn oogen naar hem opsloeg en zeide:

'Ik ben u zeer dankbaar dat gij de moeite hebt gedaan van mij dit te brengen; maar... maar...' Hier bleef ik steken, niet wetende, of de vreemdeling iets van mijns broeders geschiedenis wist. 'Mijn broeder noemt u zijn vriend,' zeide ik toen, wijl zijn eerlijk gezicht mij vertrouwen inboezemde. 'Wilt gij mij zeggen wat hij doet en waarom hij al dien tijd...'

Weer bleef ik steken.

'Ik weet niet of hij mij zijn vriend noemt,' viel hij mij snel in de rede; 'maar wel, dat hij een vriend voor mij geweest is. Zonder uw broeder, juffrouw Gedge, zou ik in de haven van Sydney verdronken zijn. Twee jaren geleden is hij, als matroos dienst doende, te Liverpool met ons schip naar Sydney gereisd, zooals gij wel weten zult.

Ik viel in de haven overboord en hij sprong mij na en heeft mij gered. Uw broeder is een brave kerel, juffrouw Gedge, en ik zal nooit vergeten, wat ik hem te danken heb. Gij vraagt mij wat hij doet. Ik zal het u zeggen. Acht maanden geleden, toen ik hem het laatst gezien heb, was hij herder op een groote boerderij, en verdiende hoog loon. Hij zal niet lang meer knecht

zijn; menschen als hij worden spoedig baas, en ik verwacht stellig dat ik hem als gevestigd burger zal weer zien.'

'Is hij... gelukkig?' vroeg ik.

'Men kan zoo moeielijk zeggen of iemand gelukkig is of niet. Ik zou denken dat uw broeder gelukkig was, juffrouw Gedge, als... maar ik ben een vreemde en heb geen recht om dat te zeggen.'

'Zeg gerust wat gij denkt,' zei ik, in grooter spanning dan ik gaarne wilde verraden.

'Nu, als gij er op aandringt: als hij niet iets had dat hem drukte. Om de waarheid te zeggen, geloof ik niet dat uw broeder heel gelukkig is. Ik heb nooit een jong mensch zoo bedaard en zoo ernstig gezien.'

'Is hij zoo ernstig?' was alles wat ik, bijna werktuigelijk, zeide.

'Nu ik mijn taak volbracht heb, zal ik u vaarwel zeggen, juffrouw Gedge,' zeide de vreemdeling, ziende dat ik niets meer vroeg. Hij stak mij de hand toe en keek mij met zijn eerlijke, blauwe oogen aan, alsof hij wilde zeggen: 'Er schijnt hier een geheim te zijn dat ik niet begrijp, maar dat ik eerbiedig.' Daarop groette hij nog eens; ik dankte hem nogmaals voor zijn moeite en een minuut later zat hij weder in het wagentje waarmede hij gekomen was. Ik keek hem na en mompelde:

'Iets dat hem drukt!' Och, Tom, kan het dan mogelijk wezen dat ik niets liever moet wenschen dan dat gij nooit uit dat verre land terugkeert; niets liever dan dat wij elkander nooit terugzien?

VII.
Tante's taktiek.

Toen tante van het bezoek van den zeeman hoorde, en van de schrale tijding welke hij had medegebracht, schudde zij haar hoofd en zeide:

'Door, ik houd niet van die geheimzinnigheid. Menschen, die een goed geweten hebben, behoeven niet hang voor openhartigheid te zijn. Het is een slecht teeken, dat uw broer u dat stukje papier zendt door een vreemde, die wel een boef uit de strafkolonie kan zijn.'

Maar die gedachte ten opzichte van den heer Fleetwood was bespottelijk en ik zeide tegen tante dat zij dat met mij eens zou zijn, als zij hem gezien had.

'Ik begeer niemand te zien, die met geheime briefjes van een lid van mijn familie komt, Door,' was tante's antwoord, en daarmede was het gesprek uit. Tante bleef vijf minuten achtereen ijverig breien en kwam toen plotseling voor den dag met de onverwachte vraag:

'Waarom draagt gij uw grijs zijden kleedje nooit, Door? Een jong meisje moet niet als een non gekleed gaan. Ik wou dat gij wat meer om uw kleeding gaaft.'

Die uitval klonk mij zoo zonderling in de ooren, dat ik vol verbazing opkeek.

'Maar, tante,' zei ik, 'ik dacht dat gij niets van opschik hieldt.'

'Neen, kind; maar ik wou wat meer omgang met de buren hebben; hoe zult gij ooit kennis met iemand maken, als gij altijd in huis blijft? Ik was al lang getrouwd toen ik zoo oud was als gij nu zijt.'

De laatste woorden helderden mij de bedoeling van tante op en ik kreeg een kleur.

‘Ja; gij wordt twee en twintig de volgende maand, Door. Het wordt tijd om naar een man voor u uit te zien, als gij ooit een eigen huishouding wilt hebben.’

Zoo begon tante's nieuwe taktiek, en van dien dag af geloof ik dat zij naar een

man voor mij begon te zoeken. Het duurde dan ook niet lang of er kwamen pretendenten opdagen.

Eerst kwam er een lange slungel, die altijd zich zelf en een ander in den weg scheen te loopen. Hij was de zoon van een welgestelden pachter, wiens land aan het onze grensde; hetgeen de voornaamste reden was waarom tante zijn aanzoek begunstigde. Doch, wijl er den geheelen avond geen woord uit zijn mond kwam dan: 'Geen suiker, dank u,' bij ieder kopje thee dat ik hem inschonk en hij altijd even verlegen bleef, was het geen wonder dat hij niet slaagde, en wijl hij telkens het een of ander brak, en eens zelfs een schaal met gesmeerde boterhammen op tante's schoot liet vallen en daarbij haar zijden japon bedierf, begon tante ook al spoedig een afkeer van hem te krijgen.

De volgende pretendent was een kruidenier, bij wien tante sedert jaren koffie, thee en suiker liet halen; de man was doof, had een kaal hoofd en was zeer corpulent; doch hij ging voor rijk door. Het kostte mij méer moeite om dien vrijer de deur uit te krijgen dan nommer een; eindelijk bleef hij weg; doch kort daarna kwam nommer drie, van wien ik veel verdriet zou hebben. Die personage was een 'afgescheiden' domine; hij kon teksten aanhalen met een vlugheid en een vuur, die mij verbaasd deden staan: tante beschouwde het als zeer onverstandig uit een wereldlijk oogpunt beschouwd, en als een onvergefelijke verwaarloozing van mijn eeuwige belangen, dat ik niets van den man wilde weten; wij hadden er telkens oneenigheden over, totdat er iets gebeurde dat een einde maakte aan zijn hatelijk aanzoek.

Ik zat namelijk op een avond voor het open raam te naaien, toen tante tot mijn verwondering in haar zondagsche kleeren binnen kwam.

'Ik ga naar juffrouw Dickson en misschien blijf ik er thee drinken,' zeide tante, op een toon alsof niets ter wereld natuurlijker was. 'Denk er aan, Door, dat gij uw vader niet te lang buiten laat. Ik begrijp niet wat de arme ziel er aan heeft, altijd van voren af aan weer dat grasperk rond te loopen; men zou zeggen dat hij er bij moest neervallen.'

Dat zeggende, stak tante een speld in haar doek en keerde zich om, om heen te gaan. Doch eer zij dat deed, zeide zij:

'O ja, ik moet u nog iets zeggen, Door; gij weet wel wat. Ik bedoel over uw gedrag tegen den heer Stang, toen hij den laatsten keer hier was. Zoo onbeleefd als gij de kamer uitliept, toen hij een gebed wilde doen.'

'Ik kon vader niet langer alleen laten, tante.'

'Gij hadt beter gedaan met beneden te blijven om voor zijn arme ziel te bidden. Gij vertrouwt veel te veel op uw eigen oordeel, kind. Als gij in de kamer waart gebleven, zoudt gij gehoord hebben hoe de godvreezende man gebeden heeft voor hen die hun godsdienstleraar verachten. Ik weet heel goed wie hij daarmee bedoelde.'

'Het is allervriendelijkst van meneer Stang, dat hij mijn tekortkomingen tot het thema van zijn gebeden kiest,' zei ik geraakt. 'Ik heb er meer dan genoeg van gehoord, tante; hij schreeuwde zóo dat hij er vader door uit den slaap hield; ik ben op het punt geweest om beneden te komen en hem te verzoeken wat zachter te bidden.'

'Doortje, ik sta verbaasd dat gij zoo oneerbiedig kunt spreken,' zeide tante; 'gij moest dankbaar zijn dat u een goed tehuis wordt aangeboden, als ik er niet meer ben. Het is niet goed, dat gij u zoo veel vijanden maakt en als gij aan *iemand* beleefdheid schuldig zijt, is het aan den heer Stang.'

'Ik zou niet weten waarom.'

‘Gij zult het eenmaal weten,’ antwoordde tante, ‘en dan zal het misschien te laat zijn.’

Nadat tante gegaan was, bleef mijn werk onaangeroerd op mijn schoot liggen.

‘Hoe lang moet die vervolging nog duren? Die man is de nachtmerrie van mijn leven,’ dacht ik. ‘Had ik maar iemand die mij raden en steunen kon.’ Daarop dacht ik aan Tom, maar zuchtte bij de gedachte hoe onverschillig hij voor onze rampen geworden was. Ik had niets van hem gehoord, nadat die vreemde heer mij zijn briefje had gebracht, maar, al zag ik hem nooit terug, ik zou dien heer Fleetwood toch altijd dankbaar blijven voor dat éene bericht.

Ik nam mijn naaiwerk weder op en luisterde naar het gegons der insekten, toen ik eensklaps een luide stem vlak bij mijn oor hoorde:

‘De waardij van een deugdzame huisvrouw is verre boven de robijnen! Hare handpalmen vatten den spinrok.’ Hoe waar, hoe waar!’

Ik keek verschrikt op en zag den heer Stang vlak bij mij op de vensterbank leunen.

‘Het spijt mij dat ik u heb doen schrikken, juffrouw Gedge; mag ik binnen komen?’ En zonder antwoord af te wachten, kwam hij in de kamer.

‘Tante is niet thuis, mijnheer Stang,’ zei ik; ‘ik kan u dus niet verzoeken plaats te nemen.’

‘Ik zal toch een stoel moeten nemen, juffrouw Doortje; want ik heb een woordje met u te spreken.’

Toen bleef mij geen andere keus over dan te luisteren; hij begon nu met te zeggen, dat hij wist dat hij een zondaar was als alle andere menschen; dat hij zijn zwakheid voelde, dat hij niet bestand was tegen den strijd des duivels en dat hij mij daarom tot vrouw begeerde om hem in het geloof te sterken. Dat was een nieuwe wijze van aanvallen, want tot nog toe was *zijn* deugd en niet de mijne het thema van zijn woorden geweest. Zijn vervolging begon mij zoodanig te vervelen, dat ik zeide:

‘Mijnheer Stang, ik geloof niets van hetgeen gij zegt en ik mag u niet lijden. Is dat duidelijk genoeg?’ Dat zeggende, stond ik op.

In een oogenblik was het schaapskleed afgeworpen en de wolf stond voor mij.

‘Gij zijt te haastig, juffrouw Doortje; gij zult nog eens berouw hebben over die woorden. Ga weer zitten, als 't u belieft.’

Ik werd bang voor den man en deed wat hij zeide.

‘Gij deelt blijkbaar niet in het vertrouwen van uw tante, juffrouw Doortje, anders zoudt gij weten dat zij geld van mij geleend heeft, voor de boerderij en voor de huur.’

‘Tante heeft het geld uit de Bank gehaald,’ was mijn antwoord, doch ondanks die verzekering, ontstelde ik hevig en zijn listige oogen sloegen mij gade.

‘Neen; zij is het van mij komen leenen, en ik heb het haar gegeven, en dat wel zonder securiteit; als ik het niet gedaan had, zou de boel hier opgeschreven zijn geworden.’

‘Is dat waar?’ riep ik ontzet.

‘Zij zal het niet gemakkelijk ontkennen,’ antwoordde hij; ‘hier heb ik haar schuldbekentenis; twee honderd negen en veertig pond.’

‘Mijn arme tante! Waarom heeft zij mij daar niets van gezegd?’ En langzamerhand kwam ik tot het bewustzijn, dat wij in de macht waren van dien man.

‘Gij schijnt ontsteld te zijn, juffrouw Doortje; maar maak u niet ongerust; ik ben geen hardvochtig mensch; integendeel, en ik weet een goed middel om de zaak te schikken; gij hebt maar één woordje te zeggen, en ik gooi al die briefjes in het vuur. Kom, Doortje, zeg dat gij mijn vrouw wilt worden.’

Toen hij bij die woorden naar mij toe kwam en zijn arm om mijn middel wilde slaan, ging ik vol afschuw achteruit.

‘Ik zou mij bedenken, als ik u was!’ zeide hij nu nijdig. ‘Als ik het wil, zit gij binnen een half jaar aan den grond; en wat moet er van *hem* worden als gij huis en hof wordt uitgejaagd?’

Dat zeggende, wees hij op mijn vader, die langzaam in den tuin op en neer liep.

'Kom, ik neem u niet kwalijk dat gij zoo hard voor mij geweest zijt, Doortje. Het is toch zoo moeielijk niet, van mij te houden!'

En mijn wanhopig zwijgen als toestemmen beschouwende, knielde de man voor mij, greep mijn hand en bedekte die met kussen.

'Laat mij los, mijnheer Stang,' riep ik, 'of ik steek u hiermeê.' (In mijn wanhoop had ik mijn schaar gegrepen)!

Doch die bedreiging was niet noodig; de woorden waren nauwlijks uit mijn mond, of ik hoorde buiten gerucht; er kwam een gedaante door het raam naar binnen springen en op hetzelfde oogenblik lag meneer Stam op den grond.

'Pardon, juffrouw Gedge; ik had geen tijd om door de deur te komen.'

'O, mijnheer Fleetwood, wat ben ik dankbaar!' en ik borst in tranen uit.

'Wie zijt gij, mijnheer?' vroeg Stang, die inmiddels was opgestaan en te vergeefs een waardige houding trachtte aan te nemen.

'Ik ben Fleetwood, eerste stuurman op de Zuidland. En gij? Niet veel bijzonders zeker; een fatsoenlijk man valt geen dame lastig op die manier.' Daarop draaide hij Stang den rug toe en zeide tot mij:

'Ik heb het genoegen u goede tijding van uw broeder te kunnen brengen, juffrouw Gedge.'

'Welzoo! Weet gij waar Tom Gedge zich verbergt,' zei Stang, terwijl hij naar de deur trad. 'Dat, is eerst nieuws! Ik wed dat de politie in haar schik zal zijn als zij weet waar hij zit'

Met die woorden ging hij heen en Fleetwood keek mij aan en zeide verbaasd: 'Wat bedoelt hij?'

Eenige oogenblikken zweeg ik; doch mijn hart was vol, en die heer Fleetwood zag er zoo vriendelijk uit, dat ik niet kon nalaten vertrouwen in hem te stellen.

VIII.
Een trouwe vriend.

'Mijnheer Fleetwood,' begon ik, 'ik zal u de geheele geschiedenis vertellen; gij hebt u een vriend getoond, voor wien ik geen geheimen hebben wil.' Daarop vertelde ik hem, vol schaamte en verdriet, de omstandigheden waaronder mijn broeder ons huis had verlaten en de vreeselijke verdenking die er op hem rustte.

'Ik ben blij dat ik die historie gehoord heb, juffrouw Gedge, hoe treurig zij ook is,' zeide Fleetwood. 'Evenmin als gij geloof ik, dat uw broeder tot zulk een misdaad in staat is; maar het valt niet te ontkennen dat de omstandigheden zeer bezwarend voor hem zijn; die arme jongen!'

'O, dank u!' riep ik. 'Dat is bijna voor het, eerst, dat ik iemand vriendelijk over hem hoor spreken. Alle menschen houden hem voor schuldig hier.'

'Doen zij? Dan zijn ze een troep....' Hij sprak niet uit. 'Voelt hij,' dacht ik, 'dat de gunstige meening van een zuster niet veel waard is in dit geval?' Eenige oogenblikken lang keek hij zeer bedenkelijk; doch spoedig helderde zijn gelaat op en hij deed zijn best om mij moed in te spreken. Wijl hij geen haast scheen te hebben om heen te gaan, vroeg ik of hij iets gebruiken wilde.

‘Ik wil gaarne thee blijven drinken, als ik mag,’ zeide hij en keek naar mijn vader, die langzaam, op zijn stok leunende, naar huis kwam.

Mijn vader nam weinig notitie van Fleetwood; vreemden en vrienden stonden, helaas, voor hem gelijk. Hij verbeeldde zich dat Fleetwood een wolhandelaar was, die onze wol kwam koopen, en deed zijn best om zijn onnoozelheid te ver-

bergen, door met een gewichtig gezicht aan het onderhandelen te gaan. Als het niet zoo treurig was geweest, zou het belachelijk geweest zijn. Indien ik nog een bewijs van Fleetwood's goedhartigheid noodig had gehad, zou ik het nu gevonden hebben, door de vriendelijkheid waarmede hij zich naar de verbeelding van mijn vader schikte, alsof hij hem jaren lang had gekend. Ik zag hoe zijn toestand hem trof, hoewel hij zijn best deed om opgeruimd te praten. Wijl mijn vader spoedig in zijn gewonen toestand van mijmerende onnoozelheid verviel, was het zoo goed alsof Fleetwood en ik met ons beiden waren; ik was er nogtans volstrekt niet verlegen mede en wij dronken veel prettiger samen thee dan ik na mijn stormachtigen middag gedacht zou hebben. Hij wist zooveel aardigs van zijn reizen te vertellen, dat het mij speet toen hij opstond om heen te gaan.

'Juffrouw Gedge,' zeide hij, 'ik hoop u nog te zien eer ik onder zeil ga. Het spijt mij, dat ik u geen langer brief van uw broer heb mogen brengen; als gij mij iets voor hem hebt mede te geven, is dit mijn adres, en... en... wees zoo goed mij als zijn plaatsvervanger te beschouwen, als die zwartrok hef u weer lastig mocht maken.'

Daarop gaf hij mij hartelijk de hand en ging heen.

De boodschap welke Fleetwood mij van Tom had gebracht, was niets anders dan:

'Zeg aan Doortje dat het mij goed gaat, dat ik veel geld verdien en dat ik zoo gelukkig ben, als ik in de gegeven omstandigheden zijn kan.'

Ik vond dat er niet veel troostrijks voor ons in dat stukje papier lag; ik sprak er niet eens over met tante, met wie ik trouwens nu op geen aangenamen voet stond. Stang schreef haar, eer wij een week verder waren, dat ik hem had afgescheept en dat hij zijn geld moest terug hebben. Tante verweet mij dat ik mijn vader en haar ongelukkig maakte, en de verhouding werd hoe langer zoo treuriger, toen Stang bovendien begon te dreigen dat hij de politie kennis zou geven, dat wij met de vlucht en het verblijf van Tom bekend waren; eindelijk schreef hij dat hij onzen boedel zou laten verkoopen, indien wij hem het geld niet op den bepaalden dag terug gaven.

Mijn tante wrong haar handen. 'Nu blijft er voor mijn armen broer en mij niets anders over dan het armhuis,' klaagde zij. 'Wie had gedacht dat al mijn goedje nog eens verkocht zou worden en ik van de armen zou worden begraven!' En door aandoening overstelpt, zonk zij op een stoel neder en schreide, dat mijn hart er van brak.

Tante had mij nooit inzicht in de zaken gegeven, maar het bleek nu dat wij diep in schulden staken; zelfs tante zag in, dat het niet helpen zou of zij Stang al om uitstel verzocht. Ik begon er zelfs al over te denken of het mijn plichtniet was den rijken kruidenier tot man te nemen; want tante hoopte nog altijd dat ik bezwijken zou voor de verleiding van pakjes beste thee en reukzeep, die na het vertrek van Stang op de marktdagen weder in de mand met kruidenierswaren verschenen. Ik werd mager en bleek, en dag en nacht werd ik vervolgd door het vreeselijke tafereel van de boedelverkooping, dat tante mij zoo plastisch had geschilderd, toen Fleetwood volgens zijn belofte afscheid kwam nemen.

Ik had bessen en kruisbessen geplukt en zat in het priëel om wat te bekoelen, wijl het een warme zomerdag was, toen er een schaduw op mijn pad viel, en Fleetwood voor mij stond.

'Zij zeiden mij dat gij in den tuin waart,' begon hij en stak zijn hand uit. 'Ik heb u toch niet doen schrikken?' Want ik kreeg een kleur en liet bijna mijn mandje met

vruchten vallen. Om de waarheid te zeggen, had ik juist zitten peinzen over zijn belofte van terug te komen.

‘Ik ben vroeger dan ik gedacht had,’ zeide hij, ‘en ik kom u iets goeds vertellen.’

Hij zag er zoo opgeruimd uit, dat het een verkwikking was hem aan te zien.

'Ik hoop althans,' zeide hij, 'dat gij een weinig belang stelt in mijn zaken. 'Ik ben opzettelijk overgekomen om u mijn nieuws te vertellen, hoewel ik niet veel tijd heb, maar van middag nog in Liverpool moet zijn.'

Ik verzekerde hem dat hij zich niet vergiste; dat ik inderdaad belang stelde in den voorspoed van een vriend van Tom.

'Wel, ik zal u zeggen wat het is,' hernam hij. 'Ik heb een brief van onze reeders gekregen, waarin zij mij het bevel over een van hun nieuwe schepen aanbieden. Ik heb dat schip zoo dikwijls met een begeerig oog op de werf zien liggen, weinig denkende dat ik er de eerste kapitein van zijn zou.'

Ik wenschte hem hartelijk geluk en vroeg hoe het heette.

'Ja,' was zijn antwoord; 'het had al een naam; het speet mij; ik had zoo gaarne mijn eerste schip "*Dorothea*" genoemd. - Dat neemt gij mij toch niet kwalijk? - Maar daar sta ik nu over mijn eigen zaken te praten en ik vraag niet eens hoe het u gaat. Gij ziet bleek en bedroefd, juffrouw Gedge; wat scheelt er aan?'

Ik kon het niet helpen, ik deed wat ik kon om het te beletten, maar, bij het eerste deelnemende woord dat ik hooren mocht, borst ik in tranen uit.

'Ik ben zoo ongelukkig,' snikte ik; 'maar gij... gij kunt ons niet helpen!!'

'Gij zoudt mij als de plaatsvervanger van uw broeder beschouwen, juffrouw Gedge,' zeide hij, op smeekenden toon. 'Ik zou u althans raad kunnen geven.'

Zijn eerlijke stem boezemde mij zoo veel vertrouwen in, dat ik alles vertelde.

'Juffrouw Gedge,' zeide hij, toen ik uitgesproken had, 'gij moest dien schurk niet meer om uitstel of gunst verzoeken. Gij hebt nog eenige dagen eer het geld er behoeft te zijn. Vóor dien tijd zult gij van mij hooren. Gij moet mij beloven dat gij mijn raad zult volgen; wilt gij?'

Ik beloofde en, na mij gezegd te hebben dat ik moed moest houden en mij niet meer kwellen dan noodig was, vatte Fleetwood mijn hand en nam vriendelijk afscheid.

Vier dagen later ontving ik een brief uit Liverpool. Ik liep er mede naar mijn kamer, om hem met kloppend hart te openen. Zoodra het couvert er af was, viel er een papier uit; ik raapte het op en zag dat het een wissel was voor tweehonderd vijftig pond.

De brief die er bij was, luidde als volgt:

Waarde juffrouw Gedge. Laat mij u ophelderen waarom ik de vrijheid neem u dezen wissel te zenden. In de eerste plaats is het éenige middel om van dien schurk af te komen, hem te betalen; in de tweede plaats handel ik als agent van uw broeder. Ik beschouw het geld, dat ik u zend, als een som welke ik hem leen en ik weet dat ik het geld terug krijg, zoodra ik te Sydney kom; ik zou mij zeer in uw broeder moeten vergissen, als hij mij niet gaarne de renten betaalde welke ik eischen zal. Mijn eenige zorg is maar dat ik weg moet en u in de nabijheid achterlaat van dien schelm. Ik denk evenwel niet dat hij u meer zal lastig vallen; ik zal hem, vóor mijn vertrek, schrijven om hem te waarschuwen. En nu zeg ik u vaarwel, want ik heb veel te doen. God zegene u! Als ik u weer zie, hoop ik u goede tijding uit Australië te brengen.

MARK FLEETWOOD.

IX.

Door de tijdige hulp van Fleetwood konden wij althans nog eenigen tijd rustig in de hoeve blijven wonen. Doch er was blijkbaar iets verkeerds in het bestuur van de boerderij. Tante zeide altijd dat ‘het geld toch in het land stak, en dat het er dus weer moest uitkomen,’ doch zij kwelde te vergeefs haar hersens

met de vraag hoe. Ik zag duidelijk dat het gedreigde bankroet wel uitgesteld, maar niet opgeheven was.

Wij bezuinigden zooveel wij konden en zonden zelfs onze dienstmaagd weg. Een tijd lang hield ik mij goed, trachtte tante op te beuren, mijn vader tevreden te houden en troost te putten uit de belofte van Fleetwood, dat hij mij goede tijding zou brengen als hij terugkwam. Doch toen er anderhalf jaar verliep en ik noch van Tom, noch van Fleetwood iets hoorde, ontzonk mij de moed.

Wat was de winter lang en somber; hoe treurig was het in huis; hoe ongezellig! Wij zagen niemand meer van onze buren. Niemand meer dan éen persoon, dien wij niet verlangden te zien. Thurston was in den laatsten tijd weer in den omtrek verschenen. Hij was nog haveloozer dan te voren en toen hij bij ons aanklopte, wees tante hem de deur.

De man ging vloekende heen, zeggende dat het ‘het oude wijf berouwen zou!’

Op zekeren dag kreeg mijn vader Thurston in het oog en zijn zenuwachtig gezicht bewees mij, dat hij zich den man herinnerde, met de oneenigheden waartoe zijn komst bij ons dikwijls aanleiding had gegeven.

‘Laat hem niet hier komen. Laat hem niet hier komen!’ zeide mijn vader in doodsangst.

Niet lang daarna werd mijn vader geheel bedlegerig, en het was alsof zijn geestvermogens verhelderden, naarmate zijn lichaamskrachten afnamen. Op zekeren avond, toen ik in zijn kamer kwam, hoorde ik hem mompelen:

‘Wat was het ook weer? Ik kon hem even goed slaan, als zoo op hem te schelden. Die arme jongen!’

Ik stond als op de plek vastgenageld. Eensklaps trok hij het gordijn van zijn ledikant weg, en keek mij angstig aan.

‘Door,’ vroeg hij zacht, ‘waar is uw broer? Zeg hem zoodra hij thuis komt dat ik hem spreken moet. Waarom geeft gij geen antwoord? Goede God, dan is hij dood en ik zie hem nooit terug!’ En met een langen zucht ging hij liggen en zeide niets meer.

Dagen lang bleef het akelige gezicht van mijn vader mij bij. Neen, zij zouden elkander niet terug zien, want ik had sinds lang opgehouden op de terugkomst van Tom te hopen. - Ik vroeg mij dikwijls af of ik al mijn leven zoo ongelukkig zou zijn als ik nu was; het werd mij dikwijls in huis te benauwd, dan snakte ik naar versche lucht en dwaalde eenzaam rond.

Op zekeren dag was tante naar de stad geweest om ons laatste winterkoren te verkoopen en legde het geld, dat zij ontvangen had, trotsch op haar vinding, in den koperen ketel, ‘waar geen dief het zoeken zou.’ Het was alsof zij een voorgevoel had van wat er gebeuren zou.

‘Door, kijk toch niet onophoudelijk naar dien ketel,’ zeide zij, onder het avondeten; ‘want als er morgen een bedelaar aan de deur komt, zou hij aanstonds denken dat er iets in was.’ En tante begon te redeneeren hoe wij handelen zouden, ‘als er eens dieven kwamen.’ Met die opwekkende gedachten verdreef tante den tijd, tot tien uren. Wij gingen het huis rond, als gewoonlijk, sloten deuren en vensters en zeiden elkander bij tante's kamer goeden nacht.

Ik was zenuwachtig geworden van haar akelige voorstellingen en besloot nog niet naar bed te gaan, maar mij de zeldzame weelde te gunnen van in mijn boeken te snuffelen. Ik ging in een leuningstoel bij het vuur zitten en begon in *Ivanhoe* te lezen.

Tom had dat, jaren geleden, nog zelfs eer bij lezen kon, op een stalletje gekocht; het titelplaatje van Rebekka en den Tempelier had hem getroffen en hij wist dat ik het lezen kon en hem de geschiedenis vertellen. Ik was spoedig zoodanig in den inhoud verdiept, dat ik alles om mij heen vergat.

Toen ik daar zoo zat, en alles in huis en buiten even stil was, hoorde ik op eens mijn naam noemen: ‘Door!’ De stem scheen uit de verte te komen, en

was toch zoo duidelijk, dat ik naar mijns vaders ledikant ging, om te zien of hij wakker was. Doch neen, hij sliep gerust. Ik hoorde nog eens mijn naam, en ditmaal gaf de toon een trilling aan mijn hart. Duidelijk en toch fluisterend, dicht bij en toch niet in de kamer.

Ik bleef luisteren, doch hoorde niets meer; toen nam ik mijn boek weder op, doch kon niet meer lezen.

Ik stond op en stiet de jaloezie open. De maan verdween juist achter de korenschuur en deed mij denken aan den avond toen ik Tom buiten was gaan zoeken. 'Is het die herinnering, of is het een gezichtsbegoocheling?' dacht ik; want ginds op het gras, stond Tom en keek naar het huis. Zoodra ik mij vertoonde, verdween hij. Ik beefde van top tot teen; ik sloot de jaloezie, doch van lezen kwam niet meer en ik was zelfs zoo angstig geworden, dat ik niet naar mijn kamer durfde gaan. Ik sloeg mijn doek dicht om mij heen en besloot den nacht in den stoel door te brengen, iets wat ik sedert de ziekte van mijn vader meermalen had gedaan. Ik deed mijn best om aan Ivanhoe en Rebekka te denken, doch het lukte niet. Eindelijk kwam mijn gezond gestel mij te hulp en ik dutte in, totdat ik eensklaps wakker werd en luisterde:

'Kr.r.ss.' Het was het geluid van het vijlen op ijzer. Ik werd doodsbang. Of ik tante al riep, dat zou mij niet helpen, zij zou mij door haar angst nog zenuwachtiger maken, dacht ik. Om hulp roepen? Niemand kon mij hooren.

Ik keek naar mijn vader, die kalm sliep; toen wendde ik mij tot dien anderen Vader, Wien wij in gevaar zoo instinctmatig om hulp vragen en ging in donker naar beneden.

Toen ik in de keuken trad deed de angst, dat ik plotseling voor een inbreker zou staan, mij bijna weer naar boven vluchten; doch ik sprak mij zelve moed in, liep naar den haard en greep de pook. Het was het eenige wapen dat ik bij de hand had en, zoo gewapend, ging ik naar den melkkelder, van waar ik nog altijd het knarsende geluid hoorde.

Daar gekomen, viel ik bijna flauw van schrik van hetgeen ik zag. Twee gemaskerde dieven waren bezig de ijzeren latten uit het raampje te breken; twee latten waren er reeds weg, aan de derde waren zij bezig. Ik hoopte nog dat het raampje te klein zou wezen dan dat er een man door kon, doch in hetzelfde oogenblik kwam eerst het hoofd, daarna de schouders en eindelijk de geheele figuur van een der dieven door de opening. Zijn makker volgde en beiden stonden veilig op den grond.

Nu was het oogenblik gekomen! Ik trad een paar stappen achteruit, greep de pook in mijn beide handen en hief hem op, om mij en die mij lief waren, te verdedigen. Doch in hetzelfde oogenblik viel mijn opgeheven arm machteloos langs mij neder; ik zag een derden man het raampje doorklimmen en die derde was - mijn broeder Tom! Was *dat* de terugkomst waarnaar ik zóo had verlangd?!

X.
Kan het waar zijn?

Ik had de kracht niet om mij te bewegen, al hadden de dieven het huis leeggeplurderd; ik wilde schreeuwen; maar mijn tong kleefde aan mijn verhemelte.

De eerste dief was geen voet breedte van mij af; de deur van den melkkelder knarste op haar hengsels, toen de derde - Tom! - den tweede de lantaarn uit de hand

sloeg en den eerste met één slag op den grond deed tuimelen. - Tom was dus geen inbreker; maar onze redder! Het bloed stroomde weer door mijn aderen.

Een tijd lang bleef ik werkeloos getuige van den strijd. De kerel, die het eerst was gevallen, was weder op de been; doch zijn masker was weggeschoven en het was Thurston! Hij haalde een pistool voor den dag en mikte op Tom, maar met een gil van angst vloog ik toe en sloeg het hem met mijn pook uit de hand. Die onverwachte aanval deed hem terugwijken, en lafaard als hij was, de vlucht nemen, zonder zich aan het hulpgeroep van zijn makker te storen. Nu volgde er een worsteling tusschen Tom en den tweeden dief, een langen sterken kerel, die met de kracht der wanhoop streed. Ik zag dat Tom zwakker werd en dat zijn tegenstander op hem won. Als hij viel, was het met hem gedaan! Ik liep toe, greep het pistool van den grond, mikte op den dief... een schot, een schreeuw en toen was alles donker - ik had mijn bewustzijn verloren.

Toen ik weer bij kwam, lag ik in den kelder op den grond, tante boog over mij heen en schreide:

'Zij hebben haar vermoord! Och, Door, praat toch! Waar zijt gij gewond?'

'Zijn ze weg?' was het eerste wat ik zeide. - 'Waar is Tom?'

'Tom!?' antwoordde tante. - 'Och, God, ze heeft er haar verstand bij verloren!'

Tante wrong haar handen, en ik denk dat ik weer flauw geworden ben, want toen ik weer tot mijn bewustzijn kwam, zat ik op een stoel in de keuken en goot tante mij brandewijn met water in de keel.

'Welk een geluk, dat wij niet allen in ons bed vermoord zijn geworden!' zei tante, toen ik weer bij kennis was.

'Goddank,' zei ik, 'het geld ligt nog veilig in den koperen ketel.'

'Ja, maar ik heb om geen geld gedacht!' antwoordde tante, en drukte mij hartstochtelijk aan haar hart, van blijdschap dat ik niet gekwetst was.

Over Tom sprak ik niet meer, zijn terugkomst zou spoedig blijken, dacht ik en tante zou mij toch niet gelooven. Ik overreedde haar dus naar de kamer van mijn vader te gaan, zeggende dat de dieven nu niet zouden terugkomen, en dat ik zou opblijven totdat de dag aanbrak. Ik wachtte ieder oogenblik dat Tom zou komen.

Doch ik wachtte lang; hij kwam niet. Ik was koud geworden, had vuur aangemaakt en zat angstig te luisteren. Eindelijk, met het aanbreken van den dag, hoorde ik voetstappen, een zacht tikje tegen de keukendeur en de stem van Tom, die mij verzocht open te doen.

'Zij zijn weg,' zeide hij toen hij binnen was. 'Ik ben hen nageloopen, maar ik kon ze niet krijgen.'

Dat was alles. Hij sprak alsof wij elkander nog den vorigen dag hadden gezien. Geen broederlijke omhelzing; geen blijde ontmoeting!

'Tom,' zei ik schreiende, 'waarom zijt gij zoo vreemd en zoo koel?'

'Ik ben thuis gekomen, omdat ik van Fleetwood gehoord heb dat mijn hulp hier hoog noodig was; ik dank God dat Hij mij juist gisteravond hier deed zijn, maar dat neemt niet weg dat ik meer hartelijkheid van u gewacht had, Doortje. Ik heb al lang begrepen, dat gij u liever niet meer bemoeien wildet met een broer die u niet tot eer strekte; maar gij hadt toch aan dat éene verzoek wel kunnen gehoor geven.'

'Welk verzoek?' vroeg ik verwonderd.

'Van mij een lettertje te schrijven nu en dan; ik zou minder ongelukkig zijn heengegaan en er zou ons allen veel leed door bespaard zijn geworden.'

‘Hoe kon ik schrijven, Tom? Tot op den dag dat Fleetwood gekomen is, heb ik niet geweten of gij levend waart of dood, of waar gij in de wereld omzwierft.’

‘Hebt gij dan nooit ontdekt dat ik uw geld had weggenomen?’

‘Dat geld gunde ik u gaarne; als ge maar...’

‘Door, dat begrijp ik niet! Haal uw lessenaar eens.’

Ik deed het; ik had het ding niet meer opengehad, nadat ik dien avond van. Tom's vertrek mijn goud had gemist. Ik had hem toen plotseling dichtgeslagen

‘Het is zooals ik dacht,’ zei Tom, zuchtende; ‘hebt gij niet eens gekeken naar wat ik geschreven had in het papier, waarin de guinjes gelegen hadden? Zie eens.’ En ik las, op het verkreukte papier, met potlood geschreven:

‘Ik weet, Door, dat gij mij dat geld zoudt geven als ik er om vroeg; maar dan liet gij mij niet heengaan. Ik ga naar Liverpool en zal zien of ik, als matroos, mijn overtocht naar Australië verdienen kan. Schrijf mij, poste restante, te Liverpool, en later te Sydney. Ik zal dikwijls naar het postkantoor gaan, om te zien of er een brief is en, wijl vader zeker niet zal willen hebben dat gij brieven van mij krijgt, zal ik u somtijds schrijven, poste restante, in de stad. God zij met u, Door!’

‘Och, Tom,’ zei ik en de tranen sprongen mij in de oogen; ‘had ik dat maar gelezen!’

Doch Tom sloot mij in zijn armen en zeide: ‘Nu is alles weer goed tusschen ons,’ en ik schreide nu tranen van geluk.

XI.
Het oude leven is uit. Het nieuwe begint.

Wij kwamen nu nog eens ‘in de krant,’ zooals tante het noemde, en Doortje Gedge werd, tot haar eigen verbazing, een krantenheldin.

Den dag na de inbraak werd een van de dieven door de politie ontdekt; het was de man, dien ik een schot in zijn been had gegeven. Verontwaardigd over de lafheid waarmede Thurston hem aan zijn lot had overgelaten, bekende hij alles, en bij die bekentenis kwam ook de misdaad aan den dag, waarvan Tom beticht was geworden. Ja, Thurston had mijn vader dien nacht aangevallen en het geld met zijn medeplichtige gedeeld.

Doch hun lot ging ons weinig ter harte. Wij hadden te huis zooveel dat onze belangstelling wekte. Mijn vader werd met den dag zwakker. Toen Tom voor het eerst bij zijn bed kwam en vroeg, of vader nu weer goed op hem was, keek de arme man hem aan met een weifelenden blik, alsof hij zijn geheugen trachtte te scherpen. Doch na een lang stilzwijgen keek hij Tom strak aan en zeide:

‘Gij zijt lang weg geweest, Tom; zeg maar niets; ik weet het wel; gij verstoptet u voor uw vader, die u op straat geslagen had.’

Dat was alles wat hij zeide, doch hij bleef zijn zoon met verwonderde oogen aankijken. Hij had eens moeten weten dat zijn verstooten zoon teruggekomen was, om ons allen van den ondergang te redden.

Een paar dagen daarna, nadat hij eenige uren geslapen had, werd hij wakker met een kalme uitdrukking op zijn gelaat; hij keek naar Tom, die bij zijn bed zat, en zeide duidelijk:

‘Door, licht eens bij; ik moet mijn jongen eens zien.’

Ik bracht de kaars op het beddetafeltje.

‘Tom, geef mij een hand; het spijt me, dat ik u dien slag heb gegeven. Gij hebt er geen wrok meer over, wel?’

Tom drukte hem de hand.

‘Dan is het goed! Gij zult hier gauw baas zijn en moet uw ouden vader niet hard vallen. Denk er aan, Tom, dat Luttrell een draagplaats moet hebben en een nieuw zwart pak. Dat heb ik hem altijd beloofd, als *ik* vóor hem heen ging.’

Tante zat schreiende aan den voet van het bed; mijn vader hoorde het, en

zeide: ‘Wees niet bedroefd over mij; wij krijgen allen onzen tijd; en nu wou ik nog wat slapen.’

Uit dien slaap ontwaakte hij niet meer.

Eenige dagen nadat mijn vader begraven was, zaten Tom en ik over onze toekomst te praten; toen tante met haar breiwerk binnen kwam, zwegen wij een oogenblik.

‘Het spijt mij dat ik u hinder,’ zeide zij; ‘maar ik kan wel in de keuken gaan zitten.’

Dien toon nam zij dikwijls aan, sedert Tom onze schulden had betaald. Zij voelde dat het gezag haar ontviel.

‘Wij spraken over de toekomst, tante. Wilt gij niet in uw leuningstoel gaan zitten?’ vroeg ik.

‘De toekomst,’ zei tante, ‘die hebt gij nog voor u, kinderen; *ik* denk meer aan het verleden.’

Tom had ons, ook van het verleden, veel te vertellen. Hoe groot zijn afgrijzen was geweest toen hij gelezen had dat hij beschuldigd werd zijn eigen vader mishandeld en bestolen te hebben, en hoe hij uit mijn stilzwijgen had afgeleid, dat ik aan zijn schuld geloofde. ‘Als ik Fleetwood niet gehad had,’ zeide hij, ‘zou ik zoo hard geworden zijn als een steen. - Van Fleetwood gesproken, Door, zoudt gij denken dat hij ooit terugkomt?’ vroeg Tom plagende.

‘Ik weet het niet; dat zult gij beter weten dan ik, Tom,’ was mijn antwoord, en ik kreeg een kleur. ‘Zoudt ge tante niet van onze plannen vertellen?’ vroeg ik fluisterend.

Tom knikte en begon op opgewekten toon te vertellen, dat hij van plan was naar Sydney terug te keeren en hier de zaken aan kant te doen. Tante mocht meegaan of blijven, zooals zij het liefst wilde; in alle geval zou Tom zorgen, dat het haar aan niets ontbrak.

Tante schreide in het eerst bittere tranen bij het denkbeeld, dat zij niet naast haar man in het graf zou liggen, doch borst eindelijk uit: ‘maar, och, Door en Tom, ik kan het niet helpen, maar ik ga liever met u naar dat vreemde land, dan hier alleen achter te blijven; want nu het op scheiden zou aankomen, voel ik dat ik u liefheb alsof gij mijn kinderen waart!’

Terwijl wij nog onder den indruk dier aandoeningen waren, werd er aan de voordeur geklopt.

‘Ga eens zien, Door, wie het is en roep mij als ge mij noodig hebt,’ zei Tom.

Ik vond het vreemd, dat hij mij zond in plaats van zelf te gaan; ik zeide evenwel niets en ging. Ik nam den ketting van de deur, deed open en daar stond een donkere figuur tusschen mij en het sterrenlicht.

‘Ik hoopte al dat *gij* open zoudt doen. Schrik niet. Gij kent mij toch?’

Het was Fleetwood. Ik herkende aanstonds zijn stem, stak hem de hand toe en wilde Tom roepen.

‘Neen, roep nog niet; ik heb u iets te zeggen. Daar is licht in de keuken, zie ik; mag ik u daar een oogenblik alleen spreken?’

Ik was eenigszins verlegen met het geval, doch ging met hem in de keuken; waarna Fleetwood terstond zeide:

‘Juffrouw Gedge, ik ben al drie malen bij de voordeur geweest, eer ik durfde kloppen; als men een gunst te vragen heeft, weet men nooit hoe men beginnen zal, en...’

‘Mij dunkt dat wij alles over zouden hebben voor een vriend zooals gij u getoond hebt,’ zei ik.

‘Beloof niet te veel,’ viel hij mij in de rede; ‘want ik kom iets vragen dat

mij duizend malen vergoeden zou wat ik voor u gedaan heb; ik kom u vragen of gij mijn vrouw wilt worden?'

De lezer kan mijn antwoord wel raden.

Een paar maanden later gingen wij allen onder zeil naar Australië; tante, Tom en ik als passagiers; Fleetwood, mijn man, als kapitein.

'Nog twee reizen,' zei ik; 'dan is uw contract uit!'

'Ja, en dan word ik boer!' antwoordde mijn man lachende.

'En in dien tijd zult gij u niet aan gevaar blootstellen?' vroeg ik vleiend; 'bedenk, dat dat een contract is tusschen *ons!*'

'Neen, lieve,' was het antwoord, 'maar een kapitein moet zijn plicht doen; evenwel het gevaar in den mond loopen zal ik niet, want ik zou mijn vrouwtje geen traan willen doen storten.' Dat ik hem een kus tot belooning gaf voor die woorden, zal niemand verwonderen.

Suum cuique.

Nieuwe uitgaven.

Een eersteling.

Ik dacht: 'Eens leest hij ook mijn boek,
Eens groeit hij op tot man;
Hij vinde nergens, nergens iets
Dat hem bezoed'len kan;

Hij leze nergens, nergens iets
Dat zijne kuischheid krenkt,
Hij leze nergens, nergens iets,
Dat hij niet graag herdenkt'.

Dat dacht ik 's nachts bij uwe wieg,
Uw handjen in mijn hand;
Dan heeft een nauwer band dan bloed,
U, kind, aan mij verwand.

.....
En is er in mijn dicht en zang
Iets, dat den lezer raakt,
Dat heb ik u te danken, kind,
Zij zijn door u gemaakt.

Zoo las ik op een los blaadje 'Aan mijn zoontjen Hendrik' voor in een dichtbundeltje van - een man, wiens naam den meesten mijner lezers wel onbekend bleef tot op dezen dag.

Het is maar zoo: de Vlaamsche 'broeders' blijven ons nog maar al te vreemd.

Ligt het aan den Belgischen of wel aan den Noord-Nederlandschen boekhandel, ik weet het niet; maar de Vlaamsche werken kunnen den weg over den Moerdijk maar slecht vinden. Onze uitgevers Sythoff en Roelants hebben het hunne gedaan: enkele Vlaamsche auteurs zijn bij ons populair geworden: Van Beers en Conscience zijn bij oud en jong bekend; De Geyter's *Reintje de Vos* werd ten minste genoemd, een eere die aan zijn '*Drie menschen*' zelden te beurt valt; Tony, de vroeggevelde, hij wist ook hier harten te winnen; maar velen bloeien daar in volle pracht, wier naam, ja, den letterkundige niet vreemd bleef, maar voor het groote publiek nog steeds een onbekende grootheid is.

Wie is G. Antheunis, vraagt zeker menigeen, wien het boekje in het formaat der Guldens-editie in handen valt, en als hij gelezen heeft

Uit het Hart. Liederen en Gedichten van G. Antheunis. Dendermonde, Deschepper-Filips, Leiden A.W. Sythoff, 1874,

tien tegen een, dat hij niet verder dan den titel leest.

Bijna had ik 't ook gedaan; maar die strofen daar op dat losse blaadje spraken tot mijn hart: dat is een goed vader, dat is een edel mensch; in een edele menschenziel te lezen, wien heeft het ooit berouwd? en heeft de dichter niet gezongen 'Uit het hart', gezongen voor zijn kind?

En ik heb gelezen, de opdracht aan Conscience, het lied: *Ja! zingen wij*, dan vijf en twintig minneliederen, innig warm ja, maar rein als de sneeuw, minneliederen van den vader, die bij de wieg van zijn kind dicht, met de gedachte in het hart:

> Hij vinde nergens, nergens iets,
> Dat hem bezoed'len kan.

Of die zoon ooit over zijn vader zal te blozen hebben?

Oordeel zelf.

't Lied der minne.

Kent gij 't lied der minne,
't Schoonste lied van al?
't Klinkt door woud en velden,
't Dreunt door berg en dal;
't Vloeit van hart tot harte,
't Zingt van mond tot mond,
't Leeft van eeuw tot eeuwe,
Land en wereld rond.
Ja! waar dringt het niet?
Ja! wie zingt het niet,
't Zoete lied
Der minne?

Zij zaten daar getweeën,
Zij zaten er reeds lang;
Zijn oog blikte in haar oogen,
De blos gloeide op haar wang.
En geen van beî kon spreken,

Want liefde heeft geen taal;
En toch was 't hun, als klonk daar
Een hemelsch schoon verhaal.
Dan liet zij 't hoofdje zijgen
Tot op zijn borst... en toen,
Toen plukte hij, ontheven,
Haar eersten liefdezoen.

Zij zaten nog getweeën,
Nu een gelukkig paar,
Zij 't oog gericht ten gronde,
Hij 't oog gericht tot haar,
En eensklaps had zij hijgend
Haar gade vastgekneld...
Hij vroeg haar: ‘Zeg mij, liefste,
Wat is 't dat u ontstelt?
Wat! tranen zelfs! Vergeet niet
Hoe diep gij wordt bemind!’
Hij hoorde snikkend staam'len
Van ‘moeder, vader, kind!’

Zij zaten nu gedrieën....
Hij, trotscher dan een vorst,
Zij, schooner nog, beschouwend
Het wichtjen aan haar borst.
Ja, 't sliep daar tusschen beiden,
En wijl hij spreken wou,
Deed zij hem angstig teeken
Dat hij toch zwijgen zou.
Maar eer zij kon verhind'ren,
Schuw over 't kind gebukt,
Had hij op hare lippen
Een vuur'gen zoen gedrukt.

Dat is 't lied der minne,
't Schoonste lied van al,
't Klinkt, door woud en velden,
't Dreunt door berg en dal;
't Vloeit van hart tot harte,
't Zingt van mond tot mond,
't Leeft van eeuw tot eeuwe
Land en wereld rond.
Ja! waar dringt het niet?
Ja! wie zingt het niet,
't Zoete lied
Der minne?

Onbeantwoorde liefde klaagt haar droeve klacht in het

Tyrolerlied.

Ik vluchte mijn leger, mijn vreedzame dakje;
'k Heb hond noch geweer, door de nacht loop ik heen,

Mijn boezem doorwoelt eene knagende smarte,
En waar ik ook vluchte, zij volgt mijne schreên.
Voor mij geene ruste,
Geen hoop in 't verschiet;
Want zij die ik beminne
Bemint mij toch niet.

Hier eenzaam gezeten op 't hoogste der bergen,
Op rotsen zoo woest, dat geen wild ze betreedt;
Hier zing ik mijn lied den onpeilbaren afgrond,
Den spraakloozen nacht zing ik 't grievende leed.
De diepte en het duister
Aanhooren mijn lied;
Maar zij, voor wie ik zinge,
Zij luistert toch niet.

Daar klimt uit de diepte een geheimvol gefluister:
'Wat baat u het leven? Kom, rust in mijn schoot
En zij die gevoelloos uw jeugd zag verkwijnen,
Zoekt morgen met angst en beweent uwen dood.'
Heel 't dorp zou mij zoeken
Met klemmend verdriet;
Maar zij, voor wie ik stierve,
Zij kwame toch niet.

Onbegrepen liefde steent in

Eik en bloem.

Het onweer heeft zoo fel geloeid;
Met kleur en geur en glans getooid,
Prijkt nog de bloem in 't veld;
Verbrijzeld als een dorre stok,
Maar niet ontworteld door den schok,
Ligt de eike neêrgeveld.

Hij siddert nog, de kloeke boom,
Hij siddert nog, maar niet van schroom;
De dood maakt hem niet bang;
En stervend schudt hij 't groene hoofd;
Terwijl zijn stemme reeds verdooft,
Zingt hij zijn laatsten zang:

'O Gij, die ik ontluiken zag,
In zoelen wind en zonnelach,
O kind der zoete Lent'!
O Bloeme, o lief en dartel kind,
'k Heb u zoo lang, zoo teer bemind;
En gij hebt mij miskend!

'k Heb trillend, over u gebukt,
Tot in mijn diepste merg verrukt,
U slapend daar aanschouwd;

En 's morgens, als de zonne klom,
Heb ik voor u, als scherm, alom
Mijn breede kruin ontvouwd.

'k Zong u zoo menig liefdelied,
En ik, de sterke, beefde als riet
Als ik u luist'ren zag;
En juichend dan en koen en stout,
Klonk sterker over veld en woud
Mijn lied, den ganschen dag.

Maar neen, gij lief en dartel kind!
U trof wel in den zoelen wind
Het woord, maar niet de zin;
En onder mijne ruige schors
Verteerde en smolt, hoe jong en forsch,
Mijn hart in 't vuur der min.

En wagg'lend staarde ik hooploos heên;
Mijn moed bezweek, mijn kracht verdween;
't Orkaan, zoo lang getart,
Schoot hoonend toe - ik plofte neêr...
Nu zingt u de eike nimmermeer,
O Bloeme zonder hart.'

Hoe zwijgt en sterft... geen rouwklacht schalt;
En langzaam 't avondduister valt,
Dat woud en veld bedekt.
De bronne ruischt zoo zacht, zoo zacht;
De bloeme sluimert heel den nacht,
Tot dat de zon haar wekt.

Schrijven we uit buiten de gewone maat: 't is, omdat we - een beoordeeling niet, maar - een aankondiging bedoelen - we wenschen den dichter in te leiden bij onze lezers; we zouden zoo gaarne hun hart voor hem winnen, en wat daarvoor meer geschikt dan zijn eigen lied, zoo teer en fijngevoeld, zoo warm en zoo kuisch?

In de tweede afdeeling: *Huisgezin* vinden we o.a. een zestal wiegeliederen, zoo dotterig-lief en zoo zangerig, dat het ons moeite kost er niet een paar uit te schrijven.

Maar we moeten nog een plaatsje geven aan een juweeltje uit de derde afdeeling: *Gemoed.* Het heeft ten titel:

Wensch.

O mocht ik weder tot mijn kindsheid!
Vergroeien tot een kleine wicht,
En tot het leven weer ontluiken,
En staren naar het eerste licht.

En vreedzaam moeders kus genieten,
En langzaam moeders woord verstaan;
En moeders glimlach stil aanschouwen,
En moeders wezen gadeslaan.

En de eerste stap aan moeders hand doen,
En staam'len 't eerste woord - zoo diep,
Zoo zacht, zoo treffend schoon - 't woord ‘moeder’,
Het schoonste dat de liefde schiep.

En groeien, bloeien als de bloemen,
En bloemen plukken op het land;
En vragen wie de bloem gemaakt heeft;
En alles voelen met de hand.

En naar het vliegend voog'lijn wenschen;
En vragen naar een lammekijn,
Dat vader voor het kind zal koopen,
Indien het kind recht braaf wil zijn.

Hoe schoon, de handjes samen, 's avonds
Te knielen voor het Godeskind;
En onbewust zoo wel gewiegd zijn,
Zoo wel verzorgd, zoo wel bemind!

En in te sluim'ren als een roze,
En slapend nog een kus te ontvaân;
En dan van engelen te droomen
Die wakend aan mijn zijde staan.

En 's morgens zelfde zorg en liefde
Te vinden over 't bed gebukt;
Steeds iemand hebben, die mij toelacht,
En liefdrijk mij aan 't herte drukt.

En slecht gedacht noch daad te kennen,
En 't goed te doen naar moeders woord;
In Godes vrije lucht te spelen,
Voor niets beducht, door niets gestoord.

En in dien geur van goed- en mildheid,
Die mij bij dag en nacht omzweeft,
Met kinderlijk geloof te denken
Dat ieder kind een moeder heeft.

O mocht ik tot mijn kindsheid weder!..
Maar ach! die tijd is lang voorbij....
En nu, terwijl ik zit te droomen
Mijn kind is daar aan mijne zij.

't Loopt wank'lend, wagg'lend heên en weder,
En 't roept en 't lacht en 't draait en 't speelt,
En 't vraagt mij in een wondre sprake,
Die meer dan zang mijn ooren streelt.

En 't wordt dan moê, en 'k moet het nemen,
En 'k hef het liefdrijk van den grond,
En 't vleidt zijn kopje en 't drukt zijn mondje
Aan mijne wang, op mijnen mond.

En 'k mag aan kussen zat mij laven,
En luist'ren hoe het ‘vader’ zegt,
Terwijl 't zijn mollig poez'lig handje
Zacht streelend rond den hals mij legt.

O God! hoe schoon de kindsheid weze,
Hoe vrij van zorg en zielepijn,
Hoe beter is 't een kind te hebben
Dan zelf nog kind te mogen zijn!

Dat 's echt menschelijk, kerngezond menschelijk, zachtheid gehuwd aan kracht, een weemoedige blik in 't verleden, een krachtige greep in het heden. - In *Droeve tijden* wordt de vloek van den oorlog bezongen, zoodat het geschokte hart met naamloozen weemoed verzucht: wanneer zullen de zwaarden tot sikkels worden versmeed?

Eenige proeven hebben we meegedeeld: dat gezonde, frissche, warme menschenhart spreekt uit elken regel.

't Is een kostelijk bundeltje; aderen doet het opnieuw ontspringen, schijnbaar verdroogd, zenuwen trillen, die lang gevoelloos schenen.

En wie is de dichter? Een kind uit het volk, het krachtige, gezonde volk, uit welks schoot zooveel frissche spruiten voortkwamen, eeuw in eeuw uit. Antheunis is de zoon van een ambachtsman; in de kostelooze school van zijn geboorteplaats, Oudenaarde, genoot hij het eerste onderricht. Zelf wijdde hij zich aanvankelijk aan het onderwijs, gaf les in het College te Oudenaarde, later te Dendermonde, nadat hij een jaar lang als huisonderwijzer vertoefd had op den schilderachtig gelegen Schaumburg, die van zijn stoute hoogte neerziet op het liefelijke Lahnthal. Het onderwijs waarborgde hem geen toekomst; worstelend tegen den stroom, zonder fortuin, verlaat hij de lagere school voor de academie. In 1862 komt hij te Gent, om 't, vier jaren later, als doctor in de rechten te verlaten. Thans is hij vrederechter te Thourout en sedert vijf jaar de gelukkige schoonzoon van Conscience.

Zij hij weldra een lievelingsdichter, ook van den Noord-Nederlander. Waarachtige poëzie hebben we hier niet te veel. En waarachtige poëzie hebben we in onze dagen broodnoodig.

K.

De kloosters in Nederland.
(Ingezonden.)

‘Kloostervereenigingen zijn in Nederland niet verboden. Het gaat niet aan dergelijke vereenigingen in ons land niet te erkennen als ongeoorloofde genootschappen’. Zoo was in de zitting der Tweede Kamer van 3 December d.j. het oordeel van 't lid Kappeyne: Men kon dan eene wet maken, waarbij in 't belang van 't onderwijs, van de familiën en van de maatschappij regelen op die vereenigingen gesteld werden, met het fiere gevoel, dat de Hollanders zaken regelen kunnen, wier regeling elders zooveel zwarigheden ontmoet. Want deze godzalige orden zijn zoo gevaarlijk, dat de heer Kappeyne erkent: ‘dat men ze zonder waarborgen niet kan toelaten, gelijk de heer Elout van Soeterwoude uitnemend aangetoond heeft’. Doch deze orden niet toe te laten en hunne leden, als ze door

een naburig bestuur, dat weet wat het wil, als staatsgevaarlijk den lande uitgezet zijn, niet met open armen te ontvangen, dat ware niet liberaal, en liberaal moet Holland zijn. Verga de staat, zoo de beginselen maar leven! En dit voorstel van den heer Kappeyne is althans nog iets. Terwijl hij in een land, dat in vroeger dagen zooveel van 't Jezuitisme geleden heeft, en waar deze secte door allerlei woelingen, vooral in 't zuidelijk gedeelte des lands, aankondigt wat men van haar te wachten heeft, medewerkt om het aanzijn te bestendigen van een harer instellingen, die wel 't allermeest God en de maatschappij in 't aangezicht slaat(*) in de plaats van de regeering aan te moedigen op Duitschland's voorbeeld moedig met het Ultramontanisme te breken, poogt hij althans iets te doen om het gevaar een zeer klein weinigje te veronzijdigen, hetgeen echter als een halve maatregel even goed ongedaan blijven kon.

Ook strekt het Holland tot eene eere, waarop het wel fier wezen mag, dat niet alleen inlandsche maar ook buitenlandsche kloosterlingen tot het onderwijs worden toegelaten, een voorrecht nu weer met zooveel ruimte en zoo onbedachtzaam toegestaan, dat men lichtelijk in het buitenland in de verzoeking komen zoude te meenen, dat de Nederlandsche regeering zeer vreesachtig is tegenover de Ultramontaansche partij. 't Is dan ook een zeer aardig en eigenaardig verschijnsel aan kloosterlingen - lieden die buiten de maatschappij staan, wier blik steeds ten hemel gericht is, burgers, neen, ministers van een rijk dat niet van deze wereld is, - zulk eene aardsche taak te zien opgedragen, ja zelfs te moeten opmerken dat zij die begeeren, en wel op eene wijze alsof zij bij die opdracht belang hadden, alsof hunne blikken wel eens naar de aarde waren gericht en als wilden ze hun hemelsch rijk wel met een aardsch verwisselen. 't Moge aardig en eigenaardig zijn, laat het in 't belang van bondgenooten der Ultramontanen wezen, laat het de toekomst van een land op 't spel zetten, wat doet er dit toe? Het is liberaal en dat volstaat.

Ook Noorman, van wien we anders in dergelijke zaken een ander oordeel gewoon zijn, was in de Juli-aflevering van den vorigen jaargang van dit Tijdschrift, alhoewel op andere gronden, van een dergelijk gevoelen. Hij neemt namelijk aan, dat de afschaffing der kloosters, gelijk die in Duitschland met zoo uitnemend succes heeft plaats gehad, een maatregel is, die èn over 't geheel èn in Nederland in 't bijzonder niet aan te raden is. Hij wenscht ze te behouden ‘als schuilplaats voor hen, die lijden aan ziekelijke gevoeligheid, kranke hersens en zwakke zenuwen’.

Ik heb zeer veel achting voor zijne bekwaamheid als schrijver en politicus, doch veroorloof mij een zeer klein weinigje gering te denken over zijne kunde als arts, bepaaldelijk in gevallen van zielsziekten en zenuwkwalen. Die daaraan lijden zullen in 't kloosterleven, broeinest als het is van ziekelijke gevoeligheid, kranke hersens en zwakke zenuwen, van onnatuur in zijn geheelen, afgrijselijken en onmeetbaren omvang, geen verbetering, doch wel door het toegeven aan en het koesteren van hun kwalen eene verergering vinden zoo groot, als maar denkbaar is. Die aan ziekelijke gevoeligheid en zwakke zenuwen lijden - mits in niet al te hooge mate - dompel die in Gods vrije natuur en in 't volle menschenleven (zoo gij 't laatste niet tot het eerste rekent), daar zullen ze leniging van hun kwalen vinden, daar waaien levenslust en levensmoed hen tegen, doch niet in de kloostercel of aan den altaarvoet, niet bij

(*) Mijns inziens zeer terecht noemt Hackel kloosters en celibaat ‘de onzedelijkste en voor de maatschappij schadelijkste van alle inrichtingen der alleenzaligmakende Kerk’ zie Gids voor 1875 bl. 263.

wierookvat of misoffer; die aan kranke hersens lijden stel die onder de tegenwoordig zoo liefderijke en wetenschappelijke behandeling van een kundig arts aan een krankzinnigengesticht.

Ik acht het overbodig te doen opmerken, dat nimmer iemand, lijdende aan die kwalen, daarvan genezen uit een klooster is teruggekeerd.

Ook is Noorman van oordeel dat de Staat die kwalen niet kan uitroeien, en terecht. Zal echter de Staat zijn naam waardig zijn, zal de Staat, d.i. de Regeering als vereeniging van de uitstekendste individuen, 't volk vooraan gaan, zooals het behoort, en niet de Staat het volk volgen, zooals in Nederland plaats heeft, dan moet de Staat deze kwalen althans tegengaan, door den focus van besmetting, waaruit ze zoo vaak ontstaan en waaraan ze gekoesterd worden, uit te roeien, d.i. de kloosters op te heffen. De maatregelen die onze schrijver aan de hand doet, als: toezicht, inspectie en herinnering dat men niet gehouden is er in te blijven, (de laatste vooral van geen practische waarde), zijn zeker reeds iets, want welk Ultramontaansch gesticht onderwerpt zich daar willig aan? Doch 't zijn omslachtige, kostbare en moeielijk aan te wenden middelen.

Zoodra in Nederland door een energiek bestuur - dat al wat als valsch liberalisme is af te keuren, 't eeuwige laisser aller, over boord werpt en voor oogen houdt, niet wat liberaal, noch wat conservatief is, maar wat het heil des volks eischt - de strijd met het Ultramontanisme wordt aangebonden, zal een der eerste maatregelen moeten zijn: opheffing der kloosters, wier inkomsten den Staat toe moeten vallen, volgens het doel der stichters, die het algemeen welzijn naar de middelen en de overtuiging hunner eeuw beoogden, niet in de doode hand schatten op te hoopen, die in de hand eener, deels dweepzieke, deels heerschzuchtige, minderheid slechts dienen kunnen om te trachten of 't ook gelukken mocht het menschdom van de baan der verlichting en beschaving terug te stooten.

Noorman's aanmerkingen op de kerkelijke wetten in Duitschland, die dagelijks tot beter uitkomst geleiden, schijnen mij hiermede te vervallen en, bedrieg ik mij niet, dan is ook door hem gevoeld, dat ze van weinig gewicht waren, want later verdedigt hij het opheffen der kloosters, doch wil voorshands nog wat modderen ten einde toch geen heelen maatregel aan te raden(*). ‘Frisch mitten durchgehauen, das ist besser’ is, geloof ik, hierbij van toepassing.

Eene regeering, die aldus handelend optreedt, heeft Nederland niet, en wie zal aan den Nederlandschen Staat moed en kracht geven om zich tot den strijd met het Ultramontanisme aan te gorden? Of moet daartoe op buitenlandsche hulp gewacht worden? In zijne domheid - want dom is Rome blijkens zijn innemen van eene onhoudbare stelling, al geschiedt dit ook nog zoo geniaal - geeft het Ultramontanisme hieraan welligt zelf eenmaal den eersten stoot. Of zal er binnen korten tijd misschien in Nederland eene nationale partij ontstaan, die gevoelt dat de Hollanders ook van Duitschen bloede zijn, dat hun oostelijke naburen, met wie ze één van stam, taal en aanleg zijn, met wie ze van oudsher dezelfde geschiedenis hebben, wier sagen ook de hunne zijn(†), wier goden ook

(*) Zulk een halve maatregel is 't ook, wanneer men wel schoolplicht wil invoeren, maar slechts tot het 13de jaar. In Duitschland is men van plan na het 14de jaar verplicht bezoek van avondscholen in te voeren.

(†) Zonderling, dat *Het Handelsblad* vóór eenige weken naar aanleiding van Jordans lezingen over het Nevelingenlied en Zegevrijt van Nederland (zooals het midden-nederlandsche brokstuk heeft), schrijven durfde: ‘Voor ons Nederlanders hebben deze voordrachten slechts zijdelingsch belang. We zouden kannen zeggen: ‘wat gaat ons Siegfried aan?’ Als hadden ook niet Nederlanders in het Teutoburgerwoud onder Herman medegestreden, als ware de groote Zwijger geen Duitscher geweest, als hadden de Brandenburgers en Oranje-Nassauers

eenmaal de hunne waren, hun natuurlijke bondgenooten zijn en hun voorbeeld in zaken van Staat en bestuur. Zulk eene partij zoude, boven de partijen staande, aan ieder harer ontleenen kunnen wat den lande nuttig is en eene krachtige regeering, die waarlijk regeerde, het handelen in haren geest mogelijk maken kunnen. Dit wensch ik van ganscher harte: moge iedere poging, die daartoe gedaan wordt, ook bij niet slagen, door meerdere worden gevolgd, tot ze in 't laatst tot een goed einde geleiden!

Ede, 10. 12. '75.

VAN DEN HELM.

Brievenbus.

I.
Internationale beleefdheid.

Waarde Heer Redacteur!

Ik ontvang daar van u een boekje getiteld: *Grandeur ou décadence future de la nation Française. Paris*, *Auguste Ghio*, *libraire-éditeur*, *Palais-Royal*, 28, *Galerie d'Orléans*, met de vraag: ‘Wat kan wel de bedoeling geweest zijn van den uitgever met de toezending van dit werkje, en nog wel in dubbelen getale, aan de Redactie van *De Tijdspiegel?*’ Hoe gij er toe komt *mij* deze vraag te doen is mij een raadsel. Waar uwe scherpzinnigheid te kort schiet, zal mijne kortzichtigheid zeker niet veel licht aanbrengen. Daarenboven weet gij, dat ik, ofschoon met allerlei kwakzalverijen en zwendelarijen nog al bekend, van het boekhandelaars- en uitgeversvak volstrekt geen verstand heb. Toch komt het mij zoo moeielijk niet voor uwe vraag te beantwoorden, en verbaas ik mij zelfs dat gij er mede verlegen zijt. Misschien verkeer ik wel in dezelfde dwaling als die gemeente, waaraan de dominé na het aflezen van zijn tekst zei: Toehoorders, die tekst schijnt u klaar en licht te verstaan, maar als ik hem zal hebben uitgelegd, zult gij zien hoe duister hij is. Hoe het zij, ik waag het er op mijn meening te zeggen, op het gevaar af, waaraan zich zoo menig Kamerlid blootstelt, van iets van ‘schoenmakers’ en ‘leesten’ te moeten hooren.

Naar het mij voorkomt, heeft de heer Ghio, Palais-Royal, 28, Galerie d'Orléans, met de toezending van dit vlugschrift niet anders bedoeld dan van u te verkrijgen een aankondiging in *De Tijdspiegel*, natuurlijk met een brommende lofspraak, om die, met de loffelijke getuigenis van tal van andere binnen- en buitenlandsche tijdschriften, te voegen bij de opsomming zijner *publications nouvelles*, *étrennes de* 1876, die zeker eerlang in zijne *vitrine*, Galerie d'Orléans, moet prijken. Welnu, dat is dunkt mij, een onschuldig genoegen, dat wij den man licht kunnen gunnen. Ik zelf wil hem daar wel in behulpzaam zijn. Laat mij maar doen, of ik *De Tijdspiegel* ware, evenals Kuyper als hij van de anti-revolutionaire partij spreekt. Ik ga dus het oordeel van dit alom beroemd orgaan uitspreken, zooals de uitgever het begeert en stellig

> niet steeds de handen ineengelegd ter verdediging van dezelfde rechten, ter bereiking van hetzelfde doel, voor vrijheid in ieder opzicht, gelijk de Vertegenwoordiger des Keizers bij 't feest op den Dillenburg opmerkte. Waarlijk, 't *Handelsblad* toonde hierdoor kennis te hebben noch van de letterkunde der middeneeuwen, noch van de ware nationaliteit der Nederlanders.

verwacht. Voor het gemak van den heer Ghio heb ik het door een ‘Maitre de Français’ in het Fransch

laten vertalen. Hij behoeft het dan slechts uit te knippen, en op zijn prospectus te plakken. Daartoe verzoek ik u het met een eenigszins grootere letter te laten drukken, opdat het den *flaneurs* in de *galerie vitrée* dadelijk in het oog valle.

> La France a enfin trouvé son Messie. Le chaos se débrouille. Un rayon de lumière perce par les sombres nuages qui ont si longtemps pesé sur ce malheureux pays, victime de la plus infâme trahison et de la plus atroce barbarie. Un ouvrage vient de paraître, qui aura un immense retentissement. *Grandeur ou décadence future de la nation Française.* Ce titre promet, mais l'auteur a su tenir sa promesse. Heureuse la France si elle l'écoute! Heureuses les nations qui attentives à cette voix prophétique viendront se ranger sous la bannière victorieuse de cette France, que Dieu protège, et qui reprendra bientôt le rang qui lui appartient. Nous recommandons la lecture de ce livre à tous nos compatriotes, spécialement aux habitants de Meerenberg, Zutfen et autres pépinières de nos hommes politiques.

Als de uitgever dat oordeel overneemt, zal hij het waarschijnlijk op deze of dergelijke wijze inleiden: '*Ce livre est un événement. Il se répand par milliers et millions d'exemplaires. On se l'arrache partout*, *non seulement en France*, *mais dans le monde entier. Les journaux étrangers n'en tarissent point. Les Iroquois*, *les Cochinchinois*, *les Samoïèdes*, *les Hollandais même en raffolent. Oui*, *même les Hollandais. Car ce petit peuple*, *jadis perdu dans les brumes du Nord*, *depuis qu'il s'est régénéré au contact de la France après son annexion à l'Empire, a aussi sa littérature à lui et même ses organes. On remarque surtout un périodique nommé* "*Tidspeigel*" (crachoir du temps), *rédigé à ce qu'on dit*, *par* l'Empereur *en personne*, *avec la collaboration de célébrités de tous les âges*, *comme du fameux Jean* OLY *(bâtard*, *dit-on*, *de l'abbé Olivet*, *de grasse mémoire)*, *de* l'Archi-Amiral *(apparemment* Ruyter *ou* van Tromp), *de Guillaume* le Normand *(ou le conquérant)? et autres. Eh bien! voici comment ce* "Tidspeigel" *s'exprime*, *en termes aussi élégants que vrais*, *sur l'ouvrage, dont nous nous honorons d'être les éditeurs. Nous citons textuellement....*' En dan volgen de woorden, die wij hem gemachtigd hebben uit te knippen en op zijn prospectus te plakken.

Hiermede meen ik afgerekend te hebben met den Franschen uitgever, en ik acht dat hij mij wel eenigen dank schuldig is, ook daarvoor dat ik het volgende in onze moedertaal laat staan, zonder mijn 'maître de Francais' verder lastig te vallen. Ik vlei mij toch, en geloof het wel als zeker te kunnen stellen, dat de heer Ghio, 28, Palais Royal, ons Bargoensch niet verstaat en ook in de Galerie d'Orléans niet licht iemand zal vinden, die het in de taal der élégante wereld kan overzetten. Gij vraagt mij nog, waarde Redacteur! of inderdaad dit boekske ook voor onze landgenooten eenige aanbeveling verdient. En ofschoon ik mij ook al weder over *deze* vraag verwonder, aarzel ik niet te antwoorden: Ronduit gezegd, neen! Het is een politieke brochure, zooals er bij honderden uitkomen in Frankrijk, vol utopieën en gewaagde stellingen, voornamelijk geschreven in het belang der 'salariés', waaronder de auteur verstaat: de werklieden in zake van handel en nijverheid, mannelijke en vrouwelijke, en de boeren-arbeiders en arbeidsters, dus, zegt hij, zoowat de helft der natie. Natuurlijk zijn deze onderdrukt en moeten tot hun recht komen. De middelen daartoe zijn echter andere dan vroeger. Voorheen was het algemeen stemrecht het panacee. Nu daarente-

gen moet het afgeschaft worden. Alle macht moet berusten bij een president, die toch altijd afzetbaar moet zijn. Godsdienst is een zielsziekte, dus van priesters kan er geen sprake meer zijn. Eéne moraal voor allen: 'Wat gij wilt dat anderen u doen, doe hun ook alzoo'. (Heel mooi, maar op welke basis rust dit)? enz. enz. Willen uw lezers er nog iets meer van weten? Het boekske is verdeeld in drie hoofdstukken: *Weten de Franschen wat zij willen? - De invloed der vorige eeuw* - en *Heden en morgen*, benevens tien meer of min uitvoerige noten, over *decentralisatie,* over *wijsbegeerte en godsdienst*, over *vaderlandsliefde*, over *algemeen stemrecht* en *rechtstreeksche verkiezingen,* over *lijdelijken wederstand*, tegen de wet namelijk, over *plicht*, over *onderwijs*, over *de vrouw*, over *het Keizerrijk*, enz., in één woord al wat men zoo weleens in de *Rappel* of de *République Française*, of misschien ook wel in sommige Hollandsche blaadjes die ik niet ken, lezen kan.

Dus, mijn waarde, brave Hollander! Houd uw anderhalve frank, dat is de prijs van het boekske, maar in den zak. Of hebt gij geld te veel, en wilt gij het volstrekt uitgeven voor prullerijen, vraag dan nog liever aan den uitgever der *Arnhemsche courant* dat hij u afdrukken levere van de artikelen van Mata Hari, of koop een entrée-billet voor een lezing van Dr. van Vloten, over Vondel; dan hebt gij zeker niet veel bijzonders, maar wellicht toch nog *iets* meer, dan wat u hier wordt aangeboden.

Uit licht verklaarbare bescheidenheid kan ik onder dezen brief mijn naam niet voluit schrijven. Den scherpzinnigen lezer, en ik verwacht geen andere, zal het bij eenig nadenken wel blijken, wie bedoeld wordt. Voor de ontcijfering van dezen rebus behoef ik dus geen banketletters of *villa Urkiana* uit te loven.

21 Dec. 1875.

Uw Dienstw. Dienaar,

J-N O-Y.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Middeleeuwsch ongeloof.

Mijn laatste artikel in dit tijdschrift was aan de middeleeuwsche Mystiek gewijd. Ik wensch thans daarop een tegenhanger te leveren, waartoe mij de gelegenheid geboden wordt door een nieuw werk van Hermann Reuter, in den loop van 1875 bij Hertz te Berlijn verschenen en dat getiteld is: *Geschichte der religiösen Aufklärung im Mittelalter* (*Erster Band*). De uitkomsten van onderzoek, in dit geschrift van den reeds zoo gunstig bekenden geschiedvorscher nedergelegd, wensch ik hier op dezelfde wijze samen te vatten als ik het vroeger ten aanzien van Pregers navorschingen beproefde. Te grooter prijs stel ik daarop, naarmate het vooroordeel nog meer verbreid is, volgens 't welk de middeleeuwen louter een tijdperk van geloof zouden zijn geweest. Neemt men de weinige vrijheid in aanmerking die toen heerschte, dan mag men veeleer zeggen: hoe diep moet het ongeloof ten opzichte van het kerkelijk leerstelsel toen reeds wortel hebben geschoten, wanneer, in weerwil van alles wat destijds den mond snoerde, nogtans zoovele blijken daarvan voorhanden zijn. Op die blijken is in den laatsten tijd meer dan vroeger de aandacht gevestigd. Zoo werd er, gelijk men weet, zelfs reeds een geschiedenis van het Europeesche rationalisme geschreven, die veel verder reikt dan den oorsprong van de richting, welke onder dezen naam in de theologische wereld bekend is. Wij zullen thans een nieuwe bladzijde uit die geschiedenis opslaan.

I.

Indien eenig vorst in de geschiedenis zijn bijnaam met recht draagt, zoo is het Karel de Groote. Hij was een groot vorst, een groot regent en staatsman. Staatsman in de hoogste beteekenis van het woord noemen wij hem, die, door middel van wetten of van de politiek in het algemeen, op het leven van een of meer volkeren zijn stempel af-

drukt. Karel de Groote heeft dat gedaan. Een kristelijk-theokratische monarchie was zijn ideaal, dat hij langs al de wegen die tot zijne beschikking stonden heeft trachten te verwezenlijken.

Wat Bonifacius voor Duitschland en voor de Frankische Kerk verricht had, bleef de grondslag zijner wetgeving. Het Katholieke Kristendom zou en moest de godsdienst zijn van al zijne onderdanen, het worden bij de Saksers die hij met het zwaard overwon. Uit dit opdringen van een bepaald geloof, dus van een geheelen kring van voorstellingen, moet veel in de verstandelijke en zedelijke beschaving der middeleeuwen verklaard worden. Het was een opdringen, een opleggen, ja, zoo het woord niet te onedel is, een opplakken. Van den beroemden zendeling zelf gelijk uit andere niet minder betrouwbare oorkonden weten wij(*), dat alles zeer oppervlakkig toeging, zoowel de bekeering tot het Katholieke Kristendom in Thuringen, Hessen, Beieren, als de reorganisatie der Kerk in Neustrië en Austrasië. Het Heidensche en het Kristelijke bleven naast elkander bestaan. Voortdurend moeten er verbodsbepalingen worden gemaakt tegen het volgen van Heidensche gebruiken, bepalingen, die, gelijk van zelf spreekt, dikwerf den trek naar het verbodene moesten wekken. Al werden die gebruiken nagelaten, de voorstellingen en gezindheden, welke ze hadden doen ontstaan, waren daarmede niet uitgeroeid uit hoofden en harten. Vaak werd zelfs in het nieuwe geloof een plaats daaraan ingeruimd. De Kerk nam niet zelden onder een anderen naam weder op wat zij onder den Heidenschen naam veroordeeld had. Het godsdienstig-zedelijke element van het Katholicisme huwde zich aan het magische en fantastische der Heidensche levens- en wereldbeschouwing, of bleek somtijds reeds in zijn wezen daarmee verwant te zijn. Engelen en duivelen, heiligen en demonen, in één woord: een dichtbevolkte geestenwereld, gelijk wij haar in onze eeuw zelfs nog bij een Bilderdijk wedervinden(†), werd de atmosfeer waarin deze aarde geacht werd te zweven, en met dezen droom het geloof aan een onmiddellijk werkende, goddelijke voorzienigheid, zoo goed als het gaan wilde, verbonden. Voor een deel waren dit evenwel slechts koncessiën, die het bereiken van het groote doel, het Roomsch-Katholiek maken der Europeesche volken, juist moesten bevorderen. Want daarop bleef het oog van Karel gericht. Gelijk de oude Romeinsche Keizers de hoogste pontifikale macht hadden bezeten, zoo beschouwde Karel zich als de gezalfde des Heeren, in de gehoorzaamheid aan wiens gezag de volken het pad zouden vinden, dat zij tot de grootste verheerlijking van God konden bewandelen. In die gehoorzaamheid toch bezaten zij den maatstaf van geheel hun godsdienstig-zedelijk handelen. Ook de Staatsburgerlijke plichten verkregen op die wijs een religieuse wijding. Elk vergrijp werd van nu aan een zonde tegen God; de Eu-

(*) Men kan verg. m. *Gesch. v.h. Kathol.* Dl. IV, bl. 36, 37.

(†) Men kan verg. m. *Studiën over Bilderdijk* in het Tijdschrift *Nederland*, Aflev. 11, 1875.

ropeesche menschheid zou één kerkelijk-staatkundig geheel vormen, waarvan de priesterlijke Keizer het hoofd was.

Het was een grootsch plan tot verkerkelijking van Europa en tot bevordering van de beschaving, die daardoor te verkrijgen was. Zoo iemand, dan mocht Karel de Groote er de man toe heeten. Hij wist wat hij wilde, hij stond voor niets; hij achtte geene kleinigheid het leven van zijne onderhoorigen zijner aandacht onwaardig; prediking, onderwijs en zweepslag, alles kwam te pas en werd gebruikt; leven en beweging wekte hij allerwege; in verwonderlijk korten tijd verkreeg alles een nieuw aanzien. Het was een kristelijk schrikbewind, ter grondige uitroeiing van het oppergezag der Germaansch-heidensche, ter vestiging van de Roomsch-Katholieke beschaving.

Wat zoo doende bereikt worden kon, werd bereikt; maar welk een wonderlijk amalgama moest er niet uit geboren worden; hoe veel gisting van tijdelijk vereenigde, inderdaad onderling tegenstrijdige bestanddeelen moest er niet uit ontstaan! Voor het uiterlijk was Europa kerkelijk geloovig gemaakt, maar wat, zoo het gezag, dat dit bewerkt had, verzwakte of zoo nieuwe invloeden opkwamen?

Dit Katholiek maken van Europa, gelijk het onder Karel den Groote geschiedde, was ongetwijfeld een schrede voorwaarts op den weg der verlichting, in zoover het nieuwe bijgeloof zich veel toegankelijker betoonde dan het oude voor de lessen der wetenschap, en veel meer nuchterheid aan den dag legde. Met al zijn kerkelijken zin, zijne theokratische pretensiën en zijn idealistischen hervormingsijver, was Karel de Groote niettemin, met zijne tijdgenooten vergeleken, een rationalist, dat is: een man die naar eindige, en niet naar bovennatuurlijke oorzaken vraagt bij het verklaren der verschijnselen zoowel als bij het regelen zijner daden. Zijne veldtochten werden niet begonnen of gestaakt naar voorteekenen, maar op redelijke gronden. Teekenen erkende hij als teekenen van Gods tegenwoordigheid, niet als voorwerpen van bijgeloovige uitlegging. Toen in 810 tot tweemalen toe een zonsverduistering had plaats gegrepen, verlangde Karel een rapport daarover van den Schot Dungal, zelf onzeker of hij met iets natuurlijks of met een wonder te doen had. Meer dan eens moest Alcuïnus, zijn minister van onderwijs, in zake van wiskunstige en fysische aardrijkskunde streng methodische antwoorden geven, en hij stoorde er zich niet aan, of dit vrome gemoederen kwetste. Toovenarij en waarzeggerij verwierp hij met den meesten nadruk. De leidslieden der gemeente moesten het bijgeloof ten aanzien van voorteekenen tegengaan. Naar het voorbeeld van het oude Testament werden toovenaars en waarzeggers met den dood bedreigd. Het Capitulare van 789 verbood het doopen van klokken, bezweringen tegen den hagel, het gebruik van psalmboek en Evangelie als orakelen; dat van 785 had reeds de doodstraf gezet op het verbranden van vrouwen onder het voorwendsel dat zij heksen waren. Het was, gelijk men ziet, wat de Duitschers thans

zouden noemen een ‘Culturkampf’. Het Katholieke Kristendom treedt onder Karel op als ongeloof, zoodra men het met 't heidensch bijgeloof vergelijkt. De Germaansch-heidensche bevolking van dien tijd moet in Karel's staatkundige maatregelen even zoo vele pogingen hebben gezien tot onderdrukking, tot vernietiging van het geloof; en anderen, die noch van het Heidendom, noch van het Katholicisme wilden weten, begroetten die maatregelen wellicht als verlossing uit elk geloof. Karel's politiek moet dus aan de eene zijde eene reaktie van heidensch bijgeloof, aan de andere zijde een verzwakking van het kristelijk element in de maatschappij zijner dagen ten gevolge hebben gehad. Hieruit ontstond dan weder een spanning, die mede opgenomen moet worden onder de faktoren, welke het karakter der middeleeuwen bepalen.

De Karolingische boeken (libri Carolini) tegen het eind der achtste eeuw, misschien wel door Alcuïnus geschreven, geven ons een denkbeeld van den staat der geesten aan Karel's hof(*). Zij werden onder zijn oog vervaardigd en kiezen partij in den strijd, die destijds in de Oostersche Kerk over den dienst der beelden was ontbrand. Beelden, heet het in die boeken, mogen in de Kerk en elders prijken, als sieraad en ook ter herinnering aan personen en gebeurtenissen, maar men mag beelden op geenerlei wijs vereeren. Ongerijmd is het licht en wierook voor beelden te verkwisten die het licht niet zien, den wierook niet ruiken kunnen; niet minder ongerijmd, fraaie beelden op onreine plaatsen, als wegen, enz. te stellen, of, den regel van het Suum cuique (elk het zijne) vergetende, een schoon en een leelijk beeld dezelfde hulde te brengen. Dit is de kern van de polemiek der genoemde boeken, die zij door exegese en kritiek pogen te bekrachtigen. Hunne kritiek gaat reeds zoover van het verhaal omtrent het portret van Jezus, dat Abgarus van hem ten geschenke zou ontvangen hebben, in twijfel te trekken. Eigenaardig is het nu te zien, hoe, ter rechtvaardiging van het *vier*tal boeken, de taal van zooveel gezond verstand en kritiek zich met de opmerking verbindt: vier is een heilig getal, er zijn vier elementen, vier rivieren in het Paradijs. Maar zoo gaat het hier voortdurend: gelooven en het verstand gebruiken, devotie en kritiek. Anderen stellen zich met de Karolingische polemiek niet te vreden. De bekende Claudius van Turijn predikt niets minder dan beeldstormerij, en beweert, dat, moeten kruisen vereerd worden, omdat Jezus aan een kruis gestorven is, ook ezels vereering kunnen eischen, omdat Jezus op een ezel gereden heeft. Het gebruik van relieken, het doen van bedevaarten wordt evenzoo rationalistisch door hem bestreden; waarbij men niet vergete, dat Claudius een bisschop was en nooit officiëel tot een ketter werd verklaard. Zijn rationalisme eerbiedigde evenwel onvoorwaardelijk het gezag van den bijbel, zoodat hij het ongeloof bevorderde niet ten aanzien van het

(*) Men kan verg. m. *Gesch. v.h. Kath.* III, 219 vgg.

Kristendom in het algemeen, maar van het populaire Katholieke Kristendom. Even geloovig, maar ook even kritisch tegenover het populaire bijgeloof is Agobard van Lyon, de helderste kop der negende eeuw. Hij denkt er niet aan van de Katholieke rechtzinnigheid zelfs het minste te laten vallen, maar naast deze vasthoudendheid staat weder een moedige aanval op het geloof aan de zoogenaamde Godsoordeelen, tegen welker betrouwbaarheid hij juist ook aanvoert, dat de kristelijke Openbaring geenerlei licht daarover verspreidt. Die openbaring zelve vatte hij echter in hare onfeilbaarheid niet met dezelfde bijgeloovige overdrijving op, waaraan, bijvoorbeeld, zijn tijdgenoot Fredegisius van Tours zich schuldig maakte. Hij wist te onderscheiden tusschen haren eeuwigen inhoud en haren tijdelijken of geschiedkundigen vorm.

Nog vrijer zijn de denkbeelden van Gottschalk(*) omtrent het eigenlijk karakter van het gezag der goddelijke Openbaring. Men weet, dat hij reeds in de negende eeuw de vertegenwoordiger was van de leer, die later met den naam van Kalvijn vereenzelvigd werd. Ook hij predikte een dubbele uitverkiezing, ter zaligheid en ten verderve. Hij was de man der scherpe dialektiek. Niets in de Kerk rust, volgens hem, alleen op gezag; zelfs Augustinus, om wiens ware leer het bij deze strijdvraag over de predestinatie te doen was, mag op persoonlijke autoriteit geene aanspraak maken. Hij heeft slechts gezag in zoover als hij verkondigd heeft wat de waarheid zelve, wat Kristus verkondigd had. Niemand, geen Apostel, geen Kerkvader, vermag iets tegen haar, voor haar moet elk getuigenis geven zelfs tegenover de machthebbenden. Scheidt hij zich zoo van de Katholieke bewijsvoering af, hij doet dit niet uit laakbaar zelfvertrouwen, in den gewonen zin des woords, maar omdat hij zich als een uitverkorene Gods van zijne reformatorisch-profetische taak bewust is. Op grond daarvan stelt hij zijn leerstuk van de eeuwige verwerping tegenover het gevoelen van de meerderheid der hooge geestelijken van de West-Frankische Kerk. Hij zou wel een samenkomst, een konvent, begeerd hebben ter bespreking der vraag, maar geen koncilie, dat met gezag haar beslist. Wie niet met hem beraadslagen wil, dien beschouwt hij reeds als een tegenstander van de waarheid, en waarheid is natuurlijk de uitkomst, waartoe zijne dialektiek hem heeft geleid; eene dialektiek, die vooral ten doel had na te gaan, wat het kenmerk van elk juist Godsbegrip, namelijk Gods onveranderlijkheid, verlangde.

Men begrijpt licht, hoe dit een en ander de gemoederen moest schokken; vooral wanneer men bedenkt, dat Gottschalk hetgeen hij voordroeg, de dubbele uitverkiezing, voor de ware leer van Augustinus uitgaf. Zoo hij daarin recht had, bleek het toch, dat men sedert lang opgehouden had die leer te verstaan. En wat werd er dan van de kerkelijke traditie! Hier was meer in het spel dan een enkel dogma: niets

(*) *Gesch. v.h. Kath.* III, 231 vgg.

minder dan de zekerheid, door Openbaring en Overlevering geboden; de grondslag dus van de eeuwige zaligheid der geloovigen. Door de verwikkelingen der staatkunde werden deze vragen gesmoord, waarbij aan de éene zijde het indifferentisme baat vond, aan de andere dat bijgeloof, dat bij het algemeene dalen van het peil der beschaving des te weliger tierde onder het volk.

Het dalen van dat peil begon eerst na Karel den Kale, onder wiens schepter, bij alle erkenning van de onfeilbaarheid van het Katholieke dogma, nog betrekkelijke vrijheid van denken en veel lust tot onderzoek heerschte. De groote denker der negende eeuw, voorlooper om zoo te spreken van Spinoza, Johannes Scotus Erigena, bekleedde een eerste plaats aan zijn hof, zonder de vertegenwoordiger te zijn van eenig kerkelijk of wereldlijk ambt; een priester der wetenschap, die, in onderscheiding van de theologie, voor het eerst de filosofie als de eigenlijke wetenschap beschouwde. Onmiddellijk kon hij de verlichting niet bevorderen, daar hij zijne wijsbegeerte gaarne voor een esoterische leer hield, hetgeen hij te eerder doen kon, naarmate hij met Augustinus van de volstrekte eenheid overtuigd was, aanwezig tusschen hetgeen de Rede en het kerkelijk gezag verkondigde. Jammer slechts, dat hij noch van deze eenheid rekenschap trachtte, noch hetzij van het gezag, hetzij van de Rede een nauwkeurige bepaling in staat was te geven. Inderdaad werd met zijne stelling het oppergezag van de Rede gepredikt. Kronologisch komt in zijn oog de autoriteit het eerst, maar de eerste uit haren aard is de Rede. De ware autoriteit steunt naar zijn oordeel op de Rede; niet omgekeerd. Elke autoriteit, die niet door de rede kan worden bewezen, is voor hem vruchteloos, terwijl omgekeerd de ware Rede het buiten de instemming der autoriteit uitnemend stellen kan. De ware autoriteit erkent Erigena in de waarheid, welke door de kracht van de Rede ontdekt, en ten bate der nakomelingschap door de Kerkvaders overgeleverd is. Wat kan men in de negende eeuw meer verlangen? Maar tevens ziet men hier de macht van opvoeding en gewoonte. Zij was bij Erigena zóo groot, dat zij hem de Katholieke leer als met de Rede één deed voorkomen. Had hij die Rede gebruikt om het onredelijke dier leer in te zien, dan eerst ware hij voor het moeilijk alternatief geplaatst geweest: wat opgeofferd, wat behouden moest worden? Maar men kan hem niet euvel duiden, dat hij dezelfde vergissing maakte, waarin heden ten dage nog zoovelen vervallen, die voor de inspraak der natuur houden wat eene positieve leer is. De vergissing kon toen minder schaden dan thans. Het was reeds veel, en moest ten slotte aan de ontwikkeling van den menschelijken geest bevorderlijk zijn, dat het positieve, geloofsleer en zedewet, met het zedelijke en natuurlijke vereenzelvigd werd. Juist door de poging om deze gewaagde stelling te bewijzen, moest de geest langzamerhand hare onbewijsbaarheid leeren inzien.

Erigena kon dit nog niet blijken; en het was inderdaad zijn esote-

risme, dat het hem onmogelijk maakte. Hij nam de geopenbaarde waarheid niet voor hetgeen zij was, maar als een voertuig van bovenzinnelijke denkbeelden, die voor den gewonen geloovige te hoog gaan; voor een allegorie, waarvan de denker de oplossing; voor een symbool, waarvan hij den zin moet vinden. De Openbaringsfeiten, als de opstanding en de hemelvaart van Jezus, hebben voor hem als feiten geene wezenlijke waarde. De laatstvermelde gebeurtenis schijnt hij zelfs niet zuiver als geschiedenis op te vatten, evenmin als, in de toekomst, het wederverschijnen van Jezus op de wolken. Evenals zijn esoterisme kwam hem zijn gebrek aan klaarheid te stade, aan den ernstigen wil om zelf te weten wat men al en niet bedoelt. In het schemerlicht der spekulatieve wijsbegeerte, in later, ook in onzen tijd velen nog zoo dierbaar, heeft ook hij gewandeld; geen wonder dat hij, met al den rijkdom en de diepte zijner denkbeelden, tot ware verlichting weinig bijgedragen heeft.

II.

Voor hetgeen hij had kunnen doen, was de tijd, die onmiddellijk op hem volgde, niet eens ontvankelijk. De tiende eeuw is, gelijk men weet, de duisterste der middeleeuwen. Het Kristendom zinkt in Frankrijk tot den rang van grof bijgeloof; waarschijnlijk stond er een lichtzinnig ongeloof naast. Vooral te Rome heerscht stikdonkere nacht en is onkunde, zedeloosheid, ja paganisme bijna de roem der geestelijkheid(*). De diep ongelukkige politieke toestand van het Italië dier dagen werkte natuurlijk mede. Een der Pausen van de tiende eeuw stond als een heiden bekend, ja, als schuldig aan tegennatuurlijken wellust. In deze eeuw valt het tijdvak, dat later Protestantsche polemiek niet ten onrechte Pornokratie of Lichtekooien-regeering heeft genoemd.

Toch was die eeuw nog niet voorbij, toen in datzelfde Rome weer de fakkel der verlichting scheen ontstoken te zullen worden, niet slechts voor Italië, maar ook voor Frankrijk en Duitschland. Die haar omhoog hief, deed het niet in naam der theologie, maar der wereldlijke wetenschap. Niettemin werd juist hij later tot Paus gekozen. Wij bedoelen natuurlijk niemand anders dan Gerbert. Onhistorisch zijn waarschijnlijk de berichten omtrent de opleiding, die hij van de Arabieren zou ontvangen hebben, maar daardoor wordt zijn optreden des te raadselachtiger. Hij moet een groote oorspronkelijkheid bezeten hebben. Hij had een aristokratische natuur, die er niet aan dacht, in de menigte eenige halfbegrepen frasen te werpen, maar, om zoo te spreken, een uitgelezene gemeente wilde vormen door middel van de wetenschap. De wetten der natuur en der taal, de wetten van een redelijk denken te doen begrijpen, dat was zijn doel, waarbij hij

(*) Men kan verg. m. *Gesch. v.h. Kath.* III bl. 368 vlgg.

zich zooveel mogelijk aansloot aan hetgeen de klassieke oudheid reeds veroverd had. Onvermoeid was hij bezig met het verzamelen van de handschriften der klassieken, met brief op brief te schrijven om tot den hoogsten prijs een exemplaar van Cesar of Suëtonius, van Manilius of Victorinus machtig te worden. Persoonlijk ware hem niets liever geweest dan ongestoord zich aan zijne studiën te kunnen overgeven. Maar daartoe deelde hij te gaarne van zijn kennis mede. De school te Reims werd onder zijne leiding de instelling, die door methodisch onderricht een kweekplaats van geestelijke ontwikkeling moest zijn. Grammatika, logika, dialektiek, rhetorika, wis- en sterrekunde werden hier, ja als onderscheidene vakken, maar tevens als deelen van een groot geheel beschouwd, waarvan zelfs de theologie niet afgescheiden werd, en waarvan de kennis langs rationeelen weg veroverd kon worden. Alles moest juist daartoe leiden, het vertrouwen in de zekerheid van het natuurlijke weten te versterken, de overtuiging te wekken, dat de waarheid vatbaar was om door den mensch gekend te worden.

Zoozeer wij ons met blijdschap dit een en ander herinneren, zoo weinig mag vergeten worden, dat al dit liberalisme het Katholieke dogma, het mysterie onaangetast liet, of liever: er nooit onmiddellijk tegen gekant werd. Maar middellijk moet toch zooveel vrij onderzoek, ja Gerbert's geheele opvatting van de wetenschap, de geesten afgetrokken hebben van het positieve kerkelijke geloof. De achting, aan het natuurlijke bewezen, moest de achting voor het bovennatuurlijke onwillekeurig ondermijnen. Zijne onafhankelijke en heldere wijsgeerige beginselen moesten eene werking uitoefenen, die niet geheel vernietigd kon worden door Gerbert's rechtzinnigheid op het stuk van het ongerijmde dogma der transsubstantiatie, te minder, daar hij, volstrekt niet uitsluitend man van het studeervertrek, vol belangstelling voor de nooden der wereld waarin hij leefde, in zijn handelen van geen bovennatuurlijke hulp iets scheen te verwachten. Hij beschouwde metterdaad de wereld als een werkplaats waar alles volkomen natuurlijk toegaat. Het is zeker een zonderling spel der geschiedenis, dat juist zulk een man, zulk een Apostel der verlichting, paus, dat is: geroepen moest worden tot een ambt, 't welk met de waarheid der bovennatuurlijke wereldbeschouwing staat of valt.

De regeering van Keizer Otto III scheen de dubbele richting, de wetenschappelijke en de supranatureele, die Gerbert vertegenwoordigde, tot de macht te willen maken, die het geheele tijdvak beheerschen moest. Het antieke en het kristelijke, verlichting en askese moesten harmonisch vereenigd worden. Die harmonie en zelfs haar schoone droom heeft, gelijk men weet, niet lang geduurd. Het kwam juist tot grooter disharmonie, waartoe de haat der Italianen tegen de Duitschers evenzeer het zijne bijdroeg. Eerst tegen het midden der elfde eeuw zien wij in Italië en in Frankrijk een nieuwe renaissance opko-

men, die ook niet weer bestemd was onder te gaan, maar langzamerhand tot den nieuwen tijd voert. Hoe haar ontstaan met Gerbert's werkzaamheid samenhangt, ligt nog in het duister.

De sporen van die werkzaamheid zijn betrekkelijk het duidelijkst in Frankrijk waar te nemen, welk land in filosofie en theologie de opperleiding van nu aan in handen neemt. Koning Robert, de geschiedschrijver Richer, Fulbert zijn Gerbert's leerlingen. De laatstgenoemde stichtte de school van Chartres, een tweede vruchtbare kweekplaats der letteren ook voor het buitenland. Bewonderende toehoorders noemden hem den Sokrates der Franken, hetgeen ons zijne begaafdheid voor het onderwijzen vermoeden doet. Naast de school van Chartres maken wij op die van Tours opmerkzaam, welke onder de leiding van Berengarius stond; maar vooral op die in het klooster Bec in Normandije, waar de beroemde Lanfrank, afkomstig uit Italië, een indruk maakte voor welks beschrijving de meest overdrevene taal destijds nauwelijks toereikend scheen.

Voor ons doel boezemt Berengarius ons de meeste belangstelling in, daar hij zich aan niets minder waagde dan aan het leerstuk dat later het hart der Kerk werd, het leerstuk der transsubstantiatie(*). Hoewel een leerling van Fulbert en zeer met hem ingenomen, was Berengarius een dier geesten, die alleen zichzelven zekerheid kunnen geven. Lust tot onderzoek, behoefte aan kritiek zijn sterker bij hem geweest dan de piëteit jegens een meester, die hem steeds had aanbevolen, de voetstappen der Kerkvaders te drukken, en door geene nieuwigheden ergernis te geven. Wellicht heeft hij gemeend, dat men, om de overlevering te kunnen volgen, beginnen moet met haar nauwkeurig te kennen; dat de schijnbare nieuwigheid dikwerf slechts een terugkeer is tot het oude, 't welk men in zijn waar karakter algemeen miskend had. Hij wist bovendien hoe verdraagzaam Fulbert geoordeeld had over de verschilpunten tusschen de Grieksche en Latijnsche Kerk. Hij kon dus wel meenen in Fulbert's geest te handelen, wanneer hij evenzoo oordeelde over onderling verschillende uitspraken van Kerkvaders. En deze meening kon verder leiden dan hij zelf aanvankelijk gedacht had te gaan. Wellicht dat de eene of andere ontdekking hem duidelijk deed worden, dat hij tot geen resultaat zou komen, wanneer hij niet onderzocht hoe het in het geheel met de traditie stond. Bij dit onderzoek stuitte hij op de leer van het avondmaal. Dit alles is inmiddels bloot onderstelling. Zeker is slechts, dat hij deze leer zelve tot het voorwerp zijner kritiek maakte. Zij was meer en meer populair geworden, en ook vele theologen hingen haar aan. Het was het groote mysterie der Kerk; de plechtigheid die allen betooverde en door hare aanschouwelijkheid, door haar godsdienstig materialisme, allen bevredigde. In den naar zijne zelfstandigheid veranderden ouwel

(*) Over het verband tusschen de kritiek van Berengarius en andere verschijnselen van dien tijd, zie o.a.m. *G. v.h. Kath.* III, 271 vlgg.

bezat men evenzeer naar zijne substantie het lichaam van Kristus. Deze betrekkelijk nog geestelijke voorstelling maakte weldra voor eene grovere opvatting plaats, toen allerlei verhalen in omloop kwamen van bloedige stukken van het lichaam des Heeren, die men wilde aanschouwd hebben. Uit deze verhalen ontstonden legenden, die dan weder als bewijzen werden gebruikt. Het geloof aan het bovennatuurlijke, aan het wonder, ontving toen een krachtigen steun. Maar het was juist dat geloof, waardoor de ergernis en de kritiek gaande werden gemaakt. Zeer kwam hem daarbij te stade èn dat de transsubstantiatie toen nog geen officieële kerkleer was, èn dat Berengarius destijds nog na kon gaan hoe in de negende eeuw die voorstelling was opgekomen. En wat misschien nog het krachtigst op hem gewerkt heeft, was de ervaring, die hij opdeed, toen hij met zijne twijfelingen voor den dag kwam. Den klerikalen hoogmoed, de kerkelijke onverdraagzaamheid leerde hij grondig kennen: een uitstekende school voorzeker om zich het vertrouwen eigen te maken op het goed recht van de kritiek en van het zelfstandig onderzoek.

In de eerste plaats, althans in zijn polemiek, wil dat vrije onderzoek nog zeggen: onderzoek de Schrift, waarbij volgens hem alle slaafsche letterdienst vermeden moet worden, en welker uitspraken men boven die der overlevering heeft te plaatsen, zelfs wanneer deze formeel volkomen betrouwbaar is. Evenmin als het getuigenis der traditie, is Katholiciteit waarborg van waarheid. De geschiedenis, bij het licht der kritiek gelezen, toont ook hem, dat de meerderheid en de dwaling zich veel eerder paren. Eens, zegt hij, hadden de meeste bisschoppen in Noord-Afrika, te Karthago verzameld, zich tegen de geldigheid verklaard van een doop dien ketters hadden bediend, toch heeft de minderheid ten slotte gezegevierd en is haar gevoelen Katholiek geloof geworden. Niet enkel in den tijd van Elia waren het de betrekkelijk weinigen, die hun knie niet hadden gebogen voor Baäl. Het zijn zulke overleggingen, die hem verhinderen voor het gezag van het koncilie van Vercelli terstond te buigen, een koncilie, dat zijn leer veroordeeld had.

Evenwel, stelt hij het gezag der Schrift boven dat der konciliën, zoo is dit eigenlijk slechts een wapen zijner polemiek tegenover hen, die met hem den Bijbel erkenden. Inderdaad neemt hij geen ander gezag aan dan dat der waarheid zelve, en acht hij dat de waarheid door middel van de Rede tot onze kennis komt. Het mag wel opgemerkt worden, hoe wij bij Berengarius van Tours reeds dat kenmerkende van de Fransche geestesrichting vinden, dat wij zes eeuwen later bij Cartesius zoo bijzonder duidelijk aan het licht zien treden. Ook Berengarius acht evidentie de vaste en onbedriegelijke eigenschap der waarheid. Ook in zijn oog moet de waarheid iets zijn, waarvan de noodzakelijkheid zich terstond aan de rede opdringt; waarvan zij dadelijk inziet, dat het tegendeel volstrekt onmogelijk zou zijn. Die

illusie, ook thans door velen nog niet opgegeven, is dus een recht middeleeuwsche inbeelding.

In het voorbijgaan mogen wij ook den vinger houden bij de omstandigheid, dat dezelfde Berengarius, volgens wien de waarheid niet erkend kan worden, tenzij dan op voorwaarde van de redelijkheid van den menschelijken geest in het algemeen, gedurig afgeeft op het algemeen onverstand zijner tijdgenooten en over hunne blindheid gedurig klachten aanheft. Ten slotte zal de erkenbaarheid van het ware uitsluitend moeten afhangen van den geestelijken toestand eener keurbende uit de menschheid. Maar zoo komt men niet veel verder, want naar welken maatstaf zal men beoordeelen wie al dan niet tot die keurbende behoort? Men blijft zich in een cirkel rondbewegen: waar is, wat die keurbende aanneemt; en zij is een keurbende, omdat zij een bepaalde stelling als waar erkent. Berengarius gaf dan ook zijn kriterium niet prijs, maar bemerkte niet hoe hij zich met een abstraktie tevreden stelde. De mensch was rationeel, maar de menschen om hem heen waren nagenoeg allen irrationeel in de hoogste mate. De waarheid is terstond allen evident. Maar de waarheid van Berengarius' transsubstantiatieleer wilde niemand behalve hemzelven evident worden. Wat redelijk is, is noodzakelijk, maar niemand voelde zich genoodzaakt zijne redelijke stelling aan te nemen. Men ziet hoe Berengarius zich bloot gaf, en hoe men, blijvende op dogmatisch terrein en dit niet voor het kritische verlatende, met zijn subjektief rationalisme, dat zich voor objektief uitgeeft, bij Rome altijd moet achterstaan. Het individu kan zich dan eerst met goed gevolg tegenover het gezag eener vermeend onfeilbare waarheid stellen, wanneer hij juist zelf alle aanspraak op het bezit van onfeilbare waarheid prijs geeft. Anders blijft het altijd, gemeenzaam uitgedrukt: een quiproquo. Tegenover de positieve waarheid, door Kerk of Bijbel gepredikt, stelt men dan de eeuwige waarheid, die, zoo het heet, door de Rede gepredikt wordt; tegenover de bewering: wat goddelijk is, is waar, de bewering: wat waar is, is goddelijk; hetwelk òf geen òf slechts dezen zin heeft: wat ik als waarheid erken, is goddelijk, heeft een volstrekt karakter. De Kerk, welker eischen ik buitensporig genoemd heb, zal dan altijd met reden kunnen vragen, of mijne bewering zooveel bescheidener is dan de hare.

Dit een en ander neemt evenwel niet weg, dat ook de illusie, waaraan Berengarius lijdende was, hare goede diensten aan de zaak der verlichting, der emancipatie van het menschelijk denken heeft bewezen. Het dogmatisch rationalisme dat zichzelf onfeilbaar, immers zich in het bezit waant van het vermogen om het goddelijke, om de waarheid te vinden, is historisch gebleken het doorgangspunt te zijn van het autoriteitsgeloof tot de kritische wijsbegeerte.

Men moet zich Berengarius geenszins voorstellen als een kamergeleerde, wien het enkel om de ontdekking en verdediging van betere theoretische beginselen te doen was, en die het nu verder aan elk over-

liet, voor zichzelf te beslissen, in hoever hij ze wilde volgen of niet. Integendeel, hij was een rechte agitator. Over gebrek aan belangstelling had hij zich allerminst te beklagen. De theologische en wijsgeerige strijd, dien hij voerde tegen de transsubstantiatieleer, maakte groot opzien. Vriend en vijand sprak er van. Op verschillende punten der Katholieke wereld, in Frankrijk, in Normandije, in Duitschland, in Italië, zelfs aan het Pauselijk hof, koos men mondeling of schriftelijk partij vóor of tegen hem. Zijn aanhang nam evenredigheden aan, die zijne tegenstanderen deden zeggen, dat hij de menschen omkocht. Hij bleef niet bij zijne school, maar maakte zendingsreizen of liet die maken door zijne agenten. Dan werd de tegenpartij uitgedaagd tot een openlijk dispuut. Bleef hij zelf te huis, dan werd er voor gezorgd, dat men tot hem kwam, dat gedurig de een of ander het nieuwe orakel der verlichting raadpleegde. Soms gaf het orakel zijne uitspraken ook ongevraagd: geheime boden gingen over en weer om briefwisseling aan te knoopen of gemakkelijker te maken. De weinige brieven, die nog over zijn, bewijzen dat Berengarius een partijhoofd was, wien het niet aan menschenkennis ontbrak. Vleierij en hooghartige behandeling wisselen elkander af. Hier wordt een korrespondent geroemd als een ware vriend des lichts, maar de schrijver geeft daarbij des te levendiger zijne bevreemding te kennen, dat deze vriend des lichts, door zijne beschroomdheid om voor zijn gevoelen uit te komen, zich aan het gevaar blootstelt van voor een duisterling gehouden te worden. Aan andere korrespondenten bericht Berengarius zonder omwegen, dat alleen lafheid hen verhindert, voor de waarheid uit te komen. Hij spreekt op zulk een toon van gezag, dat een onfeilbare Paus het hem niet verbeteren zou. De oogen van een rund moet men hebben, volgens hem, niet die van een mensch, om de waarheid zijner kritiek van de transsubstantiatie niet in te zien. Ieder moet haar toegeven, die het hart op de rechte plaats draagt; en wie dit geluk heeft, is dan ook zedelijk verplicht voor de waarheid heldhaftig op te treden tot heil van de menschheid. Berengarius brandt van ongeduld, zijne beschouwing tot Katholieke waarheid te zien worden. Maar zijn esoterisme blijft er niet minder waarachtig om; zijne aristokratisch-verstandelijke verachting voor het plebs, ja, zijne behoefte, in zeker opzicht, om niet den bijval der menigte in te oogsten. Zoo pleegt het inderdaad velen volkverlichters te gaan. Zij zijn ingericht op erkenning en miskenning. Vinden zij een grooten aanhang, dan heet het: Ziet gij wel: de waarheid behoeft zich slechts te vertoonen in al hare eenvoudigheid, en terstond ontsluiten zich voor haar de gemoederen. Vinden zij louter tegenkanting, dan heet het: Hoe zou men ook kunnen verwachten, dat de waarheid, die uit haren aard zoo verheven is, aan de menigte zou kunnen behagen? Zoo is men voor alle gevallen gedekt en behoudt men altijd den besten dunk van zichzelven.

Nog in een ander belangrijk opzicht doet Berengarius zich als een politieken kop kennen; ik bedoel in zijne betrekking tot Rome. Van te voren zou men verwachten, dat deze middeleeuwsche vrijdenker al zijne pijlen tegen den Roomschen Stoel zou hebben gericht, onverschillig welke bepaalde paus dien Stoel bekleedde. Die verwachting wordt niet vervuld. Hij maakt het met de pausen zooals zij het er naar maken. Zoo vaak de curie hem hare ongenade doet gevoelen, behandelt hij haar met de diepste verachting, ontziet hij zelfs niet den persoon van Kristus' stedehouder. Paus Leo IX is een zwakke geest, wien nooit bekend is geweest wat geweten beteekent, die zich zonder voorafgaand onderzoek tot rechter heeft opgeworpen. Juist daarom, zegt Berengarius, is hij in het oog van mijne tegenpartij een heilige vader; apostolisch heet hij zeker, omdat hij het volmaakte tegenbeeld vertegenwoordigt van al wat apostolisch is. Geweld gaat in Rome voor recht; niet hem, Berengarius, neen Kristus zelven heeft men te Vercelli, op de kerkvergadering aldaar, onrecht aangedaan. Paus Nikolaas II komt er voorwaar niet beter af. Ook onder hem is Rome de zetel der feilbaarheid, wel verre van het brandpunt van het licht der onfeilbaarheid te zijn.

Maar geheel anders wordt zijne beoordeeling van datzelfde Rome, als een Alexander II of een Gregorius VII aldaar de pauselijke waardigheid bekleeden. Dan is de apostolische autoriteit op eens hersteld. Door den groet, dien de heilige vader hem verwaardigd heeft, gevoelt hij zich ten hoogste vereerd; 's pausen zegen kan niemand heiliger zijn. De behoefte om de waarheid voor de wereld te bekennen moet thans plaats maken voor den plicht der gehoorzaamheid; ook hij legt den vinger op den mond, nu het Zijner Heiligheid behaagd heeft het stilzwijgen te gebieden. Dan weder, als hij op het koncilie van Rome in het jaar 1079 zich door Gregorius VII bedrogen waant, wordt hij weer op eens van zijne onderdanigheid genezen. Nu is hij weer zichzelf. Het gezag en zijn vijand staan weer tegenover elkander als machten met gelijke rechten... jammer slechts, dat de laatste macht begonnen was met voor de eerste in het stof te kruipen.

Men vindt hier wel eens het hinken op twee gedachten terug, dat ook Luther tegenover den paus gekenmerkt heeft. Wij mogen er ons niet over ergeren, maar moeten hun, die de mannen der toekomst zijn, vergeven, dat zij altijd zulke diepe wortelen hebben geschoten in het verleden. Hoe zal iemand zijne dochter beminnen, die zijne moeder niet heeft liefgehad?

Evenwel, bij Luther was een martelaarsmoed, dien wij bij Berengarius vruchteloos zoeken. De eerste herriep niet; de laatste wel. Hij had een kinderachtige vrees voor den dood. Dezelfde man, die in zijn omgang met anderen altijd den mond vol had van het geweten en zijne eischen, had een voortreffelijk stel van drogredenen uitgevonden, om zijn eigen geweten te paaien.

Een martelaar werd hij dus niet, maar integendeel door zijne lafheid een steun voor diezelfde autoriteit, die hij in beginsel zoo hevig bestreden had. Hetgeen natuurlijk niet zeggen wil, dat geheel zijn optreden onvruchtbaar is gebleven. Zijne kritiek van de transsubstantiatie, nu voortaan aan zoovelen bekend hetzij onmiddellijk door Berengarius' werken, hetzij middellijk door de - bovendien zeer zwakke - apologiën van de wederpartij, die kritiek wilde velen niet meer uit het hoofd. ‘Die neue Wandelungslehre’, schrijft Reuter te recht, ‘ist seitdem ein überaus wirksames Reizmittel der Skepsis geblieben’. De lust tot ontkennen nam toe. De aanvallen op het kerkelijk leerstuk namen in stoutheid toe. In zekere kringen verachtte men het kristelijk geloof omdat het een geloof was; de eenvoudigheid van kerkelijk gezinden werd bespot. Anselmus, later aartsbisschop van Canterbury, maar eerst prior van het klooster van Bec en in deze waardigheid opvolger van Lanfrank, Anselmus spreekt van ongeloovigen, die dit zijn omdat zij in geen enkel opzicht willen gelooven. Volgens hem zijn er ook ‘geloovigen’, die zich zeer verontrusten over de bezwaren, die zij in den laatsten tijd tegen de Katholieke waarheid gehoord hebben. Het was niet meer het een of ander bijzonder punt, dat twijfeling of bedenking deed ontstaan; juist hetgeen men tot hiertoe als den grondslag van al het overige aangemerkt had: de menschwording van God, de noodzakelijkheid der verzoening, juist zulke punten werden voorwerp van kritiek. Men verlangde voor het kerkelijk geloof redelijke gronden, die ook de ongeloovige waardeeren kon. Wat in den boezem der Kerk de geesten tegenover het traditioneele vervulde, komt in den strijd tusschen Anselmus en Roscelinus, of tusschen Anselmus en Gaunilo duidelijk aan het licht. Men wilde kerkelijk geloovig blijven, maar huldigde reeds wijsgeerige beginselen, die voor elk dogma vernietigend waren. In Roscellinus trad die richting op, die een twee en een halve eeuw later tot de volledige breuk tusschen wijsbegeerte en kerkgeloof zou leiden: het Nominalisme.

Daarop kwamen nu de kruistochten; ja, aan de eene zijde, uitingen van een zeer overdreven kerkelijken zin en mystieken ijver, maar die toch, aan de andere zijde, de grondslagen der Kerk hebben doen schudden en aan veler kerkelijk geloof een onherstelbaren schok hebben toegebracht.

Het op reis gaan naar zoo verre streken was reeds een losmaken van de banden der gewoonte, een overschrijden van de grenzen, die met de geboorte aan 's menschen gezichtskring gesteld zijn. Door dit een en ander moest onwillekeurig de kritiek worden opgewekt. Hoevelen trokken buitendien niet mede quasi in de achterhoede van den kerkelijken tocht, maar inderdaad op eigen hand, tuk op avonturen. Van dezen onderscheiden, zien wij nog andere massaas in de twaalfde eeuw door Duitschland en Frankrijk zwerven, met geen ander doel dan om zich te gedragen als menschen, die het juk van elk gezag hadden

afgeschud. Naast de Troubadoers nemen wij de Vaganten waar, ontaarde leden van den klerus, die hunne wereldlijke lusten botvierden. Met verrassende snelheid groeiden kleine groepen tot onafzienbare scharen aan. Voortvluchtige monniken, gehuwde priesters, onderwijzers die iets meer van de wereld zien wilden, sloten zich bij hen aan: een bontkleurige vereeniging, vaak te losbandiger, naarmate de tucht, waaraan zij ontvloden waren, strenger was geweest. Uit klooster of pastorie bevonden zij zich plotseling op den openbaren weg en in de herberg. Bij drinkgelag en spot, oefenden zij daar niettemin eene ernstige censuur op de zeden uit. De uitdrukking is cyniek, de vorm plat, maar des te duidelijker geeft het lied der Vaganten hunne stemming weder. Men bespeurt dat zij verbitterd zijn door de vele karikaturen van den geestelijken stand, dien zij verplicht zijn te aanschouwen. Geen woord is hun te hard om te teekenen en te tuchtigen wat hun uit een zedelijk oogpunt berispelijk voorkomt, maar zonder dat men altijd de verdenking weren kan, dat zij in het geheim een zeker behagen scheppen in hetgeen zij zoo scherp geeselen. Voorzeker, waar het frivole ongeloof van den tijdgenoot geschilderd wordt, vinden wij geen woord dat van de minste instemming of goedkeuring getuigt. Nooit hebben zij het Katholieke dogma openlijk aangevallen of zelfs in twijfel getrokken. Maar even waar is het, dat ook geen woord door hen tot zijne verdediging wordt gezegd.

Komen wij nu in de kloosters terug, dan ontmoeten wij ook veel dat wij anders verwacht hadden. De bekentenissen der kloosterlingen omtrent hunne blijvende aardschgezindheid laten wij aan hare plaats; maar aandacht verdient de soort van studiën, waarmee zij zich bezig houden. In Corvey meer met rechtsgeleerdheid dan met den bijbel. Abt Wibald moest dikwerf straffen om den plicht van geestelijke werkzaamheid in te scherpen. Bij Aartsbisschop Theobald van Canterbury zaten de klerici van den morgen tot den avond over den codex van Justinianus om de juridische scherpzinnigheid te oefenen. Zelfs Thomas Becket moet zich door zijn getrouwen Johann van Salisbury laten vermanen om de kanonieke wetten te laten rusten en liever de psalmen tot het onderwerp van zijne overdenkingen te maken. En Peter van Blois, een door en door filologisch-juridische geest, worstelt te vergeefs om zich en anderen aan de betoovering zijner geliefkoosde studiën te onttrekken. Men bemerkt duidelijk, dat de menschelijke natuur telkens hare rechten heroveren wil op een kunstmatig en onvruchtbaar spiritualisme.

III.

Maar al wat tot hiertoe plaats had gegrepen en in mindering komt van de beweerde Katholiciteit van het Roomsche geloof verbleekt bij hetgeen de tweede helft der twaalfde eeuw in het Zuiden van Frank-

rijk opleverde. Reeds sedert de zesde eeuw had de oude Kerk aldaar nauwlijks nog de numerieke meerderheid. In de graafschappen Albigeois en Toulouse kwam het tot een geheele omkeering der dingen: wat de officieële taal ketterij noemde, heerschte in waarheid als Katholiek volksgeloof; het overgeleverde Katholieke dogma was in de oogen van deze bevolking ketterij. In 1165 gebeurde het, dat belijders van het eene en van het andere geloof, als vertegenwoordigers van twee partijen, die gelijke rechten hadden, met elkander onderhandelden. Ofschoon dit voorbijgaand was, het verschijnsel zelf moest bij velen de volkomene zekerheid van het Katholiek geloof verzwakken, en nog meer moesten in dien geest de bedenkingen der disputeerende ketters zelve werken. Wat de Katholieke priesters leerden, was, beweerden zij, slechts inzetting van menschen; de eerdienst, bijgeloof; het Sakrament, goochelarij van den Satan, die zich bedient van de papen, welke het lichaam van Kristus maken.

De toestand der Joden in dit tijdvak is evenzeer een faktor, die niet buiten rekening mag blijven. Aan de eene zijde hadden de kruistochten de Kristenen dogmatisch uitsluitender gemaakt, en hier en daar de vervolging van de oude vijanden van het kruis verscherpt. Maar de Joden lieten er zich op den duur niet door intimideeren; integendeel zij traden met meer vrijmoedigheid op dan ooit te voren. Vooral in Frankrijk onder Lodewijk VII en Filips Auguste leefden zij in de volle bewustheid van hunne zekerheid en verkeerden zij met de Kristenen op een voet van gelijkheid. In weerwil van de zoo dikwerf herhaalde verbodsbepalingen der konciliën, namen Joden hun intrek in de woningen der Kristenen. Kristen-dienstboden waren in dienst bij Joodsche familiën. Katholieke geestelijken en Rabbijnen hadden omgang met elkaar. De groote baronnen in Zuid-Frankrijk gaven de belangrijkste posten aan vertrouwde Israëlieten. Zelfs Paus Alexander III versmaadde hunne hulp niet. Hier had men hun geld, ginds hun geneeskundigen raad noodig, of hunne bibliotheken. Hun jacht maken op handschriften, hun talent voor talen dat hun bijzondere geschiktheid gaf als vertalers, hunne bekendheid met de Arabieren, met Kristenen in onderscheidene hemelstreken maakten hen tot de tusschenpersonen van het wetenschappelijk verkeer. Des te gemakkelijker konden zij het worden met betrekking tot het ruilverkeer der godsdienstige denkbeelden, inzonderheid in westelijk Europa.

Dat hunne aanvallen het Kristendom niet spaarden, ontdekken wij reeds uit het groote aantal apologetische werken, die kristelijke schrijvers tegen het Jodendom hadden te richten. Dikwerf grepen de redetwisten mondeling plaats. Op de groote wegen werden Oud- en Nieuw-Testamentische monotheïsten, ofschoon altijd in overdrachtelijken zin, dikwerf handgemeen. Het leerstuk van de drieëenheid en dat van het avondmaal waren het meest aan de orde. Elders werden de woningen van Israëlieten de plaats van wijsgeerige en theologische dis-

kussie, en dat te eerder, naarmate zij ook in een ander opzicht aantrekkingskracht pleegden uit te oefenen. Waar had men, bijvoorbeeld, in Châtillon het nieuws van de laatste dagen zekerder vernomen dan in de woning van dien Jood, dien Walther, de dichter der Vagantenliederen, 's Zondags regelmatig met dat doel bezocht. Daar kwam het dan van het eene woord tot het andere: van de politiek en de kleine gebeurtenissen van den dag ging het gesprek licht op godsdienstige onderwerpen over. Abt Gislebert van Westminster bezocht dikwerf een Jood met wien hij zaken had; maar zelden liet deze een gelegenheid voorbijgaan om twijfelingen te opperen tegen het een of ander punt der kristelijke dogmatiek, met name tegen de leer der menschwording Gods. Daarover werd dan even vrijmoedig als vriendschappelijk gedisputeerd. Een andere Jood kon den bisschop Odo van Cambray bedaard vragen, wat de komst van hem, dien de Kristenen als den Messias vereerden, dan eigenlijk aan de wereld gebaat had. Naarmate zulke vragen beter geschikt waren om iemand in de klem te brengen, waren er ook weer meer doorzichtige lieden die vooral aan de leeken alle redetwisten over den godsdienst verboden of ontrieden. Het was voor die leeken soms moeilijk genoeg, daar men hen dikwerf plaagde en uitdaagde, zoodat zij het zwijgen niet altijd konden bewaren.

Niet zelden kwam het gevaar voor het Katholieke geloof juist van de schriften, die dat geloof wilden verdedigen. De apologie was vaak zoo zwak, dat zij ook hen aan het wankelen bracht, die in den aanvang misschien aan geenerlei apologie behoefte hadden gevoeld. Dat zij ketters of ongeloovigen bekeerden, verneemt men in den regel niet. Toch kwamen nu en dan bekeeringen voor; niet allen zoo merkwaardig als die van den Duitschen Israëliet Hermann, die, later abt van het klooster Scheda in Westfalen geworden, zelf zijne bekeeringsgeschiedenis verhaald heeft. Hij was niet plotseling Kristen geworden.

Eens had hij te Mainz den bisschop Engilbert (1127-1132) van Munster, die zich daar ter stede bevond in het gevolg van Lotharius III, een som gelds geleend en daardoor uit de verlegenheid geholpen. Tegen de gewoonte van die dagen in, had hij geen pand ontvangen. Maar nu was hij ook des te onverbiddelijker ten aanzien van den dag, waarop het geleende geld terugbetaald zou moeten worden. Zelf ijlde hij naar de residentie van den bisschop. Vergeefsche moeite. De bisschop verklaarde zich insolvent, maar betoonde zich des te onuitputtelijker in bewijzen van kristelijke liefde. Zeven weken hield hij zijn krediteur in Munster. Hermann hoorde den bisschop preeken, en bezocht zelfs regelmatig de godsdienstoefening in de kathedraal. Het scheen hem koud te laten; hier en daar zelfs af te stooten: sommige gebruiken vond hij afgodisch en nergens ontdekte hij een spoor van dat diepere inzicht in de wet, waarop de Kristenen zich beroemden. Toch schijnt de omgang met den geestelijke, ook met andere Kriste-

nen gunstig op hem gewerkt te hebben. Zeer belangwekkend is het, zijne aarzelingen gade te slaan. Hij is meer Kristen in zijn hart dan hij het zelf weten of toegeven wil. Zijne geloofsgenooten in Keulen, waar hij vertoeft, bemerken het wel. Ook de liefde komt mee in het spel. Hij heeft een Joodsche bruid. De vader dier bruid stelt hem in mora. Tusschen haar en het Kristendom, dat is: tusschen haar en het verlies zijner geliefde zoowel als de uitbanning uit de Synagoge heeft hij de keuze. Hij kiest zooals men het verwachten kon. Hij heeft geene aanvechtingen meer in de armen zijner geliefde. Neen; maar voor hoe lang niet? Drie maanden na zijn huwelijk komen de oude bedenkingen weer boven; zij laten hem zoo weinig rust, dat hij twee vrome nonnen gaat raadplegen in het klooster van den H. Mauritius in Keulen. Nu is zijn lot beslist. Wat de theologen niet hadden vermocht, deden de nonnen met hare gebeden. De goddelijke verlichting komt. Hij laat zich doopen, heeft weldra een heerlijk visioen en wordt zelfs monnik in Kappenberg. Waar zijne arme vrouw bleef, weet ik niet.

De bekeering, hoe merkwaardig ook, had toch voor den ongeloovige weinig bevredigends. Deze Hermann is ten slotte niet overtuigd, op redelijke gronden overtuigd, van de waarheid des Kristendoms, maar een bovennatuurlijk licht heeft hem beschenen. Wat bewijst dat voor een ander? Een geïllumineerde kan alles voor waarheid houden. Zulke overgangen doen in den grond der zaak meer kwaad dan goed aan de kerkgemeenschap, waaraan zij in schijn de overwinning verzekeren.

Voor dien óenen bekeerden Jood dus misschien vele ongeloovigen ongelooviger gemaakt, want aan dezulken in den boezem der Kristelijke Kerk ontbrak het niet. Guibertus van Nogent, die een verhandeling over de Incarnatie schreef, zette wel op den titel, dat zij tegen de Joden gericht was, maar uit zijn eigen mond weten wij, dat hij eigenlijk bedoeld had, voor de ongeloovigen onder de Kristenen een verdediging van dat leerstuk te schrijven. Wat de Joden mompelden, spraken deze luid genoeg uit: de geboorte uit een jonkvrouw, een sprookje enz. Wel bleven zij de Katholieke gebruiken volgen; zij hadden ook martelaren moeten willen worden, hadden zij zich minder volgzaam betoond; maar voor die gehoorzaamheid deden zij zich weer te goed aan bitteren schimp op het geloof. Worden zij door de ware Katholieken deswegens van dubbelhartigheid beschuldigd, deze haddden niet behooren te vergeten, dat zijzelve, met hun tyranniseeren van de vrije gedachte, de grootste schuld van die dubbelhartigheid droegen. Doch zij hebben voor een deel hun doel bereikt. De groote macht der openbare meening, die dan toch altijd ten gunste van de Katholieken was, heeft ongetwijfeld het opkomen van een ongeloovige letterkunde belet. Juist omdat zij altijd de macht in handen hield, kon zij dan ook, omgekeerd, aan de individuen soms, althans in het spreken, een grootere mate van vrijheid laten dan men van te voren in de middel-

eeuwen zou hebben verwacht. Dit schijnt mij de verklaring van hetgeen ons anders raadselachtig zou kunnen dunken. In elk geval moet de traditioneele voorstelling op dit punt verbeterd worden. De spreekvrijheid was destijds zoo beperkt niet. Er heerschte grooter vrijmoedigheid dan men denkt, of liever: het ging reeds in de middeleeuwen volkomen gelijk thans: de menschelijke geest had zijne vlagen van fanatisme, die gelukkig door buien van betrekkelijke verdraagzaamheid werden afgewisseld. Evenzeer moet in rekening worden gebracht, dat de inkwisitie destijds nog geene georganiseerde macht, en Parijs, - wij spreken van het begin der 12de eeuw, - evenzoo de hoofdstad, het bolwerk was van de kritiseerende wetenschap, als Rome van de kerkelijke traditie; met andere woorden: dat Rome niet onbepaald gebood. Te Rome, of waar anders de meestal voortvluchtige curie haar verblijf hield, werd in den regel het oude dogma beschermd, terwijl in Parijs dat dogma, ja, zijne verdedigers, maar ook zijne bestrijders en onder hen dezulken vond, die er een ander voor in de plaats stelden. Rome en Parijs konden over het geheel als de voedstervrouwen van twee verschillende wereldbeschouwingen aangemerkt worden. Zij sloten elkander wederkeerig uit, ofschoon zij in menige borst naast elkander huisden. Vertegenwoordigers der beide richtingen stonden dikwerf openlijk, maar nog veelvuldiger in het geheim tegenover elkander. In het geheim dreven ook de Nihilisten, zij die niets aanhielden van de traditie, hunne propaganda in en buiten Parijs, om hun, die het vatten konden, het onderscheid voelbaar te maken tusschen beschaving en ontwikkeling aan de eene, en kerkelijk geloof aan de andere zijde. Zou er niemand opstaan, die beproefde beide te verzoenen?

IV.

Hier valt al het licht op dien merkwaardigen man, Petrus Abelardus. In de waardeering van het Heidendom lag het uitgangspunt voor zijne pogingen tot verzoening. De Heidensche volksreligie, vrucht der poësie, was ook in zijn oog bijgeloof. Maar anders beoordeelde hij de Heidensche wijsbegeerte. Op het voetspoor van de Alexandrijnschkristelijke schrijvers der tweede eeuw zag hij in haar eene profetes, die naast de oud-Testamentische openbaring stond, en zelfs van deze volstrekt niet afhankelijk was. Integendeel, de zieners van het Oude Verbond gelijk de Apostelen van het Nieuwe hebben aan de werken der Helleensche wijsgeeren denkbeelden ontleend. Deze werken zijn oorspronkelijke, heilige Schriften, oorkonden van goddelijke openbaring, die men met nog meer recht dan de bijbelsche oorkonden gebruikt, waar dogmatische bewijzen noodig zijn. Hoe kon men ook aan hunne inspiratie twijfelen, waar, bijvoorbeeld, Sokrates en Plato zelf hunne leeringen niet als hunne eigene vinding, maar als gaven van de goddelijke wijsheid roemen.

Op zichzelf zou dit natuurlijk slechts een ruimer opgevat supranatu-

ralisme zijn geweest; maar Abelardus heeft ook naar een natuurlijke oorzaak gezocht voor de verschijnselen, die hij wilde verklaren. In de plaats van de bijzondere verlichting, die aan de denkers en dichters der Heidenwereld te beurt zou zijn gevallen en waaraan zij al het verhevene te danken zouden hebben, dat van hen is uitgegaan, treedt ook als kenbron van de godsdienstig-zedelijke waarheid het natuurlijke Godsbewustzijn, dat, door de beschouwing der wereld opgewekt, door de altijd rijper wordende Rede versterkt wordt. Staat dit materialisme bij Abelard eenvoudig naast zijn supranaturalisme van daareven? Reuter meent, dat de natuurlijke verklaring Abelardus' eigenlijk gevoelen weergeeft: zijn esoterische leer, die door zijn supranaturalisme voor de menigte bedekt moest worden.

Abelardus schreef aan de Grieksche wijsgeeren niet slechts eene kennis toe, welke met die der Kristenen gelijk stond, maar in de praktijk stelde hij zelf de eerste boven de laatste. Het leven beantwoordde, volgens hem, geheel aan hun wijsgeerig ideaal. Het was met name de ethika van Sokrates en Plato, die als diepste beweegreden van het menschelijk handelen de liefde tot God stelde, de liefde tot het hoogste goed; en van deze liefde waren zijzelve vervuld. Dat weten wij niet slechts uit de overlevering, die zoovele heerlijke voorbeelden daarvan heeft bewaard; wij weten het uit hunne eigene schriften, welker majesteit ons toeblinkt. Hoe hadden deze wijsgeeren het ooit gewaagd, een zoo verhevene leer voor te dragen, wanneer hun eigen leven niet daaraan beantwoord had. Dat er dus bij hen tusschen leer en leven volkomene harmonie moet zijn geweest, schijnt Abelardus, die juist op dit punt zeer weinig kritisch is, een axioma te zijn. Uit dit gebrek aan kritiek ontstond natuurlijk een idealiseeren van de klassieke oudheid, dat zich, behalve door de zooeven vermelde verkeerde redeneering, door onkunde ten aanzien van den onzedelijken toestand der heidensche maatschappij staande hield, en misschien niet minder door de behoefte om eigene tijdgenooten te beschamen van wie men een niet al te hoogen dunk koesterde. De Katholieke Kristenheid, tot hiertoe gewoon op het Heidendom te smalen als op een tijd van zonde en dwaling, moest veeleer over eigene in het oog loopende achterlijkheid beginnen te klagen, wanneer zij althans oprecht niet den Fariseër tegenover den tollenaar gelijk wilde zijn. Zoo oordeelt ten minste onze onverbiddelijke moralist. De Ouden zonder eene geschrevene wet, zonder de vermaning die de prediking des Evangelies met zich brengt, zonder de verheffing die van de herinnering aan zoovele heiligen en martelaars uit kan gaan, de Ouden zonder dit alles maken, volgens Abelardus, de Kristenen beschaamd!

Hoe moest dit resultaat van den stoutmoedigen kritikus treffen! Had er dan in de ontwikkeling der menschheid een stilstand plaats gegrepen, die noodzakelijk een achteruitgang moest zijn! En van waar die stilstand? Want indien de voortreffelijke leer der Heidensche wijs-

geeren hare aanhangers zoo voortreffelijk heeft gemaakt, en deze leer juist daarom zoo voortreffelijk moet heeten omdat zij geene andere is dan die des Kristendoms, waarom draagt zij dan onder de Kristenheid niet dezelfde vruchten? Het was er Abelardus blijkbaar om te doen, het Kristendom van zijn bijzonder, zijn exceptioneel karakter te berooven. Daartoe moest de Grieksche wijsbegeerte geïdealiseerd, en het Kristendom voorgesteld worden als het resultaat van het gerijpte menschelijk denken.

Dit laatste werd beproefd in het merkwaardige ‘gesprek tusschen een Kristen, een Jood en een filosoof’. De zedewet wordt hier voorgesteld als het onvervreemdbaar eigendom der menschelijke natuur, als onveranderlijk en als oorspronkelijker dan al wat bovennatuurlijke Openbaring mag heeten. Zij rust, weleer en nu, altijd op hetzelfde gezag. Zij richt zich tot allen en stelt aan allen onvoorwaardelijke eischen. Zij brengt het kenmerk harer waarheid, harer geldigheid mede, en het goed recht, waarmee zij optreedt, behoeft dus niet eerst bewezen te worden. Geene autoriteit ter wereld kan haar afschaffen; elke autoriteit, elke Openbaring moet, om zich ooit te kunnen legitimeeren, beginnen met haar als onaantastbaar te erkennen.

Deze denkbeelden, waarvan men de wijde strekking licht inziet, worden in het gesprek als Abelardus' eigen gevoelen verkondigd. Zij stellen hem in staat en geven hem het recht tot een kritiek, die zich niet tot de Heidensche godsdiensten bepaalt. De Jood en de Kristen zijn het op dit punt met den wijsgeer volkomen eens. Het oude Testament zelf zal bewijzen, dat de natuurlijke zedewet het hoogste is. Wordt niet van Abel, Henoch, Abraham verzekerd, dat zij een den Heer welgevallig leven hebben geleid? En toch wisten zij niets van al die ceremonieële wetten waarvan de Pentateuch overvloeit, en kenden alleen de wet, geschreven in hunne harten. In den geest van het oude Testament kunnen dus die ceremonieële wetten niet om haren zedelijken inhoud noodig zijn; zij behooren niet tot het wezen van den Oud-Testamentischen godsdienst, maar werden afgekondigd ter wille van toevallige behoeften. Zij moesten de ruwheid van het volk bedwingen, zijn hardnekkigheid breken en door hare symbolen het geestelijk rijk voorbereiden, dat de profeten zouden aankondigen.

Zoo zijn er dan voor Abelardus in het Oude Testament twee bestanddeelen: een eeuwig, maar dat is met de menschelijke natuur gegeven; en een historisch, dat evenwel slechts met het oog op bepaalde omstandigheden verklaard, gerechtvaardigd wordt. Op geenerlei wijze hebben wij hier dus met iets bovennatuurlijks te doen. Ook wordt er geen poging aangewend, om de beide bestanddeelen met elkander in verband te brengen. Althans niet door Abelardus. De Jood evenwel geeft zich moeite om het positieve in het Mozaïsme uit het zedelijke af te leiden, en in het onderling verband van beide sporen van goddelijke wijsheid te vinden.

Voor Abelardus is Jezus dan ook niet in eigenlijken zin de godsdienststichter; veeleer degeen die de onveranderlijke zedewet in al hare reinheid hersteld heeft. Daartoe moest hij natuurlijk meer afschaffen, meer reinigen dan stichten. Maar daartoe was ook hij alleen in staat, die als belichaming der goddelijke wijsheid de zedewet, de geheele zedelijke wereldorde gemaakt had, of, nog juister, met deze vereenzelvigd moest worden. Want dezelfde logos, die de denkers der oudheid tot logische geesten maakte, is in den mensch Jezus individu geworden. Een Kristen en een logische geest te zijn, is dus al één.

Hoe oud is toch reeds veler schijnbaar modern geknutsel.

De oorspronkelijke leer van Jezus hebben de Evangeliën ons overgeleverd in de bergrede. Zij richt zich, volgens Abelardus, tegen het eudaimonisme, dat de zedeleer van het Oude Testament aankleeft. Want de zaligsprekingen zijn eenvoudig verklaringen omtrent de harmonie, die er bestaat tusschen het zedelijk handelen op aarde en de hemelsche gelukzaligheid. De hoofdsom van het Kristendom van Jezus is een nieuwe en diepere opvatting, gegeven aan de zedewet, maar in verband altoos met het hoogste goed, dat in hare vervulling gelegen is krachtens een beschikking der goddelijke genade. Van daar dat het Kristendom niet slechts moraal maar ook religie is, ja de uitsluitend ethische religie, in een staat van zuiverheid dien de geschiedenis nog niet had gekend. Want door met de vervulling der zedewet het genot van het hoogste goed te verbinden, voert de kristelijke moraal hooger op dan tot de Heidensche deugd, die zich zelve genoeg is; zij voert tot God.

Maar ook in hetgeen hier positiefs en konservatiefs voorkomt, is niets dat aan het autoriteits-standpunt der Katholieke Kerk herinnert. Het geheele gesprek blijft getrouw aan den geest, die reeds uit het begin spreekt, waar een rechter gekozen wordt, die ten slotte de beslissing moet geven, maar slechts naar de grondstellingen der rede zal mogen oordeelen. Zijn taak wordt gaandeweg al lichter, want hoe langer de Kristen, de Jood en de wijsgeer met elkander redetwisten, hoe meer zij in het algemeen redelijke samenstemmen. Of juister nog: zijn taak wordt hoe langer hoe zwaarder, want hoe zal er een beslissing tusschen de bijzondere zienswijzen kunnen vallen, waar deze elkander niet ontmoeten zonder het eigenaardige, het onderscheidende af te leggen en het gemeenschappelijke onwillekeurig op den voorgrond te stellen.

De ware beslissing is dan ook eenvoudig deze: de personen, die het gesprek gevoerd hebben, en de scheidsrechter komen tot de overtuiging, dat de sektenamen slechts in schijn een verschil aanduiden, aangezien het is gebleken, dat de Rede bij allen zonder onderscheid hetzelfde getuigt. Het overbodig geworden vonnis wordt vervangen door de omstandigheid, dat zij, die eerst als partijen tegenover elkander stonden, ten slotte elkander hebben leeren verstaan. De Kristen

heeft zich gedragen als een vriend der verlichting, die het specifiek-Roomsche heeft uitgeschud, zelf den nadruk legt op het onderscheid tusschen de Katholieke en de Bijbelsche leer, deze ter wille van het volk allegorisch opvat en het onvergankelijke in het Kristendom vasthoudt. Hij is dus bij lange na niet een Kristen van het gewone slag. De Jood heeft sedert lang opgehouden, zich te verzetten; op de laatste rede van den wijsgeer schijnt hij niets meer te kunnen antwoorden, maar alleen, omdat hij, verheven boven de gewone Israëlietische bekrompenheid, als man van den vooruitgang geleerd heeft den rationeelen kern van het omhulsel der Openbaring te onderscheiden. Zijn zwijgen is met nadruk toestemmen. - De filosoof, eindelijk, heeft ook opgehouden de fanatikus der Rede te zijn. Zijn weerzin tegen positieve godsdiensten is in dezelfde mate afgenomen, waarin hij den Joodschen en den Kristelijken opponent heeft leeren kennen en bemerkt heeft, dat men Jood of Kristen heeten, maar daarom in zijn denken niet minder vrij zijn kan.

Misschien had Abelardus dit gesprek niet voor het groote publiek bestemd; maar dit doet voor ons tegenwoordig doel minder ter zake. Het blijft een merkwaardig gedenkstuk van middeleeuwsche verlichting, merkwaardig ook, omdat er uit blijkt hoe velen, die zich thans voor verlicht houden, inderdaad niet veel verder zijn dan Abelardus. En deze stond zoo weinig alleen, dat hij minder tot bevrediging van eigen denken dan ter wille van een geheel geslacht schijnt te spreken, dat van de bekende ‘Wir’ van Strauss moeilijk te onderscheiden valt. Al behoorde Abelardus zelf niet daartoe, ook bij hem was de behoefte levendig aan eene herziening en loutering der overgeleverde theologie. Er moest verband komen tusschen gelooven en weten. Dat was althans zijn wensch. Die wensch bleef natuurlijk onvervuld. Maar dat hij op kon komen, dat hij zich aan een geest gelijk den zijne opdrong, bewijst hoe weinig men het recht heeft, de middeleeuwen voor een tijdvak van onvoorwaardelijke onderwerping en geloovigheid te houden. Van de andere zijde moest het mislukken van zijne en anderer gelijksoortige poging, moest zijne en anderer gebrekkige verdediging of liever legitimatie van het oude geloof dat geloof zelf bij velen een gevoeligen, soms een onherstelbaren schok toebrengen.

Zoo bijvoorbeeld zijne wijsgeerige konstruktie van het dogma der goddelijke Almacht. Werd die Almacht met Gods Onveranderlijkheid in verband gebracht: is hetgeen inderdaad door God gewrocht werd ook hetgeen uitsluitend mogelijk was, en blijft Gods werken zichzelf dus altijd gelijk, zoo was het wonder daarmee in beginsel geloochend. Want dan staat er boven het goddelijk handelen een goddelijke natuur, waarvan dat handelen het uitvloeisel is. Het karakter van de goddelijke handeling is dus telkens door het karakter van de goddelijke natuur bepaald, waarmee elk denkbeeld van een vrijen wil in het goddelijk wezen wegvalt.

Niet minder onrustbarend was voor de geloovige zielen zijn Kristologie. Kristus is in zijn oog toch ten slotte een mensch, met wien God in een bijzondere betrekking getreden is, eene betrekking, die nieuw schijnt te zijn, maar waarvan het specifieke toch niet tot zijn recht komt.

Door dit een en ander groeide de partij der verlichting steeds aan, die met dezelfde belofte destijds optrad als thans en ook dezelfde beschuldigingen moest vernemen, die haar nu nog treffen, met name die van een nieuw Evangelie te smeden. En die beschuldiging was haar in zeker opzicht welkom. Zij beweerde ook de partij der modernen te zijn tegenover hen, die aan het oude geloof der vaderen vasthielden. Zij predikte met bewustheid een nieuw geloof, dat der mondigen, dat ook even goed een weten mocht worden genoemd. De overlevering toch was een fabel, waar de veroveringen van het moderne bewustzijn heerlijk tegenover stonden. Vooral het opkomend geslacht begroette met geestdrift den stoutmoedigen leeraar. Niet slechts uit Frankrijk kwamen breede scharen van jongelingen; ook de stad Rome zond Abelardus belangstellende leerlingen toe. Geen afstand, meldt een tijdgenoot, geen hoogte van bergen, geene diepte van dalen, geen weg vol gevaren en roovers hield den vloed van toehoorders tegen. De Engelschen werden zelfs niet door de zee afgeschrikt. Spanje, Noord-Duitschland, Zwaben, leverden hun kontingent. Allen wilden dien koenen geest van naderbij leeren kennen en van hem de kunst afzien, om de waarheden der Openbaring in redewaarheden om te zetten.

En weldra weerklonk de vraag: het oude geloof of het nieuwe? ook buiten de akademische gehoorzaal. Zij bracht overal, zelfs op het platteland, de gemoederen, ook die der vrouwen, in beweging. Deze laatsten zagen natuurlijk in Abelardus nog iets meer dan den theoloog, immers den getrouwen geliefde van Heloïse, den dichter der liefde, den beroemdsten man van zijn tijd.

Wie hem niet hooren kon, wilde hem althans lezen. Hoe waren zijne boeken in trek! Overal waren zij te vinden, in de steden, op de kasteelen, bij de reizigers op de groote wegen en dat niet slechts in Frankrijk. Geheel het beschaafd Europa bestelde ze; Italië bovenal. Niemand kon daar geacht worden zich voor letterkunde en wetenschap te interesseeren, die niet Abelardus gelezen en bestudeerd had. Dikke balen van zijne werken gingen over de Alpen, die terstond verkocht waren. Een exemplaar te hebben, was een persoonlijke aanbeveling. Zelfs de groot-dignitarissen der Kerk hadden die aantrekkelijke geschriften in hunne bibliotheek. Zij werden openlijk gelezen, besproken, bewonderd. Men scheen bepaaldelijk in Rome niet te bespeuren, of, om politieke redenen, niet te hebben willen bemerken, hoe gevaarlijk zij waren. En juist omstreeks den tijd, waarin de geestdrift voor Abelardus zich in Rome verbreidde, had zijn leerling, Arnold van Brescia, in Boven-Italië zijn anti-hiërarchische beweging met goed ge-

volg voortgezet(*). Bijzonder heftig was de stemming der leeken tegen de bisschoppen, der arme tegen de rijke prelaten.

Uit hetgeen vroeger werd meegedeeld kan men reeds vermoeden, dat Abelardus' beschouwingen niet ten eenemale nieuw en ongehoord waren. Populair klinkt het goed, van een tijd van duisternis en bijgeloof te spreken, waarin dan plotseling een hervormer optreedt met een lichttoorts in de hand. Historisch is zulk een voorstelling zelden of nooit. Wat inzonderheid de middeleeuwen betreft, dan eerst zal men er zich een juist denkbeeld van vormen, wanneer men ophoudt met tusschen dat tijdvak en het onze een specifiek onderscheid, een volstrekte tegenstelling aan te nemen. Het was toen gelijk nu, het is nu gelijk het toen was: strijd tusschen de supranaturalistische wereld- of levensbeschouwing en die beschouwing welke meer of minder radikaal met het bovennatuurlijke gebroken heeft.

Door de geheele middeleeuwen loopt die zilveren draad der kritiek. Abelardus' opvatting van het Kristendom als een rehabilitatie van de eeuwige zedewet vinden wij reeds bij Pelagius. Andere denkbeelden van Abelardus hebben evenzeer binnen de grenzen der Kristelijke Kerk een zeer vroegen oorsprong. Een Augustinus, een Erigena, een Berengarius hebben direkt of indirekt meegewerkt om hem te maken tot hetgeen hij geweest is.

Of liever, om hem in staat te stellen, dat te zijn. Want zijne oorspronkelijkheid valt evenmin te loochenen, en is wellicht nog het meest te zoeken in zijne overwegende neiging om al het dogmatische in het Kristendom als iets te beschouwen, dat men ontberen kan en zich alleen met het zedelijke daarin tevreden te stellen. In het leerstellige zag hij veelal akkomodatie; hij zelf vroeg in beginsel alle leer aan de Rede, en had geene achting, geen krediet voor de overlevering. Al heeft Abelardus weinig gezegd dat volstrekt nieuw was, veel heeft hij op nieuw gezegd hetwelk anders uit het oog ware verloren; en hij heeft het gezegd op indrukwekkende wijze.

Het oorspronkelijke en de werking van zijn optreden ligt evenwel het meest in zijn geheele persoonlijkheid: rijkbegaafd, met ongewone veelzijdigheid van geestelijke behoeften was hij de troebadoer onder de scholastieken, de kritische dialektikus onder de mystieken, de religieuse geest onder de mannen der Skepsis, de hartstochtelijke in het kleed der askese. Bij hem zoeke men geen eenheid of rijpheid van het karakter; hij had het beste en het mindere naast elkander; een zuiver zedelijk idealisme naast groote oppervlakkigheid; een dieper opvatting naast lichtzinnigheid, ja, wuftheid.

Maar alles werkte mede om hem tot Abelardus te maken, tot den persoon op wien aller oog gericht was, en wiens woorden zoo diepen indruk te weeg brachten. Bij hem zag men de volheid van het menschelijk leven, den strijd van de verschillende elementen onzer natuur,

(*) Zie o.a.m. *Gesch. v.h. Kath.* III, bl. 283-291 en G. de Castro, *Arnaldo da Brescia.*

het konflikt van humanisme en positieven godsdienst, den minnaar naast den monnik. Abelardus is niet zonder Heloïse.

De moraal van onze studie, die wij in afwachting van Reuter's tweede deel hier afbreken, is, dunkt mij, bemoedigend, in zoover zij ons, vooreerst, bewaren kan voor het idealiseeren van het verledene. Menigeen in onzen tijd bevindt zich sterk onder den indruk van de onzekerheid, die thans bijna ten aanzien van alles heerscht, wat den mensch het hoogste belang pleegt in te boezemen. Dikwerf zou men in de verzoeking kunnen komen van de tijden der middeleeuwen terug te verlangen, waarin allen zich rustig konden nedervleien onder den schepter der kerkelijke onbetwiste autoriteit. Wij weten thans, dat die heerlijke tijden nooit bestaan hebben. Verlangt men naar die dagen, dan zal men ze van de toekomst moeten verwachten. Het verleden heeft ze niet.

Een tweede vrucht van onze studie kan zijn de verlevendiging van onzen ijver in den strijd tegen bijgeloof en voor beschaving, onder welk woord wij verstaan emancipatie van den geest, veredeling van het hart en humaniseering van onzen omgang met den naaste. Wij hebben dien strijd namelijk niet begonnen; die strijd is geen daad van willekeur, van persoonlijke voorliefde; het is een eeuwenoude strijd, dien wij geroepen zijn voort te zetten. Elk die er kracht en tijd toe heeft, moet gevoelen, hoe de taak op hem rust, om hetgeen zoovele eeuwen, moedig en met grooter moeilijkheden kampende, hebben bereikt, niet te laten verloren gaan. De voorgangers rusten van hunnen arbeid, maar het is, voor ons gevoel, hun eerst een rust, wanneer wij arbeiden op onze beurt. De kritiek is in waarheid de vlam, die op het altaar der menschheid niet uitgedoofd mag worden.

Utrecht, September '75.

A. PIERSON.

Bedenkelijke critiek.

Kritik des philosophischen Pessimismus der neuesten Zeit. Gekrönte Preisschrift von Dr. G.P. Weygoldt, Diakonus und Schulvorstand in Weinheim. Leiden, E.J. Brill, 1875.

Te recht heeft Molière opgemerkt: ‘Chacun a sa méthode’. Ieder heeft zijn eigen manier van doen, en veel kan met goed gevolg op velerlei manieren geschieden. Of echter tot dat vele ook ‘wijsgeerige critiek’ te rekenen is, meen ik te moeten betwijfelen. Wie eenig wijsgeerig stelsel wil wederleggen, moet het in zijn geheel en in al zijne deelen bestudeeren, moet doordringen tot zijne beginselen en

methode en aantoonen wat daarin verkeerds gelegen is, omdat elk stelsel eerst met zijne beginselen en methode staat of valt. Maar sommigen nemen deze moeite niet. Trekt de slotsom van het stelsel hen niet aan, dan maken zij eenvoudig jacht op tegenstrijdigheden in des schrijvers redeneeringen, alsof zij daarmede aan den eisch eener degelijke critiek beantwoordden. Natuurlijk vinden zij wat zij zoeken: want zij lezen op hun eigen manier, zonder te vragen naar des schrijvers bedoeling, zonder te vragen of hetgeen zich als tegenstrijdigheid aan hen voordoet misschien in verband met het geheel, in den samenhang der denkbeelden, een voldoende oplossing vindt. Zij nemen hun kans waar, om aan hun spitsvondigheid, scherpzinnigheid in eigen schatting, den ruimen teugel te vieren, en, zonder iets zakelijks aan het licht te brengen, overvallen zij het voorwerp hunner critiek met een stortvloed van dilemma's en syllogismen.

Deze methode of manier van critiseeren verdient te meer afkeuring, omdat de aanwijzing van zulke tegenstrijdigheden, al bestaan ze werkelijk, doorgaans de aandacht vermoeit met bijzonderheden, die buiten de hartader der zaak in quaestie omgaan. Een goede zaak blijft goed, al heeft zij een slecht pleitbezorger. Gebrekkige redeneeringen laten zich verbeteren, als er maar niets valt aan te merken op haar bedoeling en strekking. Door de zwakke plekken in iemands lichaam aan bloed te slaan, wordt de persoon zelf nog niet doodgeslagen. Grondslag en plan van een huis kunnen onberispelijk zijn, al is de bouw slecht uitgevoerd.

Het verschijnsel, waarvan ik spreek, is oud en zeer algemeen. Vauvenargues († 1747) vond reden tot de vermaning: ‘Pour décider qu'un auteur se contredit, il faut qu'il soit impossible de le concilier’. Stuart Mill († 1873) wijst op dat verschijnsel, als hij zegt (*Utilisme*, Holl. Vertak blz. 29 vlg.): ‘Bij nader inzien blijkt, dat zelfs personen met zeer goeden verstandelijken aanleg zich dikwijls weinig moeite geven om een meening nauwkeurig te leeren kennen, als zij er eenmaal een vooroordeel tegen opgevat hebben. De menschen zijn er zich over het algemeen zoo weinig van bewust, dat deze willekeurige onwetendheid een fout is, dat men de platste misvattingen van stelsels voortdurend ontmoet in bedaarde geschriften van personen, die zeer veel aanspraak maken op eerlijke beginselen en wijsgeerigheid’.

Tot de hier bedoelde critici behoort in zekeren zin ook D^{r}. G.P. Weygoldt, zooals hij zich tegen het wijsgeerig pessimisme van Schopenhauer en Hartmann heeft uitgesproken. Hij behandelt zijn onderwerp in acht hoofdstukken: I. *Begriff des Pessimismus;* II. *Ursachen des Pessimismus überhaupt;* III. *Zur Entwickelungsgeschichte des philosophischen Pessimismus insbesondere;* IV. *Die metaphysische Grundlage des Schopenhauer'schen Pessimismus;* V. *Die metaphysische Grundlage des Hartmann'schen Pessimismus;* VI. *Der empirische Beweis des philosophischen Pessimismus überhaupt;* VII. *Resultate aus*

den Abschnitten IV-VI; VIII. *Consequenzen des Pessimismus und praktische Aufgaben für die Zukunft.* Volgens zijn eigen verklaring, S. 85, bestaat zijn critiek in de aanwijzing, dat de metaphysische grondslag van het wijsgeerig pessimisme ‘widerspruchsvoll’ is. Ik meen te kunnen aantoonen, dat die ‘Widersprüche’ meestal berusten op onnauwkeurige lezing, verkeerd begrip, miskenning van het verband der denkbeelden. Wie D^{r}. Weygoldt omtrent de zienswijze van Schopenhauer en Hartmann raadpleegt, en niet voldoende met die beide wijsgeeren bekend is, of niet hunne werken ter vergelijking bij de hand heeft, komt noodwendig in menig opzicht tot een verkeerd resultaat. Ziehier eenige proeven.

Volgens Schopenhauer is de wereld het gewrocht van een blinden wil, die naar verzadiging streeft. In den loop zijner werkzaamheid heeft die wil zich voor eigen gebruik een verstand geschapen, waardoor zijn bewustelooze toestand wordt opgeheven. Door toedoen van het verstand komt hij tot inzicht van zijn eigen gesteldheid. Hij verwondert zich over het ellendige werk, dat hij heeft voortgebracht, en vol spijt trekt hij zich daarvan terug, om voortaan een geheel afgezonderd, voor ons verborgen leven te leiden. Nu beweert Weygoldt, S. 44, dat de wereld, alzoo beschouwd, niet ‘im Grunde’ ellendig is, voornamelijk op grond hiervan, ‘dat de wil zelf niet reeds inderdaad het begrip van onzaligheid in zich sluit, dat er eerst van onzaligheid sprake kan zijn, waar streven naar eenig doel bestaat en dit doel niet bereikt wordt, maar dat iets dergelijks op den doelloos strevenden, redeloozen wil niet toepasselijk is’. Deze gronden zijn werkelijk ongegrond. Het geldt hier niet een *logisch begrip*, maar een *zedelijk oordeel*, een bepaling van de waarde der wereld uit het oogpunt van haar beginsel. Dan moet natuurlijk op de vraag: ‘Is de wereld, naar Schopenhauer's voorstelling, *in den grond* ellendig?’ het antwoord volgen: ‘Ja, indien de wereld het gewrocht van een blinden wil is, dan is zij in den grond een ellendig gewrocht, dan kan zij ook in de werkelijkheid niet, tenzij toevalligerwijze, goed zijn’. De ‘Weltwille’, als *blinde* wil, sluit dus inderdaad reeds het begrip van onzaligheid in zich; deze onzaligheid ligt in zijn blindelings streven naar verzadiging. - Had Weygoldt willen aantoonen, dat de werkelijk slechte gesteldheid der wereld niet noodwendig uit Schopenhauer's wereldbeginsel volgt, dan zou ik, en zeker ook de Duitsche hoogleeraar J. Bona Meyer (*Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge*, Serie VII, Heft 145), geheel met hem instemmen. Aangaande de werking van een blinden wil is niets met zekerheid te voorspellen; juist omdat hij blind is, kan hij toevalligerwijze iets goeds voortbrengen.

Bij dezelfde gelegenheid, S. 44, beweert Weygoldt, dat Schopenhauer ‘ein Ding an sich ganz ohne Grund’ aangenomen en als wil bepaald heeft. Deze bewering is volkomen onjuist. Het staat natuurlijk ieder vrij, van Schopenhauer te verschillen en hem te bestrijden; maar

het staat niemand vrij, den anthropologischen of inductief-psychologischen grond te miskennen, waarop die wijsgeer te recht of ten onrechte een wezen der wereld aanneemt en als wil bepaalt. Hij redeneert aldus: 'De mensch is een wezen, hetwelk in het klein alles bevat, wat den inhoud van de wereld in het groot uitmaakt. Hierdoor staat ons tot het innerlijke wezen der dingen, hetwelk van buiten ontoegankelijk is, een weg van binnen open. Ons eigen zelfbewustzijn is de plaats, waar wij het inwendige der natuur, het wezen der dingen, kunnen leeren kennen. Moeten wij in elk geval aannemen, dat ons eigen wezen in het wezen der wereld wortelt, dan hebben wij vasten grond, om dat wezen te bepalen als *wil:* want de wil is de eigenlijke mensch, de innerlijke drijfkracht van ons wezen, van onze handelingen, van onze bewegingen'. Over de anthropologische methode der pessimistische wijsgeeren, en de wijze waarop zij haar toepassen, spreekt Weygoldt niet. - Met hetgeen wij hem hier ten onrechte omtrent Schopenhauer hoorden beweren, staat in verband wat hij S. 140 zegt, dat Schopenhauer en Hartmann beiden 'die Erbarmlichkeit des Weltprincips nur aus der Erbarmlichkeit des Daseins zu erklären gewusst haben'. Ook hier verraadt zich miskenning van het antropologische karakter hunner methode: beide wijsgeeren nemen, ieder op bijzondere wijze, de ontwikkeling van den mensch tot maatstaf voor de ontwikkelingsgeschiedenis van het wereldbeginsel. Langs dezen weg komen zij tot de 'Erbarmlichkeit' van de wereld zelve, als gewrocht van een wil, die in het eerste tijdperk zijner werking, evenals de wil van het kind, in bewusteloozen toestand verkeert.

Schopenhauer is een verklaard tegenstander van het materialisme. Voor hem is ook de stof niet iets zelfstandigs, maar slechts het blijvende substraat van alle voorbijgaande verschijnselen. Daar vernemen wij van Weygoldt, S. 35, dat er bij Schopenhauer ook materialisme, en wel 'ein sehr schroffer', te vinden is. Wat is de zaak? Schopenhauer zegt, om zijn eigen woorden te gebruiken (*Welt als Wille u.s.w.* II, S. 224): 'Nunmehr können wir die Unzerstörbarkeit dieses unsers eigentlichen Kerns und wahren Wesens (des Willens) fassen, trotz dem offenbaren Untergehen des Bewusstseins im Tode und dem entsprechenden Nichtvorhanden sein desselben vor der Geburt. Denn der Intellekt ist so vergänglich wie das Gehirn, dessen Produkt, oder vielmehr Aktion er ist. Das Gehirn aber ist, wie der gesammte Organismus, Produkt oder Erscheinung, kurz Sekundäres, des Willens, welcher allein das Unvergängliche ist'. Wie nu weet, dat, volgens Schopenhauer, de wil in den loop zijner werkzaamheid voor eigen gebruik een verstand heeft geschapen, en dat - ook hierop moet gelet worden - deze schepping een metaphysische daad van den wil is, voor ons onverklaarbaar, omdat ze ligt buiten het bereik van ons kenvermogen, zal zich wel tienmaal bedenken, eer hij de beschuldiging van Weygoldt overneemt. Wie ook de aangehaalde zinsnede van Scho-

penhauer goed leest, zal bemerken, dat hij het 'Intellekt' niet in zijn *oorsprong*, maar in zijn *werkelijk bestaan* (*Vorhandensein*) of *werking* (*Aktion*) als product van de hersenen beschouwt, maar het in zijn *oorsprong* als product of verschijnsel van den wil laat staan. De uitdrukking, die hij bezigt, klinkt materialistisch, zonder dat er materialisme bedoeld is: er is blijkbaar bedoeld, dat het verstand, zooals het bestaat en werkt, gebonden is aan de hersenen. Het is waar, ook Hartmann zegt (*Philos. des Unbew. IV Auff.* S. 23): 'Schopenhauer kennt als metaphysisches Princip nur den Willen, während ihm die Vorstellung in materialistischem Sinne Hirnproduct ist', maar dan zegt ook Hartmann te veel: waarbij in aanmerking moet genomen worden, dat hij er belang bij had, het onderscheid tusschen zijn stelsel en dat van Schopenhauer scherp te doen uitkomen.

Wij vinden bij Schopenhauer een bijzondere zielkundige ontleding van den zelfmoord. 'De zelfmoord - zegt hij - is een verschijnsel, hetwelk niet ontstaat uit verloochening van, maar uit sterke ingenomenheid met den wil ten leven. Verloochening van dezen wil beteekent niet, dat men het lijden, maar dat men het genot des levens niet dulden kan. Juist de zelfmoorder wil het leven, is enkel ontevreden over de voorwaarde waaronder hij het bezit. Daarom verzaakt hij geenszins den wil ten leven, maar enkel het leven, waarvan hij in zich zelven een bijzonder verschijnsel vernietigt'. Eenstemmig met hem zegt Stuart Mill (T. a. pl., blz. 20): 'Als menschen, voor wie de uitwendige omstandigheden tamelijk gunstig zijn, niet genoeg vermaak vinden, om het leven op prijs te stellen, is de oorzaak gewoonlijk, dat zij zich om niemand anders dan om zich zelven bekommeren'. Voor Weygoldt heeft die beschouwing van den zelfmoord geen waarde. Met het oog op den vorm, waarin zij is uitgedrukt, spreekt hij van 'Sophismen', van redeneeringen die 'wenigstens völlig haltlos' zijn. Deze harde woorden zijn hem waarschijnlijk vooral hierdoor ontlokt, dat Schopenhauer den vrijwilligen ascetischen hongerdood van den eigenlijken zelfmoord uitzondert. Of daarbij aan Sophisterij is te denken, beslisse ieder die het volgende bij Schopenhauer (*Welt*, I.S. 474) leest: 'Vom gewöhnlichen Selbstmorde gänzlich verschieden scheint eine besondere Art desselben zu sein, welche jedoch vielleicht noch nicht genugsam konstatirt ist. Es ist der aus dem höchsten Grade der Askese freiwillig gewählte Hungertod, dessen Erscheinung jedoch immer von vieler religiöser Schwärmerei und sogar Superstition begleitet gewesen und dadurch undeutlich gemacht ist. Es scheint jedoch, dass die gänzliche Verneinung des Willens den Grad erreichen könne, wo selbst der zur Erhaltung der Vegetation des Leibes, durch Aufnahme von Nahrung, nöthige Wille wegfällt. Weit entfernt, dass diese Art des Selbstmordes aus den Willen zum Leben entstände, hört ein solcher völlig resignirte Asket bloss darum auf zu leben, weil er ganz und gar aufgehört hat zu wollen.... Die Dogmen, welche die

Vernunft eines solchen Büssenden erfüllen, spiegeln ihm dabei den Wahn vor, es habe ein Wesen höherer Art ihm das Fasten, zu dem der innere Hang ihn treibt, anbefohlen'. Bij zulke beschouwingen komt het in elk geval hierop aan, niet of de redeneering onberispelijk gesteld en elke bijzonderheid even zuiver aangegeven, maar of de bedoelde zaak psychologisch houdbaar is.

Wat Weygoldt, S. 64 flg., zegt, dat volgens Hartmann's beginsel alle atomen 'nach Inhalt und Form völlig gleich' zouden moeten zijn, is niet juist. Hier moet op het karakter van den wil gelet worden. Van een *blinden* wil, als schepper, laat zich in zijne voortbrengselen geen 'Gleichheit', maar wel 'Verschiedenartigkeit' verwachten. Evenmin als de blinde fortuin, zal een blinde wil gelijkmatig werken.

Volgens Hartmann heeft de wereld haar *ontstaan* te danken aan den blinden wil, maar haar *inhoud* aan de voorstelling, die oorspronkelijk instinctmatig, d.i. onbewust logisch, te werk gaat. Hierom zegt Hartmann, dat het te verwonderen zou zijn, indien het bestaan der wereld niet 'unvernünftig' ware. Weygoldt spreekt, S. 69, dit laatste tegen. Uit de leer, dat de inhoud der wereld het logische is, volgt, naar zijn oordeel, dat de wereld zelve niet als 'unvernünftig' kan beschouwd worden. Dan ziet hij echter voorbij, dat Hartmann niet van *die Welt selbst*, maar van *die Existenz der Welt* spreekt.

In het Absolute, het Onbewuste, uit Hartmann's stelsel, zijn *wil* en *voorstelling* te zamen aanwezig. De wil werkt blind; de voorstelling werkt, als voorstelling, instinctmatig. In dit instinctmatige ligt de kiem van het bewustzijn, of anders gezegd, door dat instinctmatige ligt het bewustzijn *idealiter* in de voorstelling besloten, zoodat nu ook het bewuste leven uit het Onbewuste kon voortkomen. Is echter de kiem of de idee van het bewustzijn het bewustzijn zelf niet, zoo is en blijft het Absolute het onbewuste. Het bewustzijn - leert Hartmann verder - ontstaat, in wezens die daarvoor vatbaarheid hebben, door een materieelen prikkel, door samentreffen van het subject met de objectieve wereld. Daardoor wordt de voorstelling gedreven, om zich van den wil te emancipeeren. In deze emancipatie der voorstelling van den wil bestaat het bewustzijn. - Welk recht heeft nu Weygoldt tot de bewering, S. 78, dat hier het ontstaan van het bewustzijn in ieder opzicht vol tegenstrijdigheden en onmogelijk is? Welk recht tot de bewering, S. 75, dat, indien er een scheiding tusschen de voorstelling en den wil mogelijk ware, ieder atoom in twee atomen uiteen moest vallen? Welk recht tot de bewering, S. 57, dat het bewustzijn, volgens Hartmann, eerst dan *ontstaat*, wanneer de voorstelling zich van den wil losrukt?

Wie Weygoldt hoort, verneemt, S. 75 (vgl. S. 65 en 67), dat Hartmann de materie slechts een *hersenschim*, een *instinctmatig vooroordeel* noemt. Hartmann zelf noemt alzoo de stof, volgens het gewone begrip, als *doode* stof, als tegenstelling van *geest* (*Phil. des Unbew.*

IV Aufl. S. 477, 769). Waar hij (S. 486) de oplossing van de stof in *wil* en *voorstelling* leert, gaat hij (S. 487) aldus voort: 'Damit ist der radicale Unterschied zwischen Geist und Materie aufgehoben..... und zwar nicht durch Tödtung des Geistes, sondern durch Lebendigmachung der Materie'.

Weygoldt is dualist in zijn begrip van *stof*, als een zelfstandig element in tegenstelling van *geest.* Hij kan gelooven aan het bestaan van den menschelijken geest, onafhankelijk van het lichaam, d.i. van een organisme (S. 119); ook aan de misbaarheid der materie, niet voor het *ontstaan*, maar voor het *blijvend bestaan* van het bewustzijn (S. 122). Naar den maatstaf van dit dualisme beoordeelt hij nu de zienswijze van Hartmann. Volgens hem (S. 120, vgl. S. 67) houdt deze de hoogere individuën buiten de stof voor onmogelijk, omdat 'sie erst durch das Hinzutreten des Stoffes concret werden sollen'. Dan valt hij, vooral met het oog op dat 'Hinzutreten', de uitdrukking van Hartmann aan, om er 'Widersprüche' in aan te wijzen. Volgens zijn voorstelling leert de wijsgeer van het Onbewuste, dat de hoogere individualiteiten, zonder dat de stof er bijkomt, niet *concreet* kunnen worden, alsof ze dus reeds buiten de stof *in abstracto* bestonden. Het vreemde van het geval is, dat in Hartmann's redeneering, waarheen Weygoldt zelf verwijst, van dat 'Hinzutreten' niets voorkomt, en het onderwerp van het gezegde: *concreet worden*, een geheel ander blijkt te zijn. Hij zegt (S. 605 flg.): 'So stellt sich hier die niedere Ordnung von Individuen für die höhere als *medium individuationis* heraus.... Das Wesentliche ist, dass die Individuation des organischen Lebens nur in und durch die Materie stattfindet, die Individuation der Atome aber in und durch Raum und Zeit. Bei allen höheren Individuen braucht die allgemeine Form (von Raum und Zeit) einen Inhalt oder Stoff, um concret zu werden'.

In het tweede hoofdstuk van zijn boek handelt D^{r}. Weygoldt over de oorzaken van het pessimisme in het algemeen. Tegen hetgeen hij hier geeft heb ik bedenkingen, wier gewicht ik gaarne aan het oordeel van anderen overlaat.

Ik stem Weygoldt toe, dat de bron van het pessimisme het allereerst ligt in een somberen gemoedsaard. Dan werken onbevredigd idealisme (Karl Ferdinand Gutzkow), verzadigd realisme (Heinrich Heine) en onverzadelijk egoïsme (Schopenhauer) mede tot opwekking van een pessimistische stemming. Is deze stemming eenmaal aanwezig, dan kan zij in het bijzonder versterkt worden door teleurgestelde ijdelheid en roemzucht en dito lievelingsplannen. Maar nu gaat het niet aan, dergelijke teleurstellingen - zooals Weygoldt, S. 6 en 7, doet - klakkeloos in het algemeen de oorzaak van een bijzonder soort van pessimisme te noemen. Op zich zelve maken ze geen pessimisten,

maar nijdigaards, doen ze de oogen niet sluiten, maar scherpen ze zelfs den blik voor het bestaan van gelukskinderen, wien het zoo geheel anders in de wereld gaat. Toen Asaf, uit Psalm 73, nog nijdig was, ziende der goddeloozen vrede, was hij toch geen pessimist.

Voorts rekent Weygoldt tot de oorzaken van het pessimisme in het algemeen:

'Kastenartige' opvoeding. - Zulk een opvoeding is wel geschikt, om minachting voor de mindere standen in te boezemen, maar leidt nog niet tot pessimisme. Het Indische kastenwezen deed Paria's, maar geen pessimisten ontstaan. Wel kent Weygoldt, S. 21, aan het Brahmanisme zekere pessimistische richting toe, maar ten onrechte. Prof. Kern (*het Buddhisme in Indië*) leert ons: 'Als de oude leer (der Veda's) zegt: Smart is onafscheidelijk met het leven in den vleesche verbonden, dan bedoelt zij daarmee niet, dat de mensch op aarde alleen smart en niets anders ondervindt Ook vreugde en genot biedt het leven, maar het grootste genot der zinnen is onbeduidend, is onzuiver, vergeleken met het rein geestelijk genot. De zuivere zielevrede is niet te erlangen, voordat de ziel zich heeft vrijgemaakt van het lichaam.... Het was niet te doen, om vrij te komen van smart, waarvoor de Hindu's ongevoeliger zijn dan eenig ander menschenras, maar om gelukkig te worden'. Juist het Buddhisme, dat het kastenwezen verwierp, was in beginsel pessimistisch.

Gemis van een vast beroep. - Dit gemis komt hier zeer burgerlijk tusschenbeide. Wie maar, met of zonder vast beroep, arbeidzaam is en zich niet aan de samenleving onttrekt, loopt het gevaar niet, hetwelk hier ondersteld wordt.

Ongehuwd leven. - Bij Weygoldt maakt eerst het celibaat den pessimist, en dan het pessimisme den celibatair! Hij gaat uit van de stelling, dat het 'Hagestolzenthum' één der meest gewone uitwendige oorzaken van het pessimisme is, en eindigt met de opmerking, dat juist de pessimistische godsdiensten, zooals het Buddhisme en het Middeleeuwsche Christendom, het monnikenwezen hebben voortgebracht. Overigens verschil ik van hem hierin, dat ik tusschen vrouwenhaat en pessimisme geen noodwendig verband zie. Hartmann heeft van dien haat volstrekt geen blijken gegeven. Schopenhauer was, althans in theorie, vrouwenhater, waarschijnlijk onder den indruk van het onaangename karakter zijner moeder en van zijn eigen gering geluk bij de vrouwen. Als Weygoldt opmerkt: 'Es verdient in mehr als einer Hinsicht Bedeutung, dass Ehelose der Kirche ihre Dogmatik ausgebildet haben,' dan begrijp ik niet, hoe die opmerking van toepassing is op hen, die de Protestantsche dogmatiek 'ausgebildet' hebben.

Gemis van historischen zin. - Dat de pessimist, uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd, historischen zin mist, zal wel uitkomen. Het ligt in zijn natuur, eenzijdig-empirisch te blijven staan bij de verschijnselen, zooals ze zich aan hem voordoen, zoodat hij het al-

gemeene in het bijzondere niet opmerkt noch weet te vatten. Door dezen geest van individualisatie ontgaat hem de beteekenis der historie als ‘Culturgeschichte’, in den vollen zin des woords. Maar nu laat zijn gemis van historischen zin zich wel als een *corollarium*, maar niet als een *factor* van zijn pessimisme beschouwen.

Practisch materialisme en zucht naar genot. - Dat deze twee beginselen, bij voortdurend gemis van voldoening, in pessimisme kunnen, ja, zullen eindigen, geef ik gaarne toe. Maar zóó, ver zijn ze nog niet. Beide beginselen werken nog in hun volle kracht. Daarom strekken ze niet tot verklaring van het *bestaande* pessimisme.

Bedrieg ik mij niet, dan heeft Weygoldt bij deze beschouwing - het laatste punt uitgezonderd - Schopenhauer en Hartmann voor zich laten poseeren. In hun persoonlijkheid vond hij aanwezig: melancholie, onbevredigde ijdelheid en roemzucht, nijd over mislukte lievelingsplannen, invloed eener aristocratische en weelderige opvoeding, gemis van een vast beroep, ‘Hagestolzenthum’, meer kunstzin dan historischen zin. ‘Zie zoo - dacht zeker Weygoldt, zonder in dit bepaalde geval naar den onderlingen samenhang dier symptomen te vragen - daar heb ik de trekken, waardoor beide pessimisten zich onderscheiden, bijeen; in deze trekken ligt dus de verklaring van *het* pessimisme’. In deze trekken, aldus bijeengebracht, ligt niet eens de verklaring van Schopenhauer's en Hartmann's pessimisme. Beiden waren, de eerste zeker, de ander allerwaarschijnlijkst, pessimisten, voordat zij zich in hun ijdelheid en roemzucht, of ook in hunne lievelingsplannen teleurgesteld zagen, en voordat zij, wat hun leeftijd betrof, als mannen zonder vast beroep, of ook als ‘Hagestolzen’ in aanmerking konden komen.

Een critiek van het wijsgeerig pessimisme eischt vóór alle dingen een beoordeeling van den wijsgeerigen grondslag, waarop dat pessimisme rust. Ook Weygoldt heeft dit gevoeld, daar hij, S. 134, na het *empirische Beweismaterial* van het pessimisme onderzocht te hebben, verklaart: ‘Wir wären am Schlusse unserer Untersuchung wieder dorthin verwiesen, wo die ganze Frage im Grande allein entschieden werden kann, nämlich in das Gebiet der Metaphysik’. Toch schijnt het, in het belang der zaak, de moeite waard, tegenover de practische uitspraken van Schopenhauer en Hartmann de ervaring te raadplegen, en Weygoldt heeft zich deze moeite rijkelijk getroost. Naar mijn oordeel heeft hij evenwel niet genoeg in het oog gehouden, dat het tegenover Hartmann, zooals deze zich in onderscheiding van Schopenhauer bepaald op de ervaring beroept, niet de vraag is, of er in het algemeen van 's menschen leven en verkeer in de wereld iets goeds kan gezegd worden, maar of dat goede in de werkelijkheid wordt aangetroffen, en zoo ja, of het dan in den regel of bij uitzondering

bestaat. Voorts begrijp ik niet, met welk recht Weygoldt ook ‘die Illusion, dass vom Jenseits Etwas zu hoffen sei’, en ‘die Illusion, dass das Glück im Laufe der Weltentwickelung erreicht werden könnte’, onder het *empirische Beweismaterial* van het pessimisme heeft opgenomen, daar het eerstgenoemde Hartmann's opvatting van het Christendom en het laatste zijne denkbeelden over de toekomstige gesteldheid der wereld geldt.

Als Weygoldt, S. 109, vraagt, waarom Hartmann niet spreekt van achting voor zich zelf, rechtmatig eergevoel, bescheidenheid, vrije zelfbeperking, dan heeft hij blijkbaar niet goed gelezen. Hartmann vermeldt, S. 673, ‘Selbstschätzung, Selbstachtung, Selbstgefühl, Bescheidenheit, Demuth’, maar stelt dit alles op rekening der ijdelheid.

Weygoldt heeft nog, S. 93-96, een bijzondere theorie, waaraan hij zelf groote waarde hecht, omtrent den ‘Normalzustand des Empfindungslebens’. Het is de ‘von Jedermann bekannte Zustand unmittelbaren, weiter nicht reflectirten (dus *unbestimmten*) inneren Befriedigtseins’, een toestand, die niet valt onder de categorie van *lust* of *onlust*, als bepaalde (*bestimmte*) gewaarwordingen. Ik moet ronduit bekennen, dat ik de groote waarde dezer theorie niet kan vatten. Dat wij van elken normalen toestand, waarin wij verkeeren, geen bijzondere aandoening hebben, is waar, en wordt ook door Hartmann niet tegengesproken Doch het is even waar, dat die aandoening, zoodra zij ontstaat, gevoel van *lust* geeft. Het is echter niet zooals Weygoldt, S. 96, beweert, dat wij voor den eigenlijken lust en onlust altijd een bepaalde oorzaak weten aan te geven. Men kan zeer goed lustig of lusteloos gestemd zijn, zonder daarvoor eenige bepaalde reden te hebben of te kennen. Weygoldt's theorie is gericht tegen den toestand, dien Hartmann als den besten voor den mensch beschouwt, en dien hij het ‘Nullpunkt’ of den ‘Bauhorizont der Empfindung’ noemt - een toestand van volstrekte onverschilligheid of ongevoeligheid voor lust en onlust. De waarde van dezen toestand bestaat, volgens het stelsel van Hartmann, hierin, dat de mensch daardoor practisch vooruitloopt op het Nirwâna, het Niets, waarin zijn leven zich toch eenmaal oplost.

Maar genoeg, ter aanwijzing van het bedenkelijke standpunt, door Weygoldt bij zijn wijsgeerige critiek ingenomen. Hij weet waarlijk wel iets beters te doen, dan een auteur in zijne woorden te vangen, dan een critiek te leveren, niet gericht tegen de beginselen en methode d.i. den grondslag van het wijsgeerig pessimisme als stelsel, maar tegen de wijze waarop de auteurs van dat stelsel hun zienswijze hebben voorgedragen. Soms - vooral S. 39 flg., waar hij aantoont, dat de blinde wil, in het stelsel van Schopenhauer, volstrekt niet in eenige noodwendige betrekking is te brengen met de zichtbare gesteldheid der

dingen, met hun doelmatige inrichting en het bestaan van redelijke wezens, - doet hij een uitmuntenden greep: waarom is het bij een greep gebleven? Dit is jammer, te meer omdat Weygoldt's talent als schrijver, evenals zijn wijsgeerige kennis, niet gering is te achten. Ik ben geneigd te gelooven, dat hij zich door persoonlijken weerzin tegen het pessimisme heeft laten verleiden, om bij de zielkundige ontleding van dat verschijnsel bepaald op die kolossale pessimisten, Schopenhauer en Hartmann, het oog te vestigen, en bij de beoordeeling van hun stelsel een methode te volgen, die meer den sophist dan den philosoof waardig is. Ook geeft hij in zijn critiek meermalen aanleiding tot de vraag: ‘Wat behandelt gij? Overeenkomstig uw onderwerp, het wijsgeerig pessimisme; of, in afwijking van uw onderwerp, de pessimistische wijsbegeerte?’ Intusschen neemt zijn boek in den wetenschappelijken strijd tegen het pessimisme een eigenaardige plaats in, en kan het alleszins nut stichten. Dit nut is gelegen in menige belangrijke opmerking, vooral in hetgeen het bevat over de gevolgen van het pessimisme en den invloed dien het op het practische streven voor de toekomst kan uitoefenen.

S.

Kunst-industrieel onderwijs.
(Eene vraag des tijds).

Enseignement des arts du dessin. Rapports des délégués chargés par le gouvernement de l'inspection des Académies des beaux-arts et des Ecoles de dessin du royaume de Belgique. (Bruxelles, 1874).

Het is nu ruim tien jaren geleden, dat in België een werk verscheen, getiteld ‘L'alliance de l'art et de l'industrie, dans ses rapports avec l'enseignement du dessin en Belgique, par Louis Alvin’. Het gaf een welbekend Nederlandsch schrijver over dergelijke onderwerpen kort daarna aanleiding tot het publiceeren van een tijdschriftartikel(*), dat wegens zijn degelijken inhoud en de warmte, waarmee het geschreven was, ongetwijfeld bij vele lezers een blijvenden indruk moet hebben achtergelaten.

Niettemin schijnt het ons thans opnieuw noodig, om het kunstindustrieel onderwijs weer eens ter sprake te brengen; - aanleiding daartoe gaf ons het werk, waarvan de titel de plaats van het motto inneemt.

(*) Zie het opstel van den heer Huysmans in *De Gids* van 1864.

Er zal wel veel in die tien jaren gebeurd zijn; zeer veel, dat eene hernieuwde behandeling wettigt? - Wij zullen zien en laten zien.

Evenals in meest alle landen van Europa, is ook in België reeds sinds jaren de aandacht gevestigd op de verbetering en uitbreiding der kunst-industrie. Zooals men weet, dagteekent die beweging van af de eerste wereldtentoonstelling, in 1851 te Londen gehouden; telkens opgewekt en toegenomen door elke later volgende groote tentoonstelling voor kunst en nijverheid.

De vraag: wat te doen, om in den gebleken onvoldoenden toestand verbetering aan te brengen, - is ook daar grootendeels opgelost in den algemeenen wensch naar eene hervorming van het kunst- en industrieel onderwijs.

Bij de verwarring, ontstaan door de vele meeningen, wenschen en oordeelvellingen, die elkaar in het eerste zoeken naar verbetering kruisten, was het een werk van groote verdienste, de denkbeelden welke den meesten kans van en het meeste recht op verwezenlijking hadden, met een helderen, zaakkundigen blik te beoordeelen en bloot te leggen voor ieder, die wilde zien, te bespreken voor elk, die wilde hooren. Als zoodanig kan men blijvende achting hebben voor den arbeid des heeren Alvin, alsmede voor het opstel van den heer Huysmans, 't welk hiervan een weerklank was, zonder daarom alles te willen of te moeten onderschrijven, wat deze inhouden. Moge er wellicht nog menigeen zijn, die zich daarbij geheel kan aansluiten, - wij, die ons in eene andere richting bewegen, en andere begrippen omtrent kunst, nijverheid en onderwijs hebben opgedaan, kunnen ons met dat resumé der denkbeelden van tien jaren herwaarts slechts ten deele meer vereenigen, en vinden in dat verschil eene aansporing, om hiervan getuigenis af te leggen.

Laat ons, tot juist begrip van het verschil der, om zoo te zeggen, oudere en jongere zienswijze in zake de hervorming van kunst en industrie, hier beginnen met te herinneren aan eenige denkbeelden, welke aan de geciteerde stukken ten grondslag liggen.

Het voornaamste middel voor die hervorming is een algemeener en beter toepassing van de kunst op de nijverheid, door onderwijs. Maar niet door het onderwijzen van een industrieele kunst: ‘l'art industriel n'existe pas. L'art est un, et il faut l'enseigner dans ce qu'il a de plus pur et de plus élevé.’

Deze uitdrukking van Rondot vormt de grondtoon van Huysmans' opstel. *Wij* hebben echter meer 't oog op hetgeen Rondot verder daarop liet volgen: ‘L'apprentissage dans l'atelier vient au second rang: l'étude des applications de l'art et de la science à l'industrie n'est en quelque sorte qu'une nouvelle forme de l'apprentissage’, etc.

Sprekende over kunst (of wetenschap) kan men van twee verschillende gezichtspunten uitgaan; - het eene, vanwaar de kunst beschouwd wordt als kunst; het andere, vanwaar zij uitkomt door

hare toepassingen. In het eerste geval dus *doel*, in het tweede *middel.*

Dat er nu voorstanders van het eerste gevonden worden, prijzen wij hoog en willen gaarne erkennen, dat zij, die de kunst of de wetenschap om haar zelf beoefenen, hooger staan dan zij, die haar dienen en gebruiken om de toepassing op het leven en bedrijf der menschen. Maar in den schouwburg van het dagelijksche leven is ook een tweede rang noodig, grooter dan de eerste, - en het lust ons, daar plaats te nemen bij de beschouwing van het onderhavige onderwerp.

Kunst en wetenschap te beschouwen en te behandelen als middel, meer dan als doel, ligt geheel in den geest van dezen tijd. Hoe zouden anders de natuurkundige vakken, die toch mee van de jongste zijn in het onderwijs, daar in betrekkelijk korten tijd zulk een overwicht hebben kunnen verwerven?

Dat de kunst in dezen geen navolgenswaardig voorbeeld aan de wetenschap - of liever, aan sommige wetenschappen - genomen heeft, blijkt haar ten schade. ‘L'art est un et il faut l'enseigner dans ce qu'il a de plus pur et de plus élevé.’ Alles waar, doch ‘l'apprentissage dans l'atelier vient au second rang’, - *de toepassing moet daarbij komen.*

Maar ‘de toepassing moet de industrieel, ieder in zijn vak, in zijne werkplaats zoeken; daarmede heeft zich het onderwijs niet te bemoeien’, - is er verder gezegd. Laat ons voorzichtig zijn. Dat mag in het buitenland, vooral voor Frankrijk waar zijn; het mag zelfs waar *geweest* zijn voor ons Nederland, - thans *is* het niet zoo. Men leze slechts verder, en in de eerste plaats dit citaat:

‘De jonge Franschman, kunstenaar, geleerde of industrieel, krijgt zijn eerste kunstonderwijs door het zien van hetgeen hem omgeeft, en geloof vrij dat de vrucht daarvan niet onbeduidend is. Alles wat hem van zijne vroegste jeugd af omringt, in en buiten 's huis, spreekt hem van kunst: museums van schilder- en beeldhouwkunst, die steeds voor hem geopend zijn, en waarin hij de schoonste voortbrengselen van vroegeren tijd kan bijeen vinden; kerken, die zelve monumenten van verschillende stijlen zijn, en waarin de meesterstukken van alle tijden zijn opgehoopt; groepen, standbeelden en fonteinen op de open plaatsen, monumentale gebouwen in de straten; magazijnen van industrieel voortbrengselen waarop de kunst een zoo grooten invloed heeft geoefend, dat zij bijna kunststukken zijn geworden. Voeg hierbij de gesprekken in de familiën van alle standen, waarin de kunst een der voornaamste thema's vormt, aanhoudende critiek over hare voortbrengselen wordt uitgeoefend en de lof van verdienstelijke kunstenaars wordt verkondigd. Dat alles stemt te zamen om den smaak te vormen en den geest te verheffen, eene warme liefde en nooit rustenden ijver in te boezemen voor alles wat grootsch en schoon is. Zoo wordt de kunstzin van de jonge Franschen opgewekt, onderhouden en gevoed. Ieder,

hij zij rijk of arm, ondergaat dien invloed. Op welk vak van geleerdheid, op welke afgetrokken wetenschap ook de student zich moge toeleggen, die daar met zijne boeken onder den arm voortstapt, hij deelt in die indrukken door hetgeen hem omgeeft, door alles wat hij hoort en ziet, en hoever van de kunst zijn verdere loopbaan hem ook voeren, in welk afgelegen stadje hij zich ook nestelen zal, nooit zal hij zoo bekrompen, zoo bitter eenzijdig ontwikkeld zijn, als zij die hunne afgetrokken studie voortzetten zonder ooit iets van kunstschoon te zien of te hooren, en slechts weten dat het bestaat, omdat zij het in eene revue of courant gelezen hebben.

De indruk dien het gedurig zien van het schoone op het gemoed van het volk, en vooral op dat van jonge lieden maakt, is zoo gemakkelijk te beseffen, dat het niet noodig is daarover verder te spreken. Men heeft slechts een jong mensch, opgevoed in een beschaafden familiekring, waarin dagelijks over kunst, literatuur, muziek, in één woord, over alles wat schoon is gesproken wordt, in de gedachten te vergelijken met een ander, die in de kleine beslommeringen van een aan geest arm huishouden is groot gebracht, om zich juist te kunnen voorstellen, hoeveel de omgeving tot de ontwikkeling van de ziel en in het algemeen tot de opvoeding bijdraagt.

'De Franschen zijn zich van dat voorrecht volkomen bewust.' Juist, en wij?... *wij* zijn ons bewust, dat we dat voorrecht *niet* hebben.

'C'est l'enseignement des écoles et l'enseignement de la rue' zegt Alvin, 'qui font de l'ouvrier français l'ouvrier le plus habil dans toutes les industries qui relèvent de l'art.' En daarop laat Huysmans volgen: 'Men kan denken met wat liefde en wat vuur eene kunst geleerd wordt, die zoo algemeen is gewaardeerd, zoo goed begrepen wordt, en waarvan ieder, die geroepen is, om op de meening van het volk te werken, gedurig het nut doet uitkomen.'

Wij herhalen: ons ontbreekt het 'enseignement de la rue' en voegen erbij: Men moest begrijpen, wat dit alleen reeds een geheel anderen toestand in onze kunst- en industrieele opvoeding teweeg brengt; hoe we moeten uitzien naar iets, -dat het ontbrekende kan aanvullen; hoe we ons zullen moeten inspannen, om in den ongelijken kamp op het veld der kunstnijverheid nog een goed figuur te maken!

Zullen wij in dezen wijzen op het voorbeeld van Engeland? 't Is waar, het had eerst eene even onvoordeelige positie, maar wist het ontbrekende spoedig aan te vullen door zijn land en volk als 't ware te overstorten met scholen, museums en tentoonstellingen voor kunstindustrie; maar.... die dingen kosten geld en in Nederland kan men zonder tegenspraak vertellen, dat wij te gierig zijn voor kunst, zoodat we onze eigene kunstschatten er verkoopen en onze eigene kunstenaars eruit drijven. Toch zullen we den weg, door Engeland gevolgd, op moeten, en, naarmate er vooreerst minder kans is op het vervangen van het 'enseignement de la rue' door museums en permanente ten-

toonstellingen, zooveel te meer werk moeten maken van de *scholen*, van het *onderwijs*.

Werkelijk gloort er van dezen kant een lichtstraal aan de kimmen, welken wij begroeten als den dageraad van een nieuw herlevend tijdperk onzer nijverheid. Terwijl bijna alles nog schijnt te slapen voor den roepstem van hen, die een South-Kensington in Nederland zouden willen stichten, begint daarentegen de publieke belangstelling wakker te worden voor de vraag om vakscholen, waar landbouw, zeevaart en nijverheid, in het onderwijs, eens tot hare rechten zouden kunnen komen. Dat hebben we nu misschien voornamelijk te danken aan het verband, dat er tegenwoordig tusschen politiek, socialisme en onderwijs schijnt te bestaan en, wat de nijverheid in 't bijzonder betreft, aan de slechte gelegenheid, die hare werkplaatsen sinds geruimen tijd voor vakopleiding opleveren; maar de hoofdzaak is, dat we van dien opflikkerenden toestand weten te profiteeren ten bate der groote zaak onzer kunstindustrie.

Daarom, met alle respect voor het kunstonderwijs als kunst, verdedigen we het onderwijs der kunst in hare toepassingen en wenschen dat hier nog wat nader uit te werken; - liefst zoo, dat het onzen voorgangers van voor eenige jaren niet moeilijk behoeft te vallen, vrede te hebben met onze wijziging en uitbreiding van hun programma.

De basis van alle onderwijs in de graphische en plastische kunsten is het *teekenen.* In zooverre dus de nijverheid met de kunst en het onderwijs in verband staat, en juist dat gedeelte bespreken we hier, - moeten we allereerst aan het teeken-onderwijs onze aandacht schenken. Dat is trouwens ook gedaan overal en door allen, die zich deze zaak aantrokken.

In België was men begonnen met een algemeen teeken-concours. In de commissie, daarvoor ingesteld, hadden o.a. zitting de Inspecteurgeneraal voor de nijverheid en idem voor de schoone kunsten (NB. van zulke betrekkingen weten wij in Nederland niet). Verder bestond zij uit schilders, beeldhouwers en bouwmeesters, waarvan de meesten directeur of leeraar aan een teeken academie waren.

Ook was aldra een ‘Association pour l'encouragement et le développement des arts industriels en Belgique’ ontstaan. Wij gaan deze voorbij, om meer bijzonder de aandacht te vestigen op ‘le Conseil de perfectionnement de l'enseignement des arts du dessin’, - welks leden 12 in getal, en aangesteld door het Gouvernement, met een mandaat van 3 jaren, dat later vernieuwd werd, - belangrijke rapporten uitbracht en de eerste stappen deed tot de zoo gewenschte hervorming in het teekenonderwijs. Alvin was eerst lid en later tevens voorzitter van die commissie, waardoor zijn bovengenoemd werk over de vereeniging van kunst en nijverheid van dubbel belang is, omdat het den

indruk geeft van een resumé der denkbeelden, door deze corporatie voorgestaan.

Die commissie onderzocht den bestaanden toestand van het kunsten teekenonderwijs, en de desbetreffende hervormingsplannen, welke vatbaar voor verwezenlijking schenen. Uit dat onderzoek bleek: dat een groot aantal plaatsen zonder inrichtingen voor kunst- of teekenonderwijs waren; dat, waar ze waren, te weinig hulpbronnen voor dat onderwijs bestonden; dat de tijd voor dat onderwijs te kort was (veelal enkel wintercursussen); dat er gebrek aan methode bestond; dat er te weinig onderwijs in de practische kunsten gegeven werd; en dat er niets of te weinig werd gedaan aan de wetenschappelijke opvoeding der leerlingen. Daarom stelde de commissie voor, het stichten van teekenscholen, overal, waar behoefte daaraan is; het zorgen voor voldoende localiteit en hulpmiddelen; het instellen van doorloopende jaarlijksche cursussen (al was 't in den zomer alleen maar 's zondags), de invoering van lessen over letterkunde, geschiedenis, aesthetica enz. bij het teekenen; en opscherping der leeraren in hunne methoden.

In 't bijzonder nog wijdde de meergemelde ‘Conseil’ zich aan de quaestie der *methoden* en *modellen* in het teekenonderwijs. Ziehier eenige van zijne denkbeelden.

De leeraar moet zooveel mogelijk vrijgelaten worden in zijne methode, die hij echter moet kunnen verdedigen. Inmenging van de Regeering in dezen moet ontraden worden. Iets anders is 't echter, wanneer van hooger hand wordt toegezien, dat daarbij geen misbruiken en verkeerdheden plaats hebben. Zoo b.v. bij het copieeren naar plaat-model, dat te veel gedaan en het lijnteekenen uit de losse hand, dat te weinig beoefend wordt.

Het menschelijk lichaam is de basis van elk teekenonderwijs. Hieruit behoeft echter niet opgemaakt te worden, dat de voortbrengselen der antieken de eenige teekenmodellen moeten zijn. Eene vereeniging van kunst- en natuurproducten in dezen is zeer wenschelijk. Maar vóor alles zorge men, dat de modellen een compleet en harmonisch geheel vormen en uitmunten door goeden smaak en kunstschoon.

Dat waren de eerste openbaringen der nieuwe richting; maar zij bleken weldra niet voldoende. Dit moet waarschijnlijk hieraan toegeschreven worden, dat de ‘Conseil’ slechts adviseerend kon te werk gaan en de bevoegdheid miste, om de daad aan het woord te paren, terwijl de Regeering hem moeilijk een ander mandaat kon geven, omdat eerst bijna alle kunst- en teekenonderwijs gegeven werd door en aan gemeente-instellingen, die met het Rijk desverkiezende niets te maken hadden. Thans is dat weer anders en heeft deze laatste door de invoering van het stelsel der subsidiën langs minnelijken weg zijn noodzakelijk gebleken recht van contrôle terug bekomen.

Ondertusschen zat men aan andere zijden ook niet stil, ja, ging men daar zelfs verder dan de Regeering voorloopig kon en zijn Raad

scheen te willen doen. Reeds meermalen was het denkbeeld opgeworpen, om een *algemeen concours* op het terrein van kunst- en teekenonderwijs te houden; maar was dit tot dusver slechts gedeeltelijk ten uitvoer gekomen. Want de eerste tentoonstelling van dien aard had zich bepaald tot bekroonde studiën der verschillende scholen in: koppen naar plaat en pleister en het figuur, naar plaat, pleister en het leven. Dit gaf dus een zeer onvolledig overzicht, want hier ontbrak het elementair onderwijs, de onderste sporten van den ladder, en onder de hoogere miste men: modelage, compositie, anatomie, perspectief enz.; terwijl bovendien niet alle inrichtingen hun werk hadden ingezonden. Het voornaamste resultaat bepaalde zich dan ook tot eene veroordeeling van de ingebruik zijnde modellen bij het plaat-teekenen en een nader onderzoek daarvan. Opmerkelijk is ook, dat de discussies plaats hadden met gesloten deuren en de jury van beoordeeling haar rapport niet wenschte gepubliceerd te hebben.

Men heeft alle reden, te onderstellen, dat door het voorgaande de aandrang naar eene algemeene tentoonstelling toenam en hare uitvoering verhaastte. Ook schijnt er van lieverlede in den meergemelden ‘Conseil’ een veranderde zienswijze te zijn binnengedrongen, althans toen in 1861 tot een nieuw concours was besloten, adviseerde hij, dat aan te vullen door eene expositie van modellen en het houden van een congres, waarop alle quaestiën betreffende het kunst- en teekenonderwijs het onderwerp eener publieke discussie zouden zijn. De Regeering, dit ondersteunende, opende daardoor voor zich en voor anderen den weg tot eene meer algemeene en doortastende hervorming. Ten bewijze daarvan vestigen we hier de aandacht op het volgend resumé der gevoerde discussien:

1°. ‘Utilité de supprimer le modèle-estampe. Nécessité de fonder les premières études du dessin sur les notions élémentaires de la géométrie.’

2°. ‘Urgence de donner à l'enseignement académique une direction aussi pratique que possible et d'étudier toutes les applications qu'il comporte.’

3°. ‘Importance de compléter les exercices pratiques par des notions de théorie, d'esthétique, d'histoire et de littérature, qui élargissent et élèvent naturellement les vues de l'artiste.’

4°. Nécessité d'obtenir des garanties de capacité pour les professeurs et nécessité de faire pénétrer l'art aussi avant que possible dans l'éducation de tous, de l'implanter dans les écoles primaires, de l'introduire dans les écoles moyennes et les colléges, de manière à ce que tous y soient initiés et de l'étudier d'une façon toute spéciale dans ses applications industrielles et monumentales.’

Dat resumé vertoont eene opmerkelijke wijziging en uitbreiding van de zienswijzen en plannen, vroeger door den ‘Conseil’ bij monde van den heer Alvin ter tafel gebracht en verdedigd. Immers deze had steeds het denkbeeld bestreden, om de hervorming van het kunst- en

teekenonderwijs o.a. *ook* te zoeken in de bijvoeging van een nieuw element: de toepassingen der kunst in het dagelijksch leven en op de nijverheid; terwijl hij niet genoeg aandacht had gewijd aan de noodzakelijkheid, om de eerste beginselen van het teekenen naar relief en op meetkundige basis in te richten. Een en ander was gedaan en gelaten, om de éénheid en zuiverheid van de kunst te bewaren, maar zou, op die wijze opgevat, tot een noodlottig isolement hebben kunnen leiden. Doch genoeg daarvan en reden te over voor ons, om aan bovengenoemde besluiten en beginselen rechtmatige sympathie te schenken.

De resultaten daarvan deelen we thans mede.

Meer dan ooit werd het nu tijd om te handelen. Het Belgische gouvernement begreep dit en bepaalde reeds in 't volgend jaar, bij Koninklijk besluit van '69, de voorwaarden, onder welke voortaan staatshulp aan de academiën en teekenscholen zou worden verstrekt; n.l.:

1°. goedkeuring der programma's van onderwijs, reglementen, budgets en rekeningen;
2°. inspectie;
3°. deelneming aan de algemeene concours en tentoonstellingen.

Een en ander nader te regelen door het Gouvernement.

Het meest urgent was de *inspectie*, welke thans (in 1870) werd opgedragen aan de heeren De Taye en Caneel, respectievelijk directeur der academie van beeldende kunsten te Leuven en te Gent. Zij geschiedde naar aanleiding van de volgende vragen:

In de eerste plaats:

a. In welken toestand bevinden zich de lokalen en het meubleement ten opzichte van de gezondheidsleer en het onderwijs?
b. Welk is 't getal der leerlingen en welke vakken beoefenen zij?
c. Welk budget is er? Worden de leeraren voldoende beloond?
d. Hoedanig is de inrichting der scholen?

In de tweede plaats:

e. Welke waarde heeft het onderwijs ten opzichte der kunst zoowel als met het oog op de toepassing van deze in de nijverheid?
f. Zijn de leeraren bekwaam om goed onderwijs te geven? Is hun aantal in overeenstemming met de eischen van het onderwijs?
g. Welke zijn de plaatselijke behoeften, in zake kunst, in verband met de heerschende takken der nijverheid en met die, welke, ofschoon verdwenen of in verval geraakt, voor herleving vatbaar zijn? En is het onderwijs in overeenstemming met deze behoeften?
h. Hebben de directeurs ook voorstellen te doen of denkbeelden te uiten, in verband met de ontwikkeling hunner scholen en ter bevordering van het onderwijs?

We moeten ons thans onthouden van eene nadere puntsgewijze bespreking dezer vragen. Eerst dan, wanneer zij ook in ons land officieel gesteld zijn, met het doel, om in den toestand van Neêrland's nijverheid, kunst en onderwijs verbetering te brengen, zal 't daarvoor een

meer geschikte tijd wezen. Wat België betreft, zij 't genoeg, te vermelden, dat het desbetreffend onderzoek meer dan ooit de noodzakelijkheid deed uitkomen van het stellen van een algemeen programma van kunst-onderwijs, 't welk dan ook door bovengenoemde inspecteurs werd gegeven en op bladz. 12-22 van De Taye's rapport is medegedeeld.(*)

(Slot volgt.)

H.L. BOERSMA.

Poëzie en wijsbegeerte.

A. Pierson. Eene levensbeschouwing. Twee deelen. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink. 1875.

Opmerkelijk noem ik het, dat onder de talrijke geschriften van een scherpzinnig denker en bekwaam auteur gelijk Dr. A. Pierson, wien het in eene lange reeks van jaren noch aan tijd, noch aan lust voor studie ontbroken heeft, niet meer dan één wetenschappelijk standard-work - Geschiedenis van het roomsch-katholicisme - gevonden wordt. Ofschoon hij uitgaat van eigene wijsgeerige beginselen en het meesterlijk verstaat de empirische kritiek toe te passen op den bijbel, heeft hij ons geen handboek over logika en evenmin een omvangrijk exegetisch werk geschonken. Toch is het hem gelukt om in ons vaderland in hooge mate belangstelling op te wekken voor wijsgeerige en godsdienstige vraagstukken. Die belangstelling moet niet alleen verklaard worden uit het voortreffelijk gehalte van hetgeen de heer Pierson op godgeleerd en wijsgeerig gebied geleverd heeft, of uit de opmerkzaamheid door ons volk ten allen tijde aan den dag gelegd voor theologische kwesties en wijsbegeerte - voor de laatste alleen dan, als zij met godsdienst in verband gebracht wordt - maar voornamelijk uit de persoonlijkheid van den schrijver.

De natuur van Dr. Pierson is eene dichterlijke. De waarheid dezer bewering kan alleen hun twijfelachtig voorkomen, die het echt dichterlijke zoeken niet in hetgeen onmisbare kenmerken zijn van iedere ware, maar slechts van sommige soorten van poëzie. Dr. Pierson kan niet vertellen. Dit bleek duidelijk, toen hij optrad als romanschrijver. Hij verstaat de kunst niet om tegelijk dichter en novellist te zijn, om inwendige toestanden te dramatiseeren. Indien ik het nogtans waag hem een dichter te noemen, doe ik dat, omdat de associatie van denkbeelden bij hem niet zelden plaats grijpt door middel

(*) Dat programma, te uitgebreid om hier in te lasschen, wordt den lezer bijzonder te nadere kennismaking aanbevolen.

van gemoedsaandoeningen, die worden omgezet in scheppingsvermogen. Ook bij personen, ontbloot van dichterlijken aanleg, kunnen gemoedsaandoeningen, gewaarwordingen van het aangename en het onaangename, de schakels vormen eener associatie van denkbeelden, maar bij de zoodanigen vertoonen die gewaarwordingen een lijdelijk karakter, dat slechts indrukken ontvangt, niet weergeeft. Bij den van nature dichterlijk gestemden mensch gaat, om mij van de woorden van Dr. Pierson zelven te bedienen, 'het gevoel, zoodra het een zekeren graad van levendigheid heeft bereikt, over in kunstenaars-aandrift, en betoont het zich daardoor in hooge mate werkzaam, hetzij die werkzaamheid alleen in het scheppen van voorstellingen of ook in het voortbrengen van kunststukken aan het licht treedt'. Dat Dr. Pierson eene groote aantrekkelijkheid bezit van gemoed, dat die aantrekkelijkheid hem in staat stelt tot het teekenen van gemoedstoestanden, dat die teekeningen op ons een machtigen indruk maken, wie zal het ontkennen, die - om mij tot het hier aangekondigde werk te bepalen - kennis neemt van de beschrijving van het Nederlandsch piëtisme? Men zegge niet: de schrijver werd in het piëtisme grootgebracht; zijn meesterschap in het stellen is buitengewoon, daarom is het mogelijk, dat hij die beschrijving gegeven heeft zonder eenig dichterlijk talent te bezitten. Velen, die met hem geleefd hebben in dezelfde geestelijke atmosfeer en even bekwame stilisten zijn als hij, kunnen er toch zulk eene aangrijpende voorstelling niet van geven. De reden daarvan is dat Dr. Pierson dieper en levendiger door het piëtisme werd bezield dan anderen. Alleen omdat wij ook iets van die bezieling gevoelen, kunnen wij in hem den dichter waardeeren. Is echter zijn kunstenaars-aandrift werkzaam op een terrein, ons onbekend bij ervaring, dan komen wij er licht toe om te zeggen: Pierson is een dweper, een mystikus. Zoolang een dichter zich beweegt in eene voor de groote kudde toegankelijke sfeer is hij algemeen geliefd en leeft zijn naam op ieders lippen. Zoodra hij echter een ander standpunt heeft ingenomen dan dat zijner bewonderaars, loopt hij gevaar van door velen niet begrepen en miskend te worden. Dr. Pierson weet dit bij ondervinding.

Dr. Pierson behoort niet tot die dichters, die in staat zijn onovertroffen meesterstukken te scheppen. Niet al wat menschelijk is werd door hem gevoeld en doorleefd. Daarom kan hij den mensch niet in zoo groote veelzijdigheid teekenen als Shakespeare of Goethe. Was hij opgegroeid in eene andere omgeving, was zijn geest reeds vroeg gevormd geworden door de voortreffelijkste gewrochten der kunst, waren alle bewegingen van gemoed en wil, die kunnen opwellen in het menschelijk hart, steeds vlijtig door hem bestudeerd, wie weet of wij op hem niet zouden kunnen bogen als op een onzer beste kunstenaars of dichters. Want hij bezit een gemoed dat snel en nadrukkelijk kan gevoelen, waarin snaren zijn, die trillen van vreugde of smart bij de minste aanraking. Nascitur poeta, zei men in de klassieke oudheid.

Deze stelling is in zooverre waar als eene zekere aandoenlijkheid van gemoed, een der hoofdvoorwaarden van alle kunst, ons moet aangeboren zijn. Is de bodem, waaruit de schoone planten kunnen ontkiemen, een geschenk der natuur, van het zaad, dat wij aan dien bodem toevertrouwen, hangt het af welk soort van planten er uit zal voortspruiten. Ook voor een dichter zijn de in de kindsheid ontvangen indrukken meestal beslissend voor zijn geheel volgend leven. In zijne jeugd werd Dr. Pierson voortdurend opmerkzaam gemaakt op het hooge gewicht eener vraag, 'die, indien haar eenige beteekenis toekomt, op de allerhoogste aanspraak heeft, voor alle andere vragen ongevoelig maakt en den mensch voortdurend in den toestand houdt van een drenkeling, die natuurlijk maar op één ding bedacht is, immers niets ter wereld interessant acht dan zijne redding'. Die vraag luidde: 'wat moet ik doen om zalig te worden, om in den hemel te komen?' Het antwoord, door het piëtisme op die vraag gegeven, was: door eene innerlijke openbaring, door eene onmiddelijke werking van God, waardoor men inzicht verkrijgt in 'de waarheid' en eene vaste overtuiging omtrent de aangelegenste en de ingewikkeldste zaken. Dit antwoord gaf den gevoeligen knaap een levendig besef van de waarde der menschelijke persoonlijkheid en van het onderscheiden tusschen goed en kwaad, heilig en onheilig; bracht hem tot de overtuiging, dat het wezen onzer persoonlijkheid alleen bestaat in de appreciatie der verschijnselen van het zedelijk leven. Als na onze bekeering de aarde ons niet meer kan aantrekken en wij geen oog meer hebben dan voor het onderscheid tusschen heilig en onheilig, dan is, wat het wezen onzer persoonlijkheid uitmaakt, niet anders dan het geweten. Er *is* heilig en onheilig. Aan deze overtuiging bleef Dr. Pierson onwankelbaar getrouw. Zij werd de poolstar van zijn innerlijk bestaan. Om haar te redden en tegen alle aanvallen te beveiligen greep hij telkens naar nieuwe godsdienstige en wijsgeerige leerstukken. Aan haar danken wij zoo menige roerende bladzijde in zijne werken. Zij is de eenige, maar de rijke ader, waaruit zijne poëzie opwelt. Aan haar danken wij ook deze 'levensbeschouwing'.

'Het piëtisme, dat in het *Réveil* een bepaalden vorm verkreeg, was een verzet tegen het eenzijdig verstandelijke der orthodoxie. In het beginsel zelf der orthodoxie lag wel niets, dat haar dwong de eischen van gemoed en leven te miskennen. Maar tengevolge van menschelijke zwakheid kwam het toch daartoe, en vormde zich hetgeen men niet ongelukkig een "doode rechtzinnigheid" heeft genoemd. Onder den druk van hare heerschappij ontstaat het piëtisme, en wel bij diegenen, die de rechtzinnige leer omhelzen, maar het onbevredigende gevoelen van eene bloot redelijke overtuiging omtrent deze leer. Het neemt juist krachtens zijnen oorsprong een hoogst revolutionnair karakter aan.' In dit revolutionnair karakter van het piëtisme, in zijne geringschatting van hetgeen bij de orthodoxie het voornaamste is: de leer, moet de sleutel gezocht worden

van den weerzin van Dr. Pierson tegen alle dogmatisme. Dat hij meermalen van godsdienstige en wijsgeerige leerstukken heeft verwisseld, verraadt geen zwakheid van verstand, maar veeleer eene gelukkige buigzaamheid van geest, waaraan hij zich reeds in zijne kindsheid leerde gewennen. Was het piëtisme een geschikt middel tot aankweeking van dogmatische neigingen, hij had niet onmogelijk waarheid gezocht op dezelfde wijze als Descartes, evenals deze het lijden van zijn naar waarheid smachtend gemoed geopenbaard in een enkel werk, en evenals deze gevonden wat hij wilde. Ik twijfel er echter zeer aan of hij in dit geval zich zelven en anderen eenigen dienst zou bewezen hebben. Met geringer verstandelijke ontwikkeling en dezelfde mate van aantrekkelijkheid van gemoed zou hij aan het piëtisme van onzen tijd dezelfde diensten hebben kunnen doen als David van Augsburg bewees aan de mystiek van zijn tijd: het scheppen eener poëtische taal, waardoor het piëtisme op waardige wijze zijne gewaarwordingen kan uiten. Doch ook daarmee zou niet veel gewonnen zijn. De kleine kudde der heiligen zou een dichter meer, de groote schare van de kinderen dezer eeuw een denker minder tellen. Het gemis van een denker als Dr. Pierson zou voor ons droevig zijn, daar er in onzen tijd weinig denkers worden aangetroffen, wier gemoedsleven niet minder ontwikkeld is dan hun verstandsleven.

Deze ‘levensbeschouwing’ wil zich aan niemand als de ware opdringen; ‘zoo zij eenige waarde heeft, zoeken wij zelve die het liefst in den blik, dien zij gunt in de geestelijke werkplaats van den schrijver’. De ‘beschouwing’ gunt ons iets meer dan dien blik; zij doet ons ook kennis nemen van een gedeelte der autobiographie des schrijvers. Maar tusschen het kind, dat zonderling staat te peinzen ‘voor de geopende voorraadkamer zijner moeder of voor de brandkast zijns vaders, vooral wanneer hij des morgens bij den huisdienst zeker bekend bevel uit de bergrede heeft aangehoord’ en den schrijver van het hier aangekondigde werk, ligt een tijdvak van vele jaren. Van hetgeen in dien tusschentijd is voorgevallen, vernemen wij weinig. Zulks was ook niet noodig. Een korte herinnering aan ‘Richting en Leven’ en aan ‘Bespiegeling, Gezag en Ervaring’ was voldoende. Het waren jaren van onvermoeide en onverpoosde werkzaamheid, van vlijtige en aanhoudende beoefening der wetenschap, van ernstige en geheele toewijding aan de godsdienstige en zedelijke beschaving van ons volk. Zoolang dit edel streven eene propaganda was voor die merkwaardige volksbeweging, de moderne theologie genaamd, waren het gelukkige jaren, jaren van ongeveinsde liefde en sympathie tusschen de leiders dier beweging en hun wakkeren bondgenoot. Zoodra echter Dr. Pierson te kennen gaf, dat zijne taak als godsdienstleeraar ten einde was, begonnen wolken den helderen hemel te bedekken, misverstand en misduiding zich te vertoonen. Indien ik thans overga tot het bespreken van de reden, die Dr. Pierson bewoog om onze kerk te verla-

ten, doe ik dit alleen, omdat ik zulks noodig reken voor eene billijke waardeering van de ‘levensbeschouwing’. Tegelijk zal het dan blijken waarom ik de aandacht vestigde op de persoonlijkheid van den schrijver, inzonderheid op zijn dichterlijk talent.

Van de ziekelijke aandoeningen van het piëtisme genezen, gaf Pierson daarom zijn geloof aan het bestaan van een liefderijken, barmhartigen God niet prijs, noch, wat bij hem misschien toen reeds het zwaarst woog, zijne overtuiging aangaande de geheel eenige waarde onzer persoonlijkheid. Onder den invloed der logika, zooals die door Prof. Opzoomer in ons land wordt geleerd, en door de vrije toepassing der historische kritiek op de bijbelboeken, maakte zijne oude wereld- en levensbeschouwing allengs plaats voor een nieuwe, welke die der moderne theologen was en bij de meesten hunner nu nog is. Volgens de wijsgeerige beginselen der hier door Prof. Opzoomer gestichte empirische school is de ervaring de eenige leidsvrouw niet slechts in de natuurfilosofie, maar ook in de wijsbegeerte des geestes. Gebeurt in het leven der zinnelijk waarneembare natuur alles volgens vaste wetten, in het geestesleven is het niet anders. Is de wet van oorzaak en gevolg volstrekt algemeen dan geldt zij ook voor het zedelijk leven van den mensch. Prof. Opzoomer aarzelde lang eer hij uitspraak deed ten nadeele der vrijheid. Ook anderen aarzelden, en niet ten onrechte, want zij meenden, dat de loochening der vrijheid gelijk stond met het prijsgeven der objectieve waarde van godsdienst en zedelijkheid aan onzekerheid. Dr. Pierson, en velen met hem, geloofden, dat zij kiezen moesten tusschen getrouwheid aan het hoofdbeginsel der empirische wijsbegeerte en de handhaving eener absolute zedewet, zonder welke het godsdienstig geloof geenerlei waarde meer heeft. Dr. Pierson besliste ten voordeele der wijsbegeerte. Van eene keus in den eigenlijken zin des woords kon hier geen sprake zijn, want ware dat het geval geweest dan zou Dr. Pierson ongetwijfeld de vrijheid gekozen hebben, daar deze de kroon des levens ongedeerd liet. Wat zal hem troosten voor haar gemis? Altijd door filosofeeren, zich verdiepen in de idealen van het Katholicisme. De Muze der geschiedenis biedt hem hare vertroostingen. ‘De ‘Geschiedenis van het roomsch-katholicisme’ wordt geschreven. Nu zijn tijd niet meer in beslag wordt genomen door het ijveren voor de belangen eener partij, vindt bij gelegenheid om dat groote werk te voltooien, waarin zijn gemoed meespreekt. Maar de idealen van het Katholicisme, welk een schril contrast vormen zij met het proza der werkelijkheid! Is er dan geen mogelijkheid om de ideale wereld te redden? De dichter hoopt, de denker peinst. Voordat de zon der hoop voor goed in het westen is ondergegaan, vertoont zich aan de oosterkimmen een nieuw licht, bij welks schijnsel het duistere pad wordt verhelderd.

Dat licht was het idealisme. Volgens die leer kennen wij alleen onze voorstellingen, en is de natuur een gewrocht van onzen geest.

Daardoor wordt de objektiviteit der zinnelijk waarneembare wereld geloochend en worden natuurwetten wetten des geestes. Die meening wordt tot op zekere hoogte gerechtvaardigd door de onderzoekingen der empirische wijsgeeren aangaande ons kenvermogen en de nasporingen der physiologen van onzen tijd. Vijf jaar geleden(*) zag Dr. Pierson in haar de veilige haven der menschelijke persoonlijkheid. Indien onze voorstellingen door onzen geest gemaakt worden, dan is het onzin om te beweren, dat oorzakelijkheid eene volstrekt algemeene wet is, dan hebben onderzoekingen omtrent de vrijheid van den wil geen waarde hoegenaamd, dan mag men niet langer spreken van een cousaalverband tusschen de verschijnselen. De eenige taak der natuurwetenschap is het aanwijzen van de objektieve identiteit dier verschijnselen. De verscheidenheid zelve wordt op rekening gebracht van onzen geest. Ziehier eene korte schets van het door Dr. Pierson geleerde idealisme. Hij gebruikte het als een wapen tegen de materialistische en deterministische wereldbeschouwing. Het gaf hem het smartelijk ontbeerde geloof in de volstrekte beteekenis onzer persoonlijkheid, hem door het determinisme ontnomen, terug. Brengt de inrichting van onzen geest het mede om het licht op eene andere wijze te apprecieëren als de warmte, dan heeft onze geest recht tot zulk eene appreciatie. Hetzelfde recht komt den geest toe bij de onderscheiding tusschen heilig en onheilig. ‘Er ligt iets zeer schoons voor den beoefenaar der wetenschap, gewoon te leven bij het mechanisme der natuur, in het terugvinden van zijne zedelijke persoonlijkheid, en daarmede van de kracht om zich te ontworstelen aan dat verlokkend dilemma: òf enkel wetenschap òf enkel geloof. En de ontwikkeling der wijsbegeerte, onder den invloed van het verleidelijke der natuurkundige methode, bij het in zijne eischen steeds onverbiddelijker naturalisme aangeland, moge daar een keerpunt vinden, van waar hij, door het behoorlijk analyseeren van de beteekenis der zedelijke persoonlijkheid, aan een anders zekere bankbreuk ontkomt(†)’.

Wij behoeven er ons niet over te verwonderen, dat het idealisme eene dichterlijke natuur als die van Dr. Pierson toelachte. Volgens die leer toch is alle kennis poëzie. Want indien onze kennis niet van buiten af tot ons kan komen, is die kennis een oorspronkelijk bezit van onzen geest. Daaruit vloeit voort, dat onze kennis louter eene ideale conceptie is. En is het vormen van ideale concepties niet de taak des dichters? Als derhalve het idealisme zoo volkomen in staat was aan de behoeften van den dichter en denker te voldoen, waarom bleef hij er dan niet getrouw aan? Ten eerste omdat de strijd tusschen idealisten en realisten verre van beslist is. Ten tweede, omdat

(*) Zie Dr. Pierson's opstel in de Gids, Juni 1871. ‘Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling’. Onder het afdrukken dezer recensie vind ik een opstel van den schrijver (in het Juninommer van De Gids 1875). ‘Eene geschiedenis van het materialisme,’ waarin hij het door hem in 1871 ingenomen standpunt veroordeelt.

(†) Zie het hierboven geciteerde Gidsnommer van Juni 1871 blz. 480.

het idealisme voert tot mysticisme. Ten derde omdat Dr. Pierson de waarheid zijner levensbeschouwing onafhankelijk wenschte te maken van alle mogelijke uitkomsten der wijsbegeerte.

De strijd tusschen realisten en idealisten is nog onbeslist. Prof. Opzoomer acht dien strijd voor niets meer dan een ijdel geschil. ‘Beide partijen, zegt hij, laten zich met vragen in, waarop geen antwoord mogelijk is, en die daarenboven niet van het geringste belang voor ons zijn. Het is ons genoeg te weten, hoe wij als menschen moeten denken; of het dan wel zoo is, als wij het dachten; of andere wezens het zich misschien niet anders voorstellen; wat zou, al konden wij het weten dit alles ons aangaan?’ Dat beide partijen, als zij zich met vragen inlaten, waarop geen antwoord mogelijk is, een ijdelen strijd voeren, houd ik voor volkomen waar. Waar is het ook, dat ons de mogelijke voorstellingen van andere wezens niet aangaan. Maar de onjuistheid der stelling, dat het ons genoeg moet zijn om te weten, hoe wij als menschen moeten denken blijkt uit de groote belangstelling der wijsgeerige onderzoekingen aangaande den oorsprong onzer kennis. Reeds uit een zuiver wetenschappelijk oogpunt is de vraag: vanwaar onze voorstellingen? eene hoogst belangrijke. De logische werken van Prof. Opzoomer zelven kunnen daarvan ten bewijze strekken. Terecht heeft de Utrechtsche hoogleeraar de fout van Mill vermeden, die deze vraag in zijne logika onbeantwoord heeft gelaten. Van hoe groot een gewicht die vraag is voor het zedelijk leven, blijkt uit het aangehaalde Gidsartikel van Dr. Pierson. De daar ontworpen levensbeschouwing ging uit van een betoog der waarheid van het idealisme. Maar hij kende zeer goed de bezwaren, welke tegen het idealisme worden aangevoerd. Ik twijfel zeer of hij ooit in ernst het idealisme is toegedaan geweest, veel waarschijnlijker komt mij voor, dat hij met het idealisme een experiment heeft willen nemen, dat hij wilde zien, wat er van de menschelijke persoonlijkheid werd, als het idealisme waarheid bevatte.(*) Een dogmatikus zou in zijne plaats levenslang getrouw zijn gebleven aan het idealisme; niet alzoo Dr. Pierson. Hoe dit ook zij, de schrijver dezer ‘levensbeschouwing’ is geen volslagen idealist.

De grootste vraag voor de psychologie van dezen tijd bestaat in het trekken eener nauwkeurige grenslijn tusschen onze voorstellingen en hetgeen, volgens het spraakgebruik, de buitenwereld heet. In de laatste jaren heeft het bij ons niet aan pogingen ontbroken om te bepalen, hoever het zieleleven zich in de werkelijkheid uitstrekt. Dr. Pierson beproeft dit niet. Hij tracht slechts de dubbele eenzijdigheid

(*) Dr. Pierson schrijft van zich zelven: ‘Een tijd lang heb ik gemeend, dat er een uitweg kon zijn, en schreef toen: *een keerpunt*, enz. Het was een eerlijk gemeende poging om wetenschappelijk aan de eischen der wetenschap te ontkomen. Daarin lag het kritieke. Het Onredelijke bij uitnemendheid: het aannemen van een objektief onderscheid tusschen goed en kwaad, heilig en onheilig, redelijk te willen maken, wetenschappelijk te rechtvaardigen, is misschien reeds eene miskenning van het probleem. Nu zeg ik liever: non liquet’ t.a.p. blz. 422.

te ontgaan van hen, ‘die onze geheele kennis van buiten af tot ons laten komen, en de eenzijdigheid van hen, die haar uitsluitend afleiden uit hetgeen in den mensch zelven plaats grijpt’. Onze kennis wordt in meerdere of mindere mate ‘ons eigen gewrocht’ genoemd, ‘in dien zin dat zij niet voor eene eenvoudige afbeelding van eene werkelijkheid buiten ons kan gehouden worden’. Laten deze citaten ons in het onzekere omtrent Dr. Pierson's meening aangaande de objekten onzer kennis, zij toonen genoegzaam aan, dat zijne nu door hem verkondigde wijsgeerige beginselen niet dezelfde zijn als die van 1871.

Als een tweede reden waarom Dr. Pierson het idealisme heeft verlaten, wees ik op het verband tusschen idealisme en mysticisme. De volslagen idealist moet er vroeg of laat toe komen om een aanhanger te worden van de leer der aangeboren begrippen. De geschiedenis der wijsbegeerte heeft zulks voldoende bewezen. Volgens de leer der aangeboren begrippen geldt het aangeborene voor objektieve waarheid. Niet anders handelt het mysticisme, dat leeft van aandoeningen en wenschen, die evenzeer voor objektieve waarheid worden uitgegeven. De idealist ziet uit de hoogte neer op den wijsgeer der ervaring, die in zijne onnoozelheid gelooft langs een moeielijken weg de kennis te moeten vergaderen, welke het oorspronkelijk eigendom is van zijnen geest.

De mystikus beschouwt met medelijden den mensch, die vreugde schept in dit aardsche leven. Het idealisme, toegepast op het zedelijk leven, is een wijsgeerig gekleurd mysticisme; het mysticisme een godsdienstig gekleurd idealisme. Het idealisme zou Dr. Pierson teruggevoerd hebben in de armen van het mysticisme, waaraan hij zich met zooveel moeite had ontworsteld, en waarvan hij al het ziekelijke had leeren kennen. Alle mystiekerij wordt in de ‘levensbeschouwing’ veroordeeld als gevaarlijk voor de zedelijkheid.

Dr. Pierson wenschte zijne levensbeschouwing onafhankelijk te maken van alle mogelijke uitkomsten der wijsbegeerte. Deze wensch werd door mij genoemd als de derde reden van het prijsgeven van het idealisme. Indien het wijsgeerig idealisme waar is, dan zou, om de absolute waarde der menschelijke persoonlijkheid te handhaven, nog moeten bewezen worden dat de aangeboren begrippen objektieve waarheid behelzen. Ik maak onderscheid tusschen heilig en onheilig. Dat vermogen om tusschen die twee te onderscheiden is mij aangeboren. Hoe zal ik weten, dat die onderscheiding eeuwig waar zal blijven. Het al of niet aangeboren zijn van mijn vermogen om te onderscheiden baat mij hier volstrekt niet. Wat ik wil is zekerheid, absolute zekerheid. En ook de idealist bezit niets meer dan empirische zekerheid. ‘Het voorwerp der natuurwetenschap is de erkenning der identiteit, met andere woorden de erkenning: $a = a$. Maar waarop rust de mogelijkheid dier erkenning? Uitsluitend op het aannemen van de identiteit van ons bewustzijn; op de overtuiging, dat wij morgen *a* zullen noemen hetgeen wij heden *a* hebben genoemd, dat ons be-

wustzijn ten allen tijde zich van *a* dezelfde voorstelling maakt'.(*) Dergelijke uitkomsten zijn niet bevredigend voor den ontwerper eener levensbeschouwing, welke eene onaantastbare stelling moet innemen. Zij staat of valt met het geloof aan de identiteit van ons bewustzijn. Met zulk een geloof is, wie absolute zekerheid verlangt, niet tevreden.

Dr. Pierson acht het een gunstige zijde van zijn geschrift, dat er niets in behoeft veranderd te worden, hoe ook de beslissing moge uitvallen van de wijsgeerige vraag, die tusschen materialisten en spiritualisten, gelijk van die welke tusschen deterministen en aanhangers van den vrijen wil verhandeld wordt; eene vraag, die zich, naar zijn oordeel, nog niet in staat van wijzen bevindt. Dat men geen stelsel mag bouwen op onzekeren grondslag, spreekt van zelf. Dat de absolute waarde der menschelijke persoonlijkheid niet kan worden gehandhaafd, als de stelling der materialisten: zielsverschijnselen moeten afgeleid worden uit de stof, waar is, spreekt evenzeer van zelf. Want de materialist kan aan het bewustzijn geen afzonderlijke plaats toekennen. Krachtens zijne premisse is hij gehouden zielsverschijnselen te verklaren zonder bewustzijn. Welke gevaren de menschelijke persoonlijkheid dreigen van de zijde van het determinisme zagen wij reeds. Ook de voorstanders van den vrijen wil kunnen niets anders dan onze persoonlijkheid miskennen. Als mijne overtuiging, dat ik morgen *a* zal noemen, hetgeen ik heden *a* genoemd heb, enkel rust op mijn wil, die volstrekt niet gehouden is om *a* steeds *a* te blijven noemen, wil ik die overtuiging gaarne missen.

Heeft Dr. Pierson, na zijn mislukt experiment met het idealisme, het nogmaals gewaagd pogingen in het werk te stellen om de hooge beteekenis onzer persoonlijkheid te handhaven? De geheele 'levensbeschouwing' van het begin tot het einde is in mijne oogen niets anders dan zulk eene poging. Het experiment is ditmaal genomen met de in den aanvang van dit werk ontvouwde wijsgeerige beginselen. De schrijver heeft daarom eene samenhangende voorstelling willen geven, die iemands logische en ethische beginselen met elkander in het allernauwst verband brengt. Op de gebreken, welke in dien samenhang mochten gevonden worden, wordt de aandacht der kritiek gevestigd.

De absolute waarde onzer persoonlijkheid, waarvan in 1871 nog sprake was, is in de 'levensbeschouwing' gedaald tot eene relatieve. Niets waarborgt ons, dat ons onderscheidingsvermogen tusschen goed en kwaad niet even goed zou kunnen verdwijnen 'als men in het afgetrokkene de mogelijkheid moet aannemen, dat een der uiteinden van den menschelijken gezichtszenuw zijne gevoeligheid verlieze; dat uiteinde bijvoorbeeld, door welks tusschenkomst wij de voorstelling van rood hebben'. De mogelijkheid om dat onderscheidingsvermogen te verliezen wordt gegrond op het empirisch karakter van al ons weten. Hindert die empirische zekerheid ons niet ten aanzien van stellingen,

(*) Zie het geciteerde Gidsnommer, blz. 487.

welke ons koud laten, zij doet dit wel ten aanzien van gemoedsaandoeningen, die ons boven alles dierbaar zijn. De groote waarde der onderscheiding tusschen goed en kwaad moet alleen gezocht worden in hare beteekenis voor ons persoonlijk leven. Of zij altijd zal gelden, daarvan kunnen wij niets zeggen.

'Onze kennis gaat zoover als het gebied onzer waarneming en het bereik onzer ervaring. Al wat daarbuiten ligt is geheel onbekend land. Van dat onbekende land past het ons niet om te zeggen: het bestaat niet, want hoe zou ik het bestaan kunnen ontkennen van iets, wat ik in het geheel niet ken? Veel beter is het de partij te kiezen der abstentionisten, lieden die zich zorgvuldig onthouden van elk oordeel omtrent hetgeen geheel of al te zeer aan hun kennis ontsnapt'. In overeenstemming met die grondstelling omtrent de grenzen onzer kennis en de daaruit afgeleide gevolgtrekking is de volgende uitspraak: 'het is mijne bedoeling, geene andere opvatting van de persoonlijkheid voor te staan dan zulk eene, waarbij de kwestie of zij ooit als zelfstandige oorzaak in de dingen der wereld ingrijpt en medetelt onaangeroerd blijft'.

Evenals stof is ook geest, volgens Dr. Pierson, een algemeene naam, waaronder wij een aantal verschijnselen begrijpen, die wij als uitingen van een geheel denkbeeldige oorzaak beschouwen. Aan abstracties mogen wij geen werkelijkheid toekennen.

Redenen genoeg zou men meenen om over het al of niet mogelijke van de objektiviteit der menschelijke persoonlijkheid zoo weinig mogelijk uit te weiden. Toch staat Dr. Pierson er telkens bij stil. Hier en daar schijnt het mij zelfs toe, dat hij er toe overhelt om, in strijd met zijne logische beginselen, eene absolute waarde toe te schrijven aan het ik. Men leze de volgende plaats: 'Als wijsgeeren van dezen tijd kunnen wij ons de kennis van de schijnbaar zoo bonte verscheidenheid der dingen niet anders meer denken dan uitgedrukt in formulen, liefst in eene enkele formule, naar welke al wat is, geweest is en zijn zal met dezelfde onfeilbaarheid gekonstruëerd zal kunnen worden, waarmede thans reeds de ingenieur een brug slaat over een rivier. Waar in dien onverbrekelijken samenhang eene plaats te vinden voor de persoonlijkheid, dat is voor de bewustheid? En toch, zij moge bepaalde organen tot voorwaarden hebben; de voorstellingen, die een gedeelte van haren inhoud uitmaken, mogen zelfs door de hersenen worden afgescheiden volkomen in denzelfden zin waarin zoo velerlei sekretie in het lichaam geschiedt, het brengt ons geen schrede verder. Wij houden altijd die raadselachtige bewustheid over, die, waar men hare beteekenis niet opzettelijk miskent, altijd in hare oorspronkelijkheid (de scholastiek zou gezegd hebben in hare *aseïtas*) geëerbiedigd zal moeten worden. Op die oorspronkelijkheid moge veel, dat slechts in schijn nieuw is, worden afgedongen, er blijft altijd iets over, en waaraan zij juist haar stempel ontleent. Goethe zelf

moge, wat hij had aan ouders en grootouders dank wetend, ten slotte vragen: “was ist denn an dem ganzen Wicht original zu nennen”? Wij antwoorden: althans, zoo niet meer, de combinatie van hetgeen bij ouders en grootouders gescheiden voorkwam’. Wie beweren mocht, dat ik aan deze plaats eene beduidenis geef, waaraan de schrijver nimmer gedacht heeft, kan zich op de woorden van Dr. Pierson zelven beroepen, die uitdrukkelijk verklaart, zich van elke beslissing te onthouden omtrent de kombinatie in Goethe's geest van hetgeen bij diens ouders en grootouders gescheiden voorkwam. Ik kan er aan herinnerd worden, dat, wat ik eene uitweiding noem, volkomen op zijn plaats is, waar met het materialisme afrekening wordt gehouden. Mijn antwoord is, dat, waar men zich van iedere beslissing omtrent het wezen van het menschelijk bewustzijn wil onthouden, vragen als die over de kombinaties in Goethe's geest overtollig en nutteloos zijn. Iemand, die de meening is toegedaan, dat de vraag: wat is geest? voor geene beantwoording vatbaar is, kan niet gezegd worden eene goede afrekening te houden met het materialisme door op het raadselachtige in het menschelijk bewustzijn te wijzen.

Met onmiskenbare voorliefde spreekt Dr. Pierson over het geheimzinnige in de menschelijke persoonlijkheid. Dichterlijk wordt soms zijne taal, als hij van dat bewustzijn vol raadselen gewag maakt. De schrijver doet wel er zijne lezers aan te herinneren, dat onze persoonlijkheid alleen daarom van zooveel gewicht is, omdat onze kennis afhankelijk is van onze persoonlijkheid, en die kennis bruikbaar is voor ons innerlijk leven en de betrekking tot onze medemenschen. Zonder de onmiskenbare praktische strekking van het werk zou het peinzen over die twee groote vragen: van waar? waar heen? de dichterlijke beschrijving van het verdwijnen der dierbaarsten ‘in die geheimzinnige wateren, die Kracht, Jeugd, Schoonheid het begeerigst als hare offers eischen,’ niet bijzonder geschikt zijn onzen levenslust op te wekken maar ons veeleer voeren naar dat mysticisme, waartegen wij zoo ernstig worden gewaarschuwd. Waar het andere abstracties geldt dan de persoonlijkheid is Dr. Pierson aanstonds op zijne hoede en blijft hij niet in gebreke om het goed recht te verdedigen der wetenschap, volgens welke aan abstracties geen zelfstandig bestaan mag worden toegekend. Duidelijk worden ons de gevaren in het licht gesteld van het Gods- en onsterfelijkheidsgeloof. ‘Geen metafisiek’, ‘geene dubieuse posten.’ ‘Met de grenzen van onze kennis wenschen wij volkomen ernst te maken, en al wat daarbuiten ligt als geheel onbekend land te kenschetsen. Is het geheel onbekend land, dan kunnen wij zelfs niet beoordeelen of het wenschelijk zou zijn het te kennen. Geene overtuiging of verwachting omtrent dat land, waaraan wij ooit pogen zullen eenige kracht of drangreden of wat ook te ontleenen. Uit de godsdienstige en met godsdienst onafscheidelijk samenhangende meeningen doen wij geene keus, daar wij theoretisch niet van de moge-

lijkheid, praktisch niet van het nut van zulk eene keus overtuigd zijn. Wat niet slechts aan onze kennis, naaar zelfs aan alle berekening van waarschijnlijkheid zich blijkbaar onttrekt, dat willen wij nu ook aan zijn lot overlaten, en eerlijk beproeven hoe wij het alles zonder dat stellen. Het is tijdverspilling een begrooting te ontwerpen met problematieke waarden. Ook bij de begrooting van de hulpmiddelen voor ons leven, willen wij geene dubieuse posten opnemen'. Deze plaats is het besluit der 'kritiek aller theologie'. Dr. Pierson is dualist anders had hij niet behoeven te waarschuwen tegen 'de eenzijdigheid van hen, die onze geheele kennis uitsluitend afleiden uit hetgeen in den mensch zelven plaats grijpt.' Het dualisme kan, zonder te kort te doen aan wat het als een zelfstandig stelsel kenmerkt, beschouwd worden als eene brug tusschen de twee bekende monistische wereldbeschouwingen: het materialisme en het idealisme. De plaats, waar Dr. Pierson thans op die brug staat, ligt het dichtst bij het idealisme. Nu en dan heeft hij zelfs, als ik goed zie, de brug verlaten en staat weer op idealistischen bodem. Er wordt afrekening gehouden met het materialisme, niet met het idealisme. Volgens die afrekening heeft de menschelijke persoonlijkheid zelfs nog aanspraak op een batig saldo. Wat het materialisme onverklaard laat, wordt op het kredit van de bewustheid geplaatst. 'Men kan te eerder besluiten, deze bijzondere plaats aan de bewustheid toe te kennen., haar voorloopig niet op te nemen in dat groot geheel waarin alles met noodwendigheid en naar een vast verband van oorzaak en gevolg samenhangt, wanneer men van te voren de mogelijkheid toegeeft, dat eindelijk alles zonder de bewustheid verklaard zal kunnen worden, dat haar rol alleen die van toeschouwer is, of, wil men, de rol van het koor in het grieksche treurspel. In dat geval zou het geheel der verschijnselen, onze voorstellingen en handelingen daaronder begrepen, een zuiver mechanisch verloop kunnen hebben, de weerkaatsing daarvan in onze bewustheid als in een spiegel ook nog naar vaste wetten kunnen geschieden, en alleen de spiegel zelf, de bewustheid, die in de gewaarwording van het aangename en onaangename haar hoogste ontwikkeling bereikt, onverklaard blijven. Het geheimzinnige in de menschelijke persoonlijkheid ware daarmede tot zijn eenvoudigste uitdrukking herleid, maar - niet weggenomen.' Het batig saldo is het ontkomen aan de wet der oorzakelijkheid. Het pessimisme wordt beschuldigd van grove miskenning van den oorsprong onzer kennis, omdat het van de meening schijnt uit te gaan, dat de wereld behoort tot de dingen buiten ons, waaraan een blijvend karakter toekomt. Alleen de idealist kan meenen, dat niets ons dwingt de wereld op eene bepaalde wijze op te vatten.

Ook is het volgende de taal van het idealisme: 'ik maak een stoel, ik maak eene familie, ik maak een God, ik maak eene schilderij.' Ook de dualist kan beweren, dat *hij* het is die een tafel maakt, in

zooverre namelijk als hij geen tafel op hetzelfde oogenblik in hare drie uitgebreidheden kan zien, maar als het maken van een tafel bestaat in de verbinding van elkander opvolgende waarnemingen. Maar de dualist mag niet ontkennen, dat er buiten ons iets is, zonder hetwelk onze geest nimmer in staat zou zijn eene tafel te maken. Nu is Dr. Pierson krachtens zijne reeds genoemde stelling omtrent den oorsprong van ons weten verplicht om toe te geven, dat onze geest nimmer eene tafel zou maken, indien er buiten ons niets was, dat ons daartoe dwong. Zeker zal hij wel niet beweren, dat er ook iets buiten ons is, dat ons dwingt een God te maken. Waarom dan het maken van een stoel, eene tafel en een God op ééne lijn gesteld? Dit kan alleen een idealist doen. Dr. Pierson is nu eens dualist en dan weer idealist, waardoor hij in wederspraak komt met zich zelf.

Dr. Pierson, de idealist, verschilt hierin van vele andere idealisten, dat hij de leer der aangeboren begrippen verwerpt, en, waar het op de waardeering der verschijnselen aankomt, twijfelt aan oorzakelijkheid op het gebied des geestes. De wijsgeerige hoofdbeginselen van den schrijver van ‘een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling’ en die van den schrijver der ‘levensbeschouwing’ loopen niet zoover uit elkander als bij den eersten oogopslag schijnt.

Op het vormen van idealen wordt in de ‘levensbeschouwing’ de hoogste prijs gesteld. Alleen door ideaalvorming worden wij genoopt ‘iets beters uit te denken dan hetgeen wij bezitten en pogingen aan te wenden om dit betere te bereiken’; zij alleen is in staat ons troost te schenken en in ons den levenslust wakker te houden, waar wij door de omstandigheden verhinderd worden dat betere te bereiken. Voor het leven is de trek naar ideaalvorming van onberekenbaar nut. Denk u de gewaarwordingen weg van het aangename of onaangename, die ons drijven om in onzen geest iets beters te maken, dan hetgeen er zonder of door ons toedoen is, ‘en wetenschap noch industrie, zedelijkheid noch kunst vertoonen zich ooit in deze wereld.’ Men dient echter wel te onderscheiden tusschen ideaal en utopie. Want zonder die onderscheiding kan het vermogen van ideaalvorming ons van geenerlei nut zijn. ‘Terwijl een ideaal een wensch of behoefte uitdrukt, drukt een utopie juist het geloof uit aan de volmaakte vervulling van een wensch of behoefte. Van onze idealen verwachten wij niet het einde van ons lijden, maar het licht bij ons handelen; utopiën worden daarentegen juist gemaakt om aan ons lijden een einde voor te spiegelen.’

Utopisten voeden zich met fantastische voorstellingen, met het geloof aan de volstrekte perfektibiliteit der wereld. Is dit iets anders dan mystiekerij? ‘met welken naam ik het hechten aan gemoedsaandoeningen wil gedoodverfd hebben, die, wel verre van voor een voorwerp te zijn opgewekt waarvan het bestaan reeds bekend is, veeleer als bron worden beschouwd, waaruit men de kennis van het bestaan

van een onbekend voorwerp wil afleiden.' Steunde het geloof der utopisten aan de toekomstige eeuwigheid dezer aarde op goede gronden, 'wij zouden ons wellicht van dien machtigen faktor, den tijd, een resultaat der aardsche ontwikkeling mogen voorspellen, dat niets te wenschen overig liet. Nu er evenwel eens aan het bestaan der aarde een einde komt, zou het uiterst toevallig wezen, dat dit einde, door louter mechanische oorzaken bewerkt, juist samenviel met het einde der geestelijke ontwikkeling van ons geslacht, die, aangenomen dat hier gelijksoortige oorzaken in het spel zijn, toch in geen geval van dezelfde mechanische oorzaken afhangen kan. Ik kan dus niets anders zien, dan dat utopiën het werk zijn van een kind, gelijk het vormen van idealen het werk is van een mannelijk en zelfstandig wezen.' De fout der utopisten is hier dat zij uit louter gemoedsaandoeningen iets onbekends hebben afgeleid. Om ons voor dergelijke fouten te behoeden, schrijft Dr. Pierson: 'dat aan elk oordeel, waarbij het gemoed medewerkt, een zuiver verstandelijk oordeel ten grondslag moet liggen.' Om dien stelregel te kunnen toepassen dienen wij te weten, waarin het onderscheid tusschen oordeelen, die wij met ons verstand en die welke wij met ons gemoed kunnen uitbrengen, gelegen is. Alle misverstand te dien opzichte schijnt buitengesloten door de volgende stelling: 'met ons verstand oordeelen wij altijd en uitsluitend óf over het bestaan òf over de gelijkheid; met ons gemoed altijd en uitsluitend over de aangenaamheid der verschijnselen'. Hierbij dient men evenwel te bedenken dat de algemeene soorten van oordeelen, die wij met ons verstand en die wij met ons gemoed kunnen uitbrengen uiterst gering zijn. De meeste oordeelen zijn van gemengden aard. Deze beschouwing omtrent den aard der oordeelen hangt samen met de onderscheiding onzer bronnen van kennis in waarneming en ervaring. Deze onderscheiding hangt wederom samen met de dualistische wereldbeschouwing van Dr. Pierson. Maar wat met deze onderscheiding, die den schrijver zelven weinig bevredigend voorkomt, aan te vangen? 'Onbevredigend noem ik die onderscheiding, omdat ook de allereenvoudigste waarneming reeds een zekere soort van ervaring is.' Alleen dan kan men, volgens Dr. Pierson, ervaring van waarneming onderscheiden, wanneer men met dit laatste woord het opnemen van indrukken, met het tweede het verwerken er van bedoelt. Maar wat helpt ons ook die onderscheiding, als de schrijver zegt, dat een zuivere waarneming nimmer door iemand is waargenomen, als onder de eenvoudigste waarneming reeds een soort van ervaring is? Toch komt er op die onderscheiding zeer veel aan. De waargenomen indrukken worden geacht van buiten af tot ons te komen, de ervaring eene appreciatie dier indrukken te zijn. Maar als het verschil tusschen het waarnemen van indrukken en het waardeeren dier indrukken slechts een nominaal verschil is, dan is het verschil tusschen het waardeeren buiten en het waardeeren met eene bepaalde klasse van aandoeningen

insgelijks slechts een nominaal verschil. Daardoor wordt het bij de vorming van oordeelen onmogelijk om te weten welk aandeel mijn verstand en welk aandeel mijn gemoed aan die vorming gehad heeft. Waaraan zal ik dan een ideaal en eene utopie onderkennen? Hoe zal ik mij vrijwaren tegen mystiekerij? Om te weten dat mijn geloof aan de volstrekte perfektibiliteit der wereld als eene utopie te verwerpen is, moet ik eerst overtuigd zijn, dat mijn geloof niet rust op een zuiver verstandelijk oordeel.

In overeenstemming met zijne idealistische neigingen heeft bij Dr. Pierson waarneming, bij ervaring vergeleken, niet veel te beduiden. Naarmate de rol, door de waarneming gespeeld, onbeduidender is, wordt die der ervaring, of van ons appreciatie-vermogen, belangwekkender. Dat appreciatie-vermogen staat in het nauwste verband met onze geheele persoonlijkheid, vormt er als het ware de kern van. Of het wezen der menschelijke persoonlijkheid niet verschilt van het wezen der zinnelijk waarneembare dingen houdt Dr. Pierson voor onzeker. De geheele ‘levensbeschouwing’ rust op de onderstelling, dat onze persoonlijkheid niet behoort tot dat groot geheel, waarin de wet van oorzaak en gevolg heerscht. Onze persoonlijkheid wordt door den schrijver als de voornaamste bron genoemd van wat wij in ons opnemen en hoe wij het in ons opnemen.

Nergens treedt de menschelijke persoonlijkheid krachtiger op den voorgrond dan in den dichter. Deze ‘levensbeschouwing’ is eigenlijk een dichterschool. Wat de profeten te Rama wilden, wil ook Dr. Pierson, namelijk aansporen tot geestvervoering. Gelijk Samuel de geestvervoering in de vereeniging bij Rama dienstbaar maakte aan de belangen van het Jahvisme, maakt Dr. Pierson haar dienstbaar aan de belangen der humaniteit.

Gaarne zou ik ook de waarde dezer nieuwe ars poëtica bespreken. Doch dit opstel is voor eene boekaankondiging reeds groot genoeg. Wat ik niet deed, zullen bekwamere pennen doen dan de mijne. Ik had mij enkel voorgenomen dit werk te beschouwen in verband met Dr. Pierson's godsdienstige en wijsgeerige meeningen en met hetgeen hij ons zelf van zijn leven heeft medegedeeld.

Wel mocht de schrijver ons aan 't eind zijner ‘levensbeschouwing’ aan Dante's Beatrice herinneren, die voor hem ‘Waarheidsliefde’ heet. Zij zal haar vriend, die steeds verder hoopt te komen, wenscht over te gaan van het mindere tot het betere, van schemer tot klaarheid, nimmer verlaten, maar steeds sterken om hooger te stijgen.

H. WAS.

Natuurkunde.

De natuurgenezing.

Gids bij bad- bron- en klimaatkuur, voor geneesheeren, lijdenden en touristen door J.J. Kerbert, Doctor in de genees- heel- en verloskunde, lid van het Natuur- genees- en heelkundig genootschap te Amsterdam, gemeente-geneesheer te Arnhem. Arnhem, Van Egmond & Heuvelink.

Bovengemeld boekje voorziet inderdaad in eene bestaande behoefte, daar in onze taal tot heden zulk een beknopte wegwijzer ontbrak. Wanneer men iets wilde weten over de eene of andere badplaats, moest men zich het groote werk van Dr. H. Helfft, van Dr. Braun of het onlangs uitgegeven uitstekend handboek van Dr. Valentiner aanschaffen. Zooals Dr. Kerbert in zijn voorbericht schrijft, heeft hij ook van deze werken gebruik gemaakt.

Het boekje is verdeeld in twee afdeelingen; de eerste bevat van pag. 7 tot pag. 109 eene bespreking van bad- bron- en klimaatkuur in algemeenen zin.

Deze afdeeling is uitmuntend geschreven voor leeken; voor geneesheeren is de tweede afdeeling, topographie of plaatsbeschrijving der belangrijkste bron- en klimaatstreken van overwegend belang.

Wil men zich spoedig iets herinneren, aangaande de eene of andere badplaats, de reis erheen, de namen der geneesheeren, hôtels enz. dan zal men bemerken, dat er weinig of geen plaatsen zijn overgeslagen en van allen het meest belangrijke is gezegd.

Bezit men daarbij soms nog een grooter handboek, men kan dan verder lezen wat men er meer van weten wil.

Onder het opschrift ‘Over het gebruik van koude, lauwe en warme baden, wat ieder ervan weten moet’ begint het eerste hoofdstuk, en is dit, evenals het volgende ‘Over koudwaterkuur’ zeer bevattelijk geschreven.

Voor den geneesheer bevat het alleen de eerste regelen en grondbeginselen der koudwaterkuur.

Het derde hoofdstuk is gewijd aan ‘Het zeebad, hoe het werkt, wien het baat en wien het schaadt’. Eerst schetst schrijver de eigen-

schappen der zeelucht. Terecht wordt hier gewezen op het verschil in temperatuur van atmospheer en zeewater, en onder ‘de 12 algemeene regelen, waarnaar men zich bij iedere zeebadkuur moet gedragen, om schade voor te komen’ ware het niet overbodig geweest, wanneer men eene waarschuwing gevonden had om bij ieder bad toch vooral te letten op de verhouding van de temperatuur van atmospheer en zee. Te meer ware, juist in dit boekje, die waarschuwing nuttig geweest, omdat zeer dikwijls een zeebadkuur gedaan wordt, zonder den raad van een' medicus in te roepen.

Het bord te Scheveningen bij het Badhuis geplaatst wijst driemalen daags genoemde temperatuur aan, en bevestigt het gevoelen dat de thermometer-verschillen in de maand September het minste zijn.

Voor zeer zwakke en nerveuse gestellen, en voor hen die vatbaar zijn voor verkoudheid, zal de geneesheer bij dagen van groote verschillen al licht voor zulke dagen het bad geheel verbieden, den duur verkorten, of van het morgen- tot het middaguur uitstellen.

Zeer treurige gevolgen zijn op onze badplaatsen waargenomen, wanneer bij heete dagen, met groote temperatuur-verschillen, onachtzaam een bad, dikwijls nog van veel te langen duur, genomen werd.

Met een enkel woord had hier vermeld kunnen worden, dat het voor dames beter is te baden met een taffen badmuts dan zonder, tenzij men lijdende is aan congestie naar het hoofd.

Zeer duidelijk en volledig geschreven is het hoofdstuk over de minerale bad- en bronkuur. Den regel dat staalbronnen nadeelig zijn voor teringlijders zou o.a. Dr. Valentiner te Pyrmont schrijver niet volmondig toestemmen. Alleen bij reeds duidelijk merkbare en gevorderde tuberculosis is niets nadeeliger, dan de daarvan afhangende anaemie met staalbronnen te bestrijden, maar bij erfelijke neiging of bij de eerste symptomen, zij men niet angstvallig patienten naar staalbronnen te zenden. - De aanwijzingen van minerale bronnen zijn vrij volledig. Het vooral in den laatsten tijd zoo geroemde staalwater, het Orezza is evenwel niet gemeld.

Onder de rubriek ‘Klimaatkuur’ wordt het verschil tusschen vochtige en droge lucht, relatief dichte of zware, en relatief dunne of dichte lucht duidelijk beschreven, alsmede de geneeskundige maatregelen voor het nut van zieken daaruit te trekken, eveneens duidelijk opgegeven en tevens aangewezen voor welke soort zieken die verschillende klimaten dienstbaar zijn.

De bijzondere bad- en kuurmethoden, Russisch dampbad, dampbad, gasbaden en douches, Romeinsche baden, modder- en dennenaalden-baden worden voor leeken kort doch voldoende vermeld. Over deze hoofdstukken zal de geneesheer echter gaarne een grooter handboek opslaan.

Dit is nog meer van toepassing op het hoofdstuk over gecomprimeerde en verdunde lucht.

Eene korte vermelding van melk- wei- kumis- en druivenkuur sluit de eerste afdeeling.

De tweede afdeeling: Topographie der belangrijkste bad-, bron- en klimaatstreken is door Dr. Kerbert met veel zorg bewerkt. De eerste der drie afdeelingen geeft van 17 der voornaamste koudwater-genees-inrichtingen eene korte maar voldoende beschrijving. Van de water-genees-inrichting te Laag-Soeren, Bethesda, de eenige in ons land, vindt men eene korte beschrijving.

De zeebaden worden verdeeld in Oostzeebaden, Noordzeebaden en Engelsche zeebaden.

De zeebadplaatsen der Fransche kusten, en die aan de kusten van de Middellandsche zee zijn niet beschreven. Trouwens, wat van belang is voor onze zeebadplaatsen, is dit ook in meerdere of mindere mate op die, gelegen aan de kust van Normandie: Hâvre, Fécamp, Trouville enz.

Biaritz, aan de golf van Biscaije had schrijver kunnen noemen, als een zeebad voor nakuur of voor laat in den herfst.

Wat de Noordzeebaden betreft, vindt men hier van 10 badplaatsen het voornaamste medegedeeld, waarvan in ons vaderland Scheveningen, Domburg, Katwijk en Zandvoort worden genoemd.

In de plaatsbeschrijving van Scheveningen is schrijver niet gelukkig geweest. Wat de gelegenheid betreft voor logies enz. wordt alleen het Badhuis en het Hôtel Zeerust genoemd. Dat er nog een Hôtel Garni bestaat, en in het dorp sinds jaren ruimschoots gelegenheid is om verblijf te houden, waarvan ook altijd druk gebruik gemaakt wordt, hiervan vermeldt schrijver niets.

Het Hôtel d'Orange, door den beroemden Oudshoorn gesticht ‘maakt echter noch van buiten noch van binnen eenen aangenamen indruk’. Deze woorden laten we geheel voor rekening van den schrijver. Dat de prijzen, vooral wat kamerhuur betreft, in dit Hôtel ‘excessief” hoog zijn is volkomen waar.

Van de Engelsche badplaatsen worden de voornaamsten Brighton, Eastbourne, Margate, Hastings, Wight kostelijk beschreven.

De derde of laatste afdeeling geeft eene korte beschrijving van 98 bron- en klimaatstreken; in een kort bestek vindt men van allen het voornaamste opgeteekend.

Terecht wijst schrijver op het bekoorlijke Arnhem ‘voor Nederlanders, die in hun eigen land een eenvoudige badkuur willen beproeven in vereeniging met eene ontspanningskuur’. Dr. Kerbert deelt ons mede, dat er eene zeer nette inrichting bestaat voor koude, lauwe en warme baden, alsmede een goed rivierbad.

Mochten vele inwoners van ons land, die 's zomers in den vreemde rusteloos heen- en weertrekken zich eens opgewekt gevoelen, eenige weken te vertoeven in de zoo schoone omstreken van Gelderlands hoofdstad!

Eene uitvoerige mededeeling wacht ons over Bentheim omdat het

èn als zwavelblad- èn als klimaatstreek alle aanbeveling verdient, en voor Nederlanders spoedig te bereiken is.

Van de overige bron- en klimaatstreken geeft schrijver een kort overzicht; het voor den reiziger en medicus meest belangrijke deelt hij ons in weinige woorden mede.

Enkele opmerkingen volgen hier ten slotte.

Als klimaatstreek is door schrijver onvermeld gelaten *Ajaccio* op Corsica, eene plaats, die zich kenmerkt door eene zachte, gelijkmatige en vochtige lucht en o.a. door Bierman in de Deutsche Klinik 1870 n°. 28 sterk wordt aanbevolen.

Bij het bespreken van *Cannes* en de overige aan de Riviera gelegen plaatsen ware voor toeristen de waarschuwing niet overbodig geweest, dat alleen die kamers gehuurd behooren te worden, die op het Zuiden gelegen zijn; die op het Noorden zijn kil. Ook is het geraden, omdat voor de verwarming der kamers slecht gezorgd is, reeds vroeg de ramen te sluiten, om daardoor de warmte zooveel mogelijk in de kamers te houden. De avonden toch zijn koel, waarom dan ook de zorg voor warme kleeding bepaald is aan te raden.

Bij *Liebenstein* had gemeld kunnen worden dat er eene zwakke ijzerbron is.

Bij *Lippspringe* vindt men de zoo beroemde Inhalatiën van stikstof niet beschreven. Bij chronischen prikkelhoest is zulks toch een uitstekend middel.

Van *Aix les Bains* zegt schrijver dat het klimaat er zeer zacht is en door de nabijheid van ‘twee groote zeeën’ vochtig. Hiermede zal bedoeld zijn twee groote meeren.

Van *Marseille* sprekende zegt schrijver dat het klimaat er aangenaam is; maar men vergete niet dat de Mistral er soms waait met ongekende woede.

De reisroute naar *Soden* is minder nauwkeurig. Schrijver zegt dat, als men te Aschaffenburg den trein verlaat, men per rijtuig er binnen 1½ uur is. Voor de meest zwakke lijders die Soden bezoeken, kan het van belang zijn te weten, dat als men te Höchst, tusschen Frankfort en Mainz afstapt, men per omnibus in een half uur te Soden is.

Het overigens zoo practisch geschreven boekje zal ongetwijfeld in veler handen komen, daar ook de uitgevers Van Egmond & Heuvelink voor eene nette uitvoering, en een voor reizigers gemakkelijk formaat hebben zorg gedragen.

Scheveningen, 4 December 1875.

D^{r}. VAN DER MANDELE.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

XVIII.
Over voeding en voedingsmiddelen.

Amice!

Er is een spreekwoord van ouds bekend, ‘plenus venter non studet libenter’ dat we zouden kunnen vertalen door ‘met een volle maag werkt men niet graag.’ En hoewel niet alle spreekwoorden ware woorden zijn, gelooven wij toch dat het met dit spreekwoord wel het geval is. Hoe weinig gastronoom men ook zij, en hoe weinig men zich ook aan de genietingen van een welvoorzienen disch moge te buiten gaan, zonder eenigen twijfel bestaat bij ieder die goed gedineerd heeft meer neiging om zich in een chaise longue uit te strekken en half wakend, half slapend een kwartiertje in dien behagelijken toestand te leven, welken men een ‘dolce far niente’ noemt, dan zich onmiddellijk aan zijne werkzaamheden te zetten, zijn handwerk op te nemen of zijne boeken voor zich uit te spreiden: dan doet de maag ook eens hare rechten gelden en eischt van den mensch, dat hij een lijdelijk werktuig word, opdat zij zich ongestoord kunne bezig houden met eene functie, die voor dezen van het grootste belang is, n.l. de bereiding van de bestanddeelen des bloeds.

Het werken van den mensch gaat met voortdurend verlies van stof gepaard; de ademhaling en de afzondering van voor het lichaam onbruikbare of versleten stoffen zijn de oorzaken, dat nieuwe stoffen in den kringloop des bloeds moeten komen, zal ons lichaam niet ten gronde gaan en ongeschikt worden om te werken. Als de maag die stoffen heeft opgenomen, moet zij ze veranderen, vervormen en verwerken, zij moet ze geschikt maken om bloed te worden. Bewust van het gewicht van haar werk wenscht de maag een poos rust bij den mensch, en als zij hare werkzaamheden volbracht heeft en het wat al te lang duurt, eer wij haar op nieuw werk verschaffen, weet zij er ons wel aan te herinneren, en meldt zij ons, dat het organisme gebrek lijdt of behoefte heeft aan nieuwe voedingsstoffen.

Wij ondervinden *honger* en *dorst* indien het lichaam vaste of vloeibare voedingsstoffen verlangt. Bijna regelmatig keeren deze gewaarwordingen terug, en toch is het moeielijk zich een goed inzicht te verschaffen van haren aard en van haar ontstaan. Staan honger en dorst met enkele organen in verband of zijn ze een gevolg van een deficit in 't geheele organisme? 't Hangt ervan af, Amice; verschillende oorzaken kunnen daartoe samenwerken. Eene leege maag alléén is niet

de oorzaak van den honger, want de meeste menschen gevoelen 's morgens bij hun opstaan in den regel geen honger, hoewel de maag dan zonder kijf leeg is. Wordt eene hongerige en leege maag gevuld met stoffen, die niet verteerd kunnen worden, dan kan men den honger wel voor eenigen tijd stillen, maar ongelukkigerwijze keert hij weldra en in meer hevige mate terug. Ook dan wanneer de maag gevuld is met stoffen, die in het bloed kunnen worden opgenomen, kan men honger lijden, zooals bij personen is aangetoond, die eene wonde hadden in het bovenste gedeelte van de darmen, zoodat de gevormde chymus of spijsbrij voortdurend wegvloeide. De gesteldheid van de maag is dus niet de eenige oorzaak van onzen honger; het gemis aan stoffen in 't bloed, die het verbruik der weefsels moeten herstellen, moet als de eigenlijke oorzaak beschouwd worden en doet zijn invloed onmiddellijk gevoelen op 't zenuwstelsel, en vooral op sommige zenuwen, welke zich in en over de maag en de ingewanden verspreiden. Neemt de honger toe, dan kan het zenuwstelsel zoodanig in de war geraken, dat verstandsverbijstering intreedt en den hongerigen mensch de grootste misdaden niet toerekenbaar zijn.

In gewone omstandigheden mogen we dikwijls een anderen factor niet vergeten, die bij de gewaarwording van honger kan optreden, 't is de gewoonte. Gemeenlijk voelen wij honger op 't gewone etensuur. Wordt de behoefte niet bevredigd, dan verdwijnt de honger voor tijd en wijle, maar keert dikwijls kort daarna terug. 't Gaat met den honger, Amice, als met den slaap. Heeft men de gewoonte aangenomen op een vastgesteld uur naar bed te gaan, dan zal men op dat uur slaperig worden; tenzij men in zeer opwekkend gezelschap is of, door een poosje te wandelen, of door andere middelen zijn best doet den slaap te keer te gaan; natuurlijk doet zich later de behoefte aan slaap sterker gevoelen. Hoe regelmatiger men leeft, des te meer wordt een mensch slaaf der gewoonte. Dezelfde opmerking geldt van het ontwaken. Menschen, die gewoon zijn op een bepaald uur op te staan, zullen ook dan nog wakker worden, als zij slechts eene korte nachtrust gehad hebben en slaap hun niet te onpas zou komen.

Evenals de honger is de dorst eene vrij samengestelde gewaarwording. Wat de maag voor den honger is, is de mond- en keelholte voor den dorst. Is het slijmvlies der mond- of keelholte droog, dan gevoelen wij behoefte om het te bevochtigen: wij hebben dorst. Hebben wij scherpe en prikkelende specerijen gebruikt of lijden wij aan koortsen, dan gevoelen wij de noodzakelijkheid ons dikwijls te laven. Het is hetzelfde plaatselijke gevoel, dat optreedt bij een spreker, die in een warm lokaal zijne longen vermoeit en zijne keel droog spreekt. Het stereotype glas water met suiker doet hem de keel nat houden. Waarom hij gewoonlijk suikerwater gebruikt? vermoedelijk om dezelfde reden waarom men des zomers dikwijls limonade of eenigen anderen slijmigen drank drinkt: d.i. om de snelheid van opdrogen zooveel mogelijk te

verminderen, daar slijmige dranken veel minder snel verdampen dan zuiver water. 't Zou misschien niet onpractisch zijn in gevallen dat men als spreker moet optreden in plaats van suikerwater limonade te drinken. ‘Man kann es probiren’; in het geval, dat men van limonade houdt, is zeker de ruil niet onverschillig.

Doch er is nog eene andere oorzaak van onzen dorst, die vooral dàn op den voorgrond treedt, als wij op een vermoeienden tocht of wandeling zeer veel gezweet hebben. - Moet ik ook kieschheidshalve (?) schrijven ‘getranspireerd hebben’? - Het is U zeker even dikwijls als mij gebeurd, dat Ge na een dergelijken tocht te huis kwaamt met droge keel- en mondholte, verscheidene glazen water dronkt, zoo vele, dat uwe maag met water opgevuld was en Gij toch nog dorst hadt? Waarom? omdat de oorzaak van uwen dorst niet in de droogte van uwe keel- of mondholte was gelegen, maar in de water-armoede van uw bloed. Door uw zweeten was er in uw bloed gebrek aan water ontstaan, en niet voor dat het water door de bloed- en chylvaten der maag en ingewanden was opgeslorpt kon de dorst verdwijnen.

Honger en dorst zijn de verklikkers, waardoor de mensch het tijdstip leert kennen, waarop zijn lichaam vaste of vloeibare stoffen noodig heeft. Van niet minder belang echter is voor hem de kennis: welk voedsel zijn lichaam behoeft en indien er verschil is tusschen de voedingstoffen en voedingsmiddelen, hoeveel van elke soort. Want het laat zich zonder veel moeite begrijpen, dat niet alles als voedsel voor den mensch geschikt is. Uit het voedsel moet bloed en door bloed moeten weefsels en organen worden hersteld en gemaakt. Om derhalve tot de kennis te geraken van de stoffen, die voor ons lichaam noodig zijn, moeten wij ons de vraag stellen: uit welke stoffen bestaan onze weefsels en organen, òf, wat op hetzelfde neerkomt: welke stoffen komen in ons bloed voor?

Zonder in uitvoerige beschouwingen te treden over de bestanddeelen en eigenschappen van menschenbloed, moet ik U toch opmerkzaam maken, Amice, dat het bloed bestaat uit eene waterheldere, doorschijnende vloeistof, *bloedplasma*, waarin tweederlei soort van schijfvormige lichaampjes rondzweven, n.l. roode en witte bloedbolletjes. Het plasma heeft een aantal stoffen in zich opgelost, waarvan wij in de eerste plaats noemen: de bloedvezelstof of fibrine. Deze stof heeft de merkwaardige neiging om, wanneer het bloed slechts eenigen tijd in de aderen heeft stilgestaan of uit die vaten verwijderd wordt in een onoplosbaren toestand over te gaan: m. a w. te stollen. Bij de stolling slaat de bloedvezelstof in een vorm van kleine schilfertjes en blaadjes neer en neemt dan de bloedlichaampjes mede. Een poosje daarna scheidt zich de bloedmassa in twee deelen: in eene roode, half vaste stof, de *bloedkoek*, en eene gele vloeistof, de *bloedwei*. De bloedkoek is, naar het vorige, een mengsel van gestolde bloedvezelstof en van bloedlichaampjes. De bloedwei heeft dan de andere stoffen van het

bloedplasma in zich opgelost en bestaat, volgens scheikundige onderzoekingen, uit eiwit, kaasstof, een aantal vetten (stearine, oleïne en palmitine), eenige verzeepte vetten (d.w.z. vetten verbonden met kali of natron), ureum, druivensuiker en een aantal minerale stoffen, zooals calcium carbonaat of koolzure natron, natriumphosphaat of phosphorzure natron, verbindingen van kalium, calcium, magnesium met chloor- of zwavelzuur enz. en eindelijk een drietal gassen, zuurstof, stikstof en koolzuur, die door het plasma zijn geabsorbeerd.

We kunnen, zooals dit uit het bovenstaande blijkt, de bestanddeelen van ons lichaam in eenige hoofdgroepen scheiden, n.l.: eiwitachtige stoffen (verbindingen van koolstof (C), zuurstof (O), waterstof (H), stikstof (N), zwavel (S), in bekende verhouding, zooals eiwit en kaasstof; vetten (verbindingen van C, H en O in vaste verhouding); koolhydraten (verbindingen van C, H en O in eene andere verhouding) zooals de suikers, en eindelijk minerale bestanddeelen, zooals bovengenoemde anorganische zouten en water.(*)

Indien er dus uit het lichaam bestanddeelen verdwijnen of verloren gaan, zullen zij tot een der zoo even opgenoemde categoriën behooren, maar evenzeer zullen wij geleden verliezen met één of meerdere dergelijke stoffen moeten herstellen.

Het grootste gedeelte der opgenoemde voedingstoffen wordt uitsluitend in het dieren- of plantenrijk gevonden, en derhalve zal de mensch dáár zijn voedsel vinden. Wij zeggen: in het planten- zoowel als in het dierenrijk worden de eiwitachtige en de andere voedingstoffen gevonden. Er is een tijd geweest, waarin men meende, dat alleen de dieren den mensch de om hun stikstofgehalte zoo belangrijke eiwitachtige stoffen konden geven. Sinds echter de organische scheikunde in de laatste 50 jaren haar veld van onderzoek meer en meer heeft uitgebreid, sinds men de planten heeft leeren beschouwen als organismen, die uit de minerale stoffen van den bodem - water, carbonaten (verbindingen met koolzuur), phosphaten (verbindingen met phosphorzuur), silicaten (verbindingen met kiezelzuur enz. enz.) - en van de lucht zoogenaamde organische verbindingen (eiwitachtige stoffen, vetten, koolhydraten) bereiden; sinds men weet, dat koolzuur, ammoniak en water de grondstoffen zijn waaraan de eiwitachtige stoffen in de planten hun ontstaan te danken hebben, nu men weet, dat daar uit koolzuur en water zetmeel en suiker wordt gemaakt, en zetmeelstoffen en suikerstoffen tot vetten kunnen worden, heeft men de oude meening laten varen en zijn de planten als voedingsmiddelen meer op hare waarde geschat.

Nu wij weten welke scheikundige stoffen door den mensch als voedingstoffen moeten gebruikt worden, is het misschien niet van belang ontbloot, Amice, de groepen iets meer van nabij te bezien,

(*) C. Carbonium, koolstof. O. Oxygenium, zuurstof. H. Hydrogenium, waterstof. N. Nitrogenium, stikstof. S. Sulphur, zwavel.

en na te gaan hoe, waar en onder welke vormen zij voornamelijk voorkomen.

De stikstofhoudende of eiwitachtige stoffen liggen het eerst aan de beurt. Zij dragen nog wel eens meer in 't bijzonder den naam van bloedvormers, omdat zij voor de vorming van bloed volstrekt noodzakelijk zijn en in 't bloed in drie gedaanten voorkomen, n.l. als de bloedvezelstof of fibrine, de globuline en het zuivere eiwit. Alle organen van het lichaam zonder uitzondering worden gedrenkt door eiwithoudend water, dat door het bloed wordt uitgezweet. Het spiervleesch bestaat voor het grootste gedeelte uit spiervezelstof, die met de bloedvezelstof in eigenschappen veel overeenkomt. Het zenuwstelsel bestaat uit vetten en eiwitachtige stoffen. Onze beenderen zijn, behalve uit phosphorzure en koolzure kalk en magnesia (calcium en magnesium carbonaten en phosphaten) ook uit lijmgevende stoffen samengesteld. Deze lijmgevende stoffen worden hoogstwaarschijnlijk, evenals de horenachtige stoffen, uit eiwit gevormd. De voornaamste deelen van ons lichaam zijn dus uit eiwitachtige stoffen opgebouwd. Aanwezigheid van eiwitachtige stoffen is derhalve een eerste vereischte voor een goed voedingsmiddel.

't Ligt voor de hand, dat het bloed en vleesch van dieren in de eerste plaats in aanmerking komen om het verlies aan eiwit te vergoeden. Maar behalve deze zijn nog een aantal andere stoffen aanwezig waaruit de maag eiwit of aan eiwit verwante organische verbindingen kan opnemen. In het wit der eieren vinden wij zuiver eiwit, dat met kali en enkele andere stoffen verbonden is; ook de dooier bevat eene met eiwit overeenkomstige stof, met eenige oliën vermengd. Melk bevat veel eiwitachtige stof in den vorm van kaasstof of caseine, eene stof die vrij gemakkelijk in eiwit en bloedvezelstof en ook in lijmgevende stoffen wordt omgezet. Hoe zou het anders mogelijk zijn, dat een zuigeling alleen van moedermelk kan leven en daaruit de vezelstof van zijn bloed en spieren, de globuline van de bloedbolletjes, het eiwit van andere organen en eindelijk de lijmgevende stof van de beenderen kan bereiden.

Wij spraken, eenige oogenblikken geleden, van de eiwitachtige stoffen, die in het plantenrijk zijn verbreid. Zoo is in het zaad van peulvruchten, in erwten en boonen, eene groote hoeveelheid van eene eigenaardige eiwitstof voorhanden, die zeer groote overeenkomst heeft met de kaasstof van het bloed en van de melk, en om hare bijzondere eigenschappen den naam van erwtenstof of legumine heeft gekregen. Die overeenkomst is zoo frappant, dat de Chineezen uit erwten een soort van gerecht maken, dat zeer weinig van onze kaas verschilt. Vele graansoorten worden door den mensch als voedsel gebruikt; zij bevatten, behalve meerdere of mindere hoeveelheden legumine, eene eiwitachtige stof, die men plantenkleefstof heeft genoemd. Men kan die kleefstof of gluten o.a. verkrijgen door tarwemeel met een weinig water te vermengen en dan onder water uit te kneden. Daardoor wordt het van zetmeel en

andere oplosbare stoffen bevrijd en blijft er 12-20 percent eener grijsgele en taaie vloeistof over, die gedroogd zijnde, horenachtig wordt. Dat gluten omgezet wordt in eiwit, kaasstof, melk enz., kan ons menige zogende vrouw uit den minderen stand bewijzen, die zich dikwijls alleen met brood, groenten en aardappelen voedende, niet alleen bloed en vleesch voor haar eigen lichaam, maar ook kaasstof en eiwit voor hare melk bereidt.

Niet minder gewichtig voor de voeding van den mensch zijn de vetten en koolhydraten, welke laatste wij ‘vetvormers’ zullen noemen om redenen, die spoedig blijken zullen. Behalve suiker in het bloed der hoogere en celstof in het lichaam van sommige lagere dieren, vinden wij bij de dieren slechts de vetten als de vertegenwoordigers van de niet-stikstofhoudende stoffen. In het dagelijksche leven heeft men zich zoo wat gewoon gemaakt vet als iets overtolligs in het lichaam van den mensch te beschouwen, als iets, dat, omreden het bij de eene persoon in groote hoeveelheden en bij de andere in kleine hoeveelheden of naar men meende volstrekt niet aanwezig is, ook niet noodig is; m.a.w. vet wordt beschouwd als een artikel van weelde, en toch is niets minder waar dan dat.

Het weefsel, dat onder alle andere weefsels de eerste plaats inneemt, omdat dáár de plaats is waar wij voelen, leven en denken, het zenuwweefsel, het weefsel onzer hersenen en zenuwen kan zonder vet niet bestaan. Noch zenuwdraden, noch zenuwcellen, noch een van de samenstellende deelen van zenuwdraden, zijn denkbaar zonder vet. De witte bloedbolletjes ontstaan uit vetbolletjes, welke door het voedsel in den kringloop van de stofwisseling worden gebracht. Uit de witte bloedbolletjes ontstaan roode bloedbolletjes. De fijne korreltjes die na de spijsvertering door de melksap- of chylvaten worden afgezonderd en zich tot grootere korrels vereenigen, die spoedig cellen zullen samenstellen, bestaan uit vetbolletjes door een zeer dun laagje eiwit omgeven. Het is eene bekende zaak, dat de room van de melk niets anders is dan eene verzameling van vetbolletjes, welke door een dun huidje van caseïne omgeven zijn, zoodat wij, in aanmerking nemende dat melk het eenige voedingsmiddel is van den zuigeling, wel eenig recht hebben voor de meening, dat vet even goed voor onze voeding noodig is als de reeks der aanverwante eiwitstoffen. Waarvoor de tallooze vetblaasjes onder de huid dienen, kan slechts hij bij ervaring weten, die door eene langdurige en smartelijke ziekte tot op het geraamte vermagerd is. Als hij het bed verlaten heeft en zonder kussens tracht te liggen of te zitten, voelt hij overal pijn maar vooral dáár, waar de lichaamsdeelen aan eenige drukking zijn blootgesteld. Het veerkrachtige en zachte kussen, dat hij op die deelen bij zich droeg, is verdwenen. In 't kort, alle weefsels van het menschelijk lichaam, bijna zonder eenige uitzondering, houden meer of minder groote massa's vet in zich opgesloten, waarvan sommige als volstrekt noodzakelijk moeten be-

schouwd worden en zelfs dan niet verdwijnen, - zooals bijv. de vetmassa's waarin de oogbollen draaien - als de mensch den hongerdood sterft.

't Is duidelijk, dat een deel van het vet, dat wij in ons lichaam vastleggen, door ons als vet met andere voedingstoffen wordt opgenomen. Wij hebben dit gemeen met de vleeschetende dieren, die zich voornamelijk met planten- of grasetende dieren voeden. Maar hoe verkrijgen deze dieren hun vet? want de opmerking is niet onjuist, dat de plantenetende dieren gewoonlijk het meeste vet hebben. In het plantenrijk zijn het gewoonlijk alleen de zaden, waarin oliën of vetten aanwezig zijn, die het dier vet kunnen leveren. Toch zien wij de plantenetende dieren naar verhouding al zeer weinig oliehoudend zaad eten: het vermoeden is dus gewettigd, dat er andere stoffen zijn, waaruit het dier vetten kan bereiden en die hij uit de plantenwereld verkrijgt. Dat vermoeden wordt meer waarschijnlijk als we bedenken, dat vele zaden, die olie bevatten als zij rijp zijn, in jeugdigen toestand niets dan zetmeel - een koolhydraat - bezitten. Dewijl nu vetten naar verhouding veel minder zuurstof bevatten dan koolhydraten en de vetten of oliën gewoonlijk het meest aan de oppervlakte der zaden liggen, dus dáár waar door de stofwisseling het meeste zuurstof kan verloren worden (zie brief XIV 1875) kunnen wij ons voorstellen, dat de plant uit zetmeelhoudende stoffen, door afgeven van zuurstof, vetten kan maken. Zou nu iets dergelijks niet in het lichaam der dieren of, om bij den mensch te blijven, in het lichaam van den mensch kunnen gebeuren; m.a.w.: zou het niet mogelijk zijn, dat de mensch uit het zetmeel en de suikers, die in de planten in overvloed aanwezig is, vet maakt, en dat aldus de groote hoeveelheden vet in 't menschelijke lichaam te verklaren zijn?

Er is jaren lang een hevige strijd gevoerd over de vraag: of de dieren, die vetgemest worden met meelstoffen, hun vet uit die meelstoffen bereiden, dan wel of zij de vetten of wasachtige stoffen welke, zooals proeven hebben uitgemaakt, in de planten aanwezig zijn wat vervormen en wijzigen tot andere vetsoorten. De strijd is thans beslist. Door duidelijke proeven is aangetoond, dat de ganzen welke in den Elzas en elders worden vetgemest om de bekende pâté de foie gras te verkrijgen, en de varkens, die met aardappelen en meelspijzen worden gevoed enz., hun vet maken uit de suikersoorten en het zetmeel, dat in hun voedsel wordt verstrekt. Maar uit die proeven is tevens gebleken, dat zetmeel en suiker alleen dan tot vet kunnen worden veranderd, indien eene kleine hoeveelheid vet er aan wordt toegevoegd. Varkens, die met spijzen werden gevoed die alleen zetmeel inhielden, werden nooit vet; eenden, welken men niets dan rijst te eten gaf, dat van vet bevrijd was, bleven mager. Het schijnt dus, dat vet als eene soort gist tegenwoordig moet zijn om de omzetting te beginnen. De practijk van de voeding heeft het dus bijv. aan het rechte eind wanneer zij ons aard-

appelen en brood voorzet en er boter of vet bijvoegt. Het zal nu wel geene nadere verklaring behoeven, Amice, waarom wij de zetmeelstoffen en de suikers, op bovenstaande uiteenzetting vooruitloopende, vetvormers noemden en deze stoffen voor onze voeding van groot belang achtten. Zetmeel of amylum, dat scheikundig dezelfde samenstelling heeft als dextrine, inuline en cellulose of celstof, doch met deze stoffen in eigenschappen verschilt, komt even als die stoffen in bijna alle planten en in de meest verschillende plantendeelen voor. Zoowel in de wortels en wortelstokken als in den stengel, de stam, de takken, de bladeren en de vruchten, overal vinden wij zetmeel en zijne verwanten, zooals dextrine, celstof enz. Al die stoffen vormen eene eigenaardige reeks van verbindingen, die door verschillende invloeden in elkaar kunnen worden omgezet en ten slotte allen veranderen in suikersoorten. Wij zeggen suikersoorten, omdat de scheikundige spreekt van rietsuiker (saccharose) van melksuiker (galacticum) van melicose of eucalyptussuiker enz. enz., want zonder te bout te spreken gelooven wij te mogen zeggen, dat elke zoete stof zijne bijzondere suikersoort heeft. Met uitzondering van kleine hoeveelheden suiker, die blijven bestaan, gaan al deze suikersoorten door gisting in de maag over in melkzuur, dit zuur wordt omgezet in boterzuur en dit wordt eindelijk, hoe weet men niet precies, in vetten vervormd.

Na het bovenstaande is het, dunkt mij, niet kwaad, Amice, U eens inzage te geven van eene tabel, waarin het gemiddelde gehalte van de voornaamste voedingsmiddelen aan eiwitachtige stoffen, vetten en koolhydraten of vetvormers is opgegeven. Zij kan U nu reeds een blik doen slaan op de voedingswaarde van sommige spijzen, die wij dagelijks gebruiken.

Op 1000 deelen bevinden zich in:

Voedingsmiddel.	**Water.**	**Eiwitachtige lichamen.**	**Vetten.**	**Koolhydraten (zetmeel, suiker of vetvormers.)**
Kaas	368,59	334,65	242,63	-
Dooier van een hoender-ei	523,83	163,62	291,58	-
Varkenspek (versch)	659,50	127,30	117,70	-
Rundslever	702,80	136,40	35,85	-
Varkensvleesch	706,65	171,27	57,31	-
Eendenvleesch	716,89	203,39	25,27	-
Schapenvleesch	727,00	220,00	27,49	-
Kalfslever	728,00	129,40	23,90	-
Ossenvleesch	733,93	174,63	28,69	-
Kalfsvleesch	737,54	166,33	25,56	-
Duivenvleesch	743,33	209,35	10,00	-
Koevleesch	751,75	187,83	19,00	-

Ossenhersenen	754,50	80,39	165,00	-
Kippenvleesch	762,19	196,99	14,23	-

Voedingsmiddel.	Water.	Eiwitachtige lichamen.	Vetten.	Koolhydraten (zetmeel, suiker of vetvormers.)
Zalm	768,69	153,02	47,88	-
Schol	770,87	139,95	11,15	-
Snoek	775,30	niet bepaald	6,00	-
Karper	785,41	136,60	28,37	-
Schelvisch	805,34	129,18	3,77	-
Wit van een ei	841,04	117,60	-	-
Koemelk	857,05	54,04	43,05	40,37
Geitenmelk	863,58	43,59	43,57	40,04
Vrouwenmelk	885,66	28,11	35,64	48,17
Beenderenmerg	30,00	10,00	960,00	-
Rijst	92,04	50,69	7,55	834,53
Haver	108,81	90,43	39,90	618,43
Linzen	113,18	264,94	24,01	559,05
Maïs	120,14	79,14	48,37	679,45
Tarwemeel	124,81	127,07	12,24	723,93
Tarwe	129,94	135,37	18,54	663,80
Rogge	138,73	107,49	21,09	668,45
Gerst	144,82	122,65	26,31	582,19
Erwten	145,04	223,52	19,66	526,63
Tarwebrood	431,91	89,88	18,54	470,05
Roggebrood	447,67	niet bepaald	niet bepaald	399,42
Kastanjes	537,14	44,61	8,73	356,51
Aardappelen	727,46	13,23	1,56	173,30
Pruimen	801,01	8,75	niet bepaald	niet bepaald
Druiven	802,13	7,40	niet bepaald	niet bepaald
Abrikozen	816,92	6,32	niet bepaald	niet bepaald
Appelen	821,33	3,91	niet bepaald	niet bepaald
Peren	832,38	2,35	niet bepaald	niet bepaald
Gele wortels	853,09	15,48	2,47	83,79
Witte wortels	922,85	14,20	niet bepaald	niet bepaald
Augurken	971,40	1,30	niet bepaald	20,00

Behalve de bovengenoemde en vele andere wordt door den mensch nog één voedingsmiddel gebruikt, dat men vooral in de laatste jaren meer op zijne waarde geschat heeft. In het bindweefsel, dat vleesch en andere dierlijke voedingsmiddelen omhult en in beenderen en knorzel of kraakbeen, (varkenspooten, kalfsooren), bevinden zich stoffen, die bij koking lijm geven en daarom in de scheikunde lijmgevende stoffen worden genoemd. Zij komen zoowel in de dierenwereld als in de plantenwereld voor, doch zijn in de eerste het talrijkste. Meer en meer blijkt uit de nieuwe physiologische onderzoekingen, dat men de lijmgevende stof als voedingstof moet beschouwen. I m T h u r n heeft aangetoond, dat lijm, ook eene verbinding van C, H, O, N en S, door de sappen der maag eene groote overeenkomst verkrijgt met eiwit. Door proeven is bewezen, dat honden weken lang van beenderen kun-

nen leven, en beenderen bevatten weinig eiwit maar veel lijmgevende stof. Immers uit het mergvet der beenderen kan de hond geen eiwit maken, omdat er geen stikstof in het vet is; het vermoeden is dus gewettigd, dat in de darmen of in de maag de lijmgevende stoffen in eiwitachtige worden omgezet.

De beroemde physioloog Voit heeft een paar jaren geleden aangetoond, dat in de darmen van den hond bijna een derde gedeelte van de lijm gevende stof der beenderen wordt opgeslorpt en door de chylvaten der ingewanden in den bloedstroom wordt gebracht. Dewijl het bloed nu geene lijmgevende stoffen heeft is het, met het oog op de pas vermelde onderzoekingen van Im Thurn hoogst waarschijnlijk, dat wat in de gedaante van lijmgevende stoffen in de maag wordt gebracht, als eiwit in het bloed komt. Talrijke onderzoekingen door Voit en Bisschoff gedaan hebben dan ook bewezen, dat lijmgevende stof beduidende hoeveelheden eiwit bespaart. Tevens heeft de eerste natuurkundige aangetoond, dat uit lijmstof ook vet wordt gemaakt.

Me dunkt, Amice, dat U nu de vraag op de lippen ligt, of lijmstof dan in het algemeen kan dienen als plaatsvervangster van eiwit en vleesch en dus of het niet voordeeliger zou zijn in plaats van vleesch, eieren en kaas, erwten, boonen enz., die de eiwitachtige stoffen in ons bloed maken, lijmgevende stoffen te gebruiken? Volstrekt niet. Honden, die met zuivere lijmstof werden gevoed, vermagerden zoodanig, dat men verplicht was andere middelen aan te grijpen om ze in het leven te houden. Bovendien is lijmstof alles behalve gemakkelijk te verteren, en de gemakkelijke verteerbaarheid van voedingsmiddelen mag, zooals we later nog nader bespreken zullen, wel degelijk in het oog worden gehouden. 't Schijnt door proeven bewezen te zijn, dat lijmstoffen, zooals gelatine en andere lijmen, wel eiwit kunnen vervangen, maar dat er dan toch een klein weinig eiwit voorhanden moet zijn, en dat dus de betrekking tusschen eiwit en lijmstof dezelfde is als die tusschen vet en zetmeel; lijmstof kan wel eiwit worden, indien er slechts een weinig eiwit aanwezig is, dat als ferment of giststof kan dienen om de verandering en omzetting te beginnen.

We hebben ons tot nog toe hoofdzakelijk met de zoogenaamde organische bestanddeelen van ons lichaam bezig gehouden, maar we mogen de anorganische of minerale bestanddeelen niet vergeten, omdat zij voor ons lichaam van niet minder belang zijn. Op den voorgrond stellende, Amice, dat ons lichaam uit niets niet iets kan maken, en dat derhalve de minerale stoffen, die in ons lichaam en zijne vochten zijn er noodzakelijk door ons voedsel moeten worden ingebracht, wijs ik er op, dat onze beenderen uit calciumphosphaat, calciumcarbonaat en magnesium carbonaat en natrium chlorid of keukenzout bestaan, dat ons bloed ijzer bevat en sommige alkaliën (kalk, natron); dat in al onze afzonderingen en uitwerpselen zooals gal, speeksel, alvleeschsap, urine en faecaliën, minerale stoffen aanwezig zijn, die met het voedsel moeten worden opgenomen. En dit gebeurt dan

ook. Met drinkwater nemen wij een aantal zouten op, (calcium-carbonaat, calcium-sulphaat enz.); keukenzout wordt in de keuken in groote hoeveelheden gebruikt en is voor den mensch eene behoefte, omdat in de eerste plaats bloed, kraakbeen enz. veel keukenzout bevat, maar ook omdat vermoedelijk door het keukenzout het chloorwaterstofzuur moet bereid worden, zonder welk de vertering in de maag niet kan geschieden. Vooral kinderen hebben groote behoefte aan calciumphosphaat, omdat hun geraamte stevig moet worden en moet groeien. In moedermelk en koemelk zijn belangrijke hoeveelheden calciumphosphaat, kalium- en natriumchlorid. Een kind groeit van melk.

Maar ook vleesch, paardenvleesch, ossenvleesch, kalfsvleesch, varkensvleesch, bevat groote hoeveelheden phosphorzuur en kali, minder keukenzout, enz. De kinderen zal dus fijn en kort gesneden vleesch, mits natuurlijk niet te veel, versterken en niet weinig tot hunnen groei bijbrengen. Gebrek aan anorganische zouten in het jeugdige skelet is de oorzaak van de bekende engelsche ziekte of Rhachitis. Krachtige voeding met vleesch, eieren enz., waardoor het gehalte aan zouten in het lichaam verhoogd worden, wordt o.m. aangegrepen, om de stofwisseling meer behoorlijk in orde te brengen.

Uit de laatst verkregen uitkomsten en de vorigen laat zich de eenvoudige gevolgtrekking maken, dat onze spijzen uit een scheikundig oogpunt bezien, aan drie hoofdvoorwaarden moeten voldoen: zij moeten 1° eiwitachtige (ook met lijmgevende) stoffen; 2° vetten en vetvormers en 3° water en anorganische of minerale zouten bevatten. Voortdurend gemis van voedsel uit een dezer groepen veroorzaakt noodzakelijk den dood. Honden, die gevoed werden met zetmeel, suiker, olie, boter of vet, stierven den hongerdood, even als andere welken men zuiver water tot eenig voedsel gaf. Voeding uitsluitend met eiwit of bloedvezelstof had, hoewel eerst na geruimen tijd, den dood ten gevolge. Den langen duur laat zich verklaren als men bedenkt, dat elk organisme een grootere of kleinere voorraad vet heeft, welke het in betere dagen, toen het overvloedig vet verkreeg, heeft aangelegd en waarvan het later gebruikte. Het spreekwoord ‘van zijn vet teren’ blijkt dus niet zoo geheel en al uit de lucht gegrepen te zijn. De zoogenaamde vleeschkuur voor menschen, bij welke de vetvorming abnormaal overvloedig plaats vindt, heeft klaarblijkelijk ten doel, het lichaam, door het gebruik van zetmeelachtige en vette stoffen te verbieden, te dwingen zijne voorraadschuren van vet te ledigen en de vetvorming aldus tegen te gaan.

Water en anorganische zouten zijn ook onontbeerlijke voedingsmiddelen, want vogels welke geruimen tijd anorganische zouten hadden moeten ontberen, stierven en bij sectie bleek, dat de beenderen van hun geraamte doorboord waren als zeven en slap en week. Gebrek aan water veroorzaakt binnen zeer korten tijd en onder zeer smartelijk lijden den dood.

Komen nu al in eene voor voeding geschikte spijs de drie opgenoemde

hoofdvoedingstoffen voor, 't is de vraag, of zij in de goede verhouding voorkomen; nl. indien er eene verhouding bestaat tusschen de hoeveelheden van elke soort en die verhouding bekend is. Laten we om een antwoord te krijgen op de vraag: of er eene verhouding bestaat tusschen de stikstofhoudende en niet-stikstofhoudende voedingstoffen ons tot de natuur wenden en wel tot die stof welke de natuur aan - wij zouden wenschen aan al - de moeders heeft geschonken, nl. tot de moedermelk. Nemen wij die verhouding naar de getallen in de vorige lijst, dan krijgen wij als de verhouding der stikstofrijke tot de stikstoflooze voedingstoffen de verhouding 28,11/83,81 of 28/84 = 1/3. L i e b i g nu heeft door eene vergelijking van de ontvangsten en uitgaven van het menschelijk lichaam, de verhouding trachten te bepalen van de hoeveelheid stikstofhoudende tot de hoeveelheid stikstoflooze bestanddeelen in het omgezette voedsel, dat geschikt is bloed te worden; hij verkreeg als uitkomst 1:4, 7. Ook door andere natuuronderzoekers zijn dergelijke onderzoekingen gedaan, o.a. door M o l e s c h o t t ; deze verkreeg de verhouding 1:3, 8; beide verhoudingen zijn zeker te hoog voor den kinderleeftijd, want dan moet melk het hoofdvoedsel zijn, en in de melk is de verhouding ⅓. Laten we, nu we toch in het bezit zijn van de vorige tabel, eens de verhouding opmaken van eenige der voornaamste voedingsmiddelen; we kunnen er misschien nog wel wat uit leeren.

Verhouding der stikstofhoudende en stikstoflooze voedingstoffen:

Schol	12:1.
Ossenvleesch	6:1.
Kalfsvleesch	6:1.
Zalm	3:1.
Varkensvleesch	3:1.
Koemelk	1:1, 6.
Geitenmelk	1:2.
Erwten	1:2½.
Tarwe	1:5.
Tarwemeel	1:5½.
Rogge	1:6.
Gele wortels	1:6.
Aardappelen	1:14.
Rijst	1:16.

Indien Ge, Amice, voor U zelven uit deze lijst eenige gevolgtrekkingen wilt maken, dan moogt Ge één ding niet vergeten, nl. het watergehalte van de voedingstoffen; want misschien zoudt Ge al geneigd zijn gele wortels als geen kwaad voedingsmiddel te beschouwen, omdat de verhouding is als 1:6; houdt Ge echter rekening van de hoeveelheid water, die in de wortels aanwezig is, en niet minder dan ruim 85% bedraagt, dan zult Ge wel van die meening terug komen, daar Ge dan -

als ik het eens zoo mag uitdrukken - karrevrachten wortels zoudt moeten eten voor Ge de noodige hoeveelheid stoffen in uwe maag hadt, en dat ware waarlijk te veel geduld van één mensch gevergd!

Niet enkel moet de mensch de verkregene verhouding tusschen de voedingstoffen bij zijne voeding in acht nemen, hij mag ook wel letten op de hoeveelheid, die hij gebruikt. Die hoeveelheid is te vinden uit eene bepaling van wat een arbeidend en volwassen man dagelijks verliest. Aldus is door M o l e s c h o t t uit eene reeks van proefnemingen de dagelijksche behoefte van een dergelijk persoon in de gematigde luchtstreken gesteld op 3,448 Kgr. en wat de verschillende voedingstoffen betreft:

Eiwitachtige lichamen	op 130 gr.
Vet	op 84 gr.
Vetvormers	op 404 gr.
Zouten	op 30 gr.
Water	op 2800 gr.

Dat de hoeveelheid voedsel overigens afhangt van geslacht, leeftijd, klimaat, jaargetijde en tal van andere invloeden meer behoeft geene nadere uiteenzetting.

Voldoen de voedingstoffen in de eene of andere spijs aan de bovengestelde verhouding, dan zijn we in het hezit van een volmaakt voedingsmiddel. Ongelukkiger wijze is een enkele blik op het laatste lijstje voldoende, om U van de niet-aanwezigheid van eene dergelijke stof - melk misschien uitgezonderd - te overtuigen. Wij moeten dus om ons lichaam naar behooren te voeden een mengsel van eenige voedingsmiddelen tot spijs samenstellen, zoo dat aan de verhouding 1:4 voldaan wordt. Op den duur is geene enkele spijs geschikt om het lichaam behoorlijk te voeden, omdat het tot de vrome wenschen behoort de voedingsmiddelen in de juiste verhouding bij elkaar te voegen. Daaraan is de tegenzin toe te schrijven, welke de mensch ondervindt als hem dag aan dag dezelfde spijs wordt voorgezet; een tegenzin, die gewoonlijk dieper zit dan een verwend gehemelte, maar te zoeken is in het gevoel van het geheele lichaam, dat zich verzet tegen een voedsel, hetwelk niet in zijne behoeften voorziet. In de voeding zij dus afwisseling: ‘verandering van spijs geeft nieuwen appetijt.’

Maar niet alleen zij er afwisseling in de voedingsmiddelen zelven, ook de vorm waarin wij de voedingsmiddelen opnemen is van belang, d.w.z. het is noodig, dat de voedingsmiddelen door tal van bewerkingen - die ons in Aaltje de zuinige keukenmeid, het kookboek van Henriette Davidis en andere keuken-specialiteiten geleerd worden - in zoodanigen toestand worden gebracht, dat zij gemakkelijk oplosbaar en dus verteerbaar zijn. Deels door koken, deels door braden, en door andere keukenmiddeltjes worden de eiwitachtige en stikstoflooze stoffen, voor zoover dit mogelijk is, in gemakkelijk oplosbare vormen gebracht.

Voor zoover dit mogelijk is? Ja, want bijv. niet alle stikstoflooze

stoffen kunnen oplosbaar gemaakt worden door bewerkingen, welke in de keuken geschieden. Ik heb hier voornamelijk het oog op een koolhydraat, dat in de plantenwereld veel voorkomt en dat wij ook in het begin van dit schrijven onder de stikstoflooze bestanddeelen der planten hebben opgenoemd: wij bedoelen de celstof of cellulose. Alleen door zeer lang en aanhoudend koken in water, gaat plantencelstof in eene verbinding over, die veel op de vroeger genoemde dextrine en op suiker gelijkt. Voegt men bij dit kokend water verdunde zuren, dan gaat deze omzetting sneller. Dewijl nu cellulose voorkomt in de wanden van bijna alle plantaardige cellen en in de wand van peulvruchten of in de celwanden van erwten, boonen enz., terwijl ook de wanden van nagenoeg alle vruchten die wij gebruiken, hoofdzakelijk uit cellulose bestaan, is het niet moeielijk te begrijpen, dat de cellulose der schillen van al deze vruchten in de faecaliën worden teruggevonden en dus onverteerd het lichaam zijn doorgegaan. Papier, kurk, hout, vlas enz. zijn voor den mensch onverteerbare stoffen, omdat zij nagenoeg alleen cellulose bevatten.

Misschien is het niet van belang ontbloot aan de voornaamste der voedingsmiddelen eenige korte beschouwingen vast te knoopen. In het vertrouwen, dat dit U niet ongevallig is, begin ik met een voedingsmiddel waarvan ik - entre nous soit dit - nog al liefhebber ben, ik bedoel: eieren, en bepaald vogeleieren.

Uit het ei ontstaat de jonge vogel met veeren, bloed en beenderen, en dus moeten in de eieren al die stoffen voorhanden zijn noodig voor den opbouw van een organisme. Daaruit volgt echter niet, dat de eiwitachtige en stikstoflooze stoffen dáár in die verhouding zijn om de verliezen, welke door het organisme geleden worden, te herstellen. Immers, indien wij al voor den bouw van een zeker huis een zeker aantal steenen behoeven alsmede eene zekere hoeveelheid hout en ijzerwerk, dan zal bij noodige reparatie niet dezelfde verhouding in acht genomen moeten worden, en zullen die bouwstoffen, welke het minst duurzaam zijn en het gemakkelijkst door den invloed van wind en weer worden aangedaan, het eerst vervangen worden. Bij onze eieren mogen wij bovendien niet vergeten, dat de verhouding van de stikstofhoudende tot de stikstoflooze, verkregen door optelling van de bestanddeelen, welke èn in het wit èn in den dooier voorkomen, nagenoeg is als 1:1, zoodat we te weinig vetten en vetvormers krijgen. Dewijl daarenboven in de eieren wel eiwit maar geen lijmstof voorkomt, die naar wij weten, het eiwit kan vervangen, is de meening, die men in 't dagelijksch leven meer dan eens hoort uiten, dat 1 ei in voedingswaarde gelijk staat met een pond (½ Kgr.) vleesch, zeer onjuist. M o l e s c h o t t heeft in zijn ‘Physiologisches Skizzenbüch’ berekend, dat gemiddeld 7 eieren voldoende zijn om 250 grammen of ¼ Kgr. vleesch te vervangen. Het verschil is dus nog al groot. Men hoort zelfs dikwijls de veel stoutere meening opperen, dat 1 ei voldoende is om een mensch 24 uren te

voeden! 't gelijkt er niemendal op. Eene eenvoudige berekening kan het ons aantoonen. Gemiddeld weegt een kippen-ei 60 gram, waarvan 6 voor de schaal en 54 voor den dooier en het wit. In ronde getallen zijn in dooier en eiwit samen ruim 7/10 water, 1/100 zouten, 1/10 vet en 1/10 eiwitachtige stoffen; derhalve in 54 gram zijn 5,4 gram of om een geheel getal te gebruiken, 6 grammen eiwit. Volgens de bovenstaande opgaven heeft een arbeidend volwassen mensch dagelijks 130 gr. eiwitachtige stoffen noodig: wilde hij dus zijn verlies aan eiwitachtige stoffen dekken door het gebruik van eieren, dan moet hij 130:6 = ruim 21 eieren eten: eene hoeveelheid die wel groot mag heeten: en naar wij meenen, niet door één mensch langer dan één of een paar dagen zou verdragen worden. Dit getal zou bijna 4 maal zoo groot moeten zijn om het verlies aan vetten en vetvormers te vergoeden. Hoe voedend nu eieren ook zijn mogen, laten we toch hunne voedingswaarde niet overschatten; alleen dan als eieren met andere stoffen zijn vermengd, kunnen zij geacht worden eene goede spijs te zijn; om stikstofhoudende stoffen in 't lichaam te brengen zijn zij zonder kwestie uitstekend.

Als het beste voedingsmiddel in den kinderleeftijd noemden wij boven de melk, eene stof die door sommige physiologen wit bloed is genoemd omdat zij, wat chemische samenstelling aangaat, met bloed eene treffende gelijkenis heeft. Melk bestaat hoofdzakelijk uit water, waarin eene eiwitachtige stof, de caseïne of kaasstof en melksuiker zijn opgelost alsmede vele in het bloed voorkomende zouten, bijv. calciumphosphaat, keukenzout en ijzer. In die doorschijnende vloeistof (*melkplasma*) drijven kleine vetbolletjes - vet- of boterbolletjes - waarvan het omhulsel een dun laagje kaasstof is. Deze vetbolletjes, welke gelijkmatig in het plasma verspreid zijn en de oorzaak zijn van de ondoorschijnendheid van de melk, komen bij langdurig en rustig staan naar boven en vormen de room. Worden door voortdurend omroeren - karnen - de caseïne-omhulsels der vetbolletjes verbrijzeld, dan klontert het vet tot boterklompen samen en er blijft eene grootendeels van vet bevrijde stof over - karnemelk of botermelk geheeten - waarin de eiwithoudende stoffen alsmede de zouten enz. dus nog aanwezig zijn. Vandaar dat men aan kinderen, die wegens het vetgehalte geen zuivere melk kunnen verdragen, karnemelk als voedsel geeft. Het is U voorts bekend, Amice, dat men door middel van de zure stof of leb in de lebmaag van kalveren, de kaasstof van de melk kan doen stollen en dat aldus de kaas verkregen wordt. Ook het vliesje, dat op gekookte melk verschijnt, bestaat uit onoplosbaar geworden kaasstof; dewijl dat vliesje als het weggenomen wordt, telkens door een ander vervangen wordt, kan men op die manier het gehalte aan kaasstof van de melk zeer langzaam verminderen.

Melk, boter, kaas - 't driemanschap van het bekende spel onzer kinderjaren - zijn dus drie voedingsmiddelen, die elk in hunne soort uitmuntend zijn. Bij het tweede treden de vetten, bij het laatste de

eiwitachtige lichamen het meest op den voorgrond. Overigens is het zonder moeite in te zien, dat naar den aard der dieren, de verhouding der voedingstoffen in de melk min of meer verschilt. Uit het volgende tabelletje blijkt, dat de ezelinnen-melk het meest met de moedermelk overeenkomt; tevens kan men de koemelk meer doen gelijken op moedermelk, als men ze met water verdunt en er suiker bijvoegt.

Op 1000 deelen.	**Vrouw.**	**Koe.**	**Geit.**	**Schaap.**	**Ezelin.**	**Merrie.**
Kaasstof	28,11	54,04	46,59	53,42	20,18	16,41
Boter	35,64	43,05	43,57	58,90	12,56	68,72
Suiker	48,17	40,37	40,04	40,98 }	57,02 }	86,50
Zouten	2,42	5,48	6,22	6,81 }	57,02 }	86,50
Water	885,66	857,05	863,58	839,89	910,24	828,37

De voedzaamheid en de graad van verteerbaarheid hangen af van het gehalte aan kaasstof en vet. Hoe meer van beide stoffen aanwezig is des te meer voedend is de melk, maar ook des te moeielijker verteerbaar. Vooral de kaasstof is moeielijk te verteren. Kaas behoort dan ook wel tot de zeer goed voedende, maar ook tot de zware spijzen en is door menige zwakke maag niet te verdragen. Vette kaas, verkregen door behandeling van niet-afgeroomde melk, is natuurlijk veel voedzamer dan magere kaas, die bereid is uit afgeroomde melk. Na verloop van tijd - het rijpen - ondergaat bovendien de kaas nog veranderingen, waardoor hij nog moeielijker te verteren wordt. Die verandering bestaat daarin, dat de kaasstof voor een deel in water oplost en voor een ander deel met de boter tot vluchtige vetzuren overgaat, waardoor het aroma van sommige kaassoorten verkregen wordt. Die vetzuren ontstaan ook door de omzetting van de melksuiker in melkzuur, waarbij dan koolzuur en boterzuur gevormd wordt. Aan de wording van koolzuur en ook gewoonlijk van waterstofgas, hebben wij de blazen te danken, die in dergelijke rijpe, vette kaas aanwezig zijn; de blazen ontbreken bij sterk gezouten kaas, omdat het keukenzout de omzetting van melksuiker belet.

Ik zou hier nog bij kunnen voegen, Amice, een overzicht van de samenstelling van Limburger kaas, Edammer kaas, Goudsche kaas, Leidsche kaas enz. en indien ge liefhebber zijt van buitenlandsche kaassoorten: van Gruyère kaas, van kaas van Brie- en van Roquefort en van een stuk of wat soorten meer; maar ik vrees, dat Ge reeds genoeg hebt aan de vorige tabellen. Gaarne zou ik nu het vleesch besproken hebben, alsmede boonen, erwten, aardappelen, koffie, thee, bier, wijn enz., maar mijn brief zou dan te lang zijn geworden. Daarom voor heden genoeg, en een volgenden keer de rest. Geloof mij na groeten

Arnhem, Januari 1876.

tt.

MAX VAN EDIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Frankrijk's volkslegers in 1870-'71.

Het kanongebulder bij Sadowa had Napoleon III op zeer onzachte wijze uit zijne rust wakker geschud. De hoop dat de strijdvoerende machten elkander zouden afmatten en van weerszijden de beste krachten zouden worden verspild, bleek ijdel te zijn, en daarmede was de kans verdwenen om in troebel water te visschen. Nauwelijks ééne maand was er noodig geweest om Oostenrijk aan den rand van den afgrond te brengen en als met een tooverslag verrees aan de boorden van de Spree een militaire staat, die zich uitstrekte van de grenzen van Rusland tot aan de Nederlanden, die de Oostzee aan de Mainlinie verbond, ja, die reeds met goed gevolg de Main overbrugde en zijne macht tot in Zuid-Duitschland uitstrekte. En dan te weten dat het Fransche zwaard roestig en ongescherpt stond tegenover het Duitsche, dat Frankrijk, sinds eeuwen de eerste militaire natie van Europa, door eigen schuld was overvleugeld door den aartsvijand, door Pruisen, dat schreeuwde om wraak, wraak voor Sadowa! Helaas, Frankrijk stond geboeid tegenover dengene, die het naar de kroon had gestoken. Een slecht georganiseerd leger, maar meer nog de toekomst, het jaar '67, hield het in bedwang. In dat jaar toch zouden alle kunsten en wetenschappen, handwerk en industrie en alles wat aanspraak maakte om te dienen ter veredeling en beschaving, elkander rendez-vous geven in Parijs en reeds wist men met zekerheid dat vele gekroonde hoofden Parijs zouden maken tot wat het steeds meer en meer wilde zijn: *de* wereldstad. De engel des vredes hield de furiën van den oorlog geketend. Maar de leuze bleef: ‘wraak voor Sadowa’ en reeds werden er maatregelen getroffen om het zwaard te wetten, reeds werd alles in gereedheid gebracht voor de opvoering van het groote drama, dat in 1870 en '71 is afgespeeld en waarvan wij een gedeelte willen behandelen.

Toen de Fransche legers in Duitsche krijgsgevangenschap overgegaan

waren, weerklonk nog het trotsche: ‘geen duimbreed van ons grondgebied, geen steen onzer vestingen’ en de formatie van volkslegers zou dienen om aan deze woorden klem bij te zetten. Gambetta stampte als 't ware de legers uit den grond. Zij konden in den waren zin des woords volkslegers worden genoemd. Bij ons te lande zijn er ook velen, die met dergelijke volkslegers dwepen, althans zeggen te dwepen.

Wanneer ooit de nood aan den man komt, zal Nederland, even als vroeger, als één man opstaan om den overweldiger te verpletteren, dan zal de weerbare manschap te wapen snellen en den dierbaren vaderlandschen grond verdedigen tegen elk die het wagen zou ons bestaan aan te randen; dan zullen wij ten einde raad, den linkerarm opeten en met den rechter vechten, liever dan ons over te geven, dan zullen wij de dijken doorsteken en den vijand zijn graf in de golven doen vinden, dan zullen wij dit en dan zullen wij dat, maar... verg niet dat wij thans in vollen vrede reeds eene militaire natie worden, verg niet dat Nederland zijne beste zonen den soldatenrok doe aantrekken, verg niet dat we ons nu reeds aan de militaire tucht gewennen. Verg, in Godsnaam, een derde onzer inkomsten voor de defensie, maar laat ons verder met rust, knoei met dat geld zooveel ge wilt, verknoei het desnoods, maar laat onze zoons nu nog een plaatsvervanger kunnen stellen, later als 't nood is, zal hij heusch, ook vechten als een leeuw, en hij leert nu immers toch reeds schieten! - Dit en iets dergelijks zeggen die enthousiastische vrienden der volkslegers, die daarbij niet bedenken of bedenken willen, dat door hunne uitvluchten èn de legers èn de volkslegers ter slachtbank worden gevoerd, terwijl het goed georganiseerde geheel eene krachtige verdediging mogelijk zou gemaakt hebben. Wij willen in de volgende bladzijden in eene uitvoerige beschouwing treden over de Fransche volkslegers in 1870 en '71. Wij hopen dat bij eene nauwkeurige lezing ook de leek, ook de enthousiaste man der volkslegers tot het begrip zal komen, dat eene bijeengeraapte, vol geestdrift vrijwillig bijeen gekomen, massa weerbare mannen, nog in lange na geen leger is, dat zij onder den drang der omstandigheden, onder den indruk van een vijandelijken inval, onder den nood des vaderlands, hoogstens eene in uniform gestoken en gewapende bende kan heeten, die onder sommige omstandigheden en in de hand van een genie als de groote Napoleon, misschien eenig nut kunnen verrichten, maar voor het meerendeel slechts bijdragen om den toestand des vaderlands te verergeren.

De getallen die in de volgende bladzijden voorkomen, zijn niet altijd geheel juist, maar het komt er hierbij ook op een duizendtal meer of minder niet aan. Zij zijn nauwkeurig genoeg om tot eene juiste beoordeeling der Fransche strijdkrachten te geraken. Een officieel werk van den Franschen generalen staf over den oorlog van 1870-'71 bestaat niet. De navolgende cijfers berusten op gegevens van de generaals Chanzy, d'Aurelle de Paladine, Vinoy en anderen, uit ‘la premiere

armée de la Loire', 'la derniere armée de la Loire', 'Siège de Paris', 'La guerre en province par Freycinet', 'Die Heere der französischen Republik' enz. De dorheid, eigen aan officieele stukken en dekreten, is zooveel mogelijk vermeden. Moge deze schets het hare bijdragen om in Nederland meer en meer de overtuiging te vestigen dat wij, op een vulkaan levende, ons kruit droog moeten houden en hoe eer hoe beter de hand moeten slaan aan den nuttigen arbeid: reorganisatie en verbetering onzer levende strijdkrachten.

Als inleiding tot onze beschouwingen over die volkslegers zal het noodig zijn, dat we eerst een blik werpen op de krijgsmacht, die Frankrijk bij het begin van den oorlog in het veld kon brengen en moeten wij daartoe in korte trekken de organisatie van het Fransche leger nagaan. Dit is des te noodzakelijker, omdat de vroegere organisatie - vroegere, dat is vóór '70 - in gewichtige punten overeen komt met die, welke thans nog bij ons bestaat, en daardoor het verkeerde, ook in onze organisatie, des te beter in het oog springt. Men lette bij deze beschouwing er wel op, dat wij niet alleen het leger, maar ook de schutterijen tellen bij onze levende strijdkrachten, want wel degelijk wordt op die schutterijen gerekend en nemen zij onmiddellijk eene plaats in op het programma, dat wij in den oorlog denken te volgen.

Duitschland was vereend, de 'kleinstaaterei' had opgehouden en de machtige koning van Pruisen strekte zijne bevelen uit tot over de grenzen van zijn rijk. Het bondsleger had opgehouden te bestaan en was vervangen door een leger van verbonden mogendheden, waarbij de kleinere zich langzamerhand zouden voegen naar de vormen van de grootere. Nu moest Napoleon aan het werk: het Fransche leger, dat nog altijd rustte op de lauweren van voorheen, moest gereorganiseerd worden, wilde het 't hoofd kunnen bieden aan alle eventualiteiten. Nauwelijks had het kanon van den oorlog van '66 gezwegen of onmiddellijk toog maarschalk Niel aan den arbeid. Deze den 20sten Januari 1867 den maarschalk Randon als minister opvolgende, was door zijn organiseerend talent en door zijne bijzondere kennis omtrent alles, wat het leger betrof, de aangewezen persoon om eene geheele wijziging tot stand te brengen en een leger te vormen, dat geheel op de hoogte van zijnen tijd stond. Hij was de ziel der oorlogspartij in Frankrijk, wijdde al zijne zorgen aan de verbetering der wapens, nam het geweer model Chassepôt aan en arbeidde zoo ijverig, dat de nieuwe organisatie reeds 1 Februari 1868 in werking kon treden. Volgens deze organisatie bestond het Fransche leger uit: 1o. het veldleger, 2o. de reserve, 3o. de mobiele nationale garde en 4o. de marine. De grondslag van de nieuwe wet was algemeene dienstplicht, 't zij bij het veldleger, 't zij

bij de nationale garde. Plaatsvervanging en nommerverwisseling bleven gehandhaafd, voor zooveel het den dienst bij het veldleger betrof: afkoop, door eene vaste som aan de regeering te betalen, werd echter afgeschaft. Rengagementen van 2 tot 5 jaren waren toegestaan, mits in het laatste dienstjaar onder de wapens, of in het jaar voorafgaande aan dat, waarin geheele vrijstelling van dienst kan worden verleend. Het jaarlijksch contingent, - ongeveer 100,000 man - was verdeeld in eene eerste en tweede 'portion'. De eerste werd ingedeeld bij het veldleger; de tweede, door loting aangewezen, werd niet ingedeeld, maar als voor den velddienst geschikt met groot verlof gezonden (± 30,000 man). De diensttijd der eerste van negen jaar, waarvan 5 onder de wapenen en 4 bij de reserve. De eerste werd ook, uitgezonderd groote en talrijke verloven, werkelijk 5 jaar onder de wapenen gehouden, de tweede werd in drie jaren tijds nauwelijks 5 maanden geoefend, maar moest altijd ter oproeping gereed zijn. De reserve bestond uit de 4 laatste jaren van het eerste en tweede gedeelte en kon alleen in tijd van oorlog worden opgeroepen. Het veldleger bestond dus uit de vrijwilligers, lotelingen en rengagés (plaatsvervangers). De reserve diende om het veldleger op oorlogssterkte te houden en als aanvullingstroepen. Maarschalk Niel begreep echter, dat deze aanvullingstroepen, tot marschregimenten gevormd, eene tweede nieuwe veldarmee uitmaakten en wilde hen dus ook buiten de grenzen des rijks kunnen bezigen. Hij moest dan over eene tweede reserve kunnen beschikken, om te dienen tot aanvulling, tot bezetting der vestingen en tot handhaving der inwendige rust. Deze 3de armee vond hij in de instelling der mobiele nationale garde. Deze zoude bestaan uit al degenen, die tot de 1ste 'portion' hadden behoord, doch een plaatsvervanger hadden gesteld, zij die door dispensatie of vrijstelling van den dienst bij het veldleger verschoond bleven en zij die door een hoog nummer van dien dienst waren vrijgesteld. Bovendien mochten onder beperkende bepalingen franc-tireurcompagniën worden gevormd.

Wanneer deze wet bijna het einde van haar tweede lustrum mocht beleven, dan zou aan alle bepalingen dier wet voldaan zijn en eerst dan de reorganisatie voltooid zijn. Dan zoude het veldleger met de reserve ± 800,000 man en de mobiele nationale garde 500,000 man sterk zijn, te zamen 1,300,000 man.

Wanneer wij deze formatie van het Fransche leger even nalezen, treft het ons al dadelijk, dat de plaatsvervanging en nummerverwisseling, die kankers aan de legers, behouden bleven. Eerst de jammeren van den oorlog waren noodig om dit stelsel te doen vervallen. De voorstanders juichten dien maatregel echter toe, onder de drogreden dat nu in tijd van oorlog twee personen dienden: de plaatsvervanger en hij, die den plaatsvervanger had gesteld. Ja, we zouden kunnen zeggen, de fysieke kracht diende in het veldleger, de intellectueele kracht bleef betrekkelijk rustig binnenslands. Wij releveeren dit expresselijk,

omdat men bij ons ook iets dergelijks heeft geopperd, n.l. die een plaatsvervanger stelde, moest dadelijk schutterlijke dienst verrichten. 't Is te hopen dat dit nooit gebeurt; 't zou worden de geschiedenis van het kluitje in het riet, *geen* verbetering is voorloopig beter dan een halve maatregel. Op halve maatregelen zouden wij lang moeten teren, terwijl *geen* verbetering ten slotte onmogelijk zal blijken en wij misschien de gemoederen dan beter gestemd zullen vinden voor *afdoende* maatregelen.

Bij het uitbreken van den oorlog in '70 bestond het veldleger uit circa 330,000 man met 984 stukken geschut en 90,000 paarden, benevens een trein van 10,000 man en 1000 paarden. De lezer zal ons hier wel gaarne willen schenken de verdeeling dier 330,000 man over de garde, de infanterie, cavalerie en artillerie; het zij genoeg wanneer wij mededeelen dat de garde circa 24,000 man sterk was, de infanterie 242,000, cavalerie 37,500, artillerie 17,500, genietroepen 8500.

De geheele infanterie was met chassepôts gewapend, waarvan meer dan een millioen beschikbaar waren. Aan artillerie-materieel waren aanwezig bijna 4000 getrokken stukken, terwijl de veldaffuiten bijna in even grooten getale en voor ieder stuk bijna twee munitiewagens voorhanden waren, een materieel derhalve ruimschoots voor 500 batterijen à 6 stukken. Verder nog genoeg materieel om 360 veldbatterijen glad geschut te monteeren.

De bespanning en bediening voor dat alles ontbrak echter grootendeels, zoodat dan ook, zooals wij boven zeiden, het veldleger slechts 984 compleet uitgeruste en bespannen stukken telde. Er was echter reeds sedert jaren een groot gebrek aan paarden, zoodat men zijne toevlucht moest nemen tot allerlei hulpmiddelen, om maar eenigszins daarin te voorzien. De buitengewoon sterke muziekkorpsen der cavalerie en artillerie werden op een minimum gebracht; de paarden der zware cavalerie grootendeels voor de bespanning der batterijen gebezigd en door gendarme-paarden vervangen. Men kon weinig bruikbare paarden tegen hoog geld bekomen, Hongarije werd als leeg gekocht en zelfs Algiers leverde zijn contingent kleine barbarijsche hengsten voor de lichte cavalerie. Door deze maatregelen verminderde de waarde der cavalerie aanmerkelijk. Munitie was er in overvloed; zoowel de artillerie als de manschappen waren ruimschoots voorzien. In Metz, Straatsburg, Lyon, Toul en Parijs waren groote reserven opgestapeld. Behalve dit alles bezat Frankrijk nog ongeveer 350,000 tabatière-geweren - gewijzigde Snider-geweren - en bovendien nog twee millioen getrokkene of gladde percussie-geweren.

Onmiddellijk bij de mobilisatie gaf ieder der drie bataljons, waaruit

een regiment bestond, twee compagniën af tot de vorming van een depôt-bataljon, dat daardoor uit 6 compagniën ter totale sterkte van ± 700 man bestond. Ook de jagerbataljons stonden daartoe twee compagniën af. De cavalerie zonderde af voor de reserve 96 escadrons, de artillerie 60 batterijen, die uit gebrek aan paarden niet bespannen werden. De totale reserve bedroeg 106,000 man.

Het derde onderdeel van Frankrijk's strijdmacht was de mobiele nationale garde. Deze instelling was eenigszins het stokpaardje van maarschalk Niel en door hem van de geheele bevolking geworden; zij zou wonderen doen en de formatie der landweer van den aartsvijand geheel in de schaduw stellen.

Wanneer men, zooals gezegd is, tijd had gehad tot 1877 en tevens zulk een energiek man als maarschalk Niel, die doorzette wat hij wilde, dan zou deze nieuwe schepping 500,000 man sterkte hebben bereikt en 318 bataljons infanterie en 128 batterijen vesting-artillerie hebben opgeleverd. Zij kon niet anders dan bij de wet worden opgeroepen, met dien verstande evenwel, dat de regeering in buitengewone gevallen reeds vóór het afkondigen der wet een gedeelte onder nadere goedkeuring mocht oproepen. De graad van geoefendheid dezer troepen moest altijd zeer gering blijven. Zij mochten slechts 15 malen per jaar en telkens slechts één dag geoefend worden. Wat zou er met zulke troepen zijn uit te voeren, wat zou men van hen kunnen vorderen?

Maarschalk Niel zette de formatie met kracht door, zoodat reeds in '69 de eerste oefeningen konden plaats grijpen en bij zijn dood - 13 Augustus van datzelfde jaar - 140 bataljons en 90 batterijen geformeerd waren.... op papier althans. Zijn opvolger, generaal Leboeuf, liet zich steeds minder aan de oprichting der mobiele nationale garde gelegen liggen, hield geen toezicht op de regeling der oefeningen, zoodat deze langzamerhand ophielden en in Augustus 1870 was het aantal geformeerde bataljons en batterijen nog gelijk aan dat bij den dood van maarschalk Niel. Hoogstens een 150,000 man waren ingedeeld, maar slecht gekleed en gewapend en bovendien bijna zonder kader. De meeste kaders vond men in Parijs, in de noordelijke en noord-oostelijke departementen. De geheele mobiele garde was eene menschenmassa, die ten deele gewapend en gekleed, ten deele ongewapend, bijna geheel zonder kaders, weinig geoefend en aan geen krijgstucht gewoon, op alles geleek, behalve op eene legermacht en bijna nergens geschikt voor was.

Over de marine hebben wij weinig te melden. Zij heeft als zoodanig in den geheelen veldtocht bijna niets gepresteerd. Alleen de marinetroepen, die later zulk eene belangrijke rol hebben gespeeld, moeten wij even aanstippen. Er waren 72 compagniën, ieder ± 125 man sterk en 120 stukken geschut der marine in Frankrijk aanwezig, terwijl circa 8000 man troepen zich in de koloniën bevonden.

De keizerlijke regeering begreep zeer spoedig dat de oorlog met het goed georganiseerde Pruisische leger en met die der Zuid-Duitsche staten eene kolossale uitbreiding zou nemen, waartegen zij niet opgewassen was en dat dus achter het veldleger eene groote reserve moest staan. Toen de eerste veldslagen ten nadeele der Fransche armee waren afgeloopen, toen het korps van maarschalk Mac-Mahon uiteen gedreven was, toen begreep zij, dat die reserve niet alleen dienen moest om den vijand te bestrijden, maar dat zij tevens de rust in het binnenland moest verzekeren en de dynastie ondersteunen. Dien ten gevolge werd den 10^{den} Augustus door het Wetgevend Lichaam eene wet aangenomen, waarvan wij den hoofdzakelijken inhoud laten volgen:

Nadat het Wetgevend Lichaam eenparig zijnen dank betuigt aan het leger en verklaart dat het zich verdienstelijk gemaakt heeft jegens het vaderland, bepaalt het dat alle ongetrouwde burgers en weduwnaars zonder kinderen, die wel reeds de 25 jaren gepasseerd zijn, doch niet op de lijst der nationale garde voorkomen, gedurende den oorlog verplicht zijn de wapenen te dragen. Verschillende maatregelen van inwendig bestuur bepalen de wijze, waarop zij naar de armeekorpsen moesten worden gedirigeerd. Vrijwillige verbintenissen en plaatsvervanging in den geest der wet van 1 Februari 1818 werden voor den duur des oorlogs toegestaan, mits de toe te laten personen niet ouder zijn dan 45 jaren. Eene verbintenis bij het leger voor den duur des oorlogs is vergund aan personen van elken leeftijd, mits zij slechts geschikt zijn voor den velddienst. Het contingent van '70 bestaat uit allen, die op de lotingslijsten voorkomen en die geene reden hebben van vrijstelling door huiselijke omstandigheden of door openbare dienstbetrekking. (Wet van den 21sten Maart 1832).

Deze wet werd den 29sten Augustus gevolgd door eene tweede, die o.a. bepaalde, dat de bataljons der mobiele nationale garde gedurende den oorlog tot den dienst van het veldleger konden worden geroepen, dat allen, die vrijwillig de wapens opnamen tot verdediging des vaderlands, bij de nationale garde werden ingedeeld en verplicht waren de onderscheidingsteekenen daarvan aan te nemen, ten einde als georganiseerd korps beschouwd te kunnen worden. Ontslagen officieren, onderofficieren en korporaals kunnen bovendien gedurende den oorlog in hunne vorige rangen weder bij het leger te velde intreden. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden, dat deze wetten onmiddellijk van kracht werden verklaard.

Als dadelijke gevolgen dezer wetten, volgde het onder de wapens roepen der beide lichtingen van '69 en '70. Van de laatstgenoemde was nog niemand, van de eerste waren nog slechts eenige personen bij het leger ingedeeld.

In ronde cijfers leverden deze wetten aan strijdbare mannen op: die van 10 Augustus 272,000 man, die van 29 Augustus 545,000 man verdeeld als volgt: 75,000 van de lichting van '69, 141,000 van

die van '70 en 140,000 vrijwillige verbintenissen, waarbij nog gevoegd moeten worden: voor de eerste lichting 145,000 mobiele nationale garden, voor de tweede 37,000 en vrijwillige verbintenissen bij de mobielen 7000, een totaal van 817,000 man.

Een ontzagwekkend cijfer voorzeker, maar wij herhalen het: die massa vormde geen leger: oefening en orde, krijgstucht en de moeielijke kunst der gehoorzaamheid, dubbel moeielijk voor den bewegelijken Franschman, ontbraken geheel. En het vooruitzicht was slecht. Geoefende kaders om die zoo noodige krijgstucht en onderworpenheid in te voeren en ten strengste te handhaven, ontbraken voor het grootste gedeelte.

De dagen van 14, 16 en 18 Augustus hadden, meer dan ooit, bewezen, welke gevaren Frankrijk dreigden. De Rijn-armée was ingesloten binnen de versterkte legerplaats van Metz. Wel was de armée van Bazaine nog niet voor Frankrijk verloren, maar toch, hare dagen waren geteld, zij bood nog slechts passieven wederstand, haar val was zeker. Het laatste veldleger van Frankrijk vond zijn ondergang te Sédan. Het nooit gebeurde was beleefd: een leger van 125,009 man met 400 stukken geschut legde de wapens neder en gaf zich krijgsgevangen. En aan de spits van dat leger boog Napoleon III het hoofd voor zijnen tegenstander en trok in krijgsgevangenschap naar Wilhelmshöhe. Die smaad was te groot voor het Fransche volk. De dynastie der Napoleons werd vervallen verklaard van den troon en eene nieuwe regeering uitgeroepen, die der ‘nationale verdediging.’ Wat nu te doen? Vrede te sluiten of den oorlog voort te zetten? Wij weten dat de Fransche natie het laatste verkoos. ‘Oorlog tot aan het uiterste!’ was de uitroep, dien Gambetta deed hooren en die weerklank vond in aller harten. Hij uitte wat algemeen werd gedacht.

Veldlegers bestonden er niet meer; omtrent het materieel zij het volgende gemeld:

De boven gedane opsomming van het materieel betrof, gelijk van zelf spreekt, alles wat in Frankrijk voorhanden was. Spoedig echter moest men Metz, Straatsburg en andere plaatsen buiten rekening laten, terwijl ook het materieel voorhanden bij het veldleger - Rijnen Maas-armée - buiten beschouwing moest komen. De regeering der nationale verdediging vond evenwel nog altijd beschikbaar in Parijs: 426 getrokken stukken geschut en in het overige Frankrijk ruim 2000 stukken, benevens 28 mitrailleuses. Deze cijfers zijn vrij nauwkeurig en ontleend aan de opgaven van den generaal Martin des Pallières. Jammer slechts dat die geschutmassa niets meer was dan dood materieel; niet alleen de bespanning, maar zelfs de paardetuigen, laadgereedschap, enz. ontbraken. Aan geweren waren voorhanden verschillende

soorten: chassepôts, chassepôt-carabijnen, tabatière-geweren en tabatière-carabijnen - eene soort Snidergeweren - enz., circa 850,000 stuks. Het oordeel van den generaal Martin des Pallières over hen, die de beschikking hadden over deze kolossale massa materieel, en over hen die het in handen kregen, is hoogst ongunstig.

Wij zijn tot de eerste helft van Sept. '70 genaderd. De regeering der nationale verdediging is geconstitueerd en begint onmiddellijk met krachtige hand de vorming der volkslegers, waarop thans al de hoop gevestigd is. Over welke strijdkrachten kon zij beschikken? Behalve de enkele onderdeelen, die aan de catastrophe van Metz of Sédan waren ontsnapt, was er niet veel meer van het leger overgebleven. Het voorhanden materieel noemden wij hierboven reeds en de ook reeds genoemde 817,000 man waren op papier en in organisatie. Generaal Martin des Pallières beweert zelfs, dat zij in het begin van November ook in werkelijkheid den minister van oorlog ten dienste stonden.

Gambetta begon met de reorganisatie der sedentaire nationale garde, die onder Palikao geheel verwaarloosd was. Den 15^{den} September vaardigde hij een dekreet uit, waarbij alle mannen van 21-60 jaren, die nog niet uitgetrokken waren, doch physiek geschikt werden bevonden om de wapens te dragen op de lijsten der nationale garde moesten worden ingeschreven. In dit dekreet schrijft hij aan den prefekt:

'Nadat de kaders zijn geformeerd, zult gij, in overeenstemming met de gekozen officieren, overgaan tot de formatie van gedetacheerde compagnien, die, ingevolge de wet van den 8sten Augustus 1850 kunnen geroepen worden om dienst te doen buiten de grenzen hunner gemeente of als gemobiliseerde korpsen geroepen kunnen worden om de veldarmée te ondersteunen binnen de door de wet voorgeschreven grenzen.'

Den 29sten September decreteerde Gambetta verder:

Art. 1.	De prefekten zullen onmiddellijk compagnien gemobiliseerde nationale gardes vormen uit: 1o. alle vrijwilligers, die niet tot het veldleger, noch tot de mobiele garde behooren. 2o. Alle Franschen in hun departement, tusschen het 21ste en 40ste levensjaar, die niet gehuwd of weduwnaars zonder kinderen zijn.
Art. 2.	Allen die voor het veldleger zijn opgeroepen, behooren tot de gemobiliseerde nationale garde, tot tijd en wijle zij door den minister van oorlog tot den dienst bij het leger worden opgeroepen.

Art. 3. De prefekten zullen de gemobiliseerde nationale garde onmiddellijk oproepen ter oefening in den wapenhandel.

Art. 4. De compagnien der gemobiliseerde nationale garde kunnen,

zoodra zij geformeerd zijn, ter beschikking van den minister van oorlog worden gesteld.

Art. 5. Ontbreken wapens voor de gemobiliseerde nationale garde, dan moeten die der sedentaire nationale garde gerequireerd en zelfs jachtgeweren in gebruik genomen worden.

Men wordt er attent op gemaakt, dat door dit dekreet sprake is van drieërlei soort van nationale garde, n.l. de mobiele, nationale garde en de sedentaire. Van deze laatste wordt echter een gedeelte mobiel gemaakt en krijgt dan den naam van gemobiliseerde nationale garde, zoodat wij hebben mojbiele, gemobiliseerde en sedentaire nationale garde.

Den 11^{den} October volgt reeds een dekreet tot formeering van korpsen der gemobiliseerde nationale garde. Dit dekreet luidt als volgt:

Art. 1. Onmiddellijk na de afkondiging van dit dekreet zal de maire van iedere gemeente, met twee leden van den gemeenteraad, door hem zelven daartoe te kiezen, overgaan tot het indeelen der gemobiliseerde nationale garden in compagnien.

Art. 2. De sterkte der compagnien wordt bepaald tusschen 100-250 man. Kan eene gemeente deze sterkte niet leveren, dan worden een of meer gemeenten, tot hetzelfde canton behoorende, vereenigd.

Art. 3. Ieder canton vormt een bataljon van minstens 4, hoogstens 10 compagnien. Levert het canton meer dan 10 compagnien, dan worden twee of meer bataljons geformeerd.

Art. 4. De vereenigde cantonnale bataljons van hetzelfde arrondissement vormen een legioen, onder de bevelen van een kolonel of luitenant-kolonel. De vereenigde legioenen der arrondissementen maken eene brigade uit, die den naam aanneemt van het departement en onder de bevelen staat van een opperofficier. De kaders der verschillende korpsen worden gevormd volgens dekreet van 6 October 1851.

In de volgende artikelen worden bepalingen vastgesteld omtrent de keuze en benoeming van officieren, omtrent kleeding en oefening, terwijl het laatste art. (11) bepaalt, dat de gemobiliseerde nationale garden ter beschikking zijn van den minister van oorlog en aan dezelfde krijgstucht zijn onderworpen als het leger.

Maastricht, September '75.
(Wordt vervolgd.)

M.C.U. HUBER,
Kapit. der Inf.

Over 't handelsrecht.

Handboek voor het Nederlandsch Handelsregt door Mr. G. Diephuis, Hoogleeraar te Groningen. Tweede, herziene druk, deel I, en II. Groningen bij J.B. Wolters, 1874.

De beoordeeling van een werk als dat van den nauwgezetten en ijverigen Groningschen Hoogleeraar in een tijdschrift, dat niet uitsluitend bestemd is voor rechtsgeleerde lezers, levert uit den aard der zaak eigenaardige moeielijkheden op. Daarom zij het toereikend hier eenige vluchtige opmerkingen neder te schrijven omtrent de wijze der bewerking, waartoe de lezing mij aanleiding gaf.

Ongetwijfeld moest de Hoogleeraar zich aangetrokken gevoelen tot dat gedeelte onzer wetgeving, dat steeds als een der best geslaagde is beschouwd.

Meer zelfstandig, meer nationaal dan de andere wetboeken, is het, ofschoon ook hier het Fransche Wetboek tot voorbeeld diende, voor een groot deel ontleend aan het ontwerp voor een Wetboek van Koophandel in 1809 op last van Koning Lodewijk Napoleon vervaardigd, ‘waarbij men bijzonder getracht heeft in het oog te houden de natuur en de behoeften van den Hollandschen Koophandel en Zeevaart en acht gegeven op de vaderlandsche wetten en gewoonten, die daarmede in verband stonden’.

Men behoeft dan ook slechts het werk van Mr. Diephuis te doorbladeren om te bespeuren dat de kundige schrijver, die reeds zoo vele omvangrijke en volledige werken over het Burgerlijk Recht heeft in het licht gegeven, het Handelsrecht met lust en ijver had bestudeerd, toen hij de vruchten van zijnen ingespannen arbeid ten tweedenmale, op vele punten vermeerderd met belangrijke aanteekeningen, aan het publiek aanbood.

De indeeling van het werk is voor een goed deel dezelfde als die van het Wetboek van Koophandel.

Moge men al kunnen beweren, dat de orde hier en daar eenigszins had moeten gewijzigd worden, aan de andere zijde valt het niet te ontkennen dat het uiterst moeielijk is eene stof te systematiseeren, die niet een op zichzelfstaand geheel uitmaakt, maar geheel is samengeweven met de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, dat met het Wetboek van Koophandel één geheel uitmaakt. De verhouding van deze beide rechtsbronnen tot elkander wordt met groote juistheid door den schrijver op bl. 9 en 10 van het eerste deel ontwikkeld, alwaar hij betoogt dat het Wetboek van Koophandel dikwijls, zoowel bij de beraadslagingen als elders, min juist een exceptionnel Wetboek wordt genoemd.

Naar aanleiding van art. 1 van het W.v.K. treedt schrijver in eene vergelijking met de overeenstemmende bepaling van het Allge-

meine Deutsche Handelsgezetzbuch, dat naast het Wetboek zelf eene uitgebreide kracht toekent aan de Handelsgebruiken, en eerst bij gebreke daarvan het Burgerlijk Recht doet gelden.

Bij ons daarentegen komt bij gebreke van bijzondere bepalingen in het Wetboek van Koophandel allereerst het Burgerlijk Wetboek in aanmerking; en wordt alleen dàn gebruik als recht erkend, wanneer de Wet uitdrukkelijk daarnaar verwijst.

Het is eenigszins verleidelijk, en een minder zelfstandig jurist zou er zich allicht door laten meeslepen, als vele kundige rechtsbeoefenaren ten koste onzer wetgeving de uitheemsche en nieuwere bepalingen prijzen, vooral bij eene vergelijking met een Wetboek als het Duitsche Handelswetboek, dat over het algemeen vele onderwerpen voortreffelijk heeft geregeld.

Toch heeft schrijver, naar wij meenen terecht, aan dien drang weerstand geboden en onze bepaling verdedigd, als zijnde in goede harmonie met het geheele stelsel onzer wetgeving.

Het zou niet moeielijk vallen in het geheele werk op vele belangrijke bladzijden te wijzen en eene menigte rechtsvragen te vermelden, die grondig zijn behandeld en met welker beantwoording wij grootendeels kunnen instemmen.

Enkele malen zouden wij van den geleerden schrijver in meening moeten verschillen en zou het ook o.i. wenschelijk geweest zijn indien bij bekende vraagstukken aan de tegenovergestelde opinie eenigszins meer plaats ware ingeruimd, in stede van ééne dier meeningen op wat al te apodictische wijze in den tekst van het werk tot waarheid te verheffen.

Zoo is ontegenzeggelijk de beschouwing, dat eene handelsovereenkomst voor ééne der partijen een daad van koophandel kan zijn en voor de andere niet, aan ernstige bedenking onderhevig; en ook van het bestaan der levendige gedachtenwisseling over dit vraagstuk maakt schrijver in eene noot melding.

Bij de wetenschap echter van het bestaan van eene zoodanige ernstige strijdvraag, moet men o.i. niet zonder argumentatie partij kiezen, gelijk hier geschied is en daardoor aan de jeugdige rechtsbeoefenaren, waarvoor dit werk vooral geschreven is, buiten hun weten eenen wat eenzijdigen indruk geven, waarvan men zich later niet altijd gemakkelijk kan ontdoen.

Sterker nog zien wij dit verschijnsel op bladz. 73 van het eerste deel, alwaar zoo positief mogelijk wordt geleerd ‘dat de vennootschap onder eene firma eene eigene persoonlijkheid heeft, afgescheiden van die harer leden’, eene uitspraak, die geheel tegenovergesteld is niet alleen aan de leer van vele voortreffelijke juristen, maar ook in strijd met een arrest van den Hoogen Raad, van 3 Febr. 1854, o.a. te vinden bij Van den Honert B.R. d. XVIII bl. 124-135, welk collegie het als eene rechtskundige dwaling brandmerkt, eene firma als

corpus morale te beschouwen. Dit arrest heb ik te dezer plaatse, in de anders zoo volledige noten van Mr. Diephuis niet aangetroffen. Mogen wij bij dergelijke plaatsen wat meer uitvoerigheid in den tekst van het werk zelf verlangen, andere gedeelten getuigen weder van buitengewone volledigheid.

Zoo zijn de vragen, die zich bij het maken van de Wet hebben voorgedaan omtrent sommige daarin voorkomende bepalingen zeer uitvoerig behandeld, b.v. op bl. 97 de vraag of het vereischte der Koninklijke bewilliging voor naamlooze vennootschappen wenschelijk is.

Zoo vindt men iets verder eene zeer uitvoerige opgave van de jurisprudentie en schrijvers omtrent de netelige vraag of buitenlandsche naamlooze vennootschappen hier te lande rechtspersoonlijkheid bezitten. Maar genoeg bijzonderheden omtrent het verdienstelijke werk van den heer Diephuis; wij wenschten alleen eenige losse opmerkingen te maken om hieraan de gevolgde methode te toetsen. Het handboek zal ongetwijfeld door velen met vrucht worden geraadpleegd en verlangend zien wij het laatste deel te gemoet.

's Gravenhage, Dec. 1875.

C. ASSER.

Geschiedenis van den dag.
Binnenlandsche politiek in Duitschland.

Langen tijd leefde men in Duitschland in een overprikkelden toestand; men was zich zelf maar half bewust onder de snelle veranderingen, de verrassende gebeurtenissen en de voortdurend dreigende verwikkelingen met het buitenland. Na '66 bleef een tijd lang de gespannen houding met Oostenrijk, waar de aartsvijand van Pruisen, von Beust, billijk wantrouwen inboezemde, dat eerst met de verwijdering van den Oostenrijkschen Rijkskanselier naar Londen geheel week om te eindigen in wat men in diplomatieke taal noemt u n e e n t e n t e c o r d i a l e. Zoo ver is 't en zal het ook wel nooit met Frankrijk komen na den reusachtigen oorlog - de beide volkeren zijn ook te verschillend van aard om veel sympathie voor elkander te hebben, - maar de eerste blakende vijandschap is toch bekoeld, de officieele betrekking een welwillende, terwijl de inwendige steeds verwarde toestand van Frankrijk een revanche-oorlog voor geruimen tijd op den achtergrond dringt. En ook de nog fellere strijd tusschen het Duitsche Rijk en de Roomsche Curie heeft voor het oogenblik veel van de heftigheid van zijn karakter verloren, zoodat er te Berlijn weder over politieke zaken

kan gesproken worden zonder de Meiwetten aan te roeren. Dit laatste is zeker een der ongedachtste verschijnselen van onzen tijd. Toen men voor 't eerst van die Mei-wetten hoorde, van de verplichte opleiding der aanstaande Roomsche priesters aan een openbare inrichting van hooger onderwijs, van de gedwongen examens der zielzorgers, van de beperking der kerkelijke tuchtmacht en wat er meer van dien aard werd besloten aan de boorden van de Spree, - toen schudde menigeen het hoofd en dacht: dat is de ondergang van Pruisen, want nooit heeft de Staat den strijd met de kerk aanvaard zonder in den kamp gehavend te worden tot uitputtens toe. En de kerkelijke wetten werden gehandhaafd, waar zij bleken leemten te hebben, werden zij aangevuld en met al de strengheid en nauwgezetheid, den Pruis eigen in wettelijke zaken, toegepast, bisschoppen gekerkerd of verbannen, waar zij niet vluchtten omdat de martelaarskroon wel sierlijk wordt geacht, maar niet wanneer er ontbering bij wordt geeischt, - priesters afgezet en desnoodig voor het altaar verhinderd in de uitoefening van de hun verboden kerkelijke functiën, - en zie, het volk beweegt zich nauw; hier en daar wat lawaai, wanneer het huisraad van een bisschop voor boete wordt verkocht, maar geen ernstig verzet tegen de gewapende macht, en inweerwil van het krantengeschrijf, de ophitsende taal in de ultramontaansche bladen, een kalmte, die het kerkelijk geloof onder een gewoon daglicht brengt, geheel verschillend van dat, waaronder zekere opgewonden lieden 't zoo gaarne plaatsen. In plaats dat de Staat benadeeld wordt in den strijd met de kerk, wordt zijn gezag er door versterkt, eenvoudig omdat de vreesachtige doctrinairen van den bekenden stempel niet behoorlijk onderscheiden hebben tusschen een Staat, die de kerk en haar dogma's vervolgt, zooals dat vroeger het geval was, en een Staat, die het dogma vrijlaat en alleen zijn waarborgen neemt tegen de uitspattingen van kerkelijke heerschzucht, welke zich achter het dogmatisch mom verbergt. De rust in de gemoederen is zelfs zóo groot, dat er eenigen tijd geleden ernstig sprake is geweest van een vredesluiting, - noem 't transactie of modus vivendi of wat ge wilt, de zaak blijft dezelfde - tusschen Pruisen en de Curie en wel op den grondslag van... de beruchte Meiwetten. De voorstellen te Rome gedaan gingen niet uit van de geestelijkheid in Duitschland, maar van den bekenden ultramontaanschen afgevaardigde Windthorst; hij bood de Curie tot herstelling van den vrede aan, dat de door den Staat afgezette bisschoppen als bisschoppen met kerkelijke autorisatie zouden worden erkend, deze derhalve den bisschoppelijken titel zouden behouden, terwijl het bisschoppelijk bestuur in hun plaats zou worden overgedragen aan coadjutoren; verder zou de Staat een nadere verklaring geven van het artikel in de Meiwetten, waarbij de jurisdictie van buitenlandsche kerkvoogden niet wordt erkend; die verklaring zou daarop neerkomen, dat tegen de uitoefening van die jurisdictie, d.i. de Pauselijke, in Pruisen door een tegenover de Regee-

ring verantwoordelijk gevolmachtigde niets zou in den weg staan. Tegenover deze concessie zouden de Meiwetten onveranderd worden aangenomen. Men heeft zich, naar 't schijnt, met deze voorwaarden n o g n i e t kunnen vereenigen en wil een hooger bod afwachten. Als waarschijnlijk moeten wij daarbij aannemen, dat Windthorst vóor zijn aanbiedingen te Rome ruggespraak heeft gehouden met de Pruisische Regeering. Aanleiding tot deze veronderstelling geeft o.a. de in 't oog vallend kalme houding van Windthorst in den Rijksdag. Wie nu met den geest der Curie zoowel als met dien van Pruisen bekend is, zal er niets vreemds in vinden, dat de geestelijke en de wereldlijke potentaat er over gedacht hebben boven de hoofden hier van de kerkelijke waardigheidsbekleeders, de bisschoppen, daar van de volksvertegenwoordigers heen, - elkander de hand te reiken. Laten wij dit voor het oogenblik daar, dan meenen wij recht te hebben uit het feit, dat een man als Windthorst een transactie voorstelt, waarvan de erkenning der Mei-wetten den grondslag vormt, - af te leiden, dat de strijd zijn scherpte, zijn door de doctrinairen gevreesd karakter verloren heeft. De strijd is niet opgelost, verre van daar, en wij gelooven niet dat die oplossing zoo heel nabij is, maar de Staat kan, gewapend zooals hij in Duitschland is, het verder verloop kalm afwachten, zoowel met het oog op de Curie te Rome als op de Duitsche Katholieke bevolking zelf. Wil men de van ultramontaansche zijde gevoerde onderhandelingen ontkennen, althans de geneigdheid om van Rome's zijde daaraan deel te nemen, dan is de stemming van de Duitsche Katholieke bevolking voor ons bewijs op zich zelf reeds genoeg, namelijk dat de kerkelijke strijd de Duitschers niet verhindert om zich weer met hun inwendige aangelegenheden bezig te houden.

Wel is de politieke horizon niet geheel helder ten gevolge van de Oostersche wolken, maar zelfs in het ergste geval behoeft men zich in Duitschland daarover niet erg ongerust te maken; immers, Duitschland speelt hier en zal steeds alleen spelen de rol van bemiddelaar, want het heeft geen direct belang bij de Oostersche quaestie, en wij weten nu eenmaal, dat zonder eigenbelang geen zwaard wordt getrokken.

Het is derhalve niet meer dan natuurlijk dat na de groote gebeurtenissen en de daarop gevolgde rust de inwendige quaesties meer op den voorgrond beginnen te komen. En eenmaal aan het roeren, kunnen wij in dat opzicht nog vreemde dingen zien. Immers de stand der partijen in de parlementen, - Rijksdagen Pruisischen Landdag - is verre van normaal. Gezond is de partijverhouding, wanneer men vindt twee behoorlijk georganiseerde groote partijen, een conservatieve en een liberale, waarbij tengevolge van de kerkelijke reactie gewoonlijk - en voegen wij er bij, tijdelijk - nog komt een clericale fractie. Wij behoeven slechts enkele cijfers te noemen om van het zonderlinge en op den duur onhoudbare van den tegenwoordigen parlementairen toestand overtuigd te worden. In den vroegeren Pruisischen Landdag vond men

nog een honderdtal conservatieven op ruim 400 leden; maar dat betrekkelijk geringe aantal is bij de laatste verkiezingen versmolten tot 6 en 27; het eerste kleine getal staat gelijk met een opheffing van de partij, en vertegenwoordigt het inderdaad het schamele kuddeke van eigenlijke conservatieven, van hen, die hun beginsel hebben bewaard en niet zijn meegegaan met de nieuwe wetten en instellingen, die door de Regeering onder leiding van Bismarck zijn voorgedragen. Het is de zoogenaamde 'Kreuzzeitungs'-partij, die in het Heerenhuis, zooals men weet, meer te zeggen heeft. De andere conservatieven, die op een kwart van de vroegere sterkte zijn teruggebracht, zijn de Bismarcksche Regeering gunstig gezind en meer ministerieel dan conservatief. Daaraan grenzen de zoogenaamde vrijconservatieven, een dertigtal halfhedens, eveneens te gering om veel gewicht in de schaal te leggen. De kern van den Pruisischen Landdag zit in de zoogenaamde nationaal-liberalen, die zoowel daar als in den Rijksdag zelf hun aantal steeds hebben zien groeien en met elke nederlaag van de conservatieven bij de stembus hun voordeel gedaan; in den Pruisischen Landdag klimmen zij reeds tot 170 van de 432, in den Rijksdag tot 148 van de 384, zoodat zij met de regeeringsgezinde conservatieven de meerderheid vormen. Weigert de nationaal-liberale partij haar medewerking aan de Regeering, dan blijft deze zoo in de minderheid, dat zij een dwaas figuur maakt.

De oorsprong nu van de nationaal-liberale partij is bekend; men vindt haar terug in den naam, dien zij draagt; vóor '66 was al wat liberaal was in Pruisen en in Duitschland, een besliste tegenstander van de Pruisische Regeering, die nog steeds vertegenwoordigd wordt door prins, van ouds 'jonker' Bismarck; '66 en '70 hebben echter de overgroote meerderheid der liberalen het oog doen sluiten voor het illiberale van de Regeering en de groote nationale vruchten van de Regeeringspolitiek doen toejuichen. Sedert leefden de nationaal-liberalen in bestendigen tweestrijd; hun liberale aspiratieën volgend, waren zij 't telkens op vele punten met de Regeering oneens, maar gedachtig aan de groote weldaden door deze Regeering den lande bewezen, toonden zij zich telkens bereid toe te geven, en een brug werd gebouwd, een transactie gevonden, soms echter zoo conservatief van gehalte, dat zij veel had van een smadelijk juk. De liberale vlag werd in zulke dagen slechts hoog gehouden door de Fortschrittspartij, die zeer merkwaardig in den Pruisischen Landdag een zeventigtal leden telt en in den door algemeene directe verkiezingen bijeengebrachten Rijksdag slechts een veertigtal. In den regel zijn de Fortschritters de felle tegenstanders van de Regeering en zelfs de kerkelijke wetten worden alleen wat het beginsel, niet wat de uitvoering betreft door deze partij goedgekeurd. De steeds transigeerende nationaal-liberalen worden door de Fortschritters gehaat met echt politieken haat, niet minder venijnig dan de kerkelijke, die steeds als model diende van bitterheid. Bij

al het goede dat de Fortschrittspartij eigen is, moet een onpartijdig oordeel over haar vaak het vonnis vellen, dat zij dikwijls blind is voor de werkelijkheid en in de staatkunde de abstrakte, doctrinaire beginselen wil toepassen, die slechts in enkele kringen gedeeld worden en waarschijnlijk bij de eerste de beste proef jammerlijk schipbreuk zouden lijden en slechts verwarring aanrichten, zonder de maatschappij te genezen van hetgeen men haar euvelen noemt.

Men heeft, vooral van dezen kant, de nationaal-liberalen dikwerf te hard gevallen over hun politieke toegevendheid; sommige staatslieden beweren dat een goede politiek een aaneenschakeling is van transacties, en zeker is in het politieke zoowel als in het maatschappelijke leven een intransigeerend man een onbruikbaar mensch. Maar iets anders is het de transactie te verheffen tot beginsel. *Nil humani a me alienum puto;* een eerlijk en blijvend *peccavi* was heel menschelijk, toen in '66 gebleken was, dat de Regeering meer doorzicht had in de quaestie van de legerorganisatie dan de liberalen, die met kruideniershardnekkigheid de meerdere uitgaven voor het leger weigerden en telkens doorslaande bewijzen gaven, dat zij van de regeeringspolitiek niets begrepen. De vorming van een nationaal-liberale partij, die 't met het liberaal beginsel minder streng nam, was evenzeer een menschelijk gevolg van de omstandigheden als een weldaad voor het land; de nationale stroom was zóo sterk, dat de parlementaire macht waarschijnlijk in conservatieve handen zou zijn overgegaan, indien onder de liberalen niet een meerderheid was ontstaan, die bereid was om te transigeeren.

Nu ligt het echter in den aard der dingen, dat beide machten, de Regeering en de parlementaire meerderheid, een beweging volgen, die hen weder in botsing dreigt te brengen; inzonderheid moet dit het geval zijn omdat het karakter der beide machten zooveel verschilt; de Pruisische monarchen zijn altijd naijverig geweest op hun macht; het huis Hohenzollern is groot geworden juist door dit streven; voegen wij er echter bij, dat het zijn grootheid steeds vereenzelvigde met die van het Pruisische volk en in 't eind gebleken is daarvoor die middelen te hebben aangewend, die in de wereld leiden tot het doel. Wanneer een vorstenhuis - en wij moeten hierbij denken de geheele omgeving, waarin zulk een huis zich beweegt, de trouwe aanhangers, die daaraan onafscheidelijk zijn verbonden, zooals b.v. Bismarck, een echte Pruis en een sterke vereerder van het genie der Hohenzollern - zulk een geschiedenis heeft als het Pruisische, dan moet het een groote mate van zelfingenomenheid hebben, ook ten opzichte van de middelen, die het noodig acht om te behouden wat het met het volk verkregen heeft, middelen, die eveneens hun karakter ontleenen aan de omgeving. Dat karakter draagt een militairen stempel, heeft iets praktisch, maar tevens iets ruws; regeerings-theorieën, zooals er in Frankrijk zoovele worden uitgevonden, zal men in de omgeving van de Hohenzollern te vergeefs zoeken; wil men hier het doel,

dan bezigt men ook de middelen; men zou kunnen zeggen, dat het Pruisische genie, zóo beschouwd, belichaamd is in Bismarck(*). Maar men zal 't daarmede ook heel natuurlijk vinden, dat het parlementaire regeeringstelsel in een echt Pruisische omgeving niet past, hier slechts kan worden beschouwd als een noodzakelijk kwaad. Een goede Pruis zal den rechten man op de rechte plaats stellen, maar hij heeft een afkeer van dat eeuwige praten en redeneeren in parlementaire vergaderingen, waar het succes afhangt van den indruk van het oogenblik en de nuttigste maatregelen worden doodgepraat of afgestemd tengevolge van een zonderlinge combinatie, soms alleen ontstaan omdat men het over den juisten vorm niet eens kan worden. Dat Bismarck toch voor den Duitschen Rijksdag het direct algemeen stemrecht heeft ingevoerd, is hiermee volstrekt niet in strijd; de Rijkskanselier had in Frankrijk de nuttigheid van zulk een volksstemming leeren kennen; het algemeen stemrecht laat zich door een flinke Regeering dan ook veel beter hanteeren dan de getrapte verkiezingen of de censusverkiezingen, waar men steeds gevaar loopt al de politieke betweters van de bourgeoisie aan zijn hals te krijgen.

Een fatsoenlijke grondwet spreekt nu wel van overleg tusschen de Regeering en de volks-vertegenwoordiging, maar aangezien elke macht op de wereld zich tracht uit te breiden en ook parlementaire meerderheden zich aan de wet van het menschelijke niet kunnen onttrekken, zou het onbillijk zijn het de nationaal-liberalen, of welke andere toonaangevende fractie ook, ten kwade te duiden dat zij naar grooter rechten streeft en bij de behandeling van regeeringszaken soms een toon aanslaat, alsof zij alleen te gebieden had in den Staat. Die toon wordt te ergerlijker, wanneer zij gepaard gaat met een duidelijk uitgedrukt, een onverbloemd wantrouwen in de Regeering en de vrees, dat deze ten nadeele des volks misbruik zal maken van de haar verleende macht. Aan die vrees kleeft iets revolutionairs, dat alleen te vergeven is, wanneer wij ons herinneren, dat de revolutie inderdaad werd geboren uit misbruik van macht bij de Regeering. Men doet wel bij de beschouwing van de Pruisische of Duitsche zaken zich steeds de botsing tusschen de Regeering en de parlementaire macht te herinneren

(*) Wij nemen de gelegenheid waar om de aandacht te vestigen op een uitstekend boek, waarvan een vertaling verschijnt bij Blomhert & Timmerman te Nijmegen, Otto von Bismarck, de Duitsche Rijkskanselier. Naar het Hoogduitsch van Fedor von Köppen bewerkt door dr. G.J. Dozy. Velen vormen zich van prins Bismarck zulke zonderlinge denkbeelden, ik mag wel zeggen vooroordeelen, dat een nadere kennismaking met den staatsman, die een nieuw tijdperk in de Europeesche staatkunde heeft geopend, niet genoeg kan worden aanbevolen. Het boek is door een Duitscher geschreven, met nationale ingenomenheid, hier en daar eenzijdigheid, maar niet zoo dat het hindert; daarbij heeft het voor dat Köppen de gaaf bezit om onderhoudend te vertellen, ook daar waar hij politieke quaesties behandelt; er ligt over het boek een romantisch waas, zoodat het ook hen meesleept, die van natuur een afkeer hebben van politieke personen. De vertaling heeft kleine vlekjes, een gevolg waarschijnlijk van overhaasting, maar het groote voordeel, dat zij vloeiend is; 't is een boek, dat van zelf leest.

van '62 en volgende jaren; die strijd is eigenlijk nooit uitgestreden, of liever indien zij uitgevochten is, dan behoort de nederlaag zeer zeker aan de zijde van het Parlement. Wel heeft de Regeering na den schitterenden oorlog met Oostenrijk een indemniteitswet ingediend, maar daarmee was de quaestie niet opgelost; het Parlement beweerde, dat de Regeering geen uitgaven mocht doen, die niet door de Kamer van Afgevaardigden waren goedgekeurd; de Regeering daarentegen hield vol, dat voor het wettig vaststellen van de uitgaven drie factoren in aanmerking kwamen: in de eerste plaats de Regeering, in de tweede het Heerenhuis en eindelijk de Kamer van Afgevaardigden en dat 't een door niets gestaafde aanmatiging van deze was, dat zij alleen het recht had te beslissen over de rechtmatigheid van de uitgaven; weigerde, zoo oordeelde de Regeering, weigerde een der factoren haar toestemming, dan trad een geval in, waarbij in de wet niet was voorzien. De indemniteitswet van '66 nu had alleen betrekking op het verkrijgen van de goedkeuring van de reeds gedane uitgaven door den Landdag, maar daaruit vloeide volstrekt niet voort, dat de Regeering erkende onwettig gehandeld te hebben; integendeel zij vroeg alleen de goedkeuring van dien factor, die vroeger had geweigerd en die volgens de wet vereischt werd om de uitgaven geheel wettig te doen zijn.

Tot recht begrip van de wrijving, die in den laatsten tijd tusschen de Regeering en de meerderheid van den Rijksdag bleek te bestaan, komt het er vooral op aan het eigenaardig standpunt der beide machten te kennen, en dat blijkt het best, niet uit deze of gene theorie over de macht der Regeering of die van het Parlement, maar uit de geschiedenis, uit de ervaring. Bismarck is te rond om zijn gevoelen te verbergen of zich geheimzinnig uit te drukken over hetgeen hem hindert, en hij heeft in den laatsten tijd erg geklaagd over den last van een Parlement of liever over de moeilijkheid, die de meerderheid, met name de nationaal-liberale partij hem in den weg legde. Minder geconstateerd is de bewering van sommige officieuse bladen, dat de verbolgenheid van dezen Achilles zoo groot was, dat hij de nationaal-liberalen niet langer als een bevriende macht wilde erkennen en bij de verkiezingen voor den nieuwen Rijksdag in het volgend jaar wilde trachten een andere partijformatie tot stand te brengen, waarbij het gedwee gebleven gedeelte van de nationaal-liberalen met een aanwinst van regeeringsconservatieven, een groote conservatieve partij zou vormen, om de Regeering verder bij haar nationale ondernemingen te steunen. Wanneer men nader kennis maakt met de feiten, dan kan men moeilijk de gedachte van zich zetten, dat zulk een plan, al is het bij den Rijkskanselier nog niet tot rijpheid gekomen, hem wel eens voor den geest moet zweven.

Het eerste struikelblok in den Rijksdag was de belastingquaestie. De Rijksbegrooting van '76 gaf de volgende cijfers: inkomsten 312461284; uitgaven 399446660 M., derhalve een deficit van 87 millioen, na af-

trek van de gewone bijdragen van de verschillende Staten 18 millioen. Algemeen is zoowel door de Regeering als door den Rijksdag erkend, dat de bijdragen der verschillende Staten onmogelijk hooger kunnen worden opgevoerd; zij zijn reeds te hoog, omdat zij, berekend naar het bevolkingscijfer, ongelijkmatig drukken; immers de minder welvarende streken moeten volgens deze verdeeling dezelfde lasten opbrengen als de rijke. Om die reden is sinds jaren reeds gedacht aan nieuwe rijksbelastingen, die óf in het deficit kunnen voorzien, óf de bijdragen der verschillende Staten eventueel kunnen verminderen; de Regeering was nu na langdurige onderhandelingen tusschen de Bondsgevolmachtigden, eindelijk overeengekomen om een ontwerp in te dienen tot belasting van alle ter beurze verhandelde effecten en een tot verhooging van de belasting op het bier.

Nog vóor deze ontwerpen werden ingediend, waren zij echter reeds veroordeeld en op niet lichtvaardige gronden. Er bestaat, zoo redeneerden ongeveer de tegenstanders, er bestaat een deficit, maar slechts op papier; wanneer men de werkelijkheid neemt, dan verdwijnt het; in de eerste plaats zijn de inkomsten, blijkens de ervaring van vroegere jaren, te laag geraamd; daarbij bestaan er overschotten van vroegere diensten en deze, gevoegd bij de bezuinigingen, die op enkele posten kunnen worden aangebracht, doen het tekort verdwijnen, zoodat het geheel onnoodig is de toevlucht te nemen tot den altijd onpopulairen maatregel van het invoeren van nieuwe belastingen. De beursbelasting, beweerde men verder, had bovendien nog het bezwaar, dat zij te weinig opbracht in vergelijking van de bezwaren, die zij den effectenhandel in den weg legde, terwijl zij ook gemakkelijk kan worden ontdoken.

De algemeene stemming zoowel in de pers als in den Rijksdag tegen de nieuwe belastingen was zóo ongunstig, dat er van aanneming geen sprake was; reeds mompelden sommigen van een botsing met de Regeering, of meer bepaald met den Rijkskanselier, toen op een onverwacht oogenblik Bismarck zelf den Rijksdag binnentrad om de ontwerpen te verdedigen. Zou de teerling zijn geworpen? Neen, de eerste woorden van den Rijkskanselier waren zoo verzoenend mogelijk. Hij begon met het ontwijfelbaar recht te erkennen van den Rijksdag om over belastingheffing te beslissen, en verzocht derhalve dat de zaak zonder parlementaire zenuwachtigheid of overdrijving zou worden behandeld. Op twee punten van zijn belangrijke redevoering, bij deze gelegenheid uitgesproken, dient de aandacht gevestigd. In de eerste plaats wees Bismarck er op, dat de bijdragen der Bondsstaten drukkend zijn door de ongelijkmatigheid en vermindering van die bijdragen derhalve het streven moet zijn van een nationale staatkunde; immers, door een ongelijkmatig drukkende belasting kan het Rijk onmogelijk op vaster grondslagen worden gevestigd. De logische gevolgtrekking van deze redeneering was, dat zelfs de aanneming van de nieuwe belastingen

wenschelijk zou zijn, om eventueel de bijdragen der Staten te verminderen.

Belangrijker was het tweede punt van Bismarck's rede; daarin werd een belastingstelsel aanbevolen, dat geheel in strijd is met de liberale theorie, maar zonder twijfel het gezond verstand op zijn zijde heeft. De Rijkskanselier verklaarde zich namelijk in het algemeen tegen de directe belastingen, met uitzondering alleen van de inkomsten-belasting, die echter slechts zou moeten worden geheven van werkelijk welvarende burgers en meer overgelaten worden aan de belastingheffing in de steden, terwijl de landsbelasting zich kon bepalen tot indirecte belastingen; als proef wilde de Rijkskanselier een aanvang maken met de belasting op die artikelen, die de mensch zonder veel schade kan ontberen, met name bier, koffie, suiker, brandewijn, petroleum, terwijl de eigenlijk gezegde artikelen van weelde aan een hooge belasting zouden worden onderworpen.

Het voordeel van deze belastingheffing bestaat volgens Bismarck daarin, dat de indirecte belastingen veel gemakkelijker worden gedragen, en - tevredenheid van een belastingbetalend volk is ook wat waard. Als voorbeeld werd op Frankrijk en Engeland gewezen, waar de belastingen hoog zijn, maar toch zelden klachten worden vernomen over belastingdruk. Vooral in Frankrijk is het inderdaad merkwaardig, dat over de ontzettend hooge belastingen, die na den grooten oorlog zijn ingevoerd, zoo weinig geklaagd wordt. Niet alleen de groote rijkdom van Frankrijk kan dit verschijnsel verklaren; minstens voor de helft moet daarbij ook in rekening worden gebracht, dat het indirecte belastingen zijn, die de fabelachtige inkomsten zonder veel moeite opbrengen.

Regelt ge op die wijze de belastingen, voert men hier tegen aan, dan betaalt de mindergegoede in verhouding veel meer dan de rijke. Onwaar, zegt Bismarck, want de rijke betaalt indirect ook aan de belasting, door den mindergegoede opgebracht; wanneer er een bierbelasting wordt geheven, dan betaalt ge aan uw schoenmaker eenige centen meer bij het verstellen van de zolen uwer laarzen, voor het bier dat hij daarbij gedronken heeft. De directe belastingen te verwerpen op grond, dat de philanthropie zich verklaart tegen het belasten van de armen, kan gevoegelijk gerekend worden tot de soorten van huichelarij.

Zoo ongeveer Bismarck. Wij schrijven geen staathuishoudkundig betoog, maar geschiedenis, en kunnen deze belastingtheorie dus voor rekening laten van den Duitschen Rijkskanselier; alleen zij het ons vergund de opmerking te maken, dat het ons toeschijnt, dat Bismarck behoorlijk rekening houdt met het menschelijke in den mensch, terwijl de gewoonlijk te berde gebrachte economische theorieën uitstekend zijn voor een ideale maatschappij, die echter eerst nog geboren dient te worden om de volle verzekering te geven van de bruikbaarheid van de alleenzaligmakende voorgeschreven geluksmiddelen. In elk geval is het

niet onbillijk den eisch te stellen, dat wanneer een man als Bismarck, iemand die zooveel voor zijn volk heeft verricht en die bewijzen heeft gegeven op velerlei gebied zulk een practischen blik te hebben, met zooveel nadruk spreekt, zijn gevoelen ook met den noodigen ernst wordt overwogen, ook al stemt dit niet geheel overeen met de gewoonlijk gangbare theorie. Dit is echter niet het geval geweest; er bestond vrees bij de nationaal-liberalen, dat de Regeering te zeer op haar stuk zou staan, en in dat geval moest een transactie worden gevonden; zoodra echter de Minister von Camphausen het gevoelen der Regeering kalm had uiteengezet, met erkenning van het recht van den Rijksdag een ander gevoelen te huldigen, was die vrees niet alleen opgeheven, maar men sloeg over tot een ander uiterste en ging beweren, dat de Regeering zelf de ontwerpen had prijsgegeven, - een meening waartegen Bismarck nadrukkelijk opkwam.

En zoo de parlementaire meerderheid, zoo haar onafscheidelijke lijftrawanten, de nationaal-liberale kranten. De oppervlakkigheid van het Parlement vond een echo in het ratelende krantgeschrijf. En toen Bismarck op een soirée klaagde, dat de pers geen begrip had van haar roeping, vorm en inrichting de kranten onleesbaar maken, zoodat hij besloten had met die lectuur zich niet meer op te houden, met uitzondering alleen van de *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* - werkelijk het best geredigeerde Duitsche blad - werd men boos en beschuldigde den Rijkskanselier, dat hij zich niet genoegzaam rekenschap gaf van het krantenmaken.

De belasting quaestie is afgeloopen naar den zin der parlementaire meerderheid; eenige posten van de begrooting zijn geschrapt, de vroegere baten onder de opbrengsten gerekend, de raming verhoogd, de bijdragen der verschillende Staten bleven dezelfde, en werkelijk was het deficit weggetooverd, en ook de nieuwe belastingwetten. De opmerking der Regeering, dat het voorzichtiger was niet op overschotten en gunstige jaren te rekenen, althans de balans niet naar zulk een oppervlakkigen maatstaf in te richten, bleef rusten om het volgende jaar bij de nieuwe begrooting te worden herhaald. De afgevaardigden staan echter dan nog dichter bij de kiezers, - 't is het laatste jaar van het mandaat - en dan zullen zeker geen nieuwe belastingontwerpen worden aangenomen; immers, er is geen beter middel zich van de kiezers te vervreemden en hun stemmen te verbeuren.

Van meer ingrijpenden aard was de andere zaak, waarvoor Bismarck in den Rijksdag een lans heeft gebroken, namelijk de herziening van het strafwetboek. Het Duitsche strafwetboek kwam tot stand, toen de publieke opinie zeer sterke aanvallen had van humanisme; door straffen, meende men, werd de misdadiger niet beter, en verbetering van den dwalende moest de wetgever in de eerste plaats in het oog houden; alle onteerende straffen moesten daarom worden afgeschaft, en de straf zoo gering mogelijk zijn, terwijl de doodstraf werd beschouwd als iets,

dat zonder diep afgrijzen niet kon worden gedacht, laat staan uitgesproken worden. In Engeland begon men het eerst in te zien, dat deze zaken in theorie heel mooi klinken, maar dat 't in de praktijk heel anders geschapen staat. Toen in Londen de aanvallen op personen op een onrustbare wijze toenamen, werden de strenge straffen, zelfs geeseling weer ingevoerd, en tegen alle redeneeringen in bevond men er zich wel bij. Heeft de humane trek ook op de samenstelling van het Duitsche strafwetboek grooten invloed uitgeoefend, de groote oorlog met Frankrijk aan den eenen kant, en de sociaal-politieke beweging aan den anderen had een zeer verklaarbare ruwheid en hartstochtelijkheid doen ontstaan, die met de zachte bepalingen van het strafwetboek steeds toenamen, terwijl de politiemacht schier weerloos was. Dat de oorlog de gemoederen verwildert en de statistiek der misdaden toeneemt in den tijd, volgende op een grooten krijg is een verschijnsel, dat wij overal waarnemen, terwijl de prediking van de sociaal-democraten en de ultramontaansche leiders ook slechts strekken kunnen den eerbied voor het staatsgezag te ondermijnen. Aan de behoefte om daarin te voorzien hebben de aanvullingsbepalingen van het strafwetboek haar oorsprong te danken. Was die behoefte eenmaal erkend, men kon van de Pruisische nauwgezetheid verwachten, dat het herzieningswerk niet ten halve zou worden verricht. Men bepaalde zich niet enkel tot het verzwaren van enkele straffen, o.a. op het verzet tegen de dienaren van het uitvoerend gezag, maar wilde ook het kwaad in den wortel aantasten en het aansporen tot verzet tegen het gezag van den Staat strafbaar stellen en wel op een wijze zoo algemeen, zoo vaag, dat met wat kwaden wil van de zijde van de ambtenaren, met de uitoefening van het openbaar gezag belast, het recht van vereeniging, van vergadering, van vrijheid van drukpers gevaar liep; golden die bepalingen heden de leden van de roode en zwarte Internationale, morgen konden zij evenzeer tegen de liberalen in toepassing worden gebracht, wanneer de Regeering zulks in het belang van de veiligheid van den Staat dienstig achtte. Het gevolg van deze overwegingen was, dat de aanvulling van het strafwetboek even ongunstig werd ontvangen als de belastingontwerpen; niet alleen dat zij werden veroordeeld, maar ook de wijze waarop dit geschiedde, getuigde van weinig ernst, geschiedde zoo uit de hoogte, dat de Regeering zich gekwetst moest gevoelen en met recht kon beweren, dat men zich bij de beoordeeling geen rekenschap genoeg gaf van de omstandigheden.

Den 3^{den} December verscheen Bismarck in den Rijksdag om zijn meening over de zaak te zeggen. De Rijkskanselier nam het woord na een als gewoonlijk heel lange redevoering van Lasker, die met semitische opgewondenheid verklaarde, dat er een eind moest komen aan het sprookje, dat het strafwetboek gebleken was onhoudbaar te zijn in zijn tegenwoordigen vorm; de oorzaken van het toenemen van de misdrijven moesten volgens dezen afgevaardigde, in geheel andere redenen wor-

den gezocht, terwijl het echt Pruisische karakter van de aanvullingsbepalingen onaangenaam aandeed. Onder de bijzonderheden, die Lasker hierbij ontwikkelde, behoorde ook een punt, dat den Rijkskanselier bijzonder aanging, namelijk de strafbaarstelling van ambtenaren aan het departement van Buitenlandsche Zaken wegens ongehoorzaamheid aan de hun gegeven instructies. Lasker zeide, dat deze bepaling in strijd was met elke juridische theorie.

Bismarck begon met de opmerking, dat het geheel onnoodig was zich bij de behandeling van deze zaak op te winden en driftig te maken. De Rijksdag had het recht de ingediende bepalingen te verwerpen, wanneer hij deze niet nuttig oordeelde, terwijl het de plicht van de Regeering was die voor te stellen; zij droeg daarvoor de verantwoordelijkheid en zou om die reden in elke zitting er op nieuw mee voor den dag komen; licht verkreeg men bij de volgende verkiezing een Rijksdag, die er beter over dacht, of was de noodzakelijkheid van de thans ingediende bepalingen dan meer algemeen doorgedrongen. De Regeering, bekend met alles wat er in de verschillende oorden des lands voorvalt, ook met datgene wat niet komt ter kennis van het groote publiek, de Regeering die meer een overzicht heeft over het geheel, kan over de noodzakelijkheid van de verbetering van de bestaande bepalingen 't best oordeelen; persoonlijk belang heeft zij bij de quaestie niet; zijn de vertegenwoordigers der Regeering, de Ministers, van oordeel, dat zij de verantwoordelijkheid met hetgeen de Rijksdag wil toestaan, niet langer kunnen dragen, dan hebben zij de vrijheid om af te treden. De te groote zachtheid van het strafwetboek, ging de Rijkskanselier voort, is algemeen erkend; die humane trek getuigt van zeker idealisme, maar zij, die het slachtoffer zijn van die zachtheid, noemen de bepalingen hoogst onpraktisch.

Ten slotte verklaarde Bismarck, dat hij in de verwerping van de ingediende bepalingen zou berusten, behoudens het recht van de Regeering later weder dezelfde voorstellen in te dienen, met uitzondering evenwel van twee: de verzwaring van de straffen op verzet tegen de uitvoerders van het openbaar gezag en de door Lasker afgekeurde bepaling betreffende de ambtenaren van het departement van Buitenlandsche Zaken. Over de redactie van deze bepaling, sprak de Rijkskanselier ongeveer, kunnen wij in nader overleg treden, mits de zaak behouden blijft; ik meen aan dit punt te moeten vasthouden, al zegt men, dat dit niet overeenstemt met juristische theorieën; met deze theorieën komt men in de buitenlandsche politiek niet verder. Wordt die bepaling niet aangenomen, dan kan ik niet langer verantwoordelijk zijn voor mijn departement. Ook betreur ik 't dat groote fracties hierover een besluit genomen hebben, zonder mij te hooren. Ik werd zelfs nog vóor ik mij over dit punt had kunnen uitlaten, in de pers op schoolmeesterachtige wijze daarover terecht gezet; er werd gezegd, dat ik van die zaken geen verstand had.

Onder deze omstandigheden moest natuurlijk het gerucht nog meer ingang vinden, dat de Rijkskanselier besloten was zich van de nationaal-liberale partij af te scheiden, of liever op deze partij niet langer acht te geven bij zijn parlementaire plannen. Toch zijn deze geruchten naderhand gelogenstraft; men vertelde in nationaal-liberale kringen, dat die geruchten alleen hun oorsprong te danken hadden aan de ijverzucht van de Fortschrittspartij, die het groote ledental, en vooral den genialen Lasker, nooit moede om te spreken, aan de nationaal-liberalen benijdde; dit zijn krantenpraatjes, maar toch is de verhouding tusschen den Rijkskanselier en de nationaal-liberalen na dien tijd weder beter geworden; zooals gewoonlijk waren de Grieken beangst voor den toorn van Achilles en verklaarden zich bereid aan zijn wenschen te gemoet te komen; de nationaal-liberale bladen waren opgevuld met verontschuldigingen; men verklaarde zich terstond bereid om de bepaling betreffende de ambtenaren van het departement van Buitenlandsche Zaken, die door den grooten Lasker was verklaard voor in strijd met elke juridische theorie, aan te nemen en wilde met den Rijkskanselier in nader overleg treden over den vorm, waarin dit zou geschieden. Over het andere punt door Bismarck aangevoerd, was men het reeds eens en zou volgaarne de straffen op het verzet tegen de uitvoerders der wet verzwaren. Op de volgende soirée van den Rijkskanselier werden een aantal nationaal-liberalen gevraagd, waaronder ook Lasker, en sedert klonk in de nationaal-liberale pers de verzekering, dat de laatste wolk van ontevredenheid van het voorhoofd van den Rijkskanselier was weggedreven en ook de partijgenooten vaster dan ooit aaneengesloten waren om het nationaal-program verder uit te werken.

Bismarck is te goed parlementair veldheer om de zaken voor 't oogenblik op de spits te drijven. De vorming van een groote conservatieve partij moge zijn ideaal zijn, de gedachte is gemakkelijker uitgesproken dan verwezenlijkt. Bismarck heeft het bij de eigenlijk gezegde conservatieven voor goed verbruid, sedert hij met de invoering van Kreisordnung den liberalen weg betrad, en de kerkelijke wetgeving heeft de Kreuzzeitungspartij nog meer van hem vervreemd. Het zou derhalve een hachelijke onderneming zijn om met de gesmaldeelde conservatieven en een deel der nationaal-liberalen een nieuwe partij te vormen. En toch zal het mettertijd dien weg op moeten, omdat een aantal verschijnselen onder de nationaal-liberalen de ontbinding van deze partij in haar tegenwoordigen vorm voorspellen. Een man van die rustelooze werkzaamheid, van zulk een positie als Lasker eenmaal ingenomen heeft, kan op den duur niet onder een veldheer als Bismarck dienen. In den laatsten tijd is de nationaal-liberale partij dan ook bij verschillende gelegenheden uiteengeslagen, en stemde een deel tegen de regeeringsvoorstellen, en hieronder waren punten van beginsel, zooals men dat noemt. Men heeft van nationaal-liberale zijde deze zaak willen bedekken door het dus voor te stellen, dat het

eigenlijk punten waren van ondergeschikt belang, terwijl de fractie bij belangrijke politieke vraagstukken steeds vast aaneengesloten was gebleven. Als verontschuldiging werd verder aangevoerd, dat regeeringsontwerpen dikwijls zoo onverwacht worden ingediend en in behandeling gebracht, dat het onmogelijk is om de onderhandelingen tusschen de verschillende leden over de aanhangige punten tot een goed einde te brengen. Het gevolg hiervan is, dat het in de Kamer tot een stemming komt zonder voorafgaand partij-overleg en onder den tijdelijken indruk van deze of gene redevoering.

Men ziet, de verontschuldigingen zijn er naar; zij brengen de zwakheid van de nationaal-liberale partij nog meer aan 't licht. Scheidt zich nu de linkervleugel van de nationaal-liberale partij - Lasker met zijn aanhangers - af, dan komt dit als winst ten bate van de Fortschrittspartij, die tegenover de Bismarcksche politiek dikwijls als de partij der intransigenten is opgetreden. Een belangrijke versterking van de linkerzijde schept echter een gevaarlijke positie in het Duitsche Parlement, want naarmate die verschuiving grooter wordt, komt voor het ongeveer 100 leden talrijke zwarte centrum de gelegenheid open om door zich links of rechts in de schaal te werpen, de zaken te beslissen. Dat gevaar wordt door de Duitschers wel niet uitgesproken bij hun overwegingen over de binnenlandsche politiek, maar toch wel eens gedacht. Meer dan wij wellicht meenen, draagt dit bij om de nationaal-liberalen in de ure des gevaars weder bijeen te drijven en den held te steunen, die door zijn stouten geest, door zijn reusachtige kracht, door zijn onbuigzamen wil het groote Duitsche Rijk heeft gewrocht. Laat men hem althans gedurende zijn leven den smaad besparen van het zwarte centrum als zijn parlementairen rechter te moeten aanschouwen.

De binnenlandsche verwikkeling in Duitschland, de tweeslachtigheid in den boezem der nationaal-liberale partij heeft een diepere beteekenis; het is de Pruisische geest, die hier strijd voert met den meer vrijen Duitschen geest. In Pruisen steekt zonder twijfel een organiseerend genie, maar het dreigt de maatschappij ook zoo vast te regelen, dat zij in haar beweging belemmerd wordt; 't is in zulk een maatschappij zeer veilig, ook tegen de plannen en samenzweringen van de Roode en de Zwarte Internationale, maar ook aangenaam?

19 Januari '76.
NOORMAN.

Kroniek.
Januari 1-15.

1. De verkiezing van de Spaansche Cortes bepaald op 20 Januari, de opening der Cortes op 15 Februari. De verkiezingen hebben dit maal plaats volgens het bestaande algemeen stemrecht. In de pro-

vinciën door de Carlisten bezet, kiezen de niet bezette districten voor de heele provincie.

1. Invoering van de wet op het burgerlijk huwelijk door het geheele Duitsche Rijk, waartegen de Paus protesteert voor zooveel Beieren betreft, op grond van het concordaat.

1. De Oostenrijksche Minister van Buitenlandsche Zaken graaf Andrassy deelt op zijn Nieuwjaars-receptie het door de Noordsche Mogendheden vastgestelde Turksche hervormingsprogramma mee.
2. De Portugeesche Kamer door den Koning geopend met een troonrede, waarin wordt gewezen op den gunstigen financieelen toestand. Toezegging van de indiening van een ontwerp betreffende verplicht lager onderwijs en den aanleg van spoorwegen en andere openbare werken, waarin zal worden voorzien door het aangaan van een leening.
3. De Grieksche Minister Kumundouros weigert den nieuwen Aartsbisschop van Athene mgr. Marango te erkennen, daar de bisschopszetel is opgericht zonder meewerking der Regeering.

3. Werkstaking onder de mijnwerkers in Henegouwen in België.

3 De Duitsche officieele *Reichsanzeiger* neemt het artikel over van de *Penter Lloyd,* waarbij de mogelijkheid wordt ondersteld van een gewapende interventie tegen de opstandelingen in Turkije, ingeval de Sultan wel, maar de muiters niet de voorgestelde hervormingen aannemen.

4. De Grieksche Kamer neemt met 84 tegen 43 stemmen de wet aan, waarbij het Ministerie wordt gemachtigd het regentschap te voeren tijdens de afwezigheid van den Koning, die in het voorjaar op reis gaat.
4. De Egyptische Minister van Buitenlandsche Zaken Nabar Pacha neemt zijn ontslag en wordt vervangen door Cherif Pacha.
4. De nota aan de Noordsche Mogendheden, door graaf Andrassy opgesteld, wordt te Rome, Parijs en Londen overhandigd. De instemming van Italië en Frankrijk wordt spoedig verleend, die van Engeland volgt later onder zeker voorbehoud.
4. Lord Lytton, gezant te Lissabon, wordt benoemd tot onder-Koning van Britsch-Indië in plaats van Lord Northbrook.

5. Dood van den Nederlandschen schilder S.L. Verveer.

6. Benoemd in Nederland tot Minister van Oorlog jhr. G.J.G. Klerck, adviseur bij den aanleg van Staatsspoorwegen.
6. Heropening van de Deensche Tweede Kamer; herbenoeming van het vorige bureel, uitsluitend bestaande uit leden van de linkerzijde of oppositie.

8. Dood van dr. Twesten, hoogleeraar aan de theologische faculteit te Berlijn in den ouderdom van 87 jaar.
9. Opening van de Katholieke Universiteit te Parijs door den Kardinaal Aartsbisschop van Parijs in de Karmelieter kerk, waar 60 studenten verschijnen met misboeken en rozenkransen.
10. Fransche Ministercrisis, omdat de Minister van Financieen Leon Say wordt verzocht door Mac Mahon om ontslag te nemen, op grond dat hij op een republikeinsche candidatenlijst voorkomt. Daar Say door Dufaure wordt ondersteund en Rothschild, als de vertegenwoordiger van de financieele wereld zich tegen de crisis verklaart, wordt het geschil bijgelegd, blijft Say op de republiekeinsche lijst staan en vaardigt de President der Republiek (13 Jan.) een proclamatie uit, waarin hij zich verklaart voor een ‘conservatieve, waarlijk liberale politiek.’ De Ministers behouden zich individueel hun vrijheid van handelen voor ten opzichte van de verkiezingen.

10. Het Huis van afgevaardigden der Vereenigde Staten verwerpt het voorstel tot volledige amnestie aan de deelnemers van den opstand der Zuidelijken.

15. Amnestie aan een aantal gevangenen en verbannenen in Spanje bij den verjaardag van de troonsbestijging van Alfonso.

Letterkunde.

Bloemen uit eigen en vreemden hof.

Eunoë. Verspreide en nieuwe gedichten van J.J.L. ten Kate. Leiden, A.W. Sijthoff, 1875.

De dichter Ten Kate, die het - met zijn onvolprezen meesterschap over de taal - in zijne macht heeft onze Nederlandsche letterkunde te verrijken met vertolkingen van zoo menig schoon gedicht, als in den vreemde gezongen wordt, maar waarvan de klank niet doordringt tot ons oor, deze dichter verdient vóór alles den dank zijner landgenooten voor den ijver, waarmee hij bloemen leest uit den vreemden hof, voor den kunstkeurigen smaak, die zijne keuze leidt, voor het talent, waarmee hij deze bloemen in eigen hof overplant. In dit opzicht is hij misschien alleen door Bilderdijk overtroffen en anders - door wien geëvenaard?

Voor mij, ik durf 't haast niet overluid zeggen, maar mijne taak als beoordeelaar doet ook haar eisch gelden. En dan moet ik het als mijne overtuiging uitspreken, dat de dichtbloemen, die Ten Kate ons uit eigen hof aanbiedt, verreweg minder geurig en frisch zijn dan die hij uit den vreemde tot ons overbrengt. Als wij, kinderen dezes tijds, de muziek van zijn *Schepping* hebben bewonderd, maar 't Scheppingsverhaal niet genoeg weten te waardeeren om er voortdurend van te genieten, dan troost ons des dichters *Panpoëticon.* Zoo wij ons verheugen, dat Van Vloten ons oordeel over Ten Kate's ‘Zangen des Tijds’ in ronde woorden neerschreef toen hij zeide, ‘dat deze gemakzuchtige’, zoogenaamde ‘poëzie voor 't Vaderland’ niets ‘vaderlandsch’ bevatte dan alleen ‘den klank der taal’(*) - wij doen ook weer terstond boete voor deze vermetele vreugd door de dankbaarste erkenning, dat de dichter in deze vaderlandsche klanken zoovele diepe en schoone gedachten uit den vreemde tot het Nederlandsch oor bracht!

Niet, dat wij ons oor gesloten houden voor zoo menig der kleine,

(*) Dr. J. van Vloten, Beknopte geschiedenis der Nederlandsche Letteren van de vroegste tijden tot op heden, bladz. 503 en vervolg.

overschoone liederen, als de dichter uit eigen hart en gemoed heeft gezongen, maar de waarheid dwingt ons te herhalen: de bloemen uit vreemden hof winnen 't van die uit eigen tuin. Trouwens, dit is geen blaam. In den schoonen bloemkrans zijn de schoonste bloemen bij machte onze aandacht voor een oogenblik af te trekken van hare mindere zusters uit flora's schat. De roos mag het winnen van de duizendschoon en de resida van 't veldviooltje, maar ook deze laatsten sieren den krans. Samen vormen zij een schoon geheel, al de bloemen van den krans, en zelfs de klaverbloem versiert hare plaats. Niet anders is het met de bloemen in dezen krans ‘verspreide en nieuwe gedichten’. Vertalingen - en welke schoone vertalingen! - van Geibel en Hebel, van Rückert en Louisa Siefert, van Hamerling en Dante eindelijk, is 't wonder, dat de frischheid en de gezonde zin, de naïveteit en het innigste gevoel, de diepte en verhevenheid, bij deze uitheemsche dichters, ons beurtelings afleiden van de eigen dichtbloemen, die Ten Kate samenlas uit zijn verspreiden voorraad van 1848-1874? Is 't wonder, dat de dichtjens van den Hollandschen poëet die schier altijd neerkomen op 't ‘één is noodig’, al 't overige is ‘ijdelheid der ijdelheden’, die ja verdraagzaamheid huldigen, maar dan toch juist door die verdraagzame tint naar eene zekere eigenheid rieken, waarin Tollens zeer sterk was; is 't zoo bevreemdend, mag ik vragen, dat *Jong Holland* althans telkens weer afdwaalt naar Hamerling?

En des ondanks wensch ik 't eerst de oorspronkelijke gedichten in dezen bundel te waardeeren; den algemeenen indruk gaf ik, 't bijzondere moet volgen. De oorlog van 1870 heeft aller harten doen trillen. Onze dichter ook heeft zijn woord willen spreken, en hij heeft het goed gedaan. Zie, deze ontboezeming is den dichter waardig, en Jong Holland onderschrijft met geestdrift Ten Kate's woorden, als hij zijne verontwaardiging lucht geeft en luide verklaart: niet dit is de vloek des krijgs, dat hij de halfvermolmde vorstentronen omverstoot of den dollen volkstrots geeselt.

> Wat is de wisseling van kroonen, steeds voor kroonen?
> Een ruil van klatergoud - de jakhals na den vos!

Niet dit is zijn vloek,

> Maar dat hij aan 't innigst leven
> Der menschheid zich vergrijpt, aan 't recht van 't huisgezin,
> Aan 't Heilig huisaltaar van Liefde en Kindermin,

dat is het, wat om wraak schreeuwt ten hemel, gelijk de Zuidnederlandsche dichter Karel Versnaaijen 't deed, toen hij den oorlog brandmerkte als den schenner des huiselijken geluks!

Van 't huiselijk geluk sprekende, mogen we Ten Kate's *scheiding* niet vergeten. Daar is in onze samenleving zoo veel en velerlei, dat scheiden komt, wat vereend moest blijven, dat des dichters woord ons tot

nadenken stemt en zijn lied daarmee gewaardeerd wordt. Gescheiden zegt de dichter, zijn niet zij, die minnen, voor hen bestaat geen afstand en

> Smelt het juichend: '*Tot Weerziens!*' in 't weenend: '*Helaas!*'
> Maar - beschaûwd door één dak, toch vervreemd zich te weten,
> Door een dwang van de waereld, een waanzin, een schijn,
> Zoo nabij, toch zoo ver. Dàt mag eenzaamheid heeten,
> Dàt is waarlijk, dàt troostloos gescheiden te zijn!

Al naar den zin, dien men in deze woorden wenscht te vinden, want zij laten verscheidenheid van gedachte toe, zal de lezer aan 't peinzen gaan en misschien verre afdwalen van 's dichters eerste bedoeling. Hoe dit wezen moge, ons noopten deze regels tot de erkenning van deze, niet genoeg te herhalen waarheid: er is te veel verschil in ontwikkeling en daarmee gepaard gaande geestesrichting bij mannen en vrouwen om 't levensgeluk der gehuwden duurzaamheid te schenken. Te dezen opzichte is misschien de man uit de heffe des volks in betere omstandigheid dan die der meer beschaafde klasse. In deze laatste veel stilzwijgend besef van vervreemding naar den geest onder gehuwden! Waar de man nooit of nimmer gelegenheid vindt zijne geestesnooden te openbaren aan zijne vrouw, waar hij door haar niet begrepen wordt, waar zij koud blijft voor 't geen zijne hoogste belangstelling wekt en zij stille zuchten slaakt en smeekgebeden opzendt voor de twijfelingen, die zijne ziel verscheuren, waar, in één woord, bij hem de altijd sporende zucht tot ontwikkeling aanwezig is en bij haar slechts vegetatie - want ik weet het niet beter te noemen - daar kan zelfs

> De band, die 't harte bindt
> Der moeder aan 't kind,
> Gebaard met wee en smarte;
> Aan hare borst met melk gevoed
> Zoo lang gedragen onder 't harte

knellend worden. Hoe 't daar gaat? 'Laat er ons rond voor uitkomen: het paren van man en vrouw geschiedt meestentijds in den blinde. De braafsten geven Gode wat Godes, en den Keizer, wat des Keizers is. Zij leggen in de handen van een wethouder en van een priester de gelofte af elkander levenslang lief te hebben en getrouw te blijven en houden ongeveer dien eed. Als de ossen voor den ploeg begeven zij zich in het gareel en trekken te zamen, bij regen en bij zonneschijn, door plassen en over boomstronken, het leven voort. Langzaam, met inspanning, zonder gedruisch, klieven zij den bodem, en bekommeren zich zoo min om 't zaaisel, dat na hen door anderen in de gleuve zal worden gestrooid, als om de mate van wasdom, dien het bereiken zal. Zij zouden den arbeid voor een poos wenschen te staken, doch de prikkel van den nood gedoogt het niet. Van tijd tot tijd, als zij aan 't einde eener voor gekomen zijn, mogen zij een wijl

uitblazen, en een dag rust geldt bij hen voor een dag van geluk. Vele deelen instinct, onkunde en gewoonte, één deel berusting, teederheid en geloofsvertrouwen maken de grondstof voor hun bestaan uit. Uit hen en naar hunne gelijkenis worden andere wezens geboren, en zij sterven zonder te weten, wat zij doen, gelijk zij ter wereld gekomen zijn, geleefd hebben en aan anderen 't levenslicht hebben geschonken. Aldus de groote massa, de armen en de kleinen. Met de rijken en aanzienlijken is het niet anders gesteld. Alleen staan zij een sport hooger op de ladder, voeden zich beter, hebben eene minder goede spijsvertering, en behoeven alleen hunne eigen hartstochten, eigen ondeugden, eigen rampen, en eigen beproevingen voort te sleepen, meesten tijds de gevolgen hunner eigene schuld. Zoo werkt, voor zoover zij met het bloote oog waarneembaar is, de mechaniek der maatschappijen'(*).

Nu mag 't een schrille waarheid zijn, die Alexander Dumas Jr. zijner natie voor de oogen houdt, eene waarheid is 't niettemin. En ook toepasselijk op onze maatschappij, voor een aanzienlijk deel op onze maatschappij der gehuwden. Gelijk ik zeide, tenonzent is 't de schromelijk ongelijke ontwikkeling der geslachten, die oneindig veel kwaad doet aan 't huwelijksleven. Even als de blindgeborene 't genot van 't licht niet kent, en de onontwikkelde 't genot van kennis niet, evenmin weet ook, weerkeerig, welk een smart de borst verscheurt van hem of haar, die vereenigd zijn met den (of de) blinde, door wie in letterlijken of overdrachtelijken zin geen straal van dat licht wordt waargenomen. Laat ons toch haast maken met de ontwikkeling onzer meisjes, want waarlijk anders wordt het thans opgroeiende geslacht nog begeeriger naar 'een dag rust' dan velen het thans reeds zijn.

Tot onze dichters terugkeerende, herinneren wij ons, dat ook zij deze klachten stilzwijgend hebben geuit, de ongelukkig-gelukkige Bilderdijk misschien alleen uitgezonderd. Zij verhalen ons in hunne verzen van samen wandelen en samen spijzen, van lief en leed tusschen 't ledikant en den haard. Zij verheerlijken hunne echtgenooten als de moeders hunner kinderen en de voogdessen hunner keuken, als de trouwe levensgezellinnen, die weleer blonde of bruine krullen hadden en die thans aan hare dochters hebben overgedaan; zij jubelen op de verjaardagen dezer echtgenooten van 'weer een jaar bij zooveel jaren' en noemen achtereenvolgens al 't huiselijk lief en leed in klinkende regels op, maar ze bepalen zich bij 't zuiver stoffelijke. Huygeus' *Dagwerck* spreekt het tegen, anders zou ik zeggen: maar weten onze Nederlandsche dichters dan geen woord van de geestesgemeenschap, daar 't hart van Jong Holland naar smacht?

En weet *Ten Kate*, die in zijn '*Verjaargroet aan mijne Anna*', niet tot deze dierbare maar tot ons spreekt, dan geen levenwekkenden dronk te bieden?

(*) Cd. Busken Huet, Nieuwe Litterarische Fantasiën. 2de deel, bladz. 109 en vervolg.

Laat ons over deze dingen niet langer spreken, fluistert eene zachte stem mij in. Luisteren we liever naar des dichters overschoone woorden

Zalig die minnen!
Zij worden bemind:
Liefde is een kracht, die den haat overwint.

Zalig die waken!
Zij worden bewaakt:
Zij *zien* den Engel, als 't kwade genaakt.

Zalig die wachten!
Zij leeren geduld:
Is niet de vrucht eerst in bloesem gehuld?

Zalig die werken!
Hun bloeit de woestijn:
Arbeid doet wondren, maakt water tot wijn.

Zalig die strijden!
Zij worden bekroond:
Daar is geen deugd, die zich-zelf niet beloont.

Zalig die lijden!
Zij worden verblijd:
Lente na winter, en - 't àl op Gods tijd.

Zalig die hopen;
Al wankelt de voet!
Daar is een Hemel, die de Aarde vergoedt!

Aldus beminnend, wakend en wachtend, werkend en strijdend, lijdend en hopend, zullen we ‘deze aarde tot een paradijs maken’ zei Kamphuysen immers, fluistert de stemme van daareven nog eens weer, en ik vind hare moraal en hare critiek in dat woord besloten.

Levenslessen, dichterlijke levenslessen, worden in Neerland nimmer aan onverschilligen verspeeld, dit heeft De Genestet ondervonden. Laten we ook die van Ten Kate waardeeren, voor zooverre ons dit mogelijk zijn zal; oude waarheden en die in schoonen vorm gezegd hebben altijd nieuwe waarde. Wenschen wij de achting van anderen, spreekt de dichter, dat we allereerst ons-zelven achten; onze geest toone zijne heerschappij over de stof en

..... Moed in Smart,
Reinen zin, die 't schoone huldigt,
Waarheidszin in 't eerlijk hart!!..

dat is des levens eisch.

Met den vasten wil om zoo te zijn 't levenspad op.

Voelt ge u zwak? Een Albehoeder
Is er die uw nooddruft ziet;
En - uw lieve, vrome Moeder
Leerde u bidden, deed ze niet?

Leerde u bidden, *deed ze niet?* Is dit laatste een verwijt, eene aanklacht? Het heeft er veel van. Maar dichter, verwijten en aanklachten, koele redeneerderij is geen troost, als Beets zoo schoon heeft gezegd. Weet gij niet, herinnerdet gij u niet, dat zelfs Willem Bilderdijk de oogenblikken heeft gekend, dat hem de omstandigheden ook deze zucht zijn schroevend hart ontpresten: '*ik wil*, *maar kan niet smeeken*!' Och, als wij eens naar de wezenlijke ingeving van ons hart der waarheid hulde doen, wat rest er van dat verwijtvolle: 'leerde u bidden, deed ze niet?' Ieder beroep op onze moeder grijpt ons in de ziel. Maar, ik heb de mijne nooit gekend, en duizenden met mij hebben ditzelfde antwoord. Weer andere duizend 'willen, maar kunnen niet smeeken', tengevolge van God weet hoe vele omstandigheden. Ik zal ze niet noemen, maar wil volstaan met naar de schoone bladzijde te verwijzen, die Busken Huet op deze en soortgelijke waarheden? uit de hoogte verkondigd, ten antwoord gaf(*). Och het is zoo gemakkelijk als men leeft in burgerlijke of deftigburgerlijke welvarendheid, als men opgegroeid is in den dampkring van geloofsvertrouwen, zal ik het nu maar noemen, als roeping - die immers ook al onder den invloed der omstandigheden wordt geboren - en beroep den geest buigen en richten, en 't hart bij dat alles den gewonen maatslag kan houden, om dan triomfantelijk uit te roepen: 'leerde u bidden, deed ze niet?' Maar, maar, in den rosmolen des levens worden dagelijks zooveel duizenden aan 't werk gezet, die zwoegen en geen brood hebben, die alleen staan met hunnen twijfel aan - in 't deftig-burgerlijke! - tamelijk gemakkelijke troostgronden, die ook 'willen en niet kunnen smeeken'. Wat hebben zij aan 't slotwoord van *deze* levensles. En zoo is 't met meer van 's dichters hoogwijze woorden.

'*Een schat moet behouden*', zingt hij, 'de jeugd van 't harte!' En de verklaring?

> 't Geloof is de balsem die zielen behoedt,
> Te midden van 't wiss'lend gewemel,
> Die 't jonge herbaart, en 't oude herbaart.
> Die 't harte verjongt voor den Hemel!

Voorwaar, het geloof *is* een balsem, die zielen behoedt; maar als eens dat schrille geloof, dat oud testamentische geloof mocht worden bedoeld, 'de godspraak tegen Babel, Jesaia XIII', 't geloof aan een Jehova, die als een andere Jupiter dondert tegen de zwakke nietelingen dezer wereld, die er 'een wraakdag' op na houdt en er vermaak in schijnt te hebben.....

> Machtloos zinken alle handen,
> aller hart is levend dood.
> Hoe zij trillen, hoe zij krimpen
> als een vrouw in barensnood!...

(*) Nieuwe Litt. Fantasiën, bl. 78 en verv.

en die ondanks dat alles voortgaat, zonder medelijden, dan.... bedankt Jong Holland althans voor dat geloof. Maar er zijn nog andere geloofspunten dan die aan den wrekenden en wraakgenietenden Jehova. Daar is bijvoorbeeld 't geloof aan ‘de moeder’, door den dichter zoo schoon en innig vertolkt:

Wat voor haar kindren
Een moeder kan,
Hoe menig wonder
Getuigt ervan!

Der menschheid tintelt
In hart en bloed
Verscheiden sprankel
Van Hooger gloed:

Maar Moederliefde,
Onze eer en trots,
Is de Eêlste weêrglans
Der liefde Gods!

Laat het eens voor al gezegd worden, zulke regels verheffen 't menschelijke - want daartoe behoort ook de moederliefde - meer, dan 's dichters nu en dan opwellende pessimistische gedachten het kunnen vernederen. Dichtende,

Of de waereld ons leidt aan een halm of een keten,
Wij zijn slaven der waereld. God wil ons gehéel!
En eerst dan, als we al 't andere enkel ijdelheid heeten,
Wordt Gods Liefde onze leus, en Gods vrijheid ons deel!...

heeft de poëet de aloude ascetische - of daartoe ten minste leidende - gedachte niet beter of slechter vertolkt dan 't duizendmaal vóór hem reeds is gedaan. Als alles waarachtig ijdelheid is, dan is 't misschien ook wel ijdelheid, wat over deze en andere soort van wereldsche dingen zooal wordt gegalmd. Voor mij, ik hoor toch Willem Sluiter nog maar liever over deze zaak dan Ten Kate; de berijmingen, die de Eibergsche zanger in zijn ‘Eensaem Huys- en Winter-leven’ van alle mogelijke bijbelsche waarheden uit het oude en nieuwe testament ons in zijne gemoedelijke onthechting van 't aardsche aanbiedt, ze hebben ten minste de verdienste der waarheid voor den persoon des dichters!

Wij zouden echter ondankbaar zijn, als we niet erkenden, dat er in de ‘verspreide en nieuwe gedichten’ des Heeren Ten Kate nog vele schoonheden zijn aan te wijzen, bloemen ook uit eigen hof. Maar wij moeten ons beperken om van de schoone vertalingen te kunnen spreken, die dezen bundel versieren. Want ronduit gesproken, wij geven gaarne al zijne ‘zangen des tijds’, zijne ontboezemingen op het ‘Junioproer te Parijs’ enz. enz. tot ‘de Schah van Perzië in Europa’ toe, voor welke ook van 's dichters dichtproeven uit den vreemde.

Hölty heeft ‘de oude landman’ geschonken, ook eene levensles van den vader tot den zoon, die aan plicht en eed getrouw moet blijven en geen vingerbreed van 's Heeren wegen afwijken

Dan zegent eens een dankbaar kroost
Uw nagedachtenis,
En houdt op 't plekjen, dat gij koost,
De kerkhofrozen frisch.

Naast Hölty staat Rückert, als deze de vriend ook van De Génestet. Een drietal zijner bloemen heeft Ten Kate bijeengevoegd. In 't midden de schoonste. Zij zijn getiteld ‘'s winters’, en ‘oogstlied’. En wat is dat ‘avondlied’ schoon!

Gij staat op den groenen heuvel bij ondergaande zon. Heel 't landschap aan uw voet baadt zich in de gouden stralen, die 't westen zendt. De lichte regendruppels dalen vreedzaam neer uit de kalme dauwwolk en 't avondklokje luidt den slaapzang in van heel de schepping

In slaap zingt zich het beekjen,
Des langen wandlens moê:
De bloemen sluiten alle
De vaakrige oogjens toe.

De vlinder, óok een dartel
Gevleugeld bloemekijn,
Zoekt met gereefde wiekjens
Des loovers schemerschijn,

In 't roosjen duikt de kever
Als in zijn wiegjen neêr;
De herder met zijn kudde
Keert naar de schaapskooi weêr.

De leeuwrik zoekt, al dalend,
Zijn vochtig klavernest,
De hinde 't mossig leger,
De zon het purper west.

't Zoekt al de zoele ruste,
Wat hutjen heeft of kluis;
En wie als balling wandelt;
Dien draagt een droom naar Huis.

Mij doet een heimwee beven.
En 'k houd het oog gericht
Naar boven!.... Ziet de sterren...
De vensters zijn verlicht!

Het zij ons vergund den dichter te danken voor zoo schoone vertaling van een heerlijk liedje. Want wie is er, die zich dezen avondstond niet gaarne voor den geest ziet getooverd: de poëzie van den weemoed, de natuur in hare innigste uitingen, de weelde van het diepst gevoel, het heimwee, dat verheft! ‘De Wegwijzer’ is van

Hebel, een volksliedje in Heije's trant. Arbeid, volhardende arbeid beloont met brood, spaarzaamheid met welvaart. Zes dagen werken, dan nadert reeds op Zaterdag een Zondag van genot. Maar dobbelspel en kroeg loopen op armoe en 't bedelaarspak uit. Wie een gezegenden ouderdom verlangt, welnu hij is te koop voor plichtsvervulling, orde en tucht; op 't pad daarheen is 't geweten de goede leidsman. Eenmaal komt de scheidingsure: ‘de naaste weg naar 't graf is overal’, en ‘'t beste ligt aan d'overkant’.

Laat ons te dezer plaatse vooral de ‘twee genre-stukjes’ van de Fransche dichteresse Louisa Stiefert niet vergeten. Ze zijn onze aandacht zeker waardig, deze twee dichtjens: ‘een ondergaande zon’ en ‘voor 't knappend haardvuur’. De dichtbundel van Louisa Stiefert, was, naar de heer Ten kate ons meedeelt, binnen een paar weken uitverkocht ‘eer nog een Sainte-Beuve en een Emile Deschamps tijd hadden gehad er hunne ingenomenheid en sympathie over uit te spreken, gelijk sedert is geschied’. Te oordeelen naar de beide proeven, welke ons hier in keurig Nederlandsch worden aangeboden, dan had die spoedige uitverkoop zijne goede reden. Wuftheid heet de karaktertrek, dien men den Franschman meent te moeten geven, wuftheid en weinig zin voor 't huiselijk heil. 't Zij zoo, maar de dichtjes van Louisa Stiefert verheerlijken juist de duurzaamheid van 't echtelijk geluk. Misschien is 't wel juist de nieuwheid voor de koopers geweest, die hen met zoo'n haast aan 't genieten zette dezer huiselijke poëzie! Maar ik vergat nog te zeggen, wat dan wel die ‘ondergaande zon’ is en wat er ‘bij 't knappend haardvuur’ gebeurde. Och de zaak is spoedig verteld: een paar oudjes, die hun gouden bruiloft reeds hebben gevierd, ze genieten nog van de laatste levensdagen, maar zijn toch ook bereid samen heen te gaan, want hun arbeid is voleind en hun oogst binnen gehaald

> Der dochtren dochters, en de zonen hunner zonen
> Vervangen nu hun plaats, en erven hunne kronen,
> Hun blos, hun hoop, hun jeugd, die uit nieuwe oogen straalt.

Dat is de oude, maar eeuwig nieuwe gedachte van 't eerste stukje. En 't andere? Eene even eenvoudige geschiedenis. Twee gelukkig gepaarden zitten aan tafel, 't oude tachtigjarige grootjen in 't hoekjen van den haard. Aan moeders borst rust het jongste wichtjen en op den vloer spelen de drie oudere kinderen. 't Jongste zal de eerste schreden zetten, in den letterlijken zin, op 't levenspad, dat met den vloer van de huiskamer begint. Broertjen en zusjen lokken en dringen den kleine tot het waagstuk, 't wordt ondernomen, de jongen tuimelt, waagt op nieuw en overwint. Als ik zeide: eenvoudig, doodeenvoudig en haast de aandacht van ‘groote menschen’ in Frankrijk niet waard? Doch wij vragen niet, maar waardeeren in deze keurige vertolking

naïveteit en diep gevoel, natuur en waarheid, levenslust en zedelijken ernst.

Ook een woord van lof voor het achttal ‘armenische volksliederen’, die *Ten Kate* uit Venetië heeft overgebracht. Uit Venetië, waar op 't eiland S. Lazarro een vijftigtal katholieke Armeniërs, Turksche onderdanen, de herinneringen bewaren aan 't oude vaderland, en in stille, vlijtige vroomheid den naam van hun stam eere aandoen, zij, oostersche ballingen naar 't westen overgeplant. De gegeven liederen, ze spreken van die ballingschap, van de liefde voor 't oude vaderland en 't oude geloof, dat in 't oosten door 't kromzwaard werd uitgeroeid. God, vaderland en liefde is de stoffe van allen en 't valt moeilijk eene keuze te doen. Zooveel schijnt zeker, dat de smart der scheiding, de weemoedsklachten der gescheidenen, dat iedere herinnering aan vervlogen geluk, de hartstochtelijkste liefde voor 't weleer, getemperd ja door stille berusting in 't heden, maar toch telkens op nieuw tot spreken dringend - dat dit alles schoon zal genoemd worden naar inhoud en vorm.

Wij willen ten slotte nog eenige oogenblikken vertoeven bij des dichters vertolkingen van eenige stukjes uit Hamerlings *Sinnen und Minnen.* Dat een dichter als Hamerling onzen Ten Kate tot navolgingen zou nopen, het was te verwachten, en wij zeggen hem dank voor 't geen hij reeds heeft gedaan. Onder één voorbehoud echter. Hamerling moet Hamerling blijven. Dat de Oostenrijksche dichter een gansch andere overtuiging heeft, omtrent zekere ‘hoofdwaarheden’ van geloof en leven zelfs, dan Ten Kate, dat *Sinnen und Minnen* hare schoonheid zoeken en vinden buiten godsdienstige moraal om, men kan 't met hoofdschudden aanhooren, het is zoo, maar als men de poëzie van den Duitschen dichter in onze taal overzet, moet haar karakter volkomen bewaard blijven. Dit heeft Ten Kate wel eens over 't hoofd gezien. De omstandigheid, dat hij, bij *getrouwe* overzetting, aan den voet der bladzijde ‘Naar Hamerling’ laat drukken en, in 't andere geval, slechts meedeelt, dat het vers bloot ‘gevolgd’ of ‘van verre gevolgd’ is, het kan ons niet verzoenen met te veel vrijheden. Een paar voorbeelden zullen mijne bedoeling doen uitkomen.

Hamerling's Diamanten(*).

Morgenhell auf Gräserspitzen
Kleine Thauesperlen sitzen,
Die da funkeln, die da blitzen,
Und Demantenglanz versprühn.
Diese Grashalmdiamanten
Freu'n sich stolzerer Verwandten.
Die mit feingeschliffnen Kanten
In der Königskrone glüh'n.

Ten Kate's Diamanten. **(gevolgd, 1873.)**

's Morgens op de bladerknoppen
Strooit de dauw zijn blanke droppen,
En zij spreiden, heerlijk schoon,
Hun juweelen glans ten toon.
Deze grashalmdiamanten
Hebben aadlijke verwanten,
Gloeiende in de Koningskroon!

(*) Hamerling, Sinnen und Minnen, S. 153.

Uranfänglich sind Demanten
Wie die hier auf Gräserspitzen,
Zart und weich. Wie Schnee der Firne,
Wie den Reif von einer Birne,
Küszt sie weg der Sonnenschein.
Erst auf kalter Königsstirne
Da gefrieren sie zu Stein.
De eerste diamanten waren
Als de droppels op de blaâren
Vloeibaar. Als de zonne scheen,
Smolten zij in wasems heen,
Die hun God als wierook loofden.
Eerst op koude Koningshoofden,
Daar, bevroren zij tot steen!

Men ziet het, er is slechts eene kleine verandering, maar zij is kenmerkend. 't Lied is ietwat godsdienstiger geworden, door een juist niet overgelukkigen regel.

Erger wordt het echter, als onze dichter ‘van verre’ gaat volgen. Men luistere:

Hamerling's Rosenlied(*).

Duft'ge Flamme, süsze Rose
Schöne Botin sel'ger Triebe
Die so prangend aus dem Schoosze
Neugebor'ner Erde steigt:

O wie spräche zarte Liebe,
Wenn sie sehnend met Gekose
Nicht in deinen Purpur schriebe,
Was die Lippe scheu verschweigt!

Ach wer sendet aus der Tiefe
Euch der Welt, ihr Liebesboten,
Gleich als ob er sehnend riefe,
Und ihr Ohr vernähm' es nicht?
Ja, als *ew'ger* Güte Zeichen,
Ew'ger Liebe duft'ge Briefe,
Tretet ihr aus dunklen Reichen,
Jahr um Jahr an's gold'ne Licht!

Grüne Auen, grüne Auen,
Sie versteh'n die süszen Rosen,
Wachen auf aus Wintergrauen,
Wenn sie Rosenkunde trifft;
Nur dem Menschen unbegriffen
Steht, so weit die Himmel blauen
Und so weit die Wolken schiffen,
Jene süsze Rosenschrift.

Ten Kate's Rozenlied.
(van verre gevolgd, 1873.)

Geurige vlamme, Roosjen rood!
Bloempje' uit Edens gaarde!

(*) T.a.p. S. 16.

Lieflijk stijgende uit den schoot
Der herboren Aarde!
Hoe vertolkte 't minnend hart

Ooit zijn smarten, ooit zijn smart,
Ooit zijn zoet verlangen,
Schreeft Gij wat de mond verzwijgt
Niet in 't purper dat daar stijgt,
Op gebloosde wangen?

Als de Schepping in de lent'
Opstaat uit de dooden,
Is 't de Liefde, die u zendt,
Rozen! als haar boden.
De Eeuwige Liefde, die niet wil
Dat de mensch, verwond en kil,
Trede op ijs en distel,
Heeft elk blaadtjen, dat ge ontvouwt,
U haar boodschap toevertrouwd,
Heilige Bloem-Epistel!

Groenend veld in voorjaarsdos!
Gij verstaat de rozen!
Gij begrijpt de boodschap Gods,
Als haar knopjens blozen.
Gij ontglipt den winterbloei:
Levenskracht en levensbloei
Brengt u de Eeuwige Liefde...
Slechts de Mensch, in blinde drift,
Leest niet wat in Rozenschrift
God hem overbriefde.

Waarom, mag ik vragen, deze en diergelijke her- (of moet het *mis*-

wezen?) -vormingen. Waarom den ganschen indruk bedorven door dat lamzalige ‘de mensch begrijpt niet, wat God hem *overbrieft*’. Er is immers in de poëzie van Hamerling geen letter, geen beeld, geen gedachte, die ons belet te denken aan datgene, waarvan Ten Kate nog eene afzonderlijke verklaring meent te moeten geven? Laat Hamerlings gedachten blijven zóó, als ze den dichter uit het hart zijn geweld, en die in de schoone vormen, waarover onze Nederlandsche zanger in dezelfde ruime mate heeft te beschikken als de oorspronkelijke poëet, dan blijft het den lezer overgelaten waarheen hij zich door den zinrijken zang wil laten leiden. Zoo onder anderen vind ik in de ‘verspreide en andere gedichten’ nog een lied ‘Twee wolken’ en eene Hymne ‘de blinde vogel’, beiden eveneens aan Hamerling ontleend(*), maar waarin Ten Kate de oorspronkelijke gedachte zoo trouw heeft bewaard, dat zelfs een goudschaal geen overwicht naar dezen of genen kant zou aanwijzen. Mochten we zoo er nog vele ontvangen!

We moeten hiermee onze bespreking eindigen. Wellicht waren onze opmerkingen niet allen zonder grond, misschien ook, dat onze waardeering voor anderen wel ruim genoeg is. Het zij zoo, we hebben den indruk gegeven, dien de gedichten op ons maakten, zonder eenige terughouding. Nu we daarmee aan 't eind zijn gekomen, deze openhartige bekentenis. Veel is er in Ten Kate's poëzie(†), wat ons niet behaagt, maar veel ook is er, dat ons aantrekt. Laat dan onze dichter bloemen lezen uit eigen en vreemden hof, wij zullen de geuren en kleuren der schoone bloemen weten te genieten en wat bestemd is om als verflenst of verfrommeld op zijde te worden geworpen, moet zich dat lot getroosten. Wij kunnen niet anders.

Den Haag, 14 *December* '75.

A.W. STELLWAGEN.

Een gewichtig vraagstuk.... opgelost?

De Begrafenis van den Duivel. Een populair-philosophische Studie over het Kwaad, door Dr. T.M. ten Bergen, Rotterdam. J.H. Dunk 1874.

De titel en omslag, waarop die begrafenis is afgebeeld, maar de ten grave gedragene zoo ondeugend uit zijn kist loert, zijn, hoewel minder smaakvol, uitlokkend genoeg voor het groot publiek, en niet ongepast voor het werkje, dat we, om het te classificeeren - voor de helft althans - eene Humoreske kunnen noemen. De schrijver [die Dr. Ten

(*) Tot dit minder behaaglijke behoort ook dikwijls Ten Kate's onjuiste, gezochte beeldspraak. De ‘bergen beven niet op hunne wortelen’ en een Heiland, die ‘zijne armen uitgebreid hield om 't menschdom aan zijn hart te drukken’ kan voor onze verbeelding evenmin bestaan, als de ‘traan’, dien de Engelen in hunne bedrijvigheid ‘zich haasten op te hangen in Gods eeuwige liefdekroon’, evenmin als de ‘palmen, die worden afgeplukt!’ enz. enz.

(†) Sinnen und Minnen, S. 23 und 348.

Bergen zal wel een pseudonym wezen] behandelt daarin een vraagstuk, dat sedert eeuwen bij wijsgeeren en godgeleerden een punt van onderzoek was, onder wie het niet aan verschil van meeningen ontbrak; een vraagstuk waarmede zelfs de massa's zich bezig hielden, dat meermalen geweldigen ook bespottelijken invloed uitoefende, indien niet sommige gevolgen zoo beklagenswaardig, ja ontzettend waren geweest.

De oorsprong des kwaads in eene wereld door God geschapen trok van de oudste tijden af de aandacht, getuige zulks de paradijsgeschiedenis en het boek van Job in onze gewijde schriften, om niet van de Hindoes en het Parsismus te gewagen. Onder de laatstgenoemden voerde de waargenomen tweespalt in de natuur en de menschenwereld tot een volslagen dualismus. Bij de Grieken en Romeinen kwam het minder ter sprake, iets wat uit de minder moreele richting van hun denken in 't algemeen mag zijn voortgekomen.

Wij zeiden straks, dat het vraagstuk omtrent het kwade en zijn oorsprong op verschillende wijze werd behandeld. Het alles verpersoonlijkend Oosten nam, om dat verschijnsel te verklaren, dat hun, in eene wereld waarin zij eene schepping Gods zagen, zoo bevreemdend voorkwam, een Wezen aan, dat oorspronkelijk reeds een tegenstander was van den Wijze-Algoede - óf men schreef dat kwaad toe aan eenig aanvankelijk goed en hooggesteld Wezen of Wezens, maar die in verzet kwamen tegen God en, ‘gezondigd hebbende, voor hunnen afval met ketenen der duisternis ter helle werden verstooten’, ofschoon zij tevens op aarde en onder de menschen hun rol bleven spelen. Trots of wellust achtte men de hoofdoorzaken van hun val.

Opmerkelijk is zoowel de macht over natuur en dingen en menschen, als de onderdanigheid aan God die, luidens den aanvang van het boek Job aan den Satan worden toegekend; gelijk mede dat 1 Kron. XXI:1 aan hem de telling van het Israëlitische volk door David zou zijn toe te schrijven, die den koning luidens 2 Sam. XXIV:1 door God aan de hand zou zijn gedaan. - Dit geloof aan booze wezens en machten der duisternis werd onder Israël gevoed en kreeg meer bepaalden vorm door de aanraking met Oostersche volken, gedurende zijn ballingschap en later verkeer met hen, zoodat het ten tijde van Jezus Christus, getuigen dit de evangeliën en verdere schriften, algemeen werd gekweekt. Volgens de Evangelisten voedde de Heer zelf die overtuiging, sprak deze althans waar Hij haar aantrof niet tegen, al zoekt Hij ook op enkele plaatsen waar Hij daarover opzettelijk handelt [Matth. XII:35 en H. XV:19] den oorsprong der zonden elders. De brieven der Apostelen stellen die leer van den Booze niet op den voorgrond, ofschoon zij nu en dan van hem gewagen, en dan hem in afschrikkend licht voorstellen, de christenen vermanend om tegen zijn macht en listen door gebed, beleid en waakzaamheid op hunne hoede te zijn.

Het was der Kerk en haren leeraren en leiders, die de duivelenleer uitbreidden en algemeenen ingang verschaften, daarin tegemoetgekomen

door meeningen die bij sommigen harer heidensche bekeerlingen bereids in zwang waren, gelijk nog onder onbeschaafde volken Schamanen, bezweerders en toovenaars hun rol spelen. Vreeselijk waren bij hen de voorstellingen van Satan en zijn rijk, zijn invloed en macht, waaruit ontzettende gevolgen voortvloeiden. Wat angst werd door het bijgeloof in die Kerk gevoed, wat zelfmisleiding en bedrog jegens anderen gepleegd, wat gruwelen begaan, meest en langst in katholieke, maar ook in protestantsche landen, nadat vooral Luther met den duivel zeer was in de weer geweest! Men weet nauwelijks, of men zich meer over de dwaasheid dan over de onmenschelijkheid moet ergeren, waaraan men zich bij de heksenprocessen en bezweringen schuldig maakt, om van het onkiesche en gemeene te zwijgen, dat misschien samenhing met hetgeen Paulus schrijft, 1 Kor. XI:10.

Den jezuïet Spee in Duitschland, Balthazar Bekker, den door tal van predikanten verketterden hier te lande, en Thomasius te Halle, komt de eer toe, dat zij dien onzin krachtig bestreden, ofschoon dat bijgeloof nog velerwege en ook hier heerscht en zich van tijd tot tijd vertoont. Trouwens, de Orthodoxie moet, wanneer zij consequent en eerlijk te werk gaat, ook die bezetenheden onder hare leeringen opnemen en houden, den duivel plaats toekennen en werk geven. In den bijbel immers staat het; kerkhervormers en leeraars namen Satan en zijn macht aan, Synodes kanoniseerden dat leerstuk, voorstanders der rechtzinnigheid trachtten ook in onze dagen het te handhaven. - Waar men niet in zulk een Booze en zijne verschijningen en werkingen gelooft, zag men die even weinig als de spoken. Misschien schrijft deze of gene dit ongeloof toe aan accomodatie van den duivel naar de begrippen van onze mindergeloovige eeuw, terwijl hij nu, bij keer van zaken, zich daarnaar schikt en in andere vormen de Verleider en Menschenmoorder wordt, hetgeen duivelsch leep zou wezen.

Zulk schrander beleid kende men hem evenwel niet altijd toe. Was bereids zijn verzet tegen den Almachtige dwaasheid, en moest hij als zoodanig zich aan het einde teleurgesteld zien; ook in enkele gevallen maakte men hem ter *dupe*, en op dit punt vooral werd hij een voorwerp der bespotting van het volksvernuft, dat hem dan als een armen, dommen, nu en dan aardig gefopten duivel voorstelde. De auteur wijst op schrijvers bij wie men daaromtrent voorbeelden kan vinden, of die door hunne behandeling van dit punt voorbeelden daarvan zijn op bl. 17, waar hij ook wel ‘het Leven van demon Lucifer den Groote, den duisteren onderaardschen Rijksgraaf van Scheol en Gehenna enz. enz. van A. Focke Simonsz’ had kunnen aanhalen. - Zeer naïef en goed ter sneê aangebracht vonden wij het verhaaltje van het kind met zijn ‘klein stoutertje’, dat inderdaad op het geloof aan den Verleider ten kwade van treffende toepassing is.

De naam dien onze middeleeuwsche voorouders aan den Booze gaven ‘Quaet’, niet ‘de Kwade’, mag wel de onvervalschte en redelijkste

naam gekeurd worden, en was er zelfs een die den auteur onzes inziens, het zij met bescheidenheid gezegd - op een beteren weg had kunnen voeren dan dien hij later inslaat.

In het Hoofdstuk ‘Begrafenis van den Duivel’ is nog al wat goedkoope humor en satire aangebracht, bij anderen die beter ter sneê is; vooral waar hij erop wijst, hoe de duivel, door de lieden bang te maken, tot zijn wrekende straf zijn eigen werk in den weg stond en afbrak, zich zelf *au fond* tegenwerkte. Wij zouden daarbij nochtans aan een woord denken van een geestig schrijver, die in zijn opvoedingsleer de les gaf: - ‘Geen vrees voor God worde den jeugdigen mensch ingeboezemd; vrees is van den booze, en moet dan de duivel als de grootvader Gods worden in het hart van een kind?’

In het volgend hoofdstuk ‘Hoe men naar den duivel gezocht heeft’, wordt de zaak ruim diep opgehaald en mocht Dr. Ten Bergen, of wie zich onder dien naam ver- of geborgen heeft, den stap dien hij doet een ‘reuzenstap’ noemen, waar hij tot den oorsprong der taal en der poëzie teruggaat. Het is in ons oog bijna een *hors d'oeuvre*, en hij had kunnen volstaan met de aanwijzing, hoe de personificatie van hetgeen de mensch kwaad achtte en van de bron van dat kwaad, eene voorname aanleiding was tot het geloof aan het booze Wezen, dat later werd beschouwd minder als ‘bestemd om kwaad te stichten, dan wel om als een soort van zondebok van alle kwaad de schuld te dragen, en er de verklaring van te geven [bl. 74]’. - Soms kwam er bij ons eenige twijfel op, of voor den naam ‘duivel’, die in de romaansche talen kennelijk van het grieksch is afgeleid, in de germaansche ook misschien de oorsprong zou zijn te zoeken in ‘de Euvele’.

Omtrent hetgeen wij later lezen aangaande ‘de wijze waarop hij wegkwijnde en stierf’ - hebben wij meer bezwaar. Tegen hetgeen de schrijver zegt van het kwaad, ‘waarmede men als een [met een] onbeheerde nalatenschap geen raad wist [bl. 76], zoodat de mensch reeds vroeger en vooral sedert 1619 des duivels adjunct zou geweest zijn,’ kan nog al iets worden ingebracht. En zoo ook tegen zijn beweeren, ‘als zouden de Modernen hebben begrepen, om den mensch te benoemen tot zijn opvolger, als de oorzaak van het booze element in de zedelijke wereld, terwijl opvoeding, levensomstandigheden, 's menschen dierlijke natuur en de stof, door hen tot zijne assistenten worden benoemd.’ Men ziet, de voorstelling is rauw bij het ruwe af, en wij betwijfelen het of de opdracht aan het opgegeven adres zal worden aanvaard.

Een andere uitvlucht zou volgens den schrijver dit zijn, dat men het kwaad als een ontwikkelingsmoment voorstelde, waarbij de zonde de voorwaarde werd van hoogere volmaking, alsmede dat het kwaad noodzakelijk zou zijn - eene beschouwing die, wel verstaan en met de noodige restricties, niet zoo geheel ongerijmd zou wezen, die eenigermate ingrijpt in hetgeen wij later bijbrengen zullen. - De nieuwere rechtzinnige [deze heeft anders slechts het oude te staven] opvatting

wordt behandeld volgens Naville, die hiermede evenwel den duivel te kort doet, zouden wij zeggen. De genoemde schrijver zegt, en in ons oog met grond, dat men, waar in ernst spraak kan zijn van zedelijk kwaad, op zedelijke vrijheid en wel misbruikte vrijheid nederkomt, als deszelfs oorzaak. Hij beschouwt het kwaad als eene 'schepping van het schepsel', hetgeen naar ons inzicht eene minder gelukkig of juist uitgedrukte gedachte is, althans op orthodox standpunt.

De schrijver van de Begrafenis e.z.v. verwerpt deze beweeringen, alsook die van Martensen, die aan het kwaad op zich zelf geen bestaan toekent, maar wil dat het slechts als een rijk der negatie zou werken, hoewel hij een demonische macht buiten den mensch aanneemt. - Van Bergen wil het kwaad niet beschouwd hebben als een *ens negativum*, maar ziet daarin niets anders dan het zedelijk onvolkomene of gebrekkige, datgene wat beneden ons ideaal van zedelijke volkomenheid staat. Hij beschouwt het onderscheid tusschen goed en kwaad als eigenlijk niets anders dan als het onderscheid tusschen meerdere of mindere zedelijke ontwikkeling [bl. 81 en 82].

Ofschoon nu de eerste stelling hare waarheid heeft, maakt dit toch den aard van het kwaad ruim subjectief, terwijl de tweede mank gaat, doordien zij de toerekenbaarheid van het kwade niet in het licht stelt, die evenwel de ziel en het wezen van het kwaad uitmaakt. Daar zou natuurlijk ruimte overblijven voor de vraag aan den Schepper: Waarom hebt gij mij zoo gemaakt?

Wij voor ons zouden de formule van de vraag naar den oorsprong des kwaads ánders stellen, dien oorsprong élders zoeken. De voetstootsche vraag naar den oorsprong van *het kwaad* komt ons ongerijmd voor. Het begrip van goed of kwaad betreft dat wat wij mochten noemen den *vorm* van onze daden, die evenwel niet enkel vorm is in den gewonen zin van dat woord, maar de rubriek aanduidt, waartoe zij behooren in verhouding tot de zedewet, gelijk deze voor ons te kennen en te erkennen is. Het staat in dit opzicht gelijk met het begrip van fraai of leelijk, krom of recht, eigenschappen die niet op zich zelven maar aan voorwerpen haar bestaan hebben. Dit vormelijke kan desniettemin als de ziel van die daden, als het wezenlijke daarin op zedelijk gebied worden aangemerkt, al bestaat het, gelijk wij zeiden, niet op zich zelf, maar slechts aan mensch of daden. De vraag naar den oorsprong des kwaads verandert dus in deze: - 'Hoe komt de mensch tot kwaaddoen?' - en wordt van het gebied der metaphysika naar dat der anthropologie en empirie verwezen, in overeenstemming met Matth. XV:19 en Jakob. I:14, 15.

En op de vraag alzoo gesteld is het antwoord gereeder te geven. Dan blijkt dat 's menschen zondige daden het gevolg zijn van misbruik en verkeerde aanwending van datgene in en om ons, wat niet kon worden gemist, zonder dat prikkel en genot des levens vervielen, en daarmede het rechte leven zelf voor ons - wij voor dat leven verloren

gingen, bij verwaarloozing van datgene wat ons tot matiging en zelfbestuur moest leiden. Zinnelijkheid, hoezeer tot zonde voerend, wanneer zij in wellust, zwelgerij e.z.v. ontaardt, moest er wezen. Eigenbaat, zelfzucht, oneerlijkheid tot op het laatste spoor verwijderd, zou de betamelijke, natuurlijke en onmisbare zorg voor onze personen en belangen wegnemen. Eerzucht tot op de laatste vonk uitgedoofd, voerde tot onverschilligheid omtrent achting en vertrouwen onzer medemenschen. Het is de verkeerde richting, het te vele van deze en meerdere bewegingen, waarbij men de stem van geweten en godsdienst niet wil hooren en daarvoor op den duur schier onvatbaar wordt, waardoor het zondigen wordt veroorzaakt.

Daarvoor nu konden wij niet gevrijwaard worden, of ook de hoogste oogmerken van ons aanzijn vervielen. Die oogmerken zijn oefening en ontwikkeling onzer verstandelijke en zedelijke krachten, veredeling en zelfvolmaking, en zoodoende hooger heil. Dat kon ons, zou 't ons werkelijk bevredigen, niet onvoorwaardelijk en voetstoots worden geschonken. Eerst aan hetgeen wij ook zelven hebben verworven hebben wij de rechte vreugde. Wij konden slechts minder goed zijn, als wij beter geschapen waren; minder gelukkig wezen als wij rijker waren bedeeld; minder gezegende hoogte bereiken, wanneer wij oorspronkelijk hooger waren geplaatst. Om te kunnen stijgen, ons hooger te verheffen, moesten wij kunnen vallen. Dat wij van zoo laag standpunt af beginnen, om ons, zij het ten koste van strijd, te verheffen, is goedheid en trouw. Dit is geen ‘jezuïetisch scheppingsplan’, maar weg en doel den Alwijze-liefdevolle waardig, die ons opvoedt doch niet vertroetelt. Wij zijn niet aan het toeval, maar onder Hem aan ons zelven overgelaten. In dat vertrouwen durven wij hopen, dat Gods oogmerken aan allen en met allen eens zullen worden bereikt, al zullen ook dan vroegere onwil, afwijking en verzet, zelfs bij de vreugde over onze zegepraal onder God, eene schaduw werpen op ons heil. Zulk terechtkomen hoopte de kerkvader Origenes zelfs voor den duivel. Het goede is het element, waarin onze innerlijke wezenlijke mensch te huis behoort, waarbuiten hij zich nooit, althans niet bestendig kan wél gevoelen.

Dat er ten aanzien van het zedelijk standpunt der onderscheidene menschen veel subjectiviteit heerscht, dat omgeving, opvoeding, persoonlijk karakter veel verschil in dezen baren [bl. 83], zoodat hier prijzenswaardig en plicht wordt geacht wat elders de diepste afkeuring vindt en als gruwel beschouwd wordt, kan en moet men toegeven. Dit neemt evenwel het objectieve, het moreele en de moraliteit niet weg. Dit is even weinig het geval, als dat de honger en de spijs tot stilling niet kon bestaan, omdat de Groenlander het walgelijke, sommige Indianen een vette aard- of mergelsoort eten. Dit is goeddeels een gevolg van de zedelijke begrippen, welke men zich heeft gevormd, die bij onderscheidene volken, in verschillende tijden zeer kunnen uit-

eenloopen. In het algemeen mag men zeggen, dat onder beschaafde christelijke volken, in vergelijking met vroeger, de zedelijke maatstaf is verlengd, het ideaal hooger gesteld, al beantwoordt de werkelijkheid daaraan niet steeds en overal, bij anderen en onszelven. Er is vooruitgang, al komen we ook slechts laveerende verder.

Tot bewijs daarvoor zouden wij ons mede kunnen beroepen op de voorstellingen, welke men vroeger aangaande den duivel en zijn invloed voedde en die, welke men zich thans daarvan vormt. Het geloof in zijn persoon, macht en werkingen, dat weleer zulk een groote rol speelde, nam af, het dwaalbegrip dat zoo veel dwaasheid en zulke onmenschelijke gruwelen baarde, maakte voor betere inzichten plaats, en wij zeggen den schrijver gaarne na: - 'De duisternis was zijn wieg; de verlichting wordt zijn graf [bl. 83]'. - Zelfs de geleerden en hooggeleerden die zijn problematisch bestaan aannemen, gelooven aan hem slechts met een, in verhouding tot bijbel en kerksymbool, óngeloovig geloof. Dezulken moesten, om consequent te zijn, ook in onze dagen nog naar heksen en bezetenen zoeken. Men brengt dien Duivel dan ook, op weinige uitzonderingen na, enkel *pro memoria* op den inventaris der orthodoxie.

Mochten er wezen die den schrijver hard vallen om sommige spotternijën en sarkasmen, men stelle een deel daarvan op de rekening van hen, die hem daartoe als uitlokten. Overtuigen, zoo mogelijk, is meer de taak en ook de zaak van den ernst.

Goede - ook min gelukkige? - grepen.

Mannen van beteekenis in onze dagen. Onder leiding van N.C. Balsem. 1-3 aflevering Haarlem, Kruseman & Tjeenk Willink, 1875.

Die mannen van beteekenis hebben niet gestaan en staan niet, gelijk men uit den titel zou kunnen opmaken, onder de leiding van den heer Balsem. Daarom zouden wij het juister hebben gevonden, indien men had aangeduid, dat men hier eene schets van hun leven en werken, eene geschiedenis van die mannen vond. Nu zou menig lezer verwachten dat hij nadere kennis zou maken, om van Keizers en Koningen niet te spreken, met een Bismarck en Thiers, een Moltke en Rouher en *tutti quanti*; en in plaats daarvan vindt hij een Darwin, een Kingsley en Potgieter, terwijl later een plaats zal worden ingeruimd aan Quinet, von Kaulbach en Tischendorf. Het zijn eenvoudig geleerden, mannen van smaak, letterkundigen. Hoe verdwijnen zij bij

gedruischmakende heldengestalten in krijgsdos gehuld, bij die staatslieden die met hunne aanslagen volken in beroering brengen! - En toch is de stille invloed dikwerf machtiger, duurzamer dan het hevigst oogenblikkelijk rumoer. Vogels die zaden van boom en plant naar geschikte streken overdragen, het nietige koraaldiertje, brengen grooter veranderingen te weeg dan de meest massale roofdieren, onder wier tred of sprong de bodem trilt. Wij kunnen gerustelijk onze begrippen van groot en gewichtig omtrent menschen en dingen vrij wat wijzigen. En daarom, 'goede grepen, mogen ze ook in veler schatting verkeerd schijnen.'

Afgezien zelfs nog van de gegrondheid of ongegrondheid van het Darwinismus, dat in het conservatieve - en vooral op religieus gebied conservatieve Engeland zooveel opzien baren, zooveel tegenstand wekken moest, dat elders door sommigen met de meeste toejuiching werd begroet, afgezien daarvan, mag men daarin een teeken des tijds zien, reeds hierin dat het werd geopperd, en de stichter dit zoo vrij en veilig kon doen. Het is altoos eene erger ketterij dan die welke Galileï eens moest herroepen, al behoeft men met de aanneming daarvan niet godloochenaar te worden. Het is eigenlijk eene vraag omtrent de elasticiteit der eens geschapen vormen; en het is veeleer eene verheerlijking van den Schepper, wanneer men waarneemt hoe het *Excelsior!* de leuze is die door geheel zijne schepping klinkt. Voor het misverstand en het misbruik van zijn stelsel is Darwin niet aansprakelijk. Hij is, wat zijn misschien wel gelijkende beeltenis deed vermoeden, een oorspronkelijk, diep en krachtig denker, de man die zijne overtuiging heeft en deze durft uitspreken.

Zijn *Struggle for life* en de naaste gevolgen daaruit voortvloeiende zijn bekend; doch welk een ruimte, wat diepte van blik, welke nauwlettende waarneming was er noodig om eerst dat standpunt van beschouwing te vinden en in te nemen, al was hij ook door anderen, bijzonder door Lamarck, voorgewerkt. Hoe hij zich daarop handhaafde wordt ons in zijne levenschets door den heer Dr. Enklaar medegedeeld op waardige en dikwijls welsprekende wijze. Het is alsof wij Darwin's stelsel zien ontstaan en groeien, totdat het den vollen wasdom bereikt in zijn '*Descent of Man.*' Als evenwel de beroemde Brit in eene onderstelde onvoldaanheid van het dier niet enkel eene afschaduwing maar hetzelfde gevoel wil vinden van wat wij bij den mensch geweten noemen, (bl. 45) zouden wij willen zeggen, dat hij hier twee heterogene dingen met elkander verwart. In het zedelijk ideaal, hoezeer dan ook bij ieder individu gewijzigd, en in onze volmaakbaarheid vinden we, bij alle mogelijke verwantschap, eene klove die den mensch van het dier blijft scheiden. Daarom kunnen wij niet onbepaald instemmen met wat Dr. Enklaar zegt (bl. 62), 'dat het Darwinisme uit den heftigen strijd telkens zegevierend is herrezen.' Er zal nog tijd moeten verloopen, het ware zal van het verkeerde moeten geschift worden,

alvorens men dat met grond zal kunnen beweeren. Veeleer stemmen we in met hetgeen de schrijver aan het slot zegt, ‘dat er wellicht nog eeuwen zullen moeten verloopen, voordat van verschijnselen, die deel uitmaken van het geheimzinnige en raadselachtige leven eene volledige verklaring kan worden gegeven.’ Misschien komt men er in deze wereld nooit toe. - Vergeleek men meermalen de schepping met een boek, wij zouden willen zeggen, dat de mensch, toen hij enkele natuurverschijnselen waarnam, bespeurde dat het zich ook liet openen, dat hij later zag dat er prenten in waren, dat hij vervolgens bemerkte dat daarbij ook te lezen stond, en wij nu sommige woorden daarin leerden ontcijferen. Gelukkig is de tijd voorbij, waarin men, ter wille van een ander stelsel, nog altijd de zon om de aarde wilde laten draaien, en men het bestaan der tegenvoeters loochende.

Is het bij Darwin de vraag hoe de mensch ontstond, eene vraag waarop hij een velen stuitend antwoord poogde te geven, dat evenwel door zijne navolgers overdreven en eerst waarlijk stuitend werd; Charles Kingsley tracht meer te toonen, wat de mensch in onderscheidene maatschappelijke standen werd, en wat hij moet worden. - We ontmoeten in Kingsley een apostel van den nieuwen tijd, die als geestelijke bij de Staatskerk aan de aristokraten en plutokraten van het op politiek en kerkelijk gebied zoolang orthodox en behoudend Engeland menige waarheid verkondigt, waarvoor zij daar wel het oor mogen openen. Het is een geluk voor dat volk, dat de constitutie met des volks constitutie, met zijn aard en behoeften samenstemt, omdat zij meer met dat volk geworden dan wel bepaaldelijk gemaakt is. Zij mag naar het lijf gemeten, en niet maar aangepast heeten, terwijl zij daarenboven rekbaar is. Daarom vooral loopt bij onze overzeesche naburen op hervorming uit wat elders ligt ommekeer wordt, en wordt hetgeen in andere landen revolutie teweeg brengt evolutie.

En dit zal waarschijnlijk ook het geval worden met de beweging welke Kingsley voorstond en die door hem als christelijk socialisme werd gekarakteriseerd. Daarin ligt trouwens het rechte christendom veel meer dan in het kerkelijk dogmatisme, waarin het zoolang en velerwege nog werd en wordt gesteld. Onze maatschappij mag gerustelijk van dat socialisme in zich opnemen en dat huldigen. Gelijk het tot dusverre veelal ermede stond, mocht men liever zeggen, dat wij, ook met alle dogmatiek en kerkelijkheid, christelijk vernist waren. In beginsel stemt het welbegrepen socialisme, dat soms treurig overdreven werd en ontaardde, met het welbegrepen christendom overeen, en mag het schroomelijk misduide ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ echt evangelisch heeten.

Daarvan was Kingsley innig overtuigd, dat gevoelde hij levendig. Hij geloofde, en daarom sprak hij. Hij deed dit in taal en vorm die de opmerkzaamheid trekken, die zijne denkbeelden ingang bij velen deden vinden. Zijn *Alton Locke* en *Gist, een Vraagstuk*, getuigen dat: daar-

in peilt hij de diepte van ellende der geringere standen, die tot misdaad voert, de onzuiverheid der toestanden in de hoogere klassen der maatschappij, en wijst hij op den mensch Jezus en het ideaal als middel ter genezing en zedelijke verheffing van het individu, en zoodoende van het geheel. In onze schatting terecht. Het christendom predikt, het is de verhevenste humaniteit. Daarin meer dan in eene vaak beklemmende, onvruchtbare dogmatiek en al haar zin en onzin zoeken en stellen wij zijn wezen, het met een schrijver van voor vele jaren beklagende, 'dat de leer van Christus in eene leer over Christus verliep en opging.' - Zijn *Hypatia* getuigde, dat Kingsley, die een zoo open oog had voor het tegenwoordige en zijn eischen, evenzeer thuis was in de geschiedenis, ook in die der wijsbegeerte, tot in hare anders minder bekende en donkerder perioden. Na tot *royal chaplain* en tot opvoeder van den prins van Wallis te zijn benoemd, werd hij in 1860 tot hoogleeraar in de geschiedenis te Cambridge aangesteld. Eene betrekking, waarvan de schrijver puntig en wel ook naar waarheid zegt (bl. 101), 'dat de professorale toga misschien niet het meest geschikte gewaad is voor dichterlijke naturen.' Bij al zijn veelzijdigheid mag Kingsley dan ook zich meer thuis hebben gevoeld, toen hij te Chester en later te Westminster zich in hooge kerkelijke waardigheid gesteld zag, een bewijs van waardeering en vertrouwen, dat zoowel hun die het gaven als hem die het ontving, tot eer verstrekte.

Inderdaad, te prijzen wat inhoud en vorm betreft is de levensschets van Kingsley, gelijk de heer Balsem die hier gaf.

Minder beviel ons die van den heer Potgieter, die ons, gelijk wij haar hier vonden, in meer dan een opzicht verraste. - Dit toch deed bereids de taal, dat Hoogduitsch, met zooveel Hollandsch doorvlochten, waardoor het een vreemde lectuur oplevert. De titel dien de leider of redacteur aan zijne verzameling van levensschetsen gaf, het 'Mannen van beteekenis', moge zeer rekbaar wezen en ook op Potgieter kunne die, ruim genomen, worden toegepast, de figuur wordt in ons oog wat klein, gehouden nevens de anderen in deze reeks, die door geheel de letterkundige wereld heen bekend zijn. Zijn leven te beschrijven mocht voor den heer Nippold (bl. 106) 'een plicht der erkentelijkheid wezen, gelijk men dien jegens een ander noode kan hebben'; dit is iets persoonlijks, wat buiten het publiek ligt. Wij zijn mede de eersten om Potgieter's gaven en verdiensten te erkennen in menige novelle, wij hebben daarin eene edele humaniteit erkend, de zedelijke strekking (wie dit verkeerd wil verstaan doe het) gehuldigd. Wij vonden bij hem gedachten die verdienen te worden door- en uitgedacht; doch hoe werd er veel door het gewrongene en gedrongene van stijl en uitdrukking, indien al niet bedorven, dan toch onsmakelijk gemaakt! Of ligt het aan ons, dat wij zijn proza dikwijls moesten herlezen, en dat wij in zijn poëzie 'weinig melodisch rythmus, weinig muziek die met de woorden medezingt', kunnen vernemen? Zijne Twee zusters, zijn

‘Blauwbes’, zijn ‘'t Is maar een pennelikker’ enz. behooren tot het beste in hun genre.

Zonder dat wij persoonlijk met den heer Potgieter bekend waren, wisten we door anderen, dat hij geen Jan Salie, maar een edel mensch, een warm voorstander van het goede, een trouw vriend zijner vrienden was, belangstellend in de menschheid en het vaderland, dat hem onder zijne waardigste zonen mocht tellen. Onder Nederlandsche mannen van beteekenis in onze dagen mocht hij eene eervolle plaats innemen; voor het groote wereldtooneel is zijn gestalte in ons oog niet groot genoeg. De biographie zelve met hare uitvoerigheid en vele citaten is daarvoor een bewijs. - Wat zou het geworden zijn, indien Darwin of Kingsley en wat er door en over hen gezegd werd, op die wijze was behandeld? Het geheele boek, waarin de levensschets van Potgieter de grootste plaats beslaat, was voor een van beiden niet voldoende geweest. Dat de heer Zimmerman den overledene in de *Gids* opzettelijk gedacht, was natuurlijk en billijk; bij de vele lezers van dat tijdschrift was de ontslapene een bekende. Ook in het *Nieuws van den Dag* was de herinnering op haar rechte plaats. En toch; indien de heer Balsem met die maat blijft meten, zal hij bezwaarlijk zijn taak, wij spreken niet van ten einde brengen - maar slechts bijhouden kunnen.

Wij hebben veel van het wijdloopige en ietwat opgeschroefde in de lofrede op rekening van den landaard van den heer Nippold gesteld. Duitschers zijn in hunne betuigingen en ontboezemingen wat woordenrijker dan wij nuchtere Hollanders, die het *ne quid nimis* meer in 't oog houden.

De portretten kunnen wel gelijkend zijn, hebben althans iets sprekends.

CH.

Emancipatie van het vleesch.

Indische schetsen door J. Groneman, praktizeerend Arts te Jogjåkartå. Zutphen, A.E.C. van Someren, 1875.

Er zijn bedenkelijke verschijnselen in onze maatschappij. Nauwlijks heeft de wetenschap, door de natuur geleid, het bijgeloof te niet gedaan, of het ongeloof wappert zegevierend met zijne banier, verklaart aan het christendom als een verouderde leer den oorlog, en keurt op hoogen toon de hieraan ontleende wetten, vormen en gebruiken af. De onthouding, die het christendom predikt, is volgens velen een vergrijp tegen de menschelijke natuur, een miskenning harer rechten. De natuur weet

beter wat den zinnelijken mensch toekomt, ook was geen godsdienst noch wet ooit in staat deze natuur te beheerschen; integendeel; *zij* heeft geheerscht, *zij* heeft de opperheerschappij behouden, de *bedekte* zonden onzer maatschappij getuigen er van. Weg dus met een godsdienst en een wet, die huichelarij kweeken, onnatuur de hand leenen en menschenrecht verkrachten; weg met alles wat de zinnelijkheid grenzen stelt en het *bedekte* kwaad voedt! De natuur, die de wetenschap verlicht, zal ook voortaan den mensch zijne ware plaats in de schepping aanwijzen. De mensch zal niet alleen vrij denken, maar ook vrij zijne natuurlijke neigingen opvolgen, niet alleen zijn geest dienen, maar ook zijne lusten; op deze wijze alleen is er harmonische eenheid denkbaar tusschen zijn denken en willen, waarmede de goede Paulus het reeds te kwaad had, en zal er een einde komen aan de vele overtredingen eener onmogelijke moraal.

De verkondigers dezer nieuwe zedeleer hebben, eerst in Amerika, later in Engeland en ook in Nederland hun ‘free love’ laten weerklinken. Zelfs hebben zich vrouwen bij hen aangesloten, die door een verkeerden emancipatieijver medegesleept, recht en vrijheid zoeken in nieuwe of liever zeer verouderde toestanden, waarin haar zeker nog oneindig meer vernedering, beschaming en verlaging wacht, dan in het ongelukkigste huwelijk.

De schrijver van de ‘Indische Schetsen’ schijnt wat aangestoken door deze *free-love*-vergoders. De warme atmospheer van het Oosten ontgloeide hem voor Oostersche zeden en gewoonten. De grootsche natuur, die hem omringt en die hij zoo keurig beschrijft, heeft hem echter meer in hare afgronden verlokt, dan hem tot hare onmetelijke hoogten opgeheven. Hij vond er den *ur*mensch en ontstak er voor in geestdrift. In dezen mensch niets van de heerschende zonden, die onze maatschappijen verderven, niets dan natuur, en dus niets, dat er mede in strijd is. Welk een verschil tusschen dezen natuurmensch en de slachtoffers van onze Europeesche beschaving! menschen, die aanhoudend zondigen tegen wet en godsdienst en toch niet anders *kunnen,* omdat ze aan de natuurwet onderworpen zijn, evengoed als het redelooze dier! Mijnheer Groneman besluit hieruit, dat de wet en de godsdienst niet deugen en kiest tot strekking zijner Indische schetsen ‘free love!’

Een zonderlinge titel voor zulk een min-stichtelijk onderwerp, maar aantrekkelijker dan dit.

Dokter Anoe, de held der geschiedenis en een tant soit peu philosoof, reist naar Java. Op 't schip leeren wij hem kennen als iemand, die het duel verfoeit en verveelt hij ons door er een eindeloos gesprek over te houden. Bij zijne aankomst te Batavia, vindt hij zijn vriend Karel Wessels en zijne vriendin Willy, een jong gehuwd en zeer gelukkig echtpaar, maakt oppervlakkig kennis met eenige andere personen, die ons van Indië niets anders leeren dan dat zij er wonen, en houdt ten

slotte, ten gevolge van Willy's fraai pianospel en zang, een lange verhandeling over de muziek, die aan correctheid wel iets te wenschen overlaat en in *Indische schetsen* een even zonderling figuur maakt als zijn expectoratie over het duel. Daarna reist de dokter al peinzende en philosopheerende naar het gebergte, legt bij de beschouwing der grootsche natuur zijn geloofsbelijdenis af, beschrijft met veel talent den indruk dien het gebergte op hem maakt, het opkomen en uitbarsten van een onweder, komt te Tjiándjoer aan, waar hij een oude bekende, mevrouw Beek, bij de familie Nuchteren ontmoet, dominé Tuimelaar met zijn dom, verouderd christendom in 't nauw brengt, met mevrouw Beek over het huwelijk philosopheert, om dan, begeleid door deze dame, op wie hij inmiddels verliefd is geraakt, de reis naar hun gezamenlijk bestemmingsoord te vervolgen. 't Is een gevaarlijke reis. Dokter Anoe bemerkt dat zijne gezellin een mooie vrouw is en tevens, dat haar huwelijksgeluk twijfelachtig is. Zal hij zijne liefde verklaren aan de vrouw van een ander? Neen, de wet zou deze vrouw veroordeelen als ze naar hem luisterde, hij bepaalt zich dus voorloopig tot een grimmige bespiegeling over deze barbaarsche wet, die bij elkander houdt, wat niet bij elkander past, en zoekt afleiding voor zijne warme gevoelens in een gesprek over de onwaarheid van het christendom. In dit gesprek lucht hij alles wat hij over de godsdiensten der ouden heeft gelezen en toont zich meer naprater dan theoloog. Mevrouw Beek verneemt, dat Christus mogelijk nimmer geleefd heeft en de moderne Leidsche school ook tot deze erkenning schijnt gekomen te zijn; dat het echter niet in haar kraam te pas kwam om 't heele christendom te verwerpen en ze er daarom op bedacht is den historischen Jezus in den steek te laten en den idealen Christus, als grondslag van haar gemoderniseerde christelijke kerkleer, waarmee ze de kerk kan behouden, aan te nemen. Aldus onderricht komt de ontwikkelde en verstandige mevrouw Beek, wier ontwikkeling en verstand in het opmerkzaam toeluisteren van dokter Anoe schijnt te bestaan, met haren verlichten onderwijzer te Bándoeng aan. Een blik van dezen op haren echtgenoot overtuigt hem onmiddellijk, dat die vrouw onmogelijk gelukkig met dezen man kan zijn. Hij begrijpt haar niet en staat in beschaving en ontwikkeling ver beneden haar.

Te Bándoeng maakt dokter Anoe kennis met den ouden heer Poelman - een man van smaak en een musicus - en met den vromen, bijbelvasten Maalman en hunne vrouwen, en bemerkt aldra dat hun huwelijksgeluk al evenveel te wenschen overlaat als dat van mevrouw Beek: dit is te wijten aan den lagen trap van beschaving hunner vrouwen. De verdere personen, die ons worden voorgesteld, gaan we, om niet te wijdloopig te worden, met stilzwijgen voorbij en bepalen ons tot de strekking van het boek. Ze is minstens niet alledaagsch.

De ontheiliging van het huwelijk is het noodzakelijk gevolg van onze monogamische wetten, beweert dokter Anoe; ze deugen niet, ofschoon

niemand beter dan hij, *het verkieselijke inziet der monogamie.* Dat schijnt een contradictie, maar 't is toch zoo. Een ongelukkig huwelijk (en hoevelen zijn er niet!) leidt tot ontrouw en echtbreuk. Monogamie is een klank, meer niet, daar nagenoeg *ieder* man er tegen zondigt. Wie 't veroordeelen moge, niet dokter Anoe; hij kent de menschelijke natuur en hare rechten en veroordeelt alleen de onzinnige wet, die dwang pleegt, waar de natuur vrijheid eischt. Dat deze wet zijne vereeniging met mevrouw Beek in den weg staat, dat ze Karel's verbintenis met eene vroegere geliefde belet, als Willy (o gebrekkige kennis van het vrouwenhart!) uit louter kunstliefde, voor haren echtgenoot begint te verkoelen, dat ze in één woord de ‘free love’ wil weren, schijnt den dokter een vergrijp tegen het natuurrecht, en om dit zoo treffend mogelijk te bewijzen, onthaalt hij ons op een *chronique scandaleuse* van Poelmannen en Maalmannen en andere verzinnelijkte mannen, en op een schat van bespiegelingen over het onhoudbare der monogamie en het wenschelijke der polygamie(*).

Ziedaar dan den Gordiaanschen knoop doorgehakt. De oplossing der vrouwenvraag komt ons onverwacht uit Jogjåkartå en nog wel van een geneesheer, wien 't om ons physiek belang te doen is. Beklaagt de vrouw zich over haar lot, ijvert ze voor hare menschenrechten? 't Is omdat zij niet huwt, wij sluiten haar op in een *harem* en ze is goed geborgen.

Een jammerlijke feil is het van menschen, die waarheid en recht zoeken, dat zij dit veelal op verkeerde wegen doen. Het *bedekte* kwaad in onze maatschappij is bedenkelijk en onze wetten zijn gebrekkig, wie zal 't ontkennen? De echtscheiding b.v. kon gemakkelijker gemaakt worden, dat geven wij gaarne toe. Maar zullen er betere toestanden geboren worden, als men aan dat natuurrecht grooter plaats inruimt? Meent de dokter werkelijk, dat de zedelijkheid met de bigamie en polygamie ten troon zal worden verheven? De geschiedenis leert het anders en daarnaar hebben wij ons te richten. Duidelijk heeft ze getoond, dat de Staat verplicht is in toom te houden wat de zedelijke verbastering der volken ten gevolge heeft. Met de opheffing van het huwelijk wordt er van de maatschappij een woeste warboel. Daarvoor bewaart ons de wet, hoe onvolmaakt die ook zij. Dat deze wet het kwaad niet met wortel en tak kan uitroeien, moge gedeeltelijk aan hare onvolmaaktheid liggen, maar zeker toch nog meer aan hare overtreders. Bereikt ze ook maar half haar doel, dan sticht ze nut en is niet verwerpelijk. Dat ze den schijn redt en de zedeloosheid noodzaakt zich te bedekken, is reeds een harer verdiensten, want welk een walgelijken en onkieschen indruk de *naakte* zedeloosheid, zelfs met haar prestige van waarheid maakt, hebben wij bij het lezen van dokter Anoe's onoorbare geschiedenissen, zooals die

(*) Polygamie is geen misdaad, maar zij voorkomt en verhelpt de misdaden, waartoe de monogamie leidt.

van Dientje b.v., weder duidelijk en pijnlijk ondervonden. Dokter Anoe is een dwaalleeraar, maar geen gevaarlijke, zijn sophismen zijn te handtastelijk. Wil men er een proeve van? ‘De polygamie is geoorloofd,’ zegt hij ‘maar geenszins de polyandrie. Wat recht is bij den man is onrecht bij de vrouw, omdat de gevolgen geheel anders zijn en de polyandrie veroordeelen als een onredelijk kwaad.’ De kwade gevolgen ook van de polygamie daargelaten, komt men dan volgens deze theorie tot het resultaat, dat mislukte diefstal en moord geen onrecht is. Gelukkig denken de rechters er anders over.

Dokter Anoe's verhaaltrant moge natuurlijk zijn, welvoegelijk is ze niet, omdat ze het kiesch gevoel beleedigt.

De gezelschappen, die hij ons binnen leidt, onderscheiden zich, zelfs in 't bijzijn van dames, door kazernetaal. Dit strekt al weder ten bewijze, dat ook het natuurlijke zijne grenzen moet hebben. Al deze stootende gebreken, gevoegd bij een onstichtelijke moraal, drukken op dit boek den stempel van *onbedachtzaamheid.* Grove materialisten mogen het toejuichen, anderen, bij wie het geestelijk element nog zegeviert over het zinnelijke, zullen erkennen dat dokter Anoe's natuurstudie uitsluitend den dier-mensch ten goede komt en hij ons met zijn polygamie-prediking regelrecht naar het barbarisme terugvoert.

Is dit het resultaat van een onvoorwaardelijke verwerping van het christendom, dan pleit het er voor, aan welke oude godsdiensten het dan ook zijn schoone leer mocht danken, en blijven we het, van bijgeloof gezuiverd, ernstig aanbevelen. Zedeloosheid heeft het niet gekweekt, maar ons, hoe men 't ook loochenen moge, beschaving en verlichting aangebracht. De heerschappij der zinnelijkheid moedigt het niet aan, maar daarentegen verheffing van den geest boven de stof, opdat hij er over heerschen zou. 't Is een recht van dien geest, even natuurlijk en heiliger dan des dokter's aangeprezen natuurrecht, dat te meer eischt naarmate men het de teugels viert.

't Is een plicht van dien geest, omdat hij benevens de bevoegdheid, ook de kracht ontving om de zinnelijkheid in bedwang te houden en haar den oorlog te verklaren, zoodra ze oproerig wordt en aflaat zoekt in een reeds voor lang gebrandmerkte polygamie.

Het doet ons leed dat wij een boek aan professor Veth opgedragen, moeten afvallen, maar waar de beschaving een slag in 't aangezicht ontvangt, is de critiek verplicht er het anathema over uit te spreken. Wien het waarlijk om de verbetering van het maatschappelijk kwaad te doen is, hij breke niet af voordat hij wat beters kan opbouwen. Dit is een les, die wij nog onlangs van de commune-mannen ontvingen.

C.

Traditie of wijs beleid?

Eene bladzijde uit de geschiedenis van het *Athenaeum Illustre* te Amsterdam. - Redevoering bij den aanvang van den nieuwen cursus op den 1sten October 1875 uitgesproken door den aftredenden Voorzitter der Orde van Hoogleeraren, Mr. C.M.J. Willeumier. Amsterdam, Scheltema & Holkema, 1875.

Waarschijnlijk zullen velen bij het lezen van den titel aan eene *Oratio pro domo* denken. Althans bij ons kwam die gedachte onwillekeurig op, hoewel wij die niet tot een vooroordeel lieten worden. Zulk een woord is immers niet bepaald af te keuren; het is veeleer te prijzen, wanneer dat door overtuiging, door gevoel van recht, door inzicht van het nuttige en noodige is ingegeven. Het hart voor eene zaak of instelling kan daartoe nopen, plicht kan dringen; en dan mag men op zulk een optreden voor het een of ander, waarmede ook ons belang is verbonden niet de schaduw der verdenking laten werpen, zich daarvan ook niet door de bedenking laten terughouden, dat sommigen minder edele bedoeling konden vermoeden. Wij hebben de redevoering met hare bijlagen zonder vooroordeel gelezen, en zooveel in ons was de daarin behandelde zaak overwogen, haar met en ook zonder den hoogleeraar van onderscheidene zijden beschouwd.

Wij zeiden: van onderscheidene zijden. Immers de zaak is van algemeen belang en van dat van zoovele individu's, zij raakt oude wetenschappelijke instellingen, ook de wetenschap zelve; men heeft hier te rade te gaan met het bestaande en verkregen rechten. Wilden we het pleit uit slechts een enkel der genoemde oogpunten beschouwen, het was dan spoedig beslist; liet men het *salus reïpublicae summa lex esto* gelden, de uitspraak zou weinig twijfelachtig wezen; had men te doen met een geheel nieuwen toestand, de meest verkieslijke weg was gereedelijk aan te wijzen.

Wij hebben, zou men zeggen, aan drie academiën in ons kleine land genoeg, misschien overgenoeg in verhouding tot de beschikbare leerkrachten. Dat wij drie academiën hebben, waarbij vroeger nog een Athenaeum kwam, dat een tamelijk veil (en daardoor *vil*) *jus promovendi* had, zoodat dit menigmalen tot een injuria jegens de wetenschap en de maatschappij werd gemaakt, was een uitvloeisel van toenmalige toestanden. Intusschen, die academiën bestaan, en wij kunnen het ons verklaren, dat zij noode nog eene zusterinstelling nevens zich zouden zien verrijzen. Wij voor ons zouden het wenschelijk keuren, dat er slechts twee academiën bestonden. Niet alleen omdat in dit geval in de leerkrachten beter kon worden voorzien, maar ook omdat alsdan voor bibliotheken en verzamelingen meer ter beschikking zou staan. Ook zouden wij de aanstelling van buitengewone professoren,

gelijk die reeds in het wetsontwerp werd voorgeslagen, wenschelijk keuren, zoowel tot prikkels, als om daarin eene *pépinière* te hebben voor latere gewone hoogleeraren.

Nu zou men verwachten, dat op grond van dien de verheffing van het Amsterdamsch Athenaeum tot den rang, althans tot de bevoegdheid eener hoogeschool, in ons een tegenstander zou vinden; doch dit zijn wij niet. Te recht is in de hier aangekondigde ‘bladzijde’ aangevoerd (bl. 21), dat ‘het niet-tellen van de studie en der studiejaren te Amsterdam, en het besluit, om ook voor de niet-examen-vakken geene testimonia van Amsterdam aan te nemen, gelijk te stellen zou zijn met een doodvonnis over het Athenaeum uitgesproken. Terecht ook wordt de raad van Prof. Donders, om ‘voorshands het Athenaeum op den tegenwoordigen voet te laten voortbestaan, tot tijd en wijle dat de belangen van het hooger onderwijs eene latere regeling na de te verwachten zullen vorderen’, niet aannemelijk verklaard. Het zou waarschijnlijk niets anders en beters worden dan eene droge guillotine voor het Athenaeum.

Of doet Amsterdam een zoo onbillijk verzoek, is hetgeen daar wordt verlangd zoo onredelijk? Het heet de hoofdstad, en draagt als groote stad zwaardere lasten. De baten welke 's Rijks schatkist daaruit trekt zijn aanzienlijk. En welke rijksinstellingen zijn er gevestigd? - Hof, Staten-Generaal, Hooge Raad, enz. zetelen elders, het heeft niet eens een provinciaal gouvernement. Zijn marinewerf is bijna het éénige noemenswaardige wat het Rijk daar heeft. Toch zouden wij dit niet aanvoeren, indien niet andere gronden in dezen voor Amsterdam pleitten. Met recht is in de redevoering gewezen op de gelegenheden welke de stad aanbiedt voor de bekwaming van toekomstige rechtsgeleerden tot hunnen lateren maatschappelijken stand. Dat de Regeering dit mede ten aanzien van de geneeskunde erkende, blijke uit de vestiging aldaar van de militaire geneeskundige school. De aanraking met mannen uit hun vak en met allerlei maatschappelijke standen heeft voor hunne algemeene ontwikkeling zijne goede zijden, hebbe ook het verblijf daar zijne gevaren voor jonge lieden, die zich zonder toezicht daar vrij kunnen bewegen.

Een ander bezwaar tegen de toekenning van het academisch recht tot examen en promotie zou men kunnen ontleenen aan de uitsluitende bevoegdheid hiertoe der bestaande academiën. Wij zijn geen radicalen, doch behooren niettemin tot hen, die niet in de eerste plaats vragen wat oud - maar naar hetgeen nuttig en billijk is. Nu is het publiek, het volk, in onze schatting niet daar om en voor de academiën, maar zijn de academiën om en voor het publiek, voor het volk, waarvan Amsterdam een aanzienlijk deel uitmaakt. Voor hoevele ouders daar heeft het groot bezwaar in om hunne zonen naar elders te laten gaan, om te halen wat men hun te huis kon gunnen, en waardoor de studie zooveel minder bezwarend werd!

Met het oog op het een en ander zou het ons het meest billijk en raadzaam dunken, dat althans aan studenten, wier ouders te Amsterdam woonachtig waren, werd veroorloofd om aldaar te promoveeren, en dat men er toe mocht besluiten om de medische studenten, ter beoefening der kliniek, het laatste jaar aldaar te laten doorbrengen, in welk geval men ook alleen de studenten van dat laatste studiejaar in gasthuizen enz. de bijwoning van de practische collegies zou kunnen veroorloven. Zij kwamen daar dan behoorlijk voorbereid, terwijl men te grooten toevloed van hoorders voorkwam.

Onderging daarmede het Athenaeum te Amsterdam eene diepgrijpende verandering, die eene nieuwe organisatie noodig maakte, men had dan tevens eene gelegenheid om sommige gebruiken, of liever misbruiken, uit den weg te ruimen. Wij hebben hierbij vooral het oog gevestigd op de lange middeneeuwsche vacantiën, die, door het verzuim wegens af te nemen examina, bij vroege staking en late hervatting der collegiën, dikwerf tot vijf à zes maanden 's jaars worden verlengd. Die vacanties kunnen gedeeltelijk ten goede worden aangewend, ontspanning is voor docenten en discipelen noodig; doch hoe wordt ook in dezen het te vele goede kwaad. Wij willen de ijverigen niet te na treden, prijzen hen veeleer; doch zouden anderen willen voorhouden, dat zij òf luttel ijver voor - en verstand van hun vak, waardoor waarneming of verzuim van hunne lessen luttelbeteekenend werd, òf geen geweten moesten hebben. Het afnemen der examina moest in de vacantiën worden gesteld, ten einde verzuim deswege te voorkomen, te meer omdat de praesentiegelden daarvoor ook genoten worden.

Over geldelijke maatregelen en schikkingen is in de redevoering niet gesproken, gelijk dit trouwens in den aard van het opstel lag en 't *hors de saison* zou geweest zijn om daarvan te gewagen. Werd Amsterdam hiertoe, gelijk we vertrouwen, willig bevonden, dan zouden we van eene weigering van het hooger bestuur in dezen nazeggen wat Cuvier aangaande de gevreesde opheffing van het athenaeum indertijd schreef, luidens bl. 19: - '*On ferait grand tort à une ville importante.*'

Vertalingen en herdrukken.

De laatste van haar geslacht. Naar de derde Hoogduitsche uitgaaf van Louise van François, Arnhem, H.W. van Marle. 1874.

Is een roman die bij de lezing eenige meerdere aandacht eischt en ook verdient, dan men gewoonlijk aan letterkundige voortbrengselen van die soort wijdt of besteedt. Plan en constructie wijken niet alleen vrij wat af van de meer gewone, maar ook de inhoud en de bewerking zijn niet alledaagsch. Onderschei-

dene karakters daarin mogen vrij wat excentrieks hebben b.v. August, de freule van Reckenburg, Dorothée, dat excentrieke is door hun persoonlijken aanleg, hunne ontwikkeling en toestanden zoodanig gemotiveerd, dat het vrij wel verklaarbaar en althans geen onnatuur wordt, en zij geen zielkundige onmogelijkheden zijn.

De schrijfster voert ons niet alleen reeds bij den aanvang *in medias res*, d.i. zij laat ons niet slechts met de deur in 't huis vallen, maar zij schuift ons onmiddellijk door vestibule of gang achter naar de huiskamer, om ons eerst later aan te wijzen, hoe wij daar zijn gekomen. - Wij maken daar kennis met een paar vreemdsoortige luî, daaronder een gepensioneerden invalide, eene oorspronkelijk prachtige gestalte naar ziel en lichaam, doch naar beide treurig verminkt, eene zedelijke ruïne, maar wier puin nog vroegere grootheid verraadt, een last en verderf voor zich en de zijnen. Evenwel hoe was er in zijn wording en zijn bereids veel wat hem tot zulk een, indien al niet moest, dan toch kon maken. Hoe werd zulk een karakter bekoord en als getrokken tot den stand, waarin ook edels zich kan ontwikkelen en toonen, maar waarin ook de zachtere gevoelens lichtelijk verstompen, veel ruws en onmenschelijks wordt aangekweekt. Laat de auteur dit in August een enkelen keer wat druk aan 't licht komen [bl. 14]; in de vroegere marketentster, zijne vrouw, vertoont dat zich mede. Zij is met haar gevatheid, haar schrander beleid waardoor zij haar man tegen zijn wil aan 't praten krijgt, haar geduldig ongeduld waarmede zij uit hem pompt wat hij niet telt en wil vergeten, en zij zijn morne geslotenheid in de babbelzucht van een halfbeschonkene zich doet verliezen, eene type van die soort van vrouwen. En toch weder achting voor de verwaarloosde, die den harden strijd des levens zoo moedig kampt en die een zoo echt moederhart in den boezem draagt, wier laatste zucht één zorg is voor den gade die haar miskende, voor haar kind, dat den levenslast zoo zeer verzwaarde, dat jaren lang ‘dikwijls honger en altijd koude leed’, dat later een tijd van honger en koude, van vermoeienis boven hare krachten zou kennen. De smart van August over Lisette's sterven, dat hem eerst ‘doet slaan en steigeren als een aangeschoten hert,’ is die van een speler en dronkaard, wiens zwak ongeneeslijk, wiens betere opwellingen vluchtig en oogenblikkelijk blijken, bij wien het zeer natuurlijk was dat wenschen en eischen ‘slechts een kattensprong van elkander lagen,’ al waren die lang niet zoo secuur en welberekend als zulk een sprong in den regel is. Zijn behandeling van de geheele zaak met de barones Van Reckenburg, bl. 48 en volgg. is dan ook in zijn karakter en toestand gegrond.

Die barones, freule of gravin, de hoofdpersoon in het verhaal, is een schijnbaar vrij excentrieke dame, die bij veel en bijna zouden we zeggen te veel verstand, soms eenzijdig en dwaas genoeg te werk gaat, die met al haar beleid in vrij intricate posities raakt, terwijl eene eerbiedwaardige nauwgezetheid haar zedelijk belet om zoo menigen knoop door te hakken; een mengsel van oppervlakkig tegenstrijdige hoedanigheden, en toch weder geen onnatuur; met al hare zelfstandigheid en geestkracht toch een gewrocht en bijna een speelbal soms van hare omstandigheden: on vrouwelijk en zeer vrouwelijk tevens, vol innerlijken strijd, terwijl zij uiterlijk een haast al te vasten gang schijnt te gaan, eene inconsequente consequentie.

Minder vreemd, hoewel nu en dan bizarre genoeg, is de dochter van den kuiper die tevens herbergier is. Dorothée, een aanvallig vroolijk kind, later een meisje om er op te verlieven, maar wier schoonheid haar verderf wordt. Belangwekkend in de beschrijving en ontleding is de voorstelling van haar karakter, de beschouwing van den invloed dien menschen en dingen op haar uitoefenen. De prins heeft als een

vorstelijk venijnig insekt de prachtige bloem in het hart gestoken. Nog mocht zij worden verzorgd en gekweekt, het is de rechte bloei niet

meer, totdat het gif laat, doch daarvoor vreeselijk, zijne uitwerkselen openbaart. Met juistheid en treffend is de strijd voorgesteld dien zij had te voeren, als de jeugdige, meer door de omstandigheden gedrongen dan eigenwillig, den man misleidde die alles, slechts niet zijn wetenschap en vak, aan hare voeten nederlegde, een strijd die vreeselijk was en bijna moest eindigen in verwoesting van den geest, die daar strijder en slagveld was. De voorstelling van hare krankzinnigheid is aangrijpend zonder overdrijving, en het zelfverwijt van den gevierden geneesheer, die niet langs den gewonen weg tot kennis en roem zich den toegang wist te banen, mag *èn regle* heeten. Mochten lezers verlangen dat de auteur Dorothée tot bekentenis had laten komen van haar val, en zou men haar dit als een misgreep willen toerekenen, men houde in het oog, hoe zij door de omstandigheden schier overrompeld werd, en zulke openhartigheid, toen eenmaal hare verbintenis was voltrokken, haar zielkundig immer meer ondoenlijk werd gemaakt. De meest opene en oprechte misschien heeft nog enkele schuilhoeken in zijn binnenste, waarin hij verbergt wat hij zijne meest vertrouwde vrienden meer verraadt dan vertoont. Daar is een 'persoonlijke *latens*,' er zijn *latentia*, verborgenheden, die wij voor ons zelven zouden willen verhelen en ontveinzen. Een Fransch schrijver zeide eens: - '*Mes mains portent des taches que rien ne peut effacer; mais... je les mets dans ma poche et je continue à marcher.*' Waar is de brave, de smettelooze, die daarop een volslagen uitzondering maakt?

En zoo moge de prediker, later proost Nordheim, zijn gemakkelijker, meer effen pad kalm en met vaster tred bewandelen; geheel open en zonder plooi is ook hij niet. Hij deelt in en verheelt geheimen, al geschiedt dit met goede bedoelingen, en wordt zoodoende een medeplichtige bij verheimelijking en onwaarheid, een medeplichtige, die juist op zijn standpunt en bij zijn karakter, anderen sterkt in hetgeen niet open en recht is. Een omissie van hem is het, dat hij de bezitster van de Reckenburgsche goederen niet aanwijst, hoe met het voldoen aan de eischen van strenge billijkheid nog de geboden van het Christendom niet vervuld zijn, maar dat dit verhevener plichten oplegt, heiliger en edeler beginselen ons voorhoudt.

Dat vergat de schrijfster evenwel niet; doch zij laat dit de in levenservaring rijke, voor het goede ijverende, krachtige maar stugge vrouw leeren van een kind, dat door haar tot hiertoe voor eene idiote werd aangezien. Die wordt als de zonneblik onder welks invloed de bloesem van het hoogste en heiligste in een menschenhart te voorschijn komt, zich ontwikkelt en opent. Lief is die beschrijving van het Kersfeest, waarbij het licht in de kinderziel als ontstoken wordt, om af te stralen op het gemoed der bedaagde en daar dat verborgen hoogere beginsel ten leven te wekken en haar te herscheppen. Een plastische voorstelling zouden we het willen keuren van doen en woord van den grooten Meester, die eens een kind in het midden der Zijnen stelde en daarbij sprak: - 'Zoo gij niet wordt als dit kind, zoo kunt gij in het hemelrijk niet komen.'

Of de schrijfster bij dit werk niet ook haar *arrière-pensées*, hare *Seitenblicke* had op standen en toestanden in haar vaderland en op hare idealen in dezen wilde wijzen, laten we in het midden. Het kon zoo zijn. Het werk is duidelijk genoeg en kon als zoodanig den Duitschers meer belang inboezemen. Onze romanlezers zullen zich evenwel en *pays de connaissance* bevinden. En zoo duiden wij het haar ook niet euvel, dat zij in haar roman het woord waar maakte op blz....? 'De mensch heeft het land aan - bij liefde voor raadsels en de spanning waarin zij hem houden.'

Veelvuldig zijn de goede en menschkundige opmerkingen en aan humoristische zetten ontbreekt het niet. Zoo zegt zij: - ‘Alle kracht, die zich niet in werkzaamheid openbaart, voert ten verderve.’ Op het ledige land toch groeit het onkruid. - Men leze wat zij zegt op bl. 208 over het leven ten platten lande en

onder zijn bewoners. Karakteristiek is wat zij op bl. 207 zegt van de erfgename van het ‘groene rokje’ en haar schaar van pretendenten, alsmede wat zij elders van een preek en dezer toepassing door de hoorders vertelt.

Mag ‘De laatste van haar geslacht’ misschien geen *first rute* wezen, hij behoort tot de betere van zijn soort. Ziende op den vloed van het vreemd product dat ons dreigt te overstelpen, dan konden wij wenschen dat het voorshands de laatste mocht zijn.

Eene ziel gered. Een roman van Wilhelmina von Hillern-Birch. Uit het Hoogduitsch door S.J. Andriessen. Deventer. A. ter Gunne. 2 deelen.

De laatste jaren hebben naar ons inzien weinig romans opgeleverd, die zoozeer de algemeene aandacht verdienen als deze. Al de denkbeelden toch omtrent de emancipatie der vrouw, die hier te lande, zoowel als in Duitschland, zooveel hoofden en harten bezig houden, en over wier oplossing door bevoegden en onbevoegden wordt nagedacht, gesproken, geschreven, getwist, - ze zijn in dit boek als het ware belichaamd. Geen overdreven schilderingen, geen karikaturen, geen der vrouw onteerende voorstellingen van het op zich zelf zoo verklaarbare streven, treft men er in aan; de schrijfster laat het voor en tegen van de zaak uitkomen, maar hooge, zedelijke ernst staat overal bij haar op den voorgrond.

De groote quaestie, die zij, naar het ons voorkomt, met dit werk heeft willen oplossen, is deze: Is de vrouw naar ziel en lichaam in staat, in geestelijke ontwikkeling met den man te wedijveren; welke gevaren doen zich hierbij voor haar op; welke hinderpalen heeft zij te overwinnen; welke voldoening mag zij zich daarvan voorstellen? En in hare heldin, die zij tot de draagster van deze gedachte bestemde, stelt zij zich voor deze vragen te beantwoorden.

Tot op zekere hoogte heeft Ernestine dan ook onze volle sympathie. Wij vinden het verklaarbaar, dat hare eerste opvoeding alleszins geschikt is, om haar oordeel en verstand, ten koste van haar hart, te ontwikkelen; wij juichen haar toe, wanneer zij als aankomend meisje in de beoefening van talen en wetenschappen afleiding zoekt voor de koude omgeving, waarin zij verkeert; wij deelen in hare teleurstelling, als zij haar verzoek ziet afgewezen van de colleges der professoren bij te wonen, ‘omdat zij maar een meisje is;’ wij verheugen ons in haar krachtigen, zelfstandigen, onderzoekenden geest, die haar ondanks allerlei belemmeringen aandrijft op den ingeslagen weg voort te gaan; wij hebben - en hier komen we aan de gebreken harer deugden, - we hebben diep medelijden met haar, dat al hare wetenschappelijke onderzoekingen, haar opstijgen tot de sterren, haar nederdalen in de ingewanden der aarde haar geloof ondermijnd, haar gemoedsleven ten eenenmale onderdrukt hebben. Heeft de schrijfster deze tendenz aan haar werk willen geven? Wij hopen het niet. Voor ieder, man zoowel als vrouw, die voorwaarts streeft op de baan van kennis en wetenschap en zich boven de alledaagsche omgeving tracht te verheffen, om zich in de meer abstracte te verdiepen, zou dit boek dan een droevige waarschuwing bevatten. Het innige gemoedsleven behoeft niet onder te gaan in de vrije ontwikkeling van den geest. De grootste wijsgeeren, de diepste denkers getuigen immers van het tegendeel?

Indien wij de schrijfster ontmoetten, zouden wij haar willen verzoeken, ons met haar talentvolle pen en haar onbevangen blik een vrouw te willen schetsen,

die, in een andere omgeving opgebracht dan Ernestine, niet reeds als kind de zaden van ongeloof en wantrouwen tegen God en de menschen in zich heeft opgenomen en, met vuur en ijver voor de wetenschap bezield, de klippen van eerzucht en hoogmoed en van nog zooveel meer weet te vermijden, waarop deze als een natuurlijk gevolg van haar gemoedsbestaan moest stranden. Dit daargelaten, getuigt de geheele ontwikkeling van haar karakter van een diepe ernstige studie, zooals alleen de eene vrouw de andere kan begrijpen en beschrijven.

Ook de overige personen zijn allen zonder onderscheid met onmiskenbaar talent geschilderd; wij weten niet of wij de vrouwen- dan wel de mannenkarakters de voorkeur zullen toekennen. De vrouw wordt in al hare schakeeringen ten tooneele gevoerd: van de *would-be* jeugdige Elsa af, die 'half kind, half vleermuis, op 30jarigen leeftijd toch niet ouder dan 16 jaren zijn *wilde*' tot de gravin Worronska toe, de geëmancipeerde *pur sang*, die in het bezit van paarden en rijtuigen, schatten en livreibedienden, haar hart aan den man harer keuze komt aanbieden; van de domme, onbeschaafde Bertha af, die haar echtgenoot en haar kind kan verlaten, tot de allerliefste Angelica toe, de innemende, zachtzinnige, meegaande, *vrouwelijke* vrouw. En dat Wilhelmina von Hillern-Birch ook in het mannenhart een diepen blik heeft geslagen, daarvan levert zij het bewijs door een Johannes Möllner, een Leuthold, een Dr. Heim te scheppen, terwijl we haar lief krijgen in de tafereelen, die zij ons van den blinden schoolmeester en zijn huisgezin schetst. De mannen in de romans, vooral in die door dames geschreven, zijn soms zulke onbe- en onuitstaanbare wezens. 't Zijn monsters of engelen.

Johannes echter is een natuurlijk geschetste persoonlijkheid. Hij staat wel is waar niet op het standpunt waar wij hem zouden wenschen; zijne opvatting van de bestemming der vrouw komt ons wat eenzijdig voor. Toch dwingt zijne overtuiging onzen eerbied af; hij weet wat hij wil en houdt met onbenevelden blik zijn edel doel voor oogen, - hoeveel strijd en zelfbeheersching het hem ook moge kosten, dit op een zijner waardige wijs te bereiken. En Leuthold, ja! hij is een ellendeling, een zwak en gewetenloos man; maar toch, treft men zulke moordenaars van het zieleleven, behalve in de boeken- ook niet in de menschenwereld aan - mannen, die om aan hun bijzondere eerzucht of trots of hoogmoed te voldoen, middelen kiezen, die het daglicht schromen? Zulk een valschaard komt ons wellicht in een roman wat overdreven voor; een dergelijk persoon is in de werkelijkheid met een ietwat minder romantisch waas overtogen; maar is het kwaad zelf daarom minder aanwezig?

Met opzet deelen wij de intrige van het verhaal niet mede; wij wenschen het een aantal lezers toe en gunnen hun zelf dus het genot, de ontknooping na te gaan. En wordt men hier en daar door het 'Heer Staatsraad' of 'Geheimraad' of 'Landsraad' herinnerd, dat de handeling op Duitschen en niet op Hollandschen bodem voorvalt, toch zal men zich onwillekeurig door de lezing voelen medegesleept, omdat de gesprekken, die er in gevoerd en de denkbeelden, die er in ontwikkeld worden, zoo volkomen in overeenstemming zijn met die, waarmede men zelf, als kind zijner eeuw, is vervuld. Lees b.v. op bl. 291 van deel I de beschrijving van den 'letterkundigen scherprechter;' lees de beraadslagingen der heeren professoren over het al of niet toelaten van vrouwen aan de hoogescholen; lees de ontboezeming van Ernestine over den toestand der vrouw, waarin zij o.a. uitroept: 'Nergens is het treuriger gesteld met de ontwikkeling der vrouw dan in Duitschland!' (Adres aan degenen, die beweren, dat de Hollandsche vrouwen bij de Duitsche verre ten achteren staan!) Lees het

gesprek tusschen Johannes en Ernestine over de Voorzienigheid en den vrijen wil des menschen, later over de quaestie, hoe geloof en wetenschap hand aan hand kunnen gaan, - en het zal u telkens zijn, alsof gij zelf en niet een denkbeeldig

persoon de opmerkingen waagt of de tegenwerpingen aanvoert. Om kort te gaan, ‘Eene ziel gered’ is een boek uit en voor onzen tijd, dat door ieder, die hiertoe in de gelegenheid is, verdient te worden gelezen en overwogen.

M.

Sabel en Rozenkrans. Een roman van Hans Wachenhusen. Uit het Hoogduitsch door M. Buys. Amsterdam, Gebroeders Kraaij, 1875. Twee deelen gr. 8o.

Het was te verwachten, dat de Duitsch-Fransche oorlog vele romanschrijverspennen in beweging brengen en tal van romanhelden en heldinnen in 't leven roepen zou. Het plotseling ontstaan, het schielijk verloop en de merkwaardige uitkomst van dezen reuzenstrijd opende een te ruim veld voor de dichterlijke verbeelding, om er geen partij van te trekken. Verscheiden romans en novellen verplaatsten ons dan ook reeds in deze gedenkwaardige dagen; en dat de bekende verslaggever der *Kölnische* gebruik zou maken van hetgeen hij in zijn geheugen had bewaard of zijne vruchtbare phantasie hem zou laten putten uit deze rijke bron, sprak wel van zelf.

In dit zijn boek kiest hij tot tooneel voor de gebeurtenissen, welke hij schetsen wil, een bekoorlijk dal op Duitsch grondgebied, dat zich uitstrekt langs de Fransche grenzen, en laat het gordijn opgaan kort vóor de beruchte oorlogsverklaring van 1870. Hij neemt zijn personeel uit deze grensbewoners: een fabrikant met zijne familie, onderhoorigen en arbeiders, een adellijken buurman, een dorpspastoor enz. De bevolking, hoewel Duitsch van afkomst, is door de nabijheid van het vijandelijke land en de velerlei betrekkingen vroeger met hare Fransche naburen onderhouden, voor een deel Franschgezind genoeg, om ze onderling aan 't plukharen te brengen nog voordat de eigenlijke vijandelijkheden aangebroken zijn. Deze verdeeldheid, alsmede de vrees voor bezetting door het voor onoverwinnelijk gehouden Fransche leger geven relief aan het verhaal, dat echter zijn eigen beloop heeft. De oorlogstoestand moge onmiddellijk van invloed zijn op het lot der hoofdpersonen, de eigenlijke intrigue van den roman is het dingen naar de hand der fabrikants-dochter door twee personen. De een is een adellijke onverlaat, die, nu eens soldaat dan weder monnik, door dat ‘sabel en rozenkrans’ op den titel wordt aangeduid; de ander een Duitsche *Techniker*, die, tegen de Franschen ten strijde getrokken, op het juiste moment gewond van het slagveld terugkeert, om de kuiperijen te niet te doen van den boozen intrigant, het meisje uit zijne klauwen te redden, de benarde omstandigheden van haar vader te herstellen en hare hand als loon voor zijne edelmoedigheid te verwerven. Naast deze hoofdgebeurtenissen loopt de liefdesgeschiedenis van een paartje uit den minderen stand, die ook, meer naar aanleiding van, dan onmiddellijk door de tijdsomstandigheden, een treurig einde dreigde te nemen. Was de soldaatmonnik de ellendeling van hooge geboorte, die de rijke erfdochter tot zijn slachtoffer koos, op het meisje uit het volk wordt de dorpspastoor verliefd, en zijn hartstocht zou het geluk der beide gelieven geheel hebben verstoord, indien een tijdig schot in den arm hem niet tot bezinning had gebracht. Als echt Duitsch ultramontaan, die geen ander vaderland heeft dan Rome, geen ander belang kent dan dat zijner kerk, zweept hij de Franschgezinde bevolking

op, om partij te kiezen voor de vijanden van zijn land, en weet de jeugdige dienstplichtigen over de grenzen te helpen om zich aan den strijd voor het Duitsche vaderland te onttrekken. Onder hen is ook de geliefde van het kind uit het volk, en zijne verwijdering werkt de plannen van den hartstochtelijken priester aanvankelijk zeer

in de hand, totdat de terugkomst van den woesten medeminnaar met zijn pistool ze geheel verijdelt. Ook als bij de hoofdpersonen neemt alles echter eindelijk een gunstigen keer, en aan het slot zijn de beide echte Jozefs in het bezit hunner Maria's.

Al hebben de hier geschetste karakters weinig oorspronkelijks en zijn het in 't algemeen echte romanhelden van de conventioneele soort, de slechten wat al te slecht, de goeden wat heel braaf, toch wordt de zielsstrijd van den fabrikant en van den geestelijke, zoowel als die van de beide meisjes met groote verdienste geteekend. Vooral is de pastoor een goed type, waarin de treurige gevolgen van de te vroeg uitgesproken belofte van eeuwige kuischheid en de onvoorwaardelijke aanhankelijkheid aan Rome duidelijk uitkomen. De geheele roman moge geen meesterstuk zijn, het is toch een onderhoudend geschreven, goed in elkander gezet verhaal, dat, behoudens het conventioneele van sommige personen en toestanden, ook door zijne frischheid zich aanbeveelt en gerust in alle leesgezelschappen mag rondgaan. Hans Wachenhusen is overigens ook ten onzent te goed bekend om verdere aanbeveling noodig te maken. De vertaling is, voor zooveel ik zonder het oorspronkelijke te raadplegen oordeelen kan, best geslaagd. Het vloeiend Hollandsch en de heldere druk verhoogen het aangename der lectuur.

Kampen, Dec. 1875.

J. HOEK.

Mengelwerk.

Rachel, door Cath. F. van Rees.

V.

De zomer van 1840 was voorbij en Rachel weder te Parijs. De roem, dien zij op deze eerste kunstreis had ingeoogst, maakte haar voor de Parijzenaars nog belangwekkender.

Intusschen had men zich door een andere tragedienne voor haar gemis trachten schadeloos te stellen. Mej. Maxime, eene talentvolle jonge dame, was in het Théâtre-Français opgetreden en uitermate bevallen.

De pers ging in haren ijver zelfs zóo ver, dat zij haar boven Rachel verhief. Mej. Maxime vond deze onderscheiding aanmoedigend genoeg, om er hare kans op te bouwen voor de verdrijving harer voorgangster. Ze was veel schooner dan Rachel en wist, dat dit groote voorrecht niet weinig bij de Parijzenaars in aanmerking zou komen. Ze wilde zich dus met Rachel in de Maria Stuart meten, en met gespannen verwachting zag men het optreden der beide tragediennes in Schiller's meesterstuk te gemoet.

In hare nieuwe, kostbaar gemeubileerde woning, Rue Joubert, ligt Rachel met de oogen half gesloten op den divan uitgestrekt.(*) Naast haar, op een laag stoeltje, zit haar jongere zuster Rebecca, wier lief, aanvallig gezichtje met eerbiedige bewondering naar de innig geliefde zuster is opgeheven.

- Wie had gedacht, o wie kon denken, dat ge zóó beroemd zoudt

(*) Rachel was van de Rue-Neuve du Luxembourg no. 26 verhuisd naar de Quai Malaquais, 23 en van daar naar de Rue Joubert.

worden, lieve zus! - zegt ze, terwijl ze Rachel's hand vat en die herhaaldelijk kust, - en wie zou nu in u, élégante dame, het vroegere bedelkind herkennen! Denkt ge nog wel eens aan dien benauwden tijd?

- Of ik er aan denk? - antwoordt Rachel op haren diepen toon en met den weemoedigen glimlach, die haar zoo aantrekkelijk maakt. - Er gaat geen dag voorbij of ik verdiep mij in het verledene; daarvoor behoef ik boven slechts een blik te slaan op mijn ruw houten kinderledikantje. Gelukkig heb ik het voor den ondergang behoed.

- Dat steekt zeker al zeer zonderling af bij deze fraaie meubels! - zegt Rebecca en slaat een bewonderenden blik in 't rond. - Rijk zijn is toch heerlijk!

- Vroeger wat meer en nu wat minder, zou mogelijk voor ons allen beter geweest zijn, - herneemt Rachel met een bezorgden blik op Rebecca's tenger figuurtje.

- O, mij maakt ge 't niet wijs, dat de overvloed ons ooit zal drukken! - roept Rebecca lachend. - Ik schik mij veel beter in het tegenwoordige *meer* dan in het vroegere *minder*, en zoo zal het u ook wel gaan.

- Wie die zich niet gaarne na een kouden, doodschen winter in de eerste koesterende stralen der lentezon verblijdt, - zegt Rachel peinzend, - maar de winter had toch zijn eigenaardige poëzie, en die mis ik.

- Poëzie! - roept Rebecca verbaasd, - ik vind geen poëzie in dat rondtrekken van plek tot plek met een voddenkraam!

Rachel glimlacht.

- De poëzie lag waarschijnlijk in de kluchtige tegenstelling van dit nomadenleven met mijne grootsche kinderdroomen van macht en grootheid. Nu ik die bereikt heb, blijft er eigenlijk niets meer voor de verbeelding over, en had ik niet mijne kunst....

- Ei, is daar dan geen poëzie in? - valt Rebecca levendig in, - en is die niet verhevener en bevredigender dan al wat uwe kinderdroomen u voor konden tooveren?

- Ik wenschte dat de kunst mij werkelijk verhief! - prevelt Rachel onhoorbaar, terwijl zij hare oogen sluit.

- O Rachel! - vervolgt hare zuster met geestdrift - hoe gaarne wil ook ik mij aan de kunst wijden! Nog liever, - voegt zij er lachend bij, - dan dagelijks van uwe goede gaven genieten. - Ik weet wel dat ik nooit uw standpunt kan bereiken, maar u van verre volgen, zou mij reeds onuitsprekelijk gelukkig maken! Denkt ge, Rachel, dat dit mogelijk is?

Vleiend drukt zij haar hoofd tegen den schouder harer zuster en ziet haar angstig vragend aan.

- Zoodra mijn Rebecca bevoegd is om op te treden, bezorg ik haar een engagement, - zegt Rachel en kust haar.

- Alles, alles wilt gij toch voor ons doen! - roept Rebecca opgetogen. - Kunt gij 't begrijpen hoe lief ik u heb en hoe ik mijn best zal doen om mijn beroemde zuster tevreden te stellen? Om harentwille zal men mij denkelijk geen te hooge eischen stellen, en ik, o ik wil mij gaarne vergenoegen met het glorierijke schijnsel dat van haar afstraalt.

- Ik hoop dat mijn Rebecca met haar eigen schijnsel het tooneel zal verlichten, - zegt Rachel glimlachend, - zoo als het aan een kweekelinge van Rachel past. Blijft broeder Raphaël vlijtig?

- O ja, uwe brieven verrichten wonderen bij hem. Hij wil u tevreden stellen.

- Dat verheugt mij; ziet ge, hij zou het succès te licht gaan achten als hij zich aan mijn voorbeeld spiegelde. Wat mij ontbreekt aan kennis en ontwikkeling, zonder mij te benadeelen, zou voor hem een hinderpaal worden om in de wereld vooruit te komen. Maar daar hoor ik een rijtuig stilhouden. Kijk eens uit.

- 't Is vader! - zegt Rebecca en ijlt hem tegemoet. Met een lach van voldoening richt Rachel zich op. Evenals al hare stamgenooten, heeft zij een groot zwak voor hare familie, en dat zij er de reddende engel van werd, verrukt haar met blijden trots.

Felix treedt binnen. De ruime ontvangsten der tragedienne hebben een welgesteld man van hem gemaakt. Niemand zou in hem den vroegeren armoedigen marskramer herkennen; maar de man van zaken was hij toch gebleven, en de handel, nu op groote schaal met het talent zijner dochter door hem gedreven, bleef zijn element.

- Naar wensch geslaagd, mijn oogappel! - zegt hij en steekt Rachel zijn beide handen toe. - Uw reis, waarin ik geen voordeelige speculatie zag, omdat ze het Parijsche publiek van u verwijderen kon, heeft nochtans goede gevolgen gehad. Ik eischte 42,000 francs jaarlijks voor twee voorstellingen in de week, behalve de 10 francs vuurgeld per voorstelling.

- Vader! - roept Rachel verrast.

- Alles toegestaan, alles, alles! - roept Felix en wrijft zich vergenoegd de handen. - Met uwe extra-voorstellingen en uwe kunstreizen, bereken ik nu, dat ge van 't jaar wel 200,000 francs kunt opbrengen. Daar kunnen we gerust op gaan slapen, denk ik!

- 200,000 francs! - herhaalt Rebecca werktuigelijk - en als ik nu ook nog een engagement krijg.....

- Gij? - vraagt Felix verwonderd, - wie zal u dat bezorgen?

- Ik, vader! - zegt Rachel, - Rebecca's vorderingen zijn van dien aard, dat zij een goede actrice belooft te worden, maar zij moet er zich eerst nog een paar jaren op voorbereiden.

- Ach, ik ben een gelukkig vader! - roept Felix opspringend en beurtelings zijne dochters omarmend. - God zegene u, lieve kinderen! We zullen niet op stroo sterven, al hebben we er lang op gelegen!

Rachel, toon mij nu uw gouden kroon nog eens; die dagelijks te bewonderen, is een erkentelijkheidsplicht jegens uwe milde Lyonsche bewonderaars.

Het kostbaar kleinood, waarmede de stad Lyon Rachel begiftigde, prijkt weldra op de tafel. Het zestal oogen, zoo verschillend van uitdrukking, verlustigt er zich in.

- Van echt massief goud! - zegt Felix innig voldaan. - Ik schat die kroon minstens op 7000 frank, 't is een extraatje, dat ik nog niet bij uw inkomen optelde!

- Mogelijk wachten er mij nog meer, vader, en daarom zou ik de rekening eerst bij 't einde van het jaar opmaken, - antwoordt Rachel lachend.

Terwijl Felix zich opnieuw in de beschouwing verdiept van het kostbare geschenk, wordt er bezoek aangediend en treedt Poirson, Directeur van het Théâtre-Gymnase, binnen. Vriendelijk wordt hij door Rachel verwelkomd.

- Een nieuwe eerekroon op het hoofd der tragedienne! - zegt hij en wijst op het gouden sieraad. - Heb ik geen recht er trotsch op te zijn, dat ik een der eersten was, die het genie in dat hoofd ontdekte?

- Ge hebt het ontdekt zonder er winst van te trekken, - zegt Felix schertsend, - en dat heeft uwe bewondering, meen ik, wel wat afgekoeld.

- Ik vergeet nooit wie mij het eerst den weg openstelde om deze eerekroon te bemachtigen, - zegt Rachel met warmte, - en ik meen dat die daarom ook van rechtswege op uw hoofd zou passen, mijnheer.

Felix legt er instinctmatig de handen beschermend op. Poirson glimlacht erover.

- Indien mij een enkel bloempje wordt toegeworpen van den bloemenschat waarmede men u bestrooit, ben ik volkomen tevreden, - antwoordt hij, voor Rachel buigend. - Wat ik voor u deed, was natuurlijk ook in *mijn* belang, maar uw naam en uw persoon verkregen er niettemin publiciteit door. In de ontdekking van het genie ligt dus werkelijk eenige verdienste.

- Een verdienste die ik op hoogen prijs stel, mijnheer, wees daarvan verzekerd! - zegt Rachel met haren aantrekkelijken glimlach, - maar ga toch zitten, bid ik u!

Poirson neemt tegenover haar plaats.

- Er is veel om u gezucht, - vervolgt hij, - veel ijverzucht geweest over de verkwisting, waarmede gij met uw talent op andere tooneelen te werk zijt gegaan.

- Van verkwisting kan geen sprake zijn! - zegt Felix. - Mijn dochter is daar ginds in drie maanden tijds rijker gemaakt, dan hier in drie jaren! Van roem alleen leeft men niet, mijnheer de Directeur!

- Neen, maar als men er enkel gewin mede beoogt, kan roem zelfzuchtig en opgeblazen maken, - herneemt Poirson scherp, - en 't is geen wonder dat men de ster, die men aanbidt, liefst niet door zulke zwarte vlekken verduisterd ziet. Gelukkig kan ik getuigen, dat de groote tragedienne vooralsnog gebleven is wat ze als nederige débutante was, - *goed en eenvoudig*.

- Ik dank u, mijnheer! - zegt Rachel aangedaan, - en wat nu mijne verkwisting betreft, kan men er zeker van zijn, dat ik hier even mild met mijne voorstellingen zal te werk gaan als ginds. Parijs zal zich nooit over mij te beklagen hebben. Even warm als ik mijn eersten vrienden trouw blijf, hang ik ook mijn eerste publiek aan. Men moet echter niet vergeten, dat er nog altijd iets in mij spookt van het nomadenkind. Gij neemt het toch niet kwalijk, vader?

- Zou ik? 't Is immers de zuivere waarheid! - roept Felix. - Ik zie er geen oneer in, dat men geboren werd in armoede en een kroon kan aanwijzen als deze!

Weder legt hij er liefkozend de hand op.

- Maar zou *ik* niet veeleer reden tot ijverzucht hebben? - vervolgt Rachel tegen Poirson, - nu ik bij mijne terugkomst verneem, dat de hulde, die men mej. Maxime bewijst, wel iets van een demonstratie tegen Rachel begint te krijgen?

- Gij kent ons publiek, 't verlangt *à tout prix* afleiding, mejuffrouw! Bovendien zijn er mogelijk een paar, wie uw zegepraal in de *Bajazet* min of meer in hun eergevoel gekrenkt heeft. Gij hebt maar te verschijnen om een tweede zegepraal op hen te behalen.

- Juist zoo - zegt Felix - mijne dochter brengt allen zonder onderscheid, door de kracht van haar genie, aan hare voeten.

- Ik ben er ook zeker van - herneemt Poirson, - mejuffrouw Maxime verdient geenszins de groote onderscheiding waarvan ze het voorwerp is en zij kan niet in de schaduw staan van onze groote Rachel. In de *Maria Stuart* zal dit spoedig blijken. Evenwel moet ge u op een heftigen kamp voorbereiden. Zooals de zaken *nu* staan is mej. Maxime toch een gevaarlijke mededingster.

Rachel's oogen schieten vonken.

- Ei, dus heeft men mij werkelijk een mededingster gegeven? - mompelt ze, - dus neigt men reeds tot ontrouw!

Hare eerzucht wordt erdoor geprikkeld. Schitterend wil ze zich wreken, zoowel op de overmoedige, die het waagt zich met haar te meten, als op het publiek, dat hare waarde zoo slecht begrijpt.

Poirson neemt afscheid. Ook Felix en Rebecca verlaten Rachel spoedig daarna. Zoodra ze alleen is, werpt ze een vluchtigen blik op het aantal brieven en visitekaartjes, dat de blauw porceleinen kom op den schoorsteenmantel vult. 't Zijn vleiende uitnoodigingen van gravinnen en baronessen, verliefde verzuchtingen van edelen en prinsen en eerbewijzingen van bezoekers met klinkende namen. Ze glimlacht ver-

achtelijk. ‘Welk een eer voor het onaanzienlijk Jodenkind!’ denkt ze, ‘en valt ze morgen van het hooge standpunt, waarop de kunst haar verhief, hoe zal men haar dan met denzelfden ijver verguizen en met voeten treden, waarmede men haar nu begunstigt! Alles schijn, alles bedrog! Alleen dit bedriegt niet!’ Peinzend vestigt zich haar blik op de gouden kroon. ‘Meer dan glans, meer dan schijn is goud! Vader, gij hebt gelijk. Het lot is grillig, maken wij het ons ten nutte! Eerbetoon en gunstbewijzen richten zich naar het glorierijke standpunt dat men inneemt. Verduistert de glorie, weg is de vergoding voor het gewone menschenkind.

Maar het goud dat deze glorie opbracht, kan ons troosten over het verlies ervan. Ha! het blijft ons trouw, ook al zinkt de kunstenares in het niet terug! Grijp er dus naar, Rachel, met gretige hand, stapel er bergen van op, ontwring het aan uwe vereerders en..... strooi het dan met milde hand uit over allen, die zoo stiefmoederlijk door het lot bedeeld zijn als vroeger het marskramersgezin!..’

Een sombere gloed straalt uit hare oogen. Met beide handen omvat ze de gouden kroon en drukt die vast tegen hare borst. Dan, met een ongeduldige beweging stoot ze die weder op zijde en gaat onrustig heen en weder.

De kunstenares is in haar ontwaakt en jaagt den afzichtelijken geldduivel op de vlucht.

- ‘Ah! - mompelt ze, - men maakt zich mijne afwezigheid ten nutte om mij een mededingster te bezorgen! Men richt altaar op naast altaar! Men plaatst Maxime en Rachel reeds op gelijke lijn en meent dat ik die vergelijking goedwillig zal opnemen! Neen, duizendmaal neen! Geen onwaardige mededingster naast Rachel! alleen wil ze staan, alleenheerscheres zijn op het tooneel dat haar de eerste lauweren bracht! Zien zal men, dat zij zich te verdedigen weet, dat ze geen vreemden steun noodig heeft en haar koninginnenrang waardiglijk kan handhaven!’

- Zij schelt, gebiedt dat men geen bezoek meer tot haar zal toelaten en is weldra zoo geheel in hare rol verdiept, dat het goud noch de mededingster meer in aanmerking komen.

De gewichtige avond, waarop mej. Maxime en mej. Rachel te zamen in de *Maria Stuart* zullen optreden, is aangebroken. Reeds vormden zich twee partijen, die elkander met geweldigen tegenstand bedreigen. Sommigen schertsen erover, en voorspellen een kabaal, zooals er vroeger ontstaan was over de schoonheid van mej. Georges en de verdienste van mej. Duchesnois. Geen wonder dat men zich naar deze voorstelling letterlijk verdringt en elkander iedere staanplaats hardnekkig betwist. Zoodra mej. Maxime optreedt wordt ze met luide toejuiching begroet, zelfs zijn er een paar warme vereerders, die ieder harer woorden en bewegingen met een ‘bravo’ vereeren. Rachel siddert van toorn! 't Is een hoon, dien ze duur zal laten betalen. Ongeduldig

wacht ze het derde bedrijf af. Dan, als de beide koninginnen tegenover elkander staan, moet het blijken in welke de grootste kunstenares steekt. Ook het publiek begrijpt dit en ziet dus met gespannen verwachting dit oogenblik tegemoet.

Als het eindelijk aanbreekt, heerscht er een doodelijke stilte in de zaal. De verbittering der mededingsters is geheel in harmonie met den haat, dien de koninginnen elkander toedragen.

Het tooneel tusschen deze beiden laat dus aan heftigheid niets te wenschen over. Beider oogen bliksemen en beider gelaat is van woede verwrongen, maar zelfs in hare hevigheid, haar bijtenden spot en hare grenzelooze woede, blijft Maria Stuart altijd koningin, terwijl Elizabeth's houding en toon veel meer herinneren aan de débutante van het Théâtre-Français, die over een gevaarlijke tegenpartij wil zegepralen. Dit onderscheid valt zóó duidelijk, zóó treffend in 't oog, dat zelfs mej. Maxime's vereerders er geheel van doordrongen worden, en als ten slotte deze actrice zelve, door den ongeloofelijken hartstocht van Rachel overweldigd, onwillekeurig terugwijkt, als ze verbijsterd en verpletterd door de kracht van dit genie het hoofd buigt, en Maria Stuart met den glimlach der verachting op de lippen, de hand naar het parterre uitstrekt met het beteekenisvolle: '*j'enfonce le poignard dans le sein de ma rivale!*' - gaat er een donderend hoera uit de reien op en hoort men niets dan den naam 'Rachel!'

De tweede zegepraal op het wankelend publiek is bevochten. Honderden bouquetten vallen voor hare voeten, men wil haar zien en weder zien, aan het terugroepen geen einde. Dan plaatst men zich in twee reien aan de uitgangsdeuren om haar nog een laatsten eeregroet te wijden.

Mejuffrouw Maxime is vergeten.

VI.

Barones S. geeft een soirée ter eere van Rachel.

Men vindt er al de verschillende elementen weder eendrachtig bijeen, die zich gewoonlijk in de Abbaye-aux-Bois verzamelen en niet meer of minder dan de bekeering der beroemde tragedienne beoogen. Daar ze zich zeer erkentelijk betoont voor het belang, dat men in haar eeuwig heil stelt, vleit men zich met den besten uitslag.

Het gezelschap is nagenoeg voltallig en in levendige gesprekken verdiept, als de verschijning van een nieuwen gast de algemeene aandacht trekt. Eerbiedig wijkt men voor hem terug. 't Is de aartsbisschop.

- Ah, welk een groote eer bewijst uw Hoogeerwaarde ons! - zegt de gastvrouw diep neigend.

- De eer is aan mij, - antwoordt de aartsbisschop hoffelijk. - Gij waart zoo vriendelijk mij uit te noodigen om mej. Rachel te hooren, een genoegen dat mij nog niet tebeurtviel.

- Daar onze Hoogeerwaarde het théatre niet bezoekt is dit natuurlijk. Ik nam dus deze gelegenheid waar om u over dit groot talent te laten oordeelen, maar voeg erbij, dat het zich alleen op het tooneel in zijn verblindend licht vertoont.

- Dan zal ik dit niet kunnen opvangen, - zegt de aartsbisschop met een ernstigen blik op den abt De Lamennais, die hem juist in 't oog is gevallen. - Ik acht een theaterbezoek in strijd met de ingetogenheid die men van een priester der H. Moederkerk verwacht.

De abt, door zijn ‘Paroles d'un croyant’ en ‘Affaires de Rome’ (1834, 1836) reeds eenigszins verdacht van al te groote liberaliteit, glimlacht.

- Uw Hoogeerwaarde moet het mij ten goede houden, - zegt hij op vasten, helderen toon, - dat ik geen zonde zie in het luisteren naar de groote meesterwerken, door den goeden God zelf ingegeven!

- Vergeet niet, - herneemt de aartsbisschop, - dat het tooneel altijd een broeinest was van zedeloosheid en verzoeking en de tooneelspeler het slachtoffer van ongebondenheid! Moeten priesters de gebouwen niet vermijden, waar de zonde zoo verlokkend mogelijk op haren vergulden maar oneerbaren zetel troont? Moeten zij daar de kunst niet afvallen uit eerbied voor het kleed dat ze dragen?

De abt zwijgt.

- Uw Hoogeerwaarde beoordeelt het tooneel en de tooneelspelers misschien wel wat eenzijdig en te gestreng! - zegt Chateaubriand.

- Mijnheer, - herneemt de aartsbisschop, - ik wenschte u gelijk te kunnen geven, maar de geruchten, die nu reeds over mej. Rachel in omloop zijn, bevestigen, helaas, maar al te zeer mijne meening.

Niemand antwoordt. Dat het zedelijk gedrag der tragedienne nog al iets te wenschen overlaat, is iedereen bekend.

- Uw Hoogeerwaarde vergeve het mij, - zegt mevrouw Duchâtel na eenige aarzeling, - maar zou er geen billijke verontschuldiging bestaan voor de afdwalingen dezer tragedienne? Denk eens aan hare afkomst, haar geloof, haar verwaarloosde opvoeding!

- Zóó goed denk ik eraan, mevrouw! - antwoordt de aartsbisschop, - dat ik, ondanks deze geruchten, geen oogenblik geaarzeld heb om heden avond kennis met haar te maken. Uw loffelijke ijver om haar voor onze Kerk te winnen, kan een ware weldaad voor haar worden. De kunst vooral heeft hare tallooze klippen; haar daarvoor behoeden kan alleen de ware godsdienst.

- Het goud zou het kunnen, als vader Felix er ooit genoeg van had! - fluistert de jonge graaf L. zijn buurman toe.

- De Pool moet er heel wat van te grabbelen geven! - antwoordt de ander lachend, - zou ze hem werkelijk onderscheiden?

- Men zegt het.

- Die gelukkige!

- Uw Hoogeerwaarde wil dus dit loffelijk streven ondersteunen? - vraagt mevrouw Récamier.

- Gaarne; ik vrees evenwel dat we in hare familie een geduchten hinderpaal zullen aantreffen. Men zegt dat mej. Rachel geen anderen wil kent.

- Geen hinderpaal mag ons afschrikken, waar het zulk een kostbare aanwinst voor onze Kerk geldt! Mej. Rachel behoort der geschiedenis, en deze moet getuigen, dat haar voortreffelijk genie eerst haar volle wijding verkreeg door hare bekeering tot het Christendom!

Juist als barones S. deze woorden met geestdrift heeft uitgesproken, treedt het voorwerp harer christelijke belangstelling de gezelschapskamer binnen.

Een gemompel van bewondering gaat uit den aanzienlijken kring op.

Rachel heeft zich de houding en manieren der groote wereld zoo goed eigengemaakt, dat men haar veeleer voor een hooggeborene zou houden, dan voor de dochter eens armen marskramers. Haar koninklijke gang en blik, haar trotsche glimlach en niet het minst de volle, welluidende klank harer stem, oefenden altijd een betooverenden invloed uit, die ook nu hare uitwerking niet missen. De aartsbisschop heeft zich eenigszins teruggetrokken en vereert haar met zijn scherpen, uitvorschenden blik.

- Hoe bevalt uw Hoogeerwaarde onze beschermelinge? - vraagt mevrouw Récamier zacht.

- Een belangwekkende verschijning! - antwoordt hij peinzend; - en - denkt hij bij zich zelf, - een gezicht dat te veel energie en tevens te veel hoogmoedige minachting verraadt voor hare begunstigsters, om mij veel goeds van haar bekeeringswerk te beloven. Maar wat deze niet vermogen, kunnen mogelijk hare zonden bewerken.

Intusschen overlaadt men de tragedienne met vleierijen, scherts over mej. Maxime's haastigen aftocht, na hare treffende nederlaag in de *Maria Stuart*, bespreekt de '*Cid*,' die slechts zes voorstellingen beleefde en de '*Ariane*' waarin Rachel nu hare wonderen verricht.

- Mij past die rol van *Ariane* evenmin als die van *Chimène*, - zegt Rachel. - Ik kan *Ariane* bezwaarlijk schenken wat de dichter haar onthield - waardigheid, teederheid en belangwekkendheid.

- Het talent onzer beroemde Rachel is groot genoeg om de onbeteekenendste rol luister bij te zetten! - roept een harer vereerders met warmte.

- Dan voorspel ik veel kladschrijvers! - zegt Rachel spotachtig, - en tevens een verkoeling van de warme gevoelens, die ik door de meesterstukken onzer classieken bij u vermocht op te wekken.

- Ik ducht geen gevaar van dien aard, mejuffrouw! Ik ducht alleen een desertie van het Théâtre-Français, als de schitterende ster ervan nogmaals andere tooneelen met haren glans gaat beschijnen!

- Is het werkelijk uw plan ons weder te verlaten? - vraagt mevrouw Duchâtel.

- Mijn tweede kunstreis is vastgesteld, mevrouw!

Mevrouw Duchâtel verdiept zich in een fluisterend gesprek met mevrouw Récamier en de gastvrouw, waarvan de uitslag is dat Rachel aan den aartsbisschop wordt voorgesteld. De bondgenooten trekken zich terug. Het onderhoud tusschen deze beiden blijft geheim, maar dat het weldra een zeer ernstige wending neemt, kan men aan de gespannen aandacht op het uitdrukkingsvolle gelaat der toehoorster bemerken.

- Hij zal haar winnen! - fluistert mevrouw Duchâtel haar vriend Chateaubriand toe. - Welke declamatie zullen we van haar verzoeken?

- De Polyeucte.

- Voortreffelijk.

Is werkelijk de bezielde taal van den aartsbisschop tot het hart der kunstenares doorgedrongen?

Men hoopt het, neen, men gelooft het zeker. Want als zij eenige oogenblikken later met schitterende oogen aan het verlangen der gastvrouw voldoet, klinkt het aangrijpend als orakeltaal van hare lippen:

> ‘Mon époux, en mourant, m'a laissé ses lumières:
> Son sang, dont les bourreaux viennent de me couvrir,
> M'a désillé les yeux et me les vient d'ouvrir;
> *Je vois, je sais, je crois...*,’

De voldoening is groot. Nog grooter wordt ze, als Rachel bij het afscheid nemen zich eerbiedig voor den aartsbisschop buigt, en zijn vleiende loftuiting op haar talent beantwoordt met: ‘Hoogeerwaarde, ik geloof!’

Het geheele gezelschap is er nu volkomen van overtuigd, dat de aartsbisschop in een oogenblik tijds het weeke gemoed der tragedienne ontvankelijk heeft gemaakt voor het zaad des christendoms. Den volgenden morgen is dit verblijdend bericht reeds tot het paleis des Konings doorgedrongen. De Koning en de Koningin verheugen er zich over en ook het hof zal nu de jonge actrice ontvangen.

Eenige dagen later treedt Samsom bij Rachel binnen. Hij treft haar in een sombere stemming. Zij heeft een van die oogenblikken van nijpend zielsverdriet doorleefd, die gewoonlijk het gevolg zijn van grove overtredingen.

De twee en twintigjarige kunstenares, wie men geen andere moraal had verkondigd, dan zooveel mogelijk goud te verzamelen, heeft nog een andere moraal in haar binnenste ontdekt, die haar onrustig maakt en ontevreden met zich zelve.

Was dit wellicht aan haar ernstig, geheimzinnig onderhoud met den aartsbisschop te danken? Mevrouw Duchâtel zou er niet aan twijfelen,

had ze in dit oogenblik het somber betrokken gelaat harer geliefde Rachel kunnen aanschouwen. Alleen 't was niet voor 't eerst dat ze strijd voerde met zich zelve. Ze stond te hoog om zich niet vernederd te gevoelen door hartstochten even spoedig uitgebrand als ontvlamd.

- Kom ik ten onpas? - vraagt Samson, wien oogenblikkelijk het bewolkte voorhoofd zijner élève in 't oog valt.

Rachel ziet op.

- O neen, *gij* zijt mij altijd welkom! - zegt ze met een vriendelijke flikkering in hare oogen. - Zeker komt gij mij verwijten, dat ik mij oneindig minder moeite geef voor de *Ariane* dan voor de *Maria Stuart?*

- Dat zou mij weinig baten, kindlief! ik heb er het mijne van gezegd. 't Beste is een ander stuk voor u uit te zoeken, en daar maakt men dan ook ijverig werk van.

- Beste mijnheer Samson, - zegt Rachel met van geestdrift stralend gelaat. - Ik wil mij aan de *Phèdre* wagen, wat dunkt u?

- Eindelijk! - roept Samson vergenoegd - Eindelijk besluit gij er dan toe! Zie, reeds vier jaren brengt ge het Théâtre-Français in eere en nog altijd ontbreekt Racine's Phèdre op het répertoire, daar begint men over te morren.

- Mijn waarde leermeester, ik begreep dat deze rol al mijn kracht en al mijn talent vereischt en ik wilde die eerst tot rijpheid laten komen. Zie, om deze afschuwelijke *Phèdre* te laten beklagen, en toegevend te stemmen voor hare misdadige liefde, moet men de gevoelssnaren bij het publiek zoo machtig doen trillen, dat het de ontroering niet meester kan worden, waarover het eigenlijk moet blozen van schaamte.

- Ik bemerk, dat ge reeds op de hoogte zijt van uwe taak, - zegt Samson tevreden knikkend. - Maar - voegt hij er glimlachend bij, - treedt de *Phèdre* als Christin op.....

- Als echte Griekin, hoop ik, - valt Rachel hem snel in de reden. Meent gij dat ik het christendom met nog meer ballast bezwaren wil?

- Men beweert toch dat ge op den goeden weg zijt en door bekwame handen geleid wordt naar de Nôtre-Dame.

- Die weg is voor eene Jodin wat ver; voordat zij dien heeft afgelegd, zal, vrees ik, het bekwame handgeleide uit vermoeidheid haar loslaten.

Samson staart haar ongeloovig aan.

- Gij begrijpt toch wel, mijn goede leermeester, dat ik mijn ouders dat verdriet niet zal aandoen? - voegt zij er gevoelig bij.

- Uwe ouders blijven dus altijd No. 1, begrijp ik eruit, - antwoordt Samson schouderophalend, dat belooft niet veel goeds voor....

- Hier is de Tragedie, - zegt Rachel gejaagd. - Willen wij die nog eens te zamen lezen en wilt ge er dan tevens, als van ouds, uwe opmerkingen bijvoegen?

Zij reikt hem het boek over. Als hij het van haar aanneemt, ziet hij een koortsachtigen gloed op hare wangen en een vreemde flikkering in hare oogen.

De les begint. Zoodra ze geëindigd is neemt Samson afscheid. Op de trap ontmoet hij den man, wiens naam Rachel hem, door een snelle wending van het gesprek belette uit te spreken en die hem terloops met zijne zwarte oogen wantrouwend opneemt. Voor de deur staat een fraaie équipage met een kroontje op het portier en een deftige lakei in een donkerbruine, met gouden strepen afgezette liverei, aan de portiertrede.

- De Poolsche graaf Walewski! - mompelt hij; - zijn afscheid las ik op haar gezicht. Met de *Phèdre* tot mededingster is zijn vonnis geveld!

Intusschen wacht de graaf geduldig in de entrée-kamer wanneer het der tragedienne behagen zal hem te ontvangen.

Veel tijd wordt hem gegund om over het vergankelijke van al het aardsche na te denken. De graaf heeft gelukkiger dagen beleefd dan deze. Dagen waarin deuren en sloten schier als door een tooverslag voor hem weken. Hoe kort genoot hij dat voorrecht. Zijn donkerkleurig smal gezicht krijgt een zeer onaangename uitdrukking. Met een woeste hoofdbeweging schudt hij zijn ravenzwarte haren naar achteren. Zijn zwarte oogen schieten vonken.

Reeds verkoeld! - mompelt hij, - ha! zoo spoedig laat ik mij niet verjagen! - Bij God! ik ben geen speeltuig dat men naar willekeur weg kan werpen!....

Intusschen duurt zijn foltering voort. Eindelijk, als Rachel genoeg getoond heeft dat zij geen haast heeft om hem te zien, wordt hij bij haar toegelaten.

Haar aanblik is voldoende om hem weder tot een smachtend minnaar te maken. Maar als hij zich voor haar op de knieën wil werpen, houdt hare snelle afwerende beweging hem daarvan terug en verstommen de hartstochtelijke woorden die hem op de lippen zweven, voor haar ijskouden, verachtelijken blik. 't Is niet meer Rachel, de geliefde, die voor hem staat, maar de *Hermione*, die hem al het gewicht harer koninklijke majesteit laat gevoelen en hem tot gehoorzaamheid dwingt.

- Hebt gij mij iets gewichtigs mede te deelen, mijnheer? - vraagt ze op koelen, trotschen toon, - weet, dat mijn tijd beperkt is!

De arme graaf staat als verwezen. 't Is een zeer wreed spel, dat ze met hem drijft. Beter ware het hier hoon met hoon te vergelden, maar de tooverkracht, die zij vooral als *Hermione* op hem uitoefent, is te onweerstaanbaar. Hare machtige oogen, haar fiere houding boeien hem opnieuw.

Hij wijkt niet van de plaats.

- Ik heb slechts mijn vroeger verzoek te herhalen, - zegt hij op smeekenden toon, - uw guitare....

- Mijn guitare behoud ik, mijnheer! Deze herinnering aan mijn ellendige, maar *onschuldige* jeugd is mij dierbaar. Hoe dikwijls moet ik u dat zeggen?

- Juist daarom stel ik er zulk een hoogen prijs op! - roept de graaf hartstochtelijk. - Zie, wat ik ervoor overheb!

Hij toont haar een armband en eene halsketting van diamanten.

Bij Rachel behaalt de vrouw een oogenblik de overwinning. Vol bewondering staart ze erop.

- Hiermede koop ik uw guitare! - zegt de graaf met overtuiging.

- Neen, antwoordt Rachel en wendt haar blik van den verleidelijken schat af. - Het is de guitare, waarmede ik als kind de straten rondzwierf om de voorbijgangers tot een aalmoes te bewegen, het is de guitare waaraan ik de kennismaking met mijnheer Choron te danken heb. O, aandoenlijk kan ze verhalen en ik wil er liever naar luisteren dan..... spoedig, berg die diamanten weg! Ik hoor de stem mijns vaders!

Voordat echter de verbaasde graaf aan haar verlangen kon voldoen, is Felix binnengetreden. Zijn onderzoekende blik valt onmiddellijk op de diamanten.

Begeerig strekt hij er de hand naar uit.

- Welk een pracht! - roept hij opgetogen, - welk een waarde! Vijftig duizend francs, geen penning minder!

- Ik bied dit uwe dochter aan in ruil voor haar oude guitare, maar....

- Aangenomen! - zegt Felix innig vergenoegd. - De guitare zal onmiddellijk bij mijnheer den graaf bezorgd worden!

- Vader, ik wil die behouden! - zegt Rachel geërgerd.

Felix staart haar aan, alsof hij aan haar verstand twijfelt. Maar als hij bemerkt, wat er in haar omgaat, gaat hij politieker te werk.

- Mijne beroemde dochter heeft van die guitare een nog grooter kleinood gemaakt, dan deze diamanten, - zegt hij tot den graaf, - ik begrijp dat ze er zwak op heeft. Van zulke geschiedkundige voorwerpen is de waarde niet te berekenen. Voor u is het dus geen kwade speculatie, mijnheer de graaf!

- Ik ben geen speculant! - zegt de graaf op gekrenkten toon. Mij is het te doen om de guitare en niet om de twijfelachtige winst, die ze kan aanbrengen.

- Als ik in aanmerking neem, mijn kind, - vervolgt Felix tot zijne dochter, - dat er eigenlijk voor u slechts droevige herinneringen aan dit instrument verbonden zijn en ge het nu goedschiks in diamanten kunt omzetten, dan zou ik mijnheer den graaf maar tevredenstellen. Een slechte handel is het voor geen van u beiden.

Rachel ziet haar vader verdrietig aan.

- Ik woû die guitare zoo gaarne behouden! - zegt ze op bijna biddenden toon. - Geen diamanten, hoe schitterend ook, zullen mij deze getrouwe gezellinne mijner kinderjaren vergoeden.

De aandoenlijke toon harer stem treft den Pool.

- Indien het u werkelijk zoo hard valt ervan te scheiden, wil ik er niet langer op aandringen, - zegt hij zacht.

In dit hachelijk oogenblik fluistert Felix zijne dochter haastig toe:

- Uwe moeder kunt ge er gelukkig mede maken. Gij hebt nog uw kinderledikantje!....

Zijn angstig vertrokken gelaat doet de dochter pijnlijk aan. Zij kon zijn smeekenden blik niet langer wederstaan.

De graaf wordt de gelukkige eigenaar der guitare.

(*Wordt vervolgd.*)

Een levensbeeld.
door Van der Wyck.

II.

Donkere wolken hebben wij over den eerst blauwen hemel zien henenglijden; nu moet ik een storm schilderen, door welken Fichte voor goed uit Jena verdreven werd.

In 1798 plaatste Fichte in het door hem uitgegeven philosophisch tijdschrift een artikel van zijn vriend Forberg, waarin deze de vroomheid in bloot zedelijk handelen deed bestaan en voor het geloof niet de minste ruimte openliet. Fichte was het met dit artikel niet geheel eens. Hij voegde er dus een tweede stuk van zijne pen bij, getiteld: *Over den grond van ons geloof aan een goddelijk wereldbestuur.* Oogenblikkelijk na de verschijning van deze geschriften deed zich tegen beide mannen de aanklacht van atheïsme hooren. Op zalvende wijze werd zij in een anoniemen zendbrief als waarschuwing van een vader aan zijn studeerenden zoon uitgesproken. Alles geraakte in rep en roer. De regeering te Dresden vaardigde een bevel uit, waarbij het philosophisch tijdschrift verbeurd verklaard en den universiteiten te Leipzig en Wittenberg handhaving van den aangeranden godsdienst werd gelast. De lichtschuwe ministers van Dresden zorgden er voor, dat de regeering van Hannover met een dergelijken maatregel volgde. Daarmede niet

tevreden zond de Keursaksische regeering aan het hof van Weimar een stuk, waarbij Weimar werd uitgenoodigd professor Fichte streng te straffen en de verspreiding van atheïstische leerstellingen nadrukkelijk tegen te gaan, daar zij zich anders verplicht zou zien aan de Saksische landskinderen het bezoek der universiteit Jena te verbieden. Alle vijanden van Fichte spanden samen om hem dezen keer voor goed in het verderf te storten. Door de snoode aanklacht der zeloten zag hij zijn invloed als professor, zijn maatschappelijk bestaan, zijne vrijheid, ja misschien zelfs zijn leven op het spel gezet. Kwaadaardiger beschuldiging dan die van atheïsme, was toen ten tijde nog ondenkbaar. Fichte kon niet zwijgen; hij verdedigde zich tegenover zijne regeering, tegenover het publiek, maar zonder in het minst te temperen of te verbloemen, als een ridder, die voor zijne overtuiging alles veil heeft. Met jeugdig vuur en mannelijken ernst zette hij uiteen, hoe zijne leer rein en onaantastbaar was, terwijl door de theorie der tegenpartij de zedelijkheid tot in hare bronnen vergiftigd werd. De uitkomst was, dat het alarm nog veel heftiger werd, daar men wel stekeblind moest zijn om ook nu nog, na de repliek, het snijdend contrast tusschen Fichte en de gewone, de officieele zienswijze niet op te merken. Daar de strijd, waarin Fichte thans gewikkeld was, ten eeuwigen dage eene cause célèbre blijven zal, wil ik de kern zijner leer in weinig woorden mededeelen.

Wat noopt ons om in God te gelooven? Ziedaar de vraag, die Fichte zich stelt. Het antwoordt luidt: de stem van het geweten. Die zedelijk gestemd is, kan niet twijfelen of het doel der zedelijkheid uitvoerbaar is. Hij zegt tot zich zelf: ik kan, want ik moet. Natuurlijk is het onmogelijk iemand zijn plicht te bewijzen. En al ware dit mogelijk, toch zou ik hem niet kunnen noodzaken, te willen wat plicht gebiedt. Maar wie in zijn hart zich door de zedewet gebonden voelt, vraagt niet naar het bewijs, dat hij haar vervullen kan. Het staat bij hem vast, dat recht doen mogelijk is, dat de zedelijke daad onfeilbaar gelukt, dat alles er op ingericht is om haar te doen slagen. Hij vertrouwt, dat zijn bestaan, dat het bestaan van alle zedelijke wezens, dat de wereld der zinnen, welke het gemeenschappelijk tooneel van onzen arbeid is, middelen zijn tot verwerkelijking van het ideaal der zedelijkheid. Het is hem ondenkbaar, dat de stoffelijke natuur het in hare macht zou hebben den vrijen geest in ketenen te klinken, de ernstig besloten plichtsbetrachting te verijdelen. Die de wereld onder de heerschappij der zedewet wil brengen, is er tevens van overtuigd, dat de wereld zich daaronder brengen laat. Hij gelooft aan een orde van zaken, die het oog des vleesches niet aanschouwen kan, aan een hoogere, aan een zedelijke wereldorde, van welke de stoffelijke wereld, met al hare wetten, slechts de rustende grondslag is. Dit is het ware geloof; die zedelijke orde is de God, dien wij huldigen. Onze geloofsbelijdenis moet zijn: vroolijk en onbekommerd volbrengen, wat op ieder

oogenblik plicht gebiedt, zonder te twijfelen en zonder te tobben over de gevolgen. Zedelijk handelen is de eenige rechtzinnige confessie, het levende geloof, het zich openbarende vertrouwen op de volstrekte macht van het goede.

Het echte atheïsme, hel ongeloof, de goddeloosheid daarentegen bestaat hierin, dat men tobt over de gevolgen van een goede daad, van een eerlijk woord; dat men aan de stem zijns gewetens niet gehoorzamen wil, voordat men de goede uitkomst heeft kunnen berekenen, vooruitzien; dat men het booze doet, opdat het goede daaruit voortspruite, zoo zijn eigen raad verheft boven den raad Gods en zich zelven tot God maakt. Ge moogt niet liegen, ook al zou de wereld daarom te gronde gaan. Maar dit is slechts een manier van spreken; zijt gij zedelijk gestemd, dan zijt ge tevens overtuigd van de zedelijke bestemming van al wat u omringt, dan weet ge dat nergens in het wereldplan op een leugen is gerekend.

Ziedaar de positieve zijde van Fichte's leer. Maar nu de negatieve. Om dit stout idealisme goed te verstaan, om te begrijpen hoe Fichte de almacht van den zedelijken wil kon prediken, houde men in het oog, dat de zedelijke wil bij hem de eenige ware realiteit is. Daar het de bestemming des geestes is, zedelijk te handelen en er voor daden een tooneel wordt vereischt, daarom, en daarom alleen, is de geest genoopt eene wereld buiten zich te aanschouwen, haar als werkelijkheid aan te nemen. Inderdaad worden de dingen eerst door ons geschapen, er is geen zijn, maar slechts handelen. Valsch is het dus de erkenning van God op het bestaan der zinnenwereld te bouwen; onzedelijk tevens, want God wordt dan de Vorst der wereld, de Heer van het noodlot, de Gever der gelukzaligheid, wien men voor zich winnen moet, opdat hij zich goedgunstig betoone. Zoo ontaardt de vroomheid in gunstbejag, de godsdienstleer in gelukzaligheidsleer. Met Spartaansche gestrengheid geeselt Fichte het eudaemonisme der groote schare, waardoor de godsdienst aan wat uit den booze is, aan zelfzucht, wordt vastgeknoopt. De onmondige mensch, zoo oordeelt hij, vindt zich afhankelijk van een onbekende, onberekenbare macht, welke hem met lief en leed overvalt. Of kunt ge het uur van uw dood voorspellen? Weet ge wat in een volgende minuut u en uwe dierbaren treffen zal? Naar de analogie met zich zelven denkt de mensch zich die onbekende, onberekenbare macht als vrije, willekeurige persoonlijkheid. Hij stelt zich het zoogenaamde noodlot, het zoogenaamde toeval onder menschelijke gedaante voor. Hij anthopomophiseert. Maar het bewustzijn aan een willekeurigen meester onderworpen te zijn, aan een autocraat, die ieder oogenblik met sterken arm ons ter neder slingeren kan, is folterend, onverdragelijk. Vandaar dat de mensch den God zijner phantasie gunstig voor zich tracht te stemmen, hem door gebeden, offeranden, zelfkastijding zoekt te vermurwen. Op dit standpunt doet men zijn hersenen geweld aan ten einde het onbegrijpelijke, het

ongerijmde te gelooven; op dit standpunt smoort men de stem der natuur en legt zich harde onthouding op. Waarom? Omdat men ten minste hiernamaals gelukkig wil zijn. Redeneering kan niet toonen, dat eenige bovennatuurlijke macht daardoor, dat men iets belijdt of niet belijdt, verricht of niet verricht, gunstig of ongunstig voor ons gestemd zou zijn. Maar de God van het bijgeloof is regellooze willekeur, almacht, d.i. in den populairen zin des woords: eene macht, die alles uitvoeren kan, wat een menschelijk brein in staat is te bedenken. De bijgeloovige vertrouwt dat God, enkel omdat hij dat nu eens zoo wil, confessie en geluk, zelfkastijding en geluk, op bovennatuurlijke, op mechanische wijze aan elkander heeft vastgeklonken. Hij gelooft dit of iets anders, hij handelt zoo of op eene verschillende wijze, niet omdat redelijk inzicht hem de waarheid van zijn geloof, hem de zedelijkheid zijner handeling bevroeden doet, maar omdat hij van zijn willekeurigen God het loon der zaligheid verwacht. ‘Zijn hoogste levensdoel is geluk, zijn God dient de begeerte, zijn God is een afgod, is geen God. Dat ik dezen afgod niet in de plaats van den waren God wil laten gelden, ziedaar wat men mijne godsloochening noemt; dit is het wat men gezworen heeft te zullen vervolgen’.

Zoo bestrijdt Fichte den godsdienst, welke dienaar der zelfzucht is, en den vrijen geest in ketenen klinkt, eene soort van vroomheid, welke hij met den ouden tijd, met de 18de eeuw in het graf wil zien dalen. Maar dit is niet het eenige, wat ergernis wekte. ‘Wij hebben geen anderen God van noode, zeide hij, dan de zedelijke wereldorde; wij kunnen een anderen God niet vatten’. Iedere poging om zich God op een andere wijze voor te stellen, verlaagt hem tot een eindig wezen. Wellicht tracht men zich God niet te denken als de zedelijke orde zelve, maar als hare oorzaak. ‘Wat noemt ge echter persoonlijkheid en bewustzijn? Toch wel datgene, wat ge in u zelven gevonden hebt, aan u zelven leerdet kennen en met dezen naam betiteld hebt? Dat ge dit echter niet zonder beperking denkt, niet oneindig denken kunt, kan de geringste opmerkzaamheid op de vorming van dit begrip u leeren. Door de toekenning van persoonlijkheid maakt ge God tot een eindig wezen, tot een van uws gelijken, en ge hebt niet, zooals ge wildet, God gedacht, maar slechts u zelven in het denken vermenigvuldigd’. En wanneer de zeloten, in plaats van de onjuistheid dezer redeneering aan te toonen, haar als godslasterlijk brandmerken, dan zegt Fichte: ‘Men moet zijn gezond verstand prijs geven, om op hunne manier aan God te gelooven; mijn atheïsme bestaat enkel daarin, dat ik gaarne mijn verstand behouden wil’.

Ongetwijfeld verlangt men geene uitvoerige beoordeeling van Fichte's zienswijze. Slechts dit ééne dus. Het redelijk geloof kan volgens Fichte in deze twee regels worden samengevat:

> Ein heiliger Wille lebt
> Wie auch der menschliche wanke.

Dit is volgens hem volkomen zeker, ja grond van alle andere zekerheid, dat er eene moreele alomvattende wereldorde bestaat, dat iedere goede daad onfeilbaar gelukt, dat iedere booze daad onfeilbaar mislukt, en dat hun, die het goede liefhebben, alle dingen dienen moeten. Godsdienst is bij hem: vertrouwen in de waarheid, ook wanneer de waarheid verduisterd is, vertrouwen in het recht, ook wanneer het recht met voeten getreden wordt. Vertrouwen in de toekomst, ook wanneer het heden hopeloos schijnt. Ik zal aan dat blijmoedig en geeststerkend geloof den naam van vroomheid niet ontzeggen. Heeft men ooit den man vroom genoemd, aan wiens hart de worm der vertwijfeling knaagde? Heeft de godsdienst niet altijd, wat hij ook overigens mocht zijn, een schitterenden regenboog aan het met zwarte onweerswolken beladen uitspansel aanschouwd? Maar hoe kan die zedelijke wereldorde gedacht worden? Wat moeten wij denken, indien wij haar willen denken? Vlijt en kracht van den zedelijk gezinden mensch vermogen wel veel, maar niet alles. Ieder kan slechts beschikken over zijn eigen wil, niet over den wil van anderen. Indien dus de zedelijke mensch zich een doel stelt, dat niet alleen van zijne vrijheid, maar tegelijk van de vrijheid van alle anderen afhangt, indien hij werkt in den dienst van het ideaal, overtuigd dat zijn arbeid niet ijdel wezen kan, dat alle snood verzet eens wijken moet, dan vertrouwt hij niet op een onpersoonlijke wereldorde, maar op de zedelijke natuur van zijn geslacht. Het is niet klaar, hoe een blind en bewusteloos ideaal zou kunnen heerschen en hoe vrije individuen genoopt zouden kunnen worden zich daarnaar te voegen; slechts dan staat het vast, dat iedere goede en schoone daad ten slotte zegevieren moet, indien men, wat gelukkig waarheid is, op hoofden en harten der meeste menschen rekenen mag.

Ik heb u getoond, hoe Fichte, in zijn verdedigingsgeschrift, den godsdienst van ijdel gunstbejag aan dien van een rechtschapen levenswandel overstelde. Uit dit ééne feit bleek reeds genoeg, dat dit mannelijk karakter enkel door klaarheid van begrippen overtuigen, niet door schipperen en plooien verzoenen wilde. Onze professor weet zeer goed, dat de reactionnaire ministers van Dresden niet in hem den atheïst, maar den demokraat willen treffen, en zijne leuze is het, gemaskerde vijanden zoo te schudden, dat hun de lust tot een nieuwen aanval voor goed vergaat. In het stuk, dat hij op last van den hertog naar Weimar opzond, hooren wij hem zeggen, dat men hem ten onrechte van oproerige gezindheid verdenkt: ‘Ik ben een vriend van bespiegeling, ik ben geen Jacobijn; al zag ik een leven van eeuwen voor mij, toch zou ik mijn tijd zoo weten te besteden, dat me geen uur voor het maken van omwentelingen overschoot’. Maar tevens waagt hij het deze karakteristieke woorden uit te spreken: ‘Ik ben er niet toe gemaakt om mij achter den berg schuil te houden, dezen keer wil ik mij rust verschaffen voor mijn geheele overig leven of wel moedig te gronde gaan’.

Hoe jammerlijk bedroog zich de verlichte, maar bezadigde regeering van Weimar in dit fiere, onbuigzame karakter, toen zij het twistgeding in der minne en tot genoegen van alle partijen dacht bij te leggen! Uit de beste bron, uit den mond van Goethe zelf, weten wij, dat de regeering Fichte goed genegen was; aan de eene zijde was zij vast besloten den professor geen haar te krenken en de vrijheid van het universitair onderwijs ongeschonden te handhaven, maar aan den anderen kant wilde zij toch in het belang van den bloei der academie de Saksische studenten niet missen en daarom moest men te Dresden de verklaring ontvangen, dat de uitgevers van het philosophisch tijdschrift, Fichte en Niethammer, ernstig waren gewaarschuwd geworden. Het gerucht verspreidt zich in Jena, dat de regeering aan Fichte, door middel van den academischen senaat, eene scherpe vermaning zal doen toekomen. Met grimmige bitterheid schrijft Fichte op staanden voet aan een der curatoren van de universiteit, dat hij zoodanige vermaning nooit zou kunnen aannemen, dat hij haar met een verzoek van ontslag zou moeten beantwoorden, en dat eenige bevriende professoren, groote sieraden der academie, hem hun woord hadden gegeven, om, wanneer hij, wegens krenking der leervrijheid, zijne betrekking moest neerleggen, terstond zijn voorbeeld te volgen. Die stap was een fout, die taal klonk als bedreiging. De welwillende gezindheid, die men te Weimar ten opzichte van Fichte koesterde, was nu verlamd. ‘Ik zou tegen mijn eigen zoon stemmen, schreef de minister Goethe aan Schlosser, indien hij zich vermat zulk een taal tegenover een gouvernement te spreken’. Aan hardheid stelde zijne Excellentie hardheid over. Op voorstel van Goethe werd er in den staatsraad besloten Fichte door middel van den senaat eene berisping wegens zijne aanstootelijke leerstellingen en hem tevens, in den vorm van een postscriptum, zijn ontslag te doen toekomen. Eén der leden wees nog op het groot verlies, dat de academie lijden zou, maar het antwoord van den dichter-staatsman luidde, naar men zegt: ‘De eene ster gaat onder, de andere gaat op!’ Het baatte niet, dat Fichte's vrienden, voordat het hertogelijk besluit aan den senaat officieël werd afgekondigd, den overigens zoo onbuigzamen man eene soort van verontschuldiging wisten af te persen; de regeering liet, om hem te honen, om te doen zien hoe zelfs de dapperste wankelen kan, Fichte's brief in de dagbladen plaatsen. Het baatte niet, dat de studenten twee petities, met talrijke handteekeningen voorzien, indienden, de eerste om hun gevierden meester te mogen behouden, de tweede om hem te doen terugroepen; beide keeren was het antwoord eene bitse weigering. Zelfs was het der regeering van Weimar niet genoeg Fichte uit zijn post en uit Jena te hebben verjaagd; toen hij in stille eenzaamheid te Rudolstadt zich wilde vestigen, wist zij den vorst van dat landje hem het verblijf aldaar te doen ontzeggen; Fichte vluchtte naar Berlijn, waar terstond na zijne aankomst in het kabinet de vraag ter tafel

werd gebracht, of men hem dulden zou, en tot geluk van den armen zwerveling de wel wat spotzieke koning aldus besliste: ‘Indien Fichte met onzen lieven Heer op een slechten voet staat, zoo moet onze lieve Heer dat met hem uitmaken, mij deert het niet’. Zoo ten minste zou de vorst, volgens een brief van Fichte aan zijne te Jena gebleven vrouw, gesproken hebben.

Fichte was niet de eerste Duitsche professor, die, door lichtschuwe ijveraars van goddeloosheid beticht, uit zijnen katheder verdreven werd. In het jaar 1721 hield de gevierde Wolff, hoogleeraar te Halle, eene rede over de moraal der Chinezen. Onder de theologen dier dagen gold de stelregel, dat zedelijkheid zonder godsdienst onbestaanbaar was en dat ieder atheïst een schurk moest zijn. Wolff daarentegen waagde het te leeren, dat de Chinezen atheïsten waren en nogtans eene zuivere zedeleer hadden. In de oogen der pietisten was dit afschuwelijke ketterij. Zou de blinde rede, zonder hulp der openbaring, goed en kwaad onderscheiden? Zou de door zondenval verbasterde rede motieven tot plichtsbetrachting kunnen aanwijzen? Van den kansel werd tegen Wolff gewaarschuwd, daar hij een macht ter duisternis was. Een jong docent waagde het den beroemden meester in een strijdschrift aan te tasten. Koning Friedrich Wilhelm, die aan orde en discipline hechtte, wilde het niet dulden, dat de eene academische leeraar, in strijd met de reglementen, den ander met name bekampte. ‘Geen twist aan mijne universiteiten!’ zoo luidde het bevel. Maar de ijveraars lieten hun prooi niet ontsnappen. Wolff had het gewaagd te leeren, dat de mensch nooit toevallig tusschen goed en kwaad kiest, dat hij datgene doet, waartoe zijn gemoed het meest overhelt, dat ook het geestelijk leven aan den vasten gang van wetten gebonden is. De theologen wisten den hofnar te winnen, deze zou nu den koning tegen Wolff in het harnas jagen. ‘Professor Wolff beweert’, zoo sprak de snaak, ‘dat, als een uwer groote grenadieren uit Potsdam wegloopt, gij geen recht hebt hem te straffen, daar hij slechts doet, wat het noodlot over hem beschikte’. Dat hielp. In woede ontstoken gebood de koning Wolff binnen 48 uren Halle en het geheele rijk te ruimen, daar hij hem anders zou laten hangen. In het barre wintersaizoen moest de professor vluchten, met zijne vrouw, die in gezegende omstandigheden verkeerde. De vrome Francke prees God den volgenden Zondag voor de wonderbare verhooring zijner gebeden, hij sprak over het evangelie der verwoesting van Jeruzalem en wist het wee u! wee u! over de zwangeren uitgesproken, zeer stichtelijk op de vrouw van den weggejaagden professor toe te passen. Geloofsijver voert ver; wel verre van een onmensch te zijn, was Francke bij uitstek edel en rechtschapen. De dankbare nakomelingschap heeft dezen vriend van armen en weezen, dicht bij zijne beroemde stichtingen, in 1829 een standbeeld gewijd.

Wolff's verdrijving uit Halle: ziedaar de groote overwinning, door

de orthodoxie in het begin der achttiende eeuw behaald. Tegen het einde der eeuw was een zoo volkomen zege niet meer mogelijk. Indien Fichte geen vermetelen toon tegenover zijn gouvernement had aangeslagen, zou hij zijn catheder buiten twijfel behouden hebben. Toch laat zich het gedrag der Weimarsche regeering op geenerlei manier rechtvaardigen. In plaats van Fichte wegens insubordinatie te kastijden, diende zij hem een berisping wegens aanstootelijke leerstellingen toe. Maar het hooger onderwijs, zal het iets beteekenen, moet vrij zijn als een vogel in de lucht. Hoe is het mogelijk, had Fichte zelf gevraagd, over godsdienst te philosopheeren, zonder dezen of genen te ergeren? Daarenboven kan nooit de Staat, maar moet enkel redeneering beslissen, of een systeem al dan niet afkeuring verdient. En te recht had Fichte, toen hij de vrijheid van denken, weinige jaren vroeger, van Duitschland's allerhoogste Doorluchtigheden terugeischte, deze stoute woorden gesproken: ‘Dat zijn, o vorsten, de echte majesteitsschenders, die u raden uwe volken in blindheid en onwetendheid te laten, en vrije onderzoekingen van allerhande soort te verhinderen en te verbieden.’ Het vonnis over professor Fichte geveld, is helaas een schandvlek op den naam van den grooten Goethe, die in den kabinetsraad van Weimar een overwegenden invloed had. Men meene evenwel niet, dat de fijne menschenkenner zijne hulde aan Fichte's karakter onthield. Nadrukkelijk verklaarde Goethe: ‘Fichte was een der flinkste mannen die er ooit geleefd hebben.’

Te Berlijn breken er voor Fichte jaren van stillen arbeid aan. Hij denkt en schrijft, en de opbrengst zijner boeken is gelukkig zoo aanzienlijk, dat hij het weldra wagen durft, zijn gezin uit Jena naar Pruisen's dure hoofdstad te doen verhuizen. Zijn roem als philosoof stijgt voortdurend. Jonge mannen dringen er bij hem op aan, dat hij voordrachten zal houden. Gaarne geeft hij aan die uitnoodiging gehoor, want zijne krachtige natuur vindt geen vollen vrede in eenzame bespiegeling. In den winter van 1804 spreekt Fichte over *de grondtrekken van den tegenwoordigen tijd;* een uitgezocht publiek woont zijne voorlezingen bij; geleerden, ambtenaars, militairen, staatsmannen, ministers der kroon verdringen zich om zijn spreekgestoelte; Metternich, toen Oostenrijksch gezant te Berlijn, is een getrouw hoorder. Geen wonder, dat Rusland hem voor den philosophischen catheder van Charkow, Beieren voor dien van Landshut zoekt te werven. Pruisen, dat den balling gastvrij had opgenomen, roept hem naar Erlangen, en daar leest hij gedurende het zomersemester van 1805. Het jaar 1806 bracht een oorlog, die Duitschland in weinige maanden verpletterde. Tot dusver was Fichte geen warm patriot geweest. Gedurende het revolutietijdperk nam het menschelijk geslacht in de harten der edelsten de plaats van het vaderland in. In de dagen van Austerlitz kon Fichte nog schrijven: ‘Europa is het vaderland van den waarlijk beschaafde, meer in het bijzonder die Staat van Europa, welke

het best op de hoogte der cultuur is. Laat de uit de aarde geborenen, die in den aardkluit, den stroom, den berg hun vaderland begroeten, burgers blijven van den gezonken staat; zij behouden wat zij wenschen en wat hun gelukkig doet zijn. De aan de zon verwante geest wordt onweerstaanbaar aangetrokken en keert zich daarhenen, waar licht is en recht. Als de ziel van den wereldburger in ons leeft, behoeven we niet over de handelingen en lotgevallen der Staten bezorgd te zijn, voor ons zelve evenmin als voor onze nakomelingen tot aan het einde der dagen.'

Maar dat voornaam, dat vaderlandverachtend kosmopolitisme verstomde, toen Fichte Duitschland dieper en dieper zinken zag. Vertoornd over de ijverzuchtige, eergierige politiek der Duitsche vorstenhuizen, die zooveel smaad en ellende over den verbrokkelden Staat der Duitschers bracht, hooren wij Fichte in bitterheid uitroepen: 'Duitsche vorsten zouden kruipen voor den Dey van Algiers en hem het stof van de voeten likken, wanneer zij daardoor den koningstitel verdienen konden.' De schellen zijn den vriend van strenge plichtsbetrachting van de oogen gevallen; hij begrijpt, dat als het hart niet meer voor het vaderland gloeit, laffe en eerlooze zelfzucht, jacht naar genot, onedele zorg om de spijs die vergaat, zich van alle rangen en standen der maatschappij meester maken. Bij het losbarsten van den krijg, biedt hij zich aan om het leger te volgen, het lot der soldaten te deelen, hen met zijne taal tot den strijd voor het Duitsche vaderland aan te vuren. 'Het is de schuld van mijn eeuw,' zoo zegt hij, 'dat er tusschen het beroep van den geleerde en dat van den krijgsman eene klove ligt; maar al versta ik het niet de wapenen te hanteeren, al is het mij niet vergund, gelijk eertijds aan Aeschylus en Cervantes, mijne woorden door krachtige daden te staven, laat mij, nu ik slechts spreken kan, ten minste zwaarden en bliksems spreken. Ik begeer het niet zonder gevaar te doen. Ik zal waarheden doen hooren, met mijn naam bezegeld, welke mij voor het gezicht van den vijand des doods schuldig doen zijn. Ik zal mij niet lafhartig schuil houden, maar ik geef mijn woord, dat ik of met mijn vaderland vrij leven of in zijn ondergang te gronde zal gaan.' De koning wijst thans, gelijk later in 1813 andermaal, het aanbod van Fichte dankbaar van de hand.

Pruisen bezwijkt voor de vreemde wapenen. Na den slag van Jena, bij het naderen der Fransche legerscharen, verlaat Fichte Berlijn en zijn gezin, buiten staat den nek onder het juk van den uitheemschen tiran te buigen. Hij trekt naar Koppenhagen, wil in den vreemde wachten, tot dat de vijand stad en land geruimd zal hebben. Berlijn blijft ook na den vrede in handen van den Franschman en nu ziet Fichte zich in de harde noodzakelijkheid gebracht onder de wet van den overweldiger te leven. Hij keert naar Berlijn terug en houdt daar in den winter van 1807 zijne onvergetelijke *Reden an die deutsche Nation.*

Fichte kende het gevaar, waaraan hij zich blootstelde. Hij wist,

dat de vermetele, die op dat oogenblik tot het Duitsche volk over nationaliteit durfde spreken, even goed op lood als op een eerepalm kon rekenen. Liet Napoleon niet nog kort geleden een boekhandelaar doodschieten, die een onbeteekenend vlugschrift in omloop bracht? Voerde in Berlijn niet een Franschman het bevel, werden zijne voordrachten niet door spionnen bijgewoond, door de trommen der Fransche bezetting telkens gestoord? Meer dan eenmaal liep het valsch gerucht, dat hij in hechtenis genomen was. Toch weigert hij gehoor, wanneer men hem voor zijne veiligheid, voor zijn leven wil doen duchten. ‘Zou dan waarlijk, zoo sprak hij, ten gelieve van één, die daarmede gediend is, en ten gelieve van velen, die vreesachtig zijn, het menschelijk geslacht te gronde gaan, en zou het hem, wien zijn hart dat gebiedt, niet veroorloofd wezen, tegen het verval te waarschuwen? Gesteld eens, dat de alarmisten gelijk hadden, gesteld dat zij in het aangezicht van tijdgenoot en nakomeling gelijk kregen, wat zou het allerergste zijn, dat den lastigen Mentor treffen kon? Kunt ge iets ergers voor hem bedenken dan den dood? Welnu, deze wacht ons allen, en van den aanvang der geschiedenis af hebben vele edelen om geringer reden - waar gold ooit krachtiger reden dan de onze? - dit gevaar getrotseerd. Niemand heeft het recht tusschen beiden te treden, al gaat onze onderneming met eenig perikel vergezeld.’

Misschien was het juist zijne groote vermetelheid, die Fichte redde, zijne openhartigheid, welke hem de tonen van vaderlandsliefde ten aanhoore van vriend en vijand beiden aanheffen deed. Hij school niet in het duister, spande niet samen met de heethoofden, die Napoleon vermoorden wilden. Niet door onberaden hartstocht, niet door sterkte der armen en uitnemendheid der wapenen, maar door kracht des geestes hoopt hij te zegevieren. ‘Er moet een nieuw geslacht gevormd worden, een geslacht, dat onbruikbaar is voor de rol van knecht of slaaf. Er moet in de kinderen, in de mannen der toekomst een edele hartstocht worden opgewekt, een gemoed, vreemd aan de heerschende zelfzucht, een liefde vol geestdrift, een liefde tot in den dood voor het vaderland. Dit is het redmiddel. De strijd der wapenen is gestreden; nu verheft zich, zoo wij het willen, een nieuwe strijd, die der beginselen, der zeden, van het karakter.’ Napoleon liet den ideoloog praten. Geen oogenblik werd Fichte ernstig bedreigd. Hoe zouden theorieën over opvoeding den man van ijzer en bloed kunnen deren? Toch was de werking van Fichte's taal een electrieke schok, die zich van Berlijn aan geheel Duitschland mededeelde. De profetie der wedergeboorte drong door in de hutten der boeren, in de verst verwijderde gedeelten van den verbrokkelden en machteloozen Duitschen Staat.

Wij zijn, zegt Fichte, door eigen schuld gevallen. Zelfzucht heeft ons ten verderve gevoerd. Door een zekere mate te buiten te gaan, heeft zij haar eigen rijk verwoest. Waarom is het Duitsche volk onder

den vreemden veroveraar bezweken en torscht het het juk der vreemde heerschappij? Het is omdat zelfzucht zich van aller harten, ook van die der regenten, had meester gemaakt, omdat zij het eenige richtsnoer der politiek was geworden. De gedachte aan het gemeenschappelijk vaderland had alle kracht verloren en was uitgeroeid tot op haar laatste rest; de leiding der openbare aangelegenheden vertoonde zich naar binnen slap, naar buiten laf, door kleine zelfzuchtige belangen gedreven, het geheel verraderlijk prijsgevend. Niet van buiten af is het ongeluk over ons gekomen; het is de vrucht der plant, die wij kweekten in het eigen hart.

Aandoenlijk is de taal, waarin hij de Duitschers bezweert om, voordat het voor altijd te laat is, het ééne gemeenschappelijk vaderland in hun liefde op te nemen. ‘Ik spreek tot Duitschers, eenvoudig tot Duitschers, ik erken de scheidsmuren niet, welke onzalige gebeurtenissen sedert eeuwen te midden der ééne natie hebben opgericht. Weet, dat gij de laatsten zijt, die redding kunt aanbrengen. Gij hebt de Duitschers nog één hooren noemen, gij hebt een zichtbaar teeken dier eenheid, een rijk en een rijksverbond, aanschouwd of daarvan vernomen, onder u hebben zich van tijd tot tijd stemmen doen hooren, die van vaderlandsliefde trilden. Die na u komt, zal zich aan andere voorstellingen gewennen, zal vreemde vormen en een vreemde levenswijze aannemen, en spoedig zal de ure daar zijn, waarin er niemand meer leeft, die Duitschers gezien of van hen gehoord heeft’. Tragen en vreesachtigen vleien zich met het denkbeeld, dat Duitschland in zijn taal zal voortleven. ‘Neen, antwoordt Fichte onheilspellend, ‘een volk, dat zich zelf niet meer regeeren kan, is schuldig zijn taal prijs te geven.’ Hij begrijpt, dat een volk zonder Staat geen volk is. Hij gloeit voor de gedachte, die weldra de *Deutsche Burschenschaft* van hem overerfde en welke, gedurende het tijdperk der reactie, zoovele edelen onder Duitschland's zonen met vestingstraf en ballingschap geboet hebben, de gedachte, door Duitschland's beste dichters bezongen, die, hoe streng ook verboden en onderdrukt, den stroom van Duitschland's geschiedenis heeft voortgestuwd: het vrije, ééne vaderland!

‘Door eigen schuld zijn wij gevallen,’ zegt Fichte. ‘Maar wij kunnen ook door eigen kracht ons oprichten. De smart over onze ellende moet geen lauwe smart zijn, die zich in verwijten en klachten lucht geeft, maar een mannelijke, bezonnen smart, die het openbare ongeluk in het aangezicht ziet, de wortel van het kwaad opspoort en zoo het middel tot redding ontdekt. Wij moeten handelen in plaats van te wanhopen.

Is de grond van onzen ondergang het zedelijk bederf, waardoor hoofd en ledematen van het geheele volk zijn aangetast, dan is het eenig denkbare geneesmiddel de zedelijke wedergeboorte der natie. Van buiten af is geen hulp te wachten; enkel door zelfvernieuwing kunnen wij gebaat worden. Het volk moet herschapen worden. Dit kan enkel door opvoeding geschieden, door een opvoeding, die zich over alle

standen uitstrekt en den geheelen mensch, al zijne energie in ontwikkeling brengt. De band, die de individuen tot dusver aan het geheel vasthechtte, was eigenbelang. Die band is verscheurd. Een nieuwe en onverbreekbare band is noodig. Hij kan enkel zijn: vurige en zelfverloochenende ijver voor de publieke zaak.'

Fichte's plan is, door een nieuw stelsel van opvoeding onbaatzuchtige helden te vormen. Deze energieke man ziet in den *wil* het wezen van den mensch, den grondwortel van zijn bestaan. Het trage, logge verstand, zegt hij, dat opneemt wat van buiten af wordt ingepompt, is geen natuurlijke eigenschap. Ieder gezond kind stuit het tegen de borst de opgedrongen kundigheden zich in te prenten. Het leert zich schikken in dit onaangename lijden, en wel daardoor, dat men hem loon en straf voorspiegelt, dat men hem zegt, hoe door kennis brood en eer verkregen worden. Zoo wordt er op het eigenbelang gebouwd, zoo wordt de wetenschap op moreele ontaarding ingeënt. Deze heerschende wijze van opvoeding is een noodlottige misgreep. Verstandelijke beschaving behoort de eeuwig voortbrandende haard der zedelijkheid te zijn. Men brenge er den kweekeling toe te leeren om het leeren zelf, met lust en vreugde, niet om een nevenbedoeling. Dit kan geschieden door, zooals Pestalozzi aanbeveelt, den geest niet te doen lijden, maar handelen. Ja, de mensch is zinnelijk en zelfzuchtig, zoolang hij door nood gedreven, door honger geprikkeld wordt; maar laat de behoefte bevredigd zijn, en in plaats van het beeld van zijn lijden zich voor oogen te houden, neemt de phantasie hare vrije vlucht en ontvoert zij hem naar de wereld der ideën. Wie erkent niet, dat het een verdrietig werk is, namen en jaartallen van buiten te leeren? Wat erger is, de energie des geestes wordt daardoor gebroken, zijn aangeboren elasticiteit verlamd. Men giete in het kind niet over, wat het weten moet, maar late het hem zelf ontdekken; men vergunne aan zijne phantasie b.v. zelf uit te vinden, dat er ten minste drie rechte lijnen noodig zijn om eene ruimte in te sluiten; men late hem beproeven door rechte lijnen ruimten te begrenzen, en het kan niet missen of hij ontdekt de wet, die zich hier gelden doet. In ieder onzer woont een poëet, een wezen, dat geniet van zijn scheppende kracht, dat behagen schept in vormen en gestalten, welke het zelf heeft voortgebracht. Geen nabeelden, maar voorbeelden der werkelijkheid vervaardige de kweekeling. De geheele opvoeding zij berekend ter vorming van werkzame intellecten.

Past men deze leuze toe, dan wordt er een liefde tot kennis om haar eigen wil gekweekt; een liefde, die niet op zinnelijk genot uitgaat; die nog wel geen zedelijkheid is, maar toch vorm en voorwaarde van den zedelijken wil. Wat is er nog verder noodig om een ijver te doen ontbranden, die op de publieke zaak is gericht? Het kind zij lid van een kleine, reine maatschappij, laat het zijn van een landbouwcolonie; zorgvuldig verberge men voor hem, dat kennis den in-

dividu te stade komt, dat hij zonder kennis zich niet door het leven kan redden; de volwassenen, die hem omringen, moeten onbaatzuchtige lieden zijn, vol toewijding aan de kleine instelling; deze zelve zij op een redelijke leest geschoeid en zoo doorzichtig in al hare deelen, dat het kind er geen spoor van willekeur in ontdekke, maar den geheelen bouw innerlijk nabootsen en grondig verstaan kan; eindelijk gewenne men hem veel te doen, en, wat hoofdzaak is, veel te laten ter wille van de kleine wereld, waarin hij zich geplaatst vindt; wanneer hij zoo is voorbereid, zende men hem, na afloop der leerjaren, zonder schroom de wijde wereld in. Hij zal er op zijne plaats zijn, in het algemeen belang kunnen en willen werken. Het beeld der kleine maatschappij, waarin hij zijn jongelingsleven heeft doorgebracht, zal de energie zijns geestes prikkelen zich een beeld der groote maatschappij te ontwerpen, zooals deze volgens de eischen der rede wezen moet. Hij zal dat voorbeeld, dat ideaal niet enkel scheppen, maar tevens beminnen; het zal hem in geestdrift doen ontvlammen en tot handelen nopen; hij zal niet rusten, voordat de werkelijkheid er naar hervormd is; want daarvan kunnen we zeker zijn, dat als vrucht der bezonnen en moreele opvoeding, welke hij genoten heeft, werkzaamheid en toewijding de grondtoon van zijn leven zullen zijn geworden.

Ziedaar de hoofdtrekken van Fichte's program. Ik zal op dit beminnelijk idealisme geen critiek oefenen. Ik zwijg er van, dat hij de kinderen aan den familiekring, waar zelfzucht door woord en daad gekweekt wordt, onttrekken wil; dat hij de huiselijke opvoeding wil doen vervangen door openbare opvoeding, welke de Staat regelt, en die voor allen zonder uitzondering gelden moet. Liever wijs ik op een punt van overeenkomst tusschen Fichte, die het eerst in Duitschland de sociale quaestie ter bane bracht, en den pas ontslapen Engelschen wijsgeer Mill. Beiden zijn van oordeel, dat, zal de menschheid voor ontzettende rampen behoed blijven, er eene revolutie in de opvoeding moet plaats grijpen. Beiden meenen, dat niets zoo dringend noodig is als grooter ijver en vuriger liefde voor het publieke belang in de harten der schare op te wekken. Beiden zeggen: de mensch is van nature niet slecht, maar door de gewone opvoeding wordt hij stelselmatig bedorven. Van den vroegen morgen tot den laten avond wordt er op het eigenbelang der kinderen gespeculeerd; men prikkelt ze door uitzicht op loon en straf, op roem en schande, men kweekt met zorg de kiem der zelfzucht, maar verzuimt die van toewijding aan het groot geheel te ontwikkelen. De lust om voor de publieke zaak te werken wordt niet aangevuurd. Toch kunnen gewoonte, opvoeding, vorming van het hart een gewoon mensch er toe brengen met even groote bereidvaardigheid voor zijn vaderland te weven en te graven, als hij thans reeds, wanneer de krijgsklaroen hem roept, zich in het strijdgewoel mengt. Grijpt er niet, zoo besluiten Mill en Fichte beiden, eene groote hervorming in het karakter der massa

plaats, zoo zullen de maatschappelijke problemen niet licht eene bevredigende oplossing vinden.

Ik moet bekennen: wonderlijke dingen sprak Fichte tot zijn volk. Wij hebben, zeide hij, ons door zelfzucht in den grond geboord. Maar uit die vernietiging spruit de plicht en de zekerheid der wederoprichting voort. Daar de menschheid niet kan verloren gaan, moet Duitschland herrijzen. Duitschland, het land der hervorming, der wijsbegeerte van echt allooi, heeft een groot verleden en gaat een groote toekomst te gemoet. Door de oorspronkelijkheid van zijn karakter, van zijn taal, is het het Urvolk, de Messias onder de natiën, gids tot alle hoogere, tot eene alle rangen der maatschappij doordringende cultuur. Het is het uitverkoren volk op aarde, dat zich door afgoderij heeft te gronde gericht en dat niet ondergaan mag, daar het het zout der aarde is. ‘Er is geen uitweg,!’ zoo eindigt hij zijne Reden an die deutsche Nation, ‘wanneer gij verzinkt, zoo verzinkt het menschdom met u, zonder eenige hoop op een toekomstige wedergeboorte.’

Zoo sprak vader Fichte. En zijne zonen wagen het te meesmuilen over de aanmatigende taal van la grande nation!? Laat ons niet lachen, maar bedenken, dat het edel is alles te hopen, wanneer alle redding vervlogen schijnt. Zonder die buitensporige zelfverheffing zou de vertrapte overwonneling niet licht de veerkracht hebben gevonden, om tegen de overmacht van den tiran in verzet te komen. ‘En al hadden de Reden niets anders uitgewerkt dan dat zij na den slag van Jena het zelfvertrouwen van een verpletterd volk weder hebben opgebeurd, zoo zou Fichte toch reeds daarom den dank hebben verdiend, dien Rome's consuls oogstten, toen zij, na den slag van Cannae, niet vertwijfelden aan het vaderland. Hoe is het mogelijk, dat het Pruisisch gouvernement, tien jaren na den dood van Fichte, het waagde den herdruk zijner Reden te verbieden?’ Veel te mild luidt het gewone oordeel, dat het Duitsche volk met ondank is beloond voor de redding der tronen, die het met zijn bloed had vrijgekocht. In het tijdperk der snoode en lichtschuwe reactie gold de geest van den vrijheidskrijg te Berlijn, te Weenen, te Frankfort, als een misdaad. Op de lijst der verdachten, op de lijst van hen, wier democratische fierheid en stout idealisme toen bedenkelijk scheen, werd door den onbeschaamden Bondsdag Fichte's eerbiedwaardige naam bovenaan geplaatst.

In 1810 verrees de universiteit van Berlijn. Fichte werd aan haar als hoogleeraar verbonden. Spoedig was hij de meest gevierde harer professoren. Twee jaren later ondernam Napoleon den Russischen veldtocht, die zijne heerschappij over Europa voltooien moest, maar hem ten val bracht. Aan den sterken drang van den volksgeest kon Pruisen's koning, de gedwongen bondgenoot van Napoleon, ten langen laatste geen weerstand meer bieden. In het begin van 1813 trad hij aan de zijde van Rusland tegen Frankrijk in het gelid. Werd aan Fichte ook thans geweigerd als veldprediker het leger te mogen vol-

gen, hij deed wat hij kon als academisch redenaar. Hij tracht de geestdrift van het oogenblik door zelfkennis te veredelen. Alleen dan, zoo zegt hij, is krijg rechtvaardig, wanneer hij tot redding van de hoogste goederen eener natie dient, wanneer de vrijheid en zelfstandigheid des volks zijn aangetast; maar bij zoodanigen volkskrijg, die geheel iets anders dan een oorlog van vorstenhuizen is, moet dan ook ieder alles veil hebben, ieder opkomen in eigen persoon, zonder plaatsvervanging. Napoleon is de incarnatie, maar ook de kracht van alle boosheid, het tegen God en vrijheid vijandige beginsel. Alle elementen der menschelijke grootheid zijn in hem vereenigd: het klaarste verstand, de sterkste wil, de volkomen kennis van zijn volk. Hij zou een weldoener der menschheid zijn, indien één ding hem niet ontbrak: het besef van hare zedelijke bestemming. Nu is hij haar geesel; hij wil heer der wereld zijn of niet zijn. Eer en trouw bestaan niet voor hem, door verdragen wordt hij niet gebonden. Alleen een hoogere kracht dan de zijne kan hem weerstand bieden. Onze geestdrift voor de vrijheid zij dus sterker dan zijne geestdrift voor de heerschappij.

Zoo vatte Fichte den strijd uit een wijsgeerig oogpunt op. Mannelijk werkte hij mede, maar het einde mocht hij niet zien. De hospitalen van Berlijn werden met zieken en gewonden opgevuld. De tijd was gekomen, waarop vrouwen heldenmoed ontplooien. Fichte's vrouw is eene der onvermoeide verpleegsters. Na vijf maanden zijn hare krachten uitgeput, zij wordt door een kwaadaardige koorts aangetast, zelve herstelt zij, maar aan haar man deelt zij den kiem der ziekte mede. Na weinige dagen sterft hij, den 27sten Jan. 1814. Te vroeg voor zijn jaren en zijn kracht, niet te vroeg voor zijn roem, welke de eeuwen trotseeren zal.

En evenmin te vroeg voor de partij der reactie, welke spoedig in Pruisen en elders zegevierde. Had Fichte het niet godslasterlijk genoemd, dat in een oorlog als deze, in een vrijheidsoorlog, de koning nog van onderdanen sprak? Had hij de formule: met God voor koning en vaderland! niet afgekeurd, daar zij scheen te zeggen, dat de koningen zonder vaderland zijn? Had hij het niet onmogelijk genoemd, dat na den vrede alles bij het oude blijven zou? O! ik begrijp het, dat de naam van dezen man door de partij der reactie verguisd en vertreden werd. Ons zij Fichte een voorbeeld, een troost. Zijne philosophie geef ik ten deele u prijs, maar bewondert met mij zijn karakter. Te zeldzaam zijn de mannen, die voor een beginsel leven, die steeds in de reine berglucht der vrijheid verkeeren. Vooral in onzen matten tijd! Het is thans een zeldzaamheid iemand te ontmoeten, die op godsdienstig, staatkundig, maatschappelijk gebied weet wat hij wil. Ik maak daar niemand een verwijt van; men gelooft niet als men wil, maar als men kan. Wat ik wel veroordeel is het onmannelijk coquetteeren met beginselen. Men coquetteert met het socialisme. Zoo zijn er, die geen enkele vrucht onzer rijke beschaving zouden wil-

len missen, die het op hoogen prijs stellen, dat er timmerlieden, metselaars en smeden zijn om sterrewachten, hospitalen en tempels der kunst te bouwen, die zelfs gaarne glacé-handschoenen dragen en fijne cigaren rooken, - maar die toch fluisterend vragen, of iedere klove tusschen de standen niet gedempt moet worden, of eigendom wel een goede maatschappelijke grondslag is, of de maatschappij niet op de basis der Bergrede hervormd moet worden. Men coquetteert met de reactie. Zoo zijn er, die door een zuiver negatieve critiek het liberalisme, den parlementairen regeeringsvorm, het geloof aan den vooruitgang door vrijheid ondergraven, maar zonder er van overtuigd te zijn, dat men in staatsalmacht, in een despotisch bestuur zijn heil moet zoeken. Men coquetteert met den godsdienst. Zoo zijn er, onder de pleitbezorgers van den godsdienst, die het zonder godsdienstige overtuiging, zonder geloof aan de onzienlijke dingen trachten te stellen; onder de behouders, die enkel de kerkelijke klanken behouden, maar de ziel, den ouden zin verloren geven; onder de vrijzinnigen, die de vrijheid nemen, zoowel het geloof *van* als dat *in* Christus te verzaken, maar het aan Strauss niet vergeven kunnen, dat hij het een roof acht zich op dien voet Christen te blijven doopen. Men coquetteert met het patriotisme. Zoo zijn er, die niet gaarne den vrijen naam van Nederlanders zouden prijs geven, maar die toch angstvallig berekenen of de weinige vaderlandsche bataljons wel ooit de Pruisische overmacht zouden kunnen tegenhouden, en, in plaats van den algemeenen dienstplicht aan te bevelen, ons het fiere woord van Thorbecke uit het hoofd zouden willen praten: ‘Het is niet de vraag of wij ons *kunnen*, wij *moeten* ons verdedigen en zoo goed mogelijk.’ Van verschillende kanten tracht men ons het merg uit de beenderen te zuigen. Ik behoor niet tot het nachtgevogelte, dat alles in den donker ziet, maar toch moet ik erkennen, dat de tijdstroom het karakter van ons volk in de buurt van klippen voert. Er is weinig karakter, omdat er weinig overtuiging bestaat. Daarenboven bederft het koortsachtig jagen in den rosmolen der negentiende eeuw het levensgeluk van velen. Vandaar dat stelsels opgang kunnen maken, welke de goederen des levens enkel met een zinnelijken, niet met een zedelijken maatstaf meten en ons zoo tot de slotsom willen nopen, dat het eigenlijk beter is niet dan wel te bestaan. Het is onze dure plicht tegen het gevaar van zelfverblinding en ontzenuwing front te maken. Ieder doe het op zijne wijze. Wat mij betreft, ik ken geen beter manier dan den omgang met die sterken, over wie de dood geen macht heeft en die gestorven steeds voort blijven leven. En daarom achtte ik het niet onnuttig het beeld voor oogen te stellen van een man met een ernstige overtuiging en een ijzeren wil, die in den volsten zin des woords een *man* mocht heeten.

VAN DER WYCK.

Djidda, door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie. (Vervolg.)*

II.

Aan het havenhoofd teruggekeerd, waar steeds een honderdtal samboeks gereed zijn om de gemeenschap met de ter reede liggende schepen te onderhouden, bevinden wij ons te midden van een door elkander woelenden hoop menschen die weinig degelijks uitvoeren. Veel orde heerscht er niet, op wat men het voorportaal van Djidda zou kunnen noemen. Hier, ziet men groote hoopen steenkolen in de open lucht opeengestapeld die òf aan het Turksche gouvernement, òf aan de Egyptische-stoomvaartmaatschappij (Poste Khédive), òf aan verschillende kooplieden toebehooren. Ginds, liggen duizenden balen graan, rijst, koffie, dadels en andere handelswaren op en door elkander, voor het vervoer naar de stad of naar de reede bestemd; en iets verder, houden eene menigte bedevaartgangers zich onledig hunne goederen te ontschepen. Eindelijk zijn wij een der poorten genaderd, die, in de richting der vier hoofd-windstreken in den ringmuur aangebracht, toegang verleenen tot de stad. Het is de westelijke, Bab-el-Zala, ook wel de poort der douanen genoemd, en merkwaardig, omdat zich daarboven de kiosk bevindt, waar op den 15^{den} Juni 1858 het vonnis over de consuls en verdere Christenen werd uitgesproken; een vonnis, dat tot het bloedbad of den moord van Djidda aanleiding gaf, welk drama ons later zal bezig houden. De andere poorten zijn die van Mekka, van Medina en van den Sherief, ook wel van Jemen genoemd. Buiten de eerstgemelde, zullen wij het graf van ons aller moeder, de goudlokkige Eva, bezoeken en eene karavaan naar de heilige stad zien vertrekken.

Terwijl wij de Bab-el-Zala binnentreden, voorafgegaan door de twee kawassen (ordonnancen) van den consul, die hem met den drogman (tolk) vergezellen, deelt hij ons mede, dat men op de ongeveer 18000 Arabieren die de bevolking van Djidda uitmaken, 2000 Indiërs telt met een duizendtal Turken en Perzen. De Europeanen worden slechts door de consuls en eenige kooplieden vertegenwoordigd, benevens een paar dozijn Italianen, Malthesers en Grieken die veelal sluikhandel

drijven in opium en sterke dranken, ofschoon er onder hen ook bakkers, kruideniers, herbergiers en roulettehouders gevonden worden.

Pleit het reeds weinig voor eene getrouwe opvolging der koranische geboden en 't gezag van het orthodoxe geloof dat op den drempel van Mekka diende te heerschen, er de arak in doorschijnende flesschen te zien ronddragen, nog minder zou men verwachten in de heilige stad zelve een goed beklante fabriek van ‘araki’ (soort van anisette) te vinden.

Niettegenstaande herhaaldelijk op afkeurende wijze over het gebruik van sterke en bedwelmende dranken in den koran gesproken wordt, schijnt dit niet alleen thans nog vrij algemeen in zwang, maar bood reeds in de allereerste tijden van den Islam zooveel bekoorlijks aan, dat menig Muzelman er een aantal geeselslagen voor over had.

Dr. Keijzer deelt ons de hoogduitsche vertaling mede van een lied, dat, slechts 4 of 5 jaren na Mohammeds dood, door den Arabischen dichter Mihdjan zijn lievelingsdrank werd toegezongen.

Schliesst einst der Todesengel meine Augen,
So sei ein Weinberg mein Begräbnissplatz.
Ruht mein Gebeine auch im Schoos' der Erde,
So wird ihm Labung doch durch Rebensaft.

Begrabt mich nicht auf unfruchtbaren Boden,
Sonst wird der Tod mir schrecklich und verhasst,
Den ohne Furcht und Bangen ich erwarte,
Wenn mich erquicket noch der Traubenduft.

De Fransche vertaling van een drinklied door den Perzischen dichter Hafiz (de nachtegaal van Sjirâz geheeten), levert almede het bewijs dat de geloovigen alles behalve wars zijn van het edele druivennat en den kâfirs daarin niets toegeven.

Het zou goedschiks menig drinklied uit de leelijke libretto's van onze hedendaagsche opera's kunnen vervangen.

Porte ces verres à la ronde
Enfant, et remplis-les de vin;
Tous les maux dont la vie abonde
Sont guéris par ce jus divin.
Si ton front a déjà des rides,
Si tu crains la longueur des nuits,
Jette dans ces flammes liquides
Tes souvenirs et tes ennuis.

Loin de nous ce buveur morose
Qui pleure toujours ses vingt ans;
Ces vins, couleur d'ambre et de rose,
Voilà les fleurs et le printemps!
Tout est fané dans nos parterres?
Le rossignol fuit nos berceaux?

Trinquons! le cliquetis des verres
N'est-ce pas le chant des oiseaux?

Laissons la fortune traîtresse
Chez les sots et les méchants;
Que nous donnerait la richesse?
Voici du vin, voici des chants!
Chaque nuit je revois en songe
Une ingrate qui m'a trahi:
O vin! rends-moi ce doux mensonge,
Verse moi l'amour et l'oubli.

.....en er staat geschreven: dat wie hier van het sap des wijngaards gedronken heeft, daarboven den wijn der gelukzaligheid niet drinken zal.

De gouverneur-generaal van Hidjâz bevindt zich gewoonlijk te Mekka, hoewel Djidda door het Turksche gouvernement als zijne standplaats is aangewezen, en laat er de zaken door een caïmacam (plaatsvervanger) waarnemen. Het eigenlijke bestuur berust bij den medjlis, een soort van stedelijken raad, uit dien caïmacam als voorzitter en een twaalftal der meest gegoede en gezeten inwoners (Turken en Arabieren) samengesteld, waaronder de representant van den groot-sjerief, Omar Nassif Effendi, een voorname plaats bekleedt. Door dit vreemdsoortige regeeringslichaam wordt een nog vreemdsoortiger recht gesproken, met geen enkel Europeesch wetboek te vergelijken, en dat bezwaarlijk den toets van eenig rechtsbegrip zou kunnen doorstaan. Het is geheel op vrees, omkooping en winstbejag gegrond, waarbij persoonlijke invloed den hoogsten zetel inneemt.

Zij die zich tot geen consul kunnen wenden, zijn genoodzaakt in de functiën van advokaat en procureur, door baksjîsj en nogmaals baksjîsj te voorzien. In Djidda toch, wijkt alles voor dat tooverwoord; alles is ervoor te verkrijgen; 't is de sleutel die deuren, vensters, harten en geheimen ontsluit, elk gewetensbezwaar opheft, een onbegrensden invloed uitoefent en zelfs het fanatisme beheerscht. Men zou de provincie Hidjâz met evenveel recht het land der baksjîsj als het Heilige land kunnen noemen. Zelfs de hoogst geplaatste ambtenaren zijn er niet ongevoelig voor, men verkrijgt dikwerf wat onkoopbaar moest wezen, en 't gaat hiermede als met die soort van zaken, waarvan de kardinaal De Richelieu spottenderwijze zeide: ‘le tout dépend du prix que l'on y mette’.

De Bab-el-Zala verschaft den toegang tot een vrij breede straat, links door de douanen, en aan de rechterzijde door een lange rij koffiehuizen ingenomen, waar de Arabieren een deel van den dag met rooken en drinken op van matwerk gevlochten divans doorbrengen. Het schijnt hun een waar genot bij 't snorkend en gorgelend geluid

der nargileh, het uitblazen van dunne rookwolkjes, van tijd tot tijd, door een teugje zwarte koffie uit kopjes als eierdoppen te kunnen afwisselen.

Het douane-huis is eene echt Turksche inrichting, algemeen veracht en gehaat, aangezien de hebzucht van den douanier geene grenzen kent en tot de ongeloofelijkste knevelarijen in staat is. Na het innen der rechten ten behoeve van het gouvernement, begint hij met het innen der zijne; hij beschouwt zulks als een personeele belasting ten behoeve van de 1000 pond sterling waarvoor hij zijn betrekking te Constantinopel heeft gekocht, en die hem een ruim bestaan behoort op te brengen. Men is er niet aan de Heidenen maar aan de Turken overgeleverd, 't geen in douanezaken gelijk schijnt te staan, met op allerlei wijzen beet genomen en bestolen te worden. 't Eenigste middel om recht te verkrijgen of zoekgeraakte goederen terug te bekomen, bestaat in de kunst, om staande voets handtastelijk te werk te gaan en zijn eigen rechter te wezen, althans wanneer men vermeent de sterkste te zijn. Een beroep op den rechter of hooge autoriteiten heeft geen de minste waarde.

Het gebeurde met den heer Bourgarel, een geacht Fransch koopman te Djidda, (bereids overleden) kan als voorbeeld strekken. Door omstandigheden onafhankelijk van zijn wil, was er een som van 4000 francs te veel aan rechten betaald; al de bewijsstukken waren in orde, en er ontbrak niets aan de noodige formaliteiten, om het geld terug te kunnen ontvangen. Toch weigerde de douanier die restitutie. De heer Bourgarel schrijft hierover naar Constantinopel en ontvangt een copie van de vizieriële order aan de douane, om het geld te restitueeren. Verheugd over dien gelukkigen uitslag, spoedt hij zich derwaarts om het te veel betaalde in ontvangst te nemen. Hij heeft echter buiten den waard of liever, buiten den douanier gerekend die hem zeer laconiek toevoegt:

'Al komen er nog een dozijn vizieriële orders, wat eens in mijn zak is, komt er niet meer uit', en het huis Michel Bourgarel wacht nog steeds op het geld.

Verder voortgaande, komt men aan een overdekten bazaar of markt, eene straat vol winkels en allerlei uitstallingen. Elken avond wordt ze door een corps vegers van vuilnis gereinigd, zonder dat die soi-disant schoonmakers daarom ooit eenig blijk van goedkeuring van eene Hollandsche vrouw zouden verwerven.

Men vindt hier van alles; tot eene apotheek toe, die hare onfeilbare (?) geneesmiddelen voor alle mogelijke kwalen onder het uithangbord *Hyppocrates* heeft uitgestald. Al is nu die straat niet vroolijk en verlicht zooals onze Europeesche met glas gedekte passages en galerijen, zoo beschutten de daarvoor gebezigde planken, wel niet op zulk eene elegante, maar stellig doelmatiger wijze tegen de verzengende zonnestralen, en temperen eenigszins de ondragelijke hitte die in de

straten heerscht. Al schijnen ons die winkels donkere cellen, waar de Muzelman achteloos en zwijgend de klanten afwacht hem door Allâh toegezonden, toch zouden sommigen, bij een nader onderzoek, de kostbaarste goederen aan het licht kunnen brengen.

Dit is benevens eenige zijstraten de hoofdader der stad die uit een paar duizend huizen bestaat, waaronder het caïmacamaat en de moskeeën tot de voornaamste gebouwen behooren. De meeste huizen zijn hoog en van zware steenen opgetrokken, de houten gedeelten, deuren en vensters, met fraai snijwerk voorzien dat hun een eigenaardig middeleeuwsch aanzien geeft. Hier en daar is het beeldhouwwerk met de uiterste zorg afgewerkt, en zou zelfs in eene Europeesche stad de aandacht trekken. Aan het einde van dezen bazaar bevindt zich de Turksche wacht, die, bij het zien naderen der kawassen met de attributen hunner waardigheid (een stok met zilveren knop en kromme sabel), komt uitgeloopen om voor den consul het geweer te presenteeren.

Is men de Turksche en Arabische talen machtig, en nieuwsgierig naar Djiddasche nieuwtjes, dan begeve men zich - na een bad genomen te hebben - naar een barbierswinkel waar ruimschoots aan die nieuwsgierigheid zal worden voldaan. De barbier zal bovendien - terwijl zijn patient onder het scheren de tranen over de wangen loopen - niet nalaten zich, bij voorkomende gelegenheid, ook als heelmeester en geneesheer aan te bevelen.

Mocht op de verdere wandeling ons reukorgaan onverwacht op de heerlijkste wijze worden gestreeld, 't is een bewijs dat wij den bazaar naderen, waar de fijnste parfumeriën en de zoo beroemde rozenolie te koop worden aangeboden. Wordt daarentegen ons gehoor door een akelig gebrom als het gonzen van duizenden bijen gekwetst, zoo zijn we in de nabijheid van eene school waar Djidda's jeugd door een imâm of sjaich in 't lezen van den koran wordt onderwezen. Wie ooit *de Turksche school,* door het fijne penseel van Decamps als op het doek getooverd, aanschouwd en bewonderd heeft, onthoude zich, met die school in natura kennis te maken. Eene aangename herinnering zou allicht verloren gaan, voor een kriebelig gevoel plaats maken en een nieuw bezoek aan de welriekende winkels noodzakelijk worden.

Weldra zijn wij aan het consulaat, dat een goed aanzien heeft. Had Dr. Keijzer het mogen beleven, hij zou zijne overtuiging bewaarheid hebben gezien, dat eenmaal de bezwaren tegen het aanstellen van een consul te Djidda zouden worden uit den weg geruimd, en de Nederlandsche vlag, als een gevolg van de ordonnantie van 6 Juli 1859, van diens woning zou wapperen.

't Is een hoog gebouw van grijze steen met een menigte groote en kleine vensters, welker kozijnen en stijlen met arabesken zijn versierd. Er binnentredende, komen wij door eene vrij ruime vestibule, met receptiekamer voor autoriteiten en vreemdelingen, langs een paar trappen, waarboven het wapen van Nederland prijkt, in een vertrek

met steenen plaveisel, waarin het zonlicht door twee groote en meerdere kleinere ramen vroolijk naarbinnen dringt. Toch is het er vrij koel, en verscheidene medjlis - lage tegen de wanden aangebrachte divans - lachen ons zoodanig toe, dat wij niet beter kunnen doen, waarde lezer, dan er ons op neer te vlijen en eene welverdiende rust te genieten.

Eene groote tafel in 't midden, 's Konings borstbeeld boven de deur en eenige schilderijen aan den muur, voltooien het eenvoudige maar nette ameublement. Een petroleum lamp, boven de tafel opgehangen, en tal van candelabres moeten het vertrek des avonds een gezellig aanzien geven als men uit de donkere straat erbinnen treedt.

Nauwelijks hebben wij plaats genomen of de geurige Jemen-koffie wordt ons in zeer kleine kopjes aangeboden, die wij gebruiken zonder ze door bijvoeging van melk en suiker te bederven; en, nadat de nargileh of turksche pijp is aangestoken, zou men zich in deze Arabische stad al spoedig vrij wel te buis gevoelen. Er zijn evenwel vele en groote onaangenaamheden aan het verblijf te Djidda verbonden. Het familieleven is genoegzaam onbekend, daar geene Europeesche vrouw het op den duur er kan uithouden. Meest alle levensmiddelen zijn hoog in prijs en schaars te bekomen; het dagelijksch gebruik van zuiver drinkbaar water kost gemiddeld *f* 50 in de maand.

Gezellig verkeer of publieke vermakelijkheden bestaan er niet; na zonsondergang is de stad als uitgestorven; men sluit zich in zijne woning op, en in de donkere eenzame straten wordt niets dan het blaffen en huilen der honden gehoord, die elkander een afgekloven been betwisten.

Over 't algemeen is Djidda, al laat het klimaat veel te wenschen over, niet zóó ongezond als het gewoonlijk wordt afgeschilderd. Pest en cholera deden zich sedert 1865 niet merkbaar gevoelen, welke geruchten dienaangaande ook verspreid werden, 't geen in de eerste plaats is toe te schrijven aan de verordening, dat de overblijfselen van de op het groote feest van Arafa geslachte schapen en andere offerdieren, die vroeger in hoopen bleven liggen, thans afgevoerd of begraven moeten worden.

De onder een verpestenden stank zich uit die rottende massa ontwikkelende gifhoudende gassen, door den semoen (giftwind) overgebracht, verspreidden ziekte en dood onder de pelgrims en de naburige bevolking, vooral wanneer de bedevaart tijdens het heete jaargetijde plaats vond.

Gedurende den kortstondigen winter is het weder onbestendig en guur. De thermometer wijst eene afwisselende temperatuur aan van tusschen de 10 en 25 centigraden, terwijl de maanden Mei, Juni, Juli, Augustus, September en October meestal onverdragelijk heet zijn en de kwik tot over de 40 graden kan stijgen. Gelukkig zijn de nachten dan veeltijds vochtig of koud en verkwikt een overvloedige dauw

het naar water dorstende land, totdat de eerste zonnestralen die schitterende zee van dauwdruppels al spoedig doen verdampen. Wanneer de wind het zand der woestijn voor zich uitdrijft en de semoen zijn doodenden adem doet gevoelen, dan worden deuren en vensters voor dien vreeselijken vijand gesloten en niemand waagt het den giftigen luchtstroom te trotseeren. Daar echter het vensterglas in Djidda onbekend is, worden met het toedoen der luiken tevens het daglicht en de buitenlucht afgesloten. 't Is donker en benauwd in huis, de straten zijn ledig en stil, de stad schijnt als uitgestorven en men heeft een gevoel alsof de hijgende borst door een drukkenden last wordt beklemd. Dan eerst ondervindt men, wat het zegt in zulk een klimaat te moeten wonen. De semoen doet zich tot in de Roode Zee gevoelen, en niet zelden gebeurt het dat bij de daar heerschende hitte de arme schepeling zijn leven of 't verstand verliest.

Eene benoeming, zelfs tot de hoogste staatsambten, wordt in de havenstad van Mekka dan ook niet gezocht en nog minder benijd. De Turken schijnen in de heiligheid des lands geen voldoende vergoeding te vinden voor wat zij er overigens moeten missen. Toen bijv. de gewezen groot-vizier Mehemed Ruchdi Chirvani Zadi, door het mislukken van eene financieele operatie te Parijs, de hooge ontevredenheid van den Grooten Heer had opgewekt, werd hij tot gouverneur van Hidjàz benoemd, en in Constantinopel achtte men die benoeming volkomen aan een verbanning gelijk.

Niet ver van het huis des consuls bevindt zich een slavenmarkt die wij even willen bezoeken. Noch het tansimaat door de Europeesche mogendheden der Porte afgedwongen, noch de ingebrachte vertoogen hebben dien menschonteerenden handel doen staken. Met verlangen ziet men uit - nu het Engelsche consulaat in Djidda hersteld is, - of Albion bij machte zal wezen ook in het Heilige land den strijd tegen slavenhandel en menschenroof te beginnen, vol te houden en met een gelukkigen uitslag te zien bekroond. Die handel is er inheemsch en maakt als 't ware een bestanddeel uit van het maatschappelijk leven; bijna geen huis zoo arm of klein waar geen slaven worden gevonden. En al zou Beecher Stowe hier geen stof vinden voor een tweeden roman als *Uncle Tom*, toch worden er bittere tranen geplengd, de handen krampachtig opgeheven en met diepen weemoed of naamlooze smart naar het voor altijd verloren geboorteland uitgestrekt. Zie hoe die negers bij elkander schuilen, door een ruwen Bedowijn als bijeengejaagd vee bewaakt. Ofschoon op de domme uitdrukking van het leelijke zwarte gelaat wel niet veel meer te lezen is dan ijskoude onverschilligheid of een idiotische lach, ze doet pijnlijk aan, bij de gedachte; dat die arme wezens, hoe ook misdeeld, toch denken, gevoelen en lijden; ook zij bezitten een hart,... en God weet wat er in dat hart omgaat.

Aanschouwen wij die andere groep opeengehoopte Abessinische sla-

ven, dan vaart ons een rilling door de leden. Zie de regelmatige trekken van die vrouw door smart en wanhoop verwrongen; de gebalde vuist van dien man wiens sombere blik zijn bitter lijden zoo sprekend uitdrukt. Zie!... doch waarom langer te verwijlen? De meesten dier ongelukkigen zitten onder het diepe gevoel hunner onmacht met stomme onderwerping terneer; zij laten het anders zoo fiere hoofd mismoedig op de borst hangen of ondersteunen het met beide handen en wenden het gelaat af; maar als hun zacht, innemend oog het onze ontmoet en als om deernis smeekt, terwijl een ruwe stomp met den voet ze opjaagt, om als beesten te worden verkocht, O!.... dan wordt het ons te bang en wij ijlen van daar. Wij zwijgen liever over de ‘cas réhabilitoires’ die, evenals op een paardenmarkt, den koop vernietigen, en de wijze waarop de harems worden voorzien. Dan stijgt de waar naarmate zij schoon is; en hij die eene Circassische maagd bijna gelijkstelt met een Arabisch paard van edel ras, of voor de vrouw een even hoogen prijs over heeft als voor het redelooze dier, is welkom op de slavenmarkt; welkom zelfs voor de ongelukkige die niets liever wenscht dan uit een hopeloozen toestand te worden verlost.

Nu mogen de ontvangen indrukken verschillen, bij den een de oogen vochtig, bij den ander de wangen beurtelings bleek en rood zijn geworden, zeker is het, dat ieder die de zaak uit een menschlievend en christelijk oogpunt beschouwt, zich met een diep gevoel van schaamte zal verwijderen. Men vraagt zich af, of zoo iets geschieden mag in de door sommigen zoo hooggeprezen negentiende eeuw, of het geduld kan worden waar Europeanen wonen en de meest beschaafde volken zich doen vertegenwoordigen? Is het, zoo vraagt men al verder, met het standpunt door hen ingenomen, met hun rang, eer en waardigheid - waarop zij overigens zoo prat zijn - overeen te brengen, onverschillige toeschouwers te blijven of te wachten tot dat Engeland ook hier zijn invloed zal laten gelden?.... en men blijft het antwoord liefst schuldig.

Toch heeft het tragische schouwspel, dat een slavenmarkt oplevert, somtijds eene komische zijde. 't Zijn de Bedowijnen die de kluchtrollen vervullen. Een aantal slaven is vereenigd en de roep is groot over de ruime keuze. Men spoedt zich naar de markt, een ieder zoekt zijne gading en waarlijk, 't is alsof men de beste monsters van de menschenwaar voor heden heeft bewaard. Onder het gewone goed, dat ter tafel wordt gebracht, trekken al spoedig eenige buitengewone exemplaren de aandacht. Flinke krachtige mannen met forsch gespierde leden, wie men het kan aanzien dat zij - al is de voeding schraal en slecht - voor geen zwaren last of harden arbeid bevreesd zijn, worden het mikpunt der koopers. Het eene bod volgt het andere; men geraakt opgewonden en gaat boven den prik, doch de waar schijnt puik. Eindelijk valt de begeerde slaaf een rijken Turk in handen, en verscheidene nummers worden duur, zeer duur verkocht. 't Is

veel geld, maar 't zal zijn intrest wel opbrengen, denkt de gelukkige eigenaar, terwijl hij schoorvoetend de beurs voor den dag haalt en zich gereed maakt het zware offer te brengen. Nauwelijks echter is de koopsom betaald,.... of weg is de slaaf. Het zijn Bedowijnen, die, als slaven verkleed en vermomd, zich aan de Turken deden verkoopen; en, voor dat de bedrogene zijne klacht heeft kunnen inbrengen, heeft de vluggge woestijnbewoner zijne tent reeds bereikt. De Arabieren lachen in hun vuistje en de beetgenomen Turken wachten zich wel den vluchteling in de woestijn te gaan opzoeken.

Men heeft in Djidda weinig gelegenheid zich van de zóó opgevijzelde Arabische gastvrijheid te overtuigen. Turk noch Arabier ontsluit gaarne zijne woning voor den hem bezoekenden Europeaan, en zij leggen zelden bezoeken af. In de groote vasten evenwel, gedurende de maand Ramadhân waarin, volgens de legende, de koran uit den hemel nederdaalde, de poorten van het paradijs voor den stervenden Muzelman steeds geopend en die der hel gesloten blijven, worden de meeste avonden daartoe besteed. Men bezoekt de autoriteiten, de consuls maken hunne opwachting bij den caïmacam, en onder vrienden of bekenden staan na zonsondergang koffie en tabak voor de af- en aankomenden gereed. 't Zijn vervelende visites; het door den Arabier zoo hooggeschatte doch vervelend zwijgen wordt er door nog vervelender gesprekken vervangen. Punten van aanraking zijn er weinig. Vraag hem naar zijne paarden, muilezels en kameelen, spreek hem over allerlei zaken - waarop hij u meestal zeer kort of met eenig vers uit den koran zal antwoorden - maar nimmer over zijne vrouw en bijwijven of slavinnen. Men moet als Europeaan zeer hoog bij hem staan aangeteekend, zal hij iets omtrent zijne bijzondere of huiselijke aangelegenheden - en dan nog uiterst omzichtig - mededeelen. Verneemt men bijv. de vermeerdering zijner familie, zoo zal hij, op de vraag of hem een zoon geboren is, altijd antwoorden: ‘helaas neen eene dochter; doch Gods wil geschiede’! uit vrees voor wat de Franschen ‘le mauvais-oeil’ zouden noemen. 't Schijnt wel of de onmiddellijke nabijheid van een ongeloovige als een kwaad voorteeken voor een pas geboren zoon beschouwd wordt. Men dient vooral de dames buiten de conversatie te laten, om niet van de grofste onwellevendheid beschuldigd te worden. Er bestaat alzoo geen zweem van eenige toenadering of gezellig verkeer.

Ontvangt men een Arabier bij zich aan huis, hij zal òf zwijgend nederzitten òf den gastheer met tal van overdreven loftuitingen en de meest Oostersche vleierijen overladen; hem bij zijn vertrek - zoo hij niet tot de voorname klasse behoort - ootmoedig de hand kussen, om een oogenblik later onder de zijnen te spotten met den kâfir en te lachen over alles wat hij hem op de mouw spelde. Ontmoet men daarentegen een deftig man uit den eersten stand, waaronder de kooplieden behooren, dan regent het spreuken, koranverzen en

aanroepingen van Allâh, die moeilijk overeen te brengen zijn met de slimme, listige uitdrukking zijner oogen en een zekeren trek om den mond, waaraan men de waarde van al die vroomheid kan toetsen. In zaken, dient men dubbel op zijne hoede te wezen. Zijne vriendschapsbetuigingen worden inniger, en Gods naam komt meer nog over zijne lippen, naarmate hij kans ziet den christenhond te bedriegen. 't Is ook bij hem: ‘hoort naar mijne woorden maar ziet niet naar mijn daden’. Onwillekeurig wordt men herinnerd aan dien vromen witgedasten kruidenier - uit een onzer volksverhalen - die, rechtzinnig in den geloove en godzalig door de genade, zijne dierbare klanten in den Heere op allerlei wijze beet nam, terwijl hij in onvervalschte tale Kanaäns trachtte te bewijzen dat de slechtste waar van hem hun altijd nog beter was of althans liever zijn moest dan de beste van een minder godzalig kruidenier.

Op de gewone vraag naar zijne gezondheid, antwoordt de Muzelman: ‘goed - Gode zij dank’ of ‘redelijk - maar God zal het goed maken’. Bewondert men iets dat hem toebehoort, zoo volgt onmiddellijk - ‘'t is eene gave Gods’, - of wel ‘dat heeft God gemaakt’. Vraagt men hem naar zijne plannen, wat hij doen of laten zal, - ‘mâ châ Allâh’ (wat God wil) is zijn antwoord. Geen handwerksman, die belooft tegen een bepaalden tijd iets af te leveren, of hij zal zijne belofte van een ‘in sjâ'llâh’ doen vergezeld gaan. De bedelaars vooral, wier aantal legio is, en die in het Heilige land niet geweerd worden, bezitten een onuitputtelijken spreukenschat en hebben tal van aanroepingen ter hunner beschikking. Het - ‘Akbar Allâh’, of - ‘God is goedertieren’, - ‘God leeft boven ons’, - ‘God zal voor mijn eten zorgen’ en dergelijke vrome uitdrukkingen zijn in hun mond als bestorven.

Koran en sonna spelen een groote rol in het leven van den Oosterling. Uiterlijk godsdienstig vertoon is hem eene behoefte, hoewel het dertig dagen lange vasten, gedurende de zoo even genoemde maand, - als wanneer het eerst na zonsondergang geoorloofd is eenig voedsel of eenigen drank te gebruiken - eene ware beproeving heeten mag; te meer, nadat ze - bij de instelling van de maanjaren, - ook tijdens het heete jaargetijde kan invallen. Geen druppel vocht mag de brandende lippen of het gloeiend gelaat verfrisschen, geen welriekende geur ingeademd of opgesnoven, geen bad zelfs genomen worden. De nargileh, de omgang met zijne vrouwen, ja ieder genot is den Muzelman ontzegd zoo lang de zon zich boven de kimmen vertoont.

Die maand geeft aan Djidda een eigenaardig aanzien. Over dag, ledige straten, knorrige, ontevreden gezichten; geen handel, geen vertier; des nachts, leven en beweging; in alle huizen en winkels worden de lampen of kaarsen ontstoken, de stad schijnt zich als in een zee van licht te baden en nauwelijks is de zon ondergegaan, of feesten en brasserijen nemen een aanvang; ieder haast zich, door een

overdadig genot van spijs en drank de hongerige maag te believen of andere lusten te voldoen.

Zoodra de negende nieuwe maan van het maanjaar door het hoofd van den godsdienst gezien en begroet is, neemt onmiddellijk de groote vasten een aanvang.

Op zijn reis door het Oosten was de Graaf Von Maltzan getuige hoe Djidda in rep en roer kwam, toen in den laten avond van 23 November een Arabier, per hadjîn, uit Mekka de tijding bracht, dat de maan dáár door de hooge autoriteiten gezien was, terwijl men in de havenstad vermeende nog een dag den tijd te hebben.

Welkom of niet, berijder en kameel, die den langen weg slechts in weinige uren hadden afgelegd, bleven volgens gewoonte de geheele maand de gasten van den caïmacam, welke eer zoodanig wordt gewaardeerd, dat er meermalen valsche nieuwe-maans-tijdingen door valsche koeriers werden overgebracht. Spoedig was zijne aankomst bekend; want daar buldert het geschut! 't Kanonvuur verkondigt den bewoners van Djidda, wat voor hen, wegens de zwaar bewolkte lucht, onzichtbaar was gebleven, en de heilige ramadhân doet van stonde af aan zijn invloed gevoelen. Nog is de morgen niet aangebroken of reeds heerscht eene groote drukte in de stad. Karavanen en scharen Bedowijnen, den rooden doek om het hoofd, het kromme dolkmes in den gordel, kruisen zich met de aanzienlijken, de kooplieden en de bedelaars in straten en bazaars, ten einde alle loopende zaken zooveel mogelijk af te doen en zich voor den nacht van het noodige te voorzien. Van nu af behoort de straat overdag aan het bedelvolk en den gemeenen man, die door twisten, schelden en vechtpartijen het onaangename gevoel eener ledige maag trachten te vergeten. De gegoede klasse blijft te huis en brengt, òf uit behoefte aan rust, òf om niet in verzoeking te komen, het grootste deel van den dag met slapen door, om, zoodra de avond gevallen is, hare gastmalen te beginnen. Het gebrek en de onthouding van den dag worden ruimschoots opgewogen door den overvloed en de uitspattingen van den nacht. De handel staat stil, zaken worden er niet gedaan, er wordt zelfs geen recht gesproken, 't geen voor den beklaagde in den regel minder nadeelig is dan voor den aanklager, en zoo worden vele belangen aan de groote vasten opgeofferd.

Met verlangen ziet men dan ook het einde van deze heilige maand te gemoet, en 't is alsof men uit een benauwden droom ontwaakt, wanneer op den eersten dag der maand Sjauwâl ieder zich gereed maakt het afbreken der vasten (îd-al-fitr), bij de Turken de kleine Beiram genaamd, recht feestelijk te vieren. De bevolking keert tot de gewone levenswijze, de stad tot haar gewoon aanzien terug. Reeds vroeg in den morgen wemelen de straten van fraai uitgedoste menschen die zich naar de moskeeën begeven. Men zou nauwelijks de zich zelf genoegzame Arabieren herkennen die gisteren nog met stoïcijn-

sche deftigheid en langzamen tred zich voortbewogen en heden met levendige gebaren van hunne vreugde doen blijken, elkander geluk wenschen en omhelzen....; deftige Arabieren elkander omhelzen.... openlijk op straat!! Wat een geëindigde vasten al niet vermag!

Zoodra de dienst in de moskee is afgeloopen, staan alle huizen voor vrienden en bekenden open; de uitgezochtste spijzen, de geurigste wijnen, de zwartste koffie en fijnste tabak lachen den bezoeker tegen en ook de armen worden niet vergeten. Drie dagen lang verheugt men zich dat de jaarlijksche penitentie weder achter den rug is.

Of zulk een vasten aan het heilige doel beantwoordt om tot inkeer, bekeering en ware vroomheid te stemmen, willen wij als kâfir liever niet beoordeelen.

Nog andere plechtigheden en godsdienstige verrichtingen schijnen in hare toepassing niet gelukkiger te zijn en geven dikwijls aanleiding tot de kluchtigste tooneelen.

Zoo verhaalde de heer Hanegraaff dat kort geleden zijn kok hem met een bedrukt gezicht de alles behalve vroolijke tijding bracht dat er, tengevolge van de droogte, niets meer te eten was. Met ledige handen van de markt teruggekeerd, had hij bovendien de winkels gesloten, en meer dan de halve stad verlaten gevonden. Het laatste gedeelte van deze Jobstijding scheen zóó overdreven, dat de angst voor de aangekondigde geforceerde vasten aanmerkelijk werd getemperd. Dat door aanhoudende droogte het gebrek aan water zich meer dan gewoonlijk deed gevoelen, alles op het dorre veld verschroeid terneer lag, de levensmiddelen schaarscher werden en men de toekomst met zorg te gemoet zag, kon immers nog geen reden zijn om de stad te verlaten. De zaak werd spoedig opgehelderd. Bij groote droogte namelijk gaat de caïmacam, door al de aanwezige priesters en schriftgeleerden omringd, aan het hoofd der bevolking naar buiten, ten einde van Allâh den noodigen regen af te smeeken, bij welke plechtigheid veelal een drietal vrouwelijke kameelen geslacht en met eenige zakken rijst onder de armen verdeeld worden. Is de regen onvoldoende of laat hij wat lang op zich wachten en blijven de gewone gebeden onverhoord, dan moeten de geloovigen zich door een of meer hunner huisdieren doen vergezellen, opdat, worden de verzuchtingen der menschen niet aangenomen, die der beesten althans vrijelijk tot Allâh's troon kunnen opstijgen. Nu had de caïmacam den vorigen dag bekend doen maken dat er om regen zou worden gebeden, en bevolen dat de geheele bevolking, op straffe eener geldboete, zich daartoe buiten de Mekkapoort moest vereenigen. Om aan dit bevel te voldoen, had een Arabier (ook onder hen worden profanen gevonden), in een groote kooi eene kat en een haan medegebracht. Al spoedig werden die twee antagonisten het oneens en er ontstond een hevig gevecht, waardoor de algemeene aandacht niet weinig werd afgetrokken. Een homerisch gelach en luide bijvalskreten aan de eene, groote opschudding en er-

gernis aan de andere zijde. Welk een hemeltergende heiligschennis! ‘Wat zullen’ - riepen de vrome geloovigen uit - ‘de gevolgen ervan zijn èn in de hemelen èn op de aarde’? De gevolgen die zij vreesden dat het in de hemelen hebben zou, zijn niet tot ons gekomen; die op de aarde waren vrij eenvoudig; de oorlogvoerende partijen, onmiddellijk gescheiden, werden op hoog gezag afgemaakt en den kluchtigen Arabier 50 slagen op den bal zijner voeten toegedeeld.

Het Islamisme heeft niet minder dan andere godsdiensten ruimschoots gedeeld in toevoegingen van allerlei aard, die 't er niet beter om hebben gemaakt; en nu moge de godsdienstige overtuiging, van wie dan ook, tot medelijden, toegevendheid of eerbied stemmen, zoodanige plechtigheden kunnen niet anders dan spot- en lachlust opwekken.

Na dit verhaal nam het gesprek eene meer ernstige wending; zeevaart, hadji-vervoer, handel en industrieele ondernemingen traden op den voorgrond, waaraan ik het volgende hoofdstuk wensch te wijden.

(Wordt vervolgd.)

Nieuwe liederen en gedichten van G. Antheunis.

De beradene meid.

En of gij mij 't schoonste liedje zongt,
Een lied is maar een lied,
Het lied is woord,
Het woord vliegt voort;
En of gij mij zongt het schoonste lied,
Ik schonk u mijn hart toch niet.

En pluktet gij mij de liefste bloem,
Wat baat mij geur en kleur?
Zoodra gewenscht,
Zoodra verslenst,
En afkeer dringt door gesloten deur,
En spaart noch kleur noch geur.

En schonkt ge mij rijkdom, weelde en pracht,
Wat baat mij geld en goed?
Geen rijker kroon
Dan eigen schoon!
Het werk geeft brood en verheft 't gemoed,
Het werk voor bekoring hoedt.

Maar schenkt gij mij nu een vingerring,
En noemt gij mij uw bruid,
Dan zeg ik dra
Van harten ja,
Dan maakt gij mijn hand en liefde buit,
Dan is mijn aarz'len uit.

In vaders grooten zetel.

De knaap is nauwlijks drie jaar oud,
Maar struisch en rap; hij klimt reeds stout
In vaders grooten zetel,

Neemt plaats zoo diep als hij maar kan,
En spreidt zijn armen open dan
In vaders grooten zetel,

En heft het hoofd en blikt zoo fier,
En roept en zingt: ‘nu zit ik hier
In vaders grooten zetel.’

Het zusterken, dat pas kan gaan,
Komt wagg'lend vol bewondering staan
Voor vaders grooten zetel.

‘Ik ook,’ zegt zij, ‘ik ook daarop,
Ik ook met zoete Mieke-pop
In vaders grooten zetel!

Ik ook!’ zoo spreekt haar biddend oog.
Maar 't is toch zoo almachtig hoog
In vaders grooten zetel!

‘Wacht!’ zegt hij, ‘zusje, ik kom terstond.’
En wip! hij glijdt weer op den grond
Uit vaders grooten zetel.

‘Wat is mijn zusje toch zoo kleen,’
Zoo denkt hij; ‘zij kan niet alleen
In vaders grooten zetel.’

Zij kruist haar armkens rond zijn hals;
Hij heft - en kust haar dan eens malsch,
In vaders grooten zetel.

En klimt er zelf maar aanstonds bij,
En vlijt zich juichend aan haar zij
In vaders grooten zetel.

En Mieke-pop wordt zachtjes dan
Geplaatst, daar tusschen vrouw en man,
In vaders grooten zetel.

En 't duurt niet lang of arm in arm
Slaapt 't kleine drietal, blozend warm,
In vaders grooten zetel.

Uit het diepste mijner ziele.

GEBED.

Uit het diepste mijner ziele,
Uit den afgrond mijner smarte
Roep ik, Heer, tot U en kniele,
Biddend met gebroken harte.

Richt uw ooren naar mijn beden,
Keer van ons uw geeselroede,
Heer, verdubbel uwe schreden;
Dat uw hulp tot hier zich spoede.

Lange dagen, langer nachten
Waak ik hier in stomme bangheid;
Want mijns kindes laatste krachten
Neemt en smoort allengs de krankheid.

Ach! de dood heeft geen meêdoogen!
Als de bloem van haren stengel
Rukt zij uit mijn hart, mijn oogen,
't Schuld'loos kind, den zoeten engel.

Maar ik zal met stalen armen
't Bleek geraamte wel verdrijven,
Aan mijn hart het kind verwarmen,
Dat zijn adem doet verstijven.

Worst'len zal ik, woedend kampen.
Moge dan mijn ader stroomen,
En mijn spier vergaan in krampen,
Nader zal de dood niet komen.

Opstaan tegen nood en smarten,
In mij zelven krachten zoeken
Om den wreeden dood te tarten,
Om het nijdig lot te vloeken!...

.....
Opstaan, vloeken!.... Maar wat ben ik? Luister, luister niet
Naar 't onzinnig woord!
Mijne zinnen zijn verbijsterd en mijn hart doorboord,
God, mijn God! het is de smartkreet van mijn eindeloos verdriet.
Luister niet en neem het niet ten kwade,
Heer! ontferming en genade!
Gij alleen beschikt almachtig
Over dood en leven;
Vader, wees het lijden van uw zoon indachtig;
Spaar, ach! spaar het kind, dat gij mij hebt gegeven.
Zie, hoe jong, hoe schuldeloos het is en ach! hoe schoon!
Alle leed en onheil, schimp en hoon,
Alles wil ik dulden en verdragen
Zonder klagen;

Maar mijn kind, mijn kind! de wortel van mijn leven,
't Beste dat mij is gebleven,
Mijne hoop, mijn toekomst, mijn geloof!...
Heer! wees voor mijn smeeken toch niet doof,
Kom, en kom toch niet te spade.
Genade, genade, genade!
.....
Uit het diepste mijner ziele,
Uit den afgrond mijner smarte,
Roep ik, Heer, tot U en kniele
Biddend met gebroken harte.

Thourout (België), 1875.

Suum cuique.

M^r^. P.M. Tutein Nolthenius sprekende tot alle ouders in Nederland.

Onder den titel van: '*Open brief aan alle ouders in Nederland*, *die belang stellen in opvoeding en onderwijs*, *door Mr. P.M. Tutein Nolthenius*, *Oud-Lid van de Tweede Kamer en Oud-Burgemeester*' is in de maand December des vorigen jaars, bij Schuitemaker te Purmerende eene brochure in het licht verschenen, die wij niet slechts wenschen in de handen van alle Nederlandsche ouders, maar van alle Nederlanders, wie ze ook zijn. Eene overzetting daarvan in vreemde talen durven we niet aanraden, naar den regel die aan Napoleon I wordt toegeschreven: 'Il faut laver son linge en famille.'

Maar door geheel Nederland wenschen we het boekje verspreid, want, wordt het *goed* bekend, dan kan dat van onberekenbare gevolgen zijn. Al aanstonds kan het leeren hoe men kan zijn: Meester in de Rechten, Doctor in de Medicijnen, Oud-Lid der Staten Generaal; hoe men kan geweest zijn Burgemeester van 3 plaatsen, - en dan nog onlogisch redeneeren, en met groote woorden schermen in de lucht.

De schrijver noemt zich slechts Oud-Lid van de Tweede Kamer, en Oud-Burgemeester; maar hij studeerde eerst in de geneeskunde: hij begaf zich toen een weinig zijdelings, en werd 'soldaat'; kwam echter tot de Hoogeschool terug om te studeeren in de rechten. - Na den graad van Meester bij dien van Doctor gevoegd te hebben trad hij in de Maatschappij. Hij voegde zich weldra bij degenen, die toen Thorbeckianen werden genoemd; hij werd Lid van de Tweede Kamer en sprak daar altijd, zoo als niemand sprak. - Men plaatste hem eerst als Burgemeester te Purmerende, daarna te Haarlem, maar zijne neiging naar nieuwe toestanden deed hem ook weder kort in deze betrekking verblijven. Na een weinig rustens werd hij Burgemeester van Apeldoorn; spoedig was hij ook deze betrekking moede, deed onderwijl nog pogingen om kantonrechter te Apel-

doorn te worden, trok daarna naar 't buitenland, en, in 't vaderland teruggekeerd, onderscheidt hij zich als schrijver van genoemde brochure.

Hij schrijft over opvoeding en onderwijs: duidelijk niet altoos; maar soms veel te duidelijk: hij gebruikt gaarne vergelijkingen om u de zaak aanschouwelijk te maken; aan orde of regelmaat in zijn betoog bindt hij zich niet; hij herhaalt meermalen hetzelfde; spreekt zich hier en daar tegen, - zoodat het u duidelijk wordt dat hij zich niet de minste moeite gegeven heeft, om zijn boekje zoo goed te maken, als het behoorde te wezen, - gesteld al, dat dit zijne krachten niet te boven ging. - Om taal of stijl bekreunt hij zich niet het allerminste, en verklaart zelfs, dat elkeen kan schrijven zooals hij wil: - dus dat we eigenlijk geen taal bezitten.

En waarom dan zulk een boekje gewenscht in de handen van een iegelijk? - Omdat de heer Nolthenius het schijnt geschreven te hebben, met het doel, om de laatste sporen van invloed, dien hij op onze maatschappij mocht gehad hebben, voor goed te verliezen; en bovendien om in vele opzichten krachtig datgene te bevorderen, wat hij hier te vuur en te zwaard bestrijdt.

De heer Nolthenius spreekt hier over *Middelbaar* en over *Lager Onderwijs*, en over *Opvoeding*. Wat hij onder het laatste verstaat, zegt hij niet, maar hij onderscheidt het van *onderwijs*. Ook zegt hij niet wat hij onder *onderwijs* verstaat, maar hij noemt het een *middel*: en zoekt men naar het *doel* van dat middel, dan blijkt het, dat hij van u een timmerman, of metselaar of smid wil maken.

Ééne verdienste van het boekje moet op prijs gesteld worden, en daar wij van al het overige bijna niets voor onze rekening zouden durven nemen; - eenige algemeen aangenomen waarheden uitgezonderd - maar integendeel het overige krachtig moeten bestrijden, zoo wenschen we bij die goede zijde het eerst stil te staan.

De *Hoogere Burgerscholen* zijn naar den heer Nolthenius in het geheel niet goed ingericht:

er worden te veel vakken onderwezen;

de gebruikt wordende leerboeken zijn niet goed;

het aan den jongeling opgegeven huiswerk is te uitgebreid;

de Docenten geven niet eenvoudig genoeg onderwijs;

de repetities en examens moeten veranderd worden;

de ouders moeten invloed kunnen uitoefenen op de plaatsing en het verblijf hunner kinderen op die scholen;

het geldelijk belang der leermeesters werkt hier en daar nadeelig;

en de geest die er op deze scholen leeft is verwerpelijk.

Het is verre van ons, om *iets* goed te keuren van hetgeen de heer Nolthenius over elk dezer punten zegt: maar er schuilen op de genoemde scholen werkelijk gewichtige gebreken, zoodat een reform onvermijdelijk is. - Voorwaar niet in den geest van den heer Nolthenius; maar daar hij er steeds met den ruwen bijl op inhakt, kan men hier en daar van hem wenken bekomen, om erbij stil te staan. Laat het ons duidelijk zeggen: aan de Hoogere Burgerscholen, en ook aan de Wet op het Middelbaar Onderwijs, kleven vele gebreken: hij die hieromtrent nooit iets vernomen heeft, kan het slagveld bezoeken, door den heer Nolthenius als een dragonder op zijn paard met uitgetogen zwaard toebereid, - niets sparende, maar alles met violentie overhoop werpende. Men heeft dan gelegenheid om te zien, wàt door dien heer rechtmatig is neergesabeld, en wat dus bij eene ernstiger behandeling dan de zijne op die scholen zou behooren veranderd te worden.

De heer Nolthenius geeft u tal van op *Lagere* en *Middelbare* scholen voorgekomen zaken; want hij weet *alles*: hij heeft *alles* vernomen: en kieskeurig in de middelen om iets te weten te komen is hij ook niet. Zoo dringt hij b.v. als

spion in eene bijeenkomst van onderwijzers, die in de open lucht werd gehouden, waarbij hij niet behoorde, en nu verhaalt hij u op bladz. 10 zijner brochure, wat hij daar al zoo vernam(*).

Deze methode moet heeten unfair, en een gentleman onwaardig.

Bij deze ongeoorloofde wijze van doen, die door elken weldenkende zal worden afgekeurd, moeten wij bepaald blijven stilstaan. - Een man, die over opvoeding en onderwijs schrijft, moet een fatsoenlijk mensch zijn. Hij moet in beschaafde taal beschaafde gedachten formuleeren. Aan stijve vormen zal niemand in Nederland hem binden, want sedert jaren is daarin bij ons eene vrijheid toegestaan, die niets meer te wenschen overlaat. Pikante gezegden, snedige uitdrukkingen, kwinkslagen, veel, zeer veel wordt aan elkeen toegestaan, die de pen voert.

Maar Nederland is niet zoo diep gezonken als de heer Nolthenius dat meent, die niet slechts tal van plompheden veil heeft, maar die als schrijver over *Opvoeding* en *Onderwijs* van *alle Ouders* in *Nederland* verwacht, dat zij van hem zullen aannemen, wat hij zegt beleefd te hebben; terwijl hij u slechts een staaltje mededeelt van de wijze, waarop hij tot die kennis is geraakt.

En dat staaltje - hij zegt het u zelf - is *spionnage.*

Lid van de Tweede Kamer en Burgemeester kan men worden met de hoedanigheden, die de heer Nolthenius van zich zelven tentoonstelt voor *alle Ouders* in *Nederland*; maar hij, die over *Opvoeding* en *Onderwijs* schrijft, moet blijken geven wèl te zijn opgevoed, en goed te zijn onderwezen; en elkeen zal het toestemmen dat deze blijken in den Open brief ontbreken.

Maar gij wilt dan zijne brochure wegwerpen, en u niet verder bemoeien met zulk een' raadgever. Wij bidden u, doe dat niet, maar lees haar tot het einde; want bij het middelbaar onderwijs vindt gij wel opmerkingen waarvan gij iets kunt gebruiken, hoezeer dan ook nooit, zooals hij ze geeft.

De heer Nolthenius spaart niet alleen *niets*, maar spaart ook *niemand*, en tot zijn lof moet hier worden erkend, dat hij zich zelven het allerminste spaart. Volgens hem handelen de menschen uit onedele beginselen; het is hun om wat geld te doen; van beschaving in breederen zin wordt niet gerept, en de heer Nolthenius heeft zich dus voor waar niet geteekend als een man, die boven het door hem geteekend peil verheven is. - Hoe deze heer dan ook aan de meening gekomen is, dat hij, die zich zoo laagjes bij den grond beweegt, over onderwijs en opvoeding den staf mag breken, blijft een raadsel. - Drie-, viermaal gebruikt hij in zijn boekje de uitdrukking: '*naar mijne bescheiden meening*': maar, daar *meenen* op den voorgrond stelt, dat men althans een oogenblik bij de zaak heeft stil gestaan, had die quasi nederige frase gerust achterwege kunnen blijven.

De heer Nolthenius heeft niet een Paracelsus de boeken, door een ander geschreven, doen verbranden, maar stilzwijgend zegt hij dezen *bescheidene* na: 'dat hij alleen meer geleerdheid heeft in zijne muts, dan er leeft in alle geleerde genootschappen van Europa'.

Wij hebben nog gelegenheid iets anders tot lof van den heer Nolthenius op te merken: hij belijdt namelijk menigmaal, dat hij vroeger gedwaald heeft: b.v. op bladz. 10 waar hij van vroegere drijvers handelt, zegt hij: 'dat hij toen ook mede over de

(*) Volgens '*Ons Onderwijs*', Orgaan van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap, van 10 Januari, doelt de heer N. daar op de vergadering des Genootschaps, in 1868 op het Loo gehouden, toen hij Burgemeester van Apeldoorn was.

plank is gegaan.’ Welke verklaring tevens een staaltje is der keurige schrijfwijze van dezen heer. Deze bekentenis mocht niet achterwege blijven, want zijne antecedenten kunnen licht als getuigen tegen hem worden opgeroepen, maar het verdient toch lof, als men ze zelf noemt, en wij maken er te liever melding van, omdat de heer Nolthenius, ziende dat hij geen oogenblik, in wat dan ook,

in rust gebleven is, zelf wel van meerling zal zijn, dat hij na eenigen tijd ook den inhoud dezer brochure geheel zal verloochenen. Hij is reeds over zooveel planken gekomen; - hij komt er over meer.

Die veranderlijkheid geeft weinig hechtheid aan hetgeen men op zeker oogenblik voorstaat; en het is te verwonderen, dat de heer Nolthenius uit de geschiedenis van zijn eigen leven niet geleerd heeft, een weinig voorzichtiger en omzichtiger en nauwlettender, en alzoo een weinig nederiger te worden.

Omkeeringen, zelfs in groote zaken, mits goed gemotiveerd, strekken niemand tot oneer.

Pitt werd na zulk eene omkeering nog veel grooter in de oogen zijner hoogschatters. Maar eene versatiliteit als die de heer Nolthenius tot vermaak van velen tentoon spreidt, ontneemt hem natuurlijk alle gezag; en in zijne brochure stelt hij zich aan, als iemand die de wijsheid in pacht heeft. Op eenmaal staat het Oud-Lid der Kamer en de Oud-Burgemeester daar voor u, als Opvoeder-Generaal, althans zeker als onderwijzer-majoor, en roept hij allen ouders in Nederland toe: ‘Place! factotum de la ville! place!!

Eene volkomen onjuistheid is het wat de heer Nolthenius zegt (bladz. 10): ‘dat het Nederlandsche volk tegenwoordig uitsluitend zijn heil van onderwijs verwacht.’ Als gewoonlijk wordt deze stelling op hoogen toon door den heer N. gedecreteerd, - maar geen enkel bewijs wordt er aangevoerd. - Neen, dat doet het Nederlandsche volk niet: wel erkent het, dat het meer en beter onderwijs behoeft: maar dat met terzijdestelling van handel en scheepvaart, van landbouw en nijverheid, van kunsten en wetenschappen, van zedelijkheid en godsdienst, het heil van Nederland *alleen* van het onderwijs afhangt, wordt door geen wijs man alhier voor waar gehouden.

Tegen niets is de heer Nolthenius heviger gekant, dan tegen de beoefening der wiskunde (bladz. 10). - Op bladz. 21 verhaalt hij dat de ‘grootste maatschappelijke sukkels’ zijn te vinden onder de ‘grootste wiskundigen.’

De zaak is te belachelijk om er lang bij te blijven stil staan, en de heer Nolthenius duide het ons niet euvel, indien we het vermoeden uiten, dat hij zijn kracht en goed, en welke andere ons onbekende goede hoedanigheden hij nog meer moge bezitten zeker tot heil der maatschappij zou hebben aangewend, indien hij in zijne jeugd een weinig Wiskunde had geleerd, waarbij de orde in zijn brein niet zou geleden hebben.

Afgescheiden van de treffende toepassing, die van wiskunde in den kring van het verstandelijke gemaakt wordt, in duizendvoudig opzicht, moet zij meer dan iets anders gewaardeerd worden, daar zij orde, regelmaat en gezond verstand tot grondslagen heeft. Voor gewone menschen is zij dan ook een der meest uitnemende middelen, om vastheid in het denken te brengen.

De heer Nolthenius vraagt (bladz. 11): ‘of zoo veel kennis van talen en wiskunde enz. den mensch zoo veel gelukkiger en te beter geschikt zal maken voor het maatschappelijk leven, en of het welzijn der maatschappij daardoor zal bevorderd worden.’ - Deze vragen zijn belangrijk; - maar ze zijn reeds sedert lang opgelost, wat de heer Nolthenius òf niet weet, òf moedwillig ignoreert. - De mensch wordt door kennis in het algemeen genomen zeker niet gelukkiger; maar gelukkig te worden is niet het éénige doel van het bestaan des menschen, al zou het ook het einddoel mogen heeten. - De mensch heeft velerlei vermogens ontvangen, die talenten genoemd worden, en die hij niet in de aarde verbergen mag, maar waarmede hij winsten moet doen, zoo mogelijk tot duizendvoudige vermeerdering van hetgeen hij heeft

ontvangen. Een der schoonste vergelijkingen van het Nieuwe Testament is den heer Nolthenius vreemd gebleven. Neen, al die kennis maakt den mensch niet gelukkiger, maar het is zijn plicht, zoo veel mogelijk al zijne vermogens te oefenen. - Wie heeft u geleerd, dat het

streven naar geluk zonder meer, de beste hoedanigheid des menschen zou zijn?

En wat de andere vragen aangaat, zoo antwoorden wij den heer Nolthenius: ‘het welzijn der maatschappij wordt bevorderd door al wat goed is; dus ook door waarachtige kennis, door gezond verstand, en door honderd andere dingen.’ Maar wat de heer Nolthenius zoo goed als elk ander had kunnen weten is dit: dat het welzijn der maatschappij alleen dan bevorderd wordt, wanneer al de talenten zoo veel mogelijk harmonisch over den mensch verdeeld zijn. En worden eenige talenten, en wel dezulken die volstrekt onmisbaar zijn, als zedelijkheid, godsdienstzin, onder de overigen, òf gemist òf niet hoog genoeg gewaardeerd, dan heet zulk eene maatschappij ziekelijk of gebrekkig.

Zou nu in eenige maatschappij betrekkelijk *meer* kennis en *minder* zedelijkheid bestaan, dan zal elk gezond hoofd u dadelijk zeggen, dat het zedelijk leven bij dat volk moet worden bevorderd, maar nooit, dat de meerdere kennis moet worden besnoeid. -

En wat nu de meerdere geschiktheid van een mensch voor de maatschappij aangaat, - zoo moet hier gevraagd worden: ‘voor welke maatschappij?’

Voor eene maatschappij waarin kennis wordt verwaarloosd, zoo als b.v. tegenwoordig Spanje is? Inderdaad, dan wordt men door meer kennis voor zulk eene maatschappij meer geschikt. Maar zal men zich voorbereiden voor eene maatschappij waarin wuftheid en losheid van zinnen - zoo als in Frankrijk - op den voorgrond staan, zoo zal de beste voorbereiding hier niet zijn veelzijdige kennis, maar vastheid en stevigheid van karakter.

De heer Nolthenius noemt (bladz. 11) zelf: ‘*onderwijs* een *hulpmiddel* om te geraken tot het *hoofddoel: ontwikkeling der geestvermogens en beschaving.*’

Zou men nu niet moeten vragen: hoe kan deze heer dan zoo tegen onderwijs en onderwijzers gekant zijn, waarvan zijne brochure op bijna elke bladzijde voorbeelden oplevert? Maar hij schrijft over *onderwijs*, en weet niet wat *onderwijs* is. Onderwijs bepaalt zich bij den heer Nolthenius tot: *lezen*, *schrijven* en *schoolgaan*; want (bladz. 11) ‘in Oostersche landen bestaat soms veel beschaving bij lieden die lezen noch schrijven kunnen.’

Maar, mijn waarde heer! *lezen* en *schrijven* en *schoolgaan* zijn wel middelen voor onderwijs, maar daarin is toch het *wezen* van onderwijs niet gelegen. Wie weet met u niet, dat de beste onderwijzeresse de moeder is, en dat de beste school voor den jeugdigen mensch is, de school zijner moeder?

Wie weet met u niet, dat harde ervaringen onverbiddelijke leermeesteressen zijn; maar versmaadt gij daarom de opgewekte en heldere en krachtige taal van den onderwijzer die *mensch* is? Wordt er in de school alleen *gelezen* en *geschreven*? en is het lezen en schrijven door de kinderen niet in zeer korten tijd aangeleerd? Vanwaar toch uwe ziekelijke voorstelling, dat onderwijs zou zijn leeren lezen en schrijven, zoodat gij onderwijzen tot een handwerk maakt nog spoediger geleerd dan b.v. schrijnwerken (bl. 45). Van waar komt het, dat gij voorbijziet dat het *wezen* van *onderwijs* volkomen samenvalt met *dat* van *opvoeding*? Wat uwe kundige oosterlingen, die lezen noch schrijven konden, in uw betoog moeten presteeren, is alweer een raadsel. Elkeen weet toch, dat de echte adeldom der ziel langs verschillende wegen kan worden verkregen; en dat er zijn onder ons geslacht, die hem als van elders schijnen te hebben medegebracht op aarde.

De heer Nolthenius zegt verder (bladz. 11): dat kennis alleen geene beschaafdheid is, en dat de kundigste menschen niet altijd de beste zijn. Hij gaat niet zoo ver van uit te roepen: ‘hoe grooter geest, hoe grooter beest,’ en wij zijn hem daarvoor dankbaar. Maar, is *kennis* daarom verwerpelijk, omdat zij niet den geheelen mensch vormt; - of omdat zij niet vermag het beste deel van den mensch te vormen? Heeft een menschenhoofd geen waarde, omdat men er niet een geheelen mensch uit maken, - en ook geen menschenhart uit afleiden kan?

Verwerpt gij de schrijfpen, omdat gij er niet mede ter zee kunt varen; - maar wat vraag ik aan u?

Hoe is toch de heer Nolthenius aan al deze zonderlinge dingen gekomen? Hij zegt het u op bl. 11. - Gij hebt reeds kunnen opmerken dat de heer en Mr. P.M. Tutein Nolthenius veel gereisd heeft, vooral in den laatsten tijd, en gedachtig aan 't schoolliedje: ‘Als iemand verre reizen doet, enz.’ wil hij ook nog wel wat verhalen en ons leeren. In Zwitserland heeft hij Amerikanen ontmoet van het jonge geslacht: hij was verwonderd over hunne wetenschappelijke ontwikkeling, maar nog meer verbaasd over hun egoïsme. [Tusschen twee haakjes nemen we er akte van, dat ook de heer Nolthenius *egoïsme* afkeurt]. Die jeugdige Amerikanen met hunne veelheid van kennis hebben hem het hoofd op hol gebracht. - In Nederland zijn zeker ook wel soortgelijke Amerikanen, maar ook nog andere lieden, en het is volkomen onwaar dat er in ons land zooveel kennis verspreid wordt.

Op de Hoogere burgerscholen, heet het, wordt heel wat kennis verspreid, en wordt, zeker tot groote schade van het volk, het *weten* te *veel* voorop, en de vorming van den mensch achteruit geschoven; maar die nu hieruit met den heer Nolthenius afleidt, dat op die scholen aan den jongeling zooveel kennis gegeven wordt, dwaalt als de heer Nolthenius doet. - Die oppervlakkige kennis doet geen kwaad door haar te *veel*, maar hare waarde is gering, deels door hare onbeduidendheid, deels door hare onevenmatigheid.

En wat de lagere scholen in Nederland aangaat, wie, als de heer Nolthenius, durft verkondigen dat daar te veel kennis wordt aangebracht, toont al evenmin met die inrichtingen bekend te zijn, als hij. - Toch geeft die heer zich zelven een brevet van bevoegdheid: ‘hij heeft met eigen oogen gezien’ (bl. 18); - maar als gij ziet - ziet gij dan wel juist, en met zaakkennis, en is dan uw verstand gezond genoeg om een ‘juist oordeel’ uit te spreken? - Neen, Mr. Nolthenius, op de lagere scholen in 't algemeen, is de mate van aangebrachte kennis gering - te gering. - Soms microscopisch klein: - en terwijl gij vonnist, dat er ‘*te veel*’ is, blijft gij alweer in gebreke dat *te veel* te noemen.

De heer Dozy heeft in een zeer lezenswaardig woord aan den heer Nolthenius diens verwarde uitvallen tegen het middelbaar onderwijs tot zes rubrieken gebracht: hij heeft toegegeven, wat sedert lang door velen reeds toegegeven was, en in welks vermelding de heer Nolthenius geene andere verdienste heeft, dan die van grofheid en onbesuisdheid. - Maar de heer Dozy zegt evenmin als wij dit doen: ‘handel mij zachtkens met den jongeling, met Absalom’: hij behandelt den heer N. echter in vele zaken met groote toegevendheid, hetgeen in een onderwijzer bij het middelbaar onderwijs zeer moet worden gewaardeerd.

Voor ons deel hebben wij den heer Nolthenius in zijne ordeloosheid op den voet gevolgd, hoezeer het ons tegen de borst stuitte. - Geen boekje is meer dan zijne brochure geschreven naar den regel van Asinus:

> ‘Alles durch einander,
> Wie Mäusedreck und Coriander’.

Wij gaan over tot hetgeen de heer Nolthenius meer bepaald over het *Lager onderwijs* in het midden brengt. In *Standaard* en *Tijd* is hij natuurlijk zeer geprezen, en niets zal waarschijnlijk den heer N. meer verbitteren dan de lof van deze zijde hem toegebracht: maar: ‘tu l'as voulu, George Dandin!’

In *Ons Onderwijs*, de *Nieuwe Bijdragen*, den *Wekker*, het *Weekblad voor Onderwijs* en het *Schoolblad* wordt zijn Open brief naar verdienste gekastijd, hoewel, naar ons oordeel, met te veel goedhartigheid. - Of al die correcties den heer

N. zullen kunnen brengen tot de overtuiging dat hij in de meeste gevallen den bal misslaat, betwijfelen we.

De heer Nolthenius toch zal het ervoor houden, dat de meeste van die artikelen geschreven zijn door *onderwijzers*, d.i. door '*deskundigen*', en deze lieden, de deskundigen, hebben het sterk bij hem verbruid: ze zijn partijdig, ze zijn onpractisch; hun blik is beneveld; hunne belangen zijn in strijd met de belangen van het onderwijs, waaruit van zelf volgt, dat hunne adviezen niet verdienen te worden in overweging genomen, als voortgevloeid uit een zeer onzuivere bron. - Intusschen geeft de heer N. zich al het air van een *deskundige* te zijn in zake van *onderwijs*, en, inderdaad is er, zeer toevallig, aan zijne adviezen en opmerkingen een zeer twijfelachtige reuk.

Wat verstaat hij eigenlijk wel onder Lager onderwijs; en wat vermeent hij wel, dat daartoe in ons land gebracht wordt? Wij hebben boven reeds doen zien, dat hij *opvoeding* en *onderwijs* van elkaar scheidt; en getrouw aan onzen plicht, om het Oud-Kamerlid zelf te laten spreken beginnen we met de aanhaling van hetgeen hij op blzd. 13 en 14 verkondigt.

Hij verwerpt elke grondige voorbereiding voor opvoeding: hij verwerpt boeken, die over opvoeding handelen: dat alles noemt hij '*theorie*' en zegt daarvan 'veel ongeluk gezien te hebben', zoodat de jongens in Harderwijk te recht kwamen en de meisjes ook al geen prachtige figuur maakten. En na u alzoo voor opvoedkunde en opvoeders een schrik om het hart te hebben gejaagd, zegt hij: 'liefde, geduld, gezonde hersens en ondervinding zijn de boeken, waaruit gij de opvoedingstheorie moet halen'. Nu volgen woorden, waarbij de onderwijzers geheel buiten de opvoeding worden gezet: de ouders alleen kunnen dit doen, en deze woorden worden besloten met een noot van den volgenden inhoud (blzd. 14):

'Hetgeen velen (ik heb enkele uitzonderingen gezien) nog aan opvoeding zouden kunnen leveren, zou niet zijn de zedelijke, gemoedelijke opleiding, die op godsdienst is gebaseerd, maar uitsluitend een soort van verstandelijke opvoeding, waarin materialistische en egoïstische beginselen meestal op den voorgrond staan'.

Woedender vergrijp tegen iedereen, die anderen wil opvoeden, is er nooit gepleegd, en inzonderheid is die verwoede aanval gericht tegen die duizenden, en daaronder vele uitnemende mannen, die onderwijzen terwijl zij opvoeden, en opvoeden terwijl zij onderwijzen. Wat de Oud Burgemeester in zijn brein van opvoeding eigenlijk maakt, kan geen schepsel weten; maar behalve de heer Nolthenius weet een iegelijk, die bij het woord *opvoeding* een oogenblik heeft stilgestaan, dat daartoe gebracht wordt: zoowel het innig en hartelijk bidden tot 'Onze Vader in den Hemel', - als het 'recht zitten': - zoowel het inrichten van het leven met het oog op onsterfelijkheid, als het goed gewasschen zijn: zoowel volkomen zelfverloochening als het niet snoepen: zoowel het aankweeken van een recht hartelijk gevoel van plicht, van rechtvaardigheid, van waarheid enz. als het vroeg opstaan, het vroolijk en welgemoed zijn, het recht waardeeren van den tijd, enz.

Opvoeding, ontwikkeling van het rein menschelijke, of hoe gij het noemen wilt, is juist daarin gelegen, dat men het talent, of de talenten, die de mensch ontvangen heeft, vermeerdere, vergroote. De geheele Maatschappij, zoo zij goed zal zijn, behoort zoodanig te zijn ingericht, dat de eene mensch den anderen opvoede, en van deze allerschoonste aller dingen zou naar den heer Nolthenius niets zelfstandigs in de beschaafde wereld bestaan: de eene mensch zou den ander daarin niet kunnen vooruit

zijn; en behalve de ouders zou niemand, eenige weinige uitzonderingen daargelaten, den kinderen iets goeds kunnen bijbrengen.

Zeker zijn daartoe liefde, geduld, gezonde hersenen, (hieronder zal wel gezond verstand verstaan moeten worden) en ondervinding, zooals de heer N. zegt,

onmisbaar; maar gelukkig zijn die vier hoedanigheden behalve bij ouders, nog wel bij anderen te vinden, en beklagenswaardig is het Oud-Lid der Kamer, die aan niemand *liefde*, *geduld*, *gezond verstand* en *ondervinding* toeschrijft, dan alleen aan ouders, ten aanzien hunner kinderen.

Zoo haalt dan de heer N. in zijne verdwaaldheid ook de pen door het heerlijke voorschrift van het Christendom: ‘de liefde is het voornaamste’. Volgens dezen profeet zijn er, behoudens weinige uitzonderingen, geene Christenen, dan alleen ouders voor hunne kinderen: belangzucht, baatzucht en een weinig kennis, - ziedaar de Maatschappij volgens den heer Nolthenius!

Geen geschriften meer over zaken, die den mensch beter kunnen maken! geen lessen meer! geen vermaningen meer! geen opvoeding meer! ze bestaat niet: 't is alles materie en egoïsmus!

Geen wonder dat deze goede man zich eindelijk heeft opgemaakt om als een tweede Mohammed de menschenwereld te vervormen.

Voor den heer Nolthenius valt er niet aan te denken om op de school *op te voeden*, al spreekt hij zich hierin ook onophoudelijk tegen: zoodat er dus ook op de school, en hier met name de *Lagere school*, alleen sprake kan zijn van *onderwijs*, en wel uitsluitend in den zin van aanbrengen van kennis.

Of dit nu wel zoo geheel en al mogelijk is, zonder op te voeden, dit onderzoekt de heer Nolthenius niet: het *moet*, zegt hij: of het *kan* of niet, daaraan stoor ik mij niet: ik, Mr. Peter, ik zeg: het *moet*: want, behalve ouders voor hunne kinderen, heeft niemand: liefde, geduld, gezonde hersenen en ondervinding.

Lezen we nu een weinig voort, dan vinden we op bl. 18 dat naar den heer N. in den lateren tijd te veel kennis is gebracht op de *Lagere school*; en die frase eindigt met de woorden: ‘de hoofdzaak, geleidelijke verstandsontwikkeling en *opvoeding* verdwijnt langzamerhand, en komt geheel op den achtergrond’. Hier komt nu inderdaad weder *opvoeding* voor, als tot de school behoorende: maar die *opvoeding*, Mr. N. kunt gij immers onmogelijk van de school verwachten, of ooit verwacht hebben, want de onderwijzers missen volgens u liefde, geduld, gezond verstand en ondervinding.

Voorts wil de heer N. *veel* verstandsontwikkeling en - let wel, *weinig* kennis.

Ons dunkt dat hier volstrekt noodig ware geweest in bijzonderheden aan te toonen, welke kennis er alzoo op de Lagere school tegenwoordig *te veel* wordt aangebracht: de heer N. doet dit niet, en wij kunnen dus hierover met hem niet handelen; maar dit kunnen we zeggen, dat er zonder zekere mate van kennis aan te brengen niet te denken valt aan voldoende ontwikkeling der vermogens. De kennis is hier deels *doel*, deels *middel.* Wat het *doel* aangaat: de lagere school is voor een aanzienlijk getal kinderen de eenige school die zij bezoeken: hoe meer gij den kring der kennis op deze school beperkt, des te onkundiger blijven zij die daar alleen verkeeren.

En vergeet toch niet, dat om *mensch* te zijn, zekere mate van kennis gevorderd wordt, dat om eenigen maatschappelijken voorspoed deelachtig te worden, alweder eenige kennis gevorderd wordt, en tegenwoordig vrij wat meer dan vroeger, toen Joost nog door zijn domheid vooruitkwam: vergeet toch niet, dat zij, die geene andere dan de Lagere school bezoeken, het grootste deel van het volk vormen zullen, in uwe huizen zullen komen als dienstboden en werklieden, en dat gij eene maatschappij van laag peil bekomt, zoo gij deze uwe natuurgenooten niet zooveel en zulke kennis

bijbrengt, als voor hun zedelijk en maatschappelijk leven in den tegenwoordigen tijd onmisbaar is.

Of laat gij u, Mr. Nolthenius, bij voorkeur bedienen door onkundigen? Gij zijt toch niet van de leer, dat de domsten de beste werktuigen zijn? Zaagt gij, Burgemeester zijnde, uwen Gemeenteraad liefst samengesteld uit onkundigen? Of zou

het inderdaad waarheid zijn, dat gij al uwen invloed steeds aanwenddet, om meer ontwikkelden uit den Raad te weren?

Omne nimium nocet; maar waarlijk, van te *veel* kennis op onze lagere scholen kan geene sprake zijn. Die het zegt, moet het bewijzen: de Oud-Burgemeester acht zich boven bewijzen verheven.

Maar *kennis* is ook een heerlijk *middel* voor den mensch voor verstandelijke, zoowel als voor zedelijke ontwikkeling: en zelfs voor het godsdienstig leven is kennis in zeker opzicht niet hoog genoeg te achten. - Een enkel voorbeeld.

Taalkennis zal naar het Oud-Kamerlid wel *kennis* zijn. Welnu: in de heldere kennis der woorden ligt de helderheid onzer begrippen; en die begrippen vinden wij telkens en telkens terug, en daaraan hebben wij onafgebroken behoefte, waar wij ons ook bewegen, op het terrein van het verstandelijk, of van het zedelijk, of van het godsdienstig leven.

Is de Heer en Mr. en Dr. Med. en Oud-Burgemeester misschien van meening, dat die groote massa der bevolking die alleen de Lagere scholen bezoekt, geen behoefte heeft aan een gezond en krachtig verstandelijk, zedelijk en godsdienstig *leven?* - Maar ik vergat dat over dooden het heerschen gemakkelijk valt.

De heer Nolthenius heeft het zich ten plicht gesteld om in zijn Open brief de onderwijzers der Lagere scholen tot mikpunt te doen dienen voor zijne geestigheid; de hoofdonderwijzers zijn *Meneeren van den kouden grond;* hij keurt het af, dat zij door meerderen arbeid hunne sobere inkomsten trachten te verbeteren, want zij gebruiken die verdiensten voor *weelde!* Het kan in de hersens van Mr. Nolthenius niet opkomen dat die mannen ook kinderen hebben, en dat ook voor dezen moet gezorgd worden. Hij ontziet niets en niemand: de vrouw dezer onderwijzers laat hij niet onbesproken; verbeeld u, o Nederlanders! de vrouwen der hoofdonderwijzers laten zich '*Juffrouw*' noemen, en de heer Nolthenius kent er zelfs die zich het praedicaat van '*Mevrouw*' laten welgevallen. Aan zooveel snoodheid en arrogantie zal hij een eind maken, en daarom zal hij die lui *tam* maken door *honger.* Meer dan hoogstens *f* 700 en vrije woning mogen de hoofdonderwijzers niet hebben: anders worden ze te *weelderig!* - De hulponderwijzers heeten op de eene plaats *Commis-Voyageurs*, op eene andere *paradepaarden!*

Niettemin verklaart de heer Nolthenius, dat de onderwijzers in hem '*een waar vriend*' moeten zien. Gij ziet dat het begrip van *vriendschap* bij dezen heer ook al wonderbaarlijk curieus ontwikkeld is.

Maar is de man dan ziek, vraagt gij. - Het kan wel zijn, maar dan is het niet eene acute ziekte waaraan hij lijdt. - Kort voor zijn vertrek als Burgemeester uit Apeldoorn trachtte hij de reeds onvoldoende inkomsten der openbare onderwijzers in die gemeente te besnoeien: Gedeputeerde Staten van Gelderland konden dit niet goedkeuren. - Maar de heer N. wijkt voor niemand: hij tracht in zijn geschil met Gedeputeerde Staten door een beroep op den Koning in het gelijk te worden gesteld: maar ook in hoogste instantie werd hij veroordeeld, en openlijk gesignaleerd als vijand van onderwijs. - Maar de heer N. kent geen wijken: nog eenmaal een aanval gewaagd op de beurzen der schraal bezoldigde onderwijzers: ditmaal door een beroep op het volk, in zijn Open brief. - Hoe vreemd het schijne, is dit Oud-Kamerlid ook een voorstander der volks-souvereiniteit.

Is het dus eene ziekte in den heer Nolthenius, dan is het eene *chronische*, en op zijne herstelling is dan weinig hoop meer.

Wat de heer Nolthenius eigenlijk wil komt nergens beter uit, dan waar hij ons zijne instemming betuigt met den man die tot hem zeide: ‘Burgemeester! geef ons een *ouderwetschen* schoolmeester’. - Zie, dat was een woord naar des Burgervaders hart! Hij verlangt *het ouderwetsche der schoolmeesters* terug.

Die *ouderwetsche schoolmeester* was meestal de afgesloofde knecht of koetsier van een der groote Heeren: hij was dienaar van den predikant der plaats, de ge-

dienstige geest van den Burgemeester; de gedweeë man, alleen ontzaglijk in zijn school, als heerscher met de plak. - Dat *ras* wenscht de heer N. terug. Maar in onzen tijd past dat *ras* niet: - welnu, wat nood! Dán moet de geheele Maatschappij een eeuw terug worden gedrongen; en ook daartegen ziet de heer N. niet op. - Reeds roept hij in zijn Open brief alle mannen van energie op, om met hem den *tijdgeest* te stuiten, en tegen den stroom een dam op te werpen. De heer Nolthenius houdt niet van 'bonden'; maar met die mannen van energie zal hij wel een bond willen sluiten. - Wij hebben ons dus voor te bereiden, weldra een cohorte van middeleeuwsche ridders, van top tot teen geharnast, in het veld te zien verschijnen; ze zullen strijden tegen vooruitgang, tegen wetenschap, tegen ware beschaving; ze zullen de Leeraars der Middelbare Scholen mores leeren; ze zullen den laatsten stuiver kloppen uit de beurzen der Meneeren van den kouden grond. Dezen achtbaren troep ridders zal de heer Nolthenius in beweging zetten, en bij zijn vele titels zal hij dien kunnen voegen van: 'Generaal der Ridders van de Droevige Figuur.'

B.... 20 Januari.

- X.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Veel kaf, weinig koren.

Paulus, de apostel van Jezus Christus. Zijn leven en werken, zijne leer en zijne persoonlijkheid. Een historisch onderzoek. Door J.W. Straatman, Em. Predikant. Amsterdam, J.C. Loman Jr., 1874.

'Dat mijn boek in veler handen kome hoop ik, dat het beoordeeling en tegenspraak zal uitlokken, is mijn wensch.' Met deze woorden heeft de heer Straatman het verlangen te kennen gegeven, dat zijn werk, welks titel wij hierboven afschreven, in het publiek besproken worde. Hieraan is tot heden al heel weinig voldaan. Het is toch reeds meer dan een jaar geleden sedert dit boek verscheen, en slechts in één Tijdschrift(*) en daarin alleen is het tot nu toe besproken. En wel werden hierin drie artikelen geleverd, die er de aandacht op vestigden, maar het eerste(†) bevatte bijna niets dan een *verslag* van den inhoud van dit werk, en de twee andere(§) wel eene *beoordeeling*, maar toch slechts van een *gedeelte* daarvan(**). Zal nu op het overige geen critiek worden gegeven en de auteur met het oog op het geheel van zijn arbeid de klacht kunnen herhalen dat men van het door hem geleverde te weinig notitie heeft genomen? Zou men tegenover die klacht kunnen volstaan met te zeggen, dat 't geen tot heden, onbesproken bleef zoo onbeduidend is? Bestaat er voor het publiek geenerlei behoefte aan de beoordeeling hiervan? Ik voor mij durf de twee laatste vragen niet toestemmend beantwoorden. Reeds bij de eerste kennisneming van dit boek kwam dan ook de lust bij mij op om een critiek op den ganschen inhoud te leveren. Dit was mij tot heden door gebrek aan tijd onmogelijk. Daar dit echter nu niet het geval is, en het schijnt dat wij van anderen zulk een beoordeeling niet meer te wachten hebben, wil ik het zwijgen afbreken. Men ontvangt hier alzoo eene *critische beschouwing* van Straatman's werk. Ik geef haar in *dit* Tijdschrift, daar dit boek ook voor den 'niet-godgeleerde' is geschreven en de auteur, door 'allen geleerden ballast ter zijde te laten', het ook voor dezen

(*) Het Theologisch Tijdschrift.
(†) Van Prof. Loman in het Sept. nommer, 1874.
(§) Het eene van Dr. A.H. Blom, het andere van Dr. J.K. Koch, beiden in het Januari-nommer, 1875.
(**) Dat van Dr. Blom bespreekt 'Straatman's gevoelen over het ontstaan van het evangelie van Paulus', dat van Dr. Koch 'de bekeering van Paulus volgens Straatman'.

'genietbaar' heeft gemaakt. Geen wonder derhalve wanneer het ook door menigeen, die niet tot de theologen van professie behoort, is of zal gelezen worden. En vooral de zoodanige heeft behoefte aan voorlichting omtrent de resultaten, in dit werk neergelegd. In die behoefte zal ik trachten te voorzien. Hierbij zal ik echter, voor zoover ik met mijn voorgangers instem, of bij het door hen gezegde niets heb te voegen, wat reeds door hen is beoordeeld niet meer critiseeren. Ook ontvangt men hier geene volledige opgave van den inhoud van dit boek. Waartoe zou dit noodig zijn? Men kan immers het werk zelf lezen. Hoe uitvoerig zouden wij dan ook niet worden, al was ons verslag nog zoo beknopt! Wij hopen nochtans er genoeg uit mede te deelen, om de lezers in staat te stellen, zelf te beslissen of het der moeite waard mag geacht worden het boek zelf in handen te nemen.

En zoo zijn wij reeds begonnen ons oordeel uit te spreken over den *vorm* van dit werk. Die vorm nu kan niet genoeg geroemd worden. 't Is een door en door geleerd boek, maar 't mist ieder vertoon van geleerdheid(*). Allerlei vraagstukken, die zich zoo moeilijk laten bespreken, zonder dat men dor en vervelend wordt, vindt men er in behandeld, en toch is het van het begin tot het einde frisch, levendig, boeiend. Den naam van echt wetenschappelijk verdient het ten volle, maar tegelijk is het zoo echt populair. In één woord, wat den *vorm* aangaat is het een meesterstuk.

Is de *inhoud* daarmede volkomen in overeenstemming? Voorzeker, wij zouden te kort doen aan de verdiensten van den schrijver, indien wij dien inhoud slechts afkeurden. Dit werk getuigt van een mate van scherpzinnigheid en oorspronkelijkheid, die werkelijk benijdenswaardig is. Het bevat bovendien niet alleen, zooals de schrijver zelf zegt, vele nieuwe en vreemde resultaten, maar ook die de wetenschap heeft te aanvaarden. Jammer echter..... doch laten wij ons zelven niet vooruitloopen. Hoe er verder over den inhoud van dit boek moet geoordeeld worden zal blijken uit de volgende regelen, waarin wij dien nu aan onze critiek gaan onderwerpen.

Zooals zich liet verwachten, begint de schrijver - 't geschiedt in de *inleiding* - met te spreken over de *bronnen*, waaruit hij zijne stof had te putten. Die bronnen zijn, zooals men weet: de echte brieven van Paulus en de Handelingen der Apostelen. Indien wij nu den arbeid van Straatman in één opzicht verdienstelijk hebben te heeten, dan mogen wij dit wel in de allereerste plaats doen met het oog op de bron, die wij daar het laatst noemden. Na alles wat de Tübinger godgeleerden, met name Zeller, over de Handd. hadden gezegd, scheen niets nieuws daaraan te kunnen worden toegevoegd. Straatman heeft

(*) Slechts eenmaal, en hier omdat het onvermijdelijk was, komt er grieksch in voor.

getoond dat dit geenszins het geval is. Hij is nog verder gegaan in de ontkenning van het historisch gehalte van dit N.T. geschrift. En hij heeft zijn gedragslijn in dezen volkomen gerechtvaardigd. Nog meer dan de Tübingers heeft hij doen uitkomen, dat wij dit boek met groote omzichtigheid hebben te gebruiken en dat het een 'Tendenz-schrift' is, d.w.z. een geschrift, hetwelk, met een bepaald doel opgesteld, de geschiedenis hieraan ten offer brengt. En niet dan toejuiching verdient het - wij zullen hieronder doen blijken waarom - dat hij den datum der vervaardiging van de Handelingen nog later dan de Tübingers, zelfs dan Zeller, en dus ná 120 jaar n. C. heeft gesteld. Want wel heeft Maronier in zijne voortreffelijke, door Teyler bekroonde, verhandeling(*) dit boek tusschen 70 en 120 jaar n. C. geplaatst, maar in zijne beschrijving van het tijdperk, dat van 120-150 n. C. zich uitstrekt, heb ik niet één kenmerk aan dit laatste tijdvak eigen aangetroffen, waardoor dit geschrift niet tot een van de laatstgenoemde jaren zou mogen gebracht worden.

Maar hier staan wij reeds aan de grenzen onzer lofspraak wat betreft het gedeelte van Straatman's werk, dat wij hier bespreken, en reeds hier hebben wij onze aanmerkingen.

Wij hooren den schrijver hier tegen de Tübingers de beschuldiging inbrengen dat zij, bij al het verdienstelijke van hun arbeid, toch de fout hebben begaan dat zij te groot gezag aan den schrijver van de Handelingen toekenden en zich te veel door eerbied voor dat gezag bij hun onderzoek lieten beheerschen. Dat is hunne zwakke zijde, waarop Straatman gedurig terugkomt. En in verband hiermede beweert hij dat diezelfde godgeleerden voor de beschrijving van Paulus nog slechts het terrein hebben gezuiverd. Baur, zegt hij, heeft meer doen zien hoe het leven van Paulus niet dan hoe het wel is geweest. En ook de overige Tübingers hebben, volgens hem, het even als de stichter hunner school niet verder gebracht dan dat zij hier en daar een begin met het optrekken der muren hebben gemaakt. 'Van het gebouw zelf is nog niets te bespeuren.' Dat gebouw - dit uitzicht wordt ons hier geopend - zal Straatman doen verrijzen en hij zal zich van de aangewezen fout vrij houden.

Dit oordeel vind ik echter hoogst onbillijk en zeer aanmatigend. Straatman heeft toch evenmin het gebouw gesticht, waarop hij hope geeft. In de ruim 400 bladzijden van zijn boek heeft hij zelf ook meer doen blijken hoe wij ons het leven van Paulus niet, dan hoe wij het ons wel hebben voor te stellen. En wat gaf hem recht tot de bewering, dat de Tübingers te veel gezag aan den schrijver van de Handelingen hebben toegekend? Dit, dat zij berichten in dit boek des N.T. voor historisch hebben verklaard, waarvan hij heeft aangetoond dat ze dit niet zijn? Op zich zelf bewijst dit niets. Dan hebben de

(*) De inrichting der Christelijke gemeenten vóór het ontstaan der Katholieke Kerk. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1874.

Tübingers ten minste evenzeer recht om dezelfde beschuldiging tegen hem in te brengen, die hij hun voor de voeten werpt, daar hij op zijne beurt als historisch heeft laten staan wat zij als ongeschiedkundig hebben uitgemonsterd. Of waren zij misschien positiever dan hij, omdat zij met meer eerbied voor het gezag van den auteur der Handelingen bezield waren? Ik heb het niet kunnen ontdekken. Zij hebben als geschiedkundig laten gelden wat hij als onhistorisch verwerpt, niet uit te grooten eerbied voor het gezag van den schrijver der Handelingen, maar omdat er voor hen voldoende redenen bestonden, om aan te nemen, dat gezegde schrijver zich hier aan de geschiedenis hield, gelijk Straatman op dienzelfden grond voor geschiedkundig heeft verklaard wat zij niet als zoodanig beschouwden. In dit opzicht staat hij met hen op ééne lijn. En hij had alleen recht om te zeggen dat zij, hoewel met hem van dezelfde beginselen uitgaande, nog niet critisch genoeg zijn te werk gegaan; terwijl hij te minder tot de gezegde beschuldiging tegen hen gerechtigd was, daar zij, zoo als later zal blijken, niet altijd ongelijk hebben, waar zij van hem verschillen.

Ook heeft Straatman, zich o.i. te sterk uitgelaten, waar hij den datum der vervaardiging van de Handelingen bepaalt. Hij zegt namelijk dat dit N.T. geschrift niet vóór 450 jaar n. C. kan geschreven zijn. Nu heb ik nauwkeurig overwogen wat hier en daar in zijn boek voorkomt en dat als bewijs voor deze stelling zou kunnen aangemerkt worden. Doch het is mij niet gebleken, dat hij haar genoegzaam heeft verdedigd. Het komt mij voor dat zijn meening op de volgende gronden rust. Hij zegt namelijk dat de auteur van de Handelingen de Homiliën van Clemens kende, zoo niet voor zich had. En deze dateeren van ná 450 jaar n. C. Maar waaruit blijkt dat zulk eene verhouding tusschen die twee schrijvers heeft bestaan? Dat eerstgenoemde de Simonssage(*) kent, welke bij laatstgenoemde voorkomt en dat hij daarop doelt in boek? Wij zullen de laatsten zijn, om te ontkennen, dat dit het geval is, ofschoon niet op grond van het verhaal in de Handd. van Paulus' bekeering, maar om hetgene daarin gezegd wordt van de toovenaars Simon (Hoofdstuk 8) en Elymas (Hoofdstuk 13) en den inhoud van Hoofdstuk 19:1-20. Maar nu moet hierbij wel in het oog gehouden worden, dat die sage zeer oud is en in hare oorspronkelijke bestanddeelen reeds van de dagen van Paulus dagteekent. De bekendheid met deze was een van de redenen, waarom de schrijver van de Handelingen de genoemde verhalen van Simon en Elymas en die, welke wij in het aangehaalde gedeelte van Hoofdstuk 19 aantreffen, in zijn boek heeft opgenomen. Maar heeft hij die nu noodwendig uit de gezegde Homiliën geput? Kunnen ze hem niet langs een ander kanaal zijn bekend geworden? Kan dit niet een mondelinge overlevering zijn geweest? Is het niet mogelijk dat hij ze daaraan ontleend heeft lang vóór de Homiliën zijn geschreven? Zijn wij niet te meer tot deze onderstel-

(*) Wij bedoelen hier natuurlijk mede de bekende sage van Simon den toovenaar.

ling gerechtigd, als het waar is, wat men beweert, dat de auteur van de Homiliën zelf uit een bron heeft geput, waaraan nog andere bronnen ten grondslag liggen(*)? Hoe dit zij, gezegde bekendheid met de Simonssage is geen bewijs dat de Handelingen ná 150 jaar n. C. zijn vervaardigd. In verband met dit gevoelen beschouwen wij het dan ook als volstrekt niet bewezen wat Straatman zegt, dat namelijk de schrijver van de Handelingen in zijn boek op Marcion, die eerst ná 140 jaar n. C. optrad, gedoeld heeft en dus ná dezen tijd moet geschreven hebben. Uit het verhaal van Paulus' bekeering, waarvan Straatman beweert, dat de schrijver der Handelingen daarbij Marcion in het oog had, blijkt dit niet, zooals wij hieronder zien zullen. Wij verliezen hier geenszins uit het oog, dat de tegenstanders van Marcion de Simonssage tot diens bestrijding gebezigd hebben en dat diezelfde Simon ook in de Handelingen voorkomt; maar 't is de vraag of de auteur van dit boek daarbij aan Marcion dacht. Om dit aan te nemen zou eerst moeten bewezen worden dat zijn geschrift van den tijd ná het optreden van Marcion dagteekent. Hetzelfde geldt van de afscheidsrede van Paulus tot de ouderlingen van Efeze in de Handelingen (Hoofdstuk 20). De ‘wolven’, waarvan hier gesproken wordt (vs. 29, 30) zijn, volgens Straatman, Marcion en zijne partij; maar uit niets blijkt, dat hier noodzakelijk aan hen moet gedacht worden. We zouden dit alleen voor zeker mogen aannemen, indien vaststond dat de schrijver van de Handelingen in de dagen van Marcion of later geleefd heeft. - Als bewijs voor zijne bewering, dat de Handelingen ná 150 jaar n. C. zijn opgesteld, heeft Straatman ontwijfelbaar ook de aanklacht beschouwd, die Handelingen 17:6 door de Joden tegen Paulus wordt ingebracht, dat hij ‘de geheele wereld’ in opstand bracht. Hij zegt toch dat die beschuldiging zeer overdreven was en op het midden der 2de eeuw wijst, toen werkelijk het Christendom het Romeinsche rijk in beweging begon te brengen. Maar 't zal reeds voldoende zijn hier tegen aan te voeren, dat uit vergelijking van Hoofdstuk 12:19 blijkt, dat de uitdrukking ‘de geheele wereld’ in veel beperkter zin kan worden opgevat, dan Straatman haar heeft genomen. - Dan wijst hij nog op 't geen de Handelingen met den ‘Dialoog met den Jood Trypho’ van Justinus Martyr gemeen hebben, welk geschrift van c. 155 n. C. dateert. Maar hij heeft niet bewezen dat 't geen bij beiden voorkomt door den eerstgenoemde aan den laatstvermelde ontleend is. Er kan overeenkomst tusschen twee auteurs bestaan, die lang na elkander geschreven hebben, zonder dat de een van den ander heeft overgenomen. Wij kunnen ons dan ook met de bewering van Straatman omtrent den

(*) Dit is het gevoelen van Lypsius, die in zijn geschrift: Die Quellen der Römischen Petrussage zegt, dat de Homiliën, gelijk de Recognitiones van Clemens onmiddellijk geput hebben uit een geschrift (de περι□δοι Π□τρου, of ook de □ναγνωρισμο□ Κλ□μεντος), dat zelf weder de bewerking is van een ander boek (de □ηρ□γματα Π□τρου), en dat de schrijver hiervan weder uit een andere bron (de πρ□ξεις Π□τρου) geput heeft.

tijd, waarop de Handelingen zullen opgesteld zijn, niet vereenigen en houden het er voor dat de datum van dit boek niet nader kan worden vastgesteld dan ná, 130 jaar n. C. Want dat wij het niet vóór dit jaartal hebben te plaatsen blijkt uit het verhaal van Stefanus. Iets waarop wij terugkomen. En te minder kunnen wij daarom ook zijn gevoelen onderschrijven dat het boek der Handelingen een apologie is van het katholiek geloof, dat, geboren uit den reeds geëindigden strijd tusschen het paulinisme en het petrinisme, in de dagen heerschte, waarin de schrijver van dat boek leefde, d.i. het midden van de 2de eeuw. Ik zou mij zelfs zóó over de Handelingen niet durven uitlaten, al nam ik aan dat dit geschrift des N.T. van dezen tijd dagteekent. Toen kon immers nog van geen *heerschend* geloof sprake zijn? Ten minste niet wat het oordeel over Paulus en Petrus betreft. De strijd tusschen het paulinisme en het petrinisme was destijds nog lang niet volstreden; de Katholieke kerk met haar katholiek geloof nog niet geboren. Justinus Martyr zelf, die c. het midden van de 2de eeuw zijn Dialoog schreef, - en hij behoorde niet tot de ketters - was Paulus nog vijandig gezind. En is het nu mogelijk dat de Handelingen vóór dien tijd zijn geschreven, ja! zijn ze misschien wel een 20 jaren vroeger opgesteld, dan bestaat er nog minder reden om dit boek zóó te karakteriseeren als Straatman dat gedaan heeft en het dus zóó laat te plaatsen als door hem geschied is.

Wij hebben nog dit hier aan te merken.

Gedurig hooren wij Straatman den schrijver van de Handelingen Lukas noemen, ofschoon hij nergens doet blijken, of hij hierbij eenvoudig een vroeger heerschend spraakgebruik volgde, dan of hij inderdaad meent dat dit de naam van den auteur was. Dit leidt ons tot de vraag: of hij niet in het eerste geval had moeten zeggen, dat hij een oude usance in practijk bracht, en in het tweede zijn opinie had behooren te rechtvaardigen?

Aangaande dienzelfden auteur zegt hij ook dat deze dezelfde is, die het 3de Evangelie heeft vervaardigd. En ook dit zonder eenig bewijs hiervoor bij te voegen. Maar heeft dan niet Prof. Scholten tegen dat gevoelen gewichtige bezwaren ingebracht? Had hij hiervan niet notitie moeten nemen? Kan het gebillijkt worden dat hij al wat in de laatste jaren *in ons vaderland* belangrijks is verschenen en dat met zijn onderwerp in verband staat totaal geïgnoreerd heeft?

De schrijver van de Handelingen, beweert hij, heeft voor zijn geschrift authentieke bronnen gebruikt en hem stond een reisverhaal ten dienste, hetwelk hij, Straatman, na lang en zorgvuldig onderzoek aan Titus meent te mogen toeschrijven. Maar van de gronden, waarop hij dit gevoelen gebouwd heeft, is niet een enkele door hem medegedeeld. Is het, zoo vragen wij, niet op zijn minst vreemd te noemen, dat hij in een boek als het onderhavige, omtrent die gronden volkomen het zwijgen heeft bewaard?

Nadat Straatman bij zijne bronnen heeft stilgestaan, worden door hem het *leven* en de *werkzaamheid* van Paulus geschetst. Dit maakt verreweg het grootste gedeelte van zijn werk uit.

Ook hierin komt voor wat onze volle sympathie wegdraagt.

Was men in vroeger dagen algemeen van gevoelen dat Paulus de Christenen te Jeruzalem heeft vervolgd, Straatman heeft o.i., helder in het licht gesteld, dat we ons die vervolging, waarvan Paulus zelf Gal. 1:13 gewaagt, niet als *daar*, maar als te *Damascus* voorgevallen hebben te denken, en dat zijne bekeering geenszins op een tocht van hem *van Jeruzalem naar Damascus* heeft plaats gegrepen. Paulus zegt dan ook zelf in Gal. 1:17 niet, zooals onze Statenvertaling luidt: en ben *wederom* gegaan, maar, zooals in het oorspronkelijke staat: en ben niet *opgegaan* van Jeruzalem enz. In vs. 18 van datzelfde hoofdstuk - dit had Straatman nog als grond voor zijne beschouwing kunnen aanvoeren - verklaart hij zelf, dat hij naar Jeruzalem was gegaan, om Petrus *persoonlijk te leeren kennen* (zóó staat toch in den Griekschen tekst). En hoe laat het zich nu denken, dat Paulus ná zijne bekeering met Petrus persoonlijk onbekend was, indien hij vóór zijne bekeering de gemeente te Jeruzalem vervolgde, tot wier toongever diezelfde Petrus behoorde?

Ook is door Straatman, naar wij meenen, voldoende bewezen, dat wij de tot heden gangbare beschouwing van Stefanus als *voorlooper* van Paulus moeten vaarwel zeggen. Met recht is hij teruggekeerd tot die opvatting zijner bekende rede, die in de Handelingen (7:2 verv.) voorkomt, welke van den Tübinger godgeleerde Schneckenburger afkomstig is, volgens welke in haar niets anders dan dit wordt aangetoond, dat, gelijk Israël altijd door zijn bekrompenheid van geest alles had verijdeld wat God tot heil van dat volk had beraamd, het zoo ook, na de verschijning van den Messias, getoond had geen ontvankelijkheid te bezitten voor het geluk door dezen te erlangen. Zoodat ook zelfs in de Handelingen Stefanus niet als *voorlooper* van Paulus wordt voorgesteld. Te meer stemmen wij toe dat wij Stefanus niet als zoodanig hebben te beschouwen, daar het toch wel vreemd is, indien Stefanus in die betrekking tot hem gestaan heeft, dat door Paulus nergens van dezen gesproken wordt.

Zeer juist wordt door Straatman beweerd, dat Paulus niet alleen in Stefanus geen voorlooper heeft gehad, maar dat de *marteldood* van dienzelfden Stefanus, in de Handelingen vermeld, niet anders dan een verdichting is van den schrijver van dit boek, door hem uitgedacht, om daarin de onherroepelijke verwerping van het Christendom door Israël te teekenen. Daar die verwerping nu eerst van den 'beslissenden' val des tempels dateert en deze c. het jaar 130 na Christus onder de regeering van Hadrianus, na den opstand van Bar-Chochba, plaats greep, is dit o.i., tevens een bewijs, dat de vervaardiging der Handelingen eerst na dezen tijd moet gesteld worden.

Wij kunnen niet anders dan Straatman toestemmen dat de voorstelling in de Handelingen, volgens welke Paulus bij zijne evangelie-verkondiging in den regel zich *eerst* tot de *Joden* en eerst *daarna* tot de *Heidenen* zou gewend hebben, in strijd is met de historie, en dat integendeel Paulus, eenmaal heiden-apostel geworden, bijna uitsluitend onder de heidenen is werkzaam geweest; ook dat er tusschen Handelingen 9:21-30, 11:25 en Gal. 1:17-24 meer dan één punt van oneffenbaar verschil bestaat; alsmede dat de *reis*, Handelingen 11:27-31, de *besnijdenis van Timotheus*, hoofdstuk 16:3 vermeld, en het slechts *doortrekken* van Galatië en Phrygië door Paulus, waarvan in laatstgenoemd hoofdstuk vs. 4 wordt gewag gemaakt, als fictie is te beschouwen.

Ook vereenigen wij ons volkomen met het gevoelen van Straatman, tegenover dat van Zeller en vooral tegenover dat van Baur, dat het verhaal, hetwelk Handelingen 16:12-40 voorkomt, met uitzondering van vs. 25-36, en dat van hoofdstuk 19:23-20:1, onder voorwaarde dat het oorspronkelijke bericht hier opgesierd kan zijn, voor historisch moet gehouden worden.

Vooral verdienstelijk achten wij wat door Straatman gezegd is omtrent het bericht in de Handelingen aangaande Paulus' verblijf te *Athene*: hoofdstuk 17:16 verv. De verklaring, welke hij hiervan geeft, vinden wij zelfs zóó voortreffelijk, dat wij ons gedrongen gevoelen haar in korte trekken weer te geven. Hetgeen ons hier door den schrijver van de Handelingen wordt medegedeeld - aldus Straatman - moeten wij, afwijkende van de gewone opvatting, ook die van Baur, beschouwen als eene schildering van een eigenlijke rechtspleging. Paulus, zóó wordt ons hier verhaald, werd in hechtenis genomen(*) en naar den Areopagus gevoerd, om zich tegenover de beschuldiging te verantwoorden, die tegen hem, als een tweeden Socrates, was ingebracht, dat hij een verkondiger van vreemde goden zou zijn. In zijne rede, die hij nu hield, wederlegde hij die aanklacht. Hij begon met te zeggen, dat de Atheners te zeer met schrik en vrees voor de booze geesten vervuld waren(†). Dit leidde hij daaruit af, dat hij een altaar had gevonden, gewijd aan den onbekenden God, d.i. aan den hoogsten God. Want 't was eene der grondstellingen van de platonische wijsbegeerte dat het goddelijk wezen per se verborgen is. Op dit beginsel was het stichten van dat altaar gegrond. Dat gevoelen was echter een dwaling en het gevolg van de inwerking van booze geesten, die de menschen tot dien waan gebracht hadden. En nu zegt Paulus, dat hij juist dien onbekenden God, het hoogste wezen, bekend maakte. Hij

(*) Dit is de kracht van het oorspronkelijke in vs. 19, dat in onze Staten-vertaling door: ‘zij namen hem’ is overgezet.

(†) Zóó staat vs. 22 in den Griekschen tekst. De Staten-vertaling: ‘dat gij alleszins gelijk als godsdienstig zijt’, of de vertaling: ‘dat gij alleszins’, of ‘zeer godsdienstig zijt’ is in strijd met vs. 16, waar wij lezen, ‘dat de geest van Paulus in hem verbitterd werd, toen hij zag dat de stad vol afgodsbeelden was’.

was dus geen prediker van nieuwe goden. De Atheners hadden immers zelf voor dien God, welken hij verkondigde, een heiligdom gesticht. Hij was dan ook niet voor misdadig te houden en, in plaats van hem te veroordeelen, moest men hem juist dankbaar zijn. Immers wat zelfs der verhevenste wijsbegeerte onbekend was gebleven, dat predikte hij hun. De God, dien hij hun verkondigde, mocht ook niet als een wezen beschouwd worden, dat onbekend moet blijven. De Atheners zelf hadden voor Hem een altaar opgericht en vereerden Hem derhalve, en alleen aan hetgeen bekend is of bekend kan worden bewijst men eer. Ook was die hoogste God niet verre van een iegelijk van hen. Van natuur is de mensch bestemd om Hem te zoeken en te vinden. Kenden zij Hem niet, en was dat een gevolg van hunne verkeerdheid, God had deze nochtans niet gestraft; want 't was tot heden de tijd der onwetendheid geweest. Nu deze echter voorbij was, nu God zich door zijne gezanten liet bekend maken, nu kon zij niet langer ongestraft blijven. - Wie doet niet gaarne hulde aan deze verklaring, die zelfs ten deele oorspronkelijk is? En als wij Straatman verder hooren zeggen, dat de schrijver van de Handelingen Paulus zóó heeft voorgesteld, om het Christendom, waarmede in zijne dagen door velen de spot werd gedreven en jegens hetwelk menigeen zich toen vijandig betoonde, te verdedigen, door namelijk met die teekening van Paulus te kennen te geven dat datzelfde Christendom geenszins spot, verachting, tegenstand verdient; en als wij hem al verder hooren verklaren, dat diezelfde schrijver juist ter wille van die verdediging de rechtspleging op den Areopagus zoo vreemd laat eindigen, om hierdoor het denkbeeld uit te spreken dat de Joden wel het Christendom hebben verworpen (welke gedachte door hem in den dood van Stefanus, waarop dit verhaal terugslaat, is uitgedrukt), maar dat het met het heidendom anders gelegen was: de hoogste rechtbank te Athene had door geen veroordeeling uit te spreken zwijgend verklaard, dat de leer van het Christendom niet strafwaardig is; in Athene was het erkend: dat Christendom bevat 't geen dwaas schijnt te zijn, maar 't behelst toch ook wat ernstige overweging verdient..... wie vereenigt zich dan niet ten volle met deze beschouwing? Alleen moeten wij hier aanmerken, dat Straatman vergeten heeft - zoo is het immers? - hierbij te voegen wat hij vroeger in een artikel(*) over ditzelfde onderwerp zelf gezegd heeft, dat namelijk vs. 21 als een inlassching van later hand moet beschouwd worden, en dat het goed zou geweest zijn, indien hij vs. 19 en 20 nog wat nader had toegelicht, daar deze verzen licht kunnen schijnen zijne opvatting te veroordeelen.

Met hem houden ook wij het bericht Handelingen 18:8, dat Paulus *velen* te Corinthe zou *gedoopt* hebben(†), en het verhaal omtrent *Gallio* in datzelfde hoofdstuk vs. 12 verv., alsmede den inhoud van Handelingen 19:11-19, 20:11, 16, 17-38, 21:10-14, voor onhistorisch.

(*) Dit komt voor in Oud en Nieuw, jaarg. 1864, aflev. 9.
(†) Dit strijdt met 1 Cor. 1:14-16.

Onder hetgeen in zijn boek inzonderheid als belangrijk is te beschouwen rangschikken wij wat hij zegt omtrent Paulus' *laatste verblijf te Jeruzalem,* zijn *gevangenschap* te *Cesarea*, zijn reis naar *Rome*, zijn *werkzaamheid alhier*, zooals wij dat alles in de laatste kapittels van de Handelingen, te beginnen met hoofdstuk 20:17, beschreven vinden. Ook hierin komt voor wat nieuw en juist is. En wenschelijk zouden wij het achten, indien de bladzijden, waarin hij dat alles bespreekt, onder de oogen van vele lezers kwamen. Er blijkt toch zoo duidelijk uit, dat de voorstelling van Paulus' lotgevallen en zijn gedrag daaronder in de genoemde gedeelten der Handelingen voor verreweg het grootste gedeelte slechts gefingeerd is.

Doch hier is de betuiging onzer sympathie weder ten einde en wij moeten onze bedenkingen laten volgen, welke niet weinigen zijn.

Volgens Straatman begint de levensgeschiedenis van Paulus voor ons eerst te Damascus. Wij mogen, volgens hem, niet als historisch aannemen wat de Handelingen verzekeren, dat hij te Tarsus zou geboren zijn. Nu heeft hij niet gezegd op welken grond dit door hem beweerd wordt. Misschien steunt echter zijn gevoelen op de overweging dat de schrijver van de Handelingen daarom Cilicië's hoofdstad als geboorteplaats van Paulus zal verdicht hebben, omdat hij daardoor te eerder kon doen gelooven, dat deze Romeinsch burger was, hetwelk Straatman voor onhistorisch houdt. Nu zullen wij hieronder doen zien, hoe het met de juistheid van laatstvermelde bewering is gelegen. Doch aangenomen ook, dat zij onberispelijk is, dan zou Damascus even goed voor dat doel hebben kunnen dienen als Tarsus(*). Zou de schrijver van de Handelingen, indien het hem slechts om de bereiking van dat oogmerk te doen was geweest, niet Damascus als geboorteplaats van Paulus vermeld hebben; daar deze hier toch, zooals Straatman zelf beweert, vóór zijne bekeering gewoond heeft? En zou hij dan wel, als het bericht omtrent Tarsus slechts tot het gebied der phantasie behoort, Paulus in zijne rede, die hoofdstuk 22 (zie vs. 3) voorkomt, hebben laten zeggen, dat hij te Tarsus geboren is en in hoofdstuk 9 (zie vs. 11) ditzelfde Jezus hebben laten verzekeren? Ik vraag alzoo den heer Straatman, of wij het er niet voor moeten houden, dat de schrijver van de Handelingen ook hier aan zijne bronnen getrouw is geweest? En ik doe dat te meer, omdat dit gevoelen steun vindt in een opmerking van Hilgenfeld(†), dat in Tarsus de stoische philosophie ‘zu Haus’ was en dat het zich, zoo wij deze stad als de plaats beschouwen, waar Paulus het eerste levenslicht heeft aanschouwd, veel gemakkelijker laat begrijpen, dat wij bij hem ‘ganz’ het philosophisch gebruik van de στοιχε□α το□ □□σμου Gal. 4:3, 9 terugvinden.

Straatman beweert dat het gansche verhaal van Paulus' bekeering in

(*) Dat een Tarser te zijn nog niet in zich sloot een Romeinsch burger te wezen, hierover raadplege men den Comment. van Meier op Hand. 16:37 (1ste uitgave, S. 221.)

(†) In zijne Histor. Krit. Einleitung in das N.T. (1875), S. 223.

de Handelingen niets historisch in zich bevat, uitgezonderd dat wij ons die bekeering in verband met Damascus moeten denken; vermits zij dáár moet hebben plaats gegrepen. Hij verwerpt alzoo die verklaring van dat verhaal, volgens welke de schrijver van de Handelingen een visioen, dat *werkelijk* door Paulus is gezien, in den vorm van eene uitwendige, wondervolle verschijning zou gekleed hebben. En hij geeft er de volgende opvatting voor in de plaats. Alleen een zuiver kerkelijk belang heeft den auteur der Handelingen zijne voorstelling van gezegde bekeering in de pen gegeven. Hij had daarbij het oog op de toenmalige vijanden van het katholieke geloof: Marcion en zijne partij aan de eene en de Judaïsten aan de andere zij. Eerstgenoemden beweerden dat Paulus veel beter inzicht in het evangelie had dan de andere apostelen, terwijl zij zich hierop beriepen, dat de Heer zelf in een gezicht hem had voorgelicht. De Judaïsten namen ook aan dat Paulus een visioen had gehad, maar zij leidden hieruit juist het tegendeel af. Want volgens hen moest aan een visioen als bron van kennis weinig waarde toegekend worden. 't Geeft - beweerden zij - geen zekerheid voor het geloof; 't kan van een boozen geest afkomstig zijn; goddeloozen hebben ook visioenen gehad; een mededeeling door een visioen is niet een bewijs van gunst, maar van toorn. Petrus was dus, volgens hen, boven Paulus te stellen; want hij kon zich beroepen op openbaring (Matth. 16:17). Daar dit nu de stand van zaken was, veranderde de schrijver van de Handelingen, in het belang van het katholieke geloof, het wel niet werkelijk voorgevallen, maar door Marcionieten en Judaïsten als zoodanig aangenomen, visioen in een wezenlijke verschijning van Jezus en stelde deze zóó voor, dat hieruit niets nadeeligs voor het katholieke geloof kon worden afgeleid. Op de vraag: of Jezus persoonlijk aan Paulus is verschenen, antwoordt hij: ja en neen. Ja, in zoover Jezus bewijzen van zijne tegenwoordigheid gaf. Neen, in zoover Paulus door het licht dat hem omstraalde ter aarde geworpen en blind werd, zoodat hij Jezus niet zien kon. Hierdoor nam hij Paulus tegen de Judaïsten in bescherming; want dat Paulus Jezus niet aanschouwde moest hun als een teeken van barmhartigheid gelden, daar zij beweerden dat het zien van Jezus Paulus het leven zou gekost hebben. En tegelijk weerde hij het gevaarlijke af, dat in de bewering van de Marcionieten lag opgesloten, dat hij diezelfde verschijning zóó kort laat duren, dat Paulus er volstrekt geen dieper inzicht in het evangelie door ontvangen kon. Hij werd er zelfs niet eens een Christen, laat staan apostel, door(*). Alleen bracht die verschijning teweeg, dat hij in zijn vervolging werd gestuit. De getuigen die er bij tegenwoordig waren, konden dan ook, tengevolge van dat kortstondige, later zich niet eens meer klaar en duidelijk herinneren wat er eigenlijk gebeurd was. En zij zijn met hunne getuigenissen onderling zóó in strijd, dat er niets met zekerheid uit kan worden afgeleid. - Deze verklaring

(*) Beiden werd hij eerst in Damascus.

klinkt voorzeker vernuftig. Toch kunnen wij ons geenszins met haar vereenigen. Hoe, vragen wij, zou het waar zijn, dat Paulus geen visioen heeft gehad; dat hij het zich niet eens zal verbeeld hebben dat hij Jezus gezien heeft? Daargelaten dat Paulus, iets wat wij nog altijd tegenover de ontkenning van Straatman voor waar houden, in 1 Cor. 9:5 zelf dit zegt, hoe hebben wij ons dan het feit van zijne bekeering te verklaren? Juist, dunkt mij, omdat hij meende dat Jezus hem was verschenen, hield hij zich overtuigd, dat hij opgestaan en, op grond hiervan, dat hij de Messias was. Het visioen van Paulus, welks realiteit wij aannemen, was o.i., een van de hoofdfactoren zijner bekeering. De schrijver van de Handelingen heeft dus in zoover wel degelijk een visioen, inderdaad door Paulus gezien, in een uitwendige verschijning veranderd, of ten minste deze er voor in de plaats gesteld. Dat visioen is de historische achtergrond van zijn verhaal. Straatman zegt dan ook zelf in strijd met zijn eigen bewering: 'Het is volkomen waar dat Paulus van natuur voor visioenen en gezichten zeer vatbaar was, en gelijk later, bij een zeer gewichtig keerpunt in zijn leven, die visioenen en gezichten een voorname rol speelden, zoo is niets waarschijnlijker dan dat ook zijn overgang tot het Christendom daardoor is gekenmerkt'(*). Om wat reden nu heeft de schrijver van de Handelingen van dat visioen een uiterlijke verschijning gemaakt? Waarlijk niet om Marcion een wapen *voor* Paulus en *tegen* de twaalve te ontnemen; want dan zou hij wel niet in kapittel 26 al wat tot Paulus' bekeering en aanstelling tot apostel behoorde tot het gebeurde op den weg naar Damascus gebracht hebben. Dit laatste werpt de geheele redeneering van Straatman omver, en wij behoeven niet eens op de fout te wijzen door hem op onbegrijpelijke wijze daarbij begaan, doordat hij namelijk zegt: dat de getuigen bij Paulus' bekeering, volgens de Handelingen, tegenwoordig, elkander tegenspraken. Waar doen zij dat? Wat geeft hem recht tot deze bewering? Dit, dat hunne verklaringen, die wij in hoofdstuk 9, 22 en 26 aantreffen, met elkander in strijd zijn? Maar hier ontmoeten wij geene verhalen van 't geen bij *verschillende gelegenheden* gebeurd is, maar berichten van *een en hetzelfde voorval*, zoodat men niet zeggen mag, dat *de getuigen niet met elkander overeenstemmen*, maar slechts dit dat *de schrijver van de Handelingen* bij het refeeren van hunne testimonia *met zichzelf in strijd is gekomen.* Vraagt men ons nu, waaruit dan zijne voorstelling van Paulus' bekeering is voortgevloeid, dan is ons antwoord: hij kon het zich niet anders voorstellen of dat feit moest door een wonder, langs den weg van een werkelijke verschijning van Jezus, tot stand zijn gekomen.

Volgens Straatman zouden de vrienden van Paulus te Damascus on-

(*) De verklaring door Straatman van het verhaal der Handd. gegeven is niet in alles even helder. Men zou kunnen vragen, of hij wel heeft bedoeld dat Paulus geen visioen heeft gehad. Ik meen dit echter te mogen aannemen èn op grond van 't geen hij bij die verklaring zegt èn met het oog op 'tgeen in het laatste Hoofdstuk over de wijze, waarop Paulus bekeerd is, voorkomt. Want hierbij maakt hij volstrekt geen gewag van een visioen.

middellijk nà zijn overgang tot het Christendom, hem den raad hebben gegeven, om die stad voor goed te verlaten, daar zijn leven hier niet langer veilig was; en die raad zou dezelfde zijn, welke Gal. 1:16 voorkomt. Dr. Blom heeft echter in zijn hierboven aangehaald opstel reeds genoegzaam aangetoond, dat deze uitlegging van Paulus' woorden onjuist is. Wij behoeven hier dus niet verder bij stil te staan.

Straatman zegt dat Paulus na zijne bekeering slechts kortstondig in Arabië en zooveel te langer in Damascus zijn verblijf heeft gehad; ja! in deze stad '3 jaren achtereen' is werkzaam geweest. Maar hiervan vinden wij geen tittel of jota in Gal. 1:17, naar welke plaats door Straatman in het verband, waarin die bewering voorkomt, verwezen wordt. Eer zou ik zeggen juist het tegenovergestelde. En is het ook niet psychologisch onwaarschijnlijk dat Paulus zóó kort in Arabië zou getoefd hebben? Moet hij niet na zijne bekeering behoefte hebben gehad, om in een streek, als het schaars bevolkte Arabië, waar hij zoo geschikte gelegenheid vond om tot zich zelf in te keeren en rustig na te denken, zich een geruimen tijd op te houden?

Naar de voorstelling van Straatman is Paulus drie jaren nadat hij Christen was geworden van Damascus naar Jeruzalem gegaan, om de apostelen, vooral Petrus, te bezoeken, aan hunne voeten zich neer te zetten en van hen te vernemen wat zij, die Jezus gehoord en gezien hadden, omtrent hem konden mededeelen; terwijl toen zijne opvoeding voor het predikambt voltooid is. Wij kunnen echter ook deze voorstelling verder met stilzwijgen voorbijgaan, daar zij door Dr. Blom t.a.p. voldoende weerlegd is.

Onder de resultaten, tot welke Straatman bij zijn onderzoek naar het leven van Paulus gekomen is, en die hij zelf nieuw en vreemd noemt, moet wel in de eerste plaats zijn gevoelen gerangschikt worden, dat Paulus niet, zooals tot heden algemeen werd geloofd, bij of onmiddellijk na zijne bekeering, maar eerst zes jaren daarna, tot het inzicht is gekomen, dat ook aan de Heidenen het evangelie moest verkondigd worden en dat hij eerst toen als apostel der Heidenen is opgetreden(*). De verandering, die Paulus onderging, tengevolge waarvan hij die apostel werd, zou, volgens hem, hebben plaats gegrepen, toen hij zich voor het eerst in Arabië ophield(†). Hij was daar toch gekomen, terwijl hij zich in den erbarmelijksten toestand bevond, 't welk het gevolg was van de steeniging, door hem te Lystre (Hand. 14:19) ondergaan. Want wij moeten wat Hand. 16:6 wordt verhaald, dat Paulus Galatië bezocht, ons voorstellen als onmiddellijk gebeurd na 'tgeen hoofdstuk 14:20 wordt bericht(§). Juist dit nu, dat Paulus

(*) En dus natuurlijk tot dien tijd toe slechts aan de Joden het evangelie heeft verkondigd.

(†) Hand. 16:6.

(§) De Schrijver van de Handd. heeft dus, volgens Straalman, van *eene* reis, die wij verkrijgen door Hand. 13, 14, 16-18:22*a* onmiddellijk met elkander te vereenigen, *twee* reizen gemaakt in Handd. 13-18:22*a* vervat, gelijk hij Kap. 11:27-31 een reis, die Paulus zou gedaan hebben, geheel heeft verdicht.

in dien toestand in Galatië kwam, gaf aanleiding tot die gewichtige verandering. Immers moest Paulus met het oog daarop verwachten dat de Galatiërs hem zouden verwerpen. Zij ontvingen hem echter als een engel. Ook wilden zij van zijn evangelie meer weten. Hierin zag Paulus een hooger wenk. En, hoewel aarzelend en schoorvoetend, ja, niet dan na een fellen strijd, door hem zelf in 2 Cor. 12:11 verv. beschreven, kwam hij eindelijk tot de erkenning, dat ook de heidenen tot de gemeenschap in Christus moesten worden toegelaten en ging hij er toe over om hun het evangelie te prediken. Zóó werd het paulinisch evangelie geboren. - Deze beschouwing van Straatman is door hem zeer uitvoerig toegelicht en verdedigd. Wij zouden haar ook natuurlijk hier aan een nauwkeurig onderzoek moeten onderwerpen, indien dat niet reeds door Dr. Blom gedaan was(*). En om niet noodeloos te herhalen wat zoo goed door hem gezegd is, doen wij eenvoudig hierop beroep, terwijl wij beweren dat Paulus wel degelijk reeds bij zijne bekeering tot het besef is gekomen dat ook de heidenen tot het Christendom moesten worden toegelaten en dat hij reeds bij den aanvang van zijne evangelie-prediking zich geroepen heeft gevoeld als hun apostel werkzaam te zijn.

Te recht wordt door Straatman beweerd, dat er tusschen de verhalen van de bekende vergadering te Jeruzalem, die Hand. 15 en Gal. 2 voorkomen, in menig opzicht een onverzoenlijke strijd bestaat. Maar groot is ons bezwaar tegen zijne voorstelling van die vergadering zelve. Vooreerst reeds tegen zijn gevoelen omtrent het *tijdstip*, waarop zij zou gehouden zijn. Daar wij ons met zijn hierboven medegedeeld gevoelen, als zou Paulus onmiddellijk van Lystre naar Galatië zijn gereisd, niet vereenigen, vinden wij volstrekt geen reden, om met hem het bericht van de Handelingen (15:3), dat Paulus uit Antiochië naar Jeruzalem is heengegaan, te verwerpen. Naar datzelfde Antiochië was hij toch, naar wij meenen, teruggekeerd toen hij zijne reis, die Hand. 13 en 14 wordt vermeld, volbracht had. Dit ontkent Straatman. Hij beweert dat wij in onze gedachten Hand. 15 van tusschen Kap. 14 en 16 uit nemen en achter 18:22[a] moeten plaatsen. De vergadering te Jeruzalem waarvan het verhaal in Hand. 15 voorkomt, valt volgens hem, samen met het bezoek te Jeruzalem gebracht, waarvan in Hand. 18:22 wordt gesproken. Zoodat Paulus niet van Antiochië, maar van *Corinthe* (Hand. 18:18) naar de tempelstad zou zijn opgegaan. Deze bewering nu hangt onafscheidelijk samen met zijne voorstelling van het ontstaan van Paulus' evangelie. Maar hij beroept zich ook hierop, dat het niet geloofwaardig is wat Hand. 11:14 verv. wordt bericht, dat Paulus, na in de steden, die hij volgens Hand. 13 en 14 bezocht, al de wederwaardigheden ondergaan te hebben, waarvan hier wordt gewag gemaakt, daarheen zou zijn teruggekeerd. Maar al moesten wij nu aannemen, dat Paulus niet langs dienzelfden weg dien hij gekomen was, zijn terug-

(*) In zijn meermalen aangehaald artikel.

reis heeft genomen, dan zou hieruit echter nog niet volgen, dat hij niet naar Antiochië is wedergekeerd. Ook het is bovendien nog de vraag, of Paulus wel zóó veel te lijden heeft gehad als de beide laatstgenoemde hoofdstukken der Handelingen voorstellen. Het verdient de aandacht - om dit hier in het voorbijgaan op te merken - dat dit gedeelte der Handelingen zoo veel eigenaardigs bevat. O. a. wordt Paulus hier (14:4, 14) apostel genoemd, wat nergens anders in de Handelingen voorkomt. De schrijver van dit boek beperkt toch dien titel anders slechts tot de twaalve(*) en geeft dien aan hen juist in tegenstelling met Paulus en Barnabas(†), zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat hij slechts uit onachtzaamheid dien naam uit een oud bericht daar heeft laten staan. Zoo dat men dan ook terecht in het reisverhaal dat hier voorkomt, een oud en oorspronkelijk verhaal heeft gezien. Wij vragen nu, met het oog op dat verhaal, of het zich niet laat denken, dat de schrijver van de Handelingen daarin veranderingen heeft gebracht? Heeft niet wat wij hoofdstuk 13:50, 51 lezen alleszins het voorkomen van een bijvoegsel van later hand te zijn? Is de inhoud dezer verzen niet in lijnrechten strijd met dien van 't onmiddellijk volgende vers 52? Sluit zich dit laatste niet volkomen bij vers 49 aan? En kan zoo ook niet aan het oorspronkelijke bericht zijn toegevoegd dat Paulus zoo veel, als in de Handelingen wordt beweerd, van de Joden heeft te verduren gehad? In het oorspronkelijk verhaal kan dus zeer goed gestaan hebben, dat Paulus dezelfde plaatsen, waar hij zich had opgehouden, op nieuw bezocht en dat hij, deze route nemende, naar Antiochië is teruggekeerd. En wij kunnen derhalve veilig aannemen, dat dit laatste historisch is, alsmede dat Paulus uit laatstgenoemde stad Jeruzalem bezocht heeft. Of zouden wij dat gevoelen moeten verwerpen om 'tgeen 1 Cor. 9:6 voorkomt? Volgens Straatman zou hieruit blijken dat Barnabas met Paulus te Corinthe is werkzaam geweest. Want anders, meent hij, zou laatstgenoemde zich zóó niet uitgelaten hebben als hij hier doet; daar hij dan toch alleen in dit geval kon weten dat Barnabas zich nog altijd aan de paulinische gewoonte hield, waarvan hier gesproken wordt; de Corinthiërs eerst dan bij Barnabas belang hadden en zij ook dan eerst het gedrag van dezen konden verifiëeren. Nu is Paulus ná het te Jeruzalem gehouden concilie, van Barnabas gescheiden. Die samenkomst moet dus op het verblijf van Paulus te Corinthe gevolgd zijn. En Paulus is derhalve niet van *Antiochië*, maar van *Corinthe* naar Jeruzalem opgegaan. Maar Paulus schreef volstrekt niet wat wij hem op de aangehaalde plaats hooren zeggen, omdat de Corinthiërs eenig belang bij Barnabas hadden. Dit deed hier niets ter zake. Bovendien, al was hij van Barnabas gescheiden, hij kon nochtans zeer goed weten, dat deze de genoemde gewoonte bleef in acht nemen en de gedragslijn,

(*) Vgl. 1:2, 25, 26; 4:36, 37; 5:2, 12, 18, 40; 6:6; 8:1, 18.
(†) Vgl. 9:27; 15:2, 4, 6, 22, 23, 25; 16:4.

die hij volgde, kon ook dan nog aan de Corinthiërs bekend zijn. Wat verhindert ons toch om aan te nemen, dat Barnabas later, evenals Paulus, zijne werkzaamheid naar het Westen heeft uitgebreid. En wij aarzelen dan ook niet, om Antiochië als de plaats te blijven beschouwen, vanwaar hij naar Jeruzalem is opgegaan. - Verschillen wij alzoo van Straatman in gevoelen wat het *tijdstip* betreft waarop de bewuste samenkomst te Jeruzalem is gehouden, dit is niet minder het geval ten opzichte van 'tgeen *op die vergadering is voorgevallen.* Reeds heeft Dr. Blom t.a.p. ook tegen de voorstelling hiervan bij Straatman zijne bedenkingen ingebracht. Met het oog hierop zal het dan ook voldoende zijn het volgende in het midden te brengen. Straatman beweert, dat in die vergadering niet zoozeer de kwestie behandeld is, of evangelieprediking onder de heidenen geoorloofd was, maar eigenlijk de vraag: hoe men zich als geboren Jood tegenover de geloovigen uit de heidenen had te gedragen. Want Paulus, zegt hij, had de onvoorzichtigheid gehad om Titus mede te brengen. Hierdoor werden terstond alle joodsche vooroordeelen wakker en tevens het theoretische vraagstuk, of den heidenen het evangelie mocht verkondigd worden, verdrongen door de praktische kwestie: hoe men als geboren Israëliet zich tegenover dien discipel had te gedragen. Men vorderde dat hij zou besneden worden. Echter niet om hem zelf, maar om Paulus. Wilde deze met hem als broeder verkeeren, dan moest hij de besnijdenis ondergaan; want de Jood Paulus moest Jood blijven. Aan dezen eisch werd echter niet voldaan. En men zag zich genoodzaakt hierin te berusten; terwijl deze overeenkomst werd getroffen, dat de geloovigen uit de besnijdenis zich aan de wet zouden houden, doch de bekeerde heidenen aan haar niet gebonden zouden worden en dat Paulus, wiens apostelschap onder de Heidenen werd erkend, zou voortgaan zich tot de heidenen te wenden, de overige apostelen tot de Joden. Omtrent deze voorstelling van Straatman van de genoemde vergadering vragen wij echter, of men dat alles kan vinden in het verslag, dat Paulus zelf Gal. 2 van haar geeft? Eene onbevooroordeelde lezing leidt, dunkt mij, tot een ontkennend antwoord. Laat het zich ook wel denken, dat zij, welke in die vergadering op de besnijdenis van Titus aandrongen, alleen van de Joden, en dus niet van de heidenen, zullen gevorderd hebben, dat zij der wet in alles zouden gehoorzamen en van de heidenen alleen voor het geval dat de geloovigen uit de Joden met hen als broeders wilden verkeeren? De Christenen in Galatië waren vroeger heidenen. En tot hen kwamen immers, zooals wij zien uit Paulus' brief aan hen, de ijveraars voor de wet met den eisch dat zij zich zouden laten besnijden? En dat waarlijk niet, opdat zij in de gemeenschap van de geloovigen uit de Joden zouden kunnen deelen. IJverden zij niet juist zoo vurig voor de wet, omdat zij meenden dat men eerst door Mozes tot Christus kon komen en geen waar Christen kon zijn, tenzij men eerst Jood was geweest? Zij moesten dus ook wel

van *ieder* heiden vorderen dat hij de wet getrouw in beoefening bracht, wilde hij als een waar belijder van Jezus erkend worden. Ook is het onze vraag, of Paulus wel eene overeenkomst zal hebben aangegaan, waarbij bepaald werd, dat een Christen, al was hij Jood van geboorte, zich aan de wet moest houden? Heeft hij niet - iets waarop wij terugkomen - van de Joden-Christenen gevorderd, dat zij de wet als wet de gehoorzaamheid zouden opzeggen?(*)

Evenmin als met Straatman's beschouwing van de laatstgenoemde vergadering kunnen wij ons vereenigen met zijn gevoelen omtrent 'tgeen, naar luid van Gal. 2:11 verv., te Antiochië gebeurd is. Volgens hem zou daar reeds vóór dat Paulus, na den afloop van het concilie te Jeruzalem, te Antiochi*ë* kwam(†), eene gemeente hebben bestaan, door Paulus gesticht, wier leden alleen Joden-Christenen waren. Dit gevoelen, dat noch in de Handelingen, noch in den brief aan de Galaten steun vindt, is alleen gegrond op Straatman's onderstelling, dat Paulus 6 jaren lang na zijne bekeering het evangelie alleen aan de Joden heeft verkondigd. Wij behoeven er dus niet bij stil te staan. Verder beweert hij, dat Paulus in Antiochië, na zijne terugkomst van Jeruzalem, eene gemeente uit de heidenen naast die uit de besnijdenis heeft tot stand gebracht. Maar ook hiervan vinden wij niets in de bronnen, 't is louter conjectuur. Het is alleszins waarschijnlijk, zegt hij voorts, dat Paulus Petrus heeft verzocht te Antiochië te komen, opdat deze officiëel met zijn gezag het gaan van Paulus tot de heidenen zou bekrachtigen. Dit laat zich zeker nog al gemakkelijk denken in een man als Paulus, dien wij zelf hooren zeggen: Maar van hen die in aanzien waren, verschilt mij niets(§), en die altijd zijn zelfstandigheid zoozeer handhaafde! Men werpe niet tegen dat hij naar Jeruzalem opging (Gal. 2:1 verv.). Want dit geschiedde niet om zich aan het gezag van iemand te onderwerpen of daarmede zijn arbeid te bekrachtigen, maar alleen opdat men hem niet of niet langer zou tegenwerken en door het gezag en den invloed, dien men had op anderen, zijn werk benadeelen. Zulk eene officiëele bekrachtiging van Petrus was ook geheel overbodig na de overeenkomst volgens Gal. 2:9 te Jeruzalem getroffen. En dan beweert Straatman - om nog op deze bijzonderheid te wijzen - dat Paulus te Antiochië met het vergelijk, te Jeruzalem gesloten, in strijd heeft gehandeld. In de laatstgenoemde stad zou hij toch het standpunt van zijne tegenstanders als wettig erkend en dus toegestemd hebben, dat de Jood Jood moest blijven; ter-

(*) Wij hebben, daar dit misschien het gevolg van vergissing is, er niet op gewezen, dat Straatman met zichzelf in strijd is gekomen door te beweren en dat de 3 Zuilen-apostelen op de bijeenkomst te Jeruzalem *van ganscher harte* Paulus de rechterhand der gemeenschap gaven *en* dat reeds toen onder de uiterlijke eensgezindheid de *kloof van tweespalt en vijandschap* gaapte, terwijl bij Jacobus een *afkeer* van Paulus was ontkiemd, die hem weldra aan de spits van de strenge Judaïsten plaatste.

(†) Hand. 18:22*b*, vgl. Gal. 2:II.

(§) Gal. 2:6.

wijl hij in de eerstgenoemde Petrus van huichelarij beschuldigde, omdat hij ophield met de heidenen te eten en tot de joodsche wijze van leven terugkeerde. Maar die tegenstrijdigheid, waaraan Paulus zich zou hebben schuldig gemaakt, bestaat slechts in de verbeelding van Straatman.

Na zijn verblijf te Antiochië heeft Paulus - dit wordt door Straatman voor historisch gehouden - de reis gedaan, die Hand. 18:23 verv. vermeld wordt en is hij derhalve toen te Efeze gekomen. Daar vond hij, zegt Straatman, in de Judaïsten zijn bitterste vijanden, en van den tegenstand, dien zij hem boden, spreekt hij zelf 1 Cor. 16:9, 15:32. En nu gelooft hij, dat de schrijver van de Handelingen in de Johannes-discipelen, waarvan hij Hand. 19:1 verv. verhaalt, die menschen heeft geteekend, welke hem te Efeze het leven zoo verbitterden. Voorzeker, ze is vernuftig zijne verklaring van dat verhaal omtrent die Johannes-discipelen in de Handelingen. Maar wij meenen dat er het: ingeniosius quam verius(*) op van toepassing is en dat 't geen Straatman zegt van de verklaring door Baur van die discipelen gegeven: dat zij, 'hoe scherpzinnig ook, te gezocht is,' op de zijne overgebracht moet worden. Om dit ons oordeel te rechtvaardigen zal het, dunkt ons, voldoende zijn op de verhouding te wijzen, waarin de schrijver van de Handelingen den Dooper tot Jezus plaatst. Van haar zegt Straatman zelf dat zij eene nauwe en alles behalve vijandige is. Maar hoe kan dan diezelfde schrijver met de Johannes-jongeren *tegenstanders* van Paulus hebben bedoeld? Wij voor ons zien dan ook in het verhaal van deze discipelen niet anders dan eene verheerlijking van Paulus. De schrijver van de Handelingen wilde hem op ééne lijn plaatsen met Petrus en Johannes. Van dezen had hij, hoofdstuk 8:14-17 gezegd, dat zij door hand-oplegging den H. Geest hadden doen nederdalen. Nu moest ook Paulus dat verricht hebben. Hoofdstuk 19:6 is een terugslag op 8:17. In het verband, waarin dit 17de vers voorkomt ontmoeten wij het verhaal van den toovenaar Simon. Terecht wordt dit, wat zijn oorsprong betreft, voor een bericht gehouden, uitgedacht door de vijanden van Paulus, om hem in een ongunstig licht te plaatsen. Was Paulus historisch bij zijn laatste reis naar Jeruzalem daarheen gegaan, om er de gelden der collecte te brengen, welker inzameling hij op het concilie op zich had genomen(†), men stelde Simon voor: vragende van de apostelen voor geld de gave van de uitdeeling des H. Geestes te ontvangen, ten einde in dien Simon Paulus te teekenen, naar Jeruzalem zich begevende, om voor geld zijne erkenning door de gemeente aldaar te verkrijgen. En nu heeft de schrijver van de Handelingen ook om diezelfde reden, ten einde alle verdenking van Paulus af te wenden, alsof die Simon waarlijk zijn beeld zou zijn, eerst dien Simon voorgesteld, zooals wij dat hoofdstuk 8 aantreffen en daarna het bericht

(*) Meer vernuftig dan waar.
(†) Gal. 2:10.

omtrent Paulus: Hand. 19:6, in zijn boek opgenomen. Zij, die van hem dien geest ontvingen, moesten - Baur heeft dit zeer juist gezien - eene nieuwe klasse zijn van geloovigen, zoo als nog niet in het voorafgaande der Handelingen waren voorgesteld. Juist dezulken ontmoeten wij in de Johannes-discipelen(*). Nu zegt Straatman wel, dat de auteur van de Handelingen, wel verre van voor de verlaging van Paulus te vreezen, hem zooveel mogelijk heeft verkleind. En 't kan niet ontkend worden, door van Paulus een voorstelling te geven, die met de historie totaal in strijd is en hem aan de andere apostelen gelijk te maken, heeft hij 't ook werkelijk gedaan. Maar dit was zijn doel niet. Hij heeft hem integendeel willen verheffen. Hij kon zich de eerste dagen van de christelijke Kerk niet anders voorstellen dan als een tijd, waarin tusschen de Christenen, met name de twaalve en Paulus, volstrekt geen verschil van gevoelen bestond. Hun geloof, zoo als hij het zich dacht, was het zijne en het zijne het hunne. Dat was het geloof, hetwelk altijd en overal door de ware leden der Kerk omhelsd was. Datzelfde geloof nu aan Paulus toe te kennen was in zijne oogen niet Paulus vernederen, maar hem de eere geven, waarop hij volle aanspraak had. Men zegge hier niet, dat Paulus in de Handelingen, zooals wij opmerkten, slechts op *eene plaats* en dat mogelijk *bij vergissing* apostel wordt genoemd; want, dit is o.i., hieruit te verklaren, dat de schrijver van dit boek in een tijd leefde, waarin het apostelschap van Paulus nog door velen werd verworpen. Hij zal het, dunkt mij, in het belang van de goede zaak geacht hebben, om Paulus niet met ronde woorden apostel te noemen, maar hem toch, en wel op eene andere wijze, als zoodanig voor te stellen, door hem namelijk de werken te laten verrichten, die hij hem in zijn boek toekent; daar dezen naar zijne wijze van zien, de merkteekenen van een apostel in zich bevatteden. Dit gevoelen is zelfs aannemelijk, al is het boek der Handelingen niet vóór het midden der 2de eeuw n. C. opgesteld; daar toch zelfs toen nog Paulus zoo weinig algemeen in de Kerk instemming vond, dat zelfs een Justinus Martyr zijn apostolaat niet erkende. Maar nog te meer, indien, en zooveel te meer, naarmate dat N.T. geschrift van vroeger tijd dagteekent. Neen! de auteur der Handelingen heeft Paulus niet willen verlagen noch verkleinen. Straatman zegt dan ook later zelf dat het zijn toeleg geweest is hem te verheerlijken.

Dit blijkt, als wij nog op eene bijzonderheid uit dat gedeelte van zijn boek, 't welk wij hier bespreken, de aandacht vestigen. Naar zijne bewering zijn niet alleen de meeste voorvallen, die, volgens Hand. 21:30, 28:31, Paulus' gevangenschap vergezelden, onhistorisch, maar moeten

(*) 't Zijn vóór dat zij den H.G. ontvangen geen heidenen (zooals Cornelius en zijn gezin: Hand. 10), geen Joden (zooals zij, die op het Pinksterfeest den H.G. ontvingen: Hand. 2), ook geen die slechts tot den naam van Jezus gedoopt zijn (hoedanigen Hand. 8 voorkomen), maar halfgeloovigen, die nog slechts tot den doop van Johannes gedoopt waren.

wij ook aannemen, dat Paulus volstrekt niet in boeien is geweest(*). Die gevangenschap is, meent hij, louter fictie van den auteur der Handelingen, uitgedacht om Paulus de martelaarskroon op het hoofd te plaatsen (en derhalve juist met het doel om hem te verheerlijken). Ook met dit gevoelen kunnen wij ons geenszins vereenigen. Straatman kan zich niet voorstellen dat de joodsche inwoners te Jeruzalem op Paulus zoo verbitterd waren, als in de Handelingen wordt beweerd, en vindt daarom ook geen reden, om aan te nemen, dat de stadhouders Felix en Festus hem in den kerker lieten blijven. Want als oorzaak hiervan laat zich slechts denken dat zij de Joden, bij wier vriendschap zij belang hadden, genoegen wilden bewijzen. Maar waren dan ook niet de Joden te Damascus op Paulus ten zeerste verbitterd? En als de leden der christelijke gemeente te Jeruzalem dat op Paulus waren, ja, ging, zooals Straatman aanneemt, hunne vijandschap zóó ver, dat 40 hunner(†) een aanslag tegen zijn leven smeedden, en vloeide dit voort uit hunne joodschgezinde gevoelens, wat verhindert ons dan aan te nemen, dat ook de overige bewoners van Jeruzalem hem niet minder vijandig gezind waren? Laat het zich niet denken, dat de Christenen in de tempelstad hunne joodsche medeburgers tegen Paulus in het harnas hebben gejaagd; dat zij, in vereeniging met dezen, hem bij den stadhouder hebben aangeklaagd en dat hij in hechtenis genomen en naar Cesarea is gevoerd? Waren zij werkelijk op hem ten zeerste verbitterd, dan mogen wij immers ook verder aannemen, dat de beide stadhouders Felix en Festus, beiden, als een tweede Pilatus, om de Joden te believen, hem gevangen lieten en Paulus zich genoodzaakt zag, om als Romeinsch burger zich op den keizer te beroepen? Straatman ontkent wel de realiteit van dit burgerschap. Maar hij heeft met geen enkel voldoend bewijs zijn goed recht in dezen gestaafd. Hij beroept zich op 2 Cor. 11:25, op de geeselslagen, waarvan hier sprake is en die hem door Romeinen zijn aangedaan, en merkt op dat Paulus, indien hij zulk een burger was geweest, zich daaraan wel onttrokken zou hebben. Wij zijn echter met de nadere omstandigheden, welke die strafoefening vergezelden, geheel onbekend. Zij kunnen wel te midden van zooveel rumoer en tumult hebben plaats gegrepen, dat Paulus wel op zijn recht als Romeinsch burger zich beriep, maar zijn stem niet gehoord werd. Wij vinden alzoo geen bezwaar, om aan Paulus het bezit van dat recht en burgerschap toe te kennen en bijgevolg ook niet, om aan de werkelijkheid van Paulus' gevangenschap te twijfelen. Zou ook de schrijver

(*) Volgens Straatman is alles in het verhaal van de Handd. in de hierboven aangehaalde Hoofdstukken onhistorisch wat Paulus tot een gevangene maakt. Hij is, naar zijne bewering, gevlucht van Jeruzalem naar Cesarea, heeft daar zelf de eerste de beste gelegenheid te baat genomen, om naar Rome te reizen en is hier als een vrij man gekomen.

(†) Straatman beweert dat de tegenstand, dien Paulus te Jeruzalem ondervond hemniet, zooals de Handd. dat voorstellen, door de Joden, maar door de Christenen aldaar werd geboden en dat de 40 personen, van wie Handd. 23:12 gezegd wordt, dat zij zouden eten noch drinken alvorens Paulus was uit den weg geruimd, leden der Christelijke gemeente te Jeruzalem waren.

van de Handelingen - om dit hier nog bij te voegen - indien die gevangenschap door hem verdicht is, Paulus wel 2 jaren te Cesarea hebben laten toeven? Wij hebben geen recht om te zeggen, dat dit geschied is, omdat hij hem als martelaar wilde doen voorkomen, daar hij dan toch zijn lot te Cesarea veel treuriger zou hebben voorgesteld. Geldt bovendien niet als bezwaar tegen het gevoelen van Straatman, dat er brieven bestaan op Paulus' naam verdicht, waarin hij als gevangen man gedacht wordt. Straatman eerbiedigt in Rom. 15:20, ofschoon hij aan de bedenkingen tegen de echtheid der laatste hoofdstukken van dezen brief ingebracht, gewicht toekent, een ‘oude algemeen bekende overlevering’. Mogen wij zoo ook niet in het voorhanden zijn dier brieven zulk een overlevering erkennen? Derhalve, zoo lang er geene andere gronden, dan door Straatman zijn aangevoerd, voor het tegendeel worden ingebracht, maken wij geen bedenking den inhoud dier traditie voor historisch te houden.

Het laatste gedeelte van Straatman's boek handelt over het *leerstelsel* en de *persoonlijkheid* van Paulus.

Een eigenlijke uiteenzetting van dat *stelsel* is het echter niet wat men hier aantreft. Trouwens wat de schrijver hierover en over den persoon van Paulus zegt, is vervat in één hoofdstuk, dat nog geen 80 bladzijden inneemt Men vindt er slechts den ontwikkelingsgang in geschetst van het paulinisch evangelie, zoo als Straatman zich dien voorstelt; terwijl nog wordt gewezen op enkele eigenaardigheden van het paulinisch stelsel - waarbij een overzicht wordt gegeven van Paulus' leer der rechtvaardiging - en op eenige gevolgtrekkingen uit laatstgenoemde leer af te leiden, en dan nog het een en ander uit de geschiedenis van het paulinisme wordt medegedeeld. En wat de *persoonlijkheid* van Paulus betreft, 't geen Straatman daarover zegt komt hierop neder: Paulus was een groot man, bij uitnemendheid bedeeld met al de gaven, die den stichter van een godsdienst eigen zijn. Want dezen naam verdient hij. Hij is eigenlijk de stichter van het Christendom. Als wereldgodsdienst is het Christendom zijn werk. Maar hij was tevens iemand, die meer ontzien en gevreesd dan geliefd en bemind werd; ofschoon de weinigen, die hem op den rechten prijs wisten te stellen, zich onherroepelijk aan hem verknocht gevoelden en hij op hen een betoovering uitoefende, waarvan de macht niet was te verbreken. En staat hij in sommige opzichten beneden Jezus, in andere overtreft hij hem.

Ook dit slot van Straatman's boek behelst wat lof verdient. Meer dan één behartigenswaardige opmerking zoowel aangaande Paulus' leer als omtrent zijn persoon ontmoet men hier. Maar.... ik moet eerlijk bekennen dat deze laatste bladzijden mij het allerminst bevredigd hebben.

Den ontwikkelingsgang van het paulinisch evangelie schetsende, treedt Straatman weder op tegen de Tübinger school, met name tegen haren

stichter, en beweert hij, dat de bekeering van Paulus niet dat karakteristieke feit is, waartoe deze haar verheft. Die bekeering - zegt hij - heeft op dezelfde wijze plaats gehad als die van ieder ander Jood, die Christen werd. Zij was niet de vrucht van het dorsten naar vrede en rechtvaardigheid voor God, die de wet hem niet kon aanbrengen, maar die hij in Christus vond. En dat hij apostel der heidenen is geworden, dit was niet het gevolg van een innerlijke, zedelijke wedergeboorte. De verandering, die Paulus onderging, eer hij als zulk een apostel kon optreden, is geenszins op ethisch, maar op intellectueel gebied te zoeken. De aanleiding, die hij tot dat optreden ontving, kwam slechts van buiten. Hij is zelfs tegen zijn wensch, ja! gedwongen die apostel geworden. De ontwikkeling van de leer der rechtvaardiging, ‘die kern en middenpunt van het paulinisch evangelie’, kwam dan ook niet voort uit innerlijken aandrang, maar uit de noodzakelijkheid om voor de evangelieprediking onder de heidenen een rechtsgrond aan te wijzen. Hij was zich geenszins terstond van den ganschen omvang en de wijd strekkende gevolgtrekkingen zijner beginselen bewust en bleef aanvankelijk staan bij de zuiver theoretische zijde van de leer der rechtvaardiging door het geloof, zonder zich om hare toepassing op de besnijdenis, de wet en hen, die, als geboren Joden, beide in het Christendom hadden medegenomen, te bekommeren. Ook was het hem volstrekt niet te doen om een afgerond stelsel, en eerst later, in de laatste periode van zijn leven, omdat het conflict met de Joden er hem toe drong, heeft hij zijne beginselen en denkbeelden over de verhouding tusschen wet en evangelie meer stelselmatig ontwikkeld en eerst toen al de consequenties van zijn evangelie uitgesproken. Ja! hij is in de verhouding tusschen wet en evangelie niet verder doorgedrongen dan voor de rechtvaardiging van de vrijheid der bekeerde heidenen onvermijdelijk was. En nooit heeft hij zich in een opzettelijk onderzoek verdiept, in hoever de geloovigen uit de Joden de onderhouding der wet met hunne belijdenis van Christus konden vereenigen; terwijl hij nimmer een poging heeft gedaan, om de opheffing van de besnijdenis voor de uit Israëlieten geboren kinderen als noodwendige consequentie van zijn evangelie te verkrijgen.

Er is in 't geen wij Straatman hier hooren zeggen, waarmede wij ons zeer goed kunnen vereenigen. Ook wij houden de bewering, die vaak wordt geuit, dat de ervaring omtrent de onmogelijkheid voor den mensch om de wet geheel te volbrengen en de behoefte aan vrede met God Paulus tot Christus hebben gebracht, voor onjuist. De Farizeër Paulus leidde uit die ervaring volstrekt niet af dat de oorzaak dier onmogelijkheid in de wet is gelegen en dat zij niet volkomen kan betracht worden. De schuld daarvan moest hij bij zich zelf zoeken, in zijn nog al te gebrekkig streven naar de getrouwe opvolging van de wet, en hem niet tot Christus leiden, maar tot een nog ijveriger pogen om aan de eischen der wet te voldoen. Ook willen wij gaarne toegeven, dat de zoogenaamde bekeering van Paulus eigenlijk niet de vrucht was

van een zedelijke wedergeboorte, en evenmin zijn optreden als apostel der heidenen, hetwelk wij met zijne bekeering tot hetzelfde tijdperk van zijn leven brengen. Want Paulus was vóór zijne bekeering evenzeer een godsdienstig en moreel mensch als hij het daarna is geweest. Volmondig stemmen wij alweder toe, dat Paulus wel niet opeens al de consequenties zijner beginselen zal hebben doorzien en dat hij zijn systeem niet terstond pasklaar had. Maar als Straatman nu de bekeering van Paulus gelijkstelt met die van elk ander Israëliet, die tot het Christendom overging, dan verschillen wij natuurlijk van hem, juist omdat wij zijne bekeering met zijn inzicht, dat ook de heidenen tot de gemeenschap met Christus moeten worden toegelaten, doen samenvallen, en wij meenen dat Paulus van stonde aan in een geheel andere verhouding tot de wet kwam dan de overige geloovigen(*). Op hetgeen hij zegt aangaande de bron, waaruit de *ontwikkeling* van het paulinisch stelsel is voortgevloeid, de grenzen, tot welke zij zich heeft uitgebreid en den tijd, waarop deze bereikt zijn, moeten wij aanmerken, behalve 'tgeen tegen een gedeelte hiervan door Dr. Blom t.a.p. is gezegd, dat al wat Straatman hier beweert, deels onafscheidelijk samenhangt met zijne verkeerde beschouwing van 'tgeen op het bewuste concilie te Jeruzalem is voorgevallen, deels louter fictie is en deels strijdt met 'tgeen wij hem zelf later hooren zeggen, waar de verdiensten van Paulus op dogmatisch gebied door hem geschetst worden(†), en met wat wij hieronder uit zijn boek zullen aanhalen(§). En wat nu betreft de bewering dat niet alleen de ontwikkeling van het paulinisme, maar ook dat stelsel zelf louter de vrucht zou zijn van een uitwendige oorzaak, hiertegen is door Dr. Blom in zijn meermalen aangehaald opstel genoeg aangevoerd om er niets meer bij te voegen.

Straatman beweert dat de paulinische rechtvaardigingsleer geheel rust op de nabijzijnde wederkomst van Christus. Omdat Paulus zoo diep doordrongen was van het besef dat het de laatste ure was, moest hij wel niets overbodiger achten dan eene zorgvuldige organisatie der gemeenten, die wellicht niet eenmaal kon worden voltooid, en het onderzoek of en in hoeverre bestaande zeden en gebruiken voor de Christenen oorbaar waren, of welke inzettingen der wet al of niet van kracht moesten blijven. In dit opzicht was ‘zijne vrijzinnigheid groot tot onverschilligheid toe’. En hieruit, dat zijne rechtvaardigingsleer op de stelling rustte, dat het tegenwoordige op het punt is van door het nieuwe te worden

(*) Wij komen hierop terug.

(†) Iemand van een dogmatische natuur als die van Paulus naar de voorstelling van Straatman moest zich wel van zelf gedrongen gevoelen zijn stelsel zoo volledig mogelijk te ontwikkelen.

(§) In verband met zijn gevoelen ‘dat het paulinisme, zooals wij het uit de brieven aan de Rom. en de Galat. kennen, van betrekkelijk later datum is,’ wordt door Straatman beweerd dat het laatstgenoemde N.T. geschrift ná het eerst vermelde is vervaardigd. Maar de leer van Paulus in den brief aan de Rom. behelst wat later ontwikkeling is van 'tgeen zijn oudere brieven, ook die aan de Galat., bevatten. Men vergelijke hierover het uitnemend werk van Otto Pfleiderer: Der Paulinismus (1875) S. 112 ff.

vervangen, laat zich mede volgens hem, het verschijnsel verklaren dat men aan Petrus, die zoover beneden Paulus stond, in de christelijke Kerk den eersten en aan Paulus den tweeden rang heeft toegekend. Maar, vragen wij hier, geloofde dan Petrus niet aan de naastbijzijnde wederkomst van Christus? En waaruit blijkt die onverschilligheid, welke Straatman aan Paulus toekent? Dat hij het onnoodig zou geacht hebben - zooals Straatman beweert - om het leven van de gemeente van Christus te regelen en vaste inzettingen in het leven te roepen, is hiermede niet in strijd wat door Paulus zelf 1 Cor. 11:1 verv. (op welk laatstgenoemd hoofdstuk door Straatman zelf de aandacht wordt gevestigd) gezegd wordt?

Straatman zegt dat Paulus steeds in merg en been Jood, ja, tot den einde toe Farizeër is gebleven; zoodat ook het Christendom, dat op hem steunt, evenals hij zelf, joodsch is; dat het fictie is, waar men zich zijn leven voorstelt als in 2 groote afdeelingen gesplitst: het leven onder de heerschappij der wet en het leven onder het evangelie der genade; dat het Christendom hem geenszins een absoluut nieuw beginsel was; dat het Paulus nooit te doen is geweest om de aanprijzing van zulk een beginsel; dat hij nimmer van het geloovig Israël afschaffing van het jodendom heeft gevorderd, ja! dat Paulus gedurende geheel zijn leven zich bewust is geweest hetzelfde evangelie te verkondigen, hetwelk door de andere apostelen werd gepredikt. En maken de Tübingers hem tot een voorstander van zulk een beginsel, stellen zij zijn evangelie als een geheel nieuw evangelie voor en delven zij eene klove tusschen het paulinisme aan de eene en het judaïsme aan de andere zij, daartoe zijn ze, volgens Straatman, slechts gekomen, omdat zij zich hebben laten verleiden door de hegelsche leer der tegenstellingen.

Nu stemmen wij hem gaarne toe, dat Paulus met zijn verleden nimmer volkomen heeft gebroken; dat hij, ook na zijn overgang tot het Christendom, is blijven behouden van den joodschen zuurdeesem, waarmede hij van kindsbeen af doortrokken was. Maar heeft er ook niet bij hem een verandering plaats gegrepen, waardoor hij heeft opgehouden Jood te zijn? Om hierop slechts te wijzen: welk een verschil in zijne verhouding tot de wet vóór en ná zijne bekeering! Vroeger achtte hij zich verplicht al hare voorschriften op te volgen. Nu beschouwde hij zich als vrij van de wet, zij had als wet voor hem opgehouden te bestaan. Hij deed nog wel dingen, die der wet waren, en hij hield dit voor zijn heilige roeping, maar de voorschriften der wet, die hij inachtnam, bracht hij slechts in beoefening, omdat zij weerklank in zijn binnenste vonden. En daarom meende hij ook met andere verordeningen der wet in strijd te mogen handelen. Het is deze verhouding van Paulus tot de wet, welke genoegzaam uit zijne brieven blijkt, die Straatman geheel heeft voorbijgezien. Nu zegt hij wel, dat Paulus het vrijzijn van de wet alleen voor de heidenen vorderde, maar geenszins voor den geboren Jood. Hoe kan hij dit echter beweren, daar Paulus

toch Petrus te Antiochië bestrafte, omdat hij niet langer met de wet in strijd zich dorst te gedragen (Gal. 2:11 verv.)? En wat hooren wij ook Straatman zelf verklaren? Te Antiochië - dit zegt hij zelf - verlangde Paulus van de geloovige Joden niets meer noch minder dan dat zij, ter wille der gemeenschap met de bekeerde heidenen, met hunne voorvaderlijke zeden, gewoonten, gebruiken, wetten en inzettingen zouden breken, dat zij evenals hij door de wet der wet zouden sterven; om kort te gaan, zijn evangelie aannemen. Te Efeze heeft hij, in conflict gekomen met de Judaïsten, de consequenties van zijn evangelie uitgesproken, die op niets minder dan op de afschaffing van besnijdenis en wet, ook voor de geloovige Joden uitliepen, zoodat dan ook hetgeen Jacobus bij het laatste verblijf van Paulus te Jeruzalem dezen mededeelde dat men aangaande hem in Jeruzalem gehoord had, dat hij al de Joden onder de heidenen afval van Mozes leerde, zeggende dat zij de kinderen niet moesten besnijden, noch naar de gebruiken wandelen, volkomen waar was. Toen hij zich voor het laatst in de tempelstad bevond, kon hij niet loochenen, dat hij de afschaffing van de besnijdenis en de gebruiken van de wet voor de geloovige Joden wenschelijk en noodzakelijk achtte. En toen hij zich te Rome bevond, kon hij niet met een goed geweten verklaren dat hij niets tegen de gebruiken der vaderen had gedaan, terwijl hij sedert een reeks van jaren niets anders had beoogd dan de wet en hare inzettingen te verdringen, door de verkondiging van het evangelie der genade en rechtvaardiging door het geloof. Zoo laat Straatman zelf zich over Paulus uit. En dan zal diezelfde apostel nooit van het geloovig Israël afschaffing van het Jodendom geëischt hebben! Straatman zegt nu, dat Paulus zelf heeft getuigd dat hij de wet niet tenietdeed, maar haar vaststelde, en doelt hier natuurlijk op Rom. 3:31. Maar 't is, dunkt mij, duidelijk dat Paulus hier niet van de wet spreekt in dien zin, waarin Straatman dat opvat, maar daarbij dacht aan de openbaring van God in het O.T. in het algemeen en die aan Abraham in het bijzonder. Deze bewering van Straatman laat zich dan ook slecht in harmonie brengen èn met hetgeen wij hem reeds hoorden zeggen, èn met de volgende verklaringen, die wij ook bij hem aantreffen: dat, volgens Paulus, door Christus de wet is tenietgedaan; dat hij naar zijn eigene beschrijving door de wet der wet afstierf; dat hij zelf getuigt: wij Joden hebben, door dat wij Christus hebben aangenomen, zelven de wet opgeheven en krachteloos gemaakt. Vreemd is het dan ook dat Straatman beweert, dat Paulus tot den einde toe Jood is gebleven, ja in hem de Farizeër herkenbaar is, en zich daar zóó uitlaat alsof hij niet in meer dan één opzicht het Jodendom en Farizeïsme heeft afgelegd. Te meer daar Straatman zelf aanneemt, dat Paulus den Christus naar het vleesch voor dien naar den geest heeft verruild; terwijl wij hem zelf hooren zeggen: Paulus kon niet, zooals in de Handelingen geschiedt(*), zich zelven voor een Farizeër uitgeven, zonder zijne heilige

(*) Hoofdstuk 23:6.

overtuiging te verzaken, zijn geweten geweld aan te doen en zichzelven en zijn evangelie in het aangezicht te slaan. Dit laatste is ook onze overtuiging, en wij voor ons splitsen wel degelijk het leven van Paulus in twee groote afdeelingen; gelijk trouwens ook door Straatman zelf de verandering, die bij Paulus plaats greep, toen hij apostel der heidenen werd, het groote keerpunt in zijn evangelie-opvatting wordt genoemd en hij, Straatman, hiermede een nieuwe periode van Paulus' levensgeschiedenis opent; terwijl hij bovendien zegt: er waren werkelijk twee verschillende tijdperken in het leven van Paulus: het eerste, waarin hij streng Judaïst was en Saulus heette; het tweede, waarin hij den naam van Paulus droeg en alle judaïstische vooroordeelen als apostel der heidenen had afgelegd en bestreden. Zoodat wij dan ook onmogelijk kunnen toegeven, dat Paulus in het Christendom niet iets absoluut nieuws gezien heeft. Dit moet het voor Paulus geweest zijn, omdat het voor hem de godsdienst der vrijheid, d.i. van de wet, was. Straatman wijst dan ook zelf op de paulinische tegenstelling van evangelie en wet en zegt zelf dat ‘voor Paulus de wet lijnrecht stond tegenover het evangelie der genade’; dat hij, toen hij de eerste onbesnedenen in de gemeenschap van Christus ontving, den voet zette op een weg, die tot een volslagen scheiding tusschen O. en N. verbond kon voeren; dat hij in den Christen een geheel nieuw schepsel erkende(*), en dat hem het Christendom, 't welk hij predikte, als een geheel nieuwe schepping Gods was(†).

Niet minder is het ons onmogelijk Straatman toe te stemmen, dat Paulus zich tot den einde toe bewust zou zijn geweest hetzelfde evangelie te verkondigen, hetwelk de andere apostelen predikten, en dat de Tübingers een kloof tusschen het paulinisme en het judaïsme hebben gedolven, die met de werkelijkheid in strijd is. Ik kan mij niet begrijpen hoe Straatman zich zoo heeft kunnen uitlaten. Hij spreekt toch zelf van den verbitterden strijd, die in de dagen van de apostelen heeft gewoed en van de toen bestaande zoo onverzoenlijke partijen, en heeft hierbij het oog op Paulus met zijn geestverwanten aan de eene en de overige Christenen aan de andere zijde. Hij beweert zelf dat onder de Judaïsten eene vereeniging ontstaan is, door wie de vrijheid, welke Paulus aan zijne discipelen toestond, werd bestreden. Hij zegt zelf dat Paulus een tijd lang, d.i. totdat hij apostel der Heidenen werd, *hetzelfde* evangelie met de twaalve predikte, waaruit volgt dat hij later een *ander* moet verkondigd hebben; dat op het concilie te Jeruzalem

(*) 2 Cor. 5:14, vlg. Gal. 6:15.

(†) Indien wij het noodzakelijk hadden geacht op te merken dat Straatman, waar hij Paulus' leer der rechtvaardiging ontwikkelt, op den strijd, waarin Paulus, volgens hem, met de ervaring is gekomen, alsmede op de beschouwing van dezen van de zonde en den dood, de aandacht vestigt, om te doen zien hoe hij aan de wet gebonden is gebleven, zonden wij hebben doen uitkomen, dat Straatman Paulus, wat betreft deze beschouwing geheel heeft misverstaan en dat, aangenomen dat die beschouwing juist is, *en* hieruit *en* uit den genoemden strijd niets anders kan worden afgeleid dan dat Paulus nog niet geheel met zijn antecedenten heeft gebroken.

tusschen de hoofden der gemeente en Paulus slechts voor het oogenblik de vrede bewaard bleef(*); dat bij het later verblijf van Paulus aldaar alle gemeenschap tusschen hem en de apostelen werd verbroken; dat Jacobus zich schaarde onder zijne vijanden en de ban over Paulus en zijn werk werd uitgesproken; terwijl wij hem elders hooren gewagen van de tegenspraak, waarin Paulus' evangelie-opvatting met die der overige apostelen stond, en hij het in den schrijver van de Handelingen berispt, dat hij van geen tweespalt en splitsing weet tusschen de belijders van Jezus in de dagen der apostelen en maar één éénig evangelie kent, dat door alle apostelen gepredikt werd. Straatman beweert dat er geen geheel van die der twaalve afwijkende evangelie-opvatting bij Paulus werd aangetroffen. Maar dat komt, omdat hij het verschil, hetwelk tusschen hen bestond, wat de beschouwing der wet betreft, zooals wij reeds opmerkten, geheel heeft voorbijgezien(†). Hij beroept zich, ten bewijze dat hun evangelie voor het bewustzijn van Paulus hetzelfde was als het zijne, op Gal. 1:7. Maar zegt Paulus niet in het onmiddellijk voorafgaande dat de Galatiërs zich hadden laten overhalen tot een ander evangelie? En als hij nu hierop laat volgen, dat er geen ander is, wil hij dan hiermede wel iets anders zeggen dan dit, dat zijn evangelie het éénig ware evangelie is? En indien dat beroep op het aangehaalde uit den brief aan de Galaten rechtmatig is en Paulus hetzelfde als de overige apostelen heeft geloofd en gepredikt, waarom is hij dan vervolgd, terwijl men hen met rust liet? En hoe hebben wij het dan te verklaren, dat hij zulk een nadruk legt op de eigenaardigheid en zelfstandigheid van zijn evangelie? Zoo hooren wij hem zeggen: 'Ik maak u bekend B.B. dat het evangelie, hetwelk door *mij* verkondigd is, niet is naar den mensch'(§). 'En ik ging op door openbaring en stelde hun het evangelie voor, *dat ik predik* onder de heidenen en in het bijzonder aan degenen, die in achting waren'(**). 'Maar, als zij zagen dat aan *mij* het *evangelie* der *voorhuid* was toevertrouwd, gelijk aan *Petrus* dat der besnijdenis'(††). '*Mijn* evangelie'(§§). '*Ons* evangelie'(***). Waarom achtte hij het dan ook noodig om op te gaan naar Jeruzalem om ook aan de twaalve zijn evangelie voor te stellen? Is ook wat Straatman zegt niet in strijd met de verklaring, door Paulus Gal. 1:12 aangaande de oorspronkelijkheid van zijn evangelie afgelegd? Straatman beweert dat de tegenstand, die Paulus geboden werd, slechts het werk was van eenige heethoofden en niet van de andere apostelen,

(*) Voeg hierbij wat wij hierboven in de 1e. noot van pag. 441 uit de voorstelling bij Straatman van de verhouding tusschen Paulus en de andere apostelen aanhaalden.

(†) Straatman zegt hier ook dat er niet *zulk een diep en principieel* verschil tusschen Paulus en de andere apostelen heeft bestaan. In verband met het in den tekst aangehaalde meenen wij te mogen aannemen dat hij *alle principieel* onderscheid tusschen Paulus en de twaalve ontkent. Het zal wel niet noodig zijn op te merken, dat ook deze bewering strijdt met het verschil, dat tusschen hen bestond, waarop door ons in den tekst is gewezen.

(§) Gal. 1:11.

(**) Gal. 2:2,

(††) Gal. 2:7.

(§§) Rom. 2:16; 16:25.

(***) 2 Cor. 4:3.

maar diezelfde Straatman zegt nog bovendien dat de 3 zuilen-apostelen, na de laatste tegenwoordigheid van Paulus te Jeruzalem, de taak om het paulinisch evangelie te bestrijden onder hun drieën verdeelden en dat Petrus naar Rome is gegaan, om daar als tegenstander van Paulus op te treden. En dan toch hetzelfde evangelie door Paulus en de overige apostelen gepredikt! En toch zou het, volgens Straatman, belachelijk en ongerijmd zijn, bij de algemeen bekende gezindheid van Petrus en Jacobus, zelfs maar te onderstellen dat Paulus van hen zijn evangelie zou gekregen hebben. En toch zou, naar zijne bewering, de terugkeer van Paulus tot Jezus slechts zijn een terugkeer van Paulus tot de twaalve, d.i. een herstellen van den Christus naar het vleesch. Maar toch weder hebben de Tübingers, omdat zij de geschiedenis van het apostolisch tijdvak a priori, volgens de beginselen der Hegelsche philosophie hebben geconstrueerd en zich door de zucht naar tegenstelling van schijnbaar onverzoenlijke ideeën lieten verleiden, het verschil tusschen Paulus en de andere apostelen te groot gemaakt! Dat zegt Straatman, die nog verder dan zij gegaan is in de voorstelling van den strijd, die er tusschen hen bestaan heeft!

Zoo heeft hij zich zelf gedurig tegengesproken.

Ditzelfde verschijnsel ontmoeten wij ook in 'tgeen hij zegt aangaande de *persoonlijkheid* van Paulus. Deze komt hier toch voor als iemand, die ruim de gaven bezat, om het practisch nuttige te ontdekken en tegelijk als een, die zoo onpractisch was; als iemand, die op een hoogte stond niet ten eenenmale onbereikbaar voor de massa en tevens als een, die zóó hoog boven zijne mede-christenen uitmuntte, dat hij voor hen geen beminnelijke persoonlijkheid zijn kon; als iemand, die zich innerlijk één gevoelde met zijne medemenschen, zoodat hunne smart en blijdschap de zijne was, maar tegelijk als een, wien het talent ontbrak, om zich te verplaatsen in hunne zienswijze.

Zoo zouden wij nog meer proeven kunnen aanhalen.

Ook zouden wij nog kunnen doen zien dat Straatman, hoewel hij tegen de Tübingers de beschuldiging inbrengt, dat zij te veel eerbied voor het gezag van den schrijver der Handd. hebben gekoesterd, zelf van Paulus een voorstelling geeft, die op meer dan één punt veel meer dan de hunne met die van de Handd. overeenkomt; ja! dat hij den schrijver van de Handd. in het pogen om Paulus met de twaalve in harmonie te brengen nog is voorbijgestreefd.

Maar wij willen niet meer van het geduld onzer lezers vergen.

Wij eindigen derhalve en maken de slotsom op van ons onderzoek(*).

(*) Wij hebben de kwestie of Straatman recht had tot de bewering, die in zijn boek voorkomt, dat Paulus de eigenlijke stichter is van het Christendom; dat Jezus niets meer is geweest dan 't geen de twaalve in hem hebben gezien; dat de godsdienst van Jezus in modernen zin slechts een gewrocht is van onze eeuw; dat Paulus in sommige opzichten boven Jezus stond, laten rusten, *en* omdat dit alles wel een opzettelijke behandeling verdiende, *en* omdat Straatman ons misschien een nieuw werk zal leveren, waarin hij de resultaten van zijn onderzoek naar den persoon en het werk van Jezus zal mededeelen.

Zij luidt niet gunstig voor Straatman. Wij zien ons genoodzaakt te verklaren, dat wij zijn boek, hoeveel blijken van vernuft en scherpzinnigheid het bevat, als een mislukte poging beschouwen om Paulus' leven, werken, leer en persoonlijkheid te schetsen. Er is wel wat goeds in dit werk, maar het behelst veel meer dat afkeuring verdient. Men kan er van zeggen: veel kaf, weinig koren.

Omdat wij dit kaf voor niet zoo onschadelijk hielden, hebben wij aan den wensch van den schrijver, met welks vermelding wij dit ons artikel aanvingen, voldaan en zijn boek beoordeeld en tegengesproken. Het is altijd nuttig zijne denkbeelden aan die van anderen te toetsen. Wij danken hem daarom dat hij ons daartoe in de gelegenheid heeft gesteld en hopen dat het goede zaad door hem uitgestrooid, hoeveel of hoe weinig het ook wezen moge, niet geheel onvruchtbaar zal zijn.

Olst, Oct. 1875.

H.E. STENFERT KROESE.

Spencer over opvoeding.

Spencers opvoeding, door Joh. A. Leopold. Te Groningen bij J.B. Wolters, 1875.

De wilde hecht meer aan opschik dan aan doelmatige kleeding. Hij laat zich netjes tatouëeren en verduurt daarbij de ondragelijkste pijnen, met geen ander oogmerk dan om te pronken. Zelfs bij het toilet der dames in onze beschaafde wereld doet zich de zucht om te behagen nog veel krachtiger gelden dan de behoefte aan warmte en gemak. Zoo moet ook bij de opvoeding het nuttige nog met het sierlijke om den voorrang strijden. Men pompt den kinderen Grieksch en Latijn in, dat zij later nooit tot een practisch doel gebruiken zullen. Onbewust gaat men mede met den ouden sleur. Het geheugen wordt met woorden, namen en jaartallen overladen, omdat de mode het zoo vereischt. Wij overwegen niet welke kennis de meeste waarde heeft, maar wat bijval, eer en aanzien verschaft. Iemand zou zich schamen den klemtoon bij het woord *Antigone* verkeerd te leggen, maar het is veroorloofd niet te weten waar de Eustachische buizen zijn. Buiten twijfel is er geen zaak, waaraan de mensch zijne aandacht wijdt, of zij heeft eenige waarde. Een jaar aan de heraldiek besteed kan een dieper inzicht in oude zeden en gewoonten verschaffen. Daar evenwel den mensch slechts een korte spanne tijds vergund is en hij dus niet alles leeren kan, komt het erop aan eene verstandige keuze te doen. Zoo verrijst de vraag: welke kennis heeft de meeste waarde? En het antwoord luidt: niet de kennis van letteren en van wat men onder

den naam van geschiedenis pleegt op te disschen, maar positive wetenschap, de wetenschap der wetten van natuur en geest.

Om dat antwoord te rechtvaardigen worde op het einddoel van alle opvoeding gelet. - Zij moet voorbereiding wezen ‘for complete living’. Met dien maatstaf gewapend, kan men de betrekkelijke waarde van iedere soort van onderwijs beoordeelen. Alle kennis zal van meer of minder belang zijn, naarmate zij meer of minder onmisbaar is om het leven voor ons zelven en anderen een bron van geluk te doen zijn.

Wanneer men de verschillende soorten van kennis als hulpmiddelen tot een *compleet leven* tracht te classificeeren, dan krijgt men de volgende rangorde:

1º Kennis van wat rechtstreeks noodig is tot zelfbehoud.

2º Kennis, die strekt om zich middelen van bestaan te verwerven.

3º Kennis van de manier, waarop kinderen behooren te worden opgevoed.

4º Kennis van wat men weten moet om een goed en nuttig burger te zijn.

5º Kennis, welke dient om aesthetisch genot zelf te smaken of aan anderen te verschaffen.

Kennis van wat rechtstreeks noodig is tot zelfbehoud neemt de allergewichtigste plaats in. Als men niet wist hoe zijn bewegingen te bestieren, hoe gevaar te vermijden, dan zou men den eersten keer, dat men zich op straat waagde, er het leven bij inschieten. Maar voor dien grondslag der opvoeding wordt door de natuur gezorgd. Als onverstandige ouders de gelegenheid tot ervaring en oefening maar niet versperren, dan leert het kind van zelf, wat pijn doet en gevaarlijk is, hoe het zien tegen kwetsing en vernietiging beveiligen kan. Onze gewaarwordingen, die onze natuurlijke en betrouwbare leidslieden zijn, zeggen ons daarenboven wat tot onze gezondheid dient. Als we maar altijd naar haar luisterden en nooit aten zonder honger, nooit dronken zonder dorst, vrije lucht lieten binnenstroomen, wanneer een bedompte atmosfeer ons hindert, en den arbeid staakten, als geest of lichaam zich afgemat gevoelen, dan zou ons gestel zelden van streek zijn. Maar, wijsneuzig als we zijn, slaan we den raad dier goede gidsen in den wind en versmaden het volgens de natuur te leven. We breken onze veerkracht, verliezen tijd en geld, maken plichtsbetrachting voor ons onmogelijk, roeien de vroolijkheid in onze harten uit, vergallen het bestaan onzer familie, en verkorten ons leven, door ons zorgeloos allerlei kleine en groote ziekten op den hals te halen. Daarom is het noodig, dat ons de gezondheidswetten ontvouwd worden. Een krachtige gezondheid draagt meer dan eenig ander ding ter wereld tot het geluk van den mensch bij; van alle onderwijs is dus een cursus in de hygiene het belangrijkst.

Daarop volgt onmiddellijk in waarde die kennis, welke strekt tot het winnen van een levensonderhoud. Zij is van meer belang dan de

kennis aangaande de wijze, waarop men kinderen moet opvoeden. Want iemand, die zelfs voor zijn eigen persoon geen middelen van bestaan kan vinden, is natuurlijk nog minder bij machte, de zorg voor een huisgezin op zich te nemen. Wat baat het nu den toekomstigen brouwer, bankier of spoorwegdirecteur, als hij Latijnsche verzen kan maken of met de Charlemagnesage vertrouwd is? Om behoorlijk rundvee te mesten, moet men weten dat voedsel bespaard wordt door de dieren warm te houden, en zoo moet een scheepsbouwmeester volgens het mechanisch juiste principe der golflijnen kunnen bouwen, wil hij niet, aan het oude model blijvende hangen, door een ander overzeild worden. Ziedaar een mijn, bij wier ontginning de aandeelhouders zich te gronde hebben gericht omdat zij niet wisten dat zeker fossiel tot de oude roode zandsteen behoort, beneden welke geen kool gevonden wordt. Ginds vermorst men zijn geld aan de vervaardiging van electromagnetische werktuigen, in de dwaze hoop daardoor de stoom te kunnen vervangen. In onze eeuw van gemeenschappelijke ondernemingen is bijna ieder, die boven den arbeider staat, als kapitalist in de eene of andere zaak betrokken; winst en verlies hangen dikwijls van zijn kennis der wetenschappen af, welke bij die zaak kunnen worden toegepast. Aan mathesis, astronomie, physica, chemie, biologie, sociologie ontleent men de regelen, waarnaar men op het gebied der nijverheid te handelen heeft. Maar van al die vruchtbare wetenschappen wordt op de scholen niets of bijna niets geleerd. Ook zou onze nijverheid spoedig uitsterven, indien de menschen niet eene nieuwe studie begonnen, nadat hunne opvoeding voltooid heet. Viel er niets te leeren, behalve wat op de scholen onderwezen wordt, zoo zou Engeland thans nog zijn, wat het in de tijden van het feudaalrecht was. De kennis, op welke het voor het leven aankomt, die, waardoor ons volk geworden is wat het is, en waarop ons geheele bestaan gegrondvest is, zij heeft hare kweekplaatsen in hoeken en gaten gevonden; de officieel aangestelde onderwijzers zijn tot op den huidigen dag voortgegaan met het mompelen van doode formules.

In de derde plaats volgt eene afdeeling der kennis, voor welke bijna niets is voorbereid. Onderstel dat door een zonderling toeval geen spoor van het heden voor de verre toekomst bewaard bleef behalve eenige schoolboeken en examenstukken; de oudheidkundige der latere eeuw zou denken, dat hij met den leercursus van een kloosterorde te maken had. Onvermijdelijk zou hij tot zich zelf zeggen: ‘Hier vind ik alles erop aangelegd om doode talen van uitgestorven naties en levende talen van vreemde volken te kunnen lezen; waarschijnlijk bezat dus Engeland weinig of niets in zijn eigen taal, dat de moeite waard was gelezen te worden; ook vind ik niet de minste aanwijzing, dat de kweekelingen ooit ouders konden worden; dit moet de leercursus van kinderen zijn geweest, voor het coelibaat bestemd’. Als een koopman zonder eenige kennis van het rekenen of het Italiaansch boek-

houden een zaak begon, zouden we luide over zijn dwaasheid schreeuwen en de ongelukkigste gevolgen te gemoet zien. Of indien iemand, zonder anatomie te hebben bestudeerd, als chirurg optrad, zouden wij over zijne onbeschaamdheid versteld staan en met zijne arme patienten deernis hebben. Maar dat ouders de moeilijke taak der kinderopvoeding ondernemen, zonder ooit aan de physische, zedelijke of intellectueele beginselen te hebben gedacht, welke bij dat werk richtsnoer moeten zijn, dat wekt geen verbazing over de handelende personen en geen medelijden met de slachtoffers. Is het niet gruwelijk, dat het lot van een nieuw geslacht worde afhankelijk gesteld van het toeval eener onberedeneerde gewoonte, van luimen en opwellingen, van domme bakerpraatjes en raadgevingen van bevooroordeelde grootmoeders? Het gevolg is, dat ontelbare kinderen, jaar op jaar, physisch, intellectueel of moreel, verminkt of vermoord worden. Als zonen en dochters ziekelijk en zwak opgroeien, dan beschouwen de ouders dit als eene bezoeking van den Heere. Maar dikwijls zijn zij zelve de oorzaak van het ongelukkig lot hunner lievelingen. In volslagen onwetendheid van de eenvoudigste physiologische wetten ondermijnden zij het gestel van hun kroost door het kiezen van een verderfelijk dieet en een krankzinnige kleedij. Eene jonge moeder, die zich enkel met muziek, romans, visites en frivoliteit heeft afgegeven, ziet zich geroepen door gebod en verbod op de ontwikkeling van het gemoedsleven van haar kind invloed uit te oefenen. Terwijl zij op waarheidsliefde aandringt, geeft ze zelve telkens het voorbeeld van onwaarheid, want zij dreigt met straffen, welke niet worden opgelegd. Zij heeft niet het flauwste besef, dat, in de kinderkamer gelijk daarbuiten in de wereld, alleen die tucht waarlijk heilzaam is, welke handelingen, goede en kwade, met de natuurlijke gevolgen vergeldt, met die aangename of onaangename gevolgen, welke de handelingen van zelve na zich sleepen. En hoe zal de ontwikkeling van het verstand behoorlijk geleid worden zonder kennis der wetten, waaraan zij onderworpen is. Tot groot nadeel der kinderen stopt men hun eenige jaren te vroeg het a-b-c boek in de hand. Men maakt van de kinderen boekenwormen en vergeet, dat lezen slechts een substituut is, dat het beter is uit eigen oogen te zien dan te vernemen wat vreemde oogen hebben aanschouwd; men miskent de groote waarheid dat het klankteeken van een begrip eerst dan beteekenis erlangt, wanneer men, door voorafgaande ervaring geleerd, er een zin mede verbinden kan. De verstandsontwikkeling gaat noodzakelijk van het concrete tot het abstracte over, zij volgt nooit den omgekeerden weg. Men verstompt het intellect door het op grammaticale regels te richten, voordat de bijzondere gevallen zijn gekend, waaruit die regels zijn afgeleid. Men begrijpt niet dat het kind eerst dan, als zijn kennis van wat er in huis, op straat en in het veld voorvalt, eenigszins volledig is, tot die nieuwe bronnen van kennis moet gebracht worden, welke boeken hem aanbieden. Met overtolligen bal-

last, dien men na de examens zonder schade van zich werpt, wordt het geheugen bezwaard, terwijl de onmisbare leerstof stelselmatig onthouden wordt. Het is alles een gevolg daarvan, dat men wel voor het maken van schoenen of het bestier van een locomotief een langen leertijd noodig acht, maar de moeilijke kunst der opvoeding zonder eenige voorbereiding in practijk wil brengen.

Kennis van de burgerplichten is van minder gewicht dan kennis der ouderplichten. Want wie zijn kroost goed opvoedt, vervult daardoor van zelf reeds de voornaamste zijner burgerplichten. Toch is het van groot belang, dat ieder, die op den gang der openbare aangelegenheden invloed uitoefent, de wetten kent, waaraan de vooruitgang der maatschappij onderworpen is. De geschiedenis, zooals zij thans onderwezen wordt, heeft niet de minste practische waarde. Wat baat het allerlei veldslagen en vorstennamen te kunnen opsommen, wanneer er eene keuze voor het parlement moet gedaan worden? De verschillende cultuurstelsels, welke in den loop der eeuwen elkander hebben opgevolgd, moeten geschilderd worden; elk van hen moet in al zijne deelen, leden van één lichaam, nageplozen worden; hoe telkens uit het voorafgaand cultuurstelsel het volgende opgroeit, moet getoond worden; eindelijk behooren biologie en psychologie den sleutel te geven tot juist begrip van het aldus ontworpen levend beeld. Aan zulk eene beoefening der geschiedenis zal de burger regels voor zijn gedrag kunnen ontleenen; hij zal als een boogschutter zijn, die weet waarop hij te mikken heeft.

Van hoog gewicht, maar toch van minder dan al het voorafgaande, is de aesthetische vorming, waaraan thans alles wordt ten offer gebracht. Werd zij ten minste op de juiste wijze geleid! Maar neen, de rijkste bron van aesthetisch genot wordt bij de opvoeding der jeugd achteloos voorbij gegaan. Die bron is *Science*, exacte wetenschap, kennis van feiten en wetten. Men meent, dat wetenschap en poëzie vijandig aan elkander over staan, maar dat is een dwaling. Wel verre van het spel der verbeelding en de liefde tot het schoone te dooden, is de wetenschap zelve door en door poëtisch. Een waterdroppel, die voor het gewone oog niet meer dan dat is, wint in de beschouwing van den natuurkundige, die weet, dat zijn elementen door een kracht worden bijeengehouden, welke, plotseling bevrijd, een bliksemstraal zou voortbrengen. De afgeronde, met evenwijdige groeven geteekende rots roept in den geest van den onkundige minder poëzie wakker dan in dien van den geoloog, die weet, dat voor een millioen jaren een gletscher over dien steen henengleed. Wie zich nooit in wetenschappelijke onderzoekingen hebben verdiept, zijn blind voor de meeste poëzie, die hen omgeeft.

En niet alleen dat wetenschap aesthetisch genot verschaft, maar zij geeft tevens het eenig juiste richtsnoer aan de hand tot beoordeeling van kunstproducten. Ook moet de schepper van kunstproducten, wil

hij geen gebrekkig werk leveren, door wetenschap zich laten voorlichten. Dit alles wordt duidelijk, zoodra men in aanmerking neemt, dat ieder kunstvoortbrengsel objectieve of subjectieve verschijnselen voorstelt en dus met de wetten dier verschijnselen in overeenstemming moet zijn. Buiten twijfel, de kunstenaar van iedere soort wordt geboren, niet gemaakt. Maar slechts als het genie zich met de wetenschap paart, komen de edelste kunstgewrochten tot stand. Wie de beginselen der mechanica niet kent, loopt als beeldhouwer gevaar grove fouten te begaan. Het voorbeeld van den veelbewonderden discuswerper bewijze het, die zoo geplaatst is, dat hij onvermijdelijk voorover moet tuimelen, zoodra hij de werpschijf weggeslingerd heeft. De kunstenaar wist niet dat, zal eene figuur vaststaan, de loodlijn, uit het zwaartepunt getrokken, binnen de ondersteunende basis moet vallen. Bij den Discobolus loopt die lijn midden tusschen de twee voeten door. Op ieder gebied moet de kunstenaar, om een werk te leveren, dat *waar* mag heeten, de wetten kennen der door hem voorgestelde zaak. En dit is niet alles. Een kunstproduct is bestemd op het gemoed van aanschouschouwer of toehoorder een zekeren indruk te maken. De kunstenaar moet, zal hij zijn doel bereiken, weten volgens welke regels indrukken veroorzaakt worden, en, om die regels toe te passen, tevens weten hoe zij voortvloeien uit de wetten der ziel. Zoo steunt de kunst overal op wetenschap.

De letterkundige opleiding geeft geen regels, waarnaar wij handelen kunnen, en moet dus, uit dit oogpunt beschouwd, voor de wetenschappelijke opleiding het onderspit delven. Maar kennis kan nog uit een ander oogpunt, als oefening des geestes, waarde hebben. Verdient in dit opzicht misschien het onderwijs in talen boven dat in feiten en wetten verkozen te worden?

Geenszins. Inspanning van het *geheugen* wordt evenzeer geeischt van den chemicus, den botanicus en den astronoom als van hem, die woorden van buiten leert. Voorts, waar de litterator zich aan het gezag van lexicon of grammatica moet onderwerpen, wordt de beoefenaar der wetenschap uitgenoodigd zelfstandig te oordeelen en volhardend te onderzoeken. Eindelijk kweekt de wetenschap godsdienstzin, want terwijl zij wetten ons ontsluiert, wetten, volgens welke krachten werken, noopt zij ons tevens eerbiedig de handen te vouwen bij het besef van de ondoorgrondelijkheid der alomtegenwoordige wereldkrachten.

In alle opzichten is het dus heilzamer te leeren, wat dingen beteekenen, dan te leeren, wat woorden beteekenen. Zoowel uit een practisch als uit een formeel oogpunt, zoowel voor de intellectueele als de moreele en de godsdienstige opvoeding, is de studie van feiten en wetten oneindig belangrijker dan de studie van spraakkunsten en woordenboeken.

Ziedaar de hoofdtrekken der eerste van een viertal verhandelingen, welke door haar auteur bestemd zijn eene omwenteling in de opvoeding der Engelsche jeugd te bewerken.

Ik weet niets van de geschiedenis van Herbert Spencer, maar waag het toch te onderstellen, dat hij, gelijk velen van Engeland's beste zonen, autodidact is. Waarschijnlijk heeft hij nooit een enkelen regel Latijn of Grieksch gelezen. Hij is een veel te schrander man om, ware hem de weldaad eener degelijke klassieke opleiding in zijn jeugd te beurt gevallen, de paedagogische waarde van taalstudie zoo schromelijk te miskennen. Intusschen verwondert het mij, dat hij zich zelf niet heeft afgevraagd, hoe de klassieke opleiding, indien zij waarlijk zoo onzinnig is, zich te midden van allerlei revoluties tot op den huidigen dag heeft kunnen handhaven. Een oud en bestendig gebruik moet, zou men denken, iets hebben waardoor het zich aanbeveelt; er moeten redenen zijn, waardoor het zoo diepe en hechte wortels heeft kunnen schieten. Indien het een dwaas misbruik is, dat aan geen enkele blijvende behoefte der menschelijke natuur beantwoordt, een misbruik, met de heerschappij van een grillige en wufte mode op ééne lijn te stellen, vanwaar dan dat het stand houdt, ook als de pruiken in het vuur geworpen en de crinolines aan den kapstok opgehangen worden? Het kan hier niet mijn bedoeling zijn over dit onderwerp uit te weiden. Ik zou eene opzettelijke verhandeling moeten schrijven, wilde ik aantoonen, dat onze schoone beschaving veel aan taalstudie, in het bijzonder aan de studie der doode talen, verschuldigd is. Latijn en Grieksch mogen de voorbereiding blijven voor hen, die bestemd zijn om tot den geleerden stand te behooren. Maar dat er eene andere propaedeuse vereischt wordt voor die talrijke schare van jongelingen, die in de nijvere maatschappij zich eene plaats moeten veroveren, is door Herbert Spencer met onovertroffen duidelijkheid aangetoond. Een fabrikant, een groothandelaar, een brouwer loopt meer en meer gevaar uit zijne plaats te worden verdrongen, indien hij niet door voorafgaande wetenschappelijke studiën in mathesis, physica, staathuishoudkunde, enz. zich in staat gesteld ziet aan den sterken aandrang der concurrentie het hoofd te bieden. Sedert de dagen van den beroemden piëtist Francke heeft men in Duitschland zich beijverd *Realschulen* te stichten. De eerste werden door particuliere krachten in het leven geroepen; thans treft men in ieder aanzienlijke gemeente, over de geheele uitgestrektheid van het Duitsche rijk *Realschulen* aan, welke uit de publieke kas onderhouden worden. Het door Spencer begeerde onderwijs, eene wetenschappelijke uitrusting voor de practijk des levens, is bij onze naburen tot eene officieele instelling verheven. Door Thorbecke is ook hier te lande in dezelfde dringende behoefte voorzien, toen hij, door zijne regeling van het middelbaar onderwijs, de oprichter der burgerscholen werd. Ouders, die voor hunne kinderen meer dan lager onderwijs verlangen, zien zich thans niet langer genoopt ze

naar de Latijnsche school en naar de universiteit te zenden. De eischen van Spencer zijn onmatig, maar dit kan ons niet verwonderen, wanneer we overwegen, dat in Engeland de klassieke studiën nog de plaats innemen, welke zij, volgens de wet der billijkheid, met het realistisch onderwijs behooren te deelen. Omdat Latijn en Grieksch in Engeland de *algemeene* opvoeding uitmaken, zoodra men verder gaat dan het lager onderwijs, wenscht Spencer dat in het vervolg 'Science' de *algemeene* opvoeding zal zijn. De eene overdrijving roept hier zeer verklaarbaar de andere te voorschijn. Waarom niet voor beide soorten van onderwijs, èn voor het realistisch èn voor het litterarisch, de gelegenheid behouden, of geopend? Zij beantwoorden beiden aan blijvende en ware behoeften des menschelijken geestes. De tirannen, die Latijn en Grieksch aan allen willen opdringen, zullen niet licht hunne tegenstanders overtuigen, dat er voor de welvaart der maatschappij niets noodig is buiten de studie van doode talen. De tirannen, die Latijn en Grieksch uit het onderwijs geheel willen verwijderen, zullen niet licht hunne tegenstanders overtuigen dat aan de realistische studieën de alleenheerschappij toekomt. De eenig practische oplossing is dat twee soorten van tirannen elkaar leeren verdragen, dat zij een *compromis* sluiten, waarbij ieder van haar voor de helft haar zin krijgt. Wij twijfelen er niet aan, of ten slotte zullen ook in Engeland de strijdige thorieën aangaande opvoeding beide hare toepassing vinden binnen die grenzen, waarin zij op erkenning aanspraak mogen maken.

Ofschoon deze eerste verhandeling door de eenzijdigheid, welke haar ontsiert, minder waarde dan de drie volgende bezit, zal zij toch met groot nut gelezen worden. Op boeiende wijze weet Spencer ons duidelijk te maken, hoe ergerlijk het is, dat ouders noch kinderen met de wetten der gezondheid worden bekend gemaakt, en dat men, zonder eenige voorafgaande voorbereiding, de zware taak op zich neemt vader of moeder te zijn. Ouders, die bij de opvoeding van hun kroost niet in den blinde willen tasten, maar het lichamelijk en geestelijk welzijn der kleinen wenschen te behartigen, aan wie ze het leven hebben geschonken, hebben een verstandigen gids van noode. De uitgave van het boek van Spencer kan voor hen een groote zegen zijn, want beter lessen over verstandelijke, over zedelijke en over lichamelijke opvoeding zijn er nooit gegeven dan in de drie verhandelingen, door England's grooten denker aan die onderwerpen gewijd. Wij hebben hier de pennevrucht van een beroemd wijsgeer voor ons, maar niemand vreeze, dat het hem onmogelijk zal zijn de aangeboden wijsheid in zich op te nemen. Het is niet moeilijk populair te zijn, wanneer men volkomen op een zeker veld van studie te huis is en aangaande een onderwerp alles weet, wat men er in den tegenwoordigen tijd van weten kan. Wanneer de virtuozen in eenig vak van wetenschap, Helmholtz, Tyndall, enz., de moeite nemen voor het groote publiek te schrijven, dan gelukt het hun zich aan allen verstaanbaar te maken, terwijl een

geleerd natuurkenner met minder diepen en ruimen blik, een man van den tweeden rang, enkel in staat is tot de vakgenooten te spreken, en onverteerbaren kost opdischt, wanneer hij de uitkomsten der wetenschap aan de groote schare wenscht mee te deelen. Een treffend voorbeeld van het laatste is Wundt's artikel over ‘de theorie der materie’ in het voor den beschaafden stand bestemde tijdschrift: ‘Deutscher Rundschau.’ Een niet minder treffend voorbeeld van het eerste is Spencer's werk over opvoeding, een boek berekend om door *alle* vaders en moeders gelezen te worden. Ten einde den smaak te prikkelen, wil ik iets mededeelen van hetgeen deze kloeke man over zedelijke opvoeding zegt.

De behandeling der kinderen, aldus oordeelt Spencer, is meestal hartstochtelijk, onberedeneerd, uiting van den luim van het oogenblik; of voor zoover zij schijnbaar op beginselen steunt, in werkelijkheid beginselloos. Harlekijn komt op het tooneel, met een pak papieren onder iederen arm; op de vraag wat hij onder den rechterarm heeft, luidt zijn antwoord: bevelen; op de vraag wat hij onder den linkerarm heeft, luidt zijn antwoord: tegenbevelen. Zoo geeft de vader bevelen en tegenbevelen en verbergt hij zich, door ieder uur van beginselen te wisselen, hunne eenzijdigheid en onhoudbaarheid. In de eerste les wordt er aan het kind zuivere moraal gepredikt; in de tweede wordt het goede door een beroep op het eigenbelang aanbevolen, in de derde met het: ‘ziet ge dat uw vader zóó doet’? in de vierde: ‘gij zijt nog klein, dat past enkel voor volwassenen’; in de vijfde: ‘de hoofdzaak is in de wereld vooruit te komen’; in de zesde: ‘het eeuwige bepaalt de waarde van den mensch’; in de zevende: ‘verdraag onrecht en wees vriendelijk’; in de achtste: ‘verdedig u dapper als u iemand aanrandt’; in de negende: ‘wees stil’; in de tiende: ‘een jongen moet niet stil zitten’, enz.

Vele ouders misdragen zich tegenover hun kinderen, het hapert hun aan zelfbeheersching, zelfverloochening, sympathie met hun kroost; zelfs het beste schema van zedelijke opvoeding zal in hunne handen niet veel verbetering aanbrengen. Natuurlijk zijn de kinderen niet goed; hoe zouden zij het zijn, daar, volgens de wet der overerving, de gebreken van lange reeksen van voorouders zich in het jeugdig gemoed voortplanten? Men spanne zijne verwachting aangaande de vruchten van een goed stelsel van opvoeding om die dubbele reden, de onvolmaaktheid der ouders en de onvolmaaktheid der kinderen, niet te hoog.

Ook zou eene ideale behandeling van de zijde der ouders op dit oogenblik niet eens gewenscht zijn. Het leven in het huisgezin moet de voorbereiding zijn voor het leven in de maatschappij. Vooralsnog ondervindt men in het maatschappelijk leven dikwijls eene hardvochtige

bejegening. Ware het ouders en onderwijzers thans reeds gegeven voortdurend volkomen billijkheid en warme sympathie ten toon te spreiden, het lijden, dat de zelfzucht der menschen later over de kinderen brengen zal, zou er slechts door verergeren.

Er volgt uit, dat de hervorming der huiselijke tucht met andere hervormingen gelijken tred moet houden.

Is het dus nutteloos een idealen standaard te ontplooien? In geenen deele. De volmaaktheid is in het staatsbestuur voorloopig onbereikbaar; toch moeten we weten wat recht en geheel onberispelijk is, opdat de veranderingen, die we invoeren, ons het doel althans mogen nader brengen in plaats van er ons van te verwijderen; zoo moeten we, waar het het huiselijk bestuur betreft, eveneens het ideaal ons voor oogen stellen, ten einde ons in de richting ervan te kunnen voortbewegen. Te snel zullen de verbeteringen niet zijn; daarvoor kan de natuurlijke vasthoudendheid van ons geslacht aan het oude ons borg staan.

Wat behoort dan, uit een ideaal oogpunt, doel en methode der zedelijke opvoeding te zijn?

Als een kind met zijn hoofd tegen de tafel loopt, dan lijdt het een pijn, welke het zich niet herinneren kan, zonder in het vervolg voorzichtiger te zijn. Als het de kachel aanraakt, met de hand in de vlam der kaars komt, een deel van zijn lichaam met kokend water bespat, dan is de ontvangen brandwond eene les, die niet verloren gaat. Zoo diep is de indruk dat geen mooie praatjes het kind licht bewegen zullen andermaal op zoodanige wijze de wetten van het lichamelijke welzijn te overtreden.

Hier geeft de natuur ons de ware theorie en de ware practijk der zedelijke opvoeding aan de hand. De verkeerde handeling wordt in de bovengenoemde gevallen door ware *onvermijdelijke* gevolgen gekort. De pijn is *heilzaam*, omdat zij in het vervolg een gedrag voorkomt, waardoor gezondheid en leven verwoest zouden worden. Tevens is de grootte der straf, (indien men hier van *straf* mag spreken, waar men met een noodzakelijke niet willekeurig opgedrongene pijn te maken heeft) juist *geëvenredigd* aan de mate, waarin de handeling afkeurenswaard is. Ten slotte merke men op, dat de natuurlijke reactie op de verkeerde handeling *standvastig* en onmiddellijk is. Geen bedreiging, maar zwijgende en onverbiddelijke voltrekking van het vonnis. Verontschuldigingen worden niet aangenomen. De tucht is juist weldadig, omdat zij zoo gestreng is, omdat het kind zoo vast op haar rekenen kan.

Wie met de zedelijke opvoeding van het kind belast zijn, ouders en meesters, behooren zich aan het voorbeeld te spiegelen, dat de anorganische natuur hun bij de opvoeding van het kind geeft.

De maatschappelijke tucht is voor den volwassene van gelijken aard als de natuurlijke tucht voor het kind en daarom juist zoo krach-

tig. De geneesheer, die zijne patienten verwaarloost, ziet hun aantal afnemen. De klerk, die steeds te laat op het kantoor verschijnt, krijgt zijn ontslag. De voerman, die te hooge vracht eischt, verliest zijn klanten. Zoo wordt de volwassene, door duur gekochte ervaring, tegen wil en dank wijs gemaakt.

Het natuurlijk régime is niet enkel voor de prille jeugd en voor den volwassenen leeftijd, maar ook voor de tusschenliggende jaren beter dan eenig stelsel van willekeur en kunstmiddelen. Het is de taak der ouders te zorgen, dat de kinderen gewoonlijk de natuurlijke gevolgen hunner handelingen ondervinden; zij behooren die gevolgen niet af te wenden, niet te versterken, niet door kunstmatige te vervangen.

Een voorbeeld tot toelichting. Ieder koopman ondervindt op zijn kantoor, iedere moeder in hare huishouding, dat de last om de dingen in orde te brengen het natuurlijk gevolg is van ze te hebben overhoop gehaald. Ook het kind moet dat ondervinden, zal zijne zedelijke opvoeding een voorbereiding voor het leven zijn. Wanneer het kind wanorde heeft gesticht, dan moet het zelf verplicht worden op te ruimen, en men behoort niet de meid te schellen om het werk te doen, maar het kind met een klap of een bits woord van de zaak te ontslaan. *Wil* het kind niet opruimen, welnu, dan weigere men hem den volgenden keer het speelgoed met deze woorden: ‘De meid heeft geen tijd om alles bijeen te rapen en ik kan het ook niet doen; gij zelf hebt het niet willen doen; dus krijgt ge thans uw doos niet’. Zoo ondervindt het kind de natuurlijke terugwerking van zijn ongehoorzaamheid. De straf komt op het oogenblik, waarop zij het best zich gevoelen laat, want het kind ziet zich nu verstoken van een verwacht genot: de genezing der fout kan niet uitblijven.

Een voordeel der natuurlijke methode is dat door haar juiste begrippen van oorzaak en gevolg worden gekweekt. Er bestaat meer kans, dat de volwassene zijn leven verstandig zal inrichten, wanneer hij als kind de goede en kwade gevolgen van handelingen heeft ondervonden, dan wanneer hij ze enkel op gezag heeft aangenomen.

Een nadeel der kunstmatige methode, die de natuurlijke gevolgen der daden door willekeurig gekozen kastijding vervangt, is, dat bij het verlaten van het ouderlijk huis de teugels, die tot dusverre van kwaad weerhielden, wegvallen en de jonge man, zoolang hij niet door bittere ervaring in de groote levensschool is wijs gemaakt, wellicht een zeer lastig of zelfs gevaarlijk lid der maatschappij zal zijn.

Een tweede groot voordeel der natuurlijke methode is dat hare billijkheid door het kind duidelijk wordt ingezien. Het bespeurt dat de straf, die het lijdt, hoe bitter zij ook moge gevoeld worden, bij zijn overtreding past en niet het uitvloeisel van een gril der opvoeders is. Laat het b.v. zijn, dat een jongen, schoon tot voorzichtigheid aangespoord, zijn beste kleeren heeft vernield; het spreekt van zelf, dat de uitnoodiging tot het eerstvolgende kinderfeest van de hand wordt ge-

wezen, want hij mist het nette pakje, vereischt om op een partijtje te verschijnen. Wegens het karakter van natuurlijkheid, dat de straf vertoont, komt zij niet als een noodelooze kwelling voor; het kind wordt niet wrevelig tegen zijne ouders en raakt er niet aan gewoon ze als plaaggeesten te beschouwen. In plaats van de persoonlijke tusschenkomst der ouders is het de onpersoonlijke macht van den loop der dingen, waarom het kind de kastijdende hand op zijne schouders voelt rusten. Aan de hartelijke betrekking tusschen ouders en kinderen wordt geen wonde toegebracht.

Waar de natuurlijke methode niet gevolgd wordt, zijn moeders en vaders in de schatting der kinderen vriendelijke vijanden. En geen wonder. De behandeling slingert tusschen liefkozing en berisping, tusschen vriendelijkheid en kastijding; telkens wordt aan het kind juist dat verboden, waarin het den meesten trek heeft; toch wordt het aan den anderen kant met weldaden overladen; het kan niet anders of het kind ontvangt de tegenstrijdigste denkbeelden aangaande het karakter zijner ouders. Stel daarentegen dat de moeder niet enkel vermijdt een straffend werktuig te zijn, maar tevens de rol van een trouwe vriendin speelt, door haar zoon bloot te waarschuwen tegen de straffen, welke de natuur zal opleggen. Maar het kind, bezield door dien lust in proefneming, welke instinctief volgens de inductieve methode van onderzoek doet handelen, slaat den moederlijken raad in den wind en gaat toch b.v. voort stukjes papier aan het kaarslicht aan te steken; nu brandt het zijne vingers. Welnu, het kind doet dan eene smartelijke ondervinding op, die het vroeg of laat toch maken moest, en tevens vat het nu, dat de vermaning der moeder inderdaad zijn welzijn op het oog had. Eene onverstandige moeder daarentegen zal het niet zoover laten komen, dat het kind zich pijn doet; bij tijds ontrukt zij, wellicht met een snauw, het papier aan de tengere handjes; zij laadt den schijn op zich niet het geluk van haar kind te bedoelen, maar haar eigen wil eenvoudig door te zetten; daarenboven verlokt zij het kind om in het geheim, wanneer er geen hulp bij de hand is, het gevaarlijke experiment te herhalen.

Om misverstand te voorkomen, zegt Spencer nadrukkelijk, dat het niet zijn bedoeling is scheermessen onder het bereik van zuigelingen te laten, maar enkel het noodlottig stelsel van verbieden zooveel mogelijk in te krimpen.

Maar hoe in gevallen van ernstig wangedrag, bij diefstal of logen, te handelen? Vooreerst zullen die gevallen, als de opvoeding waarlijk rationeel is en niets den vertrouwelijken omgang tusschen ouders en kinderen bederft, hoogst zeldzaam zijn. En ten tweede: ook dan is de natuurlijke methode de beste. De misdaad zal bij den anders altijd vriendelijken vader een koelheid tegenover zijn kind verwekken, welke het kind als de natuurlijke reactie zijner handeling met groote smart opmerken zal. Ook zal het kind, dat zich onrechtmatig iets toegeeigend

heeft, zooals de wet der billijkheid het voorschrijft en zooals in de groote maatschappij eveneens geschiedt, veroordeeld moeten worden tot schadevergoeding aan den benadeelden persoon.

Waar men de kinderen door de natuurlijke gevolgen hunner handelingen opvoedt, daar zal men in overeenstemming met de stelregels handelen, die aldus luiden:

1°. Men moet niet ontijdig een hoogen graad van zedelijke deugd eischen van het kind. Een half uur in de kinderkamer doorgebracht leert dat kinderen, onschuldig enkel in zooverre zij onkundig zijn, allerlei kwade neigingen hebben. Zij zijn wreed, hebzuchtig, ruw; hun karakter is dat van kleine wilden; en geen wonder, want, volgens de groote wet der ontwikkeling, moet de individu in een kort tijdsbestek de phrasen doorloopen, die het geslacht in den langen loop der eeuwen heeft doorloopen. Maar gelijk de platte neus, de breede lippen, de kleine gelaatshoek van zelf voor de trekken van den beschaafden mensch wijken, verdwijnen ook van zelve de booze natuurdriften, indien men maar, gelijk het Spaansche spreekwoord zegt, aan den tijd den tijd laat. Is men daarentegen onmatig in zijne eischen en bewerkt men, door eeuwig dreigen en verbieden, ten koste van den huiselijken vrede, eene zedelijke vroegrijpheid, dan blijven de schadelijke gevolgen niet uit, en de ondervinding heeft reeds dikwijls geleerd, dat wie in hun prille jeugd toonbeelden van braafheid waren, op rijper leeftijd beneden het gewone peil der zedelijkheid daalden.

2°. Men moet op vrijzinnige en niet op despotische wijze de huiselijke tucht handhaven, het kind in de school der ervaring laten rijpen en het bewaren voor die ongelukkige broeikasdeugd, welke òf het karakter zoo buigzaam maakt, dat het alle zelfstandigheid verliest, òf eene geheime, demoraliseerende weerspannigheid kweekt.

3°. Men moet zijn eigen prikkelbaar gemoed bedwingen, den toorn nooit laten losbarsten en steeds met het welzijn van het schuldige kind te rade gaan. Wie dat laatste doet, zal zich intusschen evenzeer voor het andere uiterste wachten en de natuurlijke opwellingen van het gemoed niet zoo onderdrukken, dat er nooit een wolk van genoegen op zijn gelaat zich vertoont en hij op het kind den indruk maakt gevoelloos als een steen te zijn.

4°. Men moet spaarzaam met bevelen zijn. Maar als er een gebod is uitgevaardigd, dan houde men het streng vast en zij onverbiddelijk. ‘Laat uwe straffen evenals die, welke de natuur oplegt, onvermijdelijk zijn’. Door wankelmoedigheid maken zich de ouders verachtelijk in de oogen hunner kinderen. Nooit worde dezelfde fout nu eens zacht, dan weder streng behandeld, al naar de stemming van het oogenblik het ingeeft. Beter een barbaarsche, maar consequente, dan een humane, maar inconsequente tucht.

5°. Men houde in het oog, dat de kinderen niet bestemd zijn als slaven hun leven te slijten, maar zich zelve op rijper jaren te regeeren.

Men voede ze op tot onafhankelijkheid. ‘Slagen en harde woorden zijn straffen, die zoowel den ongetemde wilde als den domsten boer ten dienste staan. Zelfs een dier kan deze methode van opvoeding toepassen, zooals men zien kan aan het brommen en snauwen, waarmede een teef hare al te speelsche jongen in toom houdt’. Wijze ouders zullen overleggen, welke de gevolgen van zekere handelingen in het volwassen leven zijn; zij zullen de methoden uitdenken om uit soortgelijke handelingen hunner kinderen soortgelijke gevolgen voor hen te doen ontstaan.

Wie door het voorafgaande geen lust gekregen heeft om met het boek van Spencer zelf kennis te maken, is niet te helpen. Maar het staat bij mij vast, dat het werk talrijke lezers zal vinden Ik twijfel er niet aan, of het zal, (misschien met uitzondering van de eerste verhandeling, welke voor het grootste deel had kunnen achterwege blijven,) een echt volksboek worden. Ik denk, dat het boek spoedig uitverkocht zal zijn. De vertaling, door den heer Leopold geleverd, is goed. Zij is zelfs zeer goed, in aanmerking genomen, dat het een moeilijke taak was, waarvan hij zich te kwijten had. Toch heb ik enkele aanmerkingen. Niet uit vitzucht deel ik ze mede; mijn eenig doel is ze aan het oordeel van den vertaler te onderwerpen, opdat deze, bij herdruk van zijn arbeid, het werk van enkele fouten bevrijde, welke het thans misschien ontsieren. Juist omdat ik overtuigd ben, dat de Hollandsche Spencer bestemd is een geliefd handboek der ouders te worden, wensch ik de vertaling hier en daar verbeterd te zien. Ziehier mijne aanmerkingen:

bl. 2 reg. 1. Zelfs in de beschaafde wereld let men er bij de keuze van een kleed meer op, ‘of de stof sierlijk dan of zij *fijn* is’. Moet zijn: ‘of de stof fraai dan of zij warm is’. In het Engelsch: ‘Most think more about the fineness of the fabric than its warmth’.

bl. 2 reg. 31. ‘De menschen tooien hunne kinderen evenals hun lichaam naar de heerschende mode’. Moet zijn: ‘Zij tooien niet alleen het lichaam, maar ook de ziel van hun kinderen naar de heerschende mode’. In het Engelsch: ‘Men dress their children's minds as they do their bodies, in the prevailing faction’.

bl. 3 reg. 22. Wordt ‘deportment’, dat ‘houding’ beteekent, door ‘converseeren’ vertaald.

bl. 4 reg. 24. ‘'t Is niet alleen het wilde opperhoofd, dat met scalpen aan zijnen gordel in de schildering van een vreeselijk slagveld zijnen onderdanen afgrijzen poogt in te boezemen’. In het Engelsch staat: ‘it is not the savage chief only, who, in formidable war-paint, with scalps at his belt, aims to strike awe at his inferiors’. De bedoeling is dus: ‘Het is niet alleen het wilde opperhoofd, dat zijn

minderen ontzag tracht in te boezemen, door de verf, waarmede hij als schrikbarenden krijgstooi zijn gelaat besmeert, en door de scalpen, welke hij aan zijn gordel draagt'. 'War-paint' toch moet beteekenen: 'verf als krijgsdos gebezigd'.

bl. 6 reg. 16. 'Het bijeengaren van al de onbeduidende praatjes eener streek, zou, hoe nutteloos overigens ook, toch nog tot een nuttig doel kunnen leiden: tot een voorbeeld van erflating'. In het Engelsch staat: 'Gathering together all the small gossip of a county, profitless occupation as it would be, might yet occasionally help to establish some useful fact - say, a good exemple of hereditary transmission'. De schrijver wil dus zeggen, dat men door die praatjes misschien een treffend voorbeeld van overerving, hetzij van lichamelijke hetzij van geestelijke eigenschappen, op het spoor zou komen.

bl. 10 reg. 31. Wordt gesproken van opvoeding, 'welke tot de verschillende genietingen des levens voorbereidt'. Maar de auteur bedoelt: aesthetische vorming. In het Engelsch staat: 'that education which prepares for the miscellaneous *refinements* of life'.

bl. 19 reg. 21. 'Aan het fabriekwezen danken wij alle productie'. Moet zijn: 'Aan het gebruik van machines danken we tegenwoordig schier alle productie'. In het Engelsch: 'To machinery in these times we owe nearly all production'.

bl. 25 reg. 23. 'Die toenemende bekendheid met de wetten der natuurverschijnselen, die ons in den loop der tijden in staat heeft gesteld de natuur aan onze behoeften dienstbaar te maken en in onze dagen den eenvoudigen arbeider gemakken aanbiedt, welke voor weinige eeuwen koningen niet hadden kunnen koopen, is nauwlijks voor een klein deel aan de besproken middelen van onderwijs onzer jeugd te danken'. In plaats van 'besproken middelen' leze men 'officieel erkende', of 'uit de beurs van het volk betaalde middelen van onderwijs'. In het Engelsch staat: 'owed to the *appointed* means of instructing our youth'.

bl. 26 reg. 8. 'Ik bespeur hier een ijverige voorbereiding.... voor de lectuur van boeken van oude of gelijktijdige volken (waaruit waarlijk ten duidelijkste blijkt, dat deze menschen weinig waarde aan het lezen in hunne eigene taal hechtten'). Moet zijn: 'waaruit duidelijk blijkt dat de lieden *weinig in hun eigen taal hadden*, *dat waard was gelezen te worden*'. In het Engelsch staat: 'I perceive an elaborate preparation for reading the books of extinct nations and of co-existing nations (from which indeed it seems clear that these people had very little worth reading in their own tongue').

bl. 29 reg. 20. 'En ze (nam. de moeder) zou inderdaad zonder uitzondering noodlottig worden'. In het Engelsch is 'de moederlijke leiding', 'her rule', subject van den zin.

bl. 35 reg. 20. 'Wij zijn al de feiten noodig'. Lees: 'wij hebben al de feiten noodig'.

bl. 36 reg. 3. ‘Eveneens moeten de bijgeloovige voorstellingen, van de gewichtiger mythen tot de gewone dwaalbegrippen, worden aangewezen’. Lees: ‘gebruikelijke toovermiddelen’. In het Engelsch staat: ‘The superstitions, also, from the more important myths down to the charms in common use, should be indicated’.

bl. 36 reg. 37. Er moet getoond worden, ‘hoe de geest van voorafgaande inrichtingen en werkzaamheden in dien van volgende overging’. Lees: ‘hoe een voorafgaand cultuurstelsel zich tot een volgend ontwikkelt’. In het Engelsch staat: ‘how the *consensus* of preceding structures and functions was developed into the *consensus* of succeeding ones’.

bl. 42 reg. 1. ‘Voor het vaststaan van een figuur is het noodig, dat de loodlijn uit het zwaartepunt *midden* in de ondersteunende basis valle, en daardoor komt het, dat als een man in uitrustende houding staat, waarbij het eene been strak, het andere ontspannen is, de lijn van het zwaartepunt in den voet van het gespannen been valt’. In het Engelsch staat enkel dat de loodlijn uit het zwaartepunt moet vallen *binnen* de ondersteunende basis. Van ‘midden in’ is er geen sprake. ‘It is needful that the perpendicular from the centre of gravity - “the line of direction”, as it is called - should fall within the base of support’.

bl. 46 reg. 37. ‘Denkt gij, dat datgene, wat de oningewijde bedaard als eene bloote sneeuwvlok beschouwt, geen *hoogere verbindingen vertoont* aan hem, die door een mikroskoop de wondervol gewijzigde en sierlijke vormen der sneeuwkristallen heeft waargenomen’? In het Engelsch: ‘Think you that what is carelessly looked upon by the uninitiated as a mere snow-flake, does not suggest higher associations to one who has seen’ enz. Dus: ‘geen hooger gedachten opwekt’.

bl. 48 reg. 12. ‘Geneeskrachten’. Lees: ‘geesteskrachten’.

bl. 49 reg. 3. ‘Het eenige voordeel, waarmede men het overwicht van het onderwijs in talen, dat zoo'n sterk sprekende trek is in onze opvoeding, verdedigt, is dit, dat het geheugen daardoor versterkt wordt’. Gelukkig staat dat niet in het origineel. Men leest er: ‘One advantage claimed for that devotion to language-learning’ enz. Dus: ‘Eén van de vele voordeelen’ van taalstudie heet oefening van het geheugen te zijn.

bl. 71. ‘Hoe meer de wetenschap ons met den aard der dingen vertrouwd maakt, des te meer zien wij, dat zij in zich zelven volkomen zijn’. Moet wezen: ‘des te meer bespeuren we hunne zelfgenoegzaamheid’. De dingen regelen zich van zelve, zonder tusschenkomst van gezag of willekeur, meestal het best. Denk b.v. aan de voeding van een stad als Londen. Moest iemand de daartoe noodige maatregelen verordenen en hing van deze voorwaarde het dagelijksch onderhoud dier stad af, hoe jammerlijk zou het met de maag der inwoners geschapen zijn. We zien in de dingen ‘an inherent all-sufficingness’.

bl. 75. De vertaler eischt ‘toewijding’ van den onderwijzer. Her-

bert Spencer: ‘intellectual sympathy’. Dit is iets anders. Het is de gave om zich in den geestestoestand van een ander te kunnen indenken en dus voorwaarde van een onderwijs, hetwelk naar de geesteskrachten van den leerling is berekend.

bl. 80. De vertaler zegt dat ‘de onderwijzers voortdurend gedwaald hebben bij de vaststelling der eerste beginselen’. Spencer zegt dat ‘teachers have constantly erred by setting out with first principles’. Dit is iets geheel anders. Het is verkeerd, bedoelt Spencer, bij de ontvouwing eener wetenschap hare algemeene beginselen op den voorgrond te stellen. Het is verkeerd te doen, wat in handboeken over physica en chemie gedaan wordt, het onderwijs te openen met algemeene beschouwingen, welke eerst gevat kunnen worden, als men reeds in die wetenschap eenigermate te huis is. De algemeene beschouwingen dienen het laatst te komen en niet als inleiding vooruit gezonden te worden. Hoe juist de opmerking van Spencer is, zal ieder erkennen, die zich tot taak stelde de inleiding van een natuurkundig handboek te verstaan zonder vooraf reeds allerlei détails te kennen. Bleek het niet eene nuttelooze poging te zijn? Wie zonder steenen een huis wil bouwen, onderneemt het ongerijmde. Eerst de bijzondere feiten, later ‘the first principles’. Ziedaar de natuurlijke orde, met de behoeften en vermogens van het intellect strookende.

bl. 137. Leest men van ‘geesteswerkzaamheid, die *zijne* vruchten in zich draagt’.

bl. 109. ‘Menschelijke wezens staan onder den indruk der associaties van denkbeelden’. Veel krachtiger zegt het origineel: ‘Human beings are at the mercy of their associated ideas’. Zij zijn weerloos overgeleverd aan de associaties van denkbeelden.

bl. 116. ‘In de meeste gevallen, en dit geldt vooral van de moeders, wordt er naar den indruk van het oogenblik gehandeld, en deze behandeling is niet het gevolg eener beredeneerde overtuiging, wat voor het kind weldadigst is, doch slechts de uiting’ enz. Lees: ‘beredeneerde overtuiging aangaande wat’ enz. In het Engelsch: ‘reasoned-out conviction as to what will most benefit the child’.

Bl. 119 lezen we van een moeder, ‘die haar kind ergerlijk heen en weer schudt, omdat het niet wil drinken’. In het oorspronkelijke wil het kind niet ‘zuigen’, ‘it wil not suck’. Het is een zuigeling die mishandeld wordt.

bl. 129. ‘Den boel overal gooien’ is een schilderachtige uitdrukking, maar Groningsch patois. In Holland zegt men: ‘den boel overhoop gooien’.

bl. 179. ‘Wij hebben er reeds op gewezen, dat een kind tengevolge van de afwisselende verhouding tusschen massa en oppervlakte betrekkelijk veel meer warmte verliest, dan een volwassene, en hier moet aangetoond worden, dat het nadeel, 't welk een kind bij zijne bewegingen lijdt, zeer aanzienlijk is’. Dit is verkeerd en onverstaan-

baar. In het oorspronkelijke leest men: ‘We have already adverted to the fact that, in consequence of the varying relation between surface and bulk, a child loses a relatively larger amount of heat than an adult; and here we must point out that the disadvantage under which the child thus labours is very great’. ‘To vary’ beteekent niet enkel: ‘veranderen’, maar tevens: ‘ongelijk zijn’. ‘To labour’ beteekent niet enkel: ‘arbeiden’, maar tevens: ‘lijden’. Er wordt beweerd, dat de oppervlakte van het lichaam in verhouding tot de massa bij het kind niet dezelfde is als bij den man. In de plaats van: ‘afwisselend’, leze men dus: ‘ongelijk’. En in de plaats van: ‘veel meer warmte’ leze men: ‘betrekkelijk meer warmte’. Verder zegt de auteur, dat hij nu wil toonen, dat, wat warmteverlies betreft, de balans ten nadeele van het kind een zeer aanzienlijk verschil aanwijst. Het bewijs volgt, dat het kind nagenoeg tweemaal meer hitte voortbrengt, dus tweemaal meer voedsel als brandstof verbruikt dan de volwassene.

W.

Kunst-industrieel onderwijs.
(Eene vraag des tijds).

Enseignement des arts du dessin. Rapports des délégués chargés par le gouvernement de l'inspection des Académies des beaux-arts et des Ecoles de dessin du royaume de Belgique. (Bruxelles, 1874).
(Slot.)

Behalve dit programma(*) en in verband ermeê heeft De Taye zijne zeer te waardeeren op- en aanmerkingen gegeven, die overal en voor iedereen van nut kunnen wezen, en ons daarom bij onze verdere beschouwingen een leiddraad mogen zijn.

Herinnerende aan de uitspraak, dat het teekenen de basis van alle kunstonderwijs uitmaakt, daarbij nog opmerkende, dat het voor de nijverheid, als middel van uitdrukking, even algemeen als noodzakelijk is, - stellen we ons allereerst ter nadere beantwoording deze vraag: Hoedanig behoort het *teekenonderwijs* dan te zijn ingericht?

Niet alle teekenen is even geschikt voor onderwijs. In zijn geheel

(*) In een opstel over Kunst-industrieel onderwijs, voorkomende in het *Tijdschrift voor decoratieve kunst en volksvlijt,* komt het vertaald, als bijlage voor.

omvat dit vak twee zeer verschillende onderwerpen, nl. de *kunst* en de *wetenschap* van het teekenen.

De *kunst van het teekenen* is eene aangeborene bekwaamheid, welke in staat stelt, ongedwongen onze indrukken in een karakteristieken vorm mede te deelen; zij vloeit hoofdzakelijk voort uit het gevoel, de verbeelding, den smaak, de opmerking en natuurlijke bedrevenheid. Vandaar behoudt zij altijd iets onbestemds, iets vluchtigs en onbepaalds, 't welk niet toelaat, haar te ontleden of te bewijzen. Ziedaar, waarom de teeken*kunst* niet kan worden onderwezen; men bezit haar of bezit haar niet; - zij is eene goddelijke gave.

De *wetenschap van het teekenen* daarentegen is een geheel, bestaande uit beginselen, die zich op redelijke en methodische wijze verbinden aan algemeene feiten en die kunnen worden ontleed en bewezen. Zij heeft ten doel, het talent te volmaken, en oog en hand te oefenen, door aan het verstand de bevatting van den uitwendigen en bedekten vorm der dingen gemakkelijk te maken.

Zij doet dat door algemeene ontleding der voorwerpen, door de kennis der bevallige proportiën, door het opmerken van harmonie in vorm en kleur der details met het geheel.

't Is dit onderscheid tusschen de kunst en de wetenschap van het teekenen, dat de velen niet schijnen te vatten, die ‘par force’ alle teekenonderwijs ingericht willen zien, om uitsluitend kunstenaars te vormen. Alsof 't voor niet-kunstenaars ook geen middel ware, om zich duidelijk uit te drukken, duidelijker dan door eenige andere taal vaak mogelijk is!

Maar, evenmin als de diepe kennis eener taal den letterkundige maakt, evenmin wordt door het enkel bezit der wetenschap van het teekenen de kunstenaar gevormd. Dit aan 't adres van hen, die meenen dat eenig talent van ontleden en *weergeven* der voorwerpen reeds identisch zou zijn met het *scheppen* der grootsche vormen, waardoor zich het genie van den waren kunstenaar onderscheidt.

Een gevolg van deze vooropgestelde beginselen is, dat men het teekenonderwijs, 't welk voor *ieder* toegankelijk moet zijn, op een wetenschappelijke basis moet vestigen. En deze is niet anders, kan niet anders zijn dan de meetkunde. Want elke tastbare vorm kan door ontleding tot een meetkunstigen vorm terug gebracht worden, en elke meetkunstige vorm bezit, door zijne waarheid, eene zekere schoonheid. Hier zou de stelling kunnen gelden: alles wat waar is, is schoon.

Dit alles strookt met het eerste doel van elk teekenonderwijs, b.v. op een plat vlak de ware en schijnbare vormen der lichamen zuiver na te bootsen, en door het teekenen van alleen schoone voorwerpen tevens den goeden smaak op te wekken en te verspreiden.

Het dubbele doel: de *ware* en de *schijnbare* vormen der lichamen weer te geven, geeft al dadelijk aanleiding tot twee zeer uiteenloopende teekenwijzen.

1°. Het meetkundig teekenen, 't welk daarin bestaat, dat men door middel van liniaal, passer en dergelijke teekeninstrumenten een mathematisch juiste en zuivere voorstelling verkrijgt van een lichaam onder zijne drie wezenlijke afmetingen, door zich rekenschap te geven van zijne samenstelling, uitgebreidheden en verbindingen, waardoor het zich kennen laat. Dit teekenen is geheel en al gebaseerd op de *leer der projecties* en is het wezen van wat wij oneigenlijk ‘rechtlijnig teekenen’ noemen.

2°. Het teekenen op 't oog of artistiek teekenen, waardoor men in 't algemeen met de losse hand, de voorwerpen naar hun schijnbaren vorm afbeeldt, uit het oogpunt, vanwaar men ze beschouwt, zonder zich rekenschap te geven van hun wezenlijken vorm of samenstelling. Dit teekenen heeft ten grondslag de *leer der perspectief*, is dus de basis van het z.g. ‘handteekenen’.

Beide, de leer der projecties en die der perspectief zijn uitvloeisels, of liever, toepassingen van de beschrijvende meetkunde op het teekenen, en als zoodanig moet het projecteeren van voorwerpen het teekenen in perspectief daarvan voorafgaan, want zonder het eerste is het laatste niets anders dan een mechanisch hulpmiddel bij het artistiek teekenen, zooals het nog maar al te veel voorkomt. De Taye drukt zich daarom in zijn rapport niet goed uit, waar hij spreekt van ‘de noodzakelijkheid der *gelijktijdige studie* van deze twee handelwijzen’. Dit is alleen dan te verdedigen, wanneer bij den leerling eerst de voornaamste begrippen van en oefeningen in het projectieteekenen die der perspectief vooraf zijn gegaan. Of men moet de beginselen van het handteekenen geven zonder controle van de perspectief, zooals dat bij de afgekeurde methode naar plaat-model wél, bij de aangeprezene naar relief echter niet kan geschieden. Dat De Taye echter niet deze beginselen maar die welke daaraan nog voorafgaan bedoelt, blijkt uit zijn aanhaling van Gaillard's uitspraak in diens ‘cours complet des éléments du dessin’, waar deze zegt: ‘Si, pour le grand nombre, c'est le dessin géométrique qui est le plus indispensable, comme étant la base de tous les arts et métiers mécaniques, il n'en est pas moins vrai cependant que ces personnes, soit artistes ou artisans, soit maîtres ou simples ouvriers, sont souvent obligées de tracer à la main des croquis, et que même des dessins géométriques nécessitent souvent des traits exécutés à la main. Or, il est bien visible que, pour en venir là, il est indispensable de s'exercer longtemps à imiter, à simple vue et sans instruments, les formes élémentaires’.

Dus het hand- en rechtlijnigteekenen in de eerste beginselen zoo nauw mogelijk vereenigd te onderwijzen, ziedaar de slotsom van het voorgaande. Deze vereeniging zoolang mogelijk vol te houden met inachtneming van hetgeen daarop noodzakelijk eene uitzondering moet maken, zal later blijken even gewenscht als noodig te zijn. En dat daarvoor nog genoeg aanrakingspunten te vinden zijn beseft ieder, die

weet, dat men, om in dezen een trapsgewijzen, opklimmenden gang te verkrijgen, begint met de leerlingen meetkunstige figuren te laten teekenen door middel van instrumenten zoowel als met de losse hand, - die weet, welke toepassingen daarbij direct te maken zijn op het ornament in 't algemeen en de vlakversieringen in 't bijzonder. En dewijl deze studiën al de voorbereidende oefeningen met crayon, pen en penseel in zich sluiten, en, wat meer zegt, denkbeelden van regelmaat, symmetrie en proportie wekken en kweeken, voldoen zij zoowel aan de eerste voorwaarden der meetkunde en het kunstschoon als van de uitvoering.

Terecht merkt De Taye hierbij op, dat het geheel dezer eerste studiën moet bekroond worden door een algemeen begrip der primitieve kleuren in vlakke tinten, gepaard met eenige studie van het licht- en schaduweffect en gevolgd door de algemeene beginselen van het relief, om zoodoende te komen tot de complete voorstelling van de lichamen in de ruimte.

Wanneer de leerlingen aldus de eerste voornaamste zaken van het teekenen zijn machtig geworden, kunnen zij met vrucht overgaan tot de studie van architectonische en ornamentale fragmenten, genomen naar de schoonste monumenten van de Antieken, de Middeleeuwen en de Renaissance; - daarna tot die van fragmenten van koppen, bustes en torsen, genomen naar de meesterstukken der ouden. Door hun aldus de eerste begrippen eener kunstgeschiedenis te hebben ingeprent, kan men ze inleiden tot de studie van het menschbeeld.

In den loop van al deze studiën moet men de leerlingen teekenoefeningen uit het geheugen laten maken, hetwelk van zoo'n klaarblijkelijk practisch nut is, dat we daar niet genoeg op kunnen aandringen.

Het ensemble der studies, hier gegeven, bevat, - met uitzondering van een enkel punt, waarop we aanstonds terugkomen, - een compleet schema van het onderwijs in de beginselen der teekenkunst, in hare twee practische uitingen: het meetkundig teekenen tot en met de projecties, en het teekenen uit de losse hand, van af het ornament tot en met de belangrijkste deelen van het menschelijk figuur.

De Taye treedt hierop in eene beschouwing over hetgeen verder volgen moet. Liever dan hem op dezen weg dadelijk en blindelings te volgen, waarop we hem straks toch weer ontmoeten zullen, willen we hier even terugblikken en eene enkele opmerking ten beste geven ter aanvulling van eene leemte, die hij in het voorgaande gelaten heeft. Want met het oog op de positie van het teekenonderwijs in *ons* land, is 't noodig in de eerste plaats de aandacht te vestigen op de *beginselen* der teekenkunst.

Het komt ons voor, dat elk leervak, 't welk zich verdeelt over verschillende takken van onderwijs, voldoen moet aan twee voorwaarden, nl. voor te bereiden tot een hoogeren tak van onderwijs, zoodanig dat de overgang voor de leerlingen, die hooger op moeten, geleidelijk plaats

hebbe, - en af te sluiten voor hen, die aan de beginselen genoeg hebben, of de gelegenheid missen, om verder te gaan. Gesteld nu, dat voor elken onderwijstak voornoemd meer dan één cursus noodig is, dan zal in de meeste gevallen de laatste cursus, om aan beide bovenstaande voorwaarden te voldoen, in twee afdeelingen moeten gesplitst worden, omdat het duidelijk is dat het onderwijs, hetwelk het voorgaande afsluit, iets anders moet zijn dan het onderwijs, dat voorbereidt tot iets hetwelk volgt. Dat men dit bij onze hoogere burgerscholen met *drie*jarigen cursus niet in aanmerking neemt, is een onzer grieven jegens het middelbaar onderwijs hier te lande en is zeer waarschijnlijk een der voornaamste redenen, waarom zij gaandeweg door hare zusterscholen met 5 jarigen cursus verdrongen worden en dat middelbaar onderwijs ten slotte gevaar loopt, niets anders te worden dan één voorbereidend onderwijs tot het polytechnicum.

Doch dit ‘en passant’. Laat ons deze klip vermijden bij de bespreking van een teekenprogramma, dat zich zelfs over de inrichtingen van lager, middelbaar en hooger onderwijs uitstrekt, te meer, omdat het niet moeilijk zou vallen, ook hierbij menig waarschuwend voorbeeld van bovengenoemden aard aan te wijzen. Werkelijk ontbreekt ook aan de meeste inrichtingen voor teekenonderwijs een afzonderlijke cursus, om af te sluiten, en dit komt niet het minst voor, waar men zich bepalen moet tot de beginselen.

Ook in het schema, door De Taye in zijn rapport gegeven, missen wij notiën van de wijze, waarop die afsluiting voor het elementair teekenonderwijs zou kunnen geschieden. Welnu, ziehier *onze* gevestigde meening daaromtrent.

Wij keuren het af, dat sommigen, onder het elementair, afgerond teekenonderwijs ook het menschelijk figuur naar relief opnemen.

Ieder zal moeten toestemmen, dat hiermee een *eerste* schrede wordt gezet op een geheel nieuw veld, dat jarenlange studie vereischt, alvorens de leerling daarvan eenige practische toepassing kan maken; waarvan dus voor de eerste beginselen moeilijk een stukje afgeknipt kan worden, dat een op zich zelf staand geheel zou kunnen vormen. We weten echter en kunnen ons zeer goed begrijpen, hoe het den leeraar, die in deze schoone studie wat doorgedrongen is, moeilijk moet vallen, dit gedeelte om voormelde reden van het lager teekenonderwijs buiten te sluiten, aangezien niets te vergelijken is bij de voordeelen, die de studie van het menschbeeld voor elk voortgezet teekenonderwijs afwerpt of kan afwerpen. En hebben wij zelf niet vooropgesteld: dat de menschelijke figuur de basis is of moest zijn van alle teekenonderwijs?

't Is waar, doch laat ons alweer voorzichtig zijn in de opvatting en toepassing dezer stelling. Als er eens voorwerpen bestonden, wier samenstel en verhoudingen zooal niet op die van het menschbeeld berusten, dan toch daaraan sterk herinneren en een gewenschte voorbereiding ervan zijn; zoo deze eens bleken uitnemend geschikt te wezen

voor het leeren begrijpen en weergeven van schoone vormen; indien zij daarbij nog eene ongezochte en zeer redegevende limiet aanboden in de modellen voor het elementair teekenonderwijs, - zou men dan toch niet eens de moeite mogen, ja, moeten doen, om in dezen een *uitstekend fragment* door een *goed ensemble* te vervangen, en zou er dan niet veel voor te zeggen zijn, om in aangeduide omstandigheden het laatste de voorkeur te geven boven het eerste?

Welnu, de voorwerpen, die zulk een gewenscht ensemble vormen, kan men vinden in de *vaasmodellen*, met name de Grieksch-Etrurische, welke door hunne schoonheid terecht zoo algemeen beroemd zijn en ter navolging worden aangeprezen. Voeg daarbij nog eenige uit de beste kunsttijdperken van andere landen en volken en maak daarvan reproducties voor het teekenonderwijs. Kies en rangschik ze zoodanig dat zij eene geregelde opklimmende studie vormen voor den leerling, die door voorafgaande oefeningen in het teekenen van eenvoudiger voorwerpen reeds eenigszins met het relief is vertrouwd geraakt. Laat deze teekenoefeningen vooral vergezeld gaan door geregelde bespreking van de waarde en beteekenis der vormen, zoowel ten opzichte van de deelen als van het geheel en van de juistheid der aangebrachte versieringen, en, dan verzuime men niet te wijzen op de menigte en voor de hand liggende toepassingen op vele zaken der kunstnijverheid niet alleen, maar ook van het dagelijksch leven. Want vooral deze laatste geven, van ons standpunt gezien, een bijzonder voordeel, dat na al het voorgaande niet moeilijk meer valt te gissen. Hierover verder uit te weiden, zou ons te veel afleiden en is zeker ook overbodig, als we den belangstellenden lezer mogen verwijzen naar een desbetreffend artikel van onze hand, in het bouwkundig weekblad ‘De Opmerker’, waar onder den titel *Vaasmodellen voor het teekenonderwijs*, deze zaak nader is toegelicht (jaarg. 1875 n°. 19).

Keeren we thans terug tot De Taye's beschouwingen, waar hij in zijn rapport zegt:

Rustend op een wetenschappelijken grondslag en gekroond met de eerste begrippen der schoonheidsleer, waarborgt ook deze methode het groote beginsel van éénheid in de kunst en beantwoordt geheel aan het doel, dat men zich moet voorstellen te bereiken door de algemeenmaking van het teekenonderwijs, d.i. het vestigen op een algemeenen grondslag voor de eerste opvoeding in kunst en smaak, zoowel van den man naar de wereld, den leek, als van den kunstenaar en den werkman. - Aldus opgevat, opent het onderwijs aan ieder een algemeenen weg en, wanneer allen zoodoende dezelfde beginselen hebben geleerd, zullen én ontwerper én uitvoerder én beoordeelaar elkaar beter begrijpen en in de hand werken; het werk zal erdoor winnen, evenals de menschen, terwijl door het onderwijs een band tusschen kunst en nijverheid zal worden hersteld, die nu nog verscheurd ligt. Maar bij dat alles kan niet licht te veel en te luid gezegd worden: dat het

teekenonderwijs in de eerste plaats *algemeen* moet gemaakt worden, en dat zulks vooral door de volksscholen moet geschieden.

En nu het *voortgezet* teekenonderwijs. Dit onderscheidt zich nog in twee deelen: het *kunst*- en het *vak*onderwijs, hetgeen ons terstond moet doen denken aan onze hoogere burgerscholen en teekenacademiën ter eene en aan onze industrie-, teeken- en ambachtsscholen ter andere zijde. De Taye denkt natuurlijk aan de Belgische 'colleges' en 'athenaeums', waar hij spreekt van het teekenonderwijs op de middelbare school. Evenwel maakt hij hier weinig van (waarom, zullen we aanstonds zien) en schijnt, - na geconstateerd te hebben, dat door het voorgaand omschreven onderwijs de beginselen der teekenkunst ook voor leerlingen der middelbare scholen van onbetwistbaar nut zijn, - zich te haasten, meer te wijzen op de gevolgen die het voor 't vakonderwijs zal moeten hebben. Want:

De leerling-schilder zal de twee verschillende manieren in de praktijk van het teekenen geleerd hebben; hij zal gemeenzaam zijn met de meest wetenschappelijke kennis voor het teruggeven der vormen, nl. de projecties en de perspectief.

De leerling-beeldhouwer zal door de kennis van het meetkundig teekenen ingewijd zijn in de wiskundige theorieën, waarop de praktijk der puntbepaling ('mise au point') berust.

De leerling-architect, die later het projectie en perspectief teekenen beide toe te passen en zich van eene soort van 'mise au point transcendante' te bedienen zal hebben, zal op deze wetenschappelijke toepassingen van zijne kunst voorbereid zijn door een rationeel en practisch schoolonderwijs.

En wat de werklieden betreft, wier bedrijven de kunst raken, zal het voor hen ongetwijfeld een zeer groot voordeel zijn, artistiek te kunnen teekenen, en zullen zij door de studie van het meetkundig teekenen van den aanvang gewend zijn aan het ontleden der lichamen, die practische basis van alle bedrijven.

Het voordeel van zulk een elementair teekenonderwijs zal hetzelfde zijn voor hen, die zich wijden aan de toepassing der wiskundige wetenschappen, zooals: de burgerlijke en militaire bouwkunst, de werktuigkunde, de constructie, het timmeren en wat dies meer zij, evenals voor al degenen, die in hunne latere studiën behoefte zullen hebben aan grondige kennis van de meetkunde en beschrijvende meetkunde. Inderdaad, - het lijnteekenen, aldus opgevat, is een der onmisbare elementen van de wetenschap; want de geest van ontleding, welke daarbij te hulp geroepen wordt, leidt direct tot wetenschappelijke bepalingen.

We hebben daar straks opgemerkt dat De Taye weinig schrijft over het teekenonderwijs aan de middelbare scholen. Het voorgaande kan daarvan ter aanvulling strekken met hetgeen wij hier nog laten volgen.

Ofschoon - zooals uit al het voorgaande reeds genoegzaam heeft

kunnen blijken, - een groot voorstander van het teekenen als vak van practische *toepassing*, bekruipt ons hier de lust, ook een lans te breken voor zijne invoering en uitbreiding als vak van *opvoeding*. Want dat moet het teekenen op de middelbare school in de eerste plaats zijn, - het hoofdvak, het voornaamste middel tot opvoeding in de kunst. En zulks wordt nog lang niet algemeen en goed genoeg begrepen. Het feit, waarop we in 't begin van dit opstel wezen, dat nl. de natuurkundige wetenschappen tegenwoordig zoo'n bevoorrechte plaats in elk stelsel van middelbaar onderwijs innemen, werpt, helaas, een breede en donkere, den groei belemmerende schaduw op alles, wat kunstonderwijs heet. Dit had kunnen voorkomen worden en is nog te verhelpen.

Men spreekt tegenwoordig druk over inkrimping der vele leervakken bij ons middelbaar onderwijs. Welnu, waarom ook niet het snoeimes gebruikt, om wat ruimte te maken voor kunstonderwijs op die scholen? Nu is alles nog ingericht op ontwikkeling van het verstand, laat er toch ook gelegenheid zijn voor aankweeking van het gevoel, in dien zin, dat de tegenwoordige jeugd, die bestemd is, in de toekomst het intelligente deel onzer natie te vormen, ook liefde krijgt voor het vele schoone en nuttige, dat de kunst voor de maatschappij in 't algemeen en voor de nijverheid in 't bijzonder kan opleveren. Doch, om dit te verkrijgen, moet men beginnen met het teekenen en alles, wat in zijn dienst is, een betere plaats bij het middelbaar onderwijs te doen innemen dan tot dusver het geval is. De leeraren moeten beter worden bezoldigd, de akten van bekwaamheid anders ingericht, de hulpmiddelen aanzienlijk uitgebreid en het onderwijs aangevuld met lessen in theorie en geschiedenis der kunst; een en ander bij voorkeur met het oog op eene waardeering van alles, wat met kunstindustrie in verband staat. Hierover verder uit te weiden zou ons in herhalingen doen vervallen van hetgeen we in een vroeger opstel(*) en in eene verhandeling, die kort geleden het licht heeft gezien(†), gezegd hebben.

Eene aanvulling en verbetering van het teekenonderwijs, in bovenstaanden zin wordt ook in De Taye's rapport beoogd. Hij bespreekt dit meer uitvoerig ter plaatse waar hij over het onderwijs in academiën voor beeldende kunsten en teekenscholen handelt.

Ook hier is weder de vooropgestelde onderscheiding tusschen de kunst en de wetenschap van het teekenen.

De leerlingen der academiën en teekenscholen behoeven grondige kennis van perspectief, proportiën, anatomie, kunstgeschiedenis en aesthetica, zonder welke het teekenen niet anders dan machinaal kan zijn en blijven.

(*) Zie ‘De Gids’ van 1873, afl. 5.

(†) Zie de beantwoording der prijsvraag: ‘Welke is de reden, dat de ambachtsstand zoo weinig genegenheid voor het kunstonderwijs toont, en welke middelen behooren te worden aangewend, om die onverschilligheid te doen ophouden?’, bekroond en uitgegeven door de maatschappij tot bevordering der bouwkunst, te Amsterdam.

Wat de perspectief betreft, dient opgemerkt, dat ter aanvulling van hetgeen deswege voor het elementair onderwijs werd omschreven, werk gemaakt moet worden van hare zoo belangrijke en nuttige toepassing op de voorstelling der menschelijke figuur. Verder, dat de kunstenaar, die zich wijdt aan muur-, plafond- en gewelfschilderen of een meubelstuk, een vaas en meer dergelijks moet versieren, daardoor op de hoogte moet komen van de vormveranderingen der lichamen, zooals die langs wetenschappelijken weg met de grootste juistheid kunnen aangegeven worden.

Zoo ook het releveeren van modellen naar het antiek of naar de natuur, in meetkundigen zin; het perspectivisch ontleden van de werken der groote meesters, waaruit men telkens kan aantoonen, dat juist deze eerste en degelijke wetenschappelijke studie die mannen van genie en talent in staat stelde, hunne gedachten vrij te ontwikkelen, zonder hun toevlucht te nemen tot specialiteiten voor het op wetenschappelijke wijs ineen zetten hunner composities.

Wat betreft het onderwijs in de proportiën van het menschelijk lichaam, doet men verkeerd, als men zich tevreden stelt, met den leerlingen alleen het type van den abstracten mensch te doen kennen, zonder rekening te houden met de talrijke variatiën, die op dit ideaal model voorkomen. De fout in zulk een onderwijs is, dat het noodzakelijk moet uitloopen op de verbreiding van conventioneele vormen. Maar dat men daarom de studie der proportie veroordeelt, is evenzeer een fout. Want het is hierbij eigenlijk niet te doen, om een denkbeeld van de proportiën van een eenig oorspronkelijk type, maar de algemeene verhoudingen vast te stellen, welke de verschillende karakter-typen van jeugd of rijpheid, van kracht of bevalligheid, van vlugheid enz. bepalen (Albert Dürer's ‘Menschlicher proportion’, Neurenberg, 1518).

De antieke standbeelden leveren voor deze studie een bron van de rijkste en vruchtbaarste grondregels. Uit de getuigenissen der ouden weet men, dat de maat en de verhoudingen van het menschelijk lichaam voor de kunstenaars, die al deze meesterstukken der Grieksche beeldhouwkunst voortbrachten, voorwerpen van aanhoudende studie waren.

Evenzoo de canon van Polycletus, welke in deze dagen door het werk van Dr. Fock over ‘Symmetrie of de leer der bevallige proportiën’(*) met vernieuwde belangstelling besproken werd. *Wij* onderstellen, dat, toen Polycletus, profiteerende van de werken zijner voorgangers, dat beroemde standbeeld had vervaardigd, 't welk tot regel kon dienen voor het mechanisch en anatomisch samenstel van het menschelijk lichaam, dit beeld geen type werd, waarvan men niet zou mogen afwijken. Het was bloot een regulateur, door middel waarvan men zocht te blijven binnen de grenzen van waarheid en schoonheid, dienende tot gids bij de verklaring van het levend model, voor de proportionneele veranderingen, welke kunnen noodig zijn voor het een of ander karakter, dat de kunstenaar wenscht te verwezenlijken.

(*) Uitgegeven te Utrecht, bij Dannenfelser, 1875.

Daarom bieden de antieke beelden dan ook eene oneindige verscheidenheid van schoone verhoudingen aan, welke zich steeds tot een volmaakten vorm vereenigen, met het bijzonder karakter van het voorgestelde type zoowel als met de wijziging ervan in bijzondere gevallen.

De bespreking der proportiën sluit zich direct bij die der anatomie van het menschelijk lichaam aan. De werktuigelijke samenstelling van het lichaam, het spel der spieren, die het in beweging brengen; de veranderingen welke zij in den uitwendigen vorm veroorzaken; de wetten van het evenwicht, volgens de verschillende houdingen van den mensch, in rust en beweging, - zijn allen zaken, welke ieder teekenaar van professie wetenschappelijk moet kennen, omdat zij voor hem van buitengewoon belang zijn.

Eene gewenschte uitbreiding van deze studie vindt men in de beschouwing van het spel der gebaren en der bewegingen bij de individu's van verschillende leeftijden, seksen, typen en rassen, om op natuurlijke wijze te geraken tot de zoo belangrijke en nuttige studiën der anthropologie, physiologie en psychologie.

Moge uit deze beschouwingen blijken, dat deze kunststudiën eene belangrijke plaats bekleeden in de techniek en het onderwijs der kunst; dat de kunstenaar, die ze zich niet eigen heeft gemaakt en meent dat het gevoel alleen voldoende is om de kunde aan te vullen, zich bedriegt; dat er wetten zijn, die de openbaringen van den menschelijken geest regelen, en dat, al hangt de kunst ten deele af van aangeboren vermogens, zij een groote mate nadenkenden arbeids vordert, welke niet anders dan met behulp der wetenschap is te doen en 't beste langs den weg van het onderwijs volvoerd kan worden.

Wat nu nog het niet-wetenschappelijk, het eigenlijke kunstgedeelte van het hier besproken academisch onderwijs betreft, - we zouden daarover, in navolging van De Taye nog veel, zeer veel behartigenswaards kunnen bijbrengen.

Laten we ons echter, om niet al te uitvoerig te worden, bepalen tot eenige opmerkingen omtrent het teekenen naar 't antiek en het teekenen uit het geheugen, - nog twee voorname zaken, ook in het kunst-industrieel onderwijs.

Sedert het tijdperk der Renaissance is het gebruikelijk, het teekenen naar 't levend model te laten voorafgaan door de studie naar de beelden der ouden. Deze volgorde wordt niet alleen gerechtvaardigd door eene lange ondervinding maar ook door degelijke redenen.

Om iets te noemen. Eerstens kan de leerling, die nog onzeker is in de praktijk van het teruggeven, bij de studie van een onbewegelijk model den tijd nemen voor beschouwen, ontleden en overdenken, en zoodoende kunstkennis en kunstzin van meesterstukken opdoen. Dat zulks echter dikwijls niet het geval is, moet niet aan deze studie geweten worden, maar aan hetgeen daaraan voorafgaat.

Wanneer b.v. een leerling opgeleid is bij het copieeren naar 't graphisch model, hoe kan hij dan deze studie met vrucht beoefenen, die geheel gebaseerd is op het teekenen naar 't relief? Aldus wordt het eigenlijke doel dier studiën: het eigen maken van eene nauwkeurige behandeling en het ontwikkelen van 't gevoel voor vormenschoonheid, niet bereikt; maar wel eene zwakke, conventioneele behandeling in de hoogere studiën in de hand gewerkt.

Anderen hebben echter de oorzaak dier onvoldoende resultaten elders gezocht, door te beweren, dat de studiën naar 't antiek welke die der natuur voorafgaan, tot eene conventioneele manier aanleiding geven, waarvan men zich niet meer kan losmaken, - dat men overigens de antieke meesterstukken in zekeren zin ontheiligt, door ze als modellen te gebruiken voor jongelieden, die nog niet in staat zijn ze te waardeeren. De slecht voorbereide leerlingen copieeren deze modellen zonder genoegen; de verveling en wansmaak nemen hen in en maken 't hen onmogelijk, later te bewonderen wat zij begonnen zijn te miskennen.

Maar dit is nog niet alles. De studie naar 't antiek, - heeft men gezegd, - leidt tot een stelsel van gevaarlijk idealiseeren; de leerling copieert eerst het antiek, zonder het te begrijpen, omdat hij de natuur, welke den Griekschen kunstenaars tot voorbeeld heeft gediend, niet vooraf heeft leeren kennen. Wanneer hij vervolgens overgaat tot de studie van het levend model, corrigeert hij de natuur, voor welker bestudeering hij geen tijd heeft gehad, en verbetert haar met behulp van zijne herinneringen aan het antiek, dat hij nooit begrepen heeft.

Zij, die zoo spreken, hebben schijnbaar veel voor, doch geven werkelijk niet anders dan een cirkel-redeneering, welke De Taye aanleiding geeft, uit te roepen: Hoe! de nadenkende studie van de verhevenste schoonheid, verwezenlijkt in meesterstukken, welke gegrond zijn op de beschouwing der natuur zelf en die de traditie der eeuwen uitmaken, - zou deze studie den leerling op dwaalwegen brengen?

En de directe en onbewuste studie der natuur, zonder voorbereiding, zou hem integendeel leiden tot de bevatting van het schoone! - Dat is eene erge dwaling, waarin men het middel met het doel der kunst verwart. Wat zou men zeggen, indien in het letterkundig onderwijs de klassieke geschriften plaats moesten maken voor de realistische romans van onzen tijd?

Neen, alle ernstig onderwijs moet eensdeels berusten op het onbetwistbaar gezag van positieve regels, en anderdeels op de traditie. En daarom is 't gelukkig, dat de tegenovergestelde theorie tot dusver in geen enkele school van eenig belang den boventoon heeft verkregen.

Zijn de teekenstudiën naar het antiek over 't algemeen zwak, dan moet dit toegeschreven worden aan de weinig rationeele voorbereiding, welke de leerlingen tot dusver ontvangen. Overigens dient nog opgemerkt, dat men deze studiën ook kan leiden in een practische richting, welke daarin bestaat, dat men eerst zoo zuiver en nauwkeurig

mogelijk het te teekenen model teruggeeft; dat men daarvoor gebruik maakt van hulpmiddelen welke die zuiverheid en nauwkeurigheid waarborgen, zooals de ontleding van het model door afgemeten proportiën en de praktijk van het meetkundig teekenen voor de groote ensembles zoowel als voor de standen, met ingewikkelde verkortingen.

Men bedenke verder, dat eene verstandige keus van antieke modellen ten opzichte van verscheidenheid, stijl, karakter en wijze van uitdrukking veel aan het succes dezer studiën afdoet; zoo ook het teekenen der figuren in natuurlijke grootte, iets, dat ook nog niet algemeen schijnt te zijn en toch zoo nuttig en noodig is, om goede kunstenaars te vormen.

Wat het teekenen uit het geheugen betreft, moet men er zich waarlijk over verwonderen, dat zulks in elk kunstonderwijs verwaarloosd wordt. Het is toch genoegzaam bekend, dat het geheugen in elke wijze van uitdrukking een groote rol speelt, en dat geen oefening bij het teruggeven in de kunst grooter hulpmiddel aanbiedt dan het teekenen uit het geheugen. Voeg hierbij de bijzondere diensten, welke men ervan heeft in een groot aantal bijzondere industrieën, waarin men voortdurend voorwerpen moet afbeelden zonder model, zooals in de meeste ornamentatie der nijverheidsvakken, - dan zal het tevens duidelijk worden hoe nuttig en onmisbaar dit teekenen voor kunstenaar en werkman beide is. Daarom moesten de oefeningen in het teekenen uit het geheugen overal worden ingevoerd en reeds beproefd worden bij het elementair onderwijs, zooals we reeds vroeger opmerkten. Zij zouden een krachtigen steun geven aan de andere studiën, door de hulpmiddelen, die zij voor de praktijk aanbieden, - en eene uitmuntende voorbereiding zijn voor de compositie van kunstindustrieele voorwerpen, want ‘wie zich weet te herinneren, is zeer nabij de kunst, om iets in verbeelding te zien’.

We kunnen ons daarom begrijpen, hoe en waarom Lecoq de Boisbandran een afzonderlijke teekenmethode ontwierp en een werk leverde over ‘l'Education de la mémoire pittoresque’ (Parijs, 1862). Minder goed vatten we, hoe Huysmans die, in zijn door ons geciteerd opstel ook met lof van die methode spreekt, nog kan vragen: Zouden de verwonderlijke resultaten, die zij heeft opgeleverd, verkregen zijn zonder hem, die er de ziel van was? Zouden ook die hersenen, gewend aan copieeren, niet veel van hun scheppingsvermogen verloren hebben? Wij moeten daarop vragen: is teekenen uit het geheugen copieeren in den gewonen zin van het woord? Wij moeten daarbij opmerken, dat het scheppingsvermogen, zooals dat hier ter sprake komt, slechts het eigendom is van enkelen en dat het onderwijs voor 't algemeen niet in de eerste plaats ingericht moet zijn voor de enkelen, die genie hebben, maar voor de velen, die enkel talent bezitten. Genie alleen schept, talent volgt na, d.i. ontwikkelt, verwerkt, en past toe, wat door het eerste is gegrond, aangewezen of in 't leven geroepen. Dat alles, wat zich aan den dienst der kunst heeft gewijd, geniaal moet

en wil zijn, is een der grootste oorzaken van de kwijning dier kunstbedrijven, welke reeds aan talent genoeg zouden hebben, om te leven en te bloeien, - is ook de reden, waarom de leervakken, die bij het kunstonderwijs aan de ontwikkeling van talent zoovele diensten konden bewijzen, niet tot hun recht komen.

Onder dezen hebben wij tot dusver de nadere beschouwing van *kunstgeschiedenis* en *aesthetica* vermeden, maar wenschen thans de gelegenheid te baat te nemen, om daarbij in verband met al 't voorgaande nog een wijle stil te staan.

Men kan met deze vakken reeds beginnen bij het elementair teekenonderwijs en ermee voortgaan tot in de hoogste kunststudiën, practische en theoretische beide. Alles komt hier echter aan op de vraag: hoe? Wij willen die vraag alleen beantwoorden met het oog op de toepassingen op en de belangen der kunstnijverheid als einddoel, en zullen ons daarbij aanmerkelijke afwijkingen veroorloven van de meeningen, welke De Taye in zijn rapport ten beste geeft.

Voor de kunstindustrie komen bovengenoemde vakken hoofdzakelijk neer op de *geschiedenis en theorie van het ornament.* Het eerste geeft door tallooze voorbeelden antwoord op de vraag: hoe men vroeger de kunst op de nijverheid heeft toegepast; het tweede moet ons zeggen: hoe wij die toepassing moeten bewerkstelligen. Met deze omschrijving van hun doel voor oogen, kan men reeds bij de eerste ornamenten, die men den leerling laat teekenen, gelegenheid vinden tot verklaringen, welke eene inleiding kunnen vormen van eene latere, meer afzonderlijke en stelselmatige behandeling dier vakken.

Die ornamenten behooren op wetenschappelijke wijze gerangschikt te zijn, overeenkomstig de grondslagen van het teekenen, zooals wij die vroeger omschreven; te beginnen dus met meetkundige lijnversieringen, te vervolgen met opneming van plant-motieven. Voor het lager teekenonderwijs zal dit blijken genoegzaam te zijn, terwijl het voortgezet teekenonderwijs daaraan bovendien moet toevoegen de motieven, ontleend aan het dierenrijk en het menschbeeld; een en ander in verband met de vroeger besproken studiën van proportie, anatomie, enz.

Wat de geschiedenis betreft, kan men bij het elementair, afgerond onderwijs twee verschillende aanwijzingen volgen. Men kan n.l. een algemeen overzicht van de voornaamste tijdperken der kunst-nijverheid geven, of zich bepalen tot de bijzondere behandeling van een paar der voornaamste perioden, in welk laatste geval ongetwijfeld die der Grieksche en Romeinsche kunsten op die der Middeleeuwen en der Renaissance de voorkeur verdienen; eerstens omdat zij afgesloten, op zich zelf staande kunsten en tijdvakken vormen, ten tweede, omdat zij door hunne contrasten zoo uitnemend het voor en tegen, het goed en kwaad van uiteenloopende beginselen en toepassingen der kunst laten kennen. In elk geval moet men door een voldoende verzameling van modellen het onderwijs zoo aanschouwelijk moge-

lijk kunnen inrichten, en moet men de elementen, waarover de ornamentatie beschikt, duidelijk trachten te ontwikkelen, door te laten uitkomen, dat de middelen van uitdrukking hoofdzakelijk berusten op de harmonieuse verhoudingen van den meetkundigen vorm en op eene oordeelkundige nabootsing der natuur. En wanneer men hierbij de juiste toepassing en het noodzakelijk verband kent van het teekenen naar relief, uit het geheugen en volgens bekend gemaakte wetten en regelen, is 't niet meer onmogelijk, de leerlingen, die met dit eerste gedeelte moeten afsluiten, te brengen tot eigen ontwerpen zelfstandige toepassing op het bedrijf hunner keuze.

Dit, wat den ‘artisan’ betreft, en nu den ‘artiste’? - 't Zij deze van de bouwkunst, het beeldhouwen of het schilderen zijne hoofdstudie maakt, steeds zal hij bekend moeten zijn met, en zich moeten richten naar de geschiedenis en theorie der lagere en hoogere ornamentiek.

Over het onderwijs der eerste zij hier nu genoeg gezegd. Thans nog iets over dat der tweede.

Het begint tegenwoordig te wemelen van werken over theorie en geschiedenis der kunst. Wat men op dat terrein vóór betrekkelijk weinig jaren nog te weinig had, begint men nu te veel te krijgen, aangezien het zelfs voor den vakman en onderwijzer in de kunst ondoenlijk wordt, zich van alles wat er wordt verzameld en beschreven, beredeneerd en gecritiseerd, behoorlijk op de hoogte te houden. Hierin steekt een gevaar voor menig leerling-practicus welke zich door al die theorie en geschiedenis te veel laat afleiden van de *practijk* der kunst, welke voor den artiste de hoofdzaak moet zijn en blijven. Daarom is het niet ongepast, hier enkele werken van bovengenoemden aard ter sprake te brengen, ook al weer in 't bijzonder met het oog op het kunstindustrieel onderwijs.

Bij voorkeur vestigen we hier 't eerst de aandacht op de werken van hen, die zich behalve schrijver en criticus, ook practisch kunstenaar op het terrein in quaestie hebben betoond. Deze zijn bouwmeesters, als Viollet-le-Duc in Frankrijk, Owen Jones in Engeland, Godfried Semper in Duitschland; - industrieele kunstenaars zooals de meeste medewerkers aan uitgaven als ‘die Gewerbehalle’ (welke in 7 verschillende talen verschijnt(*), ‘l'Art pour tous’ en dergelijke. En dan zij in de tweede plaats hier herinnerd aan hetgeen mannen als Racinet, Ch. Blanc, Bötticher, Burchhardt, Wood, Weise (te veel om te noemen) leverden en nog leveren. Maar vooral zijn werken als Semper's ‘Der Stil’ standaard-werken voor kunst, industrie en onderwijs, en de reden, waarom wij het laatste bij name noemen, is, dat het tevens een modelboek is voor *practische* aesthetica, een nauwelijks gevestigd maar uiterst leerrijk vak voor het pas en meergemelde drietal.

En wil men nog weten, waar de hier beoogde leerlingen, en ook

(*) Ook in 't Nederlandsch, bij C.L. Brinkman, te Amsterdam, onder den naam van ‘Kunst en Industrie’.

de leeraren, nog meer behoefte aan hebben, vooral voor eigen en voortgezette kunststudie, - dat zijn werken, die handelen over analyse en compositie van ‘kunst-ornamentale voorwerpen’, als we het zoo eens mogen uitdrukken. Waar ze te vinden? Waar b.v. een statica der planten- en dierenwereld als basis eener ornamentiek naar de natuur, op te diepen? Eene compleete theorie, - niet van het ornament, maar van het ornamenteeren: van het versieren volgens vaste, onomstootelijke, uit natuur en kunst geputte, wetten en regelen, moet - nog geschreven worden.

Zelfs, als rekent men hierbij ook de meer bijzondere studie van het menschbeeld, - dan nog blijft het voorgaande een bedekte, maar op waarheid gegronde klacht. Aan theorieën en beschrijvingen van anatomie en proportieleer ontbreekt het wel is waar niet, doch hoe is 't gesteld met de aesthetische en historische verklaringen van de desbetreffende modellen? Moest men, nu daarvan nog geen litteratuur bestaat, niet zooveel te eer en te meer werk maken, vooral bij het academisch teekenonderwijs, - van mondelinge voordrachten over het karakter, den stijl, den oorsprong dier modellen, en over den loop, de neigingen en uitwerkselen der kunstscholen, waaruit zij zijn voortgekomen? Zouden zulke explicaties de verbeelding en den geest der leerlingen niet opwekken en gaande houden in het werk, dat zij moeten bestudeeren, teruggeven en verwerken?

Welk eene aantrekkelijkheid en welke degelijke resultaten zou een onderwijs niet kunnen geven, waarin men nu eens de mythologie en de symboliek der klassieken, dan eens hunne historische en maatschappelijke typen zou kunnen doen kennen, en tevens het karakter en het doel der verschillende scholen zoowel als het ideaal van elken kunstenaar zou kunnen laten uitkomen? En wanneer het model een ornament moest zijn, welk een licht zou men niet kunnen doen opgaan voor leerlingen onzer categorie betrekkelijk de verschillende toepassingen der teekenende en beeldende kunsten op de industrie en de wederkeerige hulp, die zij elkaar kunnen verleenen?

Voorzeker, - de leerlingen zouden zich dan niet meer willen bepalen tot het werktuigelijk copieeren van hun modellen; de leeraren zouden 't hen niet meer kunnen laten doen. En met het begrijpen zou het uitvoeren komen, op zulk een wijze en in dien zin, als nuttig en noodig is voor kunst en industrie beide.

Doch we moeten bij dit alles niet vergeten dat er, behalve een produceerend, ook een consumeerend publiek bestaat, - dat de opleiding van den ‘artist’ en den ‘artisan’ in zake kunstnijverheid, een half, een onbegonnen werk is, wanneer daarbij niet gezorgd wordt voor de opleiding van den ‘leek’, die hun werk naar eisch weet te waardeeren en krachtdadig wil bevorderen. Daarom mogen we dit opstel niet sluiten, alvorens nog een woord gesproken te hebben over het onderwijs in de theorie en geschiedenis der kunst voor 't algemeen, of, - wil men liever - over het onderwijs in de kunstwetenschap.

Ook hiervoor behoeven we niet terug te komen op hetgeen we eens opmerkten omtrent het ornament, in zijne beginselen. Die beginselen zijn voor allen dezelfde, en daarom terecht een noodzakelijk deel van elk lager kunst- en industrieel onderwijs. Maar nu doet zich nog een middelbaar en een hooger onderwijs voor den leek op. De vraag is dus alleszins gewettigd: hoe staat het met het onderwijs der kunstwetenschap aan onze hoogere burgerscholen, polytechnische school, gymnasiën en academiën? Aan dezen toch wordt of moet worden gevormd alles wat een beschaafde, verlichte opvoeding verlangt en verkrijgt. Alzoo nog eens: hoe staat het aan die inrichtingen met het onderwijs der kunstwetenschap?

Zooals men begrijpen kan, is aan de hoogere burgerscholen in dezen alleen iets te verwachten van de leeraren in het teekenen. Welnu, kijk de programma's van onderwijs der hoogere klassen dier inrichtingen eens in. Let eens op hare eind-examens, of ge ergens een zweem van het besprokene kunt ontdekken. Woon eens een akte-examen in het teekenen voor middelbaar onderwijs bij, om te weten, of men de leeraren er wel een verwijt van mag maken, en doorsnuffel de geheele wet op 't middelbaar onderwijs eindelijk, om u te overtuigen, dat ook de examinatoren in dezen geen schuld hebben. Zelfs aan het onderwijs onzer eenige polytechnische school ontbreekt dit vak en lezen we alleen ‘de burgerlijke bouwkunde’ met de magere toelichting, dat hier de burgerlijke bouwkunde in haren geheelen omvang, ook de schoone bouwkunst daaronder begrepen, bedoeld wordt. N.B. Dat alles te onderwijzen door één hoogleeraar, terwijl aan de meeste buitenlandsche inrichtingen van dien naam de schoone bouwkunst, de algemeene en bijzondere (d.i. vaderlandsche) kunstgeschiedenis, verklaring van kunstwerken, door verschillende professoren en als afzonderlijke vakken gedoceerd worden. Aan eene andere inrichting van kunstonderwijs in ons land daarentegen, - aan de academie van beeldende kunsten te Amsterdam, - is nu een afzonderlijk professoraat voor kunstgeschiedenis en aesthetica, maar heeft men de schoone bouwkunst, die moeder van alle beeldende en industrieele kunst, daarvoor maar geheel weg geruimd. ‘Les extrêmes se touchent’.

Maar onze gymnasiën en hoogescholen dan? Ach, waarde lezer, die deze vraag in ernst mocht doen, spaar uwe illusiën. 't Is waar, er wordt wat werk gemaakt van Grieksche en Romeinsche antiquiteiten, maar dat is nog geen kunstwetenschap, - en vergeet niet, dat teekenen, zonder welke iedere beoefening van beeldende kunst bitter weinig beteekenis heeft, er tot de onbekende grootheden behoort. Wat kan er, met zulk eene voorbereiding, verwacht en verkregen worden van de kunstbeoefening aan onze hoogescholen? Wat moet er, onder deze omstandigheden, van den kunstzin der meest ontwikkelde en invloedrijke standen onzer maatschappijen worden?

In Duitschland, waar men niet blind is voor deze verderfelijke een-

zijdigheid van het hooger onderwijs, hebben mannen als Bruno Meyer, Stark, Springer en Kraus het goed recht der kunstwetenschap op een leerstoel aan hoogescholen herhaaldelijk en met nadruk bepleit. Zij hebben gewezen op het wenschelijke, om nevens de antieken, ook de middeleeuwen en de renaissance, naast de algemeene ook de vaderlandsche kunst te behandelen. Zij hebben het noodzakelijke aangetoond om vooral voor toekomstige geestelijken kerkelijke kunst te beoefenen; voor de meesten zal nogtans beeldende en industrieele kunst de hoofdzaak moeten zijn.

Dit onderwijs zal echter, evenals in alle kunst, weinig geven zonder de gelegenheid, om op kunstwerken te wijzen, 't zij oorspronkelijke of reproducties daarvan. Bovendien is het voor alle beoefenaars van het grootste belang, dat zij teekenen kunnen. Daarom zijn aan verscheidene buitenlandsche hoogescholen teekenaren verbonden, die de voordrachten van den hoogleeraar met hun werk opluisteren en door hun onderwijs in de praktijk van het teekenen, modelleeren, enz. kunstzin bij de mannen der wetenschap ontwikkelen en verspreiden, zooals het behoort.

Zal men hier ook op letten bij de samenstelling van een nieuwe wet op *ons* hooger onderwijs? Wij hopen en vreezen. Laat echter met het voorgaande vooreerst genoeg gezegd zijn en sluiten we met de woorden van twee der straks genoemde corypheeën op het gebied der kunstwetenschap, - woorden, tevens zoo toepasselijk op het geheele onderwerp onzer beschouwingen:

‘Es wird eine Zeit kommen, wo man es unbegreiflich finden wird, dass bei der weltgeschichtlichen Entwickelung der Menschheit nicht auch der Kunstgeschichte ein breiter Raum gewährt war, wo es selbstverständlich erscheinen wird, dass Giotto und Rafael, Dürer und Rembrandt dem Manne, der sich historischer Bildung rühmt, ebenso bekannt und heimatlich sein müssen, wie Dante und Shakespeare, wie Richemont und Mazarin. Dass diese Zeit komme, dafür nach Kräften zu arbeiten, ist meine Aufgabe, bleibt mein Ziel’.(*)

‘Es ist diess auch der Zweck der Blätter, welche ich hiermit der wohlwollenden Beurtheilung der Fachgenossen, der Erwägung der Staatsbehörde unterbreite. Die Forderungen, welche erhoben, die Vorschläge, welche hier gemacht werden, mögen zum Theil als zu weitgehend und vor der Hand nur schwer ausführbar erscheinen: aber die Zeit wird zeigen, dass weder Unmögliches, noch Unberechtigtes verlangt wurde; beschämt wird man es einst empfinden, dass das “Aschenbrödel der modernen Wissenschaften” so lange von Haus zu Haus, von Thüre zn Thüre wandern musste, ehe dem Fürstenkinde sein Recht geschah’.(†)

Den Haag, Aug. '75.

H.L. BOERSMA.

(*) Springer. Bilder aus der Kunstgeschichte.

(†) Franz Xav. Kraus. Ueber das Studium der Kunstwissenschaft.

Staatkunde en geschiedenis.

Frankrijk's volkslegers in 1870-'71. (*Slot*).

Deze dekreten vormden den grondslag voor alle volgende bepalingen. Nu kon men overgaan tot het vormen van een geregeld leger en van hulplegers, het eerste te formeeren uit de overblijfselen der, eens bestaan hebbende, veldlegers, uit oud-gediende soldaten, mobiele garden en vrijwilligers, terwijl de samenstelling der laatste blijkt uit het navolgende dekreet van 14 October '70.

Art. 1. De mobiele garden, de gemobiliseerde nationale garden, het vreemdenlegioen, de vrijkorpsen en alle andere gewapende troepen, die ter beschikking van het ministerie van oorlog zijn, vormen een hulpleger, voor zooverre zij niet bij het geregelde leger zijn ingedeeld. Deze benaming vermindert in geenerlei opzicht de zelfstandigheid der verschillende korpsen, voor zooverre niet bijzondere dekreten der militaire overheid deze bepalen.

Art. 2. Het hulpleger en het geregelde leger kunnen, gedurende den oorlog, geheel ineengesmolten worden en zijn aan dezelfde wetten onderworpen. Zij zijn te beschouwen als de beide samenstellende deelen van één groot geheel ‘het leger der nationale verdediging’. De troepen van beide legers kunnen ieder oogenblik, naarmate de behoeften, met elkander vereenigd worden; de officieren kunnen in beide legers commando's voeren.

Verder wordt bepaald dat tot het hulpleger zullen overgaan de officieren en onderofficieren, die bij het geregeld leger zijn ingedeeld en die vroeger niet gediend hebben, terwijl alle, vroeger gediend hebbende en later ontslagen officieren en onderofficieren, die in hun vorigen graad weder intreden, bij het geregelde leger overgaan.

Zoo werd het niet bezette deel van Frankrijk in een groot legerkamp herschapen. Reeds kwamen de beginselen van groote armeeën tot stand; langzamerhand breidden de formatiën zich uit en reeds begon men zijne hoop op die legers te vestigen, toen rondom Metz de slotacte van het ontzettende drama werd gespeeld: toen het tweede Fransche veldleger zich in krijgsgevangenschap begaf. Tot op het laatste oogenblik had men gehoopt, dat Bazaine door eene laatste wanhopige poging erin slagen zoude, om den ijzeren ring te verbreken, die hem gedurende 70 dagen omknelde. Wel begreep men ten slotte, dat Bazaine door hongersnood gedwongen zou worden tot capitulatie, maar men verwachtte deze ontzettende catastrophe eerst tegen half Januari, en vóór dien tijd kon een leger tot ontzet van Metz zijn opgerukt. Maar toen tegen het einde van October de beslissende slag viel, toen 27 October het capitulatieverdrag werd gesloten en 29 October de Duitschers het maagdelijke Metz binnentrokken, toen daardoor een groot Duitsch leger, de 1e en 2e armee, vrij werden in hunne bewegingen en zich onmiddellijk naar het Zuiden en Noorden richtten om vandaar de legers tot ontzet af te keeren, toen achtte Gambetta het uur gekomen voor Frankrijk, om alle krachten in te spannen en nieuwe legers te formeeren om het ‘vaderland in nood’ te verdedigen.

Den 2den November werd het navolgende dekreet gepubliceerd:

Art. 1.	Alle mannen van 21-40 jaren, gehuwd of weduwnaars met kinderen, worden mobiel verklaard.
Art. 2.	De door dit dekreet gemobiliseerde burgers worden door de prefecten georganiseerd, ingevolge de dekreten van den 22sten September en den 11den October en volgens de circulaire van den 15den October van dit jaar.
Art. 3.	De door dit dekreet gemobiliseerde burgers worden, zoodra hunne organisatie voleindigd is, ter beschikking gesteld van den minister van oorlog. Deze organisatie moet den 19den November geëindigd zijn.
Art. 4.	Voor kleeding, uitrusting en soldij zal gezorgd worden ingevolge de bepalingen van den 22sten October 1870.
Art. 5.	Vrijstellingen, op grond van kostwinner voor de familie te zijn, worden niet aangenomen, zelfs wanneer zij vroeger door de verschillende commissiën zijn toegestaan. Eveneens worden geen vrijstellingen verleend dan voor lichamelijke ongeschiktheid.

Art. 6. De republiek zorgt voor het onderhoud van de als behoeftig erkende gezinnen. Eene commissie, bestaande uit den maire en twee leden van den gemeenteraad, beslissen zonder hooger beroep op de verzoeken der in hun kanton verblijfhoudende gezinnen.

Art. 7. De republiek adopteert de kinderen van hen, die in den strijd voor het vaderland mochten vallen.

Art. 8. De minister van oorlog is gerechtigd, gebruik te maken van fabrieken en werkplaatsen, die geschikt zijn tot den aanmaak van wapenen en oorlogsbehoeften.

Deze bepalingen, zoo drukkend als ooit door eenige regeering der natie waren opgelegd, werden voorafgegaan door de navolgende ontboezeming:

'De leden van de regeering der nationale verdediging, in aanmerking nemende de dekreten van den 12den en 16den September 1870, overwegende dat het vaderland in gevaar is, dat alle burgers verplicht zijn zich voor het algemeen welzijn op te offeren, dat deze plicht nimmer dringender, nimmer heiliger is geweest, dan onder de tegenwoordige omstandigheden, besluiten:' enz. enz. Juist de redeneering die wij op de tweede bladzijde aantoonden. Evenals in 1870 de Franschen, zullen in 18...? de Nederlanders naar de wapens grijpen en in geestdrift... zich laten ter slachtbank leiden, juist als de Fransche volkslegers, die vol vuur voor de heilige zaak, door ongeoefendheid en weinig samenhang, door gebrek aan orde en krijgstucht, versplinterden op de kalme kracht van een half millioen goed geoefende, goed gedisciplineerde, goed georganiseerde soldaten, soldaten in den waren zin des woords.

Dit dekreet beschouwd in verband met dat van den 15den September mocht met recht de 'levée en masse' worden genoemd. Met deze menschenmassa, gesteld dat een ieder aan de wet voldeed, zou men een ontzettend leger, of liever gezegd, een gewapende hoop menschen op de been hebben gebracht. Was het echter aan te nemen, dat in den toestand, waarin Frankrijk verkeerde, aan alle, of slechts aan de eenvoudigste eischen ter vorming van een leger voldaan zou worden? Kon de regeering der nationale verdediging deze massa in zoo korten tijd bewapenen, oefenen en van kaders en officieren voorzien, waar zelfs nog duizenden en duizenden mobiele garden niet georganiseerd, niet gewapend en niet uitgerust waren?

Het is verder de vraag hoeveel geschikte personen door dit dekreet werkelijk onder de wapens zouden treden. Zekerheid is hieromtrent natuurlijk niet te geven, maar naar eene globale berekening kan men, op eene bevolking van 38 millioen zielen, ± 6 millioen mannen rekenen tusschen 21-40 jaren. Hiervan kunnen we onmiddellijk de helft aftrekken, als ongeschikt voor den velddienst, welke verhouding vooral in Frankrijk niet te hoog is genomen. Bovendien waren reeds ingelijfd de lichtingen van de jaren 1865 tot en met 69, die van '70 waren reeds bij dekreet van den 10den Augustus opgeroepen en kwamen in October tot hunne volle sterkte. Verder moeten wij in aanmerking nemen, dat ongeveer ¼ gedeelte van Frankrijk door den vijand bezet was, de oos-

telijke en noordoostelijke provinciën, die de meeste en beste soldaten opleverden.

Wanneer wij dus kort de rekening opmaken vinden wij

	6.000.000 mannen tusschen 21-40 jaren
waarvan ½ geschikt voor den velddienst	2 _____
	3.000.000
Af ¼ voor het bezette terrein	750.000
	_____
	2.250.000
Af 330.000 man v/h veldleger	
106.000 man v. de reserve.	
817.000 man ingevolge de wetten van den 10^{den} en den 29sten Augustus '70	
_____	
1.253.000	1.253.000
	_____
	1.000.000 in ronde cijfers.

Waarbij wij nog voegen moeten ± 100 000 man, die over verschillende garnizoenen verdeeld, of door andere omstandigheden aan de catastrophes van Sedan en Metz waren ontsnapt.

Voordat wij verder gaan met het aangeven der maatregelen van de Fransche regeering, om manschappen onder de wapens te roepen, willen wij eerst nagaan, welke troepen-korpsen geformeerd werden en werpen we dus een terugblik tot vóór het laatstgenoemde dekreet, namelijk dat van den 2^{den} November '70.

Bij onze berekening (zie bladz. 314) van de strijdkrachten, die door de regeering der nationale verdediging werden gevonden, hebben wij een getal gezien van 817.000 man, die op papier beschikbaar waren. Het zal nu noodig zijn, dat wij met een enkel woord nagaan, welke nieuwe formatiën door het ministerie-Palikao in het leven waren geroepen; wij maken daardoor kennis met hetgeen den mannen van den 4^{den} September ten dienste stond, en waartusschen de nieuw te formeeren korpsen konden worden ingeschoven. - Reeds bij de eerste jobstijdingen van het terrein van den oorlog, had Napoleon aan de Keizerin de navolgende depêche afgezonden: Metz 7 Augustus: Om ons hier te ondersteunen is het noodig, dat Frankrijk en Parijs eendrachtig bereid zijn, zich opofferingen in het belang des vaderlands te getroosten enz. enz., nadat den vorigen dag was getelegrafeerd: ‘alles kan nog terecht komen’.

Napoleon vorderde dus aller bereidvaardigheid tot opofferingen en zeker, in dat opzicht heeft hij zich niet in de Fransche natie bedrogen.

Met den meesten spoed werd aan het ministerie van oorlog gearbeid om de bezettingen binnenslands te versterken, om de leemten aan te vullen, die door de groote verliezen in het veldleger ontstonden en ten gevolge van de toezending van groote troepen-detachementen, ook in de depots. Palikao regelde dus zijne plannen, waarbij de mannen onder de 30 jaren bij de mobiele nationale garde, die boven de 30 bij de sedentaire zouden worden ingelijfd, terwijl de nationale garde van Parijs aan de verdedigers der hoofdstad zou worden toegevoegd. Bovendien bestond het voornemen, om een nieuw leger in het kamp van Châlons te formeeren, saamgesteld uit de regimenten die nog in Algiers waren, uit marschbataljons, marinetroepen, gendarmerie, regimenten mobiele garde: en ten slotte de lotelingen van '69 en '70, hetgeen een totaal van 400.000 man zoude bedragen.

Aan marschbataljons stonden den minister ter beschikking 100 4^{e} bataljons, die reeds bij dekreet van den 20sten Juli geformeerd waren door de 24 compagniën van ieder regiment met 2 te vermeerderen, waarvan 18 dienden voor de veldbataljons, 4 voor de depots en 4 tot samenstelling van een marschbataljon. Hierbij voegde men mobiele garden, totdat de marschbataljons 800 man sterk waren. De lichtingen van '69 en '70 representeerden eene totale sterkte van 200.000 man; door bijvoeging van de mobiele garde hoopte men 400.000 man te saam te brengen. Maar reeds de volgende dagen maakten deze cijfers zeer problematisch, daar de noordoostelijke departementen, die de beste soldaten opleverden, door den vijand waren bezet en dus het oproepen der manschappen aldaar onmogelijk werd. Er waren echter reeds in het begin van Augustus een aantal bataljons mobiele garde uit deze departementen opgeroepen, naar het kamp van Châlons gezonden, en met hunne oefening, kleeding en wapening een begin gemaakt. Nu formeerde Palikao in het kamp van Châlons een nieuw armeekorps n°. 12. Hoewel het n^{o}. weinig ter zake doet, deelen we hier echter mede, dat dit meerendeels bluf was, want het Fransche leger had, met de garde er bij gerekend, nooit meer dan 8 legerkorpsen geteld. 't Scheen of men dacht dat n°. 9, 10 en 11 wel van zelve zouden ontstaan. Dit 12de armeekorps bestond uit drie infanterie-divisiën en eene cavalerie-divisie. Het bestond uit marschregimenten, ieder gevormd door vereeniging van drie marschbataljons, en uit regimenten marine-infanterie, die in den beginne bestemd waren voor de expeditie der vloot in de Noord- en Oostzee, maar die, door den loop van zaken, thans bij het veldleger werden gebezigd. Het commando werd opgedragen aan Trochu en na diens oproeping naar Parijs, aan generaal Lebrun.

Toen Mac-Mahon, na de dagen van Weissenburg en Wörth, naar Châlons was teruggetrokken, voegde hij dit 12de armeecorps bij het zijne. Het marcheerde mede naar Sedan, nam deel aan den strijd en trok mede in krijgsgevangenschap. De bataljons mobiele garde, die Mac-Mahon in het kamp van Châlons aantrof, hadden hunne ransels en

voornaamste uitrustingsstukken aan het geslagen leger moeten overgeven en werden toen naar Parijs teruggezonden.

Terzelfder tijd dat men het 12de armeekorps formeerde, ging men er toe over om een 13de saam te stellen, ten einde het veldleger op de grootst mogelijke sterkte te brengen. Dit korps werd gesteld onder de bevelen van den generaal Vinoy, en werd later een gewichtig onderdeel van het leger van Parijs. De eerste grondslagen van dit korps werden gelegd den 16den Augustus en reeds den 26sten was het geheel samengesteld en ingedeeld. Het bestond uit drie infanterie-divisiën, éene cavalerie-divisie, die echter vóór het einde der formatie naar Châlons werd gezonden, en uit 15 batterijen met 90 stukken geschut. De infanterie bestond uit 10 marschregimenten, ieder van 3 bataljons, en het 35ste en 42ste regiment van linie, die uit Civita-Vecchia waren teruggeroepen. Wij zullen hier de indeeling van dit korps niet opnemen, maar er misschien later op terugkomen, om alsdan eene vergelijking te maken met de, in het laatst van den oorlog gevormde legers, ten einde daardoor het beste overzicht te geven, hoe de republiek hare armeekorpsen bijeenscharrelde.

De geheele sterkte van het korps bedroeg ongeveer 30.000 man, waarbij een groot gebrek aan kader; vooral bij de infanterie mankeerde het grootste getal der officieren. Wanneer wij de linie-brigade - 35ste en 42ste regiment - uitzonderen, dan kunnen wij van de overige zeggen, dat zij weinig of bijna in het geheel niet waren geoefend. Menigeen wist nauwelijks met een geweer om te gaan, en daar het korps den 27sten Augustus afmarcheerde, dus den dag na dat het gereed was, kon aan oefening bijna niet gedacht worden. Wij zeiden reeds, dat de cavalerie-divisie in het begin der formatie naar het kamp van Châlons werd afgezonden. Zij zou door eene nieuwe divisie worden vervangen, die nog in formatie was. Toen het 13de korps Parijs verliet, was die formatie nog niet afgeloopen; de divisie bleef dus achter en heeft nooit deel genomen aan de gevechten, door het 13de korps geleverd. De artillerie bestond uit 9 getrokken vier ponders divisie-batterijen, 3 mitrailleuse-batterijen en 2 12 ponders getrokken reserve batterijen.

Den 27sten Augustus rukte dit korps uit Parijs, om het leger van maarschalk Mac-Mahon te versterken, ontkwam als door een wonder aan de catastrophe van Sedan, marcheerde naar Parijs terug en bereikte dit den 9den September.

Niettegenstaande het gebrek aan paarden en tuigen voor de artillerie en cavalerie, begon men kort na de formatie van het 13de korps, een 14de korps te vormen. Dit zou gesteld worden onder de bevelen van den generaal Renault en uit 3 divisiën, te samen sterk ongeveer 25.000 man, bestaan. De formatie, maar vooral de samenstelling der kaders

ging met zooveel moeilijkheden gepaard, dat het 14de korps eigenlijk nooit geheel georganiseerd werd, zoodat de samenstellende deelen, bij de vorming van een leger ter verdediging van Parijs, in de 2de armee werden opgelost.

Behalve deze geformeerde of in formatie zijnde korpsen vond de regeering der nationale verdediging slechts een klein aantal oude linietroepen overig. Dit waren het 16de, 38ste en 39ste regiment infanterie van linie, het vreemdenregiment en 3 bataljons lichte afrikaansche infanterie (Zephirs), die tot dusverre in Algiers gebleven waren en nu door bataljons mobiele garden werden afgelost. Buitendien bestonden nog 6 regimenten cavalerie - 1ste en 2de chasseurs, 8ste hussaren en 3 regimenten spahis - die in Algiers, en 2 regimenten chasseurs, die aan de Spaansche grenzen in garnizoen lagen. Telt men hierbij nog eenige duizende zeesoldaten, gendarmes, 9000 douaniers en 6000 boschopzichters, dan heeft men een overzicht over de sterkte en samenstelling der werkelijk georganiseerde korpsen, die de kern moesten uitmaken voor de formatie van nieuwe legers.

Wij kennen hiermede den toestand, waarin de regeering van den 4den September de militaire aangelegenheden vond; een toestand, die de grootste opofferingen, de uiterste krachtsinspanning vereischte, om paal en perk te stellen aan den opmarsch der triumfeerende legers van den vijand.

Parijs zou zich zelve verdedigen, zou zijn eigen hoofdleger formeeren. Parijs was het bolwerk van den staat, de ziel van den tegenstand en de hulplegers zouden dienen om Parijs te ontzetten. Veldlegers bestonden niet meer, op Bazaine viel niet meer te rekenen; alleen, hij ketende 200.000 man aan Metz en men hoopte, zooals wij reeds zeiden, dat hij tot half Januari den vijand in bedwang kon houden.

Wij zullen thans overgaan tot het mededeelen der maatregelen, die genomen werden, om te voorzien in het gebrek aan kader, en vermelden verder een en ander aangaande kleeding, uitrusting, bewapening en munitie der nieuwe legers. Het zal ons daarbij op nieuw blijken, welke verkeerde maatregelen er werden genomen en hoe weinig doordacht gebruik gemaakt werd van de toch reeds geringe middelen, die ten dienste stonden.

De kaderkwestie is de belangrijkste bij de vorming der legers. Geen leger is mogelijk, tenzij voorzien van deugdelijk kader, mannen, die hunne ondergeschikten weten te leiden, te verzorgen en te verplegen, om ze waar en wanneer het noodig is, in het gevecht te brengen en die tegelijkertijd weten te handelen in den geest des bevelhebbers. - Hoe stond het met de kaders der hulplegers? De weinige overblijfselen van het veldleger waren grootendeels in Parijs en werden daar gebezigd ter formeering van het Parijsche verdedigingsleger; in de pro-

vinciën vond men slechts de zeer zwakke depots en de regimenten, die in allerijl uit Afrika waren ontboden. Natuurlijk waren deze niet voldoende tot het samenstellen van legers, krachtig genoeg, om weerstand te bieden aan de zegevierende Duitsche legers. *Vóór* alles moest men er dus aan denken nieuwe kaders te scheppen, *boven* alles mangelde het aan officieren, aan goede, degelijke officieren, die bekwaam waren om de ongedisciplineerde benden, waaruit natuurlijk de te vormen legers moesten bestaan, te leiden, te onderwijzen, te leeren gehoorzamen en bruikbaar te maken. Maar niet alleen ontbrak het aan officieren, ook aan onderofficieren, deze onontbeerlijke steunpilaren der compagnie, was gebrek, groot gebrek. Wel waren deze eerder te vormen dan de officieren, maar ook hier had men de grootste moeilijkheden te overwinnen, moeilijkheden, wier algeheele omvang alleen bekend kan zijn aan mannen, die jaren lang hebben gediend en die geheel op de hoogte der zaak zijn. Maar zulke mannen waren juist niet aan het hoofd; zij die bevelen gaven wisten geen gebruik te maken van de voorhanden middelen, en verwaarloosden die op de treurigste wijze. Wij zullen hiervan slechts één duidelijk sprekend voorbeeld aanhalen. De regeering van den 4^{den} September vond ongeveer 10.000 man marine-soldaten ter harer beschikking. Dit waren geharde, dappere, flinke kerels, die goed geoefend waren en voor het meerendeel als onderofficier uitstekende diensten hadden kunnen bewijzen, wellicht minder geschikt met de pen, maar uitmuntende door geoefendheid, krijgstucht en soldatengeest. In plaats van nu deze allen als onderofficier over het leger te verspreiden, waardoor zij den goeden geest, die hen bezielde, aan anderen konden mededeelen, formeerde men ze tot marschbataljons en gebruikte ze als ieder andere troep voor den vijand. Op dezelfde wijze had men met de overgebleven regimenten van linie kunnen handelen. Wat deed men echter? Om te voorzien in het gebrek aan officieren en onderofficieren bracht men de compagniën eenvoudig op de dubbele sterkte, waardoor wel het benoodigde aantal kapiteins werd gevonden, maar tevens een bijna onbeweegbaar lichaam werd gecreëerd, dat eene zeer vaste hand ter besturing behoefde. Alle vroeger gediend hebbende officieren en onderofficieren werden opgeroepen om voor den duur van den oorlog in hun vorige rangen weder in te treden. De korps-commandanten ontvingen machtiging om militaire rangen te geven aan een ieder, die daarvoor geschikt werd bevonden, 't zij burger, soldaat of onderofficier. Een dekreet van den 13^{den} October hief de bevordering bij ancienniteit op, en bepaalde dat buitengewone bevordering zou geschieden naar verdienste en bekwaamheid. Men kon zelfs verschillende rangen overspringen, zoo dat eenvoudige luitenants tot stafofficieren, bataljons-commandanten tot korps-commandanten werden bevorderd. Al die bevorderingen zouden, na het einde van den veldtocht, door speciale commissiën worden geregeld. In verband met dit dekreet staat dat van 14 October (zie bladz. 487).

Reeds den 17den September was er eene beschikking uitgegaan van het ministerie van oorlog, waarbij de verschillende bataljons der mobiele garde hunne eigen officieren konden kiezen, terwijl een dekreet van den 11den October bepaalde, dat de commandanten en bataljonscommandanten der gemobiliseerde nationale garde benoemd zouden worden door den minister van binnenlandsche zaken; de overige officieren en de onderofficieren van de verschillende bataljons, zouden even als bij de mobiele garde, worden gekozen door hunne ondergeschikten. Zoodra de gemobiliseerde nationale garde haar kanton verliet, werden de officieren gelijk gesteld aan die der mobiele garden.

Door deze dekreten werden reeds in de eerste weken eenige duizendtallen officieren in het leven geroepen, mannen uit alle klassen der maatschappij, die meerendeels nog nooit een geweer in handen hadden gehad of nooit eenig commandowoord hadden uitgesproken; zij droegen de epaulet en de uniform van den officier; aan militaire kennis ontbrak het hun geheel; zij waren alles, behalve officier. De opleiding en vorming van een officierskorps kost veel tijd en moeite, en de duizenden die elke staat daaraan ten koste legt, bewijzen reeds genoeg, welke waarde men aan een goed officierskorps hecht; met hen staat en valt het leger. Wat was zulk een gekozen korps officieren waard? Zelfs in diepen vredestijd zouden zij onbruikbaar geweest zijn, zooveel te meer in oorlogstijd. De treurige gevolgen bleven ook niet uit, in de weinige troepenkorpsen met vast verband verminderde de krijgstucht zienderoogen; in de jonge, pas saamgeraapte regimenten bestond in het geheel geen krijgstucht; op het slagveld hield alle gehoorzaamheid op en wierpen de soldaten hunne geweren weg, zonder naar hunne officieren te luisteren.

Het dekreet van 2den November (zie blz. 488) had eene groote massa onder de wapenen geroepen. Deze mannen moesten allen gekleed worden. Magazijnen of iets dergelijks waren er niet, zoodat alles van meet af aan moest worden gereed gemaakt. Het ministerie van binnenlandsche zaken, of meer bepaald, de prefecten en het departementaal bestuur moesten zorg dragen voor de uitrusting der mobiele en gemobiliseerde nationale garden, terwijl het ministerie van oorlog die taak op zich nam, zoodra de verschillende troepenkorpsen ter zijner beschikking waren gesteld.

De prefecten sloten leverings-contracten met aannemers, die hunne goederen aan eene speciale commissie moesten leveren. Deze commissie keurde de goederen en reikte ze vervolgens aan de troepen uit. Een noodzakelijk gevolg van deze handelwijze en van de overhaasting, die in de levering gevergd werd, was bedrog op groote schaal; knoeierijen, die vooral in de noordelijke departementen reusachtige afmetingen aannamen. De aannemers moesten goede schoenen leveren, bestand

tegen groote marschen, en zij belegden de zolen met bordpapier, zoodat de schoenen, na een of twee dagen gebruikt te zijn, uit elkander vielen en de mobiele garden in den buitengewoon strengen winter barrevoets moesten loopen.

Een ander even moeilijk vraagstuk was dat der bewapening. Volgens Martin des Pallières waren er in de provinciën ± 400.000 chassepots en 100.000 tabatière geweren; volgens Freycinet waren er wel honderdduizenden in de belegerde plaatsen Metz, Straatsburg, Sedan en Parijs, maar geen enkele achterlader in de provincie.

Wat hier van aan zij - verschillende redenen geven ons het recht te gelooven, dat de beweringen van Martin des Pallières het naast bij de waarheid komen, - de regeering der nationale verdediging benoemde al zeer spoedig eene bewapenings-commissie, die op alle markten der wereld hare inkoopen deed. De fabrieken van den Staat werkten met verdubbelden ijver, zoodat in Februari over de 300.000 chassepots en meer dan een millioen Remingtons, Sniders, Enfields, tabatières en andere geweren aan de troepen waren uitgereikt of in de arsenalen opgelegd.

Dit onderwerp werd door de navolgende dekreten geregeld:

Dekreet van den 4^{den} September 1870.

Art. 1. De aanmaak, handel en verkoop van wapenen is geheel vrij.

Dekreet van den 12^{den} October 1870.

Art. 1. Alle oorlogswapenen en munitie van vreemden oorsprong worden bij hunne aankomst in Frankrijk in beslag genomen.

Art. 2. De administratie zal hunne waarde taxeeren en ze in bezit nemen, tegen in geld verwisselbare bewijzen.

Betreffende de bewapening der opgeroepen manschappen worden de volgende dekreten uitgevaardigd:

Dekreet van den 29sten September 1870.

Art. 1. Aan de bewapenings-commissie, gezeteld te Tours, blijft de taak opgedragen om te zorgen voor de verdeeling der wapenen over de sedentaire of gemobiliseerde nationale garde, de vrijkorpsen, franc-tireurs, enz.

Art. 6. Zij heeft het recht, wanneer zij het noodig oordeelt, alle ingenieurs van den waterstaat en van het mijnwezen, de directeuren, werklieden, werkplaatsen en materialen der particuliere industrie, tegen eene later te regelen schadevergoeding, te requireeren en te onteigenen, zoowel ter vervaardiging als ter verandering of reparatie van alle oorlogswapenen of munitie.

Dekreet van den 22sten October 1870.

Art. 3. De Staat zorgt voor de bewapening der gemobiliseerde nationale garde. De gemeenten zullen echter voor de helft bijdragen in de kosten van aankoop of wijziging, door de commissie van bewapening uitgevoerd.

De aankoop van zooveel duizenden geweren was reeds eene zeer moeilijke taak; nog grooter moeilijkheid bestond er in de aanvulling der munitie van de meest verschillende soorten en kalibers. De middelen ter vervaardiging van patronen ontbraken ten eenenmale, daar de hoofdwapenplaatsen gevestigd waren in de, door den vijand belegerde of reeds veroverde plaatsen. Men riep dus ook in dit opzicht de particuliere industrie ter hulp en deed ontzettende inkoopen in den vreemde.

Vorming van het verdedigingdeger van Parijs en van de hulplegers der provinciën.

Geheel de strijdbare bevolking van Frankrijk vereenigde zich sedert half September onder de vanen der republiek om tot den strijd à outrance te worden georganiseerd.

Tot dit doel was Frankrijk verdeeld in vier generale departementen: dat van het Noorden met het hoofdkwartier Rijssel, van het Westen met le Mans, van het Zuiden met Bourges, van het Oosten met Besançon, terwijl de generaals Bourbaki, Fiéreck, de Polhes en Cambriels met het opperbevel werden belast.

Alles ging vrij geregeld. Het getal der opgeroepen manschappen was niet zóó groot, of zij konden nog geoefend worden in de depots, d.i. in hunne kantons. Maar toen door het dekreet van den 2^{den} November de opkomende massa mobielen en nationale garden het bevel over de troepen te bezwaarlijk maakte, ging men over tot het oprichten van oefenings-kampen.

In deze kampen zouden de manschappen vereenigd, georganiseerd en geoefend worden, om daarna, naarmate de behoefte zich zou doen gelden, op de verschillende tooneelen van den oorlog te worden gedirigeerd. Men kon hier ook beter toezicht houden over de ongedisciplineerde menigte jonge en oudere lieden, waarvan, voornamelijk de laatste, slechts noode den huiselijken haard, vrouwen kinderen verlieten voor eene onzekere en treurige toekomst. Hier zou, zooveel mogelijk, een einde komen aan de tallooze desertiën.

Men vormde dus vooreerst elf oefeningskampen: te St. Omer, Cherbourg, la Rochelle, les Alpines, Nevers, Bordeaux, Clermont-Ferrand, Toulouse, Monpellier, Sathonay en Conlie. Zij waren ingericht voor 60 à 80.000 man, terwijl dat van Conlie, als het dichtst bij het tooneel van den oorlog gelegen, met passagère versterkingen was voorzien.

Ieder kamp werd gesteld onder de bevelen van een generaal, wien verder eene commissie van beheer en instructeurs werden toegevoegd. De menschen werden in houten barakken gelegerd en, daar er nog geweren ontbraken, voorloopig met houten geweren en stokken geoefend.

Den 10^{den} December kwam het bevel om alle gemobiliseerden, goed uitgerust of niet, naar de kampen te zenden.

De departementen zonden derhalve de in hunne kantons gevormde bataljons naar het hun toegewezen kamp, waar nu het kampbestuur de zorg voor volledige uitrusting en bewapening op zich nam. De kampcommandant bracht daarna de bataljons, die onderling zeer in sterkte verschilden, op de normale sterkte, vereenigde ze tot regimenten en vormde de brigaden.

Het was evenwel onmogelijk, alle gemobiliseerde manschappen in deze kampen te legeren, zoodat zich dikwerf een groot aantal in de steden ophoopte. Om dit en de daaruit voortvloeiende wanordelijkheden te voorkomen, beval de minister van oorlog dat, zoodra in eenige stad het getal daar aanwezige manschappen meer dan 2000 bedroeg, deze vereenigd moesten worden in een kamp vóór de stad, hetwelk zoo noodig versterkt moest worden.

Den 3^{den} November verscheen een bevel van de regeering, waarbij ieder departement binnen twee maanden op zijne kosten zooveel batterijen moest oprichten, als het honderdduizenden aan inwoners telde en die tevens van officieren moesten voorzien.

Wij zullen thans een blik werpen op de organisatie van

A. Het leger ter verdediging van Parijs.

Het 13de korps, Vinoy, had zijn terugtocht van Sedan over Laon, Marle en La Fére naar Parijs verricht. De 12 regimenten infanterie waaruit dit korps bestond - wij laten om de wille van de ruimte de indeeling weder weg - waren geruimen tijd de eenige, goed georganiseerde macht te Parijs. De marine en marine-infanterie kwamen eerst bij kleine afdeelingen binnen en waren nog niet volkomen georganiseerd; het 14de armeekorps was in formatie en vereischte nog veel tijd om gereed te komen; het is echter, vóórdat de organisatie voltooid was, opgelost in de Parijsche legers.

Behalve deze geregelde troepen vond men te Parijs 90 bataljons mobiele garde uit de provinciën, die reeds den 13^{den} September geheel vereenigd waren, en de nationale garde van Parijs.

Het ontbrak der mobiele garde geheel aan elke militaire oefening en discipline, zelfs de eerste oefening der soldaten was gering en boven alles ontbrak de kalmte; zij moesten tot flinke soldaten worden gevormd, maar daartoe ontbrak de tijd, en niet alleen de tijd, maar ook goede onderwijzers. Vele officieren bezaten niet de minste zaakkennis en met de onderofficieren was het bijna zonder uitzondering nog erger.

De 90 bataljons mobiele garde waren door een 35 tal departementen geleverd, waarvan dat der Seine 18, dat der Somme 6, de overige 5, 4 en minder telden.

Deze 90 bataljons, vereenigd tot regimenten van 2 of 3 bataljons, werden in 4 divisiën geformeerd onder de bevelen der generaals de Beaufort, de Linières, Corréard en Berthaut. Iedere divisie telde 25 à 30.000

man, zoodat ongeveer 110,000 man mobiele garde uit de provinciën in Parijs vereenigd waren, eene macht, die, wanneer zij goed geoefend en toegerust ware geweest, geenszins geminacht mocht worden. De sedentaire nationale garde van Parijs was van weinig beteekenis en alleen tot de dienst in de stad en ter bewaking van de enceinte bruikbaar. Zij was ook in bataljons vereenigd en bereikte het ontzettende cijfer van 200,000 man.

In de gevechten bij Creteil, Chatillon, Sceaux, Bicêtre, Chevilly, Bagneaux en Malmaison (19 September - 21 October) streden alleen het 13de en deelen van het 14de korps; de regeering stelde nog geen vertrouwen in de mobiele garde, en zeer terecht, want den 19den September liepen op het eerste kanonschot geheele bataljons van het 14de korps weg, zonder een schot te hebben gelost en brachten schrik en verwarring in de stad. Den 30sten September, bij het gevecht bij Chevilly, traden voor het eerst enkele bataljons mobiele garden op, maar nog vermengd met linietroepen. Bij deze gelegenheid hielden zij zich goed.

Na den 30sten October, den dag van den uitval bij le Bourget, was er een stilstand gekomen in de militaire operatiën, die met uitzondering van enkele kleine schermutselingen de geheele maand November duurde. Hiervan maakte generaal Trochu gebruik ter hervorming van de gezamenlijke strijdkrachten van Parijs, ten einde een leger te verkrijgen, dat geschikt was om buiten de wallen, in het open veld, te strijden. Dientengevolge werden den 6den November het 13de en 14de korps en de 4 divisien mobiele garde der generaals Beaufort, de Linières, Corréard en Berthaut ontbonden, en de vorming van 3 nieuwe legers uitgevaardigd. De mobiele garde werd met de linietroepen vereenigd en afgedeeld in regimenten, die den naam ontvingen van ‘linie-regimenten.’ Vrijwilligers uit de sedentaire nationale garde werden opgeroepen ter formatie van marschbataljons, die ook in het open veld gebruikt konden worden. - Half December waren er reeds 80 geformeerd en uitgerust. - De 266 marschbataljons der Parijsche nationale garde, ieder 500 man tellende, vormden de eerste armée, onder bevel van den generaal Clément Thomas. Zij dienden als speciale bezetting van Parijs, namen de inwendige dienst, de wacht en de verdediging der wallen op zich en zouden alleen als uiterste reserve buiten de muren worden gebezigd. Zij bezaten niet de minste waarde. Vinoy zegt er van ‘zij schoten des nachts op een onzichtbaren vijand van de wallen af, ten einde zich moedig te maken.’

De tweede armee bestond uit 3 armeekorpsen, respectievelijk ter sterkte van 41,000, 28,000 en 29,000 man, onder de bevelen van den generaal Ducrot. Het 13de en 14de korps hadden ieder oorspronlijk 15 batterijen à 6 stukken geschut gehad; gedurende de insluiting van Parijs werden in de werkplaatsen der artillerie en die van Meudon voortdurend nieuwe stukken gefabriceerd, zoodat spoedig 108 batterijen

met 648 stukken ter beschikking waren. Hiertoe werden 10.000 man geoefend. Wanneer men echter nagaat, dat van de 1600 artillerieofficieren, aanwezig bij het begin van den veldtocht, ruim 1000, en bijna alle onderofficieren dood of gevangen waren, dan kan men zich voorstellen, hoe weinig waarde de Parijsche veld-artillerie bezitten moest.

De derde armee stond onder de bevelen van den generaal Vinoy en werd gevormd door 6 divisiën met eene totaalsterkte van ongeveer 70.000 man. De indeeling in armeekorpsen bestond niet, er was geene enkele batterij artillerie bij ingedeeld, zoodat zij alleen onder bescherming van de muren en de artillerie der forten kon strijden. Dit leger is nooit vereenigd opgetreden, doordien de verschillende divisiën over eene veel te groote ruimte verdeeld waren en dikwerf bij afzonderlijke gedeelten in het vuur gebracht werden. Het telde geen enkel oudgediend soldaat in zijne gelederen, aangezien alle goede troepen van het 13de en 14de legerkorps bij de tweede armee-Ducrot waren ingedeeld.

Wij zullen hier om der wille van de ruimte evenzeer de orde van bataille van de tweede en derde armee weglaten en vermelden daarvan alleen het merkwaardigste. De armee-Ducrot heeft met enkele uitzonderingen generaals als commandanten der divisiën en brigades terwijl de cavalerie-divisie 5 regimenten sterk was, n.l. 2 marschdragonder-regimenten, 2 regimenten chasseurs en 1 regiment gendarmes. Bij de derde armee werd de 6de divisie reeds door een contre-admiraal gecommandeerd (de Pothuau) terwijl het meerendeel der brigades onder de bevelen stonden van kolonels, fregatcommandanten en kapiteins ter zee.

Behalve deze genoemde armeën had men een bijzonder korps geformeerd, ter verdediging van St. Denis. Dit korps had eene sterkte van circa 25,000 man, was verdeeld in drie brigades en stond onder de bevelen van den admiraal De la Roncière.

Ook de positiën van Vincennes werden door een aldaar geposteerd korps ter sterkte van 10.000 man verdedigd. Dit waren meestal Parijsche nationale en mobiele garden.

Resumeerende vinden wij dus voor de gewapende macht ter verdediging van Parijs de navolgende cijfers:

1e armee	133.000
2e armee	98.000
3e armee	70.000
korps St. Denis	25.000
korps Vincennes	10.000
totaal	336.000 man.

Wij wenschen hierbij nog wel de aandacht er op te vestigen, dat deze cijfers slechts globaal zijn, doch geput uit de beste bronnen, die ons daartoe ten dienste stonden. Het doet evenwel weinig ter zake of dit cijfer met eenige duizenden moet worden vermeerderd of verminderd.

Wij kunnen, der waarheid getrouw, zeggen, dat Parijs verdedigd werd door eene legermacht tusschen de 300 à 360.000 man.

Uit het bovenstaande zien wij dat het voornaamste veldleger in Parijs bestond uit de armee-Ducrot. Dit leger was het aangewezene, om de Duitsche insluitingslegers in het open veld te bestrijden en zoo mogelijk het opheffen der belegering, of de doorbreking van den ijzeren gordel, die Parijs omsloot, te bewerkstelligen. Dit leger was nog geen 100.000 man sterk, maar bezat artillerie in goeden getale, zijne troepen waren de beste, die men tegenover den vijand kon stellen. De waarde der beide andere legers was zeer twijfelachtig. De eerste was, door hare groote massa, moeilijk in beweging te brengen, ongedisciplineerd en niet weinig schuw voor het vijandelijk vuur; de derde had geen enkel stuk geschut, zijn werkkring was dus beperkt binnen het vuur der forten.

De geheele maand November werd besteed aan het voltooien der organisatie van de Parijsche troepen, aan de instructie der manschappen enz. enz. Er hadden slechts kleine schermutselingen plaats, die zonder eenigen invloed bleven.

In het laatst van November begonnen enkele hevige gevechten, die op den 30sten gevolgd werden door een uitval der tweede armee (Ducrot). Deze maakte zich meester van Champigny, doch kon zich niet staande houden en moest den 3^{den} December de veroverde positiën ontruimen.

Het leger had groote verliezen geleden, de tallooze desertiën en de vermoeienissen der harde winterdagen hadden het hunne bijgedragen, zoodat de armee in desolaten toestand naar Parijs terugkeerde, waar zij geheel op nieuw moest worden georganiseerd.

De uitval op den 31sten December had hetzelfde resultaat - geheele bataljons mobiele garde losten zich op en vloden naar Parijs terug. De uitval tegen Bougival - den 19^{den} Januari '71 - door de Franschen genoemd de slag bij Mont-Valérien, eindigde op even treurige wijze. Leeuwen en hazen streden voor ééne zaak, maar hazen het meest. Is dit aan de personen te wijten? Geenszins, maar de tijd ontbrak om de hazenharten in leeuwenharten te doen overgaan, de Fransche soldaat *is* dapper, maar hij moet eerst *soldaat* zijn en de tijd ontbrak om hem soldaat te maken. Volle vertrouwen in zijne officieren, goede oefening, ijzeren krijgstucht en taaie volharding: die eigenschappen waren er niet, en konden maar niet in eenige dagen in het leven worden geroepen.

Het blijft toch verwondering baren, dat zulke groote troepen en korpsen geen enkel belangrijk voordeel hebben kunnen behalen op de insluitings-armee der Duitschers, die toch, door hare uitgebreidheid, overal zeer zwak was, terwijl nog daarenboven de Franschen het uur en de plaats van aanval naar eigen goedvinden konden kiezen. Dit weinige succes ligt, volgens ons oordeel, niet alleen in de gebrekkige organisatie en de weinige discipline, maar ook in de minder goede voorbereiding, de slechte keuze van uur en plaats, en verkeerde marsch-

dispositiën. Zoo bijv. bij le Bourget, waar op het beslissende oogenblik de reserven ontbraken en deze eerst later - te laat - aankwamen, en de bekomene voordeelen weder verloren gingen.

De val van Parijs hing slechts af van de meerdere of mindere voorraad levensmiddelen; de Duitschers bleven achter hunne verschansingen rustig wachten op de dingen die gebeuren zouden, sloegen nu en dan een uitval af en ageerden geheel verdedigend, terwijl zij de rol van aanvaller aan hunne tegenstanders overlieten. En daarin hadden zij groot gelijk. De geweerdragende benden, die in het open veld weinig deugden, zouden hun, gedekt achter muur en wal, wellicht belangrijke verliezen hebben doen lijden, terwijl de passieve belegering stellig zeker met het beste succes beloond zou worden.

De val van Parijs hing alleen af van de hoeveelheid levensmiddelen, die in de stad waren opgehoopt en die groot, zeer groot waren, boven aller verwachting. Vooral de Duitschers hebben zich zeer bedrogen in hunne schatting omtrent den duur der belegering. De reusachtige taak is volbracht, maar het is de vraag of het Duitsche legerbestuur wel de belegering zou hebben durven beginnen, indien het geweten had, dat er in Parijs voedingsmiddelen waren tot in de laatste helft van Januari.

Is het vraagstuk der proviandeering van Parijs door uitvallen wel eens ernstig overwogen? Men zal wellicht die vraag bespottelijk vinden, maar toch willen wij ze even beantwoorden uit officieele gegevens.

Generaal Trochu hield den 13^{den} en 14^{den} Juni 1871 eene redevoering in de Nationale Vergadering, welke redevoering eenige dagen later als brochure werd uitgegeven. In deze redevoering gaf hij een overzicht over de militaire gebeurtenissen in de tweede periode van den oorlog. In deze belangrijke redevoering deelt hij o.a. zijn plannen mede.

Hij had gehoopt de Duitsche liniën door te breken om zich op Rouaan te dirigeeren, op de beneden Seine. Door dezen stoutmoedigen uitval hoopte hij het moeilijk vraagstuk van eene proviandeering van Parijs te kunnen oplossen. De uitdrukking is mooi, is berekend op effect, maar in wezenlijkheid was dat denkbeeld.... eene dwaasheid. Vergeef ons, wanneer wij, als eenvoudig subaltern officier, dit oordeel durven vellen. Wij staan tusschen twee generaals, waarvan de een zegt de proviandeering mogelijk te achten, terwijl de andere het eene dwaasheid noemt. Wij vereenigen ons met de laatste opinie en voegen hiertusschen de gegevens van den generaal Aurelle de Paladine, aan wiens zijde wij ons in dezen geschaard hebben. De generaal zegt:

'De generaal Trochu is een knap theoreticus. Met eene levendige verbeeldingskracht begaafd, vindt hij er genoegen in, plannen te maken en geeft zich gemakkelijk over aan de illusiën, die zijne plannen doen ontstaan.

Heeft hij zich wel eens rekenschap afgevraagd van de werkelijke uitvoering, om een stad van 2 millioen inwoners voor 14 dagen van levensmiddelen te voorzien, onder het vuur van een waakzamen vijand, die

meester is van het land en beschikken kan over geduchte middelen van aanval of tegenweer?

Het doet mij leed dat ik het gevoelen niet kan deelen van mijn geachten collega op dit belangrijk punt, maar volgens mijn oordeel was er slechts één middel, om in de proviandeering van Parijs te voorzien, n.l. den vijand te dwingen het beleg op te heffen.

Ik zal aantoonen, dat de uitval van generaal Trochu naar de zijde der beneden-Seine en het plan van proviandeering slechts eene bedriegelijke illusie was.

Ik veronderstel, dat de militaire operatie tegen de Pruisische liniën was gelukten dat het Parijsche leger, belast met de volvoering der proviandeering, te Rouaan zou zijn aangekomen of op ieder punt, dat hij als objectief wilde stellen; zeker deze concessie is al heel groot!

Hij moet bij aankomst de levensmiddelen bijeenvinden en de noodige transportmiddelen om ze naar Parijs te brengen.

Eene eenvoudige, praktische berekening, die iedereen kan begrijpen, zal ons aan de eene zijde het gewicht der levensmiddelen doen kennen, en aan de andere zijde de benoodigde transportmiddelen. Deze berekening zal gegrond zijn op de regels, vastgesteld voor de voeding van den soldaat en voor de transporten voor het leger.

Laten wij eerst eens berekenen, hoeveel proviand er noodig is om Parijs gedurende éénen dag van levensmiddelen te voorzien:

Het ration van een soldaat is:

brood	750	grammen.
vleesch	300	grammen.
droge groenten	60	grammen.
zout	16,6	grammen.
suiker	24	grammen.
koffie	16	grammen.
	———	
totaal	1163,6 grammen.	

Wanneer men het brood vervangt door beschuit, is het gewicht van het ration niet meer dan 1063. Wordt het brood of de beschuit vervangen door meel, dan wordt het gewicht van het ration teruggebracht op 945 grammen(*).

Wanneer wij deze drie getallen vermenigvuldigen met 2 millioen, hebben wij, in kilogrammen, de benoodigde hoeveelheid levensmiddelen gedurende *één dag* voor 2 millioen inwoners, al naar mate het ration bestaat uit brood, beschuit of meel.

Het ration met brood geeft per dag voor 2 millioen inwoners 2,326,000 kilogrammen of 23,260 centenaars; het ration met beschuit 2,126000 kilogrammen of 21,260 centenaars, het ration met meel 1,890,000 kilogrammen of 18,900 centenaars.

(*) "Het verschil in gewicht tusschen het ration brood, beschuit en meel spruit voort uit het gewicht van het water, dat bij den aanmaak wordt gebruikt."

Als voorbeeld neem ik de proviandeering met meel, die voor den goeden uitslag van de plannen van generaal Trochu het voordeeligste zou geweest zijn.

Het gewicht der te transporteeren levensmiddelen is 1.890.000 kilogrammen, hetgeen vereischen zou 18,900 muildieren ieder beladen met 100 kilogrammen, of 2700 voertuigen waarvan elk 700 kilogrammen laadt, elk voertuig met één paard, of 135 schepen, elk metende 200 tonnen.

De lengte van dit convooi ter proviandeering voor *één dag* zou zijn 21,6 kilometers, op éene rij, of 10,8 kilometers, op 2 rijen, voor elk voertuig gerekend 8 meter.

Voor eene proviandeering van 15 dagen moet men dit cijfer vermenigvuldigen met 15 en zal men dan komen tot de enorme cijfers van 28,350,000 kilogrammen levensmiddelen, of 283,500 centenaars, voor haar transport vereischende 40,500 voertuigen, en eene lengte beslaande op éene rij van 324 kilometer of 80 uren gaans met het verlies aan afstand berekend en op twee rijen van 162 kilometer of 40 uren gaans, dat wil zeggen, op éene rij de afstand van Parijs tot Poitiers en op twee rijen een afstand grooter dan die van Parijs tot Rouaan.'(*)

Als voorbeeld ter vergelijking van de afstanden geven wij aan dat de lengte van den centraal-spoorweg Utrecht - Kampen bedraagt ± 100 kilometer, derhalve op éene rij zou het transport 3¼ maal de lengte van die spoorweglijn beslaan.

'Het spreekt van zelf' dus vervolgt de generaal d'Aurelle 'dat er geen kwestie is van een proviandeering van wijn en brandewijn, die men kan missen; noch minder van fourrages, hetgeen de operatie vrij wat ingewikkelder zou maken.

Hoe heeft de gouverneur van Parijs het denkbeeld van zulk eene proviandeering kunnen koesteren, met zijne ondervinding, waarop hij zich zoo dikwijls tegenover ons liet voorstaan?

Het was eene totale onmogelijkheid om zulk eene kolossale hoeveelheid levensmiddelen op één punt te verzamelen; het was eene even bepaalde onmogelijkheid om een convooi saam te stellen van 40,500 voertuigen, die eene even groote hoeveelheid paarden of muildieren zouden vereischen.

Maar wanneer, tegen alle waarschijnlijkheid in, door ongehoorde bovenmenschelijke krachtsinspanning, dit convooi werkelijk ware georganiseerd en op weg naar Parijs gegaan, zou men dan kunnen veronderstellen, vragen wij, dat het Duitsche leger dit zou hebben laten passeeren, zonder het aan te vallen, door te breken, er wanorde in te brengen en zich er meester van te maken?

Ik besluit derhalve dat het beroemde plan, dat Parijs moest redden, een hersenschimmig plan was, dat de proviandeering in de praktijk

(*) 'Indien dit enorm transport ware aangekomen, had men de paarden en muildieren kunnen opeten, hetgeen nog vieesch had gegeven voor 10 dagen, maar dan ware eene proviandeering van fourrages ook nog noodzakelijk geweest!'

ondoenlijk was..... en dat Parijs onderworpen was aan het noodlot om door honger te kapituleeren, trots de meest heldhaftige pogingen van het leger en van den beroemden generaal, belast met de verdediging'.

Wij hebben in het kort de uitvallen der Parijsche legers behandeld. Immers, ware het doel geweest, alleen mede te deelen, hoe de strijdkrachten werden georganiseerd, dan zouden wij onze taak al te eenzijdig hebben opgevat. Wij wilden aantoonen, dat geen blijvend succes te behalen is met slechte troepen, dat in den oorlog noodig zijn geoefende manschappen, vooral goed geoefend kader, een voldoend aantal officieren en van dat alles ook nog eene flinke reserve. Wij hebben door de feiten bewezen en zullen het nog verder aantoonen, hoe het Frankrijk bekwam, dat aan dit alles gebrek was en wij kunnen eruit leeren hoe het ons zal gaan, ons Nederlanders, die eene slechte reserve hebben, geen voldoend aantal officieren, een uitstervend kader en een onvoldoend getal geoefende manschappen. Wij spreken met alle respect van onze schutterijen, goede wil en ijver ontbreken niet - als een enkel voorbeeld noemen wij de C..... en de K....., die vrijwillig en op eigen kosten de manoeuvres in de Peel bijwoonden - die goede wil heerschte voorzeker bij de Franschen ook, maar daarmede is nog weinig gewonnen; oefening en vorming, leiding en handhaving der krijgstucht zijn noodig om soldaten te maken, komt daarbij goede wil, des te beter, maar niet alles overgelaten aan den goeden wil alleen. Bij ons te lande houdt het beschaafde, intellectueele deel der natie zich met kracht buiten het leger en stelt dikwerf liederlijke, althans zeer zeker onbeschaafde lieden in zijne plaats; daardoor wordt de kadervorming stelselmatig belet, de liefde voor het leger onderdrukt, de kennis met zijne behoeften buitengesloten en het leger als eene paria, als een noodzakelijk kwaad beschouwd, in plaats van het te beschouwen als eene nationale instelling, die evenals elke andere rijke vruchten afwerpt. Het leger immers leert jaarlijks aan een 10,000 tal jongelieden orde en tucht, nauwgezette plichtsbetrachting, reinheid op lichaam en kleeding, ontwikkeling van het denkvermogen; duizenden leeren in de lange winteravonden, zooveel mogelijk, lezen en schrijven. Hun blik wordt verruimd, hun geest verhelderd, zij nemen onschatbare indrukken meê naar huis en het is dikwerf de trots van den burgerman, op de een of andere vraag te kunnen antwoorden: 'Ja, ik weet het wel, ben ook soldaat geweest'. En bij al die voordeelen is hij bovendien geworden een man, geschikt en geoefend ter verdediging des vaderlands, waar en wanneer dit noodig is. Geen dienstvervanging onder welken titel ook en het leger zal worden wat het zijn moet, een beeld van de mannelijke bevolking des lands. Al de voordeelen die wij daar opsommen, zijn allen moreele zaken, meent wellicht de een of ander, zijn eigenschappen die elders goedkooper kunnen worden verkregen. Hem antwoorden wij, dat het leger, vooral het Nederland-

sche leger, ook materieele voordeelen oplevert, dat het productief is, zeer productief. Zonder leger geene koloniën, zonder koloniën geen batig slot met al den aankleve van dien, geen rijkbevrachte handelsschepen, geen veilingen van alles wat Insulinde ons oplevert, zonder leger geen vette postjes in Indië voor u of voor uwe zonen, zonder leger geen suiker- of tabakslords meer. En het Nederlandsche leger is de pépinière voor het Indische, zoo niet van manschappen, dan toch van kader en officieren. Indien dus ooit van eenig leger gezegd kan worden dat het improductief is, stellig niet van het Nederlandsche. Daarom, in het belang van Nederland en Koloniën, de noodige verbeteringen zoo spoedig mogelijk ingevoerd, opdat niet ons, evenals Frankrijk, het 'te laat' in de ooren klinke.

Wij zullen thans de formatie der hulplegers behandelen.

A. Het Vogezenleger.

Reeds tijdens het beleg van Straatsburg had de generaal Dupré eenige mobiele garden en afdeelingen franc-tireurs in de zuidelijke Vogezen verzameld, ten einde den Duitschers afbreuk te doen door allerlei strooptochten en kleine ondernemingen. Deze benden werden hoe langer zoo grooter en namen een meer bedenkelijk karakter aan, toen de generaal Cambriels belast werd met de vorming van een Oosterleger. Dit leger moest dienen om de communicatielijnen der Duitsche legers te verontrusten en de verschillende belegeringskorpsen in hunnen arbeid te belemmeren. Een en ander was den Duitschen troepen zeer hinderlijk.

Toen generaal Cambriels evenwel een bont samenraapsel bijeen had van circa 50,000 man, mobiele garden, depot-troepen en franc-tireurs, begreep het Duitsche hoofdkwartier te Versailles zich ernstig te moeten verzetten. Het gaf daarom generaal V. Werder den last met het nieuw geformeerde 14de armeekorps de Vogezen te passeeren, de vorming van meerdere Fransche strijdkrachten te verhinderen en de reeds bestaande uit elkander te jagen.

In verschillende gevechten, bij Etival - 6 October - Rambervillers, Arnould, Epinal - 12 October - werden de Franschen geslagen. Een tocht van 14 dagen was voldoende geweest, om den Elzas en het gebied der Vogezen voorloopig van vijanden te zuiveren. Generaal Cambriels trok met zijne macht, die door het vijandelijk vuur, door vermoeienissen en vooral door desertiën tot 20,000 man versmolten was, op Bésançon terug. - Het geheele Oosten van Frankrijk stond voor de zegevierende Duitschers open.

De troepen van generaal Cambriels waren geheel gedemoraliseerd; hij zelf leed aan de wonde, die hij bij Sedan had ontvangen, waardoor hij ongeschikt werd verder het bevel te voeren. Dit ging over op den generaal Michel, commandant eener cavalerie-brigade van het 15de korps, die den last ontving, het Vogezenleger in Bésançon op nieuw te for-

meeren. Tegelijkertijd gewerden hem 10,000 chassepots, 4 batterijen en een groot aantal kleedingstukken, zoodat hij reeds in het laatst van October zijne operatiën kon hervatten.

Na verschillende kleine gevechten - o.a. aan de Oignon - werd Michel genoodzaakt den 30st n October Dijon te ontruimen en op nieuw op Beaune en Bésançon terug te trekken.

De Duitschers marcheerden echter voorwaarts op Nuits aan, zoodat de troepen van Bésançon gevaar liepen, van het overige Frankrijk te worden afgesneden, weshalve generaal Michel bevel ontving, op Chagny te marcheeren, zich met de brigade Bonnet van het 18de korps te vereenigen en gezamenlijk Nevers te dekken. Intusschen werd generaal Michel vervangen door generaal Crouzat, die den 12den November met zijn leger te Chagny aankwam. Den 16den November werd het korps als zoodanig ontbonden en de troepen naar Gien getransporteerd, tot een 20ste legerkorps gevormd en bij het Loireleger ingedeeld.

De geheele verdediging van de Vogezen en het Zuiden van Frankrijk berustte - behalve een 15,000 man te Lyon in bezetting - alleen op het korps van Garibaldi.

Deze had, op den tooverklank ‘republiek’, Caprera verlaten en was in de eerste helft van October te Tours aangekomen, waar hij zich ter beschikking van de republiek had gesteld. Hij ontving onmiddellijk het opperbevel over al de ongeregelde troepen van Frankrijk; meer speciaal werd hem de vorming van een Vogezenleger opgedragen en werd hem, als eerste grondslag daarvan, eene brigade mobiele garde toegevoegd.

Op zijnen naam liepen alle avonturiers, vrijbuiters enz. uit alle landen te zamen, zoodat de meest verschillende natiën onder zijne bevelen werden vertegenwoordigd. 't Was een wanordelijk zootje, waarom wij om der curiositeits wille de indeeling van zijn leger willen mededeelen. De chef van den generalen staf Bordone was iemand, van wien men zeide dat hij vroeger apotheker te Avignon was geweest, onder den naam van Bourdon, dien hij geitalianiseerd had in Bordone. Hij zou uitgeweken zijn, omdat hij niet op al te goeden voet stond met de justitie en was nu weder onder Garibaldi op vaderlandschen bodem teruggekeerd.

Indeeling van het Vogezenleger.
Commandant: Garibaldi.
Chef van den generalen staf: Bordone.

1e	brigade. Generaal Bossak-Hauke.	
	Eclaireurs van Gray.	
	Egyptische éclaireurs.	
	Franc-tireurs van het Zuiden.	
	een bataljon Zeealpen.	
	42ste marschregiment.	
	Vrijwilligers der Rhône	totaal 4.000 man.

2e	brigade. Delpech.	
	2 bataljons ‘égalité’.	
	Guerilla van Marseille.	
	Guerilla van het Oosten.	
	een bataljon mobiele garde.	
	afdeeling éclaireurs	totaal 2.000 man.
3e	brigade. Menotti Garibaldi.	
	2de bataljon Zeealpen.	
	een bataljon Vooralpen.	
	een bataljon Beneden-Pyreneeën.	
	Legioen vrijwillige Italianen.	
	Jagers der Zeealpen.	
	Vereenigde franc-tireurs.	
	Franc-tireurs van Drône.	
	Franc-tireurs van Franche-Comté	totaal 5.500 man.
4e	brigade. Ricciotti Garibaldi.	
	een bataljon Nicolai.	
	Eclaireurs der Allier.	
	Eclaireurs der Doubs.	
	Savooische Jagers.	
	Franc-tireurs van Avignon.	
	Franc-tireurs van Côte d'or.	
	Franc-tireurs van Dôle.	
	Franc-tireurs van het Kruis van Nizza.	
	Franc-tireurs van Toulouse.	
	Franc-tireurs der Vogezen.	
	Jagers der Dauphiné.	
	Jagers der Montblanc.	
	Jagers der Loire.	

l compagnie van Gers	totaal 1200 man.

Artillerie.

2 batterijen berg-artillerie der Charente-Inférieure.

Cavalerie.

Rijdende jagers.

Een escadron hussaren.

Een escadron guides.

Vrijwillige ruiters van Châtillon.

Eclaireurs der Rhône totaal 500 paarden.

Verder waren nog enkele franc-tireurs-korpsen die men niet in de brigades durfde opnemen, zooals de franc-tireurs ‘de la Mort’, ‘de la revanche’, ‘des enfants perdus’ enz.

In den beginne zouden Garibaldi en Cambriels gezamenlijk opereeren, maar de goede verstandhouding tusschen beide generaals liet op zich wachten, waarom Garibaldi naar Dôle en Autun marcheerde en op eigen gelegenheid een partijgangers-oorlog tegen V. Werder voerde. Verschillende

gevechten om Dijon werden met wederzijdsch geluk gevoerd, doch hadden geene belangrijke resultaten. Garibaldi werd evenwel in het laatst van Januari ziek, waardoor zijne troepen letterlijk met ondergang werden bedreigd. Den 28sten Januari ontruimde Garibaldi Dijon en stond den 30sten voor D*ô*le, trok op Macon terug en ontbond zijn leger eenige dagen later.

Bij Beaune werd een nieuw korps gevormd onder den generaal Cremer. Als eenvoudig kapitein der 2de klasse uit Metz in krijgsgevangenschap overgaande, beloofde hij niet te zullen ontvluchten, schond zijn eerewoord en bood zijne diensten weder aan Frankrijk aan. Hij is een van die weinigen, die de eer hebben gehad, dat Pruisen de op hen rustende beschuldigingen van verbreking van hun eerewoord, met officieele stukken hebben gestaafd. Zijn korps, bestaande uit mobiele garden en gemobiliseerde garden, bereikte eene sterkte van ongeveer 20,000 man met 8 stukken geschut. Hij ondersteunde menigmalen Garibaldi. In de eerste dagen van Januari ging zijne divisie over in het nieuw geformeerde Oosterleger, waarop wij later zullen terugkomen. Thans wenden wij ons vooreerst tot:

B. Het eerste Loire-leger.

De eerste sporen van het Loire-leger vinden wij in de tweede helft van September ten zuiden der Loire. Het waren twee compagnieën jagers te voet, een onvoltallig bataljon Algerijnsche tirailleurs, het 29ste marschregiment, het 1ste mobiele-garden-regiment en 2 batterijen; dit alles werd den 20sten September te Bourges vereenigd en ontving den naam van 1ste divisie van het 15de legerkorps.

Terwijl de rest der divisie in Angers werd geformeerd, werden de bovengenoemde troependeelen, hoewel slecht gekleed en uitgerust en van onvoldoende kaders voorzien, naar Orleans gezonden, ten einde den naar deze stad opmarcheerenden vijand tegen te houden.

Te Angers vereenigden zich langzamerhand het 18de regiment mobiele garden, verschillende compagnieën van het 4de marsch-bataljon jagers te voet, het uit Afrika komende 38ste linie-regiment, een bataljon marine-infanterie, het 1ste marsch-regiment zouaven en twee batterijen, in het geheel ongeveer 25,000 man. Den 25sten September nam de generaal Martin des Pallières het commando hierover op zich.

Wanneer wij het 38ste linie-regiment uitzonderen, kunnen wij zeggen, dat al deze troepen in ellendigen toestand verkeerden; zij hadden geweren, die voor het grootste gedeelte onbruikbaar waren, geen uniform, slechts één paar schoenen per man en eene zeer slechte uitrusting.

Samenhang, geoefendheid, krijgstucht ontbraken bij deze eerste divisie geheel en de allergestrengste maatregelen waren in den beginne noodig, om daarin eenigszins te voorzien. De menschen wisten nauwelijks een geweer te hanteeren, de artilleristen waren geheel nieuwelingen in hun vak en kenden de bediening van het geschut niet.

Terzelfder tijd als deze eerste divisie werd eene tweede geformeerd te Bourges en Tours en tevens het bevel over het 15de legerkorps opgedragen aan den generaal De la Motterouge.

De tweede divisie, commandant de generaal Martineau des Chenez, bestond uit het 39ste linie-regiment, het vreemdenlegioen, een bataljon jagers te voet, verscheidene regimenten mobiele-garden en drie batterijen. De derde divisie, generaal Peytavin, bestond uit het 16de linie-regiment, een bataljon jagers te voet, marsch- en mobiele-garden-regimenten en drie batterijen. Behalve deze waren nog in formatie eene cavalerie-divisie en de artillerie-reserve.

Wat aangaat uitrusting, bewapening en krijgstucht, geleken deze troepen geheel op die der eerste divisie.

De formatie dezer divisiën was nog niet gereed, toen zij reeds tegenover den vijand (V. d. Tann) werden gesteld, bij Artenay werden geslagen en ten gevolge daarvan op den 11den October Orleans ontruimden. De 1ste divisie trok terug op Gien, de 2de en 3de naar la Motte Beuvron en Salbris, waar hare organisatie verder zou worden voortgezet.

De generaal De la Motterouge werd van zijn commando ontheven en vervangen door generaal D'Aurelles de Paladine, die te Tours bezig was een nieuw, 'het 16de corps' te formeeren.

De ordre de bataille van het 15de korps is in vele opzichten merkwaardig.

De betrekking van chef van den generalen staf, gewoonlijk die van een opperofficier, wordt hier reeds vervuld door een kapitein of ritmeester, de genie bij de verschillende divisiën bestaat telkens slechts uit ééne sectie. Bovendien zien wij dat de linie- en marsch-regimenten zeer oordeelkundig in de brigades vereenigd zijn met de mobiele-garden-regimenten, zoodat altijd jonge en oude troepen te zamen konden ageeren. Dit 15de korps, ongeveer 50.000 man sterk, is de eigenlijke kern van het latere groote Loire-leger.

Generaal D'Aurelles de Paladine nam den 12den October het bevel over het 15de korps op zich en werd den 13den tevens belast met het bevel over het 16de, dat echter destijds zoo goed als niet bestond. Nadat generaal D'Aurelles van Tours het commando had overgenomen, ontving generaal Pourcet de opdracht om de formatie van het 16de korps te Tours, Blois en Bourges ten einde te brengen.

Den 18den October had deze generaal ter nauwernood 7000 man infanterie, een bataljon jagers te voet, een weinig cavalerie en eene batterij te Blois onder zijne bevelen. De versterkingen kwamen echter zoo spoedig opdagen, dat het 16de korps den 20sten October reeds 17000 man met 42 stukken geschut telde, voornamelijk door de aankomst der brigade Goulard met 8000 man en 36 stukken geschut en der cavalerie-divisie Ressayre met 6 regimenten, ongeveer 2000 paarden. 't Mocht echter evenmin als de andere korpsen eene legermacht heeten.

Er was gebrek aan het allernoodzakelijkste. De manschappen hadden ter nauwernood munitie; de kleeding was zeer uiteenloopend en niet

geschikt voor de bezwaren van een winterveldtocht, voertuigen en parken waren er in het geheel niet; het moreel en de krijgstucht der zoo bijeengeraapte troepen liet zeer veel te wenschen over.

Het gebrek aan officieren, vooral ook aan bevelvoerende officieren, deed zich hoe langer zoo meer gevoelen. Eene infanterie-divisie bestond uit 2 brigades infanterie, 3 batterijen en eene sectiegenie. Welnu, de divisie-commandant werd thans verplicht, bij zijn commando ook nog het speciale commando over eene der brigades op zich te nemen, terwijl bovendien de namen van andere brigade-commandanten niet bekend zijn, waarschijnlijk doordien zij in lagere rangen dienden.

Teneinde de waarde, die het 16de armeekorps bezat, en die nog steeds zeer gering was, te verhoogen, nam generaal D'Aurelles de Paladine den volgenden maatregel. Het 15de korps bezat in verhouding een groot aantal linietroepen en was, de omstandigheden in aanmerking nemende, zeer goed geconsolideerd, terwijl het 16de zooals we reeds mededeelden veel te wenschen overliet. D'Aurelle vereenigde nu twee divisiën, een uit het 15de en een uit het 16de korps, en stelde deze onder de bevelen van een generaal, in de hoop, dat de verschillende elementen door dezen maatregel des te spoediger tot een goed geheel zouden worden vereenigd, en dat meerdere samenhang, betere krijgstucht en een goede soldatengeest het gevolg ervan zouden zijn.

Den 2den November werd generaal Pourcet wegens ziekte ontslagen en nam generaal Chanzy het bevel over het 16de korps op zich.

Generaal D'Aurelles de Paladine besloot thans met zijne beide armeekorpsen aanvallenderwijze te werk te gaan en Orleans te heroveren. Den 9den November leverde hij slag aan den generaal Van der Tann die met een belangrijk minder aantal troepen zijne positie bij Coulmiers moest ontruimen. D'Aurelles kon echter weinig partij trekken van de behaalde overwinning; hij kon den vijand onmogelijk vervolgen, daar zijne troepen, door vermoeienissen en gevechten zeer verzwakt, behoefte hadden aan rust, ten einde hunne krachten en de zeer verminderde krijgstucht eenigszins te herstellen. Het leger verschanste zich dus in en om Orleans en trok versterkingen tot zich. Den 16den November nam generaal Martin des Pallières het commando van het 15de korps op zich.

Intusschen was de toestand voor de Duitsche legers hoogst gevaarlijk. Elk oogenblik kon een uitval uit Parijs worden verwacht; terwijl het Loire-leger het Zuiden bedreigde, kwamen geheel nieuwe strijdkrachten uit het Westen. Snel handelen, krachtdadig optreden was voor hun eene levenskwestie geworden. Kon Van der Tann standhouden tegen de steeds aangroeiende legers der Franschen? Wanneer een Noorder- en Westerleger zich vereenigen konden, wat dan? Wanneer de verbinding met Duitschland eens werd bedreigd, zou Von Werder met het 14de armeekorps dit gevaar kunnen keeren? Aan al die angsten

en zorgen werd een einde gemaakt door den val van Metz. Reeds den 26sten October was het 2de armeekorps op weg naar Parijs, ten einde het leger van den Kroonprins te versterken. Het 1ste, 7de en 8ste korps marcheerde onder generaal Manteuffel ten Noorden van Parijs. Het 3de 9de en 10de onder Prins Frederik Karel, marcheerde met de Hessische divisie in het laatst van October met geforceerde marschen naar de Loire, in de hoop daar te kunnen arriveeren, vóórdat het Loire-leger een beslissenden slag had gewaagd. Eerst den 22sten November was die opmarsch voltooid.

Den 2den November was door de regeering der nationale verdediging de groote noodkreet geslaakt: 'levée en masse'. Ieder strijdvaardig man werd opgeroepen om deel te nemen aan den grooten strijd.

Deze menschenmassa, zonder eenige organisatie, zonder militaire kennis, zonder kader, slecht gekleed, slecht uitgerust en slecht gewapend, werd op alle punten van het niet bezette Frankrijk tot bataljons en regimenten geformeerd, onmiddellijk in armeekorpsen afgedeeld en voor het meerendeel toegevoegd aan het nieuw gevormde Loire-leger, dat bij Coulmiers voor het eerst in het vuur was geweest en de overwinning op den vijand had behaald.

Vooreerst vormde zich tusschen Meung en Chateaudun het 17de korps onder den generaal Durrieu, ter sterkte van ongeveer 40,000 man.

Dit korps bestond uit drie infanterie-divisiën en eene cavalerie-divisie, laatstgenoemde was echter zwak en zeer slecht bereden. De regimenten - 4 in getal - waren bijeengescharreld uit alle depots van kurassiers, lansiers, dragonders en hussaren van allerlei soort. Zij telden ter nauwernood 300 paarden. Generaal Bourbaki werd terzelfder tijd belast met de vorming van een nieuw korps, het 18de, te Nevers. Verschil van gevoelen met de gedelegeerden der nationale verdediging van Tours, waren oorzaak, dat Bourbaki voor deze opdracht bedankte, die daarop aan generaal Abdelal werd gegeven. Deze begreep hiervan om gezondheidsredenen te moeten afzien, waarop Gambetta den generaal Bourbaki dringend verzocht de opdracht wel te willen aanvaarden. Hij nam dientengevolge den 2den December het commando over het 18de korps op zich en vertrok naar Nevers.

Half November formeerde de generaal Crouzat bij Gien een 20ste korps uit de overblijfselen van de Oostarmee, terwijl het 19de geformeerd zou worden in de linie van Carentan en bestemd was voor het Noorderleger of wel voor dat van Chanzy. Zijne samenstelling werd eerst in het midden van December eenigszins ernstig beproefd. Crouzat had het bevel over de Oostarmee van den generaal Michel overgenomen en het bevel ontvangen om de, geheel en déroute verkeerende overblijfselen - ongeveer 20,000, in lompen gehulde, ongedisciplineerde en slecht bewapende menschen - van Bésançon terug te trekken naar

Mouchard, waar hij zich vereenigde met de brigade Bonnet, van het in Nevers geformeerd wordende 18de korps. Van hieruit zouden de operatiën weder tegen den zegevierend opdringenden generaal Von Werder worden begonnen. ‘Belangrijke overwegingen echter’, zegt Freycinet, ‘veroorloofden niet hem daar te laten’. Hij werd met zijn leger, thans tot 30.000 man aangegroeid, gedirigeerd op Chagny, met bevel, zich van daar per spoor naar Gien te begeven. Deze plaats bereikte hij reeds in drie dagen en begon hier de formatie zijner troepen tot een 20ste korps. De brigade van het 18de korps uit Nevers (Bonnet) keerde in het vorige verband terug, zoodat generaal Crouzat weder begon met eene sterkte van 20 à 25.000 man. Slechts weinige dagen later werd het nieuwe 20ste korps naar Pithiviers gedirigeerd, om het leger van Prins Frederik Karel, dat van Metz kwam opdringen, in de flank te vallen. Sedert half November waren dus vijf armeekorpsen, het 15de, 16de, 17de, 18de en 20ste onder het commando van generaal D'Aurelles de Paladine vereenigd en vormden het eerste Loire-leger. Deze troepen kwamen bij Ladon, Montargis, Beaune-la-Rolande - 24-28 November, - voor het eerst in aanraking met den vijand, werden op Orleans teruggeworpen en ontruimden deze stad den 4den December. Twee armeekorpsen, het 16de en 17de, bleven op den rechteroever der Loire en waren op Beaugency teruggetrokken, twee andere, het 18de en 20ste, hadden de Loire bij Orleans gepasseerd en waren teruggetrokken op Salbris en Vierzon, terwijl het 15de, onder generaal Des Pallières, naar Gien marcheerde, alwaar het de Loire passeerde.

Toen generaal D'Aurelles aan Gambetta bericht zond van den ongunstigen uitslag van den slag bij Orleans, was deze eerst voornemens hem voor een krijgsraad te doen te recht staan, ofschoon de geheele offensieve beweging op last van Gambetta was geschied en D'Aurelles eerst door valsche berichten omtrent een uitval van Ducrot daartoe was overgehaald. Tot krijgsraad kwam het echter vooreerst niet. D'Aurelles, wiens organisatorisch talent zoo duidelijk was gebleken, door wiens tegenwoordigheid weder veel kon worden goedgemaakt, wat bedorven was, die man werd van zijne betrekking ontheven en keerde tot zijn pensioen terug. Alsof Frankrijk in die dagen zijne knappe mannen niet broodnoodig had, alsof er generaals en goede generaals ook in overvloed waren te vinden! De beide deelen, waarin het Loire-leger was gesplitst, zouden voortaan, op Gambetta's last, twee zelfstandige legers vormen. Het eerste zou bestaan uit de armeekorpsen die op den rechteroever waren overgegaan, derhalve uit het 15de, 18de en 20ste, terwijl de vroegere commandant van het 18de korps, Bourbaki, met het opperbevel werd belast; het 16de en 17de korps vormden te zamen de tweede Loire-armee, onder de bevelen van den generaal Chanzy. De beide korpsen hadden hun terugtocht uit Orleans in bijna opgelosten toestand verricht, doch herstelden zich zoo bijzonder spoedig weder, dat zij in de eerstvolgende dagen op nieuw krachtdadigen tegenstand konden bieden.

Het thans zoo genaamde 1ste Loire-leger, dat vooral in het 15de korps geducht geleden had bij de voorafgegane veldslagen, had veel langer tijd noodig om zich te reorganiseeren en voltooide deze in en bij Bourges. De toestand van het 1ste Loire-leger was den 11den December nog zoo slecht, dat Bourbaki geen gevolg kon geven aan een verzoek van Chanzy, om hem met eene divisie te ondersteunen.

Intusschen waren eenige wijzigingen gekomen in het opperbevel van sommige korpsen; generaal Des Pallières was op zijn verzoek ontslagen van het commando over het 15de korps en dit opgedragen aan den generaal Martineau des Champs, terwijl het commando over het 20ste korps van generaal Crouzat was overgegaan op den uit Duitschland teruggekeerden generaal Clinchant.

Als een bewijs hoe aangenaam het was in dien tijd en onder chefs als Gambetta, minister van oorlog, en Freycinet, gedelegeerde van den minister van oorlog, generaal te zijn, vermelden wij de volgende karakteristieke bijzonderheden.

Generaal Crouzat deelde den minister van oorlog te Tours per telegraaf den 1sten December o.a. het volgende mede:

> ‘Ten gevolge der gevechten van de zes laatste dagen zijn mijne divisiën zeer verzwakt in manschappen, vooral in officieren... Ik verzoek u mijne divisiën te versterken. Ik heb groote behoefte aan 20.000 ransels, 10.000 paar schoenen, 10.000 paar slobkousen en kampementseffecten voor 10.000 man.
> Laat mij eenige dagen rust om mij wat te reconstrueeren. Het moreel mijner troepen is goed, maar hun ontbreekt te veel in het thans heerschende koude en regenachtige weder. De drie bataljons aan de Boven-Loire, 67ste mobiele-marschbataljons, bezitten voor totale kleeding niets dan linnen pantalons en kielen, die geheel versleten zijn; hoe kunnen wij in die omstandigheden, in de maand December weerstand bieden aan de ontberingen van het bivak?’
> (get.) generaal Crouzat.

Mijnheer De Freycinet werd woedend over deze dépêche. Hij had den generaaal Crouzat gedwongen tot eene gewaagde onderneming die noodwendig schipbreuk moest lijden. Het 20ste korps was niet geconstitueerd, noch georganiseerd, het had gebrek aan de noodzakelijkste behoeften voor het wintersaizoen. Hij moest dus zich zelven de schuld geven van het slechte succes en den generaal dankbaar zijn voor zijne opmerkingen. Integendeel, hij werd hard, brutaal, onrechtvaardig.

Ziehier de dépêche die hij aan generaal D'Aurelles zond, ter mededeeling aan den generaal Crouzat.

> ‘Ik onving uwe dépêche van heden avond 8 uur. Ik zal u niet verbergen, dat deze dépêche, in verband met degene, die gij mij in de laatste dagen hebt gezonden, geen goeden indruk op mij maakt.

> Gij schijnt mij toe, spoedig ontmoedigd te zijn, en gij stelt tegenover den vijand geenszins die hardnekkigheid, zonder welke geen gunstig gevolg mogelijk is. Gij spreekt thans van eenige dagen rust. Er mag wel sprake zijn van rust, nu de generaal Ducrot, minder spoedig vervaard dan gij, niet aarzelt om ons, dwars door een oceaan van vijanden, de hand te reiken. Er moet gemarcheerd worden en spoedig gemarcheerd ook. Derhalve, van dit oogenblik af aan, en ten einde onze militaire bewegingen niet in de waagschaal te stellen door mogelijke weifelingen bij het 20ste korps, plaats ik u en uw korps strategisch onder bevel van den commandant-en-chef van het 18de korps. Gij zijt daardoor voortaan ontslagen van de zorgen om combinatiën en plannen te maken, en ik verwacht dus dat gij al uw ijver en energie zult besteden om het moreel uwer troepen te verbeteren. Wanneer de houding van uw korps zoo onzeker bleef, als tot dusverre, zou ik u er persoonlijk aansprakelijk voor stellen en gij zoudt aan de regeering rekenschap moeten afleggen van de gevolgen die dit kon hebben. Ik houd mij overigens bezig met de benoodigdheden, die gij mij zoo laat aanvraagt.'
> Voor den minister
> (get.) Freycinet.

Bij ontvangst van deze dépêche, geadresseerd aan een dapper en eerlijk soldaat, gevoelde de generaal-en-chef eene verontwaardiging die hij niet kon bedwingen. Hij ging tot den generaal Borel, liet hem de dépêche lezen en zeide: 'zie eens op welke wijze mr. De Freycinet aan een generaal schrijft.... het is een moreele moord.'

Deze dépêche is des te onbegrijpelijker, omdat generaal Crouzat slechts zijn plicht deed, door den minister bekend te maken met de behoeften van zijn legerkorps. Bovendien had het gouvernement van Tours tot dusverre hem slechts loftuitingen toegezwaaid, zooals o.a. blijkt uit eene dépêche, 24 uren verzonden vóór de bovengenoemde: 'Wij zijn zeer tevreden over uwe handeling.... die geleid heeft tot volkomen bereiking van ons doel.'

Door toevoeging van circa 20.000 man bereikte de eerste armee in de laatste helft van December weder eene effectieve sterkte van 100.000 man met 300 stukken geschut. Omstreeks dezen tijd had men in Tours besloten, eene groote manoeuvre in het Oosten te beproeven, ten einde de Duitschers te dwingen de belegering der vaste plaatsen op te geven, zoo mogelijk een inval op Duitsch grondgebied te ondernemen of minstens de verbinding af te snijden tusschen het belegeringsleger rondom Parijs en Duitschland. Aangezien de korpsen van Garibaldi, Cremer en Bressoles, de zoogenaamde armee van Lyon,

hiertoe te zwak waren, veranderde men de aanvankelijke bestemming, die het Loire-leger had, om nogmaals over Fontainebleau naar Parijs door te breken en bezigde het thans in het Oosten van Frankrijk als Oosterleger. Den 20sten December begon de inlading per spoor van het 18de en 20ste korps onder de bevelen van den generaal Bourbaki als commandant van het Oosterleger, terwijl het 15de korps voorloopig in en om Bourges en Vierzon achterbleef ter dekking van Bourges en Nevers.

C. Het 2de Loire-leger.

Het Loire-leger onder generaal Chanzy, dat den naam had ontvangen van het 2de Loire-leger, bleef na het vertrek van Bourbaki naar het Oosten het eenige Loire-leger, doch heeft de benaming van het 2de Loire-leger tot aan het einde van den veldtocht behouden.

Dit leger was in vrij goede orde en onder hevige gevechten teruggetrokken naar Beaugency, waar het versterkt werd door het 21ste korps.

Eenige bataljons mobiele garden, zonder artillerie of cavalerie, waren de grondslagen van dit 21ste korps. Deze bataljons hadden zich vereenigd onder den generaal Fiereck, commandant van het Westelijk departement, ten einde het opdringen van den groothertog van Mecklenburg bij Chateaudun tegen te gaan. Zij waren slecht georganiseerd, slecht bewapend en slecht gekleed, zoodat zij weinig weerstand konden bieden aan de Duitsche troepen. Later nam de fregat-commandant Jaurès het bevel over deze mobiele garden op zich en werd hem de vorming van het 21ste korps opgedragen. Deze vorming had plaats in Bretagne en om le Mans. Jaurès, even als andere marine- en troepenofficieren, werden met provisioneele graden bekleed; zoo werd Jaurès divisie-generaal.

Wanneer wij de ordre de bataille nagaan, dan is het 21ste korps wel het meest bont bijeengeraapte van al de tot hiertoe geformeerde korpsen. In dezelfde divisie ontmoeten wij linie-infanterie, mobiele garden, gemobiliseerde nationale garden, marschregimenten, franctireurs; marine-officieren, met den rang van hulp-generaal, commandeeren de divisiën en dikwerf zijn luitenants, zelfs van de mobiele garde, chefs van den generalen staf der divisie. Dat zulke troepen niet bij het eerste kanonschot wegliepen en standhielden in den strijd, mag de bijzondere verdienste genoemd worden van de energieke, degelijke korpscommandanten, waarop de 2de Loire-armee van den beginne af mocht bogen. Generaals, zooals de fregat-commandant Jaurès, admiraal Jauré-guiberry, generaal Billot en Dargent hielden met ijzeren hand de krijgstucht staande; ook den generaal Chanzy komt in dit opzicht niet de minste verdienste toe.

Een detachement, sterk 7 bataljons mobiele garde, 3 batterijen en 140 ruiters, benevens eene reserve van 2 bataljons marine-infanterie, 2 bataljons mobiele garde, 7 escadrons en 3 batterijen onder de be-

velen van den majoor Enfantin van het 6de korps dragonders waren bovendien nog aan het 20ste korps toegevoegd.

Het 2de Loire-leger behield op zijn terugtocht naar Vendôme dit getal van drie armeekorpsen. Talrijke gevechten droegen er toe bij, om de meestal jonge troepen in een deerniswaardigen toestand te le Mans te doen aankomen. De verliezen in de gevechten, de vermoeienissen van den winterveldtocht en veelvuldige desertiën waren oorzaak, dat de getalsterkte aanzienlijk verminderd was.

Door toevoeging van recruten en andere disponibele manschappen bereikte het leger weldra weder een sterkte van 130.000 man met 350 stukken geschut. De onvermoeide werkzaamheid van den generaal Chanzy had ten gevolge dat de krijgstucht, die door de onophoudelijke gevechten zeer verslapt was, weder even streng werd gehandhaafd, als dit in zulk een korten tijd mogelijk was. Hij wist bovendien de gelegenheid te vinden, om zijne manschappen zooveel mogelijk te doen onderwijzen en hun nieuwe wapens en ledertuig te doen toekomen.

De korte rust in en voor le Mans werd door generaal Chanzy gebezigd om een nieuw plan voor verdere operatiën te ontwerpen en dit den dictator Gambetta voor te leggen. Hij wilde over Chartres en Versailles op Parijs aanrukken, ten einde het Parijsche uitvalsleger de hand te reiken.

De thans in Bordeaux verblijf houdende delegatie vereenigde zich met dit denkbeeld, en gaf dadelijk de noodige bevelen tot het oprichten van twee nieuwe armee-korpsen, het 19de en het 25ste. Hierdoor wilden zij het plan van Chanzy in de hand werken, eenerzijds om zooveel mogelijk den uitslag der aanvallende beweging te verzekeren, anderzijds om de voortdurende versterkingen van Duitsche zijde te paralyseeren.

Het 19de korps moest achter de linie van Carentan, het 25ste in en om Bourges georganiseerd worden, zoodanig dat beide korpsen tegen den 12den Januari marschvaardig waren. Generaal Chanzy wilde dezen dag afwachten, om dan met zijne vijf armeekorpsen op Parijs aan te marcheeren.

De slag van le Mans (den 10den, 11den en 12den Januari) kwam tusschen beide en nog steeds hadden het 19de en 25ste korps zich niet met hem vereenigd. De andere korpsen, voornamelijk het 16de en 17de, waarvan het laatstgenoemde met het 21ste nog de gevechten bij Jean sur Erve en Conlie had te voeren, gingen in de grootste wanorde achter de Mayenne terug, zoodat het geheele leger gereorganiseerd moest worden. Door den wapenstilstand kwam het 19de korps niet meer voor den vijand. Het 25ste werd in plaats van het 15de korps, dat naar het Oosterleger vertrok, belast met de dekking van Bourges en Nevers en voerde nog een gevecht bij Blois. Het 19de korps werd door Chanzy naar Laval gedirigeerd, om bij het voortzetten der vijandelijkheden zoo sterk als mogelijk was tegen den vijand te kunnen oprukken.

Wij komen nog terug op den slag bij le Mans. Na den 10^{den} en 11^{den} hevig te hebben gestreden, boden de Franschen, tegen alle verwachting der Duitschers, nog hardnekkig tegenstand. Deze konden maar niet begrijpen dat een vijand, die den vorigen dag 12000 gevangenen en verscheidene stukken geschut had verloren, zijne jeugdige troepen nogmaals in het vuur kon brengen. Er moest nog hevig worden gestreden, eerst om den straatweg naar le Mans, later in de straten der stad. Wij herhalen hier wat we vroeger over dat zelfde onderwerp hebben gezegd:

'Het Loire-leger was geslagen, voor goed buiten gevecht gesteld. Dat jeugdige leger, uit weinige linietroepen en verder uit mobielen en vrijwilligers saamgesteld; dat leger waarin noodzakelijk gebrek moest bestaan aan eenheid van denkbeelden of van leiding; dat leger dat eigenlijk meer eene menschenbende mocht genoemd worden; - het had het onmogelijke verricht. Half Januari was reeds voorbij, toen het den laatsten tegenstand bood, en wij hebben gezien hoe het leger van Prins Frederik Karel in het laatst van October in allerijl van Metz naar de Loire snelde om generaal V. d. Tann ter hulp te komen.' - die toen reeds in eene zeer hachelijke positie verkeerde - 'Bijna 3 maanden was de strijd aan de Loire en de Loir gevoerd, vóórdat die ongeoefende armee zwichtte voor de geoefende scharen der Duitschers. Dat was meer dan men billijkerwijze kon verwachten. Wel waren de Franschen veeltijds sterker in getal, maar de getalsterkte doet zoo weinig af, als de geoefendheid gering is. Bovendien waren vele Franschen nog met tromplaadgeweren gewapend. Nog hooger echter stijgt onze bewondering voor dit leger, wanneer wij lezen, dat de terugtocht veel overeenkomst had met dien uit Moskou; dat kleeding en uitrusting, en vooral het schoeisel, in een allerellendigsten toestand verkeerden, dat verzorging en verpleging van gezonden en zieken veel te wenschen overliet; dat duizenden gekwetsten op de slagvelden bevroren, dat andere duizenden in kampen of bivaks de ongekendste ellende doorstonden; dat ziekte en dood in hunne gelederen maaiden en er steeds een ruimen oogst vonden.

Krijgstucht en plichtbesef streden aan de eene, innige vaderlandsliefde aan de andere zijde. De palm der overwinning werd behaald door de Duitschers, maar Frankrijk trad waarlijk gelouterd uit den strijd; het had getoond een krachtig volk te zijn, in plaats van eene ontzenuwde natie, zooals geheel Europa geloofde; Frankrijk herwon de achting van iedereen, zelfs van zijn grootsten, zijn erfvijand, van Pruisen!'

Moeten wij het nogmaals herhalen dat goede organisatie, afschaffing der dienstvervanging, zorgvuldige kadervorming en krachtige reserven noodig zijn, om ons te bewaren voor het treurige lot dat Frankrijk trof; dat goede wil en ijver en vurige vaderlandsliefde afstuitten op, niets vermochten tegen krijgstucht en plichtbesef en geoefendheid van den vijand. Wij willen nog geenszins zeggen, dat we, als die voorwaar-

den vervuld zijn, stellig zullen overwinnen; volstrekt niet, ofschoon dan voor ons vaderland, met onze verdedigingsmiddelen, de kansen zeer goed staan, maar we zullen alsdan nimmer het zelfverwijt hebben, dat we ten onder zijn gegaan door eigen schuld, wij, die van onze vaderen een geslachtsboom hebben geërfd, zoo schoon als geene natie die kan aantoonen. Moeten wij, met dat verleden, niet alle krachten inspannen om te blijven wat we zijn? Noblesse oblige! Is het beter dat het nageslacht klaagt over het juk, dat wij ons zelven hebben opgelegd of moet het blozen over onze lauwheid - de lauwheid zijner vaderen - waardoor het gebukt gaat onder het juk des vreemdelings?

Het 19de korps bestond uit de drie infanterie-divisiën Bardin, Girard en Saussier en de cavalerie-divisie Abdelal, in het geheel 25 à 30,000 man, meerendeels mobiele garden en gemobiliseerde nationale garden, met slechts weinige marschregimenten verbonden. Het 25ste korps bestond uit de drie infanterie-divisiën Bruat, De Chabron en Ferri-Pisani met de cavalerie-divisie Torpach; het geheel onder de bevelen van den generaal Powicet. De sterkte bedroeg ongeveer 20,000 man en de samenstelling was gelijk aan die van het 19de. Een der divisie-commandanten, Ferri Pisani, was vroeger commandant der zoogenaamde colonne van Tours, ongeveer 8000 man sterk, die den 20sten December door den generaal Voigts-Rhetz uit elkander gejaagd werd. De 3de divisie van het 25ste korps bestond o.a. uit de overblijfselen dezer colonne.

Om en bij Poitiers begon men te gelijkertijd met de formatie van een 26ste korps, dat bestemd was om het 25ste voor Bourges af te lossen, waardoor dit vrijkwam, om in de richting Auxerre-Joinville de versterkingen tegen te houden, die de Duitschers van Parijs naar het leger van Werder detacheerden. Generaal Billot commandeerde het 26ste korps, dat eene sterkte bereikte van ongeveer 28000 man, maar ten gevolge van den plotselingen wapenstilstand aan geen enkel gevecht deel nam.

Na het eindigen van den wapenstilstand had generaal Chanzy den strijd weder kunnen hervatten met vijf armeekorpsen, het 16de, 17de, 19de, 21ste en 26ste, in het geheel ongeveer 150,000 man met 6000 ruiters en 54 batterijen.

Hoe respectabel nu zulk een leger ook zijn moge, toch zou de uitslag van een vernieuwden strijd niet twijfelachtig geweest zijn, daar de Duitschers evenzeer versterking op versterking hadden gekregen en tevens het geheele belegeringsleger van Parijs disponibel was geworden om deel te nemen aan de volgende operatiën.

Op het tweede Loire-leger, onder generaal Chanzy, had Frankrijk zijn voornaamste hoop gebouwd, en waren aan de eene zijde de oefening, krijgstucht en organisatie beter en op hechter grondslagen gevestigd en aan de andere zijde de vijand niet zoo voortdurend op zijn *qui vive*

geweest, voorzeker zou dan het Loireleger een bijzonder groot gewicht in de schaal hebben gelegd, daar het nu reeds den vijand gedurende drie maanden de handen bond en hem tot de uiterste krachtsinspanning noodzaakte.

D. Het Noorderleger.

Terwijl Prins Frederik Karel in versnelde marschen naar de Loire marcheerde, om generaal V. d. Tann ter hulp te snellen tegen het Loireleger, werd de cavalerie-generaal Von Manteuffel met eene dergelijke taak naar het Noorden gedirigeerd. Ook daar vormde zich, doch langzamer dan in het Zuiden, een volksleger, dat het Noorderleger genaamd werd.

In het begin van October werden de eerste beginselen geformeerd, toen de dictator Gambetta den gedelegeerde Testelin het bevel gaf, om naar het Noorden te vertrekken, ten einde in de departementen der Aisne, du Nord, du Pas de Calais en der Somme de landsverdediging te organiseeren.

De kern dier voorloopige troepenkorpsen bestond uit eenige bataljons marine-infanterie, vereenigd met mobiele garden en marsch-regimenten. Zij bereikte eene getalsterkte van ongeveer 17,000 man met eenige artillerie en weinig cavalerie en stond onder de bevelen van den generaal Farre.

Den 22sten October werd de organisatie der strijdkrachten in het Noorden opgedragen aan den generaal Bourbaki. Farre werd nu chef van den generalen staf. Bourbaki nam de organisatie van een Noorderleger met den meesten ijver en ernst ter hand. Hij deed twee nieuwe batterijen formeeren, liet allerlei krijgsmaterieel uit la Fère en Rijssel bijeen brengen, vereenigde de beschikbare bataljons mobiele garde, bracht de bataljons op eene sterkte van 12 à 1500 man en voltooide den 6^{den} November met de voorhanden troepen van den generaal Farre de vorming der 1ste divisie van het 22ste korps. De capitulatie van Metz was hem gunstig, verscheidene ontvluchte officieren boden der republiek hunne diensten aan, zoodat Bourbaki, ter organisatie van meerdere troepen, over een grooter aantal goed geoefende officieren kon beschikken, dan aanvankelijk het geval was. De meeste officieren, herkomstig uit het leger van Metz, werden bij de 1ste divisie ingedeeld.

Reeds had generaal Bourbaki de voorbereidende maatregelen genomen ter formeering van eene 2de divisie, toen hij den 29sten November op last der delegatie te Tours zijn bevel voorloopig moest overdragen aan den generaal Farre, terwijl aan hem het commando van het 18de korps, 1ste Loireleger, werd opgedragen.

Generaal Farre zette de formatie met evenveel energie door, en vereenigde zooveel troepen om zich, dat hij eene 2de divisie kon formeeren, waarbij het Noorderleger echter de sterkte van 18000 man niet kon overschrijden.

Generaal Von Mauteuffel stak hier een spaak in 't wiel. Na en-

kele voorpostengevechten op den 23sten en 24sten November waarbij de Franschen werden teruggedrongen, besloot Von Manteuffel een beslissenden slag te slaan, weshalve het den 27sten November kwam tot den slag bij Amiens, waarbij de Franschen dapper streden, hardnekkig tegenstand boden, maar toch verplicht waren den strijd op te geven. Slechts 20 stukken moesten den strijd aanvaarden tegen de Duitsche artillerie. Het gevolg was bijna wiskunstig zeker. Farre trok terug.

Den 5den December moest de generaal Farre het commando overdragen aan den generaal Faidherbe, die door Gambetta uit Algiers was opgeroepen. Deze begon onmiddellijk met de formatie eener 3de divisie, onder de bevelen van den admiraal Moulac; hij gebruikte de korte rust, na de eerste bloedige gevechten, om zooveel mogelijk te voorzien in de kleeding en het schoeisel zijner troepen en om munitie te doen aanmaken.

Dagelijks kwamen meer manschappen opdagen, eene geheele divisie gemobiliseerde nationale garden werd als 4de divisie ingedeeld. Het aantal stukken geschut was geklommen tot 78. Op grond van een en ander stelde generaal Faidherbe der regeering voor, een nieuw legerkorps op te richten, waartoe dan ook besloten werd. Een 23ste armeekorps werd geformeerd, het geheel gesteld onder de bevelen van den generaal Faidherbe, terwijl generaal Farre op nieuw de betrekking van chef van den generalen staf op zich nam.

Door een en ander was het Noorderleger gekomen op eene sterkte van 50000 man met 78 stukken geschut en 400 paarden. De beste troepen waren de marine-infanterie van den scheepskapitein Payen en de marine-artillerie. Eene divisie, de 2de van het 23ste korps, bestond geheel uit gemobiliseerde nationale garden en had betrekkelijk weinig waarde.

De slag aan de Hallue of bij Pont-Noyelles, - 23 December - viel natuurlijk weer uit ten nadeele der Franschen, die verplicht waren in den vesting-vierhoek Arras-Rijssel-Valenciennes-Douay terug te trekken. Koude, gevechten en desertiën hadden het Noorderleger tot op 70% zijner oorspronkelijke sterkte doen versmelten.

Nadat de troepen in hunne kwartieren eenigszins waren uitgerust, ging Faidherbe op nieuw tot het offensieve over en leverde 3den Januari slag bij Bapaume. Hij was echter weder genoodzaakt terug te trekken, reorganiseerde zijn leger zooveel mogelijk en deed den 19den Januari nog eene wanhopige offensieve poging, bekend onder den naam van den slag bij St. Quentin. De Franschen vochten goed, ja zelfs dapper, maar de vermeestering van het spoorwegstation bij St. Quentin door de Duitschers was beslissend. De troepen trokken in de grootste wanorde terug, terwijl de voortgezette marschen der Duitschers de gelegenheid tot hereeniging vóór den vesting-vierhoek geheel afsneden.

Het leger van Faidherbe moest nu geheel gereorganiseerd worden; alle krijgstucht was verdwenen, de getalsterkte was tot op 20,000 man verminderd; deserteurs, vooral gemobiliseerde nationale garden,

die de vermoeienissen van den winterveldtocht moede waren, liepen in groote hoopen het land af of keerden naar huis terug, waar zij angst en schrik verspreidden. Het was hoogst moeilijk hen van hunne haardsteden terug te halen. Kleeding, vooral ook schoeisel, was slecht of ontbrak geheel; in één woord, alles wat noodig was, om den veldtocht voort te zetten, ontbrak en toch stelde generaal Faidherbe zich weder ter beschikking. De wapenstilstand kwam tusschenbeide. Ook het Noorderleger, hoe dapper het ook had gestreden, kon Frankrijks lot niet wijzigen; de geschiedenis moest eenige nederlagen, maar geen enkele overwinning der Franschen meer te boek stellen. Doch ook hier had Frankrijk het bewijs gegeven dat de kern der natie, gloeiende van liefde voor het vaderland, wist te strijden en tot het laatste vol te houden. Alle eerbied voor soldaten, die, slecht gekleed en slecht gevoed, altijd geslagen en altijd retireerende, tot vier malen toe hun generaal in zijne aanvallende bewegingen volgden.

Den 18^{den} Maart '71 werd het Noorderleger ontbonden; den 27sten April werd generaal Faidherbe op pensioen gesteld.

E. Het Oosterleger.

Nadat het eerste Loire-leger, n.l. het 15de, 18de en 20ste korps, zich om Nevers en Bourges had gereconstitueerd, en tal van versterkingen in zich had opgenomen, begon den 20sten December het transport per spoor van Chagny, ten einde als Ooster-leger, onder den generaal Bourbaki, eene diversie tegen de communicatie-lijnen der Duitsche legers uit te voeren en Belfort te redden.

Het 15de korps bleef voorloopig achter ter dekking van Bourges, Nevers en Vierzon, werd echter den 3^{den} Januari door het 25ste korps in zijne stelling afgelost en per spoor den beiden anderen korpsen nagezonden.

De concentratie van het Ooster-leger geschiedde om Dôle en Bésançon, doch ging zeer langzaam, zoodat de eigenlijke operatiën eerst den 8sten Januari konden beginnen.

Ten einde de armee zoo sterk mogelijk te maken en den vijand door overmacht te verpletteren, werd met den meesten spoed te Lyon een 24ste korps onder generaal Bressoles geformeerd.

Reeds in het begin van December had Bressoles eene kleine troepenmacht in Lyon, het zoogenaamde leger van Lyon, op de been gebracht, waarmede hij, evenals Garibaldi en Cremer, den partijgangers-oorlog tegen de Duitschers voerde. 't Bleef echter altijd eene kleine troepenmacht, totdat de formatie van een 24ste legerkorps werd bevolen en de 15000 man sterke bezetting van Bésançon eraan werd toegevoegd. Bressoles stond dan ook spoedig aan het hoofd van 28 à 30,000 man, die voor den generaal Bourbaki eene niet onbeduidende aanwinst waren.

Daardoor telde het Ooster-leger bij het begin der operatiën vier legerkorpsen n.l. het 15de, 18de, 20ste en 24ste. Bovendien de divisie Cremer,

die eveneens onder de bevelen van Bourbaki werd gesteld en eene armee-reserve van ongeveer 9000 man uitgezochte troepen, onder bevelen van den scheepskapitein Pallu de la Barrière. Het Ooster-leger had nu eene getalsterkte van ongeveer 140,000 man met 400 stukken geschut; eene groote macht, doch uit slecht geoefende troepen bestaande. Het leger van zijne tegenpartij, generaal Von Werder, had ter nauwernood ⅓ der sterkte van het Ooster-leger. Garibaldi zou de bewegingen van het Ooster-leger ondersteunen, bleef echter geheel zelfstandig.

Bourbaki rukte in verschillende colonnes tegen de stelling van Von Werder op. Zijne korpsen bewogen zich slechts zeer langzaam, want schoeisel, kleeding en uitrusting waren geheel onvoldoende voor een winterveldtocht, terwijl bovendien de verpleging van zulk eene ontzettende troepenmassa, in eene arme landstreek, de grootste krachtsinspanning vorderde.

Reeds gedurende den opmarsch hadden er vele desertiën plaats en de weinige krijgstucht der regimenten mobiele garde en der gemobiliseerde nationale garde bracht er het hare toe bij, om het leger reeds in een moreel slechten toestand tegenover den vijand te brengen. Een hevig gevecht, op den 9^{den} Januari bij Villersexel, tot zelfs bij helder maanlicht gevoerd, stuitte Bourbaki's opmarsch, terwijl de driedaagsche strijd om Héricourt - den 15^{den}, 16^{den} en 17^{den} Januari - waarbij de Franschen heldhaftig streden, hem noodzaakte, den terugtocht op Bésançon aan te nemen. Den 18^{den} Januari begon Bourbaki zijne terugtrekkende beweging, gedekt door eene achterhoede, die nog menig gevecht had te leveren. Ontzettende koude, - tot 13° onder nul of 24° vorst volgens Fahrenheit, - bivaks in de sneeuw zonder vuur, ijzige winden, honger, gebrek en vermoeienissen werkten dagelijks samen om het leger te sloopen. De weinige banden der krijgstucht werden verscheurd, het leger ging zijne oplossing te gemoet. Veelvuldige desertiën hadden plaats, terwijl de achterblijvers door de Duitschers werden opgenomen. De schoenen waren zoo slecht, dat velen bij de strenge koude barrevoets moesten loopen en met bevroren ledematen aan den weg bleven liggen.

Van alle windstreken daagden bovendien de Duitschers op; Manteuffel die met 2 korpsen ter versterking van Von Werder per spoor naar het Oosten was afgemarcheerd, zond zijne scharen in alle richtingen. Den 22sten werd Dôle gebombardeerd en na koftstondigen strijd genomen, zoodat Bourbaki zijn terugtochslijn zag afgesneden. Gambetta zond hem intusschen allerlei onuitvoerbare bevelen, tot dat hem eindelijk het lot trof van zoovele zijner ambtgenooten: hij werd van verraad beschuldigd. In zijne vertwijfeling over den toestand der legers, en den hoon hem aangedaan, trachtte hij zich van het leven te berooven. Clinchant nam nu het bevel op zich en sloot den 1sten Februari eene conventie met den Zwitserschen generaal Herzog, waardoor het Oosterleger op Zwitsersch grondgebied kon vluchten. Het werd, ten getale van 80 à 84000 man en 10000 paarden, in de verschillende kantons

geïnterneerd, terwijl de krijgskas van 1½ millioen franks aan de bondskas te Bern in bewaring werd gegeven.

F. Het Westerleger.

Terzelfder tijd dat, van Orleans uit, pogingen tot ontzet van Parij in het werk werden gesteld en dat Prins Frederik Karel in versnelde marschen naar de Loire ijlde, werd het westelijk gedeelte van Frankrijk slechts gedekt door ongeveer 30.000 mobiele garden uit Bretagne, die, zonder officieren, slecht gedisciplineerd, even slecht geoefend, gekleed en gewapend en van weinig artillerie voorzien, een treurig gezicht opleverden. Generaal Fièreck voerde het commando over deze troepen. Zij bezetten in eene lange dunne opstelling de lijn Chartres-Evreux en waren tot geen ernstigen tegenstand bekwaam. 'Deze benden', zeide de generaal D'Aurelles de Paladine, 'want een anderen naam kan men hun niet geven, liepen bij het eerste geweerschot weg'. De schuld lag niet aan den generaal Fièreck; hij had geen voldoend aantal officieren om ze in toom te houden en de krijgstucht te handhaven. Het was derhalve geen wonder, dat deze troepen den 21sten November bij Nogent le Rotrou de nederlaag leden tegenover den groothertog van Mecklenburg, waardoor het lot van le Mans reeds destijds zeer hachelijk had kunnen worden. De nederlaag was ook zoo volkomen, als maar mogelijk was. De vluchtelingen vloden in alle richtingen, naar le Mans, naar Normandië en Bretagne; cavalerie kon ze niet staande houden en eerst de bedreiging, dat men op hen zou vuren met kartetsen bracht ze een weinig tot bezinning. Door toevoeging van eenige bataljons infanterie en vorming van eene cavalerie-afdeeling kwam er weder eenige vastheid in het korps. Eenige duizenden manschappen waren zelfs tot in de departementen Calvados en Orne gevlucht en konden niet meer bij het Wester-leger worden vereenigd.

Generaal Fièreck werd van zijn commando ontheven en den zeekapitein Jaurès de reorganisatie der strijdkrachten in Bretagne tot een 21ste korps opgedragen.

Door groote geestkracht en veelvuldigen arbeid en door vereeniging zijner troepen met andere uit Conlie, Blois en Tours gelukte het dezen generaal aan zijn leger eenigen samenhang te schenken. Voor en na ontving hij toevoeging van artillerie, zoodat hij spoedig 12 batterijen telde.

Gambetta begaf zich naar Bretagne om de formatie door zijne tegenwoordigheid te bespoedigen en bracht 12000 man geregelde troepen mede, die hij ter beschikking stelde van Jaurès. In de laatste dagen van November was de sterkte van het 21ste korps tot 35000 man geklommen.

Het werd nu in beweging gesteld om de Loire-armee te gaan versterken, en was in de omstreken van Marchenoir aangekomen, toen de overwinning van Orleans en de splitsing in twee legers plaats had. Het 21ste korps werd nu vereenigd met de 2de Loire-armee onder generaal Chanzy en bleef, tot het einde van den veldtocht, een deel daarvan uit-

maken. Wij vinden voor het eerst melding gemaakt van dit korps in eene instructie van generaal Chanzy, betreffende de terugkomst van het 16de en 17de korps. In deze instructie, gedateerd uit het hoofdkwartier te Huisseau, 4 December, deelt de generaal mede dat het 21ste korps de uitgangen van het bosch van Marchenoir heeft bezet.

Meerdere strijdkrachten - eenige duizenden mobiele garden in het kamp van Conlie uitgezonderd - werden in het Westen niet vereenigd. Toen echter het leger van Chanzy in de Mayenne-linie stelling had genomen, kwam eene nieuwe organisatie der Bretonsche strijdkrachten ter sprake en werd er een nieuw leger onder generaal De Colomb in het leven geroepen. Bij het sluiten van den wapenstilstand was dit nieuwe leger zijne formatie nog pas begonnen, zoodat het bij verder voortzetten der vijandelijkheden weinig gewicht in de schaal had kunnen leggen.

Wij hebben hiermede de zoogenaamde geregelde legers afgehandeld. Wij hebben hunne wording, hunne vorming en zoogenaamde voltooiing gezien, wij hebben in het kort hunne lotgevallen vermeld en daarna hunne ontbinding bijgewoond. Wij bezigen hier het woord ‘ontbinding’, wellicht zou het woord ‘oplossing’ beter zijn, want allen waren bijna reeds zoozeer opgelost, dat eene ontbinding eigenlijk niet noodig was. Zij hebben beurtelings de hoop der Fransche natie levendig gehouden, op ieder leger - dat van het Westen uitgezonderd, - was beurtelings Frankrijks hoop gevestigd, en zij hebben beurtelings die hoop bedrogen.

Hebben wij, om der volledigheids wille, melding gemaakt van het Westerleger, dat als zoodanig weinig of niets heeft verricht, thans willen wij, om diezelfde reden, nog de zelfstandige detachementen en korpsen vrijwilligers en de franc-tireurs opnoemen.

Ten eerste noemen wij dan het korps van den generaal Briand. Dit korps bestond grootendeels uit mobiele garden en had in den beginne de taak om Hâvre en de andere havenplaatsen van het Noorden te beschermen.

Den 23sten November voerde hij een gevecht bij Etrepagny en nam ten slotte het besluit met zijne colonne van eenige duizend man op Parijs aan te marcheeren. Hiertoe werd zijn korps versterkt tot op ongeveer 17000 man, waarvan 2000 marine-infanterie en de afdeeling éclaireurs Morquard van 1200 man. Den 4den December werd hij bij Buchy geslagen; de mobiele garden losten zich op en de rest ging naar Rouaan terug. Zijn korps werd ontbonden en voor het grootste gedeelte gebezigd als bezetting van Hâvre. Later vormde zich hieruit een nieuw korps, onder de bevelen van den generaal Loysel, hetwelk zijwaarts van Rouaan eenige onbeteekenende operatiën ondernam. Een ander korps, Pointe-de-Gevigny, opereerde in de omstreken van Auxerre, en bestond uit eenige compagniën marine-infanterie, eenige bataljons

mobiele garden en franc-tireurs. Eene andere colonne, die van den generaal Ferri-Pisani, werd te Angers en Tours geformeerd, ter sterkte van 7 à 8000 man, allen mobiele garden. Nauwelijks gekleed en gewapend werd deze colonne half December uit Tours afgezonden om den rechtervleugel van Prins Frederik Karel, die tegen le Mans op rukte, te verontrusten. Bij Monnaie werd deze colonne met den vijand handgemeen en geheel uiteen gejaagd. Hare overblijfselen werden op nieuw geformeerd en later gebezigd als de 3de divisie van het 25ste legerkorps der Loire-armee.

Meer belangrijk is de rol, gespeeld door de korpsen vrijwilligers van den kolonel Lipowski en den generaal Cathelineau, die reeds voor den slag bij Coulmiers geformeerd waren, en al meerdere kleine gevechten hadden geleverd.

Lipowski commandeerde een 400 man franc-tireurs van Parijs, Cathelineau die der Vendée, ongeveer 350 man met 25 cavaleristen. Deze kleine afdeelingen bewezen belangrijke diensten, wat betreft de veiligheid en den kondschapdienst, en werden niet zelden door toevoeging van artillerie en cavalerie op eene belangrijke sterkte gebracht; zoo bijvoorbeeld was het korps Cathelineau eenmaal sterk 400 franc-tireurs, een escadron chasseurs, een bataljon Algerijnsche tirailleurs, eene compagnie éclaireurs en het Bretonsche legioen. Deze korpsen opereerden gewoonlijk op de vleugels der legers, dekten hunne flanken en ondernamen stoutmoedige tochten, tot in de vijandelijke voorposten. Zoo vinden wij de vrijwilligers van Lipowski, die van Foudras bij herhaling vermeld in de orders en instructiën, die generaal Chanzy aan zijne korpsen mededeelt, waaruit blijkt, dat zij geheel gemeenschappelijk samenwerkten tot het groote doel. Het korps pauselijke zouaven onder den generaal baron De la Charette werd later met Cathelineau en Lipowski voor goed bij het leger van Chanzy ingedeeld. Zij maakten verder den geheelen veldtocht van de 2de Loire-armee mede en werden, na den ongelukkigen slag bij le Mans, bestemd als kern voor de vorming van korpsen mobiele garden, ieder à 1500 man, die met de beide divisiën van het 13de korps het leger van Bretagne zouden vormen.

De wapenstilstand maakte een einde aan deze formatie.

Ten slotte vermelden wij nog eenige franc-tireurs-afdeelingen die gewoonlijk geheel op eigen gelegenheid ageerden en slechts zelden onder de bevelen van de commandanten der korpsen werden gesteld:

De franc-tireurs der Sarthe onder Foudras (100 man), die van St. Denis onder Liénard (250 man), der Zee-alpen onder Legros (60 man), de Spaansche guerilla (100 man), de ‘enfants perdus’ (200 man), ‘de la Mort’ (70 man), ‘de la Revanche’ (180 man), de Elzassische franc-tireurs (60 man), de carabiniers van Genua (80 man). Zij opereerden meestal in de Vogezen, met uitzondering der beide eersten die aan de Loire dienst deden.

Wij willen geenszins ontkennen, dat deze korpsen voor den kleinen oorlog van veel nut zijn geweest, wij willen evenmin beweren, dat niet heldenmoed en vurige vaderlandsliefde hen bezielden, volstrekt niet, maar hebben de franc-tireurs of vrijbuiters de resultaten behaald, die men zich van hunne medewerking voorstelde? Het antwoord hierop is ontkennend. Frankrijk is niet het land voor den partijgangers-oorlog, en meer nog, het Fransche volk is ook het volk niet voor die wijze van oorlogvoeren. De Franschman heeft behoefte aan eene groote 'mise-en-scène', liefst vooraf met groote trom door de dagbladen aangekondigd, schetterende muziek, veel leven en lawaai, een krachtige stormloop der infanterie of een doodenrit zijner ruiters, en na dat alles veel gesnoef in de dagbladen over het algemeen en nog meer gesnoef in de cafés over de individus: ziedaar zijn ideaal van den oorlog. Maar zich in stilte, langs sluipwegen vereenigen, zonder dwaze uniform of weidsch klinkenden naam, in de duisternis een veldwacht of een post oplichten, een klein convooi afsnijden en dan bedaard weer naar huis gaan, om morgen, dood onnoozel, op het erf zijn pijpje te rooken en den vijand door echte boerendomheid niet nader te kunnen inlichten, neen, dat ligt niet in zijn aard, dat kan de Franschman niet en dat zal hij nooit leeren. Vandaar dan ook, dat men steeds den grooten oorlog heeft gevoerd met de hulplegers, hoewel, in den beginne vooral, juist de kleine oorlog als de aangewezen taak moest beschouwd worden.

Wij willen hier twee voorbeelden uit den partijgangers-oorlog aanvoeren; het eerste ten blijke wat een partijganger vermag, het laatste als een bewijs van de dapperheid der Fransche partijgangers.

Gambetta zeide in zijne proclamatie: 'wij moeten den partijgangers-oorlog voeren, wij moeten den vijand valstrikken en hinderlagen leggen, wij moeten, in één woord, een nationalen oorlog voeren'. Het gronddenkbeeld was volkomen goed; te meer, wanneer men let op de uitbreiding, die de Duitschers aan hunne strijdkrachten sedert October op het Fransche grondgebied hadden moeten geven. Juist deze omstandigheid en de dikwerf kleine troepengedeelten, die van Duitsche zijde gedetacheerd werden, gaven genoeg te kennen, welk een rijk veld voor den partijganger open stond. Hunne taak was het geweest, den vijand in rug en flanken zooveel mogelijk afbreuk te doen, de verbinding met Duitschland onveilig te maken, transporten op te lichten, koeriers en dépêches op te vangen, gevangenen te bevrijden, telegrafen en spoorwegen te vernielen, altijd nieuwe ondernemingen op touw te zetten, die, al gelukken ze niet en al brengen ze geen schade toe, den vijand afmatten en een gevoel van onzekerheid opwekken, welk gevoel de eerste grondslag is van demoralisatie. Boven alles moet de partijganger den vijand den toevoer afsnijden en fourrageeringen verhinderen. Frederik II zeide, in den zevenjarigen oorlog, van de Oostenrijksche partijgangers en hunne stoutmoedige ruiterscharen, die hem op zijne marschen en in zijne bivaks steeds omzwermden, dat 'hij met hen letterlijk om ieder

bos stroo moest vechten'. Een karakteristiek woord, dat de ware beteekenis van den kleinen oorlog kenschetst.

Als eerste voorbeeld, wat een partijgangers-korps vermag, nemen wij een brokstuk van de geschiedenis van dienzelfden Frederik II.

De Pragmatieke Sanctie was nog geen jaar gesloten, of de Frankforter Unie volgde en rukte Frederik II in Augustus 1744 met 80000 man in Boheme, hetwelk door generaal Bathyani slechts met een 20000 man werd verdedigd. Saksen kon niet helpen, het Oostenrijksche leger, dat in den Elzas opereerde, was te ver verwijderd, zoodat Frederik vrij spel had, te meer daar hij zich meester maakte van Praag en daar dus een steunpunt voor zijne verdere operatiën vond.

Wat moest Bathyani doen? Den zegevierenden vorst in het open veld te gemoet treden, ware de meest roekelooze daad geweest; daartoe was hij te zwak. Maar zijne 20000 man te verdeelen en iedere afdeeling oogenschijnlijk op zichzelve, maar alle volgens één doel, te doen opereeren en den vijand afbreuk te doen, daartoe had hij troepen genoeg en koenheid in overvloed. Zelfs bij de inname van Praag werd het Pruisische kamp door 250 hussaren overvallen. Bij het verder voortdringen van den Koning werd hij van alle kanten omzwermd door de troepen van Bathyani, die intusschen eene versterking van 10.000 Hongaarsche hussaren had gekregen. De dorpen werden van levensmiddelen ontbloot, de bewoners gedwongen met hun vee te vluchten, de bruggen werden vernield en alle transportmiddelen weggevoerd. Generaal Von Ziethen zond, met veel overleg, afdeelingen uit op kondschap en op requisitie. Zij stootten bijna altijd op sterkere afdeelingen van Bathyani en moesten onverrichter zake terugkeeren. De met zeer veel moeite bijeengebrachte toevoeren van meel en brood werden dikwijls overvallen en genomen. Toen de koning tot Budweis was doorgedrongen, ging zijne verbinding met Praag en Opper-Silezië geheel verloren en bleef hij vier weken zonder eenig bericht uit Berlijn, want alle koeriers werden opgevangen. Hij wist niets van de handelingen der Saksers achter zijn rug, noch van de operatiën van het Oostenrijksche hoofdleger. Gebrek, ziekte en desertie verminderden zijne strijdkrachten, de onveiligheid werkte verlammend, hij besloot tot den terugtocht.

Maar nu verdubbelde Bathyani zijne werkzaamheid. Zijne benden ijlden tot aan de Boven-Elbe vooruit, verbrandden de magazijnen, verbraken de verbinding met Saksen en Silezië meer dan ooit te voren, verhinderden den tijdigen afmarsch der troepen, die in Budweis en Tabor waren achtergebleven, doordien zij al de aan hen gerichte bevelen opvingen en veroorzaakten den koning daardoor menig verlies. Toen eindelijk het Pruisische leger in zijne kantonnementen achter de Elbe tusschen Kollin en Pardubitz overvallen en genoodzaakt werd Boheme te ontruimen, keerden de strooptochten zich tegen Praag, wier bezetting van 11000 men nu ook bevel kreeg tot ontruiming. Hierbij was een trein van eenige duizenden wagens en het geheele belegeringspark.

De helft der manschappen bereikte de grenzen niet en het geheele park ging verloren. Frederik II erkende zelf, dat hij van zijne tegenpartij menig goede les had ontvangen, hoewel er geen enkele slag was geleverd en slechts weinige gevechten van eenige beteekenis.

Dit enkele voorbeeld zij genoeg om aan te toonen wat het partijgangerswezen vermag. Hier waren het wel geregelde troepen, maar zij traden geheel als partijgangers op. Wij zwijgen van de partijgangers korpsen van den hertog van Brunswijk, Oels, majoor Von Schill enz. en wijzen alleen nog maar op de partijgangers korpsen die van af Moskau Napoleon letterlijk tot aan Parijs omringden en voortdurend zijne operatielijnen doorkruisten en zijne plannen in duigen wierpen.

Wij gaan thans over tot ons tweede voorbeeld en bevinden ons daarmede weder midden in den laatsten oorlog. Den 26sten October dirigeerden de Beieren eene kolonne van 200 ruiters, 200 infanteristen en 2 stukken geschut op Binas, waar de voorposten van het 16de korps stonden. Dit dorp werd verdedigd door 38 franc-tireurs van St. Denis van de compagnie Liénard, die zich liever lieten dooden dan zich over te geven. Zij verkochten hun leven duur. In eene goede stelling geplaatst, schoten zij op korten afstand, verschoten hun geheelen voorraad patronen en, daar zij geen bajonet hadden, gebruikten zij hunne karabijnen als knodsen tegen elk, die zich te dicht bij waagde. Zij moesten zwichten voor het groote getal; toen de rest der compagnie hun ter hulp kwam, was er slechts één man meer, die niet geblesseerd was. Des avonds waren er 14 dood van de 38! De Duitschers hadden 137 dooden, waaronder een kolonel, en een groot aantal geblesseerden.

(Officieel rapport van den generaal Pourcet, commandant van het 16de korps).

Hoe zou nu de algemeene toestand in Frankrijk zijn, wanneer na den wapenstilstand de vijandelijkheden hernieuwd waren? Deze vraag is van gewicht, omdat Gambetta van geen vrede wilde hooren.

Het Parijsche leger bestond niet meer, het was krijgsgevangen en kwam geheel buiten beschouwing.

Het Noorder-leger onder generaal Faidherbe was teruggetrokken achter de vestingen in het Noorden, en behoefde eene geheele reorganisatie, vóórdat het weder in het open veld had kunnen optreden. De troepen waren ontmoedigd, hadden het vertrouwen in hunne zaak verloren en verlangden naar den vrede. Door veelvuldige desertiën was het leger grootendeels versmolten en hoewel generaal Faidherbe zeide, dat hij den 12^{den} Februari weder marschvaardig kon zijn en sterker en geoefender dan ooit te voren, zou de uitkomst wel steeds dezelfde zijn geweest. Het Oosterleger was geheel op Zwitsersch grondgebied overgegaan, met uitzondering van eenige duizende manschappen die in de richting van Lyon

waren ontvlucht. Garibaldi had zijn commando nedergelegd en zijn leger ontbonden. In Bretagne werd het zoogenaamde leger van Bretagne geformeerd uit 2 divisiën van het 17de en 4 divisiën mobiele garden. Hier ontbrak al het materieel, kleeding, wapening en boven alles... er was geen krijgstucht. Ook dit leger had na den wapenstilstand niets kunnen uitvoeren, wat hoop op goed gevolg zou gegeven hebben.

Het eenige leger dat gereed kon zijn om de operatiën te hervatten was het 2de Loire-leger. Dit althans had eene krachtige verdedigende houding kunnen aannemen. Het had zich achter de Mayenne vrij spoedig verzameld en aanzienlijke versterkingen ontvangen. Het moreel had echter zeer geleden. Het leger bestond uit soldaten, die altijd hadden moeten wijken voor den vijand, uit menschen van allerlei rang en stand, die slechts onwillig de bevelen opvolgden.

Wanneer wij alles bijeentellen, dan bezat Frankrijk's regeering, bij het einde van den wapenstilstand, ongeveer 600,000 man infanterie, waarvan ter nauwernood 200,000 onmiddellijk tegenover den vijand kon ageeren. De overige manschappen waren mobiele garden, die eensdeels in Algiers, anderdeels in de kampen verspreid en grootendeels ongewapend waren. Voegen wij hierbij een 20,000 man slecht bereden cavalerie, 34000 artilleristen met ruim duizend stukken geschut, dan hebben wij de totale sterkte der Fransche strijdkrachten. Stellen wij daar tegenover de aanzienlijke, goed geoefende en goed uitgeruste legermacht der Duitschers, dan behoeft men geen profeet te zijn, om het einde te voorzeggen, indien de vijandelijkheden op nieuw waren begonnen.

Den 8sten Maart werden de verschillende legers ontbonden, de mobielen en gemobiliseerden naar hunne haardsteden teruggezonden, de geregelde troepen op verschillende garnizoenen gedirigeerd. De Minister van oorlog, generaal Le Flo betuigde zijn dank o.a. aan het 2de Loireleger en zeide dat, wanneer Frankrijk gered ware geworden, dit te danken zou zijn geweest aan dat leger.

Wij nemen thans enkele woorden over van generaal De Chanzy:

‘Deze betuiging van hoogerhand aan het Loire-leger was rechtvaardig. Het leger had veel geleden en dapper gestreden; zijne geïmproviseerde soldaten mochten, evenals menigeen van hunne chefs, er trotsch op zijn, dat zij gedurende vijf maanden hadden gestreden, onder tallooze ontberingen, onophoudelijke vermoeienissen, in een buitengewoon strengen winter en tegen een vijand die de oude troepen, waarop Frankrijk zoo trotsch was, had overwonnen. Hij had hen gedurende den geheelen veldtocht wel is waar vijftig uren ver teruggedrongen, maar hen altijd tegenover zich staande gevonden, en op het oogenblik waarop de vrede geteekend werd waren zij nog vereenigd en met de wapens in de hand gereed den strijd te hervatten. Wanneer zooveel vergoten bloed, zooveel gedragen lijden het vaderland ook niet heeft kunnen redden, toch

zal dit blijven het welsprekendste protest van een groot volk, dat zijn eer en zijne onafhankelijkheid verdedigt, als het meest zekere teeken van wat het doen zal, om zijn fortuin opnieuw te verheffen, zijne plaats te hernemen en zijn zelfstandigheid te herwinnen.'

Verder zegt Chanzy in zijn besluit:

'Gedurende de moeielijke dagen van Josnes - 6-10 December was Josnes de zetel van het hoofdkwartier - werd een Duitsch hoofdofficier gevangen genomen. Deze verheelde geenszins de verwondering, bij hem opgewekt door onze jeugdige troepen, hij vergeleek deze veldslagen in de Beauce met die van 1866, waaraan hij ook had deelgenomen en verklaarde dat deze laatste slechts kinderspel' - woordelijke vertaling van de Duitsche uitdrukking, die deze officier bezigde - 'waren bij die hevige en onophoudelijke gevechten, die zij op nieuw moesten leveren, ten einde een land te bedwingen, dat zij, na al de nederlagen, ten einde raad dachten. Dat is de schoonste lofspraak op die nieuwe legers, die in Frankrijk door ernstigen wil en vaderlandsliefde in het leven werden geroepen.

'Welke zijn dan de ware oorzaken van onze nederlagen, wanneer de krachtsinspanning van het begin van den oorlog betoond, meer dan voldoende was, om den vijand van ons grondgebied te verdrijven? Men moet ze, dit is zeker, zoeken in de zwakheid en ongenoegzaamheid onzer militaire organisatie, die door slechte, verblinde of hartstochtelijke denkbeelden sedert eenigen tijd was achteruitgegaan; in het gebrek aan eenheid, welk gebrek allernoodlottigst rustte op al onze strategische plannen; maar voor ons, die in onze soldaten van gister de groote militaire deugden hebben teruggevonden, die het onveranderlijk kenmerk onzer natie zijn, voor ons ligt de voorname oorzaak onzer ongelukken in gebrek aan vertrouwen in ons zelven.

'Toen onze schoone legers verloren waren, onze hoofdstad na roemrijke en heldhaftige toewijding was gevallen, hebben wij opgehouden geloof te hechten aan de mogelijkheid eener overwinning, hoewel die kans ons nog bleef.

'Laten wij ons er evenwel voor wachten, tot het besluit te komen, dat de volkslegers een voldoende waarborg zijn in de groote crises, die nog komen kunnen. De gebeurtenissen, waaraan wij hebben deelgenomen, bewijzen integendeel meer dan ooit onwederlegbaar, dat eene natie alleen dàn zeker is van hare onafhankelijkheid en wezenlijk sterk is, wanneer hare militaire organisatie goed, compleet en machtig is. Indien hieromtrent nog twijfel bestond, zal het voldoende zijn, even rondom ons te zien: Rusland, Oostenrijk, Italië, Spanje, Engeland veranderen en versterken hunne militaire inrichting; Duitschland zelfs aarzelt niet verbeteringen te brengen in hare organisatie, onmiddellijk nadat juist zij haar de grootste voordeelen heeft doen behalen. Zij zijn aan het werk, laten wij hen, zonder tijd te verliezen, navolgen. Laat ons breken met de traditiën van het verleden, ongetwijfeld eerbied-

waardig, omdat ons land aan hen zijne grootheid dankt en zijn roem, die ons ongeluk van heden niet kan doen vergeten, maar die ongetwijfeld niet voldoende zijn voor den tegenwoordigen tijd, waarin alle toestanden op de meest noodlottige manier worden gewijzigd.

Is het niet alsof Chanzy voor ons schreef? Hij schreef dit in 1871 en wat sedert in Frankrijk is gedaan vermelden wij in het kort in ons aanhangsel. En bij ons? Bij ons is er sedert 1870 gepeuterd aan hervorming en wijzigingen, gepeuterd aan een zaak, die een verloren zaak mag genoemd worden, wanneer niet even als elders ingrijpende verbeteringen worden ingevoerd. Gepeuterd, dat is het ware woord, niet het mes flink in de wonde gezet, maar gepeuterd aan de kantjes, niet eens door halve maar door ⅛, 1/16 en 1/32 maatregelen getracht het oude kleed op te lappen tot een nieuw, en toch niet meer passend in den tijd, waarin het nu gedragen moet worden, gepeuterd, niet door de regeering, waar deze in eens een flinken maatregel voordroeg als inleiding tot verdere verbetering, maar door de volksvertegenwoordiging, die er voor terugdeinsde en door allerlei uitvluchten den ingrijpenden maatregel op zijde zette en een geacht minister er bij, daar deze met zijn voordracht wilde staan of vallen; gepeuterd door allen, die wel de opruiming van velerlei gebreken willen, maar die de trap willen schoonmaken door met de onderste trede te beginnen, omdat het begin met de bovenste hun te moeilijk is of op dit oogenblik nog niet in hun kraam te pas komt. Het voornaamste argument tegen de verbetering is altijd geweest, dat Nederland geene militaire natie was, en dat de maatregel, verplichte persoonlijke dienst, niet populair was in den lande. Dat zij zoo, maar dan moet de natie maar een beetje meer militair worden; en wat betreft de populariteit van den verplichten persoonlijken dienst, vragen wij: welke belasting - en de militaire verplichting die op de mannelijke bevolking rust is ook een belasting - is ooit ingevoerd, die populair heette of die ooit populair werd? Groote woorden, frasen en anders niet, uitvluchten om uitstel te zoeken, waar de hand het eerst aan den ploeg geslagen moest worden, waar zelfs Thorbecke ‘met het geweer op schouder’ in de Kamer kwam.

Pruisen nam in tijden van hoogen nood, van diepe vernedering, het stelsel aan, dat het leger een trouw beeld moet zijn van het volk, een stelsel, waardoor het thans hooger staat dan ooit te voren. Frankrijk nam in even hoogen nood, in even diepe vernedering, hetzelfde stelsel aan; vele andere mogendheden spiegelden zich aan die beide en verbeterden hunne militaire inrichting. Moet Nederland ook wachten op die dagen van hoogen nood, van diepe vernedering, om zijne weerbaarheid in overeenstemming te brengen met den tijd waarin wij leven? Wij erkennen dat de tijden treurig zijn en dat Europa in militair opzicht op eene noodlottige helling staat; maar Nederland is niet de natie, die in ontwapening den toon kan aangeven; wij moeten mede of worden eens verzwolgen en dan zal het zijn voor Nederland: te laat!

Aanhangsel.

Onder de verschillende oorzaken, die hebben medegewerkt, om de vaderlandslievende pogingen van Gambetta c.s. te doen schipbreuk lijden, die hebben veroorzaakt, dat de volkslegers niet bestand bleken tegen de geoefende scharen der Duitschers noemen wij:

1°. Er was groot gebrek aan kader, om de armeën eenige vastheid te geven.
2°. De troepen werden te dicht bij den vijand geformeerd en te spoedig in het vuur gebracht.
3°. In beslissende oogenblikken werden de commandanten ontslagen en door andere vervangen.
4°. Er was gebrek aan goede cavalerie, om den kondschapsdienst naar behooren te kunnen verrichten.
5°. De leveringen van kleeding en schoeisel waren zoo slecht, dat de menschen geene voldoende bedekking hadden en niet marcheeren konden.
6°. De strenge winter en het bivakleven waren oorzaak, dat de krijgstucht voortdurend meer verslapte of niet was in te voeren.
7°. Aan het hoofd van het ministerie van oorlog stonden menschen, die geen gebruik wisten te maken van de hulpmiddelen, die nog aanwezig waren.

Sommige dier redenen, vooral de eerste en tweede, zullen zich ten onzent bij de vorming van volkslegers ook voordoen; ja, zij zullen ook reeds voorkomen hij de mobilisatie en oefening van de meeste onzer schutterijen, zoodat onze eerste en eenige reserve onmiddellijk te strijden zal hebben met de gebreken, die de Fransche volkslegers hebben aangekleefd.

Frankrijk's militaire wetten waren duidelijk gebleken, niet geschikt te zijn voor den tegenwoordigen tijd. Onmiddellijk werd eene commissie bijeen geroepen, die zoo vlug arbeidde, dat reeds in 1873 eene nieuwe wet aan de nationale vergadering kon worden aangeboden. Deze vergadering nam de wet aan en deze werd dadelijk van kracht verklaard.

Het hoofdbeginsel ligt in art. I: ‘Ieder Franschman is verplicht persoonlijk aan zijne militaire verplichtingen te voldoen’. Algemeene dienstplicht werd daarmede afgekondigd; plaatsvervanging en premiestelsel werden afgeschaft. De diensttijd is bepaald op: 5 jaren bij het actieve leger, 4 in de reserve van het actieve leger, 5 in het territoriaal leger en 6 in de reserve van het territoriaal leger. Eenjarige dienst is onder zekere voorwaarden toegestaan. Jaarlijks wordt een gedeelte der manschappen ter beschikking met groot verlof gezonden.

De sterkte op voet van vrede is in Frankrijk 464.000 man, waaron-

der de officieren en onderofficieren zijn begrepen. Frankrijk is verdeeld in 18 territoriën, waarvan elk een armeekorps rekruteert. Ieder armeekorps bestaat uit 2 divisiën, elk van 2 brigaden, elke brigade uit 2 regimenten. Voeg hierbij nog 2 jagersbataljons, en eene cavalerie- en artillerie-brigade, elk uit 2 regimenten bestaande. Frankrijk zal dus, als de wet geheel ten uitvoer is gebracht, tellen 144 regimenten infanterie, 30 bataljons jagers, 70 regimenten cavalerie en 38 regimenten artillerie.

Ieder regiment infanterie telt 4 bataljons, elk à 4 compagniën, benevens 2 depot-compagnieën, de regimenten cavalerie bestaan uit 5 escadrons, terwijl ieder regiment artillerie uit 13 batterijen bestaat.

In de territoriale armee bestaat een regiment infanterie uit 12 compagnieën en het kader voor eene dertiende, het aantal batterijen van ieder regiment artillerie (territoriaal) wordt bepaald door den minister van oorlog, terwijl het aantal escadrons cavalerie (territoriaal) afhankelijk is gemaakt van de beschikbare paarden in de territoriale afdeeling.

Indien de wetten op de weerbaarheid hun geheele beslag hebben gekregen, zal Frankrijk in het bezit zijn van 1.200.000 goed geëncradeerde strijdvaardige mannen, verdeeld over de actieve en de territoriale armee.

Wel een cijfer, dat voor de toekomst tot ernstige overwegingen mag leiden, een cijfer, dat ons aanleiding mag geven, om de handen uit de mouwen te steken en onze levende, zoowel als onze doode strijdkrachten, te brengen op de hoogte des tijds en tot die volmaaktheid en uitgebreidheid, waartoe onze rang in de Europeesche statenrij ons verplicht. Mocht Nederland dan in een lateren strijd ten onder gaan, dan kan ons nooit het zelfverwijt treffen, dat wij niet alle krachten hebben ingespannen, dat wij sliepen, toen van alle kanten het gevaar dreigde.

Aan Nederland staan thans twee wegen open: Uit eigen wil zijne strijdkrachten te verbeteren, om te blijven wat Nederland is of deze gewichtige tak van dienst laten in den toestand waarin hij is, om misschien binnen korten, misschien binnen langen tijd, zijne zelfstandigheid te verliezen, op te gaan in de groote rijken, die het als een welkome buit zullen beschouwen en dan de militaire lasten voor een ander toch te moeten dragen. Wat zal de keuze zijn?

Maastricht, September '75.

M.C.U. HUBER,

Kapt. der Infanterie.

Practijk en theorie der rechtswetenschap.

Redevoering den 14den October 1867 uitgesproken bij de overdracht van het rectocaat der hoogeschool te Groningen, door Mr. W. Modderman, Groningen bij Wolters.

‘Niets is gemakkelijker’, zeide mij onlangs een mijner vrienden, ‘dan de aankondiging van een geschrift, waarmede men zeer ingenomen is.’ Dat oordeel is, naar mijne opvatting, niet in alle opzichten juist te achten; waar aan den eenen kant kan worden geprezen en aan de andere zijde afgekeurd, is de stoffe overvloediger; anderszins vervalt men allicht in het gebrek van aan te halen hetgene ons het meeste aantrok en overschrijdt men daardoor het doel van de aankondiging eener kleine schriftuur, vooral wanneer men die in veler handen wenscht.

Deze oratie, zoo al niet rechtstreeksch voor uitgebreider kring bestemd, dan voor welke ze werd voorgedragen, is niettemin overwaard in handen van onze juristen te komen.

In hoofdzaak is de strekking van de redevoering eener castigatio, niet eenmaal eene modica, maar evenwel eene verdiende, van de uitsluitende richting, die zich openbaart bij practici en theoritici op juridisch gebied.

De aanval van den Groningschen Hoogleeraar is het eerst gericht tegen de practici, welke de door de theorie als juist erkende regelen niet toepassen.

Zonder dit geheel te verschoonen erkent hij echter, dat het niet te verwonderen is, dat de practijk zich hecht aan autoriteit. ‘Zij moet eene keuze doen’ zegt hij; ‘haar is de zekerste weg de beste, al is hij theoretisch niet de meest juiste’.

Volkomen recht zelfs heeft de practicus die zoo handelt, want de advocaat, die door zijn client geraadpleegd over het al of niet opzetten van een proces, waarover eene gevestigde jurisprudentie bestaat, welke voorzien doet dat de actie zal worden ontzegd, zou verkeerd doen, door het instellen der vordering aan te raden, omdat hij overtuigd is dat die jurisprudentie theoretisch onjuist is.

Even als de medicus zijne proeven niet doet in corpore vivo, maar in corpore vili, mag hij de beurs van zijn client niet wagen aan den lust om te trachten de wetenschappelijk erroneuse jurisprudentie omver te werpen.

Waar echter op bladz. 9 gezegd wordt ‘dat in de practijk dwalingen worden verkondigd, en door de jurisprudentie theoriën gehandhaafd, die reeds begraven hadden behooren te worden’ gaan we met den redenaar geheel mede. Men is huiverig om op eene eenmaal gevestigde rechtspraak terug te komen en natuurlijk, want vele belangen zijn daarmede gemoeid, maar men zij toch niet al te huiverig, wanneer de onjuistheid er van op goede theoretische gronden is aangetoond.

De groote grief tegen de practici is deze, dat ze te weinig theoretisch ontwikkeld zijn; zij bezitten alleen wetskennis en de wet is slechts het A.B.C. van den rechtsgeleerde; het recht verstaat men niet, al kent men alle wetten en wetboeken van buiten.

Het is waar, is men eenmaal jur. utr. doctor, dan meenen zeer velen, dat zij er zich toe kunnen bepalen, de quaesties te bestudeeren die zich voor hen in de praktijk opdoen, en genoeg te hebben gedaan, wanneer ze gewapend met een of ander arrest hun tegenstander kunnen bestrijden.

De overtuiging is nog niet voldoende gevestigd, dat na het verlaten der Academie, voor den jurist, de eigenlijke studie eerst *aanvangt;* dat het daar de plaats is waar men behoort te leeren werken, en lust krijgen voor de studie. Gelijk eerst thans het begrip tot rijpheid komt, dat er op het gebied der geneeskunde specialiteiten belmoren te zijn, en de Med. Chir. et Art. Obstet. Doctor, in alle die vakken te huis zijnde, beter doet zijne studiën aan een onderdeel te wijden, waarvan hij geheel meester kan worden, zoo zal voor den rechtsgeleerde ook meerder voorliefde voor het een of ander vak der rechtswetenschap aanwezig zijn, en hij zich daaraan liever in hoofdzaak moeten wijden, ofschoon hij daarom niet mag verzuimen op de hoogte der andere vakken te blijven.

De theoretici komen er bij den Hoogleeraar niet beter af dan de lieden van de praktijk. ‘Aan hen’, zoo begint het weinig vriendelijk oordeel, ‘ligt de voornaamste schuld van de wanverhouding tusschen theorie en practijk.’ Eene halve bladzijde wordt gewijd aan de weinig voortreffelijke wijze, waarop onze wetten in de Tweede Kamer tot stand komen, waar de aangebrachte wijzigingen in, of toevoeging van artikelen, niet zelden het verband van het op goeden theoretischen grondslag gebouwd geheel verbreken.

Daarna komen de aan de spits der wetenschappelijke rechtsbeoefening staande Duitschers aan de beurt, en ten bewijze dat de wetenschap niet geeft wat de practijk behoeft, worden tal van voorbeelden te berde gebracht.

Een paar er van kunnen we niet nalaten onder de oogen onzer lezers te brengen:

‘Volkmar en Löwy maken, voortbouwende op de Creationstheorie van Kuntze, den wissel tot schuldeischer en laten hem alle lotgevallen van een gewoon mensch doorleven. Hij wordt geboren, gedoopt, bevestigd, hij wandelt, lijdt gebrek, wordt geëerd, rijdt of wordt gereden, presenteert zich, sterft, en wordt eindelijk begraven.

In prozaïsche, nuchtere zaken, als wissels en orderbriefjes, ontdekt Kuntze de heerlijkste poezie.

Wir erblicken in dem gebundenen (persönlichen sola -) Wechsel den Epischen Unterbau, in dem Inhaberpapier met seiner ungezügelten Feuerseele die geheimnisvolle Lyrik, und in dem Ordrepapier die beruhigende, versöhnende Wendung zum Drama’

De practijk keert natuurlijk aan dergelijke werken den rug toe, zegt Mr. M., maar ook aan anderen, die zoo onmogelijk zwaar gestileerd zijn, dat men ze schier zou moeten analyseren, om de begrippen te kunnen vatten. En niet alleen onze oostelijke naburen, maar ook een enkele onzer landgenooten gaat aan dit gebrek mank.

Aan die weinige overeenstemming tusschen practijk en theorie schrijft de hoogleeraar toe, het zich openbarend verlangen naar het leeken-element in de rechtspraak toe, doch hij ziet geen heil in dat geneesmiddel; wij zouden het zelfs voor een bepaalde ramp houden.

Ook daarom juichen we dit geschrift toe, hetwelk zoo goed den vinger op de wond legde. Is het hier en daar scherp, het is daarentegen geheel waar en bovendien uiterst vermakelijk.

Geeft nu de hoogleeraar de middelen aan de hand om de kwaal, die hij ons doet kennen, ook te genezen? Ja en neen, hij eindigt met het verzoek, dat de practicus meer belangstelling toone in de theorie, en dat de theoreticus zijne beginselen toetse aan de eischen der maatschappij en geene nevelachtige theorien verkondige, die niet uit de verschijnselen van het werkelijk leven zijn afgeleid, doch hij doet die verzoeken na gezegd te hebben, dat het onmogelijk is een recept te geven voor betere theoretische en practische beoefening der rechtswetenschap.

Zal er al naar onze overtuiging weinig kans zijn, dat aan het tweede verzoek worde voldaan, - aan den man, die zoo juist begreep, welke fouten onzen practici aankleven, zij het gegeven voldoening te smaken van den lust, dien hij zeker bij zijne studenten opwekt en aanwakkert om geene wet- maar rechtsgeleerden te worden en om, na het laatste examen achter den rug te hebben, door voortgezette degelijke studie te toonen, dat zij evenzeer practisch als theoretisch goed ontwikkeld zijn.

Geschiedenis van den dag.
De bemoeiing van den Staat in Sociale zaken.

Alleen in vrijheid kan de Staat bloeien, - zoo klinkt de wijsheid, die sinds lang een gemeenplaats is geworden; menschenrechten, grondrechten waren het devies, waarmee de revolutie de monarchale instellingen bestormde; wanneer er vrijheid was van vereeniging en vergadering en drukpers, moest en zou alles van zelf terecht komen. De Staat is niets, het individu alles; de Staat doet alles slecht, de vrije man alles, zoo niet goed, dan toch in elk geval beter. Zijn er rampen

en kwalen in het maatschappelijk leven, maakt den mensch wijzer: scholen en nog eens scholen, want ontwikkeling alleen is het kruid der genezing; naarmate er meer verstand is, zal de maatschappij het ideaal meer nabij komen. De uitspattingen, die de onbeperkte vrijheid hier of daar mag brengen, zijn onschuldig in vergelijking van het gevaar, waaraan ge u blootstelt door onderdrukking van de stof, die zich wil ontlaten; bij zekeren graad van samenpersing brengt zij ontploffing, revolutie teweeg. Het wachtwoord van onze eeuw is, voor zooveel den Staat betreft: *laissez aller*, *laissez faire*.

Deze wijsheid nu leek bij haar ontstaan een axioma; zij was een uiterste, dat geboren werd uit overdrijving ginds, en in zoover geheel menschelijk; want de mensch heeft het zwak van het eene uiterste in het andere te vallen, vooral de zenuwachtige mensch, en ons geslacht is zenuwachtig, overprikkeld door tabak, bier en jenever. De leuze van het *laissez aller* ontstond, toen de schaduwzijde zichtbaar werd van de overdrijving van het monarchale beginsel en het *l'état c'est moi* gevaarlijke praktijken aan den dag bracht.

Ware nu onder het vrijheidsstelsel de algemeene politieke en sociale toestand bevredigend gebleven, het aantal aanhangers van deze soort van nihilistische politiek - men verwarre het woord niet met het Russische nihilisme - zou niet verminderd zijn. Maar men weet, dat dit niet het geval is; politieke en sociale klachten zijn voor het grijpen; men spreekt van malaise en het is zelfs mode geworden daarover mee te spreken. De toepassing van het constitutioneele stelsel in onze Kamer heeft aan kegelspel doen denken, waar persoonlijke eerzucht of wrok den arm spiert, de tong rad en vlug maakt. De ergernis over onze oud-edel-mogenden daargelaten, maakt ook het sociale leven onvoldaan en wordt de toestand, waarin wij verkeeren, onhoudbaar genoemd. De verschillende standen der maatschappij staan vijandig, soms dreigend tegenover elkander; daargelaten of de toestand van de arbeidende klasse, van het proletariaat, in onze dagen gunstiger of ongelukkiger is dan in vroeger tijden, is men het daarover wel eens dat het gevoel van behoefte onder den minderen stand grooter is, en met dit gevoel, meer dan met de werkelijkheid, moet men hier rekening houden. De prediking van de zoogenaamde menschenrechten heeft olie geworpen op het vuur en de klove tusschen armen en rijken wordt dagelijks grooter. De vereeniging van de ontevredenen, de taal die op de werkliedenvergaderingen soms wordt gehoord, is schrikverwekkend en men wil in het in bloed en vuur en rook gehulde Parijs van '71 de sombere profetie zien der toekomst.

In ons land openbaren de verschijnselen dier ontevredenheid zich niet in zulk een sterke mate als elders, omdat de aard van ons volk meer kalm is, voor type zou kunnen dienen van phlegma, terwijl het individualisme in dat karakter het vormen van vereenigingen tegenwerkt en haar kracht verlamt.

Bij die politieke en sociale malaise komt het scepticisme, waardoor aan de karakters vastheid ontbreekt en als 't ware het steunpunt ontvalt, dat in vroeger dagen de kracht gaf om met een meer kalm oog de gebeurtenissen te overzien. En als om de verwarring der geesten te voltooien, mengt zich in die wanklanken het krijgsgeschreeuw van verouderde kerkelijke leuzen en phrasen, herinneringsteekenen aan een voorbijgegane eeuw en verloren idealen.

Het is verklaarbaar dat onder zulke omstandigheden van zelf de vraag opkomt, of de jongste opvatting van het wezen van den Staat wel de juiste is. Als het schip slingert, de zee hol staat, de golven over 't dek slaan, dan ziet men onwillekeurig naar den stuurman en heeft er geen vrede mee, dat hij het roer laat slaan, waarheen de stroom 't drijft. Hoe doctrinair ten onzent de regeerende bourgeoisie ook is, rees toch in dezen kring zelfs twijfel aan de houdbaarheid van het beginsel, - of liever niet-beginsel - van het *laissez aller* ten opzichte van den Staat. Men liet wettekens passeeren, zooals dat op den kinderarbeid, waarin ter vereeuwiging van Van Houten's naam schoorvoetend en voorzichtig met het vroegere beginsel gebroken werd. Maar dat was een uitzondering, waarover men zich bijna schaamde, bij een nog altijd zoo rijk voorzien arsenaal van Fransche phrasen. Toch verliezen de voorstanders van het oude beginsel dagelijks meer terrein; zij worden oud en sufferig en het geslacht, dat hen straks zal vervangen, is van een anderen geest doortrokken, omdat het onder andere behoeften is groot geworden.

Vergelijkt men nu de verschillende landen met elkander, dan moet elke onpartijdige waarnemer terstond erkennen, dat het onmogelijk is voor alle volken een zelfde stelsel aan te geven. Het beginsel van het *laissez aller* zal b.v. in Engeland aan den eenen kant een natuurnoodzakelijkheid wezen, aan den anderen weinig gevaarlijk zijn; de aard toch van het volkskarakter brengt mee, dat het persoonlijk initiatief op den voorgrond staat, en over het geheel kenmerkt het volk zich door practischen zin. Daardoor is Engeland en kan het zijn het meest vrije land der wereld. Dezelfde eigenschappen echter, die Engeland groot gemaakt hebben, verzwakken langzamerhand met den ouderdom, en daarmee wordt staatsbemoeiing niet alleen geduld maar ook gewenscht. Geheel anders met Frankrijk; Frankrijk is groot geworden in de schaduw van het Romeinsche keizerrijk, want toen dit rijk lang reeds was vertrapt onder den ruwen zwaren stap der Germanen, bleef het idee van dat Rijk toch nog voorzitten bij de vorming van den Staat. Is het daarom dat in Frankrijk nooit de republiek kon wortelen, ja die republiek slechts een andere naam is voor de monarchie, soms voor despotisme? In de republieken, die Frankrijk heeft gehad, was Parijs het Rome, dat zijn wet gaf aan het gansche land en met ijzeren hand de heerschappij der hoofdstad deed gevoelen. In weerwil van den rijkdom der Franschen aan vrijheidsphrasen, is toch

die vrijheid slechts poësie, die wijkt bij den adem der werkelijkheid. De Franschman is onmeedoogender voor zijn minderen dan wel andere volken, bij wie nooit gedanst is rondom de broederlijke vrijheidsboomen, en de ervaring leert dat de Franschen niet te regeeren zijn, wanneer zij den teugel niet gevoelen, die hen leidt. Wanneer het beginsel van vrijheid, van het *laissez aller* zelfs in het tegenwoordige Frankrijk, dat door ervaring althans iets wijzer moest zijn geworden, eerlijk werd toegepast, zou men binnen zeer korten tijd de oude bekende verwarring hebben, die het tegendeel is van alle regeering.

In weerwil nu dat de Franschen steeds het scherpst contrast vormden met hun leeringen, hebben deze toch buiten Frankrijk even veel opgang gemaakt als daar binnen Voor een groot aantal politiekers vormen de Fransche phrasen en denkbeelden nog altijd het boek der wijsheid; als een epidemische koorts verspreidden indertijd die denkbeelden zich over het vaste land, hun sporen nalatend in het bloed.

In Midden-Europa vinden wij een volk van geheel anderen aanleg en derhalve van geheel andere behoeften. Klimaat, ietwat gewijzigde bloedmenging en ervaring waarschijnlijk, hebben de Pruisen een eigenaardig karakter gegeven, waardoor zij minder vatbaar waren den Franschen invloed te ondergaan als dit met andere volken het geval was, en ook een geheel anderen weg hebben gevolgd. Te nuchter om zich door phrasenklank te laten meeslepen, zocht men in Pruisen steeds de kracht in organisatie; in Pruisen is alles geregeld met een bewonderingswaardige stiptheid; het staatsgebouw, inzonderheid de militaire inrichting, doet terstond denken aan een machine, waarvan elk deel zich beweegt door een van één punt uitgaanden druk, en met een onbegrijpelijke nauwgezetheid. En toch is die vergelijking, hoe juist ook op den eersten indruk, onwaar, want in die vaste organisatie is een beginsel opgenomen, dat de vrijheid genoegzame speelruimte laat om de zelfstandigheid niet te dooden. Binnen den aangewezen werkkring wordt zoowel bij de burgerlijke als bij de militaire organisatie in Pruisen groote waarde gehecht aan eigen oordeel en het handelen volgens dit oordeel naar gelang van de omstandigheden. Dit is voor een goed deel het geheim van de kracht van het Pruisische leger; niet alleen dat het bevel werkt als een elektrieke schok, overal waar de omstandigheden vereischen, dat het bevel met een afwijking wordt uitgevoerd, schroomt men niet onmiddellijk daartoe over te gaan, omdat men het doel voor oogen houdt, dat met het bevel wordt beoogd. Het Pruisische leger, de Pruisische bureaucratie zijn machines, ja, maar intelligente machines. Vandaar dat men bij de regeling van het bestuur der districten, der provinciën, die eenigen tijd geleden tot stand kwam, meer autonomie aan die besturen toekende dan men in Frankrijk zou durven verleenen, uit vrees voor een spoedige revolutie. Bij den Pruisischen Staat heeft men het beginsel: eerst organisatie, regeling naar

de eischen, die het gezond verstand aangeeft, en dan bepaling hoever, binnen de grenzen van die noodwendige organisatie, vrijheid kan worden gegeven.

Uit dit oogpunt, gelooven wij, moet men de Duitsche wetgeving beoordeelen, ook de bekende kerkelijke wetten. In het westen van Europa heeft men in het begin, ook hier, bedenkelijk het hoofd geschud, omdat men bij de beoordeeling van deze wetten te veel uitging van het gewone hier geldende staatsbegrip, waarbij de Staat zich tot beginsel stelt zoo weinig mogelijk te doen, *laisser aller*, en bij een aantal zaken nooit in te grijpen dan voor de verwarring het toppunt heeft bereikt en ook dan nog alleen om de gewone politiewet te handhaven, terwijl in Pruisen op den voorgrond staat: organisatie van het geheele leven in den ruimsten zin van het woord, en in de eerste plaats, wanneer er verhoudingen zijn, die een botsing mogelijk of waarschijnlijk maken.

Op dezelfde oppervlakkige wijze als men hier en elders de kerkelijke wetten heeft beoordeeld en eerst eenige toenadering heeft gegeven toen het bleek, dat die wetten lang zoo slecht niet werkten als men zich dit had voorgesteld, heeft men de bepalingen besproken, die in den Rijksdag werden voorgesteld om het drijven der sociaal-democratische agitatie tegen te gaan. Men weet dat sommige bepalingen van het wetsontwerp tot wijziging en aanvulling van het strafwetboek spoedig een zekere vermaardheid hebben verkregen; door de liberale partij in Duitschland gedoopt met den naam van kaoutchouk bepalingen, meende men hier het indienen van zulke strafartikelen niet anders te kunnen verklaren dan door de even kaoutchoukachtige qualificatie van reactionair er op toe te passen. Vooral in verband met het gerucht, dat Bismarck de nationaal-liberalen moede was en wilde trachten bij de volgende Rijksdagsverkiezingen een conservatieve meerderheid tot stand te brengen, kreeg het woord reactie een, naar men meende, duidelijke beteekenis. Toch heeft men, naar ons inzien, misgetast door zoo het beruchte wetsontwerp tot aanvulling van het strafwetboek op te vatten; men heeft zich geen rekenschap genoeg gegeven van den Pruisischen geest, van de eigenaardige Pruisische toestanden. De gewone krantenstopwoorden van liberaal, conservatief, reactionair kunnen hier geen dienst doen; zij brengen veeleer op een dwaalspoor; men moet in dat wetsontwerp in de eerste plaats een uiting zien van den organiseerenden Pruisischen geest, die de waarde van het *laisser aller* op geenerlei gebied ooit zal beseffen. Juist om die reden kan het dienstig zijn de voornaamste, de meest beruchte bepalingen aan een nauwkeuriger onderzoek te onderwerpen, ook al is 't dat die bepalingen met groote meerderheid door den Rijksdag zijn verworpen, en, zooals het zich thans laat aanzien, in den eersten tijd ook wel geen wet zullen worden. Wij moeten daarvoor hebben de bepalingen zelf, zooals zij door de Regeering oorspronkelijk waren voorgesteld, en de toelichting, die daarop

is gegeven door den Pruisischen Minister van Binnenlandsche Zaken, graaf Eulenburg, en door den Rijkskanselier prins Bismarck.

De artikelen van het bekende wetsontwerp, die hier in aanmerking komen, zijn 130*a* en 131*a* en luiden aldus:

'Wie op eenen voor de openbare orde gevaarlijke wijze verschillende klassen der bevolking openlijk tegen elkander ophitst, of wie op deze wijze de instelling van het huwelijk, de familie of den eigendom in het openbaar door taal of schrift aantast, wordt met gevangenis gestraft.'

'Wie door het openbaar meedeelen of verspreiden van verdichte of verminkte feiten, benevens wie door openlijken hoon of bespotting staatsinstellingen of bepalingen der overheid of het Rijk of een Bondsstaat zelf verachtelijk tracht te maken, wordt met geldboeten tot 600 Mark of met gevangenis tot twee jaren gestraft.'

De eerste opmerking, die van liberale zijde tegen deze artikelen werd gemaakt, betrof hun rekbaarheid; heeft de Regeering, zoo luidde ongeveer het bezwaar, bij deze bepalingen de sociaal-democratische en ook de ultramontaansche agitatie, vooral ook door de kranten gevoed, op het oog, niets belet, dat straks van die bepalingen gebruik kan worden gemaakt tegen alle burgers, ook de liberalen. De tegen-opmerking zou kunnen worden gemaakt, dat men met zulke bezwaren uitgaat van een verkeerd standpunt ten opzichte van de Regeering; zal de Regeering in het constitutioneele stelsel gegrond zijn op 'gemeen overleg', dan dient zulk een wantrouwen in de voorgestelde wetsontwerpen vermeden te worden; dan behoort men niet uit te gaan van het wel bezien revolutionaire beginsel, dat de Regeering de vijand is van het volk, en niet de kroon van het volksgebouw. Maar dit daargelaten; men weet dat de Rijksdag consequent is gebleven in de verwerping; de andere partijen sloten zich bij de liberale meerderheid aan. In weerwil dat bij de eerste lezing reeds die algemeene afkeer bleek, ging de Regeering met onverzettelijke kalmte voort den maatregel te verdedigen, tot groote verwondering van de afgevaardigden.

De redevoering door den Minister Eulenburg ter verdediging van de bepalingen gehouden, verdient naar tijdsorde den voorrang; zij heeft bovendien voor dat zij meer dan de rede van Bismarck zich bij de zaak zelf houdt.

De redenen, door den heer Eulenburg aangevoerd, komen op het volgende neer: de sociaal-democraten, die voor '75 twee vereenigingen vormden, waarvan de eene, 'de Algemeene Duitsche Arbeiders-vereeniging', meer een nationaal, de andere, de 'Democratische Arbeiders-vereeniging', een internationaal karakter droeg, zijn gevaarlijk door het program, dat zij op hun vaandel hebben geschreven; zij verlangen algemeen direct stemrecht van alle 20jarige burgers, directe wetgeving door het volk; beslissing over oorlog of vrede door het volk; volkswapening; afschaffing van alle bijzondere wetten op de drukpers, vereenigingen en vergaderingen; rechtspraak door het volk; kostelooze rechtspleging; algemeene volksopvoeding; uitbreiding van de staatkun-

dige rechten; één belasting en wel een opklimmende belasting op het vermogen; onbepaald recht van vereeniging, enz. Met dit program treden de sociaal-democraten echter niet in eens op, maar spreken, nu over het eene dan over het andere punt, heel voorzichtig, naar gelang van de omstandigheden; zij beginnen gewoonlijk met de ontevredenheid op te wekken, wijzen op de genietingen der rijken en zaaien het vergift der begeerlijkheid door de voorstelling, alsof hetzelfde genot bereikbaar is voor den arme, wanneer er slechts een kleine verandering plaats had in de maatschappelijke regeling. Zoo worden de verschillende standen tegen elkander opgezet en de volksmenners verklaren ronduit, dat aan een vredelievende oplossing van het sociaal probleem niet te denken is; wanneer in dien vorm opstand is gepredikt, volgt ten slotte de verzekering, dat het groote doel natuurlijk alleen langs wettigen weg moet worden bereikt. De laatste bijvoeging geschiedt echter alleen om een gerechtelijke vervolging te ontkomen. In het geheel zijn 359 volksleiders werkzaam en de hoofdvereeniging telt 30000 leden. Wanneer de Regeering tegen deze agitatie geen andere middelen kan bezigen dan die welke thans de wet aan de hand geeft, dan is zij tegen den strijd niet opgewassen, en zal de tijd komen dat zij verplicht is van de militaire macht gebruik te maken; zonder twijfel zal de thans bestaande Staat in dien strijd de overwinning behalen, maar het is niet wenschelijk dat het zoover komt en daarom verlangt de Regeering aanneming van de voorgedragen strafbepalingen, vóor de kogel rolt en het staal flikkert.

Men ziet, de redevoering laat niets te wenschen over wat duidelijkheid betreft; de Minister Eulenburg gaat als een goede Pruis recht af op zijn doel; hij bekommert zich niet om politieke theorieën; men zou aan zijn rede zeggen, dat hij met het bestaan van die theorieën niet bekend is; een practisch man, die de middelen wil, omdat hij het doel wil. Toch baatte het betoog zoo weinig, dat de bepalingen ook in tweede lezing werden verworpen.

Er moest een buitengewoon middel worden aangewend om de bepalingen in derde lezing op nieuw aan de orde te stellen, daar het gebruik meebracht, dat ontwerpen, die ook in de tweede lezing waren afgestemd, niet meer in beraadslaging kwamen. Een nieuwe voorstelling in den vorm van amendement gaf Bismarck gelegenheid zijn ambtgenoot Von Eulenburg bij te staan in den strijd voor de Staat tegen de Sociaal-democraten. De Rijkskanselier vatte de zaak echter van een andere zijde op. In de eerste plaats verdedigde hij zich tegen de beschuldiging, dat het ongepast was van de Regeering om wetsontwerpen in te dienen, waarvan zij vooraf verzekerd kon en moest wezen, dat zij met groote meerderheid, zoo niet met algemeene stemmen zouden worden verworpen. Wanneer wij, sprak Bismarck, hier alleen voorstellen moeten doen, die de meerderheid aangenaam zijn, dan zijn wij, de prophetische gave aangenomen, Ministers van de vergadering

en niet van den Keizer en derhalve republikeinsch, niet monarchaal; wij willen met die voorstellen en de verdediging het gevoelen der Regeering hier en aan het gansche volk doen kennen en van den eenen Rijksdag doen wij een beroep op den anderen. Vervolgens weidde Bismarck uit over een thema, in den laatsten tijd meermalen door hem behandeld in particuliere gesprekken op zijn soirées: de gebrekkige toestand der pers, die hem bracht tot de verklaring, dat hij geen kranten meer kan lezen. Onder de rubriek valsche tijdingen somde hij het kwaad op dat van jaren her op politiek gebied was gestookt door dikwijls met opzet kwaadaardig ingerichte berichten te verspreiden, terwijl hij aan den anderen kant het publiek zijn verregaande lichtgeloovigheid verweet om de kranten zoo dom te lezen. Wij hebben gemeend, zoo luidde 't, dat het verspreiden van zulke berichten, die soms met opzet worden gemaakt door gewinzoekende speculeerders, strafbaar moet worden gesteld; gij meent dat wij ongelijk hebben; het zij zoo, maar let wel op, dat ‘de zaken’ lijden onder zulke berichten. Ook bestaat dit nadeel - en daarmee ging Bismarck meer bepaald over tot het thema, ook door Eulenburg reeds ontwikkeld - bij een andere soort van pers, de sociaal-democratische, die in het donker werkt, alleen bij het licht van haar eigen dievenlantaarn in den kring van de armen en ontevredenen van de bevolking; de mindere man kan deze kranten volstrekt niet controleeren; hij gelooft, en terecht, dat hij in een ongelukkigen toestand verkeert; - hij gelooft evenwel ten onrechte, dat deze toestand door minder werk en door het uitzicht op het vermogen zijner medeburgers blijvend kan worden verholpen. De sociaal-democratische agitatie draagt werkelijk mede schuld aan de tegenwoordige slechte tijden; daardoor is de arbeidskracht en het vermogen om te concurreeren verminderd. Weest voorzichtig dat wij niet in zekere mate van verarming geraken; voorziet in den verkeerden toestand en komt in de volgende zitting met andere voorstellen voor den dag, wanneer de onze u niet aanstaan. Al deze verkeerdheden zullen zonder twijfel alleen in den grond kunnen worden verholpen door een reorganisatie van het onderwijs; ik geloof echter, dat het bestaande met meer kracht moet worden tegengegaan. Ik meen verder, dat wij ook buiten het strafwetboek zeer veel kunnen doen tot versterking van den zin voor eer en fatsoen, wanneer wij de handen ineensluiten.

Ziedaar een parlementair debat, dat vruchtbaar kan zijn, zoo niet voor de wetgeving, dan toch voor het volk; men heeft hier geen strijd over of om personen, geen portefeuillejacht, geen spiegelgevecht van liberaal of conservatief, maar een maatschappelijke kwaal en de beredeneering van de beste middelen tot genezing. De Regeering heeft den Rijksdag niet tot de overtuiging kunnen brengen, dat een meer krachtige bestrijding van de bestaande euvelen langs den weg der wetgeving wenschelijk is; de tegenstanders, - voorzoover het de moeite

loont acht te geven op hun bezwaren - bleven staan op het Fransche of Westersche standpunt - hoe zullen wij 't noemen - en beweerden met verwerping van het Pruisische organisatie-begrip, dat elke onderdrukking het kwaad slechts kon verergeren. ‘Zulke strafbepalingen’, zeide Bamberger o.a. ‘zijn huismiddeltjes, die niets helpen. Ik geloof wel niet, dat de vrijheid van discussie altijd en overal de waarheid aan den dag brengt, maar door onderdrukking wordt de stof zoo samengeperst, dat zij zelfs in oogenblikken, waarin het vaderland in gevaar is, met woeste kracht losbreekt; wij hebben dit o.a. gezien bij de Fransche Commune van '70. Overal echter waar de beweging vrij is, ontwikkelt zich deze zaak eenvoudig en natuurlijk; zoo in Engeland, in Zwitserland, waar in weerwil dat zij het toevluchtsoord zijn voor alle socialisten en ultrarevolutionairen, de socialistische partij volgens haar eigen opgave slechts 13000 man bedraagt.’

Wij hebben straks reeds opgemerkt, dat vergelijking tusschen de verschillende landen voor de toepassing van politieke theorieën altijd ongelukkig is, omdat men gewoonlijk daarbij zich aan de oppervlakkigheid schuldig maakt van den volksaard buiten rekening te laten; politieke dokters, die algemeene recepten voorschrijven, moeten zich tot de theorie bepalen en liefst niet praktiseeren. Zwitserland is een klein land, eigenaardig zoowel door zijn natuurgesteldheid als door zijn bloedmenging, en kan bij vergelijking met groote landen om meer dan één reden niet in aanmerking komen. In het Engelsche volk leeft een krachtig initiatief, waarvoor een wetgeving met zulke strafbepalingen èn minder noodig wordt èn wellicht onuitvoerbaar. In Frankrijk, het land waar de vrijheidsphrasen geboren werden, blijkt in de werkelijkheid telkens de noodzakelijkheid van zeer scherpe strafbepalingen en men behoeft slechts een kiezersvergadering van deze of gene radicale club bij te wonen, om overtuigd te worden, dat een straffe hand hier geen willekeur is, maar nooddwang.

Dat door onderdrukking de stof meer wordt samen geperst, zoodat een uitbarsting mogelijk wordt, is waar, maar daar staat tegenover dat de sociaal-democratische propaganda in onzen tijd een gevaarlijke hoogte heeft bereikt, dat door de afscheiding der standen, den haat der mindere volksklasse tegen de meer gegoeden, de toestand der maatschappij onhoudbaar wordt. Gelooft men dat het zonder uitwerking blijft, wanneer dag aan dag onder het volk de roode revolutie wordt gepredikt als het eenige middel om een eind te maken aan het proletariaat, - wanneer in vuile schimpbladen, die onder de mindere volksklasse gretig worden verslonden, de personen, die het gezag vertegenwoordigen, op de liederlijkste wijze door het slijk worden gesleurd, terwijl van den anderen kant lasterprocessen als in een vrijzinnig land niet thuis behoorend, worden afgekeurd. Bij een zoo phlegmatisch volk als het onze kan het lang houden, maar men wane niet, dat het vergift niet werkt, wanneer het zeer langzaam het bloed bederft.

Sommigen beweren, dat onderwijs het eenige middel is om in den algemeen als betreurenswaard erkenden toestand te voorzien. Maar wordt de kracht van het onderwijs niet overschat? In Duitschland is men zeker krachtig werkzaam op dit gebied; het voortgezet onderwijs neemt een hooge vlucht, daar men heeft ingezien, dat het lager onderwijs ook wanneer het goed is ingericht, lang niet aan de vereischten voldoet, daar het ‘op school’ geleerde tot een leeftijd van omstreeks 12 jaar wel bruikbaarder maakt voor het maatschappelijk leven, maar bijna hoegenaamd geen invloed uitoefent op de denkbeelden, die men later verkrijgt. Zal men door onderwijs den haat keeren, den storm van ontevredenheid bezweren, die zich van het gemoed van de mindere volksklasse heeft meester gemaakt? of zal de meerdere verstandelijke ontwikkeling slechts de wapenen leveren om de inrichting der maatschappij nog feller te bestrijden? De ervaring leert dagelijks, dat een zeer hooge mate van verstandelijke ontwikkeling volstrekt geen waarborg is tegen het aankleven van zeer dwaze denkbeelden, daargelaten nog of het verstandelijk vermogen van den mensch over 't geheel van dien aard is, dat men kan verwachten, dat de meerderheid ooit helder inzicht zal kunnen hebben in het samengestelde raderwerk van het maatschappelijk leven. En gesteld dat het verstandelijk vermogen over 't geheel grooter was, is er niet en zal er niet altijd zijn in den strijd van het stoffelijk leven, arbeid die verstompt, werk dat verhardt, een leven dat uit den aard der zaak èn verstand èn hart verwildert?

Wij trekken geen partij voor de strafbepalingen, door de Duitsche, of liever de Pruisische Regeering ingediend in den Rijksdag en inweerwil van alle redevoeringen verworpen, maar wij stellen er prijs op, - en dit is het doel dat wij ons met de ‘Geschiedenis van den Dag’ voorstellen, - dat de kwesties zuiver worden gesteld, ontdaan van groote phrasen, politieke spreekwoorden en partijnamen. Er kan, - zooals Bismarck terecht opmerkte aan het slot van zijn redevoering, - er kan veel gedaan worden, ook buiten de strafwet, wanneer wij weten wat wij willen en handelen overeenkomstig dien wil.

20 Februari '76.

NOORMAN.

Kroniek.
15 *Januari* - 15 *Februari.*

Jan.

16. De Fransche gemeenteraden verkiezen afgevaardigden voor de Senatorenverkiezing; daar de republikeinen voorzichtig zijn in het noemen van hun geestverwanten, uit vrees voor de pressie der Regeering, is de uitslag moeilijk op te geven. In het algemeen kan men zeggen, dat in de steden bijna uitsluitend republikeinen, in de dorpen in dezelfde mate conservatieven zijn verkozen.

16. Opening van den Pruisischen Landdag met een troonrede uitgesproken door den Minister Von Camphausen. In weerwil van de lagere raming der inkomsten sluit de begrooting met inbegrip der buitengewone uitgaven. Verschillende belangrijke wetsontwerpen worden toegezegd: tot regeling van het stadsbestuur, van de boschcultuur, enz.; wat de kerkelijke wetgeving betreft een ontwerp tot bekrachtiging, voor zooveel noodig van den kant van den Staat, van het Algemeen synodaal reglement der Evangelische kerk; voorbereid wordt een wetsontwerp betreffende het bestuur der bisschoppelijke goederen.
17. Het Oostenrijksche Heerenhuis wijzigt de vroeger reeds door het Huis van Afgevaardigden aangenomen kloosterwet en verwerpt het ontwerp tot regeling van de rechtsverhouding der Oud-Katholieken.
17. Dood van graaf Larochette, legitimist, die aan het hoofd stond van de kleine fractie der uiterste rechterzijde, welke met de linkerzijde der Nationale Vergadering de meerderheid vormde bij de benoeming van de Senatoren.
17. Opening van het tweede internationale postcongres te Bern.
19. De Engelsche Regeering verleent haar adhaesie aan het Oostenrijksche hervormingsplan voor Turkije onder zeker voorbehoud.
19. In de Deensche Tweede Kamer wordt door de linkerzijde of oppositie een wetsontwerp ingediend betreffende de ministeriëele verantwoordelijkheid.
19. In het Hongaarsche Lagerhuis wordt in eerste lezing goedgekeurd het wetsontwerp tot reorganisatie van het binnenlandsch bestuur. De aanneming geschiedt met 217 tegen 66 stemmen. 124 Afgevaardigden onthouden zich van stemming; hiervan behooren drievierden tot de Deakpartij.
19. Opening van den Zweedschen Rijksdag door den Koning met een troonrede, waarin de hartelijke ontvangst wordt herinnerd, den Koning bewezen bij het bezoek aan vreemde vorsten, zonder echter uitdrukkelijk melding te maken van den Duitschen Keizer. Voor den aanleg van defensie-werken op de kust worden gelden aangevraagd en een ontwerp betreffende overgangsbepalingen voor de nieuwe wet op de legerorganisatie toegezegd. Voor den aanleg van staatsspoorwegen zal een leening worden aangegaan van 10 millioen kr.
De Tweede Kamer kiest tot president graaf Arved Posse, aanvoerder der opposante boerenpartij.
20. Het nieuwe Synodaal reglement der Evangelische Kerk in Pruisen wordt door den Koning bekrachtigd.
20. Verkiezing der Spaansche Cortes. De Regeeringscandidaten behalen schier overal, zooals gewoonlijk, de overwinning. De nieuwe Kamer wordt gerekend te tellen: 343 ministeriëelen; 30 clericalen; 30 constitutioneelen of Sagastisten; 1 radicaal; 1 republikein (Castelar, verkozen te Barcelona met behulp van de constitutioneelen) en 1 federalist.

25. Het Spaansche Noorderleger maakt op verschillende punten een aanvang met de groote operaties.
26. Op het internationaal post-congres te Bern worden Britsch-Indië en de Fransche Koloniën opgenomen in de vereeniging. De toetreding van de Nederlandsche en Spaansche Koloniën en van Brazilië wordt aangehouden tot de vergadering, die in Juni a.s. te Londen bijeenkomt.
27. Redevoering van den Minister Eulenburg in den Duitschen Rijksdag tegen de sociaal-democraten.
28. De Oostenrijksche Minister van Eeredienst Stremayr verklaart in de commissie van het Huis van Afgevaardigden, dat de kloosterwet na de wijzigingen van het Heerenhuis onaannemelijk is voor de Regeering.
29. Dood van Franz Deak, den vader van het Vergelijk tusschen Oostenrijk en Hongarije.
30. Verkiezing der Senatoren in Frankrijk. Volgens een waarschijnlijke berekening worden verkozen: 86 republikeinen, 19 constitutioneelen of Lavergnisten, 80 monarchalen en 36 Bonapartisten, zoodat de geheele Senaat zou bestaan uit 141 republikeinen, 29 constitutioneelen, 90 monarchalen en 36 Bonapartisten. In den Senaat zal derhalve evenals in de vroegere Nationale Vergadering de doorslag worden gegeven door de constitutioneelen of conservatief-republikeinen.
31. De Oostenrijksche ambassadeur te Konstantinopel graaf Zichy overhandigt den Turkschen Minister van Buitenlandsche Zaken Raschid Pacha het door de Noordsche Mogendheden overeengekomen hervormingsplan voor Herzegowina en Bosnië. De Turksche Minister belooft spoedig het antwoord mee te deelen. De ambassadeurs van Rusland en Duitschland ondersteunen onmiddellijk de Oostenrijksche nota, terwijl de ambassadeurs van Italië, Frankrijk en Engeland verklaren dat de nota niets bevat, in strijd met het tractaat van Parijs van 1856.

    De punten van het hervormingsprogram luiden: 1°. Geheele en volledige vrijheid van godsdienst. 2°. Afschaffing van het verpachten der belastingen. 3°. Een wet, waarbij gewaarborgd wordt, dat de opbrengst van de directe belastingen in Bosnië en Herzegowina wordt gebezigd ten bate van de provincie zelf, onder controle van besturen, overeenkomstig den firman van 12 December. 4°. De instelling van een commissie, samengesteld uit een gelijk aantal Muzelmannen en Christenen, ten einde te waken voor de uitvoering van de hervormingen door de Mogendheden voorgesteld, benevens die welke zijn toegezegd in de Iradé van 2 October en in den Firman van 12 December. 5°. Verbetering van den agrarischen toestand van de landbouwende bevolking.

Febr.

1. De Deensche Kamer van Afgevaardigden neemt met meerderheid van stemmen in eerste lezing het door de linkerzijde of oppositie ingediende wetsontwerp betreffende de ministerieele verantwoordelijkheid aan. De president-minister neemt aan de beraadslaging hierover geen deel, onder verklaring dat zulk een ontwerp toch tot niets kan leiden.
2. De Servische Kamer wordt bij Vorstelijk besluit gesloten.
2. De Duitsche Bondsraad besluit tot opheffing van het verbod tot uitvoer van paarden.
2. Het Huis van Afgevaardigden der Vereenigde Staten verwerpt met 144 en 106 stemmen het voorstel betreffende de herkiezing van den President voor de tweede maal.
3. Opening van de Noorweegsche Kamer door den Koning met een troonrede, waarin wetsontwerpen worden toegezegd tot reorganisatie van de belastingen en wijziging van de wet op den weerplicht.
4. Een Nederlandsch eskader verschijnt op de kust van Venezuela.
4. De Rumenische Regeering verklaart in de Kamer van Afgevaardigden, dat zij geen aanvallende staatkunde wil volgen, maar op alle omstandigheden voorbereid zijn, en om die reden een buitengewoon krediet voor oorlog heeft aangevraagd.
5. De Duitsche Rijksdag neemt het wetsontwerp aan, waarbij het begrootingsjaar wordt verlegd op 1 April.
6. De Turksche Regeering geeft een voorloopige verklaring, volgens welke zij de door de Mogendheden gevraagde hervormingen voor Bosnië en Herzegowina toestaat, met wijziging van het punt betreffende afzondering van een deel van de opbrengst der belastingen in die provinciën voor deze landen zelf; daarentegen zal de post van uitgaven voor deze provinciën worden verhoogd.
8. Opening van het Engelsche Parlement door de Koningin met een troonrede, waarin van den aankoop van de aandeelen van de Suez-kanaal-maatschappij wordt kennis gegeven en gezegd dat de ondersteuning van de Turksche hervormings-voorstellen der drie keizerlijke Mogendheden is geschied behoudens vrijheid van handelen ten opzichte van de verdere omstandigheden. Een koninklijke commissie zal worden benoemd tot onderzoek van de quaestie der opbrenging van slaven door schepen. Wetsontwerpen worden toegezegd betreffende het hooger en lager onderwijs.
8. In de Rumenische Kamer wordt het gewijzigd krediet-ontwerp voor oorlog goedgekeurd, zonder het aangaan eener leening.
9. Redevoering van Bismarck in den Duitschen Rijksdag over de reeds verworpen artikelen van het wetsontwerp tot wijziging en aanvulling van het strafwetboek.

10. De Duitsche Rijksdag wordt gesloten, nadat de uitbreiding van het kanselartikel, in tweede lezing verworpen, in derde lezing met 173 tegen 162 stemmen is aangenomen.
10. Redevoering van Gambetta te Marseille, waar Naquet hem verwijt, dat hij de republiek heeft verraden. De vergadering besluit echter Naquet niet te hooren.
9. Eervol ontslag van mr. G.T.H. Henny, secretaris-generaal bij het Departement van Koloniën in Nederland.
11. Het Fransche dagblad ‘La France’ wordt veroordeeld tot 1000 francs boete en de kosten wegens meedeeling van het valsch geachte bericht, dat de vice-president-minister Buffet na de verkiezingen en vóor de opening der nieuwe Kamers zal aftreden.
13. Vechtpartij tusschen Katholieken en liberalen te Mechelen.
13. De Sultan van Turkije teekent de Iradé, waarbij de door de Mogendheden gevraagde hervormingen worden toegestaan.
14. Onderteekening te 's Gravenhage van het tractaat van handel en vriendschap tusschen Nederland en de Zuid-Afrikaansche Republiek.
15. In de Belgische Kamer wordt de internationale suiker-conventie met 64 tegen 28 stemmen goedgekeurd.
15. Opening der Spaansche Cortes door den Koning met een troonrede, waarin de verwachting wordt te kennen gegeven van de spoedige demping van den opstand der Carlisten en van dien op Cuba; van een spoedige en voldoende oplossing van het hangende geschil met het Vaticaan; voorts wordt toegezegd de herstelling van het evenwicht op de begrooting met betaling der schuldeischers, voorzoover het productief vermogen van het land niet wordt belemmerd.
15. De Sultan van Turkije gelast de uitvoering der hervormingen in Bosnië en Herzegowina en belooft amnestie aan de opstandelingen aldaar, die zich onderwerpen.

Letterkunde.

Robert Hamerling romanschrijver.

Aspasia, ein Künstler und Liebesroman aus Alt-Hellas, von R. Hamerling. Hamburg 1875.
Aspasia. Roman van Robert Hamerling. Uit het hoogduitsch vertaald door Dr. J.C. van Deventer. Haarlem Erven F. Bohn 1875. 1e deel.

In een alleramusantst en geestig geschreven boekje, dat een paar maanden geleden ook in een Hollandsche vertaling uitkwam(*), komt een verhaaltje voor van een musch, die, door een kleermaker aangekleed met een rood manteltje en een puntige, roode muts, terecht kwam midden tusschen een schaar van hare stamgenooten, die, verschrikt door het gezicht van zulk een wonderlijk aangekleeden vogel, allen de vlucht namen. Zoo'n aangekleede musch onder de romanmusschen is, volgens de opinie der romanlezers en vooral lezeressen, van oudsher die roman geweest, die hetzij in het oude Hellas, hetzij in het oude Rome speelde en een beeld trachtte te geven van het leven en de ideeën der Grieken en Romeinen. Dit hebben Wieland en Limburg Brouwer ondervonden en in den laatsten tijd Ebers. Dit duurt dan zoolang totdat de gewone romanlezers plotseling moed vatten en evenals de musschen in het verhaaltje aanvallen op dien wonderlijken vogel, die in hun midden is neergestreken. Zij doen dan wel niet als die musschen, die hun stamgenoot mantel, muts en een partij vederen ontrukten, misschien wel omdat zij er niet toe in staat zijn, maar dit is toch zeker, dat zij zoo'n roman veel strenger beoordeelen dan één, die geschreven is door hun geliefde Miss Braddon of hun charmanten Wilkie Collins.

Deze gedachten kwamen bij mij op toen ik den roman, waarvan de titel hierboven afgeschreven staat, doorgelezen had. Zoo'n echte romanlezer, die elke week een roman van drie dikke deelen verslindt, zou zeker wel een aardige kritiek van dezen roman leveren. Hij zou er stellig niets goeds in vinden, alles trachten af te breken en, zoo hij een dosis

(*) Aglaia von Enderes. Penneschetsen uit het dierenleven. Sneek, 1875.

verstand bezat (*gezond* verstand niet, want, had hij dit, dan zou hij zoo'n romanverslinder niet zijn) zou hij allerlei schijngronden en schijnredenen weten op te rakelen, terwijl de eenige reden, waarom ze hem niet bevalt, maar waarvoor hij niet durft uit te komen, is, dat er geen enkele interessante moordenaar, dief of brandstichter in voorkomt.

Gelukkig echter bestaat er behalve dit romanverslindend publiek nog een publiek achter de schermen, dat in het dagelijksch leven zich wat minder luid doet hooren, maar dat bij een gezond verstand een kritisch oordeel heeft en lust, om tusschenbeiden zijn hersenen wat in te spannen. Voor zoo'n publiek schrijft een man als Hamerling. Zijn roman kan men niet half slapende lezen: men moet zich dikwijls eens wat inspannen, maar juist daardoor is het genot dan ook te grooter.

Hamerling, die, zooals Kurz zegt, '*unstreitig zu den glänzendsten Erscheinungen der Gegenwart gehört*', is, als episch dichter, sedert lang geen onbekende meer in ons land. Wie herinnert zich niet de prachtige passages in den *Ahasver in Rom*, waarin hij ons een beschrijving geeft van de weelde en ongebondenheid der Romeinen? In het eerste oogenblik was men zelfs overbluft door de manier, waarop hij ons het Bacchanal en den Brand voor oogen tooverde. Een paar jaar later kwam zijn *König von Sion*, dat den meesten minder beviel, hoewel het uit het oogpunt van kunst hooger stond, vooral door dat het veel meer geacheveerd was. Sedert dien tijd (najaar van 1868) wendde Hamerling zich van het epische genre af en schreef een drama, een blijspel en een cantate. Ongelukkig zijn echter zijn *Danton und Robespierre*, zijn *Teut*, en zijn *Sieben Todtsünden*, niettegenstaande er prachtige gedeelten in voorkomen, in hun genre niet wat *Ahasver* of *der König von Sion* in het epische zijn.

Nu komt na een tijd van zwijgen de dichter te voorschijn met een roman, die, wat men er ook op aan te merken heeft, altijd een merkwaardig boek zal blijven.

Voor een der mindere goden in de literatuur zou het altijd een waagstuk zijn geweest, na Ebers, die in zijn *Aegyptische Königstochter* zulke nauwkeurige schilderingen van Grieksche zeden heeft gegeven, op te treden met een roman, die in het oude Hellas speelde. Voor Hamerling echter, die reeds door zijn *Ahasver* bewezen had, hoe hij zich in oude toestanden kon inwerken, was dit geen waagstuk; hij kon ons zelfs een werk schenken, dat Ebers niets toegeeft op het punt van schilderen van Grieksche zeden, ja, hem dikwijls overtreft. Het type der ontwikkelde Grieksche vrouw bij Hamerling (Aspasia) staat verre boven dat bij Ebers (Rhodopis), en geen wonder, want Ebers is bovenal geleerde, let dus het meest op de zeden en gebruiken; Hamerling daarentegen is bovenal dichter en kunstenaar, let dus evenzeer op de typen, die hij ten tooneele voert, als op de gebruiken.

Toch deed Hamerling een waagstuk: hij maakte Aspasia tot middel-

punt van zijn roman. Ebers had ook een beroemde hetaire tot middelpunt van het Grieksche leven, dat hij schilderde, genomen, maar deze was vooreerst slechts één der hoofdpersonen in het werk en ten tweede door weinigen gekend. Wie wist vóór het werk van Ebers dat er een Rhodopis bestaan had? Niemand, dan eenigen, die met Herodotus goed bekend waren. Van Aspasia daarentegen heeft iedereen wel eens gehoord: noemt men haar naam, dan noemt men voor velen den naam van de beruchtste dame du demi-monde van Griekenland - want de noordelijke volkeren eenig begrip te doen krijgen van wat een hetaire eigenlijk was, zal wel altijd een onopgelost vraagstuk blijven; men vertaalt het woord dus door het hierbovengenoemde. Daarbij komt, dat Aspasia menige pen in beweging heeft gebracht, hetzij om haar overdreven te verheerlijken (Wieland), hetzij om haar, even overdreven, voor te stellen als het type van verdorvenheid en zedeloosheid. (Dr. Thijssen doet dit o.a., het voetspoor van vele voorgangers volgende, in zijn *Grieksche Vrouwen*, bl. 87 vlgg.)

De meesten dus, die het boek opnemen, hebben reeds vooraf een idee over wat Aspasia geweest is. Diezelfde Aspasia nu, die naar alle waarschijnlijkheid geen liederlijk vrouwspersoon was, maar evenmin tot het uiterste getrouw aan Perikles, wordt door Hamerling tot zijn hoofdpersoon gemaakt, tot de spil, waar *alles* om draait - want Perikles treedt, zooals we straks zien zullen, in dezen roman in de schaduw van Aspasia. In hoever dit juist gezien is geweest van Hamerling, willen wij voor het oogenblik daarlaten, maar wij meenden toch, er de aandacht op te moeten vestigen.

Een andere kwestie is: heeft de roman ons gegeven, wat hij o.a. bedoelde, nl. een schildering van het oude Hellas, d.i. van de zeden, gewoonten en levenswijze der Atheners? Daarop kan men wel volmondig ja zeggen. Hetzij hij ons brengt op de Pnyx, hetzij in het theatron, hetzij te Olympia, hetzij op de Akropolis, het *is* Hellas, wat wij voor ons zien; wij zullen altijd moeten zeggen: zijn schildering is juist, zóó moet het geweest zijn. Dit zijn dan ook de prachtigste gedeelten, daar Hamerling hier van zijn buitengewoon talent van beschrijven kan gebruik maken.

In dit kader nu geeft Hamerling aan Aspasia en haar omgeving *zijn* ideeën over kunst, liefde, etc. etc. in den mond. Daardoor is het wel eens moeilijk, als een Aspasia, een Perikles, een Sokrates, een Sophokles aan het woord zijn, zich altijd te herinneren, dat die menschen Hellenen zijn: men meent wel eens, dat men kinderen der 19de eeuw hoort en niet der 5de eeuw vóór Christus. Dit is o.a. het geval, als Aspasia zich uitlaat over wat zij noemt: de verheffing der Grieksche vrouw. Zoo zou bl. 162, 1ste deel over de huwelijkswetten zeer goed klinken in den mond van een onzer emancipatielievende dames. Dit is nog sterker bij de ideeën over kunst (zie bl. 105, 1ste deel). Men denkt dikwijls eerder, dat men de een of andere

Aesthetica der 19de eeuw leest dan woorden, die verondersteld worden door een Helleen gezegd te zijn.

Deze fout is niet aanwezig, als Hamerling ons het volksleven schetst. Onder de geestigst geschetste tooneelen neemt zeker wel het 3de hoofdstuk een eerste plaats in. Dit geeft een uitstekende beschrijving van het volksleven der Parijzenaars van de oudheid. Die Bandkrämer van Halimos is het type van een geestig Athener. Ook later treedt deze nog als zoodanig op, hoewel de fortuin hem in den tusschentijd niet gunstig was geweest; zijn geestigheid had hij echter niet verloren (zie de zoo uitstekende schets op bl. 219 en 220 van deel 3). Bij dergelijke beschrijvingen behoeft men dan ook nooit moeite te doen, zich te herinneren, dat het Hellenen zijn, die spreken. Maar daarenboven, in dat 3de hoofdstuk herkennen we weer den ouden Hamerling, den Hamerling van de 1ste scène van den *Danton*, den Hamerling van *Ahasver* en *der König*, die het zoo goed verstaat, ons het volksleven voor de oogen te tooveren. Dienzelfden ouden Hamerling, maar nu beschrijft hij geheel andere zaken, vinden wij terug in den tocht door Arkadië (17de hoofdstuk) en in het allerlaatste hoofdstuk - de pest.

Men heeft wel eens gezegd: als men een roman goed wil beoordeelen, moet men eerst vragen: hoe is het karakter van den hoofdpersoon geteekend, want daar hangt alles van af. Is dit waar, wat we eens zullen aannemen, dan moet men zeker de *Aspasia* een voortreffelijk boek vinden, want het karakter van Aspasia is prachtig geteekend en uitgewerkt.

Reeds het begin van het werk is een goede greep: hij stelt ons voor, hoe er een vrouw over de Agora loopt, die door iedereen wordt nagezien wegens haar '*wunderbare und verblüffende Schönheit*'. Daar ziet en bewondert haar een man, jong in jaren, maar die reeds in Athene den grootsten invloed heeft, nl. Perikles. Men ziet langen tijd die vrouw niet terug, maar hoort ieder van haar spreken, totdat zij plotseling weder optreedt en nu om niet meer zoo spoedig te verdwijnen, maar bijna altijd op het tooneel te zijn. Haar wederoptreden gebeurt bij gelegenheid van een dispuut over kunst, in het atelier van Pheidias opgerezen, en dat zij zal beslechten. Hier verschijnt zij voort als priesteres van het schoone, waarvan Sophokles later zoo juist zegt (bl. 169, 1ste deel): '*Schönheit sitzt mitrathend im Rath höchster Gewalten*'. Hier neemt zij den lichtverliefden Perikles voor zich in, hier eindelijk zit reeds Sokrates haar in den weg, die het later zoo erg zal maken, dat zij zich op hem poogt te wreken, maar voor het eerst de nederlaag lijdt. Van nu af ziet men de liefde van Perikles toenemen, maar dezen zelven tevens langzamerhand op den achtergrond treden.

Zoo spoedig Aspasia door Hamerling ten tooneele wordt gevoerd, treedt Perikles in haar schaduw. Men ziet slechts Aspasia, men bewondert *haar* alleen, men ziet *haar* slechts in het volle licht; de an-

deren, allen tot nevenpersonen gemaakt, staan, wat de karakterteekening betreft, in een geheimzinnig halfduister; mannen als Sophokles of Sokrates worden niet meer dan geschetst. Hieraan kan men weer merken, dat het een dichter is en wel een episch dichter, die den roman schrijft. In een epos beweegt alles zich om één persoon, bijvoorbeeld den *König von Sion.* De anderen ziet men slechts ter loops, als de dichter ze noodig heeft, om het karakter van den hoofdpersoon beter te doen uitkomen. Die hoofdpersoon alleen wordt geheel afgewerkt. Dit gaat goed in een epos, in een roman gaat het echter niet: men wil daar, dat de nevenpersonen, hoewel altijd wat minder afgewerkt, toch zooveel uit het donker te voorschijn treden, dat men kan zeggen: dien persoon zie ik voor mij, dat is *die* en niemand anders. Maar, revenons à nos moutons, d.i. hier de Aspasia. Hoe langer hoe minder stoort Perikles zich eraan, dat hij een wettige vrouw heeft; hij heeft niet alleen met Aspasia samenkomsten bij Sophokles, maar hij is met haar bij de inwijding van het Parthenon, hij is met haar te Milete, totdat eindelijk de crisis komt, Perikles zijn vrouw verstoot, deze overdoet aan den Archon Basileus en Aspasia als zijn gemalin in huis neemt. Het toppunt van geluk en voorspoed is voor Aspasia nu echter ook voorbij. Naar het Thesmophoriën-feest gegaan, om de vrouwen aan te sporen, zich niet zoo gedwee onder het juk der mannen te buigen, wordt zij er grievend beleedigd, zonder zich te kunnen wreken, een erge zaak voor zoo'n trotsche vrouw als Aspasia. Hoe langer hoe meer pakken zich wolken samen boven haar en hare omgeving, totdat het onweder eindelijk losbarst en - Aspasia voor den rechterstoel staat. Hier was zulk een prachtige gelegenheid geweest, Perikles in een zijner groote gaven, zijn welsprekendheid, te teekenen. Dit doet Hamerling echter niet: alleen een zeer klein stuk van een redevoering geeft hij en dan komt een effectstuk: ‘Perikles hat geweint’ en - Aspasia komt vrij. Dit gedeelte treft zeer bij het eerste lezen, maar leest men na een tijd het nog eens, dan treft het veel minder en men komt tot de conclusie, dat dit goed op zijn plaats zou zijn in een tragedie of in een *König von Sion*, maar dat het hier niet t'huis hoort. Hamerling, die zoo goed bekend is met de Grieksche literatuur, wist toch ook wel, dat hij bij Thucydides (o.a. II, 60) nog wel een staaltje van Perikles' welsprekendheid kon vinden en behoefde dus er niet verlegen mee te zijn, hoe die rede in te kleeden. Het laatste deel, na het begin van den oorlog, loopt spoedig genoeg af; we krijgen nog een uitstekende beschrijving van het Dionysosfeest en de daaropvolgende pest; Perikles sterft en Aspasia laat men aan het einde stom van droefheid achter bij het praalbed waarop Perikles ligt.

Adolf Glaser klaagde dezer dagen in een feuilleton over Hollandsche literatuur, dat de meeste Hollandsche novellen geen bevredigend slot hebben. Een bevredigend slot kan men aan Hamerling ten minste niet ontzeggen; want na al de treurigheid, door de pest en den oorlog veroor-

zaakt, beschreven te hebben, eindigt hij zijn werk met de geboorte van Plato en het vertrek van Manes en Kora naar een nieuw vaderland.

Onder de onnauwkeurigheden, waar men onwillekeurig op let bij een schrijver, die bewijst zoo volkomen bekend te zijn met alles, wat het leven, de letteren en de kunst der Grieken betreft, is er een, die om der curiositeitswille vermeldenswaard is. Op bl. 239 van deel I spreekt de acteur Polos ervan, hoe hij in den Philoktetes van Sophokles de titelrol vervuld heeft. Dit wordt verondersteld te gebeuren bij gelegenheid van de repetitie der Antigone. Ongelukkig is juist van deze twee tragedies bekend, wanneer zij het eerst zijn opgevoerd, nl. de Antigone Ol. 85, 4, d.i. 437 vóór Christus en de Philoktetes Ol. 92, 3, of 410 vóór Christus. Polos kon moeilijk in 437 spreken van iets, wat in 410 gebeuren zou. Een andere opmerking is deze: terwijl Hamerling anders altijd de Grieksche woorden gebruikt, doet hij dit op bl. 77, 1ste deel eens niet; daar geeft hij den lezer eenige echt Duitsche samenkoppelingen te genieten, zooals *Stammesgenossenschafts-Versammlung* (waarschijnlijk wordt hier de Phule bedoeld) *Bruderschaftsgenossen-Versammlung* (= vergadering der Phratria), en *Gaugenossenschaftsversammlung* (= vergadering van den Demos). Dit maakt het niet duidelijker. De beste weg ware zeker geweest, als hij even als Ebers de Grieksche woorden in den tekst gebruikt had en door eenige noten aan het eind van het boek voor den lezer, die weinig bekend is met oude Grieksche toestanden, opgehelderd had, wat die woorden beteekenen.

Op enkele plaatsen is Hamerling wel eens wat *te* realistisch en daardoor plat. Zoo zouden zonder schade voor het werk zeer goed kunnen verdwijnen: de beschrijving van Telesippe op bl. 46, 1ste deel; de opmerking van Diopeithes op bl. 101 Eod. en de woorden, die daarop volgen; op bl. 141 Eod. de woorden over de Lakonische vrouwen en bl. 164, 2de deel bovenaan. Dergelijke uitdrukkingen hooren in een kunstwerk niet t'huis. Vatten wij samen, wat wij over Hamerling's roman hebben opgemerkt, dan moeten we tot de conclusie komen, dat hij evenmin als ander menschelijk werk volmaakt is. Ja, ik meen, dat wij wel kunnen beweren, dat de *Aspasia* niet in haar genre is, wat zijne epische en lyrische gedichten in het hunne zijn. En toch heeft aan den anderen kant de *Aspasia* meer gegeven dan men verwachtte. Menig beminnaar der belletrie hoorde met leedwezen, een tijd geleden, dat Hamerling bezig was aan een roman; menigeen had liever nog een Dichtung van hem gehad als *der König* of ten minste als *Ahasver*, maar nu hij eens de mode der 19de eeuw gevolgd heeft, nu zal men mij, na het lezen der *Aspasia* toegeven, dat de perzik naar meer smaakt. De roman heeft zulke uitstekende elementen, geeft zoo'n prachtige figuur als Aspasia te aanschouwen, geeft van het leven der Atheners zoo'n juiste teekening, levert zulke heerlijke beschouwingen over kunst, schoonheid, liefde etc. etc., dat het ten uiterste jammer

zou zijn, als de groote dichter dezen zijn eersten roman ook zijn laatsten liet zijn. Als hij de nevenpersonen wat minder in het duister laat, als hij in de dialogen (in de beschrijvingen doet hij het reeds) zich wat meer kan verplaatsen in het wezen van den persoon, dien hij schilderen wil, dan zal hij zeker een werk schrijven, dat boven de *Aspasia* staat. Nu bekommert men zich alleen om Aspasia; alleen voor haar heeft men belangstelling. Dán zal men voor het boek qua geheel zich interesseeren. Dán zal iemand als Perikles ons niet meer koud laten, dan zullen wij belangstelling hebben voor Sophokles.

Dat het boek boeit, zal men zeker niet ontkennen; men heeft spijt, dat hij het laatste gedeelte zoo gauw heeft afgemaakt. Wel een bewijs, dat het met groot talent is geschreven. Een werk, dat Hamerling zooveel roem zal bezorgen als zijn twee epische Dichtungen, is het echter niet.

Arnhem, 24 Dec. '75.

M^{r}. R.M. PUTMAN CRAMER.

P.S. Door bijzondere omstandigheden is dit stuk lang blijven liggen. Daardoor zijn wij nog in de gelegenheid geweest, kennis te nemen van een stuk, door den heer Vosmaer in den *Spectator* van 15 Januari geplaatst. Hoewel zeer ingenomen met de algemeene strekking van zijn opstel, meenen wij er toch op te moeten wijzen, dat hij te veel ingenomen is met Hamerling, om een open oog te hebben voor de gebreken van diens roman. Diezelfde omstandigheden hebben ook nog voor ons het voordeel gehad, dat wij kennis hebben kunnen maken met het 1ste deel eener vertaling, door den heer Dr. Van Deventer bezorgd. Naar het ons voorkwam, heeft de heer Van Deventer *te* haastig moeten werken, om overal nauwkeurig te kunnen vertalen. Was dit niet het geval geweest, zoo vertrouwen wij, dat b.v. bl. 88 tot en met 91 van het 1ste dl. van zijn vertaling er geheel anders zouden hebben uitgezien en veel meer op het oorspronkelijke hebben geleken. Hij zou dan o.a. zeker niet ‘Vorbeschlüsse’ door het rare, onhollandsche woord ‘praeadvies’ en ‘Beisasse’ door ‘nieuw gemaakte vriend’ vertaald hebben. Als men deze betrekkelijk kleine onnauwkeurigheden uitzondert, moet men aan de vertaling dezen lof geven, dien men lang niet aan alle vertalingen kan geven, n.l. dat het goed Hollandsch is, wat men leest.

20 Febr. '76.

P.C.

Een ernstige poging.

De Sterren Liegen Niet! Drama in vijf bedrijven. (Uit Rome A°. 1539) door Betsy Perk. Amsterdam, G. Theod. Bom. 1875.

Hield de bloei der kunst gelijken trap met de welvaart der volken, dan moest de 19de eeuw overvloeien van onvergelijkelijke kunstgewrochten. Op industrieel gebied is dit dan ook werkelijk het geval. De wetenschap mag er zich op beroemen, dat ze natuurkrachten opspoorde, die de wereld een geheel ander aanschijn geven. Men doorklieft de ruimten, men overbrugt en ondermijnt de zeeën, splitst rotsgevaarten tot wegen, toovert goud uit ijzer en steen, uit lucht en stoom en koffie uit maïs, meel uit gips, in één woord bewijst, dat handel en industrie het tot een ongekende hoogte hebben gebracht, en god Mercurius over den geest die hem ten troon verhief, met welgevallen den scepter zwaait.

Ligt het mogelijk eenigszins aan de heerschappij van dezen god, dat het er met de kunstproducten op geestelijk gebied vrij wat schraler uitziet? Ontkennen toch kan men 't niet, dat dichtkunst, letterkunde, schilderkunst en toonkunst betere dagen beleefd hebben. De Shakespeare's, Corneille's, Racine's, de Raphaëls, Michel Angelo's, de Mozart's en Beethoven's, ze zijn nog altijd onovertroffen, en welke nieuwe wegen men ook inslaat om hen nabij te komen, welke kromme en hooge sprongen men ook maakt om zich tot hunne grootheid op te heffen, nòg is hun verheven standpunt niet bereikt en wordt het tegenwoordig talent onophoudelijk hiernaar verwezen.

Dat vooral ook onze tooneelletterkunde veel te wenschen overlaat, is de klacht van den dag. Het verdienstelijk streven van sommige schrijvers om hierin verandering te brengen, wordt dan ook dankbaar erkend, ofschoon hunne proeven, op weinig uitzonderingen na, den stempel der middelmatigheid dragen. Tot deze categorie behoort ook het Drama van Betsy Perk. - ‘De Sterren Liegen Niet!’

Dat deze schrijfster zich op het gevaarlijk en glibberig terrein van het Drama waagde, moge menigeen wat al te stout voorkomen, die met haren vroegeren letterkundigen arbeid bekend is; ons schijnt iedere ernstige poging om het verarmde Hollandsche tooneel te verrijken, loffelijk.

En een *ernstige* poging was het van de schrijfster.

Ongelukkig koos zij zich een stof tot onderwerp, die minder geschikt is om ons Nederlanders belang in te boezemen, tenzij ze zoo kunstig bewerkt is, dat ze daardoor belangwekkend wordt.

De Italiaansche beeldhouwer, juwelier en goudsmid Benvenuto Cellini, de hoofdpersoon van dit drama, in 1500 te Florence ge-

boren, is een vreemdeling voor ons schouwburg-publiek. Op de schrijfster rustte dus de moeielijke taak om hem al dadelijk bij zijn optreden zoo sympathisch te laten spreken en handelen, dat hij oogenblikkelijk de noodige deelneming opwekte. In het eerste bedrijf schiet ze hierin te kort. Men verneemt, dat Cellini een wilde, vroolijke gast is, dat hij een besteld kunstwerk voltooid heeft en daarom feest wil vieren, dat de Fransche gezant hem uit naam zijns konings Frans I een aanbod doet om naar Frankrijk te komen, dat hij Corinna, de dochter zijner hospita moeder Mara, tot vrouw begeert, enz., maar daar het zijn gedrag ten eenenmale aan waardigheid ontbreekt en men van zijn karakter nog geen flauw begrip heeft, laat dit alles tamelijk koel. Om dezelfde reden voelt men zich in 't minst niet ontroerd, als door een kuiperij van den sterrenwichelaar Michele en den hertog Farnese zijn ondergang besloten en hij door de Sbirren gevangen genomen wordt, ja, besluit zelfs uit eenige woorden van moeder Mara, dat zulk een kleine les voor zijne pekelzonden geen kwaad kan.

In het tweede bedrijf krijgt men meer licht. Men bemerkt, dat Cellini onschuldig is aan den diefstal waarvan hij beschuldigd wordt en waarvoor hij voor het Geheim-gericht terecht staat, - het bestelen van den tiara, - maar oordeelt niettemin, dat hij zich voor een man van karakter waardiger had kunnen verdedigen en de hertog een zeer gewaagd spel speelt met het uitwisschen van een paar regels in het pauselijk perkament, dat over den dood van den *schuldigen* kunstenaar moet beslissen. Dat de paus zich over Cellini, dien hij met zijn gunst vereerde, zoo weinig bekommerde, had beter gemotiveerd moeten worden, dunkt ons, en het gedrag van den hertog had dan van zelf meer recht van bestaan gekregen. De greep, dien de schrijfster hier in de gebeurtenissen doet, is wel wat al te forsch en mist daardoor aan effect. De ontmoeting van moeder Mara en Corinna met de hertogin Farnese in het derde bedrijf, is natuurlijk voorgesteld, over 't geheel komt er nu, door de tusschenkomst van den jongen kardinaal Allessandro Farnese en den kardinaal Cornaro ten voordeele van Cellini, meer leven en beweging in de voorstelling. Alleen blijft het een voortdurend raadsel, waarom de paus geen onderzoek naar de schuld of onschuld van zijn gevangen gunsteling laat instellen. Dit maakt Cellini's pijnlijke gevangenisschap in het vierde bedrijf minder dramatisch, dan bedoeld wordt. De toeschouwer, die niet achter de coulissen ziet, moet zich rekenschap kunnen geven van deze gevangenschap en dat kan hij niet, omdat ze niet voldoende gerechtvaardigd wordt door den loop der gebeurtenissen. De jammerklachten van den gevangene gaan dan ook geheel verloren en het blijft erbij, dat die man, waarvan men nu het een en ander weet, maar wien het aan de hoofdvereischten van een degelijken, sympathischen tooneelheld ontbreekt, hem onverschillig laat.

Eindelijk in het vijfde bedrijf wordt de knoop doorgehakt en laat de

paus op aandrang van koning Frans I de schatkamer onderzoeken. Waarom had dit niet vroeger plaats en zonder vreemde tusschenkomst? Nogmaals vragen we, moest dit verzuim niet beter gemotiveerd worden, in plaats van de toeschouwers vier bedrijven lang onbevredigd te laten en ten slotte zoo ongeduldig te maken, dat zij de werkelijke verdienste van het stuk voorbijzien?

De schrijfster zal hierop antwoorden, dat haar ontwerp van het Drama geen vroegere opheldering veroorloofde. Welnu, juist daarin ligt de fout, in haar ontwerp. Cellini's leven biedt zulk een rijkdom van avonturen aan, dat de schrijfster met eenige voorzichtigheid gemakkelijk de klip had kunnen omzeilen, waarop ze nu is gestrand. Door meer duidelijkheid en waarheid in de voorstelling van haar hoofdfiguur, zou hij meer dramatische beteekenis hebben verkregen, belangwekkender zijn geworden en bijgevolg meer geboeid hebben. Zooals het Drama nu bestaat, moet het de toeschouwers koel laten en dit is waarlijk jammer, omdat er veel goeds in is, en verschillende tooneelen zelfs met talent zijn geschreven.

Dit moge der schrijfster tot aanmoediging strekken om op den ingeslagen weg voort te gaan. Zij kieze zich een meer populair onderwerp, verdiepe zich nog eens duchtig in de noodzakelijke vereischten van het Drama en verfijne hare taal, die hier en daar de grenzen van het natuurlijke tot aan platheid toe overschrijdt.

Alle beginselen zijn moeielijk, maar waar ijver door talent gesteund wordt, is de toekomst niet hopeloos.

Vertalingen en herdrukken.

Nederland en zijne bewoners, door Edmondo de Amicis. Uit het Italiaansch vertaald door D. Lodeesen. Met eene voorrede van Dr. Jan ten Brink. Leiden, P. Van Santen, 1875.

Eene reisbeschrijving te leveren van een druk bezocht en vaak beschreven beschaafd land, of liever, naar aanleiding van een reis door dat land, het karakter en de gewoonten van het volk, zijne kunst en letterkunde, zijn verleden en zijn heden te schetsen en in die schets minder nog naar volledigheid en nauwkeurigheid, dan naar bevalligheid en schoonheid te streven, haar in één woord tot een letterkundig kunstwerk van hooge waarde te verheffen - daartoe behooren, als niet moeilijk te bewijzen valt, buitengemeene gaven van hoofd en hart.

Buitengewone en treffende reisavonturen zijn in onzen tijd van spoorwegen, telegrafen en stoombooten niet te wachten. Daarenboven zijn de feiten en gegevens, die als grondstof verwerkt moeten worden, in hoofdtrekken ten minste, algemeen bekend en door honderd Murray's en Bädeker's beschreven.

Een nieuwe en geniale opvatting, een dichterlijke fantasie en een frissche en geestige stijl moeten derhalve het meest tol het *succès* bijdragen.

Wij herinneren ons weinig werkjes van dien aard, die zoozeer aan de gestelde eischen voldoen, als dat van den Italiaanschen dichter en letterkundige, welks titel we hierboven hebben afgeschreven.

Zijne *reisebilder* maken op ons den indruk, alsof hij land en volk in hun geheel en iedere door hem bezochte stad en streek in het bijzonder eerst voor zijn geest de *revue* heeft laten passeeren, ten einde er een poëtisch, met een eigenaardig fantastisch licht bestraald beeld van te ontwerpen, en daarna dit beeld met de meeste nauwgezetheid aan de werkelijkheid heeft getoetst. Door deze eigenaardigheid van zijn talent heeft hij de deugden en verdiensten van de réalistische aan die van de idéalistische school op het gelukkigst weten te paren.

De door hem ontworpene schetsen en tafereelen maken den indruk van fijn geteekende en warm getinte *tableaux de genre*, die ieder oogenblik door een aardig beeld of een gelukkige uitdrukking geïllustreerd worden.

Als voorbeeld van het geestige en innemende van den stijl des heeren Edmondo de Amicis, waarin bevalligheid, dichterlijke warmte en een zekere humane ironie beurtelings om den voorrang dingen, zouden wij al dadelijk op de breede, met vaste, stoute hand ontworpen schets van de natuurkundige en politieke geschiedenis van Nederland kunnen wijzen, die de inleiding van zijne beschrijving vormt. Of op de van zooveel studie en smaak getuigende waardeering der Hollandsche schilderschool, welker karakter op geestige wijze uit den aard en de geschiedenis van ons volk en uit het klimaat, den bodem en de planten- en dierenwereld van Nederland à priori wordt afgeleid en welker historische samenhang met den grooten Nederlandschen vrijheidsoorlog op de volgende allergelukkigste wijze in beeld gebracht wordt:

‘Nederland, na zooveel opofferingen en zooveel gevaren als overwinnaar uit het strijdperk getreden, hief het hoofd fier omhoog te midden der volkeren en glimlachte, en die glimlach was de kunst.’

Of wel we zouden ons kunnen beroepen op de eenigszins gechargeerde descriptie van Broek in Waterland, welke het Broeksche rococo onder een vergrootglas plaatst en daardoor scherper en duidelijker laat uitkomen. Of op het beeld van Zaandam en de Zaanstreek, dat ook wat sterk gekleurd is, en waarin het anders zoo trouwe geheugen den auteur enkele kleine parten gespeeld heeft. Zoo hoort hij te Zaandam een klokkenspel, dat er zeker nooit gespeeld heeft en ziet hij er nog in 1873 de Zaansche dames met de hoofdtooisels van hare moeders of grootmoeders versierd.

Liever kiezen we uit de verschillende stadsgezichten, door den schrijver gepenseeld, en welke als welgelijkende teekeningen met de pen van Rotterdam, Amsterdam, 's Gravenhage, Haarlem, Utrecht, Leeuwarden en andere steden kunnen worden beschouwd, enkele trekken van het con amore geschilderd portret van Amsterdam.

‘Wanneer men Halfweg voorbij is, ziet men links, aan de overzijde van het Y, een dwarrelende beweging als van tallooze scheepsmasten, die door den storm op en neer geslingerd worden en beurtelings onderduiken en bovenkomen. Het zijn de armen van honderde windmolens, half achter den dijk verborgen, die zich langs de gansche kust van Noord-Holland, in en rondom Zaandam, verheffen. Weldra ziet men Amsterdam verschijnen.

Bij den eersten aanblik van deze stad kan men, al heeft men alle andere steden van Nederland gezien, een beweging van verbazing niet onderdrukken. Het is een bosch van hooge molens van verschillend fatsoen, die hun enorme gekruiste armen rondslingeren, en boven de daken, huizen en kerken een gewoel en gekrioel maken als een troep monstervogels, die boven de stad staan te klapwieken. Tusschen die molens in verheffen zich tallooze fabriekschoorsteenen, masten van schepen, torens van fantastische bouworde, daken van vreemde gebouwen, tinnen, punten en allerlei

onbekende gedaanten. Verder op ziet men weer een andere dichte en verwarde groep molenwieken, die zich als een reusachtig net in de lucht voordoen. De stad in haar geheel ziet er zwart uit, het zwerk is laag en gejaagd;

het is in één woord een grootsch, verward en vreemd schouwspel, dat mij de stad met een sterk gespannen nieuwsgierigheid deed binnentreden.

De eerste indruk dien deze stad maakt, als men er eenige straten van doorloopen heeft, is moeielijk te beschrijven. Het schijnt een onmetelijke en ordelooze stad; een Venetië in het groote en ruwe; een Hollandsche stad ja, maar door een vergrootglas gezien, de hoofdstad van een denkbeeldig Nederland van vijftig millioen inwoners; een oude hoofdstad van een volk van reuzen, op de uitmondingen van een monsterrivier gebouwd, om als haven voor een vloot van tienduizend schepen te dienen, een droefgeestige, strenge stad, die een gevoel van stomme verbazing wekt, waarover men behoefte heeft na te denken.

De hoofdstraten (grachten) leveren een schouwspel op, dat eenig in de wereld is. De grachten die er doorheen loopen, zijn bedekt met schepen en schuiten, en op de straten zelf ziet men aan den waterkant hoopen kisten, vaten, zakken, balen enz. en aan den anderen kant een rij prachtige winkels. Aan dien kant krioelt het stadsvolk, de heeren, dienstmeisjes, kooplieden, winkeliers; aan gindschen kant het ronde en ruwe volk der zeelieden en der schippers met hun vrouwen en kinderen. Hier ruikt, men den geur der bloemen, die de vensterbanken versieren en de lekkere lucht der restauraties, ginds den teerstank en den rook der armzalige keukentjes der schuitjes. Hier gaat een wipbrug in de hoogte om een schuit door te laten, daar stroomt de menigte over een brug die pas neergelaten is, wat verder zet een pont een groepje personen over de gracht; aan het eind van de gracht gaat een stoomboot af; aan het tegenovergestelde eind komt een rij volbeladen schuiten aan; hier wordt een sluis open gemaakt; ginds glijdt een trekschuit over het water; wat verder ziet men de wieken van een molen draaien; daarnaast worden de palen voor een nieuw huis ingeheid. Het rammelen der bruggenkettingen vermengt zich met het geratel der wagens; het fluitje der stoombooten overstemt het deuntje van den klokketoren; het touwwerk der schepen vereenigt zich met het loof der boomen; de koets rijdt naast de schuit,; de winkel spiegelt zich in de gracht en de zeilen worden weerkaatst door de winkelglazen; het landleven en het zeeleven gaan hier hand aan hand door en over elkander henen, en vormen samen een nieuw en levendig tooneel als van een feest van vrede en bondschap.'

Wat zegt ge, lezer, van dit tafereeltje van het leven op straat te Amsterdam? Is het niet levendig en geestig geteekend en getuigt het niet van de gave van opmerken van den heer de Amicis? Welnu, zijn geheele werkje over Nederland vloeit over van dergelijke fijn gepenseelde schetsjes.

Onder het lezen krijgt men overal den indruk, dat men zich in het gezelschap bevindt van een zeer humaan, beschaafd en veelzijdig ontwikkeld man, die oog en hart heeft voor de meest uiteenloopende onderwerpen. Zoo teekent hij, om maar iets te noemen, met dezelfde sympathie, den heiligen eenvoud en de werkzame armoede der Scheveningsche visschersbevolking, als de reuzenwerken onzer ingenieurs en waterbouwkundigen. Ieder nieuw of merkwaardig verschijnsel in het Nederlandsche volksleven trekt zijne aandacht en, hoewel hij de gebreken van ons volk geenszins voorbijziet, merkt men toch in alles, dat de jonge Italiaan reeds vóór zijne komst in Nederland, aan land en volk een warm hart toedroeg en dat zijn bezoek hem in die-gevoelens van ingenomenheid en liefde heeft versterkt.

Zijn arbeid verdient, ook uit dien hoofde, de waardeering van het lezende publiek in Nederland en wij twijfelen er niet aan, of die zal hem in ruime mate ten deel vallen.

Ieder, die zijn werkje leest, dat in den heer Loodeesen een goeden vertolker gevonden heeft, zal onwillekeurig met hoogachting vervuld worden voor den talentvollen en weldenkenden jongen Italiaanschen letterkundige.

Mengelwerk.

Rachel, door Cath. F. van Rees.

VII.

Brief van Rachel aan hare moeder.

Marseille, 13 Juni 1843.
Lieve moeder!

Reeds zes dagen ben ik te Marseille en heb nog geen anderen weg afgelegd dan van het hôtel naar het theâtre en van het theâtre naar het hôtel. Ofschoon ik hier alleen ben, moet ik u toch bekennen, dat ik mij nog geen oogenblik verveeld heb. Maar ook kan geen kunstenaar ooit vleiender ontvangst ten deel vallen.

Rose(*) verzoekt mij u aan haar te herinneren. Zij vindt de koffie van het Zuiden nog al slecht en is er wanhopig over. Ik troost mij met de gedachte dat alles hier goedkoop is. Bij mijne terugkomst wil ik u vertellen, hoe ik hier uit *embarras de choix* bijna geen onderkomen vond. Iedere hôtellier prees mij zijn hôtel aan. De een jammerde, de ander trok zich de haren uit het hoofd, een derde zwoer, dat hij een zelfmoord zou begaan als ik zijne apartementen versmaadde, zijn hôtel was het beste, het grootste, hij zou zichzelf en zijn huis onteerd achten, stapte de grootste kunstenares van Navarre niet bij hem af, enz. Na veel strijd viel het een vierde in, mij vrij logies aan te bieden. ‘Niets zal ik u laten betalen,’ riep hij. Dit onbaat-

(*) Rachel's trouwe dienstbode.

zuchtig aanbod, door de wanhoop ingegeven, roerde mij. Ik eindigde met een goed werk te doen en nam mijn intrek bij den ongelukkigste, die mij het liefste scheen te hebben. Die arme! wat had hij begonnen! De eerste dag verslond ik bijna alles wat zijn keuken opleverde, en mijn gevolg liet het zich ook aan niets ontbreken. 's Nachts werd ik zeer ziek, de hemel strafte mij voor mijne gierigheid. Ik kwam tot inkeer, liet de waardin bij mij komen en zeide op bestraffenden toon tot haar: ‘mevrouw, na hetgeen er deze nacht is voorgevallen, kan ik niet langer kosteloos bij u blijven. Gij moet mij dus wat geld afnemen, aan u laat ik het over er mij zoo min mogelijk van te berooven.’ De voorwaarden werden gesteld. Mijn logies-, salon, slaapkamer, eetkamer, kabinetje en twee dienstbodenkamers - 10 frank. Zeer goed. Middageten op mijn kamer, vier frank; uitmuntend. Ontbijt? één frank. Ik heb er ook niet het minste tegen in te brengen. Sinds dien dag eet ik niet meer dan men mij geeft. Gij bemerkt, dat ik toch mijne terugkomst te Parijs niet kon afwachten om u dit bijna historische verhaal te doen. Wat ik er bij fantaiseerde geschiedde om u, vader en mijn lieve, kleine kinderen eens te laten lachen. Ik kan van vermoeidheid de pen niet meer vasthouden.

Wees hartelijk omhelsd door uwe dochter
Rachel.

Rachel aan haar broeder Raphaël.

Lyon, 7 Juli 1843.

Mijn lieve kleine groote Raphaël!

De reden die u belette mij vroeger te schrijven is zóo loffelijk, dat ik er volstrekt niet meer boos over kan zijn.

Uwe edelmoedigheid jegens dezen armen Victor verwondert mij niet en het doet mij nu zeer leed, dat ik hem afgewezen heb, toen hij mij zijn toestand beschreef, waaraan ik geen geloof sloeg. Dat de weldaad die hij verlangde hem nochtans van onze familie is gekomen, troost mij een weinig.

Dank dus voor hem en voor mij.

En nu, lief broêrtje, moet ik weten hoe het met uwen arbeid en uwe plannen voor de toekomst staat, want gij hebt geen tijd te verliezen. Weldra zult gij een man zijn en gij weet wat het spreekwoord zegt: ‘l'habit ne fait pas le moine.’ Als, zooals ik vooruitzie, het tooneel uwe roeping wordt, tracht er dan ten minste de kunst van te verheffen, maak er u een gewetenszaak van, niet om u eene positie te verschaffen - zooals een jong meisje doet, die zoo uit het klooster uitgehuwelijkt wordt om het recht te hebben op de bals zes keeren in plaats van drie keeren te dansen - maar wel degelijk uit liefde, uit hartstocht voor de geestverheffende en hartveredelende kunstwerken.

Mijn lieve Raphaël, voor den grooten dienst, dien gij Victor hebt bewezen, kan ik u mijne tevredenheid het beste toonen door u met mijne raadgevingen te vervolgen. 't Is een wederdienst, waarvan ge op meer gevorderden leeftijd eerst het noodzakelijke, nuttige en aangename zult erkennen. Waar is het toch dat deze drie betere reisgezellen zijn dan de liefde en de vriendschap.

Een vrouw kan somtijds een eervol, achtenswaardig en geschikt standpunt bereiken, zonder het vernis dat de wereld met recht beschaving noemt. Waarom? vraagt ge. Omdat een vrouw niets van hare aantrekkelijkheid verliest, als ze met eenige omzichtigheid hare onwetendheid kan verbergen achter een zekere nederigheid. Een vrouw ondervraagt niet, maar heeft slechts te antwoorden. Zij begint geen redeneering, maar hoort die aan. Hare aangeboren behaagzucht wekt den lust in haar op om zich te onderrichten, zij onthoudt dus en ontvangt daardoor, zonder grondige kennis, het vernis, dat voor opvoeding kan doorgaan. Met een man is dat geheel anders. Alles wat een vrouw desnoods aan kennis kan missen, is een eerste vereischte voor den man, dus een noodzakelijkheid. 't Vermeerdert zijne genoegens, 't vermindert zijn leed en bezorgt hem op den koop toe den naam van ‘knap mensch.’ Gij ziet, mijn kleine Raphaël, dat deze raad niet te versmaden is. Denk er aan en valt u de eerste tijd ook nog wat zwaar, herinner u dan dat ge een zuster hebt, die trotsch en gelukkig zal zijn over uw succès en u innig zal liefhebben.

Ik hoop dat deze brief u niet verveelt en ge dien dikwijls in uwe ledige oogenblikken zult overlezen.

Een omhelzing van uwe zuster

Rachel.

Rachel aan haren vader.

Lyon, 10 Juli 1843.

Lieve vader!

Sedert 4 Juli ben ik te Lyon en zoo vermoeid van mijne repetities en voorstellingen te Marseille, dat ik nog slechts één keer hier gespeeld heb. Heden zal ik voor den tweeden keer optreden in de *Andromaque.* Ik heb een steek in den rug, die mij reeds zes dagen plaagt. Daar ik er eerst niet veel gewicht aan hechtte, sprak ik er niet over, maar nu zie ik toch in, dat het van meer beteekenis is dan ik aanvankelijk dacht. Eerst voelde ik de pijn als ik wat lang schreef, nu verlaat ze mij niet of ik moet aanhoudend liggen. Deze pijn zit aan den linkerkant tusschen de twee schouderbladen. Ik kan niets met den linkerarm oplichten zonder hevige smart. De vochtigheid doet er, geloof ik, geen goed aan. 't Regent aanhoudend sinds ik hier ben en de lucht ziet er altijd even donker en treurig uit. Mijn geest

is er gedrukt onder. Ik ben zwaarmoedig gestemd en gij weet dat het uitzicht van het Hôtel du Nord weinig geschikt is om zwaa moedige geesten op te vroolijken. Eerst als ik tegenover het welwillend publiek sta van deze stad, die mij bovendien zoo levendig herinnert aan mijne kinderjaren, zal ik mijne droefheid en pijn vergeten Denk ik aan de elf voorstellingen die ik hier nog moet geven, dan schrik ik terug voor de vermoeienis. Ik wil evenwel de rust en kalmte, die mij iedere voorstelling kost, in mijne eenzaamheid terug trachten te vinden. Deze brief kost mij groote inspanning, want ik herhaal u dat de pijn door het schrijven altijd verergert.

Ook is het vooruitzicht van dezen avond niet geschikt om mij rustig te maken. Vertrouwende, lieve vader, dat gij, mama en de broeders en zusters welvarend zijt, eindig ik.

Zijt allen duizendmaal omhelsd door
Uwe dochter en zuster
Rachel.

Rachel aan hare zuster Rebecca.

Mijn lief zusje en vriendinnetje! Ik moet zeggen, dat gij uwe vriendschapsplichten trouw vervult; ik ben er zeer gevoelig voor omdat ik u zoo lief heb; uwe vorderingen verheugen mij en ik hoop (wacht maar, ik kom!) dat wij bij mijne terugkomst met reuzenschreden vooruit zullen gaan en alle tegenwoordige en toekomende débutantes zullen verslaan. Ik breng voor mijn kleine speelkameraad een mooie chemisette van Nany mede en twee paar keurige manchetten.

Houd u intusschen gereed voor de rol van *Atalide.* Ik zal de *Bajazet* spelen, wij repeteeren die met ons beiden en dan zullen we eens zien of ge vorderingen hebt gemaakt. Aan bevatting ontbreekt het u niet, mijn kind, maar gij moet nog wat meer zelfvertrouwen krijgen. Komaan, mijn kameraadje, moed en hoop, de toekomst zal al mijne voorspellingen bevestigen.

Een omhelzing van
Rachel.

Mijn lieve kleine duc d'York! Neem u in acht en leer uw rol goed! Als ge die bij mijne terugkomst niet behoorlijk voor mij opzegt, zal ik een Glocester of een Tyrrel voor u zijn; maar is de duc d'York lief, dan zal ik zijn broeder Edouard zijn, die iets voor hem in den zak heeft.

Over uw schrift ben ik tevreden; het heeft iets van het mijne.... wel te verstaan als ik er mij op toeleg.

Ik hoop, mijn lieve hertog, dat gij niet twee harten bezit, dat zou slecht zijn. De *s* achter een woord door uw eigen hand geschreven, heeft mij een oogenblik op die vreeselijke gedachte gebracht. Stel

mij hieromtrent gerust, ik heb het noodig, want ik verkies één goed hart boven twee middelmatige.

Ik kus uwe koninklijke Hoogheid op beide wangen, met den eerbied dien ik mijn lieven hertog verschuldigd ben.

Ik voeg hier de teekening bij van mijn hôtel.

'Au duc d'York.'

Uwe zuster

Rachel.

VIII.

't Is wel een van de grootste bewijzen voor Rachel's buitengewoon talent, dat zij zulk een luimig, wuft, veranderlijk publiek als het Parijsche, jarenlang met klimmende belangstelling en bewondering aan zich boeide, en ondanks de mededingsters, die het nevens haar stelde uit ongeduld over hare veelvuldige afwezigheid, of uit behoefte aan strijd en uit verzet tegen hare absolute heerschappij in de Tragedie, toch altijd weder aan hare voeten terecht kwam. Een gevierder kunstenares dan Rachel heeft Parijs nimmer gekend. Zelfs hare geldzucht, die nu meer en meer de overhand begon te krijgen, en haar minstichtelijke levenswijze vermochten geen oogenblik hare aureole te verduisteren. Aanzienlijken en geringen bewezen haar den meesten eerbied en dongen als om strijd naar hare gunst.

De hartewensch harer ouders werd vervuld. Het goud stroomde haar van alle zijden toe en mild strooide zij het onder hare familie uit. Felix, de marskramer, kon zich reeds verheugen in eene prachtige villa te Montmorency met een inkomen van 12,000 frank. Zijne vrouw, in wie de oude spéculatiegeest zich evenmin liet onderdrukken, werden de middelen verleend om verstrooiing te zoeken in het beursspel en hunne veelbelovende spruiten klopten nimmer tevergeefs bij Rachel aan voor de betaling hunner schulden.

Het succès, dat Rebecca bij haar eerste optrede ten deel viel, werkte zóo aanmoedigend op hare zusters en broeder, dat ook deze zich aan het tooneel gingen wijden en door Rachel's bemiddeling nu en dan een engagement ontvingen.

Parijs had in geen geringe spanning verkeerd. Nadat Rachel in de *Berenice* en de *Don Sanche d'Aragon* was opgetreden, had plotseling de verblijdende mare weerklonken: 'ze zal de *Phèdre* spelen!' De glans, die mej. Duchesnois vroeger aan deze rol had verleend, was zóo schitterend, dat men reeds lang verlangend uitzag naar het oogenblik, waarin Rachel er haar groot genie aan zou toetsen. De nieuwe *Phèdre* was verschenen en had de gespannen verwachting geenszins teleurgesteld; men dweepte met haar. Eenige kunstkenners deelden echter niet in de algemeene geestdrift. Zij stelden der kunstenares de hoogste eischen en daaraan had ze, huns inziens, niet geheel voldaan.

Twee bekende schrijvers, Frederic Soulié(*) en Jules Janin(†) onderhouden er zich over, terwijl ze gearmd door den tuin van het Palais-Royal wandelen.

- Als gij haar reeds verwachttet, zooals Racine zich zijn *Phèdre* gedroomd heeft, mijn vriend, - zegt Janin opgewonden, - dan hebt gij groot ongelijk. Zulk een rol laat zich niet dadelijk in zijn geheel bevatten. Men heeft Rachel te dikwijls herhaald, dat het haar aan teederheid en medegevoel ontbrak, 't was glad verkeerd, *à tout prix* heeft ze zich nu op dit punt geheel op de hoogte van hare rol willen toonen.

- Ja, zij heeft er ons overvloedig van gegeven, - antwoordt de ander, zijn cigarette wegwerpend, - daarvoor verdient zij lof, - maar er is toch nog veel wat ze niet begrijpt en te licht neemt. 't Zijn niet altijd Racine's gedachten, die ze ons weer geeft, maar haar eigene; in vele woorden legt zij een geheel andere beteekenis als de dichter bedoelde.

- Daarentegen is alles wat ze zegt nieuw, onverwacht, ongekunsteld en bekoorlijk, - herneemt Janin, - uit bewondering voor hare inspiratie moet men haar die kleine feilen oogenblikkelijk vergeven. 't Is opmerkelijk hoe ze ons, alleen door hare eigene opvatting van deze rol, kan boeien en medesleepen. Dat is het genie, Soulié, zij blijft haar eigen leermeesteres, wat ook Samson aan haar zoekt te be schaven!

- Wie betwijfelt dan haar genie? - vraagt Soulié de schouders ophalend. - Ook beken ik zelfs, dat hare voortreffelijke kunst het wonder heeft verricht om van haar een aandoenlijke *Phèdre* te maken, 't geen waarlijk veel wil zeggen. Wij zijn dit evenwel meer verschuldigd aan hare gestes, stem, houding en blik, dan aan hare juiste opvatting van Racine's *Phèdre.*

- Weet ge wat mij iemand uit het orchest zeide, Soulié, toen hij eenige aarzeling bij Rachel bespeurde, alsof het haar aan moed ontbrak om te durven? ‘Mijnheer, - riep hij, - de reden waarom, mijns inziens, Rachel nog beneden mej. Duchesnois in deze rol van *Phèdre* zal zijn, is eenvoudig deze: zij heeft die te veel bestudeerd, te goed begrepen. Zij heeft niet genoeg gerekend op het toeval, dat de ware Apollo is van deze eenige, schrikkelijke en bewonderenswaardige Tragedie. Zij heeft te lang gewacht met deze rol en had die moeten spelen toen ze pas op het tooneel kwam en er den omvang nog niet van besefte. Dan zou ze, zonder er zich zoo angstvallig op toegelegd te hebben, er nu geheel in thuis zijn. Geloof mij, laat uw onderricht, uwe aanmerkingen achterwege, zelve moet zij er zich in terecht vinden en dat zal ze, ik sta er u borg voor!’ Ik houd het er voor Soulié, dat deze man haar goed beoordeelt. Is 't u niet in het oog gevallen,

(*) Roman- en tooneelschrijver, geb. 1800.
(†) Criticus, geb. 1804.

hoe ze, ontevreden over het tweede bedrijf, behendig de klippen vermeed waarop ze had gestooten? Ik voorspel met mijn raadgever, dat wij binnen kort een *Phèdre* zullen aanschouwen, die uwe stoutste verwachting nog overtreft.

- Mocht ge u een beteren profeet bewijzen dan Provost, die nog altijd wordt uitgelachen, omdat hij de tragédienne naar de boulevards verwees! In ieder geval denk ik, dat de *Phèdre* meer aan haar talent beantwoordt dan de *Oreste.* Men mag deze Tragedie roemen zooveel men wil, ik vind die ongenietbaar. Voltaire heeft van deze *Electre* een vervelende rol gemaakt.

- Ja, 't is jammer, doodjammer! Waar AEschylus, Euripides en Sophocles hem den weg wezen, had men meer bevrediging kunnen verwachten. Rachel beproefde het onmogelijke, toen ze dezen *Oreste* weder in 't leven wilde roepen. Ook gaf ze 't spoedig op. Mijns inziens strekt het haar tot eer dat ze slechts in meesterwerken tot haar volle kracht komt. Die dus voor haar wil schrijven, mag dit wel vooraf in overweging nemen.

- Ik zal er mij niet aan wagen! - antwoordt Soulié glimlachend. Doch laat ons nu de Roxane gaan bewonderen. 't Is tijd; op, naar de Synagoge!

Janin lacht hartelijk.

- De kleine Rebecca hindert u toch niet, Soulié? Mij dunkt, dat ze zich in de Oreste werkelijk kapitaal heeft gehouden!

- Zeker, zij stond hare zuster in haren doodsangst moedig en trouw ter zijde en was werkelijk allerliefst, maar we moeten nu de geheele bloedverwantschap op het tooneel dulden en 't zou mij niet verwonderen als we eerstdaags ook nog papa en mama Felix te zien kregen!

- Of een Jood als aartsbisschop van Parijs! - zooals een onzer bekenden geestig aanmerkte, toen hij zich zoo bitter ergerde over de verheffing van Joden tot hooge betrekkingen. Trouwens onze eeuw émancipeert zich hierin bedenkelijk.

- Als de Joden bevoegd zijn tot het vervullen van gewichtige betrekkingen - 't geen trouwens een *fait accompli* - is, zie ik niet in, waarom men hen die onthouden zou. Maar over de bevoegdheid van Sarah, Dinah en Raphaël Felix, om in ons eerste theâtre op de planken te verschijnen, ben ik het met mijzelf vrij wel eens. Dat wordt daar een echte familiecomedie waartegen men zich met kracht moest verzetten.

- Rachel wil het zoo en wat zij wil is der theâterdirectie tot wet, dat weet ge wel.

- Dan moet de pers een aanval op die absolute macht wagen en haar binnen hare grenzen terug dringen.... maar vergis ik mij, of is dat werkelijk de abt de Lamennais, die voor het theâtre blijft staan?

- Waarachtig, gij hebt goed gezien! Hij schijnt in tweestrijd. Zou hij werkelijk den moed hebben.....

- Den moed? Die heeft wel anderen moed getoond!

Ai, daar stapt hij naar binnen. Zie eens hoe men hem aangaapt!

De beide heeren versnellen den pas. De abt is een van die veel besproken persoonlijkheden, die nooit onopgemerkt kunnen blijven al wenschen zij het ook. Uit zijn gebogen houding, neergeslagen blik en de haast die hij maakt om zijn loge te bereiken en die achter zich te sluiten, spreekt duidelijk het verlangen om onbekend te blijven. Nochtans heeft menig oog hem ontdekt en verbaasd aangestaard en gaat het weldra fluisterend van mond tot mond aan welk een gestrenge en ongewone critiek de Roxane dezen avond zal bloot staan.

Janin en Soulié nemen hunne vaste plaatsen bij het orchest in. Meermalen dwalen hunne blikken naar de loge, waarin zij den beroemden man zagen verdwijnen, maar zoolang de voorstelling nog niet begonnen is houdt hij zich achteraf.

- Ik mag lijden dat onze Roxane hem niet bemerkt, - zegt Soulié! - Zulk een zeldzame toeschouwer alleen is nog in staat haar in verwarring te brengen.

- Zien zal ze hem wel niet, maar gissen welke machtige oogen op haar gevestigd zijn, dat zou mij niet verwonderen. Op dat punt is haar intuitievermogen zeer sterk ontwikkeld. Maar wij kunnen er slechts door winnen.

Janin's veronderstelling bevestigt zich. Een vreemde gewaarwording overvalt de kunstenares bij haar optreden. Ze weet niet van waar het komt, die plotselinge geestdrift, dat vurig verlangen om meer dan immer onvergelijkelijk te zijn en meer dan immer bereikt ze haar doel. Ze is één met haar rol en er geheel van doordrongen. Ze is een Roxane, die de Rachel geheel doet vergeten.

- Wat heb ik u gezegd? - fluistert Janin zijn buurman toe.

- Zij overtreft zichzelve! - mompelt deze.

Hunne oogen zoeken de geheimzinnige loge tegenover het theâter.

De abt is nu zichtbaar. Gespannen aandacht en diepe ontroering teekenen zich op zijn gelaat. Hij ziet slechts Roxane.

- Ze heeft een groote overwinning behaald, - zegt Janin, als het scherm na het einde van het bedrijf valt. - Ik ga er haar geluk mede wenschen.

Een tal van hovelingen spoedt zich te gelijk met hem naar de ruime loge der kunstenares, die meer van een ontvangstkamer dan van een loge heeft. 't Is mode geworden om haar daar in de *entre actes* te gaan begroeten. Janin kan nog onmogelijk tot haar doordringen en staart glimlachend op dezen stoet van vereerders, waartusschen zich ministers en ambassadeurs bewegen, die allen even gretig dingen naar het voorrecht om een vriendelijk blikje, woordje of handdrukje van haar te ontvangen. Nog iets meer achteraf dan Janin staat de on-

gelukkige minnaar der tragédienne, de Russische prins Martchinkoff, van wien verhaald wordt, dat hij veel meer goud aan haar offert dan liefde van haar ontvangt. De onrust waarmede hij iedereen opneemt, die Rachel nadert, een onrust die zijn gezicht zoo akelig vertrekt, dat het pijnlijk aandoet, legt geen fraaie getuigenis af van het vertrouwen, dat hij in zijne aangebedene stelt.

- Niet waar? een armzalig gezicht voor een hoopvollen minnaar? - klinkt een bekende stem, dicht aan Janin's oor. - Men zegt dat hij eerstdaags geruïneerd naar zijn vaderland terug zal keeren.

- Daaraan heeft niemand meer schuld dan hijzelf, - antwoordt Janin koeltjes.

De heer die hem aanspreekt, graaf L., een fatterig mannetje met meer inbeelding dan verstand, hervat:

- Toch niet! - Hermione heeft daarvan een groot deel op haar geweten. Bezoekt haar de prins te Montmorency, dan spoort ze hem aan om met vijffrankstukken te werpen, waarnaar haar geëerde familie ijverig grabbelt.

- Gelogen! - mompelt Janin verwoed.

- Op de vijffrankstukken volgen de goudstukken; Hermione gebiedt en de prins kan niet anders dan haar gehoorzamen en zoo gebeurde het dan op een avond dat hij 100,000 frank minder rijk naar huis terugkeerde. Beken dat de genoegens van onze Hermione niet goedkoop zijn.

- Ik beken dat uw goedgelovigheid weinig verstand verraadt! - zegt Janin met bliksemende oogen. - Disch in het vervolg uwe sprookjes aan anderen op, die er ten minste nog over lachen kunnen, mijnheer! Bij mij bereikt ge uw doel niet.

De jonge graaf, niet weinig verschrikt door dit antwoord, staat in beraad of hij zijn beleediger niet tot een tweegevecht zal uitdagen, maar acht dit ten slotte toch beneden zijn waardigheid en maakt rechts om keert.

Janin tracht nu Rachel te bereiken; zij ziet er zeer bleek en vermoeid uit, ook spreekt ze weinig, maar hare oogen schitteren opgewonden en een glimlach van zelfvoldoening verheldert haar donker gelaat. Zij bemerkt haren vriend en wenkt hem naderbij; oogenblikkelijk maakt men voor hem plaats.

- Zijt ook gij over mij tevreden, mijn trouwe vriend? vraagt ze, met iets van den vroegeren schuchteren oogopslag der débutante.

- Hoe zou ik ontevreden kunnen zijn, als uw machtig genie zulk een groot man als de abt de Lamennais heeft overweldigd! - antwoordt Janin met vuur.

- Ha! ik voelde wel dat er iets bijzonders moest zijn in de atmospheer die ik inademde! - zegt Rachel met een vroolijke flikkering in hare oogen, - een abt in het Théâtre-Français, wat zal de aartsbisschop daarvan zeggen!

- Hij zal den banvloek over hem uitspreken, tenzij de abt u tot het christendom bewege, - schertst Janin, - en mevrouw Duchâtel zal verzekeren, dat de abt daarop groote kans heeft, als hij zich met de Tragedie verzoent.

- Gij spotter! - zegt Rachel bestraffend, - wie weet of ik u nog niet eens zal beschamen. Het eene wonder kan het andere verwekken. Door wien zou ik mij liever laten bekeeren dan door een priester, die zich tot het Théâtre-Français bekeert?

- Mogelijk door mij, als ik er mij moeite voor gaf, maar ik waag mij niet aan het onmogelijke, zooals een zekere mej. Rachel met de *Oreste*....

- En vroeger met de *Roxane*, ofschoon haar die rol door een zekeren mijnheer werd afgeraden! - valt Rachel hem lachend in de rede.

- En daarom - vervolgt Janin, als hoorde hij deze woorden niet, - voorspel ik dat het bij de bekeering van den abt de Lamennais tot Rachel zal blijven! Maar ik mag u niet langer ophouden.

- Kom mij spoedig zien! - zegt Rachel, terwijl zij hem hare hand tot afscheid reikt en hartelijk drukt. Bij het heengaan ontmoet hij den jaloerschen blik van prins Martchinkoff en herinnert zich, dat zijn gesprek met Rachel op fluisterenden toon plaats had. Na het einde der voorstelling, als Rachel met donderend hoera is teruggeroepen en met bouquetten overladen, als men zich, ondanks de scherpe koude, weder in twee rijen bij de uitgangsdeuren op wacht plaatst, om haar nogmaals toe te juichen, verlaat de abt de Lamennais met opgericht hoofd het gebouw, waarin zijn beroep hem den toegang verbiedt. Nu vreest hij niet meer om gezien en herkend te worden. Deze Roxane heeft hem versterkt in de overtuiging, dat het genie in de kunst als gave Gods volkomen recht heeft op de bewondering eens geestelijken.

Op eenige schreden afstands van het gebouw blijft hij staan. Ook hij heeft behoefte nog een blik te werpen op de begaafde vrouw, die hem zulk een groot, rein en zielverheffend kunstgenot verschafte. Daar verschijnt ze en buigt zich de wachtende menigte voor haar als voor een koningin.

Prins Martchinkoff volgt haar op den voet en helpt haar instijgen...

- Zóó groot, zóó machtig en toch zóó schuldig!.... - prevelt de abt en droevig het hoofd schuddend vervolgt hij zijn weg.

(*Wordt vervolgd.*)

Djidda, door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie. (Vervolg.)*

III.

‘Onbekend maakt onbemind’ is een spreekwoord dat niet alleen bij het gezellig verkeer en in vele maatschappelijke toestanden bewaarheid wordt, maar zelfs in handelsaangelegenheden zijn invloed doet gelden. Onbekende kusten trekken den zeeman niet aan; kooplieden wagen niet spoedig hunne goederen of kapitalen in een onbekend land, knoopen ongaarne betrekkingen aan met onbekende handelaren en dikwerf vereischt het een geruimen tijd voor dat eene tegeningenomenheid verdwijnt, die somtijds even moeilijk te rechtvaardigen als te verdedigen is. Het Arabische Schier-eiland heeft er ruimschoots in gedeeld, ofschoon het roemvol verleden der Hollandsche vlag die kusten niet geheel had mogen doen vergeten. Bij een toenemend verkeer tusschen Hidjâz en onze Oost-Indische bezittingen is echter te voorzien, dat het uitgestrekte veld 't welk Djidda voor allerlei ondernemingen aanbiedt, niet langer onopgemerkt zal blijven en naarmate kustvaart en handel in de Roode- en Perzische Zeeën meer bekend worden gemaakt, zal ook dat gedeelte van Azië de algemeene aandacht trekken en wellicht nieuwe bronnen van welvaart kunnen openen.

Als men nagaat dat binnen een zestal maanden van 40 tot 50 duizend pelgrims af- en aankomen en die havenstad schier niets oplevert, maar alles van buiten moet ontvangen, dan klinkt het niet vreemd dat dikwerf dertig, veertig of meer stoomschepen voor Djidda zijn vereenigd. Berust de betrekkelijk geringe handel tot hiertoe grootendeels bij Arabieren en Indiërs, die als eerlijke en soliede kooplieden bekend staan, het pelgrimvervoer daarentegen wordt meest aan Europeesche vaartuigen overgelaten; jammer slechts dat van de vele en verschillende kleuren, welke het wapperende dundoek op de reede te aanschouwen geeft, onze driekleur in den regel wordt gemist.

't Zijn voornamelijk de stoomschepen van de Holt-maatschappij te Liverpool, die der British India Comp. te Bombay en der Oostenrijksche Lloyd, die met de stoomers van den Khedive, der Arabische vereeniging te Singapore en der Russische Compagnie van Odessa, de

groote winsten deelen door den af- en aanvoer der bedevaartgangers afgeworpen.

Nederland, hoe rijk aan drijvend materieel, en hoe groot zijn aandeel in de Mekkagangers ook zijn moge, heeft tot hiertoe niet getracht een evenredig aandeel in die winst te verkrijgen. Waarschijnlijk heeft een samenloop van omstandigheden er toe medegewerkt om personeel en kapitaal verwijderd te houden van een tooneel, waarop het zulk een gewichtige rol zou kunnen vervullen en uit een land, waar niet alleen voordeel op stoffelijk, maar wat meer zegt, ook op zedelijk gebied te behalen is. Zoo werd o.a. aan de schandelijke middelen waarvan de meeste scheepsagenten zich bedienden, om die vreemde bodems ook van onze hadji's te voorzien, en de ergerlijke wijze waarop die arme lieden behandeld werden door het consulaat te Djidda, voor zoover het daartoe in staat was, een einde gemaakt. Maar met vereende kracht en goeden wil zou er meer gedaan kunnen worden, wanneer de handelstand zijn veel vermogenden invloed en medewerking verleende. En als men hoort, hoe weinig moeite en zorg tegenover zekere en aanzienlijke winsten aan het hadjivervoer verbonden zijn, dan mag het met recht bevreemden, dat sedert de laatste bekend gemaakte rapporten geen enkele maatschappij of handelsvereeniging in Nederland zich die zaak zoowel uit een menschlievend als uit een voordeelzoekend oogpunt heeft aangetrokken.

Zie hier een staaltje op welke wijze de menschenlading verkregen werd waarvan zoovele pelgrims de slachtoffers zijn geworden. De agenten lieten door Arabische handlangers in Mekka en Medina bekend maken dat er een schip, bijv. naar Java gereed lag en de hadjis voor 18 of 20 dollars zou overvoeren. Uitgelokt door den geringen prijs en op aanraden der sjaichs - die dikwerf voor een dollar per man worden omgekocht - betaalden zij de aangeboden billetten, maar bij hunne terugkomst vonden de pelgrims geen schip in lading naar Java. Dientengevolge genoodzaakt somtijds weken lang in Djidda te vertoeven, eer zich eene andere gelegenheid opdeed, werden de overgeschoten reispenningen verteerd, vervielen zij tot diepe armoede en menigeen zag zijn geboorteland nimmer weder. Een der volgende hoofdstukken zal hun droevig lot meer in bijzonderheden doen kennen.

Hoe geheel anders zou dit geweest zijn, bijaldien, in verband met een daarvoor ingerichte stoomvaart tusschen moederland en koloniën, de Oost-Indische pelgrims onder behoorlijk toezicht door Nederlandsche schepen waren overgebracht. Nu mogen velen in hun toenemend aantal een steeds toenemend en dreigend gevaar zien, de bedevaart afkeuren of de teruggekeerden (dikwerf niet zonder reden), geen goed hart toedragen en hun den witten of groenen tulband misgunnen, het mag daarom den armen pelgrim, die soms al bedelend het land zijner inwoning tracht te bereiken, aan geene ondersteuning ontbreken.

Trots de hierboven vermelde mededinging zou, wanneer de inge-

wonnen berichten op goede gronden steunen, eene eventueel op te richten Arabische handelsvereeniging niet slechts door het overbrengen van vier tot vijfduizend hadjis, alleen uit ons Indië, zich een rechtmatig aandeel in de winst verzekeren, thans door anderen opgestoken, maar bovendien in de gelegenheid zijn een hoogst weldadigen invloed op dat vervoer uit te oefenen.

Reeds heeft zich te Djidda eene vereeniging gevormd - *la Compagnie Hollandaise* - onder den heer P.N. van der Chijs en Omar Nassif effendi, die als representant van den groot-sjerief te Mekka de eerste stem heeft in den medjlis [stedelijken raad]. Zij belooft niet alleen door den invloed van dezen algemeen geachten Arabier en onder de hoede van het Nederlandsch consulaat eene spoedige ontwikkeling, maar levert tegelijkertijd degelijke waarborgen op voor een richtigen en eerlijken gang van zaken.

Groote stoomschepen van een dubbel spar- of hurricanedek voorzien, voor 1200 en meer bedevaartgangers ingericht, zouden veel kunnen verdienen, te meer daar aan deze passagiers niets wordt verstrekt dan water, hout, benevens eene gelegenheid om te koken, en de onkosten voor keuken, evenals voor de buiten boord aan te brengen latrines betrekkelijk zeer gering zijn.

Toch was, hoewel het pelgrimvervoer in 1874 ongeveer 5,520,000 fr. bedragen had, dat van geheel Indië grootendeels in Engelsche handen gebleven, daar noch een Nederlandsch noch een ander schip direct naar onze bezittingen bestemd werd. In dien stand van zaken, meenden de weinige te Djidda gevestigde Nederlanders, zou echter allengs eene verandering ten goede komen, wanneer nu en dan een van onze groote oorlogschepen zich op de ree vertoonde en meerdere bekendheid met de kustplaatsen der Roode Zee de vaderlandsche ondernemingzucht te hulp kwam.

Maar aangezien de grootste winsten uit de samenwerking van handel en vrachtvaart te verkrijgen zijn, werd de volgende combinatie aanbevolen.

Men koope in Indië een zeilschip, dat, hoewel niet nieuw, de noodige geschiktheid bezit om met weinig kosten zoowel tot berging als gemakkelijke in- en uitlading van steenkolen te worden ingericht. Het vertrekke [liefst met een inlandsche bemanning] in den hadjitijd met pelgrims en een lading rijst, hout of wat te Djidda op dien oogenblik het best aan de markt is te brengen. De lading wordt verkocht, de équipage afgemonsterd en het schip ter reede op eene geschikte plaats goed verzekerd; alleen zij die bestemd zijn om het als kolenhulk te bedienen blijven aan boord.

In verband hiermede doet een stoomschip, bij tijds uit Europa vertrokken, met steenkolen en eenige te Djidda altijd courante artikelen als petroleum, suiker, zeep, enz. Tunis en Algiers aan, om de Noord-Afrikaansche pelgrims over te voeren. Door tusschenkomst van geschikte agenten moet hun samentreffen geregeld worden; het alge-

meen gebruik en het groote debiet van petroleum in de provincie Hidjâz doet steeds hooge prijzen bedingen en hiermede waren reeds goede zaken te doen. Na het lossen der kolen in de hulk zou het stoomschip - wanneer de tijd van aankomst en verblijf goed berekend is - duizend à twaalfhonderd hadjis naar Suez en daarna een even groot aantal naar Batavia kunnen overbrengen, waar het wellicht een retour-lading voor Europa kon verkrijgen. Men berekende dat het charteren van een stoomer van 1800 tonnen register voor 90 dagen (kolenverbruik voor rekening der huurders, kanaalkosten voor die der reeders), à *f* 20,000 per maand, onder niet al te ongunstige omstandigheden een goede winst kon afwerpen. Alleen die op den verkoop van 1800 ton steenkolen te verkrijgen, benevens het hadjivervoer naar Suez en Constantinopel, - als men de reis niet tot Indië wenscht uit te strekken - zouden (de te bekomen vracht naar Engeland of Nederland pro memorie uitgetrokken) netto tusschen de 30 en 40 duizend gulden kunnen bedragen. Door de quarantaine te Djidda worden toegestaan: in de Roode Zee, één pelgrim per ton register; buiten de Roode Zee twee pelgrims per drie ton, terwijl een grooter aantal geheel van de inrichting der schepen afhankelijk is. Zij stellen hoogen prijs op eene zachte menschlievende behandeling en een genoegzame hoeveelheid water. Gezagvoerders en bemanning kunnen aan het eerste, goede filters aan het tweede verlangen voldoen; wordt hun dit door eerlijke agenten gewaarborgd, dan komen de hadjis zich van zelven aanmelden.

De hoofdzaak zou zijn om te Djidda betere steenkolen goedkooper af te leveren dan bij Suez en Port-Saïd. Mocht het ontginnen der veel belovende Ombiliën-velden op Sumatra aan de verwachting beantwoorden en dientengevolge de kolenhulk in een groot kolenstation herschapen kunnen worden, dán zou het huis Worms dat tot hiertoe al de voordeelen van dien handel genoot moeilijk tegen eene eventueel op te richten Dutch Red-Sea Coal Comp. kunnen concurreeren, die hare kolen uit Sumatra op de goedkoopste wijze door zeilschepen kon doen aanvoeren. Bovendien zouden de ongeveer tweehonderd stoomschepen, die Djidda jaarlijks bezoeken, zich liever dáár van goede gezonde kolen voorzien, dan in bovengenoemde plaatsen, waar ze meestal in de open lucht aan de zoo nadeelig inwerkende zonnehitte blootgesteld, hunne beste gassen verloren hebben.

Zelfs eene uitsluitend tot de Roode Zee beperkte vaart zou aanzienlijke winsten geven, hetzij door contracten voor de aflevering van sommige artikelen tegen vaste prijzen, hetzij door in kustplaatsen als Soeakim, Massawa en Hodeida de noodige betrekkingen aan te knoopen. De twee eersten gaan eene groote ontwikkeling te gemoet en kunnen in betrekkelijk korten tijd belangrijke handelsteden worden, wanneer Egypte vasten voet verkrijgt in Abessinië en zijne havens aan de Roode Zee naar waarde weet te schatten.

Terwijl Hodeida de stapelplaats is van de zoozeer geroemde geurige Mokka- of Jemen-koffie uit het vruchtbare *Gelukkig Arabië*, en Massawa huiden, gom en paarlen oplevert, zijn in Soeakim koeien in groot aantal en tegen geringen prijs te verkrijgen. Aangezien nu Djidda binnen de 24 uren van daar wordt bereikt en nopens het transport van Suez naar Caïro en Alexandrië met de directie van den spoorweg stellig een billijk tarief te sluiten ware, zou allicht een niet te versmaden veehandel met het hadjivervoer te vereenigen zijn.

De vrachten worden hoog berekend en twee schepen van 400 à 500 ton met eene kleine bemanning - zoo mogelijk inlanders uit onze bezittingen of Egyptenaars - zouden, het geheele jaar doorvarende, goede zaken doen, wanneer de reeders een vertrouwen wisten op te wekken en te verdienen, dat tot hiertoe zelden werd verworven.

Wat de handel in parelschelpen betreft zij opgemerkt dat de riffen zuidwaarts van Djidda tot Confida en noordwaarts tot Jembo evenals die bij Massawa en Soeakim een rijken oogst geven, in weerwil der gebrekkige middelen waarvan de Arabische duikers zich bedienen; zoodat het uitrusten van een klein zeilvaartuig geheel voor de parelvisscherij ingericht, voorzien van twee jollen en evenveel duikertoestellen, met twee vertrouwde Europeesche zeelieden, 4 inlandsche matrozen, 2 à 3 duikers en een parelloods bemand, de daaraan besteede kosten ruimschoots zou beloonen. De laatstgenoemde personen zijn genoegzaam aan de kust te vinden. Bij de riffen gekomen, ankert het vaartuig en stuurt zijn jollen uit om te visschen; de loods wijst de plaatsen aan waar de schelpen te vinden zijn, en, bij een scherp toezicht, zal men in veel minder tijd oneindig meer product verkrijgen. De schelpen te Djidda aan wal gebracht en voor de Londensche markt gereed gemaakt, zouden tienmaal meer opbrengen dan wanneer de parels tegen hoogen prijs uit de derde of vierde hand gekocht moeten worden.

Kan men uit deze hoogst oppervlakkige mededeeling reeds bemerken, dat in de Roode Zee ook voor Nederlandsche stoomers nog een winstgevende handelsweg te openen is, aan het banen van dien weg zijn verschillende bezwaren verbonden. Al komen de lichtpunten helder uit, de schaduwzijde mag niet over 't hoofd worden gezien en zoowel te water als te land zou men met moeilijkheden hebben te kampen. Ook dáár is alles geen goud wat er blinkt, ook dáár bloeien geen rozen zonder doornen; d.w.z. geen voordeelen zonder inspanning, geen winst zonder arbeid, geen overwinning zonder strijd. Die strijd zal zooveel te ernstiger zijn, naarmate zij, die Nederland vóór zijn geweest, het reeds ingenomen terrein hardnekkig willen of kunnen verdedigen; toch zou men, als de ingekomen berichten waarheid bevatten, bij een flink aanpakken van de zaak eene vrij spoedige zege durven voorspellen.

Onder de voornaamste struikelblokken bij iedere onderneming, door Christenen op touw gezet, behooren: het gemis van een krachtig ge-

regeld bestuur, een betrouwbare eerlijke ambtenaarsstand en de systematische tegenwerking, welke men van Arabische zijde ontmoet. De les van Basile drong door tot in het Heilige land. Achterklap, leugen en laster zijn er aan de orde van den dag en doen hun giftigen adem spoedig gevoelen. Somtijds echter bijt zich de slang in den staart; 't is namelijk gebeurd, dat het kwaadspreken zóó werd overdreven en de verdachtmaking zóó ver ging dat niemand er meer aan geloofde; de Christen haalde de schouders op, de Arabier zweeg ze dood, en de laster strafte zich zelf. Toch dient men op zijne hoede te blijven, vooral in zaken waarbij de belangen van anderen betrokken zijn. Vele kuiperijen komen aan het licht wanneer onmiddellijk de noodige maatregelen (gewoonlijk onder den vorm van baksjîsj) worden genomen. Dikwerf ook wordt men door den schijn bedrogen. Zoolang de Arabier zijne strikken spant, is hij voorkomend en beleefd: hij huichelt vriendschap en vertrouwen, maar nauwelijks zijn ze toegehaald en is het doel bereikt of men leert den vijand kennen. Eene eerlijke, openlijke concurrentie komt zelden voor. De tegenstand bestaat veelal in 't geen men dáár zoo eigenaardig noemt: ‘gazoeks planten’ (palen in den weg zetten); welke palen zwaarder zijn en lastiger uit den weg te ruimen, naar gelang hij die ze plant machtig of sterk en het aantal baksjîsj waarover men te beschikken heeft gering is. Intusschen zijn de omstandigheden niet altijd even ongunstig, vooral wanneer men met een man als Omar Nassif of bekende eerlijke agenten te doen heeft. Ook de consuls, die zich een goeden naam hebben verworven, kunnen een gunstigen invloed uitoefenen en menigen gazoek opruimen of het planten er van voorkomen. Bij een totaal gemis van rechterlijke macht en strafwetboek wordt hunne rechtspraak, aan eerlijkheid en billijkheid getoetst, in de meeste gevallen aangenomen en geëerbiedigd.

Dit alles geldt evenzeer bij industrieele ondernemingen.

Mocht eene Nederlandsche maatschappij zich op dat terrein willen bewegen, dan zou zij in de eerste plaats moeten trachten hare belangen met die der Arabieren overeen te brengen en hun een gedeelte in de winst te verzekeren, ten einde eene gewenschte medewerking te verkrijgen. Eigenbelang is in het Heilige land de groote hefboom die alles beweegt, de souvereine macht die allen beheerscht. Eigenbelang overwint niet alleen de Oostersche traagheid, gemakzucht en onverschilligheid, maar doet zelfs afkeer, vijandschap en godsdiensthaat vergeten. Overtuig den Arabier dat het belang van den Christen tevens het zijne of het beoogde voordeel daarvan afhankelijk is, en gij hebt hem voor den kâfir gewonnen. Winstbejag en hebzucht gaan boven alles. Het liever ‘duur en slecht’ koopen bij een Muzelman, als ‘goed en goedkoop’ bij een Christen, zal weldra tot de traditie behooren. Thans reeds wordt al lachende gezegd: ‘geef hem, voor 't zelfde geld, tien lucifers per doosje meer..... en hij laat den geloofsgenoot met al zijn doosjes zitten.’ Hoe gemakkelijker de Ooster-

ling zijn geld wint hoe beter 't hem bevalt. Rooken, koffiedrinken en nietsdoen is zijne geliefkoosde bezigheid. Hij ziet de uitgeblazen rookwolkjes na zonder er veel bij te denken en slurpt zeer prozaïsch zijne koffie uit, zonder iets te gevoelen, al werd het hem in 't zuiverste Arabisch vertolkt, van 't geen Delille deed zeggen:

A peine j'ai senti ta vapeur odorante,
Soudain de ton climat la chaleur pénétrante
Réveille tous mes sens; sans trouble, sans chaos,
Mes pensers plus nombreux accourrent à grands flots.
Mon idée était triste, aride, dépouillée;
Elle rit, elle sort richement habillée,
Et je crois, du génie éprouvant le réveil,
Boire dans chaque goutte un rayon du soleil.

Voor Turk en Arabier is koffie niets dan koffie; hare poëtische zijde is hem volstrekt onbekend.

Uit wat voorafgaat is voorzeker het type van den fieren hooghartigen zoon der woestijn niet te herkennen; maar de Arabische stedeling, die al het slechte en niet het goede van den Europeaan overnam, is in vele opzichten ontaard. Hij schijnt geheel vreemd geworden aan de edele hoedanigheden van den vrijheidlievenden tentbewoner, althans wanneer ook van dezen menig beeld niet te veel gevleid, menig verhaal niet te opgesmukt, menige beschrijving niet overdreven was.

De Arabier die in het Heilige land ‘zaken doet,’ kan bij den Jood in Europa of den Chinees in Indië vergeleken worden; voor hem bezit het geld dezelfde kracht als de zeilsteen voor het ijzer; men vertrouwe hem niet meer dan zijn eigenbelang medebrengt. Toch kan zijne hulp en medewerking niet worden gemist; beide partijen dienen te begrijpen dat zij, vooral op industrieel gebied, zonder wederkeerige ondersteuning weinig of niets vermogen. De eene zou zonder den goeden wil der andere moeilijk over terrein, transportmiddelen, handenarbeid en overige werkkrachten rustig kunnen beschikken; terwijl omgekeerd Nederland's kapitaal, hoogere beschaving, meerdere kunde en ervaring, kennis der Europeesche talen, enz. enz. benevens eene richtige en doortastende behandeling van zaken den Arabier ten goede komt. Mocht het nijvere, ondernemende Nederland het zorgelooze, onverschillige Arabië de hand willen reiken, dan zou er veel goeds tot stand zijn te brengen en kon Djidda eene schoone toekomst te gemoet gaan.

Onder de vele eigenaardigheden, waardoor deze stad zich onderscheidt, zijn er ook aan den handel verbonden, die gewoonlijk door een makelaar als tusschenpersoon wordt gedreven. Zoo geven, bij het vragen naar den prijs van een of ander, kooper en verkooper elkaar de hand en worden hunne handen terstond met den kaftan of een stuk doek overdekt; om ze aan het bespiedend oog van de omstanders te onttrekken. Zij zien elkander sprakeloos aan, terwijl onder dien doek

een levendig doch geheimzinnig onderhoud plaats heeft, waarbij het loven en bieden door de aanraking der vingeren geschiedt. Worden zij het over den verkoop niet eens, dan blijft het geheim onopgelost en niemand weet wat tusschen hen verhandeld is.

Wissels op zicht of op tijd zijn onbekend. Men verkoopt op reçus over een maand te betalen. Op den vervaldag echter wordt slechts de helft, veertien dagen later een vierde en evenveel tijd daarna het laatste vierde betaald, zoodat men pas 30 dagen later de geheele som ontvangt. Dit is een algemeen aangenomen gebruik waarvan zelfs door de meest soliede handelaars niet wordt afgeweken.

Werden wij in grove trekken reeds op eenige punten, zeevaart en handel betreffende, opmerkzaam gemaakt, zoo zal bij eene verdere wandeling in en om Djidda de overtuiging al meer en meer veldwinnen, hoeveel er ook op het gebied van nijverheid en kunst voor den ondernemenden Europeaan is weggelegd.

Zie! hoe die haven met ondiepten als bezaaid hare bestemming schijnt te vergeten en soms meer zand dan water aanbiedt; met hoeveel moeite de samboeks zich door dien doolhof van banken, klippen en steenen een weg moeten banen om den vasten wal te bereiken. Hoe noodig en nuttig ware hier een aanlegplaats om dien wal veilig en gemakkelijk te naderen.

Een steenen dam, van een paar rails voorzien, tot aan het diepe water over al die koraalriffen en overige beletselen heengelegd, opdat pelgrims en goederen zonder hulp van het samboekvervoer kunnen ontschepen en Djidda bezat een havenhoofd, waaraan de behoefte zich reeds lang deed gevoelen. Slechts twee derde van het geld, thans aan dat lastig vervoer besteed, voor passage over den dam geheven,... en er was een ruime bron van inkomsten geopend. Steenen zijn in *Steenachtig Arabië* overvloedig voorhanden en allen - de brutale schuitenvoerders uitgezonderd - zouden er mede gebaat zijn. Werd dan tevens de hulk op de reede door dien dam met een flink steenkolenpakhuis in verband gebracht, zoo ware misschien het monopolie van den kolenhandel te verkrijgen en zouden de kosten van aanbouw even spoedig gedekt als aanzienlijke winsten voor de ondernemers verzekerd zijn.

Beschouw eens de hoogst gebrekkige wijze waarop dat schoone koren uit de Perzische golf gemalen wordt! Hier, door middel van kameelen, ezels of trekossen; dáár, van een oude versleten locomobile die bij een gebruik van 24 uren het dubbel aantal uren vereischt om hersteld te worden,.... en bereken zelf wat een goed korenmagazijn en behoorlijk ingerichte molen zouden opbrengen.

Zie ginds met hoeveel moeite het water uit die tank of dat groote reservoir in het gebergte op ruim twee uren afstand van de stad wordt aangebracht! Vraag naar den prijs van een emmer water en beoordeel zelf welke winsten eene waterleiding met een paar gemetselde vergaderbakken aan het havenhoofd zouden afwerpen, als mensch en dier, huizen en schepen, in een oogenblik van het thans zoo schaars te verkrijgen vocht werden voorzien.

Veel, zeer veel zou er door eene eventueel op te richten Arabische handelmaatschappij èn in haar eigen belang èn in dat van deze landstreek kunnen gedaan worden.

Wanneer men de bezwaren hoort optellen aan het samenstellen van eene karavaan en het afleggen van den betrekkelijk korten weg tusschen Djidda en de Heilige stad verbonden, dan zoekt men onwillekeurig naar den spoorweg, die zich daar moest bevinden.

Als wij bedenken door hoe vele duizenden en duizenden die moeilijke weg moet worden afgelegd..... dan zien wij in onze verbeelding de stationsgebouwen reeds voor ons. Wij zien rookkolommen al dwarrelend zich verheffen, locomotieven af- en aankomen, 't is alles leven en beweging om ons heen; wij hooren het luiden van den bengel en het schrille gefluit van den losgelaten stoom als de trein zich voortbeweegt, om de hadjis in minder uren dan er thans dagen voor noodig zijn naar Mekka over te brengen.

Nu moge die bedevaart, 't zij uit een Christelijk, 't zij uit een staatkundig oogpunt worden gewraakt, voor millioenen blijft zij een heilige plicht, een troost in 't leven en bij 't sterven. Zij moge door sommigen met lage bijoogmerken, uit baatzucht of andere minder edele beweegredenen worden aanvaard, hoe velen ook, die door een waarachtig godsdienstig gevoel gedreven, uit liefde voor den Profeet en zijne geboden of in het belang hunner onsterfelijke zielen, zich met kinderlijk geloof de grootste ellende en ontbering op dien tocht getroosten. Hoe gaarne zou men - werd dat visioen bewaarheid - die vrome en goedgezinde pelgrims met een opgeruimden geest en een vroolijk gelaat zien vertrekken en wederkeeren. Jammer slechts dat die vluchtige kinderen der verbeelding, die phantastische figuren, even snel van het ons toelachend tooneel verdwijnen als de beelden, die de luchtspiegeling in de woestijn voor een oogenblik aan 't verbijsterd oog vertoont.

't Is helaas niets dan een optisch bedrog en een hersenschim. De werkelijkheid zullen wij in het volgende hoofdstuk leeren kennen.

De groote materieele belangen en voordeelen aan zulk een - zoo even reeds in onze verbeelding bestaanden - spoorweg verbonden, waren echter der aandacht van eenige schrandere Arabieren niet ontgaan. Zij sloegen de hand aan 't werk, de concessie werd verleend, maar tot heden schijnen de bijeenverzamelde gelden ontoereikend om de zaak te beginnen.

Ook hierin zou Neêrland's kapitaal, wetenschap en doortastende volharding der Arabieren tragen geest, bekrompenheid en lijdelijk afwachtende houding te hulp kunnen komen om het pleit ten voordeele van Djidda te beslissen.

Om nu bij deze en dergelijke ondernemingen te slagen en ze tot een gewenscht einde te brengen, het fanatisme der bevolking niet te kwetsen en zich voortdurend de noodige ondersteuning te verzekeren, zou het Mohammedaansche element op den voorgrond moeten treden. Men trachte alzoo de voornaamste handelaren - allen belijders van den Islam - en waaronder velen ter goeder naam en faam bekend, voor de zaak te winnen en schijnbaar aan het hoofd te stellen. Eenigen zou men als ontwerpers of concessionarissen tot leden van het bestuur of den raad van toezicht kunnen benoemen, waardoor de groote menigte bevredigd, de nationale trots gevleid en de invloed der Nederlandsche aandeelhouders geenszins verminderd zou worden.

Welk een staatkundige toekomst Turkije ook te gemoet ga, door hoeveel maatschappelijke en financieele verwikkelingen ook geschokt, welke veranderingen de laatste firmans - bij eene practische toepassing (?) - ook in Arabië kunnen te weeg brengen, ja, al werd ook over de erfenis van den ‘Zieken Man’ reeds vóór zijn overlijden beschikt, Djidda's toestand blijft onveranderd als havenstad van Mekka, dat jaarlijks duizenden geloovigen tot zich trekt. Zoolang de kaba benevens de heilige graven van Medina blijven bestaan, zoolang meer dan honderd millioen menschen den naam van den Profeet blijven dragen, zoolang ook zullen de Roode Zee en het Heilige land hunne belangrijkheid behouden.

Bij de proeve eener studie over Djidda mocht dit meer prozaïsche maar misschien belangrijkste gedeelte, met welke ruwe trekken dan ook geschetst, niet achterwege worden gelaten, in de hoop dat het onder de oogen moge komen van hen voor wie het eigenlijk geschreven is. In een tijdschrift, meer bijzonder aan godgeleerdheid, wijsbegeerte, onderwijs, staatkunde, geschiedenis en letterkunde gewijd, kan de nog al vreemde titel van dit opstel allicht de aandacht trekken juist van hen, wier belangstelling ik zoo gaarne op dit hoofdstuk gevestigd zag. Voor ondernemende mannen kunnen de verkregen inlichtingen omtrent handel en vrachtvaart in de Roode Zee, hoe onvolledig door mij teruggegeven, en de bouwstoffen op industrieel gebied, hoe gebrekkig dan ook door mijne daarin geheel ongeoefende pen omschreven, aanleiding geven tot een nader onderzoek.

Mocht het bovenstaande onze reeders, kooplieden en zeevarenden opwekken om meer van dat onbekende Djidda en die nog onbekender kustplaatsen aan de Roode Zee te willen weten, dan zou mijn doel aanvankelijk zijn bereikt. En mocht het blijken, dat de ingewonnen berichten op degelijke gronden steunen, enkele zaken niet - te

Oostersch zijn voorgesteld of de algemeene schets te rooskleurig getint is, dan kon wellicht later aan dat tot heden zoo onbekende strand een grootsch en winstgevend doel worden verkregen.

IV.

Wij zetten thans onze wandeling onder het geleide van den consul voort en bevinden ons buiten Djidda. De Jemenpoort uitgaande vertoont zich dezelfde zandige vlakte aan ons oog, die de stad van alle zijden omgeeft. Niets dan zand; altijd dezelfde eenvormige natuur en de enkele, hier en daar op een bevoorrecht plekje opgeschoten heester of boom, doet de naaktheid van het landschap nog meer uitkomen. Tegen de meestal bruinroode tint der oostwaarts van Djidda gelegen bergen teekenen zich eenige boomgroepen af, die de dorre eentonigheid van het geheel min of meer breken; en de oasen, wier donkergroen loof zoo rustig afsteekt bij het glinsterend zand en den gloed die alles omgeeft, leveren de weinige vruchten en groenten op, welke in de stad te koop worden aangeboden. Dat weinige groen streelt en verkwikt het verblinde oog, als men het over die uitgestrekte zandzee laat weiden. Weldra zien wij eenige armoedige hutten en krotten voor ons en vertoont zich een dorpje, dat zeker het merkwaardigste is van geheel Arabië. Men doet echter verstandig en voor den Europeaan zal het zelfs noodzakelijk zijn op een eerbiedigen afstand te blijven. 't Wordt uitsluitend door vrouwen bewoond, of liever door wezens, welke nauwelijks aanspraak op dien naam kunnen maken.

Zie hier hoe zij ten getale van ongeveer 600 bij elkander kwamen om eene kolonie te vormen, waarvan de wedergade zeker nergens wordt gevonden.

Noeri-pâsjâ, een der vorige gouverneurs, aan wiens bestuur Djidda overigens eenig goeds te danken heeft, was een rijk doch zonderling man; zoo had hij een onverholen afkeer van het schoone geslacht en mocht in den volsten zin des woords een vrouwenhater heeten. De hartstochtelijke bewegingen, waarmede de danseres in bazaar en koffiehuis of bij de feesten der Moslims het zinnelijk gemoed ontvlamt, den toeschouwer als met een weefsel van wellust en verleiding omstrikt en tot zich lokt, lieten hem even koud als de reine onschuld door den maagdelijken sluier bedekt, of de veelbelovende blik der van liefde blakende vrouw.

Zelfs de Arabische meisjes, die in den vroegen morgen uit het gebergte naar Djidda afdaalden, om de inwoners van melk te voorzien, maar bovenal de veile deernen, die met een bijna ongedekt gelaat en onbeschaamde gebaren door de straten dwaalden, waren een walg in zijne oogen. Dat mocht niet langer zoo blijven en op een goeden dag gaf hij bevel alle publieke vrouwen op te pakken en buiten de

Sjerief- of Jemenpoort te vereenigen en werd dit gehucht, - Nakatoe, als ik mij niet vergis - die zonderlinge bevolking tot woon- en verblijfplaats aangewezen.

Na deze der zedelijkheid bevorderlijke daad te hebben verricht begaf hij zich met opgeheven hoofd naar zijn harem, waar hem van wege een aantal ‘schoonen’ (?) eene uitbundige hulde te beurt viel. Die ‘schoonen’ echter, - 't is zoo moeilijk te zeggen, - waren niet van het geslacht, dat uitsluitend in een harem te huis behoort. 't Is alsof de brandende adem, die eenmaal over Sodom en Gomorra heenging, in Arabië geheel is vergeten, want harems met een zoodanig personeel zijn in Djidda en Mekka volstrekt niet vreemd. Zij worden als een luxe-artikel beschouwd, als eene weelde die weinigen in staat zijn zich te geven; 't is eene kwestie van smaak en van geld;.... en dat in het Heilige land van den Islam!

Ooggetuigen verklaren dat Nakatoe - een afzichtelijke poel van diepe ellende en verdorvenheid - weinig of geen bezoek ontvangt; de daar vereenigde (zeker niet gewenschte) vrouwenschaar, moet zoowel zedelijk als lichamelijk beneden peil zijn gezonken. Gelukkig ligt *deze* oase niet op den weg naar Mekka; de vrome bedevaartganger zal er niet door geërgerd worden.

Even buiten de poort van dien naam bevindt zich het graf van Eva. Vroeger mocht die gewijde plaats door geen Christen worden bezocht, totdat het verbod ten behoeve van een der vorige Fransche consuls, die verlof vroeg dáár te mogen bidden, evenals voor andere ongeloovigen werd opgeheven. Men kon niet loochenen, hoe vernederend dan ook voor den Islam, dat Eva toch ook de eerste moeder van den Nasrânî mal'oen(*) was geweest. In den beginne door het gepeupel gevolgd en door den grafbewaarder vrij onvriendelijk ontvangen begreep de consul het fanatisme met het gewone wapen, de baksjîsj, te moeten bestrijden. Het doel werd volkomen bereikt, religiehaat of godsdienstige overtuiging week natuurlijk voor de alvermogende fooi en thans ziet de bewaker reikhalzend uit naar de baksjîsj die de Christenen hem zullen aanbrengen.

Verschillende bijna gelijkluidende legenden zijn nopens het verblijf en de graven van het eerste menschenpaar in omloop. Na uit het heerlijke Eden te zijn verdreven - luidt de eene - kwam Adam op Ceilon en Eva op de plaats te land waar later Djidda verrees; zij werd door Adam teruggevonden toen hij bevel ontving de kaba te gaan bouwen.

Eene andere zegt - dat toen bij de vlucht uit het paradijs Eva aan Adam was ontglipt, deze na jaren zoekens en na de geheele aarde te hebben rondgeloopen, haar eindelijk bij Djidda terugvond, waar zij kinderen baarde en door hem werd begraven.

Eene derde legende doet Adam zijne Eva op den berg Arafa wedervinden en zijn graf in het dorp Minâ onder de moskee el-chaif veree-

(*) Vervloekte Christen.

ren, 't welk wat de lengte betreft met de laatste aardsche woning van Sittna Hauwâ (onze meesteres Eva) vrij wel overeenkomt.

Een monument in een afgesloten plaats opgericht, waar hier en daar een schrale, bestoven struik of heester uit den dorren grond opschiet, zou haar gebeente bevatten. Waarschijnlijk is het een gedenkstuk van den ouden afgodendienst der Arabieren - onder den naam van ‘langen steen’ bekend - en evenals meer dergelijke overblijfselen door de Mohammedanen geïslamiseerd. De blonde Eva, als eene brave Muzelmansche vrouw met het gelaat naar de kaba gekeerd, zou de gezegende lengte van omstreeks 300 voeten hebben bereikt. De bewaker wijst althans, zoowat te midden van dien afstand, in een daargeplaatste kiosk den steen aan, waaronder es-sorra (de navel) zich bevindt; en geen geloovige zal verzuimen zijne lippen erop te drukken. Ook boven het hoofd, waar een gebed moet worden gedaan, en boven de voeten verheffen zich kleine koepels, terwijl een pâsjâ en zijn zoon die het graf hersteld hebben, ter weerszijden van haar nek zijn begraven. Enkele cipressen buigen hare verschrompelde bladeren over andere graven van dit kerkhof heen, dat met recht den naam van doodenakker mag dragen; maar de minder aangename indruk, door dit bezoek achtergelaten, wordt spoedig verdrongen door het levendige tooneel van eene naar Mekka vertrekkende karavaan.

Honderden bedevaartgangers zijn buiten de poort vereenigd om zich van het noodige te voorzien; zij die den tocht niet te voet willen doen, trachten zich van 't een of ander transportmiddel te verzekeren, en allen maken zich op tot de reis. Ook daarbij is geen spoor van eerbied of ingetogenheid te bespeuren. Kooplieden en pelgrims, kameelen, ezels en drijvers krioelen door elkander en niets doet vermoeden dat men zich tot het verrichten eener godsdienstplechtigheid gereed maakt. Er is een getier, een leven en geschreeuw als op een druk bezochte markt. Goochelaars, waarzeggers en andere op der menschen eenvoudigheid speculeerende winstbejagers hebben hier vrij spel, zij oefenen hun bedrijf uit ten koste van den armen pelgrim en tot groot vermaak van de Arabieren, die, uit de daar aanwezige koffiehuizen, dat alles zitten aan te kijken.

Even voor zonsondergang is de karavaan marschvaardig. De bedevaartgangers die op allerlei wijze zijn afgezet, hunne zitplaats op dromedaris, ezel of kameel ten duurste gekocht en al wat zij medenemen ver over den prijs betaald hebben, sluiten zich bij elkander aan en weten dat een moeilijke tocht hen wacht.

Zij staan op den drempel der woestijn; een dor en woest terrein ligt voor hen, en hoe verder men landwaarts indringt, hoe meer onafzienbare zandvlakten zich ontsluiten om zich eindelijk in die onmetelijke Arabische zandzeeën te verliezen, waaruit niet iedereen terugkeert. Maar deze weg is in den regel niet gevaarlijk en zij hebben den giftwind uit de groote woestijn niet te vreezen.

De avond is stil, de lucht helder en de gansche natuur ademt niets dan kalmte, vrede en rust. Het landschap hult zich langzamerhand in meer somberen toon en onbestemder vormen, evenals de straks nog zoo gloeiende tinten al grijzer en grijzer worden, naarmate de laatste zonnestralen achter het aan den horizont blauwend gebergte verdwijnen. 't Wordt grauw en dof om hen heen, terwijl het glinstert en fonkelt en schittert daarboven. 't Is alsof een zee van paarlen en juweelen, zoo even nog aan het oog verborgen, thans in verhoogden glans en luister zich ver boven hunne hoofden beweegt; 't is alsof.... maar..... wie zou de pracht van den Oosterschen starrenhemel kunnen beschrijven? Welke taal bezit woorden zóó krachtig om *dat* schouwspel te schetsen, welk palet een kleurenschat zóó rijk om zulk een tafereel terug te geven?

> ‘'t Is alles hemel wat men ziet;
> Zelfs bergen vluchten heen.
> 't Verdorde blaadje schuifelt niet,
> 't Gestarnte spreekt alleen’.

De hitte van den dag is voorbij, de karavaan stelt zich in beweging. Langzamerhand onttrekt ze zich aan ons oog, en weldra schijnt die groote menigte kameelen, paarden en voetgangers niets anders dan een zich over het zand heenkronkelende slang, die zich spoedig in de plooien van het terrein gaat verliezen.

Laat ons haar in gedachte volgen, om den pelgrim later ook op zijne bedevaart te vergezellen.

In den nacht is het gebergte bereikt; de fijne doorschijnende lucht wordt vochtig en koud, het kleed vaster om de lenden getrokken, en 't is een genot bij een der vele rustplaatsen langs den weg zich aan een warm kop koffie te kunnen vergasten. Reeds op verren afstand schemerde het gastvrije vuur door het nachtelijk duister heen; 't strekt den pelgrim tot gids, houdt het wilde gedierte der woestijn verwijderd en is eene verkwikking voor allen, behalve voor duizenden der schoonste nachtvlinders, die zoolang om de verleidelijke vlammetjes heendansen, totdat ze met verzengde vleugels in den gloed verdwijnen.

Op ongeveer acht mijlen van Mekka is al-alamâni, het begin van 't heilige onschendbare grondgebied (hadd) bereikt. Hier wordt de gewone kleeding met het hoofddeksel afgelegd en door het witte ongenaaide pelgrimskleed (ihrâm) benevens de voetzolen vervangen. De mannen, de ridâ over rug en linkerschouder geworpen, de izâr om de heupen geslagen, de vrouwen geheel in den witten sluier gehuld en het gelaat met palmbladen bedekt, beginnen hier reeds de lange reeks gebeden die alle ceremoniën vergezellen.

Het ‘labbaika’ - hier ben ik - waarmede het eerste der uit te spreken gewijde formulieren (talbija) begint, wordt ieder oogenblik herhaald totdat zij de Heilige stad binnen gaan.

Onder de verschillende verbodsbepalingen waaraan de pelgrim, bij het aanvaarden van den ihrâm zich moet onderwerpen, komt o.a. voor, dat hij zich van elke gemeenschap met zijne vrouwen, van de jacht, het gebruik van oliën en zalven, het kammen en scheren van het haar, ja zelfs van 't knippen zijner nagelen hebbe te onthouden. Bovendien mag op het gewijde grondgebied niets worden gedeerd wat eenmaal het leven heeft ontvangen. Dat alles moge nu het zielenheil der geloovigen bevorderlijk zijn, der gezondheid en zindelijkheid voorzeker niet; vooral in een land waar het kruipende, springende of vliegende maar altijd stekende ongedierte, in zijne lastigste, afzichtelijkste en kwaadaardigste soorten door millioenen en millioenen exemplaren wordt vertegenwoordigd. Terwijl in de rotsspleet de adder, waaronder de giftigste soorten, en schier van onder elken opgelichten steen de schorpioen hem tegengrijnst, vliegen en muggen onophoudelijk om hem heen gonzen of op en neer dansen, wordt de bedevaartganger tevens door het ondragelijkste insectengeslacht van alle zijden besprongen, bekropen en gekweld.... En hij mag zich kammen noch scheren,.... noch op de jacht gaan;..... arme pelgrim!

Van de heerschende drukte, de verwarring en de ernstige stemming waarin de nieuw aangekomenen verkeeren, maken de kameeldrijvers een handig gebruik, om zich zoo spoedig mogelijk met hunne lastdieren en de daarop aangebrachte zitplaatsen te verwijderen, hoewel dezen door de bedevaartgangers te Djidda waren gekocht. Zij moeten zich alzoo later op nieuw van dergelijke draagstoeltjes voorzien, terwijl de geleiders, datzelfde bedrijf met vele opvolgende patienten herhalende, zich met die eenvoudige zetels een vrij aanzienlijke winst weten te verschaffen.

Gedurende dat de tawâf el-kodoem of de aankomst-omgangen worden verricht, willen wij ons met de kaba(*) en hare geschiedenis wat nader bekend maken, en in hoofdzaak de legende volgen zoo als ze door Dr. Dozy wordt medegedeeld.

Toen de eenzaam op aarde ronddolende Adam zich beklaagde, de stemmen der engelen niet meer te hooren, sprak God: ‘dat is het gevolg van uwe zonde; maar ga heen, bouw mij een tempel, ga dien rond en gedenk daarbij mijner, zoo als gij de engelen omgangen hebt zien doen om mijnen troon’. En Adam ging heen en legde te Mekka de fondamenten, terwijl de engelen groote rotsblokken uit vijf bergen aandroegen waarop de tempel uit den hemel werd nedergelaten.

(*) Letterlijk vertaald: teerling, dobbelsteen; door de Franschen maison carrée genaamd

Terzelfder tijd ontving hij eene tent uit het paradijs (in den vorm van een rooden hiacint), waarvan een witte hiacint de hoeksteen was, die later door de aanraking der zondige menschen ‘de zwarte steen’ (al-hadjar al-aswad) is geworden; en toen bij den zondvloed tempel en tent weder in den hemel waren opgenomen, werd die steen in den nabijgelegen berg Aboe-Kobais verborgen.

Eeuwen daarna zouden, - volgens de legende - ter plaatse waar de tempel gestaan had, Hagar en Ismaël, aan hun droevig lot overgelaten, zonder Allâh's tusschenkomst zijn bezweken; dáár zou de knaap van vermoeidheid zijn neergevallen en de arme verstooten vrouw 's hemels hulp hebben afgesmeekt; dáár scheen hun lijden te zullen eindigen en was de dood nabij. In haren angst beklom Hagar de heuvels Merwa en Çafâ, om beter te kunnen rondzien in de woestijn; maar hoe zij ook tuurde, geen hulp daagde op; 't bleef alles eenzaam en verlaten om haar heen; mensch noch dier was nabij; niets dan heete zonnestralen en gloeiend zand; nergens een druppel water,... en haar kind stierf van dorst. Radeloos ijlde zij van den eenen heuvel naar den anderen; vruchteloos sloeg ze het biddend oog naarboven; ook zij voelde hare krachten bezwijken; de moed die haar tot nu toe had bezield verdween, en hopeloos keerde zij terug, toen ze op eens water zag opborrelen waar Ismaël uitgeput terneer lag. Zorgvuldig hield ze het heldere vocht bijeen en bracht het aan 's knapen brandende lippen; maar de bron gaf al meer en meer, beiden konden hun dorst lesschen; moeder en zoon waren gered en op die gezegende plek werd later de heilige put zamzam gegraven.

Abraham, die Hagar en Ismaël steeds in liefde herdacht, deelde bij een bezoek zijn zoon mede, dat hij, op Gods bevel, ter aangewezen plaatse een tempel moest bouwen, en zie! daar vonden zij niet alleen de oude grondvesten uit Adams tijd terug, maar toen zij naar een kennelijken steen zochten, ten einde aan te duiden waar de omgangen om den tempel zouden aanvangen, bracht Gabriël den zwarten steen uit den berg Aboe-Kobais te voorschijn, die door Abraham aan den hoek van 't gebouw werd geplaatst(*). En naarmate het werk vorderde en de muur in hoogte en omvang toenam, werd door Ismaël een grooter steen verplaatst, waarop Abraham moest gaan staan om zijn moeilijken arbeid te kunnen voleinden.

‘Nadat de tempel voltooid was, gingen vader en zoon dien, op bevel van Gabriël, zevenmaal rond, terwijl zij telken male de vier hoeken aanraakten; en zeiden - zich tweemaal buigend - het gebed op, achter den grooten steen waarop Abraham gestaan had.’

Maar dat was niet genoeg. Gabriël leerde hen ook de plechtigheden

(*) Volgens sommigen is het ‘een stuk vulcanisch basalt, op den omvang bestrooid met kleine puntige kristallen, met hier en daar een stukje roode veldspaath op den donkeren, roodachtig bruinen, bijna zwarten grond’. Door anderen wordt hij voor een meteoorsteen gehouden.

kennen, op andere heilige plaatsen te verrichten. Zoo moesten zij den afstand (batn-el-wâdî) tusschen de beide heuvels Çafâ en Merwa in snellen tred zevenmaal afleggen, tot aandenken aan het angstige heen en weêr loopen van Hagar. Vandaar de onstichtelijke wedloop der pelgrims tusschen die twee hoogten. Vervolgens voerde hij hen naar het dal Minâ, waar Iblîs (de duivel) zich vertoonde. ‘Werp naar hem’, zeide Gabriël. Abraham deed het; hij wierp naar Iblîs met zeven steentjes en Iblîs verdween; 't geen nogmaals met hetzelfde gevolg herhaald werd toen hij midden en beneden in het dal weder te voorschijn kwam. Van daar het gebruik van het werpen met steentjes (el rami) in de vallei Minâ gedurende de bedevaart. Nadat Abraham onder Gabriëls leiding ook Mozdalifa en Arafa bezocht en de ceremoniën dáár te verrichten vernomen had, ontving hij bevel, alle menschen op te roepen tot den pelgrimstocht naar de kaba en de overige heilige plaatsen. ‘Mijne stem zal niet tot hen kunnen komen’, antwoordde hij. ‘Doe wat ik u zeg’, - sprak toen God, - ‘ik zal ervoor zorgen dat zij u hooren’; en Abraham plaatste zich op den grooten steen, die zoo hoog werd, dat hij boven alle bergen uitstak. Hij wendde zich naar de vier hemelstreken en riep: ‘Menschen, de bedevaart naar het oude huis is u voorgeschreven, gehoorzaamt uwen Heer!’ En uit alle landen antwoordden zij: ‘Labbaika, Allâhomma, labbaika’, d.i. (zooals namelijk de Arabieren die oude formule, die steeds bij de bedevaart in gebruik geweest was, gelieven te verklaren): ‘Tot uwen dienst gereed, o God, tot uwen dienst gereed’.

‘Tot altijddurend aandenken bleven nu de sporen van Abrahams voeten in den steen, die thans nog de makâm Ibrâhîm of standplaats van Abraham heet’.

Op die wijze werd, met behulp van een bekend verhaal in Genesis en van eene Joodsche legende, een overoud gebruik geïslamiseerd.

Volgens sommigen zou deze bouw de vierde zijn geweest van de tien verbouwingen die de kaba heeft ondergaan.

Toen het Islamisme in 930 een gevoelige slag toegebracht, Mekka geplunderd, en de zwarte steen door Aboe-Tâhir aan het hoofd zijner woeste Karmaten(*) geroofd werd, moest Allâh's huis dat onschatbare kleinood, ‘Gods rechterhand op aarde’ - zegt de vrome Muzelman - ruim twintig jaren missen, en al-hadjar al-aswad voor een ontzaglijk hoogen prijs worden terug gekocht.

Zoo als de kaba thans bestaat, zal ze ongeveer 250 jaren oud zijn.

Ten einde de grenzen van dit opstel niet te overschrijden zal ik mij tot een zeer beknopte beschrijving, zoowel van dezen tempel en andere heilige plaatsen, als van die der ceremoniën moeten bepalen.

Hij die meer volledig wenscht te worden ingelicht, raadplege de reeds vroeger genoemde werken van wijlen Dr. Keyzer en van Dr. Dozy,

(*) Zie omtrent het ontstaan van dezen tak der Ismaëlieten: *De voornaamste godsdiensten. Het Islamisme enz.*

hoogleeraar te Leiden. Ook in *Abd-el-Hamid-Bey*, *journal d'un voyage en Arabie*, *rédigé par Alexandre Dumas*, vindt men daaromtrent menige bijzonderheid vermeld. Of deze verhalen echter even getrouw aan de waarheid beantwoorden als aan het bekende talent van den schrijver, en of de geschiedkundige waarde gelijk staat met de letterkundige, zou ik niet durven bevestigen.

De kaba, een gebouw van grijze graniet, 22 passen lang en 18 breed, - volgens de legende - vlak onder Allâh's troon in den zevenden hemel (arsj) geplaatst, staat in werkelijkheid ongeveer in het midden van eene 257 passen lange en 210 passen breede ruimte, met een zuilengang omgeven. Door elk viertal zuilen dezer galerijen wordt een laag koepeldak gedragen, waarboven eenige minarets hunne slanke spitsen verheffen. Aan de noord-westzijde, een paar voeten onder het platte eenigszins afhellende dak der kaba, is de mizâb er-rahma zoogenaamde barmhartigheidsgoot aangebracht, waaruit het regenwater op het door een muurtje omgeven graf van Hagar en Ismaël neer valt. Een gebed dáár verricht, staat in heiligheid gelijk met dat, binnen de kaba uitgesproken. Het gebouw is in zijn geheel door een bekleedsel (kîswa) omgeven, dat zoowel wat kleur, stof, vernieuwing en latere bestemming als wat den rang en stand van den schenker betreft, in den loop der tijden veel wijziging en verandering heeft ondergaan. Tegenwoordig wordt het schitterend zwarte kleed - in eene fabriek te Caïro uit zijde en katoen geweven - door den sultan ten geschenke gegeven; de levering ervan schijnt den fabrikant bij erfrecht te zijn toegekend. Op ongeveer twee derde der hoogte, door een breeden band (hizâm) omgeven, waarin verschillende met goud en zijde gestikte inscriptiën voorkomen, is het bijna even verblindend van glans als de burka', het met goud geborduurde gordijn, voor de deur der kaba gehangen. Deze deur, in 't jaar 1633 uit Constantinopel overgebracht, geheel met zilver en vergulde versierselen overdekt, bevindt zich aan de oostzijde op ongeveer zeven voeten boven den beganen grond, en wordt door middel van een er tegenoverstaande roltrap bereikt.

Dat prachtige omhulsel wordt jaarlijks met veel plechtigheid afgenomen, naar Caïro gebracht en door een nieuw vervangen. Als de karavaan de grens van Djidda nadert, wordt ze door den caïmacam, de hooge geestelijkheid, de leden van den medjlis, benevens de voornaamste Arabieren te gemoet gegaan, en het oude weefsel door het Turksche garnizoen ‘met slaande trom en vliegende vaandels’ tot aan de plaats van inscheping begeleid. Aan de Mekkapoort neemt de caïmacam de teugels van den kemel die het kleed draagt, uit de handen van den drijver over, en geleidt het fraai uitgedoste dier langs Djidda's straten naar de havenplaats, waar het kostbare bekleedsel met diepen eerbied wordt afgenomen. De groote sloep van het wachtschip brengt het onder 't lossen van 21 salutschoten aan

boord van den naar Suëz bestemden stoomer in de daarvoor afgehuurde en ingerichte hut, om verder per spoortrein naar Caïro te worden overgevoerd,..... en de plechtigheid is afgeloopen.

Naar de kaba terugkeerende, zien wij links, op ongeveer drie voeten beneden de zoo even genoemde deur, den befaamden en hoog vereerden zwarten steen in den zuid-oosthoek vastgehecht.

Niets is eenvoudiger dan het inwendige van den heiligen tempel. Plaveisel en muren bestaan uit platen van verschillende meestal licht gekleurde marmersoorten, hier en daar met inscriptiën bedekt. Van de zoldering, door drie kolommen gestut, hangt een rood en goud gebloemd tapijt neder dat ter hoogte van zes voeten boven den vloer is opgebonden, en iets hooger zijn die kolommen door metalen staven vereenigd, waaraan vele - naar men zegt - massief gouden lampen hangen, in wier zwart en smerig uiterlijk echter het edele metaal niet te herkennen is.

Rondom de kaba, op ongeveer acht duimen beneden de oppervlakte van de met grint bedekte groote binnenruimte, is een plaveisel van fijn graniet aangebracht. 't Is de matâf of plaats der omgangen, door een dertigtal ijzeren stijlen omgeven en met roeden aan elkander verbonden, die de groote menigte lampions dragen, welke iederen avond worden ontstoken. Achter die stijlen is, iets hooger dan het vorige, een tweede plaveisel van acht passen breedte; en zes duim boven dit, bevindt zich een 18 passen breed pad, waarop zích, onder andere kleine gebouwen, de tegenover de vier zijden der kaba geplaatste paviljoenen bevinden, waar de imâms der vier orthodoxe sekten de geloovigen in den gebede voorgaan.

Naast de plaats waar de Hanbalieten zich vereenigen, juist over den zwarten steen, staat het gebouw binnen welks muren de heilige bron (zamzam) ontspringt die van oudsher aan Mohammeds familie toebehoorde, met het recht, de pelgrims daaruit van water te voorzien. Daarachter ontwaart men de zich aan elkander sluitende koepels (elkobbatain), waarvan de eene (kobbat es sâ'ât) tot bewaarplaats dient voor de klokken en chronometers, en de andere (kobbat el kotob) voor de handschriften die aan de moskee vermaakt zijn.

Genoegzaam op dezelfde lijn van de zamzam verheft zich de poort des vredes (bâb es salâm), die veel op een eereboog gelijkt en niet met de groote poort van denzelfden naam, aan de oostzijde der moskee, verward mag worden, ofschoon allen die het huis Gods voor het eerst bezoeken, door beiden moeten heengaan.

In het front van eerstgemelde, dicht bij de kaba, staat nog een gebouwtje dat de makâm Ibrahim bedekt, en waar men niet dan tegen het storten van hooge baksjîsj kan binnentreden. De steen, die nog de indruksels van 's aartsvaders voeten draagt, wordt door gekleurde, rijk met goud geborduurde zijden stoffen aan het oog der menigte onttrokken. Ook dit kleed, waarin eenige verzen uit den koran,

de woorden Allâh, Ibrahim, benevens de namen van de vier eerste kaliefen en van den regeerenden sultan geweven zijn, wordt te Caïro vervaardigd en jaarlijks vernieuwd. Meer noordwaarts bevindt zich, op dezelfde hoogte, de uit fijn wit marmer gehouwen en rijk met beeldhouwwerk versierde minbar (predikstoel), vanwaar de chatîb, des vrijdags en op de gewone feesten, het woord tot de geloovigen richt.

De geheele omgeving der kaba wordt ‘de moskee’ genaamd. Onder de voornaamste toegangen behooren nog, behalve de reeds genoemden, de bâb-ez-Zyâda, de bâb-en-Nabî waardoor de Profeet gewoonlijk binnentrad, en de bâb-en-Widâ', door welke men de moskee verlaat. Zij is bijna overal door woonhuizen ingesloten, wier kamers, vooral die op de kaba uitzien, gedurende de bedevaart tegen zeer hooge prijzen worden verhuurd. Dat alles vormt een eigenaardig geheel, waarvan de plaat (Mekka en de heilige plaatsen) in het meergemelde werk van den hoogleeraar Dozy eene duidelijke voorstelling geeft.

Op den 7^{den} der maand Dhoe-'l-hiddja leveren de straten reeds met het krieken van den dag een levendig schouwspel op. Duizenden en duizenden naderen eerbiedig de poorten der moskee, treden al biddende voorwaarts, en met diepen ootmoed naar binnen.

Laat ons eenige Javanen, door hunne motauwifs voorgegaan, bij de verschillende ceremoniën in gedachten volgen.

Bij den eersten aanblik van Gods huis (bait Allâh), worden velen door hun dweepziek gemoed medegesleept. De een tast met bevende handen en betraande oogen naar het omhulsel om het aan zijne lippen te brengen; een ander drukt het kloppend hart tegen de steenen van het gewijde gebouw, een derde knielt in aanbidding neder; allen zijn diep getroffen door 't heilige dat zij mogen aanschouwen. 't Is hun alsof de legende waarheid spreekt: ‘dat niet de zachte ochtendkoelte, maar de klapwiekende vleugels der engelen het zwarte dekkleed der kaba in beweging brengen en doen zwellen’.

Na den boog des vredes te zijn doorgegaan met de bede: ‘O God, moge mijn ingang gezegend zijn’, wordt het tijd de voorgeschreven gebeden te beginnen; maar waarheen zal hij het gelaat thans wenden (kibla), nu zijn oog zoo vele heilige plaatsen ontmoet? De arme pelgrims draaien en keeren en wenden en buigen onder den spotlach der Mekkanen, die aan hunne verkeerdheden en booze lusten tot voor het heiligdom botvieren. ‘Wij toch bezitten de zeep’ - zeggen ze - ‘waarmede elke zonde wordt rein gewasschen’.

Wanneer de verhalen (die ik later zal mededeelen) van een ooggetuige, Cassis de Ghirgha, een Copt van geboorte en als tolk aan het secretariaat van den Khedive verbonden, die in 1874, hoewel tot de Grieksche kerk behoorende, als Muzelman vermomd, ter bedevaart toog, niet overdreven zijn, dan moet het zedebederf in Mekka niet alleen zijn toppunt hebben bereikt, maar zelfs in 't openbaar zich

op de walgelijkste wijze voordoen. Ja, de vlammen, die eenmaal de reeds vroeger genoemde steden uit het Oude Testament verteerden, zouden hunne vurige tongen tot voor de zuilengangen der moskee moeten uitzenden; en werd de algemeen heerschende zonde in de Heilige stad (?) evenals toen gestraft, er zou geen spoor van Mekka overblijven.

Intusschen hebben onze pelgrims de standplaats der Sjâfiieten bereikt, een gebed van twee rak'ahs volbracht, een teug van het heilige bronwater gedronken en tevergeefs getracht om, door den dichten drom der bedevaartgangers heen, den zwarten steen, al ware het slechts met de vingertoppen, aan te raken. Rak'ah beteekent het aantal lichaamsbewegingen, buigingen enz., bij het bidden in acht te nemen en die van de eerste tot de laatste zijn voorgeschreven. Zij verdienen de onverdeelde aandacht van den geloovige, omdat bij het minste verzuim het gebed zijne kracht verliest en opnieuw moet worden begonnen.

Daarna hebben onder het prevelen der ritueele gebeden en formulen de zeven omgangen plaats; de drie eersten in snellen tred, de vier anderen langzaam, waarbij het hun gelukte de lippen op den heiligen steen te drukken. Bij deze omgangen en op nog een tiental andere gewijde plaatsen, is het den pelgrim geoorloofd, ook eens voor zich en de zijnen te bidden en aan Allâh te vragen wat zijn hart verlangt. 't Wordt hem zoo zelden vergund, buiten de voorschriften der wet een eigen gebed naar den hemel op te zenden.

Nu keeren zij, na de vergeving hunner zonden te hebben afgesmeekt, naar de plaats der Sjâfiieten terug en moeten tweemalen de knieling (sodjoed) verrichten. Hierbij werpt de Moslim zich op den grond, zoodanig dat zeven deelen van zijn lichaam - waaronder het hoofd - de aarde aanraken. Gedurende de eerste knieling wordt het honderd negende, gedurende de tweede, het honderd twaalfde hoofdstuk van den koran opgezegd(*).

Na een gebed bij de makâm Ibrahim, en na zich aan de zamzam twee of drie huiden vol heilig water over hunne hoofden te hebben laten uitstorten, ‘om de zonden, als stof, van hun gemoed te doen afvallen’, verlieten zij met gescheurde voeten en geblakerde hoofden het heiligdom.

Maar daarmede zijn de ceremoniën niet ten einde, want nu neemt het loopen tusschen de heuvels al-Çafa en al-Merwa een aanvang.

Zij beklimmen eenige trappen in eerstgemelden aangebracht, en steeds door den gids voorafgegaan die hun de gebeden voorzegt, loopen zij biddende, zoo snel mogelijk van de eene hoogte tot de andere. Die wedloop wordt op dezelfde wijze door nog zes anderen gevolgd. En nu hebben de arme lieden waarlijk wel eenige rust verdiend; te meer als men bedenkt dat dit slechts de voorbereidende plechtigheden zijn

(*) Hoofdstuk 109 (De ongeloovigen). 6 verzen; te Mekka, volgens anderen te Medina geopenbaard.
Hoofdstuk 112. (De belijdenis van het leerstuk der eenheid Gods). 4 verzen; te Mekka, volgens Ullmann te Medina geopenbaard.

tot de eigenlijke bedevaart, die den volgenden dag begint en waartoe al hunne krachten vereischt worden. Sommigen herhalen deze ceremoniën of stellen ze tot na de bedevaart uit.

Tegen den avond begeven zij zich nogmaals naar de kaba, waar op dien stond Moslims uit alle oorden der wereld, van elken rang en stand vereenigd zijn, om op eigenaardige wijze aan hun godsdienstig gevoel lucht te geven.

Hier, ziet men een rijkgekleeden Arabier bij den makâm Ibrahim in plechtigen ernst nederknielen, dáár, een prachtig uitgedosten Turk voor den zwarten steen terneer gebogen, terwijl iets verder eenige derwîsjen die ter nauwernood hunne naaktheid kunnen bedekken, aan het omhulsel der kaba schijnen te hangen, om elk deel van hun lichaam het heiligdom te doen aanraken. Eene groote menigte kooplieden die rondom in de moskee hunne waren uitventen, zijn er tevens op uit, den geloovigen rozenkransen en een alvermogende azîmah (talisman) tegen hooge prijzen aan te praten.

Eindelijk is de zon over dat alles ondergegaan en wij begeven ons naar buiten. De purperglansen van den westelijken hemel zijn verdwenen, 't wordt donker beneden terwijl het luchtruim als met fonkelende juweelen wordt bezaaid; in 't oosten vertoont zich de maan reeds boven de bergen en weldra ligt het netgebouwde Mekka, geheel door rotsen en heuvelen ingesloten, in een steeds helderder wordenden maneschijn voor ons.

Het ligt daar voor ons, met zijne platte daken en fraai omrasterde terrassen boven woonhuis en harem aangebracht. Bij het twijfelachtig licht door de groote zilveren nachtlamp erover heen geworpen, kan men de figuren moeilijk onderscheiden; toch meent men nu en dan eene onbestemde schaduw of de spookachtige gestalte eener gesluierde in 't wit gehulde vrouw langs die terrassen te zien dwalen; onze verbeelding heeft vrij spel onder den indruk van den Oosterschen nacht.

Mekka heeft een phantastisch aanzien met al die sierlijke koepels waarboven de slanke minarets der kaba zoo fier zich verheffen; 't is de schoonste oase in de woestijn, en men zou zich kunnen hechten aan de Heilige stad, als zij niet door eene verachtelijke bevolking en een afschuwwekkend zedebederf werd ontheiligd.

Hij, die in den vroegen morgen van den volgenden dag van een der Mekka omringende heuvels zijn oog had gewend naar het noordoosten, zou nog iets meer bewonderd hebben dan het heerlijke panorama aan zijne voeten uitgespreid. Hij zou eene ontelbare schare menschen en dieren, in dichte drommen vereenigd, als eene door de enge vallei zich kronkelende reuzenslang, hebben zien voortbewegen en langzamerhand het nabij gelegen gebergte bereiken. 't Zijn de pelgrims,

in izâr en ridâ gekleed; sommigen te paard of op kemels gezeten, de meesten te voet, doch allen blootshoofds en barrevoets, naar den op zes uren gaans van Mekka verwijderden Arafa ter bedevaart uitgetrokken.

De zacht rijzende grond, door de karavaan langs den voet van den Djabal-al-noer gevolgd, begint dáár te dalen en in een moeilijk rotspad over te gaan; maar nog dichter ineen gedrongen, slingert zij zich tusschen granietblokken en ommuurde bidplaatsen heen, totdat eene geringe steilte den weg verspert. Door enkele zeer breede en lage in de rots uitgehouwen trappen over te gaan, is dat beletsel evenwel spoedig overwonnen, en nauwelijks is de karavaan een engen bergpas doorgetrokken of de als met kiezelsteenen bezaaide vlakte van Minâ ligt voor haar.

Van kale rotsen omringd, wier geblakerde en vaneen gespleten wanden hier en daar schoone marmersoorten doen doorschemeren, biedt zij niets aan dan steenklompen over een dorren bodem verspreid. De weinige hasjîsj in den regentijd opgeschoten is verdwenen, en de geheele vallei schijnt als versteend. 't Is of de adem des doods erover heen is gegaan, uitgezonderd over de myriaden muggen en vliegen, waardoor onze bedevaartgangers op eene vreeselijke wijze werden gekweld.

In het dorpje dat den naam der vlakte draagt, houdt men een oogenblik halt om uit te blazen, en na zich met wat koffie te hebben verkwikt, gaat het weder voorwaarts. Even buiten Minâ begint de glooiing welke naar Mozdalifa leidt, dat nog voor den namiddag werd bereikt, waarop zich de karavaan legerde bij de moskee masj'ar el harâm (plaats aan godsdienstige ceremoniën gewijd), ook wel de minaret zonder moskee geheeten in tegenstelling van de mesdjid Nimrah (moskee zonder minaret), niet ver daar van daan. Bij dezen kleinen eenzamen toren, die uit de woeste omgeving van zwarte en roodbruine rotsblokken, als een baak zich verheft, werd halt gehouden om te bidden, op hetzelfde oogenblik dat de karavaan van Damaskus met de mahmal er aankwam. Die mahmal was vroeger een teeken om de souvereiniteit van den vorst, uit wiens land de karavaan vertrok, te verkondigen en te doen eerbiedigen. Thans is 't niets dan een stellage, met een rijk gebrocheerd zijden bekleedsel omhangen, op een verguld zilveren kistje geplaatst, waarin twee exemplaren van den koran. De gelukkige kemel die het draagt, wordt na het volbrengen van den tocht levenslang van elken arbeid vrijgesteld. Zoowel bij vertrek en aankomst als onderweg, wordt groote eer aan den mahmal bewezen. Gewoonlijk gaat hij van den wakf (een soort van belasting of goed in de doode hand) ten behoeve der heilige steden vergezeld, want geen voorschrift wordt in het Oosten, maar vooral in Hidjâz, in uitgestrekter zin des woords opgevat, als: ‘gij zult niet met ledige handen voor mijn aangezicht verschijnen’.

Hierna zetten de pelgrims den tocht voort, bereiken al spoedig een nauwen bergpas, dalen in eene wijde vlakte af, tot aan twee wit gepleisterde smalle muurtjes door wier opening de Arafa, de djebel er rahma (berg der barmhartigheid) zich aan het oog vertoont. Hier barsten allen in talbija's los; door hun godsdienstig gevoel overmand, strekken ze beide armen uit, begroeten den gewijden heuvel van verre en slaan eindelijk onder duizend anderen ook hunne tenten op in de vallei.

Na veel vermoeienis en niet zonder verlies van menschenlevens, daar menige pelgrim onder de brandende zonnestralen bezweek, is het doel bereikt; de eerste dag der bedevaart (jaum-et-tarwija) lag achter hen. Met verlangen zagen zij thans naar eene welverdiende rust uit, maar aan slapen viel niet te denken. De stilte van den nacht werd ieder oogenblik door een gonzend gejoel verstoord; hier, door zwermen muskieten of het luide bidden der vromen: dáár, door het zingen van stichtelijke en onstichtelijke liederen; iets verder door het gedruisch dat van om en uit de koffiehuizen opging.

Reeds vroeg in den morgen door een kanonschot gewekt, bevonden onze hadjîs zich al spoedig na de voorbereidende wassching en het ochtendgebed, te midden van onafzienbare drommen tochtgenooten, aan den voet van den gezegenden Arafa, om dien zoo ver mogelijk te beklimmen.

't Was of de reuzenslang die zich den vorigen dag over de zandige vlakte van Mekka bewoog, zich thans om de granietblokken van den heiligen heuvel heen kronkelende, den top trachtte te bereiken.

Op verscheidene plaatsen, waar legenden of blijvende herinneringen aan het daar vertoeven van den Profeet verbonden waren, werden talbija's en andere gebeden met de daarbij behoorende rak'ahs uitgesproken, en men zocht reeds bij voorbaat naar eene goede plaats om de preek van dien dag bij te wonen.

Tegen drie ure verkondigden eenige schoten dat de stoet van den prediker, door de mahmals, staatsiepaarden en standaarden omringd, zich in beweging stelde; en nauwelijks was hij ter plaatse aangekomen, of het oorverdoovend geraas werd door eene diepe stilte vervangen.

De groote ceremonie op den 9^{den}, ‘het staan’ (wokoef) op den Arafa, bestaat in het aanhooren van een lange predikatie, gewoonlijk door den kâdhî van Mekka van den rug zijns kemels voorgedragen. ‘Om de vier of vijf minuten houdt hij op, en strekt zijne armen uit om den zegen des hemels af te smeeken; in dien tusschentijd wuiven de omstanders met de slippen van hun pelgrimskleed en doen de lucht weêrgalmen van hun labbaika, Allâhomma, labbaika!’ Volgens het voorschrift der wet, moet de prediker duidelijke teekenen van ontroering geven; hij veegt dan ook gedurig zijne oogen met een zakdoek af. Ook de omstanders moeten diep ontroerd erkennen, dat zij zeer groote zondaars zijn en veel tranen storten(*).

(*) Zie Dr. R. Dozy, *De voornaamste godsdiensten, enz.*

Het spreekt van zelf dat eene gemeente van meer dan 50,000 broeders en zusters uit alle oorden der wereld om dien kameel, als geïmproviseerden preekstoel bijeen geschaard, niets van die in het Arabisch uitgesproken leerrede hebben verstaan of begrepen. Toch schuilen er onder dat gehoor geloovige zielen, die, op het aanstooten van hun motauwif dat het juiste oogenblik dáár is, onder een vloed van tranen deemoedig hunne zonden belijden.

Deze plechtigheid, die gewoonlijk door een groot aantal van Mekka's inwoners wordt bijgewoond, biedt ruimschoots gelegenheid aan om op allerlei wijze geridiculiseerd te worden. Volgens Burckhardt, een pelgrim van onze eeuw, en andere ooggetuigen, wordt die dag, waaraan de wetgeleerden zulk eene hooge waarde hechten, dan ook niet weinig ontheiligd. 't Zijn alleen de bedevaartgangers uit verre landen die nog schreeuwen en weenen, terwijl Arabieren en Turken al pratende en schertsende hunne pijp rooken, of op de kluchtigste wijze het zwaaien met het pelgrimskleed nabootsen. Zij verzuimen niets om alles in een belachelijk daglicht te stellen.

Dit duurt tot aan zonsondergang voort, en hoe ongeloofelijk het schijnen moge, wordt de ceremonie van ‘het staan op den Arafa’ als zóó gewichtig beschouwd, dat geen Moslim, al had hij ook al de heilige plaatsen van Mekka bezocht, aanspraak kan maken op den titel van hâdjî, wanneer hij *deze* verzuimd heeft. 't Schijnt dat een leerrede, eenmaal door Mohammed zelf dáár gehouden, om de geloovigen tot de heilige bedevaart op te wekken, daartoe aanleiding heeft gegeven.

Inmiddels hebben zich tegen het einde van de prediking reeds teekenen van onrust bij de schare vertoond, en nauwelijks is de zon achter de bergen verdwenen en hebben duizenden keelen het ‘amien’ herhaald, of er ontstaat een tooneel van onbeschrijfelijke verwarring. Alles holt of rolt naar beneden, en die verwarde aftocht (ed-da'sa min Arafa), is noch te beschrijven noch met iets dergelijks te vergelijken. Ieder wil de eerste zijn om den heuvel te verlaten; de karavanen uit de verschillende landen stellen er eene eer in, het eerst te Mozdalifa aan te komen, waar de projectielen verzameld worden om satan - eigenlijk drie satans - den volgenden dag te bewerpen.

Dientengevolge begint een wedloop, waarbij elke achtergelaten ernstige of godsdienstige indruk noodzakelijk moet verdwijnen.

Paarden en kameelen worden voortgejaagd; mannen, vrouwen en kinderen onder den voet gereden; draagstoelen neergesmeten, zadels vertrapt en lastdieren omvergeworpen; scheldwoorden, stompen en slagen uitgedeeld; het gedrang is ontzettend; men waant zich onder een hoop losgebrolten krankzinnigen verloren. De toenemende duisternis komt de verwarring vermeerderen, en velen zijn er die niet dan met gescheurde kleederen, blauwe oogen en bebloede gezichten, sommigen zelfs met gekneusde ledematen, hunne bestemming bereiken. Die bestemming is Mozdalifa;..... de Arafa-dag is geëindigd.

Ook dáár heerscht eene buitengewone drukte. De lucht weergalmt van krijgs- of liever krijschmuziek en vreugdeschoten; de vlammen van duizenden vuren, het flikkeren der ontelbare flambouwen, de van boven tot beneden verlichte moskee, en de wegspattende vonken eener reeks ontstoken vuurwerken verdrijven de duisternis van den nacht; ‘zoodat men zich verbeeldt dat alle sterren uit den hemel op de aarde zijn nedergedaald’.

De nieuwaankomenden worden met een stortvloed van salâms ontvangen. Van alle kanten klinken het ‘salâm'alaika (zijt gegroet)’; ‘marhaban bika (wees welkom)’; ‘'îdoka mobârac (uw feest zij gezegend)’ en andere heilwenschen hun tegen. Talbija's en gebeden hoort men den geheelen nacht door, terwijl de kiezels verzameld en gewasschen worden, waarmede 's anderen daags de duivels te Minâ moeten worden gesteenigd.

De 10de der maand, de dag der offerhanden, jaum al-adhhâ, bij de Turken de groote Beiram, is de voornaamste feestdag van het jaar.

Na in den vroegen morgenstond weder eene preek, doch niet zoo lang als die te Arafa, en het feestgebed te hebben bijgewoond, begeeft de menigte zich naar Minâ. Dáár wacht hen een waarlijk niet gemakkelijke taak, want daar zal met vereende kracht de macht van den booze worden verbroken. Om hiertoe te geraken, moet een drietal duivels, de groote (sjaitân-el-kabier), de middelste (sjaitân-el-wostâ) en de eerste of oostelijke (sjaitân-el-oelâ) - door ruwe pilaren voorgesteld - ieder met zeven kiezelsteenen, te Mozdalifa opgeraapt, geworpen worden.

Volgens de legende, zou satan, onder de gedaante van een ouden sjaich, aan Adam, Ibrahim en Ismaël op die plaatsen verschenen maar op last van Gabriël door steenworpen verjaagd zijn. 't Is alzoo een herinneringsfeest.

Lang kan het duren voordat het den pelgrim gelukt tot binnen den door de wet bepaalden afstand van ongeveer vijf ellen tot een van die pilaren door te dringen. Heeft hij zich eindelijk door den dichten drom een weg weten te banen, dan werpt hij de kiezels naar den duivel - beter gezegd naar den pilaar - onder het prevelen der volgende woorden: ‘In naam van Allâh, en Allâh is groot, (ik doe dit) om veilig te zijn tegen den duivel en zijne scharen’ of: ‘(ik doe dit) uit haat tegen den vijand der menschen en tot zijne schande’.

Daarna worden òf de medegebrachte òf de te Minâ opgekochte offerdieren, onder de noodige aan- en uitroepingen geslacht, en moeten op dien uitverkoren dag offers gebracht worden door elk Muzelman, waar ter wereld hij zich moge bevinden.

Hiermede is, in zekeren zin, de bedevaart geëindigd; de ihrâm wordt afgelegd en de hâdjîs keeren langzamerhand naar Mekka terug. Voor de meesten echter is dit niet genoeg. Zoo wordt o.a. gedurende de twee of drie volgende dagen het steengooien hervat, waar-

van het aantal 49 of 70 bedraagt, naarmate de steenwerper tot de sekte der Sjâfiieten of Hanafieten behoort. Men bemerkt dat die goed geloovige Moslims er niet tegen opzien, menig steentje te helpen aandragen om het menschdom van den aartsvijand te verlossen. Mogen hunne pogingen gezegend worden!

Zij hebben meer dan hun plicht gedaan en bij elke ceremonie zich dapper geweerd, maar nu ook zien zij het einde met verlangen te gemoet; hitte, vliegen en ander ongedierte, doch vooral de verpestende stank der met het bloed van duizenden offerdieren doortrokken aarde en van het te drogen gehangen vleesch, maken een langer verblijf ondragelijk. Zij keeren dan ook met geblakerde hoofden, ontvelde aangezichten, ontstoken schouders en verwonde voeten, maar met een zooveel te reiner hart (?) terug. Na zijn terugkeer te Mekka wordt den hâdji eenige rust gegund.

Veel van hetgeen deze ceremoniën betreft, evenals wat tot zoo menige legende aanleiding gaf ligt nog in het duister. Hoe meer echter een wetenschappelijk onderzoek, het kinderlijke autoriteitsgeloof vervangende, den geheimzinnigen sluier zal trachten op te heffen, over vroegere toestanden en gebeurtenissen heengeworpen, hoe meer het blijken zal dat ook hier het verband tusschen oorzaak en gevolg òf voorbijgezien òf verkeerd begrepen is, òf op dwalingen berust die den schijn van waarheid hadden aangenomen.

'Ook bij ons' - zegt Dr. Dozy - 'is nog geene poging gewaagd om de plechtigheden der bedevaart historisch te verklaren, en het doet mij leed dat ik, om reeds vroeger opgegeven redenen, mijne meening daaromtrent vooralsnog niet kan mededeelen. Alleen dit kan ik zeggen: de ceremoniën, wier beteekenis Mohammed zelf niet kende en inderdaad moeielijk kennen kon, zijn volstrekt niet dwaas of willekeurig; Hagar en Ismaël hebben er niets mede te maken, evenmin als de duivel, en de zeker zeer oude benaming *standplaats van Abraham* berust op eene koddige, maar ligt te verklaren vergissing. Of evenwel de Muzelman met de plechtigheden vrede zou hebben, wanneer hij daaromtrent iets meer wist, zou kunnen betwijfeld worden'.

En waarlijk, als de Muzelman wist, wat door den hoogleeraar later nopens den oorsprong van sommigen dier ceremoniën is medegedeeld(*), dan zou de geloovige niet alleen vele zijner illusiën verliezen, maar zouden hem wellicht ook omtrent andere zaken de oogen opengaan.

Een enkel woord slechts tot aanwijzing; want wie daaromtrent eene zoo volledig mogelijke verklaring of toelichting verlangt, leze het werk in onderstaande noot aangegeven, waarin op nieuw bewaarheid wordt hoe, te midden van geschiedkundige duisternis, tengevolge van nauwgezette studie en navorsching, een helder licht ontstoken en mythe of legende tot historische waarheid gebracht kan worden.

(*) Zie: *De Israëlieten te Mekka. Van Davids tijd tot in de vijfde eeuw onzer tijdrekening.*

1°. zegt Dozy: ‘is het Mekkaansche heiligdom gesticht door Israëlieten, en wel door den stam Simeon, ten tijde van David. Die Simeonieten zijn de zoogenaamde Ismaëlieten, die door de Arabieren ook de eerste Gorhoem genoemd worden.

2°. Het Mekkaansche feest is door hen ingesteld; de plechtigheden die daarbij plaats hebben, worden door de Israëlitische geschiedenis verklaard, evenals vele woorden, waarmede zij worden aangeduid, oorspronkelijk Hebreeuwsche zijn.

3°. In het Babylonische tijdvak zijn er te Mekka - welke naam oorspronkelijk geene stad aanduidde - Joden gekomen, die uit de Babylonische ballingschap ontsnapt waren. Deze zijn diegenen, die de Arabieren de tweede Gorhoem noemen’.

Op ethnographische, religieuse en taalkundige gronden geeft het, uit deze drie hoofdpunten verder ontwikkelde en opgebouwde stelsel, den sleutel tot die aaneenschakeling van raadsels en legenden, waarnaar men te vergeefs tot hiertoe had gezocht.

Zoo zouden o.a. de wedloop tusschen de twee heuvels al-Çafa en al-Merwa, het vluchten van den Arafa, het steenen werpen in het dal Minâ, enz. tot tooneelen uit de Joodsche geschiedenis zijn terug te brengen. De heilige bron te Mekka, door Mohammeds grootvader 'Abd-al-mottalib opgegraven, zou oudtijds Bér-sèba' geheeten en eerst later den naam van zamzam verkregen hebben, afgeleid van zamzama dat gonzen beduidt, en bepaald van het prevelen van gebeden gezegd wordt.

Verder wordt bewezen: hoe door den Muzelman aan de benaming makârn Ibrâhîm, van den steen die - na den zwarten - het meest vereerd wordt, een veel te bekrompen en overigens geheel verkeerde beteekenis wordt gehecht; want is maqâm het Hebr. maqôm, en Ibrâhîm niet Abraham maar 'Ibrîîm, dan verandert ‘de standplaats van Abraham’ in ‘de heilige plaats der Hebreën’,... en de fabel wordt geschiedenis.

Zoowel uit een fac-simile van een der inscriptiën op dien steen, in 't jaar 256 der Hegira (Anno 870), onder den stadhouder van Mekka, 'Alî-ibn-al-Hasan, door den Arabischen schrijver Fâkihî gemaakt, als uit vele andere bewijsgronden, toont Dozy niet alleen duidelijk aan dat de Mekkaansche Abrahamslegende een historischen grondslag heeft, maar dat het Islamisme geheel en al uit Israël is voortgekomen.

In het volgende hoofdstuk zullen wij kennis maken met Medina en de woestijn.

(*Slot volgt.*)

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Een nieuw boek over het zedelijk leven.

Ethisch idealisme, door I.J.I.C. de Bussy. Amsterdam, J.H. de Bussy. 1875.

Alweder een boek over het zedelijk leven.

Indien dit leven niet krachtiger dan ooit gaat bloeien, ligt de schuld geenszins aan de denkers of schrijvers onzer eeuw. Het behoort tot de onderwerpen van den dag. De vragen naar de verhouding tusschen godsdienst en zedelijkheid, en naar de waarde der zedelijke ervaring, zijn bepaald aan de orde. Velen beantwoorden deze vragen op zulk een wijze, dat daardoor de volledige zelfstandigheid en de alles te boven gaande beteekenis des zedelijken levens worden gehandhaafd.

Wat behelst nu dit boek, hetwelk *ethisch idealisme* tot titel voert?

De inleiding plaatst ons terstond op het gebied der godsdienstwetenschap, waarvan gezegd wordt, dat zij tot de psychologie behoort. De godsdienst laat zich alleen langs den psychologischen weg rechtvaardigen. Immers *weten* wij niets van God. Uit een wetenschappelijk oogpunt beschouwd openbaren natuur en geschiedenis ons niets van God, van een goddelijken invloed. Evenmin is God een voorwerp van het wijsgeerig denken. De eigenschappen, die hem worden toegekend, zijn, in het bijzonder wanneer men zich hem voorstelt als een oneindig wezen, onderling tegenstrijdig; zij heffen elkander op. Immanentie, transscendentie, immanent-transscendentie, pantheïsme, deïsme, theïsme enz., zijn voor onze wetenschap niets meer dan woorden. Ook *kunnen* wij niets van God weten. Hoe men hem omschrijve, hetzij als een zedelijke macht, hetzij als de verpersoonlijking van een bepaalde wereldorde, hij behoort altijd tot het gebied van het bovenzinnelijke, d.w.z. van het ondoorgrondelijke. Alles wat buiten het gebied onzer ervaring (boven en buiten het bereik der zinnen) ligt, is niet onder het bereik van ons denken. Het materialisme negeert, waar het evenmin negeeren als poneeren kan; het *weet* veel te veel. Wij zijn godsdienstig (hebben behoefte aan het geloof) juist omdat wij *niet* weten en niet

weten *kunnen.* Wat wij *weten* kan geen object van *geloof* zijn. Onze wetenschap analyseert het zielkundig verschijnsel, dat men 'godsdienst' heeft genoemd; is haar analyse juist, dan is de waarheid van dat verschijnsel wel niet *bewezen* (godsdienst is onbewijsbaar), maar toch voor ons denken gerechtvaardigd. Deze rechtvaardiging is de positieve arbeid der godsdienstwetenschap.

Na de inleiding volgen drie rubrieken: *liefde*, *geloof*, *liefde en geloof.*

De eerste rubriek bevat zeven hoofdstukken: 1. *de geestelijke mensch;* 2. *moraliteit;* 3. *zedelijkheid;* 4. *zelfverwezenlijking;* 5. *liefde*; 6. *invloed der liefde op ons geestelijk bestaan;* 7. *de drie smarten: lijden*, *kruis*, *zonde.* - De gang der redeneering is deze: De geestelijke mensch bezit twee vermogens: het *passief* of *receptief*, en het *actief* of *creëerend* vermogen. De werking van beide vermogens strekt zich over onzen geheelen geestelijken aanleg uit. Er is een passief-intellectueele en een actief-intellectueele mensch; evenzoo een passief-aesthetische en een actief-aesthetische mensch; evenzoo een passief-moreele en een actief-moreele mensch: beiden zijn principieel van elkander onderscheiden. Om dit onderscheid scherp te doen uitkomen wordt hier de passief-zedelijke mensch de *moreele*, de actief-zedelijke de *zedelijke* of *ethische* mensch genoemd. De actieve zijde onzer geestelijke natuur is de eigenlijke geest des menschen; de lagere of passieve zijde onderscheidt ons slechts quantitatief van de hoogere diersoorten. - Hoe ontstaan nu moraliteit en zedelijkheid?

De mensch is een gemeenschapswezen. In de gemeenschap moet hij die neigingen bedwingen, wier voldoening de rechten van anderen zou verkorten of schenden. De bijzondere wil moet zich onderwerpen aan den algemeenen. Zóó ontstaat een wet, die oorspronkelijk slechts gestalte ontvangt in den dwang der meerderheid, later in een geschreven wet en in de openbare meening. Wat de gemeenschap begeert, weerkaatst zich meer of minder zuiver af in den spiegel van het innerlijk zijn der leden. Wie in een maatschappelijke orde is opgevoed, zal zonder het te willen of te weten de algemeene noties van 'goed' en 'kwaad' in zich opnemen, en zich in zijn oordeel en zijn handelingen meer of min door deze laten leiden. De samenleving, die alleen de vrucht van een instinctmatigen drang tot verwezenlijking van den aanleg kan zijn, bedwingt de egoistische natuur van den mensch in haar willekeur. Zij maakt den mensch zedelijk door zelfbedwang, nog niet door zelfbepaling; zij bewerkt slechts *moraliteit*, d.i. een leven naar de algemeen heerschende bewustheid omtrent goed en kwaad. De moraliteit draagt in alles den stempel van passiviteit: zij is afhankelijk van den volksaard, van opvoeding, omgeving, intellectueele en aesthetische ontwikkeling, van ervaringen, persoonlijke omstandigheden, maatschappelijke betrekking, lichamelijke constitutie enz. De moreele mensch echter is en blijft (actief) egoist.

Deze passief-zedelijke toestand kan op den duur geen stand houden.

Leven is niet alleen beweging, maar vooruitgaande beweging. De kracht, die den vooruitgang bewerkt, is ondoorgrondelijk, valt, evenals het wezen der dingen, niet onder het bereik onzer waarneming. Vooruitgang is een subjectief begrip, de idealiteit van den menschelijken geest, die de idee van de dingen schept, en ons dus aan het naderen tot de idee, aan ontwikkeling doet gelooven. Deze idealiteit is niet een eigenschap des geestes, maar de natuur zelve van den geest: de mensch is idealist *quand même.* De innerlijke drang naar vooruitgang is de bovenzinnelijke grond van het actief of creëerend vermogen des geestes, van het met ons wezen zelf identisch streven naar zelfverhooging, zelfveredeling, zelfverwezenlijking. Aan den drang naar vooruitgang heeft het Christendom gestalte gegeven. Geen heros der geestelijke wereld vóór Jezus heeft ontdekt en uitgesproken, dat dezelfde wet, die in de gansche natuur heerscht, ook geldt op zedelijk gebied. De grondwet des Christendoms is deze: Eenig artikel: *weest volmaakt*, *gelijk uw Vader in de hemelen volmaakt is.* Derhalve zijn van elkander te onderscheiden: de mensch, zooals hij, als gemeenschapswezen, door invloed van buiten geworden is (moraliteit), en de mensch, die door zelfverloochening zich zelven, als gemeenschapswezen, verwezenlijkt (zedelijkheid).

De mensch verwezenlijkt zich (gaat vooruit), als gemeenschapswezen, *door eigen kracht.* Heeft de mensch, zooals hij door de gemeenschap gevormd en geworden is, zijn egoisme niet afgelegd, dit moet hij overwinnen: maar hoe of waardoor? Het kwade kan alleen *verdrongen* worden door het goede. Er moet in het menschenhart een nieuw beginsel worden geplant om de zelfzucht te vernietigen. Dat nieuwe beginsel is *de liefde.* Hier worden wij bepaald tot het bovenzinnelijke van ons wezen, waartoe het waarachtig zedelijke behoort. Den moreelen mensch kan men genetisch verklaren; maar onverklaarbaar is het, hoe hij er toe komt zijne natuurgenooten lief te hebben als, ja meer dan zich zelven, een ideaal te stellen tot voorwerp van zijn streven, het goede te zoeken, alleen omdat het goed is, met opoffering van eigen lust en eigen genot. Deze zelfovergave is de onmisbare voorwaarde tot vorming van het ware ‘karakter’; de mensch kan zich zelven alleen door liefde verwezenlijken. De liefde reinigt het hart; zij bedwingt onze neigingen, zij snoert onze ijdelheid, zij overwint onze baatzucht; zij maakt ons edel, zij geeft ons karakter.

Moraliteit en zedelijkheid staan in dit verband met elkander, dat de eerste aan de laatste moet voorafgaan. Niemand kan zedelijk zijn, voordat hij door de gemeenschap moreel is ontwikkeld, en dus plichten en betrekkingen kent, welke hij met liefde kan doordringen en adelen. Maar de zedelijke mensch stelt zich een hoogere gemeenschap voor dan die is uitgedrukt in de wetten van den Staat of in de openbare meening. Het ideaal der zedelijkheid is: dat allen zich in hun leven door de liefde laten leiden. Deze zedelijke of Christelijke liefde

heeft den mensch tot object. De zedelijke mensch gevoelt zich verbonden aan zijne medemenschen, omdat zij liefhebben, althans kunnen liefhebben, wat hij liefheeft, omdat zij met hem van één bloede, van denzelfden adel zijn. Zijn arbeid is: den schat van liefde in de menschenwereld te vermeerderen. Christelijke liefde is enthusiasme voor de menschheid. Het zoeken van het Koninkrijk Gods, d.i. van een gemeenschap, waarin alle leden zich door de liefde laten beheerschen, is de hartader van het zedelijk leven. Hoe ernstiger de mensch zoekt, des te meer zal dat ideaal in de practijk des levens hem voor den geest staan als een gebiedende en dwingende macht. Zoo kan het bewijzen van liefde het karakter dragen van plicht.

Nadat vervolgens de invloed der liefde op ons geestelijk bestaan in bijzonderheden beschreven is, wordt eindelijk aangetoond, hoe die liefde ons, te midden van de wereld der ervaring, onder den invloed der natuurorde lijden doet kennen, in betrekking met de menschenwereld een kruis doet dragen, en door den tegenstand van het zinnelijk *ik* gevoel van zonde geeft. Hierin bestaan de drie smarten van den zedelijken mensch. Waaraan ontleent nu de liefde de kracht om zich boven dat lijden, dat kruis en de zonde te verheffen? Op deze vraag geeft de tweede rubriek het antwoord.

Ook deze rubriek: *geloof*, bevat zeven hoofdstukken: 1. *de mensch tegenover het levensraadsel;* 2. *het postulaat van den zedelijken mensch;* 3. *de godsdienstige voorstellingen;* 4. *het geloof;* 5. *ethisch* '*idealisme*'; 6. '*geloof*'; 7. *de realiteit van de godsdienstige voorstellingen.* - De inhoud der rubriek komt hierop neer: Bij het raadsel der disharmonie tusschen 's menschen streven en ervaringen staat hij voor dit alternatief: óf te verklaren, de zedelijke wil, de liefde is zelfbedrog; óf te verklaren, de wereldorde, zooals de ervaring ons haar leert kennen, is de ware niet. Het laatste is de slotsom der beschouwing van het Christendom, als een godsdienst, waarin boven elken anderen *de richting des geloofs* heerscht. Deze richting waardeert de verschijnselen niet naar den onmiddellijken indruk, dien zij op ons maken. Voor haar is de wereldorde anders dan wij haar waarnemen. Zij wil het levensraadsel niet oplossen door verandering van de natuurorde, door verbidding van de hemelsche Machten, maar door verandering van de menschelijke beschouwing der buitenwereld. Het eerste en gemeenschappelijke element van alle geloofsovertuigingen is de negatie van de wereldorde der ervaring, voor zoover deze belemmerend staat tegenover het streven der liefde.

Bij negatie leeft de mensch niet Zijn phantasie schept positieve godsdienstige voorstellingen, welke de beelden zijn van een wereldorde, die in harmonie met zijn streven is, waarin derhalve niet slechts plaats is voor zijn intiemste behoeften, maar die hem ook waarborgt, dat deze behoeften kunnen bevredigd worden. Deze *orde* is het postulaat van den zedelijken mensch. De mensch postuleert, dat de wereldorde

complementair zij aan zijn zedelijke behoefte. Dit complementaire is volstrekt onbereikbaar voor ons voorstellingsvermogen; wij trachten het ons echter voor te stellen, en wel als gelijksoortig aan de zaak, die gecomplementeerd wordt. De grondtrekken der wereldorde, zooals ze zich in 's menschen godsdienstige voorstellingen afteekent, ontleent hij aan zich zelven, aan datgene wat hem het hoogst en het dierbaarst is, en waarvan hij de verwezenlijking het krachtigst vordert. Indien het waar is, dat het ware zedelijke beginsel door Jezus aan het licht is gebracht, kunnen wij zeggen: het postulaat van den zedelijken mensch is dit, dat de wereldorde de strekking heeft om de wet der liefde te doen heerschen. Nu kunnen wij ons geen orde van liefde *denken*, dan als de openbaring van den wil van een wezen (of van wezens). Het is een eisch van het verstand, hetwelk de waarheid van de praemisse, door den zedelijken mensch gesteld, erkent, het bestaan van een God (of van Goden) aan te nemen. Zoo heeft ‘geloof in God’ dezelfde beteekenis als ‘geloof in een zedelijke wereldorde’.

Het begrip ‘zedelijke wereldorde’ is evenwel te abstract, om van invloed te kunnen zijn op ons gevoelend en handelend leven. Wij hebben, met Jezus, behoefte aan concrete voorstellingen, die voor ons de zedelijke wereldorde vertolken. Deze behoefte is de kracht, die den mensch dwingt voorstellingen te scheppen, welke haar bevredigen. Hier blinkt de onovertroffen genialiteit van Jezus uit, zooals hij zijn zedelijke aandoeningen objectiveerde in godsdienstige voorstellingen. Bij hem is de godsdienst (het aggregaat van de godsdienstige voorstellingen) de tolk van de zedelijke ziel der menschheid. Er is geen voorstelling te noemen, waarin het zedelijke der wereldorde meer in het oog springt dan in deze: God is *Vader.* Dit is de hoogste godsdienstige voorstelling; zij is veelomvattend, rijk aan gedachten; zij drukt de innigheid der betrekking uit.

De verhouding, waarin de mensch, door zedelijke behoefte gedrongen, zich tot de godsdienstige voorstellingen plaatst, heet ‘het geloof’. Het is de weldadige aandoening, die de zedelijke mensch heeft, wanneer hij zich bepaalde godsdienstige voorstellingen voor den geest roept. Deze aandoening draagt zoowel het karakter van *gevoel van verlossing* uit een bepaalde smart, als dat van *gevoel van levensvermeerdering*, *levensverhooging.* Alzoo is het geloof *vreugde*, de vreugde der liefde. Evenals het streven naar vooruitgang, ook als zucht naar levensvermeerdering, den bovenzinnelijken grond der zedelijkheid uitmaakt, is het ook die des geloofs.

Geloof is die gesteldheid van ons innerlijk wezen, welke het bezinksel is van de verheffende aandoeningen, door de godsdienstige voorstellingen gewekt. Zoo spreidt het eigen geloof van den zedelijken mensch lichtende stralen uit over de wereld, die hem omringt, over de menschen, die hem aanraken, over het levenspad, dat hij bewandelt. Godsdienst is idealisme. Idealisme - niet omdat de godsdien-

stige mensch zich idealen schept in den gewonen zin van het woord, maar - omdat hij zijn eigen inwendig leven afspiegelt in zijn levens- en wereldbeschouwing. De liefde, die in hem is, vervult het heelal. Neem het geloof uit de ziel van Jezus weg, en hij staat op één lijn met de pessimisten, die de wereld haten en den mensch verachten. Ellende! roepen beiden: in dit opzicht was ook Jezus realist; maar hem vervulde de ellende niet met wrevel en bitterheid, zijn idealisme bewaarde hem voor levensverachting, hij had lief, hij hoopte, hij *geloofde.* Het licht en de kleuren van de idealen zijner ziel spreidde hij uit over de dingen, die hij zag. Zijn idealisme adelde zijn realisme. Van dit heilig idealisme ontvangt ieder zijn deel, die iets van het geloof van den Zoon des menschen in zijn boezem heeft.

Waarom godsdienstige voorstellingen ons weldadig aandoen, is niet te verklaren. De uitspraken van Jezus maken op het analyseerend verstand den indruk van wonderspreuken, van tooverwoorden; het zijn geen stellingen, die voor betoog en bewijs vatbaar zijn, het zijn levenswaarheden, alleen begrepen en gewaardeerd door den zedelijk gezinden mensch. Hij gelooft er in. Een geloofsvoorstelling is noch redelijk noch onredelijk; zij staat buiten het gebied der logica. Het object des geloofs wordt door het verstand noch bevestigd, noch ontkend.

Hebben nu de godsdienstige voorstellingen van den zedelijken mensch een reëelen achtergrond? Ja, de wereld moet zoodanig zijn, dat wij van haar zulk een indruk kunnen ontvangen, dien wij niet beter kunnen afspiegelen dan in onze godsdienstige voorstellingen. De objectieve wereld moet in zulk een relatie tot ons zedelijk streven staan, dat wij haar (al is het figuurlijk) mogen uitdrukken in het woord ‘harmonie’. Den achtergrond van de zedelijke wereld*beschouwing* noemen wij de zedelijke wereld*orde*; de eerste is de vertolking van de laatste. Is de beschouwing waar, d.w.z. heeft de zedelijke mensch juist gevoeld en zijn gevoel juist vertolkt, dan moet er ook een orde der dingen zijn, die aan deze beschouwing beantwoordt. Beantwoordt - want de bedoeling is geenszins, dat die beschouwing de volledig juiste uitdrukking van de wereldorde zou zijn. De zedelijke mensch heeft nu eenmaal behoefte te gelooven, dat die orde niet in disharmonie kan zijn met zijn streven. Is deze behoefte ingebeeld, dan is óf dat streven niet in overeenstemming met onzen natuurlijken aanleg, óf de zedelijke mensch een buitennatuurlijk wezen.

Zoo komen wij tot de derde rubriek: *liefde en geloof.* Zij telt acht hoofdstukken: 1. ‘*ethisch’ idealisme*; 2. *de ontwikkeling van de godsdienstige voorstellingen*; 3. *de gang der ontwikkeling van het geloof bij het individu*; 4. *godsdienstige grondstemmingen*; 5. *het Koninkrijk Gods*; 6. *het zedelijk Zelf als object van geloof*; 7. *de wedergeboorte*; 8. *liefde en geloof.* - Hier valt meer bepaald licht op den samenhang, op de eenheid der beide levensopenbaringen, liefde en geloof. Er is gesproken van ‘ethisch’ idealisme, omdat de *zedelijke* mensch door zijn leven

en streven in een wereldorde, welke met zijn liefde in strijd schijnt, gedrongen wordt *zedelijke* voorstellingen te scheppen. Deze voorstellingen heeten ‘godsdienstige’, omdat ze betrekking hebben op een orde, wier eenheid wij uitdrukken door het woord ‘God’. De waarde dier voorstellingen is gelegen in het *zedelijk* element, namelijk in dat element, hetwelk den zedelijken mensch weldadig aandoet; die aandoening heet ‘geloof’; het geloof verlost ons uit *zedelijken* nood, en verhoogt onze *zedelijke* activiteit, d.i. door het geloof wordt de *zedelijke* mensch tot een ernstiger streven, tot een vuriger liefde opgewekt.

De menschheid is zich allengs meer bewust geworden van het ware karakter der zedelijkheid, en tegelijk daarmede van den waren grondslag van het godsdienstig geloof. Herschepping van de zedelijke denkbeelden gaat hand aan hand met hernieuwing en loutering (ontwikkeling) van de godsdienstige voorstellingen. Het is waar, deze voorstellingen wekken niet *onmiddellijk* den zedelijken wil; de liefde kan alleen worden gewekt door den invloed van hart op hart: maar is zij eenmaal levend geworden, dan zal zij, hoe edeler de voorstellingen zijn, die zij omhelst, ook des te krachtiger gesteund en des te meer gelouterd en veredeld worden.

De geestelijke mensch heeft niets ‘van nature’, allerminst geloof. Het geloof behoort tot het zelfbewuste leven; het is de vrucht van zedelijken strijd. Zijn ontwikkelingsgang houdt gelijken tred met dien der liefde. De godsdienstige voorstellingen kunnen het geloof niet opwekken, voordat de menschelijke ziel door liefde vatbaar is geworden voor haar aandoeningen. Liefde kan alleen door liefde worden gewekt; de mensch kan alleen door den mensch tot geloof worden gebracht. Wanneer in het hart een wereld van liefde ontsloten wordt, dan zal het uit zich zelf komen tot geloof in de voorstellingen, die in een Christelijke maatschappij burgerrecht hebben verkregen. De waarde van ons geloof bestaat in de intensiteit, in de energie, waarmede het de voorstellingen omhelst. Het ontwaken van de liefde en het geloof in 's menschen hart heet ‘wedergeboorte’.

Nu volgen nog afzonderlijke beschouwingen over het geloof als godsdienstige stemming; over het Koninkrijk Gods als het ideaal, naar welks verwezenlijking de zedelijke mensch streeft; over het streven van den zedelijken mensch om een zelfstandige plaats als burger van het Koninkrijk Gods in te nemen, en over de wedergeboorte als het begin van een nieuw leven naar het beginsel der liefde. In het laatste hoofdstuk, over liefde en geloof, wordt nog opzettelijk aangewezen, hoe de liefde, als onbewijsbaar in haar realiteit, een object is van het geloof, dat uit haar voortkomt. Voor het recht van het idealisme is er geen bewijs te ontleenen aan de empirie. Dat de zedelijkheid, zooals ze hier wordt opgevat, een werkelijke macht is, kan alleen een uitspraak van inwendige ervaring zijn. Om deze reden is alles wat tot het gebied van den godsdienst behoort volstrekt onbewijsbaar voor hem, die het

hoogste leven des geestes niet kent. De godsdienst, identisch met zedelijkheid, wordt gerechtvaardigd door en voor zijn kinderen alleen, zooals hij hen vervult met opgewekten levenslust en energie, en hen de wereld indrijft om lief te hebben en te zegenen. 'Heeft - zoo besluit de schrijver - de godsdienst een toekomst? Zal de idealistische wereldbeschouwing van het Christendom haar plaats blijven behouden naast, ja boven de wereldbeschouwing van de exacte wetenschap? Is het waar, dat er een levensgebied is hooger dan dat der wetenschap, edeler dan dat der kunst? Is er een kracht in ons binnenste, die onze raadselvolle wereld kan adelen tot een paradijs van weelde en zaligheid? - Goddank, deze vragen zijn niet op te lossen met eenige syllogismen, of door een menigte van psychologische geschriften. De wereldgeschiedenis zij het wereldgericht!'

Toen ik dit geschrift in handen kreeg en doorbladerde, wist ik niet, wat ik er van te denken had. Het deed zich aan mij voor als een verzameling van aphorismen, die nu en dan werden toegelicht, en waarin de schrijver zijne gedachten over *ethisch idealisme* heeft nedergelegd. Uit de inleiding vernam ik alleen, dat de schrijver een scherp onderscheid maakt tusschen *weten* en *gelooven.* Van een strenge bepaling en een logische behandeling van het onderwerp, zoo noodig om een schrijver goed te kunnen volgen, bemerkte ik niets. Intusschen viel mijn aandacht hier en daar op treffende, door vorm en inhoud evenzeer boeiende opmerkingen, die mij, in weerwil van elken min gunstigen indruk, drongen, met het geschrift zelf nader kennis te maken.

En nu ik het gelezen heb, wat is mijn oordeel? Ik wil dit vrij en rond uitspreken. Wie van critiek ernst maakt, zegt wat hem op het hart ligt, maar vergeet ook, terwijl hij anderen critiseert, zich zelven niet.

De schrijver is een meester in het weergeven van zijne gedachten en denkbeelden, maar nog niet in het samenstellen van een boek. De inleiding heeft, in betrekking tot het onderwerp, niets bijzonders te beduiden; wat dáár gezegd is, kon evengoed gezegd zijn, waar het *geloof* ter sprake komt. - In plaats van een organisch, welsluitend geheel, levert de schrijver, althans in den vorm, een reeks van schetsen, waarvan een volgende een voorafgaande aanvult: uit dezen gebrekkigen vorm is te verklaren, dat hij dikwijls in herhaling vervalt, en dikwijls zijn redeneering afbreekt, door den lezer naar het een of ander volgende hoofdstuk te verwijzen. - Ook is het een leemte in het boek, dat wij niet terstond omtrent de beteekenis van den titel worden ingelicht. Ethisch idealisme - het is de bekende leus van onze ethische Modernen. Behoort nu de heer De Bussy tot hun kring? Neen, vgl. blz. 46 en 164. In den loop van zijne beschouwingen, maar ook dan eerst,

bespeuren wij, dat hij onder *ethisch idealisme* verstaat, niet het stellen en nastreven van een zedelijk ideaal, maar *het idealisme van den zedelijken mensch* ten opzichte van de wereldorde. - Gedachtig aan de quaestie over het verband of de verhouding tusschen godsdienst en zedelijkheid, meende ik in het eerst onwillekeurig, dat de schrijver onder *liefde* de zedelijkheid, onder *geloof* den godsdienst verstond, vgl. blz. 41. Maar ik bedroog mij. Later kwam aan het licht, dat hij godsdienst en zedelijkheid vereenzelvigt.

Behalve deze aanmerkingen op het werk des schrijvers - die hij mij ten goede houde - heb ik nog eenige bedenkingen tegen zijn zienswijze. Ze betreffen voornamelijk:

1. Zijn dualistische opvatting van *weten* en *geloof.* - Met deze opvatting staat hij niet alleen. Hij heeft haar gemeen met velen, voor wie zij een axioma schijnt geworden te zijn. Daarom verwacht ik van hare bestrijding, waaraan ik mij reeds enkele malen gewaagd heb, weinig vrucht. Toch zal ik er mij nogmaals - hier zeer in het kort - aan wagen, omdat ik bij toeneming van de onwaarheid dier opvatting overtuigd ben. Wat zij ontkent wordt, bij De Bussy, ruimschoots opgewogen door krachtige handhaving van het postulaat van den zedelijken mensch: maar ook op deze wijze laat zij zich in mijn schatting niet rechtvaardigen. Zij kan den toets der psychologische analyse niet doorstaan. *Gelooven* en *weten* gelden beide, in het verband waarin ze hier voorkomen, datgene wat de mensch in zijn bewustzijn heeft opgenomen; in dit verband beteekenen beide: *zich bewust zijn. Gelooven* staat tot het bovenzinnelijke, gelijk *weten* staat tot het zinnelijk waarneembare. Of wij zeggen: ik geloof, dat er een God bestaat, of: ik weet, dat daar een huis staat, in beide gevallen bedoelen wij: ik ben mij daarvan bewust. Achter de opvatting van onzen schrijver schuilt een dualistische wereldbeschouwing, alsof het bovenzinnelijke en het zinnelijk waarneembare, schoon op zekere wijze met elkander verbonden, eigenlijk twee afzonderlijke werelden uitmaken. Welke redelijke grond bestaat er voor dit dualisme? Reeds de aantrekkingskracht van een atoom is iets bovenzinnelijks, dat tot het atoom behoort, dat er het wezen van uitmaakt, dat er niet van te scheiden is, zonder het atoom zelf op te heffen. Vooral is het bovenzinnelijke waarneembaar in ons zelven. In ons werkt meer dan aantrekkingskracht, dan de algemeene krachten der natuur, in ons openbaart de groote natuurkracht zich ook als redelijke en zedelijke kracht, als geest: en kunnen wij den geest niet in stukken deelen, zonder hem zijn geestelijk karakter te ontnemen, ligt reeds in het begrip *geest* zijn eenheid opgesloten, zoo staat ons in ons eigen wezen de toegang tot het bovenzinnelijke open, indien maar onze blik helder en scherp genoeg is, om er de geheimen van te bespieden. Het is dus niet waar, wat de schrijver beweert, dat ons denken zich alleen met de eindige wereld kan bezighouden. Ik zeg met Schopenhauer: ‘Sofern jedes Erkennende Theil der Natur ist, steht ihm der

Zugang zum Innern der Natur offen in seinem eigenen Selbstbewusstsein'. Het is dan ook geheel uit de natuur van ons wezen te verklaren, dat wij, niet willekeurig, maar als door een geheimzinnigen innerlijken drang, de indrukken, die wij van het bovenzinnelijke ontvangen, projicieeren - gelijk de schrijver het in navolging van anderen noemt - op het breede scherm der wereld. Al kan ik zelf of een ander individu het bovenzinnelijke niet doorgronden, toch is het niet inderdaad 'ondoorgrondelijk' voor den mensch. Ware het dit, dan zouden wij er niets aan hebben. Is het b.v. waar, dat wij van God niets *weten*, noch *kunnen* weten, dan is het atheïsme ten volle gerechtvaardigd. Wat buiten ons bewustzijn omgaat, bestaat voor ons niet. Dat eerst het liefhebbende hart in God den Hemelschen *Vader* zien kan, stem ik toe: maar dat ook het geloof aan *God* niet bestaanbaar is, dan als postulaat van den zedelijken, liefhebbenden mensch, ontken ik. Met het bovenzinnelijke is het niet zóó gesteld, als De Bussy leert. Wij mogen ten minste niet zeggen - wat hij anderen nazegt - de mensch is geen 'miroir vivant' van het heelal, voordat wij ernstig onderzocht hebben, of de mensch, naar zijn wezen, als *mikrokosmos* beschouwd mag worden; want is dit zoo, dan geldt ten volle de opmerking van Schopenhauer: 'In jedem Mikrokosmos liegt der ganze Makrokosmos, und dieser erhält nichts mehr als jener'. De wijsbegeerte moet in onzen tijd beginnen, niet enkel met een onderzoek van 's menschen kenvermogen, maar met de tweeledige vraag: in welken zin is de mensch als lid van het groote wereldorganisme te beschouwen; en wat vloeit hieruit voort ter bepaling van den aard en de waarde der menschelijke kennis?

Met des schrijvers opvatting van *weten* en *gelooven* staat zeker in verband zijn min vriendelijke stemming jegens de logica of de menschelijke rede, in zake van het bovenzinnelijke. 'De wereldorde is noch logisch noch onlogisch'. - 'Het schoone is bovenwetenschappelijk, omdat het voortkwam uit en terugwerkt op dat element van den geest, waarin de wet der logica niet geldt'. - 'Evenmin als er logica is in de scheppingen van Rembrandt of in de symphonieën van Beethoven, evenmin is er logica in de scheppingen van Jezus'. - 'Het is niet de taak der godsdienstwetenschap bewijzen aan te voeren voor de waarheid van de wereldbeschouwing des geloofs: indien zij deze taak op zich nam, zou zij zich zelve als wetenschap (als *godsdienst*wetenschap?) naar het hart steken'. - 'Het geloof moet zich boven het denken blijven verheffen'. - Met het oog op deze uitspraken, wil ik tot den schrijver eenige vragen richten. Indien hij zelf moet erkennen, dat er logica, *denkkracht*, is in het heelal, met welk recht maakt hij dan uitzonderingen op de algemeenheid van haar werking? Is de wereldorde als *orde* denkbaar, zonder logica? Kan er harmonie zonder *orde* bestaan? Hadden Rembrandt, Beethoven, ook Jezus, bij hunne scheppingen geen *regelen* in acht te nemen, al ontleenden

zij die regelen aan hun eigen geest? Is er niet een *wetenschap* van het schoone, een *wijsbegeerte* van den godsdienst? Wat Heine zegt van den onvermijdelijken val der godsdiensten, die hulp zoeken bij de wijsbegeerte, is waar, maar raakt alleen volksgodsdiensten, *positieve* godsdiensten met hunne vaste formulieren of begrippen, die geen steun meer vinden in den volksgeest. Noemt de schrijver zelf het onloochenbaar, dat de mensch niet zedelijk of godsdienstig zou zijn, indien hij geen redelijk wezen ware, kan dan onze rede zich, in zake van het zedelijk of godsdienstig leven, op non-activiteit laten stellen? Kan iets ingang vinden in ons bewustzijn, zonder met het redelijk bestanddeel van ons wezen in aanraking te komen? De schrijver zegt meermalen, dat de werkelijkheid van de objecten des *geloofs* niet kan verklaard worden? Waarom niet? *Verklaren* is: een zaak herleiden tot haar factoren; een voorstelling of meening herleiden tot haar gronden - moet nu een geloovige niet zich zelven en anderen rekenschap van zijn geloof weten te geven? ‘Neen - zegt misschien de schrijver - althans niet in zooverre sommige bovenzinnelijke dingen bij intuïtie gevat worden’. Maar de *intuïtie* werkt onbewust inductief-analogisch, onder den indruk van bestaande ervaringen of reeds bekende waarheden, die derhalve als hare gronden kunnen beschouwd worden: zonder deze inductief-analogische methode is zij slechts *inbeelding*. Waarom zou er voor de werkelijkheid van de objecten des geloofs niets te zeggen zijn? Indien er voor ons meer is waar te nemen dan hetgeen binnen het bereik der zinnen ligt; indien er, ook naar het oordeel des schrijvers (blz. 243), zoowel een inwendige als een uitwendige ervaring bestaat: waarom dan hier niet toegepast, wat hij blz. 150 opmerkt, dat hetgeen op grond van deugdelijke waarneming zuiver logisch gedacht is, realiteit hebben moet? Is hetgeen tot het gebied van zedelijkheid en godsdienst behoort volstrekt *onbewijsbaar* voor hem, die het hoogste leven des geestes niet kent, dan ligt dit hieraan, dat zulk een mensch in dien toestand voor zedelijkheid en godsdienst geen oog heeft; dan staat dit hiermede gelijk, dat voor den kleurenblinde b.v. het verschil tusschen rood en groen niet bewijsbaar is. Anders is de inwendige ervaring wel degelijk ook ervaring, al wordt zij dóor positivisten, zooals Auguste Comte, geloochend. Men zij toch voorzichtig: elk geloof moet redelijk zijn, of het is blind. Het is zoo, alle intellectualisme, als overschatting van intellectualiteit, is verkeerd; maar de philippica's daartegen moeten niet ontaarden in geringschatting van de intellectualiteit zelve Wie ter wille des geloofs het verstand zoekt te bedriegen, geeft ruimbaan aan allerlei mystiekerijen en droomerijen, aan dolzinnige uitspattingen eener teugellooze phantasie, die noodwendig verderfelijk werken op 's menschen zieleleven.

2. Zijn voorstelling van 's menschen zedelijke ontwikkeling. - ‘Zedelijkheid is een geheele omkeering van het innerlijk zijn; de zedelijke mensch heeft een nieuw levensbeginsel, de liefde, in zich opgenomen.

Wat men anders zedelijkheid noemt is slechts antwoorden door reflexbewegingen aan de indrukken der buitenwereld; een automatisch handelen onder den invloed der algemeen heerschende bewustheid omtrent goed en kwaad'. - Hier staat ons de volmaakt zedelijke mensch voor oogen, als ontstaan bij tooverslag. Kent de schrijver aan het zedelijk leven geen continuiteit toe, geen innerlijken samenhang tusschen alle opeenvolgende toestanden, waarin het verkeert? Hij zegt alleen, dat niemand zedelijk kan zijn, voordat hij door de gemeenschap moreel is ontwikkeld, en dus plichten en betrekkingen kent, welke hij met liefde kan doordringen en adelen. De gang van 's menschen ontwikkeling leidt mij evenwel tot het besluit, dat het zedelijk leven wordt aangevangen (heteronomisch) in wettelijken geest, dan voortgezet (overgang van heteronomie tot autonomie) uit persoonlijk plichtbesef, dan voleindigd (autonomisch) als 's menschen eigen leven; wie het zedelijke in den laatstgenoemden zin aanvaardt, als het bezielende beginsel van zijn practisch leven, is dan de zelfstandig zedelijke mensch. Wat toch is *zedelijk leven*? Het is een leven overeenkomstig onze verplichting als leden van het menschengeslacht; d.w.z. niet slechts een *gemeenschappelijk* leven, in betrekking tot anderen, maar ook een *persoonlijk* leven, zoodat wij het menschengeslacht tevens in ons zelven eeren. Waarin bestaat nu onze *verplichting*? Of waardoor eeren wij het menschengeslacht? Hierdoor, dat wij het goede behartigen, als hetgeen ons tot waardige menschen onder onze medemenschen maakt. Wat bevat *het goede*? Het antwoord op deze vraag kan niet gegeven worden, dan overeenkomstig het standpunt van beschaving, waarop de mensch staat. Zoolang de menschen nog in afzonderlijke volken verdeeld - zegge: *verdeeld* - waren, hing het begrip van het goede enkel af van het volks- of staatsbelang. Bij Grieken en Romeinen was hij de zedelijke mensch, die de erkende staatsdeugden beoefende; zulk een mensch was ook den staatsgoden welgevallig. Bij de Israëlieten was hij zedelijk goed, die zijn leven inrichtte naar Jahveh's wet; zulk een Israëliet strekte ten steun voor het volksheil: 'het welbehagen des Heeren zou door zijn hand gelukkiglijk voortgaan'. Voor den Christen is het goede gelegen in heilige liefde tot alle menschen: geen Christelijke zedelijkheid, die niet dit kenmerk draagt. In den empirischen inhoud der zedelijke idee spiegelt zich derhalve 's menschen *beschaving* af. Het zedelijk *karakter* des menschen wordt niet door den inhoud dier idee, maar door den ernst van zijn streven bepaald. Daarom is er op elk standpunt van beschaving actieve zedelijkheid - gelijk De Bussy het noemt - mogelijk.

Deze opmerking leidt mij tot een andere, betreffende het verband tusschen zedelijkheid en godsdienst. Volgens onzen schrijver zijn beide identisch. Ja, in zekeren zin kent hij aan het zedelijke den voorrang toe, als hij schrijft: 'Wel was het zedelijke nood, die den oudsten mensch tot het scheppen van (godsdienstige) voorstellingen

drong, maar aan hem zelven deed zich die drang voor als een zinnelijke; de nood zelf kwam alleen als zinnelijke nood tot zijn bewustheid'. Ook hier kan ik volstrekt niet met den schrijver instemmen. Wat is *godsdienst*?... in het algemeen een leven in betrekking met die Macht, die wij als de bron van alle leven eerbiedigen. Godsdienst en zedelijkheid zijn dus reeds in beginsel wel degelijk van elkander onderscheiden. Bovendien leert de geschiedenis niet, dat de laatstgenoemde in tijdsorde voorop is te stellen. Neem het Fetisisme, wel een godsdienst van de geringste soort, maar toch godsdienst: is er iets zedelijks in te herkennen? Neen; het mist elk geloof aan een ideaal, aan een roeping of bestemming van den mensch. Het gedrag wordt er slechts door vrees of bewondering bestuurd. De berusting in 's levens smart is geheel lijdelijk en krachteloos. En wat er zweemt naar geloof aan onsterfelijkheid komt neer op de verwachting, dat het zinnelijke leven der aarde na den dood wordt voortgezet. Neem de Grieksche mythe der geboorte van Athene. Zooals deze mythe onder de Pelasgen ontstaan is, verraadt zij zuiveren natuurdienst, zonder den minsten zedelijken trek. Athene is de blauwe, heldere lucht. De hemelgod, door hevige smart overweldigd, slaakt woeste kreten - het beeld van de donderwolken, die de lucht bedekken. De god des vuurs, de bliksem, komt en klieft hem het hoofd, d.i. doet de wolken scheuren. Zoo treedt Athene, de blauwe lucht, schitterend in haar volle pracht te voorschijn, als de dochter van den hemelgod alleen. Eerst later, bij de Grieken, wordt Athene een zedelijke macht, als godin der wijsheid. Neem den godsdienst der twaalf stammen, tijdens hun verblijf in Gosen. De aanbidding van den vergulden jongen stier, wat was zij meer dan natuurdienst, vereering van de zonnekracht? Eerst de dienst van Jahveh vertoonde een zedelijk karakter, uitgesproken in den eisch: 'Weest heilig, want ik ben heilig'. Uit deze historische proeven blijkt voldoende, dat de eerste godsdienstige voorstellingen niet door *zedelijke* drijfveeren in het leven zijn geroepen. Dat anders godsdienst en zedelijkheid bij elkander behooren, als twee uitingen van het ééne innerlijke leven des menschen, is wel zeker. Beide vullen ook elkander aan; want terwijl het zedelijke, dat alles tot den mensch terugbrengt, onmiddellijk aan het godsdienstige een practische richting gaf, werkte de godsdienst, die alles in betrekking met God brengt, wederkeerig bevruchtend en bezielend op de zedelijke idee. Deze idee, die in het algemeen inhoudt: 'Vervul elken plicht, dien uw betrekking met uwe medemenschen u oplegt', luidt voor den Christen aldus: 'Heb in ieder mensch een kind van den Hemelschen Vader lief'. In de vereeniging der zedelijkheid met den godsdienst ligt haar ware levenskracht. Eerst uit onze betrekking met het hoogste Wezen, met de bron van alle leven, vloeien al onze verplichtingen *rechtstreeks* voort: hoe zuiverder besef van die betrekking, des te zuiverder gevoel van en voor die verplichtingen. 'Wie lief-

heeft dengene, die geboren heeft, heeft ook lief dengene, die uit hem geboren is'.

Om niet uitvoerig te worden, heb ik mijn zienswijze slechts in losse trekken geschetst, naar ik hoop, zonder schade voor de vereischte duidelijkheid. Om dezelfde reden laat ik, hoewel noode, de mededeeling van enkele schoone bijzonderheden uit dit geschrift achterwege. Alleen wil ik nog, bij wijze van kennisgeving, vermelden wat er tegen de *utiliteitsmoraal* wordt ingebracht. 'Indien - zoo lezen wij - het nut der handelingen de *maatstaf* van het zedelijk oordeel kon zijn, zou onze liefde het geloof in de hooge beteekenis van den individu niet behoeven. Doch het nuttigheidsbeginsel baat ons niet in de practijk des levens. Wij kunnen in de vele ingewikkelde toestanden des levens volstrekt niet berekenen, wat nuttig is; menige daad van zelfverloochening zal voor onzen eindigen blik onnut, misschien schadelijk zijn. M.a.w. konden wij een klaar en onbedrieglijk inzicht hebben in het gecompliceerd samenstel van menschelijke belangen, van bedoelingen, van krachten: konden wij het nuttige of schadelijke van onze daden wegen en meten, het geloof in de organische eenheid van de menschheid zou niet de noodzakelijke hefboom zijn van het zedelijk leven. Juist dit, dat wij dien samenhang niet doorgronden, wekt de behoefte om te gelooven, dat wij, gehoor gevende aan de stem der liefde, het waarachtig nut der wereld bevorderen, ook al schijnen onze handelingen aan de koele berekening onnut of schadelijk. - De braafheid op haar houten beenen, de hoogst fatsoenlijke deugd, die in de wereld wordt geprezen, die zich regelt naar de uitspraken der publieke opinie, behoeft geen geloof. Zij berekent het "nut", dat zij in de wereld sticht, en haar eigen gerechtigheid wordt gestreeld en is voldaan, als zij haar grootsche werken ziet'.

Heeft dit boek, evenals elk ander, zijn gebreken, het is in menig opzicht een recht verkwikkelijk en stichtelijk boek. De heer Le Cosquino de Bussy, doopsgezind predikant te Wormerveer, betoont zich een warm ijveraar voor het zedelijk karakter van den Christelijken godsdienst.

Leiden.

W. SCHEFFER.

Natuurkunde.

Voor school en huisgezin.

Atlas voor de Plantkunde, inhoudende 81 platen, met verklarenden tekst; vrij bewerkt naar het hoogduitsch van Dr. Moritz Willkomm, Hoogleeraar in de Plantkunde aan de Universiteit te Dorpat, door Dr. D.J. Coster. Te Leiden, bij A.W. Sijthoff, 1874.
Penneschetsen uit het Dierenleven door Aglaia von Enderes. Uit het hoogduitsch door D. Ouwersloot. Sneek, G. Brouwer Jr, 1875.
Vrienden en vijanden van den land- en tuinman. Een leesboekje voor de volksschool door G. Blijham. Tweede, verbeterde en vermeerderde druk. Te Groningen, bij P. Noordhoff en M. Smit, 1874.
Nieuwe uitstapjes in het rijk der Natuur. Leesboek voor de volksschool. Met eene aanbeveling van S. Blaupot ten Cate, Inspecteur van het Lager Onderwijs in de Provincie Groningen. Met elf houtsneden. Tweede druk. Groningen, bij P. Noordhoff en M. Smit, 1875.

De eerste der hierboven aangekondigde uitgaven behoort tot eene reeks van atlassen, welke de heer Sijthoff zich voorstelt in het licht te geven, met het eenvoudige doel, volgens het prospectus, ‘voor den leeraar om te kunnen doen zien en voor den leerling om zelf de dingen als voor oogen te hebben.’ De atlas voor de Plantkunde zal dus zijn een ‘schoolboek’, te gebruiken bij het middelbaar onderwijs, hoogst waarschijnlijk naast een der min of meer bekende leerboeken van Oudemans, Huizinga of anderen. Daargelaten nu of het wenschelijk is den leerlingen naast een leerboek met afbeeldingen een omvangrijken atlas in handen te geven, die hen licht er toe brengen zal meer naar de plaatjes dan naar de levende voorwerpen te zien, komt het mij voor, dat indien de atlas naast een van die leerboeken gebruikt zal worden, het noodzakelijk is, dat beide, wat de systematiek betreft, een zelfden weg behandelen. Immers, al is systematiek voor leerlingen van het middelbaar onderwijs bijzaak, en hoofdzaak bij hen, door het aanschouwen van bloemen en planten liefde voor de wetenschap op te wekken, opdat zij later zich geneigd voelen, hunne verkregen kennis uit te breiden, dan dunkt ons toch, dat het niet onvoordeelig voor hen is, wanneer zij met eenige kennis der systematiek toegerust, in dien atlas de familiën willen opslaan, waarvan hun door den leeraar een en ander is

meegedeeld, of van welke zij op hunne wandelingen de eene of andere soort gevonden hebben. Maar dan is het noodig, dat die atlas zich schikke naar de systematische indeeling, welke bij ons te lande het meest gevolgd wordt. De bewerker, hoe verdienstelijk hij zich overigens van zijne taak gekweten heeft, en hoe weinig ook op zijn arbeid is af te dingen, schijnt zoo niet gedacht hebben, anders toch had hij de systematische indeeling van Endlicher en Ungez, hoe voortreffelijk zij ook in Dr. Coster's oogen zijn moge, verworpen en ze vervangen door het gewijzigd stelsel van De Candolle, zooals dat, behalve in de 'Flora van Nederland' van Prof. Oudemans, gevolgd is in Prof. Suringar's 'Handleiding tot de bepaling van in het wild groeiende planten', een boekje waarvan het nut en de practische inrichting door geen deskundige en dus ook niet door den heer Coster zal gewraakt worden. Houdt men nu daarbij in het oog, dat dit boekje op vele Hoogere Burgerscholen in gebruik is, en dus de leerlingen begrip hebben van de indeeling dáár gevolgd, dan gelooven wij, dat ze niet spoedig lust zullen gevoelen in Dr. Coster's atlas op te gaan schommelen onder welke klasse en orde de familie, waartoe eenige soort behoort, door hem gebracht is, om dan verder na te lezen, welke buitenlandsche soort verwant is aan de gevondene.

Bovenstaande opmerkingen gelden alleen het gebruik van den atlas als schoolboek, ook naast eenig leerboek der plantkunde. Beschouwen we den atlas niet als zoodanig, maar als eene verzameling van platen, die zoo nauwkeurig mogelijk terug zullen geven weinig of minder bekende plantenvormen, alsmede een aantal figuren, welke betrekking hebben op planten-anatomie, -morphologie en -physiologie, voorafgegaan door een uitvoerigen en nauwkeurigen tekst, dan verdient de atlas en zijn bewerker onze hulde. En dan wenschen wij hem in handen te zien van elken liefhebber van planten, die meer wetenschappelijke kennis van de plantkunde wil opdoen.

Als schoolboek in handen van leerlingen om te gebruiken afzonderlijk of naast leerboeken der plantkunde gevoelen wij geen vrijheid hem aan te bevelen.

Is uit den aard der zaak de taak van een recensent moeielijk en dikwijls vervelend als het geldt zijn oordeel te zeggen over den atlas, als waarover wij zoo even spraken, omdat hij in gemoede verplicht is 54 bladzijden kwarto hoogst zorgvuldig na te lezen en te vergelijken met niet minder dan 31 dito platen, om te zien of hier en daar niet onnauwkeurigheden zijn ingeslopen, gemakkelijker, ja, prettig wordt die taak, als hij schetsjes mag lezen als die van Aglaia von Enderes. Uit elk der 28 schetsen blijkt welk een diepen blik de schrijfster in de natuur heeft geslagen en hoe haar oog en oor open zijn voor al wat schoon en gevoelvol is. Plastisch en altijd naar waarheid worden ons gewoonlijk bekende zoogdieren en vogels voorgeschilderd, zóó naar waarheid, dat wij ze als het ware voor ons zien en met hen leven. Indien het mogelijk was zou ik gaarne de meest poëtische en de beste

plaatsen afschrijven om de lezers van *De Tijdspiegel* aan te moedigen dit boekje voor hunne kinderen of neefjes of nichtjes aan te koopen. Maar waar zou ik dan eindigen? En toch kan ik onmogelijk weerstand bieden aan den lust ten minste iets er van te laten zien. Daar ligt toevallig pag. 88 voor mij. ‘Zoo gaan weken voorbij. Van de boomen zijn millioenen bladeren verdwenen, afgevallen, dor en stuk geknaagd. Maar ook aan het getal der meikevers ontbreken velen; heden meer dan gisteren en morgen nog meer. De vledermuis, de kleine steenuil, de negendooder en hoe al die machtige monsters meer heeten, die dag en nacht door boomen en struiken vliegen, hebben hunne gelederen gedund; maar zij zelf, de bruine knapen, zijn anders dan zij vroeger waren; hunne vlucht is moeilijker en langzamer, hier en ginds ligt een op den grond, die de vleugelen niet meer beweegt. En waar zijn al die lieftallige, gonzende wijfjes, met wie zij door struik en boom joegen, met wie zij speelden en minnekoosden? Zij hebben van zon en lucht afscheid genomen, en zijn in de koele, vochtige aarde gekropen, het bed harer toekomstige kinderen en haar eigen, diep verborgen graf. Wanneer de kleine meikeverlarven daar beneden tot bewustzijn en leven zullen ontwaken is de moeder reeds gestorven, haar gevleugeld lichaam verstoven en verwaaid, en van haar vreugdevol bestaan zelfs de herinnering uitgewischt.

Ja, zij zijn allen weg. Hij is alleen en vermoeid. Het fijne, witte dons van zijn bruin kleed is verdwenen, van zijne vleugelen afgesleten, loom en log heft hij zich op. Daar zit hij op een tak van den ahornboom en ziet naar beneden. De geheele natuur is nog in hare volle pracht en heerlijkheid, de zomer met zijn bloemendos ligt nog over de weiden, de lucht is zacht, de nachtelijke hemel bezaaid met sterren. Alles leeft nog, hij alleen moet ter ruste, zijn leven, zijne liefde is voorbij. - Waar zijn dan al zijne makkers, zijne deelgenooten in lief en leed, zijn zij allen weg of zijn zij ginds in dien anderen boom? Hij licht zijne zware vleugels op; nog eenmaal wil hij vliegen en hen opzoeken, die hem verlaten hebben. Hij beweegt zijn vleugels op en neder, schept adem en rekt zich uit. Daarheen, naar den naastbijzijnden boomtop, o hoe ver is die afstand - hoe ver! Hij gonst zachtjes en zinkt al dieper en dieper naar beneden en ligt eindelijk stil onder den ahornboom, onder gras en mos en halmen.’

Ziet ge, lezer, er is leven en warmte, poëzie en gloed in dat stukje. 't Is dan ook geen wonder dat, toen deze schetsjes door de schrijfster in de *Neue freie Presse* waren in het licht gegeven, men het verlangen uitte ze verzameld te zien. En de Vertaler heeft wel gedaan met ze in een hollandsche lijst te encadreeren. Jammer is het, dat hij geen vrijheid heeft gevonden nog iets verder te gaan en hier en daar sommige figuren, die voor ons niet juist zijn, weg te laten of te wijzigen. Zoo vind ik bijv. onder XVI de ziesel, een diertje dat in ons land niet voorkomt, doch in O. Europa te huis behoort en onder XX trekvogels.

Ik had het eerste stukje weggelaten en het tweede in dier voege gewijzigd, dat de maanden van aankomst en vertrek enz. van verschillende vogels op ons land en niet op Middel- en Zuid-Duitschland betrekking hebben.

Zonder hem op eenige kleinigheden te wijzen, welke hem bij het nazien van zijn werk gemakkelijk in het oog zullen zijn gevallen, wenschen wij den vertaler te danken voor het vloeiende en goede Nederlandsch dat hij ons te lezen geeft.

De twee laatste der aangekondigde boekjes zijn beide leesboekjes voor de volksschool. Het eerste blijft, zoover de naam aanduidt, alleen op dierkundig terrein, terwijl het tweede uitstapjes doet in het rijk der natuur. Twee drukken in den tijd van drie maanden (Mei - Augustus 1874) getuigen er wel van, dat het boekje van den heer Blijham gebleken is een te zijn, hetgeen in den smaak van onderwijzers en leerlingen is gevallen en dat dus werkelijk voldeed aan een langgekende behoefte. Ik ben niet in de gelegenheid den eersten druk met den tweeden te vergelijken en dus te zien in hoe verre die tweede is een verbeterde en vermeerderde; ik herinner mij echter wel, dat de eerste uitgave er niet zoo vroolijk en prettig uitzag als deze. De inhoud zal wel niet met dien van de eerste uitgave verschillen. Achtereenvolgens worden behandeld: de veldmuis, de egel, de wezel, de buizerd, de slechtvalk, de sperwer, de koekoek, de uilen, de meikever, de bijen, de spinnen, de korenworm, de mol, de spitsmuis, de bunsing, de vos, de haas, het konijn, de vledermuis, zangvogels, de nachtegaal, de winterkoning, de veldleeuwerik, het roodborstje, de spreeuw, de musschen, de specht, de meezen, de zwaluwen, de ekster, de kievit, de kraaien en ten slotte de bekende ooievaar. Met genoegen heb ik de meeste dier opstelletjes gelezen, en mag ik het al niet op sommige punten met den schrijver eens zijn, ik waardeer den waarachtig kinderlijken toon dien hij weet aan te slaan. Veel genoegen deed het mij te zien, dat hij het niet met de meeste andere schrijvers over het nut der vogels eens is, wat de ooievaar betreft. Vinden wij dezen veelal of bijna altoos als een zeer nuttige vogel aangeteekend, de heer B. heeft m.i. terecht met de oude sleur gebroken en den ooievaar geplaatst dáár waar hij te huis behoort, onder hen, die zoo ze geen schade doen dan toch zeker niet nuttig zijn. Wat mij betreft ik zou durven schrijven, dat hij meer schade dan nut aanbrengt.

Ten slotte nog een enkel woord over de ‘Nieuwe uitstapjes in het rijk der natuur’. In het November nummer van den jaargang 1873 van dit tijdschrift is over dit boekje om redenen een minder gunstig oordeel uitgesproken. Met genoegen hebben wij opgemerkt, dat althans de grofste onnauwkeurigheden verdwenen zijn en dat de schrijver getracht heeft hier en daar er de hand aan te leggen. Hoewel een groot voor-

stander van het populariseeren van de natuurkundige wetenschappen blijven wij het altijd betwijfelen, of een leesboekje als dit, hetwelk op verschillende plaatsen nog veel aanvulling behoeft en daarom bij den onderwijzer een niet onaardige dosis kennis van die wetenschappen vereischt, zoo van natuur- en scheikunde, als van plant- en dierkunde enz., als leesboek in de hoogste klasse eener lagere school, nut zal stichten, afgezien van de vraag of de onderwijzer tijd kan vinden om mondelinge toelichting zoo uitvoerig mogelijk te geven, want mij dunkt, dat waar zij weg blijft, dit leerboek zal blijven een *lees*boek en niet meer, zonder dat de inhoud behoorlijk verwerkt en opgenomen wordt.

Arnhem, 1875.
J.TH. CATTIE.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

XIX.
Over vleesch.

Amice!

> Non omnes sunt kokki,
> Longos qui dragere messos.

Een paar dagen geleden had ik het genoegen in gezelschap te zijn met eenigè jonge en jong-getrouwde dames, waarvan de eersten oudleerlingen waren eener middelbare school en - misschien bij wijze van contrast - nog al hoog opgaven van de kennis, die zij daar hadden opgedaan. Wiskunde, natuurkunde, plant- en dierkunde en scheikunde hadden zij geleerd. Vooral scheikunde vonden ze erg amusant, hoewel nu en dan zeer moeielijk. Toen deze jeugdige huisvrouwen in spé haar mondje eens goed geroerd hadden, waagde ik de opmerking, dat zij, met zooveel scheikundige kennis toegerust, wel uitstekend in de keuken terecht konden, want dat strikt genomen al de behendigheden van welke men daar pleegt gebruik te maken op scheikundige grondbeginselen berusten en dat vooral dan kennis van scheikunde te pas zou komen, al was het maar alleen om vleesch goed te braden of een goeden bouillon klaar te maken. Vreemd scheen mij de indruk die deze woorden op haar maakten. 't Was alsof zij van den hoogen en breedgetakten boom der wetenschap tot in een ‘sousterrain’, waarheen in onze nieuwerwetsche huizen de keuken verbannen is, waren gevallen. Misschien zagen zij zich reeds in hunne gedachten dáár bezig, zij, de scheikundigen, die weten hoeveel elementen er waren en des noods hoe groot het atoomgewicht is van Ruthenium, Erbium, Yttrium, Terbium en

eenige andere nagenoeg onbekende metalen. Vrij bits gaf mij dan ook de jongste tot antwoord: dat de keuken tot het ressort der keukenmeiden behoorde en dat koken en braden niet te maken had met scheikunde. Als het ‘zoo ver’ was zouden ze 't wel, door eens in de keuken te flaneeren, van de keukenmeid afzien! Toen ik haar nu vroeg waarvoor ze dan scheikunde op de middelbare school geleerd hadden, om haar geheugen te stoffeeren met eenige vreemde namen, goed om iemand zand in de oogen te strooien? of wel om verschijnselen van het dagelijksch leven te kunnen verklaren en vooral om hare kennis toe te passen op 't gebied, waar de vrouw haren voornaamsten werkkring moet zoeken, op de huishouding, bleven zij mij het antwoord schuldig en verdedigde ik de stelling, dat al de scheikunde, die op middelbare scholen gedoceerd wordt, al luttel waarde heeft, indien niet telkens en voortdurend gewezen wordt op de toepassingen, welke de nijverheid er van maakt, of om op onze middelbare scholen voor meisjes terug te komen, indien niet speciaal gelet wordt op tal van verschijnselen in de huishouding. Daarom zouden wij op de laatstgemelde inrichtingen van middelbaar onderwijs de scheikunde willen zien toegepast, o.a. op de voeding, op de grondstoffen, die in de door ons gebruikte voedingsmiddelen voorkomen en vooral op de wijze om uit die voedingsmiddelen alles te halen wat er in zit. In een tijd als dien, waarin wij leven, is het laatste van groot belang.

Iedere fabrikant, die met scheikundige kennis is toegerust, legt er zich op toe uit den fabrieksafval nevenproducten te winnen, die in vele gevallen de winsten moeten opleveren; door die nevenproducten welke hij bereidt, doch waarvan zijn concurrent het geheim niet kent, kan hij concurreeren, ja dikwijls zijn concurrent overvleugelen. Op gelijke wijze kan eene goede huisvrouw doen met het vleesch, dat zij gebruikt. Een aantal voedende stoffen gaan dikwijls door slechte toebereiding verloren en zijn, met allerlei anderen keukenafval, duchtig in de weer onzen bodem te bederven.

In mijnen vorigen brief beloofde ik U ditmaal het vleesch te bespreken; ik zal het een beetje uitvoerig doen, want vleesch maakt vleesch, vleesch geeft kracht en wie kracht bezit, kracht, in de meest uitgestrekte beteekenis, bezit alles.

Wat vleesch is, behoeft wel geene uitvoerige verklaring. Wat wij vleesch noemen, bestaat voornamelijk uit de zoogenaamde dwarsgestreepte of willekeurige spieren van de gewervelde dieren, en een aantal andere stoffen, als bindweefsel, bloedvaten, vetcellen, zenuwdraden enz. die in meerder of minder hoeveelheid er onder vermengd zijn. Elke spier bestaat uit een aantal evenwijdige bundels, die in uitgekookt soepvleesch gemakkelijk met het bloote oog zichtbaar zijn. Elk dezer bundels bestaat weer uit fijnere bundels, waarvan de fijne en dwarsgestreepte draden alleen door een mikroskoop zichtbaar zijn en fibrillen worden geheeten. De inhoud dezer draden is zeer samentrekbaar (contractiel) en

wordt omgeven door een dun vliesje (sarcolemna). Bindweefsel omringt en verbindt deze spierdraden tot dikkere bundels, die door een dikker vlies omgeven met vele andere bundels eindelijk eene spier samenstellen. Als een dier gedood is, krimpt de weeke spierstof in en wordt hard, want de spierdraden, die bij eene levende spier, onder den mikroskoop gezien, doorschijnend zijn, worden ondoorschijnend, omdat eene der eiwitachtige stoffen die de spierdraden drenken, de myosine, stolt. Na eenigen tijd houdt de lijkverstijving op en treedt rotting of ontbinding op, vooral indien vocht en lucht in ruime mate en gedurende langen tijd op het vleesch kunnen inwerken.

De contractiele inhoud der spierdraden bestaat waarschijnlijk uit eene eigenaardige eiwitachtige stof, syntonine, terwijl het geheele weefsel gedrenkt wordt door de pas genoemde myosine en eenige andere oplosbare, eiwitachtige stoffen. De roode kleur der spieren wordt teweeggebracht door eene roode kleurstof, die aan de bloedkleurstof verwant is. Zij ontbreekt bij de lagere dieren. Nog eenige andere stikstofhoudende stoffen zijn in het spierweefsel, welke wij als omzettings-producten van eiwitachtige stoffen zullen beschouwen. Zij dragen de namen van kreatine, kreatinine, inosinzuur, taurin, sarkin, xanthin en ureumzuur, en zijn voor een groot deel alleen aan vleesch eigen. Van de stikstoflooze stoffen, die zooals we in onzen vorigen brief hebben betoogd, voor de voeding even noodzakelijk zijn als de stikstofhoudende stoffen, vinden wij in vleesch, suiker, dextrine, inosiet en eenige vluchtige vetzuren. Van de anorganische zouten zijn de kaliumphosphaten het rijkst vertegenwoordigd, maar ook chloraten zijn aanwezig. Wanneer men uit het sappige vleesch al deze stoffen heeft uitgetrokken, dan blijven er nog eenige stoffen over die men scheikundig niet heeft kunnen ontleden en men met den gemeenschappelijken naam van extractiefstoffen heeft gedoopt. Vermoedelijk schuilt onder deze lichamen de stof, welke aan de verschillende vleeschsoorten hun eigenaardigen reuk en smaak geeft.

Al de bovengenoemde scheikundige bestanddeelen vinden we in het sappige vleesch. Sommige dezer stoffen zijn eigen aan de dradige spieren, andere aan het vleeschsap, dat men door uitpersen van vleesch verkrijgt. Zoo worden in het laatste gevonden de kreatine, de kreatinine, melkzuur en de phosphaten. Wij zullen straks zien van hoeveel belang deze vier stoffen zijn voor de leer der voeding.

In onzen vorigen brief gaven we eene tabel voor het gehalte aan eiwitachtige stoffen enz. van een aantal voedingsmiddelen. Hieronder volgt een meer uitgewerkte staat. Misschien zal het U toeschijnen, Amice, dat er verschil bestaat tusschen deze tabel en die in mijn vorigen brief. Dit verschil is voor een groot deel denkbeeldig. Want hier zijn tot grondslag genomen de lendenspieren, (filet), omdat zij het meest tot de zuivere spierstof naderen, terwijl de cijfers dáár het gewone vleesch uit den handel vertegenwoordigen, dat uit niet meer dan

60-80% spieren bestaat en al naar ouderdom, ras, geslacht van dieren veel afwijkingen vertoont.

Op 1000 deelen bevinden zich:

	Water.	**Vaste stoffen.**	**Oplosbare eiwitstoffen**	**Kleurstof.**
Ossenvleesch	775,0	225,0	22,0	22,0
Ossenvleesch	776,0	224,0	19,9	19,9
Kalfsvleesch	782,0	218,0	26,0	26,0
Kalfsvleesch	780,6	219,4	12,9	12,9
Hertenvleesch	783,0	217,0	23,0	23,0
Hertenvleesch	746,3	253,7	19,4	19,4
Varkensvleesch	783,0	217,0	24,0	24,0
Duivenvleesch	760,0	240,0	45,0	45,0
Kippenvleesch	773,0	227,0	30,0	30,0
Eendenvleesch	717,6	282,4	26,8	26,8
Kikvorsch	804,3	195,7	18,6	
Forel	805,0	195,	44,0	
Karper	797,8	202,2	23,5	

	Lijmgevende stof.	**Extractief stoffen.**	**Vet.**	**Spierdraden, bloedvaten, enz.**
Ossenvleesch	13,0	15,0	-	175,0
Ossenvleesch	19,8	30,	-	154,3
Kalfsvleesch	16,0	14,0	-	162,0
Kalfsvleesch	44,2	12,9	-	149,4
Hertenvleesch	28,0	28,0	-	180,0
Hertenvleesch	5,0	47,5	13,0	168,1
Varkensvleesch	8,0	17,0	-	168,1
Duivenvleesch	15,0	10,0	-	170,0
Kippenvleesch	12,0	14,0	-	165,0
Eendenvleesch	12,3	41,2	25,3	176,8
Kikvorsch	24,8	34,6	1,0	116,7
Forel	22,0	16,0	-	111,0
Karper	19,8	34,7	11,1	113,1

Wenscht Gij te weten, Amice, in hoeverre de aard van het vleesch afhangt van de deelen van het lichaam, een enkele blik op de volgende tabel, die op kalfsvleesch doelt, kan U daarvan een inzicht verschaffen.

Op 100 deelen:

	Water.	**Vet.**	**Zouten.**	**Eiwitstoffen.**	**Zenuwen, spieren en aderen.**	**Lijmgevende stoffen.**	**Phosphorzure kalk in de asch.**
Borst	69,06	7,42	1,77	1,52	6,49	14,12	0,10
Hals	75,21	6,18	1,07	1,49	2,20	12,83	0,07
Nierstuk	76,25	7,12	1,25	1,55	1,81	12,02	0,11
Coteletten	72,66	5,12	1,66	1,33	6,72	12,52	0,01
Schouder	76,57	3,62	1,71	2,01	3,09	13,00	0,06
Kop	85,45	7,24	0,09	0,50	1,24	5,47	0,11

Uit de eerste dezer tabellen laten zich, Amice, eenige gevolgen afleiden, die voor een deel reeds in de huishouding bekend zijn, voor een ander deel misschien lang gedulde dwaalbegrippen zullen helpen uit den weg ruimen.

Reeds bij den eersten blik zien wij, dat het vleesch van vogels meer eiwitachtige stoffen bevat dan de andere vleeschsoorten; visch is blijkbaar niet het minst rijk aan deze stoffen, terwijl zijn gehalte aan oplos-

bare eiwitstoffen het grootst is en ook de lijmgevende stoffen goed vertegenwoordigd zijn, beter dan bij de zoogdieren; maar deze op hunne beurt winnen het van de vogels. Zoogdieren en vogels zijn rijker aan vaste stoffen dan visschen en kikvorschen; onder deze stoffen spelen kreatine en kreatinine de hoofdrol; zij komen vooral bij ossenvleesch voor. Indien we, als in onzen vorigen brief, de lijmgevende stoffen tot de eiwitstoffen brengen, dan kunnen we gemakkelijk berekenen, hoeveel gewicht van elke vleeschsoort een volwassen man noodig heeft om zijne behoefte aan eiwitstoffen, die we in onzen vorigen brief op 130 grammen geschat hebben, te bevredigen.

We vinden dan dat hij noodig heeft:

Van Karper	840 grammen.
Van Hertenvleesch	672 grammen.
Van Kippenvleesch	631 grammen.
Van Ossenvleesch	614 grammen.
Van Schol	612 grammen.
Van Eendenvleesch	597 grammen.
Van Varkensvleesch	595 grammen.
Van Kalfsvleesch	580 grammen.
Van Duivenvleesch	570 grammen.

Opmerkelijk is de invloed die het mesten van dieren op het gehalte aan water heeft. Als resultaat van eene reeks scheikundige onderzoekingen heeft men gevonden, dat het water vermindert naarmate het vet toeneemt, zoodat veel vet en weinig water gewoonlijk samengaan. Bovendien zijn de spierdraden van gemeste dieren veel teerder en fijner dan van niet gemeste dieren, en daardoor zijn zij ook gemakkelijker te verteren. Het fijner zijn der spierdraden bij gemeste dieren is ook voor een groot deel toe te schrijven aan de mindere krachtsinspanning en beweging die men van deze dieren vergt, want dieren welke veel werk verrichten zullen uit den aard der zaak veel grovere spieren verkrijgen. Bij oudere dieren zijn bovendien de spierdraden breeder, rijker aan kalk en daardoor harder dan bij jongere dieren.

Ontegenzeggelijk schijnt de wijze, waarop een dier voor zijn dood behandeld wordt, invloed te hebben op den aard van het vleesch. Door de werking der spieren ontstaat een eigenaardig melkzuur, dat aan het vleesch gewoonlijk een aangenamen smaak geeft, maar ook de oorzaak kan zijn van spoedige ontbinding; eene ontbinding, die zoo spoedig kan intreden, dat indien rundvee - zooals dat, helaas, in ons land mag geschieden - een dag of wat voortdurend en zonder eten of drinken in spoorwegwagons, als haringen opeengehoopt, heeft doorgebracht en spoedig daarop geslacht wordt, het vleesch dikwijls reeds een paar uren daarna de kenteekenen er van draagt. Dat zulk vleesch schadelijk en gevaarlijk kan worden voor den consument behoeft geen betoog. In groote slachterijen laat men dan ook de dieren een uur of twaalf uitrusten en bijv. in sommige slachterijen in Hamburg, die schepen van

vleesch voorzien, en behalve goed vleesch ook vleesch moeten leveren, dat zoolang mogelijk tegen bederf gevrijwaard is, slacht men de dieren in hun slaap, tusschen 1 en 3 ure des nachts, omdat dan de levenswerkzaamheden zoo gering mogelijk zijn.

Onmiddellijk na het slachten is het vleesch in den regel voor het gebruik van den mensch ongeschikt. Men moet de eiwitstoffen van het vleesch tijd laten om te stollen om daardoor beter tegen de inwerking van de lucht bestand te zijn. Een korten tijd aan de lucht blootgesteld te zijn is bij gezond vleesch niet schadelijk; de weekheid en fijnheid wordt er door bevorderd, mits men zorge dat het niet te lang dure, omdat dan spoedig het ontbindings-proces een aanvang neemt en het gebruik van in ontbinding verkeerend vleesch de schromelijkste gevolgen kan na zich sleepen. Het zoogenaamde ‘worstvergif’ ontleent vermoedelijk zijne vergiftigende werking aan eene reeks van organische stoffen, (misschien schimmels), welke wel niet nader bekend zijn, maar waarvan de uitwerking niet minder verderfelijk is. Reeds in oude tijden schijnt de vergiftigende werking van rottend vleesch bekend te zijn geweest.

Arnold van Bachuone (1240-1311) in eene verhandeling ‘de Venenis’, waarvan de opgaven voor een groot deel ontleend zijn aan oudere werken, zegt o.a. van rottend vleesch: dat het zeer gevaarlijk is. (Quaecunque putrefacta, ut carnes, ova corrupta, perniciosa valde.)

De bekende giftmenger der oudheid, Mithridates, schijnt met deze vergiften zeer vertrouwd te zijn geweest. Overigens is het een ieder bekend aan welk gevaar de geneeskundige is blootgesteld, die het ongeluk heeft eene sectie op een lijk te verrichten, met de kleinste open wond aan de handen.

Het beste vleesch, al bevat het alles wat voor de voeding van den mensch van het hoogste belang moet geacht worden, is niets waard, indien men niet de kunst verstaat de voedende bestanddeelen er zoo volledig mogelijk in te houden en het zoo gemakkelijk mogelijk verteerbaar te maken. Zoowel het eerste als het tweede moet bij de toebereiding van vleesch in het oog worden gehouden. Zoowel tegen het eerste als tegen het tweede wordt bijna in elke huishouding gezondigd. En hierop, Amice, is het verlatiniseerde motto toepasselijk, dat ik aan het hoofd van dezen brief schreef: 't zijn niet allen koks, die lange messen dragen.

Op vleesch worden in den regel in de keuken twee hoofdbewerkingen toegepast: braden en koken.

Wil men al de voedingsstoffen, die in het vleesch zijn, er in houden, voornamelijk het sap dat in het spierweefsel is, dan moet men om het stuk vleesch eene korst van gestolde eiwitstoffen vormen: deze belet het wegloopen van het vleeschsap, omdat de fijne bloedaartjes als het ware worden toegeschroeid. Men kan die korst vormen door het vleesch, liefst met eene laag boter of vet bedekt, aan eene zoodanige hitte bloot

te stellen, dat het van buiten eene temperatuur van 100-120° aanneemt. Er zal dan weinig vleeschsap uitloopen. Is het stuk vleesch groot, dan zal natuurlijk het middelste gedeelte in temperatuur veel met het buitenste gedeelte verschillen, 't zal eene temperatuur van ± 50-60°C. aannemen. Daar echter een der eiwitachtige kleurstoffen van het bloed, het haematosin, eerst bij ± 70°C. stolt, blijft het binnenste gedeelte sappig en rood. Heeft men kleinere stukken te braden, dan stelt men, zooals van zelf spreekt, het stuk slechts korten tijd aan het vuur bloot. (Biefstuk.)

Geschiedt dit te lang dan stolt het eiwit, de spierdraden worden droog en taai en het vleesch is minder gemakkelijk te verteren, want al wat de spierdraden losser maakt, draagt, zooals wij nader zien zullen, tot de gemakkelijke verteerbaarheid bij.

Bij het braden verliest het vleesch altijd eenige zijner sappen, welke door de inwerking der hitte bruin geworden en vermengd met aromatieke stoffen, welke uit de boter en het vet en het vleeschsap zelve ontstaan zijn, de saus opleveren. Dewijl de hoeveelheid saus afhangt van de uitgeloopene vleeschsappen, is het duidelijk, dat een goed gebraden stuk vleesch weinig saus moet geven.

Een stuk vleesch is alleen dan voor braden geschikt indien het goed sappig en week of, zooals de technische benaming luidt, indien het kort is. Vele huismoeders leggen om die kort- en weekheid der spierdraden te bevorderen het vleesch eenigen tijd in azijn of plaatsen het in een ruimen, luchtigen kelder. Het vleesch van wild is gewoonlijk droog en de spierdraden zijn vast aan elkander gesloten, daarom stopt men een haas of een stuk hert een poos onder den grond of hangt het wild in de open lucht; de langzame ontbinding maakt het vleesch kort en week. Een echte liefhebber van wild zou geen haas kunnen eten die niet ‘geadeld’ is, volgens eene bekende jagers-uitdrukking. Dikwijls worden ook kapoenen en jonge hanen op dezelfde wijze behandeld om er de ‘hoklucht’ van te verdrijven.

In menige keuken geschiedt het braden van het vleesch op eene andere manier. Men zet namelijk het vleesch met een weinig water in een gesloten pot op het vuur. Door de inwerking van den heeten waterdamp worden de spierdraden week en zacht en als deze in voldoenden staat van weekheid zijn gekomen, braadt men op de gewone wijze. Men wint daardoor tijd uit en verkrijgt meer saus, maar in die saus zijn dan ook een aantal vaste stoffen aanwezig, die vroeger in het vleeschsap waren en van veel belang zijn voor de voeding. Indien het water in geringe hoeveelheid er bij wordt gevoegd dan blijft het vleesch sappig en behoudt de meeste voedingsstoffen. Die voedingsstoffen worden er echter voor het grootste gedeelte uitgetrokken, indien men het vleesch met veel water behandelt: m.a.w. indien men het kookt. Als men een stuk vleesch in water legt en matig verhit, wordt langzamerhand al het vleeschsap door het water uitgetrokken en

dit te meer, naarmate men het water meer en meer tot kookhitte brengt. De spierdraden, van hun sap beroofd, worden taaier en taaier en krimpen samen. Zij worden meer en meer onverteerbaar en voeden weinig, omdat zij beroofd zijn van verschillende eiwitstoffen en zouten. Op ééne manier kan men vleesch koken en toch het vleeschsap in de spierdraden behouden. Als men namelijk, zooals L i e b i g in der tijd heeft voorgesteld en in practijk gebracht, het vleesch plotseling in goed kokend water brengt. Daardoor stolt, even als bij het braden, het eiwit van de buitenste deelen en het sap, dat binnen in het vleesch is, vindt nu eene ondoordringbare laag, welke het tegenhoudt en verhindert met het water in aanraking te komen. Slechts weinige minuten mag deze kookhitte van het water aanhouden, niet langer dan volstrekt noodig is om die lagen van eiwitstoffen te doen stollen. Dan moet men, volgens L i e b i g , er zooveel water bijvoegen dat de temperatuur tot 50° à 60°C. daalt en het vuur zoo regelen dat deze temperatuur een paar uren wordt volgehouden. Daardoor kookt het vleesch in zijn eigen sap gaar en stolt om bovenvermelde redenen de haematosine van het bloed niet. Het vleesch wordt kort, blijft sappig en heeft al de voedende bestanddeelen behouden. Dat eene dergelijke manier van vleesch te bereiden veel opmerkzaamheid vordert, is buiten kijf; de thermometer moet er des noods bij gebruikt worden. Blijft het water doorkoken, dan zwellen in de eerste oogenblikken de spierdraden, zij worden zacht en week. Op dit tijdstip is dan nauwkeurig acht te geven, want dan moet het vleesch van het vuur verwijderd worden. Let men op dit tijdstip echter niet, en gaat men maar door met koken en nogmaals te koken, dan worden, niettegenstaande zij door vleeschsap omgeven zijn, de spierdraden hard en horenachtig, het vleeschsap dringt half gestold naar buiten en het vleesch is niet alleen bedorven, maar ook het water waarmede het vleesch op het vuur is gezet, kan nu niet meer uit het gestolde vleesch sap opnemen, wat er in zit. 't Is een slechte bouillon.

Niet zeldzaam wordt volgens de laatste manier bouillon of vleeschnat gemaakt en meent men dan nog wel goeden bouillon te krijgen. Ja, men krijgt bouillon, maar een, die nagenoeg niet te verteren is, en weinig waarde heeft. Wil men een goeden bouillon bereiden, een, die werkelijk de voornaamste bestanddeelen van het vleesch bevat, dan moet men eene bereidingswijze volgen, die de oplosbare voedingsstoffen van het vleeschsap en van het vleesch in het water doet overgaan. Daartoe moet men het vleesch zoo klein mogelijk snijden en kappen, en met koud water op een matig vuur zetten. Langzamerhand onttrekt het water aan het vleesch en aan het vleeschsap al zijne oplosbare stoffen en onder deze ook eiwitachtige stoffen, waarvan de meesten bij meerdere verhitting stollen en door het ‘schuimen’ worden weggenomen. Men wil nu eenmaal dat de bouillon helder is en verkrijgt den bouillon helder door voortdurend koken en schuimen, maar verliest

daardoor het grootste gedeelte van het eiwit van het vleesch. Wil men dit in den bouillon of in de soep behouden - en dit is zeker het meest voordeelig - dan mag men hoogstens tot 60°C verhitten en moet dit desnoods met een thermometer in de hand controleeren. Dat dan de rijst, vermicelli en hoe verder de ingredienten eener soep heeten mogen, niet gaar worden, kan daarom geen bezwaar zijn, omdat men deze zaken afzonderlijk kan gaar koken en daarna bij den bouillon of de soep doen.

De lijmstoffen, die in het vleesch en het vleeschsap zijn, worden door de boven beschrevene manier niet in den bouillon opgenomen. Wenscht men dit te doen, dan is het noodig zich te bedienen van een stevig gesloten pot - een zoogenaamden 'pot van Papin' - waarin het water tot eene veel hoogere temperatuur kan worden gebracht. De lijmstoffen worden dan omgezet tot eiwitachtige stoffen, die door voortdurend koken voor een deel tot oplosbare eiwitstoffen worden vervormd, voor een ander deel in lijm worden veranderd. Lijm, zooals ons uit den vorigen brief bekend is, is wel zeer voedzaam, maar niet gemakkelijk verteerbaar. Deze bouillon is dus niet geschikt voor zwakke magen, de andere bouillon echter wel. Uit het vorige is met weinig inspanning te begrijpen, dat men wel zal doen, indien men bouillon wil bereiden, met het water niet te verhitten tot kookhitte, tenzij men een zoogenaamden papinschen pot bezit, maar dan verhitte men ook ver boven de kookhitte. Eene andere gevolgtrekking ligt voor de hand. Deze namelijk, dat goede bouillon en voedzaam, gekookt vleesch niet gepaard gaan. Of het eene, of het andere, maar niet beiden; onpractisch achten wij daarom eene niet zeldzaam gebruikelijke handelwijze: eerst het vleesch koken om bouillon te maken voor soep en dan braden. Wie een dergelijk stuk gebraden vleesch lekker vindt, heeft een anderen smaak dan ik. Nu 'de gustibus non disputandum'!

L i e b i g heeft voor zieken eene bouillon aanbevolen, die, zooals de ondervinding heeft geleerd, uitstekende resultaten heeft gedragen vooral voor zieken, wier spijsverteringsorganen door koortsen enz. zeer verzwakt zijn. L i e b i g neemt daarvoor 250 gram vleesch, liefst ossenvleesch of kippenvleesch, omdat deze beide soorten het grootste gehalte aan eiwitachtige stoffen en aan anorganische zouten bezitten. Dit vleesch hakt hij fijn en mengt het met 560 gram zuiver gedistelleerd water, waaraan een druppel of 4 zuiver zoutzuur en 2-4 gram keukenzout zijn toegevoegd. Als alles goed door elkander is geroerd, laat men het ongeveer een uur staan en daarna deze vloeistof langzaam door een trechter met zeer fijne zeef loopen. De afgezeefde vloeistof giet men nog een keer of wat over het vleesch heen, tot dat zij nagenoeg helder naar beneden druipt. In kleiner porties giet men nu nog ongeveer 250 gram water over de fijn gehakte vleeschmassa heen. Aldus verkrijgt men nagenoeg 500 gram koud vleeschextract van eene licht roode kleur en aangenamen smaak, die behalve de lijm alle

voedzame stoffen uit het vleesch bevat en daaronder ook de oplosbare eiwitstoffen. De zieke moet ze koud drinken; zij mag niet verhit worden, omdat de bloedvezelstof en de eiwitstoffen dan stollen en het geheel dan dik-troebelig wordt.

De gewone bouillon bevat behalve de onder de bovenvermelde voorwaarden verkregen eiwitstoffen en lijmstoffen de hiervoor genoemde: kreatine, kreatinine, inosinzuur, melkzuur en in groote hoeveelheid de in het vleesch aanwezige zouten, zooals uit onderstaande tabel kan blijken.

Anorganische bestanddeelen van bouillon.	**Overgebleven anorganische bestanddeelen in het vleesch.**	
Phosphorzuur	21.59	6.83
Chloor	7.09	-
Kalium	7.72	-
Zwavelzuur	2.95	-
Kali	3.47	-
Kali	31.59	4.78
Phosphorzure kalk	2.51	1.66
Phosphorzure magnesia	4.73	2.97
Phosphorzuur ijzeroxide	0.46	1.42
	82.47	17,68

Vet bevat de bouillon weinig, het is daarenboven niet opgelost maar mechanisch, als vetbolletjes, in den bouillon verdeeld. Onder bovengenoemde voorwaarden heeft bouillon ook weinig eiwitachtige en lijmstoffen en kan dus in den eigenlijken zin van het woord geen voedingsmiddel geheeten worden. Bouillon is daarentegen rijk aan anorganische zouten en vooral aan phosphorzuur en kali. Aan de laatste stoffen moet dan ook, evenals aan de kreatine en kreatinine, de opwekkende en zenuwsterkende kracht van den bouillon worden toegeschreven; vermoedelijk is het inosinzuur de oorzaak van den aangenamen en eigenaardigen reuk van den bouillon. Bouillon werkt in hooge mate prikkelend op de spijsverteringsorganen.

In geconcentreerden toestand gebruikt heeft bouillon, zooals physiologische proefnemingen bewezen hebben, het nadeel van het aantal hartslagen en de sterkte van de contractie's van het hart te verminderen. Bij groote hoeveelheden kan bouillon zelfs hartsverlamming te weeg brengen en dus als vergift werken. Welke der opgenoemde stoffen dit verschijnsel veroorzaakt, is tot heden niet met zekerheid bekend.

Het vooral in de laatste jaren zeer in zwang gekomen ‘Liebigsche vleeschextract’ heeft pasgenoemde eigenschap met den bouillon gemeen.

Zooals U bekend is, Amice, wordt dit vleeschextract volgens eene methode door L i e b i g in 1857 aangegeven, te Fray Bentos, een stadje in de Zuid-Amerikaansche republiek Uruguay gefabriceerd. De fabriek tot het bereiden van dit extract en het

productief maken van den afval der dieren beslaat er meer dan 10.000 M^2. oppervlakte.
Eéne enkele

machine, bestemd om het vleesch kort te hakken, snijdt binnen den tijd van 1 uur het vleesch van 200 groote ossen in kleine stukjes. Dit vleesch wordt met water uitgetrokken en de vloeistof langzamerhand verhit. Op 56°C stolt het eiwit en op 70° de bloedkleurstof. Na filtratie wordt het overgeblevene vocht ingedampt tot eene bruine, weeke massa met een eigenaardigen vleeschreuk, welke het Liebigsch-vleeschextract is.

Door zijne bereidingswijze bevat dit vleeschextract geene eiwitachtige lichamen en is dus veel minder geschikt als voedingsmiddel te dienen dan bouillon. Maar ook als zoodanig wordt het niet door de geneeskundigen voorgeschreven en aangewend. Door zijn groot gehalte van phosphaten of phosphorzure zouten werkt het zenuwprikkelend op het organisme en kan dus als middel om bij zwakke menschen de spijsvertering op te wekken van zeer veel dienst zijn. Gevoegd bij brood, boonen, erwten, die veel eiwitachtige stoffen in zich hebben, verkrijgen wij eene spijs, die in voedingswaarde met vleesch gelijk staat.

Hier en daar wezen wij in de vorige regelen op de meerdere of mindere verteerbaarheid van sommige vleeschsoorten, en hoe deze van de bereiding afhangt. Uitgekookt vleesch is moeielijk verteerbaar omdat het zijne sappen verloren heeft: goed gebraden vleesch verteert gemakkelijk in de maag. Vooral, indien het door de tanden goed gekauwd wordt, en het maagsap tusschen de spiervezelen kan doordringen. Rooken en zouten van het vleesch doet de spiervezelen dichter op elkander dringen en vergemakkelijkt daardoor de verduwing in geenen deele. Het gebruik van rauw vleesch is, behalve omdat men daardoor ingewandswormen kan opdoen, ook niet aan te bevelen, want het maagsap dringt niet gemakkelijk tusschen de spierdraden door. Bovendien moet men bij dit alles in het oog houden, dat de spierdraden van jonge dieren losser en weeker zijn dan die van oude; spierdraden van oude dieren bevatten daarenboven in den regel nog veel kalk en zijn veel breeder dan die van jonge dieren: zij vorderen dus meer kracht van de spijsverteringsorganen. Van de door ons gebruikte vleeschsoorten is ceteris paribus het vleesch van vogels het gemakkelijkst te verteren: daarop volgt het vleesch van zoogdieren en dan visch. In de achterste rij staan kreeften en oesters. Dat oesters zoo slecht te verduwen zijn zal U misschien verwonderen, Amice? Vermoedelijk kleeft Gij de meening aan, dat zij gemakkelijk te verteren zijn. Werkelijk zijn de geleerden het er ook niet over eens. Langen tijd ben ik ook van uwe meening geweest, te meer, omdat ik nog nooit anders vernomen had. Later, ik herinner mij niet meer waar, las ik bij een bevoegd physioloog, dat oesters wel veel eiwit bevatten en dus zeer voedend zijn, al wordt dikwijls de voedingswaarde overschat, maar dat zij zeer zwaar te verteren zijn. Hij gaf echter niet zijne gronden op. Toen ik nog in eenige andere werken hetzelfde las, maar eveneens zonder de bewijzen, bracht mij dit tot nadenken, om de redenen op te

sporen, welke die schrijvers tot staving van hunne bewering zouden kunnen bijbrengen. Ik geloof dat zij in het volgende te zoeken is. Zooals U bekend is zonderen de oesters, omdat zij schelpdieren zijn, door hun vleezig omhulsel - de mantel geheeten - twee schelpen af van calciumcarbonaat (koolzure kalk). Die mantel als orgaan waardoor het vormen van calciumcarbonaat geschiedt, moet dus, evenals de andere deelen van het lichaam voornamelijk uit verbindingen van kalk en eiwitstoffen bestaan; juist om hun kalk gehalte zijn die deelen, welke de oester uitmaken, dan ook minder gemakkelijk verteerbaar. De practijk heeft het in zooverre dus niet mis, dat zij oesters doet eten met citroensap, om door het citroenzuur de kalk min of meer vast te leggen. Op het vleesch van kreeften kan dezelfde redeneering worden toegepast.

Wij noemden boven slechts die vleeschsoorten, welke door den mensch in eene beschaafde maatschappij worden genuttigd. Misschien is het niet onaardig het dierenrijk eens te doorloopen om te zien, wat voor dieren al door den mensch verorberd worden. Om de verteerbaarheid te beoordeelen, merken wij op, dat kruipende dieren en amphibiën of kikvorschachtige dieren moeielijker te verteren zijn dan visch, doch gemakkelijker dan kreeften.

Beginnen wij met de zoogdieren. Apenvleesch wordt gegeten door de Indianen aan den Orinoco, aan de Amazone-rivier, aan den Apure, aan den Rio negro en aan de La-Plata-rivier. Ook de Negers aan de Senegal en Gambia zijn op apenvleesch belust. Verscheurende dieren leveren een vleesch op, dat taai en hard is en bovendien onaangenaam ruikt en smaakt. Hun vleesch wordt dan ook weinig gegeten, ofschoon de Toengoezen en Jakoeten in Siberië, de Samojeden en Eskimo's, de Sioux-Indianen, de bewoners van het Garrow-gebergte in Britsch-Indië en de Kaffers van Zuid-Afrika het niet versmaden, en vooral berenvleesch lekker vinden.

Honden en katten worden zelfs in sommige landen tot de lekkernijen gerekend. Op de Sandwich-eilanden, op de Gezelschap-eilanden en op Nieuw-Zeeland behooren zij tot de fijne gerechten. Op de markten van Dahomé en Widah in Middel-Afrika is de verkoop van hondenvleesch algemeen; ook de bewoners van de Societeit-eilanden en van Timor, de Chineezen en de Mexicanen vinden hondenvleesch smakelijk. Zelfs in Parijs is het voorstel gedaan om het verkoopen van hondenvleesch toe te staan, omdat, naar men zeide, het vleesch smakelijk en voedzaam was. Bij andere volkeren worden katten gegeten; mag ik op mijne zegslieden steunen, want ik heb wel eens menschen gesproken, die kattenvleesch gegeten hadden, dan heeft het den smaak van konijnenvleesch.

Het vleesch van zeehonden en walrussen is het dagelijksche voedsel van alle bewoners der Noordelijke gewesten, als van Laplanders, Groenlanders enz.

Hazen en konijnen behooren tot de orde der knaagdieren. In de laatste jaren heeft vooral het konijnenvleesch getracht zich eene plaats in de rij der vleeschsoorten te veroveren en zijn voornamelijk in Duitschland groote konijnenfokkerijen verrezen. Voor het nut van dergelijke inrichtingen is veel te zeggen. De konijnenteelt is om de groote vruchtbaarheid dezer dieren zeer voordeelig, het vleesch is waarlijk goed en de kosten voor onderhoud en voeding zijn zeer gering. 't Heeft mij daarom dikwijls verwonderd, dat dit voorbeeld hier te lande nog geen navolging heeft gevonden.

Ratten en muizen worden in beschaafde landen alleen bij grooten hongersnood op tafel gebracht; de Balanten, in het Zuiden van Senegambië, houden ze echter voor een lekkeren beet.

Bevervleesch wordt veel gegeten door de Indianen van Noord-Amerika, welke ook op eekhorentjes om hun vleesch jacht maken.

't Zijn voornamelijk de hoefdieren, wier vleesch door den mensch gebruikt wordt. Het rund is, behalve in de Noordpoollanden, overal voor de slachtbank bestemd. Ginds echter treedt het rendier in de plaats van het rund. Antilopen en gemzen leveren het vleesch voor de nomadische volken van Afrika en Azië. De kameel wordt door de Arabieren, de lama door de Peruanen geslacht. Hottentotten en Galla's maken jacht op giraffen, varkens, tapirs, neushorens, rivierpaarden, zelfs elefanten moeten hun leven ten offer brengen aan den honger van den mensch.

Sinds eenige jaren heeft men terecht ingezien, dat paardenvleesch een goed voedingsmiddel is. In bijna alle groote steden zijn paardenslachterijen opgericht, en het vleesch vindt langzamerhand meer en meer aftrek. Er is trouwens geene enkele reden waarom paardenvleesch niet voor voeding geschikt zou zijn. De spiervezel is wat grover en daardoor wat minder gemakkelijk verteerbaar dan die van het rund, doch doet in voedende waarde weinig voor de laatste onder. Vooral gerookt komt het veel in den handel en schijnt dan van gerookt rundvleesch te onderkennen te zijn èn door dien groveren spierdraad èn omdat het natter is. Men beweert dat het zich niet zoo gemakkelijk laat uitdrogen en gaarne water aantrekt.

Walvischvleesch wordt weinig gegeten: meer het vleesch van zeekoeien of manati's, en wel aan de monden van de Orinoco- en Gambia-rivieren. De bewoners van Nieuw-Holland, het vaderland der buideldieren, maken voornamelijk jacht op de kangoeroe's, die een smakelijk vleesch geven. Luiaards, schubdieren en gordeldieren worden gedood door de bewoners van Brazilië en Guyana.

Stappen we over naar de vogels. Roofvogels worden hoogstweinig gegeten en alleen in tijd van nood. Voornamelijk de hoenderachtige vogels, de zangvogels en de zwemvogels hebben het voorrecht den ‘homo sapiens’ van Linnaeus te voeden. Van de steltloopers worden de kieviten, snippen, de flamingo's, de reigers, de kraanvogels, ja

de ooievaars gegeten. Zelfs de struisvogels kunnen de hand van den mensch niet ontloopen, alhoewel volgens de reizigers, die er van geproefd hebben, het vleesch van oude struisvogels taai, hard en droog is.

Schildpadden geven een wel eenigszins hard, maar toch smakelijk vleesch, dat hoog gewaardeerd wordt. Als ge echter meent, Amice, dat er verband bestaat tusschen schildpadvleesch en schildpadsoep, dan hebt ge 't mis. Geen enkel spiervezeltje der schildpad heeft zich van het ontstaan der schildpadsoep iets aan te trekken.

De in Zuid-Europa inheemsche groene hagedis vond bij de oude Romeinen aftrek en nog tegenwoordig eten de Arabieren het vleesch van een hagedis, die zij ‘Dhab’ noemen. Van de krokodillen schijnt alleen het vleesch van een kaaiman (Alligator Sclerops) smakelijk te zijn.

Opmerkelijk is het groote aantal slangen, dat door de weinig beschaafde volkeren wordt gegeten. Gewoonlijk zijn het de grootere, niet-giftige slangen, tot de geslachten Boa en Python behoorende, welke in Australië, Guyana, Guinea en ook in Indië worden gegeten. Het vleesch der giftige slangen schijnt men niet te eten; wel vind ik vermeld, dat men in Italië een bouillon trekt uit addervleesch. In hoeverre dit waarheid bevat, weet ik niet, omdat ik niet weet wie de zegsman is.

Van de kikvorschachtige dieren worden de dijen van de groene waterkikvorsch dikwijls gebraden, vooral in de meer zuidelijke landen. Bij ondervinding kan ik getuigen, dat de smaak best is.

Op te geven welke visschen de mensch wel voor zijn voedsel gebruikt, Amice, is nagenoeg onmogelijk. Het grootste contingent leveren de beenvisschen, waartoe de baars, de karper, de zalm, de snoek, de haring, de kabeljauw, de schelvisch, enz.; het kleinste de kraakbeenvisschen, waartoe de rog.

De kreeftachtige dieren vermeldde ik met een enkel woord hiervoor. Kreeften, krabben, garnalen, ziedaar de meest voorkomende.

Behalve mossels, oesters en alikruiken, eet de mensch nog vele andere schelpdieren, daaronder ook de grootere, zooals de inktvisschen, (Sepia, Loligo, Octopus.) Sommige schelpdieren, zooals het geslacht Haliotes, maken het hoofdvoedsel uit van de Kaliforniërs.

Als wij nog het gebied der lagere dieren even doorloopen, vinden we onder de gelede dieren sprinkhanen, mieren, termieten, rupsen en hunne poppen vermeld; de zoo weinig bekoorlijke spinnen maken daar zelfs geene uitzondering op. Ook wormen en zeekwallen worden gegeten.

In China is een straaldier, de Holothuria edulis, (de Trepang, biche de mer, balate) een zeer beduidend handelsartikel. Reeds bij de oude Grieken en Romeinen waren de zee-egels eene geliefkoosde spijs. Even als de kreeften werden zij gekookt en kregen dan eene roode kleur. Maar ook rauw worden zij gegeten en dan zooals oesters met citroen-

sap en brood. Men slaat de harde schaal stuk en eet den inhoud, alsof men eieren opslurpte, vandaar dan ook de naam van zee-eieren, welke men hun dikwijls geeft.

En zoo zijn we langzamerhand tot de laagste dieren afgedaald. De voedingsstoffen, welke deze bevatten, zijn van te weinig waarde dan dat ze ons een geschikt voedingsmiddel kunnen opleveren. Wat men vroeger als zoogenaamd ‘bergmeel’ betitelde en meende te bestaan uit infusoriën, is later gebleken te zijn aarde, waartusschen millioenen van diatomeeën, eene plantenfamilie van de klasse der wieren, gelegerd zijn.

Eene zeer belangrijke kwestie, Amice, zou ik na dit uitstapje kunnen opwerpen, nl. de verduurzaming van levensmiddelen en wel van vleesch. Liever wil ik eindigen. Tot mijn spijt heb ik niet geheel en al kunnen voldoen aan de belofte in mijn vorigen brief U gedaan, om ook boonen, erwten enz. te bespreken. Uitstel is echter geen afstel. Bij eene volgende gelegenheid hoop ik mijn woord in te lossen.

Vale!

Arnhem, Maart 1876.

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Scheiding van kerk en staat.

Wie in den tegenwoordigen tijd de begeerte bij zich voelt oprijzen, om een vraagstuk van algemeen belang ter sprake te brengen, heeft waarlijk niet te klagen over gebrek aan stof. Levert niet de gisting, waarin de beschaafde wereld thans verkeert, een rijkdom van onderwerpen? Daagt er niet telkens een nieuwe question brûlante, te midden van het wapengekletter en de stofwolken, op de kampplaats waar een oud geding wordt beslecht?

Schier met evenveel vrucht kan men uit dien overvloed putten, om beschouwingen over het verleden in te leiden met een schets van het heden, bij wijze van tegenstelling voorop, - als dat men er de impulsie uit ontvangt tot min of meer waarschijnlijke profetieën omtrent de toekomst. Een kind dezer eeuw behoeft den stroom der gebeurtenissen slechts met de oogen te volgen, om in staat te wezen tot kwistige critick, of tot formuleering van een heftig programma, - om zoo hij neigt tot optimisme, de bazuin te steken van hooggestemden lof, of, bij een meer weemoedig karakter, troost te gaan zoeken in een dier onvergetelijke klaagliederen, welke jaren geleden, als in een visioen van toekomstige ellende, aan de lier van Da Costa of Lamartine zijn ontvloeid.

Op drieërlei gebied echter geschieden, heden ten dage, dingen die meer dan andere onze aandacht waardig zijn.

Het politieke leven, - om daarmee te beginnen, toont veranderingen zóó ingrijpend en richtingen zóó stout en vreemd, dat men bijna waant eene nieuwe periode van de wereldgeschiedenis ingetreden te zijn.

Op sociaal gebied heerschen allerlei beroeringen, welke, met brutaal geweld, lang geliefkoosde economische dogma's onttronen; tot onweersprekelijk bewijs van de kinderachtige onmacht dier doctrinairen, die vooral sinds den triumf van Cobden, als orakels werden aangehoord

en gevolgd. ‘Chacun apporte sa pièce au procès qui s'instruit contre l' oeuvre glorieuse de nos pères. On tend les mains vers les chaînes qu'ils ont brisées, on adjure le pouvoir de replacer l'activité individuelle sous le joug, on le pousse vers l' usurpation et la dictature’(*).

Nog belangwekkender evenwel is de aanblik van den godsdienst. Over zijne oppervlakte, wijd en golvend als de zee, trekken de wolken zich samen. Alles voorspelt storm. Een strijd is in aantocht, zóó grootsch en geweldig als sinds de tijden der Reformatie niet werd aanschouwd.

Behoeft het gezegd te worden dat, wat ik daar zooeven onderscheiden heb, innerlijk tennauwste samenhangt? Geen politieke gebeurtenis kan er voorkomen, die niet direct belang bezit voor den econoom en den theologant. Er rijst geen religieuse quaestie van eenigen omvang, of de politicus en de staathuishoudkundige hebben er rekening mee te houden, en evenmin ondergaat het volksleven, op het gebied van handel, verkeer of industrie, ooit eenige verandering van beteekenis, die niet door verloop van tijd haren invloed uitoefent op den toestand van den godsdienst en het leven van den Staat(†).

Uitgaande van deze praemisse, breng ik hier een probleem ter sprake, hetwelk, schoon meer bepaaldelijk behoorende tot den kring der rechtswetenschappen, niettemin een overwegend gewicht heeft voor elken burger en bovenal voor hen die, in religieuse fierheid, het hoofd niet verkiezen te buigen, voor den materialistischen storm dezer eeuw. Ik bedoel: de scheiding tusschen Kerk en Staat.

Zet achter deze formule, zoo ge wilt, een vraagteeken, om te kennen te geven dat gij niet weet wat zij beduidt, en - ge zijt misschien wijzer dan de meesten.

Plaats er een uitroepingsteeken achter, of, als gij verkiest, zelfs twee, drie, vier, en - ge symboliseert in die onschuldige figuren den schrik van Wintgens en Saijmans Vader, de parlementaire attaques van Kappeijne en Van Houten, de lofzangen in de tenten Groens en den triomferenden glimlach op de bleeke kaken der zwarte camarilla.

Laat de genoemde woorden eindigen in een reeks van tittels, als om aan te duiden dat met zulk een machtspreuk niet alles gezegd is, -

(*) Louis Reybaud, Étude sur les socialistes modernes. I. Avant-propos, p. 27.

(†) Men denke aan Saint-Simon en diens Nouveau Christianisme, aan Robert Owen met zijn Essays, aan het Mormonisme bovenal. Het zou moeilijk zijn om te beslissen of de utopieën der beide eersten godsdienstige of economische dwalingen zijn; in de Mormonensekte verder is het bovenbedoelde verband al zeer duidelijk.

dat die scheiding, wanneer ze wordt voltrokken, pas het begin zal wezen eener rij van nieuwe verschijnselen, die ge nog niet durft te bepalen en niet kunt overzien -, dan zou ik geneigd zijn u over den schouder te kijken en toe te fluisteren, dat ik, après tout, uw geestverwant ben op dit stuk.

Thans echter wil ik mij dwingen, die woorden met eene eenvoudige punt te sluiten en ze tot uitdrukking te nemen van mijn onderwerp.

Wat men ook van dit laatste moge zeggen, zeker niet dit dat het actualiteit ontbeert! Op den Protestantendag van 30 October 1873 te Utrecht en dien van 29 October 1874 te Leeuwarden ingeleid, fluks met warmte ontvangen en ter sprake gebracht, en al spoedig onder het roemrijk patronaat van den hoogleeraar Opzoomer, in het luchtig gewaad eener brochure, aan het groote publiek voorgesteld, is er aan deze politieke schoone van onderscheidene kanten reeds overvloedig attentie betoond.

De aanvankelijke onverschilligheid jegens Opzoomer's geschriftje (dat in de lente van '75 bij Gebhard & Co. te Amsterdam verscheen), werd het eerst afgebroken door de Nieuwe Rotterdamsche Courant, die op 16, 17 en 18 September daaraanvolgende eenige hoofdartikelen behelsde, waaruit, schoon minder sterk, de zienswijze van den Utrechtschen hoogleeraar ons tegenwaait. Daarna hebben, met snelle opeenvolging, Mr. W. Heineken, in de October-aflevering der ‘Vragen des tijds’, Dr. E.J.P. Jorissen, in zijne dissertatie (Groningen, Erven B. van der Kamp) en professor L.W.E. Rauwenhoff in eene lijvige brochure (Leiden, van Doesburgh), zoowel tegen Opzoomer's behandeling der quaestie, als vooral tegen diens conclusiën, eene min of meer felle oppositie gevoerd. Had de laatstgenoemde, met al den gloed en de forsche dialectiek van een ziener, de meening verkondigd: dat Nederland eenmaal de Duitsche politiek der Mei-wetten zou moeten gaan volgen, dat de rechtspersoonlijkheid, aan de Kerk verleend, een gunstbetoon was waarvoor de Staat ook bindende bepalingen opleggen mocht, dat de scheiding tusschen beide lichamen ten onzent noch in het heden noch in het verleden van ons staatsleven was aan te wijzen, - zijne bestrijders ontkennen dit alles ten stelligste.

Hunne betoogen, hoewel overeenkomende in strekking, zijn onderling zeer verschillend, niet alleen wat betreft omvang en gehalte, maar bovenal in toon.

Aan Dr. Jorissen mag de lof niet worden onthouden, ons de meest volledige (of, wil men, minst onvolledige) behandeling te hebben geschonken van het onderwerp. Achter zijne dissertatie deelt hij ons den officieelen tekst mede der befaamde Encyclica ‘*Quanta cura*’, welke Pius IX op 8 December 1864 in de wereld zond, benevens van den Syllabus, het Concilie-besluit en de Mei-wetten. Zijn geschrift wint daardoor in hooge mate aan bruikbaarheid en belangrijkheid.

Wat den heer Rauwenhoff aangaat, deze verloochent ook in de bovenvermelde brochure zijn bekend idealisme niet. Gezeten in de boot zijner genoegelijke bespiegeling, laat de Leidsche hoogleeraar zich rustig afdrijven op den stroom der staatkunde en, terwijl hij zijn Utrechtschen collega nu en dan afkeurend op de vingers tikt (hoewel dit altijd in den meest keurigen en beleefden vorm geschiedt), tokkelt hij op de luit zijner bewondering een idylle ter eere der Nederlandsche politiek. Hem lezende waant men soms dat ons vaderland een Arcadië is. Op pag. 45 zijner brochure zie ik: '*En in ons land zijn wij gelukkig nog aan het redeneeren.*' Dat 'gelukkig' is hoogst karakteristiek!

Van Mr. Heineken eindelijk kan worden getuigd, dat hij zonder eenigen twijfel het vinnigste is geweest. Het critiseeren wordt bij hem dikwijls havenen. Ik zal de laatste zijn om te ontkennen dat hij vaak recht heeft in zijne oppositie, doch deze zou edeler wezen, indien zij minder vitachtig was. Hier komt, in een anderen zin, de waarschuwing te pas, welke Sainte-Beuve den lezers van Joseph de Maistre voorhield:.... '*qui s'attache aux termes mêmes de De Maistre et le suit au pied de la lettre*, *est bête. La bête a l'inconvénient de ne venir jamais seule; elle introduit le fripon.*'

Deze vluchtige kennismaking met de verschillende partijen is, tot nader order, voor den lezer voldoende; wij komen af en toe op haar terug.

Thans:

1º iets tot critiek der boven dit stuk gestelde formule; en

2º een korte schets van den huidigen stand der zaak zelf.

I.

Voornamelijk op twee punten accordeert de Nieuwe Rotterdammer met den Utrechtschen hoogleeraar. Ten eerste hierin: dat scheiding van Kerk en Staat, indien dit ook al een heerlijk schoon dogma van staatsrecht moge wezen, toch wijken moet voor het staatsbelang. Komt dit laatste in gevaar.... Dan - weg met uwe dogma's, hoe dierbaar en prachtig overigens!

In het voorbijgaan, - een merkwaardig bewijs, dat het onzalig régime der doctrinairen zijn einde nadert!

Het tweede punt van overeenstemming is dit: de heer Opzoomer zegt: 'radicale scheiding sluit nog volstrekt niet in losmaking van eiken band met de Kerk.'

Het eerste behelst verder niets remarcabels. Denkelijk zullen de meesten wel met Opzoomer en de Nieuwe Rotterdammer dienaangaande harmoniëeren. Zelfs Jorissen, hoezeer ook overigens een bestrijder van des hoogleeraars systeem, geeft (pag. 72) dit beginsel toe: '*De* Staat *moet* eenig onderwerp regelen, als het individu of de individuen buiten macht zijn dit zelve te verrichten.'

Wat echter het tweede, zooeven besproken punt betreft, - de opmerking moet mij van het hart dat die uitlegging van het woord scheiding vrij gewrongen, zoo niet Jezuïetisch, is(*).

Laat men zeggen: 'Wij willen geen radicale scheiding', maar men ga niet door exegetisch of juridisch geknutsel aan die woorden een inhoud toedichten, waarbij alles zoek raakt wat tot dusver, bij elk verstandig mensch, 'radicaal' werd genoemd!

Ondersteuning, voorrechten, exceptioneele maatregelen van staatswege jegens de Kerk, zijn nota bene! volgens de *Nieuwe Rotterdammer* met eene radicale scheiding bestaanbaar! Men zou zulk een woordenspel bij *De Tijd* en consorten, maar niet hier hebben gezocht.

Waar *de* Staat zich nog met *de* Kerk bemoeit, en niet alleen 'gelegentlich', maar voortdurend, daar is van scheiding in gezonden zin geen sprake. Heineken heeft ten volle recht, als hij Opzoomer's qualificatie van scheiding laakt; hij proponeert (pag. 59) eene *chemische* scheiding, doch werkt dit niet nader uit. De Staat *is* ook niet gescheiden van de arbeidersvereenigingen; hij treedt er wel degelijk tusschenbeiden. De Staat is ook niet gescheiden van mijn persoon of van eenig burger, want hij legt de hand op ons, van onze geboorte af tot aan onze begrafenis toe. Zelfs Rauwenhoff erkent dit, als hij zich op pag. 82 in dezer voege uitlaat:... '*natuurlijk! Hoe kan iets of iemand in den Staat bestaan*, *buiten betrekking tot den Staat.*'

Wil men met Opzoomer en de Nieuwe Rotterdammer nu beweren: dat radicale scheiding, in den zin van 'zich volstrekt niet met elkaar bemoeien', eene ondenkbaarheid is! mij wel. Maar dan prate men er ook niet van.

Tevens breng ik in herinnering, dat het nog geen tien jaar geleden is sinds in ons parlement en in enkele, toen vrij toongevende, clubs, op *radicale scheiding* werd aangedrongen, bepaaldelijk in den zin van: 'volslagen ontstentenis van eenige wederkeerige aanraking'. Men verkeerde toen in de hautain minachtende periode jegens alles wat kerkelijk is. Als ideaal en toppunt van Nederlandsche staatswijsheid werd opgevijzeld: dat men nooit meer iets te maken zou hebben met '*die kerk en die dominees'!*

Ik accepteer volgaarne eene scheiding van Staat en Kerk. Liever heden dan morgen. Liever een zeer radicale dan een halve of driekwart scheiding. Maar - ik blijf mij zeer goed bewust, dat de eisch tot scheiding dier beide lichamen oorspronkelijk is ingesteld door hen, die, achter de mom eener vrijzinnige staatkunde, hun diepgewortelden afkeer verborgen van alles wat godsdienst is. Niet onder de vleugelen van Thorbecke, maar in het nest van den 'Spectator' en van 'Asmodee' is dit ei uitgebroed.

(*) Jorissen, die een geheel hoofdstuk aan de 'scheiding' wijdt, begint met voorop te stellen: *Verba valent usu*, en maakt zich van alle verdere onderzoek op dit punt af. Dit is meer ongegeneerd dan wetenschappelijk!

Doch genoeg al over dezen eersten term ‘scheiding’; het tweede woord in de formule, nl. ‘Kerk’, levert stof tot vrij wat ernstiger bedenkingen.

Wonderlijk genoeg heeft geen der hier besproken schrijvers zich ingelaten met de prealabele vraag: ‘of de heele quaestie niet verkeerd is gesteld.’

Men zegt: ‘*scheiding van Kerk en Staat*’ en waant het probleem aldus vrij klaar en bondig te hebben omschreven.

Niets evenwel is minder juist!

Waar moet men die zoeken - die ‘Kerk’....? -

Waar ter wereld bestaat het ding, dat kortweg met den naam van ‘Kerk’ betiteld wordt? - Is het de Katholieke? Is het de Nederlandsch-Hervormde? Is het de Luthersche Kerk? Zij worden allen met dien naam gedoopt.

Of bedoelt men alle godsdienstige vereenigingen gezamenlijk....? -

Uit de geschiedenie der zaak blijkt, dat dit laatste werkelijk het geval is. Doch nu veroorlove men mij ook de aanmerking: dat zelden een belangrijker vraagstuk scheever en onduidelijker is uitgedrukt.

De formule was wellicht goed in de middeleeuwen, gesteld dat men toen aan zoo iets had gedacht. Na de Reformatie evenwel bestaan er in Noordwestelijk Europa een aantal van godsdienstige vereenigingen, welke, met meer of minder recht, op dien titel aanspraak konden doen gelden. Sommige verwierpen dien naam en noemden zich ‘broederschap’, andere praalden er mede en zochten ter onzaliger ure er de oude macht aan te verbinden. Feitelijk echter bestonden er slechts ‘gemeenten’ of, hoogstens, ‘genootschappen’. Het proces van splitsing, toen aangevangen, heeft zich in de laatste honderdvijftig jaren nog sterk uitgebreid. Wie thans het woord ‘Kerk’ hoort noemen, doet wel met terstond te vragen: ‘welke?’ -

Dit nu is een fout, dat men: onder de - schijnbaar duidelijke - formule ‘*scheiding van Kerk en Staat’*, in het tweede lid, een onbepaald getal van zedelijke ligchamen omvat, die, hoewel alle haar werkkring zoekende op het terrein van den godsdienst, echter in omvang, organisatie, hulpmiddelen en strekking hoogst ongelijksoortig zijn.

Men noeme dit geen beuzelachtige aanmerking!

De vaagheid en onjuistheid der formule heeft al tot vrij wat onrecht en begripsverwarring aanleiding gegeven!

Stel u voor dat die ‘scheiding van Kerk en Staat’ werkelijk wordt toegepast.

Dan zal het edict uitgaan over de maatschappij: ‘Al wat Kerk heet verliest binnen zoo- en zooveel tijd den vroeger van staatswege genoten steun.’ Subsidies zullen worden ontnomen, beschermende maatregelen ingetrokken, privilegies vervallen. Wellicht zal men verder gaan en zal er pressie of repressie, roof of vervolging van staatswege worden ingesteld!?! Denk u in dat geval een genootschap gelijk dat der

Kwakers of de Broederschap der Mennonieten.....! Zij kunnen zich altijd redden door te zeggen: ‘wij zijn geen Kerk. Wij hebben die nooit willen uitmaken. Daar mag tegen ons, bij eene eerlijke toepassing van het staatsrecht, geen dergelijke actie tot scheiding worden ingesteld!’

Nu werpe men mij niet tegen: ‘dat dit sophismen zijn, - haarkloverijen, die bij den Hoogen Raad niet op zouden gaan.....’

Dit doet niets af. Men moet iemand houden aan zijn woorden en vooral een Staat. Drukt hij zich niet goed uit, dat kunnen wij niet helpen. En, dat de Hooge Raad, bijaldien de quaestie aan zijn oordeel werd onderworpen, over dergelijke onnauwkeurigheden zou heenstappen, geloof ik gaarne, maar - des te erger voor den Hoogen Raad.

Verder; gesteld die zoogenaamde scheiding krijgt haar beslag! - Dan zal, naar alle waarschijnlijkheid menige maatregel van uitsluiting, menig grof onrecht, dat reeds nu der Kerk en haar dienaren wordt aangedaan en waar ik straks op terugkom, niet worden weggenomen, niet worden verzacht, maar enkel in stand gehouden, zoo niet verscherpt. Rauwenhoff (pag 88) schijnt dit te vermoeden en eenigszins goed te keuren. Hij zegt dáár: ‘*Maar hoe dit zij, ook bij radicale scheiding zou de Staat de tegenwoordige verbodsbepaling* (nl. de uitsluiting der godsdienstleeraars van het lidmaatschap der Staten-Generaal) *kunnen handhaven.*’

‘*Kunnen*’ natuurlijk, wie soldaten genoeg heeft kan alles; maar ook ‘*mogen*’....? -

Bedoelt gij dat laatste, Hooggeleerde heer?

In naam van al wat eerlijk en rechtvaardig is, zulk een cynisme ware toch al te grof!!

Mocht het eenmaal zoo gaan, wat zouden de kerkgenootschappen dan doen, zoodra hun die toestand begon te vervelen?

En reeds nu is menigeen onder hun kinderen al die daden van uitsluiting en laatdunkende minachting moe, ja meer dan moe! Maar nog eens: wat zouden zij doen? Eenvoudig zich ontbinden! Dan gaan de leden zich onderling constitueeren tot een nieuwe zedelijke vereeniging, vragen rechtspersoonlijkheid en - ontkomen (indien zij kunnen) aan den gierenklauw van den Staat.

In het klein geschiedt iets dergelijks toch al, (zulk eene ontduiking nl.) iederen keer als een predikant lid wordt van een der Kamers van Staten-Generaal.

Ja! dit voorbeeld bewijst zonneklaar, hoe ontzachlijk veel er, vooral in staatsrecht, afhangt van een goede terminologie.

Men heeft de godsdienstleeraars willen weren, - weren terwijl men voor anderen de deur openliet! Lees artikel 91 van de Grondwet! ‘*De leden der Staten-Generaal kunnen niet tegelijk zijn òf procureur-*

generaal òf leden van den Hoogen Raad, *noch leden van de Rekenkamer*, *noch Commissaris des Konings in de provinciën*, *noch geestelijken*, *noch bedienaren van de godsdienst.'*

Rauwenhoff, op wiens vrij cynische behandeling van dit punt ik boven reeds opmerkzaam maakte, verdedigt dit ook nog door (pag. 88) te zeggen, dat er '*geen andere vereeniging is*, '*waarin het ambt in aard en invloed gelijk staat met dat der godsdienstleeraars.'* Fraaie redenering! En een schoolmeester dan, die volgens de wet tot '*christelijke deugden'* moet '*opleiden"*? Dit aardt er toch wel wat naar!

En wat dien invloed betreft, indien deze het criterium der uitsluiting of toelating vormt, weer dan ook een Grootmeester van de Loge, een bestuurslid van de Internationale, een provinciaal der Jezuieten!

Doch wat kommert den geestelijken ook eigenlijk deze acte van seclusie.....?!

Is de macht van Kuiper of Moens om te prediken en zoodoende invloed uit te oefenen, één grein minder geworden nu zij, tot leden der Kamer gekozen, ontslag hebben genomen uit hun ambt...?

Treffend bewijs dat men, vooral in ons hooggeroemd vaderland, wetten weet te maken, die niet veel meer zijn dan een wassen neus; wetten, welker onjuiste redactie haar primum peccatum, en waarvan de onmogelijkheid om er het gestelde doel mee te bereiken, het gewone noodlot is.

Blijft nog over: de laatste term der formule, nl.: '*Staat'*.

Hierover zijn de verschillende schrijvers zeer kort. En met recht! Over het begrip aan dit woord te hechten kan veel minder verschil bestaan.

Heineken spreekt slechts een paar maal, doch dan met vrij wat emphase, van: '*de onzijdige Staat*' (vgl. p. 52 en 75), Jorissen geeft een soort van definitie, '*de Staat*', zegt hij op pag. 49, '*is niet eene rechtsinstelling*, *maar eene ethische instelling aan positief recht voorafgaande.*' Over de juistheid dezer omschrijving willen wij hier niet twisten, want het is ijdel in eene quaestie, als de onderhavige, definities te geven van den Staat, zoolang men in het onzekere blijft over de grenzen, waartoe de Staat bevoegd en ook verplicht is zijne bemoeiingen te bepalen(*).

De historische toelichting dezer materie, bij Jorissen in een afzonderlijk hoofdstuk te vinden, is vrij lezenswaardig. Met allen eerbied voor den geachten auteur, kan ik echter mijne verbazing niet onderdrukken over het feit, dat hij, van Spinoza sprekend, enkel diens

(*) Ditzelfde geldt van andere omschrijvingen op dit punt, die wij aan autoriteiten van grooten naam te danken hebben. Hegel bvb. zegt: 'Der Staat ist die selbstbewuszte sittliche Substanz' (Encyclopaedie § 535). Alle eer aan Hegel, maar wat hebben wij aan zulk eene formule? Iets duidelijker is Grotius, bij wien wij het volgende vinden: 'Civitas est coetus perfectus liberorum hominum juris fruendi et communis utilitatis causa sociatus.' Evenwel, een stap verder tot oplossing der quaestie komen wij door dergelijke wijsgeerige bepalingen niet.

Ethiek aanhaalt. Had hij, voor dit onderwerp, liever het helaas! onvoltooide, maar terecht vermaarde, Tractatus Politicus ter hand genomen? Dáár is althans duidelijk te zien, welken weg de Amsterdamsche wijsgeer op wil in de staatkunde. Dáár toont hij zich een beslist en consequent voorstander van de richting door Bismarck gekozen en in Opzoomer's brochure verdedigd. Wie hieraan twijfelen mocht, leze slechts de beknopte uitdrukking van zijn beginsel in cap. I § VI. Hooghartig en scherp is 't, wat ons dáár tegenklinkt '.....at imperii virtus securitas.'

Hier weet men althans, waar men toe komen zal!

Waar men toe komt.....?

Tot iets waar wij, in onze halfslachtige wetgeving, nu reeds al de kwelling van ondervinden, zonder de grootsche kracht en de bescherming, die er mee gepaard moesten gaan. Namelijk tot de herstelling dier antieke monarchie, aan welke Burke, in een zijner philippica's tegen de eerste Fransche revolutie, als hoofdzonde ten laste legde 'eene onverzadelijke behoefte om te veel te regeeren.'

II.

Doch genoeg al tot critiek der formule. Belangrijker is het, den huidigen stand der quaestie in oogenschouw te nemen.

Onwillekeurig richten onze gedachten zich thans naar Duitschland, waar de Staat, met forsche vuist, voortdurend welgemikte stooten toebrengt op de taaie massa der Kerk.

Aan de eene zijde ontwaren wij de koene gestalte van den Rijkskanselier. Het is ons als hoorden wij den metalen klank van zijn stem, rollend in gespierde volzinnen over een ademloos luisterend parlement, als zagen wij het dreigend fronsen van die wenkbrauw en het trillen dier grofgebouwde ledematen, door het driftige bloed in beweging gebracht: 'Wij gaan niet naar Canossa!' Van dien tekst geeft Bismarck, sinds jaar en dag, een toepassing zóó barsch en onverbiddelijk, als slechts zelden door de Christenheid vernomen werd.

Groot is die man! Hij zou, als Shakespeare nog leefde, door dezen gewis tot de weinigen worden gerekend, onder het bloedeloos geslacht onzer dagen, die in een zijner tragedies passen zouden voor een heldenrol!

Tegenover hem, lijdelijk maar niet machteloos, trouw aan haar trotsch devies 'Semper eadem', het zwaard van St. Paulus in de, wel stramme maar nog krachtige, vingeren geklemd, 't signaal tot een strijd op leven en dood blazend op de bazuin der Encyclica, terwijl de geloovigen zich steeds vaster dringen aan haar borst, heft de Katholieke Kerk het grijze hoofd omhoog.

O eerwaardige moeder van vele natiën! zou ik u smaden in deze dagen van tijdelijke vernedering.....? Zou ik juichen over de victorie van hen, die door u in uwe verbittering, met de Nero's der oudheid worden gelijkgesteld.....? Ofschoon hun geestverwant en

afvallig van uw vaandel, ofschoon door u gescholden voor een verdoolden zoon en onbarmhartig verwezen ter eeuwige verdoemenis, - toch heb ik eerbied vóor uwe kracht, o erfgename van den Apostolischen stoel. En niettemin, voor de rechtbank uwer eigene heiligen, klaag ik u aan van de fout, dat gij, grijpend naar de verloren kroon der wereldsche macht, het kruis der genade steeds dieper laat slepen door 't stof!

Ik gruw van uw toeleg, o Kerk van Rome, om de christenheid aan te hitsen tot meedoogenlooze onderlinge slachting en alzoo eigenmachtig de huiveringwekkende profetie te verwezenlijken, van het boetelied dat zoo vaak in uw kathedralen en kloostergewelven weerklonk:

> Dies irae, dies illa,
> Solvet seclum in favilla.

Ach het Pausdom onzer dagen wettigt nog immer de klacht door Dante, reeds vijfhonderd jaar geleden, geuit:

> Zeg thans: dat de Kerk van Rome,
> Door in zich te vereenen tweeërlei heerschappij,
> Wegzinkt in 't slijk en zichzelf verderft met hare taak(*).

Van den anderen kant, staat het nog geenszins vast, dat de maatregelen in Duitschland tegen de ultramontanen genomen, allen gerechtvaardigd kunnen worden met een beroep op de noodzakelijkheid. Uit de verte bezien, doen zij ons wel eenigszins denken aan het oordeel eens over de Jesuïetenverjaging van Pombal geveld: ‘'t Was beraamd als een groot Staatkundig plan, maar werd uitgevoerd als een straatrooverij.’

Doch dit daargelaten, iets groots, iets consequents en manhaftigs is er in dien strijd bij onze naburen wel. Niet tot ons, maar tot hen, zouden de oude Geuzen zich aangetrokken gevoelen, als zij weer opstonden uit hun graf.

Neen, niet tot ons, met ons kleingeestig en halfslachtig gekibbel; met ons oneerlijk partijwezen; met onze reeks van zwakke regeeringen; met ons tuchteloos parlement en het tot regel geworden, maar verbloemde, kniebuigen voor de Roomsche partij!

Men vrage vrij hoe de stand der quaestie is, welke verandering er plaats greep in de verhouding tusschen Kerk en Staat.....!

Een zoodanige, dat de Katholieken er schier alles bij hebben gewonnen,

(*) Di hoggi mai che la Chiesa di Roma,
Per confonder in se due reggimenti,
Cade nel fango et se bruta et la soma.
Dante, Inferno.

wat zij begeerden (op de vrijheid van processie en inquisitie na), en dat de Protestanten er steeds door zijn benadeeld, uitgezonderd bij de opheffing van een paar zoogenaamde belemmeringen, die evenwel nooit iemand hinderden.

Scheiding van Kerk en Staat is er nog niet. Althans niet geheel.

Is zij niet meer aanwezig dan vroeger? Ongetwijfeld; daarin hebben Rauwenhoff en Heineken gelijk. Er is van tijd tot tijd nog al eens uitvoering gegeven aan dat groote beginsel.

Maar men lette op de uitvoering!

In 1853 kreeg Rome alles wat het noodig had. Publiek was de gift van vrije organisatie; maar wat niet publiek, en jarenlang ook niet bekend was, is de gift van kolossalen geheimen invloed op alle takken van openbaren dienst.

Of wááraan is het anders te danken, dat het budget voor Katholieken eeredienst telkens werd verhoogd zonder voldoend motief.....?

Negeer dien invloed, als ge durft!

Toon u verbaasd, verontwaardigd, gekwetst, maar verklaar dan eens het raadselachtige feit, dat men, om promotie te maken bij het leger, bij de administratie en in het notariaat, niets beters kan doen dan lid te worden der Katholieke Kerk.

Waarom zijn toch sinds jaren, de hoogste rangen in onze armee bij voorkeur aan Roomsch-Katholieken verleend?

Omdat deze het verdienden.....?

O, in dat geval zij het hun gegund, zelfs al waren zij Turk of Boedhist! Maar die voortdurende meerderheid in geestesgaven, juist bij Katholieke hoofdofficieren, blijft vrij twijfelachtig, zoolang de geliefkoosde weidevelden der kudde van St. Petrus, met name Limburg, Brabant, 't Maaswaalsche, op het stuk van intellectueele voedingskracht in, welverdiende, slechte reputatie staan.

En verder ons schoolwezen!

Wij zijn, Goddank! de tijden voorbij, toen men niet liberaal kon heeten, zonder in te stemmen met allerlei opgeschroefde dithyramben en adoraties, gewijd aan de wet op het lager onderwijs.

De liberale partij begint al meer en meer deze bigotte vereering te verwisselen voor degelijke critiek; doch afdoende verbetering is onmogelijk, zoolang niet gebroken wordt met dat armzalig systeem van halfheid, schroom, transactie en bewimpeling, waardoor de genoemde partij, hetzij in Ministerie of in de Kamers, zelfs op haar uitstekendste maatregelen den onmiskenbaren stempel der zwakheid heeft gedrukt.

En zwak, voorbeeldeloos zwak, is men in de organisatie van ons onderwijs, overal waar Katholieken de meerderheid vormen, immer geweest. Of is het niet zwak, dat aan de Duitsche nonnen en monniken geregeld de vergunning verleend wordt om hier te lande onderricht te geven?

Is het niet verregaand zwak, dat de geschiedenis des Vaderlands op

de scholen, ten believe der ultramontanen, tot een kleurloos en krachteloos mengsel verwaterd wordt?

Heerscht niet in menig dorp de pastoor op de openbare school?

Een Minister, die in de Kamer op dit punt ondervraagd werd, zou met gerust geweten kunnen antwoorden: ‘dat hem daarvan officieel niets bekend was’. Juist! Deze dingen behoeven niet officieel geconstateerd te worden en, voor een deel, kunnen zij dit zelfs niet. Onze onvolprezen (sic!) wet op het lager onderwijs is namelijk in den vijfden titel, ‘van het toezicht’, zóó halfslachtig en gebrekkig, dat men haast in twijfel staat of men hier het document vóór zich heeft eener waarlijk kinderlijke argeloosheid, òf wel van een fijn verborgen compromis.

Is het ook krachtens een dergelijke overeenkomst of uit laakbare zwakheid, dat men de kloosters laat aangroeien in omvang en getal....? Hebben wij daarvoor ons land duim voor duim ontwrongen aan de zee en aan den Spanjaard, om het nu, bij bunders tegelijk, te zien inpalmen door ordesgeestelijken, van hier of uit Duitschland?

Duitschland - bij het noemen van dien naam komt ons nog een grief voor den geest. Waarom toch, uit welke oorzaak, ten wiens believe, zijn sinds eenigen tijd, de officieele berichten over dat rijk, in onze *Staatscourant*, gesupprimeerd? Is het niet ten gunste dier zwarte camarilla, die, met haar klamme vingeren, zelfs den mond weet te sluiten aan mannen zittende op de zetels van Paulus Buys en Johan van Oldenbarnevelt?

Thans de keerzijde! Na de Roomsche partij te hebben gadegeslagen in hare rol van enfant chéri, gunne men ons een vluchtigen blik op de Protestantsche Kerk in haar toestand van verstooteling. Met de opheffing der departementen van eeredienst verloor zij iets, wat voor haar van groote waarde was. Later werden de kinder-, school- en academie-gelden besnoeid, de subsidies voor nieuwe kerken en gemeenten en de zoogenaamde altera tanta aanmerkelijk ingekrompen, zoodat de Protestantsche kerkgenootschappen veel, zoo niet alles, verloren, waar zij, in haar betrekking tot den Staat prijs op stelden. Hierbij kwam nog de loslating van het beheer der kerkelijke goederen: een daad, schijnbaar van vrijgevigheid en rechtvaardigheid, maar wezenlijk een schennis van plechtig aangegane verbintenissen.

Betreuren wij al deze dingen?

Wenschen wij voorrechten?

Geenszins. Hef op wat er van dien aard nog wezen mocht! Ontneem met name den aanstaanden Evangeliedienaars het lamlendig privilege, waardoor zij in vredestijd van den krijgsdienst zijn vrijgesteld! Met volle instemming onderschrijf ik wat Charles de Rémusat ergens gezegd heeft: ‘Quand le clergé s'est attaché à l' Etat, la religion en a souf-

fert; quand l' Etat s'est attaché à l' Eglise, l' Etat n'y a pas gagné. De bons rapports sans alliance, c'est ce qu'il y aurait de mieux'(*).

Nog eens, wij jammeren niet; wij aanvaarden en constateeren. Maar scheiding.... neen, die is er nog niet, slechts losmaking op enkele punten. De Katholieke Kerk is bevrijd van bijna alle banden, die haar ooit konden knellen, terwijl men nu en dan, om toch vooral een goed pendant te leveren, met hoonenden moedwil een steunsel wegschopte, waarop de Hervormde Kerk, met haar zustergenootschappen, jarenlang in argeloos vertrouwen had geleund.

Wat? Scheiding!

Hadden wij die maar! Deed de Staat in 's hemels naam slechts alsof hij de Kerk niet kende!

Och, dit zoogenaamde groote beginsel van modern staatsrecht is nog nooit *eerlijk* ter sprake gebracht in ons parlement. Het heeft gedurig dienst gedaan als machtspreuk, om een soort van basis te geven aan allerlei geniepige vitterijen op de budgetten van eeredienst; maar waar of wanneer is ooit de man opgetreden die, in naam eener eerlijke scheiding, ook opheffing eischte van de, voor alle dienaren der Kerk, zoo grievende uitsluitings-bepalingen in de Grondwet, de Kieswet, de Provinciale wet en de Gemeentewet?

Tal van verbindingen bestaan er tusschen Kerk en Staat. Wil men die wegnemen, desnoods doorsnijden -? 't Zij zoo. Onder ééne voorwaarde! Men beginne met de belemmeringen, de onrechtvaardigheden, de uitsluitingen op te heffen en ga dan pas over tot intrekking van privilege en subsidie.

Men heeft beweerd: 'dat de Staat even weinig met de Kerk heeft uit te staan als met een schaakclub.'

Nogmaals, het zij zoo! Ik accepteer.

Gaarne zelfs.

Maar dan verg ik ook op grond van de gelijkheid voor allen, op grond onzer heilige, erfelijke, vrijheden, op grond van logica en eerlijkheid, dat geen bedienaar van den godsdienst ooit onder verbod sta, om lid van den Gemeenteraad, van de Provinciale of Generale Staten te worden. Dan verg ik dat de Staat, die, beheerscht door eene onkerkelijke of anti-kerkelijke coterie, zich het would-be voorname air wil geven, alsof hij met de Kerk niets te maken had, die Kerk ook even vrij late om installaties en ceremonies te vieren, als elke turnof schaakclub, als iedere muziekvereeniging of vrijmetselaarsloge. Niemand wordt immers uit parlement of staten geweerd, omdat hij een post bekleedt in een dezer genootschappen! Men kan dijkgraaf van een waterschap, lid eener maskeradecommissie, secretaris van een schaakvereeniging, werkend lid van een muziekgezelschap, redenaar in de loge, eerste vorturner in een Turnverein wezen en toch de volle bevoegdheid bezitten om lid te worden der Tweede Kamer.

(*) Politique Libérale. Paris 1860, p. 431.

En gij, o Kerk! gij wordt van staatswege gelijkgesteld met die lichamen! Gij, die staten hebt zien opkomen en ten gronde gaan! Gij, die de lidteekenen draagt van een eeuwenlangen strijd en op uw profetenmantel de bloedvlekken van een herhaald martelaarschap! Gij die monarchieën hebt gewiegd en republieken hebt groot gebracht, en de stamelende kindsheid van het nationale leven hebt gekoesterd aan uw hart, met meer dan moederlijke zelfopoffering en trouw!

Maar uwe zonen zwijgen kalm op die vernedering. Zij weten dat uw adel te oud is, om de armzalige legalisatie noodig te hebben van den Staat. Zij zwijgen en vragen slechts, als burgers, op grond dezer gelijkstelling, ook alle wettige en eerlijke consequenties van dien; voor uwe dienaren gelijk recht met alle andere burgers, en voor u, o Kerk! dezelfde vrijheid van beweging, die elk ander zedelijk lichaam bezit.

'Neen,' zeggen de voorstanders der boven vermelde gelijkstelling van Kerk en schaakclub,' den hoon, die hierin ligt, willen wij u wel aandoen, maar het recht dat er uit volgen zou, gunnen wij u niet.'

Wie meenen mocht dat ik overdrijf, neme eens een principeel punt, bvb. de vrijheid tot huwelijksinzegening. Deze laatste mag, volgens de bestaande wetgeving, door geen geestelijke worden verricht, wanneer niet eerst de burgerlijke overheid den echt voltrokken heeft. Als burger, en daarbij mij plaatsend op het oude standpunt, dat de Kerk een publiekrechtelijk karakter bezit, keur ik deze bepaling volkomen goed, inzonderheid als overgangsmaatregel en als voorbehoedmiddel tegen mogelijk verzuim van het burgerlijk huwelijk, onder de lagere volksklassen. Maar de zaak verandert, zoodra ik haar bezie uit het nieuwerwetsche oogpunt dat voor den Staat tusschen Kerk en schaakclub geen verschil bestaat. Dan wordt eene dergelijke wet een gedrochtelijke ongerijmdheid, een onrecht en een willekeur.

Dit wordt hier niet gezegd om den Ultramontanen gelijk te geven in hunne verguizing van het burgerlijk huwelijk, doch het wordt aangehaald als toetssteen der oneerlijke wijs van redeneeren, die onder veel voorstanders der scheiding van Kerk en Staat in zwang is en nooit sprekender aan 't licht komt, dan bij het trekken van consequenties uit hun eigen beginsel. Mocht het ooit zoover komen, dat dit principe volledige toepassing erlangde, zonder dat de straks besproken, knellende bepalingen ten aanzien der Kerk, uit onze wetgeving werden gelicht, dan zou een nieuw bewijs zijn geleverd dat ook constitutioneele Staten zich gedurig schuldig maken aan usurpatie en tirannie. Dan zou Royer-Collard, als hij nog leefde, weer reden hebben tot zijn gewone klacht, door hem aan Adam Smith ontleend: 'Telle est l' insolence naturelle de l' homme, qu'il dédaigne presque toujours d'user d'un bon moyen, à moins qu'il ne puisse ou n'ose en employer un mauvais.'

Resumeerende komen wij tot deze slotsom: de stand der quaestie is zoo ellendig mogelijk.

Het beginsel is in toepassing gebracht, - doch slechts half. Die

toepassing was voordeelig voor één kerkgenootschap, hoogst nadeelig voor vele andere. Thans staat men stil en laat het probleem eenvoudig onbeslist.

Waarom geschiedt dit?

Uit bijoogmerken.

Het opgehemeld beginsel der scheiding van Kerk en Staat is verlaten door zijn vroegere voorstanders: de liberalen. Uit angst voor gevolgen, wellicht doodelijk voor het reeds zoo zwakke staatkundig liberalisme.

Het wordt voorgestaan, aangeprezen, uitgebazuind door hen, die vroeger fel en beslist er zich tegen hebben gekant, - nl. de Ultramontaansche en de Anti-revolutionaire partij: eertijds uit kortzichtigheid en gevoel van eigen zwakte daaraan vijandig, thans uit welbegrepen eigenbelang bij levendiger ontwaakt zelfvertrouwen, zeer daarvan gediend.

Het wordt eindelijk in ons parlement behendig geëxploiteerd door een kabinet dier conservatieve partij, welke, dit beginsel innerlijk verfoeiend, 't nu openlijk aangrijpt tot een captatio benevolentiae bij de Roomsche partij. Waarom?....

Uit zucht tot levensbehoud.

Goddank eindelijk, dat onze tijd grootscher en edeler problemen op te lossen heeft, dan die hooggeroemde quaestie der scheiding van Kerk en Staat!

Indien de beteekenis dezer periode van strijd en overgang geheel en al, of grootendeels, afhing van dit ééne vraagstuk, - onze eeuw zou te bejammeren zijn. Men zou, op het eind er van gekomen, met Lamartine kunnen uitroepen: '*Que reste-t-il du siècle? Un mensonge de plus!*

L.B.

Onderzoek naar de rechtmatigheid der aanspraken van Don Carlos op den troon van Spanje.

Wat is de legitimiteit? roept de later zoo ongelukkig gesneefde aartshertog uit het Habsburgsche huis, Maximiliaan, uit in zijn aphorismen, *Souvenirs de ma vie*, *Mémoires de Maximilien*, traduits par Jules Gaillard, deuxième édition, Paris, 1868, II, pag. 317, en antwoordt: 'De gewoonte, tot een heilige wet verheven. Daar de wereld zich alleen in stand houdt door de kracht der gebruiken of gewoonten, is die wettigheid een zeer nuttige instelling. De gewoonte sluit,

zooals vanzelf spreekt, een verleden in zich, mitsgaders de proef van den tijd. Haar gewelddadige uitdelging brengt een ledige ruimte te weeg, die moeielijkheden baart en gevaren schept en die slechts het toeval kan aanvullen. Wat de hervormers betreft, de ledige plaats, het gewrocht hunner werkzaamheid, doet tegelijk den grondslag wegzinken, waarop zij hadden kunnen opbouwen: ook is er in de paleizen van bordpapier, door hen opgetrokken, niets duurzaams. Alleen het toeval kan een nieuwe legitimiteit in 't leven roepen.'

Treffende en gulden woorden, een les behelzende, welke voorzeker niet in allen deele is betracht door den man, die ze terneerschreef. Of meende hij, dat hij de persoon was, op den wenk van Napoleon III door het toeval geroepen, om de grondlegger en de drager dier nieuwe legitimiteit in Mexiko te wezen? Hoe het zij, de uitspraak moge eenigermate sceptisch zijn, wie den oorsprong der meeste regeerende huizen heeft gadegeslagen kan niet anders, dan er mede instemmen.

Terwijl don Carlos, evenals eens, in een anderen hoek van Europa, Willem de veroveraar, bij voorkeur het zwaard bezigde en de kanonnen liet bulderen, om het begrip der wettigheid van het door hem in Spanje te vestigen bewind gereeden ingang in de gemoederen te verschaffen, was elders, hier en daar, het vreedzamer werktuig, de pen, met dezelfde bedoelingen werkzaam.

J. de Vries, de schrijver van een artikel in de *volksalmanak voor het jaar* 1875, *uitgegeven door de maatschappij tot Nul van 't Algemeen*, getiteld *Spaansche zaken*, houdt zich zeer in de ruimte.

'De vraag,' zegt hij blz. 130, 131, 'was in 1830 en blijft nog thans, wie de rechtmatige opvolger was van Fernando VII. Was 't zijn dochter Isabella, dan is ook haar zoon Alfonsus tot den troon gerechtigd; was 't zijn broeder Carlos (zoogenaamd V), dan zijn diens (of zijn?) nakomelingen, de graaf de Montemolin (Carlos VI), don Juan en eindelijk ook de tegenwoordige don Carlos (Carlos VII) ten onrechte buitengesloten. Doch dit is een van die vragen, die moeielijk zijn uit te maken: 't is namelijk de vraag naar de geldigheid van de zoogenaamde Salische wet in Spanje. Eenige vaste bepaling is in Spanje niet gemaakt. Soms hebben vrouwen geregeerd over de verschillende koninkrijken, b.v. over Castilië, Leon en Arragon; doch 't geldt thans niet een dezer rijken, maar geheel Spanje. Felipe V heeft in 1713 de Salische wet in Spanje ingevoerd, en Fernando VII heeft haar ten bate van Isabella afgeschaft: wat de een instelde, vernietigde de ander. In één woord, het is een netelig vraagstuk voor alle beoefenaars van het Spaansche staatsrecht. Het zwaard moest hier noodzakelijk tusschen beiden komen. Waar de wet, waar de traditie de schouders ophaalt, moet het zwaard het weten.'

Deze redeneering, getoetst aan de historie, kenmerkt zich, zoo ik mij niet bedrieg, door zekere leemten. 1°. Wat beteekent de uitdrukking 'eenige vaste bepaling daaromtrent is in Spanje niet gemaakt'?

Zijn er in dat rijk bepalingen over vastgesteld, dan zullen zij wel even *vast* zijn, als die, welke men elders voor geldend heeft verklaard. Zij zullen toch niet in Spanje, bij wijze van uitzondering, zijn ontworpen en ingevoerd, teneinde tot tijdverdrijf te dienen, met de bedoeling, om ze geenszins tot richtsnoer te nemen. Is een vroegere bepaling door een latere van haar kracht beroofd, die vroegere heeft toch als ‘vaste bepaling’ dienst gedaan in den tijd van haar aanzijn. En waar is niet evenzeer hetzelfde verschijnsel aanschouwd? Men lette b.v. maar op de wijze, waarop in Frankrijk de salische wet, als rijksgrondwet, is ontstaan.

2°. ‘'t Geldt thans niet een dezer rijken, maar geheel Spanje.’ Staat dus die vroegere gesteldheid van zaken in Castilië, in Leon, in Arragon, in niet de minste betrekking tot den toestand van later tijden in 't ééne en vereenigde koninkrijk? Zoodanige leer zou in strijd zijn met den gewonen loop der wereldsche zaken, op welk gebied ook. Hoeveel te meer in dat Spanje, dat zich, boven andere landen, tot op dezen tijd kenmerkt door zijn taaie gehechtheid aan middeleeuwsche gebruiken en gewoonten; in dat Spanje, dat, één geworden, na de aaneenvoeging der vroeger zelfstandige staten, thans deelen van 't geheel, nog een paar eeuwen lang zijn troon zag beklimmen door de spruiten van hetzelfde huis, hetwelk voorheen in een enkele dier staten den schepter had gevoerd.

Voorzeker, niet zóó los van het verleden is immer in Spanje het heden geweest. En hoe was dan nu dat verleden ten opzichte van de troonopvolging? Ten allen tijde schier heeft in vroegere tijden in Spanje de regel gegolden, dat de kroon erfelijk was in de beide liniën. Daardoor juist is, zoovele eeuwen lang, dat rijk een tegenvoeter geweest van b.v. Frankrijk.

Het stelsel dier opvolging is intusschen niet opgekomen in het driehonderdtal jaren tot 712, gedurende welke de West-Gothen in Spanje het heerschend volk waren. Bij dat volk werd de koning gekozen. Maar reeds gedurende den allerlaatsten tijd van de heerschappij dier natie, en nog meer, na den slag in den omtrek van Kaap Trafalgar, in 712, werd het beginsel der verkiesbaarheid langzamerhand verdrongen door dat der erfelijkheid.

Evenals in de meeste overige staten van Europa, werd, in de tiende eeuw onzer jaartelling, de kroon in het Christelijk gedeelte van het schiereiland Spanje een wezenlijk vorstelijk erfgoed. In 't begin dier eeuw, in 910, verdeelde een der opvolgers van Pelagius, koning van Asturië, n.l. Alphonsus III of de groote, zijn rijk, als een domein, onder zijn zonen. Stap voor stap was men zoover gekomen. Van het verkiezen uit onderscheiden familiën was men overgegaan tot het doen der keuze uit een en hetzelfde huis, van het kiezen uit één huis tot het rechtstreeksch overdragen der kroon op de mannelijke leden, die er toe behoorden. Hierop deed men nog een schrede verder door, in

plaats van den troon uitsluitend aan mannen te gunnen, ook vrouwen daarop toe te laten.

Die overgang greep plaats in 1037, bij het uitsterven der reeks van de mannelijke nakomelingen van Pelagius. Sinds dat oogenblik was het opvolgen van vrouwen iets, dat meermalen voorkwam.

In 1109 werd Uracca, een dochter van Alphonsus VI, koning van Castilië en van Leon, koningin dier rijken. In 1137 erfde Petronilla, een dochter van Ramiro, Arragon. In 1274 besteeg Johanna I, na den dood van haar vader, Hendrik I, den troon van Navarre. Wel ging in de niet bij de wet, doch krachtens het gebruik vastgestelde orde van opvolging, in dezelfde lijn, de man de vrouw voor; daarentegen werden de vrouwen uit de rechte lijn voorgetrokken boven de mannen der zijlijn.

Dat gewoonterecht werd geschreven recht in 1260, toen voltooid werd het wetboek, dat genoemd wordt *het wetboek* der *siete partidas,* d.i. van de zeven deelen, in 1253 aangevangen door Alphonsus, den wijze of den geleerde, koning van Castilië, zeven jaren daarna ten einde gebracht. Was dit stuk, hetwelk de aloude gewoonten in één geschrift samenbracht, aanvankelijk slechts een boek, koning Alphonsus XI kende er in 1338 in een verordening, opzettelijk te dien einde uitgevaardigd, de kracht van een wetboek aan toe. Bevestigd werd die verordening door de Cortez, bijeengeroepen te Toro (aan de Duero, niet ver van de grenzen van Portugal, in 't n.w.) in 1505, na den dood van koningin Isabella, toen haar dochter, Johanna, de echtgenoote van Philips den schoone en moeder van Karel V, het bewind aanvaardde, of liever heette te aanvaarden. Een tweede bekrachtiging verkreeg de verordening, toen Philips IV in 1640 alle wetten van Castilië in één verzameling bijeenvoegde.

Talrijk zijn, na het tot wet verheffen der bedoelde artikelen van 1260, de bewijzen, èn van het stellige voornemen om ze na te leven, èn van de werkelijke toepassing. In 1474 erfde Isabella Castilië van haar vader, Johan II. Toen in 1526 Karel V den koning van Frankrijk, Frans I, verplichtte, den vrede te Madrid te sluiten en terzelfder tijd dien vorst liet trouwen met zijn zuster Eleonore, koningin-weduwe van Portugal, behield hij Eleonore al haar rechten opzettelijk voor op de opvolging in de landen der Spaansche kroon, voor 't geval hij zelf, Karel, en zijn broeder Ferdinand mochten komen te overlijden. Eveneens richtte zich Karel V stipt naar den inhoud der Spaansche grondwet, toen hij, bij zijn testament, gedagteekend van Brussel, den 6^{den} Juni 1554, tot erfgenaam der kroon benoemde: eerst zijn eenigen zoon, Philips II, met zijn nakomelingen; dan Maria en Johanna, zijn dochters, met haar afstammelingen; ten laatste Ferdinand, zijn broeder.

Ook Karel's zoon, Philips, gedroeg zich, tegen 't einde der 16de eeuw, in zijn testament overeenkomstig dezelfde grondwettige bepalingen.

Dit dan was het in Spanje heerschend stelsel, een stelsel, dat nie-

mand eigenlijk heeft ontworpen, doch dat de omstandigheden als noodzakelijk en wenschelijk hadden doen kennen en het verloop der jaren grondvestte. Moge het geen andere verdiensten hebben, deze kan er geenszins aan worden ontzegd, dat het er krachtig toe heeft bijgedragen, om de wording mogelijk te maken van de eenheid van 't Spaansche koninkrijk.

Niet vóór het begin der 17de eeuw hield de gestelde regel op, in volstrekten zin te worden gevolgd. Twee groote bezwaren, begon men toen te vinden, kantten zich tegen zijn toepassing aan. Het een rustte op den grondslag der billijkheid, het andere op dien van 't politiek belang. Men meende, dat het passend was, het beginsel eener stipte wederkeerigheid te moeten doen eerbiedigen, zoo vaak er een huwelijk werd gesloten tusschen het Fransche en het Spaansche vorstenhuis; dat men alzoo niet behoorde te gedoogen, dat een Spaansche infante staten kon aanbrengen aan de kroon van Frankrijk, hoedanige een dochter van een Fransch koning, ‘une fille de France’, uit hoofde van het beletsel der salische wet, niet aan die van Spanje kon toevoegen. Hierbij kwam, dat men inzag, dat het streed met de eischen van het staatkundig evenwicht in Europa, waarvan de noodzakelijkheid zich in de oorlogen der zestiende eeuw zoo sterk had doen gevoelen, dat men de mogelijkheid in de hand werkte, dat twee zulke uitgestrekte en nabijgelegen rijken door een of meer huwelijken onder een en denzelfden schepter konden worden vereenigd.

Aan den indruk dier overwegingen is het toe te schrijven, dat voor 't eerst in 1612 het recht eener infante op de Spaansche kroon nauwer werd omschreven. Ten einde een dreigende, vernieuwde uitbarsting te voorkomen van den krijg tusschen Frankrijk en Spanje, dien de dood van Hendrik IV eer had geschorst, dan doen staken, en om den vrede van Vervins van 1598 te bevestigen en te bestendigen, kwam men overeen, den jeugdigen Lodewijk XIII in 't huwelijk te laten treden met Anna van Oostenrijk. Doch tegelijker tijd nam men voorzorgen tegen een toekomstige vereeniging der beide rijken door de Spaansche grondwet bij het huwelijksverdrag te wijzigen. In dit verdrag toch, opgesteld den 12den Augustus 1612 te Madrid, deed Anna van Oostenrijk, naar behooren gemachtigd door Lodewijk XIII, voor zich en voor haar afstammelingen afstand van alle aanspraak op de staten der Spaansche kroon. Er bij werd bepaald, dat, vermits zij slechts elf jaar oud was, zij, tot den leeftijd van twaalf jaar gekomen, aleer het huwelijk werd voltrokken, dien afstand bij eede en op schrift moest bekrachtigen. Daarenboven was zij gehouden, na de voltrekking van het huwelijk, gemeenschappelijk met haar echtgenoot, Lodewijk XIII, op nieuw afstand te doen, van welken afstand de akte op de gebruikelijke wijze zou worden geregistreerd bij het parlement van Parijs. Van zijn kant moest de katholieke koning zijn zegel hechten aan dien afstand en aan die bekrachtigingen zijner dochter en ze insgelijks bij den staatsraad van Madrid laten registreeren.

Al die formaliteiten, waardoor geheel werd afgeweken van de voormalige orde in de troonopvolging, en die, bij wijze van bijzonder verdrag, inbreuk maakten op een staatswet, sinds onheugelijke jaren in acht genomen en bij herhaling met nieuwe bolwerken voorzien, werden nauwkeurig nagekomen. Bij open brief van den 12^{den} November 1612 bekrachtigde Lodewijk XIII de artikelen van het huwelijksverdrag. Den 16^{den} October 1615 hernieuwde Anna, voordat zij het gebergte overstak, om zich naar Frankrijk te begeven, den afstand te Burgos. Den 26sten September 1620 bevestigde Lodewijk XIII dien nogmaals te Bourdeaux. Zeven dagen daarna volgde er wederom een bekrachtiging te Soissons van de zijde der jonge koningin. Met goedvinden der Cortez verhief tevens de koning van Spanje al die akten tot rijkswet.

De inbreuk, in 1612 en volgende jaren gemaakt op de aloude grondwet, diende later als voorlooper en model, toen Lodewijk XIV de infante Maria Theresia huwde, hoewel de akten dier vernieuwde inbreuk niet zoo volledig waren, noch de voorwaarden even stipt werden nagekomen. Een vreemde tegenstelling was er tusschen dat huwelijk en de bedoelde akten. Het oogmerk dier stukken was tegen te gaan, dat de beide rijken immer in één hand kwamen. En Mazarin, bij wien het denkbeeld van het gepaste van zulk een huwelijk het eerst opkwam, hield het aan, juist omdat hij daarin de kansen gelegen zag, om de Spaansche erfenis eens aan het in Frankrijk regeerend huis toe te voeren. Veertien jaren voordat het werd voltrokken, bedacht de kardinaal het ontwerp. In 1646, te midden der onderhandelingen over den Westphaalschen vrede, schreef hij reeds in dien zin aan Frankrijk's gevolmachtigden te Munster en toonde vooruit te zien, dat, indien het ooit tot zoodanig huwelijk kwam, men naar de opvolging der Spaansche rijken kon staan. Immers, voegt hij er bij, akten van afstand behoeven geen hinderpaal te wezen, en lang zal de prinses niet behoeven te toeven, want het is slechts het leven van den prins, haar broeder, dat aan de vervulling mijner verwachting in den weg staat.

Zooals men weet, maakte de vrede, die te Munster en te Osnabrück werd gesloten, geen einde aan den oorlog tusschen Frankrijk en Spanje. Intusschen wenschte Anna van Oostenrijk, de regentes, vurig, dat evenzeer de goede verstandhouding werd hersteld tusschen het land, dat haar geboortegrond was, en dat, hetwelk haar tweede vaderland was geworden. In 1656 werd de Lionne, de staatkundige vertrouweling en de gewone onderhandelaar van Mazarin, naar Madrid gezonden, om de onderhandelingen over den vrede weder aan te knoopen. Tevens werd hem opgedragen, evenwel niet dan met de grootste behoedzaamheid en op een wijze, die verried, dat het Fransche hof weinig rekende op een bevredigenden uitslag, nogmaals eenige openingen te doen met betrekking tot de zaak van het huwelijk. Destijds had Philips IV, de koning van Spanje, geen zonen, en was Maria Theresia, de oudste

zijner dochters, verwekt uit het huwelijk met zijn eerste gemalin, Isabella, een dochter van Hendrik IV van Frankrijk, de aangewezen erfgenaam van het Spaansche rijk. Deze omstandigheid, die juist de beweeggrond was van Mazarin's voordracht, wekte den afkeer van den koning van Spanje en van zijn staatsraad, om er gehoor aan te geven.

De Lionne spande zich zeer in, om zich naar behooren van zijn tweeledige taak te kwijten. Hij hield talrijke bijeenkomsten met den Spaanschen minister, Lodewijk de Haro. Men had te Madrid de goedheid, hem gelegenheid te geven, de infante meermalen in persoon te zien. Den 4^{den} Augustus 1656 schreef hij aan de regentes: ‘Ik weet niet, mevrouw, of ik u mag verzoeken, voor den koning dit schrijven verborgen te houden, daar het zijn spijt licht zou doen toenemen over de beletselen, welke redenen van staat schijnen in den weg te leggen aan de fraaiste huwelijksvereeniging, welke immer zou kunnen plaats grijpen. Zeker is het, dat ik nooit iemand heb gezien, die meer uitmunt door schoonheid, door bevalligheid van houding en door goed voorkomen, dan de infante. Melk kan niet blanker zijn dan zij, en in gelaatstrekken heeft zij de meeste gelijkenis met den koning.’ Den 24sten September van 't zelfde jaar laat dezelfde gezant op dezen brief een anderen volgen aan de koningin-regentes, waarin hij, na de infante van naderbij te hebben in oogenschouw genomen, een deel zijner loftuitingen herroept. Dit trof uitermate goed, want de waarschijnlijkheid der mogelijkheid van het huwelijk was op dat tijdstip uitermate gering.

Kort daarna verliet de Lionne Madrid en kreeg de koning van Spanje twee zonen, van welke de oudste in 't begin van 1658 werd geboren. Nu was Spanje minder afkeerig van een huwelijk der infante met Lodewijk XIV en meende tevens, zoodanig huwelijk als een middel te kunnen bezigen, om gunstiger vredesvoorwaarden van Frankrijk te bedingen. Den 14^{den} December 1658 kwam een der secretarissen van staat van Philips IV, geheeten Antonio Pimentel, door dien koning afgevaardigd, om over de vredespraeliminairen te onderhandelen en de hand der infante aan te bieden, te Lyon aan. Van Lyon vertrok Pimentel naar Parijs en zette er de onderhandelingen voort, waarvan de zaak van 't huwelijk de grondslag was. Den 4^{den} Juni 1659 werden de praeliminairen geteekend. Artikel 23 dier praeliminairen bepaalt, dat het huwelijk voortgang zal hebben. Metterdaad volgden dan ook op de praeliminairen èn de vrede der Pyreneën, èn het huwelijk. Het sluiten van 't laatste ging vergezeld van de formaliteiten, voorgeschreven ten aanzien van den afstand, die echter niet alle werden voltrokken, omdat Philips IV, van zijn kant, al dadelijk zich nalatig betoonde in de verplichting, die op hem rustte, om een deel van den bruidschat uit te keeren. - Doch genoeg is aangevoerd, om aan te toonen, hoe geleidelijk de grondwettige bepalingen, betrekkelijk de opvolging op den troon in 't koninkrijk Spanje, waren voortgesproten uit de artikels der vroegere wetten.

In 1701 voerde, met andere gronden en drijfveeren, mede die, aan de artikelen der oude grondwet ontleend, den kleinzoon van Lodewijk XIV, Philips van Anjou, nu Philips V, op den troon van Spanje. De afstand, gedaan bij een huwelijksverdrag, moest onderdoen voor het grondwettig recht. Maar dezelfde Philips, die zijn kroon ten deele verschuldigd was aan de aloude wet omtrent de troonopvolging, stiet ze zelf omver. Onder voorwaarde dat er stellige waarborgen werden verstrekt, dat de kroon van Frankrijk en die van Spanje nimmer op één hoofd zouden worden vereenigd, verklaarden zich in 1712 de met Oostenrijk verbonden zeemogendheden bereid, Philips V als koning van Spanje te erkennen. Ten einde een plechtigen vorm te geven aan den afstand van alle aanspraken van zijn zijde op de opvolging in Frankrijk, riep Philips deswege de Cortez bijeen. Den 5^{den} November 1712 begonnen hun beraadslagingen, waarvan de uitkomst was, dat de afstand van den troon van Frankrijk werd bekrachtigd.

Doch nog een ander onderwerp was hun voorgelegd, n.l. een verandering in de voormalige orde der troonopvolging, zoodat werd bepaald, dat van nu aan de verst verwijderde mannelijke nakomeling zou voorgaan voor de naaste vrouwelijke afstammeling. Die verandering werd voorgeslagen door den koning, in overeenstemming met zijn staatsraad. De goedkeuring van den raad van Castilië had hij vervolgens met geweld afgeperst. Naar 't schijnt, hechtten ook de Cortez er niet dan ongaarne hun zegel aan. Naar 't schijnt, want hoe zeldzaam het moge klinken, tot nog toe is de loop der zaak niet op geheel bevredigende wijze toegelicht. Toch is het boven allen twijfel verheven, dat het ontwerp, hoe dan ook, in die vergadering doorging en kracht van wet erlangde.

In een geschrift, vertaald door Dr. Nuyens, 1875, getiteld: *Het Spaansche vraagstuk*, *Don Carlos, wettig koning*, I, *de pragmatiek van* 1713 door Henry Lemoine; II, *de pragmatiek van* 1789 *en het testament van Ferdinand* VII door Victor Gay, wordt, blz. 10, beweerd, dat de bovenstaande wet of wijziging in de troonopvolging, ingevoerd door Philips V en de Cortez, bij de internationale verdragen van Utrecht, Rastadt en Baden door alle onderteekenende natiën werd aangenomen. Het zou door de Europeesche mogendheden zijn gewaarborgd. Deze bewering is ten eenenmale ongegrond. In geen dier verdragen van de jaren 1713 en 1714 wordt de bedoelde wet herdacht of op eenige wijze aangeduid. Door niemand ook schijnt het verlangen te zijn kenbaar gemaakt, dat zoodanig artikel in de vredesverdragen mocht worden ingelascht. Geen spoor van dergelijken wensch hebben de vorschers in de meest geheime briefwisseling en instructiën kunnen vinden. Terwijl het voor de hand had gelegen, dat, zoo er in de verdragen iets van moest worden vermeld, het ware voorgekomen in die van den 13^{den} Juli, gesloten tusschen Spanje, eenerzijds met Engeland, anderzijds met Savoye, waarin het punt der troonopvolging in Engeland en

de aanspraken van Savoye op den troon van Spanje worden behandeld, is het zeker, dat die verdragen er geheel van zwijgen.

Een tweede dwaling in 't zelfde geschrift, vertaald door Dr. Nuyens, is, blz. 11, dat ‘de erfopvolgingswet van Philips de eerste is en de eenige, die in Spanje werd gemaakt, daar tevoren slechts een heerschend gebruik als wet gold.’ Zij wordt voldoende weerlegd door het bovenstaande.

Na 1712 en 1713 rustte de vraag tot het jaar 1789. In September van dat jaar riep Koning Karel IV de Cortez bijeen, om zijn oudsten zoon, Ferdinand, als vermoedelijk troonopvolger te huldigen. Zoodra de leden der vergadering bijeen waren, deed hun graaf Campomanes, gouverneur van den raad van Castilië en voorzitter, de verrassende mededeeling, dat zij daarenboven zouden hebben te beraadslagen over een pragmatieke sanctie, betreffende de opvolging op den troon. Koning Karel IV wenschte destijds de wet van 1712, 1713 terzijde te stellen, omdat van zijn zes zonen vier reeds overleden waren en de gezondheid der beide anderen, Ferdinand en Karel, van welke prinsen de eerste ruim vier, de tweede ruim één jaar oud was, geenszins zoo hecht was, dat zij alle bezorgdheid overbodig maakte, terwijl daarentegen de vier dochters, die hij op dat tijdstip had, beter bestand schenen tegen de vermoeienissen van het aardsche leven. Van de schrede, die zij deed, onderrichtte de regeering noch het hof der Bourbons te Parijs, noch dat te Napels. Even verrast dus, als de leden der Cortez, waren de gezanten dier twee hoven op het hooren van hetgeen aan de orde zou worden gesteld. Inzonderheid de vertegenwoordiger van het Napelsche huis spande zich daarom zeer in, om het voornemen van het hof van Madrid te verijdelen en de voordracht, indien zij werd ingediend, te doen vallen.

Die tegenwerking noopte den koning en het ministerie, ten einde te slagen, met de behandeling dezer zaak bij wijze van uitzondering een ongewonen weg in te slaan. Zoodra, den 30sten September, de eerste zitting was geopend, waarin zou worden beraadslaagd, vorderde Campomanes, dat de leden zich onder eede zouden verplichten, al hetgeen in deze vergadering werd behandeld, geheim te houden. Nadat allen den eed hadden gedaan, liet hij een ontwerp voorlezen, hetwelk behelsde, ‘dat, zoovaak men had beproefd, de orde der troonopvolging te veranderen, welke steunde op de aloude wet en op de voorvaderlijke gewoonten, dit als ten sein was geweest, om bloedige oorlogen en vernielende woelingen te doen uitbreken, zonder dat het toch was gelukt, de regelmatige opvolging te verhinderen. Vruchteloos was de weerstand geweest tegen het recht van Philips V, aan die voormalige orde ontleend, gedurende den langdurigen successie-oorlog, vruchteloos evenzeer in vroegere eeuwen soortgelijk verzet, waarvan voorbeelden werden aangehaald. Bij gevolg leerde de ondervinding der eeuwen, dat voor Spanje alleen deugde de sinds onheugelijke tijden vastgestelde, in het

“siete partidas” geheeten wetboek neergelegde orde van opvolging. Nu was wel in 1712 beproefd, op gronden, in verband staande met de toenmalige verhoudingen, van die regelmatige gebruiken af te wijken; doch het besluit van dat jaar mocht geenszins worden aangemerkt als een grondwet, vermits het indruischte tegen de toen reeds bestaande en eens bezworen grondwet van den staat; dewijl, bovendien, de Cortez om een dergelijke gewichtige wijziging niet hadden gevraagd, noch er over beraadslaagd. Thans echter, nu tijden en omstandigheden veranderd waren, behoorde men op die wijziging voor goed terug te komen. Nog beleefde men een rustigen tijd, waarin men het kon doen. Verzuimde men het gunstige oogenblik, dan had men eerlang weder onlusten en krijg te duchten, evenals in de dagen van Philips V. Dit waren de redenen, die het welwillend en vaderlijk gemoed des konings hadden bewogen, voor te dragen, dat deze aangelegenheid onder stipte geheimhouding en onverwijld wend behandeld.’

De vorm, waarin de Cortez een ontwerp, hun door de regeering voorgelegd, plachten goed te keuren, was die van een verzoekschrift: zij verzochten alzoo de regeering onderdanig om datgene, dat koning en ministerie zelven wenschten, gelijk de afgevaardigden der Bataafsche Republiek in 1806 te Parijs Napoleon I om datgene vroegen, wat hij zelf, als zijn wil, aan dat gemeenebest opdrong. In overeenstemming met dat gebruik liet Campomanes, na de voorlezing van het stuk, dadelijk aan de Cortez het verzoekschrift voorleggen, hetwelk zij tot den koning konden richten. Nadat hierop de eerste afgevaardigde uit Burgos, zonder een enkel woord te laten verluiden over de troonopvolging, een rede had uitgesproken, waarin hij zijn dank aan het Opperwezen betuigde voor den katholieken koning, in wiens bezit Spanje zich zoozeer verheugde, en voor het vertrouwen, dat die koning in de Cortez toonde te stellen door hen over zulke belangrijke punten te hooren, merkte Campomanes op, dat, daar allen hun verlangen openbaarden, om den koning te gehoorzamen en te behagen, men thans onmiddellijk tot het stemmen kon overgaan. Hierop werd de aanvraag met eenparigheid aangenomen. Den 31sten October werden de Cortez in kennis gesteld van het besluit van Karel IV, waarbij hij hun verzoek inwilligde en het dus de kracht eener pragmatieke sanctie erlangde. Ten onrechte zegt Victor Gay, in Nuyens' vertaling, blz. 19, 20, 21, dat de pragmatieke sanctie niet werd afgekondigd in de Cortez, noch door den koning bekrachtigd. Die kennisgeving ging gepaard met de aanmaning, het geheim nog niet te verbreken, dewijl de dienst des Konings vereischte, dat in dier voege werd gehandeld.

Thans, na afloop der formaliteiten, nu de Cortez en de regeering het met elkander eens waren, had de pragmatieke sanctie kunnen worden verzonden en in het land afgekondigd. Niets van dit alles geschiedde. Dit stilzwijgen was hierdoor te verklaren, dat, vooreerst, de vrees nog steeds bestond voor te hevige tegenkanting van de zijde

van Frankrijk en van Napels; vervolgens, de omstandigheden verkeerden, die den stoot hadden gegeven tot het nemen van den maatregel. In plaats nl. dat de beide prinsen zwakker werden, groeiden zij stevig op en kwam er in 1792 nog een derde zoon, Philips, later, in 1794, een vierde, Frans, bij. Te meer achtte het kabinet het ongeraden, veel vertooning van het stuk te maken, nu de gevaren van den eersten coalitie-oorlog andere onderwerpen aan de hand deden, die meer onmiddellijke afdoening vereischten. Zoo geraakte de pragmatieke sanctie van 1789, toch slechts in zoo enge kringen bekend, weldra in zoo goed als volslagen vergetelheid.

In 1805 lieten Karel IV en zijn minister, Godoy, de vorst des vredes, een nieuwe verzameling der wetten aanleggen. Daarin werd het besluit van 1713 wel, de pragmatieke sanctie van 1789 niet opgenomen. Men gaat evenwel te ver, wanneer men met Victor Gay, bij dr. Nuyens, blz. 20, voor zeker stelt, dat met opzet zóó is gehandeld. Onbekendheid met de sanctie kan even goed de oorzaak zijn.

Inmiddels kwam het jaar 1812 opdagen, en daarmede de vergadering der Cortez te Cadix, die de grondwet opstelde, den 19^{den} Maart van dat jaar afgekondigd. Op zeer nadrukkelijke wijze nam deze staatsregeling de grondbeginselen der aloude orde van opvolging over. Ook hier werden de beraadslagingen over dit punt in gesloten zittingen gehouden. Doch zeer stellig luidde de uitkomst der beraadslagingen in artikel 176: ‘De mannen hebben in dezelfde lijn de voorkeur voor de vrouwen, de oudere steeds voor den jongere; doch de vrouwen uit de naaste lijn gaan voor de mannen uit de volgende liniën.’ Doordien intusschen die grondwet eerst in 1814, vervolgens in 1823 door Ferdinand VII werd opgeheven, droeg zij er slechts toe bij, de heerschende verwarring te vermeerderen.

Bij zijn terugkeer naar Spanje, in 1814, was koning Ferdinand VII kinderloos, en don Carlos alzoo de vermoedelijke troonopvolger. Toen echter zijn tweede gemalin, Maria Isabella Francisca, een dochter van Johan VII van Portugal, den 21sten Augustus 1817 een dochter ter wereld bracht, aan wie men den naam Maria Isabella gaf, was het oogenblik gekomen, waarop men had te beslissen, of aan deze infante, krachtens de pragmatieke sanctie van 1789, de bevoegdheid zou worden toegekend om op te volgen, dan of don Carlos, overeenkomstig het in 1713 bepaalde, zou worden gehandhaafd. Destijds - zóó bericht de gezant, welke in die dagen Pruisen vertegenwoordigde aan het hof te Madrid, von Liebermann, - helde de koning er toe over, de rechten van don Carlos te eerbiedigen. Ook kon men de oorkonde van 1789 toen niet vinden. Eerst in 1819 werd zij, met andere papieren van Karel IV, uit Rome naar Madrid gezonden. Doch op dat tijdstip was de infante reeds overleden: dit was den 9^{den} Januari 1818 gebeurd.

Hiermede was echter de zaak niet voor goed uit de wereld. Opnieuw kreeg later het hof het vooruitzicht, dat het koninklijk gezin eerlang

met een spruit stond te worden verrijkt. De straks genoemde gemalin van Ferdinand VII had het tijdelijke met het eeuwige verwisseld in December 1818. In 't volgend jaar trouwde Ferdinand voor de derde maal met een Saksische prinses, die Amalia heette en in 1829 stierf. Daarop ging hij in December 1829 een vierde huwelijk aan met Maria Christina, een dochter van Frans I, koning der beide Siciliën. Alreede in Februari 1830 verspreidde zich het gerucht en werd weldra door niemand meer betwijfeld, dat binnen een zestal maanden de vermeerdering der koninklijke familie voor de deur stond. Den 31sten Maart beleefde Madrid het merkwaardige schouwspel, dat vier alcalden of rechterlijke beambten van het hof, in voorouderlijken dos, voorafgegaan door een wapenheraut, door trompetters en trommelslagers, omstuwd door een drom van alguazils of gerechtsdienaars, de stad doorreden en op het groote plein voor het slot, alsmede aan de poort van Guadalajara, zooals van ouds bij het afkondigen van gewichtige verordeningen gebruikelijk was, een koninklijk besluit van den 29sten Maart voorlazen, hetwelk de pragmatieke sanctie van Karel IV van 1789, betreffende de troonopvolging, van kracht verklaarde. Drie dagen daarna verscheen hetzelfde besluit in de courant onder dezen titel of met deze inleiding: ‘Pragmatieke sanctie, die op verzoek der Cortez van het jaar 1789 door koning Karel IV is vastgesteld, als kracht van wet hebbende, en welker bekendmaking is verordend door Zijn Majesteit, den regeerenden Koning, ter naleving voor eeuwig van de wet der *siete partidas*, welke de regelmatige opvolging op den Spaanschen troon heeft geregeld.’

Dat besluit kon met recht worden aangeduid als plotseling uit de lucht gevallen. De omstandigheden, waaronder het voor den dag kwam, maakten het tot een bedenkelijke gebeurtenis. Men ging daarbij vrij onbedachtzaam van de veronderstelling uit, dat aan de wet van 1789 niets ontbrak, dan dat zij nog niet ter kennis van het volk was gebracht. Men telde nu niet alleen, gelijk in 1789, te gering de zwarigheid, dat Frankrijk en Napels er niet over waren gehoord, maar verloor bovendien geheel uit het oog, dat men met dit stuk in de hand een rechtstreeksche uitdaging deed toekomen aan een in Spanje zelf invloedrijk persoon, aan don Carlos, 's konings broeder, geboren in 1788. Men sloot er moedwillig zijn oog voor, dat don Carlos sedert een reeks van jaren voor den erkenden troonopvolger was doorgegaan, en dat het de vraag was, of zelfs de wet van 1789 bij machte was, het door don Carlos in 1788 verworven recht te niet te doen.

In stede van tevoren te trachten, door overleg met don Carlos, door den steun der volksvertegenwoordiging of anderszins tegenover dien berg van uit een nabijzijnd verschiet dreigende zwarigheden eenig steunpunt te verkrijgen, had de regeering noch de belanghebbende leden van 't huis Bourbon, noch den staatsraad geraadpleegd, alleen maar de inwilliging van den raad van Castilië slechts als bij verrassing afgeperst. De man, die deze plotselinge omkeering teweegbracht, was, naar men,

vooral voorgelicht door von Liebermann, meent, de minister Calomarde, die overhoop lag met don Carlos, en, bij den zwakken gezondheidstoestand van koning Ferdinand VII, zich èn voor de koningin, èn voor zichzelf van de toekomst wilde verzekeren.

In de maand September 1830, toen de pragmatieke sanctie een voldongen feit was, wachtte het hof, alsmede geheel Madrid in groote spanning af, wat de tijd zou baren. Men wist, dat het teeken der geboorte van een infant zou wezen een roode vlag, van het paleis geheschen, dat der geboorte eener infante een witte vlag. Tegen 't einde van die maand zag men eensklaps de roode vlag. Alles vloog het paleis binnen, om zijn gelukwenschen aan te bieden. Doch 't was een kleine vergissing. De officier, die voor het uitsteken der vlag had te zorgen, had gedacht, dat het goed was, eens een proef te nemen met het geven der signalen, ten einde, wanneer de tijd dáár was, gereed te zijn. Welhaast vernam men, dat het een dwaling was, doch zag er, gelijk uit allerlei voorbereidselen bleek, tevens een gunstig voorteeken in. Doch dit voorteeken bleek bedrieglijk te zijn geweest. Den 10^{den} October, des namiddags te half vijf uur, kwam een dochter ter wereld, de latere koningin Isabella.

Sedert den morgen, omstreeks drie à vier uur, hadden de ministers, de leden van het corps diplomatique en andere hooggeplaatste Spanjaarden, gezamenlijk ruim een honderdtal personen, in de voorzalen gewacht, daartoe uitgenoodigd door den koning, ten einde als getuigen te dienen. Na een twaalftal uren te hebben heen en weer geloopen, begon het hen te verdrieten en kregen de afgematheid en de honger het overwicht over de etiquette. Ongeveer vier uur des namiddags liep, op 't voorbeeld der ministers, de een voor, de andere na weg. Slechts een twintig heeren hadden zich niet verwijderd, als de nuntius, een paar gezanten, b.v. van Rusland, en eenige Spanjaarden. Aan deze overgeblevenen werd het te half vijf uur des namiddags geboren kind in tegenwoordigheid des konings op een zilveren schotel vertoond. Ferdinand was bij die ontmoeting zichtbaar aangedaan. Hij beproefde te spreken; maar de stem weigerde hem den dienst. Ter vergoeding schreeuwde haar ternauwernood op dit aardrijk verschenen koninklijke Hoogheid des te luider. Middelerwijl waren er in Spanje, die zich voor de tweede maal bedrogen. De officier had, overeenkomstig het uitgevaardigd bevel, de witte vlag ten top geheschen. Doch de gloeiend ter kimme neerdalende zon gaf er een rooden weerschijn aan. De artillerie, hierdoor misleid, liet de voor de geboorte van een prins bestemde salvo's weerklinken, en nog eens verheugden zich de meeste Spanjaarden over een gebeurtenis, die hun jaren van ellende en kommer zou veroorzaken.

Gedurende den zomer van 't jaar 1832 werd de koning, terwijl hij in het slot la Granja te St. Ildefonso vertoefde, aangetast door aanvallen van jicht, die dreigden zijn toch reeds zoo bouwvallig lichaam geheel-

enal te sloopen. In September nam de ziekte zulk een ernstige wending, dat men voor 't behoud van zijn leven bezorgd werd. In die hachelijke gesteldheid van zaken wanhoopte de koningin, Maria Christina, aan de mogelijkheid, zoo het ergste geschiedde, de pragmatieke sanctie te kunnen handhaven. Wien zij ook om raad of bijstand vroeg, nergens vond zij ze. Zoo gevoelde zij zich gedrongen, op den namiddag van den 18^{den} September, zelve den koning te verzoeken, het stuk terug te nemen. Calomarde en de biechtvader van Ferdinand ondersteunden de aanvraag. Daarop onderteekende de koning, in tegenwoordigheid van een paar ministers, een soort van codicil, toe te voegen aan een vroeger, 10 Juni 1830, opgesteld testament, waarin de koningin tot voogdes over Isabella en, staande de minderjarigheid dezer dochter, tot regentes over het rijk was benoemd. In het zich thans hierbij aansluitend codicil herriep hij, willende een groot offer brengen aan de rust der natie, de pragmatieke sanctie van den 29sten Maart 1830, en tegelijk de beschikkingen van het testament met betrekking tot het regentschap. De akte behelsde eindelijk nog de bepaling, dat de herroeping tot het tijdstip van zijn dood een volstrekt geheim moest blijven. Zoo weinigen intusschen hadden er niet van vernomen, of het geheim lekte uit en werd door de Carlisten heinde en ver verbreid.

Tot verbazing van ieder toonde de gunstige omkeer in 's konings ziekte, die zich den 20sten September openbaarde, dat zijn laatste uur nog niet had geslagen. Den 30sten was zelfs alle gevaar geweken. Zonder geleidelijken overgang begon nu de wind weder uit den tegenovergestelden hoek te waaien. Den 31sten December 1832 werd, te 12 uur des voormiddags, in het paleis te Madrid een plechtige vergadering gehouden, alwaar, behalve de koning en de koningin, tegenwoordig waren de kardinaal aartsbisschop van Toledo, als eerste geestelijke waardigheidsbekleder, de president van den raad van Castilië, de ministers, de zes oudste leden van den staatsraad, eenige leden der Cortez, enz. enz. Zoodra zij bijeen waren, beval de koning den minister van justitie, Zea Bermudes, een door hemzelf, Ferdinand, op schrift gebrachte, alzoo eigenhandige verklaring voor te dragen, welk vrij gerekt vertoog hierop neerkwam, dat de onderteekening van het stuk van den 29sten Maart 1830 in een oogenblik, toen hij, op het punt schijnende, uit deze wereld te scheiden, geen vrije beschikking over zichzelf had, bij overrompeling van hem was verkregen; dat het te dien aanzien door hem opgelegd stilzwijgen verraderlijk was verbroken; dat het niet zijn verlangen was en in 't geheel niet in zijn macht stond, de grondwetten des rijks uit te delgen en zijn eigen nakomelingschap van zulke belangrijke en wettige rechten te berooven; dat hij daarom op dezen dag, vrij van allen vreemden invloed en dwang, uit eigen beweging en met volle overtuiging verklaarde, dat het codicil of besluit van den 29sten Maart 1830 van nul en geener waarde was, omdat het zich aankantte tegen de grondwetten van den

staat en in strijd was met de verplichtingen, die hij, als koning en als vader, had tegenover zijn afstammelingen.

Na het stuk te hebben voorgelezen, reikte de minister het den koning over, die het onderteekende. Hierop vroeg Zea de aanwezige heeren, of zij den inhoud der verklaring hadden gehoord, welke vraag met ‘ja’ werd beantwoord. Den volgenden dag, den 1sten Januari 1833, werd de koninklijke verklaring in de courant afgekondigd. Den 20sten Juni van 't zelfde jaar kwamen de Cortez te Madrid bijeen, om, naar oud gebruik, den eed van trouw aan Isabella, als erfgenaam van den troon, af te leggen. Het formulier was vervat in deze woorden, dat trouw werd beloofd aan de infante en zij als erfgenaam erkend voor 't geval van ontstentenis van een man (niet van een mannelijk kind).

Deze wijze van formuleeren deed ieder, ook de Carlisten, zonder bezwaar over den eed heenstappen, welken de laatsten nu als toch niet bindend aanmerkten. Behalve de leden der Cortez, zwoeren ook hooge geestelijken en adellijken. Alleen don Carlos had een stellig protest ingezonden en week naar Portugal. En de kardinaal aartsbisschop van Toledo, een dweepziek voorstander der zaak van dien infant, verwijderde zich uit de stad en weigerde hardnekkig mede te doen.

Geen drie maanden daarna, den 12den September, werd Ferdinand, die sinds geruimen tijd eigenlijk niets anders was dan een wrak lichaam, met pleisters overdekt, op nieuw door een heirleger van hevige ongesteldheden overvallen. Weldra nam de ziekte een bedenkelijke, onheilspellende wending. Desniettegenstaande verkondigde het bulletin in de officieële courant telken dage: ‘de koning zet den loop zijner gewichtige gezondheid onveranderd voort’. Doch dit voortzetten hield eensklaps op. Onverwachts bezweek hij den 29sten September, tegen 3 uur, zonder te hebben gebiecht of de heilige sacramenten deelachtig te zijn geworden. De burgeroorlog stond voor de deur.

De bovenstaande uiteenzetting der hoofdtrekken van de wijzigingen, voor en na aangebracht in de orde der troonopvolging, stellen, geloof ik, ieder in staat, de aanspraken van Isabella en die van den eersten Don Carlos (Karel V) aan de grondslagen te toetsen. Reeds eenigen tijd geleden is Dr. Nuyens hierin voorgegaan. In *de Nieuwe Noord-Hollander* van Zondag 17 Januari 1875, no. 5, heeft hij een betoog geplaatst, waarin hij o.a. het volgende zegt: ‘wij verklaren op historische gronden voor zeer twijfelbaar, zoo niet voor geheelenal onjuist, dat het historisch recht voor Don Carlos (d.i. voor den laatsten of voor Karel VII) is. Ferdinand VII had de salische wet opgeheven, tot hetwelk hij even bevoegd was, als zijn voorvader, Filips V, bevoegd was geweest die uit te voeren. De groote meerderheid des Spaanschen volks erkende dan ook de dochter van Ferdinand VII, Isabella, als Spanje's koningin. Nu valt het niet te loochenen, dat alle historische tradities der Spaansche monarchie zijn voor de vrouwelijke erfopvolging. Wanneer derhalve ettelijke bladen don Carlos “wettige koning”

van Spanje noemen, moge dit voor hunne rekening blijven; maar ieder, die van de historie slechts eenigermate iets weet, zal hun dit nog niet zoo gaaf toestemmen. De uitspraak van sommige Fransche bladen behoeft dan ook volstrekt maar niet zoo dadelijk als een onwederlegbaar iets aangenomen te worden. Naar ons inzien is dan don Alfonso XII, ten wiens behoeve zijn moeder Isabella afstand van haar rechten op den Spaanschen troon heeft gedaan, wettig door erfopvolging.'

Dit schreef D^{r}. Nuyens den 7^{den} Januari 1875 en werd publiek gemaakt den 17^{den}. Wat er is geschied in het tijdvak tusschen dien datum en October 1875, is mij onbekend; maar zeker is het, dat in die maand October, waarin de heer Nuyens heeft onderteekend het Voorwoord der vertaling van 't geschrift 'het Spaansche vraagstuk, don Carlos, wettig koning', hij het tegenovergestelde gevoelen voorstond. In dit Voorwoord spreekt hij van 'de rechtmatige aanspraken op den troon', die don Carlos wil doen gelden; beweert, dat don Carlos 'een rechtvaardige zaak' verdedigt; noemt hem 'wettig koning' en zegt, de vertaling van het kleine werkje te hebben ondernomen, met den wensch, de weldenkende katholieken, die de rechtmatigheid der zaak van don Carlos miskennen, tot een andere meening te brengen.

Utrecht, Maart 1876.

J.A. WIJNNE.

Onze voorouders?

Bijdragen tot eene geschiedenis der Bataven door H.D.J. van Schevichaven. Leiden, E.J. Brill, 1875.

De Batavieren! Wat is het lang geleden dat wij iets over hen gelezen hebben, die halfwilde, maar kloeke en onbedorvene voorouders, waar wij in onze jeugd zoo mede op hadden! Wie denkt er tegenwoordig nog aan, wie gevoelt nog voor hen dien eerbied en die sympathie, waarmede wij ze beschouwden in de dagen toen wij, zoo wij het goed troffen, aan de hand van Van Lennep, onze eerste schreden deden op het gebied der geschiedenis? Vergeten wel niet geheel, maar toch erg op den achtergrond geraakt zijn zij, en de Friezen, Franken en Saksers, waar wij op de schoolbanken maar zoo heel eventjes van hoorden, zijn in hunne plaats gedrongen als onze eigenlijke voorouders, en slechts ter loops wordt nog bij het behandelen van onze geschiedenis op Hoogere Burgerschool of Gymnasium melding gemaakt van de Germaansche stammen, die in ons vaderland werden aangetroffen, toen de Romeinen Gallië hadden ten onder gebracht en doordrongen tot aan de Noordzee. Want een gedenkwaardigen opstand in de jaren 69 en 70 na Christus uitgenomen, welke breedvoerig door Tacitus is beschreven, hebben zij maar weinig van zich doen hooren, behalve dat hunne manschappen zich in de Romeinsche legers onderscheidden, en na de vierde eeuw worden zij niet meer genoemd.

Hoe anders was dat vroeger! Hoe breedvoerig werden niet zeden en gebruiken beschreven van die Germaansche voorouderen, wier moed de bewondering van geheel de toenmalig beschaafde wereld verwekten; hoe wisten wij niet breedvoerig te verhalen van Civilis en van Castra Vetera, en hoe was niet de bijvoeging ‘dezelfde die het eerst met de Batavieren een verbond sloot,’ een toelichtend epitheton voor Caesar!

En gij, Van Lennep, die de laatste zijt geweest, die nog eenmaal de traditioneele geschiedenis van Nederland, opgesierd met zooveel klatergoud, dat sedert meedoogenloos is afgerukt, aan ons in onze jeugd hebt verteld, hoe hebt gij ons niet in vervoering gebracht door uwe schildering van Bataven en Canninefaten in uw ‘Brinio’; hoe hebt gij ons niet, meer nog misschien dan Walter Scott met zijne Hooglanders, laten meeleven met die vroegere bewoners van ons land, wier ongetemde kracht, maar tevens wier braafheid en eerlijkheid en kloekheid zoo bij uitstek geschikt waren om onze jongensharten tot enthousiasme te stemmen! Wel, die dagen, dat wij het Nederland van Batavieren en Romeinen zoo goed kenden en trouw geloofden dat Lugdunum Leiden was, en ons zeer voor den Brittenburg interesseerden, zijn voorbij, en wij halen de schouders op over onze latere voorvaderen, die zich schaamden over den Nederlandschen naam, dien zij door hun ellendig getwist en hunne flauwhartigheid geschandvlekt hadden, en die den naam Bataven weder oprakelden, en wij zijn zeer verstandig tot het besluit gekomen, dat de Romeinsche heerschappij in ons vaderland niet heel veel sporen heeft achtergelaten en dat alles als 't ware van voren af aan weder begon, toen de stammen van den Weser en de Elbe en den Main en de Saale zich over den Rijn uitbreidden. Maar toch is het niet onbelangwekkend weder eens een boek te lezen, dat die eerste, in de geschreven geschiedenis althans eerste bewoners van ons vaderland weder tot onderwerp heeft en wel niet door breedvoerige beschrijving van vreemde zeden of door levendige, min of meer romantische voorstelling onze aandacht boeit, of een loflied ter eere der altijd vrijheidlievende bewoners van den Nederlandschen bodem aanheft, zooals Motley in zijne inleiding tot de opkomst der Nederlandsche Republiek, maar dat eene met ernst en vlijt geschreven reeks geeft van bijdragen tot de geschiedenis dier vorige bewoners van ons land, volgens de schrijvers en de gevonden monumenten, zonder de pretensie van eene geschiedenis dier volken te willen leveren. En den lof, dien wij hier geven, verdient het boek van den heer van Schevichaven zonder twijfel. 't Is, zooals trouwens van een bij de firma Brill verschenen boek te verwachten was, een zeer ernstig boek, dat van groote belezenheid en groote vlijt getuigt, dat niets meer belooft dan het werkelijk inhoudt, nl. eene reeks bijdragen, bijeenverzameld uit zeer verschillende bronnen, tot de geographie van Nederland in de Romeinsche periode en tot de geschiedenis der Bataven en der van hen onafscheidbare Canninefaten, met toelichtende noten en aanhalingen.

Modern in dit boek is alleen de wijze, waarop de schrijver door vertaling en omschrijving van Romeinsche uitdrukkingen de gebeurtenissen duidelijk tracht te maken en waarop hij de gegevens, voor een deel uit zeer verschillende bronnen geput, groepeert tot een geheel.

Het voorbeeld van Mommsen, om de oude historie even als alle andere geschiedenis te behandelen, is daarbij klaarblijkelijk door hem gevolgd. Maar waar alleen hypothesen te bouwen, waar geene zekere of alleen tegenstrijdige uitspraken van monumenten of zegslieden aanwezig waren, heeft de heer van Schevichaven zich ook bepaald tot het mededeelen van die uitspraken, zoo als zij waren, zonder meer.

De heer van Schevichaven geeft eerst, in vertaling, (slechts bij de verzen en opschriften, die hij aanhaalt, deelt hij den oorspronkelijken tekst mede) de plaatsen der Romeinsche schrijvers betreffende ons land en het eiland der Bataven inzonderheid mede, en dan eene lijst der bekende plaatsen in die streken, waarbij voornamelijk de bekende kaart van Peutinger, de *Tabula Theodosiana*, de in de middeleeuwen vervaardigde kopie van eene waarschijnlijk in de 3de eeuw geteekende reiskaart van het Romeinsche rijk is gebruikt, waarvan een gedeelte in een net facsimile dit werk versiert. In hoeverre hij hier geslaagd is met de juiste vaststelling der plaats, waar elke opgegeven naam te zoeken is, moeten wij aan meer bevoegden overlaten. Bij de vele veranderingen, in den vorm van ons land ook na dien tijd, door tallooze overstroomingen, aanslibbingen enz. gebracht, is dit een werk van zeker bijna onoverkomelijke moeilijkheid.

Dan volgt eene schets, de heer Schevichaven zelf erkent dat die verre van volledig is, van den staatkundigen toestand der Bataven en Canninefaten voor en onder het Romeinsch bestuur.

Veel meer was daarentegen te zeggen over de Bataafsche en Canninefaatsche hulpbenden in het Romeinsche leger, waar 't niet alleen mededeelingen van schrijvers, maar vooral oude opschriften zijn, die den heer van Schevichaven in staat hebben gesteld een vrij duidelijk beeld te geven van de indeeling en den werkkring dier benden, welke in de Romeinsche geschiedenis geen onbelangrijke rol vervuld hebben. En zeker is het dat de Bataafsche hulpbenden voor en na den opstand van 69 eene eereplaats innamen in het Romeinsche leger, dat over 't geheel de Bataven in eene bij uitstek gunstige, eenigermate exceptioneele positie als bondgenooten verkeerden, al is 't ook lang niet zeker dat zij den eernaam van *Fratres et Amici Populi Romani* voerden. Bij dit voor de kennis der Romeinsche legerorganisatie lang niet onbelangrijk hoofdstuk, kunnen wij ons echter de opmerking niet onthouden, dat het ons voorkomt, dat de schrijver wel eens toestanden uit zeer verschillende tijden te veel met elkander in verband brengt, bv. waar hij eene waardeering der Auxilia door Vegetius weerlegt met plaatsen uit Cicero en Polybios. Immers de *Socii*, waarvan de laatste spreekt, stonden in geheel andere verhouding tot de legioenen dan de *Auxilia;* zij waren

troepen van dezelfde soort, de *auxilia* daarentegen stonden als een geheel vreemd element naast de legioenen, die in den tijd van Caesar bv. uitsluitend een kern van infanterie vormden, terwijl toen, en waarschijnlijk reeds in de geheele laatste eeuw der Republiek, geene andere ruiterij bestond, dan die door de uit barbaren bestaande auxilia geleverd werd. Eerst onder de Keizers werd weder legionaire ruiterij opgericht, zonder dat echter blijkt dat deze in verhouding tot de vreemde kavalerie eene groote rol speelde.

Het volgende hoofddeel bevat 'Geschiedkundige tijdstippen'. Jaar voor jaar, in chronologische orde, geeft hier de auteur op wat door de verschillende oude schrijvers van de Bataven is gezegd, van de waarschijnlijk zeer onhistorische vermelding der tegenwoordigheid der Bataven in Caesar's leger in 48 voor Christus door Lucanus af, tot aan datgene, wat, waarschijnlijk in 't begin der 5de eeuw, in de Notitia Dignitatum van de Bataafsche troepen en koloniën wordt opgegeven.

De verzoeking moet hier soms voor den schrijver groot geweest zijn, iets meer te geven dan eene reeks van uittreksels of aanhalingen uit oude schrijvers, zoo nu en dan van aanteekeningen vergezeld. Maar wanneer wij zien hoe betrekkelijk weinig er uit die bronnen is gekomen, hoe gering het gehalte van sommige mededeelingen is, door de onwetendheid of onnauwkeurigheid van de meeste schrijvers uit den keizerstijd, die dikwijls niet eens met een geschiedkundig doel schreven en zich dus weinig omtrent de juistheid hunner voorstellingen bekreunden, dan kunnen wij niet anders dan toejuichen dat de heer van Schevichaven zich beperkt heeft tot hetgeen hij hier geeft Wij moeten zelfs de vrees uitdrukken, dat het niet mogelijk zal zijn om eene geschiedenis der Bataven te schrijven, alleen reeds uit gebrek aan bouwstoffen, terwijl men er misschien nog bij zou kunnen voegen dat het niet wel mogelijk kan zijn de geschiedenis te beschrijven van een onbeschaafden stam, die slechts door de soldaten die zij leverde, en soms door de ligging zijner woonplaatsen van eenig gewicht voor de toenmalige wereld was, te meer omdat die stam geen onafhankelijk volksbestaan bezat.

Want alleen daar kan sprake zijn van geschiedenis, waar ontwikkeling plaats heeft. En nu blijkt het nergens, zelfs niet uit het zeer breedvoerige verhaal, dat wij bezitten omtrent den grooten opstand van Neder-Germanië onder voorgang van de Bataven en aanvoering van den Bataaf Claudius Civilis, dat er bij de Bataven eenige ontwikkeling of verandering plaats had, dat zij in socialen of politieken toestand onder het opperbewind der Romeinen, anders werden dan vroeger, dat zij zelfs bij dien opstand streden voor hunne vrijheid of hun volksbestaan, met eenig groot politiek doel, dat hun kracht gaf zich te verdedigen, zooals later de Nederlanders streden tegen Spanje of zooals andere beschaafde volken tegen Rome, wier onoverwinnelijke vrijheidszin hun den ondergang deed kiezen boven onderwer-

ping. Volken als de Bataven vindt men veel in het gebied eener koloniale mogendheid, en alleen daarmede kunnen wij het Romeinsche rijk dier dagen vergelijken; zoolang zij rustig blijven onder het gezag van den heerschenden staat, zijn zij zonder geschiedenis, leven stil voort, als van ouds, en eerst als zij door deelname aan een strijd voor of tegen hun meester de oplettendheid van dezen wekken, krijgen zij eenige belangrijkheid.

De heer van Schevichaven geeft in een volgend hoofdstuk eene schets van den reeds zoo dikwijls genoemden gedenkwaardigen oorlog of liever opstand der Bataven onder Claudius Civilis, het eenige feit uit de geschiedenis van de Nederlandsche gewesten tijdens het Romeinsche tijdvak, waarvan ons eene breedvoerige beschrijving is medegedeeld, eene beschrijving, die zoo breedvoerig, zoo con amore opgesteld is, met zooveel sympathie voor de vijanden van Rome, als men maar ergens zou kunnen verwachten. Van Tacitus' verhaal levert de heer van Schevichaven eene paraphrase of liever omwerking, waarbij hij het zooveel mogelijk ontdoet van zijne Romeinsche eigenaardigheden. Hij heeft er een kaartje bijgevoegd van het tooneel van den oorlog ter orienteering, van den lezer, en ook eenige aanteekeningen omtrent de legioenen, welke in dien strijd voorkomen, waartoe weder vooral de opschriften eene ruime bijdrage leveren. Eindelijk besluit een aanhangsel, eene verklaring bevattende van voorkomende volksnamen, het werk, waaraan dan nog een aantal aanteekeningen en ophelderingen, die wij liever onder den tekst geplaatst zagen, is toegevoegd. 't Is ons niet geheel duidelijk, waarom een aantal dergelijke aanteekeningen afzonderlijk achteraan en andere weder in den tekst tusschen de plaatsen der schrijvers of de opschriften in worden vermeld. Over 't geheel komt het ons voor dat er in dit boek een gebrek aan methode heerscht, die, bij alle vlijt en belezenheid eene ietwat ongeoefende hand verraadt en die aanleiding geeft tot een zeker wantrouwen, of de schrijver, waar hij een oordeel uitspreekt, dit wel altijd volkomen gemotiveerd doet, of de plaatsen, welke hij aanhaalt, wel steeds goed met elkaar in verband staan.

Nog eene andere opmerking komt hier bij ons op. De schrijver is, 't zij tot zijn lof gezegd, niet geneigd ten allen tijde de loftrompet over de Bataven te steken en hun allerlei toe te schrijven wat eigenlijk niets met hen te maken heeft, eene methode, door de oudere schrijvers over onze geschiedenis maar al te vaak gevolgd, en die tot veel gezeur en geleuter heeft aanleiding gegeven. Evenals, zooals wij vroeger reeds opmerkten omtrent de plaatsnamen, de schrijver in navolging dier oudere auteurs, o.i. wel wat veel allerlei tegenwoordige plaatsen in door de Romeinen genoemde wil terug vinden, heeft hij echter, waar hij den naam Bataven tegen kwam, ook waar alleen gesproken wordt van een korps troepen, dat men Bataven noemde, de plaats medegedeeld en er soms nog wat bijgevoegd, terwijl dit o.i. volstrekt niet met de Bataven, die in ons land woonden, te maken heeft. Want

wat is blijkbaar het geval geweest? De Bataven behoorden onder de eerste en edelste Germaansche stammen, die de Romeinen aantroffen en onder 't juk brachten, en daarom bevoorrechtten, zooals dat bv. Cortez in Mexiko deed met de Tlascalanen, aan wier hulp hij voor een goed deel zijne overwinning op de Azteken had te danken. Zoo talrijk kan deze stam echter niet zijn geweest, dat hij al die troepen leverde, die onder den naam Bataven voorkomen, en daar wij weten dat de Romeinen het met namen niet zoo heel nauw namen en zooals de heer van Schevichaven zelf aanmerkt, reeds in den tijd van Tiberius tot Nero de namen Bataven en Germanen voor de vreemde lijfwacht door elkander werd gebruikt, is het bijna zeker dat die talrijke cohorten en alae, die Batavi heetten, meer dien naam droegen als aanduiding van wapensoort, dan van nationaliteit, zoodat eene opsomming hunner daden meer in eene geschiedenis van het Romeinsche leger dan in die van het volk der Bataven te pas komt.

Deze opmerkingen houde de schrijver ons ten goede; wij hebben geene kritiek willen oefenen, vooral niet omtrent zijne aardrijkskundige denkbeelden, wij zijn er ook onbevoegd toe; wij hebben geprezen dat hij zooveel zich aan de traditie heeft ontrukt en zich alleen aan de vaststaande feiten heeft gehouden, doch wij konden niet nalaten over het belang dier feiten voor zijn onderwerp onze van de zijne verschillende meening uit te spreken. 't Zij ons nu nog vergund een enkel woord aangaande de Bataven en Romeinen te zeggen, wat het best den indruk zal wedergeven, dien op ons de lezing dezer bijdrage heeft gemaakt.

De oevers van den Rijn waren voor de Romeinen de grens van hun gebied, en dat zij die rivier overtrokken en zich ook aan de overzijde vestigden is waarschijnlijk alleen aan hun zeer juist begrip van verdediging toe te schrijven, dat nl. alleen die verdediging goed is, welke tevens offensief kan wezen. Alleen door bezetting aan beide oevers konden zij de wilde stammen der Germanen terug houden van verwoestende invallen in het gebied aan deze zijde. 't Was trouwens eene methode, die de Romeinen overal volgden. Voor het bezette gebied aan de overzijde werd door hen slechts het hoognoodige gedaan. Waar in de buurt der forten, evenals in Amerika in het verre westen, het steunpunt van de vooruitdringende beschaving, steden ontstonden, daar waren dit zonder twijfel nederzettingen van kooplieden en slechts voor een zeer klein gedeelte van eigenlijke kolonisten. Daar tusschenin leefden de Germaansche bewoners in een socialen toestand, die weinig veranderd was sedert de komst der Romeinen en die, 't blijkt genoegzaam uit Tacitus, niet veel verschilde van dien der overige Germanen. Nog toen Tacitus zijne Germania schreef, waren de Bataven en Canninefaten bij de Romeinen nog alleen gezien om hun natuurlijken moed en hun trouw, waarom zij hen zóó boven andere naburige volken begunstigden, dat zelfs een opstand als die van 69, die, naar 't schijnt, op de Belgen zeer streng gewroken werd, ongestraft bleef,

terwijl uit niets blijkt dat zij eenige mate van beschaving deelachtig werden, behalve misschien in bewapening, even als dit het geval is met de roodhuiden, die behalve de wiskey niets dan de vuurwapenen der blanken overnemen.

Het eiland der Bataven en de naburige streken waren als een voorpost, welke weinig belangrijks kon hebben voor den beschaafden Romein, die hoogstens de zeden en gebruiken van de inwoners bestudeerde als een aardig onderwerp voor eene brochure of ander artikel van den dag, maar die er anders niets vond. Eene Romaniseering van het land, zooals zelfs in België op vrij groote schaal plaats had, geschiedde niet, en, zoolang geene groote oorlogen aan de grens plaats hadden, en tot in de 3de en 4de eeuw was dit niet het geval, dacht de Romein weinig om die verafgelegen streken. Misschien hadden er soms schermutselingen plaats met de vrije stammen, maar sedert er een cordon van door de Romeinen begunstigde en daarom waarschijnlijk bij hunne naburen gehate stammen de grens dekten, heerschte er rust en bleef er alles hetzelfde, totdat die geweldige beweging onder de Germanen begon, die de volksverhuizing genoemd wordt. Van een volk en land, dat in zulk een toestand verkeert, valt al heel weinig te zeggen. Waarschijnlijk, dat het door het vereeuwigde status quo achteruitging, dat de volkskracht werd uitgeput door dat de jonge mannen in allerlei landen Rome gingen dienen, zoodat, toen de Overrijnsche stammen op eens voorwaarts drongen, niet meer om buit te behalen, maar om nieuwe woonplaatsen te zoeken, zij, slechts door eene geringe bezetting gesteund, geen weerstand boden en òf samensmolten met den overwinnaar, òf hunne woonsteden verlieten en als kolonisten in andere oorden van het Romeinsche rijk werden geplaatst, wat de Bataafsche Laeten zouden kunnen doen vermoeden. Maar eene eigenlijke geschiedenis hebben dergelijke stammen niet. Er heeft geene sociale of politieke ontwikkeling bij hen plaats. En 't is daarom ook niet minder merkwaardig, dat Civilis wel den strijd begon, maar dat de opstand eerst groot gewicht kreeg, toen de Belgen en Gallo-Germanen, als de Treviren, zich bij hem aansloten, en dat evenzeer dat gewicht afnam, zoodra de strijd weder beperkt werd tot het eiland der Bataven. Anders zou, zoo al de Bataven niet strenger gestraft werden, dan toch eene uitbreiding van het Romeinsch gebied, eene gewelddadige Romaniseering van het land hebben plaats gehad, terwijl daarentegen nergens blijkt dat de opstand eenige verandering heeft veroorzaakt.

Doch genoeg. Gaarne spraken wij over het werk van den heer van Schevichaven, omdat het ons aanleiding gaf over het historisch gewicht van de volken, die eens Nederland bewoonden, eens na te denken en tot het besluit te komen, dat het toch gelukkig is, dat wij verlost zijn van de traditioneele historiographie, die bijna altijd mistastte, waar zij belangrijke elementen voor het volksbestaan aanwees.

'*s-Gravenhage*, Januari 1876.

P.L. MULLER.

Letterkunde.

Nederlandsche letter- en taalkunde.

1. De Dietsche Warande. Nieuwe Reeks. Nederlandsch Tijdschrift enz. bestuurd door Jos. A. Alberdingk Thijm. Eerste Deel, Vierde Aflevering, Amst. C.L. van Langenhuysen, 1875.
2. Het Schaakspel in Nederland, door Dr. A. v.d. Linde. Utrecht, G.A. van Hoften, 1875, gr. 8 vo. (186 bladzz.)
3. Keus van Nederlandsche Redevoeringen ten gebruike der gestichten van Middelbaar Onderwijs verzameld door Max. Rooses, Gent, Ad. Hoste, 1876, gr. 8vo. (328 bladzz.)
4. Nederlandsche Spraakkunst, door D. de Groot, Leeraar enz. Derde druk, Groningen en Arnhem, 1875 (230 bladzz.)

1. Niet lang na het eerste drietal Afleveringen van de Nieuwe Warandereeks, door mij in het jongste October-nommer van *De Tijdspiegel* aangekondigd, verscheen de *vierde* Aflevering. Hare eerste helft wordt geheel ingenomen door eene historisch-letterkundige schets van prof. H.J. Allard, over Adrianus Poirters, den bekenden prozaschrijver en dichter, die in de geschiedenis der vlaamsche letterkunde eene belangrijke plaats inneemt en aan wien op het gentsche Taalcongres van 1867 reeds door mij eene hulde werd gebracht.

De verhandeling van prof. Allard is leerrijk van inhoud en boeijend geschreven. Zij vangt aan met te wijzen op de meermalen opgemerkte overeenkomst tusschen Poirters en Cats, waarbij de Schrijver niet nalaat, de aandacht te vestigen op de uitsporige vonnissen, door twee noordnederlandsche letterkundigen ten aanzien van laatstgenoemden Dichter voor eenigen tijd geveld; vonnissen van zulk eenen aard, dat het velen moeite zal kosten te gelooven, dat ze uit nederlandsche pennen konden vloeijen. In de waardeering van een' dichter kan verschil, zelfs aanmerkelijk verschil zijn; maar aan de mogelijkheid, dat de uitdrukkingen die onze taal bezit ter aanduiding van wat laag en verachtelijk is, zouden worden bijeengezocht om één der hoofddichters der zeventiende eeuw te ken-, of liever te brandmerken, zullen niet velen hebben gedacht. Gelukkig dat, wat gemeenlijk met zulke aanvallen plaats heeft, ook nu niet zal achterblijven; door hunne grofheid missen

zij het doel. Menigeen vindt ze eenvoudig vermakelijk. De heer Allard is dan ook in zijne meening aangaande den zeeuwschen Volksdichter er niet door geschokt. Kan hij niet instemmen - en wie kan dat? - met de lofspraken, door Bilderdijk op Cats uitgeboezemd; evenmin kan hij het afkeurend vonnis der twee scherprechters onderschrijven. Ter gedeeltelijke verklaring van het zonderlinge verschijnsel haalt hij niet ongepast het gezegde van één hunner aan: hartstocht en onbillijkheid zijn loten van één stam. Niet te gewaagd acht ik het aan te nemen, dat het onder ons vooreerst nog aan geen bevoegde kunstrechters zal ontbreken, die, op het voetspoor (bij voorbeeld) van Dr. van Vloten, met terzijdestelling van elken hartstocht, aan Cats als mensch en dichter in billijkheid zullen recht doen, en dat in ieder geval er vooralsnog weinig kans is van slagen, om uit de harten des volks het gevoel van achting voor zijnen zededichter bij uitnemendheid te weren.

De overeenkomst tusschen de werken van Cats en Poirters is tot hiertoe meer genoemd en ondersteld, dan in bijzonderheden gestaafd. Eene opzettelijke vergelijking te ondernemen tusschen de beide schrijvers in letter-, taal- en dichtkundig opzicht, dit zou een nuttige en aanlokkende arbeid zijn, die echter evenmin te dezer plaatse zou voegen, als hij in het kader van de schets des heeren Allard paste. Wèl dacht ik er een oogenblik aan, om tegenover de proeven, door den Professor aangevoerd, eene dergelijke reeks van stukken uit Cats te stellen, in vorm en strekking aan de eersten niet ongelijk; doch ook de daarvoor benoodigde plaatsruimte mocht ik van de Redactie niet vergen. 'k Vergenoeg mij daarom met uit den genoemden dichter een drietal kleine proeven te geven, van zeer uiteenloopende dichtsoort, en, naar ik meen, niet ongeschikt om zoowel zijn eigen standpunt, als dat, waarin hij tegenover Poirters stond, te doen kennen.

Eerste proeve: *De Uitvaart eener Musch:*

Mijn geest die is geheel bedruckt
Om seker droef geval;
De doodt heeft van my weg-geruckt
Dat mij was lief-getal:
Een jonge musch, een vrolick beest,
Dat was tot my gewent:
Dat was in mijnen jongen geest
Al vry wat diep geprent.

Het quam my springen op den schoot,
Het dronck uyt mijnen mont:
Het sirkt', het scheen, het eyschte broot,
Tot dat het spijse vont.
Dan scheent eens oft my bijten wou,
Soo vinnig quam het aen;
Maer 't beesje dat had strax berou,
Sijn gramschap was gedaen.

Het weelig dier, de soete mus,
  En socht maer enckel spel:
Haer beet verandert in een kus,
  Dat greyt mij bijster wel.
Maer siet, nu is het beesje doot:
  Ach! wat een groot verdriet.
De lust en vreugt van mijnen schoot
  Die is nu gansch te niet.

Nu vrijsters, die dit aerdigh dier
  Voor desen hebt gekent,
Ick bidde komt te samen hier;
  Sijn tijdt die is vol-ent.
Komt hier, gespeelen, komt doch ras,
  Komt yder uyt sijn wijck:
Pluckt maegde-palm en bloem-gewas,
  En ciert het kleyne lijck.

Het beesje dat my vreugde gaf
  En moet niet sonder kruyt,
En moet niet dalen in het graf
  Als met een soet geluyt.
Doch maeckt sijn graf niet in de kerck,
  Maer buyten in het groen,
En set een vaersjen op de serk,
  Gij sult my vriendschap doen.

Gaet segh dan noch de keucke-meyt,
  Dat sy na d' oude wijs,
Dat sy ons soete pap bereyt,
  En dat van enckel rijs:
Gaet roept er al de kinders by,
  De kinders hier omtrent;
Dat yder ete van den bry,
  Die 't beesjen heeft gekent.

Is dit tafereeltje, waarde Lezer! lief geschilderd of niet?

De tweede proeve is eene *Opwekking bij de benoeming van M.H. Tromp tot admiraal*:

Zeehelden, wacker volck, peck-broeken, rappe gasten,
Op, ruckt nu wederom de vlaggen van de masten.
  Gaat, jaagt eens op een nieu den Spaangiaart over boort;
  En haalt eens wederom dat gij ter zee verloort.
't Is lang genoeg gegeeut, 't is al te lang geslapen;
Koom wordt eens datje waart, en alsje zijt geschapen.
  De Zee en haar gevolg daar zijtge toe gewent,
  Daer is uw eygen huys, uw eygen element.
Al wat op aarde leeft, al wat' er is geschapen,
Dat kent sijn eygen kracht, en weet sijn eygen wapen.
  Ja weet wat hem gemaek, of eenig voordeel doet,
  En hoe het na den eysch sijn vyandt krencken moet.

De Leeuw vecht met de klauw, de Stier gebruyckt den horen,
Het Paert slaat met den voet, een Haan met felle sporen.
De Zee is *uw* geweer, gebruyckt dáár uw gewelt;
Daer is geen twijffel aan, de Spaangiaart moet gevelt.
De Zee die heeft u eerst den vryen hals gegeven;
Den Godtsdienst ingevoert, den Spaangiaart uytgedreven.
De Zee die heeft u eerst den vyandt leeren slaan:
De Zee maekt u gevreest oock bij den Indiaan.
De Zee brengt voordeel in, en bouwt hier groote steden;
De Zee verrijckt het landt, en dat in verre leden.
De Zee maackt dat het landt den vyandt overwint:
Gy, daarom, bouwt de Zee soo gij het Landt bemint,
En valt dan aan het werck met onvertsaagde sinnen,
Gy sult gewissen buyt, groot lof, en eere winnen;
Want als na rechten eysch de Leeuw de bende leyt,
Daar is geen twijffel aan, de zegen is bereyt.

Is deze opwekking, zoowel door vorm als inhoud, uitnemend voor het doel gepast, of is zij het niet?

Constantijn Huygens droeg aan den ‘geleerden Cats’ zijn *Kostelick Mal* op. Het gedicht, waarmede de laatste de opdracht beantwoordde en dat hier tot derde proeve strekt, vangt dus aan:

Hier komt een nieuwe Swaen met ongemeene pennen,
Hier komt een hooger geest door onse landen rennen;
Hier spreekt men Hoofs en Haegs: Gae by, o domme Jeugt,
Ga by die kunste mint, hier is geleerde vreugt.

En wordt volgenderwijze besloten:

Komt leest dit nieu gedigt; doch met een rijpe sin,
Want vrienden (letter op) hier steken kruymen in.
Hier is geen lary-koek voor sagt-gewiegde Menschen,
Maar mostert op de Vis en peper op de Penssen;
Hier is een amper vogt dat in de rove snijt;
Hier is een Manne-wijn die op de tonge bijt.
Hier moet de leser doen, gelijck de kieckens drinken,
Dat is op yeder woort een ruyme wijle dincken.
Hier moet de leser doen, gelijck het schaepjen eet,
Dat nimmermeer en swelgt als na den derden beet.
Roept yemant onderdies: Het schrift is al te duyster;
Ick roepe wederom: het is syn rechte luyster.
Denck dat het beste graen leyt midden in den schoof:
En dat de rijpste druyf schuylt in het dichste loof.
Denck dat een wijse pen tot alle vijse dingen,
Tot vreemde lymery, moet nieuwe slagen bringen;
Maar dan noch bovenal soo denck, geminde vrient,
Dat niemant in het Hof met open schotels dient.

Aan u, Lezer! die het *Kostelick Mal* - ik zeg niet *gelezen*, want lezen geeft bij zulk werk niet, maar die het - beoefend hebt, zij de

vraag gericht: is in de aangehaalde regels Huygens' dichttrant juist en geestig geschetst, of is hij het niet?

Voorzeker Cats heeft genoeg eigenaardig schoon, om de vergelijking met andere dichters te kunnen uitstaan.

Tot het leerrijke in prof. Allards opstel behoort wat door hem is aangevoerd ter bepaling van Poirters' geboorteplaats. Men noemde als zoodanig een dorp *Oosterwijk*, doch de een dacht daarbij aan het belgische, de ander aan het nederlandsche dorp van dien naam. De Schrijver beslist, naar het mij voorkomt op goede gronden, voor het laatste. 'k Moet ook opmerken, dat onder de Vlamingen reeds lang hetzelfde gevoelen bestond. Na het houden der bovengemelde voordracht op het Taalcongres deed een der hoorders (ik meen mijn eerwaarde vriend Schuermans) mij de vraag, of ik wel wist, dat Poirters een Noordnederlander van geboorte was. Komt alzoo aan Nederland de eer toe, dat Poirters er het eerste levenslicht aanschouwd en zijn prille jeugd doorgebracht heeft: België kan op de nog grootere eer bogen, dat het hem voornamelijk tot kweekplaats en vervolgens steeds tot werkplaats heeft verstrekt. In de geschiedenis der nederlandsche Letterkunde behoort Poirters tot wat men de vlaamsche school zou kunnen noemen, en hij beslaat daarin eene belangrijke plaats. Uit aanmerking van het een en ander zou ik wenschen, op het noordbrabandsche dorp Oosterwijk eenig openbaar teeken aan te brengen of op te richten, tot herinnering vooreerst aan 's Mans geboorte aldaar, maar voorts en voornamelijk tot huldebetoon aan den vroeger zoo geliefden Schrijver. In Noord en Zuid zou genoeg belangstelling gevonden worden om de zaak, die van geen grooten omslag behoefde te zijn, tot stand te brengen. Zij worde der aandacht van het aanstaande Taalcongres aanbevolen!

De heer Allard toont een te groot belang te stellen in zuiverheid van taal en stijl, om hem niet in bedenking te geven of ons taaleigen niet '*inneming der stad*' verkiest boven '*inname*' (zie bl. 309). Bij den versregel, bl. 315:

> 'Soo en kruypt daer *sog* oft mier,'

teeken ik aan, dat *sog* of *seug* het insekt beduidt, dat wij pissebed noemen. Bl. 331, op de regels:

> 'Met den spiegel aan de sij,
> En met gommen en met krommen
> Gaet de heele *week* voorbij,'

is bij *week* aangeteekend: 'Anders *wech* of *weg.*' Hier denk ik aan een misverstand. *Week* zal als gewoonlijk ook hier een tijdvak van zeven dagen beteekenen, dunkt mij.

Op den omslag staat bij de schets van prof. Allard vermeld: 'Eerste gedeelte.' Dat het vervolg met belangstelling wordt te gemoet gezien, zal den geachten Schrijver niet verzekerd behoeven te worden.

De grootere of kleinere bijdragen, die den overigen inhoud van het Warandenommer uitmaken, zijn geenszins van belang ontbloot. Dit geldt vooral een proza-reisverhaal uit de dertiende eeuw (waarin bl. 365, regel 9 in plaats van *coepat* zal te lezen zijn *toepat*), en een onuitgegeven gedichtje van Vondel. Een' minder aangenamen indruk maakt de wederophaling van de zaak, Onno van Haren betreffende, en van de grieve des Warandebestuurders tegen den Voorzitter der leidsche Maatschappij. Men mocht het publiek ten aanzien van het een en ander nu reeds genoegzaam ingelicht achten.

Bl. 369 vergist zich, mijns oordeels, de heer Van Hoogstraten. Tot de ‘allerlei dichtgenootschappen’ waar ‘Mevrouw Ydelheid op den throon’ zat, wordt door hem gerekend *Dulces ante Omnia Musae* te Utrecht. Dit is een smadelijk onrecht, den kleinen, doch uitstekenden vriendenkring aangedaan, aan welks hoofd Adriaan Kluit en Meinard Tydeman stonden. Men behoeft het door hen geleverde tweetal *Proeven van Oudheid-*, *Taal-*, *en Dichtkunde* (Utrecht 1775 en 1782) slechts in te zien om zich te overtuigen, dat dit Genootschap in aard en strekking weinig gemeen had met de andere genoemde. Wil de heer Van Hoogstraten het viertal behouden, hij zette voor het utrechtsche gezelschap het rotterdamsche *Studium Scentiarum Genitrix* in de plaats, en ik zal daartegen minder bezwaar hebben.

De uitdrukking *zich op iets verwachten*, die op bl. 385 wordt aangetroffen, is een gallicismus, die door Van Lenneps voorgang niet gewettigd wordt.

2. Het kan vreemd schijnen, een werk als *Het Schaakspel in Nederland* opgenomen te zien onder de rubriek van letter- en taalkunde. Ter opheldering hiervan zij opgemerkt, dat het geschrift van Dr. Van der Linde niet zoozeer het schaakspel zelf betreft, als wel de *literatuur* van het onderwerp, en het zich alzoo aansluit aan de *Vaderlandsche Volksboeken* van Dr. Schotel, onlangs door mij aangekondigd. In dat uitgebreide werk zijn de nederlandsche volksspellen bijna geheel over 't hoofd gezien, en toch namen ze in het vroegere volksleven eene zeer aanzienlijke plaats in. Als de voor zijne moeijelijke taak bekwame bewerker van de nederlandsche vertaling van Rabelais, te Amsterdam in 1682 verschenen, de ‘spulletjes’ opsomt, die Gargantua met zijne gezellen speelde, weet hij er in het Nederlandsch meer dan honderdenvijftig te noemen, waarvan het meerendeel thans zelfs niet bij name bekend is. Mocht zich eens iemand verledigen, die spellen tot het onderwerp eener opzettelijke en grondige nasporing te maken! De taak zou uitgebreide studie vorderen, maar groote nuttigheid hebben, ook uit een letter- en taalkundig oogpunt. Veel plaatsen uit onze oude kluchten, ook uit Bredero, zelfs uit Vondel, hebben voor ons iets duisters, eenvoudig omdat we niet nauwkeurig het volksspel kennen, dat de schrijvers op het oog hebben. Als Vondel

de uitvaart bezingt van zijn beminde Saartje, haalt hij voor zijne verbeelding, hoe de lieve kleine zich met allerlei uitspanningen vermaakte; hoe zij bij voorbeeld:

‘- huppelde in het reitje
Om 't lieve loddereitje.’

Niemand intusschen weet ons te zeggen, waar dat kinderspel eigenlijk in bestond of wat met *loddereitje* bedoeld wordt. Wat beteekent het woord *friëlle*, dat onze schuilwinkelspelende jongens elkander toeroepen? Menigeen vroeg het mij; ik vroeg het anderen en raadpleegde de onder mijn bereik zijnde bronnen, doch te vergeefs. Geen mensch schijnt dat te weten.

Wat alzoo ten aanzien van menig vaderlandsch spel vooralsnog eene wenschelijke zaak blijft, dat heeft Dr. Van der Linde ten aanzien van het schaakspel tot uitvoering gebracht: hij heeft den oorsprong en aard er van beschreven, de geschiedenis er van geleverd. Dat zulks is geschied met degelijkheid en grondigheid: daarvoor is des Schrijvers naam borg. Dr. Van der Linde komt nooit ten ijs, dan ten volle beslagen.

Om al dadelijk in het oog te doen vallen, dat vooral uit een letterkundig oogpunt het voor ons liggend boekdeel groot gewicht heeft, is het voldoende te vermelden, dat het eerste Hoofdstuk tot titel heeft: *Het oude Schaakspel der Middeneeuwen.* Wie geen volslagen vreemdeling is in de lettervoortbrengselen van dat tijdperk, weet dat het schaakspel daarin voorkomt als eene geliefkoosde bezigheid der ridders. In den roman van Walewein, berijmd door Penninc en Pieter Vostaert en waarvan we door de zorgen van Mr. L.Ph.C. van den Bergh en Dr. W.J.A. Jonckbloet sedert 1846 eene uitmuntende uitgave bezitten, is een schaakbord het ongemeen kostbare en miraculeuse voorwerp, tot welks opsporing de Ridder de reeks van avonturen onderneemt, welker verhaal den roman uitmaakt. De afbeelding van het bord is naar eene teekening van 1350 bij de uitgave gevoegd. Welnu, al wat in dien roman en in andere middeleeuwsche verhalen aangaande het spel voorkomt, wordt door Dr. Van der Linde opgespoord, medegedeeld en toegelicht. Daarenboven krijgen we breede uittreksels uit minder bekende prozawerken van het genoemde tijdvak, bij voorbeeld uit eene nederlandsche vertaling van het beroemde werk van Jacob Cessoles, dat in de dertiende eeuw moet geschreven zijn, getiteld: *Liber de moribus Hominum et officiis Nobilium ac Popularium (super ludo scachorum)*, en uit de *Gesta Romanorum*, waarvan twee hoofdstukken aan het schaken gewijd zijn.

Niet alleen bij het *schaakspel* vestigt de Schrijver de aandacht zijner lezers: ook bij de *schaaktaal.* De middeleeuwsche benamingen der stukken, vaak verschillende met die van lateren tijd, worden opgenomen en verklaard.

Het zal nauwelijks noodig zijn te zeggen, dat zoodanige toelichtingen van iemand, die èn in het spel èn in de taal gelijkelijk eene buitengewone bedrevenheid bezit, eene groote waarde hebben. Het gezegde Hoofdstuk is als doorzaaid met op- en aanmerkingen, die ten hoogste leerrijk zijn en die, al mocht men er zich zoo dadelijk niet mede kunnen vereenigen, op ernstige overweging aanspraak hebben. Bl. 6 lezen we, dat het woord *schaak* (spel) niet in verband staat met ons werkwoord *schaken* (rooven), zooals Bilderdijk en anderen beweerden; maar dat de europeesche namen van het spel afkomen van het perzische *schâh* (koning). Volgens den Schrijver is ook (bl. 5) ons *dam* in *damspel*, niet het woord *dame*, zoo als doorgaans, en ook nog door Grimm in zijn *Wörterbuch* (II. 702) werd gemeend; maar beteekent in de speelboeken der middeleeuwen het woord *dame*, *dama*, steen of stuk in 't algemeen, en spreken wij van *een dam halen*, dan wil dit zeggen: den steen of de schijf bij uitnemendheid. Ik kan dit laatste niet wederleggen, maar veroorloof mij alleen de opmerking, dat dan de oorsprong en beteekenis van het woord *dam* nog steeds onopgehelderd blijven. In den Lancelot wordt ergens verhaald, dat een speler ‘enen *roc* van sinen spele verloos.’ - Volgens Dr. Van der Linde (bl. 23) vatten Hofdijk en Jonckbloet dit *roc* op als *rots*; Dr. Verwijs verklaart het door kasteel, fr. *roc*, van het perzisch *rokh*, kameel (zie den Roman van Cassamus, bl. 64). Onze Schrijver intusschen zegt t.a.p. dat de middelnederlandsche naam *roc* noch met *rots*, noch met *rokh*, kameel, iets te maken heeft; maar dat het is het spaansche *roque*, van het perziesch-arabische *ruch, roch,* strijdwagen. In eene aanhaling uit den Lancelot, dus luidende:

> ‘Ende als hi van *beiden* was bewerd’

veranderde Dr. Verwijs ‘dit onzinnige *beiden* is *venden*, met de aanteekening: ‘*Vende*, eigenlijk voetganger, wordt vooral gebruikt voor den pion in het schaakspel enz.’ Onze Schrijver neemt bl. 17 die aanteekening geheel en blijkbaar met instemming over. Bl. 67, waar dit *vende* hem insgelijks voorkomt, vraagt hij in het voorbijgaan, of van dit *vende* ook ons *vent* is. Ik moet antwoorden, dat de verwantschap van ons *vent* met een woord dat voetknecht beteekent, reeds in Weilands Woordenboek is aangewezen, en dat, indien die verwantschap gestaafd kon worden, de moeijelijkheden zouden vervallen, die Grimm in zijn *Wörterbuch*, III. 1320, ter afleiding van *fanz*, *fenz*, ontmoet.

Niet minder belangrijk en voor velen zeker nog wel zoo onderhoudend is het *tweede Hoofdstuk* (bl. 73 en volgg.), waarin de geschiedenis van het nederlandsche schaakspel van de zestiende eeuw af tot op heden en wat in dat tijdperk over dat onderwerp te onzent werd geschreven, zeer beknopt is vermeld, beoordeeld, uiteengezet of toegelicht. Door min of meer uitvoerige uittreksels maakt de lezer bl. 78 tot 113 kennis met de werken van Dr. Juan Huarte, in 1659 door

H. Takama onder den zonderlingen titel van *Onderzoek der byzondere Vernuftens eygentlykke Abelheen* in 't hollandsch overgebracht; van Rabelais, naar de geestige overzetting door eenen zich noemenden *Glaudio* (lees *Claudio*) *Gallitalo*, in 1682 te Amsterdam gedrukt; en van den meer bekenden *Hollandschen Spectator* van Justus van Effen.

Als meest vermaarde spelers worden achtereenvolgens bl. 113 tot 144 vermeld en beoordeeld Alexander Cunningham, Phil. Stamma, François André Danican Philidor en Elias Stein. De laatste komt er bij onzen Schrijver niet zeer eervol af. 'Stein (zegt hij) bezit ten onzent een opgevijzelde beroemdheid als schaakspeler, die alleen in de gewone hollandsche ijdelheid, maar niet in wezendlijke verdienste wortelt,' en lager: 'In waarheid was hij, te oordeelen naar zijn boek en zijne school, van alle wezendlijk schaaktalent ontbloot. Dit is evenmin een verwijt, als de bewering dat iemand geen treurspel kan dichten. Steins werkelijke verdienste is de *opwekking van de liefhebberij van het schaakspel in Holland*, maar aan het gezwets over zijn *meesterschap* moet een einde komen.'

De korte schets van den tegenwoordigen stand van het schaakspel in Nederland wordt niet zeer vleiend voor het nationaal gevoel op de volgende wijze besloten: 'De hoofdoorzaak van het feit, dat Holland noch in het praktische spel noch in het probleemvak tot dusver de hoogte van het buitenland heeft kunnen bereiken, ligt in het heerschend gebrek aan kennis en de maatschappelijke laagte, waarin zich het schaakspel hier beweegt. De beoefening werd zelden of nooit met wetenschap doorvoed, - integendeel, alle vroegere hollandsche schaakliteratuur steekt als proletarische kakografie af; - men schaakt doorgaans zooals men een partijtje domino of kaart speelt; vooral onze hoogere standen eindelijk lijden aan geesteloosheid, de lagere aan ruwheid, geen geschikte toestand voor de beoefening van wat een bramijn zoo juist het *geesteskrachtspel* genoemd heeft.'

Of deze donker gekleurde teekening in allen deele juist zij, zal ik niet beoordeelen. Ik ben daartoe geheel onbevoegd, en laat dus die taak aan anderen over. Maar op één lichtpunt, door den Schrijver voorbijgezien, meen ik toch te kunnen en te moeten wijzen. Dr. A. van der Linde, wiens groote bekwaamheid in het schaakspel, zoowel theoretisch als praktisch, èn in Nederland, èn in het Buitenland, gekend en gewaardeerd wordt, is een Hollander van geboorte.

Het *derde Hoofdstuk* bevat *Hollandsche Korrespondenciepartijen* en is alzoo uitsluitend voor de liefhebbers bestemd. Het beslaat echter slechts ongeveer dertien bladzijden.

Dat het geheel door de lieden van het vak met ingenomenheid zal zijn ontvangen, daaraan twijfel ik niet; het vervult voor hen eene bestaande behoefte. Doch de nuttigheid van het geschrift bepaalt zich, gelijk boven reeds is opgemerkt, niet tot hen uitsluitend. Het is eene

allernuttigste bijdrage voor ieder die belang stelt in de geschiedenis onzer beschaving en gebruiken, onzer taal en letteren. Volgaarne erken ik, er veel uit te hebben geleerd.

In taal en stijl heeft de Schrijver zijne eigenaardigheden, maar de toeleg op nauwkeurigheid blijkt alom. Daarom acht ik het de moeite waard, hem te doen opmerken, dat op bl. 119 de volzin, die met *Kronologiesch* aanvangt, niet goed afloopt. - Bl. 75 in de noot bleef het aangehaalde deel van Berkhey in de pen.

3. De *Keus van Nederlandsche Redevoeringen* van den heer Rooses zou ook tot titel kunnen voeren: *Practisch handboek ter beoefening van de Nederlandsche Welsprekendheid.* Dat de bloemlezing werkelijk zoodanige strekking heeft, valt reeds in het oog, als men een blik slaat op den *inhoud.* Men vindt daar de Afdeelingen: I. *Academische welsprekendheid.* II. *Rechterlijke welsprekendheid.* III. *Parlementaire welsprekendheid.* De eerste Afdeeling telt 38, de tweede 3 en de derde 4 stukken. De onevenredigheid, in de verhouding dezer cijfers blijkbaar, wordt niet alleen daardoor veroorzaakt, dat de beide laatste soorten van welsprekendheid onder ons minder beoefenaars telden, en den Verzamelaar alzoo een kleiner voorraad van stoffe ten dienste stond; als wel voornamelijk door den ruimen omvang, door hem te recht aan de uitdrukking *Academische welsprekendheid* toegekend. De Afdeeling begrijpt niet zoozeer redevoeringen, door Hooggeleerden in de Academische gehoorzalen uitgesproken; maar voordrachten, door allerlei personen op verschillende plaatsen en met uiteenloopende bedoelingen op den katheder gehouden. Daarenboven heeft de heer Rooses, in navolging (bijvoorbeeld) van Noël en De la Place, onderafdeelingen aangebracht voor: *Inleidingen*, *Uittreksels*, *Slotreden* en *Redevoeringen in haar geheel.* Alzoo werd een uitmuntend middel ter hand genomen, om den aard en de vereischten der redevoering in hare verschillende deelen te doen kennen. Het voorleggen van modelproeven in ieder der genoemde opzichten kan grooter uitwerking hebben dan menige theoretische les.

Het werk in zijn geheel maakt een' aangenamen indruk. In het bestek van 326 compres gedrukte bladzijden vindt men het bewijs geleverd, dat aan het nederlandsch proza voor het spreekgestoelte, bij de behandeling ook van de meest verschillende onderwerpen, geene geschiktheid kan worden ontzegd.

De *eerste* Afdeeling, waarin de naam van Van der Palm aan het hoofd staat, doet ons beurtelings Hollanders en Vlamingen hooren. Nu deftig, dan gemeenzaam; nu betoogend, dan schilderend; nu tot het verstand, dan tot het hart sprekende, is het bij hen allen blijkbaar, dat zij door oefening hunne taal zijn meester geworden en dáárdoor weten te boeijen. Ik schreef daar: de naam van Van der Palm aan het hoofd. Het strekt mijns inziens den Verzamelaar tot eer, dat hij uit

de werken van dien Redenaar niet minder dan een *elftal* proeven opnam. Hij toonde daardoor, zich door het beweren van sommigen en daaronder voorname letterkundigen, alsof het tijdvak van Van der Palm geen ware welsprekendheid kende, niet te hebben laten afschrikken, en den moed te hebben de rijke proza-schatkamer dier dagen zelfstandig te onderzoeken. De uitkomst van dat onderzoek is de beste logenstraffing der zonderlinge bewering.

In de *tweede* Afdeeling treden op de rechtsgeleerden Meijer, De Jonge en Lipman; in de *derde* de parlementsleden Van Alphen, Kemper, Sloet tot Oldhuis en Wintgens. Eene meer gepaste keuze laat zich nauwelijks denken. De reden, dat er geene vlaamsche stemmen bij gehoord worden, zal daarin liggen, dat bij de Rechtbanken en in 's Lands vergaderzalen in België doorgaans het woord in de fransche taal wordt gevoerd. Ik meen echter, dat in den laatsten tijd aldaar door bekwame mannen adviezen en pleidooijen ook in het vlaamsch zijn uitgebracht. Bij eenen herdruk van de *Keus* zou ik het wenschelijk achten, ook daarvan enkele proeven te zien opgenomen.

Volgens den titel heeft de heer Rooses zijn werk bestemd, *ten gebruike der gestichten van Middelbaar Onderwijs.* Waar het te doen is, om den jongen lieden practische lessen te geven tot het vormen van eenen goeden stijl, en tevens hun smaak in te boezemen zoowel voor hunne moedertaal als voor het schoone en goede: daar kan hun geen betere *Keus* worden aangeboden dan deze.

Hier eene en andere stijlproeve mede te deelen uit de Redevoeringen onzer zuidelijke Taalgenooten acht ik niet ongepast. Bij velen zal het tot eene kennismaking leiden, die aldra aanbeveling wordt.

De heer Meersseman spreekt *over den aard onzer taal* aldus:

> ‘Men heeft gezegd: “de taal is gansch het volk”; de uitdrukking is waar, onder welk opzicht men die beschouwe; daarom mag zij ook terugvallig genomen worden: de waarheid blijft, wanneer men zegt: een volk is gansch en geheel in zijne tale. De aard en de inborst van een volk is ook de aard en de aangeborene hoedanigheid zijner tale en alle zijne bijzonderheden worden afgeschilderd door het bijzonder gebruik van elk woord en van elke letter zelfs. Een volk ontaardt, wanneer het zijne taal verloochent; het blijft eigenaardig en eenigszins onafhankelijk bestaan, zoolang het zijne taal verdedigt en behoudt; ja, maar ook het invoeren van allerhande uitheemsche gronden, vormen of wendingen; het najagen van onbezonnen en buitensporige nieuwigheden, is wel het krachtigste en gevaarlijkste middel om een volk te niet te doen.
>
> Nu ter zaak, welke is de eigen en aangeboren aard van het Nederduitsche volk en bijgevolg van zijne taal? - Het is geene dartele lichtzinnigheid, noch zware en duistere droomerij; het is geene wilde en ongetemde halswagerij, noch vreesachtige vernepenheid; neen, maar wel van den eenen kant, eene kinderlijke eenvoudigheid, en van den anderen kant, eene edelmoedige en eerbiedvolle statigheid. - Ondertusschen, deze grondhoedanigheid onzer tale, die het volk in 't algemeene kenmerkt, belet in het minste niet dat een ieder volgens eene bijzondere omstandigheid of gemoedstemming, eenen nieuwen vorm aan de uitdrukking geve, of eene

andere keus van woorden doe. Ver zij van daar. Elke schrijver mag zijne eigene hand gebruiken; elk bijzonder gevoelen heeft zijne eigene wen-

ding; elke drift zijnen eigenen zwier: er bestaat in onze taal een overvloed van woorden en uitdrukkingen van alle kleur, van allen trant. Hoe rijk en plooizaam is toch onze woordenwisseling! En wie zal de eindelooze menigvuldigheid van veranderingen en verscheidenheden beschrijven, die juist daaruit ontstaan, den loop der rede behaaglijk maken en verwondering baren over geheel het kunstgewrocht? Wij vermogen nog, wat in eene andere tale voor de lichthoofdigen, van wie zij meest gesproken wordt, onverdraaglijk is: wij mogen soms met zekeren omslag het gedacht ontvouwen, en door de opschorsing van den zin den wil tot oplettendheid dwingen, hem dan beloonende met het aangename eener onverwachte afmaking des voorstels. Voor het overige, onze taal is in al haren handel noch gemaakt noch gekunsteld; zij is vrij en krachtig in haren gang; zij is waar en openhartig in elke uitdrukking; zij is eigen en welvoegend in elkeen van hare woorden, en in alles de trouwe weerklank der edelste gevoelens, die ooit des menschen hart bezielen. Ja, ik herhaal het nog eens, onze schoone taal is niet alleen eene oprechte melodie, zij is ook wel eene waarachtige, natuurlijke harmonie, die den geest verlicht, die het hart ontroert, die de ziel ontvlamt en hemelhoog verheffen kan.'

De heer D. Sleeckx handelt (in 1862) *over het realismus in de letterkunde*, en drukt zich daarbij aldus uit:

'Er leeft aan onze grenzen een volk, tegen hetwelk wij Vlamingen, voorwacht van den Nederduitschen stam, sedert onheuglijke tijden, een harden strijd, den strijd der denkbeelden, voeren. Dit volk hoef ik u niet eens te noemen.

Ofschoon geen blinde bewonderaar van al wat men te Parijs aanbidt, en weinig genegen om de Parijzenaars op hun woord te gelooven, wanneer zij hunne natie als de grootste roemen, ben ik evenmin een franschhater, een stelselmatige verkleiner van Fransche grootheid. Ik laat der kunst en der letteren onzer zuiderburen, ja tot zeker punt hunner beschaving volle recht wedervaren. Ik ben de eerste om de gewichtige diensten te erkennen, welke zij den voortgang bewezen. Welnu, ondanks die gunstige gevoelens, ben ik tot in het diepste der ziel doordrongen van de noodzakelijkheid eens onverpoosden krijgs tegen de Fransche begrippen, roep ik zoo luide als iemand, dat het voor ons een dure, een heilige plicht is tegen den invloed van Frankrijk te velde te trekken, en even hardnekkig te kampen tegen zijnen geest en zijne strekkingen, als tegen zijne inpalmings-, zijne aanhechtingszucht.

En denkt niet, dat ik alleen zoo spreek als Belg, als burger van een land, dat steeds door Frankrijk werd bedreigd, en, gelijk de geschiedenis leert, negentienden van de rampen, waaronder het zuchtte, aan Frankrijk te wijten had. 't Is zelfs niet alleen als vriend van vrijheid en volksrecht, als vijand van gemoedsverslaving en zedenverbastering; het is ook als kunstvereerder, als letteroefenaar.

Men meent wel eens, dat de Franschen, indien zij al niet door geest van uitvinding schitteren, toch door geest van verbetering uitmunten; dat het

in hunne bestemming ligt, hetgene anderen scheppen, tot eenen hoogen graad van volkomenheid op te voeren. Ik kan onmogelijk met die meening instemmen. Voor mij is het veeleer eene uitgemaakte zaak, dat zij in vele gevallen het bedroevende voorrecht genieten, wat zij op het gebied der staatkunde en der wetenschap, der kunst en der letteren van anderen overnemen, te misvormen, te bederven en der minachting prijs te geven. Voor mij gelijken zij, onder dit opzicht, aan den man der Grieksche sage, gedoemd om door enkele aanraking de nuttigste dingen in nutteloos goud te veranderen, met dit verschil nochtans, dat zij in stede van edel metaal, dikwijls ellendig klatergoud voortbrengen.'

4. Voor een jaar las men in *De Tijdspiegel* het volgende:

‘Van den Eersten Druk der Spraakkunst des heeren De Groot gaf ik eene beoordeeling in *de Tijdspiegel* van November 1872, en sprak daarbij de meening uit dat “beknoptheid, degelijkheid en gepastheid de kenmerken van het werkje zijn en het eene voorname plaats geven onder de vele taalkundige leerboeken, die onze schoolliteratuur telt.” Tevens verklaarde ik “niet te twijfelen of het gebruik van het werkje zou die uitspraak bevestigen.” Dit laatste is door de zoo spoedige verschijning van den *tweeden druk* ten volle bewaarheid geworden. Zulk een feit maakt thans alle verdere aanprijzing overbodig. 'k Voeg hier dus alleen bij, dat de Schrijver van den nieuwen druk gebruik heeft gemaakt, om eenige leemten van den vroegeren weg te nemen.’

Bij de verschijning van den *derden druk*, nog geen volle twee jaar na den vorigen, heb ik alleen de bovenstaande aankondiging te herhalen.

Rotterdam,
Januarij 1876.
Dr. A. DE JAGER.

Naschrift.

‘D^{r}. Van der Linde - schreef ik in het bovenstaande opstel - komt nooit ten ijs, dan ten volle beslagen.’ Na het verschijnen van den *Nederl. Spectator*, n°s. 6 en 7 moet ik daar nu bijvoegen: behalve wanneer hij optreedt als beoordeelaar van Bilderdijk als taalkenner. Doch blijkbaar heeft des Schrijvers germanomanie hem daar verschalkt.

Maart 1876.
A.D.J.

Verleden en heden.

Een togt langs de kusten van de Zuiderzee door Henry Havard. Uit het Fransch door Mej. S.M. Campbell, met een woord vooraf van Dr. Jan ten Brink en een naschrift van Mrd. Cohen Stuart. Met 10 platen. Haarlem, J.M. Schalekamp.

De heer Henry Havard, de bekende Fransche kunstkritikus, bewonderaar en kenner van de Oud-Hollandsche schilderkunst, kwam op het denkbeeld, met een door hem zelven gehuurd tjalkschip, onder bestuur van een door hem zelven aangestelden schipper, de eilanden en de kuststeden der Zuiderzee te bezoeken.

In gezelschap van onzen zeeschilder Van Heemskerck van Beest maakte hij in 1873 het voorgenomen zeereisje, bezocht, van Amsterdam vertrekkende, het eiland Marken, de stille en als uitgestorven steden Edam, Monnikendam, Hoorn, Enkhuizen, Medemblik, het alles be-

halve stille, maar integendeel van opkomst en bloei getuigende Nieuwe Diep en den Helder, het eiland Texel, Harlingen, Leeuwarden, Hindeloopen, Molkwerum, Stavoren, het eiland Urk, Kampen, Zwolle en Amersfoort.

Hij heeft dit reisje onder den titel van: ‘Les villes mortes du Zuiderzee’ beschreven, welke beschrijving eerst in de Revue Britannique en daarna afzonderlijk in het licht is verschenen.

Van dit werkje ontvangt het Nederlandsche publiek, door de zorg van Mej. Campbell, eene nauwkeurige en vloeiende vertaling in een net uitgevoerd, keurig boekdeeltje, dat met tien fraaie steendrukjes versierd en bovendien nog verrijkt is met een naschrift van den heer Cohen Stuart, bevattende een zeer aannemelijke conjectuur naar de ware oorzaken van het verval van de weleer zoo bloeiende, thans zoo doodsche en kwijnende Zuiderzeesteden Edam, Monnikendam, Hoorn, Medemblik en Enkhuizen, en een praktisch middel om, door middel van de geheele of gedeeltelijke droogmaking van de Zuiderzee, in verband met aan te leggen scheepvaartkanalen, de genoemde steden uit haren doodslaap te wekken en met een nieuw en krachtig leven te bezielen.

Om de beschrijving van een reisje naar ten deele zoo bekende en ten deele zoo weinig merkwaardigs, ten minste voor den gewonen reiziger, opleverende plaatsen, aantrekkelijk en interessant voor den lezer te maken, is voorwaar geen gemakkelijke taak. Die haar met goed succès wil ten uitvoer brengen, moet over vele kundigheden, talenten en gaven beschikken, die maar zelden in één en denzelfden persoon vereenigd worden aangetroffen. Hij moet de verborgene, zich niet altijd op den eersten blik verradende schoonheden van het eenvoudige, schijnbaar eentoonige Hollandsche landschap weten te bespieden, hij moet voor het bescheiden-schuchtere, zedig-aandoenlijke dier natuur een open oog en een ontvankelijk gemoed hebben en den lezer daarvoor met geestdrift weten te bezielen. Hij moet de duizenderlei tinten en kleuren van lucht en licht weten op te merken en in woorden eenigszins den indruk kunnen weergeven van de licht- en luchteffecten door onze Oud-Hollandsche schilders, onze Ruijsdaals, Hobbema's en Cuijps zoo meesterlijk op het doek getooverd. Hij moet de verhevenheid en majesteit van de Gothische kathedralen, evenzeer als het karakteristieke en schilderachtige van onzen eigenaardigen, burgerlijken bouwstijl der XVI^{de} en XVII^{de} eeuw gevoelen en den smaak voor het eigenaardig-schoone van onze Hollandsche stadsgezichten weten op te wekken. Hij moet de rijke en belangwekkende geschiedenis onzer steden kennen en uit den schat van hare historische herinneringen eene gelukkige greep weten te doen, om hare stille straten met de woelige tooneelen van weleer te verlevendigen. Hij moet bovenal de gave bezitten van levendig en con amore te kunnen vertellen en het schijnbaar onbeduidende door stijl en inkleeding te releveeren.

Dat de heer Havard op uitnemende wijze aan de gestelde eischen voldoet, toont zijn werkje op iedere bladzijde.

Indien het mogelijk is, de onverschilligheid van ons publiek voor de St. Bavo's en andere schoone monumenten van gothische bouworde, die onze vaderlandsche steden versieren, voor hare teekenachtige poorten en huizen uit de zestiende en zeventiende eeuw, voor de rijk gebeeldhouwde en van eigenaardige kunstopvatting getuigende kasten en andere meubels uit dien tijd, in waardeering en bewondering te doen verkeeren, zal aan de lectuur van het werkje van den heer Havard, dat van zooveel liefde en kennis van de oude architectuur en kunstindustrie getuigt, naar ik mij voorstel, een groot aandeel in de verdienste van die weldadige aesthetische hervorming moeten worden toegeschreven.

Wij Nederlanders nemen immers van ouds, ook al uit kracht van ons gebrek aan nationalen zin, de waarheid liever aan uit den mond van den vreemdeling, dan van den landgenoot. Wat derhalve geen Vosmaer, geen Victor de Stuers en andere verdienstelijke landgenooten wisten te bewerken, gelukt misschien aan de scherpe, maar altijd humane en van welwillendheid voor Nederland en zijne bewoners getuigende kritiek van den Parijzenaar Henry Havard.

Doch, ook afgezien van alle andere consideratiën, vestigen wij de aandacht op zijn werkje als op een prettige en onderhoudende lectuur en omdat het den lezer menige onbekende of min bekende bijzonderheid leert aangaande het door den schrijver bezochte gedeelte van ons vaderland.

Het is toch een bekende karaktertrek van den beschaafden Nederlander der negentiende eeuw, dat hij in de meeste landen van Europa beter t' huis is, dan in zijn eigen. Hoe weinigen onzer landgenooten is het bekend, dat *Hoorn* b.v. een der schoonste en merkwaardigste steden is, die men ergens vindt, een geheel antieke stad, welker huizen een oud, doch koket voorkomen bezitten en versierd zijn met fraai beeldhouwwerk en bevallige bas-reliefs, terwijl zij overdekt worden door puntige, in trapjes uitloopende daken, die allen meer of minder overhellen en zich schijnbaar buigen, om beter te zien en beter gezien te worden. Overal groote luifels en stoepen van hardsteen, overal gesneden hout en uitgehouwen steen, afwisselende met gebakken metselsteenen in warme, vriendelijk roode kleur, welke aan deze bevallige woningen eene vroolijkheid en frischheid verleenen, die zonderling afsteekt bij haar ouderdom en antieken vorm. Het is niet één, het zijn geen tien van deze soort van huizen, die men daar op zijn omwandeling ontmoet, allen zijn ze zoo, van het eerste tot het laatste, van het eene einde der stad tot het andere, en men komt zich zelf belachelijk voor, wanneer men in het nauwe kostuum en in de stijve houding onzer dagen in die oude straten rondwandelt. Er bestaan enkele plaatsen die men niet doortrekken, - enkele steden die men

niet bezoeken moest, dan met een kastoren hoed met pluimen op het hoofd, hooge laarzen aan en een rapier op zij; Hoorn behoort bepaald onder het getal van deze. Of wie richt zijne schreden naar Edam en Monnikendam, om in de laatste stad de fraaie gothieke kerk en den prachtigen klokketoren en in de eerste de grootste en schoonste kerk van geheel Noord-Holland en de allerliefste woning te zien en te bewonderen, met twee verdiepingen, die uit de zestiende eeuw dagteekent en in lagen van gebakken en gehouwen steen, met gebeeldhouwde nissen en een achtkanten toren, op zij van de kerk, tegen den hoofdingang aan, gebouwd is? Dit huis is een der bevalligste en meest merkwaardige gebouwen van geheel Nederland.

Of wie eindelijk gaat naar Kampen, om er de Broeders- en Cellebroederspoort, in hare rijke ornementatie en karaktervollen bouwtrant te bestudeeren, om er de beide schoone gothische kerken te bezichtigen, en vooral, om de paarl der stad: het stadhuis, een klein wonder van smaakvolle en fraaie architectuur, te bewonderen?

Het stadhuis te Kampen vindt in den heer Havard een hartstochtelijken vereerder, die er de volgende warme en welverdiende lofrede aan wijdt:

‘Verbeeld u een bevallig gebouw, in den smaak van de kanselarij te Leeuwarden, met een groot dak, waarin zich tal van dakvensters bevinden; een voorgevel van gebakken steen, van twee verdiepingen boven elkander, met een kleinen stoep, die naar de verdieping gelijkvloers geleidt. Boven de vensters bevinden zich gewelfde bogen, die op vroolijk gebeeldhouwde versieringen rusten en tusschen de vensters vertoonen zich uitspringende nissen, met spitsbogen en tinnen, welke beelden beschutten, werkelijke beelden van de zestiende eeuw! die door de beeldstormers geëerbiedigd zijn. Het is eene ware verlustiging voor de oogen, die hoek van het stadhuis. Het is een genot voor den kunstenaar, die bevallige, vromelijk behouden reliquiën zoo te mogen zien, als ze er in hun besten tijd uitzagen.

Ongelukkig is het stadhuis in een nauwe, druk begane straat gelegen. In de veertiende eeuw dacht men er meer over om fraaie zaken te vervaardigen, dan om ze te doen bewonderen.

Doch binnen in het Stadhuis wachten ons nog geheel andere wonderen. Laten wij dus niet langer op den drempel blijven staan. Over het nieuwere gedeelte behoef ik eigenlijk niet te spreken. Het bestaat sedert het einde der zeventiende, of den aanvang der achttiende eeuw en bezit geene hoogere maar ook geene mindere waarde dan de meeste stedelijke gebouwen van onze dagen, doch het is net, gemakkelijk en eenvoudig, in één woord, zeer behoorlijk ingericht. Doch ik haast mij te komen tot twee vertrekken, zoo eenig in hunne soort, welke zich in dat hoogst gelukkige gemeentegebouw bevinden.

Het zijn twee rondom met hout beschoten kamers, die nog geheel gebleven zijn, zooals ze in de eerste jaren van de zestiende eeuw

waren. Deze beide vertrekken dienden tot de raadsvergaderingen en als vierschaar. In de eerste kamer bevonden zich dan de advokaten en het publiek, de belanghebbenden en de beschuldigden. Ofschoon op betrekkelijk eenvoudige wijze versierd, maakt deze zaal, geheel bekleed met antiek houtwerk, dat in vakken afgedeeld is en omgeven met banken van massief gesneden hout, die met haken aan den muur bevestigd zijn, een buitengemeen grootsch effect en hare ernstige versiering is in den fraaisten stijl. Men heeft de wanden georneerd met vlaggen en vaandels, met pertizaans, pieken en hellebaarden, allen glorierijke getuigen uit de worstelingen van den ouden tijd; ik merkte zelfs boven de deur eenige geweldig groote spuiten van gepolijst koper op, welke als goud schitterden en die eertijds bij oorlogen dienden, om de aanvallers, welke zich te dicht in de nabijheid van den vijand waagden, met kokende olie te bespuiten. Een overschoon hekwerk, overschaduwd door eene opengewerkte gaanderij met bevallige kolommetjes, die gewelfde bogen steunen, scheidt deze eerste zaal van de tweede af. Door deze fraaie openingen heen, deden de advokaten zich eertijds hooren en drong hunne overtuigende welsprekendheid in de raadzaal door. Om een juist denkbeeld te geven van deze tweede zaal, wil ik naar een boek verwijzen, dat gij misschien wel kent, de *Praxis criminis persequendi*, *auctore Joanne Milloeo Boio* (Parijs 1541). Die groote en verheven gravures welke de gerechtshoven van de zestiende eeuw voorstellen, met hunnen voorzitterstoel, hunne banken voor de raadsleden, hunne stoelen met lage leuningen en de groote tafel in de raadzaal, kunnen alleen een begrip geven van de zaal te Kampen. En toch wijst geene van die platen op zulk eene prachtige ordonnantie. Te Kampen bevindt zich geheel in de rondte van de zaal eene breede gebeeldhouwde bank, in zitplaatsen afgedeeld door uitspringende voetstukken, die elk eene bol uitstaande kolom met Ionisch ondergedeelte en kapiteelen van gemengde bouworde dragen. De lijst die, boven de kolommen vooruitspringende en boven de zitplaatsen achteruitwijkende, de zaal omgeeft, voltooit deze soort van hooge balustrade, welke de raadsheeren van het overige publiek afscheidde en verleent er eene statige elegantie aan, die een grooten indruk maakt en te gelijkertijd zeer behaagt. Men voelt het hier, in welke plaats men zich bevindt. De bestemming er van is geen geheim en het is niet om maar wat te willen zeggen wanneer men de onvergelijkelijke harmonie van die prachtige bouworde roemt. Dit is echter nog niet alles. Aan het einde van het vertrek verheft zich een prachtige schoorsteen, op zich zelf een waar monument, dat vier verdiepingen heeft. Te zeggen dat hij van 1543 dagteekent, zou reeds voldoende zijn om de schoonheid van uitvoering en de sierlijkheid der lijnen van dit prachtstuk aan te duiden. Ik wil evenwel de inrichting er van beschrijven. Twee cariatiden, waarvan de beenen in versierde scheeden gevat zijn, ondersteunen eene gebeeldhouwde lijst; de fries daarvan is door eene

neut in twee gelijke deelen gescheiden. Op het linkergedeelte is de rechtspraak van Salomo in bas-relief voorgesteld en aan de rechterzijde bevindt zich op gelijke wijze eene afbeelding van Mucius Scaevola die zijne hand in het vuur steekt. Aan de twee uiteinden van de lijst en op de neut in 't midden. verheffen zich drie beelden met nedergehurkte kinderfiguren aan hunne voeten. De twee beelden aan de uiteinden stellen, naar ik meen, de godsdienst en de wet voor en het middelste beeld, dat zich nog verheft op een klein voetstuk, met een opschrift voorzien, is eene voorstelling van de weldadigheid. Tusschen deze drie beelden en boven de bas-reliefs, steken, uit twee boogvormige vensters, in haut-relief, twee koppen uit. Zóó is de eerste verdieping.

De tweede wordt gevormd door vier nissen, ingesloten tusschen twee cariatiden en onderling gescheiden door versierde pilasters en eene groote cariatide, die het middenpunt uitmaakt. In de twee buitenste nissen ter linker en ter rechterzijde, bevinden zich twee beelden die het geloof en de waarheid voorstellen. De twee nissen naar het midden toe bevatten heraldieke leeuwen, die tusschen hunne klauwen standaards met het wapen van de stad bevestigd houden. Boven deze nissen, pilasters en cariatiden, loopt eene tweede lijst met zeer smalle fries, waarop zich aan de beide uiteinden vazen bevinden en in het midden staat eene vierkante nis, overschaduwd door een attiek, terwijl aan elken kant een faun staat. Deze nis die in haut-relief gebeeldhouwd, de rechtvaardigheid bevat, welke de misdaad bestraft, vormt de derde verdieping. Onder de nis en de twee faunen die haar insluiten, loopt een soort van voetstuk, dat het volgende opschrift draagt: *Justitia gladio martis violētia cessit.*

De nis die deze derde verdieping vormt springt sterk vooruit; achter haar wijkt de bouw terug, terwijl hij daar een dak vormt dat sterk afhelt. Boven het dak verheft zich als laatste verdieping een breed lofwerk, eveneens bekroond door een attiek, die het wapen van het keizerrijk draagt benevens een lang opschrift, dat wij, door de hoogte waarop het staat, niet konden ontcijferen.

Die schoorsteen is een wonder van schoonheid; hij is een weinig zwaar wellicht in de hoogste gedeelten, doch ontegenzeggelijk een van de schoonste kunststukken, die zich in geheel Europa bevinden.

Geheel ter zijde van dezen schoorsteen en als voltooiing der meubileering van de zaal, die letterlijk eenig in hare soort is, verheft zich een ontzettend groot spreekgestoelte met twee zitplaatsen, ingesloten tusschen drie grootere en drie kleinere kolommen en overdekt door een zeer uitgestrekt, verwelfd klankbord dat uitloopt in eene attiek, welke tusschen twee schoone, flink gebeeldhouwde kinderen geplaatst is. Vóór het dubbele spreekgestoelte bevindt zich een groote, doch eenvoudige lessenaar. Met drie treden beklimt men het gestoelte, dat op alle gedeelten met wonderschoon snijwerk, van de fijnste bewerking en den meest volkomen smaak versierd is; van de voetstukken, die de

kolommen dragen, tot aan de lijst die onder deze langs loopt, is dit stuk een wonder van schoonheid te noemen. In den rug van het gestoelte prijken heerlijke bas-reliefs, welke van kolommetjes vergezeld gaan, die met engelen-kopjes en saterkoppen versierd zijn; de bas-reliefs zijn twee bevallige allegorische voorstellingen van de rechtvaardigheid en de liefdadigheid. Voeg nu aan dit alles nog toe een elegant, gewelfd houten plafond, dat smaakvolle bogen vormt met vergulde bloemen, waarvan de door de eeuwen verbleekte tinten toch nog enkele lichtstralen aantrekken, en gij zult u eene voorstelling kunnen maken van deze overschoone zaal, die gewis in Holland door geene andere geëvenaard wordt.'

Indien wij den lezer van deze aankondiging wat lang in de zalen van het raadhuis te Kampen hebben doen vertoeven, het is in de hoop, dat de nauwkeurige en smaakvolle beschrijving er van door den heer Havard hem zal opwekken met diens reistochtje kennis te maken, dat in schoonen en aanlokkelijken vorm de beschamende waarheid verkondigt, dat menige schaars bezochte Nederlandsche stad onwaardeerbare, maar miskende en verwaarloosde schatten bevat van de artistieke opvatting en de bekwaamheid onzer vroegere bouwmeesters, houtsnijders en schrijnwerkers. Ja, wij durven zelfs de verwachting koesteren, dat de lezing van het werkje van den geestig koutenden Parijzenaar een krachtig wapen zal blijken tot bestrijding van het vandalisme en de ijskoude onverschilligheid, die ten onzent in hoogere en lagere regeeringskringen nog maar al te veel aan de orde van den dag zijn ten aanzien van de overblijfselen van vroegere kunst, welke meedoogenloos aan den moker van den slooper, aan den vernielenden tand des tijds of aan de begeerigheid van den vreemden opkooper worden prijs gegeven.

Van den meester - een meesterstuk?

Schandevrees. Zedeschets door Hendrik Conscience. Leiden, bij A.W. Sijthoff 1875.

Een nieuwe pennevrucht van den beroemden Vlaamschen schrijver moet iedereen welkom zijn. Met ingenomenheid namen wij dan ook het boek ter hand, waarvan de eigenaardige titel reeds de belangstelling prikkelt. Heeft het beantwoord aan onze verwachting? Niet geheel. Wij erkennen, dat het ons eenigszins teleurgesteld heeft en we er het aantrekkelijke in misten, wat des schrijvers vroegere novellen

onderscheidt; het natuurlijke, ware, en de bevredigende moraal. Een beknopt overzicht zal dit duidelijk maken.

De familie's Van Berkhout en De Hammes verkeerden jaren lang vriendschappelijk met elkander en zouden door het huwelijk hunner kinderen nog nauwer vereenigd worden. De jeugdige barones Hortensia van Berkhout en graaf Willem de Hammes beminnen elkander vurig en hunne verbintenis is vastgesteld. Ze wordt toegejuicht door den koning en den hoogen adel, totdat de strijd tusschen Belgen en Hollanders in de statenkamers en in de dagbladen bedenkelijk begint te worden en baron Van Berkhout, die openlijk de zijde van koning Willem had gehouden, over een questie van bestuur-afscheiding tusschen Noord- en Zuid-Nederland, zich bij de Belgische tegenpartij schaart. Dit haalt hem de ongenade des konings en den haat des graven op den hals en ofschoon de ondertrouw der verloofden reeds gevierd is, stelt men hun huwelijk uit. De omwenteling van 1830 breekt los en de familie De Hammes vlucht naar Holland bij den koning. Daar worden alle pogingen in 't werk gesteld om graaf Willem van zijn voorgenomen huwelijk te doen afzien. Men verwijt het hem, dat hij zich door de banden des bloeds met muiters, met vijanden zijns konings en zijns vaderlands wil verbinden en tracht hem te koppelen aan gravin De Hascot, een boosaardige vrouw, van wie hij een afkeer heeft. Geen wonder dat hij er zich tegen verzet. Maar als eindelijk zijne moeder hem met haren vloek bedreigt en zijn vader, uit louter ergernis over zijnen tegenstand, een aanval van beroerte krijgt, geeft hij toch toe en drukt zijn geliefde, die, zonder dat hij het weet, zwanger van hem is, met zijn afscheidsbrief den dolk in het hart. Baron Van Berkhout begint nu natuurlijk ook te vervloeken en daar hij de eer van zijn naam boven alles stelt, heeft hij voortaan geen ander doel meer in zijn leven, dan de schande van zijne dochter voor het oog der wereld te verbergen.

Hij ontvlucht België en niemand hoort meer iets van hem. Na verloop van ettelijke jaren wordt graaf Willem, wiens huwelijk met gravin De Hascot alles behalve gelukkig was, weduwnaar. Vreezende dat het fortuin van baron Van Berkhout schade heeft geleden en geneigd om hem, in dit geval, bij te staan, doet hij onderzoek naar de vluchtelingen en verneemt van hun ouden rentmeester te Gend genoeg, om hen op 't spoor te komen. Ze hebben zich van land tot land, van oord tot oord verplaatst, totdat zij in de nabijheid van de stad IJperen, op de Fransche grenzen, een gesloten graf vonden in een oud, ommuurd kasteel, ‘De oude Steen’ genaamd. De baron noemt zich nu M^{r}. Von Oberheim en zijne dochter, mevrouw de Wed. Von Weiler. Het cipierschap, dat de baron over zijn dochter en kleindochter uitoefent, trekt echter spoedig de aandacht. De Fransche barones Van Giersteen die, in de buurt van ‘De oude Steen’ het kasteel ‘de Tempelhof” bewoont, heeft een zoon en deze, die smoorlijk verliefd

is geraakt op Ida von Weiler, beraamt het plan om haar uit de macht haars onmeedoogenden grootvaders te bevrijden. Dit plan wordt evenwel verijdeld door de waakzaamheid van Von Oberheim. Als Hugo 's nachts zijne woning wil binnendringen, lost hij een pistoolschot op hem; deze stort van schrik neder. Ofschoon nu de graaf in zijn volle recht is om den nachtelijken indringer te verjagen en zijn pistool bovendien slechts met los kruit geladen was, bedreigt de barones Van Giersteen hem toch in hare moederlijke verontwaardiging met gerechtelijke vervolging en de vrees, dat hierdoor zijn ware naam aan het licht zal komen en dan ook de schande zijner dochter, doet hem nogmaals tot de vlucht besluiten. In dit hachelijk oogenblik verschijnt echter graaf Willem en neemt de zaak een gunstige wending. De graaf vindt niet alleen zijn verouderde geliefde, maar tot zijn verbazing ook nog een volwassene dochter, met een minnaar op den koop toe; beide huwelijken laten nu niet lang op zich wachten.

Dit is de geschiedenis. Los en frisch geschreven, maar niettemin te onwaarschijnlijk om te kunnen boeien.

Zou niet iedere vrouw in Hortensia's plaats den man die haar en zijne liefde kermend opoffert aan den wensch zijner ouders, hebben geantwoord: ‘wie u ook vloeken moge, uw vaderplicht moet hier gebiedender spreken dan uwe kinderlijke onderworpenheid; blijf volhouden in uwe weigering; uw eer, de mijne en die van ons onschuldig, nog ongeboren kind, eischen het!’

Maar Hortensia zwijgt en ook haar vader laat den baron onwetend; mogelijk meende hij niet ten onrechte, dat deze reeds genoeg op zijn huwelijk geanticipeerd had, om er zich als man van eer toe verplicht te rekenen. De graaf schijnt zich hiervan echter geen gewetenszaak te maken en verbreekt liever zijn trouwgelofte, dan de ongenade zijns konings en zijner familie te trotseeren. Dat strekt den man niet tot aanbeveling en het stemt dan ook onaangenaam, als hij later door de beleedigde partij weder in genade wordt aangenomen.

Heeft de schrijver door de figuur van Berkhout willen aantoonen, dat zijn schandevrees eigenlijk geen moralischen grond had, dan heeft hij zijn doel volkomen bereikt, want schandelijker dan de schande zijner dochter, achten wij de acceptatie van een schoonzoon, die zich zulk een flauwhartig en karakterloos minnaar betoonde.

Een andere ontknooping zou evenwel het rechtsgevoel van den lezer meer bevredigd hebben en ze had kunnen gemotiveerd worden door de liefde van Ida en Hugo.

Dit neemt niet weg, dat er genoeg schoone bladzijden in dit boek voorkomen om er de lectuur van te kunnen aanbevelen. Een schrijver als Conscience kan wel eens minder stichten, maar vervelen nooit!

C.

Voor het zangonderwijs.

De jeugdige Zanger. Theoretische en Praktische Handleiding bij het zangonderwijs, inzonderheid op de scholen, door Richard Hol. Groningen, P. Noordhoff en M. Smit, 1875.
Theorie van den Zang. Korte schets ten dienste van het onderwijs in de zangkunde, vooral voor onderwijzers-kweekelingen, door H.H. Hartman, hoofdonderwijzer aan de openbare lagere school te Cappelle op den IJsel. Derde druk. Te Amsterdam, bij C.L. Brinkman, 1875.

Bovengenoemde werkjes zullen gewis volkomen beantwoorden aan hun doel. De heer Hol heeft er voor gezorgd, dat de beginselen van den zang oogenblikkelijk worden toegepast op kleine zangstukjes, die, hoe beperkt ook van toonmiddelen, toch reeds melodie bezitten. Voor de schooljeugd is dit aanmoedigend. Op deze wijze zal hun gewone tegenzin in de notenleer wijken voor den prikkel om onmiddellijk het geleerde in practijk te kunnen brengen. De gebruikelijke wijze om het kind door voorzingen te onderrichten heeft deze schaduwzijde, dat het zichzelve niet kan onderrichten als daartoe de drang bestaat, 't geen door een geleidelijke oefening van het notenlezen, zooals de handleiding die aangeeft, mogelijk wordt. In het liedje ‘Regen’ breekt het ademhalingsteeken het woord *roosje* af. Dit zal wel de bedoeling niet zijn, veeleer een drukfout. Vergissen wij ons niet, dan zijn eenige dezer versjes, zooals b.v. ‘Van zeven Kikkertjes’ vroeger reeds muzikaal bewerkt; wel een bewijs dat ze naar wensch voldoen.

Een derde druk van H.H. Hartman's theorie van den zang toont ons evenzeer het verdienstelijke van zijn arbeid als de behoefte die er bestond aan zulk een beknopt, wetenschappelijk overzicht op dit gebied.

Dat ook de harmonie-leer er kortelijk in behandeld wordt verhoogt er, ons inziens, aanmerkelijk de waarde van. Wordt eindelijk de muziek als een tak van opvoeding beschouwd, dan moet ook de bodem gekend worden waarop hare ontwikkeling rust. Beide werkjes, hoe nederig ook, zijn een aanwinst voor onze toonkunst en daarom van harte welkom.

C.

Vertalingen en herdrukken.

De bloem in knop. Naar het Engelsch van Rhoda Broughton door Francisca Gallé. Deventer. H.J. ter Gunne.

Juist had ik met welgevallen geluisterd naar eene lieve stem, die onzen theetijd veraangenaamde, door ons de gevoelvolle verzen van Chénier voor te lezen, toen ik, naar mijne kamer teruggekeerd, onder meer andere, pas ontvangen boeken, ook het bovenvermelde werk - *De bloem in knop* - vond liggen.

Nog onder den indruk, door de weemoedig schoone en tegelijk hoopvolle klanken van 'La jeune captive' teweeggebracht, sloeg ik het verdienstelijk vertaalwerk van mejuffrouw Gallé op en met welgevallen las ik de lotgevallen van een jong meisje, zooals het heet, door haar zelf beschreven.

Eleonora Lestrange, steeds 'Nell' geheeten, even als men hare zuster Dorothea immer bij verkorting 'Dolly' noemde, was, benevens haar vader en die zuster eene der laatste telgen van het oude, aanzienlijke, maar zeer in verval geraakte geslacht, Lestrange.

Sir Adrian Lestrange, de vader - de moeder was gestorven - ging gebukt onder den zwaren last van steeds grooter wordende schulden.

Nell - overdrachtelijk 'de bloem in knop' geheeten - was de lievelinge haars vaders, gelijk zij hem vereerde met eene onbegrensde kinderlijke liefde. Nell is in alles natuurlijk, dikwijls slordig en wat achteloos, maar eerlijk en oprecht. Alles wat haar goeds bejegent in haar kortstondig leven, wordt erkentelijk door haar vermeld en haar vele lijden op waarlijk roerenden toon meegedeeld. Ze heeft het geluk een schoon, maar onbemiddeld jong officier te leeren kennen, Richard Mac Gregor genaamd, maar dien zij, om zijn kloeken lichaamsbouw en fraai blond uitzicht, steeds bestempelt met den Noordschen naam van Viking: iemand, die haar innig lief heeft en dien zij even vurig bemint.

De andere zuster, Dolly, is in tegenstelling van 'Nell' steeds veinzend, grof egoïstisch, maar altijd hoogst fatsoenlijk en onberispelijk in manieren, houding en kleeding terwijl ze bovendien op schoonheid kon bogen. Dolly nu, behebt met nog meer ondeugden dan we reeds opsomden, verkoos niet dat hare zuster hare gedane keuze, omtrent een toekomstig huwelijk, zoude volgen.

Zij wist de brieven der jongelieden te onderscheppen en een, door haar nagebootst schrijven van 'Nell' brengt eene totale verwijdering tusschen de gelieven te weeg.

Indien men nu denkt dat Dolly - zooals men eerst zeer geneigd zou zijn te vermoeden - aldus uit jaloezie handelde, vergist men zich ten eenen male. Deze walgelijke intrignante, wie het zelve slechts te doen is om door middel van een rijk huwelijk eene aanzienlijke plaats in de wereld te bekleeden, wil dat ook hare zuster eene schitterende partij zal doen.

Inmiddels nadert de arme, oude, maar edeldenkende vader het laatste tijdperk zijns levens. Bij al het lijden, dat zijn levensloop kenmerkte, kwam zich ook nog voegen het schrikbeeld, dat het eenvoudig, ja armelijke huisraad der Lestrange's gerechtelijk zou worden verkocht.

Dat laatste, dit weet de ongevoelige, maar altijd listige Dolly haar zuster te beduiden, zou het voor 'Nell' zoo dierbaar leven haars vaders des te eer den

genadeslag geven. Rust had de afgestreden oude man noodig, en hoe vreeselijk - voor zoover dan die rust bestond - zou ze niet worden verstoord indien ‘die

zwakke grijsaard ook nog den spot der wereld moest verdragen over de scheuren en vlekken in het oude familiekleed, die scheuren, welke hij gedurende zoovele jaren met moeite onder lompen had pogen te verbergen.'

Die laatste wreede daad kon 'Nell' voorkomen door de hand te aanvaarden van een rijken edelman, Sir Hugh Lancaster genaamd en thans, gescheiden als zij zich gelooft van haar geliefde, willigt zij met een bloedend hart het meer dan eens herhaald aanzoek van den braven edelman in. - Edoch de hinde paart zich niet straffeloos met den herdershond.

Al had nu 'Nell' door hare opoffering ook de laatste uren van haars vaders levensjaren vervroolijkt, toch volgde zij, betrekkelijk kort na hem, den grijsaard naar het stille graf, die plaats, waarover ze in hare gedenkschriften zooveel mijmert, zoo vaak moralizeert, terwijl zij niet zelden van den lezer een veelal niet te vergen geduld eischt, om hem hare filosofische beschouwingen dienaangaande mee te deelen.

Kort echter na haar voltrokken huwelijk ontmoet ze, op al zeer toevallige wijze en in haars mans afwezigheid, haar vroegeren geliefde en het spreekt van zelf dat *hieruit* eene scêne zich ontwikkelt. Toen ze voor het echtaltaar het 'ja' uitsprak en zich nog altijd tot het hart van dien eenen voelde getrokken, had ze maar al te wel begrepen, dat ze haar ideaal nooit weer zou kunnen naderen dan over 'de duistere baren van zonde of dood.'

Als ze nu haar 'Viking' terug ziet, dan leidt haar heur hartstocht op dien weg des verderfs, maar dank zij de edele inborst van den verloren geliefde, nog niet eens terhalverwege daarop voortgegaan zijnde, keert zij berouwvol terug.

Hij vertrekt daarop met zijn regiment naar Indië en op den bruiloftsmaaltijd harer zuster wordt der arme 'Nell', op voor haar al zeer schokkende wijze, medegedeeld, dat hij te Lahore aan de daar heerschende koortsen was gestorven.

Dolly krijgt niet, als in zoovele romans, de geijkte straf voor hare boosheden. Zij huwt een schatrijken, hoewel nieuwbakken Lord, en ziet alzoo haar steeds gekoesterden wensch vervuld.

Ziedaar in groote omtrekken den inhoud van dezen roman geschetst, een boek voor 'Leesgezelschappen zeer aanbevelingswaardig', maar daarom, als zoovele andere werken, in lang niet volmaakt.

Gelieven toch, als 'Nell' en haar 'Viking', laten zich niet zoo gemakkelijk door eene Dolly bedotten als hier wordt meegedeeld. - Dat Sir Lestrange tot elken redelijken prijs zijn weinige rust diende te behouden, dit tegen te spreken, zou zekerlijk eene groote mate van ongevoeligheid verraden.

Maar zoude niet - indien zekere twee rijke, maar uiterst spaarzame tantes, werkelijk te volhardend gierig bleken te zijn om in dezen allerdringendsten nood harer arme bloedverwanten te voorzien - zou dan, bijvoorbeeld, de schatrijke, ronde, goedaardige Hugh, niet te overreden zijn geweest om door het verstrekken van een voorschot of iets dergelijks, den dag van den executorialen verkoop van het totaal versleten huisraad te verdagen, tot tijd en wijle de stervende grijsaard zijn moede hoofd voor goed zou hebben neergelegd. - Eene of meer pogingen tot dergelijke, welbekende huismiddelen konden zelfs voor de ronde 'Nell' niet in strijd zijn met de kieschheid en waren honderdmaal beter en verstandiger geweest dan dat zij, tot redding in hun finantieëlen nood, een huwelijk aanging, dat haar zoo zeer tegen de borst stuitte.

Dergelijke vragen zullen wellicht, naast meer, bij den practisch denkenden lezer oprijzen, hoewel ze geen oorzaak kunnen zijn, dat iemand dit boek onvoldaan uit de

handen legt. Want er komen beschrijvingen in voor van natuurschoon, even diep als waar gevoeld, en die zoo juist uitdrukken wat menigeen met welgevallen zich zal herinneren ook te hebben genoten, al ontbreekt hem de gave om dit onder woorden te kunnen brengen, als de schrijfster vermocht te doen.

Bovendien is de figuur van de ondeugende Dolly uitnemend geteekend; dit karakter - voor zoover het er een is - blijft zich steeds geheel gelijk; hare figuur krijgt voor den lezer, naar mate hij vordert met zijne lectuur, steeds meer en meer plasticiteit. Ook behoeven zich 'de Viking', de oude Sir Lestrange, Sir Hugh en zelfs zijne moeder, de oude Lady Lancaster, niet te schamen - altijd wat compositie en teekening van karakter betreft - om bijna in eenen adem met de persoon van Dolly te worden genoemd.

De vertaalster en uitgever kunnen, indien ik mij niet zeer bedrieg, er gerust op zijn, dat dit boek zijn weg wel zal vinden; menigeen zal - en hier heb ik bepaald de lieve Nell op het oog - gaarne luisteren naar de gevoelvolle klanken van 'sa bouche aimable et naïve.'

Wat aangaat de vertaling, zij is degelijk en kennelijk met zorg bewerkt. Alleen zou ik ten slotte willen vragen hoe eene dergelijke - volgende - uitdrukking uit de pen der vertaalster kon vloeien - of niet door haar werd gesauveerd -: 'Wij hadden een voornaam huis..... Menschen voor wie wij vijftig jaren geleden onze neuzen ophaalden deden nu hetzelfde voor ons. Wij waren *toen* (sic!) over de zee komen aanzeilen met Willem van Normandië', etc.

Evenwel ik heb hoop dat, indien dit werk een herdruk mag beleven, mejuffrouw Gallé wel zal zorgen die fout te herstellen. Zij zal alsdan (pag. 58) ook niet spreken van onzen vierkanten bank; ze zal dan Mrs. Cox (pag. 248) hare gasten stellig niet 'in het wit met goude salon' doen ontvangen.

Bij zooveel goeds dienen ook de kleine, nog aanwezige vlekken verwijderd te worden.

Nijmegen.

S.

Mengelwerk.

Rachel, door Cath. F. van Rees.

IX.

Rachel's kunstreizen brachten zeker veel tot hare vermaardheid in 't buitenland bij. Als gistte zij het, hoe kort haar leven zou zijn, zoo ijverig maakte zij zich haren vrijen tijd ten nutte, om de wereld te vervullen van haren roem en de maanden, die anderen noodig hadden om van hunne kunst uit te rusten, bleef zij er met voorliefde aan offeren. Parijs had gemord over hare reis van zes maanden naar Italië, en toen gejuicht over hare terugkomst. Nu vroeg men zich nieuwsgierig af, welke nieuwe Tragedie ze zich zou kiezen, want de keuze werd moeielijk. Al wat de moderne literatuur tot nog toe aan Tragedie had opgeleverd, was te min bevonden voor het talent van een Rachel. De Frédegonde van M. Lemercier (5 Nov. 1842). De Judith van mevrouw De Girardin (24 April 1843). De Virginie van M. Latour Saint-Ybans (5 April 1845). De Jeanne d'Arc van M. Soumet (4 April 1846), hadden maar weinig voldaan en meer dan immer tot de overtuiging gebracht, dat het ware genie ontbrak om deze geniale vertolkster in al hare machtige grootheid te doen uitblinken.

De schrijverswereld liet er zich echter niet door ontmoedigen. Een Tragedie of Drama door Rachel gespeeld trok niet alleen de aandacht van Parijs, maar ook van geheel Europa, men kon er zich de onsterfelijkheid mede verwerven; geen wonder, dat men zich aan den arbeid hield en een tal van stukken slechts op den goeden wil der tragédienne wachtten, om het geluk eener opvoering ten deel te vallen. Intusschen had Rachel, die zeer goed inzag, dat de moderne Tragedie niet aan hare kracht beantwoordde, hare keuze gevestigd op de *Athalie.* Zoo-

dra dit bekend werd ontstond er een gemompel van verontwaardiging en teleurstelling onder het geheele Parijsche publiek en beijverde zich ook de pers om er haar anathema over uit te spreken. Hoe? Deze jonge, levendige, bevallige vrouw, zou afstand doen van hare jeugd en schoonheid door zich veertig jaren ouder te maken? Men zou een Tragedie te zien krijgen zonder liefdesintrigue, met een oude koningin, een kind en een dweepzieken priester? 't Was te veel gevergd van een publiek, dat jeugd en schoonheid aanbad en nooit moede werd de liefde, in al hare verschillende uitingen, op het tooneel zoowel als in het dagelijksche leven, te bestudeeren! Rachel moest wachten met deze rol totdat zij ouder geworden was. Dan eerst, als hare jeugd verwelkt was, mocht zij er toe besluiten. Rachel trok zich dezen tegenstand weinig aan. Ze had haar publiek zoo dikwijls overwonnen en de pers reeds zoo vaak van eene dwaling overtuigd, dat ze aan dergelijke aanvallen volstrekt geen gewicht meer hechtte. Wat haar van hooger gewicht scheen was haar kunst; die te bevredigen, lag in hare roeping. Deze moest zegepralen en dat ze 't niet vermocht in de tooneelstukken, die men haar had opgedrongen, was maar al te goed bewezen. Daarom keerde ze terug tot Racine.

In dit hachelijk oogenblik viel het mevrouw Emile de Girardin in, een tweede Tragedie te schrijven, waarmede ze het gevaar dat het Théâtre-Français en hare geliefde Rachel bedreigde voorloopig nog kon afwenden.

Mevrouw De Girardin, evenzeer beroemd door hare schoonheid als door haar voortreffelijk schrijftalent, had reeds lang de gelofte afgelegd, dat zij gebruik zou maken van het genie en talent der groote tragédienne, om haar eigen naam en de kunst, die zij beoefende, nieuwen luister bij te zetten. Met hare Judith was haar dit echter niet gelukt; ofschoon kunstrechters zooals De Lamartine, Victor Hugo en De Balzac die hadden toegejuicht, Rachel was er ver beneden hare waarde in verschenen en de Judith had slechts weinige voorstellingen beleefd. Mevrouw De Girardin waagde dus een tweede proeve en ijlde met hare ‘Cléopâtre’ naar Rachel.

Het oogenblik is slecht gekozen. Rachel is zeer somber gestemd. De bedenkelijke rugpijn, die haar te Lyon voor het eerst aantastte, heeft zich herhaald en haar waarschuwend op een vroegen dood gewezen. De ellendige kinderjaren hebben bij haar en hare zuster Rebecca de kiem gelegd van een kwaal, die ondanks allen tegenstand, langzaam haar verwoestingswerk voortzette. Dat was eene schrikkelijke ontdekking voor de gevierde tragédienne, wie het leven nog zoo verleidelijk toelonkte! Ook is ze er geheel van ontdaan en ligt als vernietigd met gesloten oogen, mat en moedeloos, op hare roodfluweelen ottomane uitgestrekt.

Het bezoek van mevrouw De Girardin wordt aangekondigd. Snel richt de ontroerde zich op en dwingt haar gelaat tot een vroolijken

glimlach. Zij wil dit bezoek niet afwijzen, de bekoorlijke schrijfster heeft haar aangetrokken, weldra zitten beiden hand in hand.

- Ik kwam eigenlijk om u mijn Cléopâtre voor te lezen, - zegt mevrouw De Girardin, - maar ge ziet er zoo vermoeid uit, dat ik er werkelijk den moed niet toe heb. Heeft de oude Athalie dit op haar geweten?

Rachel glimlacht.

- Zijt ge ook een van hare vijandinnen? - vraagt zij. - Ik stelde meer vertrouwen in uwe vereering van Racine.

- Als mevrouw De Maintenon, die den dichter de Athalie ter bewerking opgaf, er ten slotte van terug beefde, kan ik, zonder mij te compromitteeren, wel hetzelfde getuigen. Zooveel ik weet, was Despréaux de éenige, die zich niet tegen deze Tragedie verzette. Zelfs de goede, welwillende Fontenelle maakte er een spotdicht op.

> 'Gentilhomme extraordinaire
> Vil suppôt de Lucifers,
> Pour avoir fait pis qu' Esther,
> Comment diable as-tu pu faire?'

Zóo werd de Athalie reeds in 1691 behandeld en de arme dichter zelf stierf met den twijfel in 't hart over de werkelijke waarde dezer Tragedie!

- Geen wonder als het zijne tijdgenooten aan verstand ontbrak om er gunstiger over te oordeelen! - zegt Rachel opgewonden. - 't Geeft waarlijk geen hoogen dunk van het bevattingsvermogen dezer beoordeelaars, dat een werk, der volmaking zóo nabij, gedurende meer dan twintig jaren kon worden bespot en miskend! Dat men zelfs een Judith van Bayer kon toejuichen en het pronkjuweel van den dichter Racine bespotten! Gelukkig heb ik een anderen smaak en ik behoef er mij niet over te schamen!

- Een smaak die u eer aandoet en waarmede ik mij volkomen kan vereenigen, - herneemt mevr. De Girardin, - maar als het publiek van 1847 zich nu even heftig tegen deze Athalie verklaart als dat van 1691, kunt ge er dan iets beters van verwachten?

- Ja, - zegt Rachel op vasten toon, - want sinds dien tijd was er een Voltaire, die er al de schoonheid van erkende en aanwees, en is er nu een Rachel, die al hare krachten zal inspannen om het publiek hieraan te herinneren.

- Maar, lieve, - zegt mevr. De Girardin met een bewonderenden blik op het van trots en geestdrift stralend gelaat der tragédienne, - hebt ge wel rijpelijk genoeg overwogen of deze rol geschikt voor u is? Bedenk eens, die oude, moorddadige koningin! Hoe afschuwelijk zult ge u moeten maken om die naar vereischte voor te stellen!

- Ben ik in de *Phèdre* liefelijker?

- De *Phèdre* is jong en.... bemint, hoe misdadig dan ook hare liefde is! Waar de hartstocht der liefde in 't spel komt, wordt de belangstelling van het publiek altijd geprikkeld en waar die liefde ontbreekt....

- Moet mijne kunst er het gemis van weten aan te vullen! - valt Rachel ongeduldig in. - Spreken wij er niet verder over, ik ben vast besloten die Tragedie te spelen!

- Mijn arme Cléopâtre! Ze kwam zoo nederig om uwen bijstand verzoeken!

De schoone oogen van mevr. De Girardin blikken smeekend in die van Rachel en bereiken hun doel.

- Heb ik uwe Cléopâtre dan afgeslagen? - vraagt Rachel vriendelijk. - Iets tot uwen roem te kunnen bijdragen, zou mij bovenmate verheugen!

- O dat is lief, dat is goed van u! - roept de schrijfster opgetogen. - Maar vooraf wil ik mijn werk aan een kundige critiek onderwerpen. Wat dunkt u? Als ik het morgenavond eens bij mijnheer Victor Hugo voorlas? Gij komt toch zeker ook?

- Ja, 't is een familiaar dineetje onder kennissen.

- Juist geschikt voor mijn doel. Wordt mijn Cléopâtre goed gekeurd....

- Dan speel ik die!

De beide kunstenaressen nemen een hartelijk afscheid van elkander en Rachel strekt zich weder op de ottomane uit.

- Haar kan ik onmogelijk afwijzen! - mompelt ze, - 't is een talentvolle, bekoorlijke vrouw! maar... eerst de Athalie!

De dichter Victor Hugo bewoont een fraai hôtel op de Place-Royal. Hij is een groot vereerder van Rachel, ofschoon zijn theatrestukken in discrediet zijn geraakt, sinds de oude Tragedie door haar in 't leven terug geroepen werd.

Al wat Parijs aan letterkundige beroemdheden bezit, verzamelt zich in de woning van den populairen schrijver; nochtans zijn het slechts eenige zijner uitverkorenen, die heden zijn disch versieren. Men treft er benevens den gastheer, de gastvrouw en hunne beide zonen, mej. Rachel en hare zuster Rebecca, mevrouw De Girardin, mevrouw Arsène Houssaye, Alfred de Musset, Perreé, Gérard de Norval, Pradier en graaf Orsay aan. Het gesprek loopt over het onderwerp van den dag - de Athalie.

- Bekennen wij het zonder schaamte, - zegt de gastheer, - noch uwe *Judith*, mevr. De Girardin, noch mijne Drama's hebben aan het talent van mej. Rachel beantwoord. Daarover vertoornd keert zij ons den rug en sluit nogmaals een verbond met onze classieken.

- En dat duldt een man, die mevr. Dorval schiep, Frederik-Lernaître ontdekte en de kwijnende mej. Mars weder deed opflikkeren! - roept Alfred de Musset.

- En toch schipbreuk leed op het talent van mej. Rachel! - herneemt de dichter, - 't geen niet tot mijn voordeel strekt. Mej. Rachel heeft als een rechtgeaard kind der oude Tragedie het barbaarsche plan opgevat om ons allen van het tooneel te verjagen en het zal haar gelukken, zelfs met de Athalie.

- Onmogelijk! - roept graaf Orsay. - De Athalie moet vallen! We zijn het aan onzen goeden smaak verschuldigd haar geene genade te bewijzen, en - voegt hij er voor Rachel buigend bij, - niet minder aan de jeugd en schoonheid onzer geliefde tragédienne.

- U is zeer vriendelijk, mijnheer, - antwoordt Rachel vroolijk, - en tevens zeer gevat om van een affront een compliment te willen maken! Maar ik zal u teleurstellen. De Athalie bezit levensvatbaarheid, ik zal haar opwekken uit haren doodslaap en gij, mijnheer, gij zelf zult u tot straf in hare oude, afschuwelijke tronie verheven!

- Allen lachen.

- Gij verklaart ons dus den oorlog? - vraagt Victor Hugo.

- Ik verklaar allen den oorlog, die zich tegen de Athalie verzetten....

- Jammer, doodjammer! - mompelt de gastheer.

- Is het jammer, dat een groot meesterwerk weder tot zijn recht komt? - vraagt Rachel met fonkelende oogen.

- Neen, - antwoordt de dichter peinzend, - de Athalie verdient uwe gansche toewijding, maar jammer is het, dat ge den dooden uitsluitend verleent, wat de levenden zoo hoopvol van u verwachten, - *roem!*

- Toen ik nog een kind was, - zegt Rachel zacht, - heeft men mij reeds voorspeld, waar mijne toekomst lag. Ik geloofde het niet en verkoos Molière.

- Ik weet het, - zegt Victor Hugo.

Het gezelschap luistert met gespannen aandacht.

- Ik speelde met lust, met geestdrift; niemand werd er door getroffen. Ik ging mijn ondergang te gemoet. Welnu, vervolgt de spreekster met warmte, - zou ik niet erkennen wie mijn roem hebben bevestigd, er niet naar blijven trachten, ook den hunnen in gedachtenis te laten houden?

- O indien eens mej. Rachel ons deze dankbaarheid verschuldigd ware! - zegt mevr. De Girardin en wijst op het van geestdrift stralend gelaat der tragédienne.

- Dan was het lot van mijne 'Burgraves' verzekerd! - antwoordt Victor Hugo lachend.

- Verneder uwe kunstproducten niet, bid ik u, door hun lot afhankelijk te wanen van het mindere of meerdere succès eener kunstenares, - herneemt Rachel. - Onafhankelijk is de kunst; waar het genie zijne vleugelen uitbreidt, daar zegeviert het ook zonder Rachel.

- Mocht mijn genie dan vleugelen bezitten, groot genoeg om u te dragen! - zegt mevr. De Girardin en haalt haar Cléopâtre te voor-

schijn. - Heeren en dames, ik verzoek uw scherpste critiek. Geen aanzien des persoons, want het geldt hier de vraag of de rol van Cléopâtre onze tragédienne waardig is!

- Voelt ge er geen roeping voor? - fluistert de gastheer, wien het plotseling betrokken gelaat van Rachel is in het oog gevallen.

- O neen, daaraan dacht ik niet, het stuk is mij onbekend, - fluistert Rachel terug, - maar.... ik tel dertien personen aan tafel, dat benauwt mij.

- Hoe? Gij hecht daar werkelijk eenig gewicht aan? Dat kan ik niet gelooven. Willen we opstaan, vrienden! - voegt hij er luid bij, - dan kunnen we mevr. De Girard in hiernaast op ons gemak aanhooren.

- Gaarne, - zegt deze en schuift haar stoel achteruit.

- Blijf in Godsnaam zitten! - fluistert Rachel haar verschrikt toe. - Wij zijn met dertien personen aan tafel en de spiegel hangt boven u!

De schrijfster lacht luid. Dit lachen en Rachel's angstige blik trekken de aandacht.

- Mej. Rachel is bezorgd voor ons leven omdat wij met dertien personen aan tafel zijn, - zegt de gastheer eveneens lachend, - indien ik had kunnen gissen, dat onze tragédienne hier een slecht voorteeken in zag, zou ik zeker dat ongelukkige getal niet gekozen hebben, maar waarlijk, ik heb er niet aan gedacht.

- 't Is waar ook! - roept mevrouw Arsène Houssaye, - om u de waarheid te zeggen, ben ik ook niet op dat getal gesteld.

- Dan zal een van ons heeren zich maar opofferen, - zegt Gérard de Norval, - 't komt er toch, meen ik, voornamelijk op aan, wie het eerste opstaat, niet waar, mevrouw?

- En wie onder den spiegel zit! - voegt Rebecca er lachend bij.

- Dat ben ik niet alleen, mijnheer Pradier! - schertst mevr. De Girardin tegen haren buurman. - Wie van ons beiden zal zich nu edelmoedig opofferen?

- Niemand! - roept graaf Orsay van de overzijde, - ik behoor ook nog tot het personeel onder den grooten spiegel. Wij mogen het den dood niet zoo gemakkelijk maken; is het getal dertien in zijn voordeel, dan zullen we hem in verlegenheid brengen door het aantal slachtoffers, dat zich aanbiedt. Op êen gegeven teeken staan we allen tegelijk op! Mevrouw De Girardin aan u, als de meest belanghebbende, het commando.

- Aangenomen! - zegt deze. - Ik tik driemaal op mijn glas en bij den derden keer.... ah!

De spreekster is opgesprongen. Bij het terugtrekken harer hand had de wijde kanten mouw het glas medegesleurd en den inhoud op haar lichtzijden kleed uitgestort.

Rachel ziet doodsbleek.

- 't Is maar champagne! - roept Rebecca ter hulpe toeschietend, - die geeft geen vlekken!

- Nu zal de tooverkracht wel verbroken zijn! - voegt de gastheer Rachel toe, terwijl hij haar zijn arm aanbiedt. Mag ik u naar de andere kamer geleiden?

Allen volgen zijn voorbeeld. Een half uur later luistert het gezelschap aandachtig naar de schoone voorlezeres, wier voortreffelijke voordracht niet weinig tot de goede opname van haren arbeid bijdraagt. De gunstige indruk, dien hare toehoorders er van ontvangen, moedigt Rachel aan om er het geluk van te beproeven en mevr. De Girardin hoopt ten tweedemale op de verwezenlijking harer eerzuchtige droomen.

Als Rachel 's avonds thuis komt, schrijft ze den datum van dezen dag op en de namen harer dischgenooten.

- Wij zullen zien of het noodlot hier in 't spel was. Mevr. De Girardin moet dan de *eerste* zijn! - denkt ze en verdiept zich, na eenig peinzen over de Cléopâtre, met geestdrift in de Athalie.

Op den 5^{den} April 1847 spoedt zich de menigte naar het Théâtre-Français om de Athalie te zien opvoeren. De uitslag is voldoende. Rachel heeft getoond, dat het haar ernst was om dit meesterstuk weder in eere te brengen.

Men roemt hare kunst hemelhoog, wie het zoo meesterlijk gelukte, belangstelling in te boezemen voor eene Tragedie zonder liefdesintrigue, met een oude, hatelijke koningin, een kind en een dweepzieken priester tot hoofdpersonen, en de pers moet dit tegen wil en dank bevestigen.

X.

Rachel aan hare moeder.

Parijs.

Lieve moeder!

Ofschoon Raphaël en Rebecca mij geschreven hebben, antwoord ik u om u over mijne gezondheid gerust te stellen. Ik heb een der vermoeiendste weken doorgebracht, zonder de minste vermoeienis te bespeuren. Ik speelde tweemaal de *Cathérine* en op Corneille's verjaardag de *Horace.* Nu is het, de hemel zij dank! afgedaan. Het theatre is over mijne opoffering tevreden; het publiek heeft mij zijne tevredenheid getoond door mij aanhoudend toe te juichen en ik ben tevreden over mijn werk. Iedereen is dus voldaan. Na het werk rust en genoegen, dat spreekt. Daarom heb ik een klein dineetje gearrangeerd op het mos, zulk een dineetje in het bosch als we voor vele jaren, in minder gelukkige tijden hadden, en ik noodig er u voor uit. Ik zal voor kokkin spelen, aardappelen bakken en de tafel dekken. Gij moet soep koken.

Rachel.

Rachel aan haar zuster Sarah.

Juni 1847.

Lieve Sarah!

Ik heb u niet vroeger geschreven, omdat ik slechts over een enkel

onderwerp kon spreken en dit is zoo treurig, dat ik altijd met schrik de pen opneem. Maar, om niet geheel ziek te worden (daar ik mij zelve niet geheel alleen meer toebehoor) wil ik moed vatten en u slechts van mijn succès in Holland vertellen. Doch ik herinner mij er moeder reeds uitvoerig over geschreven te hebben, overbodig ware het dus in herhalingen te vallen. Welnu, dan zal ik u over Raphaël spreken, over dat lieve kind, dat mij wel toegezonden schijnt om mijne smart te verzachten. Ik kan u niet zeggen hoeveel goed mij zijne tegenwoordigheid doet en hoezeer zijne aanhankelijkheid mij treft. Hij leest mijn verdriet op mijn gezicht en als daar niets te lezen staat, raadt hij het en geeft zich de grootste moeite om mij te verstrooien. 't Is geen jonkman die bij mij is, neen, 't is een degelijk man. Zijn karakter is zacht, meegaand en beminnelijk. Zijn houding uitmuntend, zijne manieren volmaakt. Maar zelden laat hij mij alleen en gaat niet wandelen, voordat ik mij een weinig boos maak. Hij bestuurt onze zaken naar wensch; in één woord, hij is mijn vader, mijn kind, mijn vriend en mijn zaakwaarnemer. Alleen denkt hij altijd dat men mij bedriegen wil en loert als een kat op de muis.

Ik ben nu acht dagen te Luik, niet langer. Als ge mij wilt schrijven, haast u dan. Mijn adres is: Hôtel Bellevue te Luik.

Rachel.

Rachel aan hare moeder.

Lieve moeder!

Ik ben redelijk wel te Luik aangekomen. Beter bericht kan ik niet geven, want mijne pijnen hebben niet opgehouden; ze komen niet zoo dikwijls terug, dat alleen is de beterschap die ik ondervind. De hitte is ondragelijk en beneemt mij allen eetlust. Ondanks den buitengewonen bijval der Hollanders waren de veertien dagen, die ik in Amsterdam doorbracht, zeer treurig. In den Haag kon ik niet spelen, omdat de koning er niet was, maar de koningin liet mij vragen, of ik in eene der grootste concertzalen *une soirée dramatique* wilde geven. Den ochtend na mijne laatste voorstelling te Amsterdam ben ik er heen gegaan. De koningin en de prinsen woonde deze soirée bij. Mijn succès was zeer groot. De koninklijke familie heeft mij zeer toegejuicht en de 400 personen, die er bij tegenwoordig waren, hebben dit goede voorbeeld nagevolgd. Toen ik geëindigd had, heeft de koningin mij bij zich laten vragen om mij haar compliment te maken, 't geen zij met het liefste gezicht der wereld deed. 't Was een herhaling van mijn ontvangst in Engeland, niets ontbrak er aan, zelfs de armband niet, die zeer mooi en koninklijk is. Maar dit alles heeft mij niet vroolijker kunnen stemmen, of rustiger gemaakt. Alles wat mij wedervaart, wekt mijne droefheid op, vooral valt mij de ver-

wijdering van mijn kind(*) zeer zwaar. Nu, met den tijd zal ik allen terugzien, die ik lief heb en de oprechte vreugde daarover zal mij het verdriet doen vergeten, dat mij sinds mijn vertrek van Parijs vervolgt. Schrijf mij uitvoerig over mijn kleinen Alexander en over allen. Zeg aan vader, dat hij een klein plekje grond, van zijn onmetelijke weide, voor mij open laat. Ik voorzie, dat alle vluchtelingen naar kooi terug zullen keeren. Ik omhels u allen hartelijk.

Rachel.

Lieve moeder!

Het beste nieuws, dat ge ontvangen kunt, is zeker goede tijding over mijne gezondheid. Welnu, ik zend u een voortreffelijke. Nimmer, neen, nimmer heb ik mij zóó wel gevoeld. Het schijnt wel, dat God mij het lijden wil vergoeden, dat ik sinds mijn vertrek uit Parijs ondervond, en waarvan ik veertien dagen geleden bevrijd raakte. De warmte is drukkend en toch voel ik mij volstrekt niet vermoeid. Toen ik te Libourne was, smeekte men mij, om naar Bordeaux te komen. Dat is een afstand van acht uren; de voorwaarden waren niet zeer verleidelijk, maar men verzekerde mij, dat de artisten zeer ongelukkig waren en mijne tegenwoordigheid hun eenige verlichting kon aanbrengen. 't Is een verlaten troep, zooals ongelukkig overal het geval is. Ik ben er dus heengegaan en heb gisteren de *Phèdre* gespeeld, zóo goed, dat ik nu verplicht ben nog twee of drie andere Tragedies te geven. Ik geloof niet, dat het een slechte zaak is, de stad Bordeaux bevat een uitgezocht publiek; ook ben ik, na het bezoeken van zoovele kleine steden, waarlijk zeer blijde weder eens een fraai tooneel te betreden. Na een scheiding van acht jaren herinnerde ik er mij de pracht niet meer van, ook stelde ik er een waar genoegen in mij dien avond met hart en ziel aan het Bordeausche publiek te wijden.

Ik omhels u allen met de kracht, die ik terug ontving. Wees blij dat het op een afstand geschiedt, anders zou mijne teederheid u doen stikken.

Rachel.

P.S. Mijn kleine engel van een Alexander, leert gij een weinig bij tante? Begint ge al wat te lezen en kan ik weldra een lang epistel van uw mooi, klein, wit handje verwachten?

Edinburg 2 uur 's morgens.

Lieve moeder!

Mijne voorstellingen volgen elkander zoo snel op, dat ik u sinds mijn aankomst te Edinburg nog geen bericht van mijne gezondheid kon geven. Daar nu de drie aangekondigde voorstellingen van avond zijn

(*) Alexander, volgens Jules Janin (de vriend van Rachel,) een zoon van den Poolschen graaf Walesky en niet, zooals later beweerd werd, van graaf de Morny.

afgeloopen, zet ik mij onmiddellijk voor mijn schrijftafel om u mede te deelen, dat ze even goed gelukt zijn als al de overige. Ik moet er nu nog drie geven, voordat ik naar Parijs kan terug ijlen, of liever naar Montmorency, want daar vind ik toch eigenlijk alles wat ik lief heb. Morgen reizen wij naar Glasgow, laatste lijdensstad. In drie dagen is de pret afgeloopen; den 28sten, na middernacht, is alles voorbij, en - *votre fille reviendra dans vos bras*, zooals Fausta aan Terginius zegt. Ongelukkig volgt er een Zondag op en dan gaat er in Schotland geen spoorwagen, geen stoomboot, geen diligence, niets! Met den besten wil der wereld kunnen we dus voor Maandag Glasgow niet verlaten en bijgevolg den 1sten Sept. niet te Parijs zijn. In ieder geval zal ik u nog eens schrijven om u onze aankomst mede te deelen. Het blijft afgesproken, dat wij u te Montmorency opzoeken, nadat wij ons goed in onze woningen te Parijs hebben afgeladen. Hoe verlang ik er naar mijn zoon in mijne armen te drukken en u allen te omhelzen! In de laatste dagen voelde ik mij een weinig ongesteld, maar 't was van korten duur. Heden wedijver ik met de Pont-Neuf in gezondheid. Ach, wat zag ik mij al gaarne in het kleine kamertje, dat ge voor mij bestemd hebt! Wat zal ik heerlijk uitrusten, na drie maanden van zwaren arbeid!

Vaarwel mijn oude, tot wederziens!

Rachel.

XI.

Ofschoon de *Cléopâtre* beter voldaan had dan de *Judith* en de eerste opvoering daarvan (13 Nov. 1847) levendig was toegejuicht, gaf Rachel toch spoedig, toen ze eenige verkoeling bij het publiek bespeurde, deze rol weder op en keerde tot hare oude meesters terug. De tragedieschrijvers lieten echter niet van haar af, tevergeefs verweerde ze er zich tegen door hare onmacht te betuigen om er de volle waarde van in het licht te stellen, tevergeefs wees ze op de ervaring, die duidelijk genoeg getoond had, waar haar talent het krachtigst en treffendst uitblonk, het baatte niet; men vervolgde haar met smeekbeden, totdat zij toegaf. Dit was oorzaak, dat ze in een tal van Tragedies optrad ver beneden hare waarde.

Mevrouw De Girardin liet het ook niet bij hare *Cléopâtre* en wist Rachel's belangstelling op te wekken voor hare *Lady Tartufe.* De 27 voorstellingen, die dit stuk beleefde, was zij echter meer verschuldigd aan den ijver en goeden wil der tragédienne, dan aan de werkelijke verdienste van haren arbeid. *Lady Tartufe* werd verworpen voor *Cathérine II*, een der gebrekkigste voortbrengselen der moderne Tragedie waaraan Rachel zich waagde.

Intusschen was Victor Hugo's *Burgraves* niet gunstig opgenomen in het Théâtre-Français, terwijl daarentegen de *Lucrèce* van M. Ponsard in het Odéon fureur maakte. Rachel verwonderde er zich met recht

over, dat de dichter aan mevrouw Dorval deze rol had opgedragen, maar Ponsard was door het Théâtre-Français afgewezen. Toch was de *Lucrèce* eene der beste stukken van den laatsten tijd, de eenige nieuwe Tragedie, zooals Janin beweerde, die voor een ware Tragedie kon doorgaan.

- Is het waar? - roept Rachel, als Janin op een morgen bij haar binnentreedt, - heeft M. Ponsard met zijn *Lucrèce* de eer onzer tragedieschrijvers gered?

- Zelfs de dooden wenschen zich geluk met zijne overwinning! - antwoordt Janin schertsend. - 't Is een ware razernij van het publiek voor de *Lucrèce.* Ponsard heeft Frankrijk's dichtkunst verheven, zegt men. Lamartine is een rijmelaar geworden, M. de Chateaubriand een straatzanger en Béranger een domoor!

- Altijd moet gij toch spotten! - zegt Rachel lachend, - zeg mij liever eens hoe ik de ledige zaal van het Théâtre-Français weder moet vullen?

- Eenvoudig de *Phèdre* spelen.

- Neen, ik heb aan de *Virginie* van M. Latour gedacht.

- De *Lucrèce* en de *Virginie* hebben zóoveel van elkander, dat men ze voor tweelingzusters kan houden!

- Juist daarom viel er mijn keus op! - antwoordt Rachel. - Ik ga eens toonen hoe men eigenlijk die *Lucrèce* moet spelen, of hoe *ik* die zou gespeeld hebben! Men zal mij in de *Virginie* zien en de *Lucrèce* ontrouw worden. Ik wil dat M. Ponsard zich de haren uit het hoofd trekt over zijne dwaasheid om een gewone tooneelspeelster op te dragen, wat eigenlijk mij behoort!

- Welaan, dan de *Virginie*, op gevaar af, dat ze u even koel laat en even spoedig verveelt als *Cathérine II.*

- Die nam ik lang genoeg mede op sleeptouw! - zegt Rachel met een vroolijken lach, - eindelijk, bij de elfde voorstelling werd ze mij toch te zwaar en liet ik mevrouw alleen aan haar lot over.

- En daar zonk de arme onmiddellijk in zwijm! - antwoordt Janin zuchtend.

- Ziet ge, mijn waarde vriend, - herneemt Rachel peinzend, - het ongeluk onzer hedendaagsche dichters is, dat ze te veel van de Tragedie en te weinig van de geschiedenis weten. Gisteren was er een schoolknaap bij mij. Hij had een boek bij zich waarin ik de geschiedenis van *Cléopâtre* las. Welnu, wilt ge wel gelooven dat ik in vier, vijf regels een *Cléopâtre* vond, die mij volkomen zou gepast hebben?

- Mevrouw De Girardin noch mevrouw Sand zijn, met al haar talent, in staat een goede Tragedie te schrijven. Piron beweert zelfs, dat geen enkele vrouw dit kan en zet deze bewering nog meer kracht bij, door Fontenelle, Marivaux, Le Sage, Gresset en nog vele andere schrijvers, wier geestesproducten meer sierlijkheid, meer gevoel, dan mannelijke kracht verraden, op gelijke lijn met de tragedieschrijfsters

te plaatsen. Gij begrijpt dus waar het altijd bij haar aan moet haperen. Tenzij een vrouw een mannelijke geest bezitte, kan haar talent onmogelijk beantwoorden aan dit werk der verschrikking - de Tragedie - en dat reken ik haar tot eer.

- Een eer die uit onmacht voortvloeit, staat bij mij niet hoog aangeschreven! - zegt Rachel lachend, - maar als gij, heeren van de pers, uwe machtspreuken ingang wilt verschaffen, zijt ge gewoon een pleister op de wonde te leggen. Uwe diepzinnige bespiegelingen over de vereischten eener Tragedie kan ik niet volgen, ik ben er te onwetend voor. Ik weet alleen, dat het werk der verschrikking zoo vaak door vrouwen is uitgevoerd en ingegeven, dat ik aan een absolute mannelijke inspiratie op dat gebied twijfel. Heeft het der vrouw niet aan kracht ontbroken om verschrikkelijk te zijn en zich verschrikkelijk te maken - zooals ik bij voorbeeld - dan zie ik niet in waarom ze ook niet verschrikkelijk zou kunnen denken. Bovendien meen ik in mijn eenvoudigheid, dat het geslacht waartoe men behoort, niets met de producten des geestes te maken heeft en het er dus maar van afhangt of geestkracht en genie samenwerken op intellectueel gebied, om iets groots tot stand te brengen. Intusschen wacht ik nog altijd op dat moderne voortbrengsel. Is het waar, dat een vrouwenhoofd het mij niet verschaffen kan, dan begin ik te gelooven, dat ook de mannenhoofden, sinds Corneille en Racine, bedenkelijk in verschrikkingsfantasie hebben afgenomen, en de beide geestensoorten elkander op hetzelfde nederige standpunt zijn genaderd.

- U kan dit slechts tot aanmoediging strekken om u aan grootere geesten te houden! - antwoordt Janin.

- Men moet niet al te eenzijdig zijn, mijnheer, dan wordt men vervelend! Bovendien is de *Lucrèce* niet te versmaden, zij bevalt en sleept mede. Eerst speel ik dus de *Virginie*, om het publiek van het Odéon naar ons theater te doen verhuizen en dan tot belooning voor dezen terugkeer de *Lucrèce.*

- In deze Tragedie is een groote fout! - zegt Janin met recensentenijver. - *Tullie* en *Lucrèce*, de twee heldinnen van het stuk, ontmoeten elkander geen enkelen keer op het tooneel, Ponsard heeft dit niet slim overlegd. Een samenkomst tusschen deze beide dames zou de belangstelling veel meer prikkelen.

- Ei, dat is uitmuntend! - roept Rachel opspringend - ik neem dan de beide rollen op mij! Welk een gelukkige inval!

- Dat is u geen ernst! - zegt Janin verschrikt.

- Wel, waarom zou ik mij niet eens een scherts veroorloven? Bovendien is het iets nieuws en dat heeft men in dezen tijd van spanning en onrust hoog noodig.

Janin stelt te vergeefs pogingen in het werk, om der tragédienne deze gril uit het hoofd te praten. Halstarrig houdt zij er aan vast en laat hem ongetroost vertrekken.

Weldra wordt de *Virginie* aangekondigd. Nieuwsgierig stroomt het publiek toe, het vindt Rachel verlokkender dan immer in haar Romeinsche rol en laat de *Lucrèce*, mevr. Dorval en het Odéon in den steek.

De *Virginie* heeft de overwinning behaald en wordt 14 keer achtereen gegeven. De dag na de laatste voorstelling staat de *Lucrèce* aangekondigd in het Théâtre-Italien. Wie de rol van *Tullie* zal vervullen is onbekend, men vraagt het elkander nieuwsgierig af, niemand weet het. Maar in de éenige Rachel kan men zich niet vergissen. 'Mej. Rachel vervult de beide rollen!' klinkt het spoedig van alle zijden en opgetogen, verrukt over zooveel vermetelheid en talent, schreeuwt, gilt men haren naam uit.

Voldaan keert Rachel naar hare woning terug. Welk een macht oefent ze uit, zelfs op de woestelingen, die daar onder luid getier en gevloek voortrennen. Staan blijven ze voor de koningin der kunst, buigen eerbiedig en wuiven dan als om strijd haar rijtuig na met den jubelkreet 'leve Rachel!'

- Goddelijk is de kunst! - prevelt de gelukkige, - tronen mogen verzinken, grootheid vervallen, de kunst behoudt haren glans zelfs in dezen stikduisteren nacht der revolutie.

Mag ik die heilige door mijne grillen ontwijden? Neen, ik deed verkeerd. Een tweede keer herhaal ik deze scherts niet, Janin heeft gelijk, zij is mijn talent onwaardig!'

Ze houdt woord. De beide rollen van *Tullie* en *Lucrèce* worden niet meer tegelijkertijd door haar vervuld, maar de spotachtige critiek, die er op volgt, kan zij toch niet meer ontkomen(*).

(*) 'Quel malheur! quel malheur! mademoiselle Rachel... Eh, comment raconter cette misère? Elle n'est plus l'unique et la grande tragédienne, elle a trouvée sa rivale. Ah! dieux et déesses! que disons-nous? Elle a trouvé sa maîtresse... Une étrangère est assise au-devant de son soleil Pas plus tard que lundi, sur le théâtre de la Malibran et de la Sontag, un jour de tempête au dehors, dans la salle du Théâtre-Italien, belle cage, dont les oiseaux se sont envolés, mademoiselle Rachel devant une assemblée arrachée à l'émeute, aux tambours, aux fusils, aux cris de la rue, avait dit qu'elle jouerait sa nouvelle *Virginie*, à savoir, la *Lucrèce*, un nouveau rôle qu'elle joue avec un rare esprit, une simplicité charmante et cette admirable intelligence qui lui est venue d'en haut. Comme toujours, la jeune tragédienne triomphait seule, au milieu de ses camerades qui avaient l'air de ses esclaves, reine entourée de sujets obséquieux.
C'étaient de véritables terreurs. On sentait déjà des pitiés, des larmes, et chacun se disait: "Elle est vraiment la seule et l'unique au monde," quand tout à coup, ô surprise! une femme se présente, une femme hardie, éclatante, imposante, une Tullie imprévue, ignorée, innomée. Ah! si vous aviez vu comme cette Tullie est éclatante, superbe, enivrée à la fois de sa beauté et de ses vices! Si vous aviez entendu cette voix superbe, mêlée de mépris et de colère mal contenue! Reine et femme, insensée et perverse; ajoutez l'éclat de sa personne, et tant de suprême insolence, et tant de blasphème dans l'éclair de ses yeux!
Cette nouvelle tragédienne, belle et superbe entre toutes, agitait son manteau, passionnait les âmes, riait, s'indignait, s'exaltait..... En ce moment, l'austère et l'humble Lucrèce était vaincue par cette femme. En ce moment, frappée au coeur par ses mépris sans limites, l'épouse sérieuse de Collatin rentrait dans la cendre modeste de son foyer domestique, pour faire place à cette reine entretenue du Rome antique. Eh! que vous dirai-je? et comment donc expliquer ce miracle? et faut-il dire, en un mot, cette fatale aventure? En ce moment, mademoiselle Rachel était dépassée, et les jaloux, et les envieux, et pas mal de braves gens, de se dire: "A la fin nous voilà délivrés de cette merveille! En voici une autre qui s'empare de ses licteurs!" En même temps, ils battaient des mains, ils criaient: "Victoire! victoire!" Ils voulaient reconduire Lucrèce aux limites de son royaume, afin qu'elle ne revînt jamais et qu'elle laissât la place à Tullie... Ce que je vous dis là est exact, rien n'est plus vrai; seulement il faut ajouter que si le rôle de Lucrèce était joué par mademoiselle Rachel, le rôle de Tullie avait été envahi

Intusschen ziet het er aan den politieken horizon met iederen dag donkerder uit. Parijs gelijkt een krater, waaruit een dof maar gestadig rommelen het naderend onheil voorspelt. En daar barst het politiek onweder los. Parijs is in oproer. In minder dan een uur tijds heeft men den koning van zijn troon verjaagd en heerscht er een grenzenlooze verwarring. Overal vecht en strijdt men, op de spreekgestoelten, in de straten, in de dagbladen, in het theater. Overal onrust, angst en schrik. Tevergeefs trachten eenige eerlijke mannen de orde te herstellen, de opgewondene, vreeselijke Marseillaise blijft weerklinken en herinnert schrikverwekkend aan de bloedige tijden van weleer. In het theater wordt ze van het orchest geëischt, van de tooneelspelers, zelfs de ernstige Tragedie komt er niet vrij van. Na de Phèdre, de Iphigénie, de Cinna, de Mithridate, - de Marseillaise! het volk wil het en het volk laat in dit oogenblik niet met zich spotten.

Aangestoken door de algemeene opgewondenheid en dringend aangespoord door Ledru Rollin, vat Rachel het voornemen op om het publiek op hare beurt tevreden te stellen. Vooraf wil ze echter haar vriend Janin raadplegen en ijlt naar hem toe.

- Ik kom mijn orakel vragen, of het mij vergund is den heeren Parijzenaars de Marseillaise voor te zingen? - vraagt ze met een vriendelijken glimlach.

- Nooit! - roept Janin ontzet.

- Wat voor kwaad zou er eigenlijk in steken om de menigte weder naar het Théâtre-Français te lokken? - herneemt Rachel de schouders ophalend, - ik zou er der Directie een grooten dienst mede bewijzen. Het publiek verlangt nu eenmaal dat lied te hooren en verkiest natuurlijk de theaters waar het ook door den tooneelspeler tevreden gesteld wordt!

- Waarom zoudt ge u onvoorzichtig mengen in de gevaarlijke politiek van den dag? - vraagt Janin, - waarom het onweder aantrekken, dat boven onze hoofden voorbij trekt? Ik zie de noodzakelijkheid niet om deze brooddronkene menigte te believen. Of de Marseillaise is op dit oogenblik niet gevaarlijk en gij drijft een kinderachtig spel er u mede in te laten, of ze is op weg om gevaarlijk te worden en gij, die boven alle partijen staat, die door allen op de handen wordt gedragen, prikkelt nog meer de ziedende hartstochten en graaft uwe populariteit een graf. Geloof mij, Rachel, weersta deze verzoeking, houd u krachtig staande op uw verheven standpunt. Of het

par mademoiselle Rachel. Si bien qu'elle s'est étouffée elle-même de ses belles mains guerrières, et que par elle-seule elle est vaincue. C'est l'histoire de ce bel oiseau fabuleux qui sort triomphant de son bûcher enflammé par le soleil.'

Théâtre-Français de Marseillaise noodig heeft om in 't leven te blijven, weet ik niet, maar zeker is het dat *gij* zult blijven leven ook zonder de Marseillaise te zingen. Hadt gij gisteren in de *Cinna* over gebrek aan belangstellende toehoorders te klagen?

- Die ben ik aan de tegenwoordige regeering verschuldigd, mijn vriend! Gij weet, dat de regeering nu en dan het volk in de gelegenheid stelt om mij te hooren en ik beken dat het zich daarvoor niet ondankbaar betoont. Maar bedenk eens hoe vereerd het zich zou gevoelen, indien de tragédienne van haar hoog standpunt afdaalde, alleen om het genoegen te geven!

- Doe het niet, Rachel! - herneemt Janin dringender. - Zijt ge vergeten hoe de vorsten u ontvangen hebben? Zijt ge niet te Londen, Brussel, Den Haag, Parijs, Varsovie, Berlijn, Weenen, Turijn en Petersburg met eerbewijzingen en geschenken door hen overladen? Hebt ge niet zelve getuigd, dat keizer Nicolaas u met vaderlijke goedheid heeft behandeld? En zult ge allen loonen door u in de rij hunner grimmige vijanden te scharen en dit alleen voor een enkel oogenblik van kinderachtige voldoening over het kabaal dat ge verwekken zult? Wees toch wijzer en grooter!

- Ledru Rollin denkt er anders over! - mompelt Rachel, - hij neemt die zaak niet zoo ernstig op! Nu, ik wil eens overleggen welke raad mij het beste bevalt.

Met een vriendelijk hoofdknikje en een hartelijken handdruk verlaat ze den criticus. Deze staart haar door het venster na en bewondert hare kostbare, smaakvolle en toch zoo hoogst eenvoudige kleeding, waarin hare ranke, teedere maar vorstelijke gestalte zoo voordeelig uitkomt. Hij ziet dat iedereen eerbiedig voor haar wijkt en staan blijft om haar na te staren.

- Een ware koningin! - denkt hij, - populairder door de kunst dan eenig vorst door zijne regeering! En nu gaat ze zich verknoeien.... vijandschap kweeken tusschen haar publiek en hare kunst! Vervloekte Marseillaise! onzinnige Ledru Rollin!.... gij zult de overwinning op haar behalen. Haar besluit stond reeds vast, voordat zij mij opzocht!

Drie dagen later, na de voorstelling van *Lucrèce*, als Rachel met geestdrift teruggeroepen wordt, volgt ze hare nieuwe gril op, grijpt de driekleurige vlag, die op een bank van het Forum is achter gelaten, richt fier het hoofd op en heft met somber stralenden blik en diepe indrukwekkende stem de Marseillaise aan. Overweldigend is de indruk dien ze maakt. Ze is schoon maar... gevaarlijk. Een siddering doortrilt allen, de heldenkoorts tast oud en jong aan en als ze geeindigd heeft, barst een oorverdoovend rumoer los en is men der razernij nabij.

- Maar wat bezielt u toch? - vraagt een legitimist aan zijn ouden geestverwant in het orchest, wiens stem boven de anderen uitklinkt.

- Alle duivels, 't is waar ook! - antwoordt de ander ontzet, - die verwenschte Rachel maakt van ons wat ze wil!

Zoo ging het allen. De verschillendste elementen losten zich op in een harmonische eenheid onder den gloed van dit voortreffelijk genie.

De Marseillaise door Rachel werd nu voortaan als toegift na iedere Tragedie eerst verzocht, later geëischt, en daar ze de theaterkas groot gewin aanbracht en haar zelve vermaakte en opwond, verleende ze er zich eenige dagen gewillig toe. Maar wat de raad en de waarschuwingen harer vrienden niet op haar vermochten, bewerkte toch ten slotte haar gevoel. De kunstenares begon in te zien, dat ze een onwaardig spel dreef met hare kunst en ze reeds op weg was om de slavin te worden van het volk.

Op een avond, na de *Iphigénie*, eischt het publiek als gewoonlijk gebiedend en woest de Marseillaise. Rachel laat antwoorden, dat zij er te vermoeid voor is en voortaan dat lied niet meer zal zingen. Men schreeuwt, men tiert, men raast, alles tevergeefs. Rachel laat er zich geen vrees door aanjagen en blijft in hare weigering volharden. Ontevreden en voor het eerst grimmig op de beroemde tragédienne, verlaat het volk het theater. Rachel glimlacht verachtelijk over de min-vleiende beoordeeling, waarvan zij het voorwerp is, maar erkent toch dat zij er aanleiding toe gaf en ergert zich over hare zwakheid.

Weldra biedt zich voor haar eene nieuwe gelegenheid aan om zich op betere wijze te onderscheiden. Een klein Drama de *Moineau de Lesbie*, van een onbekenden schrijver, had de algemeene opmerkzaamheid getrokken. De critiek, die mijnheer Lockroy, de tegenwoordige Directeur van het Théâtre-Français, over dit stuk - geboren in de sombere dagen der wordende Republiek - in het feuilleton van een der meest gelezene dagbladen las, was zóo vleiend, dat hij er door aangemoedigd werd om den schrijver op te sporen. Indien werkelijk deze *Moineau de Lesbïe* zoo voortreffelijk was als daarin beweerd werd, dan kon ze een nieuwe bron van welvaart worden voor het theater, dat zijne opkomst reeds aan de *Camille*, de *Phèdre* en de *Marseillaise* van mej. Rachel te danken had. Mijnheer Lockroy bedenkt zich dus niet lang en zoekt mijnheer Janin op, van wien hij nadere inlichtingen hoopt te ontvangen.

- Lees het kleine chef-d'oeuvre, - zegt Janin, dan zult ge erkennen, dat het met veel talent geschreven is. Waarlijk een zonderling verschijnsel, dat het in dezen tijd van onrust en spanning het licht ziet en als een lichtende vonk in den duisteren nacht onzer revolutie schittert.

- Kunt gij mij den schrijver niet noemen? - vraagt Lockroy, - ik zou gaarne de eerste zijn...

- Ja, ja, dat begrijp ik. Bovendien behoeft zelfs mej. Rachel zich deze kleine moderniteit niet te schamen, ofschoon ik voor haar, *in principe*, tegen al deze nieuwigheden kamp. De schrijver is mij onbekend, maar het zal niet moeielijk vallen hem uit te vinden, dan zend ik hem bij u.

Lockroy gaat gerustgesteld heen. Reeds den volgenden dag treedt Janin, gevolgd door een twintigjarig jonkman, het bureau van den Directeur binnen.

- Hier is onze dichter! - zegt hij en klopt hem vriendelijk op den schouder, - uit zijn stille afzondering is hij opgeschrikt om zich door het volle licht van het Théâtre-Français te laten bestralen. Ik heb het genoegen u mijnheer Armand Barthet voor te stellen, schrijver van de *Moineau de Lesbie.*

- Mijnheer, - zegt Lockroy op genadigen toon, - dank zij de pers is mijne aandacht op uwe kleine Tragedie gevallen, en zij schijnt mij werkelijk de eer eener opvoering waardig.

Het bleeke gelaat van den jeugdigen dichter wordt vuurrood van blijdschap en verrassing. Aan zulk een eer had hij waarlijk niet gedacht; ze komt hem zóo onverwacht, dat hij nauwelijks zijne ooren kan gelooven.

- Het zal er nu maar van afhangen, - vervolgt Lockroy op denzelfden vriendelijken, maar beschermenden toon, - of mej. Rachel eenige roeping voor deze rol gevoelt.

- Mej. Rachel?! zij.... zij zou in mijn stuk optreden! - roept Barthet opgetogen, - dat... O dat kan ik niet gelooven! Dat ware te veel geluk op eens!

De beide heeren zien elkander lachend aan.

- Indien mijnheer Janin uw voorspraak wil zijn bij de tragédienne, is er wel kans op! - zegt Lockroy.

- Ik wil haar gaarne alles goeds van uw stuk vertellen, - herneemt Janin, te meer, omdat ik dit met een goed geweten kan doen. Ik wil er zelfs oogenblikkelijk werk van maken, om u uit de pijnlijke onzekerheid te helpen.

- Zou het niet beter zijn u maar dadelijk daarheen te vergezellen? - vraagt Lockroy met een zijdelingschen blik op het belangwekkend uiterlijk van den jongen dichter, - de tijd is kostbaar!

Barthet trilt van opgewondenheid. Zou hij werkelijk het toppunt zijner wenschen bereiken en de kunstenares nabij komen, die hij van verre zoo vurig bewonderde en aanbad?

- Uitmuntend! - zegt Janin. - Op dit uur vinden wij haar thuis. Gaan wij dus te zamen.

Rachel bewoont tegenwoordig hetzelfde huis in de rue Rivoli No. 10, waarin ook mej. Mars haren intrek nam.

Wat Rachel voor de Tragedie is, was vroeger mej. Mars voor het Drama, en zij had zich lauweren genoeg verworven om voor een tooneelspeelster van den eersten rang door te gaan.

Rachel en hare zuster Rebecca zitten in vertrouwelijk gesprek met elkander voor het heldervlammend haardvuur, als haar het bezoek der drie heeren wordt aangekondigd. Met hare gewone vriendelijke voorkomendheid reikt ze den jongen dichter hare hand, zoodra hij aan haar bekend gemaakt is als de verdienstelijke schrijver van de veel

besproken kleine Tragedie en wenscht hem in vleiende bewoordingen geluk met zijn geroemden eersteling. Barthet brengt eerbiedig hare hand aan zijne lippen en stamelt eenige onverstaanbare woorden van dank. Zijn hart klopt tot brekens toe, nauwelijks waagt hij het de oogen op te slaan tot de machtige persoon, die zijne toekomst in handen heeft en tevens het voorwerp is zijner afgodische jongelings- en dichtersvereering.

Rachel ziet er heden zeer ernstig en bleek uit. Hare donkere oogen staan dof en treurig, de geheime vijand, die haar lichaam sloopt, heeft zich, opgewekt door het ruwe winterweder, ernstig laten voelen en ze had hem verslagen gewaand! Dat drukt haar ter neder. Zooals gewoonlijk oefent echter de verstrooiing een weldadigen invloed op hare gemoedsstemming uit; ze vergeet hare zorgen en luistert met belangstelling naar het voorstel van den Directeur en naar de aanmoediging van Janin.

- Wordt ook gij de oude Tragedie ontrouw? - schertst ze tegen Janin, - en vreest ge geen klassieke geestverschijning over dezen afval? Jammer, dat ik nu juist besloten ben haar trouw te blijven. Het spijt mij voor dezen veelbelovenden jongen dichter, maar, na al de ondervinding die ik opdeed, mag ik zijn eerste welgelukte proeve niet aan een *fiasco* blootstellen.

- Een *fiasco* met u! - roept Barthet vol geestdrift, - dat is onmogelijk! Waar uwe stem klinkt, is aandacht, opgetogenheid, zegepraal! Alleen, ik ben niet waard, dat mijne verzen van zulke welsprekende lippen zouden vloeien; ook ben ik het niet, die de stoutmoedigheid heb, zulk een dienst van u te verlangen!

Te goed weet Rachel wat vleitaal is, om niet dadelijk overtuigd te zijn, dat deze nederige betuiging van den jonkman ongeveinsd is. Er straalt zóoveel oprechtheid van zijn aantrekkelijk gelaat, zooveel warme vereering in zijn schitterenden blik, dat ze zijne woorden niet in twijfel kan trekken en er zich zeer gestreeld door gevoelt.

- Gij denkt zeer nederig over uzelf, mijnheer! - zegt ze met een beminnelijk lachje, - en dat is waarlijk een te zeldzaam verschijnsel om het onbeloond te laten. Alle schrijvers hebben mij hunne waar geroemd, gij alleen dingt er op af, dat geeft mij vertrouwen op uw talent. Ik wil in uw stuk optreden.

- Gij wilt!.... - roept de dichter opgetogen en geneigd om zich in de eerste opwelling zijner dankbaarheid aan hare voeten te werpen.

- Ik wil! - antwoordt Rachel lachend.

- Dan is de zaak in orde, - zegt Janin eveneens lachend. - Nu zullen we eens zien wie van u beiden zich het beste beoordeeld heeft.

- Ik hoop u spoedig terug te zien! - zegt Rachel als zij Barthet de hand tot afscheid reikt - mogelijk hebt gij mij op het een of ander in mijne rol opmerkzaam te maken.

- Dat zal ik aan de godin overlaten, die u het genie schonk om

alles op te luisteren, tot zelfs de fouten der dichters! - antwoordt Barthet, - maar als ik mag komen om u te bewonderen....

- Ah, welk een vleier! - zegt Rachel en trekt ongeduldig hare hand terug. - Ik dacht dat hij verstandiger was dan zijne voorgangers - voegt zij er na het vertrek der heeren, tegen Rebecca, bij.

- Het verstand hebt ge hem reeds ontnomen! - antwoordt Rebecca schertsend. - Maar er bestaat toch een groot onderscheid tusschen hem en zijne voorgangers.

- En dat is?

- Allen dweepten meer met hun werk dan met u! de goede Barthet dweept nog meer met u dan met zijn werk. Dat is de grootste overwinning, die ge nog immer behaald hebt!

Rachel knikt toestemmend en staart dan droomerig in het hoog opvlammend knetterend haardvuur, totdat nieuwe bezoekers hare rust komen verstoren.

De eerste opvoering van de *Moineau de Lesbie* had plaats na een eindeloos theaterstuk, eene omstandigheid die zeker niet geschikt was om er het publiek gunstig voor te stemmen. Toch beviel het stuk uitermate en deed men voor het eerst de ondervinding op, dat Rachel ook machtig kon boeien en medesleepen al was zij niet vreeselijk en haar de teedere blik en zachte glimlach zelfs schoon maakten.

De jonge Barthet, voor wien zich zoo onverwacht de deuren van het Théâtre-Français hadden geopend, beleefde een zalige tijd en bleef in verrukking geknield aan de voeten van Rachel's muze, maar al te gelukkig als hij er door een vriendelijk woord van de tragédienne voor beloond werd.

Het succès dat de *Moineau de Lesbie* ten deel viel en de nieuwe aantrekkingskracht van een *lachende* Rachel, spoorden een tal van dichters aan, om ook hun geluk te beproeven met zulk een klein Drama.

Zelfs de schrijver van de *Lucrèce*, M. Ponsard, bleef niet achter en bood Rachel zijne *Horace en Lydie* aan, waarin zij zich evenzeer onderscheidde als in de *Moineau de Lesbie*, zonder evenwel hare kundige bewonderaars te overtuigen, dat zulke kleine rollen met de waarde en majesteit van haar talent strookten.

Rachel was nu ten toppunt van haar roem gestegen. Bij het einde van het jaar had de theaterdirectie haar met een vleiend schrijven bedankt voor haren steun en betuigd dat de opkomst van het Théâtre-Français alleen aan hare voorstellingen van de Corneille, de Phèdre, de Cinna en de Marseillaise te danken waren.

Hieruit bleek duidelijk genoeg, dat de grootste aantrekkingskracht der tragédienne in de oude Tragedie lag en de toejuiching, die ze zich in eenige moderne theaterstukken had weten te verwerven, geen blijvende waarde had. In de *Moineau de Lesbie* en de *Lydie* had ze haar publiek werkelijk eenige aangename oogenblikken verschaft, in

Mademoiselle de Belle-Isle werd ze slechts drie dagen toegejuicht en in *Louise de Lignerolles*, een oude rol van mej. Mars, daalde ze ver beneden haar standpunt.

De zucht naar populariteit, hare ijdelheid en een zekere zwakke toegevendheid voor de schrijvers, die haar met hunne pennevruchten vervolgden, hadden veel schuld aan de klagelijke rollen, waarin ze nu en dan hare groote roeping beschaamde; ook was het natuurlijk, dat ze van de moderne Tragedie verwachtte, wat de oude haar zoo gaarne geschonken had, - een eerezuil voor Rachel.

Eindelijk scheen het oogenblik daar te zijn.

M. Scribe had zijne *Adrienne Lecouvreur* geschreven en begeeft er zich mede naar de groote tragédienne, waar Lockroy reeds tegenwoordig is om de voorlezing bij te wonen. Het stuk wordt echter zeer koel opgenomen, 't is in proza en Rachel getuigt even als Lockroy, dat daarin hare kracht niet ligt. M. Scribe keert onverrichter zake met zijn manuscript naar huis terug en weet nu geen betere plaatsvervangster voor Rachel dan mevrouw Rose Chéri. Na verloop van zes maanden verlangt Rachel nogmaals, op raad van Janin, de voorlezing van deze Tragedie.

- Luisteren we nu oplettend toe! - zegt ze tegen Janin en Lockroy - Adrienne is mij niet uit de gedachten geweest en dit schijnt mij niet zonder beteekenis. Rebecca, wilt gij het voorlezen?

De zuster gehoorzaamt en wordt met gespannen aandacht aangehoord. Zoodra ze geëindigd heeft, knielt Rachel voor hare schrijftafel en werpt haastig deze woorden op het papier: ‘mijnheer Scribe, op mijne knieën smeek ik u om de rol van *Adrienne Lecouvreur!*’

Dat was voldoende om M. Scribe onmiddellijk tot de groote tragédienne terug te voeren. Met de *Adrienne Lecouvreur* had hij het wonder verricht, dat Janin reeds onmogelijk achtte en waarvan de vervulling door geheel Parijs met verlangen werd tegemoet zien. De aandoeningen, die Rachel als *Adrienne* bij hare toeschouwers opwekte, zijn evenmin vergeten als de overweldigende indruk dien ze als *Phèdre* maakte.

Adrienne Lecouvreur bleef de éenige rol, waarin Rachel haren roem naar vereischte kon handhaven en Victor Hugo was genoodzaakt dit te erkennen, toen zij een jaar later (1850) in zijn *Angelo* optrad. Was dit mogelijk de reden waarom hij haar verlangen onbevredigd liet?

- Ik wil u bewijzen, - had ze hem gezegd, - dat ik u begrijp en het waardig ben, dat ge een Drama ter mijner eere schrijft!

De revolutie kwam tusschenbeide. De groote dichter ontvluchtte Parijs en - het Drama voor Rachel bleef achterwege.

(*Slot volgt.*)

Djidda, door A.J.A. Gerlach, *Gepensioneerd Kolonel der Artillerie. (Vervolg en slot.)*

V.

Laat ons, terwijl de Javaansche pelgrims van hunne vermoeiende tochten uitrusten, even als zij de heilige zaken een weinig ter zijde schuiven en in stede van moskeeën te bezoeken en preeken aan te hooren, eens iets anders gaan bezien. Daarvoor nemen wij allereerst den heer Du Couret in den arm, een Franschman, die, onder den naam van Abd-al-Hamîd, tot den Islam overgegaan, ons al aanstonds uitnoodigt hem op een diner bij Ibn-Aun den groot-sjerief van Mekka te vergezellen.

Tijdens zijn langdurig verblijf in het Heilige land zag hij veel dat ook onze aandacht verdient, althans voor zoover het een blik doet slaan in het huiselijke leven van den aanzienlijken Arabier.

Men vergunne mij vooraf een enkel woord over dezen hoofdambtenaar, die, door de Porte aangesteld, slechts de caïmacam was van den toenmaligen groot-sjerief Abd-al-Mottalib, welke grootwaardigheidsbekleeder te Constantinopel verblijf hield, en door geheel de Arabische bevolking als het eenig wezenlijke opperhoofd van Hîdjâz erkend en geëerd werd. Toch zou Ibn-Aun, een hoogst beschaafd, beminnenswaardig man, niet alleen wenschen die waardigheid te behouden, maar zelfs op zijn zoon te doen overgaan, en wellicht erfelijk te maken in zijn geslacht. In 't land der baksjîsj immers is alles mogelijk.

De verhouding tusschen den groot-sjerief en den gouverneur-generaal vanwege het Turksche rijk was toen niet minder gespannen dan die tusschen de Arabieren en Turken zelven, die elkander niet verstaan en nimmer zullen verstaan;.... de semoen is niet de eenige gifwind die over Arabië heengaat.

Gewoonlijk wordt de bezoeker van een Turksch of Arabisch huis in een hoogst eenvoudig gemeubeld vertrek toegelaten, aangezien de Moslim, wat hij aan pracht en rijkdom bezit, in zijn harem ten toon spreidt. Evenwel maken de vertrekken der vorstelijke woning van Ibn-

Aun daaromtrent eene gunstige uitzondering. In een sierlijken kiosk ontvangen, - zegt Abd-al-Hamîd - te midden van een uitgestrekten tuin wiens bloemperken en lommerrijke dreven niet dan met de grootste kosten konden verkregen zijn, wist ik niet wat meer te bewonderen, de schoone stijl van het uitwendige, waar hout en steen als kant scheen bewerkt en uitgebeiteld of de pracht van binnen; het ragfijne matwerk, de uitgezochte Indische en Perzische tapijten die vloer en muur der zaal bedekten of de schitterende weefsels der kostbare stoffen over stoel en divan heengeworpen.

Vier reusachtige kandelabers verlichtten het ruime vertrek, en achter elken gast - zes in getal - stonden een of twee jonge in 't wit gekleede Abessinische slaven, gereed om vlieg of mug te verjagen.

Nadat door eenige fraai uitgedoste eunuchen koffie, thee, confituren en pijpen waren rondgediend, werd ongeveer een uur later eene ruim van rijk vergulde schalen en prachtige vazen voorziene tafel gereed gezet. De servetten waren met goud en zilver geborduurd; van borden, glazen, lepels, vorken en messen echter was geen spoor te vinden. Na de gewone handenwassching verricht en de vingers in rozenolie gedoopt te hebben, nam men in één rij op divans plaats; de tafel werd er voorgeschoven, eene aangename koelte door groote van buiten in beweging gebrachte waaiers onderhouden en het diner begon. Een veertigtal schotels ging achtereenvolgens langs de gasten heen, en hoe minder men ze onaangeroerd laat voorbijgaan hoe meer eer men den gastheer bewijst. Ofschoon het in den beginne wat moeite kost, geraakt men toch al vrij spoedig gewend, om zonder het ons zoo onmisbare tafelgereedschap, met de vingers - door lange reepen brood geholpen - stukjes vleesch en zelfs groenten op den rand der schotels en van daar op eene fatsoenlijke wijze, zonder den lachlust der Arabieren op te wekken, in den mond te brengen. Wijn werd niet geschonken en alleen water of limonade, in marmeren koelbakken frisch gehouden, door de schenkers toegediend. Zes vóor de tafel geplaatste negers letten en gehoorzaamden op den minsten wenk der gasten, terwijl een hofmeester den dienst in al zijn bijzonderheden gadesloeg. Bovendien zagen eenige gewapende mannen aan de deur het door hen bewaakte gastmaal zwijgend aan, even zwijgend en deftig als de gasten aan het diner, waar geen woord gesproken en geen droppel wijn gedronken werd.

Ik zal den lezer niet vervelen met het opnoemen van al de spijzen, die van het eerste gerecht tot aan het dessert werden opgedragen. Men kan echter verzekerd zijn, dat ook onder de Arabieren noch Vatels noch Vérys, Chevets en andere sommiteiten in de edele kookkunst ontbreken. Vele schotels mochten met recht fijn genoemd worden; zij waren zelfs zóo smakelijk toebereid, dat een der gasten, de rijke, godvreezende Taïr-effendi zijne zakken niet alleen met bonbons, confituren en geglaceerde vruchten, maar zelfs met ettelijke vleeschspijzen

gevuld had, zoodat zijn kleed blonk van het vet en als met vlekken was bezaaid. 't Scheen eene vaste gewoonte van den ouden braven man te zijn, waarop dan ook door niemand acht geslagen of eenige aanmerking werd gemaakt.

Zoodra het diner was afgeloopen zocht ieder, na een herwassching en herdooping in rozenwater, zijn chiboek of nargileh weder op, om de koffie en thee al rookende af te wachten, en bij het eindigen van een niet zeer welluidend concert trad een viertal danseressen binnen, waarvan de Arabieren zeggen: ‘tijdens haar lichaam hier beneden rondzweeft, wordt het verstand daar boven door Allâh bewaakt.’ Die priesteressen van Terpsichore schijnen niet alleen bij hen, maar ook bij vele westerlingen in hooge gunst te staan.

‘La danse des almées’ - lezen wij in de *Souvenirs d'Orient* - ‘est un rêve d'amour. Il semble qu'une voix secrète les anime et qu'un génie des cieux révèle à leur esprit les joies du paradis de Mahomet.

Simples filles de la solitude, elles n'ont point appris à voiler leurs émotions. Ce qu'elles éprouvent, elles l'expriment, elles le jettent au dehors. Il y a, dans ces poses délirantes, dans ces accès imaginaires d'une passion idéale, un entraînement irrésistible, une brûlante sympathie d'enthousiasme et de liberté.

Tout à coup, l'inspiration les gagne; elles entonnent une chanson du désert. Leurs voix, tour à tour éloquente et plaintive, tantôt mystérieuse, tantôt désespérée, toujours d'accord avec les battements de leur sein, avec leurs regards et leurs attitudes, déroule en un moment tout le drame enivrant d'une existence de femme.

Sylphides de l'Orient, on dirait qu'elles n'ont qu'un souffle de la terre et qu'elles vont s'envoler.’

Toch zouden deze woorden slechts onvolkomen den indruk teruggeven, door den dans van Djemila, ‘la reine des almées de la Mecque,’ op Abd-al-Hamîd gemaakt. Ik zal trachten er eene korte beschrijving van te geven.

Buigzamer dan het riet, sidderend als het blad door den Zephir gekust, stond zij daar. Iedere beweging der slanke leest, elke pose door haar aangenomen, vertolkte als 't ware wat zij gevoelde. Geene begeerte door liefde en wellust in 't vrouwelijk gemoed opgewekt, of het schoone lichaam gaf ze in sierlijke wendingen weder. Nu eens fladderde zij als een vlinder dartelend rond of stond met vlammend oog en uitgerekten hals, als om den haar toegeworpen kus op te vangen; dàn weer wierp zij zich op de knieën, kroop al nader en nader en strekte de armen naar het geliefde voorwerp uit, om een oogenblik later op te springen gelijk de veer die, hare kluisters ontsnapt, al trillend haar eerste houding herneemt. Nu eens trad zij langzaam en bedeesd met neergeslagen oog en een zacht gefluister terug als wilde ze de verleiding ontwijken, dàn weer vloog zij met een smachtend verlangen en tintelende blikken vooruit, of draaide en wendde en boog zich op ver-

snelde maat al lachend in 't rond, en deed alsof ze, 't geen zij zocht, niet kon vinden. Maar gejaagder wordt de dans, gezwinder de maat en al wilder haar zang.

Met schitterende oogen en gloeiende lippen werpt ze zich heen en weer; de stem wordt heesch, de adem te kort, het keurslijf te eng,... en de liefelijke sylphide der woeste bachante gelijk. Als eene slang windt zij zich om en langs hare gezellinnen heen en ook deze worden al woester en woester; eindelijk vatten zij elkander bij de hand en een helsche ronde begint. Al harder en sneller klinkt de muziek, al schriller de toon den hijgenden boezem ontglipt..... hartstocht, natuurdrift, waanzin hebben hun toppunt bereikt.

Zij, die met oog en hart den dans hebben gevolgd, gevoelen.... maar zie! daar rukken ze de haarvlechten los, scheuren sluier en kleed van schouders en lenden; onwillekeurig wijken de aanschouwers terug,... de bachanten echter werpen zich op hun schoot, slaan de armen om hen heen, glijden langzaam bij hen neer, en.... schrik niet, waarde lezer! denk niet dat zij,... och neen; het spel is uit, de dans geëindigd, de begoocheling geweken, en het uur der baksjîsj heeft geslagen. De sylphide, de verleidster is verdwenen; eene arme vrouw staat voor u, en.... houdt de hand op. Wees mild, geef ruim; een Allâh gobârikoka (God zegene u) zal het loonen.

't Was laat geworden; de gasten namen afscheid van den grootsjerief, en weldra werden ook achter hen de deuren van harem of woning gesloten.

Het huis van Ibn-Aun is niet alleen een der fraaiste van Mekka, maar wellicht van geheel Arabië. Een tweetal harems, waarin zich tusschen de 50 en 60 der schoonste Circassische, Turksche, Arabische en Abessinische vrouwen bevinden, getuigt dat hij ruimschoots van het recht gebruik maakt, door Mohammed den Muzelman verleend, om behalve vier vrouwen, zoovele aardsche hoeries en slavinnen te onderhouden als zijne middelen gedoogen(*).

Een enkel woord over den huiselijken toestand in het Heilige land zal hier niet overbodig zijn.

Naar gelang der omstandigheden of van de wijze waarop men zich heeft ingericht, kan er een groot verschil bestaan tusschen harem en woning. Dient *deze* tot dagelijksch verblijf van het huisgezin, (wettige vrouw en kinderen), *gene* is wat men zou kunnen noemen een aanhangsel van weelde en genot. Vele Arabieren houden zich reeds binnen de perken door den Profeet aangewezen; onder de mindere standen huwen de meesten zelfs niet meer dan éene vrouw. En alsof die vrouw de waarde er van gevoelt en instinctmatig begrijpt, dat dan ook hoogere verplichtingen op haar rusten, wordt zij eene even

(*) Zie *de Koran*, het 4de Hoofdstuk (te Medina geopenbaard).

vlijtige huishoudster als goede moeder. Het voorbeeld op vele plaatsen in Turkije gegeven, waar harem en woning met éene wettige huisvrouw één zijn, wordt in Arabië gevolgd; en al moge het vooralsnog meer uit gebrek aan de noodige middelen dan wel uit zedelijke overtuiging geschieden, de goede gevolgen zullen niet uitblijven. De innige banden, die kinderen aan ouders en dezen aan hun kroost hechten, de liefde tusschen broeders en zusters, worden er zoodanig door versterkt, dat ook na hun huwelijk de kinderen meerendeels met ouders of schoonouders één gezin blijven uitmaken. Evenzeer vermindert de gewoonte, die reeds vóor Mohammed onder de Mekkaansche vrouwen bestond, hare zuigelingen aan Bedowijnsche minnen toe te vertrouwen en de jongens tot hun 10de of 12de jaar in de woestijn (al bâdija) te doen verblijven. Dit schijnt thans meer uitsluitend onder de meest aanzienlijke en alzoo bij de groote harembewoonsters in zwang te zijn.

Volgens Abd-al-Hamîd is het leven dezer vrouwen noch zoo onaangenaam noch zoo geheel werkeloos als men vermeent, en hij gelooft dat, bijaldien de deuren voor die dames werden ontsloten, er slechts eene enkele van de haar aangeboden vrijheid zou gebruik maken. Als wij echter zijne eigene beschrijving hooren, dan valt het eentoonige van dat geest- en gevoeldoodende plantenleven, ‘die geblankette vernedering’ zóo in het oog, dat de slechts eenigszins ontwikkelde en vrijheidlievende vrouw zulk een toestand diep moet verachten. Zij kan zich in dien geparfumeerden kerker onmogelijk te huis gevoelen, al zijn de kluisters nog zoo zacht, de traliën verguld en de ketenen achter bloemen verborgen.

Is onder de wettige vrouwen de jongste de meest geliefde, de oudste (vâlideh), aan wier zorgen gewoonlijk het opperbestuur over de huishouding wordt opgedragen, blijft in den regel de meest geëerde en ziet hare bevelen gehoorzaamd zonder dat de vrede gestoord wordt. In den harem echter, waar de grootste zorg bestaat den meester te believen, gaan pronkzucht, verveling en afgunst dikwerf hand aan hand met allerlei gekibbel en gekijf, dat wel eens tot openbaren oorlog aanleiding geeft. Zijn de dames het eens en vredelievend gestemd, dan wordt de onderlinge verhouding beter; zij gevoelen dezelfde behoeften, koesteren somtijds dezelfde wenschen en hebben elkander noodig. Ze zijn vroolijk, schikken zich op, maken zich mooi, en zoo geene moederlijke zorgen haar te veel bezig houden, wordt een groot deel van den morgen aan de geheimen van het toilet toegewijd. De eene dient der andere tot kamenier, en na het bad,.... maar wie zal 't verdere vertellen? Eenigen tijd later komen zij terug, met keurig opgemaakt haar, een teint zoo blank als de veloutine het gedoogt, oogen en wenkbrauwen zoo zwart, dat de hoeries in het paradijs er jaloersch van zouden worden en nageltjes zoo rood als de hinnâ ze slechts verven kan. Van top tot teen geparfumeerd en gereed het genot van nargileh of cigarette met 't gebruik van wat koffie en sorbets

te deelen, brengen zij den tijd in een dolce farniente door, of maken zich tot het afleggen van bezoeken gereed. Sommigen borduren, anderen zingen of turen door de tralies, waarbij menige uitlokkende en veel belovende lonk niet verloren gaat. Zij gaan uit wanneer ze verkiezen, doch nimmer zonder sluier en geleide. De sluier echter, o! zij weten er zoo handig mee om te gaan; hoe ondoorschijnend hij wezen moge laat hij wel eens zien wat hij in den regel zou moeten verbergen en de eunuuch(*) dient meer tot verdediger dan tot bewaker. Bij het bezoek van andere vrouwen zijn de dames ‘baas’ in den harem; dan worden de lastige bespieders verwijderd en de bâboedj, die aan de muiltjes van Asschepoetster doen denken, buiten de deur gezet, tot teeken dat niemand, zelfs de heer en gebieder niet, wordt toegelaten. Dàn schuilen de hoofdjes bij elkaar, de nieuwtjes en praatjes van den dag komen te berde; het lachen en zingen, het dansen en springen heeft geen einde en zij vieren feest tot dat de tooverroede der siesta drie uren rust gebiedt en den harem herschept in het paleis der ‘schoone slaapster in 't bosch.’

Vóór dien tijd evenwel heeft de uitverkorene het vertrek verlaten, om die zoete rust met den meester te deelen; in den regel behooren zijne nachten aan de wettige vrouwen. Na de oproeping tot het gebed en het daarop volgende middagmaal, beginnen de bezoeken, de verhalen en de spelen op nieuw en worden tot aan den avond voortgezet. Zoo gaat het heden, zoo gaat het morgen en overmorgen en elken dag. Zoo wordt elk rein en edel gevoel in het vrouwelijke hart verstikt.

De verborgenheden van den harem, de vele kuiperijen en geheime minnarijen, die, met hoeveel list en behendigheid ook beraamd, toch meestal op dramatische wijze eindigen, zijn te dikwerf beschreven om er hier bij stil te staan; een dolksteek is spoedig gegeven en aan de kustplaatsen, zegt men, wordt nog menige zich wanhopend bewegende zak in zee geworpen en een hartverscheurende kreet gehoord.

In Mekka, waar de golven zich niet boven de overspelige vrouw kunnen sluiten, wordt ze op een ezel gebonden met het aangezicht naar den staart gekeerd, een haan en kat op den schoot en het lichaam met pek en asch bestreken. Zóo langs de straten gevoerd, moet ze van tijd tot tijd uitroepen: ‘Dit is de straf welke de vrouwen wacht die handelen gelijk ik’. Wil men de zaak geheim houden, dan wordt ze op de een of andere wijze uit den weg geruimd. Ook daaromtrent is de Europeesche beschaving nog weinig doorgedrongen in het Heilige land.

't Bovenstaande is iets uitvoeriger medegedeeld dan de grenzen van dit opstel gedoogen, omdat het eenig licht kan verspreiden waar veeltijds in het duister wordt rondgetast, de beschrijvingen alzoo zeer uiteenloopen en tot eene onjuiste voorstelling aanleiding geven.

(*) ‘Mannelijke bedienden’ - zegt de koran - ‘die geene vrouwen behoeven.’ Hoofdtuk 24, (te Mekka geopenbaard).

En nu tot onze pelgrims terugkeerende vinden wij ze niet alleen geheel uitgerust, maar besloten, ten einde hun bedevaart op eene volledige en Gode welgevallige wijze te eindigen, ook de andere heilige plaatsen in Mekka, en ten laatste Mohammed's graf in Medina te bezoeken.

Daar wij echter de voornaamsten reeds leerden kennen en plechtigheden bijwoonden, waaraan juist het plechtige ten eenenmale ontbrak, zal ik de overigen slechts met een enkel woord aanstippen.

De eenige ceremonie, die een goeden indruk en dus eene uitzondering op den regel maakt, is de predikatie die op den 12^{den} in de binnenruimte van de moskee wordt gehouden. De geloovigen zitten in hunne statiekleederen in lange rijen ter neer - de vrouwen in een afgezonderd gedeelte bij elkander, - allen met het gelaat naar de kaba. 't Is den aanschouwer als of al die menschen slechts éene vaste massa uitmaken, een plaveisel van hoofden en schouders. Niets schijnt zich te bewegen dan een enkele derwîsj die, met een wierookvat in de hand, de rijen doorloopt om ongevraagde aalmoezen op te vangen.

De prediker, een eerbiedwaardig grijsaard met sneeuwwitten baard en in 't wit gekleed, plaatst zich in den minbar, door zwarte vanen omgeven. Er heerscht eene diepe stilte. Daar staat hij op, neemt den staf in de hand, en het ‘vrede zij op u, met de zegeningen van Allâh,’ klinkt als een bode des heils van zijne lippen. De preek is kort en zijne stem dringt tot allen door; aan het slot der leerrede wordt bij iederen volzin het ‘amien’ uitgesproken en door duizende stemmen herhaald. Deze godsdienstoefening had in waarheid iets plechtigs en liet althans geen onaangenamen indruk achter.

Het eerste bezoek werd der djannat-el-mâlah, de gewijde begraafplaats van Mekka gebracht; een woeste, deels verwoeste plaats, even buiten de stad, op Donderdag door de vrouwen, en op Vrijdag door de mannen bezocht. Na een lang gebed, dat staande in de deur wordt uitgesproken, treedt de hadji binnen en wijst men hem de graven van Abd-ar-rahmân, een zoon van Aboe-Bekr, van Chadîdja en van Amina, de moeder van den Profeet. De eenige plant op dit kerkhof te vinden is de aloë, die volgens sommigen als zinnebeeld beschouwd wordt van de lijdzaamheid, waarmede de dooden den jongsten dag verbeiden; anderen meenen, dat de geloovigen op wier laatste woning de aloë ontspruit, reeds in den hemel zijn opgenomen.

Slechts een enkel graf wordt behoorlijk onderhouden; vele tombes vervallen zonder dat een liefderijke hand er zich naar uitstrekt, anderen storten in zonder dat ooit eene bloem op een dier graven heeft gebloeid. Ze zijn der vergankelijkheid ten prooi en de fakkel des levens doet er geen enkele lichtstraal op vallen.

In de mesdjid-el-djinn (moskee der geesten), waar Mohammed, in een afgescheiden vertrek, gewoon was te bidden en den engel Gabriël te ontvangen, wordt ook door den hadji een gebed van een paar rak'ahs

verricht, evenals in het oude huis waar de Profeet, benevens Fàtima en hare beide zonen geboren werden. Vervolgens gaat hij bidden aan de plaatsen, waar Mohammed gewoon was te vertoeven of die eenige heilige herinneringen opwekken. Eindelijk wordt het inwendige der kaba bezocht, waarmede wij reeds vroeger kennis maakten, en de hooge baksjîsj (meer dan 7 dollars per man) daarvoor te betalen, meestal door eenige pelgrims bijeengebracht, die dan ook gezamenlijk onder een paar ceremoniën, en het zuurzien der bedienden, als de fooi erg tegenvalt, naar binnen gaan.

Alvorens de reis naar Medina te aanvaarden doet menig hadji nog een pelgrimstocht naar enkele omliggende plaatsen, waarvan ik gebruik maak om het wedervaren van den reeds genoemden Egyptischen ambtenaar met een enkel woord mede te deelen.

Op zekeren nacht, onder Turksch geleide gevankelijk te Djidda aangekomen, deed hij onzen consul een lang verhaal, dat in hoofdzaak op 't volgende neerkomt.

Hoewel hij de gevaren kende, reeds aan het overschrijden van het grondgebied der Heilige stad verbonden, even als het lot, den Christen bereid, die de kaba durft naderen, had hij niet geaarzeld dat alles te trotseeren.

De woorden toch ‘O geloovigen! zij die andere godheden aan God toevoegen zijn verontreinigd; na afloop van dit jaar (het 9de der hegira), mogen zij niet meer tot het heilige bedehuis naderen’[(*)],... worden niet alleen zeer streng opgevat, maar de overtreding dikwerf onmiddellijk met den dood gestraft. Tijdens het verblijf van den graaf de Gobineau te Djidda werd een Algerijnsch Moslim, alleen op vermoeden een vermomde Franschman te zijn, onder zijn gebed in de moskee van Mekka, door een dolksteek doodelijk getroffen.

Van zijne prille jeugd af onder Arabieren en Turken opgevoed, met hunne taal, zeden en gewoonten zoo goed als met den koran tot in de kleinste bijzonderheden vertrouwd, schijnt de heer Cassis de Ghirgha het waagstuk te hebben beproefd, ten einde - na de bezochte plaatsen in al hunne bijzonderheden opgenomen en in teekening te hebben gebracht - zijne bevinding later door den druk bekend te maken. Hij had dan ook, noch bij het overgaan der grenzen, noch bij zijn bezoek aan de moskee, eenige moeilijkheid ondervonden.

Zijne beschrijving van het inwendige der kaba komt geheel overeen met wat daaromtrent is medegedeeld; de ondragelijke hitte en de stiklucht die er in heerschten deden hem evenwel dat heiligdom zoo spoedig mogelijk verlaten. Ook hij beklaagt zich over de verregaande afzetterijen waaraan men bloot staat, zonder eenig recht te kunnen verkrijgen en wees er op, hoe van al de bedevaartgangers de goedaardige

(*) Zie den koran: vers 28, Hoofdstuk 9 (te Medina geopenbaard).

lichtgeloovige Javanen in hunne onkunde en goede trouw het meest door dat roovervolk worden uitgezogen.

Het gebeente van honderden hunner zou men tusschen Mekka en Medina kunnen wedervinden; sommigen keeren zóo arm en uitgeput terug, dat zij Djidda niet meer kunnen bereiken en gaan in het groote bedelaarsgild over; enkelen slechts weten er zich door te slaan en komen goed terecht.

Volgens zijne bewering zouden kennis en wetenschap, zedelijkheid en goede trouw te Mekka almede op het laagste peil staan van geheel Arabië. Voor niet veel meer dan een gewone baksjîsj worden eer en goede naam bezwalkt en vindt men de noodige getuigen om een onschuldige ter dood te doen brengen.

Geen wonder - zegt hij verder - dat bij het uitbreken van pest of andere ziekten het sterftecijfer alle grenzen overschrijdt, want de geringste kwakzalver en onwetendste drogist in Egypte zou men te Mekka als hoogleeraars in de medicijnen begroeten.

Over het verregaand zedebederf is reeds vroeger gesproken; 't geen hij daarvan opgeeft is haast niet te gelooven en althans niet onder woorden te brengen. Het el-harâm fi'l-haramain, d.i. het kwaad woont in de beide Heilige steden, is in *Woest-Arabië* tot een spreekwoord geworden.

Uit die bekentenis zou men mogen afleiden, dat de ongunstige indruk door den stedeling gemaakt ons niet mag verleiden het geheele volk daarna af te meten. De deugden waardoor de Arabieren zich vroeger onderscheidden, de onbekrompen gastvrijheid van den tentbewoner, de beoefening der dichtkunst eenmaal zoo hoog gewaardeerd, zullen dan ook wel bij vele stammen niet geheel verloren zijn gegaan.

Toen hij later bezig was aan eene teekening van de moskee en een afschrift te nemen van eenige inscriptieën, werd onze pseudo-Muzelman door een der omstanders verzocht hem een oogenblik te vergezellen, daar hij iets van groot gewicht had mede te deelen. Maar nauwelijks zijn ze op straat gekomen of deze vliegt op hem aan, verwijt hem een christenhond te zijn en ontneemt hem al zijne papieren.

Te midden van een oploop en steeds toenemend gedrang werd hij op den grond geworpen, geslagen, getrapt en in deerlijken toestand naar het paleis van den gouverneur gesleept, niettegenstaande zijne verzekering van een vroom geloovige te zijn en de vele teksten uit den koran om zulks te bevestigen. Inmiddels werd de volkshoop al grooter en vormden zich twee partijen, waarvan de eene den dood eischte voor den verdoemden Christen, die het gewaagd had het heilige der heiligen te ontheiligen, terwijl de andere, protesteerde tegen de schandelijke wijze, waarop een Egyptisch Muzelman werd behandeld. Wederzijdsche partijen gaven elkander in heftigheid niets toe, men wond zich al meer en meer op en zou weldra handgemeen geworden zijn, ware de gouverneur niet tusschenbeide gekomen. Zijne uitspraak was kort en

karakteristiek. Zonder eenig nader onderzoek of den beschuldigde zelfs gehoord te hebben, werd hij doodeenvoudig voor een kâfir verklaard en als zoodanig veroordeeld. Ware hij toen niet op den gelukkigen inval gekomen zich op het Fransche consulaat te Djidda te beroepen, dan zou het waarschijnlijk met den armen pelgrim gedaan zijn geweest; maar een Turksch hoofdambtenaar bedenkt zich tweemalen, voor dat hij er toe overgaat eene daad te verrichten, waarover verwikkelingen tusschen zijne regeering en een der groote mogendheden van Europa kunnen ontstaan. Hij gaf alzoo last den Nasrânî zoolang in verzekerde bewaring te houden totdat het geleide gereed zou zijn, hem de grens van het Heilig gebied onmiddellijk te doen verlaten en naar Djidda over te brengen. Dit deed niet lang op zich wachten.

Het straatrumoer, wel verre van op te houden, was intusschen zoomogelijk nog toegenomen en nauwelijks was de beschuldigde naar buiten gekomen, of hij bemerkte, dat, in weerwil der beslissing van den gouverneur, er onder het volk nog velen waren die hem als Muzelman erkenden; wel een bewijs met hoeveel talent hij zijn rol had gespeeld.

Door die luidruchtige, opgewonden menigte vergezeld, vond hij in het kampement buiten de stad, waar ook *hij* zijne tent had opgeslagen, al zijn goed bereids onder de wachthebbende soldaten en Bedowijnen verdeeld, die voor de veiligheid van den bedevaartganger behoorden te waken. Niets van 't geen hem toekwam kreeg hij terug en te midden zijner reclames, waar trouwens niemand naar luisterde, werd hij in zijne gehavende kleeding op een kameel gezet en door eenige Bedowijnen naar Djidda overgebracht. Half naakt en uitgehongerd aan den caïmacam uitgeleverd, werd de arme man kort daarna aan het Fransche consulaat gebracht en gastvrij opgenomen.

Hoezeer zijn verhaal de sporen draagt van den wrok, over de wijze waarop hij uit de Heilige stad werd verwijderd, 't geen ook wel eenigen invloed op de weinig vleiende beoordeeling van de Mekkaansche bevolking kan hebben uitgeoefend, kwamen zijne opgaven overigens met die van anderen vrij goed overeen. Hij roemde Mekka als eene schoone, zindelijke, ruim gebouwde stad, met eene vaste bevolking van ongeveer 25,000 zielen. De vlottende bevolking gedurende de groote feesten van de bedevaart is bezwaarlijk op te geven; volgens sommigen zouden er dan wel tusschen de 150,000 en 200,000 Moslims in en om Mekka vereenigd zijn. Vooral het tegen de helling der heuvels aangebouwde gedeelte levert een waarlijk indrukwekkend gezicht op.

De omringende hoogten en het gebergte, waarin prachtige marmersoorten, acht hij tevens rijk aan kopererts, zwavel en steenkolen; zelfs is er goud in de nabijheid van Omra gevonden. In de geheele bergstreek van Taïf zouden kostbare mijnen worden aangetroffen, die slechts de ontginnende hand behoeven om schatten te kunnen opbrengen.

Allâh geve dat die verwachting niet overdreven zij! 't Vinden toch van een goudmijntje zou het Turksche gouvernement thans welkomer zijn dan ooit, en een niet te versmaden onderpand voor de schuldeischers der Verhevene Porte kunnen worden.

Omtrent de meerdere of mindere gegrondheid van die opgaven en beweringen zou een nader onderzoek uitspraak moeten doen. En hiermede nemen wij afscheid van den heer Danial A.J. Cassis de Ghirgha.

Eindelijk heeft het uur van vertrek voor de reis naar Medina geslagen. Onze hadjis hebben zich bij een karavaan aangesloten, om den voor menigeen noodlottigen tocht te ondernemen en zich zoo veel mogelijk van het daartoe benoodigde voorzien. Zij zal de zoogenaamde darb el-sjarki houden, een weg die, naar men zegt, door de vrouw van Haroen al-rasjîd, de godvruchtige Zobeida, van Bagdad tot Mekka, werd aangelegd.

Eene groote karavaan voert gewoonlijk eenige lichte stukjes geschut mede voor het geven der signalen. De sjeriefs, sjaichs en andere gewapenden, die haar te paard vergezellen, houden zich aan het hoofd en de flanken der lange colonne op, om ze tegen onverhoedsche aanvallen der wilde rooverhorden te beschermen en die hulp is onontbeerlijk in de somtijds hoogst onveilige woestijn. De zedelijke en godsdienstige toestand harer bewoners toch is na de verstrooiing der Wahhâbieten er geenszins op verbeterd. Buiten hunne geloofsbelijdenis ‘er is geen God dan God,’ enz. (Lâ ilâha illa'llâh, etc.) weten zij bijna niets van Mohammed's wetten of geboden, en de verwijtingen hun daaromtrent gedaan nemen zij even laconisch als philosophisch op. Wijst men bijv. op de gebeden in den koran voorgeschreven, - ‘wij kunnen niet lezen’ - is hun antwoord; op het verzuimen der wasschingen, - ‘de woestijn heeft geen water’; der vasten, - ‘wij vasten 't geheele jaar door’; der bedevaart, - ‘God is overal’, en die antwoorden worden als zóo afdoende beschouwd, dat er niets meer te zeggen overblijft.

Tusschen de niet met elkander verbonden stammen der Bedowijnen bestaat nog altijd de wet der wedervergelding, thar, het ‘oog om oog, tand om tand,’ en de bloedwraak door alle geslachten heen. Zij beschouwen de woestijn als hun eigendom, en zelden zal men er zich dan ook in wagen, zonder het achawân (broederschap), voor eene betrekkelijk zeer geringe som als vrijgeleide te hebben gekocht. Is de achawa of rifka eenmaal betaald, dan heeft de vreemdeling of reiziger weinig of niets te vreezen. Als broeder aangenomen, wordt brood en zout met hem gedeeld en personen zoowel als goederen zijn veilig in

al bâdija. Zij die deze soort van belasting - men zou het een doorvoerrecht onder zijn ruwsten vorm kunnen noemen - niet voldoen, loopen gevaar om uitgeplunderd en bij verzet, gedood te worden. Menige bij de wet bepaalde belasting in Europa wordt dan ook meer ontdoken en met minder nauwgezetheid betaald dan deze geheel willekeurige en onwettige heffing in de Arabische woestijn.

Al spoedig heeft de karavaan de rotsachtige bergpas, die den toegang tot Mekka bemoeilijkt en het daarin uitgehouwen pad (thanîjat kada) bereikt. Deze steenmassa's, waaruit zeer fijn marmer benevens de wereldberoemde Arabische balsem verkregen wordt, zijn aan beide zijden met forten bedekt, die den weg bestrijken. 't Is een nauwe lastige weg; maar hoe ruim wordt men beloond bij den aanblik van de heerlijke Limoenen-vallei, het eeuwen-oude uitspanningsoord der Mekkanen, als een bloemtapijt aan den voet van al die steen- en rotsgevaarten over den ruwen bodem uitgespreid. Die vallei mag terecht de eerste groene oase in de groote woestijn genoemd worden. De zuiverste lucht, aan eene frissche koelte gelijk, waait ons uit het hooge geboomte tegen; limoenen en granaatappels blinken door het donkere loover heen, en in die zacht kabbelende beek zou niemand den wilden bergstroom herkennen, als hij zich in den regentijd met ontembare kracht langs den rotswand al bruisend een weg baant naar het dal en de zandige vlakte in een onafzienbaar meer herschept. Waar thans zich geen enkele droppel vertoont, stort het water dàn met donderend geweld naar omlaag en 't is gebeurd, dat de kaba bijna geheel door den vloed werd vernield (1621).

De eerste nachtwake verplaatst ons in de woestijn te midden van als opeengestapelde steenklompen en diepe ravijnen.

Geweerschoten, tegen het vallen van den avond in de verte gehoord, deden voor een nachtelijken aanval vreezen; men was alzoo op zijne hoede, ieder waakte over het zijne, er werd aan rusten noch slapen gedacht. De ontstoken vuren, dan eens half uitgedoofd, dan weer helder opbrandend als de vlam hier en daar een dorre struik of heester bereikt, verlichten op spookachtige wijze het vreemde tooneel. Honderden flambouwen flikkeren tegen den kalen rotswand en de pelgrims dwalen door al dien gloed en walm als schimmen rond. Een dikke rook welft over de nachtvuren als een koepeldak heen, en daar boven tintelt de sterrenhemel in fonkelenden glans, terwijl het stille maanlicht nu en dan door de zwarte rookwolken heen breekt.

't Is een van die tafereelen zóo phantastisch, zóo somber, zóo aangrijpend en schoon, dat ze nimmer worden vergeten, al is de verkregen indruk met geene pen te beschrijven, en 't grillig licht- en schaduwspel door geen teekenstift, zelfs niet van een Salvator Rosa, weer te geven.

Nog vóor dat het nachtelijk duister verdween, werden de vuren uitgedoofd en maakte men zich gereed het kampement op te breken. De zoo

even door al dat licht nog verblinde kameelen moesten nu te midden dier ravijnen in het duister hun weg zoeken, die zelfs bij dag moeilijk zou zijn te vinden. Menschen en dieren zochten dan ook te vergeefs, verdwaalden tusschen al die steenen en gaten en warrelden door elkander; aan struikelen, vallen en opstaan en weer neervallen kwam geen einde en toen de verwarring haar toppunt had bereikt, werd de karavaan door den roofzieken stam der Utaibas overvallen. Geweerschoten knalden, barsche stemmen klonken boven het gejammer en gehuil van vrouwen en kinderen uit, last- en rijdieren drongen zich tot een onbeweegbare massa op een, het doodend lood had reeds menige wonde geslagen,.... en ware de woeste horde door de moedige houding van sjeriefs en sjaichs niet spoedig uiteengedreven en verjaagd, het zou met velen gedaan zijn geweest. Na een kort doch hevig gevecht kon de karavaan, met achterlating van eenige dooden en gekwetsten, die onherbergzame plaats verlaten en den tocht voortzetten. Eenige uren later werden te Zaribah, op eene golvende vlakte tusschen hooge granietheuvels ingesloten, de tenten opgeslagen.

Dáar zien wij de groote woestijn voor ons; de steenachtige, naakte woestijn, die toegang verleent tot het graf van den Profeet.

De weg er heen is lang en niet zonder gevaar, maar belangwekkend, verrassend en vreemd. Hij moge soms eentonig zijn, vervelend is hij nooit, waarom ik den lezer dan ook durf aanraden de karavaan tot Medina met mij te blijven volgen.

Waar mijne zwakke pen in voorstelling of beschrijving te kort schiet, komen geschiedenis en legende te hulp. Waar een grauwe, van eengespleten bodem u tegengrijnst, wijs ik naar den in pracht en majesteit alles overtreffenden Oosterschen sterrenhemel; waar de engel des doods zijn killen adem doet gaan over het zand der woestijn, waar angst en schrik ons om 't harte slaan, daar zien wij te gelijkertijd de heerlijke zon als de genius des lichts en des levens verrijzen en lachen ook liefelijke tafereelen ons tegen. Hier biedt eene vriendelijke oase onder hare hooge palmen en dadelboomen een gewenschte, verkwikkende rustplaats aan; ginds toovert de fata morgana ons tooneelen voor de oogen, die de stoutste verbeelding overtreffen, tot dat in de opgeslagen tent de doorgestane vermoeienis en de hitte des daags worden vergeten.

Die weg door de wildernis, aan welks einde een graf den pelgrim wacht, stemt tot ernst, tot inkeer en nadenken. Spiegelt de oceaan ons een beeld voor van 't oneindige, de weg door de woestijn mag een afschijnsel heeten van 't menschelijke leven. Dezelfde onafgebroken wisseling van lief en leed, van storm en zonneschijn, van voor- en tegenspoed; een gestadig voortschrijden, nu eens langs een effen baan, dan langs een hobbelig pad tusschen klippen en afgronden heen;..... voorwaarts! altijd voorwaarts!..... even als in de woestijn.... en een graf aan het eind.

Zonder ons bij de vele tusschenhalten op te houden zij met een enkel woord gemeld, dat een dag- en nachtreize van Zaribah eenige rustige uren te Birkat werden doorgebracht, dat zijn naam ontleent aan den vijver, op last van den chalief Hâroen al-rasjîd dáar gegraven. Het op acht uren gaans verwijderde Ghadir bood der karavaan een nieuwe rustplaats aan, en na een afmattenden marsch, die met de noodige tusschenpoozen weder een dag en nacht duurde, werd de legerplaats te Sufaina opgeslagen.

Vooral op dezen tocht doet de woestijn van *Steenachtig*- of *Woest-Arabië* zich in haar eigendommelijk karakter kennen en brengt zoo geheel verschillende indrukken bij den aanschouwer te weeg. Waar de een niet veel meer ziet dan eene woeste, onbehagelijke landstreek, zegt een ander: - somber en toch stralend van licht, verpletterend en toch zoo verheven, eentonig en toch zoo verscheiden in tint en in kleur, is haar aanblik even min te beschrijven als de daardoor opgewekte vloed van gedachten en gewaarwordingen door woorden kan worden uitgedrukt.

Op den oogenblik, dat de woestijn zich aan ons vertoont, is zij ten gevolge van den sterken dauw nog aan een parelveld gelijk, maar nauwelijks heeft de koesterende zonnestraal de nevelgestalten der morgenschemering doen verdwijnen en de dauwdroppels weggekust, of het tooneel is als door een tooverslag veranderd en biedt geheel andere gezichtspunten aan.

't Is prachtig weer; blauwe bogen welven zich over de grauwe vlakte heen; vroolijk en vriendelijk als op een lentemorgen ziet de zon er op neder, of verschuilt zich achter een wolkenfloers waardoor de kracht van haar stralengloed wordt gebroken. De doodsche natuur van het landschap is niet in staat den aangenamen indruk van 't geheel en den weldadigen invloed van die heerlijke lucht te verdrijven. 't Is dan ook niet stikkend heet, de karavaan gaat lustig voorwaarts, en 't gezang van den kameeldrijver laat zich overal hooren.

Ze zijn schoon de liederen der woestijn.

Een Fransch dichter heeft er enkelen in zijne taal teruggegeven.

Dieu seul est grand!
Qui fait trembler la terre?
Dans l'air en feu qui donc lance au loin le tonnerre?
Qui jette le sable aux fureurs du vent?
Qui de son lit séché fait jaillir le torrent?
Son nom? N'entends-tu pas ce que dit l'ouragan:
Dieu seul est grand!

Dieu seul est grand!
Au fond des mers qui donc précipite l'orage?
Qui donc livre au soleil la pluie et le nuage?
Qui force la vague à lécher la plage?
Son nom? - Le vent qui fuit le jette en murmurant
Au flot mourant:
Dieu seul est grand!

En als op de echo's der bâdija gedragen, dringt dat ‘Allâh akbar’ tot Allâh's hemel door,..... en Mohammed, - zegt de Arabier - verheugt zich in het lied zijner zonen.

Stukken graniet, als met geweld van de rotsen gescheurd, bedekken den bodem, waaronder sommigen zich door de grilligste, anderen door schoone regelmatige vormen onderscheiden; hier en daar komt eenig struikgewas of een half verdorde heester te voorschijn, als wilden zij toonen dat er nog iets anders groeit in de wildernis dan rotsen en steenen.

Maar het wolkenfloers is verdwenen. Al hooger klimt de zon, al heeter en heeter wordt het in de woestijn, en de semoen doet, ofschoon in geringe mate, zijn invloed gevoelen. Nu en dan dwarrelen reusachtige zandkolommen over de vlakte; de keel wordt droog, en het drinken zelfs kan het kwellend gevoel van dorst niet verjagen.

De horizont is een zee van mirage, waarin de zonderlingste beelden zich als achter een sluier van zilvergaas vertoonen of zich in duidelijke trekken afteekenen. Steden en tempels, paleizen, bouwvallen, boomen, wouden verrijzen als om strijd, door rivieren en meren omgeven, of als op de wolken gedragen. Hier zou men gelooven dat de kruinen van een hoog in de lucht zich bewegend geboomte de aarde naderen om allengs in eene golvende zee over te gaan; dáár schijnt eene reeks van zuilengangen zich zoo zuiver in het er langs stroomende water af te spiegelen dat men zich verbeeldt,..... doch reeds zijn de nevelgestalten verdwenen en anderen doemen op, om zich even spoedig in 't gloeiende zand te verliezen. 't Is alles schijn en begoocheling om den armen pelgrim heen, en het verbijsterd oog waant zich alweder door de afwisselende schijngestalten der luchtspiegeling bedrogen, als werkelijk een boschje van palmboomen zich vertoont, door meer anderen gevolgd.

Het zijn de akkers en tuinen van Sufaina. De dagreis is volbracht; de karavaan heeft een vruchtbaarder en milder bodem bereikt.

Bij het uit een zestigtal huizen bestaande dorpje, door tarwe-, garsten maïsvelden omgeven, wordt halt gehouden. Dáár worden de van dorst versmachtende dieren gedrenkt, de tenten opgeslagen, de vermoeide leden uitgestrekt, en terwijl het door de weerkaatsing der zonnestralen verblinde oog met welgevallen rust op het frissche groen der zacht wuivende palmen, tracht men de indrukken van dien dag terug te geven. Doch te vergeefs wordt er naar woorden gezocht; wel zijn ze opgenomen in den geest en het hart, ze laten zich gevoelen en herdenken, maar vertolken kan men ze niet;..... en zoo sluimert men zachtjes in.

Na eenige uren van rust en ontspanning, klinkt een kanonschot door de legerplaats. 't Is het signaal van opbreken; de tenten worden gestreken, alles tot den afmarsch gereed gemaakt, en nauwelijks is de

zon ondergegaan of een tweede schot geeft het teeken om te vertrekken. Getrouw aan de woorden van den Profeet: ‘kiest vroegtijdige duisternis voor uwe tochten, daar de kwellingen der aarde - slangen en wilde dieren - 's nachts niet verschijnen’, wordt de nachtelijke tocht aanvaard.

Zoo ging het voort van halt tot halt, tot dat Medina was bereikt.

Bij het aanschouwen der Heilige stad met hare schitterende koepels en minarets, was alle vermoeienis vergeten; ze werd met talbya's en zegeningen begroet.

‘O Allâh!’ - roept de pelgrim in vervoering uit - ‘dit is dan het heiligdom van uw profeet; maak het voor ons tot eene bescherming tegen het vuur der hel en tot een schuilplaats tegen de eeuwige pijnigingen! Open de poorten van uwe barmhartigheid en laat ons het land van vreugde binnengaan!’

Zie! hoe schilderachtig de stad zich in die golvende vlakte voordoet; aan de eene zijde door donkergekleurde rotsen begrensd, terwijl aan de andere zijde, de door geheel Arabië beroemde palmbosschen, ‘de boomen van Medina,’ en de heerlijke tuinen van Koeba zich boven en langs de witte muren verheffen. Met moeite rukken zij zich los van die plek en treden de poort binnen.

Half zoo groot als Mekka en door een hoogen muur omgeven, telt het oude Jathrib, thans Medina al-nabî (stad van den profeet), bij verkorting Medina, van 16- tot 18000 inwoners; een groot deel er van is op de eene of andere wijze aan den dienst der moskeeën verbonden, of vergezelt den pelgrim als gids en voorganger bij zijne tochten. Ter liefde van Mohammed's graf zijn den bewoners van Medina vele voordeelen toegestaan en worden zij overal gastvrij ontvangen.

Vóórdat de hadji tot een bezoek der heilige plaatsen (zijâra) overgaat, kleedt hij zich in 't wit, de geliefkoosde kleur van den Profeet, en volgt zijn geleider die al stompende, door een drom bedelaars heendringende, hem een weg baant naar de moskee. Zonder opheldernde teekening is het niet wel mogelijk er eene duidelijke beschrijving van te geven, en zal ik mij slechts tot eene enkele bijzonderheid moeten bepalen. Ook hier is de binnenruimte, - meermalen verwoest, herbouwd en vergroot - door zuilengangen ingesloten, maar het geheel is niet zoo indrukwekkend als te Mekka.

Mohammed's graf (cabr an-nabî), eenmaal de kamer (hodjrah) van Aïsja, is met een stevig hek omgeven; men mag het niet naderen, en de bezoeker leest door een klein venster, op een gordijn van zware zijde in zilver geborduurde letters, dat achter die breede plooien Allâhs profeet en de twee eerste châliefen begraven liggen. Dat kleed wordt van tijd tot tijd hernieuwd en uit Damascus met de mahmal overgebracht.

Geen der verhalen omtrent het zoo hoogvereerde graf in omloop, verdient eenig geloof; het is niet zichtbaar en de beschrijving er van kan alzoo niet anders dan op de voorstelling van den een of ande-

deren dweepzieken hadji steunen. Bovendien is het geenszins bewezen dat het stoffelijk omhulsel van Mohammed dáár begraven zou zijn. Wel worden in de moskee, in den zoogenaamden tuin en bij de hodjrah tal van gebeden uitgesproken, maar men mag de heilige plaatsen niet in pelgrimsgewaad naderen, noch het graf kussen of met de hand aanraken. De borst er tegen te drukken of er voor te knielen is streng verboden. De zijâra is eene bloot verdienstelijke handeling en niet voorgeschreven zoo als de bedevaart; en hoewel de Profeet het bezoeken van graven goedkeurde of voorschreef, zegt hij toch ook: 'o Allâh! laat mijn graf niet worden een voorwerp van afgodische aanbidding. Moge de toorn van Allâh zwaar neerkomen op hen die de graven van hun profeten tot bidplaatsen maken!' Daarna wordt den bezoeker de plaats aangewezen waar Jezus, Isâ bin Marjam, bij zijne tweede komst, als voorbode van Mohammed, zal worden begraven. Bij de strenge opvatting van het monotheïsme in den Islam, wordt de Christus wel als een groot profeet, maar nimmer als van goddelijken oorsprong voorgesteld(*). Bij het graf, waarin men zegt dat het gebeente van Fàtima rust, een lange katafalk met een zwart kleed bedekt, worden talbija en rak'ah met nieuwen moed herhaald. Onder de palmboomen die den tuin van Mohammed's dochter versieren, bevindt zich een lotusboom (sidr), waarvan de vruchten tegen hooge prijzen verkocht, en door de vromen als geschenk voor vrouwen en kinderen worden medegenomen.

Onder meerdere heilige zaken en plaatsen, staan de palmboomen van Koeba, de berg Ohod en de begraafplaats der heiligen (el-bakî') zeer hoog aangeschreven. Elken Zaturdag ging de Profeet in de moskee van Koeba bidden, en de traditie verzekert, dat een gebed dáár verricht, 'in religieus effect gelijk staat met een omra te Mekka.'

De berg Ohod heeft, behalve nog andere herinneringen, zijne vermaardheid te danken aan de nederlaag in het derde jaar van de hidjra door Mohammed dáár tegen een overmachtig leger der ongeloovigen geleden, waarbij zijn oom Hamza, 'de Heer der martelaren' sneuvelde, en op el-bakî' werd begraven. Bij dat bezoek treedt de Muzelman - even alsof het eene moskee ware - het doodsche en onvriendelijke kerkhof met den rechtervoet binnen, om het, na zijne wandeling met den linker te verlaten. 'Vrede' - zegt hij - 'zij over u, gij bewoners van el-bakî'! vrede zij u, gij toegelatenen in de tegenwoordigheid van den Allerhoogste! Ontvang wat u beloofd is; vrede zij over u, o martelaren'..... enz. enz. Een ruw, smal pad slingert langs de graven heen, waar de eerste aanhangers en duizenden van de vrienden des Profeets hun laatste rustplaats vonden. De bezoeker staat stil en bidt bij den koepel van Abbâs, - door een der Abbâsidische chaliefen gebouwd; - bij het graf van Halima de zoogster, en bij dat van

(*) Zie verscheidene plaatsen in den Koran: onder anderen in de hoofdstukken 3, 4, 5, 9, 19 en 23.

Ibrahim, een der zonen van Mohammed, die, tot eeuwige spijt van den Islam, allen als kind zijn gestorven. ‘Hij die sterft’ - zegt de traditie - ‘op het heilige grondgebied van Medina en dáár wordt begraven zal op den dag des oordeels zeker verrijzen.’ Het eerste van allen zal de Profeet opstaan, daarna Aboe-Bekr, dan Omar, vervolgens allen die in el-bakî' rusten, en eindelijk zij die in de djannat-el-mâlah te Mekka zijn begraven.

Na nog eenige gebeden op enkele plaatsen buiten Medina te hebben uitgestort, is de groote bedevaart volbracht en hebben onze hadjis het toppunt hunner wenschen bereikt. Verzadigd van al het heilige dat hunne oogen mochten aanschouwen, zijn ze onder dien indruk in het onzekere, òf naar Java terug te gaan of het overige van hun leven in 't Heilige land door te brengen. Eenigen besluiten tot het laatste; en om die reden wordt niet alleen in Hidjâz maar ook in de meeste havens langs de Roode Zee, een vrij groot aantal Javanen en Maleiers gevonden. Zij nemen de Islamietische kleeding aan, en al spoedig gearabiseerd, dienen zij later hunne landgenooten als gids en wegwijzer, drijven eenigen handel of leven, gelijk zoovele andere bedelaars, van de aalmoezen en liefdegaven der geloovigen; 't is een der meest winstgevende baantjes. De vroegere eerbied van den pelgrim voor al die heiligheid gaat bij den hadji allengs in onverschilligheid - zoo niet in erger - over, en hij is wel wat wijzer maar niet heiliger geworden. Anderen, die verlangen maag of vriend en dessa weder te zien, waar het genot van de door gewoonte toegekende voordeelen en de vereering van den landgenoot hen wachten, keeren naar Java terug. Velen vertrekken over Jembo, de haven van Medina, om vandaar met een Indisch vaartuig Singapore en hun vaderland te bereiken. De meesten echter keeren over Mekka naar Djidda terug. Hoewel het medegebrachte geld aanmerkelijk is geslonken, vermeenen zij, dat, wat ze aan aardsch goed verloren, ruimschoots door het hemelsche, en de lichtheid hunner beurs door de meerdere zwaarte hunner heiligheid wordt opgewogen. Langzamerhand met die tochten gemeenzamer geworden, laten de Javaantjes zich in den regel niet meer zóó beetnemen als vroeger, en maken zich tot de afreis gereed. Zij hopen op een even voorspoedigen tocht, als ze eenige dagen geleden mochten volbrengen. Wij zullen ze in gedachten volgen.

Al aanstonds had de karavaan meer van de hitte te lijden, en twee dagen na het verlaten van Medina, overviel haar de semoen te midden van het meest woeste gedeelte der woestijn.

't Was stikkend heet; de zon brandde op het hoofd, en ofschoon nu en dan een rukwind door de stofwolken heen sloeg, bracht hij niet de minste koelte of verfrissching aan. De woestijn scheen als uitgestorven; geen vogel in de lucht, geen hinde in 't verschiet, geen stip aan den

horizont; niets dan stof en zand;.... ‘en *HIJ*’ - zegt de Arabier - en wijst eerbiedig naar boven.

Met loome schreden ging het voorwaarts; mensch en dier sleepten zich met moeite voort en bogen het hoofd alsof ze tegen den wind in moesten; toch was er geen wind; niets dan lucht gelijk aan.... vuur, en stof,.... als roet zoo dik en zoo zwart.

't Werd doodstil, de echo zelfs stierf weg.

De lucht betrekt, 't wordt donker, een dikke nevel zweeft over de aarde; de zon heeft geene stralen meer en verdwijnt als een bloedroode schijf achter de wolken.

Hoor! In de verte kookt het en bruist het als bij een storm op zee. De stof vliegt aan alle kanten op; de orkaan drijft het zand als heete asch voor zich uit. Hier slaat een valwind die alles verzengende massa ter neder, en ze rekt zich als een vurige tong langs den bodem uit; ginds, door een wervelwind weer opgenomen, kronkelt ze zich gelijk eene slang omhoog, en valt iets verder als een verschroeiende aschregen neer.

De semoen is daar en dwarrelt als een grimmig spooksel om de karavaan.

Als lood drukt de lucht op de woestijn; de adem des doods gaat er over. Alles werpt zich ter aarde; paard en kemel met den neus in het zand, terwijl de pelgrim, kleed en sluier vast om zich heen geslagen, zich achter het vee tracht te verschuilen.

De storm huilt en loeit, of 't is stil, doodstil;.... een stilte akeliger nog dan de stem van den orkaan.

Eindelijk schijnt zijn kracht gebroken;.... voort snelt hij en sleept zand en stofwolken mede. De zwarte gordijn scheurt zich uiteen, 't wordt lichter;.... hier en daar heft een hoofd zich op.

Met hijgende borst, snel slaande, hoog opgetrokken flanken en wijd opengesperde neusgaten kruipen rij- en lastdieren van onder het zand te voorschijn. Ook menschen komen bij, richten zich op en maken zich vrij uit de stoflaag die hen bedekt. Maar hoe zien ze er uit? De oogen puilen uit het hoofd; krampachtig sluiten zich de vingers om de keel, waarin de giftige adem des winds het speeksel heeft verdroogd. De tong kleeft aan 't gehemelte, de lippen branden als vuur, de longen snakken naar lucht.

Weldra worden schorre kreten gehoord; water!.... water! klinkt het: maar er is geen water, de meeste huiden en zakken zijn leeg.

Als wezenloos staren de ongelukkigen in het rond en komen slechts langzamerhand tot bezinning.

Een groot deel der karavaan ligt nog half bedolven; toch komt er beweging in 't opgehoopte zand; meerdere stemmen worden gehoord, men zoekt en roept, men vindt en herkent elkander. Maar ook zijn er helaas! die niet meer opstaan en voor altijd blijven slapen onder het stofdek over hen heengeworpen; de woestijn is hun laatste rust-

plaats, en 't opgehoopte zand hun tot een doodsprei en grafheuvel geworden;..... hun bedevaart is volbracht.

Het weinige overgebleven water wordt verdeeld, de onmachtige bijgebracht, de orde zooveel mogelijk hersteld. Een kanonschot dreunt en weldra is de noodlottige plaats verlaten, waar zoo menige hadji een ontijdigen dood heeft gevonden.

Zie! daar breekt de zon door damp en nevel heen; weer blauw is de hemel en koel wordt de lucht; de natuur herleeft en vroolijk lacht zij den pelgrim tegen. Maar 's pelgrims hart blijft koud; zijn oog dof en mat, staart gevoelloos voor zich heen. Hij kan den doode niet vergeten noch zich losmaken van de treurige gedachten die bij hem opwellen. In 't zachte gesuis van den wind die thans zijne slapen verkoelt, meent hij de stem des vriends, zijn laatst vaarwel, zijn jongsten snik te hooren. Weemoedige gewaarwordingen maken zich meer en meer meester van zijn geest;.... doch nauwelijks is de legerplaats bereikt, de brandende dorst gelescht, de nargileh aan den mond gebracht, of ook de stoïcijnsche Muzelman herleeft en een even ongevoelig fatalisme met hem. ‘God heeft het zoo gewild’; - zegt hij - en als hij nog de dooden gedenkt, is het met een ‘kotiba’ (het stond geschreven) op de lippen.

Nu wij den aankomenden pelgrim op bijna al zijne tochten vergezeld en in zijn lief en leed gedeeld hebben, brengt mijne taak mede ook den vertrekkenden hadji met een enkel woord te gedenken.

Van Mekka teruggekeerd, begeeft hij zich, bijaldien niet al zijn geld verloren is geraakt, naar het consulaat; zijn pas wordt afgeteekend en hem zoo spoedig en goedkoop mogelijk, door de *Compagnie Hollandaise* als agent van het pelgrimvervoer naar Nederlandsch Indië, eene geschikte reisgelegenheid aangewezen. Zij, die geheel aan sjaichs of motauwifs blijven overgelaten, zonder beroep op een vertegenwoordiger van hun land of de hulp van eenige autoriteit die zich hunner aantrekt, betalen gewoonlijk hoogere vrachten of moeten op scheepsgelegenheid wachten, soms wel eens zóó lang, dat zij niet meer in staat zijn den overtocht te betalen.

Volgens geloofwaardige berichten, komen gemiddeld 30 percent van onze pelgrims zonder geld en goed van Mekka of Medina terug, en steken zich òf diep in schulden om naar Indië weder te keeren, òf blijven geheel hopeloos achter, dikwerf der bitterste armoede ten prooi.

Bij het hadji-vervoer hebben de schandelijkste praktijken plaats, waarvan ik slechts een enkele wil opnoemen.

Brengen de sjaichs bijv. 40 betalende en 10 insolvabele hadjis aan, zoo geven zij de eersten niet af, dan op voorwaarde dat ook de laatsten zullen medegaan, en de gemaakte schulden door den betrokken agent betaald worden. Deze schiet het geld voor; doch terwijl de

eersten 30 dollars voor den overtocht van Djidda naar Singapore betalen, laat hij de andere tien (liefst pelgrims uit dezelfde plaats), teekenen voor het totaal hunner schulden en 450 dollars passagegeld. De sjaichs, makelaars, of hoe men die afzetters noemen wil, gaan mede naar Singapore en keeren niet terug voor dat die som, 't zij door vriend of bloedverwant, 't zij door ze bij anderen op te nemen, of wel op een bewijs van den ongelukkige dat hij er als pandeling voor zal dienen is uitbetaald.

Sommige schepen vertrekken zonder de hadjis mede te nemen, al hadden ze het passagegeld reeds betaald. Die van Holt en C^{o}. wachten niet langer dan tweemaal vier-en-twintig uren. Op anderen die hunne lading spoedig bijeen hebben, worden wel eens een honderdtal bedevaartgangers die anders aan den wal zouden blijven, boven het bij de wet bepaalde aantal ingescheept. Maar komt nu de quarantaine-doctor aan boord, en geeft hij last het overkomplete gedeelte te ontschepen; dan vinden er hartverscheurende tooneelen plaats. Natuurlijk wil niemand het schip verlaten en achterblijven. Allen hebben betaald, en wie zijn overkompleet? De agenten hebben zich uit de voeten gemaakt, of houden zich schuil; wie zal hier beslissen? Inmiddels heeft het schip stoom op, de gezagvoerder wil niet langer wachten; al dat geharrewar gaat hem niet aan; hij laat de ankers winden en geeft het sein tot vertrek. Doch de doctor houdt vol, hij handhaaft de wet, hij laat zich niet omkoopen en weigert den kapitein zijne toestemming de reede te verlaten. Men kan zich nauwelijks voorstellen welk eene vrees en ontsteltenis er gedurende die woordenwisseling onder de arme hadjis heerscht en hoe zij te moede zijn wanneer eindelijk de krachtige arm der militaire macht wordt ingeroepen. Zóó zijn dan ook de soldaten niet aan boord, of er begint een geschreeuw en getier als ware de duivel losgebroken; een honderdtal pelgrims wordt voor de hand weg, als collies opgenomen, in de samboeks gesmeten; als ze gelukkig zijn, hun goed hen achterna geworpen, en.... weg stoomt het schip. Weg stoomt het schip!... met veler have en goed, somtijds met vrouw of kind;.... en 't is gebeurd dat de ongelukkigen zich in zee wierpen om niet van hunne dierbaarste panden en betrekkingen te worden gescheiden. Met onmachtige woede of bitter zielsverdriet zien zij het stoomschip na; wanhopend keeren zij naar Djidda terug, dienen hunne klachten in en eischen schadevergoeding. Bevinden zich de agenten aldaar, hebben zij eenigen invloed of nemen de klachten eene te ernstige wending.... geen nood! Men is immers in Hidjâz, het land der baksjîsj bij uitnemendheid! De klachten worden dan ook veeltijds gesmoord, en de rampzalige slachtoffers op een ander schip overgebracht, dat men misschien op dezelfde onmenschelijke wijze zal trachten te bevrachten. Gelukkig den hadji die zich op den vertegenwoordiger van zijn land kan beroepen.

Om de Javaansche pelgrims voor dergelijke handelwijzen te beveiligen, moeten de agenten die Nederlandsch-Indische onderdanen willen doen

overvoeren, 500 pond sterling storten aan het consulaat, welke som niet teruggegeven wordt dan nadat het schip zonder reclames is vertrokken. Bovendien bevindt zich bij het inschepen een der kawassen in ambtskleeding aan boord, om tegen elke mishandeling of ontduiking der wet te waken.

Zoo heeft de consul onlangs door de *Compagnie Hollandaise* bij het vertrek van de *Ulysses*, gedurende tien dagen, drie Turksche piasters per dag doen uitkeeren aan ieder van de honderd Javanen die naar het gevoelen van den quarantaine-doctor te veel aan boord waren. Een dergelijke maatregel werd op 600 pelgrims van de *Celestial* toegepast, welk schip te lang op zich deed wachten. Maar wat wordt er van de ongelukkigen die zonder eenige hulp of ondersteuning moeten achterblijven, of arm, ziek en uitgeput, te voet, soms zonder een bete broods terugkeeren en langs den weg neervallen?.... Zij blijven liggen.... en sterven. Zij blijven liggen langs den weg met eenige lompen gedekt en een steen onder het hoofd; en als een barmhartige Arabier voorbij gaat, zet hij een potje met water naast den kranke neder of vult het aan, prevelt een vers uit den koran en gaat met een ‘kotiba’ of ‘Allàh akbar’ verder. Somtijds duurt het lang eer de ongelukkige, over dag aan eene brandende hitte blootgesteld, het lichaam met wonden of zweren overdekt, waarop myriaden vliegen azen, en des nachts van koude verstijfd, uit zijn lijden wordt verlost. Dagen lang hoort de voorbijganger een zwak gekerm door het gonzend ongedierte heen, of ziet nu en dan een arm of been zich stuiptrekkend bewegen. Eindelijk houdt het kermen en het gonzen op;..... en vindt men op een vroegen morgen de plaats ledig, dan heeft God zich over den armen pelgrim ontfermd; hij is dood, en 't lijk door de politie weggehaald en begraven (?) Zoo eindigt soms de bedevaart.

Mijn opstel laat niet toe in beschouwingen te treden over 't geen meermalen omtrent het toenemend aantal hadjis uit onze Oost-Indische bezittingen en hun zijn aldaar is aangevoerd. Bovendien is het hoogst moeilijk een onbevangen en juist oordeel uit te spreken, als men niet met al wat daarop betrekking heeft of invloed kan uitoefenen, tot in de geringste bijzonderheden bekend is. En hiertoe wordt meer vereischt dan men zoo oppervlakkig zou gelooven. Één voorbeeld slechts. Men zou o.a. dienen te onderzoeken, of en in hoeverre er een religieus recht bestaat omtrent de inkomsten van den hadjî. Of een gedeelte van de zakât (zuivering van goederen), een der vijf steunpilaren van den Islam en de éénige belasting die op het eigendom van den Muzelman rust, daarvoor besteed mag worden. De adat toch, waarachter men zich zoo dikwerf verschuilt, dat rekbaar woord, 't geen nu eens als de mantel der liefde, dan weer als die der ongerechtigheid *zooveel* moet bedekken, is geen beschreven recht. En eer men met de voorwerpen, volgens de Islamietische wetten aan die zuivering onderworpen, de som

die er voor betaald, de acht categorieën van personen waaronder, en de wijze waarop die belasting verdeeld moet worden bekend is, valt er vrij wat te onderzoeken. Dat onderzoek wordt er niet gemakkelijker op, door het groote verschil dat zoowel in opvatting als toepassing der koranische wetten, de sonna en andere voorschriften bij de vier orthodoxe sekten bestaat.

Is den teruggekeerden bedevaartganger wellicht door een daartoe bevoegde godsdienstige autoriteit het ambt van 'âmil (inner van die belasting) opgedragen, behoort hij rechtens tot een van die acht categorieën, vormen de hadjis eene negende categorie, of op welke andere wijze hebben zij het middel gevonden om zich te doen voorkomen als rechthebbenden op een aandeel in de zakât? Wordt de groote moskee met academie te Caïro, el-azhar, ook door Javanen of Maleiers bezocht, en welk verband bestaat er tusschen het daar gegeven onderwijs en de wetgeleerde boeken door de Moslims in onze bezittingen gevolgd?

Ziedaar vragen die menigmaal zijn gedaan; ik weet niet of ze ooit tot een geregeld onderzoek aanleiding hebben gegeven. En 't zou misschien tot vreemde ontdekkingen leiden, waaruit althans zou kunnen blijken, of de hadjis werkelijk ten laste der Mohammedaansche bevolking leven, of dat deze 't geen daaraan besteed wordt, in elk geval en dan ten voordeele van anderen zou moeten opbrengen. Ook omtrent hun voorbijgaanden of blijvenden invloed op dessabestuur en bevolking, hunne inmenging in religieuse en andere zaken, steunen vele berichten - naar men zegt - op vrij losse gronden. Een nauwgezet onderzoek naar dat alles even als naar wat met het benoodigde reisgeld (meer dan men wellicht denkt), met den terugkeer en het verder verblijf van den bedevaartganger in verband staat, schijnt niet overbodig. Men gelooft zich omtrent sommige Indische zaken en toestanden wel eens op de hoogte, terwijl men, vooral wanneer voorschriften van den Islam of de zoogenaamde idjmâ er invloed op uitoefenen, niet dan hoogst oppervlakkig en onvolledig is ingelicht. Intusschen kan uit een koloniaal politiek oogpunt de noodige waakzaamheid aan een verstandig en oordeelkundig toezicht gepaard, niet genoeg worden aanbevolen; te meer, als een steeds toenemend aantal hadjis hier en daar bezorgdheid inboezemt en op het nemen van beperkende maatregelen doet bedacht zijn.

VI.

Ik mag dit opstel niet eindigen zonder gewag te maken van het bloedige drama op den 15^{den} Juni 1858 binnen de muren van Djidda afgespeeld.

Geheel uit officiëele bronnen geput, zal het eenvoudige verhaal van 't gebeurde kunnen bijdragen om zoowel den overdreven godsdiensthaat, als het gebrekkige in den maatschappelijken en staatkundigen toestand

der bevolking van dit gewest te doen kennen, die, hoe diep ook gezonken, onder een krachtig en verlicht bestuur een zooveel betere toekomst kon te gemoet gaan. Ook hier zal het wederom blijken hoe noodzakelijk het is voor elken staat, die in het Oosten zich door consuls doet vertegenwoordigen, die staatkundige of beschermende maatregel door eenig machtsvertoon te ondersteunen. Dezelfde kleuren, die van het consulaat wapperen, moeten nu en dan aan steng of mast van een oorlogschip worden gezien. De bevolking en niet het minst eene fanatieke bevolking, moet er van doordrongen zijn, dat- elke hoon der consulaire vlag aangedaan onmiddellijk kan worden gewroken. Daardoor wordt een al te groote geloofsijver binnen zijn grenzen gehouden, het prestige van de westelijke staten bewaard en zoowel de invloed als het gezag hunner vertegenwoordigers vermeerderd.

Kort nadat Frankrijk en Engeland de bescherming hunner onderdanen, die Mekka en Medina bezochten, aan de goede zorgen hunner consuls in Djidda hadden toevertrouwd, begonnen er zich enkele kooplieden te vestigen, en dáar waar nimmer eenige verstandhouding tusschen Muzelman en Christen had bestaan, nam het Europeesche element langzamerhand toe. Weldra breidden de door hen aangeknoopte handelsbetrekkingen zich uit, en tot spijt van den Moslim zag hij niet alleen de gehate Nasrânî vrij en onbelemmerd langs straat en bazaar zich bewegen, maar voor een gedeelte meester worden van voordeelen, die hij alléen tot daartoe had genoten. Zoowel in hunne godsdienstige gevoelens als in hun eigenbelang getroffen, maar buiten staat zich tegen de omstandigheden te verzetten, bogen de geloovigen het hoofd met spijt en wrok in het hart. Al spoedig vormde zich een partij die, met het oog op een zwak en verdeeld bestuur en door eene fanatieke bevolking ondersteund, niets verzuimde om den Christen het verblijf - in Djidda lastig en moeilijk te maken.

Nauwelijks was in 1848 een aanslag op het leven van den Franschen consul mislukt en had de moordenaar ongestraft een toevlucht in Mekka gevonden, of een jaar later werd de vertegenwoordiger van Groot-Britannië bij het gaan over den bazaar op de grofste wijze beleedigd. En toen in 1854 Arabische en Turksche belangen vijandig tegenover elkander stonden, werd onder de Arabieren een komplot ontdekt, waarbij in hoofdzaak was aangenomen alle Christenen te vermoorden, hunne huizen te plunderen en de kantoren te vernielen, opdat geen spoor hunner vestiging op den heiligen bodem van den Profeet zou overblijven.

Die verraderlijke toeleg was gelukkig door den gouverneur-generaal Namik pâsjâ bij tijds verijdeld; de rust bleef bewaard en Abdallâh, het hoofd der onruststokers, de doodvijand der Christenen en de ziel van elke beweging tot hun verderf op touw gezet, naar Massawa verbannen. Deze Abdallâh, die zich allengs een grooten aanhang had

weten te verwerven, een noodlottigen invloed te Djidda uitoefende en de hoofdrol in het op te voeren drama zou vervullen, was de zoon van een fellâh (boer) uit Neder-Egypte, een hadji, die na zijne bedevaart zich als broodbakker in de havenstad van Mekka had nedergezet.

Eerzuchtig, geslepen, dweepziek en met niet meer geweten bezwaard dan noodig was om door elk middel zijn doel te bereiken, had hij zich bij Turk en Arabier weten in te dringen en den naam van een rechtzinnig Muzelman verworven. Na den dood zijns vaders werd de bakkerij onmiddellijk van de hand gedaan en wist hij bij de belastingen het ambt van mohtesib te verkrijgen, waarom hij dan ook Abdallâh mohtesib genoemd werd en als zoodanig in de processtukken voorkomt. Later niet alleen als hoofd der douane, maar tevens als dat der politie erkend, gelukte het hem in korten tijd een aanzienlijk vermogen te verwerven. Bovendien had hij zich op zulk eene behendige wijze èn bij den groot-sjerief èn bij den gouverneur-generaal bemind weten te maken, dat beiden meenden in dagen van spanning of gevaar op hem te kunnen rekenen. Hij was de man, die in 1848 bij den aanslag op het leven van den Franschen consul, na den onverlaat den dolk in handen te hebben gegeven, hem eene schuilplaats in Mekka deed vinden.

Hoewel als de hoofdaanlegger van de in 1855 mislukte beweging verbannen, was hij een jaar daarna uit zijne ballingschap teruggekeerd en in zijne betrekking hersteld. Toen zwoer hij met een duren eed zich op de Christenen te wreken,.... en dien eed heeft hij gehouden.

Sedert de mare van den opstand in Britsch-Indië ook tot het Heilige land doordrong, was het fanatisme er niet op verminderd. Geen pelgrim van Ganges of Indus, die niet verhaalde hoe de Britten bij duizenden onder het staal der inlanders waren gevallen, geen hunner die niet verkondigde, dat het groote Indische rijk eerlang van het gehate juk der Westerlingen zou zijn bevrijd. Dat fanatisme kookte in Djidda niet het minst en er was schier geen haven aan de kusten der Roode Zee, waar niet openlijk over eene aanstaande uitbarsting werd gesproken.

Abdallâh mohtesib bleef niet in gebreke zijne plannen te beramen, om van die gunstige omstandigheden partij te trekken. Geen middel werd ontzien, geene gelegenheid door hem verzuimd om de hartstochten op te wekken en den reeds zoo fellen haat tegen de Christenen te doen toenemen. Hij wachtte slechts op den oogenblik, dat de volksgeest genoegzaam opgewonden en alles gereed zou zijn om het vuur aan de mijn te brengen.

Het laat zich moeilijk begrijpen hoe onder dat alles bij tijds geene maatregelen genomen werden, om elke poging tot opstand en verzet op eene krachtdadige wijze te kunnen onderdrukken. Noch van de zijde der Turksche regeering, noch van die der Europeesche mogendheden, ziet men eenige poging aanwenden om het kwaad te voorkomen.

Van andere zijden evenwel had het aan geene waarschuwingen ontbroken.

De heer Page, vice-consul van Engeland, werd niet alleen uit Bombay en Aden op officieuse wijze met den gevaarvollen en gespannen toestand in Djidda bekend gemaakt, maar hem zelfs uit Mekka bij anonieme brieven geraden om op zijne hoede te wezen. Hij had dan ook, bij een bezoek in de Maand Mei 1858, aan den consul-generaal van Frankrijk te Alexandrië gebracht, zijne vrees voor het naderend gevaar te kennen gegeven en letterlijk het volgende gezegd:

'Si la France et l'Angleterre ne se hâtent pas d'envoyer et d'entretenir incessamment dans ces parages des forces suffisantes pour en imposer aux populations muselmanes, vous apprendrez sous peu, que nous avons été tous massacrés.'

Geen maand daarna of zijne voorzegging was vervuld.

Men schijnt in Europa het gevaar, dat in Djidda dreigde, òf niet ingezien, òf te licht geteld en niet noodig geacht te hebben de noodige voorzorgen te nemen. Toch was slechts één vonk voldoende om de sedert lang geladen mijn te doen springen, en 't geschikte oogenblik scheen aangebroken. In het midden van den hadji-tijd deelde geheel Hidjâz met opgewekten geloofsijver in de heilige feesten; de gouverneur-generaal had zich naar Mekka ter bedevaart begeven en het bestuur aan een onbeduidenden, doch der opstandelingen toegedanen caïmacam overgelaten; het Turksche garnizoen was zwak en Abdallâh Mohtesib, van voldoende medewerking of eene hem gunstige onzijdigheid en terughouding verzekerd, brandde van verlangen aan zijnen wraaklust te voldoen.

Het later door Namik pâsjâ ter zijner verantwoording gebezigde dekmiddel, als zou het in bezit nemen van de *Irania* door den Engelschen kapitein Pullen, commandant van de *Cyclops* uitsluitend aanleiding tot den Christenmoord hebben gegeven, was niet slechts van allen grond ontbloot, maar ten eenenmale met de waarheid in strijd. Wel had die officier in den namiddag van den 15^{den}, tengevolge der weigering om de Turksche vlag te strijken - die tijdens eene korte afwezigheid wederrechtelijk op een Engelsch vaartuig geheschen was - door die van Groot-Britannië doen vervangen, maar dit feit had op de bevolking niet den minsten indruk gemaakt. 't Werd slechts als voorwendsel gebezigd om den reeds lang van te voren beraamden moord te beginnen, waartoe het bevel van de kiosk der douane zou uitgaan; Abdallâh mohtesib was gereed.

De straten van Djidda waren ledig en stil; de hitte van den dag had haar toppunt bereikt en het gebeurde op de *Irania*, dat reeds ten twee ure bekend werd, was niet in staat geweest de bewoners onder eene temperatuur van meer dan 40 centigraden uit hun dommel wakker te schudden. De huizen bleven gesloten; niemand waagde zich op straat. Alleen bij de Bab-el-Zala heerschte eenige beweging; boden en

bedienden liepen af en aan, die de bevelen uit de kiosk naar de verschillende wijken der stad overbrachten. Dáar was de bloedraad vergaderd om het uur van den moord te bepalen.

Tegen het vallen van den avond begon Djidda te herleven, de groote hitte was geweken, de huizen werden geopend en men stroomde naar buiten om van de frissche lucht te genieten. 't Werd langzamerhand levendiger in de stad, eene steeds aangroeiende menigte bewoog zich langs straten en bazaars; hier en daar hoorde men de *Irania* noemen en weldra mengden zich gewapende mannen onder het volk, om te verhalen hoe eenige uren geleden de Halve Maan door het Kruis beleedigd en de Turksche vaan door de Engelsche vlag was vervangen.

Zullen wij nog langer dulden - riepen zij - dat ons heilig grondgebied verontreinigd en besmet, de geboden van den Profeet miskend en onze winsten door ellendige christenhonden gedeeld worden?

Neen! Neen! schreeuwt het volk.... weg met de consuls, weg met de Nasrânî!!..... en even als de verschroeiende adem van den semoen waait over de woestijn, ging de adem van het fanatisme als die der wrake en des doods over de stad;.... het sein was gegeven.

't Was zoo heerlijk buiten Djidda! Men ademde er zoo veel vrijer dan binnen die hooge muren, en de lucht der woestijn woei den wandelaar zoo verfrisschend tegen. Op den stikkend heeten dag volgde een koele avond. De zon was prachtig ondergegaan, maar al waren de laatste plooien van den uit goud en purper geweven avondsluier, waarachter de zilveren sikkel der opkomende maan zich nu en dan verschool, niet geheel verdwenen, toch spreidde zich het met sterren bezaaide kleed van de godin der duisternis al meer en meer over de aarde uit, en de voortdurend koeler wordende atmosfeer kondigde de nadering aan van den nacht, toen de familie Eveillard van hare wandeling terugkeerde. De consul van Frankrijk, die met vrouw en dochter de Jemenpoort binnenkwam, had weldra- zijn dicht daarbij gelegen woning bereikt en zich vermoeid op een divan neergezet. Pas sedert kort had de reeds vrij bejaarde man zijne betrekking aanvaard en zich niet van de zijnen willen scheiden. Zijn gezin was hem naar het onherbergzaam Djidda gevolgd, en dat gelukkige samenzijn moest veel van het onaangename verblijf vergoeden.

Al was ook voor hem de vijandige stemming en opgewondenheid van eenige ingezetenen geen geheim gebleven, gedurende de laatste dagen waren er geene verontrustende tijdingen ingekomen. Ook thans scheen de stad kalm en rustig; alles had het gewone aanzien en niets deed vooruitzien, dat die rust zóo spoedig zou worden verstoord.

Nauwelijks hadden de overige huisgenooten zich in de kamer vereenigd, of een nog verwijderd gerucht trok hunne aandacht. Luisterend was de consul het venster genaderd en had wel eenig rumoer gehoord, doch 't was weder stil geworden. Nu en dan drong wel een

ruwe kreet tot in de kamer door, maar 't was ver af,... misschien van bedevaartgangers of Bedowijnen, die de stad verlieten. Nog had hij geen 't minste vermoeden van het gevaar dat hem en de zijnen dreigde, toen een steeds naderend geluid als een verward gegons van menschenstemmen zich deed hooren, en het consulaat door een van alle kanten opdringenden volkshoop onder moordkreten en het aanroepen van Allâh werd omringd. Het uur der wrake was dáar, het gevaar niet meer af te wenden; Abdallâh mohtesib niet ver.... en de dood nabij.

Eenige kawassen, die toeschoten om deuren en vensters te sluiten werden onder den voet getreden, en mevrouw Eveillard was het eerste slachtoffer, dat in het Fransche consulaat doodelijk getroffen ter neer zonk.

Een oogenblik vroeger was het Engelsche vernield, de vice-consul in zijn bed vermoord, het lijk op straat geworpen en door het gepeupel verscheurd. Twee geëmploieerden, die zich tot het uiterste hadden verdedigd, werden almede afgemaakt en het grauw ten prooi gegeven. Toen werd de vlag ter neer gehaald, het huis geplunderd,..... en voort ging het,.... naar den consul van Frankrijk.

Dat was het rumoer..... in de verte.

De anders zoo rustige en gezellige woonkamer gaf thans een allerdroevigst tooneel te aanschouwen. Niet ver van het lijk zijner vrouw was de consul met wonden overdekt op een divan ineengezakt, door zijne dochter met den dolk in de hand bewaakt, toen het den secretaris, den heer Emerat, met een paar bedienden gelukte de eerste aanvallers een oogenblik op te houden. Doch wat zouden die weinigen tegen den woesten hoop vermogen? Van alle kanten besprongen, moeten zij weldra voor de overmacht wijken; reeds gevoelt Emerat dat zijne laatste krachten hem begeven, mejuffrouw Eveillard, die het leven van haar grijzen vader met mannenmoed had verdedigd, zonk aan zijne zijde neder..... en met allen ware het gedaan geweest, zoo niet de caïmacam, ofschoon veel te laat, met eenige kawassen toegesneld, de ellendelingen had teruggedrongen. Van dat oogenblik maakt de getrouwe Algerijn van den secretaris gebruik, om zijn meester in een nabij gelegen huis eene schuilplaats te bezorgen, terwijl 't arme zwaar gewonde meisje, dat het liefste wat ze op aarde bezat onder het moordstaal had zien vallen, geheel bewusteloos in eene Turksche woning opgenomen en verpleegd werd. Beiden waren gered.

Ofschoon stervende, de eerbiedwaardige oude man, tot het laatst door zijne dochter beschermd, is waarschijnlijk na het vertrek van den caïmacam afgemaakt, toen de woestelingen, niets meer te dooden hebbende, het plunderwerk begonnen.

De heer Sabatier, consul-generaal te Alexandrië, die als commissaris van het Fransche gouvernement te Djidda optrad, vond in de woning van zijn voormaligen ambtgenoot alles geroofd of vernield. Vensters, deuren en overig houtwerk waren uitgelicht en verbrand; niets dan de muren en vloeren waren overgebleven. Terwijl dat alles aan het Fran-

sche consulaat voorviel, was een andere troep de woning van den heer Sava binnengestormd. Aan het hoofd van een Grieksch handelshuis geplaatst, had hij, in den loop van dien dag uit Jemen teruggekeerd, des avonds een twintigtal zijner vrienden vereenigd en zaten zij in de groote gezelschapszaal rustig bijeen toen eene eerste waarschuwing, dat een ongeluk hen bedreigde, lachend opgenomen en in den wind werd geslagen. Een kwartieruur later wordt hun door een welgezinden in de buurt wonenden Muzelman het lot der consuls bekend gemaakt en hoezeer hun dat ook ter harte ging, vermeenden zij als rustige kooplieden, die zich nimmer met staatszaken inlieten, niets te vreezen te hebben..... De arme lieden vergaten, dat zij Christenen waren. ‘Vlucht!’ - roept hun een Arabier toe - ‘vlucht terwijl het nog tijd is, want geen Christenhuis zal worden gespaard.’ En nu verlaten eenige gasten de zaal om nadere berichten in te winnen,..... maar 't was te laat. Zij keeren niet weder; de voorplaats is bezet en de woning door het moordgespuis bereikt. Deuren en luiken kraken; zij worden ingetrapt of uit de hengsels gerukt,.... en nu stormt het naar binnen.

De daar bijeen zijnde gewapende en bovendien gewaarschuwde mannen zouden misschien hun leven hebben kunnen verdedigen, maar door vrees en schrik overmand, dachten zij aan geen tegenstand, de meesten kwamen om; en de zaal, zoo even vol licht en leven, was een oogenblik later een grafspelonk gelijk. Muren en divans zijn met bloed bespat en 't flauwe licht van een half uitgedoofde toorts werpt een akelig schijnsel op de verwrongen trekken van een achttal lijken. Sommigen hadden door uit de vensters naar beneden te springen zich door de vlucht weten te redden. Sava werd op de trap vermoord en ook hier bleven van huis en magazijn niets dan de steenen over. De eigendommen van den rijken Griek werden geplunderd en verdeeld;..... 't was de beste oogst van dien avond.

Gedurende den nacht werd de jacht op de Christenen voortgezet, eenigen moesten nog onder het moordstaal vallen; zij, die de kracht der baksjîsj kenden, kochten hun leven vrij; anderen vonden in de samboeks eene schuilplaats, een hunner bereikte de *Cyclops* om de treurmare te verkondigen en spoedig kwamen nog meer vluchtelingen aan boord.

Men zou zich moeilijk den indruk kunnen voorstellen, dien het gebeurde daar te weeg bracht.

Kapitein Pullen liet zijn schip de haven zoo dicht mogelijk naderen en begaf zich bij het aanbreken van den dag met twee gewapende sloepen naar de stad, om de vervolgde Christenen te redden. Door een hevig geweervuur ontvangen en vreezende door de op hem afkomende samboeks te worden afgesneden, was hij al spoedig genoodzaakt terug te keeren en stelde zich onmiddellijk ter beschikking van den caïmacam, om hem behulpzaam te zijn in het herstel van de orde. Ibrahim

aga, de onwaardige plaatsvervanger van Namik pâsjâ, wees natuurlijk dat aanbod van de hand. Het doel was immers bereikt; er viel niets meer te dooden of te rooven, de rust herstelde zich dus van zelf en zijner dubbelzinnige rol getrouw, liet hij weten thans voor de veiligheid der stad te kunnen instaan.

Op die wijze werd Pullen vier dagen lang verhinderd met kracht te kunnen optreden, en door de hoogste autoriteit eene ellendige comedie gespeeld, met het doel elke beschuldiging van zich af te weren. De caïmacam begaf zich te bed; ziek naar hij zeide van droefheid en ergernis over het gebeurde, dat hij met opoffering van zijn leven gewenscht had te voorkomen. Abdallâh mohtesib betuigde, meer dan iemand anders, zijn leedwezen over den schandelijken toeleg zijner geloofsgenooten en vertoonde met edele zelfvoldoening eene lichte wond, die hij voorgaf bij de bescherming der Christenen te hebben ontvangen. Eenige arme drommels die, om hun leven te redden, tot den Islam waren overgegaan en niets meer te vreezen hadden, werden evenals de leeggeplunderde huizen en magazijnen dag en nacht bewaakt om ze tegen een mogelijken aanval te behoeden en - zoo als men luide verkondigde - alles aangewend de schuldigen in handen te krijgen. In den morgen van den 20sten kwam Namik pâsjâ eindelijk met een aanzienlijk gevolg te Djidda aan, met de geheel onbepaalde belofte alle mogelijke voldoening te zullen verschaffen. De ongelukkige slachtoffers werden dan ook plechtig en met militaire eer begraven en de schuldigen, bijaldien men ze ontdekken mocht, met de zwaarste straffen bedreigd, terwijl daarentegen de aanleggers en uitvoerders van het komplot in hunne betrekkingen gehandhaafd en kennelijk door de hoogste autoriteit ondersteund werden. Uit de later ingestelde enquête is duidelijk gebleken, dat zoowel de commandant der gewapende macht als het hoofd van den godsdienst zich aan een verregaand plichtverzuim schuldig maakten en het misdrijf begunstigden door den caîmacam en het hoofd der politie beraamd. De eenige goede figuur in dit treurspel is Abdallâh Nassif als vertegenwoordiger van den groot-sjerief; door zijn invloed werden verscheidene Christenen van den dood gered. 't Was de vader van den meergenoemden Omar Nassif, een der medeoprichters van de *Compagnie Hollandaise* te Djidda.

Nadat kapitein Pullen zijn protest had ingediend liet hij de ankers winden, nam zijne bewaard gebleven geloofsgenooten - waaronder de arme gewonden van het Fransche consulaat - aan boord en vertrok naar Suez, waar hij den 3^{den} Juli aankwam.

Ziedaar in hoofdzaak de gebeurtenissen van den 15^{den} Juni 1858 teruggegeven. Het eerste tooneel is afgespeeld; een tooneel, waarbij het fanatisme de hoofdrol vervulde en de nevenrollen vervuld werden juist door hen, die geroepen waren dat fanatisme te bestrijden of onschadelijk te maken.

Bij het tweede en laatste bedrijf zal ik slechts een oogenblik stilstaan.

Op het telegram uit Suez naar Alexandrië afgezonden, was het treurig bericht verder naar Londen en Parijs overgebracht en met de meeste belangstelling werden de vandaar verwachte bevelen te gemoet gezien.

Den 16^{den} ontving de commandant van de *Cyclops* met de Engelsche mail het bevel, onmiddellijk naar Djidda terug te keeren. Hij had in last een strenge straf te eischen voor de schuldigen; zoo daaraan niet terstond werd voldaan, tot een bombardement over te gaan en verder bij al wat hij deed, uit naam van Engeland en Frankrijk te handelen.

Inmiddels was de gouverneur-generaal na het vertrek van dit oorlogschip met evenveel spoed naar Mekka teruggekeerd, als hij vroeger langzaam was geweest zich naar Djidda te begeven, en in stede van nu althans krachtig en zelfstandig op te treden en zich als hoogste autoriteit te doen gelden, durfde de weifelende, zwakmoedige pâsjâ geen besluit nemen dan na met de Heilige stad geraadpleegd te hebben. In weerwil zijner hooge betrekking en persoonlijke verantwoording, zijner eervolle antecedenten en Europeesche beschaving, liet hij onder de schadelijke invloeden van eigenbelang, gemakzucht en godsdienstijver door de aldaar gevestigde wet- en schriftgeleerden beslissen wat er in dezen gedaan moest worden.

Men besliste zoo weinig mogelijk te doen. Daar men echter begreep, dat eene voorloopige instructie niet achterwege kon blijven, werd de caïmacam gelast eene buitengewone rechtbank bij elkander te roepen, een streng onderzoek (?) naar het voorgevallene in te stellen en daarna uitspraak te doen.

En het gebeurde dat dezelfde mannen, uit wier mond het moordbevel was uitgegaan, in dezelfde kiosk bijeenkwamen, thans niet als moordenaars, maar als rechters;..... als rechters in hun eigen zaak. Wie zouden dan ook een beter onderzoek instellen of een volledige rapport kunnen uitbrengen dan zij? De hoogste zetels werden zonder eenig bezwaar door hen ingenomen en zij maakten de kern van de rechtbank uit. Wat hadden zij te vreezen? De gouverneur zou zijn caïmacam en Mekka den khâdi niet durven afvallen. Arabieren en Turken waren het ditmaal eens. Wat moest er bovendien gedaan worden? Niets dan de waarheid verbergen en Europa een schijn van genoegdoening verschaffen. En hoe kon dit doel beter worden bereikt dan door henzelven te vrijwaren, eenige ondergeschikten of omgekochte dwepers van den moord te beschuldigen en als zoodanig te doen straffen? Dat was de eenvoudigste oplossing van het vraagstuk en in Djidda spoedig te verkrijgen. Een dozijn mannen uit de heffe des volks, die de compliciteit hunner rechters aan den dag konden brengen, moesten het zoenoffer zijn; en toen de *Cyclops*, met de kleuren van Frankrijk en Groot-Britannië in top, op de reede terugkeerde, zou juist het uitgesproken doodvonnis over 12 en de galeistraf voor 4 van

die ongelukkigen ter approbatie naar Constantinopel worden opgezonden.

Terwijl de kapitein Pullen uit naam der Fransche en Engelsche regeering de onmiddellijke strafoefening eischte van de veroordeelden, onder voorbehoud later op de financieele vergoeding terug te komen, bleef Namik pâsjâ voorzichtigheidshalve te Mekka. Hij nam liever de zorg voor de pelgrims op zich, dan zich bloot te stellen aan het verwijt een rol in het drama en de daarop gevolgde comedie te hebben vervuld.

Inmiddels was de stad in staat van blokkade verklaard, - binnen de 36 uren moest een afdoend antwoord worden ontvangen - en hadden de *Lady Canning* en andere ter reede aanwezige vaartuigen, benevens de *Irania*, die voor de tweede maal de Turksche door de Engelsche vlag zag vervangen, de uitgangen der haven bezet. Alles was voor eene gewapende tusschenkomst gereed en toen een ontwijkend antwoord van den caïmacam inkwam, werd het vuur den 25sten geopend en de Arabische transportvloot tusschen de reede en de stad verbrand of in den grond geboord. Een verzoek om uitstel wordt afgewezen, het bombardement, dat door geen enkel schot der Turksche batterijen werd beantwoord, met tusschenpoozen volgehouden en 't overschot der samboeks in de haven vernield.

Op aandringen van den gouverneur-generaal die, eindelijk van Mekka teruggekeerd, den 29sten Juli aan boord kwam, werd het vuur ten gunste der vele zich inschepende hadjis gestaakt, dat trouwens meer moreele dan verdelgende uitwerking had gedaan.

Nog vóor het kon worden hervat, liet de *Gabari* het anker op de reede vallen, met 400 Egyptische soldaten en Ismail pâsjâ als commissaris der Verhevene Porte aan boord, die in last had machtiging te verleenen om elk bij behoorlijke rechtspraak gewezen vonnis te doen uitvoeren.

Nauwelijks begonnen de eerste boden van den morgenstond in het Oosten te lichten, of er heerschte zoowel aan boord van de *Cyclops* als op het havenhoofd van Djidda eene ongewone beweging, en toen de zon op den 5^{den} Augustus zich boven de kimmen verhief, had een indrukwekkende strafoefening plaats. Elf beschuldigden - de twaalfde was een paar dagen te voren gestorven - werden op een koraalbank in 't midden der haven onthoofd; onthoofd om voor de ware schuldigen te boeten. Met de hun eigene of eene geveinsde onverschilligheid staan zij daar en zien den dood onder de oogen. Als echte zonen van den Profeet onderwerpen de aangewezen slachtoffers zich aan het noodlottig ‘kotiba’; geen klacht komt over hunne lippen; met een ‘lâ ilâha illa'llâh’ gaan zijde eeuwigheid in,..... en de gordijn valt voor het tweede bedrijf: *de genoegdoening van Turkije aan Frankrijk* e*n Engeland geschonken.*

Kapitein Pullen, die aan den hem opgedragen last heeft voldaan,

geeft kennis dat de verleende genoegdoening door hem is aangenomen; het hervatten der vriendschappelijke betrekkingen met Djidda wordt door 21 kanonschoten aangekondigd, met een zelfde aantal van de citadel beantwoord en op den 7den keert de *Cyclops* naar Suez terug.

De houding en de genomen maatregelen van dien scheepscommandant zijn zeer verschillend beoordeeld. Waarom - vraagt men - op den 16den Juni niet gehandeld, zooals toen met veel meer recht dan op den 25sten Juli had kunnen geschieden? Waarom..?... maar al die vragen doen hier weinig ter zake en vallen geheel buiten de grenzen van mijn opstel.

Slechts een enkel woord nog tot besluit van het droevig verhaal.

Drie gouvernements-commissarissen, door Frankrijk, Engeland en Turkije tot het instellen eener enquête en 't verkrijgen van schadeloosstelling naar Djidda gezonden, brachten een rapport uit, waardoor eindelijk de waarheid aan het licht kwam en tengevolge waarvan de volgende vonnissen werden geveld.

Het doodvonnis werd uitgesproken over Abdallâh mohtesib als hoofdaanlegger, Seid-el-Amoedi als een zijner voornaamste handlangers en den caïmacam Ibrahim-aga als mede-uitvoerder van het komplot.

Levenslange opsluiting werd geëischt voor zeven sjaichs als medeplichtigen en vijf jaren gevangenisstraf voor den kolonel Hasan-bey, den kapitein Mustapha-aga en den khâdi Abd-al-kader effendi, die zich als hoogste autoriteiten der stad aan een schier onbegrijpelijk plichtverzuim hebben schuldig gemaakt. 't Werd niet alleen bewezen, dat die officieren geweigerd hadden hulp te verleenen bij den aanval der consulaten maar zelfs de poorten der kazerne deden sluiten voor de ongelukkigen, die er eene veilige schuilplaats meenden te vinden. De khâdi (hoofd der priesterschaar) had last gegeven alle Christenen om te brengen, zelfs al wilden zij de leer van Mohammed omhelzen. De caïmacam was, uithoofde van enkele verzachtende omstandigheden, den sultan voor een minder zware straf aanbevolen.

Nog vóor het aanbreken van den dag stonden op den 12den Januari 1859 eene Engelsche en eene Fransche afdeeling matrozen van de *Pelorus* en de *Duchayla* op de havenplaats van Djidda tot het bijwonen van eene executie onder de wapenen.

Opnieuw zou het zwaard, maar thans dat der gerechtigheid uitspraak doen; opnieuw moesten er offers vallen en was de doodstraf, maar thans van de ware schuldigen, geëischt.

De Fransche en Engelsche banieren, door de Turken met eerbied begroet, werden vóor het front geplaatst en er bleef slechts een klein vierkant open, van alle zijden door de troepen ingesloten. 't Is de plaats waar gerechtigheid zal geschieden. De veroordeelden treden nader; een roffel volgt;... daar flikkert het staal!... Bismillâhi! (in Gods naam);

twee doffe slagen,... en er vielen twee hoofden voor diezelfde kiosk, vanwaar het moordbevel uitging.

Het drama was geëindigd,... en de moord van Djidda gewroken.

Zoo als het wel eens meer gaat, wanneer men zich in gedachten op reis begeeft, strekte zich ook ons uitstapje verder dan de beloofde wandeling in en om Djidda uit. En kon het wel anders? 't Was moeilijk een tijdlang in het Heilige Land te verwijlen, zonder een bezoek te brengen aan Mekka en Medina, den hadjî op zijne tochten te volgen en wat nader kennis te maken met een godsdienst en eene leer door meer dan honderd-millioen geloovigen beleden.

De Islam en de bedevaart verdienden, vooral met het oog op ons schoone Insulinde, in dubbele mate onze aandacht. Die bedevaart van den Indischen pelgrim werd niet minder besproken dan wij dikwerf hoorden vragen, of dat in vele opzichten zóo slaafsche geloof, die bekrompen eerdienst en de gebrekkige instellingen van een valschen profeet nog lang zouden bestaan, en het antwoord bleef even dikwerf achterwege.

Hoe zou die vraag dan ook met eenige zekerheid beantwoord kunnen worden? Wie zal trachten de raadsels te ontcijferen, welker oplossing in de toekomst ligt verborgen? Wie vermag eene nog onopgeslagene bladzijde uit het boek der wereldgeschiedenis te lezen?

Wat het Islamisme betreft, kunnen wij alleen letten op de teekenen des tijds, en dan zien wij schier overal in de Mohammedaansche wereld sporen van kwijning en verval. In Perzië, bij de Berbers, en zelfs onder de meeste Arabische stammen is de leer van den Profeet niet veel meer dan een godsdienst in schijn, waaraan hoe langer hoe minder waarde wordt gehecht. Men moge hare voorschriften volgen, het hart bevredigen kan zij niet.

Zagen wij reeds de groote onverschilligheid en de weinige eerbied door de bewoners der zoogenaamde Heilige Steden voor de godsdienstige plechtigheden aan den dag gelegd, statistieke opgaven toonen aan, dat het aantal bedevaartgangers van jaar tot jaar afneemt. ‘Het einde der dagen is nabij! De wereld is ongeloovig geworden!’ die klacht komt meer dan ooit over der vromen lippen. Maar wat staat daar tegenover? Dat het Islamisme niet alleen blijft bestaan, maar in sommige landen, zoo als o.a. in den Indischen Archipel, na de vestiging der Europeanen is toegenomen; toegenomen zelfs waar de Muzelman, van beheerscher onderdaan geworden, zich moet krommen onder het juk van den gehaten tegenstander en menige poging werd aangewend om hem tot het Christendom te bekeeren. Ja, in landen, waar vroeger geen andere leer dan die van Mohammed geduld en de Christen met diepe verachting afgewezen werd, doch waar de Moslim thans gedwongen is, in ootmoed tegen den meester op te zien of zijne meerdere kennis en

hoogere beschaving te erkennen, heeft hij zijn geloof niet verzaakt; overal is hij zijn godsdienst getrouw gebleven.

Wat is er nu uit die verschijnselen af te leiden? Niet de minste zekerheid omtrent een betrekkelijk korteren of langeren duur; zij toonen echter aan hoe Mohammed's voorspelling, dat zijne leer de heerschappij zou voeren tot aan het einde der wereld, evenzeer gelogenstraft wordt als de bewering, dat zij hare levenskracht zou hebben verloren. De vraag of die leer door het Christendom zal worden vervangen, komt ook in de laatste bladzijden van *Het Islamisme* ter sprake, en 't is niet onbelangrijk de meening van een orthodox Muzelman en de daar tegenovergestelde vraag van een ervaren geschiedvorscher er uit over te nemen. Ibn-Hazm, een Spaansch-Arabisch schrijver uit de elfde eeuw, wiens overgrootvader nog Christen was, zegt:

'Nooit moet men zich over het bijgeloof der menschen verwonderen. De talrijkste en beschaafdste volken zijn er aan onderhevig. Ziet de Christenen! Zij zijn zoo talrijk, dat slechts hun Schepper hen tellen kan; er zijn onder hen uitstekende geleerden en vorsten van eene zeldzame scherpzinnigheid. Desniettemin gelooven zij, dat één drie is, en drie één; dat een der drie de vader, de tweede de zoon, de derde de geest is; dat de vader de zoon is en dat hij de zoon niet is; dat een mensch God is en niet God; dat de Messias in allen opzichte God is, en dat hij toch niet dezelfde is als God; dat degeen die van alle eeuwigheid af aan bestaan heeft, geschapen is.

Degene onder hunne secten, die men de Jacobieten noemt en die uit honderdduizenden bestaat, gelooft zelfs, dat de Schepper gegeeseld, geslagen, gekruisigd en ter dood gebracht is; eindelijk, dat het heelal gedurende drie dagen van zijn bestuurder beroofd is geweest.'

Zoo oordeelde een ultra-orthodoxe Muzelman acht honderd jaar geleden, en zoo oordeelen zijne geloofsgenooten nog. Waar het *hun* godsdienst niet raakt, staan zij veel dichter bij Voltaire dan bij het Christendom.

Ook de schrijver van *Het Islamisme* gelooft, dat men er een veel langer bestaan aan voorspellen kan dan velen thans doen. De groote menigte der Moslims is nog door en door Mohammedaansch.

Tegen de vraag of die godsdienst nog lang duren zal, stelt de geleerde uit onzen tijd eene andere over: 'Voorspelt men een lang bestaan aan het Katholicisme?' - vraagt hij, en zegt: - 'Hoe groot het essentieele onderscheid in de leer ook zijn moge, zoo wordt men toch getroffen door de groote gelijkheid die beide godsdiensten met elkander hebben in hunne geschiedenis, hunne ontwikkeling, hun tegenwoordigen toestand. Over nagenoeg dezelfde dogmatieke geschilpunten is in beide, gedurende de middeleeuwen, hevig getwist; in beide is eene doodsche rust op den levendigen strijd gevolgd, heeft het geloof de rede verstikt; beide zijn iets anders geworden dan zij oorspronkelijk waren; in beide is de poging tot een terugkeer tot de oude eenvoudigheid met een schisma geëindigd; de aanbidding der heiligen, de mirakels, de pro-

cessies, de bedevaarten, de lippendienst, het vasten, de werktuigelijke ceremoniën, de kloosters, de bedelmonniken beslaan in beide eene groote plaats; beide hebben eene kerktaal, die door de massa niet begrepen wordt, want het Arabisch is voor de overgroote meerderheid der Muzelmannen even onverstaanbaar als het Latijn voor de overgroote meerderheid der Katholieken; in beide verkeert het hoofd van den godsdienst in gedurig gevaar en blijft alleen op zijn zetel, omdat dit met de belangen van een paar groote mogendheden strookt; in beide eindelijk - ofschoon natuurlijk in het eene land veel meer dan in het andere, in Frankrijk meer dan in Spanje, in Perzië meer dan in Marocco - zijn de verlichtsten aan de Kerk ontrouw geworden.

Wie nu aan den spoedigen val van het Katholicisme gelooft, zal het ook waarschijnlijk vinden, dat de Islam zijn einde te gemoet snelt; maar wie met Macauly omtrent het eerste van een ander gevoelen is, zal, nagenoeg om dezelfde redenen als die hij aanvoert, ook over de toekomst van het laatste anders oordeelen. Had hij niet, zooals hem niet zelden gebeurt, wat heel sterke kleuren gekozen, wij zouden zeggen, dat, als het Katholicisme nog met onverminderde kracht bestaat op het oogenblik, dat de bewuste Nieuw-Zeelander, te midden eener onafzienbare wildernis, aan de oevers van de Teems de bouwvallen der St. Pauluskerk komt schetsen, dan ook in dienzelfden tijd het “lâ ilâha illa' llâh” nog wel door de moëddzins van de toppen van tallooze minarets zal worden afgeroepen.’

Ook Nederland mag niet onverschillig blijven waar het een godsdienst betreft, door het grootste deel der bewoners zijner bezittingen in den Oost-Indischen Archipel beleden; ofschoon noch Javanen, noch Maleiers tot de zeer getrouwe en orthodoxe aanhangers van den Profeet behooren, volgen zij de door hem ingestelde wetten en gebruiken, en ofschoon de Hindoe periode vele en onuitwischbare sporen heeft achtergelaten, zijn en blijven hunne priesters aan het Mohamedaansche geloof gehecht.

Als men de wereldgeschiedenis raadpleegt, hebben weinig gebeurtenissen een grooteren en meer blijvenden invloed zoowel op de ontwikkeling en beschaving als op de verdere lotgevallen der bevolking uitgeoefend, dan het ontstaan der verschillende godsdiensten.

Geen volk, hoe ruw en onbeschaafd van zeden, dat niet de behoefte erkende om zich voor iets hoogers te buigen; geen mensch, in wiens hart niet het gevoel zijner afhankelijkheid van een machtiger wezen met de kiem eener godsvereering is weggelegd.

Al liggen de tijdperken van een godsdienstig geloof van vroegere volken veelal buiten het bereik der geschiedkundige nasporing, al werd

het eerste godsbegrip uit een grof fetichisme geboren, de kiem bestond om later vruchten voort te brengen, en naarmate die kiem in de koesterende stralen van verlichting en beschaving geschikt werd om betere, edeler vruchten te dragen, naar die mate trad een zuiverder godsdienst te voorschijn.

Was Azië de wieg en bakermat van het menschelijke geslacht, waar het - als men 't zoo zeggen mag - de eerste kinderjaren sluimerende of dommelende doorbracht, en wordt dat werelddeel wel eens de groote tuin en kinderschool der aarde genoemd, 't was tevens getuige, hoe bij het ontwaakte bewustzijn een nieuw leven de jeugdige krachten ontwikkelde en ondersteunde. Het kind aan tuin en school ontwassen, zocht weldra zijn eigen weg over die aarde en 't hoogland van Middel-Azië zag de altaren oprichten, waarop zoo verschillende offers aan zoo verschillende goden zouden worden gebracht, 't zag in die offeranden de eerste uiting van een godsdienstig gevoel ten hemel stijgen, en onder de verschillende godsdiensten ook die van Mohammed verrijzen.

Aanvankelijk zocht de mensch zijn God in zon of maan, in voortbrengende of vernielende natuurkrachten, en er werden offers ter eere van een Baal, eene Astarte en een Moloch ontstoken. Later verhief zich bij het grijze Baktra, waar in die dagen de groote karavanenwegen zich vereenigden, de stem van een Zarathustra (Zoroaster), om zijn volk tot een verhevener godsvereering op te wekken. En terwijl hij de zege voorspelt aan Ormuzd, den lichtgod, in den strijd tegen de booze geesten van Ahriman, verkondigt Abraham den grooten naam van Jehova aan Azië's westelijke grenzen.

De volken luisterden naar die stemmen en al gingen de goede indrukken spoedig verloren, al werd de oorspronkelijke leer verbasterd en bedorven, al was zij weldra niet meer te herkennen, al bleef ook Israël Jehova niet getrouw, toch hebben die mannen en vooral Abraham een grooten en blijvenden invloed verkregen. Hunne namen worden na zoo vele eeuwen nog met eerbied genoemd.

Omstreeks denzelfden tijd, dat in het uiterste Oosten de Chineesche wijsgeer Lao-tse de vereering aanprees van een hooger wezen, dat reeds vóor de wording van hemel en aarde bestond, kondigde Mozes van Sinaï's top Jehova's wetten af. Hoe nu ook de leerstellingen van genoemden wijze, even als die van Kong-fù-dsu (Confusius) door wien een werkelijk en lijdelijk beginsel - kracht en stof - gehuldigd werd, van hare oorspronkelijkheid zijn afgeweken, hoe Israël's volk in verschillende tijdperken den dienst van den eenigen God verliet, zoo strekt zich de leer van Lao-tse gedeeltelijk nog als een lijkkleed over China uit,..... voor den keizer en eenige uitverkorenen den hemel, het doodenrijk voor 't volk;.... en wordt nog heden ten dage de Mozaïsche wet door honderdduizenden over de aarde verspreide Joden gevolgd.

Nog andere leeraars of hervormers stonden op om andere godsdiensten te verkondigen.

Aan de boorden van den Ganges klinkt eene krachtige stem ons tegen, die weldra verre over de hoogste bergruggen van den Himalaya heen, millioenen menschen een nieuwe eerdienst doet belijden. Het is de stem van Siddharta, den koningszoon uit het geslacht der Sjâkjas, die omstreeks de twaalfde eeuw vóor Christus, als Boeddha (de wijze bij uitnemendheid) optreedt. De in zijn oog zoo onrechtvaardige wetten van Para-brahma, - de hoogste oorspronkelijke natuurkracht die zich in drieledigen vorm (trimurti) als scheppende, onderhoudende en vernietigende, Brahma, Wisjnoe en Sjiwa voordoet - bestrijdende, trok hij met een hart vol liefde door het land. Hij verbrak het kastenstelsel der Brahmanen en maakte het Nirvanâ, de eeuwige rust, voor allen toegankelijk. Schier geheel oostelijk Azië onderwierp zich aan zijne wetten, in de sutras, heilige boeken van het Boeddhisme beschreven. En al werd ook dit vóorchristelijke godsdienststelsel even als de meeste anderen uit zijn verband gerukt, verbasterd of verminkt, al bleef het oorspronkelijke slechts in tempels of pagoden bij de priesters bewaard, op een groot deel van het Oosten heeft het een overwegenden invloed gehad.

Intusschen ging een hier en daar doorschemerend zuiverder godsbegrip al spoedig weer verloren.

Het polytheïsme der Egyptenaren, onder andere vormen op Europeeschen bodem overgebracht, schonk Hellas en Rome hunne goden en godinnen. Te vergeefs trachtten de Grieksche wijsgeeren tot den oorsprong, het wezen en den grond der dingen of tot de ware kennis der godheid op te klimmen. Noch de school van Pythagoras, noch een Socrates, noch zelfs een Plato of Aristoteles kwamen door hunne afgetrokken stellingen of eene wijsgeerige wereldbeschouwing der Godheid veel nader. En toen de kreet der wanhoop uit Griekenland en Rome opging, ‘de goden hebben ons verlaten!’... werd aan den oever der Jordaan de Christus aangekondigd, wiens leer zulk een machtigen invloed op de wereldgeschiedenis heeft uitgeoefend. Toch heeft zelfs die godenleer hare beteekenis; zij heeft niet alleen aan de edelste kunstgewrochten het aanzijn geschonken, maar thans nog hebben dicht-, bouw- en beeldhouwkunst hare schoonste inspiratiën er aan te danken.

Reeds was de ster der beschaving in het Oosten ondergegaan, en naarmate het Christendom zich uitbreidde in het Westen, had zich in Arabië elk vroeger godsbegrip òf in een grof fetichisme opgelost, òf elke redelijke beteekenis verloren; het geloof aan de goden was verdwenen en bij de groote massa bestond weinig of geen behoefte aan een anderen godsdienst.

‘Over 't algemeen had het Christendom van die dagen, met zijne wonderen, met zijn leer van de drieëenheid en van een gekruisigden God, voor den scherpzinnigen en spotzieken Arabier weinig aantrekkelijks.’ En hoewel verscheidene Arabische stammen tot het Jodendom

waren overgegaan, kon het op den duur den Arabier niet bevredigen. 't Godsdienstig gevoel werd hoe langer hoe meer verstompt, tot dat Mohammed in 't begin der zevende eeuw zich als Profeet van Allâh deed kennen. Al spoedig drong zijne banier in de omliggende landen door, en omstreeks acht eeuwen later werd ze ook op Indischen bodem geplant. Welig ontwikkelde zich de eerste kiem van den nieuwen godsdienst in den Archipel, waarvoor die van Brahma en Boeddha moesten wijken, al waren hunne instellingen te veel met maatschappelijke toestanden ineengeweven om geheel verloren te gaan. Zeker is het, dat de leer van den Profeet meer in naam dan inderdaad bij het gros der bevolking ingang heeft gevonden, en toch is ook onder *die* Mohammedanen het bekeeringswerk niet gelukkig geweest. De meermalen herhaalde vraag, hoe lang het Islamisme nog wel zal duren, wordt in Insulinde even als elders gewoonlijk met een schouderophalen beantwoord.

Naar mijne meening is er, om verschillende redenen, nog een lang bestaan aan verzekerd.

Volksontwikkeling, door opvoeding en onderwijs verkregen, meerdere zelfkennis en een hooger bewustzijn van individuële vrijheid, zullen als voorbereiding moeten voorafgaan om bij Hindoe en Mohammedaan den wensch naar het aannemen van een anderen godsdienst te doen ontwaken. In vele opzichten voldoet het Islamisme met zijn polygamie en het toegezegde zingenot in een volgend leven aan de begrippen en de behoeften van den Oosterling, en zoolang het streven naar hoogere beschaving en betere maatschappelijke toestanden niet krachtdadig wordt opgewekt, zal de Muzelman blijven wat hij is. Een ruim steeds toenemend internationaal verkeer, zou geloof ik de krachtigste en wellicht de eenige hefboom zijn om hem uit zijn droomenden toestand wakker te schudden.

Hij moet de geschiedenis van zijn eigen volk en van andere volken leeren kennen, vergelijkingen kunnen maken tusschen den stand van zaken in het Oosten en Westen, getuige zijn van de overwinningen door den Christelijken godsdienst niet alleen op zedelijk, maar door zijn weldadigen invloed evenzeer op stoffelijk gebied behaald.

Leer den Moslim, alvorens gij hem tracht te bekeeren, eene hoogere waarde hechten aan 't menschelijke leven, aan zedelijkheid, huiselijk geluk en werkzaamheid; leer hem uwe wetten, uwe godsdienstige, maatschappelijke en liefdadige instellingen waardeeren; wijs hem op de onuitputtelijke bronnen van welvaart door handel, nijverheid, landbouw, kunst en wetenschap geopend; leid hem uwe fabrieken, kunstgalerijen en uwe huizen binnen, en hij zal de Christenwereld uit een geheel ander oogpunt beschouwen dan thans. Zonder een algemeen internationaal verkeer kan zulks niet worden verkregen, en 't zal geen werk van jaren, maar van eeuwen zijn.

Is echter lengte van tijd niet even betrekkelijk als groot en klein?

En als onze aarde niets meer is dan een zonnestof in het grenzenloos heelal, wat maken dan zestig eeuwen harer geschiedenis uit, vergeleken bij den duur harer wording en met het oog op de millioenen eeuwen die de wereldgeschiedenis te gemoet gaat?

Het Islamisme zal dan ook nog wel eeuwen bestaan; de godsdienstige en zedelijke hervorming der volken wordt niet met stoom verkregen. Maar eenmaal aangevangen, staat zij niet stil en gaat immer voorwaarts; met hoeveel bezwaren zij hebbe te kampen, welk een langen strijd het kosten moge, in 't eind is haar de zege verzekerd.

Eeuwen aan eeuwen kunnen verloopen, voor dat al die volken - ruim een tiende van het menschdom - de slaafsche boeien van een vrijheid en ontwikkeling doodenden godsdienst verbreken. Toch zal, wanneer eenmaal de ster der Christelijke beschaving uit de westerkimme verrijst, en, wat vroeger van het Oosten uitging, in dubbele mate door het Westen is teruggegeven, een nieuw licht over Azië schijnen en de glans van het Kruis die der Halve Maan geheel doen verbleeken. Dàn zullen bij Hindoe en Muzelman pagoden, moskeeën en harems verdwijnen, dàn zal er eene stem vol liefde en verdraagzaamheid uit het door een frisscher leven bezielde morgenland opgaan, de Arabier met een ‘marhaban bika’(*) den Christen als broeder de hand reiken en het boek der wereldgeschiedenis eene schoone bladzijde rijker zijn.

Den Haag 1876.

Twee gedichten
Van Bernard ter Haar.

I.
De vloek des Zangers.

In overoude tijden stond ginds een Burgt gebouwd,
Die fier rondom zich neêrzag op bergen, meer en woud;
Omringd van lustwaranden, als door een bloemenkrans,
Waarin fonteinen sprongen met zilvren parelglans.

Dáár huisde een norsche dwingland, beheerscher van die streek,
Dáár zat hij op zijn zetel, zóó somber en zóó bleek,
Hij peinst, en 't spelt verschrikking al wat hem peinzen doet,
Hij spreekt - zijn woord slaat wonden; hij schrijft - en de inkt wordt bloed.

(*) Wees welkom.

Dáár nadert langs het bergpad een edel Zangerpaar,
Eén met nog gouden lokken, één met verzilverd haar;
De jongste hield van 't muildier den teugel los gevat,
Waarop, zijn harp omklemmend, de fiere grijsaard zat.

‘Hoor mij!’ zóó sprak nu de Oude: ‘gord u nu aan, mijn Zoon!
Hef aan uw schoonste liedren! Zing ze uit den volsten toon!
Raap al uw kracht te zamen! Wek hemelweelde en smart!
Vermurwen en verteedren moet gij dat steenen hart.’

Reeds staan de beide Zangers in de oude Ridderzaal;
Dáár zit ook de Edelvrouwe ter zij' van haar gemaal;
Hij, dreigend in zijn purper, als hemels droevig rood;
Zij, zacht als of het maanlicht op haar zijn stralen goot.

Daar roert hun hand de snaren; zij bruisen rijk en vol,
Gelijk een stroom, die hooger en telkens hooger zwol.
Nu klinkt, als 't helderst zilver, des Jonglings stem er door;
Dan ruischt de stem des Ouden als van een geestenkoor.

Zij zingen van de liefde, van 's levens zaalgen tijd,
En trouw en mannenwaarde verheffen zij om strijd;
Al, wat in 't menschelijk harte de diepste snaren roert;
Al, wat de ziel op vleuglen het hoogst ten Hemel voert.

De schaar der hovelingen vergeet hoe ze anders spot;
De in 't staal geroeste krijger buigt weêr de knie voor God;
En de Edelvrouw, verteederd, wordt wonderblij te moê,
En werpt de roos haars boezems den jongsten Zanger toe.

‘Verleiders van mijn Hofstoet! verleidt gij ook mijn vrouw?’
Zóó brult de dwingland toornig ‘dat dit u eeuwig rouw!’
Hij werpt zijn zwaard, dat vlammend des jonglings borst doordringt,
Waaruit geen stroom van zangen maar hoog de bloedstraal springt.

Als of een storm ze wegzweept, stuift alles wild uiteen;
Den stervende in zijne armen, staat de Oude dáár alleen.
Hij tilt het lijk op 't muildier en bindt zijn dierbren last,
Als zat hij dáár nog levend, weêr in den zadel vast.

Maar vóór de hooge slotpoort, dáár houdt de grijsaard stand;
Hij stoot zijn harp aan stukken aan 't marmer van den wand;
Die harp, die eens zóó lieflijk klonk zonder wedergâ;
Dan roept hij schril en de Echo roept schril zijn woorden na:

‘Wee u, gij trotsche zalen! Geen lieflijk maatgezang
Klink' hier langs boog en wanden, maar zuchten diep en bang,
Als 't kermen van uw slaven, wier keten hier rinkinkt,
Tot gij, in puin verbrokkeld, in 't slijk der aarde zinkt.

Wee u, gij frissche gaarden! die dáár zoo bloeiend staat,
U toon ik van mijn doode het bleek misvormd gelaat;
't Doe al uw groen verdorren, verdroogen elke bron,
Tot aan den laatsten druppel, die u nog laven kon.

U, gruwbre Muichelmoorder! vloekt elke zoon van 't lied!
Met d' uitgerochelde' adem zink' ook uw naam in 't niet.
Keer nooit meer als verwinnaar van 't bloedig slagveld weêr!
Daal roemloos, zonder nakroost, in d' open grafkuil neêr!'

De grijsaard heeft geroepen, de Hemel heeft gehoord;
De muren zijn gevallen met ridderzaal en poort;
Een enkle zuil van marmer wijst nog op vroegre pracht,
Maar ook, in 't hart gespleten, op 't vonnis dat haar wacht.

En waar ge in 't rond staart ziet gij slechts doodsch, onvruchtbaar land!
Geen boom verspreidt er lommer, geen beek verfrischt er 't zand.
Des dwinglands naam? - Gij leest dien in lied noch Heldenboek,
Verzonken en vergeten! - Dat was des Zangers vloek.

Utrecht, Jan. 1873.
Naar het Hoogduitsch van UHLAND.

II.
Aan een weenend Ouderenpaar.

Wat waart gij met uw kindren rijk!
Wèl mocht ik vaak uw echtheil roemen!
Wie moest U niet gelukkig noemen?
Welk huis was 't Uwe in vreugd gelijk?
Wat Hof in pas ontloken bloemen?
Waar welfde zich uit jong plantsoen
Een trotscher boog van frisscher groen,
Dan uit een achttal lievelingen,
Zoolang voor U gespaard! - En nu?
Ach, 't harte bloedt en weent met U!
Twee zaagt ge U door den dood ontwringen,
Ach, één was reeds voor 't hart te veel,
En dubble smarte werd uw deel!
Toen op het vriendlijk lachend koontje
Van 't lief, aanvallig jongste zoontje
Een aaklig bleek den blos verving;
Toen ook de laatste hoop verging,
En ge onder 't snikkend tranenplengen
Dat offer aan den dood moest brengen;
Toen 't bloemken afbrak van zijn steel:
Wat viel dat zwaar, wat kostte 't veel!
En nu ook 't Dochterke U ontnomen!

Het eene duifke ontvloog U pas,
Om nooit tot U terug te komen,
Of 't andre duifje volgde ras!
En welk een rouw ge in 't hart bleeft dragen,
Een nieuwe wond werd U geslagen,
Eer de oude wond genas.

Nog hebt ge veel, nog voelt ge U rijk,
Als gij vol teeder liefdeblijk,
Uw zestal naar U toe ziet komen,
En hen in de armen hebt genomen,
Toch zucht ge, waar uw tranen stroomen:
'Geen smart der Oudren smart gelijk!'

Wat donker vraagstuk blijft het leven!
Wat raadslen, zonder tal of end,
Waarop geen Ziener 't antwoord kent,
Hier voor het weenend oog geschreven!
Waartoe zulk lijden voor een kind?
Waartoe de bloeiknop afgeslagen
En op de winden weggedragen,
Als 't kiempje nauw een wortel vindt,
Als 't leven pas zijn loop begint?
Hoe werd de glans der hoop verduisterd,
Voor wie te ras met argloos oor
De stem der twijfling gaf gehoor,
Of naar de taal der wanhoop luistert?
Hoe mat en krank schijnt vaak de troost,
Die nog van ''t zalig weêrzien' fluistert
Van 't vroeg door God verheerlijkt kroost!

Gelukkig nog, wie hier beneden,
Hoeveel zijn ziele heeft geleden,
Iets van de droefheid houdt van 't kind,
Dat, bij het snerpen zijner smarte,
Zijn hoofd buigt aan een Vaderharte,
En dáár de ruste wedervindt!

Velp. December 1875.

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. Van Westrheene. Een herinnering aan Zanzibar.

I.

Terwijl ik op dezen guren Julidag naar de looden lucht en de druipende kastanjeboomen kijk, en bij mij zelf vraag of het dan nooit meer zal ophouden met regenen, komt de herinnering in mij op aan vroolijker natuurtooneelen, aan zonniger klimaat en aan den aangenamen zomer, dien ik eens in Zanzibar heb doorgebracht. Dat schoone, dat zonnige Zanzibar, met zijn azuren hemel en zijn koralijnen kust, zijn bosschen van vruchtboomen en zijn wandelpaden, geurig van oranje- en lindebloesems.

Wij stationeerden daar in het jaar 1865 met onze kanoneerboot, het netste schip dat men zich denken kon, de trots der Indische zee en de heilzame schrik van den slavenhandelaar. Wij maakten kleine kruistochten hier en daar en elders, en hadden nog al eens het geluk van een slavenhandelaar te treffen, in het oogenblik waarin hij het minst naar ons verlangde.

Het is moeielijk een beschrijving te-geven van Zanzibar en er iemand, die het nooit heeft gezien, een juiste voorstelling van te geven. Ik zal het nochtans beproeven. Vooreerst dan: de stad Zanzibar ligt op een klein eiland van denzelfden naam, op 6° zuider breedte, eenige mijlen afstands van oostelijk Afrika. De geheele bevolking bedroeg, geloof ik, nog geen half millioen en bestond uit allerlei menschenrassen. De inwoners, hoofdzakelijk kooplieden, want Zanzibar is de groote stapelplaats van al de rijksproducten van Midden Afrika: zooals huiden, ivoor, specerijen, goudstof enz., worden geregeerd door een Seyyid, die naar willekeur over het leven zijner onderdanen beschikt en hen zonder de tusschenkomst van rechter of jury in de gevangenis kan werpen. De godsdienst is, natuurlijk, de Mohammedaansche. Het klimaat is er heerlijk en, geloof ik, zeer gezond, althans aan den zeekant der stad. Eenige Amerikanen hebben er in den laatsten tijd een suikerfabriek opgezet en zouden ongetwijfeld fortuin gemaakt hebben, indien zij in de stad waren gaan wonen; doch zij verkozen het bosch en stierven dientengevolge aan de koorts. De hitte der zon wordt er door den zeewind getemperd en komt zelden hooger dan 90 graden in de schaduw.

Evenals alle Oostersche steden heeft Zanzibar een veel aangenamer voorkomen van uit zee gezien, dan in de onmiddellijke nabijheid. Wanneer men haar van het Zuiden nadert, moet men tusschen een menigte koraaleilandjes doorzeilen, waar de scheepvaart zeer moeielijk, om niet te zeggen gevaarlijk is. Wanneer men daar eens voorbij is, kan men het anker laten vallen in een zoo fraaie haven als ooit. Dan ziet Zanzibar er indrukwekkend uit, aan de kalme heldere zee, die haar golfjes laat kabbelen op een sneeuwwit zand. Langs dat strand verheffen zich de pakhuizen en woningen der Engelsch sprekende kooplieden, de paleizen der rijke burgers en de huizen van vreemde consuls, waar de vlaggen van verschillende volken vroolijk wapperen; en in het midden staat het trotsche paleis van den Seyyid Burgash, met de bloedroode Arabische vlag. Wanneer men er

aan wal stapt, wordt men in de eerste plaats getroffen door het groote aantal negerknapen, bijna in paradijscostuum, die in vrij goed Engelsch om de eer verzoeken tot gids te mogen dienen; de tweede bijzonderheid die mij in het oog viel, was dat het aan den wal veel warmer was dan aan boord, zoodat ik al aanstonds mijn zonnescherm gebruikte, toen ik mijn jongen gids begon te volgen. In sommige straten zag ik, tot mijn verwondering, deuren noch vensters; want de beste huizen zijn in de rondte van een open plaats gebouwd, op welke de vensters of liever luchtgaten uitkomen; zij zijn op het buitensluiten van overmatige hitte ingericht, met zeer dikke muren en stevig metselwerk; de daken zijn plat en een heerlijk verblijf tegen den avond, wanneer de zon begint te dalen en het koeltje opstijgt. De winkels zijn open tenten, waarin de Hindoe kalm, onder het kauwen van opium, tusschen zijn koopwaren inzit. Heeft men behoefte aan een verkwikking, dan bieden de fruitstalletjes ananassen, oranjeappelen, kokosnoten en allerlei oostersche vruchten meer; doch aardbeien en appelen zoekt men er te vergeefs.

De straten zijn nauw en krom, sommige zeer schilderachtig. Er is altijd een gedrang van allerlei Oostersche volken door elkander en de atmospheer is er eenigszins anders dan bij den winkel van Rimmel op het Strand te Londen, vooral in de nabijheid der vischmarkt. Men heeft alle oogenblikken stof tot verwondering en alles duidt aan, dat men zich te midden van een onbeschaafde, doch vreedzame bevolking bevindt. Het is alleraardigst een goudsmid aan het werk te zien, of ook een speelgoedmaker; maar bovenal had ik pleizier in het kijken naar een school van inlanders; het schoolgebouw bestond in een open schuur; de scholieren, ongeveer vijftig in getal, zaten allen gehurkt op den grond en hielden een schouderbeen van een kameel, bij wijze van lei in de hand; het waren alleraardigste kinderen, in rood of geel, of groen zijden buisjes en broekjes, met lange donkere lokken en zulke lieve oogen, dat men ze wel bewonderen moest.

Er komen somtijds leelijke gevallen van ziekte of mismaaktheid in Zanzibar voor, en de geneesheeren kennen er geen ander middel voor dan branden; als men oorpijn had, zouden zij het oor kittelen met een gloeiend ijzerdraad en een zweer zouden zij zalven met een gloeienden pook.

De gezondheidsmaatregelen zijn er hoogst gebrekkig. Doode negers worden op een bepaalde plek op het zeestrand nedergelegd en daar door wilde honden en mieren opgegeten.

Het eiland is vlak, boschrijk en vruchtbaar, het suikerriet groeit er in het wild en een ondernemend fortuinzoeker zou er in weinig jaren rijk kunnen worden.

Eens heb ik een bruiloft in Zanzibar bijgewoond. Ik was niet genoodigd, ik ging er eenvoudig heen en nam plaats. De plechtigheid was bijzonder eenvoudig; het was een quaestie van geven en aannemen; doch daarna werd er gezongen en gedanst. Het was een geschreeuw, dat mij hooren en zien deed vergaan. Alle aanwezigen liepen dansende naar den eersten muzikant en sloegen hem een gouden keten om den hals; ik dacht juist hoe mild daar de dansmuziek werd beloond, toen ik hoorde dat de man bij het einde van het feest alles moest teruggeven.

De trouwe metgezel in al mijn zwerftochten was mijn vriend, Charles Manning, onze tweede luitenant. Wij gingen om den anderen naar den wal, en dan waren wij zoo gelukkig en zoo vroolijk als twee groote jongens. Geen mensch, die niet maanden lang in een klein vaartuig opgesloten geweest is, kan over ons gevoel oordeelen.

Zelfs het gaan vragen van verlof aan den kommandant om naar den wal te mogen gaan, was een genot; wijl wij in onze verbeelding dan reeds het antwoord hoorden:

‘Wel zeker, meneeren;’ het uittrekken van onze uniformen, het aanschieten

van onze politiekjes was niet minder genotvol. Het schelle fluitje van den bootsman, die de roeiers kommandeerde, was ware muziek; nauwelijks was de boot bij den wal of wij sprongen er uit en liepen, met een stok in de hand en een witten *flambard*, als behoedmiddel tegen een zonnesteek, als menschen die van geen zorgen wisten; en als wij elkander dan om onze blijdschap begonnen uit te lachen, zei Manning: ‘Maar waarom zouden wij eigenlijk niet blij mogen zijn; we zijn immers aan den wal geboren? 't Is niets méer dan natuurlijk.’

Nu en dan namen wij een paard uit de stallen van den sultan en reden in vollen draf het eiland rond; doch die Arabische paarden met rood en groen geverwde staarten waren eigenlijk moeielijk te regeeren, en luisterden volstrekt niet naar den teugel. De eerste paar mijlen maakten wij ons nog wijs, dat de paarden aan onze zorg waren toevertrouwd; doch al spoedig moesten wij erkennen, dat wij van hun goedvinden afhingen en wij hadden niets van helden, toen wij op onzen rug op den grond lagen te spartelen, terwijl de woeste Arabische hengsten het stof van hun hielen schudden en ons een frisschen morgen wenschten. Wij gaven dus al spoedig de voorkeur aan verre wandeltochten in het bosch, namen onze geweren fatsoenshalve mede, want er viel eigenlijk niets te schieten dan hier of daar een hagedis of een aap en eenige fraai gekleurde vogels, welke wij om hun fraaie vederen schoten. Wij hielden ons tweede dejeuner met manga's, bananen en ananassen en als wij ons moê geloopen hadden, gingen wij naar de hut van een Mohammedaan. Die man woonde alleen, tusschen zijn kokosboomen, leidde er een even primitief leven als Adam en bad bijna den ganschen dag; wij althans zagen hem nooit iets anders doen; hij had op een kleinen afstand van zijn huis een soort van verhevenheid gebouwd en daar lag hij op een kleedje telkens een half uur achtereen te bidden. Den binnenkant van zijn tent had hij met exemplaren van *Punch* behangen. Dat bewees dat de man smaak had, maar ik heb nooit recht het verband begrepen, dat er tusschen *Punch* en het onophoudelijke bidden kon bestaan, evenmin als ik heb kunnen ontdekken wie de ondernemende agent was, die dien kluizenaar in het bosch van het comische weekblad voorzag en of hij het geregeld ontving. Als hij gedaan had met bidden, zond hij een kleinen negerjongen in een boom en het hem twee of drie groene kokosnoten naar beneden werpen, dan stak hij een puntigen stok in den grond en daarop sloeg hij het bovenste gedeelte van den bolster der noot stuk, sneed het bovenste deel der zachte schil weg en bood ons dan de noot aan met een buiging, die een hertog tot eer zou hebben verstrekt. En wat was dat sap uit die kokosnoot heerlijk en koel! Als ik onder het drinken mijn oogen dicht kneep, verbeeldde ik mij dat ik melk dronk. Dan betaalden wij den Heilige van Allah, gingen verkwikt onzes weegs en plukten een grooten voorraad oranjebloesem, om er den geur van te genieten in onze hutten.

De grootste gebeurtenis van onzen dag was echter ons diner bij Jozef, een Portugeeschen Jood; hij was een lang en beenig mensch en zöo donker van uitzicht als een blanke maar wezen kan; hij was niet kwaad, doch barsch en onafhankelijk van karakter. Charles en ik waren de eenige officieren voor wie hij zich verwaardigde eten te koken, want zijn huis was eigenlijk geen hotel, maar een soort van Arabische *trinkhalle.* Somtijds, wanneer wij iets vroeger dan gewoonlijk van onze wandeling teruggekomen waren, liepen wij het achterhuis van Jozef in, en keken naar het bereiden van de kerry, door schroomvallige slavinnetjes, die bij onze eerste verschijning zóo bang voor ons waren, of zij dachten dat wij haar kwamen opeten. Zij waren evenwel spoedig aan ons gewend en schenen het aangenaam te vinden,

dat wij acht op haar sloegen, zij lachten ons dikwijls toe terwijl zij ons met haar zachte oogen verwonderd aankeken. Het was een lust te zien hoe die meisjes zekere versch uitgetrokken wortels en aromatische kruiden tusschen twee steenen fijn wreven, totdat het een geurige massa werd. Dan kwam

de kokosnoot er bij, precies rijp genoeg en niets meer; die kokosnoot werd geraspt, in helder water geroerd en in een zeef gedaan, waaruit dan een drank te voorschijn kwam, dien men niet van den vetsten room kon onderscheiden; daarna werden er nien gefruit, een kip gehakt, de kokosnoot en het kerrydeeg er bij gevoegd, en als het maal dan gereed was en opgedischt, geloof ik niet dat er lekkerder kerry voor een hongerig officier te proeven viel. En het maal bestond niet uitsluitend uit genoemden keryschotel, wij kregen de fijnste groenten welke het eiland opleverde, en een visch met een geheimzinnige saus, waarin wij onzen gastheer vergunden een bewijsje knoflook te doen, een vergunning die hem zóo beviel, dat hij betuigde dat wij de eenige Engelschen waren, die wisten wat goed voor hen was en dat het hem een waar genoegen was voor ons te koken. Na zulk een diner gingen wij gewoonlijk naar de koffiekamer, om een sigaar te rooken en een soort van gegiaceerden Martell te drinken.

Daar placht onze eerlijke gastheer ons te vermaken met verhalen uit zijn vroeger leven en zijn avonturen in Afrika, toen hij nog slavenhandel dreef; hij bekende rouduit, dat hij dikwijls een Engelsch oorlogschip bij den neus had gehad.

Onder de geregelde bezoekers van die koffiekamer waren een paar officieren van de lijfwacht des sultans. Zij kwamen er sorbet of koffie gebruiken en een praatje houden. Wij spraken nu en dan een enkel woord met hen en vonden hen altijd bedaard en beleefd. Een van die twee was de mooiste man, dien ik ooit heb ontmoet; hij was een lange, breedgeschouderde Arabier met een fraai besneden gelaat, doch zijn donkere, flikkerende oogen en zijn zware wenkbrauwen gaven hem somtijds een woeste uitdrukking.

‘Goeden avond heeren,’ zeide die officier, zekeren namiddag, toen wij van tafel kwamen. ‘Ik ben zoo vrij geweest uw geweer eens te onderzoeken. Het is goed.’

Charles en ik waren in het bosch met onze gewone schutleroefeningen bezig geweest en het geweer in quaestie was het toen in gebruik zijnde model.

‘Het doet mij genoegen dat het u bevalt,’ antwoordde Manning, met een vriendelijken glimlach.

‘Ja; het bevalt mij, mijnheer, en het bevalt mij niet.’

Manning keek hem vragend aan.

‘Ik bedoel mijnheer,’ hernam hij, ‘dat het geweer goed is om er een Europeeschen soldaat of een wild beest mede te bevechten; maar een Arabisch soldaat? Neen, meneer.’

‘Houd het mij ten goede,’ antwoordde Manning, ‘dat ik u herinner hoeveel Arabieren onze soldaten in het zand hebben laten bijten, bij gelegenheid van onze laatste schermutseling met dien slavenhaalder.’

‘Ah ja, mijnheer,’ antwoordde de officier; ‘*die* soort van Arabieren, dat kan zijn, maar geen Arabische soldaten. Die woeste zeeroovers, zooals gij hen noemt, zijn geen geregeld krijgsvolk. Ik heb een geweer van mijn sultan ten geschenke gekregen, mijnheer; ik heb het bekeken en weggezet; ik wil het niet hebben. *Dit* is mijn geweer, heeren officieren.’ Dat zeggende wees hij op zijn zwaard. ‘Een Arabisch soldaat kan en wil niet den geheelen dag daar staan: “poef, poef; poef,” zooals de Engelschen; hij is er te vurig voor; hij is,’ voegde hij er, hoe langer zoo levendiger bij, zich tot mij wendende, ‘zooals uw landlieden; die ken ik; ik heb hen leeren kennen bij den opstand in Indië; ik vocht voor de Sepayers, maar de Schotsche soldaat is dapper, even als de Arabische; hij dringt op den vijand in; hij wil bloed ruiken.’

Ik dankte hem half spotachtig voor zijn goede opinie.

'Ik heb veel Engelsche romans gelezen,' hernam hij. 'Thackeray begrijp ik niet. Dickens is een goede "*vrouw.*" Kapitein Reid maakt te veel bombari. Grant schrijft mooie boeken. Maar Walter Scott, ha, die is mijn favoriet; "*Marmion*", "*The lady of the Lake*," "*Rob Roy!*" Prachtig, prachtig!'

Het verwonderde mij volstrekt niet, dat deze Arabier zoo wel belezen was; het is een gewone eigenschap onder hen; doch zijn denkbeelden vermaakten ons en wij lieten hem praten.

Hij gaf het geweer, dat hij al dien tijd in zijn linkerhand gehouden had, aan Manning terug, en zeide:

'Vooronderstel, mijnheer, dat er vijftig Engelschen in het open veld tegenover vijftig goede Arabische soldaten staan. Vooronderstel dat de Engelschen een geweer hebben, de Arabieren hun zwaard; dat zij op twee honderd ellen afstand van elkander staan; waar denkt gij dan dat de Engelschen binnen den tijd van tien minuten zouden zijn?'

'Dat weet ik waarlijk niet,' antwoordde mijn vriend lachende, 'maar ik zou denken, dat de Arabieren in dien tijd een goed eind op den weg naar het paradijs zouden wezen.'

'Neen, mijnheer,' hernam de officier des sultans, 'dan zou het zóo gaan: er zou één dozijn Arabieren vallen, de Engelschen zouden geen tijd hebben om den tweeden keer te vuren.'

'Gij vergeet, mijn goede vriend,' antwoordde Charles, 'dat onze mannen goed met de kolf van hun geweer terecht kunnen. Maar kom, laat mij u een likeurtje presenteeren en niet meer over vechten praten;' dat zeggende, klopte hij den Arabier half vriendschappelijk, half sussend op den schouder.

Ik heb nooit een gelaat, zelfs van een grooten tooneelspeler niet, zoo snel van uitdrukking zien veranderen als dat van den Arabischen officier, bij de aanraking van Charles. Hij deed een sprong achteruit en zijn schitterende oogen waren bijna onder zijn dikke wenkbrauwen verborgen, toen hij antwoordde:

'Eerst beleedigt gij mijn landslieden en dan beleedigt gij mij, een officier van den sultan. Ben ik een hond of een ongeloovige, dat ik het vervloekte vocht zou drinken, dat door den heiligen Profeet verboden wordt? Ik veracht u! Weg!'

'Waar heb ik dat gezicht meer gezien?' dacht ik. 'Ah! nu weet ik het.' Op een van onze zwerftochten in en om Zanzibar hadden Charles en ik kennis gemaakt met twee mooie Arabische meisjes, met halsjes zoo wit als sneeuw en gitzwarte oogen en haarvlechten; wij hadden reeds meer dan één bijeenkomst met haar gehad, in zekeren tuin dien ik niet noemen zal. Ik weet wel, dat ik dol verliefd was op de eene, en Charles was het zeker ook wel op de andere; want aan boord neuriede hij altijd den een of anderen regel uit een lied over een Arabische schoone, die:

'Haar vaderland verliet, om met een Christenridder te ontvluchten.'

Ik weet niet eens of wij ooit gedacht hebben, dat die mooie Arabische meisjes op een goeden dag haar land zouden verlaten om met ons te vluchten; maar wel herinner ik mij dat er hindernissen aan onze vrijage verbonden waren; hindernissen welke wij toen, als echt verliefden, niet telden. Zoo zagen wij onze schoonen nooit anders dan op Zaterdag namiddag; ook zagen wij haar nooit alleen; zij waren altijd vergezeld door twee oude duenna's, de respectieve mama's, welke wij dikwijls op den Bloksberg wenschten en eindelijk verstonden onze geliefden geen woord Engelsch, terwijl wij ongeveer even veel Arabisch spraken. Doch de conversatie kwijnde niettemin geen oogenblik; wij aten mango's te zamen, dronken sterke koffie zonder suiker en melk, gaven elkander verliefde oogjes en alles ging perfect.

Doch op zekeren dag schrikten wij van een gelaat dat, een enkel oogenblik slechts, aan de deur van den tuinmuur kwam. Het was een gelaat vol boosaardigen,

doodelijken haat. Het was het gelaat, dat ik nu voor mij had, en ik twijfelde geen oogenblik of de Arabier bezocht opzettelijk het koffiehuis van den Portugeeschen Jood, om twist met ons te zoeken.

Na zijn woeste uitbarsting verliet de Arabier onmiddellijk de zaal; ‘Salaam, heeren officieren’ zeide hij, toen hij ons met zijn vriend voorbijging.

‘Nu, dat is een vuurvreter,’ zei Charles, terwijl hij een versche cigaar opstak.

‘Hij is een gevaarlijk mensch, heeren,’ zei Jozef; ‘het is met u gedaan!’

Nauwelijks had de man die woorden gezegd, of de vriend van den Arabier kwam, alleen, de koffiekamer weder in.

Hij bleef eenige oogenblikken naast den stoel van Manning staan, alsof hij vergeten was wat hij had moeten zeggen; en eigenlijk geloof ik dat dat het geval was. Doch weldra vond hij zijn woorden en zeide:

‘Honderd ellen; Engelsche officier geweer, Arabische officier zwaard; op welken dag gij verkiest; mijn vriend wil vechten.’

‘Wel, Gordon, wat denkt gij daarvan?’ zei Manning met een lach. ‘Daar hebben we een uitdaging, mijn jongen.’

‘Zeg hem dat hij naar de maan loope,’ zei ik.

‘Wil de Engelsche officier vechten?’ vroeg de Arabier.

‘Zeg aan uw vuurvretenden vriend dat ik wil,’ was het antwoord van Manning, waarna de Arabier met een diepe buiging vertrok.

‘Ge gaat toch niet vechten?’ vroeg ik.

‘Waarachtig! Ik zal dien brutalen kerel leeren!’ antwoordde Manning.

‘Maar het is zoo goed als een moord; de vent heeft niet de minste kans.’

‘Ik hoop het niet; want zoodra hij kans heeft, ben ik weg,’ antwoordde Manning; ‘maar, mijn beste Gordon,’ voegde hij er ernstig bij, ‘vergis u niet. Die Arabische officieren van den Sultan zijn de beste zwaardvoerders van de wereld, uw landgenooten niet uitgezonderd en als ik mis schiet.... is het met mijn promotie gedaan. Maar laat ons de zaak geheim houden.’

Hoewel ik volstrekt niet afkeerig was van een romanesk avontuur, zag ik toch dat duel met angst te gemoet, en ik vroeg mij bezorgd af of wij wel het recht hadden een doodelijk wapen in dien twist te gebruiken. En als mijn vriend eens gedood werd!?... Doch Charles was onverzettelijk en mij bleef niets anders over dan hem trouw ter zijde te staan.

De eenige, dien wij in ons vertrouwen namen, was een Schotsch artillerieofficier; hij sprong een voet hoog van pleizier toen hij van het duel hoorde, ik heb nooit iemand ontmoet die zoo veel van een vechtpartij hield als George Wilson; en hij bestempelde de geheele bevolking van Zanzibar met den algemeenen naam van ‘negers.’

‘Ik wou dat *ik* in uw plaats was,’ zeide hij tot Charles. ‘Gij wilt het niet op mij overdragen? Of zoudt ge mij ook niet zulk een karrewijtje aan de hand kunnen doen?’

Op den morgen van den dag, waarop het duel bepaald was, kwam George Wilson in mijn hut.

‘Nu, dokter,’ riep hij; ‘gij neemt toch dien heelen toestel niet mee? Een tang om den kogel uit te halen en een stuk hechtpleister is voldoende voor zoo'n neger.’

‘Doet gij uw uniform aan?’ vroeg Charles.

‘Uniform!’ riep George; ‘in zijn hemdsmouwen zal hij vechten, ja!’

‘Waar gaat gij met u drieën heen?’ vroeg onze kommandant, nadat hij ons verlof had gegeven.

‘Op de jacht,’ antwoordde George. Doch er lag zulk een ondeugende uitdrukking in zijn oogen, dat de kommandant lont rook; hij zeide althans zeer ernstig: ‘Ik hoop, meneeren, dat gij geen dwaasheden zult begaan, die de Britsche wapenen in deze wateren tot oneer zullen strekken.’

‘Ik hoop het tegendeel,’ antwoordde George en de kommandant liet ons gaan.

Toen wij het Afrikaansche strand naderden, kregen wij een Arabische boot in het oog, die door negers in witte kleederen naar het strand werd geroeid. Een half uur later bevonden wij ons op de plaats van het *rendez-vous*.

Die plaats was een open plek van eenige roeden gronds, midden in dicht geboomte en op den top van een zacht glooienden heuvel.

‘Zij zullen ons toch niet in den steek laten?’ vroeg George, toen er geen enkele Arabier te zien was bij onze komst; ‘maar neen, daar zie ik iets wits tusschen de boomen. Wacht hier, Manning, en gij ook, dokter, dan zal ik eens gaan zien wat dat volk uitvoert.’

Wij waren nog niet ver in het bosch doorgedrongen, toen wij bij een tooneel kwamen, dat mij mijns ondanks zeer trof en zelfs mijn vriend George bekende mij later, dat hij er een oogenblik van geschrikt was.

Daar stond namelijk de Arabische officier, bij een blijkbaar pas gedolven graf, zijn kemelsharen mantel lag naast zijn met juweelen bezette degenscheede op het gras; hij hield zijn armen over zijn borst gekruist en zijn haren hingen hem golvend tot aan zijn gordel, hij stond met een uitdrukking van plechtige tevredenheid op zijn werk neder te zien. Naast een boom, op kleinen afstand, knielde de officier met wien wij vechten zouden; hij hield zijn aangezicht ter aarde gebogen; hij bad. Zijn getuige zat niet ver van hem af en las, of liever zong, met eentonige stem, verzen uit den Koran.

Ik voor mij vond het tooneel indrukwekkend, maar ik geloof niet dat mijn vriend George Wilson er veel van voelde; hij had nochtans een goed hart en het eerste wat hij zeide was:

‘Wel nu kom aan!.. Wat ziet die arme neger er vermoeid uit,’ en eer ik hem kon weerhouden, trad hij op den grafkuil toe en greep de spade, zeggende:

‘Geef hier, vriend; het is al te hard dat gij in de warmte alles alleen zoudt doen; ik zal een handje helpen.’

‘Helpen!’ gilde de Arabier. ‘Pak u weg, ongeloovige hond en ontheilig de aarde niet, die misschien weldra het lijk van mijn broeder bedekken zal.’

‘Mijn God, man,’ riep George verbaasd; ‘ge hadt acteur moeten worden; ik wilde u een dienst bewijzen!’

‘Hond!’ herhaalde de Arabier.

‘O, blijft het er bij?’ zei George en begon onmiddellijk zijn jas los te maken, ‘ge wilt een pak slaag hebben; nu, dat kunt ge krijgen. - Hier, dokter’ voegde hij er bij, zich tot mij wendende, ‘bewaar mijn jas een oogenblik en zeg dien opstuivenden Othello, dat hij zijn met goud geborduurden nachtjapon uittrekke. Als ik dien kerel geen beleefdheid leer, zal mijn naam geen George Wilson zijn.’

Ik had al mijn overredingskracht en zelfs een weinig het gezag van mijn hoogeren rang noodig, om George te bewegen den Arabier met rust te laten.

‘Heeren,’ zei ik, toen het mij gelukt was, ‘het spijt mij, dat dit misverstand gerezen is; maar als gij gereed zijt en er geen mogelijkheid op verzoening is...’

‘Verzoening!’ siste het drietal woedend.

‘Laat ons dan de zaak zoo spoedig mogelijk afhandelen,’ hernam ik ernstig.

En wij begonnen den afstand te meten. De voorwaarden van het duel waren eenvoudig; de partijen zouden op twee honderd schreden van elkander verwijderd staan; de Arabier had zijn zwaard tot wapen, de Engelschman zijn geweer. Mijn vriend Manning zou schieten wanneer en hoe hij wilde en kon zich, ingeval hij misschoot of zijn tegenpartij slechts wondde, met zijn wapen verdedigen.

Manning stond gereed; hij had zijn uniformjas uitgetrokken; hij was vastberaden en bedaard, doch bleek. De Arabier was naakt tot aan zijn middel, zijn borst en zijn schouders blonken van olie; hij scheen het ideaal van een Arabischen krijgsman; met zijn zwaard omlaag, wachtte hij op het teeken van den aanval.

Dat teeken kwam niet, doch in plaats daarvan hoorden wij een zoo schel en woest gegil, dat de vogels in hun nesten er van opschrikten. Er kwamen twee vrouwen op het tooneel, die haar armen om onzen vijand heen sloegen.

Nu zou het aardiger wezen als ik zeggen kon, dat zij jong waren en lieftallig, doch de waarheid is mij heilig; zij waren gerimpeld, oud en leelijk en hadden ringen in haar neuzen. Zij waren, niet onze Arabische geliefden, maar de moeders.

Ik had te voren eenigszins getwijfeld of de Arabische meisjes wel een eerlijke rol in de zaak hadden gespeeld; doch nu werd die twijfel weggenomen, want, na een zeer levendig gesprek tusschen de twee dames en den krijgszuchtigen Arabier, kwam deze glimlachende, met uitgestrekte hand naar ons toe.

'Mijn vrienden,' zeide hij, 'ik vraag u allernederigst om vergeving; ik verneem nu, dat gij een liefdehandel hadt met deze dames en niet met de geliefden van mij en mijn vriend.'

Wij begrepen terstond de smeekende blikken onzer twee oude vriendinnen en verzekerden den Arabier, dat inderdaad de moeders en niet de dochters de voorwerpen onzer liefde waren. Wij lachten zelfs om het dwaze denkbeeld, dat wij op zulke kinderen verliefd zouden zijn! Om de waarheid te zeggen, waren wij blij dat de zaak zonder bloedvergieten afliep en wij lachten, dat het bosch er van weergalmde.

Wij gingen allen in dezelfde boot terug en dronken samen (mooie meisjes en al) koffie in den Arabischen tuin, zoo vreedzaam en vergenoegd alsof wij nooit naar elkanders bloed hadden gedorst. Doch wij trouwden niet met de moeders.

Suum cuique.

De faculteit der godgeleerdheid

is door de Tweede Kamer behouden. Om meer dan éene reden verheugen wij ons over deze daad onzer Volksvertegenwoordiging.

Reeds scheen het beslist, dat Nederland alleen de Godgeleerdheid uit de rei der wetenschappen bannen zou; reeds had, plaats en taak en uitgelezen gehoor vergetend, een niet ongeroepen, wel onbevoegd academisch feestredenaar haar als 'onnutte dienstmaagd' gehoond; reeds hoopte het orthodoxisme, dat met het algemeen stemrecht het heden veroverde, de toekomst te beheerschen door Calvinistische seminariën; reeds droomde het Ultramontanisme van nieuwe kluisters, den vrijen geest aangelegd; reeds juichte het Radicalisme over het ontwaken des volks uit den roes van den godsdienst, toen de Nederlandsche Volksvertegenwoordiging toonde nog recht te hebben op haren titel.

Zij heeft zich daardoor verdienstelijk gemaakt jegens het Vaderland.

Voor den ondergang van den godsdienst viel niette vreezen: dat de godsdienst een macht is, de Radicalen zouden 't ondervonden hebben, zoodat de spotlach hun op de lippen bestierf. Maar de ontaarding van den godsdienst had men te duchten: onder synodale censuur, in muffe seminariën, als sergeant-instructeur van basterd-protestantsche clericalen, zou de godsdienst dienstbaar zijn gemaakt aan de onderdrukking van den geest, aan het kluisteren van de wetenschap, aan de bevordering van een antirevolutionaire politiek, die ons een paar eeuwen terug zou voeren.

Inderdaad, de oud-seminaristen zouden het volk weten te bewerken, en bij verkiezingen voor Gemeenteraad en Staten-Generaal zoude menig doctrinair, die in den klank, 'Scheiding van Kerk en Staat' het toppunt aller wijsheid gevonden had, zich verschrikt de oogen hebben uitgewreven.

De Tweede Kamer heeft met den doctrinairen sleur gebroken en 's Lands belang gesteld boven eene frase.

Het Nederlandsche volk is een godsdienstig volk; weet het, Radicalen, dat gij met uw cynisme de tolken niet zijt der Natie.

Het Nederlandsche volk wil den godsdienst der vrijheid; weet het, Ultramontaan en Anti-revolutionair, dat het hart des Volks zich van u afkeert.

Niet aan u de toekomst, maar aan den geest, den vrijen Christelijken geest.

Nieuwe uitgaven.

Poëzie op den Levensweg door Dr. J.P. Heije. Amsterdam, G.L. Funke.

Potgieter ging heen, Heije ontviel ons; de dood begint de rijen te dunnen van 't eenmaal ‘Jonge Nederland.’

Heije was, dank zij den vorm zijner kunstproducten, meer populair dan Potgieter 't ooit kan worden. Maar toch kent men hem nog te weinig, en het volk, dat hij liefhad met zoo trouwe liefde, weet nog niet, hoeveel het in hem verloren heeft. Hij heeft gearbeid zijn leven lang, met inspanning van zijn beste krachten. Hij had het leven bestudeerd, in zijn hoogten en in zijn diepten, en met krachtige hand greep hij in de werkelijkheid om ze te verheffen en te veredelen. Hij was een geloofsheld in den waren zin van het woord: hij geloofde aan den mensch en aan het Nederlandsche volk; hij geloofde aan het ware, het schoone en het goede.

We hebben hemgekend en liefgehad, en met volle overtuiging spreken we het uit: een goed mensch is er heengegaan, het Vaderland verloor een zijner beste burgers, en een van de weinige dichters, waarop we nog bogen konden, is ons ontvallen.

Wij juichen de gedachte van den wakkeren uitgever toe om bijna onmiddellijk na 't verscheiden van den brave, in keurig netten vorm een bloemlezing te geven uit zijn gedichten. 't Is maar zoo: ‘zijn ook al Heije's kinderliederen algemeen bekend, veel te weinig is dit het geval met zijn zangen voor rijperen leeftijd. Velen weten zelfs niet hoeveel schoons en innigs onze dichter voor zijn volk ten beste gaf, welke uitnemende grepen in 't menschelijk leven die korte kernachtige liederen bevatten, en hoe Heije ook daarin zoowel als in zijn rijk maatschappelijk leven, de man toonde te zijn, die even frisch van hoofd als warm en edel van harte was.’

Uitnemend geschikt is dit bundeltje om Heije te doen kennen en waardeeren: met tact zijn ongeveer 125 zijner gedichten gekozen uit de onderscheiden richtingen, waarin zijn geest zich bewoog. Velen zijn er onder, die in het hart van Neerland's volk verdienen bewaard te worden.

Helaas! het lieve Vaderland heeft te weinig karakters, te weinig mannen met zooveel pit en merg als de wakkere Heije.

Daarom te meer vervult weemoed onze ziel, wanneer we een krans neerleggen op zijn graf.

Eigen Haard. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink.

Ze schijnt inderdaad te slagen, de wakkere Haarlemsche firma - wat flinke, wakkere uitgevers bezit toch ons landje: drong maar de helft van hun geest door in geheel het volksleven! - Ze schijnt te slagen in hun, bijna vermetele, poging om een echt Nederlandsch geïllustreerd weekblad tot stand te brengen. Men moet ze kennen, de bergen van bezwaren, die een uitgever te overwinnen heeft om illustraties, goede illustraties te verkrijgen; het weten, hoe teleurstelling en mislukking den moed ook van den krachtigsten man aan 't wankelen kunnen brengen.

En zij, Kruseman en zijn ijverige alter ego, ze doen het, ze doen 't nu al meer dan een jaar lang: wekelijks geven ze illustraties, meestal goede, dikwijls uitstekende,

schier altijd oorspronkelijke. En daarbij hebben ze de beste literaire krachten voor hun blad weten te winnen, Bosboom-Toussaint zelfs bleef voor hunne bede niet doof. De ruimte hebben ze vergroot door het vignet aan 't hoofd in te korten; op een bijblad zien ze niet; ze brengen onderwerpen ter sprake, die algemeene belangstelling verdienen.

Welkom roepen we van harte den tweeden jaargang toe; de redactie blijve ijver paren aan beleid, en de uitgevers mogen weldra hun groote offers gewaardeerd zien door het Nederlandsche volk, dat bij duizenden aan ‘Eigen Haard’ een vaste plaats aanwijze aan eigen haard.

Mededeelingen.
Stad Antwerpen.

Internationale wedstrijd uitgeschreven ter gelegenheid van de 300ste verjaring der Spaansche furie.

Voorwaarden:

Ter gelegenheid der 300ste verjaring van Antwerpens plundering, in de geschiedenis geboekt onder den naam van *Spaansche Furie*, wordt er vanwege het stadsbestuur een prijs uitgeloofd van *duizend franken*, voor het beste werk, dit feit beschrijvende, volgens onderstaande voorwaarden:

Het werk, van ongeveer 80-100 blz. in 8o, moet in den volkstrant, dit is vatbaar voor het algemeen, en in Nederlandsche taal geschreven zijn.

De stijl moet boeiend zijn, zonder dat er aan de geschiedkundige getrouwheid van het verhaal te kort worde gedaan.

Het onderwerp mag niet in den vorm van historischen roman bewerkt worden.

Het verhaal zal vergelijkingen van bespiegelenden aard over de stoffelijke, zedelijke en politieke toestanden der XVIde en XIXde eeuwen bevatten.

Het zal de oorzaken doen kennen, welke aanleiding gaven tot de *Spaansche Furie*, en dezer gevolgen voor Antwerpen, even als voor de geheele Nederlanden, doen uitschijnen.

Aan den voet van elke bladzijde, kan men, getrouwheidshalve, de officiëele bronnen en schrijvers, waaruit geput werd, aanhalen.

Uittreksels uit andere schrijvers kunnen in de oorspronkelijke taal weergegeven worden, voor zooveel zij verstaanbaar voor het volk zijn; die uit moderne geschiedboeken mogen niet meer dan het vierde deel van het verhaal uitmaken.

Het bekroonde werk blijft het eigendom der Stad; zij kan het op hare kosten uitgeven, en in dit geval zal de schrijver er vijftig exemplaren van ten geschenke ontvangen.

De Stad kan ook, zoo zij zulks goedvindt, het werk met platen laten opluisteren.

De mededingende stukken moeten leesbaar geschreven zijn, en uiterlijk vóór 1 Augustus aanstaande vrachtvrij besteld worden aan het adres van den heer Gemeentesecretaris.

De schrijvers mogen zich op geener wijze doen kennen; zij zullen hun werk voorzien van eene *kenspreuk*, welke zij herhalen op een verzegeld briefken, hunnen naam en woonplaats inhoudende.

Een bijzondere jury zal door het Schepencollegie worden aangesteld, om de stukken te beoordeelen, en om den prijs toe te kennen, indien het beste der ingezondene werken daartoe verdienstelijk genoeg geschat wordt.

Aldus vastgesteld door het Collegie van Burgemeester en Schepenen.

Antwerpen, den 25 Februari 1876.

Ter ordonnancie:

De Secretaris, J. DE CRAEN.

De Burgemeester, LEOPOLD DE WAEL.

Rubensfeesten van 1877.
Het Collegie van Burgemeester en Schepenen,

Gezien het besluit des Gemeenteraads, in dato 8 Januari 1876, waarbij vastgesteld werd den driehonderdsten verjaardag van Peter Pauwel Rubens' geboorte, plechtiglijk te vieren;

Gehoord het voorstel van het raadslid den heer Jan van Beers, in zitting van 5 Februari laatstleden, met algemeene stemmen aangenomen;

Heeft besloten:

Eenen internationalen wedstrijd uit te schrijven voor het vervaardigen eener Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool.

Bepalingen.

De mededingers zullen zich als hoofddoel voorstellen deze geschiedenis te doen verstrekken tot een lees- en leerboek voor het volk.

Het werk, in Nederlandsche taal geschreven, zal een boekdeel van minstens 400 bladzijden druks in gewoon 8° moeten uitmaken.

De wijze van behandeling en de vordeeling der stof wordt aan het oordeel der schrijvers overgelaten. Echter zal het werk, onder andere, moeten bevatten:

1o. Biographische mededeelingen aangaande de voornaamste kunstenaars;

2o. Beschouwingen over de opkomst, den bloei en het verval der kunst in de verschillende tijdperken van haar bestaan.

De mededingers zullen zich vooral bevlijtigen om hunnen arbeid onder alle opzichten historisch getrouw, en voor het volk genietbaar te maken.

Zij zullen de uiterste nauwkeurigheid in acht nemen bij de aanhaling van bronnen en teksten, welke zij zouden goedvinden in hun werk of in de nota's in te lasschen, en daarbij telkens uitgaven en bladzijden stiptelijk aanduiden.

Voorwaarden van den wedstrijd.

Aan het bekroonde werk zal een prijs worden toegekend van 3000 franken.

Het blijft het eigendom der Stad, die het op hare kosten kan uitgeven, in welk geval den schrijver er vijftig exemplaren van ten geschenke ontvangt.

De Stad kan ook, bijaldien zij zulks goedvindt, het werk met platen laten opluisteren.

De mededingende stukken moeten leesbaar geschreven zijn, en uiterlijk vóór 15 Mei 1877, vrachtvrij besteld worden aan het adres van den heer gemeentesecretaris.

De schrijvers mogen zich op geener wijze doen kennen; zij zullen hun werk voorzien van eene kenspreuk, welke zij herhalen op een gezegeld briefken, hunnen naam en woonplaats inhoudende.

Een bijzondere jury zal door het stadsbestuur worden aangesteld, om de stukken te beoordeelen en den prijs toe te kennen, indien het beste der ingezondene werken daartoe verdienstelijk genoeg geschat wordt.

De prijs zal uitgereikt worden tijdens de jubelfeesten, welke ter gelegenheid van Rubens' driehonderdsten verjaardag zullen gevierd worden.

Vastgesteld door den Gemeenteraad, in zitting van 26 Eebruari 1876.

Bij verordening:
De Secretaris, J. DE CRAEN.
De Burgemeester, LEOPOLD DE WAEL.

[Tweede deel]

Inhoud.

Godgeleerdheid - Wijsbegeerte - Onderwijs.

		Bl.
Philodemus, Nog eens meisjesonderwijs		1
Dr. W. Scheffer, Spinoza		113
	Van Vloten's Benedictus de Spinoza, beoordeeld door C.B. Spruijt.	
A. van Otterloo, Een zeer gewenscht trio		124
	School, Godsdienst en Gezond Verstand. Eene bijdrage tot schoolwetsherziening, door Mr. A.J.W. Farncombe Sanders.	
H. Was, Eene hypothese		217
	De mensch beschouwd als dierlijk en geestelijk wezen. Poging tot beslechting van den strijd tusschen moderne natuurwetenschap en christelijke beginselen door A.J. Vitringa.	
Prof. Mr. C.W. Opzoomer, De voorrede voor Renan's laatste werk		309
Prof. Dr. H. Oort, Hebreeuwsche mythologie		325
	Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwickelung. Untersuchungen zur Mythologie und Religionswis senschaft, von Ignaz Goldziher.	

Natuurkunde.

	Bl.
B. van der Meulen, Het toezicht op de gezondheid der kinderen in de school	228
Dr. H. van de Stadt, Twee concurrenten	250
Atlas der natuurkundige aardrijksbeschrijving door J. Kuijper.	
Atlas der natuurkundige aardrijkskunde door Dr. C.M. Kan en N.W. Posthumus.	
Max van Edijck, Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.	
XX. Over brood, Aardappelen enz.	341

Staatkunde en Geschiedenis.

	Bl.
Dr. J.J. Kerbert, Krankzinnigheid en rechtspleging	9
La Crime et la Folie par H. Maudsley.	
J.A. Bakker, Het Socialismus.	151
De Socialisten, personen en stelsels, door Mr. H.P.G. Quack. Opgedragen aan Jh. Mr. J. de Bosch-Kemper.	
Noorman, Geschiedenis van den dag.	
De veranderde toestand in Frankrijk	48
Kroniek, 15 Februari - 15 April	60
De Oostersche quaestie	167
Kroniek, 15 April-15 Mei	175
De Oostersche quaestie	255

Kroniek, 15 Mei - 15 Juni 265
De Servische oorlog 350
Kroniek, 15 Juni - 15 Juli 359

Letterkunde.

	Bl.
W e r t h e r, Een andere Salomo	66
De cirkelgang der menschheid. Voordracht, gehouden in het Genootschap ‘Oefening kweekt kennis’ te 's Gravenhage, door H.A. des Amorie van der Hoeven.	
Velerlei - toch een	79
Magdalena. Evangelisch jaarboekje, uitgegeven ten voordeele van het Asyl Steenbeek, onder redactie van J.A. Schuurman Johsz. en L.R. Beijnen.	
A.W. S t e l l w a g e n, Dramatische literatuur	178
1°. Aan de Kunst gewijd. Oorspronkelijk drama in 5 bedrijven door Guido.	
2°. Philippine van Vlaanderen, acht tafereelen uit de geschiedenis van 't vaderland door Désiré Delcroix.	
3°. Francesca de Rimini en andere gedichten. Uit het Italiaansch vertaald door P.H.d.C.	
Sein Haupt umflattert mit vertrautem Kosen ein bunt Gevögel, singend, wunderbar	267
Vogels van diverse pluimage, door C. Vosmaer.	
J. H o e k, Een schrijver die aanmoediging verdient	273
De oude knecht door J. Duparc Jr.	
J. H o e k, Uit ‘de Huisvriend.’.	276

Schetsen en Portretten, naar het leven geteekend door L. van Cleeff.

Waar of onwaar? 361

De wonden van ons Volksleven. - Neerlands heden en Neerlands toekomst, door Multavidi.

Bijna gelukt - en dit in tweevoudigen zin 364

Bijna gelukt, door G.J. van der Hoeve.

Nieuwe bloemen in den krans 367

Eerste viertal novellen van Mr. W.G.F.A. van Sorgen.

Drie novellen van P.A. Daum.

Een nieuw kleed. Novellen van Joh. Gram.

Vertalingen en herdrukken.

Tricotrin en zijn pleegkind - door Ouida, uit het Engelsch vertaald door R..... met een voorwoord van D.C. Nijhoff 277

De Dorpsnotaris. Roman van Josef Vrijheer von Eötvös. Naar den derden Hongaarschen druk uit het Hoogduitsch 279

Moest het zijn? Roman van Karel Detlef, uit het Hoogduitsch 283

De doodsstrijd der Legioenen, door Gregor Samarow. Vervolg van ‘de Vorstendag te Frankfort’ 374

Londen bij zonneschijn en maanlicht. Naar 't Hoogduitsch van Dr. Julius Rodenberg, bewerkt door Makrophilos 376

Mengelwerk.

		Bl.
Cath. F. van Rees, Rachel		84
Mr. G. Antheunis, De wolk		107
Cath. F. van Rees, Onze hedendaagsche muziek		194
W. Mallinckrodt, Poëzie		215
W. Mallinckrodt, Aan een welbekend adres		215
W. Mallinckrodt, Onafscheidelijk		215
Dr. H.J. Broers, Hoe de overste Lake zijn eerewoord brak en het toch hield		285, 377
W. Mallinckrodt, Twee tegenhangers		299
W. Mallinckrodt, Uit de verte		412
Mevr. Van Westrheene. Uit den vreemde.		
	Pierrette	210
Suum cuique.		
	Prof. Dr. J.A. Wijnne, Onderzoek naar de rechtmatigheid der aanspraken van Don Carlos op den troon van Spanje	112
	H.E. Stenfert Kroese, Dwaling erkend	216
	Aan Professor Schaepman na het lezen zijner 'Ultramontaansche poëzie.'	301
Brievenbus.		
	I. Anth. van Bingen, Voor de geloovige kinderkens	305

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Nog eens meisjesonderwijs.

‘Wij zijn op de loftuitingen, die in der tijd door vreemdelingen en Nederlanders aan ons lager onderwijs werden toegezwaaid, als op een zacht kussen ingeslapen, tot wij eindelijk uit onze droomen van onovertrefbaar schoolonderwijs werden opgewekt en, de oogen openende, zagen... dat ons onderwijs slecht was.’ Zoo hoort men velen spreken. Het onderwijs op onze lagere scholen deugt dus niet. Bewijzen? ‘Ons lager onderwijs werpt geen vruchten af; dus *moet* het slecht zijn.’

Ik wil volstrekt niet beweren, dat ons lager onderwijs zóó goed is als het wezen kan en als men mag verlangen, en erken ook gaarne dat er nog inderdaad slechte scholen zijn. Ik spreek hier, 't zij in 't voorbijgaan maar uitdrukkelijk gezegd, alleen van het gewoon lager onderwijs. Maar dat het gewoon lager onderwijs in het algemeen genomen zulk een oordeel als het boven aangevoerde zou verdienen, geloof ik te moeten ontkennen.

Maar is het dan niet waar, dat dat onderwijs geen vruchten afwerpt, althans geene vruchten die maar eenigermate geëvenredigd zijn aan den tijd, de moeite en de kosten, die eraan besteed worden? Men moet hier onderscheiden. Voor zoover dat onderwijs gegeven wordt aan de kinderen uit de meer beschaafde standen, erken ik wel is waar al wederom, dat het misschien meer vruchten afwerpen kon dan het werkelijk doet, maar ik ontken dat het geene vruchten in 't geheel afwerpt. Was dat waar, dan zou het met de vruchten van (om niet van 't meer uitgebreid lager onderwijs te spreken) ons middelbaar en hooger onderwijs noodzakelijk allerellendigst moeten gesteld zijn. Zonder voldoend, ten minste vrij voldoend lager onderwijs geen goed, zelfs geen dragelijk, middelbaar en hooger. - Heeft men daarentegen alléén het oog op het lager onderwijs, dat aan de kinderen uit den arbeidenden stand, zooals men die noemt, wordt gegeven, dán zeg ik uit volle overtuiging óók: dat onderwijs werpt voor die kinderen weinig of geen vruchten af.

Bewijzen? Men onderzoeke zelf. Men knoope met lieden uit den stand, dien ik bedoel, een gesprek aan en trachte erachter te komen welke de mate is der kennis en der verstandelijke ontwikkeling, die zij bezitten en die in het door hen in hunne jeugd genoten onderwijs haren wortel heeft. Men onderzoeke bij een kind, dat een paar jaren geleden de school verliet, wat het nog van het daarop genoten onderwijs behouden heeft. Men vrage den leeraren der burgeravondscholen naar 't geen zij denken over de kennis en de ontwikkeling der ambachts- of fabrieksjongens, die het toelatingsexamen ondergaan. Misschien zal men dan wel tot de wanhopige vraag komen: is het onderwijs voor den minderen stand, met het oog op de uitkomsten ervan, eigenlijk wel de kosten waard, die men ervoor over heeft?

Met den boerenstand, om welken men gewoonlijk niet veel denkt, wanneer er van eene beoordeeling van 't lager onderwijs sprake is, is 't niet veel beter. Ik geloof dat in vele streken van ons land de ‘boer’ in ontwikkeling en kennis niet zeer veel boven zijn knecht of arbeider staat, die van zijn kant in dit opzicht tamelijk wel gelijk met, of soms lager staat dan de werklieden in de steden.

Maar is daarom de conclusie juist, dat derhalve het onderwijs slecht moet wezen? Ik ontken het ten sterkste, en zou het blijven ontkennen, ook al stond dat onderwijs in mijne schatting lager dan het werkelijk slaat. Ik zou het reeds alleen dáárom ontkennen, omdat er op 't geen ik daar zeide over de uiterst geringe vruchten, die het lager onderwijs voor de mindere standen afwerpt, uitzonderingen te vinden zijn, uitzonderingen van kinderen uit die standen, die van het onderwijs wel vruchten trekken, - exceptiën zeker *rarae nantes in gurgite vasto*, - maar toch werkelijk bestaande uitzonderingen, niet op enkele uitverkorene plaatsen, maar op zeer vele, en die bewijzen, dat het onderwijs toch over 't algemeen niet zoo afschuwelijk slecht is. De eigenlijke reden echter, waarom ik de juistheid der gevolgtrekking ontken, is deze, dat er, buiten het onderwijs in de school om, twee oorzaken bestaan, waarom het lager onderwijs voor den arbeidenden stand, behoudens de enkele uitzonderingen, geene vruchten *kan* afwerpen, - zoodat men volstrekt niet noodig heeft tot de bedoelde gevolgtrekking te komen.

Die twee oorzaken zijn: het slecht schoolbezoek en het volslagen gemis aan ondersteuning der school door het huisgezin. Blijven die oorzaken bestaan, dan kan men ervan verzekerd zijn dat model-onderwijs, gegeven door een model-aantal van model-leeraren in model-lokalen met een model-voorraad van hulpmiddelen, even slechte uitkomsten zal blijven leveren.

Slecht schoolbezoek nu noem ik het, wanneer een kind niet van het zevende tot het vijftiende jaar de lagere school trouw bezoekt. En daarna zal het onderwijs eigenlijk nog moeten voortgezet en uitgebreid worden op avond- of herhalingsscholen.

Om het zóóver te brengen dat de volksklasse, waarover wij thans spreken, de school van het zesde of zevende tot het vijftiende jaar trouw en geregeld bezoekt, zijn ‘zedelijke middelen’: vermaning, leering, overreding, onmachtig, - en belooningen, prijzen enz. evenzeer. Eene wet, die school- of leerplicht vaststelt en regelt, kan dit alleen. Ik zal dáárover en over 't geen daarmede in verband staat nu niet verder spreken, omdat de school- of leerplichtigheid meer en meer aanhangers begint te tellen, en de overtuiging meer algemeen wordt, dat men, zonder deze, alle hoop op eene betere verstandelijke en zedelijke ontwikkeling der lagere klasse moet laten varen. Ik wil daarmede nog niet zeggen de volkomene overtuiging te bezitten dat ten gevolge van goed onderwijs en goed schoolbezoek, zooals ik die wensch, de lagere standen zóó opgeheven zullen worden als de menschenvriend zich dat zoo gaarne in eene soort van chiliastischen droom voorstelt, en wil wel erkennen dat er soms bij mij twijfelingen rijzen, die mij doen vragen: of het doel, dat wij ons voorstellen met hetgeen wij volksontwikkeling en volksbeschaving noemen, wel ooit zal bereikt worden, en of er niet altijd eene in aantal overwegende klasse van ‘*Ewigblinden*’ zal blijven bestaan, bij wie de adel der menschelijke natuur hier op aarde nooit tot zijn recht komt. Maar mogen zulke twijfelingen den pessimist nopen de handen in den schoot te leggen en hem tandenknersende of weenende, of ook onverschillig, doen berusten in een toestand, waaraan hij meent dat toch niets te veranderen is, - wij, voor zoover we geen pessimisten zijn, mogen dat niet, en zijn verplicht uit liefde tot den naaste, gesterkt door het geloof aan den adel der menschelijke natuur en door de hoop op eene betere toekomst, met ernst en volharding alles te beproeven wat ons verstand ons aanwijst als den besten weg tot de verwezenlijking van ons ideaal.

Als tweede hoofdzaak noemde ik de omstandigheid, dat bij de bedoelde volksklasse het huisgezin de op de school ontvangen wordende opleiding niet ondersteunt. Daargelaten dat er nog meer ouders zijn, dan men denken zou, die, evenals Gaffer Hexam in Dickens' *Our Mutual Friend* niet w i l l e n dat hunne jongens goed leeren, en, even als hij, van hun jongen, zoo die leeren wilde, zouden zeggen: *Unnat'ral young beggar! His own father is not good enough for him. He is deserting me*, - zoo leven bijna overal de werkmanskinderen in eene omgeving, die hun het leeren op de school doet beschouwen als iets aparts, dat met hun toekomstig leven weinig of niet te maken heeft, en dus eigenlijk, op een heel klein weinigje na, tamelijk overbodig is. Ja, men moet wel zóóveel kunnen lezen dat men een brief, een uithangbord of naamplaatje, als 't hoog gaat en bij godsdienstige lieden, den Bijbel en het vraagboek ontcijferen kan, - zóóveel kunnen schrijven dat men *taliter qualiter* een brief kladden kan, of iets aanteekenen om 't niet te vergeten, - zóóveel rekenen, dat men geen gevaar loopt bij het ontvangen van het weekloon, of door den winkelier bij het

wisselen van geld bedrogen te worden, - dát alles kan men niet best missen. Maar wat veel daarboven is, beteekent niets. ‘Wat behoeft een ambachtsjongen dat alles te leeren, wat op school geleerd wordt? Hij wordt een werkman, zooals ik, en ik ben er zonder al die geleerdheid ook al gekomen.’ Dat zegt de vader, en de zoon hoort het. In zijn kring, - en de jongen hoort alleen de menschen uit zijn kring, - is het een vaststaand beginsel dat een jongen, die op zijn elfde of twaalfde jaar dat weet, wat men, gelijk ik zeide, nog wel als noodig erkennen wil, voor zijn stand volleerd is en van de school moet; en de jongen, die in den regel eigenlijk liever niet leeren wil, richt zich ernaar. Want van aanmoediging tot en van hulp bij het leeren is natuurlijk in huis geen spraak. Hij ziet zijne ouders nooit lezen, - waarom zou hij 'tdoen? Zijne ouders brengen hun vrijen tijd ten beste genomen in ledigheid door, of met de eene of andere bezigheid van materieelen aard. De gesprekken, die het kind hoort, bevatten niets dat zich verheft boven de sfeer, waarin zich de geest van den minderen man bij zijn dagelijksch werk beweegt. Van iets, dat naar poëzie zweemt, geen spoor. Het kind leeft, buiten de school, in een atmosfeer van het meest bekrompen en besliste materialisme. In de godsdienstige huisgezinnen van dien stand is het wel wat anders, maar zelden veel beter. Daar wordt in den regel godsdienstvorm voor godsdienst aangezien, en de laatste wordt door den eerste zoo verdrukt, dat zijn invloed, die opwekken kon tot wat goed, edel en schoon is, bijna geheel te loor gaat.

Zooals het huisgezin is, zoo is het kind. Dat is een vrij algemeen doorgaande regel, waarvan de uitzonderingen afhangen van oorzaken, waarop niet te rekenen is. En dan is het vrij duidelijk, dat ook het beste onderwijs voor de ontwikkeling van den stand, dien ik bedoel, vruchteloos moet blijven.

Wat is dááraan te doen? Ja, *hoc opus*, *hic labor*! Maar wat men ook moge verzinnen om een beteren geest in dit opzicht te doen ontwaken, - ééne zaak mag nooit uit het oog worden verloren: de zorg voor de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van de meisjes uit den lageren stand.

Veel is er in de laatste jaren geschreven over den invloed der vrouw op alles wat het maatschappelijk leven aanbelangt, - wel te verstaan wanneer zij blijft binnen den kring die haar - de voorstanders en voorstandsters der roode vrouwen-emancipatie mogen 't kwalijk nemen of niet, - door de natuur is aangewezen. Want de invloed der geemancipeerde vrouw is geen vrouwelijke invloed meer; de invloed daarentegen der verstandelijk en zedelijk goed ontwikkelde huisvrouw strekt zich door het huisgezin heen over de maatschappij uit. Die van de onderwijzeres - deze kan ook vrouw blijven in de volle beteekenis des woords, - doet hetzelfde door de school heen. Naast het recht der vrouw op ontwikkeling van de ook haar door God geschonken

vermogens, is dan ook de invloed ten goede, dien eene verstandige, goed ontwikkelde moeder op hare kinderen, ook op haren man, uitoefent, een der krachtigste drangredenen tot verbetering en uitbreiding van het aan meisjes te geven onderwijs. ‘Aan de vrouw behoort de toekomst’, heeft men gezegd. Maar men heeft bij dat alles uitsluitend gedacht aan en gewerkt voor de vrouwen uit den middelstand, de bourgeoisie, zooals men zegt. Voor haar zijn de middelbare meisjesscholen opgericht, waar die opgericht zijn. Voor de meisjes uit de mindere standen heeft men niets gedaan. En toch, ook zij hebben hetzelfde recht op ontwikkeling, ook zij kunnen een zegenrijken invloed uitoefenen op den geest in het huisgezin, dat zij eenmaal het hare zullen noemen, en op hare kinderen. Vindt de vrouw hierin een hinderpaal in haren echtgenoot, - zoo er in dit opzicht verbetering mogelijk is, is niemand ter wereld beter in de gelegenheid dan zij, en in den regel niemand geschikter dan zij, om die verbetering tot stand te brengen. Maar de voorwaarde daarvoor is bij haar: vorming van verstand en hart. Er zijn in den stand, dien wij hier steeds bedoelen, nog vele goedgezinde, knappe vrouwen, wien het niet aan goeden aanleg ontbreekt, die ook wel inzien dat de geest in haar huisgezin de rechte niet is, en dat er ook aan de opvoeding van hare kinderen iets ontbreekt, - maar die toch niet in staat zijn hare ruwe, onverschillige mannen (van de onzedelijke spreek ik niet) met een beteren geest te bezielen, en die dit toch zouden kunnen doen, indien zij beter ontwikkeld waren en dientengevolge met meer verstand en takt te werk gingen. Er zijn zulke vrouwen, die wel gaarne zouden wenschen dat hare zonen wat meer wisten, wat meer konden, wat verstandiger en knapper werden dan het gros in haren kring, zonder hen daarom uit dien kring te willen rukken, - maar die het rechte inzicht missen in de wijze, waarop die wensch vervuld zou kunnen worden, en die dus van ‘braaf leeren op school’ alléén een heil verwachten, dat daarin, indien alles blijft zooals 't is, niet is te vinden.

Ook de meisjes uit den werkmansstand bezoeken de gewone lagere school. Ook bij haar is, evenals bij de jongens, het aangeleerde na 't verlaten dier school op elf- of twaalfjarigen leeftijd in een zóó korten tijd vervlogen, dat het onbegrijpelijk schijnt voor hem, die niet weet, hoe los al wat vóór den genoemden leeftijd op school geleerd is, in het hoofd zit. Derhalve: ook voor háár onderwijs tot het 15de jaar en daarna! Dat is een eisch, die volgens mij onafwijsbaar is.

Maar hier stuit men op groote bezwaren. Moet een meisje uit dien stand nog van het 11de of 12de tot het 15de jaar en daarna blijven schoolgaan, even zooals het dat deed vóór dien leeftijd? Kán dat? Moeten zulke meisjes niet in tijds aan het naaien gaan? Is het voor de aanstaande dienstbode en werkmansvrouw niet van 't hoogste belang ‘de handen uit de mouwen te leeren steken’, - voor de eerste ook om zich te gewennen aan de plichten der dienstbaarheid? Dit alles laat

zich inderdaad niet geheel wegcijferen. Althans men zou er, bij het invoeren van zulk eene regeling, op stuiten. Daarbij komen dan nog de diensten, die het elf- à twaalfjarig dochtertje reeds aan hare moeder te huis bewijzen kan, en welke deze, vaak met kleine kinderen bezwaard en zonder eenige hulp, moeielijk kan missen.

Is het evenwel, wanneer de school- of leerplicht tot het 15de jaar werd ingevoerd, ook voor de jongens wel noodig en zelfs verkieslijk, dat zij, na 12 jaren oud te zijn geworden, wel in toegevoegde hoogere klassen, maar overigens volgens dezelfde manier en in dezelfde uren onderwijs blijven ontvangen als vroeger? En zou men aan het bezwaar van den kant der ouders: het gemis van de geldelijke verdiensten der aankomende knapen, - niet veel tegemoet kunnen komen door voor die jongens boven de 11 à 12 jaren het onderwijs anders in te richten? Het eerste geloof ik niet, het laatste wel. Men bedriegt zich, als men meent dat de kinderen op de gewone lagere school van 9 tot 12 en van 2 tot 4 uren aanhoudend zitten te leeren, - leeren wat men leeren noemt, ingespannen leeren. Het zou ook niet goed zijn zoo ze 't deden. Welnu, richt de scholen of klassen voor de jongens boven 11 en 12 jaren zóó in, dat deze alleen van 9 tot 12 uren, of tot half 12 desnoods, werkelijk onderwijs genieten, werkelijk leeren; geef hun eenig, maar weinig huiswerk in een paar daarvoor geschikte vakken (zoo zou het schrift- of schoonschrijven best tehuis kunnen geschieden); laten voorts de teekenlessen een paar maal des weeks des avonds worden gegeven, - en laat hun verder den ganschen dag vrij voor hun ambacht of ander werk. De patronen zullen zich daarin moeten schikken, want zij zullen geen andere dan zóó schoolgaande jongens kunnen krijgen, tenzij zij ze uit het buitenland ontbieden. En zoo de onderwijzers hunne taak ten opzichte van die jongens begrijpen, - begrijpen dat dezen anders moeten onderwezen worden dan de kleinen, dan zullen die jongens aan die drie of twee en een half uren daags, met het huiswerk en de teekenlessen, volkomen genoeg hebben. Met andere woorden: het finantieel bezwaar van de zijde der ouders zal grootendeels uit den weg geruimd zijn, wanneer men gedurende weinig schooluren aan die oudere jongens *middelbaar* onderwijs geeft, dat is, gelijk ik meermalen heb gezegd, onderwijs dat - de leervakken doen hier niets af, - gegeven wordt aan kinderen boven de 12 jaren, met het oog op hunne bestemming en volgens eene methode, die voor hen, maar nog niet voor jongeren, geschikt is.

Met de meisjes nu kan 't even zoo gaan, met dat onderscheid, dat, om licht te begrijpen redenen, de namiddag- of avonduren voor haar, die met hare moeder in het huishouden werkzaam zijn of dienen, de geschiktste zijn, terwijl die voor de jongens van 12 tot 15 jaar, die werken, volstrekt ongeschikt moeten geacht worden. Bovendien spreekt het bijna van zelf, dat de geheele inrichting van het onderwijs voor de meisjes eene andere zijn moet dan voor de jongens.

Ik zou hier de beginselen kunnen bespreken, die naar mijn oordeel bij eene avondschool voor meisjes uit den werkenden stand op den voorgrond moeten staan, en dan aantoonen hoe naar die beginselen zulk eene school ingericht zou behooren te worden. Ik zal mij echter kortheidshalve tot het laatste bepalen, daar uit die inrichting de beginselen, waarop zij berust, gemakkelijk kunnen worden afgeleid.

De avondschool voor de bedoelde meisjes moet in de eerste plaats eene school voor vrouwelijke handwerken zijn. Want behalve dat het onderwijs daarin nooit, en vooral niet bij de meisjes waarvan wij spreken, als minder beteekenend op den achtergrond mag geschoven worden, zal juist dit de moeders op die school prijs leeren stellen, soms ze daarmede verzoenen, - even als honderden vaders zich bij het onderwijs der burgeravondscholen neêrleggen, omdat hun jongens er teekenen leeren. Aan 't hoofd der school staat echter geen gewone naaivrouw of juffrouw, maar eene beschaafde hoofdonderwijzeres, minstens, in kleine plaatsen, een hulponderwijzeres, maar die bovendien acte heeft voor eene vreemde taal en voor handwerken. In eene vreemde taal; niet om daarin onderwijs te geven, maar als waarborg voor meerdere ontwikkeling. Zij wordt bijgestaan door zoovele hulponderwijzeressen als men nuttig en noodig oordeelt.

Elken avond wordt 1°. onderwijs gegeven in de nuttige vrouwelijke handwerken. Onder het werken wordt door ieder der meisjes op hare beurt, 2°. voorgelezen; de onderwijzeres maakt hare opmerkingen en bespreekt het gelezene. Dat lezen moet dienen om vooreerst de leerlingen goed te leeren lezen, dat is, zóó, dat zij het gelezene begrijpen, al wijken ook woordenkeus en zinbouw af van de gewone spreektaal in haren kring, - en tevens tot verkrijging van eenige algemeene kennis en tot verruiming van inzichten en denkbeelden. Te dien einde moet dan ook de leesstof met oordeel en zorg gekozen worden.

Een ander gedeelte van den avond wordt nu verder besteed aan:

3°. schrijven, ter verkrijging van eene goede of althans nette en leesbare hand;

4°. de beginselen der Nederduitsche taal, zoo eenvoudig en tot de allereerste beginselen beperkt als mogelijk (kennis van den aard der rededeelen, verbuigingen, gebruik der naamvallen, vervoegingen en de meest onmisbare spellingsregelen); oefening door opstellen (brieven) en schriftelijk navertellen van voorvertelde korte verhaaltjes;

5°. rekenen: oefening in 't vaardig en met oordeel oplossen van eenvoudige, uit het gewone dagelijksche leven genomen vraagstukken, waarbij de vier hoofdregels in geheele getallen en decimalen te pas komen; kennis van het metriek stelsel van maten en gewichten met eenig onderricht in het vinden van vierkants- en kubiek-inhouden. Kán het - 't geen de ervaring leeren moet, - dan zouden ook de gewone breuken in aanmerking kunnen komen;

6°. een zeer beknopt overzicht der aardrijkskunde vooral met behulp van kaarten;
7°. een overzicht van de belangrijkste tijdperken der vaderlandsche geschiedenis;
8°. opleiding tot huiselijk boekhouden;
9°. methodisch zingen.

Vraagt men mij waarom ik hier van geen natuurwetenschap gewaag, - het is omdat ik de leervakken tot het in mijn oog allernoodzakelijkste wensch te bepalen, - omdat een zeer beknopt overzicht, van welken tak der natuurwetenschap ook, uit den aard der zaak dor en droog is en, wanneer er niet meer bijkomt, de belangstelling niet opwekt, - omdat eindelijk voor een meer uitgebreiden cursus daarin de tijd zal ontbreken. In elk geval meen ik dat men eerst met de vakken, die ik opgeef, beginnen moet. Leert de ondervinding dan, dat men meer kan geven, laat dan b.v. de natuurlijke historie onderwezen worden.

Daarmede meen ik nu niet dat over de natuur moet gezwegen worden. Ik wensch dat er gelezen worde niet alleen uit boeken in den trant der gewone letterkundige anthologieën, maar ook uit een voor de meisjes-avondschool ingericht boek over onderwerpen uit de natuurwetenschap.

Ik zou ook van den ‘godsdienst op de school’ hebben willen spreken. Maar orthodoxe protestanten en ultramontanen, modernen en ongeloovigen trachten om strijd den godsdienst van de openbare school te weren. Welk een storm zou er opsteken, indien de onderwijzeres van zulk eene school zich eens vermeette te zeggen: ‘gij moet God lief hebben boven alles en uwen naaste als u zelven. Jezus heeft dat geboden’! Misschien zouden alleen de Israëlieten er vrede mee hebben! Daarom zwijg ik daarover liever.

Op deze wijze geloof ik dat inderdaad een geslacht van knappe werkmansvrouwen, - om van dienstboden nog niet eens te spreken, - zal kunnen worden aangekweekt, dat een onberekenbaren invloed zal uitoefenen op den vooruitgang der beschaving onder de lagere klassen. Mijne overtuiging is: de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling der vrouw uit den werkmansstand is de *conditio sine qua non* van eene betere verstandelijke en zedelijke ontwikkeling van die geheele volksklasse; zonder de eerste komt men nooit tot de laatste; met haar wellicht.

PHILODEMUS.

Staatkunde en geschiedenis.

Krankzinnigheid en rechtspleging.

Le Crime et la Folie par H. Maudsley. Baillière. 1875.

> (Toute législation devrait être fondée sur la connaissance de l'objet auquel elle s'applique.)
> HOFFBAUER.

In betrekking tot het vraagstuk der toerekenbaarheid van misdrijven, en der geldigheid eener testamentaire beschikking bij twijfelachtigen toestand der geestvermogens, verdient het meer *bijzonder* deel van het geschrift van Maudsley niet minder de aandacht dan het *algemeene* gedeelte, vroeger door ons besproken (zie *Tijdspiegel* van October 1875). In dit bijzonder gedeelte behandelt de schrijver: 1° de geschiedenis der jurisprudentie(*), hoofdzakelijk in Engeland en Amerika, in betrekking tot de quaestiën der toerekenbaarheid; en doet opmerken hoe men wel allengs hier tot klaardere begrippen is gekomen, maar hoeveel die toch, van uit het tegenwoordig standpunt der wetenschap beoordeeld, nog te wenschen overlaten;

2° de bestaande rechtsregelen voor nietig-verklaring van eenig testament, op grond van krenking der verstandelijke vermogens;

3° de in gerechtelijk opzicht belangrijkste vormen der krankzinnigheid;

4° de prophylaxis of voorbehoedmiddelen tegen zielsziekte.

I.

Tot aan het jaar 1800 werd de jurisprudentie, in betrekking tot het vraagstuk der toerekenbaarheid van misdrijven (imputabiliteit), in Engeland beheerscht door de beginselen van zekeren lord Hale. Zij waren dezen. Van het standpunt der rechtspleging moet men onderscheiden tusschen *gedeeltelijke* (partieele) en *algemeene* krankzinnigheid. De eerst-

(*) Voor sommige lezers herinneren wij dat men onder jurisprudentie verstaat: de uitlegging van rechtsvraagpunten, gelijk die bij opgegevene, zich voordoende gevallen, door de bevoegde rechterlijke collegiën is aangenomen en bevestigd. Van overwegenden invloed is daarbij die van den Hoogen Raad.

genoemde kan in deze of gene richting zich bewegen, (quoad hoc vel illud insanire), in betrekking tot deze of gene dingen. Zoo b.v. zijn er die in betrekking tot *sommige* zaken een juist gebruik maken van hunne rede, doch door waanzin worden beheerscht als het deze of gene toepassing, deze of gene gesprekken, deze of gene bijzondere onderwerpen betreft. Dan weder is de krankzinnigheid partieel *wat den graad betreft;* een toestand waarin velen verkeeren die aan melancholie lijden; wier zenuwzwakte zich gewoonlijk te kennen geeft door overdreven vrees en overdreven grieven, maar die niet geheel van het gebruik van hun verstand beroofd zijn. Deze *partieele* vormen van krankzinnigheid hoe noodlottig ook, kunnen geen grond opleveren voor ontoerekenbaarheid bij misdrijven. Immers vele misdadigers zijn onder den invloed in meerdere of mindere mate van partieelen waanzin als zij hun misdrijf volvoeren.

Het is zeer moeielijk om de onzichtbare grenslijn aan te geven, die de partieele van de totale krankzinnigheid scheidt; het behoort echter tot de taak van den rechter en van de gezworenen om alle omstandigheden wèl te overwegen, en te waken, aan den eenen kant, om tegenover de onvolmaaktheden der menschelijke natuur onmenschelijk te oordeelen, doch aan den anderen kant ook, om eene te groote toegeeflijkheid te toonen tegenover afschuwelijke misdrijven. Zooverre lord Hale. Men merke daarbij op, zegt Maudsley, dat met die onzichtbare grenslijn, waarvan Hale spreekt, niet die wordt bedoeld welke *gezondheid* en *ziekte* scheidt, maar die welke licht tusschen de algemeene en partieele stoornis van het zieleleven. Men vond er niets onmenschelijks in om als volkomen toerekenbaar eenig individu te straffen dat aan partieele geeststoornis leed, welke ook de invloed mocht zijn geweest dezer ziekte, op het oogenblik dat hij misdeed. Deze beginselen van lord Hale werden bij de Engelsche gerechtshoven als rechtsregel gehuldigd.

Toen in 1723 zekere Arnold, die bij het tegenwoordig inzicht in de zaak werkelijk krankzinnig was, veroordeeld werd wegens den moord door hem gepleegd op lord Onslow, nam de rechter Tracy, in overeenstemming met de genoemde beginselen van Hale, deze conclusie: ‘Om, op grond van krankzinnigheid een beschuldigde ontoerekenbaar te kunnen achten, is het niet voldoende dat deze in zijne verstandelijke vermogens is gekrenkt en de daad verstandelijk onverklaarbaar is, maar onmisbaar daartoe is, dat het bewijs geleverd worde dat hij geheel van verstand en geheugen was beroofd; zóó dat hij evenmin wist wat hij deed, als een pasgeboren kind of een dier kunnen weten wat zij doen’.

De toepassing dezer beginselen was echter verschillend als het burgerlijke of strafzaken gold. Terwijl namelijk de rechter in het laatste geval een beschuldigde toerekenbaar verklaarde zoo het niet bewezen kon worden dat hij *geheel* krankzinnig was, aarzelde diezelfde rechter evenwel niet de rechtsgeldigheid der burgerlijke handeling van een par-

tieel krankzinnige te ontkennen. Volgens dezen rechtsregel was het alzoo wel rechtvaardig om een individu dat niet totaal krankzinnig was zijne burgerlijke rechten te ontnemen, maar in strijd met de eischen des rechts zoodanigen ontoerekenbaar te achten voor eenigerlei wederrechtelijke handeling.

De beginselen van lord Hale werden aan het wankelen gebracht door een proces dat in 1800 plaats had in zake Hackfield.

Deze beschuldigde had in het theater Drury Lane een pistoolschot gelost op den persoon des Konings. De procureur-generaal eischte veroordeeling; Erskine, de verdediger van den beschuldigde, trad met klemmend betoog op tegen de vigeerende jurisprudentie in dezen. Hij verklaarde en bewees, dat een *volkomen* gemis van verstand en geheugen bij geen enkelen krankzinnige wordt gevonden, en dat de waanzin waaraan de beschuldigde leed en waarvan diens daad het direct gevolg was, de toerekenbaarheid buiten sloot. Het was wel niet twijfelachtig of de beschuldigde het onderscheid kende tusschen goed en kwaad, ja zelfs bewustzijn had van het strafschuldige zijner handeling, tijdens en vóór hij die volvoerde, ook was de daad zelfs met voorbedachten rade uitgevoerd. Beschuldigde verlangde en verwachtte zijne veroordeeling; *doch die wensch en dat verlangen waren de waanzinnige beweegredenen tot zijne daad.* Het is dus duidelijk, merkte de verdediger op, dat Hackfield krankzinnig en zijne daad het direct gevolg is zijner krankzinnigheid. De welsprekendheid en het klemmend betoog van Erskine hadden overwonnen door een beroep op het gezond verstand; de beschuldigde werd vrijgesproken. De rechtsregel *totale* of *algeheele* krankzinnigheid was nu feitelijk hierdoor opgegeven, maar men hield toch nog vast aan het beginsel: dat voor de ontoerekenbaarheid van eenigerlei daad het bewijs geleverd moet worden, dat bij eenig beschuldigde het oordeel des onderscheids, het begrip van goed en kwaad, uit ziekelijke oorzaak verloren was. Op grond van het bestaan van dit oordeel des onderscheids werd dan ook in 1817 zekere Bellingham veroordeeld, de moordenaar van Sir Spener Percival. Lord Mansfield verklaarde daarbij ‘dat, wanneer eenig individu door zinsverbeelding (hallucinatie) vervoerd wordt tot eene gewelddadige en strafbare handeling, hij toerekenbaar moet geacht worden, *indien hij in het algemeen het oordeel des onderscheids bezit tusschen goed en kwaad*’.

De Engelsche jurisprudentie miste echter ook hierin een houdbaren grond. Eene strafzaak in 1843 voorgekomen deed dit blijken. Zij betrof Mac Naughten, moordenaar van den heer Drummond, op wien hij in een aanval van zinsverbeelding een pistoolschot had gelost. Drummond behoorde tot de lieden die hij zich verbeeldde, dat hem overal vervolgden. Naughten had noch in zijne gesprekken, noch in zijn gewoon zijn, vóór dien tijd in 't oog vallende bewijzen gegeven van krankzinnigheid. Hij werd evenwel krankzinnig verklaard en vrijgesproken.

Deze uitspraak der jury verwekte algemeene verontwaardiging en on-

rust, niet slechts bij de menigte maar ook in de kamer der lords. De laatsten werden erdoor genoopt eenige vragen te richten, in betrekking tot toerekenbaarheid van krankzinnigen, aan de rechterlijke collegiën.

De antwoorden hierop verkregen hebben den grond gelegd voor de thans in Engeland vigeerende rechtsregels bij de beoordeeling van beschuldigden met twijfelachtigen toestand hunner geestvermogens. Zij komen hierop neêr.

Om eene krenking der geestvermogens, die men krankzinnigheid noemt, te kunnen doen gelden als rechtsgrond voor de ontoerekenbaarheid, moet ten klaarste worden bewezen: *dat op het oogenblik waarop het geincrimineerde feit werd volvoerd*, *de dader zich ter oorzake van zijn zielstoestand in zoodanigen staat bevond*, *dat hij geen bewustzijn had*, *noch van het karakter noch van de qualificatie der door hem gepleegde daad*; *of*, *indien hij dat bewustzijn wel had*, *evenwel niet wist dat zijne daad eene wederrechtelijke en strafschuldige was.*

Het oordeel des onderscheids *in het algemeen*, afgescheiden van dat in betrekking tot het *speciaal* feit, was hiermede vervallen verklaard. Het eerste had slechts waarde in betrekking tot het tweede, en alzoo moest beslist worden met het oog op den toestand tijdens het oogenblik waarop de daad werd gepleegd. Ook deze regel echter bleek onjuist en in de practijk onhoudbaar. Gesteld al, zegt Maudsley, dat dit criterium werkelijk van toepassing ware op alle, ja zelfs op de meeste krankzinnigen, dan zoude ieder werkelijk misdadige evenzoo excusabel zijn, die door hevigen hartstocht vervoerd een misdrijf begaat, in welken toestand toch het oordeel des onderscheids op het oogenblik der daad verduisterd of verloren is.

Bovendien bestaat altijd de groote waarschijnlijkheid dat de rechter uit het bestaan van het oordeel des onderscheids *in het algemeen*, er zich toe zal laten verleiden om te besluiten, dat dit dan ook heeft bestaan op het oogenblik waarop de daad werd volvoerd. Ook werd de gestelde rechtsgrond in ieder geval begrensd in de practijk door eene droevige uitzondering. Onder de vragen door de kamer der lords gesteld was namelijk ook deze: ‘Indien onder den invloed van een gevoelsbedrog (illusie), door waanzin voortgebracht, eene misdaad wordt gepleegd, is deze dan ontoerekenbaar te achten?’ Het antwoord luidde: ‘Indien de waanzin *partieel* en de dader voor het overige niet krankzinnig is, is hij evenzeer verantwoordelijk als dat zijne waanvoorstellingen werkelijk bestonden’.

Men veronderstelde alzoo dat een *partieel* krankzinnige die aan gevoelsbedrog lijdt, toch redelijk kan denken en handelen, trots zijne krankzinnigheid, bij wat tot zijn waanzin betrekking heeft, en dat hij op het oogenblik der volvoering zijner daad hetzelfde oordeel des onderscheids en dezelfde zelfbeheersching kan hebben, in betrekking tot zijne waanzinnige voorstellingen, als onder gelijke omstandigheden de gezonde van geest. Slechts één der rechtskundigen ver-

eenigde zich niet met dit antwoord, de rechter Maule. Deze verklaarde, consequenter dan zijne ambtgenooten, dat ook bij het gestelde geval het éénige beslissend kenmerk moest blijven, of de dader *in het algemeen* het vermogen des onderscheids had bezeten tusschen goed en kwaad. Wanneer alzoo eenigerlei beschuldigde, door subjectieve waanvoorstellingen gedreven en met het doel om herstel te krijgen van eenigerlei vermeend onrecht, om zich te wreken over eene beleediging, of om aan het algemeen belang bevorderlijk te zijn, eene wederrechtelijke daad pleegt, zoude hij, volgens de jurisprudentie der Engelsche rechters, toerekenbaar zijn, - *indien hij wist*, *tijdens het plegen zijner daad*, *dat zij in strijd was met de wetten des lands*. Nu is het feitelijk uitgemaakt, merkt Maudsley op, dat een krankzinnige een daad kan plegen als direct gevolg zijner ziekte, die hij in hare strafschuldige beteekenis zeer voldoende kent, doch die hij pleegt, *omdat zijne waanzinnige voorstelling en de daarop gebouwde redeneering hem zoodanige daad voorspiegelen als nuttig en in het publiek belang noodig*. De zoodanige meent een plicht te vervullen door die daad te volvoeren, en stelt eenvoudig zich zelf, in zijn waan, tot wetgever en boven de wet des lands.

De nauwgezetheid en eerlijkheid van de rechters in Engeland zijn buiten alle verdenking en wereldbekend; doch wat zij aan de Kamer der Lords als het resultaat hunner overwegingen in zake de rechtsbeginselen voor de toerekenbaarheid hebben medegedeeld, geeft allerminst grond, zegt Maudsley, om hunne wijsheid aan andere natiën en voor de opvolgende geslachten aan te bevelen. Niet slechts gerechtelijk-geneeskundigen hebben de rechtsregelen in dezen door hen aangenomen eenstemmig veroordeeld, maar ook rechtskundigen. Zoo b.v. de rechter Land, die verklaarde:

'De beginselen der jurisprudentie, in zake de toerekenbaarheid, bij de Engelsche gerechtshoven in gebruik, missen een zekeren en waren grondslag. Vóór er een individu is geboren van wien men met zekerheid kan zeggen dat hij, wat het ééne deel zijner geestvermogens aangaat *ziek*, en wat het andere deel betreft, *gezond* is, mist een rechtsbeginsel, op het bestaan van partieele krankzinnigheid gevestigd, allen grond. Die toestand is eene hypothese en hypothetisch ieder rechtsbeginsel daaraan ontleend'. Door de genoemde eenzijdige en onware rechtsregelen was daarom de Engelsche rechtspleging zoo onzeker in hare uitkomsten en sprak zij zichzelve zoo dikwerf tegen. Het kon daarbij gebeuren dat een ter nauwernood krankzinnige aan de strafwet ontsnapte, terwijl een, die aan den ernstigsten vorm dezer ziekte leed, werd veroordeeld.

In Amerika was het langen tijd niet beter gesteld dan in Engeland. Ook daar leed de practijk der gerechtshoven aan onvastheid der aan-

genomen rechtsregelen, die met die van Engeland overeenstemden De jurisprudentie in dezen berustte aanvankelijk ook hier op het beginsel, dat, zoo de beschuldigde, op het oogenblik dat door hem de daad werd volvoerd, het bewustzijn had gehad van haar aard en karakter - hij de daad volvoerende *wist dat hij kwaad deed* - zoodanige beschuldigde toerekenbaar moest worden geacht, hoezeer hij overigens in sommige opzichten krankzinnig bleek.

Om ontoerekenbaar te kunnen worden geacht, meende men, moest de zielsstoornis zóó uitgebreid zijn en in zoodanigen graad bestaan, dat het vermogen des onderscheids tusschen goed en kwaad, in betrekking tot de gepleegde daad, geheel en al onmogelijk was. Deze rechtsregel werd ook door den rechter Bell gehuldigd, (in de zaak van zekeren Wiever), die er echter zeer verstandig aan toevoegde: 'of dat het bewijs geleverd wordt dat de dader aan de kracht der aandrift tot de daad niet heeft kunnen weerstaan, ter oorzake van zijne ziekte'. Deze scherpzinnige rechtsgeleerde verklaarde: 'als regel heb *ik* aangenomen, dat het kenmerkend teeken der krankzinnigheid hierin hoofdzakelijk is gelegen, dat de mensch in dezen toestand buiten staat is - het vermogen heeft verloren - om zijne geestvermogens behoorlijk te besturen. En is het vermogen opgeheven om zijne *gedachten* vrijmachtig en redelijk te beheerschen, dan bezit de mensch niet meer de macht over zijne *handelingen.* Het individu dat onder zoodanigen invloed handelt, handelt niet meer redelijk en verstandelijk, maar onder de aandrift van ziekelijke gedachten, gevoelens en voorstellingen, waarover hij het vrijwillig bestuur heeft verloren'.

Velerlei strafzaken in Amerika brachten dan ook de oude grondslagen van jurisprudentie ook hier aan het wankelen; en onder den invloed hiervan ontstond in Amerika allengs een streven, om haar in overeenstemming te brengen met den vooruitgang der wetenschap op dit speciaal gebied. Bijzonder werd in dit opzicht de aandacht wakker door de strafzaak van eenen Boardman tegen Woodman, behandeld voor het hof van New-Hampshire; als ook door die van het Openbaar Ministerie tegen Jones en Pide. De rechtsregel, het kunnen onderscheiden tusschen goed en kwaad, werd hier algeheel opgegeven. In de zaak van Pide stelde men zelfs als rechtsregel: dat indien de daad het direct of indirect gevolg was der zielsziekte, de dader moest worden vrijgesproken. 'Noch wartaal, noch het vermogen om goed van kwaad wel of niet te kunnen onderscheiden, noch toeleg en overleg bij het plegen der daad, noch de genomen voorzorg om aan de gevolgen der daad zich te onttrekken, noch het vermogen om zijne vrienden te kunnen onderscheiden, om te kunnen arbeiden en zijne zaken te verrichten, zijn, op zich zelven', dus getuigde de rechter, '*wettelijke* bewijzen voor den toestand der zielsvermogens; slechts *alle* verschijnselen en *alle* bewijzen te zamen die voor zielsziekte onwedersprekelijk al of niet getuigen, zijn feiten die voor den rechter waarde hebben'.

Uit een en ander is voldoende gebleken dat in Amerika de jurisprudentie, wat de beslissing betreft over imputabiliteit, meer en meer zich begon te verhelderen. Diezelfde eisch moet ook worden gesteld voor andere natiën. Allen moeten hare min of meer verouderde rechtsregelen in dezen opheffen en tegen betere inwisselen, evenals die wetsartikelen, welke vroeger op de tooverij (sorcellerie) bestonden. Bij een der laatste processen deswege gevoerd voor het Engelsch tribunaal, verklaarde dezelfde lord Hale, wiens absurde en onjuiste rechtsregels zóólang de rechtspleging hadden beheerscht in zake de toerekenbaarheid van misdrijven: 'dat er toovenaars zijn, daarover bestaat bij mij niet de minste twijfel, want 1° de Schrift verzekert het op verschillende plaatsen 2° de wijsheid bij alle natiën heeft er strafbepalingen tegen gemaakt; dus een bewijs dat zij overtuigd waren van hun bestaan'. Op grond dezer verklaring spraken de gezworenen het *schuldig* uit; de vermeende toovenaar werd dan ook ter dood veroordeeld en het vonnis uitgevoerd.

Bij misdrijven door krankzinnigheid gepleegd staat men in Engeland, zegt Maudsley, nog op een soortgelijk standpunt. Betrekkelijk feitelijke quaestiën worden door den rechter als grond van beoordeeling *hypothetische* rechtsregels gesteld; daarmede vereenigen zich de gezworenen en verklaren op grond daarvan eenigerlei beschuldigde toerekenbaar of ontoerekenbaar. De verschijnselen waaruit men tot zielsziekte concludeert zijn echter geene *rechtsquaestiën*, evenmin als die eener vergiftiging of van eenigen anderen ziektetoestand. De rechter behoeft hier de voorlichting en het getuigenis van *deskundigen*, naar wie en op grond van wier getuigenis hij zijne uitspraak moet richten. Bij andere natiën is de jurisprudentie op betere grondslagen gevestigd. Zij hebben er zich voor gewacht om de *voorwaarden* der toerekenbaarheid te formuleeren.

Zoo b.v. leest men in het *Code Pénal* (art. 64 en 66): 'Il n'y a ni crime ni delit, si le prévenu etait en état de démence' waarmede art. 64 van ons wetboek van strafrecht overeenstemt. In de herziene statuten van den Staat New-York komt ook deze verklaring voor: 'dat geen daad strafbaar kan worden verklaard die in eenen toestand van krankzinnigheid werd gepleegd'. Ook volgens het nieuwe Duitsche strafrecht is de daad niet strafbaar, wanneer op het oogenblik der handeling de dader in eenen onbewusten toestand verkeerde, of aan zielsziekte lijdende was, zóó dat de vrije wilsbepaling onmogelijk was. Wat nu de bepaling aangaat van New-York, merkt Maudsley op, of de beantwoording der vraag aldaar niet dikwijls groote moeielijkheden zou geven, of wanneer een partieel krankzinnige, die door zijne *kwade natuur* of door *natuurlijke booze neiging*, buiten de ziekte om, gedreven wordende, eene misdaad begaat, op gelijke wijze als gezonden van geest die zouden plegen, ontoerekenbaar moet worden verklaard? En in be-

trekking tot het Duitsche strafrecht zoude zich de ontoerekenbaarheid niet uitstrekken tot alle vormen van zielsziekte, maar alleen tot die *welke de vrije wilsbepaling beletten.* Men zou dus hier te beslissen hebben: 1° *welke* stoornissen resultaten zijn van de ziekte; 2° of die stoornissen de vrijheid van den wil opheffen of niet, en in welke mate. Bij ieder beschuldigde, die geacht wordt aan partieele krankzinnigheid te lijden, en die naar allen schijn handelde gedreven door *gewone* misdadige motieven, zoude dan de daad in beide opzichten moeten worden beoordeeld, en indien het antwoord op beide deze vragen ontkennend uitvalt, de daders schuldig worden verklaard. Het is alzoo gebleken, dat in Engeland en in vele andere landen de theorie is opgegeven: 1° dat een beschuldigde, om ontoerekenbaar te zijn, tijdens de daad gelijk moet zijn geweest aan een wild dier (théorie de bête féroce); 2° dat ook de theorie van het vermogen des onderscheids tusschen goed en kwaad, als voorwaarde van toerekenbaarheid en niet toerekenbaarheid van misdadigers, in vele landen opgegeven is, ter oorzake van de feiten door eene voortgaande verheldering van het wezen der zielsziekte verkregen; 3° dat uit gelijke oorzaak niet slechts het vermogen des onderscheids in het algemeen, maar ook dat in betrekking tot de daad en hare volvoering, zijn rechtskracht heeft verloren; 4° dat als eenige rechtsregel voor de beoordeeling der toerekenbaarheid thans de vraag geldt: *of de dader verkeerde vóór en tijdens de daad in een toestand van krankzinnigheid.* De beslissing hierover behoort aan den *deskundige*, niet aan den rechter alleen. Voor eene strafschuldige, toerekenbare daad kunnen gerekend worden te behooren deze factoren: 1° dat de dader de daad heeft gekend in hare wettelijke en strafrechterlijke beteekenis; 2° dat bij hem vrijheid van wil bestond om de wederrechtelijke en strafschuldige daad te doen of niet te doen. De deskundige heeft te bewijzen: 1° dat de dader verkeerde in een toestand van krankzinnigheid of van relatieve gezondheid van geest; 2° in het eerste geval, dat de dader hoezeer het rechts- en wetsbewustzijn bezittende, of niet, den wil niet had, of de vrijheid van wil miste, om eene bij de wet verbodene daad na te laten; 3° dat er ook krankzinnigen zijn die het eerste bezitten, maar die uit ziekelijke oorzaken door een aandrift, waaraan zij onmachtig zijn weerstand te bieden, tot misdaad kunnen worden gedreven; 4° evenzoo door feiten helder te maken, dat overleg, toeleg, schranderheid in de uitvoering, of in de keuze der middelen om aan de straf te ontkomen, ook bij daden door krankzinnigen bedreven *kunnen* voorkomen. Ziehier de moeielijke en omvangrijke taak van den zaakkundigen *expert* bij de zoo moeielijke quaestiën, waartoe twijfelachtige geest- en gemoedstoestanden aanleiding geven. Het moeielijkste is zeker daarbij de beantwoording der allesbeheerschende vraag: 'Is de beschuldigde krankzinnig of niet?' *Een rekbaar begrip*, gelijk door een onzer geachtste psychiaters nog onlangs is gezegd. Voorzeker! het begrip krankzinnigheid *laat zich niet formuleeren.* Men heeft het

herhaaldelijk beproefd, maar geene der bepalingen die men vaststelde drukt juist en volledig het begrip uit. Maar hoezeer nu deze ziektetoestand niet in één formule kan worden gegoten, zoo is men het toch voldoende hierover eens: dat krankzinnigheid eene soms kortstondige maar meestal lang aanhoudende stoornis is der hoogere vermogens - van gewaarworden, voorstellen, gevoelen, willen en streven, op zich zelven of te zamen - waardoor de lijder buiten machte is zijn gevoelen, denken, willen en handelen zoo te richten, als in zijn belang en in dat der maatschappij noodig is.

In gerechtelijk geneeskundig opzicht schijnt ons dit voldoende. Maudsley vermijdt de omineuse quaestie en raakt de vraag zelfs niet aan. Liever wil hij haar beantwoorden door het schetsen van de voornaamste vormen van geeststoornis in betrekking tot rechtsquaestiën, die wij straks zullen bespreken. De vraag welke de grenzen zijn tusschen *zedelijke verkeerdheid* en *krankzinnigheid*, tusschen boosheid en ziekte, is niet zoo moeielijk uit te maken. Schrijver echter laat haar ter zijde. Iedere concrete vorm van krankzinnigheid heeft toch zoo eigenaardige trekken, dat eene verwarring met zedelijke afwijkingen, bij overigens gezonden van geest, voor geoefende deskundigen niet wel mogelijk is.

Wij achten het een verdienstelijk werk van Maudsley dat hij den *waren* grond voor de jurisprudentie, wat de toerekenbaarheid betreft, bij gevallen van twijfelachtigen toestand der zielsvermogens, door zijne beschouwingen in het licht heeft gesteld. Hij gewaagt niet speciaal van Nederland. Maar verschillende crimineele processen hebben voldoende geleerd, dat niet bij alle rechters ook hier de jurisprudentie in dezen helder wordt opgevat. En wat de voorwaarden der toerekenbaarheid betreft, vindt men ook bij Mr. A.J. van Deinse (de algemeene beginselen van strafrecht pag. 103 en 146) menige uitspraak die wetenschappelijk onverdedigbaar is, en menige redeneering die getuigt van een minder klaar inzicht in het wezen der zaak, hoezeer overigens de behandeling van dit onderwerp door dezen geachten rechtsgeleerde in velerlei opzicht ons voortreffelijk voorkomt. Wat de speciale wetgeving op de krankzinnigen betreft, hunne opneming, hun ontslag en verpleging, herinneren wij ter loops den belangstellenden aan de degelijke beschouwingen over dit onderwerp van Mr. Keer (zie Gids 1871), alsmede aan de brochure van Dr. N.B. Donkersloot ‘De krankzinnige tegenover de wet en de maatschappij (1870)’; zij behoort echter minder tot het hier te behandelen onderwerp.

II.

De opmerkingen van Maudsley over het vermogen of onvermogen tot testamentaire beschikking, ter oorzake van zielsstoornis, komen hierop neder. Tegen de deswege bestaande bepalingen in Engeland, die over-

eenkomen met die van Nederland (art. 942 en 945 Burgerlijk Wetboek), heeft Maudsley analoge bedenkingen als tegen de aangenomen rechtsregelen in zake de toerekenbaarheid van misdrijven. Vooral doet hij uitkomen hoe weinig grond er bestaat, om bij de bepaling der geschiktheid om testament te kunnen maken, (capacité testamentaire), wat personen betreft van twijfelachtigen zielstoestand, eene andere jurisprudentie te volgen dan bij het bepalen der toerekenbaarheid. Er wordt aangenomen, dat indien de testateur, hoezeer krankzinnig zijnde, verstandig en juist over zijn fortuin beschikt, hij gerekend moet worden op het oogenblik waarop hij zoodanige beschikking maakte, een helder oogenblik te hebben gehad, en de rechtsgeldigheid van het testament in dat geval ook moet worden erkend. Immers, dus meent men, de handeling zelve is het beste bewijs voor den staat der verstandelijke vermogens op dat oogenblik van hem die ze uitvoerde. Ook bij de Nederlandsche wetgeving schijnt dit beginsel aangenomen. Art. 945 Burgerlijk Wetboek toch zegt: 'de bekwaamheid van den erflater wordt beoordeeld naar den staat waarin hij zich bevond *op het oogenblik waarop de uiterste wil gemaakt is*' met verwijzing naar art. 942 van datzelfde Wetboek, luidende: 'Tot het maken of herroepen van eenen uitersten wil moet men zijne verstandelijke vermogens bezitten'. Zoodat, wanneer een testament, noch wat den vorm, noch wat den inhoud betreft, blijken draagt van waanzin, dit moet worden geldig verklaard; al was ook overigens de testateur in eenen toestand van krankzinnigheid. Aldus zoude het kunnen gebeuren, zegt Maudsley terecht, dat een wegens krankzinnigheid onder curateele gesteld individu een testament maakte waarvan de rechtsgeldigheid niet zou kunnen worden betwist, zoo slechts het testament van de krankzinnigheid van den testateur niet getuigt, dat is, eene verstandige handeling *schijnt* te zijn geweest. Men ging uit van de veronderstelling dat eene handeling als het testateeren, door een krankzinning individu, op een *gunstig oogenblik*, rustig en vrij kon worden verricht en dat eene zoodanige handeling niet die gezondheid en veerkracht van de verstandelijke vermogens vordert als het bestuur b.v. van leven en gedrag in het algemeen. Men heeft hierbij voorbijgezien, merkt Maudsley op, dat de krankzinnigheid niet slechts de *verstandelijke vermogens* maar ook het *gevoels*- en *gemoedsleven* treft; dat is: dat de waanzinnigheid van denken en voorstellen ook haar stempel drukt op de gemoedsstemming. Om uit den vorm en den inhoud van een testament te oordeelen, bij gevallen van twijfelachtige zielstoestanden, is dus geen zekere grondslag. Ook hier zijn de rechtsregelen der jurisprudentie, volgens Maudsley, niet genoeg in overeenstemming met het juist begrip van het wezen der krankzinnigheid. Om over de rechtsgeldigheid van een testament, onder de genoemde omstandigheden, met juistheid uitspraak te doen, is voor den rechter daarom evenzeer onmogelijk zonder de voorlichting van in dezen werkelijk deskundigen. Bij de beslissing der vragen naar

toerekenbaarheid of geschiktheid om testament te kunnen maken moet de jurisprudentie gelijke beginselen volgen.

Zooals nu geschiedt meent men dat een gedeeltelijk (partieel) krankzinnige in staat kan zijn om een rechtsgeldig testament te maken en tevens een toerekenbaar misdrijf te plegen; zoo dit laatste althans niet direct het gevolg of product is van zijn waanzin. De jurisprudentie in beide opzichten gevolgd verschilt echter ook nog in andere punten. 1°. Terwijl bestaande waanzin het testament onrechtsgeldig maakt, zoo het daarvoor getuigt en daarvan het gevolg is, zoude diezelfde toestand van waanzin evenwel, indien hij tot misdrijf leidt, niet bij ieder geval de toerekenbaarheid buiten sluiten. 2°. Terwijl geen enkel vast criterium als rechtsregel geldt ter bepaling der testamentaire capaciteit, en de beslissing over de waarde van deze burgerlijke handeling geheel aan de jury (Engeland) is overgelaten, is daarentegen een bijzonder criterium als wettelijk beginsel aangenomen wat de toerekenbaarheid betreft van misdrijven. Eenige der jongste arresten in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika getuigen, zegt Schrijver, in dit opzicht van eene verlichter rechtspleging, meer in overeenstemming met de uitkomsten der geneeskundige wetenschap. Wij stemmen in met Maudsley, dat, om over de rechtsgeldigheid van een testament in de genoemde gevallen te kunnen beslissen, hetzelfde criterium dient te worden gesteld als voor de toerekenbaarheid, namelijk: ‘het bestaan of niet bestaan van krankzinnigheid’.

Wat de curateele betreft, geeft zeker ons Burgerlijk Wetboek een meer bepaald voorschrift bij art. 487. Ook hier is het eenige criterium: ‘*de krankzinnigheid*’ of zooals die bij de Nederlandsche wetgeving wordt onderscheiden: ‘onnoozelheid, krankzinnigheid of razernij’. Aan de *lucide intervallen* wordt daarbij niet dat gewicht gehecht als voor de beslissing over de rechtsgeldigheid van een testament, daar ten slotte wordt gezegd, ‘dat de meerderjarige, die in eenen voortdurenden staat van krankzinnigheid verkeert, onder curateele moet worden gesteld, *al is het ook dat hij bij tusschenpoozen het vrije gebruik zijner verstandelijke vermogens bezit*’.

III.

Dat de krankzinnigheid een ziekte is, wordt tegenwoordig door de beschaafde menigte vrij algemeen begrepen en toegestemd; maar wat haar niet zoo duidelijk schijnt, zegt Maudsley, is dit: dat deze ziektetoestand geen *enkelvoudige* is, die door één enkel bijzonder verschijnsel, of een bijzondere groep van verschijnselen wordt gekarakteriseerd. Men weet meestal niet dat de *bijzondere* vormen dezer ziekte beelden zijn van zeer verschillende ziekten, die ieder op zichzelve haar eigen, meer of min specifieke oorzaak en bijzonder verloop en uitgang hebben. Het is daarom in gerechtelijk geneeskundig opzicht niet afdoende te

verklaren: dat eenigerlei beschuldigde krankzinnig is; de *bijzondere vorm der krankzinnigheid* moet worden in 't licht gesteld. In dit opzicht toch bestaat er groot verschil, wat de hevigheid, den aard en het karakter der verschijnselen aangaat. De ziekte heeft soms vrije tusschenpoozen (intermitteert), tijden van verminderde hevigheid (remissiën), of treedt in haren concreten vorm op zekere tijden slechts te voorschijn (periodiek). De naauwgezetste aandacht verdienen de *eerste verschijnselen* vooral, de voorloopers der ziekte, gelijk men het noemt, (incubatie-periode). Dezen worden door niet deskundigen voorbijgezien omdat zij gewoonlijk zwakgekleurd zijn. Zij leiden desniettemin allengs tot den volledig ontwikkelden ziektetoestand. Een lichte doch blijvende graad van gemoedsontstemming b.v. kan, in vele gevallen, binnen korteren of langeren tijd in een aanval van waanzinnige woede of razernij overgaan, en aldus leiden tot moord of zelfmoord.

Eene allengs of meer plotseling ontstane verandering in het gewone zijn van eenig individu, met neiging tot eenzaamheid, zonderlinge, bizarre levensbeschouwing of godsdienstdweeperij kunnen de eerste verschijnselen wezen eener zielsziekte(*), die, zoo zij niet tijdig wordt verzorgd, een ongeneeslijken vorm zal verkrijgen. Waar men te oordeelen of te beslissen heeft over zielsziekte, moet men alzoo teruggaan tot de *eerste* verschijnselen. Verder moet men niet vergeten dat bij verreweg de meerderheid der gevallen de ontwikkeling uiterst traag verloopt en dat, wanneer eenig beschuldigde in het eerste tijdperk der ziekte en onder den invloed daarvan een misdrijf begaat, de beoordeeling der zaak groote moeielijkheid kan opleveren. De rechters zullen zeggen dat dit individu zeer goed wist wat hij deed en daarom toerekenbaar is - de deskundige geneesheer zal in de meerderheid der gevallen anders oordeelen, op grond der feitelijke kennis die hij bezit van de overweldigende kracht der ziekelijke aandriften (inipulsiën), in een tijdperk der ziekte waarin de verstandelijke vermogens nog geene blijken van stoornis geven. Den strafrechter imponeert slechts ééne zaak, dat de daad op zichzelven het bewijs levert van met oordeel des onderscheids te zijn volvoerd, terwijl de beweegredenen tot de daad door hem worden beoordeeld naar de ondervinding die hij deswege bezit van gewone gezonde misdadigers, en op dezen *grond* besluit hij dan niet zelden dat eenigerlei daad, met voorbedachten rade, met over- en toeleg uitgevoerd, strafschuldig is. De deskundige daarentegen, die de voorafgegane ziekteverschijnselen bij den dader met juistheid weet te schatten, oordeelt dat de onvrijheid van de wilsbepaling, het niet kunnen weerstand bieden aan den ziekelijken drang tot de daad, ook wel het gevolg kunnen zijn van eene in ontwikkeling zijnde geeststoornis. *Zijne*

(*) Wij spreken ter wille der euphonie nu eens van *krankzinnigheid*, dan weder van *zielsziekte* en *geeststoornis*; waarmede natuurlijk dezelfde zaak wordt bedoeld. Met den laatsten term drukken wij meer in het bijzonder onze adhaesie uit met die psychologen en psychiaters, die meenen, gelijk b.v. Jacobi, dat de *geest*, bij ziektetoestanden in de werktuigen voor de hoogere vermogens, slechts tijdelijk gestoord is in zijne levenswerkzaamheid.

meening grondt zich op de kennis en ondervinding die hij bezit van de werking van hersenen en zenuwen *bij krankzinnigen.* Hij kent van nabij dien zoogenaamden partieelen vorm der ziekte welken men *zedelijken waanzin* noemt. Vele rechters meenden vroeger, sommige meenen nog heden, dat het beste middel daartegen de toepassing is der strafwet - gevangenis of schavot. Zij meenden dat de belangen der maatschappij dit vorderen, dat hier de straf moet werken tot voorbeeld van andere dergelijke waanzinnigen. Een Engelsch strafrechter zeide tegen een schapendief dien hij tot de galg had veroordeeld: ‘Ik laat u niet ophangen omdat gij schapen hebt gestolen, maar om in het vervolg te voorkomen dat anderen even als gij schapen zullen stelen’.

Een andere Engelsche strafrechter, die een krankzinnige, wegens door hem gepleegden moord ter dood veroordeelde, stelde de vraag: ‘of het niet nuttiger was een krankzinnige op te hangen, dan iemand die niet krankzinnig is’. Dergelijke opvattingen, zegt Maudsley terecht, missen allen redelijken grond en zijn gebleken practisch niet de vermeende uitkomsten op te leveren. Men kan aan een gezonden knaap wel onordelijke en onwelvoegelijke bewegingen of handelingen afleeren door straf; maar bij een die aan St. Vitusdans of chorea lijdt, zal dit zeer zeker niet baten. Welnu, wat de ongeordende en onwillekeurige stuipachtige spierbewegingen zijn, ter oorzake van ziektetoestanden, in die deelen van het zenuwstelsel waardoor de *spieren* worden bewogen - dat zijn ook de ongeordende en onwillekeurige bewegingen van het *denken*, *gevoelen* en *willen*, ontstaan ter oorzake van ziekelijke aandoeningen in die werktuigen (*hersenen en ruggemerg*) waarvan deze vermogens afhankelijk zijn.

Dit beginsel moet ten scherpste worden in het oog gehouden en toegepast bij misdrijven en delicten door *krankzinnigen* gepleegd.

De strafrechter moet hier niet slechts de belangen der *maatschappij* in 't oog houden, maar ook die der humaniteit, d.i., evenals de deskundige geneesheer, ook de rechten en belangen van den individueelen mensch.

Al die vormen van zielsziekte, waarbij geene duidelijk erkenbare stoornis bestaat in de werking der verstandelijke vermogens, doch alleen wat de gevoelsgewaarwordingen en gemoedstoestanden aangaat, leveren in gerechtelijk geneeskundig opzicht de grootste moeielijkheden, en leiden het meest tot verschil van gevoelen tusschen den strafrechter en de deskundige getuigen.

Deze allen, behoorende tot de partieele vormen der krankzinnigheid, vat Maudsley samen onder den algemeenen naam van *folie offective.* Deze onderscheidt hij in *die* met *ziekelijke gedruktheid* en *die* met *ziekelijke opgewektheid* van gemoed, gevoel en gewaarwording, d.i. de *melancholie* en de *manie.* Omdat de lijder in deze toestanden geen wartaal spreekt of verward redeneert, noemen de Fransche auteurs deze:

mélancholie et manie sans délire. De aangegeven klassificatie wil schrijver slechts hebben beschouwd als gesteld voor gerechtelijk geneeskundig doel, d.i. met het oog op de eischen der rechtspractijk. Het klinkt zeker vreemd voor den niet zaakkundige, dat eenig individu krankzinnig kan zijn zonder dat hij wartaal spreekt (delireert), en terwijl hij zelfs het bewijs levert van verstandelijke scherpzinnigheid. Het is nogtans zóo, en een droevig feit, doch herhaaldelijk weer gebleken, dat in zekeren staat van zielsziekte eenige ziekelijke aandrift het individu plotseling kan overmeesteren, en tegen zijn wil en zijne rede in aandrijven tot eenigerlei wanhopige daad, van zelfmoord of moord. Ja, gelijk de *bezetenen* waarvan in de schrift wordt gesproken door den *boozen geest* werden bevangen, zoo wordt ook de genoemde lijder plotseling door eene macht aangegrepen en overrompeld, die hem dringt tot eene daad waarvan hij de grootste vrees en den meesten afschuw heeft.

Deze ongelukkigen bezitten het volledig bewustzijn van den ziekelijken oorsprong dezer bezetenheid, zij beklagen zich daarover bitter, voeren strijd tegen de vreeselijke bezoeking, maar door de inwendige aandrift steeds krachtiger gedreven, voeren zij toch de noodlottige daad uit. Het zonderlingste daarbij is zeker, en physiologisch ook nog niet voldoende verklaard, dat meestal ná de daad de lijder beter is en dat de volvoering der daad, indien zij hem niet het leven kostte, soms het begin is van eene algeheele herstelling der ziekte.

De volgende voorbeelden, door Maudsley aangevoerd, zullen de zaak duidelijk maken.

Eene gehuwde dame, 31 jaren oud, gesproten uit eene familie waarin vele gevallen van zielsziekte waren voorgekomen, werd eenige weken na hare bevalling plotseling overvallen door eene sterke en aanhoudende aandrift tot *zelfmoord.* Zij sprak geen wartaal en had geene merkbare stoornis in de verstandelijke vermogens. De pogingen tot de daad hadden echter zóó dikwerf reeds plaats gegrepen, met zooveel bepaaldheid en zooveel list aangelegd, dat men genoodzaakt was haar in een gesticht te plaatsen. Zij was zeer bedroefd over haar toestand, waar zij verstandig over redeneerde en toonde den grootsten afschuw en afkeer van de daad waartoe de ziekte haar dreef. Niettemin liet zij de pogingen ertoe niet na, die herhaaldelijk plaats vonden, maar telkens werden verijdeld. Na vier maanden in het gesticht verblijf te hebben gehouden, scheen er eenige beterschap te komen. Men meende grond te hebben om te mogen aannemen dat de ziekelijke aandrift tot zelfmoord was verminderd en de patiente er niet meer aan dacht. Het toezicht verslapte. Doch op zekeren nacht wist zij door eene deur te ontsnappen en wierp zich met het hoofd voorover in een zinkput. Zij werd tijdig gered en tot het leven teruggebracht. *Na deze verijdelde proefneming evenwel volgden er geene aanvallen meer en kon zij eindelijk uit het gesticht worden ontslagen.*

‘En face (zegt Maudsley) de cet exemple d'une impulsion morbide impossible à maîtriser, tandis que l'intelligence conserve toute sa lucidité et le sens moral toute sa délicatesse, que devient le critérium légal de responsabilité?’

Intusschen bij dergelijke gevallen van zoogenaamde partieele zielsziekte moge het verstand ongestoord schijnen, dat echter ook op dit gebied de stoornis invloed uitoefent, zal niet moeielijk zijn uit te maken.

Van de genoemde toestanden zegt Maudsley kort en zakelijk: ‘Evidemment l'énergie tout entiere de l'esprit se trouve concentrée dans la fonction maladive; il n'y a plus de possibilité de s'intéresser aux choses de la vie, la force manque pour en remplir les devoirs, l'idée maladive domine la pensée, le sentiment, et éventuellement l'action elle-même’.

Met betrekking tot het hier besproken onderwerp heeft die vorm van zielsziekte het meeste gewicht welke zich kenmerkt door een impulsieve aandrift tot manslag: de folie homicide. Te meer is het belangrijk er hier op te wijzen, omdat niet ten onrechte door Maudsley wordt gezegd: ‘Lorsqu'un homme affligé d'affection mentale arrive au suicide, personne ne songe à mettre en doute sa folie, mais on ne reconnaît plus aussi volontiers qu'il y a maladie, lorsque l'impulsion malaise porte celui qu'elle possède non plus au suicide mais au meurtre’.

Wat schrijver onder folie homicide verstaat willen wij met een enkel voorbeeld aantoonen. Niet lang geleden (dus verhaalt Esquiroll), werd ik geraadpleegd door een man van vijftig jaren, sterk gespierd, van groote lichaams-energie, die een vermoeiend leven geleid en nagenoeg alle werelddeelen bezocht had, doch nu sedert vele jaren stil leefde. Hij werd gedreven en beheerscht door eene neiging tot moord en leefde deswege ieder oogenblik in den grootsten angst. De aandrift was dikwijls aanhoudend en zóó sterk dat hij zich gedwongen zag van de zijnen zich te verwijderen, uit vrees van hun moordenaar te zullen worden. Hij verhuisde van het eene hotel naar het andere. De aandrift verschilde wel zeer in sterkte, maar verliet hem nooit.

In haar zwaksten graad bestond zij slechts in de gedachte eraan, zonder neiging om tot daad te worden. Het was meer een denken aan moord dan eene aandrift ertoe. Van tijd tot tijd echter nam zij in kracht toe en deed zich bij onbestemde aanvallen voor. Het bloed steeg hem dan naar het hoofd, terwijl hij eene gewaarwording had van volheid en verwardheid in de hersenen, gepaard met een verschrikkelijk gevoel van wanhoop en eene hevige beving over het gansche lichaam, terwijl hij baadde in zweet. De aanval eindigde met een stroom van tranen en een gevoel van algeheele uitputting. Deze aanvallen kwamen dikwerf des nachts, en dan sprong hij doodelijk verschrikt zijn bed uit, zoo sterk bevende dat de kamer ervan dreunde, en te gelijker tijd stroomde hem het zweet van het lichaam af.

Ziehier de beschrijving, zegt Esquiroll, welke de ongelukkige mij van

zijn toestand gaf onder snikken en tranen. Hij was blijkbaar een man van vasten wil en groote energie van karakter, terwijl zijne verstandelijke vermogens geene bewijzen van stoornis opleverden dan door eene ziekelijke neiging tot onjuiste verdenking en tot wantrouwen. Verschillende andere cases worden door Maudsley nog aangevoerd, deels aan Esquiroll, deels aan Marc ontleend,(*) doch wij achten het onnoodig die allen te herhalen. Een merkwaardig soortgelijk feit is ook vroeger door Mr. Van Deinse geleverd l.c. pag. 118, 119.

Dat in het genoemde geval de lijder de ziekelijke aandrift heeft weten te beheerschen, kan niet als regel gelden voor anderen.

De ondervindingen der rechtspractijk, in alle landen, leveren er meer dan te over de bewijzen voor. Deze zelfbeheersching hangt geheel af van de meer of mindere wils-energie van het individu, doch bovenal van den graad der ziekte; of deze namelijk nog slechts zich bepaalt tot het bestendig geworden zijn eener ziekelijke voorstelling (idée fixe), dan wel of deze reeds in eene wilsstreving, of aandrift tot de daad, is overgegaan. De wetenschap heeft geleerd dat deze toestanden van krankzinnigheid de meeste overeenkomst bezitten met die zenuwstoornis welke men *Chorea* of *St. Vitusdans* noemt.

Evenals eene stoornis der zenuwen die voor gecoördineerde spierbeweging dienen, deze coördinatie onmogelijk maakt en tot convulsieve, d.i. ongeregelde en onwillekeurige spierbewegingen aanleiding geeft, zoo zal ook stoornis in de zenuwmiddelpunten der hoogere vermogens de coördinatie beletten der voorstellingen, gevoelsgewaarwordingen en wilsstrevingen.

Eene ziekelijke aandrift kan aldus niet slechts leiden tot moord of zelfmoord, maar ook tot diefstal, brandstichting, tot het ongemotiveerd uitstooten van verwenschingen, van ontuchtige redeneeringen, of het beleedigen van de omgeving, gelijk men dit in de krankzinnigengestichten dagelijks kan waarnemen. ‘Ce n'est pas notre affaire’, zegt Maudsley terecht, ‘puisque cela n'est pas en notre pouvoir, d'expliquer psychologiquement l'origine ou la nature de ces dépravations d'instinct; il nous suffit d'établir qu'elles existent.... ce sont des phénomènes pathologiques qu'il faut classer et observer comme tous les autres phénomènes de maladie et ce n'est point un motif de n'en pas vouloir tenir compte parce que l'analyse psychologique la plus délicate est hors d'état d'en expliquer l'origine. Cette explication, si elle vient jamais, *ne sera pas fournie* par le *moral* mais par *le physique; on la devra à l'etude de la névrose, et non à l'analyse de la psychose*’.

Dergelijke toestanden laten zich in de meerderheid der gevallen niet voorzien, evenmin als een aanval van vallende ziekte, of het plotseling uitbreken van een toestand van waanzin (acute manie). Zij leeren echter dat er eene verborgen, meestal erfelijke voorbeschiktheid be-

(*) Esquiroll, Traité des maladies mentales. Marc, De la folie considerée dans ses rapports avec les questions médico-judicielles, II, pag. 102.

staat tot krankzinnigheid, die tot dezen ziektevorm aanleiding kan geven door het plotseling inwerken van sommige invloeden.

Hiertoe behooren b.v. de overgang tot de geslachtsrijpheid, zwangerschap, kraambed, plotselinge verandering van leefwijze en levensomstandigheden, menstruatie, schadelijke gewoonten, als: o.m. misbruik van sterken drank, enz. Gelijk wij reeds vroeger hebben gezegd, kan de folie impulsive *met* maar ook *zonder* stoornis der verstandelijke vermogens gepaard gaan. In het eerste geval vindt men een hoogeren of lageren graad van imbeciliteit. Een voorbeeld hiervan leverde in Engeland zekere Burton, die wegens moord ter dood veroordeeld werd, in 1863, te Maidstone. De beschuldigde was een jong mensch van 18 jaren, wiens moeder tweemalen in een gesticht verpleegd was geworden, ter oorzake van melancholie met neiging tot zelfmoord. Zijn broeder leed aan zwakte van geestvermogens en had een zeer bizarre natuur. Hij zelf leverde bewijzen van de meest mogelijke verstandszwakte. Zijne meesters en ouders verklaarden, dat hij altijd vreemd was geweest van karakter en in zijne jeugd in niets overeenstemde met kinderen van gelijken leeftijd. Hij had geen blik en wanneer men hem gelastte iets te doen, zette hij het meestal op een loopen en keek in de lucht als een gek. Burton zeide: 'dat hij behoefte had gevoeld om iemand te dooden'. Hij had daarom zijn mes geslepen en was uitgegaan om iemand te vinden waaraan hij dien lust zou kunnen koelen. Den eerste dien hij ontmoette, een kleine jongen, was hij gevolgd tot op eene geschikte plaats en had hem toen aldaar op de wreedaardigste wijze mishandeld en vermoord. Daarna had hij zich de handen gewasschen en was weder rustig aan zijn werk gegaan. Hij kende het kind dat hij had vermoord en had niets tegen het; alleen had hij zich in het hoofd gezet iemand te dooden *en hij had de misdaad begaan omdat hij verlangde opgehangen te worden*'. De verdediger verklaarde terecht dat in dit laatste het meest afdoend bewijs gelegen was van den staat der krankzinnigheid. De beschuldiger bleef echter hierop van zijn kant wijzen, dat daarin integendeel juist het bewijs lag dat beschuldigde zeer goed wist wat hij deed en alzoo verantwoordelijk was voor zijne daad. De gezworenen verklaarden Burton 'schuldig' en de rechter Wrightman, het vonnis voorlezende, sprak hem aldus toe:

'Gij zijt schuldig verklaard aan den wreedsten en onmenschelijksten moord waarvan ik in mijn twintigjarige rechterlijke loopbaan ooit heb gehoord. Gij hadt de ziekelijke begeerte om door de hand van den beul te sterven en met dit doel volvoerdet ge het misdrijf. Deze ziekelijke begeerte is geen waanzin, doch de kennis die ge hadt van dezen weg om aldus een einde aan uw leven te maken, getuigt ervoor dat ge de natuur en de gevolgen uwer daad niet slechts, maar ook hare strafschuldigheid volkomen hebt begrepen. *Dit is eene dubbel verzwarende omstandigheid*'. Nadat het vonnis was uitgesproken zeide de beschuldigde lachende: 'Dank Mylord!' en verliet de gerechtszaal. Op den

bestemden dag werd hij geëxecuteerd, *ten voorbeelde en ten afschrik van hen*, *die geneigd mochten zijn een moord te plegen om zich het genoegen te verschaffen van gehangen te worden.* Maudsley tracht het ongegronde dezer uitspraak en het algeheel onverdedigbare der hierbij gevolgde jurisprudentie aan te toonen. Gelukkig dat wij voor Nederland dit niet behoeven te doen, waar toch, al moge ook hier de jurisprudentie nog veel te wenschen overlaten, bij soortgelijke gevallen een zóódanig vonnis, op dusdanige motieven, zeker niet wel mogelijk zou zijn. Hierin is Nederland Engeland vooruit.

Het genoemde geval dient, gelijk wij opmerkten, als voorbeeld der werking van verstandszwakte bij het teweeg brengen eener *folie impulsive.* In gelijk opzicht verdient ook de epileptische vorm van zenuwlijden de aandacht. Het is opmerkenswaardig, zegt Maudsley, dan evenals bij vallende ziekte een naarboven opklimmend gevoel van warmte (aura epileptica) den aanval meestal voorafgaat, dit ook bij de folie impulsive homicide dikwerf het geval is.

In een der jaarlijksche verslagen van het Asile Morningside geeft Dr. Skae er een merkwaardig voorbeeld van. Het gevoel begon bij dezen lijder aan de teenen, klom tot de borst op en veroorzaakte dan een gewaarwording van zwakte en beklemming; daarna steeg het naar het hoofd en bragt eene kortstondige bewusteloosheid te weeg. Daarmede ging dan gepaard een afwisselende en onwillekeurige samentrekking van eenige spiergroepen, eerst van de beenen en daarna van de armen. Zoolang die spiersamentrekkingen duurden, gevoelde de lijder ook den aandrang tot gewelddadige handelingen. Eens trachtte hij zich zelven te dooden, maar in den regel werd hij gedreven om anderen te dooden. In andere gevallen weder is het een gevoel van duizeling, eene beving, of de onbestemde gewaarwording van iets verschrikkelijks dat gebeuren moet. Het resultaat der ondervinding is dit, dat bij ieder geval waarin *onverwachts* een moord wordt gepleegd, zonder overleg, zonder boosaardig opzet, zonder beweegreden, openlijk en op eene wijze die geheel verschilt van die der gewone moordenaars, het de eerste eisch is een onderzoek in te stellen naar voorafgegane *epilepsie*, de teekenen eener aura epileptica en van andere verschijnselen die bij epilepsie gewoonlijk voorkomen. Het is een *zeker* feit, zegt Maudsley, dat de droevigste impulsies tot moord in verband staan tot deze ziekte. Een aanval van *moordwaanzin* kan in de plaats treden van de gewone epileptische stuipen. Hij is dan slechts eene gemaskerde epilepsie (epilepsia larvata.) De ziekelijke oorzaak heeft zich dan op een ander centrum geworpen, en in plaats van epileptische *spiersamentrekkingen*, ontstaat epilepsie der *hersenvermogens.*

Marc (l.c.) deelt de geschiedenis mede van een boer, 17 jaren oud, die van zijn 8ste jaar af aan vallende ziekte had geleden. Op zijn 25ste veranderde het karakter zijner ziekte; in plaats van een epileptischen aanval kwam eene onweerstaanbare aandrift tot moord. Soms voelde

hij dagen te voren den aanval opkomen en liet zich dan vastbinden om te beletten dat hij een moord pleegde. ‘Als ik dat gevoel krijg’, zeide hij, ‘moet ik iemand dooden al ware het ook een kind!’

Een andere vorm van partieele krankzinnigheid, die uit een gerechtelijk geneeskundig oogpunt de meeste aandacht verdient, is de *folie morale* d.i. de zedelijke waanzin, of partieele redeneerende krankzinnigheid - monomanie raisonnante (Esquiroll). Hij heet *redeneerende* waanzin, omdat de lijder uitmunt door scherpzinnigheid van redeneering en door de drogredenen, die hij weet aan te voeren om zijne verkeerdheden te verontschuldigen of te verdedigen. De *folie morale*, zegt Maudsley, is een zóó misleidende vorm van krankzinnigheid, die een zoo bedriegelijken schijn afwerpt van ware boosaardigheid en zedelijke verdorvenheid, dat zij aan velen *als ziekte* een product toeschijnt van de verbeelding der geneeskundigen, en het bij de meesten verontwaardiging wekt om haar te doen gelden als grond van verontschuldiging voor gepleegd misdrijf.

Vele magistraatspersonen hebben zelfs van de hoogte van hun standpunt verklaard: ‘dat het belang der maatschappij vorderde om deze gevaarlijke geneeskundige theorie en nieuwigheid af te wijzen’.

Toch kan het bestaan dezer ziekte niet worden betwist en zouden de ongelukkige lijders aan een over hun misdrijf verontwaardigden rechter deze woorden kunnen toevoegen van Imogenes:(*)

‘Je vous en supplie Seigneur. Ne vous blessez pas vous-même par votre agitation. Moi je suis insensible à votre colère; une émotion plus haute supprime ici toute douleur, toute crainte’.

Welke zijn de hoofdtrekken der stoornis? In 't algemeen deze: *zedelijke verkeerdheid*, blijkende uit gevoelen en handelen, met schijnbaar ongestoorde verstandelijke vermogens, en ontstaan ter oorzake van ziekelijke toestanden in eenigerlei gebied van het zenuwleven. Zoodanige lijders hebben het zintuig des zedelijken gevoels (sens moral) verloren, uit *ziekelijke oorzaken.* Al hunne neigingen en begeerten, waaraan zij zonder tegenstand toegeven, hebben een *zelfzuchtig* karakter. Hun geheele gedrag schijnt geleid te worden door in *zedelijk* opzicht verkeerde beweegredenen; hunne verstandelijke vermogens zijn meestal scherper dan die der gezonden van geest, slechts heeft de rede bij hen het willekeurig bestuur verloren over hartstochten en daden; de eersten kan de lijder niet beheerschen en de laatsten niet nalaten, hoe zij ook in strijd mogen zijn met zijne plichten jegens zich zelven en de maatschappij, hoe nadeelig zij ook mogen wezen aan hem zelven of voor anderen, zelfs voor wie hem het dierbaarste behoorden te zijn. Hij is volstrekt *onmachtig* om zijn gedrag behoorlijk te besturen, de meest gewone regelen in te zien van voorzichtigheid en persoonlijk belang, of om het onrecht te beseffen dat hij anderen aandoet. Het is

(*) Shaekespeare's *Cymbeline*, Scène I trad. V. Hugo p. 93.

daarom onmogelijk hem zijne gebreken en misslagen te doen erkennen en inzien, die hij hardnekkig ontkent, verontschuldigt of tracht te rechtvaardigen. Hij toont ook volstrekt geene begeerte om zijn gedrag te verbeteren, en vervalt aldus van kwaad tot erger, zoodat hij eindelijk in het belang van zich zelven en de maatschappij onschadelijk moet worden gemaakt. Maar zal men zeggen: ‘dat is precies de beschrijving van een onverbeterlijken deugniet, van een *mauvais sujet*, en om daarin een vorm van krankzinnigheid te zien, moet men boosheid, misdaad en krankzinnigheid algeheel synoniem achten’. Zeer zeker, zegt Maudsley, zijn de verschijnselen *geheel dezelfde*, hetzij het natuurlijk booze beginsel, of krankzinnigheid eraan ten grondslag ligt; maar het verschil wordt eerst duidelijk wanneer men een onderzoek instelt naar de persoonlijkheid en de antecedenten van het voorwerp, wanneer men van de zielkundige waarneming overgaat op het gebied van het geneeskundig onderzoek. Eene *zedelijk* verkeerde handeling, of eenigerlei misdaad, is *op zich zelve* geen bewijs voor *zielsziekte;* om tot *zedelijken waanzin* te kunnen besluiten moet men uit de daad kunnen opklimmen tot een schakel van speciale verschijnselen, waaruit die toestand zich laat verklaren; als *ziektebewijs* strekt de *levensgeschiedenis* van het individu. Men zal daarbij vinden: dat na een sterken zedelijken schok, of eenigerlei lichamelijke stoornis, bij een erfelijk tot krankzinnigheid voorbeschikt individu, plotseling eene algeheele verandering in diens karakter ontstaan is, dat hij daarna een geheel andere persoonlijkheid is geworden; of men zal vinden dat het betrokken individu een aanval van verlamming, of van vallende ziekte heeft gehad, of aan een hevige koortsziekte heeft geleden en daarna aldus is veranderd. In één woord, zegt Dr. Prichard, die het eerst dezen vorm van geeststoornis heeft beschreven: het zal bij onderzoek blijken dat, ter oorzake van ziekte of van eene belangrijke ziekte-oorzaak, krankzinnigheid is ontstaan. En dat ook de *zedelijke vermogens* van de hersenen afhankelijk zijn, en met de stoornis dezer organen tevens gestoord zijn, bewijst het getuigenis van Esquiroll: dat niet alle krankzinnigen wartaal spreken, maar wel allen blijken geven van afwijkingen en stoornis in hunne zedelijke uitingen. ‘Je n'ai à cet égard point rencontré d'exceptions’. En dit is zóó waar dat het eenige verschijnsel hetwelk bij krankzinnigen als bewijs van herstel waarde heeft, dit is: dat het geest- en gemoedsleven van den lijder weder normaal blijken te zijn. Wat Maudsley tot hiertoe heeft opgemerkt verdient zeker alleszins de aandacht van den strafrechter, en niemand zal hem de consequentie betwisten kunnen, als hij zegt: ‘La médecine ne trouvera jamais qu'il soit juste d'excuser un homme parce qu'il *pense* et *raisonne en fou* et de le *punir* parce qu'il *sent* et qu'il *agit en fou*, encore bien, que ses actes ne soient pas le produit franc et direct de la folie intellectuelle’ Niet zelden is ook de folie morale gevolgd op een reeds vroeger bestaan hebbenden anderen vorm van geeststoornis.

De meest typische vorm dien Maudsley waarnam, was opgevolgd aan vroeger bestaan hebbende *melancholie;* deze folie morale eindigt meestal in *secundaire onnoozelheid* (démence). Een andere vorm van krankzinnigheid waar de folie morale een hoofdkenmerk van uitmaakt, is die welken de Fransche auteurs noemen: *folie à double forme*, of *folie circulaire.* Dezen laatsten naam gaf men eraan omdat deze krankzinnigen zich onderscheiden door binnen kortere of langere tusschenpoozen optredende, en korter of langer aanhoudende toestanden van *algemeene ziekelijk verhoogde opgewektheid en gedruktheid van geheel het zenuwleven.* Deze toestanden gaan steeds gepaard met perversiteit van de zedelijke uitingen. In den toestand van ziekelijk verhoogde opgewektheid zijn de lijders als in een roes; zij praten steeds, zijn ijdel en opgeblazen, zoeken twist en zijn nimmer moe van zich zelven te spreken en hoog van zich zelven op te geven. Zij doen dingen waaraan zij vroeger nooit zouden hebben gedacht toen zij nog gezond van zinnen waren. Zij ontwerpen allerlei plannen voor politieke of maatschappelijke hervormingen en begeven zich in speculatiën, die geheel in strijd zijn met hun vroeger karakter en hunne vroegere gewoonten. Voorheen nederig, oprecht en kuisch, zijn zij nu ijdel, liegen en begaan allerlei uitspattingen. Zij zijn geheel onverschillig voor de beoordeeling hunner ouders en vrienden, zoeken slechte gezelschappen, verachten hunnen maatschappelijken en huiselijken toestand en ontsteken door de minste aanleiding in drift. *Niettemin spreken zij geen wartaal*, *noch geven bewijzen van stoornis in de verstandelijke vermogens.* Integendeel, zij weten de schijnbaar meest afdoende redenen te vinden om hun gedrag te rechtvaardigen, en zijn zeer erop gevat om alles in een voor hen meest gunstig licht te plaatsen. Deze toestand van ziekelijk verhoogde opgewektheid kan maanden achtereen aanhouden; doch, hetzij onmiddellijk, hetzij na korteren of langeren tijd weder goed bij het hoofd te zijn geweest, treedt nu de toestand in der ziekelijk verhoogde *gedruktheid* van geest en gemoed. Dezelfde persoon levert nu een geheel ander beeld. Hij is stil en terneergeslagen; heeft berouw en schaamt zich over hetgeen hij in zijnen voorbijgeganen toestand bedreef; hij heeft alle zelfvertrouwen verloren; hij weigert elke poging om zich op te heffen, en is volstrekt ongeschikt om zijne maatschappelijke plichten waar te nemen. Eene onbestemde droefgeestigheid maakt zich van hem meester; hij ontvliedt menschen en wereld - blijft soms aanhoudend te bed, denkt aan zelfmoord of doet daartoe pogingen. Tusschen deze beide toestanden in *kan* soms eene *heldere periode* optreden van gezondheid van geest, en van korteren of langeren duur; maar de overgang van den eenen tot den anderen toestand kan ook onmiddellijk zijn. Gewoonlijk treedt het heldere oogenblik op na den toestand van exaltatie en gaat dan aan dat der gedruktheid vooraf. Soms heeft ook het omgekeerde plaats. De *periodieke terugkeer* van de genoemde toestanden is van zeer ongunstige beteekenis. Wat die alteratie en perversiteit

der *zedelijke* uitingen *door ziekte* betreft, herinnert Maudsley ook weder aan de epilepsie. Niets is treffender, zegt hij, dan de plotselinge en buitengewone verandering van karakter bij lijders aan vallende ziekte, kort voor of na den epileptischen aanval. Die anders arbeidzaam waren, oplettend en leerzaam, worden lui, onachtzaam, onverschillig en vergeten de geringste zaken. Zij willen hun werk niet meer doen en brengen hun tijd door òf met niets te doen, òf met doelloos rond te dwalen; zij liegen, stelen, zijn veranderlijk, ontevreden en licht geraakt. Bij de geringste aanleiding en zonder eenigerlei provocatie komen zij geheel onverwacht tot gewelddadige handelingen. *Daarna volgt meestal spoedig een acces.* De epileptische aanval kan echter ook uitblijven, en de *moreele perversiteit* in de plaats daarvan *periodiek* zich voordoen (epilepsia larvata). Vele gevallen eindelijk van folie morale, dus merkt Maudsley op, zijn aangeboren (moreele imbeciliteit); en kinderen uit krankzinnige of epileptische ouders of voorouders gesproten, kenmerken zich allen door een gebrekkig *zedelijk* gevoel, of het algeheel gemis ervan, met of zonder gepaard gaande verstandszwakte.

Aan aangeboren *verstandszwakte* nu twijfelt zeker niemand, maar aan eene analoge aangeboren zwakte van *zedelijke* vermogens kunnen velen niet gelooven. Zij meenen dat die in de verbeelding bestaat der geneeskundigen. Eene naauwlettende waarneming van sommige *kinderen* kan hen overtuigen, waarbij niet zoo zelden een algeheel aangenomen gemis van het *moreel instinct* te constateeren valt.

Maudsley geeft in zijn boek een merkwaardig voorbeeld ervan (pag. 170). Hij stelt thans de vraag, of eenig individu, dat lijdt aan den beschreven vorm van krankzinnigheid, *algeheel* ontoerekenbaar moet worden geacht, zoo hij eenig misdrijf pleegt. Hij meent dat in *sommige* gevallen de toepassing van eene *correctioneele* straf misschien nuttig en rechtvaardig zoude zijn; doch dat in de meerderheid der gevallen van geene toerekenbaarheid sprake kan zijn. Dat toch ook de folie morale een niet twijfelachtige vorm van krankzinnigheid moet worden geacht, is voldoende uitgemaakt.

Na de hierboven door ons besproken vormen van krankzinnigheid duidelijk te hebben in het licht gesteld, gaat schrijver over tot een anderen niet minder gewichtigen vorm, den *ideeën-waanzin* of de *partieele intellectueele geeststoornis (folie partielle intellectuelle ou folie des idées).* Deze vorm is niet minder dikwerf de ziekelijke aanleiding tot wederrechtelijke en gewelddadige handelingen dan de eerst beschrevene soorten der impulsieve krankzinnigheid. Hij kan evengoed als dezen groote moeielijkheden opleveren, wat de beslissing der toerekenbaarheid betreft. Het punt van uitgang is hier in den regel: *een voortdurend bestaan*, *of het afwisselend optreden eener reeks van waanzinnige voor-*

stellingen, die niet uit de werkelijke wereld zich hebben ontwikkeld maar die geheel *subjectief*, d.i. *ziekelijk* zijn, en meestal gepaard gaan met zinsverbeeldingen en gevoelsmisleidingen (hallucinatiën en illusiën). Naar het langer of korter bestaan hebben dezer ziekelijke voorstellingen ontstaat dan plotseling en geheel onverwachts een aanval van waanzinnige woede (razernij), waarvan de wederrechtelijke en gewelddadige handeling het gevolg is (moord of zelfmoord). Ook deze vorm heeft met de vroeger genoemden *dit* gemeen, dat meestal de explosie der gewelddadige daad wordt opgevolgd *door rust en kalmte*, d.i. een zekeren *kritischen invloed uitoefent* op *de ziekte. Melancholische gemoedsgesteldheid* gaat met den genoemden toestand gewoonlijk gepaard, of langen tijd daaraan vóóraf. In het laatste geval verkeert de lijder in een ellendigen gevoels- en gemoedstoestand; hij wordt voortdurend beheerscht door onbestemde vrees, hij gaat gebukt onder den looden last van een ellendig bestaan en is altijd slapeloos. Doch noch zijne vrienden noch de geneesheeren kunnen een spoor waarnemen van stoornis in de verstandelijke vermogens. Men vindt hem niet zóó erg dat hij bewaking of toezicht noodig heeft. Als voorbeeld noemt Maudsley eene juffrouw Lamb, die door haren arbeid als naaister des daags en het waken aan het ziekbed harer moeder des nachts in een toestand verkeerde van *zenuwoverprikkeling en uitputting.* Zij was dientengevolge eenige dagen ziek en een weinig zonderling, tot op éénmaal een aanval van woede bij haar ontstond. Terwijl men aan het middagmaal zat, maakte zij zich meester van een mes dat op tafel lag, liep naar een stommeknecht, haalde er al de vorken uit, die zij in het rond slingerde, en liep naar hare moeder die zij het mes in de borst stiet zóódat deze dood neerzeeg. Mary Lamb werd in een gesticht gebracht waar zij spoedig haar verstand terug kreeg en waarna zij weder naar hare woning terugkeerde.

Nieuwe aanvallen van waanzinnigheid bleven echter niet uit, en wanneer zij die voelde aankomen meldde zij zichzelven bij het gesticht aan, of werd erheen gezonden. Een ander voorbeeld is dit. Eene moeder, door onrust gekweld en van slechte gezondheid, vervalt tot algeheele moedeloosheid en stompzinnigheid; zij verbeeldt zich eeuwig verloren te zijn en dat haar gezin tot ellende zal vervallen. In een aanval van wanhoop doodt zij hare kinderen om ze tegen die ellende te behoeden die hen zoude wachten. Onder een gelijken toestand had zeker beschuldigde zijne vrouw vermoord. Voor de assises te Derby stond in 1871 deze man terecht, Samuel Wallis genaamd, beschuldigd van zijne vrouw te hebben vermoord, met wie hij altijd in de beste verstandhouding had geleefd. Hij had haar des nachts met een mes den hals afgesneden en daarna het huis verlaten. Toen men hem arresteerde, was hij opgewonden, sprak allerlei onzin en gaf duidelijk bewijzen van zinsverbeeldingen. De geneesheer, die Wallis gedurende eenigen tijd had behandeld, verklaarde dat hij maag- en leverlijden had,

zeer terneer geslagen was en het idée fixe ronddroeg dat zijne herstelling onmogelijk was.

Beweegredenen tot de daad waren er niet, dan alleen de impulsieve aandrift. De heelmeester van het gesticht was van dezelfde meening als de geneesheer, en beiden verklaarden Wallis voor krankzinnig. De beschuldigde werd niettemin door de jury schuldig verklaard, doch in de koninklijke genade aanbevolen.

Wallis werd wel ter dood veroordeeld doch het vonnis toevallig slechts niet uitgevoerd. Doch het is zeker, zegt Maudsley, dat indien er een schijn van grond bestaan had om te kunnen aannemen dat beschuldigde haat had gekoesterd tegen zijne vrouw, men hem had opgehangen, trots alle bewijzen zijner krankzinnigheid, namelijk volgens de Engelsche jurisprudentie. Bij vele gevallen van moordmanie lijdt het individu aan *verdenkings-vergiftiging*, of *vervolgingswaan* enz., verbonden met *melancholische gemoedsstemming.* Ook hiervan geeft Maudsley een voorbeeld.

Dr. Pourral, practiseerend geneesheer, werd in het privaatgesticht van Northwoods opgenomen, onder de verzorging van Dr. Davey, den tweeden April 1859, wegens moord *in waanzin* gepleegd op zijne schoonmoeder, die hij liefhad en hoogachtte. Reeds gedurende drie maanden tevoren was deze man geheel veranderd van karakter, hij was neergeslagen, ontstemd en had eindelijk gepoogd zich van het leven te berooven. Het was reeds voor de derde maal dat hij aan krankzinnigheid leed Een eerste aanval had zich voorgedaan op 22jarigen leeftijd, de tweede 14 jaren later en de derde 4½ jaar na den tweede. In de tusschenpoozen had hij eene uitgestrekte praktijk uitgeoefend, en bezat een zoo groote achting dat hij zelfs tot burgemeesrer der stad was gekozen. Men noemde hem een achtenswaardig en beminlijk man, maar even heftig en even gevaarlijk voor zichzelven als voor anderen, wanneer de aanval zijner krankzinnigheid opkwam. De geeststoornis kenmerkte zich reeds terstond door plotseling opkomend wantrouwen tegen zijne naaste bloedverwanten, en door zijn hardnekkig vasthouden aan de verdenking dat men een complot had gesmeed tegen hem; daarna volgde de waanidee dat men vergift in zijne spijzen had gedaan enz. Hierna volgde eene poging tot zelfmoord of tot moord.

In 1854, tijdens zijn tweeden aanval, had hij eens iemand op de jacht gedood, dat doorging voor een *ongeluk*, waaraan echter reeds toen door velen was getwijfeld. Pourral toonde het meest mogelijke berouw over zijne daad, doch was overigens kalm en beredeneerd; ook daarna gedroeg hij zich steeds verstandig en als gentleman. Hij bleef vier maanden in het gesticht en leverde al dien tijd geene bijzondere verschijnselen meer op van krankzinnigheid. Men meende hem dus veilig te kunnen ontslaan, doch plaatste hem daarbuiten nog onder eenig toezicht. Twintig dagen nadat hij Northwoods had verlaten (30 Augustus), sneed hij eene dienstbode met een scheermes den hals af,

zonder eenige teekenen van krankzinnigheid als kort voor de daad te hebben gegeven. Voor het gerechtshof weder vrijgesproken, op grond van krankzinnigheid, werd hij echter naar het gesticht voor *criminele* krankzinnigen, Bethlem overgebracht, onder de zorg van Dr. Hood.

Hoogst merkwaardig was diens verklaring over dezen man: ‘Depuis le premier jour jusqu' à aujourd'hui, bien que j'ai étudié cet homme avec un soin peu ordinaire, je ne connais pas un symptome de folie dont je puisse lui faire particulièrement l'application, et si c'était un simple particulier, placé dans un asile privé à ma charge, et que les commissaires de surveillance me demandassent pour quelle raison il est retenu, je ne sais pas si je pourrais en donner une seule bien nette et bien definie’.

Maudsley voert dit, in het belang der jurisprudentie aan, als een éclatant voorbeeld ‘qu'un homme peut présenter toutes les apparences de la raison a ce point; de tromper, *étant fou*, les observateurs, les plus habiles, jusqu' au moment où la manie homicide fait fatalement explosion’. Ook kan het dienen als een éclatant voorbeeld tevens van het talent en de geestkracht, die sommige krankzinnigen bezitten om hunne waanidéën gedurende langen tijd verborgen te houden. De hoofdvraag bij deze en dergelijke gevallen, wat de toerekenbaarheid betreft, is eenvoudig deze: Heeft het individu weerstand *kunnen* bieden aan de ziekelijke aandrift tot de daad? Maudsley zegt: ‘La vérité est que ce qui dans un *esprit sain* est une passion *gouvernable*, devient dans *l'esprit du fou une insanité ingouvernable*’. En iets verder: ‘Le fait seul que le délire persiste dans l'esprit prouve suffisamment que l'individu ne peut pas raisonner sainement, il *raisonne follement*, il *sent follement* et tôt ou tard il *agira follement.* Son point de départ en tout n'est point *la raison* saine, mais *une maladie.*

Dat bij die folie homicide, waarvan hier sprake is, de daad van voorbedachtzaamheid, overleg en toeleg getuigen kan, leveren even zoovele voorbeelden het bewijs. Een zekere John Billman, gedetineerd wegens paardendiefstal, vermoordde zijn bewaker, onder omstandigheden die van groote wreedheid niet slechts, maar te gelijkertijd van groot overleg getuigden om zijne voornemens bedekt te houden en zijne vlucht voor te bereiden. De crimineele krankzinnigen dezer soort verschillen overigens allen zeer. Bij sommigen is het geheugen verduisterd en verward; ter nauwernood begrijpen zij wat er gebeurd is en doen geen enkele poging om te vluchten. Anderen hebben van het bedreven feit eene zeer klare en levendige voorstelling, zoodra zij namelijk van de *aandrift*, door het volvoeren der *daad* zich hebben ontlast, en het gevoel van zelfbehoud optreedt, beproeven zij dadelijk om te ontvluchten, doch stellen zich daarna zelven gewoonlijk in handen der Justitie. Sommigen geven blijk van de meest mogelijke zedelijke ongevoeligheid, en zijn volstrekt onverschillig over hunne daad, of algeheel onvatbaar om er het gruwelijke en strafschuldige van in te zien; terwijl daaren-

tegen weder anderen, tot zichzelven gekomen, vervallen in wanhoop en rusteloos zelfverwijt. Ook komt het lang niet zoo zelden voor dat poging tot zelfmoord aan de daad voorafgaat of die opvolgt.

Andere vormen van folie homicide zijn die, waar de waanzin *duidelijk* uitgedrukt en de misdaad daarvan het direct gevolg is. Wanneer een vader zich inbeeldt uit den hemel een bevel te hebben ontvangen om zijn zoon te dooden en aan dit bevel gehoorzaamt, dan zal over den toestand zijner krankzinnigheid wel bij niemand twijfel bestaan, en niemand zal er aan denken hem deze daad voor een toerekenbaar misdrijf te doen gelden. De hoofdvraag blijft voor den strafrechter slechts deze: in welken graad de waanzin den geest bevangen heeft van den dader, *op het oogenhlik van de daad.* Hoe krankzinnig iemand ook moge wezen, waar het verband daartusschen en de daad niet klaar kan worden aangewezen, aarzelt men hem ontoerekenbaar te achten indien hij een misdrijf begaat. Maar men vergeet daarbij, merkt Maudsley op, dat onzinnige handelingen, waaraan eenig individu, dat aan algemeenen waanzin lijdt, zich overgeeft, voor de helft nog niet met dien waanzin direct in verband staan.

Zij zijn slechts de bewijzen voor eene ziekelijke overmaat van zenuwenergie en geven dikwerf noch getuigenis van doel, noch van beweegredenen, voor zooverre althans dit uit te maken is. Zij zijn eenvoudig de *stuipachtige* uitdrukking van de stoornis in de middelpunten van het zenuwstelsel; zóó ook zijn de daden, die direct op den waanzin berusten, slechts het gevolg van krankzinnige redeneering uit krankzinnige praemissen ontstaan, of door aandriften, die zich ophoopen *in een krankzinnig hoofd* en die zelfs met geen enkel waanzinnig idee in verband kunnen staan. Maudsley geeft een welgekozen voorbeeld ter verduidelijking van hetgeen hij wil zeggen. Eenig individu beeldt zich in dat hij Jezus Christus is, maar spreekt overigens verstandig over alle dingen, die met dat waanidee niet in betrekking staan. Ook drijft hij zijne zaken met verstand. Op zekeren dag evenwel lost hij een geweerschot op iemand en wordt door de Justitie, als beschuldigd van moord, ter verantwoording geroepen. Men kan niet aantoonen dat hij onder den invloed van zijn bijzonder waanidée de daad heeft gepleegd, ook indien zijn ingebeelde waan werkelijk bestond, daar toch niets meer in strijd is met de persoonlijkheid van Christus dan het begaan van een moord. Toch meent men te moeten aannemen, dat een dusdanig krankzinnige handelen moet in overeenstemming met het karakter dat hij waant te bezitten. Zoodanig mensch zoude volgens deze theorie schuldig moeten worden verklaard. Intusschen zal de deskundige op grond van ondervinding verklaren, dat de partieele krankzinnigheid steeds alle idée van misdadigheid bij eenigerlei handeling moet buiten sluiten. Deze meening grondt zich hierop:

1°. De waanzin kan *latent* bestaan en niet worden geconstateerd, hoezeer zij toch de daad heeft te weeg gebracht.

2°. Het is niet altijd mogelijk om de werking na te gaan van een krankzinnig brein, of om bij eenigerlei handelen van een zielszieke uit te maken, wat wel en wat niet als een verschijnsel der ziekte beschouwd moet worden.

3°. Het is onmogelijk *de grens van den waanzin* te bepalen en te beletten dat deze zich uitbreidt. Dit althans is zeker, dat bij de zoogenaamde moordmaniën de waanzin zich nooit bepaalt tot één groep van voorstellingen of denkbeelden, maar het geheele hersen- en gemoedsleven daarin betrokken wordt. Deze belangrijke opmerkingen worden door Maudsley verder toegelicht door eenige treffende voorbeelden, ten bewijze dat krankzinnigen soms zóó meesterlijk hunne waanideeën weten te verbergen, dat zij òf niet, òf slechts bij verrassing blijken. Merkwaardig is dit: Het lid eener staatscommissie komt in de Bicètre om diegenen uit het gesticht te ontslaan, die hij meent dat hersteld zijn. Hij onderzoekt een ouden wijnbouwer, die heel verstandig sprak en op alle vragen een zeer juist antwoord gaf. Het ontslag bewijs werd geschreven en als naar gewoonte hem ter onderteekening voorgelegd. De man neemt de pen in handen en toekent.... 'Jezus Christus'.

Esquiroll verpleegde een individu dat herhaaldelijk had gepoogd de hand aan zich zelven te slaan, en die niet ophield om een pistool te vragen ten einde zich voor het hoofd te kunnen schieten. 'Het leven verveelt mij' zeide hij herhaaldelijk. Intusschen gaf hij nooit blijk van eenig waanzinnig idée en was gewoonlijk in goed humeur. Eerst twee jaren daarna bekende hij aan hallucinatie te lijden van gehoor en gezicht. Hij meende door de politie vervolgd te worden, hij zag en hoorde ook de agenten.

Dr. Hood had onder zijne verpleegden in Bethlem een man, die naar het gesticht was gebracht omdat hij de koningin lastig was gevallen, door op zekeren dag haar een geschrift aan te bieden, houdende het verzoek om eene plaats in het gouvernement. Deze man werd reeds twintig jaren achtereen daar verpleegd. In de 15 laatste jaren evenwel had hij geen enkel blijkbaar verschijnsel van krankzinnigheid meer gegeven en de laatste 8 jaren scheen hij ontwijfelbaar hersteld. Dr. Hood wist op grond hiervan verlof te krijgen om dezen lijder uit het gesticht te ontslaan. Na 5 maanden keerde hij echter daar heen weder terug. Hij had namelijk eenige brieven aan de koningin geschreven, waarin hij aanzoek deed om de hand van prinses Alice. Ook zijn melancholische lijders dikwerf zóó gesloten, dat men eerst nà hun herstel te weten komt door welke waanideeën zij tijdens hunne ziekte werden gekweld. Hoe zal men nu bij soortgelijke gevallen kunnen uitmaken, of eenigerlei daad in verband staat tot eenig waanidee en daarvan het gevolg is geweest. De gestichtsgeneesheeren zijn dikwerf in de grootste embarras om *te kunnen raden* welke waanideeën hunne lijders beheerschen en op hunne gedragingen invloed oefenen. En zoo

zij die weten te raden, dan is het alleen naardien zij in hunne conjecturen worden voorgelicht door voorafgegane ondervinding.

4°. Hoe onafhankelijk eenigerlei daad in het algemeen ook schijne van een waanidee, zoo zal nogtans geen deskundige die in de gelegenheid was om door krankzinnigen de beweegredenen te hooren verklaren die hen deden handelen, kunnen verzekeren dat eenigerlei geincrimineerde daad in *geen* verband staat tot de geeststoornis.

Feitelijk is gebleken dat krankzinnigen, op grond der valsche praemissen van hun waanzin, toch niet altijd logisch handelen en besluiten. Indien dit zoo ware zoude men vóóraf gemakkelijk kunnen bepalen, op grond der kennis van het waanidee, *welke* daden men te vreezen heeft en zouden aldus dikwerf vele ongelukken kunnen worden voorkomen. Maar wat de verzorging van zielszieken moeielijk maakt is juist *dit*: dat al weet men ook wat er in hun brein omgaat, men toch volstrekt daaruit niet kan bepalen *wat zij zullen doen.* Bij hen toch is niet slechts de geregelde samenhang en aaneenschakeling der denkbeelden verbroken, maar ook *der handelingen.* Een enkel voorbeeld. Een jonge onnoozele (imbécil) had de *passie* om *windmolens* te zien. Hij zou mijlen hebben afgelegd, hoe vele ook, om daaraan te kunnen voldoen. Zoo er gelegenheid was zette hij zich op eenigen afstand van den molen neer en zou dagen achtereen dáár blijven om dien steeds te zien draaien. Men hoopte hem van dezen waanzin te genezen door overplaatsing naar eene andere streek, waar geen windmolens waren. Doch het huis waarheen men hem had gebracht stak hij in brand, en op een anderen dag vermoordde hij een kind op de meest wreedaardige wijze. Vóór dien tijd had hij nimmer van *gevaarlijke* neigingen en aandriften blijk gegeven. Wat was dan de beweegreden tot deze daden? Heel eenvoudig dit: *hij wilde er toe dwingen hem weer terug te voeren naar de plaats waar hij windmolens kon zien.*

Van tijd tot tijd, zegt M., zie ik een heer die jaren achtereen in een gesticht is verpleegd van misdadige krankzinnigen. Eenigen tijd vóór zijne opsluiting had hij door zonderling gedrag verontrust. Hij loste namelijk een geladen revolver op straat en had ook een bijlslag toegebracht aan een paard, dat voor een fiacre was gespannen, die zijn rijtuig passeerde. Verder had hij het waanidee Jezus Christus te wezen en werd als krankzinnig vrijgesproken en in het gesticht gebracht. Dáár echter was hij slechts kort, of hij werd rustig en beschaafd in zijne manieren, sprak verstandig en redeneerde zóó juist, dat zijne vrouw alles aanwendde om zijn ontslag te bewerken. Twee malen werd hij naar aanleiding daarvan onderzocht door twee uitstekende geneesheeren, die verklaarden geen enkel bewijs van krankzinnigheid meer bij hem te kunnen ontdekken en dus bevolen hem te ontslaan. En toch had deze man - gelijk later bleek - geen enkel oogenblik opgehouden te meenen, dat hij Jezus Christus was. - Onder den invloed

daarvan had hij de vroeger genoemde wandaden gepleegd, namelijk om attentie te wekken voor zijne vermeende zending. ‘Cet exemple démontre’ zegt M. ‘l'absurdité d'imposer à un esprit raisonnable et sain la tâche de plonger dans les profondeurs tumultueuses de l'esprit d'un fou, d'y saisir toutes les incohérences de pensées et de sentiments désordonnés, et de retrouver le fil qui rattache les uns aux autres, des phénomènes mentaux dont le caractère essentiel est précisement de n'avoir ni lien ni cohérence, de ne pas succéder en relation logique, d'être non pas dans un ordre mais dans un désordre d'association, contraire à toute l'expérience du bon sens.... Le délire n'est pas lui même la maladie; il n'en est qu'un symptôme frappant. - Il est donc certain que l'acte criminel peut être une manifestation de la maladie, dont le délire est un symptôme, et que la liaison entre ces deux choses peut échapper à l'examen le plus soigneux, quoiqu'il existe entre elle une connection pathologique réelle’.

5°. Wanneer eenig waanidee in het brein heeft post gevat, hoe beperkt ook, zoo zijn zeer zeker ook de overige geestvermogens niet gezond. Integendeel deze laatsten verkrijgen onder de impulsie der waanidée, waarmede zij verwantschap bezitten, een verhoogde kracht en begunstigen daarbij het ontstaan dier aandriften, welke schijnbaar in geenerlei betrekking staan tot de zielsstoornis. Een nauwkeurig onderzoek van zaakkundigen, buiten den kring der duidelijk uitgedrukte waanideën, zal echter altijd bewijzen leveren voor het bestaan van nog andere *algemeene* stoornissen; b.v. het niet bestaan of de verkeerdheid der natuurlijke gevoelsuitingen, verandering van karakter en gewoonten, prikkelbaarheid van humeur, zonder zich te kunnen bedwingen - geestzwakte in alles wat niet tot de bijzondere waanideën betrekking heeft. De lijder is *in zich zelven* geconcentreerd en dit *zich zelven* is een ziekte. De maatschappelijke begrippen bestaan niet meer of zijn zonder kracht voor hem; het orgaan van zelfkritiek is zóó bij hem verzwakt, dat wat aan een gezonden van geest volslagen krankzinnig voorkomt, hem, wat zich zelven betreft, volstrekt niet krankzinnig maar zeer verstandig toeschijnt. In een gesticht gebracht begrijpt hij daarom volstrekt niet wat *hij* er doet en beoordeelt op de onzinnigste wijze zijne lotgenooten.

Ziehier wat M. nuttig meent te doen opmerken in gerechtelijk geneeskundig opzicht, vooral wat die *misdadige* krankzinnigen betreft, wier ziekte zich kenmerkt door eenig omschreven waanidee en wier misdadige handelingen toch niet duidelijk daarmede blijken samen te hangen. ‘Des profondeurs du désordre des sentiments, où le délire a ses racines, il peut surgir à tout moment *une folle impulsion* complètement indépendante du délire, mais engendrée comme lui *par la maladie*’. Niet minder behartigingswaard schijnt ons datgeen wat M. doet opmerken over *misdadige* handelingen, die met *vallende ziekte* in

oorzakelijk verband staan (folie épileptique), alsmede wat hij zegt van de *ouderdomsonzinnigheid* (démence sénile), in betrekking tot de testamentaire capaciteit. Dit gedeelte vormt het slot der behandeling van het eigenlijk onderwerp, dat schrijver tot behandeling zich koos. Bij gevallen van moord, zegt hij, zonder eene blijkbare beweegreden en zonder dat de oorzaak er van zich laat verklaren, zal het onderzoek meestal leeren, dat de dader aan *épilepsie* lijdt. In zóodanig geval is de vraag moeielijk in welke mate het bestaan dezer ziekte de toerekenbaarheid van den dader buitensluit. Een epilepticus toch kan even goed bij zijn verstand zijn als eenig ander, die niet aan deze ziekte lijdt, en ingeval van misdaad dus ook even toerekenbaar als laatstgenoemde. Daartegen staat echter over dat de ondervinding in de krankzinnigengestichten heeft geleerd, dat het een der onbetwistbaarste eigenschappen is der epilepsie, om in zekere gevallen in een aanval van razernij over te gaan, en dat hoe korter de epileptische aanval nabij is, men met des te meer grond kan vermoeden, dat de persoon niet goed bij het hoofd is. Na een of meer aanvallen volgt, hierdoor ingeleid, een kort durende aanval van razernij, die bekend is onder den naam van *epileptische manie.* Zoowel wat zijne hevigheid als wat zijn destructiefkarakter betreft, is zoodanige aanval van zeer gevaarlijken aard. De lijder verkeert in den hoogsten graad van hersenprikkeling, is geheel onbewust van hetgeen hij doet en begaat waarschijnlijk, ten prooi aan verschrikkelijke zinsverbeeldingen, de afschuwelijkste gewelddadigheden. Nadat deze exaltatie eenige dagen, soms slechts eenige uren of minuten heeft geduurd, valt de lijder neer en komt dan eensklaps weder tot zich zelven. In de tusschenpoozen dezer paroxysmen van epilepsie en waanzin, die soms weken of maanden duren, is de lijder rustig en goed bij zijn verstand. Bij het lang bestaan hebben der ziekte verliest hij echter het geheugen, verzwakt zijn verstand en vervalt hij in het ergste geval tot een staat van algeheele onzinnigheid. Bij dezen vorm van epileptischen waanzin komt moord veelvuldig voor, die dan, zoo de aanval voor de *eerste maal* optreedt, en bij iemand die niet als krankzinnig bekend staat, voor de juiste beoordeeling groote moeielijkheid oplevert. Indien echter de daad is bedreven met groote gewelddadigheid, zonder bewijs van voorbedachtzaamheid, zonder blijkbaar motief, zonder voorzorg om zich te verbergen, en indien daarbij het bestaan van epilepsie wèl geconstateerd is bij den beschuldigde; zoo is het meest waarschijnlijke dat men te doen heeft met een dier gevallen die het epileptisch accès voorafgaan of dien opvolgen. Anders is het dáár waar de razernij optreedt in plaats van den epileptischen aanval, de *gemaskeerde épilepsie* (epilepsia larvata) waarover reeds in het voorafgaande het noodige is opgemerkt. Hiertoe behoort waarschijnlijk ook die vorm van plotselinge waanzinnigheid, die bekend is onder den naam van *mania transitoria.* Verder doet Schr. opmerken dat de epileptische waanzin ook *périodiek* kan voorkomen, meer of min regel-

matig, binnen maanden of jaren, zonder dat een ware aanval van *épilepsie* in dat tijdsverloop zich heeft voorgedaan. Ten laatste komt echter de epileptische aanval en levert dan den sleutel tot de verklaring der vroegere toestanden. Falret, een bekend en bekwaam krankzinnigenarts, spreekt van een epilepticus bij wien de epilepsie reeds 21 jaren lang zich niet had voorgedaan, en die eensklaps een hevige neiging kreeg tot moord, zóódanig dat hij onder toezicht moest worden geplaatst.

Verschillende voorbeelden, uit Schr. eigene ondervinding of aan andere auteurs ontleend, worden door hem ten bewijze van het gezegde aangevoerd.

Eindelijk een enkel woord over wat Schr. opmerkt over de ouderdomsonzinnigheid in hare gerechtelijk geneeskundige beteekenis. Wanneer iemand van hoogen leeftijd, die men suf noemt, een testament maakt, dat de verwachtingen in duigen doet vallen van hen die meenden geroepen te zijn om zijne erfgenamen te wezen, kan er questie oprijzen of de geschiktheid om te kunnen testeren bij den testateur bestond. Het is toch een feit dat met den ouden dag de geestvermogens trapsgewijze verminderen, hetzij gelijktijdig met de zuiver lichamelijke, hetzij veel eerder dan deze. Deze verzwakking van verstand en gemoedsleven kan tot algeheele onzinnigheid en gemoedeloosheid klimmen, maar levert overigens verschillende graden op, zoodat daaruit de vele moeielijke rechtskwestiën zich begrijpen laten, die er uit kunnen voortkomen. Het eerste verschijnsel der gezegde vermindering van geestvermogens is: verzwakking of verlies van geheugen, vooral in betrekking *tot nog kort geleden* plaats gehad hebbende gebeurtenissen. De herinnering van het lang verledene daarentegen is levendig en juist, maar *recente* indrukken gaan spoedig voorbij en worden vergeten. Zoo b.v. kan het bezoek van een vriend, waarin de oude belang stelt, reeds na weinige dagen geheel vergeten zijn. Zoo kan het ook voorkomen dat een dergelijk individu heden een testament maakt, en na eenigen tijd er zich niets meer van herinnerende, er over spreekt om zijn uitersten wil te willen beschrijven. Een dusdanige kan echter voor het oogenblik in staat zijn om een testament te maken, hoezeer hij door verlies van geheugen onmachtig is om voor zich zelven te zorgen of zijne zaken te beheeren. Na het verlies van geheugen, en soms gelijktijdig daarmede, ontstaat er verzwakking in het waarnemingsvermogen, zoodat de oude zich vergist in de identiteit van personen en zaken. Zijn geestwerkzaamheid beweegt zich daarbij hoofdzakelijk in het verledene, en van de tijdruimte die het heden, waarin hij leeft, daarvan afscheidt, is hij zich niet meer bewust. Hij meent dan dat de aaneengeschakelde voorstellingen van zijn herinneringsvermogen in werkelijkheid bestaan, en spreekt daarom alsof hij zich werkelijk *heden* op een plaats bevond waar hij vroeger is geweest, òf veronderstelt dat iemand, dien hij voor de eerste maal ziet, een *ander* is dien hij jaren

geleden reeds kende. Niettemin, wanneer men hem oplettend op zijne dwaling maakt, erkent hij die als zoodanig en verwondert zich haar te hebben kunnen begaan. Maar den volgenden dag heeft toch hetzelfde weer plaats. Hij zal zijn goed verkoopen en er den volgenden dag over spreken alsof het hem nog toebehoorde. Hij zal twintigmaal dezelfde vraag doen, telkens weder vergetende dat men er hem reeds op heeft geantwoord; hij zal iemand niet meer herkennen, dien hij eertijds goed kende; hij zal naar de gezondheid vragen van menschen, die reeds lang dood zijn; en toch niettegenstaande dit alles, is het wel mogelijk, dat dezelfde oude wissels schrijft en teekent, zonder eenige fout, voor zijn bankier; dat hij juist rekening houdt en geene fouten begaat bij de administratie zijner zaken.

In dezen toestand van het geheugen en waarnemingsvermogen zijn daarbij groote afwisselingen van graad, die meestal op en neer gaan met den gewonen gezondheidstoestand. Daarmede moet bij het onderzoek rekening worden gehouden. Bij verderen achteruitgang vermindert allengs meer en meer het opmerkingsvermogen. Het individu onderscheidt en onderkent niet meer de personen die hem omringen en die hem verzorgen; hij vergeet de dingen op denzelfden oogenblik, dat hij ze waarnam en zag. Ook het verledene is nu slechts eene onzamenhangende herinnering meer; personen en zaken worden onder elkaar vermengd en verward; het gesprek bestaat slechts uit onzamenhangende phrasen en wartaal. De oude weet niet meer waar hij is, noch de dagen der week; tijd bestaat voor hem niet meer, hij zal 's nachts opstaan, meenende dat het dag is, of zal te bed willen gaan op klaarlichten dag, meenende dat het bedtijd is. Hij stelt weinig belang in de tegenwoordige dingen en weet die niet meer juist te schatten; hij is moeielijk tot nieuwigheden over te halen; heeft geen initiatief meer en waardeert slechts de lessen uit het verledene: Landator temporis acti veroordeelt hij als revolutionair wat slechts het verschijnsel is eener natuurlijke ontwikkeling. Een en ander zijn reeds de zwakke kenteekenen van het langzaam naderend en voortloopend algeheel verval der geestvermogens en van het gemoedsleven. Dit verval evenwel kan ook plotseling zich voordoen, na eene bovenmatige verhoogde werkzaamheid der hersenvermogens en geestopgewektheid. De oude toont dan eerst geheel onverwacht eene buitengewone bedrijvigheid in zaken, werpt zich in speculatiën en doet inkoopen of plaatst gelden op eene wijze die verontrustend is; of hij begaat geheel onverwacht uitspattingen in Baccho et Venere, zonder naar raad of tegenspraak te luisteren, en tegen iedere contrôle zich verzettende, zóódat hij de grootste onrust en het grootste verdriet berokkent aan zijne familie. Deze exaltatie is de laatste flikkering van zijne geestige activiteit, waarop de dementie meestal onmiddellijk volgt. Dezelfde verschijnselen echter van verstand en gemoedszwakte door afgeleefdheid, kunnen ook worden teweeg gebracht door geheel andere oorzaken: namelijk door alles wat op de

hersenen een tijdelijken of blijvenden nadeeligen invloed uitoefent. De zelfde graden van geheugenloosheid kunnen het gevolg zijn van zenuwkoortsen - van hoofdbeleedigingen - hersenberoerte of uitputting door onmatige leefwijze. De hersenverzwakking kan onder de genoemde invloeden zóóverre komen dat de mensch het bewustzijn van zijn ik algeheel verliest, en daarmede de *identiteit* zijner persoonlijkheid niet meer erkent.

Het verlies der spraak, het vermogen om sommige woorden uit te spreken, of wel het in de plaats stellen van woorden, die geheel andere dingen beteekenen dan die men wil te kennen geven, vindt men bij sommige vormen van hersenberoerte. Wat Schr. deswege opmerkt hebben wij door een merkwaardig geval in onze praktijk bevestigd gevonden.

Na een aanval van hersenberoerte met verlamming van de rechterzijde, ontstond hier reeds terstond stoornis, in de spraak niet slechts, maar ook onvermogen om sommige woorden uit te spreken en voor de dingen die patient wilde te kennen geven het juiste woord te vinden. De lijder wenschte b.v. zijn kamerjapon en riep dan driftig uit: *Water*, *water* enz. Deze toestand keerde tweemaal binnen korten tijd tot den normalen staat terug; doch duurde met den derden aanval veel langer en ging over in zoodanigen staat van verstandelijke verwardheid en perversiteit van karakter, dat patient naar een gesticht moest worden gebracht en onder curateele is gesteld. Bij deze personen, vooral indien de beschreven toestand nog slechts in geringen graad bestaat, zal dikwerf de kwestie oprijzen, of de geschiktheid om testament te maken kan worden betwist niet slechts, maar ook of er voldoende rechtsgrond bestaat voor curateele. Bij den lijder waarvan ik boven gewaagde, heb ik in het laatste opzicht de moeielijkheden ondervonden om den rechter van den toestand voldoende te overtuigen. Uit het verlies der spraak toch, of het onvermogen om de juiste woorden te vinden, ook niet uit het onvermogen om schriftelijk zijne gedachten uit te drukken, kan men op zich zelven besluiten tot verstandelijke verwardheid of verlies van rede; vooral niet omdat sommige personen, die in den genoemden toestand hadden verkeerd, na hun herstel verzekerden, dat zij tijdens den geheelen duur hunner ziekte altijd in het volledig bezit waren geweest hunner verstandelijke vermogens. Maar de spraak is niet het *eenige* waardoor de geesttoestand van eenig persoon zich uitdrukt; ook de *geheele mimiek* en *de handeling* vooral. Ook hier dus is zaakkundige waarneming ter voorlichting van de rechtbank onmisbaar. Terecht zegt M.: ‘Chaque affaire doit être décidée suivant les circonstances particulières et d'après les indices de l'état mental du testateur, fournis par sa conduite générale et la façon particulière dont il faisait connaitre des volontés.’

Hiermede eindigt Maudsley zijne bijzondere beschouwingen over krankzinnigheid en misdaad, waarvan zeker de belangrijkheid door niemand

zal kunnen worden betwist. Mocht het ons gelukt zijn die in hoofdtrekken duidelijk te hebben teruggegeven, dan vertrouwen wij daarmede voor velen geen onnut werk te hebben verricht. Aan het einde van zijn degelijk geschrift bespreekt Schr. nog, gelijk wij reeds opmerkten, de hulpmiddelen om zich te behoeden tegen krankzinnigheid. Ten slotte willen wij daarom in hoofdtrekken nog mededeelen wat de ervaren en verstandige Schr. ook deswege opmerkt.

IV.

Onder lieden, die over zich zelven hebben *nagedacht*, die gewoon zijn hunne gedachten en gewaarwordingen te controleren en te toetsen aan de rede, zullen er zeker velen zijn, zegt Schr., die oogenblikken in hun leven hebben gekend, dat zij zich moesten aangrijpen om niet het verstand te verliezen. Die waakzaamheid tegen zich zelven, is dubbel noodzakelijk voor hen en moet de zoodanigen nooit verlaten, bij wie de neiging tot zielsziekte als het ware in het bloed zit d.i. die daartoe eene erfelijke of constitutioneele voorbeschiktheid bezitten. Voor deze allen is het een voortdurende strijd om weerstand te bieden aan deze ziekelijke neiging hunner natuur. De vraag is dus niet ongepast, in welke mate de mensch verantwoordelijk er voor kan worden geacht, indien hij tot krankzinnigheid vervalt. Die vraag is wel de moeite waard om er ernstig over na te denken. Het is toch zeker dat de mensch in *zekere mate* de macht bezit, om tegen deze droevige ziekte zich te waarborgen. Immers, waardoor zij ook ontstaan moge, meestal is zij het direct gevolg van het loslaten der teugels van den wil, van den toom der gedachten en der gevoelsgewaarwordingen. En onbetwistbaar is het, dat oefening in zelfcontrole en zelfbestuur de grootste macht is om zijne gezondheid te behouden.

Hieruit is het voor een deel te verklaren dat van twee individuen, met dezelfde erfelijke neiging tot zielsziekte, de een in het leven succes heeft en zelfs goede reputatie verkrijgt, terwijl de ander tot zelfmoord vervalt of krankzinnigheid. De kracht, die den eerstgenoemden staande hield in den levensstrijd, was het onverflauwd volgen van een verheven levensdoel, met die zelfverzaking en dat zelfbestuur, die daarvoor noodig zijn. Dit ontbrak aan den tweeden. Deze had geen motief, dat krachtig genoeg was om hem te dwingen tot *zelfbestuur.* Hij stelde geen wachters bij de bronnen der geeststoornis. Wat deze laatsten betreft is het merkwaardig om op te merken, in welke vreemde, maar dikwerf toch niet onvruchtbare richtingen lieden ter oorzake van nog zwakke stoornissen hunner hoogere vermogens zich soms bewegen.

Nu eens is het een uiterste van karigheid of inhaligheid; dan weder het fanatiek aannemen en volgen van uiterste leerstellingen, of van godsdienstige praktijken; of ook wel, in onzen tijd, de absurditeit van eene denkbeeldige gemeenschap met de wereld der geesten, eene zie-

kelijke dispositie tot dichterlijken waanzin, of eene neiging tot het propageren van overdreven sociale of politieke theorieën; zoo bestaat er een onnoemelijk tal van excentriciteiten in de maatschappij, die hun grond vinden in geeststoornis. Hoe treurig en hoe absurd of gevaarlijk zij mogen voorkomen, men moet ze dulden en beschouwen als zóóvele richtingen, die een ziek brein doorloopt en daardoor aan de concrete krankzinnigheid ontkomt.

Voor de kennis van de voorwaarden tot verstandig zelfbestuur meent M. er dringend op te moeten wijzen, dat in iederen mensch het vermogen ligt, in meerdere of mindere mate, *om zich zelven te vormen; de kracht om zich in te toomen*, *en zóódanig zijn denken*, *gevoelen en willen in te richten*, *dat hij goed bij zinnen blijft.* Zeer weinigen misschien zouden gek worden, althans uit *moreele* oorzaken, indien zij al de hulpmiddelen hunner natuur daartegen kenden en die stelselmatig wisten te ontwikkelen. De ondervindingen bij krankzinnigen in de gestichten vooral leert welk vermogen deze nog soms op zich zelven kunnen uitoefenen, wanneer zij er eene krachtige beweegreden toe bezitten. Vrees voor straf weerhoudt hen dikwijls om aan dwaze aandriften toe te geven en doet hen hunne hartstochten bedwingen. De vastheid ook, waarmede zij soms hun waanzin verborgen kunnen houden of die geheel en al ontkennen, indien zij er belang bij hebben, zijn het bewijs, dat bij hen eene macht over zich zelven bestaat, die vele gezonden van brein hen zouden benijden. Zelfs velen, bij wie de meest hevige aandrang bestond tot moord of zelfmoord, weten daaraan te weerstaan. Aan dit vermogen van zekere mate van zelfbeheersching bij vele zielszieken is het ook toe te schrijven, dat het in een krankzinnigengesticht vrij rustig en ordelijk *kan* toegaan. Het begin van genezing bij dergelijke lijders is ook altijd: het terugkeeren der *wilskracht*, dat altijd mogelijk is, dáár waar de oorzaak der stoornis geene blijvend *organische* is.

De conclusie ligt voor de hand, dat indien het gezegde vermogen nog niet geheel is verloren gegaan en dit zelfs de *genezing* kan bewerken bij krankzinnigen, dan ook door gepaste opvoeding en oefening in den aanvang der ziekte deze zoude hebben kunnen stuiten. - Nu zoude het zeker nutteloos zijn, zegt Schr., iemand, wiens karakter reeds is gevormd, te willen nopen om op eenmaal naar zeker model zich te vormen. Het karakter toch is inderdaad het product van langzame en tijdelijke invloeden, die onder verschillende levensomstandigheden hebben ingewerkt. Men vormt niet op eens een karakter, door nadenken over zich zelven alléén. Ieder mensch kan evenmin *willen* als *spreken*, zonder het *geleerd* te hebben. Willen even als spreken leert men door de praktijk en door oefening. Met juistheid heeft men daarom beweerd, dat de geschiedenis van ieder mensch zijn *karakter* is. Men zou dus kunnen zeggen, om een karakter op eens te willen hervormen zou gelijk staan met de geschiedenis weg te denken van een

menschenleven. Daarbij komt dat de vaste en onveranderlijke wetten, volgens welke de gebeurtenissen plaats hebben, even krachtig zijn op het gebied van den geest als op ieder ander. Daarom, zegt Schr., hebben de zuiver zedekundigen den directen invloed van den wil op gevoelen en denken zeer overdreven en onwaar voorgesteld, door den wil te beschouwen als een abstract wezen. Zij hebben niet genoeg in het oog gehouden de langzaamheid waarmede het concrete willen allengs zich *vormt.*

De vorming van een vasten, redelijken wil is het toppunt en de bloesem der voleindigde menschelijke ontwikkeling; een bewijs voor een physiologischen ontwikkelingsgang, wel niet zoo in het oog springende, maar toch even wezenlijk, als die van het zenuwstelsel der hoogere uit dat der lagere dieren. Tijd en stelselmatige oefening zijn voor de trapsgewijze structuurontwikkeling van het zenuwstelsel noodig en de volle uiting der verrichting daarvan is de wil. Niemand voorzeker zal er in slagen door wilsinspanning alléén zijne denkrichting te wijzigen, op deze of gene wijze te gevoelen, of eenvoudig, wat nog gemakkelijker is, naar voorgeschreven regelen altijd te handelen. Maar wat ieder mensch kan is invloed uitoefenen op de omstandigheden, die op hun beurt weder inwerken op hem, en aldus onopgemerkt zijn karakter wijzigen. Zoo kan hij b.v. den geest afwenden van deze of gene reeks van denkbeelden of gevoelsuitingen en die richten op anderen. Zoo zullen dan handelingen, die er het gevolg van zijn allengs tot gewoonte worden, evenzeer als de denkbeelden en gevoelens waartoe hij zich wilde opheffen. Hij kan in één woord zijn karakter *trapsgewijs* verhoogen tot het ideaal, dat hij zich voorstelt. Wat de gymnastiek is voor de gewone spierbewegingen, is de geestesgymnastiek voor de hoogere vermogens.

Indien men ernstig de middelen overweegt, die het cijfer der krankzinnigen werkelijk zullen kunnen verminderen, moet men het voorafgaande wel overwegen, maar bovenal bedenken dat deze droevige ziekte het meeste door *erfelijkheid* wordt voortgeplant. Krankzinnigheid is wel geene besmettelijke ziekte, gelijk b.v. de pokziekte, maar eene zóodanige die, zoo zij bij de ouders heeft bestaan, aan het kind door de ouders eene meer of mindere voorbeschiktheid daartoe geeft.

Hieruit ontstaat de moeielijke vraag: mag het aan iemand, die geen normale zielsvermogens heeft, worden vrijgelaten om zijn geslacht te vermenigvuldigen? Het antwoord op die vraag zal wel geen ander *kunnen* zijn dan dit: ‘dat bij de inrichting der maatschappij niemand dit kan beletten’. Maar zij vestigt ernstig den blik op *het feit der in dit opzicht onberaden huwelijken*, die in de dwaze meening, over de zoogenaamde liefde, bij velen hun grond en ook hunne verschooning vinden. Alsof die zoo hoog opgevijzelde heilige liefde, zegt Schr., wel bekeken iets anders ware dan eene aandrift, die de verstandelijke

mensch met het redelooze vee gemeen heeft. Schr. wenscht, dat met meer ernst over een huwelijk worde gedacht dan nu meestal geschiedt, en dat de zware verantwoordelijkheid, welke men daarbij op zich neemt, helderder worde ingezien. De vaak waanzinnige vreugdebetooningen en opgewondenheid op bruiloftsfeesten, acht Schr. weinig in overeenstemming met den ernst dezer handeling.

Hoe moeielijk nu ook hierin verbetering te brengen zij - daar wat men liefde heet een instinct is der menschelijke natuur, dat den mensch onvatbaar maakt om te redeneeren - vindt hij het toch de moeite waard er aan te herinneren, en tevens aan te geven *hoe* de erfelijke dispositie tot geeststoornis aldus bevorderd, zich openbaart. Bij *de eerste* generatie zal men nog slechts vinden: verhoogde gevoeligheid van het zenuwstelsel, prikkelbaarheid van geest en gemoed, neiging tot congestie naar het hoofd met aanvallen van drift. Bij *de tweede* zullen alle deze verschijnselen reeds sterker gekleurd voorkomen en aanleiding geven tot hersenberoerten, hersenziekten en het optreden van zenuwstoornissen als: vallende ziekte, hysterie, hypochondrie. Bij de *derde* zullen instinctief verkeerde neigingen zich voordoen, die hun uitdrukking vinden in excentrieke, ongepaste of gevaarlijke handelingen, daarna komen er aanvallen van dezen of genen vorm van zielsziekte.

In de *vierde* eindelijk zal men vinden: doofstomheid - imbeciliteit - idiotisme enz. Ziehier den loop der ontaarding van den zedelijken mensch, indien zij door niets wordt gestuit. Een gelukkig huwelijk, verstandige opvoeding, voorzichtig levensgedrag - kunnen daarentegen verbeterend in den weg treden en het geslacht allengs weder regenereren. Bij den actuelen toestand der maatschappij is die regeneratie echter altijd *toevallig* en niet het resultaat van een *doel* en van een gevolgd plan. Dit moet anders worden. De beschaafde menigte moet weten en begrijpen, dat schijnbaar toevallige omstandigheden als b.v. deze: dat het éene kind een imbecil blijkt en het andere een genie, evenzeer het resultaat zijn van natuurwetten, als de meest samengestelde scheikundige verbinding dit is. Zeker is het, dat men in de wereld zal doorgaan met verliefd te worden, verliefd zijnde te huwen en zijn geslacht voort te planten; maar er is geen reden waarom iemand met erfelijke voorbeschiktheid tot geeststoornis, juist eene vrouw zou moeten nemen, die eene gelijksoortige ziekelijke praedispositie heeft als hij.

Al het gevaarlijke en onverantwoordelijke daarvan moet men zich helder voor den geest stellen, en met bijzondere zorg er tegen waken. Dat het cijfer der zoogenaamde *zenuwachtige* gestellen zoo toeneemt is juist hierin gelegen: dat individuen *met gelijke prikkelbaarheid van geest en gemoed* meestal elkaar aantrekken. Een zenuwachtig ouderpaar echter zal in den regel zijne kinderen even slecht besturen als zich zelven. Dit alles zooveel mogelijk te voorkomen ligt niet buiten het menschelijk vermogen.

Behalve de invloed der erfelijkheid, verdient als oorzaak van krankzinnigheid ook de aandacht de *onmatigheid.* Deze neemt na de erfelijkheid den tweeden rang in; ook zonder het eerste moment is het tweede in staat de ziekte voort te brengen. Matigheid en kuischheid, ordelijk leven in het algemeen, buiten den dagelijkschen invloed te blijven van alcoholische prikkels, zijn de zekerste middelen om hoofd en gemoed rustig te houden. Ook hier geldt de heilzame kracht der resignatie (selfrestraint), niet slechts voor het individu maar ook voor zijn progenituur. Ook dit moest bij de opvoeding in het oog worden gehouden. Maar hoeveel staat daartegen nog niet in den weg? Immers zegt Schr terecht: ‘Provulguer les principes de l'hygiène mentale, basée sur la science, ce serait hélas! blesser bien des croyances chères, et aller à l'encontre des convictions de tous les hommes, à part un bien petit nombre. En ce qui concerne les lois de sa propre nature, et leurs rapports avec les lois de la nature intérieure, l'homme, on en convriendra, est aujourd'hui dans le même état d'ignorance, ou les sauvages ont autrefois vécu, ou vivent encore, à l'egard des lois du monde physique. Comme eux il recourt aux prières là, ou il devrait excercer une volonté intelligente; comme eux, il souffre de l'implacable et cruelle tyrannie des lois qu'il n'a pas appris a comprendre et dont l'existence même lui échappe, lorsqu'il en subit les atteintes. La folie est simplement une discordance dans l'univiers; c'est la preuve et le résultat d'un manque d'harmonie entre une nature humaine individuelle, et la nature ambiante dont elle fait partie. Or, quand de la considération du régime du corps nous passons à celle du régime de l'esprit, nous trouvons tout aussi peu le désir et la résolution sincères de mettre les pensées et les sentiments en harmonie avec la nature.’

Men vindt daarom slechts bij uitzondering iemand, wiens levensdoel de meest mogelijke zelfontwikkeling is. Wat de mensch in den regel najaagt zijn: rijkdom, positie, toejuiching der menigte; en hieruit ontstaan teleurstellingen, gekrenkte eerzucht, jaloerschheid, verdriet, verlies van fortuin, de kwellingen eener gekwetste eigenliefde en andere geestessmarten - d.i. alle die *zedelijke* invloeden, welke ziels- en gemoedsziekte veelal teweegbrengen.

Door dingen van leugen en schijn te stellen boven de *waarheid* vervalt de mensch tot verdeeldheid met zich zelve. Zijn huis is tegen zich zelve en kan geen weerstand bieden aan den storm. Het getal krankzinnigen zoude hoogst waarschijnlijk na een of twee generatieën zeer verminderen, indien de menschen niet meer zich zelven bedrogen, maar de moeite wilden doen om een karakter te vormen, door vrede te zoeken met zich zelven; indien zij waar en oprecht wilden zijn tegenover hunne eigene persoonlijkheid - de grondslagen hunner geloofsovertuigingen nauwkeurig onderzochten, of het doel dat zij zich voorstellen vergeleken met de middelen, die zij daartoe bezigen. ‘Pour l'esprit comme pour le corps, cesser de lutter, c'est commencer à

mourir.' Schr. bespreekt hier ook den invloed van den godsdienst, dien hij niet wil overschatten, maar meent dat soms blijkt dat hij kwaad doet doordien hij passive toestanden bevordert. Er is slechts een waar middel tegen de zielsmart, d.i. nuttige bezigheid, een gezonde geest even als een gezond lichaam moet zich zelven vergeten door energieke werkzaamheid. Terecht zegt M.: 'l'Examen intérieur et l'analyse de soimême, spécialement quand ils sont prescrits comme *devoirs réligieux*; ou des personnes que leur organisation physique, ou toute autre cause, prédispose à une susceptibilité excessive, font naître un *egoïsme maladif* facilement pris pour l'éveil de conscience. Or, une conscience ayant cette sorte d'impressionnabilité, s'exagérant sa propre importance, tombe aisément dans la folie, à moins d'occupations actives et d'intérêts exterieurs puissants qui en contre-balancent les effets.'

Veel hooger dan de invloed op de karaktervorming en als voorbehoedmiddel tegen zenuw- en gemoedsstoornissen - dan godsdienstige leeringen en voorschriften - schat M. de inwerking van eene methodische, ernstige en nauwgezette beoefening der natuurwetenschappen. Niet slechts het *verstandelijk* leven, dus meent Schr., zal daarin den weg vinden voor een natuurlijke ontwikkeling en de versterking zijner vermogens, maar ook het *zedelijk* leven. Hij verklaart zich ook hier een voorstander van de morale indépendante, d.i. van de *zedelijke* en godsdienstige beginselen, waartoe de studie der natuur den mensch opleidt: wat Schr. in betrekking tot deze, naar onze meening altijd zeer betwistbare vraag uitvoerig betoogt, meenen wij als bekend niet noodig hier te herhalen; slechts merken wij op, dat Schr. hier zich ook een tegenstander verklaart van het zoogenaamde utilitarisme. Wij waren ook misschien reeds te uitvoerig in onze mededeeling over Maudsley's geschrift, dat ook in ieder geval in zijn geheel moet worden gelezen, om deszelfs degelijk gehalte en de vele juiste opmerkingen, die het bevat, te kunnen waardeeren. Geen belangstellend zaakkundige zal de studie er van zich beklagen.

Wij eindigen met Maudsley's opmerkelijke uitspraak aan het einde zijns boeks, en die met eenige reserve wel ieder zal onderschrijven:

'Qu'il a été nécessaire d'argumenter pour prouver que la nature de l'homme doit former l'objet d'une étude scientifique, et pour établir les salutaires effets de cette étude sur l'intelligence et la nature morale, c'est ce qui ne manquera pas de sembler bien extraordinaire à nos descendants. De même nous nous étonnons aujourd'hui qu'il ait fallu au temps passé tant de laborieux raisonnements pour prouver que la *sorcellerie* est un vain mot. En attendant il est clair qu'en délaissant les plus puissants moyens d'éducation mentale, et en négligeant ainsi de développer à la limite extrème, les ressources de leur nature mentale, les hommes ne font point tout ce qu'ils pourraient, pour se défendre contre les assauts de la folie. C'est seulement au développement de l'immense somme de mentalité, non utilisée, existant surement,

dans l'humanité, que nous pouvons demander avec confiance la diminution dans l'avenir de la somme de la folie répandue sur la terre.'

Dit laatste willen we met den Schr. hopen en daarom ons verblijden over de krachtige belangstelling in onzen tijd voor de verbetering en de meer algemeene verspreiding van onderwijs.

Het overladen evenwel van jeugdige hersenen met kennis, al is het ook op het gebied der natuurwetenschap, gelijk in onzen tijd op de hoogere burgerscholen geschiedt, meenen wij dat wel eens tot een tegenovergesteld resultaat zoude kunnen leiden; evenzeer als wij de overtuiging bezitten, dat de natuurstudie alléén, voor de moraal en de karaktervorming, niet *die* waarde bezit als Schr. er aan toekent. Een humaan karakter toch is niet het noodzakelijk gevolg eener uitgebreide verstandelijke ontwikkeling. Wij kennen van nabij vele uitstekende natuurkundigen, die juist niet uitmunten door moreele beschaafdheid of humaniteit van karakter.

Sommigen, die eene degelijke natuurwetenschappelijke ontwikkeling genoten hebben, ja tot wier levensdoel het behoort om de kennis der natuur aan anderen mee te deelen, bezitten desniettemin, naar onze ondervinding, karaktergebreken, even onaangenaam voor hen zelven als voor anderen.

Arnhem, Dec. 1875.

D^{r}. J.J. KERBERT.

Geschiedenis van den dag.
De veranderde toestand in Frankrijk.

Na den grooten Duitschen oorlog heeft in Europa geen feit plaats gehad van zooveel gewicht als de algemeene verkiezingen in Frankrijk. De uitslag van die verkiezingen is te merkwaardiger, omdat hij voor velen en ook voor ons een verrassing is geweest. Met leedwezen hebben wij dikwerf in de laatste jaren den toenemenden invloed moeten constateeren van het ultramontanisme; men kon zijn oogen nauw gelooven, en toch het was waar: vrome dwepers, door fanatieke geestelijken aangevoerd, trokken in optocht door het land van Voltaire om de moderne wonderen te zien en te aanbidden; tot zelfs in de spotzieke hoofdstad zag men de pelgrims en, waar op een enkele plaats de kerkbende werd uitgefloten, waren de autoriteiten vlug bij de hand om, uit vrees vooral voor het misnoegen der hooge Regeering, de oneerbiedigen te kastijden en uiterlijk althans eerbied af te dwingen voor de geloovigen. Het ultramontanisme ontvouwde allerwege zijn gevreesde

kracht; speculeerend op het aangeboren bijgeloof der groote menigte, bedekten weldra tal van vereenigingen, door één band, één doel verbonden, het land; men had apostels voor arbeidersvereenigingen en voor militaire genootschappen, en wie niet vrijwillig zich aansloot, werd uit vrees gedwongen, want wie weigerde zich clericaal te toonen, kon verzekerd zijn, dat hij in zijn maatschappelijke promotie werd tegengewerkt. Iedereen toch wist, dat een clericale tint een aanbeveling was bij den President der Republiek en zijn omgeving; hier werd alles gedaan om het zoogenaamde geloof te bevoordeelen en in het oog der menigte te verheffen; de burgerlijke begrafenissen, d.w.z. de grafbrenging van hen, die 't hadden durven wagen zonder bijstand van een priester afscheid te nemen van het leven, werden achtergesteld bij de kerkelijke, die tot de alleen geprivilegieerden werden gerekend. In de Nationale Vergadering werd steeds een meerderheid gevonden, zij 't dan ook een schrale, om de clericale politiek der Regeering te ondersteunen, die dikwijls nog sterker zou zijn geweest, indien met het oog op het buitenland voorzichtigheid niet verplichtend ware gemaakt. En toen het zoover was gekomen, dat de stervende Nationale Vergadering de wijziging der wet op het hooger onderwijs goedkeurde, waarbij de oprichting van clericale universiteiten werd toegestaan met het recht om academische graden te verleenen, werd door al wie zijn sympathie voor het schoone energieke land nog niet had verloren - en hun aantal is nog altijd groot - een: a r m F r a n k r i j k ! gemompeld en met schrik gedacht aan de klauwen van het kerkmonster, dat zijn nagelen in het vleesch van zulk een schoone prooi had geslagen. *To be or not to be;* voortgaan op dien weg, den weg van een smadelijken ondergang, of terugkeer en botsing, strijd op nieuw met de kerk, met de geestelijkheid, een van twee. De ontbinding van de Nationale Vergadering, de verkiezing voor de nieuwe Kamers zou de beslissing brengen; men dobberde tusschen vrees en hoop, wanneer men aan de toekomst dacht.

Zonder twijfel, er waren lichtstralen; onmiddellijk na den oorlog, toen het gevoel van haat en spijt gloeide en brandde, hield men de anti-ultramontaansche politiek van Pruisen voor het zwakke punt der Duitsche veste, dat Frankrijk de revanche gemakkelijk zou maken; een verbond met Rome, niet uit overtuiging, maar uit berekening, scheen door de omstandigheden als aan de hand gedaan. Het is de Duitsche Rijkskanselier geweest, die het gevaar voorzag en door wel berekende politieke manoeuvres wist te keeren; en hij had den stroom des tijds in zijn voordeel; bij de verschillende Regeeringen wist hij de leidende staatslieden te bewegen front te maken tegen de eischen van het ultramontanisme en daardoor Frankrijk het uitzicht te benemen om ergens bondgenooten te vinden, wanneer het in de schaduw van het clericalisme optrad. Die overweging heeft zeker meer dan iets anders meegewerkt om zelfs den ouden Franschen bondgenootzoeker,

Thiers, een anti-clericalen toon te doen aanslaan, en deze, die vroeger door de wet op het lager onderwijs zoo veel heeft bijgedragen om de macht van de geestelijkheid in Frankrijk te versterken, verkondigde thans dat het bondgenootschap met de ultramontanen Frankrijk's positie tegenover Europa gevaarlijk maakte.

Ridderlijker en waardiger was de houding van Gambetta tegenover het Vaticaan. In een tijd toen het nog gevaarlijk was tegen de ultramontanen op te treden, omdat zij ook de vijanden waren van Duitschland, wierp hij in zijn orgaan, de *République Française*, de duisterlingen den handschoen toe, omdat zij de vrijheid en ontwikkeling van Frankrijk bedreigden en 't in erger boeien dreigden te kluisteren dan de Duitsche wapenen; jaren lang, met woord en daad heeft de ex-dictator met moed en kracht gestreden tegen den gluipenden vijand en niet alleen elke hulp versmaad, welke van dien kant kon komen, maar ook een bondgenootschap met de zwarte bende Frankrijk's ondergang genoemd.

Maar hoever zou de stem van Gambetta en Thiers reiken? Indien men de om hun radicalisme verdachte en gevreesde republikeinen ter wille van hun moed bewonderde, wist men toch evenzeer dat de aanhangers van den laatste hoofdzakelijk bestaan uit die bourgeoisie, welke uit zelfgenoegzaamheid onverschillig is ten opzichte van al wat met de kerk in betrekking staat, zoowel de macht als de beteekenis der kerk in het maatschappelijk leven miskennend.

Er was nog grooter bezwaar; de Regeering van Frankrijk was in clericale handen; of de Maarschalk, door zijn bijgeloovig Iersch bloed den ultramontanen uit instinkt genegen was, dan of hij zich als een goed man liet beheerschen door zijn bigotte vrouw, het feit was algemeen bekend: de ‘loyale soldaat’ is een kerkelijk man en herhaalt van tijd tot tijd met nadruk: *j'y suis et j'y reste;* ondersteund eerst door De Broglie, daarop door Buffet, was het volgen van een *politique de combat*, d.i. van een anti-republikeinsche, anti-liberale en daarmede clericale staatkunde naast de jacht zijn lust en zijn leven. Alleen met de conservatieven verklaarde hij te kunnen regeeren, en die conservatieven bestonden uit reactionaire elementen, legitimisten, Orleanisten, Bonapartisten, die uit geestverwantschap of uit gemeenschappelijken haat tegen de Republikeinen, de clericalen naar de oogen zagen. Bevreesd voor de algemeene stemming waren 't de conservatieven, die in den Senaat een bolwerk wilden maken, tegen alle liberale aanvallen bestand; dreigde de bekrompen ‘loyale soldaat’ met zijn degen, dan moest hij althans één Kamer hebben, waarop hij steunen kon, wilde hij eventueel het verwijt van een staatsgreep ontgaan. Zoo was alles wel en deugdelijk overlegd en de ultramontanen sloegen een ongekend hoogen toon aan, verzekerd dat het hun aan bescherming niet zou ontbreken; stouter werden de eischen, aan den Staat gesteld; hoopte men tengevolge van de nieuwe wet op het hooger onderwijs straks

even geloovige dokters te verkrijgen als rechters en het geheel onderwijspersoneel op de Syllabus-leest geschoeid te zien, de plannen werden reeds ontworpen voor een geheele herziening van het moderne staatsrecht; adressen werden opgesteld tot afschaffing van het burgerlijk huwelijk, of althans achterstelling bij het kerkelijke. En indien men den geest der Regeering voegde bij de organisatie van de clericale vereenigingen, bij de materieele macht, waarover de kerk beschikt, bij de regeling van het lager onderwijs, dat grootendeels in handen is van de kloosterbroeders, - immers, dan pleitte de waarschijnlijkheid er voor, dat het ultramontanisme nog schoone dagen in Frankrijk zou beleven.

Die uiterlijk zoo gegronde verwachting is echter niet verwezenlijkt, en het scheen zelfs of de Voorzienigheid, waarvan de clericalen, als bijzonder ingewijden in den Godenraad, het monopolie beweren te bezitten, meewerkte om de heeren vromen teleur te stellen. Immers, wat de vorming van den Senaat betreft, was de verwachting der conservatieven gegrond; de leden werden verkregen door een kiescollege, samengesteld uit afgevaardigden van de Gemeenteraden, Algemeene Raden, Arrondissementsraden en Kamer; om den conservatieven uitslag voor goed te verzekeren zonden 75 van de 300 leden bovendien worden verkozen door de Nationale Vergadering, waarvan de meerderheid in beslissende oogenblikken altijd gebleken was betrouwbaar te zijn.

Men kent de bittere geschiedenis van de verkiezing der 75 in de Nationale; door den afval van een deel der uiterste rechterzijde, die met de linkerzijde stemde, werd de meerderheid aan de republikeinen verzekerd, en men verkreeg in 't eind een Senaat, die een kopie kon heeten van de Nationale Vergadering, inzoover dat de doorslag werd gegeven door de conservatief-republikeinen of constitutioneelen; de houding van dezen moest natuurlijk grootendeels afhangen van de meerderheid in de Kamer van Afgevaardigden en kon in geen geval dienen tot het beoogde doel: een veste te zijn voor de conservatieve en clericale beginselen.

Met spanning werd daarom de uitslag van de verkiezing voor de Kamer van Afgevaardigden te gemoet gezien; reeds de eerste stemming was gunstig voor de republikeinen en de talrijke herstemmingen bevestigden slechts het verkregen resultaat; de republikeinen hadden een aanzienlijke meerderheid(*).

Dit feit, hoe gewichtig ook op zich zelf, wijkt in belangrijkheid nog voor een tweede: de zuiver clericale candidaten hebben schier overal het onderspit gedolven; hier en daar werd een enkele gekozen, maar alleen, omdat de candidaat werd ondersteund door een der politieke partijen, Bonapartisten of legitimisten, die hun hulp boden uit berekening, uit haat tegen den republikeinschen candidaat. En ook deze partijen, de legitimistische en Bonapartistische, die uit den aard moesten

(*) Voor de verschillende getallen vergelijke men de *Kroniek*, op de verkiezingsdagen: 20 Februari en 5 Maart.

overhellen tot een bondgenootschap met de ultramontanen, hebben het bij de verkiezingen zoo afgelegd, dat men veilig kan constateeren, dat de algemeene verkiezingen in Frankrijk zijn een anti-ultramontaansche manifestatie. Men had dit in het gunstigste geval kunnen verwachten van de verkiezingen in de steden, maar niet van die op het platteland, waar de ontwikkeling over 't geheel minder is en de invloed van den priester 't meest gevreesd wordt. Ook de Fransche boer echter, die eenige jaren achtereen door den pastoor is bewerkt, die de wondertochten heeft gezien naar Lourdes en andere plaatsen, die gehoord heeft van de nieuwe verschijningen van de 'Moeder Gods', die zijn penningske heeft moeten storten voor den Paus-martelaar, die honderd malen heeft gehoord in de prediking, dat Frankrijk alleen weer groot kan worden door zich te wijden aan 'het Heilige Hart', de Fransche boer, op wien alle fanatiseerings-kunsten zijn beproefd, heeft, niet door zijn verstandelijke ontwikkeling, maar door het instinkt, dat hem vrees inboezemde voor den terugkeer van de priesterheerschappij, zich verklaard tegen de ultramontaansche propagande. Het gescharrel met 'het Heilige Hart', de komedie met de wonderbedevaarten, de onbeschaamde leugentaal tegen den modernen Staat, de opruiing der geloovigen tegen de bestaande instellingen, dat alles heeft een tegenovergestelde uitwerking gehad; in weerwil dat door de afschaffing van de departementsstemming en de invoering van de verdeeling van het land in kiesdistricten, aan de plaatselijke invloeden de macht als scheen verzekerd, heeft gansch Frankrijk, dat naar den uiterlijken schijn te oordeelen, de knie reeds had gebogen voor het Jezuïetisme, op het beslissend oogenblik zich vermand en de ultramontaansche leiders een slag in het aangezicht gegeven, het heeft op de voorspelling, dat Frankrijk, oud en afgeleefd, zich in de armen zou werpen van het bijgeloof, geantwoord met een krachtig: Jamais! De Regeering, die zich tot bondgenoot had gemaakt van het clericalisme, die angstig lette op elken wenk van den priester, heeft in de nederlaag van de ultramontanen gedeeld; de vice-president-Minister Buffet, de ziel van de Regeering en de medestander van den President der Republiek, viel eerst voor den Senaat en daarna in vier districten, waar hij voor de Kamer candidaat was gesteld. Met de clericalen werd dus de Regeering op de meest ondubbelzinnige wijze veroordeeld; het was het einde van de *politique de combat*, waarover vroeger reeds De Broglie was gestruikeld.

Het partijkiezen van de overgroote meerderheid van Frankrijk tegen het clericalisme is vooral belangrijk, wanneer men in aanmerking neemt van hoeveel gewicht de stelling van Frankrijk voor de Zwarte Internationale is. Schijnbaar van geheel kerkelijken aard beoogt de Jezuïetenpartij met de Syllabusplannen inderdaad de heerschappij over de wereldlijke zaken; het is een stout gedachte en met ontzettende energie nagejaagde theocratie, waarbij de Paus wereldkeizer is, de

generaal der Jezuïeten drager van den ‘Heiligen Geest’ en uitvoerder van zijn onfeilbaren wil; als eerste begin van uitvoering is daartoe noodig, dat de geestelijkheid werkzaam is naast en met een bevriende Regeering, die, zooals dat met Frankrijk een tijd lang het geval was en zooals men dat ook in Spanje met de troonsbestijging van Don Carlos hoopte te verkrijgen, de plannen der Curie ondersteunt, de geestelijkheid beschermt tegen kwaadwillige ongeloovigen, liberalen, en wat meer tot dit soort behoort; een der eerste maatregelen daarbij is het onderwijs, de school ‘terug te geven’ aan de Kerk en voor de ‘geloovigen’, in weerwil van hun gebrekkige ontwikkeling, de gewone maatschappelijke betrekkingen opentestellen en, wanneer zij op de kerkelijke inrichtingen de vereischte graden hebben verkregen, hun den voorrang te geven bij de benoemingen. Is eenmaal een land, een Staat op die wijze geclericaliseerd, dan brengt de logische gevolgtrekking mede, dat de Staat zijn macht ter beschikking stelt van de Kerk, wanneer deze het noodig oordeelt, dat het zwaard tegen de ongeloovige Staten wordt getrokken. Frankrijk en Spanje dreigden beiden het broeinest te worden van de ultramontaansche ondernemingen tegen de moderne Staten en, al heeft Frankrijk niet meer het overwicht in Europa, zooals dat vóor den laatsten oorlog het geval was, is toch de macht van dit land groot genoeg om door zijn arm te leenen aan het ultramontanisme, dit tot een wezenlijk gevaar te maken voor de rust van Europa. Dat heeft ook de Duitsche Rijkskanselier begrepen en van daar zond hij telkens zijn waarschuwingen naar Versailles om geen bondgenootschap aan te gaan met het Jezuïetisme. Door Frankrijk uitgeworpen heeft de Zwarte Internationale geen enkel land meer van eenige beteekenis, waar het op de hulp van de Regeering kan rekenen of, wat nog meer zegt, waar het de meerderheid der natie voor zich heeft. Met een verpletterende meerderheid heeft Frankrijk het ultramontanisme verworpen, terwijl ongeveer gelijktijdig de Spaansche roover, de dweperskoning Don Carlos op een smadelijke wijze over de Pyreneën vluchtte, aan de misleide volgers van de onzinnige geestelijken de overpeinzing nalatend van zijn belofte om Spanje gelukkig te maken. En ook daar, aan gene zijde van de Pyreneën vielen de verkiezingen (20 Januari) geheel anders uit dan men had verwacht en vormden de zwarte ridders in het Parlement slechts een kleine fractie, zoodat aan de handhaving der ‘Katholieke eenheid’ zelfs niet meer kan worden gedacht. Waarlijk, het ‘Jubeljaar’ heeft met al zijn gebeden en aflaten de Curie weinig gebaat en zij kan dit jaar veilig herdoopen en 't noemen ‘het onaangename jaar des Heeren.’

Meer het instinkt dan de verstandelijke ontwikkeling heeft - wij noemden 't straks - bij de meerderheid der Fransche kiezers zonder twijfel den doorslag gegeven om de priesterheerschappij af te stemmen; dat instinkt moet echter zijn grond hebben, en deze is hoogstwaarschijnlijk daarin gelegen, dat het kerkelijk geloof volstrekt niet zoo diep

wortelt in het gemoed en volstrekt niet die bewegende kracht is, waarvoor de priester 't uitgeeft, en, voegen wij er bij, dat enkele uiterlijke verschijnselen zouden doen vermoeden. 't Is hiermee als met het marktgeschreeuw; iemand met gezonde zinnen zal 't wel niet nemen als maatstaf van beoordeeling van de heele maatschappij. Honderd bedevaartgangers maken een heel vertoon, maar men moet niet vergeten, wanneer men hen ziet, dat tegenover die honderd duizenden staan, die den spot drijven met die vrome praktijken, en het voorbeeld van Frankrijk doet in zoover goed, omdat t bewijst, dat het met de ultramontaansche bekeeringen zelfs onder gunstige omstandigheden lang niet zoo gemakkelijk gaat bij dit boos geslacht van de ongeloovige negentiende eeuw. Er schijnt echter een prikkel te moeten zijn om de ‘ongeloovigen’ wakker te maken en hun wil duidelijk te doen openbaren, en die prikkel was in Frankrijk aan den eenen kant de overmoed, de onbeschaamdheid van de Syllabusmannen, die, ondersteund door de Regeering, zich reeds gedroegen of zij meester waren in het vreemde huis van den modernen Staat, en het bewustzijn van het gevaar, waaraan men zich op staatkundig terrein blootstelde door zich te verlagen tot slippendragers van den onfeilbaren Paus. Thiers was werkelijk bang, dat de ultramontaansche beweging Frankrijk zou isoleeren en eventueel een coalitie tegen Frankrijk in de hand werken. Gambetta meende, dat Frankrijk zijn voorname stelling in Europa alleen dan kon hernemen, wanneer het zooals in vroeger dagen optrad als de verkondiger van vrijheid en beschaving. Beiden stelden zich aan het hoofd der liberale partij om de gemoederen te ontvlammen voor den strijd voor een ander geloof dan het kerkelijke. En eenmaal ontwaakt is het niet waarschijnlijk, dat de strijd zoo spoedig zal geëindigd zijn; de phrasen van scheiding van Kerk en Staat, de leuze van het *laisser aller* zijn feitelijk vergeten, de wapenen blijven aangegord; in de nieuwe Kamer is reeds het voorstel ingediend de smadelijke wijziging van de wet op het hooger onderwijs te herroepen en opnieuw uitsluitend aan den Staat het recht toe te kennen tot het verleenen van academische graden; op het hooger onderwijs volgt de strijd om de volksschool, sinds jaren grootendeels in handen der geestelijkheid; de afgevaardigde Bert diende zijn belangrijke voorstellen in tot het verplichtend stellen van het examen ook voor de schoolbroeders, die onderwijs wenschen te geven. De *Ligue de l'Enseignement*, die het verplicht kosteloos leekenonderwijs op haar vaandel heeft geschreven, ziet een betere toekomst geboren worden. En terwijl de mannen der verlichting juichen en de stroom reeds zoo machtig is geworden, dat de Regeering genoopt is te wijken en de ondersteuning van het clericalisme te laten varen, knarsetandt de ultramontaan van woede, dat de schoone prooi hem ontgaat. Op dien weg wordt Frankrijk herboren en herwint de sympathie van Europa, die men 't steeds noode onthield.

De anti-clericale beweging in Frankrijk staat niet in noodzakelijk verband met den tegenwoordigen, den republikeinschen regeeringsvorm. In het algemeen zou men kunnen zeggen, dat de republiek als meer de vertegenwoordigster der liberale denkbeelden, ook uit den aard der zaak meer anti-clericaal moet wezen; maar men weet, er is onderscheid tusschen liberaal en liberaal, in Frankrijk en elders; het is de Fransche republiek geweest, die indertijd Rome weder voor den Paus heeft veroverd en den H. Vader tegen den wensch der Romeinen de 'eeuwige stad' binnengevoerd, terwijl in denzelfden tijd de liberale bourgeoisie hand aan hand ging met de Ultramontanen om het onderwijs over te leveren aan de kerk. De legitimisten zijn dikwijls tegenstanders geweest van de macht der geestelijkheid, omdat zij van deze gevaar duchtten voor het gezag der kroon, terwijl het evenzeer bekend is, dat de clericalen zelden trouweloozer bondgenooten hebben gehad dan de Bonapartisten. Wij moeten veeleer de zaak dus beschouwen, dat republikeinen, legitimisten en Bonapartisten de macht der clericalen in Frankrijk beurtelings gebruikt hebben, de een meer, de ander minder, om eigen gezag te bevestigen. Nu bij de algemeene verkiezingen de volkswil zich heeft doen kennen als zeer anti-clericaal, wat wij zonder twijfel moeten toeschrijven aan de onhandigheid, waarmee de ultramontanen de openbare meening hebben getart, - moet elke partij daarmee rekening houden en is een clericaal gezinde regeering, - men denke aan De Broglie, Buffet en C^{o}. - een onmogelijkheid geworden. De vraag is echter, of Frankrijk werkelijk zoo republikeinsch is als het anti-clericaal bleek te zijn en tevens of die regeeringsvorm naar waarschijnlijke berekening ook die der toekomst zal zijn.

Voor de deugdelijkheid van de algemeene republikeinsche overtuiging pleit, dat zij is uitgesproken tegen den zin der Regeering in, die bij het gecentraliseerd bestuur altijd een grooten invloed bezit; in waarheid bestonden er weder officieele candidaturen, en prefect en maire, bisschop en pastoor werkten mede om de aanhangers van Buffet en C^{o}. te doen verkiezen. Toch werd die traditioneele invloed geheel geneutraliseerd door den tegenzin van de kiezers in een regeering, welker doel was alle krachten te vergaderen om de republiek geen republiek te doen zijn. Men moest dus wel gewichtige reden hebben om voor bepaalde republikeinen te stemmen. Inderdaad schijnt men ditmaal te hebben geluisterd naar het woord van den Franschen ziener, den 'grooten kleinen man': de toekomst behoort aan den meest wijze. De republiek had het naaste verleden en de naaste toekomst voor zich; het verleden, want zij was het die den Commune-opstand had gedempt, het grondgebied bevrijd, de verwarde financiën geregeld, terwijl de nijverheid onder de meest drukkende omstandigheden een hooge vlucht had genomen; rust en orde waren het program der republiek en uit alles bleek dat dit zou worden gehandhaafd; de toekomst, - want

indien men de republiek wegdacht, voorzag men niets dan verwarring; trooncandidaten, die alles zouden aanwenden om hun gezag te bevestigen, en noch voor een burger- noch voor een buitenlandschen oorlog terugdeinzen. De keuze stond derhalve tusschen voortzetting van het bestaande, maar met eerlijker toepassing en daardoor rust en veiligheid, of onzekerheid, verwarring en wellicht oorlog; ‘de zaken gaan goed onder de republiek’, dacht de boer.

Men zou tegen deze overweging, die in hoofdzaak zeker de Fransche verkiezingen geleid heeft, kunnen inbrengen, dat zij oppervlakkig is en er veel op valt af te dingen. De verdiensten der Republiek zijn deels het gevolg van de omstandigheden, deels daaraan te wijten dat de Republiek geen republiek was, en voorzoover zij het was, zij het land meer dan eens heeft blootgesteld aan het gevaar der onzekerheid. De demping van den Commune-opstand was zoo zeer een maatregel van zelfbehoud, dat er geen reden bestaat om daarvoor lof toe te kennen aaneen Regeering, die door haar onhandigheid, aanvankelijk gebrek aan energie en gemis aan tact, dien opstand veroorzaakte. De conservatieven hebben niet geheel ongelijk, wanneer zij spottend de schouders ophalen over een Thiers, wanneer deze zich gaarne de bevrijder van het grondgebied laat noemen, terwijl zijn daad alleen bestond in een financiële operatie, die tegenover Frankrijk's rijkdom weinig gewaagd scheen. Wanneer het grootste gedeelte van het land in staat van beleg verkeert, de vrijheid van vergadering evenmin wordt geduld als de vrijheid van drukpers, wanneer militaire rechtbanken met ongehoorde gestrengheid vonnissen over de deelhebbers aan een politieken opstand, dan kan men niet spreken van een republiek, maar van een militaire dictatuur. De kalmte als het gevolg der wijsheid is, wat ook een phrasenheld als Thiers moge beweren, een gedwongen fraaiigheid geweest. De onverstandige, onverbeterlijk parlementaire wijze, waarop Thiers het Presidentschap opvatte, heeft daarbij meermalen het land aan groot gevaar blootgesteld; zijn voortdurende bemoeiing als hoofd van Staat op de parlementaire tribune getuigde meer van eigenwijsheid dan van verstand. De toestand is bij de overdracht van het Presidentschap aan Mac Mahon zoo gespannen geweest, dat het volk zonder twijfel naar de wapenen zou hebben gegrepen, indien ze onder het bereik waren geweest. Dat de kalmte uiterlijk bleef bestaan, was meer het gevolg van den militairen maatregel, in de eerste dagen van de Republiek genomen, om de nationale garde te ontwapenen, dan wel van de verstandigheid der Franschen.

Aan den anderen kant moet erkend worden, dat de militaire dictatuur de republikeinen goed heeft gedaan, hen heeft opgevoed tot politieke eigenschappen, die voor den geregelden gang van het staatsbestuur onmisbaar zijn en hun vroeger al te zeer ontbraken: kalmte en overleg; men heeft de opmerking gemaakt, dat de zwakheid van de Fransche republikeinen daarin bestaat, dat zij alles op één dag willen

tot stand brengen en in hun hervormingsijver daarom gewoonlijk beginnen alles stuk te slaan. Wanneer men op die eigenschap let, behoort men hun het getuigenis te geven, dat zij zich thans voorbeeldig gedragen hebben en het bewijs geleverd, dat zij vatbaar zijn om tucht te leeren. Inderdaad, nooit heeft bij de verschillende liberale fracties in Frankrijk, van de verstokte bourgeoisie-mannen tot de roode democraten zooveel overleg, zooveel tucht bestaan als thans; den naam van dictator, aan Gambetta gegeven na zijn edele onzinnigheid om met saamgeraapte vrijscharen den oorlog tegen Duitschland voort te zetten heeft deze republikein door zijn latere houding ten volle verdiend en is een eernaam geworden door de uitstekende wijze, waarop hij uitspattingen onder de republikeinen heeft weten te voorkomen.

Men vergete echter niet, dat het hoofdmiddel tot het handhaven van die tucht eigenlijk een wissel op de toekomst is geweest, met nadrukkelijke verzekering, dat het zou worden geprotesteerd, indien het terstond werd aangeboden. Wanneer zullen nu de democraten verklaren, dat zij niet langer kunnen wachten, en uitbetaling of faillietverklaring moet volgen? of zijn zij onder de militaire dictatuur zoo goed reeds gedresseerd, dat zij den weg van 'wijsheid', van overleg, van transactie zullen blijven volgen? Ziedaar de vraag waarop alles aankomt; naar ons inzien moet door de Fransche republikeinen het bewijs nog geleverd worden, dat zij te regeeren zijn of dat zij kunnen regeeren; het verledene van de laatste jaren geeft dat bewijs nog niet, omdat men de bijomstandigheden in aanmerking moet nemen en den inhoud onderscheiden van het etiquette. De geschiedenis van vroeger jaren is niet van dien aard, dat het vertrouwen op den uitslag van de nieuwe proeve groot zou zijn. De omstandigheden, waaronder de proef wordt begonnen, zijn echter gunstig; de Napoleonsverheerlijking, waartoe Thiers zooveel heeft bijgedragen, heeft opgehouden; de laatste verkiezingen hebben doen zien, dat Sedan werkelijk het graf is geweest van de dynastie; in dat opzicht is er een nieuw tijdvak voor Frankrijk aangebroken; de ex-vice-Keizer Rouher heeft zich op Corsica candidaat moeten stellen, het bewijs leverend dat werkelijk de glorierijke dagen voorbij zijn en de roem der Bonapartes zich voortaan behoort te beperken tot de geschiedenis en het eiland, vanwaar zij afkomstig zijn. Wanneer de ex-vice-Keizer, die zijn drie en zestigste jaar is ingetreden, overlijdt, staat de Bonapartistische partij als een gedemoraliseerd leger zonder veldheer. Ook in dat opzicht hebben de Franschen de pessimistische gedachte, die men van hen koesterde, dat zij zich uit malaise en geblaseerdheid weder zouden werpen in de armen van het Bonapartisme, teleurgesteld. De legitimisten hebben hun trooncandidaat zoogoed als verloren door de bekende onhandigheid van den onderdanigen dienaar van den onfeilbaren Paus; zij zijn inderdaad bij de laatste verkiezingen dubbel geslagen, omdat zij ook hun deel hebben aan de nederlaag der clericalen. De speculatie van de Orleanisten op legitimi-

teit is zoo jammerlijk uitgevallen, dat de prinsen van de bourgeoisie zeker den moed wel zullen hebben verloren om langer tegen hun impopulariteit op te roeien. Bij zulk een stand der trooncandidaturen wordt de republiek inderdaad het eenig mogelijke, dat er overblijft, en zoo beschouwd hebben de Fransche kiezers slechts een bewijs geleverd van gezond verstand door datgene te nemen wat door het oogenblik werd voorgeschreven, en protest in te dienen tegen de coalitie, die de republiek gebonden hield, omdat zij plannen koesterde tegen haar.

De overgang van de passieve tot de actieve republiek, - indien wij zoo de verandering met de verkiezingen mogen noemen - is aanvankelijk gemakkelijker gegaan dan men dacht: Buffet vlood, nog vóor hij de begeerde rekenschap van zijn verkiezingswerk kon afleggen, terwijl Mac-Mahon met zijn omgeving bij de vorming van het Ministerie Dufaure-Ricard meer constitutioneele rekbaarheid toonde dan men hem had toegeschreven; de President gaf zich gewonnen, zelfs zonder herinnering aan zijn degen of aan zijn: *j'y suis et j'y reste.* Zal de gematigdheid blijven voorzitten bij de hervormingen, die door de republikeinsche meerderheid thans niet meer worden gevraagd maar geëischt? De staat van beleg is opgeheven, de drukpers iets vrijer geworden; de benoeming der maires, de wijziging van de wet op de academische graden - het contract van onderwerping aan het clericalisme, - en van de onderwijswet staan op den voorgrond en houden de gemoederen bezig. Stap voor stap geeft de Regeering toe, dralend, schoorvoetend, maar toch geleid door een geest van overleg, zoodat het laatste spoor van *le gouvernement de combat* schijnt verdwenen. Maar het is duidelijk dat men nog slechts het eerste begin heeft; volkomen vrijheid van drukpers, van vereeniging en vergadering zullen ongetwijfeld moeten volgen. Dat het dien weg opgaat, bewijst reeds de invloed, dien de partij van Gambetta uitoefent. Wel is het eerste plan van den republikeinschen tuchtmeester om één groote liberale partij te vormen mislukt, maar dat zijn invloed wassende is tegenover dien van Thiers, blijkt o.a. uit zijn benoeming tot president van de begrootings-commissie, terwijl Gambetta's *alter ego*, de talentvolle hoofdredacteur van de *République Française*, Spuller, rapporteur werd van de commissie tot onderzoek van het wetsontwerp van den Minister Waddington betreffende de wijziging van de wet op het hooger onderwijs.

Voortgaande op den weg van actie dreigen twee gevaren: een scheuring onder de republikeinsche partij, waarvan zoowel het linkermidden als een deel van de linkerzijde behoudend genoeg is om te twijfelen aan de wenschelijkheid om de volle vrijheid te verzekeren. Gambetta en Thiers zijn niet eenes geestes kinderen, en het is reeds door het karakter van deze beide mannen niet waarschijnlijk, dat zij 't eens zullen blijven.

Wil men echter in dit opzicht het goede er van hopen, dan waarborgt niets ons de waarschijnlijkheid, dat de President der Republiek zich tot alles bereid zal verklaren, wat door de republikeinsche meerderheid

wordt geëischt; men herinnert zich dat hij vroeger heeft verklaard, dat hij alleen met de conservatieven wil regeeren. De Senaat beantwoordt ten gevolge van de smadelijke coalitie van de uiterste rechterzijde met de linkerzijde niet aan het plan, waartoe die corporatie door De Broglie, Buffet en C^{o}. is in het leven geroepen, maar hij is toch, als een kopie van de overleden Nationale Vergadering, altijd nog een instrument, dat voor conservatieve doeleinden zich laat hanteeren, wanneer het roode spook weder begint te grijnzen.

Het grootste gevaar ligt echter in het Fransche volk zelf; zal het de vrijheid kunnen dragen? Is de schok, dien het met den Duitschen oorlog heeft ondergaan, van dien aard, dat wij een geheele karakterverandering kunnen verwachten? want dat de vrijheid 't vroeger te machtig was, leert de geschiedenis. Zooals wij straks gezien hebben, levert het verleden van de republikeinsche partij in den laatsten tijd geen bewijs van verandering, want men moet de omstandigheden in aanmerking nemen bij de beoordeeling.

Bij al de schitterende eigenschappen, die 't werkelijk aanspraak doen maken op den roem van de eerste natie te zijn van Europa, heeft het Fransche volk zwakke punten, die het wel nooit zal te boven komen, omdat ze diep in het volkskarakter liggen en van eeuwen her zijn ingeworteld; veranderlijk, wispelturig, droombeelden najagend, waarvan het zich geen rekenschap weet te geven, de phrase aanbiddend, het oog gesloten voor de werkelijkheid, weet dat volk evenmin te regeeren als geregeerd te worden.(*) Hetzelfde aantal stemmen ongeveer, dat in '70 bij

(*) Met vergelijke over het Fransche volkskarakter Friedrich von Hellwald in zijn: *Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung*, Aug. Lampart en C^{o} '75, blz. 723. De eerste aflevering van den t w e e d e n d r u k van dit merkwaardig boek is dezer dagen verschenen.
Wij nemen tevens de gelegenheid waar om de aandacht te vestigen op een belangrijke kritiek, die Friedrich von Hellwald heeft gegeven in 'Das Ausland' van de ook door ons vroeger besproken brochure van E. de Laveleye, *Le protestantisme et le catholicisme dans leurs rapports avec la liberté et la prospérité des peuples*. Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen bewees ons publiek een wezenlijken dienst door een vertaling van die kritiek te geven onder den titel: '*De invloed der geloofsbelijdenis op de beschaving.* Assen, Van Gorcum en C^{o}. Hij verrijkte die vertaling met ettelijke noten en aanmerkingen, die zorgvuldig van die van den auteur zijn afgescheiden en steeds zijn geteekend: dr. H.H.H.v.Z. Sommige noten nemen plaats weg zonder den lezer iets nieuws te vertellen, of schijnen te moeten dienen om aan een persoonlijken wrok van den vertaler te voldoen; zoo b.v. bij de zeer oppervlakkige beoordeeling van de moderne theologen op blz. 49.
Hellwald wijst, met den rijken schat van ethnologische kennis, waarover hij te beschikken heeft, naar ons inzien terecht aan, dat het beginsel, waarvan Laveleye uitgaat bij de beoordeeling van de kerkelijke verschijnselen even oppervlakkig als onjuist is en het vooral het karakter der volken is, dat aanleiding heeft gegeven tot dezen of genen godsdienstvorm; de karaktervorming gaat voorop, de kerkelijke opvatting is daarvan het gevolg. Ook gaat het niet aan in onzen sceptischen tijd op de wijze van Laveleye te spreken over den invloed van de geloofsbelijdenis. Een nader onderzoek, een gedachtenwisseling is dit onderwerp volkomen waard, maar aangezien noch kerkelijke noch politieke partijen er munt uit kunnen slaan en de zaak ook niet geschikt is voor marktgeschreeuw, schijnt men haar liever stilzwijgend voorbij te gaan, en na de ophemeling van Laveleye's oppervlakkig geschrijf, de kritiek te laten rusten. Wie een gezond woord wil hooren, dien raden wij de vertaling van von Hellwald's kritiek zeer aan.
N.

het plebiscit zich voor Napoleon III en daarmee voor den oorlog verklaarde, verkoos nu de republiek, - de republiek, die telkens viel over haar eigen fouten. Hebben wij veel reden om 't thans anders te verwachten? De groote actie der republikeinen zal zonder twijfel eerst beginnen in '80, wanneer de tijd van het Septennaat is afgeloopen en de Presidentszetel vacant wordt. Wat al hartstocht zal zich tegen dat tijdstip opeenhoopen!

17 April '76.

NOORMAN.

Kroniek.
15 *Februari* - 15 *April.*

Februari.

15. De Deensche Tweede Kamer neemt in derde lezing met 54 tegen 32 stemmen aan het wetsontwerp betreffende de ministerieele verantwoordelijkheid, dat door de Regeering onaannemelijk is verklaard.
16. Protest van de Oostenrijksche bisschoppen tegen de eventueele bekrachtiging der kloosterwet.
17. De Koning van Spanje vertrekt naar het Noorderleger.
17. Vergadering van den Geuzenbond te Antwerpen, waarop het program wordt vastgesteld voor de aanstaande verkiezingen en besloten daarop de instemming te vragen van al de liberale vereenigingen des lands.
18. De Deensche Tweede Kamer neemt met 71 tegen 10 stemmen in derde lezing de defensiewet aan, onder bepaling dat de kosten zullen worden gevonden door het heffen van een inkomstenbelasting. De aanzienlijke meerderheid, waarmede deze wet wordt aangenomen, wordt daaruit verklaard, dat een deel der rechterzijde de defensie-quaestie in elk geval aan een eind wil hebben.
18. Oprichting van de Lega O'Connell te Bologna, waarvan het doel is het onderwijs in Italië ‘vrij’ te maken.
19. Estella, de voornaamste Carlistische vesting, wordt door generaal Primo de Rivera bezet, nadat het fort, dat de stad bestrijkt, is veroverd.
    De Alphonsistische troepen onder generaal Martinez Campos trekken het op de Carlisten veroverde Vera binnen.
20. Dood van mr. E.J.A. graaf van Bylandt, oud-gouverneur van Overijsel en van Zuid-Holland; oud-lid en voorzitter der Eerste Kamer.
20. Verkiezingen voor de Fransche Kamer van Afgevaardigden met den volgenden uitslag:

    Republikeinen 295, (waarvan linkermidden 84; linkerzijde 152; uiterste linkerzijde 42; onverzoenlijken 17).
    Bonapartisten 64.
    Royalisten 62.
    Herstemming 110.

20. De stad Khokand wordt door den Russischen generaal Skobelew bezet.
21. Dood van de Russische Grootvorstin Maria Nicolajewna.

21. Indiening van het wetsontwerp betreffende het Lager Onderwijs van Moens.
21. Het Oostenrijksche Huis van Afgevaardigden neemt de kloosterwet aan, met de wijzigingen door het Heerenhuis daarin gebracht, en wel nadat de Minister Stremayr in de vergadering der commissie heeft verklaard, dat die wijzigingen de wet voor de Regeering onaannemelijk maken.
21. De vice-president van den Franschen Ministerraad Buffet vraagt ontslag.
22. Uitvaardiging van de Turksche Irade, waarbij amnestie wordt beloofd aan de opstandelingen, die naar hun haardsteden terugkeeren.
22. Het Engelsche Lagerhuis keurt zonder hoofdelijke stemming goed den aankoop van Suez-kanaalaandeelen
22. In de Rumenische Tweede Kamer wordt een motie van wantrouwen in het Ministerie met 64 tegen 25 stemmen verworpen.
24. De vice-president van den Franschen Ministerraad Buffet wordt op verzoek ontslagen en tijdelijk aan het Departement van Binnenlandsche Zaken vervangen door Dufaure, Minister van Justitie.
24. Overstroomingen in Duitschland en Oostenrijk tengevolge van den ijsgang.
24. Het Engelsche Lagerhuis besluit met een meerderheid van 45 stemmen een Koninklijke commissie te benoemen tot onderzoek van de quaestie betreffende de overbrenging der slaven.
25. De Beiersche Minister Pfretzschner verklaart zich in antwoord op een interpellatie van Freytag tegen de overdracht van de spoorwegen aan het Rijk, zoowel in Beieren als elders.
25. Dood van den generaal-majoor J.L.J. Pel, opperbevelhebber in Atjeh.
27. Verdrag tusschen Japan en Corea, waardoor aan de hangende quaestie een einde wordt gemaakt.
28. Don Carlos verlaat zijn leger en vlucht over de Fransche grenzen.
28. De Oostenrijksche Rijksraad neemt met 145 tegen 73 stemmen het handelsverdrag met Rumenië aan.
29. De uitvoer van vee uit Nederland, België en Luxemburg naar Duitschland wordt verboden wegens het voortdurend heerschen der longziekte.

Maart.

1. De Oostenrijksche Rijksraad neemt het ontwerp aan betreffende een leening van 48 millioen rente in goud.
1. De Oostenrijksche en Italiaansche gezantschappen worden wederkeerig verheven tot ambassaden.
2. De Minister van Oorlog in de Vereenigde Staten Belknap, neemt ontslag op de beschuldiging van omkooperij.
2. De Deensche Eerste Kamer verwerpt met 32 tegen 9 stemmen het door de Tweede Kamer goedgekeurde wetsontwerp betreffende de ministerieele verantwoordelijkheid.

3. De Saksische Landdag verklaart zich met 67 tegen 7 stemmen tegen de overdracht der spoorwegen aan het Rijk.
4. De opstandelingen in Bosnië en Herzegowina vaardigen een proclamatie uit, waarbij zij verlangen dat de uitvoering der toegezegde hervormingen zal worden gewaarborgd door de mogendheden.
5. Herstemmingen voor de Fransche Kamer van Afgevaardigden, waarbij worden verkozen:

   Republikeinen 57.
   Constitutionelen 4.
   Orleanisten 12.
   Legitimisten 7.
   Bonaparten 26.

6. De Tweede Kamer verwerpt met 56 tegen 17 stemmen de internationale suikerconventie.
6. Dood van mr. Aeneas baron Mackay van Ophemert en Zennewijnen, vice-president van den Raad van Staten.
6. Opening van het Italiaansche parlement door den Koning met een troonrede, waarin een begrooting wordt toegezegd die sluit, in weerwil van de verhoogde uitgaven voor den aankoop van spoorwegen.
7. De Fransche Minister van Koophandel De Meaux wordt op verzoek ontslagen en die portefeuille tijdelijk opgedragen aan den Minister van Financiën Leon Say.
7. Dood van jhr. mr. J.W. van Loon, lid der Tweede Kamer.
8. Opening der Fransche Kamers zonder Boodschap, nadat vooraf de overdracht van de macht der Nationale Vergadering had plaats gehad.
8. Bisschop Brinkman van Munster wordt door het hooggerechtshof te Berlijn van zijn ambt ontzet.
9. Samenstelling van het nieuwe Fransche Ministerie:

   Dufaure, president, Justitie en Eeredienst.
   Decazes, Buitenlandsche Zaken.
   Ricard, Binnenlandsche Zaken.
   Fourichon, Marine.
   Teisserenc de Bort, Openbare Werken.
   Christophle, Koophandel.
   Waddington, Onderwijs.
   Cissey, Oorlog.
   Leon Say, Financiën.

10. In den Pruisischen Landdag wordt ingediend het wetsontwerp tot regeling van het stadsbestuur in de Oostelijke provinciën; in het algemeen wordt in dit ontwerp het bestaande behouden, ook het drieklassenstelsel bij de verkiezingen.
10. Ljubobratic en andere hoofden van de opstandelingen in Turkije worden op Oostenrijksch grondgebied gearresteerd en geïnterneerd.

11. De Tyroolsche Landdag wordt op last des Keizers gesloten, nadat de Ultramontaansche meerderheid door het verlaten der zitting de vergadering onmogelijk heeft gemaakt. Deze handelwijze der ultramontanen geschiedt op grond, dat de Regeering door het toestaan van de vestiging van Protestantsche gemeenten in Tyrol de geloofseenheid heeft geschonden.
12. Orkaan, waardoor verschillende plaatsen ook in Nederland, meer bepaald van Noordbrabant en Gelderland worden overstroomd.
13. Inlijving van Khokand in Rusland onder den naam van Ferghana-gebied.
14. Het Fransche Ministerie deelt in de Kamers zijn program mede, wijzende op een conservatief-republikeinsche en liberale richting, terwijl de Regeering afkeerig zal zijn van oorlogszuchtige avonturen.
16. De Rumenische Senaat wordt door de Regeering ontbonden en de zitting der Kamer gesloten. De ontbinding geschiedt, omdat de Kamer met 78 tegen 32 stemmen de uitgifte van schatkistbiljetten tot een bedrag van 16 millioen goedkeurde, maar de Senaat het daarop betrekkelijke ontwerp niet urgent verklaarde.
18. De Italiaansche Kamer verwerpt met 242 tegen 181 stemmen het verzoek der Regeering om de behandeling van het afkeurings-votum betreffende de uitvoering van de gemaalbelasting te verdagen tot na de behandeling der spoorwegontwerpen. De oppositie of linkerzijde verbindt zich bij deze stemming met het centrum en de Foscaansche fractie.
18. In de Spaansche Cortes wordt het adres van antwoord op de troonrede aangenomen met 270 tegen 30 stemmen.
18. Dood van Ferdinand Freiligrath te Canstatt.
19. Intocht van koning Alphonso in Madrid.
20. Het verzoek om ontslag van het Ministerie Minghetti wordt aangenomen en Depretis belast met de samenstelling van een nieuw Kabinet.
21. In den Pruisischen Landdag wordt het wetsontwerp ingediend tot inlijving van Lauenburg.
21. In de Fransche Kamers worden door Raspail en door Victor Hugo voorstellen ingediend tot het verleenen van amnestie aan de communeveroordeelden; op verzoek van de Regeering worden deze ontwerpen met algemeene stemmen urgent verklaard.
21. In de Tweede Kamer wordt het amendement van Kappeyne tot verheffing van het Amsterdamsche Atheneum tot een academie met 41 tegen 32 stemmen aangenomen.
22. Het ‘Journal officiel’ deelt een wijziging mede in het prefectenpersoneel, waarop van republikeinsche zijde is aangedrongen.
23 De Minister Waddington dient in de Fransche Kamer een wetsontwerp in tot wijziging van de wet op het hooger onderwijs, waarbij het verleenen van academische graden weder wordt gebracht aan den Staat.

De afgevaardigde Paul Bert dient in dezelfde Kamer een ontwerp in tot wijziging van de wet op het lager onderwijs, waarbij o.a. ook kloosterbroeders verplicht worden examen te doen.

23. In het Engelsche Lagerhuis wordt met 209 tegen 34 stemmen in derde lezing de wet aangenomen betreffende den keizerlijken titel der Koningin.
23. De Deensche Eerste Kamer neemt met 39 tegen 11 stemmen de in den geest van het oorspronkelijke regeeringsontwerp gewijzigde defensie-wet aan, welke daarop naar de Tweede Kamer wordt teruggezonden.
24. De Tweede Kamer besluit bij de behandeling van de wet op het hooger onderwijs, met 43 tegen 30 stemmen, de faculteit der godsdienstwetenschap, door de commissie van rapporteurs voorgesteld, te noemen: faculteit der godgeleerdheid.
24. De Fransche Kamer neemt het wetsontwerp aan, waarbij de staat van beleg in de vier laatste departementen wordt opgeheven.
25. In den Pruisischen Landdag wordt ingediend een voorstel tot machtiging van de Regeering tot onderhandelingen met het Rijk over den aankoop van de spoorwegen en de overdracht van de daarop betrekkelijke staatsrechten aan het Rijk.
25. De Zwitsersche Bondsraad benoemt een commissie tot onderzoek van den stand der zaken betreffende den Gotthardspoorweg.
25. In Italië komt het volgende Ministerie tot stand, uitsluitend gevormd uit leden der linkerzijde:

    Depretis, president, Financiën.
    Melegari, Buitenlandsche Zaken.
    Nicotera, Binnenlandsche Zaken.
    Mancini, Justitie.
    Zanardelli, Openb. Werken.
    Mezzacapo, Oorlog.
    Coppino, Onderwijs.
    Majorana, Landbouw.
    Brin, Marine.

28. De Italiaansche president-minister Depretis deelt in de Kamer het program mede, waarop o.a. voorkomen: uitbreiding van het stemrecht en hervorming der belastingen.
28. In de Spaansche Cortes wordt het ontwerp der nieuwe constitutie ingediend, gelijkluidend met het ontwerp, door de commissie van notabelen vastgesteld.
29. De Deensche Tweede Kamer wordt ontbonden en de nieuwe verkiezingen uitgeschreven tegen 25 April. Als motief voor dit besluit wordt opgegeven, dat de Kamer op nieuw de defensiewet heeft verworpen (56 tegen 39 stemmen.)

29. Proclamatie van de Turksche Regeering aan de opstandelingen in Bosnië en Herzogewina, waarop opnieuw een termijn van vier weken wordt gesteld voor hen, die van de amnestie gebruik willen maken.
29. De Zwitsersche Bondsraad noodigt Italië en Duitschland uit tot het houden eener conferentie over den Gotthardspoorweg.
30. In de Portugeesche Eerste Kamer wordt een motie van vertrouwen in het Ministerie met 45 tegen 24 stemmen aangenomen. Het votum geschiedt, nadat de minderheid der Tweede Kamer plan heeft beraamd volksvergaderingen te beleggen teneinde aan de oppositie meer kracht bij te zetten.
30. In het Engelsche Lagerhuis wordt het voorstel van Chambers tot het instellen van een onderzoek naar de kloosters in Engeland met 127 tegen 87 stemmen verworpen.

April.

1. De Wurtembergsche Kamers verklaren zich tegen de overdracht der spoorwegen aan het Rijk, maar voor een rijksspoorwegwetgeving.
3. In de Vereenigde Staten besluit het Huis van Afgevaardigden tot het in staat van beschuldiging stellen van Belknap, den ontslagen Minister van Oorlog.
4. Gambetta wordt benoemd tot president van de begrootings-commissie der Fransche Kamer.
5. De Fransche Regeering besluit tot het houden van een Internationale tentoonstelling te Parijs 1 Mei 1878.
5. Het Engelsche Lagerhuis verwerpt met 281 tegen 160 stemmen het voorstel tot invoering van schoolplicht.
6. De Tweede Kamer verwerpt bij de behandeling van het wetsontwerp betreffende het hooger onderwijs met 44 tegen 21 stemmen het staatstoezicht op het bijzonder hooger onderwijs.
7. De wet op het hooger onderwijs wordt in de Tweede Kamer aangenomen met 66 tegen 7 stemmen.
8. De Belgische Tweede Kamer neemt met 78 tegen 26 stemmen aan de wet op de academische graden, overeenkomstig de voorstellen der centrale afdeeling.
9. De Oostenrijksche zaakgelastigde te Belgrado, Wrede, wordt bij een nationale demonstratie beleedigd, waarop terstond voldoening gevraagd en gegeven wordt.
11. De Fransche Kamer besluit de amnestie-voorstellen te behandelen na de Paaschvacantie en gaat uiteen tot 10 Mei.
12. Het conservatieve Ministerie in Rumenië vraagt ontslag wegens den afloop der Senaatsverkiezingen.
13. De Grieksche Ministers van Justitie en Eeredienst, Nikolopulos en Valassopulos, worden wegens simonie veroordeeld tot gevangenisstraf.

Letterkunde.

Een andere Salomo.

De cirkelgang der menschheid. Voordracht, gehouden in het Genootschap ‘Oefening kweekt kennis’ te 's Gravenhage, door H.A. des Amorie van der Hoeven, 's Gravenhage H.C. Suzan CHz. 1876.

Wanneer iemand een stelling zelf niet als waar erkent, ja, haar eerder als een monsterdwaling veroordeelt, kan hij dan toch de waarheid van die stelling betoogen?

Wanneer iemand zich eenmaal voorzien heeft van een gevestigde subjectieve meening omtrent eenige zaak, kan hij dan toch zuiver objectief de meeningen van anderen omtrent diezelfde zaak voorstellen en beoordeelen?

Ik laat voor 't oogenblik de antwoorden rusten, die op deze vragen te geven zijn. Het zijn de vragen, die mij onder het lezen van de brochure van Mr. V.d.H. onwillekeurig invielen en die later gedurig voor mijn geest terugkwamen.

Het schijnbaar ernstig gemeend en wetenschappelijk betoog van den redenaar in ‘Oefening’ heeft mij ten eenenmale onvoldaan gelaten. Daarin zal ik gewis de eenige niet zijn; de redenaar zelf heeft daarop gerekend en daarom zijn auditorium 't dilemma gesteld: ziet hier mijn levensbeschouwing, weet gij een betere, 't zal mij benieuwen die te hooren. Nu heb ik 't plan niet in dit opstel die betere levensbeschouwing te geven, ofschoon zij wis en zeker te geven is; ik wil alleen aantoonen dat hetgeen Mr. V.d.H., als een naar waarheid strevend wijsgeer, - anderen ken ik trouwens niet - uitgeeft voor een gemotiveerde levensbeschouwing, niet als zoodanig kan worden erkend door wie niet tevreden is met fraai- of krachtigklinkende phrasen, maar een nuchter en wetenschappelijk betoog eischt en in zulk een ernstig geval met reden eischen mag.

Het stuk komt mij voor eerder een ordinair bellettristisch opstel te zijn, geschreven om een gezellig avondje mede te passeeren in een be-

schaafden kring, waar men deftige ofschoon ietwat gewaagde grappen wel verdragen kan, dan een ernstig gemeend betoog van een in gemoede voor waar gehouden stelling. Bijna zou ik een gissing durven wagen omtrent den oorsprong van het stuk; zij is deze: Mr. V.d.H. heeft bij het kiezen van zijn onderwerp ongeveer deze redeneering gevolgd: verondersteld dat ik een persoonlijke overtuiging had, en wel een zeer positieve van kerkelijken aard, waarin ik de beantwoording der groote vraag van 't wezen der dingen en 't doel van alles zoo helder en klaar voor mij heb, dat ik daaromtrent volkomen gerust ben, ja zelfs in anderen slechts één zaak betreur, n.l. dat zij niet allen zijn van dezelfde overtuiging als ik..... zou ik dan het betoog kunnen leveren van de meest onzinnige doelloosheid van 't heelal? En dan is de bovengenoemde brochure de proeve van zulk een betoog.

Ik waag het deze veronderstelling reeds nu neer te schrijven, ofschoon ze misschien eerst geoorloofd kan geacht worden na een voorafgegane nauwkeurige critiek. Ik meen echter dat zij, hoewel ook bij mij eerst tot overtuiging geworden na een herhaalde lectuur, toch den grondslag moet uitmaken van een beschouwing van Mr. V.d.H.'s. denkbeelden, en tevens dat zij den sleutel kan geven tot het verstaan van dit om meer dan ééne reden vreemdsoortig stuk, waarmede, naar ik gis, de leden van ‘Oefening’ zich wel ernstig hebben bezig gehouden, ook later, doch waarvan ik betwijfel of de *tendenz* wel door allen gevat zal zijn. Ik voor mij houde 't daarvoor dat de heer V.d.H. 't bewijs heeft trachten te leveren van een stelling, die hij voor zich geenszins als waar aanneemt. Alleen dit veronderstellende kan ik vrede hebben met de in 't oog vallende zwakte van zijn betoog, met zijn afdwalingen van 't punt in quaestie, die door 't geheele stuk overheerschend zijn; en zoo alleen kan ik verklaren hoe bij herhaling doorschemert dat de redenaar persoonlijk heel wat anders gelooft dan hij wil betoogen; en ten slotte zie ik er dan duidelijk in uitkomen dat hij, naast de hopelooze conclusie van 't betoog, toch voor zichzelf een volkomen geruststellende overtuiging meent over te houden, doch dat die alleenlijk niet met ronde woorden wordt genoemd, daar dan 't geheele betoog in duigen zou vallen en blijken zou niets anders te zijn dan een aaneenschakeling van ijdele woorden.

Het schijnt mij toe alsof 't betoog een exposé moet zijn der veronderstelde levensbeschouwing van anderen, niet van den redenaar zelf. Het zou voor Mr. V.d.H. een kleine moeite geweest zijn, dit er hier of daar met een paar woorden duidelijk bij te zeggen; dat kon vrij wat misverstand verhoed hebben, waarvoor nu maar al te veel grond blijft bestaan.

Doch ter zake.

De stelling is ongeveer deze: De menschheid is volkomen gelijk te stellen met een mierennest: alles werkt en woelt, zwoegt en slaaft, jaar uit jaar in; alles is rusteloos ijverig in de weer van geslacht tot

geslacht; - doch 't resultaat van al den arbeid en van al dat rusteloos streven, 't einde van alles is dat het mierennest een mierennest blijft, niets meer, ook niets minder. Er is geen vooruitgang in 't algemeen, evenmin achteruitgang in algemeenen zin; er is compensatie en anders niet. 't Geen de menschheid in de lengte wint, verliest ze in de breedte; terwijl 't eene lid rijst, daalt het andere. De arbeid en 't streven der menschheid is eindeloos en doelloos als dat van Sisyphus; kortom zij draait in een cirkel, waarvan 't begin en 't einde ondenkbaar zijn; en de wijsgeer heeft niets om zich aan vast te houden, als 't feit: alles draait.

Deze stelling is niet nieuw; ze is niets anders dan een van de vier mogelijkheden: alles gaat vooruit, alles gaat achteruit, alles draait (in een zelfde vlak of achtervolgens in andere vlakken), of alles staat stil. Daar nu de laatste dezer vier mogelijkheden wedersproken wordt door het feit der beweging en ook wel niets anders is dan een andere vorm van de stelling *dat er niets bestaat*, kan men aannemen dat de veronderstelde cirkelgang een van de drie mogelijkheden is, die reeds van eeuwen her door de wijsbegeerte onderscheiden zijn. Om den cirkelgang te bewijzen zal 't dus voldoende zijn aan te toonen dat er noch vooruit- noch achteruitgang plaats heeft; tenzij er een rechtstreeksch bewijs te leveren is. Mr. V.d.H. heeft de eerste manier, 't negatieve bewijs gekozen, hoewel hij al zeer spoedig vervallen is tot pogingen om het rechtstreeksch bewijs te leveren. Hij neemt nagenoeg stilzwijgend aan dat er, in 't algemeen genomen, van achteruitgang geen sprake kan zijn; het meeste werk maakt hij van 't betoog dat er ook geen vooruitgang plaats heeft, en zoo komt hij - wel wat gemakkelijk, ofschoon dan ook niet langs streng wetenschappelijken weg - tot het besluit dat de cirkelgang daarmede voldoende is bewezen.

Toch heeft hij dien niet bewezen.

In de eerste plaatst tast hij met zijn bewijsgronden een verondersteld gevoelen aan, n.l. ‘dat het dogma van den vooruitgang overal en te allen tijde zou zijn aangehangen’. Niemand zal dit gevoelen als 't zijne accepteeren; dus is de bestrijding ervan een slag in de lucht. Curieus is het daarom dat de eerste grond, door M^{r}. V.d.H. aangevoerd, deze is: ‘dat het zeker is dat de geheele oudheid, *die toch dichter dan wij bij den oorsprong der dingen was*, een voortdurend verval veeleer dan een vooruitgang des menschdoms heeft waargenomen’. Ik laat het nu aan zijn plaats of de oudste wijsgeerige beschouwingen *optimistisch*, dan wel *pessimistisch* geweest zijn, alleen opmerkende dat zoowel de leer dat de menschen van de goden afstammen of uit den hemel afkomstig zijn, als die dat zij uit de aarde zijn voortgekomen, in zeer gezellig buurschap reeds in de verste oudheid worden waargenomen. Maar ik moet vragen of het waar is dat die oudheid eenig gezag kan hebben omdat ‘zij toch dichter bij den oorsprong der dingen was’? Mij dunkt geenszins. Trouwens de heer V.d.H. stelt

zelf, op een andere plaats in zijn rede, 't denkbeeld van een oorsprong der dingen als een bare ongerijmdheid voor, 't geen van zijn standpunt uit volkomen juist is. Meent hij echter werkelijk 't geen hij hier van dat dichter bij den oorsprong der dingen zijn zegt, dan blijkt daaruit dat hij aanneemt dat de eersten van ons geslacht het dichtst bij den boom der kennis gezeten hebben, dat men er achtereenvolgens meer van verwijderd is geraakt, zoodat wij er nu al een heel eind van af zijn, zóóver dat we er al aan gaan twijfelen of we wel een oorsprong hebben gehad.

Maar dit is immers 't dogma van den achteruitgang!

't Is zeker dat b.v. een zuigeling dichter - zoo in de ruimte als in den tijd - bij zijn oorsprong is dan hij daarbij zal zijn, later, als hij man geworden zal zijn. Maar weet die zuigeling nu daarom iets meer van zijn oorsprong dan hij daaromtrent als man zal kunnen te weten komen? Wie zal dit beweren! Maar dan moet die tusschenzin van dat dichter bij onzen oorsprong zijn - en op dien tusschenzin komt het juist aan - ook wel uit het door Mr. V.d.H. aangevoerde wegvallen, omdat hij niets beteekent, hoegenaamd niets.

Wanneer men nu vervolgens leest 't geen Mr. V.d.H. verder zegt: ‘dat het tegenovergestelde gevoelen eerst in de laatste eeuwen vrij algemeen heerschende geworden is’, dan is er veel meer grond om, uit het klaarblijkelijke verschijnsel dier later ontwaakte bewustheid van 't menschdom, tot de wezenlijkheid van den vooruitgang te besluiten dan om tot den cirkelgang te komen.

Wat er dan volgt: ‘dat het door sommigen van de voornaamste woordvoerders der hedendaagsche wijsbegeerte weder verworpen wordt als een illusie, enz.’ schijnt zwaarwichtig, doch is dit niet, daar die ‘voornaamste woordvoerders’ niet worden genoemd, zoodat het veel heeft van een insinuatie aan het adres van onbekende grootheden, gelijk Mr. V.d.H.'s. eerste bewering een insinuatie is aan 't adres van denkbeeldige wijsgeeren.

Alvorens verder te gaan kom ik nog even terug op dat ‘dichter bij den oorsprong der dingen zijn dan wij’. Is de cirkelgang een waarheid dan moet ook die oorsprong der dingen gedacht worden te zijn de spontane wording, de plotselinge, met één slag begonnen aanwezigheid van 't heelal, meer beperkt, van 't menschdom, en dit oogenblikkelijk staande op de tegenwoordige gemiddelde, dat is eeuwig normale hoogte waarop 't nu nog staat en draaiende is. Geen ontwikkeling of opklimming om van den ‘oorsprong der dingen’ te geraken op het tegenwoordige gemiddelde peil, waarop alles aan de draaiende beweging gehoorzaamt, mag dan worden toegelaten. Men moet dan stellen dat er, een zekere ongemeten ruimte van tijd door, *niets was,* dat toen op eens *alles werd*, en dat sinds dat tijdstip *alles is en blijft*, gelijk 't is, behoudens de rotatie. Neemt Mr. V.d.H. dit niet aan - en ik zie niet dat hij daaraan kan ontkomen - dan moet hij ook

toegeven dat er heeft plaats gehad òf verval en achteruitgang, òf ontwikkeling, opklimming, vooruitgang, in alle geval verandering en deze moet zijn naar meer of naar minder, naar hooger of naar lager; - altoos valt zijn cirkelgangstheorie onherroepelijk in elkaar.

Om te betoogen dat er in 't algemeen geen vooruitgang heeft plaats gehad, noch valt waar te nemen, beweert Mr. V.d.H. achtervolgens dat wij niet zijn vooruitgegaan in *zedelijkheid*; ook niet in *kennis* en *wetenschap*; noch in *wijsheid*; evenmin in *geluk*, terwijl zelfs achteruitgang merkbaar is in de *kunst*, en daarentegen - dit geeft hij toe - onmiskenbaar vooruitgang plaats heeft in de *mechanica.*

Daar is veel onvolledigs en niet minder veel tegenstrijdigs in deze bewijsvoering.

Zij is onvolledig omdat eenige belangrijke factoren er niet in worden vermeld, die men er toch met reden in zou mogen verwachten. Zoo zou ik, om eens een kleinigheid te noemen, gaarne hebben gezien dat de compensatie-theorie ook was toegepast op den godsdienst en de kerk. Wil Mr. V.d.H. eenige aanspraak maken op volledigheid en consequentie, dan moet hij b.v. ook aldus redeneeren: Daar is ook geen vooruitgang in het godsdienstige en kerkelijke; tegenover de deugden en gebreken van het christendom, dat thans als de volmaakste godsdienstvorm geldt, staan de deugden en gebreken van 't oude heidendom, daar is geen vooruitgang, slechts compensatie; wij christenen staan in ontwikkeling ten opzichte van 't godsbegrip, de godsdienstleer en het kerkelijk leven niet boven onze Germaansche of andere voorouders; wat de wereld bij 't christendom in hoogte mag gewonnen hebben, dat heeft zij verloren in substantie, - of iets dergelijks, overeenkomstig de manier die Mr. V.d.H. in 't overige van zijn betoog heeft gevolgd.

Meer in bijzonderheden tredende en tot het hart der quaestie doordringende, moest hij zelfs in het licht stellen dat aan geen der onderscheidene christen-afdeelingen of kerken eenige meerdere waarde valt toe te kennen dan aan al de anderen, en dat ten opzichte van de verschillende vormen van heidendom en van andere niet-christelijke stelsels van godsdienst, aan *het* christendom gelijk zijn richting dat opvat geen de minste voorkeur mag gegeven worden als zou 't een hoogere of meer ware godsdienst zijn.

De nieuwere leerstukken der R. Kath. kerk b.v. kunnen dan niet zijn verbeteringen, bewijzen van opklimming of ontwikkeling; er is dan ook hier slechts compensatie. 't Geen de kerk in praal- en machtsvertoon, in pretentie als draagster der geopenbaarde waarheid, in geest van absolutisme en in heerschappij over de gewetens gewonnen mag hebben, dat heeft ze zeker in innerlijk gehalte, in oorspronkelijke eenvoud en reinheid verloren. Wat voordeel valt er dan toe te kennen aan Charlemagne boven Mohammed, aan Ignatius de Loyola boven Maarten Luther, aan den paus boven den anti-christ, aan Christus

boven Jan van Leiden? En omgekeerd. Zijn ze dan niet allen mieren werkende en zwoegende in denzelfden dwazen mierenhoop?

Waarom dan in zulk een veelomvattend, alles beslissend betoog, kerk en godsdienst niet in aanmerking genomen? Dat de syllabus 't dogma van den vooruitgang met ronde woorden veroordeeld heeft, ontslaat den wijsgeer, die een wetenschappelijk betoog op het gebied der anthropologie wil leveren, volstrekt niet van de verplichting om zoo iets niet te verzwijgen; hij mag daar zoo maar niet met een paar kwinkslagen noch met een hier en daar doorschemerend 'ik weet veel beter' overheen springen, hij moet ook dat aan zijn kritiek onderwerpen(*). En toch, te vergeefs zoekt men daaromtrent iets in het betoog van Mr. V.d.H.

De bewijsvoering heeft iets tegenstrijdigs, omdat daarin wordt toegegeven een onmiskenbare vooruitgang in de *mechanica.* Deze kleine beleefdheid jegens de machinerie is tegelijk een kleine inconsequentie, die veel wil zeggen; zij werpt het geheele betoog omver. Immers de

(*) Het is inderdaad onverklaarbaar hoe Mr. V.d.H. ertoe heeft kunnen komen den factor van den godsdienst, zoowel het Godsidee als den cultus, zoo geheel buiten rekening te laten, zoo ten eenenmale te negeeren. Ik zou zoo zeggen: op zijn standpunt mocht hij dat niet doen, billijkheidshalve niet en ook omdat hem als Roomsch Katholiek bepaald is voorgeschreven dat hij dit in een dergelijk betoog als zijn rede niet doen mag.
Immers in de *Encykliek, Quanta cura,* van Z.H. Pius IX van 8 December 1864, vindt men in alin. 4 op pag. 10 der editie bezorgd door J.W. Brouwers, te Amsterdam bij C.L. van Langenhuysen, 1865: 'Want gij weet zeer goed, eerwaarde broeders, dat er in onzen tijd niet weinigen gevonden worden, die, op de burgerlijke samenleving het zinneloos en goddeloos beginsel van *naturalisme,* zooals zij het noemen, toepassend, durven leeren, 'dat de hoogste trap van ontwikkeling der staatsregeling en de vooruitgang der volken bepaald vorderen, dat de maatschappij aangelegd, gesticht en geregeerd worde, zonder het minst acht te slaan op den godsdienst, en als of er geen bestond, of althans zonder eenig onderscheid te maken tusschen den waren godsdienst en de valsche godsdiensten'.
Dat voor 't overige 't dogma van den vooruitgang door het hedendaagsche Rome ten scherpste wordt veroordeeld, blijkt, behalve uit den doorgaanden geest der Encykliek, ook vooral uit de in den *Syllabus* veroordeelde stellingen. Zoo leest men b.v. in stelling V van § I: 'De goddelijke openbaring is onvolmaakt, en bijgevolg onderhevig aan een voortdurenden en grenzenloozen vooruitgang die gelijken tred houdt met de ontwikkeling der menschelijke rede'.
(Veroordeeld in de Encykliek, *Qui pluribus* van 9 November 1846, en in de Allokutie *Maxima quidem* van 9 Juni 1862).
In stell. XII § II 'De uitspraken van den Apostolischen Stoel en van de kongregatien van Rome belemmeren den vrijen vooruitgang der wetenschap'.
(Veroordeeld in den brief van den Aartsbisschop van Freisingen: *Tuas libenter*, van 21 December 1863).
En inzonderheid in stelling LXXX, de laatste van den Syllabus. 'De Roomsche Opper-priester kan en moet zich met den vooruitgang, met het liberalismus en met de nieuwe beschaving verzoenen en tot een vergelijk overgaan'.
(Veroordeeld in de Allokutie *Jamdudum Cernimus*, 18 Maart 1861).
Wil men meer, men hoore dan punt 3 van 't artikel van de 'openbaring' in de canones van het Vatikaansch Concilie: 'Wie zegt, dat de mensch niet door God tot die kennis en die volkomenheid kan komen welke de natuurlijke grenzen overschrijden, maar dat hij in staat en bestemd is, om in den loop des tijds door zich zelf tengevolge van gedurigen vooruitgang in het bezit van deugd en waarheid te geraken - die zij vervloekt!'
Met zulke prikkels achter de verzenen moest Mr. V.d.H. zich vermoedelijk wel in den cirkelgang zoeken te schikken. Maar waarom dit er nu in zijn rede niet bij vermeld?

mechanica is toegepaste wis- en natuurkunde, door middel van denken en een al meer en meer uitbreidende kennis. Als nu op dit gebied vooruitgang niet te miskennen is, dan is daarmede *de* vooruitgang in 't algemeen bewezen. Een menschdom dat reuzenschreden doet op den weg van het denken en van de kennis en toepassing der natuurkrachten, zulk een menschdom is niet stationair noch draaiende in een vicieusen cirkel; het gaat vooruit en wel op de zekerste en veiligste wijze, voorgelicht door de fakkel der kennis en bestuurd door het denken. De vorderingen in de mechanica zijn niet anders dan de practische resultaten der voortgaande ontwikkeling van den menschengeest.

Hoe gaat nu Mr. V.d.H. te werk bij zijn betoog dat wij in zedelijkheid niet noemenswaard vooruitgegaan zouden zijn op de voorgeslachten?

Naar 't mij voorkomt niet op wetenschappelijke wijze. Met aardigheden en kwinkslagen over onze traditioneele voorouders, de Batavieren, en met een paar apodistische uitspraken over den staat en het peil der zedelijkheid van voorheen en thans is niet voldaan aan de eischen van een wetenschappelijk betoog. Evenmin wordt door zijdelingsche steken op een ‘keizer en een rijkskanselier’ 't bewijs geleverd dat hedendaagsche vorsten en ministers niet beter zouden zijn dan de dolle tirannen der oudheid met hun walgelijke satellieten. Zwartgallige en geblaseerde verzuchtingen, in den trant als die welke reeds aan Salomo in den mond gelegd zijn, zijn niet voldoende om de conclusie te motiveeren dat wij, globaal genomen, niet zouden vooruitgegaan zijn in zedelijkheid.

't Is waar, in een brochure van een vijftigtal bladzijden is geen wijdloopig en met breede citaten gestaafd betoog te vergen; maar de argumenten die worden aangevoerd moesten toch eenigszins evenredig zijn aan den diepgang der conclusie; en dat zijn ze niet.

Ook hier alweder die eenzijdigheid en dat, ik zou haast zeggen klaarblijkelijk, *parti-pris* in het kiezen der voorbeelden. Het Rome der keizers wordt vergeleken met het Parijs en 't Berlijn van thans. Waarom ook niet eens het Rome der keizers met het Rome der pausen? Zou Mr. V.d.H. naar zijn stelling uit deze vergelijking niet vrij wat meer gronden hebben kunnen halen dan uit de vergelijking van oud-Rome met het Parijs der commune? Waarom niet eens aangewezen dat het Rome der pausen evenzeer met bloed en onreinheid is bezoedeld geweest als 't Rome der cesars?

En waarom ook niet eens de parallel getrokken tusschen het Rome der Borgia's en 't Rome van Victor Emmanuel en Garibaldi? Al had hij alleen maar dit opgemerkt: dat Garibaldi bezig is met het restaureeren der Campagna, die, door eeuwenlange inertie, van een paradijs in een pestkuil veranderd is; en dat diezelfde Garibaldi zwanger gaat van plannen om den Tiber te zuiveren van 't slijk door Borgia's en

anderen daarin opgehoopt en waarmede zij zelfs lang na hun verdwijnen nog den levenden de lucht verpesten, dan zou hij althans eenigszins billijk geweest zijn en dan had hij een schitterend teeken van vooruitgang niet verzwegen.

En wat beteekenen enkele afzonderlijke gevallen van afschuwelijke zedeloosheid, die onze tijd oplevert, om daarmede te bewijzen dat wij over 't algemeen even slecht zijn als 't menschdom ooit was? Wil men op grond van zulke enkele gevallen een vergelijking maken tusschen voorheen en thans, dan moeten heirlegers van die gevallen aangevoerd en tegen elkander opgewogen worden, vóór men eenigen grond onder den voet kan krijgen om een oordeel op te bouwen.

Het is hier nu niet mijn bedoeling te bewijzen dat er wèl vooruitgang in zedelijkheid plaats heeft, dat het zedelijkheidsgevoel meer ontwikkeld, het begrip van zedelijkheid zuiverder is dan vroeger; maar hoe weinig moeite zou het kosten om een wolk van getuigen op te doen komen voor de veel verhevener opvatting en meer algemeene verspreiding der begrippen van zedelijkheid in de nieuwere tijden?

Trouwens, Mr. V.d.H. erkent zelf dat de zeden zachter, dat de menschen tegenwoordig teêrgevoeliger zijn, - eilieve, is dat geen vooruitgang? Zijn zachter zeden niet edeler dan ruwe zeden? Het verschilt toch nog al iets of b.v. de lieden elkaâr om 't bezit van een koe doodslaan, dan of ze met elkaâr wedijveren om op de expositie de beste koeien te toonen? 't Is ook niet hetzelfde of de herder - ik bedoel hier den geestelijken herder - de weerbarstige schapen der kudde verbrandt, de niet weerbarstige enkel scherende, en of hij in die exploitatie der arme schapen den arm der wereldlijke macht ter beschikking heeft, dan of hij er zich toe bepaalt de kudde door redelijke overtuiging te leiden en de sterke arm niet meer beschikbaar is om, hem ten believe, laaghartig beulenwerk te verrichten!

Mr. V.d.H's. conclusie ten opzichte van de zedelijkheid is in den grond geen andere dan deze: wat de zeden in ruwheid verloren hebben, dat hebben ze in zachtheid gewonnen, - wat de menschen in teêrgevoeligheid gewonnen hebben, dat hebben ze in hardheid verloren, dus is er slechts compensatie! Maar tegen dergelijke conclusie is veel aan te merken!

Om te doen gelooven dat we in kennis en wetenschap, in wijsheid, niet zouden zijn vooruitgegaan, vraagt Mr. V.d.H. ‘zijn we *iets* verder gekomen in de beantwoording der vraag, waarop het toch voor iederen denkenden mensch hoofdzakelijk aankomen moet: waarom is het de moeite waardig te leven?’

Is dit, in den mond van een geloovig Katholiek, ernst of kortswijl? Doch dit daargelaten.

Ik zou zeggen: wel zeker zijn we daarin *iets* verder gekomen. Maar ik wil gevraagd hebben: of 't wel wijsgeerig is van de wijsbegeerte reeds nu te vorderen datgene, waarmede de geheele wijsbegeerte, d.i.

't zoeken van 't antwoord op die groote vraag - zou ophouden te bestaan? Dàt geheim toch eens ontsluierd, dan is de tegenwoordige wereldorde afgedaan, en een nieuwe begint. Omdat de groote vraag nog niet is *opgelost*, kan men niet beweren dat zij niet door de wijsbegeerte meer en meer *benaderd* kan worden en dat zij dit ook niet inderdaad is. En al zijn nu ook de uitkomsten der speculatieve wijsbegeerte grootendeels negatief, 't geen ik niet wil tegenspreken, dat zijn toch uitkomsten, die meer wetenschappelijke waarde hebben dan de meest handtastelijke machtspreuken en dogma's die men weleer elkaâr napraatte en om welke men de lieden die zelf wilden denken verbrandde! Wie zal niet, met Mr. V.d.H., het ontzettend nadrukkelijke van de vraag: ‘waarom ben ik geboren?’ erkennen, die vraag ook menigmaal aan zichzelven doen, en met rustelooze begeerte 't antwoord op die vraag zoeken in zichzelven, in de natuur, in de wijsbegeerte, in 't geen openbaring heet, ja overal?

Doch bestaat in het zoeken naar dit antwoord niet juist het motief van al ons denken, de aandrift tot ontwikkeling, de prikkel van den dorst naar kennis, de drang, de onweerstaanbare drang tot vooruitgang?

Stel, gij hebt het antwoord gevonden, het groote raadsel van 't doel uws bestaans opgelost; blijft u dan nog wel iets anders over, dan 't hoofd neer te leggen en u af te scheiden van een orde der dingen waarin gij niet meer thuis behoort? Monniken, kluizenaars, stylieten, fakirs en dergelijken, voor zoover zij oprecht waren, verkeerden in den waan dat zij 't gevonden hadden en waren consequent, ten deele althans, dat zij zich afzonderden van de menschen; volkomen consequent zijnde, zouden ze zich levend hebben laten kisten, en er geen prijs op gesteld hebben dat anderen, minder ver gevorderd dan zij, zich afsloofden om hun dierlijk organisme in stand te houden *à ne rien faire.* Maar op een valsche basis komt zelden zooveel consequentie voor.

Ééns gaat Mr. V.d.H. schier rakelings langs de m.i. alleen juiste voorstelling van den feitelijken vooruitgang. Het is daar, waar hij de gissing oppert of er niet een omloop van den *foyer* der beschaving, van 't oosten naar 't westen, valt op te merken? Gewis, zulk een omloop heeft werkelijk plaats. 't Is of de vooruitgang, de ontwikkeling, de nimmer stilstaande beschaving een band vormt, die als een gedenkcedel om den aardbol gewonden wordt van 't oosten naar 't westen. Over de beschaving van de steenperiode is die der bronsperiode heengerold; hierover de ijzerperiode. En zoo rolt die band voort en zal, wie weet nog hoeveel malen, altoos op nieuw zijn omgang maken.

Doch deze rondgang vormt geen cirkelgang; hij vormt een *spiraal.* En gelijk de cirkel 't beeld der doelloosheid is, zoo kan de spiraal, heel eigenaardig, de voorstelling geven van een al voortgaande ontwikkeling. De beweging schijnt dan wel naar een cirkelgang te gelijken,

maar inderdaad komt toch iedere volgende omwending in een ander - hooger - vlak te liggen.

Nog één schrede, en Mr. V.d.H. was daar uit zijn vervelenden vicieusen cirkel overgebracht in 't land der hope en des geloofs, waar het laatste woord der philosophie niet is zijn citaat uit Schopenhauer '*die Welt ist etwas das besser nicht wäre*'. Hij zou het eens worden met Darwin en anderen van de jonge school, die zeggen: 'de wereld is iets dat blijkbaar gaandeweg beter wordt en dat zeer waarschijnlijk nog wel een groote toekomst heeft'.

Het gaat ook niet op, gelijk Mr. V.d.H. doet, op grond van de betuiging der meeste wijzen dat al hun wijsheid hen slechts meer gesterkt heeft in de overtuiging dat wij weinig weten, - te beweren dat we dus ook altoos even weinig wijs gebleven zijn en blijven. Of zou Newton niet wijzer zijn geweest dan de oude keltische priesters; zou Galileï niet wijzer geweest zijn dan de inquisiteurs die hem de herroeping afdwongen? Zou Louise Lateau niet wijzer geweest zijn dan de domme kinkels die naar haar mirakel kwamen zien en dat geloofden?

En nu de *kunst.* Van zekere zijde wordt reeds sinds lang en bij elke gelegenheid hoog opgegeven van den achteruitgang in de kunst, 't welk dan met zaken van anderen aard in verband gebracht wordt. En dat nog al nu de kunst zelfs bij ons regeeringszaak geworden is en men het land afloopt om oude kerkmuren af te krabben! Wat is er van die alleenzaligmakende kracht der kunst? Ik wil de wonderwerken der Grieksche kunst niet kleinachten, evenmin die der middeleeuwsche bouwkunst, noch de *renaissance;* ook niet de dichters en schilders van den vroegeren en lateren tijd. Ik wil alleen vragen of 't in dien goeden ouden tijd der kunst dan zoo wemelde van genieën en of dezen niet te allen tijde zeldzaam zijn geweest? Ook zijn de tijden veranderd. Daar zijn tijdperken geweest dat, 't zij onder den invloed van 't dogma, 't zij onder den druk van het alvermogende clericalisme, een geheele bevolking de som van haar talent ophoopte in één enkel bouwgewrocht, dat toch, wel beschouwd, een leugen tot grondslag had; tijden dat de spaarpenningen, en meer dan dezen, van geheele geslachten werden besteed, volgens mijn overtuiging verkwist, aan de versiering, vaak overlading met smakelooze pracht, van één enkel altaar, terwijl de groote massa der bevolking in hutten en krotten huisde en zich met lompen dekte. Die tijden zijn veranderd. Sinds de menschheid meer en meer tot de overtuiging gekomen is van de waarheid 'dat God niet woont in tempelen met handen gemaakt' veroorlooft ze zich meer haar productief vermogen op meer practische wijze aan te wenden. Men zij voorzichtig met dit achteruitgang te noemen. Ik noem 't vooruitgang dat niet meer geheele geslachten hun welvaart ten offer brengen tot het stichten van de grootendeels

nuttelooze wonderwerken der zoogenoemde gewijde kunst. Men eische ook niet te veel. Rome heeft zijn eenigen St. Pieter, Londen zijn eenigen St. Paul's; wat wil men nog meer? Als 't er op aankwam nog meer dergelijke bouwgewrochten te stichten, men zou 't *kunnen*, getuige het wonderwerk te Keulen; doch dergelijke ondernemingen zijn tegenwoordig meer geldquaestiën. Ons geslacht verkiest een Mont Cénistunnel boven een hoogen toren; maar niettemin heeft de tooverstaf der kunst ook deel in de wonderwerken van den nieuweren tijd, als men 't maar zien wil. Er zijn echter lieden zoo onbillijk dat zij een stouten tempelboog tot het gebied der kunst rekenen en een niet minder, ja wellicht veel meer stouten brugboog met versmadend schouderophalen bejegenen als een bewijs van 't toenemend materialisme.

't Is ook niet billijk van Mr. V.d.H., aan Dante en Shakespeare denkende, de vraag te stellen ‘wie durft roepen: ‘ook *ik* ben dichter!’ en daarop dan te laten volgen ‘één is er die 't wagen zal - maar een schaterlach is ons antwoord, als Victor Hugo’ enz., kortom het is hoogst onbillijk tegenover Dante en Shakespeare als vertegenwoordigers van 't verleden te stellen een gedaante van een *fanfaron*, onder den naam van Victor Hugo, als 't beeld der poezie van den nieuweren tijd. En Byron dan, en Lessing, en Göthe, en Schiller, en Heine, en Hamerling, en Dickens, - zijn die allen samen te vatten in..... Victor Hugo?

Bovendien hoe bekrompen is 't dan nog Shakespeare als de grootheid van 't verleden, te stellen tegenover onze beweerde hedendaagsche minheid! Wat beteekent de spanne tijds die ons scheidt van Shakespeare, in verhouding tot den afstand tusschen ons en de oer-menschen, die hoogstwaarschijnlijk al hun dichtvuur niet anders hebben weten lucht te geven dan in een min of meer gecadenceerd en gearticuleerd geschreeuw in stafrijm, of in een meer of min welsprekende mimiek? En, om nog even tot de beeldende kunsten terug te komen, wat beduidt de afstand tusschen ons en Michel Angelo, vergeleken bij den afstand tusschen ons en de holenbewoners, of, wil men van dezen niets weten, de paradijsbewoners, die logeerden *à la belle étoile*?

De afstanden, door Mr. V.d.H. genomen tusschen de punten zijner vergelijking zijn veel te klein, zij beteekenen niets. Zijn vergelijking is er geen; zij is niets dan een pessimistische schildering van 't heden. Maar een pessimistische voorstelling van het heden is nog geen getrouw beeld van dat heden; 't is onwetenschappelijk dit te gebruiken om een contrast te verkrijgen met het verleden, temeer als men van dat verleden, geheel willekeurig, een aantrekkelijk lichtbeeld ontwerpt.

De menschheid is ook niet *gelukkiger* dan voorheen, beweert Mr. V.d.H. Hij bewijst het ondertusschen niet.

Laat mij vooraf zeggen dat hij veronderstelt: *geluk = tevredenheid.* Dit is een overbekende, zoo dikwerf herijkte stelling, dat men er nau-

welijks ooit aan denkt eens na te gaan, of ze wel juist is. Ik weet niet wie haar 't eerst heeft verkondigd; wel, dat ze doorgaans is nagepraat; ook dat ze schering en inslag uitmaakt van de schoolboekjesen hofjes-moraal. Toch meen ik dat zij niet waar is.

Epicurus leerde: *rust = geluk*, 't welk, van nabij bekeken, zooveel zeggen wil als: dood is 't hoogste geluk; want dat is, voor zoover men kan nagaan, de grootste mate van rust(*). In deze leer zit alreeds een krachtige kiem van nihilisme. Met de stelling *tevredenheid is geluk* is 't al haast het zelfde. De absolute tevredenheid bestaat in de absolute voldaanheid: de zatheid, zaligheid, volheid, die geen wensch, begeeren, verlangen, streven, vragen of hopen meer toelaat; of, wat in uitwerksel 't zelfde is, zij bestaat in de totale afwezigheid van wenschen, begeeren, enz. ten gevolge van indolentie en ineptie. En zulk een staat zou dan 't hoogste geluk zijn! *La bêtise serait la béatitude!* gelijk trouwens meermalen door cynikers en spotters is beweerd. Mr. V.d.H. zegt ergens in zijn rede ‘maar we zijn geen kinderen meer, we laten ons niet zoo gauw tevreden stellen’. Zoo is 't. De leer, dat het geluk zou bestaan in tevredenheid is goed voor kinderen, om die te paaien en zoet te houden. De idioot van 100% is het trouwste beeld dier gelukkige tevredenheid. Met die leer paait de welgedane monnik den armen boer die roggebrood eet, terwijl hij zelf wel zoo onphilosophisch is de vette worst te verorberen alvorens hij 's avonds begint tevreden te zijn tot den volgenden morgen.

Neen, voorzooverre hier in de wereld 't geluk bereikbaar is, is dat niet onbestaanbaar met den strijd des levens, met het werken en streven, zoeken en vragen; zelfs twijfelen en zuchten sluiten het menschelijk geluk niet buiten.

Voor 't overige is 't geenszins bewezen dat onze voorgeslachten zoo zalig geweest zijn door hun tevredenheid. Integendeel. Dat tegenwoordig, nog evenals vroeger, oude juffrouwen op hofjes en oude

(*) De soort van gewijzigd platonismus door Epicurus aangehangen, vond in de oudheid vrij wat verdedigers, zelfs lang voor Plato en Epicurus, en niet minder na hen. In de philosophie der Bijbelsche schrijvers herkent men gedurig die stelling van: rust, stille genoegzaamheid is geluk, niet zelden met de consequentie erbij dat de dood, 't niet zijn, verre verkieslijk is boven 't leven. Behoef ik de sombere beschouwingen van Salomo hier te citeeren? Ook bij Nieuw- Testamentische schrijvers treft men nog die denkbeelden aan, wellicht door den invloed van het neo-platonismus. Overigens is 't idee, dat het geluk zou bestaan in den toestand van niets doen, niets lijden, niets wenschen, niets willen, en wat aan dat levend-dood zijn meer zou moeten verbonden worden, in onderscheiden oude stelsels te vinden, inzonderheid in 't Oosten. De Noren en Germanen hadden daarin geen zin: handelen, strijden, leven, dat was 't *summum* van hun mythologie.
Merkwaardig is op dit stuk 't geen door J.S. Mill wordt ontwikkeld in het II hoofdstuk van zijn ‘Utilisme’. (Zie de vertaling door J.V. te Groningen bij W. Versluys uitgegeven, 1875). Met nadruk wijst hij op de zoo algemeen voorkomende verwarring der twee geheel verschillende begrippen van *geluk* en *tevredenheid.* Hij zegt o.a. pag. 15: ‘Het is beter een onbevredigd mensch te zijn dan een bevredigd dier; het is beter een onbevredigde Sokrates dan een bevredigde zot te zijn. En zoo de zot of het dier al van een andere meening mochten zijn, het is doordat zij slechts één lid der vergelijking kennen, terwijl de andere partij beide leden kent’.

mannen in proveniershuizen zoo kunnen murmureeren over de toenemende ontevredenheid en verdorvenheid der menschen, bewerende dat zij de wereld in beteren doen gekend hebben, zal voor Mr. V.d.H. ook wel geenerlei gezag hebben. Immers zoo dat iets beteekent, 't is alleen dat die oude luitjes zelf al heel weinig tevreden zijn in hun rustige rust, vergeleken bij 't woelige, frissche leven daarbuiten onder 't jongere geslacht.

Voor zoover dit uit de geschiedenis is na te gaan, blijkt wel zeer klaar dat onze voorgeslachten niet door overmaat van tevredenheid gekweld werden. Men overzie b.v. de geschiedenis van 't Israëlitische volk, is ze niet een aaneenschakeling van gemurmureer en onlust, van de vorming der natie af tot op haar verstrooiing? Men denke aan de zoo menigmaal voorgekomen uitbarstingen, waarbij de commune van 1871 nog fatsoenlijk mag heeten. Mr. V.d.H beroept zich op Hofdijk's ‘Ons Voorgeslacht’; welnu, wie dat werk gelezen heeft zal wel niet tot de overtuiging zijn gekomen dat het voorgeslacht gelukkiger is geweest dan wij, noch dat wij niet zouden vooruitgegaan zijn in aanleidingen tot tevredenheid over de mate van welvaart aan elk gemiddeld toebedeeld in onze eeuw.

Mr. V.d.H. spreekt ook van de op dit oogenblik algemeen heerschende *malaise.* Hij verwart ondertusschen klaarblijkelijk de som van al de teleurstellingen, door zoovelen ondervonden van zwendelbanken als van Langrand-Dumonceau, of Adèle Spitzeder, van spoorwegen en zilvermijnen, van Spanjaarden en Turken, met een denkbeeldige algemeene walging en onlust in 't leven en 't geen het biedt. Van zulk een walging is niets waar te nemen, dat voorheen niet ook, of zelfs in hoogeren graad aanwezig was. Het meer en meer intensieve streven naar kennis, naar welvaart, naar vooruit en naar hooger is bewijs genoeg voor wakkeren levenslust.

Voor 't overige wil Mr. V.d.H. ook hier in enkele losse feiten een kracht van bewijs zoeken, die er niet in ligt. Zonder eenige moeite zijn uit de vorige eeuwen veel sterker sprekende feiten op te halen.

Ook roert Mr. V.d.H. de arbeiderskwestie aan. Hierbij vervalt hij in de gewone, sinds lang bekende en ten deele verhoorde jeremiades, die met de stelling dat de menschheid in een o 'tje zou draaien eigenlijk niets te maken hebben doch er hier schijnen bijgehaald te zijn om te dienen als pathetisch moment. Of zou hij in ernst willen beweren, dat onze vierde stand - om dezen naren term te bezigen - niet vrij wat hooger staat dan b.v. de Heloten der Grieken, de clienten en slaven der Romeinen, de lijfeigenen der middeleeuwen? En wat het toegedichte gebrek aan belangstelling betreft in het lot der geringere nijvere klasse, is de geheele ommekeer in de staathuishoudkunde, - immers de nieuwere school houdt in de eerste plaats rekening met de erkenning, waardeering en bescherming der kleinen tegenover de macht der grooten in de industrie? - is die nieuwe school niet een schitte-

rend bewijs van de al klimmende belangstelling in 't lot des volks en van de zucht om de maatschappelijke wonden te heelen? Een beroep op de ontevredenheid van den grooten hoop is tegenwoordig niet meer gepast. Zelfs 't socialisme is reeds ietwat aan de beterhand en vindt in 't katheder-socialisme een aanmerkelijk verbeterden vorm. Zoo min op dit gebied als ergens is cirkeldraaierij te bewijzen.

Ten laatste dwaalt Mr. V.d.H. geheelenal van het thema af en vervalt hij tot een smalen op onze geheele nieuwere beschaving, 't welk hij doet door al heel weinig geestige zetten op onze spoorwegen, telegrafen, ons gaslicht, onze petroleum, kortom..... op ons licht. 't Komt mij voor dat hier nu de sleutel te vinden is voor 't recht verstand van Mr. V.d.H's. cirkelgangstheorie. Wij hebben hier te doen met een persiflage, bij wijze van welsprekende en quasi-geestige voordracht, een persiflage op, een protest tegen 't moderne dogma, 't dogma der ontwikkeling en van den vooruitgang.

Maar al is dit dogma nu ook in den Syllabus en elders veroordeeld, 't komt mij toch voor dat een betoog als dat door Mr. V.d.H. aan de leden van ‘Oefening’ ten beste gegeven, niet voldoende is om die veroordeeling te rechtvaardigen.

Zierikzee, Maart 1876.

WERTHER.

Velerlei - toch een.

Magdalena. Evangelisch jaarboekje: uitgegeven ten voordeele van het Asyl Steenbeek, onder redactie van J.A. Schuurman Johsz en L.R. Beijnen, 24ste jaargang, 1876. Te Amsterdam, bij W.H. Kirberger.

Wij moeten onze verschooning inbrengen voor de late aankondiging van een werkje van die soort. Het kwam ons eerst vóór eenige weken ter hand, terwijl ongesteldheid ons verhinderde daarvan spoediger werk te maken. Zij is in strijd met de versnelde beweging onzer dagen ook op het gebied des geestes, waarop in het voorbericht geestig en met grond wordt gewezen.

De inhoud is bont, gelijk het zich in die soort van boeken of boekjes laat verwachten; toch niet zoo bont, als in andere almanakken. Het ‘Evangelisch jaarboekje’ op den titel reeds doet ons daarop rekenen. Ernstig, godsdienstig is de toon, waarin alles wat wij hier ontmoeten is gestemd. Gaarne echter zouden we wat meer verheffing, kracht, nieuwheid hebben gevonden. Wij weten dat een apostel reeds schreef: - ‘dat ik u altijd hetzelfde schrijf verdriet mij niet, en het maakt u des te gewisser’; wij kennen van hem het: - ‘ik heb geoordeeld

niets onder u te weten dan Jezus Christus, en Dien gekruisigd'; - doch wij zouden het *ne quid nimis* ook op het heilige willen toepassen en in bedenking geven, of niet ook die woorden met de noodige wijziging moeten worden verstaan. Immers zij zijn ontleend aan een brief, waarin Paulus zich misschien het meest als een christenwijsgeer doet kennen, niet in dorre abstractiën, maar in meesterlijke voorstelling en ontleding van wat in het gemoed des menschen kan en moet leven en in daden uitgedrukt worden, alsook in hetgeen mag heeten Natuurphilosophie. Onze lezers begrijpen, dat wij hierbij het oog hebben vooral op den eersten brief aan de Korinthiërs, en meer bepaald op het XIII en XV hoofdstuk daarin.

Dat wij ruim dertig stukken van meerdere of mindere uitgebreidheid achtereenvolgens zouden monsteren, kon onze aankondiging allicht vervelend maken, al ontbrak ons ook de ruimte niet. Over het algemeen laat zich, al nemen wij gehechtheid waar aan leerbegrippen die door de Kerk zijn vastgesteld [bl. 77], al ontmoeten wij wat wij mystieke moraal zouden willen noemen in Christine's 'aanmerkt de leliën', al nadert Tryfosa in 'overgave' een lijdelijk christendom, al is het voor ons en veler oor kras genoeg, als Gunning bl. 77, zegt wat elders veelmalen wordt uitgesproken,' dat men tot den heiligen God niet naderen kan dan door den dood van vleesch en bloed [des offers] heen' - toch vindt men hier over 't geheel iets beters dan het zeulen met dat leerstuk, en minder ziekelijk zeuren en vroom gebeuzel, waarin sommigen nog altijd het dierbare, godzalige zoeken, en dan ook vinden. Het is niet maar een enkel flauw koozen met den lieven Heer, den bruidegom der ziele.

Ook bij orthodoxen raakt de orthodoxie met hare stellingen en leerbegrippen, zoolang men ze niet opzettelijk behandelt of verdedigt, wat meer op den achtergrond. Het is met die zaken als met het water dat, geroerd wordende zich troebel vertoont, maar dat, stil gelaten, van zelf bezinkt en klaarder wordt. Er gaan in de zee der meeningen ook onderzeesche stroomen, en de geest des tijds laat zijn invloed gelden, dáár ook, waar oppervlakkig gezien, de winden aan de wateren een tegenovergestelde richting geven. Er is veel in Magdalena wat wij beamen, al zouden wij het juist niet in die termen hebben uitgedrukt. Zoo zouden wij zelfs de laatste bladzijden uit de 'Steenen des tempels' van den heer Beijnen volgaarne onderschrijven.

Mag het meeste in 'Magdalena' tot het middelmatige behooren, wij hebben weinig gevonden wat zijn plaats hier niet waardig was. Tot dat middelmatige rekenen we 'Een verloren leven', dat een krachtiger penseel vroeg. Ook 'En Petrus', bij wien wij gaarne wilden gewezen hebben op diens eersten brief, waarin hij zich eenvoudig een 'mede-oudste' noemt, een van hen die 'niet over het volk heerschen, maar voorbeelden der kudde' zijn zouden. Iets anders, ook in geheel anderen geest en toon, is voorzeker in dien brief, dan die in den syllabus e.z.v.

spreekt, om niet op vroegeren onzin te wijzen. - De '15de Sept. 1874' is eene meditatie die in een kring van verwanten en vrienden meer op haar plaats zou wezen; voor het publiek is zij wat individueel. - Prof. Van Oosterzee gaf een stuk ten beste dat voor een preek kon dienen, misschien daarvoor gediend heeft.

Onderscheiden als belangwekkend en onderhoudend hebben we 'Uit de Londensche gouvernanten wereld' van J. Herman de Ridder. Daarin spreekt ware humaniteit. Inderdaad, de armoede in lompen is dikwijls de armste niet. Hier is ellende, ellende naar den geest en het lichaam, dubbele ellende omdat zij zoozeer wordt gevoeld, zoo zeer krenkt; - gevaarlijke ellende, omdat zij zoo licht tot diepere en de diepste voert; omdat zij menschen treft van ontwikkeling en fijn gevoel, die door lot en menschen soms als op het hart getrapt en gemarteld worden. Men leze van die monstering, om aan een slavinnen-markt te worden herinnerd. Vijfhonderd aanmeldingen voor ééne betrekking! - Geen geheel vreemd en onbekend verschijnsel ook onder ons. Het deed ons denken aan eene oproeping voor eenige weinige posten, waarvoor menschen van eenige geestesontwikkeling en opvoeding werden gevraagd, waaraan matige voordeelen waren verbonden. Daarvoor meldden zich, en wij meenen wel onderricht te zijn, bij een der heeren aan wie de begeving stond omstreeks zevenhonderd, bij den ander ruim achthonderd sollicitanten aan. - Menschen zijn goedkoop in onzen tijd en onze maatschappij, althans wanneer zij niet in 't leger of op de vloot geplaatst willen of kunnen worden. De brief op bl. 22 medegedeeld is roerend, uiterst tragisch ook en juist door zijn eenvoud. Wat strijd moet daar gestreden, wat leed daar geleden zijn, wat moet er zijn omgegaan in dat jeugdig hart, alvorens zij dat: - 'ik kan den weg des verderfs niet inslaan, mijn dierbare gestorven moeder ziet uit den hemel op mij neder' schreef. - Zij bidt God en menschen om vergiffenis, de twintigjarige zelfmoordenares Alice-Blanche Oswald, die 'der schoone, wreede wereld haar vaarwel! toeroept.' - Wie neemt den eersten steen op om haar te treffen, die bij en door haar verkeerde daad veeleer een edele en schier geheiligd wordt? Bij de eeuwige liefde moet en zal het heeten, niet: - '*Sie ist gerichtet!*' maar veeleer: '*Sie ist gerettet!*' Eene der laatsten die de eersten zullen wezen.

Misschien bestond een toevluchtsoord voor buitenlandsche gouvernantes nog niet, of was het der ongelukkige onbekend, dat iets dergelijks, trouwens toen nog slechts in den aanvang, te vinden was. Elise Stapfer van Bazel richtte zulk eene instelling aanvankelijk naar kleine schaal op. Dra ondersteunden andere dames haar bij het liefdewerk. Straks vloeiden de giften toe. Een klein geschrift opende veler harten en handen. En nu staat *Helvetia-House* daar, eene haven voor wie anders op de wereldzee in de groote stad, waar de golven door velerlei hartstocht opgezweept, hoog slaan, gevaar en ondergang tegemoet zagen.

In ‘Eene droevige ontmoeting op eene aangename reis’ worden wij door den heer Schuurman als medegevoerd op een tocht, welken hij in een der bekoorlijke streken van Java naar den Boeroe-Boedoer, een aan Buddha gewijden tempel deed. We zeiden medegevoerd, want zoo mag het heeten bij zijne beschrijving van natuur en menschen, van land en lieden. Die is op de plaats genomen. Met genoegen zagen we dan ook door den schrijver bevestigd, ‘dat in de Vorstenlanden, waar ons bestuur maar weinig heeft te zeggen, alles er slordiger en armoediger uitziet dan in die residentiën, waar het Nederlandsch gouvernement alleen regeert’. Verder vraagt hij, waarom mannen die zoo luide roepen over vrijen arbeid en afstaan van gronden, bijna immer over de vorstenlanden zwijgen, en of er onder de schoone benaming van liberale koloniale politiek soms niet veel meer dan het eigen voordeel wordt beoogd? Het zou niet het eenige noch het ergste en ergerlijkste voorbeeld wezen, dat de satan zich in de gedaante van een engel des lichts hult.

Wij zijn nu evenwel eenmaal, wel minder volgens goddelijk - dan naar aangenomen menschelijk recht - in Indië, en daar meesters. Het mocht in den geest van vroegere tijden liggen om de koloniën te exploiteeren, al zien wij het goede ook toen verricht niet voorbij, in dien van den onzen licht het om rechten te erkennen en met meer humaniteit te werk te gaan. Gebood strikt recht, dat wij eruit trokken, de staat van zaken, de aard der inlandsche hoofden is van dien aard, dat men dan strijd, onderdrukking der massa's te vreezen had. Adres aan St. Domingo en de Zuid-Amerikaansche republieken! Die volken zijn als minderjarigen, wier eigendom door den voogd en stiefvader beheerd, in de eerste plaats tot hun voordeel, in hun belang moet worden aangewend. Zoo willen het velen en meerderen dan in de dagen der kerkelijke vroomheid en orthodoxie, in de onzen, waarin er zijn die, om met den heer Schuurman te spreken, ‘het ongeloof en de stofvergoding huldigen, maar waarin toch ook een betere geest leeft en werkt’. Wij zouden daarbij hem en anderen het woord willen herinneren: - ‘Zegt niet, dat de vorige dagen beter waren dan deze; want gij spreekt dat niet wijselijk’.

Eén euvel, één kanker is er, die aan zedelijkheid en welvaart van natiën en van enkelen knaagt, die meer heerschend is dan vroeger, en een pest in de maatschappij, dat is, het misbruik en zelfs het gebruik van middelen ter bedwelming, die eene korte, bedriegelijke opwinding ten gevolge hebben, doch weldra en op den duur zwaar geboet worden. Het is Indië's amfiôen, onze helaas! in meer dan één opzicht vaderlandsche jenever. Van de uitwerking der eerste deelt de heer Schuurman ons treurige staaltjes mede, alsook dat en hoe de regeering dit in de hand werkt. Het zij aanvankelijk meer een zwak, eene gewoonte, de dronkenschap is een open deur tot allerlei kwaad, en schromelijk ja vreeselijk zijn de misdaden en de uitersten waartoe zij

vervoert. Onze gevangenissen, de armoede van menig gezin, twisten en verwildering getuigen het. Veel zou beter wezen, indien men van Java en van elders het opium, bij ons de jenever kon bannen.

De poëzie is niet boven het middelmatige. - In ‘de Hemel’ spreekt een vrome zin en zijn goede denkbeelden; doch de heer Wolf zal ons toegeven dat regels als deze:

> ‘Breng door dien Behouder,
> Die hier 't smartvol kruis
> Droeg op menschenschouder,
> Me in uw vaderhuis.’

minder fraai gedacht en gedicht, meer dogmatisch dan poëtisch zijn. In het ‘Naar Boven’ van Walter erkennen we eene goede opvatting en wending, al stuift de sneeuw niet weder hemelwaarts, als zij versmolten is, terwijl de bladers in de lucht geworpen, weldra weder op de aarde terugvallen, om daar te vergaan. Wij wachtten veeleer het gesternte, dat een duurzaam naarboven! predikt. - Laurillard's ‘Schijn en zijn’ is kort maar lief en juist. Er lag toch niet eene kleine geoorloofde *malice* in, dat hij juist dit versjen aan de Magdalena afstond? - In zijn trant, getuigend van gevoel is Koetsveld's ‘Het Weesje.’ - De gift van prof. Beets is niet te ruim, karig zelfs voor iemand die zoo veel heeft en kan geven; - een schraal penningske van zoo'n rijke is ‘Niet onvermengd’. Wij proeven ook niet met onze keel. In de ‘Harptoon’ van Muller Massis, overigens een der beste stukjes, hadden wij ook den Winter niet voorbij gegaan willen hebben, al ligt het denkbeeld van zegen ook iets verder van de hand. Als beeld van rust na arbeid en voorbereiding tot nieuwe taak was daarvan gebruik te maken. Gelijk reeds zoo vaak plaats vond.

Het Verslag van den staat en de verrichtingen van het Asyl Steenbeek behelst desaangaande minder dan wel in andere jaren. De mededeelingen aangaande de werkzaamheid der Engelsche mevrouw V. zijn *ad rem.* Menschelijk den mensch zoeken, in den vollen zin van het woord, is de rechte weg. Slechts een hart kan een hart winnen, en niet enkel eene verandering van levensgedrag, maar bekeering in den besten en waren zin van het woord teweeg brengen.

Moge het goede ook door Magdalena worden bevorderd!

Mengelwerk.

Rachel, door Cath. F. van Rees.
(*Slot.*)

XII.

Brieven van Rachel,

Warschau 1853.

Lieve moeder!

Welk een weder! Toch is de reis aangenaam; geen regendroppel, geen tochtje dat tot het dichtmaken der raampjes van den waggon dwingt, overal herkend en met ijver en beleefdheid bediend en overal gezond en goed voedsel. Deze Poolsche spijzen bevallen mij omdat ze zooveel overeenkomst hebben met onze Joodsche keuken. Gij weet welke vermoeienissen ik de laatste acht weken te Parijs doorstond; welnu, ik heb zoo heerlijk en zacht gelegen op mijn klein spoorwegbedje, dat ik te Warschau aangekomen ben, zonder iets meer te voelen van de onrust der laatste dagen in onze hoofdstad. 't Maakt een vreemden indruk op mij, die spoedige verplaatsing van de eene stad naar de andere en Warschau vermeerdert nog mijne verbazing. Ik heb zooveel over dat arme Polen hooren spreken, over zijn grootheid en zijn val! En dan ben ik door mijn kleinen Alexander ook een weinig met Polen verwant. Ik heb dus mijne oogen uitgekeken naar de straten, het station en het hotel en luister met al mijn verstand, naar alles wat men zegt. Van harte beklaag ik dit groote volk, beroofd van zijn eerste weldaad - de *vrijheid.*

Wat nu de stad aangaat, die is mij niet meegevallen. De straten

zijn afschuwelijk; het volk is smerig, het beste hotel slecht. Het ontbrak er aan alles, zelfs aan het noodige. Ik heb de kaart eens nagezien om een diner te bestellen en ben bijna flauw gevallen van de prijzen. Een ellendige côtelet 4 francs, soep drie francs, een broodje 22 sous en aan den wijn valt niet te denken; de gewone kost 14 francs de flesch, een beter soort 30 francs. Als wij van avond met ons zessen dineeren, zal Raphaël zeker niet genoeg overhouden om ons naar Petersburg te brengen. Daarom heb ik een plan bedacht. Ik houd mij ziek en zal mijn gevolg zóó ongerust maken, dat ze geen eten durven vragen. Om in deze hoop niet teleurgesteld te worden, zal ik hen verzoeken bij mij aan bed te blijven. Is het nacht geworden en zijn de kok en het geheele hotel naar bed, dan zal ik mijn gezelschap hun afscheid geven, en morgen bij het aanbreken van den dag ontvluchten wij een land, waar ik niet kwam om mij te laten afzetten.

Duizend omhelzingen.

Eliza R.

Petersburg 1853.

Lieve moeder!

Mijn bénéfice heeft gisteren plaats gehad. Ik heb *Corneille* en *Lesbie* gespeeld. Het succès of liever de zegepraal was volmaakt. De keizerlijke majesteiten en hun huis woonden deze plechtigheid bij. Het was mij onmogelijk het aantal bouquetten te tellen. Ik meen mij te herinneren dat men mij *zevenhonderdduizend* keer terug geroepen heeft. De keizerin schonk mij een paar prachtige oorbellen; verscheidene abonnés hebben zich vereenigd om mij een kostbaren armband van juweelen te geven. De opbrengst beliep meer dan twintig duizend francs. Ik heb er de armen en het theater vijftien duizend van geschonken. Ik wilde deze gelegenheid te baat nemen om het publiek te toonen, welken prijs ik op hunne toejuiching stel.

Ik zend u de copie der brieven, die ik moest schrijven om mijn aanbod te laten aannemen en voeg er de antwoorden bij. Het eene is van graaf Pahlen, het andere van prins Odowsky. De groothertogin Helena heeft mij een prachtige Turksche sjaal gezonden. Ah mevrouw mama, wat zal die goed staan op uwe schouders! Ik ben voortdurend welvarend, ondanks de groote vermoeienis, want ik speel niet alleen vier keer in het theater, maar doe ook mede in alle bénéficevoorstellingen en daaraan ontbreekt het hier niet. Op alle concerten laat ik mij hooren, dineer in de stad vrij goed, en ontvang verbazend veel bezoek. Het wordt tijd dat daaraan een einde komt, want ik ben erop gesteld om voor de Parijzenaars mijne tragedische kracht te bewaren. Moscou zal al te schitterend zijn, waarlijk, wij zullen al te rijk worden. Men is er zeer op gesteld mij den volgenden winter weder hier te zien, maar ik beloof niets. Wel zal ik mij wel niet meer aan de Comédie-Française verbinden, al bood ze mij ook

100,000 francs, maar toch zou het mij te veel verdriet doen, dit lieve kleine publiek te verlaten, dat mij zestien jaren heeft gehuldigd.

Ik omhels u innig, zooals ook mijn vader, mijn geliefde kinderen en mijne goede zusters.

Rachel.

Aan graaf Pahlen.

Mijnheer de graaf!

Mag ik u in uwe betrekking als president van het Comité der Invaliden verzoeken, aan de behoeftige oud-gedienden de som te doen toekomen, die ik uit mijne laatste bénéfice voor hen heb afgezonderd?

Ontvang, mijnheer de graaf, de verzekering van mijne hoogachting.

Rachel.

Antwoord van graaf Pahlen.

Mejuffrouw!

Gij vereerdet mij met een biljet van duizend roebels, bestemd voor de Invaliden. Gaarne volg ik in dezen uwen wensch op. Beschouw mij als de vertolker der erkentelijke gevoelens dezer Veteranen.

Ik voeg er mijn oprechten dank bij en de verzekering mijner eerbiedige hoogachting.

P. Pahlen.

29 Dec. 1853.

Aan prins Odowsky.

Prins!

Gisteren speelde ik voor mijn bénéfice, heden gedenk ik de armen. Kan men beter zijn geluk toonen, dan door der lijdende menschheid te gedenken? Wil een gedeelte van deze bénéfice onder uwe ongelukkigen uitdeelen, en gelooven dat gij mijne erkentelijkheid zult verhoogen, door de gift aan te nemen eener kunstenares, die van harte geneigd is de ellende der misdeelde menschheid te lenigen.

Vergun mij, mijn prins, u de verzekering te geven van mijne eerbiedige hoogachting.

Rachel.

Antwoord van prins Odowsky.

Uw nieuwe gift aan de armen, mevrouw, had ik niet verwacht, maar zij verwondert mij niet. Liefdadigheid is ook een kunstenaarsgevoel, ze is de ontspanning van het genie, uwe rust na uwen triomf.

Voor het oogenblik bepaal ik mij ertoe de ontvangst van uwe duizend roebels te vermelden en ze aan de kas der armenbezoekers toe te vertrouwen. Later zal ik de eer hebben u in te lichten welk gebruik wij van uwe gift gemaakt hebben. Wij verwachten u morgen in de keizerlijke bibliotheek, waar *ik iets beteeken* en waar ik de eer zal hebben u te ontvangen. Om twee uur hebt gij, meen ik, beloofd te komen, mevrouw! Als gij mijnen raad wilt opvolgen, tracht dan iets vroeger te komen, want er is veel in onze bibliotheek dat uwe belangstelling zal wekken en de dagen zijn kort.

Ontvang, mevrouw, de verzekering van mijne bewondering en oprechte dankbaarheid.

P. Wlad. Odowsky,
28 December 1853.

XIII.

Rachel keerde 30 Mei 1854, na afwezigheid van een jaar, naar Parijs terug, weinig vermoedende welk een schrikkelijke ramp haar wachtte. De ongeneeslijke kwaal, waaraan zij zelve leed, had reeds hare doodelijke verwoesting aangericht bij hare geliefde zuster Rebecca. Onherkenbaar veranderd vond zij de arme terug, die tien jaren lang moedig aan hare zijde den kunstweg had bewandeld, maar al te gelukkig, dat zij waardiglijk den roem harer begaafde zuster kon helpen handhaven. Rebecca was een lievelinge van het publiek geworden, en had de eischen, die het haar stelde, ver overtroffen.

Dat zij nooit de koninginne der Tragedie nabij kon komen, wist zij; toch had zij het door studie, ijver en eerzucht reeds zóóver gebracht, dat men haar gaarne met hare zuster zag optreden. In het schoone Drama van Casimir Delavigne, *Don Juan d'Autriche*, had ze mevr. Volnys kunnen vervangen. In de *Victorine* van de *Philosophe sans le savoir,* een rol van mej. Mars, was ze bekoorlijk geweest; in de *Frais de la guerre*, een rol die M. Léon Guillard haar had toevertrouwd, had ze zich een even goede actrice als tragedienne betoond, en in de *Oreste* was ze zelfs Rachel tot steun geweest. Vereerd en gelukkig had ze zich gevoeld, toen haar naast Rachel, in het aandoenlijke en treffende Drama van Victor Hugo, *Angléo*, *tyran de Padoue*, een vleiende loftuiting van den dichter was ten deel gevallen en men algemeen erkende, dat Rebecca dien avond bijna hare beroemde zuster had geëvenaard. Ook was de band tusschen haar en Rachel met iederen dag hechter geworden en nu kwam onverhoeds de dood tusschenbeide, om dien meedoogenloos te verscheuren! 't Was een ongeluk waarop niemand voorbereid was. Wie, die haar daar kort geleden nog zoo frisch, opgewekt, vroolijk en in al den glans harer jeugd en schoonheid aan den arm haars vaders had zien rondwandelen, kon vermoeden, dat haar einde zoo spoedig nabij zou zijn. Zijzelve wilde

het niet gelooven. ‘Sterft men op mijnen leeftijd?’ - had ze glimlachend aan hare ouders gevraagd, toen dezen vol angst, kommer en droefheid op hare vermagerde trekken staarden - ‘en kan men wel sterven omringd en bemind zooals ik ben en met een zuster als Rachel?’ Maar de dood had niet afgelaten van dit jeugdig, onwillig offer en de hoop waarmede zij niet ophield hare familie te vleien en te vertroosten, was bij haarzelve meer en meer verflauwd. Geduldig liet ze zich vervoeren naar de Pyreneeën waar men nog genezing verwachtte van het heilzame bronwater. Daar vond Rachel haar op den rand des grafs. Maar de doodstrijd was lang, hardnekkig bleef zich het jeugdige, krachtige lichaam tegen zijn overmacht verzetten. Als gewoonlijk dreef de kwijnende ziekte haar verraderlijk spel met de hoop en de wanhoop der omstanders, soms scheen ze gered en dan keerde Rachel ijlings naar Parijs terug om haren gedwongen arbeid te hervatten. Zoo speelde ze driemaal bij tusschenpoozen de *Phèdre* en de *Camille.* Toen keerde ze somber en verslagen van de Pyreneeën terug met Rebecca's lijk, dat door een groote menigte naar de laatste rustplaats werd begeleid en waar een welbekende stem haar een laatst vaarwel toeriep.

Rebecca's dood woog Rachel als een centenaarslast op 't gemoed, en oefende een zeer nadeeligen invloed op hare gezondheid uit. Reeds had zij weder een aanvang met hare voorstellingen gemaakt en de *Andromaque* gespeeld (15 Aug. 1854), nu legde zij zich op twee nieuwe rollen toe. Twee verdienstelijke dichters, Jules Lacroix en Emile Augier, hadden haar belangstelling weten in te boezemen voor hunne nieuwe Drama's. De *Messalina Valeria* van Lacroix was reeds opgevoerd en met veel bijval bekroond geworden. De *Valeria* viel echter weinig in den smaak der tragedienne, zij mistte er de groote kunst der eenvoudigheid in, die een der glanspunten van de meesterwerken der klassieken is, en voelde zich veeleer vernederd dan gestreeld door de lauweren die zij ermede behaalde.

- Nog een paar zulke overwinningen, - zegt ze tegen Janin, - en ik ben verloren!

De trouwe vriend vindt haar voor de piano. In hare rol van *Valeria* moet ze drie coupletten zingen en dit is een van de grieven, die zij ertegen heeft.

- Kan een élève van Choron opzien tegen het zingen van een paar coupletten? - vraagt Janin zich naast haar zettend.

- O neen - antwoordt de tragedienne, - gij weet dat ik het in de liederen van Mozart ver genoeg gebracht heb, maar dat zingen op het tooneel komt voor mij niet te pas; 't is een hors-d'oeuvre.

- Laat eens hooren, ik werd ongelukkig verhinderd om de *Valeria* bij te wonen.

Rachel voldoet aan zijn verlangen en geeft aan ieder der coupletten een verschillende uitdrukking. Het eerste zingt zij vroolijk, het tweede droevig en het derde met een door tranen verstikte stem.

Janin staart haar ontroerd aan.

- Zoo heb ik mijn publiek gewonnen! - zegt Rachel, hare tranen afwisschend, - maar God weet, dat het geen comediespel is. Sinds Rebecca's dood kan ik altijd weenen! Hier heeft het mij den doodsteek gegeven! - voegt zij erbij en drukt de hand op hare borst.

Janin zwijgt. De woorden, die hij aan Rebecca's graf gesproken had, waren hem uit het hart opgeweld; ook hij betreurde de jeugdige afgestorvene levendig en diep.

- Zij is mij voorgegaan... - fluistert Rachel heesch van droefheid, - ik zal haar niet lang overleven!...

- Geef, bid ik u, niet aan deze wanhoop toe, lieve Rachel, - zegt de vriend bezorgd, - bedenk dat gij der kunst nog zoo noodig zijt, zoek er afleiding en troost in; vergeet ook niet, hoe dierbaar uw leven ons allen is!

- Ja, ik wil nog leven! - zegt Rachel met een opflikkering van vroegere geestkracht, - er zijn nog vele banden, die mij aan 't leven hechten en - ik mag niet ondankbaar zijn voor al het geluk, dat mij tebeurt viel. Nog ijveriger wil ik mij wijden aan de kunst, die mijne pogingen zoo bovenmate zegent.

- Raphaël vertelde mij van uw zegetocht door Rusland. Verarmd zijt ge niet teruggekeerd ondanks de duurte in Polen, meen ik, - zegt Janin glimlachend.

Rachel staat op en toont hem den schat van juweelen, dien zij aan de mildheid harer Russische vereerders te danken heeft, maar staart er somber op.

- Raphaël is door die reis ook een rijk man geworden, - zegt ze afgetrokken, - hij verdiende er 100,000 francs met de directie en met den verkoop mijner portretten; wat mijne familie betreft kan ik gerust heengaan.

- Dat zal uwe familie niet toegeven, - herneemt Janin, - en om een betere reden, hoop ik, dan om den rijkdom dien gij haar aanbrengt. Ik gun u dien echter vanharte, want tot mijn genoegen verneem ik dat ge de geruchten, die sommige lasteraars over uwe gierigheid verspreiden, schitterend logenstraft.

- Mijne gierigheid? - roept Rachel verbaasd.

Ik dacht waarlijk niet, dat die aanstoot kon geven!

Valt er voor mijne vijanden niet genoeg op mij af te dingen, zonder dat zij tot onwaarheden de toevlucht moeten nemen?

- Ook is de markies De Condrexante als uw verdediger opgetreden...

- De markies De Condrexante, wie is dat? - vraagt Rachel nieuwsgierig.

- Waart ge in Augustus 1849 niet in Normandië?

- Wel mogelijk.

- Welnu, nadat ge te Avranches de *Phèdre* gespeeld hadt, vertelt

de markies, begeeft ge u naar Caen en houdt u te Saint-Denis-le-Guast eenige uren op. Daar ontmoet ge op uw wandeling een boerenknaap, verdiept in het leven van Arondino...

- Armand Le Brun! ah! nu herinner ik het mij, - dus valt Rachel hem levendig in de rede, - zijn leesijver en zijn denkend voorhoofd troffen mij. Ik vroeg hem of hij Corneille en Racine kende en daar dit niet het geval was, beloofde ik hem die werken. Maar wat heeft de markies met dit onbeduidend voorval te maken?

- De markies was de beschermer van dezen Armand Le Brun; de knaap toonde hem de beide goudstukken, die hij van u ontving om zich betere boeken aan te schaffen, en was verrukt toen ge hem drie maanden later Racine en Corneille in prachtbanden toezondt met het opschrift:

'Ten geschenke aan Armand Le Brun, wien ik een schoone toekomst toewensch'. Nu, dat heeft den markies tot uw warmen verdediger gemaakt.

- Ei, - zegt Rachel peinzend, - dat zou mij bijna van mijne gierigheid overtuigen!

Janin ziet haar vragend aan.

- Om anderen het tegendeel te bewijzen moest men waarlijk niet zooveel gewicht hechten aan zulk een kleinigheid - hervat Rachel verdrietig, - dat brengt op het vermoeden van gebrek aan betere voorbeelden.

- Die de laster toch nooit erkennen zal; uwe geheime weldadigheid is door uwe bescheidenheid slechts weinigen bekend. Maar legt de grootste som, die ge van uwe voorstellingen voor de armen afzonderdet, wel zulk een schitterende getuigenis van uwe goedhartigheid af, als juist deze welwillende, vriendelijke aanmoediging tot studie aan den boerenknaap?

- Dat klinkt geruststellend! - zegt Rachel, hem hartelijk de hand drukkend.

Als hij vertrokken is, blijft ze een tijdlang in de beschouwing harer juweelen verdiept en bestormen haar daarbij de tegenstrijdigste gewaarwordingen. Was het onwaar, dat zij het geld te lief had gekregen en dat de onverzadelijke begeerte naar rijkdom meer en meer bij haar veld won? Was het onwaar, dat zij, nauwelijks ongeloofelijk verrijkt van Rusland teruggekeerd, weder op een nieuwe goudbron zon in Amerika? Oefende het goud werkelijk zulk een onwederstaanbare aantrekkingskracht op haar uit, of was het de zucht naar roem en naar avonturen, die haar onophoudelijk voortdreef van het eene werelddeel naar het andere? Ze wist het niet, alleen voelde ze een koortsachtige gejaagdheid om zich het talent ten nutte te maken, dat de natuur haar geschonken had. Ze moest ermede woekeren, haar leven zou kort zijn. Der kunst moest zij offeren zoolang en zooveel als zij kon, dat was hare roeping en.... de armen? Haastig ontsluit ze een

kistje en neemt er eenige goudrollen uit. ‘Parijs zal niet kunnen getuigen dat Rachel gierig was!’ mompelt ze voldaan; den volgenden dag is de Parijsche armenkas eenige duizenden francs rijker.

Rachel trad 26 keer in de *Valeria* op en toen ze nu bemerkte dat de ontvangst slechts middelmatig was, eindigde ze met deze rol en speelde de *Diane* (25 keer). Het succès van de *Diane* was niet minder groot dan van de *Valeria*, maar verflauwde toch even spoedig. Het publiek begon weder naar Corneille en Racine te verlangen; ongelukkig waren de krachten der tragedienne uitgeput. De weinige rust die zij zich gunde, verergerde hare kwaal op bedenkelijke wijze; zij voelde zich mat en vermoeid, een akelige angst, dat ze haar roem zou overleven, beving haar; liever de dood op het tooneel dan de verkoeling van het publiek. In deze gemoedsstemming speelde zij de *Rosemonde*, haar laatste Drama in één bedrijf. De inspanning, die haar dit kostte, bezielde de toeschouwers met diep medelijden en zij juichten haar uitbundiger toe dan haar spel verdiende. Rachel voelde het en was er radeloos over. Afgemat, hijgend en weenend keert ze naar hare loge terug, waar, zooals gewoonlijk, een schaar van vrienden en bewonderaars haar afwachten. Haar donkere, sombere, betraande blik zoekt Janin.

- Ik ben verloren, - fluistert ze hem toe, - ik wek medelijden en geen bewondering meer.

- Met uwe gezondheid zal ook de bewondering van het publiek voor hare koningin terug keeren - antwoordt deze, bewogen met haar lot.

- Woest rukt zij haren halsdoek af.

- Zie deze borst en durf dan nog tegenspreken dat een doode haren roem beweent! - mompelt ze als in vertwijfeling.

Verslagen en ontzet begeleidt men haar naar haar rijtuig.

De wachtende schare ontbreekt aan den ingang.

- Ze zal terugkeeren! - mompelt Rachel vastberaden, - mijn agonie zal schitterend zijn als koningin heb ik geleefd, als koningin wil ik sterven!

En ja, ze keerde terug, de wachtende schare. De crisis week, na eenige rust trad Rachel op in de *Czarine* (Scribe) en speelde die twaalf keeren achtereen. Met hare kostbare toiletten en koninklijke praal wist zij deze rol zóóveel luister bij te zetten, dat ze er de beaumonde mede in verrukking bracht.

Plotseling verspreidde zich echter het gerucht, dat ze zich voor hare laatste voorstellingen een ander Répertoire had gekozen. Men toonde er zich zeer teleurgesteld over, noemde het een dwaze gril, en trachtte haar te overreden deze rol toch niet te laten varen.

- Ik ben niet geboren om door pracht en praal bewondering te wekken en indruk te maken! - antwoordt Rachel hare ondervragers, - en ik zal 't bewijzen door mijne afscheidsvoorstellingen!

Met het Théâtre-Français had ze afgedaan, het Théâtre-Italien zou de schouwplaats zijn harer indrukwekkende en treffende agonie. Men wist het, dat men afscheid ging nemen van deze machtige toovenares, die naar willekeur haar publiek beheerschte en wier gelijke men te vergeefs gezocht had, men had den dood op haar verbleekt en vermagerd gelaat gelezen, verraden had hij zich in hare koortsachtig schitterende oogen. Bezorgd staarde men op het prachtig hotel,(*) waarin ze huisde en al haar kostbaarheden had verzameld, en waarvan de rijke inrichting tot zoovele courantartikelen aanleiding had gegeven. Zóó rijk, zóó groot, zóó gevierd, zóó jong nog en - onherroepelijk verloren, reeds met één voet in 't graf!

Men beklaagde haar, men beklaagde zich zelf; men gevoelde het diep wat men met haar zou verliezen, men morde erover, dat zij Parijs verliet, dat ze ook niet hare laatste krachten offerde aan het tooneel waar hare ster was opgegaan, men ontraadde haar als om strijd de verre reis. Men wilde haar behouden tot het laatste toe en haar tot het laatste toe zien en bewonderen. Maar Rachel moest voort, een onwederstaanbare macht dreef haar naar Amerika en zij voelde dat het tijd werd, zou ze dit verlangen nog bevredigd zien. Een zekere verkoeling tusschen haar en het publiek was er het gevolg van. Die kon ze niet dulden, in vrede wilde ze van hare Parijzenaars scheiden; 't zou een eeuwige scheiding zijn, niets moest dus den indruk evenaren van haar laatste optreden. En nu volgde een reeks van voorstellingen in het Tbéâtre-Italien. De *Andromaque*, *Athalie*, *Esther*, *Mithridate*, *Polyeucte*, *Cinna*, *Phèdre*, werden achtereenvolgens door haar gespeeld. Na iedere voorstelling kwam ze doodelijker afgemat en uitgeput thuis, maar ze had haren wensch verkregen. Het morrend, koel publiek lag nogmaals overwonnen aan hare voeten, onwederstaanbaarder dan immer was de betoovering geweest, die zij erop uitoefende. Overal weerklonk de naam van Rachel, met geestdrift geuit; overal zag men haar portret en waar ze zich vertoonde, heerschte jubel en opgetogenheid.

Zoo was hare laatste voorstelling aangebroken, de Mithridate. Eivol is de zaal, maar het gewone rumoer ontbreekt. Iedereen is onder den indruk dezer sombere afscheidsvoorstelling. Voor 't laatst zal men de ster bewonderen, die door hare schitterende stralen de oude Tragedie uit haren doodslaap had opgewekt, een ster den ondergang nabij, maar grooter en schitterender naarmate hare korte verschijning ten einde loopt.

De *Monime* verschijnt op het tooneel. Daar barst het los in een donderend hoera, het gevoel van vereering, aanbidding en - ja, van smart, want smartelijk is het, die pijnlijke trek om den lachenden mond der tragedienne en die zegevierende flikkering in hare sprekende, zielvolle maar onheilspellend brandende oogen.

(*) Hôtel Trudon.

Tegelijk met haar verschijnen, zijn twee heeren een loge binnen getreden. De een, nog in den bloei van 't leven, de ander een man van leeftijd. Beiden zien er ernstig uit en nemen zwijgend plaats. Met een weemoedige blijdschap staren ze op het juichende publiek en hangen dan in stille aandacht verzonken aan Monime's lippen. Ook als het gordijn valt blijven ze ernstig en sprakeloos en toch klopt hun hart vol bewondering voor de tragedienne en gevoelen ze zich niet minder door haar spel medegesleept dan het luidruchtig publiek.

Eindelijk, na de laatste acte, springt de jonkman op en schreeuwt uit alle macht den naam Rachel uit, en beukt als een razende met handen en voeten, als moest hij nu aan toejuiching vergoeden wat hij er straks aan tekort kwam. Zijn buurman blijft ernstig en rustig.

- Hebt ge uwe Rachel terug gevonden? - vraagt hij droevig.

- Rachel? O ja! Maar hier is geen sprake meer van Rachel. Weet gij wat er op den hoofdband van Monime geschreven stond?

De ander haalt onverschillig de schouders op.

- Gij kondt het toch lezen; in gothische letters stonden er deze twee Latijnsche woorden op: *Altitudo tua*.

- Helaas! gij hebt gelijk! - amtwoordt de ander en diep zuchtend verlaat hij het theater, terwijl Armand Le Brun zich bij een der uitgangen op de wacht plaatst, om zijn aangebeden weldoenster nog een laatst vaarwel toe te roepen.

Rachel had afscheid genomen van haar publiek.

Nu volgde het afscheid nemen van hare vrienden en bekenden. Zij deed het met een bloedend hart. Zou ze hen wederzien? De overtuiging, dat ze hare laatste levensphase was ingetreden, liet niet van haar af. Maar met ijzeren wilskracht bestreed zij den dood. Misschien kon ze hem in een ander klimaat ontvluchten. Daarop bouwde zij hare wankelende hope. De laatste vriend dien zij ontvangt is Janin. 't Is de dag vóór haar vertrek.

- Zijt gij tevreden over mijn afscheid? - vraagt ze, hem de hand reikend.

- Ik wenschte dat de liefde van het publiek u aan Parijs had kunnen boeien, daar geene bewondering dit vermag, - antwoordt Janin droevig.

- Die liefde heeft mij veel langer opgehouden dan goed is! - herneemt Rachel, - ook heb ik getoond, dat mij die niet onverschillig is. Gij weet hoe schrikkelijk mijne pijniging was bij iedere voorstelling; het heeft mij niet afgeschrikt. Ik heb mijn publiek geschonken al wat ik nog aan kracht bezat en woord gehouden. Beken, dat mijn agonie schitterend was. Men zal mij nu zoo spoedig niet vergeten, denkt ge wel?

- Evenmin als de dichters wier meesterwerken ge door uwe kunst nogmaals verheerlijkt hebt! - roept Janin met geestdrift.

- En als ge nu meent dat het mij luchtig te moede is, nu het

oogenblik van vertrekken nadert, - zegt Rachel, terwijl ze zich werktuigelijk voor de piano zet, - wil ik u van het tegendeel overtuigen. Mijn fraai hotel schijnt mij een sterfhuis en het is er toch waarlijk niet voor gebouwd. Ik heb alle kamers doorgeloopen en reeds bepaald, waar mijn lijkkist moet staan, want levend of dood, hierheen keer ik terug. Mijn publiek zal mij de laatste eer bewijzen. Wilt ge 't wel gelooven? Reeds miste ik hier mijzelve en verkeerde als in een droom. Toen ben ik naar beneden gegaan en heb mij langen tijd verdiept in de beschouwing van mijn kinderledikantje. Hoe klein schijnt mij de afstand van die kinderjaren en welk een onmetelijke klove is er toch tusschen dien tijd en het tegenwoordige oogenblik. De kunst gaf mij vleugelen, pijlsnel bereikte ik den top van den Parnassus, maar helaas, reeds vind ik er mijn graf gegraven!

Hare stem klinkt zóó aandoenlijk, terwijl ze dit zegt, dat Janin, zijne ontroering niet langer meester, haar het antwoord schuldig blijft.

- Mejuffrouw Mars was gelukkiger, - vervolgt Rachel, - haar werd tijd gelaten om hare roeping geheel te volbrengen en toen ze oud het theater verliet, juichte men haar nog toe als ze in hare loge verscheen, uit eerbied voor hare vroegere verdienste. Zij stierf, toen haar in waarheid het leven niets meer te bieden had en welk een begrafenis! Nu, *mijne* begrafenis baart mij geen zorg!

- Waarlijk, gij zijt al te somber gestemd, lieve Rachel! - zegt Janin op vaderlijken toon. - Ik beschouw u als mijn kind, ik heb u zien geboren en groot worden, ik heb gezien hoe ge uw doel moedig vervolgdet en bereiktet en er u om lief gekregen en hooggeacht. Ik mag u dus wel een vermaning mede op reis geven. Vermoeienis, afgematheid, droefheid, maken u te zwartgallig. Wees sterk en houd goeden moed! Een ander klimaat zal uwe zenuwen versterken en uwen geest verfrisschen, daarom raak ik verzoend met uw heengaan. Maar vooral zal het erop aankomen niet toe te geven aan bange voorgevoelens en gedachten die u neerdrukken. Gij zijt dit verschuldigd aan de nagedachtenis uwer geliefde zuster Rebecca zoowel als aan de plichten, die ge nog te vervullen hebt. Bedenk dat ge van uwe kinderen de steun en van uwe familie de troost zijt. Welk een slag voor uwe ouders als ze ook u moesten verliezen. Bedenk, dat gij der kunst tot sieraad verstrekt en haar nog oneindig veel kunt offeren. Gij moet dus trachten te leven, zoolang ge kunt en den dood met al de kracht die in u is, van u weren! Veel hebt ge reeds gedaan, maar nog veel kunt ge doen. Roep dus den ouden levensmoed en de vroegere veerkracht te hulp en wij zien u zeker hersteld terugkeeren.

- Gij meent het goed, - mompelt Rachel, - ach, als ik niet reeds den dood in mijne aderen voelde.....

- Onzin! - valt Janin in, - die vast op den dood rekent, verhaast zijn komst en gij, die daareven nog kracht genoeg bezat om uwe

schoonste lauweren te behalen, moet ook de kracht bezitten om uwe gemoedsstemming te beheerschen!

- Herinnert ge u voor eenige jaren, wat ik u van het diner bij Victor Hugo mededeelde? - zegt Rachel op somberen toon, - toen hebt ge mijn bijgeloof bespot en wat is er gebeurd?

Mevrouw Girardin stierf onverwacht, toen ze het toppunt van haren roem bereikte, Arsène Houssay ging heen in den bloei harer jeugd en schoonheid. Pradier, Alfred de Musset, de jonge Perrée, graaf Orsay, mijn arme Rebecca, allen... gestorven! Gérard de Nerval hing zich op aan een lantaarnpaal en ik.... de *negende*, zal hen weldra volgen. De vier anderen, Victor Hugo, zijne vrouw en hunne beide zonen, leven in verbanning; spot nu nóg met het getal *dertien!*

Janin wil hier iets tegen in brengen, maar Rachel slaat, als om het hem te beletten, de pianotoetsen aan en na eenig preludeeren, klinkt het roerend, aangrijpend afscheidslied van Judith Pasta van hare lippen.

> 'O Patria! dolce e ingrata patria alfire
> A te ritorno; io ti saluto, o cara
> Terra degli avi miei! Tu bacio et questo
> Per me giorno sereno;
> Comincia il core a respiracini in seno!
> Amenaïde!'

De indruk van dezen treurzang blijft Janin bij tot aan zijn dood.

Den volgenden dag vertrekt Rachel naar Engeland. 't Is de tweede verschijning, die zij er maakt. De ontvangst is schitterend, het afscheid treurig. Als ze ingescheept is op de Pacifique en wegvaart, staat ze onbeweeglijk op het dek, met den somberen blik onafgewend gericht naar haar geliefd Frankrijk. 'Adieu, charmant pays de France...' prevelt ze, evenals Maria Stuart, die zij zoo vaak op het tooneel heeft voorgesteld; dan verbergt ze haar ontroerd gelaat in hare handen en weent lang en bitter.

XIV.
Brieven van Rachel.

Londen, Aug. 1855.

Mijn lieve zoon!

Hoe gaat het u en mijn lieven Gabriël?(*) Schrijf mij dat ge beider welvarend zijt en dat men tevreden is over mijne kinderen, dan kunt ge er ook zeker van zijn, dat het mij op reis goed gaat. Vanavond geef ik te Londen mijn vierde voorstelling; op den achtste, heb ik hier aan mijne zes beloofde voorstellingen voldaan. Ik hoop, mijn lieve, kleine Alexandre, dat, terwijl uwe moeder lauweren en dollars in

(*) Zoon van den Russischen prins Martchinkoff.

Amerika verzamelt, gij ook lauweren zult behalen op de examens, die u wachten. Vergeet niet hoe gelukkig ik ben als ik goede berichten over u ontvang. Gabriël is nog wat jong om hem tot studeeren aan te manen, maar zijne beurt zal, hoop ik, spoedig komen. Zoodra wij naar Amerika ingescheept zijn, zal grootmama naar Parijs terugkeeren en u tijding van mij brengen, benevens eene hartelijke omhelzing.

Uwe u teeder liefhebbende moeder Rachel.

Aan boord van de Pacifique, 21 Aug. 1855.

Lieve moeder!

Morgenvroeg komen wij te New-York aan en brengen er gezondheid en mooi weder. We zijn een weinig ongesteld geweest, maar kunnen niet anders getuigen dan dat we een voorspoedige reis hadden. Een paar dagen voelde ik mij ziek, langer kan ik er mij niet op beroemen. Wel had ik nu en dan wat rug- en borstpijn, maar moet ik er niet altijd aan herinnerd worden, dat ik slechts een middelmatige borst bezit? Heb ik niet ter vergoeding eenige groote zeereizen in het vooruitzicht en eenige Tragedies, die mij een zachte uitwaseming zullen bezorgen? Ondankbaar zou ik zijn, als het mij ook maar eenigszins berouwde, mijne kinderen die ik vergood, mijne moeder die ik liefheb en mijne vrienden die ik met hart en ziel ben toegedaan, te hebben verlaten. Neen, neen! mejuffrouw! volbreng deze nuttige reis, dan eerst zult ge uw dagelijks brood verdiend hebben. Betaalt men dat te duur, lieve moeder, door er zeven maanden als een neger voor te werken? De blanken moeten immers het werk wel doen als de zwarten het weigeren. Ik praat daar allerlei onzin, maar 't is slechts om u te overtuigen dat ge over mij niet ongerust behoeft te zijn. Het gaat mij goed en het jonge Amerika zal grijze haren krijgen van de aandoeningen die onze schoone Tragedies bij hem zullen opwekken.

Wees intusschen met mijne beide kinderen innig omhelsd door uwe
Rachel.

New-York, Sept. 1855.

Lieve, beste moeder!

Ik heb uw brief, of liever uwe brieven ontvangen, waarin ge mij uwe blijdschap betuigt over de ontvangst mijner brieven, geschreven aan boord van de Pacifique en verzonden bij mijne aankomst te New-York. Welnu, uwe blijdschap kan voortduren, want sinds vijftien jaren was ik niet zoo gezond als nu. Ik eet en slaap als een kind, ik speel Tragedie met de kracht van een Hercules en word er dik bij!

Zorg ook goed voor uzelve, lieve moeder, om vast genoeg op de beenen te staan, als we u bij onze terugkomst met onze kussen bestormen, want

dan zal ik zeker krachtig genoeg zijn om het gansche Parijsche station omver te loopen als ik mijne kinderen bij den uitgang zie staan. Och hemel, wat moet er nog veel gebeuren vóór dien tijd.

8 Maart!!... Maar is het niet beter den winter in een klimaat door te brengen dat mij zoo goed bekomt, dan te Parijs te lijden, zooals ik er leed? Of op een gegeven oogenblik naar het Zuiden te worden gezonden, door die goede geneeskundige faculteit, die, als ze haar zieken niet kan genezen, hen maar liever expedieert om ze ergens anders te laten sterven?

Zoo zal het met mij niet gaan; ik zal terug komen en haar in 't gezicht uitlachen. Ik hoop te bewijzen dat mijn leven even taai is als dat mijner *oude tantes.*

Alles wat goed is voor u en mijn lieve kleinen, zij u toegewenscht door
Rachel.

New-York, 2 Oct. 1855.

Lieve moeder!

Ik wil u alleen maar zeggen dat ik u liefheb. Hiermede eindig ik.
'Thisbé, beter dan Thisbé',
Rachel.

New-York.
Lieve moeder!

Mijne gezondheid was nimmer zoo goed. Moest ik bij het einde dezer Amerikaansche reis al het geld weder kwijt raken, dat ik er verdiend heb, dan zou ik er mij niet over beklagen, indien ik ten minste zoo gezond blijf als nu. Alles gaat hetzelfde. Omhels mijne lieve kinderen voor mij. Had ik de Russen niet zoo lief, dan zou ik mij verheugen over de inneming van Sebastopol.

Duizend omhelzingen van uw oude
Rachel.

De gezondheid, die der tragedienne zoo uiterst welkom was en die haar gelukkig maakte, hield echter niet aan.

Treurig, moedeloos en stervend keerde ze van hare groote reis terug en begaf zich toen, na een kort oponthoud bij hare familie, naar Egypte, om er verademing te zoeken voor haar lijden en zoo mogelijk nieuwe levenskracht.

4 Oct. 1856.

Lieve beste moeder! Ons vertrek naar Marseille was een weinig stormachtig. Maar ik heb er niet veel van bemerkt. Ik sliep bijna den ganschen dag en vond ook 's nachts, met behulp van een pil, de

rust. Toen ik 's ochtends wakker werd, was het weder bedaard. Om negen uur stond ik op en bracht den dag aangenaam op het dek door.

Alle passagiers zagen mij met belangstelling aan en ik zeide bij mij zelve: ‘lieve vriendjes, over drie dagen zal ik eten en mij bewegen zooals gij. Denkt niet, dat lieden van mijn soort en verdienste zich zoo gemakkelijk laten begraven’. Ik wist niet dat ik zoo goed voorspelde. Den volgenden dag beproefde ik te loopen en liep, zonder mij te vermoeien, een keer of twaalf de boot op en neder. Aan het middagmaal kwam ik naast den kapitein te zitten en at een weinig. Ziedaar reeds de goede uitwerking van de zee. Ik hoest veel minder dan aan land. Lieve en rijke Egyptenaren hebben ons op hunne buitens verzocht en er ons alle Europeesche gemakken beloofd. Ik denk dat we rechtstreeks naar Caïro zullen gaan, ofschoon men ons verzekert, dat het daar nog te warm is.

Tot nog toe zijn we niet vast besloten. Heb ik den Franschen consul gesproken, dan zal ik een vast reisplan maken.

In dit oogenblik gaat het mij dus redelijk. Het weder is zoo zacht, dat men geen mantel noodig heeft, en ik haal vrijer adem in deze gezonde lucht van de Middellandsche zee. Tot wederziens, beste moeder, verdrijf alle sombere gedachten uit uw hoofd. Mijn reis begint niet slecht, en zal zeker zoo goed eindigen als gij het wenscht.

Morgen vroeg zullen wij te Malta aankomen; daar zal ik mijn brief voor u op de post doen. De commandant heeft mij reeds uitgenoodigd om met hem te toeren.

Ik omhels u van harte, alsook mijn goeden vader, mijn Gabri en mijn Zwitser Walesk.(*)

De zee gelijkt een blauw meer!

Rachel.

Op den Nijl, nabij Kennech, 21 Oct. 1856.

Mijn lieve, kleine Gabri!

Uw brief van 13 September was zoo bedroefd, dat ik er zeer door getroffen ben. Ik ben nu zeker, dat mijn zoon mij voortaan meer zal schrijven, 't geen mij geen geringe blijdschap veroorzaakt. Het blijft mij goed gaan, dank zij de weldadige warmte van dit heerlijk klimaat. Stel u voor, lievert, dat ik op een kleine boot ben, waar het mij aan niets ontbreekt, zoodat ik mij soms voorstel bij ons in de rue Trudon te zijn. Vandaag is het geheel windstil, ook liggen wij stil op deze schoone rivier, die men de Nijl noemt. 't Is hier winter en toch zoo warm dat ik mijn japon moest uittrekken om, zonder mij te vermoeien, aan u te schrijven. Mijn toilet bestaat in een nachtkleed en een dunnen

(*) Alexander was naar Zwitserland gezonden voor zijne opvoeding.

rok. Ik zit op mijn bedje in mijn kamertje, met de vensters open. De Nijl gelijkt op een meer, geen enkel koeltje rimpelt de oppervlakte. Zelfs de zon schijnt het te warm te hebben en dompelt hare stralen in de rivier. Dat verrijkt deze onmetelijke watervlakte met duizend kleuren. 't Is een heerlijk natuurtooneel. Ik adem met volle teugen de heilzame lucht van Egypte in, wel hoest ik nog altijd, maar word toch veeleer sterker dan zwakker. Mijn eetlust is doorgaans goed, mijne nachten zijn beter. 's Avonds heb ik nog wat koorts, bij afwisseling, 84 en 92 polsslagen, de dokter schijnt er zich niet ongerust over te maken en geeft mij alle dagen goede berichten omtrent mijne gezondheid; hij zegt dat er merkbare vooruitgang is.

Maak nu, lieve Gabri, dat ik bij mijne terugkomst te Parijs tevreden over u kan zijn. Wees zoet, werk vlijtig, zoodat men over uwen vooruitgang even tevreden is, als de dokter over den mijnen. Uw broeder heeft mij voor eenigen tijd een brief geschreven, waarin hij veel vertelt van zijn lieven broeder Gabri. Hij zegt dat hij u te weinig ziet. Ik schrijf u dit, omdat het u zeker genoegen zal doen, dat hij zoo naar u verlangt; 't is een bewijs hoe lief hij u heeft.

Tot wederziens, lief kind, ik draag u een tal van kussen op voor mijne familie en mijne ware vrienden. Ik denk dat het hen dubbel genoegen zal doen die van u te ontvangen. Wat u betreft, mijn lieveling, u sluit ik in mijn hart, put er alle teederheid uit, voor mijne zonen zal ze altijd weder opnieuw opwellen. Dat is de onuitputtelijke rijkdom door God aan de moeders geschonken, die hare kinderen liefhebben.

Rachel.

Thebe, 28 Februari.

Lieve moeder! Daar ik u mijn geboortekus niet kan geven, zend ik u mijn opstandingskus, geheel verbaasd, dat ik, na zooveel lijden, nog tot deze wereld behoor. Eigenlijk mag ik niet zeggen dat het heden, 28 Febr. 1857, een treurige verjaardag voor mij is, daar ik u nu zeker weldra zal wederzien, lieve moeder. Toch kan ik vandaag niet gelukkig zijn, want 's ochtends bij het ontbijt en 's avonds bij het middagmaal is mijn dokter geregeld bij mij. Verscheiden keeren daags voelt hij mij de pols. Nu, de dokter moet by de hand zijn, ingeval mij iets overkomt; daar dit niet gebeurd is, kan hij met zijn ziel onder den arm loopen, 't geen hij dan ook trouw doet.

Ik kan u niet zeggen hoeveel zelfbeheersching ik behoef om mijn ongeduld te bedwingen. Ik denk dat het bij mijne terugkomst te Parijs ten einde is, want de levensregel, dien ik moet volgen, maakt een martelaarster van mij. Ook ontfermt de hemel zich mijner, mijne gezondheid is niet slechter. Ik heb een weinig koorts gehad en twee nachten gehoest, maar de dokter verzekert mij, dat dit voorbijgaand

is en dat ik weldra op den weg der herstelling zal zijn. De geheele maand Februari was het een weinig koud te Thebe en belette de wind mij uit te gaan. De eetlust is wat verminderd, maar toch nog voldoende om mij bij kracht te houden. Ofschoon de verveling zich bij mij aangediend heeft, ben ik toch zeer opgeruimd en lach zelfs gaarne.

Daar men zegt dat het nog te koud te Caïro is, zal ik mij geweld moeten aandoen om tot het laatst van Maart te Thebe te blijven.

Duizend omhelzingen voor u, vader en allen.

Rachel.

Montpellier, 9 Juni 1857.

Eene moeder bedankt men niet voor den last en de moeite, die men haar veroorzaakt; men heeft haar lief en kan haar nooit vergoeden wat ze aan ons deed... en daarom zult ge naar rue de la Pompe gaan, te Passy en daar een tal woningen opnemen, die naar men verzekert, voor mij geschikt zijn (het spreekt van zelf dat ik slechts een enkele neem). De matige prijs dezer lieve huizen doet mij besluiten om, als er plaats is, zoo ver weg te gaan. En nu, lieve moeder, kondig ik u aan dat ik mij den 18^{den} op weg naar Parijs zal begeven. Meent gij dus niet, dat uwe terugkomst vermoeiend en overbodig zou zijn? Hebben wij onze zaken te Parijs geschikt, dan kunt gij mij overal volgen, waar ik voor mijne gezondheid heen moet.

Tot weldra, duizend omhelzingen voor u en vader.

Rachel.

XV.

Het hotel Trudon is weder bewoond geweest en heeft meer dan immer de aandacht getrokken. Noch in Amerika, noch in Egypte, noch in Passy heeft de arme Rachel beterschap gevonden. Ze is hopeloos en als ze nu nog den raad der geneesheeren opvolgt om zich tegen den winter naar het Zuiden te verplaatsen, dan doet ze dit in het volle bewustzijn van haren spoedigen dood. Met dit bewustzijn was haar ook de rustige onderwerping aan haar lot gekomen. Tegen het noodlot valt niet te strijden en het noodlot had over haar leven beschikt. Parijs weent reeds over haar als een gestorvene en zoo het uitbundig de nieuwe ster(*) had toegejuicht, die aan de Italiaansche kimmen verrezen, haren weg door Europa maakte, zoo verblind, zoo onbillijk was men toch niet geweest om haar gelijke waarde toe te kennen met Rachel, wier laatste optreden nog te versch in het geheugen lag. Neen, men had haar niet verongelijkt, niet miskend. ‘Ristori is groot’, had het geklonken, ‘maar toch nog slechts de schaduw van onze Rachel. Haars gelijke bestaat er niet!’

Zoo was ze koningin gebleven in de achting van het publiek.

(*) Mevrouw Ristori.

't Is October. Rachel is vroeg opgestaan, en heeft nog een laatsten langen blik op haar kinderledikantje geworpen; heden zal ze hare reis naar het Zuiden aanvaarden. Wat er in haar hart omgaat, staat duidelijk op haar verbleekt en vermagerd gelaat te lezen. Het afscheid valt haar zwaar, zeer zwaar, want dezen keer scheidt ze voor altijd van alles wat haar dierbaar is; ze weet, ze voelt het. Geene troostredenen vermogen haar van het tegendeel te overtuigen. Omringd door hare familie, door hare beste vrienden, slijt ze de laatste oogenblikken. Hare moeder en haar Gabri klemmen zich aan haar vast en rekken het treurig, somber oogenblik van scheiden. Niemand van hare familie zal haar begeleiden, als hare zuster Sarah, zoo heeft zij het verlangd en men eerbiedigt haar verlangen. De wagen rijdt voor. Een siddering bevangt allen. Doodsche stilte heerscht in het vertrek.

- Ik heb nog een bedevaart te doen, - zegt Rachel heesch van droefheid maar op vasten toon, - u allen vind ik terug aan het station; ik ga alleen.

Niemand waagt het haar tegen te spreken, men ziet het aan haren blik, dat dit vergeefsche moeite zou zijn. Met een uiterste poging rukt ze zich los van de haren en laat zich in haar rijtuig dragen, loopen kan ze niet meer.

- Naar het Théâtre-Français! - gebiedt ze.

't Is nog zeer vroeg, nauwelijks zes uur. Zij rijdt het Théâtre-Gymnase voorbij, waar ze voor het eerst in de Vendéenne is opgetreden en wijdt er een ernstigen blik aan, dan houdt ze stil voor het Théâtre-Français. Hoe indrukwekkend ligt daar het groote gebouw in den kouden, mistigen ochtendnevel. Alles gesloten en niemand op straat. Ternauwernood kan zij de gesloten deuren onderscheiden, het verlaten balkon, den grooten muur en de kleine denr, waar het kind Rachel zoo dikwijls tevergeefs had aangeklopt, met haar klein, mager en van koude verkleumd handje!

- Dáár ben ik binnengegaan! - prevelt de arme zieke, terwijl ze zich huiverend in haren mantel wikkelt, - ja, daar kwam ik aan, jong, arm, angstig en alleen, om de Horace te spelen. De zaal was ledig, en toch was het alsof de echo's in deze ruimten, die zich een Talma, mej. Georges, mej. Duchesnois, De Joanny en Mars herinnerden, reeds mijne woorden herhaalden. De zaal was ledig en toch begreep ik, dat daar mijn koninkrijk was, mijn koninkrijk en mijne heerschappij!

't Was de 12de Juni 1838. O ik herinner het mij levendig!

Twee geesten verstonden den mijne, zij erkenden mijn talent, mijne toekomst, zij verbreidden mijn roem, waarvan Europa nu weergalmt!... Ach, hoe lang nog?

Heerlijk leven van kunst en zegepraal, ik ga u verlaten. Nooit zal mijne stem meer weerklinken in deze aangebeden ruimten, nooit meer doordringen in de harten mijner beminde toehoorders.... alles voor-

bij.... alles.... alles!... Welnu, het zij zoo. Rachel kan sterven ook in de kracht van haar leven, want niet tevergeefs heeft ze geleefd! Vaarwel, vaarwel!.... En met een wuivenden handgroet en een betraanden blik, neemt ze voor altijd afscheid van den kunsttempel, waarin ze haren roem zoo schitterend had gevestigd en gehandhaafd. Nu laat ze zich naar het station rijden. Daar verbeidt haar een groote vriendenschaar. Men draagt haar op een fauteuil naar den trein, allen volgen en drukken haar zwijgend de hand. Voor allen heeft zij nog een glimlach en een vriendelijk woord. Dan, in hare coupé, sluit ze de oogen en klemt de hand op de ingevallen borst. Zoo reist ze heen, den dood tegemoet en laat rouw en droefheid achter in de groote wereldstad, waar ze zulk een machtige rol had vervuld.

Drie maanden van bitter lijden volgen. Rachel was door Mr. Sardou te Cannes een woning aangeboden. Daar nam ze haar intrek, daar werd ze zorgvuldig en liefderijk verpleegd door hare oudste zuster en hare trouwe dienstbode Rose. Zoodra het bekend raakt, dat de groote kunstenares in doodsgevaar verkeert, ontbreekt het niet aan raadgevers. Tallooze brieven worden aan haar afgezonden, verschillende geneesmiddelen opgegeven en zeker ontving geen koningin meer blijken van belangstelling, medegevoel en liefde dan de stervende Rachel. Ze is echter te goed overtuigd dat menschelijke hulp haar niet meer genezen kan en houdt zich aan de voorschriften van haren dokter. De benauwdheden vermenigvuldigen en het pijnlijk hoesten verergert met den dag. Rachel klaagt noch mort, maar zoekt leniging van smart en vergetelheid in den kunstmatigen slaap, waaraan ze zich door het veelvuldig gebruik van opium na hare opwindende voorstellingen, maar al te vroeg gewend heeft. Heeft ze een oogenblik verademing van pijn, dan is ze opgewekt en kan nog schertsen. In korten tijd heeft ze de genegenheid gewonnen van geheel Cannes en wemelt het dagelijks van belangstellenden, die naar haren toestand komen vernemen. Tot het laatste heerscht zij als koningin over de harten der menschen. Wie haar ziet, erkent oogenblikkelijk de kracht van het genie in haren gloeienden, levendigen blik, en buigt er zich eerbiedig voor. Stervend wekt ze nog bewondering en vereering.

Eindelijk breekt het rampzalig oogenblik aan, waarin deze machtige geest zou opgeroepen worden. Een schrikkelijke benauwdheid gaf aanleiding tot een consult met nog twee andere doctoren(*). Maar wat baten alle middelen der kunst, als de dood zijn laatste woord heeft gesproken! Reeds lang achtte Rachel zich hopeloos, nu werd dit bevestigd door de uitspraak der geneeskundigen.

Den dag na hunne aankomst zit de doodsbedroefde Sarah 's avonds naast het sterfbed harer innig geliefde zuster, zooals deze een paar jaren vroeger half wanhopig had gezeten aan Rebecca's sterfbed.

(*) Docteur Sampier, Dernières heures de Rachel.

Ontroerd staren de doctoren op de ingevallen trekken der kranke, waarop zich reeds de akelige lijkkleur teekent.

- Allen dank ik, - prevelt ze met moeite, hare hand uitstrekkend, - 't is zoet te sterven als men zoo beweend wordt. Sarah! lieve zuster, moed!... God heeft het goed met ons gemaakt.... laat ons dankbaar zijn en het leed dat Hij over ons beschikt met blijmoedige onderwerping dragen....

Sarah buigt zich snikkend over de magere doorschijnende hand en bedekt die met kussen.

- Vrienden! - vervolgt Rachel, hare schitterende oogen opslaande, - God loone u voor uwe trouwe hulp en warme belangstelling. Het is u niet gelukt mij in het leven te behouden, maar gij hebt met den dood gekampt zoolang en zooveel gij vermocht. Dank.... dank voor uwe zorg.... Een heerlijke droom was mijn leven... een droom tot in het oneindige.... -

Hare laatste woorden eindigen in een fluistering, een akelig rochelen, een pijnlijke vertrekking van het gelaat....

- O God, zij sterft!! - roept Sarah en ijlt heen om eenige rabbijnen die in allerijl van Nice zijn ontboden, binnen te roepen. De Israëlieten heffen hun lijkzang aan; somber, aangrijpend en aandoenlijk klinken hunne stemmen. De omstanders buigen het hoofd en beweenen de ontslapene. Buiten bedekt zich de blauwe lucht met donkere wolken, ook in de natuur heerscht een indrukwekkende stilte, slechts afgebroken door den klagenden lijkzang van Rachel's geloofsgenooten. Daar bewegen zich onverwachts de oogleden der vermeende afgestorvene en vouwen zich hare handen biddend samen. Sarah uit een kreet van blijdschap, verbaasd snellen de doctoren toe; ze vangen den laatsten blik van erkentelijkheid op voor de zuster, die haar nog bijtijds den troost van haren godsdienst schonk. Een hemelsche glimlach verheerlijkt het schoone gelaat, hare lippen prevelen een gebed. Nog eens schitteren die machtige oogen in zalige verrukking, dan sluiten ze zich voor eeuwig. Kalm en zacht slaapt ze in.... bij hare laatste nauw merkbare ademhaling barst het onweder los, een daverende donderslag doet de wanden der sterfkamer trillen, de regen valt bij stroomen neder(*).

Zóó scheidden ook Beethoven en Shakespeare's machtige, geniale geesten van de aarde(†).

(*) 3 Jan. 1858 's avonds tusschen negen en tien nur.

(†) Docteur Sampier, Dernières heures de Rachel.
l'Observation, d'accord avec les indications de la science, prouve, que l'approche des météores aqueux peut hâter les dernières heures d'un mourant et faire ainsi coïnsider l'agonie avec un changement de temps. Mais les croyances de beaucoup d'Israélites n'admettent pas une explication si simple. Aux yeux du peuple qui professe ses croyances, un semblable rapprochement atteste que les anges pleurent et accueillent au milieu d'eux l'âme de la personne qui vient de trépasser.....
Rachel était devenue l'idole de la contrée.....
Nous oserions presque prédire que ce prodige occupera une grande place dans la légende locale.

Op 't zelfde oogenblik wanen de bewoners van Cannes vlammen boven de villa Sardou te zien. Verschrikt ijlen ze toe. Is de bliksem ingeslagen? Neen, 't was een zinsbegoocheling, de woning der geliefde tragedienne is ongedeerd, maar haar geniale geest was ontvloden en als een lichtstraal opgevaren ten hemel.

Nog lang heerschte dit bijgeloof te Cannes.

Rachel was met denzelfden onversaagden moed gestorven als zij zoo vaak de heldinnen harer Tragedies op het tooneel had laten sterven. Zij had hare begrafenis vooraf beschreven. Haar lijk werd naar Parijs vervoerd, naar het fraaie hotel Trudon tegenover de verlaten woning van Victor Hugo.

- Mijn hotel - had ze glimlachend gezegd, - is eigenlijk te klein en te veel verguld om voor sterfhuis te dienen, het is er niet voor gebouwd. - Toch stond er nu, op haar eigen verlangen, haar lijk, dat door een onafzienbare, sombere volksmenigte gevolgd, grafwaarts werd gebracht.

Op den dag harer begrafenis was het weder regenachtig, nochtans volgde eene onafzienbare menigte in somber stilzwijgen den lijkstoet. Al wat Parijs aan dichters, kunstenaars en kunstenaressen bezat, was toegesneld om der tragedienne de laatste eer te bewijzen. Haléry, Alexandre Dumas, Latour de Saint-Ybars (schrijver van de *Virginie*), Barthet (schrijver van de *Moineau de Lesbie*), Emile de Girardin, mevr. Roze Chéri en een tal van andere beroemdheden, ontbraken niet. De wanhopige vader der afgestorvene, ondersteund door zijn zoon Raphaël en begeleid door M. Victor Séjour, Michel Lévy en Jules Janin, de vrienden der familie Felix, - hield Rachel's jongste kind Gabri aan de hand. De oudste, Alexandre, de erkende zoon van graaf Walesky, was door ziekte verhinderd van Zwitserland te komen. Om één uur bereikte de sombere optocht het kerkhof Père la Chaise. Nauwelijks werd het hek van het Jodenkerkhof geopend, of het volk stormde ondanks den tegenstand der policie, naarbinnen en omringde in dichte drommen het pas gedolven graf. Onder ademlooze stilte sprak de groote rabbijn van het Parijsche consistorie een Hebreeuwsch gebed uit, daarna hield hij een korte lofrede op de afgestorvene. Na hem nam M. Batauille, vice-president van de vereeniging der dramatische kunstenaars het woord op(*). Ook Jules Lacroix, schrijver van de

(*) La femme qui est là, messieurs, fut charitable; et de sa généreuse main, aujourd'hui glacée, nous avons reçu pour les comédiens pauvres une aumône presque royale. Vous l'ignorez, j'en suis sûr, car elle ne connaissait pas la vanité de la bienfaisance. Ce que vous ne saviez pas non plus, c'est que vingt fois, dans vos fêtes de charité, elle seconda nos laborieux efforts du prestige de son incroyable talent et de ses offrandes. Aussi les pauvres demandent-ils leur part dans ce deuil immense; aussi réclamons-nous le droit de mêler nos larmes aux larmes des amis, et des parents éplorés, afin que rien ne manque à la solennité de cette lugubre fête. Il n'en pouvait autrement, messieurs!
Rachel appartenait à cette famille des artistes que la charité n'implore jamais en vain et qui poursuit d'un égal amour la charité et la bienfaisance. Elle lui appartenait comme les astres appartiennent au firmament qu'ils embrasent, comme les pierres précieuses appartiennent aux souterraines demeures qu'elles illuminent. Elle lui appartient par le coeur, par ce coeur *mal connu, calomnié*, j'ose le dire!

Valeria en Jules Janin spraken een gevoelvol woord ter nagedachtenis van de vroeg gestorvene grootheid. Toen keerden allen naar huis terug, ontroerd en verslagen over het onherstelbaar verlies, dat de Tragedie geleden had.

Besluit.

Rachel liet twee millioen francs na, die zij half aan hare familie en half aan hare zonen vermaakt had.

Er zijn er geweest die getracht hebben den roem dezer geniale vrouw te verduisteren. Die, zooals Eugène de Mirecourt, in hare afdwalingen het recht meenden te vinden om zooveel mogelijk van haar genie af te dingen(†) en ons eene kunstenares voor te stellen, die meer blaam en minachting verdient, dan bewondering en eerbied. Het is hun niet gelukt. Aan Janin, die haar voet voor voet haar machtig koninkrijk heeft zien veroveren, die haar met vaderlijke toegenegenheid was toegedaan en die als beroemd criticus voor een der bevoegdste beoordeelaars van dit genie kan gelden, danken wij andere inlichtingen. Als kunstenares stond Rachel onmetelijk hoog, en niet aan Samson's lessen, maar aan hare eigen bezielde ingeving was de overweldigende indruk te danken, dien zij op iedereen maakte.

Komt Samson de eer toe, dat hij dit groot talent zorgvuldig heeft gekweekt, Rachel de eer ontzeggen, dat zij door haar machtig genie de Tragedie bezielde, is miskenning, waanzin. Genoeg bekend is het toch, dat zij menige rol schiep, door er hare eigene treffende en altijd frissche opvatting aan te verleenen.

Ook als mensch verdient Rachel een zachtere beoordeeling. Zonder met professor Nohl in te stemmen, die in zijne vereering voor de kunst zelfs de min-stichtelijke afdwalingen van den kunstenaar verheerlijkt (zooals hij dit bij Mozart deed), meenen we toch dat derge-

(†) *Les Comtemporains, Portraits et Silhouettes du XIXe siècle.*
C'est dans l'organisation de son larynx qu'il faut chercher la cause des effets inouïs auxquels nons l'avons vue atteindre. Rachel était un écho de ses professeurs, écho magnifique, écho sonore, toujours sûr de répéter la syllabe, le mot, la phrase comme on les lui faisait entendre. C'était un diapaison qui donnait le *la* avec une justesse merveilleuse, un instrument dont toutes les gammes, toutes les notes, toutes les modulations, montaient ou descendaient, grondaient on s'adoucissaient, éclataient ou s'apaisaient dans le plus parfait accord, sans que jamais une corde fausse chagrinât l'oreille.....
Les cordes sensibles et les élans du coeur manquaient absolument à mademoiselle Rachel.....
Son but était d'amasser des millions...' enz. enz.

lijke genieën meer aanspraak hebben op onze toegevendheid en geven we het mevrouw Duchâtel gaarne toe, dat er althans voor Rachel veel verontschuldiging bestaat.

Feiten getuigen trouwens, dat men haar vaak genoeg zeer onbillijk beoordeeld heeft. Wij behoeven slechts te wijzen op hare groote liefdadigheid, ofschoon men haar van gierigheid beschuldigde. De lijkrede van M. Batauille en de loftuiting van dokter Sampier op het beminnelijk karakter der tragedienne, bewijzen maar al te duidelijk, dat de laster ook deze gevierde persoonlijkheid niet heeft verschoond.

Die zooveel liefde en eerbied verwekte als Rachel, kan niet zoo diep gezonken zijn als Eugène de Mirecourt wat al te lichtvaardig durft beweren.

Terecht heeft Frankrijk dan ook getreurd over het verlies dezer geniale vertolkster harer klassieke meesterwerken en haar borstbeeld een eereplaats waardig gekeurd in haren eersten kunsttempel naast hare vereeuwigde tragedieschrijvers, want zoolang de dramatische kunst - deze edele dochter der beschaving - blijft leven, zoolang zullen ook de twee beroemde namen weerklinken, die haar ten toppunt van glans en grootheid brachten - *Rachel en Talma.*

De wolk.

De gloeiende zonne kuste de zee,
En 't water rilde van lust en wee.

Een wasem uit dezen kus ontstond,
Zoo zacht en stil als de zucht uit den mond.

De wasem werd wolk en steeg en klom,
En hoog in den blauwen hemel zwom;

En klom steeds hooger, zoo hoog zij kon,
Naar 't licht, de glansende heerlijke zon.

Maar achter de kim de zon verdween
En liet in de ruimte de wolk alleen.

‘Geen licht, geen koestrende zonne meer!’
En weenend viel de wolke neer.

Zij viel op des berges woesten top;
De kloven der rotsen vingen haar op.

* * *

Langs der kloven wand, den gladden,
Druipt en zijpt en lekt zij henen,
Over vale, kale steenen,
Kil en slijm'rig als de padden,
Immer, immer door het duister,
Naar den afgrond immer voort.

Zij, uit liefde en licht geboren,
Afgedwaald van glans en luister,
Druipt en zijpt en lekt verloren,
Immer, immer door het duister,
Naar den afgrond immer voort.

Maar neen! nog wijd van de eindelooze gronden,
Daar heeft zij plots een bed gevonden,
Na eeuwen tijds den klomp gesleten,
De rots gespleten,
En bobbelt en hobbelt, met juichende kreten,
Als bronne vooruit.

Licht! daar is licht nu! zij borrelt, zij spruit,
Vrij en in lachende lustige stralen,
Baant zich een weg door de bloeiende dalen,
't Golvende gras en het geurende kruid,
Vooruit!

De bloemen fluistren: ‘Blijf met ons!
De weide is als fluweel en dons.
Hier zal geen slijk uw glans besmeuren;
Hier zult ge uw vrijheid nooit verbeuren.
Och! blijf met ons! och! blijf met ons!
Bij vooglenzang en biegegons,
Bij starrenglans en zonnepracht,
Men leeft en mint, men schertst en lacht,
Den dag, den nacht
Bij ons!’

‘Neen!’ roept hun de bronne tot beke geworden;
Ik wil mij met sterkte en met wilskracht omgorden.
‘Noch dwang, noch beê
Weerhoudt mijn schreê,
Ik wil en ik zal tot mijn moeder, de zee!’

* * *

De zonne stijgt. De grond is dor
En schor.
Hier sist de slang in wilden toorn,
Daar grijpt naar hem, met boos gemor,
De doorn.
De vliet
Naar 't blauw des hemels ziet;
Zijn welle zingt een ruischend lied,
En snelt zoo kronklend, klaar en blij,
Voorbij.

‘Sta! sta!
Verwijl een poos!
Of zijt ge zin- en roekeloos?
Daar is geen weg meer! Ha! ha! ha!

Daar is de diepte, wel duizend voet.
Gij vlugge, gij stoute, waar is nu uw moed,
Uw overmoed?
Hier zult gij wel staan
Of vergaan!'

'Slange', zegt hij, ''k wil u laven;
Dorre grond, ik zal u drenken,
Braam en doorn, u rozen schenken.
"*Goed voor kwaad*" is leus der braven.'

Hij springt,
Terwijl het einde en verre klinkt:
'Noch dwang, noch beê
Weerhoudt mijn schreê,
Ik wil en ik zal tot mijn moeder, de zee!'

* * *

Het woud
Ontvoudt
In 't wijd verschiet zijn donker kruinen,
En op den heuvel steken puinen
Hun wangestalt' ten hemel op.
't Is brandend heet. De middagzonne

Verdroogt den laatsten zwalp en drop
Van meen'ge bronne.
't Is brandend heet!
De vliet heeft zijnen loop verbreed,
En treedt
Nu stout
In 't woud.

Hoe frisch! hoe plechtig en hoe schoon!

'Blijf met ons, en vestig hier uw woon!'
Ritslen jong gewas en eeuwenoude boomen;
'Zoet is 't hier te leven, zoet is 't hier te droomen.
Kom en smaak in de eenzaamheid
't Stil geluk u voorbereid.
Blijf en wil u toch bezinnen;

Alles zal u hier beminnen,
Alles u gehoorzaam wezen,
Alles in uw blikken lezen.
Louter zegen
Zijn uw wegen,
Louter goed
Plengt uw vloed!'

Zijn harte zwelt. Hoe zoet en smachtend,
Hoe streelend en hoe wilverkrachtend,
Uit stam en twijgen, spreekt die stem
Tot hem.

Maar hoort! Daar ruischt op eens de wind
Door 't bukkend geboomte en de ritslende blaren,
En 't schijnt hem als smeekten de golvende baren,
Uit de eindlooze verte: 'Mijn kind! mijn kind!'

'Neen!' roept de vliet tot stroom geworden,
'Ik zal mij met sterkte en met wilskracht omgorden.
Geen dwang, geen beê
Weerhoudt mijn schreê;
Ik wil en ik zal tot mijn moeder, de zee!'

* * *

Langs de dorpen, door de steden,
Kalm en grootsch, met reuzenschreden,
Volgt hij zijne baan.
Lustig draait hier rad en molen;
Wiegend glijdt de slanke kaan,
Onder 't dichte loof verscholen,
Met een jong en minnend paar,
Hier en daar.

Schepen stoomen, bruisen,
Ankren, laden, kruisen
In het rond;

Haven, werven en paleizen
Elken dag ontstaan en rijzen
Uit den grond;

En alom, in duizend vreemde talen
Hoort men zijnen lof en roem herhalen
Elken mond.

‘Och! blijf met ons! Gij zijt de bron des levens,
Des werks, der nijverheid, ons dierbaarst pand;
Met fierheid blikken wij op u en met vertrouwen tevens.
Gij laaft en voedt en schut het vaderland!’

Zoo roept en smeekt met opgeheven handen,
Het volk, zijn volk tot hem.
Oh! liefde smeedt en klinkt de sterkste banden.
Zijn harte zwelt. Weerstaat hij ook aan deze stem?

‘Ja’! roept hij, ‘ik laat mij door niemand bekoren!
‘Het hart rukt mij henen; ik heb het gezworen:
‘Geen dwang, geen beê
‘Weerhoudt mijn schreê
‘Ik wil en ik zal tot mijn moeder, de zee!

* * *

Onafmeetbaar is de vlakte,
Onafmeetbaar zijn de weiden.

't Is alsof zijn boezem snakte:
‘Moet ik langer nog verbeiden?’

Over zijnen breeden vloed nu
Waait een frissche wind hem tegen:

‘Wind der zee, mijn harte groet u!
Brengt gij mij haar moederzegen?’

Meeuwen boven zijne baren
Drijven, duiklen naar beneden:

‘Vogels, brengt gij goede maren?
Zaagt gij mijne moeder heden?’

De zonne daalt
De dag gaat rusten;
De duin der kusten
In de avondzonne straalt.

Het strand verbleekt,
Het water zwelt.
Genoeg gesmeekt!
Daar komen de ruischende baren gesneld.

‘Kind! mijn kind!’ zoo dreunt het uit de kolken
Tot de wolken!
‘Kind, wat heb ik lang gewacht!’

‘Moeder!’ galmt de stroom met kracht:
‘Geen dwang, geen beê
Weerhield mijn schreê!’
En zinkt in den schoot zijner moeder, de zee!

G. ANTHEUNIS.

Thourout (*België*), 26sten Januari 1876.

Suum cuique.

Onderzoek naar de rechtmatigheid der aanspraken van Don Carlos op den troon van Spanje.

Bij het lezen van 't artikel, hetwelk bovenstaanden titel draagt (Tijdspiegel, April, 1876), inzonderheid van het slot, zij men eraan indachtig, dat er een onjuistheid in voorkomt. De vertaler van het dáár een paar maal aangehaalde geschrift ‘Het Spaansche vraagstuk’ is niet de bekende geschiedschrijver Dr. W.J.F. Nuyens, maar de heer A. Nuyens. Het gevoelen van Dr. W.J.F. Nuyens omtrent dit onderwerp is, behalve in het aangevoerde opstel uit de Nieuwe Noord-Hollander, te vinden in een tweede, geplaatst in ‘Onze Wachter’, No. 4, jaargang 1875.

J.A. WIJNNE.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Spinoza.

Van Vloten's Benedictus de Spinoza, beoordeeld door C.B. Spruijt. Utrecht, J.L. Beijers, 1876.

Den eenentwintigsten Februari 1677 overleed, op ruim vierenveertig-jarigen leeftijd, Baruch de Spinoza. Ofschoon van Joodsche afkomst, was hij in zijn hart wereldburger. Als kind van goeden huize, onder leiding van een verstandig vader, had hij een beschaafde opvoeding genoten, in vrijzinnigen geest. Deze geest, in hem gesterkt door uitnemende gaven des verstands, bracht hem reeds vroeg in strijd met den overgeleverden godsdienst zijns volks. Van zijn denkbeelden maakte hij geen geheim, en het gevolg was, dat hij, als lid der Portugeesche Synagoge te Amsterdam, in 1657 door den synagogalen raad in den ban werd gedaan. Voorloopig vond hij, de verstootene zijns volks, een wijkplaats bij één zijner Amsterdamsche vrienden. Daar bleef hij tot 1660, toen hij naar Rijnsburg vertrok, om er zich aan wijsgeerige studiën over te geven en in het slijpen van optische glazen zijn kostwinning te zoeken. In 1664 verhuisde hij naar Voorburg, en in 1670, op raad zijner vrienden, naar 's Gravenhage, waar hij zijn laatste levensjaren doorbracht.

In Spinoza stierf een man van een ernstig en verheven karakter, dat ook duidelijk uit zijn werken spreekt. ‘Men gevoelt’ - zoo laat Dr. Spruijt (blz. 96) zich hooren - ‘bij het lezen van die werken, dat men zich op gewijden grond bevindt. Men hoort de taal van een man, die zich geroepen voelt aan de lijdende menschheid een nieuw evangelie te prediken. Spotten doet hij nooit, en zelfs de gulle scherts, die hij volstrekt niet veroordeelt, is toch bij hem zelven een zeldzaamheid. Hij is waarlijk overtuigd, dat alle wereldsche genoegens, zingenot, roem, rijkdommen, ijdel en bedrieglijk zijn, en hij wijst zijn medemenschen op het betere deel, dat hij in het begrijpen van den samenhang der dingen en in de eeuwige liefde tot God heeft gevonden. Vooral in zijn *Ethica* (Spinoza's voornaamste werk) spreekt dezelfde hooggestemde ernst en dezelfde vurige menschenliefde, die wij in de groote ijveraars

voor het Christendom en bovenal in Augustinus waardeeren. Diep getroffen door de menschelijke ellende, verkondigen zij aan hun broeders de blijde boodschap, dat verlossing mogelijk is. Maar in Spinoza's werk is die ernst getemperd door een hartelijke opgeruimdheid en een blijmoedige levensbeschouwing, die liefst niet naar de onmiskenbare schaduwzijden zoekt.... Geen wonder, dat een man van dezen stempel in de vorige eeuw en in de onze geestdriftvolle vereerders heeft gevonden.'

Tot toelichting van deze lofspraak op Spinoza's karakter strekken nog de volgende bijzonderheden uit zijn levensgeschiedenis. Uit de nalatenschap zijner ouders behield hij voor zich zelven alleen een bed, terwijl hij het overige aan zijn zusters liet. Toen één zijner vrienden hem *f* 2000 wilde schenken, weigerde hij ze aan te nemen, met de woorden: 'De natuur is met weinig tevreden, en is zij dat, dan ben ik het ook.' Toen het bleek, dat diezelfde vriend hem bij testament een jaargeld ten bedrage van *f* 500 vermaakt had, bracht hij uit eigen beweging die som tot *f* 300 terug. In Februari 1673 werd hem door den Keurvorst van den Pfaltz het hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte te Heidelberg aangeboden, onder voorwaarde, dat hij zijn vrijheid in zake zijner wijsgeerige studiën niet gebruiken zou ten nadeele van den erkenden godsdienst: maar hij sloeg dit aanbod af, omdat hij vreesde, door het geven van onderwijs in zijn eigen philosophische ontwikkeling, en door het vereischte ontzag voor den erkenden godsdienst in zijn philosophische vrijheid belemmerd te zullen worden.

Heeft hij in de vorige eeuw en in de onze geestdriftvolle vereerders gevonden, het heeft ook sedert zijn dood tot op dezen dag niet ontbroken aan anderen, bij wie zijn naam, vooral in godsdienstig opzicht, slecht stond aangeschreven. Waarom? 'Hij is een atheïst', wordt er gezegd. Ten onrechte. Hij erkent wel degelijk het bestaan van God, maar bepaalt Gods wezen als Zelfstandigheid (substantie), d.i. als iets hetwelk op zich zelf bestaat en alleen uit zich zelf, zonder behulp van iets anders, begrepen wordt. Als zoodanig is God zijn eigen oorzaak, d.i. zijn wezen houdt zijn bestaan ingesloten, zijn natuur kan niet dan bestaande gedacht worden. De Zelfstandigheid is ook volstrekt oneindig, d.i. één en eenig; want datgene wordt in zijn soort *eindig* genoemd, wat door iets anders van dezelfde natuur kan beperkt worden, en twee zelfstandigheden kunnen er niet zijn, of zij zouden met elkander in een betrekking staan, die beider zelfstandigheid ophief(*). God is dus een volstrekt oneindig wezen, een zelfstandigheid bestaande uit oneindige eigenschappen (*attributen*), waarvan elk in het bijzonder iets eeuwigs en oneindigs uitdrukt. Dan wordt onder *eigenschap* verstaan datgene, wat volgens de opvatting des verstands het wezen der Zelfstandigheid uitmaakt. Van die oneindige eigenschappen zijn ons slechts twee bekend: *denken* en *uitbreiding*,

(*) Spinoza's voorganger, Descartes, beschouwde *geest* en *stof* als twee bijzondere zelfstandigheden, met een buitenwereldlijken God daarboven.

aangezien wij niets bijzonders gewaarworden of waarnemen dan lichamen en gedachten. Spinoza gelooft dus in een eenige, oneindige Zelfstandigheid, met ten minste twee eigenschappen: oneindig denken en oneindige uitbreiding. - 'Hij is een pantheïst', wordt er gezegd. Wat beteekent deze benaming? Zij wordt op verschillende wijzen gebruikt en toegepast. Men heeft gesproken van psychologische, van kosmologische, van ontologische pantheïsten. Men heeft er, gelijk Schleiermacher het uitdrukt, een 'Schimpf und Neckname' van gemaakt. Daarom is het moeilijk, er een bepaalden zin aan te hechten. Zal zij in het algemeen beteekenen: gelijkstelling of vereenzelviging van God met de wereld, dan noemt Spinoza hen geheel van den weg afgedwaald, die hem iets zoodanigs toeschrijven. Met reden. Zijn *God* is de éene en eenige Zelfstandigheid, onderscheiden van de *wereld*, die het systeem der verschijningsvormen (*modi*) van Gods eigenschappen uitmaakt. - Prof. Van Vloten rekent Spinoza tot de voorloopers van de hedendaagsche naturalisten, die materialistisch de stoffelijke natuurwetten zoeken op te delven en in haar werking te bespieden, zooals ze der gansche natuur, ook in haar zedelijke uitingen en gewrochten, ten grondslag liggen. Het is waar, reeds Leibnitz (*Théodicée*, § 371) heeft aan Spinoza den naam van naturalist gegeven, in zoover deze, naar zijn oordeel, in God noch verstand noch verkiezing erkende, maar hem slechts een blinde macht toeschreef, waaruit alle dingen noodwendig voortvloeien: maar anders onderscheidt hij hem van den materialist Hobbes, die alle dingen stoffelijk maakte en aan enkel wiskundige wetten onderwierp. Baijle (*Dictionnaire*, *art. Spinoza*) beweerde, dat Spinoza het heelal of de natuur als onbezield beschouwde en geen anderen God dan de natuur erkende: maar inmiddels bekende hij zeer naïef, bij geruchte vernomen te hebben, dat hij naar veler oordeel de wijsbegeerte van Spinoza volstrekt niet begrepen had. Ook spreekt Kuno Fischer (*Gesch. der n. Philos. I, S.* 558, *vgl.* 237) van 'der Naturalist Spinoza,' maar voegt er bij: 'Naturalismus nämlich ist jede Philosophie, welche die Naturgesetze nicht aus der menschlichen Vernunft, sondern die menschliche Vernunft aus den Naturgesetzen erklärt: deren Princip nicht der Mensch, sondern das Wesen der Dinge ist, welches unabhängig von dem menschlichen Verstande existirt und dem Geiste vorausgeht als die ewige, gesetzgebende Substanz'. Maar volgens Van Vloten heeft Spinoza 'reeds datzelfde noodwendige en eeuwige verband aller dingen betoogd, tot welks overtuiging de geschiedenis en ontwikkeling der natuurwetenschap haar jongste vertegenwoordigers - Moleschott en anderen - gebracht heeft.' Deze quaestie is, bij de hedendaagsche suprematie der natuurwetenschap, van te veel belang, om er niet opzettelijk bij stil te staan(*).

(*) De belangstellende lezer kan hier vergelijken een opstel van mijn hand *(Godgeleerde Bijdragen* 1863), getiteld: *Spinoza in een nieuwe gedaante*, gericht tegen Van Vloten's boek, eerste druk, 1862.

Spinoza's wijsbegeerte zou iets gemeen hebben met die empirische natuurstudie, die zich bepaalt bij de stof en alles, wat de mensch zich daarboven denkt of voorstelt, als waan beschouwt! Dr. Spruijt ontkent het ten stelligste (*Voorrede*, blz. IV), en ik desgelijks. Wel gebruikt soms Spinoza de uitdrukking: 'God of de natuur'; wel verklaart hij, dat hij van 'Gods bestuur' sprekende, niets anders bedoelt dan de vaste en onveranderlijke natuurorde of het onderlinge verband der natuurlijke dingen, en met 'Gods besluiten' niets dan de algemeene natuurwetten: maar dan teekent hij daarbij aan: 'Ik versta hier door *natuur* niet enkel de stof en haar bestaanswijzen, maar behalve de stof nog andere oneindige dingen'; en hen die meenen, dat hij God en de natuur vereenzelvigt, wijst hij af met het verwijt, dat zij onder *natuur* zekere massa of lichamelijke materie verstaan. Hij noemt God, of de Zelfstandigheid met haar eigenschappen, *de voortbrengende natuur (natura naturans*), d.i. God de vrije oorzaak van alle dingen, als zoodanig onderscheiden van *de voortgebrachte natuur (natura naturata)*, d.i. van datgene wat noodwendig uit Gods natuur of uit de eene of andere zijner eigenschappen volgt. Men zou hem veeleer, in navolging van Hegel, tot loochenaar van de wereld (*akosmist*), dan tot vergoder van de natuur (*naturalist*), kunnen maken, omdat bij hem de voortgebrachte natuur bestaat in de gezamenlijke verschijningsvormen van Gods eigenschappen, in *geest* ter éene, en *stof* ter andere zijde, beide niets dan wijzigingen (*affectiën*) der Zelfstandigheid. - Onze materialistische naturalisten spreken van de wet eener natuurlijke noodwendigheid. Ook Spinoza leidt alles langs den weg der noodwendigheid af uit de Goddelijke natuur. Hij zegt: 'Alle dingen zijn noodwendig uit de bestaande natuur van God voortgekomen, en worden door de noodwendige werking van Gods natuur bepaald (gedetermineerd) in de wijze, waarop ze bestaan en werken.' Maar dan bedoelt hij geen blinde noodwendigheid, zooals Leibnitz meende, geen werking van een noodlot, zooals hem door een tijdgenoot werd verweten. *Noodwendigheid* staat bij hem niet, gelijk bij Descartes, tegenover *vrijheid*, maar tegenover *toeval.* Onder zijn bepalingen bevindt zich deze: 'Die zaak noem ik *vrij*, wier bestaan noodwendig alleen uit haar eigen natuur voortvloeit en die alleen door zich zelve in haar werking bepaald wordt.' Juist omdat God ongedwongen, alleen krachtens den drang zijner eigen natuur, bestaat en werkt, is hij vrije oorzaak; waarbij Spinoza aanteekent: 'Anderen noemen God vrije oorzaak in dezen zin, alsof hij kon bewerken, dat hetgeen uit zijn natuur voortvloeit, en dus in zijn macht staat, niet tot stand komt, of dat zulke dingen niet door hem bewerkt worden. Maar dit zou hetzelfde zijn, alsof God tegen de natuur van een driehoek in kon beletten, dat zijn drie hoeken aan twee rechte gelijk zijn.' Op het verwijt van noodlotsgeloof antwoordt hij: 'Ik stel God op geenerlei wijze onder een noodlot,

maar begrijp, dat alles evenzoo volstrekt noodwendig uit Gods natuur volgt, als allen begrijpen, dat God krachtens zijn eigen natuur zich zelven kent; dit ontkent niemand, en toch schrijft niemand die zelfkennis Gods aan de werking van een noodlot toe, maar alleen aan de vrije, schoon dan noodwendige werking van Gods eigen natuur.'

Evenmin als in zake van zijn wijsgeerig beginsel, kan Spinoza, wat zijn methode betreft, met de hedendaagsche vertegenwoordigers der empirische natuurstudie vergeleken worden. Bepaalt reeds het karakter dier natuurstudie haar methode, Spinoza daarentegen is geen empirist in den wijsgeerigen zin des woords. Wat Van Vloten zegt omtrent Spinoza's herhaald beroep op de ervaring, ook omtrent de waardij door dezen, in tegenoverstelling van Descartes, aan de uitgebreidheid (de stof) gehecht, en zijn prijs stellen op de kennis der werkelijke dingen, bewijst, naar mijn oordeel, niet, wat Van Vloten daardoor bewezen wil hebben. De uitgebreidheid, door Spinoza zoozeer gewaardeerd, is niet de *stof*, behoort niet tot de *voortgebrachte*, maar tot de *voortbrengende* natuur, d.i. niet tot de *verschijningsvormen*, maar tot de *eigenschappen* der Zelfstandigheid(*). De *stof*, zooals ze empirisch bestaat, maakt in deze wijsbegeerte met den *geest*, als het begrensde verstand, het systeem der verschijningsvormen uit. De geest toch is er niet *God*: God is en blijft *Zelfstandigheid*, en de geest een wijziging van de Zelfstandigheid als *denken.* Voorts geef ik gaarne toe, dat Spinoza prijs stelt op de kennis der werkelijke (volgens zijn spraakgebruik beter: *bijzondere*) dingen. Aan deze dingen ontleent hij de kennis van ten minste twee der Goddelijke eigenschappen. Ook leert hij: 'Hoe beter wij de bijzondere dingen begrijpen, des te beter begrijpen wij God;' terwijl hij die bijzondere dingen nader beschrijft als wijzigingen van Gods eigenschappen, als verschijningsvormen, waarin die eigenschappen op stellige en bepaalde wijze worden uitgedrukt. Doch vergeten wij niet, dat het, volgens zijn overtuiging, onmogelijk is, te weten hoe alle deelen der natuur onderling en in hun geheel samenhangen, omdat men deze kennis niet kan verkrijgen, zonder de geheele natuur en al haar deelen te kennen. Bij zulk een overtuiging was van hem niet te verwachten, dat hij in zijn wijsbegeerte eenig hoofdwerk van de bijzondere dingen zou maken. Hierbij kwam nog iets anders. Zag hij, dat alles, wat men in het gewone leven ontmoet, ijdel en wisselvallig is, dat alle dingen, welke en waarvoor hij vreesde, niets kwaads, ook niets goeds in zich hebben, dan krachtens den indruk dien ze bij ons teweegbrengen, zoo trok hij te meer den blik zijns geestes af van de bijzondere dingen, gelijk ze bestaan, en trachtte hij slechts hun wezen, d.i. den grond hunner werkelijkheid, in het oog te vatten. Tot de kennis van dat wezen kwam hij, niet door de dingen èn in hun bijzondere verschijning èn in hun onderlingen samenhang

(*) Spinoza kent niet alleen aan de Zelfstandigheid *uitbreiding* (*extensio*) toe, maar beschouwt haar ook als *uitgebreidheid* (*res extensa*).

gade te slaan, maar alleen door afgetrokken denken, door middel van het verstand als verschijningsvorm van het denken. Door de bijzondere dingen wordt niet het *verstand* (*intellectus*), maar de *verbeelding (imaginatio*) aangedaan; en uit de verbeelding of enkel zinnelijke aanschouwing komen voort onwerkelijke, valsche en andere dergelijke voorstellingen. De verbeelding gaat uit van het *lichaam*; derhalve moet de *geest* toezien, dat hij zich niet onder den invloed van lichamelijke gewaarwordingen door de verbeelding laat afleiden. Maar wij behoeven volstrekt niet te vreezen - verzekert Spinoza - dat wij iets verdichten, indien wij maar helder en stipt waarnemen, indien wij maar ons verstand, zonder behulp van onze verbeelding, recht gebruiken. - De methode van dezen wijsgeer is niet *empirisch*, maar *mathematisch.* Hij zegt: 'De onzichtbare dingen kunnen niet onderkend worden, dan door middel van bewijsgronden. Wie van deze gronden niets weet, neemt van die dingen volstrekt niets waar; en wat men aangaande dergelijke dingen van hooren zeggen heeft, raakt den geest evenmin als het gepraat van een papegaai of van een automaat, die zonder verstand en zin spreken.' Uit de gewone bewering, dat de dingen Gods het menschelijk begrip ver te boven gaan, leidt hij de gevolgtrekking af, dat dus de waarheid ons eeuwig verborgen zou blijven, indien niet de mathesis, die zich niet met doeleinden, maar met de gedaante en de eigenschappen van figuren bezighoudt, ons een anderen weg ter waarheid ontsloot. Op de vraag, of wij ervaring noodig hebben, om te weten of de bepaling van eenige eigenschap juist is, antwoordt hij, dat wij nimmer ervaring noodig hebben, dan voor hetgeen uit de bepaling van eenig ding niet kan afgeleid worden, b.v. het bestaan der verschijningsvormen. Van Vloten zegt wel, met Jacobi, 'dat die mathematische vorm slechts het uiterlijke kleed is, waarin Spinoza's gedachten zich voordoen, en voor de zaak zelve niets afdoet:' maar dat die vorm meer dan vorm is, dat Spinoza het er ernstig mee meent, blijkt nog hieruit, dat hij volgens de mathematische methode, die iedere stelling bij wettige gevolgtrekking uit een voorafgaande te voorschijn roept, omtrent het bestaan der dingen geen begrip toelaat dan dat van *oorzaak*, met uitsluiting van elke gedachte aan eenig *doel*, van alle positieve waarheid der begrippen van goed en kwaad, orde en verwarring, warmte en koude, schoon en leelijk, op natuurlijk en zedelijk gebied. Zelfs zijn God is een mathematische figuur, een abstracte grootheid, oneindig denken en oneindige uitbreiding zonder inhoud. Daarom ligt er ook aan de wereld geen idée ten grondslag, die haar ontwikkeling beheerscht; daarom hebben ook de verschijningsvormen geen doel in zich zelve te verwezenlijken: waaraan zou nu zulk een idée of zulk een doel te ontleenen zijn?.... gelijk in de mathesis een grondstelling de oorzaak is van alle stellingen, die er uit voortvloeien, zoo heeft het heelal slechts een oorzaak in mathematischen zin. Op dezelfde mathematische wijze behandelt Spinoza ook de menschelijke gebreken en

dwaasheden, door ze te beschouwen niet *psychologisch* in verband met 's menschen wezen, maar enkel *geometrisch* in verband met de alles uitwerkende zelfstandigheid. Hij verklaart zich te dezer zake aldus: ‘Er geschiedt niets in de natuur, dat als gevolg van een haar aanklevend gebrek is aan te merken. De natuur namelijk is altijd en overal dezelfde; ook is haar deugdelijkheid en macht tot handelen steeds dezelfde, d.w.z. de wetten en regelen der natuur, volgens welke alles geschiedt en van den éénen vorm in den anderen overgaat, zijn overal en altijd dezelfde; dus kan ook de natuur der dingen, onverschillig welke, slechts op één en dezelfde wijze begrepen worden, namelijk door middel van de algemeene wetten en regelen der natuur. Derhalve komen de aandoeningen van haat, toorn, nijd, enz., op zich zelve beschouwd, noodwendig uit dezelfde gesteldheid der natuur voort als de overige bijzondere dingen; bijgevolg hebben die aandoeningen haar bepaalde oorzaken, waardoor ze voor ons begrijpelijk zijn, en bepaalde eigenschappen, die even bekend verdienen te zijn als de eigenschappen van eenig ander ding, waarvan reeds de aanschouwing ons vreugde verschaft. Over de natuur en de krachten der gemoedsaandoeningen, alsmede over de macht, waarmee de geest ze beheerscht, zal ik op dezelfde wijze handelen, waarop ik tot dusver over God en den geest gehandeld heb, zoodat ik de menschelijke daden en begeerten zal beschouwen, alsof er van lijnen, vlakken, of van lichamen sprake ware.’ Dat wij in dit geval met zielkundige verschijnselen te doen hebben, en dus met verschijnselen, die persoonlijkheden van vleesch en bloed aangaan, is in Spinoza's geest niet opgekomen.

Mijn slotsom is: Spinoza geen naturalist, evenmin als atheïst of pantheïst. Ik zou hem liefst *monist* willen noemen, als een wijsgeer, die niet God en de wereld, maar de betrekking tusschen God en wereld als een eenheid tracht te begrijpen(*). Dan is hij de eerste in zijn soort, maar, bij gemis van een goede kosmologie, een eenzijdig, een theologisch monist, die bij slot van rekening, tegenover den term *God*, aan den term *wereld* alle beteekenis ontneemt.

Van Vloten roemt in Spinoza's stelsel een voldingende eenheid van bespiegeling. Vooral hiertegen komt Spruyt in verzet, zelfs met zekere gejaagdheid. Hij wil van die ‘eenheid van bespiegeling’ niets hooren. Hij vindt in Spinoza's redeneeringen onzin, goocheltoeren met begrippen, kolossale tegenstrijdigheden, tallooze fouten tegen de logica, een aaneenschakeling van sophismen. Al deze vriendelijke termen worden gebezigd op een toon, die geen tegenspraak duldt. Er ontbreekt slechts de ronde verklaring, dat Spinoza eigenlijk een sukkel was, die niet wist wat hij schreef.

Het komt mij voor, dat Spruyt zich tevergeefs aftobt. Tegen Spinoza's

(*) Niet - zooals Dr. Spruijt (blz. 99) meent - het *monisme*, maar het *pantheïsme* vereenzelvigt God en wereld.

Zelfstandigheid, als de oorzaak aller dingen, heb ik deze bedenking, dat zij niets bevat, waaruit haar eigenschappen en de onderlinge samenhang dier eigenschappen zich laten verklaren: maar zijn stelsel zelf, zooals het is uitgewerkt, maakt ook op mij den indruk van mathematische consequentie. Spruijt vaart uit tegen de 'redeneeringen' van Spinoza, en is nu op de klip verzeild, waarop zulk een manier van critiseeren geregeld doet stranden: hij heeft den gedachtengang van het voorwerp zijner critiek uit het oog verloren. Dit meen ik voldoende te kunnen aantoonen.

Spruijt begrijpt niet, hoe Spinoza als consequent denker God het allervolmaaktste wezen kan noemen. Een wijsgeer, die de positieve waarheid der begrippen van schoonheid en leelijkheid, orde en verwarring, ontkent; die den oorsprong dezer begrippen enkel stelt op rekening van de wijze, waarop de dingen onze zinnen aandoen; die zelf zegt, dat *volmaaktheid* en *onvolmaaktheid* benamingen zijn, welke niet veel van de benamingen *schoonheid* en *leelijkheid* verschillen; ja, die zich geneigd betoont, om de begrippen van volmaaktheid en onvolmaaktheid onder de vooroordeelen te rangschikken: zulk een wijsgeer mag niet in ernst het begrip van volmaaktheid op den God van zijn stelsel toepassen. Dit doet Spinoza evenwel in navolging van de christelijke theologie, die ons het denkbeeld van een allervolmaaktst wezen heeft geschonken, terwijl dit denkbeeld waarlijk niet uit een onbevooroordeelde beschouwing der wereld kan verkregen worden (zie blz. 76, 79 vlg., 98). - Ik moet hier opmerkzaam maken op bijzonderheden in Spinoza's stelsel, die Spruyt blijkbaar niet heeft opgemerkt. 1°. Wanneer Spinoza zich geneigd betoont, om de begrippen van volmaaktheid en onvolmaaktheid onder de vooroordeelen te rangschikken, dan geldt dit die begrippen in zoover ze op de dingen der *voortgebrachte natuur* (*res naturales*), dus met uitzondering van de *voortbrengende natuur* of de *Substantie*, worden toegepast. 2°. Volgens Spinoza spreken wij van schoonheid en leelijkheid, orde en verwarring, wanneer wij de dingen met elkander vergelijken naar den indruk, dien ze op onze *zinnen* of *verbeelding* (*imaginatio*) maken, maar noemen wij datgene volmaakt of onvolmaakt, wat wij beschouwen naar de wijze, waarop het ons *verstand* of onzen *geest* (*mens*) aandoet. Zoo veel verschil bestaat er dan toch tusschen die tweëerlei begrippen, dat ze niet volkomen van dezelfde soort zijn. 3°. Alles wat het volmaakte Wezen van Spinoza voortbrengt is ook in zich zelf volmaakt, d.i. juist zóo gemaakt als het zijn moet. Dit neemt echter niet weg, dat het volmaakte Wezen de *Zelfstandigheid* is, en zijn werk niets meer, doch ook niets minder, dan zijn *verschijningsvorm*: de Zelfstandigheid alleen is oneindig, almachtig enz., hetgeen de verschijningsvorm niet is noch zijn kan, omdat hij niet de Zelfstandigheid is. Daarom past ons verstand, dat de betrekkelijke volmaaktheid der voortgebrachte natuur erkent, op de voortbrengende natuur, met haar voortbrengsel verge-

leken, het begrip van *het allervolmaaktste Wezen* toe. - Nu vraag ik: waar schuilt hier eenige tegenstrijdigheid; en wat had hier de christelijke theologie te doen? Misschien kan Spruijt mij tegenwerpen, dat het strenge onderscheid, door mij tusschen de voortbrengende en de voortgebrachte natuur gemaakt, niet of niet geheel in Spinoza's smaak valt, aangezien deze - zooals Spruijt werkelijk beweert - God en de natuur of de wereld vereenzelvigt (zie blz. 73, 95). Maar dan merkt hij niet op, dat Spinoza, bij het vereenzelvigen van God en natuur, uitsluitend de voortbrengende natuur bedoelt, en niet die voortgebrachte massa, die wij *natuur* of *wereld* noemen.

Hooren wij Spruijt, dan heeft Spinoza gezegd, dat deugdzaam te handelen niets anders in ons is, dan onder leiding der rede werkzaam te zijn, te leven, zijn bestaan te handhaven, en dit wel uit het beginsel, dat men zijn eigen voordeel zoekt (blz. 92). - 'Zijn eigen voordeel zoeken,' hoe egoistisch; hoezeer in strijd met het anders milde karakter dezer wijsbegeerte! Maar wij hebben hier een vertaling van Spinoza's woorden voor ons: is de vertaling juist? Neen. Spruijt heeft niet opgemerkt, dat er in het oorspronkelijke een uitdrukking staat, waaraan ons begrip van 'eigen voordeel zoeken' niet beantwoordt. Letterlijk vertaald luidt de laatste zinsnede aldus: 'dat men zoekt wat tot eigen nut strekt *(proprium utile*).' En de wijsgeer achtte dit alleen *nuttig*, ook tot handhaving van het eigen bestaan als verschijningsvorm der Zelfstandigheid, wat *onder leiding der rede* wordt gezocht, en dientengevolge den mensch tot *kennis van God*, d.i. tot *de hoogste deugd*, brengt.

Spinoza bemerkt, volgens Spruijt, niets van de tegenstrijdigheid, die er tusschen zijn staatsleer en zijn zedeleer bestaat. In de zedeleer zegt hij: 'dat de vrije, d.i. de redelijke en zedelijke mensch, nooit ter kwader trouw handelt', en in de staatsleer zegt hij: 'Wie toch anders dan een dwaas, die het recht der hoogste staatsmacht niet kent, zal vertrouwen stellen op de woorden en de beloften van hem, die de hoogste macht en het hoogste recht heeft om alles te doen, wat hij wil, en wien de welvaart en het voordeel van zijn rijk de hoogste wet moeten zijn? Letten wij buitendien op de eischen van vroomheid en godsdienst, dan moeten wij inzien, dat niemand die het hoogste bewind voert, zonder een misdaad te begaan, zijn beloften kan houden, als dit ten nadeele van zijn rijk zijn zou. Want zoodra hij ziet, dat het volbrengen van zijn beloften het rijk benadeelen zou, kan hij niet houden wat hij beloofd heeft, zonder het woord te breken, dat hij aan zijn onderdanen gegeven heeft' (zie blz. 85, 89). - Het gaat mij als Spinoza, ik bemerk hier geen tegenstrijdigheid. Spruijt heeft niet opgemerkt, dat zoowel de staatsleer des wijsgeers als zijn zedeleer onmiddellijk samenhangt met zijn wereldbeginsel: even absolutistisch als dit beginsel, is ook de staatstheorie, die er uit voortvloeit. De Staat is hier de mikrokosmos, de wereld in het klein, d.i. de zuivere af-

spiegeling van hetgeen de makrokosmos, de wereld in het groot, is. Wat volgt hieruit?... De mensch moet zich - gelijk wij reeds hoorden - onder de leiding der rede stellen. De rede zegt hem, dat hij, krachtens zijn betrekking tot de Zelfstandigheid, in alle opzichten met mathematische consequentie, dus ook eerlijk en trouw, handelen moet. Nu zegt hem diezelfde rede, dat hij ook als staatsman met mathematische consequentie zijn gedrag jegens den Staat moet inrichten. Derhalve, indien hij een belofte gegeven heeft, wier vervulling in strijd zou zijn met het staatsbelang, dan moet hij haar breken. Deze theorie wensch ik niet te verdedigen, maar ik ontken het bestaan van de door Spruijt bedoelde tegenstrijdigheid.

In de bewering, dat dwaling en boosheid niets wezenlijks, maar enkel ontkenningen zijn, ziet Spruijt niets anders dan een onverstaanbare en ijdele machtspreuk, ofschoon hij erkent, dat zonder die machtspreuk het Spinozisme van Spinoza niet leven kan (zie blz. 82). - Mij dunkt, nu hij zelf erkent, dat het Spinozisme zonder die machtspreuk niet leven kan, nu moest hij zich niet aan haar ergeren, maar liever zijn ergernis laten neerkomen op Spinoza's mathematisch Godsbegrip, als de oorzaak waardoor hij dwaling en boosheid als ontkenningen beschouwt. Evenwel zou ik dit punt, waarbij geen quaestie van eenige tegenstrijdigheid bestaat, met stilzwijgen voorbijgaan, indien het niet iets bijzonders betrof, waarover ik het stilzwijgen niet kan bewaren. Spruijt neemt in zijn critiek de gelegenheid waar, om een aanval te richten tegen mannen, ‘die, zooals b.v. de hoogleeraar Scholten, spreken van een empirisch geconstateerde leer, dat al wat *positief* en *wezenlijk* is, ook *goed*, en alle kwaad negatie, en de zonde geen beginsel, maar *beginselloosheid* is’ (zie blz. 32 vlg.). De leer, dat de menschelijke verkeerdheden zuivere ontkenningen zijn, zou dan bedoelen, dat ze niets *werkelijks* zijn. Deze opvatting is werkelijk verkeerd. Reeds de populaire, op historische gronden berustende, uitspraak, dat alleen het goede, en niet het kwade, bestand in zich zelf heeft, sluit geenszins de ontkenning van de werkelijkheid des kwaads in zich. Waarschijnlijk zou Spruijt aan die leer van de menschelijke verkeerdheden meer recht laten wedervaren, indien hij had opgemerkt, hoe zij uitgaat van de overeenkomst, die er bestaat, tusschen *zonde* en *ziekte.* Mag ik Dr. H. van Cappelle (*Gids*, 1858) naspreken, dan is ziekte geen wezen, ook geen stof, maar een toestand, waarin het lichaam verkeert, afwijkende van den normalen toestand, waarin alleen alle lichaamsdeelen volkomen aan hun bestemming beantwoorden tot instandhouding van het leven en van de gezondheid. Welnu, wat op physisch gebied *ziekte* is, dat is op ethisch gebied de *zonde* - negatie, geringer of grooter, zwakker of sterker gemis van een normaal menschelijken toestand. Hierbij komt nog niet, zooals Spruijt schijnt te meenen, het begrip van volmaaktheid in aanmerking, tenzij in uiterst betrekkelijken zin. De zedelijke normaliteit van den mensch bestaat hierin, niet dat

hij volmaakt is, maar dat hij beantwoordt aan de zedelijke eischen, door de heerschende beschaving hem gesteld.

De heer Spruijt behoort tot die niet-theologen, die begrijpen, dat de mensch voortaan de bronnen van zijn hoogste geluk en van zijn verhevenste aandoeningen in iets anders dan den godsdienst - waarin dan? - moet zoeken, maar die intusschen toonen, dat zij niet kunnen nalaten, den dogmatischen godsdienst der Christenen met den zuiveren godsdienst van Jezus te verwarren (zie voorr. VII en blz. 96). Zoolang zij bij deze onwetenschappelijke verwarring volharden, kunnen die theologen, die den godsdienst geheel tot den geest of de beginselen van Jezus trachten terug te brengen, veilig met hun arbeid voortgaan, zonder zich aan de hooge afkeuring dier heeren te storen. Ik voor mij vrees niets voor godsdienst of christendom, maar alles voor den mensch, die, in zijn afkeer van christelijke geloofsbegrippen, het geheele christendom verwerpt, en zoodoende om den bolster de kern verzaakt. Eerst van de christelijke beginselen, zuiver opgevat en toegepast, eerst van den geest der heilige liefde, zooals Jezus dien in het leven heeft geroepen, verwacht ik het heil der maatschappij, het heil des menschen.

Het stelsel van Spinoza heeft niets aantrekkelijks voor het gemoed. Het gemoed, dat naar het ideale uitgaat, blijft koud voor een Zelfstandigheid, die niets dan een abstracte grootheid, een mathematische figuur, is. Het stelsel zelf is geheel *verstand*, ook al een verschijningsvorm van het oneindige denken; zelfs de liefde tot God, die het predikt, is iets zuiver verstandelijks (*amor intellectualis*), daar zij slechts het *verstand* of den *geest* moet innemen. Toch moeten wij in Spinoza niet voorbijzien, welk een eerbiedwaardigen invloed de beoefening van dat stelsel op het zedelijk leven kan uitoefenen; hij kon in vollen ernst van zich zelven verklaren: ‘Ik onthoud mij of zoek mij te onthouden van snoode handelingen, omdat ze uitdrukkelijk strijden met mijn bijzondere natuur en mij zouden storen in het liefhebben en kennen van God.’ Als wijsgeer heeft Spinoza voor zijn tijd, om met Kuno Fischer (*t.a. pl. blz.* 553) te spreken, een meesterstuk geleverd, een philosophie ‘die als ein eminenter Typus den folgenden Systemen vorleuchtet.’ Spruijt plaatst hem beneden Descartes, waarschijnlijk omdat deze iets heeft geleverd, waarop de natuurwetenschap prijs stelt, terwijl iets dergelijks bij Spinoza niet te vinden is. Ik voor mij geef de voorkeur aan Spinoza, als een stouter geest, geschikt tot het vormen van een grootsche conceptie. Heeft Descartes, met zijn: ‘Ik denk, derhalve ben ik’, de nieuwere wijsbegeerte op een anthropologischen grondslag gevestigd: Spinoza wist, al is het op mathematische wijze, de betrekking tusschen God en wereld als een eenheid te vatten. Descartes de vader van de anthropologische methode: Spinoza de vader van het monisme.

Er wordt een nieuwe hulde aan de nagedachtenis van Spinoza, als

Nederlandsch wijsgeer, voorbereid. Nu ten volgenden jare twee eeuwen sinds zijn dood verloopen zullen zijn, heeft zich, naar aanleiding van deze bijzonderheid, een commissie gevormd, die werkzaam is om hem hier te lande een standbeeld op te richten. Of zij in haar plan slagen zal, moet blijken. Tot haar bemoediging strekt evenwel het feit, dat Van Vloten's boek over Spinoza's leven en schriften, uitgegeven in 1862, in 1871 een tweeden druk beleefde. Er moeten dus reeds onder onze landgenooten velen zijn, die in Spinoza belangstellen.

Leiden.

W. SCHEFFER.

Een zeer gewenscht trio.

School, Godsdienst en Gezond Verstand. Eene bijdrage tot schoolherziening, door Mr. A.J.W. Farncombe Sanders.

Toen nu ruim een jaar geleden de openbare en niet openbare voorbereidingen tot het verkiezingswerk voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal aangevangen werden, was schier overal het wachtwoord: onmiddellijke schoolwetherziening *met* of *zonder* restitutie, of in andere termen *met* of *zonder* tegemoetkoming aan gemoedsbezwaren.

Algemeen was derhalve de verwachting, dat de schoolwetherziening een der eerste putten zoude zijn van de Agenda der nieuwe Kamer, en groot was de ijver bovenal van de voorstanders der neutrale openbare school, om in dezen de wetgevende macht te dienen van advies. De Vereeniging Volksonderwijs leverde eene concept-wet, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen deed een uitvoerig rapport te zamenstellen, en het Nederlandsch-Onderwijzers-Genootschap gaf eene reeks van paedagogische grondslagen als leiddraad bij de herziening, terwijl van de andere zijde de aandacht werd gevestigd op eene reeds vroeger verschenen proeve van schoolwetherziening door den Pater A. van Gestel, of enkele onderdeelen van die herziening besproken werden in *De Standaard* en *Ons Recht.*

Werkelijk was dan ook de vraag naar schoolwetherziening eene der eerste, die door de Tweede Kamer aan de Regeering werd gedaan, maar deze nam van den beginne af eene sterke positie in, die haar meester deed blijven van het terrein. ‘Eerst de Wet op het Hooger Onderwijs’, was het onveranderlijke en stellige antwoord van den Minister, zoowel bij het Adres van Antwoord en bij de Begrooting als vroeger bij de interpellatie van den heer Dr. Kuyper.

Let men op den bijna algemeenen wensch naar herziening, en houdt

men in het oog, dat door dit gedwongen uitstel, zooals dan ook terstond reeds werd opgemerkt, de zaak in deze zitting genoegzaam onmogelijk is geworden, dan is de vraag gewettigd, of de Regeering met het niet voldoen aan dien aandrang, gehandeld heeft in het belang des lands? Het is gewis een zonderling verschijnsel na al dien ijver en al die inspanning nu te moeten erkennen, dat nagenoeg van alle zijden een toestemmend antwoord op die vraag zal gegeven worden, zoodanig zelfs, dat een der ijverigste voorstanders van de herziening, de heer A. Moens, overtuigd dat eene geheele herziening der Wet onder de tegenwoordige omstandigheden eene onmogelijkheid zoude zijn, zich heeft moeten vergenoegen met het nemen van het initiatief tot een voorstel ter herziening van die punten, waarover voldoende eenstemmigheid bestaat, en die aangelegenheden betreffen, welke zonder gevaar voor eene geheele demoralisatie van ons volksonderwijs niet langer in den tegenwoordigen toestand kunnen blijven.

Wel is na de aanneming van de Wet op het Hooger Onderwijs door de Tweede Kamer de kans op de indiening van het Regeeringsontwerp der herziening eenigszins vergroot, maar daar de Minister in zijn volle recht is, om voor eene dergelijke taak een behoorlijken tijd van voorbereiding te vorderen, blijft het toch nog zeer waarschijnlijk, dat dit zittingsjaar althans de schoolwetherziening op de Agenda van de Staten-Generaal zal blijven staan.

Of dit uitstel in het voordeel der herziening zal zijn, is eene vraag, die alleen door den tijd kan beantwoord worden, als men de som heeft kunnen opmaken van de voor- en de nadeelen, welke uit dit uitstel zullen voortvloeien.

Een der voordeelen zal klaarblijkelijk wel hierin bestaan, dat wij nu kalm en zonder voor- of tegeningenomenheid de verschillende stelsels in overweging kunnen nemen, en wat meer is in het belang der zaak, aan de bekende nog nieuwe gezichtspunten kunnen toevoegen.

Dit laatste is vooral van gewicht. De schoolquaestie heeft tot hiertoe hoofdzakelijk over twee punten geloopen: van de eene zijde over de verbetering van de financiëele positie der onderwijzers - van de andere over de tegemoetkoming aan de gemoedsbezwaren van hen, die geen vrede kunnen hebben met de neutrale openbare school. Van beide zijden is daarover reeds meermalen alles gezegd, wat er van te zeggen is Maar behalve deze twee zijn er nog twee andere even belangrijke punten, die bij eene definitieve regeling der schoolquaestie niet achterwege kunnen blijven, namelijk het schooltoezicht en de aansluiting van Middelbaar en Lager onderwijs. Wel is het laatste punt enkel hier en daar plaatselijk besproken, maar in een algemeenen zin en als onderdeel der Schoolwetherziening kwam het nog niet voor. Niemand echter kan het onafscheidelijk verband, dat er tusschen Lager- en Middelbaar onderwijs bestaat, ontkennen en ontbreekt dat verband ten onzent, als een noodzakelijk gevolg van de partieele wetgevingen

van 1857 en 1863, dan zoude het zeker te betreuren zijn, als het op nieuw achterwege moest blijven door even partieele herzieningen in 1877 en 18??

Dat de Wet van 1863 toch vele gebreken heeft is reeds lang en van verschillende zijden erkend, en dat wel niet alleen door hen, die men met den naam van vijanden of tegenstanders van ons M.O. wil aanduiden, maar het is bekend hoe de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ook over de herziening van deze Wet een rapport zal uitbrengen, en hoe de Inspecteur van het M.O. zelf, de heer Dr. Steyn Parvé, in het laatste September- Octobernummer van de Economist daaromtrent zijne denkbeelden heeft uiteengezet. Intusschen is omtrent de meeste hoofdpunten, welke daarbij ter sprake moeten komen, de algemeene opinie nog niet gevestigd, en zal er derhalve vrij wat tijd noodig zijn, om in dezen tot bepaalde, afgeronde voorstellen te komen.

Met het oog daarop kan het uitstel door de Regeering aan de zaak gegeven een belangrijk voordeel opleveren, en het is voorzeker eene groote verdienste van de brochure van den heer Farncombe Sanders, dat daarin groote klem gelegd wordt op de inrichting van het Schooltoezicht en op de aansluiting van Lager- en Middelbaar onderwijs.

Omtrent de wijze, waarop de schrijver tot die gewenschte aansluiting wil komen, zal natuurlijk wel verschil van meening bestaan, maar of men het daarin met hem eens is of niet, niemand zal ontkennen, dat eene definitieve regeling van de zoogenaamde meer uitgebreid Lagere school onmogelijk blijft, zoolang men niet weet, wat te doen met de Middelbare school van 2 en 3 jarigen cursus en omgekeerd; zij grijpen in elkaar, staan deels nevens elkaar en zijn deels geheel afgescheiden. Tusschen die beiden moet derhalve de wetgever de grenslijn aangeven, zooveel mogelijk voor het wetenschappelijke, maar niet minder op administratief gebied, ten einde de gemeentebesturen weten, wat hun plicht is.

Verdient de brochure reeds in dit opzicht de algemeene aandacht, niet minder is dit het geval, om de groote zaakkennis, waarmede de schrijver zijne meeningen bepleit. De heer Sanders geeft aan zijn werk den titel ‘School, Godsdienst, Gezond verstand’. Is hierbij ironie in het spel tegenover zooveel, wat in de laatste jaren over School en Godsdienst gesproken en geschreven is geworden, en waarin men te vergeefs naar eenig sprankje van gezond verstand zoeken zal? Ik weet het niet, maar de bedoeling kan ook eenvoudiger zijn, namelijk deze, dat de schrijver daarmede wil uitdrukken, dat bij eene Schoolwetherziening de eischen voor School en Godsdienst beheerscht moeten worden door die van het gezond verstand, of ook dit, dat men bij zijne wenschen voor School en Godsdienst moet blijven binnen den kring van het reëele, van datgeen, wat werkelijk verkregen kan worden.

Dit althans is zeker, het geheele werkje door, - naar mijne meening echter op eene enkele uitzondering na, - heeft de schrijver,

wat hij voorstelt, getoetst aan het gezond verstand. Behoudens die éene uitzondering hebben wij hier met geene utopiën te doen. Wat de schrijver verlangt is te verwezenlijken; *praktisch uitvoerbaar:* is het waarmerk, dat op verreweg het grootste gedeelte past van hetgeen wij hier vinden.

Zij, die den heer Sanders derhalve hebben opgewekt, om zijne denkbeelden, die hij voor een deel reeds had kenbaar gemaakt in het *Utrechtsche Dagblad*, in meer samenhangenden vorm bijeen te brengen, hebben recht op den dank van allen, die in de schoolquaestie belang stellen, en in dubbele mate komt voorzeker die dank toe aan den heer Sanders zelven. Hij heeft in zijn geschrift eene belangrijke bijdrage geleverd in eene der meest gewichtige vraagstukken van den dag, - eene bijdrage, waarmede allen, die eenigen invloed op de beslissing dier vraag willen uitoefenen, kennis moeten maken, - en waarin zij veel zullen vinden, wat hen, of in hunne meeningen zal versterken, of hen nopen, om hunne zienswijze aan eene nauwgezette revisie te onderwerpen, teneinde daaruit alles te verwijderen, wat den toets van het gezond verstand niet zoude kunnen doorstaan.

I.

In de eerste plaats bespreekt de schrijver het restitutiestelsel, waarin men van de zijde der tegenstanders van het openbaar onderwijs nu voor ongeveer een jaar geleden het toovermiddel meende gevonden te hebben, dat een einde zou maken aan den heftigen strijd, reeds sedert zoovele jaren op het gebied der school gevoerd. In den tegenwoordigen stand van zaken is dat gedeelte der brochure echter van minder belang, tenzij het ontwerp tot wijziging der wet van 1857, ons door den heer Dr. Kuyper toegezegd, soms bepalingen mocht inhouden, die het bewijs gaven, dat er van antirevolutionnaire zijde nog ernstig over restitutie gedacht werd. In dat geval zal de bestrijding door den heer Farncombe Sanders geleverd uitmuntende diensten kunnen bewijzen. Met groote gematigdheid en eene grondige kennis van buitenlandsche toestanden toont hij op overtuigende wijze aan, dat de praktische werking van het geheele stelsel zich aldus laat te zamenvatten:

‘Het levert geen waarborg, dat er overal het benoodigde aantal scholen zal wezen, en brengt met verzwakten waarborg voor de deugdelijkheid van de onderwijzers en zonder waarborg voor de deugdelijkheid van de scholen, het onderwijs geheel over bij de kerkgenootschappen en particuliere vereenigingen, ten deele alsnog onbekend.

Het stelt uit de openbare kas te dien einde minstens zeven millioen 's jaars beschikbaar, en het geeft dus aan al die onbekende particulieren en corporatiën méér dan het kerkgenootschap, dat ten opzichte van 't onderwijs de grootste eischen stelt, hier ooit heeft gevraagd en elders heeft verkregen, want:

a. Het ontneemt aan de Regeering de benoeming van de commissiën van examen, en brengt die daadwerkelijk over bij de kerkgenootschappen.
b. Het herleidt alle toezicht feitelijk tot niets;
c. Het laat de geheele inrichting van het onderwijs vrij, en:
d. Het betaalt bovendien alles uit de publieke kas.'

Eene dergelijke conclusie mag voorzeker afdoend genoemd worden, en zonder meer, meen ik derhalve tot het tweede gedeelte der brochure te kunnen overgaan. Dit tweede gedeelte heeft onbetwistbaar eene grootere actualiteit. Het handelt over de schoolwetherziening, en zoo iemand, dan meen ik, dat de heer F.S. het recht heeft zich over deze belangrijke aangelegenheid te laten hooren. Vrij van alle politieke bedoelingen, door en door bekend met den toestand van ons schoolwezen en met dat van andere landen, - geheel op de hoogte van de litteratuur over dat onderwerp, en warm voorstander van verlichting en beschaving, werpt hij zijne gedachten en wenschen maar niet zoo los in het rond, dat zij reeds bij de eerste toepassing op de praktijk zouden falen of tot absurditeiten leiden, - neen zij vormen met elkander een goed aaneensluitend stelsel, waarmede men ingenomen kan zijn, of dat men moet verwerpen, maar dat men in elk geval zal moeten eerbiedigen als goed doordacht, en als de uiting van een man, die weet wat hij wil, en daarbij niet zichzelven, maar naar zijne innige overtuiging het algemeen belang bedoelt.

II.

Voor een paar jaren heeft men zich in de Tweede Kamer zeer verwonderd, dat van liberale zijde grieven werden aangevoerd tegen de wet van 1857, en het daarbij doen voorkomen, alsof dit eene soort van heiligschennis was, en ontrouw aan eene vereering, die men nog zoo kort te voren tot het afgodische had opgevoerd. Het kan zijn, dat onze liberale politici door groote ingenomenheid met het hoofdbeginsel der wet een tijd lang blind zijn geweest voor hare paedagogische gebreken, maar verder dan die ingenomenheid heeft het dwepen met onze tegenwoordige schoolwet zich nooit uitgestrekt. Vele opstellen in het *Maandblad van het Nederl. Onderwijzers Genootschap* strekken daarvan ten bewijze, en levendig staat het mij nog voor den geest, met welken onverdeelden bijval reeds in 1863, bij gelegenheid van de algemeene vergadering te Amersfoort de rede van den heer Farncombe Sanders werd aangehoord toen hij daarin op die paedagogische gebreken wees. Terecht noemt de schrijver dan ook nu nog, 'afgezien van de godsdienstige quaestie, de wet van 1857 eene van de gebrekkigste wetten die wij bezitten.'

Geen wonder derhalve, dat hij bij den aandrang, die tot voor korten

tijd van zoovele zijden omtrent de schoolwetherziening waargenomen werd, zich aangespoord gevoelde, om ook zijne denkbeelden over dit onderwerp publiek te maken, vooral omdat hij die herziening in het belang der nationale beschaving wenschelijk acht, en zich toch niet in allen deele vereenigen kan met de wenschen en eischen, dienaangaande in den laatsten tijd van verschillende zijden uitgesproken.

Alvorens echter zijne denkbeelden te geven, acht hij het noodig eenige opmerkingen in het midden te brengen over de voorstellen, die reeds gedaan zijn, en waarmede hij zich geheel of ten deele kan vereenigen. Deze voorstellen betreffen:

1°. de lotsverbetering van den onderwijzer;

2°. de betere opleiding van den onderwijzer door oprichting van meerdere kweekscholen. De statistische gegevens, waarmede de schrijver zijn gevoelen aandringt, zijn te belangrijk, om ze hier niet even te releveeren en met enkele te vermeerderen. In ons land heeft men op 3 ½ millioen inwoners 3 kweekscholen, in Pruisen met 20 millioen inwoners 60(*), in Saksen met 2400000 inwoners 12, in de meest ontwikkelde kantons van Duitsch-Zwitserland één per kanton. In Engeland zijn er 39 kweekscholen met 2894 leerlingen, in Schotland 5 met 704 en in Ierland eene met 218 leerlingen.

3°. De vermeerdering van het onderwijzend personeel in verhouding tot het aantal leerlingen.

Ten aanzien van dit punt bestaat bij den schrijver evenwel slechts eene gedeeltelijke instemming, en wat hij daaromtrent zegt, meen ik hier te moeten inlasschen: ‘De eischen die te dien opzichte gesteld worden, hoe verdedigbaar óók in het afgetrokkene, zijn geheel onbereikbaar in de praktijk.’ Dat er waarheid is in die bewering laat zich gemakkelijk door de feiten aantoonen. Het aantal schoolgaande kinderen hier te lande bedraagt 483000, terwijl er nog 80000 van 6-12 jaren zijn, die niet school gaan. Het gezamenlijk aantal hoofd- en hulponderwijzers en onderwijzeressen bedraagt (met inbegrip van de kweekelingen) ongeveer 8700, dat is: gemiddeld één onderwijzer op 55 kinderen. Het voorstel van den heer Moens stelt één onderwijzer op 30 leerlingen voor scholen die tot 60 leerlingen tellen, en op 40 leerlingen voor scholen daar boven, wat minstens bij eene volledige schoolbevolking een personeel geeft van ongeveer 14000 personen, en al wordt nu voor het in werking treden van deze bepaling een termijn van 10 jaren toegestaan, - al worden al de kweekscholen door den heer Moens verlangd binnen den kortst mogelijken tijd opgericht, - al wordt het minimum der bezoldiging van den onderwijzer op *f* 1000 gebracht, toch geloof ik met den heer Sanders niet, dat het genoemde cijfer binnen dien tijd, ja, ik geloof niet, dat het ooit zal worden bereikt. De heer Moens spreekt in zijne Memorie van Toelichting dan ook slechts

(*) In de Statistische Skizze des Deutschen Reiches van Dr. H.F. Brachelli, Leipzig 1872 vind ik echter voor 1870 in Pruisen opgegeven 128 Schullehrer-Seminarien.

van 12000, en geeft daarbij eene wel wat optimistische berekening, hoe men dat getal zoude kunnen verkrijgen, maar zal de werkelijkheid die berekening niet doen falen, en welk nut kan het hebben, eischen te stellen, die bloot eischen op het papier zullen blijven?

Is er derhalve ten aanzien van het 3°. punt slechts halve instemming, die overeenstemming ontbreekt geheel bij het

4°. punt, wanneer men spreekt van verheffing van het peil van het lager onderwijs.

Dit laatste punt is voor de schoolwetherziening van zeer groot gewicht, en ik kan mij best voorstellen, hoe menigeen reeds terstond, als hij hoort, dat de heer F.S. dat peil niet verhoogen wil, het voorhoofd fronst, en zegt: Ziet ge dan nu niet, dat de heer S., die herhaaldelijk zijne achting en sympathie betuigde voor de antirevolutionnaire partij, toch eigenlijk de rechte man niet is voor de school, en inderdaad het peil der beschaving van het volk niet wil verhoogen. Maar op gevaar af, om ook van anti-revolutionnaire sympathie verdacht te worden, moet ik eerlijk verklaren, dat ik niet instem met dat oordeel, omdat ik onderscheid wil gemaakt hebben tusschen het peil van ons volksonderwijs en dat van onze nationale beschaving. Ik herinner mij eenmaal in een paedagogische vergadering aangedrongen te hebben op een meer beperkt program voor de eigenlijke lagere school, maar men voerde tegen mij aan, dat het program der lagere school de standaard moet aanwijzen van de nationale beschaving, en met die schitterende phrase had men bijna aller hart gestolen, zoodat bij de stemming het uitgebreide program met groote meerderheid gehandhaafd werd. En toch ondanks die uitspraak blijf ik van meening, dat de lagere school voor de volksbeschaving slechts eene voorbereidende werkzaamheid kan uitoefenen, en dat bij die voorbereiding niet het velerlei, maar het goede en degelijke op den voorgrond moet treden. Een werkelijk beschavenden invloed zal het onderwijs eerst dan hebben, wanneer het geleerde behoorlijk kan worden verwerkt, en door de eigen werkzaamheid van den geest worden geassimileerd. Stelt men dien eisch algemeen aan de lagere school, moeten de resultaten die zij geeft voor de massa toongevend zijn voor het geheele maatschappelijke leven, dan is het onzinnig haar te willen beperken tot den leeftijd van 6-12 jaren, en minstens zoude men dan dit laatste cijfer tot 15 à 16 moeten verhoogen. De gemengde toestand, waarin wij met ons lager onderwijs verkeeren, en het door elkander haspelen van gewoon en meer uitgebreid lager onderwijs is de voorname oorzaak der overschatting van dat velerlei, en de wet op het middelbaar onderwijs, in plaats van verbetering aan te brengen, heeft de toestand nog verergerd.

Want welk gewicht men ook aan de lagere school moge toekennen, het peil der nationale beschaving hangt meer af van het hooger en middelbaar dan van het lager onderwijs. Terecht werd daarom dan ook

door Thorbecke gezegd bij de behandeling van het wetsontwerp van 1863, dat het doel van het middelbaar onderwijs geen ander was, dan het algemeene peil van de beschaving der natie te verhoogen.

Het hooger onderwijs moet op wetenschappelijk gebied het peil doen kennen, waarop de beschaving van een volk behoort te staan; het middelbaar onderwijs moet de kundigheden aanbrengen, die de maatschappij op dat peil eischt, en het lager onderwijs moet de geschiktheid en vaardigheid geven, om die kundigheden te kunnen opnemen. Ziedaar het verband waarin de drie takken van het onderwijs behooren te staan, en die het bijna tot eene gebiedende noodzakelijkheid maken, om ze in ééne wetgeving te omvatten. Op zulk een algemeen standpunt heeft onze Nederlandsche wetgeving zich niet kunnen plaatsen, en zoo hebben wij eene partieele regeling van lager-, van middelbaar- en van hooger onderwijs gekregen met al de consequentiën daaraan verbonden. Eene eerste van deze consequentiën is geweest, dat men elken tak van onderwijs zoo volledig mogelijk heeft willen maken, en zoo in zekeren zin wel moest komen tot lagere, middelbare en hoogere universiteiten, die elk op hare wijs het geheele gebied der menschelijke kennis in zich trachten op te nemen. Alle kennis, die maar gerekend kon worden voor het leven eenige waarde te hebben, wilde men eene plaats geven in het program ook der laagste lagere school, en waar de wetenschap zelve zich daartegen verzette, zooals bij de meetkunde, daar stelde men zich tevreden met haar aftreksel, de vormleer.

Eene andere consequentie van die partieele regeling is geweest een onophoudelijke strijd over eene behoorlijke aansluiting van lager- en middelbaar onderwijs, straks ook van middelbaar- en hooger onderwijs, van welken aanstaanden strijd de voorpostengevechten reeds geleverd zijn bij de behandeling in de Tweede Kamer van de wet op het hooger onderwijs. Zonder nu echter reeds op dien in aantocht zijnden strijd vooruit te loopen, en te vragen wat daarbij zal worden gezien, levert de strijd tusschen lager- en middelbaar onderwijs genoegzamen grond op, om de wenschelijkheid van eene gelijktijdige herziening der wetten van 1857 en 63 te rechtvaardigen.

Dit is ook de wensch van den heer Sanders en in verband daarmede moet men zijn eisch tot beperking van den omvang van het lager onderwijs beschouwen; die beperking toch wil hij gepaard doen gaan met eene belangrijke verwijding van den kring, waar binnen het middelbaar onderwijs werken kan. Uitbreiding van dien kring is wel niet in strijd met het beginsel der wet van 1863, maar toch onmogelijk bij de wettelijke voorschriften voor hare uitvoering gegeven. Die voorschriften beperken de werking der wet binnen veel te enge grenzen, en maken het onmogelijk door haar ten aanzien der nationale beschaving algemeene resultaten te verkrijgen. Moge men, zooals de zaken nu staan, hier en daar op enkele goede uitkomsten kunnen wij-

zen, dan bewijst dit nog niets tegen het beweren, dat ons middelbaar onderwijs in het algemeen niet voldoet aan de eischen, die er aan gesteld zijn, en de verwachtingen, die men er aanvankelijk van heeft gehad.

Het oordeel over ons M.O. zal natuurlijk voor een deel afhankelijk zijn van de sympathie of antipathie, die men voor dat onderwijs heeft, maar de vraag of het gedurende zijn 12jarig bestaan voldoende heeft bijgedragen tot verhooging van het peil der nationale beschaving, kan buiten dat genoegzaam beantwoord worden. Het komt er alleen maar op aan, of men betrouwbare gegevens heeft, en die betrouwbaarheid zal wel boven alle bedenking zijn, als men daarbij uitgaat van het reeds genoemde opstel van den Inspecteur Dr. Steyn Parvé in de Economist. Daar lezen wij, dat het aantal middelbare scholen in 1874 bedroeg 49, te zamen met 3649 leerlingen, waarvan 439 het onderwijs slechts in enkele lessen bijwoonden.

Het hoogste cijfer van het aantal leerlingen in 1872/73, was 3874, zoodat er na dien tijd eenige achteruitgang is geweest, die grond geeft voor de veronderstelling, dat het getal de hoogte heeft bereikt, die het kan innemen. Van 12 dezer inrichtingen was het aantal leerlingen meer dan 100, maar van 13 bleef het beneden de 40, en zonder nu in verdere statistische berekeningen te vervallen, waarin alles afhangt van de kunst om de cijfers te groepeeren, mag men gerust aannemen, dat een groot deel van hen, voor wie het M.O. bestemd is, daarvan tot hiertoe geen gebruik wenschen te maken. Nog ongunstiger wordt de verhouding, wanneer men in hetzelfde opstel ziet, dat het aantal leerlingen in de 4de klasse op alle scholen te zamen niet meer bedraagt dan 389 en in de 5de klasse niet meer dan 245, dat is te zamen nog geen 18 en in de 5de klasse nog geen 7 pCt., terwijl het getal dergenen, die zich aan het eindexamen onderwierpen in 1874 bedroeg 197, waarvan aan 162 het diploma kon worden uitgereikt. Het geheele getal der geëxamineerden van 1866-1874 bedroeg 1092, waarvan 879 met voldoenden uitslag. Omtrent den aard van de diploma's ontbreken in het overzicht de gegevens; neemt men echter aan, dat die in het algemeen als ‘voldoende’(*) gesteld wordt, dan zal men geene beschuldiging van zwartgalligheid verdienen, als men den invloed van het M.O. op de algemeene volksbeschaving nog zeer middelmatig durft noemen.

Zonder nu al deze gegevens te hebben ontwikkeld, alleen uit den aard van het onderwijs, komt de heer F.S. tot de conclusie, ‘dat men hier te lande te veel wachtende en veel te veel eischende van het eigenlijk lager onderwijs,’ de volksbeschaving niet enkel moet trachten te verkrijgen door het onderwijs op de thans bestaande hoogere burgerscholen, maar ‘dat men zich voor het lager onderwijs, beperkende tot datgeen wat het zijn kan voor de volksbeschaving’, veel meer moet verwachten van eene nieuwe categorie van scholen, die de schrijver noemt: *lagere*

(*) ‘Voldoend’ in de terminologie van onze H.B.S. = middelmatig.

middelbare scholen. De wet op het M.O. spreekt wel van burgerdagscholen voor den ambachtsman, maar men zal ‘veel meer bedacht moeten zijn op eene aanzienlijke vermenigvuldiging van deze laatste soort van scholen voor kinderen uit den burgerstand van 12-15 jaren, dan verbetering te zoeken in eene verheffing van het peil van het lager onderwijs voor kinderen van 6-12 jaar.’

Als voorbeeld wijst de schrijver op het schoolwezen in het kanton Zürich. Voor kinderen van 6-12 jaren, zoo vervolgt hij, is aldaar de lagere school met 6 cursussen ieder van één jaar. Dit schoolbezoek is verplicht, tenzij het kind huisonderwijs ontvangt. Bij het verlaten van de school heeft de leerling keus tusschen twee richtingen, de aanvullingschool, drie voormiddagen in de week, of de middelbare school met 28 à 30 schooluren in de week; in beide gevallen gedurende 3 jaren. In het kanton Zürich, dat 270000 inwoners heeft, zijn ten platten lande 60 zulke scholen.

Deze inrichtingen onderscheiden zich van onze burger-dagscholen daardoor

1º dat ze op eenvoudiger voet zijn ingericht;

2º dat alle onderwijzers eene akte voor M.O. moeten hebben;

3º dat deze onderwijzers eerst in het bezit moeten zijn van eene akte voor lager onderwijs en eenigen tijd op de lagere school werkzaam zijn geweest, en

4º dat er voor de vorming van deze lagere middelbare onderwijzers van staatswege op denzelfden voet gezorgd wordt als voor die van de lagere school.

Na deze beschouwingen komt de schrijver tot het volgende schema voor de inrichting van ons onderwijs:

1º Overal lagere scholen voor kinderen van 6-12 jaren, met een onderwijzend personeel van onderwijzers en onderwijzeressen,(*) zooveel mogelijk op kweekscholen gevormd.

2º Zooveel mogelijk lagere burgerscholen voor leerlingen van 12-15 jaren, met onderwijzers, die eerst eenige jaren op eene lagere school werkzaam geweest zijn, en vervolgens eene akte voor lager middelbaar onderwijs hebben verkregen.

3º Hoogere Burgerscholen, waarvan wij er, naar 't mij voorkomt, voorloopig genoeg hebben.

4º Scholen van bijzonderen aard en strekking’.

‘Voor de eigenlijke lagere school’ - zoo lezen wij verder - ‘wensch ik een beperkt leerplan. Lezen, schrijven, rekenen, eenvoudige teekenoefeningen met recht- en kromlijnige figuren, vaderlandsche geschiedenis en aardrijkskunde en nuttige handwerken voor meisjes. Dit als *minimum*, voor eenige uitbreiding vatbaar, naar gelang der plaatselijke behoefte en van de soort van kinderen, waarvoor de school bestemd is.

(*) Er staat alleen ‘onderwijzeressen’, maar uit het geheele verband blijkt duidelijk, dat het door mij ingelaschte woord ‘onderwijzers’, bij het drukken over het hoofd is gezien.

Op de herhalingschool, hoofdzakelijk bevestiging van het geleerde, en eenige uitbreiding voor aardrijkskunde, geschiedenis en natuurkennis.

Grootere uitbreiding kan gegeven worden aan het onderwijs op de middelbare school, - eene school tegen laag schoolgeld voor leerlingen van 12-15 jaren, in den regel met driejarigen cursus.

Voor beide soorten van scholen leg ik het grootste gewicht op de opleiding van de onderwijzers, waarvoor van rijkswege op veel ruimere schaal moet worden gezorgd, en wel vooral door trapsgewijze vermeerdering van het aantal kweekscholen, bij voorkeur met internaat, en een beperkt leerplan, ingericht naar de behoeften van armen- en tusschenscholen en gewone dorpsscholen.

Voor de lagere school als *minimum* één onderwijzer op 60 leerlingen, voor de middelbare school een middencijfer van 30 leerlingen per onderwijzer.

Het onderwijs is niet enkel een gemeente- maar ook een rijksbelang. Aan de eene zijde dus tegemoetkoming in de kosten door het Rijk, op veel ruimer schaal dan thans, maar aan de andere zijde meerderen invloed van het centraal gezag, en wel:

1° in de bepaling van het aantal scholen, en

2° in de inrichting van de schoolgebouwen en de leerplannen (reglementen.)

Wat het eerste betreft maakt de schrijver eene vergelijking tusschen ons land en andere Europeesche staten. ‘Wij hebben’, zegt hij, ‘ongeveer 4 scholen per □ Geogr. mijl, Pruisen 5, Beieren 5½, Saksen 7, Baden 8, Zwitserland meer dan 8. In Nederland zijn op ongeveer 3½ millioen inwoners 3766 lagere scholen, in Zwitserland op ruim 2½ millioen inwoners ongeveer 8000 scholen.’ In dezelfde evenredigheid zouden wij derhalve ongeveer 11000 scholen moeten hebben, of bijna 3 maal zooveel als wij thans bezitten. Oppervlakkig beschouwd zoude men meenen, dat bij eene zoodanige uitbreiding de eischen van het gezond verstand buiten rekening zijn gelaten, maar bij eenig nadenken valt het gemakkelijk in te zien, dat dit niet het geval is, en dat deze verbetering van ons schoolwezen tot stand zoude kunnen komen, zonder daarbij eene verdrievoudiging van de kosten voor het lager onderwijs te moeten aannemen.

De bouw en inrichting van een groot aantal schoollokalen zoude natuurlijk in eens eene aanzienlijke som vorderen, maar is alles eenmaal in gang, dan kan het verschil met het tegenwoordige niet zoo groot zijn, omdat men dan een aantal kleine scholen zal hebben, waarin het onderwijs aan een enkelen onderwijzer kan opgedragen worden. De vermeerdering van het onderwijzend personeel zoude derhalve betrekkelijk gering zijn, en wat men daarmede kon winnen, zoude niet weinig strekken, om den lust van jongelieden voor het onderwijzersvak aan te moedigen. De betrekking toch van hulponderwijzer heeft niet veel uitlokkends, en vermeerdert men dus het onderwijzend personeel zonder eene grootere

vermeerdering van het aantal scholen, dan zal de verhouding van het getal van hoofdonderwijzers tot dat der hulponderwijzers nog ongunstiger worden, dan zij nu reeds is. Jongelieden met eenige energie wenschen eene maatschappelijke betrekking, waarin zij zelfstandig kunnen werken, en dat kan de hulponderwijzer niet; het baat weinig of men dat onzelfstandige al tracht te bedekken, door de weglating van het praedicaat *hulp* of vergoelijkt door het inkomen met eenige honderden guldens te vermeerderen, velen zullen de voorkeur geven aan eene betrekking als hoofdonderwijzer in eene kleinere school, zelfs met een matig inkomen, waarmede zij in hunne behoeften kunnen voorzien, boven eene plaats als hulponderwijzer aan eene talrijke school met een even groot of zelfs een grooter salaris. Maar wil men dat, dan moet men het met den heer F.S. eens zijn, dat de kring van het lager onderwijs beperkter worde, en dat men voor eene dergelijke school geen maximum van 40 leerlingen per onderwijzer behoeft te stellen. De vraag is maar, wie zal op deze wijze den omvang en de inrichting der school bepalen; moet dat overgelaten worden aan den gemeenteraad of aan het schooltoezicht?

Om tot eene juiste beantwoording van deze vraag te komen, treedt de schrijver in eenige vergelijking van onze scholen met het schoolwezen in Zwitserland en Duitschland. 'Wij hebben,' zegt hij, 'wel een school*toezicht*, maar geen school*bestuur*, wel Nederlandsche *scholen* maar geen Nederlandsch *schoolwezen.*' Niemand die met onze openbare scholen bekend is, zal de juistheid van deze opmerking ontkennen. Het is er mede, als met vele andere zaken: wij weten met onze vrijheid geen weg, en vatten die gewoonlijk zoo op, dat vrijheid daarin bestaat, dat wij mogen doen alles, wat ons individueel goed en billijk voorkomt, zonder daarbij te letten op datgeen, wat in onze vrijheid van handelen belemmerend kan zijn voor anderen, Hoevele openbare onderwijzers meenen, dat zij wat de inrichting van hunne school betreft, geheel vrij moeten zijn, zoodat zelfs in de grootere gemeenten aan geene uniformiteit van gelijksoortige scholen mag gedacht worden, en elke bemoeiing in dien zin gelijk zoude staan met eene ernstige inbreuk op hunne zelfstandigheid. Schoolautoriteiten duldt men, maar hoe? onder voorwaarde, dat zij zich zoo weinig mogelijk met de school bemoeien, en zich er in getroosten, dat hun in schoolzaken een brevet van onbevoegdheid gegeven wordt. Men verwart de gebondenheid van de openbare school aan reglementen met het vrije wezen van de bijzondere school, die haar onderwijs kan en moet geven zonder eenige inmenging van de Regeering. De schrijver stelt zich klaarblijkelijk op een ander standpunt, en komt derhalve tot de volgende inrichting van het schooltoezicht en bestuur:

A. *Rijkstoezicht.*

1° Een inspecteur-generaal voor lager- en middelbaar onderwijs; 2° inspecteurs voor middelbaar onderwijs; 3° een inspecteur der provincie, voor lager onderwijs; 4° districts-schoolopzieners, die evenals de in-

specteurs geen andere bezoldigde openbare betrekking mogen bekleeden; hun getal zou men op ruim 40 kunnen bepalen.

B. *Het Schoolbestuur* bestaat voor zooveel het lager onderwijs betreft uit: 1° het *Provinciaal schoolbestuur* uitgeoefend door een provincialen raad van onderwijs, die is samengesteld uit: *a*) een lid van Gedeputeerde Staten; *b*) 2 tot 5 leden door de Provinciale Staten benoemd, in of buiten hun midden; *c*) de leden van het Rijkstoezicht in de provincie; *d*) een openbaar onderwijzer per district, door de districtsvergadering der hoofdonderwijzers uit haar midden gekozen, en *e*) den directeur der kweekschool voor onderwijzers, als er eene in de provincie is, en van iedere rijks-, provinciale of gemeentelijke normaalschool, die minstens 50 leerlingen telt.

Dit collegie moet voor de verschillende soorten van openbare gemeentescholen leerplan en leermiddelen in algemeene trekken vaststellen; het moet beslissen in beroep over schorsing of ontslag van onderwijzers, en de goedkeuring hebben van iedere benoeming van een hoofdonderwijzer, wanneer die geschiedt zonder voorafgaand vergelijkend examen.

2° *Het Plaatselijk schoolbestuur*, uitgeoefend door: *a*) een lid van 't dagelijksch bestuur, *b*) den districts-schoolopziener, *c*) een of meer hoofdonderwijzers van openbare scholen en *d*) twee of meer leden door den gemeenteraad te benoemen. Zijne hoofdtaak is de nadere regeling van het openbaar schoolwezen voor zoo verre het paedagogische gedeelte betreft en het geven van advies aan het gemeentebestuur in zaken die het onderwijs betreffen.'

Ongetwijfeld zoude men op deze wijze een goed aaneensluitend schooltoezicht en schoolbestuur verkrijgen, maar ik vrees, dat daarbij niet veel zal overblijven van de zelfstandigheid van den onderwijzer, ten minste wanneer men zich al deze corporatien denkt met de noodige activiteit. De noodzakelijkheid van een homogeen Rijkstoezicht zal wel door niemand betwijfeld worden, en evenmin de wenschelijkheid van een goed ingericht plaatselijk schoolbestuur. Het is alleen maar de moeilijkheid om dit laatste te zamen te stellen. In de grootere gemeenten zal het altijd nog wel gaan, maar in de kleinere wordt de voorgestelde samenstelling bijna onmogelijk. De districtsschoolopziener toch, die lid is van alle plaatselijke schoolbesturen in zijn district en evenzeer van het provinciale schoolbestuur, zal moeite hebben in al die verschillende besturen zijne taak waar te nemen, en de eenige onderwijzer op eene kleinere plaats zal derhalve meermalen in zijne eigene zaak moeten beslissen, in eene vergadering, waarin het hem door de gedwongen afwezigheid van den schoolopziener niet moeilijk kan vallen een zeker overwicht te verkrijgen. Hier schijnt derhalve het tegenwicht van het provinciaal schoolbestuur volkomen gerechtvaardigd, maar dit is het geval niet, zoodra de gemeente talrijk genoeg is om een actief schoolbestuur samentestellen. Daar verdwijnt de onderwijzer geheelenal, want ofschoon in het provinciaal bestuur zooveel onderwijzers zitting

zullen hebben, als er districten in de provincie zijn, zal hun invloed aldaar in de practijk genoegzaam geheel geneutraliseerd worden. Ik acht het echter minder noodig hierover in verdere bijzonderheden te treden; het streven om aan onze provinciale staten meerdere beteekenis te geven, moge op zich zelf goed en prijzenswaardig zijn, volgens onze tegenwoordige staatsinstellingen zijn zij niet veel meer dan administratieve collegiën, en dan bestaat er geene reden, om ze, daarmede in strijd, ten aanzien van het onderwijs een meer ageerend karakter te geven, waardoor zij zoowel belemmerend kunnen werken tegenover het Rijkstoezicht als tegenover de gemeentebesturen.

Wat de jaarwedden betreft, wijkt de heer F.S. eenigszins af van hetgeen daarom door anderen wordt voorgesteld, en wel in tweederlei opzicht. In de eerste plaats wenscht hij geene algemeene regeling voor het geheele rijk, maar voor elke provincie eene tabel, vastgesteld door de Provinciale Staten, door den raad van onderwijs gehoord en onder goedkeuring des Konings. In de tweede plaats stelt hij een minimum van *f* 600 voor de geringste school met eene trapsgewijze opklimming tot *f* 800 na 10 jaren. Voor beide meeningen valt voorzeker veel te zeggen, vooral wanneer men van het standpunt uitgaat, dat men niet moet vragen, wat men wel zoude wenschen, maar zich beperken wil tot datgeen, wat men eene redelijke kans heeft te verkrijgen.

Belangrijk is ook hetgeen de schrijver voorstelt omtrent de examens, en met eene uitzondering grootendeels in overeenstemming met hetgeen daarover in de voorstellen van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap gezegd wordt. Vooreerst wenscht hij de hulponderwijzersakte te doen vervallen, die dan ook werkelijk geen reden van bestaan meer heeft. Daarentegen wenscht ook hij twee akten van onderwijzers; de laagste voor gewoon lager onderwijs, in omvang gelijkstaande met de tegenwoordige hulponderwijzersakte, maar met toevoeging van gymnastiek en voor taal en rekenen hooger opgevoerd, terwijl voor onderwijzeressen de nuttige handwerken in de plaats van gymnastiek zouden treden.

Wat de gymnastiek betreft, zal men het wel algemeen met den schrijver eens zijn. De gymnastiek toch behoort als hygienisch opvoedingsmiddel ongetwijfeld tot het gebied der lagere school. Houdt men nu aan het beginsel vast, dat in de lagere school niemand iets mag onderwijzen, dan hetgeen, waarvan hij voldoende bewijzen van bekwaamheid heeft gegeven, dan volgt reeds daaruit de noodzakelijkheid van die toevoeging. Het zal toch onmogelijk zijn overal voor de gymnastiek vakonderwijzers aan te stellen, maar ook daar, waar dit zoude kunnen geschieden, acht ik het niet verkieslijk. Vooreerst geeft het bij de regeling der lessen aanleiding tot vele moeilijkheid, en in de tweede plaats is er nog een ander en grooter nadeel aan verbonden, namelijk dit, dat zulke vakonderwijzers eigenlijk buiten het kader der school blijven, en hun onderwijs derhalve ook buiten den kring valt der algemeene ontwikkeling, die

de lagere school moet geven. Maar er is meer. Wenschelijk is het elke les te doen afwisselen door eenige lichaamsbewegingen, maar wie moet die leiden als het hulppersoneel of de onderwijzer zelf onbekend is met de eischen, welke daaraan gesteld mogen, en met de voorzorgen, die daarbij in acht genomen moeten worden? Onverschillig zijn die bewegingen niet, en onschuldig kunnen zij ook niet zijn, en men zal derhalve het nut ervan vergrooten en het nadeel, dat eraan verbonden kan zijn, voorkomen, door te vorderen, dat de onderwijzer waarborgen heeft gegeven, dat men hem met die taak kan belasten.

Genoegzaam op dezelfde gronden mag men echter naar mijne meening verlangen, dat aan die onderwijzersakte ook verbonden worden bewijzen van bekwaamheid in het teekenen. Het teekenonderwijs, al moet het voor de lagere school slechts zeer elementair zijn, kan bij de ontwikkeling van den aesthetischen zin groote diensten bewijzen. Maar al wil men daarbij de artistische eischen nog zoo laag stellen, dan zal de onderwijzer er toch zooveel van moeten weten, dat hij geschikte oefeningen kan kiezen en leiden, en wat bij de gymnastiek omtrent de vakonderwijzers gezegd is, geldt zooveel te meer bij het teekenonderwijs, dat, zal het de gewenschte vruchten kunnen opleveren, het nog meer een integreerend deel van het schoolprogram behoort te zijn.

Voor de akte van uitgebreid lager onderwijs stelt de schrijver bovendien de volgende eischen:

‘Stelkunst tot aan de vierkantsvergelijkingen;

Meetkunst, de vlakke meetkunst, benevens de eerste gronden van stereometrie en trigonometrie;

Algemeene aardrijkskunde en geschiedenis en meerdere natuurkennis dan voor den gewoon lageren onderwijzer;

De beginselen van het rechtlijnig teekenen.’

Voor onderwijzeressen stelt hij geen hoogere eischen voor het volledig onderwijs, maar het blijkt niet, of dit opzettelijk geschiedt, of dat wij hier aan eene omissie moeten denken.

Voor het laatste is eenige grond, omdat het toch niet te denken is, dat de heer F.S. het onderwijs voor meisjes tot de gewoon lagere school wil beperken, en men daarenboven bij de akte-examens het oog moet hebben zoowel op de onderwijzeressen van openbare als van bijzondere scholen.

Dezelfde eischen als voor onderwijzers zal men moeilijk kunnen stellen, althans niet voor het wiskundig gedeelte, dat men wel niet geheel zal moeten buitensluiten, maar toch ook niet zoover behoeft op te voeren. De eischen voor geschiedenis, aardrijkskunde en taal kunnen dezelfde zijn, maar bij die voor de natuurkunde zoude aan het natuurbeschrijvend gedeelte eene ruimere plaats ingeruimd moeten worden; het rechtlijnig teekenen ware te vervangen door verder voortgezet handteekenen, en misschien ware het wenschelijk aan dat examen nog toe te voegen eenige beginselen van gezondheidsleer.

Volgens dit stelsel blijven derhalve de vreemde talen geheel buiten den kring van het lager onderwijs, en moge dit in den tegenwoordigen toestand eene onmogelijkheid zijn, in het afgetrokkene en met het oog op eene gelijktijdige reorganisatie van ons middelbaar onderwijs, valt daar veel voor te zeggen. In eene zeer lezenswaardige brochure: de *Fransche school* en *Burgerschool* spreekt de heer Dr. A.J. Vitringa over de resultaten, die het onderwijs in de vreemde talen op de zoogenaamde Fransche school heeft gegeven, en komt tot de slotsom, dat die resultaten uiterst gering zijn. Tot nog toe heeft men daarbij den voorrang aan de Fransche taal gegeven, en met welk gevolg? Op bl. 42 zegt hij het: 'De langdurige proefneming levert slechte resultaten op; het getal Nederlanders, die zich met gemak van het Fransch bedienen is betrekkelijk gering, en schuilt hoofdzakelijk alleen onder de hoogere standen'. En verder op bl. 44: 'Daargelaten de vraag, of deze ontijdige inspanning van denkvermogen en geheugen eenig wezenlijk nut afwerpt, of de aan zoo weinig geoefende kinderen ingestampte woordvormen eener taal niet eenige jaren later bij meerdere ontwikkeling der geestvermogens in veel korteren tijd en met veel minder hersenpijniging konden worden aangeleerd, opperen wij de vraag:

is het verstandig, is het geraden om kinderen die eigenlijk nog geen het minste begrip van taalvormen bezitten, met andere taalstudie aan te komen dan met die hunner moedertaal?

De moedertaal is en blijft de passende aanleiding om een kind te leeren wat taal is, om den logischen zin bij hem te ontwikkelen. Is deze oefening niet lang genoeg naar aanleiding van de moedertaal voortgezet, dan is de poging om hem vreemde talen te doen aanleeren eene machinale inpomperij, diefstal, gepleegd op de kostbare jaren van den eersten schooltijd.

De paedagogische misdaad wreekt zich. Ieder, die de toelatings-examens van burgerschool of gymnasium heeft bijgewoond, weet, welke de gevolgen zijn, als een knaap voor het elfde of twaalfde levensjaar uit de vakken van het eigenlijk gezegde lager onderwijs, dat is: Nederlandsche taal, rekenen en eerste beginselen van aardrijkskunde en geschiedenis, reeds is voortgesleurd tot het aanleeren van Fransch, wiskunde en andere vakken voor meergevorderden. Hij weet, dat die laatstgenoemde vakken zijn beoefend *ten koste* van de eerstgenoemden. Hij kan dan met zekerheid vooruit bepalen niet alleen, dat zulk een knaap slecht onderlegd is in de Nederlandsche taal, en dat het grondig inzicht in de rekenkunde bij hem veel te wenschen overlaat, maar ook, dat het met de *verstandelijke ontwikkeling* van zulk een knaap slecht gesteld is. Natuurlijk; aan hem is de tijd niet gegund om zijn denkvermogen te oefenen aan het eenvoudigste en naast voor de hand liggende. Hij is tot abstractiën - en men bedenke wel, dat het aanleeren van eene vreemde taal zeer groote eischen aan het afgetrokken denken stelt, - hij is tot groote abstractiën voortgesleurd, voordat zijn

geest behoorlijk was voorbereid om abstract te kunnen denken. Hij leert dus machinaal en 't geen hem werd ingestampt is papegaaiengeleerdheid. De leerstof kan tot den door ons genoemden leeftijd niet eenvoudig genoeg zijn. Geldt overal en altijd het "multum non multa", hier richt men een kind te gronde door deze paedagogische les over 't hoofd te zien'.

Men zal hiertegen aanvoeren en zijn beweren staven met aanhalingen van denzelfden schrijver, 'dat wij eene kleine natie zijn, een taal sprekende, die buiten de grenzen niet verstaan wordt, - dat wij door ons taalisolement gevaar loopen op wetenschappelijk gebied buitengesloten te worden, indien de burgerklasse, de eigenlijke kern der natie, niet minstens ééne der wereldtalen gemakkelijk kan verstaan en zich daarin behoorlijk mondeling en schriftelijk uitdrukken'. Maar dit alles aannemende, erkent men wel de noodzakelijkheid van het aanleeren eener vreemde taal, doch dit mag geene reden zijn, om die vreemde taal te leeren ten koste van verstandelijke ontwikkeling, en op een leeftijd die voor het goed aanleeren der moedertaal en andere even noodzakelijke kundigheden in beslag moet genomen worden. Zoolang ons middelbaar onderwijs zijn aristocratisch karakter blijft behouden, en alleen bruikbaar blijft voor ouders, die hunne kinderen minstens tot het 16^{e} of 17^{e} levensjaar schoolonderwijs kunnen doen geven, moge men als een *pis-aller* daartoe zijne toevlucht nemen, in den gezonden normalen toestand van beide takken van het onderwijs behoeft dat niet, en zal men aan het radicale geneesmiddel door den heer F.S. voorgesteld de voorkeur moeten geven, en met hem eene besliste afronding van onze lagere school in twee hoofdgroepen noodzakelijk achten: en wel: 1° de algemeene volksschool (armen- en tusschenscholen en dorpsscholen) met een beperkt program, en 2° burgerscholen, met een uitgebreider kring en leervakken, doch beiden zonder onderwijs in vreemde talen, en daarnevens eene trapsgewijze uitbreiding vragen der dagscholen voor lager middelbaar onderwijs met tweejarigen cursus. Maar in elk geval ook bij dat middelbaar onderwijs, vereenvoudiging, wat het aantal der verplichte leervakken betreft, want wat men ook bewere, de beide stellingen van den heer Sanders zijn volkomen waar: Eerstens, 'het meerendeel van de menschen is niet knap, en heeft ook geen aanleg en geen tijd om knap te worden. Wil men met alle geweld doorzetten om dit te bereiken, dan bereidt men zich zelven, voor veel moeite en veel kosten, groote teleurstelling', - en dan ten andere: 'Op zijn 18^{e} jaar eene kleine encyclopedie te hebben doorgemaakt van al wat het wenschelijk is, op zijn 30^{e} jaar te weten, is voor de groote meerderheid ondoenlijk. Genoeg is het, als in enkele hoofdvakken de grondslagen vast zijn gelegd'.

In het kort komt derhalve het schoolwezen, door den heer Sanders omschreven, hierop neder:

A *Lager onderwijs.*

1º de algemeene volksschool (armen- en tusschenscholen en gewone dorpsscholen) met een beperkt program;

2º burgerscholen met een uitgebreideren kring van leervakken, doch zonder onderwijs in vreemde talen.

B *Middelbaar onderwijs.*

1º Lagere middelbare scholen, met twee- à driejarigen cursus ter vervanging en als uitbreiding van de tegenwoordige burger-dagscholen;

2º Hoogere burgerscholen met vijf-, zes- à zevenjarigen cursus;

3º Landbouwscholen, technische scholen, handelsscholen enz.

III.

Ziedaar voor de wetenschappelijke zijde van het vraagstuk. Behoudens enkele opmerkingen, die echter meer de details dan wel de hoofdzaken betreffen, betuig ik gaarne mijne volkomene instemming met de denkbeelden van den schrijver. Zijn voorstellen zijn diepingrijpend, en daarom is het te voorzien, dat er ook in de hoofdzaken verschil van gevoelen zal bestaan. Maar al wat hij zegt, is der overweging ten volle waard, en kan strekken, om aan ons schoolwezen eene betere richting te geven dan die waarin het door de wetten van 1857 en 1863 geplaatst is.

Maar die instemming bestaat bij mij niet, waar hij het kerkelijk-staatkundig gedeelte van de schoolquaestie bespreekt, en waarbij hij tot eene oplossing komt, die naar mijne bescheiden meening indruischt in de eerste plaats tegen de thans vigeerende begrippen over de verhouding tusschen den Staat en de Kerkgenootschappen, en in de tweede tegen den eisch, die aan alle openbaar onderwijs gesteld moet worden. Scheiding van Staat en Kerk kan nooit iets anders zijn dan een theoretisch beginsel, waarnaar de onderlinge verhoudingen tusschen beide machten zich moeten regelen; in de practijk hebben beiden elkander teveel noodig, om ooit eene volkomene scheiding verwezenlijkt te zien. Staat en Kerk toch zijn in dien zin gebruikt bloote abstracties, maar zoodra zij handelend optreden hebben beiden zekere vormen van bestaan noodig. Evenals geest en stof in het afgetrokkene beschouwd tegenover elkander staan, maar in den mensch of wil men in de bezielde schepping, vereenigd optreden, zoo is het ook met de regeering en het kerkgenootschap, die door gemeenschappelijke belangen en dezelfde behoeften voortdurend met elkander in aanraking zijn. Het komt er dus alleen maar op aan, welke van deze machten, zoodra beider belangen in botsing komen, het overwicht moet uitoefenen, en is dit lang geweest aan de zijde der kerkgenootschappen, zoo is toch in het ontwikkelingstijdperk, dat de menschheid in onzen tijd bereikt heeft, althans voor de Europeesche natiën, de schaal naar de andere zijde overgeslagen, en komt de heerschappij rechtens aan den Staat toe. Geldt dit in het algemeen, dan bestaat er geen enkele reden om ter wille van de school daarop eene

uitzondering te maken. De school, van staatswege opgericht en onderhouden, dat is de openbare school, moet derhalve zijn de neutrale school, of de school die buiten het eigenlijke gebied der kerkgenootschappen staat. Men voert daartegen aan, dat die neutrale school dan noodwendig eene *école athée* moet zijn, en dat de opleiding, die zij geeft, onvermijdelijk elk godsdienstig karakter zal moeten missen, ja, dat zij zelfs de geschiedenis buiten haar program zoude moeten sluiten, omdat zij de historische feiten niet kan behandelen zonder aanleiding te geven tot ergernis. Maar dit beweren heeft alleen grond in de onjuiste opvatting, die men langen tijd meende aan het woord *neutraal* te moeten geven, en die eene geheel andere was, dan er eerst mede bedoeld werd.

Om den eigenlijken zin van die benaming te vatten, moet men een 20 à 25 tal jaren teruggaan, en zich herinneren, hoe innig het kerkgenootschappelijk verschil toen nog in bijna al onze maatschappelijke instellingen ingeweven was. Voor de wet ja, waren Protestanten en Katholieken, ook Israëlieten, reeds lang één, maar waren zij dat ook in het maatschappelijke en het huiselijke leven? Hadden Protestanten nog maar niet altezeer verontschuldigingen noodig, wanneer zij moesten erkennen, dat zij Katholieken opgenomen hadden in hun intiem huiselijk verkeer? Was het omgekeerd, bij Katholieken, niet hetzelfde ten aanzien van hunne Protestantsche vrienden, en bestaat nu, heden ten dage, hetzelfde nog niet ten aanzien van de Israëlieten? Tegenover deze wanverhouding moest de neutrale school, die noch Protestantsch noch Katholiek was, een protest zijn, en dat zij die phase nog niet geheel heeft doorloopen, bewijst de uitsluiting van Israëlietische kinderen, die wij nog op verschillende vrije bijzondere scholen, ook zonder eenig godsdienstig karakter, gehandhaafd zien.

Wie echter een bewijs wil hebben, dat aanvankelijk alleen in dien zin van neutrale scholen gesproken werd, verwijs ik naar de motieven, waarmede zij door hare voorstanders aangeprezen werd. Die motieven immers werden met ‘de eigenaardige welsprekendheid, waarvan de heer Van Dam van Isselt de *incarnatie* was’, te zamen gevat in de utopie, ‘dat al de zonen van hetzelfde vaderland op dezelfde schoolbanken vereenigd zouden zijn’. Het is volkomen waar, dat deze utopie niet tot vervulling is gekomen, en dat er integendeel in onzen tijd veel meer een streven wordt waargenomen, om de schooljeugd in twee helften of eigenlijk in drie partijen te splitsen, maar behalve dat dit zijn grond heeft in redenen geheel buiten de school gelegen, zal ieder moeten toestemmen, dat ondanks al het kerkgenootschappelijk getwist en gekibbel de maatschappelijke verdraagzaamheid grooter geworden is. Staan de kerkelijke partijen op politiek gebied feller tegenover elkander, dan dit voor 25 jaren het geval was, in maatschappelijke betrekkingen zijn de individuën elkander veel meer genaderd, en tot die toenadering heeft ongetwijfeld de neutrale school het hare toegebracht. Een April-

beweging als in 1853, die bij de massa der bevolking een vruchtbaren grond vond in godsdienstige onverdraagzaamheid, zoude tegenwoordig weinig kans van slagen hebben. Maar langzamerhand en wel bepaald na het in werking treden der wet 1857, is de antirevolutionnaire partij ertoe gekomen, om van de schoolquaestie een politiek wapen te maken, en daarom aan het woord *neutrale school* eene andere beteekenis te geven, haar eerst te qualificeeren als de '*école athée*', en later, toen die benaming, tegenover de hooge beteekenis door de liberalen aan art. 23 gehecht, moeilijk vol te houden was, als de *moderne secteschool.* Velerlei werkte vervolgens mede om deze laatste qualificatie algemeen ingang te doen vinden. In de eerste plaats was het, omdat zij die men modernen noemde, op godsdienstig gebied het kerkgenootschappelijke op den achtergrond plaatsten, en in het Christendom het algemeen menschelijke meer tot zijne beteekenis wilden doen komen. In de tweede plaats was het, omdat zij zich in het overgangstijdperk, waarin zij verkeerden, op politiek gebied noodwendig aan de zijde der liberalen moesten scharen. Er is overeenstemming in beginselen en dientengevolge sympathie; daarom zullen de modernen, bijna zonder uitzondering, onder de voorstanders van de neutraliteit der openbare school geteld kunnen worden, maar onwaar is het, dat de openbare school *van staatswege* opzettelijk ingericht zoude zijn ten dienste van de kerkelijke modernen. En hierop komt het toch aan, want is dit zoo niet, dan vervalt de beschuldiging, dat de staat de openbare school bekostigt ten gerieve van eene kerkelijke partij, welke in die school een monopolie zoude bezitten, dat zij ten koste van andersdenkenden kan exploiteeren. Zoodra de modernen willen, dat de openbare school dienstbaar zal zijn, om hun Christendom te propageeren, moet hun eisch even stellig afgewezen worden, als die der Anti-revolutionnairen en der Katholieken. Zeer terecht merkt dan ook de heer Van Houten in het voorlaatste nummer van de *Vragen des Tijds*, in zijne bestrijding van den heer De Kanter op: 'Elke goede school is eene leerschool van zedelijkheid en moet dit zijn. Een onderwijzer, die niet trachtte de kinderen tot netheid, orde en werkzaamheid aan te sporen; die hen in hunne onderlinge betrekkingen niet tot hulpvaardigheid, welwillendheid en eerlijkheid opleidde; die er niet naar streefde luiheid, leugen en geweld ook in beginsel te keer te gaan, zou m.i. den naam van onderwijzer niet verdienen. Maar hij heeft den godsdienst hierbij niet noodig, evenmin als hij bij zijn lager onderwijs in natuurkunde behoeft uit te gaan van de wijsgeerige grondbeginselen dier wetenschap, of de kinderen over de methode dier wetenschap behoeft te onderhouden.

Elke stap op het terrein van den godsdienst maakt de school minder algemeen bruikbaar, of de stap klein zij of groot, of de godsdienst der modernen, of die der orthodoxen of katholieken er zal worden binnengeleid. Zoodra dit gedaan wordt, betreedt men het terrein van den

strijd tusschen de godsdienstvormen onderling. Gelijk het verschil van theoretische richtingen op ander gebied niet uitsluit, dat zij in uitkomsten en lessen overeenstemmen, zoo is er ook op moreel gebied meer overeenstemming in de voorschriften, dan in de gronden. Eene tot zedelijkheid opleidende school kan dus voor alle staatsburgers bruikbaar zijn'.

Met groote juistheid wordt hier dus door den heer Van Houten het terrein afgebakend, waarop art. 23 der wet van 1857 de neutrale openbare school heeft geplaatst en plaatsen moest.

De neutraliteit beteekent hier niets anders, dan dat de openbare school geheel blijft buiten het gebied der godsdienstvormen, die hun grond hebben in godsdienststelsels en afgetrokkene levensbeschouwingen. Wat de vrucht van den godsdienst moet zijn, zedelijkheid en beschaving, neemt zij in zich op, en zij mag derhalve niet '*godsdienstloos*', dat is, zooals de heer F.S. op gezag van den Leipziger hoogleeraar Friedberg doet, 'de laatste en treurigste eventualiteit' genoemd worden, waartoe men komen kan. De practijk van den godsdienst staat boven de stelsels, waarop zijne bijzondere en tijdelijke vormen rusten, en evenzeer boven de beginsels, waarmede hij in het gemoedsleven wortelt. Aan dat gemoedsleven zijne richting te geven is uitsluitend de taak van het huisgezin, en de liefderijke zorg der moeder is de beste en onwankelbaarste grond waarin het godsdienstig geloof der kinderen kan ontkiemen en vastheid verkrijgen.

De school, ook de meest godsdienstige, vermag in dit opzicht niets, omdat zij bij al de zorg, die zij aan hare leerlingen wil geven, toch altijd die toewijding blijft missen, welke alleen gevonden kan worden bij de betrekking, die er tusschen ouders en kinderen bestaat.

En wat om deze reden van het geloof geldt, is op andere gronden evenzeer van toepassing op de kerkelijke vormen, waarin het godsdienstig leven zich zoekt te uiten. Die vormen zijn niet willekeurig, maar staan in een onafscheidelijk verband met vroegere en latere wijsgeerige stelsels, met wat men noemt godsdienstwetenschap. En evenals de lagere school voor de intellectueele ontwikkeling der leerlingen wel kennis moet aanbrengen, maar wetenschap buiten haar gebied moet sluiten, zoo is zij ook onbevoegd, om voor de moreele ontwikkeling de materie te ontleenen aan godsdienstwetenschap. Dat is, en wederom uitsluitend, de taak van het kerkgenootschap en van de godsdienstleeraars, die daartoe bevoegd zijn, maar kan nooit van de lagere school of hare onderwijzers met eenig goed gevolg geëischt worden. Van de school niet, tenzij zij wederom worde, wat zij lang geweest is, eene kerkelijke instelling, - en van haar onderwijzer niet, tenzij men het onmogelijke van hem vordere, en eische dat hij zij theoloog, exegeet, dogmaticus enz. enz.

Huisgezin, school en kerk hebben ieder hare eigenaardige eischen op het gebied van de opvoeding der jeugd, en zij zullen elkander het best steunen, als ieder harer werkzaam is binnen den kring, waarin zij

door den drang der tijden en omstandigheden geplaatst zijn. Boven die allen is echter de Staat, neutraal, dat is, niet onverschillig voor een van drie, maar zorgende, dat de eene niet belemmerend werke voor de beide anderen: de school mag de grondslagen van huisgezin en kerk niet ondermijnen, of hare invloeden belemmeren, en kerk en huisgezin mogen wederkeerig niet belemmerend werken voor de school.

Alles wat de heer F.S. dan ook aanvoert tegen het stelsel der wet van 1857, waarbij het godsdienstonderwijs buiten de school gesloten, maar de zedelijke opleiding behouden wordt, is een gevolg van eene begripsverwarring, die men van zulk een scherpzinnig opmerker niet zoude verwachten. Eene godsdienstlooze school, in dien zin, dat zij den godsdienst niet als leervak in haar programma opneemt, is toch geen ramp, geen treurige eventualiteit, maar eene consequentie van het gezond verstand, dat aan alles zijne rechte plaats weet aan te wijzen. Eene godsdienstlooze jeugd echter, mag met recht eene ramp genoemd worden, maar de jeugd zal niet godsdienstloos opgroeien, als ieder der factoren in het opvoedingswerk zijne eigenaardige taak naar behooren vervult, en zijne werkzaamheid niet betoont, daar waar die slechts belemmeringen kan opleveren of conflicten doen ontstaan. En die conflicten zijn onvermijdelijk bij het stelsel, dat de heer F.S. als het beste meent te moeten aanprijzen, en dat ofschoon het op het oogenblik weinig bijval zal vinden, naar zijne meening ‘toch met vervolg van tijd door menigeen zal worden beaamd, die nu in de gemengde neutrale school den besten waarborg voor verbreiding van liberale begrippen meent te vinden’.

Dat stelsel, zooals wij het op bl. 77 ontwikkeld vinden, komt hierop neer: ‘De openbare school wordt naar gezindten gesplitst’, en wel volgens de uiteenzetting van eenige gronden, die wij in de volgende bladzijden vinden, in ‘Protestantsche en Katholieke scholen’. Deze splitsing heeft plaats, overal, waar een zeker minimum kinderen (bijv. 60) van eenzelfde kerkgenootschap aanwezig is, en de splitsing door de ouders wordt verlangd; voor zoodanige school worden alleen onderwijzers van dezelfde belijdenis benoemd, en het betrokken kerkgenootschap heeft de vrijheid het godsdienstig onderwijs aan die onderwijzers op te dragen. Het bestuur van zoodanige school bestaat: 1° uit een lid van het dagelijksch bestuur der gemeente; 2° den schoolopziener, die het rijkstoezicht vertegenwoordigt; 3° een lid door het locaal bestuur van het kerkgenootschap aan te wijzen; 4° een paar leden van datzelfde kerkgenootschap door den gemeenteraad te benoemen; en 5° den hoofdonderwijzer.

Het godsdienstig onderwijs staat onder de uitsluitende leiding van het bestuur van het kerkgenootschap; het maatschappelijk onderwijs moet aan de algemeene vereischten beantwoorden, die voor openbare scholen van dezelfde categorie vastgesteld zijn.

De Staat zegt dan tot de kerkgenootschappen: wilt gij scholen oprichten,

geheel naar uw eigen begrip, doet het. Gij kunt dan tot onderwijzer benoemen, wien gij wilt; gij kunt uw onderwijs inrichten, zooals ge wilt, en, indien gij begrijpt, dat daarbij het godsdienstonderwijs hoofdzaak, en al het overige maar bijzaak wezen moet, ik belet het u niet. Zoodanige school evenwel, die geheel in 't uitsluitend belang van uw kerkgenootschap is ingericht, - die ingericht is op eene wijze, welke ik misschien zeer afkeur, bekostig ik niet. Maar ik ben bereid voor kinderen van uwe belijdenis eene school op te richten, - die school zal door *mij* bekostigd worden, maar zij zal dan ook blijven *mijne* instelling. Ik zal op die school den omvang en den gang van het maatschappelijk onderwijs regelen, maar ik zal in overleg met u de verhouding van dat onderwijs tot het godsdienstig onderwijs bepalen; - gij zult dit onderwijs kunnen regelen, zooals gij goed vindt, en u bedienen van de onderwijzers der school, indien ge dit verkiest. Die onderwijzers zullen zijn van uwe gezindte, en gij zelve zult vertegenwoordigd zijn in het bestuur van de school.

Wij krijgen derhalve volgens dat stelsel openbare Protestantsche en openbare Katholieke scholen, en benevens het Rijkstoezicht en het Provinciaal en Plaatselijk bestuur, nog een of meer afzonderlijke kerkgenootschappelijke besturen, ofschoon het in de bedoeling van den schrijver kan liggen, het Plaatselijk bestuur door deze laatsten te vervangen. Gaarne erken ik, dat eene zoodanige regeling oppervlakkig beschouwd iets aannemelijks heeft, en ik wil er wel bijvoegen, dat ik zelf ongeveer twintig jaren geleden eene dergelijke inrichting van ons openbaar onderwijs voorgestaan en verdedigd heb, in een der Maandbladen van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap. Maar eene meerdere studie van het onderwerp heeft mij doen inzien, dat de splitsing der openbare school in Protestantsche en Katholieke scholen den druk, dien de neutrale openbare school in een land met eene gemengde bevolking, onvermijdelijk moet uitoefenen, niet wegneemt, maar dien alleen verplaatst en vermenigvuldigt. Vooreerst toch is de bepaling van het minimum geheel willekeurig, en moet aanleiding geven tot velerlei min goede practijken. Ten tweede is de beperking tot vereenigingen, die zich als zelfstandige kerkgenootschappen hebben geconstitueerd, en de splitsing in twee categorieën van openbare scholen krenkend voor de Gereformeerd Afgescheidenen, voor de Katholieken van de Oud-Bisschoppelijke Clerezie, en voor de Israëlieten. Maar ten derde is de voorwaarde van erkenning dier kerkgenootschappelijke scholen door den Staat geheel illusoir. Geen vertegenwoordigers van eenig kerkgenootschap toch zullen van de lagere school verklaren, dat het godsdienstonderwijs hoofdzaak en al het overige maar bijzaak wezen moet. Noch het bisschoppelijk mandement, noch de Encycliek, noch eenige verklaring van *de Standaard* geven recht tot eene zoodanige veronderstelling. Allen erkennen, dat op de lagere school het maatschappelijk onderwijs hoofdzaak is, maar alleen gelooven zij, dat het niet afgescheiden gegeven mag worden van het geloof en

het gezag der Kerk of van het Kerkgenootschap. Het stelsel van den heer F.S. levert de kerkgenootschappelijke minderheden in een zeer groot aantal gemeenten van ons vaderland aan den druk der meerderheden over, en dat wel niet met de eigen kracht, die zij kunnen ontwikkelen, maar met de volle macht van den Staat, die, in plaats van boven de kerkgenootschappen te staan, zich daarbeneden stelt. Ik weet wel, dat men beweert, dat dit nu ook geschiedt, en dat de neutrale openbare school niet anders is dan eene moderne secteschool, gesteund en onderhouden door de staatskas, maar ik weet ook, dat men er nooit in geslaagd is, om die bewering met bewijzen te staven. Subjectieve meeningen, zelfs van den heer A. Pierson, of enkele partieele voorbeelden doen hier niets af. Men moet bewijzen, dat de neutrale school, krachtens haar beginsel van uitsluiting van alle godsdienstonderwijs en enkele opleiding tot deugd en plichtsbetrachting, niet anders zijn kan dan eene moderne secteschool, en kan men dat niet, dan moet men toegeven, dat de openbare school, die eene moderne secteschool wordt, eene afwijking is, die niet geduld mag worden. Van onze openbare scholen sprekende, mag ik gerust met eene enkele tusschenvoeging de woorden, die de heer F.S. aanhaalt van Dr. Lyon Playfair tot de mijne maken. ‘Als ik daar kom, vind ik dat dit onderwijzen van (moderne) dogma's, waarvoor men zulk een afschuw aan den dag legt, eene *mythe* is, van eigen schepping, die maar een zeer gering bestaan heeft in den werkelijken alledaagschen gang van de school’.

Op den Staat rust de plicht voor het openbaar onderwijs te zorgen, dat voldoende moet zijn en bruikbaar voor alle ingezetenen zonder eenig onderscheid van godsdienstige belijdenis. Dat onderwijs moet staan onder zijn onmiddellijk toezicht en beheer, en, zonder in de uitoefening van zijnen plicht tekort te schieten, kan de Staat daarover in geen transactie treden met eenig kerkgenootschap, dat uit den aard van zijn bestaan tegenover de anderen gekant is. Zijn er ingezetenen, die voor hunne kinderen geen ander onderwijs verlangen, dan wat onder kerkelijken invloed staat, aan dezen moet volledige vrijheid gelaten worden, om scholen op te richten, waar dit geschieden kan, maar meer dan die vrijheid kan en mag de Staat niet verleenen. Waar het bloot particuliere aangelegenheden betreft, zullen personen dikwijls kunnen en mogen transigeeren, maar de Staat, de algemeenheid, staat niet op het standpunt van het bijzondere, hij moet overal en voldoende openbaar onderwijs kunnen en mogen geven, - of hij moet zich geheel onttrekken en al het onderwijs aan het particulier initiatief overlaten. In dit opzicht dus, als men het zoo noemen wil, Staatsalmacht, maar in bedwang en binnen de perken gehouden door de onbelemmerde werking van individueele vrijheid. Bij elke andere beperking verlaat de Staat het standpunt, waarop hij staan moet, en het doet er dus weinig toe, waarin die beperking bestaat, in de teruggave van een deel zijner inkomsten ten behoeve van scholen, die fei-

telijk aan zijn beheer onttrokken zijn, - of in eene gedeeltelijke voorziening in de behoefte aan onderwijs, ten einde, waar zulks verlangd wordt, plaats te laten voor de bijzondere school, - of, zooals de heer Sanders wil, in eene niet van hem afhankelijke splitsing der openbare school in eene Protestantsche en eene Katholieke gezindteschool, ieder met een kerkelijk en een burgerlijk toezicht en bestuur.

Het is best mogelijk, dat er nog andere palliatieven bedacht zullen worden, maar alles wat tegen mij aangevoerd is, heeft mij steeds in de overtuiging versterkt, dat de eenige oplossing, die men aan de quaestie der gemoedsbezwaren geven kan, bestaat in wat ik ongeveer een jaar geleden op eene meeting te Amsterdam noemde: het doorhakken van den Gordiaanschen knoop. De heer F.S. zegt daarvan, dat hij die stelling met leedwezen hoorde verkondigen. Ik kan waarlijk niet begrijpen, waarop dat leedwezen berust, want de doorgaande gedachte in drievierde gedeelten van zijne brochure, ja, ik zoude haast zeggen in de geheele brochure, is geen andere, dan door mij op die meeting werd gezegd. Men houde op, met wat men sedert 1842 vruchteloos getracht heeft te doen, verzoening te willen brengen door middel van concessiën; - te zamen te willen werken op een terrein, waar alles tot botsing moet leiden, en waar elke inschikkelijkheid aan de eene zijde als plichtverzuim van de andere mag worden aangemerkt. Wil men geen staatskerk, die de burgers tot officieele vroomheid opleidt, dan moet men ook geen gezindteschool willen, die hare leerlingen onder kerkelijk verband tot staatsburgers zal opvoeden. De maatschappelijke en de kerkelijk-godsdienstige opleiding van het kind hebben beiden recht van bestaan, maar de eerste ligt buiten het gebied der Kerk, de tweede buiten dat van den Staat. Wel heeft de Staat er belang bij, dat zijne burgers niet alleen intellectueel, maar ook moreel ontwikkeld worden, en daarom kan het nooit mijne bedoeling zijn, dat de Staat zich voor het laatste onverschillig zal betoonen. Daarom geen openbare gezindtescholen, maar wel - ook door de openbare school, inruiming van eene behoorlijke plaats aan het godsdienstig onderwijs, waaraan de jeugd behoefte heeft. En die inruiming kan verkregen worden zonder eenige inmenging of tekortkoming van de zijde van den Staat. Hoe dit kan geschieden, geeft de heer F.S. in zijne brochure aan voor die plaatsen, waar de splitsing der school onmogelijk is, of niet gewenscht wordt, en komt op het volgende neer: ‘De omvang van het maatschappelijk onderwijs, op de openbare school te geven, worde zoo bepaald, dat er een behoorlijke tijd overblijve voor het godsdienstig onderwijs. Neemt men b.v. voor den tijd, waarin onderwijs gegeven wordt aan kinderen van 5-12 jaren, een cijfer aan van 26 uren in de week, dan kunnen er 3 uren aan het godsdienstig, 23 uren aan het maatschappelijk onderwijs besteed worden. Omtrent de regeling van dit godsdienstig onderwijs treedt de Staat in overleg met de kerkgenootschappen, en draagt overal, waar dit verlangd wordt

en noodzakelijk is, een deel van de kosten. Het bijwonen van het godsdienstig onderwijs moet voor de leerlingen facultatief zijn, evenals de onderwijzer door zijne betrekking niet verplicht moet zijn, het te geven; de wet zal dienen te bepalen of hij *bevoegd* is het te doen, als het hem door eenig kerkbestuur wordt opgedragen'.

Tegen eene dergelijke regeling geloof ik niet, dat men vele ernstige bezwaren zal inbrengen. De openbare school blijft als zoodanig in haar geheel; de vermindering van den eigenlijken schooltijd met 3 uren in de week, kan op eene goed ingerichte school, met behoorlijke klassenverdeeling, voldoende hulp en paedagogisch goed opgeleide onderwijzers, gemakkelijk worden opgewogen; het overleg met de kerkgenootschappen beperkt het recht van den Staat niet; de bijdrage in de kosten is slechts eene uitbreiding van hetgeen de Staat nu reeds voor de kerkgenootschappen doet; rechten van minderheden worden er niet bij gekrenkt, en de neutraliteit van den openbaren onderwijzer in de school blijft eenvoudig wat zij nu is. Natuurlijk zullen zich in de practijk ook wel bezwaren voordoen; volmaakt zal de regeling niet zijn, maar gaat zij gepaard met de instelling van een goed georganiseerd schoolbestuur, dan zullen die bezwaren geen overwegenden invloed kunnen uitoefenen.

Wel geloof ik, dat de uitersten aan beide zijden met eene zoodanige regeling geen vrede zullen hebben; aan de zijde der kerkelijken niet, omdat zij daardoor hun krachtigste wapen in den politieken strijd, dien zij voeren, zouden verliezen, en aan de zijde der radicalen niet, omdat zij meenen, dat de maatschappij het nu wel zonder godsdienst kan stellen. Scharen deze laatsten zich aan de zijde van hen, die de neutraliteit der openbare school voorstaan, dan moeten zij toch weten, dat die neutraliteit niet synoniem is met anti-godsdienstigheid, en dat verreweg het grootste gedeelte der liberalen, als zij alleen te kiezen hadden tusschen eene anti-godsdienstige en eene kerkelijk godsdienstige school, de voorkeur zouden moeten geven aan de laatste. Zij zullen gereedelijk instemmen met de woorden, door den heer Sanders in een aanhangsel tot zijne brochure vermeld en ontleend aan het werk van E. von Hartmann, *Die Selbstzersetzung des Christenthums:* 'Zoo omvat de godsdienst de geheele philosofie van het volk, en hij bevat ook het geheele idealisme van het volk, daar de kunst bij het volk slechts in te ruwe gestalte ingang vindt, om het langs den weg van artistiek idealisme te verheffen. Al het ideale - of, om nauwkeuriger te spreken, alle idealen van ideale natuur, met uitsluiting van het materialistische ideaal van een sociaal-democratisch luilekkerland - en alle toewijding des gemoeds aan het ideaal, belichaamt zich voor het volk in den godsdienst; - hij alleen is het, die hem de bestendige vermaning voor oogen houdt, dat er iets hoogers is dan vreten, zuipen en voorttelen; - dat deze tijdelijke wereld der zinnen niet een eindresultaat is, maar dat zij slechts eene openbaring is van een eeuwig, bovenzinnelijk ideaal iets, waarvan wij hier alleen eene afschaduwing in den nevel zien. Dit bewustzijn in het

eenvoudig gemoed van het onbeschaafde volk wakker te houden is de gemeenschappelijke taak van alle godsdiensten, die zich boven de allereerste beginselen van ruwen natuurgodsdienst verheven hebben'.

Welnu, in die gemeenschappelijke taak zal ook de neutrale openbare school haar aandeel kunnen hebben, en wat daarbuiten ligt, het blijve gerust aan het huisgezin en het kerkgenootschap overgelaten. In naam derhalve van het gezond verstand, dat aan alle dingen de juiste maat, de rechte plaats weet te geven, zal men den heer Sanders in zijn eisch om openbare gezindtescholen voor niet-ontvankelijk moeten verklaren, omdat:

1° de Staat zich daarbij ondergeschikt zoude maken aan het goedvinden der kerkgenootschappen;

2° de godsdienst, als leer, buiten het gebied der lagere school ligt, en

3° de kerkgenootschappelijke minderheden daarbij geheel aan de willekeur der meerderheden overgegeven worden.

Maar dien eisch afwijzende, zal men toch geheel kunnen instemmen met zijn wensch, dat bij de aanstaande regeling van ons vaderlandsch schoolwezen aan het godsdienstig element in de opvoeding der jeugd die plaats gegeven worde, die school, godsdienst en gezond verstand in overesnstemming met elkander daarvoor kunnen vorderen, en dat men daarbij zal toonen - om met de eigen woorden des schrijvers te eindigen - 'dat men Gode wil geven, wat Godes is, maar tevens wil zorgen, dat aan den Keizer blijve, wat des Keizers is'.

A. VAN OTTERLOO.

Staatkunde en geschiedenis.

Het socialismus.

De Socialisten, personen en stelsels, door Mr. H.P.G. Quack. Te Amsterdam, bij P.N. van Kampen en Zoon, 1875. Opgedragen aan Jh. Mr. J. de Bosch-Kemper (1e deel 2e stuk.)

Dit stuk van het belangrijke werk van Mr. Quack begint met het VIIIe hoofdstuk handelende over het 'socialisme en de staatsromans'. Teruggaande tot den tijd der Hervorming, schetst de schrijver in korte, maar juiste trekken eene tweede beweging in Europa ontstaan, namelijk die der Renaissance. 'De verrassing over de nieuw ontdekte schatten der classieke literatuur en kunst gaf hier den stoot. En haast nog meer dan het geschrift en het kunstwerk zelf, dat men (terug)gevonden had, trof de methode waarmede de oude schrijver of kunstenaar was tewerk gegaan. Tot leus van al haar streven had men van de oudheid deze spreuk (van den sophist Protagoras) gekozen: 'de mensch is de maatstaf van alle dingen'. Men ging niet meer van een geopenbaard geloof, noch van een godsdienstige stemming uit; neen, men ging den mensch met al zijn neigingen, hartstochten en begeerten, als een objectief verschijnsel waarnemen en ontleden. Men ontleedde 'den mensch, alsof die onder alle hemelstreken en eeuwen dezelfde was'. Eigenaardig werd die studie 'humanisme' genaamd. Het was een kennis die geheel en al berustte op de oudheid en op de bespiegelingen der Grieksche en Romeinsche wijsgeeren, volgens de begrippen die men zich ervan in dezen tijd vormde, en die niet vrij van eene eenzijdige optimistische beschouwing waren.

Met al den ijver dien de nieuwheid aan de waarneming geeft werd dit onderzoek voortgezet. Men gaf weinig acht op de heerschende gevoelens der tijdgenooten; vooral op hunne godsdienstige overtuigingen, op den strijd en de geweldige worsteling van Luther tegen de Roomsch-Katholieke kerk zagen de leiders van het humanisme eenigszins uit de hoogte neder. Evenals een Erasmus hadden zij geen geestdrijvenden ijver voor de waarheid der christelijke dogmatiek, maar zij wilden

niettegenstaande hun scepticisme ook niet, dat er zulk een storm als die der hervormers tegen de oude gothische kathedraal werd geloopen. ‘Zij wilden bovenal het ruw geraas en het geweld van onbeschaafde lieden vermijden en niet erop inslaan, zij wilden de oud-Grieksche en Romeinsche menschelijke goden weder onder het bereik aller oogen brengen, dat, als men slechts een tijd lang op de eene of andere Venus van Milo zijn blikken had gericht (eerst in 1820 teruggevonden), men van zelf wel verleeren zou de bleeke en verwrongen trekken der heiligen schoon of aantrekkelijk te vinden. Hij die Plato bestudeert - zoo meenden zij - verliest de vatbaarheid om Thomas van Aquino te lezen’. En hierin hadden zij meer gelijk, dan in het verlaten van het christelijk standpunt. Zij zagen met een zeker gevoel van wrevel en onwil dat Luther de menschen tusschen een ‘ja’ of ‘neen’ plaatste, terwijl hunne levensbeschouwing daartoe leidde, dat dat ja en neen in een hoogere eenheid zouden worden opgelost. Voorzoover die humanisten zich met maatschappelijke en staatkundige bespiegelingen bezig hielden, volgden zij hierin ook het spoor der oudheid. Zij waren het geenszins met de toestanden in Staat en Kerk eens en stelden daartegenover een grootsch en afgerond tafereel van de beschaafde staten der oudheid. Er werd door de humanisten veel meer nadruk gelegd op het begrip van Stad en van Staat, waarin de oudheid zooveel belang stelde, en die den mensch in den burger deden opgaan. Eindelijk klonken in hunne geschriften allerlei tonen aan Grieksche en andere wijzen ontleend, die sterker dan ooit aanspoorden tot een gemeenschappelijk leven, dat wij socialisme noemen.

Erasmus zelf geeft ons hiervan het voorbeeld. Hij veroordeelde wel het monnikenleven, maar hij beschouwde toch hunne gemeenschap van goederen niet alleen op hen maar op alle christenen toepasselijk. Dit beginsel, al kon dit in de praktijk niet altijd verwezenlijkt worden, werd toch door hem vastgehouden. Zulke meeningen waren ook te vinden in de schriften der Duitsche humanisten der XVIe eeuw, zooals bij Jacob Wimpheling (1449-1528), een vereerder van Erasmus die in een geschrift de gemeenschap aanprijst: ‘hoe gemeenschappelijker de goederen zijn - zegt hij - des te heiliger, des te goddelijker zijn zij’. In de pamfletten van Ulrich van Hutten, in zijne verwenschingen tegen weelde, tegen bankiers en geldwolven als de Fuggers, komen telkens uitboezemingen voor, die in de boeken der socialisten op hare plaats zouden zijn.

En zoo was het bij allen. De humanisten waren echter weinig talrijk, zij waren meestal geleerden, die, als het ware een Staat, een ‘Respublica Doctorum’ uitmakende, met elkander in briefwisseling stonden, zoodat wat de een reeds had gezegd, men bij de anderen terug vond. Uit hunnen kring kwamen de eerste staatsromans voort, later door zoovele andere gevolgd. Dit was de Utopia van sir Thomas More. Die Utopia en de andere staatsromans zijn eerst te

begrijpen wanneer men zich op het antieke humanistische standpunt plaatst, dat zoo gaarne zich buiten den strijd der Protestanten tegen het Katholicismus wilde houden. Al die staatsromans stellen zich buiten de christelijke wereld en levensbeschouwing, en spreken noch van een Godsrijk op aarde, noch van een duizendjarig rijk; neen, zij stellen zich een fantastisch droomland in hunne verbeelding voor, waarheen zij uit de woelige en wisselvallige wereld vluchten. ‘Het zijn constructiën van hun verstand, van het brein, geen verzuchtingen of angstkreten van het harte. Maar in die droomwereld, die zij op 't model van Plato als Staat zich dachten, voeren zij nu radikaal al de hervormingen en verbeteringen in, die zij op aarde zoo moeielijk konden tot stand brengen’.

Wij moeten hier herhalen hetgeen wij reeds vroeger gezegd hebben, dat Plato ten onrechte als een voorganger van de staatkundige droomers wordt aangezien, door hetgeen dat als terloops in zijne ‘Republiek’ door Socrates voorgesteld wordt, als zijn beslist gevoelen aan te nemen. Deze meening schijnt van Franschen oorsprong te zijn, waar de schrijvers, die misschien nimmer de geheele ‘Republiek’ gelezen hebben, den mond altijd van de ‘rêveries de Platon’ vol hebben; dit schijnt een standwoord geworden te zijn, evenals dat, volgens de uitdrukking van Horatius, Homerus wel eens duttend insluimerde.

De Humanisten gaven in deze romans aan hun streven naar burgerlijke en godsdienstige vrijheid den vrijen teugel, en leverden tevens een sarcastische hekeling op het bederf van Kerk en hof: dáár in dien staat - meestal op een afgelegen eiland - in den onbekenden geheimzinnigen Indischen oceaan waarin een Columbus en Americo Vespuzzi zeilden, vormden zij eene denkbeeldige maatschappij, geheel naar hunnen zin ingericht.

En als om te toonen tot welk eene klasse van menschen zij eigenlijk zich richtten, schreven zij in het begin alleen in het Latijn. Opmerkelijk is het dat in deze romans, die overigens zoo ver van de buitensporigheden der ultra-reformisten, zooals de wederdoopers, verwijderd waren, toch soortgelijke socialistische begrippen gevonden werden.

De schrijver begint zijne beschouwing met de Engelsche utopisten. Thomas More opent de rij. Met groote uitvoerigheid worden zijne levensomstandigheden en de inhoud zijner Utopia uit elkander gezet. Het zou te ver leiden om hem hierin te volgen, men moet dit in het werk zelf nalezen; alleen zij hier aangemerkt, dat Thomas More, die in 1535 zijn hoofd op het schavot verloor, als humanist zijn afkeer van de hervorming van Luther met zijne jaren voelde vermeerderen.

In Engeland wekte het voorbeeld, door de Utopia gegeven, in de XVIIe eeuw enkele navolgingen op, een tweetal staatsromans kwam er uit, die echter geen bepaald socialistische trekken vertoonen. Wij bedoelen de Nova Atlantis en de Oceana. De eerste is door Baco de Verulam in 1621 geschreven kort vóór zijn val als kanselier. Het is slechts bij een fragment gebleven.

Het tweede geschrift, de Oceana van James Havington, is in 1656 onder Cromwell opgesteld, niet meer in het Latijn maar in het Engelsch en heeft eene meer staatkundige dan socialistische strekking.

Een ander werk, de ‘Mundus alter et idem’ van bisschop Hall in het begin der XVIIe eeuw, kan als geen staatsroman gelden, als bevattende slechts eene satire op de bestaande maatschappij. Echter kon Engeland het voorloopig met de utopische denkbeelden wel stellen. Het is echter ook opmerkelijk dat zelfs op het eind der XVIe eeuw sommige sociale inrichtingen in de Engelsche wetgeving wisten in te dringen; dit blijkt uit de twee groote economische wetten van koningin Elizabeth: haar armenwet met de vaststelling van het ‘droit au travail’ en haar zeer doeltreffende wet van het jaar 1562, regelende het aantal, de positie en het loon der arbeidersleerlingen, die eerst in 1814 werden afgeschaft. Deze utopische en socialistische denkbeelden hadden verder weinig of niets te maken met de droomen der mannen van de vijfde monarchie.

Zeer lezenswaardig is hetgeen de schrijver omtrent den Italiaanschen wijsgeer en utopist Campanella mededeelt over zijne gewaagde en mislukte samenzwering om zijn vaderland, het koninkrijk Napels, van het juk der Spanjaarden te bevrijden, zijne jarenlange gevangenschap, zijne verlossing, zijne komst in Frankrijk en zijn dood in 1639. Het was eene zonderlinge speling van het lot dat hij in de kerk van het Jacobijnenklooster werd begraven, waar een eenvoudig gedenkteeken voor hem werd opgericht; dat aldaar anderhalve eeuw later de Jacobijnen-club hare vergaderingen hield, en een Robespierre, Danton, Marat en St. Just hunne ‘wildste klanken’ deden hooren.

Onder al zijne geschriften is voor ons onderwerp alleen merkwaardig zijn boekje dat hij als bijlage toevoegde aan zijn werk over de Reëele Philosophie. Dit werk bestond uit vier deelen, waarvan het eerste over de natuur der dingen, het tweede over de zeden der menschen, het derde over de Politica, het vierde over de Oeconomica handelde. Achter het derde deel, en als aanhangsel van de Politica, schreef hij nu de voorstelling van zijn zonnestaat (‘de Civitas solis’). Ofschoon het over den staat der zon handelt, is de voordracht somber en de stijl droog en stroef, echter heerschte over het geheel een waas van grootschheid, en ieder denkbeeld, vooral wat ‘de gemeenschap’ aangaat, is er tot de uiterste consequentie doorgevoerd, veel verder dan zulks in de Utopia van Morus gedaan was. Het is een gesprek tusschen een grootmeester der Hospitaalridders en een Genueesch scheepskapitein, die de zonnestad, op het eiland Ceylon gelegen, in alle bijzonderheden beschrijft. Dit boekje, dat door Campanella in de gevangenis was geschreven, werd in 1623 door Tobias Adam te Frankfort uitgegeven.

Campanella's phantastisch geschrift had in Italië weinig invloed en nog minder navolgers.

In Frankrijk daarentegen begon reeds in de XVIe eeuw het schrijven van staatsromans in zwang te komen, om enkele gewaagde, soms socialistische stellingen te verbreiden; men schreef hiervoor in het Fransch en maakte veel werk van de inkleeding. Gelijk Engeland zijn 'Utopia', Italië zijn 'Civitas Solis', gaf Frankrijk zijne 'Histoire des Sévarambes'. Min of meer had Rabelais (1532) op zijne eigenaardige wijs 'in zijn sappig en rijk Fransch' de zaak besproken; hij maakte reeds gebruik van sommige denkbeelden en namen die bij Thomas More voorkomen, zooals van den koning der Amanroten in Utopia, waaruit hij Gargantua zijne brieven aan Pantaguiel laat schrijven. Dus was het geschrift van den Engelschen kanselier aan Rabelais reeds bekend, ofschoon er bij hem weinig socialistische denkbeelden voorkomen.

De 'Histoire des Sévarambes', waarvan de schrijver zich verborgen trachtte te houden, kwam als eene vertaling of omwerking uit het Engelsch uit; de auteur noemt zich aan het slot dier opdracht D.V.D.E.L. Waarschijnlijk is de schrijver een zekere Vairasse d'Allais. Het ontstaan van het boek wordt op eene onderhoudende wijze verhaald, met allerlei reisavonturen verbonden, evenals de geschiedenis der Sévarambes zelve.

Opmerkelijk is het dat het juist Hollanders zijn die deze vreemde avonturen hebben. Er is ook eene Hollandsche vertaling omstreeks 1670 van uitgekomen. Nog merkwaardiger is het dat het geschreven werd onder de regeering van Lodewijk XIV, toen de voornaamste schrijvers zich al zeer weinig met de welvaart van het mindere volk ophielden en in het algemeen geen oor hadden voor de verdeeling der rijkdommen onder het volk.

De weinig bekende advocaat die voor den schrijver der 'Histoire des Sévarambes' gehouden wordt, zag reeds in 1677 in den toestand der volksklassen vele misbruiken en gebreken heerschen die door Boisguillebert en Vauban meer onmiddellijk werden aangetoond. Van al de groote schrijvers der eeuw van Lodewijk XIV, gaf Fénélon in zijn 'Télémaque' utopische plannen aan om den toestand van het volk te verbeteren. - De schrijver maakt nog gewag van 'Les aventures de Jacques Sadeur', geschreven door een Franschen monnik, die zijn klooster verliet en tot het protestantisme overging, en de 'Mémoires de Gaudona de Luques', dat de beschrijving van een volk bevat, de Mezoraniërs in het hart van Afrika, waar de volkomenste broederschap heerscht.

Wij zijn het op het slot van dit hoofdstuk met den schrijver eens, dat de staatsromans meestal het spel der verbeelding waren, en dat weldra ernstiger klanken zouden gehoord worden; echter hebben wij er eenigszins uitvoerig bij stilgestaan omdat die tak van literatuur thans niet algemeen bekend en bijna geheel vergeten is. De volgende hoofdstukken, hoe belangrijk ook, kunnen wij korter behandelen.

Het IXe hoofdstuk, socialisme der achttiende eeuw getiteld, vangt met eene juiste opmerking aan, dat die eeuw in de geschiedenis der beschaving op zich zelve staat, en dat Frankrijk daarin voornamelijk den toon heeft aangegeven, vooral van 1740-1780. De geest die zich in dit tijdvak vertoonde en zijn invloed over gansch Europa verspreidde is prikkelend, ontkennend en altijd naar eene afgetrokken theorie overhellende. Men is bezig het oude staatsgebouw, zoowel als het godsdienstig geloof te ondermijnen, om er iets veel beters en schooners voor in de plaats te stellen. Het 'ancien régime' in de hoogere standen is juist en fijn geteekend en in het scherpst contrast met den toestand en de wenschen der burger- en volksklassen. Men begon hoe langer hoe meer van een natuurstaat te droomen, waarin aan die klachten en gebreken een einde zou gemaakt worden. Hiertoe werkte de studie van het natuurrecht sterk mede.

Reeds ten tijde der Fronde en in de 'Pensées' van Pascal komen twijfelingen en scherpe aanmerkingen tegen het eigendomsrecht voor. De abt de St. Pierre, de man van den 'eeuwigen vrede', opperde ook vele socialistische gedachten in zijne geschriften, doch hij was slechts een voorlooper op dit gebied. De eigenlijke socialisten der Fransche XVIIIe eeuw zijn Morelly, de abt Mably en Linguet.

De schrijver geeft een belangrijk en uitvoerig verslag van de toen ter tijd veel gelezen geschriften dezer auteurs die eenen grooten invloed op den geest der eeuw uitoefenden.

Morelly gaf in 1753 een soort van gedicht uit 'Basiliade (het boek der koningen) of het vergaan der drijvende eilanden', dat veel overeenkomst met de vroegere staatsromans heeft. Hierop volgde in 1758 zijn 'Code de la Nature' dat veel opspraak maakte. Dit werk dat eene zeer radicale strekking heeft is zeer uitvoerig door onzen schrijver geanaliseerd.

Morelly, die een schoolmeester was, heeft daardoor zijn naam tot de nakomelingschap doen overgaan; hij liet den roem over aan de schitterende sophisten en aan Rousseau. Zij die de groote Fransche revolutie in 1793, of later in de dagen van 1830 en 1848, zooals Saint Just en Louis Blanc, het socialisme voorstonden, durfden nog niet eens Morelly aanhalen ofschoon zij het met hem eens waren. Tocqueville heeft met krachtige trekken den diepingrijpenden invloed van Morelly's geschrift in zijn onvoltooid meesterstuk 'l'Ancien régime et la Révolution' geschetst. Het boek van Morelly was voor zijne tijdgenooten een boek van vuur.

Mably, de broeder van den Franschen wijsgeer Condillac, was een zeer vruchtbaar geschied- en staatkundig schrijver, die in vele maatschappelijke zaken van zijnen tijd gemengd was en daarin als een man van groot gezag in zijne uitspraken werd gehouden. Bewonderaar der oudheid, was hij het voornamelijk van de Spartaansche instellingen. Volgens zijn gevoelen zijn wij afgevallen van de natuur die naar zekere

gelijkheid streeft. Gemeenschap van goederen en gelijkheid van toestand was het begin en de gelukkige aanvang der maatschappij, en thans is de ellende en de heerschappij der hartstochten het lot der menschen.

Mably was ook zeer werkzaam in de verwarde zaak van de Polen; hij werd door hen in 1769 verzocht eene constitutie voor hun rijk samen te stellen gelijk zij twee jaar later dit aan Jean Jacques Rousseau opdroegen (!) Hij schreef in 1770 en 1771 een werk van 2 deelen 'du Gouvernement et des lois de Pologne' dat hij nog met een geschrift 'de la situation de la Pologne' in 1776 vermeerderde.

Zijn staatkundig hoofdwerk was het in 1777 uitgekomen geschrift: 'De la législation ou principes des lois', dat onze schrijver nauwkeurig ontleedt. Mably was een zeer werkzaam auteur; behalve zijne 'Observations sur l'histoire de France', gaf hij nog in 1784 'Observations sur les Etats Unis d'Amérique'. Hij overleed in 1785 en was in zijne laatste jaren in een zwartgallige luim vervallen.

Was de invloed van Mably op zijnen tijd groot, nog grooter en uitgebreider was die van J.J. Rousseau, die hem in zijne staatkundige en socialistische gevoelens navolgde, ofschoon hij een weinig vleiend portret van hem schilderde, zooals hij bijna van iedereen gewoon was. Het eenig onderscheid tusschen hen is dat Mably een consequent socialist is, terwijl Rousseau slechts enkele heftige socialistische klanken van tijd tot tijd laat hooren en overigens het socialistische stelsel in het algemeen niet huldigt. Maar zijn wegsleepende en hartstochtelijke stijl verschafte hem dien alvermogenden ingang, dien de meer of min droge voordracht van Mably niet konde verkrijgen. Hoe geheel anders is Rousseau's beantwoording van de prijsvraag over den invloed der kunsten en wetenschappen, in zijn 'Discours sur l'inégalité des hommes' geschreven, zoo zeer geschikt om den onvergenoegden geest zijner tijdgenooten op te winden. Het is reeds duidelijk dat hij in vele opzichten met Mably overeenstemde. De Grieksche oudheid met haar wetten van Lycurgus (en haar ongegrond gevoelen van den droom aan Plato toegeschreven), was het die hij, zoo verkeerd als belachelijk, ter verontschuldiging voor het te vondeling leggen zijner kinderen wilde laten gelden. Later lieten zijn 'Emile' alsmede het 'Contrat social' zijne voorliefde voor den Griekschen eenvoud der Spartaansche opvoeding uitkomen. Doch de socialistische richting is zeer laag en onbepaald gehouden. Gelijkheid staat wel op den voorgrond van het 'Contrat social', dit evangelie der Fransche revolutie, doch het communisme wordt daarin veroordeeld. In den 'Emile' wenscht hij alleen ook bij zijn leerling het gevoel van broederschap en eerbied voor het volk op te wekken; dit is hem voldoende.

Zelfs zijn 'Nouvelle Héloise', ofschoon een liefdesroman, heeft in sommige gedeelten eene socialistische strekking. Was en bleef Mably, alleen uit den kring dier wijsgeeren, deïsten en encyclopedisten, de conse-

quente woordvoerder van het socialisme, Rousseau was een wegbereider.

Evenzoo waren het de encyclopedisten en de zoogenaamde wijsgeeren van de XVIIIe eeuw, wier gevoelens in het 'Système de la Nature' hunne hoogste uitdrukking vonden. Ieder hunner droeg steenen tot het gebouw van het socialisme bij; doch allen werden daarin door den advocaat Linguet overtroffen, wiens leven op een roman gelijkt en door onzen schrijver in al zijne bijzonderheden verhaald wordt. Linguet schreef eerst tooneelstukken en trad vervolgens als advocaat op, in welke betrekking hij eene levendige en krachtige welsprekendheid ten toon spreidde.

Hij poogde door paradoxe stellingen de aandacht van het publiek op zich te vestigen. In zijn 'Histoire du siècle d'Alexandre' en vooral in de 'Histoire des Révolutions de l'Empire Romain depuis Auguste jusqu'à Constantin' komt dit reeds uit, waarin hij de Franschen verbaasde door Tiberius en Nero te verdedigen. Met epigrammen en sarcastische pamfletten vervolgde hij de letterkundige critiek en de toongevende philosofen dezer dagen. Tegen de encyclopedisten schreef hij zijn 'Fanatisme des Philosophes' en ter verdediging der Jezuïeten zijne 'Histoire Impartiale' dezer orde, een boek dat door beulshanden werd verbrand. Doch zijn voornaamste werk was zijne 'Théorie des Lois civiles ou Principes Fondamentaux de la Société', waarvan onze schrijver een uitvoerig verslag geeft. Het werk is vooral gericht tegen Montesquieu's 'Esprit des Lois'. Het houdt zich bezig met den bouw der maatschappij en wil bewijzen dat de maatschappelijke instellingen, die zich veel minder met de personen dan met het eigendom der goederen bezig houden, op macht en geweld zijn gevestigd. Het eenige doel der maatschappij is om den rijke te handhaven in zijn bezit. Linguet bezweert echter huichelachtig, bij alle goden en bij al wat heilig is daaraan niets te veranderen, want dan staat de chaos voor de deur (!) Linguet die ook het 'Contrat Social' van Rousseau alleraardigst bestrijdt, heeft niet veel moeite om te bewijzen dat zulk een verdrag eene ongerijmdheid is.

Het werk van Linguet is vol van de meest stoute en paradoxe stellingen, vol droomerijen die hij zeker niet aan de republiek van Plato heeft ontleend. Op het einde van zijn boek zou men meenen een socialist van onze dagen te hooren. 'Waarlijk, wanneer men den toestand der maatschappij gadeslaat, is het een der verwonderlijkste en gelukkigste leidingen der Voorzienigheid, dat de wanhoop niet een van die zoo ontelbare arbeiders het hoofd op hol brengt, zij die, als zij des avonds gaan slapen, niet weten of zij den volgenden morgen de gelegenheid zullen hebben om hun brood te verdienen'.

Het boek wekte de verontwaardiging op die hij in allerlei kringen tegen zich deed oprijzen. Vooral de orde der Fransche advocaten was verbolgen over zijn geraasmakende pleidooien, over zijn onbeschaamdheid, zijn liefde voor schandaal en zijn gedrag jegens zijne ambtge-

nooten; de vijandschap der encyclopedisten voegde zich hierbij en in 1774 werd hij van de lijst der advocaten geschrapt. Hij verwisselde nu het socialistisch schrijven voor het staatkundig journalisme. Hij tastte het ministerie van Turgot op de hevigste wijze aan. Voltaire voegde zich bij zijne talrijke vijanden die hem noodzaakten Frankrijk te verlaten.

Hij ging naar Londen en stichtte in 1777 het blad dat het groote orgaan der publiciteit voor Europa bij het naderen der Fransche revolutie zou worden, de bekende 'Annales politiques, civiles et littéraires du XVIIIe siècle', dat overal gelezen werd. In Frankrijk teruggekeerd werd hij een tijd lang in de Bastille gezet, waarover hij zich na zijne loslating, door zijne 'Mémoires sur la Bastille' wreekte, die tot het verwoesten daarvan in het begin der revolutie bijgedragen hebben. Weder uit Frankrijk geweken raakte hij opnieuw te Brussel in de gevangenis. Toen een ieder zijn plan voordroeg om Frankrijks finantiën te herstellen, verdedigde Linguet met de meeste onbeschaamdheid het nationaal bankroet!

Toen de beweging der revolutie in 1789 begon, vloog Linguet naar Parijs, maar vond er een slecht onthaal. Voor den verdediger van Tiberius en Nero en van de Jezuïeten, voor den vriend van Joseph II en den vijand der Fransche wijsgeeren was thans geen invloed te verkrijgen en geen fortuin te maken. De burgerstand wilde niets van hem weten, en van het arbeidersvolk als zoodanig was nog geen sprake. Linguet gold dus als een lakei van het despotismus, en werd als een onbeschaamde indringer verjaagd als hij zich bij de vrijheidsmannen wilde voegen. Hij moest zich eindelijk in zich zelven terugtrekken, want niemand vertrouwde hem, ofschoon hij zich aan de club der Cordeliers had aangesloten. Onder het schrikbewind als verdacht gevangen genomen, viel in 1794 zijn hoofd onder de guillotine.

In dien tijd vinden wij weinig weerklank van Mably's en Linguet's socialismus bij de staatkundige schrijvers, meestal bewonderaars van Rousseau, zelfs niet bij Mercier, schrijver van 'l'An 2240'. Maar zonderling, in den opmerkelijkste van deze schrijvers, in 'Rétif de la Bretonne' verrast ons eensklaps eene associatie met gemeenschappelijk eigendom, een idee zoo als Morelly en Mably het hadden kunnen hebben en waarvan er niet één spreekt 'Les 20 épouses des 20 associés, nouveau moyen de bannir l'ennui du ménage'. Wij zien daaruit dat er vele elementen van het socialisme in Frankrijk, reeds voor het uitbreken der revolutie, aanwezig waren, zooals ook bij Brissot en die tevens zich in de prijsvragen van de provinciale academiën of genootschappen als die te Dijon, te Châlons sur Marne, vertoonden, die vraagstukken, het socialisme rakende, aan de orde stelden. Zelfs de financie-minister Necker schreef in zijn strijd tegen Turgot een boek over 'la Législation et le commerce des Grains', waarin regels voorkomen, die zelfs een Morelly gaarne had willen onderschrijven.

De schrijver gaat in het X^e^ hoofdstuk ertoe over, om de 'verschijnselen van het socialisme in de Fransche revolutie' na te gaan. De verschillende oorzaken die in Frankrijk tot eene staatkundige hervorming aanspoorden hadden een crisis voorbereid die in 1789 uitbarstte. Het verlicht despotismus van Frederik II en Joseph II, de vrije onafhankelijkheid door de Noord-Amerikaansche volksplantingen verkregen, werkten daartoe mede. Men ging toen een staatkundige en maatschappelijke proef nemen op grootere schaal. Van alle kanten werden er brandstoffen aangebracht. 'Men zwoegde en bespiedde starend met groote oogen wat er uit dien kokenden ketel zou oprijzen, totdat in eens met een ontzettenden knal het gansche laboratorium in de lucht vloog!' - Zulk een indruk maakt de groote Fransche revolutie van verre gezien. Het spreekt van zelf dat bij die staatkundige ontploffing de maatschappij niet ongedeerd bleef. Het is eenigszins moeielijk om deze twee elementen zoo afzonderlijk te beschouwen, om juist aan te toonen wat tijdens deze omwenteling gedaan werd om de maatschappij op een socialistischen weg te reconstitueeren. Doch er bestaat een soort van leiddraad in dit doolhof.

De sociale revolutie vereenzelvigde zich meestal met het woord Parijsche revolutionnaire commune. Wij kunnen dus het sporadisch opkomen der elementen dier commune, het voortwoekeren en zich opheffen daarvan en eindelijk het heerschen en vallen dier zoo heillooze instelling gedurende de drie tijdperken der revolutie, de constituante, de législative en de conventie, geleidelijk nagaan. De schrijver stelt zich dus voor om de opkomst, den triomf en den val van dit veemgericht der commune in de periode van 1789-1795 voornamelijk te bespreken. Dit heeft de schrijver voortreffelijk gedaan en op eene wijs dat het moeielijk valt hiervan een overzicht te geven, omdat hier alles even belangrijk is. De Fransche revolutie was met goede bedoelingen begonnen om vele misbruiken af te schaffen en heilzame hervormingen in het leven te roepen, doch week al spoedig van dien heilzamen weg af. Onbekookte theorieën poogde men met groote en schelklinkende woorden te verwezenlijken en verwarring en oproer waren daarvan het onmiddellijk gevolg. Al spoedig na de bijeenkomst der 'Etats généraux' werd te Parijs de Bastille bestormd en geslecht, moorden werden gepleegd, kasteelen verwoest en verbrand, het koninklijk gezag werd vernietigd en daarvoor de hersenschimmige oppermacht des volks, door eene nationale vergadering vertegenwoordigd, in de plaats gesteld. Als constituante heeft zij in 1791 eene staatsregeling gegeven die de zaden van haren spoedigen ondergang in zich droeg, de door haar ingestelde Assemblée Législative moest een jaar later de republiek proclameeren en de conventie bijeen roepen die eene ongeborene constitutie, die van 1793, onder het geweld der clubs en der commune opstelde. Onder de regeeringloosheid en het bestuur van het schrikbewind werden de bloedigste gruwelen gepleegd. Duizenden hoofden vielen onder de guillotine nadat des ko-

nings hoofd daaronder gevallen was, en nog meer duizenden onschuldige slachtoffers werden in massa's vermoord. Toen in 1794 Robespierre en de overige terroristen op hunne beurt meestal onder de revolutionnaire bijl gevallen waren, was het spoedig in 1795 met de heerschappij der clubs en der commune gedaan, zonder dat daarom de rechten van den mensch en burger, de vrijheid, de gelijkheid en vooral de broederschap in Frankrijk eindelijk verwezenlijkt en geëerbiedigd werden.

Wat de socialistische maatregelen aanbelangt, de constitueerende nationale vergadering verzette zich ten sterkste tegen den kreet naar eene agrarische wet, die in de provinciën werd gehoord en tegen de min of meer socialistische inrichtingen, die door de commune van Parijs werden begeerd. De Constituante bleef aan het denkbeeld vasthouden dat het eigendom heilig en onaantastbaar was. Door den verkoop van de goederen der kerk (la main morte), begon zij eene klasse van kleine landbezitters in het leven te roepen. Van algemeen stemrecht (suffrage universel) wilde zij ook niets hooren, en stelde een census voor kiezers en gekozenen vast. Daarentegen verleende die vergadering een krediet van 2½ millioen francs voor de stichting van werkplaatsen in de departementen en schoot in 1790 reeds 30 millioenen aan de stad Parijs voor. In 1791 schafte zij de ‘ateliers nationaux’ weder af, al bleef zij de vreemde arbeiders weren. Voorts verbood zij alle arbeidersvereenigingen, die ten doel hadden het loon te dwingen.

De Parijsche sectiën organiseerden zich weldra als revolutionnaire commune met eigen hoofden en bureaux, die zich behendig schuil hielden, en oefenden pressie op den officieelen Municipalen raad uit en achter dit lichaam staande waren de sectiën zeker van den invloed, dien zij op de volksvertegenwoordigers uitoefenden.

De Législative vergadering was geheel anders dan de Constituante samengesteld, er kwamen hierin meer vrijdenkers, ‘arme drommels’ advocaten zonder cliënten, doctors zonder praktijk enz. De partij die de leiding der vergadering verkreeg was die der Girondijnen, aan welker hoofd Brissot stond, wiens naam wij reeds noemden. Hij gaf een tijdschrift uit onder den titel van ‘Bibliothèque philosophique du Législateur du Politique du Jurisconsulte’, waaronder een opstel van hem voorkomt over de ‘Moyens de prévenir les crimes en France.’ Reeds in dit stuk ziet men de socialistische denkbeelden zeer duidelijk uitgedrukt. De eerste oorzaak wordt gezocht in de samenstelling der maatschappij en niet in de kwade gezindheid der menschen(!). Een andere verhandeling over de ‘onschuldig veroordeelden’ behelst een betoog, dat wanneer het volk kwaad doet, dit alleen uit onwetendheid voorkomt. Beide deze stukken werden door de academie van Châlons sur Marne bekroond. Maar opmerkelijker is het dat Brissot een voorganger was van Proudhon's programma ‘La propriété c'est le vol’, in zijne ‘Recherches philosophiques sur la propriété etc.’

Het was voornamelijk de club des Cordeliers waarin de meest ge-

avanceerde republikeinen bijeenkwamen, die zich door middel der sectiën, in de plaats van den Municipalen raad als revolutionnaire commune wist te dringen om straks haar invloed en dwang op de Wetgevende vergadering en nog meer op de zoogenaamde constitutioneele regeering des konings uit te oefenen, die zij reeds den 10^{den} Augustus 1792 omverwierp, terwijl zij den officieelen raad voor goed uit het stadhuis joeg, en ten getale van 82 zich aan het hoofd van het Parijsche volk plaatste.

Onder de heerschappij van zulk eene zich zelf opwerpende vergadering en bij het toenemen van den nood en het gebrek des volks moesten de socialistische begrippen en de communistische eischen wel toenemen. Men eischte dat de noodzakelijkste levensbehoeften geen voorwerp van zuiver privaateigendom meer konden blijven, dat de boeren moesten genoodzaakt worden om een gedeelte van hun oogst voor een vastgestelden prijs (maximum) aan de markt te brengen, men klaagde de kapitalisten aan, en vorderde maatregelen tegen den woeker.

In het begin van 1793 hadden in Parijs tooneelen van socialistischen roof plaats. Op aansporing van Marat begon men in de winkels levensmiddelen voor een geringen prijs te eischen, vervolgens die te plunderen en alles daaruit weg te nemen. De commune bleef maar bij de conventie om voorschotten aanhouden om den honger des volks te stillen. Eindelijk bereikte de commune onder Hébert en Chaumette een zoo groote mate van den buitensporigsten revolutiegeest, dat zij de Jacobijnen en Terroristen daarin overtroffen en deze zich genoodzaakt zagen die tekeer te gaan. Nimmer waren er zulke saturnaliën gevierd als er thans te Parijs plaats hadden, nimmer was Frankrijk zoo na om in den poel van regeeringlooze barbaarschheid ten onder te gaan.

Met den val van het schrikbewind kwam er eene reactie voor de orde en een geregeld bestuur. De conventie begon haar gezag, zoo dikwijls door een woesten hoop met voeten getreden, met kracht door het kanon van den generaal Bonaparte te handhaven. De constitutie van 1795, onder een Directoire en twee kamers, door de overwinnende republikeinsche legers ondersteund, gaf aan Frankrijk weder eenige rust en orde terug.

De schrijver wijdt een geheel hoofdstuk, het XI^{de}, aan de samenzwering van Babeuf. Toen de clubs gesloten werden, beraamden Babeuf, Darthé, Buonarotti en andere communisten eene poging om het Directoire omver te werpen en eene sociale revolutie te bewerken. Zij besloten dat wanneer het gelukte, de arme burgers die nu slecht gehuisvest waren, niet in hun gewone woningen zouden terugkeeren, maar dat zij dadelijk in de huizen der volksvijanden geïnstalleerd zouden worden, en dat men bij die rijken de noodige meubelen zou wegnemen

ten einde de sans-culottes op hun gemak in te richten. Het doel van dit eedgenootschap was het privaateigendom met een zekeren overgangsmaatregel eindelijk geheel af te schaffen, en een algemeen fonds op te richten dat telkens vergroot zou worden, omdat het erfrecht zoude worden opgeheven en de nalatenschappen aan de communauteit zouden vervallen. Alles was bijna gereed om den opstand in Mei 1796 te doen uitbarsten, toen het plan door Grisel, die zich bij de saamgezworenen aangesloten had, werd verraden, en de hoofden bijna allen gevangen genomen werden, waaronder verscheidene vrouwen waren. De beschuldigden hielden voor de rechters hunne beginselen met heftigheid staande, zongen de Marseillaise en veroorzaakten soms een tooneel van verwarring. Het belangrijkste was de redevoering van Babeuf, die open en rond voor het gerechtshof voor de gemeenschap van goederen uitkwam en hiervoor zich op het 'Code de la Nature' van Morelly, dat hij aan Diderot toeschreef, beriep; zijne forsche voordracht maakte een zekeren indruk; doch die belette niet dat hij en Darthé ter dood veroordeeld, Buonarotti en 6 anderen tot de straf der deportatie verwezen en 56 overige beschuldigden vrijgesproken werden.

Babeuf liet drie zoontjes in de behoeftigste omstandigheden na, terwijl zijne vrouw spoedig van smart en ellende overleed. Zij werden door Felix Lepelletier opgenomen en verzorgd. Zij heetten Emile, Camille en Caius, hun lot was ongelukkig en tragisch. 'In 1808 brak de onafhankelijkheidsoorlog in Spanje uit. Daar vloog Emile naartoe, niet zoozeer om het te helpen verdedigen dan wel om Grisel op te zoeken, die in het Fransche leger diende. Hij zocht en vond hem, er had een duel op leven en dood plaats. Grisel sneuvelde en Emile werd zwaar gewond, doch de vader was gewroken. Sinds kwam Emile te Parijs terug en poogde een boekwinkel op te zetten, gaf de "Nain Jaune", een gemeen oppositieblad uit, ging failliet en stierf ergens in Amerika.

Het was in het jaar 1814, de geallieerden vielen in Frankrijk, een jongeling sneuvelde moedig onder de kogels der vijanden, het was Caius Babeuf. Het werd 1815. De eerste Kozakken renden door de straten van Parijs. Daar klom een jonkman op de zuil der kolom Vendôme en stortte zich te pletter naarbeneden: hij kon den smaad van zijn vaderland niet overleven, het was Camille Babeuf'. Dit was het uiteinde van het kroost van den laatsten communist in Frankrijk gedurende de XVIII^{de} eeuw. Doch het communisme was niet verdwenen, het zou zich in de XIX^{de} eeuw op eene onrustbarende en ontzettende wijs weer vertoonen. Dertig jaren na zijne verbanning gaf Buonarotti een uitvoerig verhaal van de 'Conspiration de Babeuf' in twee deelen te Brussel uit, een werk dat bij sommige lezers wel bewonderaars en navolgers zou vinden, en daardoor aan de omwenteling van 1848 een meer socialistisch dan wel een staatkundig karakter geven zou.

In het XII^{de} hoofdstuk beschouwt de schrijver het godsdienstig socialisme zooals het zich in de XVIII^{de} eeuw vertoonde bij de Jezuïeten-

missie in Paraguay, bij de zoo vreedzame als eigenaardige broedergemeente te Herrnhut onder Zinzendorf, en bij de Kwakers in Engeland en in Noord-Amerika. Het socialisme der Jezuïeten was niets anders dan een zacht despotismus, waaronder zij de bevolking van Paraguay tot hun voordeel onder de slavernij van hun gezag gebracht hadden. Wat het communisme der Herrnhutten en Kwakers aanbelangt, dit bestond meestal uit eene meer of min getrouwe navolging van de overlevering aangaande de eerste christengemeente te Jeruzalem en kon slechts bij weinig talrijke broederschappen ingevoerd worden, zoodat het godsdienstig socialisme weinig invloed naarbuiten op de maatschappij in het algemeen uitoefende, en meestal zich tot den kring der geloofsgenooten bepaalde.

Het XIII^{de} hoofdstuk, dat het eerste deel van dit werk besluit, is niet het minst belangrijke, het brengt ons ‘op den drempel van de XIX^{de} eeuw’ en tot vergelijking ‘van de economie en het socialisme.’ Er ontstond in het midden der XVIII^{de} eeuw in Frankrijk een soort van economisten, volgelingen van den bekenden Quesnoy, die zich physiocraten noemden, en die op een andere wijs dan de socialisten het maatschappelijk vraagstuk poogden op te lossen. Hunne beschouwingen waren voornamelijk op den landbouw gericht. Zij waren de grondleggers van eene wetenschap, die thans aan de orde van den dag is, namelijk die der staathuishoudkunde, waarin velen het eenige middel zien om de vooroordeelen van het socialisme en communisme te bestrijden.

Daar is een wezenlijk onderscheid tusschen de beginselen waarvan beiden schijnen uit te gaan. Terwijl het socialisme het doel van zijn streven door gemeenschap van een collectief bezit poogt te bereiken en het ongelijk verdeeld individueel eigendom als den kanker der maatschappij beschouwt, en gemeenschappelijk bezit van den grond en van uitoefening van bedrijf boven het individueel landbezit en de bijzondere werkzaamheid van nijverheid en industrie stelt, de hulp van den Staat inroept om het recht op den arbeid, het onderwijs en de verzorging van onvermogenden te eischen, beschouwt de staathuishoudkunde daarentegen het individueel eigendom, de vrije concurrentie in handel en nijverheid, spaarzaamheid en vermeerdering, met de volmaking van de voortbrengselen der industrie, als den eenigen weg om den toestand der arbeidende klassen te verbeteren. Doch dezen willen op eene gemakkelijker wijs aan den kost komen, en meer door algemeene inrichtingen geholpen worden, dan dat zij zich zelven helpen. Zij verlangen beschermende wetten en een onderwijs dat hun geld noch moeite behoeft te kosten, en zijn doodvijanden van het ‘laissez passer, laissez aller.’

Tot op het einde der XVIII^{de} eeuw waren de regeeringen zoowel

als de natiën van begrip, dat men zich door verbodswetten ten nadeele van anderen konde verrijken. Engeland gaf hiervan het voorbeeld in de ‘acte van Navigatie en zijne korenwetten’ en juist daar zou toen een schrijver opstaan, die de staathuishoudkunde een meer wetenschappelijken vorm zou geven en juist het tegendeel zou leeren van al datgeen, dat men meende dat de volkswelvaart en den voorspoed kon bevorderen, de vader van de economiepolitiek, het was Adam Smith in zijn ‘Wealth of Nations’. ‘Verrassend boek’, zegt onze schrijver. ‘Vol scherpe waarnemingen, fijne opmerkingen en heugenis van de met eigen oogen aanschouwde verschijnselen!

Het is juist het tegenovergestelde van een dier droge muffige betoogen over staathuishoudkunde zoo als onze XIX^{de} eeuw er zoo velen voor de winkelkasten onzer boekverkoopers heeft uitgestald. Alles boeit en leeft in dit boek. Bijwijlen schijnt het een bosch van feiten, waartusschen als zoovele lichtstralen de vernuftige denkbeelden van den auteur spelen en schieten.’ Hij heeft Frankrijk en Holland bereisd. Zeer zeker is hij met hart en ziel aan Engeland verkleefd, hij koestert nog de Engelsche jaloersche afgunst tegenover Holland, en het wordt op elke wijze door hem benijd. Maar dit leert ons juist zijn karakter kennen, dat nog niet boven alle vooroordeel verheven was, en belet ons om diegenen te volgen ‘die Adam Smith liefst uitbundig prijzen, zonder hem gelezen te hebben en die van zijn naam een etiket maken dat zij plakken op de vaas, waarin luimige, abstracte, vage, nevelachtige vrijheidsbeginselen en atomistische beschouwingen zijn vervat.’ - Neen, Adam Smith was een man als wij, van gelijke beweging als anderen, maar met groote scherpzinnigheid begaafd. Hij was niet als uit de lucht komen vallen en stond op de schouders zijner voorgangers in Engeland en der physiocraten in Frankrijk. Hij stond op de grens der eeuw van stoom, leefde in den vooravond der ontzettende revolutie, die met de uitvindingen van Watt, Arkwright en Fulton begon.

Het is van belang na te gaan wat Adam Smith in zijn ‘Wealth of Nations’ heeft uiteengezet over drie begrippen, wier wijziging de brug is geweest waardoor de economisten het terrein door de socialisten ingenomen eenigszins zijn genaderd: wij bedoelen de begrippen, 1°. van arbeid en arbeidsvermogen; 2°. van 't ‘laissez aller’ en 3°. van associatie. Wij zullen zien, dat, wat de twee eerste punten betreft, werkelijk bij Adam Smith opvattingen voorkomen, die tot de toenadering der vijandige kampen en vooral tot dieper studie kunnen leiden.

1°. Wat het begrip van arbeid en arbeider betreft, neemt Adam Smith als een feitelijk uitgangspunt aan den strijd der belangen tusschen de verschillende rangen en klassen onder wie het volksinkomen moet worden verdeeld.

Zoo zegt hij ergens ‘zoo eten grondrente en kapitaalwinst de loonen op en onderdrukken de twee hooger in trap staande klassen van het

volk het lager deel'. Nergens vindt men bij hem de optimistische opvatting alsof de belangen van kapitalisten in de werkelijkheid geheel dezelfde zijn; het moge in de abstracte theorie waar wezen, in de practijk is zulks het tegendeel.

2°. Wanneer wij nagaan wat Adam Smith omtrent het beginsel van 't 'laissez aller', het abstracte vrijheidsbeginsel in 't economisch verkeer heeft gezegd, zien wij dat hij de rol van den Staat daarin niet gering schat. Die aan het hoofd der regeering staan, moeten, volgens hem, meer doen dan de zaken op haar beloop laten. Onder den werkkring noemt hij behalve de zorg voor defensie, waar hij den beschavenden invloed van een staand leger erkent, voor goedkoope justitie, voor publieke werken, ook wel degelijk als economische taak het onderwijs op.

3°. Wat het associatiebegrip aangaat, de erkenning van het gemeenschapsgevoel als maatschappelijke kracht, hier vinden wij bij Adam Smith zeer weinig toenadering tot beschouwingen zoo als wij thans gewoon zijn. Integendeel, hier heeft hij het stelsel van egoïsme en van het individualisme als een sterke vesting voor de vrije ontwikkeling van den persoon gaan bevestigen. Wel erkent hij de gelijkheid van alle menschen, hij doet dit zelfs in bewoordingen die de meest besliste communist zou kunnen overnemen, maar die gelijkheid dringt hem niet tot de leer der associatie ten algemeene nutte, het beginsel en de spil van iederen arbeid is en moet zijn alléén 'het eigenbelang'. Hierdoor bereidde op het einde der XVIII^{de} eeuw Adam Smith den strijd der economisten tegen het socialisme in de XIX^{de} eeuw voor, dien de schrijver in het tweede deel van zijn hoogstbelangrijk werk zal behandelen.

Wij hebben gemeend een meer uitvoerig verslag van dit tweede stuk te moeten geven, ten einde de aandacht op een werk te vestigen, waarin de levensvragen der hedendaagsche maatschappij met onpartijdigheid, uitvoerig geschiedkundig behandeld worden, alles door talrijke aanteekeningen en tekstueele aanhalingen gestaafd, en daardoor het beschaafd publiek aan te bevelen, om het werk zelf in handen te nemen waar zoovele zaken en beschouwingen voorkomen, die niet algemeen bekend zijn. Het is bijna onnoodig hierbij te voegen dat wij met verlangen het vervolg en slot ervan te gemoet zien, die ons tot meer algemeene beschouwingen over het behandelde onderwerp aanleiding zullen geven.

Maart 1876.

J.A. BAKKER.

Geschiedenis van den dag.
De Oostersche quaestie.

Aller politieke oogen wenden zich dezer dagen naar Berlijn, zooals zij vroeger gekeerd werden naar Parijs. In de Duitsche hoofdstad toch vergaderen de premiers van de drie machtigste rijken van Europa en, te oordeelen naar het gevolg waarvan zij vergezeld zijn, moet er heel wat verhandeld worden, meer zou men haast zeggen, dan over de Turksche zaken. De gewone jaarlijksche reis van den Czaar naar Ems kwam juist van pas, bood een welkome gelegenheid aan, want de Turksche verwarring is in den laatsten tijd van dien aard geworden, dat waarlijk wel een gezette overweging noodzakelijk is. In het najaar scheen 't dat de opstand in Bosnië en Herzegowina - dank zij het vrede-keizersverbond - spoedig zou uitsterven. De winter met zijn ditmaal vreeselijke gestrengheid is niet gunstig voor zulke bewegingen, die haar oorsprong inzonderheid ontleenen aan ondernemende partijgangers en fortuinzoekers. En zoolang men overtuigd kon zijn, dat geen der groote Mogendheden voor 't oogenblik een oplossing van de Oostersche quaestie wenschte, kon men ook niet aan eenig slagen van den opstand gelooven. En die overtuiging werd nog versterkt, toen de Oostenrijksche Minister van Buitenlandsche Zaken graaf Andrassy op het laatst van Januari (31) met zijn bekend hervormingsplan voor den dag kwam, dat de goedkeuring had mogen verwerven van Rusland en spoedig ook door den Sultan werd aangenomen. Wat toen had moeten geschieden, gebeurde echter niet; den opstandelingen werd niet kort en goed, hetzij door de Turksche Regeering, hetzij door de diplomatiek intervenieerende Mogendheden, de wet der onderwerping voorgeschreven; de Sultan liet eerst de zaken haren loop, nadat hij de Keizerlijke Mogendheden indirect verantwoordelijk had gesteld voor de verdere stappen der muiters; van den anderen kant liet men zich in met onderhandelingen, die namens de Mogendheden door den Oostenrijkschen Gouverneur van Dalmatië, generaal Rodich met de Bosniërs werden gevoerd; het gevolg was, dat deze tegeneischen stelden, waarborgen eischten tenopzichte van de uitvoering der hervormingen en bovendien een diep ingrijpende verandering wilden brengen in de verdeeling van het landbezit. Toch zou ook al pratende en onderhandelende de beweging zijn doodgebloed, indien men in eenig opzicht praktisch de muiters had beduid, dat er een eind moest komen aan 't verzet. Dit was echter niet het geval, integendeel Oostenrijk ging voort de vluchtelingen uit Bosnië en Herzegowina, d.i. de vrouwen en kinderen en grijsaards te ondersteunen, te voeden, te onderhouden, zoodat de mannen, die de wapenen konden dragen, zich gerust aan

hun handwerk, den guerilla-oorlog, konden wijden. De grenzen werden niet streng afgesloten, zoodat de vrijscharen steeds van buiten werden aangevuld met vreemdelingen, die in hun eigen vaderland niets te verliezen en elders licht wat te winnen hadden. Servië en Montenegro rammelden met de wapenen, ondersteunden ondershands de opstandelingen, en boezemden dezen nog meer door hun houding moed in en hoop voor de toekomst. Een afdoende waarschuwing van Rusland of Oostenrijk zou spoedig hierin verandering hebben gebracht, maar ook hier handelde de diplomatie in den geest van hare traditioneele tegenstrijdigheid, zoodat zij eindigde met de Turksche zaken nog meer in de war te sturen dan zij 't reeds waren. Eerst was met verbazingwekkenden omhaal het hervormingsprogram vastgesteld, met de noodige formaliteiten aangeboden en spoediger door den Sultan bewilligd dan men verwachtte; maar toen de muiters bezwaren maakten, werd het kostelijk werk van graaf Andrassy weer terzij gesteld. Rusland althans meende terstond, dat er wel wat te zeggen viel voor de bezwaren der opstandelingen en de diplomatieke overwegingen namen weer een aanvang; te Berlijn zal men nu op de een of andere wijze een tweede verbeterde en vermeerderde editie maken van het hervormingsplan van Andrassy, om het wellicht ook weer te laten rusten, wanneer de Christelijke oproerlingen er geen genoegen mee nemen, of wanneer het blijkt dat het plan praktisch onuitvoerbaar is; of ook wel, er wordt een nieuwe schepping gemaakt, die het broddelwerk der vroegere diplomatieke kunsten evenaart, volgt wellicht de oprichting van vasalstaatjes, die, met alle mogelijke soorten van moderne vrijheden toegerust, toonbeelden blijven van verwarring en bronnen van onrust voor de omliggende Staten.

Het zikzagrijden der diplomatie heeft intusschen tengevolge gehad, dat de toestand veel ongunstiger is geworden; de opstand heeft door den langen duur en door de feitelijke erkenning van den kant der groote Mogendheden meer vastheid gekregen, Montenegro en Servië hebben tijd gehad hun aandacht te wijden aan de organisatie hunner strijdkrachten. De onzekerheid heeft schadelijk teruggewerkt op Turkije, en het is niet meer dan natuurlijk, dat zich in een Staat zoo zwak, zoo slecht georganiseerd als Turkije, meer teekenen van ziekte openbaren, wanneer hij onderworpen wordt aan zulk een zonderlinge diplomatieke kuur. In Bulgarije, waar men een paar jaar geleden de kerkelijke zelfstandigheid wist te verkrijgen als voorspel van de nationale politieke, begon 't te gisten en werd het ingenieuse plan uitgedacht een modernen constitutioneelen Staat te maken, waarvan men den steeds afwezigen Sultan wel als ‘Koning’ wilde erkennen. De minachtende wijze, waarop de Christelijke Mogendheden inderdaad de Turksche Regeering behandelden, de ondersteuning van de oproerlingen en het plaatsen van den Sultan op de meest vernederende wijze onder voogdijschap met den schijn van den bestaanden toestand te wil-

len handhaven, heeft daarbij onder de Halve-Maans-geloovigen een bedenkelijke agitatie doen ontstaan, waarvan de moord op den Franschen en Duitschen consul te Saloniki gepleegd, een der vruchten is. Een feit als die moord, schijnbaar te voorschijn geroepen door toevallige omstandigheden, staat nooit alleen, maar hangt door nauw zichtbare draden met een geheelen toestand van een Rijk, van een volk samen. Neem daarbij de wanhopig verwarde financiën van het land van Mohammed's opvolger, dan komt men tot de slotsom, dat het werk, door de drie groote keizerlijke premiers te Berlijn te verrichten, lang niet zoo gemakkelijk is en - kan men er bij voegen: zij hebben 't er naar gemaakt.

Wij zullen den schijn niet aannemen van ingewijd te zijn in de geheimen van het ter Berlijnsche conferentie verhandelde en beoordeelen den toestand naar de werkelijkheid, voorzoover die uit verschillende en ongelukkig genoeg, meestal zeer partijdige berichten valt op te maken, - de werkelijkheid, waarmee ook de diplomatie in 't eind heeft te rekenen, waarvan zij dikwijls het slachtoffer wordt. En dan komt het ons voor, dat de geheele behandeling van den opstand in Bosnië en Herzegowina thans een ander geneesmiddel, - of om het meer juiste woord te gebruiken, - een ander lapmiddel noodzakelijk maakt; de opstand is ingeworteld, hij is een macht g e w o r d e n , vooral in verband met de omgeving; de afscheiding, de haat tusschen de Christenen en de Muzelmannen heeft een diepte verkregen, dat een gemengd bestuur om te waken over de uitvoering der noodzakelijk geachte economische en administratieve hervormingen een onmogelijkheid is geworden. Afscheiding van de Christelijke en Mohammedaansche bevolking, elk onder haar eigen bestuur, zal thans noodzakelijk zijn.

Wat men in vroeger jaren voor Servië heeft beproefd en daar althans ettelijke jaren heeft standgehouden, zal wellicht ook hier dienst kunnen bewijzen. Men had in Servië vroeger twee administratieve besturen op hetzelfde grondgebied, een dubbele rechtspleging, een Turksche en een Christelijke, tenzij een of ander district òf uitsluitend bestond uit Christenen òf uit Turken; aan het hoofd van het geheel stond een Christelijk vorst, onder erkenning van de souvereiniteit van den Sultan, die tevens in de voornaamste plaatsen bezetting hield. Voor Servië heeft deze toestand een vijftig jaren stand gehouden, totdat hij bezweek aan zijn onhoudbaarheid; de meer vrije ontwikkeling deed de Turksche bezettingsbanden te zeer klemmen en het verschillend bestuur werd een onmogelijkheid. Eindelijk volgde de erkenning van Servië als een alleen schatplichtige vasalstaat, terwijl de Turksche bezetting uit al de plaatsen werd teruggetrokken.

Men weet wat na dien tijd is gebeurd; Servië is er niet rijker op geworden, want het kon dezer dagen met de uiterste inspanning noch binnen- noch buitenslands een leening tot stand brengen; rust heeft het land nog weinig gekend; het bleek dat de Serven even goed konden

samenzweren tegen hun eigen Regeering als tegen de Turken; de Ministeriën wisselden schier zoo snel als de wind; de beschaving vertoonde zich meer in den uiterlijken nagemaakten vorm dan in de wezenlijke ontwikkeling. De vooruitgang der Serven bestaat voornamelijk in hun begeerten; eerst wilden zij als Christenen door eigen-geloovigen bestuurd worden; toen moesten de Turken geheel het land uit en thans zint men op de beste middelen om land van de Turken te nemen en droomt van een groot Servisch rijk, waartoe niet alleen Turkije, maar straks ook Hongarije en Oostenrijk hun bijdragen moeten leveren door alle streken af te staan, waar de Zuid-Slaven de meerderheid vormen.

Men moet dit den Serven niet ten kwade duiden; het ligt geheel in het instinkt; wanneer men iemand beschuldigen wil, moet men 't de diplomaten doen, die meenden in de regeling van de Servische quaestie indertijd een wonderstuk van wijsheid te hebben geleverd.

Toch heeft men op dit oogenblik met Herzegowina weer een soortgelijke regeling op het oog. Onder de eischen, die door de opstandelingen zijn gesteld, eischen die door Rusland met kracht worden ondersteund, behooren o.a.: Turkije zal voor altijd zijn leger uit Herzegowina terugtrekken en slechts zooveel troepen achterlaten als noodig is voor de garnizoenen te Mostar, Stolac, Trebinje, Niksic, Pleolje en Foca; de opbrengst der belastingen, volgens het ontwerp-Andrassy voor Herzegowina en Bosnië zelf bestemd, zal niet blijven in handen van Turksche ambtenaren, maar gesteld worden onder onmiddellijk toezicht van een Europeesche commissie. Eerst was er sprake van gemengde besturen, maar na de wending, die de verhouding tusschen de Turken en de Christenen heeft genomen in den laatsten tijd, schijnt men, en terecht, intezien dat deze een onmogelijkheid zijn geworden en tweeledige besturen, naar den aard der bevolking, moeilijk kunnen worden ontbeerd. Er ontbreekt nog slechts aan een nationale prins of vorst, en voorzeker zou ook dit reeds ernstig overwogen zijn, indien Oostenrijk niet na de ervaring van het naburige Servië zeer teergevoelig was op dit punt; nu zal men 't wellicht met een Christelijk gouverneur doen, maar - de zaak komt eigenlijk op hetzelfde neer.

Nu heeft deze regeling, die voor Servië langen tijd veel bruikbaars had, voor Bosnië eigenaardige bezwaren; de bezittende klasse in Bosnië, schoon Slavisch van afkomst, is Mohammedaansch en heeft zich met de Turken vereenzelvigd, met welke zij thans dezelfde belangen heeft; met name is het landbezit hier in handen van Mohammedanen; het ontwerp van Andrassy spreekt wel van verbetering van den agrarischen toestand der bevolking en de muiters spreken in hun verklaring, als ware 't de eenvoudigste zaak der wereld, van het afstaan van één derde gedeelte van den grond aan het Christelijk volk, omdat dit volk anders niet leven kan, maar iedereen begrijpt dat dit niet zoo gemakkelijk gaat; men kan toch moeilijk dat derde gedeelte ten algemeene nutte onteigenen. De bezitters althans zullen daarvan niet veel begrip hebben.

Maar gesteld dat men ongeveer op deze wijze een regeling tot stand brengt, waarmee èn de Turken èn de Christenen in Herzegowina en Bosnië genoegen nemen, dan zien wij nog niet in, hoe men aan zoo iets den naam kan geven van een oplossing der quaestie. Dat voor Servië vijftig jaren geleden iets van dien aard kon dienen, is geen bewijs dat het ook thans aanbevelingswaard is; de tijden zijn zeer veranderd; de Turksche Staat is in dezelfde evenredigheid zwakker geworden als het bewustzijn van nationale kracht bij de Slavische bevolking is toegenomen; en de begeerte is nog grooter dan haar kracht, een begeerte gevoed door de ervaring, dat zij onder alle omstandigheden het troetelkind blijft van de Christelijke diplomatie en de Christelijke publieke opinie. Als een Turk een Christen vermoordt, gaat er een kreet van verontwaardiging op, maar wanneer de Christelijke muiters in Herzegowina afschuwelijke wreedheden bedrijven tegen de Mohammedanen, dan zwijgt de beschaafde Christenwereld, alsof 't een zaak is, die van zelf spreekt. De ervaring heeft geleerd, dat de Servische regeling een overgangstijdperk was, en het ligt in den aard der zaak, dat 't met Bosnië en Herzegowina op dezelfde wijze zou gaan, maar met sneller slag; men kan gerust aannemen dat tengevolge van de veranderde omstandigheden de tientallen van jaren tot eenheden worden teruggebracht. Wellicht nog korter, want de gisting in geheel het noordelijk gedeelte van Turkije is blijvend; het is noch den Serviërs noch den Montenegrijnen er in de eerste plaats om te doen een meer rechtvaardig bestuur voor de christentjes in Bosnië te verkrijgen, maar - aan het Turksche wanbestuur de gronden te ontleenen voor een annexatie ten eigen bate. Wordt aan dien annexatielust niet tegemoet gekomen, - en Oostenrijk heeft overwegende reden om zich tegen een vergrooting van de langs zijn grenzen gelegen woelige Slavische vasalstaten te verzetten - dan duurt de opgewondenheid voort en de Europeesche diplomaten kunnen ongeveer elk jaar confereeren over de Christelijk Turksche verwarring. Al gaf Oostenrijk zijn toestemming tot vergrooting van Servië en Montenegro ten koste van Turkije, ook dan nog is de rust slecht verzekerd, want heden één door den haat en den rooflust tegen Turkije, staan Serven en Montenegrijnen, Rumeniërs en Bulgaren, wellicht ook de Grieken straks tegenover elkander; het doel van deze in bloedmenging verschillend maar allen overwegend Slavisch gekleurde volksstammen is niet de vorming van vele kleine staatjes, die door onderling verbond sterk kunnen zijn, maar overeenkomstig het nationale droombeeld de vorming van een groot Zuid-Slavisch rijk. De ligging reeds brengt dit mee; alle volken jagen naar zeegebied om een weg te vinden voor hun handel; vandaar dat allen 't ook voorzien hebben op Oostenrijksch Dalmatië.

Men kan de opmerking maken, dat de Europeesche diplomaten dien toestand niet hebben geschapen en er derhalve niet voor verantwoordelijk kunnen worden gesteld. Volkomen juist, maar men kan hun wel

de eer geven, dat zij de oplossing van dien toestand in vele opzichten zeer hebben bemoeilijkt. De heerschappij van Turkije over de Zuid-Slavische volksstammen op zijn gebied schijnt een onnatuurlijke toestand, inzoover dat men een vereeniging heeft van geheel ongelijksoortige grootheden; volksaard en godsdienst verschilt; natuurlijk is echter die toestand naar de volkerwet, die voorschrijft, dat de meer sterke heerscht over den zwakke; het Ottomanische rijk was steeds de sterkere tegenover de Slavische volksstammen, die doorgaande zich hebben onderscheiden door hun onderlinge verdeeldheid en hun gebrek aan organiseerende kracht. Naarmate de Turken zwakker worden, vervalt het natuurrecht om te heerschen over de Slaven; juist in hun verzet tegen de Turksche heerschappij oefenen deze hun kracht, kunnen door ervaring leeren, dat gebrek aan organiseerend vermogen overal en altijd tot minderheid, tot overheersching door anderen veroordeelt.

De geschiedenis gaat echter langzaam, vooral in vergelijking van onze gedachten; gesteld, er is een eeuw noodig voor de verzwakking der Turken en de krachtsontwikkeling der Slavische volksstammen, dan is het verstandigst dien strijd zijn gang te laten gaan; de tooneelen, die daarbij plaats hebben, zijn wel wat schokkend voor de beschaafde zenuwen, maar er is nu eenmaal geen andere uitweg; het verschil met den strijd onder de meer beschaafden om de heerschappij, om macht, is ook zoo groot niet als wel schijnt; onder de laatsten wordt hij meer wetenschappelijk gevoerd, maar daarom niet minder bloedig; in den strijd tusschen Duitschland en Frankrijk zijn zooveel duizenden gevallen als tientallen in de gevechten tusschen de Slavische opstandelingen en de Turken; de Turksche vechtpartijen kosten in elk geval minder geld.

Maar wat doet de Europeesche diplomatie? Is zij rationeel genoeg om dien strijd te laten geworden, de natuur haar gang te laten gaan in haar werk, met beperking zooveel mogelijk van het terrein van den strijd, zoover dit voor anderen, niet in het proces betrokken, noodig is? Neen, zij grijpt niet alleen ontijdig in, maar handelt buitendien nog in tegenspraak met het door haar vooropgezette beginsel. Naar de diplomatieke leer van het Europeesch evenwicht moet het Turksche Rijk behouden blijven in zijn tegenwoordigen toestand, zoo mogelijk sterk zijn of worden, omdat zijn verbrokkeling een te grooten schok kan geven aan Europa; zoodra er echter op eenig punt van het Turksche grondgebied verzet onder de Christenen komt, de mare van opstand wordt verspreid, treedt de diplomatie tusschenbeide en altijd ten gunste van de Christelijke muiters.

Het bestuur is in een Staat als Turkije zonder eenigen twijfel slecht maar het is op de eene plaats niet slechter dan de andere en als regel kan men stellen, dat de opstand onder de Christelijke bevolking in de eerste plaats moet geweten worden, niet zoo zeer aan het Turksche wanbestuur als wel aan de woelzieke partijhoofden, fortuinzoekers,

die door eerzucht worden gedreven om een rol te spelen en macht te verkrijgen. De Grieken hebben tot eigen schade hun onafhankelijkheid voor een goed deel te danken aan de Europeesche Mogendheden, die op Christelijke wijze de Turksche vloot in den grond boorden.

De opstand in Bosnië en Herzegowina zou reeds lang gedaan zijn, indien de muiters niet voortdurend ondersteuning ontvingen uit Servië en Montenegro, maar wanneer de Sultan dreigt de Vasalstaten den oorlog te verklaren, wordt van Russische zijde een veto ingediend. En zoo min als Rusland is Oostenrijk geneigd om het nationaal instinct van de Slaven in Turkije tot zijn recht te laten komen. Noch het gebied van Servië noch dat van Rumenië mag worden uitgebreid, terwijl Griekenland reeds vroeger de gunst der Mogendheden, ook van Rusland, heeft verbeurd. Moet Turkije nu opnieuw verzwakt worden door de muiters met hun overdreven eischen in het gelijk te stellen, en een nieuw Staatje gemaakt, dat noch zelfstandig noch onderworpen is, visch noch vleesch, een nieuwe proefneming met een oud recept, dan kwetst men evenzeer Turkije als de model-vasalstaatjes, die men vroeger zelf heeft helpen oprichten, geeft aan den strijd niet zijn natuurlijke wending, maar schept iets dat nog onmogelijker is dan de oude toestand van de heerschappij der Turken.

De diplomatie werkt tegen den stroom in, en zal dat ondervinden. Niemand kan gelooven aan het voortdurend bestaan van Staatjes als Servië, Rumenië, Montenegro, die g e m a a k t zijn, vóor zij de kracht hadden om te bestaan, gemaakt met zoogenaamd liberale constituties, die de weinige organiseerende kracht, welke die volksstammen hebben, geheel vernietigen, die in hun geheele zijn dat avontuurlijk karakter toonen, 't welk bij hun oorsprong past. Wanneer de diplomaten in dezelfde richting voortwerken, zooals thans op de Berlijnsche conferentie weder het geval schijnt te zijn, kan men veel vrucht verwachten van hun werkzaamheid? Neen; wel kan het gelukken voor het oogenblik de rust te herstellen, maar de wond blijft en met een nieuwen pleister wordt zij stinkender gemaakt en een verergering voorbereid.

Wat er van het Balkanschiereiland worden zal, is in 't eind der zaak moeielijk te zeggen. Het Turksche Rijk neigt ten val en de ontbindende krachten zijn in den laatsten tijd zeer werkzaam; in Azië dunnen nu en dan pest en hongersnood de gelederen der ‘geloovigen’, terwijl een financiëel bankroet de staatsmachine te Konstantinopel dreigt te doen stilstaan. Voeg daarbij het overal toenemend fanatisme, dat als een koorts door de aderen woelt van de Mohammedanen, - fanatisme is al dronkenschap, 't verwart de rede, - dan begrijpt men, dat de groote, lang verwachte catastrophe van den val van de Turksche heerschappij in Europa wel eens niet meer zoo ver zou kunnen zijn, als men in de laatste jaren meende.

Die val is echter niet denkbaar zonder ook in Europa een groote botsing teweeg te brengen. Liet men de bevolking van het Balkan-

schiereiland aan haar lot over, dan zou men een onderlingen strijd verkrijgen van de verschillende volksstammen - ruw naar hun aard en hun geringe ontwikkeling, - waarin ten slotte de sterkste de overwinning behaalde en zijn heerschappij aan de anderen opdrong. De ligging echter van het land heeft van alle eeuwen her gemaakt, dat het de begeerte opwekte van de naburige rijken. Sinds Engeland zich teruggetrokken heeft, - de 'zieke man' zit zoo diep in de schuld, dat er niets meer aan te verdienen is voor de Engelsche kapitalisten, - treden Oostenrijk en Rusland beiden als mededingers op voor het bezit. Het moeilijkst is de zaak voor Oostenrijk, want een vermeerdering van zijn Slavische bevolking moet de zwakheid van het Keizerrijk vergrooten, dat sinds den dualistischen regeeringsvorm, het vergelijk met Hongarije, toch reeds van zijn grootste kracht is beroofd. Als mededinger van Rusland kan Oostenrijk zich te minder doen gelden, omdat de derde in het keizersverbond, Duitschland, bij de verdeeling van het Turksche rijk slechts het belang heeft van de voortdurende goede verstandhouding met Rusland. Ligt het werkelijk in de bedoeling van de Russische staatkunde om zich als eenigen of hoofderfgenaam van het Ottomanische rijk te doen gelden, zooals men uit de ligging der landen voorspellen moet en naar de wetten der geschiedenis waarschijnlijk achten, dan kan men dit voor de Zuid-slaven geen ongeluk noemen. Met te weinig organiseerend vermogen toegerust om hun nationale droomen te verwezenlijken, onderling verdeeld en elkander niet minder vijandig dan zij het thans den Turken zijn, zou de Russische heerschappij een toestand van orde scheppen, die de voorwaarde is van maatschappelijke welvaart en ontwikkeling.

't Is echter niet waarschijnlijk, dat deze heerschappij zal zijn naar den zin van die Christelijke bevolking, welke thans Europa in rep en roer brengt met haar klachten over de Turksche dwingelandij. Het bouwen van de Slavische bevolking op de hulp en de ondersteuning van Rusland, die zij ook werkelijk geniet, en meestal zeer onrechtmatig, - doet denken aan de vlieg, die door de kaars wordt aangetrokken, totdat zij daarin vindt het einde van haar vlucht.

Mag men dit einde van de dusgenaamde Oostersche quaestie voor waarschijnlijk houden naar de gegevens, waarover wij thans kunnen oordeelen, dan moet men hulde brengen aan het practisch instinct van de Engelschen, die, zoodra het behoud van Konstantinopel, en daarmee de sleutel van de Zwarte zee onwaarschijnlijk werd, zich een invloedrijke stelling verzekeren aan het Suez-kanaal, ten einde te water althans meester te blijven van de Middellandsche zee, den weg naar Indië. De aandeelen toch, die de Engelsche Regeering van den armen khedieve kocht, geven eventueel een geschikte aanleiding om vasten voet te nemen aan den ingang van de Roode zee. De zaak is allereenvoudigst, genoeg om Disraeli een goeden naam te bezorgen in de Engelsche geschiedenis. Een man, die op een gegeven oogenblik zulk

een besluit neemt, moet ook een politieke bedoeling hebben met het scheppen van den titel voor de Koningin van Keizerin van Indië. 't Schijnt wel wat kinderachtig voor onzen beschaafden tijd, maar nog kinderachtiger was de oppositie van de Engelsche liberalen tegen den uitstekenden politieken zet van den conservatieven premier.

14 Mei '76.

NOORMAN.

Kroniek.
15 *April* - 15 *Mei.*

April.

17. In Rumenië komt een nieuw conservatief Ministerie tot stand onder generaal Floresco.
22. Dood van Prinses Isabella Maria van Portugal, regentes van 10 Maart 1826 tot 26 Februari 1828.
22. Millioenenspeech van den Spaanschen Minister van Financiën, waarin wordt voorgesteld 1 Jan. '77 een derde van den interest der staatsschuld te betalen en den 1sten Jan. '89 1½% van de 3% en 3% van de andere schulden. Wanneer de begrooting der staatsschuld 180 millioen pesetas bedraagt, zal de interest weder ten volle worden betaald. De geconsolideerde staatsschuld bedraagt 9833 millioen pesetas en de vlottende 1518 millioen pesetas.
25. De Spaansche Minister van Financiën verklaart, dat de Regeering geen besluit zal nemen ten opzichte van de regeling der staatsschuld, vóor de schuldeischers gehoord zijn.
25. De president der Duitsche Rijkskanselarij Delbrück wordt op verzoek ontslagen.
25. Verkiezing voor de Deensche Folkething, waarvan het resultaat is, dat de oppositie of linkerzijde in versterkte mate terugkeert; deze telt thans 74 stemmen (14 meer dan in de vroegere Kamer); de rechterzijde 28 stemmen.
26. Het Engelsche Lagerhuis verwerpt met 23 tegen 152 stemmen het voorstel om stemrecht te verleenen aan de vrouwen.
27. De Eerste Kamer neemt met 28 tegen 4 stemmen het wetsontwerp op het hooger onderwijs aan.
27. De disciplinaire Kamer te Potsdam verklaart graaf Harry von Arnim uit den staatsdienst ontslagen met verlies van titel en pensioen.
27. Vergadering te Weenen op initiatief van den Spaanschen oud-afge-

vaardigde Marcoarta over een internationaal vredesparlement, waarin wordt besloten tot het benoemen van een comité van voorbereiding.

29. (Mr. J.) Heemskerk (Az.) benoemd tot Ridder-Grootkruis van den Nederl. Leeuw.
20. De Turksche generaal Moukhtar Pacha forceert de Douga-pas en proviandeert Nicsics.

Mei.

2. In den Pruisischen Landdag wordt het voorstel tot verkoop van de spoorwegen en de spoorwegrechten aan het Rijk met 216 tegen 160 stemmen aangenomen.
2. Het Oostenrijksch-Hongaarsche Vergelijk wordt grootendeels op dezelfde grondslagen opnieuw voor tien jaar vastgesteld.
4. In de Spaansche Cortes wordt een amendement tot herstelling der 'Katholieke eenheid' door den president-minister bestreden en met 226 tegen 39 stemmen verworpen.
5. Ongeregeldheden in Bulgarije.
5. In den Beierschen Landdag worden de (liberale) verkiezingen van het 1ste kiesdistrict van Munchen vernietigd met 74 tegen 65 stemmen, omdat bij de indeeling der kiesdistricten niet mathematisch het zielental is in het oog gehouden.
5. In Servië komt na veel moeite een ministerie Stewsa-Ristics tot stand.
6. Het Rumenische Ministerie Floresco wordt op verzoek ontslagen; het aftreden geschiedt, omdat de meerderheid in den Senaat door vernietiging van conservatieve mandaten tegen het Ministerie is.
6. De Duitsche en Fransche consul te Saloniki vermoord.
9. In den Pruisischen Landdag wordt het wetsontwerp betreffende het Synodaal reglement der Evangelische kerk in derde lezing aangenomen met 211 tegen 141 stemmen.
9. Bij het Landscomité van Elzas-Lotharingen wordt ingediend een wetsontwerp, waarbij wordt bepaald dat wetten door het Landscomité vastgesteld, alleen de bekrachtiging behoeven van den Keizer en den Bondsraad, zonder meewerking van den Rijksraad.
10. De Oostenrijksche Minister van Buitenlandsche Zaken graaf Andrassy komt te Berlijn om deel te nemen aan een conferentie over de Turksche zaken.
10. Vergadering van liberale afgevaardigden van het Hongaarsche Lagerhuis, waarin met 181 tegen 69 stemmen besloten wordt het standpunt goed te keuren, waarvan de president-minister Pisza bij het Vergelijk is uitgegaan. Afwczig waren 90 leden.
10. Opening der Internationale tentoonstelling te Philadelphia.
11. In het Engelsche Lagerhuis wordt de motie van afkeuring betref-

fende de proclamatie van de keizerlijke titelwet verworpen met 334 tegen 226 stemmen.

11. De Keizer van Rusland arriveert met den Rijkskanselier Gortchakoff te Berlijn.
12. Conferentie van de Ministers van Rusland, Oostenrijk en Duitschland te Berlijn, waarin wordt besloten aan het Andrassy-hervormingsontwerp vast te houden, maar met den Sultan te onderhandelen over de waarborgen voor de invoering dier hervormingen, terwijl zoowel aan de Porte als aan de opstandelingen een wapenstilstand zal worden gevraagd om de hervormingen intusschen te kunnen invoeren. Voorts werd besloten de andere mogendheden uit te noodigen door het zenden van oorlogsschepen naar de Turksche wateren mee te werken tot verzekering van de veiligheid van de Christenen in Turkije.
12. Terugkomst van den Prins van Wales uit Indië.
12. In de Spaansche Cortes wordt art. 11 der Constitutie betreffende de kerkelijke verdraagzaamheid, met behoud van den Katholieken staatseeredienst, aangenomen met 220 tegen 84 stemmen.
14. Prins Napoleon wordt te Ajaccio tot lid der Kamer verkozen.

Letterkunde.

Dramatische literatuur.

1°. Aan de Kunst gewijd. Oorspronkelijk drama in 5 bedrijven door Guido. Utrecht, J.L. Beijers, 1875.

2°. Philippine van Vlaanderen, acht tafereelen uit de geschiedenis van 't vaderland door Désiré Delcroix. Leiden, A.W. Sijthoff, 1875.

3°. Francesca de Rimini en andere gedichten. Uit het Italiaansch vertaald door P.H.d.C. Rotterdam, D.J.P. Storm Lotz, 1875.

‘Aan de kunst gewijd’ is, naar de meening zijns makers, niet ‘voor ons tooneel geschikt’, al heeft het ‘den vorm van 't drama’ en al werd het met dezen veelzeggenden titel aangeduid. Met deze waarschuwing voor ons, zullen we ons dienen te onthouden van eenige critiek, die hare eischen zou zien afwijzen met de welwijze opmerking: ‘maar, mijn hemel, meneer de beoordeelaar, u bent heelemaal van het terrein, waar wij u hadden binnen gebracht. Zie, bid ik u, naar 't naschrift, op de laatste bladzijde van ons boekje gedrukt en geteekend “de schrijver”, dan zult gij vinden, dat al uwe op- en aanmerkingen over 't dramatische van ons werk, over zijne tekortkomingen en misslagen in dezen zin, verloren moeite zijn. Als wij drama's willen schrijven, voor het tooneel geschikt, dan zullen we u heuschelijk waarschuwen, en als wij “aan de kunst gewijd” nog een ander karakter willen geven dan alleen door *den vorm* van 't drama wordt geschonken, dan zullen wij het doen zoodra heeren tooneeldirecteuren hun verlangen daartoe aan onzen uitgever te Utrecht hebben kenbaar gemaakt. Maar voor heden; - lees slechts en vraag niet, welken indruk “ons drama” maken zou, indien 't werd vertoond.’ En daar zouden we dan staan te kijken met groote oogen en 't antwoord zou ons, bij 't hooren dezer terechtwijzing, in de keel steken blijven. Om ons te wreken, zouden we dan, als ons eenige bedenktijd werd gelaten, dood bedaard antwoorden. ‘'t Is goed, heer Guido, en 't ongelijk aan onzen kant; maar we bidden u, leid ons niet meer in de bekoring. Zoo'n naschrift komt *na* al onze overwegingen, weet u, en wanneer

u bij geval drama's geeft, die op de laatste bladzijde door uw eigen aanwijzing voor het tooneel worden ongeschikt verklaard, dan is het ons te moede als 't den kooper van een nieuw huis moet zijn, die van den bouwmeester verneemt deze woorden: ‘ja, meneer, wat zal ik u zeggen, u zijt in uwe eischen wel wat weinig te rade gegaan met onze eigene aanwijzingen. Ziet u dezen steen, hier onder aan dit zijmuurtje van den kelder, en staat daar niet op, dat dit huis eigenlijk niet gebouwd is om 't zóó te bewonen? 't Kan misschien bewoonbaar gemaakt worden, dan breken we hier wat weg en voegen daar wat bij, of richten 't heele huis wellicht anders in. U hebt uw verlangen om 't huis bewoonbaar te krijgen slechts kenbaar te maken en van onze welwillendheid kunt u vele goede dingen verwachten. Maar vóór dien tijd, geen critiek, als 't u belieft.’

‘En zoo zouden wij ons, met den kooper van 't nieuwe huis, dat nog geen huis is, troosten moeten over deze teleurstelling?’ vragen de lezers van ‘aan de kunst gewijd’? Wat te antwoorden, nu 't hooge woord ons eigenlijk reeds van de lippen is? Vriendelijke lezers, laat ons afstand doen van de rechten, die ons zonder 't ‘naschrift’ zouden toekomen. Als we er eenmaal vrede mee nemen, dat deze dichting slechts den vorm heeft van 't drama, dan zal 't ons te gemakkelijker vallen 't schoone er van te waardeeren. Indien we hebben gezegd, kort en goed, dat des auteurs bedoeling was zijne innigste vereering en liefde voor de kunst in 't algemeen en van elke der zusterkunsten in 't bijzonder de hulde te brengen van zijn hart en wanneer we er dan nog bijvoegen, dat hij verder heeft willen doen uitkomen, dat de kunst den geheelen mensch eischt en zij slechts onder voorwaarde van algeheele toewijding den laurier vlecht om de slapen van haar gunsteling, dan.... ja, dan staat tusschen onze regels in, dat de dichter mistastte toen hij 't drama uitkoos als de drager van zijne denkbeelden, maar onze afrekening is gesloten en onze waardeering kan beginnen.

‘Aan de kunst gewijd’ is zij, Regina, de schoone dochter van den Venetiaanschen edelman Stechi. Alles schijnt samen te spannen om haar aan hare roeping te onttrekken. Eene trotsche stiefmoeder, die hare dochter wil uithuwelijken aan den ijskouden trotschaard Ludovigo, wiens schatten hem zoo begeerlijk maken in 't oog van de moeder der verloofde. Mevrouw Stechi wil niets liever dan de kunstliefde harer dochter verstikken; daartoe spaart zij geene middelen en moet zelfs de vader van Regina, een zwak man tegenover de macht van zijne echtgenoote, maar die vol liefde is voor zijne dochter en haar kunstzin vereert, medewerken. De man, aan wien Regina zal geschonken worden, veracht dat lage volk der kunstenaars en duldt het niet in zijne bruid, dat zij met schilders en tooneelspelers een woord wisselt. Zoo staat Regina tusschen hare roeping en haar plicht. Het vooroordeel werpt haar mede den handschoen toe, en in haar binnenste spreekt telkens de stem van twijfel om aan dat vooroordeel 't hoofd te bieden. Straks komt daar

nog bij, dat de kunstenaars al mede zich toonen in 't kleed van de baatzucht.

Een tooneeldirecteur, die Regina's talenten misbruikt om zich te verrijken, eene tooneelspeelster, de eerste kunstenaresse van haar tijd en volk, blijkt alleen door ijdelheid en trotschheid te worden verteerd en de kunst slechts te dienen om zelve te worden bewierookt. Voor Regina niets dan haat, maar verborgen onder gehuichelde vriendschapsen eerbiedsbetuigingen! Eindelijk is daar nog de hartstocht van den schilder-tooneelspeler-bouwmeester Prospero, die Regina aan hare *eenige* roeping niet gunt, omdat zijne liefde voor haar te heftig blaakt! Al deze omstandigheden en nog vele andere moeten door de priesteresse der kunst worden overwonnen vóór zij hare roeping geheel kan volgen - en zij overwint ze alle! Daar is overdrijving in haar gedrag, iets onnatuurlijks wellicht, maar toch is 't goed haar te leeren kennen, aan haar te gelooven, hare woorden te hooren. Luister:

'Het was eergisteren. Gezeten op mijn balkon, in gepeinzen verzonken, had mijn oog gerust in de verte, op de helder uitkomende lijn van het Lido, de enge strook, die 't gebied der Lagunen van de zee daarbuiten scheidt. Het scheen me als wees die lijn de scheiding van het groote en schoone aan gindsche, m e t het kleine aan deze zijde. Ginds de reine en oneindige zee, met hare eeuwige stem, die ruischend langs de vlakte gaat, geheimzinnig luidend als de echo van het scheppingswoord: hier het water, het nauwe en onreine water der Lagunen, bezoedeld door misdaad en ellende.... het water in welks sombere diepten de menschelijke hartstocht heilloos zijne sporen achterlaat. Dit water weerkaatst den hemel, doch niet onvermengd: het beeld des hemels is overal gebroken door het kleine, het vergankelijke, door het aardsche.

Als die groote zee daarbuiten, scheen mij de edele reine kunst met haar ideaal van goddelijke afkomst: de kunst, zooals ze zijn moet.

Als 't water der Lagunen, scheen me de kunst, zooals ze is, de zinnelijke, de grove, de schijnkunst.....'

Maar de slaap komt over haar en in den droom spreekt de Engel, dat de eenige kunst de goddelijkheid is: 't verbond van 't schoone, 't goede en 't ware. Aan die kunst wordt Regina gewijd. Ook als Prospero's hartstocht haar in den weg wil treden. Ik wenschte de bladzijden af te schrijven, waarop 't gesprek voorkomt van Regina met dien Prospero, maar wil den lezer, die Guido's werk ter hand neemt, niet vooruitloopen.

Tot kennisneming van dien arbeid wil ik opwekken en daarom zal ik mij beperken in 't citeeren. Hoor 't pleidooi van Regina voor 't ideaal in de kunst.

'Wanneer 't lichamelijke in de kunst alles is, dan daalt ze spoedig af tot de platte werkelijkheid: of erger, tot het lage en onedele. En daar in haar niet leeft eene hoogere gedachte, zoo mist ze kracht en vleugels om zich op te heffen uit het slijk.

Het zedelijk ideaal is in de kunst het hoogste, het beeld van 't zedelijk schoone. De liefde is het, die den kunstenaar maakt!'

Het pleidooi zelf geef ik niet, dat is te vinden in 't vierde tooneel van 't 4de bedrijf, waar Prospero en Regina handelen over 't realisme en 't idealisme. Het kan wel zijn, dat mijne lezers uit de weinige regels, die ik heb afgeschreven, konden opmaken, hoe de schrijver van 'aan de kunst gewijd' in onophoudelijke beeldspraak pleegt te spreken. Inderdaad is dit dan ook het geval. Van de eerste bladzijde tot de laatste giet hij zijne denkbeelden in overdrachtelijke taal. Gaarne zullen wij onze erkenning van 't kunstige dier zegging vooraf zenden, maar wij kunnen de opmerking niet onderdrukken, dat de stijl op die manier gevaar loopt wel eens wat gekunsteld te worden. Dit is dan ook op meer dan eene plaats geschied. Bij wijlen ontsnapt den lezer de klacht, dat de schrijver zijne verbeelding heeft willen vermoeien, somtijds mat hem die opeenstapeling van figuurlijke taal af, en wel eens komt hij onder den indruk van gezochtheid in den stijl. Waar er betoogd wordt, en dit gebeurt nog al eens in dit drama, zijn de argumenten steeds in 't kleed der overdrachtelijke taal gestoken, en 't is den schrijver wel eens uit de gedachten gegaan, dat geestigheden, die 't natuurlijke missen, den lezer koud laten. Maar ondanks dit alles blijf ik de lezing van Guido's drama aanraden. Daar heb ik 't woord drama weer genoemd. Nu, als 'aan de kunst gewijd' inderdaad voor het tooneel geschikt moest worden gemaakt, dan zou ook die beeldspraak geducht besnoeid moeten worden. Zelfs 't meest beschaafde publiek, dat ooit den schouwburg bezoekt of bezocht, zou anders vermoeiinge des geestes thuis brengen, altijd, zoo het tot den einde toe moed had behouden om te volgen, waar de dichter voorgaat. Voor 't overige is 't stuk de lezing waard, als ik zeide, ook om de wezenlijk dramatische tooneelen, die 't aanbiedt. Maar die worden hier niet verder ter sprake gebracht, omdat ze òf niet de hoofdzaak waren van 't stuk, òf omdat ze te veel werden overschaduwd door de strekking van het drama: verheerlijking van een leven in den dienst der kunst.

Van Guido's beeldrijke taal tot de eenvoudige, nette van den schrijver dezer bekroonde historische tafereelen, is nog al eenige afstand. En nu moeten wij nog wel met eenige taalkundige opmerkingen voor den dag komen ook. Want 't is niet onmogelijk, dat de lezer van dit boekje - de Noordnederlandsche lezer althans - eenige kleine bedenkingen heeft op de, anders nette en zeker onopgesmukte, taal van den Vlaamschen schrijver. En als die lezer, gelijk dit met steller dezes 't geval is, geroepen werd om zijn oordeel over den arbeid des heeren Delcroix uit te brengen, dan zou hij die bedenkingen wel degelijk uiten ook. Welnu zoo doen wij, en dat om twee redenen. Dat de schrij-

ver van '*Philippine van Vlaanderen*' een zeer goed Nederlandsch schrijft, zou ons nopen tot den raad aan den auteur zijn oor voortdurend te scherpen, opdat geen klank, geen woord, geen zegswijze hem meer ontsnappe dan die gestempeld is door 't algemeene, Nederlandsche taalgebruik. Maar de beoordeelaar zou nog eene reden hebben om zijne critiek op dit punt vrijuit - niet uit de hoogte, maar ook zonder eenig snipperen - ter neer te stellen. 't Geldt hier niet minder dan een beginsel, waarbij alle Nederlandsch-schrijvenden belang hebben. Ons land is klein, maar, (op 't gebied der taal) vereenigd met de volkrijke Vlaamsche gewesten, van den Staat op onze zuidgrens, klimt het zielental niettemin tot 6 millioen, het zielental, wil ik zeggen, van hen, die de taal van de lage landen aan de Noordzee spreken en verstaan. Eenheid van schrijftaal is echter noodzakelijk en mogelijk, opdat de vereeniging inderdaad eene samensmelting worde. Niet zoo zeer de eenheid in spelling - ook een gewenscht goed voor 't overige - als wel de eenheid in woordenkeus, zinbouw en zegging in één woord. Gelijk men weet, verwijten de Vlamen ons steeds, en terecht, het overmatig gebruik van Fransche woorden, van *vreemde* woorden in 't algemeen; zij vragen ons of 't Nederlandsch niet rijk genoeg is om als voertuig onzer gedachten te dienen? - en in deze zaak doen we beter hunne vragen in ernstige overweging te nemen dan maar voort te gaan met ons lappendekentaaltje. Dan zal 't ook ons haast geoorloofd zijn tot de Vlamen te komen met de vraag of 't wel goed is van hen, dat zij zoo dikwijls woorden en zegswijzen bezigen, die 't Noordnederlandsch oor wraakt. Gebeurt het in dialectspraak dan is 't wat anders, maar waar verhaald, geschilderd, betoogd wordt, wat dan ook, in ons hedendaagsch beschaafd Nederlandsch, daar moest men, als ik 't zoo noemen mag, de woorden van '*de Vries en te Winkel*' nemen, en niet aan de streekspraak invloed gunnen. Wij, Noord-Nederlanders, gelijk de Vlamen weten of anders gerustelijk mogen gelooven, hebben al evenzeer ons oor te oefenen naar 't algemeene, beschaafde taalgebruik. Van Groningen tot Limburg, en van Zeeland naar Overijsel, 't zijn kleine afstanden, maar de geboren Zeeuwen en Limburgers en die van Overijsel en Groningen staan, als 't op streekspraak aankomt, al even ver van elkaar als de Noord-Hollanders en de Vlamen. Evenwel, als de pen spreekt, is er ten onzent eene algemeene taal, en wordt nauwkeurig acht gegeven op 't 'algemeene taalgebruik.' Nu zijn we, waar we wilden wezen, om den Vlamen te verzoeken zoo ook te doen.

Waar eenige koopluî en marskramers bezig zijn om hunne tenten op te slaan en hunne waar uit te pakken, zullen wij ons wel wachten hunne '*werking*' gade te slaan; als we blijven staan, zien we naar hunne bezigheid, hun arbeid, hun bedrijf; want het woord 'werking' zullen we noodig hebben b.v. als de invloed van een vocht, een gif enz. op iets anders moet worden nagegaan en benoemd.

Verraders plegen wij nooit te '*bezielen*' met *slechte inzichten*, om-

dat we meenen, dat die luî 't heel wel stellen kunnen met ‘behept’ of zoo iets.

Zoo *lachen* wij elkander ook nooit *aan*; *onze* Willems lachen de Philippines *toe*! ‘Verschillige kerktorens der stad’ kennen we niet, evenmin als ‘verschillige’ benden, die ‘opvolgentlijk’ het tooneel overtrekken. Verder zijn we van meening, dat slechts in Duitschland heerkrachten ‘verzwinden’ mogen, al heeft ook Staring zelfs dit woord tweemaal gebruikt.

Indien wij Koningen waren en een gezantschap zich aanmeldde uit verre landen om de hand onzer dochter te vragen voor den zoon huns Konings, is 't niet zeer waarschijnlijk, dat onze dochter van ons den raad zou ontvangen om door haar ‘opschik’ den luister van ons huis wel te willen staande houden. Wij zouden van haar goeden smaak verwachten, dat zij uit hare *sieraden* eene verstandige keuze deed om 't aan de boerendeerns over te laten met haar opschik voor de kermistent van Blanus en Dassie te schitteren. Ook maken we in spreken en schrijven groot onderscheid tusschen ‘onbewust’ en ‘onbekend’. Licht mogelijk, dat we ons niet *bewust* zijn zoo groote fouten te hebben als gedienstige vrienden wel eens meenen onder elkaar te moeten bespreken, maar 't kan dien vrienden toch ook niet *onbekend* zijn, dat het flinker zijn zou ons de waarheid in 't gezicht te zeggen.

‘Staatsdamen’ is een ons onbekende meervoudsvorm en woorden als ‘samenmengsel’ doet dienst onder de voorbeelden van pleonasmen.

Wij zullen er misschien in slagen zulke pleonasmen te verdringen, maar wie daartoe meewerken zullen zeker niet zeggen: ‘wij zullen gelukken.’ Mochten andere de zaak uit (niet ‘onder’) een ander oogpunt bezien, het staat hun vrij.

De Vlamen maken zich wel eens vroolijk over ons slecht gehoor op 't punt der geslachten, als 't zaaknamen betreft. Hunne vroolijkheid legt ons de vraag op de lippen of men spreekt van de gevolgen ‘eener duurzame vrede’ en van ‘het strop’. Is dit iets onbeduidends? ‘Ik hoop het niet’, en ik ‘verwacht’ het ook niet. Maar, als de Vlaming blijft aandringen op onze volmaking en hij doet mede 't zijne voor de taal.... dan.... ‘mocht gij waarheid spreken, maar ik ‘*hoop*’ het niet, antwoordt de heer Delcroix, in een voor ons op 't eerste gezicht onverstaanbaar Nederlandsch. Hij had bedoeld: ik ‘verwacht’ het niet, ik ‘durf 't niet hopen’. Waarom ik er den naam des auteurs in betrek? ‘*Om gezegd te hebben*’, dat hij de tusschen aanhalingsteekens geplaatste synoniemen niet uit elkaar houdt? Neen: ‘omdat ik zeggen wilde, dat enz.’

De woorden *groep* en *troep* zijn ten onzent zeer scherp van elkaar onderscheiden. Welk een schoone groep is dat daar, zie recht voor u, ter zijde van dien troep spelende knapen! Voor onzen auteur bestaat dat onderscheid niet, althans hij gebruikt het eerste woord in de beteekenis van 't laatste. De ‘begeestering’ zijner helden is en blijft

on-Nederlandsch, al waren er ook, behalve de heer Hofdijk, die op dit woord verslingerd schijnt, nog tien schrijvers van naam die den indringer herberg verleenden. Want diergelijke woorden vind ik veel gevaarlijker dan eene beeldspraak, die onze voorstelling geweld aandoet met ‘levensbronnen des harten’, die worden ‘*afgesneden*’.(*)

Een andere vraag is deze: zullen wij de ‘Philippine van Vlaanderen, acht (tooneelmatige) tafereelen uit de geschiedenis van 't Vaderland’ beoordeelen als dramatisch stuk of mogen wij, als naar ik meen in 't *Vaderland* werd aangeraden, om den echt vaderlandschen zin des schrijvers, welke op iedere bladzijde van zijn werk spreekt, de eischen van 't drama over 't hoofd zien om van den indruk te gewagen, dien Delcroix' arbeid maakt, zoo we hem als historisch verhaal beschouwen? In 't eerste geval kan zelfs de meest heusche beoordeelaar niet veel stof tot prijzen vinden. Als hij gezegd had, dat het boekje prijzenswaardige bewijzen geeft van de studie zijns makers om door te dringen in den geest der dertiende-eeuwsche Vlamen en hunne vijanden, de Franschen; als hij eenige bladzijden had afgeschreven om te doen zien, dat de samenspraken veelal op 't levendigst den gemoedstoestand der sprekende personen teruggeven; als hij er nog bijvoegde, dat de dichter er in geslaagd is om zoo iets van de poëtische gerechtigheid in zijn slottafereel te doen zien.... dan, ja dan was hij om de waarheid te zeggen aan 't eind van zijn lof. Misschien zou zelfs zijn laatste woord niet eens ten volle verdiend wezen. Men oordeele: in den slag der ‘Gulden Sporen’ overwinnen de Vlamen den vijand hunner vrijheid. Maar de Vlaamsche ridder-tempelier, Willem van Donse, een der hoofdhelden in 't stuk en die eigenlijk de wreker is van Philippine, sneuvelt ook. Van Fransche zijde vindt Robert d'Artois den dood en is een geslepen spion, die Willem van Donse overal in den weg treedt, gevangen genomen - maar de hoofdschuldige, Frankrijk's Koningin, die Philippine wellicht heeft doen vergiftigen, door wier aanblazingen de zeventigjarige Vlaamsche Graaf, de vader van 't meisje, verraderlijk gevangen werd genomen en gehouden - wat heeft zij geleden toen de uitslag van den strijd haar ter oore kwam? Is de trotsche vrouw vernederd, haar ijskoud hart door weedom overstelpt? Wat is er van haar? Dat honderden Fransche soldaten in 't zand bijten, kan ons niet bevredigen: haar, de Koningin, wilden we gestraft zien!

Laat dit zijn hoe 't wil, er zijn andere opmerkingen, die we niet mogen terughouden. Neem eens aan, dat Philippine van Vlaanderen moest worden opgevoerd, hoeveel personen zouden er wel op de planken moeten, behalve het doode paard van Robert d'Artois in 't eerste tooneel van 't laatste tafereel? Ik heb ze niet geteld, maar ik denk,

(*) De gewraakte woorden enz. zijn te vinden: bladz. 7, 10, 17, 26, 30, 36, 44, 45, 52, 69, 70, 75, 80, 85, 108, 110, 118 en 123.

dat er de halve bevolking eener middelmatige stad zoo ongeveer mee gemoeid kon zijn! Ook zou men kunnen vragen of handeling, actie, op het tooneel wel in drukte mag ontaarden? Zoo in 't eerste tafereel, zesde tooneel. Er is marktdag te Brugghe, maar ‘de groote bedrijvigheid en woeling’ zullen immers de aandacht van 't gesprokene afleiden. De dichter heeft dat zelf ook gevoeld, van daar zijne waarschuwing: ‘telkens dat het kan gebeuren zonder den gang der samenspraken te belemmeren, hoort men ter markt bellen klinken, waarmee de kooplieden de aandacht der voorbijgaanden op hunne koopwaren trekken’ - de aandacht der hoorders en toeschouwers aftrekken, voegen we er bij.

Wie is verder de eigenlijke hoofdpersoon van 't stuk? Philippine, de onschuldige schoone, die uitgehuwelijkt wordt, maar niet tot den trouwdag komt, die gevangen genomen wordt en vergiftigd, die verteert van liefde voor haren pleegbroeder, den tempelier Willem van Donse en die haren minnaar op 't slagveld verschijnt om den doodelijk gewonde hare opene armen toe te steken? Welnu, slechts één oogenblik is de jonge, ongelukkige vorstin waarlijk groot; 't is, als zij aan Joanna van Navarre hare schuld en de aanstaande wraak voorspelt. Maar anders, zij is te lijdelijk, zij klaagt te veel en handelt te weinig; zij is een wezen, dat ons medelijden kan opwekken, maar wier hartstocht schier nooit tot daden spoort. Is dan Willem van Donse de held? Als hij de liefde, die hij zijner grafelijke pleegzuster toedraagt, voelt wortel schieten, vlucht hij naar 't H. Land; als hij teruggekeerd is en verneemt, dat zij aan den Prins van Wales is verloofd, belijdt hij wel zijne liefde, maar daar blijft het bij. Zijn hartstocht is te hemelsch; de woorden van zijn geestelijken vriend, den kanunnik, houden hem steeds in 't rechte spoor. Als hij in het slottafereel den dood vindt op 't slagveld, wordt dan ook de hemel zijn eenig loon! 't Is waar, naast den hartstocht voor Philippine zetelt in zijne borst de oprechtste en vurigste vaderlandsliefde, en die wordt beloond door de overwinning, welke hij op zijn doodbed geniet. Maar aldus is er een dualisme ontstaan, dat onbevredigd laat. Waarom wenschte die man niet te blijven leven om ten minste Joanna van Navarre te treffen? En waarom heeft hij den spion, die hem telkens onder eene andere gedaante, maar steeds als verrader voor de voeten loopt, niet onschadelijk gemaakt voor deze der geliefde van zijn hart den giftdrank kon inschenken?

Eigenlijk is Robrecht van Bethune, de zoon van Vlaanderen's Graaf, de eenige, die het recht heeft, dat aan deze ‘acht tafereelen’ zijn naam wordt geschonken. Hij is een karakter. Hij handelt, als 't den man past, wiens gansche ziel vervuld is van liefde voor zijn land en van haat tegen den erfvijand. Hij heeft den moed, zelfs als gevangene van den Franschen Koning, aan dezen en de Koningin de waarheid te zeggen. Hij steunt de goedhartige wankelmoedigheid zijns ouden vaders en behoedt hem tegen minder eervolle toegeeflijkheid. Maar aan dezen edelen edelman is de hoofdrol niet toebedeeld.

Aldus zouden we kunnen voortgaan om 't gedrag van Frankrijk's Koningin te bespreken, om enkele andere personen in hun optreden en hunne handelingen te doen kennen, maar wij meenen reeds genoeg gezegd te hebben over de mindere waarde van Delcroix' arbeid uit het oogpunt der dramatische kunst!

Toch stond daar eene aanwijzing in '*t Vaderland*, die we niet willen voorbijgaan. Ja, het boekje van Delcroix is als historisch verhaal goed te noemen. Indien hij aan eene novelle de voorkeur had mogen geven - en de prijsvraag hem niet gebonden had - wie weet hoevele lezers hij meer aan zich verplicht zou hebben dan nu 't geval is. Daar zijn zijne Vlaamsche poorters, welvarend in groote mate, maar nog hechtende aan de voorspellingen van wichelaars. Vurige vaderlanders, die geen verdrukking willen dulden en liever sterven dan den vreemdeling in hun land te laten heerschen. Eene eerzuchtige vorstin, die voor niets uit den weg treedt, als zij slechts haar doel kan bereiken, en geslepen genoeg om hare handlangers goed te kiezen. Een spion, een laaghartige ziel, die voor goud te koop is, en van zijne slimheid verwacht, dat hij misleiden kan zonder zich in al te groot gevaar te begeven. De schoone gravendochter en de dappere tempelridder in innige liefde voor elkaar ontstoken, maar gescheiden; door geboorte van hare zijde, door eene gelofte van zijn kant. En verder een edele vorstenzoon, die zijn ouden, ietwat zwakken vader steunt en geen vreeze kent, zelfs niet voor 't oog der eerzuchtigste en meest trotsche vrouw onder zijne vijanden! Zijn dat alles geen gunstige voorwaarden om een historische novelle te dichten? En inderdaad - voor zooverre dit den schrijver mogelijk was, die door een dramatische schets in tafereelen zich binden liet - mag ik aan Delcroix de verdienste niet ontzeggen, dat zijn werk zich aangenaam lezen laat. Eere hebbe zijne pen voor 't vaderlandsche verhaal, dat ons een te waardeeren blik doet slaan in 't lijden en strijden van 't Vlaamsche volk en zijn vorst tegen Franschen dwang. Maar verder mag onze lof niet gaan.

En thans met deze tooneel- en andere poëzie terug naar Italië. Het is zelfs niet onmogelijk, dat de laatste keuze de beste is. Laten we zonder eenige verdere inleiding dezen netten bundel eens bezien, te beginnen met het eerste stuk.

De inhoud van 't romantisch treurspel ‘Francesca da Rimini’, waarmee deze bundel wordt geopend, is in 't kort de volgende. Lanciotto, vorst van Rimini is, voldoende aan den wensch zijns vaders, gehuwd met de beeldschoone, vrome dochter van Guido, Ravenna's vorst, Francesca. Hij bemint zijne echtgenoote met al den hartstocht, die een Italiaan eigen kan zijn. Maar Francesca is niet gelukkig; zij heeft slechts tranen voor de onuitputtelijke liefde haars gemaals. Wat is er,

dat haar bedroeft? Nu eens luidt het, dat zij den sluier had verkozen boven den huwelijksstaat, dan weer meent de vurige echtgenoot uit enkele harer verwarde woorden te moeten opmaken, dat in haar hart 't beeld van een medeminnaar staat gegrift. Maar weg met die gedachte; ze ontheiligt de heiligste! Wat is het dan dat haar lijden doet? Welnu, weet het, dat Lanciotto een broeder heeft, een dapper ridder, die thans in verre gewesten rondzwerft. Die broeder, Paulo is zijn naam, doodde voor eenige jaren Guido's zoon, Francesca's broeder, in den wettigen krijg en slechts in den hoogsten nood der zelfverdediging. Francesca heet hem te haten en nu hij terug verwacht wordt, wordt het haar te eng binnen Rimini's muren. Haar vader is gekomen om haar af te halen, maar nog zijn vader en dochter niet vertrokken en reeds is Paulo teruggekeerd. Francesca wil hem niet zien, doch de natuur wordt haar te machtig, haar en hem, want dit is 't geheim, dat zij elkaar voor den dood des verslagen broeders hadden leeren kennen en beminnen, zij beminnen elkaar nog en openbaren 't elkaar. Dan komen vader en echtgenoot om de onschuld te verdenken van dochter en gemalin. En de broeder verdenkt den broeder. De innigste liefde tusschen Lanciotto en Paulo verkeert in den doodelijksten haat, en Paulo wordt gevangen genomen. Een angstig voorgevoel, een droomgezicht doet hem wanen, dat Francesca's leven zal geofferd worden aan zijns broeders haat, en dat wil hij beletten. De wachters zwichten voor zijn goud, en gewapend komt Paulo aanrennen. De eerste die hij ontmoet is Francesca. Zij wil vluchten en, schuldeloos als ze is, wil ze sterven. Maar reeds is hij gekomen, de vertoornde echtgenoot - die thans geen twijfel meer koesteren kan aan de schuld van echtgenoote en broeder. 't Slot kan men raden. Francesca wordt doorstoken, Paulo sneeft en Lanciotto steekt zich 't zwaard in 't lichaam.

Zoo eindigt het treurspel met ‘drie verscheiden lijken’ voor de voeten van den ouden Guido, de eenige die 't scherm ziet vallen.

Welk fatum, vraag ik mij zelven af, nu ik aan 't eind van het treurspel ben, aan welk fatum heeft deze dichter macht gegeven over zijne helden? Eene reine maagd, die de liefde leert kennen, maar den broeder van den uitverkorene haars harten hare hand moet schenken! Dat zij niet gelukkig is, brengt de omstandigheid mee; maar waarom moet zij, die hare eer bewaart en haar plicht niet uit het oog verliest, na een nameloos lijden nog 't slachtoffer worden van den schijn? Wat heeft Lanciotto gedaan, dat het noodlot hem geen enkele ramp bespaart! Verteerd door de reinste liefde voor zijne wettige echtgenoot, vermag hij niet hare tranen te drogen. Als hij op 't punt staat alles, zelfs zijne bekoorlijke echtgenoote zelve, af te staan om hare smart te lenigen, treedt de duivel der verdenking de woning binnen op de voetstappen zijns liefsten broeders. Och, dat hem ten minste dit eene gespaard gebleven ware: 't ongeloof aan de onschuld zijner vrouw! Spant dan alles samen om hem te vernietigen door de wan-

hopigste smart; en is die broeder een snoodaard? 't Einde kennen wij: geen fatum was ooit wreeder!

Maar Paulo's rampen zijn haast nog grievender. Was 't noodlot verraderlijker dan toen 't hem, aan de lijkbaar harer moeder, Francesca leerde kennen en beminnen? Speelde het treuriger spel dan toen 't hem in de noodzakelijkheid bracht haar broeder te dooden, bedrieglijker dan toen 't hem raadde te vluchten om na eenige jaren, als de woede in 't hart van de zuster des verslagenen verzacht zou zijn, terug te keeren ten einde dan Francesca's hand te vragen! En wanneer was 't nijpender en verwoeder, dan toen 't hem broederliefde en vrouwenmin ontroofde, om geen ander loon te vinden voor zijn vast besluit om opnieuw te vluchten dan de verdenking zijns broeders? Zoo blijven wij vragen en vinden geen antwoord dan dit: ‘zoo worden levens verwoest en menschen gemarteld door de ramp, dat een volk van één stam is verdeeld in kleine staatjes.’ Dat is de grondgedachte des dichters, daarop heeft hij zijn treurspel gebouwd. En men wete - eenmaal met de macht van 't noodlot in dit stuk vrede nemend - dat de dichter met meesterhand zijn werk heeft geboetseerd. Ik ga daarvan een paar bewijzen aanvoeren. Eerst een gesprek tusschen vader en dochter. Guido weet de oorzaak nog niet van 't lijden zijns kinds. Paulo, die haar broeder doodde, is aangekomen, en het is tijd voor de dochter om ten minste haar vader 't geheim te openbaren, dat haar de keel toeschroeft.

Guido en Francesca.

Francesca.
De lucht is minder drukkend hier.

Guido.
Waarheen
Dwaalt gij zoo angstig?

Francesca.
Vader, scheen 't u niet
De stem van hem... van Paulo daar te hooren?

Guido.
Beklemm' u toch geen vrees van hem te aanschouwen;
Ge ziet hem slechts, wanneer gij 't zelf verlangt.

Francesca.
Zeide iemand hem, dat ik hem haat, en doet
Hem soms die tijding leed?

Guido.
Zij smart hem zeer.
Hij wilde in ijl vertrekken. Lanciotto
Hield hem terug.

Francesca.
Hij wou vertrekken - zegt ge?

Guido.
Maar heden zijt ge kalmer. Lanciotto
Hoopt dat gij heden mooglijk wel zijn broeder
Zult willen zien.

Francesca.
O vader, vader, voel
Hoe mij zijn komst het hart doet kloppen, kloppen!
De stad scheen mij zoo eenzaam; 't huis verstomd
En doodsch, en nu... O vader, lieve vader,
Verlaat mij nooit, neen nooit! Met u alleen
Kan 'k juichen, durf ik weenen, gij alleen
Zijt mij geen vijand, gij zoudt medelij
Gevoelen als gij wist....

Guido.
Wat wist?

Francesca.
Zoo - zoo
Gij wist.... O, 't is mij bitter, bitter, bitter
Zoo eenzaam mij te voelen! Ach gij zijt
Mijn trooster; gij hebt meêlij; buiten u
Ken 'k niemand, wien 'k niet vrees en voor wiens blik
Ik niet mijn hart bedwingen moet in 't kloppen.
'k Ben openhartig, licht verheugd, bedroefd,
En nimmer mag ik vreugde of smarte toonen.
Ik kan mij licht verraden; zoo een woord
Bij andren mij ontviel!.... Gij zoudt met meer
Verschooning 't lijden van uw dochter zien,
En was zij in gevaar, zoudt gij haar redden
Met liefdevolle hand.

Guido.
Neen, dochter, neen,
Uw hart is niet verborgen.... de geheimste
Gedachten van uw hart zijn geen geheimen
Als gij aan 't hart uws vaders rust.

Francesca.
Ja alles
Zou 'k u ontdekken willen. - God, wat zeg ik?
Waar berg ik mij? O open u, gij aarde,
Verberg mijn schande!

Guido.
Spreek, 't is nu de tijd,
Vertrouw. Het veinzen is u marteling.

Francesca.
Het veinzen is mijn plicht; mijn plicht te zwijgen;
't Waar zonde troost te vragen, het verhaal

Van een zoo zwarte daad hem aan te doen,
Die zijne dochter d' edelste der mannen
Deed huwen, maar haar niet gelukkig maakte!

Guido.
Helaas, ben ik de beul?

Francesca.
Neen, beste vader!
Gij zijt het niet.... Ik voel, mijn zwakke deugd
Is wanklend. 'k Heb een krachtsinspanning noodig
Verschrikkelijk maar noodzakelijk! help mij! red mij!
Ik heb reeds lang verwonnen in den strijd;
Maar deze laatste dagen van mijn leven
Verschrikken mij. O help mij, vader, dat
Ik heilig ze enden moge. - Lanciotto
Verdacht mij, maar ik ben niet schuldig! 'k ben
Een trouwe vrouw voor hem en wil het blijven....
O, vader.... 't zweet beparelt uw gelaat....
Gij wendt uw oogen van mij af - verschrikt!....

Guido.
Niets, kind,.... ga door....

Francesca.
Ge valt in zwijm, o God!

Guido.
Niets, kind. Een korte draaiing hier in 't hoofd.
Hoe zoet is 't voor een grijzen vader om
Op dankbaar kroost de zwakke leên te steunen.

Francesca.
't Is waar. Rechtvaardig, ach, is uw verwijt;
Ondankbaar ben 'k, ondankbaar; straf mij, vader....

Guido.
Wie heeft misdadig u het hart ontstolen?

Francesca.
Hij 's niet misdadig, weet niet, dat 'k hem min,
Bemint mij niet.

Guido.
Waar is hij? Was 't wellicht
Om hem te zien, dat ge in Ravenna's wallen
Terug woudt keeren?

Francesca.
Neen, om hem te ontvliên.

Guido.
Zeg waar hij is, waar is hij? antwoord toch!

Francesca.
Genâ hebt gij beloofd. Blijf kalm, hij is

In Rimini.....

Wel mag ik vragen of hier niet aanwezig is eene hooge mate van zelfbewust kunstschoon? Die kalmte van 't meisje is de eerste bekentenis; hare vragen, meer belangstellend dan met haat schijnen overeen te brengen, wenschen meer te zeggen, dan de vader vermag te bevatten. 't Kinderlijk gevlei mag ik zeggen, half van schaamte, half van niet te onderdrukken lust om ten minste tot iemand van haar geheim te spreken, en dat alles getemperd door de vreeze! Het afgebrokene, het ondanks zich zelve uiten van hare diepst verborgen gedachte, en daar tegenover 't zelfbedrog des vaders, die de schuld van 't leed zijns kinds nog niet begrijpt. Eindelijk de volle bekentenis, maar gewikkeld in den sluier der schuchterste taal, die aan vrouwelijke lippen kan ontvloeien. Maar daar tusschenin wederom den hartklop der liefde voor den eenige, die hare ziel vervult. Ik vind dit tooneel aangrijpend!

Nog eene andere plaats ga ik afschrijven. De samenspraak tusschen Francesca en Paulo is 't wel waard tot verdere kennismaking met het geheel te nopen. Paulo meent nog, dat Francesca hem haat. Maar zij heeft gezegd zijn dood niet te wenschen, en als Paulo spreekt van eene ongelukkige liefde is hare belangstelling een prikkel voor den gefolterde om voort te gaan. Hij ontdekt haar heur eigen naam.

Groote God, wat hoor ik, wat is dat?

Paulo.

Dat ik u min, Francesca, u bemin,
Wanhopig is mijn liefde!

Francesca.

Is 't een droom?
Herhaal, wat zegt ge?
Maar neen, haar voegt het te zwijgen.... ‘Zoo men ons hoorde’...,
en toch..... Houd op... Gij zegt?... gij mindet mij?’ - Is dat
niet de slingering tusschen hartstocht en plicht. Nog eene herinnering
uit lang vervlogen dagen, en zij zal ook hare liefde bekennen! - Gij
waart in den tuin, gij zaagt mij niet.
Uw blikken waren op een boek gevestigd;
Een traan rolde op uw boek.... En diep bewogen
Kwam 'k nader, 'k was verward in mijne woorden
En gij in d' uwe. Gij gaaft mij het boek,
En beiden lazen wij. Wij lazen samen
Hoe Lancelot door liefde werd bewogen,
Wij waren gansch alleen en zonder argwaan
Daar zagen we onverwachts elkaâr in d' oogen,
En ik verbleekte. - Gij gingt bevend heen.

Francesca.

O welk een dag? Dat boek hebt gij behouden.

- - - - - - - - - - - - - - - - - - -
- - - - - - - - - - - - - - - - - - -

Francesca.
Helaas! ga heen, ik smeek u, en eerbiedig
Mijn smart, mijn deugd. O God, wie geeft mij krachten
Tot weêrstand?

Paulo.
Hoe, gij hebt mijn hand gegrepen?
O vreugde, zeg, waarom grijpt gij mijne hand?

Francesca.
O Paulo!

Paulo.
Haat ge mij dus niet? Gij haat
Mij niet?

Francesca.
Ik moet u haten.

Paulo.
Kunt gij 't ook?

Francesca.
Ik kan het niet.

Paulo.
Herhaal, herhaal dat woord.
Gij haat mij niet?

Francesca.
'k Zei reeds te veel. O wreede!
Is 't niet genoeg? Ga weg, laat mij alleen.

Paulo.
Spreek uit; 'k laat u niet los eer gij mij alles
Gezegd hebt.

Francesca.
Zei 'k niet reeds.... dat 'k u bemin? -
Het booze woord is aan mijn mond ontglipt! -
Ik min u, sterf van liefde voor u.... ach
Heb deernis! 'k wou zoo graag onschuldig sterven.

Dat is, ik herhaal 't, de strijd tusschen hartstocht en plicht! Ook wete men, dat het mij volstrekt geen moeite kosten zou andere gelijksoortigschoone passages aan te wijzen. Iedere bladzijde levert ze op. Hier de hartstochtelijke en toch zoo zelfopofferende liefde van den echtgenoot; daar de teere aantrekkelijkheid van een elkaar liefhebbend broederpaar; straks de folterende pijniging van 't wantrouwen bij den vader zoowel als bij den echtgenoot. Wat ziedende hartstochten onder schijnbare kalmte, welke machten ten goede en ten kwade, worstelend tot het uiterste! Inderdaad, ik kan niet anders dan tot lezing aansporen van dit romantische, maar toch zoo schoone stuk, geschreven in edele taal!

Ik mag van dezen schoonen bundel geen afscheid nemen zonder nog

een enkel woord te zeggen van de ‘andere gedichten’. Behalve drie sonnetten uit Dante's ‘*Vita Nuova*’ bevat hij bovendien de laatste tooneelen uit het treurspel ‘de graaf van Carmagnola’, een aandoenlijk slot van een leven, dat besteed was in dienst van den Staat en nu tot loon ontving den dood eens verraders. Echtgenoot en dochter komen den veroordeelden graaf in zijne laatste ure bezoeken; het afscheid is aangrijpend; 't herinnert aan Margaretha More!

Van een ander treurspel ‘*Saul*’ getiteld, werd een enkel fragment gegeven en van een derde ‘*Adelchi*’ een tweetal koren. Deze laatste zijn niet de minste bladzijden van den bundel. Als de verstootene gade van Karel den Groote in het klooster haar verleden herdenkt en den gelukstaat van weleer bij 't droeve heden vergelijkt is onze belangstelling met haar.

Ten slotte ‘de vijfde Mei’, ode aan Napoleon, van Alessandro Manzoni, een negental coupletten, waarin de Fransche Keizer wordt beschouwd als de machtigste uiting van des Scheppers kracht, als de groote geest, wien liefde en haat door alle tijden wordt geschonken en bezworen, als de man eindelijk, die 't hoofd buigt voor zijn God!

Dank aan den vertaler, den heer P.H.d.C., die zoo schoone bloemen uit Italië's letterkundigen hof in den Nederlandschen tuin overplantte.

Den Haag.

A.W. STELLWAGEN.

Mengelwerk.

Onze hedendaagsche muziek, door Cath. F. van Rees.

Een heilige kunst is de muziek. De harmonie is haar tempel, de melodie haar schepter, het menschelijk gemoed haar troon. Door de tonen in het leven geroepen, gevoed door de phantasie en geleid door het gevoel, verkreeg ze hare eigenaardige geheimzinnige sprake en hare onweerstaanbare tooverkracht. Hoe heeft ze geheerscht de eeuwen door over de volken der aarde! Hoe heeft ze gedeeld in hun kindsheid, wasdom, bloei en verval! Hemelsch en aardsch tevens, rein geestelijk en toch onvermogend om zonder zinnelijke middelen zich te laten gelden, werd ze gedwongen gelijken tred te houden met de beschaving der menschheid; maar overal waar het genie gloorde, erkende men jubelend haren hemelschen oorsprong.

Een heilige kunst is de muziek. Meer vermag ze dan te verblijden, beter dan op te winden. Verheffen kan ze onzen geest, zuiveren ons hart, veredelen ons gevoel. En de menschheid heeft het erkend welk een zegen ze in haar bezit. Groote geesten hebben den stempel gedrukt op hare heiligheid en haar herhaaldelijk bevestigd op haren vaak wankelenden troon. Zóó werd telkens hersteld wat wansmaak en zedenbederf aan haar tekort deden; zóó bleef ze koninginne in haar geheimzinnig gebied.

Houdt onze tijdgeest haar als zoodanig in eere? Erkent hij het, hoe nauw de eenvoud van haar wezen samenhangt met hare macht, hare aantrekkelijkheid, hare liefelijkheid? Onderwerpt hij zich aan hare heerschappij of zoekt hij haar te beheerschen? Eerbiedigt hij hare eeuwige wetten of tracht hij haar de zijne op te dringen?

Dit willen we kortelijk nagaan.

Op ieder tijdperk van grooten kunstbloei volgt gewoonlijk een tijd

van stilstand, waarin men zich voedt met de kunstproducten van geniale afgestorvenen, wier volle waarde men dan eerst leert beseffen en wier spoor men tracht te volgen of wel voorbij te streven. In deze overgangsperiode, waarin men eensdeels nog niet tot volle klaarheid is gekomen over de vonken van genie die uitgespat werden, anderdeels ernaar streeft om door het scheppen van nieuwe kunstbanen dezen te overtreffen, maakt men zich gewoonlijk schuldig aan overdreven hoogschatting of geringschatting van het tegenwoordige en komt eerst een volgend geslacht daarover weder tot klaarheid. Zulk een overgangstijdperk beleeft de hedendaagsche muziek. In de laatste 200 jaren heeft Duitschland zes kunstreuzen voortgebracht: Händel, Haydn, Gluck, Mozart, Beethoven en Schubert. Dat deze reuzen een overweldigenden invloed moesten uitoefenen op de nakomelingschap en men vooreerst genoeg te doen had, om hunne zoo hoogst eenvoudige en toch zoo grootsche, allesomvattende muzikale voortbrengselen te verstaan, spreekt van zelf; dat daarna de drang ontstond om dien trap van muzikale volkomenheid weder te bereiken, ja, door nieuwe middelen, bestudeerde effecten en vrijeren vorm te overtreffen, moest er het gevolg van zijn. Wel was het genie uitgestorven, maar niet het talent, en in meesters als Mendelssohn, Schumann, Meyerbeer, Wagner, brak het zich baan en voerde ons naar een nieuwe kunstperiode, minder grootsch, minder overweldigend dan de voorgaande, maar veelbeteekenend genoeg om er de schoonste luchtkasteelen op te bouwen.

Van deze meesters sloot zich Mendelssohn het nauwste aan den kunstvorm zijner groote voorgangers, en dit geenszins ten nadeele van het melodische element in de muziek.

Evenzeer als de Mendelssohnsche muziek een afzonderlijk karakter draagt, is dit ook met de muziek van Schumann het geval. Tusschen den rijpen en den nog niet ontwikkelden Schumann gaapt echter de afgrond van het duistere en verwarde, waarin velen zijner volgelingen eveneens de lichtende vonken van zijn genie meenen te bespeuren. Andere jongeren van deze school sluiten zich in meer algemeenen zin aan bij hunnen meester, zoodat er ook tusschen de Schumannisten nog een groot onderscheid bestaat. De eenzijdige Schumannisten komen hierin met de eenzijdige Wagnerianen overeen, dat ze op grond van de muzikale afwijkingen hunner meesters alle onmuzikale middelen geoorloofd achten om hen daarin nog voorbij te streven.

Tot de nieuw-classieke of Mendelssohnsche school, ook wel oud-romantische school genoemd, rekent men de componisten Max Bruch(*), Carl Eckert, Moritz Hauptmann, Ferdinand Hiller, Jaddassohn, Carl Reinecke, Reinthaler, Julius Rietz, Wilhelm Taubert, Verhulst, Johan Vogt, Richard Wuerst, Brambach, enz.

(*) Hiermede wordt geenszins bedoeld, dat deze kunstenaars à la Mendelssohn componeeren en hunne producten geen eigen cachet dragen maar alleen, dat ze, evenals de volgelingen van Schumann en Wagner op denzelfden muzikalen bodem staan als hunne meesters.

Max Bruch onderscheidde zich door zijn opera ‘Loreley’, twee symphonieën en de cantate ‘Frithiof’; Carl Eckert maakte opgang door zijn opera ‘Wilhelm von Oranien’, Moritz Hauptmann door zijn vierstemmige liederen, Ferdinand Hiller oogstte bijval door zijn Oratorium ‘die Zerstörung Jerusalems’ en ‘Saul’, door zijn orkest- en kamermuziek, zijne liederen en zijn mannenquartet met sopraansolo in den laatsten tijd. Jaddassohn's kracht bestaat in de symphonie. Reinecke's classieke concertmuziek en opera's worden geroemd. Algemeene bekendheid verwierf het Oratorium ‘die Tochter Jephta's’ van Reinthaler; Julius Rietz legde zich op de classieke orkestmuziek toe, Wilhelm Taubert leerden wij waardeeren als liedercomponist. Johan Vogt dankt zijn bekendheid aan zijn Oratorium en kamermuziek, Richard Wuerst aan zijn opera ‘der Stern von Turan’, Brambach aan zijne fraaie mannenkoren en vooral aan zijn laatste schoone compositie ‘Das Eleusische Fest’, onlangs voor het eerst in Hamburg, Elberfeld, Dresden, Bonn enz. met grooten bijval uitgevoerd; en last not least, onze Verhulst, wiens energieke symphonieën, Ouverturen en Motetten, schoone geestelijke muziek, gemengde koren, Duetten, Liederen, enz., niet alleen in ons vaderland, maar ook in het muzikale Duitschland een bijzonderen naam verkregen.

De Schumannsche school telt onder hare volgelingen: Bargiel, Johannes Brahms, Albert Dietrich, Robert Franz, Adolph Jensen, Joseph Joachim, enz. De Webersche school talenten als Franz Lachner, Spohr, Marschner, Kreutzer, Reissiger, Lindpaintner.

Onder den heerschenden invloed van Wagner staan: de talentvolle Hans von Bülow, Peter von Cornelius, Franz Liszt en Joachim Raff.

Andere kunstenaars, zooals: Kirschmann, Kücken, Proch, Franz Abt, Flotow, Nicolai, gelden voor karakterloos; zij hebben niettemin schoone liederen geschreven. Componisten, die tot geen bepaalde school behooren en daarom tot de neutralen gerekend worden, zijn o.a. Albert, Friedrich Kiel, Lassen, Joseph Rheinberger en Hugo Ulrich.

Hoe groot de afstand is, die dit jonge muzikale Duitschland van zijn kunstreuzen scheidt, toch bleven dezen op hen werken en ook voor het buitenland ging hun invloed niet verloren. In Italië getuigen daarvan Cherubini, Spontini en zelfs Rossini. Cherubini houdt zich in zijn kerkmuziek aan Mozart en Beethoven. Gluck bezielde Spontini, Mozart's Figaro heeft de Barbier de Seville verwekt en Weber's Freischütz de Guillaume Tell(*).

In Frankrijk vinden we Hector Berlioz min of meer onder den invloed van Beethoven. Evenals Habeneck heeft Berlioz er veel toe bij-

(*) Toen Rossini en zijne school te Weenen het tooneel beheerschten, werd zijn aureool plotseling verduisterd door de Freischütz. Bij het aanhooren van deze opera riep de ijdele meester: ‘Ik zal den Duitschers bewijzen, dat ik ook wel een opera kan schrijven in den stijl van hunnen afgod Weber!’ Hierop volgde de Guillaume Tell.

gedragen om dezen Duitschen meester, benevens Weber en den reeds vergeten Gluck, in Frankrijk op prijs te doen stellen. Méhul was een aanhanger van Gluck. Meyerbeer en Wagner hebben op Gounod, Hallévy en Hérald gewerkt.

Engeland leverde nimmer componisten van eenige beteekenis. Het tegenwoordig componeerend Engeland houdt zich aan Mendelssohn. Een enkel Engelsch componist, Sterndale Bennet, verdient om zijne Ouverture ‘de Najaden’ een eervolle vermelding.

De Duitsche Niels Gade wijst in zijne symphonieën op Mendelssohn en Schumann; zijn landgenoot, de liedercomponist Lindblad, toont ook in zekere mate eenige verwantschap met de Duitsche liederschool.

Minder groot was de invloed van vreemde componisten op de Duitschers. Van den Pool Chopin hebben echter velen overgenomen en niet het minst Schumann.

Opmerkelijk is het, dat het tegenwoordige Duitschland met zijne Herculessen in de muziek op den achtergrond, die altijd nog voortwerken in het nageslacht, nochtans meer bepaald onder den invloed staat van een opmerkelijk tijdgenoot, dan van deze genieën.

Dit heeft dan ook de keerzijde, dat menig Schumannist in de excentriciteiten van den eersten en laatsten Schumann een nieuwe openbaring der muziek aanschouwt, terwijl de Wagnerianen, naar de opvatting huns meesters op den eenigszins afwijkenden vorm van Beethoven's negende symphonie het luchtkasteel hunner toekomstmuziek bouwen.

Hoe ook, naar het voorbeeld van eenige talentvolle autoriteiten, Händel, Haydn en Mozart soms geheel anders worden opgevat dan hunne muziek dienstig is, kan men dagelijks ervaren.

Vanwaar deze zucht om het deugdelijk oude te miskennen en te verwringen en het apocrief nieuwe na te apen en te vergoden? Vanwaar deze drang naar duistere muzikale banen, die de muziek nog geen schrede vooruit hebben gebracht en haar tusschen bedenkelijke harmonieën, overstelpende toonmassa's en gewaagde dissonnanten laat verdwalen?

Ieder kunstenaar is een kind van zijn tijd; er zich geheel van los te maken gelukt slechts weinigen. Onze tijd nu is in de hoogste mate realistisch; ook in de muziek wil men realiseeren. De muziek moet niet maar zijn een gevoelssprake, ze moet ook klaar en duidelijk getuigen als het woord; tastbaar maken, wat ze, ingevolge harer natuur, slechts laat raden; helder, wat ze achter haren geheimzinnigen sluier verbergt.

Onze tijd kweekte een grenzenloos individualisme en subjectivisme; ook dit uit zich in de muziek. Overal treedt het individu op den voorgrond; in den kunstenaar, die zijn alléénzaligmakend principe verkondigt, en in den dilettant, die het verdedigt. Partijschap, gegrond op eigenliefde, is aan de orde van den dag. Van haar verhe-

ven standpunt gesleurd, wordt de muziek hier en daar tot een twistappel, niet om *harentwille* maar om zijn eigen meening te doen zegepralen.

Objectiviteit alléén voert tot waarheid. Beschouwen wij dus de drie talentvolle kunstenaars van de nieuw-romantische richting, die onze tijd voortbracht en die onze muzikale wereld in rep en roer brengen, van dit onpartijdige standpunt.

Hoe men ook over Wagner, Liszt en Brahms in meening moge verschillen, 't blijft niettemin een feit, dat ze na Mendelssohn en Schumann een eerste plaats onder de hedendaagsche componisten innemen.

Reeds vroeg uitte zich bij Wagner een bepaalde neiging voor het Drama. Toen hij nog gymnasiast was en de Tragediën van Aeschylus en Sophocles vertaalde, ontvlamde hij in geestdrift over deze antieke schouwspelen met hunne helden en halve goden, met hunne grootsche religieuse koren, hunne reusachtige theaters, waarin een geheel volk met gespannen aandacht toeluisterde. Dichter van natuur, schiep hij zich nu in zijn jongelingsdroomen ook zulke heldenfiguren, en vreemde aetherische wezens, weldadige feeën, zielen overvloeiende van liefde, verplaatste die in de werkelijkheid, geloofde eraan en sprak er met zijne vrienden over als zag hij ze reeds op het tooneel. Een smachtend verlangen naar de verwezenlijking van een ideaal, dat hem duister voor oogen zweefde, en een onweerstaanbare drang dit aan anderen te openbaren, maakten zich van hem meester. Op zijn 15de jaar schreef hij verscheidene drama's en zijne kameraden zagen in hem alleen den dichter.

Eens op een avond hoort hij Beethoven's ‘Egmont’. Verrukt, opgetogen over deze muziek, scheen ze hem een openbaring. Daar op die baan lag zijn toekomst, zijn ideaal. De machtige taal van Beethoven zou de zijne worden. De dichter zou tevens toonkunstenaar zijn om de gansche volheid van zijn gevoel te kunnen uitdrukken. Met zenuwachtigen ijver wijdde hij zich nu twee jaren lang aan de muziek en maakte zich bekend met de harmonie, het contrapunt en de instrumentatie. Op zijn 17de jaar had hij reeds een aantal Sonnaten, Ouverturen en ook een Symphonie geschreven. De dichter scheen in den toonkunstenaar ondergegaan te zijn, toen hij onverwachts weder werd opgeroepen door de ‘Freischütz’. De indruk, dien deze opera op Wagner maakte, overtuigde hem van de dramatische macht dezer muziek. Verzen en muziek schenen uit dezelfde bron gevloeid. Dit was er het karakteristieke van. Het ideaal van dramatische volkomenheid, waarnaar hij zoolang in het duister had getast, stond daar nu plotseling in al zijn schitterenden glans en overweldigende waarheid voor hem; hij zou ernaar grijpen en het der wereld voorhouden als een waardigen plaatsvervanger van de ver afgedwaalde opera.

Dit ideaal was het muzikale Drama.

Op dit tijdstip werkte nog een andere componist, wiens muzikale

aanleg evenzeer tot het dramatische overhelde, aan de hervorming der opera, en zoo hij daarbij al minder principieel te werk ging dan Wagner, had hij toch meer punten van aanraking met dezen tijdgenoot, dan men vermoedt of wil erkennen. Ook Meyerbeer sloeg met de opera een nieuwen weg in en vervolgde dien met ijver. Van een eigenlijke reformatie kan evenwel bij hem evenmin sprake zijn als bij Wagner. Hunne voorgangers op dramatisch-muzikaal gebied waren Gluck, Mozart, Beethoven door zijn *Fidelio*, en Weber. Gluck had reeds door zijn *Iphigenia* en zijn *Armide* het historisch element in zijne muziek opgenomen, zijn volgeling Spontini bereikte in de *Vestale* en de *Cortez* nagenoeg de uiterste grenzen van het historisch-muzikaal gebied. In deze laatste opera week echter Spontini reeds van Gluck af, door zijn decoratief, tooneelopvoering en overladen instrumentatie. Hierin overtrof hem weder Meyerbeer, die daardoor de groote opera op dwaalwegen voerde, ver genoeg verwijderd van de muziek om er haar te vergeefs te zoeken.

Effectbejag is een heerschende karaktertrek van Meyerbeer en Wagner, en hierin wijken ze aanmerkelijk van Gluck af. ‘Ik zocht’, verklaart Gluck, ‘de muziek tot hare ware functie terug te brengen, dat ze namelijk hand aan hand gaat met de dichtkunst, om de uitdrukking van 't gevoel en het belangwekkende der toestanden te versterken, zonder de handeling door overvloedige versieringen af te breken of te verzwakken. Ik geloofde, dat de muziek voor de dichtkunst moest zijn, wat de harmonie der kleuren en lichtschakeeringen voor een goede teekening is’.

Wagner neemt deze theorie over en werkt haar uit. In het muzikale drama, zooals hij dit opvat, moeten niet alleen aan de dichtkunst en de muziek gelijke rechten worden toegekend, maar alle kunsten tot één geheel samensmelten. In de opera wedijveren ze gestadig om den voorrang. Nu eens is het de zang of de vocalisatie, die, ten koste van het woord, voor zich zelve alleen aanspraak maken op de opmerkzaamheid der toehoorders, dan weder het orkest of het ballet.

Wat de poëzie betreft, ze moet zich van de overige kunsten alles laten welgevallen, wordt gruwelijk mishandeld, en in een Libretto gewrongen naar de luim van dezen of genen musicus, decorateur of zangvirtuoos. Vandaar de verbastering der opera. Wagner meent dus in zijn muzikaal drama te moeten streven naar een samenwerking van het poëtische, muzikale en decoratieve tot één doel, en geeft dit aan als het éénige middel om tot de juiste en volle uitdrukking van het woord te geraken. Er is gezonde logica in deze theorie, alleen stoot bij hare consequente toepassing de muziek op een gevaarlijke klip. Is de juiste en volle uitdrukking van het woord een vereischte van het muzikale drama, dan volgt hieruit van zelf, dat de muziek, in plaats van bezielende begeleidster, zooals bij Gluck, tot dienares van het woord afdaalt, en dat haar slechts in zooverre macht

wordt verleend als volstrekt noodig is om het woord te illustreeren. Bij de oneindige bewegelijkheid der taal is het der muziek echter onmogelijk haar op den voet te volgen en verliest ze met hare overwegende tooverkracht ook hare eigenaardige aantrekkelijkheid.

Bij Wagner bestaat dus, evenals bij Meyerbeer, een scheppen met een bepaald doel. Beiden lossen de kunst op en stellen in hare plaats de berekening en het succes of de verheerlijking hunner individueele overtuiging - het eigen ik. Beider jagen naar effect berust echter op verschillende motieven.

Bij Meyerbeer was dit meer een toegeven aan den smaak van het groote publiek, dat op het nieuwe, schitterende en rijk uitgedoste verzot is: daarom putte hij zijn muziek uit verschillende scholen en landen, zoodat zijne opera's een mengsel zijn van stijl, smaakrichting en kunstige bewerking. Bij Wagner is het effectbejag meer het gevolg zijner opvatting van het ideaal, dat hij ‘muzikaal drama’ noemt en waarvoor hij geen middel ongebruikt laat om er het publiek toe te bekeeren. Wagner laat zich niet in met den stijl en de smaakrichting van anderen, maar volgt, met versmading van elken stijl en iederen kunstvorm, zijn eigen droombeeld. Hierin ten minste onderscheidt hij zich loffelijk van zijn waardigen tijdgenoot, die meer en meer zijn principe opofferde aan den bijval der menigte en dan ook door de ‘Africaine’ zijn roem overleefde.

Meer nog dan Meyerbeer staat Wagner onder den invloed van Weber. Zelfs draagt hier en daar zijne muziek er te duidelijk den stempel van om voor origineel te kunnen doorgaan. Voor zijne tegenstanders was dit voldoende om hem van gebrek aan muzikale conceptie te beschuldigen en hem een naäper of afschrijver te noemen. Niet te loochenen valt het dat de tweede melodie van den intochtmarsch in de ‘Tannhäuser’ zeer sterk herinnert aan de hoofdmelodie der ‘Freischütz’ (Alle meine Pulse schlagen;) dat het Sirenengezang in hetzelfde Wagnersche werk (Naht Euch vom Strande) een vierstemmige uitvoering schijnt der smachtende liefdesuiting in de ‘Euryanthe’ (Glöcklein im Thale), dat de tweede Finale van de ‘Lohengrin’ veel overeenkomst heeft met die van de ‘Euryanthe’, de bijvalsbetuigingen der vrouwen en ridders in den zangerstrijd met Adolar's liefdeslied in de ‘Euryanthe’ enz.

Emil Naumann, overigens een onpartijdig vereerder van Wagner, verklaart dan om deze reden ook kortweg, dat de ‘Tannhaüser’ evenmin zonder de ‘Freischütz’ zou bestaan als de ‘Lohengrin’ zonder de ‘Euryanthe’.

Onzes inziens blijft er evenwel nog genoeg schoons en origineels in de Wagnersche muziek over, om de beschuldiging, als zou het Wagner aan muzikale conceptie ontbreken, voor ongerijmd te verklaren. Bij iederen grooten meester vindt men meermalen naklanken van geliefkoosde componisten of muzikale tijdgenooten, zonder dat dit aan zijn roem iets tekort doet. In Beethoven's muziek vindt men nu en dan

een motief van Händel weder; in den tweeden Satz van het ‘Requiem’ van Brahms herkent men het begin van het gezang der Wederdoopers uit de ‘Profeet’, enz.

Wagner's beide opera's ‘de Rienzi’ en de ‘Fliegende Holländer’, die te Berlijn en te Dresden werden opgevoerd, verwierven veel bijval en gaven aanleiding dat hij tot Koninklijk Saksisch kapelmeester werd benoemd. In ‘de Rienzi’ dringt zijn hervormingsidee nog weinig door, maar met de ‘Fliegende Holländer’ treedt hij zijne nieuwe phase in, die in 1844 te Weimar door de ‘Tannhäuser’ en de ‘Lohengrin’ de aandacht van de geheele muzikale wereld zou trekken en aanleiding gaf tot den heftigen strijd tusschen zijne voor- en tegenstanders.

Deze strijd had echter zijne nuttige zijde. De belangstelling van onpartijdige kunstkenners werd erdoor opgewekt en ook zij begonnen de zaak een nadere beschouwing waardig te keuren. Ze kwamen tot het resultaat, dat de nieuwe hervormingsideeën de oude van Gluck waren, met dit onderscheid, dat Gluck wilde en ook schitterend uitvoerde wat binnen de grenzen der muziek ligt en er nimmer toe overging om haar alleen tot versterkingsmiddel der declamatie aan te wenden; verder, dat er op dramatisch-muzikaal gebied, door Mozart, Beethoven en Weber reeds het voortreffelijkste aan muziek is geleverd, en dat een afdwalen van deze genieën noodzakelijk moet voeren, òf tot een kunstloos Dilettantismus òf tot een prijsgeven der kunst aan de een of andere persoonlijke overtuiging, als ze maar fanatiek wordt geuit en verdedigd.

Hieraan ontbreekt het bij Wagner niet. Tegen één grein waarheid, verkondigt hij in zijne geschriften tien sophismen; zijne volgelingen staan echter zoozeer onder den indruk zijner fanatieke, energieke en werkelijk talentvolle persoonlijkheid, dat ze met de waarheid ook de sophismen voor goede munt hebben ingeslikt. Zij zweren bij zijn ideaal, dat de volmaaktheid in zich bevat, en zien de onnatuurlijke, halsbrekende middelen die hij aanwendt om het te bereiken, over het hoofd, of beschouwen ze wellicht als een noodzakelijk kwaad. In de dramatische voorstelling der hartstochten en de uitdrukkingsvolle declamatie ligt ontegenzeggelijk Wagner's kracht; maar daar zijn theorie iederen anderen gezangvorm verwerpt dan het recitatief, en er dus geen sprake kan zijn van een uitgesponnen en meerstemmige melodie, moet deze als gedachtelooze onzin geheel worden verloochend. De eindelooze recitatieven in Wagner's opera's toonen het beste dat deze verloochening, waar ze plaats heeft, geheel in hun nadeel is. Toen men Rossini naar zijne meening vroeg over deze muziek, antwoordde hij schertsend: ‘Mr. Wagner a de beaux moments, mais de mauvais quarts d'heure!’

In de ‘Ring der Nibelungen’ zal men zich kunnen overtuigen, dat deze *mauvais quarts d'heure* tot gansche uren zijn aangegroeid, en vliegende draken, vechtende helden, zwevende schikgodinnen, verhevene

halfgoden, heerlijke feeën, in één woord, alles wat maar het menschelijk oog kan verrassen en de onnatuur op het tooneel maar immer aan de hand heeft gegeven, deze melodie-armoede moet vergoeden.

De beste wederlegging zijner valsche theorieën treft men, zonderling genoeg, in Wagner's eigen muziek-drama's aan. Zijn voortreffelijkste scheppingen, de 'Tannhäuser' en de 'Lohengrin' zondigen ertegen. Melodie en meerstemmige gezangen wisselen daar elkander weldadig af; het principe strijkt hier de vlag voor de melodie, en de Wagner-vereerders, die erbij zweren, juichen om het hardst toe!

Het Wagner-ideaal is een hersenschim, maar zooals Meyerbeer door zijne 'Hugenoten' het gebied der toonkunst uitbreidde, deed ook Wagner dit door de oude Germaansche mythen en legenden in een muzikaal kleed te hullen. Hun deze verdienste te ontzeggen of die te verkleinen, is even ongerijmd als hen met de grootste muzikale genieën op één lijn te stellen. Tusschen talent en genie is een groote klove. Het genie schittert en boeit door de eenvoudigste middelen, het verstaat en gevoelt de kunst van nature, eert hare onafhankelijkheid, hare objectiviteit, voedt zich met hare melodie en hult haar niet in theorieën, waarin ze zich niet tehuis kan vinden en noodzakelijk moet verstikken.

De *Don Juan*, de *Figaro*, de *Zauberflöte*, de *Freischütz*, de *Fidelio* zullen ook op de kleinste theaters altijd voldoen en stichten, het succes der gecompliceerde Meyerbeersche en nòg meer gecompliceerde Wagnersche opera's hangt geheel af van de schitterende opvoering op een groot theater. Ontelbaar zijn de proeven die daaraan vooraf moeten gaan. Zooveel voorbereidingen hadden de groote classieken niet noodig om hun werken bijval te verschaffen, en zoo al een goede opvoering er de waarde van verhoogde, verkwikt men zich toch ook bij gebrekkige voorstellingen nog altijd aan hunne verrukkelijke melodieën.

Dat is de triomf der muziek. Zoo overtuigt ze ons van hare ware roeping *nevens* maar niet *onder* de dichtkunst. Het talent kan dit nu en dan vergeten, het genie nooit!

Om het Wagnerianisme de beteekenis te verleenen, die het meer en meer verkreeg, werd de steun vereischt van een nagenoeg even groote en even karakteristieke specialiteit op muzikaal gebied als Wagner zelf, Franz Liszt. Wie hem vroeger als pianist leerde kennen, kan zich niet verwonderen over zijne overweldigende tooverkracht op jonge phantasten. 't Zijn niet alleen de schitterende technische vaardigheid, de verbazende kracht, de geestige, geniale wendingen van zijn spel, die als om strijd verbijsteren, maar voornamelijk de volle uiting zijner excentrieke persoonlijkheid door zijne muze. Onmogelijk kan men getuigen dat Liszt sticht, daarvoor is hij te onstuimig, te veel vervuld met zichzelf; maar juist daardoor boeit hij en grijpt hij aan. Hoogst aantrekkelijk van persoon, oefent zijn excentriek, fantastisch

wezen slechts te grooter macht uit op jonge gemoederen en zien ze in hem, zooals anderen in Wagner, den Messias der muziek.

Liszt genoot zijn muzikaal onderricht van Salieri. Nadat hij als pianist Europa van zijn roem had laten weergalmen, verliet hij in 1848 de virtuosenloopbaan en vestigde zich als hofkapelmeester en componist te Weimar(*). Wagner's *Lohengrin* verwekte geestdrift en de wereld zag het wonder gebeuren, dat een kapelmeester op eigen kosten de onderneming waagde om een werk te laten uitvoeren van iemand, die met de gansche muziekwereld strijd voerde. 't Was evenwel voldoende dat dit door een man als Liszt geschiedde, om met het gunstigste gevolg bekroond te worden, en sedert dat tijdstip vonden Wagner's opera's ingang in Duitschland. Franz Brendel en Richard Pohl sloten zich bij Liszt aan en schiepen met Hans von Bülow, Liszt's schoonzoon, en Joachim Raff, Uhlig Köhler, Bronsard, Peter Cornelius, en meer anderen het nieuwe Tijdschrift voor muziek, waarin zij ijverig de Wagner-Lisztsche richting voorstaan en verdedigen. Tegenstanders dezer richting zijn o.a. Lobe, bekend door zijne ‘Musikalische Briefe eines Wohlbekannten’, Riehl, Bernsdorf, Wasielewski, Carl Banck, Bischoff en Alfred von Wolzogen.

Draagt het pianospel van Liszt den stempel zijner persoonlijkheid, niet minder is dit het geval met zijne composities. Er is gevoel en kracht in, maar ook duisternis en verwarring. Met zijne symphonische gedichten of vrije phantasieën sloeg Liszt een afzonderlijken weg in, die de geestdrift zijner vereerders ten top voerde, maar zijn tegenpartij geenszins overtuigde van zijn vermogen om dien begaanbaar te maken. Wasielewski vergelijkt deze scheppingen met groote vazen, die men onmogelijk kan hanteeren omdat zij geen handvat bezitten. Ter verduidelijking dezer muziek voegt Liszt er dan ook een tekst bij. Waar evenwel een muziekstuk zulk een noodhulp behoeft om verstaanbaar te worden, mist het innerlijke kracht en waarheid, en kunnen alle overige schitterende eigenschappen dit niet vergoeden.

Liszt is een muzikaal talent van den eersten rang, toch ligt zijne overweldigende tooverkracht meer in zijn eigenaardige persoonlijkheid dan in zijne kunst. Dat hij, evenals zijn geestverwant Wagner, de heilige die hij met zooveel gevoel, energie en warme aanhankelijkheid diende, in zichzelf wilde doen opgaan, in plaats van in haar op te gaan, moest zich wreken in de gevolgen, en men heeft er dan ook de excentriciteiten en raadsels aan te danken, die zijne fraaie composities ontsieren en die al dadelijk hun gulden schijnsel verliezen, nu minder machtige talenten er zich, op kracht van zijn voorbeeld, aan schuldig maken. De aanhangers der Wagner - Lisztsche richting mogen in de afdwalingen dezer meesters een vrijbrief meenen te bezitten voor hunne muzikale buitensporigheden, de kunst heeft er haar adhaesie niet aan ge-

(*) In 1863 vertrok Liszt naar Rome, trad in den geestelijken stand en werd abt.

geven, en zoo ze het uitstekend talent, met hare goede gaven al krachtig genoeg aangordde, om het zelfs in zijne dwalingen nog te doen schitteren, zal ze slechts temeer door de schrille, scherpe naklanken ervan overtuigen, dat men een verkeerden weg met haar is ingeslagen en dat ze daarom hare roeping niet kan vervullen.

Terwijl nu Duitschland heftig strijd voerde over de meerdere of mindere waarde van de Wagner-Lisztsche richting, rijpte er een talent, waarvan reeds Schumann voorspeld had, dat het de muziek op nieuwe banen zou voeren.

Johannes Brahms, de moderne Bach, zooals zijne vereerders hem noemen, wijdde zich met grooten ijver aan de muziek. Van een buitengewonen aanleg schijnt hij als knaap weinig blijken te hebben gegeven.

Zijne eerste gebrekkige compositieproeven droegen echter reeds den stempel van een zeldzaam denkvermogen, en hieruit besloot dan ook zijn muziekonderwijzer Marxen, dat hij tot een degelijk componist zou opgroeien. Brahms deed zich, evenals Liszt, het eerst kennen als pianist, maar maakte minder opgang. Zijn spel was minder sierlijk, minder schitterend en minder boeiend, ofschoon het overigens in alle opzichten den degelijk onderrichten pianist kenmerkte. In 1835 leerde hij Joachim te Hanover kennen, en wekte zijne belangstelling op. Te Weimar trok hij de aandacht van Liszt, die er behagen in schepte, zijne composities in gezelschap voor te spelen en haar veel lof toe te zwaaien. Zijn machtigste beschermer werd echter Schumann, met wien hij te Dusseldorf in aanraking kwam.

Een opgewonden artikel(*) van de pen dezes meesters over Brahms trok de algemeene aandacht.

(*) ‘Und er ist gekommen, ein junges Blut, au dessen Wiege Grazien und Helden Wache hielten. Er heiszt Johannes Brahms, kam von Hamburg, dort in dunkler Stille schaffend, aber von einem trefflichen und begeistert zutragenden Lehrer gebildet (Eduard Marxen in Altona) in den schwierigsten Satzungen der Kunst, mir kurz vorher von einem verehrten bekannten Meister empfohlen. Er trug auch im Aeuszern alle Anzeichen an sich, die uns ankündigen: das is ein Berufener. Am Claviere sitzend, fing er an, wunderbare Regionen zu enthüllen. Wir wurden in immer zauberischere Kreise hineingezogen. Dazu kam ein ganz geniales Spiel, das aus dem Clavier ein Orchester von wehklagenden und laut jublenden Stimmen machte. Es waren Sonaten, mehr verschleierte Symphonien-Lieder, deren Poesie man, ohne die Worte zu kennen verstehen wurde, obwohl eine tiefe Gesangsmelodie sich durch alle hindurchzieht - einzelne Clavierstücke, theilweise dämonischer Natur von der anmuthigsten Form - dann Sonaten für Violine und Clavier, Quartette für Saiteninstrumente, und jedes so abweichend vom andern, dasz sie jedes verschiedenen Quellen zu entströmen schienen. Und dann schien es, als vereinigte er, als Strom dahin brausend, alle wie zu einem Wasserfall, über die hinunterstürzenden Wogen den friedlichen Regenbogen tragend und am Ufer von Schmetterlingen umspielt und von Nachtigallenstimmen begleitet. Wenn er seinen Zauberstab dahin senken wird, wo ihm die Mächte der Massen im Chor und Orchester ihre Kräfte leihen, so stehen uns noch wunderbarere Blicke in die Geheimnisse der Geisterwelt bevor. Möchte ihn der höchste Genius dazu stärken, wozu die Voraussicht da ist, da ihm auch ein anderer Genius, der Genius der Bescheidenheit, innewohnt. Seine Mitgenossen begrüssen ihn bei seinem ersten Gang durch die Welt, wo seiner vielleicht Wunden warten werden, aber auch Lorbeeren und Palmen; wir heiszen ihn willkommen als starken Streiter.’

Dit artikel bracht er niet weinig toe bij om Brahms door Brendel te Berlijn met open armen te doen ontvangen. Bij dezen en zijne geestverwanten ontbrak het hem niet aan grooten bijval, waarin ook Berlioz deelde. Zijn openlijk debuut viel echter minder gunstig uit en Brendel's pen moest aan lof vergoeden wat het publiek eraan te kort deed. De eerste composities, die van Brahms het licht zagen, werden even onverschillig opgenomen als Brendel's opgeschroefd artikel. Ze waren te wonderlijk, te nieuw en tevens zóó moeilijk en onverstaanbaar, dat ze zelfs zijne vereerders een bedenkelijk hoofdschudden afpersten. Hun was het evenwel voldoende, dat hij bij Beethoven en Schumann was ter schole gegaan en veel van hunne machtige taal had overgenomen; wat hij er nog voor nieuwigheden bijvoegde, kon slechts van beteekenis zijn voor de nieuwe richting der muziek, daar ze uit zulke machtige bronnen voortvloeiden.

Door den steun van zoovele beroemde kunstenaars aangemoedigd, vervolgde Brahms met geestdrift en volharding zijn muzikale loopbaan, bekommerde zich weinig om de tegenspraak van andersdenkenden en stortte aanhoudend, bij de groote muzikale gevoelens waaraan hij zoo rijk is, bij den ernst waardoor hij zich zoo loffelijk verheft, en bij den stroom van edele gewaarwordingen, die hem als 't ware overstelpen, zijn schat van toonmiddelen zoo kwistig in de muziek uit, dat ze niet zelden een theoretisch muzikaal vraagstuk werd zelfs voor deskundigen. Men heeft het Sebastian Bach nimmer kunnen verwijten, dat bij hem het harmonisch element op den voorgrond treedt, want hij blijft er helder en stichtelijk bij; van den modernen Bach kan men niet hetzelfde getuigen. Vaak overweldigen zijne kolossale harmonieën de melodie. Dan schijnen er gapingen in de muzikale gedachte, die men met een goede verbeelding wel aanvullen maar niet rechtvaardigen kan. Dit voert tot de volgende veronderstellingen: òf dat Brahms dieper in de geheimzinnige sfeer der muziek doordrong dan eenig componist nog vermocht en daarom slechts begrepen kan worden door even diepdenkende en diep gevoelende musici als hij, òf dat Brahms, naar aanleiding van eenige Satze uit Beethoven's laatste quartetten, die sferen zoekt en er ons dus onmogelijk nog kon brengen. Dit zou althans het raadsel oplossen van zijne zonderlinge afwijkingen.

Het eerste werk van Brahms dat grooten opgang maakte was zijn ‘Requiem’. Hiermede scheen de tijd gekomen, dien Schumann voorspeld had: dat hij ‘seinen Zauberstab dahin senken werde, wo ihm die Mächte der Massen im Chor und Orchester ihre Kräfte leihen’. Dit meesterstuk werd overal, waar muzikale krachten genoeg voorhanden waren, uit-

gevoerd en bezorgde den componist plotseling den roem dien men hem zoolang onthouden had, en tevens, door zijn opgewondene bewonderaars, eene plaats naast Beethoven.

Tusschen beide componisten bestaat echter nog eenig verschil, dat uit hunne oud- en nieuw-romantische richting voortvloeit en daarom door de muziek zelve luide genoeg wordt aangegeven.

Waar vindt men b.v. bij Beethoven, als in dit ‘Requiem’, zulk een opeenvolging van gecompliceerde harmonieën en toonmassa's, die nu en dan de melodie als 't ware verpletteren en als een centenaarslast op het gemoed der hoorders drukken? Waar bij Beethoven die langgerekte dissonanten met hunne hooge beteekenis, maar ook gehoor-verscheurende eigenschap? Waar dat streven naar nieuwe effecten, door nieuwe gezochte uitdrukkingsmiddelen? Waar zooveel theoretisch-muzikale geleerdheid uitgestort, die evenals ieder andere hoogdravende wetenschap, het vermogen mist om de gevoelssnaren van geleerden zoowel als van ongeleerden te doen trillen?

Niet bij Beethoven, die geen overlading behoefde om geweldig te zijn, geen gecompliceerde toonmiddelen om tot den bodem des harten door te dringen, geen praalvertoon om ons zijn meesterschap in de kunst te bewijzen.

Niet bij Mozart, die even sierlijk als melodisch, even ongekunsteld als gevoelvol, ons oogenblikkelijk medevoert op de vleugelen van zijn genie(*). Niet bij al hunne waardige voorgangers en navolgers, die voelden en begrepen dat de ware, verhevene schoonheid der muziek berust op haren eenvoud.

Wagner, Liszt en Brahms hebben dit met elkander gemeen, dat ze dezen eenvoud hebben opgeofferd aan den tijdgeest. Er zijn nog andere punten van aanraking tusschen deze drie, overigens uitstekende componisten. Niet alleen dat hun uiterst moeilijke techniek de meeste studie en de behoorlijke uitvoering hunner gecompliceerde muziek een geheel regiment talentvolle musici vereischen, maar ook huldigen zij hetzelfde dramatische principe in de muziek, dat in de consequente toepassing tot afdwalingen moet leiden, zooals b.v. het 36 lange en neerdrukkende orgelpunt in het ‘Requiem’ van Brahms.

Dat ongelukkig orgelpunt!

Ja, daarom vooral ongelukkig, omdat het de muzikale onnatuur en buitensporigheid van minder begaafden tot navolging kan prikkelen en dit noodzakelijk tot den ondergang der muziek moet leiden. Dan zal men, zonder de schoonheden van Wagner, Liszt en Brahms, maar toch in hunnen naam, den jammerlijksten onzin, diep, onmetelijk

(*) Men denke slechts aan Mozart's C-mol-symphonie, waarin Schubert het gezang der engelen hoorde en waarvan Schumann getuigde, dat iedere noot van zuiver goud was. En toch is dit effect verkregen door slechts een fluit, een hobo, een Fagot en twee hoorns, buiten het Quartet.

diep moeten vinden, mogelijk wel zóó diep, dat de aanhangers van het oude het een zegen zouden achten, als ze maar voor goed in den afgrond begraven lag(*).

(*) Noygerath schreef over dit 'Requiem': 'Ganz verzichtend auf eine Betrachtung von Einzelkeiten, wollen wir nur zwei Momente hervorheben, welche schon in Princip sich der vollen Wirkung einer Verkörperung durch Chor und Orchester hindernd in den Weg stellen Einerseits ist durch die viele Chöre eine gewisse Monotonie hervorgebracht, welche auf die Länge durch die Kraft der diesen Chören zu Grunde liegenden Gedanken nicht ganz gehoben wird, anderseits sind diese Chöre so schwierig geschrieben und erheischen von den Ausführenden einen solchen Kraftaufwand, dasz nur eine Schaar tüchtig geschulter *Künstler* dieselben so zu Gehör bringen kann, wie sie den Intentionen des Componisten entsprechen. Wenn Brahms in seinem Requiem zu Gunsten der ureignen Idee auf alle äuszeren Hülfsmittel verzichtet, so ist dies auszuerkennen; wenn er aber in diesem Streben so weit geht, dasz er ein Werk schafft, welches stellenweise fast abgelöst von dem Gedanken an eine Aufführung erscheiut, so is das Ergebnisz eine Partitur, welche für den feinen Kunstkenner, der sie liest, ein bei weitem gröszeres Interesse hat, als für die Zuhörer im Concertsaal.....
'Der Orgelpunkt im dritten Satze soll nach dem Sinn des Textes zum Ausdruck des festen Vertrauens auf Gottes starken Schutz dienen. In der Idee ist das genial, für die Ausführung musz jedoch neben dem seelischen auch noch das physische Ohr berücksichtigt werden. Beim anhören dieser Stelle entsteht zwischen beiden ein Zwiespalt, der einen reinen Genusz nicht aufkommen läszt. Bei der Wiedergabe durch das Orchester lagern sich die ewigen Schwingungen des tiefen D. geradezu auf die Zuhörerschaft wie ein Alp, den die Bewunderung der geistvollen Reflexion nicht wegzuwälzen vermag. Unserer Meinung nach vergiebt sich der Componist nichts, wenn er einen Irrthum, welcher bei der reflectirenden Art des Componirens leicht geschehen konnte, als solchen offen bekennt, indem er diese Stelle aus der Partitur entfernt oder umarbeitet.'
Hauslick uit Weenen vergelijkt dit orgelpunt met de angstige gewaarwordingen die men bij het sporen door een Tunnel ondervindt.
Guckeisen, de muzikale verslaggever van de Cölnische Zeitung schrijft over dit 'Requiem' het volgende: 'Das Deutsche Requiem von Brahms steht nicht ganz so günstig wie das Triumphlied. Es gehört zu den in neuerer Zeit sehr beliebt gewordenen Cantaten, welche die Wagnerschen Prinzipien dramatischer Musik in dem Concertsaal einschmuggeln wollen. Aber es läuft ein Misverständnisz dabei unter. Indem Wagner die geschlossene musicalische Form aufgiebt, illustrirt er eine Handlung, deren lebendiger Eindruck dem Worte wie der Musik zum Verständnisz dient, im Concertsaal hingegen ist lediglich das geschriebene Wort zur Erklärung dieser Art decorativer Musik vorhanden, und der Genusz des Zuhörers beschränkt sich daher auf die Analyse einer Dichtung. Da geräth denn Jemand leicht in Entzücken, wenn er sieht, wie herrlich der Musiker die Dichtung im Einzeln zu illustriren verstand - der gröszte Theil des Publicums steht aber ohne Zweifel dem Gedichte wie der Musik gegenüber rathlos. Und selbst angenommen, jeder Zuhörer ist in die Geheimnisse des Gedichtes eingeweiht, so verliert sich dennoch sein regeres Interesse, sobald er aufhört das Einzelne im Auge zu fassen, und mehr am groszem Ganzen sich erquicken will. Kurz gesagt, Brahms' Requiem *ermüdet auf die Dauer*, die Musik ist in ihrer Charakteristik nicht an die algemeine Stimmung eines ganzen Textabschnittes, sondern an *jedes einzelne Wort* gebunden und daher giebt sie jeden Anspruch auf Charakteristik in sich selbst verloren.'
Als Hiller het schoone 'Requiem' van Verdi al de eergeeft die zulk een *kunstwerk* verdient, voegt hij er ten slotte bij: 'Und das ist das Wohlthuendste in diesem Werke, dasz es eine lebendige Protestation ist gegen den immer mehr um sich greifenden Unsinn einer Vocalmusik, in welcher die Dienenden zu den Herrschern gemacht werden, in welcher der aus der Tiefe der Brust und der Seele sich aussingende Mensch nur elende Worte klar machen soll, statt sein innerstes Herz erklingen zu lassen; ein Unsinn, der Unsinn ist und bleibt, wenn er auch noch so genial gehandhabt und noch so fanatisch beklatscht wird, und der, ehe man sich's versieht, zurückgelegt werden wird in die kolossale Rumpelkämmer ästhetischer, philosophischer, poetischer und prosaischer Irrthümer, zu welchen auch eine so aufgeklärte Zeit wie die unsere ihr Contingent zu liefern nicht ermangelt.

De *Rinaldo* van Brahms (cantate van Göthe für Tenor-solo, Männerchor und Orchester) leed in 1869 te Weenen en in 1874 te Leipzig schipbreuk op de zware Tenorpartij. Zijn *Triumphlied*, dat zijn ontstaan aan de zege der Duitsche wapenen dankt, wordt zeer verschillend beoordeeld. Volgens La Mara gelukte in 1872 de eerste uitvoering ervan te Carlsruhe, onder leiding van den componist, met een koor van 300, een orkest van 100 personen en Julius Stockhausen als solozanger, volkomen. Anderen schrijven het succes dezer cantate meer toe aan de geestdrift van het oogenblik. Guckeisen b.v. zegt ervan: 'Die Zeit des groszen Krieges ist noch zu frisch in Aller Gedächtnisz, als dasz dem *Triumphliede* die zündende Kraft genommen wäre. Aber wir denken schon ruhiger, und der Vorwurf des übermäszig gehäuften Triumphes, den man schon beim ersten Anhören dem Componisten nicht ersparen konnte, erhebt sich immer lauter und lauter. Will man wieder zu einem rechten Genusse der Composition kommen, so müszten Böllerschüsse und Glockengeläute damit verbunden oder zum mindesten eine unerwartete neue Siegesdepesche angeschlagen werden, auf dasz der Zuhörer in die rechte Stimmung gelange', enz.

Uit dergelijke critieken van kunstkenners en kunstenaars blijkt overtuigend dat men een kunstenaar zeer goed kan waardeeren, zonder zijne feilen over het hoofd te zien. Wie het waarlijk ernst is met de muziek, stelt haar hooger dan den kunstenaar en vraagt in de eerste plaats, of deze aan de eischen der kunst in alle opzichten voldaan heeft. Is de kunstenaar van het echte soort, dan laat hij zich niet, zooals Wagner en Liszt, geheel alleen door zijne individualiteit beheerschen, maar zal van zijne dwaling terugkomen en er slechts te grooter om zijn.

Als een ware muzenzoon schijnt Brahms dit te willen bewijzen. Zijn beide nieuwe Quartetten (een strijkquartet in C-mol en een pianoquartet in C-mol, Op. 60) die 4 en 18 Januari te Keulen werden uitgevoerd, onderscheiden zich loffelijk van zijne vorige composities door een duidelijken vorm en een breede, rijke melodie. Zijn er nog hier en daar in het C-Mol strijkquartet(*) nevelen, die den blik in het vrije beletten, er is toch meer zonneschijn in, en hoe verwarmend en verkwikkend ze op de hoorders werkte, bewees de onverdeelde aandacht waarmede vooral het pianoquartet werd aangehoord.

(*) De critiek zegt er het volgende van: 'Das C-moll-Streichquartet macht in seiner Gesammtwirkung weniger aus und ist in seinen Motiven minder breit angelegt; es sind nur kleine Bausteine, mit denen Brahms arbeitet, allerdings in interessanter, fesselnder Weise, aber man musz auch schon geradezu Musiker sein, um den Operationen folgen zu können. Dem bloszen Laien fehlt die Zeit, das Motiv sich zu merken und den in ihm schlummernden Gedanken zu wecken - schon ist es, weil nur aus wenigen Noten bestehend, vorüber, und schon beginnt die Arbeit damit. Bekanntlich läszt sich ein inhaltreicher, feiner Gedanke durch vollklingende, einschmeichelnde Sprachformen kleiden. Etwas Aehnliches ist es um die musicalischen Ideen, und die Herren Musiker sollten diesen Umständen etwas mehr, als in der Regel geschieht, Rechnung tragen. Man componirt ja eigentlich nicht für die Augen, die in einer Partitur Alles wunderschön übersehen können, sondern für die Ohren'.

Blijft Brahms dit betere spoor volgen, dan staat zijn talent er ons borg voor, dat hij zijn tijdgenooten Wagner en Liszt zal overvleugelen door zijne onderwerping aan de eeuwige wetten der kunst.

Dit is van belang voor de muziek, dit is van belang ook voor het publiek.

De muziek is het eigendom der gansche menschheid en niet maar van weinige uitverkorenen. Op dezen rust de taak om de menigte van hare goddelijke schoonheid te doordringen. Beproeft men dit met verkeerde middelen, dan lijdt het publiek schade en heeft recht er zich over te beklagen. ‘Ze zeggen,’ zeide iemand bij het aanhooren van een concertstuk van Brahms, ‘dat is de nieuwe muziek; eerst Schumann(*), toen Wagner en Liszt, nu Brahms. Als dat zoo voortgaat, beklaag ik de ooren onzer kleinkinderen!’

Men moge over deze naïeve opmerking medelijdend de schouders ophalen, er is logica in en ze bevat waarheid. Wijzen kunstkenners en kunstenaars als: Otto Friese, Paul Frank, Felix Calm, Emil Naumann, Hiller, Wazielewski, Brambach en vele anderen, voortdurend op het gevaar dat onze hedendaagsche muziek, door overdrijving, effectbejag en streven naar originaliteit, bedreigt; toonen talentvolle componisten, waartoe we in de eerste plaats onze eigene landgenooten Verhulst en Holl rekenen, dat het niet noodig is, gecompliceerd, excentriek, raadselachtig en vermoeiend te zijn om ons te overtuigen van de diepte, den rijkdom en de heilige macht der toonkunst, dan komt men tot de gevolgtrekking, dat het onontwikkeld muzikaal publiek, door zijn natuurlijk muzikaal gevoel geleid, op 't oogenblik beter ingelicht werd over de valsche richting der zoogenaamde Toekomstmuziek, dan menig dilettant of eigenmachtige muzikale autoriteit. De ware Toekomstmuziek is niet van vandaag of gisteren. Ze deed zich kennen in Palestrina's ‘Stabat Mater’, in Allegri's ‘Miserere’, die reeds eeuwen overleefden en nog jaarlijks in de Sixtijnsche kapel, duizenden in aanbidding geknield houdt voor hare verhevene heiligende kracht. Ze vindt hare uitdrukking in de ‘Passionsmuziek’ van Bach, in de Oratoriums van Händel, Haydn, Mendelssohn, in de opera's van Mozart en Weber, in de symphonieën van Beethoven, in de pianomuziek van Chopin, in de liederen van Schubert en Schumann; ze breekt zich baan in de composities van Wagner, Liszt en Brahms en laaft ons nog steeds door de rijpe vruchten van het hedendaagsche talent, voor zoover het niet besmet is met het eenzijdig Schumannisme, Wagnerianisme, bisarrisme, individualisme, subjectivisme en meer van die bedenkelijke *isme's*, die der zegepraal der muziek in den weg staan.

De nimmer rustende tijd moet ook op de muziek zijnen invloed uit-

(*) De buitensporigheden van het Schumannisme mogen echter niet op rekening gesteld worden van Schumann. Deze hield zich veel meer aan den kunstvorm zijner groote voorgangers en neemt dus met zijn minder excentrieke volgelingen eene plaats in tusschen de streng-classieke en de nieuw-romantische school.

oefenen. Nieuwe banen wachten haar; die te zoeken buiten haar natuurlijk rijk, kan slechts tot hare afdwaling voeren. In *haren* geest en op *haar* gebied te streven naar hare volmaking is de roeping van het talent. Door het genie wees zij duidelijk de hare aan; dat men dien wenk niet verloren laat gaan, daarin betoone zich voor ons nageslacht de roem onzer *hedendaagsche muziek.*

Uit den vreemde, meegedeeld door Mevr. van Westrheene.
Pierrette.

Het was gala in de groote Opera te Parijs. Al de loges waren met mooie vrouwen bezet; de zaal schitterde van bloemen. Er werd dien avond een eerste voorstelling gegeven van '*Giselle*', het eerste ballet van Théophile Gautier. Reeds had de orkestdirecteur zijn stokje opgeheven, ten teeken van den aanvang der ouverture, die lyrische voorrede, die altijd het opgaan van het scherm voorafgaat. In de loges van het parterre begreep het publiek zoo goed wat er plechtigs in dat oogenblik was, dat iedereen, midden in een volzin zelfs, onmiddellijk ophield met praten. Men zou de ouverture van een ballet of van een opera kunnen vergelijken met die *hors d'oeuvres* van een diner, die den gasten al aanstonds worden aangeboden om hun eetlust op te wekken. Van twintig kanten tegelijk, zou men, indien men zijn ooren spitste, hebben kunnen hooren mompelen:

'Nu zullen wij eens hooren of er geur is in die muziek.'

Tien violen, drie violoncellen en drie klarinetten waren gereed om de eerste tonen van het preludium te laten hooren, toen het kleine hoofd van een zestigjarigen man zich aan de deur links van het orkest vertoonde. Op het zien van dat hoofd kwam de *ouvreuse*, vol ijverige voorkomendheid, toeschieten.

'O, *monsieur l'ambassadeur*,' zeide zij; 'ze waren op het punt van te beginnen, en gij waart er nog niet!'

'Beginnen eer ik er was?' antwoordde de grijsaard. 'Dat zou de eerste keer geweest zijn in de laatste veertig jaren.'

Dat zeggende, was de laatkomer reeds begonnen voorbij de zittenden naar zijn plaats te schuiven.

'*Stalle* 72, vergeet het niet,' zeide de *ouvreuse* nog eens.

Doch die aanbeveling was volkomen overbodig. De graaf De Boismoraud zou niet gemakkelijk het nummer vergeten van zijn plaats, die hem volgens overlevering en recht scheen toe te komen. Van het jaar 1820 af, namelijk van den tijd af toen de opera, tengevolge van een bloedig drama, de Place Louvois had verlaten en in de rue Pelletier was heropend geworden, had hij nooit ergens anders dan in de *Stalle*, nommer 72, gezeten. In die *stalle* van het orkest had hij ach-

tereenvolgens de meesterstukken der componisten zien opvoeren; de opera's *Le Comte Ory*, *Guillaume Tell, La Muette*, *Robert le Diable*, *Les Huguenots*, *La Juive:* en de balletten *La fille mal gardée*, *La Tentation de St. Antoine*, *La Révolte au Sérail, Le Diable Boiteux.* - Die Stalle 72 scheen hem van rechtswege toe te behooren, even goed als het kleine hôtel, dat hij in de *Champs Elisées*, in het *quartier* François I, bewoonde.

Wie was die graaf De Boismoraud? De *ouvreuse* heeft het reeds gezegd: hij was een oud Gezant uit den tijd der Restauratie, aan wien men uit gewoonte of uit beleefdheid zijn titel liet behouden. Hij was, onder Karel X, op een goeden dag aan het hoofd der *ambassade* gesteld geworden. Of zijn missie de gewenschte gevolgen had gehad, dan of zij mislukt was, doet hier niets ter zake; zij was in het leven van den grijsaard zoo iets als een gewonnen veldslag in het krijgsmansleven van een generaal.

Na dien tijd had de graaf De Boismoraud, een groot wijsgeer op zijn manier, zich uit het openbare leven, uit ‘de groote wereld’ teruggetrokken, en zag men hem bijna nergens anders dan in de Opera. Als een Sybariet der oude school hield hij hartstochtelijk veel van fraaie muziek; Rossini was zijn afgod. Hij beroemde er zich op, dat hij geen een van de honderd twintig opvoeringen van de *Sémiramide*, dat grootste aller meesterstukken, had verzuimd. En wat nu een ballet betreft, men kon niet zeggen: ‘ook daar hield hij veel van’; neen, hij was er letterlijk dol op; hij dweepte er mede! Het was een alleroverheerschende hartstocht bij hem geworden; zijn familie noemde het zijn *monomanie.* Eén gezegde in het bijzonder van hem was algemeen bekend, en ‘waardig voor de nakomelingschap bewaard te blijven’:

‘Ik had onder Lodewijk XIV geboren moeten worden, want dat is de eenige tijd geweest waarin de danskunst op haar rechte waarde werd geschat’.

Wij, prozaïsche menschen uit het laatst der negentiende eeuw; wij, die in een ernstiger, weemoediger, of naargeestiger tijd leven, wij begrijpen die opgetogenheid uit dat verleden niet meer. Voor ons is de stralenkrans van goden, koningen en dichters verduisterd. Danseressen? - Ze bestaan voor ons niet! Wij kennen geen orkest *habitué's* van dien aard meer. Of zou er hier of daar nog zulk een type in leven zijn? Alles is veranderd, sedert den val van Louis Philippe. Wij leven nu als een vogel op een tak. Heen en weertrekken wordt regel; is geen uitzondering meer. Wie heeft er nog een vast verblijf? Wie wijdt er nog al zijn krachten aan de vereering van een kunst? Alles haakt naar afwisseling. Het is alsof men er op studeert hoe men zich het meest versnipperen zal! Men drijft den spot met alles wat naar hartstocht of diepe studie zweemt. - Iemand, die altijd in dezelfde *stalle* van een orkest zit, is een slak of een oester, die onbewegelijk in zijn schelp blijft!

Zij, die een goed geheugen hebben, zullen zich het *succès* van *Giselle* nog herinneren. Nog nooit was de poëzie van het Noorden zoo door *pirouettes* uitgedrukt geworden. De zaal was een en al verrukking. In dien tijd gaf de Opera op het punt van dansen den toon aan ‘de wereld.’ Al was Marie Taglioni Parijs ontvlucht en naar St. Petersburg gegaan; al had Pauline Leroux het tooneel vaarwel gezegd, om zich in het bijzondere leven terug te trekken - toch hadden de Parijzenaars nog Thérèse en Fanny Elsler; Cérito begon van zich te doen spreken; de roem van La Rosati was aanstaande.

‘Welk een wonderbaar bataillon zijn toch die danseuses met elkander,’ zeide de graaf De Boismoraud, met zijn lorguet op het tooneel turend.

In de groep der danseressen was een kleine springster, wier luchtsprongen inzonderheid de aandacht van den ouden liefhebber tot zich trokken. Zij was blond, blank en had een fijn figuurtje; zij was een waar elfenkind, een van die zwevende ondines bij de meeren.

'*Zij* is een *sujet* dat een toekomst heeft,' zeide de graaf.

En die woorden werden in vollen ernst, in alle eer en deugd gesproken. Toen de oude edelman ze uitsprak, kende hij geen andere liefde meer dan de liefde voor de kunst. Het was alsof hij op het zien van een landschap van Diaz of van Rousseau had uitgeroepen:

'Dat is een groot schilder!'

Ook heeft dat elfenkind in de overleveringen van het *corps de ballet* een spoor van haar verblijf achtergelaten. Zij werd Pierrette genoemd; een anderen naam scheen zij niet te hebben. Arme Pierrette! Zij was een ster in de toekomst en het noodlot maakte haar, in haar eersten strijd om den roem, tot een invalide. Dien avond van de *Giselle*, in het oogenblik waarin zij met haar gezellinnen aftrad om haar vleugels en haar kroon af te leggen, viel een slecht bevestigd décoratief haar op den voet en verpletterde haar grooten teen. Het ongeluk werd den volgenden dag in de *Vert-Vert*, een tooneelblaadje, verteld: 'Een elfenkind, wier voet verpletterd wordt ten gevolge van een ballet, is voor ons de jonge hertog De Coigny, die zijn arm door een sabelhouw verliest, in het oogenblik der overwinning.'

Van alle kanten begon men de danseres te beklagen, en de graaf De Boismoraud behoorde niet onder degenen, die met hun medelijden achterbleven.

'Wat zal er van de kleine worden, nu zij niet meer dansen kan?'

Toen hij onderzoek naar haar deed, ontving hij ten antwoord, dat Pierrette eenigszins met het penseel terecht kon en voortaan haar brood zou verdienen met het kleuren van modeplaatjes.

'Nu, ik zal aan haar denken,' dacht de oude gezant.

Korten tijd daarna kreeg hij een zeer zonderlinge aanleiding om zijn woord te houden.

Hoewel de graaf anders bijna als een kluizenaar leefde, bezocht hij van tijd tot tijd de club der *Radis Roses*, een aristocratische sociëteit, waar de bloem der leegloopers en de keur van vreemdelingen bij elkander kwamen. Er werd hoog gespeeld in de club. Op zekeren nacht bleef de graaf De Boismoraud er langer dan anders, wijl het lot hem wonderbaar gunstig was. Hij won de eene partij na de andere van Sir Reginald O'Sullivan, een rijken Ier; alles en alles een som van honderd twintig duizend franc's, die hem den volgenden dag door den verliezer eerlijk thuis gezonden werd.

De man die het geld bracht, een man van vertrouwen, kon, nadat hij zich van zijn opdracht had gekweten, niet besluiten heen te gaan, zonder tot den ouden diplomaat te zeggen:

'Ik moet u alles vertellen, mijnheer de graaf. De betaling, die ik ben komen doen, zou ik een *acte posthume* kunnen noemen.'

'Wat bedoelt gij, mijnheer?'

'Dat Sir Reginald O'Sullivan, tien minuten nadat hij zijn zaken in orde heeft gebracht, zich een kogel door den kop heeft gejaagd.'

'Maar waarom? Omdat hij die som had verloren?'

'Daarom gedeeltelijk, maar ook omdat het leven hem verveelde.'

Toen maakte zich een droevige gedachte meester van den graaf De Boismoraud; het geld walgde hem. Het was hem alsof er bloed kleefde aan het goud en het bankpapier, dat daar voor hem lag.

'Ik wil dat geld niet hebben!' zeide hij.

Doch in hetzelfde oogenblik dacht hij aan de kleine Pierrette, die door een ongeluk op het tooneel haar grooten teen verloren had.

'*Pardieu!*' riep hij, 'daar valt mij op eens in wat ik met die honderd twintig duizend francs zal uitvoeren.'

Drie dagen daarna zat het voormalige elfenkind in haar kamer in de *rue Tait-*

bout te werken, toen zij een brief ontving, met het postmerk 'Parijs'. De inhoud was zoo kort en zaakrijk mogelijk.

'*Mademoiselle Pierrette*, *ex-artiste* der Koninklijke Academie van toonkunst, gelieve zich in haar belang zoo spoedig mogelijk te vervoegen ten kantore van mr. Jean Achille Conturat, notaris;

TIMOLEON DURAND, *Eerste klerk.*

Altijd nog vlug en bij de hand, begaf de voormalige danseres zich naar de plaats waar zij ontboden was. Daar vernam zij dat een hartstochtelijk vereerder der kunst, die onbekend wenschte te blijven, in de *Vert-vert* het ongeluk gelezen hebbende, waardoor zij gedwongen was geworden afstand te doen van het tooneel, tot het edelmoedige besluit was gekomen, haar een jaarwedde aan te bieden, ten einde haar schadeloos te stellen. Die jaarwedde bestond in een lijfrente van vijf percent, van een kapitaal dat op haar naam was gestort en waardoor zij zesduizend francs inkomen zou hebben.

Mademoiselle Pierrette vond het avontuur origineel en nam het haar aangeboden jaargeld zonder aarzelen aan. Indien zij nog het vrije gebruik van haar grooten teen had gehad, zou zij zeker van pleizier gedanst hebben.

Onder Louis Philippe waren zesduizend francs jaarlijksch inkomen voor een Operadanseres een ware rijkdom. Parijs was toen nog niet de stad van marmer, waar ieder die geen millionnair is, nagenoeg als doodarm wordt beschouwd.

Mademoiselle Pierrette schiep zich een kalm, aangenaam, bijna dichterlijk leven. Laat mij er bijvoegen dat zij niet ophield met het kleuren van de modeplaten, zoodat zij, haar verdiensten bij haar lijfrente voegende, een welstand genoot die niet veel van die der chorifeën van het ballet verschilde.

Te midden van haar welstand en haar geluk was zij altijd verwonderd over één ding, namelijk dat zij nooit iets had gehoord van haar weldoener, die haar door een notaris een bewijs van eigendomsrecht op haar horen des overvloeds had gezonden.

'Het zal zeker een oude gek zijn,' dacht zij; 'een origineel die met een goed hart begiftigd is.'

De dagen werden tot maanden, de maanden werden tot jaren. De jaren vermenigvuldigden. En Pierrette, die voor niemand dan zichzelve te zorgen had, leefde ook nagenoeg slechts voor zichzelf, onbekommerd voort. Er waren tien jaren voorbijgegaan.

Maar wat was er inmiddels van den graaf geworden? Leefde hij nog? Ging hij nog altijd naar de *stalle* 72, bij het orkest?

Tien jaren kunnen een groote verandering in den loop der wereld aanbrengen. Het zijn niet alleen tronen die vallen en dynastiën die verdwijnen, maar wat gering was, wordt groot; de grooten worden klein. Het rad der fortuin draait en blijft draaien.

Op zekeren morgen was Pierrette bezig de bloemen in een kristallen vaas te vernieuwen, toen de vrouw die haar bediende haar kwam zeggen, dat er een armoedig gekleede oude man was om haar te spreken.

'Zeker een oude balletdanser, die mij een *louis d'or* komt vragen, uit oude betrekking,' dacht zij.

Het was wel een oud man, doch geen oude balletdanser. De onbekende bleek een zeer fatsoenlijk man te zijn, met beschaafde manieren en een opgeruimd gelaat. Hoe

armoedig hij er nu uitzag, Pierrette zag terstond vervallen grootheid achter zijn kale kleederen; zij waren smaakvol en van fijne stof, hij droeg een heelen

bundel *brelogues* op zijn buik, doch geen diamanten; de hoed welke hij in zijn hand had, moest zeker de stormen van drie winters hebben doorgestaan.

'*Mademoiselle*', begon hij; 'ik ben de graaf De Boismoraud.'

Toen hij zag, dat die naam niet den minsten indruk maakte op de voormalige danseres, hernam hij:

'Ah, ja, het is waar ook; gij hebt mij nooit gezien; gij kent mij zelfs niet bij naam. Ik zal u zeggen, ik ben de habitué van het orkest. Pardon! de onbekende beschermer, die u op zekeren dag, door middel van den notaris Conturat, uit de *rue Louis le Grand.*'...

'Het bewijs van een lijfrente van zesduizend francs heeft gezonden?'

'Helaas, ja, *Mademoiselle.*'

En met een diepen zucht voegde hij er bij:

'Er is een spreekwoord dat zegt: "Wie drinkt, zal drinken: wie speelt, zal spelen." Ik heb gespeeld; ik ben blijven spelen. Ik heb telkens op nieuw verloren. Ik ben totaal geruineerd. Geruineerd te zijn op zijn vijfenzeventigste jaar, wanneer men zijn geheele leven het noodige heeft gehad, dat valt hard, *Mademoiselle.* Wat zal ik beginnen? Wat moet er van mij worden? De Franschen van dezen tijd en de Engelschen maken in zulk een toestand een einde aan hunleven. Maar dat strijdt tegen de beginselen van ons, mannen van het oude *régime.* Ik wil dus blijven leven, en dat hangt van u af, *Mademoiselle*'

'Mijnheer de graaf,' antwoordde Pierrette schielijk en liep naar een secretaire; 'wacht even; ik zal u den schenkbrief van die zesduizend francs teruggeven.'

'Die zesduizend francs lijfrente? O, *Mademoiselle*, zoo veel vraag ik niet.'

Daarop nam de graaf De Boismoraud de houding en den toon aan van een diplomaat en legde haar op de meest kiesche wijze uit, dat hij niets van haar verlangde dan dat zij hem een plaats kocht in het gastvrije huis van Sainte Perine, waarin hij wenschte te worden opgenomen.

'Alles in alles,' voegde hij er bij, 'zal het twaalfhonderd francs jaarlijks kosten, voor korten tijd.'

Toen Pierrette er op aandrong, dat hij alles zou terugnemen, bleef hij heldhaftig weigeren.

'Naar Sainte Perine, *Mademoiselle*; niets meer en niets minder.'

En inderdaad is de graaf De Boismoraud in 1855 in Sainte Perine gestorven.

Pierrette brengt ieder jaar, op Allerheiligendag, een bloemruiker op zijn graf.

Poezie.

The use of a picturesque imagination is to brighten and adorn good sense.

Warburton's edition of Pope.
Prologue to the satires.

Poëzie is ernst en waarheid, maar met bloemen rijk omkranst,
't Is de lichtstraal, die, door 't loover, over 't golvend water danst.
Ze is als 't lieflijk heidebloempje, dat de dorre vlakte siert,
Als de leeuwrik, die, al kweelend, door de ruime luchten zwiert.
Ze is de weelde, waar, in 't boschje, 't nachtegalenlied van zingt,
Ze is als de onweerstaanbre warmte, die door alles henen dringt.
Ze is als 't goud, waarmee de zonne 't vluchtend wolkenheir verguldt,
Ze is de hoop, waarmee 't geloove zelfs het lijdend hart vervult.
Mannenkracht en vrouwenzachtheid meng'len haar verheven schoon
In de ware dichterzangen, vol van leven, zacht van toon.

Zalig, die in blijden voorspoed, en in tegenspoed en smart
Voor de poëzie des levens nog een oog heeft en een hart.
Die de poëzie als waarheid, schoone, heil'ge waarheid eert,
En die nooit tot holle klanken, leege woorden haar verneert.
Neen, zij is geen dwepend droomen der verwarde phantasie,
Rein gevoelen, helder denken, schoone vormen: deze drie
Blijven steeds onmisb're merken van de ware poëzie.

W. MALLINCKRODT.

Aan een welbekend adres.

‘In ons isolement ligt onze kracht.’
Men zeî, dat woord was stout gedacht,
Ik vraag, ligt er geen zelfzucht in?
Is dat de ware menschenmin?
Wat nut toch doet het goede zout,
Wanneer men 't afgescheiden houdt?
Is dat in Jezus' geest gesproken,
Of is dat heel de wet verbroken
Van hem, die, onder Levi's dak,
Met tollenaars en zondaars sprak?
Ik meen het laatste. Vrienden ziet:
De liefde isoleert zich niet.

W. MALLINCKRODT.

Onafscheidelijk.

Wie poëzie van godsdienst af wil scheiden,
Die dwaas begint een hoop'loos werk.
Al trekkend en rukkend verscheurt hij ze beiden,

Of neen!.... Zij zijn hem te sterk.

W. MALLINCKRODT.

Suum cuique.

Dwaling erkend.

Men heeft er mij op attent gemaakt, dat ik in mijne beoordeeling van Straatman's boek over Paulus, in het Maartnommer van dit tijdschrift, ten onrechte heb beweerd, dat genoemd werk alleen in het Theol. tijdschrift is besproken; daar toen toch reeds een stukje hierover voorkwam in de Stemmen van D^{r}. Bronsveld, onder den titel: 'Tübingen af', geschreven door Ds. Van Leeuwen, en een gedeelte der bijdrage van Ds. Chantepie de la Saussaye over 'Paulus en zijn Evangelie', in de Studiën, 1ste jaarg., 2de aflev., aan het bespreken van Straatman's geschrift gewijd was.

Gaarne de door mij, hoewel geheel onschuldig, begane fout herstellende, vestig ik hierop de aandacht van hen, die van mijne recensie kennis hebben genomen.

Olst, April 1876.

H.E. STENFERT KROESE.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Eene hypothese.

De mensch beschouwd als dierlijk en geestelijk wezen. Poging tot beslechting van den strijd tusschen moderne natuurwetenschap en christelijke beginselen door A.J. Vitringa. Leiden, E.J. Brill. 1873.

De mensch is eene vereeniging van twee soortelijk verschillende wezens. Wat zijn lichaam, ziel, bewustzijn, verstand, wil, gevoel, geheugen betreft, is hij een natuurvoortbrengsel, sterfelijk, onderworpen aan de wet van oorzaak en gevolg. Deden er zich bij den mensch geene andere verschijnselen op dan de hier genoemde, hij zou louter een product der natuur zijn. Maar bij hem worden nog andere verschijnselen waargenomen, als: karakter, phantasie, rede, geweten, vrije wil, schoonheidsgevoel, godsdienstig gevoel, geestdrift. De evolutietheorie is voldoende om de wording van den mensch, in zooverre hij een natuurproduct is, te verklaren. Die theorie heeft ook gepoogd eene verklaring te geven van 's menschen hoogere geestvermogens, doch is daarin te kort geschoten. Die eigenschappen en vermogens toch kunnen niet afgeleid worden uit den mensch als natuurproduct, want zij wijzen ons op iets, dat niet is onderworpen aan de causaliteitswet. ‘Zonder dualismus is het wezen van den mensch onverklaarbaar, de wereldorde het eeuwig onoplosbaar raadsel. Het monismus, de poging om 's menschen wezen tot één beginsel terug te brengen, is praktisch onhoudbaar’. De oorsprong van den geest is een raadsel. Dit raadselachtige mag ons evenwel niet weerhouden naar den oorsprong van den geest te zoeken. Nog veel minder betaamt het ons te gelooven dat, al hebben wij omtrent dat vraagstuk eene gevestigde meening, wij die meening mogen uitgeven voor onfeilbare waarheid. ‘De tijden zijn voorbij, waarin de man der wetenschap gehuld ging in het gewaad van priester of profeet en zijne uitspraken verkondigde als waren het orakels en onmiddellijke openbaringen uit eene hoogere wereld’. Waar de causaalinductie ons in den steek laat, is het veel beter op

te treden met eene hypothese dan met eene orakelspreuk. Daarom geeft de schrijver van het hier aangekondigde boek ons eene hypothese ten beste. Hij roept ons toe: ‘hebt gij er eene, (hypothese) die het raadsel van 's menschen wezen op meer natuurlijke wijze en vollediger oplost dan de onze, welnu, dan laten wij gaarne onze onderstelling plaats maken voor de uwe’. Die hypothese komt hierop neer: de geest komt uit eene wereld, waar de wet van oorzaak en gevolg niet heerscht.

Ziehier eene zoo kort mogelijke schets van het werk van den heer Vitringa.

Geen ernstig beoefenaar der wetenschap zal den schrijver het recht ontzeggen om de hooge waarde van hypothesen te betoogen. De kennis van vele gewichtige natuurwetten is alleen door het stellen van hypothesen ons deel geworden. Hetzelfde geldt in nog sterker mate van onze kennis op het terrein der geestelijke wetenschappen. Moesten wij enkel met behulp van de verschillende methoden van causaalinductie de oorzaken van verschijnselen opsporen, was het vormen van hypothesen ons verboden, daar waar die inductie onbruikbaar is, de weg der wetenschap zou met onoverkomelijke hinderpalen bedekt zijn. Dat de schrijver zelf gebruik maakt van het recht, dat hij iederen beoefenaar der wetenschap toekent, is niet meer dan natuurlijk. Waarlijk, de heer Vitringa had zich niet met zoovele redenen behoeven te rechtvaardigen, dat hij eene hypothese en niets meer dan eene hypothese geeft. Dat hij zich bereid verklaart zijne onderstelling voor eene betere te doen plaats maken, pleit niet alleen voor zijne bescheidenheid, maar ook voor zijn doorzicht, dat hem doet onderscheiden tusschen wat enkel hypothese en wat een welbewezen theorie is. Voordat wij nagaan of door den heer Vitringa voldaan is aan de eischen, die aan eene wetenschappelijke hypothese moeten gesteld worden, dienen wij zijn wijsgeerig stelsel nauwkeuriger in oogenschouw te nemen.

De natuur werkt uitsluitend met krachten. Materie bestaat niet, is niets dan eene fictie. Stof kan niet worden waargenomen. Wat wij waarnemen zijn enkel ‘eigenschappen of krachten’. Daarom wordt over de atomistiek, in welken vorm ook, het vonnis geveld. Al negeert de schrijver de materie, toch blijft hij spreken van stoffelijk werkende kracht, maar verstaat er dan alleen het zinnelijk waarneembare onder. Dit kan geen aanleiding geven tot misverstand, als wij weten, dat wij ons stof niet mogen denken als draagster van kracht. Er is onderscheid tusschen ongebonden vrije kracht en zinnelijk waarneembare of tot stof gebonden en geconcentreerde kracht. Van onstoffelijk werkende kracht kunnen wij ons geene voorstelling vormen. Daarom geldt de stelling: ‘geen kracht in het heelal, die niet stof is’. Er wordt niet beweerd, dat er geen ongebonden kracht is, maar dat, als ze bestond, ze voor ons niet zou bestaan. Alle kracht is ééne en dezelfde; ‘de eenvoudigste vorm, waartoe alle kracht kan

worden teruggebragt, is beweging, mechanische kracht'. Alle krachten zijn wijzigingen van die ééne kracht.

Is de bewering, dat ieder natuurkundige de stelling: 'elk zinnelijk waarneembaar voorwerp kan niet anders zijn dan eene vereeniging van krachten' beaamt, niet te stout, als wij bedenken, dat vele natuurkundigen b.v. Büchner, Vogt, Moleschott, stof houden voor een oorspronkelijk gegeven en in kracht alleen eene eigenschap der stof zien? Onjuist is het te zeggen, dat de natuurkundigen ontkennen, dat men eene denkbeeldige deeling in het oneindige zou kunnen voortzetten. Zij ontkennen niet de mogelijkheid eener deeling der atomen in de gedachte, maar wel die eener feitelijke deelbaarheid der atomen. Geheel ten onrechte eindelijk rekent de schrijver koolstof onder de gassen. Koolstof is niet alleen geen gas, maar het meest moeielijk te vervluchtigen van alle elementen. Het is nog nooit gesmolten, nog veel minder verdampt kunnen worden. Men zou het het vaste lichaam bij uitnemendheid kunnen noemen.

Een der merkwaardigste openbaringsvormen van kracht is, wat men levenskracht noemt. Evenals alle andere krachten is ook deze eene wijziging der *ééne* kracht. In haar vertoont zich het *onbewust* streven der natuur het heerlijkst. 'Een noodzakelijke voorwaarde om leven te zijn is, dat de individu geworden kracht een zelfstandig bestaan voere; dat zij 't zelfde doe, wat de algemeene kracht voortdurend verrigt: dat zij zich zelve in een chemisch proces onderhoude, en zoo een eigenaardigen vorm en karakter handhave, het verlorene telkens weder aanvulle uit het geheel, waarvan zij zich heeft afgezonderd, totdat zij ten laatste er zich weder in oplost'. Waar *de kracht* zich als leven, d.i. als individu begint te openbaren, is moeielijk aan te wijzen, daar de anorganische natuur samenvloeit met de organische. Als voorbeeld dier onduidelijke grensscheiding worden wij gewezen op het aangroeien van beschadigde kristallen, als men die in vloeistoffen legt, waaruit ze ontstaan zijn. Geen zeer gelukkig gekozen voorbeeld. Want het kristal groeit aan (het assimileert niet, zooals de schrijver beweert) door juxtapositie van gelijksoortige, reeds aanwezige stof; bij de voeding der organische wezens wordt daarentegen ongelijksoortige stof chemisch veranderd en aan die van 't organische wezen gelijk gemaakt, en door intussusceptie tusschen reeds bestaande deeltjes vastgelegd. Een onmetelijken tijd behoefde de natuur om aan het leven het aanzijn te schenken. Door mechanische kracht werd de gasnevel veranderd in 'een gloeijend vloeibare massa, in een reusachtigen druppel vloeibaar metaal'. Vloeibaar zal waarschijnlijk het gas wel niet geworden zijn, voordat het kringen had afgescheiden, en deze tot bollen (planten) samengetrokken waren. In dien druppel waren toch ook *niet*-metaalaardige stoffen. Een deel bleef gasvormig, evenals thans nog een deel (de dampkring) gasvormig is.

Een dampkring vormde zich. Waterdampen sloegen neder als regens,

zeeën ontstonden. Door vuur en water verhief zich de aardkorst. ‘De tot bewoonbare aarde vervormde krachten vonden de voorwaarden om in leven over te gaan’. Niet dan met groote ‘inspanning van de zijde’ der mechanische en chemische kracht begon het ‘wereldproces’ met het geringste en eenvoudigste: de cel. Is 't wereldproces begonnen met een cel? Wat beteekent inspanning van de zijde van een mechanische kracht?

De met den naam van Darwin onafscheidelijk verbonden evolutietheorie doet ons zien het groote ontwikkelingsproces der natuur, dat den mensch deed ontstaan. Geen wonder derhalve, dat in dit werk de evolutietheorie telkens ter sprake wordt gebracht. Wel mogen wij er ons over verwonderen, dat wij bij een schrijver, zoo goed bekend met die leer als de heer Vitringa, het volgende vinden: ‘de eer van de wetten te hebben ontdekt, volgens welke de ontwikkeling van 't levensproces tot heden heeft plaats gehad, komt toe aan Charles Darwin’. Had ook hier Wallace, die gelijktijdig met Darwin dezelfde denkbeelden publiceerde, en dat geheel zelfstandig, niet behooren vermeld te worden? Eenige bladzijden verder wordt de volgende uitspraak van Vogt geciteerd: ‘wij zien niet in, waarom niet uit Amerikaansche apen Amerikaansche menschenrassen, uit Afrikaansche apen negers, uit Aziatische apen wellicht Negrito's hun oorsprong zouden kunnen afleiden’. Vogt beweert dit thans niet meer, gelijk blijkt uit de lezingen, die hij in den winter van 1868-69 (dus vier jaren vóór de uitgave van dit boek) te Rotterdam gehouden heeft. Op eene andere plaats wordt Häckel verkeerd geciteerd. De schrijver laat hem zeggen, dat de amphioxus in zijn inwendigen bouw de gewichtigste kenmerken bezit, waardoor alle gewervelde dieren zich van de ongewervelde onderscheiden ‘bovenal de ruggegraat en het ruggemerg’. Häckel spreekt op die plaats van de rugge*streng* (chorda dorsalis), die de embryo's der andere werveldieren ook bezitten vóór zij een ruggegraat hebben. Het verwarren van deze beide zaken is geen geringe vergissing.

Ik zou toonen het werk van den heer Vitringa slecht te waardeeren, zoo ik een te groot gewicht hechtte aan enkele vergissingen, die in een boek van vrij grooten omvang, waar de schrijver zijne meeningen schraagt, door zich te beroepen op de jongste, steeds talrijker wordende ontdekkingen van het dagelijks aangroeiend gebied der natuurwetenschappen, moeielijk kunnen uitblijven. Behoudens die misstellingen getuigt dat gedeelte van zijn werk, waar hij de ontdekkingen en theorieën van natuurkundigen bespreekt, van groote kennis en buitengemeene belezenheid. Niet daarmede evenwel, maar bij voorkeur met het aantoonen der wijze, waarop hij de resultaten der exacte wetenschap heeft zoeken te rijmen met zijne wereld- en levensbeschouwing, zal ik mij bezighouden.

Uit den titel van het boek en hetgeen in den aanvang dezer recensie

gezegd werd over de bepaling van den heer Vitringa van den mensch als eene vereeniging van twee soortelijk verschillende wezens en zijne hypothese aangaande den menschelijken geest blijkt, dat de schrijver een goed eind weegs kan meegaan met de vurigste aanhangers der evolutietheorie, dat eerst daar zijne polemiek tegen die leer beginnen moet, waar sommige harer voorstanders (met name Darwin zelf) 's menschen zoogenaamde hoogere vermogens afleiden uit de lagere, dat hij eene scherpe grenslijn behoort te trekken tusschen die vermogens, dat hij voor de hoogere een andere bron moet aanwijzen dan Darwin, en eindelijk, dat hij de christelijke beginselen moet trachten te beschermen tegen de uitkomsten der wetenschap.

De overeenstemming met de ontwikkelingsleer. Hoever deze gaat, zagen wij reeds. Lichaam, ziel, bewustzijn, verstand, wil, gevoel, geheugen zijn natuurgewrochten. Wij moeten hier echter wijzen op de enge bepaling van den heer Vitringa van het woord ziel, die afwijkt van het spraakgebruik. Ziel noemt hij de kracht, die zich openbaart als zenuwstelsel. In overeenstemming met zijne denkbeelden aangaande stof en kracht is ‘de zenuw niet de *drager* der ziel; zij *is* ziel’. Ook moet men erop letten, dat de schrijver ziel en bewustzijn van elkander scheidt. De ziel is onbewust. De groote hersenen zijn het bewustzijn. Dieren, die geen groote hersenen bezitten, kunnen wel *voelen*, niet *gevoelen.* Het eerste gaat zonder, het laatste altijd met bewustzijn gepaard. De stelling: bewustzijn = groote hersenen, kon de schrijver alleen volhouden, door veel van wat anderen op rekening van 't bewustzijn stellen, aan een nimmer falend onbewust instinct toe te schrijven. Mieren, bijen enz. handelen hoogst verstandig en doelmatig. Daar zij zonder hersenen zijn, is dat doelmatig handelen een uitvloeisel van 't instinct. Waarom zou bij deze 't hersenganglion of eenig ander ganglion niet de plaats onzer hersenen bekleeden? Alles pleit ervoor, dat mieren en bijen wel bewustzijn hebben. Door zijne stellingen aangaande ziel, instinct en bewustzijn, brengt de schrijver zich in groote moeielijkheden. Vooreerst is hij het bewijs schuldig gebleven, dat de groote hersenen de draagsters zijn van 't bewustzijn, of om 't in zijne idealistische taal uit te drukken, dat de groote hersenen het bewustzijn zijn. Wat de onbewuste en nimmer falende instincten betreft, de schrijver zelf noemt gevallen, waarin het instinct zich wel vergist. Waar blijft dan de onfeilbare wijsheid van het instinct? De schrijver weet dit niet anders te verklaren dan door aan te nemen, dat wezens, met hooger bewustzijn begaafd, zich losscheuren van de alwijze natuurkracht. Met de bepaling van bewustzijn zit de heer Vitringa, en dit kan onmogelijk anders, zeer in de engte. Ook kan tegenspraak met zich zelf niet uitblijven. Niet dat ik de bepaling bewustzijn = gevoelen voor geheel verwerpelijk houd. Maar hoe kan hij beweren dat meikevers, wier geheele lijf door vogels wordt uitgepikt, omdat er geene stuiptrekkingen zijn waar te nemen, daar niets van gevoelen.

Zijn in dit geval stuiptrekkingen het criterium van 't bewustzijn? Een vreemd criterium! Verder wordt ons medegedeeld, dat een kind, dat tanden krijgt, daarvan geen bewustzijn heeft, omdat zijne groote hersenen of het bewustzijn nog in beweging moeten gebracht worden!!! Als de ziel niet kan *gevoelen*, is het dan niet ongerijmd om te zeggen: 'dat elk wezen met zenuwstelsel of ziel is door en door voelend en *gevoelend*, dat de ziel gevoelens kan ondervinden van *aangenamen* aard'? Reeds hadden wij gelegenheid om op te merken dat de heer Vitringa niet volkomen instemt met de ontwikkelingsleer. Wij zagen dit aan zijne onderscheiding tusschen ziel en bewustzijn. Wel is waar houdt hij met Darwin ziel en bewustzijn, tot welk laatste gevoel, geheugen, verstand, wil, voorstellingsvermogen, de associatio idearum behooren, voor natuurproducten, maar zijne onderscheiding tusschen ziel en bewustzijn past niet in het Darwinisme. Er zijn nog andere verschilpunten, waarop wij dienen te letten, voordat we aan de eigenlijke polemiek tegen de ontwikkelingsleer komen.

Het Darwinisme is vreemd aan alle teleologie. De heer Vitringa betoont zich een warm bewonderaar van de door Hartmann gepredikte 'Philosophie des Unbewussten'. Onnoodig natuurlijk te vermelden, dat het hem niet gelukt is de onbegrijpelijke terminologie der leeraars van het onbewuste te vermijden. 'Een *onbewust* doel, wie dat niet in de geheele natuur ziet, moet blind zijn'. De natuur *weet* onbewust. De natuurkracht *handelt, streeft* onbewust. Aan kracht wordt *wijsheid* toegekend. 'Als bij handelingen van een doel sprake is, denkt men meestal aan een *bewust* doel. Dit is eene grove fout'. Jammer dat het den schrijver niet gelukt is de grove fout in die redeneering te ontdekken.

'Wat kan', vraagt de heer Vitringa, 'de natuurwetenschap ertegen hebben om aan de natuurkracht een onbewust streven naar een onbewust doel toe te kennen? Wordt daarmede te kort gedaan aan ééne enkele van de erkende natuurwetten? Men wil causalismus en mechanismus. Welnu, die willen wij ook. Ook wij willen in de werking der natuurkracht niets anders erkennen dan de wetten van oorzaak en gevolg'. De natuurwetenschap wil en kan niets weten van een onbewust streven naar een onbewust doel; vooreerst omdat zulks volslagen onbegrijpelijk is, en ten tweede, omdat zij genoeg heeft aan de kennis der natuurwetten, en alles, wat daarbuiten ligt, onbereikbaar acht voor onze kennis.

Is het den heer Vitringa gelukt iets te verklaren door de leer van het onbewuste, wat zonder die leer niet evengoed, ja beter, had kunnen verklaard worden? Ik geloof het niet. Hij meent dat zijne teleologie zich gunstig onderscheidt van die van Leibnitz en der Wolfiaansche school. In welk opzicht dan toch? Omdat hij de Voorzienigheid niet aansprakelijk behoeft te stellen voor het lijden, waaraan al wat leeft onderworpen is? Maar ziet de schrijver dan niet, dat in

zijn stelsel de natuur dezelfde plaats inneemt als God in dat van Leibnitz en der Wolfiaansche wijsbegeerte? Hoe kan de alwijze, nimmer haar doel uit het oog verliezende, hoewel onbewuste natuur eene wereld van zooveel ellende scheppen? Hoeveel beter is dan niet de theodicée van Leibnitz. Verder is het nog niet waar dat de heer Vitringa Gods goedheid en liefde redt. Want is God, zooals hij beweert de middellijke schepper dezer wereld, dan blijft hij zelfs door die middellijke daad verantwoordelijk voor al wat er in die wereld gebeurt. Uit het bovenstaande zal de lezer wel begrijpen, dat de heer Vitringa het gevoelen van vele wijsgeeren van onzen tijd, dat de wereld zeer slecht is, toegedaan is. Al strijdt Leibnitz's theodicée en het optimisme der Wolfianen tegen het gezond verstand, is het daarom een uitgemaakt feit, dat de wereld inderdaad zoo slecht is, als men haar wil doen voorkomen?

Waar het bewuste leven begint, wordt, volgens den heer Vitringa, het onbewuste streven der natuurkracht zwakker. Vandaar de vele dwalingen, vandaar ook de betrekkelijke zwakte van den beschaafden mensch en de grootere spierkracht van den wilde. Dit laatste is onwaar. Door proeven met dynanometers is het gebleken, dat Europeesche matrozen sterker zijn dan alle wilden, waarmee men proeven nam. De wilden zijn in den regel niet sterk. Zonderlinge staaltjes worden aangevoerd om te bewijzen, dat de onbewuste werking der natuurkracht onverbeterlijk goed is. Wat ons wordt verteld van profetische en genezende droomen, somnambulen, het zoogenaamd rapport, de oplossing der individualiteit, tafeldans en tafelkloppen, biologie, spoken en geestverschijningen, visioenen, het tweede gezicht en meer dergelijke dingen, getuigt van een groote lichtgeloovigheid. Het werk van den heer Vitringa zou er bepaald bij gewonnen hebben, als hij dat alles had weggelaten. Ik tart den schrijver om een enkel bewijs te leveren voor de waarheid van een dier vertelseltjes, want meer zijn ze waarlijk niet.

Op eene zonderlinge wijze laat de schrijver de onbewuste, onfeilbare natuurkracht op eens feilbaar worden in haar hoogst en voortreffelijkst gewrocht, in 's menschen bewustzijn en verstandelijk leven. Zulks blijkt bij de bespreking van het vormen van voorstellingen van de buitenwereld. De heer Vitringa is ervan overtuigd, dat het menschelijk denkvermogen kan dwalen en soms werkelijk dwaalt, waar het zich bezig houdt met uit zinsgewaarwordingen de buitenwereld te reconstrueeren. Hier blijkt het vooral, hoe nutteloos, onvruchtbaar en valsch de onderscheiding is tusschen ziel en bewustzijn.

Hoe de heer Vitringa, die de materie loochent en krachten met eigenschappen gelijkstelt, ontkomen kan aan de leeringen van het idealisme, is mij een raadsel. Zijne stelling toch, dat de beelden in de ziel de voorwerpen teruggeven, zooals ze zijn, is onhoudbaar, omdat hij ziel en bewustzijn, voelen en gevoelen, niet van elkander kan scheiden,

hoezeer hij dit ook poogt. De bewijskracht van het betoog, dat onze ziel een volkomen juist beeld van de buitenwereld construeert, berust op de waarheid der stelling dat ons zenuwstelsel of ziel de natuur niet anders *waarneemt* dan zij is. Hoe kan nu iets dat bewusteloos is, waarnemen? Het op blz. 22 en 23 aangehaalde voorbeeld van eene steeds sneller wordende beweging, welke zich achtereenvolgens omzet in geluid, gehoors-, gezichtsgewaarwordingen en photographische en chemische lichtstralen, toont genoegzaam, dat de buitenwereld anders door ons wordt waargenomen dan zij is.

De aanhangers der ontwikkelingsleer zijn er tot heden toe niet in geslaagd om de wording van alle psychische feiten te verklaren. Zullen zij het daarom nooit kunnen? Is het een uitgemaakte zaak, dat het ontstaan der spraak buiten het bereik ligt van ons kenvermogen? Al is de verklaring van Darwin zelf omtrent de wording van godsdienst onhoudbaar, is het daarom reeds bewezen, dat het godsdienstig bewustzijn niet uit de gegevens der ervaring kan worden afgeleid? Was de schrijver niet bij uitsluiting bij natuurkundigen, maar ook bij wijsgeeren van professie ter schole gegaan, ik geloof, dat hij van sommige zielkundige verschijnselen eene betere en volledige verklaring zou gevonden hebben dan bij de Darwinisten, die van zielkunde juist hunne hoofdstudie niet hebben gemaakt. Wel zoekt de heer Vitringa den steun der wijsbegeerte, maar alleen die der aprioristische, de empirische wordt eenvoudig geïgnoreerd.

Phantasie, bewustzijn van 't bestaan eener godheid, geestdrift, daden van goedhartigheid, milddadigheid en welwillendheid, de vatbaarheid om aangedaan, geroerd te worden, ergernis, verontwaardiging, afkeer, schaamte te kunnen gevoelen, tevredenheid, verveling, wanhoop, onsterfelijkheidsgeloof, dat alles zijn, volgens den heer Vitringa, verschijnselen, die oorzaken kunnen worden van andere verschijnselen, maar zelven oorzaakloos zijn, en daarom bewijzen, dat de mensch vrij is naar den geest. Omdat de menschelijke geest vrij is, d.i. geen oorzaak heeft, is hij geen natuurproduct. Daarom moet het monisme verworpen en het dualisme in de psychologie gehuldigd worden. Het dualisme van den schrijver onderscheidt zich van dat van andere wijsgeeren daardoor, dat zijne bepaling van geest enger is.

De geest komt uit eene andere wereld, waar ruimte, tijd, wet van oorzaak en gevolg niet heerschen. De geest heeft van eeuwigheid af bestaan, vóór zijne vereeniging met den diermensch heeft hij zich zelf, gehoorgevende aan de inblazingen van hoogmoed, uit den hemel verbannen. Deze beschouwing stemt overeen met godsdienstige en bijbelsche overleveringen, die gewag maken van een zondeval. God heeft in zijne oneindige genade en goedheid den verlamden en steeds dieper zinkenden geest ‘tot staan gebragt’, in zijn val gestuit. Hij heeft aan den geest een nieuwen werkkring aangewezen, een werkkring wel zijner onwaardig en gebrekkig, maar toch een bewijs van groote ge-

nade, omdat de geest, door weer werkzaam te worden, in zijn val gestuit werd. Die beperkte werkkring is de vereeniging van den geest met een bewust dierlijk organisme. De plaats, waar het lichaam den invloed van den geest in zich opneemt, is de grauwe hersensubstantie, aan de buitenzijde der groote hersenen gelegen. Door Gods barmhartigheid herinneren zich de geesten hun verleden niet. Deden zij dit, dan was hun toestand gelijk aan die der duivelen, wien, omdat zij buiten tijd en ruimte staan, hun verleden steeds voor den geest staat, alsof het nog tegenwoordig ware. Zijne verwantschap aan het goddelijke sluimert in den geest als een duister gevoel. Het doel der geheele schepping is niets anders dan den gevallen geest eene plaats te bereiden, waar hij een nieuwen werkkring kan beginnen. God heeft den geest niet doelloos dien nieuwen werkkring aangewezen; hij moet zijne bekeering ten gevolge hebben.

Als reden waarom de gevallen geesten zich met bewustzijn of groote hersenen verbinden, wordt opgegeven dat zij dit doen omdat het bewustzijn zich meer dan andere krachten, die allen onder de wet van oorzaak en gevolg staan, van de algemeene kracht heeft losgescheurd en daarop dus het best kunnen werken.

Alle gevallen geesten zijn niet even diep gezonken. Hoe dieper de geesten gezonken zijn, met een hoe slechter ontwikkeld bewustzijn zij zich vereenigen. Omdat op aarde het menschenras zich steeds meer en meer veredelt, wordt onze aarde meer en meer het verblijf van hooger staande geesten.

'Hebben wij ons menschengeslacht gevolgd tot op die lage trappen van 't bewustzijn, waarop voor den geest zelfs de mogelijkheid niet bestaat om tot zelfbewustzijn te komen, nog één gewichtige eisch kan met vol recht aan het dualisme gesteld worden. Kan het eene verklaring geven van den raadselachtigen persoon van Jezus Christus? Kan het dit niet, dan is het eene ijdele hypothese, die verdient zoo spoedig mogelijk te worden begraven. Hier toch is de toetssteen, waaraan moet blijken, of eene psychologie is opgewassen voor het schoonste en edelste deel van haar taak, of zij bij magte is de hoogste menschelijke natuur te begrijpen en te verklaren. Het dualismus *is* er toe in staat'. Wordt beweerd: 1°. dat Jezus zondeloos was 2° met voor het meerendeel aan het Johannisevangelie ontleende teksten bewezen, dat hij afkomstig was uit eene andere, hoogere wereld.

Wij kennen nu de hypothese. Als ik den heer Vitringa niet verkeerd begrijp komt zij hierop neer. Er zijn psychische verschijnselen, waarvan men de oorzaken niet kan vinden. De verklaring ervan is deze: die verschijnselen hebben volstrekt geen oorzaak. Is dit zóó, dan hebben wij hier met geen hypothese te doen, want hypothesen moeten ons de oorzaken en verschijnselen verklaren.

Het zou ook kunnen zijn, dat de schrijver bedoeld had ons enkel de wetten te verklaren, volgens welke eene reeds bekende oorzaak werkt.

In dit geval is een gevallen en diep gezonken geest die bekende oorzaak en zijn de wetten volgens welke de geest zijn invloed uitoefent op het bewustzijn en zenuwstel de hypothese. Maar eene wet wordt nergens genoemd, alleen verschijnselen, die niet door de wet van oorzaak en gevolg bestuurd worden.

In beide gevallen is de oorzaak eene bovennatuurlijke. De wetenschap moet iedere verklaring uit het bovennatuurlijke verwerpen.

De schrijver heeft in zijne hypothese iets opgenomen wat haar vernietigt. Volgens zijne voorstelling toch is een gevallen geest iets, zonder hetwelk de mensch dier zou blijven, de oorzaak van *den mensch.* Oorzaaklooze verschijnselen, die door een geest veroorzaakt worden, zijn niet langer oorzaakloos.

Eene hypothese moet kunnen getoetst worden aan feiten, waaraan men niet dacht bij haar ontstaan. Daarom zal hier vermoedelijk de hypothese een ijdele genoemd worden als zij geene verklaring kan geven van den raadselachtigen persoon van Jezus. Ik vermoed dat de schrijver bij het stellen zijner hypothese maar al te zeer aan den persoon van Jezus gedacht en zich gevoed heeft met de philosophie van het vierde evangelie.

Er is niet één verschijnsel of men kan het met behulp van bovennatuurlijke oorzaken en de noodige hulphypothesen verklaren. Hier staan wij voor eene bovennatuurlijke oorzaak of oorzaak die geen oorzaak is; voor allerlei hulphypothesen, waaronder zeer zonderlinge b.v. dat het menschelijk bewustzijn de beste plaats is voor een gevallen geest. Waarom toch? Het falend verstand moet zulk een gevallen geest, dunkt mij, nog veel verder van het goede pad helpen. Hoe dichter een ondeugende geest zich bij de wijze moeder natuur bevindt hoe beter voor hem.

Ik twijfel er sterk aan of iemand na de lezing van dit werk gelooven zal, dat de heer Vitringa de moderne natuurwetenschap heeft verzoend met de christelijke beginselen. Het is een denkbeeld dat te huis behoort in de Platonische philosophie, geenszins in eene christelijke wereldbeschouwing, als men zich God denkt enkel als een middellijken schepper van het heelal. Wat bij Plato de demiurg volbrengt, doet in het stelsel van Vitringa de kracht. Volgens christelijke beginselen moet Gods immanentie evengoed als zijne transcendentie worden erkend. Een tever gedreven vrees voor pantheïsme heeft den schrijver ertoe geleid om tekort te doen aan de immanentie van den Schepper, en toch is hij de klip van het pantheïsme niet ontzeild. Hij meent, dat als de natuur zich zelve bewust was, wij pantheïsten zouden zijn. Nu is, volgens hem, het bewustzijn (of de groote hersenen) eene natuurkracht. Derhalve zijn wij pantheïsten.

De geheele wereld- en levensbeschouwing van den heer Vitringa getuigt gewis van geen wijsgeerigen zin, maar van groote kennis en een edele gezindheid. Jammer, dat hij zich zoo heeft laten foppen door

spookhistorietjes. Was het einde van het zesde hoofdstuk ongeschreven gebleven, zijn werk, dat van zooveel kennis en ernst getuigt, zou niet ontsierd geworden zijn door spiritistische beschouwingen, waarmee geen man van wetenschap zich moest ophouden. Veel verstandiger is de taal op blz. 237, waar wij van zoogenoemde ecstatische toestanden lezen: ‘Waartoe de mensch in dergelijke toestanden zou in staat zijn, in hoeverre hij onafhankelijk van de krachten der natuur, volkomen vrij zou kunnen worden, laat zich moeilijk bepalen. En al waren wij in staat meer van deze hoogste vrijheid te zeggen, zou het toch geraden zijn er het zwijgen over te bewaren. Wie dergelijke toestanden bij ervaring kent, zal ons zwijgen prijzen. Ten onpas verkondigde waarheid op dit gebied kan slechts ééne van twee gevolgen hebben: òf de schrijver draagt het zijne bij om het heilige aan bespotting prijs te geven; of hij spoort ongeroepen aan om zich in betrekkingen te stellen, waarin wij aan de grofste bedriegerijen en aan verlies van 't gezond verstand bloot staan’.

Wie wetenschap, wijsbegeerte en voorvaderlijke godsdienstige overleveringen met elkander zoekt te verzoenen, streeft naar het onbereikbare. De wijsbegeerte van Plato af tot op den laatsten vertegenwoordiger der Katholieke philosophie kan hem dat leeren. Het leger is verstrooid; er wordt bijna geen spoor meer van gevonden; zijn doorluchtige aanvoerders zijn gevallen. Lang daarna betreedt iemand het oude slagveld. Onder puin en stof vindt hij de oude banier. Hij weet welk een geestdrift zij eenmaal wekte. Vol hoop, geestdrift en blijde verwachting ontplooit hij haar. Maar niemand schaart zich rondom hem. De kinderen dezer eeuw schelden hem voor een dwaas. Wie weet hoe groot eene aantrekkelijkheid de idealen van den voortijd bezitten voor tal van edelaardige geesten, zal den eenzamen en verlaten man lief hebben.

H. WAS.

Natuurkunde.

Het toezicht op de gezondheid der kinderen in de school.

> De jeugd is heilig; zij moet voorzichtig en eerbiedig behandeld worden.
> CAMERA OBSCURA (pag. 12).

Bij al den bitteren strijd, die er gevoerd wordt op staatkundig-kerkelijk gebied, en die ons soms tot treurigen ernst stemt, moeten wij aan den anderen kant waardeeren de werken van vrede en vooruitgang, die ons een betere toekomst beloven en verzekeren.

Oprichting van bewaarscholen, waar de kleinen tijdens de afwezigheid der behoeftige ouders aan beter toezicht zijn onderworpen dan tehuis; verbetering van het lager onderwijs voor het opkomend geslacht en zorg voor een meer algemeen gebruik daarvan; doelmatiger opleiding in theorie en practijk voor den aanstaanden ambachtsman; een heilzame beweging in den boezem van den werkenden stand om door eendrachtig samenwerken den toestand van de leden dier maatschappij te verbeteren door gezonder woningen en beter onderwijs; verbetering eindelijk in den publieken en privaten gezondheidstoestand - ziet, dat alles zijn teekenen des tijds, waarover wij ons van harte kunnen verblijden, en dankbaar moeten wij hem zijn, die daaraan meewerkt met de kracht van een vaste overtuiging en goeden wil. Zoo wij niet blind willen zijn voor de weldaden van den tegenwoordigen tijd, dan moeten wij getuigen, dat wij leven in de eeuw van gelukkigen vooruitgang op velerlei gebied.

Maar bij al dat ijverig streven naar opheffing van gebrekkige maatschappelijke toestanden is het goed niet alleen, maar plicht vooral een open oog te hebben voor de richting van dat streven en voor hetgeen daarin verbetering behoeft. Wij mogen niet uit het oog verliezen, dat fijnere beschaving en meerdere ontwikkeling behoeften in het leven roepen, waaraan noodzakelijk voldaan moet worden in het belang van gansch het volk.

De miskenning van die waarheid heeft dikwijls het doel doen missen van een met ijver ondernomen arbeid.

Bovendien mogen wij niet onverschillig zijn omtrent de vorderingen, die een goede zaak maakt. 't Moet erkend worden, dat men dikwijls wel het goede wil, maar daaraan langzaam, veel te langzaam arbeidt, zelfs dáár, waar de middelen om tot dat doel te geraken geheel binnen het bereik liggen.

Het groote gevaar daarvan ligt voor de hand. De traagheid van uitvoering doodt de algemeene belangstelling en dus een heilzamen prikkel tot een goeden arbeid.

Een machtige factor in de vertraging is menigmaal de finantieele quaestie. 't Is volstrekt niet vreemd, dat wij in den boezem van regeeringslichamen zien gebeuren, wat van finantieele zijde in de huishouding van particulieren niet zeldzaam is.

Een vader, die aan zijn zoon onthoudt de finantieele uitgaven, noodig voor zijn opvoeding, begaat een roof aan zijn kind, tengevolge van een rampzalige overschatting van de waarde van het geld. Hij schat zijn geldbezit hooger dan een rationeele opvoeding van zijn zoon, om de eenvoudige reden, dat hij de waarde niet kan beoordeelen van iets dat hij zelf gemist heeft.

Zeldzaam zijn die vaders niet, maar ook niet zeldzaam zijn de regeeringscorporaties, die, uit verkeerd geplaatste zuinigheid, de bevordering van een algemeen belang vertragen of tegenwerken, omdat zij - niet in staat het hooge belang der zaak te begrijpen - den prijs van het geld hooger stellen dan dien van het algemeen belang.

Het zijn inzonderheid de gemeentebesturen op het platteland, die aan dat euvel mank gaan en aan hunne gemeenteleden de voorrechten van onzen tijd, de voordeelen o.a. van goed onderwijs en van een goeden openbaren gezondheidstoestand, onthouden. Aan die kwaal zal het dan ook toegeschreven moeten worden, dat de algemeene toestand van het openbaar lager onderwijs en de openbare gezondheid nog veel te wenschen overlaten.

En om nu die ziekteverschijnselen binnen de engst mogelijke grenzen te beperken, is men er ernstig op bedacht om de regeling van het lager onderwijs zooveel mogelijk uit de handen der gemeentebesturen over te brengen in die van het rijk. M.i. zeer te recht.

Zoolang de keuze van het hoofd der gemeente aan geen strengere contrôle is onderworpen en dus een deugdelijke waarborg gemist wordt voor den rechten man op de rechte plaats - zoolang ook zal de autonomie der gemeenten nooit kunnen beantwoorden aan hetgeen van haar verwacht wordt.

De tijd schijnt mij nog niet rijp te zijn om zaken van algemeen belang aan de zorg van gemeentebesturen over te laten. Bovendien zou men mogen vragen of de regeling van zaken, waarvan het belang zich tot ver over de grenzen eener gemeente uitstrekt, wel eigenaardig thuis

behooren in de wetgeving eener gemeente. Er zijn gegronde redenen om dit te betwijfelen. Met het oog daarop acht ik het dan ook noodzakelijk, dat de Regeering ter bevordering van den algemeenen gezondheidstoestand vele punten uit de handen der gemeenten overnemen en zelf moet regelen, als punten van te algemeen belang om ze aan de werkeloosheid en de willekeur van vele gemeentebesturen over te laten.

Laat dit genoeg zijn tot toelichting mijner meening, dat in zaken van onderwijs en openbare gezondheid de Staat niet spoedig te ver gaat in de regeling van hare onderdeelen.

Het zijn deze beide punten die ik in verband met elkander in de volgende bladzijden wensch te bespreken. Het kan goed zijn vooral in onze dagen de aandacht te vestigen op den hygiënischen toestand der scholen en den gezondheidstoestand der leerlingen. Bij de belangrijke rol, die de school in de tegenwoordige maatschappij vervult, bij al het heil, dat men zeer te recht van goed onderwijs verwacht en de uitbreiding, die men daaraan geeft, mag het lichamelijk welzijn van het schoolkind het allerminst uit het oog verloren worden.

De fijnere beschaving en de hoogere verstandsontwikkeling roepen behoeften in het leven, waaraan noodzakelijk voldaan moet worden, zoo niet het jeugdig organisme ten onder wil gaan in het streven naar die veredeling van zijn geest. Zoo niet de zorg voor het lichaam in harmonie is met de zorg voor den geest en daarbij ten achter staat, dan zal de geestelijke zoowel als de lichamelijke ontwikkeling van het kind onmogelijk kunnen beantwoorden aan de hooggeroemde eischen van den tegenwoordigen tijd.

Geen gezonde geest in een ziek lichaam, zegt een zeer bekende spreuk. En toch, niettegenstaande de algemeene bekendheid en de onloochenbare waarheid van dat woord, toch moet het erkend worden, dat nergens meer dan in de school de diepe beteekenis van die spreuk miskend is.

Nergens meer dan daar worden de rampen gevoeld van een bijna volslagen gemis aan hygiënisch toezicht, juist in een ontwikkelingsperiode, waarin het kinderlijk lichaam het meest vatbaar is voor schadelijke zoowel als goede invloeden.

Niettegenstaande reeds in het begin dezer eeuw met nadruk door deskundige mannen op de gevaren gewezen is, in weerwil van de ernstige waarschuwingen ook van den laatsten tijd, is door de daartoe bevoegde autoriteit een regeling dier belangrijke zaak nooit ernstig ter harte genomen, en onverantwoordelijk heeft zij de stem van wetenschap en ervaring geweigerd te volgen.

Die verwaarloozing van de gezondheidsbelangen van het kind in de school ontsiert ook voor een deel nog de werkzaamheid van die mannen, die thans geroepen zijn de belangen van het onderwijs voor te staan en zelfs een reorganisatie daarvan voor te bereiden.

Want ook de pogingen in de concept-wet(*) tot regeling van het Lager Onderwijs aangewend om tot een beteren toestand te geraken, laten ons nog onbevredigd. Ook in die wet wordt een waarborg gemist om tot een nauwkeurige kennis te geraken van de hygiënische gebreken, die ons schoolwezen aankleven.

Vele gebreken mogen bekend zijn en meer en meer uit den weg geruimd worden, maar zeker is het ook dat talrijke gebreken blijven bestaan niet alleen, maar zelfs opnieuw worden ingevoerd, omdat men ze niet kent en dus onmogelijk kan bestrijden.

De oorzaak daarvan is niet ver te zoeken. Bij het onderzoek (?) naar de anhygiënische toestanden in de school, heeft men een belangrijk middel tot een juiste beoordeeling daarvan verzuimd en is men begonnen dáár, waar men had moeten eindigen, zoo n.l. hier een einde van onderzoek denkbaar is. In plaats van hier de methode van het empirisch onderzoek te volgen, heeft men zonder een nauwkeurige en voorafgaande waarneming der ziekte-verschijnselen in het bijzonder en dus zonder eenigen deugdelijken grondslag, de gebreken in de school als bij intuitie trachten op te sporen en daarbij dikwijls in het donker ronden misgetast.

Een ernstige studie van den gezondheidstoestand der leerlingen moet voorafgaan aan het onderzoek der schoolgebouwen uit een sanitair oogpunt. In die studie ligt de maatstaf ter beoordeeling van hetgeen daaraan ontbreekt en dus de beste aanwijzing van de wenschelijke en noodzakelijke verbetering.

De miskenning van de groote waarde van deze natuurkundige methode is oorzaak van den algemeen onvoldoenden hygiënischen staat der scholen en van den onzekeren toestand, waarin men nog te dien aanzien verkeert.

De verderfelijke invloed daarvan in een tijd als de onze, waarin het onderwijs telkens sterker op den voorgrond treedt, openbaart zich meer en meer in het lichamelijk verval van het kinderlijk individu, zoodra het zijn vrije spel en de frissche buitenlucht moet vaarwel zeggen voor de gedwongen lessen in een bedorven atmospheer.

Merkwaardige bewijzen daarvoor kunnen aan het buitenland ontleend worden, waar men begonnen is ijverig de handen aan het werk te slaan en den gezondheidstoestand der leerlingen in de eerste plaats aan een systematisch onderzoek te onderwerpen. Dit punt schijnt mij dan ook van zulk een overwegend belang, dat een meer uitvoerige behandeling wenschelijk geacht mag worden om de aandacht ook in ons land daarop te vestigen.

Het laatste gedeelte van dit opstel is dan meer bestemd om te wijzen op de gebrekkige regeling van het hygiënisch toezicht op onze schoolgebouwen en de middelen, die daarin verbetering kunnen brengen.

(*) Hier en later wordt bedoeld de concept-wet der Nederlandsche vereeniging ‘Volksonderwijs’.

I.

In weerwil van het uiterst nauwe verband, dat er bestaat tusschen het toezicht op den gezondheidstoestand der *leerlingen* en op dien der *scholen*, verdienen toch beide punten een afzonderlijke behandeling, omdat de aard van het toezicht op beiden zoo ver uiteenloopt.

Want, terwijl het hygiënisch toezicht op de scholen van meer periodieken aard is en in de handen van den hygiënist thuis behoort, zoo is daarentegen het onderzoek naar den gezondheidstoestand der leerlingen veel meer van medischen dan hygiënischen aard, het dient regelmatig vervolgd te worden, naar een vast en goed overwogen plan.

Vreemd is het dat - niettegenstaande dit onderzoek de geheele gezondheidsquaestie op de school beheerscht en daarin alleen het spoor te vinden is, dat gevolgd moet worden om tot een zuiverder toestand te geraken, - het toezicht op het lichamelijk welzijn der schoolkinderen in ons land nog nooit een punt van ernstige overweging geweest is.

Geheel braak ligt nog het veld, waarin de grootste rijkdom van gegevens schuilt tot oplossing eener hoogst belangrijke zaak. Het is daarom vooral, dat ik hare behandeling voorop zet. Ik wil beginnen met reeds dadelijk te wijzen op de belangrijke resultaten, die het medisch onderzoek der leerlingen in de school heeft opgeleverd.

Hoe jeugdig ook in het buitenland dat onderzoek moge zijn, toch danken wij aan de ijverige werkzaamheid van Cohn, Guillaume, Virchow, Fahrner, Liebreich, reeds vele belangrijke mededeelingen, waarmee wij ons voordeel kunnen en moeten doen.

In de eerste plaats dan is het Cohn gebleken, dat de school de eerste en meest kwaadaardige kweekplaats is voor verschillende oogziekten, van bijziendheid in het bijzonder.

Bij zijn onderzoek van de oogen van 10,060 kinderen vond hij gemiddeld 17.1% bijzienden.

5.2%	bijzienden onder de leerlingen van dorpsscholen.
14.7%	bijzienden in de stadsscholen voor L.O.
19.2%	bijzienden in de scholen voor meer uitgebreid L.O. (Mittelschulen).
21.9%	bijzienden in de scholen voor meer uitgebreid L.O. voor meisjes (höhere Töchterschulen).
24.1%	bijzienden in de Reaal-scholen.
31.7%	bijzienden in de Gymnasiën(*).

Het is duidelijk dat niet alleen de inrichting van de schoollokalen invloed uitoefent op de ontwikkeling dezer kwaal, maar dat ook andere omstandigheden daartoe krachtig kunnen medewerken, o.a. de helling van het tafelvlak en de druk der

(*) H. Cohn, Untersuchungen der Augen von 10,060 Schulkindern nebst Vorschlägen zur Verbesserung der den Augen nachtheiligen Schuleinrichtungen. Leipzig, 1867.

schoolboeken. Dat echter de lokalen of liever de omgeving der schoolgebouwen een belangrijke factor is in

de meerdere of mindere uitbreiding der ziekte, blijkt vooral daaruit, dat

1.8-6.6%	bijzienden aangetroffen werden in de scholen, die in ruime en breede straten opgetrokken, tegen
7.4-15.1%	in de scholen, die meer in het hartje van de stad, in

nauwe straten en tusschen hooge huizen gelegen waren.

Over het algemeen was dan ook het aantal bijzienden geringer in de dorps- dan in de stadsscholen.

Met het oog op deze cijfers aan het buitenland ontleend, behoeft het ons niet te verwonderen, dat het aantal ooglijders gaande weg toeneemt in ons land, waar zeer zeker de omstandigheden niet gunstiger zullen zijn.

Merkwaardig ook en niet minder bedroevend zijn de resultaten, waartoe Guillaume kwam in zijn onderzoek naar het aantal gevallen van ruggegraatsverkromming in de scholen van Neuchâtel.

Van	{ 350	jongens leden
Van	{ 62	aan ruggegraatsverkromming, terwijl
Bij	{ 381	meisjes
Bij	{ 156	gevallen daarvan werden opgemerkt(*).

En ofschoon het erkend moet worden, dat deze verkrommingen alleen aan de ouders en de onderwijzers bekend waren, toch kan 't aan den anderen kant niet genoeg betreurd worden, dat op de school de grond gelegd wordt voor een allernoodlottigst ziekteverschijnsel, dat bij verdere ontwikkeling van het kind zoo licht een dreigender vorm aanneemt.

Ook hier werken verschillende omstandigheden in meerdere of mindere mate samen. Maar den meest schadelijken invloed oefent zonder twijfel de schoolbank uit bij een te hooge plaatsing van het tafelblad en bij gemis eener rugleuning.

Zoo ergens, dan wijst hier het onderzoek naar den aard en het aantal ziekteverschijnselen in de school het hooge belang aan van een nauwkeurig toezicht op het lichamelijk welzijn van het schoolkind en de noodzakelijke verbetering, welke de schoolgebouwen en het meubilair uit hygiënisch oogpunt behoeven.

Aan een deugdelijke constructie der schoolbank vooral is zeer veel gelegen. Een onnatuurlijke houding in de bank, waarbij het bovenlichaam sterk naar voren helt, de borst gedrukt wordt en het hoofd vermoeid neerhangt, kan niet anders dan oorzaak zijn van een tal van rampen, die de volle aandacht van deskundigen vorderen.

Belangrijk ook is het aandeel, dat de schoolbank heeft in de zoogenaamde *Goître scolaire.*

(*) Ann. d'Hygiène publique, 2e série, Jan. 1874.

Het verschijnsel openbaart zich in een opzwelling van de halsstreek en schijnt naar het onderzoek van Guillaume van een zeer verontrustende uitbreiding.

Bij 731 leerlingen eener school te Neuchâtel had zich die ziektevorm ontwikkeld,

	bij 169 van de 350 jongens	
en	bij 245 van de 381 meisjes.	

Is het waar, dat zich deze keelaandoening ook buiten de school onder verschillende omstandigheden kan ontwikkelen, zonder twijfel heeft toch de school een belangrijke rol gespeeld in de ziektegevallen door Guillaume waargenomen.

Als andere nadeelige gevolgen van de slechte houding op schoolbanken van gebrekkige constructie, moeten nog genoemd worden de menigvuldige gevallen van hoofdpijnen en neusbloedingen, waarom de leerlingen zoo dikwijls verplicht zijn de school te verlaten.

Uit een statistiek van de leerlingen eener school te New-York blijkt dat:

van	{ 842	kinderen.
van	{ 51	leden aan neusbloedingen,
terwijl van	{ 393	leerlingen.
terwijl van	{ 63	bij herhaling over hoofdpijnen klaagden.

Guillaume vond:

	296 lijders aan hoofdpijn.	} onder 731 leerlingen.
en	155 gevallen van neusbloedingen	} onder 731 leerlingen.

Het groote gewicht der cijfers kan niemand ontkennen. Wat hebben wij niet te verwachten van een onderzoek, dat, zoo nieuw nog, zulke belangrijke resultaten aan het licht heeft gebracht. Slechts enkele ziekten zijn nu nog aan een nauwkeurige waarneming onderworpen, maar zeker kunnen wij zijn, dat, bij een voortgezet onderzoek, andere ziekteverschijnselen van meer of minder bedenkelijke uitbreiding, in de school haar oorsprong hebben.

Ofschoon de resultaten van dien nog jeugdigen arbeid betrekking hebben op buitenlandsche toestanden, kan de waarde daarvan voor ons land niet genoeg erkend worden.

Zonder twijfel hebben zij de aandacht van onze medici reeds gevestigd op de wenschelijkheid van een dergelijk onderzoek in onze scholen, waarin bij een uitvoerig programma een kostelijk veld te bearbeiden is.

Want zij zijn het, die hier de handen aan den ploeg moeten slaan, van wier initiatief hier alles afhangt. Niet de hygiënist, maar de medicus is de aangewezen man om met dit onderzoek aan te vangen en door zijn mededeelingen de algemeene belangstelling op te wekken in een zaak, die te lang verwaarloosd is.

Wat onze bijzondere aandacht trekt in den aard der schoolziekten is, dat zij ongemerkt tot ontwikkeling komen, onmerkbaar althans voor den niet-medicus. Onmerkbaar legt zich de kiem van den een of anderen ziektevorm vast in het kinderlijk

lichaam, om later zich te ontwikkelen tot een ongeneeslijke kwaal, die het lichaam misvormt of reeds vroegtijdig sloopt.

Slechts de arts ontdekt bij zorgvuldige waarneming de eerste beginselen eener ruggegraatsverkromming, die door doelmatig en tijdig aangebrachte hulp alléén in zijn verdere ontwikkeling gestoord kan worden.

De arts alleen is in staat den aanleg te beoordeelen van het kind voor een klier- of longaandoening en de vorderingen, die de ziekte maakt in het jeugdig individu onder de nadeelige invloeden van de school.

Hij is dan ook de man, die ons de oorzaken dier verschillende ziekteverschijnselen moet leeren kennen, en waarvan wij de beste aanwijzing kunnen verwachten van hetgeen aan onze scholen uit een gezondheidsoogpunt veranderd en verbeterd moet worden.

'L'administration, comme l'hygiène et la médecine de l'enfance, trouveraient dans la réunion de ces documents (medische school-statistieken) de très-précieux enseignements qu'il serait si facile de recueillir et qui aujourd'hui sont négligés et perdus pour la science et pour la santé publique!'(*)

Inderdaad, over het nut van een medisch toezicht op den gezondheidstoestand der leerlingen kan wel geen verschil van meening bestaan.

Moeilijker is het tot de noodige overeenstemming te geraken over de beste wijze waarop dat toezicht wordt uitgeoefend. Ongetwijfeld is het Geneeskundig Staatstoezicht het aangewezen lichaam om zich deze belangrijke zaak met ijver aan te trekken, bij de Regeering aan te dringen op een doeltreffende regeling van dat punt en haar daarbij voor te lichten. Want het schijnt mij toe, dat ook hier wederom regeling bij de wet noodzakelijk is. Alleen in dat geval verkrijgen het onderzoek en het toezicht die eenheid en die kracht, welke vereischt worden om tot klaarheid te komen omtrent den invloed van de school op den gezondheidstoestand der jeugd. Werd dat toezicht onder het ressort der gemeentebesturen gebracht, dan zou het een facultatief karakter behouden en staan of vallen met het gehalte en de veranderingen van het personeel, waaraan de schoolbelangen zijn toevertrouwd.

Naar het mij voorkomt behoort die regeling t' huis in de wet op het Lager Onderwijs, en daarom ook bevelen wij dit punt dringend ter overweging aan bij hen, die een reorganisatie van het L.O. voorbereiden in de concept-wet. Ofschoon de wijziging, die artikel 4 der wet van 1857 daarin heeft ondergaan, een belangrijke verbetering belooft van den tegenwoordigen gebrekkigen toestand, het moet erkend worden dat ook in de concept-wet niet de minste aandacht geschonken wordt aan een medisch toezicht op de kleinen. Toch had dit punt op den voorgrond moeten staan, vooral met het oog op het beginsel van wettelijken leerplicht, dat aan die wet ten grondslag ligt. Nu missen wij daarin den noodzakelijken waarborg voor de ouders, dat hun kinderen ook lichamelijk goed verzorgd zijn in de school.

Mag die waarborg het allerminst ontbreken op het tijdstip van invoering van wettelijken leerplicht, dan is het thans de tijd daartoe de noodige maatregelen te nemen in de concept-wet, die de tegenwoordige toestanden tot dien leerplicht moet voorbereiden.

Een groote wijziging behoeft die wet daarbij niet te ondergaan. De

(*) Riant, Hygiène scolaire, pag. 223, 1874.

opname van drie, hoogstens vier artikelen zou reeds een voldoende regeling van deze hoogst belangrijke kwestie kunnen aanbrengen.

Een eerste artikel zou moeten bepalen, dat in elke gemeente het toezicht op den gezondheidstoestand der kinderen in de school zal moeten worden opgedragen aan een medicus tegen billijke vergoeding van de door hem verrichte werkzaamheden.

Art. 2. Aan dezen wordt de verplichting opgelegd minstens viermaal in het jaar de kinderen te onderzoeken, de bevindingen van zijn onderzoek neer te leggen in een daarvoor bestemde tabel, opgemaakt door het Geneeskundig Staatstoezicht, en deze op geregelde tijden te verzenden naar den Geneeskundigen Inspecteur.

In tijden van heerschende epidemieën zal het onderzoek der leerlingen door den school-arts verdubbeld moeten worden.

Van hem moet gevraagd worden het bewijs van herstel eener ziekte, besmettelijk of niet, en van vaccinatie, zonder welk bewijs aan geen leerling toegang tot de school verleend mag worden.

Art. 3. Geen verbetering of opbouw van nieuwe schoolgebouwen of schoollokalen mag plaats vinden dan na overleg en goedkeuring van den school-arts, voor zoover het n.l. de hygiënische belangen betreft en na bekrachtiging van de zijde van het geneeskundig Staatstoezicht, (zie bladz. 18).

Wat betreft de tabellen, waarvan sprake is in art. 2, het is duidelijk, dat in de nauwkeurige samenstelling daarvan een belangrijke waarborg gelegen is voor de deugdelijkheid van het hygiënisch onderzoek en een waarborg tevens voor de noodige eenheid in dat onderzoek.

De samenstelling dier tabellen is het best en het meest eigenaardig toevertrouwd aan het Geneeskundig Staatstoezicht.

Slechts enkele punten wensch ik hier aan te geven, die, naar het mij voorkomt, daarin niet gemist mogen worden.

Zoo meen ik dat in die tabellen registers moeten worden opgenomen van:

1º de meest voorkomende ziekteverschijnselen in de school.
2º van de vermoedelijke oorzaak der ziekte.
3º van den ouderdom van den patient of van de patiente.
4º van de toe- en afneming der ziekte.
5º van den datum van onderzoek.
6º van het totaal aantal lijders aan de een of andere ziekte.
7º van den staat der gezondheid van het kind bij de eerste intree in de school.
8º van den staat der gezondheid bij het verlaten van de school.
9º een register voor opmerkingen van algemeen hygiënischen aard.

Daartoe zouden dan behooren opmerkingen omtrent de omgeving der schoolgebouwen, de zindelijkheid der lokalen en der leerlingen, het aantal kinderen met betrekking tot de ruimte, waarin zij zijn opgenomen, ventilatie, verwarming enz.

In die tabel wordt alzoo de medicus niet alleen gewezen op de richting, waarin hij zijn onderzoek heeft in te stellen, maar ook zullen, na de invulling der verschillende registers, de gebreken worden aangewezen, die de school uit een hygiënisch oogpunt aankleven.

'Les appréciations du médecin doivent éclairer l'administration sur la valeur des mesures adoptées, d'après les résultats obtenus, ou sur les modifications, les améliorations à introduire, les réformes à proposer au point de vue de l'hygiène de l'école.'(*)

Volgens art. 2 zouden de ingevulde tabellen op geregelde tijden opgezonden moeten worden naar den inspecteur van den geneeskundigen dienst. Deze zou dan uit den geneeskundigen raad een of meer commissies kunnen benoemen, die, na onderzoek en vergelijking, in de eerstvolgende vergadering rapport uitbrengen over den gezondheidstoestand der leerlingen in het algemeen en over den *daaruit af te leiden* hygiënischen toestand der lokalen.

Een regeling in dien zin levert den besten maatstaf op ter beoordeeling der schoolgebouwen.

Het is de zekerste en meest rationeele weg om uit een zorgvuldige waarneming van de ziekteverschijnselen in de school op te klimmen tot de oorzaken daarvan. Ook is het de eenig mogelijke weg om tot een zuiverder toestand te geraken, wat meer dan ooit noodzakelijk is.

Is eens dit punt geregeld, dan vooral zal het blijken hoe gebrekkig de toestand der schoolgebouwen op vele plaatsen is, hoe slecht over het algemeen de gezondheidsbelangen van het kind in de school behartigd worden.

Dit door enkele voorbeelden op te helderen en de middelen aan te wijzen, die daarin verbetering kunnen brengen, zij het onderwerp van het laatste gedeelte van dit opstel.

II.

Men meene niet, dat het gemakkelijk is een schitterende reeks van bewijzen aan te voeren voor den verwaarloosden toestand onzer schoollokalen uit een hygiënisch oogpunt.

Noch de wet, noch de belangstelling, die deze zaak ondervindt van regeeringswege of van de zijde der onderwijzers, stellen ons in staat kennis te nemen van den waren actueelen toestand.

Het bevreemdt ons eenigermate zulks te moeten getuigen van de onderwijzers, van hen aan wie de belangen der kinderen in de allereerste plaats zijn toevertrouwd, die door hun dagelijksch samenzijn met de leerlingen in dezelfde ruimte, het allerbest vertrouwd kunnen zijn met het lichamelijk welzijn der kleinen.

Op hun weg toch ligt het acht te geven op de veranderingen, die het kind ondergaat onder de nadeelige invloeden van de school, daarvan

(*) Riant, Hygiène scolaire, pag. 218.

kennis te geven aan de bevoegde autoriteit of hun bevindingen openbaar te maken in daarvoor bestemde bladen.

Nochtans mag ons verwijt hen niet te hard treffen. De drukkende zorg om bij het nijpende gebrek aan de noodige hulp te voldoen aan de eischen van voldoend lager onderwijs, belet hen vaak aandachtig de gezondheidsbelangen van het kind te behartigen.

Bovendien mag niet verzwegen worden, dat hun meesttijds de noodige kennis ontbreekt om met de vereischte belangstelling ons voor te lichten omtrent den hygiënischen toestand der schoolgebouwen.

Ook daarvan kan hun moeilijk een billijk verwijt gemaakt worden. De hygiëne heeft in den laatsten tijd zulke groote omtrekken aangenomen, dat voor een ernstige beoefening zelfs van hare onderdeelen - van de schoolhygiëne in het bijzonder - de geheele toewijding van enkele personen wordt gevraagd.

Kunnen wij dus moeilijk verwachten van den kant der onderwijzers met juistheid te worden ingelicht, dan richten wij onwillekeurig onzen blik naar de Regeering, van wie verondersteld kan worden, dat zij met moederlijke zorg wil waken voor de welvaart en de kracht van het jeugdig geslacht.

Niet zonder bittere teleurstelling echter maken wij kennis met hare belangstelling en waakzaamheid in een gewichtige kwestie.

Merkwaardig maar verontrustend tevens is het, met welke voorliefde de Regeering in hare verslagen over den staat van het onderwijs, de tegenwoordige regeling van den gezondheidstoestand der schoolgebouwen in art. 4 van de wet op het L.O. schijnt te willen handhaven; tot welke gunstige opvatting van de werking van dit artikel het blinde optimisme haar voert.

Dr. Coronel zegt daaromtrent(*):

'Van jaar tot jaar vinden wij (in de Regeeringsverslagen) dezelfde onbeduidende phrasen min of meer gevarieerd terug, die het bewijs moeten leveren, dat, in weerwil van hetgeen nog te doen overblijft, de tijd nadert en zelfs niet ver verwijderd schijnt dat - wat althans het openbaar onderwijs betreft - alle scholen in doelmatige lokalen zullen gevestigd zijn, ofschoon bij een gedetailleerde beschouwing van de opgaven der lokalen, die nog verbetering behoeven, in de onderscheidene provinciën, juist in die jaren, waarover de verslagen zulke groote verwachtingen koesteren, de indruk van den toestand allerongunstigst is en men zich verbazen moet, dat de Regeering en de ambtenaren bij voortduring eene lankmoedigheid aan den dag leggen, die in strijd met den geest der wet en met de gezondheidsbelangen der schooljeugd is.'

Een weinig verder zegt hij: 'Zelden, dat een klacht in juist gepraeciseerde woorden wordt uitgesproken; steeds is het een verbloemen van den waren toestand en vergoelijken van ongewettigde toestanden.'

Waar een verdienstelijk hygiënist zich aldus uitlaat, daar heeft men

(*) Schoolbode VII. 1875 pag. 253.

inderdaad van de Regeering weinig hulp te verwachten tot een onpartijdige en juiste inlichting van den tegenwoordigen hygiënischen staat der scholen.

Slechts één vertrouwbare gids blijft ons nog over in de halfjaarlijksche verslagen van de werkzaamheid van het Geneeskundig Staatstoezicht. Met een open oog worden hier de gebreken aangewezen en met warmte op verbetering aangedrongen. Bij het doorbladeren dier verslagen wordt men telkens getroffen door de aanwijzing van scholen, die opgetrokken zijn binnen den verboden afstand van kerkhoven, op vroegere verzamelplaatsen van mest of in brandpunten van besmettelijke ziekten, waar van een ventilatie der lokalen moeilijk sprake kan zijn wegens het luchtbederf der omgeving.

Een niet onbelangrijke bloemlezing uit die meedeelingen van het Geneeskundig Staatstoezicht geeft ons Dr. Coronel in een interessant artikel over de schoolhygiëne in Nederland(*).

Enkele punten daaruit mogen hier een plaats vinden.

De school te Stolkwijk ligt (1867) op korten afstand van het kerkhof. De schadelijke gassen, die daaruit opstijgen, vooral bij zomerwarmte, zijn voor de omgeving gevaarlijk. Een paar honderd kinderen worden genoodzaakt dagelijks eenige uren in de onmiddellijke nabijheid van het kerkhof door te brengen. Na regenbuien loopt niet zelden het water, dat door den met lijken overvulden grond van het kerkhof is heengetrokken, door den bouwvalligen muur op de straat en verspreidt een ondragelijken stank.

In 1869 werd nog gebruik gemaakt van het schoolvertrek te Wahlwiller, dat somber, vochtig, laag, bekrompen, met stroo gedekt is, muren van leem heeft en de privaten en urinoirs mist.

De inhoud bedraagt 70 à 72 M^3 en de oppervlakte 40 M^2 voor 70 leerlingen.

Te Koudekerk in Zeeland is (1868) een nieuwe school zoo overbevolkt, dat elk kind hoogstens 2 M^3 lucht ter beschikking heeft. Herhaaldelijk moeten de kinderen wegens hoofdpijn, braking enz. naar huis worden gezonden.

Te Willemstad wordt (1869) een school, op de begraafplaats staande, laag en vochtig genoemd, met een vloer van straatsteenen, geen ventilatie, slechte verwarming en een ruimte van 2,5 M^3 per kind.

Door den Inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht in Z. Holland werd (1872) het gemeentebestuur van 's Gravenhage opmerkzaam gemaakt op den slechten toestand en de overvulling der school voor meer uitgebreid lager onderwijs op de Groote Markt aldaar. De kinderen hadden daar 3 en 2,5 M^3 ruimte per hoofd. De luchtverversching was gebrekkig; de privaten en het urinoir in het portaal verspreidden een zeer hinderlijken stank in de lokalen. De bedorven lucht van een onder de lokalen aanwezige bergplaats van voorwerpen,

(*) Schoolbode, VII 1875.

die op de marktdagen gebruikt werden, drong in de lokalen. Kinderen en onderwijzers moesten bij herhaling wegens ongesteldheid de school verlaten; verscheidene ouders wilden er hunne kinderen niet meer heen zenden.

Na herhaalden aandrang van de zijde van het School- en van het Geneeskundig Staatstoezicht kon eindelijk het gemeentebestuur in 1874 besluiten, de helft der kinderen naar een ander lokaal te verplaatsen. Twee jaren lang waren dus de kinderen opgeofferd aan de strafbare onverschilligheid der gemeentelijke autoriteiten.

Dergelijke verschijnselen zijn volgens die officieele verslagen niet zeldzaam en geven reeds een kijkje in den waren staat der schoolgebouwen van onze dagen.

Toch leeren wij ook uit die meedeelingen den *algemeenen* toestand niet kennen. Slechts op verzoek van belanghebbenden heeft dat onderzoek der scholen door het Geneeskundig Staatstoezicht plaats, en vele toestanden blijven dus verborgen, die waarlijk slecht en onvoldoende zijn.

Waar een partieel onderzoek reeds zulke bedroevende feiten aan het licht brengt(*), daar moet men wel met den meesten aandrang gewezen worden op de dringende noodzakelijkheid van een algemeen systematisch onderzoek.

Het Geneeskundig Staatstoezicht heeft zeer terecht begrepen, dat dit onderzoek in zijn rol van werkzaamheden tehuis behoort.

Reeds in Mei 1868 is in de vergadering van den geneeskundigen raad van Friesland en Groningen medegedeeld, dat in een vergadering van inspecteurs en adjunct-inspecteurs besloten was een schets of leiddraad te ontwerpen voor het onderzoek der scholen.

In 1870 is nu een reeks van 29 vragen geformuleerd met betrekking tot den hygiënischen toestand daarvan, welke vragen ter beantwoording zijn opgezonden aan de onderwijzers en onderwijzeressen der lagere scholen.

Na 5 jaren is daarvan verder niets vernomen en wederom hebben wij kunnen zien, hoe goed men de kunst verstaat om de belangrijkste kwesties op de lange baan te schuiven, hoe zeer het *haast u langzaam* het wachtwoord is geworden van den laatsten tijd.

Wat kan wel de oorzaak zijn, dat er van die goede zaak zoo weinig vernomen is in een tijdperk van vijf jaren? Zou zij ook hierin te vinden zijn, dat de beoordeeling van hygiënische toestanden is opgedragen aan personen, die daarvoor niet berekend zijn en in hun oordeel onder den invloed staan der gemeentelijke autoriteiten, aan wie het gansch niet onverschillig is hoe de uitspraak luidt?

Mag het bovendien niet op goede gronden betwijfeld worden of wel het onderwijzers-personeel de gezondheidsbelangen der schoolgaande kinderen op den rechten prijs stelt? Ik vrees werkelijk, dat enkelen

(*) Zie ook Schoolbode, VII October 1875.

zich op een lichtvaardige wijze zullen afmaken van de beantwoording der vragen, die door hen als curieuse nieuwigheden van de 19de eeuw worden uitgekreten.

Nochtans kon de proef genomen worden en het zou ondankbaar zijn dat blijk van belangstelling van het Geneeskundig Staatstoezicht niet te waardeeren. Met verlangen mag men uitzien naar de resultaten van dit onderzoek. Toch kan uit het voorgaande genoegzaam blijken, dat de tegenwoordige inrichting van vele schoollokalen nog ver beneden het voldoende blijft, en dat art. 4 van de wet op het L.O. van 1857 niet bij machte is daarin verbetering aan te brengen.

Bij een aandachtige kennismaking met den inhoud van dat artikel kan ons dit niet bevreemden.

Men leze: 'Geen onderwijs wordt gegeven in lokalen, die door den districts-schoolopziener verklaard zijn voor de gezondheid schadelijk te wezen of van onvoldoende ruimte voor het aantal schoolgaande kinderen.

Indien in zijn uitspraak niet wordt berust, beslissen Gedeputeerde Staten na een nieuw zelfstandig onderzoek.

Het komen in hooger beroep, zoo van de uitspraak van den Schoolopziener als van die van Gedeputeerde Staten, geschiedt binnen veertien dagen, te rekenen van den dag, waarop de kennisgeving der uitspraak bij de belanghebbenden is ontvangen.

Tot het komen in hooger beroep zijn bevoegd allen, in wier nadeel de uitspraak is uitgevallen, met name de ouders of voogden der schoolgaande kinderen, indien de schoolopziener in de uitspraak van Gedeputeerde Staten heeft berust.

In afwachting der eindbeslissing kan het onderwijs in het afgekeurde lokaal worden voortgezet.'

Ziedaar alles, wat in de wet op het L.O. den gezondheidstoestand in de school regelt. En zoo nog dit weinige goed genoemd kon worden, dan zouden wij tevreden moeten zijn, dankbaar althans voor dit blijk van regeeringszorg in een allerbelangrijkste zaak.

Maar zelfs bij een vergedreven optimisme neemt men met teleurstelling kennis van den inhoud van art. 4, waarvan Dr. Godefroi(*) moest getuigen 'dat het in de wet gebracht was alleen om niet van volslagen achteloosheid op dit punt te kunnen worden beschuldigd.'

Ja waarlijk, een oppervlakkige analyse van de bepalingen in dat artikel wijst reeds dadelijk de grove gebreken daarvan aan en het meer dan onvoldoende om tot een beteren toestand te geraken.

Dat het der Regeering geen waarachtige ernst is geweest in de regeling dezer hoogst gewichtige kwestie blijkt reeds daaruit, dat zij de beoordeeling van den hygiënischen staat der schoolgebouwen heeft opgedragen aan den districts-schoolopziener.

Immers hoe volkomen deze ook berekend moge zijn voor de beoordeeling van den aard en den gang van het onderwijs, men kan toch

(*) Schat der gezondheid, jaarg. 1859.

niet verwachten en verlangen, dat hij ook van hygiëne een bijzondere studie gemaakt zal hebben, voor zoover noodig is om de gezondheidsbelangen van het kind in de school te kunnen behartigen.

Welnu, bij het gemis van de noodige kennis, ontbreekt hem ook de vereischte belangstelling, en zeer duidelijk en natuurlijk tevens is het, dat de belangen der hygiëne voor hem op den achtergrond treden bij die van het onderwijs. Maar zelfs wanneer het lichamelijk welzijn der kleinen hem waarlijk ter harte ging, dan nog legt de wet hem een verplichting op, die hij niet in staat is naar behooren te vervullen.

Zijn zelfbewuste zwakheid op hygiënisch gebied ontzegt hem het noodige zelfvertrouwen in de afkeuring van een schoollokaal, welke zoo licht aanleiding geeft tot ernstige conflicten tusschen de daarin betrokken autoriteiten.

't Is zeer vergeeflijk zoo hij op dien onzekeren grondslag met zorg dergelijke conflicten tracht te vermijden.

Wat vooral zijn ambtsplicht zwaar en drukkend maakt in de keuring der schoollokalen is dit, dat hem daarbij elke maatstaf ontbreekt.

De wet spreekt van afkeuring, zoo het lokaal schadelijk voor de gezondheid is en van onvoldoende ruimte voor het aantal schoolgaande kinderen.

Maar welke termen bepalen de schadelijkheid der lokalen of de onvoldoende ruimte?

In de wet is daarvan niets te vinden, en alles blijft overgelaten aan de individueele inzichten der schoolopzieners of aan de zorgen van Provinciale- of Gemeentebesturen.

Alles is dienaangaande facultatief, niets imperatief. Het gevolg daarvan is dan ook, dat alle eenheid van handelen gemist wordt en elke deugdelijke maatstaf ter beoordeeling der lokalen ontbreekt.

Het is mij een onoplosbaar raadsel hoe een schoolopziener, die het wèl meent met het lichamelijk zoowel als geestelijk welzijn van het schoolkind, zich zonder zelfverwijt door het bewuste art. 4 heen worstelt.

Want is het hem gemakkelijk tot afkeuring te besluiten bij een onbarmhartige ophooping van kinderen in een ellendig klein, tochtig, vochtig en half duister lokaal - hoe te handelen met lokalen, die naar het noordoosten geplaatst zijn in een koud en vochtig klimaat als het onze, waarin de kille noordoosten-wind doordringt en langs de muren giert, in plaats van een vroolijken en verkwikkenden zonnestraal tot het hart der kleinen door te laten.

Hoe te handelen, zoo zich daarbij voegt een volume lucht van 2 M^3 per kind in plaats van 3.75 $M^{3(*)}$, zonder twijfel de laagste eisch, dien men per kind kan stellen?

Hoe eindelijk moet zijn conclusie zijn, wanneer hij bij zijn binnentreden onwillekeurig walgt van de benauwende lucht, die hem tegemoet komt, en de kleine stumpers met bleeke of hoogroode opgezette gezicht-

(*) Allebé en v. Cappelle, De gezondheidsvereischten van schoolgebouwen enz. 1861.

jes half slapend en met gevouwen handjes op de tafel ziet staren naar den meester?

Bij zijn eerste optreden als schoolopziener, bij allen ijver, die in hem is en bij alle teedere gevoelens voor de toekomst der kleinen, zal hij zeker geneigd zijn in dergelijke gevallen zijn afkeuring uit te spreken, en hij noteert voor vast die scholen met een zwarte kool. Maar later bij voortgezette inspectie zal hij spoedig bemerken, dat zijn ijver hem een poets gespeeld heeft, dat zijn reuk te zuiver, zijn geest te wakker, zijn gemoed te warm was.

Overal diezelfde benauwde lucht, hier een half donker en somber schoollokaal, dáár een killen, kouden, steenen vloer en direkt in de lokalen uitkomende privaten, die een ondragelijken reuk verspreiden; ginds te weinig ruimte voor het aantal kinderen, dat er heeft plaats genomen; een weinig verder wederom een bedorven ondergrond, waaruit ongezonde dampen opstijgen om zich te vermengen met de bedorven uitgeademde lucht der kleinen.

Al die aanteekeningen vullen het klachtenboek van den schoolopziener, die met lust en ijver zijn nieuwen werkkring begon en nu na de eerste kennismaking met de bestaande toestanden in vertwijfeling rondwandelt, zijn ijver voelt verflauwen en wanhoopt aan de mogelijkheid eener nauwgezette plichtsbetrachting.

't Moet erkend worden, dat hij zoo nu en dan wel een hartverblijdende uitzondering tusschen al de gebreken heeft opgemerkt, maar dat het uitzonderingen waren, dit bedroeft hem en doet te sterker het goede en slechte uitkomen.

Overtuigd van den noodlottigen invloed, dien de door hem genoteerde gebreken moeten uitoefenen zoowel op het onderwijs als op het lichamelijk welzijn der kinderen, aarzelt hij toch tot de afkeuring over te gaan van zoovele schoollokalen, als hij in zijn eersten ijver aangemerkt had als schadelijk voor de gezondheid.

Na overleg met een deskundige - want hij heeft zich zelf zeer te recht gewantrouwd in zijn hygiënische kennis en zijn misschien al te warmen ijver - besluit hij eindelijk tot de afkeuring van twee lokalen en geeft daarvan kennis aan de belanghebbende gemeentebesturen of de daarin betrokken autoriteit.

Maar ziet, de gemeentelijke autoriteit of de belanghebbende in het algemeen komt in verzet tegen zijn uitspraak. Over het afgekeurde lokaal was nooit zoozeer geklaagd, de uitspraak - zoo beweren de autoriteiten - komt van den kant van iemand, die in zijn nieuwe functie zoekende was naar schitterende bewijzen van buitengewone werkzaamheid en quasi-plichtsbetrachting, van wien bovendien niet verwacht kan worden met kennis van zaken te oordeelen over hygiënische toestanden. Eindelijk nog, en dit weegt wel het zwaarst, zou die uitspraak van den schoolopziener een kolossale greep doen in het finantiewezen.

Wat reden dus om in die uitspraak te berusten. Welnu, de wettelijke weg wordt gevolgd.

Het gemeentebestuur, de onderwijzers, de ouders of de voogden der kinderen komen in beroep bij de Gedeputeerde Staten of zoo deze de uitspraak van den schoolopziener bekrachtigen, wenden zij zich tot den Koning met verzoek van vernietiging dier uitspraak.

In afwachting der eindbeslissing kan - zoo luidt de wet - het onderwijs in het afgekeurde lokaal worden voortgezet.

Al te goed is het bekend, dat zich een dergelijke eindbeslissing vaak lang laat wachten ook in de belangrijkste kwesties, en menigmaal wordt in een vunzig hok het onderwijs voortgezet, waar staking gebiedend noodzakelijk zou geweest zijn.

Men moet wel duidelijk inzien, dat dergelijke omstandigheden uitstekend in staat zijn de zorg van het schooltoezicht voor de gezondheid van het kind te doen verflauwen. Nog meer moet dit het geval zijn, waar de Regeering, volgens het oordeel van een ervaren deskundige, zeer onjuist partij kiest voor de in hooger beroep komende autoriteit.

Het kan ons dan ook niet verwonderen, dat sinds 1857, dus in een tijdperk van bijna 15 jaren, in het geheel *slechts* 134 scholen zijn afgekeurd, gemiddeld 9 per jaar. Want met het oog op den toestand der scholen vóór 1857 moet dit aantal wel zeer gering zijn.

Had men het woord ‘schadelijk voor de gezondheid’ in zijn ernstige en meest humane beteekenis opgevat, dan zouden zonder twijfel minstens 50% van de toen bestaande scholen hebben moeten vallen en plaats maken voor nieuwe, die beantwoorden aan de billijke eischen van de hedendaagsche gezondheidsleer.

Toch moeten wij ons verheugen, dat het woord ‘schadelijk’ in zeer lauwen zin is opgevat.

Immers waar in de wet elke maatstaf gemist wordt tot een juiste beoordeeling der schoolgebouwen, daar ontbreekt ook zelfs de geringste waarborg, dat de bevolen verbetering doeltreffend zal zijn. Bij herhaling zou men bij den verbouw van nieuwe schoolgebouwen of bij reparatie daarvan van de eene fout in de andere gevallen zijn - wat nu reeds op vele plaatsen het geval is geweest.

Het moet ons dan ook inderdaad bevreemden, dat bij al die onzekerheid nog enkele gemeentebesturen het oor gewillig leenen aan de raadgevingen van de school-mannen ten behoeve van de gezondheidsbelangen der kleine burgers.

Tot nadere toelichting daarvan stel ik voorop, dat noch in de wet op het lager onderwijs, noch bij maatregel van inwendig bestuur, noch in de wet op het Geneeskundig Staatstoezicht eenig voorschrift kan worden aangewezen, dat bij de verbetering of oprichting van nieuwe schoollokalen gevolgd moet worden.

Alles wordt hier dus overgelaten aan dikwijls zeer uiteenloopende provinciale- en gemeente-verordeningen - of zoo deze ontbreken, zooals

meest het geval is, waar het de hygiënische belangen van de school betreft, dáár zal naar het particulier inzicht van den architect der plaats gehandeld worden. Zelfs is van een verplicht overleg met hygiënisch deskundigen nergens in de wet sprake. Ieder breekt af en bouwt op naar zijn eigen inzichten en eigen belangen, die dikwijls meer van finantieelen dan van gezondheidslievenden aard zijn.

Geen wonder dus dat bij die willekeur en die verwarring op vele plaatsen nieuwe scholen zijn gebouwd, die den toets eener billijke kritiek niet kunnen doorstaan en wederom voor andere plaats zouden moeten maken om te voldoen aan de waarlijk niet overdreven eischen der schoolhygiëne.

Aan wie de schuld? Niet aan den architect, die met de verbetering of den opbouw van nieuwe scholen is belast geweest. Bij al den omvang van de architectuur kan van hem niet verlangd worden een bijzondere studie der gezondheidsbelangen in de school. Onmogelijk; zoo opnieuw in het verbeterings- of bouwplan van schoollokalen gezondigd wordt tegen wetenschap en ervaring, dan treft het verwijt daarvan niet den architect, maar in de allereerste plaats de Regeering, die de verplichting had moeten opleggen, elk plan tot verbetering of opbouw van scholen aan de goedkeuring van hygiënisch deskundigen, b.v. aan het Geneeskundig Staatstoezicht, te onderwerpen (zie bladz. 9) of voorschriften had kunnen ontwerpen, die daarbij gevolgd moesten worden.

Wij verblijden ons, dat ook in dien zin art. 4 van de concept-wet tot regeling van het lager onderwijs spreekt. Deze belangrijke wijziging van het oorspronkelijke artikel waarborgt ons een zuiverder toestand dan de tegenwoordige.

Zeer terecht hebben de ontwerpers dier Concept-wet begrepen, dat een minimum van inhoudsruimte en oppervlakte per kind bij de wet moest worden vastgesteld. In dringende gevallen willen zij den Inspecteur of den Schoolopziener de bevoegdheid toekennen van oogenblikkelijk, althans tijdelijk, een school of een schoollokaal te doen sluiten, terwijl de Gedeputeerde Staten alsdan binnen 8 dagen beslissen over den duur der sluiting.

De tijd van afwachting der eindbeslissing, gedurende welken het onderwijs in de afgekeurde schoollokalen kan worden voortgezet - uitgenomen de dringende gevallen - hebben zij trachten te bekorten door een termijn te stellen van 4 weken voor een nieuw zelfstandig onderzoek door de Gedeputeerde Staten en door de bepaling, dat het komen in hooger beroep moet geschieden binnen 14 dagen, te rekenen van den dag, waarop de beslissing van Gedeputeerde Staten is beteekend.

De laatste alinea van art. 4 der Concept-Wet schrijft voor, dat bij den bouw en de inrichting van nieuwe openbare scholen of schoollokalen en woningen voor openbare onderwijzers moeten opgevolgd worden de algemeene Rijksvoorschriften, op te maken en minstens om de drie

jaren (beter: hoogstens om de 10 jaren) te herzien door onzen Minister, tot wiens departement het onderwijs behoort.

Aan deze laatste bepaling had nog toegevoegd moeten worden de volgende alinea: Aan oude scholen die aan deze voorschriften niet voldoen, wordt een termijn van 1-3 jaren gesteld, binnen welke daaraan zoo veel mogelijk voldaan moet zijn, tenzij de Inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht tot verlenging van dien termijn mocht adviseeren. In dien zin gewijzigd geef ik aan de regeling in art 4 van de Concept-Wet verre de voorkeur boven de schoolhygiënische bepalingen, welke voorkomen in het rapport: Onderzoek van de werking der wetten op lager en middelbaar onderwijs en van haar onderling verband.

Deze bepalingen schijnen mij te onbestemd om de zeer gewenschte verbetering aan te brengen in den tegenwoordigen toestand.

Het zal niet moeilijk zijn nu reeds enkele gegevens voor de algemeene Rijksvoorschriften te vinden. Zoo zou daarin de verplichting kunnen worden opgenomen, dat elke nieuw te bouwen school een inhoudsruimte van minstens 5 M^3 per kind bij een oppervlakte van minstens 0,8 M^2 voor elken leerling heeft. Ventilatie en verwarming moeten zoodanig worden geregeld, dat het gehalte koolzuur niet boven 1-2 pro mille in volumen stijgen kan.

Geen schoolgebouw mag worden opgetrokken op een terrein, dat door zijn samenstelling of omgeving schadelijk geacht moet worden voor de gezondheid.

In ieder geval moet de houten vloer der schoollokalen minstens 0.5 M. boven den beganen grond gelegen zijn(*).

Zonder twijfel zijn aan deze nog andere nuttige voorschriften toe te voegen. Een onderzoek naar de inrichting der schoolgebouwen in het buitenland zou ons dienaangaande nog veel kunnen leeren.

Noord-Amerika en Zwitserland vooral zijn daarvoor de aangewezen landen. Geen opofferingen schijnen daar te groot om de school te doen beantwoorden aan de tegenwoordige eischen der hygiëne. Te New-York alleen zijn sedert de laatste 10 jaren alle oude scholen hersteld en vergroot en 25 nieuwe gebouwd, welke ieder van 1500-2000 leerlingen kunnen bevatten. Bij den kolossalen omvang der gebouwen moet men zich inderdaad verbazen over hunne doeltreffende inrichting.

Geen plaats dan ook waar de gezondheids statistiek in de scholen zoo gunstig luidt als daar.

Maar ook in Zwitserland, n.l. in 't kanton Zürich, kunnen wij menige belangrijke aanwijzing vinden in een doelmatige constructie onzer scholen. Een kennismaking met de daar bestaande toestanden zou ons waarschijnlijk van nog grooter nut zijn dan een onderzoek in New-York, waar de toestanden te veel verschillen van de onze om ze met elkander te vergelijken.

(*) H.B. van Daalen, Een dringend volksbelang, 1871.

Dat een dergelijk onderzoek van Regeeringswege belangrijke resultaten zou afwerpen, kan, dunkt mij, door niemand bestreden worden.

In de veronderstelling, dat de commissie daartoe benoemd zorgvuldig was samengesteld uit mannen, die zich de zaak der schoolhygiëne niet alleen met ijver aantrokken, maar ook ervaring op dat gebied hadden en verder uit bekwame bouwkundigen, dan mogen wij verwachten, dat zij hun ervaringen in het buitenland zouden verwerken en neerleggen in plannen en bestekken van schoollokalen met verklarenden tekst, ontworpen voor verschillende toestanden in ons land.

Daarvan zouden dan modellen gedrukt en beschikbaar moeten gesteld worden voor alle gemeenten of particulieren, die tot verbetering of opbouw van nieuwe scholen verplicht of vrijwillig daartoe waren overgegaan.

Dien weg wil ook Riant(*) op, wanneer hij zegt:

'Tout au moins devrait-il y avoir au Musée scolaire de la Ville, une collection de plans d'écoles de tous les pays, dont l'étude comparée serait éminemment instructive'.

Langs dien weg alleen - dus door het ontwerpen van algemeene Rijksvoorschriften, die gevolgd *moeten* worden en van plannen en bestekken, die gevolgd *kunnen* worden - zal voorkomen worden de oprichting van nieuwe scholen op vroegere verzamelplaatsen van mest of beer, waarmee de ondergrond der lokalen nog gansch doortrokken is. Zoo zal in het algemeen een zekere waarborg gegeven worden, dat men bij soms belangrijke uitgaven ter verbetering der schoollokalen uit een gezondheids-oogpunt niet van de eene fout in de andere vervalt.

Wordt eens de wet op 't L.O. gewijzigd in den geest van 't bedoelde artikel der bovengenoemde concept-wet, dan zal zonder twijfel niet alleen meer eenheid en kracht gebracht worden in de plichtsbetrachting der schoolopzieners, maar ook de arbeid zal hun gemakkelijker en aangenamer zijn. Zij hebben dan een maatstaf ter beoordeeling en tot een besliste afkeuring der lokalen.

Nochtans had m.i. het toezicht op den gezondheidstoestand aan andere mannen moeten worden opgedragen; ook al treedt volgens art. 4 van de concept-wet de schoolopziener bij de afkeuring der lokalen in overleg met den Inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht, toch is het te vreezen, dat bij gebrek aan hygiënische kennis en dus aan belangstelling, de gezondheidsbelangen der kinderen schade lijden onder het toezicht van den schoolopziener.

Zoo men vroeg of laat kan besluiten tot een systematisch medisch onderzoek der leerlingen door een daartoe aangewezen school-arts (bladz. 8), dan moest het toezicht op den gezondheidstoestand der schoolgebouwen overgedragen worden in handen van den school-arts.

In dien geest zou dan art. 4 van de concept-wet nog gewijzigd moeten worden.

(*) Riant, Hygiène scolaire, pag. 18.

Ik zie niet in, dat daartegen eenig bezwaar kan worden ingebracht. Maar wat men zelf niet ziet, dat ziet een ander licht. En daarom mocht het zijn, dat men niet kon besluiten tot de benoeming van school-artsen in de verschillende gemeenten, dan nog zou het hygiënisch schooltoezicht in andere handen moeten overgaan.

De geneeskundige raden zijn dan de aangewezen lichamen, zoo althans het hygiënisch element daar evenzeer tot zijn recht komt als het geneeskundig element. Het komt mij voor, dat ieder jaar uit die raden commissies benoemd moesten worden tot onderzoek der schoolgebouwen in de verschillende gemeenten, welke commissies rapport uitbrengen van hun bevindingen. De Inspecteur van het Geneeskundig Staatstoezicht beslist in overleg met dien van het L.O. tot afkeuring van een lokaal.

Nochtans verdient het toezicht uitgeoefend door school-artsen verre de voorkeur. Want het is duidelijk, dat zij door een geregeld drie-maandelijksch schoolbezoek en door het onderzoek naar de ziekteverschijnselen in de school, veel juister dan iemand anders de nadeelige invloeden van de schoollokalen kunnen kennen.

Nooit kan deze regeling krachtig genoeg aanbevolen worden in de aandacht van hen, die zich met de reorganisatie van het lager onderwijs belast hebben in den zin van algemeenen leerplicht.

Geen leerplicht is bij de wet in te voeren, zoo niet in die zelfde wet de zekerste waarborgen uitgedrukt worden eener ernstige behartiging van de gezondheidsbelangen van het kind.

Of zou de wet mij - zonder een ongeoorloofden dwang uit te oefenen - kunnen verplichten mijn kind te zenden naar een school, waar het schade lijdt naar lichaam en geest?

Zou een Staat bovendien zijn welzijn begrijpen, waar hij de kracht en den levenslust zijner toekomstige onderdanen bij de wet ondermijnt en verzwakt? Zeer zeker neen.

Maar ook vordert het belang van het onderwijs dien waarborg. Zal het onderwijs waarlijk goede vruchten afwerpen, dan dient er niet alleen gezorgd te worden voor een personeel, dat zich met liefde en bekwaamheid aan de zaak van het onderwijs wil wijden, maar ook beijvere men zich, dat de bodem, waarin het zaad wordt uitgestrooid en tot ontwikkeling moet komen, gezond en vruchtbaar is en blijft.

Wie dit vergeet, lijdt schade in den oogst, dien hij na den bloeitijd denkt binnen te halen.

Een omgeving, die het kinderlijk lichaam met ziekte bedreigt, verzwakt den geest, maakt hem onvatbaar de leerstof op te nemen en te verwerken, ook al wordt zij met kwistige hand rondgedeeld. Vooral in onzen tijd mag dit niet uit het oog verloren worden. De oplossing van de meest belangrijke vragen des tijds wordt in goed onderwijs gezocht. Welnu, men zorge dan ook, dat de vrucht daarvan zich zetten kan in den gezonden geest van een even gezond lichaam.

In de zorg voor het lichamelijk welzijn heeft de school een roeping,

die zij nooit uit het oog verliezen mag, het allerminst zoo leerplicht haar tot grondslag ligt.

Men bewere niet, dat de nadeelige toestanden van de school uit het oogpunt van de gezondheidsbelangen der kleinen te breed worden uitgemeten. Waar en van welke zijde ook dit punt besproken wordt, altijd wordt men aangegrepen door het bedroevend bewustzijn, dat het lot der kleinen veronachtzaamd wordt in weerwil van hun hulpbehoevendheid, in weerwil van het hooge belang, dat de maatschappij heeft bij een betere behartiging daarvan.

Is het niet ongelukkig, dat de verdienstelijke Oertel moest getuigen, dat bij een vergelijkend onderzoek het luchtbederf van alle openbare gebouwen het grootste was in de scholen, grooter zelfs dan in hospitalen, gevangenissen en kazernen. De volgende uitkomsten mogen dit nader bewijzen:

Volumen koolzuur op 10.000 vol. lucht.	{ 8-10	in particuliere goed geventileerde huizen.
Volumen koolzuur op 10.000 vol. lucht.	{ 14-30	in hospitalen.
Volumen koolzuur op 10.000 vol. lucht.	{ 13-33	in gevangenissen.
Volumen koolzuur op 10.000 vol. lucht.	{ 27-53	in kazernen.
Volumen koolzuur op 10.000 vol. lucht.	{ 16-94	in scholen.

Het is mogelijk, dat men mij zal tegenwerpen, dat ik teveel heil verwacht van de hygiënische maatregelen in de school bij de vaak anhygiënische toestanden in huis. Het is waar, dat de gelukkige invloeden van de school veeltijds geneutraliseerd worden door de schade, die het kind te huis weer lijdt. Maar hetzelfde geldt voor de moreele opvoeding in de school en wie ontkent haar groote waarde voor het kind en zelfs voor het huisgezin?

Juist de omstandigheid, dat het kind in huis verliest, wat het in de school gewonnen heeft, versterkt den dringenden eisch naar verbetering van den gezondheidstoestand der scholen.

‘Plus l'hygiène est en défaut dans la famille, plus elle doit être en honneur dans l'école, ou bien celle-ci ne ferait qu'aggraver encore une situation déjà trop préjudiciable à la santé et à la vigueur de l'écolier. Il faut au contraire que l'élève trouve dans la bonne direction physique comme dans l'heureuse influence morale de l'école une sorte de compensation, de réparation des défauts ou de l'insuffisance de l'hygiène ou de l'éducation dans la famille.....

C'est ainsi qu'en s'attachant à donner une bonne direction aux élèves, on réformera du même coup les habitudes d'une grande partie de la population, par l'autorité et par la contagion du bon exemple, et que l'école étendra ses bienfaits à ceux mêmes qui n'ont pu prendre place sur ses bancs, et profiter de ses leçons.’(*)

(*) Riant, Hygiène scolaire pag. 233.

't Is volkomen waar; wat aan den familiekring ontbreekt in moreelen en hygiënischen zin, dat moet de school aanvullen. Daarmee stijgt haar invloed, maar ook haar verantwoordelijkheid, haar verplichting. Voor

zoover het de gezondheidstoestand in de school betreft, zij die verantwoordelijkheid nog eens ernstig onder de aandacht gebracht van allen, aan wie de belangen van het onderwijs zijn opgedragen, in het bijzonder van hen, die geroepen zijn tot een reorganisatie van het lager onderwijs.

Sappemeer.

B. VAN DER MEULEN.

Twee concurrenten.

Atlas der natuurkundige aardrijksbeschrijving door J. Kuijper. Gorinchem, J. Noorduijn en Zoon, 1874. Atlas der natuurkundige aardrijkskunde door Dr. C.M. Kan en N.W. Posthumus. Arnhem, J. Voltelen.

Op het gebied van het onderwijs is in de laatste paar tientallen van jaren verbazend veel veranderd. Niet slechts, dat de leerstof in hooge mate werd uitgebreid, maar ook, en dit is voorzeker nog belangrijker, de methode van het onderwijs werd in vele opzichten gewijzigd en, we mogen er gerust bij voegen, aanzienlijk verbeterd.

Die veranderingen en verbeteringen zijn bij elk leervak in grootere of geringere mate te bespeuren, maar bij de aardrijkskunde zijn ze zoo ingrijpend geweest, dat de geographie van den nieuweren tijd bijna niets meer gelijkt op hetgeen vroeger onder dien naam werd begrepen.

Tot voor betrekkelijk weinige jaren was de aardrijkskunde niet veel meer dan eene hulpwetenschap, eene dienstvaardige dienaresse der historie en vond men in de aardrijkskundige hand- en leerboeken niet veel meer dan eene bij uitstek dorre opeenstapeling van namen, opgeluisterd door eene niet minder onvruchtbare opsomming van beroemde of beruchte mannen, die in dit of dat jaar, hier of daar ter plaatse waren geboren of voor wie in gene of deze kerk uit dat of dit soort van marmer een grafmonument was opgericht. Aantallen inwoners (meest tamelijk foutief), en jaartallen van geleverde slagen of geteekende vreden mochten vooral nergens ontbreken, namen van rivieren en zijtakken daarvan, namen van gebergten en toppen van deze, namen van kapen en landtongen, namen van baaien en golven, namen van steden en dorpen, van eilanden en zeestraten bij tien- en bij honderdtallen, namen van keizerrijken en koninkrijken, van staten en staatjes, van arrondissementen en provinciën, namen en namen van wat niet al meer, overal en altijd namen, genoeg om den ijverigsten scholier tot wanhoop te brengen.

Nu zijn namen goed en noodig, maar zij zijn slechts holle klanken, zoo niet de gegevens worden geleverd om er begrippen aan vast te knoopen. En deze gegevens, ze ontbraken in de meeste gevallen maar

al te zeer. Voor den leerling, die slechts de namen van eilanden leert, is Madagascar en Nieuw-Zeeland, zijn de Kurillen en de kleine Soenda-eilanden, zijn Ceilon en Spitsbergen even veel of even weinig beteekenend; hij denkt evenveel of even weinig bij den Maranhon en bij den Bar-el-abiad, bij het Ladogameer en bij het meer van Genève. De Jura en de Alpen verschillen voor hem slechts in naam, terwijl Pekin slechts eene nog grootere stad dan Valparaiso is.

Hoe geheel verschillend de tegenwoordige opvatting van de 'geographie.'

Het 'hoe heet dat?' en het 'waar ligt dat?' op den achtergrond geschoven, om plaats te maken voor de meer belangwekkende vragen, hoe ziet het er daar uit en waarom is die stad in bloei toegenomen, dit eiland onbewoond gebleven, dat gebergte met sneeuw bedekt, deze rivier onbevaarbaar, dat binnenland eene woestenij, en deze kuststreek daarentegen een toonbeeld van vruchtbaarheid?

Waarlijk, de aardrijkskunde van voorheen en van thans hebben den naam gemeen, maar zijn inderdaad zoo verschillend, als men zich iets denken kan.

De nieuwe wijze van beoefenen der aardrijkskunde en de daarop gegronde nieuwe opvatting van wat de geographie als leervak op de scholen geven kan en geven moet, maakte echter ook nieuwe hulpmiddelen bij het onderwijs onontbeerlijk.

De atlassen van vroeger gaven voor de nieuwe methode te veel en te weinig. Namen van steden en dorpen, van landen en staten, van kantons en residentiën bevatten zij genoeg en te veel, maar aanduiding van klimaat of grondgesteldheid, van plantengroei en dierenverspreiding, van zeestroomingen en regenval zoekt men doorgaans te vergeefs.

Vooral voor de Nederlandsche scholen werd naar een stel kaarten, waarop nog iets anders dan de politieke grenzen der rijken enz. enz. was aangeteekend, met verlangen uitgezien, en het is daarom niet te verwonderen, dat bijna gelijktijdig van twee verschillende zijden getracht werd in die 'wezenlijk gevoelde behoefte' te voorzien. Twee atlassen der natuurkundige aardrijkskunde zagen voor eenige maanden niet lang na elkander het licht.

Het is niet eene bijzonder gemakkelijke taak, om omtrent de deugdelijkheid en de nauwkeurigheid van eenen atlas als de twee boven vermelde een oordeel uit te spreken. Eerst door herhaald gebruik leert men de goede eigenschappen en de gebreken van zulk een werk met juistheid kennen, en dit is dan ook de oorzaak, waarom ik eerst thans aan het verzoek der redactie van *de Tijdspiegel* voldoe, om eene aankondiging en beoordeeling van beide atlassen te geven.

Tegen de meer gebruikelijke wijze van handelen in begin ik met als de slotsom mijner overwegingen mede te deelen, dat beide atlassen hunne eigenaardige verdiensten hebben, doch dat mij de atlas der heeren

Kan en Posthumus voor schoolgebruik meer toelacht dan het werk van den heer Kuijper.

Het aantal kaarten is in de beide atlassen nog al verschillend; de heeren K. en P. geven 27, de heer K. 20 kaarten. Daartegenover staat echter dat bij den laatsten eene toelichting der kaarten voorkomt, die in het werk der beide eerste heeren niet wordt aangetroffen.

Reeds bij eene oppervlakkige beschouwing van beide werken trof mij het groote verschil in duidelijkheid of beter gezegd in datgene wat onze oostelijke naburen *Uebersichtlichkeit* noemen. In dit opzicht wint naar mijne meening de atlas van Kan en Posthumus het verre van dien van Kuijper.

De zes orohydrographische kaarten der vijf werelddeelen (Noord- en Zuid-Amerika afzonderlijk), waarmede K. en P. hun werk openen, zijn ware toonbeelden van fraaien en helderen kaartendruk. Kuijper's orohydrographische wereldkaart moet alleen doen, wat vijf kaarten in den anderen atlas bewerkstelligen, doch daartegenover staat, dat bij Kuijper Europa in de kaarten 15 en 16 nog eens uitvoerig behandeld wordt. Het komt mij voor, dat de atlas van Kan en Posthumus hier zonder twijfel de voorkeur verdient. Ook was het een gelukkig denkbeeld van de laatsten, om aan den rand hunner orohydrographische kaarten de namen te vermelden van eenige zeer bekende landen of steden, op dezelfde geographische breedte in andere streken der wereld gelegen; men wordt daardoor als van zelf opmerkzaam gemaakt op een aantal overeenstemmingen en verschillen, die bij de tegenwoordige studie der aardrijkskunde terecht zulk eene belangrijke rol vervullen. Wel is het niet te ontkennen, dat men op elke globe of wereldkaart terstond kan zien, dat b.v. Newyork ongeveer op dezelfde breedte gelegen is als de straat van Bonifacio, of dat Kamtsjatka en Groot-Brittannië in dit opzicht al een zeer klein verschil opleveren, maar 't valt hier meer in het oog en geeft den onderwijzer uitstekende wenken.

In kaart 7 van Kan en Posthumus wordt de geologie van Europa behandeld; deze kaart vindt haren tegenhanger in kaart 17 van den atlas van Kuijper. Ook hier valt, dunkt mij, reeds bij den eersten blik de grootere duidelijkheid van de eerstgenoemde in het oog, terwijl wij nog bovendien bij K. en P. eene afzonderlijke geologische kaart van Nederland aantreffen, die wij in den atlas van Kuijper niet dan noode missen.

Doch vooral komt de groote duidelijkheid der kaarten in den atlas der beide secretarissen van het aardrijkskundig genootschap uit in kaart 12 (klimatologie), waartegenover men gevoegelijk kaart 1 (warmteverbreiding) van Kuijper kan stellen.

Op laatstgenoemde kaart kost het inspanning de omtrekken der landen te onderscheiden, de dooreengestrengelde zwarte, roode en blauwe lijnen vermoeien het oog en laten den beschouwer onbevredigd,

hoe nauwkeurig de loop der isothermen, isotheren en isochimenen ook moge zijn aangegeven; - gene kaart daarentegen geeft slechts de isothermen, maar deze vallen in haar geheel beloop terstond op de duidelijkste wijze in het oog. Ik houd mij overtuigd, dat de kaart van Kuijper den leerling eer zal afschrikken dan aantrekken, terwijl die van Kan en Posthumus allicht met belangstelling zal worden beschouwd, - en dit is naar het mij toeschijnt bij het onderwijs verbazend veel waard.

Het zou vermoeiend en te dezer plaatse ongepast zijn, alle kaarten van beide atlassen op deze wijze de revue te doen passeeren. Uit het gezegde blijkt genoeg, dat naar mijn oordeel de atlas van K. en P. boven zijnen concurrent voor het onderwijs de voorkeur verdient.

Wordt nu hierdoor echter een ongunstig oordeel uitgesproken over het werk van den heer Kuijper? Ik zou mij wel wachten zulk een oordeel te onderschrijven! Voor ieder, die in de natuurkundige aardrijkskunde belang stelt is het bezit van Kuijper's atlas ten hoogste te waardeeren en daar hij bovendien in sommige opzichten meer geeft dan K. en P., kunnen beide concurrenten elkander aanvullen en maakt het bezit van den eenen atlas den anderen niet tot een artikel van luxe.

Het tegendeel is waar; juist door vergelijking der beide atlassen onderling krijgt men een helder inzicht in het vele, dat ontwijfelbaar vast staat, maar ook (en dit is niet minder nuttig) in het niet veel mindere, dat nog een nader onderzoek vereischt. Uit den aard der zaak toch moeten de samenstellers van eenen atlas als de beide aangekondigde op waarschijnlijkheidsgronden aanvullen, wat door waarneming nog niet onomstootelijk is vastgesteld, terwijl het toch ook onmogelijk is overal aan te geven, waar zij zich vrijheden in het trekken der grenslijnen, enz. hebben moeten veroorloven.

Geen wonder dus, dat men misschien op geene der correspondeerende kaarten van beide atlassen eene volkomene overeenstemming vindt.

Eene aandachtige vergelijking van beide atlassen levert echter grootere verschillen op, dan men zou meenen te mogen verwachten.

Zie b.v. de kaarten, die betrekking hebben op het aardmagnetisme. Dat de isogonen of lijnen van gelijke declinatie niet hetzelfde beloop hebben op kaart 16 van K. en P. en op kaart 2 van K. laat zich nog verklaren uit de omstandigheid, dat zij den toestand in verschillende jaren voorstellen, maar dat de isodynamen of lijnen van gelijke magnetische kracht in een korten tijd zoo zouden veranderen als men uit eene vergelijking van de laatstgenoemde kaart en kaart 17 van K. en P. zou afleiden is niet aan te nemen.

Dergelijke groote of althans vrij groote verschillen kan men ook opmerken bij vergelijking der regenkaarten, van die der zeestroomingen enz., zoodat de totale indruk niet anders kan zijn, dan dat er op het

gebied der natuurkundige aardrijkskunde nog machtig veel te onderzoeken valt, eene meening overigens, die door niemand zal worden gelogenstraft.

Mijne conclusie resumeerende kom ik derhalve tot het resultaat, dat niettegenstaande het vele onzekere, dat in beide atlassen wordt aangetroffen, wij zoowel den heer Kuijper als de heeren Kan en Posthumus dank verschuldigd zijn voor het geschenk, dat zij den beoefenaren der natuurkundige aardrijkskunde in Nederland hebben geschonken, - dat beide atlassen nevens elkander recht van bestaan hebben, - dat echter de atlas der heeren K. en P. door bijzondere duidelijkheid van voorstelling en keurigheid van uitvoering boven den anderen uitmunt, - en eindelijk, dat wij aan beide kaartwerken een ruim debiet mogen toewenschen.

Arnhem, 18 Mei 1876.

Dr. H. VAN DE STADT.

P.S. De heeren Kan en Posthumus vragen in hun voorbericht uitdrukkelijk om welwillende aanmerkingen op hun werk, die zij ten allen tijde gaarne zullen ontvangen, ten einde er een dankbaar gebruik van te maken. Daarom en daarom alleen voeg ik nog het volgende omtrent hunne beide laatste kaarten (zeker niet de minst gewichtige) hier bij.

Die kaarten (n°. 24 en 25) geven ons een overzicht van de dichtheid der bevolking over de geheele aarde, in Europa, in Nederland en op Java. Zou het bij een herdruk niet wenschelijk zijn op die verschillende kaarten zooveel mogelijk dezelfde tinten voor gelijke dichtheid der bevolking aan te nemen? Nu toch wijst eene gele tint b.v. in Europa en op Java op eene geringe bevolking, terwijl in Nederland dezelfde kleur aan Noord- en Zuid-Holland is gegeven en dus op de grootste dichtheid betrekking heeft.

Op gelijke wijze dient eene groenachtige kleur om in Europa eene bevolking van 4-3000 personen, in Nederland eene van 5-4000, en op Java eene van boven de 10,000 (er staat 1000 door eene drukfout) menschen per vierkante geographische mijl aan te duiden. De aandachtige beschouwer wordt wel is waar door de ‘verklaring der kleuren’ uit den droom geholpen, terwijl ook de cijfers op de kaarten voorkomende er toe bijdragen om vergissingen te doen vermijden, maar 't komt mij toch wenschelijk voor, dat hier eene meer uniforme wijze van handelen gevolgd ware. De provincie Limburg mist alle kleur en is zuiver wit voorgesteld. Haar kwam met Friesland, Groningen en Zeeland de roode kleur toe.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.
De Oostersche quaestie.

't Was 14 Mei, toen wij 't laatst schreven over de Oostersche quaestie; er is sedert veel gebeurd! De Berlijnsche besluiten waren toen nog slechts in hun algemeene beteekenis bekend. Niemand bevroedde nog Engeland's weigering om aan die besluiten zijn goedkeuring te geven, veel minder dat die weigering gepaard zou gaan met een krachtige wapening. Als tweede verrassing volgde de afzetting van Sultan Abdul-Aziz, zijn dood en na eenige weifeling een geheel andere toestand. Schijnbaar een toevallige samenloop van omstandigheden, staat toch bij nader inzien het een in nauw verband met het ander; het voordeel van den nieuwen toestand is, dat er meer licht is gekomen, wij kunnen een blik slaan in het politieke schaakspel en het algemeene oordeel wordt gezonder, althans op sommige punten. Meer dan anders is het daarom van belang den draad der geschiedenis zoo juist mogelijk te volgen.

Van de Berlijnsche conferentie weten wij alles nog niet precies, maar toch genoeg. De Russische Rijkskanselier Gortchakoff kwam daar met hooge eischen; aan de beraamde Turksche hervormingen moest kracht worden bijgezet, en zoo de Porte niet goedschiks gehoor wilde geven aan de gedane eischen, dan maar kwaadschiks; de opstandelingen hadden gelijk; een wapenstilstand moest worden gesloten voor twee maanden, en indien het door den onwil van een der partijen niet gelukte om in den tusschentijd de bevrediging tot stand te brengen, zou het opstandsgebied b.v. door Oostenrijksche troepen worden bezet.

Dat ging den Oostenrijkschen Minister Andrassy te ver; de pressie op de Turksche Regeering moest worden gematigd en vooral moest men zich niet verbinden tot eenigen maatregel, waardoor men anders dan langs den diplomatieken weg invloed op den loop der zaken in Turkije uitoefende. Wellicht herinnerde de Oostenrijksche Minister

zich intijds, dat in den gemeenschappelijken strijd tegen Denemarken, de mede-bezetting van Sleeswijk zulke treurige gevolgen voor Oostenrijk had. Wanneer de Oostenrijkers eenmaal de grenzen over waren, konden de Russen wel eens als tegenhanger Bulgarije bezetten en te Konstantinopel een wacht noodzakelijk achten. Niet dat dit op de Berlijnsche conferentie werd uitgesproken, maar de 'entente cordiale' sluit de openhartigheid niet in, en daar zoo min als elders wordt hard op gedacht.

Toch, al werd er vrij wat afgedaan van de Russische vordering, vooral door de bemiddeling van den Duitschen Rijkskanselier, de nieuwe nota, die werd ontworpen om bij de Turksche Regeering in te dienen, bleef kras genoeg; en dat de vorm niet malsch zou zijn, kon men reeds opmaken uit het feit, dat als maker en eerste voorsteller thans niet Andrassy zou optreden maar Gortchakoff. De hoofdinhoud kwam ongeveer op het volgende neder: De Sultan heeft zich door de aanneming van het hervormingsplan, in de nota van graaf Andrassy vervat, tegenover geheel Europa een verplichting opgelegd en de Mogendheden hebben het recht en de verplichting te zorgen, dat die plannen worden uitgevoerd, waarvan de vrede van Europa afhangt; de Sultan heeft echter nog niets gedaan om zijn beloften te vervullen. Om die reden zijn de Mogendheden te Berlijn overeengekomen ten opzichte van de volgende punten: 1° Er zal een wapenstilstand worden gesloten met de opstandelingen voor den tijd van twee maanden, gedurende welken tijd de Mogendheden hopen beide partijen direct met elkander in betrekking te stellen om het eens te worden over den vrede. De grondslag van dien vrede moet gezocht worden aan den eenen kant in de vijf punten, opgenoemd in de nota van graaf Andrassy, behandelende vrijheid van eeredienst, afschaffing van het verpachten der belastingen, het afstaan van de directe belastingen aan de in opstand verkeerende provinciën, nader onderzoek van de agrarische kwestie ten einde voor de Christenen het verkrijgen van grondeigendom gemakkelijker te maken en eindelijk het bijeenroepen van een vergadering van notabelen. Daarbij moeten echter aan den anderen kant de volgende punten in overweging gegeven worden: de Porte zal de door de Turken verwoeste huizen en kerken der Christenen weder opbouwen; aan de eigenaars minstens gedurende een jaar middelen leveren tot onderhoud en gedurende den tijd van drie jaren, te rekenen van den tijd af van hun terugkeer, vrijdom verleenen van belasting; de verdeeling van genoemde hulpmiddelen zal geschieden door de commissie van notabelen, die op een geheel onpartijdige wijze zal worden samengesteld uit vertegenwoordigers van beide kerken, zoowel de Grieksche als de Katholieke, onder leiding van een Christen uit Herzegowina; de Turksche troepen zullen worden verwijderd uit de in opstand verkeerende provinciën, althans totdat de gemoederen geheel tot kalmte zullen zijn gekomen, met uitzondering van de garnizoenen in zes, na-

der aan te wijzen vestingen; de Christenen in Herzegowina zullen de wapenen niet eer afleggen, vóor dit door alle Mohammedanen in de opgestane provinciën is geschied en tot alle hervormingen geheel zijn uitgevoerd; eindelijk zullen de consuls of gevolmachtigden der Mogendheden het toezicht houden op de uitvoering van de hervormingen in het algemeen en over den terugkeer van de gevluchte huisgezinnen in het bijzonder. De nota eindigt aldus: 'Wanneer intusschen de wapenstilstand verloopt, zonder dat het aan de vereende pogingen van de Mogendheden gelukt is het doel te bereiken, dat zij zich voorgesteld hebben, zijn de Keizerlijke Regeeringen van oordeel, dat het noodzakelijk zou worden na hare diplomatieke werkzaamheden met elkander overeen te komen ten opzichte van krachtige maatregelen, die in het belang van den algemeenen vrede vereischt mochten worden om het kwaad te beperken en de uitbreiding daarvan te verhinderen.

Er is twijfel geopperd aan de juistheid van dezen inhoud der nota of het 'memorandum', zooals men het gewoonlijk noemt; de opgave is ontleend aan de *Journal des Débats*, die haar ontving van haren Londenschen correspondent, een bron die goed kan zijn. Maar ook indien wij toegeven, dat niet alles naar de letter juist is, - de zaak is niet uittemaken omdat, zooals wij straks zullen zien, de nota nooit is ingediend en daarom ook niet is gepubliceerd, - is de algemeene strekking toch genoegzaam uitgemaakt; over de twee punten, waarop het voornamelijk aankomt, heeft buitendien geen verschil bestaan: namelijk de wapenstilstand voor den tijd van twee maanden, met terugtrekking van de Turksche troepen in de vestingen en derhalve het verlaten van de thans ingenomen stellingen, en het voornemen van meer krachtdadige maatregelen, wanneer de bevrediging niet tot stand kwam.

Het nadeel, dat uit deze punten voor de Turksche Regeering voortvloeide, valt terstond in het oog; zij werd hierdoor verplicht 1° het voordeel van de ingenomen stellingen zonder eenige vergoeding op te geven en 2° bij hare berooide financiën gedurende twee maanden een talrijk leger op de been te houden, terwijl door de aanmoediging, die de opstandelingen door de geheele strekking van de nota ontvingen, de bevrediging zeer twijfelachtig moest worden genoemd. Indien men het plan, in de nota aangegeven, goed beschouwt, dan is het eigenlijk nog erger dan wanneer men de zelfstandigheid uitsprak van Bosnië en Herzegowina, in den vorm die vroeger voor Servië heeft bestaan, terwijl men hier nog het voordeel had, dat de regeling met een Vorst een beginsel van eenheid bracht in den nieuwen toestand; met de nota laat men aan de Turksche heerschappij den schijn, of zelfs dat niet eens; men vernedert die heerschappij en stelt haar daarna zoodanig onder controle, onder voogdijschap, dat nauw de schaduw overblijft; de gemengde commissie toch oefent feitelijk de regeering uit, onder toezicht of medewerking van de gevolmachtigden der Mogendheden. Het is

een oplossing, die als noodzakelijk gevolg grooter, hopeloozer verwarring geeft. Gesteld de punten zijn uitvoerbaar, - wat op zich zelf reeds aan grooten twijfel onderhevig is, - kan men het dan mogelijk achten, dat naderhand de Turksche Regeering haar gezag onder de nieuwe toestanden herneemt? Het geheel schijnt er als op aangelegd om een voortdurend toezicht, voortdurende interventie, pressie van den kant van de gevolmachtigden der Mogendheden uit te lokken en tevens in aanraking te blijven met de Turksche Regeering, wanneer men met haar geschil wenscht te hebben. Moet men werkelijk aannemen, dat de wijze diplomaten dit niet hebben ingezien? of hebben wij hier geheel te doen met een Russisch intrigenspel, dat Bismarck heeft laten begaan, omdat hij in de zaak zich minder geïnteresseerd achtte, en waarvan de Hongaarsche graaf Andrassy gansch onnoozel het slachtoffer is geworden? Immers, indien men werkelijk een oplossing wilde in den geest der natie, en vooreerst verdere moeilijkheden voorkomen, dan had men veel eenvoudiger kunnen bepalen. de in opstand verkeerende provinciën worden van Turkije afgescheiden en onder een eigen nationaal bestuur geplaatst met toezicht van de vreemde consuls; voor de schijnerkenning van de Turksche opperheerschappij had men wel een vorm kunnen vinden en zulk een oplossing ware zeker beter geweest dan de voorgedragene, waarbij men aan de Turksche Regeering alle nadeelen, maar nauw een enkel voordeel laat van het bezit van die provinciën.

In weerwil van deze bezwaren, die bij eenig nadenken terstond moeten oprijzen, werd door schier al de internationale kranten van Europa, die, naar men zegt, de zoogenaamde publieke opinie vormen, het resultaat van de Berlijnsche conferentie geprezen als een werk van onovertroffen beleid; men kon voortaan zich meer verzekerd houden van de voortduring van den algemeenen vrede, en men wist niet wien men 't meest moest prijzen, den edelen Czaar, den verzoenenden Bismarck of den in overleg zoo rijken Andrassy. Frankrijk en Italië aarzelden geen oogenblik om hun zegel te hechten aan de nota en beloofden hun machtige ondersteuning bij de Porte. Engeland zou zonder twijfel volgen, meende men; de moord op den Duitschen en Franschen consul te Saloniki gepleegd door het fanatieke Mohammedaansche gepeupel, had buitendien de gemoederen in Europa nog meer van de Turksche Regeering vervreemd, en niemand scheen lust te hebben zelfs de vraag te opperen, of de Sultan onbillijk werd behandeld.

Daar volgde op eens, eenige dagen nadat de conferentie te Berlijn had plaats gehad, geheel onverwacht de weigering van Engeland, wel in hoogst beleefden vorm, - men zou den Sultan niet afraden de voorstellen der Keizerlijke Mogendheden aan te nemen - maar toch een weigering. Zoo heel onverwacht als 't scheen, was Engeland's weigering echter niet; het was ook geen inconsequentie tegenover de adhaesie aan de hervormingsnota van graaf Andrassy; reeds toen had de Engelsche Minister aarzelend, dralend toegegeven en met het nadrukkelijk

voorbehoud, dat hij zich tot niet één stap verbond, dien de Mogendheden wellicht noodzakelijk zouden achten om klem bij te zetten aan die nota en de uitvoering er van te verplichten. Wat die verplichting betrof, was nu juist in de door Gortchakoff opgestelde nota een uitdrukking opgenomen, die Engeland's toestemming, zijn medewerking nog daargelaten, onmogelijk maakte. Onder de redenen, die Engeland opgaf voor zijn weigering stond op den voorgrond, dat men met zulk een nota een ongeoorloofde pressie uitoefende op de Porte en met name de wapenstilstand van twee maanden te veel in Turkije's nadeel was.

Deze redenen waren niet gezocht, maar toch eigenlijk nog de juiste niet; er zat meer achter. Engeland beschouwde - en met recht - de Gortchakoffnota als een tweeden stap tot aanranding van de onafhankelijkheid van Turkije, die straks tot een derden, de heele of gedeeltelijke bezetting kon en moest leiden. En er was reden voor die meening. Wanneer men de Duitsche en Oostenrijksche officiëele bladen las, dan was de Russische Keizer een man, wiens vredelievendheid even groot was als zijn opoffering. 't Is mogelijk, dat persoonlijk deze eigenschappen passen op den Czaar; zij zijn met een tot melancholie geneigd karakter niet in strijd, maar een feit is 't dat de Russische politiek, ten opzichte van Turkije gevolgd, een geheel andere was. Lid van het Keizerlijk vredeverbond, dat zich de bevrediging van de muiters in Bosnië en Herzegowina ten doel stelde met behoud van de zelfstandigheid van Turkije, liepen Russische agenten het Turksche land af, Russische officieren lieten zich inschrijven in Servischen en Montenegrijnschen dienst, werkten mede tot de organisatie van die strijdkrachten, waardoor Turkije genoodzaakt werd twee observatiekorpsen te onderhouden. Het is een naderhand door de ervaring bevestigd feit, dat zoowel Servië als Montenegro op een wenk van Rusland òf vredelievend òf oorlogszuchtig zijn, en zoolang Servië en Montenegro door wapening en het zenden van vrijwilligers voor de muitende benden den opstand ondersteunden, kan en moet men ook aannemen, dat dit geschiedde zoo niet op directe aansporing dan toch feitelijke goedkeuring van Rusland. Mocht er soms nog twijfel bestaan ten opzichte van deze tweeslachtigheid van de Russische politiek, dan wordt deze geheel weggenomen, wanneer men de handelingen nagaat van den Russischen ambassadeur te Konstantinopel, generaal Ignatieff. Jaren lang reeds deed deze alles wat strekken kon om de verwarring in Turkije te doen toenemen; van elke fout van de Turksche Regeering wist hij partij te trekken; de geldverslindende Sultan Abdul-Aziz ondervond in alle zaken de ondersteuning van den Russischen ambassadeur; hij was het, die zijn krachtdadige hulp beloofde om de erfopvolging te veranderen en den regeerenden Sultan te doen opvolgen, niet door het oudste lid der familie, zooals de overlevering voorschrijft, maar door den oudsten zoon van Abdul-Aziz. Men noemt Ignatieff als den man, die heeft aangeraden bankroet te maken en daardoor

het staatsschip financieel aan den grond te varen. Toen te Saloniki twee vreemde consuls werden vermoord bij een niet onverklaarbaren oploop, was het Ignatieff, die de meening verbreidde, dat overal in Turkije het fanatisme tot een gevaarlijke hoogte was geklommen, men overal uitbarstingen kon verwachten, zoodat het dringend noodig was, dat er maatregelen werden genomen om de Christenen te beschermen. Om klem bij te zetten bij deze redeneering liet generaal Ignatieff het gezantschapshotel wapenen en bewaken en begaf zich des nachts aan boord van een Russisch vaartuig, alsof zijn leven werd bedreigd. De andere gezanten weigerden mee te doen aan die komedie, daar de stemming van de Mohammedanen te Konstantinopel de Christenen volstrekt niet vijandig was. In een vergadering van de gezanten deed, naar men zegt, generaal Ignatieff het voorstel om aan de Turksche Regeering den eisch te stellen, dat als voldoening, voor den moord te Saloniki gepleegd, de Moskee waar het feit was geschied, met den grond zou worden gelijk gemaakt, en de gouverneur boven de puinhoopen opgehangen. Droeg dit voorstel niet zulk een echt Russisch karakter, men zou aan verdichting denken. Er is meer: wij kunnen niet voor de waarheid van het feit instaan, maar het werd uit vrij goede bron gemeld en past geheel in het kader van de handelingen van generaal Ignatieff: er moeten kort vóor de afzetting van Abdul-Aziz onderhandelingen zijn gevoerd over het eventueel bezetten van Konstantinopel door een Russisch legerkorps, voor het geval dat er van Mohammedaansche zijde tegenstand werd geboden tegen het proclameeren van Abdul-Aziz' oudsten zoon als troonopvolger. Dit laatste moet zelfs den doorslag gegeven hebben tot de andere houding. die de Engelsche Regeering aannam. De opstand in Bosnië en Herzegowina, de oorlogszuchtige houding van Servië en Montenegro, de hervormingsnota van graaf Andrassy, het Berlijnsche memorandum bleken de Engelsche Regeering het voorspel te zijn van de oplossing van de Oostersche quaestie in Russischen geest.

De tegenstrijdigheid in de Russische staatkunde is niet zoo vreemd in de politieke geschiedenis als wel schijnt; Keizer Alexander kan persoonlijk zeer wel een man des vredes zijn en dat ter goeder trouw, en toch de stroom van de Russische staatkunde in een andere richting zich bewegen. Het bezit van Konstantinopel is de traditioneele Russische politiek van eeuwen her, het is de nationale wensch, en - willen wij er bijvoegen - de nationale noodzakelijkheid, want Konstantinopel is ‘de sleutel van het huis’. Generaal Ignatieff vervult derhalve door zijn intriges den nationalen wensch, en het keizersvredeverbond is, voorzoover het de bezitneming van Konstantinopel tegenhoudt, antinationaal. Opmerking verdient dan ook, dat de Duitsche half-officieele bladen steeds van Keizer Alexander spreken als den steun van het verbond, en niet van den Rijkskanselier Gortchakoff. Waarom zal deze niet ongeveer dezelfde verhouding tot zijn souverein innemen als

Bismarck vóor de groote Duitsche oorlogen? Keizer Wilhelm was niet gezind het zwaard te trekken tegen Oostenrijk in de Duitsche quaestie en het heeft den Rijkskanselier heel wat moeite gekost het zoo te leiden, dat de oorlog onvermijdelijk was en Wilhelm zijn toestemming niet kon onthouden. De Duitsche Keizer is er altijd dankbaar voor geweest, dat de zaken die wending genomen hebben, en toch deinst hij in zijn gedachte wellicht terug, wanneer hij zich het verledene terugroept en den Oostenrijkschen en den Franschen oorlog zich voorstelt als het noodzakelijk gevolg van de staatkunde, waartoe Bismarck met zijn stouten geest het initiatief nam. Gortchakoff is wellicht een andere Bismarck, en het Russische Königgratz is het Turksche Silistria.

Het besluit van Engeland om krachtdadig tegen de Russisch-Turksche politiek op te treden schijnt niet vooraf te hebben vastgestaan, maar te zijn gerijpt onder de straks genoemde omstandigheden, de al te duidelijke intriges van den Russischen ambassadeur te Konstantinopel. Aanvankelijk weifelde men zelfs te Londen, zooals blijkt uit de dralende toestemming tot de hervormingsnota van Andrassy; de publieke opinie in Engeland, of liever de krantartikels gingen nog verder en verloochenden geheel de oude traditie, welke handhaving verlangde van het ongeschonden bestaan van Turkije, als een dam tegen de uitbreiding van Rusland naar de Middellandsche zee; dit geschiedde onder den indruk van de verliezen, door de Engelsche kapitalisten ondergaan; tengevolge van het bankroet, dat de Sultan meende te moeten slaan, deden zich verschillende stemmen hooren, die ronduit verlangden dat met de traditioneele politiek zou worden gebroken, het bestaan van Turkije prijs gegeven en men zich van Konstantinopel terug zou trekken op Egypte, waar de weg naar Indië voerde. De Oostersche quaestie scheen hierdoor een belangrijke schrede nader gebracht tot haar oplossing en een overeenstemming van Rusland en Engeland op dit punt scheen niet langer tot de onmogelijkheden te behooren; men herinnerde zich het voorstel van keizer Nicolaas aan den Engelschen ambassadeur Seymour te Konstantinopel in 1852, waarbij Egypte en Candia aan Engeland werden overgelaten, mits Servië, Bosnië en Bulgarije tot afzonderlijke Staten werden verheven onder Russisch protectoraat en Konstantinopel Russische bezetting verkreeg. Bedacht men zich te Londen intijds dat Rusland in het bezit van Konstantinopel de sleutel heeft tot de Middellandsche zee en Engeland wat het Suez-kanaal betreft, ver van huis is?

Zoodra het besluit te Londen genomen was om de traditioneele politiek weder op te vatten en zich te verzetten tegen de Russische plannen ten opzichte van Turkije, werd een nadrukkelijke demonstratie in die richting gedaan en bevel gegeven, dat een aanzienlijk eskader naar de Middellandsche zee zou stevenen en in de Turksche wateren post vatten; er werden maatregelen genomen om binnen korten tijd de geheeie vloot tot den oorlog uit te rusten, terwijl de Engelsche

ambassadeur te Konstantinopel, Elliot, last ontving om de Russische staatkunde tegen te werken.

En de gelegenheid daartoe bestond in ruime mate. De ontevredenheid over het bestuur van Sultan Abdul-Aziz en zijn aan Rusland verkochten grootvizier Mahmoud Pacha was onder de Turken groot; men zag in dat met zulk een Regeering de dagen van het Rijk waren geteld, de ondergang zeker. Met die ontevredenen had de Engelsche ambassadeur zich reeds vroeger in betrekking gesteld; hij ondersteunde hun plannen om den Sultan te bewegen een anderen weg in te slaan, en wanneer dit als laatste redmiddel niet gelukte, afdoende maatregelen te nemen. Sultan Abdul-Aziz bezweek, zooals men weet, in het begin van Mei voor een demonstratie van de Softas, de theologischjuridische studenten, die ook daarin haar Engelsche medewerking niet verloochende, dat de beweging een ten opzichte van de Christenen zeer welwillend karakter droeg. De Russische handlanger, Mahmoud Pacha, werd verwijderd en vervangen door een betrouwbaar man, terwijl het Ministerie werd versterkt door opneming van jong-Turksche elementen, d.i. van hen, die genegen waren de door den tijd vereischte hervormingen in te voeren en tevens den Russischen invloed, die op ontbinding des Rijks speculeerde, tegen te werken. Abdul-Aziz had echter spoedig berouw, dat hij zich door de Softas schrik had laten aanjagen en aan hun eischen toegegeven, hij verlangde zijn Mahmoud terug, die aan al zijn wenschen tegemoet kwam, en het is waarschijnlijk dit oogenblik geweest, dat er met den Russischen ambassadeur werd onderhandeld over het verleenen van Russische hulp, wanneer de oude toestand werd hersteld en de ontevredenen tot dadelijkheden overgingen. Van toen af was Abdul-Aziz een verloren man. Zijn afzetting en vervanging door den wettigen troonopvolger Mehemed Mourad, zoon van den in '61 overleden Sultan Abdul-Medjid, is merkwaardig zoowel om de Oostersche kalmte, waarmee zij heeft plaats gehad, als om den spoed, waarmee er werd gehandeld. Niemand was daardoor wellicht meer verrast dan de Russische ambassadeur, die met de onttroning van Abdul-Aziz zijn plannen in rook zag verdwijnen. Met zijn invloed was het gedaan; thans was de beurt aan zijn tegenstander, den Engelschen ambassadeur, om als raadsman van de Turksche Regeering op te treden, haar plannen te overwegen, haar maatregelen te leiden. Reeds onder Abdul-Aziz had de Turksche Regeering officieus kennis gekregen van de besluiten van de Berlijnsche conferentie en verklaard, dat zij in die voorstellen niet kon treden. Na Engeland's weigering om zijn naam aan die besluiten te verbinden, konden de Keizerlijke Mogendheden, in weerwil van den diplomatieken steun van Frankrijk en Italië, zeker zijn ook een officieële weigering te ontvangen.

Wellicht had zulk een weigering in de Russische politiek gepast; de schuld van de mislukking van de bevrediging kon dan geheel op de Turksche Regeering worden geworpen; en juist terwijl te Pesth onder

de diplomaten raad werd gehouden, of men de meewerking van Engeland nog zou trachten te verkrijgen, of zonder Engeland maatregelen nemen om Turkije te verplichten de Berlijnsche besluiten wel aan te nemen, werd door de onttroning van Abdul-Aziz een geheel nieuwe toestand geboren. De Russische Rijkskanselier Gortchakoff schijnt eerst zijn plannen met Turkije te hebben willen doorzetten, in weerwil van de dreigende houding van Engeland, maar weder was 't de Czaar, die van zijn vredelievende gezindheid blijk gaf door Duitschland's bemiddeling niet te verwerpen en zijn toestemming te geven, dat de Berlijnsche besluiten voorloopig zouden blijven rusten in afwachting van hetgeen de nieuwe Turksche Regeering zou verrichten om vrede te maken met de opstandelingen. Dat het Rusland voor het oogenblik geen ernst meer is zijn plannen ten opzichte van Turkije door te zetten, moet men opmaken uit het nadrukkelijk verzoek aan Servië en Montenegro om geen verdere stappen tegen Turkije te doen. In afwachting van de daden der nieuwe Turksche Regeering wordt de toestand voor het oogenblik derhalve als gunstig voor den algemeenen vrede beschouwd. Sultan Mourad V heeft gedaan wat men in de gegeven omstandigheden van hem kon eischen; hij heeft de opstandelingen beloofd de toegezegde hervormingen, zooals die in de nota van Andrassy worden voorgesteld, te zullen invoeren en voorloopig een zesweeksche amnestie toegezegd aan allen, die naar hun haardsteden willen terugkeeren.

Of de opstandelingen 't op de beloften van den nieuwen Sultan zullen wagen, is op dit oogenblik nog twijfelachtig en de zaken kunnen geruimen tijd slepende blijven. Veel zal afhangen van de wending, die de zaken nemen te Konstantinopel, en daarvan valt nog weinig te zeggen. Raad heeft de Turksche Regeering genoeg, straks van den Russischen, thans van den Engelschen ambassadeur, maar goede raad is er werkelijk heel duur. Landen als Turkije verkeeren in een moeilijke positie; men kan niet zeggen dat het regeeringstelsel verouderd is, want het draagt, zijn afkomst getrouw, een Oostersch karakter en voldoet aan de behoeften en wenschen der bevolking; dat het bestuur slecht is en het volk er bij verarmt, is geen uitvloeisel van het stelsel maar van de wijze waarop het wordt toegepast; dat stelsel heeft eeuwen lang een zeldzame kracht gegeven en het moet nog bewezen worden, dat er een ander is, dat beter past voor dit Oostersche Keizerrijk. Christenen, die onder dit, op de overheersching der Turken gebouwd rijk leven, behoeven 't niet slecht te hebben, want zij genieten in ruimer mate dan dit b.v. in het voor hen partijtrekkend Rusland het geval is, vrijheid van godsdienst en betalen een hoofdgeld voor den vrijdom van den militairen dienst. De duizende Grieken, die onder de Mohammedaansche bevolking leven, en zich meest aan den handel hebben gewijd, hebben zich in den regel niet te beklagen over de Turken, die over 't geheel vrij wat beschaafder zijn dan de Christenen in Montenegro, Servië of Bulgarije. In een absoluten Staat is

een Keizer als Abdul-Aziz natuurlijk een ongeluk, maar de Turken hebben het bewijs geleverd, dat zij op een zeer practische, uiterst kalme wijze zich van zulk een Vorst weten te ontdoen; de Westerlingen kunnen een voorbeeld nemen aan hen, wat het maken van een omwenteling betreft. Wil men nu op zulk een Staat politieke proeven gaan nemen, op de wijze zooals de Jong-Turksche partij met Midhat Pacha, den tegenwoordigen president van den Staatsraad, zich dat voorstelt, - door invoering van een constitutie, liberaler dan de liberaalste van Europa, - dan vreezen wij, dat de ondergang van het rijk slechts zal worden verhaast; het moderne regeeringsstelsel moet daar de verwarring grenzenloos maken. Volkeren worden alleen behouden door die kracht, die oorzaak geweest is van hun ontstaan.

Elke poging tot hervorming heeft dan ook tot heden slechts aanleiding gegeven tot verzwakking en verval, en mannen, die zooals Midhat Pacha onbesuisd ingrijpen in het bestaande, mogen het wel meenen met hun vaderland, weldoeners van hun vaderland zullen zij wel nooit worden. De Engelsche ambassadeur met zijn Engelsche constitutioneele aanbevelingen is in dit opzicht een andere maar al een even slechte raadsman als de Russische ambassadeur, terwijl het een noodlot voor het land moet worden geacht, dat een zoo bezadigd en energiek man als de Minister van Oorlog Hussein Avni Pacha, door een moordenaar getroffen werd; hij was juist de man om den onberaden ijver van Midhat Pacha te matigen.

Men ziet dat men derhalve nog geen reden heeft ook na de troonsverwisseling te Konstantinopel en na het besluit van de Keizerlijke Mogendheden om het Berlijnsche memorandum te laten rusten, de zaken helderder in te zien. Het bestaan van Turkije blijft ook onder den nieuwen Sultan een vraagteeken; de ‘zieke man’ is nog niet minder ziek; zijn toestand wordt zelfs gevaarlijk, nu men dreigt met hem te gaan kwakzalven. De Turksche Vasalstaten, de ontevredene en nog ontevredener gemaakte Christenen, Bosniërs, Herzegowineezen, Bulgaren, Montenegrijnen, en wat er meer is van half beschaafde volksstammen van Slavische afkomst, blijven speelballen van de Russische of Oostenrijksche politiek, - het Zuidoostelijk deel van ons werelddeel blijft de warwinkel, die Europa straks in rep en roer kan brengen. Het Keizersverbond heeft voor 't eerst zijn zwakke zijde getoond; er zijn oogenblikken geweest dat 't wrak stond. Het Westen van Europa, dat scheen ingesluimerd, heeft zich weder doen gelden; Frankrijk versnelt zijn reorganisatie en werkt met reuzenkracht aan zijn herstel om straks mee te spreken. Engeland heeft zijn ouden overmoed getoond; het nam Gibraltar en Malta en zette den voet aan wal in Egypte, maar het duldt niet, dat Rusland zich vrijmaakt in het Zuiden en den sleutel neemt van eigen huis. Houdbaar is zulk een toestand niet.

18 Juni '76.

NOORMAN.

Kroniek.
15 *Mei* - 15 *Juni.*

Mei.

15. In den Pruisischen Landdag wordt het wetsontwerp betreffende het bestuur der bisschoppelijke goederen in derde lezing aangenomen met 230 tegen 92 stemmen.
15. De Deensche Kamers worden geopend zonder troonrede. Tot president van de Folkething wordt benoemd de candidaat der oppositie met 71 tegen 21 stemmen.
15. De onderkoning van Egypte vaardigt een besluit uit, waarbij een financieële raad wordt ingesteld onder leiding van den Italiaanschen oud-Minister Scialoja.
16. Marcère, onderstaatssecretaris aan het Departement van Binnenlandsche Zaken in Frankrijk wordt in plaats van Ricard benoemd tot Minister van dat Departement.
16. De Rumenische Kamer wordt ontbonden en de zitting van den Senaat verdaagd.
16. De moordenaars van den Duitschen en den Franschen consul te Saloniki worden aldaar plechtig ter dood gebracht.
17. De Fransche Kamer verwerpt met 394 tegen 52 stemmen het voorstel van Raspail tot het verleenen van amnestie aan de Commune-veroordeelden.
18. Onthulling van het standbeeld van Thorbecke te Amsterdam.
19. Dood van mr. G. Groen van Prinsterer, geb. 21 Aug. 1811.
20. Door de Spaansche Regeering wordt een wetsontwerp ingediend tot afschaffing der ‘fueros’ in de Baskische provinciën.
22. De Fransche Senaat verwerpt met algemeene stemmen op 6 na het voorstel tot het verleenen van amnestie aan de Commune-veroordeelden.
22. Bij de provinciale verkiezingen in België behalen de liberalen de overwinning, o.a. te Antwerpen.
22. De Engelsche Regeering verklaart, dat zij geweigerd heeft haar adhaesie te schenken aan de besluiten, op de Berlijnsche conferentie in zake Turkije genomen.
24. De Belgische Kamer verwerpt met 58 tegen 42 stemmen art. 1 van de overeenkomst betreffende het kanaal van Terneuzen.
24. De nieuwe Spaansche grondwet wordt door de Cortes aangenomen met 285 tegen 40 stemmen. Vergeleken met de bestaande grondwet wordt in de nieuwe de persoonlijke vrijheid meer beperkt, benevens de vrijheid van eeredienst. Om deze reden stemden ook eenige liberale afgevaardigden tegen.

25. Dood van Franz Palacky, geschiedschrijver van de Czechen.
30. Sultan Abdul-Aziz wordt door zijn Ministers vervallen verklaard van den troon en Mehemed Mourad V 'bij de gratie Gods en den wil des volks' tot Sultan uitgeroepen.
30. De Hessische Minister Hofmann wordt benoemd tot president van de Duitsche Rijkskanselarij, ter vervanging van Delbrück.
31. De Keizerlijke Mogendheden besluiten voorloopig het Berlijnsche memorandum niet bij de Turksche Regeering in te dienen.

Juni.

4. De afgezette Sultan van Turkije Abdul-Aziz begaat zelfmoord.
5. Sultan Mourad V verleent een zesweeksche amnestie aan de opstandelingen in Bosnië en Herzegowina, in welken tijd de toegezegde hervormingen zullen worden ingevoerd.
7. De Fransche Kamer neemt met 388 tegen 128 stemmen het wetsontwerp aan, waarbij het verleenen van academische graden weder aan den Staat wordt teruggegeven.
7. Dood van de Koningin-weduwe Josephine, geb. prinses von Leuchtenberg, moeder van den Koning van Zweden.
8. De Christelijk-Katholieke Nationale synode te Bern verkiest pastoor Herzog tot bisschop.
10. Additioneele overeenkomst te Parijs geteekend tusschen den Italiaanschen gevolmachtigde Correnti en Rothschild betreffende het Bazeler spoorwegverdrag.
12. De Servische Regeering geeft bevredigende inlichtingen over de wapeningsvraag van de Turksche Regeering.
12. De Turksche Regeering besluit tot de invoering van het constitutioneele stelsel, door de instelling van een Nationalen Raad, bestaande uit vier afgevaardigden van elke provincie, door indirecte verkiezing te benoemen.
13. Verkiezing voor de Kamer in België, waarbij de clericale meerderheid van 14 op 12 wordt teruggebracht. Te Antwerpen blijven de liberale candidaten in de minderheid door de buitendistricten. In verschillende steden hebben de verkiezingen ongeregeldheden ten gevolge.

Letterkunde.

Sein haupt umflattert mit vertrautem kosen ein bunt gevögel, singend, wunderbar.

Vogels van diverse pluimage, door C. Vosmaer. Derde deel. Leiden A.W. Sijthoff, 1876.

Bovengemelde woorden aan Lenau ontleend, kwamen ons niet ongepast voor om aan het hoofd onzer aankondiging geplaatst te worden. Wij ontvangen hier proza en poëzie, het eerste stuk onder den titel van ‘Geëtste Bladen.’ Een opschrift dat ze uitnemend karakteriseert, wanneer men in een versje uit de Varia ziet, wat de auteur bij dat ‘geëtste’ zich heeft voorgesteld. Daar geeft hij op de vraag: wat etsen is? het antwoord: - ‘Het is flaneeren op 't koper, 't is met malsche vedelsnaren fantaseeren... 't zijn hartsgeheimtjes, die ons de natuur vertrouwt... 't is duivendons en klauw van d'adelaar... 't is op koper malen met d'angel eener wesp en 't fulpen stof der vlinderwiek... de punt der naald, die trof wat in des kunst'naars rijke dichterziel uit fantasie en leven samenviel.’

Of de auteur zijn naamgenoot, van wiens Wandelingen van meester Maarten Vroeg wij nog de heugenis bewaren, in den bloede bestaat, weten we niet; doch naar den geest aan hem verwant is hij zeker. Hij draagt diens trekken, maar deze sprekender, fijner, meer geprononceerd. Zijn blik is ruimer, helderder, zijn geest rijker, dichtvuur gloeit en straalt in hem, angel en naald zijn scherper. Trouwens Maarten Vroeg deed slechts wandelingen, en onze schrijver doet een tocht door een vrij groot deel van Duitschland, en deelt ons zijne reisindrukken mede. De oude Claudius schreef: *Wenn Einer auf der Reise ist, so kann er was erzählen;* doch welk een verschil maakt het, wie en hoe die *Einer* is. De zielen der menschen zijn als de spiegels. Er zijn er dof, verweerd, met blazen en naden in 't glas; er zijn er, waarin de beelden helderder en scherper worden teruggekaatst; zoo zijn er menschen die, bij vlugge en juiste opmerkingsgave, schat van weten, combineerend vernuft en echten humor, zien wat een ander

niet ziet, en die het meest in 't oog vallende altijd nog beter zien. Wij zouden menig rijke kunnen aanraden, om zich niet in persoon van huis te begeven, maar zulke lieden te laten reizen. Zij zelven zouden aan gemak winnen, en kunst en wetenschap vonden er bepaald hare rekening bij.

Aan mannen als Vosmaer is het reizen besteed. Zij doen het ook voor anderen, die zij laten deelen in hun genot, in hunne verrukking, soms in hunne billijke afkeuring en verontwaardiging. Al terstond krijgen we daarvan een staaltje, als het: 'tikkete, tikkete, retetik, retetik' van den trein hem aan het 'maatgejakker en de rythmengeraamten' van zoovele verzenmakers doet denken. - Ietwat sarkastisch maar niet ten onrechte, gispt hij de kunstmatige, onnatuurlijke opvoeding der kinderen in eene ontmoeting met fatsoenlijke gereserveerde medereizigers, waartegen de wat plompe, maar ongekunstelde houding van eene Duitsche *Mutter* prettig afsteekt, terwijl zijn spoorwegkaart hem later aanleiding geeft tot bespiegelingen over gekroonde heerschers, geestelijke machthebbers, staatsknutselaars, die niet malsch, maar daarom niet onwaar zijn. Wij krijgen wat hij op den rusteloozen tocht waarneemt als onder de oogen. Een reisgenoot, van wien we niet weten waar hij instapt, doet zich kennen als een praktisch man met Duitschen eet- en snoeplust, maar die nog wat anders daarbij is en heeft en weet. Zie bl. 39!

Hij komt in Hessen, waar vroeger en later keurvorsten, heerschers bij Gods genade, erbarmelijk huishielden. Een gedoode Hes onder de sabel van een Noord-Amerikaan op de kostbare Wilhelmshöhe zou een wel zoo waar beeld zijn als de Herculesstatue, en een waardig gedenkteeken van den koopman in onderdanen, die ze bij duizenden verkocht, ter slachtbank liet voeren en zich beklaagde, dat men hen te weinig tegen den vijand liet ageeren, omdat hij voor nieuwe troepen nieuwe ponden sterling kreeg. Toen hij verlof vroeg aan Fredrik II om een deel dier troepen over Pruisisch grondgebied te doen marcheeren, vroeg de Koning aan zijn Minister, of er ook eene verordening voor den doorvoer van slachtvee bestond. En nog werd die Keurvorst door velen zijner onderdanen geroemd, omdat hij Kassel en de omstreken zoo verfraaide, enz. - Men geeft den Hessen na, dat zij blind geboren worden; van vorst en volk kon men 't er voor houden, dat zij dit lang bleven ook. We hebben op die Wilhelmshöhe gestaan als op het Brühlsche terras te Dresden, met soortgelijke herinneringen en dezelfde verontwaardiging. En toch was het, toch moest het heeten: 'bij Gods genade!' Zijn zoon en diens opvolger, onderdanen van hunne bijzitten, al maakten zij er gravinnen van, met een Hassenspflug, die op den rug der Hessen ploegde en de vorens diep trok, een ware *Hassenfluch*, maakten het weinig beter. Wij zijn het niet zoo geheel eens met den schrijver, dat men den vorsten hunne tekortkomingen niet zoo zwaar toerekenen en zich met vele zaken uit hun bijzonder leven niet zoo bemoeien moest. Al willen

we om hunne omstandigheden en betrekkingen veel door de vingers zien, daarom achten we niet alles verschoonlijk; de eigenlijke mensch, het karakter heeft invloed op hetgeen menschen als heerschers, als dichters of schrijvers waren. Hier ter plaatse, minder bij zijn beschouwing van Bilderdijk en elders, wederlegt Vosmaer onwillekeurig zich zelf. Wij voor ons houden het, met het bekende:

J'appelle un chat un chat, *et un fripon un fripon.*

Wie wat verdient moet wat hebben.

Kassel wordt con amore beschreven, vooral wat zijn museum betreft. Te Brunswijk vindt hij een blad van Veuillot's *Univers*, waaruit men ‘beter kan leeren schelden dan gelooven.’ In 't voorbijgaan kleedt hij diens dolle en hatelijke kerkwelsprekendheid uit. - Weimar, Potsdam, Koningsbergen enz. worden nog uit wat ander oogpunt beschouwd dan in de gewone leerboeken der aardrijkskunde, zoo ook later Hamburg, dat hem op Götze en Heine brengt. De eerste wordt hier slechts geciteerd, om later te worden gevonnisd en afgestraft; aan den laatstgenoemde wijdt hij menige bladzijde, en daaronder een paar, die ons met den niet gelukkigen man meer kunnen verzoenen. Wij erkennen de dichterlijke waarde van zijn Buch der Lieder, het pittige en puntige en onderhoudende van zijne Reisebilder, al hebben zij hier en daar iets van zijn later duidelijker uitgekomen cynisme en zelfverheffing. Hij toont Joodsche gevatheid en scherpheid; doch dikwerf hinderde ons het aanmatigende en *hohnsprechende* in zijne *pointes*. De wereld en het leven zijn nog niet zoo slecht, al werden die door- en dan ook voor een Heine goeddeels bedorven. Wat meer ootmoed en dankbaarheid zou hem niet hebben geschaad. Ik weet niet, wat ik zou gedaan hebben met een neef, als zijn oom Salomon aan hem had.

We ontveinzen geenszins onzen spijt, dat iemand als Vosmaer zich in Heine wat verloopt, dat hij nu en dan, waar spraak is van geloof en godsdienst, dat *hohnsprechende* niet vermijdt, althans daarop met zekere minachting nederziet (b.v. bl. 10 en 13). Zijne humaniteit reeds moest hem daarvan terughouden. Wij gaan de dwaling te keer, vooral waar deze voor het zedelijk leven gevaarlijk kan worden, we erkennen gaarne het schoone waar het te vinden is, in zijne verschillende vormen en uitingen; maar kunnen niet instemmen met den eenzijdigen cultus, dien velen in onze dagen daaraan wijden, terwijl het ware, en nog meer het goede, op den achtergrond worden geschoven en niet gerekend. Wij willen het talent waardeeren; doch hooger staat bij ons het nobele karakter, de liefde. Wij hebben bewondering voor het een, achting en vertrouwen voor het ander. De vrome eenvoud, de nauwgezetheid, doch die niet met- en op een Hemel rekent, treft ons en kan ons beschamen. Het is een waar woord van Göthe, dat behartiging verdient: - ‘De schoone kunsten zijn goed om het leven te begeleiden, het te geleiden vermogen zij niet.’ Dat zij aan het verstand en aan het geweten overgelaten!

Brunswijk wordt met zijn kunstverzameling en gebouwen besproken op eene wijze, die van Vosmaer's smaak en aesthetisch oog en gevoel getuigt, en waarin menig reiziger voorlichting kan vinden. Met weemoedig welgevallen verwijlt hij bij het standbeeld van Lessing, aan wien hij eene uitvoerige beschouwing wijdt, dien hij schetst in zijn invloed op de aesthetiek en de Duitsche - ja, wij mogen zeggen op bijna de geheele letterkunde en wetenschap. En waarlijk, eere den man, ‘die zich met het zwaard des geestes een baan brak door de dichte drommen der verroeste theologie, der dorre geleerdheid, der verouderde dramatiek, der onkritische behandeling van letteren en kunst, om er beweging, geest, nieuw onderzoek van de bronnen in te brengen.’ - Laat in zijn leven eerst en slechts na velerlei bezwaren te hebben overwonnen, mocht Lessing, de eenvoudige Wolffenbuttelsche Bibliothekar, zijne geliefde gade in zijne en hare woning voeren, helaas! om haar na één gelukkig jaar met hun beider kind te begraven. Hij mocht met eenige bitterheid zeggen, dat hij het beproefd had, om eens als duizenden het gezellig leven te genieten, doch dat dit hem niet was gelukt, en aan een vriend schrijven, dat hij een hoogst wijs kind rijk was geweest, dat de wereld spoedig uitging, nadat het de oogen daarvoor had geopend, hij mocht een poos in het kaartspel verstrooiing zoeken; dra schreef hij: - ‘Ik ga nu een goede dosis laudanum van werk nemen, om den eenen dag aan den ander te knoopen.’ En weldra gaf hij de Wolfenbuttelsche fragmenten van Reimarus in het licht, waardoor vooral hij in pennetwist kwam met Götze. Daar is mannelijke strijd, zedelijke kracht, waardigheid van karakter. Hij zette zich zelf de kroon op het hoofd door zijn Nathan der Weise, dat stuk waarop ware humaniteit, adel van denkwijs, ruime opvatting en echte religieusiteit haar stempel hebben gedrukt, dat waardig is Lessing's zwanenzang te wezen.

Naast of tegenover Lessing plaatst Vosmaer eene andere figuur, die wat later zich in Brunswijk vertoonde, den Hollander Bilderdijk, ‘het zonderlinge wezen, ons van vroeger tijd opgedrongen als een erge christen en een allesomvattend genie.’ Hij bezat ontegenzeggelijk rijke gaven, veelzijdige kennis, was dichter, meester van vorm en taal, doch een en ander gemengd met eene zwartgalligheid en een euvel van rechthebberij, die vaak alles bedierven. Zijne religie bestond in orthodoxie, en daarom kon hij vroom morren en liefdeloos veroordeelen, terwijl hij de man bleef der passieën, die hem vreemde parten speelden, en hem het voorkomen geven van huichelarij. Een waarschuwend voorbeeld voor wie de leer boven of in plaats van het leven, de rechtzinnigheid boven de rechte gezindheid stellen.

In het schelden was hij meester, en inderdaad lachwekkend, bijaldien het niet tevens zoo treurig was geweest voor allen die eenig belang in hem stelden, zijn de proeven welke Vosmaer hiervan bijbrengt, die nog door een groot aantal konden worden vermeerderd. Terecht mocht

worden gezegd, dat ‘die overdrijving, dat ziekelijk voorbijzien van de werkelijkheid en die inbeelding die alles bederft, een karaktertrek zijn, die bij Bilderdijk over alles heerscht.’ Een en ander wordt door Vosmaer behoorlijk geadstruëerd en aan de kaak gesteld; en inderdaad zulke expectoraties verdienen niet beter. Daarbij leert men naspreken wat John Bowring reeds in 1828 zeide: ‘dat het voor Bilderdijk's roem wenschelijk was, dat slechts een tiende deel van hetgeen hij ter pers had gegeven het licht had gezien.’ Op bl. 115 worden zijne verdiensten gewaardeerd.

Wat verzamelingen van brieven betreft ván Bilderdijk en áan hem, waardoor een treurig licht op den door sommige invloedrijke schrijvers en dichters gevierden dichter en schrijver wordt geworpen, zouden wij willen zeggen, dat het jammer is, dat deze niet vóor een vijftig jaren het licht zagen, toen hij door sommigen al te zeer werd vereerd en gehuldigd, en hij een geest aankweekte die nog omwaart. Wij kunnen ons niet vereenigen met de door velen gehuldigde stelling, dat men den mensch van den kunstenaar, en nog minder, dat men den mensch van den schrijver ten eenenmale moet afzonderen, vooral wanneer die schrijver zich op moreel gebied beweegt en daar als aanklager en rechter optreedt. Men denkt daarbij onwillekeurig aan den balk en den splinter, soms aan het passiepreeken van den vos. En op welken toon kon Bilderdijk dit!

Berlijn wordt vervolgens vooral uit het oogpunt der kunstuitvoering beschouwd, zóo dat het even leerrijk als onderhoudend wordt om zich door Vosmaer daar te laten rondvoeren. Hij eindigt het stuk met een droomfantazie over het schoone, die daarvan een beter begrip geeft, dan zoo menige definitie, die het in zijn wezen toch niet verklaarde. Den dieperen zin vinde de lezer zelf!

Het ‘Groothertogdom Kies und Scholle’ mag een schets heeten, die niet maar op één der ruim dertig kleine Duitsche staatjes paste, waar kleine grootheid en groote kleinheid om den prijs dongen, het volk onder het landsvaderlijk of stiefvaderlijk bestuur gemoedelijk voortleefde, even argeloos als de prediker, die op een biddag, nadat hij gedankt had voor de bewaring en den zegen door den Vorst en de zijnen ondervonden, daaraan zonder *malice* toevoegde: - ‘Met onze zonden, Heer, hebben wij dit niet verdiend; dan waren we veeleer waard, dat gij het geheele hertogelijke huis hadt laten uitsterven.’

De ‘Idylle’, die zich eene kunstelooze voorstelling van natuur en waarheid ter taak stelt, is een lieflijke bloem, maar die haar doorntjes heeft, soms eene persiflage wordt van het genre, (bl. 198 en v.v.), dat voor ons menschen van de negentiende eeuw bedorven is, en waarvoor wij bedorven zijn. Op bl. 202 vernemen we eene ontboezeming van Nanna die tot sarkasme wordt, al treft die niet onverdiend.

In de liederen spreekt hier en daar een Heine'sche geest. Men kan het leven nog wat anders beschouwen dan in de Melancolia en Selene,

al willen we over de juistheid van het punt van uitgang daar niet twisten. Wanneer Vosmaer's dichtsel waarheid behelst, dan wenschen we hem ‘den enklen wiekslag toe, die uit het hart en de wereld vaagt wat bitter was en zwart.’ Als dit maar eerst uit het hart weg is, gaat het wel uit de wereld ook. Het *non me rebus*, *sed mihi res submittere conor* van Horatius heeft zijn waarheid en waardij. Dat brengt ook tot de ‘Excelsa’, al blijft men wat lager dan juist het zonnestandpunt. Vosmaer's muze worde niet ter furie; iets beters zij hem verleend en gezocht, om ‘er versjes van te maken!’ Over de regels ‘aan Multatuli’ is ons oordeel hierboven ergens uitgesproken. De man had, onzes inziens, nooit eene betrekking moeten aannemen, waaraan comptabiliteit en verantwoording vast was. De Bron van 't kwade heeft weder een Heinesche tint. Godenconcilie is bitter tegen christendom en kerk, waarin Vosmaer de doos van Pandora ziet, waaruit ‘letterknechterij en vormdienst, onverdraagzaamheid en huichelen, schriftgeloof en kerksche heerschzucht, dorst naar bloed en geld, verkrachting van natuur en recht en waarheid, duizend geest- en lichaamskwalen’ voortkwamen. Niet onwaar, ofschoon er ook eene keerzijde is, die naar billijkheid ook in 't oog gehouden moet worden, of het oordeel wordt vooroordeel. Evenwel hebben diegenen die de eenvoudige leer, om met Victor Keller te spreken, tot een *Ocean geheiligten Unsinns,* zij die van die Kerk den vergelijkenden trap, namelijk een kerker maakten, ruim zooveel schuld als zij die ze daarom miskennen. Aan de Sprankels (bl. 237) ontleenen we een les, die hier te stade komt, ten einde men ook daar niet enkel onzin en ellende zien moge. ‘*Vindt g'in den mensch en het leven alleen ontaarding en scheefheid; Kijk*, *is het glas van uw geest*, *daar gij ze in spiegelt*, *ook hol?*’ Nieuwjaar 1873 is eene geestige persiflage van het doen en drijven van spiritisten enz., pikant in voorstelling en toepassing, een treffend bewijs van Vosmaer's meesterschap over taal en rijm; en niet minder is het tooneeltje, dat hij naar Theokritus ons in de Syrakusische vrouwen te beschouwen geeft, die inderdaad als een paar Parisiennes snappen. Het is los en vrij, naar zijn geest en toon goed vertolkt, en heeft bij de overplaatsing niet verloren. Wij hebben het oorspronkelijke niet ter hand, om te kunnen vergelijken.

Behoudens de weinige aanmerkingen welke wij maakten, erkennen we gaarne, dat wat de heer Vosmaer hier leverde een getuigenis mag heeten van zijn veelzijdig talent, van een rijke wetenschap en goeden smaak, en dat hij met zijn Vogels van diverse pluimage onze letterkunde inderdaad verrijkte. Hij late meer zijn stootvalken, kemphanen, maar vooral zijne leeuwrikken, lijsters en nachtegalen los!

CH.

Een schrijver die aanmoediging verdient.

De oude knecht door J. Duparc Jr. 's Gravenhage D.A. Thieme 1876 Een deel Guldens Editie.

Deze kleine roman of novelle is de eerste pennevrucht van den heer Duparc, die mij onder de oogen komt, en na de lezing zou ik aan den schrijver kunnen zeggen: ‘het is mij aangenaam kennis met u gemaakt te hebben.’

Het natuurlijke en eenvoudige van dit zijn verhaal, zoowel als de gezonde levensbeschouwing en moraal, die er aan ten grondslag liggen, kunnen, dunkt mij, niet anders dan gunstig voor hem stemmen. Ook verdient het bijval en aanmoediging, dat hij waardeering van andersdenkenden en onderlinge verdraagzaamheid voorstaat, terwijl hij ten strengste alle bemoeiingen gispt, die onder het masker van godsdienstigheid worden aangewend om zich zelven of zijne kerk te bevoordeelen en te verrijken. Zelfs mag dit aan de orde van den dag worden genoemd, als men bedenkt, hoe, even als in België, ook in ons land ongeoorloofde praktijken bij verkiezingen, erfenisjacht en sterfbed-exploitatie aan biechtvaders en zielverzorgers worden ten laste gelegd.

De hoofdzaak nu van 's heeren Duparc's novelle is het intrigeeren van een erfenisjager, of liever van een huwelijkskandidaat, die niet slechts de hand van een meisje met de haar toekomende aanzienlijke erfportie begeert, maar ook wat door haar vader aan zijne tweede vrouw wettig was vermaakt. Hij is Roomsch-Katholiek en wordt hiertoe opgestookt, hierin ondersteund door zijn pastoor en biechtvader.... Een oude knecht vervult bij de ontdekking en verijdeling van hunne leelijke manoeuvres de hoofdrol, en het is zeker om deze reden, dat het verhaal naar dezen trouwen bediende betiteld werd.

De geheele vertelling is goed in elkander gezet en loopt zonder de minste onwaarschijnlijkheden of romanschrijvers kunstjes geregeld voort. Zij eindigt wel wat kortaf, maar men zou zich hiermede kunnen verzoenen, als men den snellen en treurigen afloop voor den ontmaskerden bedrieger opvatte als een bewijs, dat hij nog niet volleerd was in bedrog en schijnvertoon van vroomheid, dat zijn beschuldigend geweten hem daarom te machtig wordt, en de soort van godsdienst, welken hij van zijne kerk heeft geleerd, geen kracht geeft om zich boven de vrees voor God en menschen te verheffen. Misschien lag het wel in de bedoeling van den schrijver dit te laten uitkomen, althans een gerafineerden schurk en schijnheilige zonder geweten heeft hij stellig niet willen schilderen. Wat zulke romantische monsters doen of ondervinden bewijst ook niets, en ik acht het altijd eene verdienste, als schrijvers zich onthouden van het opvoeren van menschen, aan wie alle

menschelijkheid ontbreekt, in den regel niets anders dan aangekleede ondeugden.....

Over 't geheel zijn dan ook de karakters, die door den heer D. sprekende en handelende worden voorgesteld, goed opgevat, menschen van vleesch en bloed, en voor het doel van zijn verhaal duidelijk genoeg geteekend. Ze zijn niet van de conventioneele soort; maar eene onpartijdige kritiek mag niet ontkennen, dat zij niet altijd praten en spreken, zooals wij dit in het dagelijksche leven gewoon zijn. Zelfs hebben zij hierdoor den schijn van niet geheel uit de werkelijkheid te zijn gegrepen. Hunne taal is te mooi, te veel boekstijl; hier en daar worden hunne redenaties zelfs kleine verhandelingen of al te fraai klinkende redevoeringjes, soms in oogenblikken waarin niemand eigenlijk redeneert. Ik weet ook niet, of de heer D. in zijn kring vele van zulke geduldige luisteraars ontmoet, die de met hen sprekenden altijd toelaten hunne gedachten zoo geregeld uit te spinnen, als in zijn verhaal geschiedt. Gewoonlijk wordt bij gesprekken veel meer in de rede gevallen en maken zelfs de beschaafdste heeren en dames zelden achtereen zulke goed afgeronde volzinnen; of als zij behooren tot diegenen, die in gezelschap gaarne zich zelf hooren praten en de gewoonte hebben op min of meer magistralen toon hunne opmerkingen, hunne denkbeelden en húnne verhalen van stukje tot beetje mede te deelen, zijn zij van eene zeer vervelende soort, en ik geloof niet, dat den auteur dit type voor den geest heeft gestaan. Zijne menschen mogen misschien elkander een beetje verveeld hebben, mij deden zij 't echter niet; wat zij zeiden was goed; en ik kom alleen op tegen de wijze hoe zij praten, als niet levendig, niet natuurlijk genoeg.

Met dit, wat den vorm of het dramatische betreft, staat in het nauwste verband wat het schilderachtige of plastische der tafereelen genoemd kan worden; en ik geef den heer D. in bedenking, of hij niet te veel beschrijft, te weinig schildert. Zou zijne novelle niet veel gewonnen hebben, als hij meer aanschouwelijk had voorgesteld, wat hij nu verhalenderwijs aan zijne lezers mededeelt? Ik spreek hier uit naam van de kunst, en, onverschillig wie hare voorschriften opvolgt wie niet, onverschillig, of wie als kriticus optreedt zelf hierin te kort komt of niet, - zij eischt: wees waar, wees natuurlijk, wees dichterlijk, als gij dichtgaven hebt, maar vooral: schilder met de pen! Stel uwe tafereelen zoo voor, dat ieder ze ziet, in zijne verbeelding er bij tegenwoordig is. De heer D. deed dit naar mijn oordeel te weinig. De vinding van zijn verhaal, de omstandigheden en toestanden, waarin hij zijne dramatis personae brengt, de karakters, welke hij ten tooneele voert, hij zou er een goeden roman van hebben kunnen maken, niet in drie of vier, maar in twee deelen, groot 8°, als hij bijv., getrouw aan zijn titel, den ‘ouden knecht’ werkelijk tot hoofdpersoon verheven en ettelijke gebeurtenissen uit zijn leven geschilderd had, zoodat hij geheel op den voorgrond trad. Nu krijgen wij van 's mans verleden slechts

eene korte beschrijving, wat te betreuren is, omdat de gegevens, n.l. zijn optreden als metalen-kruisdrager in zijne Vereeniging, het wegloopen van zijne kinderen, zelfs zijne werkzaamheid als huisknecht en oppasser, stof te over konden opleveren voor belangrijke tooneelen. Het spreekt van zelf, dat zij moesten afgewisseld en in verband gebracht worden met tafereelen uit het leven der overige personen, die de onderlinge verhouding der beide families en tot Wallers, wie tante Justine en Valentine waren en in welke betrekking laatstgenoemde tot haar neef stond, in 't licht stelden, waardoor alle lange of minder levendige beschrijvingen van het een en ander overbodig zouden geworden zijn.

Ik geef dit slechts aan, om mijne bedoeling te verduidelijken, niet om een recept te schrijven voor een roman, en koester de verwachting, dat de mij geheel onbekende schrijver er een wenk in zal zien, dien hij zich ten nutte kan maken. Ga ik uit van de veronderstelling, dat hij nog niet veel heeft geschreven, en meen ik, dat hij goedkeuring en aanmoediging verdient; uit hetgeen ik nu van hem las leid ik af, dat hij niet waanwijs of pedant genoeg is om zulke wenken, uit naam der kunst gegeven, in den wind te slaan. Brekebeenen en stumpers alleen storen zich niet aan de kritiek; middelmatigheden vragen niet wat zij zegt, maar wie het is die iets zegt. Een man van talent zal zich nooit van een kriticus afmaken met den dwazen eisch: ‘maak het zelf eerst beter voordat gij u het recht aanmatigt het werk van anderen te beoordeelen!’ Ik houd den heer D. voor iemand, die talent heeft, ettelijke scenes in zijn boek leveren het bewijs, dat hij zeer goed dramatizeeren en schilderen kan; welnu, hij kweeke dit talent aan en toone kunstenaar te zijn, door te blijven jagen naar de verwezenlijking van het ideaal, wat alleen bij voortgezette studie en oefening mogelijk wordt. Ik aarzel niet hem hiertoe aan te moedigen, en als hij naar goeden raad luisteren wil, levert hij weldra wat nog beter is dan deze ‘Oude knecht’. Ik schreef meer voor hem dan voor de lezers van *de Tijdspiegel*, en het zou mij spijten, als ik iemand door mijne opmerkingen had afgeschrikt, om n°. 104 der Guldens-Editie ter hand te nemen; bovendien zijn de boekjes dezer editie te prettig, om ze ongelezen voorbij te laten gaan, als de inhoud van zoo goed allooi is.

Kampen.

J. HOEK.

Uit ‘de huisvriend.’

Schetsen en Portretten, naar het leven geteekend door L. van Cleeff, Predikant te Uithuizen. Groningen, Gebroeders Hoitsema. 1875. Een deel kl. 8o.

Onder dezen titel heeft de schrijver een twaalftal losse stukjes van zijne hand, die in de laatste vijftien jaargangen van ‘De Huisvriend’ opgenomen werden, in één bundel vereenigd. Het vrij net uitgevoerde boekske wordt hier aangekondigd, om aan het verzoek van den uitgever te voldoen. De auteur heeft eene eenvoudige, onderhoudende manier van de dingen voor te stellen. Eene hooge vlucht neemt hij niet; op bloemrijken stijl en dichterlijke beeldspraak maakt hij geen jacht, waardoor hij geheel vrij blijft van alle gemaakte geestigheid en valsch vernuft; sarcastisch zelden, humoristisch nu en dan, kan hij ‘heel leuk’ wat zeggen. Zijne opmerkingen zijn vaak zeer juist, zijne levensbeschouwing is gezond en frisch, en de wenken, welke hij geeft, verdienen behartiging. Diep in de roerselen en drijfveeren van het menschelijke hart dringt hij niet in, maar dit verhindert niet, dat men met belangstelling naar hem luistert en hem gaarne volgt, vooral als hij vertelt. ‘Rijtuig houden’ en ‘Ongehuwde en gehuwde heeren’ zijn, juist om dien verhaaltoon, het best geslaagd. Zij boeiden mij althans het meest.

Voor ledige oogenblikken, als men tijd noch lust heeft tot meer omvangrijke lectuur, zijn deze ‘schetsen’ zeer geschikt, en de ‘portretten,’ bijv. die van ‘Deelman’, in ‘Waarde genoten’, en van ‘Koenraad van Waveren,’ - om van andere niet te spreken - geven stof tot nadenken aan gulle gastheeren en vrouwen, die er huisvrienden op na houden, en aan vaders, die jongens op te voeden hebben. Om het goede, dat hij aanbiedt, wenschen wij dan ook met den schrijver, ‘dat het een gunstig onthaal moge vinden.’ Het volslagen gemis van aanmatiging is eene aanbeveling te meer.

Kampen.

J. HOEK.

Vertalingen en herdrukken.

Tricotrin en zijn pleegkind - door Ouida, uit het Engelsch vertaald door R..... met een voorwoord van D.C. Nijhoff. 2 Deelen. Deventer, A. ter Gunne, 1875.

Het voorwoord is een pleitrede voor de uitgave der vertaling van een roman die, naar ons inzicht, zulke verdediging minder behoefde dan menige andere. Minder dát men het kwade in wereld en menschen te beschouwen geeft, dan het licht waarin men het plaatst, de wijze waarop men het voorstelt, beslist of men een roman moreel of immoreel moet keuren. - En dan heeft Ouida waarlijk de ondeugd niet verheven, de zwakheden zelfs niet verschoond.

Verplaatst haar werk ons in Frankrijk en naar Parijs, en schetst zij tafereelen van zedeloosheid daar, zij doet dit niet met zulke onbeschaamdheid, met zulk satanisch welbehagen, als wij bij sommige Fransche auteurs kunnen waarnemen. Er mogen over priesters en Kerk enkele harde woorden worden gesproken; gaat men na wat van religie en Christendom vooral door geestelijken werd gemaakt en waartoe al die werden gebezigd, bij allen eerbied voor het heilige, en erkennende dat het zedelijk goede door een zuiveren godsdienst eerst de rechte wijding ontvangt, kunnen wij den afkeer van het kerkelijke bij menschen in den roman en in de werkelijkheid begrijpen. Die bedervers van het verhevenste en heiligste zonden de verdediging, ware die mogelijk, meer behoeven dan een Tricotrin en wie hem gelijken. Uit de diepte van achttien eeuwen klinkt een ‘wee u!’ dat niet verstomde over het volk, dat den Eenige met de lippen eert, maar welks hart ver van Hem is, over lieden die het hemelrijk voor de menschen toesluiten en zelven er niet ingaan willen. Zij zouden iemand Schiller's bekende woorden doen naspreken:

Welche Religion ich bekenne? Keine von allen
Die du mir nenn'st: - Und warum keine? Aus Religion.

De conceptie van den roman, de voorstelling van zijne hoofdkarakters is belangwekkend, hoezeer hij wat den loop en afloop betreft wel zeer roman is. Er zijn incidenten genoeg, de karakters zijn opgevoerd, soms tot overdrijving toe, de figuren hooggekleurd, het goede en het kwade in menschen is ruim kras geschetst, al houden we ook het ‘zedelijk onmogelijk’ terug. Zóo Tricotrin's zelfverloochening en toegevendheid, niet enkel bij den afstand van zijne maatschappelijke positie, maar ook bij de kuren en mispassen van zijne kweekelinge, jegens wie een man van zijn stempel al te inschikkelijk is. Wij zeiden daar van zijn stempel, met zijn vrijheid, geest, kracht en rechtsgevoel, waarbij zijne levensbeschouwing en beoordeeling van menschen, en vooral van vrouwen, noode is te passen. De auteur laat hem haar eigen geslacht beoordeelen op eene wijze, waarom dames boos konden worden, en om zijne verschooningsgronden daarvoor nog éens boos worden. Of het ten eenenmale en van allen onwaar is, zij aan het oordeel der lezeressen overgelaten. - Zijne houding tegenover grooten dezer wereld is bar genoeg en eenzijdig, al vloeit die voort uit zijne ondervindingen en uit hetgeen hij zich mocht voelen. Eenmaal zijne excentriciteit en overdrijving toegegeven [men denke aan Mistigri], kunnen zijne handelingen vrij natuurlijk worden geacht, en hebben zij slechts een slag weg van eene moreele

donquichotterie. Zijn dood op de barrikaden is in overeenstemming met zijn leven.
Dat zulke republikeinsche preeken te midden van een straatgevecht onmogelijk

en ondenkbaar zijn, hindert menig romanlezer even weinig als die geheele scen *à la Sue* of *Victor Hugo*, in wier manier de auteur ook D. I, bl. 151 en in D. II, bl. 17 verviel.

Mochten en moesten eene Coriolis en ook Viva beschouwd worden als de vertegenwoordigsters van haar geslacht, dan was menige invictie van Tricotrin nog niet scherp genoeg. Afstamming, gestel mochten bij het meisje hun invloed uitoefenen, zij vond een tegenwicht in het verkeer met grootje Virolois en Tricotrin. Dit draagt dan ook vrucht en houdt haar tegen aan den rand des afgronds in het decent geschetste tooneel D. I, bl. 254. - Doch zij is en blijft, evenals Parijs, ‘vroolijk, schoon, lichtzinnig, levendig, onbestendig, driftig, schitterend, vol warme geestdrift, maar ook vol wispelturige grillen, steeds graag naar uitspanningen, nooit ten prooi aan droefheid, gereed om terstond te bewonderen, wreed uit loutere onnadenkendheid [D. I., bl. 179],’ - en men had er bij kunnen voegen: zinnelijk, ijdel, van ernst vervreemd, van het hoogere wars, zonder een goed deel van het Parijsche publiek of Viva te kort te doen. - En toch, waarlijk jammer, dat zulk een volk door zijne vorsten, grooten en geestelijkheid zich zoo liet ringelooren en bederven, om er later tegen te woeden. Men beschuldige in dezen niet land en lucht, gestel of oorspronkelijk volkskarakter en afstamming! Waarom blonk hetzelfde Rome eens uit door burgerdeugd, terwijl het later verlamde en een poel werd van zedeloosheid en verderf? Waarom werd Spanje, eens zoo fier en krachtig en de zetel van wetenschappen, later het land der verdomming en dweepzucht? - Voor volken en menschen geldt nog, of de omstandigheden 't ook moeielijker of lichter maken, het woord der Schrift: ‘Ziet, ik heb u vuur en water, goed en kwaad, dood en leven voorgesteld. Grijpt naar hetgeen gij wilt!’ - Viva komt later nog, en dit door Tricotrin's toedoen, goed terecht, wel zeer *per varios casus et tot discrimino rerum*, na zooveel wisseling en velerlei lotgeval.

Coriolis, de actrice, is eene schitterende dame uit de *demi-monde*, in goed Hollandsch, eene verleidelijke en verleidende, gevoellooze h..r, in wie luî van haar slag, bijaldien zij Tricotrin ter hand namen, hare eigene niet geflatteerde beeltenis konden herkennen. In de voorstelling van haar leven en doen, waarbij menig Fransch auteur zich lichtelijk zou hebben verloopen, is Ouida decent gebleven, en laat zij zien wat getoond worden mocht en moest, terwijl in de ontmoeting van Coriolis' verlaten echtgenoot en in die van haar eigen dochter aan het licht komt, in welke diepte van misdaad en schande zulke schepsels zich kunnen storten. Dit is een dier schijnbaar minder moreele, en toch inderdaad moreele zijden aan den roman. Een goede greep is het, dat zelfs zulk eene niet geheel van betere aandoeningen, althans opwellingen, verstoken blijft [D. I., bl. 154], ofschoon zij de invective van Tricotrin, eenige bladzijden verder, ten volle verdient.

De Engelsche lord met zijn practisch verstand en zijne aristocratische vooroordeelen, zijne diplomatische helderheid en kalmte, die hem niet voor eene liefde op gevorderden leeftijd vrijwaart, met zijn rechtsgevoel en onbillijkheid, die uit zijn stand en standpunt voortvloeien, zijn goed geschetst. - En nog beter geteekend is grootje Virolois, de oude hard geslagene, in eenvoud vrome, die steeds wil goed doen, en door dit goed doen en hare berusting vrede vindt met God, leven en menschen, moge haar hart somwijlen tegen de laatsten, tegen de slechten daaronder, in verzet komen. Voor ons is zij de liefste figuur welke de verbeelding van den auteur in Tricotrin schiep. Zij is een onbedorven Fransche vrouw, eene levende getuigenis

hoe de echte humaniteit in duizenden harer edeler landgenooten bleef zetelen, en eene getuigenis welke inderdaad die der waarheid is. Is eene vrouw, uit welken stand ook, edelaardig, dan zijn zij in den regel beter dan wij mannen, en zij worden engelen tot engelenwerk in staat;

doch wee, wanneer die engel in het groote of kleine ten val komt! Dan zouden we Ouida of miss Louise Ramie [D. I., bl. 257] kunnen nazeggen: - ‘Hoe! - Moeten de menschen nog over een duivel redeneeren, zoolang er vrouwen op aarde zijn?’

De toespraak welke Tricotrin reeds vooraan in 't werk tot de tweejarige vondelinge, en die welke hij tot zijn aapje richt [dat wat het niet verouderen en sterven betreft, bijna een wandelende Jood onder de apen kon heeten], een en ander rekenen we tot iets onachtzaams en excentrieks van de schrijfster, gelijk we ook hier en daar eene uitstalling van belezenheid vonden, die zich wel verraden, niet vertoonen mag. Wat zij Tricotrin op bl. 198, D. I. laat zeggen: - ‘dat de Schrift der Christenen de ware handleiding van het socialisme is’ - had wel eene toelichtende en verbeterende commentaar noodig. Marat's woord aldaar aangehaald, is ook eene onwaarheid.

Een harer grootste verdiensten achten we een tal van opmerkingen, die van wereld- en menschenkennis getuigen. Velerwege ontmoet men lessen van levenswijsheid, die verdienen ter harte te worden genomen. Menig beeld en menige vergelijking is even fraai als verrassend, terwijl daaronder maar enkelen loopen, die van valsch vernuft niet zijn vrij te pleiten. Naar haar naam te oordeelen, zouden wij van haar als van haar werk kunnen zeggen: - ‘een Engelsche loot geënt op Franschen stam.’ Ouida heeft ons in haar Tricotrin een naar stof Franschen roman geleverd, waaraan Fransche schrijvers een lesje mogen nemen.

De vertaling is verdienstelijk. Op bl. 288 D. I. is ‘nooit’ overtollig, en D. II., bl. 17 moet ‘heft’ wel zijn ‘lemmer.’

In de Voorrede is bereids iets openbaar gemaakt wat de schrijfster met kunst en wel opzettelijk verborgen had gehouden, en waardoor spanning en illusie lijden. De heer Nijhoff klapte hiermede uit de school.

De Dorpsnotaris. Roman van Josef Vrijheer von Eötvös. Naar den derden Hongaarschen druk uit het Hoogduitsch. III Deelen, Deventer, A. ter Gunne, 1874.

De lezers ontvangen in bovengenoemd werk een der beste en degelijkste romans die den referent sedert jaren onder de oogen kwamen, al blijft het een buitenlandsch gewas, dat in den vreemde niet al de kleur en geur en ook niet al de geneeskrachtige eigenschappen behoudt, waardoor het zich in zijn vaderland aanbeveelt.

Het beschrijft Hongaarsche toestanden en menschen, niet zóó als een oppervlakkig of brutaal liegend Fransch of Duitsch schrijver dit zou doen; maar als iemand die land en volk kent, die maatschappelijke standen en instellingen gadesloeg, als een man van een helder hoofd, juisten blik en warm hart, die moedig en vrijmoedig den vinger op de wonde plekken durft leggen, zoo mogelijk ter genezing.

En die plekken zijn daar. Er mogen sedert de dagen waarin de roman ons verplaatst, verbeteringen zijn gekomen die op verbetering doen hopen, Oostenrijk's druk zij verzacht, men ruimt in weinige jaren niet op wat men sedert eeuwenlang samenbracht en opeenhoopte, en op het Fransche: ‘*les révolutions ont cela de bon*, *qu'elles mûrissent tous et tout à la fois*’, valt vrij wat af te dingen. Ingewortelde vooroordeelen, burgerlijke en rechterlijke instellingen, aanmatigingen van den adel en hoogere standen, verwaarloozing der lagere maatschappelijke klassen, brengen toestanden

teweeg, die zich niet als met een tooverslag laten veranderen. En deze waren en zijn gedeeltelijk nog in Hongarije van dien aard, dat wij onze

welverzekerde rechten, onze maatschappelijke en persoonlijke vrijheid, onze volksontwikkeling, hoeveel er aan deze ontbreke, leeren op prijs stellen en zegenen. - Was veel daarvan niet op waarheid gegrond, Eötvös had niet alzoo durven schrijven; en wij rekenen het hem tot eene eer, dat een zijner recensenten hem beschuldigde, 'dat hij het lagere in de glorie des martelaarschaps deed verschijnen [III D. bl. 109]', al wordt hij in dit opzicht geen Eugène Sue. - Zijn boek is een *daad*, een daad der humaniteit, die den schrijver als eene verdienste mag worden toegerekend. Het is eene akte van beschuldiging tegen hooggeborenen, maar die zich laag en kleingeestig, tegen genadige heeren, maar die zich hoogst ongenadig betoonen, wier voorrechten onrecht zijn, die zulk een misbruik maken van instellingen en sleur, dat het spot mag heeten met de gelijkheid voor de wet, waardoor deze eerst in den beteren zin wettig wordt. Men bespeurt dat men in de nabijheid is van het land, waar nog in de vorige eeuw de boer die, hoe ook getergd, een edelman een slag toebracht met den dood, die een edelman dreigde met het afhouwen der hand werd gestraft; terwijl de edelman die een boer dood sloeg eene boete van weinige dukaten betaalde.

Wij zijn geenszins vijanden van een adel, die het '*noblesse oblige*' ter leuze heeft. Wij achten geboorte en afstamming niet onverschillig. Enkelen mogen zich verdiensten jegens den lande verwerven, groot genoeg om die ook in hunne waardige zonen en nazaten nog te erkennen; het wordt iets bespottelijks en inderdaad een schimp, wanneer aan loutere geboorte zooveel wordt gehecht, als daarop rechten en aanspraken worden gebouwd, die in het individu volstrekt geen grond hebben. En voor hoevelen evenwel was hooge geboorte met den aankleve van dien méér een slaapdrank of bedwelmende teug, dan een heilzame prikkel! De natuur of de schepper stoort zich niet aan adel van geslacht, en men vindt onder dezen evenzeer gebrekkigen, dommen, leelijken, als onder ons, burgercanaille. En waarvoor al werden geslachten geadeld, waarvoor al titels verleend? Lola Montes werd gravin e.z.v. Wie meer daarvan wil weten sla het artikel op, dat de wetenschappelijke bladen in de eerste helft van het vorig jaar op dat punt ten beste gaven, dat inderdaad stichtelijk of ergerlijk mocht heeten.

Zóó als het daarmede in Hongarije is gesteld kan het wel niet anders, of die hooggeborenen en genadigen worden als de parasieten, die op het ziekelijk, kwijnend volkslichaam azen en zich mesten, zoolang daarin nog sap en kracht overblijft, de kwaal verergerend; tenzij het wordt gereinigd en gezuiverd. Het land is door de natuur rijk gezegend; doch onderwijs, rechtspleging, armwezen bieden, evenals de toestand van den bodem en de middelen van gemeenschap, een tooneel aan van verwaarloozing, dat schromelijk en ergerlijk mag heeten. Enkele Duitsche volkplantingen daar en in naburige streken, hoezeer van dien druk niet geheel vrij, bewijzen wat er beters van kon worden.

Een en ander wordt in den Dorpsnotaris, wiens functiën uitgebreider zijn dan die van dien stand onder ons, alzoo zij eenigermate kantonrechters zijn, ons als voor oogen gevoerd; wel in een roman, doch die dikwijls meer waar wordt dan de op menig punt verknoeide en tot logen verwrongene officieele geschiedenis. Adres aan de verschijning van Maria Therezia met haar kind, Josef II, op den arm, in de vergadering der Hongaarsche magnaten en edelen, en dezer: '*Moriamur pro rege nostro!*' - een verdichtsel dat bijna een eeuw lang geschiedkundig waar heette. De schrijver verdedigt zijne behandeling in dezen vorm D. III, bl. 142.

De in- en omkleeding is belangwekkend. Men leeft in - en met den notaris, die Salomo's gemeen-wijze les: ‘Wees niet te rechtvaardig noch te wijs, opdat gij u niet verdervet’ - niet ter harte nam, zijne echt vrouwelijke gade en de waarlijk lieve Vilma, met de familie Rety, waar de stiefmoeder eene duivelin is, die haar zwakken echtgenoot naar hare pijpen laat dansen en zich soms zoo mon-

sterachtig slecht betoont, dat wij aan overdrijving zouden denken, indien de werkelijkheid ook in dezen niet nu en dan den roman teboven ging, Catharina de Medicis b.v. De vrouwelijke schorpioen steekt ten laatste zich zelve, eerst nog in 't nauw gebracht door haar *âme damnée*, Mackskahazy, het voorwerp van afschuw bij hare edeldenkende stiefkinderen, dat van haat bij haar gade, en op het punt om zich prijs gegeven te zien aan de algemeene verachting. Akos en Etelma Rety zijn een paar lieve karakters, niet al te sterk geïdealiseerd, maar zooals men ze, gelukkig, nog kan ontmoeten. - Mackskahazy en Nyrizó zijn rechters, die het allereerst over zich zelven moesten terecht zitten, en zich zelven vonnissen erbij. Toch niet geheel uit de lucht gegrepen en onzin, maar soms treurige realiteit, op zooveel kleiner schaal zelfs in ons landje niet geheel zonder voorbeeld. Men kon nu en dan immers rechters hooren vonnis vellen wegens gering misdrijf, verboden sprokkelen, knollendieverij e.z.v., die levende takken van den boom der menschheid hadden gebroken of geknakt, die op privatief jachtveld naar edeler wild hadden gejaagd, doch waartegen bij geen strafwet was voorzien, en ook bezwaarlijk voorzien kon worden. - De oude huzaar is een type, met zijn leven in zijne vroegere ondervindingen, zijn instinktmatige gehechtheid aan zijn jongen meester, zijn slimheid welke hij in den krijgsdienst had aangeleerd, terwijl hij bij alles zijne naïveteit bewaart. De fiskaal Völgyësi is mede een nobel karakter, een man met een rechtsgevoel dat zelfs door geen studie der rechten kon worden bedorven, en met een moed dien geen gebrekkig lichaam, geen wereldsche bedenkingen aan het wankelen konden brengen; een dier menschen die, in de werkelijkheid ontmoet, ons met het *maudite race à laquelle nous appartenons* kunnen verzoenen, terwijl Vándory met zijne zelfverloochening bijna tot aan - en daarmede misschien over de grenzen der volmaking komt, ons menschen gesteld. - En Viola en Susi, de roover en zijn vrouw? Hiervan heeft de schrijver gemaakt wat ervan te maken was. Zij zijn behandeld *con amore*, hoog opgevoerd, treffend, en toch in de grondtrekken zóó geschetst en ontwikkeld, dat wij niet durven zeggen: zulken zijn er niet! Sterk kan het menschelijk hart zich aan anderen hechten, wanneer het weinigen, slechts enkelen heeft, waaraan het zich hechten kan. Als aan velen in de wereld en in den roman blijkt, wat er op de zonnige hoogten des levens aan menschen kan worden bedorven, aan die beiden heeft de schrijver willen aantoonen, hoeveel goeds en groots er kan worden gekweekt en bewaard in sommige harten, ook wanneer lot en menschen schijnen als samen te spannen om al het goede en humane daaruit te verbannen. De oude min en Peti hebben daarvan mede hun deel, en onrecht aan den joodschen glazenmaker gepleegd zou het zijn, bijaldien wij ook die figuur vergaten. Ook bij hem gloeit de vonk onder de asch der treurig verwoeste menschelijkheid, en de schets van zijn laatste uren mag eene pleitrede heeten voor de humaniteit.

Met de genoemden en nog anderen brengt Eötvös' roman ons in kennis op eene wijze die boeit. Men ziet hen zich bewegen en krijgt de roerselen waardoor zij worden gedreven onder het oog, men neemt deel in hun lot, leeft en lijdt met hen; op goeden en kwaden valt een helder licht. - Het is een werk, waaraan niet enkel de dichtende verbeelding, het denkend verstand, maar meer nog het edel gemoed en het warme hart deel hebben, den man waardig die, na zijn vaderland in aanzienlijke betrekkingen rechtschapen te hebben gediend, nu nog aanwijzingen en lessen geeft ten aanzien van datgene, wat tot welzijn van dat vaderland en zijne bewoners kan strekken. Hij is als de geneesheer die, ook wanneer hem de behandeling van den kranke niet langer

wordt vergund, zijn opvolger zulke inlichting geeft als dezen ten regel kan strekken. - Op zijn tijd is hij teergevoelig en week zonder zwakheid, hard maar zonder haat, al ontvalt hem nu en dan een bitter woord, doch dit niet ten onrechte. In beeldspraak en combinatie geeft hij blijken van gezonden humor, zonder daarop bepaald jacht te maken, en

aan den prikkel der satire ontbreekt het hem niet, zoodat zij wien het aangaat dien wel zullen voelen. De voorstelling is levendig en trouw, zonder dat die stijgt of daalt tot het minutieuse of plat realistische. Bij sommige tooneelen zouden wij meenen met het werkelijk gebeurde te doen te hebben. - Men leze de voor den vreemdeling althans wel wat uitgebreide schets van de verkiezingen, alsook die van de in 't belachelijke vallende verwelkoming van den palatijn, ook door de verwisseling van den mantel, en daarmede van de aanspraak van den Hongaarschen Demosthenes Zsolvay bij die gelegenheid. Een en ander moge ons minder belangstelling inboezemen en gerekt voorkomen, men vergete niet dat Eötvös oorspronkelijk voor Hongaren of nader Magyaren, waaronder men ook de meeste Protestanten telt, schreef. D. I, bl. 169. In het latere gesprek van den Palatyn met Tengelyï, gaf Eötvös wel zijne eigene zienswijs op met betrekking tot het landsbestuur.

Wij zouden den auteur tekort doen, wanneer wij niet ook wezen op het fraaie van menige natuurbeschrijving, waarin hij de klip voor menig auteur, de al te groote uitvoerigheid die den lezer verwart, heeft vermeden. Het wassen en de overstrooming van de Theiss, de beschrijving van vlakten, bosch en berg, de invloed van de beschouwing der natuur op onze stemming zijn goed voorgesteld. - Zijne inleidende beschouwingen op de meeste hoofdstukken, die slechts nu en dan wat gerekt of gezocht zijn, kunnen strekken als proeven van wereld- en menschenkennis.

Dat nu alles bij zoo iemand zich *couleur de rose* zou vertoonen, laat zich niet verwachten. Het ontbreekt dan ook niet aan scherpe afkeuring, en hij geeselt slechtheid en misbruiken naar verdienste. Trouwens het volk waarbij zulke anomalieën heerschen, waar de rechtspleging op die wijze wordt gevoerd, het gevangeniswezen op zulken voet is ingericht, waar jegens den geringere zulk een roof aan zijne rechten wordt gepleegd, waar de jood zoo wordt teruggezet en mishandeld, verdient dit en meer. Daar mag men hooger en lager geplaatsten het woord toeroepen, dat Vándory [D. II, bl. 261] op de lippen wordt gelegd: - De waarde des menschen ligt in hem zelf'.

Hongarije is thans van Oostenrijk losser en meer op autonomie gewezen. De druk van buiten is minder knellend en belemmerend geworden, het kan zich vrijer ontwikkelen. En er is inderdaad reeds verbeterd, hoewel er nog veel kan en moet geschieden, alvorens land en volk worden wat zij worden kunnen. Ook daar zullen priesterinvloed en priestermacht, die er waarlijk niet ten zegen werkten, ook invloed en rechten des adels, moeten worden beperkt en belet, alvorens daar vrijheid en welvaart kunnen zetelen. Schromelijk is de onderdrukking, welke het protestantismus moest ondergaan, nadat het wel schoonen voortgang had gemaakt; en nog erger het geweld aan joden gepleegd, door den schrijver terecht gegeeseld. Echt humaan en heerlijk is der joden achterlijke toestand gemotiveerd in het onderhoud van Vándory met den jood. D. III, bl. 184 en volgg.

Minder begrijpelijk komt het ons voor, dat er van - en voor den adel geen matrikel, geen register of iets dergelijks bestaat, en alle bewijs in dezen zou afhangen van losse papieren, die op allerlei wijze kunnen verloren gaan; en dit in een land waar zoovele adellijken zijn, en onder die adellijken velerwege een spilen pronk- en speelzucht heerscht, die vele geslachten - de hoogstgeplaatsten daaronder leerden het - tot verval en ondergang moest voeren, zoodat het ons niet behoeft te bevreemden, dat wij in den Dorpsnotaris eene verarmde vorstin en een adellijken kok ontmoeten, die zich evenwel op hunne afstamming laten voorstaan.

Dat de schrijver enkele malen woorden des Bijbels te onpas en onjuist aanvoert [D. I, bl. 17 en 32 en elders], kunnen wij minder goed keuren. Hij had dit niet noodig, en het is een te goedkoop vernuft.

De vertaling laat zich wèl lezen. Enkele misvattingen, ‘gevreesd aangezicht,’

in plaats van ‘gerimpeld’ of met ‘groeven’ [*gefürcht*], ‘verstoord’ in plaats van ‘verwoest’, kunnen der pen lichtelijk ontglippen. Op bl. 197 van het derde deel staat Vándory voor Bántorny.

Onze wat uitgebreide aankondiging wordt gerechtvaardigd door het werk, dat wij gaarne aanbevelen, ook omdat het ons land en volk hier gelukkig doet prijzen, en het menig knorrepot en kleinzeerige de hand op den mond kan doen leggen.

Moest het zijn? Roman van Karel Detlef. Uit het Hoogduitsch. Haarlem, W.C. de Graaff.

Telang bleef het boek op de schrijftafel liggen eer wij het aankondigden.

Er kunnen redenen bestaan om bij het verschijnen van een boek zoo spoedig mogelijk voor de lezing en aanbeveling ervan te waarschuwen, maar ook om er spoedig oplettend op te maken en het zijne ertoe bij te dragen, dat het niet achter boeken met wijdsche of pikante titels verschoven, of onder den stroom van luchthartige en onstichtelijke libellen bedolven wordt.

En omdat het laatste hier het geval is, hebben we telang met de aankondiging van dit boek gewacht.

‘Moest het zijn?’ bevat veel karakter- en menschenkennis. Het boek heeft een goed moreele strekking, en het behoort tot de lectuur, die niet alleen degelijk is, maar die men ook gaarne herhaalt.

Niemand, als hij van moraal en degelijkheid hoort, meene daarom dat hij hier met een droog, betoogend, niet voor zijn ontspanning geschikt boek te doen heeft. Het tegendeel is waar: we hebben hier een roman, wel zonder excentriciteit, maar boeiend van het begin tot het einde.

De handelende personen leven; het tooneel, waarop ze verschijnen, verplaatst ons in het oord waar ze tehuis behooren; de toestanden zijn zoo natuurlijk geschetst, dat we ons werkelijk erin tehuis bevinden. Het geheel houdt ons belangwekkend bezig. De ontknooping is verrassend; niet echter in dien zin, dat, gelijk in zoovele romans, alles ten leste terecht komt en de uitkomst de wenschen en de verlangens der hoofdpersonen bevredigt.

Dat in het koude Rusland - we hebben hier met een Russischen roman te doen - ook warme harten kloppen, hebben we wel nooit betwijfeld, maar dat in het hooge Noorden zulk een diep, innig, levendig, hartstochtelijk gevoel, bij nog zooveel ruwheid in zeden, in veler boezem leeft en zich zoo aandoenlijk openbaart - dat deed ons aangenaam aan en stort over dezen roman een liefelijken geur uit, die niet bedwelmt, maar ons als in een welriekende atmosfeer doet verwijlen.

Gelijk we hier een plastische beschrijving van kleine Russische steden aantreffen, vinden we in den postmeester, den grijzen, onderdanigen, maar trouwhartigen Gabriël, den veerman en diens vrouw, den stokouden, diep rampzaligen Porphyreus en anderen, echt Russische typen, waarbij we echter niet moeten vergeten, dat we ons voor ruim 16 jaren in Rusland bevinden.

De hoofdpersonen in den roman zijn geen standbeelden, die we wegens de schoone vormen, de juiste lijnen, de gracieuse houding, en sprekende gelijkenis, of wegens hunne wanstaltigheid en ongemanierdheid bewonderen of verafschuwen, - neen, ze

zijn levende menschen met al wat menschelijk is, die we hooren spreken en zien handelen, voor wie we innige sympathie gevoelen, of die ons afstooten. Ze zijn menschen met diep gevoel; met groote zielskracht; met zwakheden, gebreken en zonden, zelfs van de ergste soort; - menschen, in één

woord, zóó natuurlijk geschetst, en zich zóó ongedwongen bewegende, dat we met hen leven en in hun midden ons bewegen.

Wij zouden, als er ons de ruimte voor gegund was, tafereeltjes kunnen afschrijven, die de begeerte om het geheel te lezen niet weinig zouden opwekken, maar ze passen zóó in het geheel van den roman, dat ze zonder dat geheel, hoe schoon ook op zich zelve, door de licht- en schaduwtinten die er zijn aangebracht, in waardeering zouden verliezen, evenals het bijwerk op eene schoone schilderij verliest, als 't uit het geheel wordt weggenomen.

'Moest het zijn?' Ja, zeggen we, en wij gelooven, dat dit het meest bevredigende antwoord is, waarop de schrijver aanspraak kan maken. Ja, zeggen we nog eens, hoeveel strijd er ook gestreden, hoeveel leed er ook geleden moest worden.

Het heeft ons bevreemd, dat de auteur met geen enkel woord iets mededeelt van den broeder van Helena, den leerling evenzeer als zij van Melanie Paulowna.

De Hollandsche vertaler heeft zijn taak uitstekend volbracht.

H.

Mengelwerk.

Hoe de overste Lake zijn eerewoord brak en het toch hield, door D^r^. H.J. Broers.

> Und die Tugend, sie ist kein leerer Schall,
> Der Mensch kann sie üben im Leben,
> Und sollt' er auch straucheln überall,
> Er kann nach der göttlichen streben,
> Und was kein Verstand der Verständigen sieht
> Das übet in Einfalt ein kindlich Gemüth.

Wanneer de lezer hier een dieptreffend of schokkend verhaal verwacht, moet ik hem bij voorbaat zeggen, dat het hem tegenvallen zal. Het is zoo eenvoudig mogelijk, en ik ben overtuigd, dat hij gemakkelijk een menigte dergelijke verhalen zou kunnen doen, van hetgeen hij beleefd of wel van hooren zeggen had, zoo hij maar eenigszins lust gevoelde, ze in een passend kleed te steken of ze geregeld op het papier te brengen. Wat ik er nog bij zeggen wil is, dat alle personen uit mijn schetsje goede menschen zijn; niet saaie lieden, want goedheid is geen saaiheid, maar goede menschen in den waren zin des woords, zooals hij ze aantreft, die bij voorkeur bij den mensch het goede zoekt. Ik moet er echter één persoontje van uitzonderen, een klein kereltje, maar hij mag toch eer nijdig en vinnig genoemd worden dan kwaad. Ik wil zelfs vooraf u een goede daad van hem meedeelen. Er kwam namelijk eens een ongelukkige bij hem, die geen rok had; hij zelf had er twee. Hij gaf er den armen broeder volgens den raad des grooten meesters één van. 't Is waar, hij was de kleermaker van het dorp, waarheen we ons begeven zullen en de rok, dien hij weggaf was er een die hem vroeger besteld was, doch welken de besteller niet had willen aannemen, omdat hij hem zoo verknipt en versneden had. De man, die hem aan moest doen, leek er wel 2 bulten mee te hebben en de kleermaker

zag geen kans om er zelfs nog het kleinste kamisooltje uit te maken; daarenboven was de kleur van de stof zoodanig, dat de lappen voor geen ander kleed, oud of nieuw, dienen konden, en de rok hing daar in zijn werkplaats als een altijd sprekend bewijs van het mislukken van zijn talent. Maar genoeg, de naakte broeder, die er geen had, had thans het noodzakelijke kleedingstuk.

Volg mij nu naar het dorp, welks naam ik u niet behoef te noemen. Het lag op eenige uren afstands van de hoofdstad der provincie; misschien moet ik, volgens het tegenwoordige spraakgebruik, van eenige kilometers afstands spreken alsof ik een man van een spoorweg was, maar al mocht het tot eenige verwarring aanleiding geven, zelfs zoodanig als een Noord-Brabantsch klein uurke teweegbrengt, dat wel tot 1½ uur uitdijt, behoud ik liever mijn oud-Hollandsch uur. 't Zou zelfs zoo erg niet wezen, als de lezer in het opzoeken van het dorp een weinig verdwaalde.

Het dorpje had, zooals alle behoorlijke dorpen, een kerk, die reeds voor eeuwen gesticht was met de daarbij behoorende pastorie of dominé-swoning, een school met de daarnaast staande woning van den schoolmeester, een herberg met een grooten boom op het voorplein, onder welken boom verscheidene banken stonden. Een woning voor den burgemeester of schout zooals men nog in die dagen zeide, van den ontvanger, die tevens allerlei negotie deed en verder eenige kleine winkelhuisjes, eene van den timmerman en wagenmaker, van den schoenmaker, den smid en den bakker, alle doormengd met boerenwoningen of arbeiderswoningen, zooals men op alle dorpen vindt. Het dorp lag aan den grooten weg, toen nog een zandweg, alleen de dorpsstraten waren met keisteenen geplaveid, die van de naburige heidevelden gehaald waren, die goed waren tegen het stof en de modder, maar waarop het niet geraden was breekbare waar te vervoeren. Aan alle zijden was het dorpje omzoomd door eenige weilanden, vele bosschen en groote heidevelden; de wegen leverden weinig schaduw op, want de bewoners, die wat te zeggen hadden, meenden, dat als men de wegen met boomen beplantte, de schaduw, die ze afwierpen heel nadeelig zou werken op de aan den zoom gelegene stukjes grond, die zij begonnen waren voor de konsumptie in kultuur te brengen. Een enkel klein stukje grond van eenige bunders grootte (men had den heidegrond maar voor het nemen) was door den jongeheer van den Dominé, zooals men hem op het dorp noemde, een jonge knaap, die veel las en veel liefhebberij had, tot een soort van lusthof gedeeltelijk aangelegd en gedeeltelijk met dennen bezaaid en met eiken hakhout bepoot. Men noemde het lachenderwijze ‘het buitenverblijf van den jongen heer’, want hij had er een soort van hut op gepractiseerd, waarin hij zich bij slecht weder verschuilen en verder de gereedschappen, die hij noodig had, bergen kon. Men had algemeen schik in het werk van het jeugdige kereltje, waarvan hij het plan en de teekening zelf ontworpen

had en dat er al aardig begon uit te zien en wezenlijk eenige gelijkenis met den aanleg van een buitenplaats begon te krijgen. De beide ware buitenplaatsen, anders des zomers door stadsfamiliën bewoond, waren thans door de tijdsomstandigheden ledig gebleven. Het was namelijk in den zoogenaamden Franschen tijd, die noodlottige dagen, die zoo loodzwaar op ons vaderland hebben gedrukt en het, bij al den vooruitgang, dien zij hebben aangebracht, toch zooveel leed hebben berokkend.

De jongeheer van den Dominé, van wien ik met een enkel woord gewaagde, was een ouderlooze knaap, die bij den Dominé van het dorp zijne opvoeding kreeg. Men noemde hem in onderscheiding van den zoon van den predikant, die de jongen van den Dominé genoemd werd, de jongeheer van den Dominé. Hij heette Eduard Lake en hij was door zijn voogd, die een verstandig man was, aan den predikant van het dorp ter opvoeding toevertrouwd, omdat deze in zijn eigen huis geen gelegenheid had hem op te nemen en hij den predikant als een degelijk, verstandig man kende, die beter geschikt was dan hij om een karakter als dat van Eduard te leiden. Dat toch was een mengsel van zachtheid en hardheid, van toegevendheid en fierheid, die dikwijls ineenliepen en tegenover hetwelk men de uiterste kalmte en bedaardheid behouden moest, die de voogd niet bezat. Met hardheid kon men met den knaap niets beginnen, toegevendheid bracht dikwijls juist het tegenovergestelde teweeg van hetgeen men verwacht had en Dominé was de juiste persoon, die zonder den knaap teveel aan banden te leggen of hem teveel toe te geven, hem op den rechten weg houden kon. Ofschoon de voogd van den knaap niet bepaald een geleerde of een gestudeerd man wilde zien opgroeien, wenschte hij hem toch een opvoeding te geven, die tot ontwikkeling van hoofd en hart beiden leiden kon, onverschillig welke loopbaan de jongen later zou willen kiezen. Hij begreep terecht, dat de opvoeding tot mensch een der moeielijkste zaken was, die alleen kon gegeven worden door iemand, die zoo goed wist wat ware humaniteit was als onze Dominé. Klassiek geleerde in den waren zin des woords, beoefende hij de studie der ouden met echte liefde en was uitnemend op de hoogte om hunne schoonheden te beseffen. Hij studeerde echter voor zich zelven uit liefde tot de studie, uit behoefte aan dagelijkschen vooruitgang en aan dagelijksche ontwikkeling. Daarbij verwaarloosde hij de nieuwere talen niet en had hij een open oog voor al wat kunst was. Onder zulk eene leiding nu kon Eduard zich gereedelijk tot mensch ontwikkelen; maar toen deze in het huis van den predikant werd opgenomen, was hij nog te jong om werkelijk onderwijs van den eerwaarden man te genieten; hij moest eerst leeren lezen, schrijven en rekenen, voor welk onderwijs de meester van het dorp een zeer geschikt persoon was.

Zonder laf toegevend of onverschillig te zijn kon de predikant zich nog zeer gemakkelijk in de dagen zijner jeugd en van zijne kinds-

heid verplaatsen. Zonder vrees voor straf kon de knaap dus meer aan zijn eigenaardigheden toegeven, dan hij wellicht bij eenig ander zou hebben kunnen doen; hij genoot eene vrijheid, die slechts getemperd en beteugeld werd, waar het noodig was, en die nooit tot losbandigheid mocht ontaarden, maar die hem veel vroeger dan andere kinderen op eigen wieken leerde drijven en zijn oordeel over goed en kwaad vroeg ontwikkelde. Even humaan als de predikant zijne gemeenteleden naderde en hen tot zich trok, zoo deed hij het ook den knaap, die hem nooit angstig vreesde of straf voor de minste kleine zonde deed duchten, uitgezonderd als hij aan de perziken- of abrikozenboomen van den Dominé gezeten had, waarvoor zijn Weleerw. een bijzonder zwak had, en wat den knaap ten strengste verboden was, maar evenals het eerste menschenpaar van de verboden vruchten de handen niet kon afhouden, zoo gebeurde het wel eens, dat Eduard aan de verzoeking ook geen weerstand kon bieden, vooral als de boomen vol zaten en de vruchten er zoo frisch en aanlokkend uitzagen. Dan had hij wel eens een geheel uur in een donkere kast moeten zitten waaruit hij bedaard weder te voorschijn trad om zonder betraande oogen een klein sermoen aan te hooren. Tranen, zoo had de knaap zich al vroeg voorgenomen, zou hij nooit om eenige straf ter wereld storten.

Daar Eduard ijverig en leergierig was, had hij ook spoedig de gunst van den onderwijzer weten te verwerven. Deze, ‘de Romein’ bijgenaamd, omdat hij zooveel ophad met het oude Rome en steeds den mond vol had van Romeinsche deugd, van Romeinsche grootheid en volharding, van een Romeinsch karakter en wat dies meer zij, was een goed, eenvoudig en verstandig man en voor een dorpsonderwijzer van dien tijd meer dan gewoon ontwikkeld. Hij was bij groot en klein bemind, niet alleen door zijn nederigheid en hulpvaardigheid, maar vooral ook omdat hij voor een armen doode de klok iets langer liet luiden dan voor een rijken en precies bij den eersten stap, dien men met den begrafenisstoet uit de deur deed, beginnen liet om niet te eindigen voordat het lijk in de groeve was neergezet. Hij was gezien bij dergelijke gelegenheden, omdat hij trots den beste bij het doodmaal van iemand, die het missen kon, behoorlijk beschuit met rookvleesch of koek binnen wist te smokkelen, maar voor de armen dikwijls de beschuit en de kaas, die rondgedeeld werd, zelf in alle stilte betaalde. Als Dominé 't niet deed of niet kon, wist hij door een treffende aanspraak de harten der aanwezigen te roeren en de overgeblevenen te troosten. Hij was een groot calligraaf en bezat al de schrijfboeken van Van den Velde, Coppenal, Hondius, Maria Strick en anderen, waaruit hij de heerlijkste letters uit zijn hoofd met krijt op schoolbord of tafel wist na te trekken en de boeren verbaasde, die al blij waren, dat ze een ordentelijke letter schreven en niet wisten wat er uit al die vreemde krullen en trararies voor den dag moest ko-

men, maar toch eindelijk duidelijk de bepaalde letter eruit herkenden. Hij trachtte in de kunst Eduard door bijzondere lessen in te wijden, 't geen hem vrijwel gelukte en als Eduard privaatles bij hem kwam nemen, haalde hij het bekende pennemes met zwart hecht en beenen splijter uit den bordpapieren koker voor den dag, versneed eenige nieuwe ganzenvederen en dan ging het erop los; terwijl hij deze kunst nog hooger roemde dan de schrijfkunst der Romeinen, wier graveeren met de ijzeren griffel op de wassen tafelen een der enkele punten was, die hij afkeurde.

Hij had Eduard, die bij hem op de openbare school ging, liefgekregen, niet alleen omdat deze leergierig was, maar ook omdat hij in het kind iets van het karakter zijner lievelingen meende te bespeuren. Eens had Eduard wat misdreven en moest hij zijn hand uitstrekken om eenige klappen met de plak te ontvangen, maar voor den meester genaderd stak hij de hand niet uit doch keek dezen met zulk een vreemdsoortigen onbeschrijfelijken blik aan, dat meester iets ongekends in zich voelde opkomen, wat zijn hand met de plak gewapend terug hield. Hij, een goed kenner van het menschelijk en vooral van het kinderhart, legde de plak uit de hand en stak deze zwijgend den knaap toe, die getroffen deze hartelijk drukte en beloofde nooit weer tegen de schoolwet te zullen zondigen. Van dat oogenblik af, was een innig verbond tusschen beiden gesloten.

Meester Romein had niet altijd goed weer op zijn Romeinen. Eens dat hij bij een rijken boer op een St. Maartensgans genoodigd was, vertelde hij aan tafel, dat de ganzen Rome gered hadden, doordat ze het garnizoen van het kapitool, dat op het punt stond overrompeld te worden, door haar vreeselijk kwaken wakker gehouden hadden. Ja! had de boer geantwoord, daar zijn niet eens ganzen toe noodig, meester, om iemand door kwaken uit den slaap te houden; en de vrouw en de dochters van den boer, die dat natuurlijk op zich toepasten, keken meester den geheelen middag met schele oogen aan, en bedeelden anderen met de lekkerste hapjes.

Op een anderen tijd vertelde hij zijn buurman Jochem de geschiedenis van Mucius Scaevola. Ja, had Jochem gezegd, je hebt menschen, die al zonderling ongevoelig zijn voor brandwonden, daar heb je mijn neef Kees, die zijn beide voeten al half verbrand had, eer hij wakker werd. Als ijs viel 't koude gezegde op zijn enthousiasme. Een ander lachte hem hartelijk uit bij het verhaal van Curtius. De menschen kunnen al zonderlinge dingen geleuven, had hij geantwoord. Ook bij zijn vrouw had het aanprijzen van het Romeinsche karakter niet altijd de beste uitwerking. Als schoolmonarch aan stipte gehoorzaamheid zonder tegenspraak gewoon, was deze ook in zijn huiselijken kring ingevoerd, ja zelfs, was moeder de vrouw wel een weinigje al te toegevend geworden en vergenoegde zij zich als eens iets in 't geheel niet naar haar zin was met eenige korte in den treurtoon vervallende

woorden te antwoorden. Daar kon meester in 't geheel niet tegen en hij bracht zijn vrouw dadelijk op den rechten weg terug, door haar toe te voegen: De Grieken, vrouw, je vervalt in de Grieken (die pleizier in het treuren hadden), maar dat gedurige aanprijzen van het Romeinsche karakter had eindelijk ten gevolge, dat ze somtijds wel een weinigje tegen 's meesters redeneeringen in verzet kwam. Dan antwoordde deze niets, maar stak zijn pijp aan en, als het zomer was, retireerde hij dadelijk, door zijn hond en zijn poes vergezeld, naar zijn zomerhuisje. De hond lag dan op zijn voeten, de kat zat op zijn knie. Als hij terugkwam, droeg zijn korte broek de duidelijkste sporen van kattenhaar en beweerde juffrouw Romein dat het zonde was, daar de kat zoo verhaarde, maar meester beweerde, dat het geen verharen was en dat de mensch ook wel eens een haar uit zijn hoofd verloor zonder daarom te kunnen zeggen, dat zijn haar uitviel. De juffrouw handelde dan maar zeer verstandig, zweeg en borstelde de katteharen af, want zij was er zeer op gesteld dat meester er netjes uitzag.

Op zekeren ochtend echter moest zijn liefde voor de Romeinen den gevoeligsten slag ondervinden, die haar ooit getroffen had. Meester was bij Dominé, dien hij over kerkelijke zaken spreken moest, een pijp gaan rooken en onwillekeurig was het gesprek weer op het oude thema gekomen. Meester was juist bezig de Romeinsche vrouwen in de hoogte te steken en haalde het geval aan van Porcia, de vrouw van Brutus, die zich een vrij diepe wond in de dij toebracht in tegenwoordigheid van haren man, om hem te toonen, dat zij kracht genoeg had en moed genoeg om pijn te weerstaan, als men haar een geheim met geweld wilde afdwingen. Romanen! Romanen! had Dominé geantwoord, die er liefhebberij in had, met hem somtijds goedwillig den spot te drijven, hoe sla je de plank nu zoo geheel mis? 't Geheele geval van je fiere Porcia bewijst immers niets anders, dan dat de vrouw ik weet niet wat doen zou om achter een geheim te komen; ge weet immers, dat Brutus haar iets niet zeggen wilde. Nieuwsgierigheid, Romanen! was het en anders niets, waardoor ook de oude mevrouw Papyrius gedreven werd, toen ze haren zoon het verhandelde in den senaat wilde ontlokken. Zoo heftig was meester getroffen, dat hij zijn pijp brak, iets wat hem nooit gebeurde. Spottende ging de Dominé voort, toen meester met de zaak een weinig verlegen werd: daar zal een klein rood steentje in den steel gezeten hebben, kijk maar eens, maar ‘Romein’ had geen pleizier om naar kleine roode steentjes te zoeken en verliet half knorrig zoo spoedig mogelijk het vertrek, waar Dominé in zijn eentje nog een poos bleef zitten lachen.

Hij zou het echter spoedig weer bij zijn vriend goed maken. Den volgenden Zondag preekte hij uit den zendbrief van Paulus aan de Romeinen en deed hij die Romeinen zoo uitkomen, dat 's meesters gelaat niet alleen van genoegen glansde, maar dat ook de boeren bij het uitgaan der kerk tegen elkander zeiden: Die Romeinen, dat zijn

zeker die goede vrienden van onzen meester; jongens, jongens, die man moet toch ook wat weten, dat hij er zelfs nog meer van weet te vertellen dan onze Dominé.

Zoo was de vrede tusschen deze twee goede menschen weder volkomen hersteld en meester at 's middags eens zoo smakelijk als anders en had voor iedereen meer dan één vriendelijk woordje over. Aan Porcia dacht hij dien geheelen dag niet.

Ik heb hier vooral 's meesters enthousiasme voor de Romeinen in het breede geschilderd omdat dit niet nalaten kon eenige werking in den geest van den jongen Eduard na te laten, die, al had hij nu zooveel genoegen niet in die onophoudelijke reistochtjes naar Rome, toch onwillekeurig met den diepsten eerbied voor het Romeinsche karakter bezield werd en met de zucht om waar zulks te pas kwam, de Romeinsche deugd en grootheid na te streven. Wij zullen later zien, hoe hij het in toepassing bracht.

Toen Eduard grooter werd, kwam hij natuurlijk geheel en al onder de leiding van den predikant, wiens gade een trouwe moeder voor hem was en in wiens dochters, die veel ouder dan hij waren, hij hartelijke, liefderijke en zachte verpleegsters en leidsters vond, die zeer gunstig op zijn karakter werkten. De jongen van den Dominé had het ouderlijke huis verlaten en was op een kantoor te Amsterdam werkzaam. 't Gevolg van dat alles was, dat Eduard wel een weinigje vertroeteld werd, maar geheel in den goeden zin des woords, zooals men kinderen gaarne ziet vertroetelen, die dan gewoonlijk tot aangename en welwillende menschen opgroeien. De predikant had den knaap langzamerhand in de oude klassieken ingewijd, maar bij hem de zucht tot klassieke studie niet kunnen ontwikkelen. Hij was wel niet ongevoelig voor het schoone en goede, dat de dominé zoo duidelijk in de geschriften der oudheid deed uitkomen, maar het meest lokte hem toch de beschrijving der gevechten aan, alleen hinderde 't hem, dat de goden in de meeste gevallen meededen en dat een goed soldaat dus niet genoeg op zich zelf rekenen kon. Liever nog dan van de gevechten der oudheid luisterde hij naar de beschrijving van de gevechten van den grooten Bonaparte, dien hij bewonderde en wien hij gaarne op zijn zegeweg wilde volgen, schoon hij zich er nooit tegen iemand in 't minst had over uitgelaten. Zijn bepaalde neiging bleef echter voor den krijgsdienst en hij nam zich voor om, zoodra hij den leeftijd maar eenigszins bereikt had, de toestemming van zijnen voogd te zien te verkrijgen en het zwaard aan te gorden. Wij zullen later zien, welke gelegenheid zich daartoe aanbood.

Van de overige dorpsgenooten en van de boerenjongens van den leeftijd van Eduard heb ik niet veel te vertellen; hij zocht ze niet en hij meed ze niet, alleen had hij zich nog al aangesloten bij den zoon eener weduwe, die een jaar ouder dan hij was en die voor zijne moeder, de weduwe van een vroegeren ontvanger, zooveel mogelijk het brood ver-

diende. Het was een goede jongen met een helder hoofd en vooral met een goed hart. Meester Romein had ook op hem zijn best gedaan. Deze weduwe bewoonde een klein huisje met een aardig stukje grond, dat Willem goed onderhield en waaruit de noodige levensbehoeften voor het gezin getrokken werden. Zij deed verder een klein winkeltje, waar zoowat van alles te krijgen was en Willem ging van tijd tot tijd naar de stad om inkoopen te doen, op welke tochtjes Eduard hem dikwijls vergezelde en hem trouw behulpzaam was in het dragen der pakjes of van den grooten zak, waarin de goederen gepakt werden. Willem had een eenig zusje, 7 jaar jonger dan hij, Lotje genaamd, de glans en de vreugd van het huisgezin zoowel als van het heele dorp, welks lieveling zij was; allen waren erop uit om, als zij voorbijkwam, haar eenig lekkers aan te bieden en altijd een vriendelijk woordje toe te spreken. Lotje was niet mooi, maar had een bijzonder aantrekkelijk en lief gezichtje en hare stem en hare manieren waren zoo aangenaam en zacht, dat ze iedereen voor haar innamen. Zij had het nooit met iemand op het dorp te kwaad, dan alleen met den kalkoenschen haan van den kleermaker, die altijd in woede op haar aanviel, als zij een rood doekje aan had. Zij vergezelde somtijds de beide knapen op den tocht naar de stad, en Eduard hield bijzonder veel van haar, terwijl zij Eduard ook gaarne mocht lijden.

Eens, dat deze met Lotje voorbij de woning van den kleermaker kwam, vloog de haan het erf af weer op haar los, maar Eduard, als een waar redder, wachtte hem moedig af en gaf hem zulk een vervaarlijken schop, dat hij trekbeenend naarbinnen vloog onder het uiten van een akelig gegil, waarop baas Prik naarbuiten vloog en den knaap te lijf ging. Doch deze, sterk, kloek en onversaagd, gaf het ventje zulk een geweldigen vuistslag, dat hij den weg van zijn kalkoenschen haan volgde en zijn biezen pakte, als een hond die een goed pak slaag gekregen heeft. De buren, die het gezien hadden, hadden er veel pleizier in, dat de jongeheer van den Dominé den nijdigen baas Prik zoo toegetakeld had.

Maar wat deed baas Prik met den kalkoenschen haan, daar hij er toch geen hennen bij had? Hij was de eenige op het dorp, die een weinigje onder de plak van zijne vrouw zat, die meestal gelijk wilde hebben, en het nooit voor den held der schaar opgaf; welbespraakt kon men haar niet noemen, want met evenveel recht zou men een doorbraak van een dijk een snelvlietende rivier kunnen heeten, zoo overstelpte zij haar heer en meester met een vloed van woorden, waartusschen hij er geen enkel kon inbrengen; dan was het eenige middel, dat hij een rood lapje voor de oogen van den kalkoenschen haan heen en weer bewoog, die dan zulk een vervaarlijk geschreeuw begon aan te heffen, dat mevrouw Prik tot zwijgen gebracht werd. Maar deze reden vertelde hij aan niemand, en als men hem vroeg waarom hij dat arme dier zoo eenzaam en onhuiselijk zijn leven liet

slijten, antwoordde hij: och kom, een vrijgezel of een weduwnaar heeft zulk een slecht leven niet. Toen nu Prik en zijn haan het ongeluk was overkomen, vergenoegde vrouw Prik zich, met eenvoudig tegen de buren te zeggen, dat hij zijn verdiende loon had, een antwoord dat nog altijd te beslissen liet, of zij haar echtvriend of zijn kalkoenschen haan bedoelde.

Wij zijn in het jaar 1810. Met een pennestreek had Napoleon het Koninkrijk Holland geschrapt, en het als een provincie van Frankrijk ingelijfd; rampspoed en ellende stortten zich over alle klassen der maatschappij uit, en voor velen stond armoede voor de deur; de meeste zaken, waaraan de mensch voor zijn levensbehoeften gewoon was geraakt, waren door den invoer van het continentale stelsel niet meer te verkrijgen, de regie had Dominé en meester Romein van tabak beroofd, zoodat zij zich met allerhande knoeierijen als surrogaten moesten bedienen, en ze slechts eens in de week een pijp echte tabak konden rooken. Daarbij kwam als de grootste ramp van allen de conscriptie waardoor onze jongelingen, *het kanonvleesch*, ter slachtbank werden gevoerd. Doch wij blijven niet al te lang bij deze schildering stil staan. Ik voer u vooral terug naar de woning der oude ontvangersweduwe, de moeder van Lotje, wier negotie thans bijna geheel verliep, en die alleen nog bestaan kon van de opbrengst van den hof, dien Willem bebouwde; maar daarmede kon toch ook niet in alle behoeften worden voorzien. En ook die steun en die hulp zou haar ontnomen worden; de vreeselijke conscriptie trof ook haren Willem en nu zag zij niet alleen haren eenigen zoon naar het bloedige slagveld slepen, maar zich zelven en haar Lotje aan de diepste armoede ten prooi. Toen de tijding kwam, was Willem zelf juist afwezig, en zij bleef daar als versteend zitten bij de tafel, de hand roerloos, en tot geen werken hoegenaamd in staat. Zij zond alleen Lotje naar een neef, die op een kwartier afstands van het dorp woonde, om hem de jobstijding mede te deelen, en om hem eenigen raad te vragen. Willem was wel opgeroepen om zich voor den raad te vertoonen, of hij ook redenen van vrijstelling kon bijbrengen, en hij had alle hoop gehad, dat een klein lichaamsgebrek, aan den voet, hem vrij zou gemaakt hebben; maar men zag zoo nauw niet, men zou hem op de eene of andere manier wel op een paard zetten, dan behoefde hij niet te marcheeren. Toen de noodlottige tijding aan huis kwam, was hij juist op weg naar een naburig dorp, om te zien of hij nog wat koloniale waren konde krijgen voor den handel zijner moeder. Hij had gehoord, dat die misschien daar nog voorhanden waren.

Toen Lotje op weg naar haren neef de pastorie voorbijging, stond Eduard voor het venster; hij merkte den droefgeestigen blik en het betraande oog van het lieve kind dadelijk op, en snelde haar achterna, door zijn trouwen hond vergezeld om te vernemen wat haar deerde. De hond begon dadelijk Lotje te liefkoozen, maar in stede van eene hartelijke

ontvangst zooals altijd te genieten, kreeg hij niet de minste aanmoediging.

Niets dan wat op de groote zaak betrekking had kon haar treffen.

Wat is er gaande, Lotje lief? riep Eduard opeens, haar opzij snellende. Wat is er gebeurd? en zij vertelde hem onder het storten van bittere tranen de geheele toedracht der geschiedenis.

Zwijgend bleef Eduard aan hare zijde voortgaan, en trachtte op allerhande wijze haar moed in te spreken, ofschoon hij evenals zij gevoelde, dat de troostgronden die hij aanhaalde niets te beduiden hadden. Bij haren neef aangekomen, vertelde zij hem de zaak, en deze beloofde haar spoedig te volgen, daar zij verlangde maar zoo spoedig mogelijk bij moeder terug te zijn, om deze niet aan die doodende eenzaamheid over te laten.

Eduard vergezelde haar, en trachtte de moeder ook nog met eenige woorden te troosten. Hij beloofde haar, dat hij zich dadelijk op weg naar de hoofdstad zoude begeven naar zijnen oom, om te zien of deze door machtigen invloed nog wat bewerken kon, en na beide ongelukkigen, die hem met een gevoel van dankbaarheid aanstaarden, de hand gedrukt te hebben, verliet hij ze, om den predikant kennis te geven van zijn voornemen om naar zijnen voogd te gaan. Deze was gewoon aan dergelijke tochtjes, en sprak hem zelfs eenigen moed in, ofschoon hij heel goed wist, dat niets baten kon, dan een groote som gelds waarmede men de machthebbenden de handen stoppen kon.

Het was reeds laat geworden toen Eduard bij zijnen voogd aankwam; deze zat aan tafel, en welke haast Eduard ook maakte, hij wilde naar niets hooren voordat de maaltijd afgeloopen was.

Eduard, die hard geloopen had, en uit den aard der zaak sterk was opgewonden, had weinig trek in eten maar sloeg in haast een paar glazen wijn naar binnen, die hem wel goed deden, maar niet geschikt waren om hem bedaarder te maken.

Na het eten vlijde oom zich in zijn armstoel, waarin hij gewoon was zijn middagdutje te doen, en toonde zich nu bereid Eduard aan te hooren. Oom, sprak deze, ik kan u met mijn vaste voornemen bekend maken om dienst te nemen, en ik kom u daartoe de toestemming vragen, doch ik moet u vooraf zeggen, dat niets mij beletten kan om mijn plan ten uitvoer te brengen. Men begrijpt zeer goed, dat zulk een aanspraak en op zulk een toon gedaan weinig geschikt was, om den bejaarden man, die in zijn dutje gestoord was, gunstig voor hem te stemmen, en deze antwoordde dan ook wrevelig en fier, mannetje, dat is geen toon die bij mij ingang kan vinden, gij praat van vaste plannen en vaste voornemens van uwe zijde, maar ik moet u zeggen dat, toen ik de voogdijschap over u aannam, ik dit ook gedaan heb, met het vaste plan en het vaste voornemen om de plichten aan die betrekking verbonden, nauwkeurig en stipt te volbrengen, in den geest van uwe overledene ouders en vooral in uw belang; gij begint

met mij het mes op de keel te zetten; dat is verkeerd van u, want gij kunt heel goed begrijpen, dat ik niet maar zoo in eens kan beslissen, en ik mij eerst ernstig beraden moet. De weg dien gij opwilt, leidt tot geen kinderspel, maar gewoonlijk tot den bloedigen dood op het slagveld, en uwe ouders hebben recht, om van mij te eischen, dat ik het lot van hun eenig kind niet roekeloos in de waagschaal stelle; zeg mij eerst eens, wat drijft u tot zulk een haastig en spoedig besluit dat onherroepelijk schijnt, en als wat wilt gij in dienst treden? Als remplaçant, oom! klonk het antwoord, terwijl de verbaasde oom in zijn stoel opsprong, als remplaçant jongen, ben je geheel en al gek geworden, hoe is dat dolzinnig plan in je hoofd opgekomen? Gij behoeft niet om den broode als remplaçant te gaan, en gij sluit ermede den weg af, dien gij zelve wilt inslaan Ik zou ook voor geen geld ter wereld remplaçant worden oom, maar hier geldt het de redding van een mij dierbaar huisgezin van een' gewissen ondergang.

Eduard moest nu de geheele geschiedenis van het huisgezin der weduwe vertellen, en oom begon een weinigje lont te ruiken, toen Eduard van Lotje verhaalde. Hoe oud is die deerne, vroeg oom, en toen Eduard twaalf jaar geantwoord had, zette oom het bij hem opgekomen denkbeeld, dat Eduard verliefd was, op zij, daar hij zich de verliefdheid van een knaap van 17 jaren op een kind niet in het minste kon voorstellen. Eduard zelf zou het ook ten sterkste ontkend hebben, want hij had niet het minste begrip nog, dat wat hem naar het lieve kind toetrok, liefde zou kunnen zijn; hij meende, dat hij geheel en al uit edele aandrift handelde.

Eduard was grootendeels verslagen; hij zag in, dat het op een weigering zou uitloopen en tranen van spijt ontsprongen zijn oogen, maar het waren tranen van grootmoedige spijt, dat zijn edel levensdoel zoo in eens stond vernietigd te worden.

Eduard, zoo ging oom voort, terwijl hij hem de hand toestak, de hemel beware me, dat ik lichtvaardig beslissen zou over de gevoelens, die uit het hart voortkomen. Ik eerbiedig uw edel voornemen, maar door dit besluit te nemen hebt gij in eens de schoenen van den knaap weggesmeten, zijt gij de jongelingsjaren doorgevlogen en gij staat thans als een man voor mij, ja, als een ernstig man. Zeg mij nog eerst, zijt gij zeker overtuigd, dat het een heilig besluit en geen opwelling is van het oogenblik? Wat moet ik doen oom, was het wederantwoord, om u te overtuigen, dat het mijn heilig, ernstig en weldoordacht voornemen is? Niets, mijn jongen, ik weet genoeg en wat mij betreft, geef ik u de toestemming; maar ik moet er nog eerst met den man over spreken, die u zooveel jaren onder zijne hoede gehad heeft, die uw karakter nog beter kent, dan ik het doe en op wiens oordeel ik den hoogsten prijs stel. Wij zullen straks laten inspannen en naar Dominé terugrijden. Ik wil de zaak spoedig afdoen, want ik begrijp de onrust van uw hart, een te lange spanning

zou u kwaad doen en er is ook geen tijd te verliezen. Ga zorgen dat de boel in orde komt en dat wij vertrekken kunnen. Men begrijpt, dat Eduard zich haastte om aan het bevel van zijn oom te voldoen. De tijd verliep hem te traag, de weg was nog lang, dien zij moesten afleggen en de paarden konden den wagen door het zand zoo gemakkelijk niet voorttrekken. Eindelijk kwamen zij aan de pastorie en Eduard vloog oom vooruit om Dominé diens aankomst te melden. Na eenige plichtplegingen gingen zij dadelijk tot de zaak over en Dominé, die het karakter van den jongeling zoo door en door kende, zeide dadelijk: Niet weigeren, hij moet den weg gaan, dien hij zichzelven kiest, hij heeft een edel gemoed en zal dien weg wel met eere bewandelen. In allen gevalle mogen en kunnen wij zoo iets niet tegengaan. Wij zijn voor ons geweten gerechtvaardigd. Het zou hem zeker in het ongeluk storten, wanneer wij hem hierin tegengingen; aan God zij de toekomst overgelaten.

Eduard werd binnengeroepen en een straal van geluk schoot uit zijn oogen, toen hij de toestemming gekregen had. Maar eer wij verder gaan, zei oom, zou er niets op te vinden zijn om dat remplaçant worden een anderen glimp te geven? O! wat dat betreft, zei de waarlijk vrijzinnige predikant, laat dat begaan. De betrekking onteert den mensch niet, maar de mensch kan alleen de betrekking onteeren. Zij zullen het daar wel begrijpen en gij zult het hun zeggen, dat hij zijn ziel niet voor goud verkocht of verschacherd heeft en geen edeldenkend man zal er hem minder om achten; integendeel!

Eduard verzocht nu de toestemming om naar de weduwe te gaan en haar met zijn besluit bekend te maken. Neen, dat niet, riepen beide mannen tegelijk uit; zij mag de ware toedracht der zaak niet weten voor en aleer de zaak zijn geheele beslag gekregen heeft. Ga haar alleen zeggen en aan Willem, dat er wel eenige kans bestaat op een gunstigen afloop en troost haar, tracht haar en haren kinderen moed in te spreken. Maar op uw woord van eer nog geen enkel woord over uw voornemen. Begrijpt gij niet, Eduard, dat de edeldenkende vrouw, voor wie wij haar kennen, uw aanbod weigeren zou en gij zoudt zwaarder tegenkanting dan van onze zijde ondervinden. Die woorden waren hem genoeg, hij begreep alles duidelijk en hij snelde heen, vroolijk en opgeruimd van gemoed, de beide mannen achterlatende om de zaak verder te bespreken. Toen hij de hoop in het hart der weduwe eenigszins verlevendigd had, zeide deze: O, beste jonge heer Eduard, ik dank u hartelijk voor de troostrijke woorden, waarmee ge mijn bedrukte ziel tracht op te beuren, maar als ge het alleen doet om mij voor een oogenblik moed in te spreken, laat dan liever de treurige werkelijkheid mij blijven drukken; het ontwaken uit een begoocheling zou mij dubbel hard en smartelijk vallen. Neen, moeder, zeide de jongman met ernst, zulk een troost zou in deze oogenblikken werkelijk wreedheid zijn, ik vlei

u niet met ijdele woorden, gij weet dat mijn oom geen lichtvaardig man is en dat hij mij de vrijheid niet zou gegeven hebben u hoop te doen voeden, indien hij niet bijna de zekerheid had van u te kunnen en te zullen redden.

Gods zegen dan daarover voor u beiden en vergun me, dat ik u voor uwe liefderijke woorden den dankbaren kus eener moeder op het voorhoofd drukke. Gij staat dan voor mij als een reddende engel! wees overtuigd, dat ik deze oogenblikken nooit vergeten zal.

Hoeveel inniger nog zou haar dank zijn als ze de geheele toedracht der zaak kende! Willem greep ook zijn beide handen en schudde die met dankbare aandoening zonder een enkel woord te spreken. Lotje naderde hem schuchter en zijne rechterhand vattende, die nog altijd door de hand van haren broeder omvat werd, drukte zij er een zachten maar veelbeteekenenden kus op.

Zonder een enkel woord verder te spreken, zonder zelfs dat er van weerskanten een groet gewisseld werd, verliet Eduard het huis, waarin hij de hoop op geluk weer had verlevendigd. Zacht was de lucht, die hij inademde, zacht het windje, dat hem tegenwoei. Hij spoedde zich daarop naar de pastorie en verzekerde beide mannen, dat hij niets van zijn plan had doen blijken. Eduard, zei daarop de voogd: Ik heb de zaak met Dominé nog eens besproken en ik wil u voorstellen, dat er nog een andere weg is, dien gij bewandelen kunt om het diepgetroffen huisgezin te redden. Gij, zeg ik; want aan u alleen moet de eer der daad blijven, gelijk u alleen de eer der gedachte toekomt.

En die is? vroeg Eduard met verbazing. Dat gij de kosten voor een remplaçant betaalt en u zelven niet opoffert. Uw kapitaal is wel niet groot, maar de *f* 3000 zouden er nog af kunnen en 't geen gij er minder door zoudt hebben, zou u dubbel vergoed worden door het geluk en de tevredenheid, die uw hart smaken zou.

Bij het hooren van die woorden stond Eduard als het ware verpletterd en sprakeloos. Hij doorzag en erkende in een oogenblik de volkomen juistheid van dit beweren, maar het denkbeeld om zelf te gaan en zelf de daad te volbrengen, zonder dat het geld hier eenige rol in speelde, was zoodanig met hem vereenzelvigd, dat hij zich als het ware voelde meegevoerd in een draaikolk van gewaarwordingen, die hij niet verklaren kon en waaruit hij zich op geenerlei wijze wist te redden. Neen, mijn beste vrienden, sprak hij eindelijk toen hij een weinig tot zichzelven gekomen was, hier kan en mag geen spraak van geld zijn, al verklaart ge, dat ge de verantwoordelijkheid van dat voorschot op u wilt nemen, ja zelfs er de mogelijk schadelijke gevolgen van zoudt willen dragen; geen quaestie van geld, maar ik zelf moet gaan uit neiging en naar de inwendige stem die mij roept. O, val mij niet in de rede, beste oom, zei hij, toen hij zag dat deze hem dadelijk wilde antwoorden, dat woord roeping is geen ijdel woord; onze waardige vriend hier, mijn opvoeder, heeft mij dikwijls en herhaalde-

lijk verklaard, wat eigenlijk die zoogenoemde roeping van velen is, niets anders dan een woord om een andere beteekenis en een anderen glimp te geven aan eigen lust en begeerte, die ons trekt, een woord, dat veelal meer onzen spotlust moest opwekken, dan dat wij het in ernst zouden opnemen. Ik heb in waarheid die stem gehoord, die mij roept, al komt ze ook nog zoo overeen met mijne neiging en mijne begeerte.

Het zij dan zoo, zei oom, morgen vertrekken wij en zorg dat gij bijtijds de papieren van Willem krijgt om ze mee te nemen. Eduard wilde daarop dadelijk weer naar de woning der weduwe terugkeeren, zoo gejaagd was hij, maar de beide mannen verboden hem dit en raadden hem aan een weinig frissche lucht te gaan scheppen en zich te vertreden. Wandel wat op, zeiden ze, gij hebt behoefte aan frischheid en eenzaamheid, wij wachten u over een half uurtje terug. Eduard greep zijn pet en zijn stok en groette de beide oude heeren. Zijn trouwe Caro sprong hem vooruit en toen hij den gang inkwam stond daar de vrouw des huizes en zeide tot hem: Eduard, ik heb een glas wijn met water voor je ingeschonken en een beschuitje voor je gesmeerd, gebruik dat eerst voor je uitgaat, het zal je goed doen; jongen, jongen, wat een besluit!

En wat zegt mijn lief moedertje wel van dit besluit, draagt het hare goedkeuring weg?

Ge weet, was het antwoord, wat Dominé altijd op zijn Latijnsch zegt ‘Faceat mulier in ecclesia’ en ik oordeel liefst in dergelijke zaken niet; maar dat is zeker, dat den mensch dikwijls zijn weg is aangewezen, als door den vinger Gods, en hij moet dien bewandelen. Ga dus in vrede, hoe gaarne ik u nog eenigen tijd bij mij had gehouden, maar beloof me één ding, bewaar uw onbedorven hart zuiver en rein en wees niet wreed temidden van die tooneelen van woestheid, die gij zult aanschouwen.

Daar kan mijn lief moedertje stellig opaan, dat beloof ik haar plechtig! en hij sloeg zijne armen om haren hals en bezegelde die gelofte met een kus.

Dan ben ik tevreden, Eduard, dubbel tevreden.

(Slot volgt.)

Twee tegenhangers.

I.

Mijn kind, wij waren nog kind'ren,
Twee kind'ren klein en blij;
Wij kropen in 't kippenhuisje,
En vonden daar menig ei.

En, kwamen menschen voorbij ons,
Dan schetterden wij zoo fraai,
Dat iedereen moest meenen,
't Was waarlijk hanengekraai.

Wij vulden ledige kisten
Met heel onze voddenkraam,
En woonden daarin te zamen,
En hielden ons heel voornaam.

De oude kat van den buurman
Kwam dikwijls op bezoek,
Wij bogen voor haar en knikten,
En spraken als uit een boek.

Wij vraagden beleefd en vriend'lijk
Of zij zich nog wel bevond,
Aan menige oude kat nog
Vroeg 't later onze mond.

Wij zaten dikwijls te praten,
Als oude luitjes zoo wijs,
Hoe vroeger alles beter
En billijker was van prijs.

Hoe trouw, geloof en liefde
Geheel werd opzij gesteld,
En, wat de koffie duur was,
En schaarsch het goede geld.

Voorbij zijn de kinderspelen,
En alles rolt voorbij,
En geld, en menschen, en tijden,
Geloof en liefde daarbij.
Vrij naar Heine.

II.

Toen wij nog kind'ren waren,
Wat was toen alles mooi!
Hoe blauw was toen de hemel!
Hoe lekker rook het hooi!

Wat bloeiden alle boomen
Toen mooi in onzen tuin!
Oneindig hoog verheven
Scheen ons der eiken kruin.

Met open monden staarden
Wij aarde en hemel aan,
Wij konden nog zoo weinig
't Waarom en 't hoe verstaan.

Die tuin, wat was hij heerlijk!
Wat hebben wij gerold
Daar op het groene grasveld,
En met den hond gesold!

De sloot, de schuur, 't prieeltje,
De pooit, den hazelaar,
Ik zal hen nooit vergeten,
Al word ik honderd jaar!

Wij maakten mooie bergen
Van 't helder witte zand,
Met kittelsteenen trappen,
En palm aan elken kant.

Wij staken groen en bloemen
Rondom in 't mulle zand;
Zoo werden onze bergjes
Een kleurig bloemenland.

Wij vouwden kaartenhuizen,
En zetten die daarin,
Dat waren onze buitens,
Zoo gansch naar onzen zin.

Wat voelden we ons gelukkig
In onze frissche jeugd,
In die vervlogen dagen
Vol kinderlijke vreugd!

Dat huis, waarin wij woonden,
Is 't onze nu niet meer.
Die tuin, waarin wij speelden,
Heeft lang een ander heer.

Wellicht is hij veranderd,
En niet meer als voorheen,
En verre scheidde 't leven,
Geliefden, ons vaneen.

Maar, eeuwig blijft de liefde,
Die, daar in 't hart ontwaakt,
Ons samen blijft verbinden,
Ons nog gelukkig maakt.

W. MALLINCKRODT.

Suum cuique.

Aan professor Schaepman
Na het lezen zijner ‘Ultramontaansche Poëzie’.

Hoe huppelen die schoone akkoorden
Zoo spelend, zanger! van uw lier!
Vanwaar die welgekozen woorden,
Die regels zoo vol kracht en zwier?
Vanwaar dat hijgende verlangen,
Dat, sprekende uit uw forsche zangen,
Ons meesleept in hun snelled stroom?
Vanwaar die gloeiende idealen,
Die tintlen als de zonnestralen
In 't vochtig plantje aan den zoom?

Vanwaar dat, als gij in de snaren
Van d'elpenbeenen citer grijpt,
De toon zoo snel aan haar ontvaren
Tot een verheven hymne rijpt?
Vanwaar dat 't beeld, nauw opgerezen
In uwe borst, zich tot een wezen
Van ongewone kracht verheft,
Dat, uit een reine bron ontsproten
En in een schoonen vorm gegoten,
Ons hart en onze zinnen treft?

Knielde aan uw zij een engel neder,
Die reukwerk op uw kussen goot?
Of wiegde een fee u heen en weder
En hobbelde ze u op haren schoot?
Was zij het, die in hooger sferen
U reeds als knaapje liet verkeeren
En u 't onzichtbare liet zien
En u een andre stem deed hooren
Dan die gewoonlijk 's menschen ooren
Haar alledaagschen klank komt biên?

En leerde zij die taal u spreken
En haren waren klank verstaan,
Wanneer ge aan aard en stof ontweken
Des dichters paden op moest gaan?
Zong zij de schoone boschkoralen
En 't heerlijk lied der nachtegalen
Gestaag u aan uw wiegje voor,
En voeldet ge uwe zinnen streelen
Bij al dat zoet poëtisch kweelen,
Bij de echo's van 't vooglenkoor?

Dat blijkt uit al uw schoone zangen,
Dat blijkt bij u uit ieder lied,
Dat hooger blos jaagt op uw wangen
En u met wellust overgiet.
Dat doet de menschen naar u luistren
En als gij spreekt, eerbiedig fluistren,
Het kreuple bardental ten spijt.
Dat doet hun oor geen woord ontglippen,
Dat boeit de geesten aan uw lippen
Gij, die in waarheid dichter zijt.

Maar vaak is d'allerdiepste wijsheid
Aan 't onverstaanbare verwant,
En 't is niet altijd suffe grijsheid,
Wat de eelste geesten houdt in band.
Soms wordt het scherpst gezicht beneveld,
Ja, soms de fijnste geest gekneveld
In banden van een zieklijk brein;
Hij let niet meer op juiste wenken
En blijft steeds troebel water schenken,
Uit de eenmaal troebele fontein.

O, waan niet, trotsche en stoute zanger!
Dat 'k van vervalsching u beticht,
Die op de waarheid steeds hoe langer
Zoo meer haar scherpe pijlen richt.
O neen, is eens de geest aan 't dwalen,
Dan kent hij perken meer noch palen
En twijfelt sterk wat waarheid is;
Gedaan is 't dan met alle weten,
En alle lessen zijn vergeten
Uit 't leerboek der geschiedenis.

En vaak wordt dan de godsdienstijver
Een oorzaak van het ergste kwaad,
En gaat, steeds stugger meer en stijver,
Ras over in den godsdiensthaat.
Hij meent zijn Heer en God te dienen,
Hij denkt den hemel te verdienen,
Wanneer hij Christus' leer weerstreeft,
Die, ook bij 't ernstig oordeel vellen,
Het ‘zalig zijt ge’ kon voorspellen,
Als gij in vrede en liefde leeft.

Maar ach! dat streng ascetisch leven
Met 't oog slechts op één punt gericht,
Kan niets dan mysticisme geven,
Benevelen het scherpst gezicht.
Is 't vroegre Rome dan vergeten,
Al wat we van de Pausen weten,
Zijn al hun daân u onbekend?
Of houdt ge bar en onverdroten
Alleen daarvoor het oor gesloten,
Daarvan het oog slechts afgewend?

Stond Luther in zijn moedig strijden
Dan gansch alleen en onverzeld?
Zag niet de wereld in haar lijden
In hem haar redder en haar held?
Kon hij alleen die sterke wallen
Van 't trotsche Vatikaan doen vallen,
Of waren zij niet half vergaan?
Toog niet geheel Euroop ten strijde
En schaarde zich aan Luther's zijde
Om 't aflaatsmonster te verslaan?

Wilt gij dat men haar niet vergruize
Die gij uw heilge moeder noemt,
Zorg dat zij andren niet verguize,
Zorg dat zij andren niet verdoemt;
Wel moogt ge als zoon uw moeder eeren,
En hopen dat ze eens zal regeeren
Door 's pausen feilbaar feilloos woord,
En al uw vloeken, al uw razen,
Wordt als 't geknarsetand der dwazen
Met medelijden aangehoord.

En waar men u zoo woest hoort schelden
In 't lied, dat ge aan uw moeder wijdt,
Daar mag de vraag zich wel doen gelden,
Of gij in waarheid dichter zijt!
En of die stroom van schoone woorden,
Die wij van uwe lippen hoorden,
't Gevolg niet is derzelfde kwaal
Waaraan Ovidius moest lijden,
En die hij vruchtloos zocht te mijden,
De ziekte der berijmde taal.

't Lief vogelkijn, in 't loof gezeten,
Zingt voor zijn Gaaike 't minnend lied,
Gij, arme man, moogt het niet weten
Wat heil de reine liefde biedt.
Nooit spreekt dat ademloos verlangen
Vol vreugde uit uw forsche zangen
Gewijd aan Rome's heerschappij
En, schakel zelf van haren keten,
Zingt gij zoo stoutweg en vermeten
Het loflied van de slavernij.

't Kan nooit des dichters roeping wezen
Te kwetsen door zijn schrielen toon,
In 't danklied jublend opgerezen
Vindt hij zijn zoetst en heerlijkst loon.
Wel mag hij wekken en vermanen,
Maar nooit ontlokk' hij bittre tranen
Aan 't eenmaal reeds gezwollen oog,
Zijn stem klink' nooit uit 's afgronds kolken,
Zijn poëzie moet 't lied vertolken,
Dat englen jublen van omhoog.

Ik hoor de fee van vroeger dagen,
Die u als knaap in d'armen nam,
Van tijd tot tijd u fluistrend vragen:
Hoe kweektet gij die hemelvlam?
Verblijdet ge u wel met de blijden,
En bracht gij hulp en troost in lijden,
Door 't zoete van 't gevleugeld woord?
Kon iedereen uw liedren zingen,
En hoordet ge in steeds ruimer kringen
Den nagalm van uw lief akkoord?

O neen, de gaaf, u eens geschonken,
Hebt ge in uw euvelmoed miskend,
En 't oog van hare hemelvonken
Bar en mismoedig afgewend.
Uw naam zal lang wel blijven leven
Maar daaraan ook de vlek steeds kleven
Van noodelooze bitterheid,
Die Bilderdijk's gezang ontsierde
En hem, den steeds zoo hooggevierde,
Beroofde van de onsterflijkheid.

Brievenbus.

I.
Voor de geloovige kinderkens.

Mijnheer de Redacteur!

Ook onder de tegenstanders der Staatsschool tel ik vele vrienden. Een hunner wenschte het onderstaande door den druk openbaar te maken. Zijne bescheidenheid echter deed hem wenschen persoonlijk op den achtergrond te blijven. Hij gaf mij het stuk met verzoek voor de uitgave te willen zorgen. Daar hij mij geene bepaalde aanduidingen gaf, waar hij het wenschte geplaatst te zien, neem ik de vrijheid het u toe te zenden. Zal *de Tijdspiegel* een spiegel van den tijd zijn dan is het daarin ten zeerste op zijn plaats. Buitendien kunt gij door het op te nemen een bijzonder blijk van uwe onpartijdigheid geven, dat van de 'overzijde' zeker zal gewaardeerd worden.

Met gevoelens van hoogachting noem ik mij
Uw dienstv.
ANTH. VAN BINGEN.

Kort Begrip der Schoolquaestie naar den Catechismus van den H. Pierson.

Voorrede.

Overmits de eerste schrede tot bevredigende oplossing van eenig vraagstuk is, het zoo eenvoudig mogelijk te stellen, verdient iedere poging toejuiching, die in dezen geest wordt ondernomen. Daarom heeft de H. Pierson met zijn 'Catechismus van de Schoolkwestie' (Amsterdam, bij J.H. Kruyt) een goed werk verricht. Hij heeft de belangrijke strijdvraag op alleszins bevattelijke wijze behandeld, zoodat eene goedkoope uitgave en eene ruime verspreiding van dat gulden boekske in allen opzichte gerechtvaardigd is. Het geldt hier nu eenmaal eene volkszaak en zoo wordt zij het best voor het volk gebracht.

Wij meenen in den geest des geachten schrijvers te handelen, als wij een Kort Begrip van zijnen Catechismus opstellen. Hij schreef voor eerstbeginnenden, doch er zijn ook allereerstbeginnenden. Hij schreef om zoo te zeggen voor de lagere school, het Kort Begrip is bestemd voor de bewaarschool. Dat de Catechismus zelf daarvoor niet geschikt is, ligt in den aard der zaak en het is allerminst ons doel daarvan den schrijver een verwijt te maken. Het boekje is, zooals van onderscheiden zijden werd erkend, en wij stemmen van ganscher harte met dien lof in, met veel geest geschreven. Edoch - juist die rijkdom van geest waarover de schrijver te beschikken heeft, verleidde hem hier en daar tot uitweidingen: zoovele kanalen door den drang zijner geestigheid gegraven, opdat zij daarin een uitweg mocht vinden. Deze uitweidingen, hoezeer overigens op hare plaats en ter zake dienende, maken zijn geschrift minder geschikt voor allereerstbeginnenden, weshalve wij er ons toe gezet hebben den boom van al te weelderige loten te ontdoen, opdat de schoone vruchten des te eerder in het oog vallen. Daartoe dient dit kort Begrip, dat het merg van den Catechismus bevat. Wij

maken het aldus openbaar opdat deze of gene uitgever, die wat voor de goede zaak over heeft, zich tot eene afzonderlijke uitgave moge opgewekt gevoelen. Wij behoeven er niet bij te voegen, dat de kostelooze uitreiking van exemplaren ter verspreiding zeer gewenscht zou zijn en weder overtuigend zou bewijzen, dat de tegenstanders van de schoolwet voor het onderwijs veel meer over hebben dan hare voorstanders.

Moge onze geringe arbeid, in zwakke kracht volbracht, bevorderlijk zijn aan de goede zaak en wij zullen ons ruimschoots beloond achten.

Kort Begrip der Schoolquaestie.
Eerste les.

Vraag 1. Wat is u bovenal te weten noodig?

Dat er grieven tegen de schoolwet zijn.

Vr. 2. Wat is een grief tegen de schoolwet?

Een grief tegen de schoolwet is een kruidje-roer-mij-niet.

Vr. 3. Waarom?

Omdat het onmogelijk is te weten of zij billijk is.

Vr. 4. Wat moet men er dan mee doen?

Men moet hare billijkheid aannemen.

Vr. 5. Op welken grond?

Omdat 36,000 meer is dan 32,000.

Vr. 6. In hoevele stukken bestaat de leer der schoolquaestie?

In drie stukken, te weten: hoe ellendig de schoolwet is en hoe ik van die ellende word verlost.

Vr. 7. Waarom noemt gij geen derde stuk?

Omdat niemand kan zeggen wat er verder gebeuren moet.

Tweede les.
Van de ellende der schoolwet.

Vraag 1. Wat is de ellende der schoolwet?

Dat zij de neutraliteit der openbare school voorschrijft.

Vr. 2. Is die neutraliteit dan zoo verderfelijk?

Ja, want zij is vóór de modernen, vóór de Roomschen en tegen de vrije ontwikkeling des volks.

Vr. 3. Is dit de aard der neutrale school?

Neen; maar dit zijn onregelmatigheden.

Vr. 4. Is het billijk eene onregelmatigheid te doen gelden voor een karaktertrek?

De billijkheid is niet uit te maken, doch er zijn dienstvaardigheden der practijk.

Derde les.
Vervolg.

Vraag 1. Waarin bestaat verder de ellende der schoolwet?

Dat zij de concurrentie van het bijzonder onderwijs tegenover het openbaar onmogelijk maakt.

Vr. 2. Hoe komt dat?

De Staat beschikt over de beurs van alle burgers, en de tegenstanders der schoolwet beschikken alleen over hun eigen beurs.

Vr. 3. Is dit dan onbillijk?

Men moet aannemen dat het onbillijk is, omdat er anders geen schoolquaestie zou bestaan.

Vr. 4. Maar geldt dat overwicht van den Staat ook niet in andere dingen?

Ieder komt op voor zijn eigen zaak, en wij hebben nu alleen met de schoolquaestie te maken.

Vierde les.
Vervolg.

Vraag 1. Zijn er echter geen voordeelen aan de bestaande schoolwet verbonden?

Men roemt als zoodanig de degelijkheid van het onderwijs en de bevordering der verdraagzaamheid.

Vr. 2. Is de degelijkheid van het onderwijs door de schoolwet bevorderd?

Neen; de schoolwet is gemaakt, toen het onderwijs reeds degelijk was.

Vr. 3. Waardoor werd het dan zoo degelijk?

Door verandering in den geest des volks, in de publieke opinie; de Staat kwam met zijn wet achteraan.

Vr. 4. Kon dit wel anders?

Neen; want eene wet is altijd de uitdrukking der publieke opinie.

Vr. 5. Wat volgt hieruit?

Dat eene wet eigenlijk altijd overbodig is; de publieke opinie is genoeg.

Vr. 6. Maar als de publieke opinie niet eenstemmig is?

Dan rekene men: 36,000 is meer dan 32,000.

Vr. 7. Hoe bedoelt gij dit?

Dan make men een wet naar den wensch der 36,000.

Vijfde les.
Vervolg.

Vraag 1. Bevordert de schoolwet de verdraagzaamheid?

In geenen deele; zij kweekt veeleer onverdraagzaamheid.

Vr. 2. Hoe komt dit, daar zij toch verdraagzaamheid bedoelt?

Zij brengt andersdenkende kinderen met andersdenkende in aanraking.

Vr. 3. Wat is dan verdraagzaamheid?

Verdraagzaamheid is daar, waar men elkander den rug toekeert en zich zoo weinig mogelijk met elkaar bemoeit.

Vr. 4. Hoe leert men die verdraagzaamheid het best?

Door eerst te leeren elkaar onverdragelijk te vinden.

Vr. 5. Waardoor meer?

Door zich op te sluiten in een kleinen kring.

Vr. 6. Leert dit de ervaring?

Mannen als Shakespeare, Spinoza, Rembrandt, Bach leefden opgesloten in een kleinen kring.

Vr. 7. Maar waren dat niet zulke groote geesten?

Zonder twijfel; zij kenden nog geen neutrale school; daarom is het ons bovenal noodig van de ellende der schoolwet verlost te worden.

Zesde les.
Van de verlossing van de ellende der schoolwet.

Vraag 1. Wat is allereerst noodig om van de ellende der schoolwet verlost te worden?

Dat ik een juist inzicht hebbe in de schoolquaestie en mij beijvere dat aan anderen mee te deelen.

Vr. 2. Wat baat u dit inzicht?

Daardoor leer ik hoe eenvoudig de schoolquaestie en hoe gemakkelijk hare oplossing is.

Vr. 3. Wat is dan eigenlijk de schoolquaestie?

Zij is niet anders dan eene geldquaestie.

Vr. 4. Volgt daaruit dat zij gemakkelijk is op te lossen?

Zeker; want van alle quaesties worden, zooals bekend is, geldquaesties het lichtst opgelost.

Vr. 5. Waarom is zij dan nog niet opgelost?

Omdat er velen zijn, die zeggen dat zij nog iets anders dan een geldquaestie is.

Vr. 6. Waaraan zijn zij die alzoo dwalen gelijk?

Aan iemand die, aangemaand om een schuld te betalen, het recht tot die schuldvordering ontkent.

Vr. 7. Waartoe leidt zulk eene ontkenning?

Tot een noodeloos rekken van de quaestie, die dadelijk zou opgelost zijn, als de schuld eenvoudig maar werd betaald.

Zevende les.
Vervolg.

Vraag 1. Wat is meer noodig om van de ellende der schoolwet verlost te worden?

Dat de schoolwet worde verbeterd.

Vr. 2. Wat is hierbij in aanmerking te nemen?

Dat niet ieders wenschen kunnen bevredigd worden.

Vr. 3. Wat verder?

Dat in ieder geval de wenschen van hen, die de schoolwet bestrijden, moeten bevredigd worden.

Vr. 4. Wat meer?

Dat deze wenschen alleen kunnen bevredigd worden door de volksschool op te heffen.

Vr. 5. Wat is dus de ware verbetering der schoolwet?

De opheffing der volksschool.

Vr. 6. Wat moet men gelooven om daarnaar te streven?

Dat daar geen andere Staat is dan de Politie-staat.

Soli Deo Gloria!

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

De voorrede voor Renan's laatste werk.

Door al het leed, dat zijn vaderland getroffen heeft, diep gebogen, onzeker wat de toekomst brengen zal, nog banger tijden of wel betere dagen, rekent Ernest Renan zich verplicht, de beroemdsten zijner landgenooten tot nieuwen ijver, tot verdubbelde werkzaamheid op te roepen. Het is thans ieders taak, zich zelf te overtreffen, en met nog grootschere scheppingen van kunst en wetenschap, dan waarmee hij tot nog toe optrad, zijn tijd te verrassen. Nieuwe geheimen van het leven moeten ontdekt worden. Op welken weg en in welke richting, blijft ons verborgen. Alleen aan Marcellin Berthelot wordt een bepaald werk opgelegd. Hij moet de wetenschap verbaasd doen staan ‘par quelque nouvelle synthèse’; hij moet het atoom aantasten, althans onderzoeken ‘s'il est aussi incorruptible qu'on le croit’. Waarom juist dit een zoo wenschelijke zaak heeten moet, wordt ons niet ontvouwd. In de laatste jaren, sinds Mayer de uitkomsten zijner studie bekend maakte, placht men zich er over te verheugen, dat men het beginsel: geen kracht vergaat, als een nieuwe waarheid plaatsen kon naast die oude spreuk: geen stof vergaat, die, reeds vóór vele eeuwen door de wijsbegeerte gepredikt, door Lavoisier voor de natuurwetenschap tot grondslag was gelegd. Heeft men er nu alweer genoeg van? en verlangt men naar het omgekeerde beginsel: alles, ook de stof, vergaat? Moet aan al het onvergankelijke de oorlog worden verklaard? Of is met dien aanval op het onverderfelijke van het atoom iets anders bedoeld? We moeten Berthelot's onderzoek geduldig afwachten. Toch kan het niet anders dan ons treffen, dat Renan zoo vurig verlangt naar een strijd tegen hetgeen nog als ‘incorruptible’ geldt.

Aan de verdubbelde werkzaamheid, waartoe Renan de besten opwekt, wil hij zelf met alle krachtsinspanning deelnemen. Hij voelt er zich volkomen toe in staat. ‘Je sens en moi’ - zoo schrijft hij aan zijn vriend - ‘quelque chose de jeune et d' ardent; je veux imaginer quelque chose de nouveau.’ Aan dat gevoel en aan dien wil hebben

we de uitgaaf te danken zijner ‘Dialogues et fragments philosophiques’ (XXI en 334 bl.)

Over het doel, hetwelk hij met dat werk beoogde, en over den vorm dien hij er voor koos, geeft hij ons rekenschap in een vrij uitvoerige voorrede (bl. V-XXI). Ik acht het noodig, haar niet minder uitvoerig ter sprake te brengen.

Het belangrijkste, ofschoon niet het grootste deel van zijn boek, de ‘Dialogues’ (bl. 1-149), is - zoo verhaalt hij ons - in Mei 1871 te Versailles geschreven. Aan zijn gewone werkzaamheden ontrukt, voelde hij er behoefte aan tot zich zelf in te keeren en een soort van ‘état sommaire’ op te maken van zijn ‘croyances philosophiques’. Een balans dus van zijn geloof, van zijn overtuiging. Hij koos er den vorm van het gesprek voor, omdat die vorm ‘n'a rien de dogmatique’ en de gelegenheid geeft ‘de présenter successivement les diverses faces du problème, sans qu'on soit obligé de conclure.’

Een vreemde aanbeveling. Of is het niet mogelijk, een probleem van alle kanten, uit alle oogpunten te beschouwen, en dan toch op het eind uit de vergelijking een besluit te trekken? Is zulk een besluit niet juist het groote doel der veelzijdige, der volledige toelichting? De balans van zijn geloof te willen opmaken, maar er vooraf zich in te verheugen, dat men tot geen besluit behoeft te komen, m.a.w. dat men niet behoeft op te maken wat men dan eigenlijk gelooft, schijnt een zonderlinge vreugde. In het gewone leven pleegt hij, die den staat zijner bezittingen wil leeren kennen, anders te werk te gaan. Waar hij nauwkeurig naast het credit het debet opteekent, waar hij geen enkelen post, hoe onpartijdig ook, terughoudt, daar is dit alles toch enkel voorbereiding, en hij acht zijn taak eerst vervuld, wanneer het saldo vaststaat, wanneer hij weet of het een batig dan wel een nadeelig slot, en in ieder geval hoe groot het is.

Maar als men hiertoe niet bij machte is? als men nu eens tot geen ander geloof het kan brengen dan dit, dat men niet weet wat er wel te gelooven is, tot geen andere overtuiging, dan dat er geen vaste grond voor eenige overtuiging bestaat?

Inderdaad verkeert Renan in dien toestand van verstand en gemoed. Op de aangehaalde aanbeveling volgen terstond de woorden: ‘Moins que jamais je me sens l'audace de parler doctrinalement en pareille matière.’ De balans van zijn ‘croyances philosophiques’ kan dus alleen tot onzekerheid leiden, tot twijfel of er wel éene post is, die als onbetwistbaar moet gelden. En van niemand is het te verlangen, ja voor niemand is het mogelijk, meer te geven dan hij werkelijk bezit. Die erkent niets te weten, van dien kunnen we ook niets leeren.

Maar wat beweegt er hem dan toe, als leeraar op te treden? Mij dunkt, die niets dogmatisch heeft, die tot geen besluit weet te komen, die den moed niet mag hebben ‘de parler doctrinalement’, die behoort vóor alle dingen te onderzoeken, of die staat van onvermogen een

toevallige, een voorbijgaande is, dan wel een algemeene en blijvende, onafscheidelijk van 's menschen natuur. Moet hij het eerste aannemen, dan past het hem voorloopig te zwijgen en met eigen studie voort te gaan, totdat hij zich bevoegd durft rekenen zijn tijdgenooten den weg der waarheid te wijzen. Wanneer hij vóor dien tijd het waagt te spreken, wanneer hij allen uitnoodigt hem bij de vorming zelve zijner gedachten gade te slaan, dan moet hij hiervan althans zich zeker achten, dat al zijne stellingen, bedenkingen, twijfelgronden en hoe men ze noemen mag, in ieder geval bruikbare bouwstoffen zijn eener toekomstige wetenschap. Moet hij daarentegen de meening omhelzen, dat hier nooit aan wetenschap te denken is, dat zij op dit gebied ver buiten het bereik aller menschelijke krachten zich bevindt, dan zeker is het zijn plicht te spreken, niet te zwijgen. Maar dat spreken mag dan geen ander doel hebben, dan om allen den raad te geven, voortaan het onvruchtbare werk te staken en den geest van de ontoeganlijke geheimenissen af te trekken, om dien uitsluitend met het onderzoek bezig te houden van die dingen der natuur en des maatschappelijken levens, die binnen de grenzen van ons verstand gelegen zijn.

Renan ziet de zaak anders in. Zonder geloof en zonder overtuiging, kan hij er niet aan denken ‘d'inculquer une opinion ou de prêcher un système déterminé.’ En toch neemt hij zich voor ‘de présenter des séries d'idées.’ Als bouwstoffen voor een lateren tijd? O neen, de vragen, die hij behandelt, ‘sont de ceux auxquels on pense toujours, même en sachant bien qu'on ne les résoudra jamais.’ Toch moet naar zijn oordeel de geest er mee bezig blijven. Al is het onmogelijk, er ‘une réponse arrêtée’ op te geven, toch vordert 's menschen waardigheid ‘qu'on n'y soit pas indifférent.’ Al is het niemand gegeven de diepte van den afgrond te peilen, toch ‘on fait preuve d'un esprit bien superficiel, si l'on ne cède à la tentation d'y plonger parfois le regard.’

Dit alles wordt stoutweg verzekerd, maar met geen enkel woord bewezen. Juist het tegendeel is waar en valt licht aan te toonen. Van niets is het gezonde menschenverstand meer afkeerig dan van monnikenarbeid en ijdele zelfkwelling. Met het kind, waaraan de toegang tot de feestzaal is ontzegd, en dat toch al maar voor de gesloten deur blijft staan, pleegt men den spot te drijven, het zelfs ernstig te berispen als het daardoor den tijd laat voorbijgaan voor zijn schoolwerk. En de waardigheid der menschelijke natuur zou ons er toe verplichten, altijd aan den ingang van den tempel der eeuwige waarheid te staan, hoe vast er ook van verzekerd, dat de poort nooit zal worden geopend! Altijd(*) te denken aan hetgeen men stellig weet dat nooit door het denken gekend wordt, is niets dan tijdverkwisting. Als men toch de diepte nooit peilen kan, wat baat het dan er soms met hunkerenden blik op te staren? Ja, als het enkel om tijdverdrijf te doen was, als men niets te verzuimen had! Maar de voorgeschreven taak wordt

(*) Of ook maar van tijd tot tijd ‘(parfois).’

hier verwaarloosd, het noodige schoolwerk blijft liggen. De tijd, aan doellooze onderzoekingen besteed, kon nuttig gebruikt worden voor de studie der betrekkingen, die het eindige, waarin wij leven, verbinden, en wier kennis ons lot op aarde aangenamer en beter kan maken.

Wat Renan er toe aantrekt om lang en veel te schrijven over hetgeen toch voor onze kennis onbruikbaar is, heeft hij in deze verklaring aangeduid: 'Exciter à réfléchir, parfois même provoquer par certaines exagérations le sens philosophique du lecteur, voilà l'unique but que je me suis proposé.' Het is de gewone verontschuldiging van vluchtige, zelfs van valsche geschriften: ze brengen de menschen toch aan het denken, ze scherpen toch den wijsgeerigen zin. Maar waartoe den wijsgeerigen zin juist daar geoefend waar hij niets kan uitrichten? Is dat scherpen en oefenen dan nergens anders mogelijk? Is er iets, dat beter scherpt en oefent, beter aan het denken brengt, dan de mathematische wetenschappen? Maar ze geven ons tevens waarheid, zelfs voor toetsing vatbare, op het eind onbetwistbare waarheid. Wien zal het in het hoofd komen, de jeugd aan het denken te brengen, haar wijsgeerigen zin te wekken, op al die bekende onderzoekingen naar den steen der wijzen, naar het elixir des levens, naar de bron der eeuwige jeugd? Het is een slecht veld van oefening, waar de grond onder de voeten waggelt. De geest heeft genoeg te doen op het terrein, waar hij tot het verkrijgen van waarheid in staat is. Niet dat is het groote belang, dat men zal leeren denken, maar dat men de waarheid zal denken. Wat zou men oordeelen van den man, die om zijn leerlingen te oefenen in de sluitreden, geen andere voorbeelden koos, dan die van een valsche of althans zeer betwistbare major uitgingen? Werd al langs dien weg de wijsgeerige zin gevormd, er zou stellig nog iets anders daarnaast gevormd worden, een jammerlijke onverschilligheid voor de waarheid, een lichtzinnig met haar omspringen, alsof we in plaats van haar nederig te dienen met haar spelen mochten.

Inderdaad, dat is de wrange vrucht, die ik van ondernemingen als die van Renan te gemoet zie. Men hoort het niet zelden den kunstenaar toeroepen: het komt er niet op aan wat gij schildert, zoo gij het maar goed schildert, en het is onverschillig welke gedachten gij verkondigt, zoo maar de vorm van uw gedicht onberispelijk is. Zoo dreigt het ook op het gebied der hoogste wetenschap te worden: het is om het even, of gij de waarheid denkt, zoo ge maar logisch weet te denken. Naar mijn oordeel zou dit een jammerlijke uitkomst zijn. Men wendt voor, een grooten eerbied voor de waarheid te koesteren, en verbiedt ons te vragen naar den invloed op het zedelijke en godsdienstige leven, op moed en hoop en vertrouwen, maar de eerbied voor de waarheid loopt op niets anders uit dan op een eerbied voor het talent, een bewondering van het denken. Er proeven van te geven, hoe ver men in de kunst van het denken gevorderd is, dat

stelt men op den hoogsten prijs. Niet de zaak der waarheid, maar de kracht van den persoon, zijn virtuositeit in het betoogen moet uitkomen.

Het is een treurig verschijnsel van onzen tijd, dat die afgoderij der virtuositeit, die onze kunst bederft, ook onze wetenschap ten val dreigt te brengen, onzen eenvoudigen waarheidszin te dooden. Het stellen van den persoon boven de zaak is de bron van gevaarlijken hoogmoed. Den vioolkunstenaar onzer concerten gelijk, die op zijn grilligste fantasiën het publiek onthaalt en er vaak den grootsten bijval voor oogst, acht ook op het gebied van het denken menig talent zijn persoon zoo gewichtig, dat hij al zijn invallen terstond der groote menigte ter beschouwing mag, zelfs moet aanbieden. Of wat hij leert de vrucht is van een lang en ernstig onderzoek; of hij door strenge studie van het onderwerp, waarmee hij zich bezig houdt, zoo veel dieper in de kennis er van is doorgedrongen dan zijn tijdgenooten, dat hij zich bevoegd mag rekenen hun waarheden mee te deelen, die zij als het verkregen goed der wetenschap kunnen opleggen, gaat hem weinig aan. Het is hem genoeg, als zijn vaardigheid in het denken, zijn kunst om gevolgen te trekken, om bezwaren te maken, om tegenstrijdigheden te vinden, ook omgekeerd om het onverzoenlijke te verzoenen, erkenning verwerft. Niets acht hij voor de wereld belangrijker dan de kennis zijner psychische toestanden, de kennis van den strijd die er in zijn geest, nu eens meer dan weer minder fel, gestreden wordt. En het persoonlijke, het pikante, dat hierin gelegen is, wekt de menigte op om dien hoogmoed te steunen. Er komt nog bij, dat wat zoo licht gedacht is, ook zoo licht wordt opgenomen. Meester te worden van een systeem, is een zware taak, maar wat laat zich met minder inspanning voortbrengen, en wat met minder inspanning genieten, dan ‘des séries d'idées se développant selon un ordre logique’, waarbij men zich nooit ‘obligé de conclure’ behoeft te achten? Invallen, fantasiën, fragmenten, al wat zoo los mogelijk is en waarbij de logische orde slechts daarin bestaat, dat men door het eene punt op de gedachte van het andere wordt gebracht, dat alles oefent een groote kracht van aantrekking uit. Men drijft op dien stroom zoo zacht en zoo rustig af. En zeker voor wat in dien geest gedacht en geschreven wordt, daarvoor is de vorm van het gesprek aannemelijk genoeg. Want juist dat losse en wilde, dat voldaan is met een uitwendigen samenhang, met een associatie door tijd en plaats en omstandigheden gewekt, is het kenmerk van het gezellige en onderhoudende gesprek. Als het hier recht levendig toegaat, brengt ieder zijn opmerking, zijn inval te berde; het eene vloeit uit het andere voort, zoodat er samenhang en toch geen inwendig verband is; men zegt het eene oogenblik het tegendeel van hetgeen men in het andere aanvoerde; zoo er de aandacht op valt, geeft het tot nieuwe geestige zetten aanleiding; kortom, alles prikkelt, alles onderhoudt, er is ernst en toch niet al te veel ernst; niemand ‘parle doctrinalement’, niemand voelt zich ‘obligé de conclure.’

Maar is ook de wetenschap hiermee voldaan? Ook daar, waar het onze hoogste belangen geldt, de kracht van ons zedelijk leven, den vrede van ons gemoed, het geloof aan een eeuwige bestemming? Ik waag het te ontkennen. Niet dat ik den vorm van het gesprek hier stellig zou willen uitsluiten. Aan Plato te denken zou genoeg zijn, om mij van zulk een oordeel af te brengen. Maar is Plato minder dogmatisch geweest dan de schrijvers van wijsgeerige stelsels? Heeft hij den moed gemist om als leeraar te spreken? Was het ooit zijn doel, het probleem van verschillende kanten toe te lichten zonder genoodzaakt te zijn tot een besluit te komen?

Voor geen enkelen der personen, die hij sprekend invoert, wil Renan zelf worden aangezien. Ieder hunner vertegenwoordigt, ‘aux degrés divers de la certitude, de la probabilité, du rêve, les côtés successifs d'une pensée libre.’ Ook andere denkers van onzen tijd mag men er niet achter zoeken. Ze zijn enkel ‘des abstractions’, de vertegenwoordiging van ‘situations intellectuelles existantes ou possibles’, ja niets anders dan - zoo drukt Renan zelf het uit - ‘les pacifiques dialogues auxquels ont coutume de se livrer entre eux les différents lobes de mon cerveau, quand je les laisse divaguer en toute liberté.’ Men ziet, de objective wereld zal ons niet worden onthuld, we zullen alleen het subject Ernest Renan leeren kennen, het gesprek aanhooren tusschen de verschillende segmenten van zijn hersenen gevoerd, en dan nog wel als ze zonder eenige tucht mogen afdwalen waarheen ze willen. Vroeger was de tucht van het denken het kenmerk van elken man van wetenschap, het meest van den wijsgeer. Thans wordt de tucht versmaad, en de willekeur gehuldigd. De schrijver, die eens een beroemden naam heeft gemaakt, is een zoo gewichtig verschijnsel geworden, dat we al zeer gelukkig mogen zijn, wanneer we maar de losse invallen vernemen, die zijn verschillende hersensegmenten zich toekaatsen. ‘Gebt Ihr ein Stück, so gebt es gleich in Stücken!’ die bekende raad is nog niet genoeg; zich zelf geeft de wijsgeer thans ‘in Stücken’, alsof ieder stuk een mikroskopische beschouwing overwaardig mocht heeten.

Waarom dat fragmentarische zoo toelacht, wordt duidelijk verklaard: ‘Le temps des systèmes absolus est passé.’ Vroeger ‘chacun avait un système; il en vivait, il en mourait; maintenant nous traversons successivement tous les systèmes, ou, ce qui est bien mieux encore, nous les comprenons tous à la fois.’ Waarlijk een eigenaardige voorstelling. Men heeft een vinnigen haat tegen al wat dogmatisch is, tegen ieder die een systeem wenscht te bezitten. Maar twee of drie of meer, ja alle systemen te bezitten, houdt men voor bijzonder begeerlijk. Men heeft weinig op met het eclecticisme, dat uit al de stelsels wil opnemen wat ze met elkaar tot één geheel verbinden kan, maar wel komt men er voor uit, dat men alle stelsels in hun vollen omvang wil vereenigen, ook daar waar ze elkaar lijnrecht tegenspreken.

Men is er niet eens tevreden mee ze alle achtereenvolgens te doorloopen, men wil van alle tegelijk doortrokken zijn, voor ja en neen op hetzelfde oogenblik het zwaard voeren. Hoe Renan daarmee weet te rijmen wat hij twee bladzijden vroeger schrijft: 'Je me résigne d'avance à ce que l'on m'attribue directement toutes les opinions professées par mes interlocuteurs, même quand elles sont contradictoires', wil mij niet duidelijk worden. Hoe kan hij weigeren van zulk een vereeniging van het tegenpartijdige verdacht te worden, wanneer hij zelf erkent, dat juist die vereeniging tegenwoordig het karakter is van iederen verstandigen man? Maar ik vergeet misschien de gestelde voorwaarden; bl. VII en bl. IX behooren misschien in strijd te zijn, 'sans que l'on soit obligé de conclure.'

Of dat beeld van den verstandigen man op den duur behagen zal, blijf ik in twijfel trekken. Ik kan geen lange ingenomenheid verwachten met den wijsgeer, wiens brein alle mogelijke stelsels tegelijk omvat, ja, ik geloof zelfs dat niemand in staat is van zulk een brein zich een duidelijke voorstelling te maken, evenmin als van een windvaan, die tegelijk naar het oosten en naar het westen wijst.

Het komt mij dan ook voor, dat Renan het met dat gelijktijdige van ja en neen niet zoo ernstig meent, en dat de strijdige stelsels ook bij hem elkaar meer in den tijd opvolgen. En onder welken invloed die opvolging plaats heeft, daarvan geeft hij zelf ons een treffende proeve. Toen hij Galilaea doorreisde, ontmoette hij er een liefdevollen God, met wien hij op weg 'de si chers entretiens' had, dat ze hem de woorden der Emmausgangers voor den geest brengen: was ons hart niet brandende in ons, toen hij tot ons sprak op den weg? Maar anders was het in '71. Toen had hij dien liefderijken God uit het oog verloren. Hij kon niets meer van hem bespeuren, 'le bon Dieu était le vaincu du jour.' Te vergeefs had men hem om hulp aangeroepen; in zijn plaats was gekomen 'un Sebaoth inflexible, uniquement touché de la délicatesse morale des uhlans et de l'excellence incontestable des obus prussiens.' Renan had toen van al die ellende 'le cauchemar' gekregen, en het was hem zwaar gevallen aan God te blijven gelooven; 'pour adorer Dieu alors, il fallait regarder très-loin ou très-haut.' Onder zulke indrukken had hij zijn dialogen opgesteld, en ze waren zoo 'tristes et dures' geworden, dat hij in '76 zelf aarzelde ze uit te geven, en dat 'une femme très-distinguée', die met het handschrift kennis had gemaakt, hem den raad gaf: 'N'imprimez pas ces pages; elles donnent froid au coeur.' Men ziet, het is geheel van de tijdsomstandigheden afhankelijk, hoe Renan over God gelieft te denken. Nu eens gaat hij vertrouwelijk met hem om als zijn vriendelijken reisgezel, dan weer stoot hij hem van zich af als den nijdigen Pruisenvriend, om in een andere stemming op nieuw voor hem neer te knielen als voor onzen 'Père céleste' (bl. 332). Kan het eenige waarde voor ons hebben dit alles te weten? Wat baat het ons te

vernemen, hoe wonderlijk het in het hoofd en in het hart van Renan kan omgaan? Men moet een zeer hoogen dunk van zich zelven hebben, om zich te verbeelden, dat het aanschouwen dier afwisselende stemmingen de groote zaak der menschheid een stap verder kan brengen.

Renan heeft den raad der ‘femme très-distinguée’ niet gevolgd. De lust, om zijn invallen te laten drukken, was hem te machtig. Er was, zoo hield hij zich voor, toch waarlijk geen kwaad van te vreezen. Voor de weinig ontwikkelde geesten, zegt hij: ‘de pareilles rêveries - toch noemde hij twee derden er van “certitudes” en “probabilités” - seront sans venin; elles leur paraîtront dénuées de sens.’ Voor hen dus geen kwaad - maar ook geen goed! - er van te wachten. En wat de aan wijsgeerig denken gewende mannen betreft, hun zal het duidelijk zijn, dat hij geen ander doel heeft gehad dan ‘d'éveiller la réflexion sur des problèmes qu'on ne peut passer sous silence sans injure envers la vérité.’ Alsof de waarheid hier iets mee kon te maken hebben! We verkeeren immers op een terrein, dat voor de wetenschap gesloten is en waarop geen waarheid ons deel kan worden? Of is waarheid niet iets objectiefs, iets blijvends en onwankelbaars? Den naam van waarheid op het gebied der hoogste problemen zal men toch moeilijk aan de kennis willen toekennen van de stemmingen van Renan's gemoed? Ik kan niet inzien, dat de godsdienstige waarheid er iets bij lijden zou, als we met al die stemmingen eens onbekend moesten blijven.

Hoe groot en hoe plotseling haar wisseling is, komt nergens sterker uit dan in deze eigen voorrede. Terwijl Renan bl. IX er roem op draagt, alle stelsels tegelijk te omvatten, wordt reeds op bl. XIII de leer der ‘orthodoxes de toutes les nuances’ en niet minder die van ‘les positivistes pratiques (les seuls dangereux), les politiques railleurs, les athées’, met andere woorden de leer der beide uitersten beslist verworpen. Terwijl op bl. II het als een onschatbaar voorrecht wordt beschouwd, niet tot een besluit te moeten komen, en alle oplossing der groote problemen als onmogelijk voorgesteld, komt reeds diezelfde bl. XIII met een besluit tot ons, en wordt de meening, dat de waarheid niet zou te vinden zijn, streng gelaakt. Renan weet hier wel degelijk zeer ‘doctrinalement’ te spreken, en deinst er geenszins voor terug ‘d'inculquer une opinion et de prêcher un système déterminé.’ Met kracht treedt hij op, zoowel tegen de rechtzinnigen, volgens wie de waarheid reeds lang gevonden is, als tegen de uitspraak der atheïsten: ‘ce que vous cherchez n'est pas trouvable.’ Hij twijfelt er niet aan, of de waarheid is te vinden, en hij is er stellig van overtuigd, dat de mensch zich nooit het gevoelen zal laten opdringen, ‘qu'il soit vain de désirer connaître l'ensemble dont il fait partie et qui l'entraîne malgré lui.’ Hij, die niets wilde beslissen, beslist hier zonder aarzelen in den geest van hetgeen wij de moderne theologie plegen te noemen: ook op dit hoogste gebied is de begeerte naar kennis niet ijdel, al zal men dan ook nimmer ‘la formule de l'infini vivant’ kennen, een

wetenschap trouwens waarop zelfs de strengste rechtzinnige nooit aanspraak heeft gemaakt.

Doch even spoedig als deze beslistheid opgekomen is, even spoedig verdwijnt ze weer. Er volgt op nieuw niets dan de vermaning, dat men de waarheid nooit vinden zal, maar toch altijd haar zoeken moet, op straffe van der menschelijke waardigheid te kort te doen, en zich als een oppervlakkige en onedele natuur te vertoonen.

Geen wonder dus, dat men weldra op een berg van tegenstrijdigheden stuit, en niet weet wat men eindelijk als waarheid zal moeten aannemen, òf dat er op dit gebied geen waarheid te vinden is òf dat we niet behoeven te wanhopen haar in de hoofdzaak althans deelachtig te worden. Op dezelfde bladzijde (XIV) verneemt gij, dat zij ‘vous échappe toujours’, en wordt zij u tegelijk medegedeeld in de alomvattende woorden: ‘L'univers a un but idéal et sert à une fin divine... Le but du monde est que la raison règne. L'organisation de la raison est le devoir de l'humanité.’ Zoo deze kennis waarlijk ons doel mag heeten, wat is er dan dat ons ontbreekt? En toch, wat met de eene hand ons gegeven wordt, dat wordt met de andere ons ontnomen. Waar de menschheid zich ontrukt aan de ‘prédications d'un étroit bon sens matérialiste’, daar is het alleen door ‘faire quelque folie’, dat zij bij machte is het bewijs te leveren ‘que la basse jouissance ne lui suffit pas.’

Om de reeks der tegenstrijdigheden nog te vergrooten, komt er de verwarring bij van het theoretische en het praktische. Reeds op bl. XIII worden met de atheïsten de ‘positives pratiques’ en de ‘politiques railleurs’ gelijk gesteld. Maar vooral op bl. XV komt die verwarring uit. De mensch moet door ‘réflexion’ uit den engen cirkel komen ‘de son égoïsme’, en welken loop die bespiegeling neemt is geheel onverschillig. Al komt ze ook tot Godloochening. Immers ‘le blasphème des grands esprits est plus agréable à Dieu que la prière intéressée de l'homme vulgaire; car, bien que le blasphème réponde à une vue incomplète des choses, il renferme une part de protestation juste, tandis que l'égoïsme ne contient aucune parcelle de vérité.’ Is het mogelijk, het denken en het doen, de bespiegeling en het leven, erger door elkander te mengen? Wat heeft dit egoïsme met de waarheid, met geloof en overtuiging te doen? En, of dit alles nog niet genoeg ware, op hetzelfde oogenblik, waarop er gesproken wordt van een bespiegeling, van een theorie, die ‘transporte l'homme hors du cercle étroit de son égoïsme’ en daardoor ‘bonne pour l'âme’ is, waarop de groote invloed dus erkend wordt, die de leer op het leven kan uitoefenen, wordt er met gelijke beslistheid erkend, dat er zulk een invloed in het geheel niet bestaat, en dat ‘la bonté ne dépend d'aucune théorie’, terwijl die uitspraak vlak daarop weer plaats maakt voor deze andere: ‘La meilleure base de la bonté, c'est l'admission d'un ordre providentiel, où tout a sa place et son rang, son utilité, sa

nécessité même.' Men vertrouwt nauwelijks zijn eigen oogen. Het leven der liefde onafhankelijk van alle theorie, en toch zijn stevigste grondslag in een zeer besliste theorie, in de erkenning eener voorzienige wereldorde!

Zei ik te veel, toen ik dit alles een reeks van invallen noemde, zonder waarde en zonder ernst? Hoe alle ernst er aan ontbreekt, zien wij het best op bl. XVII. Renan verzekert ons, dat we alle wezens, de dieren zelfs, goed moeten doen; 'il faut leur faire du bien, il faut les gâter, il faut les consoler des rudesses obligées de la nature.' Meer acht hij onnoodig; de rest is onverschillig. Daarom 'bien assis sur ces principes, livrons-nous doucement à tous nos mauvais rêves. Imprimons les-même, puisque celui qui s'est livré au public lui doit tous les côtés de sa pensée.' Inderdaad? Op welken grond rust die verplichting? Het besluit wordt volstrekt niet gestaafd door de praemis. De praemis leidt enkel tot den plicht om, als alle wezens, zoo ook den naaste goed te doen, volstrekt niet tot den plicht om zich ook in zijn minst bewaakte oogenblikken aan den naaste te vertoonen. Het publiek heeft recht van den denker de waarheid te vorderen, de vrucht zijner ernstige onderzoekingen; het heeft geen recht, de mededeelingen van al zijn invallen, zijn grillen, zijn 'mauvais rêves', te eischen. Het zou er ook slecht mee gediend zijn. Of is het niet mogelijk, dat het door al die invallen, grillen en droomen in zijn hoogste belangen gevoelig gekrenkt worde? Zelfs Renan kan er niet van tusschen, zich die vraag te doen. Zijn antwoord is gereed. Maar het is een antwoord, waaruit noch ernst, noch eerbied voor de waarheid, noch liefde tot den naaste, waaruit niets dan de treurigste lichtzinnigheid spreekt. Met deze eenige opmerking stelt hij zich gerust: 'Si quelqu'un pouvait en être attristé, il faudrait lui dire comme le bon curé qui fit trop pleurer ses paroissiens en leur prêchant la Passion: Mes enfants, ne pleurez pas tant que cela; il y a bien longtemps que c'est arrivé, et puis ce n'est peut-être pas bien vrai.' Met deze onverkwikkelijke anecdote, wier lachende mededeeling reeds op zich zelve den ernstigen man onwaardig is, kan de ongelukkige naar huis gaan, die door 'tous les mauvais rêves' in al wat hem dierbaar en heilig was, getroffen is. Brengt het hem nog geen rust aan, welnu dan moet hij zich in geduld oefenen. Renan zal zoo goed zijn aan hem te blijven denken. In een aanteekening geeft hij de belofte, dat hij later hem op een stuk hoopt te onthalen 'bien plus consolant que celui-ci, et qui plaira davantage aux personnes attachées à la religion démocratique.' Want hij heeft van allerlei in voorraad, en het kind, dat nu weent omdat het met de roede gedreigd is, kan er zich mee troosten, dat er nog een geheele lade vol zoetigheden is. Maar op het oogenblik is Renan niet in de stemming om die lade te openen. Dat opstel, 'bien plus consolant que celui-ci', is van 1848 en 1849, en 'la réaction de 1850-51 et le coup d'État m'inspirèrent un pessi-

misme dont je ne suis pas encore guéri.' Het is te hopen, dat hij spoedig in een betere luim kome.

Want - zoo laat hij onmiddellijk op de mededeeling der anecdote volgen: 'La bonne humeur est le correctif de toute philosophie', en er is gelukkig voor die goede luim een stevige grond. Is er al in het geheel geen vroolijke wijsbegeerte, 'la nature est éternellement jeune et nous sourit toujours.' Wel te verstaan, niettegenstaande al die 'rudesses obligées' van de vorige bladzijde! Want 'elle sort des situations les plus désespérées.' Op het oogenblik verkeeren we, naar Renan's tegenwoordige stemming, in zulk een vrij hopeloozen toestand. En wel op geestelijk en zedelijk gebied. Door al het onbesuisde afbreken zijn we er in geraakt. 'Les vieilles croyances au moyen desquelles on aidait l'homme à pratiquer la vertu sont ébranlées, et elles n'ont pas été remplacées. Pour nous autres, esprits cultivés, les équivalents de ces croyances que fournit l'idéalisme suffisent tout à fait; car nous agissons sous l'empire d'anciennes habitudes; nous sommes comme ces animaux à qui les physiologistes enlèvent le cerveau, et qui n'en continuent pas moins certaines fonctions de la vie par l'effet du pli contracté.(*) Mais ces mouvements instinctifs s'affaibliront avec le temps. Faire le bien pour que Dieu, s'il existe, soit content de nous, paraîtra à plusieurs une formule un peu vide. Nous vivons de l'ombre d'une ombre. De quoi vivra-t-on après nous?' Zeker troosteloos genoeg. Toch wil Renan moed houden, want 'il n'y a pas d'impasse pour la nature.' Eén ding staat bij hem vast, 'c'est que l'humanité tirera de son sein tout ce qui est nécessaire en fait d'illusions pour qu'elle remplisse ses devoirs et accomplisse sa destinée. Elle n'y a pas failli jusqu'ici; elle n'y faillira pas dans l'avenir.'

Een wissel dus op de toekomst. Jammer maar, dat onze nakomelingen er nooit meer door in handen zullen krijgen dan wij nu bezitten. Want wat de toekomstige menschheid ook moge voortbrengen, het blijft altijd alleen bestaan in 'illusions', en het laat zich voorzien, bij het toenemen van den kritischen geest, dat de 'esprits cultivés' dier latere dagen het bedriegelijke aller 'illusions' nog wel zoo helder zullen inzien dan wij het tegenwoordig doen. Zelfs is het te wachten, dat bij het algemeen worden der beschaving, tengevolge van het vermeerderen aller middelen van onderwijs, de meerderheid althans in zoover tot de 'esprits cultivés' zal behooren, dat ze zich volstrekt niet meer door 'illusions' laat vangen. Zelfs voor de toekomst dus geen hoop. Altijd die bange vraag: 'De quoi vivra-t-on après nous?'

Aan het eind zijner voorrede komt bij Renan, die veel meer met zich zelf dan met de waarheid en de belangen der menschheid bezig

(*) We bezitten dus, de "esprits cultivés" namelijk - en wat komt de rest er op aan? - geen "équivalent des vieilles croyances", in haar plaats ons door ons eigen idealisme gegeven; we teren slechts op de nawerking dier oude geloofsovertuigingen. Renan spreekt zich in dezen éénen volzin weer allermerkwaardigst tegen.

is, de vrees op voor het verwijt van zich te hebben overgegeven ‘aux jeux d'un loisir coupable en poursuivant d'inoffensives chimères’ op een tijd, waarin zijn vaderland ‘traversait les plus graves crises qu'elle ait jamais connues.’ Maar hij is met het antwoord op die beschuldiging niet verlegen. Hij is altijd ter beschikking zijner landgenooten geweest. ‘Je proteste - zoo schrijft hij, met die woorden eindigend - que, si le pays m'avait imposé des devoirs, je les aurais remplis avec courage, et que j'y eusse dépensé tout ce que j'ai d'application et de capacité de travail.’ Natuurlijk is dit een zaak uitsluitend tusschen Frankrijk en Renan. Frankrijk moet weten, waarom het in 1871 Renan tot geen enkele publieke werkzaamheid heeft geroepen, en niemand kan er Renan een verwijt van maken, dat hij zijn vrijen tijd in Versailles met schrijven heeft doorgebracht. Integendeel, het was een schoone gedachte, tot zich zelf in te keeren en de balans zijner wijsgeerige overtuiging op te maken. Maar wel mag en moet men hem verwijten - en dit gaat niet Frankrijk alleen aan, maar ook ons en allen, onder wie zijn boek verbreid wordt - dat hij in de uitvoering dier schoone gedachte niets beters heeft geleverd dan wat hij zelf als ‘chimères’ moet beschouwen.

En waren het nog maar, gelijk hij beweert, ‘inoffensives chimères,’ Maar reeds de voorrede heeft ons van het tegendeel overtuigd. ‘N'imprimez pas ces pages; elles donnent froid au coeur’, moest hem de ‘femme très-distinguée’ toeroepen, aan wie hij zijn handschrift te leen had gegeven, en die zeker niet tot zijn vijanden heeft behoord. Hij zelf weet er niets beters van te getuigen, dan dat ze voor de meesten ‘sans venin’, voor de anderen het middel zullen zijn ‘d'éveiller la réflexion.’ In ieder geval, mocht er eenig onvoorzien kwaad uit voortvloeien, hij troost zich er mee, dat hij zich altijd met de aardigheid redden kan: ‘Puis ce n'est peut-être pas bien vrai.’

Voor zulk een optreden heb ik geen anderen naam dan dien van lichtzinnigheid, van frivoliteit. Die alles uitspreekt wat hem voor den mond komt, zonder te bedenken waar hij spreken en waar hij zwijgen moet, vooral zonder te overleggen of hetgeen hij spreekt rijpelijk doordacht is en op vaste grondslagen opgetrokken, die pleegt in de maatschappij geen goeden naam te hebben. Die het ernstig met de waarheid meent en tegelijk het belang zijner medemenschen op het hart draagt, wacht zich voor ijdele woorden. Te meer, hoe grooter zijn naam, hoe uitgebreider zijn invloed is. Want hij weet, dat zijn woord, lang nadat het zijn mond ontsnapt is, in het oor zijner hoorders kan blijven hangen, en krachtig kan voortwerken in hun geest en in hun gemoed, ten goede maar ook ten kwade. Hoe menig onheil is er niet aangericht door een luchtig daarheen geworpen gezegde, spoedig misschien vergeten door hem van wien het uitging, maar een eeuwige bron van leed en kwelling voor hem, die het hooren moest. En wat van het gesproken woord geldt, in dubbele mate moet het gelden van

het geschreven, van het gedrukte woord. De schrijver is er langer mee bezig geweest, en het heeft juist daarom den schijn van beter en rustiger overdacht, vooral van ernstiger gemeend te zijn. Hier is geen uithooren en geen uitvragen; de hitte van het debat, de levendigheid van het gesprek, ontlokken, ontpersen hier geen onberaden uiting. Men behoeft niet te schrijven, en men kan bij ieder woord dat men schrijft en dat men herleest met kalmte overleggen, of het nauwkeurig en volledig is en welke gevolgen het na zich kan slepen. Daarenboven wat gedrukt is kan in ieders handen komen, ook in die van den minst zelfstandigen, den lichtst verleidbaren lezer. Een ernstig vonnis verdient daarom de schrijver, die al wat hem voor den geest komt lichtvaardig onder de groote menigte brengt. Een dubbel streng vonnis, waar hij die lichtvaardigheid tot methode verheft, waar hij het zijn roeping acht, om der wereld 'tous les côtés de sa pensée' te laten zien, daar hij nu eens vooral 's'est livré au public.' Die zich op het gestoelte der wetenschap plaatst en tot zijn tijdgenooten spreekt kan ook bij den edelsten ijver dwalen, ver, zeer ver afdwalen van den weg der waarheid. Maar één ding moet toch vaststaan: de heiligste liefde voor de waarheid moet hem bezielen, en die liefde legt hem zware verplichtingen op. Die de waarheid lief heeft speelt niet met de waarheid. Zijn invallen, zijn grillen, zijn 'chimères', zijn 'mauvais rêves', zijn 'rêveries' in het gemeen, houdt hij voor zich zelf, maar hij onthaalt er de wereld niet op. Hij wil prediker der waarheid, der wetenschap zijn, niet de bevallige bellettrist, die aan alles een vorm weet te geven om des noods iedere meening te verdedigen. Het is een bewijs, dat men alleen zich zelf en niet het heil zijner medemenschen zoekt, als men allerlei losse gedachten onder hen uitstrooit, hoe grillig, hoe paradox ook, er ongevoelig voor of ze misschien 'donnent froid au coeur' en tranen in de oogen roepen. Het is een treurige roekeloosheid, als men schertsend en dartelend de meest ondoordachte, de dolste meeningen verkondigt, en wanneer ze dan recht veel geluk verstoord en de schoonste bloemen van den stengel hebben gerukt, zich achter dat onmeedoogende woord verschuilt: 'Mes enfants, ne pleurez pas tant que cela; ce n'est peut-être pas bien vrai; - daarbij, er ligt onder mijne papieren nog menig opstel van een anderen inhoud, - bien plus consolant que celui-ci et qui vous plaira davantage.'

Het ernstig te meenen met wat men denkt en spreekt en schrijft, ziedaar het hoofdkenmerk van den man, die niet enkel echt wetenschappelijk is, maar die tevens het ware belang zijner medemenschen op het harte draagt. Hij moge dwalen, hij drijft met de waarheid geen kortswijl; de liefhebberij van aankomende jongelingen, om paradoxen vol te houden, acht hij ver beneden zich. Men kan aan op al wat van hem uitgaat; het ontspringt uit het diepste zijner ziel, en hij heeft den moed, ja hij voelt den plicht het toe te passen in zijn leven. Van dien heiligen ernst is onze tijd op menig gebied ver

verwijderd. Het woekeren van dat geile alle goede planten verstikkende pessimisme is er het beste bewijs van. Op Schopenhauer's voetspoor weet een Eduard von Hartmann de wereld niet zwart genoeg te schilderen. Geen licht in het heden en geen hoop in de toekomst, niets beters te wachten noch voor ons nageslacht in latere dagen noch voor ons zelf in de eeuwigheid; slechts enkele oogenblikken van vreugde, maar de som van het ongeluk altijd oneindig grooter dan de som van het geluk. Van alle kanten wordt die leer toegejuicht en nagepraat; zelfs de ongeoefende jeugd klapt er voor in de handen, en jammert over dat ellendige leven dat er beter niet was. Om die leer met vollen ernst op te vatten en in praktijk te brengen? Indien er zijn - en ze zijn er helaas! - die zich ernstig aan haar vastklemmen, wier levensmoed en levenskracht er door gebroken wordt, en die - de eenig consequente toepassing! - aan dat ellendige leven voor zich zelf, en waarom voor zich zelf alleen? een einde maken, niemand die hun onnoozelheid trotscher bespot dan de man zelf, die hen in het verderf heeft gestort. Want met dat ellendige leven kan hij het best uithouden; hij weet er een lusthof der vreugde uit te maken; zelfs de jammerklachten, die hij zoo roerend in zijn boeken slaakt, brengen hem voordeel aan en helpen zijn genot vergrooten. Zoo weinig is het hem ernst met het verwenschen van dat leven dat er niet behoorde te zijn, dat hij meewerkt om het in stand te houden niet alleen, maar om het uit te breiden, om het heerlijke niet zijn in het rampzalige zijn om te zetten. Met verachtelijke lichtzinnigheid weet hij aan het eind van zijn opstel: ‘Mein Entwickelungsgang’, ons te verhalen, hoe bekoorlijk de wereld hem toelacht: ‘Die liebende Gattin, die verständnisvolle Genossin meiner idealen (!) Bestrebungen, waltet in meiner bescheidenen aber freundlichen Häuslichkeit, in einer Wohnung, die dem parkartigen botanischen Garten Berlins gegenüber gelegen, die Annehmlichkeiten der Winter- und Sommerwohnung in sich vereinigt.... Zu unseren Füssen spielt mit dem treuen vierfüssigen Gefährten ein schönes blühendes Kind, das eben mit der Verbindung von Zeit- und Hauptwörter experimentirt..... Meine Eltern und Schwiegereltern sowie ein erlesener Freundenkreis sorgen für geistige Abwechselung und gemüthliche Anregung, und ein philosophischer Freund äusserte kürzlich: wenn man wieder einmal zufriedene und heitere Gesichter sehen will, so muss man zu den Pessimisten gehen!’ Wat zou het den vroolijken man ook aangaan, of misschien in de woning, die aan de zijne grenst, door de macht van zijn woord, dat duizenden echoos weerkaatsten, alle levensgeluk vernietigd is, en de bitterste tranen vloeien over de troosteloosheid van het aardsche leven, waarop geen beter leven volgen zal? Als hij acht gaf op hun geween, hij zou hun slechts kunnen toeroepen: ‘Mes enfants, ne pleurez pas tant que cela! Het is onnoozel, dat ge zoo zwaarmoedig zijt. Ge vat eenvoudig de fijnheden van het pessimisme niet. Der Pessimismus findet nur das Das

des Daseins ein Uebel, und die Welt schlechter als keine; die Existenz aber einmal zugegeben, erkennt auch er die unübertreffliche Weisheit der sich auswirkende Idee an.'(*) Of wel, hij zou met een spottenden glimlach op het gelaat hun zijn uitspraak(†) voorlezen: 'Stelle ich ein Uebel in Aussicht? Nein, denn Ihr müsst zugeben, dass das Nichtsein kein Uebel ist. Und wenn es wahr ist, dass das gegenwärtige Sein ein Uebel ist, und das in Aussicht gestellte keines, so ist es doch ein Trost, den ich Euch gebe; ich tröste Euch ja über das Sein mit dem verheissenen Nichtsein; das Sein ist es, welches des Trostes bedarf, das Nichtsein bedarf keines. Als Seiende, die Ihr trostesbedürftig seid, tröstet Euch ja meine Lehre, - so könnt Ihr sie nicht trostlos nennen; als Nichtseiende aber werdet Ihr das erst recht nicht trostlos finden, - wo soll denn nun die Trostlosigkeit stecken?' Zou die uitspraak hem zelf als denker hebben bevredigd? Hij is een veel te geoefende dialecticus om niet in te zien, dat de toegesprokenen hem zullen antwoorden: als het dan bij uw pessimisme blijven moet, zoo danken we voor uw troost, en zullen zelf ons iets beters dan troost, zullen ons hulp verschaffen; de natuur, die ons handen aan het lijf gaf om menig kwaad van ons af te wenden en menig goed ons te bezorgen, schonk ons ook de macht, om den last des levens af te werpen en de blijde komst van den dag van het niet zijn, van het geprezen Nirvana, te verhaasten; door vrijwilligen dood zullen we ons zelf en anderen die ons dierbaar zijn redden; we zullen handelen, niet lijdzaam afwachten totdat het goede van zelf komt. Hartmann moet volkomen begrijpen, dat hij op dit antwoord tot geen repliek in staat is. We hebben ons de zaak dan ook geheel anders voor te stellen: het is niet, dat die schrale troostgrond hem met zijn pessimisme verzoent en er hem gelukkig in maakt; hij is gelukkig alleen, omdat zijn pessimisme hem geen ernst is, hij predikt het en hij maakt er velen rampzalig door, maar er zelf aan te gelooven en er naar te leven, komt niet bij hem op.

Niemand meene, dat ik de prediking òf van het pessimisme òf van welke leer, van welke wereld- en levensbeschouwing het ook zij, zou willen veroordeelen. Toen ik het beeld van Lessing, den vriend der waarheid, teekende, wees ik er op, dat iedere overtuiging recht heeft zich te doen gelden, en nam deel in de klacht, dat in tijden van onverstandige dweperij de ernstigste, de krachtigste geschriften der tegenpartij onderdrukt waren en uitgeroeid. Iedere richting vinde haar wakkere voorvechters, ieder stelsel worde met ijver bepleit. Uit den strijd der meeningen - het is de oude bekende spreuk - kan de waarheid ontkiemen. Maar de meening zij dan ook werkelijk gemeend, het hart van den pleiter kloppe voor de zaak die hij verdedigt.

(*) Woorden uit een opstel over 'das Problem des Tragischen.'

(†) Uit zijn opstel: 'Ist der Pessimismus trostlos?' Dit opstel eindigt met de woorden: 'Entweder ein Paradies mit Houris oder Nirvana!'

Men weet, wat de sophisten onderscheidde van Socrates. Zij speelden met de waarheid, hij leefde en stierf voor de waarheid. Wat hem ernst was, was hun scherts. Ook hij had den vorm van het gesprek lief, opdat het voor en het tegen even helder zou uitkomen, maar het doel was hem de uitkomst, het besluit, de waarheid die een richtsnoer kon zijn voor het leven. Hun daarentegen waren alle stelsels, alle overtuigingen even welkom, of even onverschillig. Zijn doel was het bruikbare, het ware dogma; zij zochten de skepsis alleen, den twijfel niet als aanvang maar als eind van het onderzoek, opdat ze in staat mochten zijn het goede kwaad en het kwade goed te pleiten. Hij begon met onpartijdigheid, om na rijp overleg partij te kiezen; zij roemden er in altijd onpartijdig, dat wil zeggen altijd beginselloos te zijn. Zij achtten zich gelukkig als ze konden redetwisten, ‘sans qu'on soit obligé de conclure’; hem was de conclusie het doel, het eenige doel aller onderzoekingen; de beweging van het loopen mocht op zich zelve goed doen, het te huis te vinden bleef toch de hoofdzaak.

We zijn, vrees ik, tegenwoordig in het vaarwater der Sophisten. We drijven er te verder mee af, hoe meer wordt geschreven in den geest van Renan's voorrede. En met die voorrede stemmen de ‘Dialogues’ zelve overeen, ja, ze overtreffen haar nog. De inhoud wordt verzwolgen door den vorm, het dneken door de bellettrie, door het schoone, geestige, pikante geschrijf. De lezer wordt bezig gehouden, geprikkeld, vermaakt; alles gaat in bonte afwisseling aan hem voorbij; op het eind weet hij van alles mee te praten; maar wat heeft hij geleerd? met welke overtuiging gaat hij het leven in? Aan alles heeft hij leeren schudden, niets staat meer voor hem vast, niets vaster dan het tegendeel. Omdat hij niets ernstig gelooft, kan hij alles geestrijk, boeiend bepleiten. Hij kan den godsdienst diep in het hart treffen, en tegelijk in roerende ontboezeming losbarsten over de waarheid en de heiligheid van den godsdienst, aandoenlijk klagend: ‘Un monde sans Dieu est horrible.’[*] Hij kan met Gods persoonlijkheid den spot drijven en het christendom met wortel en tak uit het gemoed zijner tijdgenooten helpen uitroeien, en toch een aandoenlijk gebed uitstorten voor den hemelschen vader, bij voorkeur in bijbeltaal spreken, en een traan laten vallen bij Jezus' woorden: ‘In der Welt werdet Ihr Trübsal erdulden, aber seid getrost, ich habe die Welt überwunden.’[†] Zoo kan hij alles tegelijk, in zoover allen alles zijn, en er een eer in stellen te zeggen: ‘Maintenant nous traversons successivement tous les systèmes, ou, ce qui est bien mieux encore, nous les comprenons tous à la fois.’

Omdat ik zulk een vereenigen van het onvereenigbare verderfelijk acht; omdat ik prijs stel op de conclusie en aan den inhoud meer hecht

(*) Renan bl. 137.

(†) Ik haal ze in het Duitsch aan, omdat mijn oog op Hartmann's opstel is: ‘das Problem des Tragischen.’

dan aan den vorm; omdat ik wil, dat er in den strijd der meeningen na rijp beraad partij worde gekozen; omdat het dilettantische en bellettristische in al wat tot het gebied der waarheid behoort mij de vruchtbare bron schijnt van lichtzinnigheid en frivoliteit; omdat de leeraar der menschen hen iets leeren, niet voor hun oogen zijn genie-sprongen maken moet; daarom heb ik het mijn plicht gerekend, ernstig tegen Renan's voorrede te protesteeren.

OPZOOMER.

Hebreeuwsche mythologie.

Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwickelung. Untersuchungen zur Mythologie und Religionswissenschaft, von Ignaz Goldziher. Leipzig, Brockhaus 1876.

Terwijl in den laatsten tijd de mythologie, dank zij hare methode van vergelijking en den krachtigen steun der taalkunde, ons van lieverlede veel uit de wereld der stammen, die nog geen geschiedenis hebben, ontsloten heeft, was de Hebreeuwsche bij hare zusters ietwat achterlijk. Wat op dit veld gedaan is, vooral door Steinthal(*), bepaalde zich tot losse grepen, en waar men in de jongste jaren trachtte een stelsel op te bouwen, daar beging men de groote fout, de verschijnselen in het innerlijk leven der oud-Israëlietische stammen hoofdzakelijk uit geschriften van niet verwante volken, vooral van de Hindoes, te willen verklaren, waardoor, ondanks de geleerdheid en scherpzinnigheid der schrijvers, het doel gemist werd.

Het hierboven aangehaalde werk maakt hierop eene uitzondering, daar een zijner verdiensten juist ligt in het bijbrengen van talrijke aanhalingen uit Arabische schrijvers tot opheldering van Hebreeuwsche woorden, uitdrukkingen en voorstellingen. Ook in andere opzichten doet de schrijver zich van gunstige zijde kennen; hij heeft veel over zijn onderwerp nagedacht, gaat methodisch te werk en maakt ettelijke vernuftige opmerkingen, zoodat niemand, die van dit onderwerp iets weten wil, zijn boek na lezing zal ter zijde leggen zonder er veel uit geleerd te hebben.

Desondanks is de slotindruk, dien het maakt, zeer onvoldoende. Vooreerst heeft ook deze auteur zich vaak laten verlokken - het groote gevaar voor elken beoefenaar van dit vak! - om te groote waarde aan zijn invallen, die soms zeer vernuftig maar daarom nog niet waar zijn, toe te kennen, en dus veel te haastig tot het bestaan

(*) *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft.*

of de beteekenis eener mythe te besluiten. Doch wat erger is, omdat het maakt, dat zijn boek ten aanzien van onze kennis van Israël's ontwikkeling meer verwarring sticht dan orde schept, hij heeft over den gang van Israël's godsdienst een zeer eigendunkelijke opvatting. Blijkbaar is hij meer Arabicus dan beoefenaar van Israëlietische oudheidkunde en geschiedenis. Nu is het, zooals men weet, het lot van alle onderwerpen waarvoor de Bijbel bron is, dat ook menig bekwaam man hierover na veel korter voorbereiding durft meespreken dan hij voor elk ander onderwerp zou noodig achten. Zoo handelt ook Goldziher over Israël's geschiedenis, zonder ze blijkbaar ooit anders dan ‘te hooi en te gras’ beoefend te hebben.

Kon hij dan - zal men vragen - op dit gebied geen goede gidsen vinden? Wel zeker, en hij koos de beste uit; daar hij Hollandsch verstaat, stond Kuenen's werk: *De godsdienst van Israël* hem ten dienste, en hij maakt zoowel van dit boek als van Tiele's *Vergelijkende geschiedenis der oude godsdiensten* herhaaldelijk gebruik. Maar kennis waait iemand niet aan, en het recht mee te spreken over een vak verkrijgt zelfs een geleerd en scherpzinnig man niet door het lezen van een paar boeken er over, hoe voortreffelijk ook. Omdat hij van Israël's godsdienst geen zelfstandige studie heeft gemaakt, overkomt het Goldziher, dat hij beweert het volkomen met Kuenen eens te zijn, maar toch ten slotte eene geheel andere voorstelling van de zaak geeft dan de schrijver van *De godsdienst van Israël.*

De eigenlijke bron zijner opvatting van Israël's godsdienst is zijn geloof, want hij is Jood. Een rechtzinnige? Geenszins! Niet slechts critiseert hij de bijbelsche berichten doortastend, maar hij berooft zelfs Mozes van zijn glorie, door hem en zijn werk bij zijn uiteenzetting van Israël's ontwikkeling in het geheel niet te vermelden. Doch dat hij zich Israëliet voelt, blijkt uit zijn beschouwing van het Jahvisme, waarin hij de kern van den godsdienst zijns volks ziet en waarvan hij zich een voorstelling vormt naar zijn hart, niet naar de werkelijkheid. Van dit Jodendom naar eigen smaak, dit Jahvisme, dat eigenlijk geen anderen inhoud heeft dan een godsbegrip ongeveer als bij den tweeden Jezaja te vinden is, onderstelt hij, dat het na de eeuw van David ontstaan is; daarvóor, in dat tijdvak der Richteren, is wellicht de naam Jahveh gebruikt, maar niemand dacht hierbij iets bijzonders, het was een *flatus oris.* Door de geestkracht der profeten in het leven geroepen, heeft het Jahvisme zijn heilrijke macht, vooral in het bestrijden van de priesterheerschappij, geopenbaard, om na de Ballingschap te ontaarden of liever eenige zijner beginselen met die der priesterschap te zien samensmelten. Hoe dit Jahvisme ontstaan is, blijkt niet; het valt wel eenigszins uit de lucht; daarvóor heeft, volgens hem, het ‘Elohisme’, een soort van half Kanaänietisch, half Israëlietisch monotheïsme, waarvan wij ook al geen duidelijk denkbeeld krijgen, de hoofdplaats in Israël's godsdienstig leven vervuld.

Zulke fantastische voorstellingen hebben natuurlijk grooten invloed op de behandeling eener zaak, die zoo eng met den godsdienst verbonden is. Vandaar, dat de eerste hoofdstukken van het boek, waarin van dit Elohisme en dit Jahvisme nog geen sprake is, verre de meeste waarde hebben.

Het zal, hoop ik, voor de lezers van *De Tijdspiegel* niet onaangenaam zijn, dat ik zoo beknopt mogelijk in eenige hoofdpunten de geschiedenis van de Hebreeuwsche mythologie beschrijf, met verwijzing nu en dan naar Goldziher's werk.

I.

De mythologie of wetenschap der mythen heeft, vooral door het vergelijken der zegswijzen en voorstellingen, die wij bij verschillende volken aantreffen, aangetoond, dat mythen niet anders zijn dan de taal, waarin weinig ontwikkelde menschen over de natuurverschijnselen spreken. De onderscheiding van niet-mythologische en mythologische volken - de Semieten werden onder de eerste klasse gerangschikt - is daarmee gevallen; sommigen handhaven nog alleen voor de Hebreën de eer, onvatbaar te zijn geweest voor het vormen van mythen. Maar dit is even klaarblijkelijk onhoudbaar als het onweersprekelijk is, dat het bezit van een mythenschat geen volk tot schande strekt. Het is voor elke menschengroep een zoo natuurlijke zaak ze gehad te hebben, dat men - zooals Goldziher zegt - even goed kan beweren: dit of dat volk heeft geen vermogen tot spijsvertering of geslachtsvoortplanting, als: de Semieten, bijv., konden geen mythen scheppen.

Zij, die uit quasi-godsdienstige drijfveeren bang zijn van een Hebreeuwsche mythologie te gewagen, hebben maar één toevlucht: de stelling, dat, al hebben de voorvaderen van het volk Israël en verwante stammen, dus vóor Abraham's eeuw, mythen gehad, hiervan in het tijdvak waarover de Bijbel na Gen. 11 handelt, geen sprake meer is. Dat echter deze stelling onverdedigbaar is, was lang duidelijk voor ieder, die onbevooroordeeld de oude Israëlietische verhalen nauwkeurig gelezen had. Immers dat de Israëlieten mythen kenden, blijkt reeds uit de legende over Simson, wiens naam ‘de zon’ met onderscheiden trekken van het verhaal ten duidelijkste op het feit wijst, dat zonnemythen een groot deel der stof er voor geleverd hebben. Maar dit bewijst nog niet, dat de Israëlieten-zelven ze gevormd hebben, daar het lang niet onwaarschijnlijk is, dat de Simson's-legende van Kanaänietischen oorsprong is.

De voornaamste bron voor de Hebreeuwsche mythologie is Genesis, dat niets bevat dan mythen, tot een soort van heilige geschiedenis vervormd. Hieraan sluit zich het half-historische heldentijdvak, dat der Richteren, aan. Goldziher nu ziet niet alleen in Simson de zon, maar maakt ook Jefta, Gideon, Abimelech tot mythische figuren

en meent zelfs, dat sommige trekken der verhalen over bepaald historische personen en gebeurtenissen aan mythen ontleend zijn. Zoo is volgens hem de doortocht der Israëlieten door de Roode Zee de vervorming der mythe: de zon duikt 's avonds in zee en gaat er gedurende den nacht onder door; David, de rosse held, die den reus met steenen doodt, is de zon, die het monster van den nacht neervelt; de ten hemel varende Elia, de harige man, is desgelijks de zon, en de harige mantel de beeltenis harer stralen. Hierin nu gaat Goldziher, meen ik, veel te ver; op de jacht van mythen, ziet hij ze overal opduiken. Me dunkt, dat de overwinning op den Filistijnschen voorvechter Goliat door 2 Sam. 22:19-22 voldoende als historisch gewaarborgd en de toekenning van dit heldenfeit aan David licht verklaarbaar is. Dat een harig kleed het profetengewaad was, wordt niet alleen door de verhalen over Elia, maar ook door Zach. 13:4 geleerd. Van een en ander neemt Goldziher geen kennis. Zoo heeft hij ook al zeer weinig te berde gebracht om het mythisch karakter van het verhaal over Jefta te bewijzen. Volgens hem moet het beduiden: Jefta d.i. de zon, doodt zijn dochter, het morgenrood; maar de eenige grond waarop die onderstelling steunt is de etymologie van den naam Jefta ‘de openende’, wat wel een benaming der zon kan zijn! Niet gelukkiger is de gissing, dat Dina ‘de gaande’, d.i. alweer de zon, zal beteekenen, en dat dus haar schaking door Sichem, d.i. wellicht: de morgen, het verlangen van den dageraad naar de zon moet uitdrukken. Immers, al beteekende Sichem oorspronkelijk den morgen, wat niet onmogelijk is en uit het bestaan van het hiervan afgeleide werkwoord, dat ‘iets 's morgens vroeg doen’ beteekent, wordt opgemaakt, het is tevens zonder twijfel de naam eener machtige stad geweest, waar Kanaänieten en Israëlieten samenwoonden; is het verhaal dus een omgewerkte mythe, dan behoort die naam zeker tot de omwerking. Wij mogen toch maar niet bij een verhaal onderstellen, dat er een mythe aan ten grondslag ligt, alleen omdat het wel zoo zou kunnen zijn! Er moeten althans een paar trekken in voorkomen, die anders niet verklaard kunnen worden.

Nevens de bijbelsche verhalen komen, als bronnen van Hebreeuwsche mythologie, de Joodsche legenden over de helden van den voortijd in aanmerking, die onder de synagogale *haggada* zulk een belangrijke plaats innemen en ons zoowel in Joodsche als Mohammedaansche geschriften zijn overgeleverd. Doch de oogst van dit veld binnen te halen is schraal; want al is het ongetwijfeld mogelijk, dat mythische uitdrukkingen en voorstellingen onder Israël aan al de haar vijandige machten weerstand geboden en eindelijk den schriftgeleerden stof voor hunne stichtelijke toespraken en schriftverklaringen geleverd hebben, dezen putten die stof uit zoo onderscheiden bronnen en met name uit een zoo weelderige en grillige verbeelding, dat het uitermate bezwaarlijk is met eenige waarschijnlijkheid te bepalen: dit en dat kan niet an-

ders zijn dan een echt Israëlietisch verhaaltje, uit den mythischen tijd overgebleven.

Veel meer vrucht werpt de bestudeering van de Hebreeuwsche taal en der dichterlijke zegswijzen bij profeten en dichters af. Ook hier echter hebben wij ons voor overijling te wachten. Zoo gaat het niet aan om, met Goldziher (bl. 32), uit de uitdrukking 'uitbezemen met den bezem der verdelging' in Jez. 14:23 te besluiten tot het bestaan eener voorstelling van 'pestjonkvrouwen.' Daarentegen pleit er vrij wat voor de onderstelling, dat de groote slang of draak, die in de Hebreeuwsche poëzie ettelijke keeren voorkomt (Jez. 27:1, 51:9, Job 26:13 enz.), een mythische figuur is, op één lijn te stellen met den draak dien Perzeus versloeg en dergelijke.

Uit de Hebreeuwsche letterkunde nu moet men de oude mythen, die daarin niet dan vervormd, godsdienstig en nationaal gekleurd, een plaats konden erlangen, uitvinden; en eerst dan kunnen wij zeggen: dit is de mythe, die aan deze of gene legende ten grondslag ligt, wanneer wij niet slechts de overeenkomst, die dat verhaal in eenige trekken met van elders bekende mythische voorstellingen heeft, kunnen aanwijzen, terwijl de etymologie de beteekenis der figuren steunt, maar wanneer wij tevens van het verhaal, gelijk het vóor ons ligt, den oorsprong kunnen verklaren, d.i. duidelijk maken, waarom de mythe door den verhaler in dezen of genen vorm is gegoten, en welke wijzigingen daarin weer door een tweeden verteller of een redacteur zijn aangebracht. Wij moeten een verhaal als het ware afschillen.

Neem bijv. de Simson's legende. Dat Simson een der richteren Israël's zou geweest zijn, is blijkbaar een toevoegsel tot de overgeleverde stof, van den redacteur van het boek Richteren, slechts in een paar verzen uitgedrukt; kennen wij die verzen aan dien redacteur toe, dan blijft er een goed sluitend geheel over van een Israëlietischen held, die de Filistijnen bekampt. Vermoeden wij nu - en in dit geval op zeer vasten grond - dat dit een vervorming is van een mythologisch verhaal, dan nemen wij er zooveel mogelijk de nationale en locale kleur af, want een mythe kent geen nationaliteit.

Dit wil niet zeggen, dat de mythen van alle volken gelijkluidend zijn; verschil van karakter en levenswijs moet op hunne voorstellingen invloed hebben gehad: zoo kon een stam, die geen runderen hield of die het vee niet melkte, onmogelijk den regen de melk der hemelsche koe noemen - zooals de Hindoes; en woestijnbewoners, die geen scheepvaart kennen, zullen nooit zich de zon voorstellen, in een schip langs het uitspansel varende - zooals de Egyptenaren. Maar de hemellichamen en natuurverschijnselen hadden geen nationalen naam of kleur: men heette de zon geen Daniet en de wintermachten geen Filistijnen; geen stedennamen vonden een plaats in de mythe: de zon werd niet in Gaza gevangen gehouden, noch begraven tusschen Sora en Esthaol. Ook is de zon geen nazireër Gods, die zich van wijn ont-

houdt. Nu wordt het, zooals vanzelf spreekt, uiterst moeilijk, indien het al mogelijk is, uit het verhaal alles wat een nationaal en locaal karakter heeft, uit te lichten, want het is niet tusschen het echt mythologische ingeschoven, maar er mee saamgeweven tot een geheel. De zon is een Israëlietisch held geworden, en wat van de zon werd verhaald is met hetgeen de auteur goedvond aan zijn strijder toe te kennen, inééngevloeid. Alleen vergelijking van het Israëlietisch verhaal met de zonnemythen van andere volken, in dit geval met vertellingen over Herakles, kunnen ons bij benadering de oud-Israëlietische mythen doen kennen. Ja, slechts bij benadering en nooit meer; tenzij zij op schrift bestaan heeft, en in dit geval is zij de oorspronkelijke niet.

Eene echte, oorspronkelijke mythe toch is ongeschikt overgeleverd te worden. Men kan op haar geen vat krijgen. Een mythologisch verhaal is evenmin een mythe als een dichterlijk verhaal een poëtische uitboezeming. Een mythologisch verhaal is het werk van een mensch, die heeft nagedacht en in geregelden vorm zijn gedachten meedeelt, terwijl een mythe ontstaat onder menschen, die zeer weinig nadenken en met moeite twee of drie verschijnselen met elkaar in verband brengen, menschen, die wel het begrip van ruimte hebben, maar dat van tijd nauwelijks.

Wij kunnen ons dit met moeite denken; toch schijnt het zoo te zijn; wellicht is het nog het best met sommige verschijnselen in het leven der dieren te vergelijken. Zoo maakten de mythen-scheppers onderscheid tusschen den duisteren nacht en den lichten dag; maar als nu de zon omneveld was, de hemel zwaar bewolkt werd? Welnu, dan beschouwden zij, dat het nacht was, zooals de kippen op stok gaan bij zonsverduistering; vandaar dat in de mythen regen en nacht met elkaar in een geheel ander verband stonden dan bij ons. Morgenrood en avondrood werden daarom ook als dezelfde zaak aangeduid; dat het éene op den nacht volgt, het andere daaraan voorafgaat, daarop sloeg men geen acht, en dezelfde mythische figuur was daarom tegelijk de moeder en de dochter van den nacht, of zinkt de zon, die uit de schemering geboren wordt, 's avonds in haar armen; de zoon huwt zijn moeder: Ruben ligt bij Bilha(*).

Neemt hierbij in aanmerking, dat de oudste vormers van mythen niet genoeg herinnerings- en vergelijkingsvermogen hadden om te begrijpen, dat de zon, die ze 's morgens zagen opgaan, hetzelfde lichaam was, hetwelk zij den vorigen avond hadden zien verdwijnen, en dat zij in het algemeen van den natuurlijken samenhang tusschen wind, regen, wolken, zon, maan en alle andere natuurverschijnselen geen denkbeeld hadden; zoo wordt het duidelijk, dat alle mythen kort waren, verward en met elkaar in strijd. Een mythologisch verhaal nu is een bewerking van die stof, dus niet meer het oorspronkelijke.

(*) Gen. 35:22. Goldziher kent de gissing niet, dat ‘Ruben’ ontstaan is uit Rubaäl ‘aangezicht van Baäl.’ Zij zou hem goed te stade zijn gekomen.

Nog éene groote, gedurig terugkeerende moeilijkheid moeten wij overwinnen bij het opdelven van mythen en het verklaren van verhalen waarvan zij een bestanddeel zijn, nl. de *polyonomie*, d.i. de veelheid der namen. Goldziher wijst op het feit, dat onontwikkelde menschen vaak hetzelfde voorwerp met verschillende namen betitelden; zoodat de zon nu eens den glansrijken, dan weer den lacher heet, en dat hieruit te verklaren is, hoe in een betrekkelijk kleine letterkunde zoo vele mythen kunnen voorkomen, waarin de zon onder verschillende namen een rol speelt. Men noemde hem nu eens zus, dan weer zoo. Doch hierbij vergeet Goldziher een omstandigheid, die hij ook elders te zeer buiten rekening laat, dat nl. Israël - om nu maar den algemeenen regel in dit éene geval te bespreken - uit zeer vele stammen of familiën was saamgesteld, die zeker onderscheiden woorden voor een bepaald voorwerp gebruikten. Immers, het is ondenkbaar dat een groep menschen iederen keer als zij van de zon gewag maakten, dit hemellichaam betitelden met een naam, van wiens beteekenis in de aardsche huishouding zij zich rekenschap gaven. Stel, zij noemden de zon met onderscheiden namen, dan moest toch spoedig een dier woorden als haar gewone naam gebruikt worden, zonderdat men daarbij juist dacht aan de eigenschap, door dat woord uitgedrukt. Zij konden bijv. de zon: den witte, den roode, den lacher, den verbrander, den verdelger of den zegenaar noemen, gaandeweg werd een dier woorden de gewone, alledaagsche naam. Doch bij een familie, die zich van dien stam afscheidde en dus tot dien tijd toe dezelfde taal sprak, kwam een andere naam in zwang, en wel in zeer korten tijd, want bij onontwikkelde stammen verloopt de taal ras. Wanneer nu die familiën later weer samenkwamen, een verbond sloten, tot één stam versmolten, en verscheiden stammen weer tot een volk, dan kreeg men een bonte verzameling mythische figuren, eigenlijk alleen oude namen voor dezelfde zaak. Stel dat Jakob de nacht was en Edom de zon evenals Laban - Goldziher neemt dit met groote verzekerdheid aan, waarin ik hem niet durf volgen - maar stel nu eens, dat diensvolgens Jakob, de nacht, bij den éenen stam door Edom en bij den anderen door Laban, vervolgd werd, dan bleef het voor een verhaler over, de beide voorstellingen te vereenigen en dus te vertellen, hoe Jakob, door Edom vervolgd, bij Laban een toevlucht zocht, maar het bij hem ook al niet goed had. Dit is - ook nog zonder eenige nationale kleur - reeds geen mythe meer, maar een mythologisch verhaal, en leeft zulk een verhaal eenigen tijd in den mond des volks, dan zal het gaandeweg worden verbasterd; immers, de beteekenis wordt niet meer begrepen, namen worden verdraaid, voorstellingen gewijzigd, sommige trekken weggelaten. Wij zouden dus te veeleischend zijn, als wij niet wilden rusten, voordat wij het mythologisch verhaal bijv. van Simson nauwkeurig kenden.

En wat de mythen zelven betreft, waaruit dit was opgebouwd, dat waren nooit meer dan onsamenhangende uitdrukkingen en voorstellingen.

II.

Slaan wij der Hebreën mythenschat, voor zoover hij voor ons toegankelijk is, gade!

Israël's voorvaderen hebben, evenals alle stammen, een rondzwervend leven geleid. Uit die eeuwen zonder geschiedenis dagteekent een groot deel hunner mythen, zooals er nog duidelijk aan te zien is. Immers de mythen van nomaden onderscheiden zich hierin vooral van die der menschen met vaste woonplaatsen, dat in gene de nachtelijke hemel met de maan en de starren de eereplaats heeft en de zon met weinig sympathie wordt behandeld; terwijl de landbouwers meer met de zon op hebben, haar overwinning op de duisternis vieren en haar een grooten invloed ten goede of ten kwade toekennen.

Dit nu is iets anders dan maan- of zonaanbidding. Men dwaalt - Goldziher wijst er op, maar werkt het punt niet uit - als men meent, dat, al gaat de godsdienst niet in de mythen op, dezen alleen als deel van den godsdienst bestaan. Dit is het geval niet. Men stelde de zon, de maan, den wind, den bliksem als personen voor en meende letterlijk wat wij weten dat figuurlijk is: de zon gaat op; maar daarom aanbad men de zon nog niet. Als men 's morgens de rozenvingerige Aurora de poorten des hemels zag openen, dan knielde men daarom nog niet voor Aurora neer. Het kon er wel toe komen, en het kwam er ook altijd toe, zoodra men om de eene of andere reden aan zulk een wezen macht toekende; maar voordat dit het geval was, had men een mythe, niet met godsdienst verbonden.

Van den anderen kant is het licht verklaarbaar, hoe de behoefte aan vereering van sterkere machten, vereenigd met schuld- en plichtgevoel en al wat bestanddeel van het godsdienstig leven uitmaakt, zich aan hemellichamen vastknoopte, en gereedelijk in hunne vereering den vorm vond waarin zij zich uitdrukte. Sympathie met de maan of de zon leidt dus licht tot vereering van een dier beiden; en de nomaden, de vrienden van den nacht, werden derhalve maanaanbidders, de stedenbewonende stammen dienaars van den Zon.

Dat, evenals het nomadenleven aan het blijven op één plaats voorafgaat, zoo ook de maandienst ouder is dan de zonnedienst, was lang bekend; ook Goldziher doet het zijne om dit verschijnsel te verklaren, dat ons zoo vreemd voorkomt, daar de zon zooveel meer onze aandacht trekt dan de maan en wij weten dat zij zooveel machtiger is. Hij zegt er veel belangrijks over, gestaafd door puntige aanhalingen, en toch komt het mij voor, dat hij de waarheid niet ten volle heeft beseft. Immers, hij dwaalt, bewerende dat de landbouwer, meer dan de rondzwervende herder, de zon liefheeft, daar zij zijn oogst rijp stooft; want vooreerst is dit ook den nomaden, die toch ook wel eens zaaien en oogsten, zeer goed bekend; ten anderen is het niet volkomen waar: immers, de Oostersche boer heeft evenveel reden, de zon te vree-

zen als haar te beminnen, haar verzengende hitte toch baart hem leed genoeg, en de regen is voor hem, niet minder dan voor den weidezoekenden Bedowien onmisbaar. Goldziher dwaalt, als hij meent dat de ouden den Zon vereerden, alleen omdat hij een zegenaanbrengende god was, en heeft zoo de waarheid van het *timor creavit deos* (de vrees riep de goden in het leven) voorbijgezien. De mensch aanbidt dien, waarvan hij zich afhankelijk voelt, en de nomade is minder afhankelijk van de zon, ik zou haast zeggen: hij bemerkt er minder van, dan de fellah. Doet de zon zijn weide verdorren; welnu, hij rolt zijn tenten op en gaat naar een andere plaats; de huisbewoner daarentegen blijft en ondervindt den invloed der zon. De Bedowien leeft, als het hem overdag te warm is, 's nachts, dan reist hij op zijn kameel of paard rond en slaat den nachtelijken hemel gade, peinst en krijgt indrukken; de boer werkt en is hierbij van het daglicht afhankelijk. Hij moge dus nu eens de zon, de vriendelijk koesterende, zegenen, dan weer haar, de verdelgende, pestaanbrengende, alles verzengende, vloeken, maar in allen gevalle, zich om haar bekommeren moet hij; van de maan merkt hij minder: als zij aan den hemel staat, slaapt hij.

Zijn dus de mythen, waarin de nachtelijke hemel een eereplaats bekleedt, ouder dan die, waarin de zon de hoofdpersoon is, en is de maandienst ouder dan de vereering van den Zon, dan wordt hieruit het feit verklaard, dat men wel gene zonder deze vindt, maar niet omgekeerd. Immers, mythen en godsvereeringen, aan de nomaden eigen, worden niet dadelijk, soms nooit, verdrongen door de zienswijzen en gevoelens, die met den nieuwen toestand verbonden zijn. Maar vaak wordt in de overlevering der volken het jonger karakter der zonnemythen en wat daarmee samenhangt uitgedrukt. Indra, de regengod, en Varoena, de bewolkte hemel, gaan bij de Hindoes aan Dyoe, den zonnegod, vooraf, en zoo wordt ook volgens de Grieksche dichters het hemelsch rijk van Zeus (= Dyoe) niet gesticht dan nadat dat van Oeranos (= Varoena) is voorbij gegaan.

Doch daarmee is niet gezegd, dat zij, in wier midden zonnemythen en zonnedienst ontstonden, uit de hoogte neerzagen op de maanvereering en wat daarmee samenhangt. Geenszins! Terwijl de Bedowien groote verachting voor den stedeling heeft, gevoelt deze niet altijd, wat hij boven den zwerveling vóor heeft, en ziet soms met zeker heimwee naar diens toestand als eenvoudiger en gelukkiger.

Het is dus zeer verklaarbaar, dat wij in de mythen der Israëlieten, hoewel ons overgeleverd uit een tijd waarin zij al lang een landbouwend volk geworden waren, veel vinden, dat ons aan den tijd van hun nomadenleven doet denken en ook zonder twijfel daaruit dagteekent. Zoo zal wel Abram, ‘de verheven vader,’ die zijn zoon Izak ‘den lacher’ doodt, de hooge hemel zijn, die elken avond de zon, 's morgens uit hem geboren, ombrengt.

Naast Abram is Sara, ‘de vorstin’, zijn vrouw ras herkenbaar als

de maan, ‘de koningin des hemels,’ en dat Rachel ‘het schaap’ de wolken aanduiden, wordt door de vergelijking der beelden waaronder andere volken de regenbrengende luchtgevaarten voorstelden: koeien of kameelen die gemolken worden, waarschijnlijk genoeg. Doch dan is haar oudste zoon Jozef, d.i. ‘de vermeerderaar,’ ook zeker de regen, en onwaarschijnlijk is het niet, dat de uitdrukking ‘Rachel beweent hare kinderen’ eene mythische uitdrukking is voor de ontlading der wolken, Jer. 31:15 op Juda's smart over zijne bevolking toegepast. Lea ‘wier oogen zwak waren’ - de naam beteekent: ‘de kwijnende’ is, evenals Delila, wier naam hetzelfde aanduidt, de ondergaande zon of het kwijnend licht. Dat Levi ‘slang’ beteekent en dat aldus de bliksem werd aangeduid, heeft Goldziher hoogst waarschijnlijk gemaakt, en er is veel aantrekkelijks in zijn gissing, in samenhang hiermee, dat de slangvereering onder dien stam in eer zou zijn geweest en het woord, waarmee 2 Kon. 18:4 de afgod wordt aangeduid, welks vervaardiging, men aan Mozes toeschreef en dien Hizkia stuk sloeg, niet door ‘kopergod’ maar door ‘slang’ moet vertolkt worden. Lot ‘de bedekkende’ is niet anders dan de nacht, en zijne dochters zijn misschien het avond- en morgenrood; in haar vereeniging met haar vader was oorspronkelijk niets dat met afkeuring gezegd werd. Ook dat Izak de zon beduidt, zal wel niet veel tegenspraak ontmoeten, niet alleen omdat de naam ‘de lacher’ hierop wijst, maar ook dewijl de trek uit het verhaal, dat hij op zijn ouden dag blind was, hierbij uitstekend voegt.

Daarentegen kan ik niet met zooveel zekerheid, als Goldziher op dit punt aan den dag legt, over de figuren van Jakob en Ezau oordeelen. De naam Jakob ‘hij die achteraan komt’, ‘bedriegt’ wijst volstrekt niet duidelijk op den nacht; en Ezau is nog onzekerder. Goldziher maakt hiervan of liever van Edom de zon, omdat Edom ‘rood’ of ‘glinsterend’ beteekent en Ezau als een harige wordt voorgesteld. Doch niet Edom, maar Ezau is de mythische vervolger van Jakob; daar Edom een volksnaam is en dus eerst bij de overwerking der mythe er in is gekomen. Wel is waar kan de zon als een harig wezen worden voorgesteld, maar een boschgod ook. Die trek op zichzelf bewijst dus nog niets, en het is hoogst onwaarschijnlijk, dat bij een stam, die zeker den dag met zonsondergang begon, in de mythe: Jakob komt ter wereld met den hiel van Ezau, zijn broeder, in de hand - Jakob den nacht en Ezau den dag moet verbeelden; men zou het juist andersom verwachten.

Zoo zijn er meer figuren van zeer onzekere beteekenis. Of Rebekka - zooals Goldziher, op Tiele's voorgang, aarzelend gist, de vette aarde beduidt, is moeilijk te bewijzen. Dat Gad ‘het geluk’ een godsnaam is, blijkt uit Jez. 65:11; het gevoelen dat daarmee een der planeten, en wel Jupiter, zou aangeduid zijn, rust op zeer zwakken grond. Dat Zebulon ‘de ronde’ en Azer ‘de gaande’ zonnenamen zijn, zou ik niet

durven staande houden. Overigens spreekt het vanzelf, dat zich hier een wijd veld voor allerlei gissingen opent.

Met de figuren uit de aartsvaderlijke familie worden door Goldziher op één lijn gezet de patriarchen uit de eerste elf hoofdstukken van Genesis: Adam, Eva, Kaïn, Abel, Henoch enz. Naar het mij voorkomt, ten onrechte. Immers al zijn ook dezen mythische personages, wat van Henoch 'de inwijding', die juist zooveel jaren leeft als het zonnejaar dagen telt en daarna wordt weggenomen, zeer duidelijk is, hieruit volgt nog niet, dat zij onder Israël even oude mythische gestalten zijn als Abram en de zijnen. Onwaarschijnlijk is het niet - Goldziher oordeelt ook zoo, maar is ten dezen verward en maakt de wettige gevolgtrekkingen niet - dat zij vreemdelingen in Israël waren, van de Assyriërs overgekomen, niet in de Babylonische ballingschap, want reeds daarvóor bestond het geschrift van den profetischen verhaler 'de Jahwist', waarin zij voorkomen, maar in Juda nadat de Assyrische invloed zich onder Tiglat Pilnezer II in vóor-Azië deed gevoelen. De ontdekking van de midden-Aziatische origineelen der bijbelsche legenden, in de laatste jaren, laat ons hopen, dat wij van dien kant nog meer licht zullen krijgen. Goldziher heeft van het reeds gevondene geen gebruik gemaakt.

Naar ik meen niet zonder grond, hebben wij in Abram en zijn familie de voornaamste mythische figuren der Israëlietische nomadenstammen te zoeken, en hierbij houde men twee omstandigheden in het oog! Vooreerst had niet elke stam dezelfde zegswijzen en namen voor de natuurverschijnselen; en daarbij: niet elke mythische naam vertegenwoordigt een god of godin, hoewel zeker vele dier personages tot den rang van goden verheven waren of met goden, *elîm* of *baälîm*, in verband werden gebracht.

Wij moeten nu zien, hoe die mythische gestalten aartsvaders geworden zijn.

III.

De weg der mythische figuren tot de aartsvaderlijke gedaante loopt over de vergoding; indien toch 'de hooge hemel die zijn zoon offert' nooit als godheid vereerd was, waarom zou men hem dan ooit een andere beteekenis hebben gegeven? Toch niet omdat men inzag dat die zegswijze slechts figuurlijk was? Dan toch zou men haar òf hebben laten vallen, òf zonder aan de oorspronkelijke beteekenis te denken, hebben behouden - zooals wij van het opgaan en ondergaan der zon, het wassen der maan enz. spreken. Neen, het belang van hunnen godsdienst dreef de Israëlieten, aan de van de vaderen overgeleverde vergode namen een andere beteekenis te geven en de hemellichamen en natuurverschijnselen in menschen te veranderen. Dat dezen steeds in enkele trekken hun oorsprong verrieden, is zeer natuurlijk; im-

mers de mythische verhalen of de mythische uitdrukkingen en voorstellingen gaven den inhoud aan voor de levensgeschiedenis dier menschen. De hemel moet lang wachten, eer zijn vrouw, de maan, hem een zoon ter wereld brengt. De lachende zon, door zijn vader gedood, maar weer levend geworden, huwt met de aarde, bemint een zijner zonen (den dag?) meer dan een ander (den nacht?) maar wordt, toen hij blind was geworden, door dezen bedrogen: daar hebt ge (wellicht) in hoofdtrekken de geschiedenis van Abram en Izak.

Nu is de vraag, welke de godsdienst was, onder wiens invloed die lachende zon de aartsvader geworden is, over wiens geboorte de menschen die er van hoorden of zijn vader of zijn moeder lachten? Was dit het Jahwisme of een andere? Een andere, stelt Goldziher, een half-Kanaänietisch Elohisme, d.i. een richting die één god huldigde en dezen niet Jahweh maar kortweg God noemde. Een spoor daarvan vindt hij(*) in het verhaal van Abram's offer in Gen. 22, waar Elohîm den aartsvader beveelt zijn zoon te offeren en de engel van Jahweh eerst optreedt om den bereidwillige te weerhouden. Elohîm wil dus het offer, Jahweh niet. Voorwaar, een flauw spoor! Is dan dit verhaal de omwerking van een ander, waarin Abram werkelijk op Elohîm's bevel het offer voltrok? Dit durft Goldziher niet beweren. Zou de onderstelling niet eenvoudiger zijn, dat een verzamelaar der oude legende of een nog later bewerker, in de eerste verzen den naam Jahweh in Elohîm heeft veranderd, om zoo goed en kwaad als het ging de ergerlijke uitdrukking: Jahweh sprak: offer uwen zoon! te verzachten?

Van een monotheïstischen godsdienst onder Israël nog voordat het Jahwisme volksgodsdienst werd, dus nog vóor David, mag inderdaad geen sprake zijn, en ook de vereering van Jahweh had oudtijds het uitsluitend karakter niet, dat zij in de 7de eeuw verkreeg.

Nu is het voor onze kennis der ontwikkeling van Israël's godsdienst zeer jammer, dat de beteekenis van den naam Jahweh en de oorsprong van zijn vereering zoozeer in het duister liggen. Gaan wij etymologisch te werk, dan mogen wij wellicht aan den naam de beteekenis van ‘den Schepper’ hechten, maar deze geeft ons geen licht, omdat zij zoo algemeen is - Goldziher vindt ook in den naam Ezau de beteekenis van ‘maker’, wat dus evengoed van den Zon of den Wind of het Onweder of den Hemel kan gezegd zijn, als van een onzichtbaar, niet aan een natuurverschijnsel of hemellichaam verbonden, wezen. Men zoekt ijverig in de overblijfselen van andere volken, Arameërs en Assyriërs, of men ook een god Jao of Jahoe vindt; men heeft gemeend enkele sporen er van te ontdekken, maar zij leiden nog tot geen resultaat, d.i. tot geen bepaalde opvatting van zijn wezen. Al acht men het dus waarschijnlijk, dat hij oorspronkelijk een hemellichaam of

(*) S. 56 ff., met verwijzing naar A. Geiger, *das Judenthum und seine Geschichte* le Aufl. I.S. 50 f.

natuurverschijnsel is geweest, wij weten volstrekt niet, welk. De naam is voor ons bloot een klank.

Wat vaststaat is, dat Jahweh reeds in Debora's lied als machtige god voorkomt en dat hij althans van Samuel's dagen af, steeds meer ‘de god der goden Israël's’ is geworden om eindelijk als eenige god, als ‘de zijnde’, gehuldigd te worden en alle andere te verdringen. Zeker is ook, dat in den tijd, waarin de oudste legenden over de aartsvaders zijn opgesteld, de achtste of zevende eeuw, de vereering van Jahweh, als god Israël's, bloeide. Op grond hiervan mogen wij niet zeggen, dat die verhalen toen zijn gemaakt; zulke verhalen maakt men niet: zij groeien. Waren zij in eens kunstig verdicht, wij zouden niet zoo vaak de trekken der mythen, half omsluierd of geheel onbedekt, terugvinden; wij zouden er ook niet zulke tegenstrijdigheden in de opvatting van Jahweh's wezen in vinden als nu vaak het geval is - men zie bijv. Gen. 18, waarin de Jahweh van vs. 1 enz., die in Abram's tent eet, kwalijk voegt bij den rechter der gansche aarde, van vs. 25.

De aartsvaders-legenden zijn zeker stuksgewijze ontstaan en wel in onderscheiden streken. Dit is een zaak, die vóor vijf jaar A. Bernstein(*), hoewel niet dan met schromelijke overdrijving, heeft aangetoond. Abram, Izak, Jakob, Jozef, Laban enz. hebben eerst naast elkaar op dezelfde lijn gestaan, en zijn daarna onder de handen der euhemeristische Jahweh-aanbidders, in de ons bekende familieverhoudingen gekomen, naar gelang de stammen zich hunner eenheid, niet in afkomst of belangen, maar in godsdienst, in geestesrichting bewust werden.

Ziehier, in breede trekken en bij benadering, de geschiedenis der Hebreeuwsche mythologie! Met vele mythen, waarin de nachtelijke hemel en de maan een eereplaats bekleedden, en met vele goden, waaronder de Koningin des hemels niet de minste was, kwamen de stammen Israël's in Kanaän. Daarbenevens brachten zij de vereering van een god Jahweh mee, die zich met moeite handhaafde als bondsgod van die horden, vooral omdat de voorstanders van zijn dienst eenige zedelijke geboden vooropzetten - wat voor den grooten hoop veel te hoog was. In Kanaän vermengden zich de indringers met de bevolking, die ook hare mythen en hare goden had, waaronder niet de Maan maar de Zon een eereplaats had, zooals van menschen, die reeds geruimen tijd steden bewoonden en het land bewerkten, te wachten was. Hoewel de Israëlieten veel van de Kanaänietische zeden en ook godsdienstgebruiken overnamen, behield onder de gemengde bevolking het Israëlietisch element de bovenhand. In naam van Jahweh kwam diensvolgens onder Saul en David de eenheid des volks tot stand, en in de mythologische verhalen behielden de Israëlietische figuren, nachthemel, regengod en maan, de voornaamste plaatsen. Dit is voor een deel zeker toe te schrijven aan den afstootenden invloed der Kanaänieten;

(*) *Ursprung der Sagen von Abraham, Isaak und Jacob.* Berlin 1871.

hadden de Israëlieten de eerste beschaafde bevolking van het land uitgemaakt, zij hadden wis hunne maanmythen door zonnemythen verdrongen gezien, maar dit proces werd nu gestremd door den afkeer van al wat Kanaänietisch was.

Inmiddels woelden en werkten in verschillende deelen des lands de voorstanders van den dienst van Jahweh. Vooral na David's troonbestijging streden zij met goed gevolg voor de vereering van dien god van Israël's goden. Er was nog geen sprake van, de andere goden - van welken oorsprong ook - te onttronen, met geweld hen hunne tempels te ontrooven of voor Jahweh uitsluitende vereering te eischen. Waarom zou men dit gedaan hebben? Niemand ontkende hun bestaan, en al wat men hun bracht kwam ten slotte den oppergod ten bate. Wie een onderkoning huldigt, eert immers in hem den vorst-zelven? Maar het spreekt vanzelf, dat hoe meer Jahweh rees, vooral waar zijn zedelijke eischen nadrukkelijk gesteld werden, die andere goden hun glans verloren. De gebruiken te hunner eer bleven wel bestaan - die bestaan nog onder de Joden - maar zij werden tot Jahweh's eer in stand gehouden, zoodat Sara, de vorstin, Izak, de lacher, enz. ten slotte namen waren en niets meer.

Daar in het dagelijksch leven voor de zon, de maan en de natuurverschijnselen andere namen in zwang waren gekomen, werden Sara en Izak onbegrepen, zwevende figuren, waarmee gaandeweg de verbeelding den voortijd ging bevolken. In Berzéba en omtrek verhaalde men van den nomadenvorst Izak en zijn vrouw Rebekka, in Hebron van den aartsvader Abram, die zoo lang had moeten wachten eer zijn vrouw Sara hem een kind baarde. In Sichem van Jakob, den sluwen, die zijn rossen broeder bij de verzenen hield; in nog noordelijker streken des lands van Jozef, die zooveel te lijden had van de pijlen zijner broeders (Gen. 49:23). Die verhalen kregen steeds meer een lokale en een nationale kleur: de heilige steen te Bethel werd voor den één Jakob's hoofdkussen, voor een ander Abram's altaar; een grot bij Machpela Sara's grafspelonk, een andere plek Rachel's laatste rustplaats. Lot's ontuchtige omgang met zijn dochters werd gebruikt om een smet te werpen op de gehate Moabieten en Ammonieten, en van een ouden heiligen steen in Gilead werd de grensscheiding tusschen Syrië en Israël gemaakt.

Staatkundig was Israël na Salomo's dood in twee rijken verdeeld, maar de Mozaïsten hielden den band in wezen, den geestelijken. Zeker wel met onderling verschil, streefden de Jahweh-aanbidders, met de Tien Woorden als grondwet, naar hetzelfde doel, in Juda, waar het Davidisch koningshuis hen steunde, met minder moeite bereikt, maar ook in het Noorden niet gemist. In de profeten- en priesterscholen werd het bewustzijn levendig gehouden, dat in alle Israëlietische stammen, ondanks hun verschil, één geest was. Maar dit is een uitdrukking, waarvan men toen niets zou begrepen hebben. Zij gaven dit denkbeeld aldus weer, dat zij zonen van denzelfden vader waren. Abram's

zonen en die van Izak waren elkaar niet vreemd; Izak was Abram's zoon, Izak was het, op wiens geboorte Sara zoolang gewacht had. Indien het koninkrijk Juda het eerst was gevallen en de plaatselijke legenden in Noord-Israëlietische scholen waren tot één gebracht, dan zou zeker Jakob niet de jongste der drie aartsvaders zijn geworden; nu het in Juda geschiedde, kreeg Abram de eereplaats, al werd ook de stamvader van het grootste deel des volks, het eigenlijk Israël, degeen, van wien alle stammen hun oorsprong afleidden.

Onder de handen van den priesterlijken schrijver van het Boek der Oorsprongen zijn die aartsvaderlijke gestalten geheel verkleurd: het zijn bij hem schimmen zonder bepaalde gedaante. Al wat zou kunnen doen denken aan de oude beteekenis werd, ook door verandering der namen, verwijderd: Abram werd Abraham, 'de vader der menigte.' Onder den invloed van het - ook bij hem heerschend - verheven, van anthropomorphismen gereinigd, maar koud monotheïsme is al wat naar mythen zweemt verbannen. Het Jahwisme, dat door Ezra onder de Joden gezegepraald heeft, heeft zoowel zijn zedelijk als zijn dichterlijk element bijna geheel ingeboet, om steeds meer in een wet, die eeredienst en leven regelt, op te gaan. In de synagogale *haggada's* mag nog geruimen tijd de behoefte aan iets warmers en levendigers voldoening gezocht hebben, de wettelijkheid verdrong gaandeweg alles.

Reeds lang voordat het zoover kwam, was er van de kinderlijk dichterlijke beschouwing der natuurverschijnselen, die aan de mythen het aanzijn gegeven had, geen sprake meer; alles werd rechtstreeks van God afgeleid. In het dichterlijk boek Job mogen eenige plaatsen voorkomen, die ons doen zien, dat mythische uitdrukkingen nog onder het volk of in de poëzie leefden, waar de schrijver zijn eigen denkbeeld over de natuurverschijnselen uitspreekt, is het in deze, tegenover alle mythen sceptische, vragen (38:28 vg.): 'Heeft de regen een vader, of wie teelde de dauwdroppen? Uit wiens lichaam is het ijs te voorschijn gekomen, en den rijp des hemels, wie heeft hem gebaard?'

Evenals de Grieksche is een Hebreeuwsche godenwereld ten ondergegaan; Schiller had even goed met het oog op deze als op gene kunnen klagen over de 'entgötterte Natur.' Het treft ons hier minder, omdat onder Israël niet, evenals in Griekenland, dichters van de mythen een kunstig, schoon gebouw hebben opgetrokken, omdat in Palestina juist de menschen, die terecht onze aandacht het meest trekken, zich in eene richting hebben bewogen, die tot het verdwijnen der mythen moest voeren. Wij treuren er hier minder over, omdat er iets voor in de plaats kwam, namelijk het geloof in den éénen Almachtigen God, die den hemel als een doek uitspande en de kustlanden als stof strooide. Dit is iets anders; is het ook iets beters? In menig opzicht zonder twijfel, vooral dewijl de vereering van dien éénen en eenigen God eerder dan het polytheïsme het zedelijk karakter kon aannemen, hetwelk meer dan iets anders godsdienst tot iets edels

stempelt en hem den grootsten schat voor de menschen maakt. In één opzicht was het toch eenigermate een achteruitgang: in de huldiging van den éénen Schepper en Onderhouder der wereld toch is niets dichterlijks, en in zoover heeft de wetenschap geen schade aangericht, als zij de natuur van haar goden of god beroofde en leerde, dat zij, ‘die evenals de slinger van een klok slaafsch de wet der zwaartekracht dient, gevoelloos is zelfs voor de eer haars makers.’

Zullen wij daarom roepen: ‘Schoone wereld! Waar zijt gij? Keer weder, heerlijke bloeitijd der natuur’? Maar die tijd was niet heerlijk; de stammen, die mythen schiepen, of liever, die onwillekeurig in mythischen vorm spraken, omdat zij niet anders konden, waren zoo bijster dichterlijk niet. Eerst de verwerkers der mythen in verhaal of gedicht maakten er iets schoons van. Maar voor hen was reeds het geloof verdwenen, en zij hebben krachtig medegewerkt, het onder hun volk te doen sterven. In een mythologisch verhaal schuilt even weinig geloof als in - een Madonna van Rafaël of een gedicht over de schepping.

Leiden, Mei 1876.

H. Oort.

Natuurkunde.

Gemeenzame brieven van een vriend der natuur.

XX.
Over brood, aardappelen enz.

Amice!

't Heeft langen tijd bij de biologen en palaeontologen een onderwerp van geleerde discussiën uitgemaakt, welke wezens het eerst op de aarde 't levenslicht hebben aanschouwd, de planten of de dieren; en ofschoon de strijd nog niet geëindigd is, meen ik toch, dat de meeste beoefenaars der natuurwetenschappen, voor zoover zij zich van die strijdvraag op de hoogte hebben gesteld, het daarover eens zijn, dat de planten het zullen winnen en dus historisch de oudste levende wezens zijn. In onze beschouwing over voeding en voedingsmiddelen (Brief XVII en XIX), hebben wij met die historische opvolging geen rekening gehouden, want wij hebben voedingsmiddelen van dierlijken aard voorop laten treden. Maar, naar wij meenen, met recht, omdat in den natuurlijken loop van zaken de jeugdige mensch het eerst met dergelijk soort van voedsel kennis maakt. 't Wordt echter nu tijd, dat we ook de plantaardige voedingsmiddelen eens aan korte beschouwing onderwerpen. En aan welk voedingsmiddel zullen we de eerste plaats inruimen? Daar kan immers geen twijfel over bestaan. Is brood niet het voedingsmiddel, dat het meest op den voorgrond treedt? En werkt elk mensch niet om zijn dagelijksch brood, al is de figuurlijke opvatting van dit gezegde zeer ruim. Zijn dagelijksch brood! Vraag den Eskimo naar zijn dagelijksch brood, hij antwoordt U ‘zeehond’. De Laplander noemt het ‘rendier’, de Chinees ‘rijst’, de Amerikaansche wilde ‘buffel’.

Al naarmate de Europeaan tot de meer of minder door de fortuin gezegenden behoort, zal hij antwoorden: tarwebrood, roggebrood, gerste-

brood of haverbrood. En daarmede, Amice, heeft hij U tevens de vier graansoorten genoemd, waarmede de mensch reeds van de grijze oudheid af zijn brood bereidde. En de kunst van brood te bakken is oud. Mogen we uit hetgeen tegenwoordig nog bij ettelijke wilde volken geschiedt, besluiten tot de wijze waarop de eerste menschen hun brood bereidden, dan gebruikten de eerste menschen de graankorrels rauw. Eerst later werden zij met water gemengd, fijn gewreven en gekookt, m.a.w., er werd van graankorrels eene soort soep gemaakt, zooals tegenwoordig bij sommige volken en bij enkele ziekten nog geschiedt. Uit deze manier van bereiden ontstond vermoedelijk het deeg, die dan aan de zon ter droging werd overgegeven, of voor het vuur geroosterd werd. Merkwaardig zijn de overblijfselen van bakkersgereedschap, die men in de paalwoningen van Zwitserland heeft gevonden. Zij gelijken sprekend op de werktuigen, die nog bij sommige Amerikaansche en Afrikaansche volkeren in gebruik zijn en bestaan gewoonlijk uit een van boven afgesleten steen van graniet, gneis, dioriet of eenig ouder hard gesteente, waarlangs een cilindervormig stuk van dezelfde grondstof bewogen werd, op ongeveer dezelfde wijze als de huisschilder tegenwoordig nog de verf wrijft. Het eigenlijke bakken schijnt in den tijd der paalwoningen geschied te zijn door het deeg op heete steenen te leggen en met gloeiende asch te bedekken. Uit den aard der zaak is het moeielijk op te geven, waar het eerste brood gebakken is. Dit alleen weet men, dat in de oudste geschiedenis van Egypte en van het Israëlietische volk over het bakken van brood in heete asch wordt gesproken. Van Egypte zal de kunst wel naar Griekenland zijn overgeplant. Tarwe- en gerstebrood was dáár het meest in gebruik, en ofschoon misschien bakovens er in de vroegste tijden niet geheel en al onbekend waren, schijnen zij toch veel in heete asch gebakken te hebben of het brood in vaten van bijzonderen vorm geroosterd te hebben. Elke Grieksche vrouw bijv. moest een vat in het huishouden brengen, om gerstebrood te roosteren.

In Athene, de weelderige stad van Griekenland, was men zeer ver in de kunst om brood te bakken. Ter eere van Dionysos, dien de eer werd aangeleund de uitvinder te zijn van de broodbakkunst, werden bij de jaarlijksche feesten groote brooden rondgedragen.

Van Griekenland uit verspreidde zich het gebruik van bakovens ongeveer 170 J.v.C. naar Italië, bij de Romeinen, en in de enkele stad Rome waren ten tijde van Augustus reeds 300 ovens, waar het brood, voornamelijk door de vrouwen, gebakken werd. Ook daar moest het brood eene godheid hebben. Pan verkreeg die eer. Daaruit ontstond volgens eenige taalgeleerden het woord ‘Panis’ ‘pain’. De meesten beweren echter, dat het brood daar Panis heette, omdat de vrouwen aan hare koeken de gestalte van Pan gaven. Wat hiervan is, Amice, laat ik aan de oudheidkundigen en geschiedvorschers over, die U daaromtrent wel zullen willen inlichten. Dit is zeker, dat de Romeinen hunne kunst aan de overwonnen volkeren leerden. De Galliërs leerden spoe-

dig, uit den afval van hun bier, de zoogenaamde gist gebruiken. En zoo verspreidde zich ook langzamerhand het gebruik van gebakken brood over de Germaansche volken. In Hofdijk's voorgeslacht (Deel I pag. 181) vinden we, dat bij de oude Franken, Friezen en Saksers gebroken haver en gerst tot deeg gekneed en zonder zure gist in steenen ovens tot harde en platte koeken gebakken werden. En nog in de 16de eeuw kende men in Zweden geen ander dan dergelijk brood. De gewoonte der Romeinen hun brood te kneden en te bakken volgens het beeld van de godheid Pan is ook bij onze voorvaderen in gebruik geweest, die hunne brooden de gestalte gaven van hunne afgodsbeelden en dergelijke brooden op feestdagen nuttigden.

Het Christendom nam die wijze van feestvieren over, en men vindt nog heden ten dage dergelijke koeken o m. terug in de Driekoningenkoek met de boon, in de Paaschbrooden enz., enz., tot in het St. Huiberts brood, dat in de dagen der hondsdolheid dienst moet doen; al te maal sporen van den ouden Heidentijd. Maar, Amice, we zijn van ons onderwerp afgedwaald.

Alleen dit wensch ik nog aan te stippen, dat het tarwebrood in den loop der tijden meer en meer het haverbrood en het roggebrood heeft vervangen. Was haverbrood in de tijden der middeleeuwen het voedsel der onderhoorigen en lijfeigenen en kregen dezen later roggebrood, ook dit zal misschien weldra door het meer voedzame tarwebrood vervangen worden. Alleen in Schotland en Zweden, waar slechts haver kan groeien, eet men nog haverbrood. Vermoedelijk mag de opmerking hier niet overbodig worden geacht, dat naarmate de beschaving van eenig volk of van een land toeneemt en de ligging van het land het toelaat, de samenstelling van het brood verandert. Eerst haverbrood, dan gerste- en roggebrood, daarna tarwebrood. Trouwens verfijnde smaak houdt gemeenlijk gelijken tred met meerdere beschaving. Al zou ik deze stelling niet gaarne tot in bijzonderheden willen uitwerken, evenmin als ik kans zou zien of lust zou hebben het omgekeerde er van aan te toonen, wijs ik er U toch op, dat haverbrood een alles behalve aangenamen bijsmaak heeft: terwijl gerstebrood, dat in sommige streken van Z. Duitschland, in Griekenland en in Zwitserland genuttigd wordt, om zijn hardheid en minder gemakkelijke verteerbaarheid weinig aan te bevelen is.

Dat haverbrood in vroegere eeuwen bij de Germaansche volken zoo niet algemeen, dan toch zeer veel in gebruik was, kan ook daaraan worden toegeschreven, dat haver eene plant is die in Europa inheemsch was, dewijl haar eigenlijk vaderland te vinden is in de landen om den Donau, vanwaar zij zich over geheel Europa verspreid heeft. Zij groeit in weinig warme streken en heeft ook geen besten grond noodig. De gerst, oorspronkelijk uit Klein-Azië afkomstig, heeft zich weldra eene goede plaats weten te verschaffen aan Europa's haard, terwijl de rogge, waarvan als vaderland de streek tusschen de Alpen en de Zwarte

zee genoemd wordt, zich weldra van het grootste gedeelte van Middel-Europa heeft meester gemaakt. De tarwe eindelijk stamt uit Middel-Azië en is zeer kosmopolitisch. Reeds in vroege tijden schijnt zij in Europa geplant te zijn. Althans men vindt in de Zwitsersche paalwoningen behalve gerst ook tarwe. Niet onbelangrijk is tevens, dat de zoogenaamde mummiëntarwe of Egyptische tarwe, die thans, behalve in Egypte en enkele landen om de Middellandsche zee, slechts in Engeland in 't groot verbouwd wordt, ofschoon zij waarschijnlijk op goeden grond eene schoone toekomst heeft, reeds in de Zwitsersche paalwoningen is gevonden.

't Wordt nu tijd, Amice, dat we de vier genoemde graansoorten eens uit een ander oogpunt beschouwen, namelijk wat hunne waarde als voedingsmiddel betreft: we zullen er echter nog een paar soorten bijnemen, n.l. rijst en maïs. De 2 laatsten, omdat zij in Azië en Amerika de graansoorten zijn, waarvan het grootste gedeelte der bevolking leeft.

Genoemde graansoorten bevatten de vier hoofdgroepen der voedingstoffen, stikstofhoudende stoffen, koolhydraten, - zetmeel, dextrine, suiker, - vetten en anorganische zouten in eene verhouding, die hen tot uitsluitend voedingsmiddel niet geheel ongeschikt maken.

In het algemeen toch mag men stellen, dat voorkomt:

in Tarwe tot	17% Stikstofhoudende stoffen en tot ongeveer	70% zetmeel dextrine enz.
in Rogge tot	16% Stikstofhoudende stoffen en tot ongeveer	68% zetmeel dextrine enz.
in Gerst tot	15% Stikstofhoudende stoffen en tot ongeveer	81% zetmeel dextrine enz.
in Haver tot	15% Stikstofhoudende stoffen en tot ongeveer	83% zetmeel dextrine enz.
in Maïs tot	12% Stikstofhoudende stoffen en tot ongeveer	80% zetmeel dextrine enz.
in Rijst tot	9% Stikstofhoudende stoffen en tot ongeveer	85% zetmeel dextrine enz.

De stikstofhoudende of eiwitachtige stoffen worden gewoonlijk samengevat onder den naam van kleefstof of gluten, eene stof die men verkrijgen kan, door tarwemeel met water tot een deeg te kneden tot zoolang de zetmeelkorrels en de oplosbare eiwitstoffen zijn uitgewasschen en eene taaie kleverige massa terugblijft. Deze laatste stof is de gluten, welke meestal gemengd is met eene andere stikstofhoudende stof, plantenlijm of glutine geheeten; van de koolhydraten is vooral het zetmeel in de graankorrels vertegenwoordigd en naast deze stof de dextrine; zeldzaam vinden we ook suiker. Van de vette oliën komen slechts weinigen in de granen voor en dan nog in zeer geringe hoeveelheid. Vermoedelijk vinden wij het zoogenaamde oliezuur of elaïnzuur in zeer geringe hoeveelheid in de granen. Behalve celstof of cellulose, die in de wanden der graankorrels voorkomt, vinden we geene andere organische stoffen meer. Van de anorganische stoffen ontmoeten we phosphorzuur, kiezelzuur, kali en

magnesia in de grootste hoeveelheid, minder natron en kalk zooals in de volgende tabel, die de samenstelling van de asch der korensoorten aangeeft, te zien is.

Op 100 deelen asch is	Tarwe.	Rogge.	Gerst.	Haver.	Rijst.	Maïs.
Kali	25 9	29.37	17.0	11.5	20.21	28.8
Natron	0.4	3.35	5.9	1.7	2.49	3.5
Kalk	1.9	1.34	2.7	4.1	7.18	6.3
Magnesia	6.3	10.77	7.2	6.8	4.25	14.9
IJzeroxyde	61.3	1.69	0.5	0.4 }	64.35	sporen
Phosphorzuur	0.4	50.35	30.3	20.5 }	64.35	45.0
Zwavelzuur	-	1.69	1.4	2.4	-	sporen
Kiezelzuur	3.4	1.44	33.1	51.9	1.37	-
Chloor	-	-	1.3	-	-	-
Chloornatrium	-	-	-	0.7	-	-

Door den Utrechtschen oud-hoogleeraar G.J. M u l d e r zijn quantitatieve analysen gemaakt van de tarwe, rogge, gerst en haver, waaraan wij de analysen van rijst en maïs van den Franschen scheikundige P a y e n toevoegen, zoodat we nu het volgende overzicht verkrijgen:

In 100 deelen	Tarwe.	Rogge.	Gerst.	Haver.	Rijst.	Maïs.
Eiwitachtige lichamen	11.5	10.4	9.7	12.1	6.4	10.9
Zetmeel	57.0	56.5	53.8	47.0	81.1	58.8
Dextrine	4.5	5.2	4.5	5.0	0.9	3.5
Celstof	6.1	7.8	7.7	14.5	1.0	5.1
Vet	1.8	1.4	2.1	5.4	0.7	7.7
Anorganische stoffen	2.5	1.8	2.5	2.8	0.8	1.1
Water	16.0	16.4	18.1	14.9	9.0	13.4

Uit het bovenstaande is het dunkt me duidelijk, Amice, dat de tarwe, wat zijn gehalte van eiwitachtige stoffen en zetmeel betreft, het wint van de verdere in ons land geteelde graansoorten, terwijl ook de hoeveelheid phosphorzuur in de tarwe het grootst is. Tarwe mag dan ook tot de meestvoedende van onze graansoorten gerekend worden. Boven wees ik U reeds op de kleine hoeveelheid vet, die in 't graan voorkomt. Volgens bovenstaande tabel moet daar voor de maïs eene uitzondering op gemaakt worden; de hoeveelheid vet is in die vrucht werkelijk groot. Als ik U nog even herinneren mag aan de rol, die het vet in het dierlijk organisme te vervullen heeft

(zie brief XVIII) dan zal het U duidelijk zijn, waarom de maïs bij voorkeur wordt gebruikt om dieren vet te mesten.

Indien we nog eens het oog slaan op de stoffen, die in de maïs voorkomen en vooral op de hoeveelheid zetmeel, eiwit en vet, dan moet het eenigermate verwondering verwekken, dunkt mij, dat men niet reeds vroeger en op groote schaal begonnen is maïs te telen, niet alleen om dieren te voeden, maar ook om er brood van te bakken voor den mensch. Maïs is in geheel Middel-Amerika, in Mexico en in Peru het

hoofdvoedsel der bewoners, en het komt mij voor, dat, waar deze vrucht kan geteeld worden voor den veestapel, zij ook wel productief kan gemaakt worden voor Homo Sapiens.

Noemden wij in onzen vorigen brief XVIII de melk één van de meest natuurlijke voedingsmiddelen, die de verschillende voedingstoffen in eene juiste verhouding bevat, we zouden de graansoorten plantaardige melk in vasten toestand kunnen heeten, zóó komt hare samenstelling aan die van de melk nabij.

Vergelijken we het graan bij de dierlijke melk, we kunnen nog een stap verder gaan en het hoofdbestanddeel van de boonen en erwten, de legumine, vergelijken bij de kaasstof, zooals we reeds in brief XVIII ter loops hebben aangestipt en dáár, door de erwtenkaas der Chinezen, de overeenkomst hebben aangetoond. De scheikundige overeenkomst tusschen legumine en kaasstof is zoodanig, dat vele scheikundigen beide stoffen voor volkomen dezelfde houden. Daardoor kan dan ook de voedingskracht van erwten en boonen, maar tevens hunne niet gemakkelijke verteerbaarheid verklaard worden. Als gemiddelde hoeveelheid voor de voedingsstoffen in erwten en boonen, op 100 deelen kan men aannemen: 23% eiwitachtige stoffen, 51% zetmeel 5% celstof, 2% vet en 2% zouten, waaruit de voedingskracht voldoende blijkt.

Eene tegenstelling van de granen en boonen leveren ons de aardappelen, een voedingsmiddel waarin de stikstofhoudende voedingstoffen geheel in het niet verzinken tegen de zetmeelhoudende stoffen. Geene stof misschien mag minder den naam van voedingsmiddel dragen dan de aardappel. Bij 70-80% water vinden wij ruim 1% eiwitachtige stoffen en ruim 17% zetmeelhoudende stoffen en bovendien slechts sporen van anorganische zouten en totaal gemis van phosphaten. De reden waarom, niettegenstaande deze ongunstige verhouding als voedingsmiddel, de aardappel toch eene dusdanige beteekenis in de volksvoeding heeft gekregen, is waarschijnlijk te zoeken in de omstandigheid, dat hij zich gemakkelijk aan een bodem gewent, m.a.w. nagenoeg overal kan verbouwd worden, en in de tweede plaats in het feit, dat hij geheel andere zouten aan den bodem ontneemt en dus, volgens de leer der vruchtwisseling van den landbouw, een stuk land, waarvan graan geoogst is, nog stoffen genoeg bevat om eene voldoende hoeveelheid aardappelen op te leveren. Bovendien wordt de grond door aardappelbouw verbeterd, want hij moet goed verwerkt worden.

Wanneer men het gemiddelde gewicht van een gekookten aardappel op 50 gram stelt, dan zijn op dien aardappel ½ gram eiwitachtige stoffen. Volgens M o l e s c h o t t behoeft een mensch ongeveer 130 gram eiwitachtige stoffen per dag; eene eenvoudige berekening, Amice, zal er U nu toe brengen, dat een volwassen persoon om zich uitsluitend met aardappelen te voeden niet minder dan 260 aardappelen behoeft om de noodige hoeveelheid eiwit aan zijn lichaam toe te voeren. Welke ontzaggelijke arbeidskracht van de maag van een dergelijk individu ge-

vergd wordt, behoeft wel geene nadere becijfering; terecht is dan ook, ik geloof door M o l e s c h o t t er opgewezen, dat de arme fabrieksarbeider, die zich voor een groot deel met aardappelen moet voeden, het ontzettende vraagstuk moet oplossen met een minimum van voedingsmiddelen in de meest ongunstige verhouding gegroepeerd, dikwijls het maximum van arbeid te verrichten. Ik zal het niet wagen eene nauwkeurige prijsberekening te maken van den aardappel in verhouding tot zijne voedingswaarde, doch voor zoover ruwe uitkomsten mogen gelden, houd ik het er voor, dat de prijs der aardappelen in vergelijking van den prijs van het vleesch, veel, veel te hoog is, want bedenk, Amice, dat men 70 tot 80% water mede koopt. 't Is ontegenzeggelijk waar, maar 't blijft er niet minder bedroevend om, dat een groot deel van het voedsel, dat onze arbeidende klasse gebruikt, in den vorm van aardappelen wordt opgenomen; voor 't grootste deel bestaat zijn middagmaal in aardappelen. Hebben wij niet onlangs in een officieel stuk kunnen lezen, dat *vleesch* NIET tot de eerste *levensbehoeften* behoort! Aardappelen misschien wel? Een nog meer zonderlingen indruk heb ik ontvangen door een uittreksel van het verslag van den Secretaris van de Engelsche legatie bij ons hof. In duidelijke bewoordingen schrijft de heer F e n t o n , dat de verbazende uitvoer van vleesch en visch naar het buitenland de oorzaak is van de duurte der vleesch- en vischsoorten hier te lande. En dat die duurte nog vermeerderd wordt door de 15% accijns op het geslacht vee.

Hoe groote voorstander ik ook ben, Amice, van vooruitgang en van vrijen handel zou ik toch genegen zijn in het belang van onze voeding den uitvoer van vleesch zwaar te belasten, afgezien van het binnenlandsch accijns, dat dan als vanzelf moet vervallen. Wat mij betreft, de aardappelen buitengewoon duur en het vleesch goedkoop, ik geloof dat 't algemeen belang er wel bij zou varen.

't Verdient opmerking, dat tegelijk met het vermeerderde verbruik van aardappelen eene andere stof in den kring der voedingsmiddelen is gebracht, eene stof, die vooral bij de lagere klassen schering en inslag is, ik bedoel de koffie. Zooals U bekend is, Amice, draagt de koffieboom vruchten, welke veel op kersen gelijken. Deze steenvruchten hebben een kern, de koffieboon, zooals zij, niet gebrand, in den handel komt. De bessen zelf worden alleen in die streken waar de koffiekultuur bloeit, gedroogd en met heet water uitgetrokken. Deze vloeistof vormt dáár de koffie. Scheikundige ontleding van de koffieboon heeft geleerd, dat er plantaardige vetten, een weinig plantenkleefstof en legumine, wat suiker en anorganische zouten en eindelijk nog niet ten volle 1% van eene stof aanwezig is, die niettegenstaande hare geringe hoeveelheid toch het grootste aandeel heeft bij de eigenaardige werking van de koffie. Deze stof caffeïne (of theïne) is stikstofhoudend en heeft een prikkelenden invloed op het zenuwstelsel. Omdat in de caffeïne stikstof aanwezig is, heeft men vroeger gemeend, dat koffie de plaats

kon bekleeden van vleesch m.a.w. dat de minder gegoede door meerder gebruik van koffie het gemis van vleesch kon vergoeden. Zonder nog eens te becijferen hoeveel milligram eiwitachtige stoffen in een kilogram koffieboonen zijn en daardoor de onjuistheid van deze bewering aan te toonen, wijs ik er bovendien op, dat de hoeveelheid anorganische zouten veel te gering is om ooit aan het lichaam te kunnen toevoeren wat vleesch vermag. Veeleer zou men koffie kunnen noemen een plantaardig vleeschextract, want de caffeïne heeft een dergelijke werking op 't zenuwstelsel als de kreatine en kreatinine: stoffen, die we in het vleeschextract (zie brief XIX) hebben gevonden. Het verband tusschen kreatine en caffeïne kan nog blijken uit het feit dat beide ontleed worden in Sarkosin, een andere stikstofhoudende stof. In de thee is dezelfde stof aanwezig als in koffie (theïne = caffeïne) maar in grootere hoeveelheid, van daar dat thee de zenuwen meer prikkelt dan koffie. Maar de thee bevat behalve theïne nog eenige aetherische oliën, waaraan het verschil in de physiologische werking van koffie en thee moet worden toegeschreven.

Zeer veel voedender dan koffie of thee is de chocolaad, een drank die op bekende wijze met behulp van het geroosterde poeder der cacaoboonen gemaakt wordt. Deze boonen zitten ten getale van ongeveer 25 in het vleesch van de cacaovrucht, eene vrucht welke veel op een augurk gelijkt. De boonen bevatten een zacht vet (cacaoboter), veel eiwit, zetmeel, dextrine, suiker enz., maar ook eene eigenaardige stof (theobromin) die aan de caffeïne nauw verwant is, hoewel de koffieboom tot de planten fam. der Rubiaccëen, en de cacaoboom tot de Buttneriaceëen, behoort en dus de familiën ver uit elkaar loopen. De theobromine heeft ongeveer dezelfde physiologische werking als de caffeïne. Toch werkt de chocolade niet zoo op het zenuwstelsel als koffie. Wat hiervan de reden mag zijn, is tot nog toe niet bekend.

De opsomming van de bestanddeelen der cacaoboonen doet U gemakkelijk zien, Amice, dat goede chocolade met recht een voedingsmiddel kan genoemd worden, omdat er veel vet en eiwit in is en ook de andere voedingsstoffen niet geheel ontbreken. Ik spreek van goede chocolade, met hetzelfde recht als ik boven had kunnen zeggen goede koffie en thee, want elk der drie genoemde stoffen staat aan de meest mogelijke vervalsching bloot, maar daarover straks nog een kort woord. Zooals de koffieboonen worden ook de cacaoboonen geroosterd en in een verwarmd toestel fijn gestampt, waardoor de cacaoboter vloeibaar wordt en zich met het meel tot eene brei vermengt, die dan in tafeltjes wordt gegoten. Worden de boonen sterk geroosterd, dan gaan zetmeel en vet respectievelijk in dextrine en vetzuren over, maar wordt er bovendien een aromatische stof gevormd, die aan het meel een eigenaardigen bitteren smaak verleent. Van dergelijke sterk geroosterde boonen wordt de bittere of Italiaansche chocolade gemaakt. Voor de Spaansche of zoete chocolade, die ook een veel lichtere kleur heeft, gebruikt men

alleen weinig geroosterde boonen. Hoort men dus nu en dan wel eens van de meerder of minder voedingswaarde van bittere of zoete chocolade, dan berust dit veelal op dwaling, altijd in de veronderstelling dat beide chocoladesoorten even zuiver zijn en ze niet vermengd zijn met sago, arrowroot, melk en suiker enz. welke stoffen uit den aard der zaak de voedingswaarde van de cacao verhoogen. Sago, arrowroot, chocolade, koffie, thee, ze toonen ons den beschaafden mensch in zijn cosmopolitisme. Overal waar hij komt, 't zij in 't Noorden of in 't Oosten, in 't Zuiden of in 't Westen, zijn blik vestigt zich weldra op de voortbrengselen der streken, die hij bezoekt. Ras zal hij er partij van weten te trekken en die producten in het handelsverkeer brengen, nadat de ondervinding, gepaard met wetenschap, haar oordeel over het gebruik heeft uitgesproken. Niet altijd worden zij met die graagte ontvangen en hun nut niet zoo begrepen als zij verdienen. Dikwijls ook wordt hunne waarde overschat. In elk geval ontstaat na korteren of langeren tijd eene vaste meening. Is deze gunstig, dan lijdt het geen twijfel of de ondernemingsgeest heeft zich weldra van het voorwerp in kwestie meester gemaakt. Maar nu komt de schaduwzijde. De concurrentie komt in 't spel. Als om strijd wil men de menschheid van goedkoope waar voorzien, vervalscht, en vervalscht op groote schaal. Ja, er is bijna geen enkel voedingsmiddel meer dan die voorwerpen welke alleen in natura worden verkocht, of zekere takken van industrie hebben weldra, dikwijls op zeer vernuftige wijze, allerlei middelen weten te vinden, om zonder kleur, zwaarte enz. te veranderen de stoffen te vervalschen. 't Is te hopen, Amice, dat langzamerhand de Staat meer en meer zich dergelijke gevallen van vervalsching van levensmiddelen aantrekt, en het gerecht de personen die er òf hun beroep van maken òf het te kwader ure, dikwijls door concurrentie gedwongen, doen en daarna plegen te doen, zoo streng mogelijk straft. Tegen dieven en moordenaars kan men zichzelven beveiligen, hij die slechte waar voor goed geld verkoopt is niet alleen dief, maar kan dikwijls moordenaar worden, omdat de vervalschingen niet altijd door onschadelijke stoffen gebeuren en tegen dergelijke personen, hoe zal men er tegen waken? Daarom zou ik strenge straffen eischen, ja, acht ik geene straf streng genoeg. En opdat een ieder wete waaraan zich te houden, zou ik den naam van hem, die zich aan een dergelijk misdrijf had schuldig gemaakt, door alle mogelijke kranten aan de verachting van het publiek overgeven.

En nu, Amice, adieu. In een drietal opstellen heb ik getracht U een zoo volledig mogelijk inzicht te geven van de voeding en voedingsmiddelen. Dat ze U aangenaam en niet zonder nut mogen hebben beziggehouden is de wensch van

Arnhem, Juli '76.

t.t.

MAX VAN EDIJCK.

Staatkunde en geschiedenis.

Geschiedenis van den dag.
De Servische oorlog.

De diplomaten wikken, maar de Serven beschikken, en 't heeft althans dit voordeel dat er afwisseling blijft in den Oosterschen warwinkel. Men weet, de quaestie scheen weer voor betrekkelijk geruimen tijd verdaagd; de liberale Turken hadden, onder inspiratie van den Engelschen ambassadeur, den Rus leelijke parten gespeeld door den Sultan af te zetten en met een nieuwen een schat van hervormingen te beloven, die niet alleen de Bosniërs en Herzegowiners, maar ook al de Christenen in Turkije, met de Turken te gader zouden gelukkig maken. Daar de Gortchakof-nota, anders gezegd het Berlijnsche memorandum, ten gevolge van de dreigende houding van Engeland toch reeds onuitvoerbaar was geworden, was de omwenteling te Konstantinopel eigenlijk een reddende engel, die uit de oogenblikkelijke verwarring verloste. Men stelde zich dan ook algemeen voor, dat men in het eerste half jaar niet veel meer van de Oostersche quaestie zou hooren; inzonderheid was dit het geval, toen de Turksche Regeering aan de Servische verklaring vroeg van haar wapening en daarop een hoogst vredelievend antwoord volgde. De liberalen droomden reeds van de verjongingskuur, die het Ottomanische Rijk als met een tooverstaf zou genezen van alle kwalen, - en bij het vooruitzicht dat de muiters in Bosnië en Herzegowina, zich van hulp verstoken ziende, het hoofd zouden in den schoot leggen om 't in godsnaam op de beloften van den nieuwen Sultan te wagen, scheen de geheele wereld tevreden.

Servië echter ontwapende niet; integendeel, het spande al zijn krachten in om nog meer soldaten te maken. De belofte van een gezant naar Konstantinopel te zenden ten einde nadere opheldering te geven over de wapening, alle geschillen uit den weg te ruimen ten einde weer op goeden voet te komen, was een formeele leugen. Immers, vóor de buitengewone gezant naar Konstantinopel vertrok, werd door den gewonen diplomatieken agent in de Turksche hoofdstad officieus

medegedeeld, wat Servië eigenlijk had in te brengen en dit had alles van een ultimatum, niets van een poging tot vredestichting. Gelukkig dat de Turksche Regeering niet behoefde te verschrikken van de Servische voorstellen, deze toch waren niets minder dan nieuw; zij werden thans aangeboden voor de vierde maal; het eerst in 1839, opnieuw in 1850, later in 1867 werd de Porte geraden om het bestuur over Bosnië, dat weleer in de glorierijke tijden van het groote Servische Rijk met het tegenwoordige Servië verbonden was geweest, aan vorst Milan af te staan als een soort van leen; werd hierin door den Sultan bewilligd, dan zou hij als souverein, niet alleen als suzerein van Bosnië of oud Servië blijven worden erkend, jaarlijksch een schatting ontvangen, gelijkstaande met hetgeen thans het land aan de Turksche schatkist opbracht, terwijl bovendien nog in geval van oorlog een aanzienlijk legerkorps ter beschikking van den Sultan zou worden gesteld.

Als motief voor deze regeling werd aangevoerd, dat de welvaart, het bestaan zelfs van Servië ondermijnd werd door de telkens terugkeerende oproerige bewegingen in Bosnië, die op de aangrenzende landen terugwerkte, een gestadige spanning onderhield, terwijl bij ervaring, meer bepaald gedurende het laatste jaar was gebleken, dat de Porte onvermogend was zoowel de opstandelingen te bevredigen als de orde te herstellen. Zulk een toestand kon niet langer worden gedoogd, en de Sultan moest daarom zoo wijs zijn om aan den wensch van Servië te voldoen.

Nu zal men wellicht de opmerking maken, dat de eisch van Servië nog al gematigd is; het kon den afstand van Bosnië eischen om nationale redenen of defensie gronden en er op wijzen, dat zulk een annexatie ook onder meer beschaafde christelijke volken steeds gebruikelijk is geweest en vooral in den laatsten tijd een bestanddeel geworden van wat men politiek noemt. De Sultan dacht er echter anders over en begreep terecht, dat hem hier knollen voor citroenen zouden worden verkocht. De overdracht van het bestuur over Servië met erkenning van de souvereiniteit van den Sultan, het betalen van een schatting en het leveren van een oorlogscontingent was natuurlijk slechts een eerste stap op den weg van de moderne annexatie; wanneer vorst Milan het Bosnische huis eenmaal in bezit had, kon de overdracht wel later volgen. Servië's tegenwoordige macht - het landje telt slechts 1 ¼ millioen zielen, waarvan slechts 1 millioen Serven - is niet voldoende om ernstig het hoofd te bieden aan Turkije; bij een vereeniging met Bosnië werd die machtsverhouding aanmerkelijk anders en verkreeg Servië minstens de dubbele kracht van hetgeen het thans is. Dat Servië voortdurend door de oproerige bewegingen in Bosnië, die de Sultan niet kan dempen, wordt verontrust en benadeeld, is natuurlijk een reden om een reden te hebben, zooals in de politiek meer gebeurt. De zaak is juist anders om; Servië stookt steeds onder de Bosniaken

om 't den Sultan zoo bang te maken, dat deze verlangt van deze Slaven ontslagen te raken. Vorst Milan weet dat ook wel, maar denkt wellicht: het leven duldt geen oprechtheid, en de politiek 't allerminst.

Al bestond er echter geen achtergrond voor den Servischen eisch, kan men moeilijk van de Porte verlangen, dat zij dien zou inwilligen. De eisch sloot in zich een vernedering, en na al hetgeen er in den laatsten tijd over de Bosniaken verhandeld is, een diepe vernedering. Dat de Turksche Regeering geen orde heeft kunnen houden onder de Christelijke Slaven in het Noorden, is waar, maar niet minder waar is 't dat de wanordelijksten zich het meest beleedigd gevoelen, wanneer hun een aanbod tot herstel van orde gedaan wordt. Servië is buitendien een vasalstaat; het moet volgens wet en recht dus de opperheerschappij van den Sultan erkennen; indien vorst Milan werkelijk zoo veel aan den vrede in Bosnië gelegen lag, kon hij eventueel zijn hulp aanbieden om de orde te helpen herstellen. De heele wereld echter weet, dat de opstand reeds lang zou zijn doodgebloed, indien Servië dien niet op alle mogelijke wijze had ondersteund en bevorderd. Inderdaad, het voorstel, of liever de eisch van Servië was in de gegeven omstandigheden een groote Christelijke onbeschaamdheid, en uit een staatsrechterlijk oogpunt een daad van muiterij. De Sultan kon niet anders dan den Servischen diplomatieken agent Magazinowitsch verzoeken aan zijn meester mee te deelen, dat zulke voorstellen niet in overweging konden worden genomen en de zending van den buitengewonen gezant Christitsch derhalve overbodig moest worden beschouwd. De Turksche Regeering meende beleefdheidshalve haar redenen van weigering nog aan den Servischen vorst te kunnen meedeelen, maar ontving spoedig bericht dat het Servische oorlogsmanifest, tegelijk met het Montenegrijnsche was uitgevaardigd en de troepen reeds de grenzen waren overgetrokken. Het woord was nu aan het ijzer; het recht hield op om voor het natuurrecht, d.i. het recht van den sterkste plaats te maken.

In het uitvoerige breedsprakige oorlogsmanifest, dat vorst Milan heeft gegeven aan ‘zijn dierbaar volk,’ komt de straks genoemde eisch van overdracht van het bestuur over Bosnië niet voor; wel wordt hij op geheimzinnige wijze aangeduid. ‘Nadat,’ zoo luidt de zinsnede, die daarop betrekking heeft, ‘nadat ik op een bescheidene en voorkomende wijze aan het suzereine Hof de (over de wapening gevraagde) inlichting had gegeven, gaf ik mijne bereidwilligheid te kennen, een bijzonderen gezant naar Konstantinopel te zenden, die in overleg met de Porte zou trachten de grondslagen te vinden, waarop een duurzame betere verstandhouding tusschen ons en de Keizerlijke Regeering kon worden hersteld.’ De onrust in het aangrenzende Bosnië, de troepenmacht, die de grenzen van Servië omsloten houdt, wordt als genoegzame beweegreden opgegeven om ‘in naam van de gewettigde zelfverdediging,

in naam der menschenliefde en der broederlijke gevoelens, die ons binden aan de lijdende broeders, het Servische leger in de in opstand verkeerende provincies te laten oprukken om den vrede te herstellen en een regeling te maken, op den grondslag van het recht en de gelijkheid zonder onderscheid te maken tusschen den godsdienst van de bewoners.' Elders leest men: 'Vergeet niet, terwijl ge de grenzen overschrijdt, dat wij het beginsel van de integriteit van het Ottomanische keizerrijk zoo lang trouw blijven, als de tegenstand van het keizerlijk leger ons niet dwingt den uitslag van onze heilige zaak aan het geluk der wapenen toe te vertrouwen.' Men ziet, met Slavische list wordt de annexatiepolitiek bedekt en de te Konstantinopel gestelde eisch met name niet genoemd. Daarentegen wemelt het manifest van de dolste phrasen; er wordt gesproken van 'een almachtigen God, van den voor alle volken rechtvaardigen Vader,' van 'recht en vrijheid en beschaving,' enz.

Het eenige echter wat een gereede verklaring zou kunnen geven van den oorlog, wordt nauw met name genoemd. 'Onze beweging', zoo luidt het aan het slot, 'is een zuiver nationale'. Welnu, als zoodanig beschouwd is de Servische beweging, de Servische oorlog, een geheel verklaarbare en gerechtvaardigde; elke nationaliteit streeft naar zelfstandigheid, en in de eerste plaats naar losscheuring van verbinding met geheel vreemde elementen. Tusschen Turken en Slaven is geen vereeniging, geen samensmelting mogelijk, en hun verbinding kan slechts een gedwongene zijn, die ophoudt zoodra de zwakheid van den overheerschenden stam de vrijheid van den ander veroorlooft. Zonder bloed en ijzer is echter nooit een nationaliteit gegrond; bloed is als de mest die den grond vruchtbaar maakt, de doop waarmee een volk wordt gewijd, het recht, waarmee het zijn bestaan koopt. Het is inderdaad zonderling, dat in het wijdloopige oorlogsmanifest, waarin schier alles wordt overhoop gehaald, niet meer nadruk wordt gelegd op het recht van een nationaliteit op zelfstandig bestaan; er is toch in de laatste jaren zooveel geschermd met nationale rechten en nationale grenzen, dat dit er nog wel bij kon. Er kunnen echter ook goede redenen bestaan, waarom het nationale beginsel niet veel genoemd wordt; de Serven zelf hebben niet veel recht om daarvoor op te komen, tenzij zij als Slaven optreden, en dat juist willen zij niet; zij willen een S e r v i s c h Rijk, waarvan het gevolg zou zijn, dat de andere Slavische stammen zich aan de Serven moeten onderwerpen en hun heerschappij erkennen, en dit verbiedt juist de onderlinge naijver, de diep ingewortelde verdeeldheid, die er steeds tusschen de Zuid-Slaven bestaat. De Bosniaken zijn broeders, maar 't is zeer twijfelachtig of het gevoel van broederschap bijzonder groot is; in elk geval is het minder krachtig dan de grootheidswaan van de Serven om een rijk op te richten, dat... ja, wellicht in de toekomst zich moet uitstrekken over het geheele Balkanschiereiland.

Wat de annexatie van Bosnië betreft, is er nog een ander bezwaar; de helft van de Slavische bevolking in Bosnië is na de verovering door de Turken tot den Mohammedaanschen godsdienst overgegaan, teneinde in het bezit te komen van de voorrechten, daaraan verbonden; 't was juist het meest ontwikkelde, meest gegoede deel dat hiertoe overging; daardoor is de afscheiding tusschen de bezittende en de arme volksklasse, toch uit den aard der zaak reeds groot, nog breeder geworden, en de Slavische Mohammedaansche adel staat in Bosnie even scherp tegenover de Slavische Christelijke bevolking als de Serviër tegenover den Turk. De plaatselijke verhouding, het godsdienstverschil onder de Slavische bevolking zelf, is een der redenen, waarom de Porte onmogelijk het bestuur over dit gewest aan de Serven kan overdoen. Indien hij 't deed, zou de verwarring waarschijnlijk nog grooter worden. De ontevredenheid, die nu onder de niet gegoede klasse bestaat, zou overgebracht worden op de bezittende, die als Mohammedaansch spoedig bij de Christenen zou moeten achterstaan. De opstand, die nu sinds een jaar woedt, moet bepaald voor de helft aan sociale redenen worden toegeschreven, en slechts de andere helft mag men op rekening schrijven van het Turksche wanbestuur. De Mohammedaansche Bosniaken hebben met veel leedwezen gezien, dat de Turksche Regeering in het begin van den opstand geen krachtdadige hulp heeft gezonden, want dan zou 't met de muiters spoedig gedaan zijn geweest.

Wilde men van een nationale beweging spreken, dan zou moeten blijken van overleg tusschen de verschillende meer of minder gemengde Slavische volksstammen, maar tot heden is daarvan niets te zien; de minder gegoede bevolking in Bosnië meent, dat zij het zonder Mohammedaanschen adel en zonder Turksche heerschappij veel beter zal hebben in de wereld, en onder die omstandigheden is elke hulp welkom, ook die van de Serven. In de oorlogsproclamatie van Vorst Milan wordt een beroep gedaan op de ‘glorierijke Grieken’, maar de anders zoo heethoofdige Regeering te Athene, die met haar reizenden Koning thans doen kan wat zij wil, houdt zich uiterst bedaard en heeft geen lust een voet te verzetten voor de Servische ‘broeders’. Te Bucharest heeft men eveneens tegenwoordig een ultra-nationale Regeering aan het hoofd, maar er is zoo weinig sprake om den Serviërs te hulp te komen, dat men een observatie-legertje naar de grenzen heeft gezonden om het land tegen de Serven te vrijwaren.

De beweging is zoo weinig nationaal, dat er aanvankelijk ernstig twijfel heeft bestaan, of Montenegro wel mee zou doen aan den oorlog. Wij weten niets officieels van de voorwaarden, waarop Vorst Nikita zijn neutraliteit wilde verkoopen; een zeehaven, uit Turksch land gesneden, bekoorde hem sinds lang, maar 't is ook mogelijk dat hij zich rustig hield, omdat hij weifelde zich aan te sluiten bij een onderneming, die meer dan hachelijk was; immers, geen der Mogendheden, ook Rusland niet raadde den oorlog aan en het had al den schijn,

dat de oorlogmaker de gevolgen zou moeten dragen. Daar kwam bij dat de opstandelingen weinig van de Montenegrijnen wilden weten, die, als befaamde roovers, nergens in goeden reuk staan. Kort voor den oorlog liet Vorst Nikita zelfs eenige opstandelingen arresteeren, op grond dat zij medeplichtig waren aan het instellen van een voorloopige Regeering in Herzegowina, die zelfstandigheid voor deze provincie beoogde. Voegt men daarbij, dat de onderhandelingen met Servië even vóor het uitbreken van den oorlog nog eens zijn afgesprongen, dan komt men in verband met de oorlogsproclamatie van den Vorst van Montenegro tot dezen waarschijnlijken loop van zaken: Montenegro heeft zich rustig gehouden, - zoo rustig zelfs dat de Grootvizier zich verplicht gevoelde daarover zijn compliment te maken, - in de verwachting dat de Regeering van Turkije zich dankbaar zou betoonen en voldoen aan den ouden wensch betreffende de zeehaven. Naarmate dat uitzicht minder werd, naderde de Vorst van Montenegro tot het gewaagde Servische plan om zich met een betrekkelijk geringe macht, - Servië heeft ¼ millioen, Montenegro 120000 inwoners, terwijl Turkije zonder de vasalstaten 27 millioen inwoners telt, waarvan ruim 15 millioen in Europa - hals over kop in een oorlog te steken. Servië wilde echter wel Montenegro's hulp, maar niets van Montenegro's belooning. Bosnië en Herzegowina behoorden volgens de oude traditie aan Groot-Servië; van Montenegro's vroegere bezittingen wist de geschiedenis niets. Men kan zich de verontwaardiging van den Vorst der Christelijke rooverbende op de Zwarte Bergen voorstellen; de arrestatie van eenige Herzegowineesche muiters was een uiting van zijn toorn. Later schijnt men het eens te zijn geworden over den toorn; voor nog de beer gevangen was, werd bepaald, dat Servië Bosnië zou buitkrijgen, Montenegro Herzegowina. Alle twijfel of de zaken zich werkelijk dus hebben toegedragen, verdwijnt wanneer men het oorlogsmanifest van Vorst Nikita leest; in onderscheiding van dat van Vorst Milan is het niet gericht aan ‘mijn dierbaar volk’, maar aan de Herzegowiners en een doorloopende vrijheidsboodschap aan deze muitende onderdanen van Turkije. Daar in Herzegowina echter evenals in Bosnië een groot gedeelte van de bevolking tot den Islam behoort en derhalve uit den aard der zaak een afkeer heeft van de roofzieke Christenen, die antwoorden op den naam van Montenegrijnen, komt in de proclamatie een lange verzekering voor, dat zij 't beter zullen hebben dan onder de Turken; en wanneer zij hierop niet veel vertrouwen stellen, worden zij verzocht zich rustig te houden; verkiezen zij dit niet, dan is de broederschap uit en moeten zij als vijanden worden behandeld, - een verzekering die in den mond der bloeddorstige Montenegrijnen weinig goeds voorspelt, wanneer het Turksche leger den kamp in het Noorden, al ware 't maar tijdelijk moest opgeven. Overigens komt er in het oorlogsmanifest van Vorst Nikita veel van ‘God’ voor en van ‘Gods barmhartigheid’.

De dagteekening van het even vóor het uitbreken van den oorlog tusschen Servië en Montenegro gesloten verbond kennen wij niet; den officieëlen inhoud evenmin, maar wij kunnen dien veilig hierop vaststellen: oorlog tegen Turkije met inspanning van alle krachten, terwijl de vrede niet eer zal worden gesloten, vóor Vorst Milan tot Koning van Servië, d.i. Servië en Bosnië, en Vorst Nikita tot Koning van Herzegowina is uitgeroepen! De transactie is waarschijnlijk van beide zijden aangegaan met de geheime gedachte, dat het slechts een tijdelijke overeenkomst gold, waarmee vooreerst de hulp tegen de Turken werd gekocht. Een goed jager verbeeldt zich altijd dat de huid van den beer hem alleen toekomt.

En zoo was het dan oorlog tegen Turkije! Een paar vasalstaatjes te zamen 1 ½ millioen zielen tellend, staatjes die aan de Europeesche markt voor geen cent krediet hebben, storen zich niet aan de raadgevingen der groote Mogendheden, maar rukken er op los. Veel eer voor de Europeesche diplomatie is dit zeker niet en het groote Keizers-vredeverbond blijkt in 't eind niet veel te kunnen uitwerken, wanneer men buiten de papierenwereld komt. Men zou er echter kunnen bijvoegen, dat de Keizerlijke Mogendheden dit oorlogje niet hebben k u n n e n verhinderen, omdat zij 't niet hebben g e w i l d , niet direct, maar indirect, niet bewust, maar onbewust; in werkelijkheid toch zijn zij voor een goed deel voor den oorlog aansprakelijk, evenveel zeker als Turkije. Toen omstreeks een jaar geleden de opstand uitbrak, werd terstond tegenover Turkije een houding aangenomen, die de muiters moest versterken in het denkbeeld van hun goed recht en van de mogelijkheid om hun bezwaren uit den weg te ruimen; de Sultan werd schier gesommeerd aan het verlangen der opstandelingen te voldoen,(*) terwijl de vluchtelingen uit de muitende provincies op Oostenrijksch grondgebied een veilig toevluchtsoord vonden. Servië en Montenegro wapenden zich van top tot teen, terwijl niemand wel in zijn hoofd kon halen, dat Turkije of Servië of Montenegro zou aanvallen; die wapeningen werden door de houding van Oostenrijk en Rusland als aangemoedigd, terwijl zij voor den Sultan het groote nadeel hadden, dat twee legerkorpsen moesten worden gebezigd voor het observeeren van de Montenegrijnen en Serven, die den opstand voedden en zich niet veel moeite gaven om dit te verbergen. Wanneer Rusland en Oostenrijk terstond verklaard hadden, dat zij er voor instonden dat de Serven en Montenegrijnen geen deel zouden nemen

(*) De ‘Times’ deelde dezer dagen den tekst mede van het Berlijnsche memorandum, waarvan wij vroeger den inhoud opgaven, zooals die door de ‘Journal des Debats’ werd verstrekt. In hoofdzaak komen de opgaven overeen; de tekst van de ‘Times’ is echter hier en daar nog scherper; ook wordt hier de moord te Saloniki op den voorgrond geplaatst, genomen als een algemeen feit en met het niet doorvoeren van de gewenschte hervormingen in verband gebracht. Het memorandum is, wanneer wij de lezing van de ‘Times’ nemen, opgesteld onder den eersten eenzijdigen indruk van den moord te Saloniki, òf de ‘Times’ heeft een stuk willen geven, zooals de Russische ambassadeur te Konstantinopel Ignatieff het zou hebben geleverd.

aan den oorlog, iets dat toen gemakkelijk was te bereiken door een nadrukkelijke waarschuwing aan de beide vorstendommetjes, zou de opstand wellicht spoedig gedempt zijn, althans niet die uitgebreidheid hebben aangenomen, die hij later verkreeg. Ook hier ging het echter zooals altijd wanneer de Mogendheden zich met de dusgenaamde Oostersche quaestie bemoeien; zij speelden dubbel spel, wilden de integriteit van Turkije en werkten die tegen, hielpen in één woord de verwarring nog grooter maken, eenvoudig omdat zij niet weten wat zij willen, omdat hier velerlei belangen strijd voeren. Servië is even zeer het slachtoffer geworden van deze dwaze politiek als de Sultan, en Vorst Milan en de Serven zijn, wel bedacht, eer te beklagen dan te veroordeelen. Na gedurende een jaar in blijde verwachting te hebben geleefd, dat de nationale wensch zou worden vervuld, na het geheele leven er op te hebben ingericht, was eenvoudige terugkeer tot den vrede op verzoek van Rusland en Oostenrijk een onmogelijkheid geworden en de oorlogsverklaring aan Turkije een noodzakelijk kwaad, waaraan men zich moest onderwerpen, hoe hachelijk de kans ook stond. Rusland wil Servië gebruiken om 't dienst te laten doen als breekijzer in het Turksche gebouw; Oostenrijk kan de Zuid-Slaven niet hard behandelen, omdat het bevreesd is voor tegenwerking in eigen land, en het ongeluk van de Serven is dat zij niet inzien, dat zij gebruikt worden.

Wanneer er brand is, dan schrijft het gezond verstand voor om eerst den brand te blusschen, vóor er geredekaveld wordt over de oorzaken van den brand en de middelen, waardoor in de toekomst de brand kan worden voorkomen; dit is vooral plicht, wanneer men den brand aantreft in een omgeving, waar veel lichtontvlambare stoffen liggen opeengehoopt. Dat de Mogendheden een goed woord deden voor de Christenzielen in Bosnië, zal niemand ten kwade duiden, maar wel dat zij de houding van de opstandelingen aanmoedigden, hen feitelijk erkenden als oorlogvoerende Mogendheid, hun het recht wilden laten om zich niet vóor de Turken te ontwapenen. Dat heet olie werpen in 't vuur, waaraan niet alleen Serven en Montenegrijnen zich moesten warmen, maar waardoor ook de andere Slavische volksstammen, Bulgaren, Grieken of Rumenen als werden uitgenoodigd om van de omstandigheden partij te trekken. En eenmaal goed aan 't branden, - men weet, het is het lot, aan de oplossing van de Oostersche quaestie verbonden, - bestond het gevaar, dat geheel Europa er door werd aangestoken.

Wanneer wij dit in aanmerking nemen, moeten wij het voor een geluk achten, dat de zaken voorloopig deze wending nemen, dat de oorlog blijft gelocaliseerd. Van de houding der Keizerlijke Mogendheden geheel onafhankelijk, hebben tot heden noch Rumenen, noch Grieken lust getoond om zich bij de Servische broeders aan te sluiten, terwijl de Bulgaarsche opstand juist genoeg was onderdrukt om van die zijde weinig gevaar te vreezen. Na eerst voor de Engelsche bedreiging te

zijn teruggeweken, had Keizer Alexander geen lust door het ongeluk der Serven zich de onmiddellijke oplossing der Oostersche quaestie te laten opdringen. De Keizersontmoeting te Reichstadt, straks die te Gastein, zijn bewijzen genoeg, dat geen der Mogendheden vooreerst het zwaard zal trekken voor Serven of Turken.

De ernstige beproeving van het Keizers-vredeverbond moet echter nog komen, wanneer straks de oorlogsfurie heeft uitgeraasd. Zal Servië of zal Turkije overwinnen? In beide gevallen zal men niet geringe moeilijkheden hebben. Overwint Turkije, zooals waarschijnlijk is, dan zal Rusland wel zorg dragen, dat zijn troetelkinderen, Servië en Montenegro, de breekijzers, die werden gedreven in het Turksche gebouw, blijven wat zij zijn. In het tegenovergestelde geval moet Oostenrijk de overwinnaars den teugel aanleggen en terugdringen, daar een groote Zuid-Slavische Staat zijn ondergang verhaasten zou. Men verzekert echter, dat te Reichstadt reeds over die zaken is gesproken en de belanghebbende partijen - Rusland en Oostenrijk - 't eens zijn geworden, ook voor het geval dat de oorlog een slepend karakter mocht aannemen en 't noodig worden de oorlogvoerenden aan 't verstand te brengen, dat het vechten moet ophouden. Zeker hebben èn Rusland èn Oostenrijk goede redenen, vooral fincanciëele, om een oorlog thans niet te wenschen. Toch, zooals wij reeds vroeger hebben opgemerkt, uitstel is geen afstel; een botsing tusschen deze Mogendheden, waarin ook andere rijken worden meegesleept, is onvermijdelijk, is slechts een quaestie van tijd, omdat hier belangen strijd voeren, die een vredelievende oplossing niet toelaten.(*) Dat de Slavische volksstammen in Turkije ooit een ernstig woord zullen meespreken bij de oplossing van deze quaestie, die hen in de eerste plaats geldt, is niet waarschijnlijk. Daarvoor zijn zij onderling te zeer verdeeld, te naijverig op elkander, te weinig ook ontwikkeld. Het blijkt ook nu weder; zelfs de algemeene haat tegen de Turken is niet in staat hen met elkander te verzoenen, te vereenigen en tegader als Zuid-Slaven den dood te zweren aan den onderdrukker; de Zuid-Slaven kennen het nationaliteitsgevoel, maar het is klein, bekrompen; de Serviër, de

(*) Dat Engeland onrecht doet en een onzinnige staatkunde volgt, door Rusland het bezit van Konstantinopel te betwisten, is een overtuiging, die wel meer algemeen zal worden. Merkwaardig is het oordeel dat de beroemde Peschel over Rusland's streven naar den ‘sleutel van zijn huis’ uitspreekt: ‘Noch jetzt drohen diese Meerengen den Bewohnern Europa's mit neuen Prüfungen. Im Hintergrunde der modernen Begebenheiten ist ein ziemlich hochbegabtes Volk zum russischen Reich erstarkt und möchte sich vorwärts drängen nach dem offenen Weltmeer. Seine Ufer liegen aber nur an zwei Binnenmeeren, die sich mit Kammern vergleichen lassen, zu denen andere Völker die Schlüssel besitzen. Im Winter gefriert die Ostsee und Schweden wird dann fest mit den dänischen Inseln, so dass die Schlittfahrt eingestellt bleibt. Der Pontus dagegen fliesst durch ein doppeltes so enges Thal ab, dass sich jede Stelle unter ein Kreuzfeuer von Artillerie bringen lässt. Jedes Volk von gleichem Wuchse wie die Russen würde nach einem offeneren Meere sich vorzuarbeiten suchen, und darum, so oft der Gefangene ungeduldig am Gitter seines geographischen Kerkers rüttelt, wird es den Westlichen Völkern um ihren Frieden bange. (Oscar Peschel, Völkerkunde S. 547).

Bosniër, de Rumeen, de Bulgaar, de Griek, de Croaat, zij willen allen afzonderlijke rijken en vorsten, en hun organiseerend vermogen is zoo gering, dat zij zelfs in de kleinste staathuishoudingen nauw orde weten te bewaren. Moeilijk te beantwoorden is de vraag, of dit blijvende of tijdelijke eigenschappen zijn van de Zuid-Slaven; de geleerden zijn het daarover niet eens. Nu eens zou men de gebreken toeschrijven aan hun oorspronkelijken aard en daarmee voor onuitwischbaar verklaren, dan weder wijten aan de minder gunstige omstandigheden, waaronder zij tot heden hebben verkeerd. Bij de groote volksverhuizing is het Balkanschiereiland het aantrekkingspunt geweest van zooveel volksstammen, heeft er zulk een zonderlinge bloedmenging plaats gehad, dat het waarlijk niet te verwonderen is, dat het nog steeds gelijkt op een heksenketel, waarvan niemand nog weet wat er uit gebrouwen kan worden.

13 Juli '76.

NOORMAN.

Kroniek.
15 *Juni* - 15 *Juli.*

Juni.

16. De Tweede Kamer verwerpt met 43 tegen 31 stemmen de verhooging van de jaarlijksche lichting.
16. De Fransche Senaat benoemt Buffet met 144 tegen 141 stemmen tot Senator.
16. De Turksche Minister van Oorlog en van Marine, Hussein Avni en Raschid worden vermoord.
17. De verkiezingen voor de Kamer in Rumenië vallen uit in den geest van het Ministerie, d.i. nationaal-liberaal of radicaal.
19. In een te Brussel gehouden vergadering van liberalen wordt besloten meetings te organiseeren tot het teekenen van een adres aan den Koning, waarbij wordt gevraagd bijeenroeping der Kamers tot een buitengewone zitting tot onderzoek van de geloofsbrieven en tot herziening van de kieswet.
19. Het Engelsche Lagerhuis verwerpt met 309 tegen 163 stemmen het amendement Mundella betreffende het verplicht lager onderwijs.
19. De Regeering deelt in de Tweede Kamer mee dat de Ministers hun ontslag hebben gevraagd en 's Konings beslissing zal volgen na afdoening der loopende zaken in de beide Kamers.
21. De Deensche stoomboot Phönix wordt door de rechtbank te Middelburg wegens aanvaring van een Hollandsch schip op de Schelde veroordeeld tot schadevergoeding en de kosten van het proces.
23. De Spaansche Senaat neemt met 127 tegen 11 stemmen de nieuwe

constitutie aan en verleent met 94 tegen 9 stemmen zijn goedkeuring aan het wetsontwerp tot afschaffing der fueros.

24. De Deensche Folkething wordt gesloten, nadat met algemeene stemmen een motie van wantrouwen is aangenomen in het Ministerie, waarbij alleen de leden der linkerzijde tegenwoordig zijn.
26. Opening van de internationale tentoonstelling van voorwerpen van hygiene te Brussel.
27. De Pruisische Landdag verwerpt de wijzigingen, door het Heerenhuis gebracht in de wet tot regeling van het stadsbestuur.
28. De Italiaansche Kamer neemt met 344 tegen 55 stemmen de Bazeler overeenkomst betreffende de spoorwegen in Boven-Italië aan, met de daarin gebrachte wijzigingen.
28. De aartsbisschop van Keulen wordt door het gerechtshof te Berlijn van zijn ambt ontzet.
28. Algemeene werkstaking onder de letterzetters en drukkers te Berlijn.
28. In den Beierschen Landdag wordt art. 1 van de ontwerp-kieswet Jörg met 75 tegen 72 stemmen aangenomen en het ontwerp daarop ingetrokken.

Juli.

2. Servië en Montenegro verklaren den oorlog aan Turkije; hun legers trekken over de grenzen.
3. Opening van de buitengewone zitting der Rumenische Kamer, waarin de Vorst meedeelt, dat Rumenië neutraal zal blijven in den Servisch-Turkschen oorlog.
5. De Hongaarsche afgevaardigde Miletics wordt gearresteerd, beschuldigd van hoogverraad.
6. Dood van Casimir Perier.
8. Ontmoeting van den Keizer van Rusland en van Oostenrijk met hun Ministers Gortchakof en Andrassy te Reichstadt, waarbij wordt overeengekomen ten opzichte van de Turksche zaken ook verder te handelen in gemeen overleg, ook met de andere Europeesche Mogendheden.
11. De Koning weigert het ontslag van het Ministerie-Heemskerk.

Letterkunde.

Waar of onwaar?

De wonden van ons Volksleven. - Neerlands Heden en Neerlands Toekomst door Multavidi. Rotterdam, J.H. Dunk, 1875.

Het publiek ontvangt hier eene matige brochure, die in verscheidene opzichten eene akte van beschuldiging mag heeten tegen het tegenwoordig geslacht. Die is evenwel niet gesteld in den geest en toon van wijlen Mr. Bilderdijk; zij is veeleer gematigd en vrijer van overdrijving dan tal van bezwaren tegen den geest der eeuw, zich grondende op de oude waarheid, ‘dat het de gerechtigheid is die een volk verhoogt, maar dat de zonde het verderf der lieden is.’

Het is die algemeene stelling, welke de schrijver toepast op Nederland, het standpunt waaruit hij den toestand onzes volks beschouwt, om tot niet zeer gunstige resultaten te komen, waarbij hij zich in strijd verklaart met het ‘jonge Holland,’ met de voorstanders der ‘moderne beschaving’, die hem wederkeerig hun niet zeer vriendelijk ‘liberaal van gisteren [bl. 71]’ toevoegen en in hem een hunner minstgerechtigde tegenstanders zien zullen.

Na ter loops te hebben gewezen op de vorderingen op wetenschappelijk en industriëel gebied, op weggevallen vooroordeelen en misbruiken, op hetgeen de philantropie in verschillende opzichten deed en teweeg bracht, waardoor men zou meenen, dat onze maatschappij haar toppunt van geluk reeds genaderd moest zijn, brengt hij zijne grieven in, die evenveel klacht en druk en ellende, voornamelijk onder de volksklassen veroorzaken. Hij zoekt de bronnen daarvan ‘in daling van het zedelijk peil onder alle standen, ten gevolge van strijd, scheuring en toenemend ongeloof in ieder kerkgenootschap - in meer schijn dan wezen van welvaart welke men slechts bij enkele standen vindt - in de slechte opvoeding aan onze kinderen gegeven - en in het verbroken evenwicht op staatkundig, godsdienstig en maatschappelijk gebied, het gevolg van hollenden vooruitgang, emancipatiewoede en uit dezen geboren revolutiegeest.’

Wij willen niet vragen, of die punten van aanklacht niet juister geformuleerd hadden kunnen worden, maar meer zien op den inhoud en de zaken. Eene ervaring nog wat langer dan die van den schrijver, die in 1848 nog student was, heeft referent niet tot *laudator temporis acti* gemaakt, en hij houdt het met den ouden wijze, die raadt: - 'Zeg niet, dat de vorige dagen beter waren dan deze; want gij spreekt dat niet wijselijk.' - Het gaat met de ondeugden en gebreken, als met grasseerende ziekten. Nu heerscht de eene dan de andere krankheid meer algemeen, terwijl de tegenwoordige het hardst wordt gevoeld.

Er zijn in ons volksleven wonde plekken die met erger dreigen, indien daaraan geen paal en perk wordt gesteld; en zelfs de meest met het tegenwoordige ingenomene zal moeten erkennen, dat Multavidi niet ten onrechte op onderscheidene daarvan den vinger heeft gelegd. Of wie kan met het wulpsche, lusten prikkelende in vertooningen en muziekuitvoeringen, in *café's chantants*, met het ruwe, baldadige van onze kroegloopers, met die opgedreven weelde in kleederdracht, met die vrij algemeene gemeene genotzucht in onze hoogere en lagere standen vrede hebben? - Dat is erger euvel dan alle strijd en twist op godgeleerd gebied, al zagen wij deze ook gaarne gebannen, en al konden wij daarom mede schier afkeerig worden van elke kerk, welke geloofsdwang ten kerker maakte, die menigen onzin voorstond en als waarheid noodig ter zaligheid opdrong, die geen rekening wilde houden met de vorderingen der wetenschap. Priesters en ook predikers, van moderne als orthodoxe zijde, hebben het hunne toegebracht om de Kerk, en helaas! ten gevolge van dien den godsdienst, bij tal van menschen in miskrediet te brengen. Hier is de schuld zoowel aan orthodoxisme, als aan modernisme [bl. 55].

Op bl. 29 is het een en ander in des schrijvers voorstelling ons niet helder. Wij houden de spaarbanken voor weldadige instellingen voor de arbeidende klassen. Had hij, waar hij ontkent dat in de meerdere opbrengst der belastingen een bewijs van bloei en welvaart des volks zou te vinden zijn, gewezen op de millioenen welke de schatkist uit den accijns op het gedistilleerd trekt, dat zou beter doel hebben getroffen. Daar is een kanker die aan 's volks welzijn en vooral aan dat der mindere maatschappelijke standen knaagt, die de bron wordt van onvrede in- en ondergang van gezinnen, die een open deur is tot misdaden van allerlei soort. En nog moet men dronkenschap bij rechtbanken hooren aanvoeren als ter gunste van beschuldigden pleitend, nog moet men soms getuige wezen, dat zelfs militairen in zulk een toestand langs de straten zwalken. Waarlijk, daar is reden, niet om te zeggen: 'zooveel millioenen voor de schatkist gewonnen!' maar veeleer: onberekenbare waarde aan volkswelvaart en zedelijkheid der natie verloren!

In het hoofdstuk: 'Slechte opvoeding enz.' is veel wat wij beämen, denkend aan het woord, waarmede Jean Paul zijn Levana besluit: - 'Geef ons waardige moeders, opdat wij flinke kinderen en edele men-

schen bekomen.' De vrouw ís dit, zij kán dat, en dit of dat níet - zijn algemeene uitspraken, die menige uitzondering lijden. We zijn misschien nog meer dan de schrijver vrienden van het individualiseeren. Er zijn er onder de vrouwen, die meer dan de meeste mannen verstandsmenschen zijn, zonder daarom het vrouwelijke af te leggen. Noord-Amerika met zijne onderwijzeressen bij duizenden, is daarvoor een bewijs. - Wij zijn het met hem eens, dat men ruim veel aan wetenschappelijke africhting doet, terwijl werkelijke verstandsontwikkeling, gemoed en zedelijkheid daaronder lijden. Voor de ontwikkeling der vrouw zou meer tijd en gelegenheid komen, indien men die niet te veel vermorste aan kleeding en nietsbeteekenende oefeningen, handwerkjes enz. Wat de schrijver zegt over het vroegtijdig deel aan vermaken en uitspanningen, welke men der jeugd reeds gunt [bl. 36], heeft onze volkomen sympathie.

In 'Verbroken evenwicht op staatkundig, godsdienstig en maatschappelijk gebied' zijn wij het minder eens. Wij vreezen voorshands althans zoo veel minder voor de annexatiezucht van Duitschland, en roemen niet zoo hard op de viering van den 1sten April 1872. Die was, bij sommig goeds, in menig opzicht eene bedroefde en bedroevende 'openbaring van den ontwaakten volksgeest [bl. 53].' Feesten, luidruchtigheid zullen steeds velen aantrekken; en hoe jammerlijk hoog steeg de opbrengst van den accijns op den jenever in die maand!

Het militairisme beschouwen we als een geesel en een schande voor onzen tijd, waardoor veel euvels bij weinig goeds wordt gesticht, eene verspilling van edele krachten. In vredestijd ledigloopers bij alle drukte, in tijd van oorlog vernielallen. Voor enkelen moge die stand een leerschool wezen, voor meerderen is hij een bederf. Men hoore en zie in onze kazernes en kroegen op welk laag peil van zedelijkheid velen daar staan en anderen doen zinken. Wij zouden wenschen, dat men althans van de remplaçanten een afzonderlijk korps formeerde, waarin men ook menig oudgediende stoppen kon; en dit te hartelijker, ten aanzien der laatsten, wanneer het tot algemeenen dienstplicht ooit moge komen. Ons Hollandsch gemeen is zeer gemeen.

In 'Neerlands toekomst' vraagt de schrijver naar de oorzaak, althans de hoofdzonde, waaruit zoo veel kwaads voortkwam, en noemt als zoodanig 'den hoogmoed van het menschelijk hart', dien hij als reden aanvoert, dat de mensch tegen God opstond, dat hij zelfzuchtig en liefdeloos, ongeloovig, weêrspannig tegen de gestelde machten, genotzuchtig en pronkziek werd, die den geneesheer een onteerend dualisme in het hart legde, waardoor hij jegens rijken en aanzienlijken hartelijk en welwillend, jegens armen onvriendelijk en onhartelijk kon zijn, hoogmoed die de godsdienstleeraars verdeelde, waardoor de kleine burgerij van hare zonen *heeren*, van hare dochters *juffrouwen* poogt te maken. - Er is waars in; doch het is niet de waarheid, niet de geheele waarheid. Er zijn nog andere oorzaken dan deze. De ziekte is

veel meer gecompliceerd en er waren meerdere symptomen op te geven. Ook in de opgave van de middelen tot herstel spreekt hij menig waar en goed woord tot menschen van velerlei stand en betrekkingen, waarvan wij slechts vreezen, dat het de stem zal wezen eens roependen in de woestijn, het allerminst doordringende tot hen, die het meest noodig hadden die te hooren.

Wij zien de zaken niet zóo donker in, al denken we ook met bezorgdheid aan de Nemesis in de historie. Trouwens de schrijver was vroeger, gelijk hij bl. 71 zegt, een voorstander van het liberalisme en reeds Sokrates zeide, 'dat het in den aard van het paard lag om te veel rechts te gaan, wanneer men het afleerde om zich ter linker te keeren.'

Bijna gelukt - en dit in tweevoudigen zin.

Bijna gelukt, door G.J. Van der Hoeve, Amsterdam, Scheltema & Holkema, 1876.

Wij namen den titel over als opschrift boven onze aankondiging, en beginnen die met te waarschuwen tegen een mogelijk misverstand. Wij bedoelen daarmede geenszins dat men onze woorden kan uitleggen als moest het heeten: - 'dus eigenlijk gemist;' maar veeleer zóo, als wij van iemand die negentigduizend gulden bezit konden zeggen, dat hij bijna een ton rijk was. Onze aanmerkingen zijn slechts weinige en dan nog van minder belang, terwijl wij om veel in het werk den auteur lof mogen toekennen.

Idee en hoofdinhoud mogen hem aan de hand zijn gedaan door voorvallen, die meermalen plaats hadden, doch waaronder één in het naburig België indertijd vooral gerucht maakte; hij heeft die zoo uitgewerkt, dat het een belangwekkend tafereel mag heeten, ook in onzen anders minder romantischen tijd meer dan enkel mogelijk. Zij ook het samentreffen van sommige omstandigheden vrij toevallig, zij passeeren de grenslijn van het waarschijnlijke niet. Is het, en dit onder medewerking van hooggeplaatsten in de kerkelijke hierarchie, met schandelijke praktijken op eene gemeene intrigue aangelegd; wie de geschiedenis kent zal toegeven, dat dergelijke menées niet zonder voorbeeld zijn.

Gelukkig zijn dit ook niet de beteren en het betere in het werk te ontmoeten, van den bisschop af tot de kloosterzuster toe; worde daarin ook aan de laatste een tijdlang eene vrijheid van bewegen en handelen gegund, die in de meeste kloosters niet wordt toegestaan, die met kloosterregelen en kloostertucht bezwaarlijk zijn overeen te brengen.

In het begin, bij het onderhoud tusschen den kolonel Gerken, diens nicht Adelheid, haar neef Willem Gideon Balthasar Mispel, en den lui-

tenant van der Vucht, kwam de *plechtige* stilte ons wat onnatuurlijk, de onbeholpen fatterigheid van Mispel ons wat overdreven, de scherts van het dametje wat hard en crude voor en minder geestig, gelijk hare opmerking op bl. 7 alleen daar gesteld schijnt te wezen om Oom niet te lang achtereen te laten praten over de anders waarlijk goed verhaalde expeditie.

Onder de verdere misvattingen rekenen wij ook, dat de schrijver Reinier van der Vucht zoo eensklaps, op het enkele gezicht, niet enkel tot over de ooren, maar tot over zijn kruin laat verliefd worden op eene schoone onbekende vrouw, en hij voor deze zijne Adelheid kan vergeten. Had zij geestesgaven doen schitteren, talenten ten toon gespreid, hem gewichtigen dienst bewezen, een en ander zou zulk een ommekeer beter hebben gemotiveerd; en ook dan nog had zijn vriend Marck zijn gemompeld verwijt (bl. 148) over zijne handelwijze niet behoeven in te houden. De wijze waarop Marie gedrongen wordt om haar heillooze rol te spelen, de drangreden daartoe aangevoerd (bl. 58), is ook van dien aard, dat wij zouden vragen, of eene dergelijke voorstelling gefingeerd mag worden, en de auteur had wel eene noot ten beste mogen geven, waarmede hij dit rechtvaardigde. Voor een fictie komt het ons al te kras voor, al zou het dit niet zijn voor iemand als De Bont. In meer dan één opzicht een significante naam, die zeer ter sprake kwam. Die man maakt het immers inderdaad bont, en is zulk een voorbeeld van huichelarij, onbeschaamdheid en onmenschelijkheid, dat wij zouden wenschen ter eere der menschheid te kunnen zeggen: - zulke monsters bestaan niet! Nevens de zoodanigen zijn een Arbous, een Torquemada e.z.v. misschien nog halve heiligen. Evenwel, het *in majorem Deï gloriam* kan vervoeren tot uitersten, waarbij Satan lacht. En toch.....

Het is een goede greep van den schrijver, dat hij in den persoon van den pastoor Van der Pol, een waardig geestelijke, iemand schetst, die ons met zijn stand en mannen van dien stand kan verzoenen, hoewel zijne ondervindingen van wege zijne surperieuren gedeeltelijk en ook van zijne collega's bewijzen zouden, dat zulken inderdaad zeldzaamheden en dan in hunnen kring ongelukkig geplaatst zijn. Zijn beschouwing van de scheiding tusschen het kerkelijke en staatkundige, bl. 16 en volgg. is zoo weinig roomsch, dat geen ultramontaan hem dit zou toegeven. Kan het conflict voor goed worden uitgemaakt? Wij zien daartoe geen kans en laten het aan den tijd en de Voorzienigheid over, inmiddels het onze doende. Mogen de regeeringen het hunne doen! 's Man's in- en uitwendige strijd wordt hier goed gegeven. Zijn positie was even moeilijk als, bij zijn karakter en leiding in zijn jeugd, natuurlijk. Hij toont zich en voelt zich man, en blijft als zoodanig conscientieus en krachtig. Het oogenblik van wankelen is treffend goed voorgesteld, mogen ook die twee gloeiende oogen, bl. 51, wat gloeiend wezen. Zelfs de biechtstoel werd somwijlen gevaarlijk voor

meer dan een en eene; en wij nemen deswegens nog niet den steen op. We hebben eens eene handleiding bij het afnemen der biecht onder de oogen gehad, die zeker bij vergissing van de kerkelijke goedkeuring was voorzien, doch die later uit den handel verdween. Men moest algemeen weten, welke vragen aan vrouwen en meisjes daarin werden voorgeschreven! Later wordt Van der Pol de vriend en redder van Adelheide uit het kloosterleven, gelijk van den luitenant Van der Vucht uit de strikken der verleiding en der vertwijfeling aan God en menschen.

Beiden worden in hun verder zijn en doen goed voorgesteld, en Van der Hoeve geeft daarmede proeven van eene wereld- en menschenkennis die meer dan alledaagsch, die uitstekend mag heeten. - De scène tusschen Van der Pol en den luitenant is meesterlijk. De bruske houding van den laatste, diens verbeten ergernis, als hij in zijn positie den verdachten huichelaar ontmoet, is even goed opgevat als voorgesteld. Zoo moesten zulk een paar menschen tegenover elkander staan. Kon het bij de opheldering wat vreemd, wat minder leep schijnen, dat De Bont zelf het herkenbare briefje schreef, dat hier tot oplossing voerde: gelukkig dat de plannen der schurken veelal leemte en breuk hebben, die ze ondanks alle list doen uiteenvallen of uiteenspatten. Anders behoorde de wereld hun toe. Dit is iets wat bij de menées der Jezuïeten misschien het meest en helderst in het oog valt. Het spijt ons van de goeden en edelen ook onder hen, voor wie de Satan zich in de gedaante van een Engel des Lichts weet te hullen. Bungener zeide van hen te recht: - '*Aimez-les, et vous remplirez des volumes de ce qu'ils ont fait de grand et de beau; haïssez-lez*, *et vous pourrez en remplir tout autant des tableaux de leur ambition, de leurs intrigues*, *de leurs enseignements relâchés ou ridicules.'*

Eene ware figuur, in hare gesteldheid en toestand juist geteekende, is mevrouw Gerken, de meer lijdelijke en leidelijke, die dan ook door De Bont wordt ingepakt op eene wijze, die bij meer doorzienden en van krachtiger geest bezwaarlijk had kunnen slagen. Maar ook zij voelt en heeft haar kracht, gelijk het kan, als zulke karakters tot beter inzicht komen. Haar onderhoud met mevrouw Hek die wel 'bij de hand' en bij 't hek is, wordt weder goed voorgesteld, zóodat men beide dames als voor oogen krijgt.

Meer in het oog vallend en ook interessanter is zuster Margaretha, die best in staat is om De Bont te ontmaskeren en hem, door Van der Pol daarbij ondersteund, dan ook het mom treffelijk aflicht. Haar eenvoudige vroomheid, hare moederlijke bekommering, haar zedelijk gevoel, dat door vroegen val veeleer gescherpt dan verstompt werd, maken haar tot eene interessante figuur. Het is des Hemels wraak, niet de hare, die den boosdoener treft, die bij zulk een loop der dingen verbrijzeld moest worden, indien er aan zulke geïncarneerde boosdoeners iets te doen was. Hij verdwijnt uit het verhaal, gelijk er nu en dan enkelen verdwijnen uit de samenleving.

Onze lezers mogen bespeuren, dat wij met dezen eersteling van Van der Hoeve hoog loopen, en wij bevelen de lektuur ook met goed geweten aan.

En als wij nu nog aan het slot aanstippen, dat het *coûte qui coûte* ons onjuist voorkomt, en wel *coûte que coûte*, misschien nog beter *coûte qu'il coûte* mag zijn, en opmerken dat Adelheid op bl. 29 De Bont mede uitnoodigt om te dinéren, en dat Van Gerken op bl. 37 dit aan zijn nicht als een nieuwtje mededeelt, mag dit mede bewijzen, dat wij het werk met opmerkzaamheid lazen.

Van der Hoeve heeft eer van zijn werk; immers 'Bijna gelukt' mag uitstekend gelukt heeten, ook ondanks de weinige aanmerkingen welke wij maakten.

Nieuwe bloemen in den krans.

Eerste viertal novellen van Mr. W.G.F.A. van Sorgen.
Drie novellen van P.A. Daum.
Een nieuw kleed. Novellen van Joh. Gram.

De hierboven genoemde werken zijn n°. 106-108 van de Guldens-Editie door den wakkeren uitgever D.A. Thieme reeds vóor eenige jaren op het touw gezet, die zich door inhoud, nette uitvoering, niet minder door den inderdaad zeer matigen prijs, op den duur blijft aanbevelen. Men vindt daarin veel, wat tot het beste mag worden gerekend wat onze fraaie letterkunde sedert opleverde. Men zie de opgave van wat daarin het licht zag, en nauwelijks ontbreekt er een naam van onze meestgevierde auteurs.

Niet alles wat wij in de hierboven genoemde deelen ontvangen kunnen we even onderhoudend en belangwekkend keuren, al behoort het genoegzaam tot hetzelfde genre. Opvatting en voorstelling van menschen en dingen zijn zelfs vrij verschillend. - Of het aan ons lag; maar het kwam ons voor, dat het viertal novellen van den heer van Sorgen, waarin een viertal liefdesgevallen werden behandeld, bij al het verscheidene van karakters, loop en afloop, niettemin aan eenige monotonie leden, al rekent ook menig jeugdiger lezer of lezeres de stof onuitputtelijk aantrekkelijk. Wij zouden gaarne hebben gezien, dat hij zich ook op nog wat ander terrein van het maatschappelijk leven had bewogen.

Over het algemeen is zijne teekening van situaties en karakters juist, en zal hij den lezer belangstelling inboezemen voor de hoofdpersonen welke hij invoert. Nu en dan is het koloriet een weinig flauw; maar meer hinderde ons hier en daar eene uitvoerigheid in beschrijvingen

van luttelbeteekenende dingen, die tot het minutieuse afdaalt. Wij weten, dat zulke kleinigheden het aanschouwelijke kunnen bevorderen; doch ook in dezen is er eene maat, die in 't oog moet worden gehouden. Men late niet beschouwen wat het zien noode waard is. Wij hebben met theegoed e.z.v. minder noodig, ook niet met een rommel uit een stal [bl. 23], dien wij aan een boedelschikker of geïnteresseerde overlaten. - Trippelaar is goed, vooral in dat tooneeltje met de dienstboden van den heer van Rietberghe [bl. 50]; daar is gang in. Oom Jas heeft soms iets van *uncle* Toby. - Jeannette en Rosbach in 'Twee Huwelijken' zijn aan elkander gewaagd en straffen, gelijk nog al dikwijls het geval is in de wereld, zich zelven en elkander af. Aan een speler, intrigant en schuldenmaker als Rosbach is soms hardnekkigheid in het doorzetten van zijn plannen, doch bezwaarlijk een vast karakter [bl. 118] toe te kennen. Nu hij eenmaal was geworden wat hij was en werd, kon men het nog 't best keuren, dat hij zich voor 't hoofd schoot, en ware het alleen te wenschen, dat hij dit zoo veel vroeger had gedaan. De voogd, van Walsteghe, die menschelijke rekenmachine, maar die zich bitter verrekent, is eene in den regel goed geteekende figuur, wien wij zijn angst en verlegenheid gunnen.

Anna van Bevervoorde noemt de auteur 'eene novelle voor 1875.' Wij weten niet om welke reden, tenzij het op ons onbekende voorvallen mocht zien. Het bijvoegsel kon, onzes bedunkens, meer toepasselijk worden geacht op de volgende en laatste novelle in den bundel. Het zou niet het eenige voorbeeld wezen, dat genotzucht en luxe van eene dame voor haar en haar echtgenoot zulke treurige gevolgen na zich sleepten. Intrigeerende gezelschapsjuffrouwen en tantes, vrome luî, maar die niet onverschillig waren voor het blinkend slijk der aarde, goedhartige eenvoud die zich liet bedriegen, luchthartigen tot lichtzinnigheid toe, maar die door den ernst des levens tot staan werden gebracht, waren vruchten aan den boom der menschheid, niet slechts in het genoemde jaar. Het is wel een weinig hatelijk hier en daar tegen orthodoxen; doch wij wenschten dat wij konden zeggen: zulken waren en zijn er niet. Toch maakt éen kraai geen winter, en dit doen zelfs tien kraaien niet. Evenwel is het ruim erg, al worden er door zielenkwelling meerdere moorden begaan dan die door staal, kogel en vergif met elkander worden gepleegd. Een der prettigste, wij zeggen niet personen - maar handelenden in het tafereel, is Bello, de hond van Willem van Bevervoorde, welke laatste naderhand toch erfgenaam wordt van zijn nicht Anna. Bij die schenking van tien duizend gulden zouden wij de clausule hebben gevoegd, 'onder beding dat neef en tante samen bleven leven en wonen.' Dat zou hen waarschijnlijk aan hun loon hebben geholpen.

'Te laat bedacht' is wel de levendigste van de vier novellen. De familietrots der van Rijnsburch's is goed gegeven. In het verhaal ligt een waarschuwing tegen het euvel van genotzucht en fatsoenmanie,

gelijk onze tijd die wel behoeft. Evenwel zal, vreezen we, het hooren weinig afdoen, waar het zien en voelen zelfs niet geneest en helpt.

Ook de heer Daum heeft in de ‘Oneffen paden’ het bijna eenige eeuwige thema van romans en novellen gekozen. Hij heeft echter zijn gezichtskring wat wijder genomen en gunt aan andere levensbetrekkingen en toestanden meerdere ruimte. In de eerste novelle, ‘Fortuin-wisselingen’, laat hij ons getuigen worden van een *strike*, zoo als men die, gelukkig, onder ons nog niet, maar des te hartstochtelijker en heviger in België en vooral in Engeland kende. Het moest trouwens voor den minderen man ergerlijk worden, dat de patronen katoen- en ijzerbaronnen werden, terwijl zij vaak voor zwaren en aanhoudenden arbeid een al te sober stuk brood verdienden. Concurrentie, overvloed van productie in fabrieken, die op steeds grooter schaal worden gesticht, verergerden dezen toestand; en in dat troebel water poogden volksmenners te visschen. Kapitaal en arbeid, die als rechter- en linkerhand zijn, die elkander steunen moeten, werden tegen elkander over gesteld en opgehitst. De ontevredenen bezigden woord en daad tegen den werkman en knecht, die niet met hen wilden samenspannen, gelijk men nog onlangs, en dit helaas! van onze Amsterdamsche timmerlieden vernam; wij bedoelen de bedreiging, ‘om dezulken die de livretten accepteerden, als vijanden te beschouwen’, eene uitdrukking die een verre *portée* kan hebben, die tot allerlei gewelddaad kan voeren.

In het algemeen moge verhooging van werkloon en vooral in sommige beroepen, wenschelijk zijn; juist dat het algemeen wordt gevorderd en soms vergund, zal veroorzaken dat die verhooging geen loonsverbetering wordt, terwijl een groot deel van de meerdere inkomsten naar kroeg en bierhuis gaat, de ergste klippen voor de welvaart des werkmans. In Taakler laat de auteur zien, hoe moeielijk stand en toestand van den man van dienstijver en trouw kan worden. Bij hetgeen de schrijver op bl. 15 van het verbod van uitvoer zegt, had hij de dwaasheid en onhoudbaarheid van zulk een stelsel wel met enkele woorden kunnen aantoonen. Zijn beschrijving van de ontmoeting van den rijken student met den in hachelijken toestand verkeerenden smid, en beider houding is verdienstelijk. Op bl. 24 wordt een der oorzaken van de verlegenheid van Taakler aangevoerd, deze, ‘dat zijne klanten hem slecht betaalden.’ Dit is een euvel, waaraan zelfs rijken, en dan uit schraperige gierigheid, zich schuldig maken, en waardoor zij soms meer treurigs veroorzaken dan zij weten en willen of willen weten.

Later komt er in het lot van den smid en van den rijken student een ommekeer. Terwijl de eerste door incidenten in het bezit komt van schatten, daalt de laatste door incidenten tot uiterste van ellende af, waaruit hij echter evenzeer door incidenten wordt gered, terwijl beiden later, evenzeer toevallig, met elkander in aanraking komen,

door den voor iemand in zulke positie wel ietwat onnoozelen Wijkerling. Wij noemden een en ander incidenten en toevallig; onmogelijkheden zijn het niet. - Londen de '*Mentor* der hoofdsteden' [bl. 40], kwam ons vreemd voor.

Het 'Carrière gemaakt' mag wel zoo heeten. Het gebied van het mogelijke zij niet overschreden, wij dringen er ver genoeg in door. Van Ruter's genialiteit laat de auteur ons meer de uitwerkselen zien, dan dat hij ons daarvan bepaalde proeven levert. Duitschland had in den loop der tijden tal van vorsten en hoven; doch wij weten er geen die zoo wijs, zoo menschelijk en nederbuigend zich betoonde, geen gunsteling daar noch elders, die, als een Schuhmacher in Denemarken zijne verheffing zoo waardig was. De Brühl's, een Richelieu, Biron, Menzikoff en tutti quanti waren andere lieden. - Onderscheidene tooneelen zijn goed en met verve geschetst; over gebrek aan levendigheid zal de lezer niet klagen. De haat van den ruwen vader tegen zijn van hem zoozeer verschillend kind zij tegennatuurlijk, zonder voorbeeld en zelfs zonder eenig motief [bl. 83] is die niet; en evenzoo is het met zijne ongeschiktheid voor zijne niet altijd gemakkelijke wederhelft. Naar men verhaalt zou een onzer scheepsbevelhebbers hebben gezegd: - 'Als ik op 't dek kom, beeft en vliegt een heele equipage voor me, en over zoo'n klein creatuur thuis kan ik geen meester worden, die is mij de baas.' - Men krijgt, bij de voorstelling van wat de jonge Ruter moest dulden, medelijden met zoo menig mishandeld kind, door hen mishandeld, die zijne natuurlijke beschermers moesten zijn. En niet altijd ontkomen zulken aan dergelijken dwang, als dit met den jongen Rudolf het geval wordt. Wij vergezellen hem op het kantoor van den advokaat Rosmarn, op het bureau van een der ministerieën, in de bibliotheek van den vorst wiens secretaris hij wordt, totdat hij ten laatste daarenboven een ministeriëelen zetel inneemt.

Na vele hinderpalen, vooral die welke de trots des vaders van zijn beminde hem in den weg stelt, met hulp van zijn vorstelijken begunstiger te hebben overwonnen, na veel lijdens en strijdens, mag hij ook de vurigste wenschen van zijn hart vervuld zien, en kan het geheel heeten: 'Carrière gemaakt'. - Dat hoogmoed niet, gelijk Multatuli wil [bl. 128], moed in den hoogsten graad zou aanduiden, zijn wij met Daum eens. Multatuli mag daarvoor zijn beweegreden hebben, hij denkt ook in de verte niet aan demoed, weemoed en ootmoed. - Op bl. 152 spreekt Emilie vrij kras; zij bedenkt niet hoe zij, vroeger en nog kort te voren, in denzelfden geest dacht.

In 'Koorn onder het kaf' had de auteur die tirade tegen de afschaffersvereeniging kunnen weglaten. De mannen, die deze zaak voorstaan, verdienen iets beters dan spot. Men bezoeke onze gemeene buurten, men zie overal die kroeglooperij, men zie op onze gevangenissen, en zwaaie hun liever lof toe, omdat zij in schier hopeloozen strijd tegen een verderfelijken vijand zoo volharden. - Het is de geschiedenis

van een *mauvais sujet*, die daarvoor den aanleg in zich droeg, doch wien ook omstandigheden en ontmoetingen, achterstelling door zijne ouders, tot zoo laag peil deden afdalen. Intusschen blijft de vonk der menschelijkheid in zijn binnenste glimmen onder de asch van het vernielde goede, en komt zijn betere natuur boven. De krachtige redt - een zelfs voor zooveel kracht als hem wordt toegekend zware taak - twéé menschenlevens, en die daad wordt aanleiding tot eenen omkeer en verbetering in zijn toestand, dien wij gaarne niet tot het enkel uiterlijke bepaald hadden willen zien. Het zou niet onmenschkundig zijn geweest, indien de schrijver hem daardoor als zachter gestemd en van edeler verlangens vervuld had voorgesteld. Goeds doen loutert en kan heiligen. Het komt echter nu van eene andere zijde. De vader van een der geredden neemt zich zijner aan, bevrijdt hem uit de handen der justitie onder borgstelling en helpt hem om eene betrekking te bekomen op Java, vanwaar hij naar het vaderland terugkeert in omstandigheden, ruim genoeg om zijne moeder, ook zijn vroeger zeer boven hem begunstigden broeder te kunnen ondersteunen, en vooral zijne voormalige beminde te huwen. Of zulk eene borgstelling evenwel bij ons zoo glad en gaaf door een commissaris van politie of door een hooger rechtsmacht zou geaccepteerd worden, betwijfelen we.

Van een anderen inhoud, een anderen toon is ‘Een nieuw kleed’ van Joh. Gram. - Wij willen er niet om twisten of het eerste stuk ‘Langs Rijn en Donau’ in dat kader kan worden gebracht, en ook niet hoe ‘Een nieuw kleed’ op de stukken ons hier geleverd kan passen, ten zij er eene omwerking plaats had, of dat dit op de Guldens-editie moet zien. Om etiquettes twisten we niet; dat hebben ons de wijnkoopers reeds lang verleerd. Meer zegt het, dat we vertrouwen, dat de lezers met genoegen zullen kennis maken met dat verhaal, waarin de heer Gram ons zijne ontmoetingen mededeelt, veelal in lossen en luimigen trant. Dat iemand van zijn stempel het wat geladen heeft op onze soms ‘zeer stijve dames [bl. 5],’ dat hij ‘de stijfheid en deftigheid in den Haag geboren en groot gebracht rekent [de nuf is elders ook zeer bekend]’, en dankbaar is, dat men in Godesberg vrij en onbezorgd kan lever, zonder dat het *qu'en dira 't on?* geneert, begrijpen we klaar; ook dat hem nog al wat Hollandsche onhandigheid en onkunde in 't oog valt. En waarlijk, men mocht, om de eer van onze natie op te houden, althans enkele exemplaren daarvan het reizen buitenslands kunnen verbieden. Engelschen mogen dikwerf op reis lomp zijn, eenige Hollanders zijn dom en plomp daarenboven. - Voor het Niederwald heeft hij de welverdiende bewondering. Zijne beschrijving van - of blik op Neurenberg getuigt, dat hij ook voor het historisch fraaie, dat den stempel draagt van een vroegeren grooten tijd een

open oog heeft, al heeft het iets van eene ‘beminnelijke, oude dame,’ of juist omdat het dit heeft.

Weenen is als eene bevallige, wegsleepend schoone jonge dito, zoo wat bouwwerken betreft, als de bevolking, bijzonder de Wienerinnen, die in zijne schatting hare Fransche zusters in elegance en niet minder in gulheid en vroolijkheid de loef afsteken. Zie daar ook op bl. 99. Men bezoekt met den schrijver theaters en bierhallen, woont processies bij e.z.v. - Over ons figuur op de tentoonstelling toont hij zich te recht ontevreden en leest ons over ons achterblijven naar verdienste deles. Op bl. 73 wijt hij dit, en niet ten onrechte, mede aan de karigheid van onze regeering. De oorlogsbudgetten maken trouwens veel goeds ondoenlijk. Eene schande zijn die voor beschaafde natiën, gruwel van volken die nog wel christelijk willen heeten! - Zijne opmerking aangaande het ruime ledental onzer commissiën is ad rem.

Het uitstapje naar Semmering is naar het leven geteekend en getuigt, dat de schrijver, *n'en déplaise*, is als ‘het levenslustig paard, dat in het gareel onmogelijk zulke vroolijke kapriolen maken en zich aan zijne natuurlijke neigingen zoo overgeven kan, als in de sappig groene weide.’ - De beschrijving van den Esterhazijkelder en het Hofbräuhaus te Munchen is pikant. Beide hebben hunne schaduwzijden; doch hoe wij ook den kleingeestigen trots schuwen, die onder ons zulke scheidingsmuren en sluitboomen tusschen standen en standen opricht; als wij eene bedelares aan het tafeltje zagen plaats nemen waar wij gezeten waren, stonden we toch waarschijnlijk op.

Het Diamantenstel laat zich lezen. De verontwaardiging van mevrouw Hoelema, die door een list van haar echtgenoot jaren lang onwetend met valsche diamanten pronkte, begrijpen we en zouden die deelen [bl. 109], eenvoudig omdat daarin eene kleingeestige onwaarheid ligt en uitkomt. Men noemt galanteriewaar niet ten onrechte *valsch,* als zij het echte willen nabootsen. De menschen liegen daarmede een rijkdom die niet bestaat. De prijs van veertig gulden voor die Boheemsche steenen is zeer laag, gelijk de intrest van het kapitaal [bl. 109] ruim hoog is berekend, tenzij er woekerrente van getrokken werd.

In ‘Fransch of Duitsch’ ontvangen we iets beters en worden de indringers uit beide volken naar hun aard geschetst. Het boudeeren van de jeugdige echtelingen, waarvan de een Fransch- de andere Duitschgezind was, is goed gegeven, beiden zijn met zielkundige juistheid geteekend. De oplossing der bezwaren tusschen beiden is treffend, en Randhof wordt een prediker der liefde metterdaad. Er ligt les en leer voor het leven in.

Eene ‘Lezing en eene Stokkenstudie’ zijn een paar humoresken, die wellicht als lezingen hebben gediend en als zoodanig wel op haar plaats kunnen geweest zijn. - De heer van Doppen en mevrouw zijn een paar typen van die soort van lieden, die uit en door zich zelven zoo nietsbeduidend zijn, dat zij den geleenden glans van soms povere cele-

briteiten zoeken, om zich dan toch in dezer licht te plaatsen. Hunne misvatting ten aanzien van den verwachten gast is komisch, en het geheel kon tot een blijspel worden verwerkt. Intusschen *all's well that ends well* zeggen we ook hier, waar de celebriteit nog bij tijds komt, deze nog bij tijds uit zijn verhandelaarsverlegenheid wordt gered, mevrouw zijn arm kan aanbieden en de spreekbeurt vervullen, nadat hij wat taalkundige nonsense, de wijnkooper nog eene leverantie aan den man heeft gebracht.

Een 'Kroonprins en gevolg' is een familietafereel, waarin we met hupsche, maar ook met menschen kennis maken, wier bedilzucht, hatelijkheid, zelfzucht en trots men onmogelijk zou achten, en toch.... Men moge naast menig flink oud soldaat ook zeurkousen en pochers tevens ontmoeten, de oude Hagens is een waar model van die soort, aan wie men, wanneer zij verhalen waar zij al bij zijn geweest, nog wel mocht vragen: wat hebt gij er gedaan? Hij is brutaal, aanmatigend en intrigant genoeg. Zijn echtgenoote is inderdaad een zedelijk halfmonster; desniettemin herhalen we als boven ons: maar tóch! Bij sommige vrouwen en dames moet men bijna denken aan het:

'*Vom Fuchs hat sie den losen Kniff*,
Die Griffe der Hijäne.'

van Blumauer. - Gelukkig, dat Adolf de zaak fiksch aanpakt, terwijl de procureur later alles inorde brengt. Mochten zich nooit andere dan verstandige en welwillende menschen in zaken van dien aard mengen! - Maar erg is het van dien procureur, dat hij een paar creaturen als Hagens en zijn vrouw tot vader en moeder in een weeshuis laat benoemen, ze waren beter op de hei. Het protectiesysteem is onrecht en een vloek.

Wij hadden dat 'Gestaartpruikte dichter' aangaande van Alphen [bl. 30] liever niet gelezen. Wat taaiheid en saaiheid was de geest van zijn tijd. Terecht zegt de heer Gram zelf later: - 'wij leven te snel en te veel'; daarom leven we vaak niet. - Hij gebruikt ergens 'kategorisch' in wat ongewonen zin, al kon het dien naar zijn afleiding ook hebben. - Goede sier maken [bl. 61] is in onze taal wat anders dan goed figuur maken. Parijzenaars op bl. 81 moet wel zijn - Wieners.

Vertalingen en herdrukken.

De doodsstrijd der Legioenen, door Gregor Samarow. Vervolg van ‘de Vorstendag te Frankfort’, 2 Deel. Deventer, A. ter Gunne, 1875.

Op de aan velen onzer lezers reeds bekende wijze gaat Samarow voort met in een reeks van tafereelen, menschen, gebeurtenissen en toestanden te schetsen, wier heugenis bij menig tijdgenoot reeds op den achtergrond raakt; doch welker gevolgen zich door eeuwen heen kunnen uitstrekken. Wij verwachtten, op den titel afgaande, bereids de voorstelling van den reuzenstrijd die, met angst te gemoet gezien, met zooveel spanning nagegaan, voor de meesten onverwacht spoedig en beslissend eindigde. Daarin zagen we ons teleurgesteld; de schrijver voert ons niet verder dan tot den aanvang der vreeselijke katastrophe.

Hij behandelt eene episode uit de jongste geschiedenis, die voor den Hanoveraan, misschien wel voor hem zelf, als hoogst gewichtig kan gelden, doch die bij den drang der ontzettende voorvallen door den vreemde schier uit het oog verloren worden, waarom ook de titel ons wat bramarbasirend voorkwam. Die ‘legioenen’ immers wijzen ons op het Hanoversch Legioen, de schaar van Hanoveraansche militairen, die aan hunnen overwonnen koning getrouw bleven en die aanvankelijk in ons land, later in Zwitserland en eindelijk in Frankrijk eene wijkplaats zochten, in afwachting dat een gelukkige keer van zaken hun hunnen koning en hun vaderland zou teruggeven. De doodsstrijd van het legioen werd veroorzaakt, doordien koning Johan de kosten te drukkend vond en zij die het hadden uitgemaakt werden afgedankt en gezonden waarheen zij verkozen te gaan. En toch heeft die doodsstrijd, welken men veeleer een verzwakking en wegtering en in den laatsten sluimer zinken zou willen noemen, voor mannen als wij hier ontmoeten, zijn tragische zijde, die door den schrijver, soms onwillekeurig, in helder licht wordt gesteld. De wonden aan het lichaam zijn immers niet de diepste en pijnlijkste. En daarom en om meerdere reden zeggen wij hier in geenen deele ‘*une tempête dans un verre d'eau*’.

Samarow heeft, en dit op ongezochte wijze, in zijn verhaal gelegenheid gevonden en soms genomen, om ons bekend te maken met tal van personen, die in het geweldige drama een rol vervulden. Wij krijgen den koning George van Hanover, diens weinig beminnelijken, kleingeestigen zoon en zijn Hietzingsch hof, den koning van Pruisen en de zijnen, Fransche, Duitsche, Oostenrijksche en zelfs Spaansche vorsten, staatslieden, generaals e.z.v. achtervolgens voor oogen in een reeks van tafereelen, waarin hij zooveel mogelijk eenheid brengt, terwijl hij een plaatsje overhoudt voor de liefdesgeschiedenis van een der Hanoveranen met een Fransch meisje en die van een Pruisisch officier met een bankiersdochter, die als afwisseling mag gelden bij zooveel politiek als wij hier ontmoeten. Het werk wordt eene galerij, waarin de eenheid mag ontbreken, maar die der beschouwing zeer waard is. Het moge des auteurs zwak zijn om zijne personen naar hun voorkomen, hunne kleeding en kleine gewoonten te beschrijven, wij zien daarin de bewijzen van zijne bekendheid met die lieden, een grond te meer voor de geloofwaardigheid zijner mededeelingen, al moest hij uit den aard der zaak menige ontmoeting en gesprek verdichten, waarvoor hij slechts gegevens had uit algemeene data daaromtrent. Op menig punt mag van zijn werk wel het *plus histoire que l'histoire-même* geldig worden gerekend.

Zoo wordt ons Napoleon met zijne fatalistische denkwijze naar waarheid voorgesteld, al durven wij de scène met Lenormant's opvolgster niet voor onze rekening nemen. Dat ‘Frankrijk met eene ijzeren hand in een fluweelen handschoen moest geregeerd worden’, was inderdaad zijn maxime, adres aan zijn cajoleeren

van den handwerksstand, het bevoorrechten van plattelandbewoners en - Algerië en Cayenne. Aan Napoleon's betere opwellingen gelooven wij mede, al dreef ook het egoïsme en de eerzucht bij hem boven, hetgeen hem bij het noemen van Napoleon zelf als Napoleon's trouwsten vriend, in het onderhoud met mejuffrouw Lesueur, even onverwacht als treffend wordt voorgehouden. Houdt men zich aan Samarow's voorstelling, dan kon men den man wien zijn taak te zwaar werd eerder beklagen; anders zegent men het, dat op zijne gemeene aanslagen en trouwelooze politiek ten minste eenig verdiend loon volgt, al evenaart zijn ondervonden kwelling het kwaad niet dat hij bedreef.

Gunstig steekt de koning van Pruisen daarbij af, ofschoon dat vermengen van religie en politiek en zijn vertrouwen op- en dankbaarheid aan den zoogenoemden God der heerscharen, den *Vater und Lenker der Schlachten*, ons blijft hinderen. Al zien wij uit geweldenarij en slavenhandel en staatsstreken in Amerika en Azië op den duur goeds voortkomen, die blijven een schande en gruwel, waarbuiten God en Christus beter gelaten waren. Halen zelfs de hoogsten en grootsten hen er in, wij zouden, meenden zij het werkelijk, daarvan nog slechts een *sancta simplicitas* kunnen spreken. Hoeveel farizeïsme liep er echter maar al te vaak onder, dat zand in de oogen der massa moest strooien.

Oostenrijk's staatkunde in dien tijd gevolgd, dat willen en nietwillen, waartoe het trouwens door de omstandigheden wordt gevoerd, is gepersonifiëerd in Von Beust. Bij dezen maken we mede kennis met zekeren Klindworth, die als een echt politiek beunhaas tusschen de partijen weet door te werken en van alles zijn percenten te trekken. Diens blikken in het karakter en streven van keizerin Eugenie zijn wel niet onjuist en konden de meening staven van Von Beust, dat zij misschien wel de rol van Maria de Medicis wilde spelen [bl. 116, D. I.]

Die dame is door Samarow al te beleefd behandeld. Hij zegt waarheid van haar, doch niet de waarheid. En nog minder van de Spaansche Isabella, de met de gewijde roos door den paus beschonkene, de bekende van Marfori. Wij willen de geschiedenis en ook den historischen roman in geenen deele de *chronique scandaleuse* zien worden, maar het onwaardige en gemeene mag ook niet zoo verborgen of verbloemd worden, dat de personen door haar beschreven niet worden gekend. Beiden komen er al te goed af. Isabella's gesprek met haar geïncarneerd legitimistischen neef, Don Carlos [D. II, bl. 91 en volgg.] is wel in overeenstemming met beider karakter en toestand.

Onderscheidene tooneelen zijn uitnemend bewerkt, zoodat men de drooge politiek hier goed geassaisoneerd vindt, terwijl de lezer omtrent vele zaken inlichting krijgt. Als zoodanig bevelen wij het onderhoud aan over de onfeilbaarheidsverklaring [D, I, bl. 83 en volgg.], welke geen staat kan huldigen zonder zijne duurste belangen in vreemde macht en handen te stellen, en als ware 't een zelfmoord te begaan.

Men zal uit onze aankondiging onze ingenomenheid hebben bespeurd met Samarow's ‘Doodsstrijd der Legioenen’. De taak welke hij op zich nam om deze episode te schetsen, waarin geene wapenfeiten stof geven tot beschrijvingen die de verbeelding reeds op zich zelve met macht boeien, de zenuwen schokken, was niet gemakkelijk. Hij heeft zich evenwel meester getoond ook over de stuggere stof. Opmerkenswaardig is zijn bekendheid met personen en hun omgeving, welke hij telkens vrij uitvoerig schetst; iets wat hij bezwaarlijk zou durven, indien zijne beschrijvingen niet overeenkomstig de waarheid waren.

Maar ook ondanks die ingenomenheid met Samarow's arbeid, lazen wij toch dit werk met stille ergernis. Waartoe al werden en worden de massa's door hare leiders gevoerd en gebruikt? Hoe weten die de menigte nog steeds op te winden, te begoochelen door allerlei leuzen en voorwendsels! Lichtenberg zeide niet zonder grond, dat hij wel zou willen weten, ‘uit welke ware bron menige daad voort-

kwam, welke men voorgaf, dat uit liefde jegens het vaderland geschiedde.' - Weinig worden dikwijls op het groote schaakbord de pionnen geteld; en hoeveel evenwel doen ervaren spelers daarmede, die ze goed weten te gebruiken en daarom ze ontzien. Er is en wordt nog vaak een schandelijk spel met het heiligste en met de volken gespeeld, dat weerzin moet wekken bij ieder weldenkende.

Londen bij zonneschijn en maanlicht. Naar 't Hoogduitsch van Dr. Julius Rodenberg, bewerkt door Makrophilos. Sneek, G. Brouwer Junior 1876.

De straten van Londen. - Straatrumoer van Londen. - De parken. - De markten van Londen. - Wat men te Londen eet en drinkt. - Ale en porter. - De haven en de dokken. - Londen op papier. - In het parlement. - De politie en de dieven. - De galg van Horsemonger-lane. - Londen bij gaslicht en maanlicht. - Ziedaar de titels der twaalf schetsen, die men hier in een net bundeltje vereenigd vindt. Zij zijn van de hand van den welbekenden Dr. Julius Rodenberg, een Duitscher, die jaren lang in Londen gewoond heeft en de wereldstad zeer goed schijnt te kennen. Over het algemeen zijn ze goed geschreven en kunnen, voor zoover ik oordeelen kan, op den lof van nauwkeurigheid en, zoo al niet van volledigheid, dan toch van veelzijdigheid aanspraak maken. Aan beschrijvingen van Londen, wandelingen door Londen, schetsen uit Londen ontbreekt het zeker niet, maar wat oneindige verscheidenheid van tafereelen levert ook zulk een stad van drie millioen inwoners met haar kolossalen wereldhandel niet op! Hoe belangrijk en leerzaam is niet de studie van het volkskarakter dier natie, die meer dan eenige andere uitmunt door energie en praktischen zin! Hoeveel men ook over Londen gelezen heeft, en hoe dikwerf men het ook heeft bezocht, toch boeit en interesseert de lectuur van 'Schetsen' als deze, die het nuttige met het aangename op alleszins bevredigende wijze weten te paren. Wij, die door een herhaald bezoek aan Engeland's hoofdstad meenen gerechtigd te zijn hier een oordeel te vellen, kunnen de lezing gerust aanbevelen, zoo aan hen die steeds op het 'continent' bleven, als aan hen die meermalen het kanaal overstaken. Slechts enkele onnauwkeurigheden hebben wij gevonden, waarvan echter sommige nog meer komen op rekening van den vertaler dan van den schrijver. Dat Trafalgar-square b.v. de nieuwe naam is van het plein, dat vroeger Charing-cross heette (bl. 8), zal wel niemand toegeven, daar beide pleinen wel degelijk te onderscheiden zijn, en beiden hun naam hebben behouden. Dat de Fransche Protestanten zijn uitgeweken op het edikt van Nantes (bl. 29), is een historische onwaarheid, daar het bekend is dat die uitwijking is gevolgd op de *herroeping* van het edikt van Nantes. *Punch*, den naam van het beroemde humoristisch blad, af te leiden van Pontius Pilatus, (?) mag wel een dwaasheid heeten, daar het bekend is dat *Punch* hetzelfde is als bij ons *Jan Klaassen* in de poppekast. Te zeggen, dat telegrafische depêches *in 't begin der vorige eeuw* nog in den reuk van bedrog stonden (bl. 146), is weder een *Blunder*, dien ik echter liefst aan een schrijffout van den heer Makrophilos toeschrijf. Deze had ook niet het Duitsche *gurken* door *agurken* maar door *komkommers* en *basin* niet door *bouilloir* maar door *spoelkom* moeten vertolken. Enkele spel- of drukfouten vooral in Engelsche woorden als: *cruitstand* voor *cruetstand, publicians* voor *publicans, goal* voor *gaol* en andere bedek ik gaarne met den mantel der liefde.

- R. -

Mengelwerk.

Hoe de overste Lake zijn eerewoord brak en het toch hield, door D^r^. H.J. Broers.
(*Slot.*)

> Und die Tugend, sie ist kein leerer Schall,
> Der Mensch kann sie üben im Leben,
> Und sollt' er auch straucheln überall,
> Er kann nach der göttlichen streben,
> Und was kein Verstand der Verständigen sieht
> Das übet in Einfalt ein kindlich Gemüth.

Eduard sloeg den weg naar het dennenbosch in en betrad met vrij haastigen tred een der breede lanen, die tot meer afgelegene paden voerden; de schemering begon al een weinig in te vallen en gaf aan de boomen een zonderlinge gedaante. De geur der dennen verkwikte den jongeling niet en bracht hem niet tot kalmte; integendeel, allerlei gedachten vlogen hem door het hoofd en allerlei tooneelen vertoonden zich voor zijnen geest, tooneelen van woest oorlogsgeweld en van huiselijk geluk aan den haard. Hij ging een oogenblik op een zodenbank zitten rusten, in gepeinzen verzonken, toen Caro ook op de bank sprong en hem zachtkens aanblafte met dat eigenaardige geluid, waarmee honden antwoorden op de vraag, hoe spreekt de hond? We gaan scheiden, mijn beste jongen, zult gij mij niet vergeten, beloof je me dat, zeide hij en de hond likte hem in het aangezicht. 't Is mij vreemd te moede, u kan ik het wel vertellen, gij zult het toch niet overbabbelen. Maar nu het tot een uitvoering gekomen is, zie ik er wel een weinigje tegen op, ofschoon ik niet in het minste in dat besluit wankel. Zult ge mij niet vergeten, als ik weg ben en zult ge voor Lotje zorgen en haar vooral beschermen tegen den nijdigen kalkoenschen haan van baas Prik?

'k Wou dat je maar bij haar bleef, want je hebt toch altijd ruzie met de katten van dominé. Boe, woe! antwoordde Caro, alsof hij met alles instemde en alles met graagte beloofde.

Zoo stapten ze verder en naar het dorp terug. Eduard ging nog even de woning der weduwe voorbij, alsof hij in het laatste oogenblik zich in haar aanschouwing wilde verlustigen. Willem stond voor de deur en na hem op het hart gedrukt te hebben van morgen heel vroeg al zijn papieren, de conscriptie betreffende, aan de pastorie te brengen, gaf hij hem de hand en keerde naar het gezelschap terug, dat hem wachtte.

We zullen nog heel wat te bespreken hebben, zei oom, maar voor van avond genoeg. Morgen komt er weer een dag en wij zullen nog tijd genoeg overhouden voor gij voor goed vertrekt. Denk er ondertusschen eens over na wat ge met uw geld zoudt willen gedaan hebben, als het lot eens wilde, dat gij niet terug keerdet. Gij kunt er op rekenen, dat voor zoover ik kan en de wet mij zulks veroorlooft, ik, mocht zulks noodig zijn, getrouw aan uw verlangen zal voldoen. Mijn geld, riep Eduard half verschrikt uit, daar heb ik nog nooit over gedacht, oom. Goed, was het antwoord, wij hebben ook al den tijd, maar in zulke gewichtige oogenblikken mag het voornaamste niet vergeten worden. Mij dunkt, oom, in de eerste plaats u en tante, mijn naaste bloedverwanten..... Wij hebben geen haast, herhaal ik u, maar vooraf moet ik u zeggen, dat noch ik noch tante iets in het minste verlangen, alleen moet gij mij uws vaders tabakskistje vermaken en aan mijn vrouw uw moeders breitobbetje en verder niets hoegenaamd. - Men begrijpt, dat Eduard een zeer onrustigen nacht doorbracht zoo als altijd de nachten plegen te zijn, die den dag voorafgaan, waarop een gewichtige gebeurtenis ons wacht. Velen voelen dit zelfs, wanneer zij den volgenden dag eenig feestgenot zullen smaken. De klok scheen geen voortgang te willen maken. De minuten gingen den slakkengang; er waren er zelfs wel zeventig of tachtig in een uur. Eindelijk kon hij met voeg opstaan, zonder last aan het huisgezin te veroorzaken. Hij vloog de veeren uit en stond spoedig geheel gereed; toen de familie zich aan het ontbijt vereenigde en deze veel geneigdheid betoonde, dat dood op haar gemak te gebruiken, vroeg Eduard, of hij niet toebereidselen tot het vertrek zou maken. Onderwijl keek hij van tijd eens uit waar of Willem bleef; hij dacht er zelfs aan om voor alle zekerheid zelf de papieren maar te gaan halen; maar Willem wachtte natuurlijk den ordentelijken tijd af, waarop hij voor oom verschijnen kon, dien hij herhaaldelijk zijnen dank betuigde voor de aanvankelijke bemoeiingen, waarmede deze reeds in zijn belang zich belast had. De indruk, dien deze op oom maakte, was zeer gunstig, die begreep dat Willem werkelijk voor de belangen van het huisgezin zijner moeder zorg zou dragen en alles doen zou wat hij kon, zoodat Eduard geen onnoodig offer zou brengen, maar het genot zou kunnen smaken, dat hij zijne goede daad

niet te vergeefs had verricht. Eindelijk was alles tot de afreize gereed en Eduard zag met het innigste genoegen, dat dominé aanstalten gemaakt had om mee te gaan. Eduard had het hem niet durven vragen, maar het was een zijner vurigste wenschen dat de man, die hem zoo lang met vaderlijke toegenegenheid behandeld had, nu hij werkelijk zijns vaders loopbaan, die ook militair geweest was, ging inslaan, hem zou vergezellen en tevens met zijne gewone eerlijkheid en waardigheid een woord in zijn belang bij den militairen raad zou spreken. Want hij had het heel spoedig begrepen, dat de naam van remplaçant hem niet bijzonder in de oogen van den raad zou verheffen. Toen de beide mannen nu met den jongeling voor den raad verschenen en de voogd het den heeren duidelijk had gemaakt wat Eduard's plannen waren, beval de predikant hem ook nog in 't bijzonder aan, en deze traden naar den jongeling toe, gaven hem de hand ten bewijze, dat zij zijne edele daad op prijs wisten te stellen en na hem als remplaçant voor Willem te hebben aangenomen, gaven zij hem de verzekering dat zij wel zorgen zouden, dat deze titel hem in 't minst niet schaden zou. Toen alles afgeloopen was en de papieren in het belang van Willem in orde gemaakt waren, kreeg Eduard de noodige instructiën en inlichtingen en zoo spoedden zij zich naar de woning van oom. Eduard was nu soldaat, hij zou wel later hooren wanneer hij zou moeten opkomen en voor zijne kleeding zou gezorgd worden.

Na oom hartelijk voor al zijne bemoeiingen bedankt te hebben en tante eveneens vaarwel te hebben gezegd, namen hij en de predikant den terugkeer aan, dien zij besloten hadden per pedes apostolorum af te leggen, want dominé was ook nog een kras voeteerder. (Ik heb nog vergeten te melden dat, toen zij vertrokken, Caro stilletjes den wagen gevolgd was, maar het toeval of wat het ook was wilde juist, dat zij Lotje op weg naar haren neef aantroffen, die zij verzochten den hond weer mee terug te nemen.)

Men kan zich licht voorstellen welke gesprekken den geheelen tijd onze beide vrienden bezig hielden, herhaaldelijk gestoord door dominé's opmerking, dat Eduard toch bedenken moest, dat hij geen twintig jaar meer was; Eduard zou den weg wel half vliegende hebben willen afleggen. Tehuis gekomen werden zij door moeder de vrouw met een kop koffie en een kleine versnapering, uit eenig huiselijk gebak bestaande, afgewacht, waarbij zij tevens met echt vrouwelijken tact te kennen gaf, dat zij den etenstijd een paar uur later geschikt had. Zij had toch genoeg begrepen, dat Eduard zich niet veel tijd tot eten zou gunnen en van verlangen branden om de gelukkige tijding aan de weduwe en hare kinderen te brengen. Op hare vraag aan dominé hoe het bij den militairen raad gegaan was, antwoordde deze, dat zij niet alleen met de meeste welwillendheid ontvangen waren, maar dat alle leden zoodanig met de edele daad van den jongeling waren ingenomen, dat zij niet alleen het remplaceeren door Eduard hadden opgeteekend, maar

dat zij ook een volkomen vrijstelling van alle militaire verplichtingen voor Willem in optima forma hadden opgesteld en onderteekend, zoodat deze nooit weder zou kunnen opgeroepen worden, wanneer Eduard de jaren bereikt had om zelf in de conscriptie te vallen en dus als remplaçant niet meer dienen kon. Ik had dat waarlijk evenmin als oom bedacht, zei dominé en als zij er niet in voorzien hadden, had Eduard's opoffering wel eens na een paar jaar haar geheele doel kunnen missen. Oom was het ook niet in het minste in de gedachte gekomen. Ge vindt toch nog overal edeldenkende menschen, zei de predikant getroffen, zelfs onder de vijanden en de Franschen vooral zijn in den regel nog al opgewonden voor het goede.

Na zich een weinig verkwikt te hebben, maakte dominé de opmerking, dat Eduard nu maar gaan moest, dat hij anders te laat aan tafel zou komen; waarbij hij ietwat ondeugend glimlachte. Eduard, die al op heete kolen gezeten had, liet zich dit geen tweemaal zeggen en na dominé en mevrouw de hand gedrukt te hebben spoedde hij zich met de vrijstelling van Willem in den zak naar de woning der weduwe Blom (ik meen dat ik den lezer met den naam der weduwe nog niet bekend gemaakt heb.) Hier vond hij het huisgezin aan het einde van den soberen maaltijd, waarvan veel nog onaangeroerd was gebleven door de spanning, waarin zij den afloop afwachtten; scherp onderzoekend en somber was de vragende blik der weduwe, dien zij op den jongeling wierp, terwijl zij zich in hare volle lengte, met de eene hand op de tafel leunende, oprichtte. Willem en Lotje drongen zich dichter om Eduard heen en de moeder bleef zwijgende vragen alsof zij het antwoord niet hooren durfde. Goede tijding, beste tijding, moeder, zei Eduard, terwijl hij hare hand vatte en deze zonk, de hand van den jongeling in beide de haren houdende, op de knieën en zich spoedig weder oprichtende, zeide zij, alsof ze nog niet geheel gerust was en haar nog eenigen twijfel overbleef, maar hoe dan? Willem is volkomen vrij, zei Eduard, hier heb ik zijn vrijstelling en dit papier waarborgt hem tegen alle mogelijke verdere oproeping.

Mijn God! hoe innig dank ik u en ook u, mijn brave jongen en uw edele oom, die zich het lot van de ongelukkige weduwe zoozeer hebben aangetrokken en zooveel voor haar hebben gedaan; maar zeg mij eens, hoe is alles in zijn werk gegaan?

Lotje en Willem hadden hem stilzwijgend de hand gedrukt. Caro stond met zijn voorpooten tegen hem op, alsof hij deel aan dit tooneel wilde nemen. We hebben een remplaçant voor Willem gevonden. En van waar moet het geld komen om dien man te betalen, ik heb het niet alléén niet, maar ik zou het ook nooit kunnen teruggeven. Het is ook geen remplaçant voor geld, moeder, hij wil er geen enkelen duit voor hebben.... ik ga in Willem's plaats. Gij!! zeide de oude vrouw, dacht ik niet, dat het maar een zinsbegoocheling zou zijn, neen, dat offer kan en mag ik niet aannemen. Willem ook niet. Laat ons dan

liever het hoofd bukken onder den slag, die ons treft. Neen, zei Willem ook, ik ben geen lafaard en het zou een daad van lafheid zijn uw offer aan te nemen.

Lotje, op wier engelachtig gelaat zich bij het hooren der goede tijding een blos van geluk verspreid had, werd eensklaps doodsbleek en een paar stille tranen biggelden langs hare wangen. Hoor eens, moeder, zei Eduard met den diepsten ernst in zijne stem, weigeren zou u niets baten en gij kunt en moogt niet weigeren, hier is Willem's volkomen vrijstelling, daar valt niets meer aan te veranderen en ik verzeker u, dat ik uit volkomen neiging gehandeld heb door een loopbaan te kiezen, waarnaar ik steeds gehaakt heb en waarmede ik u een kleinen dienst tevens bewijzen kan. Al wildet gij morgen Willem als vrijwilliger zenden, dit zou toch niet beletten, dat ik de vanen van den grooten Napoleon volgde en gij zoudt u zoodoende van ons beider steun en hulp berooven.

Door de logica dezer woorden getroffen hield de waardige vrouw een oogenblik stil en zat Eduard met verwondering en dankbaarheid aan te staren. Deze vervolgde:

De brave vrouw van den predikant nam mij voor mijn vertrek bij de hand en zeide: Eduard, onze wegen zijn ons dikwijls bepaald aangewezen als met den vinger en wij moeten dien volgen. Zij had gelijk! Mij was mijn weg op zoodanige wijze gewezen en waar een brave vrouw zóó spreekt, een vrouw van uwe ondervinding en van uwe jaren, moogt gij niet langer tegenkanten en moet gij ook den weg volgen, die u is aangewezen.

Maar als gij eens kwaamt te vallen in den strijd, ik zou geen oogenblik rust meer hebben. Neen, ik zal niet vallen, dat zegt mij een inwendige stem, ik zal tot u terugkeeren om getuige te zijn van uw geluk en dat geluk met u te deelen.

Zij strekte daarop de beide handen uit, legde die op Eduard's hoofd en zeide: Nu, ik zal berusten in hooger wil; maar zegen over u, mijn zoon, want ge zijt mij thans een dierbaar kind geworden, dat ik niet min dan de anderen liefheb. En ik zal in uwe afwezigheid, zei Willem, voor uwe zaken en voor uwe liefhebberijen zorgen nog beter dan of 't van mij zelf was. Eischt gij ooit mijn leven om het uwe te redden, gij, die de mijnen zoo edel gered hebt, gij zult mij bereid vinden. En ik zal dagelijks voor u bidden, zei Lotje en in gedachten over u waken.

Langzamerhand was het tijd geworden om aan den maaltijd te denken, die Eduard wachtte en het werd ook moeielijk dit tooneel te verlengen. Hij stond op en nam zwijgend afscheid. Tot morgen, moeder, dan kom ik weer wat praten, zei hij. Lotje leidde hem uit en vroeg hem: Ik heb u een verzoek te doen, dat ik Caro in uwe afwezigheid mag verzorgen, als dominé en zijn vrouw mij hem ten minste willen afstaan en dan moet gij een zijden doekje van mij mee-

nemen om op uwe borst te dragen. Men zegt dat verscheidene kogels op een zijden doek afstuiten en ik zal het ter herinnering merken met de letters ‘L. aan E.’

Hebt ge ooit in uw later leven een hulp, een steun, een verzorgster, een dienares noodig, gij zult Lotje altijd dezelfde vinden en gereed aan den minsten uwer wenken te voldoen. Reken daarop vast, zooals ik op u reken. Lotjelief, zei Eduard, als Caro u antwoorden kon zou hij het u zeggen, dat we samen al half waren afgesproken, dat hij bij u zou blijven. Gij voorkomt een mijner liefste wenschen en hierbij het meisje aan zijn hart drukkende, gaf hij haar den eersten en den eenigen kus en vertrok haastig en gejaagd.

Na den eten ging Eduard een bezoek bij zijn vriend den meester afleggen, om hem het groote nieuws te vertellen. Deze stond hem getroffen en aangedaan aan te staren: ‘Dat is een daad het oude Rome waardig’, kwam hem op de lippen, maar hij begreep nog bijtijds, dat zijn Romeinen hier nu niet te pas kwamen en de hand van den jongeling grijpende, schudde hij die hartelijk en zeide, dat is een edele daad, mijn jongen. Gelukkig hij, die op zulk een jeugdigen leeftijd zoo veel goed kan doen. Dat is niet voor ieder weggelegd, en 't was een waar woord van den meester. Wij vinden dikwijls ons geheele leven geen oogenblik om waarlijk goed te doen en we gaan voorbij zonder aan onze bestemming voldaan te hebben.

De daarop volgende dagen werden aan allerhande toebereidselen tot het vertrek besteed. Er heerschte een groote drukte in de pastorie. De tailleur du régiment had hem een uniform aangemeten en binnen weinige dagen zou deze gereed zijn. Eduard brandde van verlangen om zich in het fraaie kostuum aan zijne dorpelingen te kunnen vertoonen, die allen met enthousiasme het nieuws vernomen hadden. Baas Prik hief een luid hoezee aan en zijn vrouw en bijgevolge zijn kalkoensche haan deden mede. Ik moet naar den jongen toe, zei hij tot zijn vrouw, om ons klein standje bij te leggen en hij ging dadelijk om aan zijn goede opwelling gevolg te geven. Ik kom u en uwe vrouw nog goeden dag zeggen, riep Eduard, die begreep dat hij hierdoor het beste toonen kon, dat de goede harmonie tusschen hen hersteld was. Hij wilde geen enkelen vijand achterlaten. Baas Prik was getroffen en beloofde, dat hij den kalkoenschen haan den geheelen dag in zijn hok zou opsluiten. Och neen, was het antwoord, laat het beest zijn vrijheid, ik ben niet bang voor hem; ik denk dat ik nog wel met andere hanen zal te doen krijgen.

Eindelijk brak de dag van vertrek aan, Eduard zou met dominé en zijn vrouw en met den meester naar de hoofdplaats rijden, waar hij ingelijfd zou worden. Roerend en zwijgend was het afscheid van de

weduwe en hare kinderen geweest. Toen hij de deur uitging, strekte de weduwe de beide handen zegenend uit en viel op haren stoel neder. Het verwonderde Eduard wel bij het doorrijden van het dorp, dat er slechts hier en daar iemand voor de deur of het venster stond om hem den laatsten groet toe te brengen, hij had wel op eenige meerdere hartelijkheid zijner dorpsgenooten gerekend; maar zie, het einde van het dorp genaderd zagen ze daar een groote menigte bij elkander, die hem tot aan den laatsten grenspaal uitgeleide had willen doen. Tranen van gevoel en dankbaarheid kwamen hem in de oogen en hij wuifde hen allen met de hand het laatst vaarwel toe, die hem als uit een mond toeriepen: God zij met u, brave jongman.

Ik zal kort zijn met de beschrijving van Eduard's militaire lotgegevallen. Naar Spanje vertrokken met groote aanbeveling zijner chefs, wist hij zich door goede manieren en degelijkheid spoedig te onderscheiden, zoodat hij weldra bevorderd werd en zelfs voor zijn moedig gedrag op het slagveld bij eene charge met de bajonnet met het ridderkruis van het legioen van eer begiftigd werd. Met den rang van 2de luitenant trok hij met zijn regiment naar het noorden, waar Napoleon den kamp met Rusland zou wagen. Eduard ontsnapte, een lichte kwetsuur aan den arm uitgezonderd, aan alle gevaren en kwam behouden terug bij den noodlottigen terugtocht van het groote leger. Hij woonde verder alle gevechten bij, die na den tocht naar Rusland, tot zelfs onder de muren van Parijs plaats hadden en toen Napoleon eindelijk zich had overgegeven en de Nederlanders zich naar hun vaderland terugspoedden, dat inmiddels het Fransche juk had afgeschud, zag ook Eduard spoedig Holland terug, lang niet afgeschrikt van het krijgsmansleven, dat voor hem bij alle ellenden en rampen, zijne bekoorlijkheden behouden had.

't Was op een goeden ochtend, dat Lotje een boodschap bij haren neef te doen had, die zooals gij weet een kwartieruurs buiten het dorp woonde. Ze was een stevige, frissche, waarlijk schoone meid geworden, bijna volwassen, en zij stapte met vroolijken, vluggen tred vooruit. Haar onafscheidelijke makker Caro vergezelde haar, toen deze dicht bij de woning van den bloedverwant op eens een vreemdsoortig geluid deed hooren en den weg opsnelde, die met verscheiden kronkelingen verliep. Lotje, niet wetende wat dat te beduiden had, volgde hem met eenigszins haastigen tred en toen zij verscheidene bochten van den weg had omgeslagen, stond zij eensklaps voor een forsch gebouwd man, in de uniform gekleed van de garde van Napoleon. Verbruind was het gelaat, waarop een kleine knevel en bakkebaarden prijkten. De uniform eenigszins haveloos en de berenmuts ietwat inéén gezakt, maar al had ze Eduard niet dadelijk herkend, zij zou het ge-

merkt hebben aan de uitgelatenheid van Caro, die van blijdschap niet wist wat hij zou doen, die dan tegen den militair opsprong om terug te rennen naar Lotje en tegen haar op te springen en weer terug te keeren tot den officier, terwijl hij in dien tusschentijd alles wat hij langs den weg vond opnam, heen en weer schudde en omhoog wierp om weer zijn vroolijk geblaf te doen hooren. Weldra lagen Eduard en Lotje in elkanders armen, zij werden door niemand bespied en konden zich dus vrij aan de uiting van hun gevoel overgeven; maar bij beiden was toch een soort van schuchtere terughouding op te merken, het meisje was in de fijngevoelige maagd herschapen en bij beiden hadden de jaren iets doen ontstaan, dat niet zoo duidelijk kan bepaald worden, maar dat toch meer het karakter draagt van scheiding dan van toenadering tusschen den jongen man en het jonge meisje. Heel langzaam stapten beiden op het dorp toe en niet verre van de pastorie sloegen zij den zijweg in, waaraan de tuin van des predikants woning achter uitkwam en die slechts door een klein hek, dat meestal openstond, gesloten was. Hier namen beiden hartelijk afscheid met belofte elkander spoedig weer te zien en Eduard trad den tuin door naar het achterhuis der pastorie waar hij, door Caro voorafgegaan, stilletjes binnenstapte. Op het blaffen van den hond, die niet meer dagelijks de pastorie bezocht, kwam de meid aanloopen en verschrikte niet weinig toen zij een vreemden militair zag, die reeds het huis was binnengedrongen. Zij wilde hem terug houden en hem vragen wat hij kwam doen, toen ook dominé's vrouw de deur der huiskamer uitkwam om te kijken en beiden lagen in elkanders armen. Geen enkel woord werd er gesproken, maar zij voerde Eduard spoedig naar binnen, die niet minder hartelijk door zijn ouden opvoeder ontvangen werd.

U te verhalen wat er alzoo tusschen die drie personen gesproken werd is onnoodig, maar uit het bijzijn van Caro merkten de oude lieden, dat hij Lotje al gesproken had, 't geen hun een weinig onaangenaam aandeed, daar ze meenden, dat zij toch wel de eerste aanspraak bij zijn terugkomst mochten maken. Heb je de weduwe Blom al gesproken, vroeg de domineesche, was ze niet verheugd u behouden weer te zien? Neen, moeder! zei Eduard, hoe kunt ge denken dat ik eerst bij haar zou gaan, voor ik u en dominé gezien had, denkt ge dat Eduard in 't woeste krijgsrumoer zoo veranderd is? en daarop vertelde hij haar de gansche toedracht der zaak. De beide oudjes hadden er zelve schik in en de juffrouw stond op om Caro op eenige stukjes lever te onthalen, die ze in het hoekbuffet voor de poesen had weggezet. Hij werd gestreeld en herhaalde malen op zijn kop geklopt en geprezen, dat hij zijn oud baasje, die toch in die vier jaar zoo veranderd was, reeds op zoo verren afstand geroken had.

Dadelijk kwam de meid met het koffiewater binnen, men kon weer een goed kop koffie drinken en moeder sneed eenige sneden brood, die ze Eduard voorzette met wat koude worst, die ze zoo heerlijk wist te

bereiden en die Eduard altijd zoo lekker gevonden had. Bij de eerste bete broods, die Eduard weder in de bijna ouderlijke woning nuttigde, overmeesterde hen allen een diepe aandoening en ze wierpen zich nogmaals in elkanders armen. Eduard deed zich te goed. Hij had in den laatsten tijd gebrek geleden. Dat kon men hem zoowel aan het uiterlijk als aan de havelooze kleeding aanzien, maar hij zou nu rust en weer overvloed hebben en moeder ging een huisjasje van den dominé halen, omdat ze zag, dat de uniform hem na het eten der lekkere boterhammetjes en na het drinken der koffie wel een weinigje benauwde. Wel ja, zei ze tegen Caro, die tegen de tafel was komen opstaan en ook wel een stukje worst lustte. Jij moet ook wat hebben en daarop hing zij Eduard's uniformrok op een stoel, terwijl zij dominé het kruis van het legioen van eer toonde, dat aan een vrij verschoten eindje rood moiré lint hing. Ik heb boven nog de ceintuur van mijn bruidsjapon leggen, zei ze, goed bewaard en zoo frisch alsof het nieuw was. Wij zullen er morgen een stukje afknippen om zijn ridderkruis des te beter te doen uitkomen. Eduard vlijde zich eenigszins op zijn gemak in een leuningstoel. Hij moest zelfs zijn laarzen, die totaal versleten waren, uitdoen en verwisselde ze met een paar van dominé's pantoffels. Hij moest een echt vaderlandsche pijp opsteken, en dominé liet door de meid aan de catechisanten, die inmiddels aangekomen waren, zeggen, dat hij verhinderd was. En wat zei oom wel, zei dominé, toen hij je weer zag. Ik heb noch oom noch tante gesproken, zij waren beiden uit de stad en komen niet voor overmorgen terug. Ik heb mij daarop maar haastiglijk herwaarts gespoed.

Zoodra de weduwe Blom Eduard's aankomst vernomen had spoedde ze zich met Willem en Lotje - deze waagde het nog even weer mee te gaan - naar Eduard toe om hem te verwelkomen. Met welke aandoeningen de weduwe hem aanzag behoef ik u niet te zeggen. Intusschen was meester Romein mee even komen aanwippen om hem de hand te drukken. Eduard's kleedernood werd algemeen besproken. Een oude broek en vest en een jasje van den zoon des predikants, dat nog boven hing, kon eenigszins dienen, maar hoe aan schoeisel en hoofddeksel te komen. Het steekje van den dominé ging niet, de opgetoomde hoed van den meester evenmin, een pet van Willem was te klein en Lotje raadde hem ondeugend aan zijn berenmuts dan maar op te zetten, mits hij zorg droeg zich met dat rood niet bij den kalkoenschen haan van baas Prik te vertoonen. En hoe maakt het die haan, zei Eduard, leeft die nog en baas Prik ook nog, is hij altijd nog zoo nijdig? ik meen de haan. Neen, zei moeder Blom, Prik is er toch eindelijk toe overgegaan om hem een paar echtgenooten te geven en nu drijft zijn oudste zoon, die thuis gekomen is, een niet onaardige handel in kalkoenen, waar hij menig duitje mee verdient. Willem was intusschen opgestaan, had een laars van Eduard genomen waarvan de zool bijna afhing en zeide, dat hij dadelijk naar de stad ging

om een paar laarzen en een hoofddeksel voor Eduard te halen. Bewaar maar wat eten voor me, moeder, zei hij, Eduard moet in de gelegenheid zijn, morgen uit te komen als hij lust heeft. Tot van avond. Heb je geld, zei Eduard, dankbaar gestemd over den dienst dien Willem hem bewees, terwijl deze gelukkig was, dat hij wat voor hem doen kon. Geld, Eduard! in overvloed en dat nog wel van je eigen geld. Dat zult ge later hooren. Willem haastte zich om te vertrekken en Hanna, de meid, werd naar baas Prik gezonden, met het verzoek of deze eens spoedig aan de pastorie komen wilde. Hij herkende Eduard nauwelijks, maar op het zien der uniform trad hij hartelijk op hem toe en schudde hem aangedaan de hand. Hij kreeg in last de geheele uniform zooveel mogelijk te kalefateren en de gaten en scheuren te stoppen, die er in waren en te zorgen, dat overmorgen vroeg alles gereed was. Hij bekeek alles nauwkeurig en wees de vrouw van den dominé op een rond gat in de broek, daar nog veel bloed aan kleefde en op een dito snede in den rok, door een sabelhouw veroorzaakt. De pastoorsche en de weduwe Blom traden naar Eduard toe en moesten weten hoe het met de wonden stond en of ze niet gevaarlijk waren. O, daar denk ik niet eens meer om, zei Eduard, die zijn al lang weer volkomen genezen, beter als die van mijn broek en van mijn rok. De mare van Eduard's aankomst had zich spoedig door het geheele dorp verspreid, een troep van kleine jongens en meisjes stond op eerbiedigen afstand naar de pastorie te kijken en toen Prik met de uniform uit de deur kwam, ging er een kreet van verbazing en verwondering op, het troepje volgde Prik en vele ouderen drongen op des kleermakers binnenplaatsje om ten minste wat van den jeugdigen held te zien te krijgen. Prik toonde velen de gaten door de wapens veroorzaakt en het bloed, dat er nog aan kleefde en velen lagen er met hun neus op, om er toch recht het hunne van te hebben. Op eens ontdekte Prik nog een gat door een kogel veroorzaakt, die het geheele borstgedeelte van den rok doorboord had en na eenig zoekens vond hij nog een geweerkogel, die in de voering was blijven zitten. Op het zien van den kogel traden alle van verbazing een schrede terug en Prik betoogde aan zijn vrouw, dat de jongeheer eigenlijk dood moest wezen. Terwijl allen nog van verwondering opgetogen over het geval stonden te spreken en de kogel van hand tot hand ging, kwam Eduard met Willem en Lotje voorbij op weg naar de zoogenaamde buitenplaats, waarvan Willem hem de verbeteringen zou aanwijzen. Luitenant, riep Prik hem tegemoet uit zijn raam, kom eens even kijken wat ik hier gevonden heb en toen het drietal door het troepje, dat eerbiedig voor hen plaats maakte, tot voor Prik's raam genaderd was, overhandigde hij hem den kogel. Dat ge daar niets van bemerkt hebt, zei Prik. Ik dacht niet, dat zoo iets zoo gemakkelijk afliep. Waar zat hij, zei Eduard, ik herinner me er niets van. Hier in de voering van de borst en hij is nog wel door en door gegaan. Hij is zeker op iets

gestuit, dat ge daar toevallig hadt zitten. Toen Eduard de opening zag, herinnerde hij zich dat hij kort na den overtocht over de Beresina een doffen stoot op de borst ontvangen had, zonder dat hij eenig vijand voor zich zag. Daar hij verder van de gevolgen niets bemerkt had, had hij de geheele zaak vergeten. Al was het een matte kogel, zei hij tot den kleermaker, hij had, dunkt me, nog kracht genoeg en 't verwondert me dat ik er geen verder letsel van gehad heb en zich nu eensklaps tot Lotje wendende, wie een hoog rood het aangezicht bedekte, zeide hij, zoo gewoon nog aan den omgang met Franschen, tot haar: 'Vous savez à quoi je dois mon salut.' Op het hooren van zijn eigen woorden schrikte hij over de onkieschheid, die hij begaan had, daar hij wist dat Lotje geen Fransch verstond, maar hoe verbaasd en verrast tevens hoorde hij hoe ze dadelijk in vlug en vrij goed geaccentueerd Fransch antwoordde, terwijl haar kleur nog hooger werd: 'Et pour moi quel moment de bonheur suprême'. Na den kogel in zijn zak gestoken te hebben, wandelde het drietal verder op en Eduard bood den kogel Lotje aan als een herinnering aan dit oogenblik voor hen beiden zoo belangrijk. Hij gaf haar tevens een flacon, keurig geëmailleerd en met fraai geciseleerd goud bewerkt, die het kenmerk droeg van hooge oudheid en degelijkheid. Dien heb ik gekregen, zei hij, als een gedachtenis van een kameraad, die in mijne armen bezweek en ik heb hem als een aandenken voor u meegebracht. Bewaar ze beiden. Lotje vertelde hem ondertusschen, dat meester Romein en de dominé haar in dien tusschentijd onderwijs gegeven hadden in vreemde talen en van een van de dochters van den dominé, die eenige maanden bij hare ouders had doorgebracht (zij was even als hare zusters in betrekking) had zij handwerken geleerd, voor zoover die kunst toen beoefend werd. Men kan zich de vreugde en het genot van Eduard voorstellen toen hij bemerkte dat de kloeke maagd, die hij meer en meer beminde en die hij als een weinig ontwikkeld meisje verlaten had zich een meerdere beschaving had weten eigen te maken, die haar geheel en al geschikt maakte om aan zijne zijde door het leven te gaan. Uit kieschheid zette hij het gesprek in het Fransch niet voort en eensklaps stond hij verbaasd stil toen hij zag, dat zijn land door een flink rasterwerk van den weg was afgescheiden, dat met een den toegang gaf tot eenige lanen, welke op een fraaie hermitage uit dennenhout vervaardigd, uitliepen, die waarlijk geschikt ter bewoning kon geacht worden. Overal waren groepen boomen en struiken aangebracht en bloemperken aangelegd, die het geheel in een wezenlijke buitenplaats hadden herschapen.

Verder opgaande vond hij ongeveer een paar bunders uitmuntend bouwland, waarop het graan welig golfde en daarachter lagen eenige reeds hoog opgewassen dennenbosschen en het reeds eenjarige schot van een gekapt eikenbosch. Alles was keurig en goed onderhouden, en toen Eduard Willem vroeg wiens werk dat was, antwoordde deze,

gedeeltelijk het mijne, maar ook gedeeltelijk dat van al de bewoners van het dorp. Toen gij vertrokken waart en men bemerkte, dat ik bezig was uwe zaken hier aan te leggen boden alle handen zich aan om mij behulpzaam te zijn. Zij hebben dat gedeelte bouwland wat ge gezien hebt, afgezand en omgezet en ze hebben zich gehaast er zooveel mest op te brengen als noodig was. Reeds twee jaar heb ik een overvloedigen korenoogst gehad en het graan zeer voordeelig verkocht, alsmede het eikenhout, dat ik verleden jaar heb doen hakken. Het dorpsbestuur heeft mij de toestemming gegeven om uit de dennenbosschen, die het eigendom van het dorp zijn, zooveel hout te kappen als ik noodig had om uw geheele bezitting te doen omrasteren zooals geschied is, gelijk gij ziet. Daarenboven heeft ze u nog een bunder naast de uwen gelegen afgestaan, om er een schaapskooi op te zetten en als ge eens zien wilt zult ge een aardig troepje schapen vinden, die op de gemeenteheide grazen en uw eigendom zijn. Alles en alles heb ik een aardig sommetje van bij de *f* 300 voor u thuis liggen en als ge mij de verdere administratie toevertrouwt, zal ik zorgen dat alles in bloei en welvaart toeneemt.

Men begrijpt hoe Eduard getroffen stond over zooveel blijken van welwillendheid, hem zoo ongevraagd door al de dorpsgenooten bewezen. Zijn gemoed schoot vol en de handen van Willem en Lotje grijpende, riep hij uit: O, laat ze ons toch nooit willen wijs maken, dat de mensch ongeschikt is tot eenig goed, het verdichtsel van 's menschen harten is niet boos, maar is goed, goed, goed! Er gloeit een sprank der hoogere goedheid in, die nooit verdoofd zal worden en bij elke schrede, die wij hier zetten, bij elk woord, dat we hooren, wordt dit ons duidelijker.

Baas Prik, zei Willem, als om een afleiding aan zijn aandoening te geven, heeft die aardige kussens op de banken van uw zomerblijf komen aanbrengen. Gij moest daar gemakkelijk en niet op zulke harde houten zitten, zei hij, en hij wilde van geen de minste teruggave van kosten hooren. Ook een goede kerel, zei Eduard, met een goed hart, al heb ik hem eens een pak slaag moeten geven, maar die verduivelde kalkoensche haan, 't was een nijdigaard!

's Avonds bracht baas Prik Eduard's uniform weer thuis, die hij morgen moest aan hebben om oom in de hoofdstad te gaan opzoeken. Hij had zich zelf overtroffen en alles zag er zoo keurig uit en zoo netjes, de gaten en scheuren gestopt dat men het niet zien kon, het laken geperst en opgestreken, alsof er een gloed van nieuwheid op lag. De uitgerafelde epauletten waren bijeen genaaid op zoodanige wijze, dat ze nog best bruikbaar waren en Eduard, verrukt en opgetogen, bedankte hem hartelijk voor de zorg en de moeite en stelde hem voor een groot bord te laten schilderen, waarop te lezen zou staan: Monsieur Piqûre, tailleur de Paris civile et militaire. Zoover strekte zich echter Prik's ambitie niet uit. Willem had Eduard ook nog voorge-

steld een twaalftal bunders heidegrond naast de zijnen gelegen te koopen, die hij voor een kleinigheid krijgen kon. Er lag een fiksche kolk in, dat is een steeds ook in heete zomers met water gevuld gat en Willem wilde beproeven daarbij weiland aan te leggen, om zoodoende later vee te kunnen houden en een boerderij te kunnen opzetten. Eduard had hem volkomen volmacht gegeven en als wij het dorpje na een jaar of tien nog eens bezoeken, zullen we kunnen zien wat er van de buitenplaats geworden is. In waarheid een aardige bezitting.

Hartelijk was de ontvangst bij oom, het deed hem leed dat hij hem eerst niet getroffen had. Had hij hem maar vooruit geschreven, maar hij wilde hem verrassen. Oom en vooral tante had schik in den flinken officier, die reeds zooveel had doorgestaan. Hij hielp Eduard en het gelukte dezen in zijnen rang en ancienneteit bij het nieuwe Nederlandsche leger overgeplaatst te worden. Iets wat niet allen dadelijk te beurt viel. Hij werd geplaatst bij het bataillon jagers en hem de uniform aangemeten, die hem goed stond. Als garnizoensplaats werd hem den Haag aangewezen, maar hij kreeg weldra groot verlof en spoedde zich naar de zijnen. Aangenaam waren de dagen, die hij in rust en kalmte in het bijzijn van zijn lief Lotje doorbracht. Van een formeel engagement met het lieve kind was geen sprake geweest, maar moeder Blom had Lotje's hand in de zijne gelegd en eenvoudig gezegd: Maakt elkander gelukkig en gij, Lotje, vergeet het nooit wat wij hem schuldig zijn. Er ging geen dag voorbij of Eduard bezocht een der dorpsgenooten, die er als 't ware om streden om hem eenige oogenblikken in hun huis te hebben. Overal was hij en zijn Caro welkom. Deze was bij Lotje thuis gebleven, en hij deed het zoo voorkomen, alsof hij beiden reeds toebehoorde.

Wat wonder dat Eduard eenigen tijd Lotje had moeten verlaten om zijne militaire zaken in orde te brengen. In dien tusschentijd had meester Romein menige visite bij dominé gemaakt en onder het rooken van een vaderlandsche pijp, de tabak was toen nog niet zooals nu, zelfs in de grootste winkels, met stokjes en scherpe puntjes opgevuld en ze konden nog gemakkelijk met eene hand, zooals behoort, een pijp stoppen zonder zich de vingers aan allerhande fijne en scherpe punten te kwetsen. De tabaksverkoopers zouden het toen nog niet gewaagd hebben zulke waar voor zuivere tabak uit te krijten, zelfs al hadden ze een twintigtal rookende moortjes voor hun winkel gezet. De dominé en de meester maakten elkander komplimenten over het resultaat der opvoeding, die zij beiden Eduard gegeven hadden en meester Romein was niet weinig gestreeld, toen dominé hem uit volle overtuiging zeide, dat de Romeinen stellig niet zonder uitwerking op het karakter van Eduard gebleven waren. En 't was zoo. Onder beider

leiding had zich het karakter van mensch in den jongeling volkomen ontwikkeld en ik zou wel willen, dat al onze Hoogere Burgers met vijf- en driejarigen cursus nog eens een jaartje onder de leiding van twee zulke voortreffelijke menschen konden komen om ze wat te *ontpositiveeren*, met twee e's, want ik zou niet gaarne willen dat dit woord van mijne vinding en dat geheel uitdrukt wat noodig is, verkeerd gelezen werd, daar het volkomen den toestand uitdrukt dien ik bespreken wil.

Toen Eduard weer bij dominé thuis gekomen was wachtten de dorpelingen gespannen den eersten zondag af, waar Eduard ook weer onder het gehoor van den dominé verschijnen zou. Dat de preek op den jongeling toepasselijk zou zijn, begrepen ze duidelijk en de kerk was stampvol, zelfs van andere dorpen waren ze komen toestroomen om eens wat te hooren, en ze vonden zich in hunne verwachting niet bedrogen. Dominé had tot tekst gekozen: de gelijkenis van den verloren zoon. ‘Deze mijn zoon was dood en is weder levend geworden, hij was verloren en is weder gevonden.’ Hij schetste met nadruk de vreugde van den vader en van het geheele gezin bij den terugkeer van den zoon, die zich misdragen had en weer tot inkeer gekomen was, maar, zeide hij:

‘Hoeveel te meer reden om ons te verheugen hebben wij, nu wij den zoon hebben wedergevonden, dien wij verloren achtten en die ons geen de minste reden tot klagen of jammeren gegeven had. Goed te zijn en niet voor de verleiding te vallen en te struikelen is toch altijd een beter teeken, dat wij Christus leer en voorbeeld begrepen hebben en dat zij in ons werken. Terugkeer op den goeden weg schenkt daarom veel vreugde omdat het treuren over het verlaten van dien weg zoo groot was, maar onze dankbaarheid en onze vreugde is nog grooter, wanneer wij zien, dat het goede zaad, dat wij in de aarde gestrooid hebben, is opgekomen en welig groeit. Het is niet noodig, dat het goede om het te kunnen waardeeren tegenover het kwade gesteld worde. De goede mensch komt het goede met zijn hart tegemoet en verheugt zich er in. Het wekt hem op en versterkt hem nog meer in het goede, dat den grond van zijn hart uitmaakt. Wat men ook zeggen wil en wat altijd boven drijft, zoo het niet bepaald door het kwade, vooral door kwade voorbeelden, verstikt wordt, het is de sprank van het hoogere goede dat in ons ligt, een straal van de goedheid des Scheppers, die in ons werkt als hij niet opzettelijk verstikt en verduisterd wordt. Ziet eens hier wat het goede van den jongeling, ik wil hierover nu niet uitweiden om zijn kieschheid niet te kwetsen, hier bij ons allen een goed heeft gewerkt en een geluk heeft doen ontstaan, wat wij dankbaar erkennen. De goedheid van zijn hart heeft al de goede snaren in uwe harten doen trillen en gij hebt u beijverd, om met al de krachten, die in u waren, zijn goed werk te voltooien. Ik heb u nooit geleerd, omdat ik het zelf niet geloofde, dat de mensch ongeschikt was voor eenig goed en bepaald geneigd ten

kwade, integendeel, en die leer heeft ook, ik beken het met trots, bij u geen verkeerde uitwerking gehad; het goede wordt door u altijd begroet en aangenomen als het oorspronkelijke en gij toont er uw medegevoel voor, door zelven zooveel mogelijk het goede te doen. Wij verheugen ons daarom te zaam des te meer, nu wij den goeden zoon weergevonden hebben, dien wij verloren hadden en wij danken er God des te meer voor, meer nog, dan als hij teruggekeerd was gelijk de verloren zoon uit de gelijkenis, na zijns vaders erfdeel verbrast te hebben met allerlei liederlijke personen en de zwijnen gehoed te hebben, met wier draf hij zich voeden moest. Zulk een terugkeer tot het betere heeft zooveel waarde niet. Het is een natuurlijk gevolg van den ongelukkigen toestand, waarin we verbetering willen brengen, want het is niet alles zich met zwijnendraf te moeten voeden, wanneer wij de weelde van het leven genoten hebben en nog genieten kunnen, en het is niet te verwonderen, dat wij, al is het met schaamte, terugkeeren tot den Vader, die ons vergiffenis schenken zal. Maar die ontberingen op te zoeken in het volle genot van een gelukkig en tevreden leven, alleen omdat wij er anderen door gelukkig kunnen maken en er goed mee kunnen doen, dat is vrij wat meer waard en verdient meer ons medegevoel, dan de terugkeer van den armen berooiden tot de vaderlijke woning, waarin overvloed heerscht.' Dominé schetste hierna, waarop de boeren toch ook gerekend hadden, eenige der gevaren, die Eduard had doorgestaan en alle boerinnen zaten te weenen bij het verhaal van den verschrikkelijken terugtocht uit Rusland. De gaten in de uniform, die baas Prik aan sommigen harer vertoond had, waren in hare verbeelding wel gaten van kanonskogels geworden en zij konden zich niet begrijpen, dat de jongenheer van den dominé daar nog in levenden lijve voor haar in de bank zat.

Dominé nam nu een stoute wending in zijn preek, hij zeide: Gij hebt, geloof ik, wel eens van de oude Romeinen gehoord. Al de toehoorders keken den meester aan en meester knikte welgevallig. Dat volk gunde den terugkeerenden, overwinnenden veldheer een zoogenoemden triumftocht. Hij werd op een zegekar geplaatst, het hoofd met lauwerkransen getooid en eenigen uit de overwonnen volken als slaven achter de zegekar geketend; zoo reed hij Rome's straten door, begroet door de jubelende menigte. Wel hadden de magistraten der stad hier en daar personen geplaatst, die hem uitscholden en zijne verdiensten voor niets uitkreten, alleen omdat hij zich niet te veel verhoovaardigen zou; maar hier vieren wij den triumftocht alleen begroet door het medegevoel, dat in uwe harten woont en dat zich luide kenbaar maakt in het dankgebed, dat wij tot den Almachtige opzenden. Ik wil, zoo sprak hij, u in dit dankgebed voorgaan en daarmede besloot hij zijne rede, die niet alleen in alle stilte en met eerbied was aangehoord, maar nog lang weerklank vond in alle harten.

Eduard zou niet lang de rust genieten, die hij zich voorgesteld had.

Eensklaps klinkt de tijding door Europa: Napoleon is van Elba ontvlucht, het leger stroomt naar hem toe, hij is naar Parijs gemarcheerd, de koning is gevlucht, hij is weer keizer. Op het hooren van die elkander opvolgende tijdingen snelde heel Europa te wapen en zonden de vorsten hunne troepen naar België, waar volgens alle berekening het tooneel van den oorlog zijn zou. Het Nederlandsche leger, thans onder het bevel van den prins van Oranje, die vroeger adjudant van Wellington in Spanje geweest was, marcheerde naar de grenzen. Lotje had met nog meerder smart dan vroeger van Eduard afscheid genomen. Zij voorzag, dat de strijd hardnekkig zou zijn en dat Eduard weder zijn plicht zou doen. Maar ze was thans nog inniger aan hem gehecht, dan ze dit als kind geweest was, zij, de ruim zeventienjarige maagd, die thans met haar volle ziel beminde en er voor uit mocht komen. Dof en akelig hoorde zij later zelf op haar afgelegen dorpje het dreunen van het geschut van Quatre-Bras en Waterloo en bij elk schot, dat ze hooren kon wanneer ze haar oor op den grond lag, kromp zij ineen, daar ze het door de borst van Eduard zag gaan. Men verbood haar die gevaarlijke proefnemingen, waartoe ze door een onwederstaanbare kracht gedreven werd, zooals de afgrond en het geluid der golven in de diepte den wandelaar lokt of het gevaarlijke oog van het roofdier den vogel noopt om zich in zijn geopenden muil te laten vallen. Gelukkig dat ze naar de vermaningen van hare moeder en van Eduard's oude trouwe vrienden, die haar kwamen troosten en afleiding brachten, gehoor gaf, en eenigszins hare vorige kalmte hernam, totdat ze na eenige dagen uit de akelige spanning verlost werd door een eigenhandigen brief van Eduard, waarin hij haar meldde, dat hij het gevaar gelukkig ontkomen was en thans met een kleine kwetsuur aan de dij, die volstrekt niet gevaarlijk was, in het hospitaal te Brussel lag, waaruit hij spoedig zou ontslagen worden om zich geheel onder hare verpleging te stellen; de heugelijke tijdingen volgden elkander op totdat Napoleon's gevangenneming door de Engelschen aller harten gerust stelde, die nu wel begrepen, dat men hem niet weder zou laten ontsnappen. Na verloop van een veertien dagen kwam er een karretje het dorp inrijden en hield voor de pastorie stil. Een paar jongens op bloote voeten hadden op een kwartier afstands van het dorp het karretje ontmoet en hadden gezien wie er in zat. Zij waren vlug als de wind het stappende paard vooruitgedraafd en hadden Lotje de heugelijke tijding gebracht. Deze was naar de pastorie gevlogen en bij het uitstappen uit het karretje ving zij hem in hare armen op, doch moest toen zelve door Eduard naar binnen gedragen worden.

Eenigen tijd daarna ontving Eduard zijne aanstelling als kapitein van de compagnie, die hij na het kwetsen van zijnen kapitein zoo dapper tegen den vijand had aangevoerd, en daarbij was de heugelijke tijding gevoegd, dat de souvereine vorst hem wegens zijn manmoedig gedrag met het ridderkruis 4de klasse van de pas door hem ingestelde militaire

Willemsorde begiftigd had. Met niet weinig genoegen en trotschheid zag Lotje op die beide schitterende eereteekenen neer en toen na eenigen tijd van woeling en van gedeeltelijke rust er sprake was, dat Eduard naar zijne nieuwe compagnie zou vertrekken, aan wie een der Belgische steden als garnizoen was aangewezen, begon kapitein Lake er zoo wat tegen moeder Blom over te redeneeren, dat hij wel eenig plan had om Lotje, die voor eenigen tijd haar achttiende jaar bereikt had als zijne verzorgster en zijn lieve vrouw mee te voeren. Na eenige tegenstribbelingen gaf moeder Blom toe en de tijd van het huwelijk der jongelieden werd bepaald op drie maanden na dezen. Naar Lotje's toestemming werd niet eens gevraagd.

Eduard, die thans meerderjarig en in het bezit van een aardig kapitaaltje was, waardoor Lotje's toekomst als zeker kon beschouwd worden, liet moeder Blom een goede som ter beschikking, om in overeenstemming met de dominé'svrouw hun beider uitzet te bepalen. Voor een woning zou hij zelf gaan zorgen en voor de noodige meubelen, die hij gemakshalve maar in België wenschte te koopen en hij verraste Willem door de bepaalde verklaring, dat hij zijne hulp in dezen volstrekt noodig had en dat hij hem dus vergezellen moest. Zonder den administrateur mijner domeinen en uitgestrekte goederen, zei Eduard, die een man is van zooveel practische kennis en de waarde der dingen kent, durf ik het niet te wagen en Willem moest zich maar getroosten, ter wille van zijn zwager en van zijn zusje een weinig van de wereld, die buiten zijn dorp lag, te gaan zien. Veertien dagen bleven ze uit en toen eindelijk alles in orde was en de heugelijke dag aanbrak, zag men reeds vroeg het geheele dorp in tooi. Overal hing de nationale driekleur en de oranjevlag uit, zelfs het kleinste hutje was met eenig groen en bloemen versierd en een paar eerebogen prijkten op den weg, dien het jeugdige paar passeeren moest. Den geheelen dag dreunden de vreugdeschoten, die Lotje nu zonder siddering en beving aanhoorde en nu Eduard soms deden opschrikken, alsof hij oude bekenden hoorde uit Spanje, uit Rusland, uit Duitschland of Waterloo's velden. De toespraak van den dominé was eenvoudig en hartelijk, meester Romein las met eens zoo heldere stem als vroeger en het nieuwe pruikje, dat hij voor deze gelegenheid had laten maken, schitterde in zijn vollen glans.

Hartelijk was het afscheid der jongelieden van allen, die hen op hun dorpje zoo lief hadden. Maar wij blijven hier aan de grens van het dorp staan en met den wensch van een goede reis laten wij hen naar hunne nieuwe woning vertrekken en nemen afscheid voor eenigen tijd.

Het huiselijk leven der jeugdige echtgenooten was recht gelukkig; de belofte, die Lotje als kind gedaan had, vervulde zij volkomen; zij

vertroetelde hem wel een weinig, maar dat kon zooveel kwaad niet. Hij, van zijne zijde, trachtte al haar wenschen te voorkomen, zoodat men van haar wel zeggen kon, dat ze 's morgens vond, wat ze 's nachts droomde. Doordat beiden smaak vonden in degelijke lectuur waren ze zeer tevreden binnen's huis, maar Eduard beijverde zich in zijne vrije uren met haar de liefelijke streken van het heerlijke België te doorwandelen. In het algemeen kookte Lotje vrij goed en met behulp van een kookboek had zij het zoover gebracht, dat zij hem van tijd tot tijd eens een extraatje kon bereiden. Eduard en zijn vrouwtje waren bij het geheele garnizoen gezien en de inwoners der veste hadden veel sympathie voor het vroolijke, schitterende, jeugdige paar, dat zich tegen iedereen even minzaam betoonde. Caro, ofschoon wat ouder en deftiger geworden, was hun trouwe medgezel.

Zij schreven nog al druk naar huis, vooral Lotje om hare moeder op de hoogte te houden en niet zelden vond moeder Blom er een klein cadeautje in, dat ze met gemak konden afzonderen, want het leven in België was eenvoudig en goedkoop. Dominé en meester Romein werden ook niet vergeten en ontvingen menigen brief. De laatste las ze echter niet meer aan de dorpsbewoners voor op de stellage bij de kerk staande, zooals hij dat vroeger wel eens placht te doen met Eduard's brieven uit het leger van Napoleon. Eduard en Lotje hadden plan gemaakt om moeder Blom eens te komen verrassen, nadat ze een maand of tien in hun nieuwe garnizoen gevestigd waren. Moeder verlangde zeer naar haar kind, maar omstandigheden hielden haar van de reis terug en Eduard had het genoegen moeder Blom te kunnen berichten, dat ze grootmoeder geworden was van een allerliefst dochtertje, dat evenveel op Lotje zelve als op Eduard geleek, zooals dat gewoonlijk gaat Toen de kleine Lotje echter zeven maanden oud was en de zomer het reizen gemakkelijk maakte, kreeg kapitein Lake een maand verlof en beiden stonden in eens voor de oogen der diep aangedane moeder en voor die hunner vrienden. Het was weder een recht feest in het dorp, iedereen kwam om de jongelieden te verwelkomen en het kleine Lotje te bewonderen, terwijl de kleine vrouwelijke dorpsjeugd niet van moeder Blom's deur was af te slaan om onder het opzicht van het Brabantsche kindermeisje het kleine schreeuwertje in haar wagentje in triomf door het dorp te rijden.

Het was dan gewoonlijk een jubelende en joelende optocht en moeder Blom moest eindelijk met hare grootmoederlijke bezorgdheid en ervaring optreden om te verhinderen, dat het kleine ding al te opgewonden werd.

Het was ook een zeer gewichtige dag en de kerk was weder propvol toen dominé de kleine Lotje doopte, die er in haar keurig versierd kostuumpje allerliefst uitzag. Dien dag werden de echtelingen overladen met allerlei taarten en gebak en gebraad, waaruit het prachtigste doopmaal, dat men nog ooit op het dorp gevierd had kon worden saamge-

steld. Hartelijk was, gelijk men begrijpen kon, de toespraak van dominé en welgemeend de zegen, dien hij uitsprak.

Willem had goed gezien toen hij meende, dat er van de plek waarvan hij gesproken had, weiland te maken was. Toen Eduard ze bezichtigde graasden er reeds een paar koeien en een paar geiten in het welige gras. Van het overige land was ook weer een vrij aanzienlijk gedeelte ontgonnen en in moes- en bouwland herschapen en Willem zei tot Eduard: nu moest er nog een boerderijtje gezet worden achter uw zoogenaamd zomerverblijf. Uitmuntend, riep Eduard uit, en ik heb nog een ander plan, daar is me op 't onverwachtst een erfenis van een oude nicht, die ik niet eens wist dat bestond, uit de lucht komen vallen en nu moet gij er voor de boerderij een werkelijk zomerhuisje laten zetten van steen, dat uit een stuk of vier kamers met een keuken moet bestaan.

Eduard had namelijk al lang met dit plan rondgeloopen. Hoe eenvoudig en nederig hij ook ware, en hoe trotsch ook op zijn lieve Lotje, die zich in alle standen gemakkelijk kon bewegen, wilde hij er nooit voor uitkomen, dat de mama van zijn Lotje een klein winkeltje in koloniale waren op een klein dorpje in Gelderland deed. Deze begon ook al wat oud te worden en mocht wel haar rust nemen na een werkzaam en moeielijk leven. Zij zou dan haar winkeltje overdoen en die woning gaan betrekken; Willem zou dan bij haar inwonen, de boerderij met behulp van een meid en een knecht bestieren en een heereboer worden.

Hij ontwikkelde het geheele plan aan Willem niet, maar hij liet hem toch doorschemeren, dat hij het bestuur over de boerderij zou hebben, hetgeen hem zeer aanlachte.

De kleine Lotje gaf niet weinig vreugde in het huisgezin. De geheele familie stond dikwerf een uur lang glimlachend om de wieg, waarin het kleine ding lag te spartelen, te trappelen en te kraaien en allen hadden niet weinig pleizier in hare kleine slimme rottenoogen, waarom ze dan ook haren naam van het kleine Lotje in dien van het kleine Rotje veranderd hadden.

Eens dat Eduard weer met opgetogenheid naar het kind voor de wieg stond te kijken, riep hij op ernstigen toon: Dit kind, dat de goede hoedanigheden van hare moeder, ik ben er zeker van, geërfd heeft en er zoo slim uitziet, zal eenmaal het huiselijk geluk van een fikschen militair uitmaken. Dit zweer ik, ik zal haar nooit aan een ander, dan aan een verdienstelijk militair afstaan. Daar geef ik mijn woord van eer op.

Lake, Eduard! riep zijn vrouw hevig verschrikt en ontsteld uit. Wat een vroegtijdige, onnoodige en ondoordachte belofte, waardoor het toekomstig geluk van ons kind aan banden gelegd wordt. Meent gij dat het zulk een gelukkig deel is voor een vrouw, de vrouw van een militair te wezen, vooral in oorlogstijd, voegde zij er vergoelijkend bij,

en acht gij, die zoozeer met uwen stand zijt ingenomen de vrees voor niet, waarin het arme schepsel gedurende al dien tijd verkeert. Lake, ik bid u, trek die haastige belofte terug.

Kom Lotjelief, maak u niet noodeloos ongerust, mijn woord van eer terug nemen doe ik nooit, maar gij kunt er op rekenen, dat er in geen honderd jaar kans op oorlog bestaat. De menschen zijn hem moe, er zijn ook geen menschen en er is geen geld meer. Neen, neen, we zijn het duizendjarig vrederijk ingetreden.

Hoe zou de 24ste Augustus 1830 zijne profecy weerspreken!!

De liefdegod hecht en snoert de menschen met verschillende middelen aan elkander. Sommigen worden verbonden met ijzeren, zilveren of gouden haken, zooals de verschillende wagons van een trein aan elkander gehaakt worden; gelukkig zoo beide de partijen evenals die wagons van stevige buffers voorzien zijn, die een goeden schok kunnen weerstaan. Anderen bindt hij in het huwelijk met touwen aan elkander van het grofste kabeltouw af tot aan het fijnste touwtje. Bij anderen gebruikt hij zijde en vlecht de snoertjes soms op de fijnste manier aan elkander en eindelijk laat hij sommigen inéén groeien als de fijnste wortelvezeltjes van twee planten, die naast elkander geplaatst zijn en wier schorsen zich soms tot een boom vereenigen. Daar is niet veel toe noodig om de fijne wortelvezeltjes uit elkander te halen, dat kan niet zonder te doen breken en ik geloof niet, dat er op aarde een huwelijksleven gevonden wordt, waar niet honderden dezer gescheurd zijn. Vooral zijn het de kinderen, die ze breken, even als ze al hun speelgoed doen. Gelukkig zoo het daarbij blijft en er geen grootere wortels verscheurd worden.

Op het oogenblik dat ik geschetst heb, toen Lake die onvoorzichtige belofte uitte, scheurden er eenigen dier fijne wortelvezeltjes. Lake had zelfs nooit Lotje op zulk een ernstigen toon tot hem hooren spreken. Hij was niet geheel voldaan over zich zelven.

Kort nadat het oproer in Brussel was uitgebarsten, verbreidde het zich verder over gansch zuidelijk Nederland. De Noord-Nederlanders liepen met hunne huisgezinnen werkelijk gevaar en Lake, die ondertusschen tot den rang van majoor was opgeklommen, werd door vrienden vroegtijdig gewaarschuwd en zorgde dat zijn vrouw met het kleine Lotje en de twee kleine jongens Eduard en Willem met het grootste gedeelte hunner meubelen te Antwerpen scheep kon gaan en naar Holland reizen.

Hartelijk en roerend was het afscheid, dat de majoor van vrouw en kinderen nam en het deed hem tot in de ziel leed, toen hij zijn echtgenoote hoorde zeggen: Zie je nu wel, dat het huwelijk met een militair niet alles voor een vrouw is?

Hij gevoelde het op dit oogenblik zelf maar al te diep en hij had wel voor ik weet niet wat gewenscht, dat Lotje hare gedachten maar voor zich gehouden had. Gelukkig kwam zij met de kinderen en haar goedje bij moeder Blom aan, door Willem dien zij geschreven had, uit Bergen op Zoom afgehaald en zij nam haar intrek op het buitenverblijf, door Lake ter herinnering aan den laatsten slag Waterloo'shoeve betiteld, dat moeder sinds eenige jaren betrokken had en waar ze zich meer op haar gemak gevoelde, dan in de kleinere woning, die moeder Blom vroeger bewoond had.

Koning Willem zond spoedig een legerafdeeling naar Brussel om de stad in te nemen en zoo het oproer te dempen. Hij had het opperbevel aan zijnen jongsten zoon prins Frederik opgedragen, daar er eenige oneenigheden ontstaan waren tusschen hem en zijn oudsten zoon, den prins van Oranje, die wel eenigen lust gevoelde zijne eigene zaken te doen en wel eenigszins gehoopt had onderkoning van België te worden, en zoo de zaak in 't geheel te behouden. Verscheidene generaals, in den krijg ervaren, hadden het bevel over den tocht naar Brussel afgewezen, omdat de koning daarbij zulke bepalingen gemaakt had, die naar hun begrip en naar hunne kennis van zaken tot eene verkeerde uitkomst moesten leiden. Zijn geliefd Brussel moest zoo mogelijk gespaard blijven en men beging de dwaasheid van de stad binnen te trekken, waarvan elk huis in eene soort van forteresse herschapen was en de straten gebaricadeerd en opgegraven waren en de gaten met ongebluschte kalk gevuld. Moorddadig en doelloos was dan ook die intocht en spoedig was men genoodzaakt den terugtocht aan te nemen. Nu verbreidde het oproer zich algemeen. De Belgische soldaten, die nog in ons leger dienden, deserteerden bij honderden en de Noord-Nederlanders konden niet dan met moeite en levensgevaar de wijk nemen naar het oude vaderland. Alle steden en vestingen werden verlaten, behalve de citadel van Antwerpen, waaruit die stad, doch al weder vruchteloos, door een bombardement getuchtigd werd en welke sterkte de Franschen ons eenvoudig en huiselijk in het laatst van 1832 zijn komen ontnemen, nadat de bezetting wonderen van dapperheid verricht had en de geheele citadel in een puinhoop herschapen was.

In dien tusschentijd hadden de overblijfselen der troepen, die uit België verdreven waren, zich in Noord-Brabant, dat vele sympathieën voor den opstand koesterde, verzameld en toen de Belgen, stouter en stouter geworden ook van tijd tot tijd eens eenige invallen in die provincie deden, deed Willem een beroep op de getrouwe zonen van Noord-Nederland. Op de hoeken der straten werd onder het roeren der trom de proclamatie des konings voorgelezen, die eindigde met de woorden:

Te wapen! te wapen! red het benarde vaderland! welke woorden de zonen van het oude Protestantsche Nederland met geestdrift naar het zwaard deden grijpen, terwijl de meeste Roomsch-Katholieken, die men had wijs gemaakt dat hun godsdienst gevaar liep, te huis bleven.

De schutterijen werden mobiel verklaard en weldra stond een sterk en talrijk leger in Noord-Brabant, gereed om België te tuchtigen, dat zich inmiddels reeds een koning, Leopold I gekozen had, die door de groote mogendheden, in strijd met het Weener tractaat van 1815 erkend werd.

Engeland, altijd gereed om in troebel water te visschen en loerende op de vernietiging van onzen zeehandel, legde, toen koning Willem niet wilde toegeven, het embargo op onze schepen; het had ook grootendeels den opstand in België aangestookt, uit vrees voor de concurentie der bloeiende Belgische fabrieken, waarin koning Willem een groot gedeelte van zijn fortuin gestoken had. Hij gaf niet toe, al werd hij door al de mogendheden in den steek gelaten en hij hield tot 1839 vol, uit kracht van karakter, zooals sommigen zeiden, uit halsstarrigheid of koppigheid zooals anderen beweerden, toen hij eindelijk, nadat onze schatkist bijna geheel uitgeput was, de zoogenaamde 24 artikelen ratifiseerde en België als afzonderlijk koninkrijk erkende. Inmiddels had hij in 1831 zijn leger, onder het bevel van zijn oudsten zoon, met wien hij zich verzoend had, naar België gezonden, dat binnen tien dagen in een paar veldslagen, waarin de Belgische legers geheel vernietigd werden, veroverd werd. Doch toen, na de gevechten van Hasselt en Leuven het Nederlandsche leger Brussel reeds had ingesloten en koning Leopold bijna in onze handen gevallen was, verscheen er eenvoudig een Fransch leger en stuitte onzen zegevierenden tocht. Het zou wel niet zooveel moeite gekost hebben, deze Fransche legermacht, die niet al te groot en door den haastigen tocht zeer vermoeid was, door onze troepen te verslaan, maar daarmede zou het niet uit zijn geweest en zouden wij in bepaalden oorlog met het machtige Frankrijk geraakt zijn. De politiek vond het dus geraden terug te trekken en ons zegevierend leger keerde naar de oude grenzen weder, tot groot genoegen der blauwkielen, die overal, zooals men hier in Holland zeide, de plaat hadden gepoetst, en die de dagelijksche spotternijen der Franschen moesten verduren, die hen over hun hardloopen hadden uitgelachen.

Onze majoor had den tiendaagschen veldtocht mede gemaakt en zich met zijn bataillon zeer gunstig onderscheiden. Hij had zelfs eene lichte wonde bekomen en hij werd na afloop van den strijd door den koning tot ridder van de orde van den Nederlandschen Leeuw benoemd. (Men was toen zeer karig met de Willemsorde 3de klasse).

Hij was dus, toen er nog het metalen kruis bijkwam, ter herinnering aan den Belgischen opstand uit het veroverde geschut geslagen, zooals men dat noemde: mooi gedecoreerd, en hij kreeg verlof om zich te huis van zijne wond, die trouwens weinig te beduiden had, geheel en al te herstellen.

Hij bracht dan ook recht gelukkige dagen bij vrouw en kinderen, op zijn geliefd Geldersch dorpje door; doch daar hij niet tot de Ma-

lengers behoorde en steeds nog met ambitie voor zijn vak bezield was, keerde hij spoedig naar zijn korps terug, dat steeds van het garnizoen naar het kantonnement en van het kantonnement weer naar het garnizoen verlegd werd. Toen dat nuttelooze leven zoo lang duurde en er geen kijk op bestond dat er nog spoedig een eind aan zou komen, besloot hij zijne vrouw tot zich te laten komen; hij had behoefte aan het huiselijk gezellig leven en er werd besloten de kinderen op eene kostschool te doen, daar beide ouders toch begrepen, dat hun eene meer Hollandsche opvoeding zeer te stade zou komen. Zij hadden tot nog toe, te veel zelfs, de gewoonte en manieren der 'Sakkisstellen' en der 'Potverdikken zulles' aangenomen.

Dit duurde zoo tot 1835, toen onze majoor, tot overste bevorderd, aan het hoofd van het depot van een regiment in eene der academiesteden van ons vaderland geplaatst werd. Het gelukte hem daar eene vrij goede woning met grooten tuin op eenen fatsoenlijken stand te huren, tusschen verschillende winkels en toehuizen in. Vlak er naast was een eenvoudig winkeltje, waarin alleen thee, koffie en chocolade verkocht werd. Nu zou Lake de zijnen na zooveel jaren zwervens rondom zich vereenigen. De schooltijd van het kleine Rotje, die ondertusschen tot eene flinke, stevige meid van bijna negentien jaar was opgegroeid, was juist geëindigd en wat er verder voor hare opvoeding noodig was, kon zeer gemakkelijk in eene academiestad verkregen worden. Zij geleek veel op hare moeder, van wie zij die zachte en innemende trekken geërfd had, terwijl Lake's flink uitzicht eveneens op haar gelaat te lezen was. Zij was in waarheid een beeldschoon meisje, zonder door schitterende schoonheid in het oog te loopen en hare eenvoudige kleedij zonder pronk noch opschik, maar met smaak gekozen, deed haar dadelijk in het oog vallen en had iets bijzonder aantrekkelijks voor elken man, die de ware, edele schoonheid eener vrouw op prijs weet te stellen. Stillekens trok zij aller harten aan, zonder, zoo als men zegt, ze in blakend vuur te doen ontvlammen, en men kon het haar duidelijk aanzien, dat, hoewel haar spiegel het haar dikwerf gezegd had, dat zij er goed uitzag, zij er toch niet meer dan het noodige bewustzijn van had. Hare zedigheid trok nog meer aan dan haar schoonheid.

Ofschoon in de laatste jaren vele der fijne wortelvezeltjes van het huiselijk geluk, door omstandigheden buiten hen gelegen, voor Lake en zijn gezin verscheurd waren, waren de grootere takjes ongeschonden gebleven. Hij en zijn vrouw hadden meer leed dan lief in de laatste tijden ondervonden, maar de innige gehechtheid, waarmede zij elkander aankleefden, had ze alles met moed doen dragen en zij zouden nu op nieuw hun geluk in volle teugen kunnen genieten.

Mevrouw Lake en Lotje gingen eenigen tijd vóór Lake naar de stad om alles in orde te maken, zoodat alles kant en klaar was, toen zijn tijd van verplaatsing hem op zijn nieuwen post riep. De geheele

woning was naar den stand en rang van den overste netjes en fatsoenlijk ingericht, en niet weinig werd hij verrast bij zijn intrede in de nieuwe woning, toen hij daar een flink kippenhok met loop vond, waarin een goed span fraaie kippen liep. Dit was weder een attentie van Willem, die Lake's liefhebberij goed kende en wist waar hij hem pleizier mede kon doen. Ook had hij een aardige volière doen timmeren, waarin het gezang der vogels Lake's intrede in zijne nieuwe woning begroette. Aan het einde van den tuin had hij zelf een keurig zomerhuisje getimmerd uit dennen en sparren, die hij uit Lake's eigen bosschen had doen komen en grootendeels vooraf in gereedheid had doen brengen. De tuin was verder met smaak aangelegd en toen de overste kwam, vond hij de meesten zijner lievelingsplanten reeds in vollen bloei. Het geheel der woning bood iets zeer smaakvols en comfortables aan, zoodat er niets te wenschen overbleef.

Jammer echter voor den overste dat hij buren had, die zijn geluk en zijne rust zonder opzet zouden komen verstoren.

Het lieve Lotje, dat altijd veel van het buitenleven gehouden had, vond veel genoegen in den tuin en was dikwijls bezig met de bloemen en de vogels. Een trouwe, kleine hond was haar gewone medgezel; Caro's beenderen lagen in België ter ruste, en het zomerhuisje, waarvan zij de banken met goede kussens had voorzien, strekte haar tot een aangenaam en prettig verblijf, waarin zij hare werkzaamheden en lectuur voortzette, als zij hare moeder in de huiselijke bezigheden had bijgestaan. Zij had er ook voor gezorgd, dat vader al wat hij voor zijne rookerij, waarvan hij een groot liefhebber was, noodig had, daar gereed vond en als het weder het maar eenigszins toeliet, vereenigde zich het huisgezin daar om koffie en thee te drinken. Van de studenten had Lotje, hoe nieuwsgierig zij ook was en hoeveel zij ook van dezen gehoord had, nog weinig vernomen, omdat het nog vacantie was.

Eens op een morgen echter, in September, toen zij in het zomerhuisje zat te lezen, hoorde zij in eens bij de naaste buren een raam met zekere kracht opschuiven. Zij keek op naar die plaats waarop zij een geheel vrij uitzicht had en zag daar een flinken, jongen man, van eene fiere gestalte en flink, mannelijk uiterlijk, los, maar netjes gekleed, zich voor de vensters heen en weer bewegen, aan iemand, die een oppasser scheen te zijn, allerlei bevelen gevende.

Zijne stem had iets zeer aangenaams en melodieus en die trof Lotje vooral toen zij hem in eens met accompagnement der piano een klein vroolijk liedje hoorde zingen, dat als welkomstgroet aan zijn oud verblijf dienen moest.

Lotje was door de onverwachte en vreemde verschijning, die zooveel eenvoudig aangenaams had, zeer getroffen; maar niet minder was dat het geval met den jongen man, die zooveel veranderingen en verbeteringen in den tuin zijner buren opmerkte en die met vreugde zijn oog deed wijden over het zomerhuisje, dat daar gebouwd was en waarin

zich dat beeldschoone, eenvoudige meisje bevond, terwijl zijne vroegere buren een paar oude luidjes waren, die op gezette uren eens door den tuin wandelden, maar van dezen volstrekt geen werk maakten.

Was het wonder dat onze student, die nog niet geregeld aan het werk was, zich meer dan gewoonlijk aan zijn venster vertoonde en het oog naar het priëeltje sloeg, terwijl omgekeerd Lotje's oog naar dat open venster getrokken werd, waar zij nu eens een student in levenden lijve in zijn doen en laten bespieden kon. Zij deed dat natuurlijk op zoodanige wijze als vrouwen en vooral jonge meisjes dat doen kunnen met bijna gesloten oogen, die naar een geheel anderen kant schenen te zien. Van tijd tot tijd echter ontmoetten hunne blikken elkander, hoewel hoogst vluchtig en onwillekeurig werden zij meer en meer tot elkander getrokken. Lotje voelde dat een belangstellende blik, die niets brutaals of gemeens had, steeds op haar rustte en het scheen niet te blijken, dat zij dit zoo bijzonder onaangenaam vond.

Die toestand had al wel veertien dagen geduurd voordat de overste aankwam en moeder Lake had van buurmans aankomst bijna niets vernomen, daar de jonge man zich niet altijd aan het venster vertoonde en zich, misschien met opzet, een weinig schuil hield, als deze zich in het zomerhuisje bevond. Lotje had hare moeder nog niets van de aankomst van den vreemden buurman gezegd, waarom, dat moeten mijne lezeressen maar verklaren en moeder had niets anders afgegeven, dan dat de kamers bij den naasten buurman bewoond schenen te zijn door iemand, die van tijd tot tijd muziek maakte.

Onwillekeurig heeft de lezer reeds den draad opgenomen en vastgehecht, die het lot dezer beide jongelieden vereenigen moest en daar er geene de minste reden bestaat om dien draad te ontkennen, zoo wil ik beginnen met iets meer van den nieuwen buurman te verhalen en hem den lezer en vooral mijne lezeressen voor te stellen. Karel van Malden was de eenige zoon van eene niet onbemiddelde weduwe in eene onzer kleine provinciesteden. Zij had behalve dien zoon nog eene jongere dochter. Haar man, die met roem te Leiden gestudeerd had, had als geneesheer de praktijk daar ter plaatse uitgeoefend, en was gevallen als het slachtoffer eener typhusepidemie, waaraan vooral vroeger zelden een geneesheer ontsnappen kon. Zij was na zijnen dood daar blijven wonen, omdat zij er vele vrienden en vriendinnen had, en men in haar en in hare kinderen nog altijd de verdiensten van haren voortreffelijken man erkende. Deze was een man geweest van een eerlijk, fiksch en degelijk karakter en van grondige studie, die niet ter rechter of ter linker zijde uitweek en die nooit de gunst van anderen door aangenomene manieren of fraaie uithangborden had zoeken te verkrijgen. Zijne stem had den mannelijken, ronden toon behouden en had niets van dat gemoduleerde, zoetsappige en zachte, dat vooral oude juffrouwen zoozeer schijnt te behagen en tot het praedicaat van een lieven doctor schijnt te behooren. Karel had zijn karakter en

zijne vormen geërfd en de vader had den jeugdigen zoon vooral op het hart gedrukt, zijne loopbaan niet te kiezen. Een doctor, zoo had hij gezegd, is een ellendige slaaf der maatschappij, wien zij geen de minste vrijheid gunt en van wien zij wel zou willen, dat hij altijd in de geneeskundige boeken zat, altijd maar gereed stond voor iedereen, die maar een weinigje kramp in zijne armen of beenen had, dien men met eene kleinigheid voor zijne vele diensten kon afschepen en beloonen en die altijd de grilligheid van elk kwaad humeur met kalmte en bedaardheid moest doorstaan. Hij moest daarenboven een halve dominé wezen en hij mocht maar zelden uitgaan, want dat was een bewijs dat hij weinig te doen had. Al wat hij buiten zijn vak deed werd hem kwalijk genomen. Schoone kunsten en wetenschappen leidden hem maar van zijne ernstige studie af; als gij toch studeeren wilt, mijn jongen, had hij gezegd, en gij hebt er lust en smaak in, word dan advocaat. Die titel geeft u recht op alles, stelt alle betrekkingen en eerambten voor u open, laat u volkomen vrij in uw doen en laten en vereischt niet veel kennis en studie. Gij begrijpt, sprak hij, dat ik onderscheid maak tusschen een advocaat en een rechtsgeleerde, de laatste wordt ook niet dan door strenge en diepe studie gevormd, maar wat den titel van advocaat betreft, hij voegt even goed den bekwaamsten man als den domsten ezel. Het publiek maakt tusschen beiden geen onderscheid en meent dat zoo'n advocaat, omdat hij in den regel vrijmoedig praten en babbelen kan, van alles af weet en voor alle betrekkingen geschikt is. Het publiek heeft zelfs een huiverig ontzag voor hem, omdat het meent, dat hij de wet kneden en haar zulk een vorm geven kan, als de bakker zijn brood, en dat hij zoowat het recht fabriceert. Gij kunt dus u blijven toeleggen op studie en wetenschap en vooral een eerlijk en rechtschapen man blijven, wat het publiek toch nog boven listigheid en slimheid stelt, en daarenboven zijt gij vrij om eens naar buiten te gaan en de vrije natuur te genieten.

Het was korten tijd voor zijn dood, dat doctor Van Malden zoo tot zijnen zoon gesproken had. Hij was van plan geweest den vijftienjarigen knaap zelf Latijn en Grieksch te leeren, waarin hij nog goed t'huis was; mathesis zou de onderwijzer der plaats, die daarin vrij ver was, hem onderwijzen. Maar de dood vernietigde die plannen en moeder kon niet besluiten haren zoon op zulk een jeugdigen leeftijd van zich af te zenden.

Gelukkig was het, dat de nieuw benoemde predikant tevens doctor in de letteren was, die de opleiding van den knaap tot het academieleven gaarne wilde op zich nemen en dat met genoegen deed toen hij merkte, dat deze werkelijk lust en smaak voor studie had. Karel zou spoedig zijn toelatingsexamen voor de academie doen; hij was bijna negentien jaar oud en fiks uit de kluiten gegroeid en ontwikkeld, toen eensklaps 's konings oproeping: te wapen! te wapen! redt het benarde vaderland! ook tot zijne ooren doordrong en hem zonder zich te be-

denken of zich met zijne moeder te beraden, als vrijwilliger deed inschrijven. Zijne moeder was diep getroffen en was er vreeselijk tegen. In hare opgewondenheid zeide zij tot hem: dat zij hem niet had opgevoed en hem had laten studeeren om hem soldaat te laten worden en zich te laten doodschieten. De twist tusschen moeder en zoon liep vrij hoog en werd alleen getemperd door de tusschenkomst van het zusje, dat bemiddelend en liefkoozend tusschenbeide trad, en beider opgewonden stemming een weinig deed bedaren. Ik heb u van harte lief, moeder! zei Karel, en gij hebt groote rechten op mij, maar die van het vaderland zijn nog grooter en nog hooger. Ik ben geen kind meer en weet wat ik wil en wat ik doe en gij zult toch ook niet willen, dat men uwen zoon, den stevig uitgegroeiden kerel, die 's vaders mannelijk karakter, zooals de menschen zeggen, geërfd heeft, als een lafaard met den vinger zal nawijzen, die bij moeders pappot bleef zitten, toen zijn vaderland in nood was en dat vaderland ook zijne hulp inriep. Dat beroep op het karakter zijns vaders deed moeder inzien, dat zij moest toegeven, maar het deed haar hart bloeden en zij bleef diep gegriefd door de ongehoorzaamheid van den knaap zooals zij die noemde, zonder dat zij begreep, dat zij hier met de overtuiging van den man te doen had, tot welken de knaap reeds ontwikkeld was. Karel liet zich bij een der bataillons jagers inschrijven en beloofde zijne moeder ten sterkste, dat hij zijn pad zuiver en eerlijk zou weten te houden en dat het tijdelijke vrije soldatenleven hem niet van zijn vast plan, om te studeeren en goed te studeeren zou afbrengen. Ik zal noch u noch 's vaders naam, dat beloof ik u, te schande maken.

Het zal niet noodig zijn u Karel's militaire loopbaan en lotgevallen te schetsen. Genoeg zij het te melden, dat hij zich in den tiendaagschen veldtocht uitmuntend hield en zich bijzonder onderscheidde. Te Leuven door een kogel in den arm gewond ging hij even achteraf, liet de mouw van zijn rok opentornen en zich zoo goed en zoo kwaad als het kon in het veld verbinden om dadelijk weer zijn post in te nemen en den vijand te bestrijden.

Wees voorzichtig, mijn jonge man, riep zijn kolonel hem toe; ik waardeer uw moed, maar blijf liever bij de ambulance, vermoeienis en inspanning kan een kleine wond ernstig doen worden; maar hij bleef op zijn post en stond toevallig bij den hertog Bernard van Saxen-Weimar, toen de Fransche generaal Belliard met een wit vaandel in de hand een einde aan den zegevierenden tocht der Nederlanders kwam maken. Uit drift smeet de hertog zijn politiemuts op den grond met de heftigste gebaren van spijt en teleurstelling, maar toen Karel dit ziende op den Franschman aanlag en den hertog vroeg: Uwe Hoogheid! wil ik hem...? riep deze verschrikt uit: Mijn God! mijn brave jongen! neen, dat zou een ongehoorde en snoode daad zijn. Reik mij liever mijn politiemuts weer toe. Je bent een fiksche kerel en ik zie je bent gekwetst, houd u maar wat achteraf, de zaak is toch bedorven en gedaan.

Na afloop van den veldtocht en toen de lijst van belooningen verscheen zag Karel tot zijne groote vreugde, dat hem de Militaire Willemsorde 4de klasse geschonken was, en ofschoon Z.M. nog al met kwistige hand de Willemsorde had uitgedeeld, was er toch niemand bij het bataillon, die niet vond dat Van Malden haar volkomen verdiend had. Op hem was dus niet toepasselijk wat de geestige Joost Burlage van zich zelven zong, toen hij het metalen kruis ontvangen had:

Met een kruis
Op zijn buis
Komt Jodocus weer naar huis,
Menig mensch aan wien men vraagt
Hoe de man zijn kruisje draagt,
Als bij blozend nederziet,
Antwoordt vriend! ik weet 't.....

Na verlof bekomen te hebben spoedde Karel zich naar zijne moeder, die hem nog wel geluk wenschte met zijne onderscheiding en hem hartelijk in hare armen sloot, maar toch niet nalaten kon te zeggen: Karel! Karel! die kogel.... eenige strepen verder en hij was u door het hart gegaan en had mij van mijn eenigen zoon beroofd.

En wat heeft nu al dat vergoten bloed gebaat? treurende moeders en weduwen en we zijn nog even ver, dagelijks hoort men hier zeggen, dat het leger al onze geldmiddelen opeet en dat de koning toch geen haar breed zal toegeven. Wat baat nu de treurende moeder van dien jeugdigen, Leidschen student dat grafteeken in de Pieterskerk? Zij heeft er haar kind niet door terug.

Karel trachtte te vergeefs moeders denkbeelden te wijzigen. Zij verschilden zoo hemelsbreed van de zijnen, dat hij het maar beter vond te zwijgen en tot straf voor zijne zoogenaamde ongehoorzaamheid nam hij het voornemen om zijne eereteekenen niet te dragen en nooit over zijnen diensttijd te spreken, zoolang moeder hem niet volkomen vergiffenis geschonken had. En hij hield zijn woord. Slechts aan weinige vrienden deelde hij de toedracht der zaak mede, maar onder beding dat zij er nooit over zouden spreken, zoolang de ergernis aan den kant der moeder niet geheel was weggenomen. Ik heb de studiën aangehouden, moeder! onder het krijgsrumoer en zal, zoodra ik kan, mijn toelatingsexamen als student doen, dan kom ik voor goed te huis, zooals ik hoop.

Intusschen was het October 1832 geworden, toen de Franschen besloten ons de Citadel van Antwerpen te komen ontnemen. Het geheele leger werd weder opgeroepen. Alle vrijwilligers, die met verlof waren, moesten zich weder bij hunne korpsen voegen en toen de vrijwilligers gevraagd werden om de bezetting van de Citadel te versterken, was Karel, die een gloeienden haat tegen de Franschen had

opgevat, weder een der eersten, die zich aanmeldde. Hij vergat daarbij weder geheel en al zijne moeder en toen de kogel door de kerk was, schreef hij haar eenvoudig, dat hij naar de Citadel van Antwerpen verplaatst was en zij hare brieven in het vervolg daarheen moest zenden. Hij liet haar in den waan, dat zijne verplaatsing geene vrijwillige was en niemand was er gelukkig in het stadje, die haar uit den waan trachtte te brengen. Men kent de geschiedenis van den val der Citadel van Antwerpen, hoe zij den vijand ten leste niets dan eenige rookende puinhoopen overgaven, nadat zij de veste met dien heldenmoed verdedigd hadden, die de verbazing van geheel Europa opwekte. Karel had zich ook hier bijzonder bij een uitval onderscheiden en hij had zeker beter de Militaire Willemsorde verdiend, maar de étiquette duldde niet, dat iemand van zijn rang de 3de klasse zou dragen of de orde van den Nederlandschen Leeuw, zooals de majoor Lake ontvangen had. Hij moest zich dus met eene eervolle vermelding vergenoegen, 't geen hem geweldig hinderde en van verregaande onrechtvaardigheid deed mompelen.

Wij geven hem dat volkomen toe.

Na eenige maanden in Fransche krijgsgevangenschap geweest te zijn, welken tijd hij zich voor zijne studiën zeer ten nutte maakte, zoodat zijne kameraden hem den naam van student gaven, keerde hij weder naar moeder terug, die hem hartelijker ontving dan de vorige keer en dankbaar was voor zijne redding uit zooveel gevaren. Korten tijd daarna deed hij zijn admissie-examen als student en vroeg toen het groot verlof aan, dat den studenten was toegestaan om hunne studiën voort te zetten en spoedde zich naar de academie, waar hij met ijver aan het werk ging. Bijna niemand wist daar, dat hij ook gediend had en nooit zag men hem met zijne eereteekenen prijken.

Wij kennen nu zijne verhouding tot de negentienjarige Lotje van den overste, die eene sterke genegenheid voor hem had opgevat. Vader en moeder hadden van die verhouding niet veel gemerkt, alleen had Lake tot zijne vrouw gezegd, met eenige bekommering: vindt ge niet, Lot, dat ons Rotje ijselijk stil wordt, zou er wat aan haperen? en toen Karel een paar malen een buurvisite gebracht had, begon moeder Lake lont te ruiken. Zij onderhield haar dochter in stilte hierover en deze bekende hare moeder dadelijk alles, hoe zij Karel beminde en hoe Karel haar zijne liefde over den tuinmuur had doen kennen. Dat mij dat ontgaan is, zei moeder Lake! hij schijnt een fiksche, uitmuntende jongen te wezen, maar vader zal nooit zijne toestemming geven na de onvoorzichtige gelofte, die hij achttien jaren te voren gedaan heeft. Hij hoopt haar altijd nog aan een fikschen militair te kunnen geven en ik geloof waarlijk, dat hij al van tijd tot tijd eens rondkijkt onder de officieren, die hem dagelijks, niet het minst om den wil van het lieve Lotje, komen bezoeken.

Onder dezen was er een, een mooie jongen, maar te veel met zich

zelf ingenomen, beau parleur et conteur de fleurette, die hij Lotje onophoudelijk opdrong, doch waarmede deze al heel weinig gediend was. Er zat echter niet heel veel bij dezen jongen mensch. Zijne voornaamste discoursen liepen over parades, uniform en dienstzaken en hij deed het voorkomen, alsof hij aan alle gevechten van den laatsten tijd had deelgenomen, schoon hij eigenlijk gezegd nergens bij geweest was. Lotje, die wel merkte waar hij heen wilde en dat juist wilde voorkomen, besloot hem met hare ontwikkelde belletristische talenten eens fiksch à faire te nemen en zijne onbeduidendheid eens goed te doen uitkomen. Zij liet hem dan ook nooit los en deed hem tot groot vermaak van zijne kameraden, die niet bijzonder met zijne arrogantie waren ingenomen, zooals de studenten dat in hunne collegetaal noemen, onophoudelijk rijden, zoodat hij ten leste haar bepaald vermeed met de opmerking, dat het Rotje van den overste wel eene mooie meid, maar een verduiveld pedante nuf was en een blauwkous. Zij had haar doel bereikt en de overigen hielden zich ook op een afstand.

Geheel anders gedroeg zij zich echter in tegenwoordigheid van Karel; was deze er, dan hield zij alles wat naar kennis en geleerdheid zweemde, terug. Zij hoorde met gretigheid naar hetgeen hij vertelde, want zij zag duidelijk in, dat hij haar verre in degelijke kennis de baas was. Ook de overste was ingenomen met zijn gesprekken en hij stond verbaasd, dat de jongen zooveel van militaire zaken af wist en de tactiek van den tiendaagschen veldtocht zoo goed begreep en zooveel bijzonderheden wist, zonder dat hij er deel aan genomen had. Karel liet zich dikwerf uit welk een vijand hij was van onnutte vechtpartijen, vooral van het tweegevecht, maar dat hij het den stelligsten plicht van elken man achtte het vaderland te verdedigen als het in nood was en dat met kalmte en waardigheid, terwijl de breteur meestal bluft en snoeft.

Maar hoe is het dan mogelijk, mijn beste jongen, liet Lake zich eens ontvallen, dat gij met zulke ideën en met zulk een flink corpus de wapenen niet hebt opgenomen?

Ja overste, antwoordde Karel eenigszins meesmuilende, mijn moeder heeft een spreekwoord: *Men kan niet alles zeggen*, *zonder te spreken.*

Neem me niet kwalijk, dat ik u zulk een indiscreete vraag deed, zij ontviel me onwillekeurig en ik had er geen het minste recht toe. Ik ben overtuigd, dat gij gegronde redenen gehad hebt, want voor een lafaard houd ik u in het geheel niet; doch steken wij er een speldje bij. Nadat Karel vertrokken was, zei de overste: wonderlijk mensch, wie begrijpt iets van zulk een redeneering tegenover zulk een houding, maar wat gaat het mij ook aan. Ik heb met hem niets uit te staan.

Meer dan ge denkt, mijn vriend, zei mevrouw Lake met ernst, want ik mag het u niet langer verzwijgen, ik heb nooit een geheim voor u gehad, ik geloof dat hij u om de hand van Lotje zal komen vragen. Tusschen hun beiden is buiten ons weten een liefdesgeschie-

denis in den tuin begonnen en voortgezet die, Lotje heeft het mij dezen morgen bekend, diepe wortels geschoten heeft en door beiden degelijk gemeend wordt.

Daar stond nu Lake in eens voor de werkelijkheid, die zijn vrouw hem zoo dikwijls als mogelijkheid had voorgespiegeld; daar stond de straf voor de deur voor zijne onvoorzichtige, ondoordachte belofte. Hij zelf had gedurende de laatste jaren al zoo dikwerf bij zich zelven de woorden herhaald, die zijn vrouw gesproken had: Denk niet, Lake, dat het lot van de vrouw van een officier alles is; ruimschoots had zijn vrouw dat ondervonden en hij kon het niet ontkennen, hoe ingenomen hij ook met den militairen stand bleef. Daarbij kwam, dat de vooruitzichten voor den militair bijna geene meer waren en dat de vrijwilligers bij menigte den dienst verlieten om in het burgerlijke over te gaan. Zijn oudste zoon Eduard was op de herstelde militaire academie geplaatst, maar Willem, de jongste, had zulk een bepaalden afkeer van den dienst getoond en zulk een voorliefde voor den landbouw, dat hij wel genoodzaakt was geweest, hem naar oom Willem op zijn geliefd Waterloo'shoeve in de leer te zenden. Gelukkig, dat hij de landbouwproef op zulk een gemakkelijke en goedkoope wijze met den jongen wagen kon, terwijl moeder Blom dol in haar schik was met de tegenwoordigheid van haar kleinzoon.

De overste was op het hooren van deze voor hem zoo schokkende tijding geheel uit het veld geslagen en hij wist niet goed wat hij zijn vrouw antwoorden zou; toen liet hij zich ontvallen, alsof hij nog een glimp van hoop had: Och kom, moeder, 't is maar kalverliefde tusschen die twee, we zullen maar doen alsof we van niets merken. Zeer zeker overste, Eduard Lake heeft wel recht om van een jong mensch van vier en twintig en van een meisje van bijna twintig jaar tegen Lotje Blom van kalverliefde te spreken; hoe zullen de menschen onze jonge liefde dan wel genoemd hebben, zeker nuchtere kalverenliefde? En toch heeft die nuchtere kalverliefde alle klippen vermeden waarop ze stranden kon, en toch is ze hecht en sterk en duurzaam geweest tot nog toe, ten minste van mijnen kant. Ik weet niet hoe de overste er over denkt.

Lotje, plaaggeest! hernam deze, heb je ooit kunnen merken dat je opgehouden hebt de afgod van al mijn denken en streven te zijn? Foei, maar ik kan toch mijn woord niet breken. De overste Lake zijn woord breken, had dan liever een kogel me weggenomen. Maar gelukkig heeft hij nog niets laten blijken en zal hij wel niet voor den dag komen.

Dat was echter geheel buiten den waard gerekend. De overste kon niet slapen, zoo hinderde hem de gedachte en toen hij 's nachts half drie weer hetzelfde leven in zijn kippenhok hoorde als hij den vorigen nacht gehoord had, stond hij op om met een fikschen stok gewapend te gaan kijken. Daar wordt in eens het raam bij zijn buurman opgeschoven en een barre stem klonk hem te gemoet: Hei, daar,

jou kippedief, wat doe je daar aan het hok van den overste, als je niet gauw de plaat poetst jaag ik je een blauwe boon door je broek en meteen hoorde hij het spannen van den haan van een pistool.

Houd als je blieft je blauwe boonen maar voor je, buurman, was het antwoord van den overste, ik zal toch wel het recht hebben 's nachts eens in mijn eigen kippenhok te gaan kijken of er ook rotten in zitten, zooals daar ook al een groote sinjeur op den haal gegaan is. 't Zou wat moois wezen om als een kippedief van je eigen kippen te worden doodgeschoten, terwijl zooveel vijandelijke kogels je gespaard hebben; maar wat doe jij, vreedzame man, met dat moordtuig? Elk schot is wel geen eendvogel, maar de onhandigste schutters zijn de gevaarlijkste.

Die onhandigheid zou u tegenvallen, overste, ik heb het pistoolschieten op een door den wind bewogen varkensblaas geleerd en ik ben bijna zeker van mijn schot.

Maar wat doe je nog zoo laat op, dat is nadeelig voor uw gezondheid? Dank je zeer voor uwe belangstelling in mijn kippen, maar ga liever naar uw bed.

Denzelfden raad, overste, gij zult in uw leven ook wel niet altijd om tien uur in de veeren gekropen zijn.

Ja, in 't militaire leven is dat wat anders, hebt ge nog wat te zeggen, anders groet ik u en wensch u verder goeden nacht.

Ja overste, ik had u gaarne in den loop van den dag eens gesproken, zoudt gij zoo goed willen zijn een uur te bepalen, waarop ge mij kunt afwachten?

Om elf uur hoop ik weer thuis te zijn, sprak de overste aarzelend, adio; maar wat drommel, sprak hij bij zich zelven, opstappende, waar deden ze ook weer die kunst om het pistoolschieten op varkensblazen te leeren. O, 't is waar ook, op de Citadel van Antwerpen; maar daar zal die stille jongen 't toch wel niet geleerd hebben.

Ofschoon hij de rat verjaagd had, kwam de majoor toch knorrend en ontevreden bij zijn Lotje en zijn Rotje terug. Ik had nog wel, sprak hij tegen zijn vrouw, mogen zeggen, dat de jongen nog niets van zich had doen hooren; maar daar vraagt hij mij waarlijk in 't holle van den nacht om hem dezen ochtend te spreken. Daar zal je 't hebben!

En wat zal uw antwoord zijn, Lake?

Lieve God, beste vrouw, ik kan, ik mag mijn woord niet breken, al was 't een gek, een ondoordacht woord. Het zou mijn dood zijn.

Bedenk u nog eens wel, Lake, 't geldt het geluk van ons kind en daarmee liet zij hem aan zijn overpeinzingen over.

Karel kwam op den bepaalden tijd en vroeg de toestemming van den overste; maar deze, hij had den geheelen nacht ook verder geen oog toegedaan, antwoordde hem: Mijn waarde heer Van Malden, ik heb niets tegen uw persoon, integendeel, maar ik mag, ik kan u Lotje niet geven. Vraag me, als 't u belieft, niet naar de redenen, ik zeg ook

met uwe moeder: Men kan niet alles zeggen zonder te spreken; doch laat ons in vriendschap scheiden en hiermede reikte hij den onthutsten jongeling de hand. Deze vertrok met vol gemoed, hij durfde er niet op aandringen om de oorzaak te weten en alleen de hoop op de toekomst en dat hij het wel langs een anderen weg zou te weten komen hield zijn moed eenigszins gaande.

Lake vertelde zijn vrouw den afloop, en toen zij vroeg wat hij voor reden had opgegeven, had hij geantwoord, ik heb hem geen reden gegeven, maar ik heb hem met zijn eigen woorden geantwoord, dat men niet alles zeggen kon zonder te spreken.

Moeder Lake vond dat wat hard en besloot hem niet met zulk een droog woord af te schepen. Zij schreef hem een klein briefje, dat ze hem verzocht dadelijk te verscheuren en meldde hem, dat Lake volstrekt geen andere reden had, dan dat hij reeds bij de wieg van Lotje de onvoorzichtige belofte had afgelegd van haar aan geen ander dan aan een fiksch soldaat ooit te zullen afstaan. Dat briefje schonk Karel heel wat troost en hij bedacht zich wat hij wel doen zou. Alle hoop was in zijn omstandigheden nu nog niet voor hem vervlogen en hij besloot dadelijk heul en troost bij zijn moeder te gaan zoeken en haar de geheele zaak mee te deelen. Maar waarom, sprak deze, zeg je hem niet, dat je waarlijk een fiksch soldaat genoeg bent; doch nu valt het me in, waarom draag je nooit je eereteekens? Moeder, nu gij het mij zoo vraagt, nu wil ik u zeggen, dat ik mij dit als straf heb opgelegd, omdat ik u zoo ongehoorzaam geweest ben.

Kind, sprak zijn moeder, dank daarvoor, maar ga ze spoedig aandoen en ga met al uw eereteekenen op de borst eens met mij wandelen. Ik heb u al sinds lang alles uit den grond van mijn hart vergeven en ik ben trotsch op u.

Karel vertrok weder recht gelukkig naar zijn academiestad en niet weinig in zijn schik, dat hij nu ook eens een teeken kon dragen, dat hij, flinke vent, niet thuis gebleven was, wat men hem hier en daar al eens had doen blijken. Maar hoe het nu aan den overste Lake bekend gemaakt? Als hij zich voor den overste vertoonde met die teekenen op de borst, zou deze al spoedig bevroeden, dat hij de reden van de weigering wist en dat er verstandhouding met het vijandelijk, bevriend kamp had plaats gehad; correspondentie met den vijand was hoogst strafbaar en zou moeder Lake en Lotje in onaangenaamheden brengen. Hij peinsde op allerlei middelen, maar kon er geen vinden, toen het toeval hem allergelukkigst diende. Lake had een intiemen vriend, den kolonel Van Leen, met wien hij al onder Napoleon gediend had en die hem en zijn huisgezin steeds met raad en daad had bijgestaan. Hij had een grooten invloed op Lake en moeder Lotje besloot hem te schrijven, hem de geheele zaak bloot te leggen en zijne hulp in te roepen. Als er wat aan te doen was, was hij de eenige man, die van den overste wat gedaan kon krijgen.

Deze laatste doorleefde in dien tusschentijd onaangename dagen, hij was verdrietig en uit zijn humeur, zóó zelfs, dat ze in de kazerne zeiden: Dat *den ouwe* wat had dat hem hinderde, en te huis was hij stil en afgetrokken.

De kolonel Van Leen kwam dadelijk over, hij stelde te veel belang in het huisgezin zijns vriends om zijn komst een oogenblik uit te stellen. Hij trof juist Lake niet thuis. Mijn hemel, zei hij tegen moeder Lotje, wat kan mijn vriend toch tegen dien jongen hebben, hij hoeft immers zijn woord niet te breken; die Karel Van Malden, als hij ten minste dezelfde is, is de fermste militair dien ik ken en hij heeft bij mijn bataillon gestaan en hij is gedecoreerd ook.

Maar hij is niet uitgetrokken, heeft hij laten blijken.

Hij moet dezelfde wezen, hij was van plan om student te worden en zat altijd in zijn vrije uren in de boeken, van daar dat hij ook bij het bataillon den naam van den student had. Een fiksche, ferme kerel, met een helder open gelaat, blauwe oogen, een hoog voorhoofd en een blonde krullekop, is hij dat?

Ja, zoo ziet hij er uit, zei moeder en hij heeft een eenigszins stijven linkerarm.

Juist, juist dezelfde, daar heeft hij te Leuven een schot in gehad en hij heeft zich maar even laten verbinden en is daarmee fiksch blijven doorvechten.

Weet je wat, woont hij hier vlak naast de deur, dan moet ik er dadelijk, voor dat Lake thuis komt, het mijne van hebben.

De kolonel klopte bij Karel aan en herkende dadelijk in hem zijn ouden jager. Mannetje, zei hij, ik ben overgekomen om je zaken hiernaast in orde te brengen. Houd maar goeden moed en blijf wat bij de hand. 't Zou me niets verwonderen, dat je straks den overste bij je ziet. Geef me eens gauw een stuk papier om een brief van te vouwen, zet er zelf uw adres maar op met eenigszins veranderde hand en titel u student in de rechten en ridder der Militaire Willemsorde, door vriendelijke bezorging. Zie zoo, maar waarom heb je je zoo gehouden alsof je een thuisblijver was en waarom draag je je eereteekenen niet? Kolonel, ik had alles zoo tegen den zin mijner moeder gedaan en deze kon mij mijn ongehoorzaamheid niet vergeven, zoodat ik mij als straf opgelegd heb, liever den schijn op mij te laden van een laffe thuisblijver te zijn. Bijna niemand weet dan ook hier aan de academie, dat ik gediend heb.

De kolonel nam van Karel afscheid en was spoedig bij zijn buurman voor nog de overste thuis kwam.

't Is dezelfde, moeder, een fiksche kerel, Lotje, daar je een degelijke steun in je leven aan zult hebben. Een man van karakter en eerlijkheid. Nu heb ik een krijgslist bedacht en als Lake niet zelf den jongen gaat halen, dan wed ik er wat om.

De overste kwam thuis en was hartelijk blijde zijn ouden vriend eens

te zien en zijn hart eens aan hem te kunnen uitstorten, hij wilde wel toegeven, maar kon niet. Toen men zoo wat gedaan had met koffiedrinken, haalde de kolonel een brief uit zijn portefeuille en zei met het onnoozelste gezicht van de wereld: Ik heb hier een brief meegebracht voor een zekeren student Van Malden, om hem dien te doen bezorgen. Hij moet hier in de straat wonen, weet jelui ook waar en moeder, zoudt gij hem door de meid willen laten bezorgen? Lake, die liefst zijn meid niet wilde sturen om brieven naar den student Van Malden te brengen, zei tegen den kolonel: Geef hem maar hier, ik zal wel zorgen, dat hij terecht komt. De kolonel gaf hem dien over en natuurlijk keek de overste het adres eens na. Wat! riep hij in eens uit, die jongen ridder van de Militaire Willemsorde, en hij is niet eens uitgetrokken. Mooi ding, zei de kolonel, ik heb hem zelf bij mijn bataillon gehad en hij is een van de dapperste soldaten van ons leger. Hij is ook op de citadel van Antwerpen geweest en als men aan een eenvoudig soldaat de 3de klasse had durven geven, of den Nederlandschen Leeuw, dan had hij hem zeker gekregen; hij heeft zich nu maar tevreden moeten stellen met een eervolle vermelding.

't Gelaat van den overste was plotseling opgehelderd. Met een zonderlinge, blijmoedige uitdrukking zag hij vrouw en dochter aan, zette zijn politiemuts op en zei: Ik zal even gaan zeggen, dat hij bezorgd wordt.

Hij gaat den jongen halen, zei de kolonel, toen Lake de deur achter zich had dicht getrokken, de krijgslist is gelukt, je zult het zien. En 't was zoo. Hij vertelde den student zijne gemoedsbezwaren en waarom hij hem geweigerd had. Maar dat bezwaar is opgeheven, zei hij; goddank, dat ik mijn woord breken en het toch houden kan! Ga mede en maak Lotje gelukkig.

De lezers en de lezeressen zullen zich nu gemakkelijk den afloop der zaak kunnen voorstellen. De verteller neemt hier afscheid met de betuiging, dat alle personen door hem gefabriceerd en verzonnen zijn. Moge het verhaaltje niet verveeld hebben.

Uit de verte.
Aan mijne moeder.

Uw voorhoofd is geheel doorploegd
Met rimpels veel en diep,
Gij hebt voor mij gezorgd, gezwoegd,
Terwijl ik speelde of sliep.

Uw handen zijn niet zacht en klein,
Maar groot en sterk, vereelt,
Die moeder heeft ze wel zoo fijn,
Die slechts piano speelt.

Uw oogen, Moeder, zijn verbleekt,
Maar toch, een zachte gloed
Daarin nog van Uw liefde spreekt,
Van 't moederlijk gemoed.

Gij zijt zoo schoon nog voor uw zoon,
Schoon vijf en zestig jaar,
Al week het blosje van uw koon,
Al grijsde 't bruine haar.

En, waar mijn oog u niet meer ziet,
De wereldzee ons scheidt,
Getuige, Moeder, u dit lied
Van mijne dankbaarheid.

Gij hieldt zoo menig avonduur
Bij onze wieg de wacht.
Viel 't, na den langen dag, u zuur,
Gij hadt tot alles kracht.

Goddank! al hadt gij 't nog zoo druk,
Gij bleeft gezond en sterk,
Uw huisgezin was uw geluk,
En lachend deedt ge uw werk.

Maar ik geloof niet, dierb're vrouw,
Dat ooit een weeldekind
Zijn moedertje zoo diep en trouw,
Zoo heiliglijk bemint

Als wij u minnen, die uw kracht,
En al uw jeugdig schoon
Voor ons ten offer hebt gebracht,
Dat onze liefde u loon'!

Gij, Moeder, hebt slechts uitgezet
Der liefde heilgen schat.
Uw kind'ren, zij gevoelen het
Hoe gij hebt lief gehad.

W. MALLINCKRODT.

[Derde deel]

Inhoud.

Godgeleerdheid - Wijsbegeerte - Onderwijs.

	Bl.
G.L. van Loon, Populaire theologie	1
Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen, voor het volk geschetst, door I. Hooykaas en H.C. Lohr, Predikanten te Rotterdam.	
Dr. W. Scheffer, Een cultuurquaestie. Naar aanleiding van een onlangs verschenen werk over de Christelijke zending	18
Gouden appelen in zilveren schalen.	36
Brieven over de welsprekendheid, door J. Steenmeijer, in leven predikant te Arnhem. Derde druk. Met een woord vooraf door Dr. C. Tiele, Hoogleeraar te Leiden.	
Ernst en Kortswijl	179

Natuurkunde.

		Bl.
Dr. J.J. K e r b e r t,	De specifieke geneesmethode der longtering van Dr. John Francis Churchill, besproken voor geneeskundigen en niet-geneeskundigen	259

Staatkunde en Geschiedenis.

		Bl.
De wanordelijkheden in de Javasche vorstenlanden		99
N o o r m a n,	Geschiedenis van den dag.	
	Vóór de opening onzer Kamers	102
	Kroniek, 15 Juli-15 Sept.	110
	De Servische comedie	224
	Kroniek, 15 Sept.-15 Oct.	236
Kapitein M.C.U. H u b e r,	Geen woorden meer, maar daden!	192
	De ondergang van het tweede keizerrijk, door den majoor J.K.H. de Roo van Alderwerelt, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Met kaarten en schetsen.	

Letterkunde.

	Bl.
D[r]. A. de Jager, Nieuwe uitgaven van Nederlandsche poëzie	39
1. Refereynen van Anna Bijns, naar de nalatenschap van Mr. A. Bogaers uitgegeven door Dr. W.L. van Helten, - Rotterdam, J.H. Dunk, 1875. Verklarende Woordenlijst (Glossarium) op de Refereynen enz.	
2. De Geuzen. Dichterlijke Tafereelen uit den Vrijheidsoorlog der Nederlanders tegen Spanje, 1572. In vier-en-twintig zangen, door Jhr. Onno Zwier van Haren enz. Op nieuw bewerkte volksuitgave, met ophelderingen, voorafgegaan door den Levensloop des Dichters.	
Een goed feuilletonist	57
Dietsche Gedachten. Nieuwe Haagsche bespiegelingen 1872-1874. Door Dr. Jan ten Brink.	
A.W. Stellwagen, Zoo'n ‘raar’ boek!	60
Een, maar deelbaar, door Annie Foore (Françoise Junius).	
De keerzijde van de Amerikaansche medaille	66
Jowa: een bijdrage tot de kennis van den Staatkundigen en Staathuishoudelijken toestand van de Vereenigde Staten in 't algemeen en van genoemden Middenstaat in 't bijzonder, ingericht ten behoeve van landverhuizers; door Dr. A.F.H. de Lespinasse, Geneesheer te Orange-City. Met eene kaart van Jowa.	
De nieuwe Nederlandsche Volkplanting in Sioux-Cy, Jowa (Vereenigde Staten). Eene bij uitnemendheid geslaagde onderneming. In het belang van landgenooten en landverhuizers beschreven, door Dr. A.F.H. de Lespinasse, Geneesheer te Orange-City.	
A.W. Stellwagen, Eerstelingen	113
Bloesems en knoppen, eerstelings-poëzy van J. Barger.	

Walchersche schetsen en vertellingen, door Heins.

Liederen van W.L. Welter J[r].

J. Hoek, Komediespelers op en van de planken 127

Tooneelspelers door J.J. Cremer.

Wie het zwaard nemen zullen door het zwaard vergaan 131

Dr. Jan ten Brink, Slachtoffers en Helden der Revolutie. Tweede druk, met 57 Houtgravures.

Klein - ook rein? 135

In het gebergte. Door W.Th. van Griethuysen, predikant te Rotterdam.

Veelbelovend en veelgevend 139

Göthe's Götz von Berlichingen met Aanteekeningen en Toelichtingen, uitgegeven door T.H. de Beer, Leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Goes.

Gerard Keller, Een degelijk boek 283

Herinneringen uit Scandinavie, door Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford.

Vertalingen en herdrukken.

Patricia Kemball door Mrs. E. Lynn Linton, schrijfster van: ‘Jozua Davids’. Uit het Engelsch door Holda 70

De hand aan den ploeg. Een Amerikaansch verhaal van Louise Alcott, schrijfster van *Oude en Nieuwe Zeden.* Naar het Engelsch (Work, of Christie's experiment) door Mvr. Koorders-Boeke 72

Karoline Bauer, Twee en twintig jaren op de planken. Vertaald door Mevr. Van Westrheene 73

Roos en Distel. Een roman van Mrs. Compton Reade. Naar het Engelsch door Mevr. Zwaardemaker 141

De vrouw op het gebied der volkshuishoudkunde. Naar eene voordracht, gehouden in de leeszaal der Duitsche studenten te Weenen, door Dr. Lorenz von Stein 142

Gier-Wally. Een Tiroolsch verhaal van Wilhelmine von Hillern-Birch, vertaald door Elize A. Haighton (Hroswitha) 144

Een Prinses van Thule, naar den achtsten druk uit het Engelsch van W. Black, door Mevr. Teding van Berkhout-Chappuis 285

Mengelwerk.

	Bl.
Naar en in Victoria,	76, 149, 240, 289
M^{r}. G. Antheunis, Aan mijne moeder	94
W. Mallinckrodt, Een lied	95
Irma, Een avondmijmering aan zee	145
Mr. G. Antheunis, Herfstgezang	249
W. Mallinckrodt, Neerland's taal	251
W. Mallinckrodt, God is	252
Suum cuique.	
Hervorming van de Middelbare Meisjesschool	96
Nieuwe uitgaven.	
Camera Obscura van Hildebrand. Geïllustreerd door F. Carl Sierig	172

Romantische werken van Mr. J. van Lennep. Nieuwe volksuitgave 172

De Redactie van *De Tijdspiegel* 253

Nieuwe uitgaven.

Gedichten van Rosalie en Virginie Loveling. Tweede vermeerderde druk. Eerste aflevering 335

Violettes littéraires par Mathilde. - M. Umbgrove 337

Gedichten van Bernard ter Haar, geïllustreerd door Nederlandsche schilders. Opgedragen aan Z.M. den Koning 338

De Hel van Dante Alighieri. In de Dichtmaat van 't oorspronkelijke vertaald door Jan Jakob Lodewijk ten Kate 338

Zijn er zoo? Schetsen uit de portefeuille van Alexander V.H. Op steen gebragt door C.C. Last 338

Brievenbus.

I. V. Bruinsma, Het bezoek der middelbare scholen voor meisjes 173

Naschrift van de Redactie 174

II. Over Hoogeerwaardigen waanzin 254

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Populaire theologie.

Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen, voor het volk geschetst, door I. Hooykaas en H.C. Lohr, Predikanten te Rotterdam. Rotterdam, D.J.P. Storm Lotz, 1876.

Een merkwaardige bijzonderheid placht men ons te verhalen aangaande de zeestraat, die Turkije afscheidt van Azië: het water in de Dardanellen, in den ouden Hellespont, vloeit, zoo heette het, altijd slechts in ééne richting, die van het noordoosten naar het zuidwesten.

Wie deze wateren bevaart ziet den geweldigen, den bruisenden stroom altijd in éénen koers, altijd zich spoedende van de zee van Marmora naar de Egeesche zee.

Intusschen ook hier is de regel van toepassing geworden, die ons voorschrijft te onderscheiden tusschen hetgeen men ziet en hetgeen men niet ziet.

Want wat is gebeurd?

Een nauwkeurig onderzoek heeft in de laatste jaren geleerd, dat de totnutoe aangenomen en in vele geografische handboeken vermelde waarheid slechts geldig is van den bovenstroom.

De bovenstroom in de Dardanellen beweegt zich in snelvlietende vaart altijd voort van de zee van Marmora naar de Egeesche zee; maar op verscheidene vademen diepte heeft men een onderstroom gevonden, en deze is gebleken even standvastig in tegenovergestelde richting zich te bewegen; van dezen is bevonden, dat hij in onveranderde vaart zich spoedt van de Egeesche zee naar de zee van Marmora.

Wij ook, het leven van onze eeuw meelevende, leden van eene groote gemeenschap, oneindig verheven boven de beperkte sfeer, waarin zich onze bijzondere belangen bewegen, wij drijven als op een oceaan, wiens wentelende baren ons voortdragen;

> Op des geestes breede, diepe stroomen,
> Drijven, zwerven, zoeken, lijden wij;
> Nachten dalen, hooge waatren komen.

En waarheen gaat, bepaaldelijk op kerkelijk gebied, de stroom?

Maar.... dat behoeft men immers niet te vragen.

De groote stroom, althans in de Ned. Hervormde Kerk, gaat met de orthodoxie mee, is der orthodoxie gunstig.

Is niet in vele, in de meeste groote steden de liberale partij keer op keer geslagen bij de stembus, en wordt zij niet behandeld als eene, die verdient smadelijk te worden weggejaagd?

Is men niet met onverbiddelijke gestrengheid er op uit al de kerkbesturen, lagere en hoogere, in confessioneelen geest te bezetten, en is het verborgen met welk doel dit geschiedt?

Ja, de groote stroom gaat met de orthodoxie mee.

Maar niet enkel op het golven en bruisen van den bovenstroom hebben wij te letten. Wanneer wij, een wijle ons oor sluitende voor het geschreeuw der ketterjagende bedrijvigheid, afdalen in dien stroom, naar het uiterlijk ten eenenmale der orthodoxie gunstig; wanneer wij in de diepte onze waarnemingen doen, dan bespeuren wij, tot onze geruststelling, dat onder dien orthodoxen stroom, die met zooveel kracht zijne golven voortstuwt, een andere beweging in gang is, een andere stroom, die ook zijn kracht toont, die bezig is de aangrenzende onderlagen van den orthodoxen stroom te keeren en daaraan een andere richting te geven.

Is niet ten vorigen jare te Amsterdam de geduchte krachtsinspanning met eene aanvankelijke overwinning bekroond en zijn er niet meer steden in het vaderland te noemen waar de kansen voor de orthodoxie niet langer zoo gunstig staan?

Zeker er is een ruwe hoop, die meent dat met omverwerpen en uitbannen alles gewonnen is, en onder de confessioneele predikanten zijn enkele pastoors, die er in het geheel geene behoefte aan schijnen te gevoelen hun wetenschappelijk geweten rein te houden; maar kan aan de kundigen en wetenschappelijken onder de orthodoxen nog wel een attestatie van zuivere rechtzinnigheid worden uitgereikt? Is ook niet bij hen ontwikkeling en vermeerdering van vrijheidszin? Laat zich bij hen niet een aantal verschijnselen waarnemen, die duidelijk toonen dat zij nu niet meer terugdeinzen voor wat zij vroeger met kracht weerden of angstig vreesden, ja dat beginselen bij hen doordringen, die tot het verzetten der oude palen zullen moeten leiden, zij het ook, dat zij zich niet volkomen bewust zijn van de gevolgen, die uit het overnemen dezer beginselen noodzakelijk voor hen moeten voortvloeien?

Is hier en daar niet een afschudden van vroeger indifferentisme voor alles wat de Kerk betreft, en brengen de vijf duizend leden, die de Nederlandsche Protestantenbond zich mocht verwerven, ons niet de getuigenis, dat, Gode zij dank, in Nederland het aantal niet gering is van hen, die - met een hart in den boezem voor de nooden der maatschappij en bedenkende wat invloed de Kerk ter leniging van deze nooden kan oefenen - niet onverschillig zijn wat er wordt van de

Kerk? Kan men ontkennen, dat de belangstelling toeneemt voor alles, wat door lezingen, volksvoordrachten, verspreiding van lectuur gedaan wordt om de godsdienstbegrippen te zuiveren en de vrije ontwikkeling van het godsdienstig leven te bevorderen?

Neen, niemand wanhope aan de zegepraal van het licht: veel doet onze tijd voor het volk, veel om het volk, als het ware, in ontvangst te nemen ter verzorging met de geloofsliefde, dat het worden zal wat het worden moet, en er wordt geluisterd door de kinderen des volks, wanneer mannen van ernst en toewijding tot hen spreken over onderwerpen, waarvan de belangrijkheid niet ontkend kan worden door al wie een oog en hart hebben voor alles wat ter bevordering van de ontwikkeling der menschheid allereerste behoefte is.

Ook de Rotterdammer predikanten Hooykaas en Lohr hebben in den afgeloopen winter voor het volk te Rotterdam de groote levensvragen over godsdienst en zedelijkheid, die tegenwoordig aan de orde van den dag zijn, in een reeks voordrachten, door hen in het kerkgebouw der voormalige Engelsch-Presbyteriaansche gemeente gehouden, besproken, en de levendige belangstelling, welke zij mochten ondervinden, en de herhaaldelijk door ettelijke hoorders uitgesproken wensch om wat zij hoorden nog eens te kunnen lezen, hebben aanleiding gegeven, dat hunne schetsen van het godsdienstig geloof en leven onzer dagen door den druk verkrijgbaar gesteld zijn voor allen.

Wie als spreker voor het volk optreedt, aanvaardt een moeilijke en ernstige taak.

Daar zijn er, die het laag bij den grond zwevende, het oppervlakkige en kinderachtige bijzonder geschikt achten voor de ooren van het volk en de schare toespreken als ontbrak het haar aan gewoon gezond verstand, en anderen, de intellectueele ontwikkeling van het volk te hoog stellende, gaan hunne hoorders voor op de paden van afgetrokken bespiegeling, waarop slechts weinigen - en zeker niet de man uit het volk - hen volgen kunnen: bedriegt ons gehoor ons niet, dan wordt in het achttal voordrachten, dat wij aankondigen, de rechte volkstoon aangeslagen, die in bevattelijke vormen en algemeen verstaanbare taal zich richt tot het waarheidsgevoel, dat in ieder menschelijk hart leeft, werkt en spreekt.

In zijn voornaamste godgeleerde werk, in zijn geschrift '*Van 't onbedrieglijk oordeel*' heeft de vrome Dirk Raphaelz. Camphuizen geschreven: 'Zoo al ieder een eigen onderzoek naar godsdienstige waarheid heeft in te stellen, zoo iemand alleen bij eigen geloof, bij eigen kennis, bij eigen hoop kan zalig worden, men kan geen onbedriegelijke zekerheid in zaken van de religie verkrijgen, zoolang men zich zelven bedriegt en met aardschgezinde begeerten in het hart, de leer der godzaligheid zoekt. Bijeenkomsten van geleerde en ervaren mannen in de schriftuur, conciliën, synoden, confessie, artikelgeschriften kunnen waarheid bevatten, maar zij mogen zooveel schijn van oprechtheid en

godsdienstigheid bezitten als mogelijk is, op het einde moet toch ieder zelf heengaan en toezien wat er van al die dingen is, appelleerende tot het concilie of de synode, die hij houden moet in zijn eigen gemoed, alwaar oprechte eenvoudigheid, godvruchtige voorzichtigheid, betrachting van godzaligheid en liefde tot waarheid presidenten moeten zijn, de rede en het verstand des menschen de adviezen en stemmen moeten geven, Gods woord richter moet zijn en alles decideeren, en de rechte genegenheid om den wille Gods te doen, alles moet approbeeren en in het werk stellen tot godvruchtigheid des levens; dit is een kort, een vrij, een vreedzaam, een eenvoudig en onkostbaar synode en daartoe moet het met een ieder komen.' Zijn er te Rotterdam velen die, naar Camphuizen's raad in eigen gemoed 'synode' willen houden en verlangen den staat der zaken te kennen, wij gelooven dat de wakkere Hooykaas en Lohr hun met hunne voordrachten een belangrijken dienst hebben bewezen en op de godsdienstige vraagstukken van den dag een straal zuiver, helder licht hebben doen vallen.

Hier is een mannelijk woord, dat prikkelend en levenwekkend moet gewerkt hebben op allen, die het hoorden.

De eerste voordracht handelt over de behoefte van onzen tijd aan godsdienst. Meer godsdienst heeft onze tijd noodig, zuiveren, natuurlijken, echt menschelijken godsdienst. Ten gevolge van allerlei oorzaken is onze tijd aan de traditie, die altijd als iets onschendbaars en onaantastbaars gegolden had, gaan vragen naar haar recht om dat onbeperkt gezag te oefenen; zeker is dat loslaten van de traditie de voorbereiding tot een hoogeren ontwikkelingstrap en de onmisbare voorwaarde om tot zelfstandigheid te geraken; maar dat minder onvoorwaardelijk gehoorzamen aan het van vroeger overgeleverde, ook waar het de hooge aangelegenheden van godsdienst en zedelijkheid raakt, heeft voor velen het gevolg gehad, dat alles een onzeker aanzien kreeg, dat in twijfel werd getrokken ook datgene wat tegen elken denkbaren aanval gevrijwaard scheen, tot zelfs het bestaan van God en van een leven na dit leven. Van twijfel evenwel kan de geest op den duur niet leven, wij hebben een vasten grond noodig in welken wij het anker kunnen uitwerpen, ten einde niet een speelbal te worden van stormen en golven. 'Zonder banden kunnen wij niet; zijn er nieuwe, om de oude, die losgingen, te vervangen? Op gezag rust de wereld: weet gij in de plaats van het verouderd uitwendig gezag een ander en beter, dat door onze rede en ons geweten vrijwillig kan worden erkend, zonder schade geëerbiedigd, onvoorwaarlijk gehoorzaamd?' Wat kracht of macht, geest of invloed zal den mensch behouden, hem afhouden waar zoo veel, de natuur, het lot, zijn temperament hem dreigt te onder te brengen, wat hem leiden in het rechte spoor, hem aanwijzen aan wat bron hij zijn dorst kan lesschen, op wat einde hij zich heeft voor te bereiden; wat zal te weeg brengen, dat er vertrouwen en samenwerking kome in huiselijk en maatschappelijk leven, dat de onderlinge

verstandhouding van huisgenooten en van de verschillende klassen in de samenleving ingericht worde gelijk het behoort om de maatschappij op den goeden weg met vasten tred te doen vooruitgaan?

In den godsdienst alleen is redding.

Levensherstelling en levensvernieuwing, levenslust en levenskracht is alleen te wachten, wanneer geloof, liefde en hoop weder ontduiken in de harten. Sommige kerkelijke partijen bieden geen of een uiterst vervalschten godsdienst aan; daarom terug tot het onvervalschte evangelie zelf, geen zijpaden, maar al onze krachten ingespannen tot het vinden van den waren, koninklijken weg om in de behoefte van onzen tijd aan godsdienst te voorzien.

Die koninklijke weg loopt, volgens het voorgeven van het Ultramontanisme, over Rome; alleen de Roomsch-Katholieke Kerk kan, beweert het Ultramontanisme, in de behoefte van ons geslacht aan godsdienst voorzien: de tweede voorlezing onderzoekt, wat van dit beweren zij te denken. Met snijdende vrijmoedigheid wordt in het licht gesteld, dat het Jezuïetisme, de groote, tegenwoordig in de Roomsch-Katholieke Kerk alles beheerschende macht, een godsdienst voorstaat, die eigenlijk buiten alle zedelijkheid omgaat. Zijn God is niet de God van het menschenhart, dat zich bewust is geworden van heilige aspiratiën, van het verlangen naar de volheid van leven, maar de God van het ongeloof aan de macht van de menschelijke natuur, de God van de lagere neigingen: heersch- en eerzucht. Misschien is en wordt door dat stelsel de volksmenigte eenigen tijd in bedwang gehouden, zijn en worden er de groote volkszonden eenigszins door beteugeld, maar zeker wordt de hoogste zedelijkheid de boom, waaraan alle deugden groeien, door het stelsel in haar ontwikkeling belemmerd. Is de hoogste deugd het mannelijk, welbewust streven naar vrijheid, zedelijke vrijheid, die macht van het ware echt menschelijke leven, van zulk een streven is in het Jezuïetisme geen spoor; alles is ondergeschikt gemaakt niet aan de belangen van den mensch, maar aan de belangen van de Kerk.

Geeft dan de Protestantsche orthodoxie - zoo werd in de derde samenkomst gevraagd - het noodige voor de hoogere ontwikkeling van ons geslacht? In geenen deele. Zij is veeleer de schuld, dat wij niet verder zijn, dat het christendom te weinig invloed op onze samenleving oefent, dat het evangelie zich nog niet in zijne reddende macht aan allen betoont, dat de maatschappij zoo krank is. Zeker, gelijk er oorspronkelijk verschil is tusschen het Jezuïetisme en de Roomsch-Katholieke Kerk, zoo hebben wij te onderscheiden tusschen het confessionalisme, dat, het vasthouden aan de beschreven belijdenis voor de leden der Kerk verbindend stellende, inderdaad op onderdrukking van het recht der persoonlijkheid, op verzaking van het Protestantisme uitloopt, en de orthodoxie op zich zelve, die zoo lang zij niet confessionalisme wordt, recht heeft op Protestantschen bodem en als Protestantsch in beginsel althans de gewetensvrijheid, het vrije onderzoek en het

recht der persoonlijkheid huldigt. Zij verdient waardeering, want eenmaal, lang geleden, waren de leerstukken, waarin zij roemt, inderdaad de uitdrukking van het geloof der gemeente, de beschrijving, hoezeer ook gebrekkig van haar gemoedservaring, en door het bovennatuurlijk gezag, waarop zij zich beroept, bezielt zij hare beste aanhangers soms met eene beslistheid en een vertrouwen, met een ijver en eene kracht tot toewijding en opoffering, waarop wij menigmaal jaloersch zijn. Toch wordt zij gedrukt door zeer overwegende bezwaren. De orthodoxie is in beginsel onwaar, want, terwijl zij heet op bovennatuurlijke openbaring te steunen, steunt zij op stuk van zaken toch op eigen inzicht, op eigen rede en geweten, waarmede zij te rade gaat bij het kiezen tusschen de verschillende bovennatuurlijke openbaringen, die zich aan haar voordoen; zij is onwaar, want zij kan zich onmogelijk zuiver houden: immers de wetenschap van onzen tijd heeft het oude, eenvoudige geloof kort en goed onmogelijk gemaakt; zij is onbevredigend, want de overlevering van vroeger eeuwen kan nooit de natuurlijke uiting van ons eigen geloof worden; zij kweekt - en ziedaar de ernstigste aanklacht die tegen haar ingebracht moet worden - een lijdelijk christendom - en dat is een verfoeisel - zij kweekt onzedelijkheid.

Lijnrecht tegenover die orthodoxie staat de moderne richting, zich den kinderen onzer eeuw aanbiedend om hunne behoefte aan godsdienst te vervullen.

Wat is zij?

Niet een stelsel, maar een beginsel.

Niet een leer, maar een richting.

Zij mag bogen op de edelste afkomst: spreekt gij van moderne theologie? niemand minder dan Paulus, de apostel van Jezus Christus, is haar vader; spreekt gij van moderne geloovigen? de overste leidsman en voleinder des geloofs zelf gaat aan hun hoofd.

Wat haar kenmerkt, haar wezen, het is dat zij met het gezag van de overlevering op godsdienstig gebied, met het gezag van het oude geloof en dus met alle uitwendig gezag heeft gebroken.

Wat zij vordert en bevordert, 't is het zelfstandig godsdienstig leven. Eene natuurlijke vroomheid, die hare eigen taal spreekt en niet de taal der kerkleer of der overlevering. Eene aanbidding in geest en in waarheid: uit den drang van ons eigen menschenhart derhalve en door de toewijding van het gansche, rijke menschenleven aan God. Persoonlijk geloof, hetwelk niet uit den bijbel is geput, maar uit ons eigen zieleleven, uit onze gemoedservaring, uit hetgeen wij in ons binnenste van Gods werking hebben waargenomen en in ons geweten van Gods woord tot ons hebben verstaan. Ziende bij het licht zijner rede, afgaande op de stem des gewetens, put de modern geloovige uit de bron zijner zedelijke ervaringen zijne kennis van God. Hij gelooft aan zich zelven, aan de uitspraak zijns harten, aan zijne zedelijke be-

stemming. Want hij zelf is in aanraking geweest met het heilig ideaal, hij zelf heeft ervaring opgedaan van de liefde Gods!

Geen lichte zaak dus goed modern te zijn.

Eigenlijk mag iemand zich wel tweemaal bedenken, eer hij zich uitgeeft voor modern.

Wanneer wij alles, wat ons hart kan vertroosten, reinigen en heiligen, ons leven rijk maken kan aan verheffende en blijvende vreugde, aan ons zelven moeten ontleenen, in onzen godsdienst zelfstandig, vrij, volkomen vrij worden, zien wij ons dan niet al te zeer tot ons zelven bepaald?

Deze bedenking op te lossen is het doel der vierde voorlezing, in welke gehandeld werd over den Bijbel.

Neen, er is niets te veranderen aan de verzekering, dat de godsdienst, zal hij wat, zal hij veel beteekenen, in ons eigen hart zijn oorsprong moet nemen; dat de schatten van geloof, van hoop en liefde op den bodem liggen van elke menschenziel. Aan ieder, die godsdienstig wil worden in den waren zin des woords, kan geen andere raad gegeven worden dan deze: wees u zelf, leer u zelven kennen, geloof aan u zelven, bezit u zelven, leef van u zelven. Wij hebben geen anderen raad; er is geen andere. Maar nu is het de groote vraag, hoe wij ons zelven zullen worden. Wij zijn het niet, het beter deel van ons wezen is òf machteloos, óf dreigt het gedurig almeer te worden.

De omgang met hen, die boven ons staan, moet door ons gezocht worden.

De Bijbel is een deel, een zeer belangrijk deel van den geestelijken, godsdienstigen rijkdom der voorgeslachten.

Het groote beginsel reeds van de wet was: Wees heilig, want ik de Heer uw God ben heilig.

De God der profeten was de Heilige, zijne heerschappij de heerschappij der gerechtigheid.

En Jezus - het middelpunt, waarom zich de inhoud des Bijbels beweegt - is ons de verpersoonlijking van den Hoogheilige, den liefderijke; in zijn hart en uit zijn leven spreekt God; hij is het levende woord van God, hij de drager van het hoogste, het beste, het éénig ware leven, het leven, dat gewekt is, gekweekt en altijd door vermeerderd wordt door den reinen adem van den Heiligen Geest.

Ook de mannen, die van hem getuigd hebben, de evangelisten, de apostelen, de leerlingen der apostelen, van wie ons in het nieuwe testament brieven zijn bewaard, waren met hem éénes geestes kinderen; zij hebben God in zich hooren spreken en wat zij ons doen hooren is het woord van God, dat uit hen spreekt: wie durft loochenen, dat hunne geschriften zijn uit den heiligen geest van den hoogsten levensernst, van de meest teedere bezorgdheid voor het zielenheil van anderen, uit den geest van God, die werkzaam was in de harten der schrijvers.

Ziet! juist dit hebben wij noodig, het woord van God te hooren spreken, beter, luider, stelliger dan het reeds in ons binnenste weerklinkt, den heiligen geest op te merken, duidelijker dan hij zich vooralsnog in ons hart en in ons leven laat zien.

Aan ieder, die het gevoel van het schoone in zich wil ontwikkelen, geven wij den raad de meesterstukken der kunst te bestudeeren en zich vooral niet tevreden te stellen met beschrijvingen en leerboeken.

Welnu! het meesterstuk op het gebied van den godsdienst is de Bijbel, dat kostelijk boek, dat de eeuwen verduurd heeft, altijd jong en altijd nieuw blijft, dat de schoonste gedachten bevat, getuigenis aflegt van het krachtigste geloof, de zuiverste liefde, de meest vaste hoop, dat voor ons is en blijft het voertuig van den Heiligen Geest, van God zelf, en om die reden voor ons is als de zon, wier licht en warmte op den akker van ons hart planten zal doen bloeien, door den Hemelschen Vader zelven geplant.

Als godsdienstige menschen, die door den Bijbel in godsdienstigheid wenschen versterkt te worden, gebruiken wij den Bijbel: en is het ons als godsdienstige menschen in het geheel niet te doen om kennis van een veraf zijnd verleden, wij stellen, tot het genoemde doel den Bijbel gebruikende, niet ten aanzien van ieder verhaal de vraag: geloofwaardig of niet; ja, het is ons onverschillig of Abraham, Isaac, Jacob en wie gij verder wilt ooit geleefd hebben.

Als godsdienstige menschen gebruiken wij den Bijbel: wij zoeken een woord van God, een woord, een gedachte, die ons in aanraking brengt met het heilige, die de stem van God in ons binnenste kan wakker roepen; wat ons niet treft, niet aangrijpt, dat wordt door ons voorbijgegaan; wat niet een diep zedelijken indruk bij ons achterlaat, mag niet door ons op hoogen prijs worden gesteld; daarom zijn bloemlezingen uit den Bijbel noodzakelijk, gelijk zich allengs reeds een ongeschreven bloemlezing uit den inhoud des Bijbels gevormd heeft. Het begrip: Heilige schrift, naar de wijze waarop vele kerkelijken het verstaan, moet verdwijnen, en toen de kerkhervorming der 16de eeuw aan de gemeente den geheelen Bijbel in handen gaf, beging zij, haars ondanks, een daad die slechts ten halve wenschelijk was; maar de heilige geest van Israëls meest vrome zonen, die in den Bijbel zich uitspreekt, moet zijnen weg vinden of terugvinden naar het hart van de kinderen van dezen tijd.

Jezus vooral mag niet onbekend, ongeacht, onbemind blijven.

Op zijn persoon vestigt de vijfde voordracht de aandacht.

Met eerbiedige bewondering en dankbare liefde wordt zijn beeld geschetst.

Nog bekleedt hij voor de aanhangers der nieuwe richting een hoogen rang, hoewel een gansch andere dan te voren.

De moderne richting begrijpt zeer goed de ergernis, die zij geeft, nu de stralenkrans van het bovennatuurlijke, die totnutoe Jezus' gezegend

hoofd omgaf, verbleekt is voor het licht der wetenschap, nu al het bovenmenschelijke hem eenvoudig ontzegd is geworden, en toch noemt zij het eene van hare beste verdiensten de poging gewaagd te hebben en daarin niet ongelukkig geslaagd te zijn om den persoon van Jezus te doen begrijpen, hem te doen waardeeren, hem tot zijn recht te doen komen, aan het tegenwoordig geslacht duidelijk te maken, wie hij is geweest en wat hij heeft gewild, wat hij tot stand bracht en wat hij nog voor ons beteekent.

Opkomend tegen de Christusaanbidding als menschenvergoding en tegen elke voorstelling, waarbij aan Jezus eenig aandeel aan het wereldbestuur of iets anders van dien aard wordt toegekend, wijst zij op het goddelijke in Jezus, niet in bovennatuurlijken of bovenmenschelijken, maar in zedelijken zin.

Zij is zoo verre verwijderd van vrede te hebben met der rationalisten platte, koude oppervlakkige beschrijving van Jezus als den wijzen Rabbi uit Nazareth, die zeer schoone zedelessen heeft gegeven, dat zij veel meer sympathie heeft voor de diepe, heilige waarheid in het leerstuk van Jezus' godheid, zij het ook in uiterst gebrekkigen vorm overgeleverd.

‘Wat toch is het goddelijke?

Het goddelijke is het verhevene, het volkomene, het boven alles aantrekkelijke, het allerhoogste, het alleen aanbiddelijke; anders gezegd, het goddelijke of de Godheid, het is de heilige Geest, het is de eeuwige, oneindige liefde. Overal waar wij en in wien wij ook heiligen geest en reine krachtige liefde zich zien openbaren, daar treedt God ons te gemoet. - Welnu, ziet hem, ziet dezen mensch! Volgt hem op zijnen weg, het spoor van roeping en plicht, van toewijding en zelfverloochening, waarvan hij ook geen enkel uur ter zijde afwijkt, zelfs niet stilstaat en achterom ziet. Nooit heeft in iemand zoo als in deze persoonlijkheid het goddelijke, het allerhoogste derwijze, dermate doorgeschemerd, doorgeschenen als in hem! Het een of ander gezin kennen wij wel, waarvan wij gerust mogen, ja moeten getuigen: Deze familie blijkt uit God te zijn. Menig man van zielenadel, menige vrouw van zelfopofferende trouw komen wij op het veld der geschiedenis en in het dagelijksche leven tegen, Goddank, van wie wij met eerbied de verklaring afleggen: Wie hem, wie haar zag, zag waarlijk iets van God. Welnu, in Jezus, in zijn persoon en gedrag, neemt de Godheid, neemt de heilige Geest zelf, de oneindige liefde zelve, als het ware een zichtbaren en tastbaren vorm aan; wie hem hoort, hoort woorden Gods; wie hem ziet, ziet den Vader’.

Geen voorbeeld gaf hij, maar hij was een voorbeeld.

Geen leer in den zin van een doordacht stelsel, maar beginselen gaf hij, zijne gemoedservaringen bracht hij ons onder woorden, de eischen des gewetens deed hij hooren, de roepstemmen Gods vertolkte hij, wat hij zelf gevoelde voor God en in God gevonden, van God genoten had.

Al ware het aantal onbeantwoorde vragen aangaande zijn persoon en geschiedenis nog veel grooter, wij weten van den historischen Jezus genoeg om met vaste verzekerdheid te betuigen: Jezus van Nazareth, niets anders, niets meer dan mensch, is ons de edelste vertegenwoordiger der menschheid, het toonbeeld der menschelijke natuur. Hij laat ons zien, hij beter dan iemand, wat het beteekent mensch te zijn en als mensch te leven, als mensch zich te ontwikkelen, als mensch lief te hebben, te werken en te strijden, zich toe te wijden, te sterven.

Daarom houden wij voor ons persoonlijk leven vast aan hem. Zoo dikwijls wij ons zelven tegenvallen, als wij leelijk, kleingeestig, verkeerd zijn geweest, slecht of onedel hebben gedaan, als wij het spoor met ons zelven bijster zijn geraakt, als wij een afkeer van ons zelven zouden krijgen, dan komt hij ons voor den geest en brengt ons weder op 't rechte spoor en geeft ons als het ware aan ons zelven terug en bezielt ons weder met hooge achting, met onbeperkten eerbied voor onze menschelijke natuur als aan God verwant, als toegerust met heilige kracht, als bestemd tot een leven der liefde; eene achting voor ons zelven, welke het ons op den duur onmogelijk maakt, gemeen, lichtzinnig, ijdel, zelfzuchtig te blijven. Zijn zedelijk overwicht wenschen wij in steeds verhoogde mate te ondervinden. Vrijwillig, gaarne buigen wij voor de overmacht zijner heilige liefde. Met zijn beeld voor oogen en zijn woord in het hart streven wij om menschen te worden als hij. Achting, eerbied voor u zelven! Diep besef van uwe menschenwaarde! Geloof aan de liefde Gods! Menschen als hij: leden van dat groote godsgezin, waarvan hij de oudste zoon mag heeten, de eerstgeborene onder vele broederen.

Daarom houden wij voor het heil der menschheid vast aan hem, voor de wedergeboorte en heiligmaking onzer samenleving, die hij bedoeld, begonnen en - dit is zijn recht op den titel van Christus, Messias, Koning - voor de toekomst verzekerd heeft. Hij is omgegaan als de getuige met woord en daad van de liefde Gods. In zijn eigen binnenste had hij haar ondervonden; hij kende zich zelven, zijn mensch als het voorwerp dier liefde; hij gevoelde met ontwijfelbare gewisheid aan zich zelven, dat zij tot al wat mensch heet is uitgebreid. Hij gaat rond, haar verkondigende, om het bewustzijn dier goddelijke liefde in de harten van Gods kinderen te wekken; en in haar predikt hij de waarde van den mensch als oneindig hoog, de hoop voor de toekomst als onwrikbaar vast, de bestemming zijner broederen: volmaakt te zijn, gelijk hun Vader in de hemelen volmaakt is.

Wie met eenige aandacht dit kort, getrouw, meestal de eigen woorden der schrijvers wedergevend overzicht gevolgd heeft zal erkennen, dat Hooykaas en Lohr iets goeds gedaan hebben voor de gezonde godsdienstige ontwikkeling van het volk; niet een godsdienstige ontspanning voor de menschen moeten deze bijeenkomsten geweest zijn, maar een middel om hen wakker te schudden; krasse ontkenningen worden

hier gehoord, vele godsdienstige voorstellingen van anderen ronduit bestreden en voorwaar niet met zachte hand wordt de dwaling aangevat; soms wordt hier een toon aangeslagen alsof elke zin, ieder woord een spijker moest zijn, een spijker op den kop, dringend door het dunne wagenschot van kerkelijke leeringen zonder waarheid en leven; hier geen zinledige zwier, maar een striemende logica tegen al wat onoprecht, onwaar, onbetrouwbaar moet heeten, tegen alle gedachteloos bedrijven van het heilige, tegen elke ceremonieele pralerij, alle humbug op het gebied van den godsdienst; maar hooge ernst, heilige geestdrift doen een helder licht vallen op het wezen, de hoofdzaak, die ongeschonden blijft, wat voorstellingen ook wegvallen, godsdienst, wortelend in het geweten, losgemaakt van elken schijn, den godsdienst der zedelijke ervaring, den godsdienst, die, de souvereine macht van den Heilige in het geweten erkennend, onzen wil sterkt en staalt om, strijdende tegen dwaling en onvolkomenheid, onzen goddelijken aanleg, het leven der heilige liefde in ons te ontwikkelen.

Van persoonlijkheden, door dien echten godsdienst tot heiligheid en dienende liefde gevormd, wachten de sprekers het heil; hoe die godsdienst de zuivere, de godsdienst van heiligen ernst, van zelfverloochenende liefde, van hoopvolle toewijding, in het huisgezin moet worden gekweekt, in de maatschappij het eigenaardige gebied vindt waar hij zijne kracht moet toonen, werken moet als geneesmiddel voor onzen tijd - dit alles schetsen de drie laatste voordrachten, en hier vooral voelt men den harteklop van mannen van ernst en waarheid, die, de zaak van den godsdienst tot hunne levenstaak makend, ijveren voor het christendom, dat, als opvoedingsmiddel voor deze aarde, het innig verband tusschen godsdienst en burgerlijk leven niet losmaakt, dat in huiselijk en maatschappelijk leven het tooneel der godsvereering vindt, het christendom in het leven, in de beoefening, in de werken der liefde. Er worden in de kerk en daar buiten voordrachten gehouden, in welke bij voorkeur tragische stoffen uit de bijbelsche geschiedenis tragisch behandeld worden om zielen te roeren en hartstochten in beweging te brengen; oratorische toespraken, die kennelijk ten doel hebben het weelderig hoofd der hoorders door rijk gestoffeerde beelden en gezochte wendingen te verrassen, waarbij men, de vergadering verlatende, ronduit en naar waarheid verklaart: ‘ik ben met genoegen in de kerk geweest: wat was het mooi!’ En wat wil dit mooi dan zeggen? nuttig, practisch voor het leven, overtuigend voor het geweten? Volstrekt niet: dit mooie is streeling van den aesthetischen smaak, opwekking van levendige, maar daarom niet vruchtbare aandoeningen; majesteitsschennis plegen zulke sprekers aan den geest van ernst en waarheid, en verontwaardiging is het éénig loon, dat zulk pogen verdient. In de toespraken daarentegen van Hooykaas en Lohr spreekt, bijna tot het ongeneerde toe, een meedoogenlooze ernst, die, brekend met alle phantasie, van geen anderen godsdienst wil weten dan die

zich uit in den bloei in ons en buiten ons van het zedelijke, het echt menschelijke leven, den godsdienst, die, wel verre van alleen maar een private kerkelijke liefhebberij te zijn, een sociale macht wordt, omdat hij ons onvoorwaardelijk gehoorzaam doet zijn aan den heiligen geest, die in ons gemoed en geweten spreekt van onze roeping en bestemming om door gerechtigheid gelukkig voor ons zelven en voor anderen een zegen te worden.

'Gij beweegt mij bijna een ethische te worden': het zou mij geenszins verwonderen, wanneer deze uitroep door het machtig pleidooi der Rotterdamsche broeders aan dezen of genen ontlokt werd, en, inderdaad, ook wie in theologicis niet tot de ethischen behoort, moet eerbied hebben voor de door en door gezond ethische strekking dezer toespraken. Maar men kent de bezwaren, die uit het oogpunt der theologische wetenschap tegen de ethische richting worden ingebracht, en daar wij betwijfelen of die bezwaren hier zijn weggenomen, hadden wij wel gewenscht, dat de sprekers in hunne populaire voorlezingen, waar toch alleen wat reeds boven elke bedenking verheven is voor het volk gebracht mag worden, de Seitenhiebe hadden teruggehouden die zij zich hier een enkele maal veroorloven tegen voorstellingen en beschouwingen, van welke het gansch nog niet zeker is dat zij gemist kunnen worden zonder groote schade voor het zedelijke en godsdienstige leven.

Wij zijn het met Hooykaas en Lohr eens, dat de echte godsdienst, de godsdienst op zijn hoogsten trap van volkomenheid, van zedelijk karakter is, en dat de hoogste vereering der Godheid moet zijn trouw aan het geweten; maar.... is dat de éénige vereering en mag dit hoofdmoment ons de lagere momenten doen voorbijzien, het gevoel van dankbaarheid voor ontvangen weldaden, het gevoel van afhankelijkheid van Hooger Macht? 'Men wil' - zoo wordt hier, pag. 186, gevraagd met woorden, die juist niet een teederen eerbied ademen voor een ontwakend, al is het nog een onzuiver, godsdienstig gevoel - 'nu eenmaal zijn verbeelding laten werken; men heeft behoefte aan de bescherming van een Hooger Wezen, dat helpt waar niemand meer helpen kan, dat de ellende van het leven lenigt'; maar kent ook de zuivere ethische godsdienst, de echte godsdienst der zedelijke ervaring, niet dat gevoel van blijdschap over een Hooger Wezen, dat helpt, waar niemand kan helpen en doet, wat niemand kan doen?

Ook die godsdienst toch richt zich tot iets, dat niet uit ons en verboven ons is. Voorzeker, men kan zijne verbeelding laten werken, meenen, dat God er is om te werken aan de vervulling van onze persoonlijke zinnelijke wenschen, wachten, dat daartoe de orde der wereld, in God gegrond, het wezen der dingen - uitvloeisel en openbaring van Gods volmaakten wil - omgekeerd zal worden, en, wanneer dan de loop onzer uiterlijke lotgevallen gunstig is, waant men bijzonder godsdienstig te zijn, wanneer men de Voorzienigheid eert, van

welke men gelooft, dat zij, in de leiding onzer lotgevallen een reeks van beschikkingen heeft genomen met het oog op onze egoïstische wenschen; maar er is toch ook een eerbiedig opzien tot den oorsprong van alle bestaan, tot de bron van alle leven, dat geheel vrij is van de pretentie, dat het heelal zou moeten aangelegd zijn op de vervulling van onze persoonlijke wenschen; er is, wat onzuivere bestanddeelen zich bij velen met dit geloof mengen mogen, een Voorzienigheidsgeloof, dat, pag. 97, niet, 'noodlottig is voor het ware godsdienstige leven', en zoo lang er nog een zweem van behoefte om eenheid in onze beschouwingen te brengen, in ons overblijft, zullen wij ook 'om het ontstaan en het bestaan der wereld en den raadselachtigen loop van het menschenlot te verklaren, onze toevlucht tot God blijven nemen'.

Voor den louter verstandelijken mensch is die God een afgetrokken begrip, maar blijft hij dat voor den vrome?

In geenen deele.

Het was de behoefte om met het goddelijke zelf in aanraking te komen die bij gebrekkige kennis de supranaturalistische vroomheid in buitengewone tusschenkomsten de hand der Godheid deed eeren; volgens de ethischen daarentegen is, indien wij het wel begrijpen, het menschelijk geweten de éénige Godsopenbaring, de éénige bron onzer kennis van God; maar zullen wij nu grond hebben voor de zekerheid dat dit goddelijke, in ons geweten vernomen, eens tot heerschappij zal komen, eens zal blijken het almachtige te zijn, zullen wij met vertrouwen blijven bidden, gelijk de sprekers, pag. 24, doen:

> Blijf door uw trouw ous zwak geloof beschamen;
> Ontfermend Vader! de aard worde één
> In uwen zoon, door hem alleen!
> Breng in uw huis eens al uw kinderen samen
> Voor eeuwig: Amen!

Wij zien niet in hoe wij de overtuiging kunnen missen, dat het God is, die alles regeert, dat het Gods leven is, dat stroomt door de natuur, Gods albezielende geest, die inwoont in het onderling verband en de ontwikkeling der dingen, in dat groot geheel van krachten en wetten, dat wij in de wereld bewonderen, zoodat waarlijk nog iets anders werkzaam is dan blind toeval, iets hoogers dan het woelen en streven van belangzuchtige hartstochten. Wij laten het aan den supranaturalist over te zoeken naar buitengewone tusschenkomsten, die onzes inziens nergens met onfeilbare zekerheid kunnen aangewezen worden; maar voor ons, die meenen dat God zich door de wereld openbaart aan de wereld, toont zich de leidende hand Gods niet door het afbreken van de wereldorde, maar juist in die heerlijke orde der wereld; wij erkennen die leidende, sturende hand Gods hieraan, dat de verscheidene ja tegenstrijdige krachten van het heelal toch samenwerken tot één goddelijk geheel, hieraan, dat langzaam maar zeker de waarheid veld

wint en over de dwaling zegepraalt, recht en gerechtigheid zich handhaven, ja de geest van God, die aanvankelijk in de menschheid woont, doordringt om het geestelijk rijk van waarheid en liefde in de menschheid te vestigen, om de menschen te vervullen met licht uit Gods licht, met leven uit Gods leven. Wanneer wij terugzien geheel den tijd, die achter ons ligt, zien wij aan het geestelijk leven, waarmede de geestelijke wezens gedurig meer worden bezield, aan de hoogere ontwikkeling, waartoe ons geslacht uit den zinnelijken natuurstaat is opgeklommen, dat de draad der geschiedenis is in handen van een heilig God, die bezig is het rijk des geestes, waarvan ieder menschelijk geweten getuigt, in de menschheid op te bouwen en die alles dienstbaar maakt aan de langzame, maar zekere vestiging van dit rijk. En dat die almachtige en alomtegenwoordige kracht Gods in al het bestaande, die het wezen en het ordelijk verband der dingen eeuw in eeuw uit handhaaft, de macht der liefde is, die, hoewel zij aan de eeuwige wetten der natuur haren loop laat, aan ons denkt, voor ons zorgt, ons persoonlijk zoekt, de vrome weet dat omdat hij zijn lot zóó in den samenhang van het groot geheel ziet opgenomen, dat niets hem wordt toegezonden, waaruit hij niet kan leeren, niets dat hem niet oefent, zijne krachten niet ontwikkelt, hem niet prikkel wordt op een weg, die voorwaarts leidt, niets dat niet strekt tot zijn nut, hem niet nader brengt aan zijn geestelijk heil, het éénige, dat wij van God, die geest is en tot geestelijke wezens ons wil vormen, recht hebben te wachten: een bovennatuurlijke macht, uit welke alle dingen zijn, die het ‘zijt heilig, want ik ben heilig’ spreekt in ieder ontwikkeld geweten, maar die ook ons niet opgroeien laat buiten haar opzicht en leiding, den oorspronkelijken aanleg van den mensch door alles aanvullend en versterkend en dus een providentieele macht, wier feitelijke werking èn de vrome ondervindt, bij zijn streven naar ware zedelijkheid door alles beter wordende, èn de goddelooze, die door zijne booze driften zich zelven tijdelijk ongelukkig maakt: immers in de wroeging van zijn geweten heeft hij het teeken dat Gods hand hem nog vasthoudt en dat hij niet los van haar is. Dat hier raadselen overblijven, weten wij; wanneer men ons vraagt, waarom in de wereld de vestiging van Gods geestelijk rijk zoo langzaam geschiedt, waarom velen slechts langs een omweg tot hunne bestemming komen, moeten wij het antwoord schuldig blijven; zwijgen is hier al onze wijsheid en immers ook plicht voor wezens gelijk wij die de oneindige ruimte (het heelal) en den oneindigen tijd (het leven van den mensch in verband met zijn eeuwig lot) niet met onze blikken omvademen kunnen. Maar ontbreken deze raadselen, wanneer men zich terugtrekt op het gebied des gewetens, wanneer men met Hooykaas in een vroeger uitgegeven geschrift ‘ons geweten, voor elk onzer, de éénige onbetwijfelbaar echte godsopenbaring, de éénige betrouwbare zekerheid van Gods bestaan, de éénige voldoende gelegenheid tot die kennis van den

Waarachtige, welke voor ons het eeuwige leven is' noemt, of met Lohr in de laatste der te Rotterdam gehouden toespraken verklaart: 'wij willen niet dat in den godsdienst eenig bestanddeel zij, dat niet aan het geweten zijn oorsprong ontleent'? Integendeel op het gebied des gewetens komen tengevolge van gebrekkige, soms hoogst onware bepalingen van goed en van kwaad, precies dezelfde, volkomen gelijksoortige raadselen ons tegen: krachtens het geweten en door het geweten gedreven hebben de heidenen, onder de heerschappij van den natuurdienst, gruwelen gepleegd te schandelijk en te onrein zelfs om te noemen; krachtens het geweten en door het geweten gedreven hebben niet enkel onontwikkelden, dwepers, fanatici, maar groote persoonlijkheden, Paulus, Gregorius de VII^{de}, Calvijn, dingen gedaan, die kort en goed euveldaden zijn in onze en in Gods oogen.

Er is een dwalend geweten.

Dit brengt ons tot een andere opmerking.

Van het plichtsbesef uit te gaan om tot godsdienst te komen, en uit gemoedservaring het geloof op te bouwen schijnt ons uitnemend; maar opbouwen zal toch met bouwstoffen dienen te geschieden, en van waar ontleent men die bouwstoffen? Uit ons eigen zieleleven, uit hetgeen wij in ons binnenste van Gods werking hebben waargenomen, wordt persoonlijk geloof geboren;

> Als ik met vreugd Gods wil betracht,
> In goed te doen mij mag vermaken,
> 'k Voel dan een goddelijke kracht;

Maar wat is het goede?

Is het éénige kenmerk van het goede dit dat het overeenstemt met ons geweten, dat de éénige onbetwijfelbaar echte godsopenbaring wordt genoemd?

Dit is het eerste maar niet het éénige kenmerk van het goede.

Een ander kenmerk van het goede, waardoor het boven menschlijke dwaling verheven is, behoort ook aanwezig te zijn.

Een goede bedoeling van het hart alleen is niet genoeg; onze bedoeling moet ook overeenstemmen met den wil van God, en die wil van God kan nooit anders ons openbaar worden dan uit de wereldorde, de natuurlijke en geestelijke, waarin wij leven.

Zoodra het geweten in ons begint te gebieden hooren wij aan den toon der majesteit, waarop het spreekt, aan de absolute verplichting, die het geweten ons oplegt, dat wij met het goddelijke in aanraking komen; maar om te weten of dit goddelijke het onvervalscht goddelijke is, niet verzwakt door onze menschelijke persoonlijkheid, waarin het zich manifesteert, behooren wij telkens te onderzoeken, of al wat wij verder als essentieel en onafscheidelijk praedicaat der Godheid kennen, alomtegenwoordigheid, eeuwigheid en onveranderlijkheid, almacht, ook toegeschreven mag worden aan dat wat het geweten ons gebiedt; met

andere woorden, wij behooren te onderzoeken, of met noodzakelijkheid te denken is, dat de stelregel, door het geweten ons voorgeschreven, in gelijke omstandigheden voor alle menschen aan alle plaatsen geldig is, nooit zal kunnen worden opgeheven, als in het eind triomfeerende waarheid elke tegen haar strijdende dwaling zal overwinnen: alleen het te rade gaan met Gods wereldorde kan hier licht geven; wanneer wij tot gezegd doel de feiten bestudeeren op ieder levensgebied, in de natuur, in de geschiedenis, in de ontwikkeling van maatschappij en menschenleven, erkennen wij allen stilzwijgend - ook de ethische - dat in de orde, waardoor de feiten beheerscht worden en de wetten waaraan zij gehoorzamen, wil en wet van God ons openbaar wordt.

Dat er een zedelijke wetgever is, zegt mij het geweten: welke wetten Hij geeft leeren mij Gods andere openbaringen.

Ons geweten moet gedurig licht ontvangen van ons weten, want evenmin als er aangeboren ideeën zijn, is met het geweten onmiddellijk de zuivere kennis van de plichten, door ons te vervullen, ons gegeven. Ik moet de feiten kennen om te weten wat mijn plicht is; het heilig gevoel van gebondenheid aan God, - de aandrift die tot gehoorzamen en handelen leidt - moet levendig gehouden, maar het weten leidt en regelt de handeling, bepaalt oogmerk en doel der handeling, en dit weten is alleen mogelijk door de lessen der historie ter harte te nemen, de levenskringen, waarin God ons plaatste, te bestudeeren, de zekere resultaten der staathuishoudkunde, der statistiek, der gezondheidsleer ter harte te nemen omdat daarin het eigen wezen der dingen, hun onderling, innerlijk, van God geordend verband kenbaar wordt: geen wetenschap, die niet op een of ander oogenblik bij het vervullen van een plicht ons te pas kan komen: geen gezond zedelijk leven, zoo niet telkens de kennis van het ware gezuiverd en vermeerderd wordt, Gods wil in natuur en geschiedenis, in maatschappij en menschenleven niet nagevorscht wordt.

Nog eens, wanneer wij tot de kennis van het zedelijk goede, dat boven tijdelijke menschelijke opvatting verheven is, willen komen, moeten wij nergens voor de feiten de oogen sluiten; de waarheid, in die feiten duidelijk, moet als Gods waarheid ons heilig zijn; de zekerheid moet ons vast blijven staan, dat in de natuur, in de geschiedenis, in de ordeningen van maatschappij en samenleving iets van Gods wil ons openbaar wordt.

Ook de godsdienst dus der zedelijke ervaring zal, wil hij, wortelend in het geweten, niet buiten het leven omgaan, rekening moeten houden met het bestaan der wereld en den raadselachtigen loop van het menschenlot, en zou daarom geschikter handelen met zich te onthouden van ietwat smadende uitdrukkingen als bijv. deze: ‘God moet voor hem niet zijn een afgetrokken begrip, waartoe hij zijn toevlucht heeft genomen, om het onstaan en het bestaan der wereld en den raadselachtigen loop van het menschenlot te verklaren’, pag. 175, alsof zonder

afgetrokken begrippen eenig denken mogelijk ware, maar ook, alsof die God, tot wien wij met noodzakelijkheid onze toevlucht nemen, wanneer wij de dingen der wereld opvatten en naar hun diepsten levensgrond vragen, voor den vrome ooit een afgetrokken begrip zou kunnen blijven; wij zagen het immers, zelfs het zedelijke leven naar het geweten zal met de wereldbeschouwing in verband moeten blijven: de wereld moet mij leeren (en alleen wanneer zij Gods wereld is en als Gods wereld wordt opgevat, kan zij dat) wat Hij van mij vraagt, die als de conscientie bindende macht in mijn binnenste openbaar wordt.

Het is de hooge ingenomenheid zelf met de strekking en den toon dezer toespraken, die mij deze bedenkingen in de pen geeft. Blijkbaar gevoelen deze sprekers diep wat, geloof ik, Johannes Ludovicus Vives gezegd heeft, dat alle onwaarheden van het gebied van den godsdienst verjaagd moeten worden omdat zij aan de waarheid in den weg staan, gelijk lafhartige soldaten in het leger den dapperen strijders; maar voorzichtigheid is niet overbodig bij deze op zich zelf Gode welbehagelijke drijfjacht en wanneer men tot haar oproept met de leus: ‘wij willen niet dat in den godsdienst eenig bestanddeel zij, dat niet aan het geweten zijnen oorsprong ontleent’, pag. 186, kunnen wij de vraag niet onderdrukken, of zij die dit opschrift schrijven op hunne banier, voor zich zelven met de leer des gewetens in het reine zijn, en bij zielkunde en wijsbegeerte het noodige licht gezocht hebben omtrent oorsprong, wezen en karakter des gewetens, zijne verhouding tot de andere vermogens van den redelijken en zedelijken mensch. Er is niet een enkele waarheid, die niet samenhangt met andere waarheden, en het schijnt mij toe, dat de ethische richting, terwijl zij ééne onomstootelijke waarheid op den voorgrond zet, tegenover eene andere waarheid, die de gezellin dezer eerste is, zich partijdig ingenomen toont. Maar slechts terloops en in het voorbijgaan vindt men hier de sporen dezer partijdigheid, want niet een pleitrede voor de ethische richting als zoodanig wordt hier gehouden; integendeel, hier wordt op welsprekende, mannelijke wijze het pleit gevoerd in een zaak, waarover, Gode zij dank, allen eenstemming zijn, het pleit voor den godsdienst in de beoefening, voor de godsdienstig bezielde zedelijkheid. Hier is, indien ik mij niet bedrieg, een eerste toejuichenswaardig voorbeeld van populaire toespraken, waarin het godsdienstig vraagstuk vooral in zijn belang voor het leven besproken wordt; het vele vermengde volk, dat, gelijk weleer den Israëlieten (Exodus 12 vers 38) op hun tocht uit het land der slavernij, den modernen achterna loopt zonder iets te begeeren van de heilige goederen, om welke het den echten modernen te doen is, zelfstandige godsdienst, persoonlijk geloof, heilige liefde en ware menschelijkheid: Jan Rap en zijn maat, die ook in het welvarend Rotterdam niet ontbreken en daar met een vernisje van uiterlijke beschaving overstreken er niet beminnelijker op worden; - zij kunnen uit deze toespraken gehoord hebben, met wat eischen de moderne richting komt

tot den mensch en dat het iets in zich heeft goed modern te zijn. Stichte ook de lectuur dezer voordrachten veel goeds om te verheffen boven het peil van het alledaagsche en bekrompene, boven al wat klein is en den geest bij den grond houdt, om nader te brengen aan het heilig ideaal, het rijk van licht en vroomheid en liefde, waarnaar alle oprechte harten verlangen.

Zwolle.

G.L. VAN LOON.

Een cultuurquaestie.
Naar aanleiding van een onlangs verschenen werk over de Christelijke zending.

> A good religion is favourable to civilization.
> H.Z. Buckle.

Ten jare 1753 klaagde een lid van het Engelsche parlement, sir John Bernard, dat het onder de beschaafden van dien tijd mode scheen geworden te zijn, tot geen enkelen godsdienst te behooren. Met het verschijnsel, waardoor die klacht werd uitgelokt, gaat het blijkbaar als met heerschende ziekten, dat het evenzoo periodiek terugkeert: althans doet het zich in onzen tijd, zelfs in sterker graad, opnieuw voor. Toen was de geest der meer ontwikkelden doorgaans gericht tegen de heerschende kerkelijke vormen, geenszins tegen den godsdienst in het algemeen of tegen het Christendom in het bijzonder. De Engelsche woordvoerders dier richting, Tindal, Morgan, Chubb, stonden naar hun eigen getuigenis op den bodem van een *rational faith.* In het Christendom zagen zij zuiver natuurlijken of redelijken godsdienst; wat het daarentegen in strijd met de rede leert, werd óf als de vrucht van Joodsch vooroordeel, óf als een priesterlijk toevoegsel van latere dagteekening beschouwd. Maar thans - thans kunnen wij de verklaring hooren, soms gesteld op een toon alsof het een gezegende ontdekking gold, dat de mensch de bronnen van zijn hoogste geluk en van zijn verhevenste aandoeningen voortaan in iets anders dan den godsdienst moet zoeken. De beschaving moet dus, indien het haar zal welgaan, met den godsdienst breken.

De predikers van deze leer bedoelen niet, dat de godsdienst nooit iets met de beschaving gemeen heeft gehad, of er nooit eenigen invloed op uitgeoefend heeft; zij ontkennen niet het historische feit, dat de godsdienst ook tot de vorming van 's menschen karakter en geest heeft medegewerkt; maar zij beweren, dat deze vormende werking niet langer begeerlijk of nuttig is.

Bestaat er voor hun bewering eenige grond? Ja. Met het oog op de historische volksgodsdiensten, zooals deze zich positief van elkander onderscheiden, durf ik zelf beweren, dat de mensch de bronnen van zijn *hoogste* geluk en van zijn *verhevenste* aandoeningen niet langer in eenigen godsdienst van dien aard moet zoeken. Elke godsdienst, die zich uit het hart eens volks ontwikkelt, neemt eenmaal, tot zekere hoogte geklommen, een bepaalde gestalte aan, binnen wier lijnen de richting van den volksgeest voortaan beperkt blijft. Zóó groeit de voornaamste en edelste telg eener jeugdige beschaving allengs op tot haar heer en meester. Opent zich nochtans voor eenig volksindividu een wereld van nieuwe inzichten, die met het wezen van den heerschenden godsdienst strijden, dan moet hij óf voor die wereld de oogen sluiten, óf haar in zijn binnenste verborgen houden, óf met haar als godsdienstig hervormer des volks optreden: dan stelt de godsdienst hem voor zijn geestelijk leven natuurlijke grenzen, die hij niet straffeloos kan overschrijden. Zóó gaat het met den godsdienst, ook al is deze de stichting van een historische persoonlijkheid; zóó is het ook gegaan met het Christendom, gelijk dit zich, in zijn historische ontwikkeling, eerst tot Roomsch-Catholicisme, later tot Protestantsch-Orthodoxisme heeft vastgezet. In deze positieve gestalten verklaart het den oorlog aan elke ontwikkeling, die het niet kan gedoogen, zonder zijn eigen standpunt in gevaar te brengen. Hoeveel goeds het Roomsch-Catholicisme en het Protestantsch-Orthodoxisme in hun bloeitijd gewrocht hebben, toch is niet te ontkennen, dat er op den duur van beide voor de beschaving van ons geslacht geen heil te verwachten is(*). Reeds ging de intellectueele ontwikkeling van den lateren tijd beider standpunt te boven.

Er bestaat evenwel een groot onderscheid tusschen het Christendom, zooals het zich historisch ontwikkeld heeft, en het Christendom, zooals het in den geest van Jezus leefde en door hem gesticht is. Dit onderscheid schijnt bij de niet-Christelijk gezinde woordvoerders van onzen tijd niet tot zijn recht te kunnen komen. Het is bedroevend te zien, hoe weinig wetenschappelijk geweten anders wetenschappelijke mannen hebben in zake van het vraagstuk aangaande het eigenlijke wezen van den Christelijken godsdienst. Het baat niet, of al van de daken wordt gepredikt, wat door geen deskundige wordt weersproken, dat de godsdienst van Jezus niet is gelegen in woorden, maar in kracht; dat het Christendom een gedachte is, een grootsche gedachte, niet uit het hoofd, maar uit het hart van Jezus voortgekomen. Altijd en altijd weder toonen de onverschilligen voor het Christendom het op te vatten in doctrinairen zin, als een leer die beleden moet worden, als een samenstel van geloofsbegrippen die voor ieder Christen volstrekt verbindend zijn. In zulk een schoolsch, en dus onbuigzaam, karakter

(*) Ik zeg: ‘op den duur’, omdat beide voor sommige grootere en kleinere kringen hun nut nog niet verloren hebben.

zou het zeker vroeg of laat een steen des aanstoots voor 's menschen hoogere ontwikkeling moeten worden; maar zulk een karakter draagt het nu eenmaal niet. Jezus heeft niets gegeven dan een beginsel, maar een beginsel van den verhevensten inhoud; een geest van heilige liefde, zooals er nog in geen menschenhart was gekweekt; een liefde, die in God den hemelschen Vader doet zien en in ieder mensch een kind Gods; een geest, die, als geest van toewijding aan het ware en goede, het hart reinigt en het leven heiligt, in zuivere harmonie met de edelste aandrift der menschennatuur. Eerst de godsdienst van Jezus verleent aan al het menschelijke die wijding, waardoor het nooit aan den eisch der menschenwaarde tekortdoet. In één woord, zonder toepassing van het zuiver Christelijke beginsel is er geen volledige beschaving van den mensch mogelijk.

Deze uitspraak vereischt nadere toelichting, vooral om de gevolgtrekking waartoe ze leidt. Is ze juist, dan is daarmede ook het echt menschelijke karakter des Christendoms gehandhaafd, zijn bestemming en geschiktheid om de godsdienst der menschheid te zijn.

Het geldt hier een zuivere cultuurquaestie - een quaestie, die even degelijk als uitvoerig is behandeld in een boek, onlangs uitgegeven door het Haagsche Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst. Het is getiteld: *Die christliche Mission, ihre principielle Berechtigung und practische Durchführung.* De schrijver is Ernst Buss, Zwitsersch predikant, maar - het kan van belang zijn, dit al aanstonds te vermelden - in zijn schrijven volkomen vrij van preektoon. Ook trekt hij partij, niet voor eenig zendelinggenootschap, maar alleen voor de universalistische strekking en waarde des Christendoms. En hij behandelt zijn onderwerp op zulk een waardige, echt wetenschappelijke wijze, dat hij reeds hierom gehoor verdient bij allen, die in menschelijke beschaving belangstellen. Een beknopt overzicht van hetgeen hij schrijft, voor zooverre dit met de cultuurquaestie samenhangt, zal voldoende zijn, om mijn gunstig oordeel te rechtvaardigen: aan den schrijver zelven zij daarbij het woord.

‘Zendingsgeest kan alleen ontstaan onder een godsdienst, die in krachtig zelfgevoel geestdrift wekt voor zijn verbreiding, en zijn belijders voor dit doel drijft buiten de grenzen hunner nationaliteit. Als zoodanig doen zich in het licht der geschiedenis voor, niet die oude, oorspronkelijke godsdiensten, die zich onwillekeurig uit het hart van een stam of van een volk ontwikkeld hebben, maar andere van later dagteekening, die als de stichting van een persoon verschenen zijn, zooals het Buddhisme(*), de Islam, inzonderheid het Christendom.

(*) Het Buddhisme mag niet zoo onvoorwaardelijk, als de heer Buss doet, een *godsdienst* genoemd worden. Al wordt Buddha door zijn volgelingen als een god vereerd, in zijn stelsel was voor een opperwezen in of buiten de wereld geen plaats. De zendingsijver, dien hij opwekte, droeg slechts, om het zoo te noemen, een *sociaal-philanthropisch* karakter.

Het Christendom heeft tot heden het zendingswerk ter harte genomen, op verschillende wijze en in verschillende mate, naar gelang van tijd en omstandigheden: maar een geregeld werkende en ordelijk ingerichte Christelijke zending bestaat eerst sinds de laatste jaren der vorige eeuw.

De Christelijke zending telt, bij vele vrienden, ook vele tegenstanders, die niet buiten de Christelijke gemeente moeten gezocht worden. De gronden voor hun tegenstand betreffen én de bestemming én de geschiktheid des Christendoms. Zij ontkennen, dat het Christendom als godsdienst het karakter van volmaaktheid draagt. De menschelijke rede is niet in staat, het goddelijke in zijn geheel te vatten. Ook is elke positieve godsdienst steeds een veranderlijke vorm van den godsdienst in het algemeen, en in zijn eigenaardigheid bepaald zoowel door den aard en de ontwikkeling zijner belijders, als door de behoeften en de inzichten des tijds. Evenzoo is het Christendom, al mag het tot dusverre de gepaste uitdrukking van het godsdienstig leven en streven zijn, en al mag het zich in den loop des tijds nog zoo ver verbreid hebben, toch niets meer dan één onder vele godsdiensten, die aan de wet van ontwikkeling en verval onderworpen zijn: een werkelijk algemeene bestemming heeft het niet. Zulk een bestemming had het reeds niet in de bedoeling van Jezus, die bij de volken, waarop hij zijn leerlingen wees, niet dacht b.v. aan de barbaren der toenmaals nog niet bekende werelddeelen. Zijn godsdienst moest een nieuwen levensgeest wekken in de stervende Romeinsch-Grieksche wereld, natuurlijk ook ten zegen voor allen, die ooit, zooals de Germaansche stammen, met deze wereld in aanraking zouden komen: en al is de werking van dien geest nog niet volkomen ten einde, toch is nu de bestemming des Christendoms vervuld. Het heeft geen toekomst meer. De zendingsijver van den tegenwoordigen tijd is niets meer dan het krampachtig worstelen van een Christelijke partij, die een verloren zaak toch niet wil prijsgeven, en in den vreemde zoekt te bevorderen wat onder eigen volk zijn tijd heeft gehad. Bovendien is het Christendom niet voor alle volken geschikt. Voor den ruwen, dommen wilde past het ganschelijk niet: ontneem dezen, zooals Buckle te recht opmerkt, zijn onwetendheid, dan kan misschien de godsdienst ingang bij hem vinden. Voor den minder onbeschaafden of meer beschaafden Heiden is het Christendom te streng ten aanzien van de wereld en van 's menschen zucht naar levensgenot, te doctrinair met zijn uitgezifte en spitsvondige leerstukken, te onverdraagzaam jegens andere godsdiensten, die het niet weet te waardeeren. Door deze en dergelijke eigenschappen maakt het zich bij vreemde volken onmogelijk.

Aldus de tegenstanders der Christelijke zending. Zij vergissen zich echter evenzeer in de bedoeling van Jezus, als in het oorspronkelijk karakter van zijn godsdienst.

Letten wij op Jezus, om zijn bedoeling na te vorschen, dan bespeuren wij in zijn innerlijke ontwikkeling een trapsgewijs vooruitgaan

wat het inzicht in den omvang zijner taak betreft. In het eerst stond hem slechts de verzameling en herstelling van het ware Israël, als het doel zijns levens, voor oogen. Dienovereenkomstig koos hij een twaalftal bijzondere leerlingen uit, blijkbaar met het oog op de twaalf Israëlietische stammen. Toen wilde hij ook, dat zijn leerlingen, bij hun eerste zendingswerk, niet zouden gaan op den weg der Heidenen, noch in eenige stad der Samaritanen, maar tot de verloren schapen des huizes Israël's(*). Toch lag reeds in de zedelijk-godsdienstige idee van het ware, geestelijke Israël de kiem eener hoogere beschouwing, die Jezus met logische noodwendigheid boven de enge perken van het Joodsche volksbestaan moest verheffen. Een geestelijk Israël, een broederlijke vereeniging van kinderen Gods, een gemeenschap van zulk een ideëele natuur kan zich niet aan de vleeschelijke afkomst of de staatkundige betrekking harer leden binden, maar is de zaak der menschheid. Hoe helderder Jezus de beteekenis zijner roeping doorzag, des te gereeder moest hij ook den Heiden in den kring zijner werkzaamheid opnemen. Reeds de kennismaking met mannen zooals de Romeinsche hoofdman te Capernaüm, het drukke verkeer met de tollenaren, een blik op het naburige Phenicië enz., deden hem de aandacht op de Heidenen vestigen en letten op de schatten des gemoeds, die ook bij zulke dwalenden te vinden waren. En toen hij eenmaal, ten gevolge van den toenemenden tegenstand der priesterpartij en van den herhaalden afval zijner volgelingen, duidelijk inzag, dat het toenmalige Israël niet geschikt was voor het Godsrijk, toen waren de Joodsche perken voor hem volkomen weggevallen. Openlijk sprak hij voor de Joden uit, dat Heidenen, minder hardhoorig dan zij, hen zouden voorgaan in het Koninkrijk Gods. - Dit universalisme van Jezus spiegelt zich ook in het geheele N.T. af. Reeds de beide Joodsch-Christelijke evangeliën naar Mattheus en Marcus stellen, wat men het minst zou verwachten, Jezus' vriendelijke gezindheid jegens de Heidenen in het licht. Van zijn voortdurende, steeds scherper polemiek tegen het geestelooze formalisme der Joden maken zij geen geheim, noch ook van de woorden en daden, waarmede hij den letterdienst, de werkheiligheid en de bekrompenheid der volksleiders geeselde. In zake van sabbatsviering, van vasten en offerdienst, ja, in zake van alle geijkte ceremoniën, stellen zij Jezus voor in lijnrechten strijd met de wachters op Sion's muren, verheven op een vrij godsdienstig standpunt, waarbij al het particularistisch Joodsche niets meer is. Ook in de woorden, die Jezus spreekt, in de gelijkenissen, die hij voordraagt, overal komt dezelfde universalistische geest helder doorstralen. Al heeft de werkzaamheid van Jezus zich bepaald tot Israël's grondgebied, toch is het universalisme door hem uitgesproken, en moest het nu waarheid worden. Voegen wij hierbij,

(*) Of die proeven, waarop de schrijver zich beroept, historisch-critisch, en dus als feiten, vaststaan, laat ik in het midden. In elk geval bestaat er voldoende grond, om als historische werkelijkheid aan te nemen, wat hij wil doen uitkomen.

dat de algemeene strekking van de zaligheid in Christus het groote beginsel van het Paulinisme uitmaakt; dat het derde evangelie, naar Lucas, is gewijd aan de handhaving van het recht der evangelieprediking onder de Heidenen; dat de vierde evangelist het universalisme nog sterker dan Paulus drijft: dan dringt ons alles, het Christendom te beschouwen als van meet aan bestemd voor alle volken, onverschillig welken naam zij dragen of onder welken naam zij ooit zouden bekend worden.

Het Christendom, als godsdienst van Jezus, heeft niets gemeen met eenigen positieven godsdienst. Door zijn eigenaardig karakter is het juist voor alle menschen geschikt. Of stelt het zich plaatselijke grenzen? Neen. Het woord van Jezus: "De ure komt, waarin gij noch op den berg Gerizim noch te Jeruzalem God zult aanbidden, maar waarin de ware aanbidders hem zullen aanbidden in geest en waarheid" - dit woord, dat in elk geval een werkelijke gedachte van Jezus uitdrukt, waarmede ook zijn handelwijze volkomen overeenstemde, spreekt het Christendom van elke plaatselijke beperking vrij, terwijl het den zetel der Godsvereering in 's menschen binnenste vestigt. Kent het tijdelijke grenzen? Neen. Het was zich bewust, waarde en beteekenis te hebben voor alle mogelijke tijden, ja, voor de eeuwigheid. Duldt het eenige nationale beperking? Neen. Gelijk reeds gezegd is, wil het een broederlijke vereeniging van kinderen Gods. Stoort het zich aan het maatschappelijk verschil van rang en stand? Neen. Het stelt zonder uitzondering den regel: "Gij allen zijt broeders". Evenzoo blijft het niet staan voor verschil van beschaving en godsdienstige ontwikkeling. Al vindt het, naarmate van dit verschil, bij den één meer vatbaarheid dan bij den ander, in allen zonder onderscheid zoekt het den mensch. Den innerlijken mensch op te wekken, hem vrij en zelfstandig te maken en voor God te vormen - hierop was het hoogste streven van Jezus gericht. Zijn godsdienst is de godsdienst der liefde. Zulk een godsdienst, die alles in zich bevat wat het godsdienstig gemoed des menschen bevredigt; zulk een ideeële godsdienst, die tevens in den persoon zijns stichters realiteit geworden is, heeft waarlijk wel alle kans op algemeene erkenning. Met het geestelijke karakter van dien godsdienst stemt ook het middel samen, waardoor hij moet verbreid worden. Dit middel is: prediking, het vrije woord, toegelicht en aangedrongen door een rein voorbeeld. Slechts op deze wijze mochten de leerlingen van Jezus als visschers der menschen werkzaam zijn, met bijvoeging van doop en avondmaal als zinnebeeldige handelingen ten dienste der geloovigen'.

Zóóver gekomen, tracht de schrijver historisch aan te toonen, dat het Christendom, zoolang het zich in zijn oorspronkelijk karakter als geestelijke godsdienst der liefde tot de menschen richtte en zich alleen door geestelijke wapenen een weg tot de harten zocht te

banen, ook steeds bij de uitkomst voor alle menschen geschikt bleek te zijn. Dit heeft echter, naar mijn wijze van zien, in den grond der zaak niet lang geduurd. Daargelaten de soort van wapenen, voor de bekeering van Heidenen en Joden gebruikt, is het een feit, dat het Christendom reeds bij de apostelen een doctrinair karakter aannam, hetwelk zich bij toeneming tot een dogmatisch of kerkelijk-leerstellig karakter ontwikkelde; en hoe machtig het zich ook in dit karakter onder de volken wist uit te breiden, zóó stond het nu eenmaal met de positieve godsdiensten op gelijken voet; en hoe meer het aan overeenkomst met deze godsdiensten won, des te meer verloor het aan universalistisch of algemeen bruikbaar gehalte. Wat de schrijver in dit gedeelte zijner critiek behandelt, heeft meer belang voor de geschiedenis der Christelijke zending, dan voor de groote cultuurquaestie van onzen tijd, zoodat ik het hier slechts terloops vermeld. Merkwaardig is de wet, door hem in den historischen gang van het zendingswerk aangewezen; een wet, die tot heden de geheele ontwikkeling des Christendoms beheerschte, en haar derhalve wel altijd beheerschen zal; een wet, waaraan wij, met het oog op den samenhang des Christendoms met de andere godsdiensten, algemeen gezag op het gebied der godsdienstige ontwikkeling moeten toekennen; kortom, de wet, volgens welke de godsdienstige ontwikkeling der menschheid plaats heeft onder bestendige wisseling van werking en terugwerking, doch zóó dat die wisseling in haar beloop een opklimmende richting vertoont. Voorts vat de schrijver den inhoud van alles, wat hij totdusverre behandeld heeft, samen in de volgende stellingen:

1. Het Christendom doet zich voor als door de geheele voorafgaande godsdienstige ontwikkeling beschikt, om alle godsdienstige verwachtingen en uitzichten der oude wereld in zich te vereenigen, te vervullen en te voltooien.
2. Van den beginne was het zich helder bewust van zijn algemeene bestemming, en door zijn geestelijk karakter ook uitnemend en bij uitsluiting geschikt, om de godsdienstige behoeften van alle menschen te bevredigen.
3. Bij de vervulling van zijn taak is het in den loop der eeuwen met kracht vooruitgegaan, terwijl het achtereenvolgens de verschillende groote volksfamiliën voor zich gewonnen heeft.
4. Het heeft zijn weg in de wereld niet langs een recht voortgaande lijn gevonden; in zijn ontwikkeling is het in- en uitwendig onderworpen aan bestendige wisseling van werking en terugwerking. Nu eens gekenmerkt door opgewektheid en kracht, dan weer door stilstand en verslapping, maar telkens weer verjongd en vernieuwd, met verhoogde kracht en frischheid te voorschijn getreden, bewijst het de duurzaamheid zijner natuur.
5. Naar de wet, die alzoo de ontwikkeling des Christendoms beheerscht, zal het ook bestendig in- en uitwendig vooruitgaan.

6. In de zending van den tegenwoordigen tijd heeft het Christendom een nieuwen weg tot de vervulling van zijn grootsche taak op het gebied der menschheid betreden.

In aansluiting aan de laatste stelling vragen wij: 'Wat is er van de nieuwere Christelijke zending voor de beschaving der menschheid te verwachten?' Wederom willen wij den heer Buss hooren.

'De nieuwere zending onderscheidt zich door loffelijke hoedanigheden. Zij wordt gedreven door een beginsel van liefde, van belangelooze liefde, alleen niet belangeloos in zake der verbreiding van waarheid en godzaligheid. In dit opzicht gaat zij zuiver en eerlijk te werk. De wijze, waarop haar werkzaamheid in het vaderland is ingericht, doet haar kennen als de vrucht van vrije samenwerking, en zij draagt behoorlijk zorg voor de personen en de zaken, die met haar werkzaamheid in verband staan. De middelen, die zij voor haar doel gebruikt, bepalen zich tot prediking, door leer en voorbeeld, en waar zij vasten voet verkrijgt, legt zij zich vooral toe op het onderwijs der jeugd, door het oprichten van scholen. Bij de mondelinge prediking voegt zij het verspreiden van bijbels en andere godsdienstige geschriften; ook tracht zij hier en daar door instellingen van nijverheid het leiden van een geregeld leven te bevorderen. Is er in den vreemde een gemeente bijeengebracht, dan ligt het in den tegenwoordigen zendingsgeest, haar tot een staat van zelfstandigheid te verheffen, en het zendingswerk in die streken ook aan inlandsche Christenen op te dragen.

Deze lichtzijde der nieuwere zending neemt echter niet weg, dat zij ook haar schaduwzijde heeft. Het stelsel, dat haar beheerscht, is niet goed te keuren, noch in zijn grondslag, noch in zijn practische werking. Zij is, en hierdoor wordt het geheele karakter van haar Christendom bepaald, het werk van het piëtisme, waarmede zich in Engeland het methodisme vereenigde. Van Engeland is de nieuwe zendingsbeweging uitgegaan; Engelands voorbeeld wekte naijver; Engelands streven werd gesteund. In één woord, oud piëtisme, Herrenhuttersche sentimentaliteit en methodisme, methodisme en nieuw piëtisme, hier met de orthodoxie en haar confessioneel clericalisme, daar met het separatisme verbonden - deze samenhangende reeks van godsdienstige stroomingen, die eerst van het Europeesche vasteland naar Engeland en Amerika heenvloeiden en daarna van Amerika en Engeland weer naar Europa terugvloeiden, is de moeder en kweekster der nieuwere zending.

In haar oorsprong is dus de nieuwere zending het gewrocht van een enkele partij, niet van de geheele protestantsche Christenheid. Is nu de geest dier partij lijnrecht in strijd met den geest des tijds; kan zij daardoor geen sympathie vinden bij het meerendeel der protestantsche Christenheid, zoo is ook met haar de zending gedoemd tot een staat van *afzondering.* Mag hier het Nederlandsche zendelinggenootschap door een ruimeren geest een eervolle uitzondering maken'

in het algemeen is het niet anders, men wil de nieuwere zending niet, men wil het Christendom niet, dat zij in de wereld brengt. Dit Christendom is *eenzijdig.* Sinds er toenadering en verzoening heeft plaats gehad tusschen het piëtisme en de kerkelijke orthodoxie, tegen wier drijven het oorspronkelijk gekant was, drijft het evenzoo, boven zuiverheid in zedelijk-godsdienstig leven, de zuiverheid in de leer. Zoodoende verviel het eenzijdig tot dogmatisme; en het visschen naar menschen met dogmatisch aas is het rechte niet. Het Christendom der zending is *bekrompen* en *onverdraagzaam.* Het erkent geen Christen dan den evangelischen, d.i. in de taal der partij, den aanhanger der orthodox-piëtistische richting. In het eigen leger is de minste afwijking van het wachtwoord genoeg, om het recht tot medewerking te verbeuren; en toen het Nederlandsche zendelinggenootschap in 1864 voor zich het beginsel van godsdienstige vrijheid handhaafde, werd het door de zendingsvrienden van den geijkten stempel verlaten. Het Christendom der zending is in zekeren zin *geesteloos.* In schrift en leer, in de voorstelling van Jezus' persoon en werk, schetst het piëtisme bij voorkeur wat de verbeelding of de zinnen treft. Zóó ook in de teekening van hemel en hel. Den duivel laat het een groote rol met en in de wereld spelen. Aan het bloed van Jezus schrijft het een tooverachtige werking toe. Kortom, het predikt een tamelijk mythologisch-polytheïstisch gekleurd Christendom. Het staat in het algemeen niet op de hoogte der *Christelijke wereldbeschouwing.* De geheele wereld, met inbegrip van de menschen, wordt als een groote verdorven massa beschouwd; die wereld wordt prijsgegeven: en wie dit doet, geeft eigenlijk ook het geloof prijs, dat Jezus Christus de heiland der wereld is en dat God de zaligheid van alle menschen wil. De stemming van het piëtistische Christendom is in den grond pessimistisch! De piëtist trekt een scherpe lijn van afscheiding tusschen het heilige en het profane, tusschen God en wereld. Van de wereld wil hij niets weten, mitsdien ook niets van het grootste deel des modernen levens, van den geest des tijds. Maar in deze vijandelijke verhouding tot de wereld, staat hij ook volkomen krachteloos tegenover haar. Gelijk hij niets voor haar gevoelt, zoo kan hij geen hart hebben voor haar worstelen en streven, geen hart voor de onmiskenbare belangen der maatschappij. Het piëtisme is niet het hout, waaruit verheven persoonlijkheden op practisch gebied gesneden worden. Het verbetert de wereld niet, maar bestrijdt en verloochent haar. Daarom brengt het een Christendom, dat wel binnen zijn eigen grenzen veel goeds kan stichten, maar in betrekking tot de wereld aan *zedelijke onmacht* lijdt.

Even gebrekkig als de grondslag is de practische werking der nieuwere zending. Het kan haar doel niet zijn, het geheele menschengeslacht Christelijk te maken. Zóó ver durft zij haar gezichtskring niet uitstrekken; dit gedoogt haar dogmatiek niet. De mensch is nu eenmaal onder de zonde verkocht; de wereld ligt in het booze; de afval wordt

dagelijks grooter; de antichrist werkt: de Heer zal wederkomen, om te oordeelen en.... wat daar meer volgt. Nu blijft der zending niets over, dan heinde en ver te beproeven, wie nog uit de wereld voor het Godsrijk te redden is. Naar de uitverkorenen moet gevischt worden. De practijk der zending komt neer op het stelsel van *particuliere bekeering*, of de bekeering van enkele personen. Naar dit stelsel richt zich ook de werkzaamheid van den zendeling. Dat dan de goede uitslag geheel afhangt van bekeeringen naar de orthodox-piëtistische methode, spreekt van zelf. Uit genoemd stelsel vloeit ook *versnippering* van het zendingswerk voort. Zullen de uitverkorenen, tegen de naderende wederkomst van Christus, zoo spoedig mogelijk van alle einden der aarde bijeenvergaderd worden, dan moet het evangelie schier overal te gelijk in de wereld gepredikt worden. Gelukig dus voor de zending, dat zij op de volken in hun geheel toch niet rekent. Het is haar ook volstrekt onverschillig, onder welk *soort* van volk zij bekeerlingen vindt. Elke ziel, zwaar of licht van gehalte, is haar welkom. Zij aanvaardt haar taak, naar een bepaalde methode, in het eerste land het beste, waar zij den voet zet, zonder eerst het terrein te verkennen of te onderzoeken met welk slag van menschen zij te doen krijgt. In de behandeling der verschillende bekeeringen mist zij *pedagogische wijsheid.* Ook daarbij gaat alles methodisch in zijn werk; allen zonder onderscheid worden over één kam geschoren, de bekeerling van Nieuw-Zeeland vertoont genoegzaam dezelfde, piëtistisch geplooide, physionomie, als die van Indië of Labrador. De nieuwere zending zorgt ook niet voldoende voor de opleiding harer zendelingen. Dezen hebben in den regel weinig te beteekenen. Dat zij vroom zijn, strekt hun tot aanbeveling: maar vroomheid verleent nog geen vrijbrief voor onbeschaafdheid, die licht in dweepzieken trots overslaat. Bij uitzondering mogen zij hier of daar, zooals in Nederland, een betere opleiding ontvangen, maar anders dragen zij in alles het merk hunner seminaristische vorming; zij zijn gedrild. Voorts heerscht in de zendingskringen veel wantrouwen en minachting jegens de *wetenschap.* Nu, deze heeft ook haar vertegenwoordigers onder de materialisten, de nihilisten, de vrijdenkers, zooals de aanhangers der moderne theologie, en daarom wordt ze eenvoudig als dienares van den ongoddelijken geest der wereld ter zijde geschoven. Zoo beschouwd is het bestaan van onbeduidende zendelingen waarlijk geen raadsel. Ook bewegen zij zich bestendig in zeker gareel: de hoofdbestuurders der zending zijn *streng* in de behandeling van hun ondergeschikten, zonder dat zij zelven aan iemand verantwoording schuldig zijn. De zendeling verkeert levenslang in een staat van dienstbaarheid: in al zijn doen en laten, zelfs in het kiezen van een levensgezellin en bij de opvoeding zijner kinderen, moet hij zich naar het hooge goedvinden des hoofdbestuurs voegen. In het seminarie volledig toegerust met de *waarheîd*, die naar de godzaligheid is, heeft hij uit de hoogte leeren nederzien op de Heidensche godsdiensten. Ze zijn niets dan afgoderij, satansdienst,

dien hij in de kracht der waarheid zal gaan bestrijden, maar - hij kent de Heidensche godsdiensten niet, tenzij misschien in hun buitenste omtrekken. Op het standpunt der menschen, die hij bekeeren moet, kan hij zich niet verplaatsen; tegenover hen weet hij den rechten toon niet te treffen; en er is geen slechter middel te bedenken, dan de polemiek der onkunde, die overdrijft en karikeert, en daardoor ten leste in haar eigen zwaard valt. Zendelingen van deze soort missen gewoonlijk ook, bij hun verkeer onder de Heidenen, den noodigen *tact:* een gemis, reeds voldoende, om hen ongeschikt voor hun taak te maken. Wat overigens de werkzaamheid der zending in den vreemde betreft, alles: de scholen die zij sticht, de schriften die zij verspreidt, de wijze waarop zij inlanders voor haar doel gebruikt en gemeenten inricht - alles draagt den stempel van een *orthodox-piëtistischen* geest.'

Na deze schets van hetgeen in den grondslag en de practische werking der nieuwere zending is af te keuren, geeft de heer Buss zijn denkbeelden over de rechte zendingsmethode ten beste. Hij zegt:

'De grondslag der zending moet zijn: niet eenig dogmatisch of kerkelijk Christendom, maar *het Christendom van Christus*, d. i de godsdienst der liefde. Op dezen bodem gevestigd zal de zending in staat zijn, evenzeer tegen de misgrepen der nieuwere zending zich te vrijwaren, als haar loffelijke hoedanigheden in zich op te nemen. Een Christendom, dat het ware en goede huldigt, overal waar het dit vindt, dat zich verbroedert met de wetenschap en de moderne cultuur, niet het minst met alle zuivere, edele opwellingen der ziel, dat alzoo alle zedelijk-godsdienstige en alle beschavende machten in zich omdraagt, al het echt menschelijke, al het echt goddelijke met warmte omvat - zulk een Christendom zal geen enkelen godsdienst van zich afstooten, en allengs overal, waar menschen naar God vragen, ingang vinden. Het heeft niets hatelijks, dat de volken kan afschrikken, niets plomps of kleingeestigs, dat een spottende critiek zou kunnen uitlokken. Het kan de wereld intreden als de vervulling van alles, wat ook de Heidenen sinds eeuwen gezocht hebben, en waarnaar ieder diepgevoelend menschenhart bewust of onbewust uitziet. Het moet gepredikt worden zooals het "de blijde ontknooping is der raadselen en vragen, van 's werelds aanbegin gezocht."

En nu de practische werking der zending. - Overeenkomstig de algemeene bestemming des Christendoms moet het haar doel zijn, *alle menschen* tot Christenen te maken. De wereld moet verheven worden tot een Godsrijk. De geest van Jezus moet de geheele menschheid doordringen en bezielen, zoodat zij meer en meer een broederlijke vereeniging van kinderen Gods vormt. Daarom moet de zending zich tot de *volken* richten: niet opdat zij kerken naar het model der onze gaan

bouwen, onze godsdienstige gebruiken navolgen, Pinksteren en Hemelvaart met ons vieren en zekere belijdenis onderteekenen, maar opdat hun nationale instellingen, hun levensbeschouwing, hun zeden, hun geheele leven en streven de wijding des Christelijken geestes erlange. Het is waar, de volken bestaan uit vele individuën: dus moet ook aan den *individu* gearbeid worden, maar in dezer voege, dat de lager staande, minder godsdienstig ontwikkelde broeder steeds tot een hoogeren trap worde opgevoerd, steeds meer tot de volle hoogte des Christelijken levens. Het stelsel der zending moet zijn: *opvoeding der menschheid* tot het Christendom, d.i. tot God.

Dienvolgens moet de zendingsmethode een *pedagogische* zijn. Hierbij strekke tot maatstaf de wet, volgens welke de godsdienstige ontwikkeling in opklimmende lijn aan de wisseling van werking en terugwerking, van strijd en herstel, onderworpen is. De Christelijke zending moet derhalve beproeven, bij de Heidensche volken innerlijken strijd te verwekken, onder het strooien van Christelijk zaad in hun Heidensch denken, gevoelen en leven, innerlijke godsdienstige omkeeringen bij hen te voorschijn te roepen, waardoor zij langzaam, maar zeker, in hun zedelijk-godsdienstige ontwikkeling vooruitgestuwd worden, in de richting van het Christelijk ideaal. Zij moet in dezen geest werken op den algemeenen *volksgeest*, die zich uit in de openbare meening, in de bestaande zeden en gewoonten, in literatuur, wetenschap en kunst, in verschil van rang en stand, staatsregeling, wetgeving en rechtspleging, vooral ook in den godsdienst. Voor het doel der zending komt dus inzonderheid dat deel eens volks in aanmerking, dat geacht kan worden het best den algemeenen geest te vertegenwoordigen.

Wil de zending de wereld Christelijk maken, dan moet zij zich in de eerste plaats tot de *beschaafde* Heidenen wenden, en onder hen tot die volksklassen, die, zooals onze burgerstand, het middelpunt der heerschende beschaving uitmaken. Eerst toen mannen als Paulus, Apollos, Justinus, Irenaeus, Clemens, Origenes zich de zaak des Christendoms aantrokken, kon het ook bij meer ontwikkelden, bij wijsgeeren, staatslieden, kooplieden, ingang vinden, en een hervormende macht in het Romeinsche rijk worden. Wil iemand beweren, dat het Christendom op deze wijze geen evangelie voor de armen kan heeten, dan bedenke hij, dat het nooit bestemd was een privilegie der armen te zijn. Vindt het bij eenig volk ingang, dan weet het daar ook de armen te bereiken.

Zóó opgevat eischt de zending een naauwkeurige *kennis* van de Heidensche volken, van hun tegenwoordigen zedelijken, godsdienstigen en intellectueelen toestand, van hun karakter, hun geschiedenis, hun taal, hun zeden en gebruiken, hun literatuur, wetenschap en kunst, hun leefwijze enz. Want voordat men weet, met wie men te doen krijgt, met welke factoren rekening moet gehouden worden, kan men niet weten, hoe men den gewenschten invloed zal uitoefenen. Ook

is noodig, dat de arbeid niet *versnipperd* worde, maar zooveel mogelijk een geheel blijve. Beter één volk voorgoed gewonnen, dan velen slechts halverwegen gebracht. De zendeling sluite zich aan bij hetgeen aan het volk, in welks midden hij optreedt, *gemeenschappelijk eigen* is; hij hoede zich, iemand te *kwetsen*; hij knoope zijn prediking vast aan den *godsdienstigen inhoud* van het Heidensche bewustzijn. De zending moet in den regel trachten teweeg te brengen: een hervorming in den schoot van het polytheïsme zelf, dat het namelijk gedrongen wordt, tot zich zelf in te keeren en zich zelf te leeren kennen, zoodat het van zelf, op grond dier kennis, vooruitstreeft, hoogerop, in een richting die niet anders dan ten bate des Christendoms strekken kan.

Aan de zendelingen, als de eigenlijke arbeiders op dit gebied, zijn nu de volgende eischen te stellen:

1. *Vaardigheid van geest*, om al het zedelijke en godsdienstige, onder welken vorm het zich vertoone, te begrijpen; een fijn gevoel voor de geringste uiting van het zedelijk-godsdienstig bewustzijn; een scherpe blik en een vaste hand, om de gulden korrel der waarheid, al ligt ze onder een stapel van eeuwen begraven, te ontdekken en tot haar ouden glans terug te brengen. Dit vermag slechts de man, die, bij het bezit van voldoende kennis, zelf een zedelijk-godsdienstige persoonlijkheid is.
2. Een *ruim hart*, waarin plaats is voor iederen profeet, die maar iets van het ware en goede heeft doorzien, voor iedere leer en iedere gedachte, die waarheid bevat, onverschillig welke mond haar heeft uitgesproken. Een Paulus wordt van heeler harte den Jood een Jood, den Heiden een Heiden, allen alles, om allen te winnnen.
3. Het zendingswerk kan niet slagen zonder een groote mate van *beschaving*, die den zendeling tegen onverdraagzaamheid vrijwaart en hem boven het peil der Heidensche beschaving verheft. Hiertoe is noodig:
   wetenschappelijk-godgeleerde, ja zooveel mogelijk alomvattende wijsgeerig-historische, letter- en taalkundige, ziel- en opvoedkundige vorming - een bedrag van kennis en bekwaamheden, welke slechts een krachtige geest zich kan eigen maken.
4. *Vrije zelfbepaling.* De zendeling moet zijn studiën vrij en onbelemmerd kunnen volbrengen. Het academische recht van leer- en levensvrijheid moet ook voor hem bestaan, opdat hij tot een zelfstandig man kunne opwassen. Alleen een zelfstandig, veerkrachtig karakter, dat in elken toestand zijn waarde weet te handhaven, en daardoor de zaak, die het voorstaat, in aanzien doet stijgen - zulk een karakter past inzonderheid den zendeling.
5. *Natuurlijke tact*; de kunst om spoedig te begrijpen, waar men staat, in welke omstandigheden men zich bevindt, en dienovereenkomstig zijn handelwijze in te richten.'

Voor een vruchtbare verbreiding der Christelijke cultuur acht de heer Buss noodzakelijk:

1. Het oprichten van leerstoelen aan de hoogescholen, zoowel voor vergelijkende wetenschap van den godsdienst, met haar ondergeschikte wetenschappen, als voor de wetenschap der zending met hare onderdeelen.
2. Met de een of andere theologische faculteit een seminarie voor de zending te verbinden, waarin kweekelingen voor de zending hun laatste practische en taalkundige vorming kunnen erlangen, of ook geheel kunnen gevormd worden.
3. Zulke studiën te ondersteunen, die met de beoefening der algemeene wetenschap van den godsdienst in verband staan, en ze zooveel mogelijk dienstbaar te maken aan de verheffing van de zendingszaak.
4. Jongelingen van aanleg op te wekken, om zich aan zulke studiën te wijden.
5. Door het uitschrijven van prijsvragen over onderwerpen, aan het gebied der zending ontleend, de belangstelling in haar doel op te wekken.
6. Geschikte apologetische geschriften in de taal der volken, voor wie ze dienen moeten, te laten overzetten en verspreiden(*).
7. Geschikte personen behulpzaam te zijn in het verkrijgen van de noodige wetenschappelijke vorming, hen onder de Heidenen te zenden, opdat zij de godsdiensten dezer volken in hun eigen vaderland bestudeeren, en der zending de middelen verschaffen, om haar recht van bestaan voldingend te handhaven.
8. Erkende mannen van studie, wat het zendingsvak betreft, in de gelegenheid te stellen, om hetzij persoonlijk onder de Heidenen, hetzij langs andere wegen, de uitkomsten hunner studie door geschriften, voorlezingen, openbare voordrachten enz., voor de verbreiding des Christendoms vruchtbaar te maken.
9. Onder de Heidenen Christelijke scholen, bibliotheken, tijdschriften, hospitalen enz. te vestigen, vooral inrichtingen van hooger onderwijs, gymnasiën, seminariën(†), theologische faculteiten, hoogescholen, waarin geschikte jeugdige krachten uit de inlanders voor het zendingswerk bruikbaar kunnen gemaakt worden, tenzij het beter schijne, dezen naar onze hoogere scholen over te brengen.
10. In een eigen tijdschrift, of een ander openbaar blad, het standpunt eener vrije zending te vertegenwoordigen en dit zoodoende in eere te houden.
11. De noodige gelden voor het uitoefenen van het zendingswerk te verzamelen, natuurlijk zonder daarbij eenigen zedelijken dwang te gebruiken.

(*) De verspreiding van den bijbel onder de Heidenen acht hij niet raadzaam, tenzij er een behoorlijke, voor hen berekende verklaring bijgevoegd worde.

(†) Namelijk geen afzonderlijk bestaande seminariën, maar - zooals uit no. 2 blijkt - verbonden met een theologische faculteit; dus op dergelijke wijze als ten onzent de Luthersche, Remonstrantsche en Doopsgezinde seminariën.

Hierbij mag ik den lof niet verzwijgen, dien Buss aan het Nederlandsche zendelinggenootschap geeft, dat het zich sedert 1848 *met volle bewustheid* op den bodem van een algemeen Christendom heeft geplaatst, en zich in harmonie met dit standpunt aan de ontwikkeling van den mensch door het Christendom toewijdt. Zoodoende onderscheidt het zich reeds in beginsel van alle andere verwante genootschappen. Dat het, zonder omzien, op dezen goeden weg voortga!

Wie zich gerechtigd acht, voortaan bij 's menschen hoogere beschaving het Christendom buiten rekening te laten, moet ten minste naar mannen als Ernst Buss luisteren, indien hij op den naam van onpartijdig en onbevooroordeeld aanspraak wil maken.

Wat toch is er met reden in te brengen tegen zijn betoog: dat het Christendom, als godsdienst van Jezus, een algemeen geldende strekking heeft? Dit betoog is niet uit de lucht gegrepen, maar gegrond op historische bescheiden aangaande Jezus, die in het N.T. voor de hand liggen. Ook wordt het niet verzwakt door de anders juiste opmerking, dat niet ieders vatbaarheid dezelfde is, dat er onderscheid bestaat tusschen den mensch, wat zijn oorspronkelijken aanleg betreft, en den mensch, wat zijn werkelijken toestand betreft; want dan rest eenvoudig de vraag: hoe is de mensch zóó ver te brengen, dat zijn aanleg in werking kan treden?

Meent iemand, dat het Christendom, als godsdienst van Jezus, toch niet van zulk een zuiver geestelijke natuur kan geweest zijn; dat het in elk geval iets doctrinairs moet bevat hebben, waardoor het in de geschiedenis van meet aan een doctrinairen vorm kon aannemen: dan berust deze meening op een te sterke gevolgtrekking. Men wachte zich voor het maken van onderstellingen, die zoomin historisch als psychologisch te rechtvaardigen zijn. Een geest, als die van Jezus, geboren uit het hart van Israël's profetisme en gevoed met den practischen zin van Israël's wijzen, kon zich geen schoolsche banden aanpassen: daarvoor was hij te groot, te verheven, als de geest der innigste, volkomen practische religieusiteit. Dat onnatuurlijke toevoegsel, waarvan nu sprake is, laat zich voldoende verklaren uit de personen, die zich bij Jezus aansloten, en dit ook van harte deden, maar wier traditioneele vorming hen belette, zijn beginsel zuiver te vatten. Elk grootsch beginsel, eenmaal uitgesproken, heeft tijd noodig, om zelfs bij gezworen aanhangers tot zijn recht te komen. Hoe grootscher het is, hoe rijker en verhevener van inhoud, des te meer moeten er jaren, ja, eeuwen voorbijgaan, eer het volledig begrepen wordt. Denken wij aan de wet, waaraan 's menschen godsdienstige ontwikkeling onderworpen is, dat zij vooruitgaat, wel vooruitgaat, maar onder bestendige wisseling van werking en terugwerking. Bij die ontwikkeling

moeten struikelblokken wegvallen, hindernissen overwonnen worden, die allengs in 's menschen geestesleven zijn vastgegroeid. Hoe moeilijk het beginsel van Jezus thans nog volkomen gevat wordt, bewijst zelfs het voorbeeld van den heer Buss. Terwijl hij het oorspronkelijke Christendom te recht verklaart als bestaande in den godsdienst der liefde, schrijft hij toch aan Jezus de instelling van doop en avondmaal toe, als zinnebeeldige handelingen ten dienste der geloovigen. Een zinnebeeldige handeling is iets zinnelijks, de zichtbare voorstelling van een hoogere gedachte. Dus schijnt de heer Buss niet te begrijpen, hoezeer Jezus, door iets zoodanigs in te stellen, zijn eigen beginsel zou ontzenuwd hebben, aangezien het niet in zinnebeeldige handelingen, maar alleen in het practische leven des menschen zijn uitdrukking kan vinden. Bovendien zijn zinnebeeldige handelingen slechts geschikt voor zulke personen of volken, wier bijzondere aard hen in staat stelt ze te begrijpen en te onderscheiden. Men versta mij wel: het is hier niet de vraag, of doopsbediening en avondmaalsviering tot onze stichting, ook tot die van nieuwe bekeerlingen, kunnen bijdragen, maar, of Jezus zelf doop en avondmaal voor zijn gemeente heeft ingesteld. Dan geven de schriften des N.T. aanleiding genoeg, om deze vraag ontkennend te beantwoorden.

Is er niet rechtstreeks geantwoord op de bewering der tegenstanders, ‘dat het Christendom, als godsdienst, het karakter van volmaaktheid niet kan dragen, omdat de menschelijke rede niet in staat is, het goddelijke in zijn geheel te vatten’, dan ligt de wederlegging van deze bewering reeds in de aanwijzing van het feit, dat het Christendom van Jezus volstrekt niet van doctrinairen aard is. Jezus is evenmin met een metaphysica, als met een dogmatiek, opgetreden. Hij kwam, niet om den mensch van een volledig Godsbegrip te voorzien, maar om hem voor zijn eigen geweten in de rechte betrekking met God te brengen - een betrekking, die den mensch in zijn hart doet zeggen: ‘God is mijn Vader; ik ben zijn kind’. Heb ik op dezen grond, in aansluiting aan Buss, het Christendom buiten den kring der positieve godsdiensten, d.i. der godsdiensten als een systeem van bepaalde begrippen, geplaatst, dan make niemand zich hierover vroolijk, zeggende bij wijze van gevolgtrekking: ‘Ziet eens, nu is het Christendom een negatieve godsdienst geworden’. Het is nu eenmaal, in zijn oorspronkelijke gestalte, niet *een* godsdienst onder vele anderen, ook niet *de* godsdienst bij uitnemendheid, maar *godsdienst* in den meest positieven zin des woords - daarom geheel éénig; daarom van nature sympathetisch gestemd voor elken echt godsdienstigen trek, ook in den positieven godsdienst van Heiden, Jood en Mohammedaan.

Beroepen de tegenstanders zich op het gezegde van Buckle: ‘Ontneem den wilde zijn onwetendheid, dan kan misschien de godsdienst ingang bij hem vinden’, dan moeten zij niet vergeten, dat deze schrijver de beschaving enkel van den intellectueelen factor doet afhangen,

daar, volgens hem, al de groote stelsels van zedelijkheid, die veel invloed uitgeoefend hebben, in den grond aan elkander gelijk zijn, en niet de minste verbetering in practische zedelijkheid bewerkt hebben. Wie echter in de geschiedenis der beschaving opmerkt: steeds fijnere opvatting en toepassing van de groote zedelijke beginselen; bestendig toenemen der publieke opinie in zedelijk gehalte; vermeerdering van inzicht, dat het voor den mensch niet genoeg is, enkele zedelijke daden te verrichten, maar dat hij een zedelijk wezen moet zijn - wie dit, evenals ik, opmerkt, en tevens de nauwe betrekking tusschen verstand en hart in den mensch erkent, kan niet met Buckle instemmen. Onwetendheid is een kwaad, maar het weten op zich zelf nog geen deugd. Zonder verspreiding van kennis komt waarachtige beschaving niet tot stand: maar in de vorming van het karakter ligt eerst haar kracht(*). Het weten kan - zooals Dumesnil, schrijver van *Les moeurs politiques au XIX siècle*, het uitdrukte - door heftige wrijving der inzichten de rede der volken veeleer afslijten, dan haar verheffen en veredelen. De zon geeft licht en warmte te gelijk: licht en warmte moeten den onbeschaafden te gelijk gebracht worden. Op onderwijs komt het aan, maar op een onderwijs, doortrokken van een heiligen geest, d.i. in zake van ons onderwerp, doortrokken van het zuiver Christelijke beginsel. Het onderwijs moet in dit geval volstrekt dienen, om aan den *godsdienst* van Jezus een gereeden weg te banen tot het hart der leerlingen. Dat de geschiedenis van Jezus, en in zooverre de inhoud des N.T., de bron moet zijn, waaruit voor dat doel geput wordt, ligt in den aard der zaak: maar ook, dat het daarbij alleen moet te doen zijn, om den geest van Jezus helder en sprekend in het licht te stellen. Geen onhandige *polemiek* tegen bestaande meeningen of voorstellingen, maar een voorzichtige *propaganda* van hervormende beginselen! De neutrale of zoogenoemd godsdienstlooze school is in een gevestigde maatschappij zooals de onze, waarin alles zijn eigen terrein heeft, op haar plaats, maar niet daar, waar zulk een maatschappij nog moet verrijzen. De omstandigheden bepalen de methode. - Wat ik hier uitspreek bevat tevens eenig antwoord op de reeds gestelde vraag: hoe is de mensch zóó ver te brengen, dat zijn menschelijke aanleg in werking kan treden? Ik wil er nog iets bijvoegen. De Grieksche wijsgeer Plato verwachtte, dat de wijsheid en de overige beminnelijke dingen, die er zijn, allervurigste minnaars zouden hebben, indien zich daarvan een zuiver duidelijk beeld aan ons oog vertoonde. Blijkbaar was hij niet bedacht op de zedelijke blindheid, waarmee gemis van zedelijke beschaving den mensch slaat. Toch

(*) Ik behoor dus niet tot die ‘nieuwere’ beschavingsherauten, die, zooals Du Mont, *Der Fortschritt u.s.w.* 1876, S. 17, uitsluitend hun hoop vestigen ‘auf die Wissenschaft, auf Befreiung von Krankheiten, Verlängerung des Lebens, auf Erfindungen und Entdeckungen, welche das Leben angenehmer, die äussere Natur uns unterwürfiger machen sollen, oder auf die Herstellung der geträumten Gleichheit’

bestaat er voor zijn verwachting grond. Ieder mensch is in aanleg een redelijk en zedelijk wezen, van nature vatbaar voor het goede: op deze vatbaarheid heeft ook Jezus gerekend. Haar met alle macht te helpen ontwikkelen, is een hoofdvereischte in den Christelijken zendeling. Hoe zal hij aan dit vereischte beantwoorden? Reeds Plato heeft er iets van gevoeld: gezegend de voetstappen desgenen, die in woord en daad den godsdienst der liefde te aanschouwen geeft!

De heer Buss vindt het een ongelukkig verschijnsel, dat de zending niet de zaak der geheele protestantsche Christenheid is. Met dit oordeel is hij alleszins in zijn recht; maar toch zou ik hem vragen: is er van de Christenheid iets anders te verwachten, zoolang haar toestand overeenkomt met de teekening in de bekende gelijkenis van het net met visschen? De zendingsijver der piëtisten is ook de rechte niet, in zooverre daarbij vooral het gevoel van ‘verplichting jegens den Heer’ werkt. Voor zendingsijver in den geest van Jezus moet een hooger gevoel werken - godsdienstige geestdrift. En deze geestdrift kan eerst bestaan, waar de gezegende vrucht van Jezus' geest in het hart gesmaakt wordt. Daar rijst in het hart, afgezien van alle verplichting, de wensch der liefde: ‘Och of alle menschen zoodanigen werden als ik ben!’ Voor zulk een geestdrift schijnt de tijd nog niet geschikt te zijn: maar wat niet is, kan komen. Indien maar allen, die in het Christendom oprecht belangstellen, de handen ineenslaan, om het te bevrijden van de schoolsche en kerkelijke banden, waarin het reeds spoedig na zijn geboorte bekneld is geraakt, opdat het zich in al zijn schoonheid tot zijn volle grootte kunne ontwikkelen. Mogen de Christelijke zendelinggenootschappen zich ernstig de vraag voorleggen, of zij willig en bereid zijn, met alle doctrinarisme en dogmatisme te breken. Dit ‘breken’ sluit niet in zich, dat zij het Christendom nooit met behulp van eenigen *positieven vorm* aan de Heidenen mogen brengen; want dan zou hun arbeid zeer positief met groote onvruchtbaarheid geslagen zijn. Jezus zelf heeft zulke vormen gebruikt, zooals de uitdrukkingen *Zoon des menschen*, *Koninkrijk Gods* enz., bewijzen. Maar dan moeten ze ook naar Jezus' voorbeeld gebruikt worden, geëvenredigd zoowel aan den waren aard des Christendoms, als aan de behoefte der volken, wien het gepredikt wordt. Daarom blijft de vraag, hier tot de zendelinggenootschappen gericht, voor hen een levensvraag, een *to be or not to be.* Luidt het antwoord bevestigend, willen ook zij uitsluitend het Christendom van Jezus, dan mogen zij zich voor hun streven de schoonste toekomst beloven. Of zij in dit geval verplicht zouden zijn, de voorstellen van den heer Buss, betreffende een nieuwe methode, voetstoots aan te nemen, durf ik, wegens onvoldoende practische kennis van de zaak, niet beslissen. Alleen wil ik opmerken, dat zijn plan, om het zendingswerk onder *beschaafde* Heidenen te beginnen, niet aannemelijk is voor de Nederlandsche zending, in zooverre haar werkkring zich tot onze Oostindische bezittingen bepaalt. Ook over-

vraagt hij, waar hij van alle kweekelingen voor de zending eischt, dat zij zich zullen toeleggen op de beoefening van wetenschappelijke godgeleerdheid, op wijsgeerige historiestudie, op taal- en letterkunde, ziel- en opvoedkunde. Wie is tot zóó veel bekwaam? Toch kan tot zekere hoogte aan dien eisch voldaan worden, wanneer ieder zendeling, volgens de wet der arbeidsverdeeling, zijn bijzonder arbeidsveld kiest: dan kan hij zich daarvoor, zonder al te groote inspanning, deugdelijk toerusten. En dit zal hij zeker met lust en ijver doen, indien het waarlijk in zijn hart is, Heidenen te bezielen met den geest van *echt Christelijke beschaving.*

W. SCHEFFER.

Gouden appelen in zilveren schalen.

Brieven over de welsprekendheid door J. Steenmeijer, in leven predikant te Arnhem. Derde druk. Met een woord vooraf door Dr. C. Tiele, Hoogleeraar te Leiden. Deventer, A. ter Gunne, 1875.

Toen de eerste dezer brieven, zoo omstreeks het jaar 1832 of 1833, verscheen in de *Godgeleerde,* of zoo als men toen gewoonlijk zeide, in de *Blauwe Bijdragen*, was Steenmeijer, die gewoon was zich onder den vrij doorzichtigen sluier van S - R te A. te verbergen, nog weinig bekend. Buiten den kring van eenige uitgelezenen, als Ter Hoeven, Wilh. Broes, Donker Curtius, Van der Willigen en den Arnhemschen conrector, later rector, Waardenburg, waren er slechts enkelen, die vermoedden, wat groote geleerdheid, wat rijke belezenheid, wat fijn vernuft, wat ongemeene schranderheid en wat diepe humor ten dienste stonden aan den prediker der toen zoo weinig aanzienlijke gemeente van Arnhem. Zelfs herinner ik mij, toen het eerste blad verschenen was, een onzer grootste geleerden, die echter naderhand zijn vriend en oprechte vereerder geworden is, te hebben hooren zeggen: ‘Wil die man altijd zoo aardig wezen?’ alsof Steenmeijer's eigenaardigheid alleen daarin bestond, dat hij aardig was en aardig wilde wezen! Weldra echter werd dit oppervlakkig oordeel gewijzigd. Naarmate er meerdere brieven verschenen, klom de waardschatting en zelfs de bewondering. Met steeds grooter verlangen zag men telkens uit naar het nieuwe nommer der *Bijdragen* (want theologische tijdschriften werden toen nog gelezen, zelfs *mirabile dictu!* door niet-theologen). De brieven werden besproken, gecommentarieerd, ook weersproken, en bij het verschijnen der laatste was niet alleen Steenmeijer's naam gevestigd, maar weldra bleek het dat al de nommers van het tijdschrift, waarin zijn opstellen

waren opgenomen, waren uitverkocht. Daarom liet Steenmeijer zich, echter slechts noode, want hij hield er niet van om zich gedrukt te zien, overhalen zijne brieven afzonderlijk uit te geven en ze verschenen, als tweede druk, in een keurig net bundeltje, in 1853, te Arnhem bij Is. An. Nijhoff en Zoon.

Dat het oordeel daarover ook verder gunstig is geweest, en dat men het werk des reeds lang overledenen steeds op hooge waarde schatte en nog blijft schatten, blijkt uit de omstandigheid, dat ook deze tweede druk is uitverkocht en men het in 1875, dus 42 jaar na de eerste verschijning, nog de moeite waard geacht heeft een derde uitgave het licht te doen zien.

Merkwaardig verschijnsel, vooral in een tijd waarin alles zoo spoedig verandert, veroudert, verfletst en verdwijnt! Is het niet een te groot waagstuk van den heer Ter Gunne om zoo iets ouds weder op te rakelen, en zal het tegenwoordige geslacht dat oude, verouderde, pruikachtige werk niet met een minachtend schouderophalen ontvangen? Ik verwacht betere dingen van mijn jeugdiger vrienden. Zelf behoorend tot een geslacht, dat weldra uitsterft, en verblind misschien door mijne vereering van Steenmeijer dien ik in zijn volle kracht gekend heb, mistrouw ik mijn oordeel, en geef ik liever het woord aan een vrij wat beter en meer bevoegd beoordeelaar dan ik, aan den hoogleeraar Tiele, die in het ‘woord vooraf” voor dit bundeltje zegt: ‘Het meeste, wat hij... in het midden brengt, verdient nog steeds de ernstige behartiging van hen, die niet met velen in onze dagen meenen, dat de kunst om zijn overtuiging in schoonen vorm voor te dragen noch studie noch oefening vereischt. Men moge, even als ik, van oordeel zijn, dat de schrijver hier en daar overdrijft en eenzijdig redeneert, men moge met hem in godsdienstige richting verschillen, zijn brieven zullen nog altijd met genoegen, en wat meer zegt met vrucht, gelezen worden. Bovendien onderscheiden ze zich door een niet geringe letterkundige waarde. Ze tintelen van geest en zijn geschreven in dien puntigen stijl, waarop de studie der klassieken zeker grooten invloed had uitgeoefend, en waarvan Steenmeijer meer dan iemand het geheim bezat... Mij herinneren deze brieven de dagen toen onze onvergetelijke leermeester [Des Amorie van der Hoeven] ons ook Steenmeijer aanbeval, als een veiligen gids op den weg waarop wij toen de eerste schreden waagden. Ik geloof dat hij dit nog altijd voor velen kan zijn’.

Zóó Prof. Tiele, die zelf als welsprekend redenaar een hooge en eervolle plaats heeft ingenomen. Wie hem niet op zijn woord gelooft, neme zelf het net gedrukte boekske ter hand, leze, herleze en bestudeere het, en, wij zijn er zeker van, hij zal ons voor onzen goeden raad dank weten, want al heeft hij dan zelf geen lessen over welsprekendheid noodig, hij zal een letterkundig genot gesmaakt hebben zooals zelden geëvenaard wordt.

Wat Steenmeijer als redenaar was, weten nog slechts weinigen.

Vraag het aan Ter Haar, aan Van Iterson, aan Blaauw, aan enkele anderen en zij zullen als om strijd getuigen: ‘nooit hebben wij zijns gelijke gehoord, en zullen dien ook zeker nooit hooren’. Die vereerders van zijn talent sterven echter uit, maar als schrijver heeft Steenmeijer zich een onsterfelijken naam verworven. ‘Gouden appelen in zilveren schalen’, dit woord is zoo dikwijls gebruikt en zelfs misbruikt, dat wij het nauwlijks meer durven toepassen. En toch, zoo van iemand, van Steenmeijer was het volstrekte zuivere waarheid. Zijn er nog die zijn stijl niet kennen? Voor hen kan ik mij niet weerhouden de laatste woorden van zijn voorbericht voor den tweeden druk dezer brieven af te schrijven, al zijn ze misschien ook al reeds opgenomen in Bloemlezingen van prozaschrijvers uit deze eeuw. Zie hier wat hij schreef te Berg-en-Daal bij Nijmegen, waar hij de zomermaanden van 1853 doorbracht.

‘Hier zit ik; gewis op een der schoonste plekken, die mijn geboortegrond kan aanwijzen - om en om begroet door eene rijke, lagchende natuur; - met den bescheiden kelk der verkwikking vóór mij, die Gods goedheid mij gunnen wil. Wat stuwt daar die zilveren stroom zoo kalm en effen zijne wateren voort; als wilde hij eene vriendelijke beeldtenis teekenen mijner laatste levensdagen, die alzoo mogen heenglijden naar den Oceaan, niet der vergankelijkheid, maar des beteren levens! Hoe is de avond zoo stil; en hoe doopt de zon zoo majestueus hare liefelijke stralen in prachtig, vurig, gloeijend purperrood, als profeteerde zij, dat na den nacht, ook dien des doods, een nieuwe levensdag volgen moet! Hier zit ik, denkende aan mijne oude ontslapen vrienden, dat er mij de hartzenuw van trilt. Zij trekken voor mijne verbeelding heen, die schoone, achtbare, eerwaardige gestalten, lief en gezegend in mijne herinnering, totdat de late - de laatste - de allerlaatste ademsnik mij ontglipt. Hoe? Valt daar, van digt onder de wenkbrauw, iets in het glas dat vóór mij staat? Voorzeker, de wateren mijner oogen zijn nog niet verdroogd. - Agesilaüs, de koning van Sparta, werd eens door een bezoek verrast, toen hij juist was spelende met zijne kinderen en paardje-rijdende op stokken; de koning vooruit, en de jongens, gierende en kraaijende, hem achterna. “Vriend, zeide hij tot den binnenkomende, vertel hiervan niets eer gij zelf man en vader geworden zijt”. Want hij wist, dat in elk vaderhart dit spel zijne vrijspraak en voorspraak vinden zou, zonder eenige spotternij. Lezer, op mijne beurt; - trek den schouder niet op over de gevoeligheid van den ouderdom eer *gij zelf oud en zwak zult geworden zijn.* Geniet voorts nog lang uwe beste levensdagen. Vaarwel’.

En gij ook, *mijn* lezer, vaarwel! Keer terug tot Steenmeijer en gij zult er u beter bij bevinden.

K.

Letterkunde.

Nieuwe uitgaven van Nederlandsche poëzie.

1. Refereynen van Anna Bijns, naar de nalatenschap van Mr. A. Bogaers, uitgegeven door Dr. W.L. van Helten, - Rotterdam, J.H. Dunk, 1875. (469 bladzz. in 8vo.) Prijs *f* 3. - Verklarende Woordenlijst (Glossarium) op de Refereynen enz. (90 bladzz. in 8vo.) Prijs *f* 1.
2. De Geuzen. Dichterlijke Tafereelen uit den Vrijheidsoorlog der Nederlanders tegen Spanje, 1572. In vier-en-twintig zangen, door Jhr. Onno Zwier van Haren enz. Opnieuw bewerkte volksuitgave, met ophelderingen, voorafgegaan door den Levensloop des Dichters. - Schiedam, H.A.M. Roelants, 1875 (215 bladzz. in 12mo.).

Anna Bijns - aan wien is zij, de antwerpsche Dichteres der zestiende eeuw, vooral na de breedvoerige beschouwing van haar leven en werken door Dr. Jonckbloet, niet bekend? - Wel mogelijk, antwoordt mij wellicht deze of gene; maar wat belang boezemen u, protestant, hare Refereinen in, voor verre weg het grootste gedeelte óf schimpen smaaddichten op den Kerkhervormer, óf lofdichten op de leerstellingen der roomsch katholieke kerk?

Van die bedenking is zeker wel wat aan, en waar onderwerpen als de genoemde aan de orde zijn, is, voor welken lezer dan ook, zeker niet veel dichterlijk schoon te verwachten. Polemiek en dogmatiek - uit dichtbundels ook van protestantsche dichters is het bewijsbaar - verdragen zich weinig met echte poëzie.

En toch, de Refereinen van Anna Bijns hebben iets, dat nóg in staat is, de aandacht te boeijen: zij zijn de natuurlijke uiting van een verkropt gevoel.

De Dichteres leefde op eene plaats en in eenen tijd, waarvan Wagenaar verhaalt: ‘De Onroomschen vergaderden eerst in Bosschaadjen, daarna in 't open veld: in den beginne ongewapend; doch toen men hen dreigde of stoorde, kwamen ze, gewapend met zinkroers en zydgeweer, en eerlang zelfs met bussen en hellebaarden, ter preeke. De tyd en plaats der preeke werdt, of in stilte, onder de goedgunners, of zelfs openlyk, by aangeplakte Briefjes, bekend gemaakt: wanneer 't volk by duizenden, uit de naaste Steden, ter gehoor kwam. De

Leeraars waren, gedeeltelyk, uit Frankryk herwaarts gekomen, en predikten in de Walsche taale. Doch eerlang, werden er anderen ontbooden, Van Embden, alwaar de Hervorming, voor eenige jaaren, ingevoerd was; en ook van andere Plaatsen. Verscheiden Priesters en Geestelyken hier te Lande verlieten ook hun gewoonlyk gewaad, en predikten de Leer der Hervorming, in hunne Kerken, zo lang men 't hun toeliet.... Buiten Antwerpen, was, op meer dan ééne plaats, reeds in 't laatst van Zomermaand, verscheiden' reizen, openlijk gepredikt, met zo groot een toeloop, dat de Wethouderschap, zich onmagtig vindende, om denzelven te beletten, en voor erger bedugt, eerst de Landvoogdes zelve, en daarna van haar een ander aanzienlyk Personaadje verzocht, in de Stad te komen, om orde te stellen tegen verdere beroerten'.

En waarvan de leuvensche hoogleeraar David schrijft: 'Het gemeen, opgeruid door zekeren Calvinist met name Herman Modet, stoof tegen den avond de kerk binnen (te Antwerpen) en ving aen met het beeld der heilige Maegd op den grond te halen en aen stukken te slaen. Hetzelfde deden zy met de beelden der Heiligen, ja en met dat van Christus, dat boven den ingang van het Choor, stond of hing tusschen die der beide dusgenoemde Moordenaers. Deze twee bleven alleen gespaerd. Vervolgens vielen zy aen op de schilderijen, welke zy tot flarden scheurden. De autaren werden verbryzeld of voor eeuwig geschonden, de biechtstoelen vernield, de kostbare kerkgewaden verbrand, de gewijde oliën tot schoensmeersel gebruikt, het Tabernakel zelf verkracht en het aanbiddelyk Sacrament ysselyk onteerd: kortom, de geheele kerk, tot dan, door gansch Europa heen, zoo vermaerd om hare rykdommen en kunstgewrochten, was, op min dan vier uren tyds, verwoest, uitgeplunderd, en den vloer, voeten hoog, met puinen overdekt'.

Anna Bijns zou geen getrouwe dochter harer kerk moeten geweest zijn, als zij door hetgeen ze om zich zag en vernam, niet diep ware getroffen; zij zou geen gevoelig en dichterlijk gemoed moeten bezeten hebben, indien ze hare smart niet in bittere kreten had geuit. Beschouwde men Luther als het hoofd der afvallige ketters: geen wonder dat stokregels als de volgende door de Dichteres bij voorkeur werden opgenomen en ontvouwd: *Dit compt meest al tsamen uit Luthers doctryne. Wat gheest is 't die de Lutheranen regeert? Noyt argher dan Luther en was ghevonden. Luthers liefde is van Godts liefde verre. Dit zijn de miraculen die Luther doet. Is sonde duecht*, *de Lutheranen zijn Sancten. Dit zijn de ghene*, *die Martinum Luther minnen. 't Magh al naer Luthers Evangelie gheschiën.* Zag men onder veel wat den roomsch katholieken dierbaar was, inzonderheid de waardigheid der Moeder Gods miskend, ja onteerd en verguisd: geen wonder dat de Dichteres zich lucht gaf in verheffingen als deze: *Lof altijt Jesu en Marije. Die aen u troost soeckt*, *die sal troost vinden. Aen u*

naest Godt al mijn betrouwen staet. Lof schoone, *die croone in Godts troone draegt. Lof saligh buycxken*, *dat Christum gedragen heeft. Lof*, *heylighste puer Mensche die Godt oyt maecte. Ghy sijt meer lofs weert dan ick kan bedincken. Vrouwe*, *Engelsche Princesse*, *ons advocate.* Zag men blijkbaar het gezag der kerk miskend, de eenigheid des geestes onder hare leden verstoord, ja onder de afvalligen zoovelen zich scharen, in wie men gemeend had trouwe wachters op de muren te moeten zien: geen wonder dat de Dichteres die kerk in werkelijk gevaar ziet, in den afval de slaande hand Gods erkent, tot boete en berouw vermaant, en daarin anderen voorgaat, zooals onder anderen de volgende onderwerpen uitwijzen: *O Christen Religie*, *waer zijdy bleven? Schaempt u dat ghij Christenen name draegt. Om nieuwe sonden*, *sendt Godt nieuwe plaghen. De sonden mijnder ieucht en wilt niet ghedencken. Des bidde ick genade op beyde mijn kniën. Jesu Davids Sone*, *ontfermt u mijns.*

Ging de Dichteres in haar oordeel over anderen wel eens verder dan met den eisch der christelijke liefde en historische trouw is overeen te brengen: het is licht te verschoonen. In blauwboekjes als die ook toen in menigte verschenen, pleegt zich de waarheid niet altijd onvervalscht voor te doen, en het oog, dat door droefheid en vooringenomenheid is beneveld, ziet zelden juist. Van de bitterste uitlatingen in de Refereinen is de grondtoon telkens geschoktheid in de dierbaarste overtuigingen des gemoeds. Vandaar dat die toon altijd iets diep weemoedigs heeft en niet nalaten kan, een deelnemend medegevoel te wekken bij ieder, die, zelf voor godsdienstige indrukken vatbaar en aan geloofswaarheden gehecht, zich gemakkelijk in den toestand des bekommerden klagers weet te verplaatsen. - Zulke aandoenlijke tonen slaakte, drie eeuwen na Anna Bijns, de Dichter der *Rotsgalmen* en *Navonkeling* in eene reeks van zangen, met het allertreffendste adres aan 't hoofd, in 1823 tot *den Koning* gericht, waarin de ‘droeve Sulamiet’ beweent wat hij op zijne beurt de verwoesting van Staat en Kerk acht en den Vorst bij zijne eenmaal afgelegde kerkbelijdenis bezweert, de getrouwen in den lande te beschermen en hunne leer te handhaven.

Dat Anna Bijns intusschen ook andere snaren kon en heeft doen trillen, dan die we haar tot hiertoe hoorden bespelen, bewijzen verschillende stukken uit hare bundels. Als proeven tot staving hiervan volgen hier enkele coupletten uit een paar Meizangen:

‘Bisschoppen, Prelaten, groote cadetten,
Heeren en Vorsten, al die sitten in Wetten
Als dienaers des Heeren,
Laet loven den Heere met trompetten,
Laet clincken schalmeyen en claretten
Al tot zijnder eeren.
Wilt met cimbalen zijnen lof vermeeren,
Wilt gheen tamboeren oft herpen sparen
Om den Heere te loven, naar Davids leeren.

Laet clincken de snaren.
O Orphee, wilt alle beesten vergaren,
Die liggen gedoken in bosschen, in duynen;
Alle vogelkens, wilt u hierbij oock paren
Op boomen, op tuynen,
Heft op u stemmen, wilt niet vesen oft ruynen,
Looft den Heere elck in zijnder talen,
Laet u wijsen clincken als Basuynen,
Datment mach hooren op bergen, in dalen,
Dat Godts lof mach vermeeren in alle palen,
En zijn eere, die schier te niete zijn beye.
Looft den Heere met desen soeten Meye.

Looft Godt, tis recht, ghij redelijcke gheesten,
Daer David segt: looft den Heere, alle beesten,
Tsij van wat manieren.
Voghelen des hemels, minste metten meesten,
Beesten der aerden, wint, hagel en tempeesten,
Wilt Gods lof verchieren.
Locht, wolcken, zee, wateren, alle Rivieren,
Oock alle visschen, die daar in blijcken
Met alle dinstrumenten, die men mach hantieren,
Van soeter musijcken.
Looft den Heere met woorden van rethorijcken.
Looft den Heere, Maechden en Jonghelinghen,
Looft den Heere, bergen, hovelen en dijcken,
Fonteynkens die springhen.
Looft hem, sienlijcke en onsienlijcke dinghen,
Wateren, die boven die hemelen duycken,
Met al den lof, diemen mach verstringhen.
Looft hem al dat is in swerelts beluycken,
Looft hem alle cruydekens, groene struycken,
Vruchtbaer landouwe en dorre heye,
Looft den Heere met desen soeten Meye.

Enz. zie bl. 438-440. Niet minder van inhoud zijn deze (bl. 421):

‘Wilt nu ontwecken, doorluchtige sinnen,
Door sMeys beginnen set druck besijen,
Reyn geestelijcke blijschap schept nu van binnen,
Herte, leden, vinnen, wilt trueren afsnijen.
Aensiende de creatueren, wilt belijen
Met soeten love de Godlijcke macht
Vanden Schepper en wilt u in hem verblijen,
Van wien alle ding heeft zijn wezen verpacht.
Het veldeken groene nu tonswaert lacht,
Daer menigerhande vruchten in groeyen.
De cruyden medicinael sijn nu geacht,
De boomen verblijden ons duer haar dracht
Van gruenen looverkens, die lustelijc bloeyen.
Deerde wert vruchtbaer door sdaus besproeyen.
De vogelkens singen diveersch van strepen,
Dit merckende wilt u te seggen moeyen:
Och hoe schoon moet hij sijn, diet al heeft geschepen!

‘De bloemkens, die den winter heeft doen duycken,
Hen lustich ontpluyken nu seer edelijck;
Groen taxkens springen uut dorre struycken.
Willen wij gebruyken de vruchten vredelijck,
Laet ons doch loven, want tis wel redelijck,
Hem, die alleene den wasdom mach gheven.
Wanneer ghy tgroene velt sijt betredelijck.
En u daer duer comt vreucht int herte gedreven,
Denct, hoe schoone hij moet zijn int eewich leven,
Die de werelt so lustelijck can verchieren.
Laet u herte altijt, wilt ghij niet sneven,
Duer de creatueren in God sijn verheven.
Siet ghy fraey menschen oft lustelijcke dieren,
Vogelen in de locht, visschen in de revieren,
Op eerde reyn bloemkens onvernepen,
Segt en looft hem, die tonswaert is so goedertieren:
Och hoe schoon moet hij zijn, die 't al heeft geschepen?’
Enz.

Zijn er in de aangehaalde coupletten regels, die ons den blijden toon der oud-israëlietische zangers te binnen brengen: in andere Refereinen hoort men ten duidelijkste dien der boetpsalmen ruischen. Waar het thema luidt: *De sonden mijnder ieucht en wilt niet gedencken* of *Des bidde ic genade op beyde mijn kniën* (bl. 348 en volgg.), leest men onder anderen:

‘Als ic conscientie wel onderruere,
Truere ic, want ic vinde mij seere bevlect,
Subject der sonden, daer ic in geduere.
Natuere is vervalscht, gheheel infect.’

‘Verquist heb ic den tijt seer ellendelijc,
Onbekendelijc op gheen weldoen ghegist;
List soeckende om quaet te doen behendelijc’.

‘Mijn ooren hebben naer ijdelheyt gehoort;
Door mijn tasten, gevoelen heb ic God verstoort,
Mijn oogen hebben geerne dingen gesien,
Daer ic mijn siele mede heb vermoort’.

‘In onsuyverheyt ten minsten metten gedachten
Ken ik mij sculdich:’

‘Ick heb mijnen naesten ooc quaet gejont,
Al en heb ickx metter hant niet doot geslagen;
En al en heb ick niet ghestolen goet ront,
Ick heb door bedroch uut mijnen gierigen gront
Om goet te vercrijgen geleyt veel lagen.
Heb ic mij door dwerc niet oncuyschlijk misdragen,
Ick heb door consent gesondicht misschien’.

Uit deze en andere dergelijke getuigenissen het besluit te trekken, dat de Dichteres zich in hare jeugd aan grove ongebondenheden heeft schuldig gemaakt, zooals Dr. Jonckbloet heeft gedaan in een betoog, waarmede Dr. Van Helten verklaart in te stemmen: dit acht ik, ook

nu nog, onbillijk en onwettig. Mijne gronden daarvoor gaf ik in dit Tijdschrift n°. 3 van 1870 en n°. 2 van 1874; na opnieuw herhaalde overweging kan ik daar niets van terugnemen. Als onze Hervormde Gemeenten het Psalmvers wordt in den mond gelegd:

‘*Krom van lenden*,
Vol van druk, benaauwd van hart;
Zeer geboogen en verslagen,
Moê van klaagen,
Ga ik al den dag in 't zwart’,

zou men dan inderdaad den inhoud der regels naar de letter hebben op te vatten? Wie wil zien, wat in veel later tijd de ascetiek ten aanzien der christelijke of liever bijbelsche of nog liever kerkelijke zelfbeschouwing leerde, doorbladere geschriften als b.v. het bekende, voor zijn tijd gansch niet steilrechtzinnige en zeer gezochte boek: *De peinzende Kristen* van Petrus Broes, en het overdrachtige en overdrevene daarin zal hem in het oog vallen.

Hoe het ook met deze zaak moge gelegen zijn: zooveel is zeker, dat de gedichten van Anna Bijns steeds eene belangrijke plaats onder de gewrochten der vlaamsche letterkunde innemen, en dat eene nieuwe uitgave daarvan een verblijdend verschijnsel mag heeten; te meer, daar de eerste drukken hoogst zeldzaam voorkomen, en de laatste, waaronder de door mij steeds gebruikte van 1546, niet altijd nauwkeurig zijn.

De tegenwoordige, door Dr. Van Helten bezorgde uitgave bevat alleen de tot hiertoe bekende drie boeken *Konstighe Refereynen*, zooals die door wijlen Mr. Bogaers voor de pers waren bestemd en grootendeels gereedgemaakt. Van de nog in handschrift bestaande verzameling van Gedichten, door Anna Bijns nagelaten en van welke Willems indertijd een drietal publiek maakte, blijven we alzoo nog altijd verstoken. Het is te hopen, dat de uitgave daarvan, die door de heeren Jonckbloet en Van Helten ‘voorbereid wordt’, niet al te lang op zich late wachten.

Het aangekondigde boekdeel beveelt zich, wat het uiterlijke betreft, hoogelijk aan. Goed papier, fraaije en heldere letter en nette uitvoering doen den heer Dunk eer aan. Deze zaken zijn zeker niet onverschillig; doch van nog meer belang is de waarde van den inhoud, en dat hierbij te dezer plaatse opzettelijk wordt stilgestaan, zal niemand kunnen bevreemden.

Naar bericht wordt, is ‘bij de uitgave der gedichten, in overeenstemming met het plan van Bogaers, steeds bij ieder der drie boeken, waarin de Refreinen verdeeld zijn, de oudste druk ten grondslag gelegd’. Daar die oudste druk mij niet ter hand is, kan ik niet beoordeelen, in hoeverre hij bij dezen nieuwen getrouw is gevolgd. Is dat volgen werkelijk getrouw geweest, dan zou ik in bedenking geven, of de oudste druk de genoten onderscheiding wel verdiende; of niet hadde moeten worden uitgezien naar een lateren en wellicht beteren; of in

ieder geval niet een weinigje kritiek hadde kunnen zijn aangewend ter herstelling van wat blijkbaar verzuimd of bedorven was. Nieuwe uitgaven van oude schrijvers kan men zoo maar niet bij herhaling leveren; waar er een plaats heeft, is het dus van groot belang, haar dienstbaar te maken bij het doen van een taal- of dichtkundig onderzoek.

De tekst van de nieuwe uitgave der Refereinen van Anna Bijns - het spijt mij, dit te moeten verklaren - mag op nauwkeurigheid in geenen deele roemen. De taalvormen zijn vaak onjuist of ongelijk. Het onderscheid b.v. tusschen *y* en *ij* is dikwerf verwaarloosd. Nu vindt men *Godt*, dan *God*, dan weder *Got*; nu *Prince,* dan *Princhе*; nu *lijck*, dan *lijc*, dan weder *lijk* enz. Waar dit alles nu evendus in den ouden druk wordt gevonden, komt dit niet zoozeer ten laste van den tegenwoordigen Bewerker, als wel van het eenmaal aangenomen plan van Mr. Bogaers. Maar wat in den eerste minder verschoonlijk moet geacht worden, is dat de nieuwe druk zooveel feilen bevat hetzij tegen d e n z i n, hetzij tegen d e m a a t, hetzij tegen h e t r i j m, die vermoedelijk niet in den eersten druk staan, en voor zooverre dit het geval mocht zijn, niet onverbeterd hadden mogen blijven, zooals de meeste dan ook in den druk van 1546 vermeden zijn.

Om het belang der zaak kan ik er niet buiten, het gezegde te staven, en laat dus de opgave volgen van 't geen in gezegd opzicht mij voorkwam.

Bl. 5, reg. 5 van ond. staat *bespoeyt* voor besproeyt; bl. 12, reg. 7: *Doverdencken*, Doerdencken; ald. reg 1 van ond. *marc*, merck; bl. 19, reg. 5: *haat*, hant; bl. 24, reg. 3: *Verherte*, Verherde; bl. 48, reg. 16: *halen*, helen; bl. 64, reg 7: *eertsche,* eertsce; bl. 65, reg. 19: *eerstce,* eertsce; reg. 2 van ond. *gestoten*, gesloten; bl. 66, reg. 7: *tverweerde*, tverwerde; reg. 16: *hem*, haer; bl. 94, reg. 6 van ond. *Gij*, Aeij; bl. 95, reg. 7: *draecht*, dracht; bl. 97, reg. 6 van ond. *sijn*, fijn; bl. 106, reg. 4 van ond. *sij*, sij hen; bl. 115, reg. 14: *weerdelijc*, weerlijc; bl. 124, reg. 10 van ond. *hem*, hen; bl. 134, reg. 15: *afkakelen*, af kakelen; bl. 135, reg. 11 van ond. *goddienstich*, godsdienstich; bl. 154, reg. 9 van ond. *is,* ist; bl. 166, reg. 16: *seer*, eer; bl. 168, reg. 15 van ond. *Corolostadius*, Ca-; bl. 181, reg. 9: *febel*, fabel; bl. 185, reg. 3: *leelijcke*, leeclijcke; bl. 209, randt. *Vrucht u,* Vruchten; bl. 213, reg. 21: *oncruypelijck*, onuytcruypelijck; bl. 214, reg. 11 van ond. *dat*, dattet; bl. 218, reg. 1: *soetse lam God*, soetste lam Gods; reg. 2: *macht*, machtige; bl. 222, reg. 6 van ond. *tranen*, traen; bl. 223, reg. 14: *Goliaths*, Goliath; bl. 224, reg. 1: *heel*, hebt; bl. 226, reg. 9 van ond. *Sisaria,* Sisara; reg. 4 van ond. *ijser en wagens*, ijseren wagens; bl. 229, reg. 2: *Ydelheyt*, Edelheyt; reg. 4 van ond. *Antechrist*, Antechrists; bl. 230, reg. 16: *sijn*, tsijn; reg. 7 van ond. *ordeel*, oordeel; bl. 232, reg. 6: *Uut*, Van; bl. 233, reg. 13: *volherdich*, volheerdich; bl. 236, reg 15: *verveerlijc*, beruerlijck; bl. 237, reg. 2 van ond. *ontcleedt*, ontleedt;

bl. 238, reg. 4 van ond. *die*, de; bl. 239, 19 ond. *ons droefheyt*, droefheyt; reg. 11 van ond. *en knersen*, knersen; bl. 240, reg. 18: *die*, de; reg. 10 van ond. *herte*, therte; bl. 243, reg. 7: *naw*, nauw; reg. 4 van ond. *niet,* met; bl. 244, reg. 8: *wereld*, werelt; bl. 246, reg. 5: *schrifturen*, schriftueren; bl. 250, reg. 17: *sijn*, sij; bl. 253, reg. 10 van ond. *verleydt*, wert verleydt; bl. 254, reg. 7: *roofvolck*, rosvolck; reg. 12: *dat*, dat 't; bl. 258, reg. 11 van ond. *Gewoont*, Bewoont; bl. 262, reg. 15 ond. *benijde*, 't benijde; bl. 269, reg. 4 van ond. *Princessen*, Princerssen; bl. 272, reg. 17: *van*, dan; bl. 277, reg. 4: *socht*, sochte; bl. 278, reg. 8 van ond. *varen*, naren; reg. 1 van ond. *Holophernen*, - nem; bl. 280, reg. 4: *lelijcken*, leliken; reg. 3 van ond. *laet*, late; bl. 281, reg. 12 van ond. *grate*, rate; bl. 282, reg. 1 van ond. *ontfaen*, tontfaen; bl. 283, reg. 3: *nae*, naer; reg. 4: *staen*, te staen; bl. 285, achter reg. 19 ontbreekt de regel:

> 'Verdrijft uyter menschen discoort en haet.'

Bl. 286 reg. 9 van ond. *wercken*, werren; bl. 287 reg. 8, *geene*, geerne; bl. 289, reg. 12: *slippen*, sluypen; reg. 12 van ond. *corosijf*, haar corosijf; bl. 290, reg. 7: *Bl,* Al; bl. 291, reg. 3: *tonfermen*, tontfermen; reg 4: *Vaderlijc*, Vaderlijcke; bl. 292, reg. 1: *nieten*, niet en; bl. 295, reg. 10 van ond. *gheduldich*, ghehuldich; bl. 296, reg. 15 van ond. *wercken*, werten; reg. 12 van ond. *na*, naer; bl. 297, reg. 7: *banghe*, sanghe; reg. 15: *werde*, werden; bl. 300, reg. 9: *wercken*, werck; bl. 302, reg. 10: *Pharaoms*, Pharaonis; reg. 9 van ond.: *geboert*, gebuert; bl. 303, reg. 6 van ond. *monden*, wonden; bl. 304, reg. 10 van ond. *Een*, Den; bl. 305, reg. 9: *goede,* Gode; reg. 8 van ond. *ghespoort*, ghesport; reg. 4 van ond. *lamken,* lampken; bl. 309, reg. 15 van ond. *Die*, De; bl. 313, reg. 9: *een paer*, eenpaer; reg. 13 en 12 van ond. *lijden*, *besnijden,* lijen, besnijen; bl. 316, reg. 8: *wilts*, wilt; bl. 317, reg. 5: *abstinentie*, abstinentiën; reg. 10: *sgeloofs*, geloofs; reg. 7 ond. *sierlijck*, fierlijck; bl. 322, reg. 16: *acker*, nieuwen acker; reg. 5 van ond. *nieu*, nieuwe; bl. 323, reg. 1: *Seromonien*, Ceremonien; bl. 324, reg. 6 van ond. *wercken*, rocxken; 326, reg. 3 van ond. *een paer*, eenpaer; bl. 327, reg. 9: *geest*, geests; bl. 332, reg. 5 van ond. *die*, de; bl. 333, reg. 5: *hemelsche*, hemelschen; reg. 18: *allen*, al en; bl. 336, reg. 11: *die*, dit; reg. 14: *Den*, Der; bl. 337, reg. 1: *herten*, hert; reg. 13: *beyden*, beyen; bl. 339, reg. 10 van ond. *vermaen,* vermanen; bl. 340, reg. 16: *Degelijcke*, Van degelijcke; bl. 342, reg. 3: *poogen*, pogen; bl. 343, reg. 3 ond. *wapenen*, wapene; bl. 349, reg. 9, *infeckt*, infect; bl. 350, reg. 2 ond. *Swerels*, Swerelts; bl. 351, reg. 1: *vleesch*, vleeschs; bl. 352, reg. 1: *arm*, armen; bl. 355, reg. 8 en 14: *plege*, *dege*, pleghe, deghe; bl. 356, reg. 7: *nietgoeds*, niet goets ghedincken; bl. 362, reg. 15: *bede*, beden; bl. 364, reg. 12 van ond. *ja*, nae; bl. 366, reg. 14 van ond. *gevloeyt,* gebloeyt; bl. 367, reg. 3:

Die, De; reg. 14: *begeert*, begint; reg. 4 van ond. *een*, den; bl. 368, reg. 14: *seghen*, tseghen (teghen); bl. 373, reg. 14: *liepen*, sliepen; bl. 375, reg. 18: *mensheyt*, menscheyt; bl. 381, reg. 2: *noyt*, oyt; bl. 392, reg. 17: *leprose*, leprosen; bl. 395, reg. 2: *sondaerse,* sondaersse; reg. 21: *ghenaecte*, gheraecte; bl. 398, reg. 19: *adviselijc*, advijselijc; reg. 21: *leelic*, leelijcke; bl. 402, reg. 15 ond. *stede*, steden; bl. 403, reg. 4: *ghenade*, ghenaden; bl. 405, reg. 12, *in schee*, int schee; reg. 19 en 22: *betaempt, beschaempt*, betaemt, beschaemt; bl. 407, reg. 10: *verarmt*, vererrmt; bl. 411, reg. 12: *clare*, claer; bl. 413, reg. 17 van ond. *hen*, hem; reg. 6 van ond. *neene*, neens; bl. 415, reg. 10 van ond. *roort*, roost; bl. 416, reg. 16: *hoodt*, hoot; bl. 417, reg. 6 van ond. *kennen*, kennent; reg. 5 van ond. *in,* tot in; bl. 419, reg. 9: *die*, de; reg. 6 van ond. *zijne*, zijn; bl. 421, reg. 8: *loone*, love; reg. 16: *bespoeyen,* besproeyen; bl. 422, reg. 21: *slaet*, staet; bl. 423, reg. 6: *ghij*, hij; bl. 424, reg. 13 van ond. *Campvechter*, Campvechtere; reg. 5 van ond. *moordenaar*, moordenare; bl. 425, reg. 20: *bespreyt*, beschreyt; bl. 426, reg. 9: *overtreden*, overterden; bl. 433, reg. 5: *jueght,* juecht; bl. 435, reg. 17: *een*, en; bl. 436, reg. 15 van ond. *haer*, haers; bl. 437, reg. 7 ond. *en*, in; bl. 442, reg. 13 van ond. *goedertierenheyt*, goedertiericheyt; bl. 443, reg. 20: *eedelijck*, edelijck; reg. 13 van ond. *penitencie*, penitentien; bl. 444, reg. 13: *lofsaem*, lofsam; bl. 445, reg. 12: *roerken*, rocxken; reg. 21: *uutroeden*, uutroden; bl. 447, reg. 10: *verbaest*, verbeest; reg. 1 van ond. *blinde*, blende; bl. 453, reg. 21: *fundacie*, fundatie; bl. 454, reg. 18: *volcken*, volcke; reg. 20: *onbekende*, onbekinde; bl. 455, reg. 8 van ond. *weerschappen*, weertschappen; bl. 456, reg. 5: *die*, de; bl. 463, reg. 12: *bekeerde*, bekeerder; reg. 1 ond. *neent en*, neent (zie het Gloss.) - Zie bovendien de *Errata*, bl. 468 en 469.

Met de punctuatie is het niet beter gesteld. Van de plaatsen, waar zij den zin stoort, haal ik er hier enkele aan:

Bl. 98 luidt eene bede tot de Moedermaagd:

> ‘Thoont ons Jezum, ghenadighe moeder vroet.
> De vrucht dijns lichaems ghebenedijt met.
> Ons gaet voor hem al eest ons broeder goet.’

Om althans eenigen zin te hebben, behoort men dus te lezen:

> ‘Thoont ons Jezum, ghenadighe moeder vroet,
> De vrucht dijns lichaems ghebenedijt, met
> Ons gaet voor hem, al eest ons broeder goet.’

Bl. 111 leze men voor:

> ‘Laet hen Heliodorus, gheesselen proeven,
> Datse niet een vel aen haer lijf en houwen.’

Aldus:

> ‘Laet hen Heliodorus gheeselen proeven’ enz.

Bl. 223 in plaats van:

‘Victorieus David, die met vijf steenen root
Goliaths verwont sijnde uut liefden verweckt.’

Aldus:

‘Victorieus David, die met vijf steenen root
Goliath verwont, sijnde uut liefden verweckt.’

Bl. 340 in de volgende plaats (van felle draken gesproken):

‘Die altijt om de Kercke te quellen waken,
't Crisdom versaken, nochtans den schijn houwen.
Degelijcke mannen en fijn vrouwen,
Schaemt u’, enz.

Men leze dus:

‘Die altijt om de Kercke te quellen waken,
't Crisdom versaken, nochtans den schijn houwen
Van degelijcke mannen en fijn vrouwen.
Schaemt u’ enz.

In de regels op bl. 342:

‘De valsche opinien, die ghij in thooft hebt,
Versaect, opdat de plagen swichten mogen,
Donnoosel, die ghij door u leeren verdooft hebt,
Wildt u oock wederom te stichten pogen.’

moet de comma achter ‘mogen’ door een sluitteeken vervangen worden, om wat verstaanbaars te hebben. - Bl. 367:

‘Wat sal ik schier worden der wormen aes?’

eischt de zin:

‘Wat sal ic schier worden? der wormen aes.’

Evenzoo bl. 372:

‘Maer door u bermherticheyt onversleten
Riept ghij Adam: waer sijt ghij? doen hij voor u vloot.’

moet de tweede regel gelezen worden:

‘Riept ghij: Adam, waer sijt ghij?’ enz.

En bl. 441 voor:

‘De schueren zijn ijdel, van vruchten tdal bloot.’

aldus:

‘De schueren zijn ijdel van vruchten, tdal bloot.’

In de Refereinen wordt dikwerf gezinspeeld op bijbelplaatsen, die dan aan den kant der bladzijden staan opgegeven. Ook die aanwijzingen zijn in den nieuwen druk niet altijd met juistheid teruggeven. Het was mij te vervelend ze allen met de uitgave van 1546 te vergelijken; doch in de eerste bladzijden trof ik reeds de volgende feilen aan: bl. 1: *Luc. I*, voor *Luc. II; Ps XI* voor *Ps. II;* bl. 3: *Gen. XI* voor *Gen. XL;* bl. 5: *Cant. III* voor *Cant IIII;* bl. 6: *Num. XXVII* voor *Num. XXIII;* bl. 7: *Ozee XIII* voor *Ozee XII.*

Alles samennemende, zal men niet anders kunnen oordeelen, dan dat

aan de nieuwe uitgave van Anna Bijns' werken wat meerder zorg had behooren te worden besteed. Zelfs het Voorbericht van Dr. Van Helten geeft in taal en stijl de duidelijkste blijken van overijling. Zonder deze zou men er niet lezen de uitdrukkingen: *'s geleerden leven*, '*s geleerden taalkundige opstellen*, *deze onderbreking, gemakkelijkheidshalve*, *in den drukken;* zou men vooral niet gestuit hebben op: *eene arbeid*, *een kinderlijke plicht* (vierde naamval), *eene opmerkzaam gemaakte welwillendheid.* - 'Nauwkeurigheid en nauwgezetheid (zegt het Voorbericht te recht) zijn eigenschappen, zoo noodig voor den uitgever van oude litterarische producten'; laat ons hopen, deze eigenschappen inderdaad te zullen ontdekken in de aanstaande uitgave van Anna Bijns' nog onuitgegeven gedichten.

De *Verklarende Woordenlijst* op de Refereinen is blijkens het Voorbericht bijna geheel door Mr. Bogaers gereedgemaakt. Dr. Van Helten heeft zich alleen behoeven te belasten met de 'zifting en voltooiing'; voorts heeft hij zich hier en daar niet kunnen onthouden aan een of ander artikel eenige uitwijding (*uitbreiding*, als 't u blieft!) te geven.'

De lijst geeft op iedere bladzijde getuigenis van den ijver, waarmede de heer Bogaers zich in zijne laatste levensjaren op de kennis onzer oude taal, en wel bepaaldelijk op de schrijvers der zestiende en zeventiende eeuw, heeft toegelegd; zij is - en dit is eene verdienste - beknopt en spaarzaam ingericht. Dr. Van Helten - en dit is evenzeer te prijzen - heeft slechts zeer weinige artikels wat uitgebreid; het zou hem anders licht gevallen zijn, uit den schat zijner kennis nog menige bijzonderheid of bewijsplaats aan te voeren. Zulke breedvoerige ontwikkeling acht ik minder op hare plaats in afzonderlijke Glossaria, dan in een werk, dat opzettelijk de taal van het tijdvak behandelt. Eén onzer taalbeoefenaars werkt op dit oogenblik met ijver aan een uitlegkundig Woordenboek op de werken der Nederlandsche Rederijkers. Te oordeelen naar de proeve, die ik van dien arbeid onder het oog gehad heb, zal het werk in eene bestaande leemte op eene voortreffelijke wijze kunnen voorzien, en voor geschriften als die van Anna Bijns van een nuttig gebruik zijn.

Zoo ik op de lijst van Mr. Bogaers een paar algemeene aanmerkingen mag maken, het is ten eerste, dat zij wat te weinig kennis bij den lezer onderstelt. Het komt mij voor, dat woorden als de volgende, die allen in de nog geldende beteekenis genoegzaam eveneens zijn gebezigd, hadden kunnen gemist worden: *Altijts, Altoos*, *Audientie*, *Begecken*, *Behendelijck*, *Behoeven*, *Bij tijen*, *Diepheyt*, *Doordelven*, *Dossen*, *Enden*, *Erve*, *Gejank*, *Kijven*, *Medecijne*, *Neerstig*, *Nochtans*, *Omsetten* (*iemand*), *Onendelijc*, *Onlesschelijc, Porren*, *Roekeloos*, *Seyssen*, *Spreyen*, *Sterckheyt*, *Swerck*, *Tonvrede*, *Uutschrabben*, *Verluchten*, *Verroekeloozen.*

Ten tweede zou ik meenen, dat in de lijst artikels ontbreken, die er in behooren; b.v. ZICH LIJDEN, lijdzaam of geduldig zijn, dat voorkomt bl. 55:

> 'Wij moeten *ons lijden*,
> God wil ons bevrijden.'

Men herinnert zich uit Marnix' lied:

> '*Lijdt u*, mijn ondersaten.'

VERDINNEN, verdunnen, verkleinen; bl. 78:

> '- eerst Gods macht *verdint* hij.'

GEVOST, in een vossenvel gestoken; bl. 155:

> 'Sij waren werm en sadt en wel ghedost,
> Ghemantelt, gherockt, ghepelst, *ghevost.*'

CROEYE WAGHEN, kruiwagen; bl. 156:

> 'Al sou hij gaen trecken *de croeye waghen.*'

TOECHIEREN, raken, aangaan, fr. *toucher;* bl. 197: 'overmits dat sulcx die siele *toechiert.*' Lager: 'Sij en *toechieren* maer het tijdelijck goet.'

VOLLE, werktuig om stoffen te vollen, fr. *foule*, hoogd. *walke*; bl. 202: 'dat sij voor *die volle* den boeck, voor die spille die penne... exerceerde.'

STIJL, schrijfstift, lat. *stilus*; t.a.p. 'dat sij... voor die naelde *den stijl* int schrijven exerceerde.'

ZEEDE, zee; bl. 205: 'die visschen *der zeede.*'

VOORDERS, voorouders; bl. 466:

> 'Peyst op *ons voorders* en haer exempele merct.'

De opneming van dit woord, dat ook bij Vondel in die beteekenis wordt aangetroffen, is hier te nuttiger, omdat de oppervlakkige lezing van den aangeh. regel allicht aan het voeg- of bijwoord *voorders*, verder, wijders, kan en waarschijnlijk ook heeft doen denken.

Van verdere aanvulling of uitbreiding der lijst onthoud ik mij. Van hetgeen echter hetzij als aanmerking, hetzij ter toelichting van nut kan zijn, wil ik gaarne het een en ander mededeelen.

BELAECHT, belachen, uitgelachen, verl. deelw. van *belachen.* - Het woord is hier niet van *belagchen*, maar van *belagen*, lagen leggen; de plaats luidt:

> 'Die duechdelijc wilt leven, *wert belaecht.*'

BINNEN TROUWEN, zonder trouw, trouweloos. - De plaats is deze:

> 'Andronicus en const ooc Gods macht niet ontvlien,
> Die Oniam den Priester doode *binnen trouwen.*'

Hoe zou *binnen* ooit ‘zonder’ kunnen worden? *Binnen trouwen* d.i. binnen of in de gezworen trouw, zooals wij zeggen: iemand *in den eed* nemen. Andronicus beloofde Onias met een' valschen eed trouw; zie 2 Machab. 4, vs. 34.

DUBBEN (IN IETS), zich verdiepen in iets. - In de uitdrukking:

dubben in Gods Secreten heeft het woord waarschijnlijk zijne gewone beteekenis van: onzeker zijn, geene bepaalde meening hebben, geslingerd worden. Voor de opvatting van *verdiepen* is geen taalkundige grond.

HAEIJEN, volharden. - Bl. 100:

> 'Sou icse bekeeren, die dus int quaet *haeijen.*'

Dezelfde uitlegging is gegeven door Serrure en Oudemans. Het woord zegt naar ik meen: grijpen, vatten, hier: tasten; zie mijn Woordenb. der Frequent. D. II. kol. 162.

HOUTER, houten plank. - Het bestaan van het woord *houter* is nog niet gebleken. De plaats luidt bl. 464:

> 'Doense in holen op steenen en *houters* sliepen.'

Doch het meervoud *houters* bewijst nog geen enkelvoud *houter.* Gelijk van meer onzijdige woorden is het enkelvoud *hout*, zooals *been* van *beenders*, *kalf* van *kalvers, rijs* van *rijzers* enz. Van *een beender*, *een kalver*, *een rijzer* spreekt men niet.

CAELGIE, staatsche dame. - Waarop deze uitlegging rust, blijkt niet. De plaats luidt bl. 113:

> 'Ghij, die wilt gherekent sijn voor *groote caelgen*,
> Schaempt u, dat ghij Christenen name draecht!'

Uit Oudemans' Bijdrage blijkt, dat ik vroeger den vorm des woords niet volkomen vertrouwde. Nu het Gloss. mij eene tweede plaats voorlegt, moet ik hem aannemen. De schrijfwijze en het rijm op *taelgen* doen aan het fr. *caille* denken, waarvan *caille coiffée*, bij Le Roux een spotnaam voor eene wakkere, verliefde vrouw, bij D'Hautel (Dict. du Bas-Langage) eene schaamtelooze vrouw, die eene fiere houding aanneemt. In het engelsch bij Halliwell is *quail* eene hoer. Lichtheid van zeden en zucht tot opschik zal zich dan wel in *caelgie* vereenigen.

LOYE, kwaliteit van het laken. - Deze verklaring zegt niet veel. 't Woord is voor *allooi*, fr. *aloi*, dat Bilderdijk tot *alliage* brengt. Van Dales definitie 'de hoeveelheid van minder metaal, dat met een beter *gemengd* is, is evenzeer onjuist. Kramers zegt met meer juistheid: *aloi*, wettelijk gehalte. Het oudfr. werkw. *aloyer* is: de munt regelen naar *de wet* (ad legem). Oudemans dacht bij laken aan *het loodje.*

MINEREN, verminderen. - In dezen zin zeide men wel *minuéren* maar niet *minéren*, d.i. ondermijnen (zie Kiliaan), en zoo leest men dan ook bl. 26:

> 'Ja dorstense, sij soudense persequeren
> En heel *mineren*, die hen spreken tseghen.'

D.i. doen vergaan, vernielen. *Iemand verminderen* heeft geen zin. Doch ter and. pl. bl. 276, waar van Maria gezegd wordt, dat zij:

> 'Godt versoent, den mensch verbidt en plaghen *mineert*'

kan aan verminderen gedacht worden, doch dan eischt de tekst *minueren.* Anders vatte men *mineren* overdrachtig op voor verjagen,

doen verdwijnen. In zijne uitgave van den Reinaert, bl. 29, teekende Willems bij den regel:

> ‘Oom Brune, vaste gaet *mineren!*’

aan: ‘*Mineren* is verminderen, en niet *eingraben,* gelijk Grimm dacht.’ Dr. Jonckbloet echter zegt in het Gloss. op Van den Vos Reinaerde: ‘*Mineren*, te recht door Grimm vertaald: *eingraben*, *minieren*, en niet *verminderen*, gelijk Willems dacht!’ Mr. Bogaers schijnt Willems gevolgd te zijn.

SPAKEN, van den mond, die *droog* is van dorst. VERSPAECT, *verdroogd* van dorst. - Wat nu eigenlijk *spaken* is, verneemt men niet. Het woord beteekent bersten of splijten (door droogte); zie mijn Woordenb. der Frequent. D. II. kol. 601.

STANCKERE, de mannelijke roede? - Verbeeld u, zoo iets in den mond te leggen van de eerzame juffer Bijns! Hoe was 't mogelijk? Het woord is een om des rijms wille gesmede verlengvorm van *stang* of *steng* (zooals *stangel* of *stengel* het mede is), bij Kiliaan *stange*, oudfr. *stangue*, d.i. een staaf, steel of stok met verschillende toepassing. In den scheepsbouw is *stang* of *steng* inzonderheid bekend voor den top eener mast, ook wel de mast zelve, waaraan de vlag of wimpel wordt gehecht. En het is blijkbaar in dezen zin, dat de Dichteres het woord bedoelt, als zij aangaande Luther bl. 164 zegt:

> ‘Siet ghij niet, hoe hij steect sijnen *stanckere?*’

D.i. hoe hij zijn masttop of wimpel in de hoogte steekt? Er gaat toch vooraf op schimpende wijze:

> Tgheloove is de ponte, diet al set overe.’

en er volgt evenzeer in scheepstaal:

> ‘Meert ghij u schip aen desen Anckere,
> Ghij blijft uuter havenen, daer eewich is raste.
> Keerdt haestelijck u roer, trecket seyl ten maste.’

Zoo Lexers Mittelhochd. Handwörterb. niet na Bogaers' dood ware verschenen, zou ik denken, dat de onhebbelijke verklaring aan dat werk moest geweten worden; men vindt er op *Stange* als ‘obscene’ uitdrukking: *einem pei seiner stangen die glocken abschneiden*, uit een vastenavondklucht van de vijftiende eeuw.

STRAGOTS. - Naar de beteekenis hiervan wordt gevraagd. De plaats is bl. 118 deze:

> ‘Siet dees Christen bruers, nieu evangelisten,
> En gaen gelijck Torcken ghecleet, op zijn *stragots*
> Met afghesneden hosen, ghehackelt op zijn sots.’

Ik houd *stragot* voor eene gewijzigde uitspraak van *stradiot* of *estradiot*, een albaneesche lichte ruiter die met lange stijgbeugels te paard klom, waarmede de ‘afghesneden hosen’ in verband zullen staan. Kramers heeft het woord nog in dien zin; in het engelsch bij Halliwell is *estradiots* verklaard door ‘Fransche dragonders.’

TSEGHEN, tegen. - Dat is juist, wat de eerstvermelde plaats aangaat.

Met opzicht tot de tweede kan ik niet oordeelen, daar de aanwijzing fautief en de plaats dus niet te vinden is. Doch wat de derde betreft, is de verklaring niet geldende. Men leest er bl. 245:

> ‘Niet door stercheyt der stat, so schriftueren leeren,
> Door veelheyt der peerden oft vroomheyt der knechten
> En sullen wij verwinnen oft *tseghen* vechten.’

Zeer duidelijk heeft men hier niet het voorzetsel *tegen*, maar het zelfst. naamw. *seghe*, (*zege*, overwinning), met het verkorte lidwoord als dikwerf bij Bijns. Mijn druk van 1546 heeft dan ook '*tseghen.*

VUIJLKEN, waarsch. voor *veulken*, veulentje, d.i. hier *zeer jong mensch.* - De tekst heeft bl. 152:

> ‘Om dat *vuylkens* houwen, kinder kinder dragen.’

D.i. omdat *slordige dienstmeisjes* huwen en die zelf nog kinderen zijn, kinderen voortbrengen. *Vuylken* is een zelfst. diminutief van *vuil*, bij Plantijn, Mellema en Van den Ende vertaald door ‘ordelotte.’

Westerbaen noemt zulk een meisje *een vuiltje*, dat met *vuilken* gelijkstaat, Gedichten, D. II. bl. 330:

> ‘Het oude Wijfje spon den inslagh midd'lertijdt;
> *Een vuyltje* was er noch, dat mee wat sat en weefde;
> Vol oude lappen, en dat van bemorstheyt kleefde
> En ongehavent sagh. -’

Bij Cats heet het, Wercken, D. I. fol. 376:

> ‘Gebruyckt geen lieve vrou tot alle kleyn bedrijf,
> Sy is uw bedgenoot, en niet uw *vuyl-jongwijf.*’

Nauwkeurigheid is ook in een Glossarium eene zaak van groot belang. Hoe het te dezen opzichte met de uitgave van Bogaers' Lijst gesteld is, kan ik niet volkomen beoordeelen, daar slechts enkele artikels door mij in den tekst zijn nageslagen. Wat ik daarbij ontdekte, is dat *Aer*, *Ader*, *Becuer*, *Bespoeijen*, *Binnen spelen*, *Douwe*, *Geengient*, *Gheveerte, Gewroech*, *Gloedelijc*, *Granen* (n°. 2), *Hooveerde*, *Houden*, *Huermalich*, *Caken, Corrosijf*, *Leeclijc* (n°. 1), *Medegaen*, *Nonfoortse*, *Opset*, *Puur* (n°. 1), *Ragie*, *Smoor*, *Stade*, *Stragots, Tsegen* (n°. 2) en *Wack* niet op hunne respectieve aangeduide plaatsen te vinden zijn. Dit - om nu van enkele andere misstellingen te zwijgen - pleit niet voor eene zorg, als de nagelaten lettervrucht van Mr. Bogaers had verdiend.

2. In den overgang van Anna Bijns' *Refereinen* op Van Harens *Geuzen* ligt eene merkwaardige tegenstelling: de zeer getrouwe aanhangster van de Roomsch-Catholieke kerk der zestiende eeuw, de hartstochtelijk hevige bestrijdster van de Hervorming, tegenover den voorstander bij uitnemendheid van burgerlijke en godsdienstige vrijheid, den lofzanger der Watergeuzen. Beider werken, na herhaalde vroegere uitgaven opnieuw en in beteren vorm in het licht te zenden en dat als

bij uitzondering in een meer dan ooit ondiehterlijken tijd: dit moet wel tot de overtuiging leiden, dat zoowel de Dichteres als de Dichter gewrochten van blijvende waarde hebben geleverd.

Aan Bilderdijk en Feith komt de eer toe, de aandacht hunner landgenooten het eerst op *De Geuzen* te hebben gevestigd. De door hen beschaafde uitgave van 1785 trok het werk uit de vergetelheid waarin het was gedompeld. Ik zeg: Bilderdijk en Feith, schoon titel en opdracht alleen den naam van den eerste voeren, ten wiens aanzien echter door deze opmerking geen verwijt bedoeld wordt. Zij, die (zooals de hoogleeraar Van Kampen deed) in de gemelde naam-verzwijging een door Bilderdijk gepleegd onrecht zien, zijn juist onrechtvaardig tegenover hem. Feith heeft de vermelding van zijnen naam niet gewild, en het is mij uit nog ongedrukte brieven gebleken, dat Bilderdijk dit in zijnen vriend afkeurde en het hem zelfs grootelijks euvel duidde, daarbij vergetende, dat eene opdracht aan den Stadhouder, zooals die door hem was gesteld, door zijn Medearbeider in 1784 bezwaarlijk kon worden onderteekend. Overigens weet men, dat Bilderdijk van Feiths medewerking geen geheim maakte, maar haar in de Voorrede openlijk erkende met de voor beide vrienden vereerende betuiging, dat het werk ‘misschien zijne luisterrijkste verbeteringen verschuldigd’ was aan den Man ‘wiens bevallige schrijfwijze zo wel als zijn Dichtspraak ten overvloede bekend’ stonden.

De pogingen der twee voorname Dichters, om Van Harens werk in voegzamer vorm te doen verschijnen, waren loffelijk, doch niet in allen opzichte even goed geslaagd, en zulks te minder daar zij bij hunne bearbeiding twee onvolkomene uitgaven (van 1769 en 1772), en niet de veel betere (van 1776) ten grondslag legden, welke laatste hun onbegrijpelijkerwijze onbekend was. Meer dan één kunstrechter heeft er op gewezen, dat de beschaving wel eens te ver ging en uitwischte, wat liever had moeten en ook kunnen behouden blijven. Men zie b.v. de bekroonde verhandeling van Mr. Jeronimo de Vries, in de Werken der Bataafsche Maatsch. van Taal- en Dichtkunde, D. IV. bl. 212, 216, 221 en 223, en vooral de belangrijke opmerkingen van den heer Van Heeckeren in *De Gids* van 1875, D. III. bl. 534 en volgg.

Er bleef dus nog altijd behoefte bestaan aan eene verbeterde uitgave van *De Geuzen*, waarin gebruik werd gemaakt van de noodzakelijk gebleken veranderingen door Bilderdijk en Feith aangebracht, maar waarbij ten grondslage was gelegd de door den Auteur zelven laatst overziene tekst, en zooveel mogelijk behouden wat daarin schoons en eigenaardigs voorkomt.

De heer Roelants, als uitnemend bevorderaar der nederlandsche letteren door zijn *Klassiek*, *Letterkundig Panthéon* bekend, nam voor eenige jaren daarin *De Geuzen* op (onder n°s. 59 en 60). Thans wederom die nommers moetende ter perse leggen, was hij bedacht te leveren eene: *opnieuw bewerkte Volksuitgave*, *met ophelderingen, voor-*

afgegaan door den levensloop des Dichters, en droeg die taak op aan den heer W. Eekhoff, Archivarius der Stad Leeuwarden.

Het is mijne volle overtuiging, dat de genoemde arbeid aan geen bevoegder handen kon worden toevertrouwd. Zelf een Fries, is de heer Eekhoff hoogelijk ingenomen met al wat de eer en den roem van zijn Gewest raakt. Beminnaar en bevorderaar der letteren in het algemeen, is hij vooral bekend door zijne ijverige en gelukkige beoefening van de taal, de geschiedenis en de oudheden van Friesland. Al wat hij ons schonk, en nu laatstelijk de breedvoerige beschrijving van de *Stedelijke Bibliotheek* en de *Stedelijke Kunstverzameling van Leeuwarden*, getuigen van degelijke kennis en nauwkeurige behandeling. Kon het anders of De Geuzen van Onno Zwier van Haren, door Eekhoff opnieuw herzien, getoetst en historisch toegelicht, moest een meesterstuk worden?

En zoo is het inderdaad. De Zangen van Van Haren leest men hier in eenen vorm, die het oorspronkelijk eenvoudige met den tegenwoordigen staat van taal- en dichtkunde gelukkiglijk vereenigt. Zóó zou de Edelman nu nagenoeg zelf hebben gezongen en geschreven.

Om deze uitspraak te bevestigen en alzoo de waarde van dezen twaalfden druk der *Geuzen* te doen uitkomen, zou vereischt worden, hem in bijzonderheden met de vorige uitgaven te vergelijken. Die arbeid zou mij niet verdrietig vallen, maar hier te veel plaats innemen. Liever wil ik dus de lezers van dit Tijdschrift aansporen, zelf met het zeer handelbare, fraaije en onkostbare boekje kennis te maken, niet twijfelende of mijne ervaring zal de hunne zijn. Bij voorraad wil ik hun, voor zooverre zij nog in onzekerheid verkeeren aangaande de beschuldiging, indertijd tegen Onno Zwier als zedelijk persoon ingebracht en in den laatsten tijd weder besproken, op de verrassing voorbereiden, dat een waarheidlievend onderzoeker als de heer Eekhoff vrijheid heeft gevonden, die betichting als het uitvloeisel van lage vijandschap te kenmerken.

De volmaaktheid te bereiken, is boven ons vermogen; er naar te streven, blijft onze plicht. Deze beginsels gelden ook op het gebied der letteren. Zooveel duizend versregels, als de reeks van Van Harens Lierzangen tellen, in vormen te brengen, waarop nergens iets is aan te merken: wie zal wanen, dit te vermogen? Iedere nieuwe lezing doet hier of daar iets in het oog vallen, dat misschien nog beter is. Zoo ging het ook mij bij het nagaan van deze uitgave. Enkele aanteekeningen wil ik mededeelen, of ze misschien bij eene volgende kunnen dienen.

Er heerscht in den nieuwen tekst niet altijd gelijkheid in de uitdrukking van den vrouwelijken genitiefvorm, die aan de bezitting voorafgaat. Bl. 9 leest men: *der Godheids ware reên*, *der vrijheids hand;* bl. 25: *der vrijheids gulden glans;* bl. 74: *der vrijheids werk;* bl. 79: *Aan zijner moeders zijde*; bl. 148: *der deugds belooning.* Doch bl. 11:

'*s vrijheids eerste stralen*, en bl. 162: '*s Vrijheids stem.* De maat der versregels, ik weet het, gaf aanleiding om in de laatste gevallen de afkappende 's te bezigen, wat in de eerste niet kon. Men zou daar *des* moeten stellen, waarvan onze dichters wel meer terugdeinzen, hoewel Bilderdijk toch schreef: *des warelds kring*, *des moeders aart,* en zelfs in proza Van der Palm *zijns moeders broeder* en Van Lennep *des bruids vader.* Eén van tweeën, dunkt mij: men behoude naar de wijze onzer Ouden en als dichterlijke vrijheid de mannelijke buiging geheel, zooals in de laatst aangehaalde voorbeelden en schrijve alzoo in de *Geuzen*: *des Godheids ware reên*, *des vrijheids hand* enz., of men buige naar het latere gebruik vrouwelijk, en zegge dus: *der Godheid reên*, *der vrijheid hand*; zooals men bij Bilderdijk insgelijks leest: *der wareld lust*, *der grijsheid kroon*, enz. *Der Godheids*, *der vrijheids* zie ik geen kans, taalkundig goed te maken.

Hetgeen als zuiver betrekkelijk en niet tevens aanwijzend voornaamwoord, blijf ik, al kan het gebruik ook op den voorgang van Bilderdijk en andere voorname schrijvers bogen, min verkieslijk achten. Op bl. 58: *Een wonder*, 't geen *men zelden vindt*, bl. 50: (*het bloedelooze diertje*) 't geen *kleinheid aan ons oog verborg*, las ik liever *dat* voor '*t geen.*

Het betrekkelijke *die* in den vierden mannelijken naamval des enkelvouds - iets waarin wij dikwijls overtreden - ontmoet men bl. 31, reg. 23, bl. 57, reg. 3, bl. 62, reg. 5 van ond. - Bl. 22, reg. 5 zal *den buit* te lezen zijn voor *de;* bl. 33 reg. 2 van ond. *volgt* voor *volgen*; om de maat zou ik de vrijheid nemen *volge* te stellen, of anders:

> 'Maar uit die blinde drift *zal volgen.*'

Voor *ontzeidt* (bl. 60) leze men *ontzeit*; de vorm is voor *ontzegt* waarin als meermalen *eg* versmelt tot *ei*, en voor *vermengt* (bl. 71) *vermengd.* - De samentrekking *Lafhartge* bl. (82) is wat hard; vorige uitgaven hebben *lafharte*, 't welk beter is. Ik vermoed echter, hier bloot met een drukfout te doen te hebben. - Dan genoeg, bij eene drukcorrectie, zoo nauwkeurig als ik bij ondervinding weet, moeilijk bereikbaar te zijn, heb ik nu reeds het vermoeden van vitzucht verdiend. Liever sluit ik met dank aan den heer Roelants voor zijne beknopte en nette uitgave, en aan den heer Eekhoff voor zijne keurige bewerking. Een buitengewoon ruim debiet verdient hun beider pogen. Het onkostbare boekje met zijn echt vaderlandschen inhoud is uitnemend geschikt tot een geschenk aan onze jongelingen en jongedochters.

Rotterdam, Julij 1876.

D^{r}. A. DE JAGER.

Een goed feuilletonist.

Dietsche Gedachten. Nieuwe Haagsche bespiegelingen 1872-1874. Door Dr. Jan ten Brink. Leiden, P. van Santen, 1875.

Het *feuilleton*, hoofdzakelijk bestemd tot bespreking van literarische sociale en politieke verschijnselen, zoodra ze zich in het volksleven vertoonen, is omstreeks het jaar '30 in Frankrijk ontstaan. Het vond overal gereeden ingang en heeft reeds een niet onbelangrijke levensgeschiedenis. Het mag op schitterende talenten, als *Sainte Beuve* en *Jules Janin*, roem dragen en ontaardde daarentegen nu en dan in den roman-feuilleton van *Sue* en anderen. Het is dus misschien niet al te gewaagd, indien wij nu reeds eene poging doen, om de vereischten van dit literarische genre, in zijn normale ontwikkeling, in het licht te stellen. Daar het feuilleton iederen dag, zooveel mogelijk, een afgerond geheel of ten minste een zelfstandig deel van een grooter geheel behoort te leveren, ligt het in den aard der zaak, dat het niet bestemd is, in hooge dichterlijke vlucht of in diepe, wijsgeerige bespiegeling zich al te ver boven de bevatting van het gros der dagbladlezers te verheffen, en evenmin, om het behandelde onderwerp uit te putten of van alle zijden te beschouwen. Het kan geen afgewerkte schilderstukken, maar slechts losse omtrekken en schetsen geven. Het komt er daarom vooral op aan, dat de hoofdmomenten met buitengewone helderheid, scherpte en kracht worden voorgesteld en dat het publiek, in weinige, vluchtige trekken, toch een duidelijk en tot zekere hoogte nauwkeurig gelijkend beeld ontvangt. Een eerste vereischte is het daarom ook, dat een losse, maar schilderachtige, een puntige en geestige stijl den indruk verhoogt en de geleverde omtrekken in een sierlijke, bevallige lijst plaatst. Indien het feuilleton aanspraak maakt op letterkundige verdienste en langer wenscht te leven dan het dagblad, dat in den regel als het haft, des morgens geboren wordt, om des avonds te sterven, moet het dunkt ons aan de hier gestelde eischen voldoen.

Wij hebben niet geaarzeld, aan al de bezwaren van dit genre te herinneren, daar de ‘Nieuwe Haagsche Bespiegelingen’ van Dr. Jan ten Brink, welke, indien we ons niet bedriegen, vroeger als feuilleton in een onzer dagbladen eene plaats vonden, zoowel naar vorm als inhoud, als uitstekend geslaagde proeven van dezen literarischen vorm zijn te beschouwen. Zij verdienen ten zeerste, in één bandje bijeenverzameld, een grooteren kring van lezers te leeren en te vermaken. Het is waar, het zijn feiten en meeningen van den dag, die de auteur bespreekt, maar, met weinige uitzonderingen, zijn het feiten, die rijk in gevolgen kunnen zijn en gevoelens, die een verrassend licht werpen op den geest des tijds en de heerschende meeningen onzer tijdgenooten. De rijke belezenheid van den jeugdigen, talentvollen en werkzamen schrijver en de buigzame, bevallige

vorm, waarin hij zijne indrukken en gedachten weet te kleeden, verdienen dunkt ons door het Nederlandsch publiek, met blijde en hartelijke ingenomenheid, gewaardeerd te worden. Om een denkbeeld te geven van den rijkdom en het gewicht der behandelde zaken en den treffenden geestigen vorm, zullen wij trachten met enkele woorden den indruk weer te geven, dien sommige opstellen op ons gemaakt hebben.

Het werkje opent met een allergeestigst geschreven reisje naar Berlijn, nog onder den verschen indruk der in 1870 en '71 door het Duitsche leger behaalde lauweren. Stijl en inhoud boeien om het zeerst. De proloog - de gefingeerde koop op een Haagsch boekenstalletje van een modern-antiek Duitsch gedicht over den jongsten Fransch-Duitschen oorlog - is aardig gevonden - en geestig verteld. Het geheele schetsje is een model van feuilletonstijl, die het onderwerp niet uitput, maar er een aardig kijkje op geeft.

Hierop volgt een overzicht van de politieke en literarische loopbaan van Victor Hugo, à propos van diens bundel: *l'Année terrible*, en een juiste en heldere uiteenzetting van de dichterlijke schoonheden en politieke en patriotische overdrijvingen en partijdigheden in dien dichtbundel. Aan l'Année terrible wordt later nog eene beschouwing gewijd, met het oog vooral op de godsdienstige denkbeelden van Victor Hugo. Het eenigszins vage, half-mystische, half-rationalistische, maar in schitterende strofen allergelukkigst geformuleerde theologische standpunt van den dichter wordt met weinige, maar juiste en scherpe trekken naar waarheid geteekend.

In een volgend hoofdstuk is er sprake van de onwaardeerbare verdiensten en het tragisch uiteinde van Oldenbarneveldt en de De Witten. Daarin komt o.a. eene hoogst aanschouwelijke en plastische schildering voor van de laatste oogenblikken dier groote staatsmannen en van de uitvaart der De Witten. Een treffende en ongezochte tegenstelling met hun lot vormt de algemeene droefheid bij het heengaan van Thorbecke.

Op eene alleszins juiste appréciatie van de letterkundige verdiensten van Gerstäcker, volgt een zeer interessante schets van den invloed van het Fransch en van de Fransche literatuur in ons vaderland, van het Bourgondische tijdvak tot op onze dagen, die afgewisseld wordt door eene talentvolle, geestige en ware schildering van de letterkundige deugden en tekortkomingen van Théophile Gautier.

Een anderen keer wordt de novelle van Annie Foore: ‘Florence's Droom’ op een zuivere letterkundige balans gewogen en de goede Nederlandsche prozastijl, de nauwkeurige en juiste teekening van kleinsteedsche toestanden en menschen daarin naar waarde geprezen.

Na een lauwertak op het graf van Dr. Hacke van Mijnden, den talentvollen vertolker van Dante's Divina Commedia, gelegd te hebben, geeft de auteur eene voortreffelijke uiteenzetting van de verdiensten en het talent van Bulwer, die, wat hij mist in geniale scheppingskracht en in vastheid en consequentie van richting en beginselen, vergoedt door

wijsgeerige opvatting, koortsachtige eerzucht, onverzettelijke wilskracht en noeste volharding.

Iets verder genieten wij eene waardeering van Cremer's ‘Hanna de Freule’, welke als fraai gestileerd wordt voorgesteld met uitmuntende episodes en gelukkige grepen in het volle menschenleven, hier en daar tintelend van actualiteit, maar niet zonder hinderlijke fouten in de compositie.

Eene diep gevoelde en van veelomvattende kennis getuigende hulde aan onzen te vroeg gestorven Limburg Brouwer wordt afgewisseld door eene scherpe en ernstige, maar welverdiende terechtwijzing van Busken Huet's ongemotiveerde verheerlijking van Duitschland, ten koste van Nederland, à propos van de uitgave der etsen naar Frans Hals door Prof. Unger.

Vervolgens worden de Fransche toestanden en partijen, in het laatst van '73, met weinige geestige trekken, in het licht gesteld en wordt eene puntige en niet overdreven akte van beschuldiging tegen de Bonapartistische partij opgemaakt, op welker verachtelijke en lage praktijken nog meermalen een helder licht wordt geworpen.

Een weinig verder schetst de heer Ten Brink den toenemenden invloed van de romantiek op de Nederlandsche literatuur en kenschetst hij Stella Oristorio di Frama cantatrice, (Mina Kruseman), even scherp als waar, als een anachronismus met een allerbrillantsten stijl.

Doch wij zouden te uitvoerig worden, als we op deze wijze wilden voortgaan. We gelooven genoeg gezegd te hebben, om een idée te geven van den allerinteressantsten inhoud van de ‘Haagsche Bespiegelingen’. Den fraaien en kleurrijken, nu en dan door een gelukkig *archaïsme* getinten stijl van den auteur kunnen wij bij de lezers van ‘*De Tijdspiegel*’ als genoegzaam bekend veronderstellen.

Een andere vraag is, of de zucht voor ongewone, niet alledaagsche stijlvormen niet een heel enkelen keer in gezochtheid en pedanterie ontaardt.

Zoo zouden wij geneigd zijn te vragen, of in den titel het middel-Nederlandsche: ‘*dietsche gedachten*’ niet eenvoudiger en beter met *Nederlandsche gedachten* uitgedrukt waren. Maar *ubi plura nitent*, *non ego paucis offendor maculis*.

Wilden wij ten slotte eene poging wagen, om het talent van den auteur en den geest van zijn werk in een enkele phrase te karakteriseeren, wij zouden zeggen, dat een zekere hartstocht voor het nieuwe en allernieuwste op letterkundig, politiek en sociaal gebied in eene zelden geëvenaarde mate zich huwt aan helder oordeel en gezond verstand (getuige o.a. de scherpe, maar welverdiende kritiek der huwelijks- [beter: anti-huwelijks-] theorieën van George Sand en Mina Kruseman), terwijl een warm, maar verlicht en niet eenzijdig nationaliteitsgevoel den schrijver, als een goede en vriendelijke genius, op al zijne zwerftochten in den vreemde vergezelt en een humane en echt vrijzinnige geest zijne aesthetische, sociale en politieke beschouwingen met een hoogeren levensgloed doortintelt.

Zoo'n ‘raar’ boek!

Een, maar deelbaar, door Annie Foore (Françoise Junius). Amsterdam, A. Akkeringa, 1875. Inhoud: Alixa, drama in vijf bedrijven. Eene ware gebeurtenis. De donkere schaduw. Tante's Geschiedenis. De Tijgerval. Een lief Logéetje. Roeping.

Zoo'n ‘*raar*’ boek? Luister toch even, mijn vriendelijke lezer. Mevrouw..... heeft geene geleerde opvoeding genoten; zelfs is ze verstoken van veel, wat we thans met zooveel ijver aan onze jonge meisjes, de moeders in de toekomst, willen schenken. Dat is jammer voor haar, want ze heeft eene groote mate van gezond verstand en zou zeker haar voordeel hebben gedaan met zooveel goeds. Als ze eens een boek ter hand neemt, dat haar trouwe vriend haar verzoekt te lezen, kan ze nog meer dan er zich met een ‘o, prachtig’ en een ‘jammer hè, van die lieve menschen?’ afmaken, kan ze temet in hare schuchtere critiek eenige opmerkingen voegen, welke de bedoelde trouwe vriend heel serieus tepas weet te brengen in zijne beoordeeling! Ditmaal echter heeft ze mij eene kleine teleurstelling bereid.

‘En wat zegt gij ervan?’ spreek ik, terwijl ze mij 't boek overhandigt. ‘Ja, wat zal ik er eigenlijk veel van zeggen? 't Heeft me geboeid en onvoldaan gelaten; ik weet nu, dat lieve logéetjes gevaarlijk kunnen worden voor onnoozele vrouwtjes; ik, die geene hoogere poëzie ken dan onze kleine, die *uw* Nederlandsch zoo radbraakt, ik zal Bertha's *roeping* zeker niet kunnen waardeeren! Wil ik u eens wat zeggen, 't is een *raar* boek.’

‘Heerlijk woord, dat *raar*; wat gij niet zeggen kunt en toch zoo gaarne zeggen wilt, dat laat ge maar door dien boodschapper *raar* bezorgen, en 't komt te recht.’ Maar Mevrouw..... was reeds uit mijne critische kringetjes gesnapt en liet mij alleen - in 't schemeruurtje. Ik had dus maar heel weinig genot van mijne tegenwerping, aan Gorter ontleend.

Raar.... wat zou toch wel Mevrouws bedoeling zijn geweest? Had ze misschien 't oog op den titel? Verwachtte ze één verhaal en is de *deelbaarheid* dezer kleine schetsen haar meer gebleken dan de *eenheid?* Ze zal toch wel gemerkt hebben, dat Annie Foore dien titel heeft bedacht en niet de heer Akkeringa, toen hij de ‘schetsen’ met het ‘drama’ in één omslag ter markt bracht? 't Meerendeel der behandelde stoffe is toch van onzen tijd: ‘over de vrouw en haar strijd tusschen liefde en vrijheidszucht?’ Ofschoon de ‘tijgerval’, het verhaal van eene soort Afrikaansch avontuurtje - en dit zal ze misschien niet eens ten einde hebben gelezen, - die gehoopte eenheid verstoort?... Of weet ze misschien geen weg met dien meneer, die in de dagen van zijne verkeering wel eens een rijmpje maakte maar gedurende zijn huwelijksleven

van dien dichterlijken aandrang eerst dan weer den polsslag gevoelt, als een mooi nichtje hem strikken spant? Hoe meer ik er mij tegen verzet intusschen, hoe nader ik eraantoe ben den titel de schuld te geven van Mevrouws *raar* en hem te noemen een lossen band, die de afzonderlijke verhaaltjes van 't boek met geen mogelijkheid aanéén kan houden!

Maar 't schemeruurtje duurt voort en geeft tot ‘dwepend mijmren’ tijd! En och, alles komt op 't oude liedje neer. Tenzij we met alle kracht de handen aan 't werk houden en den nog maar even begonnen arbeid aan de ontwikkeling der vrouw krachtig voortzetten, tenzij onderwijs en voor de duizendste maal onderwijs voor meisjes ons redding brengt, wordt ons huwelijksheil onmogelijk. Ja, onmogelijk! Wat baat het of we 't ons verbloemen, onze beschaafde maatschappij stelt dien onverbiddelijken eisch. Wij zijn geen natuurvolk; wij leven niet van brood alleen; aan onzen strijd om 't bestaan hebben de geestelijke behoeften al zoo groot gewicht als de stoffelijke, òf, ook voor de mannen, een terugkeer tot den tijd van louter stoffelijke behoeften - ook in 't huwelijk - òf voor de vrouwen meer ontwikkeling.

De toestand van 't heden? 't Meisje, neen de jonge moeder, zegt Dumas Fils, is in Frankrijk van deze kracht: ‘Ze koopt wat haren extra, beschildert zich, kleurt zich, poeiert zich, al naar de mode van den tijd, decolleteert zich, ontbloot zich den rug tot beneden de schouderbladen en laat de holte onder haren arm zien. Haar satijnen keurslijf spreidt een disch ten toon, voor welks verzoekingen de H. Antonius zou bezwijken. Het omsluit een kinderlijken spaarpot, waarin de gaande en komende man onkinderlijke blikken en komplimenten werpt. Van de laatste wordt geen door haar afgewezen, mits zij gehuld zijn in meer sluiers dan hun voorwerp. Zij weet niets, leest niets, begrijpt niets, en praat over alles mede in kleine ronde volzinnen, die hare bastaard-aanbidders in verrukking brengen, zooals de straatjeugd 't wordt gedaan door de rooskleurige luchtbalons in vloeipapier. Onderwijl is haar zoontje of dochterje uit de handen der min in die van gouverneur of gouvernante overgegaan, het eene bestemd voor 't klooster, 't andere voor de Latijnsche school. Één uur daags of één dag in de week ziet men ze in 't salon der moeder verschijnen’.

Misschien zegt de brave Hollandsche burgerman, dat deze woorden overdreven zijn en in geen geval voor ons lieve vaderland van toepassing, en ik wil 't gaarne toestemmen - maar wie 't verstaat tusschen de regels te lezen zal toch ook menige klip zien aangewezen, waarop 't duurzaam geluk van zoo menig huwelijk in onzen tijd stranden moet: den al te grooten afstand tusschen de ontwikkeling der gehuwden. Annie Foore heeft daar althans rekening mee gehouden. In de novelle ‘een lief Logéetje’ is mevrouw Ten Deinze heel gelukkig getrouwd met den - door eene erfenis van zijn oom schatrijk geworden - candidaat-notaris Hugo ten Deinze. Ze is de mindere in ontwikkeling, ook de

mindere van hare nicht Alice, die op een mooien dag als logée haar lief gezichtje aan de dagelijksche bewondering van neef Hugo overgeeft - zoo lang, tot hare bekoorlijkheden en haar geest en haar kennis de oorzaak worden van Hugo's wetenschap, dat zijne vrouw toch eigenlijk verreweg minder geschikt is voor zijn levensgeluk dan de mooie Alice, die bovendien hare strikken spant om neef verliefd te maken. Zoo zijn we, zal men zeggen, aan 't eind der lectuur. Indien men vragen wilde, 't zou zijn, of dan Hugo's gade eigenlijk wel zoo ver in de minderheid is bij hare nicht, dat deze met het hart van den man en vader kan spelen? Mevrouw Ten Deinze geeft op meer dan ééne plaats zoo overtuigende bewijzen van gezond verstand en van een beschaafd en degelijk gesprek te kunnen voeren, dat Hugo's flink geteekende strijd tegen den hartstocht voor zijne nicht daardoor vermindert ten opzichte van '*t motief.* Jammer ook, dat we een beschaafd en ontwikkeld meisje als Alice leeren kennen, die om den huisdokter der echtelieden jaloersch te maken en hem aldus tot genegenheid, tot eene verklaring van zijne reeds vergevorderde liefde te brengen, 't middel tebaat neemt, hetwelk eene gewone coquette haast nog te min is. 't Is waar, de natuur gaat boven de leer, maar als ontwikkeling en kennis slechts dienen om den weg der coquetterie te veiliger te kunnen gaan, dan zijn we niet veel verder met onze beschaafde meisjes. Voor 't overige mag ik zeggen, dat de novelle boeiend is tot het einde toe, dat de personen flink geschetst en de afloop des verhaals bevredigend kan heeten. De standvastigheid echter van dokter Willer, die Alice bemint als den appel zijner oogen en die van geen vergeving weten wil, ondanks 't berouw en de boete der jonge schoone, die ja verkeerd deed, maar toch niet gevallen is in den gewonen zin, - die standvastigheid is eene hardvochtigheid, welke tever gaat.

Zooveel is zeker, dat de stoffe, welke Annie Foore zich hier ter bewerking koos, aan 't leven is ontleend, en indruk maakt. Er moet aanhoudend gearbeid worden, zei ik, aan den eisch des tijds ‘meer ontwikkeling voor de vrouw’, in haar belang, in 't belang van den echtgenoot, wien ze hand en hart schonk, maar onmogelijk voortdurend gelukkig kan maken, tenzij ze hem een helder hoofd daarbij kan schenken. Als onze novellen en romans medewerken in dien zin, als ze 't doen zonder dat we aan *opzet* denken, dan is de critiek gereed tot prijzen. Ik wil zeggen, als de helden en heldinnen van 't heden de belangstelling wekken der romandichters, als zij ze zien leven en zijn, en hunne beelden der werkelijkheid een spiegel voorhouden van eigen goed en kwaad, dan worden hunne werken eene macht ten goede. Omdat het terrein, waarop we thans zijn aangeland, zoo juist binnen onze maatschappij valt, daarom zal ik nog eens, wat ik reeds herhaaldelijk deed, 't woord geven aan den geestvollen Franschman, die den vinger op de wonde heeft gelegd van ons hedendaagsch huwelijksleven.

‘Laat er ons rond voor uitkomen’, zegt Dumas Fils, ‘het paren van

man en vrouw geschiedt meestentijds in den blinde. De braafsten geven Gode wat Godes, en den Keizer wat des Keizers is. Zij leggen in handen van een wethouder en een priester de gelofte af, elkander levenslang lief te hebben en getrouw te blijven, en houden ongeveer dien eed. Als de ossen voor den ploeg, begeven zij zich in 't gareel en trekken te zamen, bij regen en bij zonneschijn, door plassen en over boomstronken, het leven voort. Langzaam, met inspanning, zonder gedruisch, klieven zij den bodem, en bekommeren zich zoo min om het zaaisel dat na hen door anderen in de gleuve zal worden uitgestrooid, als om de mate van wasdom, dien het bereiken zal. Zij zouden den arbeid voor een poos wenschen te staken, doch de prikkel van den nood gedoogt het niet. Van tijd tot tijd, als zij aan 't einde eener voor zijn gekomen, mogen zij een wijl uitblazen, en een dag rust geldt bij hen voor een dag geluk. Vele deelen instinct, onkunde en gewoonte, één deel berusting, teederheid en geloofsvertrouwen maken de grondstof van hun bestaan uit. Uit hen en naar hunne gelijkenis worden andere wezens geboren, en zij sterven zonder te weten wat zij doen, gelijk zij ter wereld gekomen zijn, geleefd hebben, en aan anderen 't levenslicht hebben geschonken. Aldus de groote massa, de armen en kleinen. Met de rijken en de aanzienlijken is het niet anders gesteld. Alleen staan zij een sport hooger op de ladder, voeden zich beter, hebben eene minder goede spijsvertering en behoeven alleen hunne eigen hartstochten, eigen ondeugden, eigen rampen en eigen beproevingen voort te sleepen, meestentijd de gevolgen hunner eigen schuld. Zoo werkt, voor zoover zij met het bloote oog waarneembaar is, de mechaniek der maatschappijen. Het zijn evenzoovele menschelijk kudden, die, als de andere, wriemelen, grazen, blaten, zich vermenigvuldigen, vechten, komen, gaan en zich vernieuwen, zonder dat éène wolk haar drijven staakt of één druppel water in de beek naar haren oorspong terugkeert. De ongevoelige natuur verwaardigt hen met geen blik, en verslindt hen met dezelfde doodelijke kalmte, waarmede zij in hun onderhoud voorziet(*)'.

Tot de andere verhalen in Annie Foore's 'Een, maar deelbaar' komende, lezen we 'Tante's Geschiedenis', eene novelle, die van talent getuigt. Tante was thans weduwe Dunk. Ze is in haar tijd getrouwd uit nooddwang met haar nu overleden echtgenoot, wijlen den zoon van een schatrijken kruidenier, die onder de groote wereld wilde gerekend worden en daarom eene juffer van gezelschap hield. Och, 't was eene eenvoudige, alledaagsche geschiedenis. De ouders van tante moesten als patricische familie hun stand ophouden en dat van een simpel ontvangerstractement. De goede menschen geraakten in schulden en einde-

(*) *Cd. Busken Huet*, *Nieuwe Litterarische Fantasiën*, II, bladz. 108, 109 en vervolg.

lijk was 't water aan de lippen gekomen en stond de goede naam des ontvangers op 't spel. Toen echter deed Agnes - zoo heette Tante - den beslissenden stap en trouwde Frans Dunk. Ze was hem eene trouwe gade, maar innige, waarachtige liefde kon ze hem niet schenken. 't Huwelijk was natuurlijk ongelukkig en werd diep rampzalig sedert den dag, dat haar echtgenoot de hand uitstak om zijne vrouw te slaan. Dit alles is goed verhaald, en de heldin met gevoel geteekend. Haar lijden en strijd, haar plichtsgevoel tegenover haar slingerend hart zijn naar waarde gekleurd. Maar min of meer *raar* is 't, dat Annie Foore heeft gemeend de moraal zelf te moeten geven. Die mildheid is altijd overbodig, maar in dit geval was 't werkelijk niet noodig de stichting vooraf te zenden en aan 't eind nog eens te herhalen. *Raar*.... is 't ook, ‘roeping’ naast ‘Maria’. De heldin van 't eerste stukje is eene dochter van eene dichterlijke moeder, die een huwelijk afslaat met een jonkman, dien ze beminde, maar die haar niet kon beloven, dat hij haar de vrijheid tot letterkundige bezigheid zou laten. Daarom richtte zij haar pad in tegengestelde richting met het zijne en bleef ongehuwd. Met het voorbeeld harer moeder voor oogen, die evenzeer door den genius der poëzie was aangeraakt, maar ondergaan moest in den rosmolen van 't alledaagsche leven, ondergaan na de geboorte van heur zesde kind, met dat voorbeeld en een gelijk lot in 't verschiet, doet ze zeker wèl 't huwelijk achter te stellen bij hare vrijheid. Dat haar moeders plicht, ‘'t heelhouden van sokken en 't naaien van nieuwe kieltjes, 't gereed maken van smakelijke dinéetjes en 't keurig in orde brengen van kamers en kasten’, het ‘ontvangen van vervelende visites’ enz. enz. haar belet in Heine te lezen, is jammer genoeg; men kan 't althans onbesproken laten, omdat de lezer zelf zijne critiek wel gereed zal hebben. Maar, dat die poëtische moeder 't ‘sussen van schreeuwende kinderen’ onder al de gemelde onaangenaamheden mede optelt, schijnt wel wat *raar*. Had zij geen tijd aan de middelen te denken, die maken dat de kinderen niet of zoo weinig mogelijk schreeuwen, en kende zij de moederweelde niet van 't kind te sussen aan hare borst? Laat dit eens wezen hoe 't wil en de dichterlijke dochter met haar vrijheidszin onze sympathie hebben en houden - dan staan wij nu voor de vraag, wat te doen met ‘Alixa’, de heldin van 't drama in vijf bedrijven, die ‘Een, maar deelbaar’ opent. Want zie, ook die Alixa is eene vrijheidszuchtige dochter van Eva, en Annie Foore wil haar, juist om dien vrijheidszin, als dramatisch persoon gestempeld hebben. 't Een met het ander is minst genomen *raar*. Trouwens Alixa is geen dramatisch persoon. Hoe zou dat ook mogelijk zijn? Daar is in haar geen strijd tusschen hartstocht en plicht om de eenvoudige reden, dat geen enkele booze macht haar voortzweept. Dat zij 't huwelijksaanzoek van Lord Wilfers, dien ze hoogacht, afslaat, om als eene andere freule Tinne zich aan de ontdekkingstochten der Nijlbronnen te wijden, is nog geen dramatisch element. Eene buitengewone vrouw is ze zeker.

Hare taal heeft iets van den gloed der woestijn en hare wilskracht, hare ‘daadkracht’ zou ik willen zeggen, zijn buitengemeen. Doch laat mij eerst even hare korte geschiedenis verhalen.

Freule Alixa is onnoemelijk rijk. Ze woont in Den Haag, maar is geene Haagsche in den gewonen zin. Zij houdt niet van de partijen en feesten, maar studeert geografie. Een huwelijk met Lord Wilfers slaat ze af; in plaats van 't enge huis der moederplichten kiest ze 't wijde veld der Afrikaansche wildernissen. Den Sjeik van Hellet-Kaka, den slavenroover, belet zij zijn onzalig bedrijf voort te zetten, waardoor en door andere edelmoedige daden zij zich de trouw en de liefde verzekert van eene vrijgekochte slavin Jasmina en van den Emir der Ikoloten, El Kerado. De liefde van den laatste treft haar 't hart, maar ze verbergt haar hartstocht voor 't oog des beminden. Hare moeder en eene vriendin zijn haar gevolgd naar Afrika. Beiden sterven aan de moeraskoortsen. Alixa rekent zich schuldig aan beider dood, maar haar reis- en vrijheidslust laat zich niet bedwingen. Een vreeselijke vijand, de slavenroover Mahomed Abbas, de genoemde Sjeik van Hellet-Kaka, heeft reeds herhaalde pogingen aangewend om zich te wreken. Eindelijk gelukt hem de wandaad. In een gevecht met Mahomed Abbas sneuvelt Alixa's beschermer en, op de beschuldiging, dat ze de Ikoloten heeft verraden, moet ze sterven. Maar zij vreest den dood niet en ontvangt het doodelijke schot met de woorden ‘vrijheid, liefde, ik zegen u!’ op de lippen.

Om met het laatste te beginnen, de dood van Alixa is niet de dramatische gerechtigheid. Zij, de trouwe vriendin der negers en negerslaven, die ze met hare schatten vrijkoopt en voedt, had zeker den dood uit de handen eens moordenaars niet verdiend. Maar ze had, nog in de beslissende ure, kunnen vluchten; ze deed het niet, ze zocht het rampzalig einde om te kunnen rusten naast den geliefden Emir. Ook heeft zij zelve geen woord gesproken, wat aan eene straf doet denken. Eigenlijk is 't ook onmogelijk een vrouw te veroordeelen om haar lust tot wetenschappelijke reizen. 't Rechte medelijden voor haar, zelfs bij haar droevig einde, wordt bij den lezer niet opgewekt. Dat zij zichzelve den dood van hare moeder toeschrijft is eene verblinding, een misverstand, dat zelfs de mond der stervende weerspreekt. En zoo zou ik kunnen voortgaan met de bewijzen te leveren, dat het drama als drama geen recht van bestaan heeft. Had Annie Foore ook deze geschiedenis in den vorm eener novelle gekleed, ze zou beter voldaan hebben. Aan schoone gedeelten ontbreekt het echter niet. Hare liefde voor de natuur uit zich in schoone woorden; 't gesprek met den Emir, die haar zijne liefde verklaart in de gloeiendste kleuren; haar inwendige strijd tusschen de liefde voor dien man en haar zucht om vrij te zijn; haar strijd ook tusschen de begeerte om als vorstin te heerschen over Soedan en diezelfde vrijheidszucht; 't zijn schoone gedeelten. Deze Alixa is inderdaad eene buitengemeene vrouw. Maar toch

zij heeft niet alle vijanden leeren kennen. Wat zou 't bv. zijn geweest, als ook zij eens door de moeraskoorts ware aangetast geworden?

Zoo'n *raar* boek! Ja, maar toch de lezing overwaard. Een boek, dat, ondanks zijn zonderlingen titel en zijn niet wel bijeen te voegen allerlei, vele schoone bladzijden heeft, in goed Nederlandsch(*) is geschreven en door de *deelbaarheid* van zijn inhoud zeer geschikt is om in verloren uurtjes te worden gelezen!

A.W. STELLWAGEN.

De keerzijde van de Amerikaansche medaille.

Jowa; eene bijdrage tot de kennis van den Staatkundigen en Staathuishoudelijken toestand van de Vereenigde Staten in 't algemeen en van genoemden Middenstaat in 't bijzonder, ingericht ten behoeve van landverhuizers, door Dr. A.F.H. de Lespinasse, Geneesheer te Orange-City. Met eene kaart van Jowa.

De Nieuwe Nederlandsche Volkplanting in Sioux-Cy, Jowa (Vereenigde Staten). Eene bij uitnemendheid geslaagde onderneming. In het belang van landgenooten en landverhuizers beschreven, door Dr. A.F.H. de Lespinasse, Geneesheer te Orange-City. Beide te Amsterdam, C.L. Brinkman, 1875.

De titels van deze werkjes geven eene duidelijke beschrijving van den inhoud. Het eerste bevat een inleidend gedeelte, handelende over Amerikaansche toestanden in het algemeen, het klimaat in de voornaamste Staten van het *Far West*, de aanlegging van een bouwhoeve op de prairie, de noodzakelijke uitgaven, voordat de hoeve voordeelen begint af te werpen, de werkzaamheden op het land in het eerste en het tweede jaar, de belastingen in Jowa, een prijslijst van de noodzakelijkste levensbehoeften en andere voor den landverhuizer naar Jowa en het Westen van Amerika nuttige en belangrijke zaken.

Daarop volgt eene geographische beschrijving van Jowa, iets over de geologische gesteldheid, den landbouw, de boomkweekerij en veeteelt, het onderwijs en andere staatsinstellingen, de spoorwegen, de verschillende wijzen, waarop land in eigendom kan verkregen worden, de burgerlijke en maatschappelijke rechten en wetten, den aard der bevolking, feesten, gewoonten, drinken, maaltijden, vrijen en trouwen, meetings, godsdienst, begrafenissen en vrouwen. Daarna volgt nog eene menigte voor den aanstaanden landverhuizer meer of minder nuttige statistieke tabellen, aanwijzende de bevolking der counties van Jowa van 1860 tot 1869, het cijfer der bevolking, volgens de tellingen van 1867 en 1869, van de steden en gemeenten, opgave van het aantal

(*) *Raar* is 't echter ook weer, dat Annie Foore 't nog maar niet zonder 't onuitstaanbare *dezelve, deszelfs* enz. kan stellen.

bebouwde acres, van den oogst in 1868 en van de lengte der spoorwegen in 1870, van de nationale banken in Jowa en de grootte van haar verwaarborgd kapitaal, van de postkantoren, van den veestapel, van het klimaat en eindelijk van de gedurende 1869 per spoorweg verzondene landbouw- en andere producten.

Het andere werkje, dat geschreven is onder goedkeuring van een te Oranje-City in Jowa gevestigd Comité voor landverhuizing, bespreekt hoofdzakelijk de voorwaarden, die noodzakelijk zijn, om de landverhuizing te doen slagen, beschrijft daarna Sioux-City, eene volkplanting van Nederlandsche Amerikanen in Jowa, uit een geographisch, metereologisch en economisch oogpunt, beveelt haar ten zeerste aan voor Nederlanders, die zich naar de Nieuwe Wereld wenschen te begeven en zegt, wat den landverhuizer te doen staat en wat hij te verwachten heeft bij het aanleggen van eene nieuwe farm, welk kapitaal hij noodig heeft en hoe hij zijn geld op de beste en zekerste wijze in hypotheek op landerijen in Jowa beleggen kan.

Beide werkjes dragen het merk der onpartijdigheid en waarheidsliefde op het voorhoofd en maken derhalve een schitterende uitzondering op de vele boeken over Amerika, waarin de waarheid maar al te vaak wordt opgeofferd aan de zucht, om de landverhuizing *à tout prix* te bevorderen. Met den meesten ernst wordt op alles gewezen, wat den Nederlander van de verhuizing naar Noord-Amerika kan afschrikken, en waarlijk! dat klachtenboek is nog al volumineus en van de eerste tot de laatste bladzijde volgeschreven. Het is, of deze werkjes opzettelijk geschreven werden met het doel, om den lezer alle illusiën, die hij soms mocht koesteren omtrent het veelbezongen land der toekomst, voor goed te doen verliezen. Noemen wij ten bewijze dat deze conjectuur niet uit de lucht gegrepen is, slechts enkele door den schrijver vermelde schaduwzijden van het leven in de Vereenigde Staten op.

In regeerings- en oppositiekringen, in het geheele politieke leven in één woord, heerscht overal eene schaamtelooze omkooperij, op eene schaal waarvan men duizelt; de Staat wordt op alle mogelijke wijzen bestolen en bedrogen.

In het Zuiden worden de eigendommen van duizenden voor belasting verkocht en zelfs in Staten als *Jowa*, waar van Staatswege geene belastingen geheven worden, zijn de county- en townshipheffingen, zonder die voor wegen, bruggen enz. te rekenen, alles behalve gering. Door de vanwege de Unie geheven verbruiksbelastingen is de prijs van de noodzakelijkste levensbehoeften over 't algemeen zoo hoog, dat de hooge werkloonen nauwelijks tegen de prijzen der dagelijksche behoeften kunnen opwegen. Linnen, geweven katoen, tafelgoed, laken, flanel, alles wat geverfd of gebleekt is, is *duur* en *slecht*, terwijl gemaakte goederen, kleederen in 't bijzonder, voorbedachtelijk zoo slecht vervaardigd worden, als maar even met de mogelijkheid van afzending en verkoop bestaanbaar is. De huishoudelijke bezigheden der vrouw

zijn in streken, waar de bevolking nog schaarsch is (de meest verkieselijke voor den landverhuizer) veelvuldiger, aanhoudender en moeielijker, dan in ons vaderland, en tegelijk is het huwelijk nergens ter wereld meer dan in Amerika, een met het oog op materieele voordeelen berekend burgerlijk contract. Zoowel de regeering der Unie, als die van elken Staat is uiterst vrijgevig voor het onderwijs; het volk stelt dit op hoogen prijs en maakt er ijverig gebruik van. Aan scholen is geen gebrek en ook het personeel van onderwijzers is talrijk genoeg. Doch hunne kundigheden bepalen zich gewoonlijk tot lezen, schrijven, landsgeschiedenis en een weinig rekenen; het onderwijs zelf in de lagere scholen tot *leeren lezen.* De onderwijzer heeft slechts een tijdelijk mandaat, meestal tot weinige maanden beperkt. Zeer velen bezigen het onderwijs, om gedurende de wintermaanden eenig geld te verdienen, terwijl zij na afloop van dat seizoen tot hun gewone werkzaamheden terug keeren.

Er is hier (in het Westen van Amerika) bijna geene school, waar geregeld vier maanden 's jaars onderwijs gegeven wordt. Zeer veel van het nut der openbare inrichtingen voor hooger en lager onderwijs gaat verloren door het schandelijk finantieel beheer, waaronder alle meer of min gebukt gaan. Men kan geen dagblad in de handen nemen, of men vindt *diefstallen*, *knoeierijen*, *oplichtingen* en *vervalschingen* van hoogere of lagere staatsambtenaren. Waar geld besteed wordt voor eenige inrichting, mag het volk blijde zijn als er 10% ten bate van het beoogde doel terecht komt.

De dollar is de spil, waarom alles wentelt, en geene kunst, geene wetenschap, geene kennis geniet het geringste aanzien, als zij niet in geldswaarde kan worden omgezet. Een bewezen vriendelijkheid is een verborgen lokaas, en een Yankee, die iets voor niet doet, moet nog geboren worden. Het misbruik van sterken drank is misschien nergens zoo algemeen en zoo afzichtelijk als hier.

De Amerikaansche vrouw is, vergeleken met hare zusters onder andere volken, een vrijpostig, nimmer blozend, aanmatigend en ijdel wezen, dat, al de zwakheden harer kunne deelachtig, deze onder een blanketsellaag van mannelijke gebreken tracht te bedekken. De huiselijke haard wordt verlaten voor de kachel in het meeting-house; zij vertrouwt hare kinderen aan loontrekkenden, verruilt het huisaltaar voor een boardinghouse en leeft in een gedurigen zwijmel van uithuizige zelfverheerlijking.

Het klimaat in de Westelijke Staten komt geenszins met dat in Nederland overeen. De winters zijn er langer, beginnende in October en eindigende in Maart, en zóó streng, dat men zich er geen denkbeeld van maken kan, als men het niet persoonlijk ondervonden heeft. Die strengheid wordt ondragelijk gemaakt door aanhoudende, snerpende, ijskoude noorden- en westenwinden, van tijd tot tijd afgewisseld door sneeuwbuien, van wier woede men zich hier te lande geene voorstel-

ling kan maken. Tegenover de geweldige koude van den winter staat de verzengende hitte der zomermaanden welke, gepaard met de folteringen van onophoudelijk gonzende vliegen- en muskietenzwermen, dag noch nacht een oogenblik ongestoorde rust vergunt. In dit klimaat is de reden gelegen, waarom, ofschoon hier gewone en watermeloenen op den kouden grond tieren, de meeste fijne Hollandsche groenten mislukken.

De aankoop van eene farm in het Westen, het in cultuur brengen, en de betaling der levensbehoeften gedurende de twee eerste jaren vorderen eene uitgave, welke, matig berekend, op 2500 à 2900 dollars te staan komt.

En eindelijk, vlei u niet, Nederlandsche landverhuizer, dat ge uwe nationaliteit zult behouden en op uwe nakomelingschap zult overdragen. *Big fish eat little fish.* Het Engelsche element is het heerschende en de andere nationaliteiten worden er meestal na een of twee geslachten in opgelost.

Ziedaar de voornaamste, maar nog niet alle, vlekken in het Amerikaansche volksleven en bezwarende omstandigheden voor den Nederlandschen landverhuizer, welke door den schrijver, zonder eenige verzachting en terughouding, worden opgeteld.

Bij zooveel oprechtheid in het opsommen der gebreken van de Vereenigde Staten, kan men dunkt ons met te meer vertrouwen aannemen, dat de weinige lichtpunten geene fata morgana zijn en dat voor den Nederlander, die zich om de eene of andere reden in de treurige noodzakelijkheid bevindt, om zijn fortuin in Noord-Amerika te beproeven, eene verhuizing naar Sioux-County in Jowa alle aanbeveling verdient.

Wij wenschen aan de beide werkjes van den heer De Lespinasse, die zoovele nuttige wenken voor den landverhuizer naar Noord-Amerika bevatten en zoo vele valsche en bedriegelijke voorspiegelingen van agenten van maatschappijen ter bevordering der landverhuizing wederleggen en in al hare onwaarheid ten toon stellen, eene ruime verspreiding toe. Zij zijn uiterst geschikt, in grooten kring schadelijke vooroordeelen en dwalingen uit te roeien en niet altijd even aangename maar nuttige waarheden te doen kennen.

Vertalingen en herdrukken.

Patricia Kemball door Mrs. E. Lynn Linton, schrijfster van: 'Jozua Davids'. Uit het Engelsch door Holda. 3 deelen. Te Leiden, bij A.W. Sijthoff.

'Al weer zoo'n boek dat naar "Jozua Davids" riekt! Ik kan mij niet begrijpen wat men eraan heeft telkens dat vuurtje van communisme, socialisme en maatschappelijke turbulentie op te stoken. Baronnen en andere aristokraten met hunne respectabele echtgenooten lezen weliswaar zulke boeken niet. En bleven ze nog maar alleen in handen van de hoogstfatsoenlijke klasse, die ze, na vluchtige lectuur, met een licht schouderophalen in de gesloten boekenkast bergt, dan zouden ze zooveel kwaad niet doen, maar ze vinden hun weg ook in leesgezelschappen, waardoor ze ook onder meer burgerlijke oogen komen, ja, worden ze weldra voor verminderden prijs verkrijgbaar gesteld, of vallen ze eens in de handen van sloopers, die ze voor een bagatel afzetten, dan worden zij ook het eigendom van de lage burgerklasse en het gemeen, dat, we weten het door een droeve ondervinding, voor het petroleum niet terug deinst.'

'Gelukkig, dat er toch zulke boeken geschreven worden.'

'Ik kan het natuurlijk niet beletten, maar als ik wat te zeggen had, zou ik ervoor zorgen, dat ze niet vertaald werden.'

'En dat ze dus geen gemeengoed werden.'

'Althans voor ons volk niet. Voor Engeland maakt dat minder uit. Want, en dat heeft de schrijfster zeer juist opgemerkt: in het Engelsche karakter ligt een zoo diep ingewortelde eerbied voor den adel, dat het behooren tot dien stand voor een deugd geldt.'

'Een toevallig deugdje, inderdaad.'

'Woudt gij dan ook al de rangen en standen in de maatschappij het onderst boven werken?'

'Ook al? Bedoelt gij daarmede soms ook, dat de schrijfster van Patricia Kemball dat op het oog heeft? Dan zoudt gij reden hebben om u over uw oppervlakkig oordeel te beklagen.'

'Maar gij zult toch niet ontkennen, dat er in haar boek partij gekozen wordt voor het volk tegenover de adellijken en grooten der aarde.'

'Waar dat noodig is, juich ik het van harte toe. En dat het wel eens noodig is, zult gij wel moeten toestemmen, die het zoo goed weet als ik, dat, zoo als Mrs. Linton schrijft, de rijkste partij gewoonlijk aan het langste eind is en dat, wat men er ook van zeggen moge dat de justitie geen aanzien des persoons kent, de mindere man het toch maar zelden tegen den grooten heer kan volhouden.'

'Dat moge het geval zijn met een parvenu, zoo als die mijnheer Hamley, in het boek voorkomende, die in zijn nederigen trots als een echte ploert zich zooveel op zijn geld laat voorstaan, maar dat vindt men bij de ware grooten en edelen niet.'

'Dat ontken ik niet, want de rijke Hamley heeft met zijn sluwheid en al zijn geld geen punt van aanraking met hen bij wie het *noblesse oblige* op den voorgrond staat. De arme Patricia staat tegenover den rijken zwetser als een fijn geslepen juweeltje tegenover den ruwen diamant van buitengewone afmetingen. Maar zoo lang er nog zijn bij wie de ondergang van een menschenleven, omdat het maar het leven van een

huurling, een diep afhankelijke is, niet hoog gesteld, of zwaar getild wordt, zal het wel noodzakelijk zijn, dat de in onze negentiende eeuw bij velen verouderde, bij anderen als ouderwetsch beschouwde woorden van

zeker iemand uit het volk, een waar vriend des volks in herinnering blijven: het leven is meer dan het voedsel en het lichaam meer dan de kleeding.

‘Alles goed en wel, maar het wordt een stokpaardje der moderne wereld om voor den minderen man inzonderheid het harnas aan te trekken, zijn belang boven dat van anderen te behartigen en hem denkbeelden in te scherpen, die als zoovele wapenen hem onvoorzichtig genoeg worden in de hand gegeven om die tegen zijn meerderen te keeren.’

‘'t Geen die meerderen dan maar in tijds hadden moeten bedenken door in den mindere ook hun evenmensch te erkennen van gelijke beweging als zij. Maar zoo lang de ondergeschikten zoo ondergeschikt gehouden worden, dat zij zich de weelde niet kunnen veroorloven om er gevoelens en een geweten op na te houden, zoo lang de zwakke steeds moet onderdoen en macht in vele gevallen recht is; zoo lang de goddelijkheid erkend wordt van die wet, waardoor de zwakke door den sterke vernietigd wordt, blijft het noodzakelijk om te spreken en te schrijven over de waardeering van den mensch in elken stand en maatschappelijken rang; over verheffing van het zedelijk individu en over een broedergeest, die het menschdom als een zuurdeeg moet doordringen.’

‘Er ontbreekt nog maar gelijkheid aan uw fraaie theorie, die eens menschen hart warm zou kunnen maken. Maar breng haar eens in practijk en gij zult voor haar als voor een gevaarlijke dweperij menigeen zien terugdeinzen, evenals de burggraaf Merrian in den roman, die, hoe edelaardig ook in menig opzicht, toch huiverde, toen hij Patricia, het eenvoudige meisje dat hem zóó bekoord had, dat hij haar zelfs zijn hand en hart had aangeboden, de hand zag geven aan een arm geworden, vuilen, ongeschoren boer.’

‘En hoe kwam dat? Als Patricia had kunnen besluiten den voornamen Lord haar hand te geven, zijn adellijk bloed zou waarschijnlijk edeler door zijn aderen hebben gevloeid; maar nu hij, na zijn teleurstelling, aan de hooghartige freule Maud verbonden werd, kwam zijn adellijk bloed tegen zulk een gemeenheid als Patricia in zijn oog begaan had in opstand en bruiste verontwaardigd op. Freule Maud's begrippen toch kwamen hierop neder: eerst de vorsten en vorstinnen en de keizerlijke en koninklijke familieën; dan de aristokratie; de twee afdeelingen in de middelklasse, zij die geld hebben en die men kennen mag, en de ambtenaren en minderen zonder geld, die men niet kent; en dan komt het gemeene volk dat werken moet voor al die voorname stervelingen en dat, hoe dan ook, eene andere soort van menschen is, die niet leven, lijden of voelen zooals de groote lui, en die zoo afschuwelijk gemeen en vuil zijn. Wat die vreeselijke leerstellingen van vrijheid en al zoo meer betrof, zij vond dat men ze tegenhouden moest en dat er iets tot wering aan gedaan moest worden. Zij geloofde vast, dat zij die daaraan vasthielden, allemaal moordenaars waren in hun hart en kon zich geen vrouw voorstellen, veel minder nog een dame met zulke afschuwelijke begrippen. Is het wonder dat onder zulk een invloed lord Merrian met opzicht tot de handelwijze van Patricia verontschuldigend zeide: “Ja, 't is zonderling waartoe dweperij de menschen al niet brengen kan”? Met een Engelsch dichter zeg ik:

“Maar hoe dat zij, toch schijnt het mij,
Dat hij van adel is die goed is;
Dat braafheid meer siert dan een kroon,
En eenvoud meer dan graaflijk bloed is.”

Gij zult met dat alles toch wel niet ontkennen, dat de meeste misdaden gepleegd worden onder de mindere volksklasse; dat zij dus meer en strenger in toom gehouden en vooral niet door al die moderne begrippen als met losgelaten

teugel gevierd moet worden. Recht voor allen, dat spreekt van zelf, maar dan ook het gepeupel niet in bijzondere bescherming genomen.'

'De misdaden gepleegd onder de mindere volksklasse komen voorzeker meer aan het licht dan het verborgen en bedekt gehouden kwaad in de hoogere klassen bedreven. Maar wie neemt de misdrijven door het gepeupel gepleegd in bijzondere bescherming? Als ge van meerdere verschooning gesproken hadt, dan zou ik u met deze woorden van Dickens geantwoord hebben: 'Wat we ook praten en tot het eind toe zullen blijven praten, het is oneindig moeilijker voor de armen om braaf te zijn dan voor de rijken; en het goede, dat die armen kenmerkt, blinkt schooner daardoor uit.'

Wij meenen door het vorenstaande het werk van Mrs. Lynn Linton eenigszins te hebben gekarakteriseerd. Wij kunnen den loop van het verhaal, Patricia Kemball's geschiedenis en al de haar omringende personen en toestanden niet met weinige woorden volgen, maar wel kunnen wij de lezing van Mrs. Linton's werk, dat verdienstelijk vertaald is en zich door een keurigen druk en nette uitvoering aangenaam laat lezen, nadrukkelijk aanbevelen.

Wel hebben drie deelen iets om tegen op te zien. Wel laat het romantische te wenschen over. Wel is het slot wat abrupt en hadden we vroeger iets meer van Gordon wenschen te hooren, maar dat neemt niet weg, dat er uit het doel en de strekking van het werk veel voor onzen tijd te leeren is.

H.

De hand aan den ploeg. Een Amerikaansch verhaal van Louise Alcott, schrijfster van *Oude en Nieuwe zeden.* Naar het Engelsch (Work, of Christie's experiment) door Mevr. Koorders-Boeke. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon.

Mevrouw Koorders-Boeke kon geen beteren hollandschen titel gekozen hebben voor het boek, waarvan zij ons eene vertaling schonk.

Wij zijn haar dank schuldig, dat zij onze literatuur met de vertaling van zulk een lief, aantrekkelijk, voor verstand en hart weldadig boek verrijkte. De oorspronkelijke auteur heeft getoond in plan en uitvoering een groote mate van levenswijsheid te bezitten; tehuis te zijn in de verschillende maatschappelijke kringen en toestanden; niet misdeeld te zijn van *spirit;* een open oog te hebben voor het goede zoowel als voor de gebreken der samenleving en een hart vol gevoel - geen sentimentaliteit -, vol sympathie te bezitten voor wat goed, edel en schoon is.

Christie is de hoofdpersoon in dezen Roman. Zij, het meisje dat begon de hand aan den ploeg te slaan en dat krachtig streven gedurende geheel haar leven doorvoerde onder al haar wisselende levens- en lotgevallen. Als weeze in het huis van haar oom en tante verblijf houdende, toont zij reeds welk een verstandig begrip van het leven zij heeft. Zij wist het en al spoedig moest zij het ondervinden, hoe krachtig zij te worstelen had en later zou hebben om haar levensidee te volgen; maar die strijd gaf haar temeer kracht. Haar goedige tante zocht haar te vergeefs terug te houden van haar plan om de wijde wereld in te gaan en voor zich zelf te zorgen. Haar oom, een Amerikaan, wiens hoogste streven was om rijk te worden en die er zijn grootste genot in stelde om rijker te zijn dan zijn buren, steekt den draak met hare onafhankelijkheidsgrillen. Hij noemt haar een ontevreden, trotsch, eerzuchtig

schepseltje. Zij ontkent dat niet en zegt: ‘ik ben ontevreden omdat ik niet ontveinzen kan dat ik ergens een beter leven zou kunnen leiden dan hier, waar wij werken, ons doodwerken om

niets dan geld. Ik ben trotsch, omdat ik het gevoel van afhankelijkheid haat, waar dat niet door wederzijdsche liefde wordt goed gemaakt. Ik wil met liefde werken, maar het moet een werk zijn dat ik met hart en ziel kan doen, omdat het mij beter maakt; dan kan het mij niet schelen al is het nog zulk hard werk. Ik vraag enkel om de kans om nut te stichten en mij gelukkig te gevoelen, en ik geloof niet dat die eerzucht te misprijzen is.' Zoo weinig lichtvaardig en ondoordacht was zij tot haar besluit gekomen om zich van haar oude omgeving los te maken, dat zij, in weerwil van haar ooms profetie: dat zij op een harden stang zou worden gereden, en van tante's gevoelvolle pogingen om haar van besluit te doen veranderen, als 21jarige de wereld inging met haar erfgoed van een hoofd, een hart en een paar handen. Een behoorlijke mate van gezond verstand, ondernemingszucht en scherpzinnigheid, benevens veelzijdige practische gaven, waren alle attributen om een heldin te worden.

Wie nu lust gevoelt - en wij durven dien lust gerust aanmoedigen: hij beloont ten volle - om Christie op haar levensbaan te volgen als dienstbare, als actrice, als gouvernante, als juffrouw van gezelschap, als naaister en later nog eens van vorenaan, die zal haar in het strijdperk des levens zien worstelen ten bloede toe; schijnbaar zonnige dagen voor haar zien opgaan, wier verleidelijke glans en gloed door haar worden ontvlucht, omdat zij in haar gekrenkt eergevoel liever in het duistere terugtreedt dan zich door zulk een lichtglans te laten omstralen; die zal haar niet hard vallen, waar zij, mocht de onbuigzaamheid van haar karakter daar ook deel aan hebben, aan de grens der wanhoop genaderd is, maar de reddende hand zegenen, die haar nog in tijds ontrukte aan het gevaar; die zal nog eens zich met haar verheugen in de zegepraal door haar verworven, en een traan van weemoed wijden aan de hartverscheurende smart die haar trof, maar haar zijn bewondering niet kunnen onthouden waar hij haar onder den storm zich ziet buigen, om na dien storm zich weder fier te verheffen.

Christie's groote figuur wordt omringd door verschillende personen, die we niet allen kunnen karakteriseeren, maar waaronder er zijn die groote aantrekkelijkheid voor ons hebben en een onmiskenbaren invloed uitoefenen op de hoofdpersoon van den Roman.

Een vrouw van energie alleen kan een vrouw schetsen als Christie, en een vrouw van talent alleen kan weergeven wat een Louise Alcott dacht en schreef, zoo als Mevr. Koorders-Boeke dat deed.

H.

Karoline Bauer. Twee en twintig jaren op de planken, vertaald door Mevr. Van Westrheene. Sneek, G. Brouwer Jr., 1876.

De naam van Karoline Bauer en hare herinneringen, - ofschoon door sommigen een jaar of drie geleden in *Ueber Land und Meer* aangetroffen, - zijn onder ons nog volstrekt niet zoo bekend als zij verdienen, en als vooral voor de algemeene heilzame opwekking, die er in den laatsten tijd ten onzent in de dramatische wereld ontstaat, wenschelijk zou wezen. Deze toch kan niet anders dan wèlvaren bij een degelijke kennismaking met het werk van iemand, die, van oudsher meesteres op dit gebied, op zoo ongezochte wijze haar ervaring meedeelt. Karoline Bauer, voor dertig, veertig

jaren eene door geheel Duitschland bekende, gevierde en geachte tooneeliste; daarna van het tooneel verdwenen om zich op te sluiten in een gelukkig huwelijk en een stil huiselijk leven aan de

oevers van het Züricher meer, (haar tegenwoordige naam is gravin Ladislaus Plater, en haar adres Villa Broel bij Zurich), vertoont zich thans eensklaps weder in 't publiek, met hetgeen wij, om een geijkt woord te gebruiken, haar *Mémoires* kunnen noemen. En waarlijk, deze zijn zoo frisch, zoo boeiend, zoo vol diep gevoel, en toewijding aan haar beroep, en hart voor hare kunstgenooten; de toon is zoo beschaafd en de stijl zoo teekenachtig, - dat men, bij het eind van de lectuur, niet weet wie men meer lief gekregen heeft: de jonge priesteres der kunst, of de bejaarde, nog steeds levenslustige en geestige vertelster.

Haar eerste boekje, nu een jaar of vier geleden uitgegeven, was getiteld: '*Aus meinem Bühnenleben*', en bevat het verhaal van haar eigene jeugd. Wij lezen hoe zij, dochter van een zuidduitsche ritmeestersweduwe, op haar dertiende jaar van haar neef, Baron Stockman, raadsman en hoofd der familie, de vergunning afbedelde om zich aan het tooneel te wijden, en die verkreeg op voorwaarde dat zij dan ook zou zorgen 'eene echte kunstenares' te worden. Hoe zij dit met kinderlijke geestdrift beloofde; en daarna, jaar in jaar uit, zich inspande om die belofte na te komen. Hoe zij, na een korten eigenlijken leertijd, reeds in het volgende seizoen in hare woonplaats Karlsruhe debuteerde, en daar ook aanstonds als vast lid van het tooneelgezelschap aangenomen werd; en hoe toen natuurlijk de groote moeilijkheden en bezwaren, wel verre van overwonnen te wezen, eerst recht begonnen, maar gelukkig hare krachten prikkelden, zoodat zij het telkens verder bracht. Hoe zij een paar jaar later de wijde wereld introk, - altijd onder het beschermend geleide eener moeder, die, zelve nog betrekkelijk jong, met levendige sympathie in al haar lief en leed deelde; - en met deze achtereenvolgens naar Berlijn, naar Leipzig, naar Petersburg, naar Weenen en naar Dresden verhuisde, onder eene steeds klimmende aanwinst van roem voor haar talent en achting en genegenheid voor haar beminnelijk wezen. Het is een zonnig stukje menschenleven, dat wij hier voorbij zien trekken; en na de lezing vraagt men zich onwillekeurig af, wat aan die zonnigheid het meeste deel heeft: haar lot of haar eigen karakter?

Aangemoedigd door de zeer gunstige ontvangst harer eerste '*Erinnerungen*', gaf zij onlangs een tweede en een derde bundeltje, getiteld '*Komödiantenfahrten*'. Hierin behandelt zij voornamelijk haar gastreizen, en knoopt daaraan dan telkens bijzonderheden vast omtrent den toestand en de geschiedenis van het tooneel, in verschillende door haar bezochte steden. Met liefde en vereering spreekt zij van haar groote voorgangers en voorbeelden in '*die Kunst der Menschendarstellung*': menschen als b.v. de oudere broeders Devrient, wie zij het zich een eer en een geluk rekent, gekend te hebben, - aan wier medewerking zij, zeer bescheiden, het beste deel van hare eigene triomfen toeschrijft, maar de keerzijden van wier historie zij haren lezers niet verheelt. Zij schrijft blijkbaar oprecht en trouw; zij 'phantaseert' niet, maar 'herinnert zich', in den vriendelijksten zin van het woord, en doet ons voor een wijle medeleven op de 'gloeiende planken'. En waarlijk, zoo wij nu en dan een 'amusanten' indruk van haar boekjes krijgen, er zijn daarin een aantal bladzijden die meer zijn dan dit: verhalen waarom men niet lacht, maar waarnaar men met ernstige belangstelling luistert. Ziet, wanneer zij vertelt van den arbeid der *Schröders* te Hamburg, een aloud kunstenaarsgeslacht, waarvan de schoone Wilhelmine Schröder-Devrient de laatste beroemde telg was; - en van het lief en leed eens tooneeldichters uit de vorige eeuw, die, ondanks alles, volhardde in zijn ernstig streven om beiden zijn publiek en zijn gezelschap 'op te voeden'; of wanneer wij

lezen van de arme '*Neuberinn*' te Leipzig, die, niettegenstaande eindelooze moeilijkheden en teleurstellingen, weigerde haar beteren smaak geweld aan te doen, en Hansworst te laten zegevieren,... dan lacht gij noch ik, lezer, - zooals wellicht een paar hoofdstukken vroeger, bij gelegenheid van Baron Apollonius en de magere koeien; - maar dan voelen wij iets van be-

wondering en misschien van schaamte tegenover deze echte kunstenaars-naturen; dan behaalt Karoline Bauer eene harer grootste overwinningen, door ons Hollanders van de tweede helft der 19de eeuw, opgevoed in alles behalve sterke dramatische sympathieën, eerbied in te boezemen voor het tooneel! Van een dezer boekjes nu, - het eerste - is eene Nederlandsche vertaling verschenen. Of zij goed is? Hoort eens, lezers: *Frl. Bauers Bühnenerinnerungen* behooren tot die werken, waarvan een eenigszins geoefend oog dadelijk inziet dat ze 'eigenlijk onvertaalbaar' zijn, d.w.z. dat elk die ze waarlijk wil genieten, ze in het oorspronkelijke moet lezen.

Na dit gezegd te hebben, wil ik gaarne getuigen dat deze vertaling over het geheel genomen zoo goed mogelijk is, iets wat trouwens door den naam van Mevr. Van Westrheene wordt gewaarborgd. Enkele dingen zou ik misschien anders wenschen: het overbrengen van sommige versjes is niet zeer gelukkig geslaagd; voor eenige fransche tooneeltermen had ik liever de overeenstemmende hollandsche gezien; met het verhollandschen van eigennamen daarentegen is wel eens wat ver gegaan: den naam Rahel, waaronder Mevrouw Varnhagen nu eenmaal voorgoed aan alle vrienden van de duitsche literatuur bekend is, in Rachel te 'vertalen', is, dunkt mij, een even groot letterkundig vandalisme, alsof men b.v. bij gelegenheid Jean Paul 'Johannes Paulus' wou gaan noemen.

De uitvoering van het boekje is in hoofdzaak netjes, maar de omslag is wel een beetje hard en grof en de titel, vooral zooals die op den rug vermeld staat: (Bauer op de planken), wat plomp in verhouding tot den lieflijken inhoud. Van het borstbeeldje voorop moet ik helaas verzekeren, dat het niet de minste gelijkenis heeft met een van schrijfsters portretten in de duitsche bundeltjes. Beteekent het misschien eenvoudig een phantasiekopje? De meeste lezers zullen het zeker anders opvatten.

Ik hoop dat nog zeer velen Karoline Bauer's gedenkschriften zullen lezen, zij het dan in 't duitsch of desnoods in het hollandsch. Leest ze, koopt ze, laat ze in uw leesgezelschap opnemen: en ik ben zeker dat ze u een schat van in- en uitspanningslektuur zullen opleveren, al naarmate uw eigen geest dat meebrengt.

G.C.

Mengelwerk.

Naar en in Victoria.

I.

Wat zal ik doen met de lange winteravonden? heb ik mij zelven afgevraagd, sinds de maand Mei terugkwam, en daarmede een krachtige herinnering aan de stille uren, die mij gedurende de laatste jaren reeds dikwijls buitengewoon lang gevallen waren. Ik zit hier in 't Australische woud, eenige mijlen van de naaste stad verwijderd, en de buurman, dien ik met de minste inspanning een bezoek kan brengen, woont op een afstand van twaalf minuten gaans. Niet bijzonder ver, zult gij zeggen, maar in die twaalf minuten loopt men bij donker en regenachtig weder vier en twintig maal gevaar om in een greppel te vallen, over de wortels of stompen van boomen te struikelen, of de kleeren aan het houten hekwerk te scheuren, waar men zesmaal overklimmen of doorkruipen moet - dames en kinderen verkiezen de laatste methode - om mijn buurman Sam te bereiken. En dan is het tien tegen een, dat ik hem, zooal niet te bed, dan toch te slaperig vind, om in zijn gezelschap veel behagen te kunnen scheppen, waaraan in 't geheel niet te denken valt, als ik vroeg in den avond kom, eer zijn beminnelijk kroost onder veel gehuil en gepruttel ter ruste is gelegd. Op enkele uitzonderingen na breng ik dus mijn winteravonden tehuis door, als gij ten minste mijn houten woning, die uit twee kleine kamers en een keuken bestaat, met den naam van huis vereeren wilt; ik zit bij een grooten, open schoorsteen, waarin eenige groote blokken hard hout vroolijk vlammende tot asch verteren; ik wensch, dat het lot mij reeds in 't verre land een levensgezellin had doen vinden; ik lees, ik mijmer over vervlogen dagen, over tegen-

woordige bezwaren, over toekomstige waarschijnlijkheden, en ik drink mijn glaasje brandygroc met de voldoening, dat ik nog steeds mijn besluit, om 't bij één glas te laten, heb kunnen houden.

Mijn volk, waaronder ik een Ierschen arbeider versta, die natuurlijk Paddy heet en reeds een paar jaren mijn factotum is, dan een jongen van dertien jaar en eindelijk - *last not least* - mijn huishoudster, ongeveer viermaal ouder, die het eten kookt, de koeien melkt, de boter maakt en erg geel ziet, - mijn volk snorkt, zoodra er niet meer te werken of te eten valt, dat wil zeggen, zoodra de klok acht heeft geslagen. Omstreeks tien uur ga ik zelf, na het bezoeken van den paardenstal, waar mijn drie beste vrienden hinnekend hun hooi ontvangen, en na een vluchtig overzicht van huis en hof, naar bed, en de nacht is mij dan nog lang genoeg, daar ik in dezen tijd van 't jaar zonder eenig verzuim tot zeven uur kan blijven liggen. Maar wat in de wintermaanden van acht tot tien uur uit te voeren - wat avond aan avond met die honderd en twintig minuten te doen? - Ik heb er gisteren iets op gevonden. Geen ongelezen boek in huis hebbende, overzag ik de korte aanteekeningen, die ik gedurende mijn reis naar dit land en nu en dan gedurende mijn verblijf alhier gemaakt heb. Ik wil beproeven, of ik ze niet tot een korte schets verzamelen kan, hoofdzakelijk voor mijn eigen genoegen en in uren, waarin geen dringender bezigheid mij roept. Wordt de geschiedenis leesbaar genoeg, om, naar het vaderland opgezonden, aldaar in druk te verschijnen, en enkele lezers door een ledig uur heen te helpen, dan is het toppunt mijner wenschen bereikt. Komaan, een flink stuk hout op het vuur geworpen, en 't zal morgen ochtend nog helder branden; een frissche pijp opgestoken; het keteltje bij den haard gezet, totdat het water vroolijk zingende mij een warm glaasje voorspelt - inkt, papier, aanteekeningen voor den dag gehaald, mijn muze om zegen en hulp gebeden, mijn beste beentje vooruitgezet, de petroleumlamp wat hooger opgedraaid, en met moed in zee gegaan. Tusschen mijn legerstede en mijn stoel zijn slechts drie of vier schreden; de regen klettert op het ijzeren dak; het huilen van den wind verdooft het snorken van de oude Sarah, die op een kist in de keuken in slaap gevallen is, en ik ben recht blij, dat ik met grootsche idealen, met de geestdrift van een auteur en met pantoffels bij mijn vuurtje, en niet bij Sam en zijn kousenstoppende gade zit.

Voor vier jaren was ik nog in een land, waar de Meimaand korte avonden en lange dagen brengt, althans vier en twintigmaal had zij dit toen reeds sedert mijn geboorte gedaan, en ik had nog nimmer aan 't verlaten van dat land gedacht. Zooal een uitstapje langs den Rijn of naar Parijs mij nu en dan als een hoogst wenschelijke uitspanning toelachte, waren de onrustige golven van 't Engelsche kanaal reeds voldoende, om mij nooit naar het bezoeken van Londen te doen verlangen. Aan een tocht naar Urk of Tessel zou ik slechts met uit-

gelezen fraai weder hebben durven denken, en Kampen of Harlingen zou ik nooit de gevaren eener reis over de Zuiderzee hebben waardig geoordeeld.

Als Hagenaar was ik in de wereld opgetreden; na eenige jaren volgde ik mijn ouders op het land, en genoot ik het jongensleven volop in bloem- en moestuin, op veld en straatweg, hengelende, vliegers oplatende, met mijn schoolmakkers stoeiende, sneeuwballen gooiende, en mij anderszins naar de eischen van 't jaargetijde onledig houdende. Eindelijk werd het tijd om wat meer aan leeren te denken; mijn ouders keerden naar Den Haag terug, en ik werd in de hofstad voor de academie opgeleid, daar ik er mijn hart op had gezet om geneesheer te worden. Ik was reeds een en twintig jaar oud, toen ik mijn kamers te Leiden betrok en had mij voorgenomen langzaam te studeeren, daar het ruime inkomen en de vrijgevigheid van mijn vader mij daartoe in staat zouden stellen. Daar de lijdende menschheid zich zonder mijn diensten heeft moeten behelpen, laat ik onbeslist, of de bevolking van Nederland door deze omstandigheid grooter of kleiner gebleven zou zijn. Voor mij zelven was de teleurstelling groot, toen ik na driejarige studie mijn vader verloor, die in de volle kracht des levens zijn gezin door een ongeluk ontrukt werd, en toen ik tot de overtuiging kwam, dat het nagelaten fortuin mij niet toeliet, om mijn studiën zonder grooter zuinigheid - een deugd, die ik nimmer beoefend had - te voltooien en eenige jaren op praktijk te wachten. Wat zou ik met de vijfduizend gulden aanvangen, waarop ik door den dood mijns vaders aanspraak kreeg? Van de renten mijn studiën voortzetten? Het was onmogelijk, zelfs al verliet ik mijn nette kamers op de Breêstraat en al staakte ik mijn bezoeken in de manege. Het kapitaal zou mij toegelaten hebben, na drie of vier jaren met mijn promotiën in genees-, heel- en verloskunde gereed te komen, maar wat zou er dan overblijven voor de wetenschappelijke reis door Europa, die ik mij vast had voorgenomen, en waarvan zou ik leven, totdat ik zieken vond, die lust gevoelden om zich aan mijn handen toe te vertrouwen? Mijn neef de proponent vond den toegang tot de harten der menschen, zooals hij 't zelf noemde, met zijn eerste preek, waarin hij den laatsten zondag van September beweerde, dat een of ander der luisterende boeren misschien nog vóór October vergeet-mij-nietjes op zijn eigen graf zou zien bloeien; maar ik had den toegang tot de tongen en polsen der menschen te vinden, en dat heeft grootere bezwaren.

Ik maakte veertien dagen lang de wildste plannen, en zou gewis ook in de volgende veertien dagen tot geen besluit gekomen zijn, had niet een oude schoolmakker, van het dorp, waar wij gewoond hadden, een timmermanszoon, voor wien ik een zeer levendige vriendschap had opgevat, mij juist in die dagen van strijd en onzekerheid een brief uit Australië gezonden. Willem Brast, zoo heette hij, was juist toen ik mij te Leiden vestigde, in 't bezit gekomen van drie à vierhonderd

gulden, en had zich door een broeder, die als matroos Melbourne bezocht, van zijn schip wegliep, later om den wille van een oude liefde terugkeerde en wonderbaar nieuws van 't goudland medebracht, laten bewegen, om er zelf zijn fortuin te beproeven. Hij kwam afscheid van mij nemen, beloofde mij dikwijls te schrijven, en zond mij den eersten brief, toen ik aan niemand minder, dan aan hem, aan niemand meer dan aan mij zelven en mijn teleurstelling dacht.

Die brief besliste over mijn lot; als men op één been staat heeft men slechts een kleinen stoot noodig, en de hemel weet op hoeveel gedachten ik hinkte, toen ik mij door Willem's schrijven tot een haastig vertrek naar Melbourne liet bewegen. Zijn mededeelingen uit de nieuwe wereld waren ver van breedvoerig, want de woorden en regels stonden met groote en niet zeer regelmatige tusschenruimten van elkander, terwijl een menigte van Engelsche woorden het slecht gespelde Nederduitsch niet duidelijker maakte. Maar ik wist toch genoeg - Willem was met ongeveer vijf en twintig gulden in Melbourne aan wal gekomen, had weldra als timmermansknecht werk gevonden, en zes gulden daags verdiend. Hij had deze verdiensten echter spoedig aan zijn dorst naar goud ten offer gebracht, met afwisselend geluk in Nieuw-Zeeland, Ballarat en Sandhurst naar 't edele metaal gezocht, en zich ten laatste door geldgebrek tot het hervatten van zijn ambacht verplicht gezien. Toen hij mij schreef verdiende hij weder als timmerman in Sandhurst zes en dertig gulden per week, van welk inkomen een groot gedeelte aan '*calls*' op '*winningshares*'(*) moest betaald worden, daar hij door speculatie in deze aandeelen elk uur van den dag een rijk man kon worden. Deze mogelijkheid werd door drie à vier voorbeelden van gelukkige speculanten duidelijk gemaakt. Dan volgde de mededeeling, die mij onwederstaanbaar naar het land van beloften heentrok, en die ik altijd in het geheugen bewaard heb, gelijk zij in den brief gegeven was: 'Had ik maar kappital genoeg om wat te beginne, een 3 of 4 hondert pondt, dan was ik in korte tijt een rijke kreusis maar om de eerste hondert of 200 ponts bij elkaar te krijge is hier het eenigste bezwaar'. En ik, Frederik Karel Doorslag, zat met meer dan vierhonderd ponden gouds te mijmeren, wat ik wel zou aanvangen. De timmermansjongen zonder geld had zijn weg kunnen vinden; zou nu, als hij de helft van mijn vermogen had gehad, misschien reeds een welvarend man zijn; wat zou ik, met mijn opvoeding, mijn wetenschap en mijn geld niet kunnen worden. Tallooze wegen zouden voor mij openstaan; ik zou binnen weinige jaren schatrijk terugkomen!

Ik mag hier mijn verhaal wel een weinig vooruitloopen en opmerken,

(*) Ik kende die dingen volstrekt niet, toen ik den brief ontving. Nu weet ik, dat men aandeelen kan hebben in goudmijnen, die voor korten of langen tijd veel kosten en niets opbrengen. De *calls* zijn de gelden, die men tot dekking der uitgaven te betalen heeft. Door verzuim van betaling verbeurt men zijn aandeelen of *shares*.

dat Willem, dien ik later dikwijls heb ontmoet, voor een paar jaren gelukkig genoeg is geweest, om door een welgeslaagde speculatie in korten tijd vijftien honderd pond bijeen te krijgen, zich een aardig huisje gebouwd en een vrouw getrouwd heeft, terwijl hij zich nu ook in 't bezit van een zoon verblijdt. De fortuin keerde hem echter in de laatste tijden weder den rug toe, en hij is opnieuw aan het timmeren gegaan. Met een vrij aanzienlijk kapitaal en veeljarige koloniale ervaring is hij dus tot nog toe geen ‘kreusis’ geworden, en de éénige vriend, die hem altijd trouw is gebleven, uit den nood heeft geholpen, en ook nu hem en zijn gezin 't brood verschaft, is het ambacht, waarin hij meer dan middelmatig bedreven, maar toch volstrekt geen uitstekend meester is.

Ik heb na 't ontbijt, dat ik juist nuttigde toen het geschrijf van mijn ouden schoolmakker in mijn kamer werd gebracht, aan geen enkel ander plan meer gedacht, dan aan dat om naar Australië te vertrekken. Velen hebben mij de onderneming tevergeefs ontraden, enkelen mij in mijn voornemen gesterkt. Maar na slechts weinige weken ben ik gegaan, gegaan met de vaste overtuiging, dat er niet veel landverhuizers bestaan hadden of later bestaan zouden, die met betere kansen dan de mijne een nieuw vaderland zochten. Mijn denkbeelden omtrent dit punt zijn in latere dagen zoo gewijzigd, dat ik reeds hier verklaren moet gedwaald te hebben. Ik ben meer dan ooit overtuigd geworden, dat landverhuizing voor velen een goed werk zou zijn; dat velen, die hier tot hoogen leeftijd hard zullen moeten arbeiden, en dan nog na een spaarzaam leven niet zullen overhouden voor den ouden dag, in Australië met de helft van hun arbeid en zuinigheid in weinige jaren onafhankelijk zouden kunnen wezen; dat velen, die hier slecht voedsel krijgen, dáár twee of zelfs driemaal per dag goed vleesch zouden eten; dat velen, die hier nooit genoeg bezitten zullen, om eenige roeden gronds te huren, dáár wellicht bezitters van eenige bunders land zouden worden; dat velen, die hier in 't gedrang onzer steden op zijde geschoven worden of in de knel geraken, dáár in de vrije ruimte eener nog weinig bevolkte wereld(*) goed vooruit zouden komen - maar dat ik geloofde door geld en opvoeding de beste kansen te hebben, om dáár te slagen, heb ik als een mijner ergste dwalingen leeren veroordeelen. Zoo ik thans uit een schare emigranten naar deze Engelsche kolonie, hen moest uitzoeken, wie ik de beste toekomst zou durven voorspellen, zou ik weinig hechten aan de witte handjes en schoone boordjes van hen, die als *heeren* aan den kost hopen te komen.

Ik zou naar gezonde, jonge, ongehuwde mannen zoeken, die een

(*) Victoria, de kleinste maar meest bevolkte der Engelsche koloniën in Australië, elde volgens den laatsten tienjarigen census, die van 1871, slechts 729,868 zielen, waarvan 400,700 mannen en 329,168 vrouwen.

kleinen duw verdragen kunnen, die eenig ambacht goed verstaan, die *handig* zijn. Als ik er een zag, die zijn eigen kisten dragen, zijn eigen kleeren netjes verstellen, zijn eigen maal smakelijk toebereiden kon; die alles met overleg aanpakte, ook wat hij vroeger nooit bij de hand genomen had; die met zijn medereizigers en Janmaat goed wist om te springen, en banger was voor een borrel teveel, dan voor een uurtje extrawerk of vermoeienis, dan zou ik in zijn eeltige handen eer een lange gelukslijn verwachten te vinden, dan in de slappe, lauwe palmen van iemand, die per wissel moet overbrengen, wat hij aan goud niet kon meedragen, of onder de handschoentjes van den jongeling, wiens oogen, door studie vermoeid, door een bril beschermd worden. Ik kan u verzekeren, ik heb vele dagen gekend, waarin ik Willem's vaardigheid met beitel en hamer als veel grooter kapitaal beschouwd heb, dan mijn vijf duizend gulden.

Maar bij Jingo, zooals Pad zou zeggen, wat is het reeds laat! Bijna twaalf uur! Ik zal voortaan twee avonden voor een hoofdstuk moeten nemen. Goeden nacht voor ditmaal!

II.

Het Engelsch, dat ik in Den Haag geleerd en te Leiden door het lezen van eenige Engelsche werken, naar ik meende, nog al goed onderhouden had, bleek mij bij mijn komst in Londen niet zeer voldoende, om mijn gedachten voor een Engelschman verstaanbaar te maken. Ik had mij ook over 't onaangename verschijnsel te beklagen, dat Engelschen hun taal zoo uitspraken, dat ik slechts met de grootste inspanning enkele uitdrukkingen kon opvangen, en daartoe nog veel meer dan mij lief was, om langzame herhaling van 't reeds gezegde moest verzoeken. Ik kan er nu slechts om lachen, als ik er nog aan denk, hoe neerslachtig dit mij soms maakte, en welke dwaze vergissingen of kleine teleurstellingen eruit voortkwamen. Van 't oogenblik af, waarop ik het kleine hôtel, waarin ik een schuilplaats gezocht had, omdat ik het in de nabijheid van de St. Katharinawerf, de aanlegplaats der Hollandsche en Belgische stoombooten vond, en omdat het mij door iemand aan boord van de stoomboot was aanbevolen, binnenstapte, en den waard gansch verbluft zag staan door mijn vraag *have you a room for me above?* - van dat oogenblik af heb ik de practische waarde van veel dingen, die ik geleerd had en waarvan ik mij niet weinig voorstelde, eenigszins leeren betwijfelen. Dat ik de taal lezen kon, kwam mij echter uitmuntend testade, en weldra had ik het ook zoover gebracht, dat ik mij met het spreken ervan tamelijk wel redden kon. Een *thank you* als ik *no*, *thank you* bedoelde, mocht een tweede portie doen aanrukken, als ik aan de eerste reeds meer dan genoeg had gehad; *toppence á penny* mocht mij eerst later in zijn ware beteekenis van *twopence and a half* bekend worden; het woordenboek

mocht mij dikwijls benamingen van de dingen aan de hand geven, die niemand begreep; als ik van *the beach* hoorde spreken, mocht ik door den klank misleid, het woord *bitch* opslaan, om de beteekenis te vinden: woorden als *board*, *fast*, *stock*, enz. mochten mij lang verbijsteren, omdat zij bijna in elken zin weder iets geheel anders schenen te beduiden; maar reeds lang voor 't eind van de reis naar Melbourne was de taal mij geen groot bezwaar meer. Ik heb 't later van Willem vernomen, dat hij er zelfs niet veel moeite mede had, daar hij op 't schip eenige Duitschers had aangetroffen, die hem tamelijk wel verstonden, en omdat het gedurig hooren van de Engelsche taal er hem na weinige maanden mee vertrouwd had gemaakt. In het lezen en schrijven is hem echter nu nog elke kleine schooljongen de baas.

Ik had geen genegenheid om, verlaten als ik mij voelde in de groote wereldstad, er langer rond te zwerven dan hoogst noodig was. Ook mijn hôtel, ofschoon kostbaar, was weinig naar mijn smaak en zeer onzindelijk, en ofschoon ik spoedig inzag, dat ik voor dezelfde uitgaven veel beter logeeren kon, achtte ik het der moeite niet waard, om voor een paar dagen naar iets beters te zoeken. Met behulp van een plattegrond der stad en van den *Blackwall Railway*, welks eindstation nabij mijn verblijf gelegen was, vond ik zelf, terwijl ik mij nimmer in kleine straten of aan 't vermijden der groote omwegen waagde, gemakkelijk mijn weg naar *Leadenhallstreet*, de dokken en andere plaatsen, waar mijn veelvuldige bezigheden mij heenriepen. Ik had toch in de eerste plaats naar een schip om te zien, en ik vond in de nieuwspapieren velen vermeld, die eerstdaags naar Melbourne of Port Philip vertrekken zouden. Eerst dacht ik eraan om een maand in Londen te blijven, en zoo van de gelegenheid gebruik te maken, die er dan bestaan zou, om met een der groote stoomschepen de reis in 52 of 53 dagen te maken, doch de kosten en onaangenaamheden van zulk langdurig verblijf in Londen hielden mij daarvan terug. Zoo besloot ik dan, om met een zeilvaartuig te gaan, en weldra had ik mij op 't kantoor der reederij tegen betaling van de helft der vrachtpenningen een plaats in de eerste klasse verzekerd. Binnen acht dagen zou het schip vertrekken.

Ik heb mij later meermalen verweten 45 *guineas*, d.i. twee honderd negen en zestig gulden, aan een reis besteed te hebben, die ik per derde klasse ongeveer voor *f* 200 had kunnen maken, maar ik was nu eenmaal een goed leven gewoon, en wilde als *heer* naar 't land, waar ik als *heer* geld hoopte te maken, overgebracht worden. *O sancta simplicitas!* Ik kan u verzekeren, dat ik later wel eens veel slechter dagen beleefd heb, dan ik in de voorkajuit van een schip zou hebben te verdragen gehad, en dat er per derde klasse luitjes overgaan, voor wie mijn kapitaaltje niet veel meer dan speldengeld zou zijn geweest. Hoe dat zij, ik dacht er zelfs niet eens ernstig aan, om ergens anders plaats te nemen, dan in de ruime hutten die de nette salons

van het achterdek omringden, of mij met ander reisgezelschap bezig te houden, dan ik daar vinden zou. Ik had ook reeds dadelijk de voldoening, dat men op 't kantoor zeer beleefd was, met buitengewone voorkomendheid naar mijn gebroken Engelsch luisterde, en mij uit zes of zeven hutten de keuze overliet. Van deze keuze maakte ik den volgenden dag in loco gebruik, om de éénige hut uit te kiezen, die wegens de nabijheid van een niet te noemen plaats, minder goed was, dan al de andere, een dwaasheid, die ik mij echter gemakkelijk vergeven kan. Ik had nooit het inwendige van een groot schip gezien, en eenmaal in de salons staande, wist ik waarlijk niet meer, waar de rechter- of linkerzijde, het vóór- of achtergedeelte van 't vaartuig was. Had het niet stil in 't dok gelegen, dan zou ik misschien ook het rechte begrip van onder en boven verloren hebben.

Toen ik na een paar dagen in mijn hôtel met een man kennis maakte, die met hetzelfde schip hoopte te gaan, en mij mededeelde, dat hij in de laagste klasse zijn eigen maaltijden zou moeten toebereiden van een wekelijksche uitdeeling van zooveel meel, erwten, thee, krenten, suiker, vleesch, enz. enz., huiverde ik bij de gedachte, dat de zuinigheid mij verleid zou kunnen hebben, om mij zooal niet aan den hongerdood, dan toch aan voortdurende indigestie bloot te stellen; wat zou ik in vredesnaam met al die dingen uitgevoerd hebben, als er geen keukenmeid bij toegegeven werd. Om deze en andere redenen had ik dan ook van mijn voorliefde voor de salons in de eerste maanden geen oogenblik spijt, of het moest geweest zijn, toen ik op den tijd in het gedrukte contract bepaald, *drie* dagen voor den dag van uitzeilen, in gezelschap van mijn toekomstigen medereiziger, de tweede helft van de vracht ging betalen. Hij ontving van een ‘tien pond noot’ twee blinkende *sovereigns* terug, terwijl ik bij twee van die kostbare papiertjes nog drie goudstukken, twaalf shillings en sixpence te voegen had. Ik geloof, dat ik toen zelfs wel gewild had, dat de dikke heer van 't kantoor wat meer onderscheid tusschen ons beiden gemaakt, en niet beider geld zoo lakoniek met een *all right*, *thank you* in 't laadje geborgen had. Maar mijn metgezel zag er zeer fatsoenlijk uit, bewees mij gewichtige diensten bij den aankoop mijner uitrusting, was in geenen deele een onbeschaafd man, en verdiende dus wel, dat ik het hem spoedig vergaf, dat met mij niet meer complimenten dan met hem gemaakt werden. Hij heette Dods en was een Schot. Zijn broeder, sinds eenige jaren als landbouwer of *farmer* in Victoria gevestigd, had hem tot den overtocht bewogen, en hielp ook mij later dikwijls terecht.

Reeds heb ik het woordje uitrusting gebruikt, en nu nog als ik het nederschrijf, bloos ik over de domheden, die ik in deze dagen beging, of zonder mijn nieuwen vriend Dods begaan zou hebben. Ik had een paar wel geladen koffers met mij naar Londen gebracht, die mij vrij duur te staan kwamen, eer ik ze veilig in mijn hôtel zag. Zij waren

gevuld met dozijnen en dubbele dozijnen van onderkleeren, door de zorg eener Hollandsche huismoeder voor mij bijeen gebracht toen ik naar Leiden was vertrokken, met een tal van snuisterijen, boeken enz., waarop ik bijzonder prijs stelde, met een goeden voorraad van jassen, vesten, broeken en schoeisel. Zoodra ik een schip voor de reis naar Australië gevonden had, matte ik mijn arme hoofd af door te berekenen, wat ik nog wel had aan te koopen, en mijn vrees om iets te vergeten was zoo groot, dat ik een verbazend lange lijst van alleraardigste dingen maakte. Velen daarvan had ik reeds aangekocht bij een *outfitter*, die vriendelijk genoeg was, om mij nog aan veel andere artikelen te helpen denken, waarvan ik de onmisbaarheid nog niet had ingezien, en om mij een verheven denkbeeld van de prijzen der dingen in Londen te doen krijgen, toen vriend Dods kennis met mij maakte, en mij vertelde hoe hij met zijn uitrusting tewerk wilde gaan. Hij zou zoo weinig mogelijk meenemen, want zijn broeder had hem dit ten sterkste aangeraden. In Melbourne zou hij alles vinden, wat hij behoefde, en het zou hem dan zeker niet veel meer geld en vrij wat minder moeite kosten, zijn uitrusting voor 't nieuwe vaderland bijeen te krijgen, dan indien hij alles van Londen overbracht. Veel voorwerpen zouden er door een zeereis ook niet beter op worden. De hoofdzaak was, om de noodige kleeren voor een reis door heete en koude luchtstreken bijeen te hebben, en eenige kleinigheden, die het leven aan boord veraangenamen konden, zooals enkele boeken, wat vischgerij, een verrekijker, enz. In Australië aangekomen, zou men spoedig inzien, wat men daar niet missen kon; te veel meenemende liep men slechts gevaar om veel noodigs te vergeten, en allerlei artikelen over te brengen, waarvan men niets dan last zou hebben. Dit alles klonk zeer verstandig, en ik begon dus het een en ander op de lijst door te schrappen, met des te meer ijver omdat de lijst door noodzakelijke dingen, waaraan ik niet gedacht had, nog groot genoeg bleef.

Gelukkig liet zich alles, wat ik kocht in twee vrij groote kisten bijeen pakken, een arbeid, dien ik den dag voor mijn vertrek reeds vroeg voleindigd had, want om de waarheid te zeggen, was ik recht blij het achter den rug te hebben. Daar zag ik Dods, die slechts twee kleine kisten had, een daarvan die met zink bekleed was, zorgvuldig met zijn eigen naam, dien van 't schip en met de woorden *not wanted on the voyage* beschilderen, en werd ik getroost met de mededeeling, dat al mijn arbeid tevergeefs was geweest. Ik had alles wat ik op de reis zou noodig hebben zooveel mogelijk bij elkander te pakken in een kist, die met de woorden *wanted on the voyage* gemerkt moest worden; de andere kisten of koffers zou ik gedurende de reis niet onder mijn bereik hebben, tenzij ik de gansche ruimte van mijn hut door de logge gevaarten in beslag genomen wenschte te zien. Wee mij, die op een rustigen achtermiddag in Londen had gehoopt, eer ik 's morgens om zes uur aan boord zou komen; ik moest tot laat

in den avond hard genoeg arbeiden, want ik wist, dat er niet op mij gewacht zou worden, als ik niet bijtijds aanwezig was. Ik durf niet staande houden, dat ik geen enkel onvoegzaam woord tusschen de lippen had, toen ik mij zelven bij dien benauwden zomeravond op een kleine bovenkamer, uitziende op berookte muren, onder mijn uitrusting als begraven zag, en het noodigste voor de reis uit een chaos van de meest heterogene voorwerpen bijeenzoeken moest.

Met de regeling mijner financiën was ik beter geslaagd. Vernomen hebbende, dat banknoten in Australië slechts met aanmerkelijke schade ingewisseld konden worden, en inziende, dat mijn kapitaaltje, hoe dan ook reeds in Londen door verblijfkosten, uitrusting en betaling der vrachtgelden gesmolten, toch nog wat groot was, om het in gouden specie met mij om te dragen, verschafte ik mij door de reederij van 't schip een wissel, waarvan ik de waarde in Melbourne bij de agenten der reederij zou kunnen incasseeren. Ik behield slechts eenige goudstukken, om gedurende de reis en de eerste dagen in Australië iets op zak te hebben.

Zoo was ik eindelijk gereed om Londen te verlaten - van de stad zelve had ik behalve de straten, dokken en winkelhuizen, die ik had moeten bezoeken, om mijn zaken in orde te brengen, slechts weinig gezien. Met Dods was ik in den Tunnel afgedaald, die mij onder de wateren van de Theems langs een rij van kramen, naar den tegenovergestelden oever der rivier bracht, terwijl dezelfde leidsman mij den Tower deed bezichtigen, die niet ver van ons hôtel verwijderd was. Ik bespaar den lezer mijn aanteekeningen omtrent deze belangrijke plaats, daar hij zelf in elke beschrijving van Londen nauwkeuriger opgaven kan vinden, dan ik hem hier zou kunnen geven, en om dezelfde reden ga ik met stilzwijgen voorbij, wat plaatsen als de *National Galery,* de *Westminster Abbey* en het *Cristal Palace* mij te bewonderen gaven. Mijn tijd en omstandigheden lieten mij slechts een hoogst oppervlakkige kennismaking met deze en andere beroemde punten der wereldstad toe, zoodat ik er voor mij zelven eenig denkbeeld van zou kunnen maken, als ik ervan las of hoorde spreken - ik kan er niet aan denken om te willen aanvullen of verbeteren, wat reeds vele reizigers, die met ruimte van tijd en 't oog van een kenner de wonderen der groote stad beschouwd hebben, met den smaak van geoefende en gezochte auteurs beschreven. Moest ik het beproeven, het woord *kolossaal* zou misschien tweemaal per regel voorkomen, want kolossaal, o Londen, zijn uw paleizen, uw weelde, uw bruggen over de Theems, uw Kathedraal, uw spoorwegstations, uw parken, uw *Squares*, uw dokken, uw karrepaarden, uw gewoel, uw vuilheid en armoede, uw rook. Alles wat aan en in u is, het leelijke zoowel als het mooie, is kolossaal, heeft grootsche afmetingen, en als ik nu nog met mijn Murray in de hand nalees, hoe lang uw hoofdstraten zijn, en hoeveel uw grootsche gebouwen en stichtingen hebben gekost, of hoeveel runderen

gij dagelijks verslindt, of hoeveel *cabs* en omnibussen u doorkruisen, dan vind ik slechts kolossale getallen.

Ik hoop een beteren nacht te gemoet te gaan dan mijn laatste nacht in Londen voor mij was: eerst te vermoeid om te slapen en daarna bevreesd, dat ik niet volgens mijn orders precies om vier uur gewekt zou worden, zocht ik tevergeefs op rug, rechter- en linkerzijde eenige rust. Als ik mijmerend over 't verleden of de toekomst eenige oogenblikken mijn helder bewustzijn verloor en op het punt van inslapen was, kwamen mij terstond weder niets dan koffers en pakgoederen voor den geest, en juist toen ik mij verbeeldde, dat de kapitein van het schip mij tot haast maken kwam aansporen, en dat ik de laatste kist met zooveel kracht sloot, dat de bodem eruit viel, en het zweet mij uit alle poriën drong - het laatste was trouwens niet enkel verbeelding - klopte Dods aan mijn deur, en maakte aan mijn kwellingen een einde. In mijn ijver om bij 't afdragen mijner stevig met touwen verzekerde bagage een behulpzame hand te bieden, wat op een lange, kromme, donkere trap wel noodig was, bekwam ik talrijke wonden. Nu eens liet ik een touw te laat los, dat mij door de hand glijdende het vel afschaafde; dan weder kwam een koffer op mijn eksteroog teland of geraakten mijn schenen in aanraking met de scherpe hoeken van een kist. Ik hield echter vol, want twee *cabs* stonden reeds voor de deur, en het werd hoog tijd om te vertrekken. Een dropje brandy tegen de morgenlucht, een *God speed* aan Tom, den hôtelbediende, die zich een paar halve kronen liet welgevallen, en Dods verdween in zijn *cab*, en ik in de mijne. Eerst op het dek van de *Forward* zagen wij elkander weder - ik had ditmaal als salonpassagier iets op mijn vriend voor gehad; een paar matrozen hadden op bevel van den eersten stuurman van mijn bagage kort werk gemaakt, en Dods had de zijne zelf met behulp van een anderen emigrant, dien hij denzelfden dienst bewees, aan boord moeten dragen.

Ik was de éénige salonpassagier aan boord - de overigen zouden zich per spoor naar Gravesend begeven, om niet den schijn op zich te laden, dat zij een halven dag langer, dan hoognoodig was, ten koste der reederij wilden leven. Ik had echter voor mijn minder *fashionable* handelwijze de voldoening, dat ik mijn hut in orde kon brengen, terwijl wij statig door een sleepboot naar den mond van de Theems getrokken werden, en van tijd tot tijd op het dek kon komen, om de schoone oevers der rivier te bewonderen; terwijl ik mij te Gravesend niet aan een klein bootje behoefde toe te vertrouwen, wat mij bij vrij onstuimig weder juist geen verkieselijk uitstapje toescheen.

III.

Niet zonder aarzelen ga ik voort - mijn buurman Sam bracht mij

gisterenavond een bezoek, juist toen ik al mijn schrijfgereedschap voor den dag had gehaald, en mijn gedachten een weinig verzameld. Wat is natuurlijker, dan dat ik hem vertelde op verzoek van een voornaam uitgever in Nederland met een verhaal mijner lotgevallen bezig te zijn. Ik hoopte daardoor in 't vervolg door den ruwen gast, die mij al dikwijls mijn minderheid in 't landbouwkundige vak had laten gevoelen, met wat meer respect behandeld te worden. Op zijn verzoek bracht ik enkele gedeelten van mijn werk in 't Engelsch over, en het moet òf bij de vertaling veel verloren hebben, òf een zeer slaapwekkende geschiedenis zijn, want na een paar vleiende opmerkingen, zooals: ik kan mij best voorstellen, dat je in Londen veel domme streken deedt - een gek en zijn geld blijven nooit lang bij elkander - 't zal misschien in 't Hollandsch mooier zijn, dan in 't Engelsch, snorkte hij nog harder dan Sarah in de keuken. Doch Sam's letterkundige smaak laat wel iets te wenschen over; ik wil mij door zijn oordeel niet uit het veld laten slaan.

De *Forward* verliet het dok omstreeks acht uur in den morgen. Het dek was vol bagage, tonnen, vaten en allerlei dingen, die er in de grootste wanorde op en door elkander lagen. Tot het laatste oogenblik werden groote stukken vleesch, kisten brood, manden met kool en passagiersgoed aan boord gebracht. In de tweede en derde kajuit was de drukte en verwarring onbeschrijfelijk. Mannen, vrouwen en kinderen liepen en schreeuwden door elkaar, tusschen bergen van kisten en pakken. De Engelsche, Duitsche en Iersche talen werden op de luidruchtigste wijze te zamen vermengd, en vrienden, die het afscheidnemen tot de laatste minuut wilden uitstellen, hadden zich over 't gansche schip verspreid. Er was niemand aan boord om mij vaarwel te zeggen, en ik kon het tooneel dus op mijn gemak gadeslaan, en opmerken hoe hier een bejaarde moeder een flinken matroos, haar zoon, kuste, en ginds een vader of broeder met tranen in de oogen van een der landverhuizers afscheid nam; hoe de een onder schertsende woorden zijn gevoel zocht te verbergen, terwijl de ander zonder eenige terughouding aan zijn smart toegaf. Aan het handendrukken, omarmen, kussen en weenen scheen geen einde te zullen komen; *God bless you* en *Lebewohl* werden tot in het oneindige herhaald. Ook het komische element ontbrak aan de aandoenlijke tragedie niet; een slecht gekleed man scheen in de jeneverflesch de kracht tot vaarwelzeggen gezocht te hebben, en hechtte zich zoo vast om den hals van zijn vriend, dat hij met geweld aan wal gebracht moest worden, waar hij in 't water dreigde te springen, en jammerlijk huilende in de armen van een politieagent achterbleef.

De *Forward* ging nu inderdaad voorwaarts, en het wuiven der zakdoeken hield ten laatste op. De passagiers begaven zich naar hun hutten, de zeelieden brachten orde in de massa op het dek, en toen wij in den namiddag voor Gravesend lagen, had bijna alles zijn rechte

plaats gevonden, zoover ik althans oordeelen kon. De avond van den 19^{den} Augustus werd aan gezellig gekeuvel gewijd. De kapitein en de salonpassagiers zouden niet voor den volgenden dag voet op 't dek zetten, zoodat de beide stuurlieden en de hofmeester met hun respectieve vrouwen in de eerste kajuit mijn gezelschap uitmaakten. De Bass'ale werd niet gespaard, het gesprek liep over korte en lange reizen, schepen en gezagvoerders; en het een zoowel als het andere vereenigde zich met mijn vermoeidheid, om mij reeds vroeg in een nette kribbe een zoete rust te doen vinden.

Den volgenden dag was het onstuimig weder en het bootje, dat in den namiddag mijn medereizigers aan boord bracht, danste zoo vroolijk op het water, dat het geen gemakkelijke taak voor dames was, om eruit te stappen en gelijktijdig de hand aan de touwleuning en den voet op de trap te krijgen, waar nu en dan een flinke golf schuimend overspoelde. Nadat de scheepsdokter vrij vlug het moeilijk werk volbracht had, liet M^{rs}. Smith zich bewegen om den gevaarlijken tocht te ondernemen, en weldra stond zij met doornatte laarsjes naast den esculaap. Nu was de beurt aan M^{rs}. Muller, die, gedrongen door haar echtgenoot, door den kapitein en door haar vurige begeerte, om tot elken prijs uit het bootje te geraken, een stoute poging deed, en halverwege de trap opgeduwd en voor de andere helft opgetrokken werd. Niet zonder kleerscheuren bereikte zij 't dek, door den heer Muller op den voet gevolgd, wiens gelukwenschen zij zeer bits beantwoordde. Miss Thomson was noch door de welsprekendheid van den kapitein, noch door het goede voorbeeld der andere dames, noch door iets ter wereld te overreden, om de zitplaats waaraan zij zich met beide handen krampachtig vastklemde, te verlaten. Bij elke schommeling stiet zij een gilletje uit, en de kapitein gaf ten laatste order, om haar in een grooten leuningstoel op te hijschen, een wijze van embarkeeren die onder het vroolijk gezang van een paar matrozen en onder uitbundig gelach van de omstanders volkomen gelukte. Ik geloof, dat de jonge dame zich voorgenomen had om bezwijmd op dek te komen, maar dat zij tusschen lucht en water zwevende, in haar angst het vergat. De kapiteinsvrouw, die den volgenden morgen het schip en haar gemaal weder vroeg verlaten zou, klom zoo koel en vlug naarboven als kapitein Clover zelf. Ik heb van deze gelegenheid gebruik gemaakt om de namen der salonpassagiers te vermelden, omdat ik ze hier bij den lezer met een paar woorden introduceeren wil. Doch eere wien eere toekomt, in de eerste plaats heb ik het genoegen u kapitein Clover voor te stellen, een baardig zeeman met vriendelijke oogen en innemend voorkomen. Ik heb hem nooit meer gezien, sinds wij te Melbourne in groote haast elkander vaarwel zeiden, maar ik denk nog dikwijls aan hem. Hij was een goedhartig, dienstvaardig en vroolijk man, die 't met zijn verantwoordelijkheid als gezagvoerder zeer nauw nam, een streng *teetotaler* of afschaffer, en een goed zeeman, op wiens koel

beleid men in oogenblikken van gevaar kon vertrouwen. Bij passagiers en equipage ontzien en geliefd, was hij aan onze tafel, of inderdaad zoo dikwijls als zijn bezigheden het maar veroorloofden, de ziel van onzen kleinen kring; van nature een *gentleman,* door niets uit zijn humeur te brengen, tenzij dan door een langdurigen tegenwind of stilte, die hem soms in de kluchtigste klachten deed losbarsten. De dokter, Mr. Bird, begon thans zijn tweede reis met de *Forward*, en hoopte zich ditmaal in Australië te vestigen. Hij was een jong en zeer beleefd man, die de plagerijen van den kapitein steeds met de beste luim verdroeg. Over 't algemeen geloof ik niet, dat men de grootste medische talenten op koopvaarders pleegt te zoeken, ofschoon er ongetwijfeld veel knappe jongelieden zijn, die op zee hun medische loopbaan beginnen. Had ik zelf langeren tijd aan mijn studiën kunnen wijden, dan zou ik misschien hier een oordeel over de bekwaamheden van M^{r}. Bird neerschrijven; nu matig ik mij slechts aan te verklaren dat hij in zijn spreken over de wetenschap en in zijn keuze van geneesmiddelen iets eenvoudigs had, dat niet bij 't karakter van den kwakzalver voegt, en dat men naar mijn meening aan den vasten wal wel eens onder de handen van minder bekwame geneesheeren komen kan. Wij werden in korten tijd groote vrienden.

De heer Muller had reeds veel jaren in Amerika en Australië rondgezworven, en zich een aardig fortuintje door handelsondernemingen verzameld. Hij had zijn vaderland, Pruisen, eens een bezoek gebracht, en er een vrouw gehuwd, die ongeveer 20 jaar jonger was, dan hij zelf. Thans keerde hij, door rheumatisme gefolterd, naar Melbourne terug. Hij had veel gezien en ondervonden, en wist er als onderhoudend man in zijn levendige gesprekken veel partij van te trekken. Waarschijnlijk zou hij nog aangenamer gezelschap zijn geweest, indien hij niet onder de pantoffel van M^{rs}. Muller had gestaan, een grillige dame, voor wier afwisselende stemmingen, genegenheden en antipathieën geen schepsel een oorzaak had kunnen gissen, die het geduld en de groote galanterie van haar echtgenoot op de zwaarste proef stelde, met veel talent zingen, en met nog uitstekender talent iemand kwellen kon. Zij zou onder eenig voorwendsel in négligé aan tafel verschijnen en 's morgens vroeg in een soort van balkostuum op dek wandelen; zij zou hoofdpijn krijgen, als ieder zich op het hooren van een degelijk zangstuk had voorbereid, en zingen zonder einde, als anderen wenschten te lezen of te schrijven; en wanneer zij haar heer en meester aangenaam keuvelen, of zich met eenig spel onledig houden, of onder een aanval van pijn lijden zag, dan had zij hem gewoonlijk een of anderen ridderlijken dienst, het brengen van een glas limonade, het openen van een koffer, of iets dergelijks op te dragen.

De weduwe Smith, gelijk zij zich noemde, was altijd prachtig gekleed, en een vrij knappe vrouw van omstreeks 35 jaren, die veel over haar overleden echtvriend en over vervlogen dagen redeneerde, waarbij

zij elken dag een ander tot haar intiemen vertrouwde koos. Door de respectieve personen, met hare vertrouwelijke mededeelingen vereerd, werden de geheimen soms onbescheiden genoeg oververteld, en daardoor bleek het weldra, dat de heer Smith drie- of viermaal den laatsten adem had uitgeblazen, eens b.v. in Londen, waar hij een groot kantoor had, eens in Melbourne, waarheen nu zijn graf als een sterke magneet de weduwe terugtrok, en nog een paar malen in Parijs en Wiesbaden. In spijt van de ongeneeslijke wonde, haar teeder hart door den wreeden dood toegebracht, scheen zij besloten te hebben, om althans verloofd in Australië aan wal te stappen, want de dokter, mijn eigen persoon, en een paar reizigers der tweede klasse waren beurtelings de voorwerpen van haar in 't oog loopende bewondering. Miss Thomson liet zich geweldig veel op haar zwakke zenuwen en op haar afkeer van tabaksrook voorstaan, was zeer bleek, mager, en wat het haar betreft zeer rood, en hoopte wellicht bij haar bloedverwant, die ergens in Queensland woonde, meer aanbidders van 't bleeke, dunne en roode te vinden, dan zij totnogtoe op haar levensweg ontmoet had. Als de weduwe gezegd kon worden de melk- en bloedtype van 't menschelijk geslacht te vertegenwoordigen, dan kon miss Thomson als beeld van de stokvischtype worden beschouwd.

Ook de eerste en de tweede stuurman behoorden tot het salongezelschap, als scheepsofficieren. De eerste, Mr. Baird, was een norsch man, die zeer veel at en weinig praatte, tenzij hij een glaasje extra dronk, wat hem tamelijk luidruchtig, ruw en onbescheiden deed worden. De tweede, Mr. Stone, was eenigszins schuw van aard, en kwam alleen in ons midden, als hij geen verontschuldiging vinden kon. Toch was hij om zijn dienstvaardigheid en beleefdheid steeds welkom. Als zeeman stond hij bij den kapitein nog wel zoo goed aangeschreven als Mr. Baird, ofschoon beiden geacht werden voor hun taak wel berekend te zijn.

Voor bijna 4 maanden zouden uw dienstwillige dienaar en de u voorgestelde personen één klein huisgezin uitmaken. De eerste kennismaking ging van zeer weinig ceremoniën vergezeld, daar de meesten in hun eigen hutten veel te doen hadden, en de kapitein zoowel als de stuurlieden zich hoofdzakelijk met de dames bezighielden, die den volgenden morgen vroeg het schip zouden verlaten. De avond was schoon, en toen ik mij op het dek begaf, vond ik rondom den kok, die de concertina zeer goed bespeelde, eenige landverhuizers en matrozen verzameld. Zij zongen behalve *God save the queen* en andere liederen, ook de volgende regels, die genoeg bij de gelegenheid voegden, om het koor met eenige opgewondenheid te doen invallen.

Cheer, boys, cheer! no more of idle sorrow,
Courage, true hearts shall bear us on our way;
Hope points before and shows the bright to-morrow;

Let us forget the darkness of to-day.
So, farewell England, much as we may love thee,
We'll dry the tears that we have shed before.
Why should we weep to sail in search of fortune?
So farewell England, farewell for evermore!

Koor.
Cheer, boys, cheer! for country, mother country,
Cheer, boys, cheer! the willing strong right hand.
Cheer, boys, cheer! there's wealth for honest labour,
Cheer, boys, cheer! for the new and happy land.

Toen ik den volgenden morgen weder op dek verscheen waren wij onder zeil, en laveerden wij met een sterke doch niet zeer gunstige bries naar Deal, waar 's avonds het anker werd geworpen. O, wat werd er dien dag door velen niet uitgestaan! Behalve miss Thomson, die den ganschen dag zoo rustig en welvarend op een der sofa's bleef zitten lezen, alsof zij de heftige bewegingen van het schip niet bemerkte, dat nu eens op zijn stuurboord- en dan weder op zijn bakboordzijde stampend door het water vloog, waren de dames, toen wij goed en wel onder zeil waren, in den ellendigsten toestand uit de kajuit verdwenen. De arme heer Muller had geen oogenblik rust; als hij de helft van zijn weg naarboven had afgelegd, om warm water te halen, werd hij met ongeduld in zijn hut teruggeroepen, om naar den kapitein te worden gezonden, met de vraag, of het lang duren en erger worden zou, of naar den dokter met het verzoek, om dadelijk te komen. M^{rs}. Smith scheen besloten te hebben, om dezen laatsten persoon geheel voor zich te behouden; nauwelijks had hij zijn schreden naar elders gewend, of hij werd door Bob, den dertienjarigen kajuitsjongen, en een echten guit, uit naam van de weduwe in haar hut ontboden. Nu de tijd, naar het scheen, gekomen was voor hereeniging met haar zaligen echtgenoot, bleek zij met het vooruitzicht al zeer weinig in haar schik te zijn. Voor den heer Bird was dit alles des te genoegelijker, omdat hij zich gedurende de eerste uren der reis zelf nimmer zeer wel gevoelde.

Op dek blijvende en de drukte gadeslaande, die het laveeren en de snelle orders van den loods daar veroorzaakten, gevoelde ik tot mijn eigen verbazing niets wat naar zeeziekte geleek. Ik had de lastige kwaal zoozeer als een *conditio sine qua non* beschouwd, dat ik bij de geringste wanorde in hoofd of maag stil naar mijn hut zou zijn afgedropen, om gelaten de beproeving te ondergaan, die wellicht om de overtreding van een of anderen antediluviaanschen matroos op ons geslacht ligt. Maar terwijl ik rechts en links de offers zag vallen, hield ik met zes of zeven passagiers het veld. Eerst had ik vrouwen en kinderen zien verdwijnen, die zich zonder tegenspartelen met bleek gelaat aan hun lot overgaven. Niet zoo de mannen - zij hadden ge-

streden tegen den vijand; de een openlijk met glaasjes bitter of cognac, zooals mijn vriend Dods, de ander in 't geheim met bruispoeder, of nog een ander door volhardend naar de lucht te staren, totdat zijn nek geheel verstijfd was. Zij hadden den vijand getrotseerd en pijpjes gerookt, totdat zij duizelend tegen de verschansing tuimelden; of zij hadden zich meer dan verdacht gemaakt door een onafgebroken turen op de golven, met het hoofd tusschen de handen geklemd; of zij hadden op het dek heen en weer gewaggeld, totdat zij naar beneden *moesten;* of zij hadden met het lijden van anderen gespot, om de aandacht van zich zelven af te leiden, totdat Neptuun hun met bittere ironie de straf oplegde, om voor 't oog der overwinnaars onder jammerlijke stuiptrekkingen hun offer te brengen. Zelfs toen het schip stampend voor anker lag, hield veler lijden nog aan, en eerst met den slaap kwam er genezing, nadat de wind 's avonds aanmerkelijk bedaard was.

Tegenwind deed ons ook den volgenden dag terzelfder plaatse blijven, zoodat wij ons hart aan 't schoone gezicht op het strand en op de twee à drie honderd schepen, die allen een gunstige bries afwachtten, konden ophalen. Omstreeks zes uur in den morgen van den 23sten Augustus hoorde ik echter zooveel beweging en zingen op dek, dat ik mij naarboven spoedde, om het anker te zien opwinden. Meer dan de helft der schepen, die ons omringd hadden, bewogen zich reeds bij matigen oostenwind en helderen hemel onder volle zeilen statig voorwaarts. Slechts enkele vaartuigen lagen nog met naakte masten, alsof de geheele equipage zich verslapen had, en daaronder ook een bark onder Hollandsche vlag, zoodat de kapitein mij niet weinig met de bedaardheid der ‘Dutchmen’ plaagde. Door vaderlandsliefde gedrongen, waagde ik een stoute voorspelling: ‘als die Dutchman zijn zeilen niet uithangt, Sir, wenschen wij misschien vanavond, dat wij 't ook maar niet gedaan hadden’. Dat was met recht schermen in den wind, want ik wist nauwelijks in welke richting de wind woei, of voor ons doel waaien moest, maar mijn profetie werd vervuld, en wel op zulk een wijze, dat ik dien nacht haar veel liever had zien gelogenstraft, ook al waren de eer van de Hollandsche vlag en mijn eigen profetische bekwaamheden eenigszins bij de zaak gemoeid.

In den namiddag keerde de wind naar 't hoekje terug, waaruit hij zich in de laatste weken had doen voelen, en de *Forward* deed evenals de andere schepen haar best om een veilige ankerplaats voor Deal terug te vinden. Eindelijk werd het anker uitgeworpen in de nabijheid van een groote bark, die bijna gelijktijdig het anker vallen liet. Ik begreep weldra uit de gesprekken van onzen kapitein met zijn officieren en den gezagvoerder van de bark, dat er 't een of ander niet pluis was met de ankerkettingen; maar de opheldering *they got foul of each other* maakte mij juist niet veel wijzer. 's Nachts echter omstreeks twee uur kreeg ik een beter begrip van de zaak, want het

schip stootte met zooveel geweld en gekraak tegen zijn buurman, en er was zooveel geloop en geschreeuw op dek, dat ik mijzelven niet veel beter dan een schipbreukeling achtte, toen ik de dames, die in nachtgewaad uit haar hutten ijlden, voorbijstoof om op dek te komen. Bij hooge zee waren de twee schepen door 't getijde naast elkander gebracht, het touwwerk onzer masten geraakte in dat van de bark verward, en de stooten, als wij tegen de zijden van het andere vaartuig geslingerd werden, waren heftig genoeg, om een onervaren zeeman van de been te helpen, en te doen gelooven, dat er binnen weinige minuten niet veel meer dan losse planken zouden overblijven. Ik heb mij door de vermelding der eenvoudige waarheid, dat ik niet zeeziek was en dat mijne profetie omtrent de voorzichtigheid van den 'Dutchman' vervuld werd, misschien aan de verdenking blootgesteld, dat ik mijzelven tot den held van dit verhaal ga maken. Ik zal er mij wel voor wachten en schaam mij dus reeds hier de ootmoedige bekentenis niet, dat ik in die oogenblikken niets heldhaftigs in mij gevoelde, en misschien de toekomst even donker inzag als miss Thomson, ofschoon ik niet als zij gilde en om hulp riep. Gelukkig was de kapitein in bedaarder stemming; hij gaf order om 't verwarde touwwerk te kappen, en weldra dreef de bark, die het anker aan de golven had prijs gegeven, van ons af.

Het gevaar was niet groot geweest, ofschoon onze driemaster het kleinere vaartuig toch zooveel schade had toegebracht, dat het den volgenden dag binnenloopen moest, terwijl ook onze timmerman voor eenige dagen de handen vol had, evengoed als onze dokter, want de dames waren door den schrik zoo geschokt, dat geneeskundige hulp opgeld deed. Daar de wind tot den 27sten Augustus niet veranderde, bleven ook wij waar wij waren, doch omstreeks vijf uur in den morgen van dien dag gingen wij weder onder zeil, en ditmaal was de luie Dutchman ons reeds vooruit. Na eenigen tijd verliet ons de loods, bereidwillig de brieven, die wij nog in haast geschreven hadden, met zich nemende, en toen wij den 30sten Augustus kaap Lizard achter den rug hadden, konden wij zeggen in volle zee te zijn. Er was geen land meer te zien, en 't zou eenigen tijd duren eer wij 't weder - en dan nog wel op een goeden afstand - te zien kregen.

(*Wordt vervolgd.*)

D^{r}. J.S.

Aan mijne moeder.

> Zij is opgestaan als het nog nacht was.
> Hare lenden heeft zij omgord met kracht en
> haren arm gestaafd met sterkte.
> Hare hand heeft zij den noodlijdenden open
> gedaan.
> Haren mond heeft zij ontsloten om wijsheid
> te spreken, en de wet der barmhartigheid
> rust op hare tong.
> Hare zonen zijn opgestaan en hebben haren
> lof verkondigd.
> BIJBEL. Prov. cap. XXXI.

'k Ben 't vleesch van uw vleesch en het bloed van uw bloed,
Gij hebt mij gelaafd en gekleed en beschut;
En is er goeds in mijn ziel en gemoed,
Dat heb ik, uw kind, in uw wezen geput,
O moeder, mijne moeder!

Wat hebben wij kostbare lessen ontvaân,
Van U, onberispbare moeder en vrouw!
Hoe sterk hebt gij steeds bij den arbeid gestaan,
Hoe moedig uw plichten gevolgd en hoe trouw,
O moeder, mijne moeder!

Waar twijfel voor ons was in woord of in zin,
Dat lichttet gij op in uw daaglijksch gedrag;
En wat er gebeurde in het talrijk gezin,
Uw traan was ons boetstraf, ons loon was uw lach,
O moeder, mijne moeder!

Ja, steeds was uw woord met het voorbeeld gepaard;
En 'k weet het, al hieldt gij het zorgzaam verheeld,
Het brood uit uw mond en uw plaats aan den haard,
Dat hebt gij met armen en weezen gedeeld,
O moeder, mijne moeder!

En even als 't vooglijn, dat huppelt ter zij
Van 't ploegend en zwoegend gespan op het land,
Zoo huppelde en trilde, gulhartig en blij,
Uw lied bij uw moedige en naarstige hand,
O moeder, mijne moeder.

Ja zingen! Dat hebt ge zoo graag ons geleerd;
Uw liederen klonken zoo aardig en schoon,
Zij hebben noch harten noch zinnen gedeerd;
Zoo zuiver uw melk was, zoo kuisch was uw toon,
O moeder, mijne moeder.

Ja zingen! nog heden, terwijl gij nu treurt,
Door lamheid op 't ziekbed gestrekt en geboeid,

Daar hebt gij met tranen zoo innig geneurd
Het lied, dat voor U uit mijn hart was gevloeid,
O moeder, mijne moeder!

O moeder! 'k ben man nu en 'k drage den plicht,
Die heilig als gade en als vader mij bindt;
Maar heden nog zijt ge mijn troost en mijn licht,
En heden nog ben ik als eertijds uw kind,
O moeder, mijne moeder!

G. ANTHEUNIS.

Thourout, 1876.

Een lied.

Ik ben niet rijk. Ik heb niet veel;
Toch, ik verblijd mij in mijn deel;
Want in mijn hart een lied weerklinkt,
Dat nog van andre dingen zingt,
Dan van wat schittert en wat blinkt
Op 't wijde wereldrond.

Ik ben een mensch! 'k Gevoel mij rijk.
Ik ben niet enkel stof en slijk.
Ik voel in mij een ziel die leeft,
Een ziel, die naar volmaking streeft,
Een ziele, die een toekomst heeft,
Een heerlijk levensdoel.

Vergeefs! Dat woord... ik ken het niet!
Wat mij ontvalt, wat mij ontschiet,
Ik ben een mensch van Gods geslacht,
Een mensch, die werkt met lust en kracht,
En op zijn arbeid zegen wacht,
Geen aarz'lend twijfelaar.

Ik ben niet rijk, geen weeldekind,
Maar 'k heb geloofd, ik heb bemind,
Nog werd mijn hart niet koel.
Ik dank Hem, die mij 't zoet gevoel
Der liefde schonk, Die in 't gevoel
Den goeden weg mij wijst.

Ik dank Hem, Die mij 't leven schonk,
En met dat leven ook de vonk
Des lieds. Hem zij dat lied gewijd,
In vreugde en smart, in bangen strijd,
Die mij op aarde toebereidt
Voor de eindlooze eeuwigheid.

W. MALLINCKRODT.

Suum cuique.

Hervorming van de middelbare meisjesschool.

Het onderwijs der vrouwelijke jeugd eischt verbetering, dat was de kreet, vóór eenige jaren van onderscheiden zijden zoo luide aangeheven, dat Beets, bijna verschrikt, zich de vraag veroorloofde: waarom zet gij toch zoo'n keel op?

Men moet in Nederland wel eens wat luid roepen: ook ditmaal waren regeering en volk Oost-Indisch doof, en Thorbecke trok op zijn begrooting de door Fock beloofde subsidies voor Middelbare Meisjesscholen in.

Middelbare meisjesscholen, daartoe moest het komen, daartoe kwam het.

Wat maakte men ervan?

De Hoogere Burgerschool was in eere: verbazend hoeveel de jongens leerden, van alles en nog wat; natuurwetenschap vooral, chemie met al die tooverformules.

De natuurkunde was lang verzuimd bij het onderwijs. Nu kreeg ze het deel van den leeuw.

En de meisjes? Wat zou men haar anders onderwijzen dan wat aan de jongens onderwezen werd? De al te scherpe puntjes kon men er afslijpen, als men 't verkoos; maar menigeen zag de noodzakelijkheid daarvan niet in: de meisjes konden heel wel plaats nemen nevens de jongens op de schoolbanken. Te Sneek begint men 't dezer dagen nog.

Waar afzonderlijke Middelbare scholen voor meisjes werden opgericht, werd voor haar een ietwat verwaterd programma van de Hoogere Burgerschool aangenomen.

Men kon niet anders: het onderwijs voor meisjes was slecht, onuitsprekelijk slecht; verbetering moest er komen. Maar wát ervan worden moest, men wist het nog niet recht. Vooruitgang, ja, maar in den blinde bijna.

Middelbare meisjesscholen verrezen. Maar een school werpt eerst dan vrucht af, wanneer ze bezocht wordt.

En die scholen werden slecht bezocht.

Ze kwijnden allen.

Allen? Ja, Haarlem uitgezonderd en Leeuwarden; maar Haarlem voedt de Middelbare meisjesschool met de kweekelingen der Kweekschool van Onderwijzeressen, en Leeuwarden koos eene directrice, die een goed bevolkte school meebracht.

De overige kwijnden allen, kwijnen tot op dezen dag.

Daarbij gingen klachten op over de richting van het onderwijs: 't was onpractisch, 't bevorderde veelweterij en sloeg geen acht op de eigenaardige bestemming der vrouw. Klachten ook over de methode: het bleek, dat kinderen van 12, 13 jaren niet geschikt zijn voor vakonderwijs, dat ze behoefte hebben aan leiding, tucht, opvoeding; het was een paedagogische font, dat rondom de klasse als het pretentieuse zonnetje, zich een aantal docenten, als bescheiden planeetjes, bewoog.

Er moet verandering komen. Multapatior sprak het uit, wat bij menigeen reeds gevestigde overtuiging was. Daarom vond zijn woord weerklank: het allereerst te Arnhem, waar men goed onderwijs heeft en nog beter onderwijs wil.

De Arnhemsche Commissie van toezicht sprak den 5^{den} Mei hare overtuiging uit, dat aan het Middelbaar onderwijs voor meisjes eene andere richting moet worden

gegeven. Geef ons een plan, was het antwoord van het Gemeentebestuur. Reeds 4 Juni droeg de Commissie een plan voor. Ziehier wat ze verklaart, wat ze wil.

‘De Middelbare meisjesschool moet iets anders worden dan ze tot heden was, eene kopie als 't ware van de Hoogere Burgerschool voor jongens; ze moet worden hervormd wat den inhoud en de rigting van het onderwijs betreft.

Dat onderwijs moet meer praktisch worden gemaakt, meer in overeenstemming worden gebragt met den eigenaardigen aanleg en de bijzondere roeping der vrouw.

Ten einde dat oogmerk te bereiken, kwamen vooral de volgende punten ons voor, ernstige overweging te verdienen:

1. Wat den vorm van het onderwijs betreft, voor meisjes van 12, 13 jaren is vakonderwijs niet geschikt. De beide laagste klassen moeten opgevoed, geleid, onder tucht gebragt worden. Het daar te geven onderwijs in de meeste vakken, voornamelijk in die, welke men gewoon is met den naam van "Hollandsche vakken" te bestempelen, moet worden toevertrouwd aan ééne bekwame hand, die eener hoofdonderwijzeres, welke alleen voor de lessen in de vreemde talen, het teekenen, den zang en de gymnastiek moet vervangen worden door eene specialiteit. Daardoor zal ongetwijfeld de eenheid in het onderwijs in hooge mate bevorderd worden en zal het oneindig gemakkelijker zijn, om één zelfden goeden geest te brengen onder die meisjes, welke telken jare van verschillende scholen op een gegeven oogenblik worden zamengebragt.

2. Vermindering van schooluren zal noodig zijn. De ondervinding heeft geleerd dat in het zesde schooluur de jonge hersens afgemat zijn, en de leerlingen de opgewektheid missen om de les met belangstelling te volgen. Men zal met zes en twintig schooluren per week evenveel bereiken als tot heden met dertig.

Bovendien nemen de schooluren, wanneer zij van 9-12 en van 2-4 gesteld zijn, op die dagen der week, waarop tot heden de lessen te één ure een aanvang namen, niet den geheelen dag van het kind in beslag, en zal er minder bezwaar zijn, om uren te vinden voor het godsdienstonderwijs, de lessen in muziek, gymnastiek enz.

3. Inkrimping van het aantal lessen in de staatswetenschappen, in dier voege, dat de staatsinrigting van Nederland en zijne Koloniën, die van zelve bij de vaderlandsche geschiedenis ter sprake komt, niet meer als een op zich zelf staand vak worde onderwezen. Aan het onderwijs in de staathuishoudkunde blijft een afzonderlijk uur gewijd.

4. Geene wezenlijke inkrimping van het onderwijs in de natuurkunde, maar wijziging van den inhoud en de strekking van de lessen in de scheikunde, met het oog op de behoeften van huisvrouw en moeder. Zonder haar wetenschappelijk karakter te verliezen, moeten de scheikundige lessen gegeven worden met het oog op de eigenaardige roeping der huisvrouw. Vooral op dit gebied moet het onderwijs meer praktisch worden, zoodat het vruchten drage voor het huisgezin.

5. Het boekhouden, als afzonderlijk leervak, moet van het programma verdwijnen, daar het te weinig vruchten afwerpt voor het leven, en de leerstof ook niet beschouwd kan worden als bijzonder geschikt voor de ontwikkeling van het verstand.

Over de inrigting van een praktisch huishoudboek kan door den leeraar in de rekenkunde worden gesproken.

6. Ziel- en opvoedkunde moeten in de hoogere klassen onderwezen worden, de eerste als voorbereiding van de laatste.

Voor de toekomstige opvoedster (want als zoodanig treedt de vrouw in de meeste gevallen op) is het van het allerhoogste belang dat haar gewezen worde op de groote verantwoordelijkheid, die als zoodanig op haar rust, dat zij het gewigt en den omvang van de taak der opvoeding, leere beseffen, en dat haar de rigting worde aangewezen, waarin zij later werkzaam zal zijn.

7. Het onderwijs in de gezondheidsleer was tot heden niet veel meer dan een aanhangsel van dat in de natuurwetenschappen, en kon daardoor niet tot zijn volle regt komen. Het komt ons wenschelijk voor, dat in het vervolg dit belangrijk vak

meer uitvoerig worde behandeld, maar in dat geval moet een afzonderlijk leeraar met het geven van dit onderwijs worden belast.

Uit den aard der zaak schijnt een geneesheer ons daarvoor de aangewezen persoon, daar het vak zijner studie en de aard van zijn maatschappelijken werkkring hem meer dan anderen de bevoegdheid geeft, om gezonde begrippen omtrent hygiëne aan de leerlingen mede te deelen.'

Men ziet het, voor radicale hervorming deinst de Commissie niet terug.

Zal ze steun vinden?

Boven verwachting.

De heer Inspecteur van het Middelbaar onderwijs, Prof. Dr. Salverda, wiens advies was gevraagd, verklaarde:

'Ik heb die voorstellen met groote belangstelling overwogen. En het is mij aangenaam te kunnen berichten, dat zij - met name, wat het daaraan ten grond liggend beginsel betreft - mijne volkomen instemming hebben. Het zou, zeer zeker, voorbarig zijn, te willen beweren, dat met de thans voorgestelde regeling aan al de bestaande bezwaren op afdoende wijze een einde zal worden gemaakt, en de oplossing van het zoo moeilijke vraagstuk van 't meisjes-onderwijs in eenmaal zal zijn gevonden. Maar, behalve dat de voorgestelde proefneming als poging tot verbetering van erkende gebreken waardeering verdient, komt zij mij voor te steunen op volkomen rationeelen grondslag.'

Enkele opmerkingen door den Inspecteur gemaakt op de outwerp-verordening, door de Commissie aangeboden, werden ter harte genomen, de verzekering gegeven, dat het wel degelijk in de bedoeling lag Aesthetiek onder de leervakken op te nemen, zoodra zich daarvoor een geschikt docent opdeed, en - dank zij den spoed, waarmede allen aan de gemeenschappelijke taak gearbeid hadden - werd reeds 5 Augustus de nieuwe verordening vastgesteld, en daarbij het Programma der lessen van de Middelbare school voor meisjes, reeds na enkele weken, bij den aanvang van den nieuwen cursus te volgen. Het luidt:

Er wordt onderwijs gegeven in de volgende vakken:

a. Nederlandsche taal- en letterkunde;
b. Fransche taal- en letterkunde;
c. Engelsche taal- en letterkunde;
d. Duitsche taal- en letterkunde;
e. Vaderlandsche en Algemeene geschiedenis;
f. Aardrijkskunde (staatkundige- en natuurkundige);
g. Rekenkunde;
h. Eigenschappen van figuren en ligchamen;
i. Wereldbeschrijving (kosmographie);
k. Natuurlijke historie;
l. Beginselen der natuur- en scheikunde;
m. Scheikunde toegepast op Voedingsleer;
n. Gezondheidsleer;
o. Ziel- en opvoedkunde;
p. Gronden van staathuishoudkunde;
q. Teekenen;
r. Handwerken;
s. Zang;
t. Gymnastiek.

Aan deze leervakken kunnen nog andere worden toegevoegd.

Ziedaar dan, door eendrachtige samenwerking, eene hervorming tot stand gebracht - eene hervorming, waarbij men zeker het ideaal nog niet zal hebben bereikt, maar

waarbij toch de methode verbeterd en de leerstof in betere verhouding gebracht is tot de bestemming van het meisje om huisvrouw en moeder te worden.

Eere zij Arnhem, dat met zooveel spoed zoo doortastende verbetering tot stand bracht. Eere den wakkeren Inspecteur, die zich den waren voorstander van den vooruitgang betoonde. Moge het gegeven voorbeeld weldra navolging vinden!

Staatkunde en geschiedenis.

De wanordelijkheden in de Javasche vorstenlanden.

Onder bovenstaanden titel kwam dezer dagen bij Gebr. Binger te Amsterdam eene brochure uit, waarbij de aandacht wordt gevestigd op den tegenwoordig zoo ongunstigen toestand der Javasche Vorstenlanden, en terecht wordt gewezen op de noodzakelijkheid om daarin verbetering te brengen, vermits die gewesten uit den aard der zaak steeds kunnen beschouwd worden als het brandpunt, waaruit iedere eventueele nationale beweging zou worden georganiseerd tegen het Nederlandsch gezag op Java.

Zoo wij intusschen al ten volle instemmen met die hoofdstrekking der brochure, - minder juist komt ons de conclusie voor door den S. voorgesteld, welke hierop neerkomt: dat het beste - zoo niet het eenige middel tot verbetering zou bestaan in de vervanging der tegenwoordige Residenten van Solo en Djocdja door anderen die de eigenschappen in zich moeten vereenigen van een diplomaat, administrateur én prefect van politie.

Wel wordt ergens (p. 16) terloops ook gezegd, ‘dat hervormingen en veranderingen in de administratie noodig zijn’, maar blijkbaar verwacht de S. daarvan niet veel heil.

Hij laat er zich niet over uit, maar beweert integendeel dat het tegenwoordig reglement op den landverhuur in de Vorstenlanden ervaren en kordate overheden in staat stelt veel goeds tot stand te brengen.

Intusschen klinkt het vreemd van een S. die zulke stellingen verkondigt, in eens weer te moeten hooren, dat de toestand in het Solosche thans veel erger is dan in Djocdja, ‘zoodat vooral voor het laatste gewest een krachtige hand noodig is, wil men niet de verwarring en onveiligheid in het Solosche in het naburige rijk zien overgaan’ (p. 11) - en dat wel terwijl in de brochure telkens de lof wordt verkondigd van den gewezen Resident van Soerakarta, den heer Keuchenius, maar op het bestuur van zijn' ambtgenoot voor Djocdjacarta allerlei aanmerkingen worden gemaakt.

Ons dunkt, dat de Schrijver door zijn eigen betoog tot de slotsom had moeten komen:

Of wél: de toestand in het Solosche is in de laatste jaren veel minder geworden: *derhalve* is dit te wijten aan den heer Keuchenius die in dien tijd aldaar Resident was, óf: zoo die toestand verergerde niettegenstaande een man als K. aan 't hoofd stond, moet de oorzaak daarvan uitsluitend gezocht worden in de bestaande bepalingen die den Resident niet in staat stelden al zijne voortreffelijke eigenschappen te ontwikkelen.

Dergelijke tegenstellingen worden intusschen meer aangetroffen:

Op p. 24 wordt de achterlijke toestand in de Vorstenlanden voor een deel toegeschreven aan de omstandigheid dat het Gouvernement vroeger van meening was, dat voor de waarneming der betrekking van Resident in de Vorstenlanden minder talenten werden vereischt dan voor het beheer eener Gouvernements-Residentie, - en na aankomst van zekere mail, die allerlei moordberichten meebrengt, roept S. weer uit: dat de gunstige toestand van weleer te danken is aan het krachtig en beleidvol beheer van kundige hoofden van bestuur.

Wat moeten wij Nederlanders, die over de persoonlijke geschiktheid van mannen als Keuchenius en Wattendorff niet kunnen oordeelen, daarvan nu denken?

De S. leert ons dat de algemeene toestand in Djocdja vrij goed is, maar dat Resident W. niet deugt, en dat in Solo de toestand alles te wenschen overlaat en de pas afgetreden Resident K. uitstekend voor zijne taak was berekend.

Maar juist daarom schijnt het niet wel mogelijk uit die praemissen eene andere conclusie te trekken dan deze: dat eene verandering in de wettelijke bepalingen noodzakelijk is, en eerst dan van bekwame personen zal mogen verwacht worden dat ze in staat zullen zijn een einde te maken aan alle groote en kleine ongerechtigheden, waarvan de Vorstenlanden thans zoo groote verscheidenheid aanbieden.

In die meening worden wij versterkt door de lezing der feiten, die S. ons mededeelt. Het was zeker verkeerd dat een Resident dreigde eene onderneming feitelijk verbeurd te verklaren, omdat de eigenaar weigerde zich te onderwerpen aan de beslissing van dien hoofdambtenaar in zeker geschil over een weg, maar oneindig verkeerder, dat een Resident de macht die hij bezit niet kon uitoefenen, en waarschijnlijk daarom gedwongen werd tot dergelijke maatregelen zijne toevlucht te nemen.

Indien al de rechten en verplichtingen der hoogste Europeesche autoriteit tegenover de Europeesche landhuurders slecht zijn geregeld, vooral is dit het geval met de verhouding tusschen laatstgenoemden en de inlanders.

In de Vorstenlanden staan naast en tegenover elkander Europeanen en Javanen. Dat is één feit - en dat beiden in hunne onderlinge betrek-

king zekere rechten kunnen doen gelden is een tweede feit, dat door den Ind. wetgever wordt erkend.

Maar wanneer nu iemand - hij zij Javaan of Europeaan - verder vraagt: *welk* recht heb ik nu eigenlijk? dan komt het antwoord, dat door het Reglement wordt gegeven, feitelijk hierop neer: vraag dat aan den Resident. Die persoon is zeker feilbaar en behoudt de Regeering zich voor hem af te straffen, maar de ingezetenen in de Vorstenlanden moeten het maar voor lief nemen met zijne opvatting over wat goed is of slecht.

Onder die omstandigheden is het zeker niet vreemd te noemen zoo een toestand van onzekerheid geboren wordt, waarbij de eene landhuurder die het goed kan vinden met de bevolking, tegenover haar al meer en meer optreedt als de apanagehouder dien hij vervangt, terwijl een ander vergeefsche pogingen aanwendt om in diezelfde verhouding te geraken.

En daardoor worden dan ook de feiten verklaard in de brochure genoemd, dat de eene Resident niet gaarne tusschen beiden zal treden, waar geene klachten worden vernomen - daarentegen een' landhuurder moeielijk geheel ongelijk kan geven, die zich beroept op hetgeen bij zijn buurman geschiedt en algemeenen bijval wegdraagt, terwijl een ander in dergelijk beroep juist aanleiding zal vinden om tusschen te komen in zaken, die goed gaan, en waarin zijne tusschenkomst dus eene door niemand gewenschte verandering brengt.

Beider handelwijs kan worden verdedigd... of gelaakt en zal in den regel wel nooit tot iets anders leiden dan tot ‘schipperen’ in eene of andere richting.

Maar wat nooit te verdedigen is, - dat is de schipperzucht van den Ned.-Ind. wetgever, die lang geleden eenige onzamenhangende bepalingen afkondigde en thans zich verwondert: dat alles niet zoo goed meer gaat als vroeger.

En niet minder is het te betreuren, dat die wetgever wederom den kostbaren tijd heeft laten voorbijgaan, waarin eene behoorlijke regeling van dit onderwerp had kunnen zijn voorbereid, maar eene wijziging van het Reglement op den landverhuur zoolang heeft uitgesteld tot de loopende huurcontracten bijna zijn verstreken. Daardoor is thans een toestand van groote onzekerheid geboren, waarvan ieder zoekt te profiteeren, terwijl het eind wel zal zijn dat de Regeering door den tijd gedrongen, eene definitieve regeling weder zal uitstellen tot over twintig jaar.

Het doet ons leed dat de S. der behandelde brochure, die blijkbaar goed op de hoogte is van de aangelegenheden in de Vorstenlanden, zich bepaald heeft tot eene ontwikkeling van de dáár algemeen heerschende meening: alles - goed of kwaad - komt voor rekening van den Resident. Liever hadden wij eene aanwijzing ontvangen niet van *dengeen* - maar van *hetgeen* in de Vorstenlanden behoort vervangen

te worden. Indien deze regelen hem konden bewegen om in dien geest een vervolg te leveren op zijn arbeid, dan zou ons doel volkomen bereikt zijn.

Geschiedenis van den dag.
Vóór de opening onzer Kamers.

Een nieuw parlementair jaar staat voor de deur, en al weder valt daarvan niet veel te voorspellen. Immers, de omstandigheden, waaronder het aanvangt, zijn zeldzaam zonderling, en zeer weinig bemoedigend; de verwarring was wellicht nooit zoo groot. Het vorige jaar trad een zekere kalmte, of liever reactie in, nadat de liberale oppositie had uitgeraasd, waarvan het gevolg was dat er ettelijke zaken werden afgedaan en o.a. de wet op het Hooger Onderwijs tot stand kwam, dragend den stempel des tijds. Het was of de liberalen een oogenblik terugdeinsden voor de openbare meening, die even luid als kras haar afkeuring had uitgesproken over hun houding ten opzichte van het Ministerie Heemskerk; men week terug ook op punten, waar een manlijke houding had pas gegeven. Langzamerhand echter werd de toon weder vaster, en weldra vernam men, dat de liberale afgevaardigden een g e h e i m e vergadering hadden gehouden, waarop men - en naar 't scheen zonder veel moeite - 't eens geworden was over de houding, die men tegenover het conservatieve Ministerie zou aannemen; er scheen zelfs plaats gehad te hebben, - waarop lang tevergeefs was aangedrongen, - een soort van partijformatie; Fransen van de Putte had zich zelfverloochenend in het premierschap van Kappeyne geschikt. Kan men zich hierover verheugen als een teeken, dat men den juisten weg was ingeslagen en het eerste beginsel van het parlementaire leven werd opgevolgd, aan den anderen kant is het jammer dat de natie naar deze belangrijke werkzaamheid van haar vertegenwoordigers moest gissen en de mannen, die steeds de leus: de publieke zaak moet publiek behandeld worden, in den mond hebben, hun daden hulden in het kleed van geheimzinnigheid, zoodat ernaar geraden moest worden(*). Intusschen, men had een feit, een op zich zelf verblijdende daad; op deze wijze werd de parlementaire regeering weder een mogelijkheid.

(*) Mogen wij Mr. O.B. gelooven, dan hebben slechts vier liberalen zich aan het bondgenootschap, dat Kappeyne tot premier verhief, onttrokken, de hh. Godefroi, Van Eck, Storm en Stieltjes. Zie ‘De crisis en de toekomst der liberale partij’, Culemborg, Blom en Olivierse, blz. 14. Geheel juist is die opgave, naar wij meenen, niet. Is zij ontleend aan de stemming over art. 1 van het militie-ontwerp?

Het gevolg van die daad was de verwerping van de militiewet, of wellicht juister, die daad stond met de verwerping van de militiewet in nauw verband, want, zooals men weet, de rechterzijde, meer bepaald de ultramontaansche afgevaardigden, leverden daarbij hun hulptroepen. Mag men op de houding afgaan door de liberale hoofden aangenomen bij de discussie, inzonderheid door den heer Kappeyne, dan kan men aannemen dat die verwerping vooraf op de partijvergadering was overlegd; niet ten onrechte kreeg het publiek dan ook den indruk, dat elke militaire maatregel op dat oogenblik zou verworpen zijn; vooral de wijze van verwerping wettigt dat oordeel en het was te voorzien, dat het votum een ministerieele crisis zou na zich sleepen.

Wat er na de verwerping van de militiewet volgde, is een verwarring zoo groot, dat zeker zelden zulk een parlementaire comedie is vertoond. De bijzonderheden van die comedie zullen waarschijnlijk ook bij de aanstaande debatten wel niet geheel aan het licht komen, hoe wenschelijk het ook ware, opdat de natie kunne oordeelen, hoe hare belangen behartigd worden, of - hoe er met die belangen wordt gespeeld.

Onmiddellijk na de verwerping van de militiewet volgde het verzoek om ontslag van het geheele Ministerie; den 19 Juni, drie dagen later, werd meegedeeld dat de Koning de beslissing had aangehouden, totdat de loopende zaken in de beide Kamers waren afgedaan. Men mompelde van ontbinding, men sprak van een zomerzitting, waarin evenals het vorige jaar den afgevaardigden een verrassing bereid zou worden, maar het bleef stil, ook in de zonderlingste van alle kranten, de '*Staatscourant*', totdat tegen half Juli bekend werd, dat de Koning het ontslag van het Ministerie had geweigerd.

Toch bleek echter later weer, dat de Ministercrisis voortduurde; de reden daarvan ligt in het duister, maar laat zich raden; de heer Heemskerk ondervond de gevolgen van de, grootendeels aan hem te wijten losheid van samenhang van het Kabinet; geen eenheid van gedachte of van program had de Ministers bijeengebracht; geen aaneensluiting was door de gemeenschappelijke werkzaamheid geboren, en toen het er nu op aankwam om den tocht voort te zetten, kraakte de wagen en waren enkele raderen niet in beweging te brengen. De tijd drong tot het nemen van een besluit, maar naar het schijnt, was de houding van Heemskerk van dien aard, dat hij, den schijn aannemend van te willen heengaan, nog liever bleef.

Men moet om Koning te zijn met zulke Ministers in de eerste plaats wel veel geduld hebben. 't Werd half Augustus vóór de nieuwe liberale premier, de heer Kappeyne, officieel over den toestand geconsulteerd werd, wat in elk geval veel vroeger had moeten geschieden, indien 't door het parlementair gebruik was voorgeschreven - en dat werd het inderdaad.

De kranten hebben veel getwist over de vraag, of het ontbieden van den heer Kappeyne op het Loo in zich sloot de opdracht tot het vor-

men van een nieuw Ministerie; van conservatieve zijde meende men die vraag bevestigend te moeten beantwoorden, maar men kan aan dat gevoelen op zich zelf geen waarde hechten, omdat het slechts het uitvloeisel kan zijn van het partijbelang, dat de zaak zóó wenschte voor te stellen, dat de liberale partij onmachtig was gebleken een Ministerie te vormen, en derhalve de voortduring van het conservatieve bewind een noodzakelijkheid. Veel eer werd daardoor aan den heer Heemskerk niet bewezen; wie wordt gaarne gebruikt bij gebrek aan beter?

Opgehelderd is de zaak echter nog niet en het heele krantengeschrijf daarover heeft weinig om 't lijf. In de eerste plaats kan men van de gevatheid van den heer Kappeyne verwachten, dat hij geen mandaat tot samenstelling van het nieuw Ministerie ontving, wanneer hij zelf dat niet wilde. Maar ook al neemt men aan, dat de heer Kappeyne zulk een opdracht inderdaad ontving en hij weigerde daaraan te voldoen, dan vloeit daaruit volstrekt niet voort, dat de liberale partij. met Kappeyne als premier niet in staat was een Ministerie te maken. Immers, wanneer men weigert, weigert men niet altijd uit onmacht; men kan weigeren uit overleg; de heer Kappeyne en zij die met hem overlegden wat in de gegeven omstandigheden te doen, kan dus geredeneerd hebben: de heer Heemskerk is wel gewond, maar niet dood; het is voor de liberalen wenschelijk dat zijn dood eerst algemeen geconstateerd wordt; vóór alles is het wenschelijk dat Heemskerk sneuvelt op de onderwijsquaestie, opdat hem en den zijnen het houten zwaard worde ontnomen, dat hij het geheim bezit van een alle partijen bevredigende oplossing van de onderwijsquaestie.

Reeds de tijd der aanbieding kan een reden geweest zijn voor den heer Kappeyne om te weigeren; immers, vier weken tijds slechts bleven over voor de vorming van een Kabinet en het beramen en uitvoeren van die maatregelen, die men noodig achtte de Kamer bij de opening aan te bieden. Is het raadplegen van den liberalen premier op dien tijd een advies geweest van den heer Heemskerk met het doel om de liberalen bij de parlementaire discussie te wijzen op hun onmacht om een regeering te vormen, dan heeft hij zijn verdiende loon, wanneer hij door den heer Kappeyne met een kluitje in 't riet is gestuurd, van den wal in de sloot is geholpen, en tevens kan men uit het zonderling manoeuvreeren van den heer Heemskerk opmaken, dat het hem nooit ernst geweest is met het aanbieden van zijn ontslag. Dat de heer Kappeyne achter de groene tafel plaats wil nemen, daarvan heeft hij nooit een geheim gemaakt; men denke aan zijn redevoering van 24 November '74, waarvan de herinnering bij ons althans nog niet verloren is gegaan; de heer Heemskerk zal niet te z i j n e r tijd ervaren, wanneer de heer Kappeyne het oogenblik gekomen acht om het ‘controleeren’ met het ‘gouverneeren’ te verwisselen.

De minst benijdenswaardige persoon in de geheele geschiedenis is zeker de heer Heemskerk. Dat de ministerieele portefeuille hem na aan

het hart ligt en hij liever alles adviseert en alles beproeft vóór hij er afstand van doet, is hem in zijn parlementaire omgeving waarlijk niet ten kwade te duiden; hij deelt dat menschelijk zwak met vele conservatieven en - liberalen. Eerlijk gezegd, de zucht naar macht is den mensch ingeschapen. Moet men echter tobben om 't roer te houden en het schip bemand te krijgen zooals Heemskerk dezen zomer, dan gaat er zeker veel van het genot, aan het bezit van macht verbonden, verloren. De moeilijkheid was hier niet zoozeer gelegen in het verkrijgen van het afwijzend antwoord des Konings op het verzoek tot ontslag, als wel in het behouden van de bestaande of het verkrijgen van nieuwe Ministers. Sympathie kan Heemskerk zijn ambtgenooten moeilijk hebben ingeboezemd; daarvoor bestond er tusschen de Ministers te weinig aansluiting, te weinig samenwerking. Ook andere redenen werkten mee om bij sommigen den wensch naar vertrek sterker te doen zijn dan de zucht naar blijven. Twee heeren waren en bleven onverbiddelijk: de heer Klerck, - om licht te begrijpen oorzaak - en de heer Goltstein, die waarschijnlijk en met recht de verantwoordelijkheid voor de Indische zaken met het oog op den Atjhineeschen oorlog niet langer wilde dragen. Het aftreden van den laatste staat echter met den parlementairen gang van zaken in geen onmiddellijk verband; de heer Goltstein heeft niet veel vijanden gemaakt.

De vervulling van de portefeuille van Oorlog moest echter voor den heer Heemskerk zijn de zaak van *to be or not to be*; van de oorlogszaken was de crisis uitgegaan, en verscheen hetzelfde Kabinet opnieuw voor de Kamer met verlies van den Minister van Oorlog, dan kon men den heer Heemskerk in de Kamer toevoegen: Gij hebt ons verweten, dat er niets met ons te beginnen is ten opzichte van de verbetering van het leger, met meer recht kunnen wij u vragen wat gij beginnen wilt zonder Minister van Oorlog. Of neen, - blijkens het Koninklijk besluit heeft de heer Heemskerk wel een Minister van Oorlog, maar.... op zicht; den 30 September zal hij verschijnen, - wanneer de adresdiscussie is afgeloopen en het Kabinet dan nog leeft. Is het stoutheid of wat anders dat Heemskerk op deze wijze voor de Kamer verschijnt? Het niet vervullen van de oorlogsvacature was reeds een moeilijke zaak, maar te verschijnen met een datum van aankondiging, heeft iets van spot met de parlementaire gebruiken. Niemand verplicht den heer Heemskerk om Minister te blijven als hij zelf, maar wil hij het blijven, dan moet hij ook blijken voor zijn taak te zijn opgewassen en zooveel vertrouwen inboezemen, dat hij de ambtgenooten kan krijgen, die hij noodig heeft. Heemskerk is echter een man niet uit één stuk, maar - om zoo te zeggen - uit vele stukjes, en hieronder wel zeer voortreffelijke, maar ook vele kleine. Hij beproeft dingen, die een ander, met ruimer blik en grooter hart, te min zouden zijn.

Hebben wij en velen met ons zich in Heemskerk vergist? Zijn eerste optreden liet iets anders verwachten; de wijze waarop hij aanvanke-

lijk zijn taak aanvaardde, de mannen die hij koos om met hem te werken, brachten hem veler sympathie, deden een betere toekomst hopen. Een man van zeldzame bekwaamheden, bleek Heemskerk echter te weinig staatkundige overtuiging te hebben om in den tegenwoordigen zonderlingen parlementairen maalstroom het schip te sturen, een bepaalde richting aan te wijzen. Dat de liberale oppositie het hem niet gemakkelijk heeft gemaakt, kan moeilijk tot zijn verontschuldiging worden aangevoerd; vooreerst kon hij niets anders verwachten, de liberalen hebben hun eigen Ministeries afgebroken en hij kon dus niet denken, dat zij hem zouden sparen; de onwaardige wijze, waarop hij werd aangevallen, schonk hem zelfs buiten de Kamer een steun, waarop hij door zijn houding moeilijk aanspraak kon maken. Heemskerk bleek - indien wij de uitdrukking mogen bezigen bij een zoo wijs man, - een uitstekend danser op het parlementaire koord, een man wiens spel men bewondert, wiens zetten men toejuicht, maar die geen vertrouwen inboezemt; hij speelt Minister; hij werpt nu dezen dan genen zijn orakelspreuken toe om tijd te winnen en de aandacht af te leiden; hij poseert zich als iemand, die het geheim bezit de onderwijsquaestie op te lossen in een allen bevredigenden zin; hij subsidieert hier een bijzondere school, en weert daar uit het officieel orgaan der Regeering, '*de Nederlandsche Staatscourant*', de verslagen van den kerkelijken strijd in Duitschland. Toch brengt zijn aard niet mee om het land over te leveren aan de Ultramontanen, al stelt hij het lot van de wet op het hooger onderwijs afhankelijk van de wering van het staatstoezicht op het bijzonder hooger onderwijs. Hij geeft en neemt, maar zonder iemand te bevredigen, zooals gansch natuurlijk is in een tijd dat de partijen zich zoo scherp afscheiden, zoo lijnrecht tegenover elkander staan. Hij bezit kennis genoeg om zijn tijd te begrijpen, maar ziet den stroom niet, die rondom hem voortbruist, laat staan dat hij lust of kracht zou gevoelen dien stroom te leiden. De omstandigheden had hij voor zich; de afkeer van het geharrewar in de Kamer, van het politieke 'kegelspel' was algemeen; een Minister, die zaken stelde boven personen, de afgezaagde leuzen over boord wierp, kon met minder gaven verzekerd zijn van de sympathie des volks en zou door het volk gesteund zijn, indien de meerderheid der Kamer hem verwierp. Maar herhaalde malen in de gelegenheid gesteld om zich te doen kennen, weet niemand nog wat Heemskerk is en wat hij wil, en toch is hij met allen eerbied voor zijn groote bekwaamheden, te klein voor een sfinxennatuur. Met welwillendheid ontvangen op een uiterst gunstig oogenblik, heeft Heemskerk een positie verspeeld.

Een andere vraag is, of wij daarmee verder zijn gekomen. De erfenis zal aanvaard worden door de liberale partij, die zich zeer onlangs, oude verdeeldheid en persoonlijke veeten vergetend, heeft geformeerd. Geeft dit gegronde hoop op een betere toekomst? Wij voor ons zijn in dat opzicht nog weinig optimistisch. Hoezeer wij ons ook verheugen over

de aaneensluiting van de liberale afgevaardigden, hoezeer wij daarin ook zien het teeken van de levensvatbaarheid der liberale partij, moet die formatie nog altijd de bewijzen leveren van haar deugdelijkheid en wij hebben recht op die bewijzen te wachten, wanneer wij ons herinneren wat er achter de liberale schermen is voorgevallen. 't Is mogelijk, dat wij ons vergissen, want de zaak is uiterst geheimzinnig behandeld, maar het heeft al den schijn, dat het verbond overhaast is gesloten. De liberalen zijn zonder twijfel in staat genoeg mannen op te leveren van uitstekende bekwaamheid om een Ministerie te vormen; de ‘leider’, de heer Kappeyne, is een man van reusachtige werkkracht en zeldzame geestesgaven. Maar is hij de man, die in zal grijpen in zijn tijd en het diep geschokte vertrouwen herstellen? De tijd moet het leeren. Zijn redevoering, 24 November '74 uitgesproken, gaf ons niet den indruk dat hij is een nieuw man. Wekte zijn houding tegenover de clericalen al geen verdenking, de poging om de liberale Katholieken tot zich te trekken, gaf weinig dunk van een juisten blik te slaan in onzen tijd. Zonder nader bewijs kunnen wij in Kappeyne niet den anti-clericaal zien, zooals een staatsman dat, naar ons inzien, in onzen tijd moet zijn(*).

Wat ons in de tweede plaats belet toe te geven aan optimistische verwachtingen, is de verhouding der partijen in onze Tweede Kamer; die verhouding is uiterst ongezond en veroordeelt het constitutioneele raderwerk tot onmacht; een conservatieve partij - een vereischte in een Staat - hebben wij niet, want 11 mannen op de 80 vormen geen partij, slechts een fractie; de conservatieven zijn bijna even sterk als de ultramontanen, en iets zwakker dan de Protestantsche clericalen of anti-revolutionairen; toch hebben deze drie fracties geen vereenigingspunt, want er zijn conservatieven met anti-ultramontaansche neigingen en met anti-antirevolutionaire karaktertrekken, terwijl de Katholieke en de Protestantsche clericalen elkander evenmin goed in de oogen kunnen zien; het is een verzameling, die in een Abderietische republiek uitstekend op haar plaats zou zijn. Met uitzondering van de ultramontanen, die hier evenals elders slechts poppen zijn, die door een bekend manuaal in beweging gebracht worden, weten noch de conservatieven, noch de anti-revolutionairen, wat zij eigenlijk

(*) Men zou meenen, dat wij na de ervaring der laatste jaren het standpunt van de liberale politiek ten opzichte van het bondgenootschap met de dusgenaamde liberale Katholieken te boven moesten zijn; dat dit echter niet het geval is, kannen wij o.a. zien uit de straks genoemde brochure van mr. O.B.: ‘De crisis en de toekomst der liberale partij’, die afkomstig moet zijn uit de fractie Kappeyne-De-Roo; wij lezen daar o.a. blz. 15: ‘Kappeyne is de actieve politiek. Een Kabinet, door hem gevormd, zal meer zijn dan een liberaal Kabinet in naam. Het zal handelen. Zal het ook handelend optreden tegenover de kerkelijke partijen? De Katholieken vreezen het. Of die vrees gegrond is, zal de toekomst moeten leeren. Wij gelooven, gelet op den stand der partijen in de Tweede Kamer, dat elk liberaal Ministerie zich nog wel tweemaal bedenken zal eer het - zoolang zij geen aanleiding geven - aan de kerkelijke partijen den oorlog verklaart’. Men ziet: voorzichtig gesteld: toch - commentaar is overbodig. Gelukkig, - er zijn wel liberale Katholieken, maar niet waar O.B. ze hebben wil.

willen, want wanneer men de telkens wederkeerende groote phrasen ontleedt, breekt het woordenspel als de zeepbel. De eenige macht, die deze heeren bezitten, bestaat in het omver kegelen van een liberaal ministerie, zoodra er een paar leden der linkerzijde afwezig zijn of hier eenige overloopers gevonden worden, zooals in de laatste jaren telkens het geval was. Zulk een negatieve macht geeft zeker geen recht zoo hoog te spreken als aan de rechterzijde veelal gedaan wordt.

Nu is het echter onmogelijk dat in een vergadering als onze Kamer steeds alle leden tegenwoordig zijn; en behalve de strenge eensgezindheid is dit een vereischte, want de liberale partij telt slechts 41 of hoogstens 43 leden, waarbij wij nog niet eens in aanmerking nemen, dat niet alle leden zich bij de nieuwe partijformatie hebben aangesloten. Bij zulk een partijverhouding nu kan er wel sprake zijn van een cabinet d'affaires, maar niet van een Ministerie van hervorming.

En toch hebben wij dringend hervorming noodig; het aantal van hen, die het vertrouwen verloren hebben op het tegenwoordige constitutioneele raderwerk en meenen dat het moet nagezien en verbeterd worden, neemt dagelijks toe en is reeds te groot geworden. In de eerste plaats moet de Kieswet worden veranderd en een eind gemaakt aan de dwaasheid, die het intellectueele deel des volks bijna geheel van het stemrecht uitsluit. Het is echter reeds herhaalde malen betoogd, dat geen behoorlijke wijziging der Kieswet kan plaats hebben zonder herziening der Grondwet, waarbij tevens een aantal andere vragen moeten worden opgelost. De behoefte aan Grondwetsherziening is inderdaad zoo groot dat het te verwonderen is, dat er nog geen vereeniging, geen bond voor is opgericht. Dat is immers de mode, wanneer men tegenwoordig iets wil tot stand brengen?

Is Kappeyne de man om ons die Grondwetsherziening te brengen, dat jammerlijk omslachtig werk te volvoeren? Zal hij zoo zich verdienstelijk maken omtrent het vaderland? Zijn zeldzame gaven en talenten stellen hem daartoe in staat; de tijd is hem in meer dan één opzicht gunstig Of zou het werkelijk waar zijn, dat hij voor zulk een taak niet ernstig genoeg is? De hervormers zijn over 't geheel meer mannen geweest met een groot hart, een ijzeren karakter, dan van veel geest. De politiek is wel een bijzonder vak in de wereld, maar toch niet zoo zonderling dat de gewone wetten van het leven hierbij niet in aanmerking komen. Toch het leven schept dikwerf mannen en wij kunnen het voor waarschijnlijker houden, dat de heer Kappeyne gedreven wordt de behoeften van zijn tijd te vervullen dan dat hij de reputatie waar maakt, die men wellicht al te lichtvaardig hem heeft aangewreven.

Heeft de liberale partij echter na rijp beraad werkelijk zich vereenigd om als hervormingspartij op te treden en moet het Ministerie Heemskerk om die reden wijken, de liberalen treden dan op met waardigheid; geen politiek van speldeprikken en kleingeestige zetten; indien men iets wezenlijks wil tot stand brengen, dan geldt het hier voor

alles en voor allen: maskers af! geen geheimzinnigheid, geen intrige, maar een program, niet van vage algemeenheden, maar met bepaalde aangewezen punten; geen vuurwerk, maar helder licht, opdat de natie kan zien, dat het thans niet te doen is om personen, maar om zaken, niet om de groene tafel, maar om het vaderland.

Er is *periculum in mora;* onze goede naam staat op het spel. Men zegt dat wij zijn gedemoraliseerd; wij spreken van hervorming, maar de dampkring zelf waarin we leven is besmet. 't Gaat ons dikwijls als iemand die langen tijd vertoefd heeft in een onzuivere, berookte lucht; we hebben den eersten indruk vergeten, die ons deed zeggen: 't stinkt hier! We klagen over onze volksvertegenwoordigers, over hun kleingeestig bestaan, hun persoonlijke harrewarrerijen, waaraan 's lands belang wordt opgeofferd, maar we vergeten, dat die vertegenwoordigers herhaalde malen door de kiezers zijn herkozen, de corypheeën in kleingeestigheid, de intriganten voor persoonlijk belang aan de spits. Willen we met Spencer onze Kamer niet de ‘vertegenwoordiging der gemiddelde volksdomheid’ noemen, of ‘der gemiddelde volksimmoraliteit’, wie kan tegenspreken dat zij een verzameling is van verbruikte mannen, waarmee aan wezenlijke hervorming niet te denken valt.

En het gehalte van het parlement staat in nauw verband met den algemeenen toestand; Nederland is gedemoraliseerd; de weelde heeft het bedorven: het ‘batig slot’ heeft eerst den kanker gegeven in het staatsbestuur en die klasse opgekweekt van personen, die, snel rijk geworden in Indië, het leven tot een wedstrijd maken van praal- en pronkzucht, dikwijls gepaard met brooddronkenheid en liederlijkheid, waardoor in de groote steden het maatschappelijk bestaan wordt ondermijnd. De Indische baten, de Indische goudmijn, zijn naast de jeneverpest de vloek van Holland. De dagelijks talrijker wordende slachtoffers van het spel, die met de noorderzon verhuizen naar vreemde landen, door de politie niet gemoeid, zijn geen op zich zelf staande verschijnsels; zij zijn uitvloeisels van den algemeenen karaktertrek: snel rijk worden, zonder arbeid en zonder ontwikkeling, - de vliegmanie als 't ware, die alle standen aantast. Is Indië werkelijk de kurk waar Nederland op drijft, denkt aan de voorspelling: van Atjeh komt de ondergang! Terwijl in het Moederland millioenen zijn en worden verdobbeld, is de toestand in Insulinde overal onvast, onzeker; aan ernstige schokken kunnen we geen weerstand meer bieden. Overal hervormt men het leger en verbetert het gehalte door invoering van den algemeenen dienstplicht, maar in Nederland heeft men het te druk met parlementaire intriges en krantenpraatjes om gezicht te hebben op den inderdaad gevaarlijken toestand hier en ginds. Willen we hervorming, beginnen we dan lager, dan zal het peil van onze volksvertegenwoordiging van zelf hooger worden.

17 September '76.

NOORMAN.

Naschrift. Gisteren werd de troonrede uitgesproken, waarin twee belangrijke punten voorkomen: vooreerst de verklaring dat de herziening der Kieswet noodig is, ten tweede dat een wetsontwerp op het lager onderwijs weldra zal worden ingediend. De faam voegt erbij, dat het laatste zoo liberaal is, dat het moeilijk door de linkerzijde kan worden afgewezen. Is dit zoo, dan heeft Heemskerk daarmee een meesterlijken parlementairen zet gedaan, die de liberale oppositie temeer moet hinderen, omdat hij dreigt haar het wapen uit de hand te nemen, waaraan zij zooveel te danken heeft. Is het Heemskerk ernst met die wet of speelt hij weder politiek spel, dat in verband met een wijziging der Kieswet meer te denken geeft? - Van liberale zijde wordt beweerd, dat de aankondiging van een nieuwe Kieswet in strijd is met de uitdrukkelijke voorwaarde aan Heemskerk gesteld, van vooreerst geen politieke wetten te zullen indienen behalve de wet op het lager onderwijs. Wie heeft die voorwaarde aan den heer Heemskerk kunnen stellen? Heeft men werkelijk kunnen denken, dat Heemskerk aan die voorwaarde zich onderwerpende, minister is willen blijven? Moest die voorwaarde worden een punt voor krantgeschrijf? Hebben wij bij zulke dingen recht te herinneren aan den eersten indruk?

19 September.

N.

Kroniek.
15 *Juli* - 15 *Sept.*

Juli.

18. Dood van Karl Simrock.
21. In den Franschen Senaat wordt de motie Wallon om de beslissing over de wet betreffende de academische graden te verdagen tot het volgend jaar verworpen met 139 tegen 139 stemmen en daarop met 144 tegen 139 stemmen besloten niet tot de tweede lezing dier wet over te gaan.
27. In den Italiaanschen Senaat wordt het wetsontwerp betreffende de vrije entrepots, waarover vroeger de stemmen waren gestaakt, met 144 tegen 102 stemmen aangenomen, nadat de Minister-president Depretis had verklaard de verwerping te beschouwen als een votum van wantrouwen.
28. De ex-koningin Isabella keert naar Spanje terug.
29. Nederlaag van de Turksche troepen ouder Moukthar Pacha in het gevecht tegen de Montenegrijnen bij Bichina.
31. De Rumenische Kamer besluit met 98 tegen 1 stem het vroegere Ministerie Catargiu in staat van beschuldiging te stellen wegens vervalsching der verkiezingen, misbruik van macht en overtreding der begrootingswetten.

Augustus.

5. De Fransche Kamer verwerpt op voorstel der begrootingscommissie den post voor de bezoldiging der militaire geestelijken.
6. Samenstelling van een radicaal Ministerie in Rumenië onder Joan Bratiano, dat evenwel ten opzichte van de buitenlandsche politiek de neutraliteit handhaaft.
7. De Turksche troepen bezetten de Servische stad Saitschar, nadat de Serven de nederlaag hebben geleden.
11. De Fransche Senaat verwerpt art. 3 van de maire-wet, betreffende de herkiezing der maires binnen drie maanden, en neemt de aldus gewijzigde wet aan met 186 tegen 90 stemmen. De Kamer vereenigt zich met deze wijziging.
12. De Fransche Senaat benoemt den Minister Dufaure tot Senator met 161 stemmen, tegen 109, die op Chesnelong zijn uitgebracht.
12. Vorst Milan keert uit het oorlogskwartier te Belgrado terug.
14. Mr. Kappeyne van de Coppello wordt door den Koning over de ministerieele crisis geraadpleegd; deze adviseert, het Ministerie Heemskerk onder zekere voorwaarden te behouden.
14. De Servische Regeering besluit den oorlog door te zetten tot het uiterste.
17. Generaal Berthaut wordt in Frankrijk benoemd tot Minister van Oorlog in plaats van generaal Cissey.
21. Bij de verkiezing van presidenten der Algemeene Raden in Frank rijk worden 48 republikeinen en 41 anti-republikeinen gekozen.
24. Vorst Milan verklaart aan de vertegenwoordigers der Mogendheden te Belgrado, dat hij hun bemiddeling aanneemt tot het sluiten van den vrede met Turkije.
29. Dood van Ramon Cabrera.
31. Abdul Hamid wordt in plaats van Mourad V tot Sultan geproclameerd.

September.

1. De Turken verslaan de Serven bij Alexinatz, tengevolge waarvan deze vesting direct wordt bedreigd en Tschernajeff op Deligrad terugtrekt met zijn hoofdmacht.
3. Sociaal-democratische volksvergadering bij Kopenhagen, die door 15000 personen wordt bijgewoond en waar de aanvoerder Louis Pio met geestdrift wordt toegejuicht.
4. De gezanten der groote Europeesche Mogendheden te Konstantinopel

dienen bij de Turksche Regeering een verzoek in om een wapenstilstand, dat echter wordt geweigerd, wanneer niet tevens de vredespreliminairen worden vastgesteld, welke de Regeering weldra zal meedeelen.

6. Meetings in Engeland om te protesteeren tegen de Turksche wreedheden in Bulgarije, met aansporing aan de Regeering om met de Mogendheden, ook met Rusland, maatregelen te nemen, ten einde een zelfstandig bestuur aan de Christelijke provincies van Turkije te verzekeren.
6. Weigering van het verzoek om ontslag van het Ministerie Heemskerk met uitzondering van den Minister van Oorlog jhr. G.J.G. Klerck, en den Minister van Koloniën mr. W. baron Van Goltstein. Oorlog wordt tot 30 September opgedragen aan den Minister van Marine W.F. van Erp Taalman Kip, terwijl tot Minister van Koloniën wordt benoemd mr. Alting Mees, laatst president van het Hooge Gerechtshof van Nederlandsch Indië.
8. Rusland weigert de uitingen van sympathie voor de Serven tegen te gaan, terwijl voortdurend Russische soldaten in Servischen dienst treden.
11. Feestmaaltijd bij den Russischen consul te Belgrado, waar Vorst Milan dankzegt voor de Russische ondersteuning.
12. Circulaire van de Spaansche Regeering aan de gezanten in het Buitenland over hare onverdraagzame uitlegging van art. 11 der Grondwet, waardoor 't aan de Protestanten verboden is iets aan hun kerken aan te plakken en in hun kerken te zingen, zoodat het buiten hoorbaar is.
12. Ongeregeldheden te Amsterdam wegens het afschaffen der kermis.
12. Dood van graaf Anton Auersperg (Anastasius Grün).
15. De Sultan geeft aan de gezanten der groote Mogendheden de volgende Servische vredesvoorwaarden: 1°. Bezetting der Servische vesting, die de Turksche Regeering vóór 1857 bezet hield. 2°. Slechting der na 1857 in Servië gebouwde vestingen. 3°. Vorst Milan zal te Konstantinopel den Sultan als leenheer komen erkennen. 4°. Het Servische leger wordt teruggebracht tot 10000 man en drie batterijen. 5°. Aanleg van een spoorweg door Servië van Nisch tot Belgrado. 6°. Betaling van oorlogskosten; indien Servië onmachtig is, zal de jaarlijksche schatting worden verhoogd.

Letterkunde.

Eerstelingen.

Bloesems en knoppen, eerstelings-poëzy van J. Barger. Amsterdam, Jan Leendertz, 1875.
Walchersche schetsen en vertellingen, door Heins. Purmerende, J. Muusses en C^{o}.
Liederen van W.L. Welter J^{r}. Amsterdam, W.H. Kirberger, 1875.

Is er plaats voor dit drietal? Ziedaar eene practische vraag, die ons met beide voeten op den vlakken grond zet. Is er plaats voor hen? Luister, mijn vriend! Een eeuwig geklaag over onzen ondichterlijken tijd, daar houdt ge niet van! En echter moet ik u zeggen, dat ook gij, die leest en veel leest, - letterkundige voortbrengsels 't liefst, als ge mij hebt verhaald, - schuldig zijt aan de noodzakelijkheid van mijne zijde om deze beoordeeling met de bovenstaande prozaïsche vraag te beginnen! Gij hebt wel eens gedacht, hoe het toch mogelijk was, dat in de 17de, in de eerste helft der 18de eeuw, hier in ons vaderland boeken en plaatwerken, dichtbundels in grooten overvloed, konden worden uitgegeven zonder schade voor de ondernemers! Gij erkendet, dat ons taalgebied destijds beperkter van omvang, de lezers minder talrijk waren dan thans! Gij vondt het verschijnsel, dat de letterkundige kunst door den steun van koopgrage beminnaars werd gevoed en gekweekt, wel de moeite waard om er onzen tijd op te wijzen! Gij verzoekt mij bij de eerste gelegenheid de beste daarvan eens te spreken. Welnu, zoo doe ik. Maar ik begin met een dubbel verwijt ook aan u. Gij zijt niet onbemiddeld. Gij onthoudt uwen zonen en dochteren geen enkel gepast genoegen. Gij bouwt uw huis naar uw smaak. Uwe echtgenoote kleedt zich rijk en smaakvol en uw huis is een salon. Gij vraagt nooit, wat het kost. Als 't maar schoon is of nuttig, of als 't maar genoegen geeft. Weet, dat ik u geen verkwister noem. Ik eer u om uwe verstandige onbaatzuchtigheid. Maar in ééne zaak zijt ge mij te karig. In 't koopen van boeken. Ik hoor 't al; gij zijt lid van 't leesgezelschap en geabonneerd op een dagblad of twee. De tijdschriften worden geregeld bij u aan huis bezorgd en weer afgehaald;

gij staat er zelfs op, dat de verzending uiterst geregeld zal geschieden. O, ik prijs 't in u. Maar als een nieuw *Hollandsch* boek verschijnt van een jong letterkundige, die aanleg toont, wiens talent maar behoeft ontwikkeld te worden om veel te geven, dan wacht gij - ook ‘op uwe beurt in 't leesgezelschap’. Dan oreert gij zelfs in uw gezin van ‘geduld’ hebben, als uwe zonen en dochters iederen dag spreken van 't nieuwe boek, dat ‘zoo gunstig is beoordeeld’. Dat is, met verlof, niet goed van u. Och toe, wees eens gul, ook op dit punt; als onze uitgevers met goede boeken naar den zolder moeten, moeten onze jonge letterkundigen dood, zedelijk dood, daar is niets aan te doen. Wordt gij, in dit opzicht, zeventiendeeuwsch beschermer, dan zult gij sluimerende talenten tot ontwikkeling brengen, en aldus meewerken aan de ontwikkeling van uw volk!

Ik had nog een verwijt aan u. Gij zijt, maar nu heusch met verlof, een weinig eenzijdig. Gij let te veel op den naam der auteurs. Wie uw steun wil waardig worden, moet eerst naam gemaakt hebben, doch ik bid u: hoe zal men naam maken zonder uwe hulp? Gij kent schrijver A niet en van auteur B hebt ge nooit vernomen. Gij wilt eens afwachten, wat het wordt. Er is volstrekt geen haast bij. Als 't noodig is, zal de roem van beiden ook wel tot uw oor komen. Gij hebt geen zin om rijp en groen in uw huis te halen. Zoo doen onze leesvereenigingen ook. Zij roepen ‘sprekers van naam’ en daar doen ze wel aan, en er is in billijkheid niets tegen te zeggen, gelijk gij beweert. Mag ik u vragen, of gij niet beter doen zoudt zelf te onderzoeken naar 't gehalte van 'tgeen zich als nieuw en pasbeginnend komt aanmelden? Haast verbeeld ik mij, dat het goede met uw steun meer gebaat zijn zou, dan met uw onverschillig afwachten! Houd me de openhartigheid ten goede, en denk er eens over na. Middelerwijl wensch ik mij van mijn taak als beoordeelaar te kwijten en te zien of er plaats is voor het drietal aankomende dichters en vertellers, die nog altijd met hunne eerstelingen in de hand aan de poort staan te wachten. Jammer, dat ‘Bloesems en Knoppen’ met eenigen ophef worden in de hoogte gehouden, hun verzamelaar heeft de nederigheid zoo noodig. Hij is lierdichter en toont ons den gloed van zijn

Dichtvuur.

Kende ooit de bard
   een hooger heil genieten
Dan 't rustloos hart
   in zangen uit te gieten?
In zangen, waar
   een oostergeur uit wademt,
Wanneer de snaar
   van Dichtgeest is doorademd,
Geen wind van waan,
   in 't hoofd van prulpoëeten
Te ontijds ontstaan,

die wansmaak - schoonheid heeten,
Maar 't zacht geblaas
diens Geestes, die de sintlen,
Verdoofd, helaas!
weer glimmen, gloeien, tintlen,
Ontvlammen doet
en van dien vuurbrand blaken,
Die 't kil gemoed
op nieuw een altaar maken,
Omscheppen kan,
zoodra 't versterven zoude
Door d' invloed van
der waereld winterkoude.
Gij, niet van de aard,
o Dichtgloed, maar van boven,
Zijt me alles waard! -
Moog' niets u in mij dooven!

Voorwaar, wie aldus getuigenis van zijn ‘dichtvuur’ geeft in zijne ‘eerstelingpoëzy’, hij wekt verwachtingen op, die ‘der waereld winterkoude’ misschien nog wel zal nopen tot ‘hooger heilgenieten’, als maar eerst de ‘van dichtgeest doorademde’ snaar zal ‘wademen van oostergeur’. Nu verkeert de poëet nog

In Onzekerheid, - - - want

't Nijdig lot,
Mijn wensch ten spot,
Deed mij smart op smart ervaren:
Dag en nacht
Weerklonk de klacht
Van mijn natgeweende snaren.....

en dat, wijl zijn ‘toekomst-heil-verwerven’ afhangt van een goedgunstig *ja* of een rampzaligmakend *neen* uit zekeren brief, die nog drie dagen uitstel vraagde. Het is van harte te bidden, dat het *ja* mag zijn, want anders moet er nog een Haarlemsche bleeker aan te pas komen om des dichters ‘natgeweende snaren’ droog te wringen. De man zou er anders een daghuur aan verdienen kunnen.

Verbeeld u, dat we 's heeren Bargers ‘klankengemengel’ en zijn ‘welluidend klankengemengel’, zijn ‘hallellied’ en zijn ‘bruischend hallellied’ moesten missen - het laatste vooral, ‘dichtgloed, niet van de aard, maar van boven’, als de poëet ons doet begrijpen, die ons wel onderrichten wil hoe ‘God leert zijn englen de eerste Hallels menglen’, - verbeeld u, dat 's mans ‘hemelheilgenot’, zijn ‘snarenklankgetoover’, zijn ‘paradijshofleven met zijn liefste’, zijn ‘engelenharp-getoover’ ons werd onthouden voortaan - zou er wel veel meer overblijven dan ‘wind van waan, in 't hoofd van prulpoëeten’?

't Zou wezenlijk jammer zijn, want het zou ons berooven van vele

poëtastersche wijsheden. Luister maar. ‘Laat mij leven, Almachtige en Goede!’ roept de poëet uit

> Leven, zoolang mij de blijdschap *bewoont*..... (huurprijs?)
> Ben 'k hier beneden des ademens moede,
> Dan zij mijn wensch naar uw hemel bekroond..... (dan eerst?)
> Leer me *op* deze aard toch niet wroeten *in* de aarde!
> 't Goud wordt zoo glansloos voor al wie u kent.

Wij hooren 't, waar 's Heeren Bargers dichtgeest henen wil! De aarde is hem een paradijs, dat spreekt, en hij gooit het op een akkoordje met zijn Lieven Heer, die hem dan den hemel moet bezorgen, als hij 't hier op de wereld moe is. 't Goud is hem nu reeds ‘glansloos’, als hij nu maar niet genoodzaakt wordt *op* de aarde te wroeten *in* de aarde! Ik raad hem, als God 't hem nu eens wel mocht willen leeren, zich dan maar wat hardleersch te toonen. Anders, God is almachtig.

> God doet de starren zich ten dans scharen!

O, dichters, weest toch dichters - en ontheiligt toch 't heiligste niet! - Als men weet, is 't geloof eene gave en men moet erom bidden

> Dat geloof me 't wapen zij
> Tegen alle geestesdwaling.

Of dit wapen echter scherpte genoeg heeft om 't monster, dat ‘geestesdwaling’ heet, het hoofd van den romp te knotten? Want weet, het ‘menschenkind’, zegt God, is

> mijn wil- en wettenschenner....

hij, de nieteling, tot wien de Heer nog de herinnering zendt

> niet één zonnestofje is dijn!

Nu weet ik wel niet of 't menschenkind ooit aanspraak heeft gemaakt op zeer ondichterlijke ‘zonnestofjes’, maar wel weet ik, dat het menschenkind, ook wel eens op gevaar af van in ‘geestesdwaling’ te vervallen, zonne*stelsels* heeft verklaard en aldus de heerlijkheden Gods geopenbaard aan medemenschenkinderen.

Als dichters gemakzuchtig zijn en slechts van ‘wettenschenners’ en ‘stofkinderen’ weten te bazelen, dan schijnt het mij toe, dat zij 't leven al weinig verheffends weten te schenken. Och, die eeuwigdurende boodschap dat wij ‘zondaars’ zijn en ‘hartvernieuwing’ noodig hebben, ze wordt zoo'n afgezaagde, preekmatige koekoekéénzang, dat ik voor mij - maar 't kan wezen, dat mij 't poëtisch orgaan ontbreekt - dan nog maar liever alle soort van ‘natgeweende snaren’ en ‘hemelheilgenot’ aan de liefhebbers overdoe. Ik kan er nog vrede mee hebben, als de ‘hartvernieuwing’ den mensch inderdaad in 't hart grijpt; 't geraas van Bilderdijk kan ik dulden; Da Costa's aangrijpende

taal dwingt eerbied af. Maar o dichters, wordt in Godsnaam niet laf en onbeduidend. Als de zondaar zijn ‘verlaten God’ hervindt, wat doet hij dan? Als David, zijn gansche ziel uitstorten in harpzangen, zijn brood met tranen bevochtigen en zijn hoofd met asch bestrooien? Als Augustinus, en zijne ziel met martelend verwijt vervolgen en geheel zijn wezen aanklagen als zondig? Als Paulus, die zich niet waardig kent een leerling des Heeren, omdat hij de Kerk Gods heeft vervolgd? Als een gewoon burgermanskind, die in zijne eenzaamheid de heiligste voornemens met de oprechtste tranen bezegelt? Ik weet het misschien niet, maar hij laat het in geen geval met een sisser afloopen:

> Wat hij eens deed, dat laat hij,
> Omdat het.... God verbiedt.

En dat heet poëzie? 't Is wel! Neen, 't is *niet* wel; 't is.... hoe zal ik 't noemen? Als 't zoo gemakkelijk ging den mensch in den mensch te vernieuwen, te heiligen, of ook maar te verbeteren, zóó gemakkelijk, als aldus te rijmen en te lijmen, voorwaar 't zou maar ‘treuzelwerkje’ zijn, om met Susanna Hofland te spreken. Onze poëet weet anders ook wel, dat de weg naar volmaking glad is. Daarom bidt hij in zijne ‘Klacht’ tot God

> Kleur mij, bij elke zonde,
> Den wang met inkarnaat!

Is dat nu 't juiste woord, de gepaste uitdrukking, voor schaamte en berouw? Vriendelijke lezer, doe gij zelf uitspraak, want ik begrijp misschien de innigheid van deze poëzy niet!

Trouwens, dat gebeurt dezen beginnenden poëet wel eens meer, dat hij niet zegt, wat hij wenscht te zeggen. Als 't van den winter heet

> Geen sneeuw donsde uit de hoogte neer.....

dan zal zeker niemand daarin eene lofspraak zoeken op 't seizoen, dat zich zoo eigenaardig tooit met het sneeuwkleed. En echter heeft de heer Barger gemeend daarin eene reden tot lof op den winter van 1872-'73 te moeten vinden. Maar zelfs aangenomen, dat hij terecht lofzingt, dan roept toch zijn inperfectum *donsde* eene aangename voorstelling van 't sneeuwen voor den geest en dit diende hem hier niet!

Intusschen is dit misschien eene kleinigheid. Althans wij vinden des dichters denkbeelden over iets anders minder verschoonbaar.

‘Strijd’, preekt hij, strijd is - een factor, *de* factor tot 's menschen ontwikkeling, strijd is 't machtwoord, dat even noodzakelijk als heilbrengend is? Strijd is een zegen, want de kalme rust van 't zalig nietsdoen is nog nooit in staat geweest groote dingen voort te brengen? Och neen

> Ons leven is strijd en de stervling een strijder!
> Ziedaar wat de *zonde* gewrocht heeft op aard.

Zoo, dichter, is dit uw verheffende denkbeeld? Ik moet bekennen, dat het noch nieuw is, noch op vernieuwde wijze uitgedrukt. Maar anders, wij prozamenschen, weet u, vinden zoo'n wereld van wandelende Adam-en-Eva's, die niemendal te doen hebben dan in 't paradijs rond te kuieren, onbetaalbaar vervelend. Als Adam gezegd had, ik heb den appel opgegeten, omdat het hier anders zoo vreeselijk eentonig werd, ik zou 's mans *motief* wezenlijk hebben gewaardeerd. 't Is wel aardig, met die paradijshistorie - niet één enkel heeft het in zijn rol kunnen volhouden. Ik had 't anders wel zoo belangrijk gevonden, als b.v. met Kaïn - maar die zou toch weer wat anders gedaan hebben - de catostrophe pas had plaats gehad, maar numero één der paradijsmenschen, 't is een beetje kras! Met dat al, de zonde is de ‘zondebok’, de wrijfpaal van den strijd. Strijd is gelijkbeteekenend met arbeid, per slot van rekening.... Gelukkig echter is in deze wereld van ‘strijd’ de ‘liefde’ niet weggevlucht - of is de liefde zelf ook een strijd; ik denk ja! - en de poëet J. Barger heeft haar op allerlei manier eene beurt gegeven. Allerlei titels voor dezelfde zaak en een reeks meisjesnamen, haast te veel om te noemen, heeft hem uit den brand geholpen. Nu eene blondine, dan eene brunette. Haar en oogen, tanden en handen, enz. enz. worden om de beurt verheerlijkt. Aardige liefdesverklaring wel aan eene blondine

> Wien de gouden Mammon streelde
> Hem - den dichter - verstrikte uw goudblond hair.

En op eene andere plaats, maar nu aan eene brunette:

> Kastanjebruin hair (o, klink luider mijn snaar,) enz. enz.

met toepassing op ‘ivoorblank schouderenpaar’. Als de lezer, afgeleid door dat ‘blanke schouderenpaar’ nu de fraaie tegenstelling van den ‘gouden mammon’ met 't ‘goudblond hair’ maar niet vergeet, dan zijn wij er. Dit neemt niet weg, dat iemand, wiens zeer te waardeeren genoegen bestaat in

> Aan Laurettes borst gegleden,
> Onbewust naar ziel en zin
> Bei van toekomst en verleden,
> Enkel droomend van de min..... te zijn,

dat zoo iemand, wil ik zeggen, wel een beetje meer respect voor den ‘gouden mammon’ toonen mocht. Als zijnedele (de mammon nl.) boos wordt is 't gedaan met het minnekoozen en moet er gearbeid worden! Laat mij erbij voegen, dat de poëet niet in 't overdrevene veeleischend is omtrent zijne Elvire's, Cephise's, Laurette's, Amanda's, Adeline's en andere schoonen. Hij kan vooreerst ‘zijn zielsgeheimen lang bedwingen’, al zal hij ze eindelijk ‘hopend neerpennen’, al ‘weerechoot zijn hart’ - een ‘hart, uit stof gekneed’ - en ten andere, als de meisjes, als Juliette (te Utrecht!) maar zoo vriendelijk zijn wil ‘meer naar 't hart

dan naar de *epaulet*' te zien, dan is hij voldaan. Daar is Cephise - zonder haar is den dichter 't leven 'een rampwoestenij', kan ze 't dus zoo'n beetje schikken

> Nu dan, 'k stelde aan uw liefde geen perk of geen grens,
> 'k Zeide nooit dat ze - aanbidding moest wezen! -

dan is de zaak in orde, dan kan - o neen! dat was met *Amanda!* - 'schoonheid' rijmen op ten 'toon spreidt' of 'ziet' op 'heen vliedt', en dit is geene kleine winst! De dichter althans wint erdoor

> een nameloos verrukken,
> In 't Hollandsch niet wel uit te drukken....

en niet ten onrechte

> Knoopt (hij) dan zijn droomen vast aan 't niet!....

laat hij rijmen 'vledergebroedsel' op 'voedsel'.

Ziedaar al wat er schuilt in deze '*Bloesems en Knoppen*'. Met *Miss Landon* zegt de heer Barger: 'poetry needs no Preface: if it do not speak for itself, no comment can render it explicit' - en wij moeten er ons bij neerleggen. Wij voor ons hadden anders wel eens willen hooren, wat de samenlezer van deze 'bloesems en knoppen' eigenlijk te zeggen heeft. In de gedichten zelf hebben wij mogen opmerken, dat de poëet allen aanleg toont om den vorm te leeren beheerschen; op vele plaatsen is hij daarin uitstekend geslaagd zelfs, maar dit is dan ook al de lof, dien we zijne 'Eerstelings-poëzy' schenken kunnen. Want de waarheid eischt van ons de verklaring, dat geen enkel der gedichten - ter eer van God of van de min, lof- en dankliederen, gebeden en wenschen - vrij is van gebreken, die anders schoone regels ontsieren en 't geheel ongenietbaar maken. 't Is niet anders, deze eerstelingen zijn onvoldragen, hun leven zal kort zijn, en de poëet moet deze aankondiging voor lief nemen en dat met den welmeenenden raad om zijne 'natgeweekte snaren' eerst eens goed droog te laten worden, vóór hij ze weer bespeelt.

Ook dit zijn eerstelingen, deze 'Walchersche Schetsen en vertellingen' van den D.... schen student....., die zich achter den pseudoniem Heins verbergt, die 'zijn bundeltje onder de oogen van 't publiek heeft gebracht, evenwel niet zonder vrees voor de mogelijke gevolgen', en die echter op 't stuk dier 'gevolgen' volmaakt gerust kan zijn. Voor mij, ik wil den auteur al dadelijk mijne hooge ingenomenheid betuigen met zijn talent van schetsen en tinten. De eenvoudige dorpshistories, de volkssprookjes, die hij navertelt, iedere teekening, die hij ter bezichtiging geeft, is goed geslaagd. Als bewijs van waardeering wensch ik eenige oogenblikken stil te staan bij de eerste schets '*de roos van Duunland*'.

In Duunland kent ieder de herberg de 'Witte Leeuw'. Daar woont

Maotje, 't mooie meisje, de roos van Duunland, die 't wel weet met Piet, den knappen timmerman, den wel niet rijken, maar edelaardigen jongen, die voor zijne oude moeder den kost wint, want Kees, zijn broer, die al getrouwd en bovendien aan den drank verslaafd is, kijkt nooit naar de oude vrouw om. Maotjes stiefmoeder is Maotjes vriendin niet en van Piet nog veel minder. Als Sentine, zoo heet ze, haar zin had, dan zou Maotje verkocht worden aan den rijken Arjaen, die 't wel meent met het roosje maar een beetje te laat is met zijn beroep op haar hand en hart. Verkocht? Ja, want Sentine zit eigenlijk niet in heur eigen gedoente; de ‘Witte Leeuw’ was van Maotje's overleden vader, en als Arjaen nu maar een bewijsje op zegel wil geven aan Sentine, waarbij hij afstand doet van den eigendom van Maotje, dan zal de heele zaak wel in orde komen. Piet is in de loting gevallen; hij moet soldaat worden en aldus zal 't zijn ‘uit het oog uit het hart’. Maar neen, dat lukt niet en Arjaen vordert geen stroobreed. Er is echter nog dit op te vinden, zegt Sentine. Arjaen moet dronken Kees omkoopen en die zal 't gerucht verspreiden, dat Piet dood is - dan zal Maotje eerst wel droevig zijn, maar toch eindigen met Arjaen te nemen. Het plannetje gaat door; maar Maotje besterft het van den schrik, toen zij 't vertelsel hoort, en valt in eene zware ziekte. Zie, dat is te veel voor Arjaen, die inderdaad een goed hart heeft en nu den boozen geest overwint om te herstellen, wat hij verkeerd deed. Hij neemt daartoe de oude moeder van Piet in den arm, vertelt haar alles, en verzoekt haar aan Maotje de blijde tijding te brengen. Zoo geschiedt en 't vervolg kan ieder raden. Piet komt thuis en in de ‘Witte Leeuw’ is 't weldra bruiloft. De heele eenvoudige historie speelt in één jaar af, van Mei tot Mei! Ik vergat nog te zeggen, dat dit stukje - gelijk 't gansche bundeltje - in 't Walchersche dialect werd geschreven. Laat ons nu eens zien, hoe de D....sche student weet te schetsen!

Als Piet na een even innig als naïef natuurlijk gesprek met zijn Maotje, op den morgen van zijn vertrek, is heengegaan en die eerste dag van zijn afzijn voor 't meisje nog somberder wordt door de knorrige luimen harer stiefmoeder, wat wonder, dat de liefde voor den jongeling nog dieper post vat in haar gemoed en zij troost vindt in de herinnering aan verleden dagen. Juist die booze luimen harer moeder waren er noodig om heur hart steeds meer te hechten aan den jongeling, dien men haar ontnemen wilde. En de onmenschkundige manier, waarop straks Arjaen 't aanlegt ten einde zich bij haar aangenaam te maken, de wijze, waarop hij eigen rijkdom tegenover Piets bekrompen omstandigheden stelt en aldus schijnt te meenen, dat hij slechts heeft te beschikken om Maotje te zien volgen, juist deze beide omstandigheden moesten Piets plaats in Roosje's hart blijvend maken. Op allerlei wijzen staat de stiefmoeder Arjaen ten dienst, met goeden en slechten raad. Met goeden raad, want Sentine doet hem begrijpen,

dat zijn toon van gezag moet wijken voor lijdzaam geduld. Met kwaden raad ook, als we zien zullen. Arjaen is in zijn hart geen slecht jongeling, maar Sentine heeft hem met iederen dag meer onder haar hebzuchtigen invloed. Eerst vleiend en fleemend, straks brutaal en uittartend, weet ze Arjaens hartstocht voor 't meisje te dwingen tot gehoorzaamheid aan hare plannen. Geen oogenblik denkt ze er zelfs aan voor Arjaen een rol te spelen, wel wetende, dat haar altijd nog 't pad open staat om *hare* voorstellen, als door den rijken boerenzoon gedaan, onder 't Duunlandsche publiek te brengen. Plicht en recht doen niettemin telkens hunne eischen gelden bij Arjaen, zoodra hij maar onder de oogen van Sentine vandaan en met zijn geweten alleen is. Zijn hartstocht spreekt echter te luid en morgen bezoekt hij de verachtelijke koppelaarster toch weer. Eindelijk wordt hij rijp voor 't even vernederend als verachtelijk spel om Kees, den dronken broer van Piet, in den arm te nemen bij 't gevaarlijk spel om Piets dood in Duunland rond te strooien. Het kost Sentine moeite hem zoover te krijgen; 's mans verliefde onnoozelheid, zijne jaloerschheid, zijn trots is niet genoeg; hare eigen geslepenheid, hare bedreigingen, hare grofste zinspelingen moeten 't overige doen. Hoe onnoozel is Arjaen, die niet eens heeft gemerkt, dat het voor Kees niet verborgen kon blijven, wat heel Duunland wist: onnoozele verliefdheid. Maar eens onder de macht van een sujet als diezelfde Kees, moet hij zich iedere vernedering laten welgevallen, en kost hem 't booze plan heel wat wroeging en zelfverwijt. Als ten slotte Maotje 't slachtoffer wordt van de list, keert het berouw in zijn hart terug en vóór de ontknooping herstelt hij zijne fout.

Ik heb mij 't genoegen moeten ontzeggen deze of gene plaats af te schrijven. Ik zou ook verlegen zijn met eenige keuze. De jonge schrijver heeft in deze eenvoudige, lieve novelle zooveel blijken van gezond gevoel, van een juisten kijk op de dingen, van talent om weer te geven, wat hij uit de werkelijkheid en zijne verbeelding tot een geheel verbindt, aan den dag gelegd, dat het afschrijven van 't ééne eene onrechtvaardigheid aan 't andere zijn zoude.

Ik meen te mogen zeggen, dat zijn etsstift fijn genoeg is om zelfs zeer fijne toetsen aan te leggen. Als hij eene natuurbeschrijving geeft, is die ongezocht en waar; als hij zijne Duunlandsche helden en heldinnen laat strijden tusschen hartstocht en plicht, tint hij elke afdwaling naar waarheid. Heel menschelijk zijn hunne ware, heel zielkundig hunne voorgewende beweegredenen. Des schrijvers humor is van de echte soort; zijne tooneeltjes, waar 't gevoel de eerste rol vervult, zijn nergens weekelijk of zoetelijk. Bijwijlen brengt hij aangrijpende actie in zijn spel. Ook is de ontwikkeling, de steeds voortschrijdende handeling, onberispelijk. Ik durf gerust zeggen, dat deze eersteling van *Heins* (?) goed geslaagd is en dat de critiek hem mag aanraden, van zijne meer ernstige studie nu en dan verpoozing te zoeken in de novelle.

Een jong auteur die zooveel talent toont te bezitten, als in ‘de Roos van Duunland’ ontegenzeggelijk aan den dag treedt, kan niet anders, dunkt me, dan verlangend uitzien naar goeden raad voor 't vervolg. Dien raad wensch ik hem niet te onthouden. En dan zou 't misschien niet kwaad zijn, als hij zijne schetsen wat breeder opzette. In Cremer heeft hij gelezen en veel gelezen, denk ik. Maar hij moet het nog meer doen. Niet om dien auteur na te bootsen, maar om van hem te leeren, dat de kleine drama's in 't Duunlandsche leven niet zoo klein zijn of hunne ontwikkeling gaat breeder pad op. Heins moet het zich in dezen volstrekt niet gemakkelijk maken. Het zou hem zeker niet bevallen, als de lezers zeiden: ‘voor een keer, goed; aardig zelfs; maar toch een beetje ondiep!’ Blijft hij de voorkeur geven aan 't Walchersche dialect - wat ik niet hoop! - dan zou het toch zeker niet schaden, als hij daar, waar de personen niet sprekende worden ingevoerd, Nederlandsch schreef. Nog dient hij er wel aan te denken, dat de hoofdpersoon hoofdpersoon moet blijven. Roosje houdt zich als een lief kind, gehoorzaam, huiselijk en gelaten, maar ze handelt niet genoeg, en haar Piet komt er wel een beetje gemakkelijk af. Evenwel dit zijn voorhands bijzaken. Hoofdzaak is, dat Heins zijn aanleg dienstbaar maakt aan diepere studie van de kleine dorpswereld, met haar poëzy en haar nuchterheid, haar practischen godsdienst en haar dom bijgeloof, haar liefde en haat, haar oer-toestanden die door de moderne wereld worden aangeraakt en geleid, haar - geheele zijn. Doet hij dit, dan zal zijn eersteling 't bewijs zijn en blijven van een warm hart, een geopend oog en oor, een vaardige pen, maar vooral van den zin naar karakterstudie in 't klein. Schetsen, getint en getoetst, maar waarvan de omtrekken niet weggedoezeld zijn!

> O reken bij het kwade deel
> Ook steeds het goede mede,
> En overzie het groot geheel,
> Want in 't geheel ligt vrede....

aldus 't bescheiden slot van Welters *Liederen,* liedjes mocht hij wel gezegd hebben. Die bescheidenheid staat dezen eerstelingen goed. Ze zijn er me te liever om. En als ik dan onwillekeurig 't nette bundeltjen hier en daar opsla, een liedje lees en nog een en nog een, dan is zeker 't eerste, wat ik onder 't goede wensch mee te tellen, de uiterst keurige vorm. 't Zou me bezwaarlijk vallen één liedje te noemen, dat ook maar door een enkelen stroeven of gezochten regel ontsierd is. Er is eene soberheid in woordenkeus, in beeldspraak, in teekening, in geheel de zegging, die tot ingenomenheid stemt. Het is niet onmogelijk, dat een zoekend oog hier of daar een woord zal vinden, dat hem een stopwoord dunkt, maar dat is dan ook wezenlijk alles. En dan welk een waas van zachtheid, fluweelachtigheid zelfs,

ligt over deze regels; nergens schrille kleuren of scherpe lijnen en toch ook weer geen onduidelijke tinten. 't Geheel lieflijk en welluidend, met keurige afgepastheid, maar die daarom nergens op 't denkbeeld brengt dat er gevijld of geknutseld zijn zou. Kunstkeurigheid, dat is geloof ik 't goede, 't passende woord voor den vorm dezer liedjes. Er is muziek in, zachte, melodieuse muziek, waarnaar 't oor met welgevallen luistert.

Dit van den vorm - wat zal ik van den inhoud zeggen? Heb ik verrassende denkbeelden gevonden? Dwong de dichter mij meermalen stil te staan bij zijne poëzie, hier om de volheid der zegging, daar om 't verheffende van zijn zang? Was er een liedje, een couplet, een regel, die mij onverbiddelijk in 't geheugen moest blijven hechten, omdat... 't boeiende mij tot herhaalde lezing uitlokte? Ik kan 't met geen gerust geweten zeggen. Er is in den ganschen bundel niet één dichtje waarvan ik getuigen mag, dat het mij, in dien zin, overwonnen heeft. Zie daar den zwakken kant van Welters eerstelingen. Deze dichtbloempjes zijn geen madeliefjes, ze missen de duurzaamheid dezer teere weideplantjes; 't zijn geen rozen, want daarvoor is hunne kleur te zwak; 't zijn madeliefjes met de kortstondigheid der maandroos. Beter, meer naar waarheid, weet ik het niet te zeggen.

Maar al duurde 't madeliefje maar één voormiddag, dan zou het toch de moeite wel van 't aankijken waardig zijn. 't Bescheiden bloempje versiert de zoomen van 't pad, waarlangs de wandelaar treedt. Het verdient dus meer dan een ondankbaar afgewend gelaat van den onverschillige. Vooral als 't, in 't voorjaar, de eerste is onder de schatten van flora's hand. Zoo denk ik, en pluk hier en daar een bloempje af.

In de ‘jeugd’

> De jongling treedt het leven in,
> Vol bloemen zijn de wegen,
> En uit dat bonte leven lacht
> De hemel blij hem tegen.....

Ziet, nu is 't de tijd van liefde en lust, de hemel in zijn borst, de smart nog verre. Wel hem zoo hij dien zielstoestand lang bewaart. Gij, mijne vrienden

> Verstoort toch niet des jonglings droomen,
> Wiens hart der min gelooft,
> Wis komt de tijd, die zijner ziele
> Ook dezen hemel rooft.

Nu is 't nog lente en mooi weer.

> De lentezon schijnt op het veld
> De boomen botten uit,
> Reeds menig knopje, dat verheugd
> Zijn tengre blaân ontsluit.....

laat dus ook hij genieten van 't leven, en aanstonds zijn zomer waardeeren. Zijn zomer, als

De linde bloeit, de linde geurt
En vriendlijk staart ze in 't rond;
Het avondkoeltje ruischt en strooit
De bloesems langs den grond.....

en welke bloesems zoo haast weer door den najaarsstorm worden geknakt.

Op woud en velden verspreidt zich
Een vale en droevige tint,
Onstuimig jaagt door de takken
De gierende najaarswind.....

om knoppen en blâren en bloemen aan den winter prijs te geven. Wel hem, die lang den zomer in 't harte houdt, hoe schoon is zijn avondrust

Dal en heuvel beide
Zijn in slaap gesust,
Op de vlakke heide
Ligt de diepe rust.....

't Laatste zongeflonker, dat daar tintelt op den vloed en 't rimpelend water met een purperen gloed kleurt, verkondigt vrede.

Zwijgend gaan de golven
Verder immer voort,
't Dof gedruisch van 't leven
Wordt niet meer gehoord.

Maar zoovele stemmen
Fluisteren dooréén,
En een nieuwe wereld
Toovren ze om ons heen.

Zalig, die haar klanken
Kan verstaan en hoort,
Dubbel is het leven,
Dat hem toebehoort.

Ja zalig, die 't oor geopend houdt voor de reine poëzie dezer klanken. Laat des levens storm 't hoofd opsteken en de kalmte van den stillen avond worden afgewisseld door de drukte van 't dagwerk, 't beste deel bewaart hij in zijn hart. 't Is waar

Steeds voort gaat het leven, de hollende tijd
Stuwt verder zijn rollende golven,
Veel vreugde en geluk, veel lijden en smart
Ligt onder die golven bedolven.
Steeds voort gaat het leven; en meerdere vreugd'
En meerdere smart wordt geboren.
In de onpeilbare diepte der eeuwigheidszee
Gaat het lijden der enk'len verloren.....

maar in 's levens zee dient moed de stuurman te zijn, die 't scheepje de behouden haven in stuurt.

Is 't eeuwig slechts winter,
Dekt sneeuw steeds de velden,
En vlucht voor de lente
Dan nimmer de kou?

Ten goede kan immers
Nog alles zich wenden;
Wat wilt ge dan treuren,
Mijn weifelend hart?.... Geen wanhoop.....

Al zijn de wolken nog zoo dicht,
En nog zoo zwart de nacht,
Toch gaan de sterren haren gang
En houden stil de wacht.

Zoo is 't in dit leven. Daar zijn van die sterren om ons zoowel als boven ons, die steeds de wacht houden met haar licht. Aan dat licht dankt de menschheid het, dat dit leven meer vreugde en minder lijden, meer liefde en minder haat deelachtig werd en wordt, allen ten zegen, ook dien eenling, wiens smartkreet heden nog wordt verdoofd door de luide stem van andere, nog ongelukkiger - of luider roepende - slachtoffers van de onvolkomenheden onzer maatschappij, maar die morgen toch zal gehoord worden. Weet, daar zijn engelen onder ons, die 't goede willen en doen, waar hun voetstap over den drempel komt.

Daar gaan door 't leven eng'len
Met zachten vleugelslag,
En staan den mensch ter zijde
Beschermend nacht en dag.

In ieder menschenharte
Daar woont hun toovermacht,
Gezegend, reddend, zeegnend
Daar houden zij de wacht....

Wel hem, die 't verstaat, die 't verstaat met zijne vrouw, met zijn kind, met zijn vriend, met zijn broeder. Is maar eens onze rijkdom een menschenhart; en dan nog plaats voor één en nog één. Zoo'n menschenhart.....

Zoo'n hart is klein, en toch hoe groot!
't Is meerder, meerder waard
Dan al de parels van de zee,
Dan al het goud der aard.

Zoo door 't leven, in 't zonnetje van liefde en vriendschap, en dan steeds voorwaarts.

Een droeve melodye trilt
In ied're menschenborst,
Een honger, nimmer meer gestild,
Een nooit te lesschen dorst.

Van 't grijs verleden zingt dat lied,
Van lang verloren vrêe
Onrustig als het schuif'lend riet
Aan 't rotsig strand der zee.

Geslachten rijzen en vergaan,
En nieuwe worden grijs,
En altijd weer dezelfde traan
Om 't oude paradijs.

En toch, niet in der eeuwen schoot,
Niet in een ver verleen,
Niet daar ligt redding van den nood
Of drijft ons 't leven heen.

Neen voorwaarts, altijd verder voort,
Gewerkt, gestrêen met macht,
Hero'vren is het groote woord,
Wat wegzonk in den nacht.

Omhoog den matten blik gericht,
Een sluier dekke 't verlêen,
Omhoog blinkt nog hetzelfde licht,
Dat eens in Eden scheen.

Dat wenkt u toe, dat gaat u voor,
Voor in der tijden loop,
Rijs op en volg dat glinst'rend spoor,
Onsterf'lijk is de hoop.

Me dunkt, we mogen 't bij deze kleine mededeelingen laten om den lezer te overtuigen, dat Welters Liederen goed recht hebben op een bescheiden plaatsje in den letterkundigen hof. Een bundeltje, waaruit verzen en dichtjes kunnen worden saamgelezen zoo gaaf en keurig als de gekozene en waarvan de inhoud zooveel goeds bevat, zoo'n bundeltje is als eersteling verre van verwerpelijk, maar verdient een belangstellend woord. Ik gun 't den dichter gaarne.

Den Haag.

A.W. STELLWAGEN.

Komediespelers op en van de planken.

Tooneelspelers door J.J. Cremer. Leiden, P. van Santen. 1876. Drie deelen gr. 8°.

In vroeger tijd heette het: ‘honderd schoolmeesters, negen-en-negentig gekken’. Dit is zoo niet meer. Wie nog gekscherende zoo iets durfde zeggen zou oogenblikkelijk tegengesproken worden, ja, het jongere geslacht zal nog beleven, dat men onder honderd onderwijzers der jeugd ternauwernood één kwast weet aan te wijzen. En hoe gaat het met eene andere soort van leermeesters, met hen, die op de planken geacht worden het volk te onderwijzen? Hoe oordeelt men heden ten dage over onze tooneelkunstenaars?....

Voorheen waren ‘komediant’, ‘losbol’, ‘slecht sujet’, enz. woorden schier van ééne beteekenis. Uitzonderingen liet men toe; maar over 't algemeen beweerde men, dat er een steekje los was aan de heeren en dames van het tooneel, en de beschaafde wereld hield hare deuren hermetisch gesloten voor de priesters en priesteressen der kunst. Is dit nog zoo? Is de publieke opinie nog zoo tegen hen vooringenomen, of laat mij liever vragen: heeft een fatsoenlijk mensch nog het recht met zooveel kleinachting op de theaterwereld neer te zien als weleer?....

Dit is zeker: worden onze tooneelspelers nog niet zóó in 't zonnetje gezet als de heeren van het lager onderwijs, zij wekken toch meer belangstelling. Er wordt reeds veel gedaan ‘om ons tooneel te verheffen’; van alle kanten worden ernstig gemeende wenken en nuttige lessen gegeven aan hen, die zich aan de kunst hebben gewijd; letterkundigen van naam trachten hunne repertoires van betere stukken te voorzien; Tooneelverbond, ‘Nederlandsch Tooneel’.... en wat niet al, opdat wij, binnen korter of langer tijd, toch ook in ons land goed komedie mogen zien spelen! Als nu dat alles invloed op hen uitoefent en met hunne aesthetische ook hunne ethische ontwikkeling gelijken tred houdt; als het niet meer eene zeldzaamheid zal zijn, dat een welopgevoed en goed onderwezen jongmensch van fatsoenlijken huize hun beroep kiest - nu nog iets, dat men in de courant als eene bijzonderheid vermeldt! - twijfel ik niet, of ook voor hen breekt eene betere toekomst aan.

Onder onze letterkundigen, die mede aan dit goede doel hunne krachten wijden, mag onze Cremer met lof worden genoemd. Heeft hij reeds bij herhaling *voor* het tooneel geschreven, in dezen roman schrijft hij *over* tooneelspelers en laat hij de nog altijd bestaande vooringenomenheid tegen hen sterk uitkomen..... Maar voordat we iets meer over de strekking of de moraal van 't boek in 't midden brengen, iets over den inhoud.

De hoofdpersoon, althans de jonge man, die de hoofdrol van het drama vervult, is geen tooneel*speler,* maar wordt in den loop van het

verhaal tooneel*schrijver*. In het eerste hoofdstuk treedt hij op als een jongeling van negentienjarigen leeftijd en eenige zoon van fatsoenlijken huize, die pas van de H.B. school is gekomen, met het plan om op het kassierskantoor van zijn vader werkzaam te zijn. Als kind en knaap had hij reeds groote voorliefde voor het tooneel, knutselde poppentheaters, acteerde zelf en 'ging graag naar de komedie'. Als hij voor de eerste maal, nu hij 'van school' is, naar den schouwburg in de provinciale hoofdstad gaat, komt hij al aanstonds in aanraking met acteurs en actrices, en heeft met een paar van laatstgenoemden een nachtelijk avontuur!.... Dit brengt hem in verdenking, maar onverdiend, want zijn hart bleef vrij, of liever, hij was reeds verliefd op een 'speelkameraadje' uit zijne kindsche dagen, een meisje van een naburig buiten, dat bij zijne voormalige vertooningen met poppen of in persoon zijn toejuichend 'publiek' had gevormd. Hoe hij nu, ondanks zijne onschuld, door die onverdiende verdenking, maar ook door zijne voorliefde voor de kunst en hare beoefenaressen, in eene zeer scheve positie komt tegenover zijn vader en vooral tegenover zijne grootmoeder, wordt ons hier geschilderd. Laatstgenoemde is eene echte, goed geteekende aristocratische dame, een waardige figuur, die, eerst fel gebeten op alle theaterprinsessen, de verongelijking, welke zij haar aangedaan heeft, later op de nobelste wijze zoekt te vergoeden. Wat echter de eigenlijke tooneelspelers van den roman, of van het tooneelgezelschap 'Baars en Vogel' betreft, hoeveel of hoe weinig zij berekend zijn voor hunne taak, welk leven zij onder elkander leiden, met ettelijke hunner lotgevallen tijdens de *premier amoureux* van het boek met hen in betrekking staat, het maakt den verderen inhoud uit. Terwijl Archibalds liefdesgeschiedenis onder dit alles haar beloop heeft en tot een goed einde komt, ontwikkelt zich zijn talent als schrijver voor het tooneel; en als zijne 'Nella' - het eerste stuk, dat hij met zijn naam uitgaf en dat elders reeds meer dan dertig malen opgevoerd werd - ook in zijne vaderstad wordt vertoond, met zooveel toejuiching, dat men den auteur op de planken roept, zit zijn eerste 'publiek' als zijn lief vrouwtje naast hem in de loge.

Wij worden dus door Cremer beurtelings verplaatst onder tooneelspelers en menschen van stand en fortuin. Hoe er op en van de planken - en hier kom ik op de strekking terug - komedie gespeeld wordt, de talentvolle schrijver geeft het op zijne welbekende plastische manier bij herhaling te zien. Vader en schoonvader van den held des verhaals zijn, bijvoorbeeld, acteurs, die hunne rollen spelen, niet achter maar vóór of liever ver van het voetlicht. De eerste is een speculant, schijnbaar een eerlijk man, die eindelijk uit zijne rol valt en als bankroetier aftreedt, om eerst zeer laat zich nog eens weder te vertoonen. De tweede is een caricatuur van den man van geboorte zonder geld, die niets heeft, waarop hij zich beroemen kan, dan zijne afkomst van - een Generaal! De marqué van het boek is het conventioneele type van den ploerterigen lichtmis, die al heel slecht zijne rol van fatsoenlijk man

vervult, een oneindig gemeener sujet, dan de marqué van de firma ‘Baars en Vogel’, die wel op het tooneel voor falsaris speelt, maar van de planken af als een achtenswaardig huisvader en een hulpvaardig mensch wordt voorgesteld.

Het deed mij goed, dat de schrijver ook brave acteurs en actrices liet optreden, onder anderen een veel belovend, zeer deugdzaam jong meisje met bijzondere begaafdheid voor de kunst; en het speet mij, dat hij het lieve kind zoo spoedig liet sterven. 't Heeft er iets van, dat de theaterlucht toch niet gezond is voor een rein vrouwelijk hart, of dat zij, die der verleiding weerstand bieden, dit moeten boeten met het verlies van levens- en lichaamskracht. Aanmoedigend voor jeugdige vrouwelijke talenten, om zich aan de kunst te wijden, is de geschiedenis van Flora Reene eigenlijk niet..... Maar de S. zegt in zijne korte voorrede, dat ‘de handeling van ons (?) verhaal den lezer omstreeks d e r t i g jaren terugvoert’; sedert dien tijd, geloof ik, dat het beter is geworden..... Dat Cremer ook in de meer lichtzinnigen van zijn troep het rein menschelijke en zedelijk goede laat uitkomen, helpt mede, om de veroordeeling van allen als hoogst onbillijk te brandmerken, en strekt hem tot eer.

Als ik mij niet bedrieg, heeft hij zoowel het groote publiek als ons tooneelpersoneel eene les willen geven. Met het oog op het eigen gebrekkige, vooral op het klatergoud van vele conventioneele maatschappelijke deugden, roept hij den toeschouwers toe: oordeelt niet naar den schijn, noch in noch buiten den schouwburg! Veroordeelt niet, wat gij niet of slechts gebrekkig kent, en stoot niet af, wat, bij meer welwillende tegemoetkoming, zich zou verheffen uit de laagte, waarop het geacht wordt te staan, misschien wel staan blijft, omdat het zonder uwe waardeering en medewerking zich niet oprichten kan..... De priesters en priesteressen van Thalia en Melpomene worden daarentegen ernstig door hem gekastijd over de scheve, conventioneele en hoogst gebrekkige beoefening hunner kunst. Vele goede wenken en flinke terechtwijzingen geeft hij hun ten beste, en, bij veronderstelden aardeg en talent, moedigt hij hen krachtig aan.

Ik behoef hier zeker niet te beschrijven op welke manier Cremer dit alles, niet beredeneert, maar in tafereel brengt, noch de loftrompet over zijn aanschouwelijken verhaaltrant te steken. Wie kent hem niet, den meest populaire onzer novellisten?..... De critiek heeft echter ook hare aanmerkingen, en, wat mij betreft, ik durf wel zeggen, dat in dit zijn werk de vorm hier en daar veel te wenschen overlaat. Hij is nu en dan *te* realistisch, tot plat wordens toe, soms zóó zelfs, dat een kiesch vrouwelijk gemoed er zich aan ergeren moet. Het komt mij voor, dat de auteur wat overhaast geschreven heeft; misschien wel omdat zijn werk voor feuilleton eener courant dienen zal; en dat hij hierdoor verzuimd heeft de fijne schaaf erover te laten gaan. Cremer weet, even goed als ik, dat een fatsoenlijk jongmensch tegen eene fatsoen-

lijke jonge dame op sommige dingen zelfs niet zinspeelt, maar vergat dit zeker, toen hij zijn jeugdigen held tot zijn meisje liet zeggen, dat zijn papa slechts een-en-twintig jaar oud was ‘toen hij zich als vader van een Archibald onder de kin mocht strijken’, als bewijs dat hij zelf niet te jong is, om aan trouwen te denken.... Maar veel ergerlijker is het gesprek tusschen Brons en zijn pleegkind, in het twintigste hoofdstuk; om niet te spreken van toespelingen en uitdrukkingen, die men in gemengd gezelschap van beschaafde lieden niet hoort, althans niet goedkeurt. 't Is wel waar, Cremer houdt zich aan de werkelijkheid; behoudens kleine uitzonderingen zal niemand zeggen: ‘zoo wordt er niet gedacht, gesproken of gehandeld’, maar 't is alles geen ‘natuur en waarheid’ met het oog eens dichters bezien of met een dichterlijk waas overgoten.....

Dat woord ‘waas’ doet mij denken aan nog iets, waaruit ik afleid, dat hij zijn werk niet genoeg heeft gepolijst, ik bedoel zijne taal. Dat hij ‘waas’ mannelijk maakt en spreekt van ‘fijn blauwen waas’ en ‘rossigen waas’, waarbij men onwillekeurig aan *wasem* denkt, - dat hij ‘verfloos’ schrijft in plaats van ‘verveloos’ en dergelijke kleine afwijkingen van de aangenomen regels meer, nog daargelaten; maar ‘'t schap’ (voor *plank* in eene kast), ‘schouderscheuken’ en ‘rakkelen’ zijn woorden, die men te vergeefs in de woordenboeken van De Vries en Te Winkel of Van Dale zoekt. Zoo ook ‘blakerlantaarn’ (*nachtblaker?*), ‘lichtglimp’ (voor *lichtstreep*, want *glimp* is *bedrieglijke* of *valsche schijn*), ‘kartouwen’ (oudtijds voor kanonnen gebruikt), om een paar touwen aan te duiden, door een boer geleend tot het weder oprichten van een omgevallen rijtuig; had hij dan nog maar ‘karretouwen’ gezet, zooals we spreken van *karrepaard* en *karrevracht*, niet *karpaard* en *karvracht*; en wie zou weten wat een ‘mossenhuis’ of ‘mossendeur’ is, als hij 't niet uit het verband kon opmaken? ‘Knoerpend,’ ‘springfluiters’ en ‘montane’ zijn ook zeker provincialismen; ik ken *knersen* en *knarsen*, *een spring-in-'t veld* en *zijne tramontane*(*) *verliezen*, maar niet *van zijn montane* of *tramontane raken.* Waarom ook ‘traiter’ of nog vreemder, ‘traîter’ geschreven? Wat *treiteren* is en een *treiteraar*, bij verkorting *treiter*, weten we best, maar alleen een Amsterdammer of Laijenaar zal dat woord uitspreken alsof er eene *a* of *ai* in is, en het Fransche *traitre* beteekent heel iets anders.

De geachte auteur denke hier niet aan vitlust of betweterij. Ik wilde hem alleen opmerkzaam maken, hoe iemand, die de kunst verstaat in allerlei dialecten te schrijven, licht gevaar loopt zijn zuiver Hollandsch te bederven. Maar ik herhaal, te groote haast heeft hier misschien de meeste schuld, wat ook wel het geval zal zijn met de hier en daar minder juiste interpunctie; of is dit te wijten aan den zetter of corrector?.....

(*) De Italianen zeggen: *perder la tramontana*, als een zeeman de noordster of zijne leidster uit het oog verliest en geen koers meer kan houden, wat, in figuurlijken zin gebruikt, beteekent: in verlegenheid of in de war raken. Ook wij spreken van een mal figuur maken als iemand *zijn tramontane verliest.*

Als deze aankondiging onder de oogen komt der lezers van den *Tijdspiegel*, hebben zij zeker reeds kennis gemaakt met Cremers boek, hetzij in 't *Nieuws van den Dag*, hetzij in deze flinke uitgaaf van Van Santen. Dit doet echter weinig af, want de schrijver is zoo ‘gewild’, dat men niet wacht met lezen totdat onze Tijdschriften zijn werk ter sprake hebben gebracht. Ik wenschte wel, dat het ‘publiek’ ook zoo goed naar hem luisterde en hem en anderen hielp, om draken en spectakelstukken van ons Nederlandsch tooneel te weren. Hij heeft gelijk! Dat ons tooneel nog zoo gebrekkig is, is grootendeels de schuld van de toeschouwers, die eene Rosa Brons veel meer toejuichen dan eene Rosa Baars, en dat stukken als van Oudenolms Nella, al was het nog volstrekt geen model, meer dan dertigmaal opgevoerd konden worden voor volle zalen, zou wel te wenschen zijn!

Kampen, Juni 1876.
J. HOEK.

Wie het zwaard nemen zullen door het zwaard vergaan.

Dr. Jan ten Brink, Slachtoffers en Helden der Revolutie. Tweede druk, met 57 Houtgravures. Leiden, P. van Santen, 1876.

Is er menig tafereel in de geschiedenis van ons geslacht, waarin het drama ter tragedie wordt, dan mag men daartoe zeker de historie rekenen der Fransche Revolutie. Het wordt meer tragisch, als men de omstandigheden nagaat, waardoor aan de gebeurtenissen die uitkomsten werden bereid, eerst recht tragisch wordt het, wanneer men let op de karakters en het lotsbeloop van velen, die daarvan de slachtoffers werden. Dan eerst merken wij op, hoe zelfs zij, die men anders als door eene rechtvaardige Nemesis getroffen zou beschouwen, althans gedeeltelijk onschuldig waren, anderdeels zwaar boetten voor verkeerdheden welke men hun toerekenen kon. Bijna nergens vond men zooveel grond als daar om het woord toe te passen van Shakespeare:

> De mensch, de trotsche mensch, zoo korten tijd
> Met glans en heerlijkheid bekleed,
> Speelt zulk een wonderbare rol op aard,
> Dat eng'len daarbij mochten weenen.

Lodewijk XVI mocht meer voor de misdaden en het wanbestuur van zijne vaderen en voorgangers dan voor zijne eigene boeten; hij zelf had gebreken en beging fouten, die op zijn standpunt gevaarlijk waren, en

op den duur voor hem zelf in zijn land noodlottig werden. Zijn gade, de ongelukkige Antoinette, handelde van den aanvang af met eene onbedachtzaamheid, die in haar jeugd, karakter, omgeving en toestand grond vinden, maar die, vooral in die dagen van spanning, misplaatst mochten heeten. De Fransche Grooten, tot hen toe die met het koninklijk huis nauw vermaagschapt waren, toonden zich grootendeels een ras, dat verdiende door een rechtmatige vergelding te worden getroffen. Men moet de geschiedenis dier tijden kennen, nagaan aan welken druk het volk was prijs gegeven, hoe ergerlijk de trots der aanzienlijken het vernederde, welke afpersingen het verarmden, terwijl de koningen spilziek verkwistten, hoe willekeur de plaats verving van het recht, om zich te verwonderen, dat de Revolutie niet vroeger plaats greep en dan meer aristrocratenbloed kostte. De aanvankelijk gedane eischen waren billijk; doch de *tiers-état* werd in de personen zijner afgevaardigden naar de kaatsbaan gedrongen. Scheen toen ook nog de gematigdheid te zullen zegevieren, die later in de Girondijnen hare vertegenwoordigers vond, de tegenstand dien men bij den zwakken vorst, bij adel en geestelijkheid ontmoette, lokte uit tot krachtiger tegenstand, waarbij de eischen hooger en hooger werden opgedreven.

Het onvoorzichtig gedrag van het koninklijk echtpaar, het onthaal van de roijalistische officieren, later de welberaamde maar verkeerd aangelegde vlucht, deed die verbittering toenemen, waarbij de tartende houding van de émigré's kwam. Dit verwijdde de klove en wekte het wantrouwen en de ergernis. Een en ander mocht ter eener zijde als pogingen tot zelfbehoud beschouwd worden; in de oogen der tegenstanders gold het als landverraad. Wat op evolutie door de meest rechtschapen en edele voorstanders van recht en vrijheid was aangelegd, liep op revolutie uit, en deze in immer vreeselijker vormen, totdat het uiterste in het Schrikbewind was bereikt. De hoofden van Lodewijk, wiens koningschap zijn grootste ongeluk was, en van Marie Antoinette vielen op het schavot, zij waren de handschoen toegeworpen aan de legitimiteit. Huiveringwekkend werden de gruwelen onder de leuzen van Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap begaan, terwijl zooveel krachtsbetoon, volharding en doodsverachting als het Fransche volk tegen zijne uit- en inwendige vijanden betoonde, onze bewondering wekt.

Dat echter ‘het *fatum* der geschiedenis zijne ijzeren hand op de rampzalige Bourbons deed nederdalen’ kunnen wij den schrijver niet zoo gaaf toegeven, al boette Lodewijk, gelijk wij zeiden, goeddeels meer de fouten zijner voorvaders dan eigen verkeerdheid. Lodewijk XIII, of liever zijn albeschikkende minister de kardinaal De Richelieu, om zijn voorganger Karel IX en Maria de Medicis niet te vergeten, Lodewijk XIV de echte staatszuchtige, eergierige en ijdele Franschman, in zijn grootheid zoo klein, in zijn hoogheid zoo laag, de Regent, Lodewijk XV, die reeds bij zijn leven een zedelijke *masse puante* mocht heeten, hadden met ruime hand de zaden gestrooid waaruit zooveel gruwel en

zooveel leed moest opgaan. Ook voor hen had het woord gegolden: - ‘Ik heb u vuur en water, goed en kwaad, dood en leven voorgesteld; grijpt naar hetgeen gij wilt’ - het woord: - ‘Ziet, gij allen, die een vuur ontsteekt, en u met vlammen toerust! wandelt in het licht uws vuurs en in de vlam welke gij ontstoken hebt. Doch dit wedervaart u van mijne hand, dat gij in smarten zult liggen’. - Na en om hetgeen Frankrijk's vorsten en grooten en zijn hooge geestelijkheid geweest en niet geweest waren, kan men de omwenteling in Frankrijk met den Auteur ‘een noodig, onvermijdelijk, een hoogst rechtvaardig kwaad’ noemen, kwaad om de blinde verwoedheid, om de slechtheid en ontmenschtheid van hen die daarbij optraden als de drijvers. Voor ‘martelaren’, gelijk zij bl. 2 en elders, vooral bl. 22 en 37 worden genoemd, waren Lodewijk XVI en Maria Antoinette bezwaarlijk rein genoeg.

Op zeer enkele omstandigheden in zijn leven na, was de koning een toonbeeld van zwakheid, een man die liever en beter sloten maakte en op de jacht ging dan regeerde, wiens dagboek en uitgaafboeken hem ten toon stellen als een pitoijable figuur, weinig berekend voor het hoog en gewichtig standpunt waarop hij was geplaatst. Veel meer belangstelling boezemt zijn gade in, wier fouten meer die waren van haar leeftijd en toestand, maar die opgewogen werden door energie, door vrouwelijk fijn gevoel, door een kracht om te handelen en te lijden, die dikwerf eerbied inboezemt.

Zijn beiden de hoofdfiguren in de Slachtoffers en Helden der Fransche Revolutie, Dr. Ten Brink voert ons in eene galerij van beelden, die de beschouwing waardig zijn, terwijl hij toestanden beschrijft, waarop in de geschiedenis, gelijk die tot hiertoe veelal geschreven werd, minder werd gelet, al bestonden er ook werken die ons de ondervindingen en bevindingen van enkelen deden kennen, en waarin de vraag, hoe de menschen in die dagen van beroering gesteld en gestemd waren, werd beantwoord. Men maakt zich daarvan anders lichtelijk eene onjuiste voorstelling en houdt het ervoor, dat de geheele natie, en althans de bevolking van Parijs in de draaikolk werd rondgevoerd, die niemand eenige rust gunde, die dreigde allen te verslinden. Toch gingen honderdduizenden daar hun meer gewonen gang, wanneer niet de republiek tot viering van feesten enz. riep. De gewoonte verstompte velen voor de indrukken, welke zulke gebeurtenissen als daar dag aan dag plaats grepen anders moesten maken. Als onder het oog van den dood speelde en musiceerde en converseerde men zelfs in de gevangenissen, waarheen men zoo menig adellijke en aanzienlijke had gesleept. Er moest gezorgd worden voor wat men eten en drinken en waarmede men zich kleeden zou. De theaters speelden en de café's waren geopend en werden druk bezocht, gelijk men dit van het Fransche volk kon verwachten. Een en ander wordt ons in het werk medegedeeld op een levendige en aanschouwelijke wijze; zoodat ons de toenmalige toestanden helder voor oogen worden gesteld, en wij menige bijzonderheid vernemen welke men

slechts bij Mercier, Prud'homme en Mary Williams, soms ook bij Carlyle kan vernemen, als hij den vrijen loop laat aan zijne in den grond ernstige en aangrijpende *mockery* b.v. in zijn verhaal van de vlucht van Lodewijk met zijn gezin naar Varennes, en in de beschrijving van sommige straattooneelen.

Wij spraken van het wufte Fransche volkskarakter, dat in blind zelfbehagen de ernstigste lessen weldra vergeet. Dit treedt op stuitende wijze aan het licht in het laatste hoofdstuk. 'Tusschen het schrikbewind en het konsulaat', waarboven wij een motto vinden uit Carlyles werk, dat zoo recht in zijn manier en geest is: - '*All Sansculottic things are passing away*, *all things are becoming culottic'*. - Het bevredigt eenigermate ons rechtsgevoel, wanneer wij na Robespierre ook een Fouquier-Tinville, Carrier, Lebon het schavot zien bestijgen, waarheen zij zoo menig beter mensch, zoovele onschuldigen hadden gevoerd, gelijk het ons met weerzin vervult, als wij niet slechts op de *Terreur rouge* de onschuldiger *Terreur blanche* zien volgen, maar wanneer wij de Muscadin's zien pronken en *stolziren*, en er een *bal des Victimes* wordt aangelegd; als wij op vermaak zien zinnen, alsof dit het hoofddoel des levens ware. Het is trouwens de reactie, die bij de Franschen steeds in verhoogde macht volgt. Jammer mag men het keuren, dat deze niet ook op zedelijk gebied plaats vond, waar zij, getuigen dit de 5994 echtscheidingen te Parijs binnen den tijd van vijftien maanden, ruim zoo wenschelijk zou zijn geweest. Inderdaad het was noodig, dat eene krachtige hand het weerbarstig ros bij den teugel greep en zich daarop zette, al werd Frankrijk zoodoende noch voor zich zelf, noch voor andere volken een zegen.

Wij zijn niet blind voor de betere zijden in het Fransche karakter, wij hebben onder hen aangename en ook edelmoedige menschen gevonden, er is iets ridderlijks in die natie, helaas! met de fouten die veelal aan dat ridderlijke kleven. Zij is onder de katholieke volken, wat het meer verlicht gedeelte betreft, mogelijk het minst geschikt naar haar aanleg om roomsch te zijn, er leeft in haar zucht naar vrijheid welke eeuwen van druk niet konden dooven; doch hoe ontbrak haar vastheid en matiging bij haar verzet tegen geestelijke en staatkundige dwinglandij en druk. Door welke valsche voorspiegelingen van *la grande nation* en het eerste volk der aarde te zijn, liet het zich verblinden en misleiden! En die waan is nog niet geweken. Hoe onzacht vaak uit dien droom gewekt, zet het dien weldra voort, op opnieuw in koortswoede te ijlen, - of zou het eindelijk ontwaken? Wij hopen: ja! doch vreezen: neen! Het voelt zich te diep gekwetst in zijne ijdelheid, het chauvinisme is er vast geworteld, het land is rijk en bezit enorme herstelkracht, bij maar eenigermate gunstige verwikkelingen zal de *parti du mouvement* zelfs eene anders vredelievende regeering dwingen om revenge te zoeken. En wat het dan kan, leerden de jaren van 1791 tot 1796, toen een deel van het land in openlijken opstand was, het

schrikbewind in Parijs en elders woedde, en men daar toch den tegenstand van bijna geheel Europa tartte en dien overwon.

Al hemelt men de uitwerkselen der Fransche revolutie nu ook niet op, en vereenigt men, ziende op wat men hier te lande, in Engeland en Zwitserland bezat, indien ook niet altijd aanwendde, zich nog niet met de bewering, dat met die omwenteling de tijd van vrijheid eerst aanbrak, en al laat zich afdingen op De Lamartine's gezegde: *que les révolutions ont cela de bon*, *qu'elles mûrissent tous et tout à la fois*, dan mag men toch die katastrophe beschouwen als een tocht door een Roode Zee van bloed en tranen, waardoor men eerst naar een woestijn, maar ook het beloofde land van recht en vrijheid nader werd gevoerd. Zondert men de gruwelen van de Commune, die evenwel ras werd beteugeld, uit, dan mag men zeggen, dat latere omkeeringen en opstanden enz. met matiging en menschelijkheid plaats hadden, in vergelijking met hetgeen vroeger gebeurde.

Gaarne kennen wij Dr. Ten Brink den lof toe, dat hij in zijn ‘Slachtoffers en Helden enz.’ een even belangrijk als onderhoudend werk heeft geleverd, al moesten we nu en dan in de beoordeeling van sommige karakters van hem verschillen. Slechts hier en daar is stijl en voorstelling wat overdreven; bl. 195 getuige het! Het ‘Tweede Druk’ bewijst trouwens, dat het boek als zoodanig beschouwd werd en eene gunstige ontvangst genoot.

De correctie laat nu en dan te wenschen over, b.v. bl. 171°; eenige der houtsneden zijn verdienstelijk uitgevoerd, andere in den stijl der kinderprenten van vroeger dagen. In de onze wordt alles mooi, en verlangt men alles mooi. Wat ter versiering moet strekken, wat ophelderen moet, dient dan ook werkelijk te sieren en aanschouwelijk te maken.

Klein - ook rein?

In het gebergte. Door W.Th. van Griethuysen, predikant te Rotterdam. Rotterdam, Nijgh en van Ditmar.

Onder dien eenvoudigen titel ontvangen wij een bundeltje gedichten, waarvan ik mij gereed maakte eenig verslag te geven, toen ik van dit werk werd afgeroepen door een onverwacht bezoek.

Het boekje lag opengeslagen op mijn tafel, zoodat het photographisch portret van den schrijver tegenover het titelblad terstond in het oog viel.

Van mijn afwezigheid maakte een neefje van mij, een aankomende,

niet van geest verstoken jongen, die de lucht van de Hoogere Burgerschool al zoowat in den neus kreeg, gebruik om op mijn kamer te sluipen en in de boeken en boekjes op mijn schrijftafel te snuffelen. Hij wist dat hij een potje bij mij kon breken, al moest hij nog al gedurig een terechtwijzing van mij hooren, en waarschuwing voor pedanterie en wijsneuzigheid.

Toen ik op mijn kamer terugkeerde, sprak hij:

'Oom, mag ik eens wat vragen?'

'Wel zeker, jongen', was mijn antwoord.

'Staat het portret van dien dominé daar om die versen, of zijn die versen er om het portret?'

Ik werd boos, al was de vraag nog al naïef. Misschien had ik beter gedaan met niets te zeggen, dan hem met een: 'kwajongen, wat veroorloof jij je al niet in je wijsneuzigheid', de kamer af te jagen.

Druipstaartend sloop hij weg. Op de trap hoorde ik hem nog pruttelen: 'had ik dat woord dominé maar niet gebruikt! Oom is ook nog van dominésfamilie.'

En had ik me maar niet driftig gemaakt, dan zou ik hem kunnen gezegd hebben: 'de heer Van Griethuysen heeft in een voorwoordje de reden opgegeven, waarom zijn beeldtenis voor dit bundeltje prijkt: 'Alleen op dringend verzoek', schrijft hij, 'heb ik er in toegestemd, dat mijn photografisch portret voor den titel geplaatst werd'. En als ik nog meer woorden voor den knaap had over gehad, zou ik erbij gevoegd hebben: 'wie kan daartegen?'

Het motto van Eichendorff, achter het titelblad:

> Wem Gott will rechte Gunst erweisen,
> Den schickt er in die weite Welt;
> Dem will er seine Wunder weisen
> In Berg und Thal, in Strom und Feld.

bracht mij weer in mijn gewone stemming, en ik dacht: wie als de heer V.G. een oog heeft om de wonderen der natuur te aanschouwen; een oor om 'de toonen van de onbeschrijfelijk schoone harmonie der bergwereld' te beluisteren; wie de gave bezit die tonen, zooveel mogelijk 'weder te geven' geniet niet alleen dubbel voor zichzelf, maar kan ook anderen in zijn genot laten deelen.

Men moet in die bergwereld zelf vertoefd hebben, om zijn volle sympathie te schenken aan de dichterlijke ontboezemingen, die het hart verheffen en met V.G. doen uitroepen:

> 'k Hef naar de bergen 't oog omhoog!
> Wie naar de bergen henentoog,
> Vond, ver van 't aardsch gewemel,
> Zich in 't gebied der eenzaamheid,
> Aan 't voorportaal der zaligheid,
> En dichter bij den hemel.

‘In het gebergte’ is een bundeltje voor het meerendeel beschrijvende poëzie. Verschillende bergen en bergketenen, door den schrijver bezocht, worden bezongen: de bergen van Tyrol; van Zwitserland; de Fjorden in het Hooge Noorden; de Harz; de bergen van Noorwegen; de Schotsche Hooglanden. Voorts worden zangen gewijd aan het Bergvolk; de Gletschers; een Zonnestraal in de bergen; Zuid-Italië; den Bergstroom en het Alpenglühen.

't Is voorzeker niet aan allen gegeven, die zoovele zangen wijden aan de bergen en wat met de bergen in nauwe betrekking staat, om niet in herhalingen te vervallen. Mogen wij den heer V.G. er niet geheel van vrijpleiten, wij willen er hem geen te bezwarend verwijt van maken, omdat zijn bundeltje, waarvan enkele stukken reeds vroeger gedrukt zijn, niet als in één adem behoeft te worden doorgelezen.

Bij een niet doorloopend lezen toch hindert de terugkeer van sommige woorden niet zoozeer en gevoelt men evenmin, dat verscheidenheid wel wat te wenschen overlaat.

Wij lazen enkele zangen met veel genot. Daar troffen we poëzie en zielsverheffing in aan. *In Zwitserland; de Gletschers; Zuid-Italië; de Bergstroom; het Alpenglühen:* deze zangen beslaan over het geheel een waardige plaats in den bundel.

In *de bergen in Tyrol* hindert het triviale: ‘*Lijkt* het (het oud kasteel), uit het diepst der dalen, schier een ad'laarsnest’. Van paarden heet het wel zoo, maar dat een beekje de groen bemoste duinen *in gestrekten draf* zoekt, is wel iets meer dan een *licentia poëtica*, dunkt ons. Wij hadden het ten minste liever niet aangetroffen in *de Fjorden van het Hooge Noorden*, waarin anders de tegenstelling tusschen de Alpenstroomen en de bergrivieren van het Noorden in goede poëzie is beschreven.

‘Het Bergvolk’ is hier en daar wat heel prozaïsch en plat. Men oordeele:

> Bang is vaak 't lot, u op deez' aard *beschoren*;
> Maar wie u daarvan sprak op *sombren* toon,
> Zou straks de vraag, *zoo vol van waarheid*, hooren:
> ‘*Zeg! vindt ge 't in 't gebergte toch niet schoon?*’
>
> Trouwhartig, goed, vol eenvoud in uw zeden,
> *(Al is het ook dat men gebreken ziet)* enz.

Aan ‘de Brocken’ in ‘Een bergtocht in de Harz’ wordt een zang gewijd, waarin het jammer is, dat goede gedachten en dichterlijke ontboezemingen door zooveel matheid en ondichterlijk rijm bedorven worden.

Wilt ge weten hoe hoog de top is van den forschen reus,

> Drie duizend voeten hoog beurt gij uw schoudren op;
> En zesmaal honderd voet nog tot uw hoogsten top,

rekent zijn beschrijver u uit.

De slingerende en kronkelende bergweg vangt aan en

> ‘Wel zijn wij Harzburg slechts zoo even uitgetreden,
> *Maar* 't dal verkleint zich reeds in zijn bekoorlijkheden’,

En die bekoorlijkheden worden in den volgenden regel ‘maar kinderspel’ genoemd.

De dichter is hooger gestegen; te vergeefs zoekt hij in het rond

> naar zacht en mollig groen,

hij vindt

> slechts wit graniet, *in allerlei fatsoen.*

Nu nog de laatste glooiing!

> Daar zijn wij aan den top!
> - - - - - - - - - - - - - - - - - -
> Ontzag'lijk vergezicht. *Versterkt* u thans, mijn oogen!

(met een bril of een kijker?)

> Wie ziet die heerlijkheid, en blijft hier onbewogen?

(NB. Variant op den laatsten regel van het 1ste couplet:

> Wie staat niet diep geroerd, als hij die grootheid ziet)

En nu die bede tot het Brockenhuis:

> O! gastvrij Brockenhuis! ik hoor uw noodiging,
> Ik bid u, stoor mij niet, 'k ben vol bewondering!

Misschien zijn het dichters alleen die, als zij amechtig den hoogsten top beklommen hebben, in hun bewondering doof willen zijn voor de vriendelijke uitnoodiging van het gastvrij Brockenhaus!

‘De zonnestraal in de Bergen’ is een goed vers. Er is liefelijkheid, gloed en verheffing in. Hier geen stopregels om het rijm. Hier frissche versificatie. Wij willen alleen aanmerken, dat de droeve klacht over het gemis van den zonnestraal, in den aanvang van het gedicht aangeheven, veroorzaakt werd doordat de klager *te* vroeg in het dal gekomen was.

De vergelijking van den Bergstroom in zijn-ontstaan, zijn toeneming door tal van beken, zijn voeding der stroomen, zijn graf in de zee met het menschelijk leven is waarlijk schoon.

Moge de heer Van Griethuysen uit het bovenstaande opmaken, dat wij zijn bundeltje niet onopgemerkt hebben gelaten.

H.

Veelbelovend en veelgevend.

Göthe's Götz von Berlichingen, met Aanteekeningen en Toelichtingen, uitgegeven door T.H. de Beer, Leeraar aan de Hoogere Burgerschool te Goes. Maassluis, J. van der Endt, 1875.

Met genoemd werk wordt eene Bibliotheek van buitenlandsche schrijvers aangevangen, waarin meesterstukken der vreemde literatuur zullen worden opgenomen, met verklaringen en aanteekeningen. Van de wijze waarop dit zal geschieden ontvangen we in Götz von Berlichingen eene proeve, en daarmede den waardigen aanvang eener veelbelovende reeks. De naam van den hoofdredacteur, die van den heer Susan e.z.v. zijn waarborgen voor eene even goede keuze als behandeling. Alleen zouden we in bedenking willen geven, of niet aan de Fransche literatuur, in verhouding tot hare wezenlijke waarde, wat veel plaats werd ingeruimd, al zullen ook de beste stukken van Frankrijk's grootsten treurspeldichter daarin worden opgenomen. Of ligt het aan ons, dat Oosterlingen en Grieken ons bij hem en zijne kunstgenooten steeds nog voorkomen als te zeer verfranscht, met den stempel in den stijl van Louis XIV, die de Groote werd genoemd, maar met meer recht de IJdele mocht heeten, om hem geen hatelijker maar even waren naam te geven? Tal van Louis', die eens over Frankrijk heerschten, konden ons doen bidden: - God, bewaar ons voor de Lodewijk's!

De heer De Beer geeft in een naschrift op, waarom hij zóóveel en niet meer van het zijne aan Göthe's werk toevoegde. In acht afdeelingen ontvangen we eene schets van Duitschland gedurende den Boerenkrijg en Götz von Berlichingen. - Iets over 't ontstaan van het stuk - het stuk zelf met verklaring van woorden en zegswijzen - de Personen - Aanteekeningen - historische Toelichting - Karakters der hoofdpersonen - Over de tegenstellingen in den Götz - Kritiek in 1773 en 1875. Dat er op deze rangschikking wel het een en ander is aan te merken, dat een paar hoofdstukken voegzaam verbonden konden zijn, en dat vooral de opgave der personen niet ter juiste plaats is, zal men ons wel toegeven. Wij hadden ook wat meer in 't licht gesteld willen zien, dat het karakter en de handelwijze van Götz het best gerechtvaardigd wordt door en zijn voornaamsten grond vond in den toenmaligen toestand van het verwarde en ongelukkige Duitschland. Dit is bijzonder het geval met zijn deelneming aan den boerenoorlog, waartoe hij schier werd gedwongen, al moest een man van zijn karakter de partij kiezen van de lang verongelijkten. Gaat men de eischen na aanvankelijk door de boeren gedaan, en ziet men aan den anderen kant den druk en het onrecht welke zij van geestelijke

en wereldlijke machten moesten ondervinden, dan komen ons, evenals in Frankrijk's revolutie, de gebeurtenissen en zelfs vele gruwelen inderdaad verschoonlijker, althans meer verklaarbaar voor, en konden we ons eerder verwonderen, dat het verzet niet veel vroeger kwam en de gruwelen niet meerdere waren, blijven we ook de verwildering en redelooze wreedheid afkeuren. Hunne eischen waren aanvankelijk bijna allen rechtmatig.

Aan den anderen kant heeft Göthe een Götz geschetst, gelijk hij (hier volgen wij den Schrijver op bl. 152) 'zich dien droomde', d.i. de dichter heeft hem geïdealiseerd, waartoe hem vrijheid te laten was. Hij is 'een zoon der vrijheid, vol gevoel voor recht, ook vertrouwen op God en zijne rechtvaardige zaak, een trouw broeder, een liefhebbend echtgenoot, een teederminnend vader, een warm vriend en dankbaar jegens wie hem van dienst waren, een trouw onderdaan en welmeenend vaderlander'. In de werkelijkheid was hij, gelijk slechts op enkele plaatsen uitkomt, evenals velen, een der zoogenoemde roofridders, die onder vaak gezochte voorwendsels of ook zonder dezen, op weerlooze kooplieden aanvielen, de wegen onveilig maakten, en die de geesels werden der streken waar zij huishielden. Overigens werd Götz in den boerenoorlog gevangen genomen en op zijn ridderwoord, dat hij den landvrede niet weder zou verstoren, ontslagen. Hij sleet voortaan rustig zijn leven en stierf eerst in 1562 (bl. 143). Men ziet uit een en ander dat Göthe's Götz even weinig op den werkelijken geleek, als dit het geval is met zijn Egmond. Trouwens poëeten zijn zelden goede historieschrijvers; zij leiden de geschiedenis veel meer dan dat deze hen geleidt, en men loopt steeds gevaar om bij hen *Wahrheit und Dichtung* te vinden.

Aan eenheid van tijd en plaats was bij een voorstelling als die van Götz niet te denken; men zou veeleer zeggen, dat Göthe hier wilde toonen hoeverre men daarvan kon afwijken, met bewaren der eenheid van de karakters. En dit deed de toenmaals nog jeugdige dichter meesterlijk. Wij beamen wat de heer De Beer daarvan zegt op bl. 145 en volgg. Zijn Götz is de levende voorstelling van het *Ueb' immer Treu und Redlichheit*, gelijk Weislingen dat is van den zwakken, wispelturigen, zinnelijk-eigenbatigen man, Lerse dat van de trouw, en Elisabeth de waardige, kloeke vrouw en moeder voorstelt.

De vertalingen van Duitsche woorden en phrasen zijn juist en voldoende, de Aanteekeningen belangrijk. Slechts zeer enkele wekken bij ons eenige bedenking. Zoo mag '*ausgerieben*' op bl. 2 wel op het afwrijven en afdrogen na het bad zien, al komt het in den zin op de daaraan toegekende beteekenis neer. *Rechtschaffen* op bl. 16 zouden we met 'terdeeg' hebben vertaald. Op bl. 47 is *unbändig* minder 'trotsch', dan wel weerbarstig.

Als tafereel van tijd en lieden loopen we hoog met den Götz von Berlichingen, zij ook menige scène met zekere gejaagdheid geschreven

(bl. 152). Wij keuren de bearbeiding daarvan door den heer De Beer een goed werk, goed verricht. Eene volledige behandeling zou boekdeelen vorderen.

Vertalingen en herdrukken.

Roos en Distel. Een roman van Mrs. Compton Reade. Naar het Engelsch door Mevr. Zwaardemaker. Amsterdam, Gebroeders Kraay. 1875. Twee deelen gr. 8°.

Stonden Mrs. Compton Reade, toen zij naar een titel zocht, de woorden voor den geest: ‘leest men wel druiven van doornen en vijgen van distelen?’ dan is het jammer, dat zij haar bijbeltje niet heeft opgeslagen en verder gelezen: ‘zoo brengt ieder goede boom goede vruchten voort, maar de slechte boom brengt slechte vruchten voort.’ Wellicht zou zij dan bedacht hebben, dat er aan eene ‘distel’ geen ‘rozen’ kunnen groeien, en dus de vergelijking van een vader bij bedoeld stekelig struikgewas en van zijne dochter bij de koningin der bloemen al te mank gaat. Maar zelfs, al heeft zij aan deze afstamming niet gedacht, is het verschil in schoonheid tusschen beide voortbrengselen uit het plantenrijk oneindig kleiner, dan het onderscheid tusschen den ellendeling Fowke en de lieftallige Tryphena - al doet haar humeurtje wel eens denken aan het ‘geen roosje zonder doornen.’ Ik kom hierdoor van zelf op de groote grieven, die ik tegen dit en dergelijke romantische verhalen heb: én, dat een der hoofdpersonen een vent is, die alle menschelijkheid heeft uitgeschud, een onverlaat, of het grofste egoïsme als een mensch aangekleed; én, dat een moordaanslagen zijne ontdekking de hoofdbestanddeelen uitmaken der intrigue.....

Verbeeld u, waarde lezer! een Engelschen landman, die zijn eigen grond bebouwt, een welgesteld man dus, maar die 's nachts een eenzamen reiziger van zijn paard schiet, om hem te berooven van zijne portefeuille met geldswaardig papier; die, als hij niets vindt dan vloeipapier, waar hij banknoten had verwacht, het corpus delicti gaat begraven, NB.! onder een boom, en daar overvallen wordt door den Dominé van de Methodisten-gemeente, waartoe hij zelf behoort! Ware de herder niet in lichaamskracht opgewassen geweest tegen dezen bok uit zijne kudde, dat kijkje zou hem duur te staan zijn gekomen; maar als echt Engelschman verstaat Zijn Eerwaarde de edele kunst van boksen, overmant zijne tegenpartij en ruilt voorde belofte van stilzwijgendheid de toezegging van de hand der dochter van den overwonnene..... Een prachtexemplaar van een Dominé!....

De in den rug geschoten ruiter - een rijk en aanzienlijk jong mensch - is echter niet dood, maar wordt, heel toevallig, juist in de woning gedragen van den man, die een aanslag op zijn leven heeft gewaagd. Hier wordt hij, eerst door de zuster-huishoudster en vervolgens door de bevallige dochter des huizes - een achttienjarig naïef boerinnetje - liefderijk verpleegd.... Gij begrijpt het reeds: met geen ander gevolg dan dat beide jongelui verliefd op elkander worden. Zij verloven zich dan ook spoedig met elkaar. Maar de vader-moordenaar? maar de Dominé-medeminnaar?..... Ja, nu zeg ik er niets meer van, dan dat ieder, die weten wil, hoe het afloopt? of zij elkander krijgen? of de misdaad ontdekt en rechtmatig gestraft wordt? enz., het boek zelf maar ter hand moet nemen. Ook zonder mijne aanwijzing is het te verwachten, dat de moeilijkheden en bezwaren, die aan beide

gelieven in den weg worden gelegd, een groot deel van den inhoud moeten opleveren, en ik zou niet zooveel van den inhoud verklapt hebben, indien ik mij niet overtuigd hield, dat hij onder het lezen spoedig genoeg zich zelf verraadt. Wat de uitkomst moet zijn, vermoedt ieder geoefend romanlezer

van zelf, zoodat alleen overblijft de nieuwsgierigheid, *hoe* de verwachte ontknooping wordt ‘daargesteld’ - zou een Duitscher zeggen.

Er is nog eene reden, waarom ik niet bevreesd ben te veel reeds naverteld en hierdoor de illusie der lezing verzwakt te hebben. Wie behagen vindt in de manier van verhalen der schrijfster en in de allesbehalve beminnelijke karakters, door haar ten tooneele gevoerd, zal doorlezen, al weet of gist hij het beloop der geschiedenis; wie afgeschrikt wordt door de al te uitvoerige beschrijving, tot in de kleinste bijzonderheden toe, van al wat er gebeurt en het onophoudelijk gehakketeer deze boerenfamilie, hij zal het boek van zelf wel uit de hand leggen. Ik heb het doorgeworsteld en was blij, dat ik aan het einde kwam. Dat de schrijfster op het laatst toch nog eenigen gang in het al te langzaam voortkruipend verhaal brengt, zelfs, als het begint te spannen, door een zelfmoord er maar een slot aan maakt, vond ik best! Evenwel was hieraan voor mij eene kleine teleurstelling verbonden, daar ik nog met zekere belangstelling had uitgezien naar de wijze, waarop de kunstenares den door haar zelve gelegden knoop zou ontwarren. Die zelfmoord was namelijk geen ontwarring, maar een doorhakken, wat de eerste boer de beste ook wel kan.....

Al loop ik dus niet hoog met het vindingsvermogen noch met de romanschrijvers-kunstvaardigheid van Mrs. Compton Reade; - al beschuldig ik haar van langdradigheid in dit werk van hare hand, het eerste dat mij onder de oogen kwam; - al vind ik de door haar geteekende mannenkarakters óf akelige óf onbeduidende wezens (van le premier amoureux leest men niet veel meer dan dat hij verliefd is, en ik zet het den beste op te geven welk soort van karakter hij heeft, als hij er een heeft!); - toch is zij niet van talent van schrijven ontbloot. De vrouwelijke personen van haar drama zijn goed geschilderd, al behooren zij volstrekt niet tot de ‘heel lieve’ soort. Verschillende tooneeltjes zijn echt plastisch voorgesteld, en de stijl is helder en levendig. Over het geheele boek ligt zekere frisch heid, vrij van alle ziekelijke godsdienstigheid; zelfs voor eene Engelsche is de schrijfster vrij liberaal. Diepzinnige zedekundige of zielkundige quaesties behandelt zij echter niet; trouwens zij neemt ook hare menschen uit een grof soort en idealiseert geen van allen. Dit moet ik haar ter eere nageven: zij laat aan het echt menschelijke gevoel bij hare vrouwenbeeldjes alle recht wedervaren, jammer, dat zij dit bij den hardvochtigen, zelfs wreedaardigen vader geheel verzuimt!

Mevr. Zwaardemaker, die het geduld, en de Gebroeders Kraay, die den moed hebben gehad dit boek te vertalen en uit te geven, zijn het waarschijnlijk met mij niet eens in de waardeering van deze Engelsche pennevrucht; de vertaling althans is con amore ‘bewerkt’, en de uitgaaf in overeenstemming met haar goed geslaagd werk; maar als nauwgezet aankondiger kon ik niet anders dan mijne geringe ingenomenheid te kennen geven. Ik zal het echter niemand kwalijk nemen, dat hij in smaak meer overeenstemt met hen dan met

Kampen.

J. HOEK.

De vrouw op het gebied der volkshuishoudkunde. Naar eene voordracht, gehouden in de leeszaal der Duitsche studenten te Weenen, door Dr. Lorenz von Stein. Naar den tweeden Hoogduitschen druk. Arnhem, J. Rinkes Jr., 1875.

‘In een wereldgeschiedenis van zoovele duizenden jaren is het nog geen eeuw geleden, dat men begonnen is, over de diepe natuur, het wezen en de zending der vrouw in de maatschappij, na te denken’ beweert de schrijver van bovengenoemde brochure. Of dit geheel juist is en of er niet door alle eeuwen heen vrouwen zijn geweest, die door hare werken hebben bewezen, dat ze zich volkomen van haar zending bewust waren, laten wij in 't midden; zeker is het, dat de wetenschap zich in den laatsten tijd meer om haar bekommert, en haar zoowel op

psychologisch als physiologisch gebied meer recht laat wedervaren. Wat al bespie gelingen over de vrouw in onze dagen, als ware ze van vandaag of gisteren! Wat al heen en weder geschrijf over haar vermogen of onvermogen, haar meerdere of mindere waarde, haar standpunt beneden of naast den man en haar meerder of minder recht op ontwikkeling! Hoevele oude waarheden voor nieuwe verkondigd en oude sophismen door nieuwe vervangen, al naarmate het meer of min ontwikkeld verstand, het meer of minder ontwikkeld rechtsgevoel van haren voorof tegenstander dit medebracht!

Waarlijk, als in dien chaos van verschillende, lijnrecht tegenover elkander staande meeningen, de vrouw over haar eigen natuur, wezen, denkvermogen en roeping eens in de war raakte, zou 't niet te verwonderen zijn. Gelukkig getuigt hare natuur vaak duidelijker, dan de diepzinnigste bespiegeling van den geleerde, en als deze natuur haar dringt om gelijken tred te houden met de algemeene ontwikkeling, is de Gordiaansche knoop reeds voor drievierden doorgehakt en hebben wij slechts te voldoen aan haar rechtmatigen eisch; daarmede hebben wij haar de behulpzame hand gereikt om tot hare bestemming te geraken, die toch, volgens haar eigen getuigenis, geen andere is, dan den man een waardige hulpe te zijn. Verdiept men zich in gissingen over de mate van kennis, die een vrouwenhoofd mag versieren, dan is dit op zijn best genomen nog een soort van voogdijschap, die men over hare hersenen wil uitoefenen. Waarom zou ze niet alles weten mogen, waarvoor ze bevoegdheid en geneigdheid toont? Hebben we uiet ervaren, dat al onze expectoraties over haren aanleg en vermogens tot onhoudbare stellingen aanleiding gaven, omdat het verstand evenmin als de vrijheid wil beperkt worden en zich, in geval van tegenwerking, allerlei verkeerde uitwegen zoekt? Vrijheid van ontwikkeling dus voor de vrouw, zooals voor den man. Stellen wij haar de poorten der wetenschap wijd open, zij moge zich onderrichten zooveel zij kan en wil! Lang hebben wij tegen dit haar menschenrecht gezondigd, 't wordt tijd het haar te vergoeden.

Dr. Lorenz von Stein slaat op dit aanbeeld.

Hij is een oprecht vereerder van de vrouw en wil haar niet langer beschouwd hebben als een *feit*, maar als een *groote kracht*, die de maatschappij moet helpen steunen en vooruit brengen. Dit kan voornamelijk geschieden door hare volkshuishoudkunde. Deze moet haar onderrichten, waarin haar hooge, tegelijk huishoudelijke en door haar huishoudelijke *macht*, ook *zedelijke waarde* bestaat, dan eerst zal zij zich zelve waardig achten en kan men in een tijd, waarin alles gemeten wordt met den maatstaf der volkhuishoudkunde, ook voor haar dien maatstaf gebruiken; in dien geest tracht Von Stein haar eigenlijke taak in het theoretisch begrip der comsumtie te leggen, dat zich tot het practische der huishouding ontwikkelt, want de maat van de *waarde* der vrouw voor ieder individu en daarmede voor de geheele menschheid, hangt af van de mate, waarin de vrouw in de comsumtie arbeidend werkzaam is. ‘Voor den man zal de productie der goederen, voor de vrouw de comsumtie en voor beiden de reproductie als levenstaak zijn weggelegd.’ Of duidelijker uitgedrukt: ‘de man zal voor de waarde, de vrouw voor het genot, doch beiden gemeenschappelijk voor de vorming van het kapitaal, voor de vorming van vermogen uit de juiste verhouding van het genot tot de productie der waarde zorgen.’

Nu volgt een zeer nauwkeurige opsomming van 'tgeen de vrouw kan uitzuinigen door netheid, orde, berekening, voorzorg en vlijt, en een aantal wijze lessen en raadgevingen, die hare verhouding tot den man kunnen verbeteren en heiligen.

Wijselijk wordt echter daarbij aangegeven, dat de man haar hierin tegemoet kome, door haar met den staat van zijn vermogen of inkomen volkomen bekend te maken en met haar de som te bepalen, die volgens dezen maatstaf voor de huishouding mag verbruikt worden.

Koning Salomo bezong reeds den lof eener goede, zuinige huisvrouw. Dr. Von Stein kan dus slechts lof inoogsten voor zijne proeve om degelijke huisvrouwen te vormen. Zooals alle theoretische proeven van dien aard, lijdt echter zijne brochure aan eenzijdigheid. Vooreerst acht hij het onnoodig om der vrouw de beginselen van het abstracte stelsel der volkshuishoudkundige wetenschap in te prenten; indien zij slechts het *waarvoor* kent, is het voldoende. Dat is dus weder half kennis, die voor haar aangeprezen wordt, en haar bij de wetenschap noodzakelijk in discrediet moet brengen. Bovendien ligt het in den aard der zaak, dat men door een zuiver begrip van het *waarom* spoediger op de hoogte is van het *waarvoor*.

Vervolgens raakt zijn quaestie alleen de gehuwde vrouw, terwijl toch de vrouwenvraag voornamelijk haar ontstaan dankt aan den overvloed van ongehuwde vrouwen, die der maatschappij om aanwending van hare krachten aanroepen.

Dit neemt niet weg dat Dr. Von Stein's somtijds wel wat taaie (echt Duitsche) wetenschappelijke bespiegeling over het nut der volkshuishoudkunde veel degelijks en nuttigs bevat en we er daarom de lezing van kunnen aanbevelen.

Gier-Wally. Een Tiroolsch verhaal van Wilhelmine von Hillern-Birch, vertaald door Elize A. Haighton (Hroswitha) Amsterdam H.W. Mooij 1875.

Liefhebbers van het excentrique zullen zeker dezen roman verkiezen boven de vaak langgerekte, Engelsche tendenz romans, waarmede men dagelijks onze Hollandsche letterkunde verrijkt.

Gier-Wally bezit de aantrekkelijkheid van het nieuwe en buitengewone en heeft daarom volkomen recht op eenige onderscheiding. De schrijfster koos zich tot onderwerp van haar verhaal een even piquant land als piquante heldin. Waar ook, buiten Sparta, zou men een jong meisje zooveel moed, kracht en stoutheid kunnen toe vertrouwen, als in het romantische Tirol? Maar zelfs dáár is Gier-Wally eenig, er moet dus Spartaansch bloed door hare aderen bruisen, want wat ook een wreed en streng vader in zijne dochter mocht kunnen verwringen, niet hare natuur; bedreigingen noch mishandelingen hebben immer moed gekweekt. En zoo zou dan ook Gier-Wally niet op het enkel bevel haars pralenden vaders het doodsgevaar hebben getart, als zij zelve 't niet had versmaad. Natuur, kracht, gezondheid, opvoeding, werkten hier te zamen.

Klinkt het ook al onwaarschijnlijk, dat geen der jonge Tiroolsche borsten zich met haar in kracht, moed en vlugheid kunnen meten, deze onwaarschijnlijkheid verliest zich meer en meer bij de voorstelling van een even zeldzaam lichamelijk als geestelijk ontwikkeld natuurkind. Er is poëzie in Gier-Wally en deze trekt evenzeer aan als de natuur waarin ze hare wonderen verricht. Er is ook poëzie in hare liefde voor Beeren-Jozef, den moedigsten, schoonsten jager boven allen, totdat deze poëzie zich, jammer genoeg, in een zeer alledaagsch proza oplost, ver beneden het karakter en het standpunt der heldin.

Hoe Beeren-Jozef en zij na veel misverstand nochtans een paar worden, willen we niet verraden. De waarde van dergelijke verhalen ligt in de intrigue, kent men die, dan verliest het boek zijn aantrekkingskracht.

Is Gier-Wally niet bepaald een aanwinst te noemen voor onze letterkunde, kwaad zal ze er niet stichten. Men vindt haar boeiend van excentriciteit, zou haar waardiger en karakteristieker in de liefde wenschen, maar denkt er tekort over na om er zich ernstig over te bekommeren.

De vertaling had vloeiender kunnen zijn.

C.

Mengelwerk.

Een avondmijmering aan zee.

Een knaap ijlt het kleine boschpad in dat naar de duinen voert. Hij poost niet voordat hij den hoogsten top heeft bereikt. Een prachtig vergezicht strekt zich voor hem uit: rechts en links de golvende zandketen, wier grillige spitsen zich tegen den helderen hemel scherp afteekenen, beneden de blauwgroene onmetelijke zee, die bruisend en klotsend de schuimende golven drijft tegen het strand. Ha! hoe die golven, door onzichtbare macht voortgestuwd, zich wentelen en krullen, zich uitwerpen op het warme, dorstige land, als wilden zij het omarmen! Hoe de zonneschijn tintelt en fonkelt op het water en het witte schuim tot levend goud maakt! - Naarbeneden moet de knaap. Hij springt de weeke zandduin in weinig passen af en staat bij de af- en aanrollende golven. Heerlijke zee! Om hem heen ruischt haar machtige stem; de frissche koelte waait in zijn haren en streelt zijn gloeiend gelaat. Zoo straks heeft hij gelezen van Neêrlands grootsten zeeheld, van Beste-Vaer, van wien grootvader zooveel kon vertellen, en 't werd hem een behoefte de zee te zien, zijn oogen te vermeien aan de kracht, de schoonheid der reusachtige watervlakte. Toen hij zooeven op den duinrand stond, had hij verre achter zich de torens van Vlissingen kunnen opmerken, maar, schoon zijn geliefkoosde held dáár 't levenslicht aanschouwde, de knaap denkt er thans niet aan; àl zijn aandacht, àl zijn vereering is aan de zee gewijd; de zee, die zooveel roem, zooveel voorspoed aan 't Vaderland bracht, die zooveel edel bloed dronk, zoo dikwijls de armen begeerig uitstrekte naar steden, dorpen en bloeiende velden, en schrik en vernieling verspreidde!..... De knaap zet zich neer op 't zand, hij leunt het hoofd op de hand en staart bewonderend voor zich uit. Wat kon grootvader mooi verhalen van vroegere gevaren en 't leven op zee! Vóór twee eeuwen had een lid van zijn geslacht de zeeslagen mee gemaakt op

't schip dat De Ruiter droeg en sedert bleef de herinnering aan dien roemvollen tijd in de familie voortleven; want van vader tot zoon ging de getrouwe beschrijving over.

Is 't wonder dat de oogen van den knaap van geestdrift en verlangen schitteren, nu hij de geschiedenis van den grooten vlootvoogd gelezen heeft? En dan dat wondervolle sprookje dat de matrozen elkander toefluisterden; want de ruwe stemmen klonken zachter en hun blik teekende een mengeling van ontzag en hoop.... ‘'t Ging in dezen tijd slecht met zeemacht en zeelui; maar, ze wisten 't: 't zou beter worden. Dat hoorden ze in 't gieren van den wind, dat zagen ze in de stille, zoele avonden aan boord’. Ze konden de taal der golven verstaan; ze merkten er de herleving in op van 't vroeger gebeurde. Midden in 't gewoel van den strijd, waarin de gekwetste verwinnaar door den dood overwonnen werd, had zich een in wolken gehulde gedaante over den held heengebogen en had den laatsten ademtocht opgevangen die als een vonk in haar handen was overgegaan. Des nachts had zij zich weer vertoond, over het water zwevende; de golven die haar droegen schitterden van duizend lichtende sterren. Bemoedigend had op dat oogenblik 't lied der zee geklonken; de nachtwind, die langs zeil en tuigage streek, had den moeden droevig gestemden zeeman in 't oor gezongen: ‘Opgevangen werd de geest van De Ruiter: de zee zal hem bewaren en eenmaal wedergeven’. - Ja, peinst de knaap, mocht dat zoo zijn! Mocht het lieve vaderland zich wakker schudden uit zijn doodslaap van weelde en gemakzucht en weer bezield worden door den geest der groote mannen uit die roemvolle eeuw! - Hoe gaarne zou hij zelf zich aan het woelig element toevertrouwen en beproeven wat zijn jeugdige kracht vermag!.... Hoe statig ruischt de onmetelijke zee; geen ander geluid dringt tot hem door; 't is alsof de aarde eerbiedig zwijgt om den lofzang niet te storen..... Daar neemt het water een blauwe tint aan; een gebergte rijst op; een dunne rookkolom klimt langzaam van de hoogste spits en verliest zich tegen de heldere lucht; zware schepen, tegen welker zwarten boeg het schuimend water spat, scharen zich in rustige orde naast elkaar; de vlaggen wapperen. Trotsch en kalm blijven de hooge schepen in een halven cirkel liggen. De knaap wordt onrustig; hij wischt zich 't zweet van 't gelaat. ‘Die vloot beheerscheres der zee’, prevelt hij. Al zijn aandacht is op die zwarte gevaarten gevestigd en hij bespeurt niet hoe van den anderen kant een aantal schepen nadert. De wind blaast in de bolle zeilen, de grillige watertongen lekken begeerig de hooge wanden; de Statenvlag zwiert lustig boven de breede oorlogsbodems, vanwaar duizend oogen verlangend de richting volgen van die van den knaap. Een bliksemflits flikkert, daar volgt een knal. De knaap richt zich op en vest zijn fonkelenden blik naar den anderen kant. Er komt leven en beweging in de logge gevaarten; onophoudelijk braken de lange kanonnen rook en vlammen uit. De knaap kan

de bewegingen der schepen niet meer volgen; zwaar hangt het gordijn van rook rondom de vechtende schepen. Daar klinkt een stem naast hem, grootvaders stem, die hem aanwijst werwaarts den blik te wenden. 't Is alsof zijn oog werkelijk klaarder en duidelijker aanschouwt dan daar straks, toen de vriendelijke stem zich nog niet deed hooren. Door rook en vlammen dringt zijn oog en ziet midden onder kruitdamp, gewonden, stervenden, den man wiens geschiedenis hij bewondert. Een kreet ontsnapt zijn mond; hij strekt de armen uit, als wil hij door die zwakke beschutting den held beveiligen tegen den gruwelijken dood die hem van alle zijden aangrimt. Wat vreeselijke muziek! forsch en zwaar dreunen de schoten door de lucht; gril en schel gilt het kommandofluitje daartusschen; de masten kraken; de boegspriet splintert; branders zenden hun vurigen adem langs de gebeukte wanden en vernielen wat door de kogels gespaard werd; sissend en fluitend vliegen de vuurballen en van alle kanten ratelt het musketvuur! De dappere strijders, 't gelaat gloeiend van strijdlust en inspanning, vliegen op den wenk des bevelhebbers. En midden onder hen, op een rustbed, kalm en rustig naar 't uiterlijk, hoe ook de oogen fonkelen en getuigen van geestdrift, hoe ook de mond zich saamtrekt van pijn, toeft de held, het hoofd, het allen en alles bezielend middenpunt. De goedige trek op het breede, krachtvolle gelaat heeft plaats gemaakt voor een erstige, hoopvolle uitdrukking. De hand gekneld om den veldheersstaf, het zielvol oog met adelaarsblik den gang der zaken volgend; de felle lichaamspijn vergetend voor 't welzijn van 't Vaderland, zoo vindt de knaap den man dien hij zoekt. Aan zijn voeten zou hij willen zinken, de vijandelijke kogels afwerend!.... Meer rook, meer vuur, meer vlammen: de oorlogsbodem zucht en deint; 't wordt den knaap bang te moede. Hij weet dat de dood den grijzen zeeheld vinden zal en zijn geest van 't verminkte lichaam zal scheiden..... Daar klinkt weer grootvaders stem. - Hij luistert, hij meent de eerwaardige gestalte te zien; hij hoort zijn weemoedvollen uitroep: ‘Kind! waar bleef de luister, de roem van weleer? Waar is de vloot die 't vaderland zal beschermen, die zijn onafhankelijkheid zal doen eerbiedigen? Wanneer verrijst de staatsman, die met helderen blik de toekomst zal tegenschouwen en met krachtige hand partijzucht en scheuring in Kerk en Staat zal doen verstommen, wiens genie de slapende krachten van 't jonge Holland zal opwekken, en die krachten zal leiden, tot één groot, heilig doel?’ - Grootvader had zoo vaak die woorden gesproken, daarbij menigmaal 't hoofd geschud en zijn kleinzoon naar zich toegetrokken. Dan streek hij hem liefkozend over 't hoofd en zag hem in de trouwhartige oogen. - ‘In uw hart woont vaderlandsliefde en godsvrucht’, zeide hij, ‘zal er op lateren leeftijd dezelfde gloed uit uw oogen stralen bij 't vernemen van groote en kloeke daden; zal ook dan uw hart hooger kloppen waar 't de belangen, den roem van 't Vaderland geldt?’ - En zachter, bijna fluisterend had de grijs-

aard er bij gevoegd: ‘waar zijn de edele zonen die bloed en genot veil hadden, waar bleef de geest van ware vaderlandsliefde?’

Was het de echo die ruischend die woorden herhaalde; was 't de avondwind die ze opving en langs de kust voortdroeg? Het water trilde en zuchtte, een golf beurde zich omhoog, vonken goud bij 't uitrollen van zich werpend, en uit die golf steeg een lichtgestalte. Een kleed waar maanlichtglans in speelde, omhulde de fiere leden, een ster schitterde op haar voorhoofd en wierp een tooverachtigen gloed om haar heen. Nog een oogenblik welfde zich de waterschelp achter haar, toen sloeg de golf neer en de gedaante stond op het strand en trad op den knaap toe. - ‘Gij hebt mij geroepen’, zeî ze met heldere stem, ‘ik ben de Maagd van Nederland’. - De knaap zag in spanning tot haar op; zijn borst bewoog zich onrustig en een gevoel van vereering, van ongekend vertrouwen vervulde zijn ziel. - ‘Ik woon op zee, op 't land, in hutten en paleizen’, ging zij voort. ‘Geëerd, hoewel ongezien, zwerf ik over 't land en beziel menig menschenhart. In uw oogen zie ik reeds de starren blinken die ik eenmaal zal opvangen; uw hart verbergt de heilige vonk die het verkleumde Vaderland, door zijn gloed zal verwarmen. Beur uw hoofd op, knaap, beeld van 't Holland der toekomst. Wees dit uur gedachtig in uw volgend leven; denk aan mij telkens als gij de geesten der gesneuvelden in de golven ziet tintelen. Ik ben onsterfelijk, want nieuwe geesten komen steeds mijn leven voeden. Ik waak over hen, ik waak over 't land dat hen heeft voortgebracht. Wanhoop niet aan zijn toekomst; kweek het heilig gevoel aan, dat nu reeds uw borst doorgloeit; oefen uw geest, sterk uw spieren, beziel door uw voorbeeld en streven uw medemenschen. Wie zou twijfelen aan Neerlands grootheid, als er zoo menig hart klopt voor zijn eer? 't Grondgebied moge inkrimpen, 't slagveld offers eischen, geen nood. Dringt de tijd, slaat het uur, ik kom, ik vlieg ter hulpe; met mijn tooverstaf raak ik de harten aan; de moede hand verkrijgt kracht, het doffe oog glans. Ik heb de vonken verzameld die aan 't genie ontspringen hij den ruwen strijd met de werkelijkheid; ik zal mijn schatten met milde hand uitstrooien, ik zal de strijders veredelen en bezielen: Nederland zal leven, Nederland sterft nooit!’

Ze sloeg bij 't spreken den sluier terug en toonde wat die bedekte: louter sterren van vloeiend goud, schitterende vuurvonken: de grootsche gedachten, de edele daden van 't voorgeslacht.

Nieuwen gloed scheen bij dien aanblik het reine gelaat te verkrijgen: met een dankbaren glimlach zochten de stralende oogen den hoogen hemelboog en bleven daarop een wijle gevest.....

Een lichte schok wekte den knaap: de arm waarop het hoofd rustte was van de knie gegleden. Verdwenen was de gestalte, eenzaam en ledig het strand. De eb was sinds lang ingevallen, ver van hem af sluimerde de zee. De zon was ondergegaan; zee en lucht smolt ineen

aan den verren gezichteinder; duizend sterren flonkerden aan den donkerblauwen hemel en boven de duinen steeg de volle maan omhoog. Vreedzaam en rustig lag de zee, door zilverglans overgoten, slechts kleine golfjes rimpelden de oppervlakte. De knaap stond op en zag peinzend om zich heen. Was alles een droom, bestond de liefelijke gedaante niet, die hem zulke schoone beloften had gedaan?

Daar krulde een grootere golf boven 't water en boog met schuimenden kam voorover; ruischend vereenigde zij zich met de zee en strooide tallooze lichtende druppels rond zich. Dat waren de vuurvonken van straks, de geesten der helden die over Nederland waken, wier bezielende adem de levenskrachten zou opwekken. ‘Wat een droom was geweest, zou werkelijkheid worden!’ juichte de knaap. Met een kreet van vreugde, rukte hij zich de muts van 't hoofd en onder een luid ‘hoezee!’ snelde hij de zandige hoogte op en verdween van waar hij gekomen was.

IRMA.

Naar en in Victoria.
(*Vervolg.*)

IV.

Soms heb ik Paddy wel eens uitgenoodigd, om 's avonds een uurtje met mij over 't werk der volgende dagen te komen praten, wat eigenlijk slechts een voorwendsel was, om mij zelven eenig gezelschap te verschaffen. Maar Paddy weet zoo goed, dat ik zijn diensten niet wel kan missen, dat de vrijmoedigheid en familiariteit, waarmede hij mij behandelt, volstrekt niet aangemoedigd behoeft te worden. Hij vindt er niets in om zich met zijn *bluchers* of stevig beslagen werkschoenen op mijn sofa uit te strekken. Heb van mijn sofa niet te grootsche gedachten, zij is Willem's werk, en maakt meer aanspraak op duurzaamheid dan op elegante vormen. Daar ligt vriend Pad mij dan om 't andere woord tegen te spreken, of mij mijn feilen te toonen, of tracht hij mij tegen mijn wil op politiek terrein te brengen, hoe gaarne ik mij ook buiten vruchtelooze schermutselingen tegen fanatisme en fenianisme houd. Paddy is doodeerlijk, oprecht, matig en werkzaam, verstaat zijn werk en behartigt mijn belangen als de zijne; hij kan niet lezen of schrijven, maar heeft een stalen geheugen en een helder hoofd. Zijn gevatheid laat hem niet licht in den steek, wat trouwens

van zijn landgenooten in het algemeen gezegd mag worden. Bij elk mijner buren zou hij morgen althans een even voordeeligen dienst als bij mij kunnen vinden, maar hij denkt er niet aan om mij te verlaten. Ongenoodigd kwam hij gisterenavond bij mij binnenloopen; hij verklaarde nog geen slaap te hebben, en ook geen opgewektheid om in den regen uit te gaan; derhalve kwam hij eens zien, wat ik 's avonds toch uitvoerde. Hij scheen groote neiging te hebben, om mij over O'Connell, de verdrukking der Ieren en de aanstaande verdelging van 't goddelooze Duitschland door de Franschen te onderhouden, en ik begon hem dus het journaal, dat ik aan boord van de *Forward* had bijgehouden, voor te lezen.

1 Sept. Niets bijzonders. Veel regenbuien. Twee schepen gepraaid. Om twaalf uur met veel belangstelling den kapitein gadegeslagen, toen hij de hoogte der zon waarnam. De voorraad kool zal volgens den hofmeester nog 14 dagen duren. M^{rs}. Muller was erg zeeziek en knorrig vandaag. 2 Sept. Veel regenbuien. Langdurig gesprek met den dokter over tuberkels. Alweder met een schip seinen gewisseld. 's Avonds orkest gespeeld. - Mijn krijgslist gelukte, en toen ik tot den 15^{den} September gekomen was, verliet Paddy geeuwend de kamer. Ik zou den lezer even onbeleefd behandelen, als ik de aanteekeningen, die ik gedurende de reis maakte, eenvoudig overschreef. De eentonigheid van zulk eene reis spiegelt er zich zoo natuurlijk in af, dat het verhaal onleesbaar zou zijn. Een kort uittreksel, waarbij soortgelijke onderwerpen vereenigd, de onbeduidendste zaken overgeslagen worden, zal, hoop ik, welkom zijn, al moet ik reeds hier opmerken, dat wij wel lang op zee zwierven, maar geen masten verloren, elkander niet aan de pompen behoefden af te wisselen, geen onbewoonde eilanden bezochten, kortom geen groote avonturen hadden.

Tot den 16^{den} September hadden wij dikwijls regenbuien, maar niet veel wind. Gedurende den dag was onze voornaamste afleiding, naar de schepen te zien, die in allerlei richtingen konden waargenomen worden. Meermalen werden seinen met een schip gewisseld, en daar de kapitein zeer bereidwillig de gevraagde inlichtingen gaf, had ik spoedig in dien tak der *Nautica* een examen kunnen afleggen. Omstreeks 12 uur werd met hetzelfde verlangen, waarmede een nieuwsblad tegemoet wordt gezien, de officieele opgave ingewacht van het aantal knoopen, in de laatste 24 uren afgelegd en van de breedte en lengte, waarop wij ons dientengevolge bevonden. Ons schip bleek weldra tot de minder snelle zeilers te behooren, en er was niet alleen bijzonder gunstige, maar ook vrij harde wind noodig, om goed vooruit te komen. De avonden begonnen bij droog weder niet alleen de heeren, die hun pijp liefhadden, maar ook de dames op het dek te lokken, en zoowel de muzikale talenten van den kok als die van M^{rs}. Muller brachten velen daarvan aan 't zingen. Whist bij avond, als 't guur weder was, een partij schaak bij dag, een boek en wat gekeuvel over

allerlei hielpen ons door den tijd, die na drie vrij langdurige zittingen aan ontbijt, middagmaal en souper besteed, overbleef. Deze zittingen begonnen geregeld om negen, twee en zes uur. Dat er veel gepraat werd sluit natuurlijk in zich, dat er ook veel kwaadgesproken werd, en dat iedereen spoedig met al de verkeerdheden en zwakheden zijner medereizigers bekend geraakte, daarbij de voldoening smakende, dat hij zichzelven als het voorwerp van veler aandacht en critiek mocht beschouwen.

Hadden wij ons bij den kleinen kring, die in de eerste kajuit huisde, te bepalen gehad, dan zouden wij spoedig uitgepraat zijn geweest. Dat M^{rs}. Smith zich van het hart des dokters zocht meester te maken, en dat de dokter volkomen ongevoelig bleef voor haar bekoorlijkheden en vleierijen, was allen zoo duidelijk, dat de een het niet aan den ander als iets bijzonders behoefde mede te deelen. Over de weduwe en haar vertrouwelijke verhalen was het oordeel zoo eenstemmig, dat er geen lange woordenwisseling over de zaak mogelijk was. Elken dag op nieuw elkander aan te stooten, als M^{rs}. Muller haar echtgenoot bijna tot insubordinatie of wanhoop bracht, of als wij den dokter in zijn hut met niet te onderdrukken dankbaarheid hoorden neuriën: *J have no wife To bother my life*, *And paddle my own Canae*, werd ook vervelend. Klachten over zeeziekte, die nog steeds veler leven bij ruw weder verbitterde, begonnen als oud en afgezaagd nieuws beschouwd te worden. Kortom, wij waren blij dat er nog zooveel andere zielen buiten ons op het schip leefden, die ons des te overvloediger stof tot spreken gaven, omdat wij ze slechts nu en dan zagen, veel berichten uit de tweede of derde hand hadden, en veel aan onze phantasie konden overlaten.

Gedurende de eerste dagen der reis hadden de passagiers der tweede klasse ook de vrijheid genoten om op het achterdek te mogen wandelen, waar tot het nemen van eenige beweging door grootere ruimte uitmuntende gelegenheid bestond. Sinds twee dezer passagiers zich echter verstout hadden, om zich over de deftigheid, waarmede M^{rs}. Muller in haar rouwstaat haar schoonste kostumen tentoonstelde, te verbazen en te lachen, was hierin verandering gebracht. De heer Muller was na lang doch vruchteloos tegenspreken genoodzaakt om den kapitein te verzoeken, dat de aanspraken van de salonpassagiers op het achterdek ten strengste zouden gehandhaafd worden. Wij hadden toen echter reeds genoeg van de tweede klasse gezien en gehoord, om 't volgende te weten. Behalve een bejaarde heer, die met zijn even bejaarde vrouw de reis ondernomen had, en van welke oude luidjes niets te zeggen viel, omdat zij altijd zeer beleefd en voorkomend waren, maar zich voor 't overige met niemand bemoeiden, bevond er zich nog een ander echtpaar met twee kinderen, dat zich volgens het gerucht door smerigheid onderscheidde. Nu is aan boord een smerige buurman des te onaangenamer, omdat hij onmogelijk al het genot van de ver-

schillende gassen, die hij verzamelt, voor zichzelven alleen kan behouden. De lijdende buren beklaagden zich dus niet slechts bij de overheid, die veel chloorkalk tenbeste gaf, maar voor 't overige met goede of harde woorden niet veel verbetering in de zaak kon brengen, maar wreekten zich ook door fabelachtige verhalen aangaande eetwaren, die ontdekt werden in vaten door den pottenbakker tot oneere bestemd, aangaande de vermenging der vorken en lepels met toiletbehoeften, enz. De eerwaarde heer Black was een oud man, met wien in spijt van zijn leeftijd en stand niet veel omslag gemaakt werd; want hij was ver van bemind of populair. Men beweerde, dat hij aan tafel met ongeevenaarde spijsverteringskracht van alles het beste en grootste deel gebruikte; dat hij zich met aller zaken bemoeide, en dat juist niet als bode des vredes, en dat hij op het punt van matigheid in het gebruik van bier of wijn niet boven alle verdenking verheven was. Mrs. Crow, om haar gouden lokken gewoonlijk Mrs. Canary geheeten, had geen wenkbrauwen, veel versleten zijden japonnen en groote behoefte, *horribile dictu*, aan *porter* en *gin.* Haar verstandhouding met enkele leden der equipage was - enfin, uit beleefdheid zal ik zeggen twijfelachtig, en zoo een echtgenoot haar in Australië wachtte, gelijk zij beweerde, was de man te beklagen. Ook de heer Williams had zijn beste jaren gehad; hij verklaarde dagelijks alleen uit grilligheid in de tweede klasse te hebben plaats genomen, kleedde zich als een *dandy* van vijf en twintig en was vreeselijk geschokt door het verbod, dat hem 't achterdek ontoegankelijk maakte, waar hij aan een later voortgezette kennismaking met Mrs. Smith de zoetste uren gewijd had. Zijn afkeer van den Reverend Black en zijn galanterie jegens dames waren in 't oogvallend, en het was hem bij zijn omgang met zijn medereizigers aan te zien, dat hij zich voor betere conversatie in de wieg gelegd geloofde. Al deze heeren en dames, en een paar jonge, vroolijke gasten, waarvan niet veel kwaad te zeggen viel en dus weinig gesproken werd, maakten het personeel der tweede klasse uit.

Omtrent dat der derde ontving ik veel inlichtingen van mijn vriend Dods, met wien ik dagelijks menig uurtje sleet; hij zag zich in 't gezelschap geplaatst van drie Duitschers, een Deen, zeven Ieren, twee Schotten en acht Engelschen, vrouwen en kinderen niet medegerekend. De meeste aandacht trok een der Ieren, omdat hij de reis met een minimum van bagage ondernomen had, en al het noodige zoo vrijpostig leende, dat hij 't in spijt van zijn komische verontschuldigingen soms met den een of ander te kwaad kreeg. Hij werd door niemand van oneerlijke bedoelingen verdacht, want hij zou een ding, dat hij op 't oogenblik niet noodig had, voor de moeite van 't bewaren niet als cadeau hebben willen aannemen; maar had hij iets noodig, dan vond hij 't overbodig om naar den eigenaar te informeeren, als het hem onder de oogen kwam, en nog veel overbodiger om zich later te herinneren, waar hij 't gelaten had. Zijn gulhartige aanbiedingen van

alles, wat hij bezat, waarover hij elk de vrije beschikking verklaarde te geven, waren welgemeend, doch minder vertroostend, daar niemand wreed genoeg zou zijn geweest, om zijn eenige jas, broek en bonte overhemd te leenen. Het voornaamste slachtoffer van dezen *Phelim O'Toole* was een der Duitschers, die zich herhaalde malen door de humoristische uitnoodigingen van de Ieren tot het houden van hoogdravende *speeches* verleiden liet, die het Fatherland en Bismarck verheerlijkten. Zijn bril, zijn zonderlinge hoed, en een jas volgens nooit gezien model gesneden, vereenigden zich met zijn groote opgewondenheid en slecht Engelsch om een belachelijk geheel tevoorschijn te roepen, dat zijn toehoorders met *hear*, *hear* en bravo's toejuichten. Dikwijls lokte ook ons de tijding: *Bismarck is speeching again* naarvoren, en Phelim liet bij zulke gelegenheden niets onbeproefd, om het effect te verhoogen.

Behalve deze levende en veel andere onderwerpen voor de dagelijksche conversatie hadden wij er ook enkele van minder vredelievenden aard, b.v. des avonds, over de lamp, die Mrs. Muller neerdraaide, omdat haar reukorganen anders onaangenaam aangedaan werden, terwijl Miss Thomson opdraaide, omdat zij anders niet kon lezen. De eerste dame werd door haar echtgenoot, de tweede door Mrs. Smith, den dokter en mij aangemoedigd, totdat eerst de hofmeester, en daarna de kapitein zelf de wettige hoogte opgaf. De Zondagen onderscheidden zich bovendien daardoor, dat er zelfs geen schaak gespeeld en geen roman gelezen mocht worden, zoodat wij dan van onze karakterstudiën des te langduriger partij konden trekken. Daartoe hield ons de hofmeester des Zondags ook langer aan tafel door een liberale uitdeeling van amandelen en rozijnen op het dessert.

Zoo ging dan alles vrij rustig en kalm zijn gang totdat de 16de en 17de September variatie aanbrachten. Ook in dit geval was de verandering echter geen verbetering te noemen, want een paar dagen storm, ook al was er geen groot gevaar bij, maakte ons het leven aan boord juist niet genoegelijker. De kapitein was bijna zonder tusschenpoozen op dek, door zuidwester, regenkleed en hooge laarzen tegen de regenzeeën, die op het dek sloegen, beschermd. De masten waren van hun gewonen tooi beroofd, en slechts vier of vijf gereefde zeilen waren overgebleven. Het roer werd door twee mannen in bedwang gehouden, die daarbij genoeg te doen schenen te hebben. Slechts voor enkele oogenblikken waagden zich nu en dan een paar passagiers aan het barre weder, dat hen boven begroette, om onverwacht door een stortzee druipnat naarbeneden gezonden te worden. Onze maaltijden misten de gewone gezelligheid; de man, die de soep naar het achterdek zou overbrengen, was er halverwege mede op dek getuimeld, wat zeer op de lachspieren van Bob werkte, maar ons de soep betreuren deed. Borden gleden in spijt van onze voorzorgen in alle richtingen over den grond, het brekende aardewerk en het kraken van

't schip was onze tafelmuziek, en een paar gebraden eendvogels waggelden van den schotel in den maagdelijken schoot van Miss Thomson, de éénige dame, die zich zien liet. Kelkjes en kopjes waren meestal ledig, eer zij onze lippen bereikten, en de inhoud kleurde onze witte overhemden of grijze pantalons met wijn, bier, koffie en melk. Loopen en staan was een kunstoefening, die niet zelden 't hoofd of onedeler deelen de plaats van de voetzolen deed innemen, en de verschillende voorwerpen, die evenals de lamp en het weerglas, aan den zolder balanceerden, namen zulke onberekenbare standen tenopzichte van ons gelaat aan, dat zeer gevoelige botsingen het gevolg waren. Ja zeker, wij lachten dikwijls, nog veel meer dan wij gewoonlijk deden, maar soms deed ons lachen toch aan den boer met kiespijn denken.

Ik bracht Dods een bezoek, om met hem in de nabijheid van de kombuis een pijp te rooken. Telkenmale, dat het schip den neus in 't water begroef en de beide mannen aan 't roer tot een aanzienlijke hoogte ophief, spatte het zeewater over ons henen; dan was het weer onze beurt om te rijzen, en het roer scheen in de diepte te zullen wegzinken.

Zoover 't oog reikte rolden hooge bergen van water over elkander, en als er een met donderend geweld op het dek sloeg, scheen het schip door een reuzenhand te worden geschud. De wind floot door het touwwerk, een bliksemstraal slingerde van tijd tot tijd door 't grauwe luchtruim, of de donder dreunde zoo plechtig, dat elk ander geluid eerbiedig zweeg. Storm op zee, er is voor den schilder of den dichter wel geen stouter onderwerp - maar gij vraagt van den Australischen boer, die rustig bij zijn haard zit, niet dat hij zich aan zulk onderwerp wage en een epos neerschrijve. Want de beschrijving van een schip, dat stampend, slingerend, stootend, dreunend, krakend over de woeste baren voortjaagt, op zijde geworpen om zich trotsch weder op te richten, links onder water bedolven om rechts zeeën uit te braken, onder den storm zich buigende om door den storm des te spoediger naar een veilige haven gestuwd te worden, sidderend over de afgronden glijdende, om den afgrond zijn prooi te ontvoeren - moet niets of een epos zijn.

Alweder had ik als salonpassagier in die dagen iets vooruit; de bewoners der tweede en der derde klasse waren een paar malen door de hevige zeeën overstroomd geraakt, zoodat vrouwen en kinderen op tafels en banken een droog toevluchtsoord moesten zoeken. Zelfs de heeren Black en Williams moesten de beenen tot boven de knieën ontblooten, en in broederlijke eendracht de kajuit helpen uitzwabberen.

Na regen kwam ook ditmaal zonneschijn, en toen wij den 19^{den} September onze verrekijkers op Madeira richtten, was het weder helder, kalm, lieflijk, ja in alle opzichten volmaakt. Men kon er alleen dit tegen inbrengen, dat er wind ontbrak, zoodat wij zeer weinig vooruitkwamen, en Madeira veel langer dan ons lief was in 't oog hielden.

O, hoeveel dagen hebben wij gedurende de reis vanhier naar de Kaap gehad, die wat het weder betrof, dagen van onbeschrijfelijk genot waren, slechts nu en dan door al te heete nachten gevolgd. Op het dek door uitgespannen zeildoek tegen de zonnehitte beschut, ademden wij dan de frissche, zachte, door een lichte bries verkoelde luchtstroomen in. Wilden wij rust - in een vouwstoel geleund, het oog op de bijna effen watervlakte gericht, waaruit de vliegende visschen oprezen, of waarop zich als een stip aan den horizon een vaartuig bemerken liet, genoten wij onze *Siesta.* Of wel, wij lieten ons door de werken van Scott, Dickens, Thackeray, Trollope en andere schrijvers naar den vasten wal brengen, en zwierven met onze verbeelding in Londen of Parijs, onder de lords of onder het uitvaagsel van Engeland, onder de goeden of onder de duivelen der wereld rond. Wilden wij beweging, het was niet moeilijk den een of ander te vinden, die lust gevoelde, om het dek eenige malen op en neder te stappen, en daarbij wat te praten. Soms ook vereenigden zich twee of vier voor het *quoitspel*, d.i. het werpen met ringen van touw naar nummers met krijt op 't dek geschreven, een tijdpasseering, die veel oefening vereischte, waarbij nog al pret werd gemaakt, en waarvan de gelegenheid tot vlugge beweging der ledematen niet het geringste nut was. En heerlijke, driewerf heerlijke en verrukkelijke avonden en nachten! Eerst vroolijkheid en drukte, muziek, zang, ja zelfs dans. Dan voerden Tom en Charles, een paar vlugge matrozen, hun horlepijp uit, en Tom verzekerde, dat hij die op meer dan één Londensch tooneel voor het groote publiek niet beter gedanst had. Dan was het achterdek voor allen toegankelijk met toestemming, wat zeg ik, op verzoek van M^{rs}. Muller, die haar beste liederen liet hooren en zelfs geen *encore's* weigerde. Dan kleedde zich de zesvoetige Mr. Baird, alle norschheid afleggende, als dame, en huppelde hij met blooten hals en dito armen, door Bob of den vier en een half voet langen dokter omstrengeld, het dek rond, tot finale met opgetrokken rokken een paar luchtsprongen makende. Dan schaterden en juichten de kinderen, dat hooren en zien verging. Dan verlieten enkelen sluipende dit bedrijvig tooneel, om elkander in de schaduw der verschansing zoete woorden toe te fluisteren. Dan troostte zich M^{rs}. Smith over de koelheid, waarmede reeds ettelijke sentimenteele proefnemingen ontvangen waren, aan de zijde van den heer Williams en dan was M^{rs}. Crow *nowhere.* Op het gewoel volgde de kalmte. Oud en jong had zich in de kooien of soms ergens op dek te slapen gelegd. Niets was te hooren dan de voetstappen van den officier, die de wacht had, en het kabbelen van 't water. Dat het schip niet volkomen stil lag kon alleen opgemerkt worden, als men de punten der masten gadesloeg, die langzaam kleine bogen beschreven, en nu naar dit, dan naar het andere heldere sterrenbeeld schenen te wijzen. Al het zeildoek, dat kon worden aangebracht, was dun uitgespreid, om geen tochtje verloren te laten gaan, en alles

was stil, plechtig, majestueus. De zee, de sterrenhemel, de eindelooze ruimte spraken van God, vrede en eeuwigheid, en als bidden een eerbiedige hartsverheffing tot den Allerhoogste is, die het menschelijk hart tot ruste brengt, dan was het genieten van zulke uren op het dek een gebed.

Eer wij den Equator bereikten, dus vóór den 7^{den} October, hadden er twee gebeurtenissen plaats, waarvan ik met een paar woorden melding moet maken. De eerste was van treurigen aard. De oude heer, van wien ik reeds gesproken heb als van een voorkomend en stil bewoner der tweede klasse, had het ongeluk te vallen, en den rug te verwonden, met het noodlottig gevolg, dat hij na weinig dagen stierf. Zoo werden wij getuigen van een plechtigheid, die een diepen indruk maakte, want terwijl het schip in zijn loop gestuit bijna stil op 't water lag, werd het lijk op een plank en met een vlag overdekt naar 't achterdek gedragen. De kapitein, door alle mannelijke passagiers en de equipage omringd, las met trillende stem de woorden door de Liturgie der Engelsche Kerk ten gebruike bij begrafenissen voorgeschreven, en het lijk gleed van de plank in de diepte. Zwijgend keerden allen van hun sombere taak terug, doch nauwelijks waren de raas omgedraaid, de vlag in top geheschen en vervolgde het schip zijn weg, of leven en vroolijkheid keerden terug aan boord. Toch bleef zelfs de ruwste zeeman door zijn manieren jegens de oude dame toonen, dat het geval niet ongevoelig vergeten was. Omstreeks 9 uur in den morgen stierf de man, omstreeks 12 uur werd hij overboord geworpen, en de gansche ceremonie duurde nauwelijks tien minuten; misschien was het juist de korte duur van de geheele zaak, die voor velen onzer den indruk dieper en duurzamer maakte, dan de plechtigste begrafenis aan wal zou hebben kunnen doen.

De tweede gebeurtenis, die ik bedoelde, liet zich in de eerste oogenblikken ook tragisch genoeg aanzien. Terwijl een schoone avond ons allen op het dek had gebracht, werd plotseling de kreet van *brand* vernomen, en allen stormden naar de tweede kajuit, die inderdaad met rook en brandlucht gevuld was. Alle gevaar was echter reeds geweken, dank zij de handigheid van een paar passagiers, die toevallig beneden waren, toen plotseling een heldere vlam de hut van M^{rs}. Crow verlichtte. De ontstelde bewoonster en een tafelbediende, die zich dikwijls in haar gezelschap bevond, uit de hut te duwen, en met dekens en jassen de ontvlamde kleederen weder uit te dooven, was 't werk van een oogenblik. De gevolgen der zaak waren echter eenigszins kluchtig. De eerwaarde heer Black had reeds lang een wrok tegen M^{rs}. Crow opgevat, en dacht nu haar een ongeneeslijke wonde toe te brengen. Nadat al de reizigers aan hun verontwaardiging over die dame en haar gedrag zeer rondborstig lucht gegeven hadden, en nu, van den schrik bekomen, meenden, dat zij meer dan haar portie gehad had, daar toch het ongeluk zelf, 't omvallen van een kaars uit

een lantaarn, en 't in brand geraken van een dun kleedje, bijna iedereen had kunnen overkomen, begon men lachend en schertsend af te trekken. Vooral de opmerking eener bejaarde vrouw, dat M^{rs}. Crow dubbel strafbaar was, omdat zij de onvoorzichtigheid in de heete *tropis* luchtstreek had begaan, had de toornige schare aan 't lachen geholpen en zoo ontwapend. Alleen M^{r}. Black lachte niet, hij bleef onverzoend, onverbiddelijk. Ten laatste kwam hij tot het besluit, dat de passagiers desnoods ook bij nacht waken zouden, totdat de lichtzinnige vrouw door slaap onschadelijk was geworden; bij beurten zou er daartoe een kunnen opblijven, totdat het lang genoeg pikdonker en stil was gebleven in de hut der verschrikking, om te veronderstellen, dat de gevaarlijke vrouw niet langer waakte; hij zelf zou een goed voorbeeld geven. Hij bleef dus opzitten, toen alles naar kooi was gegaan, en M^{rs}. Crow plaatste zich tegenover hem, deze gelegenheid waarnemende, om haar vriend te vergelijken bij een neef, die de pokken had gehad en scheel zag; om hem op het gevaar te wijzen, dat zijn goede naam bij zulke nachtelijke conversatie lijden zou; om hem tot het opzetten van een nachtmuts aan te sporen, en een glaasje cognac aan te bieden, en op dergelijke wijzen aangenaam bezig te houden. Ten laatste werden een paar heeren, waaronder M^{r}. Williams, ongeduldig, zij begonnen, sedert een paar uren door de waakzaamheid van den eerwaarde niet kunnende slapen, tegen dezen een stroom van verwijten en bedreigingen af te vuren, zoodat hij zich genoodzaakt zag, na alles wat hij reeds had doorgestaan, M^{rs}. Crow het veld te laten. De tafelbediende kwam het slechtste van de zaak af, voortaan moest hij na afloop zijner werkzaamheden achter 't roer blijven op en neer wandelen, totdat hij naar kooi werd gecommandeerd.

Den 7^{den} October werd de tijding, dat wij in den morgen den Equator gepasseerd hadden, met veel belangstelling vernomen, en des namiddags hadden de gebruikelijke ceremoniën plaats: Bob, de kajuitsjongen, en nog een paar jeugdige leden der equipage werden op last van Neptunus ingezeept, geschoren en gedoopt, eerst driemaal door indompeling in een groote tob zeewater en daarna herhaaldelijk door besprenging met den inhoud van ettelijke brandemmers. De passagiers boden den zeegod eenige flesschen *brandy* aan, en ontkwamen op die wijze een plechtigheid, die aardiger moet wezen voor de toeschouwers, dan voor de patiënten zelven. Des avonds was er concert en bal, en enkele volgers van Neptunus, ook de god zelf, werden ten laatste zeer opgewonden, of anders gezegd *tipsy.* Ook Phelim O'Toole had zijn aandeel van de *brandy* weten te krijgen, en brulde nog in zijn kooi, zooals Dods mij den volgenden morgen verzekerde, de wijs van de *Wacht am Rhein*, om zijn vriendschappelijke gezindheid jegens Bismarck te openbaren, dien hij eerst met een paar blauwe oogen bedreigd, doch daarna snikkende als een kind omhelsd en den besten, joviaalsten kerel genoemd had.

V.

Nadat de eerste helft van October was voorbij gegaan, kwam er al weder verandering in 't leven, waaraan wij nu gewoon waren geworden. De witte broeken, linnen jasjes en stroohoeden verdwenen, de nachten niet alleen maar ook de dagen werden koeler en koeler, en in de plaats van vliegende visschen begonnen de albatrossen zich te laten zien. Ofschoon de dagen langer werden, want wij gingen den zomer van het zuidelijk halfrond te gemoet, werd het weder niet zomerachtiger, en dat ons schip, dat anders niet van haast scheen te houden, soms 180 en eens zelfs 195 Eng. mijlen in 't etmaal aflegde, getuigde wel van sterke en gunstige winden. De grootste kwelling, die de volgende weken aanbrachten, was 't slingeren van 't vaartuig, als de wind bedaard en de zee onstuimig was. Enkele dagen was die beweging zelfs zoo sterk, dat het onmogelijk was de dingen op de daarvoor bestemde plaatsen te houden, en eens moesten wij met koude spijzen tevreden zijn, omdat de kok zijn gewone werk niet had kunnen verrichten. Een andere maal zagen we onzen kapitein plotseling van zijn eereplaats aan tafel verdwijnen, en het voorsnijmes in handen met stoel en al naar een hoek van het salon glijden. De Engelschen noemen deze beweging van 't schip *rollen*, en zooveel is zeker, dat al wat *in* het schip was, levende en levenlooze dingen, uren achtereen niets anders deed dan rollen. Kinderen rolden in den nacht uit hun slaapplaats, en wie de kunst niet verstond om zich met rug en knieën vast te klemmen, lag zoo rustig in zijn kooi, als een graankorrel in een zeef van de dorschmachine. Voor hen wier kooien niet parallel liepen met de zijden van 't schip, zooals in de tweede klasse het geval was, waren de gevolgen nog onaangenamer, want men moet een goed slaper zijn, om nu eens recht overeind op de beenen en dan weder even rechtstandig op zijn hoofd te staan, zonder wakker te worden.

Het was door 't noodlot bepaald, dat wij, in spijt van den dood van den ouden heer, evenveel zielen sterk zouden wezen bij onze aankomst in Australië, als wij bij ons vertrek uit Engeland waren. De dokter zat juist met zijn tooneelkijker in den mast, om naar Trissan d'Acunha te turen, een eiland dat wij allen verklaarden duidelijk te onderscheiden, ofschoon ik een flauw vermoeden heb, dat de meesten zich slechts verbeeldden het te zien, toen een der Ieren de hulp des geneesheers ten behoeve van zijn gade kwam inroepen. Een paar uren later verspreidde zich het heugelijk nieuws, dat er een flinke jongen geboren, en dat de kraamvrouw zeer welvarend was. Het eiland was nu vergeten, de vrouwen staken de hoofden bijeen, en fluisterden samen, zooals ondeugende luistervinken beweerden, den ganschen dag over merkwaardige toestanden, waarin zijzelve verkeerd of andere lijderessen bijgestaan hadden. Veel mannen schenen geneigd om het feit met een

anti-afschaffersdemonstratie in verband te brengen, doch de vader van den jonggeborene was niet genoeg met aardsche goederen gezegend om te trakteeren, en zoo viel 't plan in duigen. De kapitein legde zelf een halve kroon in het kleine vuistje, en kwam met de ouders overeen, dat de jongen Trissan d'Acunha gedoopt zou worden, en de dames deden een bedevaart naar de gelukkige moeder. Miss Thomson zou zelfs met eigen handen haar portie schildpadsoep gebracht hebben, als de dokter het niet ontraden had. De Iersche vrouw scheen echter, toen zij na een dag of vier op dek kwam, niet meer om het geval te denken, en zoo werd het ook door ons spoedig vergeten.

In de eerste week van November waren wij om de Kaap gezeild, en wel op zulk een eerbiedigen afstand - ik meen zoo iets van 600 Eng. mijlen te hebben hooren mompelen - dat wij 't mooi koud kregen in 't verre Zuiden. Een paar nachten werden er zelfs voorzorgen genomen, die de nabijheid van ijsbergen veronderstellen deden. Het was bijna zomer in deze bekoorlijke streken, maar 't is merkwaardig hoeveel overeenkomst de zomervoeten in dat klimaat met de wintervoeten in Holland hebben. De stemming der passagiers verbeterde onder deze omstandigheden niet, en werd zelfs zeer slecht toen een kalmte, zoo zeldzaam in dien hoek der aarde, dat zij opzettelijk voor ons uitgevonden scheen, het schip voor een dag of drie bijna stil deed liggen, om dan door langdurigen regen en wind gevolgd te worden. Ik zou voor geen aardsche schatten hofmeester willen zijn op een schip, dat twaalf maanden achtereen op zee had te zwerven, want het schijnt, dat het elke week moeielijker wordt om gepruttel te voorkomen en de reizigers te voldoen. In den beginne is alles goed; de kok is een meesterhand, het brood is overheerlijk, de wijn valt mede, al wat op tafel komt is smakelijk, de hutten zijn zoo klein niet, als men wel denken zou, 't gezelschap is althans niet slechter, dan men 't verwacht had. Maar langzamerhand komen de kleine aanmerkingen; wat eens voortreffelijk heette wordt nu zóó zóó, en wat als middelmatig beschouwd werd, kan er nu in 't geheel niet meer door. De tijd van bittere klachten volgt, en soms zou men kunnen denken, dat nog nimmer zooveel nietswaardige menschen, en zooveel afschuwelijke victualiën in een slechter schip op zee gedreven hadden. Brommen en knorren wordt een uitspanning, en het ergste ongeluk begint daarin te bestaan, dat men niet altijd zoo dadelijk een persoon of een zaak bij de hand heeft, waarop of waarover gebromd worden kan. Met de leden van 't reisgezelschap zoo intiem geworden als met die van één huisgezin, behoeft men zich ook niet te geneeren; M^{rs}. Muller kan met haar gemaal kibbelen, alsof zij achter grendel en slot een bedsermoen hield, en Miss Thomson kan M^{rs}. Smith haar fouten met de vrijmoedigheid eener zuster onder 't oog brengen.

D^{r}. Bird was ook van deze soort van zeeziekte of epidemisch geworden verveling het slachtoffer, want migraine, indigestie, zenuwlij-

den, enz. namen zoo sterk toe, dat menig geneesheer hem zijn dagelijksche praktijk zou hebben kunnen benijden, indien althans het kleine salaris door drukke praktijk grooter ware geworden, wat echter het geval niet was. Zoo kwam de dokter op het vernuftig denkbeeld, om afleiding en bezigheid te verschaffen, en zijn voorstel om een paar kleine blijspelen in kostuum op te voeren, werd met blijdschap begroet. Van nu af zag men eenige *heeren* den ganschen dag rollen uitschrijven of met een stuk papier in handen vanbuiten leeren, terwijl de dames zoo ijverig met naald en draad zaten te arbeiden, alsof zij modemaaksters geworden waren. Toen dat eenigen tijd geduurd had hadden er dagelijks geheimzinnige bijeenkomsten in de hut van den kapitein plaats, waar wij zeer vroolijke repetitiën hielden. De toebereidselen voor 't feest gaven dus zooveel drukte en wekten zulke grootsche verwachtingen op, dat er zelfs in de derde klasse van niets anders gesproken werd. Een paar keeren meldden groote aanplakbiljetten, dat de gewichtige avond moest worden uitgesteld, omdat de acteurs waarschijnlijk door 't rollen van het schip op de knieën der toeschouwers zouden zijn terecht gekomen. Dit uitstel maakte de spanning slechts grooter. Eindelijk, den 3^{den} December, ging het erop los. Een paar dagen tevoren passeerden wij Kaap Leeuwin, het weder werd veel aangenamer en warmer, de feestavond was voor de voorstelling uitmuntend geschikt. Het salon was met ontelbare vlaggen, lantaarns en lampen versierd en een klein tooneel van de zitplaatsen afgezonderd. Wie geen plaats kon vinden had verlof om op het dek te liggen en zijn hoofd door de geopende lantaarn van de achterkajuit te steken, zoodat er zelfs geen engelenbak gemist werd. Er werd uitbundig veel gelachen, misschien nog meer om de onbedreven acteurs dan om de geestigheid der opgevoerde stukjes, en de lof, dat allen hun rol kenden en hun best deden, was in elk geval wel verdiend. Dan volgden concert en souper, en wij betreurden het dien avond bijna, dat wij binnen weinige dagen land zouden kunnen zien, en geen tijd meer hadden om het feest te herhalen. Zoo had onze menschkundige dokter den boozen geest bezworen, die ons voor eenige weken kwelde. Het tellen der mijlen, die nog afgelegd moesten worden, der dagen, die wij waarschijnlijk nog aan boord zouden doorbrengen, het was nu geen hopeloos werk meer. Het schoonere weder, het naderende einde der reis, het zien van enkele schepen, ja alles werkte samen, om ons het goed humeur, waarmede wij den tocht begonnen, weer te geven. De kok rees weer in aller achting, den hofmeester en Bob werden weer fooien toegedacht, de gesprekken werden weer levendig, vriendschappelijk, en zelfs wat zij vroeger niet geweest waren, hartelijk. De dokter had niets meer te doen en alles aan boord was *couleur de rose.* Zelfs Trissan d'Acunha moet in die dagen volgens de getuigenis van verscheidene vrouwen bepaald gelachen hebben. Wezenlijke rampen werden nu met opgeruimdheid getrotseerd. 't Laatste paar eendvogels

was gedood, en het laatste busje zalm geledigd, het bleek dat de lange reis het noodig maakte om met sommige artikelen hoogst spaarzaam te zijn, en de voorraad *ale* was bijna uitgeput. Maar wij lachten om dingen, die ons nog kort geleden op een aanklacht tegen de reederij zouden hebben doen broeien, en wij verdroegen gelaten, zelfs vroolijk, wat ons voor eenige weken wanhopig of razend zou gemaakt hebben. Ja, ik geloof, dat Miss Thomson, als M^{rs}. Muller nu kwijnend over de lamp geklaagd had, zou zijn opgevlogen met de woorden: 'zal ik haar uitdraaien, liefste!' en dat M^{r}. Williams, daartoe aan tafel uitgenoodigd, M^{r}. Black zout of mosterd zou hebben toegereikt.

Den 9^{den} December deed de kreet land! land! ons allen van de ontbijttafel naarboven snellen, ofschoon er volstrekt geen reden voor die haast bestond, want het duurde nog wel drie uren eer wij iets zagen, dat met de grootste verbeeldingskracht voor land gehouden kon worden. Hoe verdrongen wij echter elkander om goed te kunnen zien, en hoe maakte zich van allen een aanstekelijke opgewondenheid meester, alsof wij voor ons ontbijt *brandy* in plaats van chocolade of thee gebruikt hadden. Men klopte elkander op den schouder, maakte luchtsprongen, zong, lachte, was luidruchtig, liep zonder reden hoegenaamd trappen op en trappen af, sprak van inpakken en andere maatregelen, waarvoor men nog eenige dagen den tijd zou hebben, ja sommigen wekten eenigszins het vermoeden op, dat de combinatie van zonnehitte en blijdschap te sterk was voor hun hersenen. Phelim O'Toole, die reeds eenige weken lang veel tijd had moeten toewijden aan 't herstellen van een onmisbaar kleedingstuk, en nu in een ouden pantalon van Bismarck verscheen, kwam met een paar zijner landgenooten overeen, dat de juist ontvangen uitdeeling van victualiën slechts enkele uren zou behoeven te strekken. Zij besloten dus feest te houden, aten brood een duim dik met boter bedekt, dronken koffie door suiker tot de consistentie van stroop gebracht, gingen met alles naar evenredigheid tewerk, een dwaasheid, die hun tamelijk duur te staan kwam. 't Zou toch weldra blijken dat land zien en aan wal stappen twee verschillende dingen zijn - *between* the *cup and the lip*, is *many a slip.* Een volslagen kalmte hield ons dien namiddag en den volgenden dag drijvende, en wij vorderden geen tien mijlen op onzen weg, zoodat wij ons hart konden ophalen aan 't vangen van *baracuta's*, eenigszins op snoek gelijkende, zeer droge visschen, die zich door een rood lapje als aas zeer gemakkelijk lieten bewegen, om aan boord te komen. Wij hadden die versche visch natuurlijk met blijdschap begroet, toen zij gekookt en gestoofd op het diner, en dan weder gebakken op het souper verscheen. Maar toen zij ook den volgenden dag een hoofdbestanddeel van ons ontbijt had uitgemaakt, begon zij tegen te staan, zoodat wij ons het treurig gelaat wel verklaren konden, waarmede Phelim en zijn kameraden, na lichtzinnige beschikking over al hun vet en boter, in klaar water gekookte baracuta's nuttigden.

Ook den 11^{den} December scheen het, dat wij ons geduld door windstilte beproefd zouden zien; maar neen, een bries verheft zich omstreeks 't middaguur, en tegen vijf uur zien wij reikhalzend naar den kotter uit, die den Australischen loods aan boord zal brengen. Eindelijk stapte deze gewenschte persoon op dek, waar al de passagiers zich met den kapitein en den tweeden maat vereenigd hadden, om den bejaarden en tamelijk lijvigen man met veelvuldige hoera's te begroeten. Nadat zijn bagage hem in een ouden meelzak was toegelicht, begon hij ons allen als oude kennissen de hand te schudden en met de behouden aankomst geluk te wenschen, en ik geloof, dat sommige oogen vochtig werden, toen wij op die wijze na een scheiding van bijna 4 maanden weder met het menschelijk geslacht in aanraking werden gebracht. Het viel ons echter bijna tegen, dat de oude heer er niet vreemder uitzag, en zoowel wat kleeding als voorkomen betrof, te Dungeness of Gravesend aan boord had kunnen stappen zonder eenig opzien te baren. Het eenige dat een weinig naar 't ongewone zweemde, was een witte doek ter bescherming van 't hoofd tegen de hitte om zijn hoed bevestigd.

Onder 't geleide van dezen gids stevenden wij den volgenden morgen Hobson's Bay in, waar 't anker geworpen werd. Van slapen was dien nacht voor velen geen sprake geweest; het draaiend licht van Kaap Otway, het ruischen der branding aan den ingang der baai, het voorbijstoomen van een paar groote booten, de aangename zoelheid van den nacht, alles had samengewerkt, om ons op 't dek te houden, en nauwelijks gunden wij onszelven den tijd, om de dagbladen die de loods medebracht, door te zien. Nu was er echter tijd voor rust, want dien ganschen dag en den volgenden nacht bleven wij voor anker. Nadat wij dus met het prachtige uitzicht op de groene heuvelen, op de witte gebouwen en nette huisjes, die aan de glooiingen der heuvels schenen te hangen, op de massa van groote schepen en kleine bootjes en andere schoonheden van het tooneel dat ons omringde, vertrouwd geworden waren, eenige versche vruchten gekocht en met enkele bezoekers van 't schip, zooals officieren der quarantaine en anderen, een woordje gewisseld hadden, ontvluchtten wij de hitte van den dag, die 't dek ondragelijk begon te maken, en zochten wij vergoeding voor de ontbeerde nachtrust. Des avonds werd er echter met veel geestdrift muziek gemaakt en gezongen, terwijl opgeruimde gasten ons in pleizierbootjes voorbijvoeren en met hoera's begroetten, terwijl honderden van lichten aan den wal en op het water flikkerden, terwijl hier en daar rookwolken van de glooiing der heuvelen opstegen, waar een boschbrand hout en gras verteerde, terwijl het Zuider Kruis tusschen millioenen van sterren aan den hemel fonkelde. Wij zien in dit alles een welkom, dat het land der belofte ons brengt. Wij stemmen nu allen samen in het *cheer*, *boys*, *cheer*, *the new and happy land.* Wij zijn vol hoop, vol moed, vol verwachting. Wij luisteren naar alle gesprekken over deze nieuwe wereld door anderen gevoerd, en hebben

zekeren eerbied voor de familiariteit, waarmede oude kennissen over de wonderen van Melbourne spreken. Wij lachen om overdreven schetsen van de gevaren, die den mensch in dat land bedreigen, en die tot stichting der vreesachtigen elkander snel opvolgen, schetsen van venijnige slangen, van bloeddorstige *convicts*, enz. Wij schertsen en hooren schertsen - eindelijk bevinden wij, dat het reeds laat, meer dan middernacht is, en dat een der schoonste avonden van ons leven tot het verledene behoort. Ook ik ga naar kooi, en bouw luchtkasteelen totdat Melbourne en Den Haag zich als *dissolving views* in elkander oplossen.

Slechts weinige uren later lagen wij nabij Sandridge voor anker. Het doel der reis, die gewoonlijk in ongeveer 80 dagen gemaakt wordt, was door ons na 116 dagen bereikt. Het seizoen was een der gunstigste, dat wij voor den tocht hadden kunnen uitkiezen, want wij verlieten Engeland toen de nazomer van 't Noorden ons nog schoone dagen beloofde, en wij vonden in 't Zuiden de laatste helft der lente. Alles te zamen genomen mocht dan ook onze kapitein, toen wij voor ons laatste diner aan boord in het salon bij elkander zaten, met een glas sodawater in de hand en een hartelijk afscheidswoord op de lippen, onze reis een voorspoedige en aangename noemen. Niet zonder aandoening lieten wij op zijn toast 't gewone *there's a jolly good fellow* volgen, en daar allen zich haastten om hun goederen in te pakken en het schip te verlaten, duurde onze laatste zitting, in spijt van eenige welgemeende *speeches*, bijzonder kort.

Weldra stak dan ook een bootje met de salonpassagiers, den kapitein en eenige bagage geladen, van 't schip af; een kwartier later stonden wij met onze valiezen in de hand aan 't spoorwegstation te Sandridge, en na eenige minuten in een welgevulden waggon gezeten te hebben, bevonden wij ons te Melbourne. Van afscheidnemen was door 't gedrang en de drukte geen sprake, elk had genoeg met zich zelven te doen. Het gelukte mij slechts om nog haastig kapitein Clover en den dokter de hand te drukken; ik zag hen en de rest van 't gezelschap nimmer weder. Behalve Dods heb ik ook geen der andere reizigers weergezien, een paar toevallige ontmoetingen gedurende mijn verblijf in de hoofdstad uitgezonderd. Ik gevoelde mij plotseling verlaten en treurig gestemd; de vorige avond en de gansche voormiddag waren nog zoo gezellig en vroolijk geweest. Ik nam plaats in een *cab* met vreemde gezichten gevuld, en leerde dat voertuig op twee wielen, waarin drie personen met den koetsier op de voorbank, en *dos à dos* met deze, vier personen op de achterbank gezeten zijn, als een zeer onaangenaam vervoermiddel kennen. 't Verwondert mij nog, dat ik er niet met pak en zak uitgeworpen ben, want terwijl wij in snelle vaart door de straten en over de soort van goten reden, die tot afvoer van 't water bestemd, aan 't eind van elk blok huizen te vinden waren, vloog ik soms eenige duimen hoog van mijn zitplaats op. Eindelijk hielden wij voor een der *temperance hôtels*, dat men

mij aanbevolen had, en waar Dods mij den volgenden dag zou komen opzoeken, stil. Ik bestelde een kamer en zette mij voor 't geopende raam neder, om in de eenzaamheid mijn gedachten te verzamelen, en na al de afwisseling die de korte en veelvuldige tafereelen van dien dag mij hadden doen beleven, tot rust en kalmte te komen. Zoo was mijn aankomst in de hoofdstad van Victoria.

VI.

Mijn hôtel in Melbourne was vrij wat beter dan dat in Londen, en scheen druk bezocht te worden. Ik ontdekte later, dat het hoofdzakelijk voor mannelijke reizigers bestemd was, waarvan drie à vier in afzonderlijke bedden op één kamer sliepen; dat het den naam van *Temperance hôtel* droeg, omdat er geen bier of wijn of sterke drank geschonken werd en dat het veel ruime en nette kamers benevens een gelegenheid tot baden rijk was. In de leeskamer waren veel dagbladen en tijdschriften, ook Engelsche, zooals Punch, te vinden. Er zijn in Melbourne veel grootere hôtels, voor die der eerste klasse in onze voornaamste steden zeker weinig onderdoende, maar kostbaarder. Kleinere hôtels, waar b.v. voor 't bed één shilling berekend wordt, zijn ontelbaar. Bij langdurig verblijf in de stad wordt meestal van *boarding*- of *lodging houses* gebruik gemaakt, en voor één pond sterling per week kan daar voldoend logies, ontbijt, diner en souper verkregen worden, ofschoon er ook zeer kostbare en fraaie, zoowel als veel eenvoudiger en slechter te vinden zijn. In de hôtels is men overigens volstrekt niet aan 't gebruik maken van de table d'hôte gebonden; in de hoofdstraten der stad zijn tal van restaurants, ook al weder van allerlei rang, waar men volgens een spijskaart zijn maal genieten kan. Meer dan eenmaal heb ik in latere dagen voor één shilling een vrij dragelijk diner, soep, vleesch, groenten, aardappelen, een stuk podding en een glas *ale* zien opdisschen. Ik heb in Den Haag en andere steden nog al veel herbergen en koffiehuizen in kort bestek bij elkander gezien, maar hier stond ik toch van het aantal hôtels letterlijk verbaasd, terwijl ik in de grootste en in de kleinste bij dag zoowel als bij avond, onmiskenbare teekenen van voorspoed waarnam. In de meeste stonden gansche troepjes van mannen met het glas in de hand, en niet zelden zag men er vrouwen binnengaan, om met een gevuld kannetje terug te keeren. Doch ik loop mijzelven vooruit.

Begeerig om de straten bij gaslicht te zien, verliet ik reeds den eersten avond mijn kamer, om met het schoonste gedeelte van Bourkestreet, Culliusstreet en Elizabethstreet kennis te maken. Daar alle straten recht zijn, en elkander even regelmatig kruisen als de rijwegen in de Haarlemmermeer, was het vinden van den weg niet bezwaarlijk. Een aanzienlijke menigte van menschen bewoog zich op de breede trottoirs, en rijen van winkelhuizen, waaronder zeer prachtige, die in de Wagenstraat de aandacht zouden trekken, vertoonden alle denkbare

soorten van goederen en waren, smaakvol en doelmatig achter de reusachtig groote glazen uitgespreid. De fruitwinkels kwamen mij reeds onweerstaanbaar voor, ofschoon de vruchtentijd nog komen moest. *Cabs*, ruime omnibussen, lichte wagentjes en zware karren doorkruisten de stad in alle richtingen; ook de Londensche *Hansome cab*, waarop de koetsier zijn zetel achter de kap van 't rijtuig heeft, was nu en dan te zien. De sterke helling van sommige lange straten gaf aan 't geheel des te schooner voorkomen, omdat de rijen van gaslampen daardoor sierlijke bogen vormden. Als Hagenaar begon ik mij reeds tehuis te gevoelen; ik was in een groote, woelige, vroolijke stad, waarin niet weinig huizen, winkels en openbare gebouwen een recht deftig en voornaam voorkomen hadden.

Alles overtrof mijn verwachting; had ik nog niet den vorigen dag vernomen, dat in 1835 de plaats, waar ik nu al die wonderen aanschouwde, een wild woud was, dat door de nabijheid van de rivier de Yarra den eersten *settler* een geschikte weidegrond voor zijn kudden toescheen! Zoo mij iets teleurstelde was het slechts, dat ik mij in deze nieuwe wereld zoo tehuis gevoelen kon, dat zij mij niet vreemder, niet zonderlinger voorkwam. Zelfs de kleeding der heeren en dames moest volgens de modeplaatjes, die de laatste mail aanbracht, gemaakt zijn. Alleen de veranda's der huizen, die de trottoirs tot een soort van overdekte zuilengangen maakten, en de Chineezen, die in hun wijde blauwe broeken en kielen hun onverstaanbare taal stonden uit te braken, herinnerden mij, dat er een afstand van ongeveer 16,000 mijlen tusschen hen en mij lag.

Te slapen zou mij dien nacht beter gelukt zijn, als mijn musquito-gordijnen in staat geweest waren de muggen uit het bed te houden, en ik heb er mijn tegenwoordig verblijf reeds dikwijls om gezegend, dat die zomerplaag der hoofdstad er niet bestaat, zoodat bedgordijnen als overdreven weelde achterwege kunnen blijven. Den volgenden morgen nam ik na een degelijk ontbijt, bestaande uit thee, toast, eieren en *muttonchops* (lamskarbonaden), eenige nieuwsbladen in de hand. De *Argus*, de *Australarian*, de *Age*, de *Leader*, de *Bendigo Advertiser*, en drie of vier anderen. Degelijke *leading-articles*, goedgestelde nieuwstijdingen en mededeelingen, vrijmoedige en tamelijk goedaardige polemiek, geestige opmerkingen van Marcus Clarke en Aegles, goede literarische bijdragen gaven mij geen gering denkbeeld van 't journalisme der kolonie. Zelfs de groote menigte van advertentiën onderscheidden zich in veel gevallen eer door kortheid en doelmatigheid, dan door overdrijving en *humbug.* Tegenover het gebrek, dat aan wedrennen, cricketspelen en dergelijke vermaken wel wat veel ruimte was afgestaan, stond de breedvoerigheid, waarmede voor 't publiek belangrijke onderwerpen, zooals verscheidene rechtsgedingen, politieke en wetenschappelijke zaken, agricultuur, enz. behandeld waren. Ook het geïllustreerde blad *the Australian Sketcher* kwam mij ver van onver-

dienstelijk voor. Later leerde ik ook Duitsche bladen kennen, in de kolonie uitgegeven, en in de talrijke Duitsche hôtels nimmer ontbrekende.

Volgens afspraak kwam mijn vriend Dods mij in den voormiddag een bezoek brengen; hij verscheen in gezelschap van zijn bagage, en liet zich bewegen, om een paar dagen in Melbourne met mij door te brengen. Na verkregen informatie bevond ik het, ten opzichte mijner eigene goederen, den eenvoudigsten en veiligsten weg, om ze door 't expeditiekantoor van M'Culloch en C^{o}. van de *Forward* naar Landhurst te laten transporteeren, waar ik ze dan ook na eenige dagen in goede orde aan het station weder zag.

De weinige dagen, die wij in Melbourne doorbrachten, besteedden wij natuurlijk aan de bezichtiging van de merkwaardigste plaatsen der stad, en het voegde onze beurs uitnemend wel, dat nergens entreegelden gevorderd werden. De *Library* leerden wij kennen als een der schoonste gebouwen van Australië, en de deskundige zou zeker langer dan wij bij de verzameling van beeldhouwwerk en schilderijen vertoefd, en er veel meer dan ik van te vertellen hebben. Als koloniale schilders van naam staan vooral Guerard en Chevalier bekend, en 't spreekt van zelf, dat ook zij hier door eenige kunstwerken vertegenwoordigd zijn. Boven vonden wij de bibliotheek, een leeskamer 230 voeten lang, en omringd door de appartementen, waarin de schatten der wijsheid naast elkander geschaard stonden. Opschriften als Staathuishoudkunde, Landbouwkunde, Latijnsche, Grieksche klassieken, Geneeskunde, enz. enz. maken het voor den bezoeker gemakkelijk, om het appartement te vinden, waarin hij een of ander boek te zoeken heeft. Hij kan het zelf zonder tusschenkomst van geëmployeerden van de plank nemen, zich nederzetten, en als zijn tijd verstreken is op tafel laten liggen of wegbergen, en 't pleit voor 't Australische publiek, dat de boekerij door die vrijheid nog nimmer noemenswaardige schade leed. Ruim tien jaren geleden bedroeg het aantal boeken reeds 40,000, het aantal bezoekers en lezers jaarlijks 200,000. Met elk jaar zijn sedert die getallen grooter geworden. Voor dames was een afzonderlijke, wel bezochte leeskamer ingericht. Ik kon mij dus gerust stellen, ik was niet in een land van halve wilden terecht gekomen; ik begon er zelf aan te twijfelen, of ik hier wel zoo dadelijk als geleerde of onderwijzer met open armen zou ontvangen worden. Er zaten zooveel oude en jonge heeren vertrouwelijk met Latijn en Grieksch om te springen, dat ik mij eenigszins *incomfortable* voelde. Anderen, wier kleeding eer aan een werkman dan aan een heer deed denken, waren zoo in oeconomische, politieke en dergelijke studiën verdiept, dat ik geen gering denkbeeld van de beschaving dier schijnbaar eenvoudige luidjes kreeg. En deze eerste indrukken werden bij mij in 't vervolg eer versterkt dan verzwakt. Ook in Sandhurst en zelfs in vrij kleine plaatsen vond ik later evenals in de hoofdstad onder den naam van *Mechanic Institutes* leesinrichtingen, waar voor leden tegen

een kleine contributie een goede collectie van tijdschriften en boekwerken, voor vreemdelingen en burgers gratis de voornaamste dag- en weekbladen te lezen waren. En altijd vond ik deze plaatsen wel bezocht. Ofschoon ik noch tijd noch aanleiding had, om mij in dergelijke zaken te verdiepen, droeg ik toch spoedig van de volgende feiten kennis, dat onderwijs in Victoria door de wet voor allen verplichtend was, en voor rekening van den Staat onder behoorlijk toezicht, in godsdienstlooze scholen, in spijt van Ultramontaansche tegenwerking, gegeven werd; dat van zulk onderwijs bijna alleen die kinderen verstoken bleven, die op verafgelegen *stations* woonden, en wier ouders wel in staat waren, om door privaat onderricht of 't gebruik van kostscholen daarin te voorzien; dat *reformatories* van jeugdige misdadigers, *benevolent asylums* voor ouderlooze of verwaarloosde kinderen, ambachtsscholen, *Training schools* tot opleiding van onderwijzers en onderwijzeressen en de universiteit van Melbourne zooveel instellingen waren, die allen uitmuntend werkten, en jaarlijks beter aan het doel beantwoordden.

Ik heb den lezer reeds telang in de *Library* opgehouden, en toch nog met geen woord van de modelkamer gesproken, waar Dods en ik zoolang bleven en zulk eene heldere voorstelling van de koloniale industrie kregen, vooral wat machinerie, goudmijnen en landbouw betreft. Om voor deze langdradigheid boete te doen, zal ik van de universiteit slechts melden, dat zij een vrij interessant museum van natuurlijke historie en geologie bezit, benevens een groote uitgestrektheid lands, als publieke wandelplaats smaakvol ingericht, en van het postkantoor, dat het een prachtig gebouw is en meer dan drie millioen gulden heeft gekost, en van den botanischen tuin, dat hij niet alleen wetenschappelijke verzameling, maar ook als openbare wandelplaats een sieraad der stad is.

De *Houses of Parliament*, een gebouw dat aan 't einde van Bourkestreet gelegen, genoegzaam de aandacht trekt, zagen wij slechts van buiten, en ik zou er dus geheel van zwijgen, als het ons geen aanleiding gegeven had, om aangaande de regeering en de wetten der kolonie eenige narichten in te winnen. De wetgevende macht, zoo werd ons medegedeeld, berustte in Victoria bij twee constitutioneele vergaderingen, *Legislative Council* en *Legislative Assembly* genaamd, en de eerste telde dertig, de tweede acht en zeventig leden. Ongeveer 1/20 der mannelijke bevolking had het recht, om aan de verkiezingen voor den *Council*, en ¼ om aan die voor de *Assembly* deel te nemen. Tien ministers, waarvan de *Chief Secretary* als premier optreedt, vormden de *Executive Council*, terwijl een gouverneur met een hoog jaarlijksch inkomen Engeland's koningin vertegenwoordigde. De wetten, *Acts of Parliament*, waren in de hoofdzaak aan die van 't vereenigd koninkrijk gelijk, voor zooverre namelijk locale of andere omstandigheden geen afwijkingen daarvan noodig hadden gemaakt. Zij waren ook nog ver van stabiel, en soms slechts voorloopige proefnemingen, daar de kolonie eerst sedert 1 Juli 1851 op zich zelve stond. De ge-

durig wederkeerende *questions brûlantes* waren: *freetrade* of *protection?* hoe het land op de beste wijze in handen van *bona fide settlers* te brengen? in welke verhouding staan wij eigenlijk tot Engeland? De ondervinding door 't moederland in Amerika opgedaan was door den jeugdigen staat met goed gevolg tot voorbeeld genomen, om veel goeds op eigen bodem over te planten en veel verkeerds ervan verwijderd te houden. Voor zooverre wij eenigszins voor onze veiligheid in dit nieuwe land bevreesd geweest mochten zijn, werden wij gerust gesteld door de herhaalde verzekering, dat personen en eigendom er althans even goed beschermd werden als in elken beschaafden staat van Europa, en dat een vrij sterke politie door de zoogenaamde *troopers* ook in afgelegen streken haar invloed wist te doen gelden.

Gelijk Walter Scott de persoonlijkheid van Dr. Dryasdust geïmproviseerd heeft, om voor zijn antiquarische aanteekeningen een plaats te vinden, zou ik wel geneigd zijn om een denkbeeldig persoon, b.v. een mijnheer Droogman of zoo, in mijn verhaal in te voegen, dien ik met de mededeeling van dergelijke zaken als de bovenstaande belasten kon. Ik kon hem dan ook laten vertellen, wat er van het hospitaal in Melbourne en andere liefdadige inrichtingen, ook in andere steden, te zeggen valt, en ik ben zeker, dat hij veel te prijzen zou hebben, en dat hij den lezer geen geringe gedachten zou geven van de sommen, die regeering en liefdadigheid en *fancy fairs* jaarlijks voor hulpbehoevenden bijeenbrengen, noch van de wijze, waarop die sommen besteed worden. Doch ik neem liever mijn toevlucht tot een eenvoudig aanstippen van zulke bijzonderheden, daar het mijn doel niet is om een beschrijving van Victoria te leveren, maar wel om den lezer een oppervlakkig denkbeeld van den staat van zaken aldaar te geven, daar ik veronderstel, dat velen niet veel meer aandacht aan Australië zullen gewijd hebben, dan ik zelf deed eer de brief van mijn vriend Willem mij bereikte. - De gunstige indruk door de ontvangen mededeelingen omtrent het hospitaal verkregen, werd niet weinig bevestigd, toen een bezoek aan de schilderachtige voorstad Prahray ons met het instituut voor doofstommen in kennis bracht. Wij deden voorts de ervaring op, dat een Zondag Melbourne niet zoo doodsch en ellendig maakte als Londen. Engelsch rigorisme had totnogtoe tevergeefs beproefd, om ook hier de zoogenaamde ontheiliging van den sabbat te beletten, zoodat in spijt van afsluiting van publieke plaatsen en verbod van vele amusementen, dank zij 't gezond verstand van vele Engelschen en nog grooter aantal niet-Engelschen, uitspanning en vroolijkheid genoeg overbleven voor allen, die bijna de gansche week in 't gareel gespannen waren. Aan kerkgebouwen ontbrak het den kolonisten klaarblijkelijk niet, ook niet aan enkele zeer prachtige; Anglicanen, Roomsch-Katholieken, Dissenters, Duitsch-Lutherschen, allen hadden er verschillende plaatsen voor den openbaren eeredienst. In een frisch en jong land was er natuurlijk van een *Staatskerk* geen sprake, en neemt de Israëliet

althans geen lagere plaats in dan in de groote handelssteden van noordelijk Europa.

Daar Dods en ik begrepen, dat het verblijf in Melbourne als een vermakelijk uitstapje beschouwd moest worden, lieten wij ook niet na, om naar de amusementen te informeeren. Wij hadden keuze genoeg: het *Théâtre Royal*, de Opera, de Italiaansche circus, een paar casino's, de wassen beelden, enz. en daar wij bezwaarlijk van al deze dingen gebruik konden maken, bepaalden wij ons bij de eerst- en laatstgenoemde plaats. Het juist voltooide gebouw als *Théâtre Royal* bekend, kan wat uitwendig voorkomen en inwendige ruimte, netheid en doelmatige inrichting aangaat, ongetwijfeld met de meeste schouwburgen van Europa wedijveren. Niet alleen koloniale, maar ook Engelsche en Amerikaansche talenten van naam verschijnen er op de planken, en men moet toegeven dat der kunsten god ook aan de Yarra met geestdrift aangebeden wordt. De verzameling van wassen beelden wordt slechts door die te Londen overtroffen, en stelt den vreemdeling in staat, om op zeer aangename en leerzame wijze eenigszins met de historie der kolonies bekend te worden. Zij geeft toch niet alleen de beelden en korte beschrijving van beruchte moordenaars en struikroovers, maar ook van veel groote en beroemde mannen, die zich door hun staatkundige bekwaamheden, ondernemingsgeest of ontdekkingsreizen verdienstelijk gemaakt hebben jegens Australië. Ook Burke en Wills, de moedige maar ongelukkige reizigers, voor wie een standbeeld in de stad is opgericht, zijn er naar 't leven voorgesteld. Voor 't overige zijn ook in Melbourne niet alle vermakelijkheden en uitspanningen van onschuldigen aard; de stad heeft als alle groote handelssteden gemeene kroegen, talrijke bordeelen, onveilige buurten, geheime spelonken voor de misdaad en het spel. De politieberichten vertellen genoeg van de mysteriën der stad, zoodat wij ons gemakkelijk al wat wij niet zelven zagen, verbeelden konden. Kortom, kan Melbourne met haar gebouwen, nuttige inrichtingen, handel en welvaart ons doen denken aan een stad reeds eenige honderden jaren oud, ook in het kwade doet zij voor de oudste steden van Europa niet onder. De zoogenaamde *Larrikins*, jongens van 14 tot 20 jaren, maken het er soms zelfs door grove en brutale baldadigheid eenigszins onveilig, en het schijnt, dat de politie nog maar geen middel had kunnen vinden, om dit schandaal uit den weg te ruimen.

Wij zouden niet met zelfvoldoening de hoofdstad verlaten kunnen hebben, indien wij ook niet aan de drukke markten een bezoek hadden gebracht. In de gewaagde veronderstelling, dat misschien een Hollandsche huismoeder deze bladzijden in handen krijgt, wil ik de marktprijzen van enkele artikelen opgeven, en daar in zulke zaken vooral het laatste nieuws het belangrijkste is, neem ik een marktdag uit den tegenwoordigen tijd, dien van 20 Februari 1875 tot voorbeeld. Ossenvleesch van 20 tot 45 cents, varkensvleesch van 35 tot 50, lamsvleesch van 15 tot 30 cents het Eng. pond(*). Een paar levende

(*) Iets minder dan een half kilogram.

kippen *f* 2.70 à *f* 3, een paar ganzen *f* 4.80 tot *f* 7.20, een paar eendvogels *f* 3 à *f* 3.60, een paar kalkoenen *f* 6 à *f* 12. Kaas van 46 tot 70 cents, boter van 70 tot 85 cents het pond, eieren 90 cents het dozijn. Melk 30 cents per *quart* (ongeveer 1 ½ flesch), tarwebrood 30 cents het brood van vier pond, spek 65 en ham 80 cents 't pond. Een dozijn koolen 60 cents à *f* 1.80, aardappelen *f* 2.40 per 112 pond. Honig 35 cents 't pond. Alle groenten en vruchten, die de tijd van 't jaar medebrengt, goedkoop. Dat het seizoen en de tijdelijke voorraad van de artikelen die prijzen soms aanmerkelijk doen rijzen of dalen ligt voor de hand - niet zelden is b.v. boter à zes stuivers per pond en een dozijn eieren voor denzelfden prijs verkrijgbaar. Daar ik nu toch met huishoudelijke zaken bezig ben, mag ik er wel bijvoegen, dat kruidenierswaren over 't algemeen zeer goed en in Melbourne ook voor lagere prijzen dan in andere steden van Victoria te verkrijgen zijn; de beste qualiteiten van suiker, thee, rijst en meel kosten er aanmerkelijk minder dan in 't vaderland. Wat brandstoffen betreft, in het ‘bosch’ (zooals de kolonist het platte land in onderscheiding van steden noemt) wordt niets dan hout gebruikt, dat men zich door de moeite van vellen en weghalen verschaffen kan, doch dat in steden door 't vrachtgeld nog al kostbaar is. Steenkolen kostten dienzelfden marktdag, waarvan ik de bovenstaande prijzen opgaf, *f* 21 de ton (ongeveer 1000 kilogram) of *f* 1.50 à *f* 1.80 de 112 pond, en coke *f* 25.

Omnibussen en *cabs* hadden wij te goedkoop vervoermiddel bevonden, om er niet dikwijls gebruik van te maken; doch als wij over den tijd beschikken konden, verkozen wij meestal het wandelen, want zoowel de parken van de stad zelf als de omstreken waren voor liefhebbers van gezonde beweging en voor onvermoeide pedestrianen, waartoe zoowel Dods als ik onszelven rekenden, onweerstaanbaar. Zoo maakten wij hoofdzakelijk te voet me enkele bijsteden of *suburbs* van Melbourne kennis. Fraaie villa's, sommigen van steen, anderen van hout opgetrokken, met daken van lei of ijzer (*corngated iron*) gedekt, bijna zonder uitzondering van veranda's en klimplanten voorzien, vertoonden zich van alle zijden; smaakvol aangelegde tuinen vereenigden zich met het lommer van de publieke wegen, om een schilderachtig geheel te vormen. Van groote welvaart en weelde getuigden vooral Toarak, toen nog de residentie van den gouverneur, Richmond, Emeraldhill, en 't liefelijk aan het strand gelegen St. Kilda, dat evenals Brighton des zomers een fashionable en veel bezochte badplaats is. Doen al deze schoone *suburbs* aan de geldsommen denken, die reeds door handel en nijverheid verdiend zijn, en daar door de hooge ambtenaren, de kooplieden en rijke burgers van Melbourne verteerd worden, Sandridge en Williamstown met hun lange schoorsteenen en fabrieken, strekken zich langs de golven der Baai uit, om een denkbeeld te geven van de middelen, waardoor al die welvaart wordt verkregen. Lange rijen van

groote stoombooten en schepen liggen er te laden of te lossen, terwijl 't stoomras de goederen eraan toevoert of van weghaalt, en tal van stoomkranen 't gewicht van tonnen in alle richtingen rondslingeren. De bedrijvigheid van 't tooneel roept ons de dokken van Londen voor den geest terug. Wij vinden onzen weg door de zeelieden, die elkander op de kaaien verdringen, door de reizigers, die van of naar de booten snellen, door welke de gemeenschap met Sydney, Hobarttown, Tasmania, enz. onderhouden wordt, en hebben nu genoeg gezien om de hoofdstad van Victoria met de overtuiging te verlaten, dat wij niet alleen een der rijkste handelssteden van het Zuiden, maar van de wereld bewonderd hebben, verrezen als de tooverboom van Jonas, als 't meesterstuk van de macht, die Energie heet!

'En wat dunkt u van een snoepreisje naar Geelong?' had Dods mij gevraagd, toen wij een dag voor ons vertrek naar Sandhurst bepaald en daarbij eenigen tijd beschikbaar gehouden hadden. Mijn antwoord was van dien aard, dat wij ons den volgenden dag op den trein naar Geelong bevonden, die ons in twee uren naar het doel onzer reis bracht. Eenmaal scheen deze stad, even gunstig als bekoorlijk aan de Corio-Bay gelegen, de voornaamste van Victoria te zullen worden, zij trok handel en nijverheid tot zich en aan alle kanten verrezen flinke gebouwen en schoone villa's. De laatsten bleven, de handel en nijverheid echter vloden naar elders; Geelong moest voor Melbourne wijken, en werd een stil stadje. Uit het gewoel van de hoofdstad komende zouden wij 't zelfs doodsch genoemd hebben, hadden de baai en schoone omstreken er geen leven aan geschonken. Zoo er al niet veel kapitalen verdiend werden, blijkbaar woonden er toch velen, die rustig den interest ervan genoten.

Het werd nu tijd om te bedenken, dat wij niet als toeristen naar Australië gegaan waren, en niet anders te doen hadden, dan toe te zien, wat anderen wel in de kolonie uitvoerden. Wij moesten zelven aan 't werk zien te komen, en was voor Dods, die vooreerst zijn broeders *farm* zou helpen bearbeiden, de weg gebakend, ikzelf wist nog minder dan ooit, wat ik zou aanvangen. Zooveel had ik reeds geleerd: ik behoefde niet te beproeven, om mij ergens als geneesheer neer te zetten, in de hoop, dat mijn voorbereidende studiën mij wel voor dokter zouden doen doorgaan. Dit had de heer Bird aan boord mij trouwens al verteld, en vond teveel weerklank in mijn geweten en eergevoel, om mij te kunnen spijten. Ik zou ook niet elken dag tegen toezegging van hoog salaris naar huisonderwijzers of adsistenten op scholen navraag hooren doen; de voornaamste scholen waren allen van M.A.'s en B.A.'s behoorlijk voorzien, en daar geboren Engelschen met wettige acte van bekwaamheid concurreerden, kon ik veilig tehuis blijven. Onbekend met den handel en al wat ertoe behoort, zag ik in Melbourne geen kans op veel betere betrekking, dan die van jongste bediende of loopjongen in een winkel. Toch ging ik ver van

neerslachtig naar Sandhurst - naar Bendigo zeggen nog vele kolonisten, de namen van district en stad verwarrende - want ik had reeds vroeger besloten, om in elk geval geen beslissende stappen te doen, eer ik aldaar mijn ouden vriend Willem Brort gezien en met hem overlegd had.

(*Wordt vervolgd.*)

D^{r}. J.S.

Suum cuique.

Nieuwe uitgaven.

Camera Obscura van Hildebrand. Geïllustreerd door F. Carl Sierig. Afl. 1-6. Haarlem, Erven F. Bohn, 1875-76.

Romantische Werken van Mr. J. van Lennep. Nieuwe volksuitgave, compleet in 13 deeltjes. 1ste en 2de d., 's Gravenhage en Leiden, M. Nijhoff, D.A. Thieme, A.W. Sijthoff, 1876.

Twee uitgaven, die een bloote aankondiging vragen: wie er nu een beoordeeling van gaf, kwam veel te laat of veel te vroeg. Voor het tegenwoordig geslacht veel te laat: wie van onze tijdgenooten zou durven bekennen, dat hij Hildebrand en Van Lennep niet kende? En eerst een volgend geslacht zal kunnen beslissen welke plaats aan beiden toekomt in de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde.

Een aankondiging alleen: Van Lennep verschijnt in eene eenvoudige maar nette volksuitgave, wier 13 deeltjes al de Romantische Werken zullen bevatten, welke vroeger in de bekende 23 blauwe bandjes verschenen. De prijs is zeer matig, zoodat deze uitgave wel in de handen des volks zal komen, en het volk zal er niet minder op worden, wanneer het Van Lennep's romans en verhalen leest en verstaat. Onder onze beste prozaïsten neemt hij een eereplaats in.

Wanneer Professor Beets lang vergeten zal zijn, zal Hildebrand's *Camera* nog het lievelingsboek blijven van oud en jong. De uitgevers zeggen niet te veel, wanneer zij de *Camera Obscura* het meest populaire boek onzer letterkunde noemen. Tal van uitgaven heeft het beleefd, ook een zoogenaamde prachtuitgave; maar de rechte prachtuitgave is nu eerst ondernomen: flink formaat, keurige druk, en daarbij menigte van illustraties, allen van ééne hand. Men heeft op enkele van die illustraties aanmerking gemaakt; kind des volks, durven we hier geen beslissend oordeel vellen. Maar als kind des volks, en van der jeugd aan innig vertrouwd met de *Camera Obscura*, durven wij gerust de verklaring der uitgevers overnemen, dat de kunstenaar geheel in den geest van het werk is doorgedrongen. En dat is hier wel de hoofdzaak: men moet de gestalten, door Hildebrand's phantasie geschapen, voor zich zien, zelf getuige zijn van de tooneelen, door zijne meesterhand geschetst. Dat achten wij den eisch der illustratie, en met een dankbaren blik hebben wij gepeinsd bij menige plaat, waarop wij een ouden bekende meenden te ontmoeten.

De uitgevers der volksuitgave van Van Lennep, der prachteditie van Hildebrand hebben aanspraak op den dank van het Nederlandsche volk.

Brievenbus.

I.
Het bezoek der middelbare scholen voor meisjes.

Volgens een schrijver in 't vorige nommer van dit tijdschrift, zag het er tot nu toe met deze scholen allertreurigst uit.

Die scholen werden slecht bezocht.

Ze kwijnden allen.

Allen? Ja, Haarlem uitgezonderd en Leeuwarden; maar Haarlem voedt de middelbare meisjesschool met de kweekelingen der kweekschool voor onderwijzeressen, en Leeuwarden koos een direktrice, die een goed bevolkte school meebracht

De overigen kwijnden allen, kwijnen tot op dezen dag.

Misschien stellen sommige lezers er belang in met juistheid te weten, hoe erg dat kwijnen was. Ik geef hun daarom de twee volgende lijstjes ter inzage.

Scholen met vijfjarigen kursus.

Middelbare school voor meisjes te	**Getal leerlingen in het schooljaar**					
	1871-72	**1872-73**	**1873-74**	**1874-75**	**1875-76**	**1876-77.**
Haarlem	104	93	108	125	135	147
Arnhem	59	64	68	54	46	61
Rotterdam	61	83	94	96	104	110
Dordrecht	55	75	69	64	71	67
Groningen	-	65	70	103	109	127
Leeuwarden	-	-	-	-	79(*)	99
Totaal	279	380	409	442	544	611
Gemiddeld per school	70	76	82	88	91	102

Scholen met driejarigen kursus.

Middelbare school voor meisjes te	**Getal leerlingen in het schooljaar**					
	1871-72	**1872-73**	**1873-74**	**1874-75**	**1875-76**	**1876-77.**
Amsterdam	-	33	58	62	73	73

(*) In het gebouw werd gedurende dat schooljaar door het personeel les gegeven aan 102 meisjes, doch 23 hiervan bevonden zich in een voorbereidende klas, die niet tot de middelbare school gerekend mocht worden.

Deventer	-	59	44	35	23	31
Utrecht	-	-	-	-	26	32
Goes(†)	-	-	-	-	-	28
Totaal	-	92	102	97	122	164 (136)
Gemiddeld per school	-	46	51	48	41	41(45)(§)

(†) De school te Goes bezit een 4jarigen kursus, doch dit eerste jaar van haar bestaan zijn nog slechts 3 klassen bezet.

(§) De tusschen haakjes geplaatste cijfers gelden indien de school te Goes, om de zooeven genoemde reden, buiten rekening wordt gelaten.

Waarschijnlijk komen vele der belangstellende lezers hierdoor tot het besluit, dat het wel een weinig onjuist is, te beweeren, dat de scholen over 't algemeen slecht bezocht worden. Voor de scholen met 5jarigen kursus kan men tot het tegendeel besluiten, en erbij voegen, dat het bezoek steeds toeneemt; me dunkt, dit is uit het eerste der twee lijstjes duidelijk te zien.

De cijfers zijn ‘officieel’; die der laatste kolom gelden voor het een paar weken geleden aangevangen schooljaar, en zijn me welwillend door de direktrices verstrekt.

Ik voeg hier de opmerking aan toe, dat, ofschoon volgens het bovenstaande het gemiddeld aantal leerlingen der school met 5jarigen kursus telken jare is toegenomen, de toeneming nimmer zoo groot is geweest als dit jaar, het jaar waarin Multapatior heet uitgesproken te hebben, ‘wat bij menigeen reeds gevestigde overtuiging was’, dat er verandering in de inrichting der meisjesscholen moest komen. Ik vind dit niet zeer bemoedigend voor Multapatior, wat zijne bemoeiingen met onderwijszaken betreft, en hoop dat hij er uit leere, dat ook in haar tegenwoordigen vorm die scholen door vele ouders nuttig voor hunne dochters worden geacht.

Voor degene - en dit zullen vele zijn - die met de verandering, waarop Multapatior aandringt, onbekend zijn, vermeld ik hier, dat hij niet - zooals men uit enkele woorden in 't vorige nommer zou kunnen afleiden - bedoelt de wijzigingen welke thans te Arnhem zijn ingevoerd, en die ik voor 't grootste deel kan goedkeuren, doch ten onrechte een *hervorming* genoemd worden, maar een zoodanige verandering in het onderwijs voor meisjes, ‘dat huishoudkunde er de ziel en de spil van is’, daar anders ‘dat onderwijs voor aanstaande huisvrouwen en moeders best gemist kan worden’.

Ik heb nergens instemming met dit voorstel van Multapatior waargenomen; onze beide weekbladen voor vrouwen hebben het sterk afgekeurd.

Geen wonder; men wenscht met het onderwijs voor de vrouw vooruit, niet terug.

't Spijt me dat een schrijver in *De Tijdspiegel* - de spiegel, die vroeger zoo veel goeds over het onderwijs voor meisjes heeft weerkaatst - de eerste is die als aanhanger van Multapatior's denkbeelden over onderwijs optreedt. Hij zal echter waarschijnlijk wel de eenige blijven. Ik hoop het voor onze meisjes, en voor Nederland.

Leeuwarden, 24 Sept. '76.

VITUS BRUINSMA.

Naschrift van de redactie.

Drie bezwaren heeft de Hr. Bruinsma tegen ons artikel: *Hervorming van de Middelbare meisjesschool*:

1°. de wijzigingen, welke thans te Arnhem zijn ingevoerd, worden ten onrechte eene ‘hervorming’ genoemd. Wij antwoorden: de Commissie van toezicht had dit woord gebruikt, en niet ten onrechte, meenden wij: ‘De Middelbare Meisjesschool moet worden hervormd wat den inhoud en de rigting van het onderwijs betreft’. Leervakken zijn afgeschaft, andere gewijzigd, nieuwe ingevoerd, en dit alles in een bepaalde richting. Daarbij is het onderwijs in de beide laagste klassen geheel van methode veranderd.

Mag dat alles te zamen geen Hervorming heeten, men geve er een anderen naam aan: over woorden twisten wij niet.

2°. Multapatior, ten onrechte door ons aangehaald, bedoelt niet de wijzigingen, welke thans te Arnhem zijn ingevoerd, maar een zoodanige verandering in het onderwijs voor meisjes, ‘dat huishoudkunde er de ziel en de spil van is’, daar anders ‘dit onderwijs voor aanstaande huisvrouwen en moeders best gemist kan worden’.

Tweeledig is ons antwoord: we hebben geenszins beweerd, dat de Arnhemsche school naar het voorschrift van Multapatior is ingericht. Onpractisch was, volgens Multapatior, het onderwijs, er werd niet genoeg achtgeslagen op de eigenaardige bestemming der vrouw.

Deze opmerking is ter harte genomen te Arnhem; in de richting, door Multapatior gewenscht, is het leerplan der Arnhemsche school gewijzigd, zooal niet hervormd.

Maar Multapatior 'bedoelt een zoodanige verandering in het onderwijs voor meisjes, 'dat huishoudkunde er de ziel en de spil van is', daar anders 'dat onderwijs voor aanstaande huisvrouwen en moeders best gemist kan worden.

Heeft de Hr. B. het boekje van Multapatior(*) gelezen.

Wij hopen dat het antwoord ontkennend zal zijn.

We zouden anders bezwaarlijk zijn karakteristiek van het boekje kunnen qualificeeren.

Elk lezer, die het boekje alleen uit bovenstaande woorden kent, zal in den waan komen, dat Multapatior het Nederlandsche meisje wil africhten op kousenstoppen en aardappelschillen.

En wie dat waant, miskent geheel de bedoeling van den schrijver: deze vat het huisgezin op in hoogen, idealen zin; hij wil, dat de vrouw het sieraad, het middelpunt zij van het gezin, en dat ze daartoe gevormd worde door degelijke beoefening van wetenschap en kunst. 'Zulk eene vrouw moet *bekwaamheid* en *kracht* in zich bevatten om te kunnen *besturen*, *regelen*, *bevelen*, *opvoeden* en *beschaven*', zegt Multapatior. En hoe weinig hij gezind is om eene keukensloof van de Nederlandsche vrouw te maken, blijke uit deze verklaring: 'De hoogste wetenschappen: wijsbegeerte, zielkunde, physiologie, moraal en wat niet al meer moeten door de moeder aangewend en in toepassing gebracht worden, want zij, en zij alleen is de apostel, het evangelie, de Christus der menschheid in hare kindsheid'.

't Is misschien te veel gevergd, dat men een boekje van 87 blz. doorleze, maar het *Besluit* van een pagina of zes kon de Hr. B. toch wel eens doorgeloopen hebben, b.v. 'dat bij de inrichting der leervakken voor de afzonderlijk voor meisjes thans ingerichte Hoogere Burgerscholen, van een verkeerd stelsel is uitgegaan; een stelsel, waardoor het meisje ook op die school van huishoudkunde en opvoeding niets verneemt, en derhalve ook door dit middelbaar onderwijs niet opgeleid wordt *voor het Gezin* en voor de gewichtige rol, die zij in het huiselijk leven eenmaal te vervullen heeft..... 'Dat de grootste paedagogen en de eminentste staathuishoudkundigen in alle landen beginnen aan te dringen op de uit daden blijkende erkenning van de waarheid, dat de lotsbestemming van de overgroote meerderheid van vrouwen geene andere is, dan *huisvrouwen* en *moeders* te worden, en men daarom hare opleiding daarheen moet leiden, om haar voor deze roeping beter geschikt te maken..... dat echter om meisjes voor te bereiden, om zulk eene gewichtige rol in de wereld te vervullen, in hare opleiding degelijke paedagogische studiën, oefening in menschenkennis en menig ander leervak der huishoudkunde moeten worden ingevoerd.'

Voeg daarbij de 16de, 17de, 19de stelling, en Gij zult niet langer den moed hebben om Multapatior in een valsch licht te stellen of hem aan de bespotting prijs te geven.

(*) Voor wie een zelfstandig oordeel zich vormen wil, schrijven wij den titel af: *Huishoudkunde als leervak in de opvoeding der vrouw en als middel ter hervorming van het huisgezin en het huiselijk leven in Nederland.* Amsterdam, 1875.

Roept de Hr. B. *De Tijdspigel* van vroeger op tegen *De Tijdspiegel* van heden,

wij herinneren hem dat wij reeds in 1870 gesproken hebben in den geest van Multapatior. Reeds toen schreef een onzer medewerkers(*):

'de vrouw moet zich ten volle ontwikkelen om geheel aan haar bestemming te kunnen beantwoorden.

Aan wie behoort de vrouw?

Aan den man niet, en aan haar ouders niet.

Zij behoort aan z i c h -z e l f , antwoordt een edel denker - en aan de m a a t s c h a p p i j , veroorlooven wij ons er bij te voegen.

Zij is m e n s c h , d.i. zij heeft het doel van haar bestaan in zich-zelf; zij is een persoonlijkheid, bestemd tot volle ontplooijing van geheel haar aanleg en tot vrij gebruik van al haar vermogens - v r i j , d.i. in overeenstemming met haar eigen natuur.

Maar zij is lid van de maatschappij, van de menschheid; daaraan dankt zij haar leven, haar opvoeding, haar veiligheid. Alleen in de zamenleving kan de mensch, ook de vrouw, geheel zijn aanleg ontwikkelen; alleen door zijne schuld aan de maatschappij te betalen, kan hij al zijn vermogens tot rijpheid brengen. Te hooger stijgt de mensch in persoonlijke waarde naarmate hij meer voor anderen leeft - altijd in overeenstemming met zijn natuur.

Ook de vrouw. De vrouw is geen blad wit papier, waarop men schrijven kan wat men wil. Men kan maar niet een man van haar maken door haar mannelijk onderwijs te geven en elken mannelijken werkkring voor haar te ontsluiten.

Der vrouw is haar eigenaardige bestemming aangewezen door de natuur.

De natuur heeft haar tot m o e d e r bestemd.

Naar ligchaam en geest, naar verstand en hart is zij voor het m o e d e r s c h a p berekend.

Volledige toestemming vinden wij hier bij de materialisten, die het vraagstuk alleen van de physische zijde beschouwen.

Maar wij zijn geen materialisten en wij zien in het geslachtsleven der vrouw niet haar éénige leven.

Twijfel, tegenspraak ontmoeten wij bij anderen, die ons vragen: of dan als bepaald verloren, als verongelukte exemplaren moeten beschouwd worden al de vrouwen, die den rang van echtgenoot en den eernaam van moeder niet mogten verwerven?

De vrouw is voor het moederschap bestemd; daarmede willen wij niet gezegd hebben: de vrouw is een mensch, wier éénige bestemming is aan haars gelijke het leven te geven.

De vrouw heeft z e d e l i j k e waarde, een zedelijke bestemming.

Maar haar ligchamelijke en geestelijke organisatie - en dit hebben wij op het oog - wijst de rigting aan, waarin zij zich bewegen moet, een rigting die in het moederschap wel haar sterkste, maar niet haar éénige openbaring vindt.

Omdat de vrouw voor het moederschap is bestemd, daarom bezit zij al de vermogens die vereischt worden om leven te kweeken. Zij heeft een diep gevoel en een levendig medegevoel, een tact om te leiden, een kracht om te dragen, een bereidvaardigheid tot zelfverloochening, welke den man vreemd zijn. Voor hem de harde beenderen, de taaije pezen, de stevige spieren, de sterke zenuwen: hij moet werken - zij verwerken; hij moet strijden - zij koesteren. Voor hem de geruchtmakende daad, voor haar de stille werkzaamheid; voor hem het scherpe verstand met zijn onverbiddelijke logica; voor haar het fijn gevoel met zijn juisten tact; voor hem het

(*) *De Nederlandsche vrouw en haar onderwijs*, Tijdspiegel, 1870.

abstracte, het ideaal; voor haar het concrete, de werkelijkheid; voor hem de grootsche taak; voor haar de tallooze kleine zorgen.

Voor haar de o p v o e d i n g bovenal. De natuur heeft haar tot opvoedster bestemd. De vrouw is g e b o r e n o n d e r w i j z e r e s.

Als ze ook in physieken zin moeder is, voede zij haar eigen kinderen op. Tegen de natuur zondigt de moeder, die de levenstaak, haar bepaald aangewezen, aan anderen overlaat.

Is haar geen moedervreugd gegund, dan scheppe de vrouw zich moedervreugd en moederzegen uit haar zelfverloochenend liefdeleven in en voor anderen.

Door dit leven zich zelf ontwikkelend, worde zij de kweekster van het zedelijk leven bij haar geslacht, bij de maatschappij. Onderwijzeres, opvoedster, zij de vrouw de geestelijke moeder eener nakomelingschap, waarin zij verheerlijkt herleeft.

N e d e r l a n d s c h e vrouw zij ze, kweekster van een krachtig Nederlandsch volksleven.....'

Hebben wij toen medegewerkt tot een programma, dat nu in onze oogen gebrekkig is, wij aarzelen geen oogenblik hulde te brengen aan een beter programma dan wij zelven vroeger ontwierpen.

Zoo verstaan wij den vooruitgang van het onderwijs der vrouw, en als de Hr. B. in een onderwijs dat de bestemming der vrouw in het oog houdt, achteruitgang ziet, blijkt daaruit alleen, dat hij, bij zijne chemische en botanische studiën, den tijd niet heeft kunnen vinden voor eene oppervlakkige kennismaking met de geschiedenis der paedagogie in Nederland en daarbuiten.

In Nederland heeft men de Huishoudkunde nooit onderwezen; in het buitenland begint men haar te waardeeren. De woorden 'vooruitgang' en 'achteruitgang' schijnen voor den Hr. B. hun beteekenis verwisseld te hebben.

Nog mogen wij de pen niet nederleggen.

3°. De min vriendelijke toon van den heer B. ontslaat ons niet van den plicht om onze bewering te handhaven, dat de Middelbare School voor Meisjes de liefde van het Nederlandsche volk nog niet bezit.

Tegen ons tracht de heer B. te bewijzen, dat de Middelb. scholen voor meisjes populair zijn in ons vaderland. Een enkele blik op de kaart van Nederland kan hem leeren, waar ze niet gevonden worden. Hij kan over het hoofd zien een aantal gemeenten, waar bloeiende meisjesscholen voor m.u.o. en zelfs gevierde kostscholen gevonden worden: zijn blik hechte zich niet aan Ede, Almelo, Barneveld, Zalt-Bommel, Edam, Bergen op Zoom, Brielle, Doesburg, Doetinchem, Enschedé, Harderwijk, Meppel, Lochem, Nijkerk, Rhenen, Den Helder, Wageningen, Vlissingen. Maar bevreemden moet het hem toch, dat die scholen niet gevonden worden te Zwolle, Zutfen, Tiel, Sneek, Middelburg, Zaandam, Kampen, Leiden, Franeker, Gorinchem, Delft, Breda, 's-Hertogenbosch, 's Gravenhage..... we noemen de gemeenten naar ze ons voor den geest komen.

In heel het koninkrijk der Nederlanden bestaan *tien* Midd. scholen voor meisjes, waarvan de eerste reeds in 1871 gesticht werd; *tien* scholen, zes met 5jarigen, een met 4jarigen, drie met 3jarigen cursus. En dat, terwijl een man als de Inspecteur Steijn Parvé en zijne ambtgenooten jaren lang met grooten ijver en machtigen invloed de stichting van zoodanige scholen voorstaan.

En die weinige scholen kwijnen, hebben wij beweerd. De heer B. wil het tegendeel bewijzen door een paar 'lijstjes', waaruit ontegenzeggelijk de bloei dier scholen blijken moet.

Bij die ‘lijstjes’ heeft hij den cursus 1876-77 mede in rekening gebracht, ofschoon wij, in Augustus schrijvende, onmogelijk met dezen cursus bekend konden zijn. Hij heeft daarbij hoorderessen voor enkele vakken, voor één enkel soms, gerekend onder de leerlingen, welke den geheelen cursus volgen. Twee scholen telde hij mede, wier bloei voorde populariteit van het Midd. O. niet kan getuigen, Leeuwarden, waar de directrice eene goed bevolkte school meebracht, en waar men zelfs 23 meisjes, leerlingen dier directrice, bepaald opgeleid schijnt te hebben tot leerlingen der Midd. school. De andere is Haarlem, die dit jaar 14, en

het vorige 19 leerlingen telde, welke eigenlijk niet tot de Midd. school behoorden, maar daaraan tijdelijk geplaatst waren door de Kweekschool voor Onderwijzeressen.

Beide feiten loochent de heer B. niet, maar doet toch alsof ze niet bestaan en telt ze mede op zijn ‘lijstje’.

Bij Arnhem wijst hij op het grooter aantal voor 76/77, ofschoon men op goede gronden mag aannemen, dat die aanwas grootendeels, zoo niet uitsluitend, het gevolg is van de veranderde richting, daar aan het onderwijs eerst in de laatste dagen gegeven.

Nemen wij dit alles in acht, dan is van 1871-76 de toestand werkelijk deze:

Middelbare school voor meisjes te	**Getal leerlingen in het schooljaar**				
	1871-72	**1872-73**	**1873-74**	**1874-75**	**1875-76**
Arnhem	59	64	68	54	46
Rotterdam	61	83	94	96	104
Dordrecht	55	75	69	64	71
Groningen	-	65	70	103	109
Totaal	175	287	301	317	330
en verkrijgen wij gemiddeld per school	43¾	71¾	75¼	79¼	82½

Plaatsen wij ons geheel op het standpunt van den heer B., nemen wij Haarlem met zijn Kweekschool-leerlingen, Leeuwarden met zijn klaargemaakte school van Mej. P. erbij, dan verkrijgen wij, dat het gemiddeld aantal leerlingen der scholen met 5jarigen cursus in 6 jaren geklommen is van 70 tot 102.

Waarlijk, de Hr. B. is met weinig tevreden: wanneer te Rotterdam, waar de bevolking als uit den grond oprijst, 110 meisjes de Middelbare School bezoeken, dan is de Hr. B. gelukkig met dien zeldzamen bloei.

Maar ja, in vergelijking met Amsterdam is die bloei opmerkelijk. In 5 jaren bracht de Midd. Sch. het daar tot 73 leerlingen.... En nog durfden wij beweren, dat een school, die haar weerga niet heeft in de hoofdstad, met haar honderdduizenden, kwijnt, wanneer die school volle 73 leerlingen telt!

Amsterdam heeft een school met 3jarigen cursus. De tabel dezer scholen is vooral opmerkelijk. Ten bewijze dat ze niet kwijnen, toont de Hr. B. aan dat deze scholen een gemiddeld aantal leerlingen hadden, eerst van 46, toen van 51, daarna van 48, en nu van 41, of, wanneer men Goes uitzondert, omdat het nog maar 3 klassen van de 4 bezet heeft, 45⅓. De bloei dier Midd. Scholen bestaat dus hierin, dat ze in 5 jaren over 't algemeen zijn achteruitgegaan, de eene wat meer, de andere wat minder. Deventer o.a. daalde van 52 leerlingen tot 23, om zich nu weer te herstellen tot 31.

Met smart schrijven wij deze cijfers neder, maar moedeloos zijn we niet. We hadden vooral op de Middelbare Meisjesschool onze hoop gevestigd voor de toekomst: van de vrouw moet de hervorming van het kwijnende Nederlandsche volk uitgaan. En haar eigen hervorming van de school.

Is die school nog gebrekkig - wat wonder! ze is een eerste proeve.

Verzetten jonge menschen zich niet zonder eenige heftigheid tegen hare verbetering, bij de Hoogere Burgerschool hebben ze dat ook gedaan: toch valt de rijpe vrucht der gewijzigde, ja hervormde Hoogere Burgerschool ons weldra in den schoot. In het bestaan der Midd. Meisjesschool verheugen we ons van heeler harte; haar kwijning zien we met smart; op haar toekomst hebben we goede hoop.

Godgeleerdheid. - wijsbegeerte. - onderwijs.

Ernst en kortswijl.

I.

Bij een beroemd Amerikaansch auteur vond ik eens de vernuftige indeeling der menschenkinderen in deze drie klassen: geesten die enkel gelijkvloers wonen, geesten die er tevens eene bovenverdieping op na houden, geesten die, behalve hun parterre, twee bovenverdiepingen hebben.

De geesten, die enkel gelijkvloers wonen, zijn verzamelaars van feiten en niets meer dan dat. Geesten met ééne bovenverdieping vergelijken, redeneeren, generaliseeren; zij gebruiken de feiten om tot wetten, tot algemeene beschouwingen op te klimmen. Geesten met twee bovenverdiepingen idealiseeren, phantaseeren, speculeeren; een deel van hun licht komt van boven, stroomt door het dakvenster naar binnen, dat ‘in 's Blaue hinein’ uitzicht verleent.

Onder de geesten, die enkel gelijkvloers wonen, zijn er sommigen, die nochtans eene zeer groote ruimte tot hunne beschikking hebben, waarin zij eene oneindige massa geleerdheid weten weg te stuwen; tot deze klasse behooren bij voorbeeld niet weinige bibliothecarissen, die genoeg in de boeken te huis zijn om anderen te helpen, maar zonder in staat te zijn overigens veel gebruik van hun kennis te maken. De echte vertegenwoordigers der wetenschap houden er ten minste ééne bovenverdieping op na; hun verstand is helder, want hun geest bewoont groote vertrekken en zij hebben ruimte genoeg om hunne gedachten zoo te groepeeren, dat zij er den weg in vinden; beneden zijn de feiten, boven zijn de theorieën en beginselen; overal heerscht volmaakte orde. Maar zij, die den eersten rang in het rijk der geesten innemen, koningen op het gebied der wetenschap, dichters bij de genade Gods, hebben nog een tweede hoogere verdieping met een dakvenster, dat naar boven opengaat; de verhoudingen der werkelijkheid op deze aardsche planeet en in hare omgeving zijn hun te eng; zij

ontwerpen een mogelijke wereld, die buiten de landpalen onzer ondervinding ligt.

De ons bekende wereld heeft drie afmetingen, niet meer en niet minder. Maar Helmholtz, Fechner, Riemann phantaseeren over een wereld met twee of met vier afmetingen.

Wij kunnen ons intelligente wezens van slechts twee dimensies denken, die aan de oppervlakte van een onzer vaste lichamen leven en zich bewegen. In die onderstelling schuilt geen logische tegenstrijdigheid. Schertsenderwijze tracht Fechner zelfs het bewijs te leveren, dat een schaduw een levend wezen is. Reeds de ouden, zegt hij, hielden de schaduw voor levend, want zij verklaarden de zielen na den dood voor schaduwen en kenden haar toch eene soort van leven daarbij toe. Gelijk de mensch zijn schaduw naast zich werpt, die met hem wandelt, zoo, meenden de Grieken, wierp hij ook een schaduw, die na hem wandelt; gelijk de eerste schaduw door het zonnelicht wordt voortgebracht, zoo de laatste, dacht men, door ons eigen levenslicht. Maar waarom zou het noodig zijn eerst den mensch te dooden om zijn schaduw levend te maken? Reeds het bloote oog ziet, hoeveel overeenkomst een schaduw met een levend wezen heeft. Het is waar, zij heeft ook eigenschappen, die wij missen; maar het zijn voor een goed deel voorrechten. Wij zijn op zijn kleinst in den aanvang, groeien dan en krimpen, als wij oud zijn, weder ineen; de schaduw vangt haar levensdag lang aan, krimpt op den middag samen en wordt 's avonds weder lang. Zij wil zonneklaar toonen, dat zij ons niet alles nadoet. Ook bespeurt zij aan hare lengte altijd, hoe laat het is. Wij leven in drie dimensies: lengte, breedte, hoogte; zij stelt zich met slechts twee dimensies tevreden; maar dit maakt haar slechts minder log. Bij alle pogingen om iets anders uit ons te maken dan we nu eens zijn, zet ons de derde dimensie, dat dik en stijf makende beginsel der ruimte, de grootste bezwaren in den weg. Hoe we ons draaien mogen, de staart van onze pruik blijft altijd van achteren hangen en onze neus altijd van voren staan. Maar wanneer aan de schaduw haar pruikestaart niet meer bevalt, dan schuift zij hem in, en weg is hij; behaagt haar de neus niet langer, dan schuift zij hem in, en weg is hij; nu eens groeien haar de armen lang, dan weder steekt zij hen in haar lijf als in een zak, weg zijn zij, en een oogenblik daarna reikt zij er weer een heel eind mee vooruit. Nu eens gaat zij recht overeind langs een muur, dan weder glijdt zij vlak over den grond, vervolgens neigt zij door midden als een winkelhaak; zij loopt door dik en dun, terwijl wij zorgvuldig onzen weg kiezen; zij maakt zich daarbij de laarzen niet vuil, bezeert zich aan geen steenen, verdrinkt in geen water; alleen het vuur schuwt zij nog meer dan wij zelven. Zij loopt zelfs door andere haarsgelijken heen. Twee schaduwen, die elkander ontmoeten, maken elkander eenvoudig wat zwart, terwijl twee menschen, die tegen elkander aanbonzen, elkander bont en blauw ma-

ken. Bij al die afwisseling, welke ons een schaduw vertoont, behoudt zij toch haar eigen karaktertrekken. Een domkop en een genie kunnen in hun gedrag niet meer van elkander verschillen dan hunne schaduwen dat doen. Vandaar dat men juist de silhouette, den schaduwomtrek, gebruikt om het karakter der menschen uit te drukken.

Men kan verder phantaseeren en zeggen: indien de mensch, prat op zijn voorrecht, weigert het leven van zijn schaduw te erkennen, zoo kan de schaduw hem dat betaald zetten door op hare beurt het leven van den bij haar behoorenden mensch te loochenen. Daar we geen schaduwen, maar menschen zijn, zijn we natuurlijk enkel in staat te gissen naar de manier, waarop de schaduw zich hare betrekking tot den mensch voorstelt; in ieder geval staan haar twee beschouwingen dienaangaande open.

Ziehier de eerste. De schaduw kan zich zelve als geest en den mensch als haar lichaam aanmerken. Zij kan meenen dat de mensch bestemd is om haar zuiver onstoffelijk bestaan een aanknooping aan het aardsche te verschaffen, op dezelfde manier als wij meenen, dat ons lichaam bestemd is om onze ziel met deze aarde in betrekking te stellen. Het onderscheid zou enkel zijn dat de schaduw als geest *naast* het lichaam wandelt, terwijl onze geest *in* het lichaam zijn intrek neemt; op zich zelve beschouwd is echter de eene ruimteverhouding tusschen lichaam en geest evengoed mogelijk als de andere. Waarom zou de geest zijn rok niet evengoed naast zich kunnen hangen als aantrekken? We meenen immers, dat de geest bij den dood zijn rok werkelijk uittrekken zal? En wanneer wij gedurende dit leven slechts die eene manier van verbinding van geest en lichaam bestaanbaar achten, zullen wij het dan aan de schaduw euvel duiden, wanneer zij evenzoo enkel de andere manier voor bestaanbaar houdt? Ziet men, hoe zelfs de schranderste philosofen lichaam en geest scherp aan elkander overstellen, dan zou men zelfs op de gedachte kunnen komen, dat de beschouwing der schaduwen de eenig ware is; maar de philosofen zijn niet onpartijdig, zij worden kennelijk door het rijk der schaduwen geinspireerd; immers hunne stellingen verdragen maar al te dikwijls geen scherp licht. Willen we dus aan de schaduw haar recht laten, zonder het onze te verkorten, dan kunnen we aannemen dat de natuur bij haar streven alle mogelijkheden te verwerkelijken beide verhoudingen te gelijkertijd verwerkelijkt heeft, zoodat derhalve één geest in het lichaam huist, de andere naast het lichaam gaat, en, om strijd te voorkomen, ieder van hen denken moet, dat hij alleen het lichaam bezit. Men weet immers, dat de natuur gaarne één middel tot verschillende doeleinden aanwendt. Waarom zou dus hetzelfde stuk materie niet twee geesten kunnen dienen, waarvan de eene er in, de andere er buiten is?

In ieder geval heeft de schaduw aanleiding om te gelooven dat het lichaam er om haar is, om haar aan dit jammerdal te ketenen. Im-

mers zonder dat lichaam zou zij hier beneden niet kunnen bestaan. Misschien vleit zich de schaduw niet eeuwig die logge massa, welke haar op den hiel volgt, met zich voort te sleepen; misschien hoopt zij niet altijd in een wereld rond te dolen, in welke meer kwaad, d.i. meer licht, dan goed is. Misschien streeft zij er naar zoo zwart mogelijk te worden, ten einde eenmaal in een hooger rijk der schaduwen, in een rijk van pikzwarten nacht te worden opgenomen, waar zij met andere insgelijks brave schaduwen zonder lichaam en licht zalig wandelen zal. Misschien denkt zij, dat het enkel haar lichaam is, hetwelk, als een scherm, haar verhindert reeds thans de groote opperschaduw in den hemel te zien, welke haar en alle overige schaduwen heeft te voorschijn geroepen. Wij hebben dan misschien het recht met dien ijdelen waan der schaduw den draak te steken. Maar van haren kant heeft de schaduw dan misschien niet minder recht, als zij ons uitlacht, wanneer wij het beste en het hoogste in de wereld voor aan ons verwant aanzien.

Intusschen kan de schaduw nog eene andere voorstelling koesteren. Wij zien in onzen zwarten nevenman onzen bestendigen en van ons afhankelijken metgezel, die tevens de keerzijde van ons positief wezen is: maar in dezelfde verhouding staan wij op onze beurt tot onze schaduw. Derhalve kan mijn schaduw mij evengoed voor haar schaduw, als ik haar voor mijn schaduw houden.

Het is waar, dat er naar ons oordeel aan de schaduw wat hapert, maar op hare beurt zal zij aan ons wat overtolligs vinden; te veel of te weinig nu komt in het wezen der zaak op hetzelfde uit. Wat, zal de schaduw zeggen, prat op haar fijn en ontastbaar wezen, wat heeft die logge klomp, welke met mij loopt, met de ware sfeer van het zijn gemeen? Hij is slechts een excrement, dat buiten het gebied der werkelijkheid valt, een wezen zonder zelfstandig bestaan, een schijnwezen, dat van mij geheel afhankelijk is, dat derhalve ook alles moet meedoen wat ik doe, maar zonder mijne losheid en vrijheid van beweging te bezitten, om welke reden het mij slechts plomp naäpen kan. Terwijl ik mij nu eens rechts, dan weder links wend, zooals mij, tijd van jaar en dag in aanmerking genomen, behaagt, blijft hij altijd een stijve rechte stok en moet hij altijd die plaats innemen, welke hem door mij en de zon wordt voorgeschreven; waar is hier een spoor van vrijheid en zelfstandigheid? Verdwijn ik, dan verdwijnt ook hij, want nooit heeft een schaduw zijn mensch langer dan zich zelf waargenomen. Hoe zou ook een positief wezen zonder tegenstelling met een negatief bestaanbaar zijn? enkel aan deze tegenstelling dankt het zijn schijnbaar bestaan.

Zoo pleit er dus alles voor, dat de schaduw eene soort van platten Moor is, welke evengoed denkt en leeft als de mensch. Al had deze beschouwing geen enkel ander nut, toch zou zij ten minste kunnen dienen om het aantal der overtollige honden te verminderen; want

daar men deze meestal slechts houdt om een levend wezen te hebben, waarmede men uit wandelen kan gaan en een stom gesprek kan voeren, zoo zal men, indien men in zijn schaduw een zoodanig wezen erkent, niet langer noodig hebben tot een vreemd wezen zijn toevlucht te nemen, te meer daar het onderhoud van een schaduw niets kost en zij volgzamer is dan de getrouwste hond.

Maar dat is kortswijl. Op het voetspoor van den grooten Helmholtz kunnen wij nog, gelijk blijken zal, eene andere en ernstiger toepassing aan de bovengaande beschouwing vastknoopen.

II.

Wij ontdekken aan ons zelven en in de wereld, die ons omgeeft, drie afmetingen: lengte, breedte en hoogte. Is dit bewijs genoeg, dat een vierde afmeting der ruimte niet bestaat, dat zij het vijfde wiel aan den wagen zou zijn?

Er zijn ernstige geesten, gelijk Riemann, Helmholtz, Fechner, die, zoo niet de denkbaarheid, dan toch de mogelijkheid van eene vierde afmeting meenen te moeten toegeven.

Denken we ons, zegt Helmholtz, in het pas verschenen derde deel zijner 'Wissenschaftliche Vorträge', met verstand begaafde wezens van slechts twee dimensies, die aan de oppervlakte van een onzer vaste lichamen leven en zich bewegen. We nemen aan, dat zij niet in staat zijn iets buiten die oppervlakte waar te nemen, maar wel binnen de uitgestrektheid der oppervlakte, waarin zij zich bewegen, waarnemingen hebben, aan de onze gelijk. Wanneer zulke wezens zich eene geometrie vormen, dan zullen zij natuurlijk aan hunne ruimte slechts twee afmetingen toeschrijven. Een vlak zou voor hen de meest volledige ruimtevorm zijn, dien zij kennen. Maar zij zouden zich evenmin van een lichaam, dat door de beweging van een vlak kan ontstaan, een denkbeeld kunnen vormen, als wij ons den ruimtevorm kunnen voorstellen, welke beschreven zou worden door de beweging van een lichaam buiten de ons bekende ruimte. Onder de veel misbruikte uitdrukking 'zich voorstellen' of 'zich denken kunnen hoe iets gebeurt' versta ik - en ik zie niet, wat men er anders onder zou kunnen verstaan -, dat men zich de reeks der zinnelijke gewaarwordingen voor den geest roepen kan, welke men hebben zou, wanneer zoo iets in een bijzonder geval plaats greep. Is er nu geen zinnelijke indruk bekend, welke op een zoodanige nooit waargenomen gebeurtenis betrekking heeft, als voor ons eene beweging in een vierde, voor die schaduwwezens eene beweging in de ons bekende derde dimensie der ruimte zou zijn, zoo is hier ook geen 'voorstellen' mogelijk, evenmin als iemand, die in den strikten zin des woords blindgeboren is, zich de kleuren zal kunnen voorstellen, ook al mocht men in staat zijn hem eene begrijpelijke beschrijving van de kleuren te geven.

En ziehier den trant, waarop Fechner redeneert. Men denke zich een klein bontgekleurd manneke, dat in de *camera obscura* op het papier rondloopt; dan heeft men een wezen, dat in twee afmetingen bestaat. Wij willen niet beweren, dat zoo'n manneke leeft, maar we kunnen het toch, zonder de logica in het aangezicht te vliegen, onderstellen. Welnu, daar het zien, hooren, streven, handelen van een bloot in twee dimensies bestaand wezen ook geheel binnen die twee dimensies zou besloten blijven, zoo zou het natuurlijk evenmin iets van eene derde dimensie kunnen afweten, als wij, die slechts in drie dimensies leven, van eene vierde. Laat het kleuren- of schaduwmanneke proeven doen, op zijn vlak heen en weer loopen, met teleskoop en mikroskoop zoeken naar een derde dimensie; het zal die derde dimensie evenmin vinden als wij eene vierde; immers het kan met zijn blik zich niet boven het vlak verheffen, maar slechts in de richting van het vlak vooruitkijken. Zijne begrippen zouden zich natuurlijk in overeenstemming met zijne ervaringen vormen en het zou voor onmogelijk houden dat zich door een punt meer dan twee rechthoekig op elkander staande rechte lijnen laten trekken. Het zou volstrekt niet weten, waar het eene derde dimensie had aan te brengen. En toch bestaat die derde dimensie. Zij bestaat voor ons, die zelve in drie dimensies leven.

Welnu, daar we zien dat enkel voor de wezens, die zelve in twee dimensies ophouden, met twee dimensies alles uit is, bestaat er volstrekt geen grond om aan te nemen, dat alles met drie dimensies uit zou zijn, behalve voor de wezens, die zelve in drie dimensies ophouden. Wie bewijst ons dat ook wij niet op onze beurt schaduwmannekes zijn, maar die in drie, in plaats van in twee dimensies leven? De derde dimensie ziet er geen haar anders uit dan de tweede en eerste. Zij heeft niet meer moeite om te bestaan dan de twee anderen. Zij is geen streep korter dan de twee anderen. Er is dus geen reden om aan te nemen, dat de natuur met die derde dimensie hare krachten heeft uitgeput en onmogelijk verder kan. Misschien is er, voor wezens van een ander soort, nog een vierde, een vijfde, een zesde dimensie. Maar we willen niet onbescheiden zijn en vragen dus voorloopig enkel voor een vierde dimensie verlof van bestaan.

Misschien is de beste manier om die vierde dimensie aannemelijk te maken, dat we ons nogmaals tot ons bontgekleurd schijnmanneke in twee dimensies wenden. Gelukt het ons eerst in twee dimensies de derde te pakken, dan zal het ons des te gemakkelijker vallen in drie dimensies de vierde te pakken. Het eerste behoeft slechts eene bijzondere toepassing van de steeds met ijver gevolgde methode te zijn om, wat men niet in drie dimensies realiter vinden kan, in twee dimensies, d.i. op het papier te zoeken en te vinden. En zie, het gelukt.

Ik neem namelijk het vlak, waarin mijn schijnmanneke leeft, en schuif het door de derde dimensie henen; zoo ondervindt het schijnmanneke alles, wat in die derde dimensie is; het zal, dewijl het in

andere lichtruimten komt, waarin zich de stralen anders groepeeren, zelf ook veranderen en misschien aan het einde van zijn reis er bleek en rimpelig uitzien, terwijl het bij het begin van den tocht rood en glad was. Wel is waar heeft het manneke nooit een stuk der derde dimensie op eens gezien en gelooft het dus op ieder oogenblik altijd nog maar in zijne twee dimensies te zijn; het vat van de geheele beweging enkel het tijdelijke element en de plaats grijpende verandering. Maar in werkelijkheid doorloopt het toch de derde dimensie en alles, wat daarin is. Derhalve zegt het manneke: er is een tijd en in den tijd verandert alles, verander ook ik zelf.

Welnu, ook wij zeggen: er is een tijd en in den tijd verandert alles, veranderen ook wij zelven. Wat ligt daaraan misschien ten grondslag? De beweging van onze ruimte van drie dimensies door de vierde, van welke beweging wij echter slechts het tijdelijk element en de verandering, welke plaats grijpt, waarnemen.

Dit ontsluit den weg tot schoone beschouwingen.

Eigenlijk is alles, wat we zullen doorleven, reeds aanwezig, en wat we hebben doorleefd, is er nog; we kunnen alle gebeurtenissen in deze wereld door een eeuwig en onveranderlijk bestaan vervangen, indien we aannemen, dat wat ons als tijd en opvolging in den tijd verschijnt in den grond eene vierde, voor ons als zoodanig onwaarneembare afmeting der ruimte is. Wanneer derhalve de mensch aanvankelijk kind, ten slotte grijsaard, in het midden man is, heeft men zich voor te stellen, dat zich in de richting der vierde dimensie een lange balk uitstrekt, die aan zijn begin als kind, aan zijn einde als grijsaard, in het midden als man gevormd is, en waarvan de drie dimensies achtereenvolgens telkens zooveel afsnijden, als op ieder oogenblik in haar gaat; dit geeft dan den mensch, die op dit oogenblik leeft. Om zich dat recht duidelijk te maken, denke men aan de manier, waarop de kleine sierlijke mozaïeken gevormd worden, welke tot sieraad als ringen, dasspelden enz. dienen. Men lijmt eerst lange gekleurde stiften in de vereischte orde aan elkander en zaagt dan de zoo verkregen stangen dwars door in tal van schijven; zoo bekomt men uit één stang zonder moeite eene menigte aan elkander gelijke mozaïeken. Op dergelijke wijze wordt van de levensstang des menschen op ieder oogenblik een nieuwe schijf, de mensch zooals hij heden is, afgesneden; het eenige verschil is dat bij mozaïek het snijvlak slechts twee dimensies, bij de levensstang des menschen het snijvlak drie dimensies heeft, verder dat de mozaïekfiguur altijd dezelfde is, terwijl bij den mensch iedere volgende schijf een weinig verschilt van de voorafgaande. Intusschen zou de arbeider in mozaïek evengoed bij de eerste snede de figuur van een kind, bij de laatste die van een grijsaard bekomen, indien hij maar, in plaats van gelijkvormig voortloopende stiften, stiften gebruikte, die zich in de richting der lengte doelmatig veranderden.

Men zou het voorafgaande practisch zeer nuttig kunnen toepassen,

indien men maar een middel ontdekte om den levensbalk des menschen door dwarssneden in schijven of korte cylinders te verdeelen en deze schijven of cylinders naast elkander te plaatsen, terwijl zij tot dusverre in de lengte op elkander volgen; dan zou men een geheel leger soldaten uit één enkelen mensch kunnen snijden; het geheele leger zou niet enkel uniformrokken, maar ook uniformgezichten hebben; alleen zou het laatste gezicht wat ouder dan het eerste zijn. Was men dan daarenboven zoo wijs om den stangsoldaat vóór het doorzagen behoorlijk af te exerceeren, dan zou men na het doorzagen terstond een goed gedresseerd leger hebben, waarbij overigens niets zou beletten de officieren, evengoed als dit thans ook reeds in den regel geschiedt, uit een afzonderlijke stang te snijden. Het is waar, dat ieder soldaat dan slechts kort zou leven, omdat hij slechts met een zeer kleine breuk van den geheelen menschelijken levensduur in de tijddimensie zich zou uitstrekken, maar daartegen staat het onmetelijk voordeel over, dat men slechts één goed uitgerust soldaat zou noodig hebben om geheel Atjeh te bedwingen, terwijl we ons thans verplicht zien onzen goeden naam in Europa te verspelen door het opkoopen van buitenlanders, die voor grof geld wel de goedheid willen hebben zich voor ons te laten doodschieten.

Om tot de quaestie terug te keeren, het begrip, dat de tijd ons een rad voor de oogen draait, dat alle verandering slechts eene menschelijke illusie is, hoe paradoxaal ook, is verre van nieuw. Steeds zijn er vrome geesten en diepzinnige denkers geweest, die den tijd als een leugen beschouwden, als een kleurglas, ons door het fatum op den neus geschoven, en die leerden, dat er in werkelijkheid, voor God, geen gister noch morgen, maar enkel een eeuwigdurend en onveranderlijk nu bestaat.

Laat ons evenwel eerlijk zijn en bekennen, dat we een vierde dimensie der ruimte, ter vervanging van den tijd, ons onmogelijk kunnen denken. We kunnen met Fechner onze wereld van drie dimensies als een monsterachtigen kogel beschouwen, die zich in een massa van afzonderlijke kogels splitst. We kunnen met hem zeggen: ‘Ieder dier laatste kogels loopt; dus zal de groote alkogel ook wel loopen; maar waarheen zou hij loopen, wanneer er niet eene vierde dimensie bestond? Terwijl hij evenwel zelf door de vierde dimensie loopt, loopen natuurlijk alle kogels in hem mede, en wat op die kogels leeft en zich beweegt, vliegt mede door de vierde dimensie henen’. Maar wie van loopen spreekt, gewaagt van tijd, en gewint de eeuwige rust niet, waarnaar het trachten van alle vromen steeds is uitgegaan. Op die manier verheffen we ons niet tot het begrip eener onveranderlijke en onbewogen werkelijkheid, hetwelk reeds door de Eleaten werd aanbevolen. En evenmin zullen we, indien we geen kat in den zak willen koopen, maar ten minste een eindje van haar staart te kijken verlangen, ons met den blooten *naam* van vierde dimensie tevreden stellen.

Al onze middelen van zinnelijke aanschouwing beperken zich tot eene ruimte van drie dimensies; een vierde dimensie zou niet slechts eene verandering in de ons gegeven wereld, maar iets geheel nieuws zijn; vandaar dat het ons absoluut onmogelijk is, al ware het slechts een streep van eene vierde dimensie ons voor te stellen. Intusschen is er volstrekt geen reden om te loochenen, dat misschien door wezens van een ander slag een vierde dimensie gekend en aanschouwd wordt.

Wat wij zelven kunnen, komt enkel hierop neder. Wij zijn in staat ons in twee dimensies levende schaduwmannekes te denken, wezens, wier verstand net zoo is ingericht als het onze en die er nochtans eene geheel andere geometrie en geheel andere axiomen op nahouden dan sedert Euclides' tijd in de scholen der wetenschap als alleen bestaanbaar gelden.

Dat dergelijk jeu d'esprit niet ijdel is, maar ons gewichtige bijdragen levert tot oplossing van de groote vraag betreffende de verhouding tusschen ons verstand en onze werkelijkheid, zal weldra blijken.

III.

Wat is de mensch in het oog der groote schare? Een dier, dat zijn eten kookt, dat kleeren draagt, en, door in allerlei hoeken en gaten te kruipen, heel wat bruikbare kennis bij elkaar weet te scharrelen.

Wat is hij in het oog van menig wijsgeer? Een ziel, een geest, een goddelijk wezen, dat van den aanvang af, onbewust, schatten van waarheid met zich ronddraagt, en, door ijverig in zich zelf te zoeken, door te graven naar de mijnen in de diepten van zijn natuur, allerlei heerlijk weten te voorschijn haalt.

Als Plato de leer, volgens welke de mensch waarheid uit zijn eigen geest put, door een voorbeeld wil opluisteren, dan roept hij een slaaf, die nooit eenig onderwijs in geometrie genoten heeft, aan wien hij niets voorzegt, en uit wien hij, alleen door te vragen en weder te vragen, de bewering lokt dat, om een vierkant te krijgen, hetwelk het dubbel van een ander vierkant is, men tot zijde de diagonaal van dit laatste vierkant moet nemen. Triomfankelijk roept hij dan uit: ‘ziet ge wel, dat ik hem niets behoefde te leeren? hij wist het alles reeds; hij had het enkel vergeten!’

Steeds zijn de mathematici geneigd geweest idealisten te zijn, d.i. 's menschen geest als een bron van waarheid te beschouwen, als vol van kennis, die men vinden kan, door in zich zelf te zoeken.

Zoo werd door den grooten wiskunstenaar Cartesius de leer der aangeboren begrippen opgesteld. En Leibnitz, dat reusachtig mathematisch genie, was er zelfs niet ver van verwijderd de metaphysica van Plato weer te omhelzen. Hij geloofde aan het eeuwig voorbestaan der zielen. De leer van Plato, volgens welke eene waarheid ontdekken en zich eene waarheid herinneren eenerlei is, kwam hem niet

ongerijmd voor. ‘Il y a quelque chose de solide’, zeide hij, ‘dans ce que dit Platon de la réminiscence’. Ook hij meende, gelijk Plato, dat in de menschelijke ziel wetenschap van allerlei dingen begraven, opgesloten ligt.

En dit kan ons niet verwonderen. Inderdaad schijnt de geometrie uit het brein des menschen te zijn geput. Hare stellingen staan paalvast; tegenspraak en twijfel wagen het niet tegenover haar de oogen op te slaan. Wie denkt eraan ze door een beroep op de feiten der ervaring te toetsen of te staven? En nochtans bezitten we in die geometrie een kennis aangaande de werkelijke wereld, een kennis, welke telkens met vrucht op die wereld wordt toegepast.

De geometrie is een keten van onwraakbare gevolgtrekkingen uit eenige weinige grondstellingen, welke men axiomen noemt. Met behulp van die axiomen wordt ten slotte alles bewezen, maar zelven zijn zij voor bewijs onvatbaar, en nochtans gevoelt ieder, die den zin der woorden verstaat, waarin zij worden uitgesproken, zich onvermijdelijk genoopt hunne juistheid toe te geven. Tot die axiomen behoort de stelling dat, wanneer men de kortste lijn, die tusschen twee punten getrokken kan worden, een rechte lijn noemt, er slechts ééne zoodanige rechte lijn tusschen twee punten mogelijk is. Verder is het een axioma, dat door een punt, buiten eene rechte lijn gelegen, slechts ééne enkele lijn getrokken kan worden, welke met die eerste lijn parallel loopt. Parallel noemt men dan twee lijnen, die in het zelfde vlak liggen en elkander, hoe ver ook verlengd, nooit snijden. Zoo zijn er nog enkele andere axioma's.

Vanwaar nu komen die axioma's? Zij zijn niet alleen onbewijsbaar, maar tevens boven ieder bewijs verheven. Ligt het niet voor de hand te gissen, dat onze geest ze in zich zelven vindt, dat ze voortvloeien uit de inrichting van ons verstand?

De fictie van slechts in twee afmetingen levende schaduwmannekes is het beste middel om de ongegrondheid dier gissing aan te toonen. Wij hebben reeds gezien, dat er allerlei fraaie schijngronden voor het leven van zulke mannekes kunnen worden aangevoerd. Er is dus geen logisch bezwaar, hetwelk ons verhindert zulke mannekes zich eene geometrie te laten fabriceeren.

We kunnen ons philosopheerende wezentjes van twee dimensies denken, die op een oneindige, volkomen effen vlakte leven. Hunne geometrie zou er natuurlijk juist zoo uitzien als onze planimetrie. Ze zouden aannemen, dat er tusschen twee punten slechts ééne rechte lijn mogelijk is, dat door een punt buiten eene rechte lijn slechts ééne lijn getrokken kan worden, welke met de eerste parallel loopt, enz. Maar daar zij niet in de hoogte of in de diepte zouden kunnen zien, daar hun blik slechts in de richting der vlakte zich zou kunnen uitstrekken, zouden zij van geen derde dimensie droomen en van hun planimetrie onmogelijk op den berg der stereometrie kunnen klauteren.

Maar laat ons met Helmholtz eens schaduwmannekes aannemen, die aan de oppervlakte van een kogel of van een eivormig lichaam leven. Zou ook dan nog hunne geometrie, voor zoover zij reikt, aan de onze gelijk zijn?

Rechte lijnen in den zin, dien wij aan dien term hechten, zouden er voor hen niet bestaan. Maar wel zouden zij kortste lijnen kennen, of, zooals de geometrische terminologie het medebrengt ze te noemen, geodaetische lijnen van het oppervlak, lijnen, zooals ze een gespannen draad beschrijft, dien men aan het vlak aanlegt. Om hare analogie met de rechte lijnen van een effen vlak aan te duiden, kan men ze, des verkiezende, op het voorbeeld van Hemholtz, *rechtste* lijnen van het kogel- of eivormig vlak noemen.

Leefden onze intelligente schaduwwezens aan de oppervlakte van een kogel, dan zou, zooals Hemholtz opmerkt, hunne kortste of rechtste lijn tusschen twee punten een boog van den grooten cirkel zijn, welke door de bedoelde punten kan getrokken worden. ‘Iedere grootste cirkel, die door twee gegeven punten gaat, wordt daarbij in twee gedeelten verdeeld. Wanneer de twee gedeelten ongelijk lang zijn, is het kleinste de eenige kortste lijn op den kogel, welke tusschen de beide punten bestaat. Maar ook de andere grootere boog van denzelfden grootsten cirkel is eene geodaetische of rechtste lijn, want ieder kleiner stuk ervan is eene kortste lijn tusschen hare beide eindpunten. Om die reden kunnen wij het begrip van de geodaetische of rechtste lijn niet kortweg met dat der kortste lijn identificeeren. Wanneer nu de beide gegeven punten eindpunten van denzelfden diameter van den kogel zijn, dan snijden alle door dien diameter gelegde vlakken halve cirkels uit het kogelvlak, welke halve cirkels alle kortste lijnen tusschen de beide eindpunten zijn. In zoodanig geval zijn er dus oneindig vele aan elkander gelijke kortste lijnen tusschen de beide gegeven punten. Derhalve zou het axioom, volgens hetwelk er slechts ééne kortste lijn tusschen twee punten bestaat, voor de kogelbewoners niet zonder eene zekere beperking geldig zijn’.

‘Parallelle lijnen zouden de kogelbewoners in het geheel niet kennen. Zij zouden beweren, dat twee rechtste lijnen, genoegzaam verlengd, elkander ten slotte niet in één, maar in twee punten steeds moeten snijden. De som der hoeken van een driehoek zou volgens hen altijd grooter zijn dan hare rechte hoeken, en des te grooter, naarmate de oppervlakte van den driehoek grooter was. Om diezelfde reden zou hun ook het begrip der geometrische gelijkvormigheid tusschen grootere en kleinere figuren derzelfde soort ontbreken. Immers een grootere driehoek moet in hun geval noodwendig andere hoeken dan een kleinere hebben’.

We kunnen verder gaan en ons redelijke wezens denken, welke aan de oppervlakte van een eivormig lichaam bestaan. ‘Tusschen drie punten van zoodanige oppervlakte zou men steeds kortste lijnen kunnen trek-

ken en zoo een driehoek construeeren. Wanneer men echter beproefde op verschillende plaatsen van deze vlakte gelijke driehoeken te construeeren, dan zou het blijken dat, wanneer twee driehoeken even lange zijden hebben, hunne hoeken niet even groot uitvallen. Aan het spitse einde van het ei zou de som der hoeken van den driehoek meer van twee rechte hoeken verschillen dan wanneer een driehoek met dezelfde zijden aan het stompe einde geteekend werd; daaruit blijkt, dat op zoodanig vlak zelfs niet een zoo eenvoudige figuur, als een driehoek is, zonder verandering van haar vorm van de eene plaats naar de andere zou kunnen worden voortbewogen. Eveneens zou het blijken, dat wanneer aan verschillende plaatsen van zoodanige oppervlakte cirkels met gelijke stralen getrokken werden (ondersteld dat de lengte der stralen altijd door de kortste lijnen langs de oppervlakte gemeten werd), de omtrek der cirkels aan het stompe einde altijd korter zou uitvallen dan aan het spitse'.

Uit deze voorbeelden kan men het resultaat trekken, dat wezens met eene andere woonruimte dan de onze, maar wier verstand aan het onze geheel gelijk is, er nochtans andere geometrische axioma's op na kunnen houden dan door ons als geldig erkend worden. Men versta mij wel. Ik zeg geenszins dat de schaduwbewoners van een cirkel of een ei de juistheid der axioma's van Euclides zouden loochenen; zij zouden haar niet kunnen loochenen, want zij zouden den zin onzer axioma's niet eens verstaan. Zij zouden niet leeren, dat er tusschen twee punten twee verschillende rechte lijnen mogelijk zijn of dat er door een punt, buiten een rechte lijn gelegen, meer dan één lijn getrokken kan worden, welke met de eerste evenwijdig loopt. In dat geval zouden zij met onze axioma's in strijd komen. Maar daar zij het begrip van rechtlijnigheid, d.i. van eenvormigheid van richting missen zouden, zouden onze axioma's betreffende de rechte lijn en betreffende de parallellen eenvoudig voor hen abracadabra zijn.

Nog op eene andere wijze kan blijken, dat de schaduwbewoners van een ei onmogelijk de geometrie van Euclides tot de hunne zouden kunnen maken. Want de spil, waarom alle bewijsvoering volgens de methode van Euclides draait, is een aanname, welke voor hen niet gelden zou, de aanname, dat men gelijkheid van figuren bewijzen kan, door te toonen, dat die figuren elkander kunnen dekken. Hoe bewijst Euclides, dat twee driehoeken, welke twee zijden en den ingesloten hoek gelijk hebben, aan elkander gelijk zijn? Door in gedachte den eenen driehoek op den anderen te plaatsen. Aan die handelwijze ligt eene hypothese ten grondslag, de hypothese dat bij beweging gedaante en grootte der ruimtevormen onveranderd blijven. Zijne redeneering zou niet overtuigen, indien we niet dikwijls proeven met vaste lichamen genomen hadden van den aard als hier door hem stilzwijgend ondersteld worden. Voor de schaduwbewoners van het ei zou zich, gelijk reeds gezegd is, een in de eivlakte liggende driehoek niet laten verschuiven,

zonder verandering van zijn vorm. Het heet, dat wij in onze geometrie alle eigenschappen der lichamen, behalve hunne grootte, buiten spel laten, maar in werkelijkheid brengen we toch telkens eene physische eigenschap in rekening, nam. de vastheid. Bij ons meten van figuren onderstellen we, dat vorm en dimensies niet van de plaats afhankelijk zijn, waar de figuren worden aangetroffen. Die onderstelling wordt ons van onze prille jeugd af door ons hanteeren van vaste dingen mogelijk gemaakt; het kind speelt met blokjes hout en ondekt daaraan de physische eigenschap der vastheid, want op welken tijd en op welke plaats en na welke draaiing hij ze ook aan elkander past, steeds zijn hunne dimensies dezelfden. Onze geometrische axiomen zijn geen stellingen, welke enkel op de zuivere ruimteleer betrekking hebben; zij berusten op de hypothese, dat geometrische vormen als vaste lichamen zich gedragen, eene hypothese, welke ons enkel door het verkeer met vaste lichamen, d.i. door ondervinding, in *onze* wereld verkregen, kan zijn aan de hand gedaan.

Uit al het voorafgaande vloeit voort, dat het karakter onzer geometrie, dat de aard onzer axiomen, afhankelijk is van de wereld, waarin wij leven. De kennis, die wij in onze geometrie aangaande de werkelijke wereld bezitten, spruit met andere woorden voort uit het verkeer van onzen geest met die wereld, uit de ervaring. Om hetzelfde negatief uit te drukken: onze geometrische kennis is niet een kennis der werkelijkheid, welke de geest uit zich zelven put. Wij kunnen niet toegeven, dat de axioma's onzer geometrie voortvloeien uit de bloote inrichting van ons verstand. Bij dezelfde inrichting van ons verstand zouden we, in eene andere ervaringswereld, b.v. als schaduwen aan de oppervlakte van een ei, levende en ons bewegende, er andere axiomen en eene andere geometrie op nahouden.

Zoo strekt onze fictie van schaduwmannekes om een der gewichtigste philosophische problemen te beslechten, het probleem of de geometrie al dan niet ervaringswetenschap is.

De moraal der fabel is dezelfde als die van ‘Peter Schlemil's Wundersame Geschichte’, deze namelijk, dat wij de schaduw in eere dienen te houden.

Is de auteur van dit stuk er daarenboven in geslaagd de aandacht op twee boeken van den jongsten datum te vestigen: ‘Kleine Schriften van Dr. Mises’ (Fechner) en ‘Wissenschaftliche Vorträge von Helmholtz, Drittes Heft’, zoo kan hij er zich op beroemen zijn doel bereikt te hebben.

Staatkunde en geschiedenis.

Geen woorden meer, maar daden!

De ondergang van het tweede keizerrijk door den majoor J.K.H. de Roo van Alderwerelt, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Met kaarten en schetsen, 2 deelen. Schiedam, H.A.M. Roelants, 1876.

Ieder, die met eenige belangstelling den toestand van Europa gadeslaat en die zijn aandacht wijdt aan de ontwikkeling en welvaart der volken, zal tot de treurige ervaring komen, dat die ontwikkeling en die welvaart niet zoo hooge vlucht nemen, als zij wel zouden kunnen. Zij worden tegengehouden, gestuit door een element, dat eene verlammende uitwerking op haar heeft. Dat element is het militair-staatkundige en het militaire. De toestand van Europa is zorgwekkend. Alom is de ontevredenheid groot. Denemarken wenscht Sleeswijk terug, Frankrijk zijn Elzas en Lotharingen, Servië en Montenegro strijden voor hun volksbestaan en de grootmachten stoken hier en daar het vuurtje, naarmate haar belang dat medebrengt. Wij leven op een vulkaan en de keizerlijke bijeenkomsten zijn eene navolging van het tooneel van den Judaskus in den hof van Gethsemané. Overal ligt de brandstof opgehoopt, maar niemand wil den eersten vonk erin werpen; ja, zoodra een klein brandje ontstaat, tracht men het onmiddellijk te lokaliseeren; waarschijnlijk omdat men een grooteren brand verwacht. De sabel wordt niet getrokken, maar er wordt mede gerammeld, zoodra eenig vraagstuk op den voorgrond treedt. En juist dat sabelgerammel is het noodlottigste, wat er in Europa kan gebeuren.

Algemeen dacht men, dat na 1870-'71 de lucht gezuiverd zou zijn en met den vrede tevens de rust en nijverheid zouden zijn teruggekeerd; maar het tegendeel is geschied. Er zijn zoovele vraagstukken als uit den grond opgerezen, dat er vooreerst aan rust niet te denken valt. Èn handel èn nijverheid, algemeen vertrouwen en kapitaal blijven terug; niemand durft iets te wagen, uit vrees van alles te verliezen; er heerscht eene malaise over alles; Europa kwijnt, waar het moest bloeien. De onzekerheid werkt nadeeliger dan de ergste zekerheid; is de beslissing gevallen, dan weet men waar zich aan te houden, maar zoo-

lang die uitblijft, geschiedt er niets. Vandaar de weinige ondernemingsgeest, het algemeen wantrouwen, de terughouding der kapitalen. Bovendien stelt het militaire element steeds hoogere eischen aan de natiën, het neemt steeds grootere plaats in op de budgetten; leger en vloot vorderen het geld en, wat nog meer is, den tijd, den kostbaren tijd der volken en oefenen een verstorenden invloed uit op den vooruitgang der natiën.

Wie met open oog rond zich ziet, zal moeten erkennen, dat wij de waarheid schreven. Waar oorlog en marine millioenen vorderen, moet onderwijs zich met duizenden tevreden stellen. Die toestand zal echter blijven voortduren. Alleen eene algemeene overeenkomst zou tot ontwapening kunnen leiden, en die overeenkomst wordt nooit gesloten of, zoo ze ooit gesloten wordt, van weerszijden ontdoken. Europa heeft zich zelf den weg bereid, dien het gaan moet en waarop terugkeer bijna onmogelijk is. De militaire eischen moeten worden voldaan of er worden door den vijand nog hoogere eischen gesteld. Frankrijk in 1870 en '71 leert ons de natie kennen, die hare militaire belangen niet of althans zeer slecht behartigde en waar wij, in het eene geval, de welvaart en ontwikkeling slechts hinkende achterna zien komen, zien we, in het andere geval, het land op den rand van den afgrond. Daarom is de keus dan ook niet moeielijk; men legt zich zelven den last op, ten einde het juk niet te torschen, dat de vijand ons zou kunnen opleggen.

Enkele jaren van vrede zijn evenwel voldoende, om aan al den jammer en al de rampen van den oorlog een poëtisch waas, een zeker legendarisch karakter te geven, vooral bij hen, die geen ooggetuige geweest zijn van al dat leed. Zij zijn de eersten, die weder beginnen te morren over den ondragelijken druk der militaire lasten. Hun gemor vindt bijval, wordt allengs in meer uitgebreiden kring vernomen; het verleden wordt op den achtergrond gedrongen, de toekomst al te rooskleurig voorgesteld, en langzamerhand zijn de lessen van den oorlog vergeten. Zoo gaat het altijd. Onmiddellijk na een grooten brand neemt het getal geassureerden toe en nog meer het getal van hen, die zich assureeren willen. Maar onder de dagelijksche bezigheden wordt dit dikwerf vergeten, de verzekering geraakt al meer en meer op den achtergrond en de eigenaar wiegt zich in slaap met de gedachte: dat is toch al weer zooveel uitgewonnen en ik heb nog geen brand gehad, totdat eindelijk de slag valt.

Het is daarom niet overbodig telkens en telkens op het oorlogsgevaar te wijzen; te wijzen op de betrekkelijk geringe premie, die wordt uitgezuinigd en op de groote verantwoording die men daarmede op zich laadt.

Te midden van alle beslommeringen en bezigheden, die het lidmaatschap der Tweede Kamer na zich sleept, heeft de heer De Roo van Aldewerelt nog den tijd gevonden, om met krachtige stem te wijzen op de lessen van den oorlog. Hij heeft de Nederlandsche militaire en

militair-staatkundige literatuur verrijkt door de uitgave van het bovengenoemde werk. Alleen dáárom reeds mogen we hem dankbaar zijn voor wat hij deed; maar er is meer, de Schr. heeft een zeer merkwaardig boek geschreven.

De oorlog tusschen Duitschland en Frankrijk heeft eene menigte militaire vraagstukken op den voorgrond gesteld, wier oplossing ter eener of anderer tijd noodzakelijk is geworden. Welnu, deze vraagstukken te beantwoorden en die antwoorden te toetsen aan de lessen der geschiedenis ziedaar wat, naar ons inzien, de groote taak is geweest, die de schrijver zich heeft voorgesteld. De oorlog van 1866, en nog meer die van 1870, hebben gewichtige gevolgen gehad, zoowel op staatkundig als op militair gebied. Het ligt niet op onzen weg de staatkundige gevolgen te bespreken, wij hebben ons hier alleen met de militaire te bemoeien. Van het een werd de deugdelijkheid getoetst aan de ondervinding en bleek boven allen twijfel of bedenking verheven, van het ander kwamen de gebreken duidelijk voor den dag en werd er naar verbetering gestreefd. Zoo waren deze twee oorlogen de inleiding voor den krijg, die volgen zal, en die ons gewis nieuwe quaestiën ter oplossing zal aanbieden.

De oorlog van 1866 veroorzaakte een geheelen ommekeer in de bewapening der verschillende Europeesche legers; die van 1870 had grooten invloed op hunne sterkte en organisatie. Na den oorlog van 1866 wijdden de regeeringen en volksvertegenwoordigingen al hare aandacht aan de verbetering der vuurwapenen, vooral der draagbare wapenen, omdat, zooals men zeide, de achterladers der Pruisen oorzaak waren geweest van al hunne overwinningen. Overal ontwaarde men een rusteloos zoeken naar het beste stelsel van achterlaadgeweren, terwijl voorloopig, uit vrees van achter te blijven, een overgangswapen werd aangenomen. Europa was één proefveld en de uitvinders boden hunne min of meer praktische systemen bij menigte den regeeringen aan. Bijna iedere natie nam een eigen stelsel aan; voor de geweer-fabrikanten was de gouden eeuw aangebroken en het geld der volken stroomde naar die werkplaatsen, in ruil voor de meest verfijnde vernielingswerktuigen. De rust van Europa vorderde echter die offers, want de traditioneele annexatie-politiek van Pruisen had zich ook ditmaal niet verloochend; het kleine Brandenburg was Noord-Duitschland geworden en strekte reeds de hand uit naar de Zuid-Duitsche broederstaten, dacht wellicht reeds aan de keizerskroon. Het overwicht van dien éénen staat kon alleen worden tegengegaan door eene bewapening minstens gelijk aan, zoo mogelijk nog voortreffelijker dan de zijne. Dat was de waan na '66.

Wij willen niet beweren dat de vraagstukken van organisatie en sterkte, van indeeling en verdeeling ook niet besproken werden; geenszins; maar aan deze vragen werd eerst in de tweede plaats gedachten de wapentechniek hield het meest de aandacht bezig.

Toen Frankrijk zijne chassepots bezat, die verreweg de voorkeur verdienden boven de naaldgeweren der Pruisen, toen het verder ‘gereed was tot op den laatsten knoop aan de slobkousen der soldaten’ (de heer D.R.v.A., die een meesterlijk overzicht geeft van de officieele stukken, trekt deze uitdrukking, die wij daarom expresselijk herhaalden, ernstig in twijfel; zij wordt in geen enkel officieel stuk aangetroffen, maar wel wordt erin vermeld ‘dat de administratiën van oorlog en marine, door een geest van wijze voorziening bezield, in staat waren, met eene opmerkelijke snelheid, aan de eischen van den toestand te voldoen’), toen werd aan Pruisen de oorlog verklaard en was aan het jaar 1870 het noodlottig voorrecht geschonken om getuige te zijn van den schok tusschen de twee grootste machten van westelijk Europa. Frankrijk verlangde naar den oorlog, Pruisen evenzeer; maar de laatste was geduldig en wachtte zijn tijd af, terwijl Frankrijk om een *querelle d'Allemands* naar het zwaard greep. De heer Olivier verklaarde in het Wetgevend Lichaam, dat hij den oorlog aanvaardde ‘le coeur léger’ wat betreft de aanleiding tot den oorlog, maar den vorigen dag had hij in een gesprek, dat opgeteekend is, gezegd, dat hij van den oorlog niets hoopte: ‘wat er gebeure’, zeide hij, ‘ik ben verloren, want de oorlog zal het regeerstelsel doen verdwijnen, waaraan ik mijn naam verbonden heb. Worden wij overwonnen, dat God dan Frankrijk bescherme! Maar blijven wij overwinnaars, dan wake God over onze vrijheden!’

De uitslag en de gevolgen van den oorlog zijn overbekend. Frankrijk werd gedeemoedigd. Men had thans gezien, dat het overwicht der Pruisen niet enkel berustte op hunne naaldgeweren, die verreweg slechter waren, dan de Fransche chassepots. Sedert dien tijd is het stokpaardje der achterladers op den achtergrond gekomen, en een ander, zeer zeker nog kostbaarder, vraagstuk op den voorgrond getreden: het vraagstuk der sterkte en legerorganisatie. Verhooging der militie-contingenten, afschaffing der plaatsvervanging, verlenging van den tijd onder de wapenen, verlenging van den tijd van reserve, verbetering der bezoldiging, vermeerdering der korpsen, uitbreiding der staven en kaders, hoogere wetenschappelijke eischen; ziedaar eenige dier gewichtige vraagstukken die door den oorlog van 1870-'71 zijn komen bovendrijven en die overal op oplossing wachten.

Maar die vraagstukken zijn tevens de vampyren, die het geld en het bloed der natiën uitzuigen; zij zijn het Danaïdenvat dat steeds gevuld moet worden, maar nimmer vol raakt; zij maken het werk der beschaving en van den vooruitgang der volken meer en meer tot een Sisyphusarbeid.

Hier zal dus de staatsman moeten beslissen, in hoeverre de natiën den last kunnen torsen, in hoeverre men zich met het mindere tevreden moet stellen, ook al weet men dat er iets beters bestaat en elders is ingevoerd. Eene slaafsche navolging zou ten slotte tot een algemeen staatsbankroet moeten leiden. Een verstandig gebruik maken van de

lessen van den oorlog en eene, daarmede in overeenstemming gebrachte, inrichting der defensie, waarbij de krachten des volks niet worden overschat, maar evenmin te gering worden aangeslagen, dat vordert eene ernstige studie van den jongsten reuzenstrijd. Deze studie mag zich evenwel niet bepalen tot eene eenvoudige opeenstapeling van feiten; dezen zijn slechts de gevolgen van een voorafgaande reeks van oorzaken. *Èn* oorzaak, *èn* gevolg te behandelen in hunne goede en kwade zijden, het causaalverband op te sporen en ons helder voor oogen te stellen, dat is de grondslag, waarvan de Schr. is uitgegaan en waarop hij zijn meesterwerk heeft voortgebouwd en voltooid. Vandaar dat hij reeds in den aanvang mededeelt, dat zijn werk meer van staatkundigen, dan van militairen aard is. De oorzaken worden uitvoerig behandeld, de gevolgen betrekkelijk zeer kort en sober. Onze taak wordt daardoor in twee, zooveel mogelijk scherp afgescheiden gedeelten gesplitst. Wij zeggen zooveel mogelijk scherp afgescheiden, want de grens is in het werk van den heer D.R.v.A. niet altijd aan te geven; daar vloeit dikwerf het een in het ander, en men verbeeldt zich het militair terrein nog te betreden, terwijl de Schr. reeds op het politiek pad is afgedwaald. Wij zullen trachten dit niet te doen. Een derde onderdeel betreft grootendeels drukker en uitgever. Beiden hebben gezorgd dat ‘De ondergang van het tweede Keizerrijk’ *tiré à quatre épingles* het daglicht aanschouwde, keurig papier en nette letter, slechts een enkele drukfout; ziedaar het weinige, wat wij over het uitwendig gewaad te zeggen hebben. Alles noodigt, alles dringt tot lezen, en het meesterschap van den Schr. over de taal en zijn stijl maakt een leesboek van een leerboek, althans van een werk dat geenszins geschreven is met het doel, om te worden gelezen als een roman en dan ter zijde gelegd. Schr. boezemt ons medelijden in met den dapperen Franschen soldaat, en ofschoon de uitslag bekend is, lezen wij voort, als 't ware in de hoop, dat hij zijn streven toch met gunstigen uitslag bekroond zal zien. Maar tegelijkertijd wekt hij de geestdrift op, waar het de Duitschers geldt en bewonderen wij met hem hunne taaie volharding, hunne doodsverachting, hun plichtbesef.

Het krijgskundig gedeelte liet ons onvoldaan. Had de Schr. ons niet reeds voorbereid, dan zouden we kunnen zeggen, dat we teleurgesteld waren. Het verhaal der veldslagen is *of* te lang *of* te kort. Te lang voor hem, die zich alleen met het staatkundige gedeelte ophoudt en die de veldslagen slechts beschouwt als zoovele uitvloeisels van het overleg der opperbevelhebbers en die daardoor alleen op het eindresultaat let. Te kort, veel te kort voor den krijgskundige, die, na de studie der voorbereidende marschen en bewegingen, niet alleen de resultaten ‘en bloc’ wil kennen, maar ook belangstelt in de détails van de bewegingen en gevechten. Bovendien is deze oorlog, uit *dat* oogpunt beschouwd, als 't ware een modeloorlog. Alle wapensoorten komen beurtelings tot hun volle recht; van allen is de hoogste krachtsinspanning gevorderd en bijna

alle theorieën zijn aan de werkelijkheid getoetst. De vechtwijze der infanterie vond schier elken dag hare toepassing, de éclaireur-dienst der cavalerie eveneens, maar de slag bij Mars-la-tour doet ons tegelijkertijd kennismaken met de gevechten van groote cavalerie-massa's, die door menigeen theoretisch voor onbestaanbaar verklaard waren; de slag bij Gravelotte en die bij Sédan waren grootendeels artillerie-veldslagen, vooral de eerstgenoemde, terwijl het bombardement en het geregeld beleg volgens de regelen der kunst werden toegepast, de dienst der pontonniers en der veldtelegraaf, het militair spoorwegwezen en - aan de stille noordkust de torpedodienst; elk op zijne beurt voldeed aan de eischen, die aan dien tak van dienst waren gesteld.

Als een enkel voorbeeld van Schr.'s soberheid noemen wij de drie veldslagen van den 14^{den}, 16^{den} en 18^{den} Augustus '70. Aan deze slagen worden in 't geheel slechts een 80 bladzijden gewijd. Toch zijn zij de belangrijke gevechten geweest, waardoor het leger van Bazaine geheel werd opgesloten in en rondom Metz. Over het geheel is de Schr. zeer karig in de mededeeling van détails, die toch hunne groote waarde hebben en waarvan de vermelding zeer nuttig zou geweest zijn, al ware het alleen om het groote publiek een blik te doen werpen in hetgeen een leger *kan*, en dikwerf *moet* uitvoeren. Ook hiervan een enkel voorbeeld. Wij mengen ons daartoe eenige oogenblikken in het slaggewoel en bevinden ons te midden der dappere bestormers van de Spicherer hoogten.

Drie compagnieën van het lijf-grenadierregiment n°. 5, - die alzoo niet tot het leger van den generaal Steinmetz behoorden, maar als 't ware toevallig aan den strijd deelnamen - hadden de Franschen naar de hooger gelegen zuidelijke deelen der Spicherer hoogten en naar de hellingen van het Spicherer bosch teruggedrongen. Thans wilde men pogingen in het werk stellen om de infanterie door cavalerie en artillerie te doen ondersteunen. Van eerstgenoemd wapen werd het Brunswijksch huzaren-regiment daartoe aangewezen. Een gebaande weg was niet te vinden, weshalve het regiment de steile, rotsige helling trachtte te beklimmen, maar door een hevig infanterie-vuur genoodzaakt werd keert te maken. Nu werd het langs een anderen weg beproefd. De huzaren trokken langs de noordzijde om den rooden berg, waar de straatweg van Saarbrücken naar Spicheren een smallen knuppeldam vormt en naar de hoogte voert. Aan uitwijken viel op dezen weg niet te denken, want rechts had men den loodrechten rotswand, links een steile helling in de diepte, terwijl bovendien op sommige gedeelten de weg diep was ingesneden. Op de hoogte aangekomen, trachtte het 1^{e} escadron op te marcheeren. De grond was echter door steenen, tirailleur-ingravingen enz. bijna onbruikbaar voor cavalerie; bovendien werd ieder ruiter, die zichtbaar werd, bijna onmiddellijk het mikpunt van het vijandelijk vuur. De poging moest worden opgegeven; men moest terug naar den hollen weg. Hier moest het regiment, tegen den rotswand aangeleund, met tweeën, blijven staan, terwijl het gra-

naatvuur aanhoudend insloeg en groote verliezen veroorzaakte. Tegelijkertijd waren twee batterijen - de 3e lichte en de 3e zware van de 2e voetafdeeling van het Brandenburger veld-artillerieregiment no. 3 - aangewezen, om de Brandenburgsche huzaren te volgen. Ook zij moesten den eerstgevolgden weg verlaten en dien langs den bovengenoemden knuppeldam inslaan. Maar deze weg, die reeds op zich zelven moeielijk is, was door de voortdurend inslaande granaten zeer gehavend en door de daarop stilstaande huzaren erg vernauwd, zoodat voorloopig alleen het eerste stuk geschut van de 3e lichte batterij het plateau bereikte en door een luid hoerah! der infanterie werd begroet. De rest der batterij kreeg oponthoud, doordat het tweede stuk geschut van den knuppeldam in de diepte nederstortte. Van de andere batterij kwamen voorloopig slechts twee stukken, vlak aan den bergwand, in werking. De sterke terugloop op den hellenden grond maakte de bediening uiterst moeielijk.

Ziedaar in weinige woorden eene kleine episode uit de eerste dagen van Augustus '70 vermeld. Deze détails, die ons wijzen op buitengewone krachtsinspanning van cavalerie en artillerie, die ons bekend maken met de groote eischen, welke aan deze wapens zijn gesteld, zullen wij in alle boeken over den oorlog meer of minder uitgebreid terugvinden. Bij het werk van den heer D.R.v.A. daarvan geen spoor; de geheele vermeestering van de Spicherer hoogten loopt in een twintigtal regels af - zie bladz. 239, Ie deel.

Deze enkele verwijzing zij hier genoeg; wij zouden voor alle veldslagen dit voorbeeld met dozijnen kunnen vermeerderen. Wie den oorlog wil bestudeeren, wie met een krijgskundig doel het boek ter hand neemt, die zal zich bedrogen vinden. Wel heeft de Schr. het in zijne voorrede gezegd, dat hij geen werk schreef voor krijgskundigen, maar voor staatslieden. Is evenwel de soberheid in zuiver militaire zaken niet wat al te ver gedreven? De veldslagen worden in zeer korte trekken behandeld; meer uitgebreid wat daaraan voorafgaat: de opmarschen, de regeling van het geheel, hoe de een aarzelt en weifelt, hoe de ander steeds het hoofddoel voor oogen houdt, en zijne beschikkingen wijzigt naar de omstandigheden, maar nooit van dat doel afwijkt, dat alles wordt nauwkeuriger vermeld, duidelijker omschreven. Maar de Schr. komt eerst tot zijn volle waarde, treedt eerst in zijn volle kracht op, wanneer hij ons schetst de aanleiding tot, de oorzaak van zooveel, wat zonderling mag heeten en vreemd. De Schr. leert ons de geheime drijfveeren kennen, waardoor wij de gebeurtenissen uit een geheel ander oogpunt beschouwen. Wij zien *met* hem achter de schermen en vinden daardoor den sleutel van vele dingen, die tot dusverre ons begrip te boven gingen. En toch vinden wij in het staatkundige deel van zijn werk ook veel, wat... maar hierover later.

De storm van 1870-'71 en het naspel van 18 Maart hadden uitgewoed. Frankrijk lag in schijn verpletterd, in werkelijkheid slechts verlamd, aan de voeten van den overwinnaar; het gouvernement der nationale verdediging was afgetreden en Thiers met bijna dictatoriale macht bekleed. Langzamerhand herleefde de veerkracht der natie, de kolossale oorlogsschatting werd met ongeloofelijken spoed afgedaan, de laatste vijandelijke drommen verlieten de Fransche vestingen en het verwoeste Frankrijk kreeg, onder de nijvere handen des volks, zijn bloeiend aanzien terug. De fenix herrees uit zijne asch. Geheel Europa staarde verwonderd dat schouwspel aan, en de overwinnaar moest menigmaal getuigen, dat hij zich had bedrogen, dat hij Frankrijk's krachten wel zeer hoog geschat, maar nog in lange niet overschat had.

De grootste zorg wijdde Frankrijk aan het leger. Dit was geheel uit zijn verband gerukt, totaal gedesorganiseerd en moest van meet af aan worden opgebouwd. Aan herstellen of oplappen viel niet te denken. Men kon eene geheel nieuwe schepping in het leven roepen, gegrond op de eischen des tijds en beantwoordende aan het doel, dat men zich met het leger had voorgesteld. Het leger zou worden een oefenschool voor iederen Franschman, de organisatie eene navolging van de Pruisische, doch gewijzigd naar omstandigheden. De Duitsche plant zou op Franschen bodem worden overgebracht, in de hoop dat zij daar even welig zou tieren.

Heeft de uitslag aan die verwachting voldaan? Wij vinden het antwoord daarop in een artikel in ‘Blackwoods Magazine’, handelende over het Fransche leger in 1875. In dit artikel treffen wij eene beschouwing aan, die op het volgende neerkomt. Generaal Cissey, de minister van oorlog, is bezweken voor de macht der bureaucratie. De nieuwe wetten zijn goed, maar de uitvoering hangt af van de bureaux en dáár doet men zoo weinig als men maar kan. Bij de officieren, vooral bij de jonge, bestaat veel lust en ijver voor de studie, zoodat er stellig tienmaal meer boeken over militaire onderwerpen worden verkocht dan vóór 1870, maar er bestaat in het leger eene categorie van officieren, die een drukkende last zijn, n.l. een groot gedeelte van die officieren, die in 1870-'71 bij het bestaand groot gebrek zijn aangesteld; dezen zijn slecht onderwezen en, - al moge het beweren onwaar zijn, dat onder de krijgsgevangenen officieren waren, die niet lezen of schrijven konden, - toch is het zeker waar, dat de wetenschappelijke ontwikkeling van velen zeer veel te wenschen overliet. Frankrijk zucht nog minstens twintig jaren lang onder deze plaag, want een slecht onderwezen officier is een plaag. Door de officieren, die de studie ernstig opvatten, werd eene vrijwillige vereeniging opgericht, *la réunion des officiers*, die binnen 3 jaren 300 bibliotheken en 4000 leden telde. Dit buitengewone succes was vooral toe te schrijven aan de energie van den voorzitter, een jong hoofdofficier. Plotseling benoemde het ministerie van

oorlog een generaal tot president dier vereeniging, omdat men het strijdig achtte met de militaire hierarchie, dat een jong majoor aan het hoofd stond van zulk eene groote vereeniging.

Onmiddellijk na den oorlog werd een ander model van schoenen voorgesteld en werden daaromtrent rapporten ingewacht. Van deze rapporten, 150 in getal, waren minstens 140 tegen het bestaande model en drongen allen aan op het aanschaffen van halve laarzen. Dat was echter niet voldoende. Nu moest de zaak nog commissoriaal behandeld worden. Een comité van 7 generaals besliste dat het bestaande model van schoenen blijven moest. En zoo geschiedde het. De staf en intendance zijn nog niet geregeld. - De zoogenaamde *volontaires d'un an* moeten zich onderwerpen aan een zeer licht examen en daarenboven 1500 francs storten. Hierdoor is het oude systeem van afkoop voor geld langs een omweg weder binnengesmokkeld. Na 12 jaren dienst worden aan het kader verschillende, doch slechts kleine betrekkingen beloofd. De korpsgewijze indeeling van districten - een echt Duitsche plant op Franschen bodem - is zeer goed, maar zij heeft ééne wonde plek: de actieve regimenten bestaan uit manschappen uit alle deelen van Frankrijk, de reserve echter uit de ontslagen soldaten van het district; zij kennen derhalve hun regiment en elkander niet. Dit gemengde stelsel is ontstaan uit de vrees voor oproeren, waarbij men dan een regiment, uit het district gerekruteerd, misschien niet zou kunnen vertrouwen. Proeven van mobilisatie gelukten uitstekend en liepen binnen drie dagen af, administratief was de zaak in even zoovele weken nog niet in orde. 't Heet dat ieder regiment op voet van vrede bestaat uit 1800 man, gemiddeld bedraagt het cijfer niet meer dan 1200; deze maatregel geschiedt grootendeels om af- en overschrijvingen te kunnen doen. Zoo bijv. hebben de barakken om Parijs meer dan het dubbele gekost, dan hetgeen ervoor uitgetrokken was, doch er werd geen suppletoir crediet aangevraagd. Men zond eenvoudig eenige manschappen meer naar huis en het geld was gevonden. - Vele maatregelen zijn goed, maar worden half toegepast of wel zij zijn tweeslachtig, hinken op twee gedachten, een namaaksel van het Pruisische model, doch op Fransche leest verknoeid. -

Gelukkig dan het leger waarvan de heer D.R.v.A. kon schrijven: ‘Men ziet, in Pruisen bestaat bij het algemeen legerbestuur niet die bureaucratische eigenwaan, die in zoovele andere legers wordt aangetroffen’ - de heer D.R.v.A. zou hier een onschatbaren dienst hebben bewezen, indien hij eenige namen van die vele andere legers had genoemd - ‘en die daartoe leidt, dat het hoofd van een departement van algemeen bestuur zich in staat acht met eenige ambtenaren alles te kunnen doen.’

Wij zagen bij de schets van het Fransche leger dat de sleur- en slendergeest, de geest van halfheid en van schipperen, de geest van bureaucratischen eigenwaan met taaie volharding weerstand heeft ge-

boden, en in vele en belangrijke opzichten de zege heeft behaald. Hoe staat het daarmede in Nederland? Hier waren de lessen van den oorlog niet door geesel- en schorpioenslagen ingepompt, och neen, geen verwoeste landstreken, geen drukkende inkwartiering van den vreemdeling, geen zware oorlogslasten en geen enkelen druppel bloeds had de oorlog ons gekost. Het geheele lesje bestond uit eenige millioenen, waarvoor niemand een cent belasting meer betaalde, en een uitvoerig mobilisatie-rapport, dat met verbazing gelezen, gedurende eenige dagen bediscussieerd en toen glad vergeten was, terwijl de noodzakelijke verbeteringen waarvan het gewaagde tegelijkertijd vergeten werden. Aan wien de schuld daarvan? Zeer zeker heeft ook bureau-routine en bureaucratische eigenwaan groote schuld aan de stabiliteit eener slechte regeling, maar, dat die bureau-routine zóó vasten voet heeft verkregen, dat die bureaucratische eigenwaan zóó veel belemmering in den weg kan leggen, dáárvan rust de schuld, zeer veel schuld althans, op den heer D.R.v.A., de militaire specialiteit in de volksvertegenwoordiging, de man die zich hoe langer hoe meer opwerpt tot leider der oppositie op militair gebied en die nog onlangs door zijne rede en zijne macht over het woord en den vorm een beslissenden invloed heeft uitgeoefend op het lot der militiewet. Wij beklagen elk leger, dat gebukt moet gaan onder eigenwaan, 't zij die der bureaux, 't zij die van één persoon, die altijd meent dat hij alleen het 't beste weet. Waar bureaucratische eigenwaan en slender heerscht, daar moet een krachtige hand tusschenbeide grijpen, ten einde dien verderfelijken invloed te neutraliseeren, daar moet een minister optreden, geheel op de hoogte van zijne gewichtige taak, om zich te kunnen losmaken van dien invloed, om de personen die zich onmisbaar achten, misbaar te maken, om het raderwerk te vereenvoudigen, om sinecures af te schaffen. Maar daartoe behoort tijd en zelfs betrekkelijk lange tijd; geen minister is bij zijne beëediging in waarheid minister, en alleen ijverige werkzaamheid en eene nauwgezette bestudeering van zijn ministerie kan hem dat maken. Zoolang heeft hij zijne ondergeschikten, 't zij hoog of laag in rang, noodig; zoolang is hij zelfs afhankelijk van hunne kennis en routine en dient hij hen te raadplegen. Als hij geheel op de hoogte van zijne taak is, komt hij eerst op een onafhankelijk standpunt; eerst dan kan hij het volle gewicht zijner kennis en van zijn macht als hoofd van het departement in de schaal leggen, en vorderen dat met de routine worde gebroken en de door hem gemaakte wijzigingen en verbeteringen worden ingevoerd. Maar.... sedert de laatste tien jaren - den 31sten October wordt het 10 jaar, dat de heer D.R.v.A. voor het eerst als afgevaardigde werd gekozen - hebben wij 8 ministers van oorlog gehad. Geen hunner heeft zich geheel op de hoogte van zijn departement kunnen brengen, reeds vóór dien tijd was hij onmogelijk verklaard. De heer D.R.v.A. heeft zich niet alleen de reputatie verschaft, dat *hij* het was, die telkens den minister van oorlog afmaakte, maar er

was aanleiding genoeg, dat hoe langer zoo meer het denkbeeld wortel schoot, dat de nevenbedoeling was: '*ôte-toi de là*, *que je m'y mette*'. Wij willen zeer gaarne gelooven, dat die nevenbedoeling niet bestaan heeft, doch ieder zal moeten erkennen, dat er reden voor dat vermoeden is.

Nauwelijks heeft eenige begrooting of ander ontwerp van wet het ministerie van oorlog verlaten en de Kamer bereikt, of de heer D.R.v.A. maakt er zich meester van. Met loupe en ontleedmes gewapend, wordt het geheele ontwerp van wet door hem met de meeste nauwkeurigheid onderzocht, totdat hier of daar eene kleine wonde zichtbaar wordt. Met een kleine verbetering was die te verhelpen. Maar neen, de afgevaardigde uit Friesland's hoofdstad zet er met welgevallen het mes in, de kleine onbeduidende plek is eene gapende wonde geworden, het geheel voldoet niet meer aan de eischen van een gezond lichaam, de nadeelen worden op het breedste uitgemeten, de voordeelen slechts terloops aangeroerd en het geheel valt onder de verpletterende slagen van het militaire kamerlid. Dat is het lot geweest van zoo menig militair wetsontwerp of voordracht en wij vreezen dat dit het lot van nog menige andere voordracht zal zijn. Het betere is de vijand van het goede en de heer D.R.v.A. verlangt steeds naar het betere. Nu, *wij* ook; maar, zoo niet geheel dan toch dikwijls grootendeels door zijn toedoen, is het goede nog steeds onbereikbaar voor ons geworden. Daardoor bewegen wij ons in een vicieusen kring en gaan steeds achteruit. Contrôle, scherpe contrôle zelfs is nuttig en goed, maar de contrôleur, die zelden of nooit iets goedkeurt, krijgt ten slotte de reputatie van een onhandelbaar mensch te zijn.

Na eene duidelijke, ja wij zouden zelfs durven zeggen, boeiende uiteenzetting van de aanleiding tot, de besprekingen over en de verklaring van den oorlog, geeft de Schr. ons eene schets van de inrichting en mobiliseering der Duitsche en Fransche legers, waarop wij later nog met een enkel woord zullen terugkomen. Als noodzakelijke gevolgen van het verschil dier inrichtingen deelt de Schr. ons de twee volgende voorbeelden mede: 'De mobilisatie van het Duitsche bondsleger, den 16^{den} begonnen, was den 24sten reeds zoover gevorderd, dat men de troepen in beweging kon stellen en in de eerste dagen van Augustus overschreden drie Duitsche legers, ten volle voor den strijd gereed, de grenzen van Frankrijk.' In tegenstelling daarvan vermelden wij verder: 'Een militair uit Duinkerken moest zich dus eerst naar Lyon begeven, om gekleed te worden en moest dan naar Duinkerken' (waar zijn regiment lag) 'terugkeeren. Maar in dien tusschentijd was waarschijnlijk zijn regiment op marsch gegaan naar de grenzen en nu kon hij zijn korps verder achterna reizen. De voorraad was opgehoopt in enkele groote magazijnen, te weten de kleeding en uitrusting (voor

zoover deze zich niet in de depôts bevond) in Parijs en Versailles, de voertuigen in Parijs, Vernon en Chateauroux. Er werden eenige weken vereischt om al het benoodigde uit die enkele magazijnen te voorschijn te doen komen, zoodat de korpsen, te midden van den overvloed, toch aan alles gebrek hadden.' - Het eerste voorbeeld betreft de mobilisatie van duizenden en duizenden, het tweede die van een enkel man. Wat aangaat de opeenstapeling in groote magazijnen of op ondoelmatige plaatsen, zouden wij in ons land ook nog wel eenige voorbeelden kunnen opsommen. De tijden zijn nog niet zeer ver, of eigenlijk zijn ze nog vrij nabij, al behooren ze toch reeds tot het verleden, dat in een der forten onzer Utrechtsche linie eene kolossale menigte brand- en lichtkogels in enkele lokalen waren opgestapeld. De nauwe ingang en trap gaven slechts passage aan één man, zoodat het ledigen van die lokalen, die eigenlijk voor logies van troepen moesten dienen, een 14 dagen tijds vorderde. Verbeeld u dat fort eens plotseling bezet en het logies gedurende 14 dagen niet beschikbaar, en dat door projectielen, die daar ter plaatse geen nut konden stichten! 't Zal nu wel anders zijn, althans *die* lokalen zijn geledigd en *die* projectielen zijn naar elders getransporteerd.

Na den buitenkant eens goed te hebben beschouwd, gaat de heer D.R.v.A. over tot de behandeling der innerlijke waarde, waar het eigenlijk geheel op aan komt. Hij vindt daarbij de gelegenheid zijne denkbeelden uiteen te zetten over het nut van den algemeenen dienstplicht. De heer D.R.v.A. vindt elders zoovele gelegenheden, om zijne denkbeelden te uiten en om te trachten ze ingang te doen vinden, hij heeft daarvan reeds zoo menigvuldig gebruik gemaakt, dat zijn gansche betoog *hier* in *dit* werk, volstrekt niet noodzakelijk was. Het zijn, onzes inziens, de minst schoone bladzijden uit een schoon boek; ze ontnemen aan het werk zijne blijvende waarde. Zoodra de denkbeelden die de Schr. bestrijdt, algemeen ingang hebben gevonden, zijn die bladzijden verouderd; en wij gelooven dat heel langzaam, maar toch zeker de pressie, uitgaande van de natie zelve op de Kamer, te groot zal blijken, dat de plaatsvervanging zal worden afgeschaft.... althans indien ons daartoe de tijd wordt gegund, want 'spoed' is een onbekend woord op het gebied der Nederlandsche wettenmakerij.

Wij wenschen voornamelijk dit hoofdstuk VII - pag. 135-170 I^{e} deel - uit het werk van den heer D.R.v.A. in de volgende regelen nader te bespreken. Zij zijn voor den politikus, waarvoor de heer D.R.v.A. in de eerste plaats schrijft, van het hoogste gewicht, omdat zij strekken moeten tot het vormen van Nederlandsch-militair-staatkundige denkbeelden. Maar ook voor den leek zijn zij van belang, omdat deze zoo spoedig instemt met wat hij leest en wat hem op aangename en oogenschijnlijk logische wijze wordt voorgedragen. Wij vree-

zen dan ook dat de Schr. hier menigeen op een dwaalspoor zal brengen; zijn zoetvloeiende redeneering, het gewicht dat hij door zijne reputatie alleen reeds in de schaal legt en de onwillekeurig heerschende afkeer van alle militaire lasten, zijn zoovele strikken, die den lezer worden gespannen, om hem de denkbeelden van den heer D.R.v.A. te doen omhelzen en om zich gerust neer te leggen bij die instemming. Dan vermeent hij, dat onze militaire belangen in de Kamer aan goede handen zijn toevertrouwd, en daarom waarschuwen wij dringend tegen de strekking van dit hoofdstuk. Wij hopen in de volgende regelen te bewijzen dat die strekking gevaarlijk is voor de militaire belangen der natie.

De Schr. deelt ons ten eerste mede, dat algemeene dienstplicht voor velen een geloofsartikel dreigt te worden, als volstrekte voorwaarde om eene bruikbare krijgsmacht te verkrijgen. Wij gelooven dat slechts bitter weinig Nederlanders het heil der landsverdediging zoeken in de invoering van algemeenen dienstplicht: daartoe zal onze natie niet spoedig overgaan, en het zij te wenschen dat het nooit behoeft. Wel gelooven wij dat duizenden de afschaffing der plaatsvervanging wenschelijk, noodzakelijk en in een niet te ver verwijderd verschiet bereikbaar achten. De beweging ten gunste dier afschaffing breidt zich hoe langer zoo meer uit, de wenschen dier duizenden worden steeds nauwkeuriger geformuleerd en toegelicht, het getal bestrijders neemt steeds af en het einde zal zeker zijn afschaffing van elke dienstvervanging, in welken vorm ook. Deze afschaffing wordt door den heer D.R.v.A. genoemd ‘een woekerplant van het stelsel van algemeenen dienstplicht.’ Dat wij deze uitdrukking niet al te best begrijpen ligt zeker aan ons, maar toch is eene behoorlijke definitie daarvan noodzakelijk voor hetgeen verder volgen zal.

Wat is een woekerplant? De plantenkunde van Dr. M. Seubert, vertaald door Dr. C.A.J.A. Oudemans, zegt daaromtrent: ‘Gewassen die in andere levende planten vastgeworteld zijn en zich met hare sappen voeden, heeten woekerplanten’, en verder: ‘Woekerplanten. Deze zuigen door middel van verschillende organen haar voedsel uit de sappen der gewassen, waarop zij leven.’ Wat bedoelt de heer D.R.v.A. nu? Draagt de oorspronkelijke stam, algemeene dienstplicht, een woekerplant, die afschaffing van plaatsvervanging heet - en dan is het een woekerplant *op* den stam - of wel, is de afschaffing der plaatsvervanging eene valsche loot op, of eene ontaarding van den oorspronkelijken stam? Dat de Schr. het eerste heeft bedoeld is bijna niet denkbaar: de woorden ‘algemeene dienstplicht’ sluiten te zeer alle denkbeelden van vervanging uit. Wij moeten dus tot de tweede beteekenis overgaan, nl. dat de afschaffing der plaatsvervanging een valsche loot, eene ontaarding van den algemeenen dienstplicht is, ofschoon dan het beeld niet geheel zuiver is. Hiertegen zijn wij verplicht

protest aan te teekenen. De heer D.R.v.A. noemt verwisseling van dienstplicht een noodzakelijk correctief van het stelsel van loting; wij noemen de plaatsvervanging een woekerplant op den gaven stam van den militieplicht, die daaraan de beste sappen onttrekt; wij noemen die verwisseling eene onbillijkheid tegenover het leger en tegenover den minder gegoeden burger, een voorrecht in zake belasting, en de grondwet zegt uitdrukkelijk dat dergelijk voorrecht in ons land niet mag bestaan. Militie- en schutterplicht zijn slechts belastingen in anderen vorm dan de gewone, deze betaalt men met zijn geld, gene met zijn tijd, misschien met zijn bloed, gezondheid of leven. De heer D.R.v.A. gaat bovendien van een verkeerd standpunt uit. Hij schrijft: 'Wie aangewezen wordt moet dienen; wie niet aangewezen wordt is vrij van dienst. De vraag is nu: zal de Staat al dan niet toelaten, dat zij die dienen moeten, zich door de vrijgestelden doen vervangen. Maar is dit wel eene vraag? Hoe! A wordt aangewezen om te dienen, alleen omdat het *lot* aldus heeft beslist. B is vrij. Maar B kan zonder eenig bezwaar, A kan niet zonder groote schade voor zijne belangen in dienst treden. Met welk recht kan nu de Staat, terwijl A op de meest willekeurige wijze is aangewezen, ruiling tusschen hem en zijnen meer gelukkigen tijdgenoot verbieden?' Oppervlakkig beschouwd redeneert de heer D.R.v.A. logisch; maar keeren wij de zaak eens om en vragen wij: In wiens belang geschiedt de loting? dan is het antwoord: Zeer zeker niet in dat van den Staat, die bij algemeenen dienstplicht of bij dienen zonder loting, de hand kon leggen op ieder, dien hij daartoe geschikt acht en waarbij de Staat natuurlijk liefst hem vrij liet, die de minste waarborgen van geschiktheid aanbood. De loting is dus in het belang van het individu, een voorrecht, dat hem de kans geeft om vrij te blijven. Maar nu wordt A, een dier geschikte individuen, door het lot aangewezen; mag nu de Staat zich tevreden stellen met den minder geschikten persoon B? A kan wel niet in dienst treden zonder groote schade voor *zijne* belangen, zoo zegt de heer D.R.v.A., maar A kan geen plaatsvervanger stellen, zonder groote schade voor '*s lands* belangen, en welke belangen gaan vóór, die van het individu of van den Staat? De Staat weet, dat hij, die zich laat vervangen, gewoonlijk iemand is die, meer gegoed dan zijne lotgenooten, ook beter onderwezen is en van wiens meerdere intelligentie men in het leger uitstekende diensten kan verwachten; heeft nu de Staat niet het recht om te zeggen: Nu gij mij eenmaal door loting zijt toegewezen, doe ik mijn recht op u gelden en bezig ik u dáár, waar mij dit het nuttigst zal blijken? Het antwoord kan niet anders dan toestemmend zijn. Waar staats- en individueel belang met elkander in strijd zijn, moet het laatste wijken voor het eerste, en het staatsbelang vordert dringend afschaffing der plaatsvervanging, niet zooals de heer D.R.v.A. dit verlangt, nl. afschaffing der plaatsvervanging, met behoud der nummerverwisseling, maar geheele afschaffing van dit voorrecht. Vroeger,

toen de loteling niets anders was en bleef als soldaat, toen deed de dienstvervanging aan het leger althans minder kwaad; thans, nu men van de meest ontwikkelde lotelingen korporaals en onderofficieren wil vormen, beide voor leger en schutterij, nu is het een diefstal aan de natie, wanneer de daarvoor geschikte sujetten worden vrijgekocht; en juist zij onttrekken zich door afkoop aan hunne verplichtingen.

De heer D.R.v.A. schrijft verder: 'Naar onze opvatting is het stelsel van algemeenen dienstplicht geen liberaal, maar een revolutionair, nivelleerend beginsel, waarbij van het valsche denkbeeld wordt uitgegaan, dat alle menschen aan elkander gelijk zijn en aan dezelfde verplichtingen moeten worden onderworpen.' - Wij laten in het midden of gelijkheid van allen voor de wet een valsch denkbeeld is. - 'Maar dat stelsel heeft, voor wie niet verder gaat dan de oppervlakte der dingen,' - Scharnhorst en Stein gingen dus ook waarschijnlijk niet verder, althans niet zoover als de heer D.R.v.A. - 'den schijn van een liberaal stelsel en eene zuivere toepassing te zijn van het beginsel van gelijk recht voor allen. Van de afschaffing der plaatsvervanging kan dit niet gezegd worden. Die maatregel heeft niet eenmaal den schijn voor zich. Zij is niets anders, dan eene onbillijkheid, geënt op een stelsel van willekeur. Immers het liberale beginsel van gelijk recht voor allen, wordt door dien maatregel ten eenenmale miskend. Wordt toch van een zeker getal dienstplichtigen de eene helft geheel vrijgesteld, dan vestigt men, het behoeft geen betoog, eene ongelijkheid. En wanneer dan nog, door het verbod van vervanging, de druk op hen, die dienen moeten, wordt verzwaard, dan doet men niets anders dan een onrecht verhoogen. De zuiver militaire belangen mogen in de landen, waar de algemeene dienstplicht niet is in te voeren, de afschaffing der plaatsvervanging wenschelijk maken, zij komt ons voor zoo zeer te strijden tegen het gevoel van recht en billijkheid, dat naar onze overtuiging geen land licht, in normale tijden, tot dien maatregel zal besluiten.' Met alle respekt voor de redeneering en den betoogtrant van den Schr., blijven wij echter geheel in opinie met hem verschillen. Wij nemen een geheel ander standpunt in. Ieder burger is verplicht de wapenen te dragen ten behoeve van den Staat. De leeftijd, waarop deze verplichting aanvangt, is gewoonlijk gesteld op het twintigste jaar, omdat dan de lichamelijke ontwikkeling daartoe voldoende geschiktheid aanbiedt. Maar de Staat heeft niet alle beschikbare krachten noodig. Mag hij dan de beste krachten uitkiezen? Neen, dan begaat hij eene onbillijkheid tegenover die beste krachten. Hij laat dus loten; het lot, geen willekeur, beslist wie dienen zal. Mag nu de Staat afstand doen van de beste krachten, die hem door het lot zijn toegewezen? Ook dat niet. De heer D.R.v.A. gaat uit van de individueele belangen, en zijne redeneering heeft dan eenig recht van bestaan; wij gaan uit van het staatsbelang en dan houdt de redeneering van den heer D.R.v.A. gansch geen steek. Wij kunnen ons daarom volstrekt niet ver-

eenigen met de bovenaangehaalde redeneering, en het wil er bij ons niet in, dat de meergegoede aan andere verplichtingen is onderworpen dan de minder gegoede, nl. tegenover den Staat. De laatste woorden der door ons aangehaalde zinsnede leiden evenwel tot nog grootere bedenkingen. De Schr. zegt namelijk, ‘dat geen land licht in normale tijden tot de afschaffing der plaatsvervanging zal besluiten.’ Wij zouden bijna aan een *lapsus calami* gaan denken. Zijn de abnormale tijden juist zoo bijzonder geschikt om een dergelijken ingrijpenden maatregel te nemen? Men zou zich in die abnormale tijden wellicht beklagen, dat men niet in normale dagen daartoe was overgegaan en daardoor over betere krachten kon beschikken. Het vooruitzicht, dat de Schr. ons geeft, is zeer treurig. Wij zullen, volgens hem, dus eerst den geesel van den oorlog moeten ondervinden, vóórdat we deze belangrijke verbetering der levende strijdkrachten ingevoerd zullen zien. Er is veel kans, dat het dan te laat is. De tegenwoordige tijden zijn derhalve voor geheel het vasteland van Europa, met uitzondering van Nederland en België, abnormaal geweest, want alleen deze twee rijkjes hebben de plaatsvervanging behouden.

Het is hier de plaats niet het *vóór* en het *tegen* van de afschaffing der plaatsvervanging in zijn geheelen omvang te bepleiten. Andere, veel meer competente mannen hebben over dat onderwerp reeds zooveel geschreven en gesproken, dat wij ons daarvan kunnen onthouden. Wij hebben alleen getracht de redeneering van den heer D.R.v.A. te wederleggen, gewezen op den verkeerden grondslag waarop zijne bewijsvoering rust en aangetoond dat de zoogenaamde billijkheid in zake dienstvervanging eigenlijk is eene onbillijkheid ten nadeele van den Staat, ten nadeele van de hoogste belangen die de Staat moet behartigen, het behoud zijner onafhankelijkheid. Wij verwijzen den belangstellenden lezer verder naar de uitgebreide lektuur over dat onderwerp; wij kunnen alleen als een hoogst verblijdend teeken mededeelen, dat er maar zeer weinig tegen, zeer veel vóór de afschaffing der dienstvervanging is geschreven. Belangrijk onder veel noemen wij bijv. eene circulaire dd. 1 Juni 1876 door den voorzitter van den Anti-dienstvervangingsbond gericht aan de afdeelingsbesturen, en, tot naricht, aan de leden van het hoofdbestuur en de voornaamste begunstigers van de algemeene kas. In de noot, voorkomende op de eerste pagina en vervolgens vestigt de voorzitter er de aandacht op, dat Macchiavelli en Spinoza beide het denkbeeld voorstaan van algemeenen weerplicht, en krijgsdienst door de burgers alleen, zonder iemand uit te zonderen. Omtrent de ‘wording’ der instelling in Pruisen, deelt de heer Van Limburg Stirum in deze noot nog mede, dat velen zich destijds verzetten tegen de bepaling, voorkomende in het ontwerp van Februari 1810: ‘Elk wien 't lot treft, moet persoonlijk dienen. Vervanging heeft geen plaats.’ Maar de commissie - Scharnhorst en Boyen, Hake en Rauch - verweerde zich als volgt:

‘De *kracht* mag niet als een dood samenvoegsel worden aangemerkt, 't welk alleen het wachtwoord van den veldheer beweegt; maar ook een moreele hefboom is noodig en, in *dit* opzicht kan de sterkere wil van den ontwikkelde van oneindig meer belang zijn voor 't geheel, dan de levenlooze ruwe kracht. Moest de algemeene verplichting, het vaderland te verdedigen, zwichten voor de eischen der verweekelijkte standen, en lichaamskracht, - zonder acht op gelijke verdeeling, alleen dáár worden genomen, waar ze voornamelijk gevonden wordt, - dan kon de daglooner met recht zeggen: ‘“Heel goed; maar zoo *ik* alleen mijn zoons voor de verdediging des vaderlands moet weggeven, onthef me dan, uit dien hoofde, van alle belastingen, en leg ze uitsluitend op hen, bij wie gij de kracht vindt van het geld.”’ Verder diende Scharnhorst nog twee afzonderlijke memoriën in tegen de dienstvervanging en wees hij op den ergerlijken zielenhandel, dien het remplaçantendom in Frankrijk en in eenige staten van den Rijnbond in het leven had geroepen. Dit laatste geschiedt in Nederland waarschijnlijk in even ergerlijke mate. Het volk zelf heeft de plaatsvervanging veroordeeld, ware 't alleen door den naam van ‘zielverkoopers’, die het geeft aan de remplaçantenbazen of directeurs van ondernemingen of maatschappijen, die remplaçanten leveren.

In de bovenstaande regelen hebben wij gewezen op het onhoudbare van eenige stellingen in het boek van den heer D.R.v.A.; stellingen, wier verdediging dienen moet tot vóórlichting van het publiek en die, volgens hetgeen wij schreven, het publiek op een dwaalspoor brengen. Nadat de Schr. dus den staf heeft gebroken over de afschaffing der dienstvervanging en zoo niet het geheele thans vigeerende stelsel, maar dan toch ten minste de nummerverwisseling wil behouden, prijst hij een ander beginsel aan; n.l. dat van *algemeenen oefenplicht*, waarop wij straks zullen terugkomen. Wij vestigen er alleen de aandacht op, dat de Schr. hier de *algemeene oefening in den wapenhandel* stelt tegenover den *algemeenen dienstplicht.* Hij noemt den algemeenen dienstplicht eene overdreven en verkeerde toepassing van een overigens goed beginsel: het beginsel van algemeenen oefenplicht. Zóó als de heer D.R.v.A. het vraagstuk stelt, zijn wij het geheel met hem eens. Zijn denkbeeld is, dat er een leger noodig blijft, en dat zij die daarvoor worden aangewezen gedurende eenigen tijd onder de wapens moeten verblijven, maar dat dat leger overigens slechts eene beperkte sterkte moet bezitten, dat het geheele volk niet het leger moet vormen. Verder moeten allen, die niet bij dat leger dienen, hetzij in hunne woonplaatsen, hetzij bij dat leger, geoefend worden en dan ook niet langer onder de wapenen blijven dan voor die oefening wordt vereischt. Tot zooverre gaan wij bijna geheel met den Schr. mede, tot zooverre is zijn denkbeeld uitmuntend. Maar nu vordert de heer D.R.v.A. meer, op *grond van het beginsel van ge-*

lijk recht voor allen, dat ruiling tusschen de aangewezenen van de beide categorieën worde toegelaten. Wij behoeven niet te zeggen, dat wij omtrent deze laatste voorwaarde met den Schr. van gevoelen verschillen en dat wij *juist op grond van datzelfde beginsel van gelijk recht voor allen* vorderen, dat wie voor de dienst bij het leger worde aangewezen, ook die taak vervulle. Dan hebben wij in den waren zin des woords gelijk recht voor allen, recht voor den arme om vrij te komen van de militiedienst, recht voor den rijke evenzeer. Maar bij behoud der plaatsvervanging heeft de arme het recht om zich vrij te loten, maar de rijke twee rechten: om zich vrij te loten of, als hem dit niet gelukt, zich vrij te koopen. De wet kent dus aan den rijke meer recht toe dan aan den minder rijkbedeelden lotgenoot.

Dat de bekende rapporten van den kolonel Stoffel in het werk van den heer D.R.v.A. zouden worden aangehaald, was aan geen twijfel onderhevig. Onder meer andere maakt de Schr. melding van het rapport van den 23sten April 1868, waarin de kolonel Stoffel schrijft, dat men in Pruisen niet zoo laag neerziet op het Fransche leger, samengesteld uit vrijwilligers, plaatsvervangers en lotelingen; dat in vele opzichten de Fransche soldaat eigenschappen bezit, die zeer te waardeeren zijn, terwijl de Pruisen bovendien aan de Franschen de betere samenstelling van het onderofficierskader benijden.

‘Deze laatste opmerking,’ dus vervolgt de heer D.R.v.A., ‘is niet zonder belang. Want een van de argumenten, die gewoonlijk tot aanprijzing van het stelsel van algemeenen dienstplicht en ook van de afschaffing van de plaatsvervanging worden aangevoerd, is juist, dat alleen op die wijze in de behoefte aan kader, (officieren en onderofficieren) kan worden voorzien. De waarheid is dat in Duitschland over het gebrek aan kader even hard wordt geklaagd als overal elders. En wie bekend is met de eischen, waaraan het mindere kader moet voldoen, dien zal het ook wel nimmer in de gedachte komen, dat kader hoofdzakelijk te willen trekken uit de jongelieden, die zich bij legers, waar de plaatsvervanging bestaat, doen vervangen. Uit die jongelieden kan, als zij verplicht worden te dienen, een zeker aantal officieren, onderofficieren en korporaals verkregen worden, maar deze kunnen toch slechts zijn bijkomend hulpmiddel, niet grondslag voor de aanvulling van het kader. De oplossing der kader-quaestie moet langs een anderen weg worden gezocht.’

Deze woorden zijn waar, en ook weder niet waar. Over het geheel zal de kader-quaestie langs anderen weg opgelost moeten worden; het gebrek, dat zich nog altijd doet gevoelen, moet worden verholpen door verbetering der bezoldiging, - in *dat* opzicht hebben wij al eene groote schrede voorwaarts gedaan - verbetering van huisvesting en van het huiselijke leven, verbetering van de vooruitzichten bij overgang in

burgerlijken dienst of in geval van pensioneering, maar toch blijft het militiekader een niet te versmaden bijkomend hulpmiddel, zooals de Schr. het noemt. Niemand zal ooit de stelling verkondigen, dat hij de lotelingen, of hen die zich laten vervangen, wil beschouwen als den grondslag voor de aanvulling van het kader, wel te verstaan, het vaste kader bij het leger. Maar de compagnies-commandant is toch zeer tevreden wanneer hij zijn gering aantal korporaals ten minste gedurende de laatste zes à acht maanden van het dienstjaar - November tot Juli - versterkt ziet door enkele militien-korporaals. Deze zijn lichamelijk gewoonlijk beter ontwikkeld dan de jongelui, die uit Kampen komen; zij zijn bovendien trotsch op de hun verleende onderscheiding, eene onderscheiding, die zij weten dat hun is toegekend, omdat zij verstandelijk hooger staan dan hunne kameraden; reeds daardoor weten zij vrij goed hun gezag te handhaven en wordt hun dit over het algemeen ook door hunne ondergeschikten toegekend, zoodat de wederzijdsche moeielijke verhouding zelden tot botsing aanleiding geeft. De compagnies-commandant is evenwel zeer tevreden, wanneer hij onder de 30 à 36 militiens, waaruit ééne lichting per compagnie bestaat, een tweetal sujetten kan aanwijzen, die eenigen waarborg voor geschiktheid voor den graad van militien-korporaal opleveren; de regiments-commandant is eveneens zeer tevreden wanneer onder de 50 tot 60 militien-korporaals zich een paar bevinden, die hij tot militien-sergeant kan doen opleiden. Sujetten, geschikt voor hoogere rangen, behoeven we niet te zoeken, al ware de lantaarn van Diogenes ook met gas verlicht ter onzer dispositie. Zullen er onder hen, die plaatsvervangers stelden, geene personen zijn, die geschikt waren voor korporaal? Rekenen wij eens even na. De Staats-Courant van 30 Dec. jl. - wij putten nogmaals uit de circulaire van den Graaf Van Limburg Stirum - vermeldt het verslag der lichtingen over 1875. Het contingent, nominaal 11,000 man, bedroeg ten gevolge van te korten slechts 10,865 en daarvan waren 2298, zegge bijna 2300, plaatsvervangers en nummerverwisselaars - 549 van de laatste soort - of ruim 21%; 2300 militiens, die eene som van 600, 700 of misschien meer guldens konden besteden, om hunne dienstplichten af te koopen. Zouden er onder die 2300 jongelui niet een zeer groot aantal zijn, die geschiktheid bezaten voor militien-korporaal, niet een groot aantal voor militien-sergeant of fouriers, en zelfs nog velen, die binnen een jaar voldoende militaire kennis hadden opgedaan om als schutterofficier op te treden? Het antwoord kan niet twijfelachtig zijn. Is er dan door de plaatsvervanging en nummerverwisseling geen diefstal gepleegd aan de belangen van leger en schutterij, van Staat en van de defensie? En dat alleen, omdat aan de partikuliere belangen in de wet de voorkeur is gegeven boven de belangen van den Staat.

In verband met het bovenstaande, beschouwen wij de volgende woorden, die wij in het werk van den heer D.R.v.A. aantreffen:

‘Bij velen heeft thans ook de meening ingang gevonden, dat iemand, die niet goed kan lezen, schrijven en rekenen, geen goed soldaat kan wezen. Maar in die opvatting ligt eene miskenning van de eischen, die aan den gewonen soldaat moeten worden gesteld. De oorlog is nog altijd, om met Schiller te spreken, “*ein roh*, *gewaltsames Handwerk*”. En voor dat handwerk komt het, althans voor de minderen, niet op fijne manieren, maar in de eerste plaats op lichamelijke geschiktheid, gehardheid, aanleg voor den oorlog, professioneele bedrevenheid aan. Kennis is bij gewone soldaten bijzaak. Met een leger, uit de rij der geleerden gerecruteerd, zou niet veel zijn aan te vangen. En de geharde, maar onbeschaafde bergbewoner, die als sluiker of strooper oog en voet geoefend heeft, is voor een leger een beter element dan een snijdersgezel, die volleerd is in de vier hoofdregels van de rekenkunde.’

Wie onzer zou niet geheel instemmen met deze regelen, die de meest eenvoudige waarheid bevatten? Wij zijn het geheel eens met den Schr.; deze woorden zien er dan ook zoo onschuldig uit, het is zoo *klaar als een klontje,* men behoeft niets tusschen de regels te lezen. Op zich zelf kunnen die woorden geen kwaad, maar beschouwd in verband met hetgeen vooraf gaat en volgt, met de plaats waar ze staan, nl. in het hoofdstuk over algemeenen dienstplicht, dienstvervanging en oefenplicht, in verband daarmede beschouwd, zijn die regels zoo onschuldig niet. Menigmalen wordt het nut der dienstvervanging verdedigd, door aan te voeren, dat waarschijnlijk een sterk, physiek goed ontwikkeld persoon de plaats vervult van een minder krachtig, niet gehard wittebroodskindje. In den beginne is dat voordeel niet te verwerpen. Maar hoeveel teedere en tengere knaapjes, echte wittebroodskinderen van 16 jaar, treden niet bij het Instructie-bataljon in dienst, die na verloop van een jaar stevig gebouwde jongelui zijn geworden of zich althans lichamelijk bijzonder goed ontwikkeld hebben. Zij gewennen zeer spoedig aan de vermoeienissen van het militaire leven en worden alras bruikbare jonge menschen, die veel goeds ter aanvulling van het kader officieren of onderofficieren doen verwachten. Toch zijn die jongelui - wel lichamelijk geschikt, want ze worden gekeurd, maar dat worden de lotelingen ook - volstrekt niet gehard, hebben geen aanleg voor den oorlog of geen professioneele bedrevenheid. Niemand verlangt of eischt ook veel kennis bij den soldaat. Wanneer hij slechts zóóveel gezond verstand heeft, dat hij de met hem gehouden theorieën begrijpt en onthoudt, wanneer hij maar een beetje nadenken heeft, dan is hij al goed geschikt, voor 'tgeen van hem gevorderd wordt. De eenvoudige plattelandsbewoner, zoon van den boer of handwerksman, ziedaar de geschikte stof voor den soldaat, maar hij moet soldaat blijven en thans moet hij dikwerf tot korporaal worden opgeleid, omdat hij nog de knapste onder zijns gelijken is. Niemand zal ook verlangen het leger te recruteeren uit de rijen der geleerden, zooals de heer D.R.v.A.

dat noemt. Maar een enkele geleerde in de gelederen zal er geen kwaad, misschien zeer veel goed doen.

Wij stellen het aantal plaatsvervangers en nummerverwisselaars gemiddeld op of 6 à 7 per compagnie, dan mag daartusschen zijn een van de zoogenaamde '*jeunesse dorée*' van wien niets te maken is maar voor wien een jaartje strenge tucht en nuttige bezigheid geen kwaad kan, een enkele student of adspirant-student, de rest zoons van winkeliers en anderen uit den gegoeden burgerstand. Met laatstgenoemden vooral kan men wat uitvoeren; zij kunnen leeren bevelen en handelen. Zij zouden zich spoedig willen verheffen boven hunne lotgenooten, zij zouden niet wenschen eenvoudig soldaat te blijven, maar alle krachten inspannen om korporaal en sergeant te worden, en eenmaal dien graad bereikt hebbende, zou nog menigeen besluiten om in dienst te blijven en officier te worden. Dan was toch de aanvulling van het vaste kader door het militiekader van meer waarde dan thans, nu het aantal geschikte personen zoo dun gezaaid is. Bovendien zou de afschaffing der dienstvervanging het groote voordeel hebben, dat het leger meer bekend werd bij eene klasse van menschen, die zich thans buiten dat leger houden, en het leger buiten zich beschouwen, die het leger een woekerplant noemen op de algemeene schatkist, die voortdurend schimpen op dat leger, maar die in geval van nood het meest om de hulp van dat leger schreeuwen. Dan zouden de behoeften van het leger meer aan de natie bekend worden en het leger meer worden gewaardeerd.

De omstandigheden hebben ertoe geleid, dat we langzamerhand weder zijn afgedwaald naar het oude thema: afschaffing der dienstvervanging. Zooals wij nu reeds weten, wil de heer D.R.v.A. die behouden, met verplichte oefening in den wapenhandel voor hen, die vrij zijn van den militiedienst. De Schr. verlangt dus een leger, bestaande uit vrijwilligers, militiens en dienstvervangers, schutterij en bovendien een zeker aantal daartusschen zwevende personen: geoefenden. Wij zullen erover zwijgen, dat de heer D.R.v.A. alleen oefening, geen militairen dienst noodzakelijk acht, alsof de krijgstucht niet een integreerend bestanddeel van een leger was en ook geleerd moest worden, maar wij wenschen, daartoe gedrongen, nogmaals dien oefenplicht te bespreken. Ook in zijne parlementaire redevoeringen komt de heer D.R.v.A. bij herhaling terug op dien algemeenen oefenplicht. Wij lezen o.a. op bladz. 1507 van het Bijblad der Staats-Courant 2e Kamer, zitting van 15 Mei jl. het volgende: '..De natie moet weerbaar worden gemaakt, moet niet alleen bereid, maar ook in staat zijn om, is het nood, voor het behoud van haar onafhankelijk volksbestaan te strijden. Daarom verlang ik algemeene oefening in den wapenhandel'..... en verder, dat hij als een eisch des tijds beschouwt '*een gewapend en geoefend volk, met een leger aan de spits*' (de heer D.R.v.A. cursi-

veert). Hoe nu de heer D.R.v.A. die oefening geregeld wil hebben, blijkt ons niet of althans niet duidelijk. Wel vinden wij in het door ons besproken werk een enkel denkbeeld daaromtrent, nl. dat zij, die *niet* bij het leger dienen, dáár of in hunne woonplaatsen geoefend worden en dan ook niet langer onder de wapenen blijven, dan voor die oefening wordt vereischt. Dit zijn dus een derde soort schutterij - actieve, rustende en geoefende - of een tweede soort militiens - militiens van korten oefeningstijd. - Maar de heer D.R.v.A. formuleert verder niets.

Dit behoeft ook niet. De natie zelve heeft het gedaan. Toen in 1866 de annexatiepolitiek in vollen gang was geweest en uitstekend had gewerkt, toen de Pruisische kolossus loodzwaar tegen onze oostelijke grenzen ging drukken en er alom vrees ontstond, dat hij die grenzen zou overschrijden, toen ging van het volk de kreet uit: 'te wapen! laten wij ons oefenen tegen de ure des gevaars!' Alom werden weerbaarheidsvereenigingen opgericht, die zich ten doel stelden algemeene oefening in den wapenhandel, voor jong en oud, voor rijk en arm. De meesten dier vereenigingen wisten zich vrij te houden van den noodlottigen geest van uitsluiting, die onze natie zoozeer kenmerkt; het streven was, zooveel mannen als maar mogelijk weerbaar te maken. Natuurlijk dat sommige, zooals studenten- en jongelingsvereenigingen zich bepaalden tot eene enkele soort personen. Deze vereenigingen ontvingen onderwijs van daartoe geschikte onderofficieren, terwijl bijna overal de officieren, waar hun dit gevraagd werd, met raad en daad bijstand verleenden. En de vruchten bleven niet uit. Schietwedstrijden werden alom gehouden, velen met ondersteuning van Z.M. de Koning, die prachtige prijzen beschikbaar stelde en menig schutter en menige vereeniging toonde dat hij 'op elken bereikbaren afstand zijn man kon nederleggen', zooals de heer D.R.v.A. dit van hem vordert.

Ziedaar dus het ideaal van den volksvertegenwoordiger verwezenlijkt: '*een gewagend en geoefend volk*'. De lezer, die zoo denkt heeft, helaas, misgeraden. Temidden van de beweging der vorming van die scherpschuttersvereenigingen, juist toen men de eerste uitkomsten kon waarnemen, begreep de heer D.R.v.A. ertegen te moeten waarschuwen, waarschijnlijk om het vuur der geestdrift een weinig te temperen.

Bij de beraadslagingen over hoofdstuk V afd. III, nationale militie en schutterijen voor 1869 - Bijblad tot de Staats-courant 1868-1869, IIe Kamer bladz. 428 - achtte de heer D. R v. A. het noodig de scherpschutterskorpsen ter sprake te brengen, en wel naar aanleiding van een besluit van 12 Mei 1867, waarbij sommige dier korpsen op eenigszins militaire wijze waren georganiseerd. Deze militaire organisatie en de uniform noemt hij de *kwakzalverij van het métier;* hij verlangt dat de scherpschutters alleen moeten schieten, geen soldaatje spelen, hij acht het niet zonder bedenking, dat die korpsen vrijwillig optreden als rustbewaarders en rekent ze gevaarlijk in tijden van politieke spanning. En dit alles ten gevolge van de uniform en de militaire orga-

nisatie; want hij kan toch niet nalaten hulde te brengen aan de schoone gedachte, om door vrijwillige wapening de onafhankelijkheid van het vaderland beter te verzekeren. Dit laatste was wel niet goed anders mogelijk. Maar de vrijwillige vereenigingen mogen geen soldaatje spelen, zij moeten zich uitsluitend oefenen in de behandeling der wapenen en in het schieten. Zij mogen dus niet geregeld en onder het uitvoeren van eenige bewegingen van de loopplaats naar het schietterrein marcheeren, zij mogen niet in rij en gelid aantreden, zij mogen zich niet oefenen om zelf te leeren commandeeren, zij mogen geen gelijkvormig kleedingstuk - soms slechts een grijze kiel met een riem om het lijf - dragen, zij mogen zich niet oefenen in het afleggen van verre afstanden; want dat alles en nog zooveel meer is soldaatje spelen; en mooi gelijk exerceeren en netjes marcheeren is paradedienst.

Wij zien dus, zij die zich zelven wapenden en oefenden, die vrijwillig tijd en geld opofferden voor een goed doel, zij vonden geene genade in de oogen van den heer D.R.v.A., zij werden niet alleen gequalificeerd als kwakzalvers, zij werden ook gevaarlijk geacht in tijden van politieke spanning en, waar zij zich aanbieden om, des vereischt, als rustbewaarders op te treden, acht hij dit zoo gevaarlijk, dat hij de aandacht der regeering en der vergadering daarop vestigde. En wat is nu de werkkring dier gevaarlijke korpsen? Hun hoofddoel was en is altijd gebleven: verhooging van Neerlands weerbaarheid door vrijwillige oefening in den wapenhandel, omdat men de overtuiging had gekregen, dat niet alleen het ‘dragen’ der wapenen plicht is, maar ook de kennis van het gebruik dier wapenen. Voorts wilde men het nationaal vertrouwen op eigen kracht verlevendigen, bewijzen dat Nederland er niet aan dacht, zich zonder slag of stoot over te leveren, maar gereed stond den kamp, zoo noodig, te aanvaarden. Men offerde tijd en geld en zag niet op tegen vermoeienis, om het aangewezen doel te bereiken. De schoolknaap - te groot voor servet en te klein voor tafellaken - greep naar het geweer en bracht zoodoende eene gezonde wijziging in zijn leefregel, die ook op zijn ijver en lust voor studie een gunstigen invloed uitoefende, de aanstaande militien leerde veel, wat hem later te pas kwam en veraangenaamde zich daardoor zijn diensttijd, die tevens verkort kon worden; de schutterij wilde niet achterstaan bij hare jongere zuster en verkreeg nieuwe veerkracht en verhoogde hare inspanning, ja zelfs de vrije student, de man, die zich de meeste vrijheden op maatschappelijk gebied durft veroorloven, spande zich vrijwillig in het gareel en leerde gehoorzamen. Het schijfschieten werd een liefhebberijvak en sedert hunne oprichting hebben duizenden hunne sporen op het schietterrein verdiend die anders wellicht nooit een geweer in handen hadden genomen, hebben burgers zich durven wagen aan den wedstrijd met het leger en hebben zij dikwerf den prijs weggedragen. Is dat niets? Ziedaar dus een begin van algemeene oefening, zooals de heer D.R.v.A. dit verlangt, en die menschen noemt hij kwakzalvers!

De HH. Du Marchie van Voorthuysen en De Bosch Kemper achtten het dan ook der moeite waard, om voor die vereenigingen het woord op te vatten en te vorderen, dat zij, ook wanneer zij mochten dwalen, om het goede doel, niet op dergelijke wijze werden gequalificeerd.

Wij zouden nu ook gaarne wenschen te weten, wat de heer D.R.v.A. wil. Geen algemeenen dienstplicht, geen afschaffing van dienstvervanging, geen vermeerdering van contingent, wel algemeenen oefenplicht; maar zij die aan dezen eisch voldoen, worden ook niet malsch behandeld. Wat wil hij dan ter hervorming van onze levende strijdkrachten? Ook bij de jongste discussiën over de militiewet hebben wij zijne redevoeringen met de meeste nauwkeurigheid gelezen en herlezen, maar ze laten ons even wijs. Hoe is ons krijgswezen, vraagt de heer D.R.v.A., en hij geeft zelf het antwoord: 'Het krijgswezen is het best te vergelijken bij eene ontredderde machine. Hier ligt een as, daar een wiel, ginds een cylinder, maar hoe die deelen in elkander moeten worden gezet, wat behoort te geschieden om dat werktuig snel en behoorlijk te doen fonctionneeren, - achter die vragen, mijnheer de President, kan niets anders worden gesteld dan een groot vraagteeken.' Nog grooter vraagteeken plaatsen wij achter de vraag, wat de heer D.R.v.A. toch wel wil. Niemand weet het, misschien *hij* alleen. Tien jaren lang heeft de heer D.R.v.A. als volksvertegenwoordiger gefungeerd, tien jaren lang heeft hij elken minister van oorlog onmogelijk gemaakt en nooit iemand aangetroffen, wiens beginselen hij kon huldigen. Thans wordt het tijd, meer dan tijd, dat hij zelf aan het werk kome; geen woorden meer, maar daden!

Wat hij wil, is voor allen een geheim; toch zal hij in die tien jaren wel eene flinke regeling onzer levende strijdkrachten in zijn hoofd hebben bearbeid, - en het formuleeren daarvan zal hem, meester van het woord, wel zeer weinig kosten - welnu, dat hij dan niet met edele zelfopoffering wachte, totdat de minister van oorlog der toekomst ook juist *zijne* denkbeelden huldigt en dus zijne voorstellen met vlag en wimpel zie aannemen. Geen woorden meer, maar daden! Hij gebruike thans het hooggewaardeerde recht van initiatief en brenge zijne denkbeelden ter regeling onzer levende strijdkrachten in een wetsontwerp over; hij verdedige zijne beginselen, die dan niet meer vaag en onbestemd zijn, maar die vormen hebben aangenomen, vormen die in het volk tot vleesch en bloed moeten worden. Ziet hij zijne voorstellen aangenomen, dan zal de natie hem dankbaar zijn, dat hij een gewichtig onderwerp van het programma heeft doen verdwijnen, zij zal dan alleen hem verwijten, dat hij er tien jaren lang mee in den zak heeft geloopen en het nooit openbaar heeft gemaakt, dat hij zoovele ministers van oorlog heeft doen struikelen over een steen des aanstoots, dien hij uit den weg kon ruimen, maar, - zij zal toch dankbaar zijn. En die regeling zal geschied zijn zonder algemeenen dienstplicht, zonder afschaffing der dienstvervanging, zonder verhooging van con-

tingent, misschien wel met vermindering van contingent - zie bijblad 1867-'68 bladz. 454. - Maar lijden ook zijne voorstellen, de voorstellen die hij verdedigt, schipbreuk; dat hij zich dan tevreden stelle met het minder goede, dat de minister voorstelt, dat hij dan de regeling onzer strijdkrachten niet telkens doe verdagen.

De vergelijking van den heer D.R.v.A. van onze legerinrichting met een ontredderde machine, lokte ernstige tegenspraak uit, zoowel van den heer Stieltjes, als van den heer minister van oorlog. De laatste was eenigszins huiverig, om dat punt aan te raken, uit vrees van al te optimistisch genoemd te worden, maar hij bekende, dat bij de kennisneming van zijn departement hem zeer veel was meegevallen, eene verklaring die wel ter geruststelling mag dienen.

In den toestand, dien de heer d. R.v.A. ons schilderde, achtte hij dat vermeerdering van het contingent slechts kon leiden tot vermeerdering van verwarring. Wanneer de vergelijking juist was geweest, dan zoude dit argument tegen de vermeerdering van het contingent zwaar hebben gewogen.

Een tweede argument was de toestand der kaders. Deze is treurig, niemand zal het den heer D.R.v.A. tegenspreken. Toch is er een tijd geweest dat hij nog treuriger was. In Januari 1859 had men al de destijds aanwezige 2e luitenants bij de infanterie tot 1^{en} luitenant kunnen aanstellen, zonder het getal der laatsten te completeeren, zoodat toen feitelijk de tweede-luitenantsrang niet bestond. Thans is het aantal 1e luitenants geheel compleet, terwijl er nog een 250 à 300 2e luitenants zijn, en dus het korps officieren met een 300tal is vermeerderd.

Het gebrek aan onderofficieren, maar vooral aan korporaals, is zeer groot. Wij vermeenen evenwel dat de vermeerdering van het contingent ons ook meerder sujetten zal opleveren, geschikt voor militien-korporaal of -sergeant, en dezen zullen gedurende de vijf jaren verplichten militiedienst bij eventueele oproeping strekken ter voorziening in het gebrek aan kader en eerst daarna kunnen zij optreden als kader bij de schutterij.

De afgevaardigde uit Leeuwarden vergiste zich dus ten zeerste, toen hij het militiekader geheel buiten rekening bracht, omdat dit, volgens hem, bestemd moest blijven voor de schutterij. Gesteld evenwel dat de heer D.R.v.A. gelijk had in zijne becijferingen, die het incompleet aan officieren tot 470, aan onderofficieren en korporaals tot 2200 deed stijgen, dan vragen we, of dit eene geldige reden was, om de vermeerdering van het militiecontingent af te stemmen. Die 12,000 man meerdere militie komen niet in eens, maar in vijf jaren. Nu volgen wij de onderstaande berekening. De vermeerdering van het contingent geeft ± 6 à 7 man meer per lichting en per compagnie. Nu zal niemand betwisten, dat eene compagnie die per lichting 36 militiens moet hebben, gerust die 6 of 7 er wel bij kan kleeden, oefenen enz.; daardoor zal de taak van het kader niet zoo ontzettend verzwaren, dat zij onmogelijk blijkt. Een regiment infanterie ontvangt per lichting 900

militiens of 36 per compagnie. Bij nauwkeurige telling vinden wij bij eene willekeurig gekozen compagnie de navolgende sterkte:

lichting 1876	-	34 man
lichting 75	-	34 man
lichting 74	-	31 man
lichting 73	-	27 man
lichting 72	-	25 man
lichting 71	-	28 man gepasporteerd in Mei jl.
		_____
		181

De 180 manschappen, waaruit de 5 lichtingen moeten bestaan, zijn saamgesmolten tot 153, terwijl de 6e lichting erbij een totaal van 181 man levert. De compagnie telt één soldaat-vrijwilliger van de veertig. De vermeerdering van het contingent voorziet dus juist in het verlies. Immers, de 36 man per lichting zijn gemiddeld verminderd op 30, en de 6 à 7 man vermeerdering voorziet juist in het ontbrekende getal.

Wij verwachten bovendien van vermeerdering van contingent ook vermeerdering van militiekader, en van dit laatste zullen wij, ook voor het actieve leger, meer en meer partij moeten trekken, uit armoede, uit gebrek aan blijvend kader. Gaan wij een oogenblik na, waar ons kader blijft, dan zien wij een gedeelte naar Indië vertrekken, een zeer klein gedeelte ambtenaar worden van den Staat of van de gemeente, zooals commiezen, veldwachters, boden en portiers. Het grootste deel echter neemt plaats onder het personeel der industrie, op fabrieken, bij stoombootmaatschappijen en aan de spoorwegen. Nu is het te verwachten, dat bij de nieuwe, door de wet aangenomen 350 kilometer spoorbaan, bij de oprichting van andere stoombootlijnen enz. weder tal van betrekkingen vacant worden, die juist geschikt zijn voor ons kader: hofmeesters, conducteurs, laadopzichters en zoovele andere baantjes, die vrij goed bezoldigd worden en waartoe bij voorkeur onderofficieren en korporaals worden gebezigd. Wij zullen dus eene toenemende vermindering van kader verkrijgen, tenzij op afdoende wijze daarin worde voorzien. De invloed, dien nijverheid en industrie op de vrijwillige werving voor kader uitoefenen, is zeer groot. Duitschland, dat na den oorlog van '70-71, tot '74 te zuchten had onder gebrek aan kader, gaat thans gebukt onder eene kwijning van industrie en handel, maar tegelijk is de toestand der kaders belangrijk vooruitgegaan, zoodat daar weder in de behoefte kan worden voorzien.

De heer D.R.v.A. zeide op 46 Juni j.l.:

‘Laat ons eerst trachten te verbeteren, wat wij hebben; laat ons beproeven wat orde te brengen in den bajert van ons krijgswezen, laat ons de middelen aanwenden, die wel te vinden zijn, om het getal vrijwilligers en dien ten gevolge de kaders te vermeerderen en te versterken, en dan, wanneer dat resultaat is bereikt (en dat kan niet in een oogwenk geschieden) laat ons dan eens denken over uitbreiding van het leger.’

Deze weinige woorden bevatten een eisch tot uitstel *ad calendas graecas*. Wat de heer D.R.v.A. wil: eerst vermeerdering van kader, is, wij bewezen het boven, niet bereikbaar, tenzij onze handel en nijverheid evenzeer verlammen, als ze thans in Duitschland verlamd zijn, of tenzij de heer D.R.v.A. ons bekend make met die middelen, die wel te vinden zijn. Wij herhalen, ook voor dit onderwerp, met aandrang: Geen woorden meer, maar daden! Geef ons die wel te vinden middelen in Godsnaam zoo spoedig mogelijk aan de hand, opdat er een einde kome aan den kadernood en daarmede aan een voorwendsel, om de verbetering onzer levende strijdkrachten voortdurend uit te stellen. De heer D.R.v.A. durft wel te zeggen dat 'in de toekomst' hem eenige verhooging van het contingent noodzakelijk schijnt, maar hij maakt die toekomst afhankelijk van zoovele eischen, dat ze wel nooit bereikbaar zal zijn.

Noch de afschaffing der dienstvervanging, noch de vermeerdering van het militie-contingent vonden genade in de oogen van den heer D.R.v.A., en toch verlangt hij verbetering onzer levende strijdkrachten. Is het dan te veel gevergd als wij zeggen: Geen woorden meer, maar daden! Geef gij ons, wat sedert 1866, acht ministers van oorlog, volgens uwe opinie, niet konden geven! In het volle besef uwer verantwoordelijkheid hebt gij ook weder de laatste poging ter regeling onzer levende strijdkrachten verijdeld, laat die verantwoordelijkheid u ten spoedigste dringen, om uwe organisatie, uwe regeling ter tafel te brengen en aan de algemeene discussie te onderwerpen.

Wij achten dit te meer noodzakelijk, omdat de heer D.R.v.A. in de voorstellen, die van het departement van Oorlog zijn uitgegaan, de strekking zag, om ons leger te organiseeren *à l'instar* van het Pruisische, om van ons leger te maken eene miniatuur-uitgave van dat leger, en daartoe zegt hij: 'werk ik niet mede'. Onzes inziens zeer terecht. Volgens zijn gevoelen moet ons leger worden georganiseerd naar onze behoeften, onze toestanden, ons eigenaardig stelsel van defensie en onze eigenaardige topographische gesteldheid. Zeer ware en der behartiging ten volle waardige woorden. Waar de heer D.R.v.A. zoo overtuigd is, dat wij een Nederlandsch leger moeten hebben, geheel ingericht naar Nederlandsche behoeften en toestanden, daar zullen wij zeer zeker uit zijne hand eene organisatie kunnen verwachten, die aan de meeste eischen voldoet.

De lezer vergeve het ons, dat we van het tweede keizerrijk afgedwaald zijn geraakt in het Bijblad, dat wij den schrijver hebben verwisseld tegen den afgevaardigde. De onderwerpen leidden ertoe. Wij hebben getracht de redeneeringen van den heer D.R.v.A. te wederleggen, en hebben ons vooral opgehouden dáár, waar wij zijne gevoelens niet kunnen deelen.

Wij zouden nog zoo gaarne den schrijver volgen, waar hij ons voert langs de slagvelden, bij de beraadslagingen der veldheeren of in het

Wetgevend Lichaam, waar hij ons wijst op de verwaarloozing der eenvoudigste begrippen van oorlogvoeren en op de treurige gevolgen daarvan bij de Franschen, of wanneer hij ons bekend maakt met de zorgvuldige leiding bij de Duitschers, wij zouden - - - ja, wij zouden nog zooveel, indien wij niet onzen tijd hadden verpraat. Neen, dat laatste woord toch is niet toepasselijk, want wij meenden een ernstig woord te moeten doen hooren in het belang onzer defensie, en eene discussie dáárover mag toch niet heeten: 'zijn tijd verpraten.' Wij betreuren het, dat we niet de macht over de taal bezitten van den heer D.R.v.A. en dat onze betoogen daardoor de wegslepende kracht missen, die aan de zijne eigen is.

Wij wenschen de beperkte ruimte, die ons nog rest, te bezigen om, zij het ook met enkele woorden, te wijzen op eenige der schoonste gedeelten van het werk. Zoo legt de schrijver zeer veel nadruk op de inrichting der mobilisatie en het gezegde mag waarlijk niet overdreven heeten, dat de Minister van Oorlog in Pruisen het minste te doen heeft bij eene mobilisatie. Één telegrafisch bevel, nl. de bepaling, welke dag de eerste mobilisatie-dag is, en alles volgt van zelf. Een bevelhebber maakt geheel zelfstandig zijn legerkorps mobiel; hij vraagt aan het departement van Oorlog *niets* en verwacht ook *geen enkel nader bevel.* Het mobilisatieplan wordt elk jaar uitgegeven, ieder weet precies, wat hij te doen heeft, wat hij behoeft en waar hij de middelen vindt; alles is op zijne plaats en alles is aanwezig, van den bagagewagen van den bevelhebber tot het kleinste stuk gereedschap van een der werklieden. Elk zorgt voor zijn eigen taak, terwijl de generale staf den opmarsch voorbereidt. Die mobilisatie vordert tijd, maar elken dag wordt het voorgeschrevene verricht, soms meer, nooit minder. Wiskunstig zeker wist het krijgsbestuur, dat het leger op den bepaalden dag strijdvaardig en tot den opmarsch gereed zou zijn, d.i. den 10^{den} dag van de mobilisatie. Prachtige inrichting, waardoor omstreeks een half millioen menschen, een 60,000 paarden en 1200 vuurmonden in 10 dagen ter beschikking van den opperbevelhebber staan. In dit opzicht zou het toch wel te wenschen zijn, dat ons leger was ingericht *à l'instar* van het Pruisische, dat wij ook zoo geheel gereed waren en vooral, dat ieder wist, wat zijne taak was, dat niemand bevelen had te wachten of te vragen.

Wij zagen, dat de generale staf intusschen den opmarsch voorbereidt. Natuurlijk kan die niet geheel gereed zijn, omdat in vredestijd niet kan worden gezegd, hoe en tegen wien de oorlog zal worden gevoerd. Toch was ook hierin zooveel mogelijk voorzien. Iedereen in Europa verwachtte den schok tusschen Frankrijk en Pruisen, en met het oog daarop had Von Moltke in den winter van 1868 op 1869 eene memorie ontworpen en daarin zijne plannen nedergelegd. Wat die memorie bevatte, daaromtrent lezen wij bij den heer D.R.v.A. in hoofdzaak het volgende. Het hoofddoel is het Fransche leger op te zoeken en slag

te leveren, en zoo mogelijk *dat leger noordwaarts te dringen en van zijne gemeenschap met Parijs te berooven.* Verder de Zuid-Duitsche Staten niet rechtstreeks te verdedigen, maar hunne legers bij die van Noord-Duitschland te doen aansluiten. Rukt Frankrijk de Zuid-Duitsche Staten binnen, dan wordt dit leger in de flank bedreigd door de aan den Midden-Rijn geconcentreerde Duitsche legers. Rukt het Fransche leger België in, dan is de concentratie aan den Midden-Rijn evengoed, omdat Frankrijk afdeelingen voor Antwerpen en Brussel moet afzonderen en de afstand Brussel-Keulen grooter is dan Mainz-Keulen of Trier-Keulen. Het Duitsche leger zal derhalve het Fransche leger bereiken, vóór het den Rijn genaderd is en het dus kunnen dwingen, om den slag aan te nemen, met den rug naar Holland gekeerd. Ook een inval in Zwitserland biedt den Franschen weinig kans van slagen, zoo betoogt de memorie, en stelt de Duitsche krijgsmacht in de gelegenheid, om zonder slag of stoot Frankrijk binnen te rukken. Hieruit besluit de heer Von Moltke, dat het Fransche leger zal worden geconcentreerd *tusschen Metz en Straatsburg*, teneinde naar de Main te rukken, de Rijnvestingen voorbij te gaan, Zuid-Duitschland van Noord-Duitschland te scheiden en tot aan de Elbe door te dringen.

Met het oog hierop oordeelde generaal Von Moltke eene opstelling tusschen Rijn en Moezel of tusschen Mainz en Trier voor elk denkbaar geval het verkieslijkste. De Franschen, tusschen Metz en Straatsburg opgesteld, waren toch altijd door de Vogezen in twee deelen gescheiden, die door het Duitsche leger, in Rijn-Beieren verzameld, afzonderlijk konden worden aangevallen en verslagen. Hebben wij echter, dus vraagt de generaal, den tijd, om ons leger voorwaarts van den Rijn samen te trekken, zonder het gevaar te loopen van een aanval, terwijl wij nog niet gereed zijn? En ook die vraag wordt toestemmend beantwoord en het antwoord gebaseerd op berekeningen. Daarna behandelt de generaal nog eenige, voor ons minder belangrijke punten. Zoo was reeds in tijd van vrede een algemeen plan beraamd en vastgesteld, de voor- en nadeelen van iedere denkbare handelwijze van Frankrijk's legerbestuur nauwkeurig gewikt en overwogen. Zoo had de grijze veldheer reeds met profetischen blik voorzien, wat gebeuren zou. Zeer zeker zal hij niet gedacht hebben, dat de Fransche opperbevelhebbers hem zóó in de hand werkten, als dit werkelijk gedaan is. Indien Von Moltke toch aan Napoleon III een plan had kunnen influisteren, dat het meest strookte met *zijne* plannen, dan zou hij in hoofdzaak hem hebben aangeraden te doen, wat er gedaan is. Maar van den beginne af aan - en dit schetst de heer D.R.v.A. ons zeer duidelijk - hadden de Franschen zeer stelselloos gehandeld; er was eigenlijk geen uitgewerkt plan van den veldtocht en alles hing in de lucht. Men onderwierp zich lijdelijk aan de omstandigheden en deed niets, of zoo goed als niets, om die omstandigheden te leiden of ten zijnen gunste te wijzigen. Over alles lag een waas van onzekerheid; alle handelingen waren

weifelend. Er is niets verderfelijker dan dat. In lagere kringen gevoelt men instinktmatig, dat er iets hapert; 't is door niemand verteld en ieder spreekt het natuurlijk tegen, maar het denkbeeld blijft bestaan en van daar onmiddellijk eene algemeene moedeloosheid, een algemeen gevoel van malaise, dat nadeelig terugwerkt op den minsten soldaat.

Met de meest mogelijke deftigheid schreef Keizer Napoleon - althans men vermoedt dat het stuk van hem zelven was - in een dagorder: ‘Men moet bij zijne vijanden altijd de verstandigste plannen onderstellen’. En de maarschalk Leboeuf schreef dienzelfden dag aan den generaal Froissard: ‘Het zou eene gelukkige omstandigheid zijn, indien de vijand ons den slag kwam aanbieden met 40,000 man op een punt, waar wij 70,000 man tegenover hem kunnen stellen, ongerekend nog uw legerkorps’. Waarlijk, Napoleon onderstelde nog bij den vijand gezond verstand, maar maarschalk Leboeuf schat dat verstand toch al zeer gering!

Slechts weinige, maar zeer belangrijke bladzijden worden gewijd aan de concentratie der Duitsche legers, aan de spoorlijnen, waarover beschikt kon worden en aan de wijze, waarop daarvan gebruik is gemaakt. Wij hebben bij de samentrekking van ons legertje reeds gezien, hoe moeielijk de taak der regeling van het spoorwegvervoer is, hoeveel te meer, waar het het vervoer betreft van zulke massas troepen, paarden en materieel. Maar ook in deze zaak was zooveel mogelijk vooruit gezorgd. Een dergelijk troepenvervoer laat zich maar niet zoo improviseeren, en daarom hadden reeds vóór 1866 officieren van den generalen staf en gedelegeerden der verschillende spoorwegmaatschappijen het spoorwegvervoer geregeld, met het oog op de verschillende gevallen, die zich bij de mobilisatie konden voordoen. Deze regeling had in 1866 goed voldaan en sedert had men voortdurend aanvulling en verbetering aangebracht. Alles was zoo uitstekend geregeld, dat de overgang van het gewone tot het troepenvervoer even weinig bezwaar had als die van zomerdienst tot winterdienst. Wij vinden hieromtrent de volgende merkwaardige woorden:

‘Men had het nu zoover gebracht, dat bij de geheele mobilisatie geen oogenblik oponthoud behoefde te worden ondervonden. De laatste man van de reserve, uit een uithoek van Duitschland, kon gewapend en uitgerust bij zijn korps zijn, vóórdat het vervoer der korpsen zelf behoefde te beginnen’..... En verder: ‘Dientengevolge kon een geheel legerkorps, naarmate van zijn standplaats, in den tijd van 3½ tot 5½ dag naar de Fransche grenzen worden overgebracht; op alle lijnen waren voorts bepaalde stations voor de voeding der troepen aangewezen en ingericht, zoodat zij, naar men vermeld vindt, driemaal daags warm eten ontvingen. En deze geheele regeling van het vervoer, die zooals geen betoog behoeft, voortdurend herzien en bijgewerkt moest worden, was zoodanig tot in bijzonderheden uitgewerkt, dat de afdeeling van den generalen staf, die hiermede belast was, toen de oor-

log uitbrak, niets anders te doen had, dan eenige namen en datums in te vullen.

Maar al die menschen en paarden moesten gevoed en verpleegd worden. Hierin was wel voorzien gedurende de reis, maar daarna rustte deze taak op de intendance. In de groote magazijnen aan de voornaamste spoorwegen was voldoende bijeengebracht voor de behoefte der eerste veertien dagen, terwijl in het laatst van Juli reeds 50 groote treinen met levensmiddelen op reis naar den Rijn waren. Wij zien dus, dat voor alles zooveel mogelijk was gezorgd, dat niets was verschoven tot de oorlog uitbrak, maar dat bijna letterlijk waar was, wat men later vertelde, n.l. dat Von Moltke het geheele plan van den oorlog tegen Frankrijk had gereed liggen en slechts in praktijk behoefde te brengen. Het zal wel niet noodig zijn, dat we dit tegenspeken, maar zeker was alles verricht, wat men redelijkerwijze kon verlangen.

Als tegenhanger zullen wij eenige telegrammen mededeelen van Fransche generaals, zooals we ze bij den heer D.R.v.A. vinden opgeteekend.

De generaal Michel telegrafeert den 21sten Juli dat hij *te Belfort is aangekomen*, *zijne brigade niet gevonden heeft*, *den divisie-generaal evenmin en dat hij niet weet*, *waar zijne regimenten* zijn. De territoriale bevelhebber van Marseille telegrafeert, dat hij 9000 *reserve-manschappen bij zich heeft*, *waarmede hij niets weet aan te vangen. Om lucht te krijgen*, *zal hij ze maar naar Algiers zenden.* De manschappen komen bij hunne korpsen aan zonder patronen en zonder kampementsbehoeften. Instructiën zijn er niet gegeven en niemand weet, wat hij met zijne reserve-manschappen moet doen. Een ander reclameert *geld*, *omdat papier niet wordt aangenomen.* Het legerkorps van Bazaine heeft den 24sten Juli *geen hospitaalsoldaten, geen werklieden van de administratie*, *geen ambulancevoertuigen*, *geen veldovens, geen trein*, *geen weegwerktuigen.* Er is bepaald gebrek aan levensmiddelen, er is te Metz *geen suiker*, *geen koffie*, *geen rijst*, *geen zout*, *slechts weinig spek en beschuit.* Bij een leger van 120,000 *man zijn slechts* 38 *broodbakkers.* Zoo gaan de klachten aanhoudend door. Er zijn *onnoemlijke pakken kaarten*, *die tot niets kunnen dienen, geen enkele kaart van de Fransche grens.* Bij de voorhoede: *geen ambulances en geen kaarten!* - Welk een treurig licht werpen deze enkele telegrammen op de geheele leiding van het Fransche leger; de organisatie is uiterst gebrekkig, de opperste aanvoering geheel onvoldoende. Geen wonder dat al spoedig de geest gedrukt, het zelfvertrouwen geschokt was, dat het moreel der troepen er onder leed en dat het leger, hoewel niet gedemoraliseerd, toch zeer ongunstige invloeden had ondergaan.

Wanneer wij het werk van den heer D.R.v.A. verder doorlezen, vinden wij overal dezelfde bewijzen van gebrek aan leiding, van halfheid, van aarzeling, van weifeling, van orders en contraorders; ja, de groote, bloedige slotscène, de slag bij Sedan, doet ons getuige zijn van een

twist tusschen twee generaals over het opperbevel, die daarmede eindigde, dat de generaal Wimpffen, die pas uit Algiers was gekomen, die de kaart van het land niet kende, noch de vechtwijzen der Duitschers, het opperbevel op zich nam, om eenige uren later..... de capitulatie te teekenen.

Wij zullen hiermede onze taak voor geëindigd beschouwen; reeds al te veel geduld hebben wij van den lezer gevergd.

Wij willen echter hopen dat onze aankondiging menigeen zal doen besluiten, het schoone werk aan te schaffen en nauwkeurig te lezen en te herlezen; waarlijk, het loont de genomen moeite dubbel en driedubbel. Een enkelen wensch zullen wij hier herhalen. Schier op elke bladzijde vinden wij de duidelijke bewijzen, dat de heer D.R.v.A. een open oog heeft voor de eischen, die aan een goed leger gesteld kunnen worden, voor de eischen der legeraanvoering, verpleging, eenheid van bevel enz. Alleen zijne denkbeelden omtrent dienstvervanging en contingentsvermeerdering achten wij strijdig met 's lands belangen. Meer dan iemand anders kan *hij* zijne krachten wijden aan eene organisatie en reorganisatie onzer levende strijdkrachten. Niemand is meer geroepen dan hij om eene wet in te dienen, waarbij ons leger zoodanig wordt ingedeeld, dat het aan de eischen van een goed, nationaal leger kan voldoen. Zal de heer D.R.v.A. ons dat geven? Met het oog op zijne denkbeelden, die wij hierboven hebben bestreden, achten wij dit niet wel mogelijk, maar toch, hij geve ons, wat hij geven kan. Reeds al te lang is er gesold met de organisatie der levende strijdkrachten, de heer D.R.v.A. geve, wat hem noodig dunkt; wordt het aangenomen, dan weten we althans waar we heen gaan; wordt het verworpen, dan gunne hij den ministers de gelegenheid, hunne denkbeelden te verwezenlijken, maar dat hij ook dan niet optrede als '*bête noire*'. Sedert 1870 is het militaire vraagstuk meer dan ooit aan de orde. Die taak *moet* afgedaan worden, opdat wij niet, op een gegeven oogenblik, - zij het nog verre, - geheel reddeloos staan tegenover den goed geordenden vijand. De heer D.R.v.A. bedenke bij zijn adviezen, wat hij zelf schreef op bladz. 201 II^{de} deel: 'Verzuimen van jaren laten zich niet in weinige dagen herstellen.'

Maastricht, Sept. 1876.

M.C.U. HUBER,
Kapt. der infanterie.

Geschiedenis van den dag.
De Servische Comedie.

Wanneer men onder de ‘Kroniek’ de verschillende feiten nagaat, die sinds de Servische oorlogsverklaring zijn gepasseerd, dan krijgt men den indruk dat men te doen heeft met een comedie; de groote staatslieden zijn sinds Juli met het stuk bezig zonder er het eind van te kunnen vinden; het heele verloop is inderdaad een bespotting zoowel van onze Europeesche diplomaten, als van de dusgenaamd groote wijsheid van onze negentiende eeuw. De nuttige zijde is wellicht, dat wij herinnerd worden aan de waarheid, dat de menschen overal dezelfde zijn en alleen de vorm, niet het wezen verschilt; een kwajongensachtige behandeling van zaken b.v. behoeft men niet enkel bij een bepaalden leeftijd te zoeken en het schermen met phrasen en het gooien met woorden kan ook in kringen worden gevonden, die geacht worden nog hooger te staan dan zelfs onze volksvertegenwoordigende Kamer. Het lichten van den sluier is evenmin een aangenaam als een dankbaar werk, maar kan voor sommigen dienstig zijn.

Den 2^{den} Juli werd door Servië en Montenegro de oorlog aan Turkije verklaard, waarvoor staatsrechtelijk geen enkele gegronde reden was op te geven, of het moest zijn, dat de Servische Regeering bang was gemaand te worden om de achterstallige schatting; zij had de vrijheid genomen de uitdrukkelijk bij tractaat bedongen jaarlijksche levering aan den Sultan niet te betalen. Toch kan er voor Servië een recht gezocht worden om het zwaard te grijpen tegen Turkije, de omliggende volksstammen om zich heen te verzamelen en den vrijheidsoorlog uit te roepen; het is het onbeschreven recht van een nationaliteit om zich te doen gelden, voor zoover de macht reikt, het is het instinkt van gelijkgeaarde volksstammen om zich te vereenigen tot een afzonderlijk bestaan, één rijk te vormen. De Zuid-Slaven droomen nu eenmaal van een groot Zuid-Slavisch rijk, dat al de verschillende stammen zal vereenigen onder éénen schepter. Landjes als Servië en Montenegro zijn als 't ware te klein om te leven en te groot om te sterven; rondom ingesloten door groote landen, en daardoor steeds in een afhankelijke positie verkeerend, brengt ook hun geographische ligging mee, dat zij naar uitbreiding trachten.

Maar men kent ook de bezwaren, die aan deze natuurlijke ontwikkeling in den weg staan; de Zuid-Slaven hebben het ongeluk gehad kennis te maken met de Europeesche diplomatie, die telkens wanneer zij zich met de Oostersche zaken bemoeide deze nog meer verknoeide. Opgeruid door van buiten, meestal met Russisch geld betaalde agenten,

kwam de nationale beweging tot een uitbarsting, vóor zij genoegzaam was gerijpt en krachtig genoeg geworden om haar recht af te dwingen in den strijd des levens; tegen de Turken niet opgewassen, kwamen de Christelijke Mogendheden en namen het jongske, dat nauw loopen kon, onder de armen, zetten 't op de been en beschermden 't tegen verdere aanvallen. Indien men nu nog maar in het oog gehouden had, dat het einddoel moest wezen het jongske op te voeden tot een man, zóo sterk, dat hij straks zich zelf kon beschermen en zijn positie handhaven in zijn omgeving; d.w.z. indien men maar bedacht had, dat tusschen Turkije en Oostenrijk één rijk moest worden gevormd, want alleen een zoodanig kon levensvatbaarheid bezitten, door zijn geographische ligging en zijn inwendige inrichting. In geen enkel opzicht geschiedde dit echter. Een eerste vereischte was de vorming van één Staat onder één dynastie; was deze staat aanvankelijk niet groot, hij kon met de ontwikkeling van de Zuid-Slavische nationaliteit toenemen. Dat dit niet gebeurde moet niet zoozeer worden toegeschreven aan onkunde, als wel aan het bange egoïsme, aan de kleinheid, die de Christelijke staatkunde eigen is; Engeland was geheel vuur van bewondering voor de Grieksche nationaliteit, maar nog angstiger voor een Griekschen Staat, die het bestaan van Turkije zou kunnen bedreigen, aan welk rijk men het veiligst de sleutels van de Dardanellen meende te kunnen toevertrouwen.

Na verloop van eenige jaren had men niet één, maar vier Slavische staatjes; naast Griekenland zag men Montenegro, Servië en de beide Vorstendommen Moldavië en Walachije, later vereenigd onder den naam van Rumenië. Aan deze zonderlinge statenvorming nam ook Oostenrijk ijverig deel, dat nog meer direct belang meende te hebben bij zulk een dwaze inrichting en alleen de vorming van duodecimo rijkjes durfde toestaan.

De inwendige inrichting van die staatjes was even zonderling als hun uitwendige. Turksche onderdrukking in verband met andere omstandigheden was oorzaak dat de Zuid-Slaven op een zeer lagen trap van ontwikkeling bleven staan; men denke b.v. aan een beschaving zooals die in de Middeleeuwen in West-Europa gevonden werd. Nu is er wel niets ongelukkigers denkbaar dan dat zulke onbeschaafde landen zich, wat politieke inrichting betreft, de meest ontwikkelde rijken tot voorbeeld moeten nemen en zich op denzelfden voet willen inrichten. Het gevolg hiervan is, dat de vormen worden nageaapt en men de gebreken van de beschaving verkrijgt zonder hare deugden. Dit werd nog in de hand gewerkt door de gewoonte om de Slavische jongelieden uit de hoogere standen hun opvoeding te laten geven te Parijs, waar zij met een vernis van beschaving overtogen werden en terugkeerden met een hoofd vol ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ en de ware republikeinsche denkbeelden. Natuurlijk moeten die staatjes nu een regeeringsvorm verkrijgen, vrijzinniger dan eenig rijk ter wereld; een Ko-

ning of Vorst zou daarbij worden geduld, maar meer voor den bluf dan wel dat men eenige macht aan hem wilde toekennen.

En het geschiedde alzoo, maar de gevolgen bleven niet uit; een strenge regeeringsvorm, voor 't minst monarchaal, had orde kunnen scheppen en opvoeden voor de vrijheid, want daarover zal wel geen verschil van gevoelen bestaan, dat de constitutioneele regeeringsvorm alleen de vrucht kan zijn van langdurige ervaring en jaren- of eeuwenlange politieke oefening; het vergeten van deze natuurwet gaf aanleiding tot die grenzenlooze verwarring, waardoor de Slavische staatjes op Turksch grondgebied zich allermeest onderscheiden. Indien wij Montenegro uitzonderen, dat eigenlijk meer een rooversnest is dan een Staat, heeft in geen enkel land een dynastie zich kunnen vestigen; Griekenland heeft zijn tweeden Koning, die vroeg in 't voorjaar op reis ging en tot heden weinig lust toont naar zijn onderdanen terug te keeren; Vorst Milan wordt telkens bedreigd door een samenzwering en alles wat wij van de moderne Servische vorstelijke families weten, is niet geschikt om 't den Serven ten kwade te duiden, dat zij wel verre van eerbied te hebben voor hun vorsten hen integendeel beschouwèn als hun speelballen. Vorst Karel heeft te Bucharest reeds meermalen op sprong gestaan om heen te gaan; hij kan het met zijn vorstelijke waardigheid alleen uithouden, wanneer hij van tijd tot tijd naar zijn prachtig kasteel in het eenzaam gebergte zijn Rumeenen ontvlucht. De zoogenaamde politieke partijen scharrelen intusschen door elkaar, dat het een aard heeft en de Ministeries rekenen hun bestaan bij maanden of bij weken. Voor de wezenlijke ontwikkeling des lands kan op die wijze weinig worden gedaan; men bekommert zich daar dan ook weinig om; het hoofddoel is politiek te spelen. Indien de Christelijke Mogendheden die staatjes op de been geholpen hebben, hadden zij ook zoo wijs moeten zijn een inrichting te geven, die beantwoordde aan den bestaanden toestand, maar daaraan is niet gedacht en de groote liberale pers heeft haar best gedaan om wonderen te voorspellen van de modelinrichting van deze Europeesche troetelstaatjes; zij heeft er eer van, dat leert de ervaring!

Maar werpen we niet alle schuld op de Europeesche diplomatie; 't is de vraag of het veel beter zou zijn geweest, indien zij meer verstandig en minder egoïstisch had gehandeld, want de bezwaren, in den aard der bevolking zelf gelegen, zijn groot; men kan die diplomatie echter in elk geval verwijten, dat zij geen rekening heeft gehouden met de werkelijkheid en derhalve geen recht heeft iets anders te verwachten dan den tegenwoordigen warboel, die haar voortdurend zorg verwekte.

Wij hebben reeds vroeger twijfel geopperd aangaande den aanleg van de Zuid-Slaven; het vraagstuk of zij het vermogen bezitten een geregelden Staat te vormen en politieke rijpheid kunnen verkrijgen, is moeilijk uit te maken; 't zijn quaesties, waarover veel woorden zoek

gemaakt kunnen worden, maar die eigenlijk alleen door de ondervinding kunnen worden opgelost. Dat er volken bestaan, welke den aanleg missen om ooit zelfstandig op te treden, is een waarheid, die niet in twijfel kan worden getrokken. Gelijkheid bestaat onder de volken evenmin als onder de individuen en de leer der natuurrechten bezwijkt op een jammerlijke wijze voor het feit der bevoorrechte rassen.

Het verschil in bloedmenging en daarom ook in aard en karakter der Zuid-Slaven is groot; wij hebben vroeger reeds in bijzonderheden daarop gewezen. Toch is gelijkheid geen vereischte om één rijk te vormen. Het onderscheid tusschen de bevolking van Noord- en Zuid-Frankrijk is wellicht grooter geweest dan dat tusschen Rumenen en Bulgaren, of om dichter bij huis te blijven, welk een verschil bestaat er niet tusschen Hollanders, Zeeuwen en Friezen, Groningers, naast Gelderschen en Noordbrabanders? En toch hindert dit verschil volstrekt niet voor een gemeenschappelijk staatsleven; wij zijn ons meer bewust van hetgeen ons vereenigt, dan van 'tgeen ons scheidt: een gemeenschappelijke taal en een zeker aantal gemeene karaktertrekken; welke veranderingen wij ook mogen wenschen, wij verlangen geen afzonderlijk bestaan. In vroeger eeuwen was er wel meer naijver tusschen de verschillende provincies, maar niet in dien zin als dit het geval is bij de Zuid-Slaven in Turkije. Dezen zijn zich meer bewust van hetgeen hen scheidt dan wel van 'tgeen hen vereenigt; of wellicht is ook dit onjuist en doen wij verkeerd aan hun bewustzijn veel waarde te hechten, omdat zij zich weinig bewust zijn; er bestaat tusschen hen een platte rivaliteit, ten gevolge waarvan zij ieder voor zich aan het hoofd willen staan van het te stichten groote Zuid-Slavische rijk; vandaar dat wangunst en wantrouwen elke nauwere vereeniging onmogelijk maken en men geen vinger verroert zonder het vooruitzicht van eigen voordeel; het is het geloof aan de gemeenschappelijke verdeeling van den buit, - Bosnië en Herzegowina, - die Servië en Montenegro heeft vereenigd, terwijl Grieken, Bulgaren en Rumenen, hoe woelwaterig anders, geen vin bewogen hebben om de strijdende ‘geloofsgenooten’ te hulp te komen.

Men kan, indien men optimistisch wil wezen, in deze karaktertrekken het eerste begin van een nationale ontwikkeling zien, maar hoe dit zij, men zal 't daarover wel eens zijn, dat met dit bestaande, met deze werkelijkheid rekening moet worden gehouden door hem, die zich aan het hoofd stelt om nationale plannen te ontwerpen. En dat dit door de Serven niet is geschied, is buiten kijf; wel klaagde de Servische Minister Ristic, dat de Grieken en Bulgaren en Rumenen hem tegen hun beloften in den steek hebben gelaten, maar daarmee komt men niet verder; de Bulgaren klagen van hun kant, dat de Serven hun plicht verzuimd hebben, toen zij de vaan van den opstand ontrolden en door de Turken werden uitgeplunderd en vermoord. De heer Ristic is het bewijs schuldig gebleven, dat de beweging, die van Servië uit-

ging, was een behoorlijk overlegd plan, waarin al de Zuid-Slaven waren betrokken, en zoo dit met enkelen al het geval was, dan is dit geschied op veel te lossen voet om voor het werk van ernstige mannen te worden gehouden(*).

Het geheel maakt veeleer den indruk, dat de Serven zich door de panslavistische heethoofden uit Rusland hebben laten opwarmen, en op het lokaas van Bosnië zich hals over kop in den oorlog gestort, zonder begrip te hebben van 'tgeen hieraan verbonden was. Een volk, dat zoo handelt als de Serven in dezen oorlog, verdient noch vrijheid noch zelfstandigheid, en wanneer het al door hulp van buiten een van beiden verkrijgt, moet het uit den aard der zaak weder verloren gaan, omdat er geen handen zijn om het kleinood te bewaren. De natuur heeft zich waarschijnlijk vergist met hen een sterk lichaam te verleenen, want wanneer de Turksche troepen in 't gezicht waren, rilden de groote Serven van angst en kozen zoo spoedig mogelijk het hazenpad, wanneer zij niet door sabelhouwen of zweepslagen tegen den vijand in gedreven werden.

Uit al die verschijnselen blijkt, dat wij niet te doen hebben met een ernstige beweging maar met een kunstig opgezet spel. Zoodra de oorlog was verklaard, begon de aanvoer van Russische soldaten, van Russisch geld; in uniform gekleed trokken de Russen door Oostenrijk of door Rumenië, met verkrachting van het volkenrecht, in strijd nog meer met het Keizersvredeverbond. Men heeft beweerd, dat die toevloed van Russen naar Servië door de Russische Regeering niet kon worden verhinderd, omdat dit uitging van een machtige partij, die door de Regeering ontzien moest worden; ja, men ging van bevriende zijde zelfs zoover, dat men de hulp, op die wijze verleend aan de Serven, beschouwde als een veiligheidsklep, die de Russische Regeering lucht moest geven. Drogreden natuurlijk; in een nog steeds zoo absolutistisch bestuurd rijk als Rusland heeft men geen veiligheidskleppen noodig; men heeft althans nooit getoond er behoefte aan te hebben. Het vertrek van enkele individu's kan zelfs door een Regeering als de Russische, waar zulk een strenge grensbewaking plaats heeft, niet verhinderd worden, maar in elk geval behoefde zij geen verloven te verleenen aan soldaten; door dit te doen werkte zij officieel mede om de Serven tegen de Turken te ondersteunen. Welke taal zou de Russische Minister van Buitenlandsche Zaken gevoerd hebben, wanneer de Fransche of Engelsche Regeering tijdens den Poolschen opstand verlof had gegeven aan haar soldaten en dezen met hun uniformen zich bij de opstandelingen hadden gevoegd? Of geldt die vergelijking niet, omdat het hier de strijd is tegen de

(*) In Rumenië zou een poging tot deelneming aan den Servischen oorlog waarschijnlijk beproefd zijn, indien het Ministerie Catargiu ware aangebleven; de oorzaak moet echter minder worden gezocht in de stemming van de Rumeensche bevolking, dan wel in de Ministers, die aan het roer waren; dezen zijn aan eenige voorname Servische families verwant. Het onder Joan Bratiano gevormde radicale Ministerie zag terecht in, dat Rumenië in zulk een krijg alles te verliezen en niets te winnen had.

'ongeloovigen', tegen de Mohammedanen? Christelijk wellicht, maar ook menschelijk?

Trouwens al was de Russische Regeering op deze wijze niet op heeter daad betrapt, dan kan het naspeuren van de gangen der Russische diplomatie spoedig het bewijs leveren, dat Servië slechts een pion is, die in het Russische schaakspel is uitgezet. Rusland heeft in het heele diplomatieke verloop van den strijd, van het Andrassy-ontwerp af, geen enkel bewijs gegeven, dat het werkelijk te doen was om den vrede met Turkije, wel om Turkije zooveel mogelijk kwaad te doen, voorzoover dit mogelijk was zonder zich aan een Europeeschen oorlog te wagen. Het verwonderlijkste is daarbij dat Oostenrijk steeds hand aan hand met die slinksche politiek, in strijd met zijn wezenlijke of vermeende belangen zich laat meeslepen.

Het opstellen van het zoogenaamde 'Berlijnsche memorandum' door Gortchakoff, met de daarin opgenomen kwetsende bedreiging tegen Turkije, was, zoo men wil, een meesterlijke diplomatieke zet, die alleen geen uitwerking had, omdat hij door de Engelsche Regeering werd doorzien en door de omwenteling te Konstantinopel tijdelijk van uitwerking beroofd. Toen de Turksche Regeering een wapenschorsing verleende, omdat een wapenstilstand van eenigen duur in haar nadeel was, indien niet tevens over de vredesvoorwaarden werd beslist, was het Rusland, dat een langdurigen wapenstilstand als ultimatum wilde stellen; toen Turkije later een zeer langen wapenstilstand aanbood, met duidelijk uiteengezette redenen, was het Rusland, dat den wapenstilstand te lang vond. Van het plan tot bezetting van de Turksche provincies, in gemeenschap met Oostenrijk, spreken wij alleen onder voorbehoud, omdat het niet geheel zeker is, dat zulk een voorstel de zending was van generaal Sumarokoff naar Weenen; minder twijfelachtig is het voorstel om de oorlogsschepen òf der Mogendheden òf van Rusland en Oostenrijk alleen met verbreking van het tractaat van Parijs de Dardanellen te laten instevenen en door een demonstratie voor de Turksche hoofdstad pressie uit te oefenen op den Sultan; dit voorstel krijgt in verband met den zeer opgewonden toestand, waarin de Muzelmansche bevolking verkeert, al den schijn van een poging om een ontploffing te bewerken en het heelen van de breuk onmogelijk te maken. Is er meer noodig om het bewijs te leveren, dat de Servische oorlog niet is wat hij schijnt, dat men hier niet te doen heeft met de moeilijk te weerhouden uitbarsting van een nationale beweging, die als zoodanig recht heeft van bestaan, maar met een Russische intrige, ingegeven door de oude welbekende traditioneele politiek van Rusland, die streeft naar het bezit van het Balkan-schiereiland, van Konstantinopel, den sleutel van het Czarenrijk? De Servische of Zuid-slavische beweging was niet krachtig, niet rijp genoeg om uit zich zelf op die wijze te voorschijn te treden, en zij zou in elk geval reeds lang zijn gedempt, indien Russische hulp haar niet omhoog had gehouden.

Dat Rusland het oog houdt op Konstantinopel en het bezit van deze plaats alleen beschouwt als een quaestie van tijd, zal niemand vreemd vinden, die van de geschiedenis iets afweet; het bezit van Konstantinopel door de Russen is in elk geval veel natuurlijker dan de willekeurige verovering van Gibraltar en Malta door de Engelschen. Rusland kan de Turksche hoofdstad niet laten in de macht van een even sterke of sterkere macht en bepaling van den Krimvrede om zelfs de zeemacht van Rusland in de Zwarte Zee te beperken, - een bepaling, die in '71, zooals men weet, eenvoudig bij een diplomatieke nota werd opgezegd door den Russischen Rijkskanselier - is zeker een der onzinnigste dingen, die de diplomatie ooit heeft uitgedacht. Maar iets anders is 't voor die staatkunde eerlijk uit te komen en middelen te beramen, waardoor aan een op den duur onhoudbaren toestand een einde kan worden gemaakt, dan te handelen zooals Rusland: het doel te willen bereiken door list en intrige en de opoffering van duizenden, die bij de bereiking van dat doel door Rusland op zich zelf geen belang hebben. De Zuid-Slaven worden door Rusland gebruikt, tot opstand verleid, half geholpen, zoodat zij in den strijd tegen de Turken het onderspit moeten delven; verzwakking van het Ottomanische rijk is het doel, dat wordt beoogd en bereikt, maar ten koste van de verarming en verwildering van de op zich zelf reeds zoo arme en onbeschaafde Zuid-Slaven. Er is wellicht nooit een politiek geweest, die zoo weinig humaan was, d.i. zoo weinig rekening hield met het menschenleven als de Russische; de oprichting van het Bulgaarsche Exarchaat, d.i. van de zelfstandigheid van de Bulgaarsch-Russische kerk, eenige jaren geleden, was het werk van Rusland; toen werden de zaden gestrooid voor den Bulgaarschen opstand, en toen dat zaad niet spoedig genoeg ontkiemde, volgde nog een opzettelijke opruiing van de Bulgaren, die in den ongelijken strijd tegen de Turken spoedig moesten bukken en op de wreedste wijze door de Turksche vrijscharen werden uitgemoord en uitgeplunderd. De d i p l o m a t i e k e interventie van Rusland en de andere Mogendheden is achteraan gekomen, toen de gruwelen waren gepleegd, die voor rekening komen, niet van de ruwe Turksche soldaten, - van hen kon men niet anders verwachten - maar van de aanstokers, de Russen; het is buitendien bekend, dat de Bulgaren uit hun aard veel te weinig mannen van initiatief zijn om zulk een opstand te ondernemen uit eigen beweging. Met Servië heeft men hetzelfde geval; de oorlog zou nooit zijn verklaard, indien Servië niet de toezegging had ontvangen van Russische ondersteuning en eventueel de belofte van handhaving van het *status quo ante bellum*, indien de oorlog een ongunstige wending mocht nemen. De hulp, die Servië echter officieus genoten heeft, was niet genoegzaam een enkele overwinning te bezorgen; het land is verwoest en verwilderd, duizenden huisvaders zijn gedood en jarenlang zal het landje zuchten onder de gevolgen van den oorlog, ook indien geen enkele van de vredesvoorwaarden, door de Porte gesteld, ook niet het betalen van

een oorlogsvergoeding, wordt vervuld. Het eenige wat de Serven tot heden bereikt hebben, is dat hun land opgevuld is met Russen, die ruw en woest als zij zijn, zich gedragen als heer en meester en de zich ergerende Serven beschouwen en behandelen als hun minderen. En terwijl Rusland het diplomatieke spel voortzet met dat overleg en die voorzichtigheid, waardoor het zich steeds onderscheidde, terwijl naar veler verzekering door Rusland zelfs niet aan een oorlog met Turkije ter wille van de Serven of andere Christenen op het Balkan-schiereiland wordt gedacht, wordt het rampzalige land steeds door den geesel des oorlogs gestriemd, zoodat het nauw de kracht meer heeft zijn leugenoverwinningen en zijn grootspraak te verzinnen. Dat men te Petersburg zich veel om de gevolgen van den oorlog voor de arme Zuid-Slaven zal bekommeren, is niet waarschijnlijk; in de officieele beschrijving zal men de schuld op de Turken werpen en groote woorden bezigen over de woestheid van de Aziatische horde, die over den Bosporus teruggejaagd zou moeten worden om het Christelijk Europa niet langer te verontreinigen en te schandvlekken(*).

Toch moeten wij 't nog prijzen; 't kon erger zijn. Bij de Mohammedanen is sinds geruimen tijd een godsdienstige opgewondenheid waargenomen, die meermalen voor een uitbarsting deed vreezen; vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat millioenen Mohammedanen in Indië door betrekkelijk weinig Christenen worden overheerschten de eersten weinig reden hebben den naam van Christen te zegenen, kan die uitbarsting waarschijnlijk niet voorkomen worden; zij zal vreeselijk zijn, omdat het fanatisme uit zijn aard wreed maakt en de Mohammedaansche bevolking ruw en onontwikkeld is, wat de meerderheid betreft. Tengevolge van de onredelijke eischen, door de Mogendheden telkens aan den Sultan gesteld, is dat fanatisme onder de Turken in Europa zeer toegenomen en een algemeene christenmoord wordt door hen, die op de hoogte zijn om over den toestand te oordeelen, als niet zoo heel onwaarschijnlijk geacht, wanneer het op deze wijze voortgaat. Men vrage zich af, welken indruk 't moet maken, dat in Christelijke meetings in Engeland het voorstel wordt gedaan, die wilde Aziatische horde naar Azië terug te drijven, waar zij t'huis hoort en niet in het Christelijk Europa! Zeker is 't dat een algemeene christenmoord in Turkije tot de zeer waarschijnlijke en zeer menschelijke zaken moet

(*) Dat de Russische handelwijze ten opzichte van de Zuid-Slaven volstrekt niet vreemd is, kan blijken uit de vergelijking met hetgeen door de Russische generaals is verricht bij en na de verovering van Khiwa, waarvan de vroegere Amerikaansche zaakgelastigde te Petersburg Shuyler merkwaardige, of liever ontzettende bijzonderheden meedeelt in zijn onlangs uitgegeven werk over Turkestan. Wat de Russische soldaten in Khiwa hebben verricht op b e v e l van hun generaal, behoeft in niets achter te staan voor hetgeen, niet de geregelde Turksche troepen, maar alleen de Turksche vrijscharen in Bulgarije hebben gedaan. Wanneer bij de Engelsche liberalen de liefhebberij voor menschlievende meetings nog niet geweken is, raden wij hun dit werk van den heer Shuyler aan; de afwisseling in de wreedheden is wel niet heel groot, maar men kan toch voor de verandering ook eens tegen de Russen uitvaren in plaats van tegen de ‘ongeloovige’ Turken.

worden gerekend en wanneer die plaats heeft, moet een onpartijdig onderzoeker de schuld daarvan werpen op de politiek der Christelijke Mogendheden, en inzonderheid op de handelwijze van Rusland ten opzichte van Turkije. En als die moord heeft plaats gehad, zal de diplomatieke interventie volgen, een of andere demonstratie of een plechtige terechtstelling van eenige betrekkelijk schuldigen met vlaggensaluut en dergelijke fraaiigheden.

Meermalen is de opmerking gemaakt, dat onze tegenwoordige vrede met de reusachtige staande legers, erger is dan ettelijke oorlogen, en daarbij niet het groote voordeel heeft, dat oorlogen geven. Men had zich echter na den Fransch-Duitschen oorlog leeren troosten met de verzekering van den grooten Von Moltke, dat de vrede van Europa alleen dan verzekerd was, wanneer in het hart van dit werelddeel een rijk was gevestigd, sterk genoeg om den vrede af te dwingen door het zwaard in de weegschaal te werpen; vooral was dit het geval, toen door bemiddeling van den Duitschen Rijkskanselier een verzoening tot stand kwam tusschen Rusland en Oostenrijk en bij herhaalde Keizers- en Ministersbijeenkomsten het zoogenaamde Keizersvredeverbond werd gevestigd, dat zich zoo ernstig voordeed, dat de herinnering aan het potsierlijke: *l'Empire c'est la paix* uit het geheugen raakte; ook toen de Oostersche verwarring een aanvang nam, mocht men zich vleien met een schikking, daar de vrede ongeveer halverwege Oostenrijk en Rusland lag. Sedert Gortchakoff echter van Andrassy het werk overnam bij het opstellen van het Berlijnsche memorandum, volgt Rusland ten opzichte van de Oostersche zaken een staatkunde, waarbij van de Oostenrijksche belangen nauw notitie genomen wordt; in weerwil van de wederzijds aangenomen neutraliteit in den Servisch-Turkschen oorlog, worden, het vredeverbond ten spot, de Russische verlofsoldaten over Oostenrijk naar Servië gezonden. De vredesvoorwaarden worden door invloed van Rusland zoo gesteld, dat men feitelijk den oorlog wil met Turkije, en niet den vrede. Wanneer de Turken de nederlaag hadden geleden, en tot voor de poorten van Konstantinopel waren teruggeslagen, konden de vredesvoorwaarden niet nadeeliger zijn; voor Servië wordt het *status quo ante bellum* gehandhaafd, en zelfs de betaling van een over ettelijke jaren verdeelde schadevergoeding wordt geweigerd, terwijl voor Montenegro aan een uitbreiding van grondgebied wordt gedacht, ter belooning voor den onrechtvaardig aangeganen oorlog; voor de Bosnische en Bulgaarsche opstandelingen wordt de meest uitgebreide autonomie geeischt. Om de vernedering voor den armen Sultan nog grievender te maken, zou hij in een afzonderlijk protocol uitdrukkelijk voor de zoogenaamde hervormingen zich onder voogdij stellen van de Christelijke Mogendheden. Met volle recht verklaarde de Sultan, dat zulk een voorwaarde geheel in strijd was met de erkenning harer integriteit, en het gevolg van het beloonen der opstandelingen zou zijn, dat straks de andere Christenen zich op dezelfde

wijze zouden willen afscheiden. Indien men dus nog geen oorlog heeft, - een algemeenen oorlog, want de Oostersche quaestie zal nooit worden opgelost zonder dat behalve Rusland ook Oostenrijk en Engeland in den strijd worden betrokken, - dan ligt het niet aan Rusland, en indien de oorlog niet volgt, heeft men al de nadeelen, die voortvloeiden uit den voortdurend onzekeren toestand, die verlammend werkt. De Turken moeten onder deze omstandigheden wel weinig lust hebben om de Christenen hun beschaving te benijden, een beschaving die gepaard gaat met zulk verfijnd bedrog, met zulke leugenachtige phrasen, met zulk een onkiesch gebruik maken van de overmacht tegenover een zwakkere Mogendheid. ‘Veel honden is den haas zijn dood’, zal menige ‘ongeloovige’ wellicht dezer dagen hebben gedacht en hij is verstandig genoeg om hierbij in de eerste plaats aan Rusland te denken.

Voor de nadere kennismaking met de bijzonderheden van de Servische nederlagen, van de Servische koningsproclamatie, van den ongelukkigen vorst Milan, die door den Russischen Tschernajeff wordt gedrild, van de wapenschorsing en den wapenstilstand, van den diplomatieken veldtocht en de vredesvoorwaarden, verwijzen wij wat de feiten betreft naar de ‘Kroniek’, waaruit blijkt, dat de Turksche staatslieden wat slimheid betreft, geen slecht figuur maken tegenover de Christelijke Ministers; zonder uitdrukkelijk de gestelde voorwaarden te verwerpen, wisten zij dezen steeds van haar kracht te berooven door veel meer te bieden dan gevraagd werd.

Wil men de Oostersche zaken onpartijdig beoordeelen, dan zal men moeten erkennen, dat het aan de Turksche Regeering tot heden gelukt is de Zuid-Slaven op een wijze te besturen, die, wanneer men den aard dezer volken nagaat, niet zonder verdienste is; de Zuid-Slaven genoten eene mate van vrijheid, die onder den Russischen schepter zeker minder groot zou zijn, terwijl wat godsdienstige verdraagzaamheid betreft de Russische Regeering zeker bij de Turksche menig lesje kan nemen. Kwamen de Zuid-Slaven werkelijk onder Russisch bestuur, dan is het hoogstwaarschijnlijk, dat zij zich over niet langen tijd bitter zouden beklagen en evenals de Israëlieten zaliger terug verlangen naar de vleeschpotten van Egypte. In de laatste jaren hebben bij den berooiden toestand van de Turksche schatkist op financieel gebied zeker veel onregelmatigheden plaats gehad, maar niet minder waar is 't, dat er politiek in 't spel geweest is bij de overdrijving van de Turksche afpersingen. Een bestuur als dat van de Turken is overal zoowat vrij wel hetzelfde, en vanwaar dan het verschijnsel, dat de Bosniërs en Bulgaren schreeuwen alsof zij gevild worden, terwijl de nog talrijkere Grieksche bevolking in de andere Turksche provincies zich stilhoudt? Wordt deze tegenstrijdigheid niet geheel opgehelderd, wanneer men het spoor volgt van de Russische agenten? - Het Turksche bestuur was zelfs goed vóór de invoering van de moderne hervormingen onder Sultan Mahmoud II in 1826; vóór dien tijd hoorde men zelden van chris-

tenklachten; al de provincies genoten toen een groote mate van zelfstandigheid en eerst met de invoering van het centralisatie-stelsel, dat niet vóór 1850 in Bosnië geheel kon worden ten uitvoer gelegd, begon de ontevredenheid, die de grondslag werd, waarop de Russische volksverleiders voortbouwden. Wanneer de Porte nu terugkeert tot het oude stelsel en aan de provincies teruggeeft, wat zij vroeger bezaten, zal de rust er zonder twijfel wederkeeren, wanneer namelijk tevens de Russische agenten streng worden geweerd. Zulk een staatkunde wordt zeker meer door het gezond verstand aanbevolen dan het invoeren van een soort van liberale constitutie, waarvoor het Christelijk volk niet rijp is, en die geheel met den aard van de Muzelmansche bevolking strijdt; het vertegenwoordigend stelsel kan slechts tengevolge hebben, dat de wrijving tusschen de godsdiensten en nationaliteiten toeneemt en de afscheiding zoo groot wordt, dat een samenvoeging onder welken vorm ook, onmogelijk wordt. Of de Zuid-Slaven ooit één of meer zelfstandige rijken kunnen vormen, dan of zij òf onder Turksch òf onder Russisch of Oostenrijksch bestuur moeten blijven, hangt in de eerste plaats van hen zelf af; tot heden kon het advies niet gunstig luiden en ook over de ontijdige scheppingen, die de Europeesche diplomatie heeft in het leven geroepen, moet men nog altijd de schouders ophalen.

Wat den ‘sleutel betreft van het Russische huis’, niemand zal Rusland willen verhinderen, dat het vrij wil zijn en zich noch door Turkije, noch door eenige andere Mogendheid laten opsluiten in de Zwarte Zee. Maar is 't, om dat te verhinderen, noodig, dat de Turken als vee naar Azië worden teruggedreven of de ‘zieke man’ door Zuid-Slavische vliegen, gewapend met Russisch vergift, wordt dood gemarteld? Wanneer de groote botsing moet komen tusschen Rusland en de Turken, dan zal of een coalitie-oorlog volgen, die evenals in '53 Rusland terugdringt en den bestaanden toestand bestendigt, òf het Balkan- schiereiland zal een woestenij worden, en in Azië zal men den terugslag gevoelen van dezen strijd op een wijze, dat de ontzettende gevolgen zich nauw laten overzien. En kan de vrijheid van Rusland niet op andere wijze worden bereikt? Kan de Dardanellen en de Bosporus niet worden verklaard tot neutraal water, of aan Rusland het recht en de macht gegeven om ten allen tijde zich vrije vaart te verzekeren op de Middellandsche zee? of moet Engeland alleen gebieden over deze zee? Een regeling is moeilijk, maar wanneer men een oplossing wil, men beginne met de quaestie zuiver te stellen en wandele niet op slinksche wegen, waarbij tal van personen worden opgeofferd, die met de zaak in geen betrekking staan en die in 't eind zullen blijken misleid te zijn.

Men kan de openbare meening in de verschillende landen van Europa niet ten laste leggen, dat zij zich te weinig over de Turksche zaken heeft bekommerd; integendeel, de kranten, die gezegd worden die meening te vertegenwoordigen, hebben zich - er was niet veel anders - ruim en breed ermee bezig gehouden, maar zij waren 't ditmaal

weinig eens. 't Meeste leven is gemaakt door de Engelsche liberalen, die papier noch long hebben gespaard om in krant, brochure en vergadering gevoelsuitingen ten beste te geven, maar op een wijze die getuigt van jammerlijke oppervlakkigheid. Dat een krant zaken tracht te maken door roerende verhalen te leveren van gruwelen, door Turken op Bulgaren gepleegd, laat zich hooren, omdat het doel hier in de eerste plaats is sensatie maken, maar dat mannen als Gladstone en Bright zich leenen om zulk een agitatie mede in de hand te werken, kan alleen verklaard worden door aan te nemen, dat hun zenuwen in de war zijn. Vooreerst is naderhand gebleken uit het voortreffelijke rapport van den heer Baring, dat die verhalen overdreven waren, maar vooral moest hier in het oog gehouden zijn, dat de schuld voor de gepleegde wreedheden allereerst valt op hen, die het volk tot opstand hebben aangespoord, en derhalve niet op de Turken; wanneer volksstammen, die zoo ruw, zoo weinig ontwikkeld zijn als de Zuid-Slaven en de Turken, die buitendien door godsdienstig geloof zijn gescheiden, zoodat elke oorlog het karakter verkrijgt van een godsdienstkrijg, tegen elkander ophitst, zijn wreedheden het meest natuurlijk gevolg en het is kinderachtig daarover misbaar te maken, tenzij men den aanstoker beschuldigt; de ervaring leert dat alle oorlogjes en opstandjes op het Balkanschiereiland hetzelfde karakter hebben. De Turken alleen aan te klagen is te onbillijker, omdat de Zuid-Slaven geen haar beter zijn, en het is de vraag, of de verwoestingen en wreedheden van de Slaven tegen de Turken niet veel grooter zouden zijn geweest, indien de Slaven de overwinning hadden behaald. Wat voor zin geeft het dat de Engelschen wraak roepen, wanneer een Turk een Christelijke vrouw mishandelt, maar geen mond openen, wanneer de Christelijke Montenegrijnen een ‘ongeloovigen’ Turk neus en ooren afsnijden? Zulk een manier van beschouwen hoort thuis bij oudwijfsche koffiepraatjes. En toch hebben die praatjes in Engeland en ook elders in sommige kringen een onbegrijpelijken opgang gemaakt; daarvan is een wapen gesmeed tegen de verstandige, d.w.z. echt Engelsche traditioneele politiek der Regeering. Door zulke liberale manoeuvres echter wordt het conservatieve Kabinet eer versterkt dan verzwakt. Vreemd is het dat de Engelsche Regeering zich door de agitatie inzoover liet meeslepen, dat zij bij den Sultan voorstellen ondersteunde, die weinig beter waren dan het Berlijnsche memorandum, waarvan de goedkeuring vroeger was geweigerd. Het voorstel van Rusland om gezamenlijk met Oostenrijk de Turksche provincies te bezetten of de oorlogschepen de Dardanellen te laten passeeren om voor de Turksche hoofdstad post te vatten heeft eerst een omkeer gebracht in de Engelsche openbare meening; het oude instinkt van Albion kwam boven, het wantrouwen tegen Rusland ontwaakte en feitelijk erkende men, dat men te ver was gegaan en de zaken te eenzijdig waren beoordeeld. Gladstone, wellicht ten gevolge van zijn hooge jaren en

zijn bijzondere deelneming in kerkelijke quaesties, was een van de weinigen, die voortging koorn te malen op den Russischen molen.

Gematigder en bedachtzamer trad de Fransche pers op; de artikelen b.v. door de *Journal des Débats* over de Turksche zaken geleverd getuigden van een juist inzicht en een onpartijdig oordeel, dat te meer op prijs moet worden gesteld, omdat het eigenbelang kon ingegeven hebben zich ten opzichte van Rusland verdienstelijk te maken en de oude Fransche staatkunde vaarwel te zeggen door een bondgenoot te winnen voor den eventueelen revanche-oorlog; men is voor deze verleiding niet bezweken en heeft waakzaamheid ten opzichte van de Russische plannen met Turkije tot plicht gesteld. Een poging van Rusland om de Fransche Regeering geheel op haar zijde te krijgen, is dan ook niet gelukt. Het hoofddoel van de Fransche Regeering was een congres te doen houden, waarop wellicht andere dan Turksche zaken ter sprake zouden kunnen komen, en dat meer dan iets dienstig kon zijn om Frankrijk's invloed op den loop der Europeesche politiek opnieuw aan het licht te brengen. Daar de Duitsche Regeering echter juist om dezelfde reden een congres niet wil, heeft dit geen kans verwezenlijkt te zullen worden.

Van de staatkunde der Duitsche Regeering is alleen bekend, dat zij steeds, waar zij kon, bemiddelend is opgetreden; de zending van generaal Manteuffel naar Warschau had ten doel den Czaar te bewegen tot geen uiterste stappen over te gaan ten opzichte van Turkije. Van Bismarck is alleen bekend dat hij niet gelooft aan een oorlog tusschen Rusland en Turkije, en wanneer die mocht uitbreken, verzekert men, dat Duitschland op zijn raad dezelfde welwillende rol zal spelen, die Rusland in '70 en '71 volgde ten opzichte van Duitschland. Onverdeeld vindt die politiek geen goedkeuring in Duitschland, waar ook onder de nationaal-liberalen veel anti-Russen gevonden worden. Naast enkele Oostenrijksche en Hongaarsche bladen is de Russische staatkunde nergens zoo heftig aangevallen als in Duitsche nationaal-liberale kranten; deze vormden meestal een tegenhanger van de Engelsche liberale organen. Waarschijnlijk duurt het geschrijf over de dusgenaamde Oostersche quaestie nog geruimen tijd voort, want tot een afdoende regeling zal men ook thans nog wel niet geraken.

17 September '76.

NOORMAN.

Kroniek.
15 *Sept.* - 15 *Oct.*

Sept.

16. Vorst Milan van Servië wordt door de soldaten van generaal Tschernajeff tot Koning uitgeroepen.
17. De Sultan geeft last tot het staken der vijandelijkheden met Servië

en Montenegro voor den tijd van tien dagen, te rekenen van af 15 Sept.

18. De Nederlandsche Kamers worden geopend met een troonrede, waarin wordt meegedeeld, dat ‘herziening der kieswet noodig is’ en ‘een wetsontwerp op het lager onderwijs’ zal worden ingediend.
18. Wijding van pastoor Herzog te Rheinfelden tot bisschop van de Katholieke kerk van Zwitserland.
21. De Badensche Ministers Jolly en Freydorf worden op hun verzoek eervol ontslagen.
25. De Engelsche ambassadeur te Konstantinopel dient bij de Turksche Regeering de vredesvoorwaarden in, waartoe de verschillende Mogendheden zijn overeengekomen; hierbij worden de door den Sultan gestelde voorwaarden onaannemelijk verklaard en voorgesteld het status quo ante bellum zoowel voor Servië als voor Montenegro te herstellen, terwijl de Porte buitendien in een afzonderlijk protocol, waarin zij ‘voor Bosnië en Herzegowina een stelsel van locale administratieve autonomie belooft te geven, onder welke benaming zal worden verstaan een stelsel van zulke locale instellingen, welke aan de bevolking een controle over haar eigene locale ambtenaren en waarborgen tegen de uitoefening van willekeurig gezag verleenen’. Er zal echter geen sprake zijn van de vorming van schatplichtige staten. Dezelfde waarborgen tegen wanbestuur zullen ook verleend worden voor Bulgarije.
26. De Servische Regeering verwerpt zoowel de door den Sultan verleende verlengde wapenschorsing als de door de Mogendheden gestelde vredesvoorwaarden.
27. Generaal-majoor H.J.R. Beijen met ingang van 30 Sept. benoemd tot Minister van Oorlog.
27. De Russische generaal Sumarokoff, belast met een vertrouwelijke zending van Keizer Alexander, wordt door den Keizer van Oostenrijk te Weenen ontvangen. Volgens gerucht werd door Rusland voorgesteld om gezamenlijk met Oostenrijk, Bosnië, Herzegowina en Bulgarije te bezetten, of aan de vloten last te geven door de Dardanellen te stevenen en als demonstratie voor Konstantinopel post te vatten. Frankrijk en Engeland verklaren zich tegen dit voorstel.
27. De Hanoversche provinciale Landdag neemt met algemeene stemmen het voorstel aan, waarbij de Regeering wordt verzocht het beslag op het vermogen van Koning Georg op te heffen.
28. De Servische generaal Oschernajeff valt in weerwil van de verleende wapenschorsing de Turksche troepen voor Deligrad aan, maar wordt met groot verlies over de Morava teruggeslagen.
28. Pi y Margall als federale republikein, en Castelar als unitarist, protesteeren tegen het program van Zorilla-Salmeron, waarin de her-

vormingsrepublikeinen zich bij de liberalen aansluiten met erkenning der monarchie.

October.

1. Verkiezing voor de Fransche Kamer in zes arrondissementen, waarbij worden verkozen 4 Republikeinen en 2 Bonapartisten.
1. Meeting te Athene, waarin wordt geklaagd over den onhoudbaren toestand in de aan Turkije grenzende provincies en aanspraak wordt gemaakt op een belooning, omdat Griekenland zich rustig heeft gehouden.
2. Opening van de Deensche Kamers, zonder troonrede; het vorige bureel wordt herkozen.
2. Opening van de Grieksche Kamer met een rede van den Minister-president, waarin de Turksche zaken niet worden aangeroerd.
2. De Sultan van Turkije antwoordt op de vredesvoorwaarden, door de Mogendheden hem voorgesteld, dat hij bezwaar maakt een protocol te teekenen, waarbij hij zich verplicht hervormingen in te voeren in de Slavische provincies, aangezien dit strijdig zou zijn met zijn integriteit en ook de Grieken straks dezelfde autonomie zouden eischen. De Porte wil echter hervormingen invoeren door het geheele rijk en derhalve ook in Bosnië, Herzegowina en Bulgarije; o.a. zal ingesteld worden een Nationale Raad, die zijn zetel zal hebben te Konstantinopel.
5. Graaf Harry von Arnim wordt door het staatsgerechtshof te Berlijn wegens landverraad en beleediging van den Keizer en van Vorst Bismarck in de brochure ‘Pro Nihilo’ bij verstek veroordeeld tot vijf jaren tuchthuisstraf.
5. Rusland stelt aan de Mogendheden voor den Sultan te verplichten tot een wapenstilstand, waarmee de Mogendheden genoegen nemen in dien vorm, dat Engeland het voorstel zal doen tot het aangaan van een wapenstilstand van zes weken.
6. De Minister-president beantwoordt in het Hongaarsche Lagerhuis de interpellatie over de Turksche zaken, zegt dat de Regeering steeds in overeenstemming is met den Minister van Buitenlandsche Zaken en verzekert, dat de Russische Regeering heeft besloten geen militaire verloven meer te verleenen.
   De in het Lagerhuis ingediende begrooting voor 1877 wijst een deficit aan van 15 millioen florijnen.
7. Dood van Georg Heinrich Pertz.
7. Ontbinding van de Italiaansche Kamer; de verkiezingen worden bepaald op 5 en 12 November, de opening der nieuwe Kamer op 20 November.

7 De Russische grootvorst-troonopvolger arriveert te Livadia, derwaarts ontboden.
7. De Engelsche Regeering zendt instructie aan haren ambassadeur te Konstantinopel, waarbij wordt gelast de Porte bestraffing te vragen van de bedrijvers der Bulgaarsche gruwelen en de aanstelling van een gouverneur voor Bulgarije, die, zoo hij geen Christen is, het vertrouwen der Christenen moet genieten.
8. In den Duitschen Bondsraad wordt een wetsontwerp ingediend, waarbij wordt bepaald, dat de wetten voor Elzas-Lotharingen kunnen worden vastgesteld met medewerking van den Bondsraad zonder toestemming van den Rijksdag, maar met goedvinden van het comité voor het Rijksland.
8. De Italiaansche Minister-president Depretis deelt op een feestmaaltijd te Stradella het program mede, volgens hetwelk de nieuwe Kamer zich in de eerste plaats zal hebben bezig te houden met administratieve en rechterlijke hervormingen. Volgens Depretis is het onderscheid tusschen het vroegere Ministerie en het tegenwoordige niet heel groot.
9. In het Hongaarsche Lagerhuis wordt de handelwijze der Regeering in zake de arrestatie van den afgevaardigde Miletics, beschuldigd van hoogverraad, goedgekeurd.
9. Japan treedt toe tot de internationale postvereeniging.
9. Opening van het Katholieke Congres te Bologna, waarin een schrijven wordt voorgelezen van den Paus, deelneming aan de gemeenteraadsverkiezingen aanbevelend, opdat de ‘geloovigen’ dezelfde rechten zouden hebben als de revolutionairen. In de openingsrede van den president hertog Salviati wordt als het doel van het Congres aangegeven: bestrijding van de revolutie en herstelling van het gezag van den Paus, in zijn geheelen omvang. Den volgenden dag wordt het Congres ontbonden wegens de tegendemonstraties der bevolking.
10. De Turksche Regeering weigert den door Engeland gevraagden en door de Mogendheden ondersteunden wapenstilstand van zes weken en stelt voor een wapenstilstand van zes maanden, onder belofte van dien tijd te zullen besteden tot het invoeren van de groote hervormingen.
14. Rusland verwerpt den wapenstilstand van zes maanden, door den Sultan voorgesteld, en stelt opnieuw aan de Mogendheden voor een wapenstilstand van zes weken te vragen.
15. Ontbinding van den Pruisischen Landdag, met uitschrijving van de nieuwe verkiezingen op 20 en 27 October.

Mengelwerk.

Naar en in Victoria.
(*Vervolg.*)

VII.

Op de houten banken van een wagen der derde klasse - want het reizen met spoorwegen is vrij kostbaar in Australië, en de rijtuigen dier klasse zijn er althans niet ongemakkelijker ingericht, dan in Nederland - zagen wij de torens van Melbourne uit het gezicht verdwijnen. Voor eenige minuten was 't landschap vlak en moerassig, en de koeien die er graasden stonden tot den buik in den drassigen grond gezonken. Maar weldra zagen wij ons van hoogeren en golvenden grond omringd, die een geleidelijke overgang vormden tot het schoone uitzicht op den tamelijk hoogen berg *Mount Macedon.* Van voet tot top met hout bewassen heeft hij zulk een schilderachtig voorkomen, dat wij hem wel met wat trager vervoermiddel dan een spoorwagen hadden willen voorbij trekken. De dag was bijzonder heet, en zwarte lijnen strekten zich langs de baan uit, waar het vuur der locomotieven zich aan 't verdorde gras reeds in vorige dagen had medegedeeld. Hier en daar verrees dikke rook, waar 't vuur zich verder verspreid had en nu nog brandende bleef, zoodat wij soms in spijt van de hitte de raampjes aan de windzijde moesten ophalen. 't Landschap werd steeds heuvelachtiger; hadden wij voor eenige oogenblikken vlakten en landerijen beneden ons gezien, dan werden zij spoedig weder door de hooge rotsen, waartusschen de baan met veel moeite en kosten uitgehouwen was, van alle vergezichten beroofd, en zoo ging het voort dwars door de heuvelen en over de dalen. Kyneton, het Halfweg van de reis, die wij te maken hadden, hoorden wij ons als een belangrijk landbouwersdistrict beschrijven, maar de uitgestrekte akkers, die wij voorbijsnelden, waren zoo met schotsche distels en ander onkruid over-

dekt, dat wij onze verwondering daarover te kennen gaven. De opheldering was, dat een groot gedeelte van het land hier tegenwoordig als oud en uitgeput werd beschouwd en wegens lang gebruik en stiefmoederlijke behandeling veel in waarde verminderd was. De laatste helft der reis onderscheidde zich voornamelijk door twee lange tunnels en door het station Castlemaine, een plaatsje dat ons zeer net en welvarend voorkwam. Weldra bleek het nu, dat wij 't gouddistrict naderden; tusschen de kale, zandige, naar 't scheen in den zonneschijn gloeiende heuvelen verhieven zich overal de lange schoorsteenen der stoomwerktuigen, die 't goudkwarts fijn stampen, en gansche bergen van blauwachtig zand, *tailings* genaamd, getuigden van de massa's steen door die stampers, die rusteloos bij dag en nacht arbeiden, tot poeder gebracht. Het geheele panorama was met wit geverfde houten huisjes of *cottages* - ja, hoe zal ik 't noemen - bespat, want druppels uit een flink geschudden natten kwast hadden niet onregelmatiger en grilliger kunnen neerkomen. Heuvel en dal was gelijkelijk met die woningen, aan mijnwerkers, enz. behoorende, bezaaid. Hier en daar waren ze echter langs rijwegen dicht bij elkander en met eenige orde gebouwd, als verlengstukken van de rijen steenen huizen, die de hoofdstraten vormden van de verschillende *Gullies* - California Gully, Spring Gully, Long Gully, enz. welke Sandhurst omringen. Nadat wij ruim vier uren in den trein doorgebracht en ruim 100 Eng. mijlen in noordelijke richting afgelegd hadden, stonden wij aan 't station dezer tweede stad van Victoria, want trotsch op den titel van *city* beroemt zij zich in rang op Melbourne te volgen, sinds de goudvelden van haar oudere zuster Ballarat eenigszins aan 't kwijnen zijn geraakt. De trein vervolgde zijn weg naar Echuca, en wijzelven begaven ons naar de marktplaats, waar de welgebouwde Townhall prijkt, en waar vooral des Zaterdags de omwonende *farmers* in de talrijke herbergen en hotels te vinden zijn, zoodat Dods er nadere aanwijzing omtrent het verblijf van zijn broeder hoopte te verkrijgen.

Een korte wandeling door de stad overtuigde ons nog denzelfden dag, dat zij bij droog, winderig weder bijna onverdragelijk is door de wolken van rood stof, die, langs de rechte straten voortgezweept, de oogen bijna verblinden, en in de winkels en huizen binnendringende, de kooplieden en huismoeders wanhopig maken. De voornaamste straat, Pall-Mall bestaat hoofdzakelijk uit flinke winkelhuizen, eenige fraaie en deftige bankgebouwen met stukken goud, *goldcakes,* voor de getraliede vensters uitgestald, en uit hôtels. Enkele van die hôtels zijn door grootte, door sierlijke bouworde en netheid ware sieraden der stad. Van 't eene tot het andere einde is Pall-Mall het tooneel van gewoel en drukte; omnibussen, cabs en voertuigen van allerlei aard kruisen er onafgebroken door elkander. Een aanzienlijke menschenmassa, die een gedeelte van de straat geheel versperde, zoodat rijtuigen en voetgangers slechts met moeite voorbij konden gaan, deed Dods uitroepen;

‘wel drommels, wij zijn op een brandje afgekomen’; 't bleek echter, dat wij eenvoudig met de ‘beurs’ te doen hadden, of liever met de speculeerende mannen, die bij gebreke aan een beursgebouw in de open lucht hun aandeelen in goudmijnen verhandelden. De Effectenhoek der Amsterdamsche beurs is niet veel levendiger.

Tegenover de enkele rij huizen, die deze hoofdstraat vormt, verheft zich met zachte glooiing de zoogenaamde *Camp-Reserve*, een schoon, terrasachtig wandelpark, dat evenals de steile straat, waardoor het aan eene zijde begrensd wordt, naar het hooggelegen Ironbark en de reeds vermelde Gullies voert. Van den top van Ironbark is het gezicht op de stad bepaald verrukkelijk, en ik mag dit des te minder verzwijgen, omdat het welvarende, drukke Sandhurst op zeer weinig schilderachtige punten, en over 't algemeen op weinig poëzie bogen kan. Ik heb er in de laatste jaren vele uren en dagen doorgebracht, want zij is de marktplaats voor allen, die voor mijlen in 't rond land bezitten, maar ik heb er nog geen merkwaardigheden gevonden, die ik gedurende onze eerste wandeling door de stad overgeslagen of hier onvermeld gelaten heb. Er valt niets te verrichten dan *zaken doen* en *drinken*, er is niets dan de *bar* en de *business.*

Dods had nog dienzelfden avond het geluk met een buurman van zijn broeder kennis te maken, die met een ledigen hooiwagen naar zijn woning, aan de rivier de Compaye omstreeks 15 of 16 mijlen van de stad gelegen, terug moest rijden. Hij maakte van die gelegenheid gebruik om goedkoop met zijn kisten op de plaats zijner bestemming te komen. Ik bleef dus alleen in een klein hôtel op de Marktplaats achter, waar ik eenig inzicht kreeg van de middelen, waardoor zich een landman in drukke tijden van arbeiders voorzien moest. Ik was namelijk eenige minuten met den kastelein en een man, die in een hoek zat te slapen, in de gelagkamer geweest, toen een tamelijk bejaard *farmer* binnen trad, en als goede bekende door den waard begroet werd. ‘Niemand opgeloopen?’ - vraagde de man achter de toonbank of *bar.* ‘Niemand’, was 't antwoord, ‘ik weet niet hoe ik 't aanleggen zal; ik heb er alles op geregeld, om morgen met hooi inrijden te beginnen, en ik heb geen handen genoeg in 't veld om op te vorken.’ - ‘Zou dat heer daar niet zijn te krijgen?’ - ‘Daar zeg je zoo iets. Schud hem eens wakker.’ - De slapende werd daarop zeer voorzichtig gewekt, en uitgenoodigd om een pint bier (in de kolonie gebrouwde en vrij koppige *ale*) te drinken. Langdurige onderhandelingen volgden en het kostte veel tijd eer de man, die verklaarde Tom te heeten, zich verbond om den volgenden morgen tegen een loon van 6 *shilling*(*) per dag mee te gaan. Het was ondertusschen laat geworden, en ik legde mij in een aangrenzend vertrek ter ruste, doch er kwam niets van slapen en Tom, die nu volkomen dronken was, wilde de straat op, wat hem natuurlijk tot elken prijs belet moest

(*) *f* 3.60.

worden; hij begon te zwetsen, te zingen en te razen en er was meer geduld en overleg noodig, dan ik mijzelven durf toekennen, om hem na verloop van een paar uren zoover te krijgen, dat hij zich in den stal op eenig stroo nederlegde, zonder te merken, dat dit stroo in een wagentje met vier wielen lag.

Toen ik den volgenden morgen mijn ontbijt gebruikte, vernam ik dat de farmer voor dag en dauw zegevierend met Tom vertrokken was. Misschien zou het hem gelukken, zei de waard, om den man een dag of drie bij zich te houden, maar 't was ook niet onwaarschijnlijk, dat Tom dien dag veel drinken en weinig werken, 's avonds zijn loon eischen, en in een naburige herberg zich tot een ander engagement zou laten verbidden. Ik begon in te zien, dat het ten minste in oogsttijd bijna aangenamer wezen moest, om arbeider dan om meester te zijn, en dat Dods door zijn broeder als een zeer gewenschte verschijning zou begroet worden. In de hoop, dat ik zelf binnen een paar uren door een ouden vriend hartelijk welkom geheeten zou worden, begon ik nu welgemoed mijn tocht door de Gullies, na eenige locale inlichtingen omtrent de plaats, waar Willem volgens 't mij gezonden adres woonde, verkregen te hebben. Nadat ik deze inlichtingen nauwkeurig volgende een geruimen tijd langs een weg had voortgestapt, waar veel roodachtig zand maar geen enkele boom te vinden was, bereikte ik een punt, waar ik, gelijk men mij gezegd had, den hoofdweg verlaten en een smal pad volgen moest. Dit pad was echter op den rotsachtigen grond niet gemakkelijk te onderscheiden en kronkelde zich in allerlei bochten langs de diepe en gevaarlijke holen, door goudgravers in vroegere dagen daar gemaakt, doch nimmer weder aangevuld, zoodat thans de uitgegraven en tot steen verharde massa's het zeer onregelmatig en oneffen maakten. Toch scheen dit de lievelingsplek van eenige afstammelingen van 't Hemelsche rijk te zijn; want ik ging veel hutten voorbij, hoofdzakelijk van klei en oude lappen opgetrokken en van nog een andere bouwstof, die ik later als overblijfselen van stukgeslagen blikken petroleumkannen leerde kennen. Hier en daar waren enkele Chineesche letters aangebracht, die elken twijfel omtrent den landaard der bewoners onmogelijk maakten, ofschoon de bewoners zelven op een paar uitzonderingen na onzichtbaar bleven. Eenige oogenblikken later bevond ik mij weder op een breeder en gelijker pad, dat mij langs eenige erven bracht, die geheel aan de waakzaamheid van groote honden waren toevertrouwd, welke huisbewaarders echter, zonder de grenzen van 't eigendom hunner meesters in acht te nemen, hoogst offensieve bewegingen maakten. Kortom, ik heb wel eens pleizieriger wandelingen gemaakt dan deze, en mij nooit warmer of dorstiger gevoeld. De plaats, die Willem mij als zijn verblijf had opgegeven, kon ik gemakkelijk aan den mij beschreven vorm van een paar gebouwen, die ik nu tot mijn voldoening bereikt had, herkennen. Ik had thans dus slechts ergens aan te kloppen, en ieder-

een, zoo dacht ik, zou mij dadelijk het huis van mijn vriend kunnen aanduiden. In dit opzicht zag ik mij echter teleurgesteld; reeds had ik herhaalde keeren aangeklopt, en aan de uitspraak der woorden *Mister Brost* zooveel verschillende nuancen gegeven, als mijn organen mij veroorloofden, maar niemand scheen te begrijpen, welken persoon ik zocht, ofschoon ik tot nadere opheldering ook het ambacht van Willem had beginnen te vermelden. Ten laatste wendde ik mij tot een ouden man, die op een korte ladder zijn huisje stond te verven, en na eenigen tijd peinzend gezwegen en 't hoofd geschud te hebben, mijn vraag met de wedervraag: ‘meen je ook Red Bill?’ beantwoordde. Wel, mijn schoolkameraad was mij steeds voor den geest gebleven als een knappe, stevige jongen met zeer kort afgeknipt, rosachtig haar, en ik gaf dus een teeken van toestemming, waarop de oude man met zijn kwast naar een nette cottage wees, die ik reeds was voorbijgegaan en zonder verder acht op mij te slaan zijn taak weder opvatte. Spoedig stond ik voor de mij aangewezen woning en spoedig voelde ik mijn beide handen in die van mijn vroegeren schoolmakker gesloten, die een kerel als een boom, zeer lang, zeer dik, zeer rood van gelaat geworden was en met een geweldigen wortelkleurigen baard pronkte, waardoor zijn bijnaam volkomen gerechtvaardigd werd. Ik bespaar den geduldigen lezer de beschrijving van de eerste uren in Willem's woning doorgebracht en van de kennismaking met zijn vrouw, eene Duitsche plant, die op den vreemden bodem bijzonder welig tierde, naar het uiterlijk te oordeelen. Ik meld ook niets van de belangstelling, waarmede ik voelde hoe zwaar *baby* woog, van de gretigheid, waarmede ik eenige glazen bier dronk en van de opgewonden stemming, waarin ik door 't gebruik van dat koloniale brouwsel en door de vreugde over 't wederzien geraakte. Nog denzelfden dag zag ik mijn goederen van 't station naar de cottage van mijn vriend gebracht, die mij met gulle hartelijkheid voor onbepaalden tijd 't genot van bed en tafel aanbood. Ik zag mij op die wijze in 't hartje van de goudzoekende bevolking en in een omgeving van speculanten en mijners verplaatst, en hoorde of zag slechts dingen, die met het verkrijgen van 't edele metaal in betrekking stonden.

Aan alle zijden waren kleine heuvelen te zien, uit welker toppunt men den ganschen dag zware ijzeren emmers met kwarts zag opstijgen, hier door paardenkracht, ginds door de beweging van een paar bloote, harige armen naarboven gewonden. Groote, sterke paarden brachten de met kwarts gevulde karren naar de machines, waar dag en nacht de door stoom bewogen stampers op de harde steenen hamerden, zoodat de grond in den omtrek dreunde, en het geraas werkelijk oorverdoovend was. Als goudhoudend poeder werd de vergruisde steen door stroomen van opgeperst water langs schuine met laken bekleede tafels gevoerd, en het kostbare metaal, dat door zijn gewicht achterbleef, waar zand en kwarts wegspoelden, werd daarna met kwik in grijs-

kleurige massa's vergaderd, waaruit de hitte van 't vuur de kwik verdreef, om de *goldcakes* achter te laten, die des zaterdagsavonds voor de vensters der bankhuizen als zooveel zegeteekenen uitgestald lagen. Deze schatten waren inderdaad uit de ingewanden der aarde, sommige zelfs uit een diepte van vele honderden voeten opgebracht. Rechtstandige ijzeren ladders stelden de mijners in de gelegenheid om in de onderaardsche gangen af te dalen, en Willem beschreef mij nauwkeurig, hoe deze gangen dank zij den arbeid van den timmerman en het gebruik van groote hoeveelheden zwaar hout niet konden instorten. Hij kon mij echter niet bewegen om mijn eigen persoon op die ladder te wagen; toen ik een paar keer in den donkeren afgrond had gezien verklaarde ik mij volkomen op de hoogte omtrent de inrichting eener goudmijn, want ik gevoelde een zonderlinge gewaarwording in mijn knieën, die mij deed veronderstellen, dat ik waarschijnlijk zonder tusschenkomst van eenig ander middel dan de aantrekkingskracht der aarde op den bodem zou komen, tenzij ik mij, gelijk de bezoekers van mijnen gewoonlijk doen, in een grooten emmer naarbeneden liet zakken. Dat zou ik mij wellicht hebben laten welgevallen, had ik mij in 't minste tot de goudzaken aangetrokken gevoeld, maar al wat ik zag en hoorde maakte er mij met den dag afkeeriger van, en zelfs zij, die er zich geheel aan toewijdden, gaven mij den raad, om er niets mede te doen te hebben; naarmate ik langer in de kolonie mijn verblijf hield was ik hun dankbaarder voor hun raad.

't Is waar, mannen, die met niets begonnen waren en nu fabelachtige rijkdommen vergaderd hadden, werden mij dagelijks met den vinger aangewezen. Op eenigen afstand zag ik groote steenen huizen omringd van flinke tuinen, die niet zonder veel arbeid en kosten op de glooiing van barre rotsen konden zijn aangelegd. Die gebouwen moesten reeds betrekkelijk groote kapitalen vertegenwoordigen, waar de bouwstoffen geweldig duur en de werkloonen ongeloofelijk hoog waren. En toch hadden de eigenaars voor weinige jaren nog hard moeten zwoegen, om aan den kost te komen. *Nu* was het voor enkelen slechts een zeer gewone zaak, als zij te Melbourne, om eenig los geld te beleggen, voor een twintig of dertig duizend ponden sterling onroerend eigendom kochten, of als zij een gedeelte hunner bezittingen van de hand deden, om met de opbrengst daarvan in hun vroeger vaderland als aanzienlijke kapitalisten voor den dag te komen. Niets dan het gelukkig treffen van een rijke kwartsader of eene voorspoedige speculatie in de aandeelen van verschillende *mining-companies* had hen in korten tijd tot dien verheven staat in de maatschappij gebracht. Zulke verleidelijke voorbeelden werden mij dagelijks voor oogen gehouden, maar door mannen, die evenals Willem zelf door de fortuin deerlijk teleurgesteld waren. De een had goud gevonden, was een rijk man geworden en had langzamer hand weder alles verloren, al dieper en dieper naar een nieuwe ader zoekende, die zich nog altijd niet liet vinden.

Een ander had nog nooit meer goud in zijn bezit gekregen, dan voldoende was om hem in 't leven te houden, en had jeugdige krachten en kostbaren tijd verspild, om nu zelf te erkennen, dat zijn kans om in de kolonie een welvarend man te worden, voorbij was. Een derde was op weg om fortuin te maken; hem ontbrak slechts het kapitaal om door te zetten, toen het juist op doorzetten aankwam; en de rijke heer, die zijn eigendom en rechten voor een appel en een ei kocht, toen de uitgeputte goudzoeker den strijd opgeven moest, is nu juist door dat koopje een millionair. Een vierde had gespeculeerd, en door één klap zien verdwijnen, wat hij door twintig aardige buitenkansjes bijeen gekregen had. Een vijfde had de schouders niet, die weelde kunnen dragen, en werd door zijn voorspoed een volslagen gek, verkwistte zijn fortuin en verdronk zich in ale en cognac. De geschiedenis van nummer zes en zeven is mij door 't hoofd gegaan; maar allen waren langs verschillende wegen tot hetzelfde resultaat, bittere teleurstelling, gekomen. Trouwens tegenover één gelukkige moesten evenals in de loterij een groot aantal verliezers staan; men beweerde toch op degelijke gronden, dat het ons goud, ongeveer een waarde van *f* 46.80 hebbende, veel meer kostte, als men *gewone* uitgaven en *gewone* ontvangsten tot basis van de berekening nam, zoodat er slechts van winst sprake kon zijn, maar door *buitengewone* omstandigheden voor betrekkelijk geringen arbeid zeldzaam veel goud verkregen werd.

Ik kwam er door al die tragische verhalen toe om eenmaal mijn vriend te vragen, hoe zich dan toch zulk een groot gedeelte van de bevolking van Victoria met zulke akelige, onvoordeelige zaken kon bezig houden en ik liet mij door mijn verbazing over dit verschijnsel ontvallen - lomp genoeg, want ik had daardoor wellicht de zwakke zijde van mijn gullen gastheer kunnen kwetsen - dat vooral traagheid en afkeer van hard werk de menschen tot zulke dwaasheid verleiden moesten. Ik neem die misanthropische veronderstelling thans met hart en ziel terug, niet alleen omdat ik door Willem in een vurige rede beter werd ingelicht, maar omdat ik mijzelven later dikwijls heb kunnen overtuigen, dat zij allen grond miste. Wie te lui is om te werken mag beproeven om door speculeeren of zwendelarij zonder arbeid spoedig rijk te worden, maar hij behoeft niet naar goud te gaan zoeken of in de mijnen te werken. Harder en ongezonder arbeid is er, geloof ik, in de koloniën niet. 't Graven in een grond, die nauwelijks door een krachtigen houweelslag te breken is, het opwerpen van de losgemaakte stof tot een aanmerkelijke hoogte, het heen en weder schudden van die stof in een zoogenaamde wieg (*cradle*) of het oppompen van 't water, waarmede die *cradle* gedurende de bewerking overvloedig besproeid moet worden; het drijven van 't paard, dat den *puddler* zijn goudhoudend zand helpt wasschen, terwijl het met langzame stappen rondgaande een zwaar stuk hout door een cirkel van dik slijk sleept, het uithouwen van de harde kwarts en het splijten

van stukken rots met behulp van kruit of schietkatoen, in de donkere gangen, die elkander honderden en honderden voeten onder den beganen grond kruisen, kortom, al het werk met het goudzoeken verbonden, het zij dat goud op de oppervlakte der aarde of in de diepte gezocht wordt, is vooral in een heet land als buitengewoon zwaar werk te beschouwen, en de lange lijst van ongelukken, die in de gouddistricten voorvallen en de hospitalen met verminkten vullen, bewijst genoeg dat de arbeid van den mijner een gevaarlijke heeten mag. De man verdient ruim *f* 30 per week (maar niet den kost), acht uren per etmaal werkende; doch dat werk onder den grond is voor zijn gezondheid nadeelig en ook als ambachtsman zou hij in de bovenwereld voor dat loon niet langer te arbeiden hebben.

Moest ik mijn gastheer toegeven, dat niet de traagheid de kolonisten naar de goudvelden dreef, ik stemde ook daarin toe, dat het avontuurlijke en afwisselende van 't goudgraversleven(*) en de hartstochtelijke spanning, waartoe de kans op plotselingen rijkdom dagelijks opwindt, velen aan een levenstaak verslaafden, waarvan zij zelven de bezwaren zeer goed inzagen. Ook kon ik Willem slechts gelijk geven, toen hij zijn beschouwingen over dit punt met de volgende woorden eindigde: ‘Och, beste jongen, als men zich eenmaal in die goudzaken begeven heeft, kan men er zich bijna onmogelijk weder uitwerken’.

Het is ontegenzeggelijk waar, dat het voor Australië - de kolonisten noemen het gaarne Australië Felix - een geluk is geweest, dat de schatten ontdekt werden, die het verborgen hield, en dat duizenden uit winstbejag naar een groot en belangrijk werelddeel zeilden, dat aanvankelijk slechts als een vergaderplaats van 't uitvaagsel van 't vereenigd koninkrijk, als een afschuwelijke strafkolonie, een zuidelijk Siberië, bruikbaar scheen te wezen, en dat ook later door zijn vruchtbare gronden in geen jaren zooveel landverhuizers zou aangetrokken hebben, als nu in weinige maanden er heengingen om goud te vinden. Ware en valsche geruchten omtrent de ontdekking van nieuwe goudvelden hebben ook velen naar verschillende oorden des lands gebracht, welke anders nog lang onbewoond hadden kunnen blijven, en elke *rush*, d.i. elke toeloop van volk naar een versch veld, heeft de kolonie meer of minder goed gedaan, ook dan, als de goudgravers met lange gezichten en ledige zakken terugkeerden.

Maar het goud heeft Australië niet enkel zegen en geluk aangebracht en het heeft op de zedelijkheid der bevolking in zooverre een ongunstigen invloed uitgeoefend, dat het al de booze hartstochten, die de speeltafel bij den mensch opwekt, krachtig te voorschijn heeft geroepen. Het heeft velen in 't verderf gestort, de gestichten voor krankzinnigen overvuld, en duizenden de slachtoffers gemaakt van zwendelarij, bedrog

(*) De goudgraver of *digger* vestigt zich zelden voor langen tijd op dezelfde plaats. Hij reist naar alle zijden der koloniën, zoodra het gerucht maar van een nieuw ontdekt goudveld gewaagt.

en windhandel. Het heeft ook vele hoofden en harten in beslag genomen, die in den dienst van kunst en wetenschap, van industrie en agricultuur zich veel verdienstelijker jegens hun nieuwe vaderland hadden kunnen maken, want wie zich op de goudvelden beweegt, bemerkt spoedig, dat hij over 't algemeen met de best ontwikkelde en de beschaafdste lieden van de nieuwe wereld te doen heeft. Het neemt tot den huidigen dag een energie, een vòlharding en een macht van kapitaal in zijn dienst, die op elk ander gebied, naar mijn inzichten althans, reeds veel grootere resultaten zouden hebben opgeleverd, dan het aantal onzen goud, dat jaarlijks wordt uitgevoerd, hoe aanzienlijk dan ook, vergoeden kan.

'En dat noemt gij dus *specimens*', zei ik op zekeren avond, toen ik met Willem onder de veranda een pijp zat te rooken, en eenige op marmer gelijkende stukken kwarts bewonderde, waarin verscheidene stukjes goud fonkelden. 'Ja', was het antwoord, 'zij kwamen mij of mijn vrienden van tijd tot tijd in handen als proefjes van den rijkdom der mijnen, waarin wij aandeelen namen. Dat lange stuk daar is een bijzonder mooi *specimen*, het heeft misschien reeds voor zes of zeven mijnen dienst gedaan'. - '*Mundus vult decipi*', mompelde ik bij mijzelven, en mijn vriend, met het eerwaardige Latijn ten eenenmale onbekend, gaf mij ten antwoord: 'neen, *mundic*(*) is het niet, alleen de nieuwelingen of zoogenaamde *new chums* zien het blinkend *mundic* voor goud aan, en daarom noemen wij 't *new chum's gold.* Maar een oude rot als ik is evenmin door mooie specimens als door *mundic* in den val te krijgen. Ik ken al de loopjes, mijn jongen, en let den ganschen dag op alle kansjes, en toch ben ik er nog slecht genoeg aan toe, zooals je ziet. Wat je met je kapitaaltje dus ook begint, bemoei je niet met goud'. - 'Wel', zei ik, 'wij zitten zoo kalm en prettig bij elkander, laten wij eens bepraten, waarmede ik mij wel bemoeien moet. 't Wordt tijd, dat ik een besluit neme, als ik geen leeglooper wil worden.'

In een volgend hoofdstuk hoop ik u te vertellen, wat wij dien avond met elkander behandelden.

(*Slot vvolgt.*)

D^{r}. J.S.

(*) IJzerpyrieten.

Herfstgezang.

KOOR. ***Allen.***

Geen ploegen meer,
Geen zwoegen meer;
Het zaaien
En maaien
Is uit!
Elk heeft zijn loon en brengt zijn buit:
De vruchten der aarde,
De vruchten des geestes,
De vruchten der liefde;
't Is herfst. Vooruit!

EERSTE HALFKOOR (mannen). ***Werkers*****,** ***Landbouwers.***

Jaar uit, jaar in, in koud en warm,
Met taaien wil en kloeken arm,
Hebben wij 't land
Bebouwd,
Den grond doorkloofd, bemest, besproeid,
Gezaaid, geplant,
Op God vertrouwd,
Het onkruid gestadig uitgeroeid;
De zegen kwam van boven.

Zorgt, werkt!
Zoo sprak ons de plicht.
Wij hebben gezorgd en ons werk verricht,
En nooit ons plicht verzuimd, beperkt,
En nooit ons taak verschoven.
De zegen kwam van boven.

Is 't harte gezond,
En moet men niet vreezen voor 't daaglijksch brood,
Dan wordt de vreugde een dischgenoot,
Dan klinkt als een dank het lied uit den mond.
Welnu!
Wij brengen u alles in overvloed;
Versterkt uw lichaam, verwarmt uw bloed;
Komt hier, gij broeders, wij deelen met u
De welige vruchten der aarde.

TWEEDE HALFKOOR (mannen). ***Denkers*, *Dichters*, *Navorschers.***

Van 's morgens vroeg tot in het nachtlijk uur,
Met immer nieuwen moed en nieuwen dorst
Naar wetenschap zoo duur,
Hebben wij het raadsel der natuur
Nagevorscht.
Zee, aarde, hemel,
Afgrond, golven, starrengewemel,
In alles hebben wij gelezen,
Aan alles hebben wij gevraagd
Wat ons vereed'len mocht of ons kon nuttig wezen,
En dikwijls hebben wij geslaagd.
In naam van Hem,
Die met zijn godesvonk ons hart en hoofd bezielde
Voor Wien ons vrije wil aanbiddend nederknielde,
In Godes name riep ons stem:
'Hemel, ontsluier uw starrenpracht!
'Aarde, ontbloot uw ingewand!
'Zee, ontsluit uw golf en kolk!
'Dat wij naken tot het licht,
'Dat wij dringen tot uw schat,
'Dat wij kennen uw geheim!
En daar wij 't goed slechts zochten om het goed te plegen,
Heeft niemand gezwegen,
Noch zee, noch hemel, noch aarde.
Hier zijn wij nu
Met wonderschatten hoog van waarde!
Komt hier, gij broeders, wij deelen met u!
Neemt uit ons schatten het rijkste,
Kiest uit ons kunsten het schoonste,
Proeft hier ons diepste geheimen;
Wij brengen voor u,
Wij plengen voor u,
De kostbare vruchten des geestes.

VROUWENKOOR.

Terwijl gij ploegdet op het land,
Of zeildet naar het verre strand,
Of drongt tot in het ingewand
Der aarde;
erwijl uw schrandre geest zoo menig duurbaar pand
Vergaarde,
Hebben wij bedrijvig uw huis bestierd,
Met orde en met reinheid uw woonst versierd,
En dag en nacht
Aan u gedacht,
Naar u getracht;
En onder 't hart,
Met hoop en smart

Den zoeten last, de liefdevrucht gedragen....
Beminden, wij durven u fier aanschouwen;
Omarmt uw trouwe, kuische vrouwen,
En drukt op het hart uw bloeiend kroost.
Wij ook, wij brengen een rijken oogst,
Rijker dan schatten,
Schooner dan kunsten,
't Geheim, dat alle geheim verwint;
Het bloed van ons bloed,
Het vleesch van ons vleesch,
Het licht onzer minnende zielen,
Het kind!
Wij vrouwen, wij brengen de vruchten der liefde!

Allen.

O Gij, die in de heemlen zijt,
Die alles schikt, dien alles roemt,
En toch ons uwe kindren noemt,
O Vader, wees gebenedijd!
Behoud ons sterk,
Bestuur ons werk,
Geef ons gezondheid voor het lichaam,
Verzadig onze dorst naar 't ware,
Bevredig onze zucht naar 't schoone,
Vervul ons wenschen naar het goede!
Ja! geef ons, geef ten allen tijd,
De vruchten der aarde,
De vruchten des geestes,
De vruchten der liefde,
O God, die in de heemlen zijt.

G. ANTHEUNIS.

Thourout (*België*).

Neerland's taal.

Nota bene.
Ziehier bewering en bewijzen,
Maar, wijt het Neerland's tale niet,
Vindt gij, 't is mooglijk, *niets* te *prijzen*
En *veel* te *laken* in mijn lied.

Gij zegt zoo deftig menigmaal:
‘Geloof mij, het is waar,
Al roemt men onze moedertaal,
Ze is hard, onhandelbaar.

Men kan haar wringen, kneden niet,
Te ruw is klank en toon.
Het is geen taal voor 't zoete lied,
Zij vloeit niet, zacht en schoon.’

Bedenk eens, eer gij spreekt, mijn vriend:
Van taal zoo hard en ruw,
Zoo zegt ge, zijt *gij* niet gediend;
Maar wel de *taal* van *U*?

Een maagd kan schoon en zacht zijn, maar
Dezelfde wordt als vrouw,
Helaas! wel eens onhandelbaar,
Behandelt men haar rouw.

Niet ieder, die in 't groene woud
Gaat hakken zonder schroom,
Vindt daar het goede timmerhout,
En velt den juisten boom.

W. MALLINCKRODT.

God is.
(*Ontboezeming.*)

God is..... want de aarde is vol van denken,
En 't schitterende starrenheir
Getuigt van 't denken van zijn Heer,
Gehoorzaamt aan zijn wil en wenken.

En 't menschenhart, dat niet alleen bij brood,
Zelfs niet bij 't weeldebrood kan leven,
Getuigt van God en edel streven,
Kan niet gelooven aan den dood.

God is.... en als hij is, is hij te groot
Om 't éénig wezen, dat op aarde
Iets van zijn heerlijkheid ontwaarde,
Te doen verzinken in den dood.

Wees dan gerust, mijn ziel, op God vertrouwen
Is nog geen dwaasheid, nog geen zelfbedrog,
De nacht van 't ongeloof werd nog
Geen waarheidslicht. Blijf op Hem bouwen.

W. MALLINCKRODT.

Suum cuique.

De redactie van *De Tijdspiegel*

heeft niet zonder eenige bevreemding bespeurd, dat men haar verwart met den heer J.P. de Keyser.

Dat is tweemalen gebeurd: eenmaal door een ongenoemde in het *Schoolblad*, een andermaal in het geachte *Weekblad voor het Lager*, *Middelbaar en Gymnasiaal Onderwijs*, door den WelEerwaardigen Z. Gel. Heer J. van Vloten, Theol. Doct. te Bloemendaal.

Dit wekt rechtmatige bevreemding, omdat *De Tijdspiegel* nooit hare redactie genoemd heeft, en het tot de goede manieren der pers behoort, de anonymiteit te eerbiedigen en de Redactie van Dagblad of Maandschrift te beschouwen als eene persona moralis, zonder onderzoek te doen naar de personen, welke die Redactie uitmaken.

Het doet ons leed, dat de WelEerwaardige Heer Van Vloten ook van deze goede manier is afgeweken. Wie, als de WelEerwaardige Heer Van Vloten, het wèl meent met de opvoeding der Nederlandsche pers, moest veeleer de hand houden aan de fictie, waarbij *Het Handelsblad*, *Het Vaderland*, *De Arnhemsche Courant*, *De Gids*, *De Vaderlandsche Letteroefeningen*, *De Tijdspiegel* als personae morales worden beschouwd en behandeld.

Wijkt men van deze goede gewoonte af, men stelt den weg open voor banale persoonlijke aanvallen, die daarenboven hoogst onbillijk kunnen worden.

Zoo in dit geval.

De Heer De Keyser staat in nauwe betrekking tot *De Tijdspiegel*, reeds gedurende vele jaren: daarvan is door hem noch door ons immer een geheim gemaakt; maar het gaat niet aan, den Heer De Keyser daarom verantwoordelijk te stellen voor geheel den inhoud van *De Tijdspiegel* en als zijne persoonlijke meening te beschouwen allerlei beweringen, uitspraken, dwalingen ook van een aantal medewerkers.

Wij gevoelen ons dus gedrongen tot de verklaring:

1°. dat de Heer De Keyser alleen de verantwoordelijkheid van die stukken kan dragen, welke met zijn naam onderteekend zijn;

2°. dat zelfs de loopende jaargang stukken over het Middelbaar onderwijs, met name dat van Meisjes, bevat, waaraan de Heer De Keyser even vreemd is als de WelEerwaardige Heer J. van Vloten;

3°. dat voor de Algemeene strekking van *De Tijdspiegel* en inzonderheid voor de naamlooze stukken de Redactie zich verantwoordelijk stelt;

4°. dat *De Tijdspiegel* van geenerlei geschrijf nota zal nemen, waarbij de inhoud van bovenstaande verklaring uit het oog verloren is.

Brievenbus.

II.
Over hoogeerwaardigen waanzin.

Mijn waarde Pollux!

Ik kom weer mijn hart voor u uitstorten. Ik *moet* u bekend maken met de stemming, waarin ik thans verkeer. Daar is iets gebeurd wat mij kan doen lachen en kan doen huilen tegelijk. O! ware dat nu maar humor; geen humor, zooals Hildebrand's vriend Melchior bedoelt, waar hij in zijn brief in de Camera obscura een ceel van humoristen opsomt; maar humor, echte humor: das umgekehrte Erhabene, zooals Jean Paul 't heeft genoemd, of 't verhevene met de voeten in de lucht, zooals Melchior hem laat zeggen. Maar eilacy! 't is het tegenovergestelde. Immers, wat is er voorgevallen? Doch vóór ik u dat mededeel, moet ik, ten einde u op de rechte hoogte te brengen, eerst van iets anders gewagen. 't Zal u wel prozaïsch in de ooren klinken, maar ik kan niet anders. Weet dan, amice! dat voor een 15tal jaren door de Synode van onze Nederlandsche Hervormde Kerk veranderingen zijn gemaakt in de toen bestaande bepalingen omtrent het verkrijgen van het lidmaatschap dier Kerk. Volgens het toen nog vigeerend Reglement op het godsdienst-onderwijs kon men dat lidmaatschap verkrijgen, wanneer men bij de *aanneming*, behalve het geven van de noodige blijken van kennis, belijdenis deed van zijn oprecht geloof aan het evangelie, en bij de *bevestiging* toestemmend antwoordde op 3 vragen, waarvan de eerste luidde: Gelooft gij van harte de leer, die gij hebt beleden? En de tweede: Hebt gij ook voorgenomen, door Gods genade in deze belijdenis te volharden, enz. (Het overige behoef ik niet af te schrijven).

In het jaar '61 werd hierin verandering gebracht. Gezegde vragen werden door andere vervangen, waarvan de eerste luidt: Belijdt gij te gelooven in God den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde, en in J.C. zijnen *eeniggeboren* zoon, onzen Heer, en in den Heiligen Geest? en de tweede: zijt gij des zins en willens *bij deze belijdenis* door Gods genade *te volharden*, etc. En derhalve kon men naar de letter van deze bepaling van nu aan geen lid van de Kerk worden, tenzij men toestemmend op deze vragen antwoordde. Aan deze verordening heeft men zich echter niet altijd gehouden. Men deed bij de bevestiging dikwerf andere vragen. Want men nam het zoo nauw niet met de opvolging van de kerkelijke voorschriften. Hoe menigmaal werd b.v. het door de wet voorgeschreven doen van vragen vóór de viering van het Avondmaal nagelaten: een overtreding der wet, die vooral gepleegd werd door orthodoxe predikanten. Nu heeft men beweerd dat die afwijking van de wet bij de bevestiging uit de meening voortvloeide dat de wetgever niet had bedoeld dat die vragen altijd letterlijk moesten gedaan worden, maar dat ze eenvoudig als een model waren gegeven om er de vragen naar in te richten. Of dat zij daarvan het gevolg was, dat men daaraan geen verbindend gezag toekende. En voor dit laatste gevoelen laat zich wel wat zeggen. Een man, die als een uitnemend jurist bekend staat, Mr. Van Boneval Faure, heeft dan ook onlangs in de *Hervorming* pertinent de verbindende kracht van die bepaling geloochend. Ook Dr. Glasius, wiens oordeel ook nog al wat beteekent, helt, blijkens zijne dezer dagen uitgegeven brochure: *Wat te wachten en te doen na de jongste synodale besluiten*, ook tot die meening over.

Ook hadden reeds meer dan 400 predikanten in hun adres, dat ze bij de Synode van '75 hebben ingediend, waarop ik hieronder terugkom, en in hun praeadvies of advies, leden van diezelfde Synode erop gewezen dat er iets illegaals bij de vaststelling van gezegde bepaling had plaats gegrepen. Deze hunne handeling is ook niet iets nieuws op kerkelijk gebied. Zoo weigerde in '65 het provinciaal kerkbestuur van Utrecht eerst, en dat wel op gelijken grond, over het in dat jaar door de Synode definitief vastgestelde Reglement voor de benoeming van ouderlingen en diakenen en de beroeping van predikanten, zijn stem uit te brengen (iets waartoe het zich echter later heeft laten bewegen), 't geen te meer opmerking verdient daar dit Reglement in zijn geheel slechts het *geamendeerde* Reglement was, dat ten vorigen jare door de Synode voorloopig was aangenomen. Ik zou hier nog meer voorbeelden kunnen aanhalen. Doch het aangevoerde is voldoende.

Nu geloof ik echter dat niet de twijfel aan de wettigheid der synodale verordening aangaande de bevestiging, of ook de meening dat de daarin vervatte vragen slechts als een *voorbeeld* waren gegeven, tot hare overtreding geleid heeft. Ze zal eenvoudig hebben plaats gegrepen, omdat men met den inhoud dezer vragen geen vrede had en omdat men zich zoo niet gebonden achtte aan de synodale voorschriften. En dat men ervan afweek, dat geschiedde niet alleen door moderne, of liberale predikanten, maar evenzeer door rechtzinnige Zelfs den orthodoxen Haagschen predikant Gunning heeft men willen aanklagen, omdat die vragen door hem bij de bevestiging niet gedaan werden: een beschuldiging die door zijn modernen collega Hoevers geweerd is.

Die wetsovertreding heeft echter ook wel eens plaats gegrepen uit louter *vergissing*. Een zeker predikant deed altijd de vragen, die door de in '61 ingevoerde waren vervangen, hoewel ze reeds waren afgeschaft, omdat hij slechts een oud wetboek bezat, waarin die vragen voorkwamen en hij van de gemaakte verandering niets wist, totdat een collega hem op zijn *abuis* attent maakte. Tegen die wetsovertreding kwam de Kerk ook niet in verzet. Men liet ze oogluikend toe. Men had er vrede mede, omdat men, bewust of onbewust, gevoelde dat het dwaas is bepaalde vragen, en dat nog wel zulke vragen, voor te schrijven. Doch ziet, wat is er gebeurd? De Nijmeegsche predikant Hooykaas Herderschee handelde gelijk zoovele anderen: hij overtrad de wet, en nu greep een der ouderlingen zijner gemeente, een man, die anders nooit bij den ketterschen prediker ter kerk kwam, maar juist met dit doel zich onder zijn gehoor schaarde, die afwijking van de letter der wet als het middel aan, zeker wel, om zoo hij kon, dien onuitstaanbaren predikant te doen afzetten. Hij diende een aanklacht tegen hem in en de heer Herderschee haalde zich daardoor een *berisping* van de kerkelijke overheid op den hals. Nu stond het te duchten dat dergelijke aanklachten zich hier en elders zouden herhalen. Ook dat menige bevestiging, omdat daarbij de voorgeschreven vragen niet waren gedaan, voor nietig zoude worden verklaard. Ik behoef wel niets meer hierbij te voegen, mijn waardste Pollux! om u te doen beseffen hoe hierdoor de positie van de moderne predikanten, ook van hen die voor zich zelf geen zwarigheid maken, die vragen te doen, alleronaangenaamst is, ja hoe zij voor menigeen bepaald onhoudbaar kan worden. Vanhier dan ook dat die meer dan 400 predikanten, waarvan ik hierboven sprak, bij de Synode van '75 een dringend verzoek hebben ingediend, om de bestaande verordening zóó te veranderen, dat het samenzijn en het samenwerken van de modernen met de andere leden van de gemeente mogelijk zou blijven. Tot dit verzoek hadden zij het volste recht. Ook zij hebben niet minder

- ik zou zeggen nog meer - recht van bestaan in de Kerk dan de orthodoxen en liberalen. De Synode van '75 is dan ook zoo verstandig en protestantsch en christelijk geweest dat zij aan dat verlangen heeft willen voldoen. Zij stelde daartoe voorloopig vast dat bij de *aanneming* de verklaring zou worden afgelegd, dat men het Evangelie van Jezus Chris-

tus met een oprecht geloof aannam, en het doen van de vragen, die in '61 waren voorgeschreven, *facultatief* zou zijn.

De Synode van '76 moest nu òf die bepaling in haar geheel aannemen, òf wijzigen, òf verwerpen. En waartoe heeft zij besloten? Hoe heeft zij in dezen zich gedragen? Ziet gij, beste Pollux! dat is het wat mij kan doen lachen en huilen tegelijk. Liet zich niet verwachten dat deze Synode, die voor ⅔ uit dezelfde leden bestond als haar onmiddellijke voorgangster, dezelfde bereidwilligheid als deze zou aan den dag leggen, om aan den wensch van die meer dan 400 predikanten gehoor te geven? Had men geen recht om te vertrouwen, dat zij handelen zou in den geest totnutoe steeds aan den dag gelegd, zoo dikwijls zij zich geroepen zag om het echt protestantsch beginsel van vrijheid van geloofsovertuiging en van vrije uiting hiervan te handhaven? En toch - ja! zoo men niet wist dat het gebeurd is, men zou 't niet gelooven - toch heeft deze Synode een geheel andere gedragslijn gevolgd dan die van '75. De moderne leden, die tot haar behoorden, zijn onverwrikt pal blijven staan op hun posten en hebben alles gedaan wat zij konden om de rechten van het geweten te handhaven. Maar 't was alles vruchteloos. Geen enkel voorstel dat dienen moest om de bestaande bezwaren op te heffen, zelfs niet dat hetwelk afkomstig was van den Zwolschen predikant Brouwer, die tot de Groninger richting behoort, heeft men willen aannemen. De Synode heeft, in plaats van een stap vooruit, een stap, een grooten stap achteruit gedaan op de baan der ontwikkeling en de Kerk op een hellend vlak geplaatst dat haar in een afgrond kan storten, waar haar een ellende wacht, die niet te overzien is. En dat alles is het werk niet alleen van de orthodoxe, maar eveneens van de liberale leden der Synode. 't Is de vrucht van een coalitie tusschen de mannen van de rechterzij en van de midden-partij. De ‘Groninger’ richting trad eenmaal op met de banier, waarin geschreven stond: vrijheid van onderzoek, vrijheid van geloofsovertuiging, vrijheid van geweten. En ze heeft daarom van stonde aan den heftigsten tegenstand gevonden. Denk slechts aan de zeven Haagsche Heeren! Maar de leden van de Synode van dit jaar, die tot die richting behooren, hebben hun eigen vaandel in flarden gescheurd. Slechts één hunner - het zij tot zijn eere gezegd - de predikant Heerspink, heeft een anderen geest aan den dag gelegd. Hij kwam er rondborstig voor uit, dat ‘hij er geen vrede mede had, om de vraag van meer dan 400 predikanten om een wijziging, waardoor hun gewetensbezwaar werd weggenomen, eenvoudig af te wijzen’; hij - dit was zijn verklaring - ‘wilde doen wat in zijn vermogen was om hen en hunne volgelingen niet slechts voor de Kerk te behouden, maar hun daar ook volle ruimte voor hunne overtuiging te verschaffen’. En om dit doel te bereiken heeft hij ook een voorstel gedaan, dat echter slechts 3 stemmen op zich kon vereenigen. Wenscht gij, mijn waarde Pollux! de treurige geschiedenis, waarover ik u hier schrijf, en détail te vernemen, schaf u dan een brochure aan, die ook onlangs is uitgekomen, en geschreven is door Prof. Rauwenhoff, die zelf praeadviseerend lid was der Synode van dit jaar, getiteld: *De voorwaarden van het lidmaatschap van de Nederlandsche Hervormde kerk; mededeelingen uit de synode van* 1876. Ik raad u ten zeerste aan haar te lezen. Ik wil echter eenige bijzonderheden uit haar overnemen. Mij dunkt, 't zal op u denzelfden indruk maken, dien 't bij mij heeft teweeg gebracht.

De meer dan 400 predikanten, hierboven meermalen genoemd, hadden bij de Synode van '75 erop aangedrongen dat aan hunne gewetensbezwaren zou tegemoet gekomen worden; maar de president van de Synode van dit jaar, de heer G. Molenkamp, liet op die bede het antwoord hooren: ‘Geenerlei verandering! Rust

heeft de zieke', d.i. de Kerk, 'noodig, niets dan rust! Ik verwacht met het oog op het godsbestuur niet dat er scheuring zal komen.' Is het niet om erom te lachen en te huilen! Is die man dan zóó kortzichtig, dat hij zóó weinig de nooden der Kerk weet te verstaan? En wat zegt gij van dezen zelfden Voorzitter

van zulk een achtbare vergadering, als ik u mededeel, dat hij meer dan eenmaal zijn waardigheid als Praeses te grabbelen heeft gegooid en in lijnrechten strijd heeft gehandeld met de roeping, die hij als Praeses had te vervullen!

Tot de praeadviseerende leden van deze Synode behoorden de Heeren Prof. Van Oosterzee en Prof. Lamers. De eerste van dezen was zóó confessioneel - of verdient het niet dezen naam? - dat hij, omdat het antwoord op de vragen, hierboven reeds zoo vaak genoemd, ten minste een minimum van *belijdenis* bevat, ze onmogelijk kon laten varen en ronduit verklaarde dat, naar zijne overtuiging, de kloof tusschen zijne geestverwanten en de modernen te diep was geworden, dan dat er van een langer samenblijven in dezelfde kerkgemeenschap iets goeds te wachten zou zijn. Voorzeker, zulk een *doctrinair* man verdiende wel dat hij belast werd met het onderwijs in de dogmatiek (helaas door Dr. Pierson ter uitvaart gedoemd!) aan een onzer inrichtingen voor Hooger Onderwijs. En gelukkig voor hem, dat hij na die afgelegde, schitterende confessie niet diezelfde dubbelzinnige rol behoefde te spelen, boven welke hij zich in het jaar '70 niet te verheven achtte, toen hij op de Synode meer dan eens zelf haar voorging in het betreden en haar opwekte tot het mede-bewandelen van een weg, dien hij later in een brochure, door hem en nog 12 andere heeren uitgegeven, als *misdadig* heeft gebrandmerkt, en waarbij hij met zijn medeonderteekenaars, de 'Provinciale kerkbesturen en de classikale vergaderingen heeft opgewekt, om hunne stem tegen' deze 'eigendunkelijke handelwijze der Synodale vergadering' (waaraan hij NB. zelf had deelgenomen en waartoe hij zelf had aangespoord!) 'te verheffen.' Arme, arme Van Oosterzee, och, of gij vrij durfdet zijn!

Nog akeliger figuur heeft gemaakt het andere, hierboven genoemd, praeadviseerend lid, Dr. Lamers. Ja! ik zou zeggen, zijn figuur was de droevigste. Verbeeld u: in een zaak zóó gewichtig als die, welke op de Synode werd behandeld, bij een strijd zóó belangrijk als daar werd gevoerd, plaatste hij zich op een kerkrechterlijk standpunt, beschouwde hij alles van een kerkrechterlijk oogpunt, wist hij er slechts een kerkrechterlijke beteekenis aan te geven. Hieruit is dan ook zeker te verklaren, dat hij een beginsel, dat door hem zelf vroeger was aanbevolen, nu verwierp en het diepzinnig (?) praeadvies gaf, dat 'dit plan' (de toepassing van dat beginsel) 'veel te diep ingreep in het nederlandsche kerkrecht om daarover, zonder voorafgaande studie', (jammer dat de Professor zich hiermede niet had onledig gehouden) 'te beslissen en aan het oordeel der Kerk te onderwerpen' en 'dat hij het beter achtte de zaak aan de studie der Synodale Commissie' (de gewone weg, als men er zelf geen raad mede weet) 'aan te bevelen.' Gelukkig land voorzeker, dat een man van zulk een verheven geest onder zijne Hoogleeraren mag tellen! Jammer dat hij niet ieder jaar praeadviseerend lid van de Synode is!

Tot de gewone leden der Synode van dit jaar behoorde de heer Douwes. Dit Synodale lid, dat onder de wetenschappelijke mannen zich eene eereplaats had weten te verwerven, heeft zich zóó vernederd, dat hij een motie voorstelde, die niet kon worden aangenomen, zonder dat er schreeuwend onrecht werd gepleegd, en daarna een andere motie waarbij het moeilijk valt hem van het vergrijp vrij te spreken, dat hij de overmacht der meerderheid heeft willen gebruiken tegen de minderheid. En ook hij wilde - zooals reeds opgemerkt is - even als zijn overige geestverwanten, met uitzondering van slechts één hunner, zelfs het voorstel van Ds. Brouwer niet aannemen.

De heer Thoden van Velzen, die ook tot de Synodale leden behoorde, dorst te zeggen: ‘wij’ (d.i. de coalitiepartij, het verbond der edelen) ‘wij hebben met Gods zegen de quaestie van art. 38 tot een gelukkig einde gebracht’, en ook hij toonde zich zulk een echt handhaver van de eenmaal vastgestelde belijdenis. Ja! wèl tot *een gelukkig* einde! De Groningers zullen het, zoo de stand van zaken niet

verandert, ondervinden. Laat hen eens denken aan Uilenspiegel. En dat vasthouden aan de belijdenis der Kerk, dat was zeker heel consequent van een man als Thoden van Velzen. Pollux! als gij hem ooit ontmoet, verzoek hem eens op te slaan het Formulier onzer Ned. Herv. Kerk om het heilige Avondmaal te houden en dan nauwkeurig te lezen wat letterlijk in dit Formulier staat: 'Waarom wij ook, naar het bevel van Christus en den Apostel Paulus, allen, die zich met de navolgende ondeugden besmet weten, vermanen *van de tafel des Heeren zich te onthouden;* en verkondigen hun, dat zij *geen deel in het rijk van Christus hebben*, als daar zijn - allen die *verstorvene heiligen aanroepen.*'

Wat dunkt u Pollux, van wie zouden de opstellers van dit Formulier, zoo ze nog leefden, eerder zeggen: 'ze moeten de kerk uit!' de modernen of lui zooals de ultraspiritist Dr. Thoden van Velzen?

Doch het lust mij niet meer uit de treurige geschiedenis aan te halen. 't Is om er allen lust en allen moed bij te verliezen.

Gelukkig dat ik mijn brief, waaraan ik ook een einde moet maken, niet behoef te sluiten, zonder dat ik u nog iets verblijdends en verheffends kan mededeelen. Want de moderne predikanten hebben reeds getoond dat zij in de genomen besluiten van de Synode niet lijdelijk willen berusten. Reeds is er een vergadering te Amsterdam door hen gehouden, waaraan bijna 200 hunner hebben deelgenomen en waarin beraadslaagd is hoe men nu heeft te handelen. Eenparig heeft men daarin een concept van een adres, door gemeente-leden aan de Synode te richten, vastgesteld en bepaald dat een schrijven tot hen zal uitgaan, waarin zij zullen worden opgewekt om tot de Synode zich te wenden met het verzoek dat verandering in den bestaanden toestand gebracht worde.

Men zal het betreuren dat men op die bijeenkomst tot geen verdere eenstemmigheid is gekomen en dat zich verschillende fractiën gevormd hebben, die nu ieder haars weegs zullen gaan. Maar dit behoort juist tot het eigenaardige van de moderne richting, dat de individualiteit sterk door haar wordt gehandhaafd.

Het is nu te hopen dat de moderne predikanten een krachtigen steun in de Gemeente zullen vinden. Het geldt hare belangen niet minder, wij zouden haast zeggen nog meer, dan die van de predikanten.

Dat de kinderen van den tegenwoordigen tijd door zich tegen iederen geloofsdwang te kanten toonen waardige nakomelingen te zijn van die voorvaderen, welke hun goed en bloed voor de zaak der gewetensvrijheid hebben veil gehad!

Ik vertrouw ook wel dat zij het doen zullen.

Ik heb goeden moed. God regeert en Hij doet ons alle dingen medewerken ten goede. Ook uit deze crisis is reeds wat goeds geboren. De stem van het geweten is bij menigeen ontwaakt, of is luider gaan spreken. Met de dubbelzinnigheid, waarmede men vroeger vrede had, kan menigeen nu niet langer zich vereenigen.

Misschien is de toekomst een geheel andere dan ik mij die voorstel, mijn waarde Pollux! Maar ook bij het levendig besef dat dit mogelijk is, zeg ik: Vader! Uw wil geschiede! Uw wil alleen. Niet de mijne! Uw wil is de beste.

Laat ons niet versagen!

Maar ook niet werkeloos zijn!

Nu, dat gij het niet zult wezen, hieraan twijfel ik geen oogenblik.

Uw trouwe vriend,

CASTOR.

Natuurkunde.

De specifieke geneesmethode der longtering van D^r^. John Francis Churchill, besproken voor geneeskundigen en niet-geneeskundigen.

Het is ruim 26 jaar geleden dat een Engelsch geneeskundige, Dr. J.F. Churchill, voor het eerst met de bewering optrad: *dat longtering, wat de meerderheid der gevallen betreft*, *genezen kan worden en dat door hem specifiek werkende scheikundige geneesmiddelen er tegen waren ontdekt*, *even zeker in hunne genezende werking als de chinine is tegen tusschenpoozende koorts.* Deze verklaring wekte de aandacht van velen, leeken zoowel als deskundigen, en gaf aanleiding tot proefnemingen met de aangewezen artsenijstoffen. Na betrekkelijk korten tijd werden die geneesmiddelen verlaten, omdat men meende dat zij niet meer dan vele anderen, tegen de genoemde ziekte aanbevolen, waarde bezaten.

Men keerde tot de routine terug - de gewone behandeling der tering; en eindigde als vroeger met deze lijders, als laatste toevlucht, naar een klimaatstreek te zenden.

De ongelukkige teringlijders zijn er meestal weinig door gebaat geworden. Zij vielen, vroeg of laat, onder de gewone geneeswijze, als offers hunner droevige ziekte, waar zij zich ook bevonden; Davoz, Pau, Madera, Pisa et tutti quanti kunnen er van getuigen.

Voor zoover mij bekend is zijn er echter door niemand ooit afdoende gronden aangevoerd, die het weerspreken der beweringen van Churchill konden rechtvaardigen. Zijne bewering kwam echter in een tijd toen het *niets doen* bij de ziektebehandeling, de nihilistische methode, mode was geworden en meer en meer aanhangers vond, onder de jongere geneesheeren vooral(*). Gezondheidsleer, koudwaterkuur, thermothe-

(*) Zie onze beschouwing deswegen in *De Tijdspiegel* (Jan. 1873): *Een maatschappelijk vraagstuk. De dokter en de apotheek. Beschouwing over artsenijgenezing.*

rapie en leefregel moesten, naar zij meenden, *de artsenijstoffen uit de apotheek* vervangen.

De methode van Churchill, die zuiver artsenijgenezing is, d.i. eene behandeling *door geneesmiddelen uit de apotheek*, kwam dus in een slechten tijd, een tijd van op vooroordeel berustenden *aprioristischen tegenstand* tegen ieder geneesmiddel. Eindelijk had niet geringen invloed dit: dat men zijne geneesmiddelen gebruikte zonder zich vooraf van hunne *identiteit* en *zuiverheid* te hebben verzekerd, en zonder deze methode van behandeling juist te kennen of te begrijpen, waardoor de verwachte uitkomsten dus niet konden verkregen worden.

Ziehier *eenige* redenen, die mij voorkomen van overwegenden invloed te zijn geweest, op het zoo spoedig verlaten en vergeten van Churchill's vermeende ontdekking der specifieke genezing van longtering. Des te verrassender is het dáárom, dat deze geneesheer, na zoo vele jaren, heden opnieuw met zijne beweringen optreedt, in een volumineus en zaakrijk geschrift, waarin hij niet slechts zijne vroegere meeningen staande houdt, maar die ook door nieuwe argumenten verdedigt en met een groot cijfer van gevallen (195) in hare *waarde* en *beteekenis* tracht te bevestigen(*).

Dit is mij niet onbelangrijk voorgekomen. Ik heb mij daarom de moeite gegeven ook dit jongste geschrift van Churchill te lezen en zal trachten naar aanleiding ervan het belangrijkste hier mede te deelen, voor niet-geneeskundigen of leeken zoowel als voor geneeskundigen.

Het vraagstuk toch door Churchill behandeld is niet slechts van professioneel, maar ook van individueel en maatschappelijk belang, en verdient, naar ik meen, daarom zoowel voor leeken als voor niet-leeken op het gebied der geneeskunst, te worden herinnerd.

Churchill heeft zijn omvangrijk werk in 10 hoofdstukken afgedeeld, waarin hij achtereenvolgens behandelt:

a. Het veelvuldig voorkomen der longtering.
b. De geschiedenis der ontdekking van zijne specifieke geneesmiddelen er tegen.
c. De voorzegging over den afloop der ziekte bij de toepassing zijner methode.
d. De schei- en artsenijbereidkunde van zijne geneesmiddelen.
e. De wijze hunner werking en de regels voor hun gebruik.
f. De geneeskundige geschiedenis van de *phosphorhoudende stoffen* in het algemeen.
g. De theorie der longknobbelvorming.
h. De geschiedenis en uitkomsten der behandeling met de specifieke geneesmiddelen tegen longtering.

(*) Consumption and Tuberculosis, their proximate Causes and specific treatment by the hypophosphites, upon the principles of stoechiological medicine. By John Francis Churchill. London, 1875. 614 p. 8°.

i. De aanwijzingen en het nut der specifieke inademingsmethode bij verschillende borstziekten.

Hierna volgen ‘Bijlagen’ - hoofdzakelijk ziektegevallen bevattende, en eene vrij uitvoerige naamlijst van geneesmiddelen die tot hiertoe *nutteloos* tegen longtering zijn beproefd.

Uit een en ander blijkt dat Churchill geen oppervlakkig werk heeft geleverd, maar *au fond* zijn onderwerp behandelt.

I.
De veelvuldigheid van de longtering en wat men over hare geneeslijkheid heeft gedacht.

Wat door den schrijver wordt gezegd betrekkelijk het veelvuldig voorkomen der tering heb ik niet noodig te herhalen. Het is ieder bekend, ook dat deze ziekte bij voorkeur hare offers zoekt onder individuen op den productieven leeftijd (20-45 j.) Meer belang boezemt zijne stellige verklaring ons in:

‘Na mijne ontdekking van de specifieke geneeskracht der *hypophosphiten* tegen knobbeltering (tuberculose), ben ik tot de overtuiging gekomen dat men de sterfte aan deze ziekte tot een minimum kan reduceeren; ja, dat *longtering*, even goed als *pokken*, kan worden *voorkomen.*’

Geene meening toch is vaster geworteld en meer algemeen, bij geneeskundigen zoowel als leeken, dan deze: *tering is ongeneeslijk.*

Vooral sedert men door eene verbeterde wijze van onderzoek der werktuigen binnen de borstkas, de tering, of longentuberkelziekte, heeft leeren onderscheiden van andere borstziekten, als *sleepende luchtpijp*- en *longontsteking*, die dikwijls genoeg herstellen, doch door de vroegere waarnemers voor *tering* waren aangezien, heeft men die ontmoedigende overtuiging verkregen.

Sommigen willen de *mogelijkheid* der herstelling ook voor longtering toegeven, doch in het *eerste* tijdperk dezer ziekte, d.i. indien men er vroeg genoeg bij is; maar zij ontkennen die toch voor verdergevorderde gevallen. Enkelen slechts meenen de mogelijkheid der *natuurgenezing* bij teringlijders te moeten aannemen, op grond der bevindingen door Boudet, Rogé, Valleix, Barthez, Rilliet, Hughes, Bennet en anderen verkregen bij de lijkopening van aan tering gestorvenen, namelijk der gevonden bewijzen van tot stilstand gekomen, of werkelijk plaatselijk genezen longzweren en longholten. De ondervinding heeft echter geleerd dat trots deze bewijzen van het streven der natuurgeneeskracht, bij de tot hiertoe gevolgde behandelingswijze der teringlijders, deze uitkomsten slechts hoogst zelden worden verkregen. Ja, een Engelsch geneesheer, specialiteit op dit gebied, Dr. C.J.B. Williams, legt het droevig getuigenis af, dat van de 7000 teringlijders door hem behandeld, de grootste meerderheid aan deze ziekte is overleden.

Die treurige uitkomst der *conventionele* behandelingswijze bij tering noopte Churchill tot een nader, geheel zelfstandig onderzoek, waarbij verrassende uitkomsten door hem zijn verkregen, die hij meent, trots allen tegenstand, en het welbekende 'fratrum gratia rara', opnieuw onder de aandacht te moeten brengen van leeken en geneeskundigen.

II.
De geschiedenis der ontdekking door Churchill van de geneeslijkheid der longtering.

Het wezen der aandoening die men *borsttering*, of longentuberculose noemt, is afzetting of uitzweeting, in de longblaasjes, van eene eigensoortige stof, die men knobbelstof noemt. Deze stof wordt, na langer of korter tijd, week en veroorzaakt ontsteking in de omringende weefsels, die de vernietiging der longcellen eindelijk ten gevolge heeft. Het eigenlijk wezen dezer stof en de oorzaken van die afzetting, in de longen en op andere plaatsen, heeft jarenlang de aandacht der geneeskundige waarnemers gespannen gehouden, en vele zijn de theorieën die men ervan heeft gegeven om ze te verklaren.

Volgens de meesten is de *tuberkel* een onvolkomen, of in ontleding verkeerende organische stof, die voor geene ontwikkeling vatbaar is. Het grondkarakter der *tuberculeuse constitutie*, of van den teringaanleg, is eene algemeene, aangeboren kwaadsappigheid, allengs ontstaan door stoornis bij bloedmaking en zenuwwerking.

Volgens deze opvatting zoude verder die kwaadsappigheid berusten op eene *speciale*, *ziekelijke verandering*, in de zamenstelling der *eiwitstoffen*, van het bloed bevat en die de hoofdbouwstoffen zijn der dierlijke bewerktuiging. Deze meening was althans algemeen de meest gehuldigde, toen Churchill begon (1855) te beproeven, om het raadsel der voorkoming en genezing van de tering op te lossen. Hij vroeg: 'Wat is de practische gevolgtrekking uit de hypothesen over de ziekte? Hoe kan men de afzetting der knobbelstof tegenhouden? Hoe is die bijzondere toestand van de tuberculeuse kwaadsappigheid te verbeteren? Hoe kan de gestoorde voeding en zenuwwerking, waarvan zij het gevolg is, worden voorkomen of verbeterd?'

In Februari 1855 praktiseerde Churchill in Havanna, en had van het begin af zijner praktijk in het bijzonder met onderzoekingen over tering zich beziggehouden. Naar aanleiding daarvan kwam hij tot de overtuiging, dat *knobbelziekte* en *teringaanleg* moeten berusten op stoornis in de eene of andere primordiale, scheikundige levensverrichting der bewerktuiging, en dat ziekelijke verandering der bloedmenging er een essentieel deel aan heeft. De onderzoekingen van Andral en Gavarret, later door andere waarnemers bevestigd, hadden echter geleerd, dat het bloed bij teringlijders, wat de *bewerktuigde stoffen* betreft geene veranderingen oplevert. Hij meende dus die te moeten zoeken in de overige

bloedbestanddeelen, de *organische stoffen.* Talrijke feiten toch heeft de ziektewaarneming leeren kennen betrekkelijk den genezenden invloed, dien het toevoeren van sommige ontbrekende bestanddeelen aan het bloed bij vele ziekten uitoefent. IJzer, zwavel, chloorzouten en alcaliën zijn dikwerf met vrucht toegediend. Deze allen zijn daarom ook beproefd tegen knobbelziekte, doch hiertegen zonder goed gevolg. Deze konden alzoo, dus redeneerde Churchill, van de proefneming worden uitgesloten. Zijne aandacht viel echter op de *phosphorbestanddeelen* der menschelijke levensmachine, en hij besloot deze te beproeven tegen tering. Men weet toch dat deze stof eene der standvastigste bestanddeelen uitmaakt der menschelijke bewerktuiging; maar dit is alles wat men er van weet. In welken toestand de phosphor in het bloed voorkomt, als phosphorzuur, moleculaire phosphor, of met andere organische stoffen verbonden, daar weet men niets zekers van.

De phosphorzure zouten (phosphaten) waren echter reeds lang met vrucht gebezigd tegen Engelsche ziekte (rachitis), en in 1849 was door Beneke er ook op gewezen als een geneesmiddel bij tering (tuberculosis). Doch de uitkomsten er mede verkregen voldeden bij deze laatste niet aan de verwachting.

Ook was *phosphor* door Barthez en Rillet tegen tuberculeuse hersenontsteking bij kinderen, doch evenzoo zonder gunstig gevolg aangewend (1802).

Zoo kwam Churchill tot de meening, of dan niet eene andere, gemakkelijk oxydeerbare en ligt oplosbare phosphorverbinding wellicht het geneesmiddel tegen tuberculose kon zijn. Zij leidde hem tot proefnemingen met de *hypophosphiten*, d.i. verbindingen van *onderphosphorzuur* met verschillende bases.

Churchill ging uit van deze hypothesen:

a. de neiging tot afzetting van tuberkelstof hangt af van de vermindering in het bloed van het *phosphorelement* (*phosphorlichy*)*;*

b. zoo eenig geneesmiddel de plaats kan vervullen van dit ontbrekende phosphorelement, moet het een gemakkelijk oxydeerbare en assimuleerbare phosphorverbinding wezen.

Tot deze theorie gekomen langs den inductiven weg ging hij deze nu door proefneming verder toetsen aan de practijk.

De keus moest worden gedaan uit de lagere oxydatiegraden van den phosphor, namelijk: *het phosphoroxydule*, het *onderphosphorzuur*, of *acidum hypophosphorosum*, en het *acidum phosphorosum.* De volgende beweegredenen bepaalden zijne keuze tot de *hypophosphiten*, of verbindingen van het onderphosphorzuur met bases. De roode phosphoroxyde toch is onoplosbaar, ook vormt zij verbindingen met bases die zeer moeijelijk oplosbaar en zeer onstandvastig van samenstelling zijn.

Het acidum phosphorosum moet als minder oxydeerbaar dan acidum hypophosphorosum, een lagere oxydatiegraad, vermoedelijk ook minder werkzaam wezen.

De zoutverbindingen evenwel van het *onderphosphorzuur*, met potasch soda en ammonia, zijn alleen èn oplosbaar, èn ligt oxydeerbaar, èn assimileerbaar.

Hij besloot alzoo zijne proeven te nemen met *acidum hypophosphorosum* in verbinding met eenigerlei basis, en begon met de *hypophosphis calcicus*, met het oog op de speciale verrichting dezer basis in de dierlijke huishouding. Om over de mogelijke schadelijke inwerking er van te kunnen oordeelen nam hij het eerst zelf in, beginnende met ½ grein en klimmende tot 6 grein opeens. Hij ondervond niet het minste nadeel en schreef het daarna voor het eerst als *geneesmiddel* voor (13 Maart 1855), bij eene jonge gehuwde vrouw van 19 jaren, die na haar bevalling knobbeltering had gekregen. Beide de longen waren overvuld met verweekte tuberkels. De eerste dag nam zij 1 grein hypophosphis calcicus, den derden dag werd geklommen tot 6 grein, en op den vierden dag reeds was er eene zeer merkbare verbetering in den toestand der algemeene verschijnselen, als koorts, zwakte, nachtzweet. Het uiterlijk vooral was zóó verbeterd, dat hare omgeving en ook Churchill zelf er verbaasd over waren.

Dit duurde tot den achtsten dag, toen de toestand verslimmerde en de patiente stierf ten gevolge van een doodsoorzaak *die niet voorzien en ook niet voorkomen kon worden*, namelijk *tuberculeuse doorboring van den darmwand.*

Het tweede geval betrof een jong meisje, te Havanna, dat een jaar na het begin der longtering tot hem kwam en waar alles vruchteloos was beproefd.

De verschijnselen waren sedert Febr. 1855 steeds toegenomen, zóódat zij in het begin van April de volgende verschijnselen had: groote vermagering, algeheel verlies van krachten en eetlust, rillingen en koorts des avonds, veel zweeten, vooral aan den hals en de borst, voortdurende kuch, bloedig opgeven, verminderde menstruatie.

Bij onderzoek bleek het bovenste derde gedeelte van de regter long, vooral aan de voorvlakte, met tuberkelstof overvuld te zijn. Men begon met 4 grein hypophosphis calcicus te geven, *daags*, en klom tot 10 grein.

Onder het gebruik er van *verbeterden spoedig alle verschijnselen.*

Met toevallige afbrekingen had zij deze medicatie volgehouden tot aan het einde van Mei. Eene maand later (einde Juni) was de patiente geheel vrij van alle ziekteverschijnselen, en waren ook die welke bij het onderzoek in April waren gevonden geheel verdwenen. Tien jaren later was het meisje, inmiddels gehuwd, nog volkomen gezond.

De eerste observatiën van Churchill - toen hij over zijn onderwerp mededeelingen deed in de Académie de Médicine de Paris - bedroegen 35. Van deze waren 9 volkomen hersteld, 11 waren zeer verbeterd, 14 waren gestorven en 1 was onder behandeling gebleven. Van de 9 genezenen waren er twee in het *eerste* tijdperk der ziekte; zes

in het *tweede*, d.i. hadden reeds *verweekte* tuberkels; de negende had eene belangrijke holte (vomica) in het bovenste gedeelte van de linkerlong. Deze laatste echter was nog na verloop van een jaar zóó wel, dat hij goed zijn werk kon doen; ook twee anderen bleven gezond; van de overigen vernam hij later niets. Van de 11 gevallen die alleen verbeterden, waren er 4 in het derde of laatste tijdperk der ziekte, met belangrijke longholten, bij een in beide de longen. Wat de 14 doodelijk afgeloopen gevallen betreft, waren er 6 bij wie reeds vóór men de behandeling begon talrijke en groote longholten bestonden, bij drie in beide de longen; één leed daarbij aan buikvliesontsteking en 7 aan diarrhé, waarschijnlijk met darmverzwering. Bij 7 patienten was de ziekte zeer uitgebreid en volgde de dood, binnen ééne maand na de behandeling; bij 4 andere binnen minder dan 2½ maand; bij één slechts dezer gevallen werd het leven nog 3 maanden gerekt.

De uitkomsten zijner behandeling waren, bij de meest ongunstige gevallen der ziekte, gelukkiger te Havanna dan in Europa.

Op grond nu dezer eerste waarnemingen verdedigde Churchill voor de Académie de médécine te Parijs, dato 2 Juli 1857, de volgende drie stellingen:

1. Het specifiek geneesmiddel voor de *tuberculeuse* kwaadsappigheid (de constitutionele oorzaak der longtering) bestaat in de toediening eener phosphorus-verbinding, die voor oxydatie gemakkelijk vatbaar en te gelijk assimileerbaar is. Hiertoe zijn de *hypophosphiten* de meest aangewezene.
2. Wanneer onder het gebruik der *hypophosphiten* de doodelijke afloop der ziekte toch plaats heeft, is dit toe te schrijven aan een te ver gevorderd tijdperk der ziekte, of aan *secundaire* bijkomende andere stoornissen.
3. In geen geval volgt de doodelijke afloop na het gebruik der hypophosphiten *door nieuwe afzetting van tuberkelstof*, tenzij in eene periode van het verlaten der behandeling.

Dat echter van het oogenblik af der toediening van de hypophosphiten eene *nieuwe afzetting van tuberkelstof niet meer plaats vindt*, acht Churchill het schitterendst *empirisch* bewijs voor de waarheid zijner theorie. Het verschil tusschen het vroeger standpunt der geneeskunde en dat na de ontdekking der hypophosphiten is volgens Churchill dit: wanneer men 10 teringlijders uitkiest, in zoodanigen toestand dat er geen twijfel over den aard van hun lijden *kan* bestaan, zoo is het zeker dat geen geneesheer zich zal vleijen bij de gewone behandeling er velen in het leven te zullen behouden, ja zelfs van er een enkelen te zullen *genezen;* wat hij vermag is hoogstens door de hulpmiddelen zijner kunst het leven der lijders dragelijk maken en te *verlengen.* Misschien dat er een of twee aan den dood ontkomen, maar hij zal toch nimmer vóóraf weten te zeggen aan *wie* deze gunstige uitzondering te beurt zal

vallen. Onder het gebruik van de hypophosphiten evenwel zullen er minstens 9 van de 10 genezen, in het eerste tijdperk der ziekte, en kan de tiende, als exceptie, teruggebragt worden tot eene valsche diagnose. De voorzegging der uitkomsten van de behandeling met *hypophosphiten* is echter geheel afhankelijk van de uitgebreidheid der aandoening en van de bijkomende, toevallige stoornissen.

III.
Over de voorzegging van den afloop der longtering onder den invloed der behandeling met hypophosphiten.

De hypophosphiten zijn alzoo volgens Churchill het *specifiek* geneesmiddel tegen tering, *doch onder bepaalde voorwaarden;* zóó lang echter als die voorwaarden bestaan is de *voorzegging* van den afloop dezer ziekte *altijd* gunstig.

De eerste voorwaarden, waarvan de gunstige uitkomst athangt, zijn eene niet te groote *uitgebreidheid van de aandoening* en een niet te ver gevorderd tijdperk der ziekte.

Onder de 79 gevallen, in een jaar te Parijs door hem behandeld, (1807), bepaalde zich de tuberculose bij 25 tot ééne long. Van dit cijfer werd bij 17 de toestand geregeld verbeterd, van wie 11 geheel herstelden; bij 6 was de verbetering niet van duur, waarvan er 3 stierven. De overige 54 hadden tuberkels in *beide* de longen. Van dezen leverden 25 het bewijs van voortgaande verbetering, waarvan 17 geheel herstelden. Bij 29 was de verbetering van den toestand slechts van tijdelijken duur, van dezen stierven er 19. Alzoo, indien slechts *één* long is aangedaan stond de kans van *herstel* tot *dood* als 11 - 3 en bij aandoening van *beide* de longen, als 17-19. Lijders in het *eerste* tijdperk der ziekte herstelden allen zonder uitzondering. Wanneer de ziekte het tweede tijdperk nog niet had overschreden en slechts ééne long was aangedaan, volgde ook de genezing zonder uitzondering, bij *alle* gevallen; tenzij de lijders aan buitengewone ongunstige uitwendige hygiènische omstandigheden waren blootgesteld. Bij 32 zoodanige patienten waar *beide* de longen waren aangedaan, genazen er 13, verbeterden er 5 en bleven er slechts 14 ongenezen waarvan er 9 overleden. Bij 17 andere patienten was de ziekte in het *derde* tijdperk; van deze hadden 6 slechts ééne long aangedaan en hadden er 3 *longholten.* Van deze verbeterden er 3 herstelden er 3 en stierven er 11. De uitkomsten bij lijders in het *derde* tijdperk waren overigens gunstiger in de *gewone* praktijk, d.i. bij die standen welke onder gunstige hygiènische voorwaarden verkeerden, dan in de gasthuizen.

Drie gevallen van genezing verkreeg Churchill door zijne behandeling bij patienten *met holten in beide de longen.* Bij gevallen waar de

ziekte ontwijfelbaar op *erfelijke* dispositie berustte, verkreeg hij 5 genezingen tegen 1 overledene; bij gevallen van *twijfelachtigen* erfelijken aanleg 12 genezingen tegen 5 overledenen. Zijne ondervindingen leidden hem alzóó, in het algemeen, tot de overtuiging, dat de *erfelijke* longtering meer nog onder den genezenden invloed ligt der hypophosphiten dan de niet erfelijke. De voorzegging was in het algemeen gunstiger voor *kinderen* dan volwassenen. Van de eersten genazen 9 van de 10, en velen zelfs die reeds in het *derde* tijdperk der longtering verkeerden zag hij onder zijne behandelingswijze geheel herstellen. In hooge mate evenwel wordt de behandelingswijze met hypophosphiten geïnfluenceerd door andere gelijktijdig bestaande ziekten (complicatiën). Sommigen zijn de noodzakelijke gevolgen van het teringlijden zelf, b.v. diarrhé, bloedspuwing, het uitblijven der regels, braking, vetontaarding van de lever, nieraandoeningen. Andere zijn niet direct met het oorspronkelijke lijden samenhangende, doch toevallig slechts gelijktijdig en mede verloopende aandoeningen; b.v. tusschentijds optredende ontstekingen van verschillende deelen van de ademhalingsorganen. Wat de eerstgenoemden betreft, heeft men in betrekking tot de voorzegging in het oog te houden, hun aard, hunne intensiteit en het tijdperk der ziekte waarin zij optreden. *Zuchtige zwelling der ledematen* is altijd een zeer ernstig bijkomend verschijnsel en duidt meestal op doodelijken afloop. Bij 4 zoodanige gevallen evenwel zag Churchill er nog herstellen, waarvan zelfs een in iedere long eene holte had. Dezelfde ongunstige beteekenis heeft de *spruw.*

Bloedspuwing maakt de voorzegging minder gunstig, indien zij optreedt bij daartoe zeer voorbeschikte individuen; omdat zij altijd tot voorzichtigheid dwingt bij de toediening der hypophosphiten en daarbij met het gevaar dreigt van het optreden van ééne enkele *doodelijke* longbloeding. Een voortreffelijk middel bij bloedspuwing vond hij in de toediening van scheikundig zuiver *acidum pyrogallicum*, alle uur één grein of 2 grein, op één ons mixtuur. Sedert Churchill den weldadigen invloed hiervan leerde kennen (1863), heeft hij slechts twee patienten ter oorzake van bloedspuwing zien bezwijken, terwijl hij vóór dien tijd ieder jaar verscheidene er aan zag sterven.

Braking kan twee oorzaken hebben. In het begin der longtering wordt zij meestal, *sympathisch*, door den hoest teweeg gebracht; zij heeft dan geene ernstige beteekenis. Minder gunstig is het indien zij op den geprikkelden toestand der spijsverteringswerktuigen berust. Deze braking gaat gewoonlijk gepaard met groote zwakte, tengevolge van voedingstoornis. In sommige gevallen staat ook de braking in verband tot nieraandoening. Bij de beide laatstgenoemde gevallen is de voorzegging minder gunstig dan bij de eerste.

Hectische koorts en nachtzweet. Deze verschijnselen hangen grootendeels af van etteropslorping, en den overgang dezer stof in het bloed. Wanneer echter het ziekteproces nog niet ver is gevorderd, ver-

dwijnen zij onder het gebruik der hypophosphiten. Maar wanneer de ettervorming zeer uitgebreid is, in een ver gevorderd tijdperk der ziekte, zijn deze alléén niet voldoende, maar moeten zij verbonden worden met *inademingsmiddelen.*

Diarrhé, in het begin of het verder beloop der ziekte - indien zij niet afhangt van *darmverzwering* - verbetert meestal door het gebruik der hypophosphiten, alléén of in verband met andere bekende middelen. Hierdoor wordt dus de voorzegging in de gegeven gevallen niet ongunstig geïnfluenceerd.

Uitputtende diarrhé evenwel is een doodelijk teeken.

Ontaarding van de lever is een ongunstig verschijnsel, indien zij eene belangrijke uitgebreidheid bezit.

Ontsteking van het strottenhoofd is altijd als een zeer ongunstig en volstrekt ongeneeslijk verschijnsel beschouwd. De behandeling met de hypophosphiten en de specifieke inhalatiën, (waarvan nader), hebben echter Churchill overtuigd, dat zij zeer wel, in vele gevallen, voor herstel vatbaar is.

Het ophouden der regels is een verschijnsel, dat, in de meerderheid der gevallen, de voorzegging niet ongunstig maakt.

Na al het voorafgaande meent Churchill, op grond zijner bijzondere ondervindingen, het volgende te mogen aannemen:

1°. Bij het tegenwoordig standpunt der kennis van de geneeskunst der longtering, eindigen, zoo niet de hypophosphiten daartegen worden gebezigd, bijna alle gevallen, in welk tijdperk ook der ziekte, *doodelijk.*

2°. De buiten de laatstgenoemde tot hiertoe tegen deze ziekte gebezigde geneesmiddelen doen niets af, als toevallige, bijkomende andere stoornissen bestrijden. De herstellingen, of verbeteringen, bedragen nog ter naauwernood 1 procent.

3°. Onder de toepassing der hypophosphiten evenwel heeft men evenveel grond om bij longtering over den afloop ervan te oordeelen, als bij iedere andere ziekte.

Die grond is de uitgebreidheid der longaandoening en het bestaan of niet bestaan van complicatiën der ziekte.

4°. Bij het niet bestaan der laatste kan men, wat de voorzegging betreft, het volgende aannemen:
Longtering in haar *eerste* tijdperk herstelt meest altijd, zonder uitzondering, onder het gebruik der hypophosphiten.
Ook in het *tweede* tijdperk is dit het geval, indien slechts ééne long is aangedaan; er herstellen althans 99 procent dier lijders.

5°. *Ieder longteringlijder kan herstellen indien de specifieke geneesmethode intijds wordt toegepast.*

6°. Teringlijders, die in het *derde* tijdperk der ziekte zijn, doch bij wie slechts één long is aangedaan, *kunnen herstellen* onder het gebruik van hypophosphiten.

8°. Wanneer *beide* de longen zijn aangedaan, in het *tweede* tijdperk,

hangt het tot stilstand komen van het ziekteproces af van twee voorwaarden: *a*) dat alvorens verbetering in de verschijnselen is verkregen door het gebruik der hypophosphiten, en dat tevens de specifieke inademingsmethode in toepassing is gebracht.

9°. Ook wanneer er longholten zijn in *beide* de longen is nog in enkele gevallen (exceptionele) genezing gevolgd.

10°. In tegenstelling van elke andere behandelingswijze kan van die met de hypophosphiten worden gezegd, dat de gunstige uitkomsten vooral bij *kinderen* het schitterendst voorkomen.

11°. Ook bij hereditaire dispositie zijn de kansen gunstiger dan waar die erfelijke voorbeschiktheid niet bestaat.

IV.
Schei- en artsenijbereidkundige opmerkingen over de hypophosphiten.

De hypophosphiten zijn schei- en artsenijbereidkundig bij vele geneeskundigen niet voldoende bekend; ook in de geschriften der geneesmiddelleer zijn zij slechts oppervlakkig behandeld. Door zeer velen worden *hypophosphiten* en *phosphaten* met elkander verward. Nu is *phosphorzuur* (PO5) - een bestanddeel der *phosphaten* - volkomen met zuurstof verzadigde phosphor, die dus als volledig geoxydeerd geene afiniteit meer tot zuurstof bezit. Het onderphosphorzuur daarentegen - (PO) het bestanddeel der hypophosphiten, - is *phosphor* op *den laagsten* trap van oxydatie, en bezit deswege bijna evenveel verwantschap met zuurstof als de phosphor.

Hypophosphiten en *phosphaten* verschillen daarom algeheel ook wat hunne *scheikundige reactie* aangaat. Zij gelijken op elkaar als diamant op steenkool, zwavel op vitriool, of azijn op suiker. Het *verschil* van hun *gebruik* en van hunne *werking* in de dierlijke bewerktuiging stemt daarmede ook overeen.

De *phosphaten* in het dierlijk lichaam zijn waarschijnlijk óf componenten van volkomen ontwikkelde weefsels, óf producten der teruggaande omzetting van samengestelde organische stoffen, der retrograde metamorphose.

In het laatste geval zijn zij het *residu* der scheikundige processen waardoor de levensverschijnselen voortdurend worden onderhouden, *de asch van het levensfornuis.* Deze asch, dit *phosphatisch element,* moet het product zijn der oxydatie van eene andere phosphorverbinding, het *phosphide-element*, dat in de bewerktuiging aanwezig moet wezen.

Een punt van gewicht is het daarom, dat men bij het gebruik der hypophosphiten *zeker* zij van de scheikundige zuiverheid dezer geneesmiddelen.

Dit is van te meer belang, omdat zij behooren tot bereidingen die het meest worden vervalscht. Van de 10 hypophosphiten, uit verschillende apotheken verkregen, vond Churchill slechts 3 soorten die

scheikundig zuiver waren; de andere bevatten *carbonaten*, *phosphaten*, of *vrij kalkoxyde.*

Ook wordt zeer dikwijls in plaats van hypophosphis natricus, *hyposulphis natricus* bij vergissing of uit onkunde voorgeschreven. Het niet slagen van vele proefnemers met de genoemde geneesmiddelen waren dan ook, zegt Schr., hoofdzakelijk hieraan toe te schrijven, dat zij òf in het geheel geene *hypophosphiten* hadden gebezigd, òf algeheel verontreinigde bereidingen gebruikten.

De scheikundige zuiverheid laat zich aan de volgende eigenschappen kennen. *Hypophosphiten* zijn in water oplosbaar; sommigen evenzoo in alcohol. De meeste vervloeien in de lucht. Zij worden uit hunne waterige oplossing niet neergeploft door barythzouten, door strontiaan of kalkwater. Hunne belangrijkste scheikundige eigenschap is hunne groote oxydeerbaarheid. Bij hoogeren of lageren warmtegraad reduceeren zij daarom bijna alle metaalverbindingen tot metallisch *phosphide* of tot een lageren oxydatiegraad. Uit chloorgoudoplossing praecipiteeren zij het goud. Met nitras argenti geven zij een wit praecipitaat, dat onmiddellijk bruin wordt en metallisch zilver afzet.

Vermengd met acidum hydrochloricum en een overmaat eener oplossing van kwikchloride, volgt een nederplofsel van *calomel,* en indien het kwikzout niet in overmaat aanwezig is, wordt kwik in metaalstaat gepraecipiteerd. Evenzoo worden onder langdurige koking koperzouten door hypophosphiten gereduceerd. Eene koude oplossing van permanganas kalicus wordt meestal onmiddellijk ontkleurd door hypophosphiten. Brichromas kalicus wordt er bij verwarming door ontleed onder de vorming van een groen nederplofsel van chromiumoxyde. Een mengsel van hypophosphis calcicus met chloras- of nitras kalicus geeft een ontplofbaar poeder. Lucifers, die door wrijving ontvlammen, kan men maken uit een mengsel van hypophosphis calcicus, sulphur en chloras kalicus. Hypophosphiten oxyderen onder ontploffing:

a. wanneer hypophosphis natricus wordt verhit met alcohol en zwavelzuur;

b. wanneer hypophosphis kalicus tot droogwordens toe wordt uitgedampt met acidum nitricum. Rookend salpeterzuur doet de hypophosphis calcicus vuur vatten. Eene kleine hoeveelheid van eenigerlei hypophosphite-verbinding boven een brandende bougie gehouden vat vuur en verbrandt met eene kleine vlam.

In de genoemde opzichten verschillen nu de scheikundige reactiën der hypophosphiten met die der *phosphaten.* Zoo geven de laatsten met nitras argenti een *geel* praecipitaat van *phosphorzilver*; terwijl de hypophosphiten het zilver metallisch reduceren.

Van de *phosphiten* verschillen de *hypophosphiten* hierin, dat de *eersten* bijna geheel onoplosbaar zijn en praecipitaten geven in strontiaan, baryt en kalkoplossingen. Daar zij echter, even als de laatsten, eene groote

verwantschap bezitten met oxygenium, hebben ook de *phosphiten* eene gunstige werking, doch niet zóó duidelijk en zóó krachtig als de hypophosphiten. Zij die beweren dat de hypophosphiten *geenerlei* werking uitoefenen, noch ten goede noch ten kwade, hoelang ook gebruikt en in welke giften ook toegediend, hebben, zegt Churchill, met onzuivere bereidingen te doen gehad.

Op grond zijner ondervinding heeft hij zich bepaald tot het uitsluitend gebruik van *hypophosphis calcicus*, *natricus* en *chinicus.* Het gebruik der hypophosphis kalicus en ammoniacus brengt gewoonlijk vermeerdering der expectoratie teweeg. In sommige gevallen zijn zij daarom van nut om chronische ontstekingsexsudaten te resolveeren. Ook door vele andere waarnemers is dit feit geconstateerd. Gevallen van *asthma* die op chronische bronchitis berusten, kunnen aldus met goeden uitslag behandeld worden. Indien de hypophosphis calcicus de *expectoratie te snel* supprimeert, hetgeen soms gebeurt, zoo vervangt men dit middel tijdelijk door *hypophosphis natricus.* De *hypophosphis calcicus* is echter altijd verkieslijk in gevallen waar tevens diarrhé bestaat, ook voor kinderen en zwangeren.

Soms bezigt Churchill met nut de hypophosphis aluminicus, tegen *diarrhé* en bij etterachtige fluimlozing.

Hypophosphis chinicus vond hij van nut tegen beginnende phthisische diarrhé *bij jonge kinderen*, en om den aard der expectoratie gunstig te wijzigen. Ook dáár waar de andere hypophosphiten slecht worden verdragen kan dit middel van nut wezen. De hypophosphis chinicus is van wasaardige consistentie en vat vuur bij verwarming.

Bij duidelijk uitgedrukte verschijnselen van *ware anaemie* en *chlorose* overtreft de hypophosphis ferricus alle andere praeparaten in gunstige werking. De hypophosphis manganesicus werkt minder krachtig dan het eerstgenoemde, maar is toch verkieslijk, bij analoge gevallen, die met stoornis der leververrichting gepaard gaan.

Het werkzaam beginsel van alle hypophosphiten is de *phosphor.* Doch terwijl de gift van 1 grein *phosphor*, op eens of meermalen herhaald, *doodelijke* gevolgen zou hebben - worden veel hoogere giften aan hypophosphiten gebonden, goed verdragen. *Tien* grein hypophosphis calcicus of natricus, vertegenwoordigen b.v. 3-4 grein phosphor, en deze gift kan niet slechts zonder eenig gevaar worden gegeven, maar met groot nut zelfs langen tijd achtereen. Ja, Churchill heeft in enkele gevallen 45 grein (= 18 grein phosphor) door absoluut zuivere hypophosphiten zonder eenig nadeel toegediend.

De ontdekking der physiologische en geneeskrachtige werking van de hypophosphiten heeft aldus voor teringlijders een onschadelijk middel ter beschikking gesteld van onvergelijkelijk vermogen; een dat den geneesheer het waarschijnlijk hoofdbeginsel van alle levensverschijnselen in vele gevallen kan doen beheerschen. De hypophosphis chinicus be-

vat de geringste hoeveelheid *phosphor* van alle overige hypophosphiten (1 grein = 1/20 grein phosphor.)

In die gevallen waar de andere hypophosphiten te prikkelend zijn, en ook bij reeds vergevorderde gevallen van phthisis, vindt de hypophosphis chinicus zijne bijzondere aanwijzing.

V.
De wijze van werking der hypophosphiten en de regelen die men in acht moet nemen bij hun gebruik.

De wijze waarop de hypophosphiten werken is tweeledig. Churchill noemt ze *physiogenisch* en *pathogenisch.* De *physiogenische* werking bestaat in het *versterken* of *verzwakken* van deze of gene normale verrichting, zonder dat die werking een ziekelijk karakter bezit. De *pathogenische* werking daarentegen bestaat in het voortbrengen van artsenijziekteverschijnselen. Een der eerste werkingen van de hypophosphiten (calcicus en natricus) is eene *verhooging van de zenuwenergie* en *het voortbrengen van een tot voor dien tijd ongekend gevoel van rust.* Hoe zwakker en hoe meer geprikkeld van zenuwen het individu is dat deze geneesmiddelen gebruikt, des te duidelijker en te eerder treedt de genoemde werking op. Het tweede verschijnsel is *verbeterde eetlust*, die in sommige gevallen tot *honger* klimt, verbeterde *spijsvertering* en *geregelder darmwerking.* Dit alles heeft eene *betere bloedmaking* ten gevolge - zoowel kwantitatief als kwalitatief - en verbetert aldus tevens de maandelijksche zuivering. De patient neemt spoedig toe in zwaarte, zonder juist vetter te worden. Het haar begint weer te groeien en zijn vroegeren glans terug te krijgen. *Bij het tanden krijgen van jonge kinderen* bevordert het gebruik der hypophosphiten krachtig dit proces. Kinderen in de dentitie-periode, die bleek zien, vermageren, aan koorts en diarrhé lijden, restaureeren zeer spoedig onder het gebruik der hypophosphiten. Het gelaat neemt toe in volheid en bloei van uiterlijk aanzien. Ook verschijnselen van geslachtszwakte en andere daarmede gepaard gaande, verbeteren onder het gebruik der hypophosphiten. *In het algemeen kan men zeggen dat de hypophosphiten* de *zenuwenergie verhoogen en tot de krachtigste bloedmakende middelen behooren.* Wanneer de hypophosphiten te lang zijn gebruikt, of in te groote giften worden toegediend, zal dan ook de *ziekelijke* artsenijwerking het eerst op het gebied van het zenuwleven zich voordoen. De lijders, die eerst een allengs toenemend gevoel van kracht hadden ondervonden, beginnen nu over zwakte te klagen, over vermoeidheid, over vage of dwalende pijnen in de ledematen, slaapzucht enz. Dit gevoel van vermoeidheid kan tot algeheele afmatting toenemen. Daarna ontstaan hoofdpijn, of duizelingen, gezichtsstoornis, geluiden in het oor, koorts. - Ook de spijsvertering is gestoord en de etenstrek, die eerst zeer verhoogd was, vermindert en verdwijnt eindelijk geheel. Wanneer men

bij het optreden der genoemde verschijnselen de dosis niet vermindert of het middel niet weglaat, treden eindelijk verschijnselen op van stoornis der circulatie in de borstkas, en heeft men kans om bloedspuwing te zien ontstaan. Meestal gaat, als waarschuwend verschijnsel, neusbloeding vooraf. Anderen weder krijgen aambeien, of deze treden bij hen die ze vroeger hadden op nieuw te voorschijn; bij sommigen zelfs ontstaat *bloeddiarrhé.*

Op twee verschijnselen vooral moet men letten: de *opgezetheid* en roodheid van het galaat en de *neusbloeding.* Waar deze zich voordoen moet men de gift der hypophosphiten verminderen, of een tijd lang met haar gebruik ophouden.

Het tot hiertoe gezegde wordt bevestigd door de aangevoerde getuigenissen van een groot aantal beroemde geneesheeren, binnen en buiten Europa; ook onze ervaring bevestigde het. Na het voorafgaande kunnen gemakkelijk bepaalde en juist omschreven regelen worden afgeleid voor de specifieke behandeling der longtering, volgens de methode van Dr. Churchill.

Men moet nimmer vergeten dat het gebruik der hypophosphiten verhooging der functie van het zenuwleven, der bloedmaking en voeding allengs ten gevolge heeft.

Hieruit is het dan ook duidelijk, dat de genezende werking dezer stoffen, die door wijziging van het voedingsproces werken, niet binnen een zeer kort tijdsverloop, b.v. binnen eenige dagen, zal kunnen plaats vinden. De eerste regel dien men in het oog moet houden is: dat men de hypophosphiten in zóódanige dosis toediene, dat er de reeds genoemde *gunstige* (physiogenische werking) door worde teweeg gebragt, zonder dat de ziekmakende (pathogenische) volgt. De tweede is om den patient zoolang mogelijk onder de gunstige inwerking van het middel te houden.

De derde, dat men bijkomende ziekten van anderen aard, door doelmatige middelen bestrijde. Een vaste onveranderlijke dosis waarin het middel moet worden gegeven, is moeilijk te bepalen. Churchill begint gewoonlijk met eene gift van één grein daags, om allengs te klimmen tot zes of zeven greinen per dag. De *syrope de hypophosphite de soude*, van Swann te Parijs, bevat 1 grein hypophosphite op een theelepeltje; 1 ½ grein op een paplepel; 3 grein op een eetlepel - zoodat de gift dezer syrope is, van een theelepeltje tot een paplepel, een halve of 3 eetlepels toe.

Wanneer men met kleine giften begint is men het zekerst dat geen schadelijke artsenijwerking zal optreden. Voor vrouwen is de halve dosis meestal voldoende die voor mannen wordt gebezigd. Voor kinderen van 5-7 jaren is de gebruikelijke dosis 1-2 theelepeltjes *syrope*, of één tot twee grein hypophosphite per dag; beneden de 7 jaren □ grein tot 1 grein daags. Voor kinderen beneden de twee jaar mag de dosis van □ grein niet worden overschreden en moet het

middel iederen tweeden of derden dag achterwege worden gelaten. Om nu precies grein te geven bij het gebruik der *syroop,* heeft men slechts noodig een theelepeltje der syroop te vermengen met 4 theelepeltjes water en dan van dit mengsel 1 theelepel te geven.

De *syrope de hypophosphite de fer* bevat de helft minder hypophosphite dan de andere syropen; d.i. bevat op 1 theelepeltje ongeveer ½ grein, op een paplepel ¾ grein en op een eetlepel 1 ¼ grein.

De *pilules de hypophosphite de chinine* en de *hypophosphite de manganese,* bevatten *ieder* één grein der genoemde zouten op één pil.

De syropen zijn geheel vrij van alle medicijnsmaak en kunnen òf op zich zelf, óf met water, melk, thee en koffij, naar believen worden genomen. Dit geldt echter niet van de staalsyroop, die alleen met water genomen kan worden. De beste tijd om het geneesmiddel te nemen is onmiddellijk vóór of na den maaltijd, of na het ontbijt. De onmiddellijke invloed door deze geneesmiddelen teweeg gebracht verschilt zeer voor verschillende patienten. Men doet dus voorzichtig met slechts allengs, b.v. iederen tweeden of derden dag met de dosis langzaam te klimmen; zóólang tot zich duidelijk de beschreven verschijnselen voordoen.

Dit *verzadigingspunt* bereikt hebbende blijft men dan een week bij deze gift staan, om het daarna eens voor een paar dagen weder weg te laten. Hierna kan men weder met hoogere of lagere dosis beginnen. Wanneer voeding en bloedmaking zichtbaar zijn verbeterd, zwakte en vermoeienis afnemen en slechts de hoest en het opgeven nog overblijven, kan men volstaan met een of twee dosis *per week.* Zelfs indien *alle* verschijnselen geweken zijn, is het goed als voorbehoedmiddel een- of tweemaal 's weeks eene dosis te nemen. Velen kunnen er ook in het geheel niet buiten.

De verbetering in den toestand van een teringlijder, onder het gebruik der hypophosphiten, of bij zenuwzwakte, heeft langzaam en slechts trapsgewijze plaats. Hoe verder de ziekte reeds was gevorderd toen de behandeling begon, des te gradueeler zal de verbetering zijn, en des te bedenkelijker zoude ook een te sterke inwerking der geneesmiddelen wezen. Deze laatste omstandigheid is des te gewigtiger aangezien het teweeg brengen, door de genoemde geneesmiddelen, van *een staat van algemeene volbloedigheid*, de eerste voorwaarde is voor hunne geneeskracht, maar deze volbloedigheid ten andere tevens eene voorbeschikkende oorzaak kan worden van congestie in het longweefsel, waarbinnen de knobbelstof besloten ligt, en der verweeking dezer laatste. Zoo zegt Churchill dikwerf de grootste nadeelen te hebben gezien van een te *ruim* gebruik, in ongepaste giften, van de hypophosphiten. In het bijzonder bij voorbeschiktheid tot bloedspuwing moet men de werking der genoemde geneesmiddelen nauwkeurig nagaan. Zij is echter geene reden om het gebruik ervan na te laten. Integendeel, dikwerf ziet men de neiging tot bloedspuwen onder het gebruik verminderen, vooral wanneer zij

berust op zwakte en dunheid van het bloed (gemis aan vitalileit en plasticiteit). Churchill heeft vele waarnemingen ervan medegedeeld, terwijl na hem ook andere waarnemers het feit hebben bevestigd.

In de meeste gevallen evenwel is zij een reden om voorzichtig te wezen met de hypophosphiten, waaraan vooral leeken moeten herinnerd worden, die meestal meenen dat men van een *goed* geneesmiddel nooit *te veel* kan nemen.

Men moet zich verder niet laten ontmoedigen, indien de heilzame werking der hypophosphiten niet zoo terstond blijkt. De eerste teekenen van verbetering doen zich echter gewoonlijk reeds voor in de eerste week van hun gebruik. In enkele exceptioneele gevallen evenwel kan het zes weken duren voor de eerste verbetering in den toestand wordt waargenomen. Nu eens geldt die verbetering alle verschijnselen der ziekte, dan weder enkele, of slechts een enkel verschijnsel. Soms is verbetering van den eetlust het eerste, dan weder de vermindering der zwakte, van den hoest, van den slaap of van de koortsigheid. Hoe jonger de patient is en hoe recenter het ziektegeval, des te eerder zal de verbetering zijn waar te nemen. Men moet echter het begin der ziekte niet rekenen van den tijd af dat de lijder zelf zich ziek meldde, maar van den tijd af dat het eerst de hoest is opgekomen of bloed is opgegeven. In die gevallen waar men binnen den aangegeven termijn geene verbetering opmerkt, is dit meestal hieraan toe te schrijven: dat *gelijktijdig andere geneesmiddelen werden gebruikt*, *die de werking der hypophosphiten neutraliseeren*; hiertoe rekent Churchill de volgende: alcalische mineraalwateren, zwavel- en zwavelhoudende stoffen, staal en staalwateren, - die nog daarenboven dubbel gevaarlijk zijn, omdat zij op den duur longencongestie teweegbrengen en bloedspuwing: - rattenkruid en andere metaalverbindingen, alcoholische dranken, levertraan, bittere stoffen, verdoovende middelen (opium en morphine), zuren. Men neme dus de hypophosphiten nooit in verbinding met andere *niet-in-differente* stoffen.

Het kan gebeuren, dat de patient, of zijn geneesheer, uit sommige verschijnselen die na het gebruik der hypophosphiten zich opdoen, het besluit trekt dat zij kwaaddoen, en daarom er mede ophouden. Bij kinderen en hoogst gevoelige gestellen, bij wie de hypophosphiten in den *morgen* worden toegediend, zullen b.v. klachten kunnen oprijzen over rusteloosheid en slapeloosheid. Deze klachten zullen ophouden indien men het geneesmiddel op eenen anderen tijd toedient, b.v. bij het naar bed gaan. In andere gevallen neemt wel de eetlust toe, maar verbetert niet in verhouding hiermede de *spijsvertering.* Men schrijft dit aan de hypophosphiten toe en het geneesmiddel wordt weggelaten. Doch indien men den patient zachtkensaan meerdere voedsels geeft, doch niet op eens zooveel als zijn eetlust verlangt, zal het

verschijnsel verbeteren. Andere stoornissen der maagwerking kan men toeschrijven aan de onzuiverheid van het gebezigde geneesmiddel.

Daar is nog iets anders waarop Churchill oplettend maakt, d.i. *de inbeelding der lijders bij het gebruik der hypophosphiten.* Sommigen meenen dat een zoo smakeloos poeder, of een zoo zoet smakend siroopje eigenlijk geen *geneesmiddel* kan zijn, terwijl anderen weer allerlei overdreven voorstellingen koesteren - die tot allerlei vermeende gewaarwordingen aanleiding geven - over de werking van een specifiek nieuw geneesmiddel.

Met hypophosphiten kan de tering worden genezen onder ieder klimaat en in alle wereldstreken. Gunstige klimaatverhoudingen bevorderen natuurlijk de genezing, maar klimaatverhoudingen alléén zullen nooit tering genezen:

'Whether the patient is living South or North, consumption left to itself or treated by the ordinary means, ends in the same way. It is only a question of time.'

Dáár waar gunstige klimaatverhoudingen op zich zelve reeds sommige verschijnselen minder lastig maken, b.v. in den zomer, moet men daarom nooit hierop alléén vertrouwen, en in dezen tijd b.v. het gebruik der hypophosphiten nalaten. *Integendeel*, het is dan juist de gunstige tijd om ze met goed gevolg te nemen. Gelijkmatigheid van temperatuur der lucht, waarin de patient leeft, is ook bij het gebruik der hypophosphiten van overwegend belang.

Snelle afwisselingen van temperatuur moet men zorgvuldig vermijden; dit geldt ook van bed en kleeding; open vensters bij dag of bij nacht zijn verderfelijk.

Churchill is ook zeer tegen het nemen van *baden*, in het algemeen, bij teringlijders, in het bijzonder van het zoogenaamde sponsbad of afsponsen met natte koude sponsen.

Wat de diëet betreft heeft hij geene strenge bepalingen, als dat wat *prikkelt* en *zwaar verteerbaar* is vermeden moet worden; overigens is *rust* voor de lijders nuttiger dan veel active beweging.

Zeer behartigingswaardige wenken geeft Churchill voor *herstelde* lijders. Zij komen hierop neder, dat deze evenzeer de meest mogelijke voorzichtigheid in acht moeten nemen als zij die van een gebroken arm of been herstellende zijn.

Hoezeer nu ook de *hypophosphiten* het specifiek geneesmiddel zijn tegen vele gevallen van constitutioneele knobbeltering, volgt daaruit nog niet dat zij daartegen uitsluitend van toepassing zijn. Integendeel, als een middel dat de zenuwkracht, de voeding en bloedmaking zoo

krachtig bevordert, kan het ook nog tegen vele andere ziekten met groot nut worden toegepast.

Churchill, in overeenstemming met andere waarnemers, roemt in het bijzonder nog hunne genezende werking bij de volgende stoornissen:

a. Bij alle toestanden, zegt hij, van *zenuwzwakte*, *sleepende ruggemergsaandoeningen, spermatorhoe*, worden met groot nut gegeven de *hypophosphis ferri*, *manganesii*, *calcicus*, *kalicus*, *natricus*, *chinicus* en *barythae*, in verband met *levertraan.* Een theelepeltje levertraan, met 15 grein hypophosphis natricus, 2 tot 3 maal daags, kan bij beginselen van *hersen- en ruggemergsverweeking* het proces tot staan brengen, en hersen- en spierkracht weder herstellen. Dit effect is door verschillende waarnemers geconstateerd (Chrichton, Parigot, Poussel, Radcliffe).

b. Bij sommige *bloedziekten*, als *bleekzucht* en *bloedarmoede*, in ieder harer vormen, werken de hypophosphiten hoogst weldadig.

c. Bij *vertraagde tanduitbotting bij kinderen*, *Engelsche ziekte* en *zwakte tijdens zwangerschap en zoging*, komen vooral te pas de *hypophosphis ferricus* en *chinicus.*

d. Bij *sleepende luchtpijpontsteking* en de gevolgen van *longontstekingen*, bij *zwakte* ten gevolge van bloedarmoede en gestoorde voeding;

e. tegen *sleepende leverontsteking* zijn hypophosphiten nuttig.
De hypophosphiten toch oefenen ook eene specifieke werking uit op de galafscheiding.

f. Tegen *hardnekkige tropische koortsen* is de *hypophosphis chinicus* op zijn plaats. Patienten die zeer verzwakt zijn door langdurig verblijf in tropische streken, wordt door Churchill dit middel ten warmste aanbevolen.

VI.
De inademingsmethode van Churchill en hare geneesmiddelen.

Tot een tweede, essentieel gedeelte der specifieke geneesmethode van tering, door Churchill ontdekt en toegelicht, behoort de *inademingskuur*, niet slechts tegen *knobbellongtering* maar ook tegen andere gebreken der werktuigen binnen de borstkas. Terwijl het inwendig gebruik der hypophosphiten uitsluitend op het *algemeen gestel verbeterend werkt*, doen zulks ingeademde artsenijstoffen *plaatselijk* op de ziekelijke luchtwegen. Inademing van geneeskrachtige stoffen is daarom reeds sedert lang bij borstlijden in toepassing gebracht. Eerst beproefde men de inademing van verschillende *gassen*, daarna van *zeewater* en van in water opgeloste geneesmiddelen, in stof- of dampvorm, door verstuiving van vochtdeelen in de luchtwegen gedreven. De daarvoor gebezigde werktuigen (pulverisateurs) werden door Dr. Sales Girons het eerst ontdekt en hebben de plaatselijke inwendige behandeling der longgebreken zeer gemakkelijk gemaakt. De tot hiertoe gebezigde geneesmiddelen even-

wel hebben in de praktijk niet altijd de verwachte resultaten gegeven; terwijl ook vele stoffen meer kwaad dan goed doen. Deze ondervindingen maakte Churchill, gelijk vele anderen ze opdeden, en leidden ertoe dat allengs vele dier inademingsmiddelen werden verlaten en zelfs de methode thans zeldzamer meer wordt toegepast.

Churchill echter, het nut dat eene plaatselijke behandeling kan hebben erkennende, zocht naar andere hulpmiddelen en ontdekte eene reeks van artsenijstoffen, die hem bij een honderdtal van allerlei ziekten der ademhalingswerktuigen zijn gebleken *specifiek* te werken; ook tegen longtering en ontstekingstoestanden der luchtwegen. In het bijzonder peinsde hij op middelen die de uitscheiding der knobbelstof, die reeds in het longweefsel was afgezet, gemakkelijker konden maken, en hij zegt zoo gelukkig te zijn geweest van die te hebben gevonden.

Bij teringlijders, wier ziekte buiten het gebruik der hypophosphiten vorderingen heeft gemaakt; bij de zoodanigen, bij wie zij betrekkelijk te laat zijn gegeven, of in te hooge giften, zoodat toestanden van congestie in de longen er door werden opgewekt - bij al die gevallen raadt hij ten sterkste het gebruik aan zijner inademingsmiddelen.

Reeds den eersten of tweeden dag is in sommige gevallen de weldadige invloed ervan merkbaar.

Alle verschijnselen die op plaatselijke prikkeling berusten - als hoesten, opgeven, kortademigheid, verbeteren spoedig, terwijl de lijder zegt een tot hiertoe ongekend gevoel van welstand en rust te hebben verkregen.

Deze verlichting van lastige ziekteverschijnselen wordt na korter of langer tijdsverloop bestendig, met belangrijke verhooging van in- en uitademingsvermogen. Even constant, direct en specifiek, als het gebruik der hypophosphiten is tegen den algemeenen ziekelijken toestand van bloed en zenuwleven, is die der inademingsmiddelen tegen de plaatselijke aandoening waarop hij berust. De toepassing dezer hulpmiddelen geschiedt met den pulverisateur van Dr. Sales Giron, doch kan ook met andere soortgelijke geschieden. Doch niet slechts tegen *teringachtig* borstlijden ook tegen andere aandoeningen, als *asthma*, *kinkhoest*, *stemloosheid*, *boosaardige keelziekte*, *venerische keelaandoeningen* en *croup*, werken de geïnhaleerde geneesmiddelen gunstig. Churchill meent, op grond zijner ondervinding, met evenveel recht te mogen verklaren dat, gelijk voor 17 jaren het specifiek geneesmiddel door hem is ontdekt tegen de knobbelziekte (tubercular diathesis), sedert de laatste jaren nog door hem ontdekt zijn even specifieke *plaatselijke* geneesmiddelen tegen eene reeks van andere ziekten der luchtwegen - namelijk onder bepaalde voorwaarden en als die middelen tijdig worden toegediend. Dat deze uitspraak of verklaring evenveel tegenstand zal ondervinden en even ongunstig zal worden ontvan-

gen als men zijne hypophosphiten heeft ontvangen, zegt Churchill volkomen te begrijpen.

Het WAAROM betoogt hij, door uitvoerig de gronden daarvoor uiteen te zetten, die in het algemeen zijn: de gewone vooroordeelen der menigte, het ingeworteld scepticisme bij vele zaakkundigen, en hunne tot gewoonte geworden conservatisme bij de ziektebehandeling, en andere dergelijke redenen. Ik acht het onnoodig dit alles in het breede hier te releveeren, maar de opmerkingen die Churchill hier maakt, even als in het hoofdstuk van zijn boek 'Profesional History of the Hypophosphiten' (pag. 314), geven blijk van de droevige miskenningen die hij moest ondervinden. Hij ook ondervond: '*fratrum gratia rara.*'

Misschien ligt hierin de reden dat Churchill vooreerst over zijne inademingsmethode niet in bijzonderheden treedt en de daarbij gebezigde geneesmiddelen geheim houdt. Hij zegt: 'I have not stated nor do intend to state what these inhalants are. I have come to this determination very sorrowfully and reluctantly, but resolutely and only after mature consideration. It will no doubt subject me to much misrepresentation and obloquy, though certainly not greater than I have already incurred by divulging my discovery of the remedical action of the hypophosphiten.'

Wij vertrouwen dat Churchill later ook op zijne jongste vinding, de inademingsmethode en hare specifieke hulpmiddelen, zal terugkomen en evenzeer in hare bijzonderheden, ten algemeenen nutte, deze zal in het licht stellen. Wat hij in dit geschrift deswege heeft medegedeeld, kunnen wij als voorloopige kennisgeving beschouwen dezer zaak(*).

Wat zijne *inwendige* behandeling betreft der tering met hypophosphiten heeft hij alles wat hij wist ten beste gegeven. Wij hebben het belangrijkste en zaakrijkste gereleveerd. Menig hoofdstuk in zijn boek evenwel, dat wij onvermeld lieten, verdient nog de aandacht van den deskundige.

Wij noemen dat waar Schr. de schei- en geneeskundige geschiedenis der phosphorhoudende stoffen behandelt (p. 178-202), ook dat waar de verschillende theorieën over knobbelziekte (tuberculosis), in betrekking tot de hypothese waarop zijne specifieke behandeling rust, (p. 202-313) worden besproken.

Churchill deelt 24 gevallen mede van lijders in het derde tijdperk der longtering, die door hem met goeden uitslag werden behandeld met hypophosphiten, en 19 verschillende ziektegevallen, waarbij de inademingsmethode genezing aanbracht.

De meerderheid der ziektegevallen die hij in zijn boek vermeldt (152) zijn van andere bekende geneesheeren, die zijne methode met de beste uitkomsten hebben gevolgd en den weldadigen invloed roemen

(*) Wij verwijzen daarom vooreerst den belangstellende naar het geschrift van Dr. Brügelmann, *Die Inhalationstherapie bei den Krankheiten der Lunge*, *der Luftröhren üder Bronchien.* Cöln Mayer, 1876.

van het gebruik dezer geneesmiddelen, niet slechts bij knobbeltering, maar ook bij vele andere uitputtende ziekten.

VII.
De beteekenis der phosphorhoudende stoffen voor de dierlijke bewerktuiging, als grond der waarde van Churchill's geneesmethode.

Men heeft tegen de door Churchill voorgestelde specifieke geneesmethode der knobbeltering ten onrechte het bezwaar ingebracht, dat zij geheel berust op eene vóóropgevatte meening en hypothesen, namelijk: het vermoedelijk bestaan in het bloed van een ligt oxydeerbaar en assimileerbaar phosphorelement - door hem het *phosphide*-element geheeten, ter onderscheiding van het *phosphatisch*-element der *phosphorzure* zouten.

Dit phosphide-element beschouwt Churchill als de *bron* dezer laatsten, die volgens hem het product zijn van onder den invloed van het eerste ingeleide levensverrichtingen. Dit *phosphide*-element nu heeft men nooit kunnen *isoleeren* en aantoonen. De genoemde bedenking echter doet niets ter zake af, wat de waarde betreft der ontdekking van Churchill. Menigmaal is eene theorie of hypothese de moeder geweest van allergewichtigste ontdekkingen op practisch gebied. We herinneren uit velen slechts aan de hypothese der zwaartekracht en aan de proteïne-theorie.

Wat echter gewicht geeft naar mijne meening aan Churchill's overtuiging is 1°. de niet te bestrijden groote beteekenis der phosphorhoudende stoffen voor de levensverrichtingen; 2°. de bovenmatig verhoogde uitscheiding dier stoffen, niet slechts bij alle ziektetoestanden die met vermagering en verzwakking gepaard gaan, maar bovenal bij lijders aan tuberkel- en klierziekte.

De nieuwere ontdekkingen op het gebied der physiologische scheikunde, in de genoemde opzichten, geven dan ook een belangrijke steun aan de theorie waarop Churchill's specifieke geneesmethode berust, en maken zijne ontdekking, naar ik meen, tot een der gewichtigsten die in de laatste 20 jaren op het gebied der geneesleer zijn gedaan. Ik wil daarom kortelijk er aan herinneren(*).

Zoowel de phosphorzure *alcaliën,* (phosphas natricus en kalicus), als de phosphorzure *aarden*, (phosphas calcicus en phosphas magnesicus) zijn van zeer groote beteekenis voor de levensverrichtingen, zoowel bij planten als dieren. De natuur heeft er dan ook voor gezorgd dat met de gewone voedingsmiddelen eene zóó ruime hoeveelheid er van wordt aangevoerd, dat na het verbruik daarvan voor den bouw en de ver-

(*) Zie Dr. Beneke's *Grundlinien der Pathologie des Stoffwechsels*, Berlin, 1874.

richtingen van ons lichaam, er nog eene overmaat ongebruikt blijft, die door de nieren wordt uitgescheiden.

Het nog ongeboren kind en de zuigeling ontvangen deze stoffen van de moeder, en wanneer de noodige hoeveelheid phosphorzure stoffen in het bloed der moeder, of aan de moedermelk ontbreken, zal het kind vermageren en achteruitgaan. Phosphorzure kalk is eene noodzakelijke bouwstof voor de beenderen, terwijl het bloed in zijne voedingsverrichting wordt gestoord, indien het de bloedcellen aan de noodige hoeveelheid phosphorzure kali ontbreekt. Verder is het *glycerine phosphorzuur* van de grootste beteekenis voor de juiste werking van het zenuwstelsel, in het algemeen, en van die der hersenen in het bijzonder. '*Ohne phosphor kein Gedanke!*' Van het uiterste gewicht is verder het alcalisch reageerende phosphas natricus in het bloedvocht, voor de stofwisseling in de spieren. Bij iedere spierwerking namelijk wordt steeds eene bepaalde hoeveelheid *melkzuur* geboren, die spoedig stolling van de spierstof (myosine) zoude teweegbrengen, indien dit zuur niet door het alcalisch phosphorzout in de bloedwei onmiddellijk werd geneutraliseerd. Bovenmatige spierbeweging wordt daarom opgevolgd door stijfheid en pijnlijkheid in de in werking geweest zijnde spiergroepen - omdat het daarbij geboren melkzuur niet voldoende geneutraliseerd kan worden. Wanneer de alcalische reactie der bloedwei, ten gevolge eener verminderde hoeveelheid phosphas natricus, zwakker is geworden, zal dit bij gewone spierinspanning reeds geschieden.

Wat men spierzwakte noemt berust voor een groot deel op vermindering van alcalisch phosphorzout in het bloed. Voor velen behoeven wij er ter nauwernood nog aan te herinneren, van hoe onmisbare waarde de phosphoszure aarden (phosphorzure kalk en magnesia) zijn voor gezondheid en leven. Het is niet alleen de vorming, voeding en onderhouding van het beenstelsel, waartoe een ruime toevoer dezer zouten noodig is, maar ook voor de *celvorming* bij dieren en planten zijn zij onmisbaar. Hieruit volgt, dat iedere stoornis in den normalen aan- of afvoer dezer stoffen (de aardphosphaten), den uitgestrektsten invloed zal moeten uitoefenen op de voedingsprocessen. Wie deswege eene krachtige overtuiging zich verschaffen wil, verwijs ik naar de scheikundige brieven van Von Liebig(*).

Een te geringe dagelijksche toevoer van phosphoszure aarden, bij het kind in het eerste levensjaar, heeft gebrekkige beenvorming, gebrekkige tandvorming en zeer laat leeren loopen, of staan kunnen, ten gevolge.

Kunstmatige toevoer met de voedingsbestanddeelen der genoemde stoffen kan deze gevolgen voorkomen.

Voedsels die eene behoorlijke hoeveelheid aardphosphaten bevatten, zijn: goede onvervalschte melk, van gezonde koeien, vleesch, graan- en

(*) Meer wetenschappelijke lezers moeten ook kennis nemen van deze beide geschriften, van Prof. Beneke, uit Marburg '*Der phosphorsaure Kalk* enz. Göttingen, 1850, en *Zur würdigung des phosphorsauren Kalkes*, Marburg 1870.

peulvruchten - terwijl aardappelen, rijst, arrowroot, enz. de behoefte aan aardphosphaten op zich zelven niet kunnen vervullen. Ook vele vruchten en groenten, als: druiven, wortelen enz. bevatten eene groote hoeveelheid phosphaten. Dat een bovenmatig dagelijksch verlies van kalkphosphaten een bron is van vele stoornissen der gezondheid, en bij vele ziekten de éénige oorzaak is van zwakte en uitputting, is voldoende bewezen en door de stelligste feiten bevestigd. In den gezonden toestand worden door een volwassen man, met goede voeding, dagelijks 1,0-1,2 wigtjes aardphosphaten uitgescheiden door de urine.

In de normale urine blijven deze zouten door het zure phosphorzure natron in oplossing. De normale urine is daarom helder. Zoodra echter de urine zeer zwak zuur is of neutraal wordt, wordt zij troebel door uitscheiding der aardphosphaten, en bij algeheele alcalische reactie der urine, ploffen zij als een wit afzetsel neder, dat niet, zooals de piszure afzetsels, door verwarming oplost, maar slechts door bijvoeging van salpeter- of zoutzuur.

Wat nu de uitscheiding betreft der aardphosphaten *bij ziekten*, zijn door Beneke vele proeven genomen; het hier te pas komende resultaat is o.m. dit, dat hoe trager de stofwisseling of voeding plaats grijpt, en hoe zwakker het individu is, des te grooter ook het verlies van aardphosphaten zal zijn. Bij sleepende ziekten klimt dit verlies van 2-4 wichtjes daags. Met dit verlies gaan dan gepaard steeds toenemend verlies van lichaamszwaarte, vermoeienis en krachtverlies. Het grootste verlies aan aardphosphaten vond Beneke bij lijders aan klierziekte, longtering en andere langdurige, met verlies van etter gepaard gaande ziektetoestanden.

Ook een Italiaansch geneesheer De Renzé (Gaz. med. Ital. Edinb. 1872, n°. 45) heeft op dit samenvallen van vermagering en verhoogde uitscheiding der phosphaten, vooral wat teringlijders betreft, opmerkzaam gemaakt. Uit een en ander blijkt voldoende, dat de theorie van Churchill, wat zijne toepassing betreft der hypophosphiten tegen longtering, op physiologische gronden rust.

De vele ziektegevallen die Churchill in zijn boek vermeldt achten wij niet noodig hier te herhalen. Zij leveren het doorslaande bewijs, dat ziektegevallen van tuberculeuse longtering verreweg het gunstigst verloopen onder de behandeling met hypophosphiten.

Ook ik kan vele gevallen uit mijne praktijk aanvoeren, waarbij deze artsenijstoffen door verrassende uitkomsten werden gevolgd, en acht de behandeling der tuberculeuse longtering met hypophosphiten de meest rationele, de minst onaangename voor de lijders, en wat kansen van herstel betreft ook de aanbevelingswaardigste.

Arnhem, Juli 1876.

D^{r}. J.J. KERBERT.

Letterkunde.

Een degelijk boek.

Herinneringen uit Scandinavië, door Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford. 's Gravenhage D.A. Thieme.

Wanneer ik het woord Skandinavië maar hoor of lees, voel ik iets in me trillen; de indruk, dien dit eigenaardige en onvergelijkbaar schoone land op me maakte, ontwaakt weder en met innige belangstelling richt ik me tot hem, die het woord uitsprak, of sla ik het boek open, dat aan het noordelijk schiereiland is gewijd. Als het niet te aanmatigend was, zou ik bijna zeggen, dat ik Zweden en Noorwegen liefheb als een tweede vaderland, want hoe kort mijn verblijf daar ook moge geweest zijn, ik aanschouwde er eene natuur en genoot er reisindrukken, die door geene latere zijn uitgewischt en die schooner en sterker waren dan ik vroeger had leeren kennen.

Deed de geestige en kunstlievende toerist Marcellus Emants die beelden uit het verleden weder zoo aanschouwelijk voor mijn geest verrijzen, en weet hij door zijne meerdere kennis en zijne vertrouwdheid met de taal ons land en volk beter weer te geven dan ik het op mijn zwerftocht vermocht, de heer Quarles van Ufford geeft in zijne *Herinneringen uit Scandinavië* eene schets van het land en zijne instellingen, die me, eerlijk gezegd, jaloersch maakt. Mijn *Zomer in het noorden* heeft de lezers geamuseerd - zoo dikwijls is mij dit verzekerd, dat ik geloof zonder grootspraak het te mogen herhalen - het werk van den heer Quarles van Ufford amuseert, maar onderricht tevens. Met de mededeeling van eigen ontmoetingen is hij spaarzaam; slechts enkele malen zien we hem zelven en zijn reisgenoot, den heer Leemans, optreden, maar daarentegen leert hij ons zeer veel omtrent het land zelf, wat dan toch eigenlijk, wanneer men zijn boek aan een land wijdt, van meer belang is dan persoonlijke ervaringen.

Het derde gedeelte van zijn werk is zelfs geheel en al wetenschappelijk. Dit bevat eene staatkundige en staathuishoudkundige beschrijving van Zweden en Noorwegen, een overzicht van den rechtstoestand, het onderwijs, de finantiën, de middelen van gemeenschap, de nijverheid, de kunsten en wetenschappen, kortom van al datgene wat men behoort te kennen om over een land te kunnen oordeelen. De heer

Quarles heeft terecht begrepen, dat eene inlassching van deze feiten en cijfers aan de waarde er van schade zou doen en de raadpleging zou bemoeielijken. Mocht de lezer deze bladzijden, waarvan de inhoud hem toch niet bijblijft, slechts vluchtig doorbladeren, de man van wetenschap, wien het werkelijk om kennis te doen is, zal ze waardeeren als eene bron die alle vertrouwen verdient.

Een gedeelte van het werk, het tweede, is gewijd aan het internationaal archaeologisch en praehistorisch congres in Augustus 1874 te Stokholm gehouden en door den heer Quarles bijgewoond. Dit was de aanleiding tot zijn reis en het heeft op zijn bezoek aan Skandinavie in zoo verre invloed uitgeoefend, dat de schrijver niet volkomen meester was van zijn tijd en minder ver zijn tocht heeft uitgestrekt dan zeker zijne lezers zullen gewenscht hebben.

Waarschijnlijk hebben ook de Nederlandsche dagbladen destijds wel een overzicht bevat van hetgeen op het stokholmsche congres voorviel; met den stortvloed van congres-verslagen, waarmede we jaarlijks overstelpt worden, is evenwel ook dit verslag voortgespoeld en als nieuw en onbekend leest men nu het uitvoerig proces-verbaal van die samenkomst, grootendeels ontleend aan den arbeid van Fräulein Mestorf. Dit gedeelte omvat niet slechts de eigenlijke werkzaamheden, maar ook de uitstapjes in den merkwaardigen omtrek van Zwedens hoofdstad en geleid door den schrijver ziet men meer dan eenig reisboek leert. Vooral wat de heer Quarles verhaalt omtrent de kunstverzamelingen en met name omtrent het museum van Hazelius is zeer belangrijk door de bijzonderheden, die hij daaromtrent mededeelt.

Voor eenige jaren kwam Dr. Hazelius, een ethnograaf, die warme liefde heeft voor zijn wetenschap, op het denkbeeld om een museum der nationale en lokale eigenaardigheden op te richten, waarin die voorwerpen bewaard bleven, welke langzamerhand door den gelijkmakenden invloed der beschaving verdwijnen. Iets soortgelijks wat dezen zomer te Amsterdam als tijdelijke tentoonstelling voor Nederland tot stand kwam, riep hij als blijvende instelling voor Zweden en Noorwegen in het leven. Hij schiep een geschiedenis van het volksleven en de nijverheid, niet in afbeeldingen maar door de samenvoeging van het oorspronkelijke.

De verschillende deelen des lands vormen hier verschillende groepen; want 't is geene doode verzameling voorwerpen: de oprichter heeft personen en toestanden gedacht, deze voorgesteld en ze omringd en uitgedrukt door al de voorwerpen, zoowel kleederen, huisraad als sieraden, welke in het betrokken oord gevonden worden. In weinige uren tijds heeft men geheel Zweden bereisd, met allerlei lieden gesproken en verkeerd en hen en hunne huiselijke omstandigheden bespied. Als amanuensis doet hier eene dame dienst, eene juffrouw Adlersparre, dochter van den kommandant der Zweedsche vloot, die het gezellige leven in de woning harer ouders prijsgaf om aan deze verzameling zich te wijden.

Onwillekeurig bleven wij even stilstaan bij deze bladzijden aan het

museum Hazelius gewijd, omdat dit blijkbaar ook een geliefkoosd onderwerp is van den schrijver; hij gewaagt er bij herhaling van. Over het algemeen spreekt hij gaarne en met kennis van de verschillende verzamelingen, zoowel in Skandinavië als elders. Ook aan het South Kensington Museum herinnert hij en legt daarmede dezelfde ingenomenheid aan den dag als na hem Johan Gram in zijne Londensche schetsen. De heer Quarles knoopt er eenige behartigenswaardige wenken aan vast voor Nederland in zijn hoofdstuk 'Blik naar Huis', dat wij hier wel zouden willen overnemen, zoo wij daarmede geen misbruik zouden maken van de plaatsruimte van *De Tijdspiegel.* Maar 't ware te wenschen dat wat hij zegt over een Historisch Ethnografisch Museum in Den Haag in wijder kring bekend wierd niet slechts, maar steun mocht vinden bij hen, die iets tot de oprichting van zoodanige instelling zouden kunnen bijdragen.

Men meene echter niet, dat de schrijver, ter wille van de instellingen, het volk zelf of de natuur vergeet. Van de laatste vooral vinden wij menige aanschouwelijke schets en die, zoover onze herinnering ons trouw is, geheel met de waarheid overeenstemt. Met het eigenlijke volk komen wij schaarscher in aanraking - wel met de geleerde wereld - omdat de schrijver nog een weinig minder van de taal verstond dan wij zelven. In dat opzicht is de heer Emants ons beider meester en diens schetsen kompleteeren in zekeren zin de beschrijving van den wetenschappelijken bezoeker. Want het wetenschappelijk karakter is in zijn werk het heerschende en zoo misschien de vluchtige indrukken van den toerist voor den oppervlakkigen lezer eene meer aantrekkelijke lektuur opleveren, voor hem die van Zweden en Noorwegen inderdaad iets *weten* wil, is - wij herhalen het - Skandinavië van den heer Quarles van Ufford een werk waarvan hij met de grootste belangstelling zal kennis nemen en dat door ieder man van smaak tevens hoog zal worden gewaardeerd.

September.

G. KELLER.

Vertalingen en herdrukken.

Een Prinses van Thule, naar den achtsten druk uit het Engelsch van W. Black door Mevr. Teding van Berkhout - Chappuis. Te Sneek, bij J.F. van Druten, 1876.

Acht uitgaven van dezen roman getuigen minstens dat het Engelsche publiek er bijzonder mede ingenomen is. Is het de frissche, levendige natuurbeschrijving der poëtische Schotsche Noordkust, of het vreemdsoortig huwelijk van den Engelschman met het Schotsche natuurkind, dat er zoozeer in boeit? Of mogelijk het hemelsbreed verschil van levenswijze tusschen den geciviliseerden Zuiderling en den eenvoudigen, ruwen Noorderling en hun daaruit voortvloeiende verschillende karaktervorming? Waarschijnlijk heeft dit alles te zamen een bijzondere aantrekkelijkheid voor den Engelschen lezer, of liever lezeres, want nu we ons met den inhoud en den schrijftoon van het boek hebben bekend gemaakt, twijfelen we er niet aan, dat het zijne herdrukken voornamelijk aan het Engel-

sche vrouwenpersoneel te danken heeft. Een miskende, onbegrepene, teer minnende schoone, uit de romaneske eenzaamheid harer grootsche, vrije natuur, plotseling verplaatst in het rumoerige, wufte, wereldsche Londen, waar ze van de liefde haars echtgenoots alles verwacht en niets ontvangt, is een zeer dankbare stof voor jonge dames en hoeveel men erop zondigen kan, bewijzen de groote fouten van dit veel gelezene verhaal. Het verplaatst ons op de Hebrideneilanden en geeft daardoor gelegenheid tot uitweidingen over de heerlijke zeegezichten en de ligging van verschillende zeeplaatsen, waarvan de schrijver (?) dan ook zulk een ruim gebruik maakt, dat hij er nagenoeg de helft van zijn boek mede aanvult.

Geven wij in korte trekken de hoofdintrigue van het verhaal terug.

Mackenzie, bijgenaamd de Koning van Borva, omdat hij een soort van voogdijschap uitoefent op de bewoners van dit eiland, heeft een dochter, die hij lief heeft als zijn oogappel. Sheila wordt voorgesteld als een romanesk, geheimzinnig en tevens praktisch wezen. Met de zee is ze vertrouwd als de ervarenste zeeman; ze kan evengoed met hare kleine handen haar boot besturen als haar vader, een vlag uitwerpen, haar zestienponder aan den haak slaan, enz. Uiterlijk is ze zeer zachtzinnig en eenigszins schuw, maar vastheid van karakter spreekt uit haar donkeren blik. Ze is schoon, liefdadig, meewarig, ijverig, verstandig en bekleedt eene eereplaats in de harten harer eenvoudige, ruwe omgeving. Als bijzondere vriend van Sheila treedt Ingram op - een klerk bij de Kamer van Koophandel te Londen. Hij heeft Sheila zien opgroeien en leeren liefhebben. Ingram wordt beschreven als een knap, degelijk man, die weinig om étiquette en wereldvormen geeft, een zeer onbeduidend voorkomen heeft, in gezelschap weinig spreekt, zijne vrienden op wijsneuzigheid en machtspreuken onthaalt, maar hen trouw en liefdevol aanhangt. Te Londen is hij bevriend geraakt met den jongen Lavender, een drie-en-twintigjarige leeglooper, die van het geld zijner rijke tante een weelderig, nutteloos leven leidt. In tegenstelling van Ingram is Lavender een eerste dandy, die in de groote wereld een zeer goed figuur maakt. Hij heeft er zich bewondering verworven door zijne teekeningen. Men houdt hem voor een hoogst ontwikkeld en schitterend jonkman. Zijn voordeelig uiterlijk, wellevende manieren en een zeker enthousiasme voor het goede en schoone, dat van zijn edelmoedig karakter getuigt, maken hem tot *l'enfant chéri des dames.* Met de dames houdt hij zich dan ook meer op dan met de schilderkunst en leert er zichzelf door hoogschatten. Ingram, die al de gebreken van zijn jongen vriend kent, vindt toch in zijn oprecht en edelmoedig karakter grond genoeg om hem aan te hangen. Daar men van Lavender's edelmoedigheid geen enkel overtuigend bewijs ontvangt, moet men Ingram op zijn woord gelooven. Beide vrienden maken een pleiziertochtje naar de Hebriden en Ingram brengt Lavender in kennis met den Koning van Borva en zijne dochter. Met zijn gewone geestdrift schept Lavender zich van dit schoone natuurkind al dadelijk een idyllisch wezen en wordt er smoorlijk op verliefd. Tevergeefs houdt Ingram hem voor, dat hij haar niet kent, niet begrijpt en daardoor ongelukkig zal maken, Lavender wenscht zich Sheila tot vrouw en smeekt zijn vriend, om bij den ruwen, driftigen Mackenzie zijn voorspraak te willen zijn. Ingram geeft toe en het huwelijk komt tot stand. De beide echtgenooten vertrekken naar Londen, nadat zij den bedroefden Mackenzie eenigermate met hun vertrek verzoend hebben, door de stellige belofte om een gedeelte van 't jaar te Borvabost door te brengen. Met de beste voornemens bezield huurt Lavender nu een atelier en zal zich door zijn kunst onafhankelijk trachten te maken van zijn tante. De goede voornemens blijven echter

in den steek; Lavender vervolgt zijn oude levenswijze en verlangt van zijne vrouw, dat ze die zal deelen. Voordat hij haar echter zijn voornamen kring binnen leidt, geeft hij haar eenige wijze lessen om haar Gaelisch dialect, dat hem in zijn verliefden tijd zoo bekoorde, te verbeteren en een tal van kleine eigenaardigheden af te leggen, die haar in

de oogen der voorname Londensche wereld bespottelijk kunnen maken. Als zij deze lessen ter harte neemt en daardoor een gewoon mensch schijnt, toont hij zich teleurgesteld, dat men niet even als hij een zeeprinses in dit Noordsche, geheimzinnige wezen ontdekt; dit is 't begin zijner verkoeling. Een jonge Amerikaansche weduwe - mevrouw Lorraine, met wie hij reeds vroeger bekend raakte, boeit nogmaals zijne aandacht. Sheila, die nog altijd in het goede geloof verkeert, dat haar echtgenoot zich geheel aan zijn kunst wijdt, ontdekt weldra dat bij zijn tijd bij mevrouw Lorraine doorbrengt. Maar het vertrouwen dat ze haar echtgenoot met haar geheele hart schonk, wordt er niet door aan het wankelen gebracht, ze wijt zijn afval aan de coquette en aan de wereld waarin hij zich beweegt, onttrekt er zich aan en bouwt haar hope op een terugkeer naar Borva. Lavender toont hiertoe niet den minsten lust en onderneemt liever met haar, mevrouw Lorraine en hare moeder, mevrouw Kavanagh, een uitstapje naar Brighton. Sheila herleeft als ze haar geliefde zee terug ziet. Het levendige, drukbezochte en wereldsche Brighton beantwoordt echter weinig aan hare blijde verwachting. Ze voelt er zich niet vrijer dan te Londen en moet zelfs de smachtende begeerte onderdrukken om op het welbekende element rond te zwalken, daar Lavender een toertje te paard met mevrouw Lorraine verreweg verkiest boven een zeiltoertje met zijne vrouw. Sheila's ongeluk neemt toe; gelukkig verschijnt Ingram en toont zich dadelijk bereid om met haar scheep te gaan. Zijn scherpziend oog ondekt haar leed, hij ondervraagt er haar over, ze bekent hem haar verlaten toestand, die zij evenwel meer toeschrijft aan hare misplaatsing in Lavender's spheer, dan aan hem. Ingram behandelt dit onderwerp met Lavender, een verwijdering der beide vrienden is er het gevolg van. Lavender, die reeds den dwingeland met succès speelt, verbiedt zijne vrouw den omgang met den trouwen vriend, die haar alleen nog tot troost strekte en zij - gehoorzaamt. Altijd alleen, met een grenzeloos verlangen naar haren vader en haar geliefde zee, gekweld door de bittere gedachte, dat ze met al haar onderworpenheid en gedweeheid haren man toch niet kan voldoen, slijt nu Sheila, het vrije, trotsche natuurkind, hare dagen. Haar geluk is verwoest, maar niet hare liefde, niet haar geloof in den man harer keuze. Indien ze hem slechts kon losscheuren van zijn wereldschen kring, meent ze, zal hij weder de oude worden. Om dit te bewerken, wil zij zich de komst van haar nichtje Mairi ten nutte maken. Ze verzwijgt dit bericht voor haren man en hoopt hem een verrassing te bereiden door het inrichten der voorkamer met de zeldzaamheden haar uit de Hebriden toegezonden en door Mairi medegebracht. Mairi verschijnt en biedt haar de behulpzame hand. Weldra herinnert de kamer levendig aan haars vaders woning. Lavender zal er zich door getroffen gevoelen en naar de werkelijkheid terug verlangen! De echtgenoot komt thuis, toont zich weinig ingenomen met Mairi's komst en bereidt Sheila voor op het bezoek van de dames Lorraine en Kavanagh en een voornaam vriend, waarbij hij Mairi's tegenwoordigheid, als ongepast, verbiedt. Of ook al Sheila hier tegen invoert, dat zij haar nichtje niet kan verloochenen, al is ze slechts haar dienstbode, 't baat niet. Nu, eindelijk, ontwaakt in Sheila het oude gevoel van eigenwaarde. Als Lavender met zijne gasten terugkeert, ontbreekt zijne vrouw. Sheila is haren man ontvlucht.

De verdere bijzonderheden gaan we, om niet te wijdloopig te worden, met stilzwijgen voorbij. Genoeg zij het den lezer, dat de rouw, de bekeering van den *onedelmoedigen* Lavender niet achter blijven en de hereeniging van het ongelijksoortig echtpaar onder deze gunstige voorteekenen nogmaals plaats vindt.

Als aangename en onderhoudende lectuur heeft het boek zijn verdienste, als tendenz roman verliest het zijn waarde, door de willekeur, waarmede de karakters naar de omstandigheden worden verwrongen en gekneed. Ingram, Sheila's ware vriend, die een erfenis kan afslaan om er haar het bezit van te verzeke-

ren, zet onbedacht haar toekomstig geluk op het spel, door haar huwelijk voor te staan met iemand, die hij volkomen onbevoegd acht om haar gelukkig te maken. Hoe is dit te rijmen met zijn verstand, zijn doorzicht, zijn degelijkheid en zijn waarachtige vriendschap? 't Zij dat hij zich vergist in Lavender's karakter, wat zijn edelmoedigheid betreft, of te zwak is om zijn verzoek af te wijzen, in beide gevallen beantwoordt hij niet aan den eisch van zijn karakter, en raken we daarom verlegen met zijn standpunt. De trotsche, oprechte Sheila, voor wie vrijheid een levensbehoefte is, die den lediggang veracht en door haar kloek verstand, haar edel hart en haar verheven geest tot zelfs haar heerschzuchtigen vader kon beheerschen, wordt eensklaps de slavin van een onbeduidend, kwasterig, ingebeeld heertje, dat zonder gewetensbezwaar op de zakken teert van zijne tante en zijn armen vriend. Dat kan een karakterlooze vrouw, die de hartstocht der liefde tot het willoos werktuig van haren man heeft verlaagd, maar geen Sheila, wie het plichtsgevoel boven alles gaat. Waarom drong dat plichtsgevoel haar niet veeleer te spreken als het te pas kwam, in plaats van te zwijgen en zich gedwee te krommen onder het juk van een nietswaardige en hem ten slotte, zonder eenige verklaring, te ontvluchten? Hoe rijmt dit alles met de edelmoedigheid, die ze hem toeschrijft? Was ze van deze edelmoedigheid werkelijk overtuigd, zou ze er dan geen beroep op gedaan hebben? Geloofde zij er niet aan, waarom liet ze dan zoolang haar trots, haar eigenwaarde en haar geluk met voeten treden? Sheila is een mislukte figuur en werpt al de hooge verwachtingen, die men van haar eerste optreden ontving, in duigen Nog zonderlinger gaat het met Lavender's karakter toe. In eenige maanden tijds wordt hij van een leeglooper en kladschilder een ijverig en beroemd kunstenaar, die n.b. voor een kleine schilderij 800 □ ontvangt - en zien we een lichtzinnig, eigenlievend wereldman, in een ernstig, denkend, berouwvol, boetvaardig model-echtgenoot veranderen. 't Is goed dat het boek hiermede eindigt, anders kon een derde transformatie niet uitblijven en zouden we ons nogmaals over Sheila's lot moeten verontrusten. Heeft men van het karakter van den ouden Mackenzie verwacht, dat het in vuur en vlam zou staan bij de ontdekking van het berispelijk gedrag zijns schoonzoons, dan komt men met den schrik vrij, want de ruwe, driftige zeeman stelt er zich bij aan als een lam en tevens als een geslepen politicus, die ondanks zijn eigene, zuivere opvatting van de zaak, om des lieven vredes wille, zijn dochter volkomen toestemt, dat aan haar en niet aan Lavender de schuld ligt van hunne oneenigheid. Handelt zoo een man van Mackenzie's karakter of een karakterloos man?

De coquette mevrouw Lorraine wordt een allerliefste, aantrekkelijke, hoogst beschaafde weduwe, die men ten onrechte van kwade bedoelens verdacht heeft en die natuurlijk in alle onschuld des harten, ofschoon ze anders slim genoeg is, Lavender zoolang aan de lijn gehouden heeft. Daarom ook blijkt zij een geschikte vrouw voor Ingram. Lavender's erftante, aanvankelijk voorgesteld als een verbitterde, onaangename, hatelijke oude heks, schijnt ten slotte ook nog zoo kwaad niet, zoodat we met een verruimd hart op haar stoffelijk overschot kunnen staren.

We zouden ons nog kunnen verdiepen in het zeldzame geval, dat vier personen allen even onwillig zijn om hare nalatenschap te aanvaarden, (een geval dat in de maan mogelijk wel eens voorkomt, maar waarvan hier op aarde niemand nog immer een voorbeeld zag,) doch willen niet alle geheimen van het boek verraden, overtuigd dat het, ondanks deze quaestieuse toevalligheden, vele lezers zal vinden en ook vele lezers waard is, die in een roman slechts een aangenaam tijdverdrijf zoeken.

De vertaling laat wel eens wat te wenschen over. Een stoomboot *die zog achterlaat*, is voor 't minst vreemd, even vreemd, een *nevel die het vaartuig in plooijen hult*, rotganzen, *die men langs den horizon ziet zeilen*, *een glans van ingespannen verwachting*, een gloed van *kalme* hitte, *op elk gevoel* en meer dergelijke uitheemsche uitdrukkingen, die de Hollandsche taal geenszins verfraaien.

Mengelwerk.

Naar en in Victoria.
(*Slot.*)

VIII.

‘Keus genoeg’ was de troostrijke verzekering, waarmede mijn vriend het gesprek opende, dat mij den weg moest helpen vinden, dien ik had in te slaan om in Victoria mijn doel te bereiken en een welvarend man te worden - en inderdaad, hij noemde mij zooveel geldwinningen, voordeelige baantjes, secure geldbeleggingen, enz. op, dat ik mij ten laatste minder dan ooit in staat zag, om eenig plan te vormen. Keus genoeg, maar van de lijst der dingen, die hij met groote radheid opsomde, moest vooreerst vrij wat afgeschrapt worden, dat voor mij klaarblijkelijk niet in aanmerking kon komen. Hypotheken op landerijen te nemen tegen acht à tien percent was b.v. op zich zelf beschouwd een zeer aanbevelingswaardige zaak, maar zij opende mij weinig vooruitzicht op vermeerdering van mijn schatten, gesteld zelfs dat ik van die rente had kunnen leven. Het zou mij alleen mogelijk zijn geweest, als ik reeds een andere kostwinning gevonden had, waarbij ik zelf geen kapitaal behoefde. 't Zelfde gold van andere geldbeleggingen door Willem voorgesteld, zooals het aankoopen en verhuren van woningen, het nemen van aandeelen in bouwmaatschappijen, enz. Telkens werd er met nadruk op gewezen, dat het acht, negen, tien percent beloofde op te brengen, maar wat hielp mij dat - ook al waren Willem's berekeningen volkomen juist - daar ik met vijf en twintig percent niet te helpen zou zijn geweest, gering als mijn kapitaal was. Ook vermoedde ik eenige overdrijving, en ik ben dan ook later tot de overtuiging gekomen, dat in den tegenwoordigen tijd soliede geldbelegging gemiddeld niet veel meer dan zes percent opbrengen kan. Dat velen door den nood gedrongen acht of tien betalen, weet ik, maar de rente, die een of andere lichtmis den woekeraar aanbiedt

wordt niet als maatstaf van de geldswaarde aangenomen, en evenmin kan de som, die eenig landman b.v. betaalt voor 't geld, dat hij tot elken prijs *moet* hebben, om zijn werk te kunnen voortzetten, voor zulk een maatstaf gehouden worden.

Vervolgens werden mij door mijn vriend de voordeelen voorgehouden, die winkels en neringen voor de gelukkige bezitters afwierpen, en zij waren verleidelijk genoeg. Hij noemde mij ik weet niet hoeveel namen van *storekeepers*(*), van handelaars in manufacturen, in schoenen, in tabak, in galanterie- of ijzerwaren, van slagers, bakkers, enz. enz. die nu voor schatrijk bekend stonden. Maar aangezien de meesten ook aandeelen in goudmijnen bezaten of speculeerden, was het niet bewijsbaar, dat zij hun fortuin alleen aan hun bedrijf te danken hadden. Echter kwam ik door de berekeningen van mijn raadsman tot het besluit, waarin ook betere kennismaking met de kolonie mij bevestigd heeft, dat de genoemde en soortgelijke zaken den nijveren en voorzichtigen man een ruim bestaan moesten opleveren, en dat velen daarbij geld als water verdienden. Dit moest hun toch des te gemakkelijker zijn, omdat nog altijd die partij in de wetgevende vergaderingen de overhand behield, welke meende dat koloniale industrie en welvaart door zware belasting van ingevoerde artikelen het best beschermd werd. Tegen deze partij der *protectionisten* voerden de voorstanders van vrijen handel of *freetraders* te vergeefs strijd, en zonder mij over politieke of oeconomische zaken een oordeel aan te matigen, kan ik verzekeren, dat mijn schoenmaker meer financieel belang bij den bloei der protectionisten had dan ik en dat de leveranciers er beter bij stonden dan hun klanten. Een eerste vereischte echter om als winkelier of industrieel geld te maken was vakkennis en handelsroutine, door veeljarige oefening en een eenigszins langdurig verblijf in de kolonie verkregen. Daar ik nu van handel in 't algemeen weinig begrip had en zoowel met koffie als suiker, met laarzen als katoen, met tabak als ijzerwaren nimmer bijzonder vertrouwelijk omgegaan had, beschouwde ik mijzelven even ongeschikt voor dergelijke ondernemingen, als ongenegen om er mij als loopjongen of jongste bediende nader bekend mede te maken.

‘'t Is een dorstig volk hier’, zoo had Willem na eenigen tijd zijn beschouwingen voortgezet, terwijl hij zichzelven 't vierde of vijfde glas *ale* inschonk, ‘geef den menschen wat te drinken, en je fortuin is gemaakt. De equipage, die je reeds een paar keer als de fraaiste van de stad bewonderd hebt, behoort een bierbrouwer. A.B. en C. (hij noemde mij de namen van eenige groote lui, op wier rijkdom ik reeds opmerkzaam was gemaakt) zijn bierbrouwers. Van D. behoef ik je niets te vertellen; je weet zelf hoe warmpjes hij er inzit, ofschoon hij dat hotel nog slechts een jaar of vier gehouden heeft. En ik zou je gemakkelijk een paar dozijn namen kunnen noemen van mannen, die

(*) Handelaren in kruidenierswaren, maar ook in een menigte van andere artikelen, die men in Nederland wel niet in den winkel van den kruidenier zoekt.

vrij wat meer verdiend hebben, dan D. Trouwens het staat met geldmunten gelijk, zoo'n glas bier of zoo'n droppeltje cognac voor *sixpence* aan den man te brengen, en van de tien klanten ten minste vijf te hebben, die nog een tweeden *sixpence* nederleggen, en je uitnoodigen om een glaasje mee te drinken. Je hebt koude thee of water genoeg in voorraad, om jezelven van rum, cognac, madera en bier, of van jenever en whiskey te voorzien, al naarmate je iets van dien aard aangeboden wordt. Ik kan je verzekeren, dat ik zelf al honderdmaal op sprong heb gestaan om... 'Om een hotel of *Shanty*(*) op te zetten', zoo viel ik hem in de rede, 'en wat heeft je er dan toch wel van teruggehouden?' - 'Dat zal ik je eerlijk vertellen. Je hebt reeds gemerkt, dat ik drink zoolang als er bier in de kan is, en ik zou er niet best tegen kunnen, om den ganschen dag bij volle flesschen en vaatjes te staan, zonder mijzelven al te rijkelijk in te schenken. Zoo zou ik spoedig tot het legio van kroeghouders behooren, die niets met thee en water te doen willen hebben, en die na 't gebruik van een dozijn of drie borreltjes nog volkomen nuchteren zijn. Nu, zulke lui gaan vroeg of laat op de flesch, of door verwaarloozing hunner zaken of door *delirium tremens*. Mijn vrouw heeft het er bovendien niet op, dat ik mij met zulke dingen inlaat, en zou de zuipers, ergo de beste klanten, allicht een staaltje van haar opinie geven, dat ze voor goed uit mijn huis dreef. Maar een kerel als jij - bij Jingo, dat is je tweede glas bier geloof ik, waarvan de helft staat te verschalen, - je bent ervoor gemaakt, om een kroegje op te richten; want je moet met een kleine zaak beginnen, om eerst het praten te leeren, dat aan den *bar* evenals in het goochelspel hoofdzaak is.' - 'Begin maar van andere dingen te spreken', was mijn antwoord, 'ik ken de verzoeking niet om te veel te drinken, en ik heb ook geen lust om met die verzoeking te coquetteeren, evenmin als ik mijn voordeel wil doen met de onmatigheid van anderen. Ook vervallen alle dergelijke plannen van zelve, omdat in een hotel, logeerhuis, restaurant en dergelijke ondernemingen de huisvrouw het punt is, waarop alles draait, zooals je mij reeds dikwijls gezegd hebt.'

Wij begonnen nu op andere koloniale broodwinningen de aandacht te vestigen, b.v. op vrachtrijden met paarden en ossen, maar al had ik er ook zelf geen bezwaar in gezien, om in de minst bewoonde streken der kolonie langs bijna ongebaande wegen over bergen en dalen, door beken en stroomen, misschien nu en dan alleen in 't gezelschap van verraderlijke zwarten of kangaroes te reizen, dan zou reeds de belachelijke wijze, waarop Willem zich mij als ossendrijver voorstelde, mij den lust benomen hebben, om aan 't vak zelf maar te denken. Wat zou ik een mooi figuur maken. als ik volgens het tafereel dat mijn vriend mij voor oogen hield, in toorn mijn ellenlange zweep tot bestraffing van Browny zwaaide, en mij zelven een gevoelige striem toe-

(*) Een hôtel op kleine schaal. 't Woord komt tamelijk wel overeen met ons *kroeg*.

diende; of als ik tevergeefs de tooverformulen uitsprak, die op een os indruk maken, en Snowy met vloeken overstelpte, omdat hij niet op zijn eigen plaats naast Strawberry wilde blijven staan; of als ik *Gee off* schreeuwde, maar te laat om te beletten, dat het linkerwiel in een diep gat geraakte, waaruit geen vijftig ossen de kar konden wegtrekken. Neen, avontuurlijk en voordeelig als dat werk zijn mocht, het strookte al te weinig met de opleiding, die ik ontving en met mijn neigingen en talenten.

'Als je maar eenig ambacht verstondt', zoo ging Willem eindelijk voort, 'dan zou je dadelijk uit den brand zijn', en hij legde mij een courant voor den neus, waarin ik bij 't heldere maanlicht gemakkelijk onder den titel van *labourmarket* een tarief van de arbeidsloonen onderscheiden kon. De volgende opgaven vielen mij daar in 't oog: dienstboden *f* 360 à *f* 432 per jaar, keukenmeiden *f* 480 à *f* 720, koks *f* 960 en meer. Werklieden op de *stations*, zoo zij gehuwde paren met kinderen zijn *f* 480 à *f* 600, of zoo zij geen kinderen hebben *f* 840 à *f* 1080 jaarlijks. Arbeiders op bouwhoeven (*farms*) *f* 12, ploegers *f* 12 à *f* 15 per week. Veedrijvers (*stockriders*) van *f* 720 tot *f* 900 per jaar, schaapherders van *f* 9 tot *f* 12 per week, tuinlieden dito. Kruideniersbedienden van *f* 9 tot *f* 18, bedienden in manufactuurwinkels van *f* 18 tot *f* 24 per week. Metselaars, timmerlieden, smeden *f* 6 per dag, schilders *f* 5.40. Bakkers van *f* 24 tot *f* 36, slagers van *f* 21 tot *f* 24, koetsiers van *f* 24 tot *f* 30 per week. Mijnwerkers *f* 27 à *f* 30 en machinisten *f* 36 à *f* 42 per werk. Arbeiders van spoorwegen, enz. 9 stuivers per uur, scheepstimmerlieden *f* 7.80 per dag, zeelieden *f* 60 à *f* 72 per maand. Voor horlogemakers stond zelfs het loon als van *f* 48 tot *f* 72 per week opgegeven(*).

'Wel?' zei Willem, terwijl ik de lijst nog eens aandachtig naging, 'wel?' - Ik moest toegeven, dat sommige loonen mij deden watertanden, en dat ik wenschte in Leiden mijn studietijd aan het schoonmaken van horloges besteed te hebben. 'Daarbij moet je opmerken' zoo vervolgde mijn raadgever, 'dat in veel gevallen nog kost en inwoning komt, zooals voor de *farm*-arbeiders, de dienstboden, de schaapherders, en dat van alle markten de *labourmarket* zoowat de bestendigste is in Victoria.' - 'Maar om zulke loonen te verdienen zal men 't ook nog al ver gebracht moeten hebben', merkte ik op en lokte daardoor het volgende antwoord uit: 'met matigheid en ordelijk gedrag kan men zich hier ook bij matige bekwaamheid zoo onmisbaar voor zijn meester maken, dat hij spoedig over eenige shillings meer of minder heenziet. Zelfs jongens, die nog niet veel meer konden doen, dan eenige koeien drijven, heb ik *f* 3 per week zien verdienen en meisjes van 12 à 14 jaar *f* 2.50 en meer. De hoofdzaak is, er zijn handen te weinig voor al 't werk, dat er te doen is, en elk die niet

(*) Ik geef hier den staat van de *labourmarket* op, zooals hij in een blad van Februari 1875 voorkomt.

volkomen onbevoegd is kan met dezen staat van zaken zijn voordeel doen.' - Die niet volkomen onbevoegd is, dat was een voorzichtig maar eenigszins elastiek tusschenvoegsel, en ik wilde gaarne weten, of ik b.v. zelf niets medebrengende dan jeugd en gezondheid met een goeden wil en een alledaagsch verstand, kans zou hebben op het vinden van welbetaald werk, indien de nood mij ooit drong om het te zoeken. De nadere inlichtingen mij gegeven, stelden mij echter op dit punt tamelijk wel gerust; al zou ik niet naar het loon kunnen dingen, dat bedreven ambachtslieden werd uitbetaald, er was overvloed van werk, dat iedereen, die er jong en sterk toe was na zeer weinig oefening doen kon en dat wel beloond werd. Als voorbeeld werd mij het uitzaaien van boonen, het grove timmermanswerk, zooals 't oprichten van houten hekwerk (*fences*), het toebereiden van den grond voor den wijnbouw door *trenching* en dergelijke arbeid genoemd, die mij aanvankelijk wel wat hard vallen en niet al te vlug van de hand gaan zou, maar mij toch spoedig in staat zou stellen, om eerlijk en rijkelijk mijn kost te verdienen. In elk geval, mijn lichaamsbouw zoowel als mijn opvoeding maakten mij voor arbeid van dien aard juist niet tot den geschiktsten persoon en dat mijn vriend ook daarvan overtuigd was bleek uit den nadruk, waarmede hij zeide: 'als de nood drong zou 't wel gaan, Kareltje, laat dit je troosten, maar ik hoop, dat je zonder zulk werk hier den kop wel boven water zult houden. Als je evenwel zoover komt, dat je niet beter weet te doen, dan naar de bijl te grijpen, kan ik je nog altijd een vrij goed baantje aan de hand doen. Koop dan een paard en kar, of een tweespan met een wagen, om brandhout naar de stad en machines te brengen; met andere woorden word dan een *woodcarter.* Je hebt het hout, een patent of *license* van eenige shillings uitgezonderd, voor de moeite van 't hakken, en de kosten van vervoer worden vrij wel betaald. 't Hout wordt echter schaarsch en al het land nabij de steden wordt langzamerhand met het hout, dat erop groeit, privaat eigendom, zoodat het vet spoedig van den ketel zijn, en de *woodcarter* althans in deze streken tot de geschiedenis behooren zal.'

Ik had naar de laatste woorden geluisterd zonder het weekblad, dat mij gegeven was uit de hand te leggen en mijn oog viel nu op verschillende aankondigingen van *stations,* die te koop waren. De enorme uitgebreidheid dezer *stations*, die in veel gevallen niet bij *acres* maar bij vierkante mijlen scheen berekend te worden en het aantal schapen, dat erbij behoorde, en soms vijftig duizend of meer volgens de advertenties bedragen moest, verbaasde mij te zeer, dan dat ik Willem niet gevraagd zou hebben, hoe menschen wier kapitaal het koopen van zulke reusachtige bezittingen toeliet, verkiezen konden in eenzame en woeste streken des lands hun leven te slijten, terwijl de naaste buurman misschien vijf en twintig mijlen en de naaste stad eenige dagreizen verwijderd was. Tot opheldering werd mij medegedeeld, dat de

eigenaar van zulke *stations* of *squatters* werkelijk als de aristocratie van de kolonie beschouwd werden, en voornamelijk door de balen wol, die zij jaarlijks naar Engeland zonden, doch ook door 't aanfokken van paarden en vee aanzienlijke kapitalen verdienden, waar tegenover stond, dat enkele jaren, b.v. als langdurige droogte of ziekten groote sterfte onder 't vee veroorzaakten, of als de prijs van het hoofdproduct van Australië, wol, plotseling daalde, 't verlies van aanmerkelijke sommen gelds ten gevolge hadden. Er was echter geen sprake van, dat zulke eigendommen voor baar geld gekocht werden; de bankiers van Victoria waren het, die de duizenden ponden sterling voorschoten, waarvoor zij van de eene hand in de andere overgingen, en al het land tot zulke *stations* behoorende was ook niet het eigendom van den *squatter*, maar grootendeels van den Staat, die voor een betrekkelijk geringen prijs het recht om er de kudden voor een aantal jaren te laten grazen, afstond. ‘Op die wijze zou ik zelf nog wel over 't koopen van een *station* kunnen denken’, merkte ik schertsend aan, volstrekt niet verwachtende dat mij geantwoord zou worden: ‘wat je kapitaal betreft zou 't wel gaan, want er hebben zich velen als *squatters* nedergezet, die zeker niet veel meer geld hadden dan jij. In dat geval echter waren zij bij de voorschietende bankiers als deskundige en geschikte personen bekend, aan wier gelukkig slagen weinig te twijfelen viel, zoodat het bij de enorme verdiensten, die 't goed beheerde *station* zou opbrengen volkomen zeker was, dat zelfs in jaren van middelmatigen voorspoed rentebetaling en aflossing geregeld zouden voortgaan. Ik betwijfel echter, of je met goed gevolg bij de bankiers zoudt aankloppen, als je viermaal meer bezat; ze zouden waarschijnlijk niet veel van je administratie en beheer van zulk eene bezitting verwachten.’ - ‘'t Is dan wel gelukkig, dat ik er mij zelven niet geschikt voor zou oordeelen en dat ik ook in 't eenzame squattersleven niet veel lust zou hebben.’ - ‘Wat dat aangaat, je denkt misschien dat het leven harder en onaangenamer zijn moet, dan het werkelijk is. Bah - eenzaam, alsof die heeren met hun gezin, hun vrienden, opzichters, *stockriders* en verdere onderhoorigen geen gezelligen kring hadden; alsof hun woningen niet meestal toonbeelden waren van Engelsch comfort, en de weelde er niet den scepter zwaaide; en alsof zij niet dikwijls voor zaken naar Melbourne en soms naar Londen moesten, om daar dan het leven te leiden van echte *Lords*. Enfin, 't valt buiten den kring van je plannen om je als *squatter* neder te zetten, en wij behoeven er dus niet langer over te praten. Maar als je eens een ‘*Cockatos* werdt... zou dat wel zoo kwaad zijn?’ - ‘Wat? een *Cockatos?* dat is een vak, waarvan ik in elk geval nog nooit gehoord heb.’

Ik vernam daarop, dat dit woord dikwijls dienen moest om in 't algemeen den landman of *farmer* aan te duiden, ofschoon het oorspronkelijk slechts een soort van schimpnaam was voor hen, die zich op land nederzetten, dat de Staat hun tegen betaling van een jaarlijksche

som ten gebruike en na tien jaren als eigendom gaf. Om de vruchtbare velden van Victoria - ook in de naburige koloniën waren dergelijke maatregelen genomen - zoo spoedig mogelijk bebouwd te zien en landverhuizing aan te moedigen, hadden de wetgevers zich reeds lang moeite gegeven, om 't land op zulke voorwaarden verkrijgbaar te stellen, dat men juist geen kapitalist behoefde te zijn om landeigenaar te worden.

De wetten met dat doel in verband staande waren reeds dikwijls gewijzigd en zouden nog veel verandering ondergaan, maar de hoofdzaak bleef toch, dat elk zich een groote uitgestrektheid gronds(*) uitkiezen (*select*) en zoo er binnen een bepaalden tijd geen gewichtige bezwaren tegen zijn verzoek ingebracht werden zich op dat land nederzetten kon, onder voorwaarde dat hij jaarlijks een zekere som aan de verbetering van 't land besteden en een kleinen huurprijs betalen zou, die na tien jaren met den koopprijs, *f* 12 per *acre*, gelijk stond, na welken tijd de grond het eigendom was van den *selector*, d.i. van den man, die er zich op neer gezet had. Veel heb ik naderhand van deze zaken, vooral ook van den strijd tusschen *squatters* en *selectors* gehoord, want de laatste dreigen den eersten te verdringen en hebben veel middelen in hun hand, om hun land zoo te kiezen of te gebruiken, dat zij een ware kwelling worden voor den *squatter*, wiens welvaart in de eerste plaats daarvan afhangt, dat hij voor zijn groote kudden de vrije ruimte hebbe. Allicht worden hem vele bunders onbruikbaar door 't kleine plekje met tarwe of haver bezaaid, dat hij als privaat eigendom te eerbiedigen heeft. Deze strijd heeft weder ten gevolge, dat de eene partij het vaak door bedrog en omkooping van de andere zoekt te winnen, en dat b.v. de *squatter* list en geld gebruikt, opdat den *selector* het land geweigerd worde, waarvoor hij zich bij de regeering heeft aangemeld, misschien wel ter goeder trouw, maar misschien ook wel alleen om er goed voor betaald te worden, als hij later van de zaak afziet. Voorts worden door sommigen allerlei pogingen aangewend, om voor zich meer grond door *selector* te verkrijgen, dan de wet toestaat, en ontelbaar zijn de listen en zwendelarijen aan dat doel dienstbaar gemaakt. Doch laat ik van dat onderwerp afstappen; hoe belangrijk het voor den kolonist zij en hoeveel ik zelf dagelijks erover hooren of lezen moet, kan ik zeer wel begrijpen, dat de lezer het volstrekt niet als een zaak van gewicht beschouwt en meer dan voldaan is nu ik haar in 't voorbijgaan vermeld heb. Ik laat dus hiermede de *cockatos*, en al wat er betrekking op heeft, rusten, ofschoon ons gesprek over het onderwerp van langen duur was en eindigde met de belofte aan mijn vriend gegeven, dat ik ernstig over de zaak zou denken, een belofte die ik des te eerder kon geven, omdat ik wist dat mijn kennismaking met Dods mij bij 't uitzoeken van land of 't aankoopen eener *farm* van groot nut zou kunnen wezen.

(*) Een halve vierkante mijl of 320 *acres* was volgens de laatste wet het maximum.

IX.

De eerste helft van Januari was intusschen voorbijgegaan; ik had dus de feestdagen, Kerstmis en Nieuwjaar, als gast van mijn ouden schoolvriend helpen vieren, en de gelegenheid gehad om op te merken, hoeveel werk in de koloniën van deze dagen gemaakt werd. Voor Engelschen en Duitschers was klaarblijkelijk 't huiselijke kerstfeest de hoofdzaak, het werd zooveel mogelijk op oude vaderlandsche wijze met kerstboomen, kerstgeschenken en *plumpodding* herdacht. De tweede Kerstdag of *Boyingday* was voornamelijk aan *picnics* gewijd, pleizier-treinen en lange rijen van volgeladen wagentjes en *cabs* brachten vroolijke gezelschappen naar Ravenswood en andere oorden, die voor 't maken van dergelijke uitstapjes zekeren naam verkregen hadden. Nieuwjaarsdag werd hoofdzakelijk door het Schotsche gedeelte der bevolking (het Iersche nam op beide feestdagen aan de vreugde hartelijk deel) op den voorgrond gesteld, en met Caledonische feesten gevierd, waarbij hardloopen, worstelen, athletische spelen van allerlei aard, Schotsche dansen, de eentonige muziek der *bagpipe*, en de bloote beenen der Schotsche kostuums een hoofdrol speelden. Voor de laatste dagen des jaars scheen al het volk in Victoria, dat daarin niet door dringende bezigheden op 't oogstveld verhinderd werd, alle zaken of *business* uit het hoofd gezet te hebben, en slechts voor 't vermaak te leven. De dagbladen waren met de berichten aangaande *picnics*, watertochten, belangrijke festiviteiten, kerstmispantomimen, enz. enz. zoo gevuld, dat voor ander nieuws geen plaats was. Ondragelijke warmte, dichte stofwolken en heete winden mochten het jaargetijde voor zulke uitspanningen minder geschikt maken, niemand scheen zich om hitte of stof te bekommeren, behalve de herbergier wiens inkomsten met het kwik in den thermometer stegen. Ik zelf nam natuurlijk met mijn gastheer en zijn vrouw aan de algemeene feestvreugde deel, doch zal geen getrouw verslag geven van die dagen, daar de korte beschrijving van een enkel uitstapje den lezer genoegzaam op de hoogte zal brengen, om zich van 't overige eenig denkbeeld te maken.

Wij, d.i. Willem, een paar bevriende buren en ik, huurden een *cab*, en vulden dien met vrouwen, kinderen en onze eigene personen zoo wel, dat de koetsier staande zijn paard besturen moest. Nu heeft het besturen van een paard in de kolonie eigenaardige bezwaren, want kan tegen de breede, goed aangelegde grintwegen slechts ingebracht worden, dat zij soms over vrij hooge en steile heuvelen gingen, waartegen 't gewillige trekdier ons stapvoets optrok, om ons aan de andere zijde weder in volle vaart naar beneden te brengen, op de minder gebruikte wegen of *tracks*, die door de boomen van 't bosch kronkelden, viel nog al iets te zeggen, zelfs nu zij hard en droog waren. Groote gaten, stompen en andere overblijfselen van gevelde boomen, diepe door 't afloopend water gevormde kanalen, overhangende takken

en doorgangen, die nauwelijks voldoende waren om ons tusschen de boomstammen heen te werken, maakten het noodig dat een oplettend en bedreven voerman de teugels hield, te meer omdat wij, de lading in aanmerking genomen, geweldig hard reden. Niet veel meer vastheid behouden hebbende dan de gesmolten boter op onze krentenbroodjes, stapten wij na een paar uur rijdens midden in het bosch af, om op een lommerrijk, eenzaam plekje onze victualiën te gebruiken. Met de uitzondering van een slapenden zuigeling, dien men op den bodem van 't rijtuig ter ruste had gelegd, hadden wij reeds allen de *cab* verlaten, toen een der bevriende buren, om den voerman bij 't ontspannen van zijn paard behulpzaam te zijn, het beest 't hoofdstel over de ooren trok. Hij was een systematisch man, die zich altijd aan den regel hield om in alle zaken bij 't begin te beginnen. In dit geval echter werd zijn zucht voor orde met geen geluk bekroond, want nauwelijks gleden het paard de kleppen van de oogen, of het vloog in gestrekten galop 't bosch in, de *cab* met het kind en al onzen voorraad met zich sleepende. Zonder het wanhopige onzer poging recht te beseffen, draafden wij allen het verdwijnende voertuig achterna, met uitzondering van den buurman, die niet had helpen uitspannen, en later zeer juist verklaarde, dat hij evenveel kans had om 't paard meester te worden, als hij bedaard onder een boom bleef staan, als wij, die het naliepen. Gelukkig duurde de loopstrijd niet lang, want het paard had zich een weg gebaand tusschen twee boomen, die te dicht bij elkaar stonden om het rijtuig door te laten, dat nu zonder te kunnen omvallen vastgeklemd raakte, en zich daardoor zonder verdere inspanning van onze zijde gemakkelijk liet inhalen. Wij bevonden het kind, de *sandwiches* (broodjes met ham) en zelfs de flesschen in goede orde, en 't paard, dat door den schok losgeraakt was, begon te grazen en kon zonder moeite gevat worden. De schade aan de *cab* en het tuig was slechts gering en met behulp van een smid, die op eenigen afstand woonde en van eenig touw, licht herstelbaar.

Alles liep dus wel af, en wij aten en dronken, en werden warmer en zachter, alsof er geen ongeluk gebeurd ware. De flegmatische buurman, die een geweer had meegenomen, schoot parkieten, en de systematische speelde op de concertina. Wij zongen en transpireerden. Hij speelde walzen en polka's, wij dansten en verhoogden de temperatuur van ons lichaam. Dan aten en dronken wij weder, en ten laatste was het tijd om terug te keeren. Onze lofliederen stegen uit de *cab*, terwijl de koetsier, die nu zat, zich als voorzanger liet gelden; ik zelf had op een ledige mand aan zijn voeten plaats genomen. Met uitzondering van de kinderen gingen wij allen dien avond luchtig en vroolijk gestemd naar bed, maar terwijl ik jaarlijks een uitnoodiging van Willem krijg, om op *Boyingday* voor de *picnic* over te komen, ben ik altijd nog ‘tot mijn leedwezen verhinderd geworden, om mij dit genoegen te veroorloven’.

Eindelijk werd het tijd voor me om de goudvelden vaarwel te zeggen; doch eer ik het verhaal mijner lotgevallen voortzet, moet ik met een paar woorden van de woning spreken, waarin ik tot heden verblijf gevonden had. Mijn vriend had haar doen bouwen, gelijk ik vroeger reeds gezegd meen te hebben, toen hij een tijd van voorspoed beleefde en zij behoorde dus tot de grootste en beste *cottages* van zijn woonplaats. Het bouwterrein, dat hij voor een middelmatige som gekocht had, was juist een *acre* groot, en voor zooverre 't niet door huis en schuur in beslag genomen werd, door veel arbeid en mest in een tuin herschapen, waarin eenige vruchtboomen en wijnstokken groeiden, veel kool en ook eenige bloemen te vinden waren en de geiten der buren in spijt van een flinke omheining dikwijls veel kwaad deden. 't Huis had slechts een verdieping en was van zoogenaamd zacht hout gebouwd; het harde hout, dat de gomboomen der kolonie opleveren, is voor werkhout te ongeschikt en krimpt te sterk om voor 't oprichten van nette woningen van dienst te kunnen wezen. De schuiframen met groote ruiten waren evenals de deuren kant en klaar van Amerika gekomen, en het dak van gegalvaniseerd ijzer was bestemd om een ruimen en kostbaren regenbak met regenwater gevuld te houden, een artikel, dat dikwijls hoogst moeielijk te verkrijgen was, door hen die geen gemetselden regenbak bekostigen konden in groote zinken vaten opgevangen werd en zoo het ontbrak slechts door 't vuile, naar slappe koffie gelijkende water uit de naburige dammen vervangen kon worden. Voorts had de woning vier ruime kamers, een gang, een keuken onder een afdak, een koelen kelder en ruime open stookplaatsen, als *Dutch Chimneys* bekend. Het gebouw was net geverfd, natuurlijk wit, opdat het des te koeler wezen zou, en had aan de voorzijde een veranda, die geheel met klimop en wijngaardranken begroeid, een verrukkelijk koele zitplaats heeten mocht en bij zeer warm weder den huisheer ook wel eens voor slaapvertrek diende. Wat het meubilair betreft, het was hoogst eenvoudig en onvolledig; ik telde in 't geheele huis slechts vier stoelen en toen ik eens onderzoeken wilde, waarom de huisvrouw iets dat mij een net buffetkastje toescheen, geheel met gekleurd katoen en haakwerk bedekt had, vond ik een oude kist van ruw hout. Hoewel dus kostbare of zelfs in ons vaderland vrij gewone meubelen en sieraden geheel ontbraken, hadden de vertrekken echter iets nets en vroolijks, dat goeden smaak en welvaart te kennen gaf. De waschschuur achter het huis was van hard hout gemaakt, in die mate gekrompen en gespleten, dat er ook zonder een paar kleine ramen licht genoeg zou zijn geweest, en had een dak van dunne, langwerpige plankjes, *shingles* genaamd. De meeste *cottages*, die ik zag, kwamen, ofschoon veel kleiner, in de hoofdzaak met de beschrevene vrij wel overeen; er waren er echter ook velen van gebakken steen gebouwd en enkelen van klei. De laatste bouwstof kwam mij geenszins 't ondoelmatigste voor en scheen meer in gebruik te komen,

daar de klei gemakkelijk te verkrijgen was. Men maakte daartoe in vormen vierkante stukken klei, die ongeveer een voet lang en een halven voet breed en hoog waren en behoorlijk gedroogd werden; bij 't opbouwen werd natte klei in plaats van kalk gebezigd. Na eenigen tijd had men op die wijze dikke, duurzame muren verkregen, die uit één stuk schenen gemaakt, wit gepleisterd een zeer net voorkomen hadden, en zoowel tegen vochtig als heet weder een goede beschutting leverden. Veel handige lieden hadden zich zelven zoodoende zonder tusschenkomst van een metselaar een vrij goede woning weten te verschaffen. Ook de grootere huizen en villa's van gebakken of natuurlijke steen opgetrokken, hadden bijna allen slechts één verdieping, daken van ijzer of lei, en ruime veranda's om drie of zelfs om de vier zijden van 't huis. Het inwendige van een paar dezer villa's, waartoe het toeval mij toegang gaf, bracht mij tot de overtuiging, dat er ook rijkelijk en smaakvol gemeubileerde woningen waren, waarin fraaie tapijten en gordijnen, causeuses, bonheurs du jour, consoles, enz. evenmin als de pianino ontbraken.

Op de grootere bouwhoeven vond ik later veel huizen zoowel van hout als van steen, die geheel op denzelfden voet als Willem's *cottage* of als de grootere gebouwen nabij Sandhurst ingericht waren, ofschoon met het oog op de behoeften van den landman aan keukens en bergplaatsen meer ruimte was afgestaan. Op kleinere *farms* trof ik evenwel veel eenvoudiger huisjes of hutten aan, van ruw hout, dat de bewoners zich in 't bosch met bijl, zaag en wiggen verschaft hadden, in elkander geslagen en van daken voorzien, die òf van lang stroo òf van boomschors (*bark*) vervaardigd waren. Ook hier ontbrak echter de veranda niet.

Na een hartelijk afscheid van 't echtpaar, dat zich beijverd had om mijn verblijf in hun woning zoo aangenaam mogelijk te maken, en niet alleen ter mijner eere het gemeste kalf geslacht, maar ook in de bedjes kool groote verwoestingen aangericht had, begaf ik mij op weg naar de Campaspe. Niet meer bagage meenemende, dan ik gedurende de eerste weken behoeven zou en zonder bezwaar dragen kon, besloot ik te wandelen, daar men mij gezegd had, dat ik door nu en dan den weg te vragen gemakkelijk de verlangde *farm* vinden zou, en voor verdwalen geen vrees behoefde te koesteren. Waarschijnlijk zou ik omwegen maken, maar ik was aan geen tijd gebonden, en dat had dus niets te beteekenen. In 't bosch te verdwalen is een ongeluk, waaraan ik mij niet lichtzinnig zou hebben blootgesteld, nadat ik zooveel akelige verhalen gehoord had van reizigers, wier geraamte later onder de boomen gevonden werd, of wier mededeelingen, als zij nog door een gelukkig toeval gered werden, het verschrikkelijkst lijden afschilderden. Reeds dikwijls hadden zulke rampzaligen hun paarden gedood, om zich met het bloed eenige lafenis te verschaffen, want soms hadden zij dagen lang rondgezworven zonder een drop water te

vinden. Het gevaar is des te grooter, omdat men, eenmaal 't spoor bijster, tegen wil en dank cirkelvormige dagreizen begint te maken, steeds links gaande, en dus weinig kans heeft om althans zonder kompas uit de onbewoonde en waterlooze streken, waarin men gekomen is, door 't volgen van denzelfden koers in de nabijheid van eenig huis of van een stroom te geraken. In latere dagen ben ik zelfs dikwijls in streken, die mij niet geheel onbekend waren, en waar ik mij van alle zijden door bouwhoeven omringd wist, van 't rechte spoor afgedwaald, nadat ik den rijweg verlaten had om dwars door 't bosch te gaan en zoo mijn reis een weinig te verkorten, en ik heb dan meermalen verbaasd gestaan als ik ten laatste op een geheel andere plaats terecht kwam, dan ik het verwachtte, b.v. niet ver van de plek, vanwaar ik gekomen was. Ik moet eerlijk bekennen, dat al mijn berekeningen, al mijn opzien naar den stand van de zon, en al mijn overleg niets te beteekenen hadden bij 't instinct van een koe, die regelrecht op haar kalf wist af te gaan, al bevond zij zich mijlen ver van haar stal in 't woud, of van mijn paard, dat mij vaak in korten tijd naar huis bracht, zoodra ik besluiteloos de teugels op den nek liet hangen, en niet eigenwijs genoeg was, om het te willen besturen. Doch gelijk ik reeds zeide, in dit geval kon van verdwalen geen sprake zijn, indien ik slechts op de gebaande rijwegen bleef, die mij altijd zoo niet naar mijn bestemming, dan toch naar eenig bewoond huis voeren zouden, waar inlichting te bekomen was. Bovendien was hier met uitzondering van enkele onbruikbare stukken bijna al 't land door eigenaars of *selectors* in beslag genomen en van hekwerk of heggen omringd, waartusschen rechte lanen, door de regeering als wegen afgezonderd en allen een breedte van 22 ellen of één *chain* hebbende, de richting die men te volgen had, van zelf aanwezen.

Een koele dag begunstigde mijn onderneming, die niet gevaarlijker was dan een wandeling door 't Haagsche bosch; den vorigen dag had er een hevig onweder gewoed, en een frissche zuidenwind maakte nu de temperatuur verrukkelijk. Hoe verder ik mij van Sandhurst verwijderde, hoe meer ik mij van hoog geboomte omringd zag en meermalen zat ik op den top van een heuvel eenige minuten uit te rusten, om een prachtig vergezicht te genieten. De weg, dien men mij had aangewezen, omdat hij mij 't meeste te zien zou geven, bracht mij over eenige kleine stroomen of *creeks*, waaraan de rivier de Campaspe haar bestaan dankt, langs de oevers en op de schiereilandjes, die de grillige bochten dezer stroomen vormden; terwijl zij door de stortbuien van den vorigen dag gevuld snel voortjaagden, bewonderde ik volgeladen vruchtboomen, 't frissche groen van groote tuinen en vlakke velden waar nu het vee graasde, nadat hooi en graan ervan verwijderd waren Uit het groote aantal *cottages*, dat ik opmerkte, en meestal van slechts kleine hoopjes hooi en graan vergezeld zag, kon ik tot het besluit komen, dat de bewoners dezer streek slechts weinige *acres* land bezit-

ten moesten. Zoo dikwijls ik mij op grooteren afstand van zulke *creeks* bevond, zag ik weder weinig anders dan heuvelen en boomen; aan de dikke, rechte stammen van den gomboom, eenigszins op die van den plataan gelijkende, ontbrak het daarbij evenmin als aan de ruwe basten van den harden *ironbarts* of aan de draderige schors van den *stringybark*(*). De bijl had echter overal zijn werk gedaan; doode boomen, waaraan de schors ontnomen was om daken voor huizen te maken, verhieven zich hier en daar tusschen de donkere, kleine en sterk riekende bladeren der altijd groene boomsoorten, die ik genoemd heb, en die elkander wat vorm en kleur van 't gebladerte betreft, genoeg geleken, om aan 't geheel een eentonig voorkomen te geven. Ook was de grond met geveld hout overdekt, namelijk met de doode toppen van boomen, waarvan de stammen reeds jaren geleden voor werkhout gebruikt waren, of met de doorgezaagde stukken, die bij latere bewerking als ongeschikt afgekeurd waren, omdat de onregelmatige draad van het hout het splitsen in rechte stukken onmogelijk had gemaakt. Een overvloed van jong hout beloofde na langen tijd te vergoeden, wat op tamelijk kwistige wijze door de menschen vernield was en de sarsaparilla strengelde zich op vele plaatsen om de dunne stammen. Een paar malen stond ik bij een jong boompje stil om eenige smakelijke stukjes gom in den mond te nemen, een lekkernij waaraan het jonge geslacht van Victoria den bijnaam van gomzuigers (*gomsuckers*) verschuldigd is. Tusschen het geboomte verhieven zich op enkele plekken zeer stekelige heesters of *shrubs*, waarmede mijn beenen later slechts ongaarne nadere kennis maakten, als ik er om eenige reden mijn paard doorheen moest dwingen. Het dunne gras had reeds zooveel van de hitte geleden, dat het er ook na den regen nog zeer dor uitzag; het bedekte echter den grond overal, waar 't dagelijksch verkeer geen paden gevormd had, of waar niet puntige stukken steen de rotsachtige natuur der heuvelen bewezen. Van wandelen op een groen tapijt was evenwel geen sprake, ten minste indien men niet aan een erg versleten tapijt denken wilde, waar de planken doorschenen. Slechts de vochtige laagten tusschen de heuvelen, *gullies* genaamd, maakten hierop een uitzondering; het gras was er frisscher en dichter. In geval van boschbrand moest het vuur, door zulk gras en door afgevallen gomachtige bladeren en dood hout gevoed, terwijl een heete wind het voortjoeg, geweldige verwoestingen aanrichten en onbluschbaar wezen. Toch waren in deze streken boschbranden minder gevreesd, omdat de talrijke wegen en paden meer nog dan de *creeks* het vuur in zijn loop stuitten, terwijl iedereen bijna er belang bij had, om door voorzichtigheid het uitbreken van een brand te voorkomen. Na een paar droge dagen zou echter het wegwerpen van een vlammenden lucifer hier schade genoeg kunnen veroorzaken, al mochten ook twintigtallen

(*) Ik kom er ootmoedig voor uit, dat ik noch Latijnsche noch Hollandsche namen weet op te geven.

hun best doen om de vlammen met behulp van groene twijgen uit te dooven of door ploegen den weg af te snijden.

Schoon gekleurde parkieten en kleiner gevogelte vertoonden zich in groote menigte, zoowel als kraaien en eksters; een paar keeren deed het geluid van den *laughing jackass* mij verwonderd opzien, daar 't werkelijk eenige overeenkomst met lachen heeft. Aanvankelijk had ik mijn weg ver van eenzaam gevonden; behalve veel lichte rijtuigen, die door een enkel paard stadwaarts werden getrokken, had ik een groot getal van twee- en vierwielige karren en wagens ontmoet, die met paarden of ossen bespannen, en met hooi of zakken graan geladen waren. Ook enkele voetgangers kwamen mij voorbij. Nadat ik echter de tuinen en bouwhoeven van de *Sheepwash* en *Emm Creek* achter den rug had en evenals de *Axe Creek* de Campaspe zocht, zonder evenwel al haar bochten te volgen, was ik soms eenige mijlen voortgegaan zonder een enkel mensch te zien en de stilte van een groot woud kwam mij te nieuw en te poëtisch voor, dan dat ik mij over die eenzaamheid niet verblijd zou hebben. Ondertusschen had ik niet altijd een brug gevonden, als een vrij gezwollen waterstroom mijn weg kruiste, maar soms zeer eenvoudige overgangen van groote steenen gemaakt, wier wegspoelen door een zwaren boomstam verhinderd werd. Om er na het onweder van den vorigen dag droogvoets over te komen, had ik soms van den eenen steen op den anderen te springen, en op die wijze was ik in den namiddag ergens uitgegleden, en met een doornat pak aan de andere zijde van 't water gekomen. Dat zoowel als vermoeidheid en honger deden mij verlangen, om het doel van mijnen tocht te bereiken en na een paar malen naar den weg gevraagd te hebben en mijn stap een weinig versnellende, kwam ik dan ook spoedig op de gewenschte plaats aan. Intusschen had ik de ervaring opgedaan, dat hier de *farms* over het algemeen grooter en dus ook verder van elkander verwijderd waren en dat er geen kleine hoopjes hooi of graan, maar lange, breede en hooge hooibergen en niet onaanzienlijke gevaarten van tarwe en haver nabij de woonhuizen opgebouwd werden.

X.

Hoewel mijn buurman Sam zich aanvankelijk niet zeer ingenomen toonde met mijn werk, bewees hij mij toch de eer, om er een paar dagen geleden eens naar te vragen en ik kon wel niet anders doen, dan hem op zijn verzoek met den inhoud van het laatste hoofdstuk door een gebrekkige vertaling bekend maken. Het beviel hem nog al, 't had wel niet veel om 't lijf, maar als ik hier en daar wat veranderde, zou 't niet slechter wezen dan een paar prullen van zekeren Dickens, die zijn oudste jongen zich laatst in de handen had laten stoppen. Deze aanmoediging had ik waarschijnlijk daaraan te danken, dat ik met het uiterste geduld al zijn aanmerkingen aanhoorde en beloofde er bij gelegenheid gebruik van te zullen maken. Ik verbond mij zelfs

om voortaan te vermelden, welke verbeteringen ik aan zijn scherpen blik te danken had, en deze cursief te laten drukken met het woordje Sam erbij, want hij wenschte bescheidenlijk zijn naam verzwegen te hebben. Ik zou van nu af hoofdzakelijk over den landbouw en dergelijke dingen moeten schrijven en daarvan had hij ten minste meer verstand in zijn pink, dan ik in mijn heele hoofd volgens zijn meening, zoodat zijn raad mij tepas zou komen, om niet al te lompe fouten te begaan. - Op de vraag, hoeveel boekdeelen ik wel dacht te vullen, waartoe hij gekomen was door 't aantal bladzijden aan hoofdstuk VI tot IX gewijd met 42 te vermenigvuldigen (ik vond het rekenkunstig vraagstuk den volgenden morgen nog met krijt op mijn tafel uitgewerkt, en 42 stelde het aantal maanden voor, die ik nu in de kolonie had doorgebracht), antwoordde ik, dat ik weinig belangrijks meer te vertellen zou hebben, nadat ik verhaald had, hoe ik zijn buurman geworden was en dan even vluchtig over de jaren zou kunnen heenspringen, als tot nu toe over de dagen. Een ander bezwaar was, dat ik van mijn ongeluk, dat mij met een nat pak kleeren uit de *Creek* deed komen, gesproken had zonder die schoone gelegenheid te gebruiken, om de *Roadboard* een snuifje te geven, een achtenswaardig lichaam, dat met het opzicht over wegen en bruggen belast was, maar dat heden Sam niet onder zijn leden telde, hoeveel moeite hij zich ook getroost had om verkozen te worden. In aanmerking nemende, dat ik jaarlijks voor het onderhoud van bruggen en wegen slechts een kleine som betaalde, de eenige belasting van mij gevorderd behalve een bijdrage tot het schoolonderwijs, besloot ik geen klachten omtrent dit punt te boek te stellen en te verklaren, dat de wegen waarlijk zoo slecht niet waren, als men den leeftijd der kolonie in 't oog hield, ofschoon zij veel te wenschen overlieten, waar weinig verkeer was.

Doch ter zake; haast ik mij naar de Campaspe terug! Het blaffen van een grooten, zwarten hond aan een ketting, dat mij begroette zoodra ik in de nabijheid van Dods' woning kwam, had mijn vroegeren reisgenoot reeds doen naarbuiten loopen om te zien, wie er was, en hij toonde zich aangenaam verrast, toen hij in den natten vreemdeling een ouden vriend herkende. Ik werd nu aan het gezin, dat in de keuken vergaderd was, om hun ‘thee’ of avondmaal te gebruiken, voorgesteld en hartelijk welkom geheeten als een lang verwachte gast, over wien men reeds dikwijls met elkander gesproken had. Behalve den man des huizes, die vijf of zes jaar ouder scheen dan zijn broeder, en een toonbeeld van kracht en gezondheid mocht heeten, zat daar zijn gade, een rijzige, magere vrouw, wier geheele voorkomen te kennen gaf, dat zij in haar leven veel en hard gewerkt moest hebben, waardoor zij dan ook bij een eerste kennismaking, hoewel zij de drie kruisjes nauwelijks achter den rug had, wel veertig jaren oud scheen. Van de drie kinderen, die aan de tafel zaten, was het grootste een flinke, levendige jongen van zes jaar; een meisje van vier zat naast

haar vader en een jongetje van twee op moeders knieën. De wieg, die ik door een open deur in 't naaste vertrek zag staan, was, naar men mij verzekerde, niet ledig, en er was, zei de zesjarige, achter in den tuin onder een treurwilg een heel klein heuveltje, waar de eerstgeborene sliep. Thans bracht men groote en kleine dooden naar de groote en fraaie begraafplaatsen bij Sandhurst, maar in vorige jaren werden kinderen met rechtelijke toestemming wel eens in den tuin begraven.

Ook een knecht, aan zijn tongval gemakkelijk als een Ier te herkennen en een dienstmeisje van twaalf of dertien jaar zaten met het gezin van den *farmer* aan de reusachtige en sterke tafel en ik werd met echt Australische gulheid uitgenoodigd om mij zelven een open plekje op een der beide banken te zoeken, en het mij wel te laten smaken. Een overvloed van koud schapenvleesch, bergen van onovertrefbaar door de huisvrouw zelve gebakken tarwebrood, een paar groote *rhabarbpies* (pasteikorsten met een smakelijke bereiding van rhabarberstelen aangevuld), stonden op den disch gereed en geweldig groote koppen zonder schotels, *mugs* genaamd, werden onophoudelijk met lang niet slappe thee gevuld, waarbij suiker en melk niet gespaard bleven. Een pot met honig nam de plaats van boter in en liet zich met een stukje brood als naspijs bijzonder wel gebruiken. Het vuur, dat vroolijk in een schoorsteen brandde, waarvan de steenen haard minstens zeven voeten breed was en de temperatuur van de ruime, luchtige keuken slechts weinig verhoogde, gaf mij na 't gebruik van mijn maal de gelegenheid, om mij zelven geheel te drogen, terwijl ik mij ronddraaide als een stuk vleesch aan 't spit, en intusschen met de gebroeders Dods een levendig gesprek onderhield. Daarop volgde een wandeling in tuin en boomgaard, kennismaking met het viervoetig personeel der *farm* en eenige conversatie over koeien en paarden in de open lucht, waarbij den een het hek, den ander een blok hout, en mij zelven het gras als zetels dienden. Na de vermoeienissen van den dag kon ik mij zeer wel voegen naar de gewoonte der familie om vóór half tien naar bed te gaan en al kwam een *stretcher*, d.i. een op twee schragen gespannen stuk zeildoek, mij ook als een vreemde, smalle, onstevige slaapplaats voor, toch sliep ik op mijn stroomatras en onder de deken, die ik naar landsgebruik zelf had medegebracht, spoedig in. Dit was des te grooter voorrecht, daar ik mij op mijn zeer bewegelijke legerstede niet ongedurig had kunnen om- en omwentelen, zonder met de geheele geschiedenis op den vloer terecht te komen, want ook de *stretcher* behoort tot de dingen, waaraan men eenigszins gewoon moet zijn, om er 't ware genot van te hebben.

Toen ik den volgenden morgen tegen zes uur mijn slaapvertrek verliet, vond ik al de huisgenooten reeds hard aan 't werk en behoefde ik niet lang op het ontbijt te wachten, dat groote overeenkomst had met het maal van den vorigen avond, maar zich bovendien door den Schotschen lievelingskost, *oatmeal porridge* of brij van havermeel onder-

scheidde en veel korter duurde. Zoodra 't afgeloopen was ging elk weder aan den arbeid; men was bezig om het hooi met een dak van lang tarwestroo te bedekken, een taak, die alleen aan Dods zelven kon toevertrouwd worden, daar zij veel bedrevenheid en groote zorg vereischte en het behoud van ruim 60 ton(*) hooi, die berekend werden ongeveer *f* 3000 waard te zijn, er afhankelijk van was. Ik begreep dat ik niet alleen door toezien kon leeren en dat ik de handen uit de mouw moest steken, ja ook zelfs, om de zeden van 't land te volgen, mijn armen. Ik werkte dus zoo ijverig mee als ik maar kon, met het natuurlijk gevolg, dat ik heel warm werd, dat de zon blaren op mijn armen brandde, dat ik onbegrijpelijk veel koude thee en water dronk en omstreeks half elf een glas kolonialen wijn ledigde met de oprechte verklaring, dat de beste Hochheimer mij nooit beter gesmaakt had. Mijn handen waren door 't arbeiden in erg droog en hard stroo intusschen deerlijk gehavend en met bloed bedekt. 't Etensuur was mij derhalve welkom. Wij plaatsten ons juist om twaalf uur aan de tafel, waarop een verbazend groot stuk gezouten rundvleesch of *cornbeef* stond en een rijke voorraad van aardappelen, die de Iersche werkman, wiens naam Charles was, *murphies* en *praties* noemde en van kool. Ook bij 't middagmaal werd thee gedronken, een gewoonte die mij in de eerste dagen niet bijzonder aanstond, doch waarmede ik spoedig vrede had. Waardoor zou men de thee trouwens kunnen vervangen? door water, waarvan men in den morgen misschien reeds een emmervol verzwolgen had? of door bier, waarvan men twee, drie glazen had moeten ledigen, eer de dorst toeliet aan 't gebruik van vaste spijzen te denken, om dan te merken, dat bier den dorst slechts weinig verslaat? of door wijn, die toch minstens op dertig cents de flesch te staan kwam? Neen, ik heb niets meer tegen thee bij den maaltijd in dit warme land en weet bij ondervinding, dat ik mij door den heeten drank na eenige oogenblikken zeer verkoeld en verfrischt gevoel, terwijl bier en wijn slechts sterk verhitten. Voor dessert verscheen een rijstpudding op tafel en deze was nauwelijks de noodige eer aangedaan, of het mannelijk personeel haastte zich ter ruste, om even na éénen den arbeid te hervatten. Ik verwonderde mij, dat ik geen vruchten op den disch had gezien, doch bemerkte weldra, dat ieder zich in den boomgaard van zooveel kersen, pruimen, abrikozen, perziken of vijgen voorzien kon, als hij verkoos te gebruiken en dat het daarbij vrij stond de beste en grootste uit te zoeken. De voorraad was trouwens zoo groot en de prijs zoo laag, dat het op eenige ponden fruit meer of minder niet aankwam.

Het werk werd nu bijna tot zeven uur voortgezet en slechts voor een kwartiertje gestaakt, toen het dienstmeisje alweder wat thee en krentenbrood kwam brengen. En later ging het bijna elken dag op denzelfden voet voort, met onbeduidende wijzigingen in de voedings-

(*) Een ton is 1000 klg.

middelen of de verdeeling van den tijd; des Vrijdags werd er b.v. ter eerbiediging van Charles' geloofsbelijdenis ook een doosje sardines of een half dozijn eieren op tafel gezet. Op mijn vraag, of men op alle *farms* zoo leefde, kreeg ik van Charles ten antwoord, dat hij de plaats van mijn vriend als een bijzonder goede beschouwde, waar wel hard gewerkt moest worden, maar ook rijkelijk en smakelijk opgedischt werd. Hij had wel eens voor een dag of wat bij meesters gediend, waar de kost karig of slecht was, maar zulke farmers kregen spoedig een kwaden naam, zoodat goede werklieden hun woning schuwden. Zelf zag ik door latere ervaring in, dat een arbeider niet gemakkelijk betere meesters vinden kon, dan de gulle Schotsman was, maar het op de meeste bouwhoeven toch even goed of niet veel minder hebben zou en dat in veel gevallen de huisvrouw meer dan de *farmer* zelf te beschuldigen was, wanneer de kost nog al te wenschen overliet. De arbeider kan zoo gemakkelijk een andere plaats vinden, dat hij zich een slechte behandeling niet lang behoeft te laten welgevallen en de landman zelf kan zoo moeilijk goede arbeiders verkrijgen, dat hij niet licht billijke redenen tot klagen geeft, als hij zijn eigen belang begrijpt.

Toen het hooi in veiligheid was had men tijd genoeg om mij omtrent alles, wat de *farm* betrof, nauwkeuriger in te lichten. Dods was eigenaar van ruim 300 acres land, die een langwerpig vierkant vormden, waarvan een zijde de rivier tot grens had. Ruim 100 acres deden zich op 't oogenblik als een groot veld met stoppels voor, dat voor het vee geopend was, zoodra gerst, haver en tarwe ervan verwijderd waren. De kleinste helft van dit veld had de haver en tarwe geleverd, die tot hooi gemaakt was, en wat de overblijvende 60 acres opgebracht hadden, zou de dorschmachine eerstdaags komen vertellen. Het was een goed jaar geweest en ofschoon de droogte aanvankelijk met een slechten oogst gedreigd had, kwamen er nog bijtijds flinke regenbuien, die wonderen deden. De ziekelijke verschijnselen in 't graan als *smut* en *rust* bekend, hadden zich in deze streken slechts in geringe mate vertoond en de beide vorige jaren hadden geheel andere resultaten opgeleverd, wat voornamelijk aan de droogte te wijten was geweest. In aanmerking genomen, dat een gedeelte van het bebouwde land juist niet tot den besten grond van de *farm* behoorde, mocht de oogst ditmaal zelfs zeldzaam voordeelig heeten, maar 't zou anders met veel landlieden ook slecht gestaan hebben. Wat het overige gedeelte der hoeve betreft, op eenige acres na, die aan lucerne, rijegras en mangelwortels een groen en vruchtbaar voorkomen te danken hadden, zag alles er nu vrij kaal en dor uit; tuin, boom- en wijngaard, die omstreeks 10 acres in beslag namen, uitgezonderd veertig acres deden zich nog als bosch voor; de grond beloofde te weinig om tot bebouwing aan te moedigen. In Februari zou men nu weder met ploegen beginnen, men legde er zich meestal op toe, om het zaad vóór Juni in den grond te hebben. De honderd acres, die ditmaal als bouwland

gebruikt waren, zouden nu eens tot weide voor 't vee dienen en rust krijgen. Het hekwerk, dat bijna de geheele plaats omringde en het land in verschillende stukken afdeelde, was blijkbaar in goeden staat gehouden, doch zou hier en daar spoedig vernieuwd moeten worden. Het was een kostbaar ding, die *fences*, zei Dods, en daarom had hij reeds eenige ellen ver zijn eigendom door heggen van den publieken weg afgesloten. Doch de grond was er niet overal geschikt voor en heggen kostten jaarlijks ook nog al arbeid, om niet van 't grootere gevaar te spreken, dat zij in geval van boschbrand aanbrachten. Wat de farm voor 't overige de voornaamste waarde gaf, was het water; de vruchtbaarste streken hadden in droge jaren de eigenaars dikwijls te gronde gericht door gebrek aan die onmisbare vloeistof. Niets ging er boven de zekerheid, dat een altijd gevulde stroom in de nabijheid was en men zeide mij meermalen: ‘als je naar land gaat zoeken, kijk dan vooral om naar water’.

Het viervoetig gedierte, op de bezitting van Dods te vinden, bestond uit vier werkpaarden, stevige, fraaie dieren, waarop de eigenaar zich niet ten onrechte veel liet voorstaan, uit een wagenpaard, een sterken pony, die even slim als mak zijnde de lieveling van klein en groot was, uit vijftien koeien en zes varkens. 't Was elk dier aan te zien, dat goede zorg en doelmatig voedsel niet gespaard bleven. Ook waren er geweldig veel kippen, eenden en ganzen op de plaats, die evenals de varkens en de koeien door de vrouwen verzorgd werden, terwijl Charles voor de paarden verantwoordelijk was. Al vragende kwam ik te weten, dat de koeien in den regel het gansche jaar door des nachts buiten bleven, van Augustus tot November meestal overvloedig gras in de weide hadden en dan de meeste en beste boter gaven, gedurende de zomermaanden December en Januari, behalve de weide lucerne of ander groen voeder behoefden en als de stoppels omstreeks Maart onbruikbaar werden, tot het begin van Augustus hooi, knollen, mangelwortelen en haverstroo kregen. In het heete seizoen kostte het bewerken van de boter veel moeite, kaas werd door Dods niet gemaakt, maar veel *farmers* deden er hun voordeel mede en leverden een goed artikel. Over 't algemeen was 't vee zeer gezond, hoewel de longziekte enkele jaren hier en daar nog al offers eischte. De prijs van 't vee was zeer ongelijk; eenige dagen geleden had James (zoo heette de broeder van Dods, die met mij in de kolonie gekomen was) een zeer goede koe met haar eerste kalf weggebracht en er £8 voor gemaakt, wat bijzonder meeviel. Voor de werkpaarden zou men Dods te vergeefs £30 per stuk geboden hebben, ofschoon hij zelf wel wist, dat ze op een publieke verkooping, hoe gunstig zij ook bekend stonden, voor minder geld in andere handen moesten vallen. [*Dat zou ik ook denken.* Sam]. ‘'t Wagenpaard kan je voor £8 meenemen; 't is negen jaar oud en een goed, bruikbaar, gezond beest’, zei Dods, maar zijn vrouw beweerde, dat zij met geen ander dier zoo gerust alleen naar de stad

durfde rijden en dat zij 't voor geen £12 missen wilde, evenmin als den pony, die reeds op zekeren leeftijd gekomen was en waarvan de marktprijs nog geen £8 bedroeg, naar ik hoorde.

Ik was wel hoofdzakelijk naar de Campaspe gekomen om te zien en te leeren, maar ik wilde mij den tijd toch ook zoo genoegelijk doen voorbijgaan, als de omstandigheden het toelieten, te meer daar mijn hulp bij 't werk niet op zeer hoogen prijs scheen gesteld te worden. Een paar dagen bracht ik dus met schieten op parkieten en *quails* door, welke laatste vogelsoort zeer klein en smakelijk is en in 't hooge gras of graan haar nest bouwt, zoodat jagers er voornamelijk na den oogsttijd hun aandacht aan wijden. Het beest rijst echter zeer onverwacht op en maakt daarbij een suizend geluid, waardoor de ongeoefende jager gewoonlijk zelf even erg schrikt als de opgejaagde vogel en ik kwam zonder *quails* te huis, hoewel ik ze bij dozijnen gezien had. Van mijn parkieten maakte de vrouw des huizes een heerlijke pastei. Voor een Nimrod was trouwens de streek niet zeer geschikt; deze moest zijn fortuin in andere, tamelijk ver verwijderde, b.v. in moerassige oorden van Victoria zoeken, waar hij voor zijn moeite met eenden, kalkoenen, ganzen en ander begeerlijk wild beloond werd. Konijnen waren in overvloed dichterbij te vinden en de dagbladen wonden soms de liefhebbers op door te berichten, hoe enkele losgelaten hazen zich hier en daar reeds vermenigvuldigd hadden.

Nadat ik mijn geweer schoon gemaakt had begon ik te hengelen, en na een dag aan de rivier gezeten te hebben, bracht ik een paar honderd visschen mede, die te zamen ongeveer drie pond wogen en in de pan gebakken als spiering in miniatuur dienst deden. De zesjarige zoon van Dods ving aan stukjes vleesch ik weet niet hoeveel krabbetjes, die hij *Crawfish* noemde en waarmede ons de afwezigheid van garnalen eenigermate vergoed werd. Ook voor visschen was het hier het land niet; daartoe moest men de Yarra, of een lager gedeelte van de Campaspe, of liever nog de Murray opzoeken. De proefjes althans, die ik van *Murraycod* kreeg bevielen mij uitmuntend [*Veel te vet.* Sam].

Ik heb nog een paar kleinigheden vergeten te melden, die er veel toe meewerkten, dat mijn ontwakende manie voor 't jachtgeweer in de geboorte gesmoord werd. Den eersten dag, toen ik met dat wapen rondwandelde, gevoelde ik eensklaps een zonderlinge gewaarwording in mijn linker oog en toen ik mij nederzette om in het glas van een zakkammetje de oorzaak hiervan te ontdekken, werd ik een vliesje gewaar, dat zich langzaam over 't oog uitbreidde en het zien zeer moeilijk begon te maken. Eer ik te huis kwam was het oog zoo gezwollen, dat van zien in 't geheel geen sprake meer was, en ik wil wel bekennen, dat ik er mij ongerust over maakte en het dus maar half goed opnam, toen ik met luid gelach verwelkomd werd. Ik zag er wel is waar wat zonderling en bespottelijk uit, maar dat gaf goeden vrienden toch geen recht, om de wellicht ernstige zaak zoo verschrik-

kelijk grappig te vinden. ‘Ha, ha, heeft een vlieg je te pakken gehad’, riep Dods ten laatste vroolijk uit, ‘nu, dat is niets, mijn jongen, het doet weinig pijn en over een paar dagen is 't oog weer zoo goed als 't andere. Maar houd voortaan de vliegen een beetje van je gezicht. Je ziet er waarachtig zoo gek uit, dat ik je niet herkennen zou.’ - ‘Ja, ja, neem het maar kalmpjes op’, voegde de vrouw hieraan toe, ‘*Sandy blight* is vrij wat erger.’ - ‘Mag ik dan weten, wat ge hier met dien fraaien naam bedoelt?’ - ‘Een kwaal, waaraan vooral zwakke oogen, ik denk door stof en hitte hier onderhevig zijn en waarmede ik veel maanden geduld heb moeten hebben. Verbeeld je een handvol fijn zand in de oogen te krijgen en je kunt zelf best begrijpen, wat ik geleden heb.’

De tweede kleinigheid, waarop ik zinspeelde, was een slang. Men had mij reeds meermalen behoedzaamheid aangeraden, daar niet alleen vergiftige insecten, zooals de schorpioen en de duizendpoot - hier minder overdreven *centipede* genaamd - gevaarlijke wonden toebrachten en meer bepaald in den zomertijd bij 't behandelen van dood hout te ontzien waren, maar ook verscheidene slangensoorten, wier beet doodelijk was, zich in 't bosch en vooral nabij de stroomen ophielden. Ik had echter tot dusverre geen schadelijker beest ontmoet dan groote hagedissen en moet bekennen, dat ik meestal voortliep zonder aan het kruipend ongedierte te denken. Dit was vooral 't geval toen ik al mijn aandacht op 't gevogelte in de boomen gevestigd had en ik was dus niet weinig verschrikt, toen zich plotseling op geringen afstand een slang vertoonde, die minstens vijf voet lang moet zijn geweest. Aanvankelijk scheen het dier zich stil uit de voeten te willen maken, doch toen het bemerkte, dat ik er mijn oog strak op gevestigd hield, bewoog het zich niet verder, maar stak den kop in de hoogte en een puntig tongetje uit den bek. Nu had ik het reeds als een alledaagschen burgerplicht van een kolonist leeren kennen, om geen slang in 't leven te laten en ik zag dus even zijwaarts, om naar een stevigen tak te grijpen, waarmede het beest, door een enkelen flinken slag op den rug, gemakkelijk te dooden is. Toen ik echter na een seconde mijn blik weder naar de plaats richtte, waar ik den platten, breeden kop het laatst gezien had, was de geheele verschijning spoorloos verdwenen en ik kwam zonder zegeteeken tehuis, onwillekeurig eenige malen voor een dooden tak opzij springende als een schichtig paard. Vertellende wat ik gezien had, vernam ik bij die gelegenheid, dat er zwarte, diamant-, tijger- en andere slangen waren, allen als hoogst venijnig gevreesd, ofschoon zij nooit aanvallenderwijze te werk gingen, maar zoo 't mogelijk was, voor den mensch op de vlucht gingen. 't Gevaar bestond hoofdzakelijk daarin, dat men ze soms met den voet of de hand aanraakte, eer zij kans zagen om uit den weg te komen, wat vooral bij heet weder licht geschieden kon, wanneer ze zoo slaperig in elkander gerold liggen, dat zij zich vaak door een wagenwiel

laten verpletteren, zonder paard of rijtuig bemerkt te hebben. Om ze te dooden moest men ze goed in 't oog houden, want hoe vluchtig men 't oog ook afwendde, ze maakten er gebruik van om in hun hol te verdwijnen. Een enkele slag was genoeg, doch werd deze onhandig toegebracht, dan was men niet buiten gevaar. Jongens van tien of twaalf jaar kwamen dikwijls zegepralend met een doode slang tehuis. Ook in de woningen werd het ondier soms gevonden en Charles had er een gedood, die in zijn slaapkamertje lag opgerold, terwijl de meid er een in den kelder gezien had, die de room van een melkschaal lekte. 't Aantal ongelukken door slangenbeten was echter niet grooter dan dat in Europa door dolle honden veroorzaakt en dolle honden kende de kolonie in spijt van de hitte niet. Veel tegengiften waren uitgedacht, maar het eenige, dat vertrouwen verdiende, was inspuiting van *ammonia liquida* in een ader en het inwendig gebruik van eenige druppels werd daarbij aanbevolen. 't Was in elk geval raadzaam deze vloeistof altijd in huis te hebben; Dods had er een hond mede gered, nadat een slangenbeet 't dier vergiftigde, door eenige druppels in den bek te gieten en de wond ermede te wasschen. 't Afsnijden of uitbranden van 't gebeten deel waren paardenmiddelen, waartoe niet ieder den moed of de gelegenheid had - afbinden en uitzuigen was aanbevelingswaardig, zoo ook het overvloedig drinken van cognac, maar onvoldoende.

'Je hebt nu al met verschillende dieren hier kennis gemaakt en schijnt nog al van de jacht te houden', zei Dods een paar dagen later, 'morgen zullen wij eens een kangaroejacht hebben en zoodra het lichte maan is, gaan wij des avonds op de opossums uit.' Ik juichte deze plannen natuurlijk toe en vond mij den volgenden morgen op den rug van den pony, terwijl James een flink paard bereed van een buurman geleend en zijn broeder zich met het wagenpaard tevreden stelde, dat noch als renner, noch als hekkenspringer te roemen viel. Een dozijn buren en eenige honden vergezelden ons. Wij waren den ganschen dag in den zadel, gingen den eenen heuvel op en den anderen af, terwijl de paarden in spijt van de voorzichtigheid, waarmede zij hun pooten tusschen de rotspunten neerzetten, dikwijls struikelden of uitgleden en hadden tweemaal de voldoening een kangaroe te zien, door de blaffende honden met ijver achtervolgd. Slechts James en een paar van de stoutste rijders wisten bij de honden te blijven, de overigen reden juist hard genoeg om ze na eenigen tijd terug te kunnen vinden. Ik had mij zelve veiligheidshalve bij Dods gevoegd, wetende dat de pony op elk terrein een wedstrijd met zijn paard kan volhouden, totdat het wegvliegen achter den tweeden kangaroe ook mij in geestdrift bracht, terwijl de pony, wel gewoon aan 't drijven van vee, zich meesterlijk gedroeg, wat het springen over doode stammen en gruppels betrof. Het lieve dier scheen echter volkomen onverschillig omtrent het lot van mijn hoofd en beenen en ik had mijn vaart te matigen als ik geen Absalom wenschte te worden tusschen al die boomen,

zoodat ik de honden vergat en voor een gedeelte van 't gezelschap te vlug, voor een ander gedeelte te langzaam geweest zijnde, mij alleen bevond, wat ik juist het meeste gevreesd had. Ik besloot na eenig heen- en weder rijden af te stijgen en te wachten totdat men mij missen en opzoeken zou; een beetje rust zou paard en ruiter welkom zijn. Mijn geduld werd echter vrij lang op de proef gesteld en ik overlegde reeds bij mij zelven, wat mij te doen stond om weer naar huis te geraken, toen ik een luid *coe-ie* door 't bosch hoorde weergalmen. Geen klank is doelmatiger, om op ongeloofelijke afstanden gehoord te worden, dan dit *coe-ie*, naar men zegt van de inboorlingen overgenomen. Als een daartoe geoefend orgaan het heldere *coe* lang uitrekt en door een kort, schel *ie* volgen laat, is de uitwerking verwonderlijk. Ik luisterde, begreep dat ik gezocht en geroepen werd en trachtte mij zelven te laten hooren, doch de mislukte geluiden, die ik voortbracht, deden mij inzien, dat niet ieder op de Australische manier *coe-ie* roepen kon. Mijn leelijk geschreeuw had echter de gewenschte gevolgen; ik zag spoedig een ruiter naderen, die ook van 't gezelschap afgedwaald was en mijn oefeningen gehoord had, zonder recht te weten wat hij eigenlijk hoorde. Nieuwsgierigheid had hem dus naar de plek gebracht, waar ik mij bevond en nu reden wij samen voort. Het geroep herhaalde zich bij tusschenpoozen; de ruiter aan mijn zijde beantwoordde het telkens en door de richting van 't geluid op te merken, waren wij weder spoedig allen bij elkander. James en een jongen van twaalf jaren hadden ieder een kangaroestaart op hun zadel en waren de koningen van 't feest. Mijn gastheer had een stijgbeugel verloren en een ander was met zijn paard gevallen en had zijn broek deerlijk bezeerd. Wij reden stapvoets terug en vele verhalen werden mij opgedischt, van groote sprongen, dure jachtpaarden, vermetele rijders, enz. Nu, aan stoute rijders ontbreekt het in Australië zeker niet, vooral niet onder 't jongere geslacht van beide seksen; een jongen beroemt zich graag, dat hij elk paard over elk ding kan rijden en zoo hij 't al niet doet, durft hij het zeker beproeven. Dods was echter van meening, dat het wel zoo aangenaam was te paard een lijkwagen te volgen, dan honden en ik moet verklaren, dat ik het eerste ter eere van vrienden en bekenden dikwijls gedaan heb, maar dat ik de gelegenheid om mij bij *hunters* en jachten aan te sluiten niet meer gevonden of gezocht heb, hoewel 't aan een *hunting-club* ook in Sandhurst niet ontbrak.

De rol, die ik bij de opossumjacht speelde was althans niet zoo onbeduidend als de plaats van figurant, die ik bij de vervolging der kangaroes had ingenomen. Wij maakten gebruik van een heerlijken avond; de bijna volle maan scheen helder op 't stille woud, waar zich geen ander geluid dan het eigenaardig geschreeuw van den *carlew* deed hooren en elk voorwerp was op aanmerkelijken afstand zoo duidelijk te onderscheiden, als bij dag. De hond, die ons vergezelde,

kende zijn taak wel en wanneer hij na eenig rondloopen onder een boom luid blaffende stil bleef staan, kon men zeker zijn, dat een of meer wollige opossums zich in de takken ophielden. Dan liepen wij rond den boom totdat het dier ons door zijn bewegingen of door zijn harige huid tusschen de bladeren in 't oog viel en als 't eerste schot het niet naarbeneden bracht, volgde spoedig een tweede of derde. Wij doodden ruim een dozijn en hadden toen genoeg te dragen, om naar huis te keeren. In vroegere jaren waren deze voor tuin en boomgaard zeer lastige naburen veel talrijker geweest, zei Dods, en ik moest dit des te eerder gelooven, omdat er nu nog zooveel overgebleven waren in een bewoonde streek, waar zij onophoudelijk aan vervolgingen als de onze bloot stonden. Ik zelf had er vijf geschoten, maar hoeveel kruit en hagel ik daartoe gebruikte, weet ik niet meer te zeggen; mijn kruithoorn was althans genoegzaam ledig. Vooreerst toch had ik geweldig veel schoten aan een opossum verspild, die na dit eerste treffen aan zijn staart ging hangen en zoo in spijt van een geregeld bombardement hangen bleef. 't Was een *ringtail*, werd mij verteld, en zoo hij ooit naarbeneden gekomen en gevonden is, moet hij heel wat waard zijn geweest aan oud lood. In de tweede plaats moet ik nu en dan een knoest in het hout voor een buidelrat aangezien hebben, want ik opende eenige malen een goed gericht vuur op een licht te treffen voorwerp, zonder daarin eenig teeken van leven en nog veel minder eenig teeken van sterven en neervallen te bespeuren. Hoe het zij, ik kwam wel voldaan tehuis, en behoefde mij niet te schamen voor mijn gastheer, die er twee geschoten had. Den volgenden dag werden de huiden voorzichtig afgenomen; zij zouden met een vorige collectie gelooid en daarna aan elkander genaaid worden. In Melbourne was mij voor zulke dekens, netjes gevoerd en met rood omboord, omstreeks *f* 50 gevraagd. Thans heb ik er zelf een, die als wagenkleed, bedsprei, enz. dienst doet en voor geen honderd guldens te koop is, omdat mijn eigen vlijt mij de huiden verschafte.

XI.

Een locomobile en een dorschmachine, beiden door zes ossen getrokken, kwamen in 't begin van Februari op de *farm* van mijn vriend Dods, om er gedurende drie dagen alles in rep en roer te brengen. Zestien mannen vergezelden het logge werktuig en behalve 't personeel, dat de hoeve bewoonde, boden ook eenige gedienstige buren de behulpzame hand, zoodat er eer te veel dan te weinig volk was. Er moest voor allen overvloedig te eten en te drinken zijn en 't zwakke geslacht had waarlijk niet het gemakkelijkste deel van 't werk, al waren ook een paar buurvrouwen haar bijstand komen geven. Dods was niet weinig in zijn schik, toen stoomtuig, ossen en manschappen zijn plaats weder verlieten en alles in goede orde afgeloopen was. De inspanning en kosten van deze drie dagen waren dan ook bijzonder

groot geweest, maar nu hadden wij daarvoor de voldoening, dat wij ongeveer 400 zakken graan, of het mud op drie *bushels* gerekend, zoowat 650 mudden, kant en klaar voor de markt in de voorraadschuur zagen liggen. Ook al het stroo, dat als een voedingsmiddel en als een voor goeden prijs verkoopbaar artikel geen geringe waarde had, kon dank zij den *elevator* der machine als gered en geborgen beschouwd worden, daar het na een paar dagen arbeid voor regen en schade geheel beveiligd zou wezen. De voordeelen van 't dorschen met stoom werden trouwens zoo algemeen op prijs gesteld, dat zelfs de eigenaars van kleine *farms* er gebruik van maakten, hoewel zij voor 't werk van een paar uren evenveel als voor dat van een halven dag te betalen hadden. Ook andere machinerieën, zooals stoomploegen, maai- en zaaimachines, enz. maakten grooten opgang, omdat handenarbeid zeer kostbaar en moeilijk te verkrijgen was en het klimaat vooral in hooien oogstmaand geen lang talmen toestond. De beste werktuigen, die Amerika en Engeland leverden, waren over de geheele kolonie verspreid en volgens deskundigen werden ook even goede, ja voor de eigenaardige behoeften van den kolonist nog doelmatiger werktuigen in Victoria zelf vervaardigd.

Dods mocht waarlijk wel in een goede luim zijn; zijn schuur was nog nimmer zoo goed gevuld geweest; de gerst had ongeveer 18, de tarwe 25 en de haver 45 *bushels* per *acre* opgeleverd; de beste oogst, waarvan hij aanteekening gehouden had, gaf slechts de getallen 12, 19 en 32, en de slechtste 9, 6 en 15, waaruit bleek, dat de verhouding tusschen de opbrengst dezer artikelen in verschillende jaren volstrekt niet dezelfde bleef. Ook in de marktprijzen had hij groot verschil gezien, en dezelfde qualiteit van tarwe tegen *f* 2.10 en tegen *f* 3.60 de *bushel* afgeleverd, terwijl andere producten naar evenredigheid in waarde gerezen of gedaald waren. Hij zou nu na 't verkoopen van eenig graan en hooi, om de onkosten der laatste maanden goed te maken, nog een belangrijke hoeveelheid over houden, waarmede hij goede markten afwachten kon, iets wat *farmers* op kleine schaal nimmer konden doen, zoodat zij in jaren van overvloed door de lage prijzen, die op den oogsttijd volgden, bijna even slechte zaken deden, als in onvruchtbare jaren, wanneer de prijzen hoog en hun schuren ledig waren.

Een hoofdgebrek der kolonisten is grootspraak; zij noemen het zelven *blowing*, wat volkomen 't zelfde aanduidt als ons Nederduitsche *bluffen.* Dat nu mijn gastheer door den voorspoed verleid werd, om er zich een weinig aan schuldig te maken, kan ik hem niet erg ten kwade duiden. Zeker is het, dat hij een goed en vlijtig *farmer* was, en dus wel een beetje op den arbeid roemen mocht, die ditmaal met zulke goede resultaten beloond was. ‘Ja, ja’, zeide hij, mij vergenoegd op de schouders kloppende, ‘nu zie je eens, wat kostbaar lapje grond ik heb, en wat een man als ik ermee uitvoeren kan.’ Wat nu het lapje grond betrof, een groot gedeelte der bezitting was ongetwijfeld

zoo vruchtbaar, als eenig land ter wereld slechts wezen kon; onder de natte, zwarte aarde vond men een chocolaadkleurige klei en 't moest volkomen waar zijn, wat Dods ervan zeide: ‘als ik zulk grondje een duim dieper laat ploegen, is het zoo goed als gemest.’ Doch de ploegschaar bewerkte jaarlijks ook veel land, dat niet zoo goed was, ja zelfs verscheidene *acres*, waar schraal zand een hoofdrol speelde, of het ijzer hoorbaar door de kiezelsteentjes geschuurd werd. Dan was er ook witte klei, bij droog weder hard als rots, bij nat weder kleverig als lijm en slechts even door een laagje zwarte aarde gedekt. Ook van de stijve, roode klei, voor den wijngaard zoo gezocht, vond men meer dan voor 't planten van wijnstokken gebruikt kon worden en deze klei was voor het bouwen van graan wel niet geheel te verwerpen, maar toch ook niet bijzonder geschikt. De verdienste van Dods - en bij deze mededeelingen erken ik gaarne veel aan de opmerkingen van Sam verschuldigd te zijn - bestond vooral in het goed ploegen en zorgvuldig bewerken van den grond, in een hardnekkig strijden tegen 't onkruid en in het doelmatig afvoeren van 't water door gruppels, of waar 't voldoende was, door kleine waterleidingen, met den ploeg gemaakt, nadat zaaien en eggen afgeloopen was. Dat een Engelsch landbouwer nog aanmerkingen genoeg te maken zou hebben gehad en dikwijls met een lachje de schouders zou hebben opgetrokken, als hij hier een kijkje had genomen, zag Dods zelf zeer wel in, en dat vooral aan draineeren, aan de afwisseling van de taak, die men 't land jaarlijks stelde en aan bemesting meer zorg besteed kon worden, gaf hij volmondig toe. Hij verzekerde echter tegelijkertijd, dat hij zich geen grootere uitgaven veroorloven kon, dan hij reeds aan de *farm* ten koste had gelegd en dat hij nu eerst in staat zou zijn, om veel verbeteringen in te voeren, die tot heden boven zijn bereik waren geweest. Bovendien zag hij geen heil in een al te slaafsche navolging ook van de beste voorbeelden, die Europa gaf, daar men onder een ander klimaat en geheel andere omstandigheden te werken had. Zooveel staat vast, ik heb later veel bouwhoeven gezien, waarmede ik die van mijn vriend niet vergelijken kon, zonder te erkennen, dat hij zich waarlijk beroemen mocht een der beste *farmers* van het district te zijn en ik heb ook in dat jaar van overvloed vele klachten gehoord, terwijl mijn gastheer slechts lofzangen zong en er reden toe had.

Zonderling ging het er inderdaad op sommige plaatsen toe! Waar de dorschmachine een hoogen hoop van 't fijne zaad der onverdelgbare wilde zuring of *sorrel* uit het koren had geschud, werd dit zaad soms zonder veel omslag op den mesthoop geworpen; waar midden in 't veld het wiel van een kar gebroken was, werd twee, drie jaar lang rondom de kar het land opgeploegd, zonder dat eraan gedacht scheen te worden, dat het beschadigde voertuig hier niet op zijn plaats stond; waar een oud tuig versleten was, werd het gebrek verholpen door riemen en gespen van een nieuw tuig afgesneden, of moesten endjes

touw voor leder dienst doen; waar de werkpaarden een paar dagen in een weide zonder gras gebleven waren, omdat men zich geen tijd gaf om ze des avonds naar stal te brengen, werden zij den volgenden dag op stal gehouden met een voorraad haver en hooi, die voor drie dagen voldoende was, maar zonder water te krijgen; waar geen handen genoeg waren, om de helft van 't hoogst noodige werk te doen, had men den arbeider naar de stad gezonden, om versnaperingen voor een avondfeestje te halen en tegelijk naar den baas om te zien, die den vorigen avond niet tehuis was gekomen, wat wel meer gebeurde; waar 't vee uitgehongerd was, werd de laatste halm stroo of hooi verkocht, om voor 't geld nog een koe aan te koopen; waar gebouwen en hekken in elkander vielen, werden schoenen weggesmeten, die nog met veel meer succes hadden kunnen opgelapt worden, dan de schuren en stallen, en waar 't graan in een vorig jaar door onkruid verstikt was, ploegde of liever schraapte men den grond bij nat weder, met een enkel afgeleefd paard arbeidende en strooide men vervolgens zaad, dat voor kippenvoer was afgezonderd. Geen wonder dus, dat er veel klachten gehoord werden en dat ik ze nog dagelijks hoor. Ik beweer wel niet, dat elk, die reden tot klagen heeft, zich aan groote dwaasheden of achteloosheid schuldig maakt en ik weet zeer goed, dat velen hard werken en hun best doen, zonder een enkelen stap vooruit te komen - maar ik breng toch de ongelukken en den tegenspoed van veel *farmers* op rekening van hun eigen misslagen en niet op rekening van hun land of ongunstige omstandigheden. Duizenden hebben zich op 't land nedergezet, die nog minder begrip van landbouw en vee hadden, dan ik, mijn begrip ervan als nulpunt gerekend, want zij waren eigenwijs, hadden veel vooroordeelen en misten alle vatbaarheid voor aanleeren. Agricultuur wordt door velen als een ding beschouwd, dat elk mensch van nature verstaat en niet zelden beoefend door lieden, die meer van de marktdagen en de herbergen, dan van ploeg en spade houden. Niet weinigen wijden zich eraan toe, niet omdat zij er bijzonder mede ingenomen zijn, maar omdat ze met weinig of geen geld niets anders weten te beginnen, waarbij zij tamelijk zeker kunnen wezen van een eigen huis en eigen meel, aardappelen, eieren, enz. of omdat het landleven er zoo groen en prettig uitziet, als men des zomers de stad verlaat en een toertje in 't bosch maakt. Ja, ik ben niet afkeerig van 't denkbeeld, dat sommigen dit landelijk bestaan voornamelijk gekozen hebben, omdat er een eigen paard en wagentje bij behoort, een speelgoed, dat voor groote kinderen zoo aantrekkelijk is.

Wat hiervan ook zij, Dods was een *farmer* met hart en ziel; als beschaafd en wel ontwikkeld man wist hij over veel zaken met oordeel en belangstelling mee te praten, maar 't liefste en 't beste sprak hij toch van alles, wat rechtstreeks of zijdelings met zijn eigen vak in verband stond en ik heb veel van hem geleerd, dat mij later tepas is gekomen. Hij beschouwde agricultuur als een wetenschap, die in

Australië de kindsche dagen nog niet ontwassen was en met veel bezwaren te worstelen had. De ervaring van 't klimaat, van de eigenaardigheden der verschillende districten, enz. verkregen, had nog maar weinig te beduiden en op vraagstukken, die door wetenschappelijke proeven en navorschingen uitgemaakt moesten worden, had men dikwijls nog geen ander antwoord, dan eenige onzekere opgaven van verschijnselen, waarop het toeval hier of daar de aandacht gevestigd had. De statistiek werd ijverig beoefend in de laatste jaren, maar zou nog vele jaren met geduld te beoefenen zijn, om recht leerzaam te worden. Dat het land door de regeering zoo gemakkelijk verkrijgbaar gesteld werd, was zeker voor de kolonie en voor duizenden landverhuizers een weldaad, maar maakte de arbeiders, die waarlijk voor de *farm* geschikt waren en liever voor zich zelven dan voor anderen vlijtig werkten, zoo schaarsch en de producten zoo overvloedig, dat reeds gevestigde landlieden daardoor met steeds rijzende uitgaven voor werkloon en met dalende waarde der voortbrengselen, die zij verkochten, te kampen hadden. Dit was reeds een groot kwaad, maar een noodzakelijk kwaad, dat niet de *farmer* zelf, doch wel de tijd en vermeerdering van populatie verhelpen konden, zoodat er voorloopig niets aan te doen viel, dan tegenover extra moeielijkheden ook extra inspanning te stellen. Een ander kwaad, dat gemakkelijker te verhelpen was, bestond daarin, dat allen zich te veel op het bouwen van dezelfde artikelen toelegden; tarwe, haver, gerst bedekten den grond van groote en kleine *farms,* en 't gevolg was, dat nu reeds velen, die op kleine schaal arbeidden, elk jaar met rassche schreden achteruit gingen. Er waren honderden dingen, waarop men zich kon toeleggen! De tabak had reeds eenige jaren geleden op vele bouwhoeven welvaart aangebracht, maar was toen ook aanstonds zoo overvloedig op de markt geplaatst, dat de prijs weldra daalde en den veelvuldigen arbeid aan 't bouwen van tabak verbonden, niet langer vergoedde, zoodat men er weinig meer van hoorde. Legde zich een matig aantal landbouwers met alle kracht op de tabakscultuur toe, er was geen twijfel aan, of zij zouden er zich wel bij bevinden, zoo bijkomende omstandigheden, b.v. de aard van hun land, 't klimaat van hun district, enz. bijzonder voor hun speciaal doel geschikt waren. Maar hoeveel bleef er over, ook als men tabak van de lijst schrapte. Rogge was in veel streken met uitmuntend gevolg gebouwd en kon men het thans niet gemalen krijgen, omdat er enkel tarwebrood gegeten werd en de quantiteit te gering was, dan dat de eigenaars van stoommolens er zich mee bemoeien wilden, bij grooteren toevoer zouden dezen de rogge gaarne naar hun molens gebracht zien, en als voedsel - 't werd nu reeds door de Duitsche bevolking noode gemist - vooral ook als voedsel voor paarden, zou 't graan dan populair worden. Het aankweeken van Europeesche boomsoorten, hoe ook de resultaten in publieke wandelplaatsen en botanische tuinen aanmoedigden, om het te beproeven, was tot

heden geheel verzuimd en toch beloofde de duurte van goed werkhout en de onrustbarende vermindering van geboomte in de kolonie groote voordeelen. De weekbladen en landbouwkundige maatschappijen hielden trouwens niet op, om telkens op ondernemingen en nieuwigheden te wijzen, die met goede verwachtingen beproefd konden worden en spraken van opium, olijfolie, wilgen voor mandenwerk en honderd andere dingen, waartoe klimaat en bodem als 't ware dringend uitnoodigden, terwijl zij goede en wetenschappelijke wenken gaven. Met den tijd - nog immer is het mijn gastheer, wiens denkbeelden ik mededeel - zou alles beter gaan; de *farmers* zouden zich op verschillende producten toeleggen en aan een vruchtbaar land andere schatten weten te ontwoekeren, dan de weinige, waarop zij nu al hun aandacht vestigden. De tentoonstellingen bewezen reeds, wat het land doen kon en tot welken graad van volkomenheid sommige *farmers* gekomen waren, wat granen, ooft en groenten betrof. Zij zouden er weldra van moeten getuigen, hoe ijver en kennis ook nieuwe ondernemingen durfden aanpakken; hoe de energie en ondernemingsgeest, die de kolonie zoo welvarend gemaakt hadden, ook den landman bezielden.

Niet zonder vuur behandelde Dods dergelijke onderwerpen [*hij is een waanwijze kwast*, *die zich met al zijn nieuwe zaken en dwaasheden nog in den grond zal helpen.* Sam.] en dat hij 't ernstig meende laat zich niet alleen daaruit afleiden, dat hij ijverig deelneemt aan alle vereenigingen en genootschappen, die de agricultuur uit haar kindschen staat trachten op te heffen, maar dat hij zelf reeds, nu hij over ruimere middelen te beschikken krijgt, veel jong hout plant, en op kleine schaal allerlei proeven neemt. Natuurlijk kan hij de verdiensten, die tot heden hooimijt en graanveld hem aanbrachten, nog niet opgeven, eer onderzoek en ervaring hem andere bronnen van welvaart geopend hebben, doch hij tracht dezen te vinden en zal ze ontdekken. Onderneemt hij echter iets, dan zal hij vrij zeker zijn van zijn zaak; daarvoor is zijn Schotsch bloed een waarborg; hij is hoogst voorzichtig en kent zijn tijd. Later verwonderde het mij, dat hij van de wijncultuur zoo zelden met mij gesproken had, doch hoewel hij evenals veel *squatters* en *farmers*, die eenige *acres* met wijnstokken beplant hadden, zijn eigen wijn maakte, was deze industrie hem te vreemd en was het geleverde product hem te zuur en te slecht, dan dat hij er veel belang in gesteld zou hebben. Wat wijn aangaat zou ik na eenigen tijd betere leermeesters leeren kennen.

Wat ik in die dagen van 't landleven hoorde en zag versterkte mij in 't besluit om zelf *farmer* te worden en Dods verklaarde, dat hij mij niets beters wist aan te raden, indien ik althans mij zelven ernstig voornam, om door aanvankelijken tegenspoed mij niet te laten ontmoedigen. Teleurstellingen zouden mij niet bespaard blijven, verzekerde hij mij en van de eerste jaren kon hij mij weinig goeds voorspellen. Zij zouden leerjaren zijn, die mij door schade en schande wijs moesten maken, doch die nuttig en goed voor mij zouden wezen, ook al ver-

loor ik er de helft van mijn klein vermogen bij. De andere helft zou nog genoeg zijn, om mij na de verkregen ervaring vooruit te helpen; hij zelf was met weinig meer begonnen. Hij had dadelijk naar een groote *farm* uitgezien en geloofde niet, dat met een kleine geld gewonnen kon worden, zoo er al de kost op te vinden was, wanneer men een groot gezin had, waarvoor ik echter niet te zorgen had, zoodat ik met minder dan 50 *acres* beginnen kon. Zelfs was een kleine *farm* voor mij de beste, omdat het beheeren van een klein eigendom het veiligste middel was, om mij zelven voor grootere ondernemingen te bekwamen. Als ik mijn oogen goed gebruikte, zou ik ook veel van mijn buren kunnen leeren, die, op kleine stukjes grond gezeten en met een groot huishouden bezwaard, alles aangrepen, wat hun inkomsten een weinig vermeerderde. Ik zou mij aan hen kunnen spiegelen, dagelijks veel opmerkende, wat ik vooral niet navolgen moest, doch ook het een en ander ziende, dat ik zelf met goede vooruitzichten beproeven kon. Dods wilde mij ook helpen met het zoeken van een plaats, die geschikt voor mij was en waaraan ik niet bekocht zou zijn, want een goed begin - *a fair start*, zooals hij 't noemde - was veel waard. Ik behoefde mij ook niet te haasten; hij zou zelfs met opzet talmen, om mij des te langer in zijn huis te houden. En hij hield woord; dank zij zijn raad en bijstand, die hij aan een eigen broeder niet met grooter hartelijkheid en oprechter belangstelling had kunnen ten beste geven, zag ik mij nog in de maand Maart op een kleine hoeve van omstreeks 40 *acres* gevestigd, die slechts weinige mijlen van Sandhurst verwijderd en naar evenredigheid rijker aan goeden grond was, dan eenige *farm* in den omtrek. Het huis was klein en onaanzienlijk, maar is tot heden voor mijn behoeften voldoende geweest en mijn vriend had gelijk, met een mooi huis viel niets te verdienen, wel met goed land, terwijl beide zaken vereenigd mijn vermogen teboven gingen. Ik moest ook leeren om mij veel weelde en gemakken te ontzeggen, waaraan vroegere leefwijze mij gewoon had gemaakt als aan dingen, die onmisbaar waren; met andere woorden, ik moest mij althans eenigermate gewennen aan de *modus vivendi*, die men in Amerika en de koloniën *roughing it* noemt. Zelfs de prijs van deze kleine bezitting kon niet geheel uit eigen middelen betaald worden, want een groot gedeelte van mijn kapitaaltje had ik noodig om allerlei werktuigen en andere dingen aan te koopen, die voor den *farmer* onmisbaar zijn, en ik zou het eerste jaar veel uitgaven en zeer weinig inkomsten hebben. Mijn eigendom was dus van den beginne af met een derde van de koopsom bezwaard, dat mij tegen 9% voorgeschoten werd, en, ik beken het ootmoedig, tot heden niet heeft kunnen afgelost worden. Ik troost mij met de gedachte, dat ik voor 't bedrag van den interest, dien ik jaarlijks betaal, geen plaats zou kunnen huren, die met de mijne in waarde ook maar eenigszins gelijk staat.

En zoo kwam het tepas, dat ik Sam's buurman werd.

XII.

Een paar dagen nadat ik bezit van de *farm* genomen had, verlieten mij de vrienden, die er mij en mijn goederen heenbrachten en gevoelde ik mij eenzamer, dan ik het nog ooit tevoren gedaan had. Ik mocht kennis maken met de buren, in de eerste plaats met den naasten buurman, wiens naam ik reeds dikwijls vermeld heb, maar zoodra ik naar mijn woning terugkeerde, was ik weder alleen, alleen met het paard, dat ik had gekocht. Nimmer heb ik mij minder voor kluizenaar geschikt gevoeld en had het lang zoo moeten duren, ik zou verhongerd zijn, ofschoon ik een aanzienlijken voorraad kruidenierswaren en andere victualiën, die voor geen bederf vatbaar waren, zooals vleesch en visch in blikken doozen, sardines, spek, enz. had medegebracht. Zelfs eenige flesschen *brandy* waren niet vergeten. Maar het vuur was altijd uit, als ik heet water noodig had, de aardappelen waren nu eens zoo flauw, dan weder zoo zout, nu eens zoo ongaar, dan weder zoo tot moes gekookt, dat ik ze dikwijls niet eten kon pogingen om van oudbakken brood *toast* te maken, leverden meestal eenige kool en asch op; als ik naar 't naaste dorp of *township* reed, om in enkele behoeften voor 't huishouden te voorzien, vergat ik het noodigste - kortom, als ik een buurman ging opzoeken, had ik wel eens 't ongeluk van hem juist aan tafel te vinden en dan werd de uitnoodiging om mee te proeven niet afgeslagen.

Voor enkele werkzaamheden aan huis en stal, die mijn bedrevenheid in het timmeren op te zware proef stelden, had ik van tijd tot tijd een helper, wiens leefwijze mij met mijn lot moest hebben verzoend, als ik er ooit mede verzoend had kunnen worden. Deze man had zich reeds jaren in de kolonie bevonden, was een volslagen menschenhater en bewoonde ergens een onderaardsch verblijf, door hem zelven uitgegraven en als 't regende rijkelijk van water voorzien. Hij was handig genoeg, want behalve het noodigste meubilair, had hij zich zelven ik weet niet hoeveel bruikbare gereedschappen vervaardigd, die inderdaad eenig genie bewezen en daar hij zich als kok beschouwde, wanneer hij bij mij arbeidde, leerde ik ook zijn ervaring in het toebereiden van allerlei spijzen kennen. Hij scheen voor een Robinson Crusoe in de wieg gelegd te zijn, maar hij zou Vrijdag eer gepekeld en opgegeten, dan voor zijn gezelschap bij zich gehouden hebben. Zijn beschouwing van 't leven en de menschen was bitter, maar satyrisch en soms humoristisch genoeg, om zijn gesprekken tot een aangename afleiding te maken. Ik mocht hem gaarne hooren doorslaan en van al mijn buren kende ik door zijn conversatie in weinig dagen de zwakste zijden. Ook ontging het mij niet, dat ik zelf in zijn oogen ver van volmaakt was en vooral de wijze, waarop hij mij vraagde, hoe ik 't een of ander gedaan wenschte te hebben, kon niet nalaten den indruk te geven, dat hij geen hooge gedachten van mijn overleg,

of geen overdreven eerbied voor mijn bevelen had. Zelfs in zijn blijken van vriendschappelijke belangstelling lag iets hoonends, iets dat onverdragelijk was en mij dunkt, hij gevoelde zelf volkomen goed, dat raadgevingen als de volgende: ‘als je zoo met dien knol omspringt, kan je zijn achterpooten wel eens onder je neus krijgen’ - ‘als je die bijl niet anders houdt, loopen je toonen gevaar’ - ‘als je dien spijker erin wilt hebben, moet je hem vlak boven op zijn kop zien te raken, maar pas op je vingers’ - mij niet aangenaam wezen konden.

Ik nam mij dan ook halsstarrig voor, om zijn raad zoo weinig mogelijk te volgen en in spijt van nadrukkelijke vermaningen, om met mijn buren voorzichtig te zijn en er zoo weinig als ik maar kon mede te doen te hebben, nam ik hun vriendelijk aanbod aan, om het land, dat ik dit jaar omgeploegd wenschte, aan hun zorg over te laten. Wat wij gewoonlijk deden, als een nieuwe buurman zich met weinig gereedschappen of zonder paarden op een *farm* kwam nederzetten, of als een oude buurman door ziekte of ongeval verhinderd werd zijn eigen werk te verrichten, wilden zij ook gaarne voor mij doen. Op zekeren dag in 't begin van Mei zag ik dus twaalf span paarden en twaalf ploegen op mijn veld, wier eigenaars den ganschen dag met elkander wedijverden, om het meeste en beste werk gedaan te krijgen en bij 't heengaan beloofden, dat zij bijtijds voor 't noodige zaad, voor zaaien en eggen zorg dragen zouden. ‘Zij komen maar om een dag vrij gelag te hebben’, zei de misanthroop, doch bescheidener gasten had ik nimmer gehad en mochten twee of drie zooveel *ale* gedronken hebben, dat zij eenigszins opgewonden naar huis gingen, er was geen sprake van om mijn geringe uitgaven met de waarde van den mij bewezen dienst te vergelijken. Onder *f* 9 per dag zou ik nergens man, ploeg en paarden hebben gekregen en mij dacht dus, dat de vreemdeling niet slecht door zijn buren, die hoofdzakelijk uit Ieren en Duitschers bestonden, ontvangen werd [*Datzelfde zouden wij morgen met pleizier weer voor je doen, en jij voor ons.* Sam].

Dank zij de mij betoonde hulp had ik dus in den beginne veel vrijen tijd, waarvan ik gebruik maakte om een goeden moestuin aan te leggen, de noodigste verbeteringen aan te brengen en grond voor boom- en wijngaard toe te bereiden. Voor den laatstgenoemden arbeid had ik echter werklieden noodig en alweder waren de buren gereed, om mij hun eigen dienaren af te staan, zoo dikwijls zij die ten mijnen gerieve een dag of wat missen konden. Ik had mij intusschen ook van een klein huisgezin omringd, door de oude Sarah als huishoudster te nemen, een goede vrouw, die deze waardigheid tot heden trouw vervuld heeft en goud waard is, als zij geen bier of jenever onder haar bereik krijgt, en een *old hand* of convict, (van welke klasse nog veel exemplaren te vinden waren) die Jack heette, te engageeren. Te gelijk met Sarah had ik mij ook een paar koeien, een varken en eenige kippen aangeschaft, zoodat het er nu vrij levendig begon uit te

zien. Ik verkeerde spoedig met mijn onderhoorig personeel op den besten voet; zelfs Sarah duidde het mij niet ten kwade, dat ik haar eens de flesch jenever, die zij naast zich had staan, terwijl zij beschonken op den vloer lag, met een flesch wonderolie verwisselde, waarvan zij den inhoud, niet zonder onaangename gevolgen te ondervinden, met smaak opdronk. En Jack kon 's avonds zijn pijpje met mijn tabak vullen en dan zoo gezellig zitten te keuvelen, dat de uren voorbijvlogen.

Zijn eigen geschiedenis was treurig genoeg; jaren geleden toen nog zooveel kleine vergrijpen aan 't eigendom van anderen met geheel onevenredige straffen gewraakt werden, was hij naar Van Diemen's land getransporteerd, gelijk hij op zijn ouden dag en zoover ik een mensch beoordeelen durf, naar waarheid verzekerde, voor de eerste misdaad, die hij beging, waarbij hij eigenlijk voor een paar in 't kwaad geoefende kameraden de kastanjes uit het vuur haalde. Zoo kwam hij naar Australië, gelijk hij 't zelf uitdrukte, *for the good of his country* en voor rekening van de natie, en hij kreeg zijn deel aan de wreedheden, waarmede 't leven van Convicts soms zoo ondragelijk gemaakt werd, dat men gruwt bij 't lezen van het verhaal der onmenschelijke kwellingen, waaraan zij meermalen bloot stonden. Vluchtelingen, wien door de ligging der strafkolonie echter elke uitgang afgesneden was, ofschoon zij zich eenige dagen in een woud verbergen konden, waar sterven van honger en dorst onvermijdelijk was, waren hun benden ontsnapt en hadden elkander gedood en opgegeten, liever dan terug te keeren, waartoe alleen de laatst overblijvende moed had, die zich als moordenaar zijner kameraden spoedig door de doodstraf van zijn lijden verlost hoopte te zien. Jack, nadat hij eenige jaren veel ellende verdragen en nog veel meer ellende gezien had, was als Convict, die zijn straftijd had uitgediend, of als *ticket of leave man* ontslagen en naar Victoria gekomen, waar hij eerst eenigen tijd als schaapherder rondzwierf, totdat hij naar de goudvelden trok. Hier was hij gelukkig en hij kreeg een aardig sommetje bijeen. Door een valschen vriend verleid om zijn compagnon te worden en samen land te koopen, gaf hij dat sommetje in goed vertrouwen aan den zwendelaar, die zorg droeg, dat de wettige documenten alleen zijn eigen naam als eigenaar van 't land vermeldden en Jack was weder een arm man, die van nu af zijn tijd tusschen hard werken en hard drinken verdeelde. Voor werk met de bijl had hij zijn gelijke bijna niet en *fences* door hem gemaakt waren door rechtheid en stevigheid nog gemakkelijk van andere te onderscheiden. Ook met houweel en spade kon hij nog goed terecht, hoewel zijn gebogen rug en grijs haar deden vermoeden, dat het getal zijner levensjaren, hem zelven niet juist bekend, meer dan zestig bedroeg. Had hij eenige ponden verdiend, dan zou hij voor den gouverneur zelf, gelijk hij gewoonlijk zeide, geen uur langer willen werken. Eerst moest het geld, dat hem in den zak brandde, in gezelschap van eenige *old hands*, die in de buurt woonden, verteerd zijn, en zoolang een

der vrienden een *sixpence* had, werd het drinken en liedjes zingen voortgezet. Na 't uitstapje, dat een *spree* heette, kwam Jack weder werken, tevreden met zijn lot zoolang hij tabak en een glas bier had. Vraagde hij een stukje tabak ter leen, hij zou mijn plaats niet verlaten zonder mij de waarde terug betaald te hebben, of niet terugkeeren zonder mij een stuk van gelijke grootte mee te brengen. Zelfs Sarah viel niet in slaap, als de oude man 's avonds begon te praten en ook mij soms lang in de keuken wist te houden. Als hij nuchteren was, dan kon hij zoo welgemoed en vroolijk babbelen, alsof hij zich nooit over iemand of iets te beklagen had gehad, maar had het bier hem opgewonden, dan kon hij huilen als een kind. Dan schudde en kuste hij de oude vrouw en mij zelven de handen, terwijl zijn tranen erop neervielen, en een enkel vriendelijk woord deed hem dan in zulke krachtige betuigingen van genegenheid en achting losbarsten, dat men de handen niet van zijn door tabak gebruinde lippen kon wegtrekken, zonder medelijden te gevoelen met den oude, wien zoo weinig vriendelijke woorden of daden ten deel gevallen waren. Jack had ook na het verlaten der strafkolonie veel gezien en ondervonden en wist van de inboorlingen uren achtereen te vertellen, hoe b.v. de vrouw of *lubra* achter den man op haar hurken zat, als haar heer en meester dineerde en de afgekloven beentjes opving, die deze haar over de schouders toewierp, hoe de zwarten groote danspartijen of *carroborees* hadden en zich dan met de vreemdste sprongen en zotheden vermaakten; hoe zij te lui waren om te werken, als zij geen honger hadden, maar door behoefte aan spijs gedreven vrij goed arbeiden konden; hoe zij de blanken ‘gekken’ noemden, omdat dezen groote vuren brandden, die te heet waren om erbij te zitten, terwijl zij zelven, met een paar vlammende takjes tusschen de beenen, zich aan de warmte recht te goed deden; hoe *king* Billy als een onttroonde vorst ook Jack zijn nood geklaagd, en met uitgestrekte hand gezegd had: ‘al mijn - al wat je zien, boomen, land, gras - vogels - al mijn - ik koning - jij hebben beetje bakkie voor king Billy?’ en hoe in de laatste jaren in deze streken geen andere zwarte gezien was, dan een enkele geciviliseerde, met broek en jas aan.

Onuitputtelijk was de oude man vooral, wanneer hij over de heldendaden van beruchte struikroovers of *bushrangers* begon te redeneeren. Sterke escorten, die goud overbrachten, waren door deze gevreesde heeren geplunderd; postwagens waren aangehouden en weder voortgezonden, nadat eenige gemaskerde lieden den passagiers geld en sieraden met de beleefdste plichtplegingen ontnomen en met den inhoud der verzegelde brieventasch of *mail* zich nader bekend gemaakt hadden; de eigenaars van *stations* waren overvallen geworden en genoodzaakt om behalve andere zaken hun geweren en een paar van hun beste paarden af te staan; inboorlingen waren als *trackers* bij de politie ingelijfd, om met het instinct van speurhonden 't spoor van vluchtende

bandieten te volgen; mannen, in den ganschen omtrek zoo gevreesd, dat hun naam alleen schrik aanjoeg en, alomtegenwoordig schijnende, hadden zich lange jaren met de geheime hulp van sommige kolonisten staande gehouden, om eindelijk in een ongelijken strijd met de gens d'armes of *troopers* als helden te vallen; anderen waren minder gelukkig dan hun collega's door den ijver der gerechtsdienaars aan de galg gekomen, en een was verraden door een bevallig dienstmeisje, dat zich zonder angst te toonen door den bandiet had laten kussen en in de wangen knijpen, terwijl zij bij zich zelve overlegde in hoeveel uren zij 't naaste politiestation bereiken kon. Na zulke verhalen toonde Sarah zelfs in 't geheel geen lust om naar bed te gaan en alleen gelaten te worden, terwijl Jack den wensch uitsprak, dat hij voor 't plunderen van een postkoets vol gewapende reizigers getransporteerd was geworden. Ik zelf was recht blij, dat zulke hoogst fatsoenlijke en wel opgevoede roovers zich zeer zelden in Victoria vertoonden en nooit in deze bewoonde streken proefjes van hun behendigheid en geestigheid gaven. Zelfs om door een gemaskerd man, wiens revolver later een koolstruik blijkt te zijn, met beleefde aardigheden tot het overreiken van een goud horloge en eenige banknootjes bewogen te worden, vind ik bepaald hatelijk, en dat het slachtoffer om de zaak niet zoo hard en zoo lang lacht als Jack, kan ik hem best vergeven.

XIII.

Ofschoon 't mijn voornemen niet was, mij hoofdzakelijk op den wijnbouw toe te leggen, wilde ik toch in een district, dat er zoo bijzonder gunstig toe was, eenige *acres* tot wijngaard inrichten, om de waarde van mijn eigendom te verhoogen en althans eenige oppervlakkige kennis maken met een industrie, die wellicht eenmaal voor de kolonie van 't hoogste belang worden zal. Onder mijn buren bevonden zich enkele mannen, voor wie het maken van wijn 't voornaamste middel van bestaan was, en die ik daarom bij mijn werkzaamheden raadplegen moest. Zij hadden een groot aantal *acres* aan een belangrijke menigte van druivensoorten toegewijd, en met het inoogsten der vrucht was juist tegen 't einde van Maart een aanvang gemaakt. In lange rijen groeiden de wijnstokken, die om palen van omstreeks zes voeten lang gebonden waren, op zulk een afstand van elkander, dat een paard er gemakkelijk tusschen doorloopen kon, wat voor het schoonhouden van den grond met een kleine ploeg een eerste vereischte was. Prachtige trossen hingen in overvloed achter de bladeren, die ze tegen te felle zonnehitte beschermden, en wel ter hoogte van een voet of anderhalven voet boven den grond; men toonde mij trossen, die meer dan twaalf pond wogen.

Een lijst van de meest gewone soorten te willen geven, die òf voor tafelgebruik òf voor de wijnpers aangekweekt werden, zou wel een bladzijde met namen doen vullen, waarbij de lezer weinig belang heeft. Ik bepaal mij dus bij de opmerking, dat klaarblijkelijk klimaat en

grond dit land voor den wijnbouw bestemd hadden, die hier op eenigszins groote schaal bijna uitsluitend door Duitschers beoefend werd. In hun wijnkelders - en sommigen hadden aan hun ruime en koele kelders groote sommen ten koste gelegd - vond ik nu niet alleen ledige vaten, die binnen eenige weken gevuld zouden zijn, maar ook eenige okshoofden, waaruit zij mij het druivennat van vroegere jaren schonken. Jammer voorwaar, dat wijn door onkundigen gemaakt, wijn zooals ik dien bij Dods geproefd en verafschuwd had, wijn zooals die in vele herbergen werd aangeboden, zoo geschikt was, om den naam van dit product in een kwaden reuk te brengen, want mij werden proefjes gegeven van *Hermitage*, *Bourgogne, Trontignan*, *Mataro*, *Riessling, Verdeilho*, *Tokay* en andere soorten, die mij in verrukking brachten, en dat wel door de qualiteit, niet door de quantiteit. Zwaarder en krachtiger wijn herinnerde ik mij niet geproefd te hebben, doch ik ben geen fijne wijnkenner en geef dus mijn oordeel voor wat het waard is. Wel hecht ik evenwel aan de uitspraken van bevoegde beoordeelaars, zoowel in de kolonie als in Engeland, die aan wijn in Australië gemaakt grooten lof toegezwaaid hebben, en wier medailles en vereerende getuigschriften vooral in de woningen mijner buren te vinden waren, waarom zij zich dan ook van de toekomst der wijncultuur niet weinig voorstelden. Totnogtoe hebben wij veel teleurstellingen ondervonden; de kosten aan het aanleggen van een wijngaard verbonden hebben velen zoo uitgeput, dat zij onder zware schulden gebukt gaan, en den nieuwen wijn voor lage prijzen moeten verkoopen, die in kelders en onder hun oppassing wezenlijke waarde verkregen zou hebben, doch nu dikwijls op den jeugdigen leeftijd van zes maanden gedronken of in de handen van knoeiers gevallen de reputatie van den man bedierf, die er anders wellicht groote prijzen mee behaald zou hebben. De kolonisten drinken ook, Duitschers uitgezonderd, liever bier en sterke dranken dan wijn, en als zij wijn gebruiken is het bij voorkeur de vervalschte waar, die onder den naam van *Port* en *Madeira* ingevoerd wordt. Exportatie naar Engeland schijnt vooralsnog door 't belastingstelsel van dat rijk weinig begunstigd te worden, en de gelegenheid om elders in Europa of in Indië een markt voor 't artikel te vinden ontbrak tot heden, en zal ook niet gevonden worden, zoolang men geen belangrijke kapitalen aan de zaak opoffert en de eerste stappen, die ook hier de moeilijkste zijn, daardoor mogelijk maakt. Bovendien hebben zich reeds de ziekten in den wijnstok geopenbaard, die in Europa en Amerika zooveel schade aanrichtten, en een paar jaren achtereen was de wijnoogst hoogst onvoldoende. Bij dat alles komt, dat het maken van wijn niet altijd aan geoefende handen is toevertrouwd, en dat zelfs zij, aan wie in eigen vaderland de zaak niet vreemd gebleven is, hier nog veel te leeren hebben, eer zij meesters in eene kunst zijn, waarbij zooveel van kleinigheden afhangt en waarbij zulke langdurige ervaring en grondige kennis van den bodem,

de temperatuur en andere dingen noodig is, die op iets, zoo teeder als de qualiteit van wijn, grooten invloed uitoefenen. Een stap op den goeden weg mag het heeten, dat enkele mannen zich reeds met het opkoopen van den nieuwen wijn beginnen bezig te houden, die zij in hun kelders door zorgvuldige behandeling en versnijding trachten te veredelen; zij vervullen een taak, die in veel gevallen den eigenaar van den wijngaard wegens andere werkzaamheden en gebrek aan kapitaal te zwaar valt. Het glas wijn, dat zij u schenken, behoeft de critiek van den kenner niet te vreezen, en de azijn, dien zij als nevenproduct leveren, is uitmuntend. Als ooit een ander nevenproduct, de brandewijn, door verandering van de nu bestaande wetten, die distillatie zoo goed als onmogelijk maken, gebruikt kan worden, zal er een gouden eeuw aanbreken voor hen, die wijngaarden bezitten, zeggen mijn buren, die belang bij de zaak hebben, en ik wil het gelooven.

Was 't aanleggen van een wijngaard een arbeid, die eerst na vier à vijf jaren noemenswaardigen interest beloofde, ook van de vruchtboomen, die ik plantte, kan voor de eerste jaren niets verwacht worden, al groeien en dragen zij in Australië veel spoediger dan in 't noorden van Europa. Doch ook in dit geval mocht ik hopen, dat ze de *farm* meer waarde zouden geven, als ik haar trachtte te verkoopen, en dat ik dus moeite en geld niet als verloren zou te beschouwen hebben, indien ik deze plaats na korten tijd weder verliet. De catalogi der boomkweekers getuigden ervan, dat men zich beijverd had, om de beste en edelste vruchtsoorten in te voeren en te vermenigvuldigen, en in de uitgestrekte boomgaarden, die hier en daar aangelegd waren, vond ik, vooral wat appelen en peren betrof, groote verscheidenheid. Mochten aardbeien, frambozen en bessen zich hier blijkbaar niet zoo in haar element gevoelen als in Nederland, meloenen, moerbeien, vijgen, enz. om van druiven nu niet meer te spreken, boden daarvoor rijkelijk vergoeding aan. De Sina's appel had wel in de omstreken van Sydney en niet in Victoria een tweede vaderland kunnen vinden, doch ook hier was geen gebrek aan sierlijke oranjeboomen. De rijke overvloed van vruchten had natuurlijk ten gevolge, dat de prijs dikwijls zeer laag liep, doch daar alle Australische huismoeders zich op het maken en bewaren van heerlijke vruchtengeleien van *jams* en *marmelades* toeleggen, en bovendien veel fruit gedroogd werd, was de grootste voorraad steeds welkom, vooral in een land waar rijkelijk gebruik van ooft onder allerlei vormen een hoofdvereischte voor de gezondheid is. Een najaarstentoonstelling in Sandhurst onderscheidde zich door een collectie van vruchten, wier monsterachtige grootte en geurigheid van smaak zeker nergens ter wereld overtroffen konden worden en ik zou bijna zeggen, dat zulke tentoonstellingen van tafel tot tafel en van zaal tot zaal de bewering logenstraften, dat niets op aarde volmaakt is.

Gedachtig aan den raad van Dods trachtte ik de fouten op te merken, die mijn buren begingen, om die zelf te leeren vermijden, en een der

grootste fouten was mijns inziens, dat zij te veel te gelijk beproefden. Op kleine plaatsen, die 16 à 20 *acres* groot waren, waarvan slechts de kleinste helft bruikbaar land genoemd kon worden, werden beetjes tarwe en haver gebouwd, en jaarlijks een paar okshoofden wijn gemaakt, en wekelijks twee of drie vrachtjes naar de markt verzonden, bestaande uit een weinig groenten, een weinig ooft, een dozijn eieren en een paar ponden boter; ook hield men er zes, zeven of zelfs meer koeien, varkens, veel gevogelte, bijenkorven, kortom er was van alles wat. Dit mocht het eenige middel zijn, waardoor de eigenaars zich zelven en hun gezin voeden en kleeden konden en altijd eenig geld in handen krijgen, dat ze van den eenen dag op den anderen bracht, maar navolging verdiende 't voorbeeld niet. 't Gevolg toch was, dat het een bij 't ander schade leed, dat het eene werk op 't andere wachten moest, dat kostbare tijd besteed werd aan marktbezoeken, die de onkosten nauw vergoedden en dat men van alles zoo weinig had, dat de prijzen al zeer hoog moesten zijn, zou er eenig voordeel uit te halen zijn. ‘Wij kunnen niet anders’, zegt Sam, en ik wil gaarne bekennen, dat ik geen kans zou zien, om van mijn lapje grond zooveel kinderen te onderhouden en fatsoenlijk voor den dag te brengen, als hij doet. Maar toch blijf ik het ervoor houden, dat het op den duur beter is één ding goed, dan tien dingen half goed te doen en dat Sam zich b.v. hoofdzakelijk op een moestuin kon toeleggen, daarbij dan zorg dragende, dat hij groenten had, die een hoogen prijs waard waren, omdat ze zoo vroeg of zoo laat niet geleverd konden worden, dan door iemand, die er al zijn tijd aan wijdde. Het ‘de omnibus-aliquid’ scheen voor mijn meeste buren de eenige weg tot het winnen van hun kost te zijn en ik heb ze tot heden althans niet overtuigd, dat het de ware weg niet zijn kon.

Aan een tweede fout heb ik mij zelf lang schuldig gemaakt, aan 't volgen en ernstig ter harte nemen van al de welmeenende raadgevingen, die men voor elkander ten beste heeft. Tegenover het goede verschijnsel, dat er nog geen ‘oude sleur’ te vinden is, waarop alle verbeteringen afstuiten, staat een groot kwaad, dat men zich te gemakkelijk door de meeningen van anderen laat leiden, waardoor men onwillekeurig den man begint te gelijken, die niet wist of hij loopende, rijdende of dragende zijn ezel naar de stad zou brengen. Elke buurman, die u aan 't werk vindt, heeft er iets van te zeggen; de een heeft verleden jaar dit en de ander voor twee jaar weder wat anders opgemerkt, waaruit blijkt, dat gij zelf een verkeerden weg zijt ingeslagen; de een heeft zich hierbij en de ander daarbij zoo voortreffelijk bevonden, dat hij u sterk aanraden moet het zelf te beproeven en als gij intusschen niet vast in uw schoenen staat, en zelf goed weet, wat gij te doen en te laten hebt, loopt gij gevaar om morgen met eigen hand te bederven, wat gij vandaag in orde bracht. Niets heeft mij in den beginne meer kwelling des geestes veroorzaakt of erger in

de war geholpen. Nauwelijks had ik mijn bevelen gegeven, of ik sprak iemand, die mij bewoog om ze haastig te gaan herroepen; nauwelijks meende ik klaar met iets te zijn, of ik werd overreed om aan wijzigingen en verbeteringen nog meer tijd te besteden, dan 't gansche werk mij gekost had, en ik heb mij in spijt van mijn eigen oordeel laten overhalen, om bij denzelfden arbeid de tegenstrijdigste beginselen te huldigen, of dingen, waaraan ik met veel lust begonnen was, reeds met tegenzin te beschouwen, eer ze halverwege voltooid waren. Ik bevond mij des te slechter bij deze handelwijze, omdat ik eerst later zou inzien, dat het geen koloniale deugd is, om alleen met zelfvertrouwen over die zaken te spreken, waarvan men werkelijk iets weet en dat mijn raadgevers soms even weinig ervaring hadden als ik zelf, al redeneerden zij op een beslisten toon, die noodzakelijk indruk maken moest. Het staat aan mij zelven, om voor Sam onvertaald te laten, wat ik voor zijn ooren minder gepast reken, anders zou ik hier niet durven nederschrijven, dat vooral deze buurman, hoewel hij de eerlijkste bedoelingen had, mij door zijn bemoeizucht en grootspraak dikwijls tot last en ook tot nadeel is geweest. Hij scheen zich daartoe geroepen te voelen, om over mij te waken en ontzag zich soms zelfs niet, om mijn onderhoorigen orders te geven, strijdig met de mijne, zoodat ik in spijt van zijn edele oogmerken hem de tanden moest laten zien. Hij werd niet boos, maar toonde diep medelijden met mij, omdat ik met zijn raad en bijstand ook mijn eigen fortuin met de voeten vertrad. Thans leven wij nog op den besten voet; hij mag zooveel raad geven als hij wil en zoo minachtend mijn werk afkeuren als hij verkiest, zonder te vreezen, dat ik het hem kwalijk nemen zal en ik mag hem laten praten zonder de minste notitie van zijn opinies te nemen, zonder zelfs te vermoeden, dat dit onze vriendschap zou kunnen verkoelen. Sam haat echter Paddy, want sinds deze voet zette op de *farm* was het met zijn invloed voor goed gedaan; ik begreep toch zeer goed, dat ik dikwijls naar raad luisteren en niet eigenzinnig zijn moest bij werkzaamheden, waarvan ik zoo goed als niets wist, maar sinds ik in mijn Ierschen arbeider een trouwen, eerlijken knaap leerde kennen, die wezenlijk belang stelde in mijn zaken en voor zijn taak wel berekend was, bekommerde ik mij veel minder om 't oordeel van buren.

Aanvankelijk dacht ik met een Australischen Tijl Uilenspiegel in aanraking gekomen te zijn, want Pad was nog niet lang bij mij in dienst geweest, toen hij mij op practische wijze toonde, dat men zich in de nieuwe wereld niet veel tegenover zijn onderhoorigen aanmatigen moet. Ik gaf hem eens last om 't paard voor de kar te spannen, wat tegenspraak uitlokte, omdat hij 't dier dien dag zelf bij 't werk wenschte te gebruiken. Mij voornemende om in elk geval mijn gezag als meester te laten gelden, brak ik de discussiën af met een kort bevel, om zonder redeneeren precies te doen, wat ik verlangde en 't paard in de kar te zetten. Pad ging even vroolijk als altijd een

Iersch deuntje fluitende de deur uit, doch kwam na eenige oogenblikken terug met een beleefd verzoek, dat ik hem even helpen zou; één poot had hij in de kar kunnen krijgen, maar als ik er de drie andere in wilde hebben, moest ik een paar buren meebrengen. Wat zou ik doen? Boos worden en een man wegzenden, die zich in korten tijd reeds nuttig had weten te maken? Ik achtte het verstandiger om te lachen en te antwoorden: ‘nu Pad, als je het beest er niet alleen in kunt krijgen, zet het dan maar voor den ploeg, want ik heb vandaag geen tijd om te helpen.’ Sinds zijn wij goede vrienden en van slaafsche gehoorzaamheid zonder redeneeren is geen sprake meer. Het redeneeren eindigt echter altijd daarmede, dat bij verschil van gevoelen de een den ander zoover overtuigt, dat of de zin van den meester of die van Pad gedaan wordt, al naarmate het volgens beider eindbesluit voor 't belang van den meester 't beste is.

Twee jaren zijn nu sinds de komst van dezen nuttigen dienaar verloopen en ik heb, voornamelijk ook door zijn gedurig tegenspreken, veel in dien tijd geleerd. Het was een tijd van moeite en bezwaren en ik heb wel eens dagen achtereen geen *sixpence* in huis gehad, of op meer dan afgedragen schoenen geloopen, omdat ik geen nieuwe bekomen kon zonder schuld te maken. In 't eerste jaar hadden vooral een paar overstroomingen mij teleurgesteld, ik zag de *Creek*, die mijn bezitting in twee ongelijke stukken verdeelde en soms hier en daar geheel droog of geen voet wijd was, door geweldige stortregens in een rivier veranderd, die zich over de helft van mijn land uitstrekte en snel voortjagende groote verwoesting aanrichtte. Was de losgeploegde en beste grond daardoor echter van sommige plaatsen weggespoeld, andere plaatsen hadden door aanspoeling en neerzetting van vruchtbare modder weder veel gewonnen en de schade bestond hoofdzakelijk daarin, dat ik veel jonge vruchtboompjes, veel koolen en andere producten van den moestuin zag wegdrijven, en veel gebroken hekwerk te herstellen had. Het volgende jaar kon de oogst wegens lange droogte slechts hoogst middelmatig heeten, hoewel een sprinkhanenplaag onze streken gelukkig eerst bezocht, nadat hooi en graan geborgen waren. Pad haalde uit het weinige, dat de velden opbrachten en dat wegens goede bewerking van den grond nog veel was in vergelijking met de opbrengst, waarover de meeste buren te klagen hadden, zooveel als er uitgehaald kon worden. Een gedeelte verkocht hij voor zeer voordeelige prijzen als groen voeder in de stad en het overige werd tot hooi gemaakt, dat wegens de schaarschte zoo duur is, dat een voer nu en dan naar de markt gedreven mij weder voor een wintermaand op de been houdt. Bij koeien heb ik wegens gebrek aan weiden weinig baat gevonden; wel is waar kan ik voor weinig geld het omringende woud als gemeene weide gebruiken, maar ik zie er het vee van de buren voor 't grootste gedeelte van 't jaar zoo uitgehongerd rondloopen, dat ik voor mij zelven hier geen heil van groote kudden verwacht. Ook voor 't bouwen van

granen is mijn plaats des te minder geschikt, omdat ik elk jaar denzelfden grond zou moeten bezigen en de bemesting, daartoe vereischt, zou gekocht moeten worden, welke uitgave niet licht goeden interest zou afwerpen. Alles te zamen genomen heb ik besloten om de plaats te verlaten, temeer daar ook Pad zich als *selector* in een anderen hoek van Victoria gaat neerzetten. Een paar keeren is mij reeds een prijs geboden, die niet alleen de koopsom, maar ook gedeeltelijk de kosten aan verbeteringen besteed vergoeden zou en ik zal niet lang meer aarzelen om zulk een bod aan te nemen. Eigendom nabij de stad kon wellicht binnen weinige jaren in waarde verdubbeld zijn, maar 't kan ook voor langen tijd zoo goed als onverkoopbaar wezen; dat hangt van omstandigheden af, die de knapste kolonist niet voorzien kan. Ook mag ik den lezer wel een blijk van vertrouwelijkheid geven en hem met de plannen, die ik heb, nog wat nader bekend maken. Mijn vriend James is verleden jaar met de dochter van een *farmer* in het huwelijk getreden, die niet alleen hij zelf als 't ideaal eener huisvrouw beschouwt, want dat zou zoolang hij nog altijd verliefd en derhalve blind is weinig beteekenen, maar die door haar deugden en voortreffelijke eigenschappen ook de lieveling is van den ouderen broeder en zijn nog al veel van haar zusters eischende vrouw, zoodat deze beiden verklaren het jonge echtpaar, dat voorloopig bij hen inwoont, nooit van de plaats te zullen laten gaan. De nieuwerwetsche Pharao's loopen echter gevaar om James en mij de rol van Mozes en Aäron te zien spelen. Het is toch bekend, dat van bruiloften bruiloften komen en ik behoorde natuurlijk tot de genoodigden, die aan 't schitterend huwelijksfeest van James deelnamen, waar ook een zuster van de bruid zong en danste. Deze zuster ziet er naar mijn smaak nog liever uit en is nog handiger en knapper zou ik bijna zeggen, dan 't aardige wijfje van mijn vriend en 't is hoogst waarschijnlijk, dat James en ik binnen eenige maanden zwagers zullen zijn. Wij stellen ons voor veel land samen op te nemen en ons dan voornamelijk op de veeteelt toe te leggen. Zijn wij met alles zoover gereed, dat wij naar onze nieuwe woonstede kunnen vertrekken, dan zal Dods zijn broeder en Polly moeten laten wegtrekken, al zouden wij daartoe honderd plagen in plaats van tien over hem en zijn *farm* te brengen hebben. Komen een volgend jaar de lange avonden weder, dan hoop ik het zoo gezellig te hebben, dat ik niet tot pen en papier de toevlucht behoef te nemen, om mij bezig te houden, een mededeeling welke den lezer wegens zijn belangstelling in mijn lotgevallen, en misschien ook wel om eene andere reden, hoogst welkom zijn zal.

XIV.

Sinds het bekend wordt, dat ik geneigd ben om mijn eigendom uit de hand te verkoopen, krijg ik nu en dan bezoeken, die meer een nauwkeurige kennismaking met mijn kleine *farm*, dan wel met mij

zelven tot doel schijnen te hebben. Ook Willem spreekt ervan, om de zandige *Gullies* voor de groene velden aan deze Creek te verruilen en heeft mij reeds een paar keeren gevraagd, welken prijs ik verwacht. Ik heb hem als een vriend behandeld en al mijne ervaringen en moeielijkheden openhartig verteld, en daar hij van zijn voornemen om een kleine landhoeve bij de stad te koopen niet af te brengen is en niet licht 40 *acres* vinden zal, waarvan zulk een groot deel goede grond heeten kan, zal hij wellicht hier mijn plaats komen innemen. Daar hij altijd met zijn houtwerk in tijd van nood zich helpen kan en ook bij verbouwingen en herstellingen door eigen arbeid veel geld zal uitwinnen, zou hij betere zaken kunnen doen, dan ik. Hij heeft bovendien een werkzame, zuinige vrouw, die op een Duitsche boerderij werd groot gebracht, een schat van koloniale ervaring, een goed oog voor *business*; kortom, als hij erop blijft aandringen, maak ik er geen gewetenszaak van, om hem de *farm* te verkoopen.

Willem is natuurlijk ook bekend met al mijn voornemens en juicht ze hartelijk toe. ‘Wij behoeven dus niet meer bang te zijn, dat je ons weer gaat verlaten,’ zei hij onlangs, ‘hoewel je er in den beginne wel plan op hadt. Van terugkeer naar 't vaderland is nu voor goed afgezien, niet waar?’ Ik antwoordde, dat alles mij in de eerste tijden zoo vreemd voorgekomen was en dat teleurstellingen mij vaak zoo ontmoedigd hadden, dat ik er werkelijk met ernst aan gedacht had, om te beproeven of ik in Europa niet beter mijn weg zou kunnen vinden, dan in Australië; doch dat ik nu mijn nieuwe vaderland genoegzaam had leeren liefkrijgen, om mij met het denkbeeld te verzoenen, dat ik het nimmer verlaten zal. En het is de waarheid, ik gevoel mij volkomen tevreden, nu ik mij hier voor goed gevestigd kan noemen, al behoort het ook tot mijn idealen, dat ik nog eens geld genoeg bijeen zal krijgen, om mijn Clara op een pleiziertoertje naar Nederland te onthalen en het land te laten bewonderen, waarvan ik haar zooveel goeds verteld heb.

Ja, ik heb u lief gekregen, Victoria, en verwonder mij niet, dat reeds velen, die het hier gewonnen geld naar 't land hunner vaderen overbrachten, om daar de vruchten van hun arbeid te genieten, na een afwezigheid van weinige jaren onvoldaan teruggekeerd zijn, voornamelijk omdat zij het stijf geregen korset der Europeesche samenleving ontwend waren. Zoo ontvangt men u niet in de oude wereld, zelfs niet wanneer gij een vollen buidel medebrengt, als hier, waar gij geen langen stamboom, geen aristocratische afkomst behoeft mee te brengen, om hartelijk welkom te zijn, en waar men uw opvoeding, uw karakter, uw verdiensten op prijs stelt, al ware uw vader ook een *convict* geweest, of al had men uw broeder ergens als bediende leeren kennen. Zet u hier ergens neder en gij zult niet bang behoeven te zijn, om van voorname buren omringd te wezen, die u na een jaar wellicht zooveel blijk van toenadering geven, dat zij hun hoed voor u afnemen

Men neemt hier den hoed niet voor elkander af, maar wel reikt men u de hand en zorgt ervoor, dat gij u binnen weinige dagen niet meer onder vreemden gevoelt, en dat doet men zonder u te vragen, hoe gij aan uw geld zijt gekomen, of welken hoogst fatsoenlijken mijnheer gij als neef durft aanspreken.

Arbeid adelt hier; wie hard en eerlijk gewerkt heeft, ja, wie nog hard werken moet, heeft reeds daarom aanspraak op achting, en die achting wordt hem werkelijk bewezen, niet alleen *theoretisch* als een recht toegekend. Ook andere menschen dan kruideniers, bakkers en slagers verwaardigen zich, om er kennis van te nemen, als gij u ergens vestigt; ook zij, die niets aan u verdienen kunnen, toonen zich van uw bestaan op aarde bewust. Hebt gij raad of hulp noodig, open den mond, men houdt geen boek van u bewezen diensten, en wat gij in het respectabele Europa nauwelijks heel vriendelijk uw broeder verzoeken durft, wordt u hier uit eigen beweging aangeboden. Ik heb mijn buren slechts behoeven te zeggen, wat ik noodig had, en als zij 't zelven niet gebruikten, kon ik het als 't mijne beschouwen; zelfs hun paarden weigerden zij mij niet. Bedankte ik, men zeide mij: ‘you are quite welcome’, en kwam ik den volgenden dag met een ander verzoek, dan was ik blijkbaar welkom. De gastvrijheid en hartelijkheid van Dods is geen uitzondering op den regel; de eenvoudigste introductie zal u een familiekring binnenleiden, die zich dadelijk beijvert, om u in alles van dienst te wezen.

Ik heb u dikwijls hooren zeggen: ‘wij leven in een vrij land’, zelfs al kunt gij er roem op dragen in 't gezegende land te wonen, waar de vrijheid vroeger en dieper wortelen schoot dan ergens anders in Europa, durf ik beweren, dat gij nog niet recht weet, wat leven in een vrij land is. Hoe bereid hier de buren ook zijn, om zich met u te bemoeien, als gij ze noodig hebt, behoeft gij niet te vreezen, dat zij zich onbescheiden in uw zaken zullen mengen, zoodat gij bijna bij elke beweging, bij elke handeling hun critiek te ontzien, of u naar hun opvatting van de woorden betamelijk en fatsoenlijk te schikken hebt. Gij kunt vleesch bestellen bij uw slager zonder te vreezen, dat de meid van uw buurman haar meesteres vertelt, met hoeveel pond gij de laatste week zijt toegekomen, en het is uw vriend aan de overzijde volmaakt onverschillig of uw vrouw dan wel de dienstmaagd uw overhemden zoo netjes strijkt. Veel tehuis zitten of veel wandelen, vroeg of laat opstaan, veel geld verteren of veel geld opsparen, gij kunt het alles naar uw eigen verkiezing doen zonder bang te wezen, dat er nauwkeurig op gelet en boek van gehouden wordt. Zelfs als gij, met een ruim jaarlijksch inkomen gezegend, in uw hoofd krijgt om met opgeslagen hemdsmouwen ten gerieve uwer huisgenooten het brandhout te hakken, behoeft gij niet rond te gluren of men u ook in uw tuin door een verraderlijk venstertje gadeslaat - gij kondet het gerust aan den publieken weg doen zonder te vermoeden, dat men er aan-

merking op maken zal. Ieder is te ingenomen met de vrijheid, waarvan hij voor zich zelven gebruik maakt, om op die van anderen inbreuk te maken; men begrijpt, dat men geen bijzondere notitie van uw kaal jasje nemen kan, zonder te verwachten dat gij u wreekt met een berekening van het aantal borreltjes, die uw bediller dagelijks gebruikt. Stilzwijgend komt men dus overeen, om elkander met vrede te laten, en ieder is volkomen vrij, zoolang hij zorgt dat hij zich geen vrijheden veroorlooft, waardoor hij met de rechten van anderen in strijd geraakt. Het ontbreekt in de kolonie niet aan schandaal en gebabbel - zij is volstrekt geen paradijs, waar louter liefde en vredemakers wonen; maar dat kleingeestige gewauwel hoor ik er toch zelden, waarvoor men zich in de oude wereld zoo dikwijls te geneeren heeft en waaraan men het toeschrijven moet, dat gij uw woonplaats ontvlucht en, op een smoorheeten dag uw jas uittrekkende, zoo gelukkig en blij zijt, omdat niemand u kent. 't Dagelijksche leven hangt van kleinigheden aan elkander; in die kleinigheden vrij te zijn is geen onbeduidend voorrecht, en mocht ik het zelf door deze gewoonte reeds niet meer op den rechten prijs stellen, zij die teleurgesteld uit Europa zijn teruggekeerd, waardeeren het des te beter. Daarentegen gevoelen zij 't meer, dan ik het nu doe, dat de vrijheid om te rooken hier beperkter is, waaraan men zich des te gemakkelijker gewent, omdat tabak en cigaren een vrij kostbare weelde zijn.

Ook met het klimaat van 't land ben ik verzoend, al viel de eerste zomer mij hard genoeg. Tegenover het bezwaar, dat een gedeelte van de maanden December, Januari en Februari niet zelden door hitte en droogte onaangenaam wordt, staat het voordeel, dat de overige tijd van 't jaar, eenige regendagen uitgezonderd, verrukkelijk mag heeten. Behalve een ruige vorst in den vroegen morgen als 't voorjaar nadert, of de sneeuw die de bergtoppen van Gippsland, de zoogenaamde Australische Alpen, bedekt, krijgt men in Victoria geen winter te zien, en gure dagen komen niet menigvuldig voor. De bewering, dat het klimaat verandert en dat het met de ouderwetsche zomers gedaan is, zal ongeveer dezelfde waarde hebben als de opmerkingen in Nederland over ouderwetsche winters gemaakt. Nabij Sandhurst is het natuurlijk heeter dan in Melbourne, want men mist er de zeebries en het is eenige honderd mijlen noordelijker gelegen; ik heb er den thermometer 117° Fahrenheit in de schaduw zien aanwijzen. Doch alleen wanneer een harde, heete Noordenwind den rook van felle boschbranden en roode stofwolken voor zich uitdrijft en alles verschroeit, heb ik de hitte drukkend en ondragelijk gevonden. Toen ik het eerste proefje van zulk een wind kreeg, dacht ik niet anders dan dat een verschrikkelijk vuur zich over 't omliggende woud uitgespreid had en mij met groote snelheid naderde; ik ademde warme lucht in; ik zag niets dan wolken van rood stof, die vuur en rook geleken; ik werd de rooklucht gewaar van ver verwijderde branden. Slechts vijf of zes nachten werden

mij echter gedurende mijn verblijf in de kolonie door heeten wind vergald; meestal woedt hij slechts voor enkele dagen, waarop koele avonden volgen, om door een onweder verjaagd en door een heerlijke, frissche bries uit het Zuiden vervangen te worden. Over 't algemeen beschouw ik het klimaat als hoogst aangenaam en kan het bij dat van Italië of 't Zuiden van Frankrijk niet veel achterstaan. De lasten, die enkele zomerdagen meebrengen zijn des te dragelijker, omdat woning, kleeding, kortom alles erop is ingericht en een rijke overvloed van heerlijke vruchten bijna altijd voorhanden. En komt er dan eens nu en dan een *regular scorcher*, een echte brandheete dag, welnu, dan is er wel een koel plekje te vinden gedurende de middaguren, ook een eenigszins donker plekje, waar de vliegen u niet kwellen, en dan bepraat gij met elkander, wat men van Jack en andere oude kolonisten aangaande den beruchten 6^{den} Februari 1851 heeft vernomen - den zoogenaamden *Black Thursday*, die door hitte en boschbranden een dag der verschrikking moet zijn geweest.

Maar is 't klimaat gezond? Ik hoor zelden, dat een mijner buren ernstig ziek is, of dat ergens geneeskundige hulp is ingeroepen, die trouwens wat veel kost, om buiten den uitersten nood gezocht te worden, ten minste als men eenige mijlen van de stad verwijderd leeft. Kinderen vallen dikwijls als slachtoffers van gevaarlijke keelziekten, volwassenen klagen nog al eens over leverziekte, dyssenterie, katharale aandoeningen en rheumatisme. Maar de leefwijze heeft aan deze kwalen meer schuld dan hitte of koude; onmatig zwelgen van koud water, ontzaglijk misbruik van sterke of door ijs verkoelde dranken, plotselinge afkoeling van een buitengewoon verhit lichaam, slapen in de open lucht, enz. zijn dingen, die iemand in 't gezondste land aan ziekte bloot stellen en ik verwonder mij dikwijls, dat ik dergelijke roekeloosheid niet met ernstiger gevolgen gestraft zie. Dat cholera en pokken hier zich niet willen ophouden is, dunkt mij, geen geringe aanbeveling en de gomboom zou niet om zijn koortswerende kracht in Algiers geplant worden, als dit land der *encalypti* koortsig was.

Wat de leefwijze aangaat, ik zou haar in sommige opzichten wel wat minder op Engelsche, wat meer op Hollandsche leest geschoeid wenschen en dat de Duitschers een soortgelijke klacht laten hooren, kan niemand bevreemden. Engelsche gewoonten en zeden zijn zeker voortreffelijk, maar men moet toch een geboren Engelschman wezen, om er *altijd* het voortreffelijke van in te zien, wat mij althans nog niet gelukt is. Ik kan mij vooral met de vermaken en uitspanningen van deze wereld nog dikwijls niet verzoenen - aan een *bar* in haast eenige glazen bier, wijn of *brandy* door de keel te gieten vind ik niet zoo genoegelijk als het gezellig tafeltje, waaraan men zich in onze koffiehuizen nederzet en desnoods voor een dubbeltje een uurtje kan blijven zitten. In wedrennen kan ik met den besten wil geen hoofdvermaak van 't menschelijk leven zien en in de kapitalen die op de

renbanen van Victoria verdubbeld worden stel ik even weinig belang als in het aantal seconden, dat de *Favourite* heeft noodig gehad om twee of drie mijlen af te leggen, of in een schurkenstreek, die den eigenaar of den jockey van *Runfast* ten laste wordt gelegd - zaken, waarover zooveel gepraat en geschreven wordt, dat zij met het staan of vallen van Australië in rechtstreeksch verband schijnen te staan. *Cricket* vind ik voor de toeschouwers een onuitstaanbaar spel en voor de spelers een twijfelachtig genot, en de beweging, die ervan gemaakt wordt, verkrijgt daardoor iets walgends. Melancholieker wijze om door vermaken geld voor liefdadige oogmerken bijeen te krijgen, dan het houden van *teameetings* heb ik nooit leeren kennen en als dan nog het dansen in de open lucht en het geliefde *kiss in the ring* door wanhopig aardige toespraken van eenige *Benerends* vervangen wordt, is het gesmaakte genot iets verschrikkelijks. In spijt van deze opinie kosten *teameetings* mij jaarlijks een aardig sommetje - enfin - 's lands wijs, 's lands eer! Ik zou meer dingen kunnen noemen, die ik wel anders zou willen zien, doch in elken hoek der wereld bestaat het geluk hoofdzakelijk daarin, dat men de dingen neemt, zooals men ze vindt en zich naar het bestaande voegt. Vooral in 't bosch is er natuurlijk geen heil te vinden, tenzij men dat heil in zijn dagelijksche bezigheden en zijn omgeving zoeke, het goede, wat men onder zijn bereik heeft, recht geniete en 't goede, dat te hoog hangt, voor zuur verklare of met tevredenheid aan anderen overlate.

De slotsom van een en ander is, dat ik vrede kan hebben met de gedachte, dat het mijn lot zal wezen, om in Victoria te leven en te sterven; ook kan ik van harte instemmen met het *advance Australia*, dat in 't Australische wapen, evenals *je maintiendrai* in 't Hollandsche, op een lintje pronkt, dat onder 't gewicht van een paar groote dieren, geen leeuwen, maar een kangaroe en een casuaris, luchtig en losjes in de ruimte wappert.

'En dat is nu alles, wat gij van Victoria te vertellen hebt?' roept gij misschien zeer onvoldaan uit, nadat gij tevergeefs naar mededeelingen en inlichtingen hebt gezocht, die van een schrijver over deze belangrijke kolonie verwacht konden worden.

Waarde lezer, ik heb zelf nog te weinig van Australië, ja, van 't kleine Victoria gezien, om een werk te leveren, dat ik een beschrijving der kolonie zou durven noemen. Ik heb mij niets dan eenige vluchtige schetsen voorgesteld, tot tijdverdrijf bijeengebracht, met de hoop, dat zij ook den lezer een ledig uurtje zouden kunnen verkorten. Wilt gij meer van Australië weten, doorreis het aan de hand van den bekenden Engelschen schrijver, wiens werk ook in de Nederduitsche taal het licht heeft gezien. Trollope heeft evenwel Sandhurst en omstreken zeer stiefmoederlijk behandeld - ja, ik heb er wel eenige kreten van verontwaardiging en afkeuring hooren opgaan, toen zijn werk daar voor eenige jaren bekend werd - en daarom mag ik des

te eerder verwachten, dat mijn nederige bijdrage tot de kennis van Victoria na 't verschijnen der vertaling van *Australia and New-Zealand* geen mosterd na den maaltijd geacht zal worden. Ik heb er echter niets tegen dat Trollope's verdienstelijke arbeid als een hoofdschotel en mijn werkje als een zoetje, een kleine snuisterij beschouwd wordt, die zoowel bij de soep als op het dessert, zoowel vóór als na 't gebruik van degelijke spijzen, op tafel mag verschijnen.

Dit zou ik ten slotte nog gaarne in 't midden brengen. Als er van landverhuizing sprake is, hoort men in ons vaderland wel van Amerika, en ook soms van De Kaap, maar zeer zelden of nooit van Australië gewag maken. Misschien zou het zijn goede zijde hebben, als ook het laatstgenoemde werelddeel wat meer de aandacht trok; al is het ver af, 't kan toch wel voordeelen aanbieden, die de bezwaren en kosten eener langere zeereis vergoeden. Ik heb bij landverhuizing naar 't verre Zuiden geen 't minste persoonlijk belang en ik zou niet gaarne een enkel woord neerschrijven, waarop men zich als op een raadgeving om naar Australië te trekken, beroepen kon, maar ik durf wel verzekeren, dat ieder, die over emigreeren denkt, er wel aan zal doen, als hij Australië, en met name Victoria, niet geheel buiten rekening laat.

Wien het bij een bezoek van dat land niet gelukken mocht schrijver dezes op 't spoor te komen kan echter zeker zijn, dat hij hier en daar wel een enkelen Hollander vinden zal en dat hij ook juist geen landgenooten behoeft op te zoeken, om zich in een welkom te verheugen, dat even welgemeend is als mijn

Adieu!

D^{r}. J.S.

Suum cuique.

Nieuwe uitgaven.

Gedichten van Rosalie en Virginie Loveling. Tweede, vermeerderde druk. Eerste Aflevering. Te Groningen, bij J.B. Wolters, 1876.

‘De rouwstoet, die dezen grafheuvel is opgeklommen, en waarvan Gij mannen, van heinde en verre samengestroomd, hebt willen deel maken, bracht hier geene gewone doode: zij, die hier komt rusten, is eene lieve jonge vrouw, wier naam op de lippen is van al wie gevoel heeft voor ware poëzie, en wier kortstondig leven bescheiden in het stille Nevele heenvloot: Rosalie Loveling. Zij werd aan

de zijde van haar ander *ik,* hare jongere, niet min begaafde zuster Virginie, weggenomen; de dood heeft aan eene achtbare tachtigjarige moeder haren steun, haren troost, haren trots, - aan een geliefd gezin het beste, het trouwste hart, - en aan de letterkroon van Vlaanderen den rijksten diamant ontroofd.

'Verschoont mij, indien ik in den lof, welken ik van onze duurbare Ontslapene wil verkondigen, hare door dezen harden slag verpletterde zuster doe deelen, wier hart zoo harmonisch met het hare klopte, wier hoofd zoo harmonisch met het hare dacht. Ik zal zoo wreed niet wezen als de dood: onze liefde zal ze blijven vereenigen en beider naam steeds in éénen adem uitspreken.

'Toen vóór eenige jaren in onze tijdschriften de eerste verzen van Rosalie en Virginie Loveling verschenen, luisterde iedereen met bewondering naar de gemoedelijke tonen van het edele zusterpaar. Men had hier geenen nagalm van de zangers, die haar waren voorgegaan: vol frischheid, vol oorspronkelijkheid, vol waarheid, spraken uit hare gedichten de rijkste menschenkennis en het diepste gevoel. De voortbrengsels van hare pen waren niet talrijk, en jaarboekjes en tijdschriften schatteden het voorrecht zeer hoog met de kleine meesterstukken begiftigd te worden. Het waren nederige veldbloemen, die zich eerst onder het loof verborgen, maar zich door haren balsemgeur verrieden, en weldra aller oogen op zich trokken. De gedichten van Rosalie en Virginie waren niet groot van omvang; doch zij hadden de ongewone en door iederen kunstkenner zoo zeer gewaardeerde verdiensten, dat in enkele weinige strophen meer werd gezegd, dan vaak in groote boekdeelen van anderen. Hier had men geenen bombast, die den eenvoudigen lezer voor een oogenblik verbijstert, geene groote woorden, geene holle klanken, die hem verbluffen, maar het reinste, het verhevenste gevoel en de keurigste beelden in passende taal uitgedrukt. Vóór weinige maanden werd de beminnaar der Nederlandsche letteren door eenen sierlijken bundel novellen van Rosalie en Virginie verrast. Stonden zij tot dan toe in Noord- zoowel als in Zuid-Nederland als dichteressen hoog aangeschreven, niet minder lof mochten zij thans inoogsten met hare zoo oorspronkelijke tafereeltjes in proza, welke voor het meeste deel aan het buitenleven ontleend, met al de keurige netheid van de groote meesters der Oudhollandsche schilderschool zijn gepenseeld. Dezelfde uitstekende hoedanigheden, die iedereen in de gedichten had geprezen, vond men in de voortreffelijke verhalen terug.

'Aan de uitmuntendste aesthetische gaven paarde Rosalie de meest omvattende kennis. Haar dorst naar wetenschap was onverzadelijk, en de voornaamste talen van Europa hadden voor haar geene geheimen. Doch hoe mild ook door de natuur bedeeld, en hoe overvloedig de verstandelijke schatten waren, die zij zich had verworven, was zij de zedigheid, de bescheidenheid, de eenvoudigheid zelve.

'Lieve Vriendin, wij zullen elkander op de aarde niet meer wederzien; maar uw aandenken zullen wij heilig in ons harte bewaren. Gij hebt door de gaven van uwen geest uwen geboortegrond verheerlijkt, en het diep gezonken Vlaanderen, dat Gij zoo warm bemindet, helpen opbeuren. Het zal U steeds erkentelijk blijven gedenken. Uwe plaats is hier, aan de zijde van de mannen, die zooals Gij hun leven aan de Nederlandsche kunst hadden gewijd; en wanneer de dankbare landgenoot de grafsteden komt bezoeken, waar de edelste zonen van Vlaanderen, waar Willems, Ledeganck en Van Duyse rusten, zal hij de duurbare vrouwe, het sieraad harer kunne en den roem des vaderlands, niet vergeten.

'Vaarwel, lieve Vriendin, Vaarwel!'

Zóó sprak, den 7den Mei, op het kerkhof van St. Amandsberg, een van België's begaafde zonen, Prof. Heremans, van Gent. Hem was een vriendin ontvallen, Rosalie Loveling. Zijn woord vond weerklank in Noord en Zuid. De gezusters Loveling hadden zich vele vrienden verworven, beiden door haar proza en door haar poëzie.

Eerst in 1874 waren ze opgetreden als prozaïsten, reeds in 1870 had onze wakkere uitgever Wolters hare poëzie onder de oogen van het publiek gebracht. En, opmerkelijk in onzen, naar men beweert zoo onpoëtischen tijd, de beide overbescheiden zusters hadden bij honderden een geopend oor gevonden: geen klingklang gaven ze, geen opgeschroefde oden, geen bloedige drama's; 't was alles natuur en eenvoud, uit het dagelijksche leven was meestal de stof gekozen; maar dat diep gevoel, dat onopgesmukte, dat rein-menschelijke won de harten, die voor natuur en waarheid niet gesloten waren.

Nauwlijks rust de eene van het beminnelijk zusterpaar in den schoot der aarde, of beider Groningsche vriend verrast ons met een hernieuwde uitgave van hare gedichten: eene uitgave, waarin menig nieuw lied is opgenomen. Opnieuw werden we getroffen door dien eenvoud, dat fijne, zuivere gevoel, dien dichterlijken blik op het leven. Wij houden ons verzekerd, dat menige vrouw niet alleen, maar ook dat menig man, afgemat van het rommelen en bonsen en hotsen der stoomraderen, afkeerig van de vuile politiek, walgend van het kerkelijk geharrewar, bij deze lieve gedichtjes kalmte en verademing vinden zal; dat bij velen in Noord en Zuid de liefde voor het eeuwig schoone en ware krachtig zal ontwaken. Den wakkeren uitgever zij dank gebracht voor zijne gave, zoo eenvoudig-rein van vorm als de zuster-dichteressen.

Ook van vrouwenhand ontvingen wij

Violettes littéraires par Mathilde. - M. Umbgrove. Bruxelles, Librairie universelle de J. Rozes, 1876.

'Trop heureuse, si mes lecteurs veulent bien ne pas le juger tout à fait inutile': zoo schrijft Mlle Umbgrove aan het slot van haar préface. Verstond ze een woord van onze taal, wij zouden der smaakvolle Française hier gaarne de verzekering geven, dat wij haar werk geenszins 'tout à fait inutile' achten. Het tegendeel is waar: de bevallige verzamelaarster heeft goed en veel gelezen, en uit het beperkte gebied, waarover zij de beschikking had, heel wat goeds en schoons bijeenverzameld. Ware en vruchtbare gedachten heeft zij saamgelezen om voor hare zusteren een bouquet te vormen, dat niet spoedig verwelkt. Het boekje is uitnemend geschikt om telkens weder in handen genomen te worden, en nieuwe gedachten eruit te putten, om door hare overpeinzing den geest nieuw voedsel te geven: en wij kunnen Mlle Umbgrove de verzekering geven, dat in het haar zoo onbekende Nederland, onder de jonge Dames de 'phalange de ceux qui *pensent*' niet zoo klein is, als in haar Fransche (of Belgische) Vaderland. Wij wezen hier een teedere plek aan: bij onze jonge Dames zijn we gewoon aan eene veelzijdige ontwikkeling, vooral op het gebied der taal: wie hier genoten heeft het onderricht van de Middelbare Meisjesschool, heeft niet alleen hare moedertaal in hare macht, maar evenzeer de Hoogduitsche, Fransche en Engelsche. De taalkennis van Mlle Umbgrove bepaalt zich tot het Fransch en het Engelsch. Bij Hoogduitsche schrijvers moet ze zich behelpen met een Fransche vertaling, en niet altijd een goede. En wij kunnen er ons maar noode in vinden, wanneer men ons Goethe, Lessing, Fred. Bremer in 't Fransch opdischt. Daarbij, de geëerde verzamelaarster houde het ons ten goede, door een vertaling heeft zij zelve

den geest van Duitschland's heroën slechts gebrekkig leeren kennen. Ach, dat een vrouw van zooveel smaak en zoo edele beginselen te kort in ons land vertoefde (zij dateert haar préface: ‘La Haye’), dat ze niet eenige kennis kon opdoen van de Nederlandsche taal. Wat zou ze genoten hebben bij Vondel en Hooft, bij Beets en Van Lennep, bij onzen De Genestet bovenal. Maar onze schoone, rijke, over-

rijke moedertaal is nu eenmaal barbaarsch voor den Franschman. En mogen we onze Fransche Mlle die een week of wat in 't verfranschte 's-Hage vertoefde, er wel een verwijt van maken, dat ze onze taal niet wist te waardeeren, waar zoovele Nederlandsche vrouwen die taal zich schamen en alzoo - den Hemel zij 't geklaagd! - den ondergang van haar Vaderland verhaasten: een volk dat zijn moedertaal veracht, verdient geen plaats in de rij der natiën.

We zouden der lieve Mlle ten slotte nog wel in overweging willen geven om, bij een herdruk, eenige orde en regelmaat in hare bloemlezing te brengen. Ook de *grata negligentia* heeft hare grenzen.

Van de Prachtuitgaven, welke in dit jaargetijde plegen te verschijnen, kwamen ons onder de oogen

Gedichten van Bernard Ter Haar, geïllustreerd door Nederlandsche schilders. Opgedragen aan Z.M. den Koning. 's Gravenhage, D.A. Thieme, 1876.

Een koninklijke uitgave; prachtig papier, ruime druk, grootsche letter: zeldzaam nationaal: een reeks van platen, naar aquarellen van de eerste Nederlandsche meesters, een nieuw portret van den 70jarigen dichter. En wat den inhoud betreft, een verzameling niet alleen van al de groote en kleinere gedichten, maar ook van een aantal nieuwe dichtstukken, welke getuigen, dat onder de besneeuwde kruin de hemelsche vonk nog niet is uitgebluscht. Inderdaad, deze uitgave is bijna zonder wederga en zoowel den wakkeren uitgever die geene zorgen spaarde, als den vriendelijken grijsaard, die zóó zijn roem handhaafde, wenschen wij geluk met deze uitgave. Waardig zal haar ter zijde treden het nieuwe prachtwerk, door den ondernemenden uitgever A.W. Sijthoff beproefd, en waarvan de zeven eerste afleveringen reeds in onze handen zijn. Het is

De Hel van Dante Alighieri. In de dichtmaat van 't oorspronkelijke vertaald door Jan Jakob Lodewijk ten Kate. Met platen van Gustave Doré.

Wij hebben hier slechts de prachtige uitvoering, den druk van platen en letter beide, te roemen. Doré's verheven sombere illustraties zijn bekend, de dichterlijke waarde van Ten Kate's bewerking zal in *De Tijdspiegel* nader overwogen worden: ditmaal hebben wij alleen den moed en den smaak van een Nederlandsch uitgever te roemen, de vruchtbaarheid van den onuitputtelijken Ten Kate te bewonderen,

gelijk wij een anderen gelukwenschen met de voltooiing van

Zijn er zoo? Schetsen uit de portefeuille van Alexander V.H. Op steen gebragt door C.C.A. Last. Nieuwe uitgave. Te Arnhem, bij P. Gouda Quint.

De vijf en twintigste aflevering ligt voor ons. We hebben er weer bij genoten - neen, bij gevoeld: weemoed en liefde en smart, gelijk we vóór een reeks van jaren gevoelden, toen voor 't eerst de *Zijn er Zoo's* open lagen voor onzen tintelenden blik. En in ons hart hebben wij den man gelukgewenscht, die het beleven mag, dat twee geslachten hem vereeren en liefhebben.

Zou hij nu ook de *Zoo zijn er* nog eens voor ons herleven doen? Ons dunkt, hij zou ook daarvan vreugde beleven.